DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Editör: BASKIN ORAN

Türk Dış Politikası

Kurtuluş Savaşından Bugüne
Olgular, Belgeler, Yorumlar

CİLT I: 1919-1980

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

iletişim

İletişim Yayınları 758 • Araştırma-İnceleme Dizisi 117
ISBN-13: 978-975-470-944-5 (Ciltsiz) • ISBN-13: 978-975-470-943-8 (Ciltsiz Tk. No.)
ISBN-13: 978-975-05-0001-5 (Ciltli) • ISBN-13: 978-975-05-0000-8 (Ciltli Tk. No.)
© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-13. BASKI 2001-2008, İstanbul
14. BASKI 2009, İstanbul
15. BASKI 2009, İstanbul

KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI Dışişleri Bakanı T.R. Aras, Başbakan İ. İnönü, Cumhurbaşkanı M.K. Atatürk (İnönü Vakfı Arşivi)
KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik
SAYFA DÜZENİ Hüsnü Abbas
UYGULAMA Suat Aysu
DİZİN Kerem Ünüvar / Hasan Deniz
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Editör: BASKIN ORAN

Türk Dış Politikası

KURTULUŞ SAVAŞINDAN BUGÜNE OLGULAR, BELGELER, YORUMLAR

(Cilt I • 1919-1980)

Bölüm Yazarları
(alfabetik sırayla)

ATAY AKDEVELİOĞLU, BASKIN ORAN, ÇAĞRI ERHAN, EREL TELLAL, GÖKÇEN ALPKAYA, İLHAN UZGEL, KUDRET ÖZERSAY, MELEK FIRAT, MUSTAFA AYDIN, ÖMER KÜRKÇÜOĞLU, SANEM BAYKAL, TUĞRUL ARAT

FUNDA KESKİN (Uluslararası Hukuk Kutuları), HİKMET ULUĞBAY (İktisat Tabloları)

ÇAĞRI ERHAN (Proje Sekreteri), ERDEM DENK (Proje Sekreter Yrd.)

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu yapıt,

Başbakanlık
Tanıtma Fonu Kurulu ve **T.C.**
Kültür Bakanlığı'nın

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunun 700. Yılı Kutlama Etkinlikleri"
bağlamında sağladıkları maddi katkılarla gerçekleştirilmiştir.

Yapıta dipnot verilirken şu örnekten yararlanılması önerilir:
Örneğin: Melek Fırat, "1919-1923 Yunanistan'la İlişkiler", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. ...

Kutulara dipnot verilirken şu örnekten yararlanılması önerilir:
Örneğin: Atay Akdevelioğlu, İran İslam İnkılabı kutusu, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. ...

Haritalar ve Şemalar: Fahri Karagözoğlu
Görsel malzemenin hazırlanmasına katkıda bulunanlar:
Burcu Göğüş, Elçin Aktoprak, Meltem Göçer, Mete Yılmaz, Mustafa Kılıç, Selim Çamalan, Torgay Doğan, Tuba Aslancan, Uğur Birdal, Zeynep Karagözoğlu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

*Kısa İçindekiler**

Sunuş 7

Yöntem ve Yaklaşım 11

Giriş: Türk Dış Politikasının (TDP) Teori ve Pratiği 17

TDP'nin Kuramsal Çerçevesi 20

TDP'nin Uygulanması 54

1919-1923: Kurtuluş Yılları 95

Dönemin Bilançosu 97

Mondros Silah Bırakışması 110

Sèvres Barış Antlaşması 113

Batı Avrupa'yla İlişkiler 139

Sovyetlerle İlişkiler 155

Yunanistan'la İlişkiler 178

Orta Doğu'yla İlişkiler 194

Mudanya Silah Bırakışması 213

Lausanne Barış Antlaşması 215

1923-1939: Göreli Özerklik - 1 239

Dönemin Bilançosu 241

Batı Avrupa'yla İlişkiler 258

(*) Ayrıntılı İçindekiler cildin sonundadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SSCB'yle İlişkiler 314
Yunanistan'la İlişkiler 325
Orta Doğu'yla İlişkiler 357
Montreux Boğazlar Sözleşmesi 370

1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye, Göreli Özerklik - 2 385

Dönemin Bilançosu 387
İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945 399

1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye - 1 477

Dönemin Bilançosu 479
SSCB'yle İlişkiler 499
ABD ve NATO'yla İlişkiler 522
Yunanistan'la İlişkiler 576
Orta Doğu'yla İlişkiler 615

1960-1980: Göreli Özerklik - 3 653

Dönemin Bilançosu 655
ABD ve NATO'yla İlişkiler 681
Yunanistan'la İlişkiler 716
SSCB'yle İlişkiler 769
Orta Doğu'yla İlişkiler 784
AET'yle İlişkiler 808

Kutular ve Yazarları (Cilt I) 855
Haritalar (Cilt I) 860
Tablolar ve Şemalar (Cilt I) 860
Yapıta Katkıda Bulunanlar 861
Dizin (Cilt I) 863
Ayrıntılı İçindekiler (Cilt I) 881

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sunuş

Yeni Bir Kitap

Elinizdeki kitap, Türkiye üniversitelerinde 1960'ların sonundan bugüne kadar Türk Dış Politikası derslerinde kullanılan tek yapıt olan "Olaylarla Türk Dış Politikası"nı öğrenciyken okuyarak yetişmiş hocalar tarafından yazılmıştır.

Bir kitabın (veya bir insanın, bir kurumun, bir düzenin, vb.) en büyük başarısı, yetiştirdiği insanlar tarafından bir noktadan sonra beğenilmemesinde yatar. Bu kitapla yetişmiş olan bizler (o kadar ki, orada okuduklarımız artık bizim parçamız haline geldiği için ona verdiğimiz dipnotlar nispeten azdır), onun bir noktadan sonra yetersiz kaldığını düşündüğümüz için elinizdeki kitabı yazdık.

Neden yetersiz, çünkü herşeyden önce fiilen 1971'de kalıyordu; ondan sonrası çok kısa, adeta başlıklarla yazılmıştı. Tümünde, konuya göre yazar değil, yazara göre konu seçilmişti. Bir editörü olmadığı için bir bütünlük sunmuyordu; kullanılan diller ve üsluplar çok farklıydı, dili çok eskimişti. En önemlisi, Soğuk Savaş döneminde farklı davranmak zor olduğu için, yer yer bir "resmî tarih" niteliği taşıyordu; örneğin Türkiye'nin İran, Irak ve Afganistan'la imzaladığı Sadabat Paktının İtalya'ya karşı yapıldığını yazıyordu.

Diğer yandan, dış politika konusundaki eserlerin bizde kitlelere fazla hitap etmediği düşünüldüğünde, 14 uzmanın 3,5 yıl boyunca uyum içinde çalışarak çıkaracağı yapıt, yalnızca bir ders kitabının kalıpları içinde kalmamalıydı. Hatta, onu okuyup yararlanmak için, Batı'nın birçok ülkesinde olduğu gibi, kaliteli bir liseden mezun meraklı biri olmak yetmeliydi.

Yaklaşım, Biçim, Öz

Elinizdeki kitap, işte bu farklı anlayışla planlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Birincisi, herkesin yazdıkları, önceden dikkatle hazırlanmış belli bir plana göre editör tarafından defalarca (3 ilâ 7 kez) incelemeden geçirilmiş, her bakımdan standartlaşma sağlanmış, özellikle de, rahat okunur olmasına özen gösterilmiştir. Üstelik, yabancı gelebilecek bütün kavramlar ve terimler, aşağıda da açıklanacağı gibi, küçük çerçeve yazılar ("kutu") içinde açıklığa kavuşturulmuştur.

İkincisi, konuya göre yazar seçilmiştir; yani belli bir dönemin ilişkileri tek bir kişiye yazdırılmak yerine, her konu kendi uzmanına yazdırılmıştır.

Üçüncüsü, kitap hem dikey (kronolojik) hem de yatay (tematik) olarak okunabilir. Yani hem belli bir dönem (ör. 1919-23) içinde bütün devletlere ilişkin Türk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

politikasının ne olduğu toplu olarak görülebilir; hem de, bütün dönemlerde kabaca aynı alt başlıklar yer aldığı için, tek bir devlete yönelik politika (ör. Türk-Yunan ilişkileri) 1919'dan bugüne kadar kesintisiz izlenebilir. Böylece, tek başına kronolojik yaklaşımın sakıncası (belli bir ülkeyle ilişkilerin sürecini kesintisiz yakalayamamak) veya tek başına tematik yaklaşımın sakıncası (belli bir dönemdeki ilişkilerin bütününü yakalayamamak) ortadan kaldırılmıştır.

Dördüncüsü, bütün bu dönemler, Giriş'te ortaya konan belli bir kuramsal yaklaşımın parçalarıdır, kopuk ikili ilişkiler değildir, bir dış politikanın bir bütün olduğunu gösterir bir biçimde harmanlanmıştır.

Beşincisi, her bir dönemin başında o dönemin hem çok yönlü hem de bütüncül olarak algılanmasını sağlayacak önlemler alınmıştır. Bir kere, dış politikadan sorumlu başlıca kişilerin (devlet başkanı, hükümet başkanı, dışişleri bakanı, dışişleri müsteşarı) listesi ve görev dönemleri tablo halinde verilmiştir. Sonra, "Dönemin Bilançosu" adı altında o döneme ilişkin "Uluslararası Ortam ve Dinamikler" ile "Türkiye'nin İç Ortamı ve Dinamikleri" anlatılmış, arkasından, bunların sonucu olarak ortaya çıkan dış politikanın bilançosu yapılmış, ondan sonra da ikili ilişkilere geçilmiştir. Böylece, fotoğraf karesi değil, film şeridi sunmak amaçlanmıştır. Nihayet, dış politikanın ekonomi politikten kopmasının mümkün olmadığı dikkate alınarak, her dönemin başına Türkiye'nin hem dış ekonomik ilişkilerini hem de makro ekonomik göstergelerini sunan ayrıntılı tablolar konmuştur.

Nihayet, yeni yaklaşımı dışında, bu kitap Türk dış politikasında birçok yeni bulguyu da okura sunmaktadır. Örneğin, Musul petrollerinin ödenme biçimiyle ilgili bölüm bunlardan biridir.

Fakat, kitabın yaklaşımına ilişkin en önemli husus şudur: Bu kitabın yaklaşımı olabileceği kadar nesneldir. Olguları ve bilgileri aktarmada ve işlemede tarafsız davranmaya büyük özen göstermiştir. Türkiye'nin lehine gözüken öğeleri abartmamış ve aleyhine gözüken öğeleri saklamamıştır. "Lisan-ı münasiple" olmak şartıyla, olguları yaşandığı gibi yansıtmaya özen göstermiştir. Hem biçimde, hem de özde.

Biçimde derken, örneğin Ege Denizindeki bir ada adının hem Türkçe'si, hem de parantez içinde Yunanca'sı verilmiştir. Bir antlaşma maddesi yorumlanırken, genellikle yapıldığı gibi maddeyi mealen anlatmak yerine (çünkü bu da bir yorum demektir) önce maddenin özgün metni italik puntoyla aktarılmıştır. Okuyucunun özgün metni görmeden yoruma inanması istenmemiştir. Bu hususa o kadar özen gösterilmiştir ki, "üslub-ı beyan, ayniyle insan" deyişi akılda tutularak, kitabın hiçbir yerinde "biz", "ülkemiz", "yurdumuz", "dış politikamız" gibi iyelik takısı içeren terimler bile kullanılmamış, hep üçüncü bir ülkeden söz eder gibi "Türkiye", "Türk dış politikası", "Türkiye'nin çıkarları" vb. yeğlenmiştir.

Özde derken, hangi ülkeyle ilişkiler söz konusuysa önce o ülkenin düzeni ve görüşü ele alınmış, ikili ilişkiler ve Türk dış politikası ondan sonra verilmiştir. Çünkü karşıdakini anlamadan ve onun güdülerini bilmeden yapılacak yorumlar yanıltıcı olabilir. Bu nedenledir ki; ABD, SSCB, Yunanistan gibi Türkiye'nin çok yoğun ilişki sürdürdüğü ülkelerin iç ve dış politikalarının ve dolayısıyla bakış açılarının anlatılmasına özen gösterilmiştir.

Bütün bunların nedeni, bilimsel nesnellik endişesinin yanı sıra, fazlasıyla yalın ve basittir: Türkiye'nin çıkarlarını gözetebilmek için, karşı taraftan da bakmak şart-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tır. Bir konu anlatılırken, karşı tarafın da argümanlarını vermeden "Bu olayda X ülkesi haksızdı, biz haklıydık" biçiminde öğretilecek olursa veya kimi gerçeklerden söz edilmeden geçilecek olursa, bunu okuyacak gençler yarın karar mevkiine gelince vahim hata yapabilirler; çünkü uluslararası ortamdaki gerçek kendilerine öğretilenden çok farklı olabilir. Oysa, iç politikanın aksine dış politika pek hata kaldırmaz; maliyeti fazla yüksektir.

Kitabın biçimi ile özü arasında yoğun ilişki kuran bir özelliği de, disiplinlerarası yaklaşımıdır. Kitapta geçen bütün önemli kavramlar ve terimler "kutu"lar içinde kısa ve özlü olarak açıklanmış, böylece Türk dış politikasına aşina olmayanların bile başka kaynaklara bakmadan konuyu izlemelerine olanak sağlanmıştır. Bunun kaynağı şudur: 1995 ve 96 yıllarında, bir üniversitenin nispeten yeni kurulmuş uluslararası ilişkiler bölümünde konuk hoca olarak verdiğim Siyasal Tarih derslerinde; çocukların genel tarih, Türk dış politikası, uluslararası hukuk, siyaset bilimi, iktisat, uluslararası güncel sorunlar, felsefe, yöntem vs. gibi konularda arzu edilen temele sahip olmadıklarını gördüm. Köklü bir okul olan Mülkiye'nin öğrencilerinde bu sorun azdı, çünkü bu konuları ayrı ayrı derslerde okuyorlardı. Bunlar bilinmeden ders anlatmak mümkün değildi. Bu yüzden, dersi verirken bu konuları da gerektiği biçimde parantezler içinde anlattım ve bu disiplinlerarası yaklaşımdan hem çocuklar memnun kaldı, hem ben çok iyi sonuç aldım. Oradaki "parantez"lerin yerini bu kitapta "kutu"lar almış bulunuyor.

Kutuların yanı sıra, hem bu kalın kitabın okunmasını ve anlaşılmasını kolaylaştırmak hem de etkinleştirmek için yoğun görsel malzeme kullandık. Örneğin, gereken haritaları koyarak, okuyucunun atlas ihtiyacını da karşıladık. Dönemin konularına ilişkin karikatürler, resimler, posterler, gazete sayfaları koyarak olayı canlandırmayı amaçladık.

Türkiye'nin ikili ilişkilerinin her bölüm altındaki sıralanışını, okuyucunun anlamasını ve izlemesini kolaylaştıracak biçimde düzenledik. Tarihte kalmış gibi gözüken ama zaman zaman gündeme gelen Montreux, Musul, Hatay gibi konuları daha uzun ve ayrıntılı verdik. Gerekli belge ve antlaşma metinlerini, aksi belirtilmedikçe, bu konudaki en komple kaynak olan İsmail Soysal'ın yapıtından aktardık. Mondros, Sèvres ve Lausanne'a ilişkin metinler içinse, yine aksi belirtilmedikçe, Seha L. Meray ve Osman Olcay'ın değerli çalışmalarından yararlandık.

Yazım Kuralları

Kitapta açıklayıcı dipnotlar kutular içinde halledildiğinden, kaynak gösteren dipnotlarını ancak o hususu tek bir kişi söylemişse, aykırı bir şey söylenmişse veya çok önemli bir bilgi veya yorum aktarılmışsa parantez içinde belirttik; daha çok kaynakça vermeyi yeğledik. Yaptığımız özgün alıntıları (belge, vb.) ise, kurallara aykırı olarak, fazla yer tutmasın diye bu kalın kitapta içeriden değil, tam satır halinde verdik. Milyardan aşağı sayıları hem akılda kalması, hem de fazla yer tutmaması için rakamla yazdık.

Yabancı kent adları konusunda ise, tutarlı olduğuna inandığımız şöyle bir standart yöntem izledik: Türkçe'deki okunuşu, Latin alfabesi kullanan o ülkenin dilindeki okunuşla aynı ise, özgün yazıma uyduk: Bruxelles, Strasbourg, Washington,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Neuchâtel (Brüksel, Strazburg, Vaşington, Nöşatel yerine). Eğer Türkçe'ye o ülkenin yazdığı ve telaffuz ettiği biçimden farklı yerleşmişse, yerleştiği biçimde kullandık: Münih, Lahey (München, Den Haag yerine). Türkçe'de tamamen farklı bir biçimde söyleniyorsa, o söyleyişe uyduk: Londra, Lizbon (London, Lisboa yerine). Tabii, Latin alfabesi kullanmayanların kent adlarını (veya bütün özel adlarını) Türkçe'de okunduğu gibi yazdık.

Türkiye'ye ilişkin kişi adlarında ise, soyadı yasasının çıktığı 1934'ten sonrası için soyadı kullandık (Atatürk), öncesi için o andaki adı kullandık (Mustafa Kemal) ve yine de bu adın ilk geçtiği yere ilerideki soyadını köşeli parantez içinde koyduk (Yusuf Kemal [Tengirşenk]). Karışıklık yaratabilecek durumlarda ise ayırıcı bir adı köşeli parantez içinde yazdık: Bekir Sami [Kunduh]. Özel adlara ek yapma konusu büyük sorun oldu. Türkçe yazım kurallarının bir türlü yerleşmemiş olmasından kaynaklanan bu sorunu tutarlı biçimde aşabilmek için tek çareyi, söz konusu özel adın yalın olması durumunda kesme işareti kullanmak (ör. Türkiye'de), herhangi bir ek alması durumunda ise kullanmamak olarak bulduk (ör. Cumhuriyet Türkiye'sinin veya Türkiyesi'nin açmazına düşmemek için: Cumhuriyet Türkiyesinin).

Bu kitap, uzun bir kitaptır. Bütün çabalara rağmen, eksikliği veya yanlışlığı olması doğaldır. Rastlarsanız, lütfen bize bildiriniz ve böylece başka baskılarda düzeltmemize olanak sağlayınız; minnettar kalırız. "*oran@politics.ankara.edu.tr*" adresine elektronik mektup gönderen herkese ayrıca cevap da verilecektir.

Nihayet, bu kitaba çeşitli kişi ve kuruluşlar çok önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Alfabetik düzende sıralamak gerekirse, yazarlar, şu bilim dostlarına içten teşekkür sunmak isterler:

Abdul Rezak Bilgin, Ali Arsın, Ali Rıza Cihan, Aydemir Erman, Ayşenur Alpaslan, Bilsay Kuruç, Bülent Gökay, Bülent Meriç, Deniz Kuru, Eser Torun, Faruk Loğoğlu, Gökhan Erdem, Gün Kut, Hakan Bingün, Haluk Gerger, Hasan Köni, İlhan Tekeli, İnan Özyıldız, İstemihan Talay, Mustafa Akkaya, Mustafa Kemal Basa, Necil Nedimoğlu, Nesrin Algan, Nezih Danyal, Nihat Tuna, Nimet Özbek, Nuri Yeşilyurt, Orhan Koloğlu, Sertaç Başeren, Sina Akşin, Tan Oral, Ünal Maraşlı, Ünal Ünsal, Yücel Sayman.

Yazarlar, Başbakanlık Tanıtma Fonuna ve İstemihan Talay'ın şahsında Kültür Bakanlığına, kitap projesine verdikleri destek için büyük teşekkürlerini sunarlar.

Editör olarak şunu söylemek istiyorum: Bunca akademisyenin, bunca yıl boyunca, *bütünlüğü olan* bir yapıt oluşturmak için biraraya geldiği nadirdir. Hem benim bölümlerimi okuyup katkı yapan, hem de 3,5 yıl boyunca her ricamı hemen dikkate alan arkadaşlarıma gönül borcum var. Doğal olarak, her yazar yalnızca kendi bölümünden sorumludur, ben ise kitabın tümünden.

Bir de, izin verirseniz, bu kitabın yazılması ve özellikle de bitirilmesi sırasında; hem sabahları ben yatmadan yatmayan, hem de onca ihmal edilmesini onca güleryüzlülüğüyle bana hissettirmeyen Feyhan'a kuru, ama sevgi dolu bir teşekkür sunmak istiyorum.

BASKIN ORAN

Eksik ve yanlışlarımızı bize bugüne kadar iletmiş dostlara ve özellikle de öğrencilerimize, biz de minnet duygularımızı iletiyoruz. Varolsunlar. B.O.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yöntem ve Yaklaşım

Bir dış politika incelemesinin doğru ve öğretici sonuçlara ulaşması için, birincil kaynaklarla çalışmak, örneğin o ülkenin imzaladığı uluslararası belgeleri okuyucuya sunmak yetmez. Çünkü, iyi bilinen bir sözdür, istatistiklere kolayca yalan söyletilebilir.

Bu durumda, bir incelemenin olayları, belgeleri vb. aktarırken ve yorumlarken kullanacağı yöntemler ve yaklaşımlar evrensel olarak ulaşılması gereken iki temel amaca yönelmelidir: 1) Meselenin özünü kavramak, 2) Bu özü okuyucuya nesnel biçimde ulaştırmak. Bu amaçlara ulaşabilmek için, elinizdeki kitap aşağıdaki yöntem ve yaklaşımları uygulamaya çalışmıştır. Nesnellik ile başlayalım:

Nesnellik

Her insanın boynunda iki cepli bir heybenin asılı olduğu rivayet edilir. Öndeki cepte başkalarının kusurlarının, arkadaki cepte de kendi kusurlarının bulunduğu söylenir. İnsanların bu genel niteliğinin, bilim adamı da olsa, bilimsel incelemelere yansımaması zordur. Bu, bir fizik araştırmacısı için değil ama, bir dış politika araştırmacısı için özellikle böyledir. Nihayet, "kendi" ülkesinin "başka"larına karşı yürütülen dış politikasını incelemektedir; olaylara nesnel bakması kolay olmaz.

Bu amaçla, herşeyden önce "bakış açısı"na dikkat edilmesi gerekmektedir:

1) Bilimde "neye" bakıldığından çok, "nereden" yani kimin açısından bakıldığı önemlidir. Örneğin, aynı 1821 olayı Osmanlı'dan bakılınca "Yunan İsyanı"dır, Ege'nin öte kıyısından bakılınca "Yunan Bağımsızlık Savaşı". Aynı 1919-22 olayı, duruma göre, Kurtuluş Savaşı olarak da anılabilir, "Anadolu Felaketi" (Mikrasiatiki Katastrofi) diye de. Onun için, özellikle dış politika incelemelerinde hata yapmamak için "şeytanın avukatı" gibi davranıp olayı bir de karşı tarafın bakış açısından görmek gerekir.

2) Belli bir olayı incelerken, ona mümkün olan her biçimde ve her yönden bakmak gerekir.

Bir kere, olayı yalnızca yakından incelemek yetmez; onu bir de kuşbakışı görmek gerekir ki, ağaca bakarken orman gözden kaçmasın. Örneğin, 1924'te Halifeliğin kaldırılışı Türkiye'nin Müslüman ülkelerle ilişkilerini bozmuştur. Ama burada önemli olan şunu görebilmektir ki; Türkiye'nin güçlenebilmesi için temel olay, kendi içindeki ikiliği tasfiye etmesidir. Kimi ülkeleri gücendirmiş olmak, bu genel doğrunun yanında çok ikincil kalacaktır; üstelik, dış ilişkilerde ideoloji değil, daima çıkar ilişkileri geçerlidir ve bu çıkarlar durmadan değişirler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İkincisi, bir ülkenin tek bir ülkeyle ilişkisini incelerken, diğer ülkelerle ilişkilerini de aynı anda görebilmek gerekir. Bu yapılmadan, ikili ilişki anlaşılmaz. Örneğin, zafer kazanılır kazanılmaz ilk yaptığı iş yabancıların ayrıcalıklarını sona erdirmek olan Mustafa Kemal, Fransa'yla yapılan 20 Ekim 1921 Anlaşmasında (Ankara Anlaşması) bu ülkeye 99 yıllığına maden işletme imtiyazları vermeye hazır olduğunu ilan etmiştir. 1921'deki bu "çelişki", ancak, dönemin uluslararası koşulları ve TBMM Hükümetinin içinde bulunduğu koşullar göz önüne alınırsa anlaşılabilir. Nitekim Yunanistan'la savaş devam etmektedir, daha 6 Ekimde Batı Cephesi karargahı Sivrihisar'a kadar çekilmiştir. Diğer yandan, Fransa İngiltere'ye karşı büyük rahatsızlık içindedir; kendini aldatılmış hissetmektedir, bundan yararlanmak mümkün olursa karşı cephe en önemli yerinden yarılmış olacaktır. Nitekim Fransa, Ankara Anlaşması yapılınca, Yunanistan'ı ve müttefiki İngiltere'yi Anadolu'da yalnız bırakarak çekilecektir.

Üçüncüsü, retrospektif bakışın yanıltıcılığına düşmemek gerekir. Retro, geri demektir; retrospektif de, geriye dönük. Bugünün bilinci ve bilgisiyle geriye dönüp bakılır ama, o günün koşullarını akıldan çıkarmamak şartıyla. Yoksa, geçmişi anlamak mümkün olmaz. Örneğin, bugünden bakıp da Mustafa Kemal döneminde demokrasi yoktu veya Abdülhamit bir diktatördü demek anlamsızdır. Bunları söylemek, Shakespeare döneminde dijital saat aramaya benzer. Unutmamak gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu Abdülhamit'e (veya Vahideddin'e) babasından resmen mirasla kalan bir "mülk"dür. Mustafa Kemal döneminde bugün bildiğimiz demokrasinin olması düşünülemez; çünkü henüz bir devrim olmuştur, yeni bir devlet kurulmaktadır, çok radikal ulusal reformlar başlayacaktır ve ayrıca o dönemdeki uluslararası ortamın bizzat kendisi demokrasiye alabildiğine uzaktır.

3) Nihayet, ideoloji körlüğüne düşmemek gerekir. İdeoloji körlüğü, herşeyden önce, yeni veriler bize ulaştıkça kafamızdaki kategorileri çeşitlendirmekle önlenir. İnsan, olayları kafasındaki kategoriler sayesinde anlar. Dışarıdan bir ham bilgi gelince, onu anlayabilmek için bu kategori kutularından birine yerleştiririz. Ama bu kutular yetersizse, yeni bilgiyi bunlardan en yakınına tıkıştırmak doğru değildir; anlamayı engeller, yanlış yorum yaptırır. Yapılacak şey, kafamızdaki kategorileri çeşitlendirme yoluna gitmektir. Örneğin, kafamızda "devlet, egemen sınıfın aracıdır" diye bir kategori bulunuyorsa, devletin o dönemdeki en güçlü sınıfı zora sokacak bir işlemini anlamamız zordur. Ama kafamızda "devletin göreli özerkliği" diye yeni bir kategorinin oluşması halinde mesele açıklığa kavuşacak, devlet mekanizmasını yöneten seçkinlerin özel koşullarda ülkenin güçlü sınıfının aleyhine kimi işlemler yapmasının mümkün olduğu ortaya çıkacaktır.

Meselenin Özü

Herhangi bir incelemeyi yaparken, araştırmacının karşısına iki tercih çıkar: Olayın görüntüsünü esas almak; meselenin özünü araştırmak. Olayın görüntüsü, adı üzerinde, ilk bakışta görünen nedenlerdir. Bunları gerçek neden olarak kabul etmek büyük kolaylık sağlar. Zor olan, görünenin altındakini araştırmaktır.

Meselenin özünü kavramak için akılda tutulması gereken yaklaşımlar şöyle özetlenebilir:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1) Rasyonelliği aramak:
İnsan davranışları, önemli istisnalar dışında, rasyonel (akılcı) nedenlere dayanır. Bu rasyonellik de genellikle "çıkar" kavramında somutlaşır. Her zaman mutlaka böyle olmamakla birlikte, çıkar kavramının çoğu zaman "ekonomik çıkar" anlamına geldiği açıktır. Bu nedenle, bir davranışın temel dürtüsünü ararken, "ideal"leri değil çıkarları aramak doğrudur. Bu söylenenler, "ulusal çıkar" kavramını (bkz. **Ulusal Çıkar** kutusu, s. 34) temel aldığı için dış politika açısından özellikle doğrudur. (Zaten, davranışların rasyonel olmadığı kabul edilirse, ilerisi için herhangi bir bilimsel tahmin yapmak mümkün olmaz).

Örneğin, 1493'te Osmanlılar, İspanya'dan ölüm tehdidiyle kovulan Yahudilere kucak açmışlar, İmparatorluğun İstanbul ve Selanik gibi önemli kentlerine onları kabul etmişlerdir. Bu önemli kararı, Osmanlıların insancıl davranışı olarak (yani idealizmle) yorumlamak mümkündür. Ama, özellikle o dönemlerde insan hakları vb. kavramların pek yerleşmemiş olduğu göz önüne alındığında, bu dış politika kararını, İmparatorluğun ekonomik yaşamındaki yoğun Ermeni ve özellikle de Rum etkisine denge oluşturmak biçiminde yorumlamak daha uygun düşecektir. Üstelik, Museviler göçmen olarak geldiklerinden, "Misafir ev sahibinin adabına uyar" atasözüne uygun hareket edeceklerdir. Nitekim Museviler, devlete, Anadolu'nun otokton (yerli) Hıristiyanlarına oranlanmayacak kadar daha yakın durmuşlardır.

(Tabii, kısa vadeli aldatıcı çıkar ile uzun vadeli gerçek çıkar arasındaki fark gibi, rasyonellik de birbirine zıt iki parçaya ayrılarak düşünülmeli: Bir kuruluşun kendi amacını gerçekleştirmesi olgusu anlamında "işlevsel rasyonellik" ve aynı olgunun insani değerler ve hedefler açısından algılanması demek olan "özsel rasyonellik" (bkz. Türker Alkan, *Radikal*, 19 Şubat 2003). İşlevsel rasyonelliğe bir örnek, Nazi Almanyasının fırınlarda yaktığı insanların her şeyinden (saç, diş, vs.) sonuna kadar yararlanmasıdır. Ama "özsel" açıdan bakıldığında bu rasyonelliğin o kadar da rasyonel olmadığı düşünülebilir. Aynı ikiz kavramları, örneğin ABD'nin 2003 Irak işgali (ve zaferi) açısından da kullanmak mümkün).

2) Olayları üstyapıyla (*superstructure*) değil,
altyapıyla (*infrastructure*) açıklamak:
Asıl neden yerine onun görüntüsüyle yetinmenin en sık rastlanan ve en aldatıcı örneği, olayları üstyapısal faktörlerle (ahlak, din, hukuk, ideoloji, gelenek-görenek, vb.) açıklamaktır. Oysa bizzat bu faktörler "bağımlı değişken"dirler ve bağımlı oldukları faktör de altyapı'dır; yani belli bir ülkedeki sosyo-ekonomik düzendir.

Örneğin, olayların arkasında altyapısal nedenler aranmazsa, batı Avrupa'nın 15. Yüzyıl sonundaki denizaşırı merkantilist (bkz. **Merkantilizm** kutusu, s. 114) yayılmasını ya macera merakı ve yeni yerler keşfetmek heyecanı, ya da "putperestlere din götürmek" olarak yorumlamak gerekecektir.

Bu nedenle, bir olayın nedenlerini incelerken, sebep olarak gösterilen üstyapı faktörlerinin altında nasıl bir altyapısal düzen olduğuna bakmak ve kararı ona göre vermek şarttır.

(Tabii, üstyapının da altyapıdaki gelişmeleri hızlandırıp yavaşlatabileceği; daha da önemlisi, iktidarı ele geçirmiş seçkinlerin yapacağı bir "yukarıdan devrim" sonucu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

oluşturacakları üstyapının da eski altyapıyı zamanla değiştirme yolunda işlev görebileceği dikkatlerden kaçırılmamalıdır - bkz. **Yukarıdan Devrim** kutusu, s. 23).

3) İç-Dış Dinamik İlişkisini Gözden Kaçırmamak:
Bir olayın nedenlerini araştırırken, altyapı-üstyapı ilişkisinin saptanmasının yanı sıra yapılacak iş, olayın iç ve dış dinamiklerini ayrı ayrı saptamaktır. Bir olay hem iç faktörlerden (ülkenin yapısı, düzeni, grup-tabaka-sınıf çıkarları vb.) hem de dış faktörlerden (uluslararası sistemin yapısı, komşular, başka ülkelerin dış politikaları, hatta jeostratejik konum ve tarihsel çökeller, vb.) etkilenir. Bir araştırmacı, bu birbiriyle yakından ilintili iki dinamiği ayırarak, ayrı ayrı ikisine de gereken önemi vermek zorundadır.

Genellikle, dış dinamik faktörlerine etki yapmak zordur veya olanaksızdır. Bu nedenle, bir olayın nedenleri etkilenmek istendiğinde, genellikle iç dinamik faktörlerini değiştirmeye çalışmak (içte reform yapmak, vb.) daha akılcıdır. Bununla birlikte sorumlu mevkidekiler, olayın nedeni olarak, kimi zaman yalnızca dış dinamik faktörlerini gösterirler. Burada kullanılan terim genellikle "dış mihraklar"dır ve çoğu zaman ifade ettiği anlam da, kabahatleri dışa yükleyerek kendini aklamaktan ibarettir.

4) İç-Dış Politika İlişkisini Gözden Kaçırmamak:
Bir olayın nedenlerini anlayabilmek için o ülkedeki iç ile dış politika ilişkisine bakmak gerekir. Burada kural, genellikle dış politikanın iç politikadaki düzen tarafından yakından belirlendiğidir. Örneğin, Üçüncü Dünya ülkelerinin Türkiye'yi Kıbrıs sorununda hiç desteklemeyişlerinin nedeni, Kıbrıs Türklerine uygun bir statü bulunursa kendi ülkelerindeki azınlıkların da benzeri haklar isteyeceği korkusudur. Diğer yandan, 1990 sonlarında Türk Genelkurmayının İsrail'le yürüttüğü kimi yakın ilişkilerin, iç politikada Refah Partisinin etkili olmasına duyulan tepkiden de etkilendiği söylenebilir.

Bununla birlikte, özellikle olağanüstü dönemlerde, jeopolitik yapının getirdiği güvenlik endişelerinin (yani dış politikanın) iç politikayı etkilediğini söylemek doğru olur. Özellikle savaş sırasında (İkinci Dünya Savaşı bunun en iyi örneğidir) iç politika kararlarında dış politikanın etkileri açıkça görülür.

5) Etki-Tepki İlişkisini Gözden Kaçırmamak:
Bu ilişki çok karmaşıktır. Her etki, kendi tepkisini yaratır. O kadar ki, o tepkiyi "karnında taşır" dahi denebilir. Bu nedenle, dış politikada bir karar alırken, onun tahmin edilemeyecek sonuçlar yaratacağını da hesaba katmak gerekir. Çünkü, alınacak karar (etki, veya teknik terimiyle *tez*), doğuracağı tepkiyle (teknik terimiyle *antitez*) birleşerek yepyeni bir olgu yaratacaktır (teknik terimiyle *sentez*) ve bu yeni olgu da aynen bir tez gibi işlev görerek kendi antitezini doğuracaktır, vb.

Bu durum, yükselen bir spiral halinde gidecektir ve tarih içinde güç ve barış için yapılan mücadele sonunda kurulan her yeni düzen içinde yeni güçler mücadeleye başlayacaktır. Diğer bir deyişle, 1989'da ABD'li yazarlardan Francis Fukuyama'nın, kendi ülkesinin temsil ettiği düzenin artık bir daha değişmemek üzere galip geldiğini söylemek için ilan ettiği "Tarihin Sonu" ciddiye alınamaz; çünkü her etki kendi tepkisini mutlaka yarattığından, "tarih" bitmez.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Örneğin, Türkiye'nin Sampson darbesine tepki olarak 1974'te yaptığı Kıbrıs harekâtı Yunanistan'ın tepkisiyle ve Amerikan ambargosuyla karşılaşmıştır ama, ortaya çıkan sentez (KKTC) kendi içinde yeni tepkiler üreterek, Türkiye'nin bugün her uluslararası platformda durmadan önüne getirilen dış politika sorununu yaratmıştır. Onun için, her şeyin, en iyi gözüktüğü anda çok kötü bir duruma gebe olduğunu hesap edebilmek ve uyanık davranmak çok önemlidir. Örneğin, Cezayir'deki Ulusal Kurtuluş Cephesi FLN askerî olarak yenildiğinin ertesi yılı Fransa Cezayir'e bağımsızlık vermek zorunda kalmıştır. Yine, Filistin'de İsrail askerlerinin taşla kol-bacak kırmaları, Filistin devletinin temellerini atmıştır.

Uyanık davranmayı sağlamanın yanı sıra, bu etki-tepki (tez-antitez-sentez) ilişkisi, umutsuzluğa teslimiyeti önleyen başlıca bakış yöntemidir. Çünkü en kötü durumların karnında bir kurtuluş taşıdığını da hatırlatır. Örneğin, Sèvres Barış Antlaşması Osmanlı'yı "Avrupa'dan ebediyen silmek" amacıyla görülmemiş ağırlıkta hükümler dayatmasaydı, Anadolu Hareketinin "Yedi Düvele karşı" umutsuz gibi gözüken bir kurtuluş savaşını başlatması çok daha zor olabilirdi.

6) Neden-Sonuç İlişkisini Doğru Algılamak:

Dış politika, heyecan verici bir alandır. Böylesi bir alanda ulusal duygulara hitap eden kimi olaylarda, bu ilişkinin çok yanlış yorumlandığına sıkça rastlanır. Bu gibi heyecanlı durumlarda insanlar ilişkiyi kendi tutum ve ideolojilerine en uygun geldiği gibi anlamak eğilimine kapılırlar. İngilizce'de "*wishful thinking*" diye ifade edilen bu "temenni", insanın kafasında fazlasıyla büyük "kolaylık" yarattığı için, çok tehlikelidir ve ciddi yorum hatalarına yol açabilir.

Örneğin, 27 Mayıs 1960 hareketinden hemen önce Başbakan Menderes ABD'ye rağmen Moskova'ya giderek ekonomik yardım isteyecekken, darbe olunca gidememiştir. Buradan, kimi yorumcular 27 Mayıs'ı ABD'nin yaptırttığını ileri sürmüşlerdir. Bu türden örnekler çoktur. Bir diğeri de, 1925 Şeyh Sait ayaklanmasının İngilizler tarafından çıkarıldığı yorumudur ve bu yorum, sonuçta ayaklanma Musul'un İngiltere'de kalmasına önemli katkıda bulunduğu için yakıştırılmıştır. Oysa, bu yönde hiçbir bilimsel kanıt olmadığı gibi, tam tersine birçok kanıt vardır. (Bkz. Şeyh Sait Ayaklanması kutusu, s. 266).

7) Tek neden / birden fazla neden sorunu:

Son olarak, bir olayı açıklamaya çalışırken, onun tek bir nedenin eseri olduğunu söylemek genellikle yanlıştır. Bir olayın genellikle birden fazla nedeni vardır. Fakat bunu söylemek ve orada noktayı koymak da doğru olmaz, çünkü her olayın birden fazla nedeni olmakla birlikte bunlardan bir tanesi başlıca nedendir, diğerleri ikincil nedenlerdir. Önemli olan, başlıca nedeni saptamak ve ondan sonra da diğerlerini de sıralamaktır.

BASKIN ORAN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

giriş

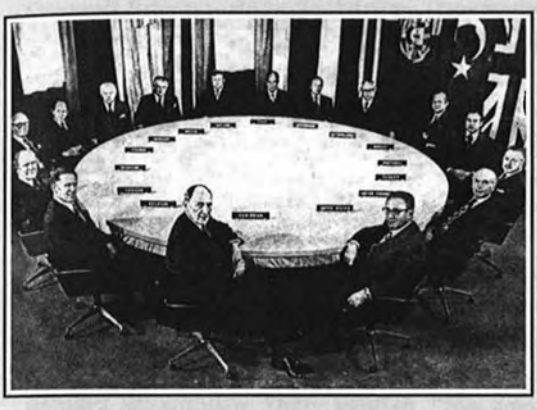

Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği

Bir NATO toplantısı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İmparatorluktan Ulus-devlet'e Dış Politika:
Benzerlikler ve Farklılıklar

Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki yoğun benzerlikler ve yoğun farklar, bu iki devletin dış politikalarında da kendini aynen göstermiştir.

Aynı coğrafyada, aynı insanlarla, birbirinin devamı olarak kurulmuş birer Orta Büyüklükte Devlet" (OBD; kavram için bkz. s. 29 vd.) olmaktan gelen ortak özellikler sonucu, bu iki devletin dış politikadaki benzerlikleri çarpıcıdır:

Her ikisi de varlıklarını iki temel ilke üzerine kurmuşlardır: güç dengesini büyük dikkatle izleyip ondan yararlanarak yaşamak; işgal edilme tehdidi yoksa başka devletler arasındaki savaşlara girmemek.

Tabii, Osmanlı İmparatorluğu açısından "işin başına" bakılırsa, devletin temel düzeni durmaksızın toprak fethetmek üzerine kurulmuştur (bkz. s. 113-118). Ama ilerlemesi 17. Yüzyılda durdurulduktan bu yana, İmparatorluğun dış politikası artık aynen öncülü Bizans İmparatorluğu gibi ister istemez "güç dengesi"ne oynamaya dayanmıştır. Diğer yandan, "işin sonuna" bakılırsa, Osmanlı hiç de mecbur olmadığı halde Birinci Dünya Savaşı gibi bir cehenneme girmiştir. Ama Enver Paşa'nın bu kararı İmparatorluktaki tek örnektir ve zaten İmparatorluğu da bitiren karar olmuştur.

Benzerliklerin büyük olmasına karşılık, bu iki devletin dış politikaları arasında yönetim felsefesinden kaynaklanan farklar da aynı derecede büyüktür:

Osmanlı İmparatorluğu *değişmemek* ilkesi üzerine kurulmuştur: Hem çok uluslu/dinli/mezhepli İmparatorluğun mevcut sınırlarını ve heterogen nüfusunu, milliyetçilik çağına rağmen, aynen korumak istemektedir; hem de mevcut temel siyasal, ekonomik, ideolojik vb. yapısını değiştirmek istememektedir.

Türkiye Cumhuriyeti ise *değiştirmek* ilkesi üzerine kurulmuştur: Bir kere, güçlenebilmek ve hayatta kalabilmek için küçülmek ve nüfusu mümkün olduğunca homogenleştirmek istemektedir; ikincisi, devraldığı yapıyı "Muasır Medeniyet Batı gibi" olacak biçimde yani kökten değiştirmeyi amaçlamaktadır. Çünkü öncülü Osmanlı, değişen dünya koşullarına uymamak yüzünden batmıştır.

Bu kitap boyunca anlatılacak olan, bu değişme sürecinin dış politikaya yansımış görüntüsüdür. O kadar ki, Türkiye Cumhuriyetinin de, "muasır medeniyet"in gittiği yeni yönlere uyum sağlamakta zorlandığı ölçüde dış politikada tıkandığı da, yine bu kitabın anlatacakları arasındadır.

Şimdi, konumuza, Osmanlı'dan beri dış politikayı etkileyen temel öğeleri inceleyerek başlayabiliriz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I) TDP'nin Kuramsal Çerçevesi

A) TDP'yi Etkileyen Temel Öğeler

Türk dış politikasını (TDP) etkileyen ve ona bu bazen olumlu bazen olumsuz ama kesinlikle karmaşık nitelikleri kazandıran öğeleri şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1) Kültürel Boyut

Türkiye çok yönlü bağlantılara ve kültürlere sahiptir. Bunları Asya, Orta Doğu/Islam, ve Batı olarak sınıflandırmak mümkündür.

Asya

Topraklarının yüzde 97'si Asya'da bulunan Türkiye yer yer ve zaman zaman feodal ve göçebe toplumun izlerini taşır. Halk mutfağında kebap ve pidenin egemenliği (göçebe toplumun sebze üretememesinden doğan, et ve un temelinde mutfak alışkanlıkları) halen sürer. İç politikada insanlar karşısındakiyle belli bir orta noktada uzlaşarak kazanımlarını sürekli kılmak yerine, karşısındakini ortadan kaldırmayı tercih eden bir genel tutum içindedirler. Politikacılarının çok kaliteli olduğunu iddia etmek kolay değildir. Kurumlardan çok, güçlü öndere eğilim görülür. Askerî darbeler yapıldığı zaman, aileden devlete varıncaya her alanda demokrasiye değil de otoriteye alışmış halk, hemen destekler.

Bu Asya boyutu gereği, baskı ve sıkıntı karşısında çok sabırlı ve hatta pasif davranmanın yanı sıra, insanlar çabuk da sinirlenir ve mevcut durumla orantısız sertlikte tepki gösterebilirler. Bunun dış politikaya da yansımaları görülür; rasyonel düşünen karşı müzakereci taraf, bu kadar sabrın sonunda bu kadar büyük tepki beklemediği için şaşırabilir. Yine bu özellik, çıkarların karşılıklı müzakere ve pazarlıkla yürütüldüğü bir dönemde ve düzende, zaman zaman "masadan çekilme" veya "küsme" biçiminde kalıplar sergilenmesine de yol açabilir.

Türkiye'de demokrasi yeni ve zayıftır. 2004'te nihayet kaldırmadan önce Türkiye idam cezasını kaldırmamak için yıllarca direnmiştir. Durmadan, istisna oluşturacak durumlar düşünmüştür. İnsan hakları kavramı yeni ve sallantılıdır. Bu haklar özellikle dışarıdan önerildiği zaman bir tür ksenofobiye (yabancı düşmanlığı) dek varabilen bir tepki doğurabilir.

Orta Doğu/Islam

Bizzat Orta Doğu teriminin bile nereyi anlatmakta kullanıldığı belirsizdir ve Türkiye için "Burası Türkiye", "Her an için herşey olabilir" gibi deyimlerin kullanılması bu açıdan anlamlıdır.

En başta gelen ortak niteliği İslam olan Orta Doğu'daki bir ülke olarak, Türkiye'de halk yüzde 98 oranında Müslüman'dır. Bu dinsel öğe, örneğin Müslüman Boşnaklara veya Çeçenlere baskı yapıldığı zaman kamuoyunda bir sempatinin harekete geçmesine yol açar. Diğer yandan İslam, Rusya'nın geleneksel düşman oldu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

günün da etkisini yanına alarak, komünizmin yaygın bir tepki görmesi ve bunun sonucu olarak da Amerika'nın destek bulması sonucunu doğurur. Buna karşılık, Türkiye İslami ilkelere yabancıdır; devlet laik ilkelere göre çalışır.

Orta Doğu'nun ikinci yaygın özelliği Arap öğesinin başatlığıdır. Türkiye bir yandan bu öğeye yabancıdır, bir yandan da bu öğe Türkiye'yi Orta Doğu ülkesi saymamaktadır.

Batı

Türkiye topraklarının yalnızca yüzde 3'ü Avrupa'da bulunmakla birlikte, ülkede çok büyük bir Batı etkisi vardır. Türkiye Orta Doğu'nun Batı'ya her bakımdan en yakın, en Batılılaşmış ülkesi ve İsrail'le birlikte tek demokrasisidir.

Daha önemlisi, Türkiye, dünyada ezici çoğunluğu Müslüman olup da laiklik/laikleştirme politikasını en katı biçimde uygulayan devlettir. Hatta, Müslüman olmayan ülkelerde laikleştirme politikası uygulamaya gerek olmadığı hesaba katıldığında (bkz. **Laiklik-Sekülerlik** kutusu, s.22), Türkiye'nin tüm dünyada tek laikleştirme politikası uygulayan devlet olduğu dahi söylenebilir. Kapitalist ülkeler içinde görülen en radikal ve en başarılı yukarıdan devrimle (bkz. **Yukarıdan Devrim** kutusu, s.23) üstyapısını iradi olarak Osmanlı tarihinden, dilinden, kültüründen (yani, Asya ve Orta Doğu'dan) koparmış Türkiye'nin bütün yönetici seçkinleri Batılılaşmıştır. Üstelik, bu seçkinler, sömürge yönetimi yaşamış diğer azgelişmiş ülke seçkinlerinden yaklaşık 1 yüzyıl önce (yani, 1839'dan sonra) Batılı modernleşmeye açılmışlardır.

Bunun sonuçları çok çeşitlidir. Bir kere, Türkiye'nin bu kültürel niteliği, yukarıdaki diğer iki kültürel niteliğiyle kesin zıtlık halindedir. İkincisi, Batı, Türkiye'yi Batılı kabul etmemektedir. Üçüncüsü, genel olarak Türk insanı Doğu/Orta Doğu kültürü ile Batı kültürü arasında bir kimlik karmaşası yaşamaktadır. Dördüncüsü, bu konuda seçkinler ile halk arasında ihmal edilemeyecek bir farklılık bulunur.

Bütün bu durumlara rağmen, politikayı ve özellikle de dış politikayı saptayan tabaka olan seçkinlerin kesinlikle Batılılaşmış olması, devlet yapısında Batı değerlerinin orta ve özellikle uzun vadede üstün olmasını sağlar. Bu açıdan, Türkiye'nin durmadan Batı'ya ve Batı kurumlarına eğilim göstermesi doğal bir sonuçtur.

2) Tarihsel Boyut

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğunu yıkmış olan devlettir. Bununla birlikte ve doğal olarak, birçok özelliğini bu büyük imparatorluktan devralmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu hernekadar "Avrupa'nın Hasta Adamı" diye anılsa da bir Avrupa devletidir. Osmanlı vezirlerinin Duraklama'ya kadar çok büyük çoğunluğu Rumeli, yani Avrupa kökenlidir. Özellikle İstanbul'un alınmasından hemen sonraki dönemde Anadolu kökenli sadrazam pek görülmez; Kanuni'nin 9 veziriazamından 7'si Hıristiyan kökenliydi (Mantran, cilt I, s. 228) (bu konuya "Dünya Ticaret Yollarının Değişmesinden, Sèvres'e Giden Yol" başlığı altında tekrar geri döneceğiz, s. 116). Osmanlı, 19. Yüzyıl Avrupa güç dengesinin vazgeçilmez parçasıdır ve zaten bu niteliğin Osmanlı diplomasisi tarafından çok akıllıca ve dikkatlice kullanılmasıdır ki İmparatorluğun ömrünü yaklaşık 100 yıl kadar uzatmıştır.

Aynı şeyleri, dünyanın bu coğrafyasında kurulmuş başka devletler, özellikle de Bizans için söylemek mümkün olduğu gibi, Türkiye için de söylemek mümkün-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Laiklik-Sekülerlik

Türkiye'de çoğu zaman (ve yanlış olarak) özdeş algılanan bu kavramlardan birincisi devlet'e, ikincisi ise toplum'a ilişkindir. Birincisi bir devlet politikasıdır, ikincisi toplumun bir niteliğidir.

Din, feodal (tarımcı) toplumların tutunum ideolojisidir (tutunum ideolojisi -*cohesion ideology*-: "bir toplumu birarada tutan temel ideoloji" olarak kabaca özetlenebilir). Bu nedenle, feodal kalıntılar taşıyan toplumlardaki din-devlet ilişkileri, bu kalıntıları tasfiye etmiş toplumlardakinden epey farklıdır.

Birinci tip ülkelerin en net örneği Türkiye'dir. Bu ülkede devlet, Batıcı seçkinlerinin anayasadaki "laiklik" ilkesine yansıyan iradesi gereği, din'i sürekli ve güçlü biçimde denetim altında tutarak ülkenin iman'a dayanan dinsel ilkelere ("şeriat'a) değil, akl'a dayanan rasyonel ilkelere göre yönetilmesini sağlamaya çalışır. Bu, "yukarıdan devrim"in laiklik politikasıdır. (Türkiye örneğinin tersi, tabii ki, S. Arabistan türü "şeriatçı" ülkelerdir. Ayrıca, arada Mısır gibi "gri" ülkeler de vardır, ama buralarda Türkiye tipi bir laiklik, daha doğrusu laikleştirme politikası uygulanmaz, uygulanamaz).

Ikinci tip ülkelerde ise devletin laiklik politikası izlemesine gerek yoktur, çünkü devletin dinsel ilkelere göre yönetilmesini savunacak feodal kalıntılar uzun zaman önce burjuva ("altyapı") devrimleriyle ciddi biçimde tasfiye edilmişlerdir. Bu toplumlar artık "sekülerleşmişlerdir". Ingiltere ve 1905'ten itibaren de Fransa bunlara örnek gösterilebilir (1789-1905 arası laiklik politikası uyguladı ve sonunda toplumu sekülerleştirdi).

ABD ise, seküler toplum açısından uç bir örnektir, çünkü bu ülke feodal dönemi hiç yaşamamıştır; Avrupa'dan gelen göçler nedeniyle, kabile döneminden ticaret kapitalizmine doğrudan geçiş yapmıştır. Dolayısıyla, kuruluşundan beri, dinler ve inançlar karşısında tamamen nötrdür. ABD'de devlet, anayasanın 1 numaralı değişikliği (*first amendment*) gereği ne herhangi bir dinsel inanca müdahale edebilir, ne de herhangi bir dinsel inanca en ufak bir yardımda bulunabilir. Çünkü bizzat federal devlet, çok etnili ve çok dinli bir toplumda, bu tür bir "tarafsızlık" üzerine kurulmuştur ve işlemektedir. Türkiye'de dinsel ideolojiye sahip kişi ve kuruluşlar, "ABD tipi laiklik" derken, sadece, ABD'de devletin hiçbir din ve inanca müdahale etmemesini anlamaktadırlar.

Bu konuda son olarak, laiklik-demokrasi ikilemine değinmekte de yarar vardır:

Yukarıda Fransa için söylenenlerden de anlaşılacağı gibi, laiklik politikasının amacı seküler bir toplum yaratmaktır. Bu süreç içinde demokrasi ilkesi doğal olarak zedelenebilir, çünkü toplumun büyük çoğunluğu feodal bir kafa yapısı gereği, din kavramını kullananlara oy verme eğilimindedir. "Demokrasinin zedelenmemesi" için toplumun kendi iç dinamiğiyle ağır ağır sekülerleşmesini beklemek gerekir ki, bu arada temel insan (en çok da, kadın) haklarının ağır ihlale uğrayacağı açıktır.

Bununla birlikte, gözükara biçimde uygulanan bir laiklik politikasının, aydınların bir tahakküm aracı olarak kullanıldığı da bir gerçektir. Bu nedenle, laiklik politikasının, din'in devlete müdahalesini önlemek gibi temel bir görevinin olması, ama bireylerin dinsel tercih ve uygulamalarını engellemek gibi bir yetkisinin olmaması gerekir.

Özet olarak: Seküler toplum, demokrasi için bir ön koşuldur. Dolayısıyla, Türkiye gibi ülkelerde onu yaratmaya yönelik laiklik politikası da öyledir. Ama bu politika, hassas uygulanmadığı zaman, demokrasiyi ihlal edebilmektedir. Bunu önlemenin çaresi, din'in bir ülkede siyasal iktidara talip olmaktan vazgeçerek "sistem"e entegre olduğu oranda laiklik politikasını giderek yumuşatmak ve toplumsal oydaşma yoluna gitmek olarak saptanabilir. Türkiye'de "Amerikan tipi laiklik" ancak ondan sonra mümkün olabilecektir.

(B. Oran)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dür. Türkiye de dikkatli bir dış politika sayesinde olduğundan daha önemli bir devlet rolü oynamaktadır. Zaten Osmanlı olsun, 1453'ten sonra modelini kopya ettiği Bizans olsun (Osmanlı padişahlarının "Sultan-ı İklim-i Rum", yani (Doğu) Roma Sultanı unvanını taşıdıkları anımsanmalıdır) statükoyu iyi değerlendiren dengeci dış politikaları sayesindedir ki zayıfladıktan sonra uzun süre yaşayabilmişlerdir. Bu nitelik, TDP'nin statükocu ve dengeci niteliğinin kökeninde yatar.

Dahası, Türkiye'nin laik niteliğinin köklerini Batı'dan çok önce, Osmanlı'da ve Bizans'ta aramak uygundur. Osmanlı'da şeriat düzeni egemenmiş gibi gözükse de, dünyevi düzeni yöneten padişah buyrukları kesinlikle daha önemliydi. Türklerin İslam'dan önce uzun bir geçmişe sahip olmasının yanı sıra, İstanbul'un alınmasından sonra imparatorluklaşan Osmanlı'nın gündelik yaşamı İslam'ın 7. Yüzyıl Arap kabilelerine getirdiği kurallarla yönetilemeyecek kadar karmaşıklaşmıştı.

Zaten, Osmanlı'da devletin din'i kesinlikle güçlü pençesi altına almış olduğunu da unutmamak gerekir. Gerçi padişah fermanlarının şeriata uygunluğu dinin başı olan şeyhülislamın vereceği fetva ile saptanıyordu ama, bu 1 numaralı din adamı, Padişah tarafından atanarak getirilen ve dolayısıyla azledilebilen, azledildikten sonra da (ulemanın kanı yere akmasın diye) istendiği anda yay kirişiyle boğdurulabilen bir devlet memurundan ibaretti. Osmanlı da bu çok önemli olguyu Bizans'tan almıştı. Osmanlı döneminde yalnızca 2 Fener Rum patriği idam edilmişti ama, Bizans'ta Vasileus'un (imparatorun) idam ettirdiği Fener Rum patriği sayısı belirsizdir.

Bu açılardan, Türk diplomasisi Osmanlı diplomasisinin doğal uzantısıdır. Bu nedenledir ki yeni devlet kurulurken dış politika, bugün kurulan yeni devletlerin yaşadığı sıkıntıyı ve acemiliği yaşamamıştır. Lausanne'da "Düvel-i Muazzama" karşısında büyük direnç ve başarı göstermiştir. Hatta, 1919-23 ve 1923-39 dönemlerini incelerken rastlayacağımız gibi TDP'nin yürütülmesinde anlamlı bir inatçılık ve hatta bir imparatorluk gururu görmek zor değildir. Nitekim bu gurur bizzat Kurtuluş

Yukarıdan Devrim

Bu kavram, devrimin/devrimci değişikliklerin aşağıdan yukarıya (yani, sosyo-ekonomik gelişmenin doğal evrimi ve baskısıyla) değil, "Devrimci" devlet örgütünü ele geçiren seçkinlerin iradesiyle yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmesi fikrini ifade eder.

Diğer bir deyişle, toplumun durağan yapısı yüzünden aşağıdan yukarıya bir türlü doğal olarak gerçekleşmeyen devrimci değişiklikler, "halkın iradesini temsilen ortaya çıkan ve gerektiğinde yığınların geçici ve aydınlanmamış kanı ve tutumlarına rağmen toplumu yöneten" seçkinler tarafından, zorla ve üstyapı (hukuk) kullanılarak gerçekleştirilecektir.

Bunun en başarılı örneklerinin başında, 1920 ve 30'lardaki Kemalist yukarıdan devrim gelir. Kemalizm'in üstyapı reformlarının bazıları zamanla altyapıda (yani ekonomik temelde) bile değişikliğe yol açmıştır. Örneğin, Osmanlı döneminde mirastan kız evlada 1, erkek evlada 2 pay verilmesine karşılık, 1926'da Medeni Kanun çıkartılarak eşitlik sağlandıktan sonra Anadolu'da mülkiyet yapısı buna uygun olarak değişiklik göstermiştir.

Yukarıdan devrim konusunda akılda tutulması gereken şey şudur: Bir kere yapıldıktan sonra örneğin her on yılda bir tekrarlanamaz. Bir toplum ilelebet patronaj (baskı) altında tutulamaz. İç dinamik tetiklenir, ondan sonra artık gelişmesine bırakılır. Üstelik, bu "periyodik" müdahaleler, ayrıcalıklarını korumak isteyen sivil ve asker kadroların sınıfsal korkularını ve çıkarlarını da yansıtıyor olabilir.

(B. Oran)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Savaşını başlatan bir unsur olacaktır, çünkü bu savaş 1919'da İzmir'i işgal eden devletin herhangi bir devlet değil, "eski teba" bir devlet olmasıyla tetiklenecektir.

Bu arada, Türkiye'nin çok ilginç (ve çelişkili) bir niteliği de şudur: Bir yandan Osmanlı'yı alfabesine varıncaya kadar reddetmiştir, padişahını hain ilan etmiştir; ama diğer yandan da aradaki sürekliliği hep kabul etmiştir. Nitekim, Osmanlı'nın geçmişteki kimi eylemlerinin sorumlusu olarak suçlandığı zaman, bu sorumluluğu üzerinden atmaya çalışmamıştır. Örneğin, Osmanlı akınlarından kalma "Türkler Geliyor!" psikolojisi olsun, Ermeni soykırımı söylemleri olsun, Türkiye tarafından kendisini ilgilendirmediği biçiminde bir savunmayla savuşturulmamıştır. T.C., Osmanlı'nın *rejim*'ini reddetmiştir, *devlet*'ini değil.

İki devlet arasındaki çok önemli fark sorulacak olursa o da şudur ki, Osmanlı diplomasisine verilen görev çokuluslu ve çok dinli-mezhepli bir imparatorluğun, Türk diplomasisine verilen görev ise ulus-devletin ayakta tutulmasıdır.

3) Stratejik Boyut

Bu boyutu üçe ayırarak incelemek uygun olur: Coğrafi Faktör (Türkiye'nin Jeostratejik Konumu, Türkiye'nin Komşuları, Türkiye'nin Boğazları), Bölgesel Güvenlik Çemberleri, ve bir de, Dünya Güç Eksenleri.

a) Türkiye'nin Coğrafyası

Bu faktör TDP'yi hem "kötü" hem de "iyi" yönde etkileyen çok önemli verilerin kaynağıdır.

Jeostratejik Konum

Türkiye Cumhuriyeti toprakları çok stratejik bir noktada yer alır. Bir yandan Balkanlara, bir yandan Kafkaslara, bir yandan da Ortadoğu'nun Bereketli Hilal'ine ulaşır. Bunun yanı sıra, Türkiye toprakları sınaileşmiş Batı ile enerji kaynakları (Orta Doğu, Hazar) arasında yer alır. Bu konumu, Türkiye'ye kendi boyutlarını aşan bir önem ve avantaj kazandırır.

Buna karşılık, bu toprakların tarihsel (ve güncel) göç yolları olması (zaten Osmanlılar da bu nedenle buraya gelmişler ve sonunda yerleşmişlerdir) Türkiye'ye büyük güvensizlik duygusu da getirir ve TDP'nin güvenlik faktörünü fazlasıyla önemsemek zorunda kalmasına yol açar.

Komşular

Bir ülkenin komşularının sayısı ve niteliği ile o ülkenin güvenliği arasında güçlü bir bağ bulunduğu, kantitatif incelemelerle de kanıtlanmıştır. Sınır sayısı arttıkça, bir ülkenin saldırıya uğraması, tehdit edilmesi ve birden fazla cephede savaşa girmesi olasılığı da artar.

Türkiye, dünyanın bu çok hassas jeostratejik bölgesinde sayıları zaman içinde hiç azalmayan komşularla çevrilidir. İkinci Dünya Savaşından önce 8 komşusu bulunurken (Yunanistan, Bulgaristan, SSCB, İran, Irak ve Kıbrıs üzerinden İngiltere, Suriye üzerinden Fransa, Onikiadalar üzerinden İtalya), Savaş sonrasında bu sayı 6'ya inmiş (Yunanistan, Bulgaristan, SSCB, İran, Irak, Suriye, ve 1960'ta Kıbrıs), Soğuk Savaş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonrasında 8'e çıkmıştır (Yunanistan, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan, Nahcivan nedeniyle Azerbaycan, İran, Irak, Suriye). Hatta, deniz üzerinden düşünüldüğünde, bu komşuların sayısı 12'dir (diğerlerine ek olarak Ukrayna, Kıbrıs, Rusya, Romanya).

Diğer yandan, bu komşuların nitelikleri de güven telkin etmekten uzaktır. "Kabahat"ın kimde olduğu önemli değildir; Türkiye'nin bu komşuların büyük çoğunluğuyla tarihsel ya da çıkarsal anlaşmazlığı bulunduğu gerçeği önemlidir. Gerçi en güçlü (ve tarihte en sorunlu) komşusu SSCB bugün artık yoktur ve onun ardılı Rusya Federasyonu Türkiye'ye resmen sınırdaş değildir ama, Kafkaslarda bitmeyecek görünen etkisi nedeniyle komşu olmaya devam etmektedir. Zaten, Kürt milliyetçiliğinin bağımsızlık istemesinin Türkiye'ye en itici gelen taraflarından biri de, Rus faktörüne karşı Doğu Anadolu'nun Türkiye'ye sağladığı, güvenlik açısından çok önemli "ülke derinliği"nin ortadan kalkacak olmasıdır.

Bu durumda Türkiye'nin güvenlik endişeleri onu ittifaklar aramaya itmektedir.

Türk Boğazları

Türkiye'nin stratejik önemi, Boğazlara sahip bulunması nedeniyle bölgesel boyuttan evrensel boyuta çıkmaktadır. Bir kere, Boğazlar, nükleer silah sistemlerinin gelişmesiyle ortadan kalkmamış bir stratejik öneme sahiptir ve bu nedenle Türkiye evrensel gelişmeleri etkileme olanağı elde etmektedir. İkincisi, Boğazlar bu nitelikleriyle Türkiye'yi evrensel gelişmelerin etkisine açmakta, Türkiye'ye sorun taşımaktadır.

Diğer yandan Boğazlar, savunması pek güç ve sorunlu bir bölgedir. Hava saldırılarına ve denizden gelecek tehlikelere açık olmaları bir yana, Türkiye burayı savunmak açısından Avrupa tarafında ülke derinliğine sahip değildir. Zaten, en güçlü olan 1. Ordu'nun burada konuşlandırmış olması da bunu göstermektedir (Aydın, s.58).

b) Türkiye'nin Bölgesel Güvenlik Çemberleri ve İkilemleri

Türkiye'nin genel jeostratejik konumu ve komşuları açısından bakıldığında TDP, ülkenin güvenlik politikasına bütüncül bir yaklaşımla çözüm bulmak zorunda kalmaktadır. Çünkü Türkiye'nin üzerinden geçen ve birbirinden önemli olan 5 bölgesel güvenlik çemberi bunu gerektirmektedir: Bir kere, bu çemberler birbirinin içine geçmiş durumdadır. İkincisi, bunların içindeki güç dengeleri birbirine bağlıdır. Üçüncüsü, bu çemberler arasında doğal sınırlar ve engeller yoktur; bunlar arasındaki coğrafi farklılıklar tamamen yapaydır. Dördüncüsü, Türkiye bunların arasındaki güç dengesinde tam bir dingil görevi yapmak, uyum sağlamak zorundadır. Beşincisi, bu çemberlerin her biri Türkiye için ikilemler getirmektedir (Sander).

Güvenlik sorununa TDP'nin bakışını belirleyen 5 farklı açı ve bu bakış açılarının her birinde Türkiye açısından mevcut bulunan ikilemler şöyle sıralanabilir:

Avrupa Perspektifi

Süper devlet ilişkilerinin egemen olduğu global sistemden etkilenen bu perspektif açısından Türkiye'nin klasik ikilemi şudur: Batı ittifakında (NATO) aktif biçimde yer almak, ama bu nedenle kuzeydeki büyük komşuyu (SSCB, Rusya) tehdit etmemek. Bu ikilem son yıllarda bir ikincisiyle tamamlanıyor gözükmektedir: AB'ye girmek, ama içişlerine müdahale ettirmemek.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Balkan Perspektifi

Balkanlar Türkiye için çok önemlidir, çünkü Avrupa'ya açılış kapısıdır. Zaten, 1990 sonrası dönemde göreceğimiz gibi, TDP'nin Bosna sorununa harcadığı emeğin temel nedeni budur. Bu kapının bir biçimde, bir yanından, her zaman açık kalması gerekir. Türkiye gibi bir devletin, kendisi için bu denli önemli bir bölgeyle sürekli ilgilenmesi şarttır. Burada da ikilem şudur: Balkanlarda sürekli etkin olmak, ama Bulgaristan ile Yunanistan yollarından en az birini sürekli açık tutacak biçimde davranmak. Bu nedenle, Türkiye bu iki devletin ikisiyle birden aynı anda kavgalı olmak lüksüne sahip değildir ki, böyle bu sorun 1984 sonundan 1990'a kadar gündemde bulunmuştur.

Akdeniz Perspektifi

Bu perspektifte Türk-Yunan ilişkileri egemen konumdadır ve ikilem de şudur: Türkiye kendisini batıdan saran Yunanistan'la ve güneyden saran Kıbrıs'la ilişkilerinde yaşamsal çıkarlarını korumak zorundadır. Çünkü Ege adaları İstanbul ve İzmir limanlarını felce uğratabilir ve Kıbrıs da bu kıskacı tamamlayabilir. Zaten, Türkiye'nin bu Ege'den sarılma olgusunun, ülkenin şimdiye kadar ilan ettiği tek "savaş nedeni" (*casus belli* -kazus belli okunur) durumu olmasının nedeni budur. Ama Türkiye, bunu yaparken, Avrupa'yla bağlantısını kesebilecek bir müttefikini (Yunanistan) düşman haline getirmemek zorundadır. Çünkü bütün ilişkileri kendi batısıyla olan bir Türkiye'nin uğrayacağı zarar, kendi doğusuyla fazla ilişkisi bulunmayan bir Yunanistan'ın uğrayacağı zarardan fazla olabilir. Diğer yandan, ABD'nin her zaman tepkisini çekmiş olan Türk-Yunan ikilemi, Yunanistan'ın AB'ye tam üye olmasından bu yana daha da ciddileşmiştir.

Orta Doğu Perspektifi

Global sistemden ve ülkeler arası çatışmalar gibi çok sayıda değişkenden etkilenen, petrol deposu bu bölgede Türkiye'nin ikilemi şudur: Hem etkin rol oynamak durumundadır, hem de bunu yaparken bölgenin iç sorun ve çatışmalarla dolu sayısız girdaplarının içine çekilmemek zorundadır.

Bunun yanı sıra, Ortadoğu, Türkiye için Kürt sorunu açısından da çok büyük önem taşımaktadır. Kuzey Irak'a 1983'ten beri askerî harekatlar yapılmaktadır. Mayıs 2001'de yalnız "stratejik önemi olan kamu kuruluşlarına" gönderilen ve basına da sızdırılan bir iç genelgede yer alan "Irak Politikamıza İlişkin Öncelikli Önlemler" adlı Dışişleri raporunda "*Kuzey Irak'ta Kürt devletinin ilanı, tarafımızdan müdahale nedeni sayılmalıdır*" (*Cumhuriyet*, 13.05.2001) denilmesi ise, bu müdahalelerin bir devlet politikası ilkesine dönüştüğünün belgesi olmuştur.

Kafkas Perspektifi

SSCB'nin yerini alan Rusya'nın egemen konumda bulunduğu, Türkiye için de petrol ve doğal gaz boru hatlarının çok önemli kıldığı bu perspektifte Türkiye'nin ikilemi şudur: Hem burada kendine yakın ve güçlü yönetimleri destekleyerek Rus etkisini hafifletmek ve enerji hatlarını kendi üzerinden dünyaya açmak, hem de bunu yaparken Rusya'yı kızdırmamak. Kaldı ki Rusya, ABD'nin şu anda engel tanımayan gücüne karşı çok önemli bir denge unsuru olabilecektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

c) Türkiye'den Geçen Dünya Güç Eksenleri

Anadolu'nun bir "köprü" olduğu hep söylenegelmiştir. Bu önerme yalnızca coğrafi anlamda değildir. Çok daha önemli iki anlamla da yüklüdür (Sander):

Birincisi, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte uluslararası sistemde oluşan stratejik, siyasal, ideolojik, ve ekonomik bir eksen dünyayı ikiye bölmüştür ve bu Batı-Doğu Ekseni dikey olarak tam Türkiye'nin üstünden geçmiştir. Truman Doktrini, NATO, Avrupa Konseyi, OECD gibi proje ve kurumlara giren Türkiye bu eksenin Batı bölümünde yer almıştır.

İkincisi, 1980'lerin sonundan itibaren, bu eksenden daha önemli bir ikincisi belirmeye başlamıştır. Daha çok ekonomik nitelikte olan bu Kuzey-Güney Ekseni de yatay olarak tam Türkiye'nin üzerinden geçmiştir. Türkiye'nin çabası, bu eksenin kuzeyinde yer almaktır ve AB'ye giriş mücadelesi de bu nedenledir.

Türkiye birinci eksen açısından karar vermede fazla güçlük çekmemiş ve başta güvenlik, çok çeşitli nedenlerle Batı'yı tercih etmiştir ama, ikinci eksen söz konusu olduğunda diplomatik karar almak daha zor olmaktadır. Örneğin BM'deki çeşitli toplantılarda Türkiye Daimi Temsilciliğinin oy verirken İslam Konferansı Örgütü üyeliği, AB'ye aday üyelik ve Güney'le (örneğin, Afrika) birlikte oy verme konusunda zaman zaman çok sıkıştığı, bilinen bir husustur.

4) İç Yapısal Boyut

Genel-Tarihsel Açıdan

Anadolu'nun etnik ve dinsel yapısı, Türkiye'nin öncülü Osmanlı dış politikasını çok derinden etkilemiştir, çünkü Osmanlı'yı sürekli olarak batıya götürmüştür.

Osmanlı'yı buna iten birçok neden vardır. Bizans'ın bozulmuş feodal yapısının büyük bir sömürü ve hatta kaos içermesi, çok daha adil olan Osmanlı pre-feodal düzeninin Bizans halkı tarafından bir tür kurtarıcı gibi karşılanmasına ve dolayısıyla fetihlerin Bizans ve Balkan topraklarında kolay ilerlemesine yol açmıştır (altyapısal faktör). İslam'ın gaza düzeni Batı'yı "Dar-ül harp" ilan ederek fetih ekonomisinin yürütülmesini kolaylaştırmıştır (üstyapısal faktör). Ayrıca, özellikle Doğu Anadolu'nun arızalı bir yapıya ve verimsiz bir ekonomiye sahip olmasına karşılık Anadolu yarımadasının batısının ovalık ve ilerlemeye uygun oluşu da Osmanlı'yı Batı'ya yöneltmiştir (çevresel faktör).

Bu sayılan nedenlerin dışında ve çok önemli olarak, Anadolu'nun etnik/dinsel/sınıfsal yapısının çıkardığı sorunların Osmanlı'yı Batı uygarlığıyla çok yakın temas kuracak biçimde hep batı yönünde ilerlemeye ittiği de hesaba katılmalıdır. Bir defa, ileride Osmanlı İmparatorluğunu kuracak olan Türkler Orta Asya'dan gelip de sınırlı sayıda çadır halkıyla Anadolu'ya ayak bastıklarında, yarımadanın otokton (göçmen olmayan, buranın eski halkı) olarak, Ermenilerin yanı sıra, iki tür halk bulmuştur: Rumlar (Bizans) ve Kürtler. İkinciler, birincilere karşı 1071 Malazgirt'te Türklerle birlikte çarpışmışlardır. Dağlarda yaşadıkları için bu Kürtler, II. Mahmut yönetiminin merkeziyetçi çabalarına kadar yarı özerk yönetimler olarak bırakılmıştır. Yani, Kürt bölgeleri, gerek bu halkın büyük çoğunlukla Sünni Müslüman olması, gerekse bu yarı özerklik durumu nedeniyle fethedilmeye

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uygun olmayan bir nitelik göstermiştir. Sonuçta, Osmanlı hep batı yönünde ilerlemeye eğilimli olmuştur.

İkincisi, Osmanlı'yı batı yönünde gitmeye zorlayan bir unsur da Türkmenlerdir. Osmanlı'nın doğu yönündeki sınırlı sayı ve nitelikteki seferleri ise, esas olarak, Avrupa'daki büyük fetihlere girişmeden önce büyük rakip İran'ı sindirmeye ve böylece arkasını garantiye almaya yöneliktir. Fakat burada esas olay askerî, etnik, dinsel, ideolojik olmaktan çok, Anadolu'nun sınıfsal yapısıyla ilgilidir. Orta Asya'dan durmadan Türkmen göçleri gelmektedir. Bu göçmenler, İstanbul'u aldıktan sonra Bizanslılaşan, yani yerleşik bir topluma dönüşen Osmanlı için büyük sorundur; tarlaları çiğnemekte, yerli halkla çatışmakta, zapturapt altına girmemektedir ("Etrak-ı Bî İdrak" yani Kafasız Türkler gibi aşağılayıcı deyimler yerleşik Osmanlı'nın göçebe Türkmen'i dışlamasının örnekleri ve mezhep kavgası biçiminde algılanan bir sınıf kavgasının simgeleridir). Yerleşik Osmanlı'nın devlet otoritesine itaati buyuran Sünniliğine karşılık, bu Türkmenler şaman inançlarını büyük ölçüde devam ettiren ve göçebe toplumlarının çok daha özerk ve özgür yapısını yansıtan Aleviliğe mensuptur. İşte, Osmanlı bir yandan bu Alevi Türkmenlerin benzer bir sınıfsal yapı içinde bulunan Şah İsmail İranı ile ilişkilerini önlemeye, bir yandan da bu Türkmenleri Balkanlarda yeni fethedilen serhat boylarına yollayarak nüfus baskısını azaltmaya çalışacaktır (bkz. **Osmanlı-İran Arasındaki Sünni-Şii Çatışmasının Temeli** kutusu, s.205).

Üçüncüsü, Anadolu'da çok sayıda gayrımüslim bulunması ve İmparatorluğun duraklama döneminden itibaren Avrupa devletlerinin bunları bahane ederek devleti sıkıştırmaya çalışmaları; Osmanlı'nın Batı'ya, diplomasiye, güç dengesine verdiği önemin daha da artmasına yol açacaktır.

Özel-Aktüel Açıdan

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'nın etnik azınlıklarının en önemli bölümünü devralmıştır: Kürtler. Cumhuriyetin kurulmasından yalnızca 16 ay sonra ayaklanan ve bunu hiç kesintisiz 1938'e kadar sürdüren Kürtler, 1930'larda Türkiye'nin kendi doğusuyla yaptığı tüm anlaşmaların hedefini oluşturacaklar, Sadabad Paktı başta olmak üzere bu dönemde doğuyla ve güneyle yapılan tüm antlaşmalar Kürtleri denetim altına almakla ilgili olacaktır.

Arkasından, 1960'lardan başlayarak 1980'lerden itibaren çok ciddi bir silahlı ayaklanmaya girişen Kürt milliyetçiliği TDP'de çok önemli izler bırakacaktır. Birincisi, tüm ülkelerle ilişkilerde TDP'nin statükoyu desteklemesini zorunlu kılacak; bu ülkelerdeki merkezkaç öğelerin (Kosova, Çeçen, vb.) özerkliğini, özellikle de bağımsızlığını desteklemeyi kesinlikle devre dışı bırakacaktır. İkincisi, güneydoğudaki PKK terörünü bastırmak için alınan önlemler insan haklarını da ihlal ederek Türkiye'nin Avrupa nezdindeki başlıca tökezleme taşını oluşturacak, modernite geçişi geciktirecektir.

İdeolojik Açıdan

Son olarak, Türkiye'deki "kalkınma modeli", TDP'yi etkileyen öğelerden biri olmuştur.

Aşağıda incelenecek olması nedeniyle burada yalnızca adını anarak geçtiğimiz

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu öğenin önemi iki noktadan kaynaklanmaktadır:

Birincisi, kalkınma modeli, ülkenin dış müttefik seçimini etkileyeceği için önemlidir. Örneğin, kapitalist modeli benimsemiş bir ülkenin sosyalist bir ülkeyle yoğun ve kalıcı ittifak ilişkisi sürdürmesi zordur.

İkincisi, kalkınma modeli, ülkenin gelişme çabalarını etkileyen başlıca faktör olduğu için önemlidir. Gelişmiş/kalkınmış bir ülkenin dış politikadaki gücü, doğaldır ki, azgelişmiş bir ülkeyle aynı olmayacaktır. Yani, kalkınma (sermaye birikimi) modelinin başarı durumu dış politikanın gücünü doğrudan etkileyecektir (bkz. s. 38-45).

BAŞKIN ORAN

KAYNAKÇA (TDP'yi Etkileyen Temel Öğeler)

Aydın, Mustafa, *Foreign Policy Formation and the Interaction between Domestic and International Environments, A Study of Change in Turkish Foreign Policy, 1980-91*, yayınlanmamış doktora tezi, İngiltere, Lancaster University, 1994); Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I ve II, 3. Basım, Çev. Server Tanilli, İstanbul, Adam Yayınları, 1999; Sander, Oral, *Türk Dış Politikasını Etkileyen Faktörler*, konferans notları, 1990.

B) TDP'nin Askerî, Siyasal, Ekonomik Arkaplanı

1) Bir "Orta Büyüklükte Devlet" (OBD) Olarak Türkiye: Askerî-Stratejik ve Ekonomik Boyutlar

OBD Kavramı

Türk dış politikasının incelemesine başlarken sorulacak ilk soru herhalde şudur:

Gerek genel durumu, gerekse özel olarak dış politikası açısından, Türkiye Cumhuriyeti uluslararası sistem içinde hangi kategoriye oturtulabilir?

Bu sorunun yanıtını net biçimde vermek kolay değildir; çünkü böyle nazik bir coğrafyaya yerleşmiş Türkiye'nin dış politikası çok sorunlar içerir, çok yönlü tehditlerle uğraşmayı gerektirir, çok farklı bağlantılara girmeye zorlayıcıdır, çok değişik çıkarları ilgilendirir. Bununla birlikte, inceleme yapabilmek için, bu karmaşıklık içinde belirli düzenlilikler ve belirli kalıplar aramak ve bulmak şart.

Büyüklük kategorisi açısından, uluslararası sistemde devletler genel olarak "büyük" ve "küçük" olarak sınıflandırılırlar.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde "Büyük Devlet", sonrasında da "Süper Güç" olarak adlandırılan devlet kategorisinin tanımı göreli olarak kolaydır: Sahip olduğu güç unsurları sayesinde (nüfus, ülke yüzölçümü, ekonomi, kaynaklar, askerî güç, vb.) bölgesel ve evrensel dengeleri ciddi biçimde etkileyen devlet. Küçük devletinki de tam tersi olduğu için yine kolaydır: Gerek bölgesel gerekse evrensel politika tarafından ciddi biçimde etkilenen ve o politikaları ve uluslararası sistemi etkileme şansı pek bulunmayan devlet.

Bununla birlikte, bütün devletler bu ikisi arasında dağılamaz; üçüncü bir devlet türü daha belirlemek mümkündür. "Orta Büyüklükte Devlet" (OBD; *middle power, medium power*) adı verilen bu kategoriyi bu ikisinin arasında görmek ve şöyle tanımlamak uygundur:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Uluslararası sisteme etkileri marjinal olan, ama bölgesel politikayı (özellikle, küçük komşularını) etkileyebilen, ama daha önemlisi, büyük devletlerden gelen zorlamalara bir miktar dayanabilen, onlarla zaman zaman pazarlığa girişebilen ve hatta o günkü koşulları (konjonktürü) iyi değerlendirerek onların kimi davranışlarını belli bir oranda etkileyebilen devlet. Ör. Orta Doğu'da İsrail, İran, Türkiye, bir ölçüde de Mısır gibi.

Bu açıdan kabaca "Bölgesel Güç" olarak da adlandırılabilecek olan OBD, bu etki durumunu hiçbir zaman büyük devletlere fazla direnecek ve özellikle de onlarla savaşa girebilecek boyuta ulaştıramaz. Büyük devlet tehdidi altında kaldığı zaman da çözümü dışarıda arar. Böyle bir durumda, bir OBD için 2 temel seçenek vardır: Ya büyük devletler arasındaki güç dengesine oynar, ya da bir ittifakın kanadına sığınır. Bu seçim hem kolay değildir, hem de tamamen kendisine bırakılmamıştır. Kolay değildir, çünkü güç dengeleri durmadan değişebilir; ittifak durumunda da, müttefiki büyük devlet OBD'yi bir uydu durumuna indirgeyebilir. Kendisine bırakılmamıştır, çünkü bu seçim o andaki uluslararası sistemin doğasına ve OBD'nin o sistem içindeki pozisyonuna bağlıdır (Hale, s. 2). Çok katı bir iki kutuplu sistemde bir OBD'nin, hele jeostratejik pozisyonu bu kutup liderlerini çok yakından ilgilendiriyorsa, taraflardan birini seçmeye zorlanması ciddi bir olasılıktır. Nitekim, "Aron Paradigması" diye tanınan durumda Raymond Aron, böyle durumlarda bloklardan bağımsız politika sürdürmenin "gerçekçi ve mümkün" olmadığını belirtir (Aydın, s. 93-94'ten, Raymond Aron, *Peace and War, A Theory of International Relations*, NY, Anchor, 1973, s. 125-127).

OBD'nin Öğeleri: Ekonomik ve Askerî-Stratejik Boyutlar

Uluslararası planda böyle bir yere oturan OBD'yi oluşturan öğeler nelerdir? Bunları 2 boyutta toplamak mümkün: ekonomik ve askerî-jeostratejik.

Bir OBD'nin belli bir ekonomik büyüklüğü ve gücü olmalıdır. Çünkü ekonomi, herşeyin başı olmasının yanı sıra, kendini savunmak ve ayrıca dinletmek için gerekli olan askerî gücün de temelini oluşturur. Bu ekonomik gücün sorunsuz olması beklenmez; ama kronik sorunlu olduğu oranda, devlet OBD niteliğini yitirmemek için, bu eksikliğini askerî ve jeostratejik boyutu büyütmeye çalışarak telafi etmeye gidecektir.

Diğer yandan, OBD'nin bu askerî gücünü kullanmasının da koşulları olduğunu belirtmek gerekir. Eğer OBD, dünyanın jeostratejik bir bölgesinde, o bölgedeki etkili gücün veya hegemon gücün (bkz. **Hegemon Güç** kutusu, s. 31) onaylamadığı (ve özellikle de çıkarına aykırı gördüğü) bir toprak büyütmesinde bulunursa, başına ciddi dert alabilir. Nitekim, Türkiye 1939'da Hatay'ı bölgesel güç Fransa'nın onayıyla ilhak ettiğinden, bugün bu konuda ciddi bir sorunla karşılaşmamaktadır ama, hegemon güç ABD'nin onayını almadan Kıbrıs'a çıkartma yaptığından ve daha önemlisi orada hâlâ askerî birlik bulundurduğundan, bu konuda büyük baş ağrısı çekmektedir. Benzer bir durum, ABD'nin çok daha fazla onayına sahip olduğu halde, işgal altındaki topraklarda durmadan yeni yerleşim yeri kuran İsrail için de söz konusudur. Bir OBD'nin dünya güç eksenlerinin uzağında giriştiği benzeri eylemler ise cezalandırma sonucu doğurmayabilir; örneğin Türkiye'nin 1930'da İran toprağını (K. Ağrı) işgali bu türdendir (bkz. s. 362).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye, temel ekonomik veriler açısından bakıldığında, orta büyüklüğe girer. Toprağı, İran hariç, bütün komşularının herbirinden geniştir. Nüfusu tümünden büyüktür. Tarımı, kendini besleyebilecek niteliklere sahiptir. Doğal kaynakları, hidrokarbürler (petrol vb.) hariç, büyük ölçüde yeterlidir. Türkiye 2007 sonu itibariyle 659.3 milyar dolara ulaşan Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) büyüklüğüyle Avrupa'da Rusya hariç 7. büyük ekonomi konumundadır. Zaten, en gelişmiş 20 ülke (G-20) arasında sayılması bunu göstermektedir. Dışa bağımlı olmakla birlikte bir de silah endüstrisi bulunmaktadır.

Diğer yandan, bir "dünya devleti"nin hegemon güç olabilmesi için şart olan askerî boyut, bir OBD'nin "bölgesel güç" olabilmesi ve hatta OBD sayılmaya devam edebilmesi için de fevkalade önemlidir. Tabii, bu askerî gücün, ancak söz konusu

Hegemon Güç

Dünya tarihine bakıldığında, 15. Yüzyıldan günümüze dek belli devletlerin uluslararası alanda güç kazandığı, uluslararası alandaki gelişmeleri daha fazla etkileme gücüne sahip olduğu, dünya ticaretinden daha fazla pay aldığı, kısacası uluslararası sisteme egemen duruma geldiği görülür. Tabii, bu durumun gerçekleşmesi için en önemli önkoşul, bu ülkenin dünyanın en büyük deniz ticaret filosuna ve dolayısıyla deniz kuvvetlerine sahip olması olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında 15. Yüzyılda Portekiz, 16. Yüzyılda İspanya, 17. Yüzyılda Fransa ve 18.-19. Yüzyıllarda da İngiltere hegemon güçtür (*hegemonic power*). ABD ise 1898 İspanya savaşıyla elde ettiği büyük güç konumunu, İkinci Dünya Savaşından sonra uluslararası alana aktif bir şekilde girerek hegemon güç konumuna çevirmiş ve o zamandan beri, teknolojik gelişmelerin de etkisi ve katkısıyla kendisinden önce hiçbir devletin erişmediği bir hegemonik güce ulaşmıştır.

Hegemonluk kavramıyla ilgili önemli bir nokta, hegemon gücün karşısına daima onun bu konumuna meydan okuyan bir başka gücün (*challenger*) çıkmasıdır. Bu noktada hegemon güç ile ona meydan okuyan devlet arasında bir büyük savaş yaşanmakta ve uluslararası sistem bu savaş sonucunda yeni bir nitelik kazanmaktadır. Örneğin, İngiltere'nin hegemonyasına Almanya meydan okumuş, ama ikisi de güçlerini bu mücadelede tükettikleri için aradan sıyrılan ABD hegemon güç haline gelmiştir.

Yine hegemon devletler uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi yönünde çaba harcamış ve diğer ülkeleri gümrüklerini indirmeye zorlamışlardır. Örneğin, İngiltere 19. Yüzyılda Açık Kapı politikasını başlatmıştır. Günümüzde de ABD, GATT ve arkasından Dünya Ticaret Örgütünün öncülüğünü yapmakta, IMF ve Dünya Bankasını büyük ölçüde kendi denetimi altında tutmaktadır.

Hegemon devletin bazı özellikleri vardır. Para biriminin uluslararası alanda geçerli olması, dünyanın her yerinde üsler ve müttefikler bulundurması, bölgesel kriz ve çatışmalara müdahale ederek liderliğini göstermesi gibi. 1945 sonrasında ise buna nükleer silahlara sahip olma da eklenmiştir. Fakat bu konumun sürmesi için yalnızca kaba güç yeterli değildir; en önemlisi, diğer ülkelerden önemli bir kısmının da rızasını alması ve kendi liderliğine onları ikna etmesi gerekir. Yine bu bağlamda, hegemon gücün kültürel olarak da kendi yaşam biçimini, kültür ve değerlerini bütün dünyaya yayarak ve kabul ettirerek bu konumunu meşrulaştırması gerekiyor.

ABD şu anda dünyadaki bütün önemli gelişmeleri yönlendirebilme güç, yetenek ve iradesine sahip olarak bu konumunu sürdürmektedir; fakat tarihsel süreç hegemon gücün bu konumunu sürekli olarak koruyamadığını, çünkü gücünün önemli bir kısmını bu hegemonik yapıyı korumak için harcayarak kendisini tükettiğini, sonuçta ona karşı meydan okuyan güçlerin çıktığını göstermektedir.

(İ. Uzgel)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ülkenin dünyanın önemli bir jeostratejik noktasında bulunması halinde gerçekten önem kazanacağı açıktır.

Bu önemli jeostratejik konum bir devlet için hem iyi, hem de kötü bir özelliktir. Ülke eğer güçlüyse, bu önem onun bir OBD olma özelliğine büyük katkıda bulunur. Eğer zayıfsa, güvenliğini tahrip etmeye varıncaya değin olumsuz etki yapar: ülkenin savunma harcamalarını düşürmesini engeller ve böylece onun ekonomik durumunu olumsuz etkiler; onu müttefik aramak zorunda bırakır; onu aşırı ve fiili tehdit altına sokar; bölgeye sahip olmak isteyenlerin hevesini ve cesaretini artırır. Yani, stratejik önem OBD'nin başını ciddi belaya sokabilir (bkz. s. 43-45).

Bununla birlikte, jeostratejik konumun bu olumsuz özelliği dahi, bir ülkenin OBD sayılmasına katkıda bulunabilir; çünkü jeostratejik önemi, özellikle büyük devletler tarafından o denli hesaba katılması gereken bir boyut oluşturur ki, yalnızca gücüyle değil güçsüzlüğü nedeniyle de dikkate alınmasını gerektirir: Türkiye Cumhuriyeti biçiminde devam eden Osmanlı İmparatorluğu bütün 19. Yüzyıl boyunca bunun klasik örneğini oluşturmuş, bütün Avrupa'nın ve özellikle de İngiltere ile Rusya'nın birbirine girmesine yol açan ünlü Doğu Sorunu (Şark Meselesi; *Question d'Orient*) Osmanlı'nın parçalanması halinde doğacak sorunlarla nasıl başedileceği üzerine dönüp durmuştur (Chase ve Hill).

Osmanlı İmparatorluğunun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti de ABD için böyle bir "Eksen Ülke" pozisyonundadır (*pivotal state*) (bkz. **Eksen Ülke** kutusu, s.32). Güçsüzlüğü açısından önemlidir, çünkü çeşitli sorunlar içinde yuvarlanan bir Türkiye bölgede ciddi istikrarsızlığa yol açacak ve bu da en başta bölgenin hegemon gücü ABD'nin ve onun İsrail gibi müttefiklerinin çıkarlarını zedeleyecektir.

Diğer yandan Türkiye güçlülüğü açısından da önemlidir; çünkü Osmanlı'ya oranla çok daha küçük ve dolayısıyla kolay yönetilebilir ve savunulabilir bir ülkeye, ayrıca çok daha homogen bir nüfusa sahiptir. Büyük devletlerin bölgesel politikalarını belli ölçüde etkileyebilmesi ve onlara yer yer direnebilmesi, Türk dış politikasında açıkça görülen bir niteliktir. İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında askerî bakımdan çok zayıf olduğu halde Türkiye bu durumu açıkça sergilemiş, So-

Eksen Ülke

Hegemon Devlet için Eksen Ülke, kendisi açısından belli önemli niteliklere sahip bir devlettir. Eksen Ülke geniş bir nüfusa ve önemli bir jeostratejik konuma sahip olmalı, ayrıca, önemli bir ekonomisi bulunmasa bile, söz konusu Hegemon Devlet ekonomisi açısından ciddi partner olacak bir ekonomik potansiyele sahip olmalıdır. 1990'ların ortasından itibaren bu son husus ABD Ticaret Bakanlığı tarafından "yükselen büyük pazarlar" biçiminde ifade edilmeye başlanmıştır.

Eksen Ülke'nin asıl önemi, bölgesel ve uluslararası istikrarı etkileyebilmesinde aranır. Onun çökmesi halinde bölgede kontrol edilmesi zor olabilecek değişiklikler meydana gelebilir (göç, çatışmalar, salgın hastalık, vb.). Buna karşılık Eksen Ülke'nin ekonomik gelişmesi ve istikrarı bölgenin ekonomik canlılığını ve siyasal istikrarını ayakta tutacaktır; bundan en fazla yararlanacak olan da, bu bölgede kendi "barışını" bu "mızrak ucu" sayesinde kurarak etkinliğini sürdürecek olan Hegemon Devlettir.

2000'lerin başında, ABD'nin Eksen Ülke adayı devletler şunlardı: Meksika ve Brezilya; Cezayir, Mısır ve G. Afrika Cumhuriyeti; Türkiye, Hindistan, Pakistan ve Endonezya.

(B. Oran) (Kaynak: Chase ve Hill)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğuk Savaş sırasında stratejik açıdan iki taraflça da çok önemsenmiş, Soğuk Savaş sonrası dönemde ise çeşitli nedenlerle bu önemini korumuştur. Varşova Paktının dağılması sonucu NATO'nun doğal işlevinin sona erdiği bir dönemde bile, NATO için sayılan 16 "bunalım noktası"nın 13'ünün Türkiye etrafında bulunduğu kabul edilmektedir. Bu nedenlerle, bütün ekonomik sorunlarına rağmen Türkiye özellikle askerî-stratejik boyut nedeniyle bir OBD olarak ortaya çıkmaktadır.

2) Dış Politikada Güvenlik Öğesi

Genel olarak herhangi bir ülke ve özellikle de bir OBD için "dış politika" ne ifade eder? Başka bir söyleyişle, dış politikanın amacı nedir?

Kolaymış gibi gözükmesine rağmen, bu soruyu net olarak yanıtlayabilmek güçtür. Doğal olarak, şu söylenebilir: "Dış politikanın amacı, ulusal çıkarı dışa karşı gerçekleştirmektir".

Oysa, bunu söyler söylemez, "ulusal çıkar" kavramının ne olduğu gibi pek karmaşık bir soru karşımıza çıkar (bkz. **Ulusal Çıkar** kutusu, s.34).

Bununla birlikte, yukarıda söylenenlere rağmen dış politikanın temel amacı, herşeyden önce "ülkenin bekasını (*survival;* hayatta kalma) sağlayacak ulusal güvenliği dışa karşı en geniş biçimde gerçekleştirmek" biçiminde tanımlanabilir. (Paralel bir işlevi "kamusal çıkar" adı altında -Frankel, s. 38- ülke içinde gerçekleştirmek görevi ise iç politikanın olacaktır. Diğer yandan, tabii ki bu güvenliği "ulusal ve bağımsız kararlarla saptanacak güvenlik kavramı" olarak algılamak gerekir, yoksa, herhangi bir ülke ABD'nin son eyaleti olduğu takdirde güvenliğini en iyi biçimde sağlayabilir).

Bu *ulusal güvenlik* 3 ayaklıdır ve iç içe geçmiş 3 halka biçiminde düşünülmelidir. Bunlardan biri "askerî", diğeri "ekonomik", sonuncusu ise "siyasal-toplumsal" halkadır. Bu halkalar birarada düşünülünce, dış politikanın arkasındaki ulusal gücün temelini temsil ederler. Bunlardan bir tanesinin aksaması halinde ulusal güvenlik sisteminin sakatlanacağını söylemek gerekir (Hasan Köni'yle görüşme).

Son olarak, iç içe geçmiş bu 3 halkayı, hepsini birden içine alan 4. bir büyük halka içinde düşünmek gerekir: Uluslararası sistem (bkz. **Ulusal Güvenliğin Halkaları** şeması, s.34). Burada ulusal güvenliğin üç halkası ile uluslararası sistemin kapsayıcı halkası sürekli olarak karşılıklı etkileşim içindedir. Demek ki, bir ülkenin hükümeti tarafından saptanacak ve dışişleri bakanlığı tarafından uygulanacak dış politika bir yandan bu üç halkanın bütününün sağlıklı olmasına (bu "iç dinamik"tir), diğer yandan da uluslararası sistemin uygun olmasına ("dış dinamik") dayanacaktır ve bu iki dinamik sürekli etkileşim içinde bulunacaktır.

Şimdi bu halkaların oluşturduğu ulusal yapıyı Türkiye örneğinde inceleyelim.

a) TDP'nin Arkasındaki Ulusal Yapı

Askerî Halka

İlk halka olan askerî boyut; moral, dayanışma, komuta-kontrol, hazırlık düzeyi gibi kimi öğelerin yanı sıra, esas olarak silah gücüne ve onu kullanan personelin durumuna dayanır. Bu iki öğe de, sonunda, ülkenin ekonomik olduğu kadar kültürel

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ulusal Çıkar

"Ulusal Çıkar" (UÇ) kavramı modern devletin evrimiyle ilgilidir ve 1789'dan sonra ortaya çıkmıştır.

Ulusun bir bütün olarak ortak bir çıkara sahip olduğunu varsayan UÇ kavramı, adı üzerinde "ulus"a gönderme yapmakla birlikte, ulus kavramının içinde örgütlenmiş olduğu "bağımsız ulusal devlet"le çok daha yakından ilgilidir ve bu devlet tarafından temsil edildiği ve uygulandığı kabul edilir. Diğer bir deyişle bu kavram aslında devletin (hatta, devlet-öncesi herhangi bir siyasal yönetim biçiminin; kabile vb.) ortaya çıktığı andan itibaren var olmuştur, ama farklı bir ad taşımıştır. Örneğin, devlette egemenliğin ulusa değil de bir hükümdara ait olduğu dönemlerde bunun adı "*Raison d'Etat*"dır (*Raison*: Sebep; *Etat*: Devlet. Türkçe karşılığı tam bulunmamakla birlikte, "Hikmet-i Hükümet" biçiminde çevrilir) ve hükümdarın çıkarını devletin çıkarı biçiminde sunarak yüceltir. Egemenliğin bir insana değil de metafizik bir kavrama (tanrı, ruh, vb.) ait olduğunun varsayıldığı daha eski dönemlerde ise başka isimde kavramların aynı amaca ulaşmak için kullanılmış olması doğaldır. Bütün mesele, toplumun ortak bir çıkara sahip olduğunu belirtmektir.

Bu durum, temelde gerçekçi (realist) okulca tanımlanan UÇ kavramının hem liberal hem de Marksist görüş tarafından eleştirilmesine yol açmıştır. "Birey" merkezli liberal görüş, küreselleşen dünyada ulus ve ulusal devlet kavramları gitgide güç yitirdiği için UÇ kavramının da paralel bir kaderi paylaştığını, çoğulcu toplumlarda tek bir UÇ olduğunu söylemenin kolay olmadığını ileri sürmektedir (Frankel, s.21). Nitekim, örneğin Avrupa Birliği (AB) için bu kavramın kullanılması zordur. Diğer yandan, "sınıf" merkezli Marksizm, "devlet" merkezli UÇ kavramının aslında toplumdaki egemen sınıfın çıkarı olduğunu söylemektedir. Buna göre tek bir UÇ yoktur, sınıfsal çıkarlar vardır, ezen sınıfla ezilen sınıfın çıkarları aynı değildir. Yani UÇ, egemen sınıfın kendi çıkarını tüm topluma ortak çıkar imiş gibi kabul ettirmesine yarayan bir kavramdır.

(B. Oran)

Ulusal Güvenliğin Halkaları

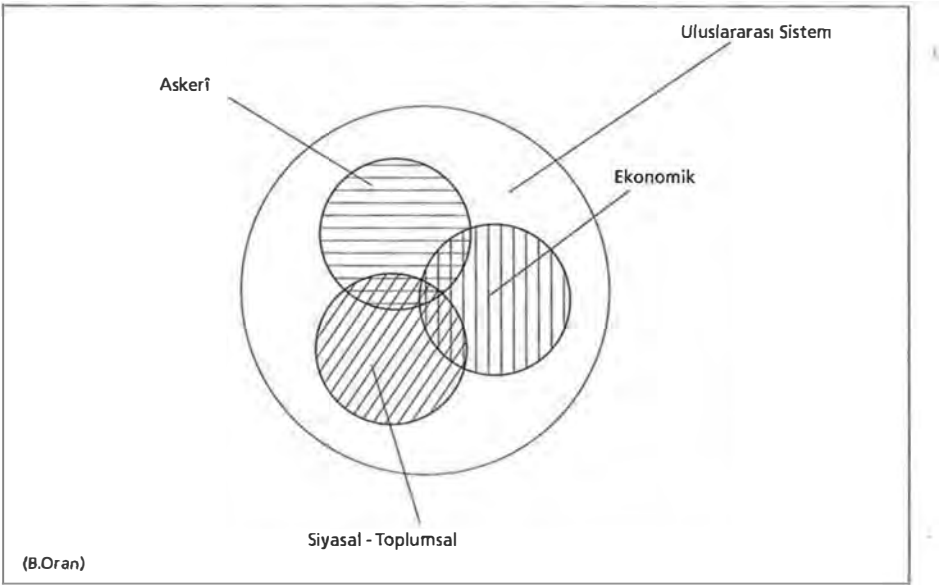

(B.Oran)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

düzeyiyle de ilgilidir. Örneğin, İsrail ile Araplar arasındaki 1967 savaşında Arap uçakları havalanamadan yerde yok edilmiştir.

Türk askerinin savaşma yeteneğinin yanı sıra, Türkiye'de askerî teknik personelin hayli yeterli olduğu genellikle kabul edilen bir husustur. Bununla birlikte, silahının ancak yüzde 20 kadarını kendi yapan Türkiye; silah gücü, yedek parçası ve cephane bakımından büyük ölçüde dışarıya, daha doğrusu ABD'ye bağımlıdır. Silah teknolojisinin izlenmesi zor bir hızla değiştiği göz önüne alındığında da, bunun böyle olması normal sayılmalı ve orta vadede değişmez olduğu kabul edilmelidir. Mevcut olan silah sanayii de, ya ileri bir teknolojik düzeyde değildir (MKE, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu), ya da yine dışa bağımlıdır. Türkiye hernekadar bu durumu havada ikmal yapabilen tanker ve AWACS gibi erken uyarı uçakları alarak ve hatta uçak gemisi almayı planlayarak aşmaya çalışıyorsa da, bütün bunlar kendisine bu silahları sağlayacak süper gücün iradesine bağlı hususlardır.

Silah gücünün yalnızca dışarıdan sağlanabilme durumunu, Türkiye'nin ekonomik bakımdan gitgide dışarıya bağımlı hale geldiği gerçeğiyle birlikte düşünmek gerekecektir. Bu tabloya, "TDP'yi Belirleyen Temel Öğeler" başlığı altındaki "Stratejik Boyut" alt başlığında incelemiş olduğumuz bölgesel güçlükler de (komşular, vb.) girince meselenin zorluğu daha iyi anlaşılacaktır.

Bu durumda, Türkiye'nin en iddialı alanı bu olduğu ve kimi zaman dış politikanın gücünü aşan askerî güç sergilemeleri yaşanabildiği halde (ör. Suriye'yi Öcalan'ı vermeye zorlayan Ekim 1998 girişimi), makro açıdan bakıldığında, dış politikanın arkasındaki askerî gücün belli bir noktanın ötesine geçemediğini söylemek gerekir.

Ekonomik Halka

Türkiye, 2007 sonunda 659.3 milyar dolar olan Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) büyüklüğüyle dünyanın 17. ekonomisidir. Bununla birlikte, işgücünün yüzde 26.4'ü hâlâ tarım sektöründe çalışmakta, nüfusunun yüzde 29.5'i de belde ve köylerde yaşamaktadır. Gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün istihdam içindeki payı genelde yüzde 2-3 aralığındadır.

Dünyanın 17. ekonomisi olmasına rağmen, Türkiye'nin imalat sanayi ihracatı içindeki "ileri teknoloji ürünleri"nin payı, 1990'daki yüzde 1.2'den 2007'de ancak yüzde 1.5'e çıkabilmiştir. Oysa aynı dönemde Brezilya'nın ileri teknoloji ürünü ihracatı yüzde 7.1'den yüzde 12.8'e çıkmıştır. ABD için bu oran anılan yıllarda yüzde 30'un üzerindedir.

Bu 17. büyük ekonomi olmada, reel olarak aşırı ölçüde değerlenen TL'nin de küçümsenmeyecek rolü olmuştur. Bu nedenle bir yandan dış ticaret ve ona bağlı olarak cari işlemler açıkları süratle büyürken, dışa bağımlılık da artmıştır. Bu açıkların finansmanı doğrudan yabancı sermaye, yabancılara arazi ve varlık satışları ve artan dış borçlarla sağlanabilmiştir. Bunun sonucunda dış borç Eylül 2008 sonu itibariyle 284.4 milyar dolara ulaşmıştır (1991'de ilk defa 50 milyar doları aşmıştı). İç borç aynı yıl sonunda 274.9 milyar TL'ye yükselmiştir (1999'da 22.9 milyar TL idi). Kaldı ki, ülke 2008 sonunda yeni bir ekonomik krize girmiştir (bkz. Cilt II).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu durumda, "çevre ülke olmaktan kurtulup yarı-çevreliğe terfi edememiş" (bkz. **Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Kavramları** kutusu, s. 36) bir Türkiye gerçek bir OBD olmak açısından sorunludur. Yani, ekonomik güç tarafından desteklendiği söylenemeyecek bir dış politikadan bahsediyoruz demektir.

Siyasal-Toplumsal Halka

Bir ülkenin içerdeki siyasal ve toplumsal düzeninin mümkün olduğunca sorunsuz olması dış politikasının etkinliği açısından çok önemlidir. Oysa Türkiye siyasal ve toplumsal yapının bükülgenliği açısından pek avantajlı bir ülke değildir. Siyasal partilerinde parti içi demokrasi zayıftır, liderler bir geldi mi pek gitmez, bu yüzden de iktidara taze kan gelmez. Ülkenin, koşullar radikal biçimde değiştiği halde eski çözümleri değiştirme adeti pek yoktur. Çünkü Türkiye kimi 19. Yüzyıldan kalmış sorunları modern yöntemler uygulayarak (yani önce içeride tartışıp alternatifler arayarak, sonra da dışarıya çözüm biçiminde yansıtarak) azaltmak yerine sürekli

Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Kavramları

Merkez (*center*) ve Çevre (*periphery*) kavramları bir yandan farklı gelişmişlik düzeylerini, diğer yandan da dünya ekonomik işbölümünü yansıtan terimlerdir. Çevre, merkezin uluslararası ekonomi açısından kendisine tayin edeceği rolü oynamanın yanı sıra, ekonomi dışı bir dizi açıdan da merkezin bağımlısı konumundadır.

Burada, bu karşılıklı pozisyonun değişmemesi için merkezin çevreyi denetlemesinin çeşitli kanalları vardır. Bir kere, yeni teknoloji hep merkezde üretilir; çevrede araştırma yoktur. İkincisi, ideolojik denetim söz konusudur. Hem haberler hep merkezin birkaç büyük ajansından alınır, hem de, örneğin blucinle birlikte diskotek kültürünün de gelmesi gibi, ithal edilen sanayi malıyla birlikte o malın taşıdığı ideoloji de ithal edilir. Üçüncüsü ve belki de günümüzde en önemlisi, dünya para sistemi ve borçlandırma bu yönde işler. Çevreye verilen borçlar merkezde üretilen malların pazar bulmasını sağlar, çünkü verilen borçla birlikte liberalleşme de "yapısal değişim" adı altında dayatılmaktadır. Ayrıca, çevre ülkeleri ihracattan sağladıkları dövizlerle ancak borçlarının faizlerini ödeyebildikleri için borç durumu bitmez. Diğer yandan, az başvurulmakla birlikte, fiili müdahale olasılığı da her zaman mevcuttur. Nitekim, Musaddık zamanındaki İran ile Allende zamanındaki Şili'nin, ABD'nin Merkezî İstihbarat Örgütü CIA tarafından desteklenen darbelere maruz kalması bunun tipik örnekleridir.

Bununla birlikte, çevre statüsünü aşarak yarı-çevre (*semi-periphery*) statüsüne yükselmek, yani merkez kadar gelişmiş olmaksızın daha üst bir gelişmişlik düzeyine ulaşmak mümkündür. Bunun iki yolu olduğu söylenebilir. Birincisi, uluslararası sistemin izin vereceği bir konjonktür oluşması şartıyla, devletçi/korumacı modelle kendini dünya ekonomik işbölümünden bir süre koparıp, kendini toparladıktan sonra ihracata yönelerek dünya ekonomisine açılmaktır. Japonya, G. Kore bunun modern örnekleridir ve Türkiye'nin devletçilik modeli de bunu denemiştir. İkincisi de, kimi merkez ülkeler çevre ülkelerden birini belli bölgelerde kendi bölgesel partnerleri olarak seçerler ve ona mallarını dağıttırmanın yanı sıra onunla belirli konularda yoğun işbirliği yaparlar. Bunun için ya ekonomik potansiyeli yüksek bir ülke (bkz. **Eksen Ülke** kutusu, s.32) ya da stratejik önemi olan bir ülke seçilir. Her iki durumun birleşmesinin tipik örneği İsrail olmakla birlikte; 1960'ların başında, AET'nin Türkiye için benzer düşünceler beslemiş olduğu söylenebilir. Bu tür yarı-çevre statüsü, büyük devletlerin müttefiki olarak Orta Büyüklükte Devlet'in temsil ettiği statüye benzetilebilir.

(B. Oran) (Kaynak: Keyder, s.80-133)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olarak erteleme eğilimindedir. Sonunda biriken bu sorunlar birbirini güçlendirerek Türkiye'nin çözüm korkusunu artırma biçiminde bir sarmalı harekete geçirmekte; bir yandan dışarıya karşı sürekli endişe yaşanırken, bir yandan da ülke içindeki dayanışma ortamı zayıflamaktadır.

Sonuçta Türkiye 1970'lerden başlayarak iç toplumsal mücadelelerle uğraşmaya; 1980 ortalarından itibaren de bir yandan silahlı Kürt milliyetçiliğinin başvurduğu terör eylemleriyle mücadeleye, bir yandan iktidarın temelinin ulus mu yoksa Allah mı olacağı sürtüşmelerine (İslamcılık), diğer yandan da asker-sivil tartışmalarına başlamıştır. Bütün bunlar, dünyanın en sorunlu üç bölgesinin (Balkanlar, Kafkaslar, Orta Doğu) ortasında olmaktadır.

Bu durumda, ülke içinde dayanışması ve bütünlüğü tam olmayan, dolayısıyla "arkası" zayıf bir dış politikadan söz ediyoruz demektir.

b) TDP'nin Çevresindeki Uluslararası ve Bölgesel Sistem

Türkiye 16. Yüzyıldan bu yana Batı egemenliğinin temel veri olduğu bir uluslararası sistemde yaşar (bkz. s.113-118). Bu egemenlik içinde zaman zaman dengeler belirmiş bulunmasına (İngiltere/Fransa'ya karşı Almanya, Batı'ya karşı SSCB) ve Türkiye'nin de bu dengelerden zaman zaman değişik ölçülerde yararlanmış olmasına rağmen, temelde Batı'ya rakip çıkmamıştır (SSCB bile en güçlü döneminde uluslararası ticareti kapitalizmin kurallarına göre yapmıştır). Sosyalist blokun ortadan kalktığı 1990'lardan itibaren uluslararası sistemin bu tek parçalı niteliği daha da artmış bulunmaktadır. Bölgesel sistem için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

Farklı hareket etmek istese bile Türkiye'yi engelleyecek bu dış dinamik, 2 iç dinamik öğesinden de kuvvet almaktadır: Birincisi, yukarıda sözünü ettiğimiz güvenlik çemberleri dış politika uygulayıcılarının elini zayıflatmaktadır; ikincisi, Türkiye'nin seçkinleri Batı dışındaki dış politika alternatiflerini çeşitlendirmeyi zorlaştıran bir Batıcılık anlayışına sahiptirler.

Bu durumda Türkiye, Batı'nın çizdiği genel çerçeve içinden fazla uzaklaşma olanağına sahip değildir. Üstelik, 1990 sonrasında bu çerçeve daha da daralmıştır. Çünkü Doğu-Batı kavgası bitmiş, Varşova Paktının dağılmasıyla birlikte NATO'nun Türkiye'ye olan temel gereksinmesi sona ermiştir. Gerçi, Balkanlar-Kafkaslar-Orta Doğu üçgeninde hegemon devlet olmak için Türkiye'ye gereksinmesi bulunduğundan, ABD'nin ilgisi devam etmektedir. Ama, Batı'nın diğer parçası olan batı Avrupa aynı bölgelerde yine stratejik çıkar sahibi olmakla birlikte hem savunma açısından Türkiye'ye acil ihtiyaç duymamaktadır, hem de Türkiye'yi iktisadi bakımdan Gümrük Birliğiyle bağlamış olmasına güveniyor gözükmektedir.

Sonuçta, daha önce Batı'nın genel çerçevesinde politika yürüten Türkiye, 1990 sonrasında artık ABD'nin genel çerçevesinde yer alacak gibi gözükmektedir. Bu durum, AB'nin özellikle insan hakları nedeniyle Türkiye'yi itmesiyle daha da vurgulanmaktadır. Sonuçta, bir zamanlar OBD olarak kalabilmek için, kendisinin Batı tarafından önemsenmesini gerektiren gerilim/bunalımların bitmemesine ihtiyacı olan Türkiye, bu sefer aynı ihtiyacı ABD için duymaktadır. Nitekim, 1990 sonrası Türkiye'nin başarılı olduğu alanlar, dikkat edilirse, hep

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çıkarlarının ABD'ninkilerle çakıştığı noktalardır: Bosna, enerji nakil hatları, Öcalan'ın yakalanması, insancıl müdahale operasyonları, kuzey Irak'a yapılan operasyonlar (ayrıca bkz. 1990'dan Bugüne, Dönemin Bilançosu, Genel Değerlendirme, cilt II).

Peki, Türkiye bu kısıtlı durumda hep kendini ABD'ye göre mi ayarlamak zorundadır, hep ABD'nin istediği gibi mi hareket etmek zorundadır?

Hayır. Bir ulusal devlet için dış politika ve özellikle de güvenlik alanı, işin doğası gereği yarı-özerk bir durum arz eder ve bu bir OBD için özellikle doğrudur. Fakat, fiyatını ödemeye hazır olmak şartıyla. Yani, Türkiye kendisi için gerçekten yaşamsal gördüğü alanlarda Batılı müttefiklerine ters gelebilecek politikaları zaman zaman ve yer yer izleyebilir, fakat bunu orta vadede sürdürebilmesi ekonomik alanda dışa böylesine bağımlı olmamak şartıyla mümkündür. Borçlarını ödemek için IMF'yi ikna ederek dış borç almak zorunda olan bir ülkenin böyle özerk çıkışlar yapması kural sayılmamalıdır.

Bu açıdan, Türkiye'nin dış politikasını ekonomi politik bağlamında incelemek gerekir.

3) Dış Politikanın Ekonomi Politiği

Ekonomi politik, ekonomik ölçütlerin (paylaşım, birikim, vb.) bir ülkenin siyaset süreçlerine etkisi olarak ifade edilebilir ve bu süreç de, kamunun ve/veya özel sektörün ekonomik kalkınma/gelişme/güçlenme amacıyla "sermaye birikimi" sağlaması ve bu sermayeyi akılcı biçimde kullanmasıyla olumlu bir sonuca ulaşır. Diğer yandan, bu süreci başarıyla düzenleyecek kalitede ve sayıda insana sahip olmak da, kalkınmanın toplumsal boyutunu oluşturacaktır.

Sermaye birikiminin hangi modelle yapılacağı basit bir tercih meselesi değildir. Bu seçimde ülkenin iç dinamiği (yani, ülkedeki sınıf yapısı) kadar ve belki de ondan daha güçlü olarak, dış dinamik de (uluslararası ekonomik işbölümüyle bütünleşme biçimi) devreye girer. Yani, sermaye birikimi modeli, dış politikanın çok önemli bir etkenidir: Daha önce de belirtildiği gibi hem dışarıyla yapılan ittifakları belirler, hem de ülkenin bu gelişme/kalkınma çabalarının başarısı veya başarısızlığı dış politikanın gücünü doğrudan etkiler.

Dünyada sermaye birikim modelleri temel olarak ikiye ayrılır: korumacı model ve liberal model. Birinci model ülkeyi uluslararası ekonomik sistemin (uluslararası kapitalizm) etkisinden mümkün olduğunca koruyarak kalkınmayı amaçlar ve kapitalist ülkelerde "ithal ikameci sınaileşme modeli" (IIS), sosyalist ülkelerde de "sosyalist birikim modeli" olarak iki ayrı biçimde gerçekleşir. İkinci model ise ülkeyi uluslararası ekonomik sisteme eklemlemeye çalışır ve bu entegrasyon sonucu gelişmeyi amaçlar.

Osmanlı'nın son zamanlarında zorunlu bir "dışarıyla entegrasyon/eklemlenme" dönemi yaşanmıştır. Cumhuriyet'in ilanını hemen izleyen yıllarda (1923-29) bundan fazla ayrılmak mümkün olmamıştır. Çünkü hem sınıf yapısı (İzmir İktisat Kongresindeki görüşmeler bunu çok iyi yansıtmaktadır), hem seçkinlerin İttihat ve Terakki'den devralınmış "Müslüman tüccar yaratma" politikası, hem de uluslararası engeller (1923 Lausanne Konferansında imzalanmış Ticaret Sözleş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mesinin gümrükleri yükseltmeyi 5 yıllığına yasaklaması) buna zorlamıştır. Daha "bağımsız" bir kalkınma modeline ancak 1929 dünya ekonomik bunalımı sırasındaki dış koşulların izin vermesi, hatta zorlamasıyla geçilmiştir. Bu model yani İİS süreci, Türkiye'de 1960-80 arası görülecek daha tipik bir İİS sürecinin birtakım niteliklerini (ör. emekçilerin alım gücünün artırılması için toplu sözleşme düzeni, sendikacılık, vb.) içermese de, Cumhuriyet'in kuruluş yılları sayılabilecek 1923-45 döneminin tipik özelliğini yansıtıyor olarak düşünülür. Bu nedenle, oradan başlayalım.

a) İthal İkameci Sınaileşme (İİS)

İİS, "Dışa karşı korunarak kendi sanayiini geliştirme" stratejisine iktisatçı dilinde verilen isimdir.

İİS, Cumhuriyet Türkiyesine özgü bir yöntem değildir. Tüm 19. Yüzyıl boyunca ve 20. Yüzyılda da 1945'e kadar ABD bu çizgiyi izlemiş, aynı şeyi Prusya'yla başlayarak Almanya farklı bir siyasal/askerî çizgi içinde 1945'e kadar uygulamıştır. Japonya 19. Yüzyıl sonlarından itibaren aynı yolu izlemiştir. Yani İİS, kalkınma/gelişme için "kalkış" (*take off*) yapmak isteyen ülkelerin yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Geçmişle olan bağımlılık ilişkilerini *siyasal* alanda 1923'te koparan Türkiye, yine geçmişle olan bağımlılık ilişkilerini *ekonomik* alanda 1930'dan itibaren İİS'yi uygulamaya sokarak kopartmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra diğer "Mazlum Milletler" de aynı yola başvuracaktır.

Özellikle uluslararası ve/veya ulusal kriz sırasında ve döviz yokluğu nedeniyle gündeme getirilen, kimi zaman da yarı-sömürgeleşmeye tepki olarak yürürlüğe sokulan İİS'nin temel çizgisi, ithalatı sınırlamak ve hatta derece derece yasaklamak, bu sayede içeride üretimi özendirmektir. İİS modelinde ekonomik rasyonelliğe uygun da olsa ihtiyaçlar ithalatla sağlanmaz; daha pahalı, düşük kalitede, geri teknolojiyle vb. olsa bile ülke içinde üretilir.

Önce tüketim, sonra ara, sonra da yatırım malları üretimine çalışan İİS temelde iç pazara yönelir. Bununla birlikte, bu durum dışarıyla ekonomik ilişkinin kesilmesi anlamına gelmez. Çünkü hem bu ara malları vb. dışarıdan sağlanmaktadır, hem de daha önemlisi, İİS'nin başarıya ulaşması halinde ihracata yönelik modele geçiş yapılabilir.

Bu birikim biçimi, devletin dış göreli özerkliğinin (bkz. **Devletin İç ve Dış Göreli Özerkliği** kutusu, s. 40) yani uluslararası sistemin izin vermesinin bir sonucudur ve bir anlamda da bu göreli özerkliği güçlendirmeyi hedefler. Türkiye'de 1929-45 ve 1960-80 dönemlerinde uygulanan, ayrıca 1945-60 döneminde de tam olarak terk edilmeyen İİS, 29-45 ve 60-80 dönemlerinde Türk dış politikasına göreli bir özerklik sağlamaya katkı yapacaktır.

Bununla birlikte, bu iki bölüm ileride incelenirken görüleceği gibi, ikisinin arasında büyük nitelik farkı vardır: 1919-45 arasında dünya sahnesinde bir süper gücün egemen olduğu bir düzen, yani bir *Pax* ("barış") yoktur. Atatürk Türkiyesi iç işlerine, iktisat politikasına ve dış politikasına karışanın bulunmadığı bu olağanüstü ortamdan yararlanmıştır. Oysa aynı durum bir Soğuk Savaş dönemi olan 1960-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

80'de bulunmaz. *Pax Americana* içinde yer alan Türkiye'nin buradaki göreli özerkliği, bu dönemin iki *Pax*'lı bir dünya oluşuna dayanacaktır ve doğal olarak 19-45'den farklılık gösterecektir.

Diğer yandan İİS'nin, 29-45'i ve 60-80'i hemen izleyen dönemlerde yine dış politika açısından yol açtığı sonuçlar çok farklı olmuştur. İkisinde de dış politika göreli özerkliğini yitirmiş, çok daha sınırlı bir çerçeveye girmiştir. Ama ikisinin arasında, iki dönemin sona eriş biçimlerinden kaynaklanan çok önemli bir fark vardır:

29-45'in bitişi, İkinci Dünya Savaşı gibi bir felaket yüzünden 29-39 İİS uygulamasının kopmuş olmasındandır. Tek amaç işgale uğramamak ve savaşa girmemektir ve bütün kaynaklar askerî amaçlarla kullanıldığından kalkınma planları durdurulmuştur; yani İİS'nin başarısızlığı dış dinamik yüzündendir.

60-80'in bitişi ve onunla birlikte göreli özerkliğin de sona erişi ise, borç tuzağı/ödeme krizi yani iç dinamik kaynaklıdır. İİS, döviz yokluğu nedeniyle ve döviz tasarrufu amacıyla devreye sokulmuştur ama, ülke kalkındığı oranda daha fazla ithal girdiye gerek duyurduğundan sürekli ithalata yol açmakta, fakat ürettiği mallar uluslararası düzeyde olmadığı için ihracat yapamamaktadır. Bu durumda, kaçınılmaz olarak ortaya çıkan döviz açığını kapatmanın ve kalkınmaya devam etmenin tek çaresi, dışarıdan sürekli yardım ve/veya borç almak olarak görülecektir. İİS'den ihracata geçiş sağlanamadığı için, bu yöntem, sonunda çöküşe götürecektir. Oysa, bunun sağlanabildiği Japonya ve G.Kore gibi ülkelerde sonuç çok başarılı olmuştur.

Devletin İç ve Dış Göreliği Özerkliği

Esas olarak N. Poulantzas tarafından geliştirilen devletin göreli özerkliği kavramı, üstyapıyı altyapıya tam biçimde bağımlı olarak algılayan "kaba Marksist" yorumdan farklı olarak, bir devlette ekonomik düzey ile siyasal/ideolojik düzeyin zamanla birbirinden ayrıldığı varsayımına dayanır. Siyasal düzey ekonomiden göreli özerkliğe sahip olunca, devlet de karar almakta göreli olarak özerkleşir.

Göreli özerklik iç ve dış olmak üzere ikiye ayrılır. Devletin iç göreli özerkliği, ülkedeki sınıflardan göreli olarak özerk olması, yani yaptıklarını onların kısa vadeli çıkarlarını sağlamak için yapmamasıdır. Aslında devlet buna zorunludur. Gerçi devlet tabii ki sınıfların uzun vadeli çıkarlarından kesinlikle etkilenir; ama bunlar arasında bir denge gözetmek ve böylece ülkede bütünlüğü korumak gibi bir işlevin de sahibidir. Örneğin, egemen sınıfın çıkarlarına aykırı olduğu halde, bu dengeyi gözetmek için grev hakkını tanıyabilir. Tabii, iç göreli özerkliğin olabilmesi için, ya o ülkedeki sınıf yapısının tam gelişmemiş olması (sınıfların güçsüzlüğü), ya da toprak ağaları ve sanayiciler gibi egemen sınıflar arasında kimsenin yeterince üste çıkamamasına yol açacak bir durumun bulunması gerekir (denge durumu). Sınıf yapısının henüz gelişmediği Atatürk Türkiyesi ile egemen sınıflar arasında dengenin bulunduğu G.Kore bu duruma örnek verilebilir.

Devletin dış göreli özerkliği, o devletin, uluslararası sistemin ve başka devletlerin etkisinden kendini göreli olarak kurtarması anlamına gelir. Normalde hiçbir OBD bunu, dışarıdan gelecek baskılardan etkilenmeyecek kadar güçlenerek gerçekleştiremez. Bunun için, uluslararası sistemin ve bu sistemdeki başlıca devletlerin kendi dertlerine düşerek etkisizleşmeleri ya da ülkeler/bloklar arasında denge oluşması gerekir. Yani olay, dış dinamiğe bağlıdır.

(B. Oran)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sonuç olarak, İİS modelinin uygulandığı iki dönem, uluslararası sistemin izin vermesiyle, Türkiye'de dış politikanın göreli özerklik dönemine denk düşmüştür ve bu kitapta 1923-39, 1939-45 ve 1960-80 dönemlerine Göreli Özerklik 1, 2 ve 3 diye ad verilmesinin nedeni budur.

b) Uluslararası Ekonomiyle Entegrasyon

Aslında, uluslararası kapitalist sistemin gerektirdiği "normal" model budur. Bu yüzden de ya kriz dışındaki zamanlarda görülmektedir, ya da İİS'yle "kalkış" yapanlar başarılı olursa buraya geçmektedir. Çünkü hem dış dinamik, hem de iç dinamik buna götürmektedir:

1) Dış Dinamik: Uluslararası tek ekonomik sistem, kapitalizmdir. Sosyalist sistem varken ve güçlüyken bile bu böyle olmuştur; iki tane siyasal sistem vardır ama bir tek evrensel ekonomik sistem içindedir.

Bu uluslararası sistem, kalkınmasını tamamlayamamış ülkeleri kendisiyle entegre olmaya birden fazla açıdan zorlamaktadır.

Birincisi, kapitalizm küreselleşme yoluyla dünyadaki pazarını sürekli olarak büyütmekte ve diğer ülkeleri kendine katılmaya zorlamaktadır (bkz. **Üç Küreselleşme** kutusu, s. 41).

İkincisi, bu "tek" pazarda karşılaştırmalı maliyetler gerçeğinin (yani, kimi mal ve hizmetlerin üretiminin kimi ülkelerde daha ucuza gelmesi yani daha akılcı olması) zorladığı bir uzmanlaşmayı sistemin mantığı dayatmaktadır. Hatta, bu karşı-

Üç Küreselleşme

Küreselleşmenin özü, Batı'nın altyapısıyla (kapitalizm) ve üstyapısıyla (rasyonalizm, demokrasi, insan hakları, vb.) tüm dünyaya yayılmasıdır. Burada olay kimi büyük ülkelerin planlı-programlı bir genişleme stratejisinden değil, sermayenin temel amacı olan kârın maksimizasyonunun (azami hadde çıkarılmasının) itici gücünden kaynaklanmaktadır: Bu da, doğal olarak, pazarın büyütülmesiyle olacaktır.

Batı üç tarihsel dalga halinde yayılmıştır. (Akılda kolay kalması için kabaca tarihlendirirsek) birinci dalga 1490'lardadır, merkantilizmle taşınmıştır, sömürgecilikle sonuçlanmıştır. İkinci dalga 1890'lardadır, sanayi devriminin olanaklarıyla taşınmıştır, emperyalizmle sonuçlanmıştır. Üçüncü dalga ise 1970'lerde çokuluslu şirketlerin doğması, 1980'lerde iletişim devriminin gelişmesi ve 1990'larda da SSCB'nin çökmesi sonucu Batı'nın rakibinin kalmaması gibi üç parçalı bir süreçle taşınacak, "Globalleşme" denilen olguyla tanımlanacaktır.

Dikkat edilirse bütün bu dalgalarda ortak payda pazarın genişlemesidir ve dalgalar hep kapitalizmin pazarını artık yetersiz gördüğü ve büyütmek ihtiyacını duyduğu noktalarda doğmaktadır: 1490'larda batı Avrupa, 1890'larda Avrupa, 1990'larda ise Batı dünyası uluslararası sermaye için artık yetersiz kalmıştır ve pazar tüm dünyaya yayılmaya başlanmıştır.

Burada dikkati çeken bir husus, üçüncü dalganın ikincisinin devamı niteliğinde olmasıdır. Arada, SSCB'nin varlığından kaynaklanan bir "ara dönem" doğmuş, bu tasfiye edilince devam edilmiştir. Başlıca fark, üçüncü küreselleşmede uluslararası spekülatif sermayenin en azından şimdilik her türlü denetimin dışına çıkmış bir biçimde akışkanlık kazanması olgusu gibi gözükmektedir (ayrıca bkz. **İkinci ve Üçüncü Küreselleşme - Bir Karşılaştırma** kutusu, cilt II).

(B. Oran)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

laştırılmalı maliyetlerle ilgili kararı alan aktör, artık eskisi gibi ulus-devlet bile değildir; 1990 sonrasında büyük bir ölçeğe erişip akışkanlık kazanmış spekülatif uluslararası sermayedir. Bu sermaye o anda hangi ülke kendisi için daha avantajlıysa gelmekte, artık değilse gitmektedir; ulusal devletler bu durum karşısında çaresiz kalmaktadır.

Üçüncüsü, böylesine "küresel" bir pazarda gerek mal ve hizmet üretimi gerekse teknoloji açısından, hiçbir devletin kendi yeterli olması mümkün değildir.

Dördüncüsü, sistem, iletişim devrimi (uzaydan yayın, TV, internet, vb.) sayesinde olağanüstü yoğun bir ideolojik şartlandırma gerçekleştirerek kitlelere direkt olarak kapitalist tüketim kalıpları aşılamaktadır.

Eğer Türkiye gibi bir OBD için özel bir koşul ayrıca istenirse, o da mevcuttur: Sistem, jeostratejik önemi büyük olan ülkeleri çok daha fazla zorlayacaktır.

2) İç Dinamik: 1960'ların ikinci yarısı ve 70'lerde Türkiye'de çok etkili olan Üçüncü Dünyacı yaklaşımın temel kavramlarından biri de "milli burjuvazi" idi. Solda 70'lerin başat düşünce akımı olan "Milli Demokratik Devrim-MDD"nin milliliği emperyalizme karşı olmasından, demokratikliği ise köylü çoğunluğu şeyh-ağa-hurafe baskısından kurtarmak ve kentlerde "özgür emek" yapmak istemesinden geliyordu. Bu süreçte "milli burjuvazi"nin de yeri vardı. İİS uygulanacak, bu sayede gelişen milli burjuvazi ülke ekonomisini uluslararası burjuvazinin çıkarlarına karşı koruyacak, ondan sonra sosyalist devrim aşamasına gelinecekti. Buradaki varsayım, milli burjuvazinin uluslararası burjuvaziye karşı çıkacağı idi.

Oysa bugün biliyoruz ki içteki burjuvazinin de tek bir kuralı vardır: Kârın maksimizasyonu. Bu ise, dönemin koşullarına göre, İİS'yle veya entegrasyonla gerçekleşebilir. Kriz olduğu zaman İİS, akut durum aşıldığı zaman entegrasyon (Keyder, s.102). Bu nedenle, Üçüncü Dünyacı yaklaşımın söylediğinin aksine, burjuvazinin "milli"si veya "komprador"u (dış kapitalistin işbirlikçisi, "adamı") diye bir şey yoktur. Burjuvazi kârını nasıl en yükseğe çıkaracaksa, öyle tercih yapmaktadır. (Aslında, 1990 sonrası gelişmeler sonucu, bu kâr maksimizasyonunun nasıl olacağı konusundaki karar artık "milli" burjuvazinin de tercihinde değildir; buna artık uluslararası sermaye karar vermekte, 2001 Şubatı bunalımı sonrasında olduğu gibi milli burjuvazi, şirketini satmaya mecbur bırakıldığı için yakınmaktadır -bkz. 1990'dan Bugüne, Dönemin Bilançosu, Yapısal Uyum Programı ve Özelleştirmeler, cilt II).

Bu sermaye birikimi modeli, tabii ki İİS'ye oranla dışa karşı çok hassastır, çünkü büyük ölçüde uluslararası kapitalist sistemin işleyişine tâbidir. Bu nedenle de, devletin dış göreli özerkliğine normalde uygun değildir; devletin "egemenlik" ve bağımsız karar alma olanakları burada çok daha sınırlıdır.

Bu sınırlılık uluslararası sistemin güçlü işleyişiyle birleşince, dışarıyla entegrasyon modelinin uygulandığı dönemler (1945-60 ve 1980 sonrası) Türkiye'de dış politikanın özerkliğinin zayıfladığı, dış etkinin arttığı dönemler olmuştur. Bu iki dönemin bu kitapta Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1 ve 2 biçiminde ifade edilmesi bunu göstermek içindir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

c) İİS Modelinden Entegrasyon Modeline Geçiş Sorunu

Türkiye'nin, kalkınma açısından ilginç bir olumsuz durumu vardır: Hem İİS'yi hem de Entegrasyon'u denediği halde, her ikisiyle de OBD'nin gerektirdiği bir ekonomi kuramamış, yani "yarı çevre"liğe terfi edememiştir. Üstelik bu arada hem otoriter, hem demokratik evrelerden geçmiş bulunmaktadır. Oysa, hem korumacı hem de liberal sermaye birikimi modelini uygulayarak bu yükselmeyi gerçekleştiren ülkeler çoktur. Nitekim; SSCB, Çin, Asya Kaplanları bir yanda; İspanya, Portekiz, Yunanistan diğer yanda örnek verilebilir.

Bir ülke ilelebet kendini dünya ekonomisine kapayamaz; entegrasyona geçmek zorundadır. Ama, bunu başaranlar, İİS uygulamasıyla "kalkış"ını yaptıktan sonra planlı biçimde Entegrasyon'a geçenlerdir. (SSCB, korumacı modelle kalkınmayı mükemmelen başardığı halde, ikinciye geçemediği için batmıştır).

Türkiye bunu yapamamıştır. Çünkü ülkede, ulusal nitelikli siyasal iradeyle yürütülen bir ekonomi politikası yokluğu yaşanmaktadır; bir noktada karar verip, planlı biçimde entegrasyona geçmek gerektiği halde bu karar bir türlü verilememiş, sonunda uluslararası sistemin 1980'lerdeki zorlamasıyla plansız-programsız apar topar bir geçiş yapılmıştır. Oysa, kararlı ve planlı olabilseydi, Türkiye gibi bir ülkenin, sosyalist blokun ortadan kalkması yüzünden Kapitalist Batı'nın tek kutup kaldığı bir dünyada bile belli bir gelişmişlik (ve bağımsızlık) mertebesine yükselmesinin mümkün olabileceğini dünyadaki son 50 yıllık tecrübe göstermektedir.

Demek ki, dış politikada mümkün olduğunca özerk davranabilmek için İİS'den Entegrasyon'a geçişin hangi aşamada (erken/olgun, hazırlıklı/hazırlıksız, ulusunu kurmuş/kuramamış) ve hangi yöntemle (iradî/mecburi, tedrici/âni) olacağı çok büyük önem taşımaktadır.

4) Kalkınamamış Bir OBD'de Güvenlik-Ekonomi-Dış Politika İlişkileri Sorunu

Dış politikayı etkilemek ve hatta tayin etmek açısından, bir ülkenin güvenliği ile ekonomisi arasında çok yakın bir ilişki görmek mümkündür. Derece derece inceleyelim:

1) Ekonomiyi düzeltme çabaları başarısız olduğu zaman güvenliği ciddi bir biçimde sağlayabilmenin zor olduğunu, bir ülkenin ulusal gücünün başlıca öğesinin ekonomi olduğunu, onun zayıflaması halinde güvenliğin de zayıflayacağını daha önce görmüştük.

En az bunun kadar önemli olan bir husus da şudur: Kaynak eksikliğini gidermek için bir ülke dış kaynaklara başvurmaya (yani, dış borç almaya) alışırsa ve bu kronik hale gelirse, dış politikanın özerkliği ciddi biçimde zedelenebilir. Osmanlı'da bunun örnekleri daha 1860'dan itibaren çok görülmüş, işin sonu Düyun-ı Umumiye'ye ve Sèvres'e varmıştır (bkz. s. 136).

Modern Türkiye'den örnek vermek gerekirse; 1950-80 döneminde ortaya çıkan dış ticaret açığı, Asaf Savaş Akat'ın hesaplamalarına göre (Akat, s.62-65) 1950 yılı dolar bazında 7.968 milyon dolardır. Bu tutardan sabit fiyatlarla söz konusu yıllar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

içinde toplam 4.561 milyon dolar tutan işçi dövizleri çıkarıldığı zaman, ortaya "Türk ekonomisine yapılan reel kaynak aktarımı" olarak 3.407 milyon dolarlık bir miktar çıkmaktadır. Yani Türkiye, bu otuz yıl boyunca ekonomisinin bu miktardaki açığını (yüzde 42) yalnızca dış yardım ve borçlanmayla kapatmıştır (aktaran: Gerger, s.199). Üstelik, bu hesaplara önemli miktardaki askerî yardım dahil değildir ve dahil edildiği zaman Türkiye ekonomisinin dış yardım ve borçlanmaya bağımlılık derecesi daha da artacaktır (Akat, s.64, dipnot 16).

Bu gerçek, Türkiye'ye 2 bakımdan önemli zarar vermişe benzemektedir. Birincisi, jeostratejik konumu sayesinde sağladığı dış yardım ve borçlanma sonucu "kazanılmamış döviz"i harcamaya alışacak olan Türkiye, ekonomiyi ihracat seferberliğine yöneltmeyi gereksiz görecektir. İkincisi, dış borçlanma daha sonra geri ödenmek üzere yapıldığından, dış kaynağa bu denli yoğun dayanmak 1980 sonrasındaki dış politikanın özerkliğini çok olumsuz etkileyecektir; zaten bu dış borcu ödeyebilmek için dış borçlanma giderek artacaktır.

Böylesi bir durumda siyasal ödün vermeden yeni borç bulmak zordur (ör. birtakım yasalar çıkartılması veya bazılarının kaldırılması istenebilir), bulunabildiği zaman güvenlik için gerekli silah vb. malzemenin sağlanabilmesi güçtür (ör. silah ambargosu konabilir), sağlanabilse bile kullanıma sokulabilmesi her zaman mümkün olmaz (ör. çıkartma yapmayın diye uyarı mektupları gelebilir); dolayısıyla "güvenliğin halkaları"ndan ekonomik ve askerî-stratejik halkalar bozulmuştur. Yani, özerk dış politika yürütmek epey zorlaşacaktır.

2) Ekonominin başarısız olması halinde, ekonomik ve askerî-stratejik halkaların bozulmasının da ötesinde, bizzat ülke güvenliğini tehlikeye atmak gerekebilir. Çünkü zaten kimi bölgelerde ileri karakol yani üs vb. arayan büyük devletler, özellikle önemli jeopolitik konuma sahip ülkenin bu durumundan yararlanarak bu taleplerini daha rahatlıkla ileri sürebilecek pozisyona gelirler (ör. Menderes dönemi). Onun kendi savunma ihtiyaçlarının gerektireceğinden çok daha büyük bir ordu beslemesini ve yoğun biçimde silahlanmasını isteyebilirler.

Bu durumda, aslında OBD olmanın en önemli öğelerinin başında gelen güçlü ordu ve yoğun silahlanma, eğer komşular bu durumdan tehdit algılar da silahlanmaya başlarlarsa bir "tehdit algılaması kısır döngüsü" oluşacağından, bizatihi bir dezavantaja dönüşebilir (ör. Türk-Yunan karşılıklı silahlanması).

Diğer yandan, bölgesel tehditlerin gerektirdiğini de aşan büyüklükte bir ordu beslemenin ve güvenlik konusunu sürekli büyüteç altında tutmanın bir sakıncası da, ülke içindeki demokrasinin olumsuz etkilenmesi olarak ortaya çıkabilecektir (ör. silahlı kuvvetlerin sivil politikadaki etkisi demokrasiyi zedeleyecek kadar artabilir).

Bunların yanı sıra, çoğu zaman, dış tehdit algılamasının daha güçlü olabilmesi için bir de "iç düşman" imajı yaratıldığı veya mevcut iç düşmanların gücünün abartıldığı görülür. Bunun çok sayıda zararı vardır: Bu sanal iç düşmana yapılan saldırılar ülkenin pozitif enerjisini boşa harcatır; dikkatleri gerçek sorunlardan saptırır; içerdeki bütünlüğü zayıflatarak ülkede bizatihi bölücülük yapar; bir yandan da kavramsal kaosa sebep olarak ülkede çok ciddi sonuçlara yol açacak bir paranoya yaratabilir. Nitekim, Batı blokuna katılmanın söz konusu olduğu 1940 ve 50'lerde, Türkiye'de toplam sayıları en fazla birkaç bin olan komünistlerin etkisi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

altı çizilerek vurgulanmış, 6-7 Eylül 1955 olaylarında (bkz. s. 601) bile ilk planda onlar tutuklanmıştır. 1990'larda, Kürt sorununun ancak bireysel özgürlükleri artırarak çözülebileceğini söyleyenler, PKK terörünün iç uzantısı olarak ilan edilmiştir.

3) Ekonomisi zayıf bir OBD, gitgide stratejik öneminden başka bir unsura dayanmamaya başlayabilir. Bu, çok tehlikeli bir gidiştir. Özellikle de ülkenin jeostratejik önemi dış dinamik sonucu azalmaya başlarsa, OBD bu önemini yapay olarak ön plana çıkarmaya ve bizzat bir güvenlik krizi yaratmaya bile girişebilir. Bunun bir örneği Başbakan Menderes'in 1957 Suriye bunalımındaki politikasında açıkça görülecektir (bkz. s.631-632).

4) Herhalükârda, böyle bir kriz yaratmaya girişmese bile, ekonomisi kronik hasta bir OBD, eğer bunun daha çok dış yardım-kredi vs. almaya yarayacağına inanırsa, en azından, hegemon devletin yaratacağı krizlere bir tür "paralı asker" olarak katılmaya kalkabilir. Kendi askerini uluslararası sıcak çatışmalarda onun yanında/yerine ölmeye yollayabilir. Aynı durum, eğer bu paralı askerliğe soyunmazsa artık dış borç bulamayacağı korkusundan da doğabilir.

Behiç Ak, *Cumhuriyet*, 28.03.2001.

Buraya kadar söylenenleri özetlersek, TDP'nin arkasındaki güvenlik halkalarının iyi bir durumda bulunduğunu söylemek zordur. Bunlardan özellikle ekonomik halka düzelmedikçe, TDP'nin ülke güvenliğini sağlamlaştırma yerine tehlikeye sokma olasılığı artabilecektir.

Oysa TDP, şimdiye kadar, bu olumsuzluklar içinde yine de beklenebilecek olandan daha iyi performans göstermiştir. Bunda, dış politikayı uygularken kimi olumsuz iç öğeleri dışarıya olabildiğince az yansıtmayı başaran ve temel ilkesi ihtiyatlılık olan bir TC Dışişleri Bakanlığının önemli rol oynadığı söylenebilir (bkz. s.54-73).

BASKIN ORAN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KAYNAKÇA (TDP'nin Askerî Siyasal, Ekonomik Arkaplanı)
Akat, Asaf Savaş, *Alternatif Büyüme Stratejisi, İktisat Politikası Yazıları*, İstanbul, İleşitim Yayınları, 1983; Aydın, Mustafa, *Foreign Policy Formation and the Interaction Between Domestic and International Environments: A Study of Change in Turkish Foreign Policy, 1980-1991*, teksir, Lancaster Üniversitesine verilmiş doktora tezi, 1994; Chase, Robert S. ve Emily B. Hill, "Pivotal States and US Strategy", *Foreign Affairs*, January-February 1996, Vol. 75, p.33-51; Frankel, Joseph, *National Interest*, London, Pall Mall Press, 1970; Gerger, Haluk, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği*, İstanbul, Belge Yayınları, 1998; Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Keyder, Çağlar, *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1976; Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, 3. Basım, Ankara, İmaj Yayınları, 2000.

C) TDP'nin Temel İlkeleri

Bir ülkenin 80 küsur yıllık dış politikasını yalnızca bir-iki ilkeye indirgemek zor olduğu gibi, onda tutarlı bir süreklilik unsuru bulmak da kolay değildir. Bununla birlikte, TDP'nin sürekli olarak 2 temel direği olduğu söylenebilir: Statükoculuk ve Batıcılık.

1) Statükoculuk

Statüko (*status quo*), kurulu düzen demektir. Dolayısıyla, statükoculuk da, mevcut durumu bozmama politikasıdır.

Daha önce de sözü edildiği üzere, denge taşlarını oynatmanın tehlikeli olduğu bu hassas bölgede daha önce kurulmuş devletlerden miras bu politikanın Türkiye için ikili bir anlamı oldu.

a) Mevcut Sınırları Sürdürme

Statükoculuğun Türkiye uygulamasındaki anlamlarından birincisi; mevcut sınırları sürdürme, onlardan memnun olma, onları değiştirmek istememe, bunun bir so-

Revizyonizm ve Statükoculuk

Revizyon sözcüğüne birkaç açıdan yaklaşılabilir. En genel anlamda, yenileyerek düzeltme demektir ve motor revizyonu anlamında bile kullanılır. Marksist literatürde revizyonizm, bu ideolojiyi sulandırmak demektir. Revizyonizmin uluslararası politikadaki genel anlamı, mevcut uluslararası düzeni (statükoyu) değiştirmek istemek, siyasal tarih dalına giren en dar anlamı ise Birinci Dünya Savaşını bitiren antlaşmaların kurduğu düzeni reddetmek ve onları değiştirmeye girişmektir. Burada kullanılan anlam budur.

En başta Almanya tarafından temsil edilen revizyonist devletler karşısında ise, "Versailles Düzeni" genel adıyla anılan bu antlaşmalardan memnun olan "statükocu" (veya "anti-revizyonist") ülkeler, en başta da savaşı kazanan Fransa ve İngiltere yer almıştır. İki savaş arası dönem; emperyalizme erken başlamış olmak sayesinde durumundan memnun olan ve elindekini kaptırmak istemeyen statükocularla, emperyalizme geç başlamış olmak yüzünden durumundan memnun olmayan ve "güneşin altında yer" isteyen revizyonistlerin dünya egemenliği kavgasından ibarettir.

İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar kullanılabilecek bir terim olan statükoculuk, ondan sonra kurulu düzeni koruma gibi daha geniş bir anlam kazanmıştır.

(B. Oran)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nucu olarak da dış azınlıklarla ilgili olarak irredantizm politikası gütmeme anlamına geldi. (İrredantizm, bir devletin, kendi sınırına bitişik soydaşlarının yaşadığı yerleri kendi ülkesine katma politikasıdır).

Bu politikanın, Önder'in sözlerine yansımasının en belirgin 2 örneğinden biri 1921'de yaptığı bir konuşma, diğeri de 29 Ekim 1933'te Roosevelt'in kutlama mesajına cevabında yazdığı ve statükoculuğun "düsturu" sayılabilecek "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sloganı oldu.

M. Kemal, TBMM'de 1 Aralık 1921'de, yani Kurtuluş Savaşı devam ederken verdiği ünlü söylevde şu sözleri söylüyordu: "*Efendiler*, (...) *büyük hayaller peşinden koşan* (...) *insanlardan değiliz.* [Koşmak yüzünden] *bütün dünyanın* (...) *garazını* (...) *bu milletin üzerine celbettik. Biz panislamizm yapmadık. Belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlarımız da 'yaptırmamak için bir an önce öldürelim' dediler. Panturanizm yapmadık! 'Yaparız, yapıyoruz' dedik, 'yapacağız' dedik, yine 'öldürelim' dediler* (...) *Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız* [kavramlar] *üzerinde koşarak* [düşmanlarımızı çoğaltmak yerine] *haddimizi bilelim* (...) *biz hayat ve istiklal isteyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı* [harcarız]." (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, s.201).

"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sloganı ise artık yeni düzenin kurulduğu bir dönemde ortaya konmuştu ve şu demekti: Yurtta gerek iktisadi bakımdan (devletçilik), gerek ideolojik bakımdan (tek parti), gerekse siyasal açıdan (Kürt ayaklanmalarının bastırılmasının yarattığı tek millet duygusu) Batıcı bir düzen kurduk, artık bu tartışma konusu olmasın. Yurt dışından ise, bağımsızlıktan sonra bir talebimiz yoktur, kendi ülkemiz sınırları içinde yaşamımızdan memnunuz, sınırlarımız dışına müdahalede bulunmak gibi bir arzumuz yoktur, başkalarının da bizim sınırlarımıza ilişkin bir talebi olmaması durumunda çatışma çıkmadan yaşayacağız.

Bu statükoculuğun birçok nedeni vardı:

1) Kurtuluş Savaşı sonrasında, Türkiye'nin tehdit edilmedikçe dışa dönecek hali yoktu. Dönem, "kuruluş" dönemiydi; içte rejimin ve devletin sağlamlaşması dönemiydi. Yaraları sarmak, Batıcı reformları yapmak, ayrıca, süregelen Kürt ayaklanmalarını bastırmak gerekiyordu. Bu arada da, kimi liderlerin tasfiyesi sorunu vardı.

2) Her dönemde, dışta bir Sovyetler gerçeği vardı ve Türk azınlıklar en fazla SSCB sınırları içinde bulunmaktaydı. Oysa daha 1921'de yapılan antlaşma Sovyetlerin Türkiye'de komünizmi, Türkiye'nin de Sovyetlerde Turancılığı kışkırtmayacağını garanti etmişti. Üstelik Sovyetler, Kurtuluş Savaşı içinde olduğu gibi sonrasında da Türkiye'nin başlıca siyasal ve ekonomik penceresi oldu.

3) İttihat ve Terakki liderlerinin İmparatorluğu batıran Pantürkist politikasının hemen ardından kurulan yeni Türkiye, yalnız Sovyetler açısından değil, genel politikası açısından da irredantizm politikasından uzak oldu. Böyle bir politikanın dengeleri bozarak bizzat kendi aleyhine sonuçlanacağını hesapladı. Yeni Türkiye, Misak-ı Milli'yle (bkz. s.105-107) amaçladığı sınırlara Lausanne'la çok büyük ölçüde ulaşmış olduğuna inanıyordu ve dıştaki azınlıklarının oralarda mutlu yaşamalarından başka bir şey istemeyen bir politika izliyordu.

4) M. Kemal'in etkisi çok önemli oldu. Hitler ile Mussolini'nin aksine Türk lider

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nerede duracağını biliyordu ve Nazilik ile faşistliğin hezimetle sona erdiği bir noktada Kemalizm'in amaçlarına ulaşarak devam etmesinin temel nedeni buydu. Diğer yandan, amacı fethetmek değil, ulus-devleti güçlendirmekti.

Bununla birlikte TDP'de gerek Versailles düzenini bozan, gerekse sınırlar dışına çeşitli müdahalede bulunan durumlara rastlandı:

1) 1919-23 dönemi incelenirken de görüleceği gibi, Kurtuluş Savaşı tam anlamıyla bir revizyonizmdi; üstelik Anadolu Hareketi dönemin revizyonist hareketleri arasında ilk silaha sarılan oldu.

2) Kurtuluş Savaşı bitip Lausanne yapıldıktan sonra da 2 revizyonizm olayı yaşandı: Lausanne Boğazlar Sözleşmesi 1936'da Montreux'yle değiştirildi; 1939'da Hatay ilhak edilerek Lausanne sınırları genişletildi.

3) Bunların yanı sıra, sınırlar dışına çeşitli müdahaleler yapıldığı da görüldü: Türkiye 1950-53'de Kore'ye asker gönderdi; 1974'te Kıbrıs'a çıkartma yaptı; 1980 ve 90'larda kuzey Irak harekatlarını yürüttü; 1993'te Somali, 1994'te Bosna, 1999'da Kosova, 2001'de Makedonya, 2002'de Afganistan ve 2006'da Lübnan müdahalelerine asker gönderdi.

Bu örnekler de göz önüne alınarak Türk statükoculuğunun bu anlamı tahlil edildiğinde, 3 sonuç çıkarmak mümkündür:

Birincisi, Anadolu Hareketi, Kurtuluş Savaşı içinde bile revizyonizmi dar yorumlamıştır (bkz. s. 105-107). Zaten, savaş bitip de Lausanne yapılır yapılmaz statükocu politika başlatılacak ve bugüne kadar sürdürülecektir.

İkincisi, Montreux ve Hatay, dönemin revizyonist ülkelerinin yaptığının aksine, uluslararası hukuka uygun olarak ve silah kullanmadan gerçekleştirilmiştir. Montreux, uluslararası konferansta ülkelerin vardığı oydaşma sonucu, Boğazlar üzerindeki egemenlik sınırlamalarını kaldırmıştır. Hatay'ın Türkiye'ye katılması, Fransa ve Milletler Cemiyetiyle yapılan işbirliği ve anlaşmalar sonucudur (bkz. s. 30). Bu örneklerde, Türkiye'nin Osmanlı'dan beri gelen, eylemlerini meşruluk kalıplarına uydurmaya ve böylece tepkiyi azaltmaya özen gösteren politikasının izleri, ayrıca, M. Kemal'in aynı yöndeki özeni okunmaktadır.

Diğer yandan, Hatay olayı sınırları genişleten tek olaydır, dolayısıyla yalnızca revizyonizm değil, aynı zamanda bir irredantizm örneğidir. Fakat bir irredantizm politikasının ilk halkası değildir; günümüze kadar tek örnek olarak kalmıştır (bu konuyu daha geniş olarak 1923-39 döneminin Bilançosunda ve Sancak Sorunu başlığı altında ele alacağız).

Üçüncüsü, sınır dışına müdahale olaylarından Kıbrıs, 1960 Garanti Antlaşmasının bir uygulamasıdır. K. Irak'a yapılan "sıcak takip" harekatları en azından 1988'e kadar Irak'la bu konuda yapılmış anlaşmaya; ondan sonra da Irak'ın sessiz, ABD'nin de açık rızasına dayanmış ve statükoyu bozmamıştır. Kore, Somali, Bosna, Kosova, Makedonya, Afganistan örnekleri ise uluslararası harekatlardır ve amaçları Batıcı statükoyu korumaktır.

Statükoculuk, dünya sisteminin altüst olduğu 1990 sonrasında terk edildiği yorumlarının yapılmasına rağmen, TDP'nin bugüne kadar devam eden temel politikası olmuştur (bkz. 1990'dan Bugüne, Dönemin Bilançosu, cilt II).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

b) Mevcut Dengeleri Sürdürme

Türkiye'nin statükocu politika uygulamasının ikinci anlamı, kurulu düzen içinde dengeleri sağlamak ve/veya sürdürmek oldu. Bu da iki farklı türden denge uygulamasına yol açtı: 1) Aşağıda incelenecek olan Batıcı politikaya rağmen Türkiye, jeostratejik konumunun gerektirmesi sonucu, Batı ile onun karşısındakiler arasında her zaman bir tür denge kurmaya çalıştı; 2) Aynı nedenle, Batı'yı oluşturan öğeler arasında da bu dengeyi sağlamaya uğraştı.

Türkiye'nin birinci tür dengeyi sağlaması kolay olmadı. Çünkü Batı, uluslararası politikada zaman içinde hızla büyük bir başatlık kazandı ve sonunda, 1990 sonrasında Soğuk Savaşı kazanarak tek kutup haline geldi. Bununla birlikte Türkiye, seçeneklerini çoğaltmak ve hatta yaratmak için, dönem dönem bu dengeye oynadı. 1923-39'da, 1939-45'de ve 1960-80 dönemlerinde SSCB'den bir denge öğesi olarak başarıyla yararlandı.

Türkiye ikinci tür dengeye; 1919-23, 1923-39 ve son olarak da 1939-45 dönemlerinde; batı Avrupa ülkelerini birbiriyle dengelemek anlamında, başarıyla oynadı. ABD dünya sahnesine çıktıktan sonra ise bu dengecilik ABD ile batı Avrupa arasında olabilirdi, fakat olamadı. Çünkü İkinci Dünya Savaşı ertesinde batı Avrupa çok zayıftı; 1960-80 döneminde Türkiye AET'yi benimsemeye bir türlü karar veremedi; 1980 sonrasında, 2000'lere kadar süren dönemde ise, 12 Eylül rejiminin yarattığı tepki AB'nin Türkiye'yi ciddi biçimde dışlamasıyla sonuçlandı.

Türk statükoculuğunun bu anlamından da 3 sonuç çıkarmak mümkündür:

Birincisi; kurulu düzenin başat öğesi daima Batı olduğundan, statükocu politika ile Batıcı politika aslında aynı madalyonun iki farklı yüzü olmaktadır.

İkincisi, her iki tür dengenin kurulabildiği dönemlerde Türkiye'nin statükocu politikasını sürdürmesi kolaylaşmış, aksi durumda ise zorlaşmıştır. Nitekim, Türk dış politikasının yalnızca ABD'ye dayandığı Menderes (Bağdat Paktı) ve Özal (Körfez Savaşı senaryoları) dönemlerinde statükocu dış politikadan sapmalar görülmüştür. Bu dengelerin kurulabildiği 1923-39, 1939-45 ve 1960-80 dönemlerinde ise statükoyu korumak daha kolay olmuştur.

Üçüncüsü, her iki tür denge durumunda da Türkiye'nin dışta göreli özerkliği artmış, aksi durumda ise azalmıştır. Nitekim, bu göreli özerklik Menderes, Özal ve 1990 sonrası dönemlerinde azalmıştır; yine 1923-39, 1939-45 ve 1960-80 dönemlerinde artmıştır.

2) Batıcılık

Batıcılığın Anlamı ve Kökenleri

Batı; altyapı açısından kapitalizme; üstyapı açısından da, iman yerine insan aklının üstünlüğüne dayanan bir uygarlık biçimidir. Yani Batı, bir coğrafi alan değildir.

Bu kavram, Türkiye'nin 1923'te kurulmasından bu yana değişiklik geçirmiştir. Altyapısı, işçi sendikalarına hayat hakkı tanımayan bir düzeyden bugünkü sosyal devlet düzeyine gelmiştir. İki savaş arasında monoblok liberal niteliğini yitiren ve Hitler'in ağırlıklı olduğu bir düzenden (tek lider, tek parti, tek ideoloji vb.) çok etkilenen üstyapısı, bugün insan ve azınlık hakları tarafından temsil edilen demokra-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tik bir düzende karar kılmıştır. Yani, zaman içinde oluşan bu iki Batı, birbirine taban tabana zıttır ve Türkiye her dönemde hangi Batı kavramı başatsa, o Batı'dan daha çok etkilenmiştir. Bununla birlikte, M. Kemal'in kafasındaki Batı'nın Anglo-Sakson Batı olduğu ve bunun da Türkiye'nin tercihini belirlediği söylenebilir.

Neden Batı? Avrupa'da sadece ufak bir toprak parçası bulunan bir Orta Doğu ülkesinde bu kadar güçlü bir eğilimin egemen olabilmesi için çok neden bulunması gerekir ve vardır:

1) Tarihsel boyut: Daha önce gördüğümüz gibi (bkz. s.27-28), Anadolu'nun coğrafi, dinsel, vb. yapısı daha İmparatorluk kurulmadan Türkleri hep Batı'ya yürümeye zorlamış, İslam'ın gaza geleneği de aynı işlevi görmüştür.

2) İdeolojik boyut: Türkiye'nin yakın tarihine damgasını en güçlü biçimde vurmuş siyasal kuruluş olan İttihat ve Terakki, milliyetçi ve Batıcıdır. Türkiye Cumhuriyetinin de temelde İttihatçılar tarafından kurulmuş olduğu ve esas olarak aynı Batıcılık uygulamasını devam ettirdiği bir gerçektir (bkz. **İttihat ve Terakki'nin Batıcı Reformları** kutusu, s. 50).

İttihat ve Terakki'nin Batıcı Reformları

Cumhuriyet hariç, 1920 ve 30'ların Kemalist reformlarının çekirdeği, hem altyapı hem üstyapı açısından İttihat ve Terakki (İ-T) tarafından başlatılmıştır. İ-T yöneticileri Türkçü oldukları için, gayrimüslim azınlıkların yerine "Müslüman tüccar"ı koymak için Teşvik-i Sanayi Kanunuyla "milli tüccar"a bedava fabrika arsası, gümrük bağışıklıkları, vergide taksitlendirme sağlamışlar (Cumhuriyet, aynı isim ve içerikteki yasayı 1927'de çıkaracaktır), İtibar-ı Milli Bankasını kurmuşlar (Cumhuriyet, 1924'te Türkiye İş Bankasını kuracaktır), milli tüccarı gümrüklerle korumuşlar (Cumhuriyet , bunu 1929'dan sonra yapacaktır), Yerli Malı haftası ilan etmişler, kapitülasyonları 1914'te kaldırmışlardır. Bunun yanı sıra, işçi sınıfını denetim altında tutmak amacıyla da, sendikalaşmayı ve grevi yasaklayan Tatil-i Eşgal Kanununu çıkarmışlardır (bu yasayı rejim 1937'ye kadar yürürlükte tutacaktır).

Üstyapı açısından İ-T yöneticileri 1908'de Türkçe'yi resmî dil ilan etmişler; savaş içinde uygulanamadan kalan bir yazı reformu çabasına girişmişler; 1916'da tüm mahkemeleri Adalet Bakanlığına, vakıf ilkokullarını da Maarif'e bağlamışlar; kadınlara iş bulma dernekleri kurdurmuşlar; evlenme ve boşanmayı kadıdan alıp yargıca vermişler; çok kadın almayı kadının yazılı rızasına bağlamışlar; 1916'dan itibaren her yıl bir devlet resim sergisi açarak resmî dairelere resim almışlar; Kur'an'ı Türkçe'ye tercüme ettirmişlerdir.

Bu reformların bütüncül bir anlayış içinde ele alınıp, üstyapıyı tamamen dönüştürecek biçimde sistematik uygulanması için Cumhuriyet'i beklemek gerekecektir.

(B. Oran) (Kaynak: Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni* ve ayrıca *Milli Kurtuluş Tarihi*)

3) Toplumsal boyut: Yine daha önce gördüğümüz gibi, gerek sınıfsal yapısı gerekse seçtiği kalkınma modeli Türkiye'yi Batı'ya doğru götürmüştür.

4) Kültürel boyut: Batı'nın kültürel etkisi Türkiye'de büyüktür. Devlet katının yanı sıra Türk insanı da, büyük ölçüde, Doğulu değil Batılı olarak anılmak ister.

5) Yukarıda da belirtildiği gibi; statükoculuğu Osmanlı'dan bu yana temel strateji olarak uygulayan, üstelik bir Orta Büyüklükte Devlet (OBD) olarak statükoya büyük önem veren Türkiye için Batıcılık statükoculukla özdeştir.

6) Türkiye temel çizgileri açısından bir azgelişmiş ülkedir. Kemalizm, 1950'lerde gelişen azgelişmiş ülke milliyetçiliğinin 1930'larda ortaya çıkmış ilk örneği, hatta

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği ve Batılılaşma

Gerek 1930'larda Türkiye'de Kemalizm biçiminde ortaya çıkan prototipiyle, gerekse 25 yıl kadar sonra neredeyse bütün sömürge ve yarı-sömürge ülkeleri sarar biçimiyle azgelişmiş ülke milliyetçiliği, sırayla şu üç amaca yönelmiştir: 1) Bağımsızlığını kazanmak; 2) Modernleşmek; 3) Pozitif bir kimlik geliştirmek.

Burada ikinci amacı "Batılılaşmak" olarak tanımlamakta bir sakınca yoktur. Aydınlar, Batı'dan aldıkları değerleri uygulamaya koyarak hem siyasal (bağımsız ulusal devleti kurmak); hem toplumsal (ulusu inşa etmek, *nation building*), hem de ekonomik (özel sermaye yokluğunda devlet kapitalizmiyle sınaileşerek kalkınmak) bakımdan ülkelerini Batı'ya benzetmeye girişirler.

Üçüncü amaç da zaten buradan doğar. Çünkü birinci amaç Batı'yı kapıdan kovmak, ikinci amaç ise pencereden geri almak anlamına gelir. Bunun yarattığı huzursuzluk bir de bu azgelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunun renkli halklardan oluştuğu ve bu insanların da bu "renk duvarı" yüzünden Batı tarafından her zaman aşağılanmış oldukları gerçeğiyle birleşince, kimlik sorununu çözmek önem kazanır.

Özet olarak, azgelişmiş ülke milliyetçiliği hem Batı'ya karşı hem de Batı'ya hayran olmakla birlikte, en önemli niteliği Batı'yı kendi ülkesinde kurmaya çalışmasıdır. Zaten, aslına bakılırsa, bir "ilk" olan ve 1789'la simgelenen batı Avrupa milliyetçiliğinden sonra ortaya çıkan bütün milliyetçilikler, batı Avrupa milliyetçiliğine tepki olarak belirmişler ve onu örnek alarak hareket etmişlerdir.

(B. Oran) (Kaynak: Oran, 1997)

prototipidir. Azgelişmiş ülke milliyetçiliğinde milliyetçilik ile Batıcılık özdeştir (bkz. **Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği ve Batılılaşma** kutusu, s. 51).

Bütün bu nedenlerin çok önemli olmasına karşılık, Türkiye'nin çok yakın zamanlara kadar yarı-feodal etkiden kurtulamamış bir ülke olması gerçeği de göstermektedir ki, Batıcılık esas olarak yukarıdan devrimle (kavram için bkz. **Yukarıdan Devrim** kutusu, s. 23) getirilmiş bir akımdır. Bu bağlamda, Türkiye'de Batıcılığı anlayabilmek için herşeyden önce bu ülkedeki seçkinleri, yani aydınları tanımak gerekir.

Batıcılığın Dümeni ve Motoru: Aydınlar

Aydın kavramı, azgelişmiş ülkelere özgü bir terimdir, gelişmiş ülke dillerinde bulunmaz. Gelişmiş ülkelerdeki yaklaşık karşılıkları (entelektüel ve *intelligentsia*) bu kavramı tam vermez. Aydın kavramı, Batı'nın 17. Yüzyılda yaşadığı Aydınlanma Çağına gönderme yapmaktadır; Aydınlanma'nın değerlerini özümsemek ve taşımakla ilgilidir. Bu nedenle, örneğin "İslamcı aydın" diye bir kavram olamaz; bu "terimlerde çelişki"dir.

En güzel tanımıyla, aydın, "modernleşme kendi ülkesine ulaşmadan modernleşmenin ürünü olan" toplumsal öğedir (Kautsky, s.46). Küçük burjuva tabakasının (bkz. **Aydınların Toplumsal Kökeni ve Temel Nitelikleri** kutusu, s. 52) okumuş kanadından gelen aydın bunu ya Batı'ya gidip eğitim görerek, ya da kendi ülkesindeki Batı okullarında okuyarak gerçekleştirir. Sonunda, aydın kendi azgelişmiş toplumuna çok yabancı olan Batılı değerleri alır ve bütünüyle özümler. Bunlar sayesinde kendi toplumuna dışarıdan bakma olanağını elde eder ve içeriden görülmeyen şeyleri görür.

Diğer yandan, kendi toplumu bu düzeyde kaldıkça, aydının sahip olduğu bu Batılı bilgileri uygulamasının, toplumu biçimlendirmesinin, hatta becerilerine uygun

Aydınların Toplumsal Kökeni ve Temel Nitelikleri

Aydın, bir sınıf olmayan ama bir tabaka olan küçük burjuvazinin okumuş kanadını oluşturur. K. Burjuvazi ikiye ayrılır: 1) Aydınlar: Bunlar Batı eğitimi tarafından yaratılmışlardır; ödünsüz Batıcıdırlar. Hayatlarını okumuş olmaktan kazanırlar ve genellikle bürokrasi içinde yer alırlar; 2) Esnaf: Bunlar okumuş olsalar bile hayatlarını ticaretle vs. kazanırlar. Birincilerin tam tersine Batı'nın ekonomik etkisi bunların aleyhine çalışır; onları ya işlerini bırakmaya ya da dönüştürmeye zorlar. Diğer yandan Batı'nın üstyapısı (kadın özgürlüğü, vb.) bunlara çok ters gelir. Bu nedenlerle, bu kanat son derece tutucudur ve Batı'ya tepki doludur.

Aydınlar bir anlamda sınıflararası, bir anlamda da sınıflarüstüdür. Birinci nitelik onları kompleksli yapar ve "belkemiksiz" olarak eleştirilmelerine yol açar (çünkü bir üst sınıfa yükselmek arzusu içindedirler); ikinci nitelik ise onları (bkz. **Devletin İç ve Dış Göreli Özerkliği** kutusu, s. 40) ülkenin sınıf yapısından özerk kılar. Bu sayede aydınlar, ülkeyi dışa karşı bağımsızlıkçı, içe karşı akılcı ilkelerle yönetme olanağına kavuşurlar.

Batı'nın bir ürünü olarak aydınlar bu çabaları sırasında Batı modelini yani kapitalizmi esas alırlar ve ülkelerindeki yapıya uyarlamaya çalışırlar. Bununla birlikte, 1970'lerin ikinci yarısında Sovyet ve Çin modellerinin etkisiyle ortaya çıkacak bir "ikinci kuşak aydın" Batı'yı kurmak için altyapıda Marksist çizgiyi izleyecek, fakat 1980'den sonra küreselleşmenin egemen olmasıyla birlikte başarısız olacaktır.

(B. Oran) (Kaynak: Oran, 1999).

bir iş bulup geçinebilmesinin olanağı yoktur. Bu nedenle aydınlar doğdukları ülkeyi Batı modeline uygun olarak yeniden kurmaya koyulurlar ve ülkenin iç dinamikleri buna elvermeyeceği için de, bunu, yine Batı'dan aldıkları yönetim bilgisi sayesinde, yukarıdan devrimle yapmaya girişirler. Yani, bir kere devlete sahip olduktan sonra, ülkenin hukukunu değiştirmek yoluyla ülkeyi "yukarıdan" değiştirmeye koyulurlar.

Diğer yandan, devlete sahip çıkan bu aydınlar kendilerini devletle özdeşleştirdikleri için tutuculuğa sürüklenebilirler. *Devlet*'i toplumsal mutluluğu gerçekleştirecek bir araç olarak değil, bizatihi en yüce değer olarak görmeye başlayabilirler. Bu süreç içinde kazandıkları ayrıcalıklar da onları tutuculuğa sürükleyebilir.

Bu durumda aydınlar Batılılaşmanın motoru ve dümeni oldukları kadar, "kasis"i haline de dönüşebilirler. Batı'nın özü olan *insan*'ın yani *birey*'in odak noktası alındığı bir düzene geçme yolunda ciddi bir set oluşturabilirler. Bunu da devlet gücünü seferber ederek yapabilirler.

2000'li yılların ortasında Türkiye bu durum için ciddi bir örnek olarak ortaya çıkacaktır. 1920 ve 30'larda yukarıdan devrim yaparak ülkeyi büyük bir başarıyla Batılılaştıran reformcuların (Kemalizm'in) torunları, 2001-2004 arası AB reformları yaparak 2000'ler Batısına ulaşmak isteyen (yani, aslında, 1930'ları tamamlamaya girişen) reformculara devlet gücünü kullanarak (ör. TCK md. 301 uygulaması) engel olmaya çalışacaklardır. Diğer bir deyişle, 1930'ların Batısına, 2000'lerin Batısına karşı çıkaracaklardır (Oran, 2004, s. 143-150).

Türkiye'de Aydınlar, Batı, Dış Politika

Türkiye'de aydınlar çok çeşitli nedenlerle diğer azgelişmiş ülke aydınlarından farklılık gösterir. Bunun nedenlerini ve bunların Batı'yla ilişkiler açısından doğurduğu sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

1) Tarihsel açıdan: Osmanlı ülkesi emperyalist işgali tanımamıştır. Bu nedenle hem ülke Batı'ya karşı nefretle bilenmemiştir, hem de, aydınların yükseliş kanalları sömürgeci tarafından tıkanmamış, aydın Batı'ya yabancılaşmamıştır.

2) Yapısal açıdan: 1920'ler Türkiyesi bile, otuz yıl sonrasının çoğu ülkesine oranla üretim biçimi ve sınıf yapısı bakımından daha gelişkindir; Batı'ya yakındır. Bu nedenle, egemen sınıfları Batı'yı işin başından reddetmemişlerdir.

3) Etnolojik açıdan, Türkiye Avrupa'da toprağı olan ve beyaz ırktan oluşan bir ülkedir. Diğerlerinde renk duvarı yüzünden oluşan Batı düşmanlığı burada yoktur.

4) Kronolojik açıdan: Cumhuriyet'in kurulduğu dönem, Sovyet devriminin bile tamamlanmadığı yıllardır. Bu nedenle hem tek kalkınma modeli Batı'dır, hem de "ikinci kuşak aydın" diyebileceğimiz solcu aydınların yeni Cumhuriyet kadrosunu etkilemeleri mümkün olmamıştır.

Bu nedenlerle, Türkiye'de Batı'yı almak diğer azgelişmiş ülkelere oranla daha kolay, daha sorunsuz, daha radikal olmuştur. Çünkü, sonuç itibariyle, hem Türkiye'nin yapısı Batı'ya fazla yabancı değildir, hem de Batı eğitimi almış olan Türk aydını Batı'ya hayrandır ve karşı değildir. Batı'yı hem altyapı, hem üstyapı olarak aynen ve sistematik olarak uygulayacaktır. Bu da, onu dış politikada Batı dışında bir alternatif düşünmemeye götürecektir.

Türkiye'nin Batıcı dış politikasını daha da iyi anlamak bakımından, bütün bunlara M. Kemal Atatürk'ün niteliklerini de eklemek uygun olur.

Bir kere Atatürk, Osmanlı'nın Batı'ya en açık kurumu olan Harbiye'dendir. İkincisi, kişisel nitelik olarak olağanüstü gerçekçidir ve bu da onu Batılı büyük devletlerle doğrudan çatışmamaya ve uzlaşmaya götürecektir. Üçüncüsü, Atatürk'ün yapısal niteliği incelendiğinde, onun Batı'yı üstyapısıyla olduğu kadar altyapısıyla da almak istediği görülecektir. Bu noktaya 1923-39 döneminin Bilançosunda tekrar döneceğiz.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (TDP'nin Temel İlkeleri)

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt I (Der. Nimet Arsan), 2. baskı, Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1961; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II (der. Nimet Unan), Ankara, Türk İnkilap Tarihi enstitüsü, 1952; Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Cilt I, II, 5. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1971; Kautsky, John (der.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, N.Y., John Wiley and Sons, 1962; Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt I ve II, 3. Basım (çev. Server Tanilli), İstanbul, Adam Yayınları, 1999; Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, resmî ideoloji dışı bir inceleme*, 5. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999; Oran, Baskın, *Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği, Kara Afrika Modeli*, 3. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997; Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar - Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*, genişletilmiş baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

II) TDP'nin Uygulanması

A) TC Dışişleri Bakanlığı

1) Dışişleri Bakanlığının Göreli Özerkliği

Bakanlığın Zor İşlevi

İstisnasız her dış politikanın başarılı olabilmesinin başlıca ön koşulu, ülke içindeki arkaplanının mümkün olduğunca sağlam olmasıdır. Diplomasisi özellikle usta olmakla tanınmamış bir ABD'nin uluslararası ilişkilerde sözünü geçirebilmesinin nedeni, tabii ki, bu arkaplanın (askerî, siyasal ve özellikle de ekonomik) büyük gücüdür.

Oysa, daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye için durum böyle değildir.

Bunun yanı sıra, en azından 20. Yüzyılın başından bu yana biriken kimi kronik sorunlar (Kürt sorunu, Ermeni sorunu, Yunanistan'la anlaşmazlıklar, Arap ülkeleriyle çekişmeler, vb.) Asya/Orta Doğu kültürel boyutları yüzünden (bkz. s. 20-21) modern yöntemlerle çözüme ulaştırılamamakta, herbiri kendi mantığı içinde çözülmek istenmekte ve sonunda birbirini daha da girift kılmaktadır.

Dahası, Türkiye gibi bir Orta Büyüklükte Devlet (OBD) Soğuk Savaş koşulları içinde ekonomik kalkınma çabalarında jeostratejik konumunun avantajlarından yararlanırken, Soğuk Savaş'ın bitmesi üzerine bu olanak da büyük ölçüde kısıtlanmıştır; örneğin, Türkiye'ye 1947'de başlayan ABD yardımı 1998'de kesilmiştir ve İMF jeostrateji dinlememektedir (bu son durumun, 11 Eylül 2001 sonrası dünyada değiştiği söylenebilir).

Bunlara ek olarak, küreselleşmenin ekonomik etkilerine çözüm bulamayan ve buna teslim olan hükümetler, dış dünyaya ilişkin siyasal konularda sertleşmekte, dış politikanın uygulama mantığını daha da zorlaştırmaktadırlar. Burada söylenmek istenen, dikkatleri dışa yönelterek iç sorunları unutturma gibi bir klasik durum değildir; çünkü Türkiye, çeşitli siyasal/ideolojik katmanları (Kürt milliyetçileri, İslamcılar, vb.) bununla dikkatleri dağıtılamayacak kadar gelişmiş bir ülkedir. Anlatılmak istenen, dış politikada yansıma bulan kimi adımların (ölüm cezasını kaldırmamakta, alt kimlikleri tanımamakta, şiddete başvurmayan düşünceleri özgür bırakmamakta direniş, vb.), mevcut ekonomik teslimiyetçiliği örtmekte kullanılmak istenmesidir ve bunlar Türk diplomasisinin işini çok zorlaştırmaktadır.

Fakat, bütün bu olumsuzlukların, iletişimin olağanüstü boyutlara ulaştığı bir dünyada Türkiye'nin dış ilişkilerine bire bir yansıması beklenebilecekken, nispeten daha düşük oranlarda yansıdığı görülmektedir. Bunun nedenini, bir miktar Türkiye'nin jeopolitik öneminin halen sürmesine bağlamak mümkünse de, bir de Türkiye'nin çeşitli sorun ve sınırlılıklarından ülkenin diğer kurumlarına oranla daha az etkilenen bir Dışişleri Bakanlığına bağlamak yanlış olmaz. Hernekadar bu bakanlık zaman zaman kimi kesimler tarafından "Türkiye'nin tanıtımını layıkıyla yapamamak, davalarını gereğince yansıtamamak"la eleştiriliyorsa da, durum epey farklıdır. Türkiye'nin büyük çapta reforma ihtiyaç duyan iç yapısının ürettiği kararlar ve du-

rumlar, Dışişleri Bakanlığı tarafından dış dünyaya aynen değil, mümkün olduğunca düzeltilerek yansıtılmaktadır ve Bakanlık bu zor görevi ülkenin iç politikasından göreli özerk olması sayesinde gerçekleştirebilmektedir.

Bu göreli özerkliğin nedenlerini incelemek TDP'yi anlamak bakımından önemlidir. Ama daha önce, Dışişleri Bakanlığının sayısal verilerini görelim.

Bakanlık Personeli ve Bütçesi

Bakanlık mensupları, Türk dış politikasını yürüten ve halk arasında "hariciyeci" veya "diplomat" denilen "meslek memurları"ndan ve diğer personelden oluşur.

2009 verilerine göre: Türkiye'de kamu kurumlarında çalışan memur sayısı 1.717.515'tir *(http://www.memurlar.biz/haber/20090309/Turkiyede-Memur-Sayisi-Ne-Kadar.php)*. Dışişleri'nin tüm memur sayısı 2680'dir. Bunların içinde 991'i "meslek memuru"dur ve dış politika bunlar tarafından yürütülür. Yüzde 27.17'si kadın, yüzde 72.83'ü erkek olan meslek memurlarının yüzde 40'ı Ankara'daki merkez örgütünde, yüzde 60'ı 107 ülkeye yayılmış toplam 185 yurtdışı temsilcilikte çalışır. Yurtdışı temsilciliklerde çalışan meslek memurlarının sayısı 574'tür. Merkezdeki süre en az 2 yıl, yurtdışındaki süre istisnalar dışında en çok 5 yıldır.

2008 verilerine göre: Dışişleri Bakanlığının bütçesi, TC genel bütçesinin binde 3.2'sidir. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Diyanet İşleri Başkanlığının bütçedeki payı binde 9.1'dir yani Bakanlık payının 3 katına yakındır; ABD Dışişleri Bakanlığının *(State Department)* ABD bütçesindeki payı binde 12.9'dur.

1990'dan sonra çok sayıda yeni dış temsilcilik açan, fakat meslek memuru sayısı ona oranla artmayan Bakanlık, bu sınırlı diplomat kadrosuyla ve zaman zaman devalüasyon gören ülkede çok düşük bir bütçe payıyla görev yapar.

Bu durumda, görevlerini etkin biçimde başarabilmesine olanak veren göreli özerkliğin birtakım sağlam kaynakları olduğu anlaşılmaktadır. Bunları Bakanlık dışından doğanlar ve Bakanlığın kendinden gelenler olarak ayırarak inceleyebiliriz.

a) Göreli Özerkliğin Bakanlık Dışı Kaynakları

Bu kaynakları, diplomasi mesleğinin niteliğinden gelenler ve Türkiye'nin niteliğinden gelenler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Diplomasi Mesleğinin Niteliği

Bir defa, her ülkede Dışişleri, ülkenin Maliye ve İçişleri'yle birlikte üç aslî bakanlığından biridir.

İkincisi, Dışişleri, her ülkede yurtdışıyla ilgili olduğundan, Milli Savunma'yla birlikte, "ulusal çıkar" kavramıyla en doğrudan ilintili olarak düşünülen iki bakanlıktan biridir.

Üçüncüsü, Dışişleri çok özel bir alandır. Başka bakanlıkların gerektirdiğinden başka beceriler ister. Bu, yabancı dille başlar, uluslararası kuralların labirentiyle devam eder, uluslararası ortamın çok hızlı değişmesine kadar gider.

Bundan doğan önemli sonuçlar vardır: Bir kere, Dışişleri'ni kliantelizme (siyasal partilerin, oy karşılığı, yurttaşa iş vs. sağlamasına dayalı çıkar ilişkisi) en uzak bakanlık yaparak, seçmen baskısından ve siyasal yolsuzluktan özgür kılar. İkincisi ve

daha önemlisi, dış ilişkiler pek hata kabul etmez. İç işlerde yapılan bir hata şu veya bu biçimde telafi edilebilir ama, bir antlaşmaya dikkat edilmeden konulan bir hüküm ülkenin başına telafisi çok uzun sürecek çok büyük sorunlar çıkartabilir ve ulusal çıkarı doğrudan zedeler.

Türkiye'nin Niteliği

Bir kere, Türkiye için Batı en önemli kavramdır ve Dışişleri Osmanlı döneminden beri Batıcı değişimi ülkeye taşıyan başlıca kurum olmuştur. Askerî konular hernekadar Batı'yla ilişkiye geçmenin ilk nedeni ise de, askerler Batı'yla seferden sefere temasta bulunmuşlar, hariciyeciler Reis-ül Küttaplık'ın 1835'de Umur-ı Hariciye Nezaretine dönüşmesinden çok önce, ilk dış heyetlerin gitmesinden itibaren başlattıkları raporlarla Batı'nın taşıyıcısı olmuşlardır. Örneğin Moralı Esseyit Ali Efendi, Fransa'nın Directoire yönetimi (1795-99) sırasında Fransız hariciyesinin çalışma tarzını incelemiş ve İstanbul'a rapor etmiştir. Böylece doğan Sefaretnameler bugün hâlâ yıllık ve dönemsel ara raporlar biçiminde devam etmektedir.

İkincisi, Türkiye'de başbakan normalde yalnızca iç işlerden anlar. Dış işlerden anlasa bile, uluslararası ortamın değişme hızını ve özellikle de uluslararası ekonomiyi izlemesine olanak yoktur; kaldı ki Türkiye'de başbakanlar siyasetin doğası gereği genellikle kasaba kökenliler arasından çıkmaktadır. Oysa Dışişleri, işi bu değişmeyi izlemek olan meslek kurumudur. Üstelik, politikacı bir seçim sonrasında makamdan ayrılabilmekte, Dışişleri memuru ancak emekli olunca, yani yaklaşık 40 yıl sonra görevi bırakmaktadır.

Üçüncüsü, Türkiye'de politikacıların ve bürokratların genelde yabancı dil ve usul bilmemeleri de Dışişleri'ni özel kılan bir diğer hususdur. Bunlar yurtdışına gittikleri zaman genellikle alışık olmadıkları bir ortamda kalırlar ve diplomatların yardımına gereksinirler. Hatta, yurtdışı göreve atanan bakanlıklar personelinin genelde yabancılarla bire-bir temas ve pazarlık yürütebilecek nitelikte yabancı dile ve uluslararası yöntemlere nadiren vakıf oldukları da bilinen bir husustur.

Dördüncüsü, sorumlu mevkide bulunan kimi politikacı ve devlet adamlarının farkına varmadan yaptıkları ve Türkiye'yi zor durumda bırakabilecek hataları, uluslararası ortamı ve usulleri bilen Dışişleri örter veya zararsız hale getirir. Bu durumlar, bilerek veya bilmeyerek Dışişleri'nin dışlandığı olaylarda görülür. Kural olarak, uluslararasılık öğesi taşıyan her durumda politikacı ve devlet adamlarının Dışişleri'ne danışarak devletin o alandaki politikasına ters düşmeyi önlemeleri gerekirse de, bunun her zaman yapılmadığı ve devlet politikasının güç durumlara sokulduğu bir gerçektir. Örneğin bir bakan, gerek Balkanlardaki Müslümanlara sempati duyması, gerekse Türkiye'deki güçlü Arnavut lobisi nedeniyle "Biz Kosova'nın bağımsız olmasını isteriz" diye demeç verirse, bunun yabancılar tarafından Türkiye'nin Kürt sorunuyla bağlantı kurmakta kullanılmasını önlemek Dışişleri'ne düşer.

Bakanlık bunu çeşitli biçimlerde yapar ve bu konuda mecburen uzmanlaşmıştır denebilir. Örneğin, sayın bakanın kendi şahsi görüşlerini ifade etmiş olduğunu, demokrasilerde böyle durumlar görülebileceğini, hükümetin bu konudaki görüşünün ise bu soruna BM Güvenlik Konseyinin ilgili kararı çerçevesinde çözüm aranması yönünde odaklaştığını belirten bir açıklama yapılır. Eğer söz konusu ba-

kan Dışişleri'ne danışmadan örneğin "Çeçen Cumhuriyeti" temsilcisini TV kameralarının önünde kabul etmişse, Dışişleri önce haberin yayınlanmasını engellemeye çalışır ve çoğu kanal da bu ricayı kırmaz. Arkasından, Rusya Federasyonu büyükelçisi Bakanlığa davet edilir ve kendisine sayın bakanın amacını aşan bir açıklama yaptığı, bu işin büyütülmesinin doğru olmayacağı, bu demecin arkasında bir olumsuzluk aranmaması gerektiği, nihayet, Türkiye'nin politikasının Rusya Federasyonunun malumu bulunduğu izah edilir. Daha ağır hatalarda süreç askıya alınır, konu soğutulur ve unutturulur. Körfez Savaşı sırasında T. Özal'ın tutumu cinsinden "unutturulması" güç bir durum varsa, zararın bir şekilde minimize edilmesine çalışılır.

Telafi edilmesi zor durumlardan biri de, Türk dış politikasının genel çizgisine aykırı örgütlere bir biçimde dahil olunması halidir. Örneğin, bir başbakanın hem getirisi çok kuşkulu, hem de Batıcı politikaya aykırı bir örgütle ilişki kurması mümkündür. Dışişleri, geleneği gereği, aldığı talimatı aynen uygular ve o örgütün kurulması için ne gerekiyorsa yapar. Ama, söz konusu başbakan iktidardan düştükten sonra, ülkenin ciddiyetiyle bağdaşmayacağı için toplantılara devam etmemek mümkün değildir. Bununla birlikte, sürecin göreli önemi tedricen törpülenir. Zirve toplantılarına dışişleri bakanı yerine bir devlet bakanı gönderilir. Bir sonraki aşamada şu veya şu işe gerek olup olmadığı sorulur, bir inceleme komisyonu kurdurulur, "Faydalı bir girişim ama, dost ülkeler işbirliğini zaten başka ortamlarda ve ikili planda yürütmektedirler, ileride tekrar değerlendirilmek üzere şu aşamada bu toplantıları bir süre askıya almak uygun olacaktır" denilip, "projeleri ilgili kurum ve kuruluşlara aktarmaya karar" aldırılır, konu kapatılır. Tabii, bütün bunlar, Dışişleri'nin zaten sınırlı sayıda personelle sergilediği sınırlı enerjiyi emen faaliyetlerdir.

Diğer yandan, kimi iç politikacıların kimi olayların dışa nasıl etki yapacağını hesaplamadan sergiledikleri davranışlar da Dışişleri tarafından telafi yoluna gidilecektir, çünkü örneğin Öcalan Roma'ya sığınınca Ankara'daki İtalyan Büyükelçiliğinin tabelasının parçalanmasına engel olunamaması veya Fransa'da Ermeni tasarısı çıkınca Fransız şirketlerinin ihalelerden dışlanması durumları, birkaç ay sonra, dış borç veya yabancı sermaye temin etmek için Paris veya Roma'ya gidecek devlet bakanının işini çok zorlaştırabilecektir.

b) Göreli Özerkliğin Bakanlık'tan Gelen Kaynakları

Personelin Kalitesi

Dışişleri personelinin kalitesi, Türkiye'deki ortalama memur düzeyinin çok üstündedir. Bu durumun çeşitli nedenleri vardır.

Bir defa, Bakanlığa giriş çok ciddi ve adil bir sınavladır; başka kuruluşlardan naklen atama kabul edilmez (bkz. **Dışişleri Bakanlığı Giriş Sınavı** kutusu, s. 58). Eskiye oranla Maliye'den yeni kadro almakta artık sıkıntı yaşanmamasına karşılık, çeşitli nedenlerle (memurluğa ilginin genelde düşmesi, Dışişleri'ndeki maaşların çekiciliğini yitirmesi, yurtdışındaki suikastler sonucu diplomatların yaşamlarının tehlikede olması, başka yollarla yurtdışına gitmenin kolaylaşması, vb.) diplomatlığa hevesli gençlerin azalması yüzünden, istenen nitelikte az aday bulunduğu için,

personele duyulan büyük ihtiyaca rağmen, eldeki kadroların hepsi doldurulamamaktadır.

Sınav komisyonu en az 5 büyükelçiden oluşur; isteyen her elçi ve büyükelçi de katılabilir. Sınavın titiz ve adil olmasının üç önemli nedeni vardır. Bir kere, üst düzey diplomatlar, mesleğin kalitesini düşürmemeye çalışırlar. İkincisi, kendi görevleri sırasında yetersiz buldukları kişilerin benzerlerini baştan engellemeye çalışırlar. Üçüncüsü, kendi işlerini düşünürler; çünkü bir diplomatın rahat çalışması için, altında çalışanların kalifiye olması gerekmektedir; astın yazdığı raporlar kötüyse işi çoğalır ve ayrıca üstünden uyarı alır. Bunun yanı sıra, diplomasi bir noktada sinirlere hakim olma mesleğidir ve bunun için de işlerin iyi astlarla yürümesi gerekmektedir.

Bu nedenlerle, giriş sınavında "torpil" çok istisnaidir ve bu istisnanın ancak şöyle olabildiği anlatılır: Bir koalisyon hükümeti sırasında iki aday, alınacaklar listesine girecek kadar başarılı olamamıştır. Komisyon, eldeki kadro sayısı gereği örneğin 25'te kesilen listenin yine örneğin 32. ve 33. sıralarına bu iki adayı koyar. Böylece bakanı, en azından 8 tane ek kadro almaya zorlar; çünkü kazanan kimseyi çıkarmak Dışişleri'nin geleneğinde yoktur. Bakanlığa bu biçimde girenlerin kim olduklarını herkes bilir ve birbirine gösterir. Zaten, torpil kaynağının seçimi kazanamaması veya erken emekliliği gibi durumlarda bu gibi kişiler yurtdışında "kötü" yerlere atanırlar, yani cezalandırılırlar. Torpilin çok istisnai olduğuna ilişkin bir örnek de, babası cumhurbaşkanı olduğu sırada bir adayın ilk girişinde kazanamamış olmasıdır.

Torpilin istisnailiği, meslek memurlarının yanı sıra, idari memur giriş sınavında da geçerlidir. Fakat bu iki temel kategorinin ve uzmanların dışındakiler, özellikle de sözleşmeli personel için aynı şeyi söylemek zordur.

İkincisi, meslekte yükselme zordur ama adildir. Giriş sınavını kazanan aday meslek memuru; 1 yılı hizmet içi eğitimle geçen 2 yıllık aday memurluğun arkasından 1 yıl asil memur olarak ataşelik, 3 yıl üçüncü katiplik, 3 yıl da ikinci katip-

Dışişleri Bakanlığı Giriş Sınavı

Sınav yazılı ve sözlü yapılır. Geçer not 70'tir. Kenarı kapalı kağıtla yapılan ve eleme mahiyetinde olan yazılı aşama dört sınavdan oluşur: Yabancı dilde (İngilizce, Fransızca, veya Almanca) kompozisyon, Türkçe kompozisyon, Türkçe'den yabancı dile çeviri ve yabancı dilden Türkçe'ye çeviri. Almanca girenlerin, diğer iki dilden birinden en az 50 alması gerekir. Ayrıca, iki dilden birden sınava girmek avantaj sağlar; ikinci yabancı dilden alınan notların ortalamasının 60'dan fazlası sınav notları toplamına eklenir. Özellikle Türkçe kompozisyonda titizlik gösterilir. Türkçe'den çeviriler genellikle ağdalı metinlerdir. Her sınav için ayrı değerlendirme yapılır ve herbirinden geçer not almak şarttır. Başarı sırasını notların toplamı belirler.

Yazılıyı kazanan, sözlü sınav-mülakata çağrılır. Yarım saat ila bir saat arasında sürebilen bu aşamada adaya siyasal tarih, uluslararası politika, Türk dış politikası, anayasa hukuku, uluslararası hukuk, medeni hukuk, devletler özel hukuku, uluslararası ekonomi, Türkiye ekonomisi, maliye ve genel kültür konularından sorular sorulur. Soruları aday kurayla çeker. Sınav-mülakatta bilginin yanı sıra; adayın hal ve tavrı, "oturup kalkışı", konuları ele alış biçimi de çok önemsenir.

(B. Oran)

lik yaptıktan sonra, sicilinde 76'nın üzerinde bir başarı puanı tutturduğu takdirde (askerliği hariç) 9. yılda ciddi bir başkatiplik sınavına girer (bu sınavı üç kez kazanamayan idari memur yapılır ve ayrıca her başarısızlık durumunda memurun hiyerarşi içindeki yeri düşer). Buraya kadar giriş sınavında aldığı puanla sıralamaya tabi tutulan memur, başkatiplik sınav sonuçlarına göre yeniden sıralamaya tabi olur ve bu hiyerarşi, büyükelçiliğin altındaki unvan olan kıdemli müsteşarlığa kadar devam eder. Meslek memuru bundan sonra elçi olursa, büyükelçiliğe aday demektir; bu 35-40 kişilik bir gruptur.

Görüldüğü gibi, bütün bu meslek yaşamı içinde yükselmeyi belirleyen husus, "Promosyon Listesi"dir. Bu liste, meslek memurlarının yükselmelerinde ve akla gelebilecek her yerde dikkate alınan "Meslek Memurları Kıdem Sıralaması"nı oluşturur. Başka bakanlıklarda, Viyana Sözleşmesinden gelen uluslararası standartlara bağlanmış böyle meslek unvanları yoktur. Doğal olarak, bu yükselme özellikle diğer bakanlıklara oranla çok yavaştır.

Üçüncüsü, zorluklara ve hatta yurtdışı görevde ciddi bir yaşam tehdidi bulunmasına rağmen Dışişleri memurunu bu meslekte tutan ve verimli olmasını sağlayan başlıca etken, hakkaniyet ilkesinin egemenliğidir. Meslek memuru bilir ki, eğer çalışkan ve başarılı ise, sistem mutlaka onun yükselmesini sağlayacak biçimde işleyecektir ve bu kendisi için bir kişisel yaşam garantisidir. Örneğin, şu veya bu nedenle tam hak etmeden büyükelçi olmuş kişilerin bulunduğu, ama hak edip de büyükelçi olamamış kimsenin bulunmadığı kanısı, Bakanlıkta ortak olarak paylaşılır. Büyükelçilerin tamamı da Bakanlık mensuplarından seçilir (son asker kökenli büyükelçi 1980'lerin başında emekli olmuştur).

Çok ve verimli çalışmanın ödüllendirileceğini bilmek, Dışişleri mensuplarını büyük bir rekabet içine sokar. Yurtdışı atamalarının, giriş sınavındakiyle karşılaştırılacak bir hakkaniyete tabi olmadığı bir gerçek olmakla birlikte; yurtdışında "iyi" yerlere atanmak, sonunda da 35-40 kişilik büyükelçi aday listesine girebilmek, rekabeti ve dolayısıyla memurun ve işin kalitesini artıran öğelerdir.

Dördüncüsü, Bakanlıkta çok ciddi bir hiyerarşi ve disiplin vardır ve Dışişleri bu açıdan Silahlı Kuvvetlerin hemen ardından gelir. Dışişleri memuru Bakanlığa girer girmez, giysiden konuşmaya kadar tek tip bir kalıba uydurulur: her zaman dikkatle giyinmek, hareket etmek, belli protokol ve etiket kalıplarını eksiksiz uygulamak zorundadır. Astlar üstlere mutlaka "efendim"le başlayan ve biten cümlelerle hitap ederler. Çalışma saati bitince, "gidebilirsin" denmeden çıkmazlar. Bir kokteylden üst ayrılmadan, ast ayrılamaz. Özel yaşamlar (içki ve kumar alışkanlığı, maaşını idare edememesi, kurduğu ilişkiler, vb.) meslek yaşamında mutlaka dikkate alınır; yükselmesi ve özellikle de büyükelçi olması engellenir.

Kimi zaman yıpratıcı olmakla birlikte, bu hiyerarşi ve disiplinin personel kalitesi açısından önemi büyüktür. Çünkü memurlar bu hiyerarşinin, katı olduğu kadar, adil biçimde uygulandığı duygusuna da sahiptirler. Burada 2 husus önemlidir. Bir kere, genç memur üstlerinin istediği hususları yerine titizlikle getirirken, ileride astlarının da kendisine aynı titizlik içinde hizmet vereceklerinden emindir; ikincisi, normal çalışma saatlerini çok aşan bir çalışma temposu kendisinden istendiği zaman, bunun ilerideki yükselmesinde mutlaka artı puan oluşturacağından kuşku duymaz.

Nihayet, disiplinin bir yararı da, devlet memurları kalitesinin 1980'den beri ciddi bir sarsıntı geçirmesinin, Dışişleri'ne mümkün mertebe yansımamış olmasında aranmalıdır. Dışişleri'ndeki personel kalitesi, Türkiye'de genel ortalama kötüye giderken aynı kaldığı için de yükselmiştir.

Beşincisi, birçok devlet kuruluşunda görülen bir hastalık Dışişleri'nde yoktur: Memurlar kendilerine ulaşan belge ve bilgileri diğerlerinden saklamaz, bunları Bakanlığın (ve bazen Bakanlıkla ilgili kurumların) gereken yerlerine otomatik olarak aktarır. Böylece, bir yandan kurumun ve devletin bir bütün olarak eşgüdümlü çalışması sağlanırken, bir yandan da Bakanlık memurunun konusuyla ilgili bütün bilgileri edinerek ve konuları bütüncül olarak görerek yetişmesi sağlanır. Bunun 2 temel yöntemi vardır:

Telgraflar: Yurtdışı temsilciliklerden gelen telgraflar gereken yerlere dağıtılır. Örneğin, Sofya Büyükelçisi Bulgar Dışişleri'nde Avrupa Konseyi (AK) konusunda yaptığı bir girişimi; AK'nin merkezi Strasbourg'daki daimi temsilciliğe, merkezdeki AK ve Bulgaristan dairelerine iletilecek şekilde yazar. Eğer konu AK'de ele alınacak örneğin Kıbrıs ile ilgili bir karar ise, dağıtıma Lefkoşa'daki Türkiye Büyükelçiliği ve merkezdeki Kıbrıs dairesi de eklenir. Bulgar muhatap, konuşulan konuda Rus büyükelçisinin söylediğini de aktarmışsa, Moskova Büyükelçiliği ve merkezdeki Rusya dairesi de aynı telgrafı alır.

Teknik konular (bütçe ödeneğinin hesaba geçtiği, gönderilen kolinin alındığı, vb.) dışındaki tüm açık ve şifreli telgraflar ayrıca Bakanlık üst yönetimine, Cumhurbaşkanlığına, Başbakanlığa ve konuya göre olmak üzere Genelkurmay'a ve MİT'e otomatik olarak gider. Vize konusundaki özel talepler işin asıl sahibi Emniyet'e iletilir.

Servis Notları: Merkezdeki servis notu müessesesi, yapılan tüm girişimlerin bu adı taşıyan bir raporla Bakanlık üst yönetimine, Cumhurbaşkanlığına, Başbakanlığa ve koalisyon dönemlerinde başbakan yardımcılarına iletilmesini gerektirir. Zaten Dışişleri memurları devletin bu kurumlarında gerek özel kalem elemanı gerekse danışman olarak çalışır ve Dışişleri'yle bu devlet kurumlarının sürekli ilişkisini sağlar. Gizli konularda dağıtım daha sınırlı tutulur, ama tüm ilgili birimlere ulaştırılır.

Bakanlık, bir de "Genelge Servis Notu"yla haberleşir. Örneğin, Putin'in iktidara gelişi gibi önemli bir gelişme konusundaki Bakanlık değerlendirmesi tüm iç ve dış birimlere iletilir.

Bütün bu haberleşmeler, kurallara bağlanmış olmanın yanı sıra, Bakanlığın köklü geleneklerinden de kaynaklanırlar. Bakanlığın çeşitli kaynaklardan (tarihsel bir kurum olmasından; çok yakın zamanlara kadar çok sınırlı sayıda okullardan çıkmış kişilerden oluşmasından; belli bir hiyerarşi, disiplin ve gelenekler bütününe sahip olmasından, vb.) gelen bütünlüğü bu yoldan da güçlenir.

Altıncısı, Bakanlık içinde uygulanan ve "demokratik merkeziyetçilik" diye anılabilecek karar oluşturma sistemi, Bakanlığın sağlıklı işlemesine olduğu kadar, personelin kaliteli yetişmesine de katkıda bulunur. Bu sistem, şube müdürü düzeyinden başlayarak, bütün girişimlerin aşağıdan yukarıya önerilerek oluşması ve bir kez yukarıda karar alındıktan sonra aşağı kademeler tarafından aynen uygulanması ilkesine dayanır. Böylece, personel hem eğitilmiş hem de Bakanlıkla özdeşleşmiş olur, yaptığı işi de daha iyi benimser.

Dışişleri'nin Tipik Bürokratlığı

Genel memur kitlesinden büyük farklarına rağmen, Dışişleri'nin bürokratik devlet mekanizmasının uyumlu bir parçası olmaya büyük özen göstermesi, Bakanlığın göreli özerkliğine katkıda bulunan öğelerden biridir. Bu özen göstermenin başlıca belirtileri şunlardır:

a) Dışişleri, devlet içinde sürekliliği sağlamaya dikkat eder ve geleneklerinin de yardımıyla bunu sağlar. Bunda, gerek dışişleri bakanlarının gerekse dışişleri müsteşarlarının keyfî değişmemesinin rolü vardır.

Bir defa, dışişleri bakanlarının değişme frekansı hükümetlerin değişme frekansına göre düşüktür ve bu da devletin dış politikasında belli bir süreklilik sağlamaya yardımcı olur. Nitekim, TBMM'nin açıldığı Nisan 1920'den Temmuz 2001'e kadar geçen 975 ay içinde 37 farklı dışişleri bakanı görev yapmış, buna karşılık aynı sürede 63 farklı hükümet işbaşına gelmiştir. Böylece, hükümet başına 15,4 ay düşerken, dışişleri bakanı başına 26,3 ay düşmektedir. Bu durumda dışişleri bakanları hükümetlere oranla görevde yüzde 71.1 oranında daha uzun kalmıştır. (Aslında bu oran çok daha yüksek olmak gerekir ve 1990 sonrası durmadan dışişleri bakanı değiştirilmesi yüzünden düşmüştür; nitekim bu dönemde 11 hükümete karşılık 13 dışişleri bakanı görev yapmıştır).

İkincisi ve belki de daha önemlisi, dış ilişkilerin farklı ve özel bir alan oluşturmasının sonucu olarak, bu bakanlığı esas yönetenler, birer politikacı olan dışişleri bakanları değil, dışişleri müsteşarlarıdır. Bu müsteşarların Atatürk döneminde devlet hiyerarşisi içinde sahip oldukları özel bir konum bugün de bir simgeyle devam eder: Makam arabaları, bakanlarınki gibi kırmızı plakalıdır. Bu özelliği 12 Eylül yönetimi ve sonra da T. Özal kaldırmak istemiş, ama büyük olasılıkla, bunu düzenleyen kararname Atatürk imzalı olduğu için bu gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte, Bakanlığın 2 numarasının 1 Mart 1981'e kadar "Genel Sekreter" olarak süregelen unvanı, 4334 sayılı kararnameyle "müsteşar" olarak değiştirilerek diğer bakanlıkların 2 numarasına benzetilmiştir.

Dışişleri müsteşarı, üç bakanlık (Maliye, İçişleri, Milli Savunma) dışında görülenin aksine, Cumhuriyet kurulduğundan bu yana daima Bakanlık içinden yükselerek gelir; bir diplomattır. Hatta, diğer bakanlıklarda bu makam bakanla gelip bakanla gittiği halde, Dışişleri müsteşarı bunun dışındadır. Bir tek Milli Savunma'nın istisnasıyla, müsteşarın kim olacağı yalnızca Dışişleri'nde önceden bellidir. Bu durumu istatistik olarak belirtmek gerekirse, TBMM'nin açılışından Temmuz 2001'e kadar Dışişleri'nde 31 müsteşar görev yapmış olduğuna göre, bunların görevde kalma ortalama süresi 31,4 aydır. Bu durumda dışişleri müsteşarları dışişleri bakanlarına oranla yüzde 19,35 daha uzun, hükümetlere oranla da yüzde 104,2 daha uzun görev yapmıştır.

b) Dışişleri, iç politikadan uzak durur ve iç politikayı da kendinden uzak tutmaya çalışır; bu da onu siyaset mücadelesinden uzak tutar ve göreli özerkliğine katkıda bulunur.

Kendisini ve hükümeti dış politika kararlarında kamuoyunun etkisinden mümkün olduğunca uzak tutmaya çalışan Bakanlığın bunu gerçekleştirmesindeki başlıca yardımcı öğe, daha önce de belirtildiği gibi, doğası gereği kliantelizme en uzak bakanlık oluşudur. Tabii; Kıbrıs, Azerbaycan ve Bosna türünden konularda kamu-

oyunun tamamen dışlanması mümkün değildir; Dışişleri bu konularda ister istemez bir miktar etkilenir. Diğer yandan, son zamanlarda iç politika ve kamuoyundan etkilenmemek daha zorlaşmıştır. Bunun nedeni, 1990'dan sonra Türkiye'de lobilerin etkili olmaya başlamasıdır.

Bu lobilerin Türkiye'nin çıkarlarına paralel olanlar genellikle bir sorun oluşturmaz, hatta Dışişleri'ne yardımcı olur. Örneğin Greenpeace örgütünün Boğazlardan tehlikeli trafiğin geçmesini engellemeye yönelik faaliyetleri bunun en tipik örneğidir. Bunun yanı sıra Türklerin yurtdışında kurdukları lobiler, örneğin ABD'de Ermeni tasarılarını önlemek için Amerikan kamuoyunu ve Kongresini etkilemeye çalışan lobiler buna örnek gösterilebilir. Yine de, bunların arasında bu amaca Ermeni, Rum, Kürt, Yunan vb. öğelere açıkça hakaret edici söylem kullanarak ve Pantürkist tutum izleyerek varmak isteyen ırkçı yaklaşımların da bulunduğu ve bunun Bakanlığı çok rahatsız ettiği de bir gerçektir. Bakanlık bu gibilere uzak durur ve hatta çeşitli ikna yöntemleriyle onları rasyonel çizgiye çekmeye çalışır.

Bakanlığa asıl sorun çıkaran lobiler yurt içindedir. Bunlar, bir defa, yurtdışındaki etnik akrabalarının (Arnavut, Abhaz, Gürcü, Çeçen, Çerkez, Azeri, vb.) taraf olduğu çatışmalara Türkiye'nin de taraf olması için baskı yapmaktadır. İkincisi, Türk dış politikasını doğru/yanlış kategorisi içinde değil; "aktif/pasif", "dost/düşman" ve hatta "Müslüman/gavur" gibi akıldışı ve Türkiye için çok tehlikeli olabilecek kategoriler içinde düşünmeye zorlamaktadır. Üçüncüsü, örneğin Bosna'da Sırpları veya Dağlık Karabağ'da Ermenileri bombalamak gibi gerçekleşmesi mümkün (ve akılcı) olmayan beklentileri Türkiye kamuoyuna pompalamakta, bununla doğru orantılı olarak da kamuoyunda anlamsız düş kırıklıklarına ve moral bozukluklarına yol açmaktadırlar. Bu lobiler Bakanlığa özellikle milletvekilleri aracılığıyla dolaylı olarak baskı yaptıkları gibi, örneğin 1996 Avrasya Feribotu olayında görüldüğü üzere, Bakanlık sözcüsü silahlı Çeçenlerden "terörist" olarak söz edince, Bakanlığın telefonlarını kilitlemektedirler.

Türkiye'nin dış çatışmalara bulaşmama konusundaki geleneksel soğukkanlı çizgisini bozabilecek bu lobilere karşı Dışişleri ikili bir ayrım gütmektedir. Örneğin, Gürcistan'a insani yardım yapıldığı zaman Abhaz lobisi bastırırsa, Gürcistan hükümetine "Abhaz halkına iletilmek üzere" ikinci bir insani yardım göndererek sorun çıkmamasını sağlamaktadır. Fakat Türkiye için tehlikeli olabilecek durumlarda Bakanlık ciddiyetle direnir. Örneğin Bosna'nın bombalanması gündeme getirildiğinde özellikle Genelkurmay'la eşgüdümlü çalışarak çılgınlığı önler, Arnavut lobisinin Kosova ve Makedonya bağlamında Türkiye'nin temel politikalarına taban tabana zıt bağımsızlık taleplerini Türkiye'nin parçalanmasına örnek oluşturabileceğini göstererek engeller, Çeçen lobisinin Rusya'yla Türkiye'nin arasını nasıl ciddi boyutlarda bozduğunu anlatır ve bir biçimde aklın egemenliğine yardımcı olur.

c) Dışişlerini tipik bir bürokrat kurum yapan niteliklerden biri de, temel ilkelerinden birinin "Hükümete hizmet, devlete sadakat" oluşudur. Yani, esas sadakat devletedir, ama inanmasa bile mevcut hükümetin politikasını titizlikle uygular ve her iktidara titiz uzmanlık hizmeti sunar. Zaten Dışişleri'nin Cumhurbaşkanlığı ve Başbakanlık gibi önemli kurumlarda sürekli görev yapan irtibat adamları ve danışmanları vardır. Bunların yanı sıra Bakanlık, talep eden çok sayıda kuruluşa (meslek örgütleri, üniversiteler, bakanlıklar, dernekler, vb.) kendini ilgilendiren her ko-

nuda brifing verecek elemanlara sahiptir. Nihayet, gereken kuruluşlara ve kişilere belli konularda gizli olmayan "Bilgi Notu" dağıtır; bu Bilgi Notu o konuda sorunu özetleyen ve Bakanlığın tutumunu belirten bir kağıttır.

Bir yandan Osmanlı'dan devralınan, bir yandan da bütün modern hariciyelerin tutumunu yansıtan bu davranış kalıbı tam devletin istediği şeydir. Nitekim, Kurtuluş Savaşında Ankara kazandıktan sonra, ikisi arasında hiçbir fark yokmuşcasına Hariciye aynı sadakatle uzmanlık görevine devam etmiştir.

Diğer yandan, Dışişleri bürokratları geleneksel olarak diğer bürokratlardan daha sıkı ağızlıdır. Türkiye'de kimi yüksek memurlar kendi rasyonel devlet anlayışlarına uymayan konularda politikacıya sözlerini dinletemeyince basına konuşurlar. Dışişleri'nde bu çok nadirdir. Bir de bu açıdan "sadakat"ları bilindiği için, iktidarlar açısından Dışişleri'ne "çengel atmak" anlamsızdır; Dışişleri nasıl olsa kendisine verilecek görevleri sorgulamadan yapacaktır. Bu da, doğal olarak Bakanlığın devlette sorgulanmamasını ve dış ilişkiler alanında göreli bir özerklik sahibi olmasını doğurur.

Bu bağlamda Dışişleri; örneğin Soğuk Savaş döneminde anti-komünizm, sonrası dönemde Ermenistan, her dönemde Kıbrıs gibi ülkede tabu sayılan "milli" konulara ve politikalara da en azından açıkça karşı çıkmaktan kaçınır (bu konuya biraz aşağıda farklı bir bakış açısıyla geri döneceğiz). Hatta, kamuoyunun ham ve sert olduğu, dolayısıyla kendisinin hareket marjının çok zayıf bulunduğu bu konularda Dışişleri'nin bir "dış politikası" bile yoktur; ülkedeki yaygın ve hatta kimi konularda şoven atmosferin dikte ettiği politikayı uygulamakla yetinir ve eleştiri almaktan kurtulur.

Bununla birlikte, hükümetlerin politikasını sorgulamadan titizlikle uygulama konusunun Dışişleri'nde iki tane sınırı vardır. Bunlardan birincisi, Dışişleri'nin dış politikada devre dışı bırakılması durumudur. Doğal olarak bu Bakanlık için bir beka (hayatta kalma) olayıdır ve Bakanlığın tepki göstermesini anlamak kolaydır. Böyle bir durum, anlık bir olay değil de bir politik tavır olarak, bilindiği kadarıyla şimdiye kadar temel olarak 1 kez görülmüştür. Devlet yönetiminde kamu çıkarı, gelenek, hukuk ve hiyerarşiyi üstün tutmak anlamına gelen "Mülkiye yaklaşımı"nın işleri yavaşlattığı ve önemli atılımları önlediği kanısında olan T.Özal, kimi temel dış politika eylemlerini (Yunanistan'a vizenin tek yanlı kaldırılması, 30 Ocak 1988 Davos buluşmasının hazırlanması, kimi önemli temasların büyükelçiler yerine Özal'a yakın işadamları ve gazeteciler aracılığıyla yapılması, vb.) Dışişleri'nin haberi bile olmadan gerçekleştirmiş, birçok önemli toplantıda tutanak tutturmamıştır. Bunun üzerine Dışişleri, bir yandan kendisine verilen görevleri yaparken, bir yandan da, Türk dış politikasının rasyonel statükoculuk ilkesine de sonuçta ciddi biçimde ters düşen Özal'ın gerek kişisel potlarının gerekse politik hatalarının duyulmasını ince bir biçimde sağlayarak, bir tür direniş göstermiştir.

İkinci "sınır" çok daha önemlidir: Türkiye'de dış politikanın temel direği olan Batıcılık. Bilindiği kadarıyla Dışişleri, birincisi Bakanlık içinde kalan bir huzursuzluk biçiminde, ikincisi ise dışa vuran bir direniş biçiminde 2 kez bu sınırını ortaya koymuştur. Birincisi 1977-79 arasında dış politikaya Üçüncü Dünyacı bir ton katmak isteyen Bakan Gündüz Ökçün döneminde, ikincisi ise 8 Temmuz 1996 ile 30 Haziran 1997 arasında süren ve Müslüman ülkelerle ilişkileri (özellikle D-8 projesi; bkz. D-8 kutusu, cilt II) ön plana alan Erbakan hükümeti ("Refahyol") sırasında

görülmüştür. Bu ikincisinde direnişten kasıt, verilen görevlerin yapılmaması değildir; Başbakan Erbakan'ın Libya, İran ve benzeri ülkelerdeki hata ve başarısızlıklarının, yine ince bir biçimde, basına sızdırılmasıdır. Dışişleri'nin bu konuda Genelkurmay'la eşgüdüm halinde direniş yaptığı yorumu yaygındır.

Dışişleri'nin Rasyonel Bürokratlığı

Dışişleri'nin bu niteliği, bir önceki başlıkta anlatılan "tipik bürokrat" niteliğin tersi gibi gözükse de değildir; onun tamamlayıcısıdır ve Bakanlığın devlet içindeki değerini ve dolayısıyla göreli özerkliğini artırır. Çünkü belli koşullarda devlet politikasının esnemesi gereklidir; esnemezse kırılır; Dışişleri'nin amacı, değişen koşulları dikkate alma yoluyla bu kırılmayı önlemektir.

Bir defa Dışişleri, hükümetin politikalarını sorgulamadan uygulamakla birlikte, onları (tabu konular dahil) kendi içinde sorgular ve tartışır. Bu iş için zaman zaman kendi arasında "beyin fırtınası" toplantıları yapar ve bu toplantılarda daha önce hazırlanmış ve dağıtılmış "tartışma kağıtları"nı da görüşür. Böylece, politika değişikliği gerektiği zaman tamamen hazırlıksız olmaktan kurtulmak amaçlanır (bu konuya bu bölümün sonunda farklı bir bakış açısıyla geri döneceğiz). Hatta, böyle bir değişikliği başlatabilecek ön hazırlıkları yaptığı da görülür. Nitekim, Dışişleri'nin Ermenistan'la "diplomatik ilişki" değil ama diplomatik temas kurma girişimlerinde bulunduğu ve bir yandan da Azerbaycan'ı iknaya çalıştığı Temmuz 2000'de medyaya da yansımıştır.

İkincisi ve belki daha önemlisi, devletin içerden bakınca gerekli gözüken ama dışarıdan bakınca devlete zararlı olabilecek politikalarını Dışişleri bürokratı bir yandan sorgulamadan uygularken, bir yandan da sorumlu politikacıyı kendi geleneksel yöntemleriyle uyarır.

Dışişleri bunu 2 temel biçimde yapar. Bir defa, çok dikkatli bir dille ("lisan-ı münasip") ve çok dolaylı bir anlatımla bu politikanın sakıncalarını sorumlu politikacıya iletir. Bunu, devlet politikasından sapıldığı görüntüsünü vermeyecek bir

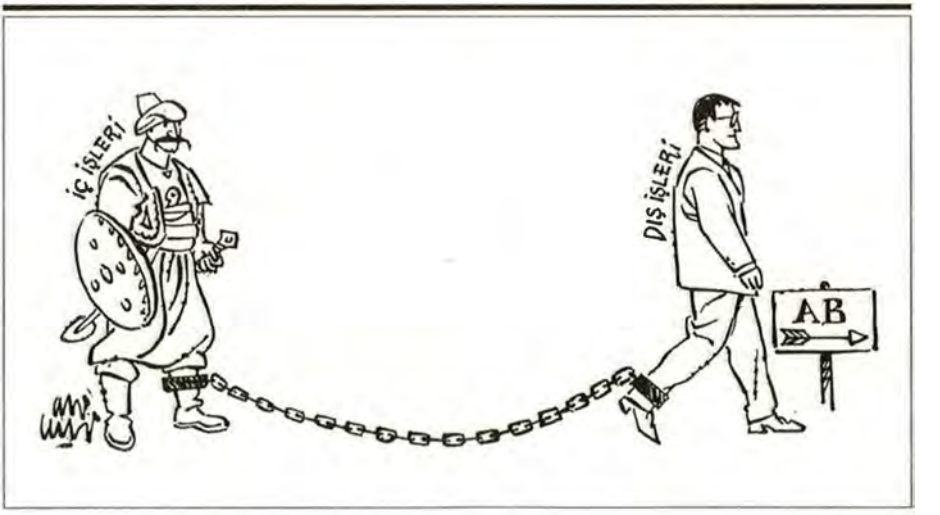

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*, 24.10.1997)

rasyonel çözüm yolu önerisiyle birlikte yapar. Örneğin, Türkiye'nin uluslararası imajını onarılamayacak biçimde zedeleyeceği için Öcalan'ın asılmamasını önermek yerine; İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşmeye Ek 6 Numaralı Protokol'ü Avrupa Konseyinde imzalamayan bir tek Rusya ile Türkiye'nin kaldığını ve bunun olumsuz bir durum oluşturduğunu yukarıya iletir (bu Protokol ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkindir).

Bu uyarı biçiminin belki de en tipik örneği, Bakanlığın çıkardığı 25.9.1992 tarihli Bilgi Notunda, AGİK (bkz. **AGİK - 1990'a Kadar** kutusu, s. 657) tarafından yeni kurulmuş Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği mekanizması hakkında diplomatik üslupla yazılmış şu paragraftır: "*... kurulan yeni mekanizmaların, her AGİK üyesi devlet gibi, Türkiye'ye karşı işletilmesi de her zaman mümkündür. Türkiye, demokrasi ve insan hakları alanlarında güçlendiği sürece AGİK mekanizmalarının geliştirilmesinin bizi rahatsız edecek bir yönü olmayacaktır.*"

Dışişleri'nin ikinci uyarı yöntemi, aslında görevinin bir parçasıdır: Belli konularda oluşan dış tepkiyi içeriye iletmek. Ama Bakanlık bunu kimi nazik durumlarda altını iyice çizerek yapar ve böylece konunun öneminin atlanmamasını garantilemeye çalışır. Burada önemli olan husus; Bakanlığın kendi görüşünü belirtmeden, yalnızca dış tepkiyi, ama vurgulayarak iletmesidir. Örneğin, 12 Eylül darbesinin arkasından, 1982 yılında Anayasa Mahkemesinin 20. kuruluş yıldönümü nedeniyle bir tören düzenlenmiş, bu törene İsviçre Federal Mahkemesi üyelerinin de davet edilmesi için Bern büyükelçiliğine talimat gönderilmiştir. Burada Dışişleri'nin birincil görevi, Anayasa'nın darbeyle ortadan kaldırıldığı bir ülkede Anayasa Mahkemesi üyelerinin tören yapmasının Avrupa'da olumsuz algılanacağı konusunda yönetimi uyarmaktır. Karar değişmez. Federal yargıçlar da daveti reddettikleri gibi, bir de cüppeleriyle basın toplantısı yaparak Türkiye aleyhine bir havanın doğmasına yol açarlar. Büyükelçiliğin burada yapacağı, bu basın toplantısını bütün ayrıntılarıyla Ankara'ya yansıtmak ve dış baskıları içselleştirerek acil durumu bütün canlılığıyla ortaya koymaktır. Sonuç olarak, Ankara gelecekteki benzeri olaylara karşı uyarılmış, Dışişleri de devlet mekanizmasında bir dahaki sefere daha ciddiye alınmış olacaktır.

Başka durumlarda da Bakanlık, Vakıflar Genel Müdürlüğü başta olmak üzere kimi kuruluşların Türkiye'deki gayrimüslim azınlıklarla ilgili kararları konusunda da benzeri rasyonel uyarılar yapmıştır. Böylece, hem devlete "telkin iletme" görevini yerine getirerek yurtdışındaki Türkiye imajını sağlam tutmuş, hem de dış uzantıları olan iç konularda kendisi devreye girerse olumlu sonuçlar doğacağını göstermiştir. Örneğin, Türkiye'deki gayrimüslim vakıflara getirilen, Lausanne'a aykırı kimi kısıtlamaların acısının derhal Batı Trakya'daki Türk vakıflarından çıkması, bu tür konularda Dışişleri'nin uyarılarına kulak vermek gerektiğini siyasetçilere en etkili biçimde gösteren olaylardan biridir. Bununla birlikte, Bakanlığın bu konudaki çeşitli uyarılarının ancak zaman zaman etkili olabildiğini ve aynı hataların tekrarının önlenemediğini de belirtmek gerek.

Dışişleri'nin bu türden uyarıları zaman içinde ister istemez doğru çıkmaktadır. Örneğin, Lice'nin ateş altında tutulması sonucu yıkılan evlerin sahipleriyle uzlaşma yoluna gidilmesi, çünkü Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin hükmedeceği tazminatın çok daha yüksek olacağı yolunda verdiği ve haklı çıkan rapor bunlar-

dan bir tanesidir. Bu durum da, işin sonunda, Dışişleri'nin devlet içindeki inanılırlığının, itibarının ve göreli özerkliğinin yükselmesi sonucunu doğuracaktır.

Hariciye-Harbiye Yakınlığı

Dışişleri'nin göreli özerkliği, bu kavram açısından tartışmasız önde olan Silahlı Kuvvetlerle çeşitli yönlerden benzeşmesi sonucu da artar. Hem, Silahlı Kuvvetlere Türkiye'de tartışılmayacak bir göreli özerklik veren kimi özellikler Dışişleri'nde de bulunmaktadır, hem de Dışişleri'nin askerlerle birlikte hareket ettiği yolunda genel bir izlenim vardır. Bu benzeşme olgusunu çeşitli noktalarda görmek mümkündür:

Bir kere, bu iki kurum, tarihsel olarak Osmanlı'nın ve Türkiye'nin Batı'ya açılan pencereleri olan Harbiye-Tıbbiye-Mülkiye üçlüsünün ülke yönetiminde etkili iki öğesini oluştururlar. Batı'dan başka alternatif olmadığı konusunda bunlar fikir birliği halindedirler.

İkincisi, biçimsel olarak benzeşirler. Biri askerî, diğeri sivil üniforma giyer; bir Dışişleri memurunun kravat-ceketsiz olarak, özellikle, işe gelmesini düşünmek bile mümkün değildir. Aynı benzeşme üste itaat, disiplin, protokol, hiyerarşi gibi konularda da geçerlidir.

Üçüncüsü, yöntem olarak benzeşirler. Her ikisi de kendi aralarında durmadan toplantı yaparlar, durum saptamasında bulunurlar. Bunların bazılarında kendi içlerinden birinin "karşı taraf" gibi davranmasını (gibiyapım; simülasyon) isteyip rakibin düşüncesini tahmin etmeye çalışırlar. Bir defa karar çıktığı zaman da, sorgulanmadan ve aynen uygulanır.

Dördüncüsü, önem verdikleri kavramlar ortaktır. Herşeyden önce, her ikisinin de temel görevi "dış güçler"le ilgilenmektir ve dolayısıyla vatan, vatanı savunma, yurtseverlik, kamu çıkarı, ulusal çıkar gibi konuları sahiplenirler. Esas olarak, yurtseverliğine inandıkları içindir ki askerler Dışişleri'ni kendilerine yakın hissederler.

Beşincisi, kriz yaklaşımları benzerlik gösterir; dış ilişkileri ilgilendiren konularda her ikisi de çok ihtiyatlıdır. Bu konuda Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana çok sayıda örnek vermek mümkündür. Örneğin Lausanne imzalandıktan sonra TBMM'de çok büyük muhalefet olmuş, bu direniş o dönemde kabine üyesi olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisinin (Mareşal Fevzi Paşa) ve Mareşal Mustafa Kemal Paşa'nın desteğiyle kırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonunda Ege adalarının Almanya tarafından Türkiye'ye gayrı resmî olarak önerildiği dönemde, muhalefet (müstakbel Demokrat Parti yöneticileri) bunu bir "milli mesele" yapıp oy kazanmak istedikleri zaman, diplomat-asker koalisyonu macerayı önlemiştir. Dışta maceranın bu yolla önlenmesi 1991 Körfez savaşı sırasında da başarıyla uygulanacaktır.

Diğer yandan, kendilerine oy getirecek etnik lobilere destek veriş sırasında Türkiye'nin dış politika ilkelerine fazlasıyla ters düşen yüksek düzey politikacıları Dışişleri'nin en son çare olarak Milli Güvenlik Kurulu (MGK) aracılığıyla "ikna" ettiği bilinen bir husustur. Diplomatlarla askerlerin aynı noktaya birlikte büyük vurgu yapmaları yalnız Türkiye'de değil, en gelişmiş ülkelerde örneğin ABD'de bile her seferinde çok etkili olduğundan, iki kurum arasındaki benzeşme duygusunu desteklemektedir. Zaten, diplomatlar yurtdışında askerî ataşelerle birlikte çalıştıkları için de bir yakınlık vardır.

Mesleki Dayanışma

Dışişleri mensuplarının çeşitli kaynaklardan gelen ve başka çok az kuruluşta rastlanan güçlü bir mesleki dayanışması vardır; bu da Bakanlığın göreli özerkliğine katkıda bulunur.

Bir defa diplomatlar, daha önce de belirtildiği gibi, devlet memurları içinde çok küçük bir grup oluştururlar. Bu nedenle, gerek diplomatların maaşlarını artırmalarında gerekse kurumun bütçeden pay almasında Dışişleri'nin pazarlık gücü zayıftır. Herkes hastanelerin ve tankların yenilenmesinde mutabık olabilir ama, durmadan devalüasyon gören bir ülkede asıl harcaması dövizle olan Bakanlığın sefaret onarması konusunda fikirler değişebilir. Diplomatın bir yurtdışı toplantıya gittiği zaman aldığı yevmiye, kendisinin kalması gereken nitelikte bir otelin ücretini ancak karşılar; bu nedenle genellikle birbirlerini misafir ederler. Zaten, yurtdışı görevde kendi kendilerine denebilecek ufaklıkta bir grup oluşturmaktadırlar. Araları iyi olmayanlar bile, başkalarının yanında, birbirini çekiştirmekten uzak durur.

İkincisi, Dışişleri yurt içinde özellikle sempati çeken bir kurum değildir. Diplomatların "monşer" oldukları yönünde zaten mevcut bulunan yaygın kanı, bu meslek grubunun genellikle yukarıdan bakan tavırlarıyla birleşince tepki çeker. Diğer yandan, Dışişleri her zaman kestirme suçlanan bir kurum olmuştur; genellikle, diplomasinin başarısı yorumlanırken, ülkenin genel durumu ve olanakları dikkate alınmaz. Üstelik, yaptığı iş genellikle gizlilik arz ettiği için, diplomatın kendisini savunması da övmesi de güçtür; zaten kamuoyuna demeç vermek geleneklerinin dışındadır.

Üçüncüsü, Dışişleri mensupları arasındaki meslekî dayanışma, aralarındaki sınıfsal ve dolayısıyla kültürel benzeşmeden de kuvvet alır. Diplomatların çok büyük çoğunluğu alt orta sınıfın, yani küçük burjuvazinin okumuş kanadından gelir. Nitekim, son 10 yılda Bakanlığa alınan meslek memurlarının ana-baba meslekleri Bakanlığın 1996 tarihli tanıtma broşürüne göre şöyledir: Bankacı yüzde 4, avukat yüzde 6, doktor-eczacı yüzde 6, mimar-mühendis yüzde 7, serbest yüzde 13, Dışişleri memuru yüzde 15, emekli yüzde 19, kamu görevlisi yüzde 25, diğerleri yüzde 5.

Nihayet, Türkiye koşullarında "özel" nitelikler taşıyan bir personelin parçası olmak da bu mesleki dayanışmayı artırır. Bu özel nitelikleri artırmak, aday memurlara ciddi bir hizmet içi eğitim veren Dışişleri Akademisinin görevidir.

2) Dışişleri Bakanlığının Eksiklik ve Zayıflıkları

Artıları gibi, Dışişleri'nin eksilerini de ikiye ayırarak incelemek gerekir: Kendi dışından ve kendi içinden kaynaklananlar.

a) Dışişleri'nin Dışından Kaynaklanan Eksiklik ve Zayıflıklar

Maddi Olanaksızlıklar

Bakanlığın çok sınırlı bir bütçeyle çalışması, çok sayıda sorunun ve aşağıda da görüleceği gibi, Bakanlığın yetersiz örgütlenmesinin ana kaynağıdır.

Diplomatların yurtiçi maaşları genel memur maaşları düzeyinin biraz üstünde olmakla birlikte, uymaları gereken protokol düşünüldüğünde çok düşüktür. Bu durumda, meslek memuru bir an önce yurtdışına atanma sırasının gelmesini bek-

ler ve yeterince verimli olamaz. Çünkü her dosya en fazla iki yılda bir el değiştirmekte, sürekliliğin sağlanması çok güçleşmektedir. Bazı önemli dairelerin tepeden tırnağa değişmesi söz konusu olabilmektedir. Bakanlıktaki süreklilik, neredeyse sadece, merkezde 3-3,5 yıl kalan genel müdür yardımcıları sayesinde sağlanabilmektedir.

Yurtdışındaki süreklilik açısından da durum daha parlak değildir. Maaştan tasarruf için, bir meslek memuru ancak yurda döndükten sonra yerine adam gönderilir. Oysa, yurtdışındaki dosyaların devri ve izahı için öncül ile ardılın en az 15 gün birlikte çalışmaları gerekmektedir. Devlet, 2 x 1/2 aylık maaştan tasarruf etmek istediğinden buna izin vermez.

Yetki Aşınması

1960'larda AET'ye girme konusunun Devlet Planlama Teşkilatına kaydırılmasından başlayarak, ama özellikle 1980'den sonra T. Özal'ın bürokraside Mülkiye etkisini kırmak amacıyla üç temel bakanlığın (İçişleri, Dışişleri, Maliye) personelini ve işlevini elden geçirme projesinin bir parçası olarak, Dışişleri Bakanlığının dış ilişkilerdeki yetkileri hızla aşınmıştır. Her kurum, Dışişleri'nin yetkilerini ele geçirmekte yarışmaktadır ve bu durum dış politikadaki eşgüdümü ortadan kaldıracak niteliklere doğru gitmektedir. Örneğin, Dış Ticaret Müsteşarlığının Ankara'daki Belçika büyükelçiliğiyle nota teatisinde bulunduğuna rastlanmıştır. 1999 Marmara depremi sırasında sağlık bakanının kimi ülkelerin yardımını re'sen reddettiği, Haziran 2000'de Kars Kent Kurultayına katılmaya gelen Ermenistan heyetini valinin yine re'sen sınırdışı ettirdiği, Devlet Güvenlik Mahkemesi Başsavcılığının da yine Ankara'daki AB Temsilciliğinden doğrudan bilgi istediği ise medyaya yansımış örneklerdir.

Oysa, uluslararası kurallara göre ve en azından eşgüdüm mantığı gereği, bütün bu olaylarda önceden Dışişleri'nin mütalaasının alınması ve yapılacak yazışmaların da Dışişleri üzerinden yapılması gerekirdi. Nitekim, 17.05.1969 tarih, 1173 sayılı "Milletlerarası Münasebetlerin Yürütülmesi ve Koordinasyonu Hakkında Kanun"un 1. Maddesi şöyle demektedir: "(...) *Türkiye Cumhuriyetinin yabancı devletlerle, bunların temsilcilikleri ve temsilcileri ile, milletlerarası kurullarla, bunların temsilcilikleri ve temsilcileri ile,* (...) *temas ve müzakereleri Dışişleri Bakanlığı eliyle, ilgili bakanlıklarla işbirliği yapılmak suretiyle yürütülür* (...).

b) Dışişleri'nin Kendisinden Kaynaklanan Eksiklik ve Zayıflıklar

Kendi dışından gelen olumsuzluklar, Dışişleri'nin kendi örgütlenmesinden kaynaklananlar tarafından artırılmaktadır.

"Bellek"

8 yılı aşkın süre 3 ayrı kez dışişleri bakanlığı yapmış olan İhsan Sabri Çağlayangil'in ünlü ifadesiyle, "Bakanlığın hafızası yoktur". Dışişleri gibi bir bakanlık için tek kelimeyle vahim sayılması gereken bu durum, çok çeşitli kaynaklardan gelir.

Bir kere, arşivi yok sayılır, çünkü hem sınıflandırılmamıştır, hem de dağınık durumdadır. Bir kısmı (5 yıldan yeniler) ilgili dairesinde bulunur (bu dairelerdeki memurlar arşivci değildir). 5 yıldan eskiler geçici olarak merkez binanın altında

saklanır ve yeni yasaya göre kurulan Yenimahalle'deki (Ankara) devlet arşivine intikal ettirilir. Osmanlı Hariciyesine ilişkin olanlar ise İstanbul'daki Başbakanlık Arşivinde depolanmıştır. Bir kısım arşiv, Dışişleri'nin Bakanlıklar semtindeki eski binasının altındadır. Yine bir kısım evrak büyükelçiliklerde bulunur.

Bunun yanı sıra, faks mesajları ayrı kağıda geçirilmediği için zamanla solmakta ve yazılar kaybolmaktadır. Bakanlık bilgisayar sistemi, müzelik sayılan *wordperfect* programını ancak Temmuz 2001'de terk edip, merkez binada olmak üzere, *windows*'a geçmiştir. Bu durumda, çok yakın geçmişe (örneğin, 1980'lere) ilişkin dahi olsa, o anda kullanılmayan en ufak bir bilgiye ulaşmak, örneğin bakanlık müsteşarının hangi tarihe kadar "genel sekreter" olarak anılmaya devam ettiğini saptamak, eğer o konuyu bilen memur o sırada el altında değilse, belli bir zaman almaktadır. Bakanlığın epey zayıf olan kütüphanesine gelince, Ankara Tandoğan'daki binadan merkez binaya daha yakın bir binanın altına taşınmıştır. Zaten, Bakanlığın birkaç binaya bölünmüş olması başlı başına bir olumsuzluktur.

Siyasa Planlaması

Bakanlığın, çağdaş gereklere uygun ve gerçek anlamda bir "siyasa (*policy*; izlenecek genel politika) planlama"sı yoktur, çünkü gelen günlük telgrafları okumaktan ve gereğini yapmaktan, orta ve uzun vadeli siyasa planlamaya zaman kalmaz.

Dışişleri'nde 1995'e gelene kadar iki tür düşünsel eşgüdüm toplantısı söz konusu olmuştur. Bunlardan birincisi zorunlu ve geleneksel olanıdır. Buna müsteşar, müsteşar yardımcıları, Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü yetkilileri ve gündeme göre ilgili genel müdür ve yardımcıları katılır. Bu toplantılar halen yaklaşık haftada bir yapılmaktadır. İkinci tür toplantıya katılanlar, belge üretiminin başlangıç noktası olan şube müdürlerine kadar iner ve bunlara Akademi başkanı, Siyaset Planlama ve Enformasyon yetkilileri de eklenir. Hiyerarşinin asgaride tutulduğu, herkesin düşündüğünü serbestçe söylemesinin esas olduğu bu "beyin fırtınası" (*brain storming*) toplantıları, artık olağan değil, ender bir uygulama niteliğindedir.

Hangi türü olursa olsun, bu toplantılarda tartışılan konular genellikle o dönemdeki bunalımı ilgilendiren hususlardır; genellikle dış politika alternatiflerinin planlı ve ciddi olarak tartışılması fırsatını sunmaz. Çünkü hem hiçbir zaman bunalım eksik değildir, hem de her zamanki gibi zaman eksiktir; herkesin aklı büyükelçiliklerden gelmiş olması gereken akşam telgraflarındadır. Toplantı bir an önce biterse bunlar gidilip okunacak ve gereğine girişilecektir. Dışişleri'nin gündelik normal temposu budur.

Daha önce de belirtildiği gibi, Dışişleri'nin "tabu" konulara girmekten kaçınma diye bir eğilimi vardır. Siyasa oluşturamamanın bir nedeninin de bu olduğu düşünülmelidir. Bununla birlikte, böyle bir uzman bakanlığın siyasa oluşturmaktan olmasa bile, alternatif siyasa önerileri hazırlamaktan genellikle kaçınması onun başarısını azaltan bir öğe olarak düşünülmek gerekir.

Alternatif Siyasa Önerileri

Yukarıda söylenen tartışma eksikliğinin de ötesinde, temel konularda uygulanan mevcut Bakanlık siyasasına yeni veriler ve koşullar altında düşünsel alternatifler oluşturma konusunda kurumsal bir çalışma görülmemektedir. Gerçi, ufak çapta al-

ternatif girişimler yok değildir; örneğin Ermenistan Cumhuriyetine karşı güdülen politika ciddi biçimde tartışılmaktadır, Türkiye'nin azınlık tanımı konuşulmaktadır, ama bunlar deyim yerindeyse henüz "utangaç" girişimlerdir. Siyasa planlaması yapmanın maddi olarak mümkün olmadığı bir ortamda hiç olmazsa alternatif politika stratejilerinin ve en azından kapalı kapılar ardında uzmanlarla tartışılması, bizzat Bakanlık yönetimi tarafından özendirilmek ve hatta örgütlenmek zorundadır. Bu işin yapılabileceği bir yan kuruluş olan Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) bugünkü bütçesi, personeli ve örgütlenişiyle Bakanlığa bu boşluğu doldurmakta yardımcı olabilmekten çok uzaktır. Zaten, Bakanlığa bağlı olarak kurulmuş bir araştırma merkezinin nesnel bilgi ve yorum üretiminde bulunması zordur. Bakanlığın bunu ancak, yetişmiş uzman kuruluşlarla/kişilerle yapabileceği düşünülmelidir.

Uzmanlık Konusu

Belki de en önemlisi, Dışişleri'nin iki şeye çok ve acil biçimde ihtiyacı vardır: 1) Orta ve uzun erimli sorunlar hakkında, kuşbakışı bakıp danışmanlık yapabilecek kişilere; 2) Konu ve bölge uzmanlarına. Ama Bakanlık, bu konuya çözüm getirmeyi mümkün kılacak biçimde örgütlenmemiştir.

Bir diplomat merkezdeyken, örneğin Yunanistan dairesinde çalışır ve konuyu büyük ölçüde öğrenir. Ama yurtdışı tayin sırası gelince örneğin Ürdün'e gönderilir, yine merkeze dönünce bu sefer Amerika dairesine verilir. Bu nedenle, bu memur belli bir konuyu sürdüremez. Dahası, merkezde bulunduğu sıradaki işini ilk 6 ayda öğrenmekte, son 6 ayda ise gitme hazırlıklarıyla uğraşmaktadır; yani işini hakkıyla yapabilmesi için yalnızca 1 yıla sahiptir. Yurtdışına gittiğinde de durum bunun bir benzeridir. Üstelik, özellikle ilk dış tayininde 3+2 veya 2+3 yıl (yani biri "iyi" diğeri "kötü" olmak üzere iki farklı ülkede) görev yapacaktır.

Bu durumda, Dışişleri memuru ancak elinde bulundurduğu dosyayı (ve ancak o anda) iyi bilir. Dosyada mevcut bulunmayan, ama ilgili olan bir konuyu bilmesi ise ancak özel merak sonucu mümkündür. Örneğin, Dağlık Karabağ veya Kosova konusundaki henüz yayınlanmamış son Amerikan planına hakimdir ama, Ermenistan veya Kosova yetkilileriyle Dışişleri'nin en son ne zaman temas kurduğunu bilmeyebilir, çünkü Endonezya'dan yeni dönmüştür. Bakanlığın "belleksiz" olmasına büyük katkıda bulunan başlıca husus budur.

Diğer yandan, iyi bir idari memurun (daha önce de belirtildiği gibi, Dışişleri'ne idari memurlar da ciddi ve adil bir sınavla alınırlar ve içlerinden bazıları meslek memuru kalitesindedir) rahatlıkla yapabileceği konsolosluk işlerinde de meslek memurlarının kullanılması, uzman personel sıkıntısını artıran bir diğer durumdur.

Bütün bunlar, Osmanlı'dan beri süregelen, aslında bütün dünyada da yapılan, Dışişleri meslek memuru uzman mı olmalı yoksa jeneralist (genelci) mi tartışmasından kaynaklanır.

İki ekolün de iyi ve kötü tarafları vardır. Diplomatın bir konudaki uzmanlığının fazla derine gitmesi halinde başka bir konuyu bilmeme durumu doğmakta, üstelik "mesleki deformasyon" (yani, uzman kişinin kendi konusuyla özdeşleşmek sonucu onu fazla önemsemesi, başka konuları da küçümsemesi) ortaya çıkarak, meseleyi esas kapsama oturtabilmeyi ve eşgüdüm sağlamayı zorlaştırmaktadır. Üstelik bu ekol çok geniş bir hariciye istemektedir: Daha önce de çeşitli vesilelerle belirtildiği

gibi, Bakanlıkta, kaliteyi bozmamak için bir türlü kapatılamayan bir meslek memuru açığı vardır ve Orta Doğu konusunda uzmanlaşmış bir diplomatı NATO konusunda kullanmak mümkün olmayınca bu açık kendiliğinden büyüyecektir. Diğer yandan, daha önce de belirtildiği gibi, "iyi" ve "kötü" ülke diye bir ayrım vardır ve eğer diplomat örneğin AB konusunda uzmanlaşırsa hep birinci tür ülkelere veya Orta Asya konusunda uzmanlaşırsa hep ikinci tür ülkelere atanacaktır. Bakanlıkta bu yüzden, örneğin Arapça konuştuğunu pek ortaya koymak istemeyen diplomatların olduğu bilinir.

Jeneralist olma durumunda ise, uzmanlık isteyen işler iyi yapılamamaktadır ve dünya hızla uzmanlaşmaya gittiği için Dışişleri gitgide gerilemektedir. Bir gün gelecek, tıkanacaktır.

Bu iki ana ekolün dünyada bugün saf olarak uygulandığı pek görülmez; eklektik (ikisinin de iyi taraflarını alan, karma) bir yaklaşım söz konusudur. Türkiye'de alabildiğine jeneralist olan sistemde uzmanlaşma ancak istisnai olduğuna göre, bir biçimde bunun telafisi yoluna gidilmesi kaçınılmazdır. Bu da, özellikle Dışişleri-üniversite işbirliğiyle sağlanabilecektir.

Daha önceki istisnai durumlar dışında, Dışişleri'nde bu çaba ilk kez, 1970'lerin sonunda Bakan Gündüz Ökçün tarafından başlatılmıştır. Fakat o dönemde ne Dışişleri uzman kullanmayı, ne de üniversitedeki uzmanlar Dışişleri'yle çalışmayı bilmektedir. Üstelik, Bakanlık yetersizmiş gibi bir hava estiğinden ve bakanın kendisi de "dışarıdan" gelmiş bir akademisyen olduğundan, Dışişleri rahatsız olmuştur. Bu ilk örnek, Bakanlığın kendi dışından yardım almayı pek de benimsemediğini göstermesi bakımından önemlidir: jeneralistler uzman istememektedir. Bundan sonra, 1990'larda Bakanlık kimi akademisyenlere kimi projeler yaptırmışsa da, bunlar kurumsal ve sürekli bir statüde olmamıştır.

Bununla birlikte, bu uzman istemeyiş olgusunu bu kadar basite indirgemek de doğru değildir; aslında yapılan kimi itirazların temeli yok değildir. Birincisi, Dışişleri'nde baş hukuk danışmanları doğal olarak üniversitelerin hukuk branşlarından gelmiştir ve belli bir süre sonunda dışarıya büyükelçi olarak atanmışlardır. Bakanlık mensupları bundan hep rahatsız olmuşlardır; kendileri için ayrılmış bir alana girilmektedir ve üstelik az sayıdaki büyükelçiliklerden biri kapanmaktadır. Hep, eğer uzmanlar gelirse bunun tekrarlanacağından çekinmek söz konusudur. Üstelik, bu korku yalnızca büyükelçilik makamıyla da sınırlı değildir. Örneğin, Orta Asya için alınan bir uzman, çocukları üniversite çağına gelince çeşitli yollardan baskı yaparak Londra'ya atanmak isteyecektir. Zaten, arşivci olarak alınan personelin bile müzmin eleman açığı yüzünden yurtdışına idari memur olarak atandığı bir gerçektir. Bunu engellemek de zordur; çünkü uzman kişi, meslek memuru olmadığı için, Dışişleri'nin çok sıkı hiyerarşi ve disiplin ilişkilerine alışık değildir; denetimi kolay olmayabilir.

İkincisi, iç politikayı hep kendisinden uzak tutmayı ilke edinen Dışişleri, uzman alımı yoluyla iç çatışmalara emilmekten korkmaktadır, çünkü her uzmanın bir siyasal partiyle ilişkisi olabilecektir veya yoksa bile her uzmanın belli bir siyasal/ideolojik eğilimi vardır. Bu eğilime karşı olan partilerden tepki gelebilecek, bunlar bir de "kendi profesörlerini" Bakanlığa sokmak isteyebileceklerdir.

Üçüncüsü, dış ilişkiler çoğunlukla gizlilik dereceli konuları içermektedir.

Dördüncüsü, mevzuat engeli vardır. Hem konu ve bölge uzmanı almak bir kadro meselesidir, hem de kendi konularında en iyi olacak bu kişileri mevzuat gereği sembolik olacak bir ücretle tatmin etmenin mümkün olmayacağı düşünülmektedir.

Uzman çalıştırılmasına yapılan itirazlar böyle özetlenebilir. Fakat bunların karşısında söylenebilecekler, bu haklı itirazlardan daha geçerlidir.

Bir kere, bir süre merkezde çalıştıktan sonra (üstelik, uzmanlık konusuyla ilgisiz olabilecek bir dış merkeze) atanmak isteme durumu kolayca önlenebilir. "Dışişleri Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri"ni düzenleyen 4009 sayılı yasaya, alınacak uzmanların sürekli olarak yurtdışı göreve atanamayacağına ilişkin bir madde konarak konu halledilebilir. Zaten, baş hukuk müşavirinin büyükelçi olmasını önlemek için artık bu unvan bir diplomata verilmekte, hukuk müşavirliğini o diplomat yönetmektedir. Diğer yandan, alınacak uzmanın hiyerarşik konumu önceden kesin kurala bağlanabilir. Bu kişi hiçbir biçimde temsil yetkisine sahip olmayacaktır, yani yurtdışına atanmayacağı gibi, yalnızca meslek memuruna danışmanlık veya uzmanlık hizmeti vermekle yükümlü olacaktır. Nitekim, son yıllarda kimi meslek memurları belli danışman ve uzmanlarla belli konularda kurdukları ilişkileri büyük başarıyla yarı-kurumsal hale çevirmişler ve Bakanlık için çok verimli sonuçlar elde etmişlerdir. Diğer yandan, Bakanlık da gittikçe artan sayıda genç uzman (özellikle, hukukçu) kullanmaya başlamış, örneğin su konusunda yeni elemanlar almıştır.

İkincisi, Türkiye'de siyasal bağlantısı olmayan uzman çoktur ve zaten gerçek uzman da çoğu zaman böyledir; ayrıca, uzmanlık isteyen konuların siyasetle bağlantısı da sanıldığından azdır. Üstelik, herkesin bir eğilimi doğal olarak mevcut bulunduğu gibi, özellikle 1980'den sonra diplomatların kendilerinin de siyasal/ideolojik eğilimlerinin bulunmadığını, hatta siyasete girmediklerini söylemek zordur.

Üçüncüsü, alınacak danışman veya uzmanın görev sırasında öğreneceklerini basına sızdıracağını veya casusluk yapacağını varsayarak dünyanın hiçbir yerinde eleman almanın mümkün olmayacağı ortadadır.

Dördüncüsü, bugün Dışişleri kadro almakta değil, açık kadrolara kaliteli eleman bulmakta zorlandığı için, danışman veya uzman kadrosu almak sorun olmamak gerekir. Bu yetişmiş kişilerin maddi tatmininin zor olacağı da doğru değildir, çünkü özellikle üniversite hocaları ancak yarım zaman (*part time*) ilişki kurmak isteyeceklerdir. Üstelik bunlar kendi konularında kitap bulmak, tanınmış yabancı uzmanlarla temas etmek, uluslararası toplantılara katılıp son gelişmeleri izlemek derdi içindedirler. Bu durumda bu kişilere verilecek ücret önemsizdir; bu danışman veya uzmanların zaman zaman kendi konularındaki uluslararası toplantılara gönderilmesi onları tatmine yetecektir. Zaten, bu koşullarla tatmin olmayacak danışman veya uzman bu işi kabul etmeyecektir.

Sonuç olarak, Dışişleri meslek memurları, özellikle Türkiye'nin genel koşulları düşünüldüğünde çok başarılı memurlardır. Fakat Bakanlığın örgütlenme biçimi ve büyük iş hacmi gereği, sayıları gittikçe artan belli konularda uzman bilgi yetersizliği içindedirler ve bunu kendi içlerinden karşılamalarının olanağı yoktur. Bu durumda eğer Bakanlık, meslek memurlarının dış politikayı uygulama görevlerine ve dış tayin durumlarına değişiklik getirmeyecek (yani onların mesleklerini "tehdit" etmeyecek), tam aksine, ilgili dairenin "toplumsal belleği" olacak danışman ve uz-

manların çalıştırılması projesini yine de uygun görmüyorsa, o zaman, jeneralistlerin uzman istemediğini çünkü "ortak" istemediğini söyleyenlerin haklı olduklarını kabul etmek gerekir.

O zaman, gittikçe karmaşıklaşan ve uzmanlaşan bir uluslararası ilişkiler dünyasında TC Dışişleri Bakanlığının başarısının ve dolayısıyla göreli özerkliğinin bu şekilde devam etmesi de zor olacak gözükmektedir.

BASKIN ORAN

B) TDP'nin Oluşturulması

1) Tarihsel Boyut

Doğaldır ki, çoğu ülkede olduğu gibi Türkiye'de de dış politika Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülür. Bunun yanı sıra bu bakanlık, karar vericilere durumlara göre çeşitli alternatifler hazırlayıp sunan, uygulanan dış politikayı değerlendirerek gerekli düzeltmelerin yapılmasını sağlayan devlet kurumudur.

Bununla birlikte, kararların oluşum sürecinde daha başka kişi ve kurumlar da rol almakta, dönem ve koşullara göre bu süreci çeşitli şekillerde ve düzeylerde etkilemektedir.

Türk dış politikasının oluşumu süreci, bu nedenle, cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar farklı dönemlerde farklı biçimler almıştır. Bu farklılık, bir yandan Türkiye'nin iç yapısında meydana gelen değişiklikler, öte yandan da uluslararası sistemdeki değişiklikler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sürecin gelişiminde özellikle etkili olan faktörler arasında liderlik, bürokratik kurumların dönemsel olarak ağırlıklarının artması, basının ve kamuoyunun bu süreci etkilemesi, ekonomik ve diğer baskı grupları ile ordunun rolünün artması sayılabilir.

Bu süreci incelerken belli tarihsel dönemlemelere gitmek olanaklıdır. Fakat bunu yaparken iki noktayı unutmamak gerekir. İlk olarak, Türk siyasal tarihindeki dönüm noktalarına da karşılık gelen her bir dönemde belli kurum ya da etkenlerin daha fazla ön plana çıktığı ya da ağırlıklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bir kurum ya da etkenin ön planda görünmesi diğer etkenlerin bu sürecin dışında kaldığı anlamına gelmemelidir.

İkinci olarak, karar verme sürecine etki eden bir faktör bir kez bu sürece girince, farklı dönemlerde ve uygun koşullarda yeniden ağırlığı artabilir ya da azalabilir, ama ortadan kalkmaz. Örneğin, aşağıda sözü edileceği gibi, 1960'larda ağırlık kazanan kamuoyu, basın, ordu, iş dünyası gibi faktörler bazen birarada, bazen içlerinden biri ağırlıklı olmak üzere günümüze kadar etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

Üçüncü olarak, bu süreçte, Dışişleri Bakanlığı seçenek ve olasılıkları hazırlama, görüş bildirme, alınan kararları uygulama ve takip etme gibi konularda merkezî konumunu sürdürmüş ve bazen perde gerisine kalmışsa da, dış politikanın üretildiği ana kaynak olmuş, onu en çok dışlamaya çalışan politikacılar bile, bu bakanlığın desteğine ihtiyaç duymuşlardır.

Bu açıklamalardan sonra karar verme sürecini şu dönemlemeler altında ele alabiliriz:

1- Liderin belirleyici olduğu dönem (1919-1950)

2- Dışişleri Bakanlığının etkisinin arttığı dönem (1950-1960)

3- Kamuoyunun, muhalefet partilerinin ve aydınların etkili olabildiği dönem (1960-1980)

4- 12 Eylül dönemi (1980-1983)

5- İş dünyasının ön plana çıktığı dönem (1983-91)

6- Ordunun ağırlığının arttığı dönem (1990'lar)

a) Liderin Belirleyiciliği (1919-50)

Milli Mücadele ve M. Kemal dönemi. Gerek Milli Mücadele döneminde gerekse Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, iç politikada olduğu gibi dış politikanın oluşturulmasında da M. Kemal'in büyük ağırlığı ve birçok durumda belirleyiciliği söz konusuydu. Özellikle, Türk dış politikasının genel yönelimini belirlemede Atatürk'ün son sözü söylediği bilinmektedir.

Milli Mücadele döneminde M. Kemal, önce Eylül 1919'da kurulan Heyet-i Temsiliye başkanı, TBMM'nin kurulmasından sonra da TBMM ve hükümet başkanı sıfatıyla hem resmî yetkilere sahipti, hem de güçlü bir liderdi. Bu dönemde M. Kemal, içinde bulunulan koşullar nedeniyle bir yandan karar verme sürecini merkezileştirirken, öte yandan TBMM'yi bu konudaki gelişmelerden haberdar ederek dış politika girişimlerine meşru bir temel de aramıştı. O dönemin koşulları içinde M. Kemal karar verici olmakla kalmamış, gerektiğinde diplomasinin uygulanmasını da üstlenerek örneğin Fransa'yla yapılan 21 Ekim 1921 anlaşmasının görüşmelerini bizzat yürütmüştü.

M. Kemal'in dış (ve iç) politikanın belirlenmesinde sahip olduğu ağırlık cumhuriyetin kuruluşundan sonra da devam etti. Bununla birlikte, Atatürk uzman görüşlerine önem vermiş, Bakanlığın raporlarını dikkatlice incelemiş, yakın çevresindeki yönetici ve diplomatlarla uzun tartışmalara girmiş, kararlarını bundan sonra oluşturmuştu. Hatta, bazen Ankara'daki diplomatlarla da belli konularda fikir alış-verişinde bulunduğu oluyordu (Aras, s. 59). Ayrıca, bazı önemli notalar onun onayından geçiyordu.

Bu dönemde dış politika konusunda bir diğer önde gelen isim kuşkusuz İsmet Paşa'ydı [İnönü]. Lausanne Konferansına gitmesi kararlaştırılınca, İsmet Paşa dışişleri bakanı da yapıldı. Onun kendisinden önceki iki bakandan farkı hem cephede başarılı bir komutan, hem de M. Kemal'in yakın arkadaşı olmasıydı. Zaten daha sonra Atatürk ölünceye dek aralıklı olarak başbakan olarak görev yapacaktır.

1925'te dışişleri bakanı olan Dr. Tevfik Rüştü [Aras] 1938'e kadar bu görevi aralıksız sürdürerek cumhuriyet tarihinde en uzun süreyle bu görevi yürüten bakan oldu. Bununla birlikte, dış politikada Atatürk'ün kesin belirleyiciliği söz konusuydu; Aras ise uygulayıcı konumdaydı.

İnönü dönemi. Atatürk'ün ölümünden sonra yerine geçen İnönü'nün cumhurbaşkanlığı, uluslararası alanda gerginliğin en üst noktasına ulaştığı ve Eylül 1939'da savaşa dönüştüğü bir döneme denk geldi. İnönü döneminde de dış (ve iç) politika-

da tek liderin önemi ve ağırlığı modeli aynen devam etti (Erkin, s. 191). Bunda, dünya savaşının yaşandığı bir ortamda İnönü'nün eski bir asker olması ve dış politikaya büyük önem vermesi (Dışişleri Bakanlığının bazı önemli yazışmaları ve kriptoları anında kendisine iletiliyordu) büyük rol oynamıştı. Bu dönemde dış politika mekanizmasındaki en önemli değişiklik, İnönü'nün, göreve gelir gelmez, 1925-38 arasında tam 13 yıl dışişleri bakanlığı yapmış T. Rüştü Aras yerine Şükrü Saraçoğlu'nu getirmesi oldu. Bu değişikliğin nedenleri önem sırasına göre şöyle sıralanabilir:

1) İnönü, Atatürk geleneğinden gelen bir lider olarak, özellikle dünya savaşı gibi bir olağanüstü dönemde dış politikayı tekeline alacaktı. Bu işi, Atatürk'ün çok yakın çevresinde bulunmuş 13 yıllık bir dışişleri bakanıyla yapması zor olabilirdi. Üstelik, kimi durumlarda (örneğin, 1937'de Nyon/İsviçre'de yapılan Akdeniz'in güvenliği konferansında) Atatürk İnönü'yle ters düşerek kendi düşüncesini Aras aracılığıyla uygulamıştı; 2) T. R. Aras'ın İnönü açısından bir "olumsuz" özelliği de, hastalığının son döneminde Atatürk'ün çevresini sararak İnönü'yü iyice uzakta tutan Şükrü Kaya ve arkadaşları grubunda yer almasıydı; 3) Bu nedenler kadar etkili gözükmemekle birlikte, bir de "SSCB'yle ilişkilere önem veren" Aras'ın yerine "İngiltere yanlısı" Şükrü Saraçoğlu'nu getirmiş olmasından söz edilir. Bununla birlikte, Osmanlı sadrazamlarının çok aksine, Türk dış politikasında özellikle o dönemde "şu devletin adamı" denebilecek herhangi bir kimse karar mekanizmasında yer almamıştır.

Dışişleri Bakanlığı. O zamanki adıyla Hariciye Vekaletinin bu dönemdeki kurumsal oluşum ve gelişim sürecine baktığımızda, bakanlığın resmî olarak 2 Mayıs 1920'de hükümetin oluşturulmasıyla birlikte kurulduğu görülür. Ankara hükümetinin ilk dışişleri bakanı Bekir Sami Bey'di (Babasının adı Musa Kunduh Paşa olduğundan, kendisi soyadı yasası çıkmadan öldüğü halde, adından sonra genellikle [Kunduh] eklendiği görülür). Bekir Sami Bey 1921'de Londra Konferansından sonra istifa etmiş ve yerine Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk] gelmişti (Girgin, s. 117). Bu iki bakan da sık sık ve uzun süreli yurt dış gezilerine çıktıkları ve M. Kemal'in lider olarak büyük ağırlığı bulunduğu için, karar verme mekanizması içinde etkili olamadılar.

Bu dönemde Türk dışişleri teşkilatı yeni oluşmaktaydı ve geçmişte çok önemli ve köklü bir kurum olan Osmanlı Hariciye Nezaretini devralmıştı. Cumhuriyetin ilk döneminde büyükelçi ve elçilerin üçte biri Osmanlı hariciyesinden gelmeydi (Şimşir, 1996, s. 24). Osmanlı'dan bu kadroyla birlikte, diplomasi sanatının incelikleri de gelmişti. Bilindiği gibi, çöküş döneminde Osmanlı büyük devletleri birbirine karşı ustalıkla oynayan, dünyanın stratejik açıdan çok önemli bölgelerini denetim altında tutan, çok farklı etnik grupları ve ulusları içinde barındıran bir imparatorluktu ve üstelik, bu nitelikleri tâ Bizans'tan geliyordu. Milli Mücadele döneminde de M. Kemal büyük devletler arasındaki çekişmelerden yararlanmış ve bir yandan Batılı devletler arasındaki çatlağı genişletirken, öte yandan Sovyetlerin diplomatik ve askerî desteğini sağlayabilmişti. Hatta, Türkiye'nin ekonomik açıdan pek zayıf konumda bulunduğu iki savaş arası dönem ile İkinci Dünya Savaşı yıllarında da bu diplomasi geleneği başarıyla sürdürülmüştü. Türkiye 1940'ların sonundan itibaren dış politikada Batı ve ABD yönelimine girmiş olsa

da, Dışişleri Bakanlığı gerek Türkiye'nin içinde bulunduğu hassas stratejik konumun dayatması, gerekse de geçmişten devraldığı bu birikim sayesinde söz konusu geleneğin sahibi oldu.

Ordu. Atatürk ve İnönü dönemlerinde ordunun dış politikanın oluşturulması sürecine katkısı daha çok teknik konularla sınırlıydı. Bunun nedeni, Atatürk'ün orduyu genelde politika dışında tutmak istemesiydi ki bunu İnönü de sürdürdü. Daha 1923 sonunda subayların milletvekili seçilebilmek için ordudan istifa etmeleri gerektiği ve milletvekili bulunanların da komutanlık görevlerini bırakmaları yolunda bir yasa çıkmıştı.1924 Anayasasıyla da genelkurmay başkanının bakanlar kurulundaki üyeliği sona erdi (Hale, s. 72-73). Orduyu siyasal sürecin dışında tutmanın nedeni; bir yandan Osmanlı'nın son döneminde subaylar arasındaki hizipleşmelerin hangi sonuçlara yol açtığının çok iyi bilinmesi, diğer yandan da bu iki liderin rakip istemeyişiydi. Her iki lider de orduyu 1944'te emekli edilinceye dek aralıksız genelkurmay başkanlığını yürütecek olan Fevzi Çakmak'la denetim altında tutmuşlardı. Çakmak hem hırsı bulunmayan ılımlı bir komutan olarak bu iki liderle uyum içinde çalışmış (yasa öngörmediği halde Çakmak bakanlar kurulu toplantılarına davet edilebiliyordu), hem de silahlı kuvvetlerin politikaya girmemesini sağlamıştı. 1944'te genelkurmay başkanının değişmesinin yanında, bu kurumun başbakana karşı sorumlu olması da öngörüldü. Bu durum 1949'a kadar sürecek ve bu tarihte Genelkurmay Başkanlığı Savunma Bakanlığına bağlanacaktır.

Genelkurmay Başkanlığının dışında 1922'de Meclis başkanının başkanlığında Savunma, İçişleri, Dışişleri, Maliye, İktisat ve Sağlık bakanlarından oluşan ve Meclis'e karşı sorumlu olacak bir Harp Encümeni kuruldu. 1933'te ise cumhurbaşkanının da başkanlığını yapabildiği ve başbakan ve genelkurmay başkanının katılımıyla oluşan bir Yüksek Müdafaa Meclisi oluşturuldu. İkinci Dünya Savaşından sonra 1949'da yine başbakanın başkanlığında ve kuvvet komutanları olmadan ordunun temsilcisi olarak yalnızca Genelkurmay Başkanının yer aldığı, yani sivillerin çoğunlukta bulunduğu Milli Savunma Yüksek Kurulu kuruldu. Bununla bir de genel sekreterlik oluşturuldu.

b) Dışişleri Bakanlığının Etkisinin Artışı (1950-60)

Türk dış politikasının oluşturulması açısından DP dönemini daha önceki dönemden ayıran temel farklılık, karar verme sürecinde tek lider modelinin devam etmesine rağmen, dışişleri bakanlarının da ağırlığının artmaya başlamasıydı.

1950-60 Menderes dönemi, karar verme açısından ikiye ayrılabilir. İlki, Fuat Köprülü'nün dışişleri bakanı olduğu 1957'ye kadarki dönem, ikincisi ise 1960'a kadarki Fatin Rüştü Zorlu dönemidir.

Menderes hükümetinin ilk dışişleri bakanı olan Köprülü ünlü bir tarihçi ve politikacıydı ama dış politika alanında deneyimli değildi. Bu yüzden, hem Menderes hem de Köprülü bakanlığın deneyimli bürokrasisine dayanma gereğini duydular. Hatta, Menderes Dışişleri Bakanlığının başbakanlık binasına taşınmasını istedi ve 1987'ye kadar Dışişleri Bakanlığı bu binada kaldı. Menderes yalnızca bakan Köprülü ve Zorlu'yla değil, Muharrem Nuri Birgi, Melih Esenbel ve Zeki Kuneralp gibi önde gelen diplomatlarla da temas içinde oldu.

Soğuk Savaş'ın en gerilimli döneminde başbakanlık yapan Menderes özellikle Kore Savaşı, NATO'ya üyelik ve Bağdat Paktının kurulması gibi temel dış politika gelişmelerine ilgi duymuş ve bazen bu süreçlerde aktif biçimde yer almıştı. Ayrıca, 1950'lerin başında iç politikada göreli bir istikrar bulunduğu için dış politikaya daha fazla ağırlık verebilmişti.

Menderes'in dış politikaya olan ilgisi iktidarının ikinci yarısında azaldı. Bunun nedenleri bir yanda iç politikada muhalefetle yaşanan çekişmenin hız kazanması, öte yanda da meslekten gelen bir dışişleri bakanı olan Fatin Rüştü Zorlu'nun dış politikanın belirlenmesinde ağırlığını koymasıydı. Zorlu özellikle kendisine yakın olarak bilinen Semih Günver ve Hasan Esat Işık gibi diplomatlarla çalışarak Dışişlerinin geleneksel rolünü sağlamlaştırdı ve ayrıca inisiyatif de alabildi.

Akraba olan Zorlu'yla Menderes'in ilişkileri çok yakın olmamakla birlikte, Zorlu meslekten parlak bir diplomat olarak dış politika sürecinde önemli bir yere sahipti ve Menderes'in güvenini kazandığı için daha fazla inisiyatif alabiliyordu. Örneğin, 1959-60 Kıbrıs anlaşmalarının gerçekleşmesinde Zorlu büyük rol oynamış ve Menderes'i yönlendirmişti. Menderes de, dış politika sürecinde Zorlu'yu atlamadı ve danışma mekanizmasını sürdürdü. Dolayısıyla, başbakan dış politikanın günlük işleyişine müdahale etmemiş, genel nitelikteki kararları vermekle yetinmiş ve bu yüzden dış politikanın işleyişinde kurumsal olarak bir sorun yaşanmamıştı.

Dışişleri Bakanlığı. Bu dönemde Dışişleri Bakanlığının yapısında bir değişiklik ortaya çıktı. Zorlu dış ekonomik ilişkiler ve yardım konularını Maliye ve Ticaret bakanlıklarından alarak Dışişleri'nin elinde topladı. Zaten 1948'de dış yardımlarla ilgili işler ve ekonomik ilişkiler için Dışişleri Bakanlığına bağlı bir genel sekreterlik de oluşturulmuştu. Hasan Esat Işık, Oğuz Gökmen ve Semih Günver gibi diplomatların yer aldığı bu genel sekreterlik Bakanlık içinde önemli bir yere sahipken, özellikle ABD'yle ilişkilerin belirlenmesinde de politika seçeneklerinin hazırlanması bağlamında etkili olmuştu (Günver, s. 104-105). Yine NATO üyeliğiyle birlikte, zorunlu olarak bununla ilgili bir daire kurulmuş ve bir de daimi temsilci atanmıştı.

Ordu. Dış politikadaki rolü açısından bakıldığında ordu bu dönemde aynen iç politikada olduğu gibi epey geri planda görüntüsü verdi. Gerçi Türkiye'nin önce NATO'ya, ardından da yalnızca askerî komitesi bulunan Bağdat Paktına üye olmasıyla teknik anlamda ordunun karar verme sürecindeki yerinde bir ilerleme olmuştu, ama dış politikanın belirlenmesinde siyasal ağırlığından söz edilemezdi. Zaten Menderes yönetimi genel olarak orduyu küçümser bir tavır içindeydi ve askerlerle teması çok sınırlı olmuştu. Emekli bir albayın savunma bakanı yapılması ve Kore'ye gönderilecek birliğin türü ve büyüklüğü saptanırken Genelkurmay'ın görüşünün alınmamış olması bunun örnekleri arasındaydı (Yavuzalp, 1991, s. 81-82). Nitekim, Menderes'in "Orduyu gerekirse yedek subaylarla idare ederim" demesi ünlüdür.

Kamuoyu ve Basın. Bu dönemde basına yönelik tutumda bir önceki dönemlere göre belli bir gevşeme olduysa da hâlâ serbest basından ve dış politikanın özgür biçimde tartışılmasından söz edilemezdi. Basında Kore savaşı, 6-7 Eylül olayları gibi gelişmeler doğal olarak yer almakla birlikte, daha önceki uygulamanın devamı olarak daha çok hükümetin sınırlarını belirlediği bir çerçeve içinde bunları ele alıyor ve tartışıyordu. Hükümet zaten tek muhalefet partisi olan CHP'nin üzerine gitti-

ğinden ve onu baskı altında tutmaya çalıştığından muhalefetin de dış politikanın ve kamuoyunun şekillenişine yaptığı katkı sınırlıydı.

c) Kamuoyunun Yükselişi (1960-80)

27 Mayıs 1960'la başlayan süreç yalnızca Türkiye'nin iç politikasında değil, dış politikanın hem oluşturulma sürecinde, hem de kendisinde önemli bir kırılma noktasının yaşanmasına yol açtı.

Cumhuriyet tarihinin bu ilk askerî müdahalesi sırasında ve sonrasında darbeyi gerçekleştirenler olumlu bir imaj oluşturabilmek amacıyla dışişleri bakanı olarak, Batı'yla bağlantıları iyi olan diplomat Selim Sarper'i seçtiler. Bununla birlikte darbe döneminde ülkeyi yöneten Milli Birlik Komitesi (MBK) dış politikanın denetimini elinde tuttu.

Dışişleri Bakanlığı. Yeni hükümet bürokraside yoğun bir tasfiye hareketine girişirken Dışişleri Bakanlığı ilk başta bu sürecin dışında tutuldu. Ama Menderes döneminde Ticaret ve Maliye bakanlıklarından devralınan dış yardım koordinasyonuyla ilgili yetkiler 11 Temmuz 1960'da çıkarılan bir yasayla bu bakanlıklara iade edildi. Böylelikle, Dışişleri Bakanlığının yetki alanı dış politikanın yürütülmesi kapsamındaki siyasal ve ekonomik konularla sınırlandırıldı (Fırat, s.50-51). Dolayısıyla, Zorlu'ya yakın olan ve daha önce değinildiği gibi, Bakanlık içinde ağırlığı olan kadronun etkinliği azaltılmış oldu. Bu dönemde Hariciye Vekaletinin adı da Dışişleri Bakanlığı olarak değiştirildi.

Malî konularla ilgili yetkileri kısıtlansa da bu dönemde Dışişleri Bakanlığı, dış politikada hem ekonomik nedenler, hem de Kıbrıs sorunu nedeniyle yeni açılımlara gidilmesi gerektiğini savunuyordu. Selim Sarper'in istifasından sonra bakan olan Feridun Cemal Erkin gibi yine diplomat kökenli bakanlar döneminde de bu yöndeki çalışmalar sürdü ve nihayet 1965'te Çağlayangil'in bakan olmasıyla birlikte, Johnson Mektubunun yarattığı hayal kırıklığı ve kamuoyundan gelen baskıların da etkisiyle dış politikada çok yönlülüğe geçişin temelleri hazırlandı.

Basın ve Kamuoyu. Atatürk ve İnönü dönemlerinde dış politika çoğunlukla liderlerin yetki alanlarındayken, Menderes döneminde Dışişleri Bakanlığının rolü artmaya başlamış ama yine de liderin ve Dışişleri'nden dar bir grubun hazırlayıp belirlediği bir süreç olarak kalmıştı. 1961 Anayasasıyla getirilen göreli özgürlük ortamının da etkisiyle dış politikanın oluşumu sürecinde dolaylı da olsa yeni faktörler etkili olmaya başladı.

İlk olarak, basın ve kamuoyunda hükümetin izlediği dış politikanın tartışılması ve eleştirilmesi mümkün hale geldi. Bu da kamuoyunun en azından belli kesimlerinin dış politikaya ilişkin farklı görüşlerden haberdar olmasını ve bu konulara daha çok ilgi duymasını beraberinde getirdi. Oysa, bu tarihe kadar iktidarın onaylamadığı görüşlerin basında yer alması çok güçtü (Sezer, s. 104-105).

İkinci olarak, bu döneme kadar dış politika "ulusal" bir konu olarak kabul ediliyordu ve bunun sorgulanması "gayri milli" bir tutum olarak görülüyordu. İkinci Dünya Savaşından sonra ABD'de geliştirilen ve oradan alınan bir kavramla (*bi-partisanship*) bu durum "partilerüstü" dış politika olarak adlandırılıyordu. Buna göre, partiler arasındaki görüş ayrılıkları yalnızca iç politikaya yönelikti; ulusal olması

gereken dış politika konularında ortak tutum belirlenmeliydi. Bu yaklaşım hem kurulu düzenin sorgulanmasını önleme amacını taşıyor, hem de iktidarları eleştiriden kurtarmaya yarıyordu.

Üçüncü olarak, 1960'ların özgürlük ortamı içinde basında ve aydınlar arasında dış politika konuları daha açık bir biçimde tartışılmaya başlanırken, muhalefet de farklı yaklaşımları Meclis'te ve kamuoyunda gündeme getirebiliyordu. *Forum* ve özellikle *Yön* dergilerindeki makale ve yazılarda Türk dış politikasının temel yönelimi sorgulanırken ve alternatifler önerilirken, 1961'de kurulmuş olan ve 1965 seçimlerinde TBMM'ye 15 milletvekili sokabilen Türkiye İşçi Partisi (TİP) Atatürk dönemi dış politikasına dönülmesini istiyor ve bir tür Üçüncü Dünyacı uluslararası ilişkiler yaklaşımını savunuyordu. TİP'in dış politikaya yönelik eleştirileri ile NATO ve ABD karşıtı tutumu 1964 Johnson Mektubundan sonra daha da sertleşti[1] Böylece, 1960'lardan itibaren "partilerüstü" dış politika anlayışı da geçerliğini yitirmeye başladı ve artık iktidarların izlediği dış politika, diğer partilerle, basın ve kamuoyunun gözlem süzgecinden geçmeye ve eleştirilmeye başlandı. Bu da siyasal iktidarlara dış politika alanında bazen farklı yönde işleyen iki tür etkide bulundu. İç politikaya yönelik olarak siyasal iktidarların manevra alanları bir ölçüde daralırken, dışa karşı diplomasinin elini güçlendiren bir faktör ortaya çıkmış oldu. Örneğin, hükümetler kendi halkına Türkiye'deki üslerin gerekliliğini açıklama ihtiyacı hissederken, ABD'yle yapılan görüşmelerde bu kamuoyu etkenini kullanarak 1969'da olduğu gibi söz konusu tesislerin hukuksal düzenlemesini yapabiliyordu.

Bu tarihten sonra, askerî darbe yönetimleri hariç, bütün siyasal iktidarlar söz konusu etkenler altında dış politika belirleyecek ve yürütecektir. Kamuoyu faktörünün dış politikanın oluşturulmasında daha çok göz önüne alınması, bir başka gelişmeyi gündeme getirecektir: İktidarlar bazı dış politika gelişmelerini kamuoyunu etkilemek için kullanmaya ve burada görünürde elde ettikleri başarıları doğrudan iç politikadaki bir kazanca çevirmeye çalışacaklardır.

Ordu. 1961 Anayasasıyla birlikte, yukarıda sözü edilen gelişmeler dış politikanın oluşturulmasında yeni faktörler olarak yerini alırken, Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) anayasal bir kurum olarak oluşturulması ve Genelkurmay'ın Milli Savunma Bakanlığına değil doğrudan başbakanlığa bağlanması gibi ordunun siyasal sistem içindeki konumunu geliştirici gelişmeler de yaşanıyordu. Bunlardan özellikle MGK'nın kurulmasıyla birlikte ordunun dış politika oluşum sürecine doğrudan ve daha etkin bir şekilde katılımı söz konusu oldu.

MGK'nın yetkileri bu aşamada Anayasanın 111. Maddesinde yer alan "... *milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere, gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirir*" ifadesinde olduğu gibi "bildirmek"le sınırlıydı. 12 Mart 1971 askerî müdahalesinden sonra yapılan anayasa değişikliğiyle "bildirmek" şeklindeki ifade "tavsiye etmek" ifadesiyle değiştirilerek burada alınan kararların ağırlığı artırıldı. Yine de, 1960-80 döneminde ordu dış politikanın oluşturulması sürecinde danışmanlık işlevini yerine getirmekle yetiniyordu.

Liderlik. 1965 seçimlerinde iktidara gelen Demirel hükümeti bu kurumsal ve kamusal sınırlamalar içinde dış politikayı belirlemeye çalıştı. Mühendis kökenli olan ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğünden politikaya atılarak başbakan olan Demi-

rel iç politika, ekonomi ve yerel gelişmeler konusunda iyi bir birikime sahip olmakla birlikte, dış politikaya aynı düzeyde ağırlık vermedi. Demirel bu alanı daha çok, Aras'tan sonra 9 yılla en uzun süre bu görevi yürüten İhsan Sabri Çağlayangil'e bıraktı. Emekli bir vali ve olgun bir politikacı olan Çağlayangil de politikasını oluştururken Bakanlık bürokrasisine büyük önem verecektir.

1973 sonunda iktidara gelen Bülent Ecevit ise, Demirel'den farklı olarak dış politikayla doğrudan ilgili ve bu alanda inisiyatif alan bir liderdi. Ecevit dış basını ve gelişmeleri izliyor ve zaman zaman Dışişleri Bakanlığının çeşitli diplomatik görüşme ya da toplantılar için hazırladığı metinler üzerinde düzeltmeler yaparak görüşmelere katılıyordu. Ecevit ilk iktidar döneminde Prof. Turan Güneş, ikincisinde de Prof. Gündüz Ökçün gibi SBF kökenli, bilgili, ama Dışişleri kökenli ya da politikacı olmayan bakanlarla çalışmayı tercih etti. Böylece, Dışişleri bürokrasisine hakim olmayan ya da siyasal tabanları da bulunmayan bu bakanlar sayesinde Ecevit dış politika sürecinde belirleyici olmaya çalışıyordu. Ecevit'in bu yaklaşımı özellikle Güneş'le ilişkilerinde sorunlar yaratarak onun bakanlıktan istifasıyla sonuçlanacaktır.

Kısa süren ilk iktidar döneminde Ecevit'in en önemli dış politika kararı Kıbrıs harekatıydı. Müdahale kararı alınırken hükümet içinde, Milli Güvenlik Kurulunda, Genelkurmay Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığında toplantılar yapılmış, hem Türkiye'nin müdahale hakkının doğup doğmadığı konusu ele alınmış, hem de bir harekatın yol açacağı sonuçlar ilgili kurumlar tarafından tartışılmıştı. Hatta, TBMM'nin bu konuda toplanması kararlaştırılırken, Ecevit görüşmeler ve gelişmeler hakkında diğer siyasal parti liderlerini de bilgilendirmişti. Özellikle teknik nitelikteki konular için Dışişleri'yle Genelkurmay'ın görüşlerinden yararlanılmış hatta eşgüdüm için "Kıbrıs Koordinasyon Komitesi" de oluşturulmuştu.

Bu dönemde kamuoyunun dış politikadaki etkisinin artması döneme damgasını vururken, kurumsal olarak MGK'nın kurulmasıyla birlikte ordu da dış politikanın oluşum sürecinde daha çok yer almaya başladı. Dışişleri Bakanlığı ise bu dönemde gerek Çağlayangil, gerekse genelde diplomat kökenli bakanlar (Osman Olcay, Haluk Bayülken, Melih Esenbel) altında dış politikanın oluşum sürecindeki etkinliğini artırdı.

1960-80 döneminin dış politikada çok yönlülüğe geçişle tanımlanması gibi, karar verme sürecinde başta kamuoyu, siyasal partiler ve ordu gibi etkenlerin ağırlıkları artmaya başladı. Bir bakıma siyasal sistem ve dış politikadaki çeşitlilik dış politikanın oluşum sürecine de yansıdı.

ç) 12 Eylül Dönemi (1980-83)

27 Mayıs 1960'ı izleyen süreçte Türk dış politikası ABD etkisinden bir ölçüde uzaklaşıp çok yönlülüğe gidişi başlatırken; 12 Eylül 1980 tam tersine, Türk dış politikasında ABD etkisinin yeniden çok büyük ağırlık kazanması (ve bir bakıma yumuşama ortamında rotasından ayrılan Türkiye'nin tekrar bu rotaya oturtulması) sonucunu doğurdu.

12 Eylül'ü yapanlar, tıpkı 27 Mayısta olduğu gibi Dışişleri Bakanlığına bir diplomatı (İlter Türkmen) getirmişlerdi ama, tek karar verici darbenin lideri olan Evren'di. Bunun en somut örneği Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dö-

nüşünü sağlayan Rogers Planına Evren'ın derhal verdiği onay oldu.

Bu arada, 1960'larda başlayan kamuoyu, basın, aydınlar ve muhalefet partilerinin dış politika sürecinde etkili olma, eleştirme ve bir ölçüde baskı oluşturma işlevleri darbe yönetiminin getirdiği baskıcı önlemlerle yok edildi.

12 Eylül yönetimi, 27 Mayıs'tan sonra kurulan MGK'nın asker üye sayısını ve yetkilerini artırarak ordunun karar verme sürecindeki etkisini genişletmeye çalıştı. Burada en çok dikkat çeken hukuksal düzenleme, ulusal güvenlikle ilgili olarak MGK'nın alacağı kararları hükümetin "öncelikle dikkate alacağı" hükmünün getirilmesi oldu. Bunun yanında, askerî yönetim, iktidarı yeni hükümete teslim etmeden önce, 1982 Anayasasının 118. Maddesiyle düzenlemiş olan MGK'nın yetkilerini, 9 Kasım 1983'te çıkarttığı 2945 sayılı "Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği" kanunuyla güçlendirdi ve MGK Genel Sekreterliğine diğer yetkilerinin yanında "uygulamaları takip ve kontrol etmek" yetkisi tanıdı.

Ne var ki, 1983'ten itibaren gerek uygulanan ekonomik önlemler sonucu piyasa ekonomisinin ön plana çıkması, gerekse iktidara gelecek olan Özal'ın uygulamaları sonucu, ordunun dış politika sürecindeki etki ve ağırlığı bu anayasal ve yasal düzenlemelere paralel gitmedi, hatta azaldı. Bunun artması için 1990'ları beklemek gerekecektir.

d) İş Dünyasının Yükselişi (1983-91)

Bu dönemde kamuoyu, basın ve orduya ek olarak iş dünyası dış politikanın oluşum sürecine girerken, 1983-1991 arasında önce başbakan (1983-89) daha sonra da cumhurbaşkanı (1989-93) olarak iktidarda bulunan Turgut Özal'la birlikte liderlik de tekrar ön plana çıktı. Fakat asıl önemli nokta, uluslararası kapitalist ekonomiye eklemlenmeyle birlikte, iş dünyasının rolünün ve etkisinin artmasıydı. Özal bu kesimlerin siyasal iktidardaki izdüşümüydü.

Liderlik. Özal'ın liderliğini daha önceki dönemlerden ayıran bazı özellikler vardı. Birincisi, Özal'ın liderliğinde, Atatürk ve İnönü'den tamamen farklı olarak, doğrudan dış bağlantı yani ABD'nin ve uluslararası mali çevrelerin desteği çok önemli yer tutuyordu. İkincisi, bunun tamamlayıcısı olarak Özal o zamana kadar görülmedik biçimde doğrudan iş çevrelerinin siyasal yaşamdaki temsilcisi olarak beliriyor, hatta bunu kamuoyu önünde bir övünme unsuru olarak kullanabiliyordu.

Özal iktidarları Türk dış politikasının oluşum sürecinde en radikal değişikliklerin yaşandığı dönem oldu. Bu değişiklikleri şöyle sıralamak mümkündür.

-Karar verme süreci özellikle 1980'lerin ortasından sonra Özal'ın elinde bireyselleşmeye başladı;

-Dış politikanın oluşturulmasına katkıda bulunan Dışişleri Bakanlığı, TSK, Meclis gibi geleneksel kurumlar dışlandı;

-Karar verme ve diplomasi sürecinde geleneksel kanalların yanında, bazen danışman ve gazeteci gibi resmî niteliği (ve sorumluluğu) bulunmayan kişiler kullanıldı;

-İş çevrelerinin siyasal süreçte doğrudan temsil edilmesi, etkisini zaman zaman dış politikanın oluşturulması sürecinde de gösterdi ve bazı işadamları diplomat gibi davranabildiler.

Bu dönemde, Özal'ın dış politikanın oluşturulması sürecine getirdiği değişiklikten önce, onun Türkiye'nin siyasal sistemine nasıl yaklaştığına değinmek gerekir. Özal pragmatik bir dünya görüşüne sahipti ve Türkiye'nin uluslararası kapitalist sistemle bütünleşmesini bir hedef olarak benimsemişti. Bu temel hedef onun hem izlemek istediği dış politikanın kendisini, hem de yöntemini derinden etkiledi. Özal bürokrasiyi bu süreçte bir engel olarak görerek, onu ya zayıflatmaya ve etkisiz kılmaya ya da devreden çıkarmaya çalıştı. Bu amaçla, basında "prensler" olarak adlandırılan, Özal ailesiyle kişisel ilişkileri bulunan ve Türkiye'deki sisteme yabancı olan ABD'deki genç kuşak yöneticiler çağrılarak önemli kamu kuruluşlarının başına geçirildi.

Özal dış politikaya da aynı açıdan bakıyordu. Bu anlayışının temelinde, Türk dış politikasının kronik sorunlarını ekonomik araçlarla çözebileceği düşüncesi yatıyordu. Ona göre, bürokrasi genel olarak tutucu ve inisiyatif alamayan, hantal bir kurumdu. Özellikle, Dışişleri Bakanlığına egemen olan "Mülkiye" ekolü, ihtiyatlı "İnönü" geleneğini sürdürmekteydi ve değil yeni açılımlarda bulunmak, Türkiye'nin kronikleşmiş dış politika sorunlarına bile çözüm getirememekteydi (Barlas, s.116-17,127).

Özal 1989'da cumhurbaşkanı olunca artık seçilme kaygısı olmadığından dış politika alanında daha rahat hareket etmeye başladı. Bunun en çarpıcı biçimde görüldüğü gelişme ise 1990-91'deki Körfez Savaşıydı. Özal burada inisiyatifi ele alıp, Türkiye'nin savaştaki konumunu ABD Başkanı Bush ile yürüttüğü ve kamuoyuna "telefon diplomasisi" olarak sunulan görüşmelerle saptamaya başladı. Anayasaya göre sorumsuz cumhurbaşkanı bu kadar önemli ve hassas bir konuda sorumlu kurumların bilgisi ve katkısı dışında girişimlerde bulunuyor, bir tür uzaktan kumandayla yönettiği başbakanlık üzerindeki etkinliğini kullanarak, gerektiğinde kullanmak üzere bakanlara boş kararnamelere imza attırıyordu.

Dışişleri Bakanlığı. Özal'ın dış politikanın oluşturulması sürecinde Dışişleri Bakanlığına yönelik tutumu, önce bu kurumun yetkilerinin azaltılması, ikinci olarak da bazı durumlarda devreden çıkarılması şeklinde oldu. İktidara geldikten kısa bir süre sonra ANAP hükümeti bir kararname çıkararak Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığının kurulmasını ve dış ekonomik ve mali konuları bu kurumlarla yürütmeyi öngören bir yasa çıkardı. Böylece Özal, kendisi gibi ABD'yle yakın ilişkilerden yana ve benzeri ekonomik politikalar uygulayan Menderes hükümetinden farklı olarak Dışişleri'yle yakın çalışma yöntemi yerine, onu kurum olarak dışlamayı tercih etti. Bunun yerine, bazen kendisine yakın, bazen de danışman konumundaki diplomatlarla ilişki kurdu. Yani, kurumsal bağlar yerine kişisel ilişkileri ön plana aldı. Zaten bu dönemde Dışişleri'nin başında Anavatan Partisinin dışından, yine meslekten diplomat olan ve Evren'in önerisiyle bu göreve gelen Vahit Halefoğlu bulunuyordu. 1987 sonunda kurulan ikinci ANAP hükümetinde Özal, Halefoğlu yerine bu konuda daha deneyimsiz Mesut Yılmaz'ı bu bakanlığa getirecek, arkasından hukukçu Prof. Ali Bozer ve daha sonra da Ahmet K. Alptemoçin ve Safa Giray gibi mühendis kökenli bakanlarla çalışarak ve bunların çok kısa sürelerle görev yapmalarından yararlanarak dış politikada ağırlığını sürdürecektir.

Özal'ın Dışişleri'ne danışmadığı veya Bakanlığı devre dışı bıraktığı karar ve uygulamalar arasında Yunanistan'a karşı uygulanan vizenin tek taraflı olarak kaldırıl-

ması ve Barış Suyu projesinin geliştirilmesi sayılabilir. Ayrıca, Özal'ın kendisine yakın gazetecileri Kürt sorunu gibi çok önemli konularda özel kurye olarak kullandığı da ortaya çıkmıştı. Bütün bu gelişmeler Türk dış politikasında o zamana kadar rastlanmayan, riskli uygulamalardı.

12 Eylül'ün lideri olan ve 1982 Anayasası halkoylamasında aynı anda cumhurbaşkanlığı da kabul edilen Evren'in bu görevi 1988'e dek sürdü. Bununla birlikte, Halefoğlu'nun bakan olmasını sağlamak dışında inisiyatif almadığı görüldü. İktidarının ilk döneminde Evren'le ilişkilerinde daha dikkatli görünen Özal da zaten zaman içinde daha bireysel davranmaya başlamıştı.

İş Dünyası. Özal'ın bütün bu uygulamalarının arkasında, Türkiye'yi bir an önce uluslararası ekonomik sistemle bütünleştirmek isteyen ve gelişip güçlendiği bu dönemde önünde engel olarak gördüğü bürokrasiyi devre dışı bırakmaya çalışan iş çevreleri bulunuyordu. Devletçiliğin terk edildiği, özelleştirmenin başladığı, devletin küçülmesi gerektiğinin savunulduğu bu geçiş döneminde, artık devletin ve bürokrasinin etkinliğinin kırılması gündeme gelmişti. Zaten Özal'ın dış politikada ticaret ve ekonomi faktörünü devreye sokabilmesi ve bunu sorunları çözebilecek bir anahtar olarak kullanabilmesi için dışa açık, büyük miktarda mal ve hizmet ithal ve ihraç edebilen bir ekonomik alt yapının bulunması gerekiyordu.

1980 başından itibaren alınan ekonomik önlemler sayesinde güçlenen burjuvazi gerek kabinedeki 20'den fazla işadamı kökenli bakanla, gerekse de Özal'ın liderliğiyle, artık siyasette doğrudan temsil ediliyordu. İşadamları ekonomik olarak dışa açılma döneminde, bu alandaki gelişmelerden çok etkilendikleri için dış politikayla doğrudan ilgileniyor, Dışişleri Bakanlığından brifing alıyor, hatta Davos sürecinde olduğu gibi (Şarık Tara) Dışişleri'nin desteğiyle de olsa diplomatik süreçte yer alabiliyorlardı. İşadamları artık bundan sonra da sürecek bir uygulama olarak resmî nitelikli yurtdışı gezilere katılmaya başlayacaklardı ve bu uluslararası alanda da rastlanan bir uygulamaydı. Hatta, bunun ilk uygulamalarından biri olarak Özal 1984'te Kıbrıs'a yanında geniş bir işadamları heyetiyle gitmişti.

İş dünyası, Dışişleri Bakanlığının da teşvikiyle bu gelişmelere kurumsal olarak uyum sağlamaya çalıştı ve 1986'da amacını "Türk iş aleminin dış dünyayla ilişkilerini geliştirmek ve Türk ekonomisinin dünya ekonomisiyle entegrasyonuna katkıda bulunmak" olarak açıklayan Dış Ekonomik İlişkiler Kurulunu (DEİK) oluşturdu. Bu, iş çevrelerinin AB'yle ilişkilerini düzenleme, kamuoyu oluşturma ve hükümetleri etkileme amacıyla 1965'te kurdukları İktisadi Kalkınma Vakfından (İKV) sonra kurdukları dış politikayla ilgili ikinci önemli kuruluştu.

Ordu. TSK bu dönemde, Özal'ın Yunanistan'la sorunlara bakışından, Kıbrıs'ta tek yönlü ödünlerle sorunu çözmeye çalışmasından ve Kürt sorununa yaklaşımından ciddi rahatsızlık duydu. Bürokrasiyle birlikte ordunun da siyasal sistem ve dış politikadaki etkinliğini azaltmaya çalışan Özal 1987'de o zamana kadar "ordu içi" bir düzenleme olarak kabul edilen Genelkurmay Başkanının atanması sürecine müdahale ederek Necdet Öztorun'un yerine Necip Torumtay'ın gelmesini sağladı.

Bununla birlikte, Özal'ın sivil ve asker bürokrasiyle girdiği mücadelenin birçok ayağında başarılı olamadığı da görüldü. Bunlar arasında, geleneksel olarak başında askerlerin bulunduğu Milli İstihbarat Teşkilatını (MİT), başına yine bu kurumdan olan Hiram Abas'ı getirerek sivilleştirme girişimi, Kıbrıs'tan asker çekme çabası ve

Denktaş yerine bu sorunu Asil Nadir'le çözme girişimi ve son olarak da 1990-91 Körfez Savaşında ikinci cephenin açılmasına ilişkin tutumu (bkz. 1990'dan Bugüne, ABD ve NATO'yla İlişkiler, cilt II) sayılabilir.

Aslında, ordunun da Türkiye'nin uluslararası kapitalist sistemle bütünleşmesine ve içte de kapitalist gelişmeye bir itirazı yoktu ve 12 Eylül zaten bunun koşullarını hazırlamıştı. Ama iş çevreleri ekonomik olarak güçlendikçe iç ve dış politikada daha fazla ağırlık arayışına girmişler ve bazı konularda orduyla fikir ayrılığına düşmüşlerdi.

12 Eylül askerî yönetiminin yaptığı tüm hukuksal düzenlemelere karşın, ordu Özal ve iş çevrelerinin dış politikadaki atak girişimleri karşısında arka plana düştü ve bu dönemde aktif bir aktör olmaktan çok, Özal'ın Türk dış politikasının geleneksel çizgisini değiştirme girişimlerini engellemeye çalışmakla yetindi.

Basın ve Kamuoyu. 1983'ten sonra sivil bir hükümetin işbaşına gelmesiyle birlikte, dış politika sürecinde daha önce etkili olduğu belirtilen basın, kamuoyu ve muhalefet partileri eleştirme ve sorgulama işlevlerini yeniden kazanmaya başladılar. Gerçi 1982 Anayasası, hak ve özgürlükler açısından birçok noktada 1961 Anayasasından çok gerideydi ve 12 Eylül döneminde alınan kararların ve darbeyi yapanların hukuken sorgulanmasını yasaklamıştı ama, artık en azından hükümete yönelik eleştiriler nedeniyle kovuşturmaya ve baskıya uğranması gibi olaylar yaşanmıyordu.

Zamanla diğer partilerin kurulması ve özellikle 1987'deki halkoylamasıyla eski politikacıların siyasal yasaklarının kalkması, Özal iktidarlarının dış politikasının daha çok eleştirilmesine ve tartışılmasına yol açacaktır.

e) Ordunun Ağırlığının Artışı (1990'dan Bugüne)

1990'lar gerek uluslararası sistemin yapısında, gerekse Türkiye'nin çevresinde ve iç politikasında yaşanan gelişmeler yüzünden siyasal gündemi son derece canlı ve hareketli kılarken ve Türk dış politikasının oluşumunda yer alan etkenlere yenilerini eklerken, bazılarının önem ve rollerini de doğrudan etkiledi.

Dışişleri Bakanlığı. 1991'deki seçimler sonrasında ülkeyi 1983'ten beri yöneten ANAP iktidarı yerine Demirel-İnönü liderliğindeki DYP-SHP koalisyonu geldi. Bu hükümette üç yıldan fazla dışişleri bakanlığı yapan ve aktif dış politikasıyla dikkat çeken Hikmet Çetin döneminde Dışişleri Bakanlığı bir bakıma eski konumunu yeniden kazanmaya başladı. Aynı dönem, uluslararası gelişmeler doğrultusunda Bakanlığın kendi içinde bir reorganizasyona gitmek zorunda kalmasına da rast gelmişti. Fakat bundan çok daha önemlisi, 1990'ların sonuna doğru hükümetler ve dolayısıyla da dışişleri bakanları çok sık değişmeye başladı. Örneğin, 1994-97 arasındaki 3 yılda 7 bakan gelip gitti ki, bu ortalama 5 ayda 1 bakan ediyordu. Dışişleri gibi çok hassas bir bakanlık için bu durum, özellikle uluslararası düzenin değiştiği bir zamanda, diğerlerinden daha yıpratıcı oldu.

Bunlara bireysel çıkarların peşinden sürüklenen iç gelişmelerin doğurduğu özel koşullar eklenince, 1990'ların ortalarından itibaren başka bir kurumun ülkenin kaderine, dolayısıyla da dış politikanın oluşturulmasına hakim olmaya başladığı görüldü: Ordu.

Ordu. 1990'larda ordunun dış politikadaki rolünün büyük ölçüde artmasının iç ve dış gelişmelerden kaynaklanan nedenleri vardı. İçteki gelişmelerden kaynaklanan sebepler şunlardı:

1) Genel bir etken olarak, ordu devleti kuran temel unsur olarak Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısında başka ülkelerde görülmeyen bir ağırlığa sahipti. Ayrıca, Türkiye'nin siyasal ve toplumsal kültürü, ordunun siyasal sürece darbe dönemleri dışında da ciddi etki yapmasına olanak tanıyacak nitelikteydi;

2) Siyasal sistemdeki istikrarsızlık, siyasal partilere ve siyasal sürece duyulan güvensizlik, buna eşlik eden yolsuzluklar, Susurluk skandalı (bkz. Susurluk Kazası Olayı kutusu, cilt II) türünden gelişmeler de bunların dışında kaldığı görünümü veren Silahlı Kuvvetlerin toplum gözündeki saygınlığını artırdı;

3) 1980'lerde başlayan ve 1990'larda hız kazanan güneydoğudaki "düşük yoğun-

28 Şubat Süreci

1980'lerde gerek ABD'nin "Yeşil Kuşak" yaklaşımı gerekse buna uygun politikalar izleyen 12 Eylül rejiminin Türk-İslam Sentezi politikasıyla birlikte Türkiye'deki İslami hareket 1990'ların sonuna doğru devleti etkilemeye başladı. 1990'larda Türkiye'de gelir dağılımında iyice artan bozukluk, güneydoğudan büyük kentlere yönelik yoğun göç ve bunun yol açtığı sorunlar, sosyalizmin itibar yitirişi gibi gelişmeler 1980'lerde oy oranı yüzde 5 civarında seyreden Refah Partisinin Aralık 1995 seçimlerinden yüzde 21.3 oyla birinci parti olarak çıkmasına ve sonunda DYP'nin işbirliğiyle Haziran 1996'da ilk kez koalisyonun büyük ortağı olarak iktidara gelmesine yol açtı.

Necmeddin Erbakan'ın başbakan, DYP lideri Tansu Çiller'in dışişleri bakanı olduğu bu dönemde hem iç hem de dış politikada zaman zaman laik rejimin çizgisini zorlayan bazı girişimler oldu. Erbakan dış gezileri için Libya, İran, Endonezya ve Malezya gibi ülkeleri seçerken, içte özellikle Refahlı belediyelerin laiklik karşıtı uygulamaları tepki yaratıyordu. Özellikle Sincan'da düzenlenen Kudüs gecesinde Lübnan'daki Hizbullah liderlerinin posterlerinin asılması ve İran büyükelçisinin bu törene katılması üzerine tatbikattan dönen tanklar buradan geçirildi ve hükümete ve İslamcı kesime "balans ayarı" adı verilen bir uyarıda bulunulmuş oldu.

28 Şubat 1997'deki olağan MGK toplantısında askerî kanat, içinde 8 yıllık zorunlu eğitimin de yer aldığı kararların hayata geçirilmesini istedi. Erbakan istemeyerek de olsa MGK kararını imzalamak zorunda kalmıştı ama bu konuda gerekli çalışmalara başlamıyordu. Bu arada, Genelkurmay'ın Batı Çalışma Grubunu kurması; irtica brifingleri düzenleyerek basın, yargı ve bürokrasinin diğer kesimlerini buraya davet etmesi; askerlerin doğrudan hükümeti hedef alan açıklamalar yapması siyasal ortamdaki gerginliği artırmış ve bir darbe beklentisine yol açmıştı. Tepkiler yalnızca askerler ve muhalefetle de sınırlı kalmadı; çeşitli sivil toplum kuruluşları da 28 Şubat kararlarını destekleyen açıklamalar yaparak hükümete karşı tavır aldılar.

Bir yandan baskılar, öte yandan Çiller'in başbakan olmak istemesi sonucunda Erbakan yerini ona vermek istedi, ama cumhurbaşkanı anayasada başbakanlığın devrine ilişkin bir hüküm bulunmadığını belirterek, Erbakan'ın görevden ayrılması üzerine yeni hükümeti kurmayı Mesut Yılmaz'a verdi. Böylece, Türkiye tarihinde ordu ilk kez kuvvet kullanmadan ve muhtıra vermeden "yumuşak" bir biçimde hükümetin iktidardan düşmesini sağlayabildi. Bunun ardından, Anayasa Mahkemesi Ocak 1998'de Refah Partisini kapattı, lider kadrosuna siyaset yasağı getirdi, hatta bir konuşması nedeniyle Erbakan'a hapis cezası verildi (2000 başındaki şartlı salıverme yasası gereği affedildi); 8 yıllık temel eğitim uygulamasına geçilerek İmam Hatip Liselerinin ortaokul kısımları kapatıldı.

(İ. Uzgel)

luklu çatışma" bir diğer etkendi. Ordu, PKK'nın yürüttüğü ayrılıkçı hareket karşısındaki savaşın yükünü özellikle 1993'ten sonra daha atak bir stratejiye geçerek büyük ölçüde üstlendi. Türkiye'nin güneydoğusunda 1984'ten beri süren çatışma, bir yandan ciddi bir "beka" (hayatta kalma) sorunu yaratırken ve bölünme endişesinin artmasına yol açarken, öte yandan buna koşut olarak orduya ihtiyacı artırdı. Özellikle 1998'de PKK'nın ikinci adamı Şemdin Sakık'ın, K. Irak'a hükümete haber verilmeden düzenlendiği belirtilen bir operasyonla yakalanması ve daha sonra Abdullah Öcalan'ın Suriye'yi tehdit sonucu bu ülkeden ayrılması sağlanarak sonuçta Türkiye'ye getirilmesiyle PKK'nın çözülme sürecine girmesi Silahlı Kuvvetlerin prestijini artıran gelişmeler oldu. 1950'de ABD'li komutanlarca övgü konusu olan Kore'deki başarı, 1974'teki Kıbrıs harekatı ve son olarak PKK'nın yenilmesi ordunun saygınlığına katkıda bulunan zaferler oldu.

4) TSK'nın önem ve ağırlığını artıran ve dolayısıyla dış politika sürecine daha fazla dahil olmasına yol açan esas önemli gelişme, bizzat 12 Eylül rejiminin Türk-İslam Sentezi (bkz. **Türk-İslam Sentezi** kutusu, cilt II) politikasından kaynaklanarak 1980'lerin ortalarından itibaren yükselişe geçen siyasal İslam'ın 1990'larda hız kazanmasıydı. Böyle bir ortamda, İslamcıların sızamadığı son kale olarak kalan ve artık 12 Eylül havasından çoktan kendisini sıyırmış olan TSK, irtica olarak da adlandırılan siyasal İslam'ın yükselişi karşısındaki mücadelenin de öncülüğünü üstlendi. Bu mücadele, özellikle 1996'da işbaşına gelen RP-DYP ("Refahyol") koalisyonu döneminde en yoğun şeklini aldı. Türkiye'deki laik cumhuriyeti savunan kesimler de TSK'yı destekleyerek hem onun saygınlığını artırdılar, hem de ona yeni bir meşruiyet alanı kazandırdılar. Bu yüzden de 28 Şubat Süreci olarak adlandırılan ve bazı kesimlerce "postmodern darbe" olarak görülen süreç sonucunda RP-DYP koalisyonunun iktidardan düşmesi sorgulanmadan kabullenildi. (Bkz. **28 Şubat Süreci** kutusu, s. 85)

5) Türkiye'nin 1980'lerin sonunda başlatıp 1990'larda hız verdiği silahlanma projeleri ve bu konuda açılan ihalelerin siyasal içerik taşıması da ordunun dış politikadaki rolünü teknik danışmanlığın ötesine taşıyan bir etken oldu.

Dış gelişmelerden kaynaklanan nedenlere gelince:

1) Orta Doğu, Balkanlar, Kafkaslar gibi bölgelerde çatışma ve istikrarsızlıkların ortaya çıkması Türkiye'nin güvenlik endişelerini artırdı. Bu da güçlü bir orduya sahip olmayı gerektirirken, ordunun doğrudan güvenlikle ilgili konulardaki ağırlığını artıran bir etken olmaya başladı. Türkiye bu coğrafyada bir "bölgesel lider" olmaya çalışıyordu ve bu rolü yerine getirirken dayandığı en önemli unsurlardan biri askerî gücüydü. Zaten bu dönemde politikacılar ve komutanlar Türkiye'nin bölgesinde "strateji üreten" bir ülke olduğunu söyleyeceklerdir.

2) Kimi bölgesel gelişmeler de ordunun dış politikadaki yerini ve önemini artırmaya katkıda bulundu. Bunlardan Barış İçin Ortaklık (BİO) Eğitim Merkezinin kurularak burada 32 ülkeden asker ve subaya eğitim verilmesi; Somali, Bosna, Kosova, Filistin (El-Halil) gibi ülkelerdeki BM barış gücü misyonlarına ve NATO operasyonlarına asker gönderilmesi ordunun bu tür bölgesel sorunlara daha fazla ilgi göstermesini ve bunlarla ilgili karar sürecine dahil olmasını gerektirdi.

Bütün bu gelişmelerin etkisi doğrudan dış politikanın oluşturulması sürecinde de hissedildi. Türk dış politikasının özellikle güvenliği ilgilendiren konularında

ordunun "aktif" tutumu dikkat çekmeye başladı. 1990'lar boyunca üst düzey askerî yetkililer dış politikaya ilişkin açıklamalar yapmaya, komşu ülkeleri eleştirmeye ve 1983'ten beri süregelen ve bazılarının siyasi iradeden bağımsız olduğu belirtilen sınır ötesi operasyonlar düzenlemeye başladılar. Üst düzey komutanlar; örneğin Ege konusunda Yunanistan'ı, PKK konusunda Bulgaristan ve Gürcistan hariç bütün komşu ülkeleri, irtica konusunda İran'ı, insan hakları konusunda AB'yi, silah satışı konusunda Almanya'yı ve Ermeni sorununda ABD'yi doğrudan eleştiren, suçlayan ve gerektiğinde tehdit eden açıklamalar yaparken, basın "ordunun Kıbrıs politikası" türünden manşetler atmaya başladı (*Milliyet* 30 Ekim 1997; *Hürriyet*, 4 Kasım 1997).

Özellikle Refah-DYP koalisyonu sırasında, Türk-İsrail ilişkilerindeki yakınlaşma, başta dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir olmak üzere TSK tarafından yürütülürken Yunanistan, Kıbrıs ve Kürt sorununa ilişkin politikaların ağırlıklı olarak askerler tarafından belirlendiği görüldü. Yine, Abdullah Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması süreci, Kara Kuvvetleri Komutanı Atilla Ateş'in Hatay'da yaptığı Suriye'yi uyaran sert bir konuşmayla ve ardından gelen güç kullanma tehdidiyle gerçekleşti.

Bu örneklerin dışında, Genelkurmay'ın, kurumsal olarak da, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bulunan dairelere paralel yapılar oluşturduğu görüldü. Örneğin, Genelkurmay Başkanlığında Yunanistan-Kıbrıs dairesi oluşturuldu, bunu İnsan Hakları ve diğer daireler izledi. Hatta, Genelkurmay bünyesinde iç politikada adı geçen "Batı Çalışma Grubu"nun yanında, daha önce Kürt sorununa ilişkin olarak kurulan "Doğu Çalışma Grubu," Kıbrıs için "Güven Çalışma Grubu" hatta dönemsel bir kriz olan S-300 füzeleri için de "Barbaros Çalışma Grubu" oluşturuldu (Bölügiray, s.150-51). AB'nin Helsinki zirvesinde Türkiye'nin aday ilan edilmesinden sonra Avrupa Birliği Çalışma Grubu kuruldu. Ayrıca, 1990'larda büyük önem kazanan "kara para" trafiğiyle ilgili olarak Maliye Bakanlığında ilgili bir birim bulunmasına rağmen, Genelkurmay kendi bünyesinde "Ekonomik ve Mali İzleme Merkezi"ni (EMİM) kurdu. Bu arada askerler, YÖK bünyesindeki Stratejik Araştırma ve Etütler Milli Komitesi (SAEMK) gibi, sivil kuruluşlarda oluşturulan araştırma birimlerinde de yönetici rol üstlendiler.

Silahlı Kuvvetler, dış politikayı da ilgilendiren iki önemli belgenin hazırlayıcısı sıfatıyla da bu alanda etkinlik sahibi oldu. Bunlardan biri, Genelkurmay Başkanlığı tarafından temel olarak TSK'nın savunma ihtiyaçlarına yönelik kurumsal, operasyonel ve lojistik ihtiyaçların belirlendiği ama bu arada ülkeye yönelik tehditlerin de ele alınarak ulusal güvenlik tanımının yapıldığı Milli Askeri Stratejik Konsept (MASK) adlı belgedir. Bu belge 1992'de gözden geçirilerek en büyük tehdit olarak bölücülük belirlenmiş, 1997'de ise irtica buna eklenmişti. Bu konudaki diğer önemli belge Milli Güvenlik Siyaset Belgesidir (MGSB). MASK temel alınarak MGK Genel Sekreterliği tarafından oluşturulan ama bu süreçte Dışişleri ve MİT'in de görüşlerinin alındığı bu belge aslında 1963'ten beri hazırlanmakta, her yıl Aralık ayında gözden geçirilmekte ve 5 yılda bir de yeni koşullara göre yenilenmektedir. Hazırlandıktan sonra Bakanlar Kurulunca onaylanan bu belgeye göre hiçbir yasa, yönetmelik ve uluslararası antlaşmanın buradaki hükümlere aykırı olamayacağı kabul edilmiştir. Kasım 1997'de basına sızan bu belgede yine en bü-

yük tehdit olarak irtica ve bölücülüğün ilk iki sırada yer aldığı, mafya-ülkücü ilişkisinin bunu takip ettiği, bir çatışma durumunda Suriye ile Yunanistan arasındaki işbirliğinin göz önüne alınması gerektiği belirtilirken, Orta Asya cumhuriyetleriyle ilişkilerin geliştirilmesi gibi hususlar da bulunuyordu.

Ocak 1997'de kurulan ve iç ve dış kriz durumlarında eşgüdümü sağlama amacı taşıdığı söylenen Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi de MGK Genel Sekreterliği binasına yerleştirilerek, hukuken başbakanlığa bağlı olsa da, fiilen bu kurumun denetimine bırakıldı.

Dolayısıyla 1990'larda askerler, temel görevleri olan kuvvet kullanma ya da kullanma tehdidinde bulunma işlevlerinin yanı sıra, belli konularda hem karar verici, hem de yürütücü işlevlerini yerine getirmeye başladılar.

Basın ve Kamuoyu. 1990'larda genelde iletişim alanında yaşanan gelişmeler ve özelde de özel televizyon kanallarının sayısındaki büyük artış kamuoyunun dış gelişmeler konusunda hem anında bilgi alabilmesini, hem de yapılan değerlendirme ve izlenen politikaları daha yakından takip edebilmesini kolaylaştırdı. Bu dönemde basın ve kamuoyu (ve özellikle İslamcı kamuoyu) Balkanlar ve Kafkasya'daki çatışma ve istikrarsızlıklarda Türk ve/veya Müslüman kökenlilerin baskı ve zaman zaman katliamlara uğramaları konusunda önemli bir baskı grubu olarak ortaya çıktı. 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında artık Azerbaycan, Bulgaristan, Bosna, Çin (Singyang bölgesi) ve Çeçenya'daki gelişmeler ve Öcalan'ın İtalya'da kalması gibi durumlar üzerine halk gösterilerde bulunabiliyor, bazen o ülke elçiliği önünde bildiri okuyarak tepkisini ortaya koyabiliyordu.

İş Dünyası. Dış politikadaki ağırlığını 1980'lerde hissettirmiş olan iş dünyası, bu dönemde daha geri plana itilmiş gibi görünse de ülkenin iç ve dış politikasındaki ağırlığını artırmak için girişimlerini "düşük profil" izleyerek sürdürdü ve ordunun karşısında alternatif iç ve dış politika önerileri getiren en önemli güç oldu.

Gerek TÜSİAD etrafında örgütlenmiş bir seçkinler kulübü görüntüsü veren İstanbul merkezli büyük iş çevreleri, gerekse orta ölçekli işadamlarını bünyesinde toplayan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) hem Türkiye'nin eğitim ve demokratikleşme gibi sorunları, hem de Kürt sorunu ve güncel dış politika gelişmeleriyle ilgili çeşitli açıklamalar yaparak ve raporlar hazırlatarak kendi bakış açılarını ve önerilerini ortaya koydular.

Tıpkı yüksek rütbeli askerlerin dış politika açıklamaları yapmaları gibi, işadamları da hassas sayılabilecek konularda bazı kesimlerin tepkilerini göze alarak görüşlerini açıklıyorlardı. Örneğin, Sakıp Sabancı Kürt sorununun çözümünde "Bask modeli"nin incelenmesi gerektiğini (*Milliyet*, 9 Ekim 1995), Rahmi Koç "Kıbrıs harekatının Türkiye'ye pahalıya mal olduğunu" (*Hürriyet*, 21 Mart 1997) ya da Yunanistan'la ilişkilerde Özal geleneğini sürdürerek "savaşı ticaretle yenmemiz gerektiğini" (Uzgel, 2004, s. 342) söylüyordu. Hatta, TÜSİAD'ın Ocak 1997'de (MGK'nın 28 Şubat kararından 1 ay önce) hazırlattığı "Türkiye'nin Demokratikleşme Perspektifleri" raporunda MGK'nin kaldırılması ve Genelkurmay Başkanlığının Başbakanlık yerine Milli Savunma Bakanlığına bağlanması gibi radikal öneriler yer alıyordu. Yine TÜSİAD tarafından 1998'de yayınlanan *Türkiye'de Yeni Bir Ekonomik ve Ticaret Diplomasi Stratejisine Doğru* adlı çalışmada "milli güvenlik" devletinden "ticaret" devleti modeline geçilmesi öneriliyordu (bkz. **Ticaret Devletinin Yükselişi ve Uluslararası İlişkiler** kutusu, s. 89).

Ticaret Devletinin Yükselişi ve Uluslararası İlişkiler

Ortaçağ'da Osmanlı İmparatorluğu gibi toprak kazanmak amacıyla savaşan devletlerin karşısındaki devlet türü, İtalyan kent devletleri ve özellikle de Venedik tarafından temsil edilen "Ticaret Devleti" modeliydi.

Uluslararası ilişkilerde bir alt-sistem sayılabilecek olan bu devletler, günümüzün büyük kapitalist devletlerinin bir prototipini oluşturuyor ve onların kimi davranışlarını anlayabilmenin ipuçlarını daha o günden veriyorlardı.

Kuzey İtalya kent devletlerinde özellikle deniz ticaretiyle zenginleşen oligarşiler (yani, azınlık yönetimleri) devlet gücünü sıkıca ellerinde tutmakta ve gerek savunma gerekse toprak fetihleri konusunu tamamen ticari bir açıdan (kâr/zarar analizi) düşünmekteydiler.

Bir kere, bu devletler savunma maliyetini en aza indirmek için biraraya gelmişlerdi. İkincisi, fethedecekleri toprakları mal trafiğinde önemli olacak alanlara yöneltmeye dikkat ediyorlardı. Üçüncüsü, bu fetihleri, verdikleri vergilerle tuttukları yabancı askerlere yaptırıyor, sonra ürettikleri silahları ve tüketim mallarını bunlara satarak, savunmaya harcadıkları paranın geri dönmesini sağlıyorlardı

İtalyan kent devletleri bu modeli yürütebilmek için her şeyden önce birtakım önkoşulları sağlamak zorundaydılar: 1) Karşılarındaki toprak için savaşan devletlerin amaçlarını öğrenerek onları denetlemek ve böylece savunma masraflarını en aza indirmek; 2) Çevrelerindeki pazar sisteminden ve diğer ülke yöneticilerinin davranışlarından sağlıklı haber alabilmek; 3) Uzun mesafeli ticaretin gerektirdiği enformasyonu tekel biçiminde ellerinde bulundurmak. İşte bu nedenlerle, diplomasinin geçici olarak uygulandığı ve önemsiz sayıldığı bir dönemde kalıcı, gelişmiş ve geniş bir diplomasi ağı kurdular (İstanbul'da ilk sürekli diplomatik misyonu Venedik'in oluşturması bu nedenledir). Değerin topraktan yaratıldığı Ortaçağ'da, geniş topraklara sahip olmaksızın zengin ve dolayısıyla güçlü olunabileceğini gösteren bu kent devletleri 16. Yüzyıldan sonra Avrupa siyasal düşüncesinde "güç" düşüncesinin yerini yavaş yavaş "bolluk" düşüncesine bırakmasına yol açacaklardır.

ABD'nin Soğuk Savaş'ın başında Marshall Planıyla geliştirdiği yarı-Keynezyen model buna çok benzemekteydi. ABD, müttefiklerine askerî yardım yaparak onların kendisi yerine veya kendi yanında savaşmalarını sağladı, sonra ürettiği silahları ve ürünleri bunlara satarak bu paranın ülkesine misliyle dönmesini garantiledi. Oysa, ticari düşünceyle hareket etmeyen SSCB, yaptığı askerî yardımları hibe olarak verdiği için masrafını çıkartamayıp zor duruma düşecektir.

Günümüzde Anglo-Sakson stratejik düşüncesinin bir boyutu olarak ortaya çıkan ticaret devleti kavramı, ticaret yapan devletlerin kılıçlarını kınlarına sokarak askerî rekabeti bırakacaklarını ve böylece uluslararası alanda barışın yerleşeceğini savunur.

1945'ten beri dünyada her iki sistem de varlığını sürdürmektedir. Aslında hiçbir ülke ne tam olarak toprak ve güç ne de tamamen ticaret devleti olabilir. Ama bir özelliği daha ağır basar. Uluslararası sistemde bu devletler birbirlerini tamamlarlar.

1990'lardan sonra devletlerin güçlü olma ölçütlerinde bir değişiklik yaşandı ve birçok küçük devlet yaratılarak bunların kendi başlarına bağımsız olma olanakları daraltıldı. Ticari bağlarla birbirlerine bağlanmak zorunda kalan devletlerin böylece ekonomik bölgesel birlikler kurmak zorunda kalacakları ve birbirleriyle savaşmaktan vazgeçecekleri düşünülmüştü. Uluslararası ticaretin gelişmesi ticaret devleti modelinin uluslararası sistemde daha başat bir rol oynamasını sağlayarak dünya barışının gelişmesine önemli katkıda bulunacaktı. Bununla birlikte, büyük devletlerin bu stratejisini eleştiren görüş, küçük devletler yaratmaktaki amacın onlara kolayca egemen olabilmek olduğunu belirtmektedir.

(H. Köni) (Kaynak: William McNeil, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society Since AD 1000*, Chicago, Chicago University Press, 1984, 3. Bölüm; Fernand Braudel, *The Wheels of Commerce*, New York, Harper and Row, 1982).

İşadamları yalnızca çeşitli öneriler ortaya atmakla yetinmeyip, daha 1980'lerde oluşturulmuş Türk-Amerikan, Türk-Yunan, Türk-Rus İş Konseyi gibi oluşumlarla da aktif girişimlerde bulunarak sorunların çözülmesi ya da ilişkilerin geliştirilmesi için, ekonomik ve ticari ilişkilerin dışına taşan siyasal girişimlerde bulunmaya başladılar. Örneğin, bireysel olarak Tarık Şara ve Rahmi Koç gibi önde gelen işadamları Yunan başbakanına Türkiye'ye davet edilmesi için girişimlerde bulunabileceklerini söylüyorlar ve "iş dünyasının diplomatları" gibi davranıyorlardı. Hatta TÜSİAD 1994'te bir "Dış İlişkiler Komisyonu" kurdu ve Bruxelles ve Washington gibi başkentlerde temsilcilikler açtı.

Aslında bu durum uluslararası gelişmelerle de uyum içindeydi. Ekonomik rekabet ve teknolojik yarış Soğuk Savaş sonrası dönemde daha da ağırlık kazanmış, artık büyük devletlerinin diplomatları ekonomik ve ticari konulara daha fazla ağırlık vermeye başlamışlardı ve bir tür "ekonomik diplomasi" kavramı oluşmaktaydı.

Türkiye, 1990'larda biri daha çok askerlerin temsil ettiği "ulusal güvenlik", diğeri iş dünyasının temsil ettiği "ticaret ve ekonomi" öncelikli iki bakış açısından ilkinin etkisi altında kaldı. Bunda da Türkiye'nin içinde bulunduğu iç (Güneydoğu'daki çatışma, siyasal İslam'ın yükselişi) ve dış (bölgesel çatışma ve istikrarsızlıklar) sorunlar ile genelde Batılı ülkelerle ilişkilerde yaşanan sorunların Sèvres'in yeniden gündeme getirilmesi çerçevesinde algılanması büyük rol oynadı.

Liderlik. 1990'ların siyasal istikrarsızlığı içinde Tansu Çiller'in kısa dışişleri bakanlığı döneminde bakanlıkla ilgili işleri geri plana itmesi, yine Murat Karayalçın'ın kısa bir süre görevde kalabilmesi, Erbakan'ın dış politikada geleneksel çizgiden sapmaya çalışması gibi durumlar yaşandı. Bu bağlamda 1993-2000 arasında cumhurbaşkanlığı görevini yürüten Demirel, başbakanlık dönemlerinin aksine dış politikada daha etkin bir görüntü verdi. Örneğin, başta Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev olmak üzere Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri liderleriyle kurduğu kişisel dostluklar, birçok Balkan, Orta Doğu ve Batı ülkesinin lideriyle geçmişten getirdiği ve 1990'larda geliştirdiği yakınlık ona bu konuda belli bir hareket alanı sağlamıştı. Ancak, Demirel'in bu etkinliği, Özal'ınkinden farklı olarak hükümet ya da ordunun politikalarının dışında ya da onları atlamaya ve devreden çıkarmaya değil, genelde alınan kararları desteklemeye yönelikti.

Türk dış politikasına yeni bir unsur olarak giren enerji ve boru hatları ihaleleri de 1990'larda sınırlı bir alanda da olsa dış politikanın oluşumu sürecine yeni kurumların dahil olmasını sağladı. Bu bağlamda, başta Enerji Bakanlığı olmak üzere BOTAŞ ve Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) özellikle boru hatlarının ihale ve proje aşamalarında ve Hazar petrolleri ve doğal gazının taşınmasıyla ilgili gelişmelerde etkili kurumlar olarak ortaya çıktılar. Hatta, bu kurumlar bazen kendi aralarında ve Dışişleri Bakanlığıyla yetki çatışmasına girdiler.

2) Türk Dış Politikasının Oluşturulmasında Hukuksal Durum

Türk dış politikasının oluşturulması ve yürütülmesi süreci anayasa ve yasalarla düzenlenmiştir. Dış politikanın oluşturulması sürecinin hukuksal boyutunda, bu

alandaki yetkili kurum ve organlar ile özellikle antlaşma yapma, onaylama ve savaş ilanıyla ilgili hukuksal düzenlemeler önem taşımaktadır.

Dış politikanın oluşturulmasından sorumlu organların başında hükümet ve Dışişleri Bakanlığı gelmektedir. Bunun yanında cumhurbaşkanı ve TBMM bu alandaki sorumlu organlardır.

Hükümet ve Dışişleri Bakanlığı. Ülkenin dış politikasını belirleyip yürüten ve alınan kararların siyasal-hukuksal sorumluluğunu üstlenen organ Anayasal olarak (md. 112/1) hükümettir. Hükümet izleyeceği dış politikada kendi siyasal çizgisi, parti ve hükümet programı çerçevesinde hareket etmekle birlikte, bu konuda aldığı kararların ve izlediği politikanın anayasaya ve rejime uygun olması gerektiği de açıktır.

Yürütmeyle ilgili olarak en önemli organ Dışişleri Bakanlığıdır. Bu bakanlığın görevleri 5 Haziran 1969 tarih ve 1173 sayılı "Milletlerarası Münasebetlerin Yürütülmesi ve Koordinasyonu," 8 Haziran 1984 tarihinde çıkarılan 206 sayılı "Dışişleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" ve son olarak 24 Haziran 1994 tarih ve 4009 sayılı "Dışişleri Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun" ile düzenlenmiştir. Bakanlığın yetki ve görevleri, madde 2/a'da "*Hükümetçe tespit edilecek esaslara göre dış politikayı uygulamak ve Türkiye Cumhuriyetinin yabancı devletler ve uluslararası kuruluşlarla ilişkilerini yürütmek*," 2/b'de "*Türkiye Cumhuriyeti dış politikasının tesbiti için hazırlık çalışmaları yapmak ve tekliflerde bulunmak, tesbit edilecek dış politikayı yürütmek ve koordine etmek*," 2/d'ye göre yabancı devletler ve örgütlerle görüşmeleri yürütmek, 2/e'ye göre diğer bakanlık ve kuruluşların faaliyetlerinin dış politikayla uyumlu olmasını sağlamak, 2/f'ye göre mali, iktisadi ve diğer teknik konulardaki görüşmelerin dış politikaya uyumlu olmasını gözetmek, gerekirse katılmak, 2/h'ye göre "*yabancı devletler ve milletlerarası kuruluşlar nezdinde temsil işlerini yetkili makam olarak yürütmek*," 2/i'ye göre "*Yabancı devletler ve milletlerarası kuruluşlardaki gelişmeleri ve bunlar arasındaki ilişkileri takip etmek*" olarak belirlenmiştir.

Cumhurbaşkanı. Cumhurbaşkanının dış politikayla ilgili yetkileri daha çok biçimsel nitelikli olup, bunlar antlaşmaların onaylanması ve savaş ilanıyla ilgilidir.

Anayasanın 104. Maddesine göre cumhurbaşkanı uluslararası antlaşmaları onaylamak ve yayımlamak yetkisine sahiptir. Fakat cumhurbaşkanının bu yetkiyi kullanabilmesi için TBMM'nin bir "uygun bulma yasası" çıkarması gerekir. Biçimsel yetkiler arasında "*yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Türkiye Cumhuriyetine gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek*" bulunmaktadır.

Cumhurbaşkanının bir diğer yetkisi yine 92. ve 104. Maddede belirtilen Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verme yetkisidir. 104. Maddede cumhurbaşkanının görev ve yetkileri sayılırken "*Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin başkomutanlığını temsil etmek, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar vermek*" ifadesi yer alırken, 92. Maddede "*Türkiye Büyük Millet Meclisi tatilde veya ara vermede iken ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve bu sebeple silahlı kuvvet kullanılmasına derhal karar verilmesinin kaçınılmaz olması halinde Cumhurbaşkanı da, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar verebilir*" denerek bu konudaki sınırlama da belirlenmiştir.

TBMM. Meclis'in dış politikanın oluşturulması sürecindeki yeri antlaşmaların onaylanması, savaş ilanı ve kuvvet kullanına, bütçe görüşmeleri ve Dışişleri Komisyonunun faaliyetleri etrafında şekillenmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, TBMM uluslararası antlaşmalar imzalandıktan sonra bir uygun bulma yasası çıkarmaktadır. Fakat anayasanın 90/a maddesine göre "*Ekonomik, ticari veya teknik ilişkileri düzenleyen ve süresi bir yılı aşmayan andlaşmalar Devlet maliyesi bakımından bir yüklenme getirmemek, kişi hallerine ve Türklerin yabancı memleketlerdeki mülkiyet haklarına dokunmamak şartıyla, yayımlanma ile yürürlüğe konabilir.*" Anayasanın 90/3. Maddesinde ise şu istisnalar getirilmiştir: "*Milletlerarası bir andlaşmaya dayanan uygulama andlaşmaları ile kanunun verdiği yetkiye dayanılarak yapılan ekonomik, ticari, teknik veya idari andlaşmaların Türkiye Büyük Millet Meclisince uygun bulması zorunluluğu yoktur; ancak, bu fıkraya göre yapılan ekonomik, ticari veya özel kişilerin haklarını ilgilendiren andlaşmalar, yayımlanmadan yürürlüğe konulamaz.*" Uygun bulma yasa tasarısını hazırlama görevi 244 sayılı yasaya göre Dışişleri Bakanlığına aittir. Tasarı Meclis'ten bütün olarak yani bir değişiklik yapılmaksızın geçer (Tanör, s. 324-26).

Anayasanın 87. Maddesi Meclis'in görev ve yetkileri arasında savaş ilanına karar vermeyi de saymaktadır. 92. Maddede ise "*Milletlerarası hukukun meşru saydığı hallerde savaş hali ilanına ve Türkiye'nin taraf olduğu Milletlerarası andlaşmaların veya Milletlerarası nezaket kurallarının gerektirdiği haller dışında, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiyede bulunmasına izin verme yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisinindir*" denmektedir. Görüldüğü gibi, burada "savaş hali ilanı"ndan söz edilmektedir ki bu da 1983'teki bir yasayla savaş ilan edilmesi durumunda "hak ve özgürlüklerin kısmen ya da tamamen sınırlandırılması" olarak tanımlanmıştır.

Antlaşmaların onaylanmasının yanında, hükümetlerin Meclis'i dış politika gelişmeleri konusunda bilgilendirmesi ve daha az rastlansa da bu konuda genel görüşme açılması Meclis'in dış politika konusundaki faaliyetleri arasındadır. Asıl önemlisi ise, Meclis'teki Dışişleri Komisyonu ile Bütçe Komisyonunda dış politika konularının tartışılmasıdır. Dışişleri Komisyonu antlaşma metinlerini inceleme ve teknik konular üzerinde yoğunlaşırken, Bütçe Komisyonundaki tartışmalar genelde daha sert geçmekte, hükümetler bazen dışişleri bakanları aracılığıyla izlenen dış politikayı savunmakta, yöneltilen eleştirileri yanıtlamaktadır. Özellikle Dışişleri Komisyonu 1990'larda artık dış politikayla ilgili gelişmeleri daha yakından takip etmekte ve dış politika konusunda hükümetten ve bakanlıktan daha fazla bilgi istemektedir.

İLHAN UZGEL

KAYNAKÇA (TDP'nin Oluşturulması)

Aras, Tevfik Rüştü, *Görüşlerim*, Semih Lütfi Kitabevi, t.y.; Barlas, Mehmet, *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul, Sabah Kitapları, 1994; Bayur, Hikmet, "Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa İle İlgili Bazı Görüş ve Davranışları," *Belleten*, c.20, sayı 80 (Ekim 1956), s.659-699; Bölügiray, Nevzat, *28 Şubat ve İrtica*, İstanbul, Milliyet, 1998; *Devletin Kavram ve Kapsamı*, Ankara, MGK Genel Sekreterliği, 1990; Ecevit, Bülent, *Türkiye'nin Uluslararası İlişkileri 79*, CHP Genel Kurulunda Yapılan Konuşma, Ankara, 1979; Erkin, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar*, Ankara, TTK,1980; Fırat, Melek, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1997; Girgin, Kemal, *Os-*

nanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz, Ankara, TTK, 1994; Günver, Semih, *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü*, Ankara, Bilgi, 1985; Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, İstanbul, Hil Yayınları, 1996; Işık, Hasan Esat, "Atatürk, Uluslararası Düzen ve İlişkiler," *Uluslararası Atatürk Konferansı*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1981; Özcan, Gencer, "Türkiye'de Siyasal Rejim ve Dış politika: 1983-1993," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, Der, 1994, s. 293-315; Özcan, Gencer, "Doksanlarda Ulusal Güvenlik ve Dış politikasında Askerî Yapının Artan Etkisi," *En Uzun Onyıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, der., Gencer Özcan ve Şule Kut, İstanbul, Boyut Yayınları, 1998, s. 67-100; Sezer, Duygu, *Kamuoyu ve Dış Politika*, Ankara, SBF, 1972; Soysal, Mümtaz, *Parlamento ve Dış Politika*, Ankara, SBF, 1964; Şimşir, Bilal, *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996; Tanör, Bülent, "Türkiye'de Dış İlişkilerin İç Hukuk Rejimi," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, Der, 1994, s. 317-332; Uzgel, İlhan, "Türk Dış Politikasında Sivilleşme ve Demokratikleşme Sorunları: Körfez Savaşı Örneği," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 53, no. 1-4 (Ocak-Aralık 1998), s. 307-326; Uzgel, İlhan, Ulusal Çıkar ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü, 1983-91, Ankara, İmge Y., 2004; Yavuzalp, Ercüment, *Liderlerimiz ve Dış Politika*, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1996; Yavuzalp, Ercüment, *Menderes'le Anılar*, İstanbul, Bilgi, 1991.

1919-1923

Kurtuluş Yılları

25 Eylül 1919, Erzurum. General Harbord'u
ziyareti. Pankartta "Wilson Prensipleri Mad
12" yazıyor.

(Ç. Erhan tarafınd
ABD National Archives'dan çekilmiş

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

Devlet Başkanları	Hükümetler	Dışişleri Bakanları	Dışişleri Genel Sekr.
Padişah VI. Mehmet (Vahideddin) (İstanbul'da) (03 Temmuz 1918- 01 Kasım 1922)	Ahmet İzzet Paşa [Furgaç] Hükümeti (14 Ekim 1918 – 11 Kasım 1918)	Ahmet Nâbi Bey (14 Ekim 1918 – 11 Kasım 1918)	?
	Ahmet Tevfik Paşa [Okday] Hükümeti (12 Kasım 1918 - 03 Mart 1919)	Mustafa Reşit Paşa (12 Kasım 1918 – 23 Şubat 1919)	
		Yusuf Franko Paşa (24 Şubat 1919 – 03 Mart 1919)	
	Damat Mehmet Ferit Paşa Hükümeti (04 Mart 1919 - 02 Ekim 1919)	Damat M. Ferit Paşa (04 Mart 1919 – 02 Ekim 1919)	
	Ali Rıza Paşa Hükümeti (03 Ekim 1919 - 07 Mart 1920)	M. Reşit Paşa (03 Ekim 1919 – 08 Şubat 1920)	
	Salih Hulusi Paşa Hükümeti (08 Mart 1920 - 04 Nisan 1920)	Abdüllatif Safâ Bey (09 Şubat 1920 – 04 Nisan 1920)	
	Damat M. Ferit Paşa Hükümeti (05 Nisan 1920 - 17 Ekim 1920)	Damat M. Ferit Paşa (05 Nisan 1920 – 17 Ekim 1920)	
	A. Tevfik Paşa [Okday] Hükümeti (18 Ekim 1920 - 04 Kasım 1922)	A. Safâ Bey (18 Ekim 1920 – 13 Haziran 1921)	

<table>
<tr><td></td><td></td><td>A. İzzet Paşa [Furgaç]
(14 Haziran 1921 –
04 Kasım 1922)</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="6">TBMM Reisi
Mustafa Kemal
Paşa [Atatürk]
(Ankara'da)
(24 Nisan
1920
–
29 Ekim
1923)</td><td>Muvakkat İcra Encümeni
Reis: M. Kemal Paşa [Atatürk]
(25 Nisan 1920 – 02 Mayıs 1920)</td><td rowspan="2">Bekir Sami Bey
(25 Nisan 1920 -
12 Mayıs 1921)</td><td rowspan="5">Suat Bey
[Davaz]
(25 Nisan 1920
03 Eylül 1923)</td></tr>
<tr><td>I. İcra Vekilleri Heyeti
Başvekil: Mustafa Fevzi Paşa [Çakmak]
(03 Mayıs 1920 – 23 Ocak 1921)</td></tr>
<tr><td>II. İcra Vekilleri Heyeti
Başvekil: M. Fevzi Paşa [Çakmak]
(24 Ocak 1921 – 18 Mayıs 1921)</td></tr>
<tr><td>III. İcra Vekilleri Heyeti
Başvekil: M. Fevzi Paşa [Çakmak]
(19 Mayıs 1921 – 09 Temmuz 1922)</td><td rowspan="2">Yusuf Kemal Bey
[Tengirşenk]
(16 Mayıs 1921 –
25 Ekim 1922)</td></tr>
<tr><td>IV. İcra Vekilleri Heyeti
Başvekil: Hüseyin Rauf Bey [Orbay]
(12 Temmuz 1922 – 04 Ağustos 1923)</td></tr>
<tr><td>V. İcra Vekilleri Heyeti
Başvekil: Ali Fethi Bey [Okyar]
(14 Ağustos 1923 – 29 Ekim 1923)</td><td>Mustafa İsmet Paşa
[İnönü]
(26 Ekim 1922
22 Kasım 1924)</td><td>Tevfik Kamil Bey
[Koperler]
(04 Eylül 1923-
27 Şubat 1926)</td></tr>
</table>

(Tablo: Atay Akdevelioğlu) (Kaynaklar: Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. I ve II, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992; Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-38*, ikinci basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988; Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali, 1839-22*, İstanbul, İsis, 1999; Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 4 Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

Hemen aşağıda "İç Ortam ve Dinamikler"de göreceğimiz gibi, Kurtuluş Savaşı başlarken Anadolu'nun hali haraptı; ama Osmanlı'ya Sèvres'i kabul ettiren Müttefiklerin de Anadolu'yu savaş sonunda daha fazla sıkıştıracak durumları yoktu.

Bir kere, bu ülkeler (İngiltere, Fransa, İtalya) kendi içlerinde sorunluydular. İngiltere bir yandan Hindistan, Mısır ve özellikle de İrlanda'daki bağımsızlık hareketleri (Lausanne konferansında Dr. Rıza Nur'un İngiltere'ye İrlanda'yı anımsatması üzerine, İrlanda milliyetçileri kendisine teşekkür telgrafı çekeceklerdir- R.Nur, cilt 3, s.1063) ve Orta Doğu'da Araplara verdiği bağımsızlık sözleri nedeniyle zorlanırken, bir yandan da ülkesindeki işçi hareketleriyle uğraşıyordu. Üstelik; Yunanis-

tan'ı tam destekleyen Başbakan Lloyd George ile, Anadolu'da geniş topraklar almasına izin verilecek bir Yunanistan'ın barışı olanaksızlaştıracağına inanan Dışişleri Bakanı George Curzon arasında ciddi strateji farkı bulunuyor, Savaş Bakanı Winston Churchill ise dost bir Türkiye'nin Bolşeviklere karşı kalkan olarak görülmesi gerektiğini düşünüyordu (Hale, s.49). Fransa gerek Katolik gerek komünist eğilimli sendikaların eylemleriyle ve genel grevle uğraşmaktaydı. İtalya'da iktidar, 28 Ekim 1922'de Kara Gömleklilerin Roma'ya yürüyüşü sonunda ülkeye el koyacak olan Faşistlerle meşguldü.

İkincisi, Müttefikler kendi aralarında kavgalıydı. İngiltere'nin 1916 ve 17'de Fransa ve İtalya'ya söz verdiği bu toprakları kendine mal etmesi bu iki ülkenin yabancılaşmasına yol açmıştı. İtalya Adriyatik'te ve Antalya'da İngiltere'ye danışmadan hareket ediyor, İngiltere İtalya'ya söz verilmiş İzmir bölgesine Yunanistan'ı çıkartarak İtalya'yı cezalandırıyor, Fransa bir yandan Almanya'yı mümkün olduğunca sıkı bağlarla bağlamak isteyişine İngiltere'nin engel olmasından rahatsızlık duyuyor, diğer yandan da kendisine söz verilmiş Musul'dan sonra bir de Antep'in Aralık 1918'de İngiliz işgaline uğramasına büyük tepki gösteriyordu. Sonunda Fransa ve İtalya Anadolu'da imtiyaz sözleşmeleri (bkz. **İmtiyazlara Giden Yol** kutusu, s. 117) yapmaktan başka bir amaç izlemez duruma geldiler ve İngiltere'yi Ankara karşısında yalnız bıraktılar. Bu durumda, Anadolu'da ilerleyen Yunanistan kendi başına kalacaktır.

24 Eylül 1919, Erzincan adliyesi.

General Harbord'un ziyareti. Pankartta Fransızca olarak "Yaşasın Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi" yazıyor.

(Ç. Erhan tarafından *ABD National Archives*'dan çekilmiştir).

Üçüncüsü, her üçünde de savaş aleyhtarlığı genel atmosferi oluşturmaktaydı; savaştan bıkmış kamuoyu ne için yürütüldüğünü anlamadığı Anadolu harekatı için hiçbir heves duymuyordu. Fransız Mareşali Foch, Türkleri zorlamak için 21 tümen gerektiğini ve bunun sağlanamayacağını söylüyordu. Askerlere "savaşları bitirecek savaş"ı kazandıkları söylenmişti ve herkes artık terhis bekliyordu (Hale, s.48).

Dördüncüsü, Sèvres'de Sovyetler hiç hesaba katılmamıştı. Oysa Bolşevikler 1920 sonunda Rusya'ya egemen olmuşlardı; kendilerini hem asker yollayarak, hem iç savaşı körükleyerek, hem de ambargo uygulayarak beşikte yok etmeye çalışan Müttefiklerin baskısına karşı nefes alacak pencere arıyorlardı. Bu sırada Lenin-Roy tartışmasını (bkz. Lenin-Roy Tartışması kutusu, s. 159) Lenin'in kazanması, Ankara'ya Sovyet yardımının kapılarını teorik olarak da açmış oldu.

Uluslararası ortam bakımından bir diğer çok önemli husus, ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın 1919'da ortaya attığı 14 Madde oldu. Bu belge (bkz. Wilson'ın 14 Maddesi kutusu, s. 100), gizli diplomasiyi önlemek istemesi kadar, self determinasyon ve milliyetler ilkesini ileri sürmesi açısından da, sömürge imparatorluğu sahibi İngiltere ve Fransa'yı rahatsız etmişti. Bu ilkeler ve özellikle 12. Madde Ankara tarafından bağımsızlık gerekçesi olarak kullanılacak ve General Harbord Ana-

Wilson'ın 14 Maddesi

Birinci Dünya Savaşı sürerken, ABD Başkanı Wilson, 8 Ocak 1918'de Kongre'de okuduğu bir bildiride, barış koşullarıyla ilgili önerilerini 14 maddede özetledi. Konumuz açısından önemli olanları aynen, diğerleri özetle olmak üzere, bu maddeler şöyledir:

1) Gizli diplomasi terk edilmelidir; 2) Denizlerde mutlak serbestlik sağlanmalıdır; 3) Uluslararası ekonomik engeller kaldırılmalıdır; 4) Karşılıklı güvence verilerek ordular en aza indirilmelidir; 5) *"Sömürgelerin bütün talepleri serbest, açık görüşlü ve tümüyle tarafsız bir yaklaşımla ele alınmalı, bu tür egemenlik sorunlarının çözümünde ilgili halkların çıkarlarıyla egemenliği tartışılan devletin adil taleplerinin eşit ağırlık taşıması ilkesine kesinlikle uyulmalıdır"*. 6) Yabancı askerler Rusya'dan çekilmeli, bu ülke kendi gelişimini ve politikalarını özgürce belirleyebilmeli, özgür uluslar topluluğuna olduğu gibi kabul edilmeli, kendisine gereken yardım sağlanmalıdır; 7) Yabancı askerler Belçika'dan çekilmeli, bu ülke egemenliğine kavuşmalıdır; 8) Fransız toprakları özgürlüğe kavuşmalı ve Alsace-Lorraine bu ülkeye iade edilmelidir; 9) İtalya'nın sınırları ulusal sınırlar temelinde yeniden çizilmelidir; 10) Avusturya-Macaristan halklarına özerk gelişme olanağı tanınmalıdır; 11) Yabancı askerler Romanya, Sırbistan ve Karadağ'dan çekilmeli, Sırbistan denize çıkabilmeli, Balkan devletlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğü için uluslararası güvenceler verilmelidir; 12) *"Bugünkü Osmanlı Devletindeki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Osmanlı yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgürce geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır"*; 13) Polonya bağımsız olmalı, uluslararası güvenceye alınmalı, denize çıkabilmelidir; 14) Bütün ulusları içine alan bir birlik oluşturulmalıdır. ("On Dört Madde", *AnaBritannica*).

Zamanı için ilerici olan, bu nedenle de İngiltere ve Fransa'nın sömürge çıkarlarıyla bağdaşmayan bu fikirlerde, uluslararası ilişkiler profesörü Wilson'un idealizminin yanı sıra, sömürgecilerin yerini almak için hazırlanan bir ABD'nin "realizmini" de görmek mümkündür: Sömürgelikten veya bağımlılıktan kurtulacak olan halklar ve ülkeler, "uluslararası serbest ticaret" için pazarı genişleteceklerdir.

(B. Oran)

dolu'ya geldiğinde, M. Kemal'in astırdığı pankartlarda 12. Maddeyi okuyacaktır.

Kıtasal değil de bölgesel olarak düşünüldüğünde, en önemli dış unsur, petrol değeri gittikçe ortaya çıkan Orta Doğu'nun İngiltere tarafından kimselere bırakılmamak istendiği gerçeğidir. Bu amaçla Sykes-Picot'yu değiştirerek Fransa'yı bile küstürmeyi göze alan İngiltere, Ankara politikasını da Musul'un gölgesinde düzenleyecektir. Nitekim, Yunanistan'ı Anadolu'ya sırf Türkleri meşgul etmek için çıkardığına ilişkin, ihmal edilemeyecek önemde yorumlar mevcuttur. (Buna karşılık, taktikçi M. Kemal de İngilizleri taciz etmek için kuzey Irak'daki Revanduz'a "Özdemir Bey" kumandasında bir Türk birliği yollamış, beklenenin de ötesinde başarı sağlayarak 12 Ağustos 1922'de Süleymaniye yolunu açan bu birlik ancak Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF) uçaklarıyla durdurulabilmiştir). İngiltere'nin Irak Kralı Faysal I'le imzaladığı manda antlaşmasının (10 Ekim 1922) Mudanya bırakışmasıyla (11 Ekim 1922) çakışmasını rastlantı saymak güçtür (Picard, vd., s. 29-30).

II) İç Ortam ve Dinamikler

1919 yılında Kurtuluş Savaşı başladığında, böyle bir mücadele için maddi olanaklar sıfıra yakındı. Ülkede ilkel sanayi ve ticaret adına ne varsa, işgal altındaki birkaç kıyı kentinde toplanmıştı. Ankara-Eskişehir arası trenle 22 saatti. Ülkede çivi bile üretilmiyor, mevcut çiviler düzeltilerek kullanılıyor, eğer bir biçimde kablo tel bulunabilirse kesilip ve başları yassıltılıp çivi haline getiriliyordu.

Bu ekonomik durumun yanı sıra, çok cepheli bir savaşın hüküm sürdüğü Anadolu'da durmadan isyanlar çıkıyor, bunlarla baş edemeyen Ankara, kendisine yakın çetelerin yardımını istemek zorunda kalıyordu. Bu arada, Anadolu'nun köylü bünyesi İstanbul'da şeyhülislamın Kurtuluş Savaşını mahkum eden fetvalarından çok olumsuz etkilendiği için, M. Kemal [Atatürk] Anadolu'daki müftülerden karşı-fetva alarak direnmeye çalışmakta, mücadelenin Halife-Sultan'ı ve İslam'ı kurtarmak için yapıldığını ilan etmekteydi.

Bütün bunlardan önemlisi, Anadolu köylüsü en azından 1911'den beri durmadan savaşıyordu; tükenmişti ve savaştan usanmıştı. Üstelik, Anadolu bir ekonomik pazar oluşturamadığı için (buğday bile Konya yerine Kırım'dan gelmekteydi; Karadenizliler bunun için pastacı ve fırıncıdırlar), yaratılması ancak böyle bir pazar tarafından mümkün olabilecek ortak ulusal duygu çok zayıftı. Dolayısıyla, askerden kaçmayanlar bile, S. Selek'in Anadolu İhtilali'nde anlattığına göre (s.120), en ufak çarpışmadan sonra "zafer kazanıldı, artık yapacak iş kalmadı" diye köylerine dağılmaktaydılar. İstiklal Mahkemelerinin savaş içindeki kuruluş nedeni, esas olarak asker kaçaklarını caydırmaktı; halk isyanlara, Kurtuluş Savaşına katıldığından daha istekli katılıyordu (Selek, s.65).

Eşrafa gelince, onun ulusal değil yerel bilinci söz konusuydu. İttihatçı askerlerin yardımıyla kurduğu "redd-i ilhak" ve benzeri dernekler "mahallî halas"a (yerel kurtuluş) yönelikti. Makro düşünemiyor, M. Kemal'in temsil ettiği aydınlar gibi ulusal bir vizyonu ve buna ulaşmayı sağlayacak yönetsel becerileri (ör. telgraftan yararlanmak) bulunmuyordu. Aslında bu durum aydınların elini rahatlatacak, on-

Ermeni Tehciri

Ermeni Tehciri konusunda günümüzde üç büyük tartışma vardır. Bunlardan birincisi, Osmanlı Devletinin çok sayıda Ermeni'nin ölümünden sorumlu olup olmadığıdır. "Sorumludur" diyenler, bunun devlet tarafından Ermenileri ortadan kaldırmak için planlı biçimde düzenlendiğini ileri sürerler. "Sorumlu değildir" diyenlere göreyse, Ermeni Tehciri, özel bir atmosferde (1914-15 kışındaki Sarıkamış felaketi, Mart 1915 Çanakkale savunması, 1915 Van Ermeni ayaklanması, milliyetçi Ermeni çetelerinin Rus ordularına yardım etmesi; ve bütün bunların İmparatorluğun dağılmasını simgelediği psikolojisi) gerçekleşmiş olmakla birlikte, ne Meclis-i Mebusan'a (zaten 1 Mart 1915'te kapatılmıştı) ne de hükümete mal edilebilir. Doğrudan doğruya, Balkanlarda ve Orta Doğu'da Osmanlı'ya yer kalmadığını düşünerek İmparatorluğu Orta Asya Türklüğüyle birleştirerek kurtarmak isteyen ve bu ülküyü gerçekleştirmek için hükümete bile haber vermeden dünya savaşına girmiş olan İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumisi içindeki bir çekirdeğin eseridir.

Hazırlıkları hükümete haber vermeden yapılan Tehcir, bir yasaya dayanır. İttihat ve Terakki hükümeti 24 Nisan 1915'de çıkardığı bir kararnameyle Ermeni liderlerini tutuklayarak örgütlerini kapatmış, ardından da 27 Mayısta üç maddelik bir "Geçici Tehcir Yasası" çıkarmıştır. Bu yasada "Ermeni" sözcüğü geçmez (Madde 1: "[Ordu] *halk tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleketin savunmasını ve güvenliğini korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma, silahla saldırı ve mukavemet görürse hemen askerî kuvvet ile şiddetli bir biçimde cezalandırmaya ve saldırıyı yok etmeye yetkili ve mecburdur*"; Madde 2: "[Ordu] *askerî kurallara aykırı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca başka yerlere gönderebilir ve yerleştirebilirler*"; Madde 3: *"Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir*"). Sorun, yine söz konusu çekirdeğin yönetimindeki gizli örgüt Teşkilat-ı Mahsusa'nın Anadolu'da özellikle Dr. Bahaettin Şakir yönetiminde yaptığı tehcir uygulamalarından çıkmıştır.

Bu nedenle, eğer olağan devlet mekanizması tarafından planlansaydı ve yönetilseydi büyük ölçüde tekdüzelik gösterecek olan yasa uygulaması, bu çekirdeğin etkili olması veya olamamasına göre bölgeden bölgeye ve kişiden kişiye büyük farklılıklar göstermiştir. Örneğin kimi yerlerde iki saat, kimi yerlerde on beş gün önceden tebligat yapılmıştır. Kimi yerlerde Ermenilerin mallarını satarak hazırlık yapmalarına izin verilmiştir, kimi yerlerde verilmemiştir. Kimi yerlerde Ermenilerin Müslümanlığı kabul ederek (ihtida) tehcirden kurtulmalarına olanak tanınmıştır, kimi yerlerde tanınmamıştır. Kimi yerlerde sürülen Ermenileri jandarma halka karşı korumuştur, kimi yerde onları halk bizzat korumuş ve idam tehdidine rağmen evinde saklamıştır. Kimi vilayetlerde, örneğin Vali Rahmi Bey'in engellediği İzmir'de ve (Ermeni liderleri dışında) İstanbul'da tehcir uygulaması yapılmamıştır.

Ermeni tehciri konusundaki ikinci büyük tartışma, soykırım amacının olup olmadığı üzerinedir. "Vardır" diyenler tehcirin İttihat ve Terakki'nin Türkleştirme politikasının bir parçası (yani, ideolojik) olduğunu, yalnızca doğudaki ve savaş alanlarındaki değil bütün Anadolu'daki ve hatta Trakya'daki Ermenilere uygulandığını, yalnız erkeklerin değil kadın ve çocukların da sürüldüğünü, yolda sürekli olarak infazların yapıldığını, bütün Anadolu'yu Mezopotamya'ya dek yürüyerek geçmenin özellikle yaşlılar ve çocuklar için zaten ölüm anlamına geldiğini, bu işin planlı ve sistematik olduğunu ileri sürerler.

"Yoktur" diyenler ise, bunun, doğuda isyan ederek savaş içinde orduyu arkadan vuran Ermenilerin zarar veremeyecekleri yerlere doğru bir yer değiştirmesi operasyonu olduğunu; planlı, programlı ve ideolojik bağlamlı olmadığını; nitekim yalnızca Rusya etkisindeki Gregoryen Ermenilerin sürüldüğünü; savaş içinde tren tahsisinin olanaksızlığını; ölümlerin o koşullarda salgın hastalıktan ileri geldiğini ve öldürmelerin istisnai olduğunu; savaş

içindeki bu zorunlu önlemin bir soykırımla hiç ilgisi bulunmadığını; asıl öldürülenlerin Müslümanlar olduğunu; nitekim savaşta 1,5-2 milyon Müslüman'ın hayatını kaybettiğini belirtirler.

Üçüncü büyük tartışma, Tehcir'de ölenlerin sayısı konusundadır. Savaş sonunda Anadolu Ermenilerinden hayatta kalanlar noktasında iki taraf arasında bir fikir birliği olduğu söylenebilir: 1.000.000. Tartışma, savaş öncesindeki Anadolu Ermeni nüfusu üzerindedir, çünkü ölen Ermenilerin sayısını verecek olan budur. Burada Türk kaynakları 1.300.000 rakamını verirken, Ermeni kaynakları 2.500.000 üzerinde ısrar etmekte, yabancı kaynaklar ise 1.500.000 ilâ 1.800.000 arasında durmaktadırlar. Sonuçta bir taraf 300.000 rakamına, diğer taraf 1.500.000 rakamına ulaşmaktadır. Diğer yandan, Sèvres antlaşması yapılmadan hemen önce Müttefiklerin Osmanlı devletine gönderdikleri ültimatomda 1915-19 döneminde ölen Ermenilerin sayısı 800.000 olarak verilmiştir (bkz. s. 123).

Bu üç tartışmanın sonucu ne olursa olsun, Türk-Ermeni çatışmasının iki taraf için de üzücü anılarının bugüne etkisi çok olumsuz olacaktır. 1990'larda Ermeni diasporası "soykırım"dan başka hiçbir şey dinlemek istemeyerek, Türk tarafı da olayı kendi içinde bile tartışmayarak ve yok sayarak diyalogu koparacaktır. Bundan hem uluslararası alanda durmadan sıkıştırılan Türkiye; hem ekonomik bakımdan İran'a, askerî bakımdan da Rusya'ya muhtaç olan Ermenistan Cumhuriyeti; hem de birincisini vatan ikincisini anavatan sayan Türkiye Ermenileri büyük zarar görecektir. Olaydan yararlanan yalnızca diaspora ve onun yaşadığı üçüncü ülkeler olacaktır. Çünkü bunlardan birincisi soykırım iddialarına o ülkelerde asimile olmalarını önleyecek bir "milli dava" olarak sarılacak; ikincisi ise bunları hem Ermeni kökenli oyları toplamak, hem Türkiye'yi sıkıştırmak, hem de Ermeni tasarılarını meclislerinden geçirmemek karşılığında Türkiye'den ihale koparmak amacıyla kullanacaktır.

(B. Oran)

lara Kurtuluş Savaşı ve sonrasında bir "iç göreli özerklik" sağlayacaktır (bkz. **Devletin İç ve Dış Göreli Özerkliği** kutusu, s. 40).

Böylesine zor bir durumda Ankara'nın bağımsızlık için savaşabilmesi, irade gücünün yanı sıra, 2 önemli olayın kamçılayıcı etkisi sayesinde mümkün oldu: 1) İzmir'in Mayıs 1919'da Yunanistan tarafından işgali; 2) 1920 Sèvres'in doğuda bir Ermenistan kurması.

İzmir, yalnızca Batı Anadolu'nun değil, tüm Anadolu'nun ihracatını yapan limandı; tıkanması büyük felaket olurdu. Ayrıca, dini farklı işgalci "eski teba" Yunanlıydı ve bölge Rumları bu olaydan sonra eşrafı korkutacak gösterilere başlamışlardı. Daha da ötesi, İstanbul'da padişahın bu işgale tepki göstermemesi halkın gözünü açmıştı. Bu durumda M. Kemal'in din adamlarına ve onların tesirindeki halka etki yapabilmesi mümkün oldu. Padişah tutsaktı; onun yerine hareket etmek lazımdı. M. Kemal Kurtuluş Savaşı boyunca hep "kurtuluş"tan bahsedecek; "kuruluş"tan (ileride yapacağı ulusal reformlardan) hiç söz açmayacaktır (bu iki terim, Bülent Tanör'den alınmıştır). Kurtuluş Savaşının kazanılması, onun ince bir taktikle yürüttüğü ve sonunda, eşrafla olanı hariç, hepsini zamanı gelince birer birer bozacağı iç "koalisyon"ların (İslam, komünistler, alternatif askerî liderler, İttihatçılar, eşraf, Kürtler, Çerkezler, vb.) sonucudur.

Ermenistan konusu Kurtuluş Savaşı açısından belki daha da önemli oldu. Bir defa, Ruslara yakın bir Ermenistan'ın kurulacak ve Karadeniz'e ulaşacak olması başlı başına bir tepki yaratıyordu.

İkincisi, 1915 Tehciriyle (bkz. Ermeni **Tehciri** kutusu, s. 102-103) Anadolu'dan çıkarılan Ermenilerin malları yerel eşraf tarafından paylaşılmıştı; bu malları geri vermek istemiyorlardı (Sèvres'in özellikle 144. Maddesi çok ayrıntılı olarak bu malların geri verilmesini düzenliyordu). Nitekim, daha önce 17 Aralık 1918-Eylül 1919 arası İngiliz işgali yaşadığı halde sorun çıkmayan Antep'te 5 Kasım 1919'da başlayan Fransız işgaline "Antep Savunması" diye anılan büyük bir direnişin başlaması, Fransızların burayı işgalde Ermeni birlikleri kullanmalarındandı.

Üçüncüsü, Ermeni Tehcirine adı karışmış olan İttihatçılar İstanbul'dan kaçarak Anadolu direnişine katıldılar.

Dördüncüsü ve en önemlisi, Ermenistan olasılığı Kürtleri çok endişelendirmişti. Evvela, Kürt aşiret reisleri Ermeni mallarına el koymuşlardı. Sonra, hem iki halk arasında en azından 1890 Hamidiye Alaylarından (bkz. **Millet-i Sadıka'dan ASALA'ya ve Ermeni Tasarılarına** kutusu, cilt II) beri kan vardı, hem de Kürt seçkinleri Sèvres'in 62-64. Maddeleriyle kendilerine getirilen olanakların Ermenistan yüzünden kısıtlanacağını görüyorlardı: 62. Maddede tanımlanan özerk Kürdistan "Ermenistan'ın güney sınırının güneyi"nden başlıyordu. Yani, Van hariç Doğu Anadolu'nun her vilayetinde Ermenilerden daha kalabalık olan Kürtlerin önemli bir bölümü, artık, yüzyıllardır kendi vasalleri (astları) olagelen Hıristiyanların, Ermenilerin yönetiminde yaşayacaklardı. Üstelik, bu Ermenistan ne kadar geniş olursa, ileride bağımsızlığa dönüşebilecek olan kendi özerk bölgeleri o kadar daralacaktı. Bu, Halife-Sultan ortak paydasında birleştikleri Türklere, Anadolu Kürtlerinin Kurtuluş Savaşında büyük destek vermelerini sağladı (Kürdistan Teali Cemiyeti etkisiyle çıkan 1921 Koçgiri ayaklanması bunun tek ciddi istisnasıdır). Nitekim Kurtuluş Savaşı, kongresiyle ve çatışmasıyla önce doğuda başlayacak, ilk askerî zaferinden sonra ilk diplomatik zaferini de yine Ermenistan'a karşı kazanacaktır (2 Aralık 1920 Gümrü antlaşması).

III) Dönemin Dış Politikası

Dönem, olağanüstü bir dönemdi. Bir ülkenin ölüm-kalım savaşı yapılmaktaydı. Dolayısıyla, dış politika da, bu savaşın tek amacı olan bağımsızlığı sağlamaya yönelik oldu.

Bununla birlikte, bu bağımsızlık fikri dış politikaya son derece dikkatli ve gerçekçi bir biçimde yansıtıldı. Batılı büyük devletlerle mümkün olduğunca az sürtüşmeye ve olayı, Türkiye'yi işgal eden Yunan ordusuna karşı bir direniş biçiminde sunmaya özen gösteriliyordu. Bunda, hem Türkiye'nin Batıcı seçkinlerinin temel felsefesinin, hem de M. Kemal'in gerçekçiliğinin ve taktikçiliğinin izleri vardı. Nitekim, deyim yerindeyse bu "erkanıharp taktikçiliği", Kurtuluş Savaşının diğer temel niteliğine, uluslararası dengelerle büyük bir ustalıkla oynanmasına da yol açtı.

A) Realizm Temelinde Bağımsızlık

Kurtuluş Savaşının dış politikası konusunda ilk söylenmesi gereken şey, Giriş'te de belirtildiği gibi, bunun bir revizyonizm olduğudur (bkz. **Revizyonizm ve Stakükoculuk** kutusu, s. 46).

Fakat bu, dönemin standartlarından çok farklı bir revizyonizmdi. *Bir defa*, durmayı bilmişti; varmak istediği sınırlar rasyoneldi, gerçekçiydi. Bu nedenle de, kurduğu düzen (Lausanne), Savaş'tan bugüne ayakta kalan tek düzen oldu. *İkincisi*, Anadolu Hareketinin revizyonizmi Lausanne'dan hemen sonra statükoculuğa dönüşmüş, aldığıyla yetinerek, içte güçlenmeye yönelmişti. *Üçüncüsü* ve uluslararası ilişkiler açısından en önemlisi, bu "anti-sistem" nitelikli bir revizyonizm değildi. Yani (Nazi Almanyası gibi) siyasal açıdan Batı üstünlüğüne, (Sovyetler gibi) sosyo-ekonomik açıdan da kapitalizme karşı çıkmadı; bu sayededir ki, büyük devletlerin kendi üzerine bir noktadan sonra gelmemelerini sağladı. Bu farklılık da, herşeyden önce, Misak-ı Milli'de ifadesini buluyordu. Türkiye Cumhuriyetinin bu 6 maddelik temel metninin madde 1 ve 6'sı revizyonizmin, diğer maddeleri de bu revizyonizmin farklılığının simgeleriydi.

Misak-ı Milli'de Revizyonizm ve Statükoculuk

Anadolu İhtilali revizyonizminin bu farklı niteliklerini başından haber veren resmî metin, Misak-ı Milli oldu (MM). Bu belge, İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'da 28 Ocak 1920'de yapılan bir gizli toplantıda, büyük olasılıkla bir Felah-ı Vatan grubu toplantısında kabul edilip imzalandı, aynı Meclisin 17 Şubat oturumunda okunduktan sonra oya sunularak kabul edildi ve basına açıklandı (Turan, 2. Kitap, s.86-89). Ahd-i Milli (milli yemin) veya Ahd-ü Misak-ı Milli (milli yemin ve misak) diye de anılan MM, ülkenin bağımsızlığı ve bütünlüğü ilkelerini, Erzurum ve Sivas kongrelerindeki ortaya konuş temelinde kabul etmekteydi (misak kavramı için bkz. Uluslararası **Anlaşma Türleri** kutusu, s. 333).

MM'nin bilinen özgün metninin bugünkü Türkçesi şöyledir:

Madde 1: Osmanlı Devletinin, özellikle Arap çoğunluğun oturduğu ve 30 Ekim 1918 tarihli silah bırakışmasının imzalandığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceğinin, halklarının serbestçe açıklayacakları oylara göre belirlenmesi gerekli olduğundan, söz konusu silah bırakışması çizgisi içinde ve dışında; dinen, örfen [bu sözcüğü "ırken" veya "irfanen" diye okuyanlar da vardır] *ve emelen* [bu sözcüğü "aslen" diye okuyanlar da vardır] *birbirine bağlı, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen, birbirlerinin ırksal ve toplumsal hakları ile bölgelerinin koşullarına tamamen saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu kısımların tamamı, hakikaten veya hükmen hiçbir nedenle birbirinden ayrılma kabul etmez bir bütündür.*

Madde 2: Halkı, özgürlüğe kavuşunca, oylarıyla Anavatana katılmış olan Elviye-i Selase [Üç Liva: Kars, Ardahan, Batum] *için gerekirse yeniden halkın serbest oyuna başvurulmasını kabul ederiz.*

Madde 3: Türkiye barışına ertelenmiş bulunan, Batı Trakya'nın hukuksal durumunun belirlenmesi de, halkının özgürce açıklayacağı oya göre gerçekleşmelidir.

Madde 4: İslam Halifeliğinin ve Yüce Saltanatın merkezi ve Osmanlı hükümetinin başkenti olan İstanbul kenti ile Marmara Denizinin güvenliği her türlü tehlikeden uzak tutulmalıdır. Bu esas saklı kalmak koşuluyla, Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda bizimle birlikte öteki tüm devletlerin oybirliğiyle verecekleri karar geçerli olacaktır.

Madde 5: İtilaf devletleri ile düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan

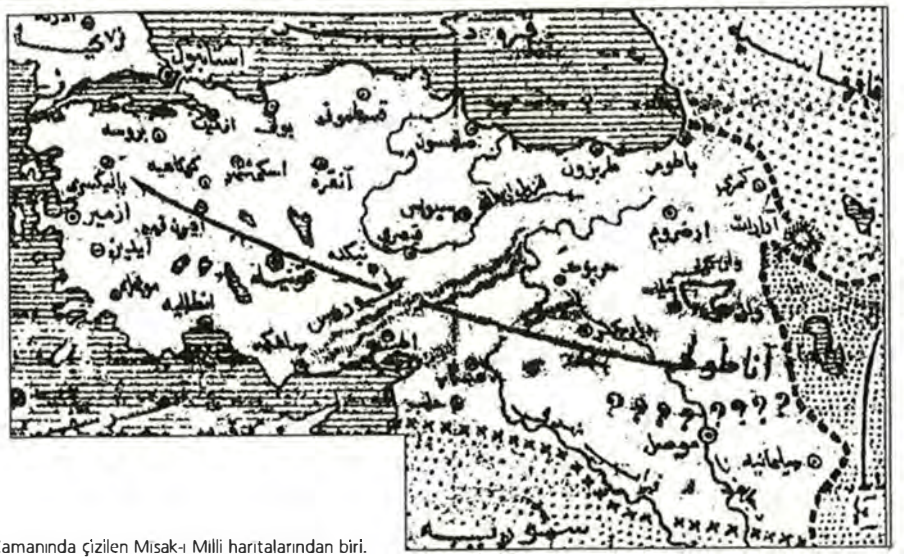

Zamanında çizilen Misak-ı Milli haritalarından biri.

(Orhan Koloğlu, *Kim Bu Mustafa Kemal*, 4. basım, İstanbul, Boyut Yay., 1999).

antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da aynı haklardan yararlanması şartıyla, bizce de benimsenip güvence altına alınacaktır.

Madde 6: Ulusal ve ekonomik gelişmemize olanak doğması ve daha çağdaş biçimde düzenli bir yönetimle işlerin yürütülmesini başarmak için, her devlet gibi bizim de gelişmemiz koşullarının sağlanmasında bütünüyle bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşmamız ana ilkesi, varlık ve geleceğimizin temelidir. Bu nedenle siyasal, yargısal, mali gelişmemizi önleyici sınırlamalara karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu ilkelere aykırı olmayacaktır.

(Aslında Misak-ı Milli, girişten sonra 7 maddedir. Bir de savaş suçlularının cezalandırılmasını öngören bir "Tecziye [cezalandırma] Ahidnamesi" kabul edilmiştir. *"Genel Savaşı doğuran bunalımlardan başlayarak Meclisin açılmasına kadar savaşa katılmada, savaşı yönetim yönlendirmede ve genellikle iç ve dış siyasette 'devlet ve millete zarar veren' bakanlar kurulu üyeleri ile onlarla işbirliği yapanlar"* hakkında soruşturma açılmasını öngören bu "Madde-i Müstakile" (bağımsız madde) sonradan içe dönük olduğu gerekçesiyle metinden çıkartılmış ve unutulmuştur (Turan, 1992, s. 86). Maddenin unutulması, hem o koşullarda Misak-ı Milli'nin dışa dönüklüğünün öneminden, hem de esas olarak Ermeni Tehcirini sorgulamaya yönelik bir metnin "Büyük Ermenistan" tasarısının hüküm sürdüğü bir dönemde gündeme getirilmesinin öncelikli bulunmamasından olsa gerektir.

Görüldüğü gibi, madde 1 ve 6 ülkenin bağımsızlık ve bütünlüğünden söz ediyordu; bu, MM'nin temel ilkesiydi ve tam anlamıyla revizyonizmdi. Sonradan, 1960'larda kimi yorumcular, Kurtuluş Savaşının işgalcilere karşı değil, azınlıklara karşı başlatılmış bir Türk-Yunan savaşından ibaret olduğunu ileri süreceklerdir. Oysa M. Kemal, Erzurum Kongresinin *"Her türlü işgal ve müdahale, Rum ve*

Ermeni devleti kurulması amacına yönelik bir hareket kabul edileceğinden..." biçimindeki 3 numaralı kararını, Sivas Kongresinde "*bilhassa Rumluk ve Ermenilik...*" biçiminde değiştirterek, her türlü işgalciye karşı çıkılacağını ilan etmişti. Bağımsızlık mücadelesinin bütüncül olduğunun bir belirtisi de, Erzurum'daki "Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adının Sivas'ta "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" haline dönüştürülerek bütün vatanı kapsar hale getirilmesi oldu.

Bununla birlikte M. Kemal, MM'nin asıl önemli olan 1. Maddesini alabildiğine dar yorumladı, amaçlanan sınırları genişletmeye değil daraltmaya çalıştı. Bir kere, görüldüğü gibi, madde 1'de "*mütareke hattı içinde ve dışında*" denmekteydi. M. Kemal sonradan "*ve dışındaki*" ibaresini atarak, yalnızca "*içinde*"yi bıraktı; belli bir tarihten sonraki bütün MM metinleri yalnızca "içinde" diye yazar (Tunçay, s.12). İkincisi, bu mütareke hattını da şöyle yorumladı: "Var mıdır böyle bir hat? Yoktur. Yalnız biz Erzurum Kongresini yaparken anavatanı düşünerek böyle bir hudut olmak lazım gelir [dedik]. O zaman dedik ki, hakim bulunduğumuz hat bizim hududumuzdur." (TBMM, s.354). Bu dar yorum, M. Kemal'in ileride "MM'yi gerçekleştiremedin" diye suçlanmayı engellemek amacı kadar, gerçekçi davranmak endişesinden de kaynaklanmaktaydı.

Diğer yandan, MM'nin diğer maddeleri, mevcut uluslararası sistemin temel ilkelerine karşı çıkmamaya büyük özen gösterildiğini ortaya koymaktaydı. Madde 2 ve 3, halkı büyük çoğunlukla Türk olduğu halde, sözünü ettiği bölgelerde dönemin moda yöntemine uygun olarak halk oylaması yapılmasını; madde 4, uluslararası kapitalizmin çok önemli bir öğesi olan denizlerin serbestliğini simgeleyen Boğazlar'da serbestlik ilkesini, madde 5 de yine dönemin en önem verdiği husus olan azınlık haklarını yükümlenmeyi kabul etmekteydi. (Hatta madde 5, "*İtilaf devletleri*[nin yaptığı] *antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde*" diyerek dönemin "soy, dil, din" standardını bile kabul ediyordu ki, Lausanne'da yalnızca gayrimüslimleri azınlık saymak isterken ve saydırırken, bu hüküm Türk heyetini zorlayacaktır).

B) Dengecilik Temelinde Batıcılık

Türkiye'nin Osmanlı'dan beri gelen çizgisine uygun olarak, Kurtuluş Savaşı (ki, Batı'ya karşı yapılmaktaydı), Batı'dan uzaklaşmanın savaşı olmadı. Aydınların Batılılaşma amacı Batı'yla savaşırken bile belirgindi ve Yunanistan'la mücadele sırasında sürekli olarak Batı'yla temas aranıyordu. Bu arada Atlantik-ötesi Batı da ihmal edilmedi; bir heyet yollaması için ABD'ye Sivas'tan telgraf çekildi. Başta İngiltere olmak üzere bütün Batı'ya, kurulacak Türkiye'nin komünist olmayacağı ve kapitalist kampta kalacağı mesajı özellikle Lausanne konferansının kesildiği bir sırada, Şubat-Mart 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresinde verildi. Bu mesaj, 1917 Sovyet devriminden ağzı yanmış ve onun yayılmasından çok çekinen Batı'da büyük bir memnuniyetle kaydedilmiştir.

Bunun yanı sıra, Kurtuluş Savaşının bu Batıcılığının, çok mahir bir taktikçilik ve denge gözeticilik içinde uygulandığı dikkat çekiyordu. M. Kemal bunu 2 temel biçimde gerçekleştirdi: Batı'ya karşı Batı ve Batı'ya karşı Sovyetler.

Batı'ya Karşı Batı

M. Kemal Batı içindeki çatışmalardan sonuna kadar yararlandı ve Batılı ülkeleri birbirlerine karşı oynadı. Paris'e dönerken 5-6 Aralık 1920'de Ankara'ya kendisiyle görüşmeye gelen Fransa'nın Suriye komiseri G. Picot'ya bütün Anadolu'da "ekonomik çerçevede bir Fransız mandasını kabullenmeye istekli olduğunu" belirtmişti. Oysa, ABD Başkanı W. Wilson tarafından Ermenistan mandası konusunda bilgi toplaması için 1919 sonbaharında gönderilen ve M. Kemal'le de görüşen General James Harbord heyeti, döndüğünde verdiği raporda, "M. Kemal['in] bir Amerikan mandasından yana tercih gösterdiği"ni yazmaktaydı ve M. Kemal aynı komisyona "mümkünse Amerikan yardımını kabul etmeye hazır" olduğunu söylemişti (Helmreich, s.139 ve 151). Benzer şekilde, Bekir Sami de Mart 1921 Londra Konferansında imtiyazlar dağıtmıştı. Bizzat M. Kemal, Ankara'da Ekim 1921'de Franklin-Bouillon'la yaptığı görüşmelerde Fransa'ya ek mektupla 99 yıllığına krom, demir, gümüş imtiyazı önerdi. Bunun yanı sıra, bir de ABD şirketine ünlü Chester imtiyazı verildi (bkz. Chester Projesi kutusu, s. 109).

1960'larda kimi yorumcular bu imtiyaz verme girişimlerini "Kurtuluş Savaşının anti-emperyalist olmadığı" biçiminde görmüşlerdir. Bunların hepsinin kağıt üstünde kaldığı gerçeği bir yana, bu imtiyazların açık amacı Fransa ve İtalya'yı İngiltere'den, ABD'yi de her üçünden ayırmak ve böylece Batı kampını bölmekti. Nitekim, İtalyanlar Antalya'yı Temmuz 1921'de, Fransızlar da Kilikya'yı 20 Ekim 1921 ön anlaşmasının imzalanmasından sonra, İngiltere'yi Anadolu'da yalnız bırakma pahasına boşaltarak çekildiler ve Ankara'nın elini çok rahatlattılar.

Batı'ya Karşı Sovyetler

Anadolu Hareketi, kendisini işgal eden Batı'ya karşı bir de Sovyetleri denge öğesi olarak kullandı.

Bir defa, Sovyetlerden gelen silah ve para yardımı Kurtuluş Savaşının önemli maddi kaynaklarından birini oluşturdu. Diğer yandan, Moskova Misak-ı Milli'yi tanıyan ilk devlet olarak Ankara'ya büyük bir diplomatik nefes de aldırdı. Fakat savaş içinde Sovyet dostluğunun en büyük getirisi, komünizmin yayılmasından korkan Batı'nın Ankara'nın üzerine fazla gitmekten kaçınması olacaktır.

Her iki tarafın da birbirine ihtiyaç duymasına rağmen, bu ilişkinin sağlanması kolay değildi. Ankara, Moskova'dan hem tarihsel hem de ideolojik olarak çekinmekteydi. Moskova ise Ankara'yla sıkı ilişki kurmanın Batı'yla ilişkilerinin normalleşmesini geciktireceğini biliyordu. M. Kemal hareketinin sosyalizmle ilgisi olmadığının ve "...bizi mahvetmek isteyen emperyalizme ve bizi yutmak isteyen kapitalizme..." ve "Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün mahv ve nabut [yok] edeceklerdir" türünden sözlerinin birer vitrinden ibaret olduğunun farkındaydı. Bu arada, M. Kemal'i atlayarak Anadolu'da Türkiye Komünist Partisi aracılığıyla etkin olmayı umuyordu.

Sovyetler, ancak İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamayı başardıktan ve M. Kemal hareketinin hem Anadolu'daki sol unsurlarla hem de Yunanistan'la başedebileceğini gördükten sonradır ki Mart 1921 Antlaşmasını imzaladılar. Nitekim bu antlaşma; 28 Ocak 1921'de Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesinden,

Chester Projesi

ABD'li Emekli Amiral Chester, kendi şirketi için 1911'de Sivas-Van arasında, Musul ve Kerkük'e yan hatlarla bağlanacak ve Yumurtalık limanına kadar uzanacak bir demiryolu imtiyazı istedi, fakat proje Meclis-i Mebusan'da reddedildi. Oğlu, bu sefer Ankara'ya yeniden başvurdu ve sözleşme imzalandı. Projeye göre, şirketin yapacağı demiryolu, köprü, liman gibi yatırımlar 99 yıl sonra Türk hükümetine geçecek, fakat bu süre içinde demiryolunun her iki yakasında 20'şer kilometre içinde bulunan veya bulunacak tüm madenler imtiyaz sahiplerinin tekelinde olacaktı. Ayrıca şirkete başka demiryollarının yapımı ve işletme hakkı da veriliyordu.

Sözleşmeler 9 Nisan 1922'de TBMM'de onaylandıysa da, şirketin asıl ilgisinin Musul ve Kerkük petrollerine yönelik bulunması ve Lausanne'da buraların Türkiye'den ayrılacağının belli olması nedeniyle uygulamaya konamadı. Bunun üzerine Türk hükümeti 18 Aralık 1923'te sözleşmeleri feshetmiştir.

(B. Oran) (Kaynak: Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri,* Ankara, İmge, 2001, s. 377-383; *AnaBritannica,* 1987, cilt 5, s.571).

Çerkez Ethem'in yenilerek kaçmasından (bkz. **Yeşil Ordu** kutusu, s. 164) ve Birinci İnönü'den sonra yapıldı (Hale, s.50-51).

Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye'nin tavrı, "Komünizme hayır, Sovyetlere evet" biçiminde özetlenebilirdi. Bu tavır sayesindedir ki Batı hem rahatlatıldı, hem de dengelendi. 1921 Londra Konferansı 21 Şubatta açıldı, TBMM heyeti Moskova'ya 17 Şubatta vardı, 16 Martta Sovyetlerle antlaşma imzalandı, 14 Nisanda İngiltere Yunanistan'a tarafsızlığını bildirdi ve arkasından da bu ülkeye silah satışını yasakladı.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Dönemin Bilançosu)

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, 2. Basılış, İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1969; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 5. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 1996; Erhan, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, İmge Yay., 2001; Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol, İstanbul, Sabah Yayınları, 1996; Nur, Dr. Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, 4 cilt, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967; Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, resmî ideoloji dışı bir inceleme*, 5. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999; Özakman, Turgut, *1881-1938 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999; Picard, Elisabeth, Stéphane Yerasimos, Hamit Bozarslan, Yann Richard, Ghassan Salame, *La Question Kurde*, Editions Complexe, 1991; Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Cilt 1, 3. Baskı, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1966; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt II, Ankara, TBMM Basımevi, 1980; Tunçay, Mete, "Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi Üstüne", *Birikim*, Cilt 3, no. 18-19, Ağustos-Eylül 1976, s.12-16; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.

Mondros Silah Bırakışması

Savaşın Osmanlı İmparatorluğu için bittiğini ilan eden belge, Mondros Silah Bırakışma Sözleşmesi oldu.

30 Ekim 1918'de imzalanan ve barış antlaşması görüşmeleriyle ilgili hiçbir koşul ileri sürülmediği için Osmanlı İmparatorluğunun kayıtsız şartsız teslimi anlamına gelen bu belgenin müzakeresi konusunda İngiltere, Ege'deki İngiliz komutan Amiral Calthorpe'a, Fransız meslektaşı Amiral Amet'yi devre dışı bırakarak görüşmeleri tek başına sürdürmesi emrini vermişti. Bu nedenle Mondros görüşmeleri, tamamen İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında geçti ve İngilizler nihai belgede, önceden saptanmış olandan sapan değişiklikler yaptılar. Örneğin, Fransız etki alanı olan Kilikya'nın (Mersin, Adana, ve doğusu) Osmanlılarca hemen boşaltılması kararlaştırılmışken, Osmanlıların burada asayişi korumak için gerektiği kadar kuvvet bulundurabileceği kabul edildi. Yine, ilk öneride, önemli stratejik noktaların hemen işgali hakkı Müttefiklere verilmiş iken, bu durum "Müttefiklerin güvenliğini tehdit eden herhangi bir durumun başgöstermesi halinde" biçiminde değiştirilerek imzalanmıştı (Helmreich, s.1-2). Bu nedenle, Mondros, Müttefikler arasındaki ilk önemli çıkar çatışmasının da temsilcisi oldu.

25 maddeden oluşan Mondros'un hükümleri, esas olarak şu başlıklar altında toplanabilir:

1) Ordunun teslimiyle ve çekilmesiyle ilgili konular:

"*Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan birlikler dışında*" ordu "*derhal*" terhis edilecektir (md.5); "*Türk karasularında ya da Türkiye'nin işgalindeki sularda bulunan bütün savaş gemileri teslim*" edilecektir (md.6); "*Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta*"ki bütün garnizonların (md.16), Trablus ve Bingazi'de bütün subayların (md.17) teslimi; terhis edilecek ordunun bütün araç, gereç, silah ve cephanesi hakkındaki buyrukların yerine getirilmesi (md.20).

Ayrıca, ordunun şuralardan çekilmesi öngörülmekteydi: "*Kuzey-batı İran*", "*Kafkasya-Ötesinin* [Trans-Kafkasya; Güney Kafkasya] *bir bölümü*" (md.11); "*düzeni sağlamak için gerekli olanların dışında Kilikya* [Mersin, Adana, ve doğusu]" (md.16).

2) Müttefiklere sağlanacak kolaylıklar:

Müttefiklerin bütün Türk limanlarını (md.8) ve buradaki "*her türlü*" onarım olanaklarını "*özgürce*" kullanabilmeleri (md.9); "*Türk Hükümetinin haberleşmeleri dışında, bütün telsiz telgraf ve kablo istasyonlarının*" Müttefik denetimine bırakılması (md. 12); "*Ülkenin gereksinmeleri karşılandıktan sonra, Türk kaynaklarından kömür, akar yakıt ve deniz gereçleri satın alma kolaylıkları verilmesi*", bunların ihracatının yasaklanması (md.14); "(...) *bütün demiryolları üzerinde Müttefik Denetleme Görev-*

İşgal kuvvetlerinin subayları İstanbul'da.

(Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, s. 1847)

lilerinin yerleştirilmesi." (md.15);

3) Diplomatik konular:

Osmanlı İmparatorluğunun "*Merkez Devletleri ile bütün ilişkileri*"nin kesilmesi (md.23); "*Müttefik savaş tutsakları ile gözaltındaki ya da tutsak Ermenilerin tümünün İstanbul'da toplanarak hiçbir koşula bağlı olmaksızın Müttefiklere teslim edilmesi*" (md.4); "*Denizci, asker ve sivil bütün Almanların ve Avusturya'lıların bir ay içinde Türk ülkelerinden çıkartılması*" (md.19); "*Türk tutsaklarının Müttefik Devletler buyruğunda tutulması*" (md.22).

4) Müttefiklerin işgal edecekleri yerler:

Boğazlardaki istihkamlar (md.1); Toros tünel sistemi (md.10); Batum ve Baku (md.15); "*Trablus ve Bingazi'de*"ki bütün limanlar (md.18).

5) İşgal edilebileceği ilan edilen yerler:

Mondros'un asıl önemli noktası burasıydı. Diğer maddelerin normal bir silah bırakışması sözleşmesi içinde düşünülmesi mümkün olmakla birlikte, Müttefiklerin gerçek amaçları bu noktada ortaya çıkıyordu. Bu husus, iki maddede toplanmıştı:

Md.24: "*Altı Ermeni ilinde karışıklık çıkarsa, Müttefikler bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar*".

Ve ünlü md.7, bu olanağı bütün Osmanlı toprağına genişletmekteydi: "*Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması.*"

Böylece Mondros, bir silah bırakışması sözleşmesinden çok öte bir anlam kazanıyor, Müttefiklerin herhangi bir biçimde kolayca tahrik edecekleri bir olayın ardından istedikleri yeri işgal hakkını doğuran bir belgeye dönüşüyordu. Özellikle

md.7, bütün diğer hükümleri anlamsız kılıyor ve dolaylı yoldan tam anlamıyla bir "kayıtsız şartsız teslim" maddesi olarak ortaya çıkıyordu.

"*Britanya Hükümetinin, Müttefikleri ile anlaşmış olarak, yetkili kıldığı, Akdeniz Bölgesi İngiliz Başkomutanı Sayın Oramiral Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe ile Türk* [Osmanlı] *Hükümetinin yetkili kıldığı Türk Donanma Bakanı Ekselans Rauf Bey, Türk Dışişleri Müsteşarı Ekselans Reşad Hikmet Bey, Türk Genelkurmayından Yarbay Sadullah Bey, arasında kararlaştırılan ve bağıtlanan Bırakışma Koşulları:*"

diye başlamış olan Mondros, şöyle sona ermekteydi:

"*Md.25: Müttefiklerle Türkiye* [Osmanlı İmparatorluğu] *arasında düşmanca eylemler 31 Ekim 1918 Perşembe günü, yerel saatle öğleden başlayarak kesilecektir.*

İki nüsha olarak Limni'de, Mondros limanında, Majestelerinin "Agamemnon" Savaş Gemisinde, 30 Ekim 1918'de imzalanmıştır.

İmza: Arthur Calthorpe. İmza: Hüseyin Rauf, Reşad Hikmet, Sadullah."

Mondros Sonrası, Sèvres Öncesi

"Düşmanca eylemler" 31 Ekim 1918'de kesilmek gerekirken, Müttefikler buna uymadılar ve işgalleri başlatmak için Sèvres Barış Antlaşmasını beklemediler. Gerektiğinde md.7'yi kullanarak İmparatorluğun çeşitli yerlerini işgal ettiler:

1) Her üç ülke donanmaları İstanbul'a 13 Kasım 1918'de gelip burada üslendiler;

2) İngilizler Musul'u 15 Kasım 1918'de yani silah bırakışmasından 15 gün sonra işgal ettiler;

3) İtalya Antalya'yı ve Kuşadası'nı, Fransa da Adana, Urfa, Maraş, Antakya ve İskenderun'u 1919 ilkbaharında işgal ettiler. Ayrıca silah toplamak ve ulaşım sistemini denetlemek için İngiltere İzmit, Eskişehir ve Samsun'a; Fransa Zonguldak'a; İtalya da Konya'ya birlik yerleştirdi.

4) ABD, İngiltere ve Fransa, 15 Mayıs 1919'da İzmir'i Yunanistan'a işgal ettirdiler.

5) Ayrıca, İstanbul kenti İngiltere-Fransa-İtalya'nın resmî işgaline 16 Mart 1920'de uğrayacak, Padişaha yapılan Müttefik baskısı sonucu Meclis-i Mebusan iki gün sonra faaliyetini tatil edecek, Müttefiklerin eline geçen mebuslar Malta adasına sürülecektir.

İşgalin başlıca nedeni, Kasım 1918'den itibaren (Turan, 1991, s.124-134), yurdun işgale uğrayacağından korkulan yerlerinde adlarına "Kuvay-ı Milliye" (Milli Kuvvetler) denilen silahlı kuvvetler kurarak mücadele etmeye başlayacak birtakım bölgesel kurtuluş derneklerinin kurulması ve faaliyete girişmesiydi. Nitekim, M. Kemal yönetiminde Erzurum (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas (4-12 Eylül 1919) kongreleri yapılmış, Ali Rıza Paşa hükümetinin bahriye nazırı Salih Paşa Ankara'yla temasa geçmiş (20-22 Ekim 1919 Amasya Görüşmesi), Meclis-i Mebusan İstanbul'da açılmış (12 Ocak 1920) ve Sivas Kongresinde kabul edilen esaslar üzerine kurulu Misak-ı Milli'yi kabul etmişti (28 Ocak 1920). Bu arada Fransızların Antep, Urfa ve Maraş'tan atılması da (8-11 Şubat 1920) çok etkili oldu. İstanbul'un geçici dahi olsa işgali, bunlara karşı önemli bir koz olabilirdi (Turan, 1992, s.98).

Oysa, etki-tepki ilişkisi gereği, İzmir'in arkasından bir de İstanbul'un işgali hem İtalya ile Yunanistan arasındaki çatlamayı hızlandıracak, hem de Türk kurtuluş mücadelesine gerekli ivmeyi kazandıracaktır.

BASKIN ORAN

Sèvres Barış Antlaşması

Müttefikler, ilk barış antlaşmasını, başlıca düşmanları olan Almanya'yla Versailles'da (Paris yakınları) 28 Haziran 1919 tarihinde imzaladılar. Son antlaşma, yine Paris yakınlarında ve yaklaşık 13,5 ay sonra, Osmanlı İmparatorluğuyla imzalanacaktır: Sèvres Barış Antlaşması.

I) Dünya Ticaret Yollarının Değişmesinden, Sèvres'e Giden Yol

Sèvres Antlaşması, Osmanlı'nın dibe vurmasıdır. Doğaldır ki, 15. Yüzyılın başından 16. Yüzyılın sonuna kadar tüm Avrupa'yı ciddi biçimde titreten bir İmparatorluk buraya bir anda gelmedi.

Osmanlı'nın bu duruma gelme sürecini, biri dış dinamiğe diğeri iç dinamiğe ilişkin olan ve tabii ki birbirini kamçılayan iki süreçte izleyebiliriz.

A) Avrupa'nın Parlaması

Avrupa'da 9. Yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan feodal yapı bir yandan egemen sınıf aristokrasi (feodal beyler) arasında durmadan çatışma üretiyor, bir yandan da köylünün büyük sömürü altında yaşamasına yol açıyordu.

O dönemdeki temel üretim unsuru olan toprak, içlerinde en büyüğü Kilise olan feodal beylerin özel mülkiyetindeydi; köylü ancak yaşamasına yetecek kadar ürünü alıkoyar, gerisini feodal beye verirdi. Yalnız toprak ve verdiği ürün değil, bu toprak üzerinde yaşayan ve bu ürünü üreten köylü de feodal beyin özel malıydı. Bu özel mülkiyetin gücü o kadardı ki, kimi dönemlerle ve kimi bölgelerle sınırlı bir gelenek olmakla birlikte, evlenecek köylü kızın "ilk gece hakkı" bile feodal beye aitti ("Cesuryürek" filmini hatırlayınız). O dönemlerde Osmanlı'da hanlar, kervansaraylar, imaretler halka sömürüden nispeten uzak, temiz ve düzenli bir yaşam sağlarken, Avrupa köylüsü sefalet , sömürü ve savaş içinde kıvranıyordu.

Fakat bu büyük sömürü düzeni aynı zamanda sermaye birikiminin de çok hızlı olmasını sağlamaktaydı. *Bourg*'larda (kasabalarda) gelişen burjuvazi, feodal toplumun ticaret kapitalizmi aşamasına geçmesine yol açtı. Zamanla, bu burjuvazi feodal beylerin içinde "kral" olarak anılan güçlü bir tanesiyle bağlaşarak bir yandan diğer feodal beyleri, diğer yandan Kilise'yi tasfiye etti ve ülkenin o kral tarafından

tek bir birim olarak birleştirilmesini sağladı. Böylece tek bir hukukun egemen olduğu, asayişin sağlandığı ve artık adına feodal dönemde olduğu gibi "malikane" değil, "mutlakiyetçi krallık" denilen yeterince büyük ve birleşmiş bir ülkede daha kolay ve daha büyük çapta ticaret yapma olanağına kavuştu.

Bunun arkasından, Avrupa burjuvazisi dünyaya açıldı. Buna hem artık kıta içi ticaretin kendisine yetmemesi, hem de uluslararası ticaretin doğuda iyice güçlenmiş olan Osmanlı İmparatorluğu üzerinden yapılmak zorunda oluşu yol açtı. Bu uluslararası ticaret feodal dönemden (Ortaçağ'dan) beri Avrupa için çok önemli olmuştu; özellikle, yiyeceklerin bozulmaması için gerekli olan baharat doğudan geliyordu. Bu ihtiyaçtandır ki gemicilik gelişti ve ticaret burjuvazisi 15. Yüzyılın sonunda gemiler donatarak (donatmak, silahlandırmak=*armer*; armatör sözcüğü buradan gelir) denizlere açıldı. Bu gemiler Hindistan yerine Amerika'yı buldular (Kolomb, 1492), sonra da doğu denizyolunu açtılar (1497, Vasco da Gama). Akdeniz artık yerel bir ticaret alanına dönüşmüş bir iç denizden başka birşey değildi.

Dönemin iktisadi doktrini merkantilizm idi (bkz. Merkantilizm kutusu, s. 114); İspanya ve Portekiz gibi hem burjuvazinin zayıf olduğu, hem de okyanus kıyısında bulunan ülkelerde krallar; İngiltere, Hollanda, Fransa gibi burjuvazinin gelişmiş olduğu ülkelerde ise ticaret burjuvazisi merkantilizmin öncüsü oldular. Bunun arkasından Avrupa bu ülkeleri (Amerika ve Uzak Doğu) sömürgeleştirdi ve buraların doğal zenginliklerini kıtaya akıtmaya başladı.

Merkantilizm

Özellikle 16-17. Yüzyıllarda Avrupa'da egemen olan, "ulusal gücün ihracat fazlasıyla artacağı" görüşünden hareketle ekonomik yaşamı düzenleyen hükümet uygulamaları ve ekonomi felsefesidir. Buna göre, bir ülkenin zenginliği ve refahı sahip olduğu altın ve gümüş miktarına bağlıdır. Bu nedenle, her devlet ihracatının ithalatından fazla olmasını sağlamaya çalışır. Bu yolla dış ticaret bilançosunda fazlalar oluşacak ve devlet zenginleşecektir. Bu hedeflere ulaşmak için devletin ekonomiye müdahalesi normaldir.

Avrupa'da feodalizm çöküp yerine mutlakiyetçi devletlerin kurulduğu ve ticaret kapitalizminin gelişmeye başladığı dönemde ortaya çıkan merkantilist sistemin temelinde içe karşı müdahalecilik ve sanayileşme, dışa karşı ise korumacılık vardır. İçerde mamul maddelere düşük taşıma maliyetleri ve yüksek fiyatlar önerilir, dışarıda ise koloniler (sömürgeler) ucuz hammaddelerin kaynağı ve pahalı ürünlerin pazarı olarak kullanılır. Bu nedenle koloni sahibi olmak ve bunları diğer ülkelerin rekabetine kapatmak önemlidir. Koruma altında geliştirilen ulusal sanayi, ulusal gücün simgesi haline gelen ve ülke içinde üretilen malların pazarlanacağı koloniler elde etmek için gerekli olan, büyük orduları finanse edecek vergileri sağlar. Merkantilizm, 19. Yüzyılın başlarında *laissez faire*'ci kapitalist teoriler yerini alana kadar uluslararası ekonomiyi yönlendirmiştir.

Fransa'daki uygulamasına Colbertizm, Almanya ve Avusturya'daki uygulamasına Kameralizm ve İspanya'dakine de Bulyonizm denen merkantilist düşünce, iki savaş arası dönemde Avrupa'da baskıcı rejimler işbaşına geçtikçe tekrar gündeme geldi. Neo-Merkantilizm olarak adlandırılan bu politikalar çerçevesinde siyasi ve stratejik nedenlerle yeniden yüksek koruma duvarları yaratıldı, karşılıklı bağımlılık ve serbest ticaret yerine ulusal yeterlilik vurgulandı. Böylece, milliyetçi duyguları kamçılayan neo-merkantilist politikalar İkinci Dünya Savaşına giden yolda yeni bir kilometre taşı oldu

(M. Aydın)

Aynı süreç içinde Avrupa önce 17. Yüzyılda din savaşlarını bitirdi (1648 Vestefalya Antlaşması) ve 18. Yüzyılda da sanayi devrimine adım attı. 19. Yüzyılın ikinci yarısında da emperyalizm aşamasına geçecektir.

B) Osmanlı'nın Sönmesi

Bunlar olurken, Osmanlı İmparatorluğu artık yayılmasının sınırlarına varmıştı; başkent İstanbul'dan uzaklaştıkça ikmal zorlaşıyordu. Avrupa'nın kendini toparlaması, mutlakıyetçi monarşi çekirdeğinde çok daha rasyonel bir siyasal-ekonomik örgütlenme biçimi olan "ulusal devlet" yapısına geçmesi (henüz tabii ki "ulus-devlet" değil), sömürgelere yayılarak gelişmesi, güçlendikçe bu arada silah yapımını ve askerî taktikleri de modernleştirmesi Osmanlı'nın bu durumuyla birleşince İmparatorluğun ilerleyişi durdu.

Osmanlı İmparatorluğu, durmadan yeni topraklar fethetme üzerine kurulmuştu. Çünkü yeni toprakların alınması sonucu bir yandan padişahın payı ve hazinenin

Kapitülasyonlar

Özellikle Osmanlı'da, yabancı uyruklulara tek taraflı olarak bahşedilen ya da antlaşmalarla verilen ekonomik, adli, idari vb. hak ve ayrıcalıklar. Latince *caput*'tan (baş); baş eğmek, teslim anlaşması yapmak anlamını taşır. Ör. Osmanlı kentlerinde örgütlenebilme hakkı; yabancıların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda konsolosluklara yargı yetkisi tanınması; Osmanlı topraklarında seyahat, taşımacılık ve satış serbestliği; Osmanlı sularında gemi işletme hakkı, gibi.

Kapitülasyonlar, bir ülkeye yerleşen yabancıların, kendi ülkelerinde alışık oldukları güvencelerden yararlanma isteğinden kaynaklandı. Diğer yandan, Osmanlı'da hukuk sisteminin şeriata dayanması da çok önemliydi.

İlk kapitülasyonları Bizans, Selçuklular, Akdeniz kıyısındaki Arap ülkeleri vermişti. Amaç, ticareti buraya çekmekti. Bu, birinci evredir.

İkinci evre, 16. Yüzyılda Hindistan'a deniz yolunun keşfi üzerine başladı, zamanla Avrupa'nın merkantilist politikasının aracı haline geldi ve 1740'da (Mahmut I – Louis XV) sürekliliği olan devletlerarası bir ticaret sözleşmesi haline dönüştü. Bu sırada Osmanlı hâlâ kendine yeterli bir ekonomik birimdi.

Üçüncü evre, "eşitsiz mübadele"yle başladı. 19. Yüzyıldaki sanayi devrimi herşeyi değiştirdi. Arada artık bir nitelik farkı doğmuştu. Osmanlı topraklarını Avrupa'ya tek bir pazar olarak açan 1838 ticaret anlaşması yalnızca bir ticaret değil, bir kapitülasyon anlaşmasıydı. İhracat yasağı ve devlet tekelleri kaldırıldı. İngiliz tüccarı yerli tüccarla eşit haklara sahip oldu. Bundan sonra Osmanlı; kumaş yerine iplik, iplik yerine ham pamuk ya da yün, hatta koza satar hale gelecektir (STMA, cilt VI, s.1793).

Yabancıların ayrıcalıkları zamanla gayrimüslim Osmanlılara da tanındı. Osmanlı'nın borçlanmaya başlaması kapitülasyonlarla birleşince, devleti Düyun-ı Umumiye'ye teslim olmaya, yabancı şirketlere imtiyazlar vermeye (bkz. **İmtiyazlara Giden Yol** kutusu, s. 117) ve sonunda Sèvres'in 232. Maddesini (Maliye Komisyonu) kabule kadar götürecektir.

Kapitülasyonları kaldırma sözü Kırım Savaşının ardından 1856'da alındıysa da, "Avrupa kamu hukukuna kabul edilmek" bunun için yetmeyecek, İttihatçıların 1914'te kaldırdıkları bu ayrıcalıklar Sèvres'le daha güçlü olarak geri gelecektir. İlk defa, Kurtuluş Savaşı sırasında Sovyetlerle yapılan 16 Mart 1921 antlaşmasının 7. Maddesiyle "geçersiz ve kaldırılmış" sayılan kapitülasyonların kalkması için Lausanne'ı beklemek gerekecektir.

(B. Oran)

geliri artıyor, bir yandan da bireysel yağma geliri başta yeniçeriler olmak üzere halkı gönenç içinde tutuyordu. Yani, Osmanlı tam bir "teritoryal devlet" idi (bkz. Ticaret Devletinin Yükselişi ve Uluslararası İlişkiler kutusu, s. 89).

Diğer yandan, daha önce gördüğümüz gibi, Avrupa'da durmadan yayılmak, ülke içindeki Türkmen tansiyonunu azaltmak açısından da çok önemliydi. Bunlar Bektaşi tarikatının önderliğinde Balkanlara yerleştiriliyordu. Fetihlerin durması bir de bu büyük olanağı tıkadı ve yerleşiklerle göçebeler arasındaki gerilimlerin artmasına yol açtı.

Bu arada Anadolu'daki çalkantı İstanbul'un kontrol edemeyeceği kadar artmaya başladı. Çünkü, toprağın kamu mülkiyetinde olmasına dayanan tımar sistemi (prefeodal sistem veya "Asya Üretim Biçimi") yavaş yavaş özel mülke geçiş yüzünden Avrupa feodalizmine benzemeye (yani, kendi mantığı açısından bozulmaya) başlayınca, halkın üzerindeki sömürü ve dolayısıyla isyanlar çoğalmıştı. Yine daha önce belirtildiği gibi, Anadolu halkı, sömürü yoğunlaştıkça, henüz yerleşik ekonomiye geçmemiş olan ve bu nedenle Türkmenlere çok yakın gelen Alevi (o zamanlar daha Şii değildi; bkz. s.205) Şah İsmail İranına özlem duymaya başlamış ("... Şah'a gidelim"), sonuçta devletin doğudaki dış güvenliği de tehlikeye düşmüştü (Yavuz'un birdenbire Mısır'a sefer yapıp halifeliği üzerine alması, kendini "Kayıp 12. İmam"la özdeşleştirerek güçlenmeye çalışan Şah İsmail'in elindeki bu manevi kozu dengelemek istemesinden olsa gerektir).

Bütün bunlara, dış dinamiğin etkisi de eklenince Osmanlı sönmeye başladı. Bu etki temel olarak 2 noktada vurucu oldu:

Birincisi, Avrupa merkantilizminin Amerika'daki İnka ve Aztek gibi büyük uygarlıkların altın heykellerini eriterek para biçiminde dolaşıma sokması Osmanlı'da büyük enflasyona yol açtı. Çünkü bu para Osmanlı ülkesine ulaştığında, orada üretim çok sınırlı olduğundan, Avrupalı tüccarın talep ettiği hammaddelerin hem fiyatı artmış, hem de bu malların kıtlığı başlamıştı. Bu durumda, enflasyonu tanımayan Osmanlılar ihracatı yasakladı ve bu sefer de kaçakçılık konusu olan bu malların ihraç vergisinden yoksun kaldı; zaten kapitülasyonlar vergilemeye engeldi.

İkincisi, Avrupa'nın merkantilizm sonucu dünya ticaret yollarını değiştirmesi İmparatorluğun transit ticaret gelirini çok azalttı. Gerçi Osmanlı, bugünkü Süveyş Kanalını açma ve doğu ticaret yollarını donanma yollayarak ele geçirme girişimlerinde bulundu. Fakat artık çok geç idi. Bu gelir azalmasını gidermek amacıyla Avrupalı tüccarın bölgeye çekilmesi için kapitülasyonların (bkz. Kapitülasyonlar kutusu, s. 115) artırılması, arkasından da, karşılıklı sözleşme haline getirilmesi bir yarar sağlamadı. Aksine, bu kapitülasyonlar Osmanlı'ya zamanla yarardan çok zarar verdi. Çünkü zaten Osmanlı ekonomisi kapitalizme geçmek üzerine kurulmamıştı; bir parça sermaye biriktireni padişah (kendine rakip olmasın diye) bir bahaneyle idam ettirir, mülkünü hazineye irat kaydederdi (zaten, Osmanlı'nın Türkmenlerin önünü Çandarlı Halil Paşa'dan itibaren kesmesi ve onların yerine –arkalarında aşiret bulunmayan- devşirmeleri geçirmesi, hep rakip görmek istememesindendir). Bu duruma bir de kapitülasyonlar eklenince, toprak düzeninde özel mülkiyete geçmeye başlayan Osmanlı'nın, gerçek kapitalizme atlayarak gelişme yoluna girmesi tamamen önlendi. Kaldı ki, o sırada Avrupa emperyalist aşamaya geçmişti ve bu nedenle Manchester ve Leeds gibi kentlerin daha kaliteli ku-

İmtiyazlara Giden Yol

Osmanlı devleti ilk borcu Kırım Savaşına girebilmek için aldı. Fakat bir yandan kamu makamlarının denetlenememesi, diğer yandan bol borç parayı harcamanın çekiciliği bunu bir tür mali politikaya dönüştürdü ve 1854-74 arasında 15 kez yeni borç almak sonucunu doğurdu. Toplam 5 milyar 297 milyon altın Fransız Frangını aşkın olan bu borcun yıllık faizi yaklaşık 300.000 Franktı.

Osmanlı bu dış borcu ödeyebilmek için 1860'da Galata Bankerlerinden iç borç almaya başladı. Fakat faizleri bile ödeyemez hale gelince Ekim 1875 Ramazan Kararnamesiyle, vadesi gelen taksitlerin ancak yarısını ödeyebileceğini açıkladı (bu taksitleri de ancak 3 ay ödemeye devam edebilecektir).

Mart 1876'da dış borç ödemeleri bütünüyle durdu. Arkasından da iç borç ödemeleri yapılamaz hale geldi. Bu, devletin iflası anlamına geliyordu. Bunun üzerine, alacaklarını isteyen Galata Bankerlerine 6 önemli malın (ipek, damga, içki, deniz ürünleri, tuz, tütün) vergileri 10 yıllığına verildi ve bunun yönetimi için Kasım 1879'da Rüsum-ı Sitte idaresi kuruldu.

R. Sitte yüzünden dışarıya ödemeler gecikince, yabancı alacaklılar Aralık 1881'de çıkartılan Muharrem Kararnamesiyle Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Meclis-i İdaresini kurdurdular ve Galata Bankerlerine tahvil vererek Rüsum-ı Sitte'nin gelirlerini de buraya aktardılar. Düyun-ı Umumiye, bizzat topladığı vergilerle, Osmanlı'nın gerçek ve tüzel kişilere olan borçlarını ödemeye başladı. Bu arada, en kolay toplanan tütün vergisini artırmak için tütün tarımını da 1884'te "Reji İdaresi"yle denetime alarak tekel kurdu.

Bu durumda Osmanlı'nın elinde kamu hizmetleri için para kalmamıştı. Bunların yürütülebilmesi için devlet bazılarını imtiyaza vermek zorunda kaldı.

İmtiyaz, idare tarafından bir özel hukuk kişisine, bir kamu hizmetinin genellikle tekel biçiminde kurulması ya da işletilmesi için belli bir süreyle verdiği yetkidir (*concession*; başka kavramlarla karışacağı için buna "ayrıcalık" (*privilege)* demek doğru değildir). Ör. su veya elektrik dağıtım şebekesi, tramvay veya gemi işletmesi.

Osmanlı ekonomisinin iflasının bundan sonraki adımı, Sèvres'in 232. Maddesiyle gelecektir. Günümüzde imtiyaz'ın yeni adı, 1980'lerden sonra ortaya atılan "Yap-İşlet-Devret" olmuştur.

(B. Oran)

maşı daha ucuza ürettiği bir dünyada, Osmanlı'nın artık özerk gelişme göstermesi mümkün değildi.

Sonuç olarak, feodalizmden kapitalizme, oradan da emperyalizme geçen Batı karşısında, Osmanlı İmparatorluğu pre-feodal tımar düzeninden feodal düzene geçti, ama kapitalizme evrilemedi.

Osmanlı'nın bu sosyo-ekonomik-askerî-siyasal sönmesine paralel olarak artan sömürü, 1789'dan sonra gelişen milliyetçilik akımlarının İmparatorluğun batısında ve doğusunda geliştiği ortamı besledi. Önce, Avrupa'ya ve kapitalizme, dolayısıyla da milliyetçilik fikirlerine en yakın olan batı, arkasından da doğu ayaklandı. İttihatçılar Birinci Dünya Savaşına girip de İmparatorluğun batmasını noktaladıklarında devlet, Anadolu dışında, zaten dağılmış durumdaydı (bkz. Rumeli'de ve Anadolu'da İsyanlar ve Milliyetçi Hareketler tablosu, s. 118).

Rumeli'de ve Anadolu'da İsyanlar / Bağımsızlık Hareketleri			
Halklar	**İlk İsyan / Bağ. Hareketi**	**Özerklik Tarihi**	**Bağımsızlık Tarihi**
Sırplar	1804	1833	1878
Yunanlılar	1820	1829	1830
Romenler (Eflak-Boğdan)			1878
Bulgarlar		1878	1908
Arnavutlar	1878		1912
Kürtler	1806	1920 (kadük)	
Ermeniler	1862		1920 (kadük)
Araplar			1918

Tablo: B. Oran

Özetle, Sèvres'e varıldığında durum şöyleydi:

1) Dünya, Avrupa emperyalizminin denetimine girmişti;

2) Bu emperyalizmin sıkı denetiminde bir ulus-devletleşme süreci başlamıştı. Bunların önemli bir bölümü Osmanlı'nın eski toprakları ve dolayısıyla düşmanlarıydı;

3) Osmanlı İmparatorluğu, bu süreçte kurtuluş yolunu; çok uluslu, çok dinli vs. bir yarı-feodal imparatorluğun sınırlarının ve yönetiminin mümkün olduğunca korunması olarak görüyordu.

Bu ortamda ortaya çıkacak Anadolu Hareketi ise, bu durumdan kurtuluş yolunu, bu İmparatorluğu yıkmak ve onun yerine Batı modelini her bakımdan kurmak olarak görecektir.

II) Sèvres'in İmzalanmasının Öyküsü

Mondros'tan sonra İstanbul'un Müttefiklerle ilk teması, Türkiye için henüz bir barış antlaşması taslağı formüle edilmemiş olmasına rağmen, 17 Haziran 1919'da bir Osmanlı delegasyonunun Paris Barış Konferansında Onlar Konseyine katılmasına izin verilmesiyle gerçekleşti. Konseyde delegasyon başkanı Sadrazam (ve Vahideddin'in kayınbiraderi) Damat Ferid Paşa dikbaşlı bir konuşma yaparak İmparatorluğun bütünlüğünün korunmasını istedi ve arkasından aynı tonda bir de muhtıra okudu. Batıda 1878 sınırlarına dönülmesini isteyen ve Musul dahil Rus ve İran sınırına kadar olan bölgeyi talep eden bu muhtıra Müttefikler tarafından şaşkınlık ve öfkeyle karşılandı (Helmreich, s.80-81).

Bundan sonra Müttefikler 12 Şubat 1920'de Londra'da başlayan ve 11 Temmuz 1920'de Spa'da (Belçika) sona eren bir dizi konferans sonucu Sèvres hükümlerini oluşturacaklar ve Osmanlı delegelerini 10 Mayıs 1920'de Sèvres'e davet edeceklerdir.

Giden heyet, Ayan Meclisi Başkanı ve eski sadrazamlardan Tevfik Paşa başkanlığında, Maarif Nazırı Fahreddin Bey ve Nafıa Nazırı Cemil Paşa'dan oluşuyordu.

Barış koşulları, herhangi bir müzakere sürecinden geçmeden, heyete 11 Mayıs 1920'de bildirildi. Tevfik Paşa, çok ağır olan koşulları, kabul edemeyeceklerini bildirerek reddetti ve görüşmeleri kesti. Bunun üzerine Yunan kuvvetleri batı Anadolu'da saldırıya geçecek ve Balıkesir, Bursa ve Uşak'ı işgal edecektir.

Bundan sonra, Tevfik Paşa yerine baş delegeliğe Sadrazam Damat Ferid Paşa getirildi. Ferid Paşa 25 Haziran Cuma günü, Müttefik barış koşulları hakkındaki Osmanlı yanıtını (özeti aşağıdadır) Barış Konferansı Başkanı ve Fransız Başbakanı Millerand'a iletti.

Cevap gelmemesi üzerine bir süre bekleyen heyet 14 Temmuzda İstanbul'a döndü. Müttefiklerin yaptığı Spa Konferansından 16 Temmuz tarihiyle gelecek cevap, bir ültimatom olacaktır.

Bunun üzerine 22 Temmuz 1920 Perşembe günü, Padişah Mehmed VI Vahideddin, Yıldız Sarayında kendi başkanlığında, bütün devlet ileri gelenlerinden oluşan bir Şura-yı Saltanat topladı ve bu kurul, Müttefik koşullarının kabulüne ve Antlaşmanın imzalanmasına karar verdi.

Arkasından, Ayan Meclisinden Hadi Paşa'nın başkanlığında, yine Ayan'dan Rıza Tevfik Bey ve Osmanlı'nın Bern Olağanüstü Temsilcisi ve Tamyetkili Ortaelçisi Reşad Halis Bey'den oluşan Osmanlı heyeti Sèvres'e gönderildi ve Sèvres Barış Antlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalandı. Şimdi, bu süreci daha yakından izleyelim.

A) Osmanlı Hükümetinin Barış Antlaşması Tasarısına Yanıtı

Sèvres'in imzalanması konusunda, Osmanlı hariciyesi ve hükümeti Türkiye Cumhuriyetinde genellikle suçlanmış, bu eylem vatana ihanetle özdeş sayılmıştır.

Oysa, Meray-Olcay'ın (s. 7-30) *Peyam-ı Sabah* ve *Vakit* gazetelerinden çevirerek Latin harfleriyle 1977'de ilk kez yayınladıkları bu 25 Haziran 1920 tarihli Yanıt, zamanın Osmanlı hariciyesinin, o günkü çok güç koşullarda çok onurlu bir cevap verdiğini ortaya koymaktadır.

Hem Türkiye'nin geçmişindeki onurlu bir sayfa olması bakımından, hem de Sèvres'i çok iyi tahlil etmesi, özetlemesi, ve böylece Antlaşma maddelerinin incelenmesini çok kolaylaştırması açısından, bu Yanıt'ın geniş bir özetinin incelenmesi yerinde olacaktır.

Orijinali 34 sayfa olan bu Yanıt, birbirinin içine geçmiş iki temel niteliğe sahip bulunmaktaydı:

1) Üslup bakımından: Belge hiçbir eziklik, katlanış ve yakarış izi taşımamaktaydı. Son derece başı dik, hattâ yer yer dikbaşlı bir üslupla kaleme alınmıştı. (Lausanne'da Türk delegasyonu aynı üslubu kullanacaktır. Zaten, aşağıda da göreceğimiz gibi, Müttefiklerin bu Yanıt'a verdikleri yanıtın resmen hakaret dolu bir ültimatom olmasının bir nedeni de, bu başı dik üslup olsa gerektir).

İtalyan karikatürü. Self Determinasyon ilkesinin Türkler için işletilmediğini belirtiyor. Direğe bağlı adamın üstündeki yazı: "Halkların Kendi Kaderini Belirlemesi"

Orhan Koloğlu, *Türk'ü Dünyaya Tanıtan Adam*, Ankara, Yeni Özgür İnsan Yay., 1988).

2) Öz bakımından: Yanıt bu açıdan çok dikkat çekiciydi. Bir kere, belgeyi yazanların, o günkü uluslararası belge, bilgi ve gelişmeleri eksiksiz izledikleri anlaşılıyordu. İkincisi, belge çok güçlü bir mantık ve çok sağlam bir uluslararası hukuk bilgisiyle donanmıştı. Üçüncüsü, belgede ileri sürülenleri kanıtlamak için çok sayıda gönderme kullanılmış ve bu göndermeler Batı'nın tanınmış yazarlarına, bilim adamlarına, politikacılarına, hukuk kurumlarına ve nihayet başlıca ilkelerine yapılmıştı. Böylece, karşı tarafın elinin-kolunun bağlanmak istendiği anlaşılmaktaydı. (Aynı taktik, Lausanne'da İsmet Paşa tarafından kullanılacaktır. Lausanne'da İsmet Paşa, 12 Aralık 1922 oturumunda okuduğu, önceden hazırlanmış uzun tarihsel incelemesini, *Encyclopaedia Britannica* dahil çok sayıda Batılı kaynağa dayandıracaktır - Meray, s.187-200). Dördüncüsü, belgenin yaptığı analizler ve verdiği örnekler çok çarpıcıydı. Beşincisi, Yanıt çok gerçekçi bir yaklaşımla kaleme alınmıştı ve Müttefikler için vazgeçilmez olan ile olmayanı çok iyi ayırt etmişti. Bu birinci durumlarda (uzak toprakların bırakılması, Maliye Komisyonu, vb.) gücü yetmeyeceği için ısrar etmiyor, ama ikinci durumlarda (Ermenistan, Kürdistan, İzmir, vb.) kendisi için en az kötü olan alternatifi öneriyordu. Altıncısı, Yanıt, kimi özgül (spesifik) argümanlarıyla Lausanne'ın bir öncülü niteliğindeydi.

Başlangıç: Sèvres'in Temel Çelişkisi

Yanıt'ın "Başlangıç" bölümünde, olayın temel çelişkisi ortaya şöyle konmaktaydı: "*(...) Osmanlı İmparatorluğu, en sonunda, gerek iç gerek dış egemenliğin neredeyse tüm koşullarından yoksun edilmiş bulunacak ama, barış antlaşmasının ve uluslararası yükümlülüklerinin yerine getirilmesinden sorumlu olacak.*"

Böyle bir durumun hem hak ve adaleti onulmaz biçimde yaralayacağını, hem de mantıken olanaksız ve hukuken anormal bir durum yaratacağını söyleyen Yanıt, şöyle devam ediyordu: "*Gerçekten, bir yandan, aynı zamanda hem bir devletin varlığını sürdürmesini istemek, hem de onun varlığının temel hukuksal koşulunu [bağımsızlığını] zorla ortadan kaldırmak istemenin olanağı yoktur: Öte yandan ise, özgürlüksüz sorumluluk düşünülemeyeceği açıkça bellidir.*"

Bunun hemen arkasından, şu olağanüstü dik başlı üslupla, şunlar geliyordu:

"*Ya Müttefik Devletler, Türkiye'nin* [Sèvres terminolojisinde Osmanlı İmparatorluğu, Türk İmparatorluğu, ve Türkiye terimleri sürekli olarak birbirinin yerine kullanılmışlardır] *varlığını sürdürmesi düşüncesindedirler; böyle ise, ona yaşamak ve*

(Bize yasak denilen yerden ecnebiler, ecnebi oldukları için kollarını sallıya sallıya geçerlerdi.)

Zaptiye neferi: Yasak buradan geçilmez...
Ecnebi: Ben ecnebi, bana yasak yok...
Zaptiye çavuşu: Ulan ne ettin, o ecnebidir görmüyor musun... Salıver onu geçsın. Onlara yasak denmez!..

Salih, *Tarihten Çizgiler.*

özgür ve sorumlu bir devlet gibi [davranmak ve ona] *ödevlerini yerine getirmek olanağı vermek zorundadırlar. Ya da, Müttefik devletler, Türkiye'nin ortadan kalkmasını istiyorlar; öyle ise, hükümlerini kendilerinin yürürlüğe koymaları ve savunması bile dinlenilmemiş olan hükümlüden, bu hükme imza koymasını ve uygulanması konusunda kendileriyle işbirliğinde bulunmasını istememeleri gerekir."*

Bunun arkasından gelen cümlelerde ince alaycılık ve örtülü tehdit iç içeydi:

"Ancak, bu ikinci yol, Müttefik Devletler tasarısının başında üstü örtülü olarak bulunan, 'savaşın köklü ve sürekli bir barışa dönüşmesini' istediklerine ilişkin yüksek bildirileri ile kesinlikle çeliş[ecektir]. *Çünkü, hakkını ve bağımsızlığını savunmaya kesin kararlı bulunan on iki milyonluk bir halkı, öyle az bir zaman içinde ve kesinlikle, barışta yokedebilmenin olanaklı olabileceğini hiç kimse düşünemez."* (Satırbaşı) *Bütün bir ulusu köleliğe mahkum etmek de, politikaları her zaman gönül yüceliği dolu düşüncelerden ve özgürlük sevgisi ilkelerinden esinlenmiş olan ulusların duygularına kesinlikle aykırı düşe*[cektir]."

Yanıt, "Başlangıç" bölümünü, "Ulusların Self-Determinasyon Hakkı" başlığıyla bitirmeden önce, bir devletin sorumluluğuna ve "En Temel Hakları"na ilişkin görüşlerini açıklıyordu. Buna göre, antlaşma tasarısının istediği ödevleri yerine getirebilmesi için, Osmanlı'nın iki temel önkoşula sahip bulunması gerekmekteydi: 1) Varolma hakkı; 2) Eşitlik. Belge, devletin bu iki temel hakkını savunurken, yukarıda da belirtildiği gibi, en önemli Batılı kaynaklara gönderme yapmaktaydı.

Siyasal Hükümler

Yanıt, Osmanlı egemenliğinin nasıl çiğnendiğine örnek olarak, İstanbul'da tam 8 adet yetkili makam bulunduğunu liste halinde gözler önüne sermekteydi ki, bu işin bu denli absürd bir hale geldiğinin büyük olasılıkla Müttefikler bile farkında değildi. Bu 8 makam şunlardı: 1) Padişah; 2) Boğazlar Komisyonu; 3) İşgal Kuvvetleri Askerî Yönetimi; 4) İngiltere-Fransa-İtalya siyasal temsilcileri; 5) Müttefiklerarası denetleme ve örgütleme askerî komisyonları; 6) Maliye Komisyonu; 7) Osmanlı Düyun-ı Umumiye Meclisi, 8) Konsolosluk Mahkemeleri.

Tabii, örneğin bir Boğazlar Komisyonunda kimi devletlerin iki oyu bulunurken, kıyı devleti olan Türkiye'nin temsil bile edilmemesi gibi mantıksızlıklar Yanıt'ın

sivri dilinden kurtulamamıştı. Aynı şekilde; özel bayrağa, bütçeye, örgüte, yasama ve yürütme organlarına sahip kılınan bu Komisyonun bir çeşit devletlerarası hukuk kişiliği edineceği, ama devlet olmadığı için Milletler Cemiyeti (MC) Misakının üyelere yüklediği ödevlere bağlı olmayacağı, bunun da MC'nin ruhuna aykırı düşeceği gibi güçlü analiz unsurları Müttefikleri şaşırtmış olsa gerekti:

"Türkiye'nin uluslararası durumu, kendisinden kopartılan topraklardan kurulan yeni Hükümetlerin durumundan (...) daha aşağı olacaktır. Çünkü bunlar, (...) Milletler Cemiyetince saptanmış bir Devletin mandasına verilecek ve bu mandater devlet Milletler Cemiyeti Konseyine (...) vakit vakit hesap vermek zorunda olacaktır. Oysa Türkiye bu olanaktan bile yararlanamayacaktır."

İzmir

İzmir ve yöresinde Yunan işgalcilerin yaptığı katliam ve benzeri eylemler, Yunanistan'ı güç durumda bırakacağından, Yanıt'ta geniş yer tutmaktaydı. Bu eylemler yalnız Büyük Müttefik ve Ortak Devletler (BMOD; *Principal Allied and Associated Powers*) temsilcilerinin Mayıs 1919 tarihli raporundan yapılan uzun alıntılarla değil, ayrıca Yunanlı komutan Zafiriu'nun 16 Mayıs 1919 tarihli gündeminden ve 4 Haziran 1919 tarihli bildirgesinden de alınıp sunulmakta, Menemen halkından kurtulabilenlerin bunu İngiliz üsteğmeni Hyam'a ve Fransız üsteğmeni Durand'a borçlu oldukları anlatılmaktaydı. Bütün bunlar, Osmanlı hariciyesinin herşeyi yakından izlediğinin kanıtıydı.

Ayrıca, Yunanistan'ın İzmir'e çıkmaktan amacının (bu ülkenin Doğu Trakya'nın İstanbul hariç tamamına sahip bulunduğu anımsanırsa), aslında İstanbul'u ve Boğazları kıskaca almak olduğu çok akılda kalıcı örneklerle anlatılmaktaydı ki, bununla amaçlanan hedefin, İngilizleri uyarmak olduğunu tahmin etmek güç değildi.

Ermenistan

Çarpıcı kaynaklar ve dipnotlarıyla beslenen uluslararası hukuk bilgisi ve keskin mantık, birçok konuda olduğu gibi Ermenistan hususunda da görülmekteydi. Örneğin, Ermenistan'ın henüz kesin olarak saptanmamış bulunan güney sınırının Osmanlı aleyhine fazla genişletilmesi halinde Türklerin ve Kürtlerin Ermenistan içinde çoğunluk meydana getirecekleri Müttefiklere sayılar verilerek anımsatılmaktaydı. Böylece hem Wilson'ın "milliyetler ilkesi"ne gönderme yapılmış, hem Ermenistan tehdit edilmiş, hem de Kürtlere bir mesaj verilmiş olmaktaydı. Kürtlerin Kurtuluş Savaşına Türkler yanında katılmalarının başlıca nedeninin yeni kurulan Ermeni Devleti olduğu anımsandığında, bu sonuncu unsurun diğerlerinden daha az önemli olmadığı ortaya çıkacaktır.

Kapitülasyonlar

Yanıt, bu konuda da bugün çoğu kişiyi şaşırtacak bir tavır sergilemekteydi. "Maliye Hükümleri" başlığı altında, ekonomik kapitülasyonlar konusunda yazdığı şuydu: "[Osmanlı Hükümeti,] *Devletin uyruklarıyla yabancılar arasında haklı olmayan bir eşitsizlik kuracak ve Devlet hazinesinin iyileştirilmesine önemli bir engel oluşturacak olan ekonomik kapitülasyonların geri getirilmesini kabul edemez*". Yani Yanıt, ekonomik kapitülasyonları reddetmişti.

Adlî kapitülasyonlar konusunda ise Yanıt'ta şu satırlar yer almaktaydı: *"Osmanlı Hükümeti, adalet işlerinde bugün yürürlükte olan kapitülasyonların yerine geçecek yargı reformu tasarısını düzenlemek ve kendisi de üye bulundurmak üzere bir komisyon kurulmasını kabul eder. Bu Komisyon ile Osmanlı Hükümeti arasında görüş birliği elde edilemeyen noktalar üzerinde Milletler Cemiyeti Konseyinin kararı bağlayıcı olacaktır".*

Yani Yanıt, adlî kapitülasyonların ekonomik kapitülasyonlar gibi kaldırılmasını önermemişti. İmparatorluk hukuk düzeninde bir yargı reformu yapmayı önermişti. Demek ki, Osmanlı devlet adamları, temelde şeriata dayanan hukuklarını sürdürdükleri sürece Avrupa müdahalesini önlemenin mümkün olmadığını anlamışlar, bu konudaki kapitülasyonları kaldırmanın en sağlam yolunun bir hukuk reformundan, yani Batı hukukunu almaktan geçtiğini görmüşlerdi. Bugün, bundan alınacak çok ders vardır.

B) Müttefiklerin Karşı Yanıtı: Ültimatom

Ama, Boğazlar Komisyonuna bir Türk temsilcinin katılmasına izin vermek gibi ufak bir değişiklik dışında Müttefikler hiçbir değişiklik yapmaya yanaşmadılar ve Osmanlı hükümeti Sèvres tasarısını olduğu gibi imzalamak zorunda kaldı. Zaten, o koşullarda başka türlüsü de düşünülemezdi. "O koşullar"ın neler olduğunu ise, Müttefiklerin Karşı Yanıtı (16 Temmuz 1920) açık biçimde ve şu hakaret dolu cümlelerle ortaya koymaktaydı (Meray-Olcay, s.31-34):

"Büyük Devletler, Türkiye'nin, [Birinci Dünya Savaşına katılmakla], yarım yüzyılı aşan bir zamandan beri kendisine birçok kez dostluğunu kanıtlamış olan Devletlere karşı pek belirgin bir hayınlıkla suç işlemiş olduğu kanısındadırlar". (...) *"Türkiye* [Çanakkale Boğazını kapatarak], *en az iki yıl savaşın uzamasına ve Müttefiklerin milyonlara varan insan yaşamıyla yüzlerce milyarlık yitiğe uğramalarına yol açmıştır".* (...) *1914 yılından beri, Osmanlı Hükümeti,* (...) *sekiz yüz bin Ermeniyi topluca öldürerek ve iki yüz bin Rum ile iki yüz bin Ermeniyi yurtlarından göç* [ettirmiştir]. (...) *"Boğazların yönetimini düzenlerken,* [Müttefik] *Devletler, herhangi bir Türk Hükümetince uygarlığa karşı yeni hayınlıklar işlenmesine engel olacak önlemler alınmasından geri duramazlar".*

Karşı Yanıt'ın sonunda ise bir ültimatom yer almaktaydı:

"Eğer Osmanlı Hükümeti, Antlaşmayı imzadan kaçınırsa ve üstelik imzadan sonra, Anadolu'da söz geçirmesini yeniden kurmak ve Antlaşmanın yürütülmesini sağlamak konusunda güçsüz bulunursa, Müttefikler, Antlaşmanın maddelerine uygun olarak, bu kararı yeniden incelemek ve bu kez Türkleri Avrupa'dan sonsuzluğa dek kovmak durumuna girebileceklerdir. Müttefik Devletler, Osmanlı Devletinin Antlaşma maddelerini kesinlikle kabul ettiğini ve imza niyetinde bulunduğunu bildirmek için on günlük bir süresi olduğunu Osmanlı temsilci heyetine bu yanıt belgesiyle bildirirler. Sözü geçen süre Temmuzun yirmi yedinci günü gece yarısı sona erecektir."

C) Osmanlı Hükümetinin İmzaya Karar Verişi

Daha önce de belirtildiği gibi, 22 Temmuz 1920 günü, durumu görüşmek için Padişah Şura-yı Saltanat'ı topladı. Önce, iki gün öncesi hükümet görüşmelerinin tutanağı okundu.

Tutanak, mevcut durumu şöyle özetliyordu: "(...) *Ya, Antlaşmayı içerdiği ağır ve korkunç koşullar ile kabul etmek, ya da red eylemek. Kabul edilirse, İstanbul, Osmanlı Saltanatı ve İslam Halifeliği başkenti olarak kalmak üzere, bilinen sınırlar içinde bir küçük Devlet varlığını koruyabilecektir.* (...) *Antlaşma reddedilirse, şimdi Anadolu'da varolan savaş durumu Marmara havzasına da yeniden geri* [gelecek], *Osmanlı Saltanatına ve Osmanlı Hükümetine son* [verilecek] *ve Müttefik Devletler hükümetin yönetimini ellerine* [alacaklar], *İzmir ve Bursa illerinde olduğu gibi başkaldıranların Anadolu'nun öteki yerlerinde de bastırılması yoluyla zaten varolan etki bölgelerini"* (...) *"kesin istila biçimine dönüş"*[türecekler ve Devletin son bölünüşü gerçekleşmiş] *olacaktır"*.

Meclis-i Mebusan'ın toplanamayacağı bu durumda Antlaşmanın Padişah tarafından kabulünün uygun olduğunu belirten tutanaktan sonra Sadrazam [Damat Ferid Paşa] söz aldı:

"İstanbul'un bizde kalması ve Osmanlı Devletine bir varlık tanınması, [Padişahımızın akıllıca davranışının] *ve İslamiyet ve uygarlık dünyasının Padişahımıza duyduğu saygı ve güven*[in] *sonucudur. Yoksa Osmanlı Devletinin de, varlığına son verilen Avusturya İmparatorluğu ile aynı durumda olması olasılığı vardı.* (...) *Eğer yokoluşu varoluşa üstün tutan varsa, söz aldıktan sonra düşüncesini sözlü ya da yazılı olarak kısaca bildirerek, tutanağı imza etmesini dilerim.* [Satırbaşı] *Söz istemeyenler, Devletin varoluşunu ve varlığını sürdürmesini yokolmaya üstün tutanlardan sayılacaklardır"*.

Bundan sonra söz alanlar, Hükümetin durumundaki çaresizliği anlayışla değerlendirdiler ve Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kalkmasının bir intihar olacağını, intiharın Allah gözünde en büyük günahlardan sayıldığını, Osmanlı'nın bir ağaca benzediğini, *"Kökü yerde oldukça o ağaç*[ın] *elbette taze yaşam"* bulacağını söylediler. (Milli Mücadeleye karşı çıkışın arkasındaki temel mantığın burada olduğu söylenebilir).

Antlaşma Anadolu'da uygulanmazsa ne olacağını öğrenmek isteyen bir soru üzerine Sadrazam, Anadolu'daki hareketlerin bastırılması için elbirliğiyle çalışmak gerekeceğini ve buna girişilmezse, Yunan askerinin Anadolu'ya gireceğini ve buna meydan vermenin ulusal saygınlığı tümüyle sarsacağını belirtti.

Son olarak, Antlaşmaya imza konulmasını kabul edenlerin ayağa kalkmaları Padişahça istendi ve Meclis, Tümgeneral Rıza Paşa'nın çekimser olduğunu belirtmesi dışında, tümüyle ayağa kalktı. 1,5 saatlik toplantı bitmişti.

Şimdi, 10 Ağustos 1920 günü Sèvres'de imzalanan Barış Antlaşmasının maddelerinin incelenmesine geçebiliriz.

III) Antlaşmanın İncelenmesi

Mondros'tan neredeyse 2 yıl, Versailles'dan da 1 yıldan fazla bir zaman sonra imzalanabilen Sèvres'in bu kadar gecikmesi, Müttefikler arası kavgalardan doğdu. Batı, 19. Yüzyıl emperyalizminin büyük sorunu "Şark Meselesi"ni 20. Yüzyılın ilk çeyreğindeki yeni koşullarda çatışan farklı çıkarlara göre halletmeye girişmiş ve emperyalist kavgalar işi uzatmıştı.

Sèvres'deki ünlü porselen fabrikasının sergi salonlarından birinde imzalanan ve "Müttefik ve Ortak Devletlerle Türkiye Arasında 10 Ağustos 1920'de Sèvres'de İmzalanan Barış Antlaşması" adını taşıyan belge, imzacı tarafları belirten şu sözcüklerle başlıyordu:

"Bir yandan, (...) Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya, (...) Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Çekoslovakya;

Ve öte yandan, Türkiye;"

Sèvres Antlaşması, zayıf tarafı iyice bağlamak isteyen bütün belgeler gibi, 433 maddelik uzun bir antlaşmadır (Lausanne 143 maddedir). Birinci Bölümü, Lausanne hariç Birinci Dünya Savaşını bitiren bütün antlaşmalarda olduğu gibi Milletler Cemiyeti Misakına ayrılmıştır ve bundan başka 12 bölümden oluşur. Bunlardan önemli olanlarını inceleyeceğiz.

A) Sınırlar

Osmanlı'nın sınırları md.27'de saptanmıştı ve bu konudaki hükümler md.27-35 arasında düzenlenmişti. (Bkz. **Sèvres Barış Antlaşması Sınırları** haritası, s. 126)

Avrupa Sınırı

Osmanlı İmparatorluğunun Trakya toprakları; bugünkü Türkiye sınırlarının çok daha güneyinden, yaklaşık olarak Karadeniz kıyısındaki Kıyıköy'den başlıyor ve Silivri'yi bile dışarıda bırakarak Büyük Çekmece'nin hemen batısında Marmara Denizine ulaşacak biçimde sona eriyordu. Bu durumda, Trakya'da Osmanlı'ya kalan, yalnızca, bugünkü İstanbul ilinin Rumeli bölümünün bir parçasından ibaret oluyordu. Antlaşmanın 84. maddesiyle Gökçeada ve Bozcaada Yunanistan'a, 122. maddesiyle de Onikiadalar İtalya'ya bırakılmıştı.

Bu küçük Osmanlı toprağının dışında kalan Trakya toprakları, Marmara Denizine kadar Yunanistan'a bırakılmıştı. Şu kayıtla ki, Marmara Denizi kıyıları, Osmanlı'ya bırakılan İstanbul'un batısından başlamak ve batıda Saros Körfezini de içine almak üzere, "Boğazlar Bölgesi" adıyla Boğazlar Komisyonunun yetkisi altına konulmuştu. Yine Marmara Denizinin güney kıyıları da; Karadeniz'de Şile ile Kandıra arasındaki bir noktadan başlayan, İzmit'i içine alan, Bursa'nın hemen kuzeyinden geçen ve batıda Edremit Körfezini de içine alan biçimde Ege Denizine varan bir hatla sınırlanacak biçimde Boğazlar Komisyonunun yetkisine bırakılmıştı.

Asya Sınırı

Anadolu yarımadası, Antlaşmada Osmanlı'ya verilmiş gözüküyordu.

Bu toprağın bugünkü Suriye ve Irak'la olan güney sınırı, bugünkü Türkiye sınırının biraz daha kuzeyinden geçerek Mardin, Urfa, Gaziantep ve Osmaniye'yi Osmanlı toprakları dışında bırakmakta ve Adana'yı Osmanlı tarafında, bütün İskenderun körfezini ise bugünkü Suriye tarafında bırakacak biçimde, Çukurova'nın doğusundaki Karataş burnunda denize inmekteydi.

İran sınırı eski haliyle bırakılmıştı. Rusya sınırı ise; Kars, Ardahan, Artvin, Sarıkamış ve Iğdır'ı dışarıda bırakacak biçimde *"eski sınırlara"* (yani, 1918 Brest-Li-

Sèvres Barış Antlaşması Sınırları

tovsk antlaşmasının 3. maddesiyle bu illerin Osmanlı'ya bırakılmasının öncesine); dönüyordu.

Marmara Denizindeki küçük adalar ile, ileride göreceğimiz gibi Yunanistan'a ve İtalya'ya verilen adalar dışında, Anadolu kıyılarından "*3 mil kadar uzaklık içinde bulunan adalar*" da Osmanlı'ya bırakılmaktaydı.

Hemen yukarıda "Anadolu yarımadası, Antlaşmada Osmanlı'ya verilmiş gözüküyordu" denmesinin nedenini izah etmek gerekiyor.

"Anadolu'nun Osmanlı'ya bırakılması", aslında kağıt üzerindeydi. Çünkü, Marmara Denizi kıyısındaki geniş bir bandın Boğazlar Komisyonu yetkisine bırakılmış olmasının yanı sıra, Anadolu'daki Osmanlı egemenliği 3 önemli noktada delinmekteydi (Sèvres Sonrası Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılması Tasarlanmış Bölgeler haritası):

1) Ermenistan. Aşağıda 89. maddeyi incelerken göreceğimiz gibi, kurulması tasarlanan "Büyük" Ermenistan'ın güney sınırının sonradan Woodrow Wilson tarafından saptanacak olması, kuzeydoğu ve doğu Anadolu'ya, büyük olasılıkla Trabzon'dan denize çıkışı da olacak bir Ermenistan'ın sığdırılacağını gösteriyordu. Bu durum, Antlaşma metninde doğu sınırı saptanırken, "(...) *89. madde hükümleri saklı kalmak koşuluyla* (...)" diyerek belirtilmişti.

2) İzmir ve civarı. Yine aşağıda göreceğimiz gibi, bu bölge, "mülkiyeti" şimdilik Osmanlı'ya ait gözükmekle birlikte, fiilen Yunanistan'a verilmişti ve bu fiilî durumun 5 yıl sonra hukukiye dönüşmesi için gerekli bütün hükümler de getirilmişti. (Aslında, burası Sykes-Picot gizli anlaşmasında İtalyan nüfuz bölgesi olarak belirlenmişti. Ama gerek İtalyanların özellikle Adriyatik'te İngiliz ve Fransız çıkarlarını

Sèvres Sonrası Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılması Tasarlanmış Bölgeler

zedelemeleri, gerekse İngiltere'nin İzmir gibi önemli bir bölgede daha zayıf bir ülke görmeyi yeğlemesi üzerine, İngiltere burayı Yunanistan'a açacaktır).

3) Özerk Kürdistan. Aşağıda Kürdistan konusunu incelerken göreceğimiz gibi, Fırat'ın doğusunda yaşayan Kürtlerin yerel (teritoryal) özerklik kazanmaları ve sonra da bağımsızlığa gitmelerine ilişkin hükümler getirilmişti.

***

Burada, sınırlar konusunu, Türkiye'de yayınlanmış Sèvres haritalarında görülen bir hususa değinmeden bitirmemek gerekir:

Bu haritalarda Boğazlar Bölgesinin yanı sıra çeşitli renklerle İtalyan, Fransız, ve İngiliz etki (nüfuz) alanları görülmekte ve bu alanlar "Sèvres Antlaşmasına Göre İtalyan/Fransız/İngiliz Nüfuz Bölgeleri" olarak belirtilmektedir.

Bu haritalarda İtalyan etki bölgesi (saatin ters yönünde ilerlersek) Silifke, Niğde, Aksaray, Akşehir, Afyon, Balıkesir, Aydın, Muğla, ve Antalya çemberini içine almaktadır. Fransız etki bölgesi (yine saatin ters yönünde) Diyarbakır, Elazığ, Divriği, Sivas, Tokat, Mersin, Adana, ve Maraş çemberine ilişkindir.

İngiliz etki bölgesine gelince, bu konuda haritalar yanıltıcı bilgi vermektedir, çünkü bir de İngiliz ekonomik nüfuz bölgesi belirtmekte ve bu bölgeyi (tasarlanan Ermenistan'ı da içine alacak şekilde) Karadeniz'e ulaşacak biçimde çizmektedirler. Oysa, Anadolu'da ve özellikle de Karadeniz'e kadar ulaşan bölgede bir İngiliz ekonomik nüfuz alanı yoktur. Zaten burada bir Ermenistan kurulmaktadır, bu Ermenistan doğal olarak İngiliz etkisinde olacaktır ve aynı şeyi kurulması tasarlanan Kürdistan için de söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Osmanlı-Irak sı-

nırı henüz belli olmadığından, dahası, İngilizler petrolün ne kadar kuzeye gittiğini o sırada tam saptayamadıklarından, İngiliz etki alanının bugünkü Türk-Irak sınırının biraz kuzeyine (Van Gölünün güneyine) kadar ilerlediğini kabul etmek yerinde olacaktır.

İngiliz nüfuz bölgesi de eklenirse, bu haritalarda Osmanlı'ya Asya'da bırakılan bölümün; yalnızca Orta Anadolu'dan ve Karadeniz Bölgesinin orta ve batı kesiminden ibaret olduğu izlenimi doğmaktadır. Burada şu saptamaları yapmak gerekmektedir:

Sèvres Barış Antlaşmasında bu ekonomik nüfuz bölgeleriyle ilgili herhangi bir hüküm yoktur. Bu bölgeler, yine Sèvres kasabasında aynı gün imzalanan bir Üçlü Pakt sonucudur ve bu Pakt'ı isteyen de İngiltere'dir. İngiltere'nin bu yola başvurmasının nedeni, daha önceki Sykes-Picot (1916) ve St. Jean de Maurienne (1917) anlaşmalarıyla Fransa'ya söz verdikleri Musul'u kendilerine, İtalya'ya söz verdikleri İzmir'i de Yunanistan'a mal etmiş olmaları ve bu yüzden Fransa ile İtalya'nın kendisine yabancılaşmasıdır. İngilizler bu Pakt'ı yaparak bu yabancılaşmayı bir miktar ortadan kaldırmak istemişlerdir (Helmreich, 193 vd., Olcay 543 vd.). (Bkz. **Üçlü Pakt'ta Ekonomik Nüfuz Bölgeleri (10 Ağustos 1920)** haritası, s. 128).

Bu Üçlü Pakt'a göre bu üç ülkeden hiçbiri, bir diğerine tahsis edilmiş bölgede ekonomik yatırım hakları için rekabete girişmeyecekti. Ayrıca herbiri, içlerinden birinin Osmanlı hükümetine karşı ileri süreceği talepleri destekleyecek, kendi alanındaki azınlıkların korunmasından da sorumlu olacaktı.

Osmanlı'ya bırakılan Anadolu toprağı, resmen ve teknik olarak bakıldığında bu ekonomik nüfuz alanlarını da içine almaktaydı. Yani bunlar İtalya'ya ve Fransa'ya

Üçlü Pakt'ta Ekonomik Nüfuz Bölgeleri (10 Ağustos 1920)

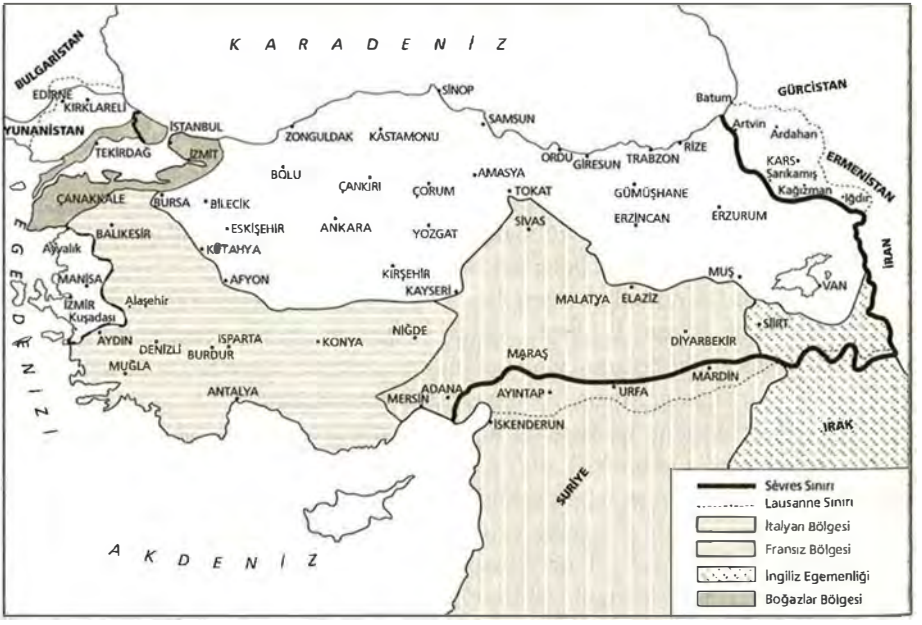

Kaynak: M.K. Atatürk, *Nutuk*, cilt 3.

resmen toprak olarak verilmiş değillerdi; yalnızca ekonomik nüfuz bölgesiydiler.

Bununla birlikte, bu nüfuz bölgelerinin varlığı, bu topraklar üzerinde bağımsız bir Osmanlı devletinin varolmasını önleyici nitelikteydi. Ayrıca bu nüfuz bölgelerinden de çok açık biçimde anlaşılmaktaydı ki, Sèvres Antlaşması kesin değildi ve ileride yapılacak yeni bir paylaşım için bir geçiş olarak düşünülmüştü.

B) Siyasal Hükümler

1) İstanbul

Md. 36, İstanbul'u Padişah'ın oturacağı başkent olarak Osmanlı'ya bırakmıştı. Fakat ikinci fıkrada şunlar yazılıydı: "*Bununla birlikte, Türkiye,* [Antlaşma hükümlerine], *özellikle soy, din ve dil azınlıklarının haklarına dürüst bir biçimde saygı göstermekte kusur ederse, Müttefik Devletler, yukarıda belirtilen hükmü değiştirmek hakkını kesinlikle saklı tutarlar, ve Türkiye, bu bakımdan alınacak bütün kararları kabul etmeyi şimdiden yükümlenir.*"

Tam anlamıyla bir "boş kağıda imza" anlamına gelen bu "*...kabul etmeyi şimdiden yükümlenir*" ifadesi, Sèvres'in en önemli özelliği olarak karşımıza çıkacak ve bütün Antlaşma boyunca çok sık tekrar edilecektir.

2) Boğazlar ve Komisyonu

Boğazlar konusu md.37-61 arasında düzenlenmişti.

Boğazların savaşta ve barışta "(...) *bayrak ayrımı yapmaksızın, bütün ticaret ve savaş gemileriyle askerlik ve ticaret uçaklarına açık*" olacağı kabul edilmekteydi (md.37).

Boğazlardaki "*ulaşım özgürlüğünü sağlamak*" için bir Boğazlar Komisyonu kurulmaktaydı. Komisyon'un yetkisi Boğazların sularını ve her iki girişin 3 mil açıklarını kapsamaktaydı. Bu yetki, gerektikçe, "*kıyı üzerinde de*" kullanılabilecekti (md.39).

Komisyon'da oylar eşit değildi. ABD'nin (Komisyon'a katılmak isterse), İngiltere'nin, Fransa'nın, İtalya'nın, Japonya'nın, ve Rusya'nın (MC'ye üye olursa) ikişer; Yunanistan'ın, Romanya'nın, Bulgaristan'ın ve Türkiye'nin birer oyu vardı (md.40).

Komisyon üyeleri diplomatik ayrıcalıklardan ve dokunulmazlıklardan yararlandıkları gibi (md.41), Komisyon da "özel bir bayrağı, özel bir bütçesi ve kendisine özgü bir örgütü"yle "*yerel hükümetten tümüyle bağımsız*" bir varlık, yani "devlet içinde devlet" olacaktı (md.42).

Komisyon'un yanı sıra, silahsızlandırılmış bir Boğazlar Bölgesi 178. Maddeyle kurulmakta ve Bölge'nin sınırları Md. 179'da tanımlanmaktaydı.

Aslında, bu Bölge'de egemenlik kağıt üzerinde (Marmara'nın kuzey kıyısında) Yunanistan'a ve (Marmara'nın güney kıyısında) Osmanlı'ya aitti (bkz. Harita, s. 126) ama, Bölge askerî amaçlarla yalnızca İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından kullanılabilecekti (md. 178/3) Böylece, haritadaki gri alandan da görüleceği gibi İstanbul'u bile içine alan bu Boğazlar Bölgesi fiilen bir İngiliz, Fransız, İtalyan işgal bölgesi olmaktaydı.

3) Kürdistan

İlgili Üç Madde

Birinci Dünya Savaşından sonra, kuzey Irak Kürtlerinin de yaşadığı Irak toprakları İngiltere'nin mandasına verildi. Sèvres'le saptanan Osmanlı sınırları içindeki Kürtlere ise, Sèvres Antlaşmasının üç maddesi (md.62-64) yerel (teritoryal) özerklik getirmekte, bu özerkliğin bağımsızlığa dönüşmesini de ilk bakışta mümkün kılan bir ifade kullanmaktaydı.

Md.62: "*Fırat'ın doğusunda, ileride saptanacak Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve* (...) *Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde* (...) *üç üyeden* [İngiliz, Fransız, İtalyan] *oluşan bir Komisyon hazırlayacaktır.* (...)

Md.63 klasiktir: "*Osmanlı Hükümeti, 62. maddede öngörülen* [hükümlerle ilgili kararları] *üç ay içinde kabul etmeyi ve yürürlüğe koymayı şimdiden yükümlenir.*"

Md.64: "*İşbu Antlaşmanın yürürlüğe konuşundan bir yıl sonra, 62. maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyetine başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı tanımayı Türkiye'ye salık verirse, Türkiye, bu tavsiyeye uymayı ve bu bölge üzerinde*[ki] *bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi, şimdiden yükümlenir.* (...)

"*Bu vazgeçme gerçekleşirse ve gerçekleşeceği zaman, Kürdistan'ın şimdiye dek Musul İlinde kalmış kesiminde* [İngiliz mandası altında] *oturan Kürtlerin, bu bağımsız Kürt Devletine kendi istekleriyle katılmalarına, Başlıca Müttefik Devletlerce* [İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya] *hiçbir karşı çıkışta bulunulmayacaktır.*"

Kürdistan'ın Bağımsızlığı Konusu

Görüldüğü gibi, md.62'ye göre Osmanlı sınırları içindeki Kürtler teritoryal özerkliğe kavuşmaktaydı. Yalnız, bu "özerk toprak"ın güney sınırı belli olmakla birlikte, kuzey sınırı belirsizdi. Çünkü bu sınır, aynı zamanda, kurulması kararlaştırılmış olan Büyük Ermenistan'ın güney sınırıydı ve sınırlar konusunu incelerken görmüş olduğumuz gibi, saptanması Sèvres md.89 hükmü sonucu ABD Başkanı W. Wilson'a bırakılmıştı. (Wilson, daha ileride göreceğimiz gibi, Ermenistan'a Karadeniz'e açılma olanağı verecek bu saptamayı 22 Kasım 1920 tarihli bir belgeyle Müttefiklere ulaştıracaktır).

İşte, bu belirsizliktir ki, Sèvres'in md.62'yle teritoryal özerklik verdiği ve md.64'le bağımsızlık kapısını "açık" bıraktığı Kürtler, yine Sèvres'in md.89'la getirdiği bu Ermeni tehdidi yüzünden, Ankara'nın yönettiği kurtuluş savaşına güçlü bir destek vereceklerdir.

En ilginç olan, md.64 idi, çünkü Osmanlı Kürtlerine ilk bakışta büyük olanaklar getiriyor biçimde yorumlanabilecek bu madde pek o kadar net değildi. Maddede, Osmanlı sınırları içindeki Kürtlerin bağımsız devlet kurabilmeleri için 2 koşul ileri sürülmekteydi:

1) Osmanlı'dan bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak MC'ye başvurmak. Bu "kanıtlama"nın nasıl olacağı belli değildi. Bu bölgede bilinmeyen bir usul olan ple-

bisit yapmanın zorluğu bir yana, böyle bir oylamanın sonucunun kimin tarafından "kanıtlama" olarak kabul edileceği de açık değildi. (Üstelik, aynı yönde bir oylama Lausanne'daki Musul görüşmeleri sırasında Ankara tarafından kuzey Irak için istendiğinde, Lord Curzon "Kürtler bir oy sandığını gördüklerinde bomba sanabilirler" diyecektir). Bununla birlikte, kesin olan bir husus varsa, o da bu konudaki saptamanın tamamen İngiliz etkisinde yapılacağıydı.

2) MC Konseyinin bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğuna karar vermesi ve Osmanlı devletini bu yönde bir kararı tanımaya çağırması. Bir kere, böyle bir kararın hangi ölçütlere dayanacağı tamamen belirsizdi. Bununla birlikte, ABD'nin MC'ye girmeyi kabul etmediği göz önüne alındığında ve Konsey'e tamamen İngiltere'nin egemen olduğu anımsandığında, bu konuda da esas olarak İngiltere'nin etkili olacağı söylenebilirdi ve dolayısıyla Kürtlerin kaderi tamamen bu devletin eline verilmişti. İkincisi, bu durumda, böyle bir bağımsızlığın İngiltere'nin o sıradaki ulusal çıkarlarına uyup uymayacağı hususu önemli oluyordu. İngiltere gibi, "sürekli dostları veya düşmanları olmayan, yalnızca sürekli çıkarları olan" bir devletin ittifakları ise her an değişebilirdi. Nitekim, Kürtlere, güneydeki Suriye'ye egemen bir Fransa'nın etkisinde kalabilecek bir bağımsızlık vermektense, veya güneyde kendi mandası Irak'ta yaşayan Kürtlerle birleşerek güçlenebilecek bir Kürdistan yaratmaktansa, Sèvres'le iyice zayıflamış bir Osmanlı'yı İngiltere tercih edebilirdi.

İşte, md.64'ün son fıkrasında yer alan ve ne anlam ifade ettiği açık olmayan hükmün (... *hiçbir karşı çıkışta bulunulmayacaktır*) işlevinin burada devreye girdiği söylenebilecektir:

İngiltere için esas olan, güneydeki (Musul'daki) Kürtlerin yaşadığı petrol bölgeleriydi. Kuzeyin dağlar, kanyonlar ve yaylalarla parçalanmış arazisinde petrol olmadığı tahmin ediliyordu. Üstelik, buradaki Kürt aşiretlerini denetim altına almak, bu topografya yüzünden çok zordu. İngiltere bu yüzdendir ki, önceleri istediği bilinirken, sonraları bu bölgeyi kendi mandası altına almaktan vazgeçmişti. İleride, kuzey Kürtlerinin yaşadığı bölgede petrol çıkarsa, İngiltere'nin buraya sahip çıkabilmesi, herhalde, kuzeydeki bağımsız Kürdistan'ın güneydeki İngiliz mandasına katılmasıyla olamazdı. Ancak bunun tersi mümkün olabilirdi. İşte son fıkrayla İngiltere, herhalde, rakibi Fransa'nın böyle bir olasılığı engellemesini şimdiden önlemek amacını gütmüştü.

Nitekim, San Remo hazırlık konferansının 19 Nisan 1920 tarihli oturumunda bu maddeyi ileri süren ve savunan bizzat Lord Curzon olacak, buna karşılık Fransız Başbakanı Millerand "*konunun çekinceli olduğunun kaydedilmesini istediğini*" belirtecektir (Olcay, s. 465-467). Zaten, Kürdistan'a doğrudan bağımsızlık vermek isteyen İngiltere'ye, Musul'da fazlasıyla ödün vermiş bir Fransa'nın karşı çıkmasıdır ki, özerklik formülüyle dahi olsa bu bölgenin Osmanlı toprakları içinde kalmasına yol açmıştır (Helmreich, s.227).

Bu durumda Kürdistan'ın bağımsız olması, tamamen, İngiltere'nin uydusu olmasına ve öyle kalacağı izlenimini vermesine bağlı gözüküyordu. Kürtlerin bağımsız devlet kurabilmelerinin bir büyük devlete tam anlamıyla bağlı olması durumu, 21. Yüzyılın başında da, İngiltere'nin yerine ABD'nin geçmesiyle aynen sürecektir.

4) İzmir

İzmir konusu md.65-83 arasında düzenlenmişti.

Çekirdeğini İzmir kentinin oluşturduğu bölgenin sınırları güneyde Kuşadası'ndan başlıyor, doğuda Ödemiş'i içine alarak ve Alaşehir ile Salihli'yi dışarıda bırakarak kuzeye ilerliyor, Kırkağaç'ın hemen batısından geçtikten sonra batıya dönerek Ayvalık'ın güneyinde denize kavuşuyordu. Bugünkü il sınırlarıyla ifade edilmesi gerekirse, bu alan İzmir ilinin tamamı ile Manisa ilinin batıdaki üçte birini içine almaktaydı (md.66).

Md.68: "[Bu topraklar] *Türkiye'den ayrılmış topraklarla bir tutulacaktır.*" Bu hüküm, daha işin başında, herşeyi anlatmaktaydı.

Md.69: "[Bu topraklar] *Osmanlı egemenliği altında kalmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye, (...) egemenlik hakkının kullanımını Yunanistan'a aktaracaktır. Bu egemenliğin simgesi olmak üzere, Osmanlı bayrağı kentin dışındaki bir kaleye sürekli olarak çekilecektir. Bu kale Müttefik Devletlerce saptanacaktır.*"

Md.71: "*Yunan Hükümeti* [bu topraklarda] *kamu düzeninin ve güvenliğin korunması için gerekli askerî kuvvetleri bulundurmak hakkına sahip olacaktır.*"

Md.72: "*Soy, dil ve din azınlıklarını da içeren ve halkın bütün kesimlerinin oransal temsilini sağlayacak nitelikte bir seçim sistemiyle, yerel bir Parlamento kurulacaktır.* [Sèvres'in] *yürürlüğe girmesini izleyen altı ay içinde* (...) Yunanistan MC Konseyine bir seçim sistemi tasarısı sunacaktır.

Md.76: "*Yunan Hükümeti* [bu topraklarda] *bir gümrük çizgisi kurabilecek* [ve burayı] *Yunan gümrük sistemi içine sokabilecektir.*"

Md.79: "[Bu] *topraklarda oturanlar, her bakımdan Yunan uyruğu işlemi göreceklerdir. Bunların ülke dışındaki diplomasi ve konsolosluk korunmalarını Yunanistan sağlayacaktır.*"

Md. 83, İzmir ve bölgesinin Yunanistan'a hukuken de intikalini şöyle hükme bağlamıştı: "[Sèvres'in] *yürürlüğe girişinden beş yıllık bir süre geçtikten sonra, 72. maddede öngörülen yerel Parlamento, oyçokluğuna dayanan bir kararla, MC Konseyinden,* [bu toprakların] *kesin olarak Yunanistan Krallığına bağlanmasını isteyebilecektir:* (...) *Bu durumda, Türkiye,* [bu topraklar] *üzerindeki haklarından ve sıfatlarından, Yunanistan yararına, vazgeçtiğini şimdiden bildirir.*"

5) Ermenistan

Ermenistan konusu md.88-93 arasında düzenlenmişti.

Md.88'le Osmanlı devleti "(...) *Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir Devlet olarak tanıdığını*" bildiriyor, md.89 ise daha önce sözünü etmiş olduğumuz bir hükmü getiriyordu: "*Öteki Bağıtlı Yüksek Taraflar gibi, Türkiye ile Ermenistan da, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması işini ABD Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.*" Böylece Müttefikler, bu sınırın saptanmasını Wilson'a bırakmakla birlikte, gerek Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkmasını gerekse Osmanlı'nın sı-

nırını askersizleştirmesini karara bağlamış ve ABD Başkanına ne yapması gerektiğini satır arasında yeterince belirtmiş gözüküyorlardı. Md.90 ise klasikti: Verilecek kararın Osmanlı devleti tarafından "*şimdiden kabul edilmiş*" sayılacağını hükme bağlamaktaydı.

Başkan Wilson 22 Kasım 1920'de Büyük Ermenistan'ı kuran sınırları saptayacak, Ermenistan'a Karadeniz'e çıkış verecek, askersizleştirmeyi gereksiz sayacaktır. Böylece Büyük Ermenistan, büyük devletlerin bir yapıtı olarak ortaya çıkacaktır. (Bkz. **Büyük Ermenistan Tasarısının Nedeni** kutusu, s. 133).

Büyük Ermenistan Tasarısının Nedeni

Bugünkü Ermenistan'ın yanı sıra Doğu Anadolu'dan toprak alarak harita üzerinde kurulan, ama Türk Kurtuluş Savaşının başarıya ulaşması üzerine gerçekleşemeyen "Büyük Ermenistan" 1916'da yapılan gizli Sykes-Picot anlaşmasında yoktu. Onun yerine, Rusya Doğu Anadolu'ya uzanmaktaydı (bkz. **Sykes-Picot** haritası, s. 198).

Oysa, Sèvres antlaşması ve onun hemen arkasından Wilson'un sınır saptaması sonucu, Sykes-Picot'da Rusya'ya verilmiş olan topraklarda bir "Büyük Ermenistan" kuruldu.

Buradan da açıkça görmek mümkündür ki, kimi savların aksine bu Ermenistan, 1915 tehcir olaylarına Müttefik tepkisi sonucu kurulmuş değildir. Öyle olmuş olsaydı, bu tepkinin en sıcak olduğu 1916 yılında yapılan Sykes-Picot'da kurulurdu. Bu anlaşmada Üç Büyükler yalnızca kendi paylarını düşünmüşlerdir. Ermenistan'ın 1920 Sèvres'de kurulmuş olmasının nedeni, 1917 yılında Rusya'da yapılan komünist devrimin yayılmasına Müttefiklerin bir tampon devletle engel olmak istemeleridir.

(B. Oran)

C) Azınlıkların Korunması

Lausanne'ın aksine, Sèvres'de bu konunun ayrı bir "Bölüm" (md.140-151) halinde düzenlenmesi, konuya Müttefiklerin verdiği önemi göstermekteydi.

Md. 140; 141., 145. ve 147. maddelerin hiçbir biçimde değiştirilemeyeceğini söylüyordu.

Md. 141, "*Türkiye'de oturan herkes*"e negatif haklar getirmekteydi. (Bkz. **Negatif Hak-Pozitif Hak** kutusu, s. 133)

Md. 142: "[1 Kasım 1914'ten sonraki] *İslam'ı benimsemelerin tanınmaması* (...)" kararlaştırılmıştır. Bu hükmün, özellikle, tehcire dahil edilmemek amacıyla Müslüman olan Ermenilerin eski dinlerine dönebilmeleri için düzenlendiği anlaşılmak-

Negatif Hak-Pozitif Hak

İnsan hakları terminolojisi açısından; "negatif hak" kavramı devletin karışmamasını ifade eder. "Pozitif hak" kavramı ise, bu hakların gerçekleştirilmesi için devletin müdahale etmesi gerektiğini ifade eder. Fakat azınlık hakları terminolojisinde birincisi bütün vatandaşlara verilmiş hakları (ör. mülkiyet hakkı), ikincisi ise doğuştan dezavantajlı olan azınlık bireylerini mümkün olduğunca eşit duruma getirmek için yalnızca onlara verilen "artı" hakları anlatmakta kullanılır; bu "pozitif haklar" çoğunluğu mensup vatandaşlara verilmez. Azınlık koruma antlaşmalarında her iki hak çeşidi de bulunur.

(B. Oran)

taydı. Ermeni dönüşüyle ilgili bütün maddelere olduğu gibi, bu hükme de Lausanne'da rastlanmayacaktır.

Md. 143, Türk ve Yunan halklarının karşılıklı ve gönüllü göçüne ilişkin özel bir sözleşme yapılacağına ilişkindir. Lausanne'daki karşılıklı göç, ileride de göreceğimiz gibi, zorunlu tutulacaktır.

Md. 144: "(...) *1 Ocak 1914'ten beri, (...) yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyrukları* [yurtlarına dönebileceklerdir]. [Bunlara ait olan ve Emval-i Metruke diye anılan] *taşınır ya da taşınmaz mallar* (...) *kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce* [geri verilecektir ve bu el koymalar geçmişte ve gelecekte hükümsüz olacaktır]. (...) *1 Ocak 1914'ten sonra* [bu mallar] *üzerinde yapılan bütün satış işlemleriyle, hak yaratan işlemlerin geçersiz sayılması* [kararlaştırılmıştır] (...)."

Tehcir edilen veya kaçmak zorunda kalan Ermenilerin geri dönerek mallarına sahip çıkmalarını öngören bu hüküm, bu mallara el koymuş bulunan eşraf ve özellikle de Kürt aşiret ağaları için alarm çanları demektir. Bu madde hükümlerine de Lausanne'da rastlanmayacaktır.

Md. 145: "*Osmanlı Hükümeti,* [Sèvres'in] *yürürlüğe girmesinden başlayarak iki yıllık bir süre içinde, Müttefik Devletlere, soy azınlıklarının orantılı temsili ilkesine dayalı bir seçim sistemi düzenlenmesi tasarısı sunacaktır*". Bu hükme Lausanne'da rastlanmayacaktır.

"*Herhangi bir Osmanlı uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır. Türkçe'den başka dil konuşan Osmanlı uyruklarına, mahkemelerde, ister sözlü ister yazılı olsun, kendi dillerini kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.*" Savaştan sonra ilk yapılan azınlıkları koruma antlaşması olan Polonya antlaşmasından alınan bu hüküm, aynen Lausanne md.39/4 ve 5'te tekrarlanacaktır; şu farkla ki, Lausanne'da mahkemelerde kendi dilini kullanmak yalnızca sözlü olarak mümkün kılınacak, böylece Türkçe'den başka bir dilin yazılı olarak hiçbir resmî dairede kullanılmaması sağlanmış olacaktır.

Md. 146: Osmanlı Hükümeti yabancı üniversite ve okullardan verilmiş diplomaları tanımayı ve bunların sahiplerinin meslek icra etmelerine engel olmamayı üstlenmekteydi. Bu hükme de Lausanne'da rastlanmayacaktır.

Md. 147: "*Soy, din ya da dil azınlıklarından olan Osmanlı uyrukları*", (...), kuracakları her türlü kurumları ve okulları "*bağımsız olarak ve Osmanlı makamları hiçbir biçimde karışmaksızın*" kuracak, yönetecek ve denetleyeceklerdir. Aynı hüküm Lausanne'da da vardır, ama "(...) *hiçbir biçimde karışmaksızın*" kalkacak, "*soy, din ya da dil*"in yerine de "*gayrımüslimler*" terimi gelecektir.

Md. 149: Bütün soy azınlıklarının kilise ve okul konularındaki özerkliğini sağlayan bu hükme de Lausanne'da rastlanmayacaktır.

Md. 151: "*Başlıca Müttefik Devletler, bu Bölümdeki hükümlerin yerine getirilmesini güvence altına almak için ne gibi önlemler alınması gerektiğini, MC Konseyi ile birlikte inceledikten sonra saptayacaklardır. Osmanlı Hükümeti, bu konuda alınacak bütün kararları şimdiden kabul ettiğini bildirir.*" Böylece, Sèvres'in çok önemli olan ve Osmanlı devletine müdahaleyi en kolay biçimde sağlamaya yönelik olarak konulan bu Bölüm hükümlerinin geleceği, tamamen büyük devletlere bırakılmakta ve Os-

manlı devleti bu koşulu "*şimdiden kabul ettiğini bildir*"mektedir. Lausanne'da bu konuda önemli değişiklik yapılacak, anlaşmazlık halinde karar Uluslararası Daimi Adalet Divanına bırakılacaktır.

Ç) Askerî Hükümler

Kara Kuvvetleri

Md.152: "*Türkiye'nin bulundurabileceği kara kuvvetleri yalnız şunlar olacaktır: 1) Padişah'ın özel koruma birliği;* [md.154 hükmüne göre bu birliğin sayısı 700'ü geçmeyecekti] *2) İçeride düzen ve güvenliği sağlamakla ve azınlıkların korunmasını güvence altına almakla görevli, jandarma birlikleri;*" [bunların toplam sayısı da md. 156 hükmüne göre 35.000 kişiyi geçmeyecekti] *3) Önemli karışıklık durumunda, jandarma birliklerini destekleyecek ve gerektiğinde sınırların denetlenmesini sağlayacak özel birlikler.*" [Md. 157 hükmüne göre bunların da sayısı 15.000'i aşmayacaktı].

Md.153, "*Antlaşmanın yürürlüğe girişini izleyecek altı ay içinde*", bu kuvvetler dışındaki "*kara kuvvetleri*[nin] *terhis edilecek ve dağıtılacak*(...) olduğunu belirtmekteydi.

Md.155, yukarıdaki 2 ve 3'de adı geçen birliklerin toplam sayısının 50.000'i geçmeyeceği hükmünü getirdiğinden, Osmanlı devletinin (Padişah'ın hassa alayı dahil) tüm kara birlikleri en fazla 50.700 kişi olabilecekti. Bu birliklerin sahip olabilecekleri silah ve cephane çizelgelerde belirtilmişti (md. 171) ve bunun dışındaki her çeşit silah ve cephane edinimi yasaklanmıştı (md. 175).

Deniz ve Hava Kuvvetleri

Md.181'e göre Osmanlı'nın bütün savaş gemilerine el konmaktaydı. "*Türkiye, balıkçılık ve polis hizmeti için kıyıları boyunca 7 ganbot ve 6 torpidoyu geçmeyecek sayıda gemi bulundurmak hakkına sahip olacak*(tı)". Bunların taşıyabilecekleri silahlar da belirtilmişti. Md. 182'yle, bunların dışında savaş gemisi, md.186'yla da denizaltı yapımı ya da edinilmesi yasaklanmaktaydı.

Diğer yandan, md.191 Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerinde hiçbir hava kuvveti ve güdümlü balon bulunamayacağını hükme bağlıyor, md.194 ise bunların ve parçalarının ithalini ve ihracını yasaklıyordu.

D) Mali Hükümler

Maliye Komisyonu

Md.231 Osmanlı devletinin savaş tamiratı ödemesi gerektiğini söyledikten sonra, devletin kaynakları bunu karşılamaya yeterli olmadığından böyle bir ödence isteminden vazgeçildiğini belirtmekte (aynı küçümseyici hükmü Lausanne'da Türkiye Yunanistan için tekrarlayacaktır) ve şöyle devam etmektedir: "*Türkiye'ye bir ölçüde destek olmak ve yardımda bulunmak isteyen Müttefik Devletler, Osmanlı Hükümetiyle, danışma oyu bulunacak bir Osmanlı Komiserinin de katılacağı ve* (...) *Fransa, Britanya İmparatorluğu ve İtalya'nın birer temsilcisinin bulunacağı, bir Maliye Komisyonu kurulmasını kararlaştırmışlardır.*"

Sèvres'in, özellikle günümüz açısından en önemli maddeleri, bu Maliye Komisyonuyla ilgili olanlardır. Bundan sonraki maddelerde, Osmanlı devletinin tüm mali can damarlarını kesinlikle elinde tutacak bu Maliye Komisyonunun yetkileri belirtilmekteydi:

Md.232: "*Maliye Bakanınca, her yıl, Osmanlı Parlamentosuna sunulacak bütçe, ilk önce, Maliye Komisyonuna sunulacak ve Komisyonca uygun bulunan biçimde parlamento'ya sunulacaktır. Parlamento'nun getireceği hiçbir değişiklik, Maliye Komisyonunun uygun bulması alınmadıkça, yürürlüğe girmeyecektir.* (Satırbaşı) *Maliye Komisyonu, Türkiye'nin bütçeleriyle mali yasalarının ve yönetmeliklerinin uygulanmasını denetleyecektir.*" Bir parlamentonun en önemli işlevi devlet bütçesini yapmak ve kabul etmek olduğuna göre, Maliye Komisyonu böylece Meclis-i Mebusan yerine geçmiş olmaktaydı.

Dikkat edilirse, burada bütçe, Meclis-i Mebusan'a gitmeden önce (yani oluşmadan, daha hazırlık aşamasında) Komisyon'a gitmekteydi. Aynı hüküm, 80 yıl sonra, Haziran 2000'de Türkiye Cumhuriyetinde de gerçekleşecektir: 2001 bütçesine memurlara enflasyon farkının ödeneceğine ilişkin bir hüküm konması üzerine, o zamana kadar TC bütçesini "taslak aşamasında" gören IMF, bundan sonra bütçeyi "hazırlık aşaması"ndan itibaren göreceğini açıklayacaktır (*Milliyet*, 06.06.2000).

Md.233: "*Maliye Komisyonu* (...) *Türkiye'de para sürümünü düzenlemekle* (...) *görevli olacaktır.*" Yani, Komisyon Merkez Bankası yerine de geçmekteydi.

Md. 234: "*Osmanlı Hükümeti, Maliye Komisyonunun izni olmadıkça, hiçbir iç ya da dış borçlanmaya girişmemeyi yükümlenir.*" Böylece Komisyon, hükümetin yerine geçmiş olmaktaydı.

Md.236: "*Türkiye'nin, Osmanlı Devlet Borcunun* [Düyun-ı Umumiye] *faiz ve anapara ödemelerinin güvencesi olarak ayrılmış ya da verilmiş* (...) *gelirler dışındaki tüm kaynakları,* (...) *Maliye Komisyonunun buyruğu altına konulacaktır.*" Böylece Komisyon, yabancı alacaklıların paralarını ayırdıktan sonra, devletin tüm kaynaklarına el koymaktaydı. Komisyon, Osmanlı Devlet Borcunun yıllık taksitlerini saptayacak (md.244), Düyun-ı Umumiye gelirlerinin toplanmasını yönetecek, Gümrük Yönetimini atayacak ve görevden alacaktı; gümrük tarifeleri de ancak Maliye Komisyonunun uygun bulmasıyla değiştirilebilecekti (md.246).

Md.239: "*Maliye Komisyonu uygun bulmadıkça, Osmanlı Hükümetince, ister Osmanlı uyruklarına ister herhangi bir kimseye, hiçbir yeni imtiyaz verilmeyecektir.*" Böylece Komisyon, mevcut imtiyaz sahiplerinin ayrıcalıklı durumunu koruyan güçlü kuruluş olmaktaydı.

Md.247: "*Komisyon,* (...) *borçlanma senetleri taşıyıcılarına* (...) *verilmiş güvenceler yerine başka güvenceler ya da Türkiye'nin genel gelirleri üzerinden bir ipotek konmasını önermeye yetkilidir.*"

Md.264: "*(...) Maliye Komisyonunun, Müttefik Devletler uyruklarına karşı her çeşit ithalat ya da ihracat yasağı konulmasına izin vermeye de hakkı olacaktır.*"

Md.421: [Sèvres'in] *yürürlüğe konmasını izleyecek on iki ay içinde, Osmanlı Hükümeti eski yapıtlara ilişkin şimdiki Osmanlı yasalarını yürürlükten kaldıracak ve bunların yerine, bağlı Ek'teki kurallara dayanan ve Parlamentonun oyuna sunulmazdan önce Maliye Komisyonun*[a sunulacak] (...) *ve (...) bütün uluslar arasında tam eşitlikle uygulanması*(...) [sağlanacak] *yeni yasalar çıkartılması için gerekli önlemleri*

alacaktır:" Böylece bütün devletlerin "*tam bir eşitlikle*" Osmanlı toprağındaki arkeolojik zenginlikleri araştırması ve maddede sözü edilen Ek'in getirdiği kurala göre "bölüşmesi" sağlanmaktadır.

Osmanlı Devlet Borcunun nasıl ödeneceğine gelince, Sèvres'in 241. maddesine göre "(...) *gerek 1913'te Balkan Savaşları sonunda gerek* [Sèvres gereğince] *Türkiye'den toprak almış olan Devletler, Osmanlı Devlet Borcunun 1 Kasım 1914 tarihinden önce borçlanılmış anapara ve faiz yıllık taksitlerine katılacaklard*[ı]. Benzer bir paylaşım Lausanne'da da görülecektir.

E) İktisadi Hükümler

Kapitülasyonlar ve İmtiyazlar

Md. 261, Birinci Dünya Savaşının başında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından kaldırılan kapitülasyonları geri getirmekteydi: "(...) *Kapitülasyonlar rejimi, 1 Ağustos 1914'ten önce, bu rejimden doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yararlanan Müttefik Devletler yararına yeniden kurulacak ve 1 Ağustos 1914'de bu rejimden yararlanmayan Müttefik Devlet yararına genişletilecektir:*"

Yukarıda da gördüğümüz gibi, gümrükler konusunda Maliye Komisyonu yetkili kılınmıştı.

Md.310: "[Osmanlı'nın Savaş'a girdiği tarih olan] *29 Ekim 1914'ten önce* (...) [Sèvres'e göre] *Osmanlı kalan topraklar üzerinde verilmiş imtiyazlardan* (...) *yararlanan Müttefik uyrukları ile Müttefik gruplarının* (...) [sahip bulundukları imtiyazlar ve haklar] *kendilerine geri verilecektir* (...) [ve bunlar uzatılacaktır] (Satırbaşı) *Yukarıdaki fıkrada belirtilen haklara zarar verebilecek, 29 Ekim 1914'den sonra* (...) *verilen bütün imtiyazlar*(...) *ya da* [yapılan] *anlaşmalar*(...) [geçersizdir]. Böylece, hem eski imtiyazlar geri alınmış, hem de bu arada Almanya'ya verilmiş imtiyazlar kaldırılmış oluyordu.

***

Sèvres Barış Antlaşmasının önemli hükümleri böyle özetlenebilir. Sèvres, daha önce de belirtildiği gibi, onaylanmadan kalmış ve dolayısıyla hukuksal geçerlik kazanamamıştır. Zaten, Osmanlı anayasası gereği antlaşmaları onaya yetkili organ Meclis-i Mebusan, İstanbul'un işgali üzerine 18 Mart 1920'de faaliyetlerine son vermiş bulunmaktadır. Yunanistan dışında, Müttefikler de bir onay işlemi yapmamışlardır, çünkü olaylar çok hızlı gelişmiştir.

"*...şimdiden yükümlenir*" ibaresinin ve Maliye Komisyonuna ilişkin hükümlerin yanı sıra, Sèvres'den en fazla akılda kalması gereken 2 husus şunlardır:

Birincisi, Müttefikler Sèvres'in koşullarını, gerek Mondros ile Sèvres arasında geçen yaklaşık 2 yıllık sürede meydana gelen büyük değişiklikleri, gerekse işgallerin alevlendirdiği Türk kurtuluş mücadelesini hiç dikkate almadan dikte etmişlerdi.

İkincisi, Birinci Dünya Savaşını bitiren diğer barış antlaşmalarının aksine, Sèvres Osmanlı'yı Avrupa'dan tamamen silmek amacını taşıyan bir belge görünümü sunuyordu. Bir devleti bu denli sıkı bağlarla bağlamanın başka bir anlamı yoktu. Müttefiklerin amacının, yine Müttefiklerin yukarıda incelenen Karşı Yanıt'ında belirtildiği gibi, "(...) *Türkleri Avrupa'dan sonsuzluğa dek kovmak*" olduğu, ama bunun o

günkü Müttefiklerarası güç dengeleri içinde ancak bu kadar yapılabildiği anlaşılıyordu.

Dolayısıyla Sèvres antlaşması, bu ve diğer aşırılıkları nedeniyledir ki, Kurtuluş Savaşının o güç koşullarda ortaya çıkmasını mümkün kıldı ve dolayısıyla kendisinin ortadan kaldırılması sonucunu doğurdu. Böylece, tez-antitez ilişkisinin (bkz. s.14) çok canlı bir örneğini vermiş oldu.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Mondros Silah Bırakışması ve Sèvres Barış Antlaşması)

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları* (özgün adı: *The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-20*), (çev. Şerif Erol), İstanbul, Sabah Yayınları, 1996; Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım II, Cilt 2, Ankara, SBF, 1973; Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara, SBF Yayını, 1977; Olcay, Osman, *Sèvres Andlaşmasına Doğru*, Ankara, SBF Yayını, 1981; *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1988; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anılaşmaları*, 2. Baskı, Cilt I (1920-1945), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.

Batı Avrupa'yla İlişkiler

I) İngiltere'yle İlişkiler

A) İlişkileri Belirleyen Temel Etkenler

İngiltere'yle diplomatik ilişkilerin başlangıcı 16. Yüzyıla dek gider. İlk İngiliz büyükelçisi İstanbul'a 1583'te atandı. Fakat Osmanlı devleti genel politikası çerçevesi içinde bu ülkeye uzun yıllar elçi göndermedi; bunun için 1793 yılını beklemek gerekmiştir.

18. Yüzyıldan itibaren Batı karşısında çöküş sürecine giren Osmanlı devleti ayakta kalabilmek için karmaşık Avrupa güç dengesi sistemi içinde büyük devletlere dayanmaya başladı. Bu devletlerden biri de İngiltere olmuştu. 19. Yüzyılın son çeyreğine dek Osmanlı devleti İngiltere'ye dayanarak varlığını korumaya çalıştı.

İngiltere'nin Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikası, bu devletin parçalanması sonucunda Rusya'nın Akdeniz'e ve Balkanlara inebileceği ve bu parçalanmadan güçlü çıkacağı endişesine dayanıyordu ("Şark Meselesi" *Question d'Orient*). Özellikle, 1833'te Osmanlı'nın Rusya'yla yaptığı Hünkar İskelesi Antlaşmasından sonra İngiltere'nin bu kaygısı daha da arttı. Sonunda 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ("'93 Harbi") Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlanınca İngiltere bu politikayı tamamen terk etti. Bunun nedeni Rusya'nın artık fazlasıyla güçlü olması ve İngiltere'nin, izlediği bu politikayla Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve varlığını koruyamayacağını anlamış olmasıydı. Bunun üzerine, İngiltere parçalanma süreci başladığına göre doğrudan kendisi hem bu parçalanmadan olabildiğince büyük pay koparmaya, hem de Rusya'yı engellemeye çalıştı. Bunun sonucunda, ilk aşamada Kıbrıs ve Mısır fiilen Osmanlı devletinden koptu. İngiltere ayrıca Ermenilerle de ilgilenmeye başladı. İngiltere'yle bu yol ayrımı Birinci Dünya Savaşına giden yolda ayrı ittifaklar içinde ve karşı cephelerde yer almayla sonuçlanacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere hem stratejik açıdan Hindistan yolu üzerinde bulunması, hem de petrolün öneminin artmasından dolayı Orta Doğu bölgesini denetiminde tutmak istiyordu. Ne var ki, bunu artık doğrudan yapmaya gücü yetmeyebileceği gibi, bölgeyi doğrudan denetlemeye gerek de duymuyordu. İstanbul'da Boğazlar üzerinde, ayakta kalabilmek için kendisine bağımlı, küçük, güçsüz bir Osmanlı Sultanı, batı Anadolu'da Yunanistan, Anadolu'da Kürt ve Ermeni devletleri, daha güneyde ise söz verdiği gibi kurulacak Arap şeyhlikleriyle bu bölgedeki denetimini sürdürmeyi planlıyordu. Böylece, hem Rusya'ya karşı bir set

çekilmiş olacak, hem de kurulacak manda sistemiyle doğrudan yükümlülük almadan bölge üzerindeki etkinliğini devam ettirecekti.

İngiltere Açısından

İngiltere Orta Doğu'yu denetlemeyi istemekle birlikte bunu yaparken bazı güçlüklerle karşılaşıyordu. Bunlardan ilki bölgede Fransa'yla rekabet içinde bulunması, diğeriyse Arapları Osmanlı'ya karşı ayaklandırabilmek için büyük bir Arap krallığı sözü vermiş olmasıydı. İngiltere, 1916'daki gizli Sykes-Picot anlaşmasıyla bölgedeki etkinliğini Fransa'yla paylaşmayı kabul etmiş, daha sonra da bu ülkeyle 1920'de San Remo konferansında bölgeyi tekrar paylaşabilmişti (bkz. **Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar** kutusu, s. 198-199). Bununla birlikte, büyük bir Arap krallığının kurulamaması, Kürt ve Ermeni devleti sözlerinin yerine getirilememesi ve Balfour Deklarasyonunun (bkz. **Balfour Deklarasyonu** kutusu, s. 203) açıklanması bölge halkları arasında hayal kırıklığına neden oldu. Bu etkenler İngiltere'nin Orta Doğu'yu denetlemesini zorlaştırdı.

İngiltere bu dönemde başka sorunlarla da uğraşıyordu. Öncelikle, Avrupa'da istikrarın sağlanması gerekiyordu. Bunun için de savaş sırasında bozulan dengenin yeniden kurulması önem kazanmıştı. Fransa savaştan yenik çıkmış olan Almanya'yı ezmek istiyor, İngiltere ise Fransa'nın kıta Avrupa'sında bu kadar güçlenmesini istemiyordu. Dolayısıyla, Fransa'yı karşısına almadan onu dizginlemek sorunuyla karşı karşıyaydı.

Bu arada İngiliz İmparatorluğu içinde de sorunlar yaşanıyordu. Hindistan'da ve Mısır'da bağımsızlık hareketleri baş göstermeye başladı. Aynı zamanda, İngiltere'nin içinde işçi hareketleri yükselişe geçerken, İrlanda'da İngiliz yönetimine karşı ayaklanmalar patlak verdi.

İşte böyle bir ortamda, hazır İstanbul'da "umutlarını önce Allah'a, sonra İngiliz hükümetine bağladığını" (Akşin 2004, s. 237'den FO 371/4141, 40280) söyleyen Damat Ferit hükümeti işbaşındayken, Anadolu'da ortaya çıkan hareket İngiltere'yi çok rahatsız etti. Zaten, gerek İngiliz kamuoyunda gerekse yönetim çevrelerinde Türkler savaşı uzatmakla, Boğazları kapatıp Bolşevik devrimine neden olmakla suçlanıyorlardı. Buna şimdi bir de Sèvres antlaşmasını tanımayan bir milliyetçi hareket eklenmişti. İngiltere ilk başlarda Anadolu hareketinin niteliğini anlayamamış, Sovyetlerle ilişki kuran, Anadolu'da kimisi başlarına kırmızı şeritli kalpak takıp dolaşan bu insanların siyasal amaçlarını yanlış yorumlamış, bunu Sovyet yanlısı bir hareket olarak görmüştü.

1919-23 döneminde İngiltere'yle Anadolu'da "doğrudan" bir savaştan çok, "dolaylı" savaş yaşandı. Bu dolayımı sağlayan ülke Yunanistan olmuştu. İngiltere, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı'yla savaşmamış bir devlet olan Yunanistan'ı, Mondros Silah Bırakışmasını imzalandıktan sonra bir araç olarak kullanarak emperyalist politikasını gerçekleştirmeye çalıştı. Böylelikle, batı Anadolu'nun İtalya yerine daha kolay etkileyebileceği Yunanistan'ın eline geçmesini sağlayacaktı. Fakat İngiltere'nin bu projesi gerçekleşmedi ve Yunanistan gibi eski bir Osmanlı eyaletinin İzmir'i işgali Anadolu'da büyük bir tepki ve öfke yarattı ve sonuçta, İngiltere Anadolu hareketinin hız kazanmasının koşullarını bizzat yaratmış oldu.

Silah bırakışmasının imzalanmasına rağmen İngiltere'yle hukuken savaş hali devam etmekteydi. Fakat Anadolu hareketi zaman içinde gücünü ortaya koydukça İngiltere de bu hareketle ilişki kurmak zorunluğunu duydu.

Türkiye Açısından

Türk-İngiliz ilişkilerinde, özellikle Milli Mücadele döneminde ama genel olarak 1924'te hilafetin kaldırılmasına dek geçen süre içinde İslam öğesi ilişkileri etkileyen faktörlerden biri olmuştur. Anadolu hareketi, ilk başlarda halkın desteğini alabilmek için saltanat ve hilafeti koruma amacı taşıdığını vurguluyordu. Halkın gözünde Halife-Sultanın önemli bir yere sahip olması nedeniyle M. Kemal, İslam'ın Osmanlı devletinin çöküşünü engelleyemediğini gördüğü halde, bu etkeni hem iç hem de dış nedenlerle kullanma gereğini hissetti.

Bu etken İngiltere ile ilişkilerde de belli bir yere sahipti. İngiltere savaş sonrasında en büyük Müslüman ülke olduğunu ileri sürüyordu. Gerçekten de, bu dönemde B. Britanya İmparatorluğunun dörtte biri Müslümandı ve bunun önemli bir kısmını Hint Müslümanları oluşturuyordu.

Anadolu hareketinin dinsel bir görünüm almasının Hindistan'da yaratacağı etkilerden çekinen İngiltere, halifeliğin Türklerin elinden alınmasını istiyordu. Hint Müslümanları, Anadolu'daki mücadelenin İslam adına yapıldığını düşünüyorlardı ve onu desteklemek amacıyla bir de "Hindistan Hilafet Komitesi" kurmuşlardı. Bu komite bir yandan Anadolu'daki harekete para yardımında bulunurken, Mart 1920'de Londra'da Lloyd George'u ziyaret ederek hem Halife Sultan'a hem de M. Kemal'e verdikleri desteği iletmişlerdi (bkz. s. 209-212). Bu gelişmeler İngiltere'yi çok rahatsız etti. Çünkü İslam etkeninin görünümde de olsa ön plana çıktığı bir hareket, Müslüman halklar arasında İngiltere'ye karşı bir başkaldırıya neden olabilirdi. Ne var ki, Anadolu hareketi güçlendikçe İslam etkeninin önem ve ağırlığı azalmaya başladı. Bunun en önemli aşaması 1 Kasım 1922'de saltanatın, 3 Mart 1924'te de halifeliğin kaldırılmasıdır. Bu tarihten sonra halifelik ya da İslam öğesi iki ülke arasındaki ilişkilerde etken olmaktan çıkmıştır.

Yine, Milli Mücadele yıllarında Türk-İngiliz ilişkilerini etkileyen unsurlardan bir diğeri Sovyet etkenidir. Tarihsel olarak bakıldığında, ne zaman bir Türk-Rus yakınlaşması yaşansa, İngiltere de bu yakınlaşmaya dahil olmuştur. Türk-İngiliz yakınlaşmaları ise tersi bir etki yaratmış ve Rusya'nın Osmanlı'dan/Türkiye'den uzaklaşmasına neden olmuştur.

Anadolu hareketinin ideolojik olarak Bolşeviklerle bir benzerliği olmadığı halde, pragmatik nedenlerle her iki taraf da işbirliğinde bulunmayı gerekli görmüşlerdi. Hem Türkiye, hem de Sovyetler doğrudan ya da dolaylı olarak Batı'nın işgali altındaydı. Bu yüzden, Anadolu hareketi başta İngiltere olmak üzere Batı'yla giriştiği mücadelede Sovyet etkenini sonuna dek kullanmak zorunda kaldı. Örneğin, M. Kemal yaptığı konuşma ve açıklamalarda sık sık ulusal mücadelenin antiemperyalist bir nitelik taşıdığından söz etti ve Ekim 1920'de yakın arkadaşlarına bir komünist partisi kurdurttu.

M. Kemal Sovyetlerle ilişki kurarken ve antiemperyalist bir söylem kullanırken, Batılı ülkelere de, Türkiye'nin parçalanmasının daha çok yeni Sovyet yönetiminin işine yarayacağını söylüyordu. Bu yüzden, M. Kemal Anadolu ve Trakya'da güçlü bir Türkiye'nin Batı'nın çıkarına olduğunu göstermeye çabaladı. İlginç bir biçimde, Bolşevik yönetimi Türkiye'yi Batı'ya karşı bir tampon olarak görürken ve bu yüzden desteklerken aynı gerekçeyi Ankara'daki hareket Batı'yla ilişkileri geliştirmek için kullanmaktaydı. M. Kemal, Sovyet etkenini başta Lausanne konferansı olmak

üzere Batılı devletlerle ilişkilerinde kullanmayı sürdürdü.

Anadolu hareketinin Sovyetlerle girdiği işbirliği genelde İngiltere'yi rahatsız etti ama, Londra hükümeti de 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet antlaşmasının imzalandığı gün Sovyetlerle bir ticaret anlaşması imzalamıştı. Yine aynı gün, Bekir Sami Bey (Babasının adı Musa Kunduh Paşa olduğundan, kendisi soyadı yasası çıkmadan öldüğü halde adından sonra genellikle [Kunduh] eklendiği görülür) ile İngiliz yetkililer arasında bir de Malta'daki Türk tutsakların geri verilmesi anlaşması yapılmıştı.

Anadolu hareketi güçlendikçe Sovyet etkeni önemini yitirmeye başladı. Hatta, Ankara daha sonraki dönemlerde Sovyet etkeninin başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelerle ilişkilerde ayakbağı olmasından çekinmeye bile başladı.

Türk-İngiliz ilişkilerini etkileyen bir diğer genel faktör, diğerleri kadar belirgin görünmese de, Türkiye'nin Batılılaşma çabalarıdır. Buradaki temel zorluk Batı emperyalizmine karşı savaşılırken Batılı bir siyasal-toplumsal-ekonomik sistemin oluşturulmasıydı. Batılılaşma dış güvenlik açısından da gerekli görülüyordu. Batı'dan farklı olan Osmanlı devleti Batı'dan atılmaya çalışılmıştı. Dolayısıyla, Batılı olmak "muasır medeniyetler seviyesine ulaşma" hedefini içermenin yanı sıra, Batı karşısında güvenliği sağlamanın bir yolu olarak da görülüyordu.

B) Temel Gelişmeler

1) Meclis-i Mebusan'ın İşgali

Doğu Sorununu ("Şark Meselesi") görüşmek üzere 10 Şubat 1920'de Londra'da toplanan İtilaf ülkeleri devlet başkanları İstanbul'u işgal kararı aldılar. Görünürdeki nedeni Kilikya'daki (Adana-Mersin yöresi) karışıklıklar ve Anadolu hareketinin Batılı ülkelere karşı koyması olan bu işgal, aslında hazırlanmakta olan Sèvres antlaşmasının uygulanabilmesi açısından gerekli görülmüştü. Bunda Türklerin İstanbul'dan atılması yolunda, Batılı çevrelerin bir kısmında egemen olan anlayışın da etkisinden söz edilebilir. Londra'daki konferansta ayrıca Türk hükümetinin M. Kemal'i görevden alması da isteniyordu.

İşte bu nedenlerle, başta İngiliz askerleri olmak üzere İtilaf kuvvetleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler. Bu işgal, Yunanistan'ın İzmir'e çıkmasından sonra Anadolu hareketine itici gücü veren ikinci gelişme olmuştur. İşgalin geçici olduğu ve Sultan'ın otoritesini sağlamlaştırmak amacını taşıdığı şeklindeki açıklama yüzünden Padişah işgali olumlu karşılamışsa da, özellikle İngiltere gibi demokrasiye önem veren bir ülkenin Meclis'i basarak milletvekillerini tutuklaması kamuoyunda tepki yaratmıştı. M. Kemal de işgale Ankara'dan sert tepki göstermiş ve başta İngiltere olmak üzere bu ülkelere birer protesto notası göndermişti. Bunun da ötesinde, M. Kemal bir yandan İslam dünyasına yönelik İngiliz aleyhtarı bir bildiri yayınlarken, öte yandan da Anadolu'daki bazı İngilizlerin tutuklanması emrini verdi. Ne var ki, bu gelişmenin olumlu bir sonucu da olmuş ve zaten Meclis'in İstanbul'da toplanmasına şiddetle karşı çıkmış olan M. Kemal'in Ankara'da TBMM'yi açarak girişimi Anadolu hareketinin elinde toplamasına olanak vermiştir.

İngilizler işgal sonrasında Anadolu'daki harekete sempati duyduğunu düşündükleri Salih Paşa hükümetini indirerek yerine 5 Nisan 1920'de Damat Ferit Pa-

Haziran 1921 M. Kemal - Henri Franklin-Bouillon görüşmesi.

(İletişim arşivi)

şa'nın başında olduğu bir hükümet kurdurmuşlardı. İngilizlerin, Damat Ferit hükümetiyle Anadolu'daki ulusal hareketi ezme planları yapmalarına karşın, M. Kemal İngiltere'ye yaklaşımında ihtiyatı elden bırakmamaya çalıştı; bu ülkeyle dirsek temasını sürekli korudu. Bunun için gerek bazı dostları, gerekse kendisiyle görüşen gazeteciler aracılığıyla özellikle İngiltere'ye mesajlar gönderiyordu. Bu yolla, İngiltere, Anadolu'daki hareketin niteliği ve Misak-ı Milli'nin ne anlama geldiği konusunda bilgilendiriliyordu. Hatta, İngiltere'yle bir anlaşmaya varılabilirse mücadeleye son verilip Bolşeviklerle işbirliğinin bırakılabileceği mesajı bile verildi. Fakat mesajların resmî kanallardan gitmemesi ve Bolşeviklerle işbirliğinin sürmesi, İngiltere'yi ikna etmeyi zorlaştırmıştır.

2) Londra Konferansı (Şubat 1921)

1921'den itibaren Türk-İngiliz ilişkilerinde bir yumuşama ortamı oluşmaya başladı. Bunun birinci nedeni, İngiliz hükümetinin Türkiye politikasına yönelik olarak kendi içinden gelen tepkilerdi. İkinci olarak, Anadolu hareketi giderek güçlenmeye başlamıştı. Hatta, İzmit ve Gemlik civarında milliyetçilerin yer yer İngiliz üstünlüğüne meydan okuyabilecek düzeye gelmiş olmaları İngilizleri endişelendirmişti. Üçüncü olarak, bu dönemde doğu cephesinde kazanılan başarılar sonucunda Aralık 1920'de Gümrü antlaşmasının imzalanması da (bkz. s. 170-171) Anadolu hareketinin hem saygınlığını artırmış, hem de İngiltere'yle ilişkilerde konumunu güçlendirmişti. Dördüncü olarak, Türk-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası yaratan

Ocak 1921'deki Birinci İnönü muharebesi belirtilmelidir. Yunan ordularını ilk kez durduran bu gelişme, İngiltere'nin doğrudan savaşı göze almadan Yunanistan aracılığıyla izlediği politikanın başarısızlığını da ortaya çıkarmıştı. Ayrıca, Anadolu hareketinin yerel bir direnişle sınırlı olmayıp düzenli ordu oluşturma aşamasına geçtiği anlaşılmıştı.

İngiltere'yle dolaylı savaş döneminin yaşandığı bu sürecin sonunda Paris'te toplanan Müttefikler, Londra'da TBMM temsilcilerinin de katılacağı bir toplantı düzenlenmesine karar verdiler. İngiltere'nin Ankara'yla ilişkilerini yumuşatma politikasına M. Kemal de olumlu karşılık veriyordu.

Sèvres'de bazı değişiklikler yapmak amacıyla düzenlenen ve M. Kemal'in de adının geçtiği davet İstanbul hükümeti vasıtasıyla Ankara'ya ulaştırıldı. Fakat dolaylı yapıldığı için M. Kemal bunu kabul etmedi. Bu arada Sadrazam Tevfik Paşa M. Kemal'e gönderdiği telgraflarla Ankara temsilcilerinin İstanbul heyeti altında yer alması gerektiğini savundu. Fakat M. Kemal bunu da reddetti ve sonuçta Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyet 1 Şubat 1921'de Antalya üzerinden Roma'ya hareket etti. Ankara heyeti İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın daveti üzerine buradan Londra'ya geçti.

Konferans 21 Şubat 1921'de Londra'da başladı ve İngiltere'den başka Fransa, İtalya, Japonya ve Yunanistan temsilcileri de katıldılar. Önceden anlaşan Ankara ve İstanbul heyetleri işbirliği içinde hareket edince bu durum, iki Türk heyetini birbirine karşı oynamayı planlayan Batılı devletleri şaşırttı. Konferans sırasında Sadrazam Tevfik Paşa konuşma sırası kendisine geldiğinde sözü Ankara temsilcisi Bekir Sami Beye bıraktı. Bu gelişme, öncelikle Anadolu hareketinin gücünü ortaya koyması açısından önem taşıyordu. Fakat İstanbul heyetinin bu hareketinin altında, görüşmeler sonuçsuz kalırsa ya da Ankara temsilcileri ödün verirse bütün sorumluluğun Ankara hükümetine yıkılması gibi bir plan da yatmaktaydı (Selek, s. 171).

Türk tarafı görüşmeler sırasında Batı Trakya'nın Türkiye'ye bırakılmasını, İstanbul'daki yabancı kuvvetlerin geri çekilmesini, İzmir'in işgaline son verilmesini ve Boğazlarda Türk egemenliğinin sağlanmasını istedi. Müttefiklerse, Sèvres'de küçük değişiklikler (örneğin, Boğazlar Komisyonunda Türkiye'ye bir yerine iki oy öneriliyor, jandarma gücünde sayısal artış öngörülüyordu) getiren bir öneriler paketini Türk ve Yunan tarafına sunmuşlardı. Fakat Misak-ı Milli ilkelerini yerine getirmekten çok uzak olan bu öneriler Türk heyeti tarafından kabul edilmeyince Konferans başarısızlıkla sonuçlandı. Zaten Türk heyeti dönüş yolundayken Yunan ordusu Anadolu'da yeni bir harekâta başladı.

Herhangi bir somut sonuca ulaşılamadıysa da Londra Konferansı yine de, Ankara'nın muhatap kabul edilmesi ve Misak-ı Milli ilkelerinin uluslararası kamuoyuna daha iyi duyurulması gibi olumlu yönleriyle Anadolu hareketi için siyasal bir başarı oldu. Ayrıca, Konferans sırasında İtilaf devletleri arasında görüş ayrılıkları da açık bir biçimde ortaya çıkmıştı.

Bununla birlikte, Konferans dışında Bekir Sami Bey İngiltere, Fransa ve İtalya ile anlaşmalar imzaladı. İngiltere'yle yapılan anlaşmanın en önemli sakıncası tüm İngiliz esirlere karşı "Ermeni ve İngiliz esirlere kötü muamele etmemiş olan" Malta'daki Türk esirlerin değişimini öngörüyor olmasıydı. Bunun yanında, Malta'daki

Türklerin bir kısmının Türkiye dışında yargılanmaları da kabul edilmişti.

Bekir Sami Bey'in yetkisini aşarak ve kendisine verilen talimatların dışına çıkarak imzaladığı bu anlaşmalar (bkz. s. 147-149, 152-153) Ankara'daki Meclis'te büyük eleştiri ve tepkilere yol açtı. Bunun üzerine M. Kemal'in de isteğiyle Bekir Sami Bey 8 Mayıs 1921'de görevinden istifa etti. Yerine, Moskova'daki görüşmeleri yürütmüş ve anlaşmayı sağlamış olan Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk] getirildi.

Aslında, Bekir Sami Bey'in özellikle Fransa'yla yaptığı anlaşmanın benzeri bir anlaşma yine 1921'in Ekim ayında bu ülkeyle tekrarlanacaktı. Fakat bu aşamada TBMM Hükümeti Misak-ı Milli'yi kabul ettirmeye çalışıyordu ve bu ödünleri Meclis'e kabul ettirebilecek durumda değildi. Bu sırada İngiltere'yle tutsaklar konusundaki anlaşmazlık bir süre daha devam etti ve her iki taraf da bir koz olarak kullandıkları bu konuda ihtiyatlı davranmayı tercih ettiler. Sonunda, iki taraf 23 Ekim 1921'de bütün tutsakları bırakacaklardır.

3) Türk-Fransız Anlaşmasının İngiltere'yle İlişkilere Etkisi

Ankara'da giderek güçlenen yönetimin genelde Batılı devletlerle, özelde de İngiltere'yle ilişkilerinde ağırlığı artmaya başlamıştı. Bunda bir yandan askerî alanda Nisan 1921 İkinci İnönü ve Eylül 1921 Sakarya gibi Yunan ordularını durduran muharebeler, öte yandan da diplomatik alanda Sovyetlerle Mart 1921'de yapılan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının önemli rolü oldu. Zaten İngiltere de Nisan 1921'de Türk-Yunan savaşı sırasında tarafsızlığını ilan etmiş, Fransa ve İtalya da buna 1 ay sonra katılmışlardı.

Anadolu hareketinin kazandığı her askerî ve diplomatik başarının ardından Batı'dan aşama aşama uzlaşma önerileri geliyordu. Örneğin, Malta'daki sürgünlerin bırakılmasıyla Sovyetlerle imzalanan antlaşma aynı güne denk gelmişti. Bu arada, Anadolu hareketi de cephede güçlendikçe Batı'dan gelen yaklaşımlara daha ılımlı bakıyordu. Yani, cephedeki başarılar Ankara hükümetini sertleştirmek bir yana özellikle İngiltere'ye karşı yumuşamasına yol açıyordu. Bu koşullar altında, bir bakıma Sovyet etkeninin önemi azalıyordu. Yine 16 Martta Sovyetlerin de İngiltere'yle bir ticaret anlaşması imzalamaları, bu ülkenin Türkiye'ye olan ihtiyacını azaltmaya başlamıştı.

Sakarya muharebesi Batılı devletlerin Anadolu'daki milliyetçi uyanışı Yunanistan aracılığıyla bastıramayacakları gerçeğini açıkça ortaya çıkarmıştı. Gerek ekonomik sıkıntılar gerekse kamuoyu baskıları nedeniyle bu ülkeler doğrudan bir savaşa girebilecek durumda değillerdi. Bu yüzden de, doğrudan bir çatışmaya girmektense anlaşma yoluna gitmeyi tercih ettiler. Hatta, daha Sakarya'dan önce bile İngilizler doğrudan görüşmek üzere M. Kemal'le buluşmanın yollarını aramaya başlamışlardı ama kendi kurumları arasındaki anlaşmazlıklar bu görüşmenin gerçekleşmesine olanak tanımamıştı. Bununla birlikte, böyle bir görüşme olasılığının gündeme gelmiş olması bile İngiltere'nin Ankara'yı artık ciddiye aldığını göstermişti. Dahası, İngilizler artık Musul'da ve başka yerlerde de kendileri açısından kaygılanmaya başlamışlardı. Unutmamak gerekir ki yalnızca Şeyh Mahmut Berzenci liderliğinde

Kürtler 1919-30 arasında K. Irak'ta İngilizlere karşı 3 kez ayaklanmış, tam anlamıyla kök söktürmüşlerdir.

Sakarya'da kazanılan savaşın en önemli doğrudan siyasal sonuçlarından biri Fransa'yla 20 Ekim 1921'de yapılan ve o sırada M. Kemal'le görüşmeler yürüten Fransız temsilcisi H. Franklin-Bouillon ile Yusuf Kemal tarafından imzalanan anlaşma olmuştu (bkz. s. 149-151). Avrupa'da, özellikle Almanya'yla ilişkilerinde İngiltere'den yeterince destek göremeyen Fransa, Anadolu hareketinin de güçlendiğini görünce kendi çözümünü yaratma sürecine girdi. Fransa'nın bu kararında güney Anadolu'da karşılaştığı direniş de rol oynadı. İngiltere'de şaşkınlık yaratan bu gelişme aslında Ankara'nın bu iki ülkeyi birbirine karşı oynama politikasının başarıya ulaştığını da gösterdi.

Türk-Fransız anlaşması İngiltere'de şaşkınlık yarattıysa da, yumuşama işaretlerinin ortaya çıkmasına da katkıda bulundu. Bu arada İtalyanların da Haziran 1921'den itibaren Antalya bölgesinden çekilmesiyle hem müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar iyice su yüzüne çıkmış, hem de Fransa'nın Ankara'yla ayrı anlaşma imzalaması sonucu İngiltere yalnız kalmıştı.

4) Çanakkale Bunalımından Mudanya'ya

İngiltere'yle bağlantılarını koparmak istemeyen TBMM hükümeti, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i Şubat 1922'de anlaşma koşulları üzerinde yoklamalarda bulunmak üzere Londra ve Paris'e gönderdi. Anadolu'da Yunanlılara karşı kapsamlı bir harekata başlamadan önce son bir çabayla diplomatik yolları denemek istiyordu. Londra'da Lord Curzon'la görüşen Yusuf Kemal Misak-ı Milli'yi kabul ettirmeye çalıştı ama başarılı olamadı.

Ardından, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri Mart 1922'de Paris'te toplanarak ateşkes de dahil Sèvres antlaşmasında değişiklikler yapmayı öngören bazı önerilerde bulundular. Fakat Ankara hükümeti ateşkesle aynı anda Anadolu'nun boşaltılmasını istiyordu. İngiltere'nin, Ankara hükümetinin beklediği yaklaşımı göstermemesi ve Ankara'nın da İngiltere'nin tavrını Anadolu'da geniş bir harekâta hazırlanmakta olan orduyu oyalamak ve gevşekliğe itmek olarak değerlendirmesi sonucu bir anlaşmaya varılamadı.

Bundan sonra, Türk-İngiliz ilişkilerinde yaklaşık 1 yıllık bir duraklama dönemi yaşandı. Bu süre içinde İçişleri Bakanı Fethi Bey [Okyar] Paris ve Londra'ya özel bir ziyarette bulundu ve burada İngiltere'ye uzlaşma mesajları verdi. Paris'te Başbakan Poincaré ile görüşen Fethi Bey'e Londra'da beklenilen ilgi gösterilmedi. Hatta ne Lloyd George, ne de Lord Curzon kendisini kabul etti. Bunun üzerine uzlaşma yolunun tıkalı olduğu anlaşıldı ve Büyük Taarruz'a başlama emri verildi. Zaten ordu bu bekleme süresinde hazırlıklarını büyük ölçüde tamamlaşmıştı.

Büyük Taarruz'un (26-30 Ağustos 1922) kesin başarıya ulaşması Yunanlılara bağlanan umutların sona ermesine neden olurken, İngilizler arasında da endişe yarattı. Artık aradaki Yunan tamponu kalmamış, Türk ordusuyla Müttefik orduları karşı karşıya gelmişlerdi. Yunanlılara karşı kazanılan zaferin de etkisiyle Ankara'da, ilerlemenin devam edip işgal kuvvetlerini İstanbul'dan çıkarma ve Batı Trakya'ya girme tartışmaları yapılmaya başlandı. Türk ordusunun İzmir'in kurtarılmasından son

kuzeye Çanakkale'ye yönelmesi İngiltere'yle Çanakkale ("*Chanak*") bunalımı denen bir gerginliğe yol açtı. Türk ordusunun Trakya'ya geçmesinden endişe duyan İngiltere'nin kışkırtmasıyla itilaf devletleri Çanakkale Boğazinin Anadolu yakasına bir miktar asker çıkarttılar. Lloyd George da bir demeç vererek Türklerin Trakya'ya geçmesi halinde yeni bir savaşa girmekten çekinmeyeceklerini ima etti.

Sovyetlerin Ankara'yı desteklemesi, Fransa ve İtalya'nın bir çatışma riskini göze alamayarak çekilmeleri, İngiliz kamuoyunun savaş istememesi ve en önemlisi M. Kemal'in elindeki gücü ihtiyatlı bir biçimde kullanarak elde edilen başarıları tehlikeye atmaktan kaçınması sonucu gerginlik bir çatışmaya dönüşmedi. TBMM Hükümeti Edirne ve Meriç ırmağının batısına kadar olan bölgenin boşaltılması koşuluyla Mudanya'da silah bırakışması görüşmelerine başlamayı kabul etti.

Bu amaçla İsmet Paşa ile İtilaf devletlerinin işgal komutanları 3 Ekim 1922'de Mudanya'da biraraya geldiler. Bu silah bırakışmasıyla Doğu Trakya'nın boşaltılması kabul edilirken, Türk orduları da barış konferansı açılıncaya kadar Çanakkale, İzmit ve İstanbul'a girmemeyi kabul ediyordu. Böylelikle, Türkler hem Birinci Dünya Savaşından sonra ilk kez Batılı devletlerle eşit koşullarda bir anlaşma yapıyorlar, hem Avrupa toprağına tekrar girmiş oluyorlardı.

Bunun İngiltere açısından yarattığı siyasal sonuçlardan biri de, Türklerin Anadolu'da askerî ve siyasal üstünlüğü sağlaması sonucu Yakın Doğu politikası iflas eden David Lloyd George'un başbakanlıktan ayrılmasıdır.

İngiltere'nin Yunanistan'ı kullanarak Türkleri hem Avrupa'dan atmak, hem de Padişahın yönetiminde küçük ve denetlenebilir bir Türkiye içine hapsetme politikası başarıya ulaşamamıştı. Ankara'daki hükümet gerek İtilaf devletleri arasındaki ayrımlardan, gerek Sovyet desteğinden yararlanarak ama en çok cephede Yunan ordularına karşı elde ettiği başarılarla varlığını Batılı devletlere göstermiş oldu. Böylece İngiltere'yle hukuksal olarak savaşın devam ettiği ama fiilen dolaylı bir savaşın yaşandığı bu dönem sona erdi. Bundan sonraki mücadele diplomatik alanda geçecektir.

İLHAN UZGEL - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

II) Fransa'yla İlişkiler

Bu dönemde Fransa'yla ilişkilerin en önemli yönü, bu ülkenin Ankara Hükümetiyle temas kuran ve anlaşma yapan ilk Batılı büyük devlet olmasında yatar. Gerçekten, emperyalist paylaşımda yer almak için işgal ettiği Anadolu'da istediği sonuca ulaşmayan bu ülke aşağıda değinilecek nedenlerin etkisiyle, Ankara'yla uzlaşma yolları aramaya başlamış ve böylece Milli Mücadele'nin işini kolaylaştırmıştı.

A) Bekir Sami-Briand Anlaşması ve Reddi

30 Ekim 1918'deki Mondros Silah Bırakışmasından sonra Fransa İngiltere'yle birlikte Anadolu'nun güney bölgesini işgal etmişti. İngilizlerin Kasım 1919'da Adana, Mersin, Urfa ve Antep bölgesini boşaltması üzerine Fransa işgal alanını buralara

kadar genişletti. Bu gelişme Anadolu'da Fransa'ya karşı büyük bir tepki yaratırken M. Kemal de bunu İtilaf devletleri nezdinde protesto etti. Bunun üzerine Suriye'deki Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot M. Kemal'le görüşmek için Aralık 1919'da Sivas'a geldi. Burada yapılan "gayri resmî" nitelikteki görüşmede Fransız yetkili ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Urfa, Antep ve Adana'yı geri vermeyi önerdi. Bir anlaşma sağlanamasa da bu olay daha başlangıç aşamasında bulunan Anadolu hareketinin dikkate alınmaya başlandığını gösteriyordu.

İşgal ettiği güney bölgesinde Ocak 1920'den itibaren sert bir direniş çıkması üzerine bir Fransız heyeti Ankara'ya geldi ve 30 Mayıs 1920'de 20 günlük bir ateşkes imzalandı. Fransa bu ateşkesle daha yeni kurulmuş olan TBMM Hükümetini muhatap kabul etmiş oluyordu ama 18 Haziran 1920'de Zonguldak'a asker çıkarması ilişkileri tekrar bozdu. Fransızlar Ankara'nın tepkisine ateşkesin yalnızca güney cephesini kapsadığını ileri sürerek karşılık verdiler. Bu bölgedeki Ergani madenine göz diken Fransa bundan sonra bütün anlaşma girişimlerinde burada ayrıcalık talebinde bulunacaktır.

Fransız politikasındaki değişiklikte Ocak 1921'de Aristide Briand'ın başbakan olması da rol oynamıştı. Yeni hükümet, Türk-İngiliz ilişkilerinde de sözü edildiği gibi, Şubat 1921'deki Londra konferansının toplanması için İngiltere'yi ikna etmişti. Londra konferansından sonra Bekir Sami Bey 11 Mart 1921'de Briand ile bir anlaşma imzaladı. Bunun A maddesine göre, çatışmalar kesilecek ve esirler değiş-tokuş edilecekti. B maddesine göre "*Fransız ve Türk Komutanlıkları arasında bir mutabakatla, ahalinin ve çetelerin silahtan tecrit edilmesi*", C maddesine göre "*jandarmanın da kullanılması ile, Türk Hükümeti emrine verilen Fransız subaylarının da katılacakları, Türk komutasında polis kuvvetleri teşkili*", F maddesine göre "*Etnik azınlıkların korunması ve her bakımdan haklarının mutlak eşitliğinin teminat altına alınması ve karma ahalili bölgelerde jandarmanın ve belediye idarelerinin teşkili için bir dengenin tesisini teminen halkların pay miktarlarının hakkaniyetli bir şekilde dikkate alınması*", G maddesine göre "*Kilikya* [ve] *Fransız birlikleri tarafından tahliye edilen bölgeler*[de] (...) *verilecek tavizlerde öncelik hakkı*[nın] *Türk-Fransız iktisadi işbirliği*[ne verilmesi], *Ergani Maden yataklarının bir Fransız şirketine verilmesi, Fransız ve Osmanlı sermayelerinin mümkün olan en geniş şekilde birleşmeleri* ", I maddesine göre "*Fransız hastane ve okullarının* (...) *muhafazası*" ve K maddesine göre "*Kilikya limanları ile Suriye sınırı arasındaki Bağdat demiryolu kısmının bir Fransız şirketine devredilmesi*" öngörülüyordu (Kurtuluş Savaşımız, s. 101-103).

Görüldüğü gibi, anlaşma yalnızca ekonomik imtiyazlar vermekle yetinmiyor, ayrıca Fransız subayların polis yetkileriyle bölgede kalması, jandarma ve belediye yönetiminde Müslüman olmayanların nüfus oranıyla temsili gibi siyasal ödünleri de içeriyor ve işgale karşı direnenleri "çeteci" olarak tanımlıyordu. Bu yüzden, daha Bekir Sami Bey Ankara'ya dönmeden Meclis'te eleştiriler başlamıştı. İmzaladığı diğer anlaşmalar gibi, bu da TBMM tarafından reddedildi. Fakat bu hassas dönemde Fransa'yı tamamen karşısına almak istemeyen M. Kemal, Ankara hükümetinin Paris'teki temsilcisi Nihat Reşar [Belger] aracılığıyla bir bildiri yayınlatarak anlaşmanın kendisine karşı olunmadığını, yalnız içeriğindeki bazı hükümlerin kabul edilmediğini ve yeni bir öneri hazırlanacağının duyurulmasını sağladı. Aynı sırada, Be-

kir Sami Bey de Fransa ve İtalya'ya gönderilerek Fransa'yla görüşme sürecinin sürdürülmesi öngörüldü (Tamkoç, 157).

Bu anlaşmanın reddedilmesine rağmen Fransa Ankara Hükümetiyle anlaşma arayışını sürdürdü. Bunun nedenleri şunlardı: 1) Bir yanda, güney cephesinde (özellikle Antep ve Maraş civarında) sert bir direniş vardı, öte yanda da Ankara İkinci İnönü ve Sakarya muharebelerinde başarılı olarak gücünü artırmıştı. Fransız yönetimi Anadolu'da tutunmanın zorlaştığını fark etmişti 2) Bu dönemde Fransa bütçe açıklarıyla baş etmeye çalışıyordu ve Anadolu'daki çatışmalar bütçesine yük getiriyordu. Ayrıca, Fransız kamuoyu da 1914-18 arasındaki savaşın getirdiği yılgınlık yüzünden, savaşın uzamasına ve Anadolu gibi uzak bir bölgede Fransız askerlerinin ölmesine tepki gösteriyordu. 3) Paris'in TBMM Hükümetiyle uzlaşma çabalarında bu etkenlerin yanında Fransa'nın İngiltere'yle olumsuz ilişkileri de önemli rol oynadı. İngiltere bu dönemde bir yandan Damat Ferit hükümetini denetim altında tutuyor, öte yandan da Yunanistan aracılığıyla Anadolu'daki hedeflerine ulaşmaya çalışıyordu. Fransa ise İngiltere'den farklı olarak Anadolu'da doğrudan savaşıyor ve gücünü tüketiyordu. Ayrıca, Fransa için asıl önemli gelişme Almanya'nın durumuydu ve Paris yönetimi bu ülkeye karşı güvenliğini üst düzeyde tutmak istiyordu. Bu rekabet ortamı içinde Fransızlar, İngiliz Muhipleri Cemiyetine karşılık olarak Fransız Muhipleri Cemiyetini kurmuşlardı.

Dolayısıyla, Fransızlar, tıpkı İtalyanlar gibi, Ankara hareketiyle ilişki kurarak ekonomik imtiyaz elde etmeye çalışmanın en iyi politika olacağını ve Fransa'nın çıkarlarının en iyi bu şekilde korunacağını düşünmeye başladılar. Böylelikle, Türklerle savaşmak yerine onlarla yakınlaşarak İngiltere'nin Orta Doğu'daki artan nüfuzunu kırabileceklerini de düşünüyorlardı.

B) 1921 Türk-Fransız [Ön Barış] Anlaşması

Fransa bu kaygılar içinde 9 Haziran 1921'de Ankara'ya Senato Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Henri Franklin-Bouillon'u gönderdi. Franklin-Bouillon'un Türkiye'de iki hafta kalarak M. Kemal'le görüşmelerde bulunması Fransa'ya Anadolu hareketinin amacının ve Misak-ı Milli'nin ilkelerinin anlatılması olanağını sağladı. Franklin-Bouillon önce Sèvres sonra da Bekir Sami Bey'le yapılan anlaşma temelinde bir anlaşma imzalamak istemiş, M. Kemal ise Misak-ı Milli'yi temel almayan bir anlaşmayı imzalamayacağını belirtmişti. Sakarya muharebesinden sonraysa Fransa artık Milli Mücadele'nin gücünü iyice anlamıştı. 20 Ekim 1921'de Franklin-Bouillon ve Yusuf Kemal arasında, müzakerelerini bizzat M. Kemal'in yürüttüğü bir anlaşma imzalandı ve buna ek dokuz belge değiş-tokuş edildi. Bu anlaşmanın 1. Maddesi "*Taraflar aralarındaki savaş durumunun sona ereceğini açıklarlar*" demekte, 2. Maddesi tarafların 2 ay içinde belirlenen hattın gerisine çekileceklerini söylemektedir. Anlaşmanın 7., 8. ve 10. Maddeleri daha sonra ortaya çıkacak Hatay sorunu açısından önem taşımaktadır. 7. Maddede "*İskenderun bölgesi için özel bir yönetim rejimi kurulacaktır. Bu bölgenin Türk soyundan gelen halkı, kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmî bir niteliğe sahip olacaktır*" denirken, 8. Madde Türkiye-Suriye sınır çizgisini belirlemekte ve sınır İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinden

geçecek, yani İskenderun Sancağını Fransa'ya bırakacak biçimde genel olarak çizilmektedir. Ayrıca aynı maddede "*Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demiryolu (...) Türkiye'ye kalacaktır*" demekte, ama "*Bu yoldan yararlanma konusunda her iki ülke aynı haklara sahip olacaktır*" diyerek bunun koşulunu belirlemektedir. Böylece, Hatay'ın Suriye sınırları içinde kalması kabul edilmekle birlikte, bölgede bir özel yönetim rejimi öngörülerek Türkiye için açık bir kapı da bırakılmış olunmaktadır. Sınır belirlenirken Sèvres'den farklı olarak hudut güneye doğru kaydırılmış ve Türkiye lehine genişletilmiştir.

9. Maddeye göre, "(...) *Süleyman Şah'ın Caber kalesinde bulunan ve Türk Mezarı adı ile tanınan kabri (...) Türkiye'nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada koruyucular bulundurup Türk bayrağını çekebilecektir.*" Türkiye bu hükme dayanarak söz konusu yerde bugün de bir manga asker bulundurmakta ve Türk bayrağı çekmektedir. Fransızlara ayrıcalık tanıyan 10. Maddeye göre "(...) *TBMM Hükümeti Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu kesimine ilişkin ayrıcalık hakkının (...) Fransız Hükümetinin göstereceği bir Fransız Grubuna devredilmesini kabul eder. Türkiye Meydanı Ekbez'den Çobanbey'e dek Suriye topraklarında demiryolu ile askersel ulaşımını yapmak hakkına sahip olacaktır.*" Böylece, demiryolunun Suriye sınırları içinden geçmesine karşın, Türkiye bu hattan asker taşıma hakkını elde etmektedir ve bundan 1925'teki Şeyh Sait ayaklanması sırasında yararlanacaktır.

İsmail Soysal tarafından sonradan numaralandırılmış olan ek mektuplarda ise anlaşmadaki bazı konular daha ayrıntılı ve tamamlayıcı olarak düzenlenmiştir. 1. Ek Mektupta "[TBMM Hükümeti] *Harşit vadisinde bulunan demir, krom ve gümüş madenleri ayrıcalığını doksan dokuz yıl süre ile, yüzde ellisine dek Türk sermayesiyle Türk yasalarına uygun biçimde kurulmuş bir ortaklık çerçevesinde (...) bir Fransız grubuna vermeye hazır* [bulunmaktadır]" ve genel olarak "*Türkiye, Fransız Hükümetinin Fransız sermayecilerinin TBMM Hükümeti ile ekonomik ve parasal ilişkilere girişmelerine izin vereceğini umut etmektedir*" diyerek bu ülkeye verilecek ekonomik ayrıcalıkları düzenlemektedir.

2. Ek Mektupta "*İskenderun ve Antakya bölgeleri için Yusuf Kemal Bey orada yerleşmiş halka Türk bayrağını içeren özel bir bayrak seçmek hakkını vermek gereğini açıklar*" denmektedir. Burada Fransız temsilci kendi hükümeti katında gerekli girişimlerde bulunacağı sözünü vermiştir. Yine aynı mektupta "*İskenderun limanında Türk uyruklularının, Türk mallarının ve Türk bayrağı taşıyan gemilerin limandan yararlanma konusunda eksiksiz bir özgürlüğe sahip olmaları (...)*" kararlaştırılmıştır.

Hatay'la ilgili olarak Fransız temsilcinin verdiği 3. Ek Mektupta ise "*İskenderun bölgesinde uygulanacak özel yönetim konusunda Türk çoğunluğunun bulunduğu bölgelerin genellikle Türk soyundan olan memurlarca yönetileceğini belirtmeyi yararlı görüyorum*" denmektedir. 6. mektupta "(...) *Fransız öğretim ve sağlık Kurumları ile yardım Enstitülerinin, hiç bir bahane ile ve hiç bir durumda Türkiye'nin çıkarlarına ve Türk yasalarına aykırı her hangi bir propagandaya ya da harekete girişmemeleri kararlaştırılmış olarak, Türkiye'deki varlıklarını sürdürecekleri (...)*" belirtilmiştir.

Anlaşma ve ek mektuplarda Misak-ı Milli'den bahsedilmemiş ve kapitülasyonların kaldırılacağı kabul ettirilememişti. Bu anlaşmayla genel hatlarıyla belirlenen Türkiye-Suriye sınırı Lausanne'ın 3. Maddesiyle doğrulanacak, Fransa'yla yapılacak 30 Mayıs 1926 ve nihayet 23 Haziran 1939 anlaşmalarıyla kesinleşecektir (bkz.

s. 279-292). Fransa Aralık 1921'den itibaren Kilikya bölgesinden çekilirken buranın yönetimini Ankara'ya bıraktı.

28 Ekim 1921'de yürürlüğe giren bu anlaşma Milli Mücadele'nin dış politikası açısından büyük öneme sahiptir: 1) Mart 1921'de Bekir Sami'nin yaptığı anlaşmayla Ankara *de facto* tanınmıştı ama ilk defa bir Batılı ülke Ankara'yı *de jure*, yani hukuken de tanımış olurken, Batılı ülkeler arasındaki ayrım da iyice belirgin hale geldi. TBMM Hükümetinin ağırlığı da artmış oldu. 2) Fransa işgal ettiği güney bölgelerinden çekilirken burada bir miktar silah da bırakmıştı ve bu da ordunun gücüne katkıda bulunmuştu. Hatta, Ekim 1921 sonunda bir askerî heyet Paris'e giderek silah alım görüşmelerine başladı. 3) Anlaşma ayrıca bundan sonra Hatay sorununun geleceğini de doğrudan etkileyecektir. 4) Türkiye Sovyetlerle yaptığı 16 Mart 1921 Antlaşmasıyla güvence altına aldığı doğu cephesinden sonra güney cephesinde de rahatladı ve demiryolu bağlantısı olan Mersin limanını da kullanma olanağını elde etti. Bundan sonra Türkiye bütün ağırlığını batı cephesine vererek birlikleri buraya kaydırdı ve Yunanistan'a karşı cephede daha büyük bir üstünlük elde etti. Bu anlaşma Lausanne'dan sonra da yürürlükte kaldı.

III) İtalya'yla İlişkiler

Avrupa'da, Almanya'yla birlikte ulusal birliğini en geç sağlayan ülke olan İtalya, 20. Yüzyıl başlarında emperyalist rekabet ortamında gözünü Akdeniz havzasına dikmişti. Düşünsel temelleri "Roma İmparatorluğunun eski kutsal mirasına sahip olmak" şeklinde ortaya konan bu emperyalist yayılmanın en yakın hedeflerinden birini Osmanlı toprakları oluşturuyordu. Gerçekten, bu dönemde İtalya bir yandan kuzey Afrika'ya, öte yandan da Ege'deki adalara ve özellikle Antalya ve civarına göz dikmişti. İtalya'nın bu yöndeki emellerine ulaşmak için attığı en önemli adım 1911'de Trablusgarp'a saldırması ve burayı Osmanlı'dan almasıydı. İtalya aynı anda Onikiadalar'ı da işgal etti ve 1912'de bunu Osmanlı yönetimine kabul ettirdi.

Birinci Dünya Savaşının çıkmasının ardından müttefikler İtalya'yı yanlarına çekebilmek için 1915'te Londra'da gizli bir anlaşma imzalayarak bu ülkeye Anadolu'dan pay vermişlerdi. İngiltere ile Fransa'nın, Osmanlı'nın Orta Doğu'daki topraklarını Sykes-Picot anlaşmasıyla paylaşmaları üzerine buna tepki gösteren İtalya'yı yatıştırmak için Ocak 1917'de Saint Jean de Maurienne'de yeni bir toplantı yapılmış ve İzmir ve çevresi bu ülkeye bırakılmıştı (bkz. **Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar** kutusu, s. 198). Fakat Birinci Dünya Savaşını bitiren Paris Barış Konferansında İzmir ve çevresinin, İtalya gibi büyük bir devlet yerine, Yunanistan'a verilmesi İtalya'yı büyük hayal kırıklığına uğrattı. İtalya bu yüzden Mart 1919'da Antalya'yı, 1 ay sonra da batı Anadolu kıyılarını işgale başlayarak kısa sürecek Anadolu macerasına girişmesine rağmen Milli Mücadele'ye daha ılımlı bir tavır takınmıştı. Hatta, Milli Mücadele hareketine doğrudan ve dolaylı destek de sağladı.

İstanbul'un işgaliyle birlikte burada, diğer İtilaf devletleri gibi İtalya'nın da bir Yüksek Komiseri bulunuyordu. Uzun bir süre bu görevi Ankara'ya sempatiyle ba-

kan Kont Sforza üstlenmişti. Daha Milli Mücadele başlamadan önce Sforza M. Kemal'le İstanbul'da birkaç defa görüşmüştü. Bu görüşmeler sayesinde İtalya daha sonra başlayacak olan Milli Mücadele'nin niteliğini kavrayacaktı. Bu temaslar iki yönlü işlemiş ve İtalyanlar İtilaf devletlerinin niyetleri konusunda M. Kemal'i bilgilendirmişlerdi. İki taraf arasındaki temasların kurulması ve gelişiminde Mart 1920'de kurulan Türk-İtalyan Dostluk Derneği de önemli rol oynamıştı. Bu etkenler etrafında biçimlenen İtalya'nın Türkiye politikası Anadolu hareketi açısından önemli kazançlar getirdi. Bunları şöyle sıralamak mümkündür.

Milli Mücadele başladığında İtalya, kendi işgal ettiği topraklarda Kuvay-ı Milliye'nin örgütlenmesine izin verdi ve Yunan ilerlemesinden geri çekilen birliklerin işgal bölgelerine girmesine ses çıkarmadı. Anadolu hareketinin ihtiyaç duyduğu silahların sağlanmasında da yardımcı oldu. İtalyan yetkililer ellerindeki silah fazlasını satarken, İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve insan geçirilmesini sağladılar. Bu amaçla İtalyan gemileri Söke'ye ve Antalya gibi limanlara silah ve cephane taşıyorlardı. Kuşadası ve Antalya limanlarını denetimi altında bulunduran İtalya bunların Anadolu hareketinin dış bağlantısı için kullanılmasına da izin verdi. Hatta, bundan İngiliz yetkililer de haberdar olarak rahatsızlıklarını dile getirmişlerdi. Öte yandan İtalyanların güneybatı ve özellikle Antalya civarında giderek artan varlıkları rahatsızlık yaratıyordu (Sonyel, s. 167; Çelebi, 281-296).

Ankara'da Meclis'in açılmasından sonra İtalya'yla bağlantılar daha da hızlandı. M. Kemal Eylül 1920'de Ankara hükümetinin ilk İçişleri Bakanı olan Cami Bey'i [Baykurt] Roma temsilciliğine göndermişti. Buradaki temsilcilik gazeteci görünümü altında faaliyetlerini sürdürmüş ve bir yandan silah alımı konusunda çalışmalarda bulunurken, öte yandan İtalyan basını aracılığıyla Milli Mücadele'nin tanıtılması ve kamuoyunda olumlu bir havanın yaratılması yolunda girişimlerde bulunmuştu (Tamkoç, 155-156). Bu dönemde ayrıca Türklere yakınlığıyla bilinen İstanbul'daki Yüksek Komiser Kont Sforza'nın dışişleri bakanı olması ilişkilerin olumlu seyretmesinde rol oynamıştı. Roma bundan sonra Ankara'nın Batı'ya açıldığı ve Batılı ülkelerle bağlantılarının kurulduğu bir geçiş noktası haline geldi. Örneğin, Türk-İngiliz ilişkileri bölümünde değinildiği gibi, Ocak 1921'deki Londra Konferansına Ankara'nın doğrudan çağrılması konusunda da Kont Sforza arabuluculuk etmiş ve Türk heyeti Antalya'dan bir İtalyan gemisiyle Roma'ya oradan da İtalya'nın resmî davetiyle Londra'ya gitmişti.

Bekir Sami Bey Londra Konferansından sonra 12 Mart 1921'de İtalya'yla bir anlaşma imzaladı. M. Kemal'in *Söylev*'de sözünü ettiği ama metni hiçbir yerde yayınlanmamış olan ve bazı bölümleri Yusuf Hikmet Bayur'un *Türkiye Devletinin Dış Siyasası* kitabında aktarılan bu anlaşmaya göre, İtalya'nın İzmir ve Trakya'nın Türkiye'ye bırakılması konusundaki desteğine karşılık, bu ülkeye Antalya, Burdur, Muğla, Isparta, Afyonkarahisar, Kütahya, Aydın ve Konya'da ve daha sonra belirlenecek diğer bölgelerde ekonomik girişimler için imtiyazlar verilecekti. Ayrıca, Ereğli madeni imtiyazı bir İtalyan-Türk şirketine verilecek, Türk-İtalyan sermayesinin işbirliği yapacağı şirketlerde Türklerin hissesi yüzde 50 olacaktı (B. Sami'nin aynı Konferansta Fransızlara verdiği imtiyazlar için bkz. s. 147-149). İngiltere ve Fransa'yla da benzerleri yapılan bu anlaşma Meclis'te tepkiyle karşılandı. Anlaşmanın reddi ise İtalya'yı rahatsız ettiyse de ilişkilerde derin bir etki yaratma-

dı. Zaten İtalya'nın Temmuz 1921 başında Antalya bölgesinden çekilmesiyle Anadolu'daki işgali de sona erdi.

Birinci Dünya Savaşında büyük insan kayıplarına uğradığı ve ağır ekonomik maliyetine katlanmak zorunda kaldığı halde savaştan ne siyasal ne de ekonomik açıdan beklediğini bulamayan İtalya'da savaş sonrasında büyük ekonomik sıkıntılar başgöstermişti. Siyasal istikrarsızlık, yaygın grevler ve işsizlik ortamında komünist ve faşist akımlarda büyük yükselme görülmüştü.

Bu siyasal ve ekonomik koşullar altında 1919'da bir hareket olarak kurulan ve 1921'de parti haline gelen Faşist Partisine (*Partito Nazionale Fascista*) bağlı Karagömlekliler Ağustos 1922'de Napoli'den Roma'ya yürüyüşe çıktılar ve Ekim 1922'de iktidarı ele geçirdiler. İtalya bu tarihten itibaren Mussolini'nin liderliğinde savaşta elde edemediği yerleri ele geçirmeye dayalı bir politika izlemeye başlayacaktır.

Türkiye'ye yönelik tavrındaki ilk değişiklik izleriyse Lausanne'da ortaya çıkmaya başladı. İtalya burada İngiltere ve Fransa'yla birlikte hareket etme konusunda anlaşmıştı. Konferans sırasında Boğazların silahsızlandırılmasına, geçiş serbestliğinin sağlanmasına ve kapitülasyonların farklı biçimlerde devam etmesini sağlamaya çalıştı. Fakat bu ülkeyle asıl çekişme Onikiadalar ve özellikle Meis adasının hangi tarafa kalacağı üzerine yaşanmış ve sorun bu adaların İtalya'ya bırakılmasıyla sonuçlanmıştır.

Aslında, İtalya'nın Türkiye'ye yönelik politikası İngiltere, Fransa ve Yunanistan'dan farklı değildi. Bu ülke de Anadolu'nun paylaşımında pay ve söz sahibi olmak, Ereğli civarındaki kömür madenlerini denetim altına almak ve çeşitli ticari imtiyazlar elde etmek için çalışmıştı. Fakat bu dönemde İtalya'yı diğerlerinden ayıran özellik, bu hedeflerine TBMM Hükümetiyle işbirliği içinde ulaşmaya çalışmak şeklinde oldu. Bu sayede, zaten yeterince yıprandığı Birinci Dünya Savaşından sonra Anadolu'dan ekonomik avantajlar elde ederek çekilmek istiyordu.

IV) Almanya'yla İlişkiler

Birinci Dünya Savaşında müttefik olan Osmanlı devletiyle Almanya savaş bittikten sonra farklı gelişmeler içine girdiler. Anadolu'da Sèvres'e karşı bir mücadele başladı, Osmanlı'nın yerine yeni bir devlet kuruldu ve bu devlet dış politikasında Batıcı ve statükocu bir yönelime girdi. Almanya ise tersine Versailles'yı kabul etti ama bunun getirdiği kısıtlamalardan kurtulmak için Batı ülkelerine karşı ve revizyonist bir politika izlemeye başladı.

İki ülke arasındaki ilişkiler 1920'lerin başında imzaladıkları barış antlaşmaları gereğince en düşük seviyesine inmişti. Mondros Silah Bırakışmasının 23. Maddesinde yer alan "*Türkiye bakımından Merkez Devletleri* [Almanya, Avusturya] *ile ilişkilerin kesilmesi zorunluluğu*" hükmü ve Sèvres'in 275. Maddesinde belirtilen "*Türkiye, işbu Andlaşma ile, 1 Ağustos 1914'den işbu Andlaşmanın yürürlüğe girmesine kadar; kendisi ile Almanya, Avusturya, Bulgaristan ya da Macaristan arasında imzalanmış bulunan tüm andlaşmaların, sözleşmelerin ya da anlaşmaların bozulmuş oldu-*

günu ve öyle kalacağını kabul eder" ifadesi iki ülke arasındaki ilişkilerin kesilmesini ve anlaşmaların geçersiz kalmasını öngörmüştü. Almanya'nın imzaladığı Versailles da iki ülkenin ilişkilerini keseceğini ve aralarındaki sözleşme ve anlaşmalarının geçersiz kalacağını belirtiyordu.

1918'ten 1923'e dek geçen süre içinde iki taraf arasında, İstanbul hükümetinin Enver, Cemal ve Talat paşaların iadesini istemesi (Almanya iadeye yanaşmadı) ve Milli Mücadele döneminde Almanya'dan silah alınması girişimleri dışında bir bağlantı olmadı.

Milli Mücadele sırasında Türkiye başlıca SSCB ve İtalya'dan silah alıyordu. Bu arada Almanya'dan da silah almak için çalışmalar yapıldı ama bu ülke Versailles uyarınca sıkı denetim altında bulunduğundan buradan silah temin etmek daha zor oldu. Buna rağmen, Mart 1921'de SSCB'den alınan yardımın, 1.760.000 altın rublesiyle, bu ülkeden alınamayan bazı malzemenin Almanya'dan temin edilmesine karar verildi ve buradan kaçak olarak 26 uçak ve çeşitli silah ve malzeme satın alındı. Dönemin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa [Cebesoy] anılarında bu uçak ve malzemenin Müttefiklerin denetimi ve olanaksızlıklar nedeniyle Türkiye'ye getirilemediğini söylerken, TBMM gizli oturumunda bunların Almanya üzerinden Karadeniz'deki Novorossisk limanına ve oradan da Anadolu'ya gönderildiği belirtilmektedir (Yaman, s. 147).

İLHAN UZGEL

KAYNAKÇA (Batı Avrupa'yla İlişkiler)

Akşin, Sina, der., *Ankara Anlaşmasının 75. Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşından Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara, SBF, 1997; Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, İstanbul, T.İş Bankası Kültür Yayınları, 2004; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, Siyasal, 1995; Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk Devletinin Dış Siyasası*, Ankara, TTK, 1973; Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyat, 1955; Çelebi, Mevlut, *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalya İlişkileri*, Ankara, SAM, 1999; *Kurtuluş Savaşımız, (1919-1922)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1973; Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara, TTK, 1990; Salahi, Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, TTK, 1973; Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele II, İstiklal Harbi*, İstanbul, Burçak; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920-1945)*, I. Cilt, Ankara, TTK, 1989; Tamkoç, Metin, *The Warrior Diplomats*, Salt Lake City, University of Utah, 1976; Yaman, Ahmet Emin, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi, 1919-1922*, Ankara, Betik Yayıncılık, 1998.

Sovyetlerle İlişkiler

Resmî adlarıyla söyleyecek olursak TBMM Hükümeti ile Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC; bu ad 31 Aralık 1922'ye kadar kullanılmıştır. SSCB adı ancak bu tarihten sonrası için geçerlidir. Bkz. **Ekim Devriminden SSCB'ye** kutusu, s. 155) arasındaki ilişkilerin başlangıcı, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yeniden düzenlenmesi sürecinde yer alır.

Ekim Devriminden SSCB'ye

Bolşevikler 8-9 Kasım (Çarlık dönemi takviminde 26-27 Ekim) 1917'de Çarlık Rusyasında yönetimi ele geçirdiler. Menşeviklere karşı çoğunlukta oldukları Halk Komiserleri Sovyetinde (Sovnarkom) Lenin başkan, Troçki dışişleri komiseri, Stalin milliyetler komiseriydi (bkz. **Troçki ve Sürekli Devrim** kutusu, s. 155). 23-31 Ocak 1918'de (Çarlık takviminde 10-18 Ocak) RSFSC ilân edildi. 10 Temmuz 1918'de RSFSC'nin ilk anayasası kabul edildi. 30 Aralık 1922'de Rusya, Ukrayna, Belarus ve Kafkas cumhuriyetlerinin katılımıyla Moskova'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu (SSCB). Başka bir deyişle, 1919-1923 yılları arasında TBMM Hükümeti ile RSFSC ve diğer cumhuriyetler arasındaki ilişkilerden sözedilmesi gerekir. SSCB ise ancak 1923'ten sonra vardır.

26 Ocak-2 Şubat 1924'te SSCB'nin ilk anayasası kabul edildi. 27 Ekim 1924'te Özbekistan ve Türkmenistan sosyalist cumhuriyetleri birliğe katıldılar. 5 Aralık 1929'da Tacikistan cumhuriyet statüsü kazandı.

5 Aralık 1936'da kabul edilen yeni anayasanın 13. maddesi SSCB'yi oluşturan cumhuriyetleri sayıyordu: Rusya, Ukrayna, Belarus, Özbekistan, Kazakistan, Gürcistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan, Ermenistan ve Türkmenistan. Bunlara 1940'ta üç Baltık devleti ile Moldova'da katılacaktır.

(E.Tellal) (Kaynak:*USSR: Sixty Years of the Union, 1922-1982*, Moscow, Progress Publishers,1982).

Troçki ve Sürekli Devrim

Ekim Devriminin önderlerinden, dışişleri komiserliği görevi yapmış ve Kızıl Ordu'nun kurucusu, komünist kuramcı Lev Troçki (1879-1940), 1904-1906 arasında Marksizme en önemli katkısı sayılan ve Troçkizmle çoğu kez eş anlamlı kullanılan Sürekli Devrim teorisini geliştirdi. Troçki, Rusya'nın Marksizmin sosyalist bir devrim için gerekli gördüğü olgunluğa sahip bir sanayi ülkesi olmadığının bilincindeydi. Bu durumda Rusya'da sosyalizmin yaşayabilmesi için batı Avrupa ülkelerinde devrimin patlaması gerekmekteydi. Rusya'dan kaynaklanan devrim Avrupa devrimine yol açacak, böylece burjuva devriminden proletarya devrimine, oradan da evrensel devrime ulaşılmış olacaktı. Batı Avrupa'da patlayacak devrimlere bel bağlayan bu stratejinin karşısına Stalin "Tek Ülkede Sosyalizm"i çıkaracak, Stalin'e muhalefet yapanların tümü "Troçkistlik"le suçlanacaktır.

(E. Tellal)

Bu süreçte önce Çarlık Rusyası yıkıldı ve yerine kapitalist sisteme karşı yeni bir sistemi savunan Bolşevik hükümeti kuruldu (bkz. **Bolşevik-Menşevik** kutusu, s. 156).

Bolşevik-Menşevik

Bolşevikler, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinde (RSDİP) Lenin'in önderlik ettiği gruptur. Partinin 1903'te yapılan ikinci kongresinde yalnızca profesyonel devrimcilerin parti üyesi olarak kabul edilmesinde ısrar eden Lenin ve taraftarlarının merkez komitesinde ve partinin yayın organı olan *Iskra*'nın ("Kıvılcım") yazı kurulunda çoğunluğu ele geçirmeleri ile Bolşevik ("çoğunlukta olanlar") adını aldılar. Batı Avrupa tarzı sosyal demokrat bir kitle partisini savunan karşıtları da "azınlıkta kalanlar" anlamına gelen Menşevik adıyla anılmaya başlandı.

1903 Kongresinden sonra iki grup arasındaki ayrılıklar giderek büyüdü. Karl Marx'ın kesintisiz ve aşamalı devrim tezini Rusya koşullarına uygulayan Lenin, böyle bir devrime işçi sınıfının liderlik edebileceği görüşünü geliştirdi. Menşevikler ise liberal, kapitalist bir rejim kurulmasını ve bu yolla üretici güçlerin iyice geliştirilmesini istiyorlar ve bunu sosyalist bir toplum kurulmasının kaçınılmaz öncülü sayıyorlardı.

Menşevikler devrim sonrası yasal bir muhalefet oluşturmaya çalıştılarsa da iç savaş ve dışarıdan müdahale koşulları keskin bir kutuplaşma yarattı. 1922'de Menşevik muhalefet bastırıldı ve birçok Menşevik sürgüne gönderildi. (ayrıca bkz. **RSDİP'den RFKP'ye** kutusu, s. 158)

(F. Keskin)

1916 yazına gelindiğinde Rus birlikleri Doğu Anadolu'da Trabzon, Erzurum, Erzincan ve Van'ı ele geçirmiş durumdaydılar. 8 Kasım 1917'de Bolşevik yönetimi barış yasasını yayınladı. Osmanlı İmparatorluğu ile 5 Aralıkta Erzincan bırakışması imzalandı.

Ankara hükümeti savaş döneminde uluslararası arenadaki tüm aktörlerden yararlanmaya çabaladı. Birincisi, Kafkaslar ve Anadolu'da incelemelerde bulunan Amerikalı General Harbord'la Eylül 1919'da biraraya gelen Mustafa Kemal, Anadolu hareketinin geleceği üzerine görüş alışverişinde bulunuyordu. Bu, Heyet-i Temsiliye'nin izlediği politikanın ABD ayağıdır. İkincisi, 1921'den başlayarak Fransa ve İtalya'yla görüşmeler başladı. Bu sayede güney cephesinde çok fazla çatışma yaşanmadı. Üçüncüsü, Mustafa Kemal 1922'ye değin Berlin'de Talat Paşa, Moskova ve Orta Asya'da Enver ve Cemal paşalarla olan ilişkilerini sürdürerek, bu yörelerdeki gelişmeleri yakından izledi. Orta Asya'daki Türk-İslam hareketinin gelişimi, Anadolu'da izlenen politikaların belirlenmesinde rol oynadı. Ama, Heyet-i Temsiliye'nin ve Ankara hükümetinin en önemli ortağı Moskova yönetimi oldu. İki yönetimin ilişkilerini incelemeye geçmeden önce RSFSC'deki gelişmelere ve Sovyet dış politikasına göz atmak gerekir.

I) Bolşevik Hükümetinin Dış Politikası

Bolşevik yönetimin 1917-1923 yılları arasında izlediği dış politika iki döneme ayrılabilir: 1917-1921 dönemi ve 1921-1923 dönemi.

Birinci dönemin en önemli özelliği, RSFSC'nin iç savaşı kazanmaya çalışırken

kendine soluk alacak pencere açmaya çalışmasıdır. Ağustos 1918'de İngiltere'nin Bakü'yü işgal etmesiyle Moskova yönetimi güneyden de çevrelenmiş oldu (bkz. **Sovyetlerde İç Savaş** kutusu, s. 157).

Sovyetlerde İç Savaş

Brest-Litovsk antlaşması sonrası Sovyet iktidarını pekiştirme çabaları, Mayıs 1918'de başlayan iç savaşla yeni bir döneme girdi. Omsk'ta ortaya çıkan Bolşevik karşıtı güç odağı, eski Çarlık generallerince yönetilen karşıdevrimci bir güçtü ve Beyaz Ordu olarak adlandırılıyordu. Bu arada Bolşevikleri devirmek isteyen İngiltere, Fransa ve ABD ülkenin kuzeyine, Japonya ile ABD ise doğu Sibirya'ya asker çıkardı. Bu iki karşı devrimci gücün amacı, Sovyet devrimini "beşiğinde boğmak" idi.

1919'dan itibaren, Sibirya'dan Amiral Kolçak, Baltık'tan General Yudeniç ve Don'dan General Denikin komutasında Petrograd'a doğru ilerleyen ordular Bolşeviklerce tek tek geri püskürtüldü. 1920 başında Kolçak yakalanınca karşı devrim tehlikesi büyük ölçüde ortadan kalktı. Bu zaferler; Ukrayna, Beyaz Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girmesini de sağladı. Kırım'da üslenen General Vrangel'in 1920 ortalarında başlattığı son Beyaz Ordu saldırısının da boşa çıkartılmasıyla iç savaş fiilen sona erdi. Japon işgalindeki doğu Sibirya ise 1922 sonbaharında Sovyet yönetimine bağlandı. İç savaş boyunca yaklaşık 100.000 kişi öldü, 2.000.000 kadar insan ülkeyi terk etti.

(F. Keskin)

Bu dönemde devrimin Avrupa'ya sıçrayacağı düşüncesi sürmekteydi. Doğu halklarıyla (özellikle eski Çarlık sınırları içerisindeki halklarla) işbirliği yapılmaya çalışıldı. Sovyet hükümeti, 3 Aralık 1917 tarihli kararıyla, Rusya ve doğudaki Müslüman emekçilere bir çağrıda bulundu. İstanbul'un alınması için Çar tarafından imzalanıp, Ekim Devriminden önceki Şubat (burjuva) Devriminin Menşevik başbakanı Kerenski tarafından onaylanan gizli anlaşmaları reddettiğini bildirdi. Bolşevikler içeride dünya savaşının sona erdirilmesi, köylülere toprak dağıtılması ve halkların kendi kaderlerini tayin etmesi, başka bir deyişle "Barış, Ekmek, Özgürlük" vaatleriyle geniş halk kitlelerini arkasına alabildi. Güney cephesinde Beyaz Rus General Denikin'in başarısızlığında toprak ve ulus sorunlarında takındığı tavır etkili oldu. Bolşevikler ise, Sultan Galiyev (bkz. **Sultan Galiyev ve İslam Sosyalizmi** kutusu, s. 158), Neriman Nerimanov, Zeki Velidov [Velîdi] gibi ulusal liderlerle işbirliği yaparak güçlerini arttırdılar.

Bolşevik yönetiminin doğu politikası en az iki boyutluydu. Birincisi, eski Çarlık Rusyası sınırları içerisinde, genellikle yerel otoritelerle işbirliği yaparak 1923 yılına değin bu bölgelerin Bolşevikleştirilmesi tamamlandı. Bundan sonra işbirliğinden Ruslaştırma politikasına geçildi. Bunun en önemli göstergesi Sultan Galiyev'in 17-25 Nisan 1923 tarihlerinde toplanan Rusya Komünist (bolşevik) Partisi'nin (RK(b)P) (bkz. **RSDİP'den RFKP'ye** kutusu, s. 158) 12. Kongresinde gözden düşmesi, bir süre sonra da tutuklanmasıdır.

Sultan Galiyev ve İslam Sosyalizmi

Bolşevikler, Sovyet yönetimini tüm Çarlık Rusyasına, bu arada Müslüman halklara da kabul ettirebilmek için "yerli komünistlerle" işbirliğine yöneldiler. Özellikle iç savaşta Beyaz Ordu ve emperyalist devletlere karşı Müslümanlardan sağlanan destek önemli oldu. Bu işbirliği sonucunda Sovyet yönetimi Kafkaslardan Orta Asya'ya uzanan coğrafyada egemen oldu.

Sultan Galiyev'in önderliğini yaptığı "islam sosyalizmi" düşüncesi asıl olarak milliyetçi bir temele dayanıyordu. Sömürgeciler toplumdaki katmanları fark gözetmeden sömürdükleri için tüm sömürge halkları proleterdi. Marksizmdeki proletaryanın yerine Müslüman halkları koyan Galiyev, "proleter milletlerin" sömürü ilişkisine son vererek eşitliği sağlayabilmesi için Bolşevizme yönelmiş ve nasıl Lenin Bolşevik devrim için Marksizmi yorumladıysa, o da ulusal bağımsızlık için Bolşevizmi yorumlamaya çabalamıştı.

Galiyev'e göre, batıdan beklenen proleter devrim ancak doğudaki sömürgeler enternasyonalinin başarısı ve kurulacak Turan Sosyalist Devleti aracılığıyla mümkündü. Devrimin önderlerinden ayrıldığı noktalardan biri de bu oldu. Çünkü Lenin batıdan gelecek proleter devrim muştusuna bel bağlarken, iktidarı ele geçiren Stalin artık hiçbir yerden hiçbir beklentisi olmaksızın yeni bir devlet kurdu ve tek ülkede (Rusya'da) sosyalizmin inşasına yöneldi. İnşa sürecinde devrim ertesinde işbirliği yapan Müslüman önderler ve bu arada Galiyev tasfiye edildiler.

(E. Tellal)

RSDİP'den RFKP'ye

20. Yüzyıla damgasını vuran Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) 1 Mart 1898'de "Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi " (RSDİP) adıyla Minsk'te kuruldu. 6-8 Mart 1918'de toplanan 7. Kongre'de partinin adı "Rusya Komünist (bolşevik) Partisi" (RK(b)P) biçiminde değiştirildi. 1925'te "Sovyetler Birliği Komünist (bolşevik) Partisi" (SBK(b)P) adını alan parti, 1952'de toplanan 19. Kongre'de SBKP haline dönüştü. Ağustos 1991'de çalışmaları askıya alınan SBKP Kasımda kapatıldı. SSCB'nin dağılmasının ardından pek çok hizbe bölünen komünistler son olarak 13-14 Şubat 1993'te biraraya gelerek "Rusya Federasyonu Komünist Partisi" (RKFP) adı altında birleştiler. RFKP, SBKP'nin ardılı olarak görülmektedir.

(E. Tellal)

İkincisi, Çarlık Rusyası sınırları dışında, çoğu sömürge olan halklarla ilişkilerdir. Bolşevikler Temmuz 1920'de toplanan 3. Enternasyonalin ikinci kongresinde emperyalizme karşı savaşan hareketleri, proleter devrim amacını taşısın taşımasın destekleme kararı çıkarttılar. Kongre'de iki tez çatıştı. Lenin'le Roy arasındaki bu tartışmayı Lenin'in kazanması üzerine doğu ülkelerinde komünist olmayan hareketlerin desteklenmesi kararlaştırıldı (bkz. **Lenin-Roy Tartışması** kutusu, s. 159). Eylül 1920'de toplanan Bakü Kongresi bu politikanın ilk göstergesi oldu (bkz. **1920 Bakü Kongresi (I. Doğu Halkları Kurultayı)** kutusu, s. 159).

1919-1923 döneminde Bolşevik yönetimin Batı politikasına gelince, bu da savaş süresince emperyalist devletlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanma ve 1921'den başlayarak "Barış İçinde Birarada Yaşama"ya dayandı. Bolşevikleri barış içinde birarada yaşama politikasına yönelten nedenlerin başında ekonomik açıdan içinde bulundukları bunalım geliyordu. İçeride ekonomi iflas etmişti. Buna bir de 1921'de Volga sularının çok çekilmesi yüzünden bu ırmak boyunda yaşayan 25-

Lenin-Roy Tartışması

3. Enternasyonalin (Komintern) İkinci Kongresinde emperyalizme karşı savaşta doğu ülkelerindeki hareketlere karşı takınılacak tutum üzerine bir tartışma çıktı. Hintli komünist M. N. Roy, proletarya devrimini amaçlamayan hareketleri desteklemenin doğru olmadığını, bu tür hareketlerin var olduğu yerlerde komünist grupların desteklenmesi gerektiğini savundu. Buna karşılık Lenin doğu halklarında güçlü bir proletaryanın olmadığı gerçeğinden hareketle, emperyalizme karşı savaşan tüm halkların ve grupların desteklenmesini savundu.

Lenin, Roy'a karşı tezini savunurken, birkaç aşamalı taktik güdüyordu. İlk aşamada, ismi "burjuva-demokratik"ten "ulusal-devrimci"ye dönüştürülen, emperyalist karşıtı hareket iktidarı ele alacaktı. Bunun kendisi bile emperyalizmi zayıflatacak, bu ülkelerde proletaryanın yapacağı devrime katkıda bulunacaktı. İkinci aşamada ülkedeki devrimci güçler hükümete girerek iktidara ortak olacaklar, son aşamada ise devrimci olmayanları tasfiye ederek iktidarı ele geçireceklerdi (Lenin'in savunduğu tezin Rusya'daki devrim şablonuna benzediğine dikkat edilmelidir).

Sonunda, Lenin'in tezi kabul edildi ve Moskova Hindistan, Afganistan, İran ve Anadolu'da emperyalist karşıtı eylemleri destekledi. Bu yolla sömürgelerden metropollere giden hammadde akışı kesilecek, batı Avrupa ekonomilerinde bunalım başgösterecek ve bu ülkelerdeki "işçi aristokrasisi" tekrar proleter niteliğine kavuşarak iktidarı ele geçirebilecekti.

(E. Tellal)

1920 Bakü Kongresi (I. Doğu Halkları Kurultayı)

1-7 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü'de toplanan "Doğu Halkları Birinci Kongresi" Anadolu'dan Orta Asya'ya uzanan coğrafyada yaşanan belirsizliğe Bolşeviklerin müdahale girişimiydi. Toplantı tamamen Bolşeviklerin girişimiyle ve onların denetiminde gerçekleşti.

Kongre üzerine en az üç yorum yapılmaktadır. Birinci yoruma göre, batıdaki komünist hareketlerin başarısızlığından sonra amaç doğu halklarını etkilemek ve devrimi doğuya taşımaktı. İkinci yoruma göre, Bolşevik iktidarı Kongreyi Müslümanlar arasındaki etkinliğini pekiştirmek ve bu yolla iktidarını bu bölgelerde de kurmak için toplamıştı. Yani, amaç işgaldi. Üçüncü yoruma göre ise, Bolşevik yönetimi bu Kongreyi İngiltere ile arasında süren ticaret anlaşması görüşmelerinde bir koz olarak kullanmak üzere toplamıştı. Bu üçüncü yorum en ağırlıklı görünendir. İngiltere ile yapılan anlaşmadan sonra toplanması öngörülen ikinci kurultayın toplanamaması, alınan kararların kağıt üzerinde kalması bunu gösterir.

Kongreye Anadolu'dan çeşitli bağımsız delegelerin ve komünistlerin yanı sıra TBMM Hükümeti adına bir heyet de katıldı ve Anadolu hareketinin özelliklerini anlatmaya çalıştı. Bu arada Enver Paşa'nın kurultaya sunduğu bildirinin ardından "Türk ulusal devrimci hareketi hakkında" bir karar da çıktı: *"1) Kongre, (...) dünya emperyalizmine karşı mücadele etmekte olan bütün Türk mücahitlerine sempati duyar (...) 2) Ancak, Kongre Türkiye'deki bütün ulusal devrimci hareketin yalnız yabancı sömürücüleri hedef aldığını ve başarısının Türk köylü ve işçilerini kölelik ve sömürünün her cinsinden kurtaracağı anlamına gelmediğini açıklar(...) 3) Kongre geçmişte Türkiye'nin emekçi yığınlarını zengin ve yüksek rütbeli küçük bir subaylar grubu yararına yok olmaya mahkum etmiş olan ve Türkiye köylü ve işçilerini emperyalist gruplardan birinin çıkarları yararına katledilmeğe terketmiş bulunan önderlere karşı özellikle tedbirli olmayı gerekli sayar(...) Kongre, Türkiye ve bütün Doğu'nun emekçi yığınlarını Türkiye ulusal devrimci hareketini desteklemeğe çağırarak, yabancı emperyalistlerin kurtuluş hareketine müdahalelerini ve yerli zengin bürokrat ve generaller (paşalar, derebeyler ve benzeri) üstündeki etkilerini kullanmalarını önlemek için Türkiye köylü ve işçilerinin bağımsız örgütlerde birleşmelerini ister(...) Yalnız her türlü zenginin yenilgisi Türk emekçi halkının çıkarlarının yönetici klik tarafından şu ya da bu emperyalist grup yararına satılmasını önler(...)"* (Ataöv, s. 51) Karar hernekadar Enver Paşaya bir yanıt niteliğindeyse de Mustafa Kemal bu kongreden ürkmüş, kendisini güdümlemeye kalkmasından çekinmiştir.

(E. Tellal)

30.000.000 kişinin açlıkla karşı karşıya gelmesi eklendi. Ekonomide bir atılım yapılmazsa, iktidar tehlikeye düşecekti. Bu çıkmazdan kurtulmak ve iktidarı pekiştirmek için Batı'yla ticaret yapmak kaçınılmazdı. İkincisi, 1921'e gelindiğinde batı sınırında tarafların gücü dengelenmiş, savaş sona ermişti. Son olarak, Avrupa'da beklenen proleter devrim gerçekleşmemişti. Bu durum Bolşevikleri Sovyet iktidarını kendi topraklarında güçlendirmeye yöneltti. "Tek ülkede sosyalizm"in inşası 1921'de başladı (bkz. Stalin ve Tek Ülkede Sosyalizm kutusu, s. 160).

Stalin ve Tek Ülkede Sosyalizm

Lenin nasıl Ekim Devriminin yaratıcısıysa, Yosif Stalin (1879-1953) de SSCB'nin kurucusu olarak anılır. Ekim Devriminin ardından sürekli devrim kuramı, rejimin başarısını Batı'da gerçekleşecek bir devrime bağladığı noktalarında eleştirilmeye başlandı. Tartışmaların yaşandığı sırada Stalin kuramsal alanda önemli bir çıkış yaptı ve Tek Ülkede Sosyalizm teorisini ortaya attı. Aralık 1924'te yayınlanan *Ekim Devrimi ve Rus Komünistlerinin Taktikleri* adlı yazısında tek ülkede sosyalizmin kurulmasının mümkün olduğu görüşünü savundu. Bu anlayışa göre 1917'de emekçiler, kapitalizmi siyasal düzeyde yıkmış ve kendi siyasal diktatörlüklerini kurmuşlardı. Şimdi temel hedef yeni ve sosyalist bir ekonominin tüm ülke boyutunda kurulması ve kapitalizmin ekonomik düzeyde de yok edilmesiydi. Bu büyük hedefin ilk adımı da ülkenin hızla sanayileşmesiydi. Batıda devrimlerin gerçekleşmemiş ve kapitalizmin istikrar kazanmış olması bu gidişi engelleyemezdi. Tersine, SSCB gibi bir "üs" te güçlenecek olan komünizm sonunda diğer ülkelere buradan yayılacaktı. Bu nedenle o anda önemli olan SSCB'nin güçlendirilmesiydi.

Stalin'in teorisi zamanlama bakımından çok uygun bir ana denk düşmekteydi. 1923'te Almanya'da devrimin son atılımı da başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

(E. Tellal) (Kaynak: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 3, s. 714-715).

Bu gelişmelerin sonucunda Bolşevikler önce Aralık 1920'de "dış yatırımlar kararnamesi" yayınlayarak yabancı sermayenin Sovyet topraklarına girmesine izin verdiler. "Yeni Ekonomi Politikası" (NEP, novaya ekonomiçeskaya politika) RK(b)P'nin

NEP

Kıtlık ve köylülerin rejime direnmesi nedenleriyle inişe geçen ekonomik durumu düzeltmek amacıyla, SSCB'de Mart 1921'deki 10. Parti Kongresiyle yürürlüğe konulan ekonomi politikası. Lenin NEP'i "stratejik bir atılım yapma için taktik bir geri adım" olarak tanımlamıştır. NEP'le birlikte hızla komünizme geçişi öngören aşırı merkeziyetçi politikalara son verildi. Para sistemi, piyasa ekonomisi ve ticaret serbestisi geri getirildi. İşçilere fazla mesai ve parça başına ücret ödenmesi kabul edildi. Yabancı sermayeyi teşvik eden önlemler alındı. Ticari işletmelerin çoğu ve küçük ölçekli sanayi kuruluşları özel girişimcilere bırakıldı. Bu önlemler köylülerin durumunu düzeltti ve gıda dağıtımını daha etkin hale getirdi. Üretimde kısa sürede bir iyileşme sağladı. 1920'lerin ortalarında birçok alanda savaş öncesi üretim düzeylerine ulaşılmıştı. Ama durum Sosyalizmin terki anlamına gelmeye başlamıştı. Stalin NEP'e 1928'de son verdi ve kolektifleştirme politikasına girişti. Bunun üzerine köylüler direnişe geçerek hayvanlarını kesmeye ve ekinlerini yakmaya başladılar. Bu durum ancak "kulak"ların (zengin köylüler) tasfiyesi ve devlet baskısıyla engellenebilecektir.

(F. Keskin)

Mart 1921'de toplanan 10. Kongresinde kabul edildi (bkz. NEP kutusu, s. 160).

1950'lerde yeniden gündeme gelecek olan "Amerika'yı yakalamak ve geçmek" sloganı bu yıllarda yaygınlaştı. 14 Nisan 1921'de Lenin Kafkas cumhuriyetlerine seslenirken, "...Kapitalist ülkelerle ticareti, ekonominizin temeli yapmakta bir gün bile gecikmemelisiniz" diyordu.

İzlenen dış politikanın ekonomi alanındaki ilk göstergesi, 16 Mart 1921 tarihinde İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşması oldu. Anlaşma iki devlet arasında ticareti ve borçlar sorununu düzenlemesi yanında siyasal açıdan birbirlerini tanımalarını sağladı. Anlaşma uyarınca her iki taraf karşı taraf aleyhinde hareket ve girişimlerden kaçınacak, karşıt propagandaya son verecekti. Daha da önemlisi, bu anlaşma uyarınca RSFSC başta Hindistan ve Afganistan olmak üzere Asya halklarının hiçbirini askerî, diplomatik ya da herhangi bir propaganda aracılığıyla İngiliz çıkarları veya İngiliz İmparatorluğuna karşı düşmanca eylemlere kışkırtmamayı yükümleniyordu. Benzer biçimde İngiliz hükümeti de RSFSC'ye eski Rus Çarlığını oluşturan ve o an bağımsız olan ülkeler için güvence veriyordu. Yani, Temmuzda kabul edilen ulusal kurtuluş savaşımlarını destekleme kararı 7 ay sonra terkedilmiş olmaktaydı. Bu anlaşmayla Bolşevikler zaman kazanarak iktidarlarını pekiştirirken, İngiltere devrimin doğuya yayılmasına engel olarak statükoyu korudu. Bolşevikler, gerek İran'da Gilan devrimcilerine ve gerekse Afganistan ve Hindistan'da İngiltere'ye karşı savaşanlara desteklerini çektiler.

II) İşbirliğinin Nedenleri ve Etkenleri

Nedenler

Ankara açısından şu nedenler geçerlidir:

a) Her iki taraf için de geçerli olan "düşmanımın düşmanı dostumdur" ilkesine değinmek gerekir. Her ikisi de emperyalist işgalcilere karşı savaşan Moskova ve Ankara'yı işbirliğine iten ilk neden budur.

b) Kendi savaş sanayiine sahip olmayan Ankara'nın (Fransa'nın 1921'de çekilirken bıraktığı silahlar dışında) en önemli askerî malzeme ve ekonomik yardım kaynağı Moskova olmuştur (bkz. Kurtuluş Savaşında Sovyet Yardımı kutusu, s. 162)

c) Ankara, Kafkaslarda Bolşevik yönetimlerin kurulmasına göz yumma karşılığında doğu cephesini güvenceye alarak, tüm gücünü batı cephesine aktarabilmiş, savaşın kazanılmasında bunun önemli rolü olmuştur.

ç) Bolşeviklerin Ankara'yla iletişim kuran ilk hükümetlerden biri ve Türkiye'nin bağımsızlığı ile toprak bütünlüğünü kabul ederek kapitülasyonları 1921 antlaşmasıyla reddeden ilk devlet olması Ankara için önemli olmuştur.

d) 21 Şubat-12 Mart 1921'de toplanan Londra Konferansında görüldüğü gibi, Ankara'nın Batılılarla ilişkilerinde Moskova'yı bir koz olarak kullanmasından söz edilmelidir.

Moskova açısından da geçerli nedenler şunlardır:

a) Moskova açısından bakıldığında da "düşmanımın düşmanı dostumdur" ilkesi geçerlidir.

Kurtuluş Savaşında Sovyet Yardımı

1919-1923'te Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin çok önemli başka bir boyutu da Bolşevik yönetimin Anadolu hareketine sağladığı askerî araç-gereç ve para yardımıdır.

Kurtuluş Savaşı boyunca yapılan silah ve cephane yardımının toplamı şöyledir: 39.275 tüfek, 327 makinalı tüfek, 54 top, 63 milyon tüfek mermisi, 150.000 top mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4000 adet el bombası, 4000 şarapnel mermisi, 1500 kılıç, 20.000 gaz maskesi. Para yardımına gelince, çeşitli kaynakların hemfikir oldukları miktar, 1920-1922 yılları arasında toplam 11.000.000 altın ruble ve 100.000 lira değerinde altın külçedir.

Değişik tarihlerde sağlanan bu yardımın savunmaya ayrılan bütçeyle karşılaştırılması anlamlı olabilir. 1920 yılında toplam 850.000 lira değerinde yardım geldi (değerler 1 altın ruble = 750 kuruş eşlemesiyle liraya çevrilmiştir); savunma bütçesi 27.500.000 liraydı. 1921 yılında toplam 4.897.500 lira geldi; savunma bütçesi 54.000.000 liraydı. 1922 yılında 2.625.000 lira geldi, savunmaya harcanan para 35.000.000 liraydı.

Sonuç olarak, sağlanan para yardımının hiçbir zaman savunma bütçesinin yüzde 10'unu geçmediği görülüyor. Cebesoy bu yardım miktarının hiçbir zaman Osmanlı tebasının Rusya'dan alacaklı olduğu miktarı geçmediğini vurgular. Fakat yardımı yapan Bolşevik hükümetinin de ekonomik çöküntüde olduğu gözönüne alındığında yardımın değeri anlaşılabilir. Üstelik silah ve cephane yardımının daha önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Yapılan yardım ilişkilerin gelişmesinde birincil derecede rol oynamıştır.

(E. Tellal) (Kaynak: Müderrisoğlu, s. 521-550; Yaman, s. 138-149).

b) Üstelik, İngiltere'nin desteklediği Yunanistan'a karşı Ankara hükümetinin kazanacağı zafer, İngiltere'nin sömürüsü altındaki Müslümanları uyandırabilirdi.

c) Türkiye'nin emperyalizme karşı savaşı kazanması Moskova'nın güney cephesini güvenceye alması anlamına geliyordu. Bu, bir yandan Kafkaslarda Bolşevik hükümetlerin kurulması, diğer yandan Boğazları Müttefikler yerine bağımsız bir Türkiye'nin denetim altında tutmasıyla gerçekleşecekti. Ayrıca, Moskova soyutlanmaktan da kurtulacaktı.

ç) Ankara'yla kurulan iyi ilişkiler, Orta Asya halklarıyla ilişkilerde olumlu bir referanstı.

d) İlişkilerin başlangıç aşamasında (en azından 1921 antlaşmasına değin) Bolşevik devrimini Anadolu hükümetine benimsetme umudu da Moskova açısından ilişkileri geliştirmede olumlu bir etmen oldu.

e) Moskova "Doğu Sorunu" çözülmeksizin uluslararası sistemde istikrarın sağlanamayacağını görerek, bu sorunun Ankara lehine çözümünde etkin rol oynamaya çalıştı.

Etkenler: İttihatçılar ve Komünistler

Bu dönemde Anadolu'dan Orta Asya'ya uzanan coğrafya içerisinde komünizm, Türkçülük ve İslamcılık arasındaki ayrım çok belirgin değildir. Anadolu'da güç dengelerinin yeniden oluşumu sürecinde İslamcılar Bolşevizmi, Türkçüler İslamcılığı, çeşitli komünist akımlar hem Türkçülüğü hem de İslamcılığı kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmişlerdir. Sonunda başarı kazanan, bu güç dengelerini tarihin akışı ve kendi amaçları doğrultusunda en iyi biçimde kullanan Mustafa Kemal önderliğindeki akım olmuştur.

TBMM Hükümeti ile RSFSC arasındaki ilişkilerin gelişmesinde 2 önemli akımın etkisinden söz edilebilir. Bunlar İttihatçılar ve komünistlerdir.

İttihat ve Terakki yöneticilerinin Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilere etkisi en az 3 açıdan değerlendirilebilir: Ankara, Moskova ve İttihatçılar açılarından.

Ankara açısından bakıldığında amaç RSFSC'den yardım sağlamak için İttihatçılardan yararlanmaktı. Çünkü Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşının başlarında İttihatçı önderlerle ilişkilerini henüz koparmamıştı.

Moskova açısından 2 amaç öne çıkmaktadır. Birincisi, bu kişilerin İslam dünyasındaki nüfuzlarından yararlanarak, Orta Asya ve Hindistan'daki Müslümanları İngiliz emperyalizmine karşı harekete geçirmek ve buralarda kendi yönetimini kurmaktır. İkincisi, Türk ordusunu desteklemek amacıyla Anadolu'ya gönderilecek Kazak süvarileri ve Komünist Parti aracılığıyla Ankara hükümeti ile Enver Paşa arasında bir iktidar mücadelesi başlatarak, Anadolu'da da bir Sovyet hükümeti kurmaktır.

Buradan, üçüncü açıya, İttihatçılarınkine geçiyoruz. İttihatçı önderler, özellikle de Enver Paşa bir yandan Anadolu'daki emperyalist karşıtı akımın önderliğini ele geçirmeye çalışırken, öte yandan, ufuklarını bununla sınırlamayarak Orta Asya Türklerini de içine alacak bir Turan Cumhuriyeti için savaştılar (bkz. **Basmacı Hareketi** kutusu, s. 163).

Basmacı Hareketi

Feodal yapının ve İslam dininin önemli yer tuttuğu Orta Asya'da Sovyet iktidarının tutunması zor oldu. İç savaş sırasında Beyaz Ordu'yla işbirliği yapanlar olduğu gibi, Bolşevizme karşı milliyetçi ayaklanma girişimleri de görüldü. İşte bunlardan biri ve en büyüğü Rusya Türkmenistanında gerçekleşti. Adlarını "baskın vermek"ten alan Basmacılar, tarihçi E.H. Carr'ın tanımlamasıyla "dağlara çıkan ve esas itibarıyla eşkiyalıkla geçinen, yasa dışı çetelere bölge halkınca verilen ad"dı. 1917'yi izleyen beş yıl boyunca Fergana vadisinde etrafı basıp terör estiren Basmacılar, aralarında birlik sağlayamayan çetelerden oluşuyordu. Sovyet yönetimi Basmacı hareketiyle başedebilmek için o sıralar iletişim halinde olduğu Enver Paşa'yı kullanmaya çabaladı. Fakat Enver Paşa Anadolu'daki hareketin kendi denetiminden çıktığını saptayarak, Eylül 1921'de Orta Asya'da Pan Turancı özlemler içerisindeki "Genç Buhara" hareketinin başına geçti ve bu hareketin Basmacıların bir bölümüyle birleşmesiyle büyük bir ayaklanma çıktı. Yine de çeteler arasında birlik sağlanamadı. Ayaklanma aylarca süren çarpışmaların ardından 4 Ağustos 1922'de Enver Paşa'nın öldürülmesiyle bastırıldıysa da, Basmacı hareketi 1934'e değin sürdü.

(E. Tellal)

Sonuçları açısından **başarısızlığa** uğrayan İttihatçıların girişimleri hem Ankara hem de Moskova **tarafından kendi çıkarları** doğrultusunda kullanılmış, ilişkilerin kurulması sürecinde **etkin** rol **oynamıştır**.

İlişkilerde önemli rol oynayan diğer akıma, komünistlere gelince, Ekim Devrimi Anadolu'da ve İstanbul'da geniş yankılar uyandırmıştı. 1919-1921 arasında Anadolu'da prestiji en yüksek siyasi akım Bolşevizmdi. Milletvekilleri kalpaklarına kırmızı işaret takıp öyle geziyorlardı. Moskova önce Anadolu hareketini Bolşevikleştirmeye çalıştı. 13 Eylül 1919'da Dışişleri Komiserliği, "Türkiye İşçi ve Köylülerine"

bir bildiri yayınladı. Bildiride ülkenin kaderini emperyalizme karşı savaşan işçi ve köylülerin belirleyeceği vurgulanıyordu. Neyin ne olduğunu kimsenin anlamadığı 1920'de TBMM'de bir yanıyla İslam, bir yanıyla Bolşevik bir "Yeşil Ordu" bile kurulmuştu (bkz.**Yeşil Ordu** kutusu, s. 164).

Yeşil Ordu

Kurtuluş Savaşı sırasında ortaya çıkan örgütlerden biridir. Mayıs 1920'de örgütün 32 maddelik programı yayınlandı. Milliyetçilik, sosyalizm ve İslamcılığın birbirine karıştığı bir ortamda, Mete Tunçay'ın sözleriyle, "... Bolşevikliğin İslamiyetin uygulamasından başka bir şey olmadığını söyleyerek, Sovyetlerle yapılması zorunlu işbirliğine elverişli bir zemin hazırlamak maksadıyle" kurulmuştu. Programın temel ilkeleri arasında emperyalizm ve içerideki ajanlarıyla mücadele, tarım reformunun ve devlet düzeninin demokratikleştirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması da bulunuyordu. Bayrağı yeşil sancaktı. Destekleyenlerden Meclis içerisindeki 85 milletvekili Kuran'a el basarak "Halk Zümresi" adı altında bir grup oluşturdular. Mustafa Kemal'in "ulusal egemenlik" tezine karşı Halk Zümresi "halkın egemenliği"ni savunuyordu. Pek çok gerilla birliği ve bu arada Çerkes Ethem'in 6000'den fazla savaşçısı Yeşil Ordu'ya katıldılar. Yeşil Ordu'nun "komünist eğilimleri" tepki topladı. 17 Haziranda içişleri bakanlığına seçilen Hakkı Behiç Bey bu tepkiler sonucunda istifa ettiyse de yerine 4 Eylülde Yeşil Ordu'dan Nazım Bey seçildi. Mustafa Kemal hükümet başkanı sıfatıyla bu seçimi kabul etmedi ve yerine Refet Bey'i [Bele] getirdi. Bunun üzerine Yeşil Ordu kendisini dağıtma kararı aldı. Bunu kabul etmeyen üyeler, M. Kemal tarafından kurdurulan "Türkiye Halk İştirakiyun Partisi"ne (THİP) girdiler.

(E. Tellal) (Kaynak: Tunçay, s.77).

Diğer yandan Mustafa Suphi'nin kurduğu Komünist Parti Anadolu'ya geçerek çalışmalarını burada sürdürmeyi tasarlıyordu. Ankara bunun ayırdındaydı. İsmet Bey, Anadolu'ya ulaşan ilk Sovyet resmî heyeti hakkında 2 Eylül 1920'de Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek, heyetin elçilik heyeti olmaktan çok propaganda ve örgütlenme çalışmaları yapmaya gelen bir heyet görünümünde olduğunun altını çizmişti. Hareketin önderliğini Sovyetlere kaptırmaya niyeti olmayan Mustafa Kemal de önlemlerini aldı. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'ya [Cebesoy] çektiği 16 Eylül 1920 tarihli telgrafta, "... kayıtsız şartsız Rus tabiyeti demek olan dahildeki komünizm teşkilatı gâye itibariyle tamamen bizim aleyhimizdedir. Gizli komünizm teşkilâtını her surette durdurmak ve uzaklaştırmak mecburiyetindeyiz..." diyordu. Ardından 18 Ekim 1920'de kendi denetimindeki Türkiye Komünist Fırkasını kurdu. 28 Ocak 1921'de Mustafa Suphi'nin öldürülmesiyle (bkz. İkinci TBMM Heyeti Üzerine Notlar kutusu, s. 172) siyasi dengeleri denetimi altına aldı. Mustafa Suphi'nin öldürülmesi ve ardından imzalanan 1921 antlaşmasından sonra Moskova'nın Anadolu'yu Bolşevikleştirme girişimleri sona erdi. 1922'de Türkiye'de komünizm yasaklandı ve Komünist Parti kapatıldı.

III) İlişkilerin Gelişimi

TBMM Hükümeti ile RSFSC hükümeti arasındaki siyasal ilişkiler 3 Haziran 1920'de kurulmuştur. 1920 yazı ve 1921 kışında Moskova'ya giden TBMM heyetlerinin yaptığı görüşmeler 16 Mart 1921'de bir "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması"nın imzalanmasıyla sonuçlanacaktır. İlişkilerin kurulmasında 1921 sonlarına değin Kafkaslardaki gelişmeler önemli rol oynayacaktır.

Ekim Devriminin ardından, önce 5 Aralık 1917'de Erzincan'da bir silah bırakışması imzalanmıştı. Bunu, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk barışı izledi. Brest-Litovsk Antlaşmasının 3. maddesi şöyleydi: *"(...) Rusya Devleti Anadolu'nun Doğu İllerinin boşaltılması ve Osmanlı Devletine düzenli biçimde geri verilmesinin sağlanması için gerekli işleri yapacaktır.*

Ardahan, Kars ve Batum Sancakları da gecikmeden Rus ordularınca boşaltılacaktır. Rusya Devleti işbu Sancakların hukuk ilkeleri ve Devletler Hukuku açısından sahip olacakları yeni duruma karışmayacak ve bu arada onların halkını, bu yeni durumu komşu devletler [o sırada kurulan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan söz konusu] *ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak belirlemek üzere, serbest bırakacaktır."*

Böylece, "Elviyei Selase" (Üç vilayet: Kars, Ardahan, Batum) burada yaşayan halkların rızası koşuluyla Osmanlı'ya bırakıldı. Kafkaslarda Rus orduları dağıldı ve memleketlerine döndüler. Bir iktidar boşluğu ortaya çıktı. Gürcistan'da Menşevikler, Azerbaycan'da Musavatçılar ve Ermenistan'da Taşnak partisi bu iktidar boşluğundan yararlanarak Mayıs 1918'de bağımsız devletler kurdular. Osmanlı, savaş öncesindeki kararını uygulayarak bu bölgede yayılmacı bir politika izlemeye başladı. Ama, genel yenilgi ve ardından gelen Mondros bırakışması buna engel oldu.

1918'den başlayarak bölgede iktidar savaşımı yaşanırken çeşitli ittifakların oluştuğuna tanık olundu. Bu ittifaklar, yazılı anlaşmalar yerine ortak çıkarlara dayandıklarının, zaman ve koşullara göre değişken olduklarının altı çizilerek, şöyle sıralanabilirler:

Birinci ittifak; İttihatçı-Musavatçı ittifakıyla, emperyalist-Taşnak-Menşevik ittifakıydı. Ortak özellikleri Bolşevizme karşı olmalarıydı. Osmanlı döneminde ve ardından İttihatçı paşalarla Azerbaycan'daki Musavat hareketi birlikte davranarak bu bölgede (sonradan tüm Türkistan'la kucaklaşacak) bir Türk-İslam egemenliği kurmaya çabaladılar. Bunlara zaman zaman Bolşeviklere karşı Menşevikler ve emperyalistler de yardım etti. Bunun yanı sıra, emperyalist güçlerin Taşnakları ve Menşevikleri de kullanarak, Moskova ile Ankara'yı birbirinden koparacak bir "Kafkas Seddi" kurma girişimlerine tanık olundu (bkz. **Kafkas Seddi** kutusu, s. 166).

İkinci ittifak, Moskova yönetimi ile Ermeniler arasındaki ittifaktı. Emperyalistlerle olduğu gibi Moskova'yla ittifaklarında da Ermeniler Doğu Anadolu'dan toprak ödünü almaya çalışıyordu. Moskova ise, tüm Kafkaslarda Bolşevik iktidarları kurarak enerji kaynakları ve sanayi açılarından yaşamsal değerdeki bölgeyi elinde tutmaya çabaladı.

Üçüncüsü, Moskova ile Ankara arasındaki ittifaktır. Bu ittifakta taraflar emperyalizme karşı savaşırken, Kafkas Seddini yıkmayı amaçlamışlardır. Aşağıda ilişkilerin seyri ele alınırken bu gruplaşmalar daha açık biçimde ortaya çıkacaktır.

Kafkas Seddi

Kafkaslar bölgesine kimin egemen olacağı, kuruluş aşamalarında RSFSC ve TBMM Hükümeti için çok büyük önem taşıyordu. Mondros bırakışmasının ardından, 1918 sonlarında İngiliz birlikleri Bakü ve Batum'da kurdukları karargahlar sayesinde hem Bakü-Batum demiryolunu hem de Karadeniz'den Hazar'a uzanan bir koridoru denetimleri altına aldılar. Bu "set"le bir yandan Karabekir komutasındaki birliklerin Kafkaslardaki ilerleyişine son veriliyor, öte yandan Bolşevikler enerji kaynaklarından yoksun bırakılarak, olası yayılmaları engelleniyordu. Üstelik İngilizlerin Boğazları da işgal etmeleri sonucu güneyden Beyaz Ordu'ya yapılacak yardım Bolşevikleri güç durumda bırakabilecekti.

Ama İngilizler bölge devletleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) arasında anlaşmazlıklara engel olamadılar. Buna bir de General Denikin'in Beyaz Ordusunun bölgeyi denetim altına alma girişimi ve iç politikada yükselen muhalefet eklenince İngilizlerin bölgede daha fazla kalamayacakları ortaya çıktı. Böylece İngiliz birlikleri Mart 1919'da bölgeden çekilmeye başladılar. 1919 sonunda yalnızca Batum'da çok küçük bir garnizon kalmıştı.

İngilizlerin çekilmesinin ardından bölgede İtilaf denetiminde bağımsız devletler kurma girişimleri yaşandıysa da bu, hem Bolşeviklere hem de Anadolu hareketine zararlıydı. TBMM Hükümeti daha kuruluş aşamasından başlayarak bölgede Bolşevik yönetimine olur verdi. Çünkü, hem doğu cephesini güvenceye almaksızın Anadolu'da savaşımı sürdürmesi olanaksızdı, hem de bağımsız devletler Bolşeviklerden gelecek askerî ve parasal yardım önünde engeldiler.

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasının ardından Moskova'yla ilişki kurulması ve işbirliğine gidilmesiyle, hem Moskova hem de Ankara açısından Kafkas seddi yıkılmış oldu. Birinci seddin kurulması Ankara'ya çok zarar vermişti. Ama, 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla oluşan "İkinci Kafkas Seddi", hem Rusya ile doğrudan sınırı kaldırmak hem de Kafkaslar/Orta Asya ve ayrıca bu bölgedeki enerji kaynakları arasında bağlantı kurmak açısından Ankara'ya çok yararlı olacaktır.

(E. Tellal)

A) İlişkilerin Başlaması ve İlk TBMM Heyeti

Türkiye ile Moskova yönetimi arasındaki ilişkilerin kurulması 1919'da Anadolu'da savaşın başlamasıyladır. Bolşevikler Anadolu'daki hareketi başından izlemişler, İstanbul'da İttihatçılar, Anadolu'da ise Kuvay-ı Milliyecilerle iletişim kurmaya çabalamışlardır. Albay Buduyeni başkanlığındaki Sovyet heyeti Mustafa Kemal daha Havza'dayken (Samsun) kendisiyle görüşmüştü. Daha önce de belirtildiği gibi, Sivas Kongresinden iki gün sonra, 13 Eylül 1919'da Dışişleri Komiseri Çiçerin, "Türkiyeli İşçi ve Köylülere Çağrı" yaptı. Çağrıda ülkenin kaderini emperyalizme karşı savaşan işçi ve köylülerin belirleyeceği vurgulandı. Bunun ardından Moskova, Kafkas Bolşevik orduları başkomutanını Osmanlı İmparatorluğunun son durumunu incelemek üzere İstanbul'a gönderdi. Komutan, İstanbul'daki Kuvay-ı Milliye örgütüyle ilişkiye geçti ve Türk ulusal haklarını tanıyacaklarını, destekleyeceklerini ve hızla yardıma başlayacaklarını bildirdi.

23 Nisan 1920'den sonra Ankara'da artık Meclis ve hükümet vardı, ama mücadeleyi yürütmek için para ve silah yoktu. Hem bu meseleyi halletmek, hem de o sıralarda Moskova'da bulunarak Bolşevik hükümete etki yapmaya çalışan İttihatçı liderlerin çabalarını boşa çıkarmak için TBMM'nin 26 Nisanda dışişleriyle ilgili ilk

kararı, Moskova'ya bir heyet göndermeye ilişkin oldu. "TBMM'nin Moskova Hükümetine Birinci Teklifnamesidir" başlığını taşıyan bu kararın altında TBMM Reisi Mustafa Kemal'in imzası yer alıyordu: "*1) Emperyalist Hükümetlere karşı harekâtı ve bunların egemenliği ve sömürüsü altında bulunan ezilen insanların kurtuluşu amacını güden Bolşevik Ruslarla çalışma ve hareket birliğini kabul ediyoruz.*

2) Bolşevik güçleri Gürcistan üzerine askerî harekât yapar ya da izleyeceği politika ve göstereceği etki ve nüfuz ile Gürcistan'ın da Bolşevik birliğine girmesini ve içlerindeki İngiliz güçlerini çıkarmak için bunlara karşı harekâta başlamasını sağlarsa, Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine bir askerî harekâtı yöneltmeyi ve Azerbaycan Hükümeti'ni de Bolşevik devletler grubuna sokmayı yükümlenir.

3) Önce millî topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist güçleri kovmak ve ilerde emperyalizme karşı meydana gelecek ortak mücadelemiz için iç güçlerimizi kurmak üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak sayıda cephane ve diğer savaş makine ve araçlar ve sağlık araçlarının ve yalnız doğuda harekât yapacak güçler için yiyeceklerin Rus Sovyet Cumhuriyetince sağlanması rica olunur(...)" (Yerasimos, s. 232).

Yani bu kararla TBMM Bolşevik Ruslarla işbirliğini kabul ediyor; Azerbaycan'ı Bolşevik devletler grubuna sokmayı yükümleniyor ve karşılığında 5.000.000 altınla, gerekli savaş ve gıda donanımı yardımı istiyordu.

RSFSC Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin bu öneriyi 2 Haziranda yazdığı bir mektupla yanıtladı: "*(...)Başında Ankara Büyük Millet Meclisi bulunan Türk Hükümeti'nin dış politikasının temel ilkelerini Rus Sovyet Hükümeti, büyük bir memnunluk duyarak öğrenmiş bulunmaktadır. Bu ilkeler şunlardır: 1) Türkiye'nin bağımsızlığının ilânı, 2) İtiraz edilemeyecek kadar Türk toprağı olan toprakların, Türk devletine bağlanması, (...) 4) Büyük Millet Meclisi'nce alınan karara göre, Türkiye Ermenistan'ının, Kürdistan'ın, Lazistan'ın, Batum bölgesinin, Doğu Trakya'nın ve bütün Türk-Arap halklarının karma olarak yaşadıkları devlet topraklarına, kendi kaderlerini kendi eliyle tayin etme hakkının tanınması(...) 5) (...) millî azınlıklara(...) tüm hakların tanınması. 6) Boğazlar sorununun çözümlenmesinin Karadeniz'e kıyısı olan devletlerce toplanacak konferansa sunularak görüşülmesi. 7) Ecnebi devletlerin malî kontrolüne ve kapitülasyon rejimine son verilmesi(...)*" (Yerasimos, s. 238-239).

Yani Çiçerin mektubunda TBMM ile işbirliği ve doğrudan ilişki kurmayı kabul etmenin yanında, asıl vurguyu Anadolu'da yaşayan halkların kendi kaderlerini belirleme haklarına ve Boğazlar sorununun Karadeniz'e kıyıdaş devletler arasında düzenlenecek bir konferansta çözüme kavuşmasına yapıyordu. Bu yazışma iki yeni yönetim arasında siyasal ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilir.

TBMM'nin bu kararının ardından 3 Mayıs 1920'de ilk hükümet kuruldu. Hariciye vekilliğine Bekir Sami Bey atandı. 8 Mayısta Moskova'ya gidecek heyete bir talimat hazırlandı. Bu talimatın 2 önemli özelliği vardı: "*(...) (2) Türkiye'nin isteği şimdiki millî sınırları içinde iç ve dış tam bağımsızlık içinde yaşamak ve bu temel isteğin sağlanması şartıyle Rusya ile kader ve gelecek birliğini kurmaktır(...) (4) Boğazlardan yararlanma tüm Karadeniz ülkelerine serbest olacaktır. Bunu sağlamak için Karadeniz Boğazında tahkimat yapılmamalı, İstanbul'a Rus donanmasının gelmesinin bizim takdir ve isteğimize bağlı olmak üzere Çanakkale Boğazı tahkimatını Ruslarla birlikte savunmamızdır. Bu koşullardan daha fazlası Rusların Çanakkale*

tahkimatını bağımsız olarak elinde bulundurmaları ya da İstanbul'a donanmalarını istedikleri zaman getirmeleridir ki her iki şık da İstanbul'un elimizde bulundurulması kuralını bozar. Rusiar için Boğazların tam özgürlüğünü yalnız anlaşma koşullarıyle sağlamak ya da Boğazın savunma ve denetimini tüm Karadeniz devletlerinin ortak sorunu olarak kabul ettirmek tabii ki çok daha uygun ve iyi bir çözüm yoludur(...)" (Yerasimos, s.233).

Yani, talimatta Misakı Millî sınırları yerine "şimdiki milli sınırlar"dan söz edilmekte ve Boğazlar sorununun Karadeniz'e kıyıdaş bütün devletleri ilgilendirdiği kabul edilerek, zorunlu görüldüğünde Çanakkale'nin birlikte savunulması önerilmekteydi. Birincisi, daha sonra Misak-ı Milli'den verilecek Batum ödününün habercisi oldu. İkincisinden ise Lausanne'da vazgeçilecektir. Bu iki nokta, isteklerin ve pazarlık gücünün koşullara göre ne denli değiştiğini gösterir. Heyetle birlikte Moskova'yla doğrudan iletişim kurulacak, ilişkiler üzerinde İttihatçıların etkisi azaltılacak ve yapılacak bir anlaşmayla yardımın hızla akışı sağlanacaktı.

O sırada TBMM'de Bolşeviklerle ilişki kurulmasına bir grup milletvekili karşı çıktı. Mustafa Kemal, gizli oturumda bunları "...bu noktada iki ciheti birbirinden tefrik etmek lâzımdır. Biri, Bolşevik olmak; diğeri Bolşevik Rusyasiyle ittifak etmek. Biz, Heyet-i İcraiye, Bolşevik Rusyasiyle ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa, Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz..." (Borak, s. 89) sözleriyle sakinleştirdi. Heyet oluşturuldu. Başkan olarak Hariciye Vekili Bekir Sami Bey atandı. Diğer üyeler ise İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk], Doktor Albay İbrahim Tali Bey [Öngören], Lazistan mebusu Osman Bey, Erkanıharbiye Kaymakamı Seyfi Bey [Düzgören] idi. Heyet, Bâbıâli'ye Sèvres metninin verildiği gün olan 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan yola çıktı.

Kafkas yolu kapalı olduğundan Trabzon üzerinden Karadeniz'i geçen ama koşulları hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmadığımız 69 günlük uzun ve zor bir yolculuğun ardından Heyet 19 Temmuzda Moskova garına vardı (bkz. **Birinci TBMM Heyetinin Başarısızlığı** kutusu, s. 169).

TBMM heyetini Çiçerin, yanında Ermeni asıllı yardımcısı Karahan'la birlikte 24 Temmuzda kabul etti. Bu görüşmede ortada bir temsil sorunu bulunduğu anlaşıldı: O sırada Moskova'da bulunan Cemal ve Halil paşalarla "gerekli esaslar belirlenmişti". Bekir Sami Bey, kendilerinin TBMM Hükümeti adına Moskova'ya gelen ilk heyet olduklarını anımsatarak, bu paşaların ancak kişisel olarak görüşmüş olabileceklerini vurguladı. Ya bu paşalar kendilerini Anadolu hareketinin temsilcileri olarak tanıtmışlardı ve o kaosta kimin neyi temsil ettiğini Sovyetler anlamamışlardı, ya da Moskova görüşmelerde elini güçlendirmek için böyle söylüyordu. Aynı tarihte Karahan'la ayrıca bir görüşme yapıldı ve Ermenistan yüzünden kapalı olan doğrudan bağlantı yolunun hızla açılarak yardımın başlatılması talep edildi. Türkiye, "Kafkas Seddi"ni ortadan kaldırmaya çalışıyordu.

Aslında RSFSC'nin de amacı buydu ama, şu farkla ki, Türkiye'yi buralarda söz sahibi kılmadan bu işi Kafkaslardaki Menşevik yönetimleri yıkıp yerine Bolşevik yönetimler kurarak yapmak istiyordu; nitekim de sonuç böyle olacaktır ve zaten Kızıl Ordu Azerbaycan'a 28 Nisanda girmiş ve burada Bolşevikler iktidara gelmişlerdir. Karahan bu görüşmede Ermenistan yolunun güce başvurmayan yöntemlerle

açılacağını bildirecek, ayrıca Ankara'ya giden yazmanlarla 1 ton altın yollandığı da söylenecektir (Ermenistan tarafından geçerken el konulan bu altının akibeti bugün halen bilinmemektedir).

Bundan sonra heyet 4 Ağustosta yine Karahan, 13 Ağustosta da Çiçerin'le görüştü. Ertesi gün Lenin tarafından kabul edildi ve 24 Ağustosta bir dostluk anlaşması parafe edildi. Fakat görüşmeler daha sonra yine ağırlaştı. Bu aksamanın 3 önemli nedeni vardı:

1) RSFSC Kafkaslarda gittikçe egemen olmaya devam ediyordu. Azerbaycan zaten Bolşevik olmuştu. Mayıs-Haziran 1920'de Ermenistan'da Bolşevik kalkışmalar meydana gelmiş, Heyet Moskova'da bulunduğu sırada Kızıl Ordu Ermenistan sınırını geçerek Erivan'ı 10 Ağustosta bir antlaşma yapmaya mecbur etmişti. Oysa durum TBMM Hükümeti için tersineydi, kötüye gitmekteydi. Anadolu hareketinin geleceği kuşkulu gözüküyordu. Yunanistan Anadolu'da başarıyla ilerliyordu (8 Temmuzda Bursa'ya, 29 Ağustosta Uşak'a girmişti; Yunan kuvvetlerinin ilk durduruluşu olan I. İnönü için 9 Ocak 1921'i beklemek gerekecektir. Bkz. s. 187). Yani, Ankara'nın eli Moskova karşısında zayıflıyordu.

2) 30 Mayıs 1920'de 20 günlük bir Türk-Fransız silah bırakışına anlaşması yapılmıştı ve Moskova, anlaşmayla sağlanacak silah ve malzeme yardımının kendisine karşı kullanılmayacağından hâlâ emin değildi. Çünkü, İtilaf devletleri diğer güçlerin yanı sıra Ankara yönetimini de Bolşeviklere karşı kışkırtmaya devam ediyordu.

3) Sovyetler, Ermenistan üzerinde nasıl olsa egemenlik kuracaklarına güvendikleri için, bu ülkeyi Türkiye lehine sıkıştırmaya yanaşmıyorlardı. Hatta yukarıda sözü edilen 10 Ağustos Sovyet-Ermeni antlaşmasında Rusya'yı Anadolu'ya bağlayan karayolunu Ermenistan'ın denetimine bırakmış, diğer yandan, kimi Türk toprakları üzerinde Ermenistan'ın egemenliğini tanımışlardı. Nitekim Çiçerin, 13 Ağustos görüşmesinde Bitlis, Van ve Muş'un Ermenistan'a bırakılmasını istedi ve yardımı bu koşula bağladı. Bu talep doğal olarak reddedildi.

Birinci TBMM Heyetinin Başarısızlığı

24 Temmuz 1920'de Moskova'da görüşmelere başlayan birinci TBMM heyeti başarısız olmuştur. Heyet 19 Temmuzda Moskova'ya gelişinden başlayarak Bolşeviklerce deyimi yerindeyse "boşlanmıştır". Tren garında hiç bir yetkili tarafından karşılanmamıştır. Trende tanıştıkları biri onlar için Rus Dışişlerine telefon etmiş, ancak 1 saat sonra bir otomobil gelip almıştır. Heyet görüşmeler boyunca açlık çekecek düzeyde ilgiden yoksun kalmıştır. Öyle ki, heyetin açlıktan kurtulmasına Tatar Türkleri yardımcı olmuşlardır (Şimşir, s.29-33).

Görüşmeler sonunda bir antlaşma imzalamayı başaramayan heyetin geri dönüşü de karmaşık yollardan olmuştur. İsmail Soysal'ın Bekir Sami Bey gidince müzakereleri öteki temsilcilerin sürdürdüğünü söylemesine karşın (s. 28) Bekir Sami Bey'in ne yaptığı çok da açık değildir. 11 Eylülde Bekir Sami Bey Moskova'dan ayrılır. Üç ay boyunca gözden kaybolur. Çeçenya ve Dağıstan'da karşı-devrimciler arasında ajitasyon yaptığı söylentileri Moskova'ya ulaşır (Yerasimos, s.185).

Bekir Sami Bey 31 Ocak 1921'de Ankara'ya döner ve 1 Şubatta gezi hakkında raporunu TBMM'ye sunar. 5 Şubatta yetki belgesini alarak, ertesi gün Ankara'dan ayrılacak ve 19 Şubatta Brindisi'deyken (İtalya) Londra Konferansına davet edilecektir.

(E.Tellal)

Bu durumda görüşmeler tıkandı. Üstelik, Heyet başkanı Bekir Sami Bey de görüşmelerin kesilmesi üzerine 11 Eylülde Moskova'yı terk etmiş, söylentilere göre vatanı olan güney Kafkasya'ya gitmişti. "Bir Oset prensi olan" Bekir Sami, yine söylentilere göre, Osetya'da başına geçeceği bir yönetim kurmanın yollarını arıyordu. (bkz. **Birinci TBMM Heyetinin Başarısızlığı** kutusu, s. 169).

B) Ermeni Sorununa Geçici Çözüm: Gümrü Antlaşması

19 Haziran 1920'de Ermenistan çeteleri sınır bölgelerinde Müslüman halka saldırıya başlamış, bu haber 9 Temmuzda Ankara'ya ulaşınca bir notayla Ankara Erivan'ı protesto etmişti. Bu saldırı, 22 Haziranda batı cephesinde başlayan Yunan saldırısıyla eş zamanlıydı. Ankara yönetimi bu saldırılara hemen yanıt vermedi. Birincisi, iki cephede birden savaşmak yenilgi halinde toptan yok olmaya yol açabilirdi. İkincisi, Ermenistan'ı destekleyen İngiltere müdahale edebilirdi. Üçüncüsü, 10 Ağustosta Ermenilerle anlaşma imzalayan Bolşevikler müdahale edebilir ya da en azından Ankara'ya yardımdan vazgeçebilirlerdi.

Eylül ayına gelindiğinde ise koşullar değişmişti. Ağustos sonunda görüşmelerin tıkanmasının en önemli nedenlerinden biri Ermenilere toprak verilmesi isteğiydi. Saldırılar sürünce, Karabekir Paşa 28 Eylül 1920'de karşı saldırıya geçti ve ertesi gün Sarıkamış'ı aldı. Bu ilk harekattı.

21 Ekim 1920'de Kuvay-ı Milliye destekçilerinden oluşan Tevfik Paşa kabinesi İstanbul'da iktidara geldi. Yeni kabine iki açıdan TBMM Hükümetinin işine yaradı. Birincisi, 22 Ekimde Çiçerin'e mektup yazan "Dışişleri Halk Komiseri" Ahmet Muhtar Bey, yeni kabinenin Anadolu hareketini İngiltere'nin yanına çekmeye, Bolşevik ve İslam aleminden ayırmaya yönelik bir manevra olduğunun altını çizdi. Bu durum Moskova'yla görüşmelerinde Ankara'ya pazarlık olanağı sağladı: Bolşevik hükümeti Türk milletinin emperyalizme karşı savaşımını sürdürmesini istiyorsa, Ermeniler konusundaki isteklerinden vazgeçmeliydi.

İkincisi, İngiltere'nin Anadolu hareketiyle iletişim kurma girişimi TBMM'nin hareket alanını genişletti. Yeni hükümet aracılığıyla görüşme yolunu arayan İngiltere'nin Kafkaslara müdahale etmeyeceğini düşünen TBMM Hükümeti 27 Ekimde doğu cephesinde ikinci harekata başladı. 30 Ekimde Kars, 7 Kasımda Gümrü ele geçirildi. Utku kazanmış Karabekir Paşa'yla iktidarı ellerinden kayan yenik Taşnak yetkililer arasında 26 Kasımda başlayan barış görüşmeleri 2 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü (Aleksandropol) antlaşmasının yapılmasıyla son buldu.

Herşeyden önce TBMM Hükümetinin yabancı bir devletle imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü antlaşması, imzalanmasının hemen arkasından geçersiz kılınmış olmakla birlikte, başka nitelikleri bakımından da burada alıntı yapılması gereken bir metindir: Madde 4: "(...) *Erivan* [Ermenistan] *Cumhuriyeti iç güvenliği korumağa yetecek düzeyde, hafif silâhlı jandarma kuvveti ve ülkeyi savunmaya ayrılan sekiz dağ ya da sahra topu ile yirmi makineli tüfeğe sahip ücretle tutulacak bin beşyüz askerden oluşan bir birlikten fazla bir askersel kuruluşa izin vermemeği yükümlenir. Ermenistan'da zorunlu askerlik hizmeti olmayacaktır(...)*" Madde 5: "*Barışın yapılmasından sonra Erivan'da yerleşecek Türkiye'nin siyasal Temsilcisi ya da Büyükelçisinin yukarıda sözü edilen konularda her zaman denetleme ve soruşturma yapmasına*

Erivan Hükümeti izin vermeği işbu Andlaşma ile kabul etmiştir(...)" Madde 10: *"Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisince kesinlikle reddedilmiş olan* (Sèvres) *Andlaşmasını hükümsüz sayıp(...) bir kışkırtma aracı olan Avrupa ve Amerika'daki Temsilci Heyetlerini geri çağırmayı (...) haris, savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmayı yükümlenir (...)"* Madde 12: *"(...) Türkiye Devleti, (...) genel barışın gerçekleşmesine değin (...) Erivan Cumhuriyeti içindeki demiryolları ve ulaşım yollarını denetim ve gözetim altında bulunduracaktır (...)"* Madde 14: *"Erivan Cumhuriyetince her hangi bir Devletle yapılmış olan tüm Andlaşmaların Türkiye'yi ilgilendiren, ya da Türkiye'nin çıkarlarına zararlı hükümlerini geçersiz saymayı bu Cumhuriyet kabul eder ve yükümlenir."*

Bir **çeşit sömürge** antlaşması biçiminde nitelenebilecek antlaşmayla Ankara yönetimi **bir yandan** Ermenistan'a Sèvres ile kendisine bırakılması öngörülen tüm topraklardan **vazgeçmeyi** kabul ettirirken, diğer yandan Ermenistan'a kendi Sèvres'ini dayatıyordu: Sınır Türkiye'nin istediği biçimde saptanıyor, Ermenistan ordusu sınırlandırılıyor, Türkiye'ye gerektiğinde müdahale hakkı getiriliyor, ülkenin kara ve demiryollarına el konuluyordu.

Fakat, bundan 3 gün önce, 29 Kasımda Icevan'da (Karavansaray) kurulan Devrimci Komite Ermenistan'da Bolşevik yönetim ilan etmişti. 2 Aralıkta, yani Gümrü'nün imzalandığı gün Kızıl Ordu'nun yardımıyla Erivan'ı ele geçiren Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti geçici hükümeti RSFSC ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmayla RSFSC hükümeti Ermenistan'ı savunacağını ve Gümrü antlaşmasını tanımadığını bildirdi. Bir başka deyişle, Ankara ile antlaşma imzalayan hükümet aynı gün yasallığını yitirmişti. Yine de bu antlaşma, sorunların çözüme kavuştuğu Kars Antlaşmasına kadar sınırda düzenin sağlanmasına hizmet edecektir.

C) İkinci TBMM Heyeti

21 Ekim 1920'de İstanbul'da iktidara gelen **Kuvay-ı Milliye'ye** yakın Tevfik Paşa hükümetinin Ankara'yı İngiltere'ye yakınlaştırması olasılığı **Moskova'yı**, Gümrü antlaşmasının uygulanamaması ise Ankara'yı **zor durumda bırakmıştı.** Batı'dan soyutlanmış her iki taraf için de sürekli diplomatik ilişki kurmak ve yarım kalan görüşmelere tekrar başlamak gerekiyordu.

Ekim ayında Moskova, Budu Mdivani'yi Ankara'ya atadı. Temsilci 21 Şubat 1921'de Ankara'ya varacak ve 5 Martta güven mektubunu sunacaktır (bu zat, o sırada Ankara'da Menşevik Gürcistan temsilcisi olarak bulunan Simeon Mdivani'nin Bolşevik kardeşidir). Karşılığında, daha önce batı cephesi komutanlığı yapmış olan Ali Fuat Paşa [Cebesoy] 21 Kasımda Moskova büyükelçiliğine atandı.

Moskova'ya gidecek ikinci TBMM heyeti İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk] başkanlığında, Maarif Vekili Doktor Rıza Nur Bey'den ve zaten yola çıkmış olan Büyükelçi Ali Fuat Paşa'dan oluşuyordu. Heyete ayrıca katipler ve şifre memurları eklenmişti. Bir antlaşma yapmak dışında hiçbir talimat almamış olan heyet, uzunluğu birinci heyetinkinden az olmayan çok zahmetli bir yolculuktan sonra 19 Şubat 1921'de Moskova'ya vardı (bkz. **İkinci TBMM Heyeti Üzerine Notlar** kutusu, s. 172).

İkinci TBMM Heyeti Üzerine Notlar

Bu heyetin Dr. R. Nur'un anılarında anlatılan öyküsü, Anadolu hareketinin hangi koşullarda gerçekleştirildiğine iyi bir örnektir.

Heyet 14 Aralık 1920'de hareket etmiştir. Müttefik donanmalarından çekinildiğinden Karadeniz kullanılmamıştır. Gidiş rotası ve vasıtaları şöyledir: Ankara'dan Eskişehir'e, oradan Konya'ya, oradan Ulukışla'ya hiçbir ısıtmanın bulunmadığı trenle; oradan Kayseri'ye yaylı arabayla (Moskova'da aç kalmamak için belediye reisi aracılığıyla buradan aldıkları bir sandık pastırma sırf sinir çıkacaktır); oradan Sivas'a otomobil, yaylı, at ve sonunda yaya olarak; oradan Erzurum'a, oradan Sarıkamış'a, oradan Kars'a, oradan Gümrü'ye, oradan Tiflis'e, oradan Bakü'ye, sonunda Moskova'ya trenle.

Ama tren de ilginçtir. Tünelden geçerken, bir ileri bir geri yapıp koçbaşı gibi tavandan sarkan buzları kırarak yol alabilir. Bir ara geri gitmeye başlayınca merak edip sorarlar; bir müddettir türeyen bir kadın çete reisinin trenleri basarak sünnetli bulduğu erkekleri Yahudi diye öldürdüğünü, ihbar alan trenin ondan kaçtığını öğrenirler.

Heyet Kars'ta, daha önce (1 Aralık) hareket etmiş olan Ali Fuat Paşa'yla buluşur. Ayrıca, 13 arkadaşıyla Rusya'dan gelmekte olan Mustafa Suphi'yle karşılaşır. Bilindiği gibi, Türk komünist lider M. Suphi ve arkadaşları Erzurum üzerinden Trabzon'a geçecek ve oradan Ankara'ya gitmek üzere Karadeniz'e açıldıklarında kayıkçılar kethüdası tarafından topluca öldürülerek denize atılacaklardır ki, burda ilginç olan, Sovyetlerden yardım istemek için heyet yollanmakta olduğu bir anda, Komintern'in Ankara'ya yolladığı komünistlerin öldürülmesidir. Kars'ta ayrıca Ankara'ya sefir gitmekte olan Mdivani'yle karşılaşırlar ve ondan bir güçlük anında Stalin'i görme tavsiyesi alırlar. Heyet Moskova garına geldiğinde "bir müfreze askerle istikbal" edilecektir. (R. Nur, s. 679-815)

(E. Tellal)

İkinci Heyet ilkinin aksine büyük bir törenle karşılandı. İlk görüşme 21 Şubat 1921'de Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la yapıldı. Görüşmede Çiçerin Gümrü antlaşmasının feshini, Gümrü işgalinin ve Taşnaklara yardımın sona erdirilmesini istedi. Anadolu'da komünistlere yapılan kovuşturmalardan da yakınarak Türkiye ile bir ittifak antlaşması imzalayamayacaklarını, ama bir dostluk antlaşması imzalayabileceklerini söyledi (Cebesoy, s.138). Türk tarafının ise amaçları şöyleydi: Ermenistan'dan hiç söz etmemek, hududu Kars'ta kesmek (yani, toprak vermemek), TBMM Hükümetinin Sovyetler tarafından hukuken tanınmasını sağlamak, Çarlık Rusyasına olan borcu sildirmek, özellikle de para, silah, cephane sağlamak (R. Nur, s. 764-5)

Heyet, Çiçerin'in Ermeni sorununu öne sürerek katı bir tutum izlemesi üzerine 22/23 Şubat gecesi Stalin'den randevu aldı. Stalin, kendilerinin İngiltere'yle imzalayacakları ticaret anlaşmasını gerekçe göstererek ittifak anlaşması imzalayamayacaklarını, ama her türlü yardım verebileceklerini söyledi. Bu görüşme anlaşmanın önünü açacaktır. Ama herhalde Stalin'in bu açılımı, kendisinin Çiçerin'den daha yumuşak bir insan olmasından değil, kötü polis-iyi polis biçiminde bir rol dağılımından gelmektedir ve Stalin büyük olasılıkla iki önemli gelişmeyi dikkate alarak bu tutumu almıştır: 1) Aynı günlerde TBMM Hükümeti adına Bekir Sami Bey Londra'da Batılılarla görüşmeler yapmaktadır; 2) Birinci İnönü'de Yunan orduları ilk defa durdurulmuştur. Bunun üzerine 26 Şubatta başlayan resmî görüşmelere Pan Rus Merkez Komitesi üyesi Celâl Korkmazov'la katılan Çiçerin "yağ, bal ve gayet nazik"tir. Fakat bu sefer de Batum engeli çıkmıştır.

16 Mart tarihi, Sovyetlerin "İngilizler İstanbul'u 16 Martta bastılar. Bir yıl sonra 16 Martta Moskova Muahedesi yapılmış olsun. Bir iki gün bekleyelim de 16 Mart günü imza edelim" (R. Nur, s.795) demesiyle kabul edilmiştir; bununla birlikte bu tarih aynı zamanda, Sovyetlerin İngilizlerle yaptığı ticaret anlaşmasının da imza tarihidir ve Sovyetlerin İngilizlerle anlaşmayı garantiye almak için bu tarihi önermiş olmaları akla gelmektedir (Gürün, s.68).

Türk heyeti bu arada Moskova'da Sovyetlerle anlaşma yapmak amacıyla bulunmakta olan Afgan temsilcisi Mehmet Velihan'la da bir dostluk antlaşması yapmıştır (1 Mart 1921). Bu Gümrü'den sonra, Ankara'nın yaptığı ikinci antlaşmadır. RSFSC'yle yapılan ise üçüncüdür.

Ç) 1921 Moskova Antlaşması

Resmî adıyla "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" TBMM Hükümetinin bir büyük devletle imzaladığı ilk antlaşmadır ve çok önemli hükümler içermektedir:

(...)Madde 1: *"Bağıtlı Taraflar, herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış andlaşması ya da başka bir uluslararası bağıtı tanımamağı ilke olarak benimserler(...) İşbu Andlaşmada yazılı "Türkiye" terimi ile 28 Ocak 1920 günü İstanbul'da toplanan Meclis-î Mebusan tarafından düzenlenip tüm devletlere ve basına bildirilen Misak-ı Milli'nin kapsadığı topraklar anlaşılmaktadır(...)* Böylece ilk kez bir büyük devlet Misak-ı Milli'yi tanımış oluyordu.

Madde 2: *"Türkiye, işbu Andlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan'a bırakmağa razı olur: Birincisi: İşbu Maddede belirtilen yerler halkının, (...) geniş bir yönetimsel özerkliğe kavuşması. İkincisi: (...) her türlü vergi ve ücretten bağışık bir biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye'nin (...) Batum limanından yararlanması.* Antlaşmayla Türkiye'nin doğu sınırı çizildi ve doğu cephesi resmen garantiye alındı. Misakı Millî'ye dahil olan Batum'un Gürcistan'a bırakılışı antlaşmanın yapılabilmesi için Ankara'nın verdiği tek ödündü.

Madde 3: *"Bağıtlı Taraflar; (...) Nahcivan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiç bir zaman bırakmamak koşulu ile, Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır(...)*

Madde 4: *"Bağıtlı Taraflar, Doğu uluslarının ulusal kurtuluş hareketleri ile Rusya işçilerinin yeni bir sosyal düzen için savaşımı arasındaki yakınlığı gözlemleyerek, bu ulusların özgürlük ve bağımsızlık haklarını ve diledikleri hükûmet rejimi ile yönetilmek haklarını açıkça belirtirler.*

Madde 5: *"Boğazların tüm ulusların ticaretine açılması ve geçiş özgürlüğünün sağlanması için, Bağıtlı Taraflar, Karadeniz ve Boğazların bağlı olacağı rejimin kesin biçimde hazırlanması işinin, kıyı devletlerinin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra yapılacak bir Konferansa bırakılmasını uygun bulurlar. Şu da var ki, bu Konferansta alınacak kararların Türkiye'nin salt egemenliğine ve Türkiye ile onun başkenti olan İstanbul'un güvenliğine hiç bir zarar getirmemesi gerekir.* Böylece Ankara, Boğazlar rejimini Karadeniz ülkelerinin saptayacağını kabul etmektedir. Ama Lausanne'da buna uyulmayacaktır.

Madde 6: *"Bağıtlı Taraflar iki ulus arasında şimdiye dek yapılan tüm anlaşmaların kendilerinin karşılıklı çıkarlarına uygun olmadığını kabul ederler. Böylece, bu andlaşmaların geçersizliği ve ortadan kaldırılmış olduğu konusunda görüş birliğine sahiptirler. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti, Türkiye ile Çarlık Hükûmeti arasında yapılmış uluslararası andlaşmalara dayanan parasal vb. yükümlerden kendisine karşı Türkiye'nin arınmış olduğunu özellikle açıklar.* Böylece Türkiye, Çarlık Rusyasına olan borçlarından kurtulmuştur.

Madde 7: *"Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmeti, Kapitülasyonlar yönetiminin her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarını bütünüyle kullanmasıyla bağdaşmadığını kabul ederek, Türkiye'de bu yönetimle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin ve hakların kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar.* Moskova antlaşması, Türkiye'de kapitülasyon rejiminin ulusal egemenlik kavramıyla bağdaşmayacağını Lausanne antlaşmasından önce açıklayan ilk uluslararası belge olma niteliğini taşır.

Madde 8: *"Bağıtlı Taraflar, toprakları üzerinde karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin Hükûmeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve* ***grupların kurulmasını*** *ya da* ***yerleşmesini ve öteki ülkeye*** *karşı savaşım amacında* ***olan grupların yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeği*** *yükümlenir: Türkiye ve* ***Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri için de karşılıklı olmak*** *koşulu ile özdeş yükümlülük* ***üstlenirler****(...)* Bu, **Türkiye'de Beyaz Ordu** artıkları ve Musavatçıların, RSFSC'de de Türk komünistlerle İttihatçıların barındırılmaması anlamına geliyordu.

Madde 15: *"İşbu Türk-Rus Andlaşmasında güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin hükümlere Türkiye ile bu Cumhuriyetler arasında yapılacak Andlaşmalarda uyulmasını zorunlu kılmak için, Rusya söz konusu Kafkas Cumhuriyetleri katında gerekli* ***girişimlerde bulunmağı yükümlenir:*** Yani, RSFSC bu antlaşmayı ve özellikle de **Türkiye'nin doğu sınırlarını** Kafkas cumhuriyetlerine kabul ettirmeyi üstleniyordu.

Antlaşma, onay belgelerinin verişilmesiyle 22 Eylül 1921'de yürürlüğe girdi. Moskova antlaşması kuruluş aşamasındaki iki devletin ilişkilerinde temel taşı niteliği kazanacak, bundan sonra iki devlet arasında imzalanacak her antlaşmada ve (özellikle SSCB 1950'lerde ilişkilerin iyileştirilmesini istediğinde) Sovyet yöneticilerinin açıklamalarında buraya gönderme yapılacaktır.

D) Kars ve Ankara Antlaşmaları

Moskova'da antlaşmanın imzalandığı günlerde Kafkaslarda önemli bir bunalım yaşanıyordu. 8 Mart 1921'de Kızıl Ordu Menşevik Gürcistan'a saldırarak işgale başladı. Gürcülerin "geçici işgal" talebi üzerine Karabekir Paşa 11 Martta Batum'u işgal etti. 16 Marttaki antlaşma Batum'u koşullu da olsa Gürcistan'a bırakmıştı. Fakat Türkiye Batum'u boşaltmaya yanaşmadı. 17 Martta Kızıl Ordu ile Karabekir'in birlikleri arasında başlayan çatışmalar 24 Marta dek sürdü. Sonunda Türkiye Batum'u terketti. Fakat, terk ederken cephaneliklerin havaya uçurulması Çiçerin'in TBMM Hükümetini kınamasına neden oldu. Batum bölgede üretilen malın pazarlandığı liman kentiydi. Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyet yönetimine geçmesinin ardından "Kafkas Seddi" Batum'da kurulmak istenmiş, bu nedenle liman

Londra konferansındaki önemli pazarlık konularından biri olmuştu. Batum'un boşaltılması gecikince, Moskova'dan yardım akışı da aksadı. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa 21/22 Nisan gecesi Stalin'le görüştü ve yardımın süreceği sözünü aldı.

1921'de TBMM Hükümeti daha çok batı cephesindeki savaşla ilgilenmek zorunda kaldı. Sakarya muharebesinin ardından, 13 Ekim 1921'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'la Kars'ta bir dostluk antlaşması imzalandı. Kars antlaşması içerik açısından Moskova antlaşmasının hemen hemen aynıydı (yukarıda da belirtildiği gibi, Moskova Antlaşmasının 15. Maddesi bunu öngörüyordu). 13 Aralıkta görüşmeler yapmak üzere Frunze'nin Ankara'ya gelişinin ardından 2 Ocak 1922'de Ankara'da Ukrayna'yla dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalandı. Böylece ilişkiler Lausanne görüşmelerine değin düzene sokuldu. Kars antlaşmasıyla herşeyden önce Moskova'dan gelen yardımın önündeki engeller kaldırılmış oldu. Bunun ötesinde, sınırdaş devletler Türkiye'nin doğu sınırlarını ve TBMM Hükümetinin ilkelerini resmen tanımış oldular (Soysal, s. 39). Yine, Türkiye'nin RSFSC'den sonra Kafkaslardaki Sovyet cumhuriyetleriyle de anlaşmalar imzalamasının Fransa'yla 20 Ekimde imzalanan anlaşma üzerinde etkisi oldu.

RSFSC'yle kurulan dostane ilişkiler Nisan 1922'de bir diplomatik skandalla çalkalandı. Türkiye büyükelçiliği askerî ataşelik personeli İngiliz ve Polonyalı temsilciliklerle birlikte bir casusluk olayına karıştılar. Sovyet polisi askerî ataşelerin oturduğu evi basıp kendilerini tutuklayınca Ali Fuat Paşa Karahan'a sert bir nota gönderdi. Karahan'ın olaya çözüm bulma girişimleri karşısında Ali Fuat Paşa kayıtsız bir tutum takınınca bunalım büyüdü ve 26 Nisanda RSFSC tutuklanan kişilerin sınır dışı edilmesini istedi. Bunun üzerine Ankara durumu protesto ederek büyükelçisini geri çağırdı. RSFSC Dışişlerinin Enver Paşa'yla işbirliği yaptığından kuşkulandığı Ali Fuat Paşa 10 Mayıs 1922'de beraberindeki 15 kişiyle Moskova'yı terk etti. Bu diplomatik skandalın yatışmasında, özel olarak gönderilen Rıza Nur'un Moskova'da ve büyükelçi Aralov'un Ankara'da yaptığı görüşmeler önemli rol oynamıştır.

E) Lausanne'da İlişkiler: Boğazlar Sorunu

Eylül 1922'de zaferin elde edilmesiyle birlikte nasıl bir barış sağlanacağı sorunu gündeme geldi.

Birinci sorun, barış görüşmelerine hangi devletlerin katılacağıydı. İtilaf devletleri, Türkiye ile savaşmadıkları ve aralarındaki sorunları Moskova, Kars, Ankara antlaşmalarıyla çözdükleri gerekçesiyle Lausanne'da toplanacak konferansa RSFSC ve diğer Sovyet cumhuriyetlerinin katılmasına karşıydı. Bu nedenle 20 Eylül 1922'de Lausanne'a katılmak üzere çağrı yapılan devletler arasında Sovyet cumhuriyetleri yoktu.

Öte yandan, konferansta ele alınacak önemli konulardan biri de Boğazların statüsünün belirlenmesiydi. 1921 Moskova antlaşmasında Boğazların kıyıdaş devletlerce düzenleneceği kararlaştırılmıştı (Madde 5). Fakat, burayı boşaltmak zorunda kalan İtilaf devletleri düzenlemede söz sahibi olmak istiyordu. Üstelik Moskova'nın bu düzenlemeye katılmasına karşı idiler. Bolşevik yönetimi ise, bir yandan İtilaf devletlerine karşı kendisinin katılmayacağı bir düzenlemenin geçersiz olaca-

ğını öne sürdü, öte yandan Türkiye'ye Moskova antlaşmasında öngörülen düzenlemeyi anımsattı. Büyükelçi Aralov, 3 Ekim 1922'de Dışişleri Bakanlığına verdiği notada Türkiye'yi birlikte davranmaya çağırıyordu.

Sonunda, Sovyet delegasyonu (Rusya, Ukrayna ve Gürcistan delegelerinden oluşuyordu) Lausanne konferansının birinci bölümüne ve yalnızca Boğazlar konusu görüşülürken katıldı. 27 Ekim 1922'de *Observer* ve *Manchester Guardian* gazetelerine verdiği demeçte Lenin, Boğazlar sorunu hakkında Rus görüşünü açıkladı: Türkiye'nin ulusal istekleri tatmin edilmeli, Boğazlar savaş ve barış günlerinde tüm askerî gemilere kapatılmalı, ticaret gemilerinin geçişine tam bir serbestlik tanınmalıydı. Lausanne görüşmeleri sırasında İsmet Paşa ve Çiçerin ortak politika izlemek ve danışmalarda bulunmak konularında anlaştılar. Çiçerin 4 Aralıkta yaptığı konuşmada Boğazların Türkiye'ye ait olduğunu Sovyet hükümeti adına kabul etti. Boğazların Sovyet cumhuriyetleri için önemini vurguladı: Savaştan önce ihraç edilen Rus buğdayının yüzde 70'i Boğazlar'dan geçiyordu. Savunması açısından çok önemliydi: Mondros'la getirilen düzenleme sayesinde Beyaz Ordu Karadeniz limanlarına saldırabilmişti. Çiçerin, Boğazlardan savaş gemilerinin geçişinin yasaklanması konusunda Türkiye'yle görüş birliğinde olduklarını kanıtlamak için, Misak-ı Milli'nin 4. maddesini okudu: "Halifeliğin ve Saltanatın merkezi olan İstanbul'un ve Marmara denizinin güvenliği, her türlü güvenlik bozucu tehlikeden uzak bulunmalıdır". Bu konuşmasıyla Çiçerin, Lord Curzon tarafından kraldan çok kralcı olmakla suçlanmıştır.

Moskova, Boğazların savaş gemilerine kapalı olmasında ve Türkiye'nin denetiminde ısrar ederken, bir an önce barış antlaşması imzalamayı isteyen Türkiye ödün verecek gözüküyordu. Sovyetler Türkiye'yi görüşmeler sırasında samimi olmamakla suçladılar. Çiçerin, Boğazların askerden arındırılmış halini ve savaş gemilerinin geçişine göz yumulmasını "Damat Ferit politikası" biçiminde yorumladı. Bunun üzerine İsmet Paşa, barış görüşmeleri tıkanır da çatışma başlarsa Sovyetlerin yardıma hazır olup olmadıklarını kendisine sordu. Çiçerin'den olumlu yanıt alamamasının ardından, görüşmelerin bu sorun nedeniyle tıkanmasını göze alamayacağını Çiçerin'e bildirdi. 12 Aralıkta Sovyet delegesi, İtilaf devletlerinin uzmanlar komisyonu üyeleri ile Türk üyelerini, İtilaf devletlerinin projelerini Türk projesine yaklaştırmak için gizlice çalışırken yakaladı. Bunun üzerine 7 Ocak 1923'te Sovyet delegasyonu, konferans başkanlığına bir nota verdi: "Bir yerlerde, Boğazlarla ilgili olarak, Sovyet delegasyonunun bilmediği bir sözleşme taslağı görüşülüyor!".

Sovyetlerin itirazlarına rağmen 1 Şubat 1923'te sorun komisyonun önüne son kez geldiğinde bir anlaşmaya varılmıştı. Buna göre, belirli koşullar altında savaş gemileri Karadeniz'e girebilecekti ve Boğazların güvenliği uluslararası komiyon tarafından sağlanacaktı.

Konferans, kapitülasyonlar sorunu nedeniyle tıkanarak 4 Şubat 1923'te dağılacak, tekrar toplandığında Sovyetlerin önerisine karşın Boğazlar artık gündeme gelmeyecektir. Sovyetler sözleşmeyi Lausanne'da değil, 14 Ağustos 1923'te Roma'da imzalayacaktır.

EREL TELLAL

KAYNAKÇA (Sovyetlerle İlişkiler)

Aralov, I., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, 2. Basım, Ankara, Birey Toplum, 1985; Ataöv, Türkkaya, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakû) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", *AÜSBFD*, XXIX/1-2 (1974), s.43-51; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. B., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996; Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, 10.Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1997; Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Ankara, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 1992; *Birinci Doğu Halkları Kurultayı - Bakü 1920 (Belgeler)*, 3. Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1999; Borak, Sadi, *Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977; Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955; Degras, Jane,der., *Soviet Documents on Foreign Policy*, vol 1, 1917-1924, London, Oxford University Press, 1951; Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998; Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1970; Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998; Kocabaşoğlu, Uygur ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1994 ve devamı; *Komintern Belgelerinde Türkiye -1, Kurtuluş Savaşı ve Lozan*, 2.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, t.y.; Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası*, İstanbul, Der Yayınları,1985; Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, Ankara,Atatürk Araştırma Merkezi, 1990; Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, C.3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967; Okyar, Osman, *Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998; Perinçek, Doğu, der., *Lenin Stalin Mao'nun Türkiye Yazıları*, 3. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. 1, Ankara, TTK, 1983; Şamsutdinov, A. M., *Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul, Doğan Kitap, 1999; Şemsutdinov A. ve Y.A Bagirov, *Bir Kara Gün Dostluğu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, çev. A. Hasanoğlu, İstanbul, Bilim Yayınları, 1979; Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996; Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1967; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Ankara, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973; Ünüvar, Veysel, *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, İstanbul, Göçebe Yayınları, 1997; Vandov, Dimitır, *Atatürk Döneminde Sovyet/Türk İlişkileri*, Frankfurt, İnfograph, 1982; Yaman, Ahmet Emin, *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi 1919-1922*, Ankara, Betik Yayıncılık, 1998; Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979; Yüceer, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Bursa, Ekin, 1997.

Yunanistan'la İlişkiler

Osmanlı devleti, Birinci Dünya Savaşını sona erdirmek üzere 30 Ekim 1918'de Mondros silah bırakışması sözleşmesini imzalarken, varlığını Müttefiklerin hoşgörüsü sayesinde sürdürebileceğine inanıyordu. Bunun başlıca iki nedeni vardı. Birincisi, İngiltere Başbakanı Lloyd George, 5 Ocak 1918'de, Türk imparatorluğunun, başkenti İstanbul olmak üzere, Türk soyunun yaşamakta olduğu ülkede devamına engel olmayacaklarını söylemişti. İkincisi, ABD Başkanı Woodrow Wilson, barışın temel ilkelerini belirttiği 8 Ocak 1918 tarihli Kongre'nin karma oturumundaki söylevinde, Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan kısımlarının egemenliğinin sağlanacağını açıklamıştı.

Sözleşmeyi Osmanlı devleti adına imzalayan Donanma Bakanı Hüseyin Rauf Bey [Orbay], gazetecilere verdiği demeçte, Müttefiklerin niyetini açık bir biçimde ortaya seren 7. ve 24. Maddelere rağmen, devletin bağımsızlığının ve saltanatın haklarının tamamen kurtarıldığını belirtiyor ve İstanbul'a tek bir düşman askeri çıkmayacağı, tersanelerin işgal edilmeyeceği konusunda güvence veriyordu. Önemli olan ülkede asayişi korumaktı; aksi takdirde herşeyi kaybetme tehlikesi vardı.

Oysa Mondros'un içeriği açıklandıktan sonra ülkede asayişi sağlamanın olanağı kalmamıştı. Sözleşme maddelerindeki sözlerin satır arasını okuyabilenler Müttefiklerin gerçek niyetlerini anlamışlardı: Yüz yıldan beri sürmekte olan Doğu Sorunu yani Osmanlı topraklarının ne olacağı ve nasıl paylaşılacağı büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda sona erdirilecekti. Müttefikler savaş sırasında kendi aralarında imzaladıkları gizli anlaşmalarla (bkz. **Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar** kutusu, s. 198-199) Osmanlı devletini paylaşmışlardı. Bu paylaşımı gerçekleştirmek için barış antlaşmasına dek dünya kamuoyunu Osmanlı'nın varlığının sürmesinin mümkün olmadığına ikna etmek gerekiyordu. Amaçlarının meşruluk kazanması, Osmanlı topraklarında yaşayan halkların birarada bulunmasının imkansızlığının ortaya çıkması ve Müttefiklerin, birbirleriyle çatışan bu halklar arasında anlaşma sağlama görevini üstlenmesi yoluyla olacaktı.

Müttefiklerin Osmanlı'ya yönelik planları, Osmanlı topraklarında yaşayan ve Türk olmayan halklar tarafından da anlaşılmıştı. Çokuluslu imparatorlukların tarihe karıştığı savaş sonrası dönemde her ulus kendi devletini kurmak ve olabildiğince topraklarını genişletmek arzusuyla Müttefiklerle ilişki kuruyor ve "meşru" isteklerini bildiriyordu. Ermeniler, Rumlar ve Kürtler bir yandan bunu yaparken, bir yandan da yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde çatışmalar çıkararak, 7. Maddenin işlerlik kazanmasına çalışıyorlardı. Amaçları, bağımsızlığa gidecek yolda ilk adım olarak Osmanlı egemenliğinden kurtulmaktı.

Tüm bu gelişmeleri yakından izleyen Osmanlı aydınları devletin varlığını sürdürebilme koşullarını tartışırken, halk Mondros silah bırakışmasının silahsızlanmaya ilişkin maddelerine rağmen silahlarını teslim etmekten kaçınıyordu. Herhangi bir işgale karşı yerel direnmelerin yaşanacağı kesindi ama ülke çapında bir direnişin örgütlenebilmesi konusunda kuşkular vardı. Nitekim Mondros'un imzalanmasından kısa bir süre sonra güneydoğuda İngiliz ve Fransız, güneyde İtalyan işgalleri başladığında ülke düzeyinde ciddi bir direniş yaşanmadı. 13 Kasımda Müttefik donanması İstanbul önlerine demir attığında Türk kesimden herhangi bir tepki gelmediği gibi, gayrımüslim unsurlar sevinç gösterileri yaptılar. İlk direniş eylemleri 1919'da görülmeye başlanacaktır.

I) Yunanistan'ın Anadolu'daki Amaçları ve Milli Mücadelenin Doğuşu (1919)

1919 yılı, bir yandan Müttefikler arası barış görüşmelerine ve Osmanlı devletinde yaşayan Türk olmayan unsurların bu görüşmeleri kendi istekleri doğrultusunda etkileme çabalarına, öte yandan Müslüman Türk halkının her türlü işgale ve parçalanmaya karşı direnmek üzere kendi örgütlenmesini sağlamak uğraşısına sahne oldu. Gerek Müttefikler arası barış görüşmelerinde, gerekse Anadolu'daki Türk millî hareketinin örgütlenmesinde belirleyici rolü ise Yunanistan oynadı.

Paris Barış Konferansı ve Yunanistan'ın Tutumu

Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşından yenik çıkması ve Mondros'u imzalaması, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Rumlar arasında ve Yunanistan'da büyük sevinçle karşılandı. 19. Yüzyılın ikinci yarısından beri milliyetçilik ideolojisinin etkisi altındaki her Yunanlı için bir hayal olan Megali İdea (Büyük Ülkü) ilk kez gerçekleşebilme olanağına kavuşuyordu (bkz. Yunanistan'ın Dış Politikası ve Megali İdea kutusu, s. 180).

Savaşın sonunda yenilenlerle yapılacak barışın temel ilkelerini görüşmek üzere toplanan Paris Barış Konferansına Yunanistan'ı temsil etmek üzere giden Başbakan Elefterios Venizelos, halkının bu düşünü gerçekleştirme planları yapıyor ve Bizans'tan beri ilk kez tüm Yunan halkını aynı devletin çatısı altında toplayan lider olarak tarihe geçmeyi tasarlıyordu. İktidara geldiği 1910'dan bu yana Yunan halkını sürekli savaşa sokan Venizelos'un iktidarda kalabilmesi de, çektiği acıların ödülünü kazanmak isteyen Yunan halkının Megali İdea düşünü gerçekleştirebilmesine bağlıydı. 1919 Paris Barış Konferansında Venizelos'un ileri sürdüğü istekleri doğru değerlendirebilmek için sırtında taşıdığı bu tarihsel yükü hatırdan çıkarmamak gerekir.

Yunanistan, savaş sırasında Müttefiklerin tüm isteklerini yerine getirmişti. Zaferden sonra ödül alma hakkını kendinde görüyordu. Venizelos Kasım 1918'de Paris'e giderken, barış konferansına, başta İzmir olmak üzere Yunanistan'ın toprak isteklerini bildirecekti. Yunan kamuoyunda etkisi sınırlı sosyalistler ve gazeteleri *Rizospastis* dışında, bu toprak isteklerini ısrarla desteklemeyen tek bir çevre ve gazete yoktu.

Yunanistan'ın Dış Politikası ve Megali İdea

Yunanistan kurulduktan sonra, fakir ve bir müddet sonra da Batılı devletlerin "unuttuğu" bir ülke haline geldi. Bu durum Yunan Krallığının yüzünü Osmanlı devletinde yaşayan zengin soydaşlarına çevirmesine neden olurken, Osmanlı Rumları da en azından ideolojik olarak Yunan Krallığı ile bağlantı kurmaya yöneliyorlardı. Yunan Krallığının kalkınma yolu, Yunanlı nüfusun yoğun olduğu zengin toprakları içine alacak biçimde sınırlarını genişletmekti. Bu hedef Megali İdea (Büyük Ülkü) olarak adlandırıldı ve ilk kez 1844 yılında Dışişleri Bakanı Kolettis tarafından Kurucu Meclis'te dile getirildi. Bundan sonra Yunan Krallığı 1864'te İyon adalarının İngiltere tarafından bırakılmasıyla sınır genişletmeye başladı. 1881'de Teselya ve Epir'in Arta bölgesini aldı, 1897'de Girit özerklik kazandı.

Bu toprak kazançları önemli başarılar gibi görünmekle birlikte, ülke ekonomisi sürekli borçlanma altında bozuluyor, iç karışıklıklar nefes aldırmıyordu. 1910'da iktidara gelen Giritli avukat Venizelos kısa sürede Yunanistan topraklarını ve nüfusunu iki katına çıkardı. 1912-13'deki Balkan savaşları sonunda kuzey Ege kıyıları ve adaları Yunanistan Krallığı topraklarına katıldı.

Bu hızlı genişleme süreci, Venizelos'u efsaneleştirmişti. Başarıları, Venizelos'un ülkenin ekonomisini düzenlemek için bir barış dönemine gereksinim duyulduğu gerçeğini görmesini engelledi. İstanbul merkezli "Büyük Yunanistan" düşünü gerçekleştirmek üzere İtilâf devletlerinin yanında Birinci Dünya Savaşına girdi. Savaş sonrasında Anadolu harekâtıyla ülkesinin tarihine "Küçük Asya Felâketi" (Mikrasiatiki Katastrofi) olarak geçecek bir başarısızlığı yazarken, Megali İdea hedeflerine en çok yaklaşan lider olarak, Megali İdea'nın sona ermesini belgeleyen Lausanne Barış Antlaşmasına da imza atmak zorunda kaldı.

(M.Fırat)

Venizelos, şu toprak isteklerini, 30 Aralık 1918'de bir muhtırayla konferansa katılan devletlerin delegelerine sundu: Kuzey Epir (güney Arnavutluk), İstanbul ve Boğazlar hariç Doğu ve Batı Trakya, Pontus (Ermenistan'la birleşmesi için Pontus yerine Trabzon diyerek), batı Anadolu, İmroz, Bozcaada ve Onikiadalar, örtülü bir ifadeyle de son olarak Kıbrıs. Sınırları geniş tutulmuş olan Yunan istekleri batı Anadolu üzerinde yoğunlaşmıştı ve Venizelos, öteki isteklerden ödün verilebileceğini hissettirmişti. Söz konusu toprak isteklerini Wilson'ın self determinasyon hakkına dayandıran Yunan başbakanı, ilgili bölgelerin nüfusuyla ilgili istatistikler veriyordu. Resmî istatistiklerin yokluğunda bunlar Kilise kayıtlarından edinilmişti. Bazı bölgelerde gayrımüslim nüfusun Müslüman nüfustan fazla olduğuna konferans delegelerini ikna etmek için mantık oyunlarına başvuran Venizelos, adaların batı Anadolu'nun ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürerek adalarda yaşayan Rum halkını da batı Anadolu nüfusuna dahil ediyor, güney Rusya'daki Rum kolonisini Trabzon ili nüfusuna ekliyordu. Bu sırada, Paris'te bulunan Venizelos'u desteklemek üzere Anadolu'daki Rum cemaat ve liderleri de harekete geçmişti (bkz. **Mütarekede Anadolu Rum Cemaati** kutusu, s. 181).

Yunanistan'ın istekleri karşısında Müttefiklerin tutumu farklılık gösterdi. İngiltere ve İngiltere'nin etkisi altındaki Fransa, Venizelos'un istediğinden daha küçük olmakla birlikte Yunanistan'ın batı Anadolu'da büyük bir bölgeye sahip olmasını onaylıyorlardı. ABD anlaşmaya yanaşmıyordu çünkü elindeki bilgilere göre İzmir kenti dışında her sancakta Yunan nüfusun Müslüman nüfustan daha az olduğunu

Mütarekede Anadolu Rum Cemaati

Osmanlı devletinin savaştan yenik çıkacağının anlaşılması üzerine, Patrik Yermanos V istifaya zorlandı ve Bursa Başpiskoposu Dorotheos Mammelis patrik vekili (*locum tenens*) ilan edildi. Onun oluşturduğu "ulusal komite" bir yandan Avrupa merkezleriyle ilişki kurarken, diğer yandan da Babıâli'yle doğrudan teması kesme, Rum okullarında Türkçe derslerinin kaldırılması ve anavatan Yunanistan'la birleşme kararları aldı. Mart 1919'da Osmanlı devletiyle tüm ilişkileri kesme ve yapılacak hiçbir seçime katılmama kararı verildi. Dorotheos, Paris Barış Konferansına giderek sunduğu muhtırada Müttefikleri Türk zulmü ve baskısı altındaki Rum nüfusu kurtarmaya davet etti. Patrik vekilinin yanı sıra, Trabzon ve İzmir başpiskoposları da konferansa mektuplar yolluyor, bölgelerindeki Rum nüfusun sayısı ve koşulları hakkında bilgi veriyor, Türk baskısından kurtarılmalarını talep ediyorlardı. Trabzon başpiskoposu, Venizelos'un karşı çıkmasına rağmen, isteklerini Yunanistan'ın taleplerinin ötesine çıkardı: Nüfusu tümüyle Müslüman olan Lazistan hariç tek bir devletin güdümü altında özerk bir Pontus yönetimi kurulmasını; Trabzon ili, Samsun, Sinop, Amasya ve Karahisar'ın bu yönetimin sınırları içine alınmasını istedi ve bu özerk devletin ileride kurulacak Ermeni devletiyle de işbirliği yapacağını belirtti. Anadolu Rumlarının bu çabaları konferans tarafından doğrudan dikkate alınmamış olmakla birlikte, uluslararası kamuoyunda Yunan propagandasına yaramıştır.

(M. Fırat)

ve İzmir'in iç bölgelerden ayrılmasının ekonomik olarak uygun bulunmadığını ileri sürüyordu. İtalya ise, Yunan isteklerinin görüşülmesine dahi karşı çıktı. İzmir bölgesinin, tüm Anadolu için yapılacak genel barışın dışında ele alınmasını doğru bulmuyor ve İzmir'le ilgili Yunan isteklerinin savaş sırasında kendisiyle yapılmış Londra ve Saint Jean de Maurienne antlaşmalarında alınan kararlara aykırı olduğunu ileri sürüyordu (bkz. s. 198-199). Şimdi Yunanistan'a verilmesi düşünülen bölgeleri, İtalya kendi egemenlik alanı olarak tasarlıyordu.

"Hasta"nın ölümüne dek uyum içinde bekleyen "varisler" , miras paylaşımı vakti geldiğinde anlaşmazlığa düşmüşlerdi. İtalya sırf batı Anadolu konusunda Müttefiklerle anlaşmazlık içinde değildi, Fiume konusunda da ABD'yle uyuşamıyordu. Özellikle ikinci konudaki uyuşmazlık büyüyünce, 24 Nisanda İtalyan heyeti konferansı terk etti. Müttefikler İtalya'nın bundan sonra yapacakları konusunda endişeliydiler. 2 Mayısta iki İtalyan kruvazörünün İzmir'e gitmek üzere yola çıktığı haberi gelince, Yunanistan'a sempatisini gizleme gereği bile duymayan İngiltere Başbakanı Lloyd George, askerî danışmanlarının karşı çıkmalarına rağmen, bir İtalyan oldubittisi ile karşı karşıya kalmamak için Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasına izin verilmesi konusunda Başkan Wilson'ı ikna etti. 6 Mayısta Müttefikler bu konudaki kararlarını Yunanistan'a bildirdiler. 12 Mayısta konferansa dönen İtalyan heyeti başkanı Orlando, söz konusu karara katılmaya davet edildi. Orlando'yu ikna etme işini Fransa Başbakanı Clemenceau üstlendi. İtalya'yı İzmir'den uzak tutma amacı gizli tutularak, Yunanistan'ın sadece halkı korumak amacıyla İzmir'e asker çıkaracağı, bunun işgal ya da paylaşma anlamına gelmediği, kentin geleceğine ilişkin daha sonra karar verileceği ileri sürülerek İtalya'nın onayı alındı.

Müttefiklerin kararından kısa bir süre sonra, askerî hazırlığını tamamlayan Yunanistan, Müttefik devletlere ait savaş gemilerinin koruması altında 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkardı.

İzmir'in İşgali ve Sonuçları

15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkan Yunan askerleri, başlarında Başpiskopos Hrisostomos'un yer aldığı sevinç içinde bir Rum halkı ve bu işgale tepki duyan bir Müslüman-Türk halkı buldular. Birincilerin sevinçten aşırılıklara varan eylemleri, ikincilerin öfkeden kaynaklanan tepkileri çatışmaların çıkmasına neden oldu. Yunan askerlerine karşı ateşlenen ilk silah, bu işgalin Anadolu halklarının kaderini değiştireceğinin de işaretini verdi. Bundan sonra, o güne dek bölgesel düzeyde gerçekleştirilen direniş örgütlenmelerini ("Kuva-yı Milliye") ulusal düzeye çıkarmak üzere harekete geçilecek ve bu hareketin liderliğini İzmir'in işgalinden dört gün sonra Samsun'a çıkan Mustafa Kemal üstlenecektir.

Anadolu'da Mustafa Kemal'in milliyetçi direniş örgütlenmesini ulusal düzeyde gerçekleştirmeye çalıştığı sırada, İstanbul hükümeti, Müttefiklerin çağrısına uyarak görüş bildirmek üzere Paris Barış Konferansına gidiyordu. 11 ve 17 Haziran 1919 tarihlerinde konferansa iki muhtıra sunan Damat Ferit Paşa, Yunanistan'ın talep ettiği topraklarla ilgili görüşlerini şöyle dile getirdi:

a) Trakya: Bu bölgede barışın korunması, Edirne şehrine karşı girişilmesi olası bir saldırıyı önleyebilecek sınıra sahip olunmasına bağlıdır. Başkent İstanbul'un korunabilmesi de ancak bu yolla mümkündür. Wilson ilkelerine uygun olarak ve ekonomik nedenlerle Edirne'nin kuzeyindeki ve batısındaki bölgeler mutlak bir Türk çoğunluğa sahip olduklarından, Osmanlı sınırlarına dahil edilmelidirler.

Yunanistan'ın Genişlemesi

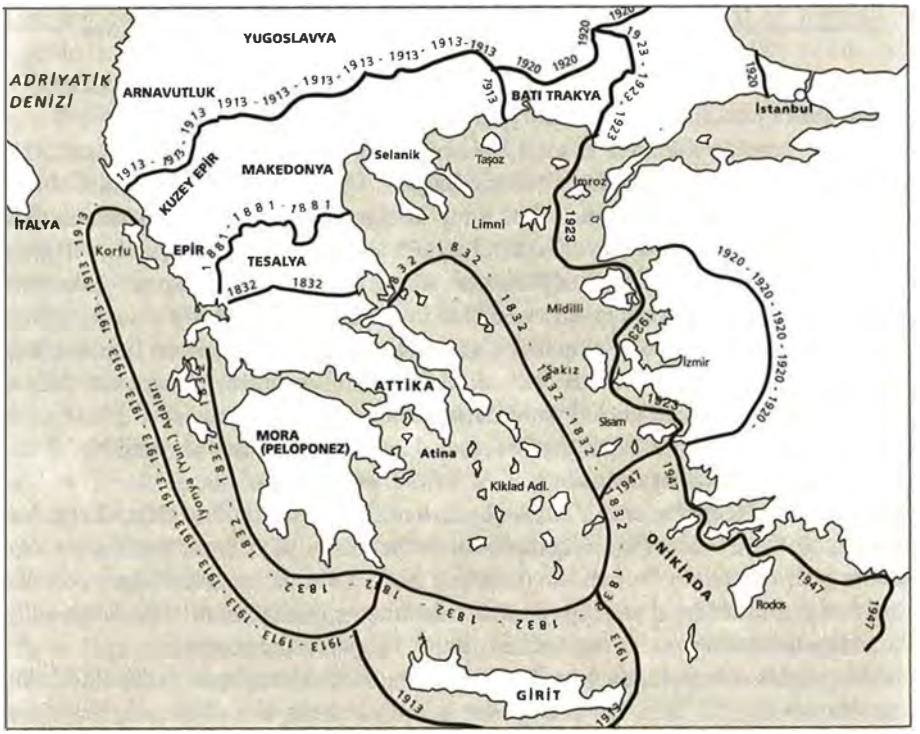

Kaynak: Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991.

b) Küçük Asya: Kuzeyde Karadeniz, doğuda Musul, Diyarbakır vilayetleri ve Adana'nın bir kısmı dahil Akdeniz'e kadar savaş öncesi Türk-Rus sınırı kabul edilmelidir.

c) Ege adaları: Osmanlı kıyılarına yakın adalar kıyının devamından başka bir şey değildir. Tarihî ve ekonomik bakımdan ülkeye dahil olduklarından, olası kaçakçılık ve sızmalara karşı sahilin savunmasını sağlamak için Osmanlı egemenliğinde kalmalıdırlar.

Damat Ferit Paşa'nın Konferansı etkilemek üzere ileri sürdüğü görüşler Müttefiklerce dikkate alınmadı ve 27 Haziranda Osmanlı heyeti Konferansı terke davet edildi. Macaristan hariç savaştan yenik çıkan devletlerle barış antlaşması imzalanmış, Osmanlı devletiyle ilgili görüşmeler bir türlü sonuçlandırılamamıştı. Bunun nedeni, bir yandan Anadolu'daki direniş hareketinin güç kazanması, diğer yandan Osmanlı topraklarını işgal eden devletlerin işgal bölgelerini sürekli genişleterek birbirleriyle çıkar çatışması içine girmeleridir.

Gerçekten de, 1919'da, Mustafa Kemal manda veya bölgesel direniş taraftarlarının tüm karşı koymalarına rağmen direnişi ulusal düzeyde örgütlemeyi başarmıştı. 22 Haziranda Amasya Bildirisi yayınlanmış, 23 Temmuz-7 Ağustosta Erzurum, 4-11 Eylülde Sivas Kongresi yapılmıştı. Anadolu'da güçlenen hareket, gelen raporlardan durumun giderek ciddiyet kazandığını anlayan Paris'teki Müttefikleri bir an önce barış antlaşması imzalanmazsa durumun aleyhlerine dönebileceği konusunda endişelendiriyordu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin yolladığı raporlarda, Anadolu'daki milliyetçi hareketin güçlenmesinin nedeni olarak Yunanlıların İzmir'i işgalleri gösteriliyor ve eğer Yunan ve İtalyan işgal güçleri tamamen çekilirse Müttefiklerin karşılaşacakları güçlüklerin büyük ölçüde giderilebileceği, İstanbul hükümetinin itibarının artacağı ve milliyetçi hareketin varoluş nedeninin ortadan kalkacağı bildiriliyordu. Bu durum karşısında, Damat Ferit hükümetine verilen desteğin artırılması kararını alan İngiltere ve Fransa, 3 Ağustosta, Anadolu'da Yunan askerî işgal bölgesinin sınırlandırılacağını İstanbul'a bildirdiler. Bununla birlikte, Anadolu hareketinin direniş kararı barışın önündeki tek engel değildi; Müttefikler arasında da çatışmalar yaşanıyordu.

Yunanlılar sadece İzmir'e asker çıkarmakla yetinmeyerek, kısa zamanda içerilere doğru, Turgutlu-Ödemiş-Aydın hattına kadar işgal bölgelerini genişletmeyi başarmışlardı. Bu durum en fazla bölgeyi kendi denetim alanı olarak gören İtalya'yı rahatsız ediyor, ama İngiltere'nin Yunanistan'a sürekli destek vermesi dolayısıyla etkili olamıyordu. Paris'te sözünü dinletemeyeceğini anlayan İtalya politikasında değişiklik yaptı. Kendi çıkarlarını barış içinde daha iyi koruyabileceğini anlayıp ekonomik ayrıcalık elde etme yoluna giderek, Türklerle dostluk ilişkileri kurmaya ve barışı çabuklaştırmaya çalıştı. Bununla da kalmayarak Müttefiklerin kararlarına ilişkin bilgileri Mustafa Kemal'e iletiyor, Yunan askerlerine karşı savaşan çeteleri destekliyor, kendi denetimindeki bölgede saklanmalarına izin veriyordu.

İtalya'nın dışında Fransa'nın da tutumu yavaş yavaş değişmeye başlamıştı. Mustafa Kemal'in Rusya Sosyalist Federe Sovyet Cumhuriyetiyle ilişkiye geçmesi ve Kasım 1919'da İngilizler tarafından Fransa'nın askerî işgaline bırakılan güneydeki bölgelerde milliyetçi direnişin şiddetlenmesi, Fransız kamuoyunda savaşın bitmesi konusunda yapılan baskılarla da birleşince Paris tutum değiştirmeye başladı.

Mustafa Kemal'in önderliğindeki milliyetçi hareketin varlığını ve gücünü İtalya ve Fransa'nın sağlıklı değerlendirmelerine karşılık, Yunanistan ve İngiltere farklı bir tutum benimseyerek sertlik politikasından yana ağırlıklarını koydular. Venizelos'a göre, Mustafa Kemal'in henüz bir ordusu yoktu ama bu hareket kısa sürede ezilmezse bir orduya sahip olacak ve daha da güçlenecekti. Yunan ordusu hizmet etmeye hazırdı ama bu hizmetinin karşılığı olarak Anadolu'dan toprak istiyordu. İngiltere'nin desteğini alan Yunan ordusu 1920 yazında Anadolu içlerine, Ankara'ya doğru askerî harekâtı başlatacaktır.

II) Anadolu İçin Türk-Yunan Mücadelesi (1920-1922)

1920 yılında Müttefikler Osmanlı devleti ile bir barış antlaşması yapılması için sabırsızlanmaya başlamışlardı. Silah bırakışması sözleşmesinin imzalanmasının üzerinden bir yıldan uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen sonuç alınamamış, üstelik Anadolu hareketi giderek güçlenmişti. Mustafa Kemal'in baskısı karşısında İstanbul hükümeti 1919'da seçimlere gitmiş ve yeni Meclis-i Mebusan 28 Ocak 1920'de Anadolu'nun istekleri doğrultusunda Misak-ı Millî'yi kabul etmişti. İngiltere ve Fransa kendi çıkarlarına zarar vermeyecek bazı değişikliklerle antlaşmanın imzalanmasını istiyorlardı: Türkler Avrupa'dan atılacak ve İstanbul'da uluslararası bir düzen kurulacaktı, İtalya ve Yunanistan'a ekonomik ayrıcalıklardan başka ayrıcalıklar verilerek Anadolu'dan askerlerini çekmeleri sağlanacaktı, Anadolu Türk egemenliğine bırakılacaktı. Ama bu sırada Kilikya ve Maraş'ta Türk direnişçilerle Fransız askerler arasındaki çatışmaların şiddetlendiği, bölgede binlerce Ermeni'nin katledildiği haberinin gelmesi üzerine görüşmeler kesildi ve sertlik politikası uygulamasına geçildi. 16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildi, Meclis basıldı. Bu Venizelos'a Yunan ordusunun harekete geçmesi için beklenen fırsatı vermiştir.

Yunan Ordusunun Anadolu'da İlerleyişi

İngiltere ve Fransa barış koşullarında yapılacak değişiklikleri görüşürken, Venizelos barış antlaşmasının Türklere ancak Yunan ordusunun Anadolu hareketini bastırmasından sonra kabul ettirilebileceğini ileri sürerek, askerî harekâta izin verilmesi konusunda Müttefiklere baskı yapıyordu. Venizelos iktidarının geleceği Anadolu serüveninin başarısına bağlıydı. Kralı karşısına alarak Birinci Dünya Savaşına girmiş, Müttefiklerin desteğiyle kralın ülkeden ayrılmasına neden olmuş ve büyük bir muhalefete rağmen Anadolu'ya asker çıkarmıştı. Yunan halkı çok uzun bir süreden beri savaşmaktan yorgun düşmüştü, Anadolu'daki asker hareketsizlikten yakınmaya başlamıştı. Kendisini koşulsuz destekleyen Anadolu Rumları artık sonuç almasını bekliyorlardı. Yunan askerlerinin Anadolu'dan çekilmesi Venizelos iktidarının sonu olurdu.

Bununla birlikte, Venizelos tek başına hareket edemeyeceğini de biliyordu. Müttefiklerin izni olmadan Anadolu içlerine ordu gönderemezdi. Türkler üç cephede birden (Ermenistan, Kilikya ve batı Anadolu) çarpışıyor oldukları halde, Müttefik

desteği olmaksızın Yunanistan'ın milliyetçi Türk güçleriyle başa çıkabilecek, Anadolu'yu tek başına ele geçirebilecek gücü yoktu. Müttefiklerin de harekete geçmeleri gerekiyordu.

Ama Müttefikler 1920 ilkbaharına kadar böyle bir politikayı uygulamaya ve onaylamaya yanaşmadılar. İstanbul işgal edilince, Venizelos Yunan ordusunun harekete geçmesine izin verilmesi için İngiltere üzerindeki baskıları artırdı. İngiltere, Trakya ve Anadolu'ya asker yardımında bulunamayacağını ama silah ve savaş gereçleri olarak ne isterse vermeye hazır olduğunu bildirdi. Böylece, Yunanistan'a İngiltere ve Fransa'nın askerî bir harekette doğrudan yer almayacakları, Yunan ordusunun tek başına hareket edeceği belirtilmiş oldu.

İstanbul'un işgali ve Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine, zaten İstanbul'da Meclis toplanmasına karşı olan Mustafa Kemal Paşa fırsatı kullanarak 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisini açtı. Anadolu'da ulusal iradeyi temsil eden yeni bir hükümetin oluşması, Müttefiklerin İstanbul'la yapacakları bir barışın Anadolu tarafından kabul edilmeyeceği anlamına geliyordu. Nitekim, Nisan 1920'de San Remo'da Sèvres hazırlıkları sürerken Anadolu direnişi güçleniyor, güneydoğuda Fransızlar Mayıs 1920'de TBMM Hükümeti ile silah bırakışması görüşmelerini başlatıyorlardı.

Fransa'nın TBMM Hükümetini tanıması anlamına gelen bu ayrı silah bırakışması görüşmeleri İngilizlerin tepkisine neden oldu. Ayrıca ilk kez Türk milliyetçileri İzmit yakınlarında İngiliz askerlerine saldırı eylemlerinde bulunmuşlardı. Bu gelişmeler üzerine 20 Haziran 1920'de Yunanlılara Anadolu içlerine ilerleme izni verildi. Yunan orduları 8 Temmuzda Bursa'ya, 20 Temmuzda Tekirdağ'a, 25 Temmuzda Edirne'ye ve 29 Ağustosta Uşak'a girdiler. Yunanistan Anadolu içlerinde ilerlerken, İstanbul hükümeti Müttefik baskılarına dayanamayarak 10 Ağustosta Sèvres Barış Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı.

Sèvres Antlaşması ile Yunanistan'a Trakya'yı, civarıyla birlikte İzmir'i ve Onikiadalar hariç Ege adalarının tümünü kazandıran Venizelos, başarısını bir seçim zaferiyle taçlandırmak istiyordu. 14 Kasım seçimlerinde Venizelos kullanılan oyların ancak yüzde 33'ünü alabildi. Coğrafya olarak da bu oyların büyük bir bölümü Balkan savaşlarından sonra Yunanistan'a katılan bölgelerden gelmişti. Venizelos bile sonucu Yunan halkının savaştan yorulmuş olmasına bağlıyordu. Yeni hükümet Rallis tarafından kuruldu. Rallis'in açıkladığı gibi, bu arada sürgünde ölmüş olan Kral Aleksandros'un yerini almak üzere Konstantinos'un 5 Aralıkta ülkeye dönmesi konusunda halkoylaması yapıldı ve 19 Aralıkta Kral ülkeye döndü.

14 Kasım seçimlerinin Yunan iç ve dış politikasında önemli etkileri oldu. Bu seçimler, Yunan iç politikasında Venizelos yanlıları, bir başka deyişle cumhuriyetçi liberallerle Kraliyet yanlıları arasındaki uçurumun derinleşmesine ve bu uçurumun uzun bir süre Yunan iç politikasını belirlemesine yol açtı. Dış politika açısından ise, 14 Kasım seçimleri Yunanistan'ın olduğu kadar Anadolu'nun yazgısını da değiştirdi.

Anadolu harekâtına başlangıçta karşı çıkmasına rağmen, Rallis hükümeti Venizelos'un başlattığı politikayı yani ordu kullanarak Türk milliyetçi hareketine Sèvres'i kabul ettirme politikasını sürdürme kararı aldı. Sèvres başarısından sonra, Anadolu'daki gerçek durumu bilmeyen Yunan kamuoyunu geri çekilmeye razı et-

mek imkânsızdı. Ayrıca, bu noktadan sonra Anadolu'daki Rum halkını kendi kaderiyle başbaşa bırakmak da son derece zordu. Yeni hükümetin eski politikayı sürdürme kararına rağmen, Müttefikler 1920 seçimlerinden sonra Yunanistan'a yönelik politikalarını değiştirdiler.

Müttefikler, Kral Konstantinos'un ülkeye dönmesinden rahatsızlık duyuyorlardı ama bu fırsattan yararlanmaktan da geri kalmadılar. TBMM Hükümeti giderek güçleniyordu. Sèvres Antlaşmasını tanımayacağını ilan etmişti. Ermenistan cephesinde üst üste başarılar kazanıyordu ve bu başarılarıyla Moskova'yı etkileyerek hem bölgede İngiliz destekli hükümetlere karşı işbirliği yapmayı, hem de maddî yardım almayı sağlamak üzereydi. Güneyde Fransızlar Türk direnişi karşısında son derece zor bir durumda bulunuyorlardı. Bütün bu gelişmelere İngiliz ve Fransız kamuoyunun, barış imzalanmasına rağmen askerlerin neden dönmedikleri soruları da eklenince, Müttefikler Sèvres'in gözden geçirilmesi gereğini duymaya başlamışlardı. Ancak, Yunanistan'ın Anadolu'ya çıkışına izin vermiş güçler olarak, Atina'ya karşı sorumlulukları vardı. Kral Konstantinos'un yeniden tahta oturması, Müttefiklerin yeni politikalarını uygulamaları sırasında Yunanistan'a karşı sorumluluklarından kurtulmaları için "meşru" bir zemin hazırlamıştı.

Fransa yeni politikasını açıklıkla dile getiriyordu: TBMM Hükümetiyle ilişki kurularak Sèvres gözden geçirilmeli ve Yunan ordusu Anadolu'dan çekilmeliydi. İngiltere'nin tutumu ise, bu denli açık değildi. Bir yandan Sèvres'in gözden geçirilerek TBMM Hükümeti ile Bolşevikler arasındaki ilişkilerin bozulmasını sağlamak istiyor, öte yandan para yardımını kesmekle birlikte Yunanistan'ın geri çekilmesine taraftar görünmüyordu. Bekle-gör politikası izleyerek, askerî durumdaki gelişmeleri takip etmek gerektiğine karar vermişti. İngiltere, kendi çıkarlarını her sonuçta güvenceye alacak şekilde, Yunanistan aracılığıyla savaşı vekâlet yoluyla yürütmeye kararlıydı. 1921-1922 Türk-Yunan savaşları değerlendirilirken, 1920 seçimlerinden sonra Müttefiklerle Yunanistan arasındaki ilişkilerde meydana gelen bu değişiklikleri gözden uzak tutmamak gerekmektedir.

1921'de Anadolu'da başarı ibresi Türklerden yana döndü. Doğuda Ermenilerle Gümrü Antlaşması imzalanmış, Moskova'yla bir antlaşma hazırlıkları yapılmaktaydı. Güneyde askerî açıdan Fransız ordusu zor durumdaydı ve Mayıs 1920'den beri TBMM Hükümetiyle silah bırakışması olanakları arıyordu. İtalya, Ankara'ya gizli desteğini sürdürüyordu. Mustafa Kemal Sèvres barışını tanımadığını ilan etmiş, Misak-ı Milli gerçekleşene dek direnişin süreceğini bildirmişti. İstanbul hükümetiyle ilişkiler kesilmiş ve Anadolu'nun kaderini milliyetçi güçler ellerine almışlardı. Askerî olarak çetelere son verilmiş, düzenli ordu kurulmuştu. Doğuda yapılan barış, buradaki birliklerden bir bölümünün batı cephesine aktarılmasına olanak veriyordu. Maddî olanaksızlıklara karşın ordunun morali yüksekti.

Yunanistan'da ise durum tersine bir gelişme gösteriyordu. 1920 seçimlerinden sonra Müttefikler maddî desteği kesmişlerdi. Tek başına İngiltere, Yunanistan'ın Anadolu'daki varlığını moral açıdan destekliyordu. Anadolu'daki ordu artık beklemekten sıkılmıştı, askerler evlerine dönmek istiyorlardı. Soydaşları olmakla birlikte tüm âdetleri farklı olan ve kendi davalarını savunmak için savaşmayı dahi göze alamadan sadece para yardımı yapan Anadolu Rumları için savaşmanın anlamını sorgulamaya başlamışlardı. Bu sırada yeni Rallis hükümeti ordu komutanlarını de-

giştirerek Venizelos karşıtı subayları göreve getirmişti. Ama seçimlerinin isabetli olduğu söylenemezdi. Ordu içindeki huzursuzluktan Yunan komünistleri yararlanıyor, dağıttıkları bildirilerle bu emperyalist savaşa katılmamalarını askerlerden istiyorlardı. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen Rallis hükümeti Anadolu'da yeni bir harekâta başlamakta gecikmedi.

Birinci İnönü Muharebesi

Kralcı Rallis hükümeti Yunan ordusunun kararlılığını ve Venizelos'un dış politika hedeflerinden vazgeçilmediğini göstermek üzere, Anadolu'daki orduya harekât emri verdi. 6 Ocakta Yunan ordusu Bursa'dan Eskişehir yönüne, Uşak'tan da Afyon yönüne doğru ilerlemeye başladı. Amacı İstanbul-Bağdat demiryolunun geçtiği stratejik Eskişehir'i almaktı. 9 Ocak 1921'de İnönü mevzileri önünde Albay İsmet (İnönü) komutasındaki Türk ordusuyla karşılaştı. İki gün süren çarpışmalardan sonra, Yunan ordusu daha büyük bir harekâta hazırlanmak üzere eski mevzilerine döndü. General Papulas, Türklerin başarısı karşısında yeni takviye birlikleri istemek zorunda kalmıştı ama bu durum Eskişehir'i alabileceği konusundaki güvenini sarsmamıştı.

Birinci İnönü büyük ve belirleyici bir çatışma değildir ama iki ordunun ilk kez doğrudan karşı karşıya gelerek güç denemesine girişmesi bakımından önemlidir ve Ankara'nın moralini son derece olumlu etkilemiştir. Askerî sonuçlarından çok, diplomatik sonuçları dikkate değerdir: Birinci İnönü ertesinde Moskova'yla o sırada zaten yürütülmekte olan antlaşma görüşmeleri hız kazanmış ve Müttefikler Sèvres'i gözden geçirmek üzere Londra'da yeni bir konferans toplanması kararını almışlardır. Bu, Ankara'ya, Moskova ile Batı'yı fiilen rekabete sokma fırsatı da verecektir.

Londra Konferansı

Anadolu'daki yeni durum karşısında İngiltere, Fransa ve İtalya, İstanbul ve Atina'yı 21 Şubat 1921'de toplanacak konferansa davet kararı aldılar. İstanbul hükümetine gönderilen telgrafta, TBMM Hükümeti temsilcilerinin de İstanbul heyeti içinde yer almaları koşulu belirtilmişti. TBMM'de, bu davetin Birinci İnönü'den sonra Yunanlılara zaman kazandırmak amacını güttüğü yolunda kuşkular da belirtilirken, Mustafa Kemal, böyle bir daveti kabul edemeyeceklerini, eğer Ankara'ya ayrı bir davet yapılırsa konferansa katılacaklarını bildirdi. Nitekim, daha sonra Müttefiklerin ayrı davet yapmaları üzerine dışişleri bakanı olarak Bekir Sami Bey (Babası Musa Kunduh Paşa'dan hareketle, Bekir Sami Bey'e soyadı varmışçasına, Bekir Sami Kunduh dendiği de oluyordu) Moskova'dan gelerek Londra Konferansına katıldı.

Londra Konferansı daveti Yunanistan'da da iç politikada önemli bir değişikliğe yol açtı. Müttefiklerin davetine olumlu yanıt veren Başbakan Rallis, uzlaşmacı tutumundan dolayı eleştirilerek istifaya zorlandı. Yerine Yunanistan'ın kararlılığını Müttefiklere göstereceğine inanılan Kalogeropulos başbakanlığa getirildi.

23 Şubattaki oturumda Müttefikler Türk görüşlerini dinlediler. Konferansa iki heyet halinde gelinmiş olunmasına rağmen, İstanbul hükümeti temsilcisi Tevfik Paşa sözü Ankara heyeti temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakınca, Türk görüşleri olarak TBMM Hükümetinin önerileri dinlendi. Bekir Sami, Sèvres'in Ankara tarafın-

dan tanınmadığını belirterek sözlerine başladı. Ankara'nın önerileri: Trakya ve İzmir'den Yunan askerlerinin çekilmesi ve bu toprakların Türk egemenliğine bırakılması, İstanbul'dan yabancı askerî kuvvetlerin çekilmesi ve Boğazlarda Türk egemenliğinin tanınması olarak özetlenebilir.

Sonuçta Müttefikler Sèvres'de yapabilecekleri değişikliklerle ilgili önerilerini iki tarafa da sundular. İstanbul ve Boğazlar, ordu, maliye komisyonu, azınlıklar ve Ermenistan ile ilgili hükümlerde Ankara'nın beklentilerinin çok uzağında, önemsiz değişiklikler öneriliyordu. Konumuz açısından önemli olan İzmir'le ilgili değişiklik önerisidir. Buna göre, İzmir kenti Türk egemenliğinde kalacak, burada bir Yunan kuvveti bulunacak, kentin asayişi nüfusun oranına göre belirlenecek ve Müttefik subayların komutasındaki bir jandarma kuvveti tarafından sağlanacak, yönetimin başında MC tarafından görevlendirilen bir Hıristiyan vali bulunacak, valiye seçimle oluşturulacak bir genel meclis ile idare meclisi yardım edecek, her yıl kentin gelirine göre artan bir verginin Türkiye'ye verilmesinden vali sorumlu olacaktı. Bu statü, iki taraftan birinin isteği üzerine 5 yıl sonra tekrar gözden geçirilecekti. Ayrıca, bölgede Türk ve Yunan nüfusunun belirlenmesi için bir sayım yapılması teklif edilmişti. Gerçi bu önerileri Ankara'nın kabul etmesine olanak yoktu, ama Türk heyeti cevap vermek için 24 gün süre isteyerek Londra'dan ayrıldı. Ankara'ya döndükten sonra, yaptığı anlaşmalar TBMM'de sert eleştirilerle karşılanarak onaylanmadı ve Bekir Sami de görevden alındı.

Yunan Ordusunun Afyon-Eskişehir İlerleyişi ve İkinci İnönü Muharebesi

Daha Londra Konferansına katılan Türk heyeti Ankara'ya varmadan Yunan ordusu 23 Martta yeniden saldırıya geçti. İki ay önceki gibi kuzeyde Bursa'dan Eskişehir'e, güneyde Uşak'tan Afyon'a doğru başarıyla ilerledi. Güneyde büyük bir direnişle karşılaşmadan 27 Martta Afyon'u ele geçirdi. Kuzeyde ise, İsmet Paşa komutasında iyi tahkim edilmiş mevzilerde, tahmin edilenin çok üstünde silahla donatılmış düzenli ordularla karşılaştı. İnönü mevzilerinde 27 Martta başlayan çatışma 3 gün sürdü ve 1 Nisandan itibaren Yunan ordusu düzenli bir biçimde geri çekilmeye başladı. Yunanlılar ilk kez ciddi bir başarısızlıkla karşılaşmışlardı. Bu başarısızlığın temel nedeni de aceleyle, karşı tarafın kuvvetlerini iyi değerlendirmeden yapılan saldırı planından kaynaklanıyordu. Askerî açıdan daha fazla güçlenmeden Ankara'ya darbe indirme isteğinden kaynaklanan bu acelecilik, Yunan komutanlarının artık karşılarında 1920'dekinden çok farklı nitelikte bir askerî güç bulunduğunu görememelerine yol açmıştı.

Yunan genelkurmayı bu başarısızlığa rağmen, askerî zafer arayışından vazgeçmedi. İkinci harekât sadece bazı takviye güçlerinin gelmesiyle başlatılmıştı. Şimdi, daha iyi bir hazırlıkla yaz seferi planlanmalı, Ankara'ya mutlak darbe indirilmeliydi. Hızla yedeklerin askere alınmasına girişildi. Anadolu'daki ordu iki katına çıkarılarak 200.000 kişiyle doruk noktasına ulaştırıldı. Bunların çoğu gereken niteliklere ve askerî disipline sahip değildi.

Yunanlılar umutlarını yitirmemişlerdi ama diplomatik açıdan İkinci İnönü Ankara'ya önemli başarılar sağlamıştı. İtalyanlar Haziran ayında Anadolu'dan çekilmeye başladılar. Fransızlar Henri Franklin-Bouillon'u göndererek barış görüşmele-

rini başlatma girişiminde bulundular ve Zonguldak'ı boşalttılar. Nisan ayında Malta'daki sürgünlerden 40 kişiyi serbest bırakan İngiltere, General Harrington aracılığıyla barış görüşmeleri önerisinde bulundu. Görüşmeler başarıya ulaşmadı ama, Müttefiklerin nezdinde TBMM Hükümetinin gücünü artırdı.

Yunanistan yeni bir saldırı için hazırlıklarını sürdürürken, Haziranda İngiltere bir arabuluculuk denemesinde bulundu. Hazırlıklarını tamamlamış olan Yunanistan bu öneriyi geri çevirdi; Anadolu'daki varlığını sürdürebilmek için Ankara'nın gücünü mutlak bir zaferle kırmak zorunda olduğunu biliyordu. TBMM Hükümeti ile General Harrington arasında yapılan görüşmelerden de bir sonuç alınamayınca, iki ordunun kaçınılmaz olarak karşı karşıya geleceğini anlayan İngiltere, Yunan seçimlerinden sonra Kasım 1920'de aldığı tarafsız kalma kararını Yunanistan lehine gevşetme politikasına başladı. Bunun anlamı şimdilik Boğazları Yunan gemilerine açmak, bu gemilerin İstanbul ya da Marmara'da üslenip ikmal yapmalarına izin vermekti. Daha sonra, yaşanacak gelişmelere göre silah ve para yardımı yapılabilirdi. Yunanistan, İngiltere'nin Anadolu konusundaki tavrının bu harekâttan sonra netlik kazanacağını anlamıştı.

Sakarya Muharebesi

10 Temmuzda Yunan ordusu 7 ay içinde üçüncü kez ilerlemeye başladı. Amaç, yine, Eskişehir'le Afyon'u birleştiren demiryolunu ele geçirmekti. Ancak bu kez strateji farklıydı. Tüm güçler Kütahya'da birleşecek, oradan kuzeydoğudaki Eskişehir üzerine yürünecekti. 17 Temmuzda Kütahya ele geçirildi. Aynı gün cepheye giden Mustafa Kemal Türk ordularına geri çekilme emri verdi. Türk ordusu bir yandan artçı savaşlarla Yunan ordusunu oyalayıp zaman kazanırken, diğer yandan savaş araç gereçlerini demiryoluyla doğuya götürüyordu. 19 Temmuzda Yunan ordusu Eskişehir'e girdiğinde tek bir Türk askeri kalmamıştı. 25 Temmuzda tüm ordu birlikleri Sakarya nehrinin doğusuna çekildiler. Yunanlılar artık Ankara yolunun kendilerine açık olduğunu düşünmeye başlamışlardı.

Mustafa Kemal, tüm muhalefeti göze alarak ve siyasal varlığını riske atarak geri çekilme politikası uyguluyordu. Amacı, Yunan ordusunu harekât merkezinden uzaklaştırmak ve bu arada kendi gücünü toparlayabilmekti. Meclis'te ağır eleştiriler almasına rağmen, 3 ay için olağanüstü yetkilerle başkomutanlığı üstlendi.

14 Ağustosta Yunan ordusu Eskişehir'in doğusundaki siperlerinden Ankara üzerine yürüyüşe geçti. Yabancı bir halkla meskûn topraklarda 9 günlük bir yürüyüşten sonra 24 Ağustosta Türk ordusuyla karşılaştı. 3 hafta süren çarpışmalardan sonra, Türk ordusu karşı saldırıda bulunarak Yunan kuvvetlerini Sakarya'dan attı. Yunan ordusu Eskişehir'deki mevzilerine çekilirken, geride Türklere faydalı olabilecek hiçbir şey bırakmamaya çalışıyordu; demiryolu köprüleri uçuruluyor, boşalan köyler yakılıyordu.

Sakarya'nın sonuçlarına gelince: Yunanistan açısından, Ankara'ya silah gücüyle Sèvres'i kabul ettirme umutlarının sonu oldu. Ankara açısından ise, Sakarya zaferini peşpeşe diplomatik başarılar izledi: 13 Ekimde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la Kars Antlaşması, 20 Ekimde Fransa ile Ankara Antlaşması, 23 Ekimde İngiltere ile Esir Değişimi Antlaşması imzalandı.

Sakarya muharebesinden sonra Yunan halkı hem maddî, hem manevî olarak bü-

yük bir çöküntü içine girdi. Herkes kendisine ve birbirine "Neden bu savaşın içindeyiz?" diye soruyordu. Anadolu'daki ordu büyük maddî sıkıntılar içindeydi ve bu durumdan yararlanan komünistler savaşmama konusundaki askere yönelik propagandalarını yoğunlaştırmışlardı.

Anadolu Rumlarının büyük bir çoğunluğu başarısızlıktan kralı ve kral yanlısı hükümetleri sorumlu tutuyordu. 1920 seçimlerinden sonra Venizelos yanlılarının oluşturduğu İstanbul merkezli Ulusal Savunma Hareketi faaliyetlerine hız verdi. 6 Aralık 1921'de yapılan patrik seçimleri, Atina'nın muhalefetine rağmen Venizelos yanlısı ve kral karşıtı Giritli din adamı Meletios Metaksakis'in seçilmesiyle sonuçlandı. Bundan sonra bağımsız lyon Devleti fikri giderek daha çok taraftar toplamaya başladı. Bununla birlikte, söz konusu harekete katılanlar daha çok batı Anadolu

Papa Eftim ve Türk Ortodoks Patrikhanesi

Konya, Niğde, Nevşehir, Kayseri ve Ankara civarında yaşayan ve kendilerine Karamanlı denilen topluluk, Ortodoks Hıristiyan olmakla birlikte, Türkçe konuşan bir halktı. Karamanlıların kökenleri konusunda farklı iddialar ortaya atılmıştır: Kimi tarihçilere göre bu halk köken olarak Yunan olup, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sonucunda dillerini unutup Türkçe konuşmaya başlamıştır. Kimi tarihçilere göre ise Anadolu'ya ilk gelen Türk boylarından olan Karamanlılar, İslam'dan önce Hıristiyanlıkla karşılaştıkları için bu dini kabul etmişlerdir.

İç bölgede oturdukları için, Karamanlılar uzun süre Yunan milliyetçiliğiyle tanışmadılar. 19. yüzyıl sonlarında Yunan milliyetçiliği yavaş yavaş Karamanlıları dikkate almaya başladı. Kurtuluş Savaşı sırasında Karamanlılar, öteki Hıristiyan unsurlardan farklı bir tavır sergilediler. Nisan 1921'den sonra çeşitli gazetelere telgraflar göndererek, devlet aleyhine çalışan Fener Patrikhanesinden ayrılmak ve bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesini kurmak istediklerini, kendilerinin Türk olduklarını ve tıpkı Bulgarlar gibi bağımsız bir millî kiliseye sahip olma hakları bulunduğunu ileri sürdüler. Daha sonra valiliklere başvurarak resmî yollardan taleplerini dile getirdiler.

Karamanlıların belirli bir amaç etrafında örgütlenmesini, Karahisarlıoğlu ailesinden Keskin piskopos vekili Pavli üstlendi (sonradan Papa Eftim I unvanıyla patrik olacak, ayrıca Zeki Erenerol adını alacaktır). Mustafa Kemal'le devamlı irtibat halinde olan Papa Eftim, Millî Mücadele içinde aktif olarak çalıştı. Salt kendi görev bölgesinde değil, Karamanlıların yaşadıkları civar bölgelerde de Fener'e bağlı kilise görevlilerinin kışkırtıcı faaliyetlerini engellemeye çalıştı.

80 ruhanî dairenin davet edildiği bir kongre, Büyük Taarruzdan hemen sonra, 21 Eylül 1922'de, Konya Başpiskoposu Prokobios'un başkanlığında toplandı. 72 temsilcinin katıldığı kongrede Türk Ortodoks Patrikhanesinin kurulması kabul edildi, patrik kaymakamı olarak Prokobios seçildi ve hepsi halktan olmak üzere 12 kişilik Sen Sinod oluşturuldu. Daha sonra Türk Ortodoks Patrikhanesinin kuruluşuna ilişkin karar tutanağı TBMM'ye gönderildi. Türk Ortodoks Kilisesi hiçbir zaman Fener Patrikhanesi tarafından tanınmadı.

Türk dostu değil "Türk oğlu Türk" olduğunu söyleyen, Mustafa Kemal'in kendisinden "Millî Mücadelede, bize, tek başına bir ordu kadar hizmet etti" şeklinde söz ettiği İstiklâl Madalyası sahibi Papa Eftim, Karamanlı Ortodoks halkını savaş sonrası yaşanan mübadele "felâketinden" koruyamadı. Mübadele sırasında İstanbul'a geçerek, bir yandan kendi kilisesini kurdu, diğer yandan da Fener Rum Ortodoks Patrikhanesiyle mücadelesini sürdürdü. Zaten az olan Cemaati gittikçe yok olan Papa Eftim'e 1930'a değin destek veren Türk hükümetleri bu tarihten sonra Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan dostluk havası içinde bu desteği keseceklerdir.

Papa Eftim 14 Mart 1968'de ölünce Türk Ortodoks Kilisesinin başına oğlu Turgut Erenerol geçti. Onun da ölümünden sonra cemaati Erenerol ailesiyle sınırlı kalmıştır.

(M. Fırat)

ve Trakya Rumlarıydı. Orta Anadolu'da yaşayan ve kendilerine Karamanlı Ortodokslar denilen nüfus ise, giderek artan biçimde TBMM Hükümetini desteklemeye başlamışlardı (bkz. **Papa Eftim ve Türk Ortodoks Patrikhanesi** kutusu, s. 190).

Büyük Taarruz

Anadolu'daki Ulusal Savunma Hareketi Atina'daki hükümeti rahatsız etmeye başladı ve Büyük Taarruz öncesinde Yunan ordusunda önemli komutan değişikliklerine yol açtı. Anadolu Orduları Başkomutanı Papulas'ın yerine Anadolu tecrübesi olmayan, katı disiplini kadar dengesizlikleriyle de askerler arasında kötü isim yapmış olan Trakya Orduları Başkomutanı Hacıanestis atandı. Yüksek komuta kademesindeki bu önemli değişiklik, Büyük Taaruz sırasında Yunan ordusunun zayıflıklarından birini oluşturdu.

Büyük bir baskı altında kalan Yunan hükümeti, yardım yapılması konusunda İngiltere'ye başvurdu. Gönderilen mektupta, İngiltere hemen yardım yapmazsa Yunanistan'ın tek başına hareket ederek Anadolu'dan çekileceği ve İngiltere'yi kendi işlerini çözümlemesi için Mustafa Kemal'le karşı karşıya bırakacağı belirtildi. İngiltere'den istenen sadece moral değil, maddî destekti. Tehdit unsuru olarak da, Yunanistan'ın çekilmesi halinde İngiltere'nin Yakındoğu politikasının başarısızlığa uğrayacağı gösteriliyordu. İngiltere maddi yardım konusunda olumsuz yanıt verirken, Anadolu sorununu diplomatik yoldan çözmek üzere yeni bir girişimde bulunarak üç Müttefik devletin Paris'te toplanması çağrısında bulundu.

22 Mart 1922'de İngiltere, Fransa ve İtalya dışişleri bakanları Paris'te biraraya geldiler. 27 Martta üç dışişleri bakanının imzasını taşıyan bir telgraf Atina ve Ankara'ya gönderildi. Müttefik devletler, Orta Doğu'da yeniden barışın yapılması, can ve mal kaybı olmaksızın Anadolu'nun boşaltılmasını teklif etmek için biraraya geldiklerini belirttikten sonra hemen iki tarafın da ordularını takviye etmeyeceği bir silah bırakışması istediler. Ertesi gün de barış koşullarını bildirdiler:

a) Gerek Türkiye'de gerek Yunanistan'da azınlıklar hukukunun ve bu konuda konulacak kuralların uygulanmasına ve doğuda bir Ermeni yurdunun kurulmasına MC'nin katılımı sağlanacaktır.

b) Boğazların serbestisini sağlamak için Gelibolu yarımadasında ve Boğazlar bölgesinde askerden arındırılmış bir bölge kurulacaktır.

c) Trakya sınırı, Tekirdağ Türklere; Kırkkilise, Babaeski ve Edirne Yunanlılara kalmak üzere belirlenecektir.

ç) Türklerde kalacak olan İzmir'in Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirne'nin Türklerine, bu şehirlerin idaresine adil bir şekilde katılma imkânını vermek amacıyla uygun bir yöntem sağlanacaktır.

d) Barışın ertesinde İstanbul Müttefiklerce boşaltılacaktır.

e) Sèvres Antlaşmasıyla 50.000 kişiye indirilmiş Türk askerî kuvvetleri 85.000'e çıkarılacak ve yine Türk askerleri ücretli asker olacaklardır.

f) Malîye komisyonunun ilgasıyla birlikte, İtilâf devletlerinin ekonomik çıkarlarının korunmasını ve savaş tamiratının ödenmesini sağlamak konusunda Türk egemenliğiyle uzlaşacak bir yöntem saptanacaktır.

g) Adlî ve ekonomik kapitülasyonlarda düzeltme yapılması amacıyla bir komisyon oluşturulacaktır.

Yunanistan, Müttefiklerin silah bırakışması önerilerine derhal olumlu yanıt verirken, barış koşullarını kabul etmedi. TBMM Hükümeti adına Müttefikleri yanıtlayan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal [Tengirşenk] ise, verdiği yanıtta, Türkiye'nin silah bırakışmasını, ancak aynı anda Anadolu'nun boşaltılmasına başlanırsa kabul edebileceğini bildiriyordu. Bu konuda uzlaşmaya varılırsa, barış koşullarını görüşmek üzere Türkiye'nin belirlenecek bir kente delegelerini 3 hafta içinde göndereceğini bildiriyordu.

Müttefikler, silah bırakışmasıyla birlikte Anadolu'nun boşaltılması önerisini kabul etmediler ve ancak Ankara barış koşullarının tümünü kabul ederse, Anadolu'nun boşaltılmasının söz konusu olabileceğini açıkladılar. Müttefik devletlerle diplomatik görüşmeler sürerken, Yunan ordusunun son derece zor koşullar altında bulunduğunu bilen Ankara, son darbeyi vurmak üzere askerî hazırlıklarını da tamamladı.

26 Ağustosta Türk saldırıları başladı. Kısa sürede Yunan cephesi yarıldı ve Yunan askerleri geri çekilmeye başladı. Bu sırada İzmir'le bağlantı hemen hemen kesilmiş gibiydi; gelen emirler de ordunun mevcut durumundan habersiz verilmiş emirlerdi. Savaş alanındaki komutanlar, kendi başlarına karar almaya başladılar. Daha sonra Başkomutanlık Meydan Muharebesi adını alacak olan 30 Ağustostaki meydan muharebesinde Yunan ordusu imha edildi. Yunan ordusu için yenilgi kesinleştikten sonra, Atina'dan gelen emirle Hacıanestis görevden alındı ve yerine Trikupis getirildi. Trikupis bu haberi Türk ordusuna esir düştüğü Uşak'ta bizzat Mustafa Kemal Paşa'dan öğrenecektir.

On günlük bir takipten sonra 9 Eylülde Türk ordusu İzmir'e girdi. 15 Mayıs 1919'da Rumların gösterdiği sevinç ve coşku şimdi Türkler tarafından sergileniyordu. Ama bu sefer sevince büyük bir karmaşa da eşlik ediyordu. Türk ordusunun önünden kaçan Yunan askerleriyle birlikte, 4 yıllık düşmanlığın sonuçlarından çekinen bölgenin Rum halkı da İzmir'e doğru kaçmaya başlamıştı. İzmir bir mülteci akınıyla karşı karşıyaydı. Her türlü deniz aracı adalara insan taşıyor, büyük bir panik ve felaket yaşanıyordu. Türk ordusunun gelişinden 1 gece önce, 8 Eylülde Yunan savaş gemileri, Müttefiklere ait savaş gemilerinin selamlamaları ve İzmir'de son kez yükselen Yunan millî marşıyla limandan demir aldı. Yunan filosu Yunan ordusunu almak için Çeşme'ye gidiyordu.

Türk ordusunun İzmir'e girişinden sonra asayiş sağlanmış olmakla birlikte, münferit adam öldürmelere rastlandı. Gayrimüslimlerle Müslüman halk arasında 4 yıllık düşmanlığın yarattığı intikam duygusunu tamamen denetlemek mümkün olmuyordu. Bu olaylar arasında en önemlilerinden biri, İzmir başpiskoposunun Sakallı Nurettin Paşa'nın kışkırtmasıyla linç edilmesiydi. 13 Eylülde ise, İzmir halkından çok, kentin kendisi 4 yılın bedelini ödedi. Kentin gayrimüslimlerinin oturduğu mahallesinde (o günkü Punta, bugünkü Alsancak) başlayan yangın kısa sürede yaygınlaştı ve Kordon'a kadar ulaştı. Yangının kimin tarafından çıkarıldığı tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusudur: Türk tarihçilerinin büyük bölümü yangını Rumların veya Ermenilerin çıkardığını yazarken, Yunanlı ve Avrupalı tarihçiler Türkler tarafından intikam hisleriyle çıkarıldığını ileri sürmektedirler. Yangını başlatan kim olursa olsun, sonuç değişmedi: "Gâvur İzmir" kül oldu.

10 Eylülde Türk ordusu Bursa'ya, 17 Eylülde Bandırma ve Mudanya'ya girdi.

Çanakkale ve Boğazlara doğru ilerleyiş Müttefik devletlerin diplomatik alanda karşı çıkışlarına rağmen sürüyordu ve Türk birlikleriyle İngiliz birlikleri arasında sadece dar bir tarafsız alan kalmıştı. 23 Eylülde Çanakkale'ye, 24 Eylülde de tarafsız bölgeye Türk askerlerinin girmesine rağmen İngilizler silahlı bir çatışmanın başlamasından kaçındılar. Bu sırada silah bırakışması için diplomatik görüşmeler sürüyordu. Mustafa Kemal'in dirayeti sayesinde Çanak olayı (bkz. s. 146-147) sıcak bir çatışmaya dönüşmedi ve silah bırakışması görüşmeleri başladı (Mudanya silah bırakışması için bkz. s. 213-214).

19 Ekimde Doğu Trakya Valisi olarak tayin edilen Refet Paşa [Bele], Trakya'yı teslim almakla görevlendirildi. Türk ordusunun Trakya'ya girmesi söz konusu olunca, bölgedeki Hıristiyan nüfus göç etmeye, Batı Trakya'ya doğru yola çıkmaya başladı. Kısa sürede binlerce göçmen evlerini ve mallarını bırakarak karayoluyla Yunanistan'a geçmişti. Batı Trakya'ya giden bu mülteciler, orada yaşayan Müslümanların mallarına ve sürülerine el koydular. Savaşın bedelini bir kez daha ve iki taraflı olarak sivil halk ödüyordu.

Ekim 1922'de Türk-Yunan savaşı sona erdi. Bu savaş, bir kez daha tarihin akışının tersine çevrilemeyeceğini göstermişti. Çokuluslu Bizans İmparatorluğunu yeniden kurmak üzere Anadolu'ya gelen Yunan orduları, çokuluslu Osmanlı İmparatorluğundan koparak ulusal devlet kurmak amacıyla savaşan Türk orduları karşısında yenildiler. Bu sonucun tersinin olma olasılığı ise tarihsel koşullar gereği imkansızdı: 20. Yüzyıl milliyetçiliğin ve ulus-devletlerin yüzyılı olacaktı. Türkiye ve Yunanistan, bu gerçeği Lausanne'da kabul ederek, yeni bir ilişki biçiminin temellerini attılar.

MELEK FIRAT

KAYNAKÇA (Yunanistan'la İlişkiler)

Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,* Ankara, TTK, 1991; Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974,* Atina, Center for Asia Minor Studies, 1983; Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Söylev,* C. I-II, Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 15. Bası, İstanbul, Çağdaş, 1985; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973),* 5. Baskı, Ankara, AÜSBF, 1982; Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1942; Cihangir, Erol, *Papa Eftim'in Muhtıraları ve Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi,* İstanbul, Turan, 1996; Ekincikli, Mustafa, *Türk Ortodoksları,* Ankara, Siyasal, 1998; Erhan, Çağrı, *Greek Occupation of Izmir and Adjoining Territories,* Ankara, SAM, 1999; Erhan, Çağrı, *American Documents on Greek Occupation of Anatolia,* Ankara, SAM, 1999; Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),* İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1963; Kitsikis, Dimitri, *Yunan Propagandası,* 2. Baskı, çev. Hakkı Devrim, İstanbul, Kaynak, 1974; Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri,* Ankara, AÜ SBF Yayınları, 1977; Pallis, Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922),* 2. Baskı, çev. Orhan Azizoğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997; Smith, Michael Llewellyn, *Anadolu Üzerindeki Göz,* çev. Halim İnal, İstanbul, Hürriyet, 1978; Sonyel, Salahi Ramsdan, *Mustafa Kemal and the Turkish National Movement,* Londra, Sage, 1975; Sonyel, Salahi Ramsdan, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I,* 3. Baskı, Ankara, TTK, 1995; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945),* C. I, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1989; T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Kurtuluş Savaşımız (1919-1922),* Ankara, b.y., 1973; Toynbee, A.J., *The Western Question in Greece and Turkey,* Boston, Houghton Mifflin Co., 1923.

Orta Doğu'yla İlişkiler

Bugün genel bir kabul görmekle birlikte, Orta Doğu kavramı ilk kez İkinci Dünya Savaşında İngilizler tarafından Mısır'daki askerî birliklerinin "Orta Doğu Komutanlığı" olarak adlandırılmasıyla kullanılmaya başlandı. Kastedilen bölgeyi tanımlamak için daha önce Yakın Doğu kavramı kullanılıyordu. Her iki kavramın da Avrupa bakış açısını yansıttığı, Uzak Doğu temel alınarak ortaya atıldığı ve Uzak Doğu'ya göre Avrupa'ya daha yakın ama yine de doğu olan toprakları içerdiği söylenebilir.

Kavramda yaşanan karmaşıklık, bu kavramda ifadesini bulan coğrafyanın sınırlarının çizilmesinde de yaşanmaktadır.

En geniş anlamıyla Orta Doğu, batıda Fas'tan başlayarak doğuda Afganistan ve Pakistan'a, kuzeyde Türkiye'den başlayarak güneyde Habeşistan'a kadar uzanan coğrafyada yer alan ülkeleri kapsamaktadır. Kimi araştırmacılar buna kimi zaman Hindistan'ı, kimi zaman Balkan yarımadasını, kimi zaman da Kafkasya'yı eklemektedirler. Bu en geniş sınırlar dışında, Orta Doğu'yla ilgili olarak giderek daralan çeşitli sınırlandırmalar yapılabilmektedir.

Bu kitapta Türkiye'nin dış politikasında etkisi olan devletler esas alınarak, Orta Doğu'nun sınırı Mısır'dan Pakistan'a uzanan biçimde belirlenmiştir. Dolayısıyla Orta Doğu denilen bölgeyle kastedilen Mısır, Türkiye, İran, Afganistan ve Pakistan gibi çevre ülkeler, Bereketli Hilâl denilen Irak, İsrail, Ürdün, Lübnan ve Suriye gibi merkez ülkelerle Arap yarımadasındaki S. Arabistan başta olmak üzere Bahreyn,

Süryanîler

Günümüzde Orta Doğu'da (ve bu arada Türkiye'de) yaşayan ama sayıları çok azalmış bulunan ilk Hıristiyanlar hakkındaki bilgiler, epey kafa karıştırıcı olmakla birlikte, en iyi şöyle özetlenebilir:

Bir kısmı etnik gruplarla karışan (örneğin: Asurî) Orta Doğu Hıristiyan mezheplerinden söz edebilmek için ilk çıkılması gereken nokta, **Süryanî** terimidir. Süryanî'nin (= Suriyeli) biri geniş ve birkaç tane de dar olmak üzere farklı anlamlar taşıdığı söylenebilir.

Geniş anlamda Süryanî, diğer birçok mezhebin de kaynağıdır. Bunlar, Hıristiyanlığı ilk kabul etmiş Aramîler (= Kalde dilinde "dağlılar"; İsa Aramca konuşuyordu) olarak bilinir. (Aramîler, dillerini bütün eski Doğu'ya yaymayı başarmış olarak tanınan Samî bir kavimdir.)

İsa'nın nasıl bir doğaya sahip olduğu çatışmaya yol açınca toplanan Kadıköy (Khalkedon) konsili (451; konsil, kilise doktrini ve disiplini konusunda toplanıp karar veren dinsel kuruldur) sonucunda Hıristiyanlar ikiye ayrıldı: 1) Konsil kararlarını benimseyerek İsa'nın Tanrısal ve İnsanî olmak üzere iki doğası olduğunu kabul eden **Rumîler** (bunlar

Melkaîler - "Imparatorun Adamları" - olarak da bilinirler; Bizanslılar, yani bugünkü Rum Ortodoksların atalarıdır). Bunlara göre, Isa'nın bu iki doğası birbiriyle karışmaz, değişmez ve ayrılamazdı. 2) Konsil kararlarına karşı çıkarak Monofizit öğretiyi benimseyen Hıristiyanlar. İşte **Süryanî** teriminin dar anlamı esas olarak budur. Bunlar, Isa'nın tek bir doğası olduğuna karar vererek Doğu Kilisesinden (Rumîlerden; yani Bizans'tan) ayrıldılar. Meseleye siyasal olarak bakılırsa, bunlar Bizans etkisinden kopmak isteyenlerdir ve bu nedenle Malazgirt'i (1071) sevinçle karşıladıkları söylenir. Kıptî - Kopt, Süryanî ve bir de Ermeni kiliseleri Monofizit olarak sınıflandırılır. Bundan sonra, dar anlamda Süryanî Kilisesinden (Batı Süryanî; Ingilizce: *Syrians*) ayrılmalar başladı.

İlk ayrılanlar **Nasturîler** olarak anıldı (ayrıca Doğu Süryanî ve Asurîler olarak da bilinir; Ingilizce: *Nestorians*). Isa'nın Tanrısal ve İnsanî olan iki doğasının birbirinden bağımsız olduğunu, bunların birlik oluşturan iki ayrı kişilik meydana getirdiğini söyleyen Konstantinopolis Patriği Nestorios'un öğretilerinin Efes (Ephesos; 431) ve Kadıköy (451) konsillerinde mahkum edilmesi üzerine ayrılan ve Isa'nın İnsanî doğasını vurgulayan Nasturîler Suriye ve Anadolu'da gelişmeye başladılar. Meseleye siyasal olarak bakılırsa, bunlar Iran etkisine girenlerdir.

Nasturîler 1445'de ikiye ayrıldılar: 1) Roma Kilisesinin öğretisini, yani Katolikliği kabul eden Kıbrıslılar; 2) Kabul etmeyenler. Bunlara (dar anlamda) **Asurîler** dendi (Asurlular; Ingilizce: *Assyrians*).

Nasturîlerden 1551'de ayrılarak Roma Kilisesiyle birleşenlere ise **Keldanîler** denecektir (Kaldeli; Ingilizce: *Chaldeans*). Bu terim ilk kez, Roma'ya yeni bağlanan (yani, Katolik olan) Kıbrıs Nasturîlerini diğerlerinden (Asurîlerden) ayırt etmek için Papa tarafından kullanılmıştır.

Nasturîlerin ayrılması üzerine Süryanîlerden geri kalanlara **Yakubîler** (ayrıca Batı Süryanî veya sadece **Süryanîler** olarak da bilinir ve Süryanî teriminin bir diğer dar anlamı da budur) dendi. Meseleye siyasal olarak bakılırsa, bunlar Bizans etkisinde kalanlardır.

Yakubîlerden bir bölümü, 1656'da Cizvit ve Kapuçin misyonerlerin etkisiyle ayrılarak **Süryanî Katolik** olacak, kalanlara ise **Süryanî Kadîm** (veya, Süryanî Ortodoks; kadîm=eski) adı verilecektir. Bugün Mardin'deki ünlü Deyr-üz Zaferân manastırı 5. Yüzyıldan kalma bir Süryanî Kadîm kuruluşudur.

(B. Oran)

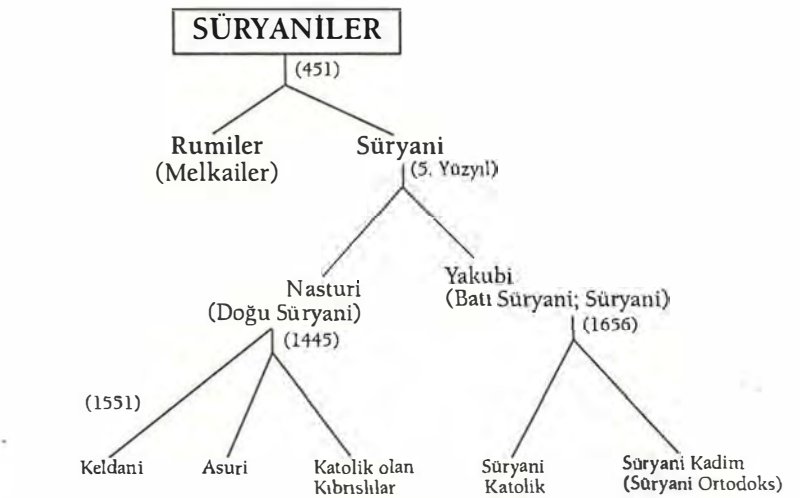

(B.Oran)

Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Kuveyt, Umman ve Yemen gibi daha az olmakla birlikte Türk dış politikasında dönem dönem yer alan Körfez ülkeleridir.

İlk yazılı uygarlığın ve üç tek tanrılı dinin doğuş yeri olan Orta Doğu gerek etnik, gerek dinsel birçok farklı grubu barındırmaktadır. Etnik açıdan bölge nüfusunun büyük çoğunluğunu Araplar oluşturmaktadır. Araplardan sonra sırasıyla Türkler, İranlılar, Pakistanlılar, Kürtler, Yahudiler, Afganlar, Ermeniler, Asurîler, Belucîler ve Kıptîler gelmektedir.

Dinsel açıdan bakıldığında bölge nüfusu daha az karmaşık bir yapıya sahip değildir. Müslümanların büyük çoğunluğu oluşturduğu bölgede Hıristiyanlar ve Museviler de yaşamaktadır. Müslümanların 2/3'ü Sünni, 1/3'ü ise Şiidir. Bunların dışında Hariciler, Nuseyriler, Dürziler de bulunmaktadır. Hıristiyanlara gelince; İstanbul, Antakya, Kudüs ve İskenderiye Patrikhanelerine bağlı Ortodokslar çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunun dışında 4. ve 5. Yüzyıllarda söz konusu patrikhanelerden ayrılan Gregoryen Ermeni, Kıptî, Nasturî, Süryanî ve Marunî kiliselerine bağlı olanların yanı sıra Melkit Katolik, Ermeni Katolik, Kıptî Katolik, Keldanî kiliselerine bağlı olanlar da bulunmaktadır. Ayrıca doğrudan Roma Katolik kilisesine bağlı bir nüfus da vardır. Protestan Hıristiyanları da bu tabloya eklemek gerekir. Bölgede, aynı etnik grubun farklı kiliselere bağlanarak dinsel açıdan bölünmesi durumuna sıklıkla rastlanmaktadır. Bu dinsel çeşitliliğe sayıları az olmakla birlikte Yezidileri de eklemek gerekmektedir (bkz. **Süryanîler** kutusu, s. 194-195).

Kendi iç yapılanması dolayısıyla son derece karışık olan Orta Doğu bölgesi, 19. Yüzyıldan sonra özellikle petrolün önem kazanmasıyla birlikte büyük devletlerin ilgi odağı ve uluslararası siyasette çıkar çatışmalarının merkezi olunca ve aynı dönemde milliyetçilik ideolojisiyle tanışınca günümüze dek sürecek bir sorunlar yumağının beşiği haline geldi.

Türkiye, Türk milliyetçiliği yoluyla ulus devletini kurma mücadelesi içinde bulunduğu sırada ve ulus devletini kurduktan sonra da temel ideolojisi gereği yüzünü Batı'ya döndü ve uzun süre başta Arap devletleri olmak üzere Orta Doğu ülkeleriyle sınırlı ilişkilerle yetinmeyi yeğledi. Ancak, çeşitli etkenler dolayısıyla bu "sınırlı ilişki" seçimi uzun ömürlü olmadı. Bu etkenlerin başında coğrafya, tarih ve kültür geliyordu. Türkiye, seçimi ne denli Avrupa'ya yönelik olursa olsun konumlanışı dolayısıyla Orta Doğu ülkeleriyle sınır komşusuydu ve coğrafî açıdan tıpkı bir Balkan, bir Kafkas ülkesi olduğu gibi bir Orta Doğu ülkesiydi. Bu sabit ve değişmez etken Türkiye'yi daha kuruluşundan itibaren komşu ülkelerle ortak sorunlar ve konular üzerinde ilişki kurmaya zorladı.

Coğrafî etkenin yanı sıra ortak tarih Türkiye'yi Orta Doğu'ya bağlamaktaydı. 16. Yüzyıldan başlayarak Osmanlı Devleti Orta Doğu'da egemenliğini kurmuştu. İran, Afganistan ve Pakistan dışındaki bölge ülkeleri yüzyıllar boyunca Osmanlı yönetiminde kalmışlar ve ilk milliyetçi ayaklanmalarını Osmanlı'ya karşı başlatmışlardı. Bu uzun birliktelik, karşılıklı olarak olumlu ve olumsuz duygu ve düşünceleri biriktirmişti. Bugün Türkiye ve Orta Doğu ülkeleri kendi geçmişlerini araştırdıklarında birbirlerini bulmaktadırlar. Bu tarih bağı Türkiye'yi Orta Doğu'ya kopmaz biçimde bağlamaktadır.

Türkiye laik resmî örgütlenmesine rağmen halkı büyük çoğunlukla Müslüman olan ve Müslüman Orta Doğu halklarıyla kültürel ortaklıklara sahip bulunan bir

ülke olduğu için, ortak dinî inançlar resmî ilişkilerin ötesinde halkları yakınlaştıracak bir unsur olmayı her zaman sürdürdü.

Arapların ve Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bir bölgede (İran, İsrail, Pakistan ve Afganistan dışında) Arap olmayan, (İsrail dışında) İslâmı devlet yapısında referans almayan ve laikliği benimseyen tek ülke olan Türkiye, tüm bu ayırıcı etkenlere karşın, yukarıda sıralanan etkenler nedeniyle Orta Doğu'nun ayrılmaz bir parçasını oluşturdu ve kuruluşundan başlayarak Orta Doğu ülkeleriyle ilişki içinde bulundu.

I) Arap Ülkeleriyle İlişkiler

30 Ekim 1918'de Mondros silah bırakışması sözleşmesi imzalandığında İngiliz orduları Halep'i yeni işgal etmiş ve Musul ile İskenderun'un güneyine gelmiş bulunuyorlardı. Bu sırada, güney cephesinde İngiliz birlikleriyle çarpışan Osmanlı birlikleri; Musul'da Ali İhsan [Sabis] Paşa komutasındaki 6. Ordu, Adana'da Liman von Sanders komutasındaki Yıldırım Orduları Grubuna bağlı ve karargâhı aynı kentte olan 2. Ordu, Raco'da da 7. Ordu olarak sıralanabilir. Ayrıca, Trablusgarp ve Bingazi'de varolan zayıf birliklerin dışında, Arabistan yarımadasının üç bölgesinde de Yıldırım Orduları Grubuna bağlı Osmanlı birlikleri vardı: Medine Muhafızı Fahrettin Paşa komutasındaki Hicaz Kuvve-i Seferiyesi, Asir'de Muhittin Paşa komutasında bir tümen ve Yemen'de Tevfik Paşa komutasında bir kolordu.

A) Mondros Silah Bırakışması ve Sonrasındaki Gelişmeler

Mondros'un Orta Doğu'daki askerî duruma ilişkin düzenlemelerine bakacak olursak, "*Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusunun derhal terhis edilmesi* "ni belirten 5. Maddenin yansımalarını görürüz. 16. Maddede "*Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'da bütün garnizonların en yakın Müttefik Komutanına teslim olmaları ve Beşinci maddede saptanacak olan düzenin korunması için gerekenler dışında, bütün birliklerin Kilikya'dan çekilmeleri*", 17. Maddede "*Trablus ve Bingazi'deki bütün Türk subaylarının en yakın İtalyan garnizonuna teslim olmaları*", 18. Maddede de "*Mısır'ata'yı da içermek üzere Trablus ve Bingazi'de işgal edilen bütün limanların en yakın Müttefik garnizonuna teslimi*" öngörülüyordu. Toprak işgali konusundaysa, yalnızca 10. Madde Toros tünel sisteminin Müttefiklerce işgali hükmünü getiriyordu.

Mondros herhangi bir sınır çizgisi çizmediği gibi, 16. Maddedeki Suriye, Irak ve Kilikya'dan ne anlaşılacağı da belli değildi. Mustafa Kemal'in, silah bırakışmasından sonra Yıldırım Orduları Grubu komutanlığını üstlendiği kısa dönem içinde Harbiye Nezaretinden Suriye ve Kilikya'dan ne kastedildiğinin açıklanması isteği üzerine gelen yanıtta, Suriye'den Halep dışarda kalacak biçimde sadece Şam vilayetinin kastedildiği ve "İskenderun, Antakya, Cebelseman, Katma, Kilis havalisinin Türkler'le meskûn olduğu ve Halep ahalisinin 3/4'ünün Arapça tekellüm eden [konuşan] Türk olduğu" belirtiliyordu. 6. Ordunun bulunduğu Musul'un ise Türk

Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar

Birinci Dünya Savaşında Orta Doğu'ya ilişkin Müttefikler arasında imzalanan çeşitli gizli anlaşmalar 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Moskova'daki sosyalist hükümet tarafından dünya kamuoyuna açıklanınca, sadece gizli toprak paylaşımı dolayısıyla değil, İngiltere'nin aynı bölgeye ilişkin olarak hem Araplara hem de Siyonistlere vermiş olduğu sözler dolayısıyla da büyük tepkiyle karşılandı.

1. Müttefikler Arasında İmzalanan Anlaşmalar:

a) 18 Mart 1915 İstanbul Anlaşması: İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan belgede Boğazların Müttefikler için serbest liman olacağı kabul ediliyor, buna karşılık Rusya, Türkiye'nin Asya topraklarında İngiltere ve Fransa'nın özel hakları bulunduğunu onaylıyordu. Ayrıca Müslümanlarca kutsal kabul edilen yerler Türkiye'den ayrılacak ve Arabistan'la birlikte Müslüman yönetimine konulacaktı.

b) 26 Nisan 1915 Londra Anlaşması: İtalya'nın Müttefikler yanında savaşa girme kararı İstanbul Anlaşmasının yeniden ele alınmasını gerekli kılınca, İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında imzalandı. Bu anlaşmayla 1912'den beri işgali altında bulunan Onikiada'nın egemenliği ve Libya'nın yönetimi İtalya'ya bırakıldığı gibi, Akdeniz'de çıkarları bulunduğu kabul edilerek, Antalya bölgesinden kendisine pay veriliyordu.

Sykes-Picot Anlaşması

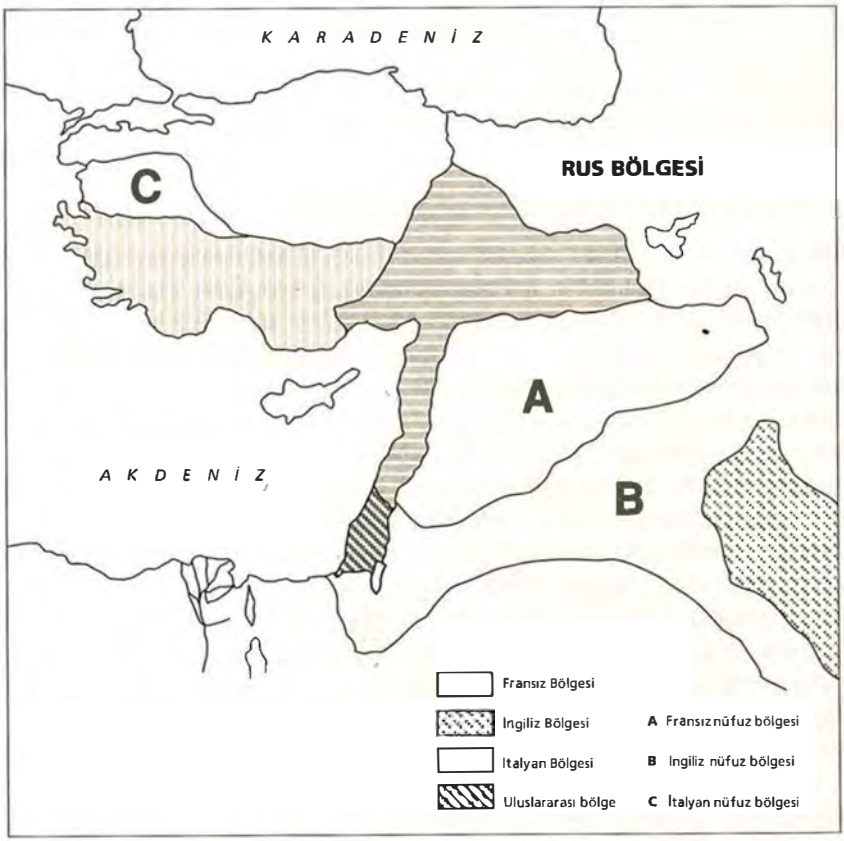

Kaynak: Osman Olcay, *Sèvres Andlaşmasına Doğru*, Ankara, SBF, 1981.

c) 16 Mayıs 1916 Sykes-Picot Anlaşması: Osmanlı devletinin Orta Doğu'daki topraklarının paylaşımı için masaya oturan İngiltere ve Fransa görüşmecilerinin adıyla anılan anlaşma, 26 Nisanda Rusya'ya da kabul ettirilmekle birlikte, İtalyanlar ve Araplardan gizli tutulmuştu. Buna göre:

i. Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Muş, Siirt Rusya'ya bırakılacaktı; ii. Fransa, Suriye'nin kıyı bölgesini ve Kilikya olarak bilinen yöredeki Adana vilayetini, Antep-Mardin, Aladağ-Kayseri ve Eğin-Harput bölgesini ele geçiriyordu; iii. İngiltere, Bağdat'la birlikte Güney Irak ile Filistin'deki Hayfa ve Akra limanlarını alıyordu; iv. İngiltere ve Fransa'nın egemenliğinde kalacak bölgeler arasında bir Arap Devletleri Konfederasyonu ya da tek bağımsız Arap Devleti kurulacaktı. Ancak, bu bölge de İngiltere ve Fransa arasında etki alanlarına ayrılmıştı: Suriye hinterlandı ve Musul vilayeti Fransa'nın, Filistin ve Iran sınırı arasındaki bölge de İngiltere'nin etki alanı olarak belirleniyordu; v. İskenderun serbest liman olacaktı; vi. Filistin uluslararası bir yönetime bırakılacaktı.

ç) 17 Nisan 1917 St. Jean de Maurienne Anlaşması: İtalya'nın Sykes-Picot Anlaşmasından haberdar olması üzerine gösterdiği hoşnutsuzluğu gidermek üzere Roma'ya, Konya'yı da içerecek biçimde Antalya'yla İzmir arasındaki bölge ve İzmir'in kuzeyinde bir etki alanı bırakıldı.

2) İngiltere ile Arap Milliyetçileri Arasındaki Görüşmeler:

Osmanlı devletine karşı silahlı ayaklanma başlatmak için başvuran Şerif Hüseyin'e İngiltere'nin para ve silah desteği verilmesi kararlaştırıldı ve savaştan sonra kurulacak bağımsız Arap Krallığının sınırları belirlendi. İlke düzeyinde anlaşmaya varıldıktan sonra Haziran 1916'da Arap ayaklanması başladı. 2 Kasım 1916'da Şerif Hüseyin kendisini "Arap Ülkeleri Kralı" ilân etti.

(M. Fırat)

toprağı olduğu konusunda İstanbul'un bir kuşkusu bulunmuyordu.

Ama İngilizler aynı kanıda değillerdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında birçok pazarlık yapılmıştı ve bunların İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda uygulamaya konulabilmesi için söz konusu bölgenin İngiltere'nin denetiminde kalması gerekiyordu. Ayrıca, Musul'da bulunduğu bilinen, diğer yörelerde de bulunacağı tahmin edilen petrol dolayısıyla sınır çizimi basit bir toprak paylaşımının çok ötesinde önem taşıyordu.

Nitekim, Mondros hükümlerinde yer almamasına karşın, İngiltere savaş sırasında işgal edemediği toprakları işgal sürecini başlattı. Silah bırakışması sözleşmesinin imzalanmasından bir hafta sonra, 9 Kasımda İngiliz birlikleri Halep ve İskenderun'u işgal ettiler, daha sonra da bu bölgeyi Fransızlara bıraktılar.

Benzer gelişme Musul'da daha sorunlu yaşandı; çünkü bölgedeki Türk komutan Ali İhsan Paşa Musul'u boşaltmamakta direniyordu. İşgalin bir an önce gerçekleşmemesi halinde geçersiz sayılacağını anlayan İngilizler, Musul'daki Ermenilerin güvenlik sorunu yaşayarak kenti terk etmeye başladıkları bahanesiyle, asayişi temin etmek üzere işgal hakkı veren Mondros 7. Maddeyi dayanak yaparak Türk birliklerinin kenti boşaltmasını talep ettiler. Ali İhsan Paşa, bu suçlamaları yalanladı ve kentte huzurun korunmasına yönelik gerekli önlemlerin bulunduğunu bildirdi. 7 Kasımda, Ali İhsan Paşa'ya, 15 Kasım öğleye kadar Musul Osmanlı birlikleri tarafından boşaltılmazsa, dökülecek kanın hesabını kendisinin ödeyeceği bildirildi. İstanbul'un kayıtsızlığı ve Ali İhsan Paşa'nın tek başına inisiyatifi üstlenmekten çekinmesi sonucunda, 8 Kasımda kent boşaltılmaya başlandı, Musul Valiliğine İngiliz bayrağı çekildi. 15 Kasımda yani Mondros'un imzalanmasından 16 gün sonra

Musul tümüyle İngiliz denetimi altındaydı.

Gizli Sykes-Picot Anlaşmasıyla Fransa'nın denetimine bırakılmış olduğu halde (bkz. **Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Antlaşmalar** kutusu, s. 198-199), İngiltere petrol zengini bu bölgeyi Fransa'ya bırakmayı düşünmüyordu. Aralık 1918'de Fransa Başbakanı Clemenceau Musul'un İngiliz etki alanına geçmesine razı oldu. Böylece, Lausanne'da dahi kesin karara bağlanamayacak ve İngiltere ile Türkiye arasında gerilime yol açacak olan Musul sorunu başladı.

B) 1919 Paris Barış Konferansında Orta Doğu'ya İlişkin Çatışan Çıkarlar ve Heyet-i Temsiliye'nin Arap Politikası

Ocak 1919'da savaş sonrası düzenlemelerine ilişkin olarak toplanan Paris Barış Konferansında, tarafların çıkar çatışmaları açık biçimde ortaya çıktı. Savaş sürerken, İngiltere gerek Avrupalı müttefiklerine, gerek Araplara ve Yahudilere gizli anlaşmalarla birbiriyle çelişen sözler vermişti ve şimdi herkes kendine ait olduğunu düşündüğü toprak parçalarına ilişkin hak talep ediyordu. Konferans toplandığı sırada Irak, Suriye ve Filistin İngiliz, Kilikya ise Fransız işgalindeydi. Emir Faysal Şam'da kendi yönetimini kurmuştu.

İngiltere konferans boyunca Fransız, Arap ve Siyonist çıkarlarını uyumlaştırma çabası içinde oldu. Fransa, İngiltere'nin Musul'da yapmış olduğu değişiklikten başka bir değişikliğe razı olmayacağını bildirdi. Arapların sözcüsü olarak Paris'e gelen Emir Faysal, 3 Ocak 1919'da bağımsızlık sözü karşılığında Filistin'e göç izni veren bir anlaşmaya razı oldu. Siyonist heyetler ise (bkz. **Siyonizm** kutusu, s. 201), gayriresmî görüşmelerde, konferansta Balfour Deklarasyonunun onaylanması ve Filistin'in İngiltere'nin mandası altına girmesi için çaba harcadılar.

Paris Barış Konferansının başlangıcında ağırlığı hissedilen Başkan Wilson savaş sırasında yapılan gizli anlaşmaların geçersizliğini ilân etti. Self determinasyon ilkesinin uygulanmasından yana tavır aldı ve Arap toprakları için manda sistemi kabul edildikten sonra, hangi toprakların kimin mandası altına konulacağını belirlemek için bir komisyon kurulması fikrini ortaya attı. İngiltere ve Fransa'nın karşı çıkması üzerine ABD bölgede inceleme yapmak üzere King-Crane komisyonunu kurdu (bkz. **King-Crane Komisyonu** kutusu, s. 201).

King-Crane komisyonunun 28 Ağustosta sunduğu rapor konferansta tartışılmadı ve arşivlerde bir belge olarak kaldı. Çünkü bu sırada kendi kamuoyundan gelen tepkiler sonucunda Başkan Wilson Paris'ten ayrılmıştı. İngiltere ile Fransa yerel halkın gerçek isteklerini yansıtan bu raporu dikkate almadılar.

Paris'teki konferansın Arap isteklerini karşılamaktan uzak olduğu anlaşılınca, Arap milliyetçi hareketi İngiltere ve özellikle de Fransa'ya cephe aldı. Yer yer isyanlar çıktı. Bu sırada Arap milliyetçileri, işgale karşı direnme kararı alan Türk milliyetçileriyle temasa geçtilerse de bir sonuç çıkmadı. Yine de, Suriye'de Türklere karşı sempatinin arttığı, basında Mustafa Kemal hareketini destekleyen yazıların çıktığı ve Mustafa Kemal'in her fırsatta Suriyelileri silâhlarını ülkelerini parçalamaya çalışan yabancı güçlere karşı çevirmeye çağırdığı bilinmektedir.

Kasım 1919'da İngiliz birlikleri Suriye ve Kilikya'dan tümüyle çekilerek, yerleri-

Siyonizm

Avrupa'da Yahudileri hedef alan baskılara ve antisemitist harekete karşı gelişen Siyonizm, 19. Yüzyılın ikinci yarısında doğu ve orta Avrupa'da ortaya çıkan ve Filistin'de ulusal bir Yahudi devleti kurmayı amaçlayan Yahudi hareketidir. Kelimenin kendisi, eski Kudüs'ün tepelerinden Sion'dan kaynaklanır. Avusturyalı Yahudi gazeteci Theodor Herzl'in önderliğinde ilk Siyonist kongre 1897'de Basel'de toplandı. Filistin'de bir yurt yönündeki en önemli adım, 1917'de Chaim Weizmann ve Nahum Sokolow'un önemli katkıda bulundukları Balfour Bildirisi oldu. Herzl Yahudi devletini Filistin'de kurmak için gerekli olan üç temel unsuru da oluşturdu. Bunlar; bir banka, Filistin'de toprak satın almak üzere oluşturulan Yahudi Ulusal Fonu ve Yahudileri birbirine bağlayacak siyasi örgüt olarak da Dünya Siyonist Örgütüdür.

Siyonizm konusunda İsrail içindeki ve dışındaki Yahudiler farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Bunlardan birincisi mülteci Siyonizmidir. Buna göre, dünyanın her yerinde Yahudiler ayrımcılıkla karşı karşıyadırlar ve diledikleri zaman gidebilecekleri bir yer olmalıdır. Burası da ancak bir Yahudi devleti olabilir. İkinci bir yorum, sosyalist yorumdur. Bu yorumu savunanların çoğu Rusya'dan gelen Yahudilerdir ve amaçları İsrail'de adil bir sosyalist toplum yaratmaktır. Bugün de İsrail'de İşçi Partisini desteklerler ve Filistinlilerle diyalogdan yanadırlar. Üçüncü bir grup dinsel Siyonistlerdir. Yahudi devletinin amacı ve niteliğinin ne olması gerektiği konusunda kendi aralarında da anlaşmazlık içindedirler. Bazıları Yahudi devletinin varlığına bile karşıdırlar ancak çoğunluğun eğilimi bu yönde değildir. İsrail nüfusunun üçte biri dindardır ve yüzde 15'i dinsel partilere oy verir. Etik Siyonizmi savunanlar da geçmişte ayrı bir İsrail devletine karşı çıkmışlardır. Onlara göre, Yahudiler ve Filistinliler federal bir yapı içinde birlikte yaşamalıydılar. 1930'larda önderliği Jabotinsky tarafından yapılan revizyonist Siyonizm ise bir Yahudi devleti kurulması için İngiltere'ye ve diğer sömürgeci güçlere dayanılmasına karşı çıkmış ve bu amaçla silahlı örgütler oluşturmuştur. Bu görüşe göre, Yahudi milliyetçiliğine karşı koyan herkese karşı silah kullanılmalıdır, Menahem Begin ve İzak Şamir bu gruba dahildir.

Bugün Siyonizmin ne ifade ettiği noktasında hiçbir tartışma olmayan üç nokta vardır: Bir Yahudi devleti olmalıdır; bu devlet sürekli, bağımsız ve güvende olmalıdır; dünyanın neresinde olursa olsun tehdit altında olan tüm Yahudiler buraya gelebilmelidir.

(F. Keskin)

King-Crane Komisyonu

ABD, Oberling College'in Rektörü Dr. Henry C. King ve ABD'li işadamı Charles Crane'den bir komisyon oluşturarak Orta Doğu'ya yolladı. Mayıs-Temmuz 1919 tarihlerinde bölgeye giden bu ünlü King-Crane Komisyonunun 28 Ağustosta sunduğu rapora göre, Suriye ve Filistin Arapları, Filistin ve Lübnan'ı da içerecek Suriye devletinin tam bağımsızlığından yanaydılar. Eğer bu gerçekleşmezse, ABD ya da İngiltere'nin mandasını istiyorlardı. Her şekilde Fransa'nın mandası olmaya ve Siyonizme karşıydılar. Komisyon, Suriye'ye ilişkin şu öneride bulundu: Filistin'i de içerecek biçimde kurulacak Suriye'nin krallığına Faysal getirilmeli ve bu devlet ABD ya da İngiltere'nin mandası altına konulmalı, Filistin'deki kutsal yerler ise uluslararası bir yönetime bırakılmalıdır. Irak Araplarıyla da görüşen komisyon, bu bölgedeki Arapların tam bağımsızlık istediklerini ve manda sistemine karşı oldukları için mandater devlet konusunda bir tercih belirtmediklerini, Diyarbakır, Musul ve Mohammara üçgeninde kurulacak Irak devletinin başına Emir Abdullah'ın ya da Zeyd'in kral olarak geçmesini düşündüklerini bildirdi. Komisyonun görüştükleri arasında Kürdistan Tealî Cemiyeti yöneticileri de bulunmaktadır.

(M. Fırat)

ni Fransız birliklerine bıraktıklarında bu temaslar daha da arttı. Mustafa Kemal bu durumdan yararlanmanın tüm olanaklarını kullandı. Heyet-i Temsiliye'nin Arap politikasını Sonyel şöyle özetlemektedir: "Türkiye'nin güneydoğu sınırlarında, Arap ülkelerindeki yerli halkın işbirliğini sağlamak; Fransızları iki cephede çarpışmaya ve sonunda Kilikya konusunda Türk milliyetçileriyle elverişli koşullarda bir anlaşmaya varmaya zorlamak; Irak sınırında ise, İngilizleri uğraştıracak sınır olayları çıkarmak" (Sonyel, 1995, s. 194-195).

Türk ve Arap milliyetçilerinin gayriresmî temaslarında ne amaçlanmış ve Heyet-i Temsiliye'nin koşullar gereği fiilî politikası nasıl biçimlenmiş olursa olsun, TBMM Hükümetinin resmî Arap politikası Misak-ı Millî'yle kesinleşti.

C) Misak-ı Milli'den Sèvres'e Arap Politikası

28 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusanınca kabul edilen ve Kurtuluş Savaşının amaçlarının çizildiği Misak-ı Millî'nin 1. Maddesi, daha önce de gördüğümüz gibi, Araplara ilişkin politikayı da saptamaktaydı.

Söz konusu madde, Osmanlı devletinin, özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu, 30 Ekim 1918 günkü silah bırakışmasının yapıldığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kesimlerinin geleceğinin, halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerektiğini bildirmektedir. Türk milliyetçileri Arap halklarının self determinasyon hakkını kabul etmekle birlikte, ince bir politika izleyerek, bu hakkın kullanılacağı yerlere ilişkin üç ölçüt getirmektedir: Arap çoğunluğun varlığı, bunların yerleşmiş olması ve 30 Ekim 1918'de düşman ordularının işgali altında bulunması. Böylece, Musul ve İskenderun vilayetleri gelecekleri halkın oylarıyla belirlenecek Arap toprakları olmaktan çıkarılıp, Misak-ı Millî sınırlarına dahil edilmektedir.

Türkiye'de Araplara self determinasyon hakkı tanınması ulusal politikanın bir parçası olarak benimsenirken, uluslararası politikanın koşulları Araplara çok farklı bir gelecek çizdi. 24 Nisan 1920'de toplanan hazırlık konferansı San Remo'da daha önce kabul edilmiş olan manda sisteminin öngördüğü manda antlaşmaları imzalandı ve Suriye Fransa'nın, Irak ile Filistin de İngiltere'nin manda yönetimi altına kondu. Fransa'nın MC'yle imzaladığı manda anlaşmasının 4. Maddesi Suriye toprağının herhangi bir parçasının Fransa tarafından bir başka devlete bırakılmasını yasaklıyordu. İngiltere ise, Filistin'e ilişkin manda antlaşmasına Balfour Deklarasyonunu eklemişti (bkz. **Balfour Deklarasyonu** kutusu, s. 203).

Mart ayında toplanan Suriye Ulusal Meclisi Filistin ve Ürdün'ü de içeren Büyük Suriye'nin kurulduğunu ve Faysal'ın da Suriye kralı olduğunu ilân etmişti. Suriye'ye yerleşen Fransız yönetimi, Faysal'ın çevresinde örgütlenen milliyetçileri tasfiye etmeden ülkeyi yönetmenin olanak dışı olduğunu görererek, Temmuz ayında askerî harekât başlattı. Milliyetçi güçler bozguna uğratıldı ve Faysal ülkeden kaçmak zorunda kaldı.

İngiltere manda yönetimi kurduğu bölgelerde daha akıllıca bir politika izledi. Manda yönetiminin geçici olduğu esasından hareket ederek, Araplar nezdinde prestijini korumak ve verdiği sözlerden vazgeçmediğini göstermek üzere, 1921 Kahire Konferansında Faysal'ı Irak, Abdullah'ı da Mavera-i Ürdün kralı olarak ilân etti.

Balfour Deklarasyonu

Birinci Dünya Savaşı sırasında Chaim Weizmann önderliğindeki Siyonist hareket İngiltere ve ABD hükümetleriyle sürekli ilişki içinde oldu. Yapılan görüşmeler sonucunda, 2 Kasım 1917'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Balfour, Yahudi Lord Rothschild'e gönderdiği mektupta, hükümetinin Yahudi Siyonist isteklerini sempatiyle karşılanması fikrini onayladığını, Filistin'deki Yahudi olmayan toplumların medenî ve dinsel haklarına ve başka herhangi bir ülkedeki Yahudilerin yararlandıkları haklara ve siyasal statüye zarar verecek hiçbir şey yapılmaması koşuluyla, Yahudi halkı için Filistin'de ulusal bir yurt kurulması için hertürlü kolaylığın sağlanacağını bildirdi. Böylece, Şerif Hüseyin'in Arap Krallığının bir parçası olarak gördüğü Filistin'de, Yahudilere ulusal bir yurt kurmaları vaadinde bulunularak, bugüne dek sürecek bir sorunun temelleri atıldı.

(M. Fırat)

Osmanlı Devleti Batılıların Arap topraklarına ilişkin yaptığı bu düzenlemeleri 10 Ağustos 1920'de Sèvres Antlaşmasının 94-97. maddeleriyle kabul etti. Ne İstanbul yönetimi, ne de TBMM Sèvres'i hiçbir zaman onaylamadığı için, Arap topraklarına ilişkin düzenlemeleri Ankara'nın kabul etmesi 1921 Türk-Fransız Anlaşması (bkz. s. 149-151) ve Lausanne'a dek uzayacaktır.

Ç) İngiltere'yle Çatışmalar ve Kürt Ayaklanmaları

1921'de Suriye sınırına ilişkin Fransa'yla yapılan anlaşmadan sonra Ankara dikkatini batı cephesine ve Yunan ordusu üzerine yoğunlaştırmaya başladı ama Irak sınırında İngilizlerle çatışmalar sürüyordu.

İngiltere, Sèvres'den sonra Kürtlere yönelik politikasını değiştirmeye, Kürt nüfusun çoğunlukta olduğu bölgeleri Irak'a katma politikası izlemeye başlamıştı. Bu politika değişikliği, Nisan 1919'dan beri zaman zaman ayaklanan Kürt aşiretlerin tepkisini çekmekte gecikmedi. Musul konusunda anlaşmazlık içinde bulunan Ankara hükümeti ve İngiltere, mevcut durumdan rahatsız olan Kürtleri kullanmaya başladılar. 18 Ekim 1921'de İngiliz Hava Kuvvetleri Rania ve Revanduz'daki Türk garnizonları üzerinde başarı sağladı ve Türk kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı.

1922'de sıcak çatışmalar yaşandı. Barış görüşmeleri başlamadan Musul konusunda konumlarını güçlendirmek isteyen Ankara ve Londra diplomatik yolları bir kenara bırakarak, sınırda karşılıklı askerî saldırılar başlattılar. Mustafa Kemal'in emriyle İngilizleri taciz etmek için Revanduz'a gönderilen Özdemir Bey (asıl adı Ali Şefik El-Mısrî) askerî hazırlıkları tamamlayarak İngiliz güçleriyle mücadeleye başladı. Eylülde güçleri zayıflayan İngiltere Bağdat'ta sürgünde bulunan Şeyh Mahmut Berzenci ile bir antlaşma yaptı. Buna göre, Türkleri yöreden çıkaracak olan Berzenci yönetimi ele alacaktı. Ancak, 30 Eylülde Süleymaniye'ye gelen Berzenci krallığını ilan ettiği gibi, Türklerle de temasa geçti. Özdemir Bey-Berzenci işbirliği sonunda askerî açıdan zor durumda kalan İngilizler konuyu yeniden diplomatik kanala çektiler ve Lausanne Barış Konferansında Musul konusu ödün vermedikleri temel konulardan biri oldu.

MELEK FIRAT - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Arap Ülkeleriyle İlişkiler)
Akşin, Abdülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, TTK, 1991; Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Söylev*, C. I-II, Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 15. Bası, İstanbul, Çağdaş, 1985; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, 5. Baskı, Ankara, AÜ SBF Yayınları (OTDP), 1982; **Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye** Devletinin Dış Siyasası*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1942; **Dawn, Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa***, çev. Bahattin Aydın-Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş, 1998; **Gonlûbol, Mehmet ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)***, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1963; Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, İletişim, 1997; Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, TTK, 1971; Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998; Kurubaş, Erol, *Başlangıcından 1960'a Değin Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ankara, Ümit, 1997; Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara, AÜ SBF Yayınları, 1982; Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, Ithaca-New York, Cornell University Press, 1953; Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara, AÜ SBF Yayınları, 1977; Parlar, Suat, *Ortadoğu: Vaad Edilmiş Topraklar*, İstanbul, Bibliotek, 1997; Polk, William R. ve Richard L. Chambers (der.), ***Ortadoğu'da Modernleşme***, İstanbul, İnsan, 1995; Sonyel, Salahi Ramsdan, *Mustafa Kemal and The Turkish National Movement*, Londra, Sage, 1975; Sonyel, Salahi Ramsdan, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, 3. Baskı, Ankara, TTK, 1995; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C.I, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1989; TC Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Ankara, b.y., 1973; Tibi, Bessam, *Arap Milliyetçiliği*, çev. Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş, 1998; Tunçay, Mete, "Misak-ı Millî'nin 1. Maddesi Üstüne," *Birikim*, C. 3, No. 18-19 (Ağustos-Eylül 1976), s. 12-16; Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim, 1999.

II) Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler

A) İran'la İlişkiler

Bu dönemde Ankara hükümeti ile İran arasında ilişkiler çok "mesafeli"ydi. Bu durum Ankara'nın diğer Doğulu ülkelerle kurduğu ilişki göz önüne alındığında daha da belirgindi. Üstelik, Moskova-Ankara-Kabil-Tahran arasında ikili antlaşmalar yapılması ve İngiliz emperyalizmine karşı bir cephe oluşturulması için Sovyet Rusya'nın yoğun çabası vardı. Buna rağmen, dört ülke arasında sadece Türkiye-İran arasında bir antlaşma imzalanamamıştır.

Aradaki mesafenin kapatılması için Ankara daha istekliydi. Dönemin dışişleri bakanı Yusuf Kemal [Tengirşenk] 21 Haziran 1921'de Meclis'te yaptığı konuşmada, "İran'la ilişkilerde somut bir adım atmak üzere olduklarını" söyledi. Çünkü, Rıza Han'ın gayrı resmî bir elçisi bu sırada Ankara'ya gelmişti. Ama, İran'la ilk resmî temas ancak bir yıl sonra Haziran 1922'de İran Eğitim Bakanı Mümtaz-üd Devlet'in başkanlığındaki bir heyetin Ankara'yı ziyaretiyle gerçekleşti. Bu ziyaretin karşılığı olarak Muhittin Paşa [Akyüz] başkanlığında bir heyet Tahran'a gitti. İran 22 Haziran 1922'de Ankara hükümetini tanıdığını ve Mofakhan Eshag'ı Ankara büyükelçisi olarak atadığını açıkladı. Ankara hükümetinin ilk Tahran büyükelçisi olan Muhittin Paşa da 7 Şubat 1923'te güven mektubunu sunacaktı.

Söz konusu karşılıklı ziyaretler ve elçi atamaların sonucunda İran ile Türkiye

arasında bir dostluk antlaşması gene de imzalanamadı ve aradaki mesafe fazla kapanmadı. Bunun beş önemli nedeni vardı:

1) Yüzyılların birikimi : Osmanlılar ile Safeviler ve Kaçarlar arasındaki ilişkilerde güvensizlik esastı. Şii-Sünni çatışmasının (bkz. **Osmanlı-İran Arasındaki Sünni-Şii Çatışmasının** Temeli kutusu, s. 205) yarattığı bu güvensizlik, ilişkilerin çatışma biçiminde bulunmadığı zamanlarda da daima "soğuk" olmasına neden olmuştu.

Osmanlı-İran Arasındaki Sünni-Şii Çatışmasının Temeli

1501'de Tebriz'i başkent yapan Şah İsmail'in kurduğu Safevi devletiyle Osmanlılar arasında, 1639'a kadar süren mücadelenin kronikleşmesindeki asıl unsur, İstanbul'un Sünni İslam'ı ve Tebriz'in de Alevi İslam'ı temsil etmesiydi. Ama, bu farklılığın kendisi de bir altyapı farklılığından kaynaklanıyordu: Osmanlılar İstanbul alındıktan sonra yarı-göçebe üretim biçimini ortadan kaldırarak, yerleşik bir yapıya geçmeye çalışırken, Safeviler yarı-göçebe ekonomik örgütlenme içindeydiler. Zaten, Safevi devletini kuranlar da Osmanlıların bu çabasından hoşnut olmayan ve genelde Orta Anadolu'da yaşayan yarı-göçebe Alevilerdi. Bu mücadelede görülen Sünnilik-Alevilik çatışmasının, yerleşiklik-göçebelik çatışmasıyla örtüşmesi bir rastlantı değildi. Sünnilik yerleşik üretim biçiminin hiyerarşik ihtiyaçlarına cevap verirken, Alevilik yarı-göçebe üretim biçiminin daha yalın ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Nitekim, Safevi devletinde kuruluştan itibaren (1501) başlayan dönüşüm 17. Yüzyılın ilk yarısında sonuçlanarak, başat üretim biçimi yerleşikliğe kaydığında, hanedanın mezhebi de Alevilikten Şiiliğe dönüştü. Çünkü Şiilik de Sünnilik gibi yerleşik üretim biçimine hitap eden bir inanç sistemiydi. Buna rağmen, Avrupa'daki Din Savaşlarını andıran bu dönem, ikili ilişkilere daimi bir "soğukluk" mirası bırakmıştır.

(A. Akdevelioğlu)

2) Pan-Turancı politikalar : İttihat ve Terakki'nin son dönemlerinde izlediği bu politika Birinci Dünya Savaşında tarafsızlığını ilan eden İran'ı rahatsız etmişti. Üstelik, tarafsızlık ilanına rağmen Osmanlı güçleri İran Azerbaycanını işgal etmiş ve burada milliyetçi propagandada bulunmuşlardı. Osmanlılar çekildikten sonra Şeyh Muhammed Hıyabani liderliğindeki Azeriler, sosyalist nitelikli "Azadistan Cumhuriyeti"ni ilan etmişlerdi.

Bu milliyetçi politikaların mimarı olan Enver Paşa'nın hâlâ Anadolu hareketinin başına geçme olasılığı da vardı. Ayrıca, Kemalistlerin milliyetçiliğinin de Turancılığa dönüşüp dönüşmeyeceği belirsizdi (Kemalizmin ideoloğu kabul edilen Ziya Gökalp'in, "Oğuzistan" adıyla Anadolu, İran, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerini birleştirme projesini önerdiği hatırlanmalı). Dolayısıyla, İran etnik bir parçalanmadan ve bunu teşvik edebilecek bir Ankara hükümetinden endişe duyuyordu.

3) İngiltere faktörü : İran, Ankara hükümetiyle erken bir ilişkiye girmekle İngiltere'nin tepkisini üzerine çekmek istemiyordu. Bu dönemde Tahran'daki siyasî durum çok istikrarsızdı (bkz. **İran (1923'e kadar)** kutusu, s. 206). İngilizlerin ve Bolşeviklerin Tahran hükümetleri üzerinde büyük etkileri vardı. Aslında, İran'ın Moskova'ya yaklaşmasındaki amaç da sadece İngiltere'ye karşı bir denge kurabilmek ve böylece ülke içi istikrarını güçlendirerek Ağustos 1919'da İngiltere'nin imzalattığı

İran (1923'e kadar)

1907 anlaşmasıyla İran'ı üç nüfuz bölgesine ayıran iki devletten biri olan Çarlık Rusyasının İran üzerindeki nüfuzu 1917'de çok zayıfladı. Bu durumdan yararlanmak isteyen diğer devlet (İngiltere), 9 Ağustos 1919'da İran'ı tümüyle kendi nüfuzu altına almasını sağlayacak bir antlaşmayı Tahran'a imzalattı. Ama, İran'da Meclis'e egemen olan milliyetçiler tarafından bu antlaşma onaylanmadı ve İngiltere de bu antlaşmayı zorla uygulatacak gücü kendinde bulamadı.

İngiltere'ye karşı yeniden denge kurmak isteyen İran, Sovyetlere yakınlaştı ve iki ülke arasında 26 Şubat 1921'de Moskova'da bir "dostluk" antlaşması imzalandı. Sovyetler, antlaşmanın 6. Maddesiyle, "İran'ı bir başka devletin [İngiltere'nin] işgal etmesi veya Sovyetlere karşı İran topraklarında zorla askerî güç bulundurması durumunda," İran'a müdahale etme hakkı kazandı.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran'ın kuzey eyaletlerinde ortaya çıkan ayrılıkçı hareketler, İran'ın Sovyetlere yakınlaşmasının bir diğer nedeniydi. Bu ayrılıkçı hareketlere yapılan dış yardımın durdurulması konusunda Sovyet Rusya'yla uzlaşan Tahran hükümeti, kısa sürede otoritesini ülke geneline tekrar yaygınlaştırabildi.

18. Yüzyıldan beri İran'a egemen olan Türkmen Kaçar hanedanının otoritesi bu dönemde zayıfladı ve seçimle gelen hükümetler iktidarın fiili sahibi konumuna yükseldi. Ülkedeki tek disiplinli askerî birlik olan Kazak alayının komutanı Rıza Han, 21 Şubat 1921'de Savunma Bakanı oldu ve bu hükümetler içinde güç odağı haline geldi. Rıza Han 1923'te bir darbeyle başbakan oldu ve fiili iktidarı tümüyle eline geçirdi.

(A. Akdevelioğlu)

antlaşmayı uygulamaya koymamaktı; yoksa İngiltere'yi doğrudan karşısına almak İran'ın en son isteyebileceği bir durumdu.

4) Kürt aşiretleri sorunu : Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran ile Türkiye arasında önemli bir sınır sorunu ortaya çıktı. Aslında, iki ülkenin de, ortak sınırın olduğu şekliyle kalması konusunda itirazları yoktu. Diğer bir deyişle, söz konusu sorun toprak paylaşımını içeren bir egemenlik sorunu değildi.

İki ülke sınırındaki Kürt aşiretleri kendilerini bağımsız hissetmeye ve sınırın her iki tarafında da güvenliği ve huzuru tehdit eden davranışlarda bulunmaya başlamışlardı. Sınırın bir tarafında bu türden eylemlerde bulunduktan sonra, diğer tarafa geçerek güvenlik güçlerinin takibinden de kurtuluyorlardı. Bu durum, Türk ve İran güvenlik güçleri arasında da gerginlik yaşanmasına neden oluyor, hatta sınırda çatışmalar da meydana geliyordu.

Kürt aşiretleri sorunu, Simko Ağa isyanıyla doruğa çıktı. İran'ın Türkiye sınırındaki bölgede ayaklanan Simko Ağa Ermenilere karşı da savaştığı için Kazım Karabekir Paşa tarafından desteklendi. Bu destek sayesinde 1919-22 döneminde bölgenin kontrolü Simko Ağa'ya geçti. İran, Türkiye'nin desteğini çektiği Ağustos 1922'de isyanı bastırabildi.

5) Toprak Talebi: Paris Barış Konferansında Türkiye'nin doğusundan bir bölgeyi İran talep etti. İngiltere aracılığıyla bildirilen bu talep Konferans gündemine alınmadı ama Türkiye'de İran'a karşı olumsuz bir hava doğurdu. Rıza Han iktidarı fiilen ele geçirdikten sonra toprak talebi konusu kapandı.

Aslında, İran ile Türkiye arasında egemenlik sorunu yoktu. Dönemin İran hükümeti, 1919 Antlaşmasını onaylatma çabasındaki İngiltere'den koparabileceği bir taviz olarak gördüğü için toprak talebini ortaya atmıştı.

İran yukarıda açıklanan ilk dört ana nedenden dolayı, Ankara hükümetiyle hızlı bir biçimde ilişki kurma ihtiyacı duymadı ve bu ilişki 1922'de kurulduktan sonra da yakınlaşma sağlanamadı. Hatta, iki ülke arasında krizlerin yaşandığı da oldu. İran ile Türkiye arasındaki ilişkilerde 1926'ya kadar belirgin bir iyileşme görülemeyecektir.

B) Afganistan'la İlişkiler

1919'da İngiltere'den sınırlı da olsa bağımsızlığını kazanan Afganistan'ın (bkz. **Afganistan (1923'e kadar)** kutusu, s. 207) ve lideri Amanullah Han'ın temel politikası, bağımsızlığını koruyabilmek ve ülke içinde istikrarlı kurumlar kurabilmekti. Kabil'deki yeni hükümet, Ankara hükümeti gibi, uluslararası alanda bu hedefe ulaşmasında yardımcı olabilecek ülkelerle ilişki kurmaya çok istekliydi.

Hükümetler arasında kurumsal ilişki kurulmadan önce, Türkiye ile Afganistan arasındaki ilişkilerde iki kişinin oynadığı rol belirleyici oldu ve ikili ilişkilerin sonraki dönemlerinin niteliğini de etkiledi. Bunlardan biri, İstanbul'da eğitimini tamamladıktan sonra ülkesine dönen bir Afgan olan Tarzî Mahmut Bey'di. Habibullah Han ve onun yerine geçen oğlu Amanullah Han nezdinde saygınlığı olan Tarzî, Batı modeli kurumların kurulmasında Türkiye deneyiminden yararlanılması gerektiği fikrini söz konusu yöneticilere kabul ettirdi. Bunun üzerine, Türkiye'den çoğunluğu subay olan aydınlar dönem dönem (ilk defa Balkan Savaşından önce olmak üzere) Afganistan'a davet edildi ve Afganistan'da Batı normları ile kurumlarının oluşturulması çalışmalarına öncülük etmeleri sağlandı.

Diğer kişi ise eski İttihat ve Terakki troykasından Cemal Paşa'ydı. Cemal Paşa Afganistan ordusunu yeniden örgütledi ve Avrupa'da Afganistan için lobi faaliyetlerinde bulundu. Afganistan'da kurduğu özel ilişkilerden Ankara'yı da haberdar eden Cemal Paşa, bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın da onayını aldı. 1922'de öldürülene kadar (bkz. **Cemal Paşa'nın Öldürülmesi** ve **Afganistan** kutusu, s. 208) iki ül-

Afganistan (1923'e kadar)

8 Ağustos 1919 Ravalpindi Antlaşmasıyla Amanullah Han'ın liderliğinde İngiltere'den sınırlı bir bağımsızlık kazanan Afganistan, bu tarihten sonra İran'ın yaptığı gibi İngiltere'ye karşı Sovyetlere yaklaştı. Afganistan, İran'dan iki gün sonra 28 Şubat 1921'de Moskova'da Sovyetlerle saldırmazlık temeline dayanan bir dostluk antlaşması imzaladı. Buna rağmen, İran-Sovyet ilişkilerinin tersine, Afganistan-Sovyet Rusya ilişkileri kötüye gitti. Bunun temel nedeni, Amanullah Han'ın Orta Asya'daki devletlerin Bolşeviklere karşı direnmelerine yardım etmesiydi. Enver Paşa'nın da katıldığı Orta Asya'daki en büyük anti-Bolşevik bağımsızlık hareketi olan Basmacılara da Amanullah Han destek verdi. Ama, Sovyet güçlerinin Orta Asya'da duruma egemen olmasıyla, Afgan-Sovyet ilişkileri de yeniden düzeldi.

En azından Afganistan konusunda "Afganistanizm"den (yönetici elitin ülkedeki sosyo-ekonomik sorunlarla ilgilenmek yerine, imparatorluk denetimi kurulmak istenen yerlerdeki olaylarla ilgilenmesi) kurtulabilen İngiliz hükümetiyle de 22 Kasım 1921'de bir dostluk antlaşması imzalayan Afganistan, dışarıya karşı göreli özerkliğe kavuştu. Bundan sonra Amanullah Han, ülkesini modernleştirme çabalarına yöneldi.

(A. Akdevelioğlu)

ke ilişkilerinde Cemal Paşa'nın aracılığı belirleyici oldu.

1920'de Ankara hükümeti Kabil'e Abdurrahman Bey'i temsilci olarak atadı. 1 Mart 1921'de, Moskova'da bulunan Türk heyetinden Yusuf Kemal ve Rıza Nur ile Afgan heyeti başkanı Muhammed Veli Han, Sovyet Rusya'nın isteği ve desteğiyle, Kabil-Ankara hükümetleri arasında bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşma, 2 Aralık 1920'de Ermenistan'la yapılan Gümrü Antlaşmasından sonra Ankara hükümetinin ikinci uluslararası bağıtıdır. Afganistan'ın bağımsızlığını tanıtma arzusu daha 1. Maddede ortaya konulmuştu: "(...) Türkiye devleti (...) Afganistan devletini gerçek anlamıyla bağımsız tanımayı bir görev bilir". Tarzi'nin girişimiyle Afganistan'da Türk aydınlarının Batı kurum ve normlarını hayata geçirme girişimi, antlaşmanın 8. Maddesiyle kurumsallaştırıldı: "*Türkiye Afganistan'a kültür alanında yardım etmeyi, öğretmen ve subay göndermeyi (...) yükümlenir*". Ankara hükümetinin Afganistan'a sağladığı bu kültürel ve teknik destek, onlarca yıl boyunca iki ülke ilişkilerinde asıl belirleyici unsur olacak ve kalıcı izler bırakacaktır.

Nisan 1921'de Sultan Ahmet Han, Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi olarak görevine başladı. Fahrettin Paşa [Türkkan] da Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi sıfatıyla 12 Nisan 1921'de Ankara'dan yola çıktı. Fahrettin Paşa'nın Kabil'e atanmasında, Birinci Dünya Savaşında Medine'yi savunmasıyla ün yapmasının rolü büyüktü. Böylece, ilişkilerdeki dinsel öğe de vurgulanmış oluyordu. İngilizler, Ankara'nın Afganistan'la ilişkilerini geliştirmesindeki asıl amacın Hindistan'da çıkması olası bir ayaklanmaya kuzeyden destek sağlanması olduğunu, 1 Mart 1921 tarihli antlaşmanın gizli askerî maddeler içerdiğini ve Fahrettin Paşa'nın da bu nedenle Kabil'e gittiğini düşünüyorlardı.

Cemal Paşa'nın Öldürülmesi ve Afganistan

Cemal Paşa 1922'de Avrupa'dan Afganistan'a dönerken Tiflis'te bir Ermeni tarafından öldürüldü. Bu suikastin Londra veya Moskova tarafından planlandığına dair iddialar ortaya atıldı. Gerçekten de Cemal Paşa'nın Afganistan bağlantısından hem İngiltere hem de SSCB rahatsızdı. Aslında, Ankara hükümeti de Cemal Paşa'nın "misyonu"ndan tedirgindi.

Londra rahatsızdı; çünkü 1919'da İngiltere'yle bir savaşın ardından bağımsızlığını kazanan Afganistan'ın ordusunu modern bir organizasyona kavuşturmasında Cemal Paşa'nın önemli rolü oldu. Ayrıca, Kabil'den Moskova'ya ve oradan da Berlin'e giden Cemal Paşa, Almanya ve Fransa'da Afganistan'ın fahri elçisi gibi hareket etti ve Afganistan'ın bağımsızlığının tanınmasına çalıştı. Cemal Paşa Afganistan'a geri dönebilseydi, Amanullah Han'ı 1919 savaşında İngiltere'ye terk etmek zorunda kaldığı güney eyaletlerini geri alması için ikna etmeye çalışabilirdi.

Moskova rahatsızdı; çünkü 1921 tarihli Afganistan-Sovyet antlaşmasında Buhara ve Hive Hanlıklarının bağımsızlığı için plebisit yapacağına dair verdiği sözü çiğnemiş ve bu bölgelerin bağımsızlığını gündem dışına almıştı. Bu durumdan rahatsız olan Amanullah Han'ın desteğini alabilecek Cemal Paşa, Orta Asya'da Enver Paşa'ya katılabilirdi.

Ankara da rahatsızdı; çünkü Mustafa Kemal Paşa özellikle son aylarda Cemal Paşa'nın İttihat ve Terakki lideri görüntüsünün tekrar canlandığı görüşündeydi. Cemal Paşa hem eski parti arkadaşlarıyla ilişkilerini yoğunlaştırıyor hem de pan-İslamizm fikrini sanki Ankara hükümetinin de politikasıymış gibi göstermeye çalışıyordu. Dolayısıyla, Cemal Paşa'nın "aradan çekilmesiyle" Ankara-Kabil ilişkileri de daha sağlıklı bir biçim alabildi.

(A. Akdevelioğlu)

Aslında, antlaşmanın 2. Maddesinde yeralan "*Bağıtlı taraflar, tüm Doğu uluslarının kurtuluş, bütünüyle özgürlük ve bağımsızlık hakkına sahip olduklarını (...) açıklar; Buhara ve Hive devletlerinin bağımsızlığını tanırlar*" ifadesinin, İngiliz İmparatorluğunun çıkarlarını tehdit ettiği ve başta Hindistan olmak üzere tüm Asya sömürgelerinde genel bir dekolonizasyon hareketi başlatmaya yönelik olduğu açıktı. Her iki ülke de bu amacı gerçekleştirmek için gerekli olan maddi araçlara sahip değillerdi ama uluslararası bir belgede "tüm Doğu uluslarının bağımsızlık hakkı"ndan bahsedilmesi önemliydi. Bu nedenle, İngilizlerin endişeleri haklı gerekçelere dayanıyordu. Ayrıca, "*Bağıtlı taraflardan her biri diğerinin (...) çıkarlarına zararlı herhangi bir antlaşma ve sözleşme yapmamayı (...) yükümlenir*" ifadesiyle 5. Maddede açıklandığı gibi bu antlaşma sadece bir dayanışma içermiyordu, tam anlamıyla askerî bir ittifak olduğu 4. Maddeden anlaşılıyordu: "*Bağıtlı taraflardan biri (...) bir emperyalist devlet tarafından ötekine yapılacak saldırıyı bizzat kendine yapılmış sayarak, elindeki araçları ve olanaklarıyla onu püskürtmeyi kabul eder*".

Ankara hükümetinin hem Afganistan'la hem de Hint Müslümanlarıyla kurduğu İngiltere'yi rahatsız edici ilişkiler, bu dönemde Türk dış politikasının önemli bir başarısıdır.

C) Hint Müslümanlarıyla İlişkiler ve Hilafet Hareketi

Birinci Dünya Savaşında Osmanlıların izlediği pan-İslamizm politikası ve cihad ilanı, dünya Müslümanları arasında beklenen ilgiyi görmedi. Batılı imparatorlukların sömürgelerindeki Müslümanlar, Osmanlılara karşı Hıristiyan bayrakları altında savaştı. Ama bu durum, İstanbul'daki hilafet kurumunun, bağımsız devletlere sahip olmayan Müslümanlar için bir bağımsızlık simgesi ve umudu olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Bu, özellikle Hint Müslümanları bakımından daha belirgindi. İstanbul'un işgali ve egemen hilafet kurumunun varlığının tehlikeye girmesi üzerine Hint Müslümanları arasında Anadolu hareketine karşı bir sempati belirdi ve bu destek "Hilafet Hareketi" adıyla somutlaştı. Bu hareketi yönlendiren ve merkezi Bombay'da olan bir "Hilafet Komitesi" kuruldu. Hilafet Komitesinin başkanlığına M. Chotani seçildi. Hilafet Komitesi bazı önemli durumlarda "Tüm Hindistan Hilafet Konferan-

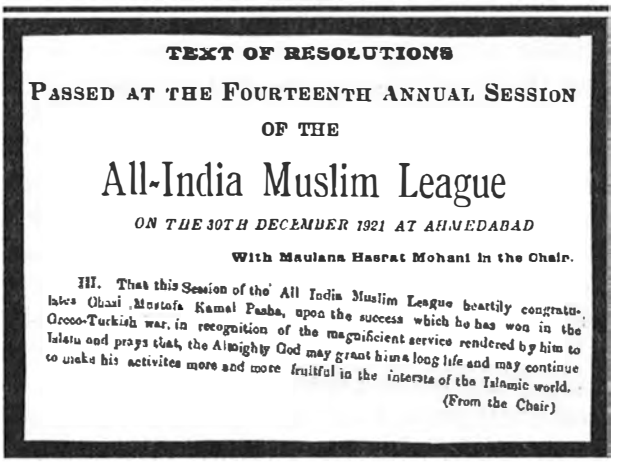

TEXT OF RESOLUTIONS

PASSED AT THE FOURTEENTH ANNUAL SESSION

OF THE

All-India Muslim League

ON THE 30TH DECEMBER 1921 AT AHMEDABAD

With Maulana Hasrat Mohani in the Chair.

III. That this Session of the All India Muslim League heartily congratulates Ghazi Mustafa Kamal Pasha, upon the success which he has won in the Greco-Turkish war, in recognition of the magnificient service rendered by him to Islam and prays that, the Almighty God may grant him a long life and may continue to make his activites more and more fruitful in the interests of the Islamic world.

(From the Chair)

Kurtuluş Savaşına Müslüman Hintli desteği. Tüm-Hindistan Müslüman Birliği Yıllık Kongresinde alınan, M. Kemal Paşa'yı başarılarından dolayı kutlayan, kendisine uzun ömür dileyen ve faaliyetlerinin İslam alemine daha da hayırlı olmasını temenni eden 30 Aralık 1921 tarihli kararın ilanı.

(Orhan Koloğlu, *Türk'ü Dünyaya Tanıtan Adam*, Ankara, Yeni Özgür İnsan Yay., 1988)

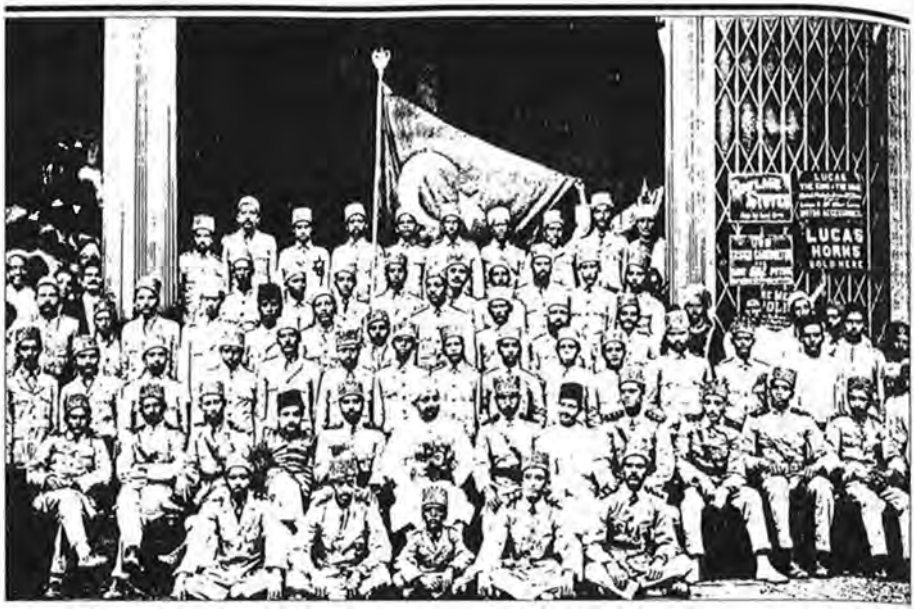

Kurtuluş Savaşına Müslüman Hintli desteği. Gönüllüler Türk askerî kıyafeti giyip Türk bayrağı önünde resim çektirerek İngilizlere bağımsızlık mesajı vermek istiyorlardı.

(Orhan Koloğlu, *Türk'ü Dünyaya Tanıtan Adam*, Ankara, Yeni Özgür İnsan Yay., 1988)

sı" adı altında toplantılar düzenledi. Bu toplantıların ilki Kasım 1919 gibi erken bir tarihte yapıldı.

Hilafet Hareketini yönlendiren liderlerin temel amacı İngiltere'ye karşı bir eylem düzenlemek ve böylece bağımsızlığa giden yolda bir basamak daha çıkabilmekti. Harekete adını verse de Hilafetin kurtarılması sadece görünürdeki amaçtı. Nitekim, Hilafet kaldırıldığında bu liderlerin Ankara'ya bakışı değişmeyecektir.

İngiltere Başbakanı Lloyd George'un Mayıs 1918'de "Halife'nin egemenliğinin [en azından Türklerin çoğunlukta bulundukları bölgelerde] savaş sonunda zarar görmeyeceği"ne ilişkin olarak Hint Müslümanlarına verdiği sözünü tutmayacağının anlaşılması üzerine, Hint Müslümanlarının tepkisi başladı. Chotani'den başka İsmailiye mezhebinin kutsal lideri Ağa Han ve gelecekteki Pakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olacak Muhammed Ali Cinnah da bu tepkiyi dile getiren liderlerin başında geliyordu. Müslüman liderler ya Hindistan İşleri Bakanı Montague'ye veya doğrudan Londra'daki Dışişleri Bakanlığına isteklerini bildiriyor ve aksi durumda Hindistan'da isyan çıkarma tehdidinde bulunuyorlardı. Hilafet hareketinin istekleriyle Ankara hükümetinin istekleri arasında her konuda paralellik vardı. Hilafet hareketi, o dönemde Hindistan'ın gündeminde daima ilk sıraları aldı. Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmasından bir gün önce Hilafet Komitesinin Bombay'da düzenlediği mitinge katılanların sayısı on binden fazlaydı.

Hilafet hareketinin birincisi sadece Hindistan'la ilgili olmak üzere dört önemli sonucu oldu:

1) Hindistan'da Hindu-Müslüman ayrımına katkıda bulundu: İngiliz emperya-

lizmine karşı Kongre Partisi çatısı altında Hindularla birlikte mücadele eden Hint Müslümanları, hilafet kurumunu yaşatmayı hedef alan bu hareketle, ülkede çoğunluğu oluşturan Hindulardan farklı olduklarını vurgulamış oldular (farklılığı vurgulama isteği, Müslümanların Kongre Partisinden ayrılarak "Müslüman Ligi"ni kurmalarıyla daha da belirginleşecektir). Ama, olası bir parçalanmayı görebilen M. Gandi, hilafet hareketini tümüyle destekledi ve Hinduların da bu konuda İngiliz emperyalizmine karşı mücadele etmesini sağladı. Buna rağmen, hilafet hareketinde yer alanların çoğunluğunu Hint Müslümanları oluşturdu.

2) Londra'da Türk lobisi oluştu: Montague, Hilafet Komitesinin Hindistan'da bir sorun çıkarmaması için Kemalist tezlerin savunucusu haline geldi ve Londra'daki kabine toplantılarında onun raporları da göz önüne alındı. Londra'nın Hindistan konusundaki endişelerinden rahatsız olan Venizelos bile, Montague'nün Londra'da yarattığı etkiyi azaltmak ve Hint Müslümanlarını tatmin edebilmek için "Türkler İstanbul'dan çıkarılsa bile hilafet kurumunun Vatikanlaştırılarak İstanbul'da kalmasını" önerme ihtiyacı duydu.

Hilafet hareketinin yarattığı etki, Avam Kamarasında ve İngiliz gazetelerinde de görüldü. Hükümetin "İslam" politikası sık sık Avam Kamarasında ve gazete makalelerinde eleştirildi. Böylece, Ankara aleyhtarı politika izleyen Londra hükümeti üzerindeki hilafet hareketinin baskısı daha arttı. Son Yunan askerinin Anadolu'yu terk etmesinden bir gün sonra (19 Eylül 1922'de), İngiliz gazetelerinde yayımlanan "Hilafet Komitesinin İngiliz Kamuoyuna Açık Telgrafı", söz konusu baskının ne kadar önemli olduğunun bir göstergesiydi: "*Hindistan Müslümanları Kemalist zaferden dolayı sevinç içindeyken, İngiliz hükümetinin Türkiye'yle olası bir başka savaş nedeniyle sömürgelerinden yardım istediğine ilişkin haberler duyulmaktadır. Allah korusun! (...) Bu haberin Hindistan halkında uyandırdığı dehşeti ve tepkiyi kelimelerle ifade etmek mümkün değildir (...) milyonlarca Hint Müslümanı (...) Türk kardeşlerine yardım etmek için (...) gönüllü olmaya hazırdır*".

3) Fransa üzerinde uyarıcı etkisi oldu: Fransa kendi sömürgelerinde benzer akımların çıkma olasılığından endişe etmeye başladı. Ankara'ya karşı izleyeceği politikada, bu politikanın kendi sömürgeleriyle ilişkisini ne yönde etkileyebileceğini de hesaplama gereği duydu. Ayrıca, Hilafet Komitesinin Avrupa temsilcisi Mehmet Ali, Roma'da hem Papa hem de İtalyan hükümetiyle görüşerek, Türk tezini savundu.

4) Karşılıksız para sağlandı: Hilafet Komitesi, önce "İzmir fonu" (İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasında harcanmak üzere) ve ardından da "Ankara fonu" (Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları tahribatın tamirinde kullanılmak üzere) adı altında düzenlediği bağış kampanyalarıyla, toplam miktarı 110.000 (veya 125.000) altın İngiliz Sterlinini bulan nakit para topladı. Aslında bu miktarın daha çok olduğu ve Ankara'ya ulaştırılana kadar Amsterdam veya Paris'te bir kısmının kaybolduğu iddiaları da ortaya atıldı ama bunun doğruluğu veya yanlışlığını saptamak mümkün olmamıştır. Bu para Osmanlı Bankası aracılığıyla bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın hesabına ulaştırıldı ve karşılığında Mustafa Kemal Paşa'dan imzalı makbuz alındı. Mustafa Kemal Paşa paranın bir kısmını iki ayrı durumda Hazine'nin emrine verdi. Atatürk, Hazine'nin sıkışıklık geçtikten sonra iade ettiği bu parayla 1924'te Türkiye İş Bankasının sermayesini oluşturacak, vasiyetnamesiyle de bu

hisselerinin kuru mülkiyetini Cumhuriyet Halk Partisine, nemâlarını (gelirini) ise Türk Dil ve Tarih kurumlarına bırakacaktır (Karaman, s. 231-41; Müderrisoğlu, s. 653-55, 660-61).

Yukarıdaki sonuçlardan ayrı olarak, Hilafet Komitesi tarafından "Ankara Alayı" adıyla bir gönüllüler birliği oluşturulmaya başlandı. Ama bu birlik daha kurulma aşamasındayken savaş bittiği için Anadolu'ya gönderilemedi.

ATAY AKDEVELİOĞLU - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler)

Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-80*, 4. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1987; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-90*, 8. baskı, Ankara, Siyasal, 1993; Börklü, Meşkure Yılmaz, "Tarihsel Boyut İçinde Gelişmeler ve Türk-Afgan İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Sonbahar-Kış 1998-99), s. 79-93; Çetinsaya, Gökhan, *Türk-İran İlişkileri (1918-98)*, [yayımlanmamış doçentlik çalışması], Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1999; Dilan, Hasan Berke, *Türkiye'nin Dış Politikası, 1923-39*, İstanbul, Alfa, 1998; Fatemi, Nasrollah Saifpour, *Diplomatic History of Persia, 1917-23*, New York, Russell F. Moore, 1952; Gürün, Kâmuran, *Savaşan Dünya ve Türkiye*, Ankara, Bilgi, 1986; Karaman, M. Lütfullah, "Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika Bağlamında Din Öğesi ve Hindistan Müslümanları," *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Der, 1994, s. 231-41; Kayabalı, İsmail ve Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, Ankara, [y.y.], 1990; Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, C. II, İstanbul, Kastaş, 1988; Oğuz, Esadullah, *Afganistan*, İstanbul, Cep, 1999; Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, C. II, Ankara, İmge, 1989; Saray, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, 2. baskı, İstanbul, Kitabevi, 1997; Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C. I, 8. baskı, İstanbul, Kastaş, 1987; Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C. II, 8. baskı, İstanbul, Kastaş, 1987; Sonyel, Selâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987; Sonyel, Selâhi R, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989; Şimşir, N. Bilal, *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996.

Mudanya Silah Bırakışması

Anadolu Hareketinin 3 yılı aşan mücadelesi Lausanne Barış Antlaşmasıyla son buldu. Lausanne'dan önce Mudanya'da bir silah bırakışma sözleşmesi imzalandı.

Çanakkale ("*Chanak*") Bunalımı (bkz. s.146-147) M. Kemal'in [Atatürk] Batı'yla açıkça çatışmama stratejisi ve iki tarafın da soğukkanlılığı sonucu atlatılmış olmakla birlikte, iki tarafı da ürpertmişti. Bunun da etkisiyle ve Edirne'nin Türkiye'de kalması konusunda Fransa'nın İngiltere'yi ikna etmesinin ardından, 3 Ekim 1922'de silah bırakışma konferansı Mudanya'da toplandı.

Aslında, burada esas müzakereci ve imzacı tarafların Türkiye ve Yunanistan olması gerekirdi, çünkü savaş resmen bu iki taraf arasında yapılmıştı. Fakat, Kurtuluş Savaşının asıl taraflarını gösterir biçimde, görüşmeler bir yanda Türkiye (İsmet Paşa), diğer yanda İngiltere (General Harrington), Fransa (General Charpy) ve İtalya (General Mombelli) arasında yapıldı ve sonunda da imzalayan taraflar bunlar oldu.

Türk tarafı; Edirne ve Meriç dahil olmak üzere Yunanistan'ın Doğu Trakya'yı boşaltmasını ve bölgenin 20 gün içinde TBMM Hükümetine teslim edilmesini, eğer geçici olarak tarafsız güçlere bırakılacak ise güvence verilmesini istedi.

İtilaf devletleri ise boşaltmayı kabul etmekle birlikte, Meriç'in doğusuna İtilaf birliklerinin yerleştirilmesini istiyorlardı. Yine Fransa'nın İngiltere'yi ikna etmesi

Mudanya Mütarekesini (11 Ekim 1922) imzalayan Türk ve İtilaf Devletleri generalleri. Soldan sıra ile; Fransız Generali Charpy, İngiliz Generali Harrington, Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa, İtalyan Generali Mombelli.

(Turgut Özakman, *1881-1938 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi*, Ankara, Bilgi Y., 1999, s. 303).

üzerine, birkaç kez kesilmiş olan görüşmeler 11 Ekimde Sözleşme'nin imzalanmasıyla sonuçlandı. Yunan general Mazarakis, bir Yunan heyetinin başında görüşmelere katılmış olmakla birlikte, yetkili olmadığı gerekçesiyle imza günü Mudanya açıklarındaki bir savaş gemisinde bekleyerek belgeye imza koymaktan kaçındı. Bununla birlikte Harrington'ın, Sözleşme'nin Yunanistan'ın bu tutumuna karşın Müttefiklerce uygulanacağını açıklamasından üç gün sonra, İstanbul'daki Yunan temsilcisi Simopulos'un 14 Ekimdeki onayıyla bu sorun da çözüldü.

1918 Mondros'un yerine geçen ve resmî adı Askerî Sözleşme (*Convention Militaire)* olan Mudanya Silah Bırakışması Sözleşmesiyle, Türk-Yunan savaşı son bulmuş oldu. Doğu Trakya'nın boşaltılması 25 Kasım 1922'de bitmekle birlikte, İstanbul ve Boğazlar bölgesinin boşaltılması Sözleşme gereği barış antlaşması sonuna bırakıldığından ancak Ekim 1923'te gerçekleşebilecektir.

Türkiye politikası tümüyle başarısızlığa uğrayan İngiliz Başbakanı Lloyd George'un istifa etmesine yol açan Sözleşme'nin önemli maddeleri şöyledir:

Md. 1: *"İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girmesi üzerine Türk ve Yunan silahlı kuvvetleri arasında çarpışmalar duracaktır".*

Md. 2: "[Yunan kuvvetleri, Ege Denizi] *ağzından Trakya ile Bulgaristan sınırının kesiştiği yere dek, Meriç'in sol kıyısı*[na çekileceklerdir].

Md. 3: *"Barış yapılmasına değin, olası her türlü karışıklıkların önüne geçmek için, Meriç'in sağ kıyısı, Karaağaç ile birlikte, Müttefik (...) birliklerince işgal edilecektir".*

Md. 5: *"Doğu Trakya'nın Yunan Kuvvetlerince boşaltılması işbu Sözleşmenin yürürlüğe girmesi üzerine başlayacak* (... ve] *on beş günlük bir süre içinde gerçekleştirilecektir".*

Md. 9: "(...) *Doğu Trakya'yı Müttefik Kuvvetleri işgal edecektir.* (..) *bu kuvvetler* [çekilme ve el değiştirme işlemi sırasında] *düzenin korunmasını sağlayacak*[tır]"

Md. 10: "*Müttefik*[lerin] (...) *çekilmesi,* (...) *boşaltma hareketinin bitişinden otuz gün içinde gerçekleştirilecektir.* (...)"

Md. 11, TBMM Hükümetinin, barış konferansının sonuna kadar Marmara'nın güneyinde geçmemeyi taahhüt ettiği çizgiyi saptamaktadır.

Md. 12: *"Müttefik Devletler kuvvetleri şimdi bulundukları topraklarda kalacaklardır. Bu topraklara TBMM Hükümeti, Barış Konferansının kararlarına değin, saygılı olmayı üstlenir".* Bundan sonra bu topraklar saptanmaktadır.

Md. 13: *"TBMM Hükümeti, Barış Antlaşmasının onaylanmasına değin, Doğu Trakya'ya kuvvet geçirmemeyi, orada bir ordu toplamamayı ve bulundurmamayı yükümlenir".*

Yukarıda da belirtildiği gibi, Yunan temsilcisi bu belgeyi imzalamamış, ama Yunanistan'ın İstanbul'daki temsilcisi Müttefik devletlere 14 Ekimde şu açıklamayı yapmıştır:

"Yunan Hükümeti, özellikle Doğu Trakya'daki Hıristiyan halkın varlığının ve mallarının korunması için verilen güvence ve süreler konusunda Mudanya'da Yunan Delegelerince yapılan açıklamanın göz önünde tutulması gerektiği düşüncesiyle, Hıristiyan halk yararına Müttefik Devletlerin insancıl duygularına son kez sığınırken, bu Devletlerin isteklerine uygun biçimde hareket etmek üzere, alınan kararlara razı olmaya ve 11 Ekim 1922 günü Mudanya'da imzalanan Silah Bırakışını Sözleşmesine katılmaya zorunluk duyduğunu açıklar. – Büyükelçilerden, Sinopulos [Simopulos]" (Soysal, s.66).

BASKIN ORAN

Lausanne Barış Antlaşması

I) Lausanne Barış Konferansı

A) Konferans Hazırlıkları

Mudanya'dan bir hafta sonra, üç Müttefik devlet (İngiltere, Fransa, İtalya), ayrıca Japonya adına da yaptıkları bir girişimle, Ankara ve İstanbul hükümetlerini "Doğu'ya kesin bir barış getirme amacıyla" Lausanne'da görüşmelere davet ettiler.

Türk Tarafının Temsili Sorunu ve Çözümü: Saltanatın Kaldırılması

Ankara, işgal altında bulunan İstanbul'daki bir hükümetin Türkiye'yi hiçbir zaman temsil edemeyeceğini işin başından beri açıklamıştı. Ulus'un egemenliği tezine dayanan ve Kurtuluş Savaşını kazanmış bir rejim olarak; bireysel otoriteye dayanan ve Kurtuluş Savaşına karşı asker göndermiş bir rejimle siyasal otoriteyi paylaşmaya niyetli olmadığı gibi, uluslararası planda temsil edilmeyi paylaşmaya özellikle niyeti yoktu.

Bu sırada, İstanbul hükümetinden bir yazı geldi. Ankara hükümetinin bir temsilci seçip göndermesi, eğer gönderilmeyecekse kendilerinin Ankara için bir temsilci seçip gönderecekleri Sadrazam Tevfik Paşa'nın imzasıyla bildiriliyordu.

29 Ekim 1922 tarihli bu yazı, zaten cumhuriyeti ilan etmeye kararlı olan M. Kemal tarafından iyi değerlendirildi. Arkadaşlarıyla birlikte TBMM'ye bir önerge vererek "Osmanlı Devletinin yıkıldığına ve yerine yeni bir Türk devletinin doğduğuna" ilişkin bir karar almasını istedi. Sorun komisyonda görüşülürken yapılan itirazları M. Kemal, TBMM'nin bir ihtilal meclisi olduğunu hatırlatır biçimde yanıtladı: Türk milletinin artık egemenliği eline aldığını, şimdi meselenin bu gerçeğin bir yasayla saptanmasından ibaret olduğunu, Meclis bunu kabul etse de etmese de durumun değişmeyeceğini söyledi ve konuşmasını, elini boğazına sürtüp kesme işareti yaparak, "... ama ihtimal bazı kafalar kesilecektir" diye bitirdi (Oran, Ekim 1999'dan *Nutuk*, cilt II, s. 691). Bu 1 Kasım 1922 konuşması çok ünlüdür. Bunun ardından "Biz meseleyi başka bakımdan ele almıştık, açıklamalarınızdan aydınlandık" diyerek ikna olan komisyon 2 maddelik bir yasa tasarısı hazırladı. Tasarının birinci maddesi, "saltanat kaldırılmıştır" terimini kullanmadan saltanatı kaldırıyordu:

"Anayasa ile Türkiye halkı, egemenlik hak ve yetkisini, gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevi kişiliğinde vazgeçilmesine, parçalanmasına olanak bulunmayan bir görev devri olmak üzere temsil etmeye ve eylemli olarak kullanmaya ve ulusal egemenliğe dayanmayan hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar

verdiğinden ötürü, Ulusal Ant sınırları içinde TBMM hükümetinden başka hükümet şekli tanımaz. Dolayısıyla Türkiye halkı, kişisel egemenliğe dayanan İstanbul'daki hükümet biçimini, 16 Mart 1920'den başlayarak ve sonsuza dek tarihe geçmiş saymıştır". İkinci madde de halifenin, Osmanlı hanedanı arasından TBMM tarafından seçileceğini bildiriyordu (Turan, s. 277-280). Tasarı, 1 Kasımda oylanarak kabul edildi.

Bunun üzerine İstanbul hükümeti istifa etti. Ankara kazanmıştı. Padişah Vahideddin ise, büyük olayların sonunda yenilen çoğu yöneticinin yaptığını yaptı. Enver, Talat, Cemal paşaların 1 Kasım 1918 gecesi (tam 4 yıl önce) bir Alman gemisine binerek ülkeden ayrılmaları gibi, hayatını tehlikede gördüğünden İngiltere'ye iltica ettiğini 16 Kasımda General Harrington'a bildirdi ve ertesi sabah, *Malaya* adlı İngiliz zırhlısıyla İstanbul'dan ayrıldı. Yaşamı, 1926'da mütevazı koşullar altında San Remo'da (İtalya) sona erecektir. Mezarı Şam'dadır.

Çağrılan Devletler ve Türk Heyeti

Ankara'nın konferans yeri olarak İzmir'i önermesi, yeterli haberleşme vs. alt yapısının bulunmadığı gerekçesiyle kabul edilmeyince, toplantının Lausanne'da yapılması kesinleşti. M. Kemal, yeteneğine inandığı İsmet Paşa'yı göndermek istediğinden, TBMM Yusuf Kemal Bey'in yerine İsmet Paşa'yı dışişleri bakanlığına getirdi ve baş delege olarak atadı.

Konferansa katılacak devletler şöyle sınıflandırılabilir (Soysal, s.69):

1) Çağrıyı yapanlar: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya;

2) Tüm görüşmelere çağrılanlar: Bir yanda Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, ABD; diğer yanda Türkiye (ABD bir tür gözlemci gibi davranmış, görüşmelere aktif katıldığı halde oy kullanmamış, idari görev üstlenmemiş, Antlaşmayı ve

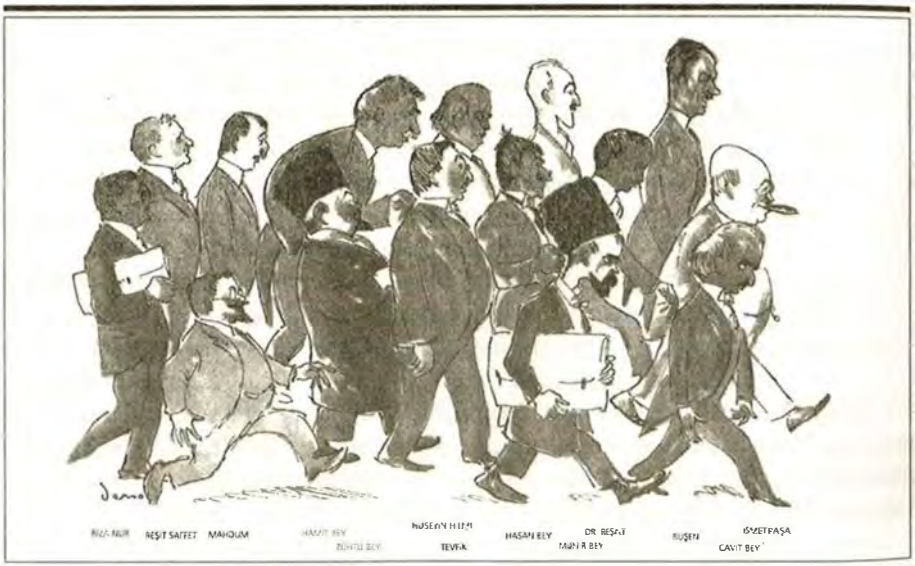

Derso ve Kelèn tarafından hazırlanan Lausanne albümünde yer alan bir karikatürde Derso'nun çizgileriyle Lausanne Konferansına katılan Türk heyeti.

(*Cumhuriyetin 75 Yılı*, Yapı Kredi Kültür Sanat, cilt I, s. 14)

eklerini de imzalamamıştır. Türkiye'yle de ancak 1927'de resmî ilişki kuracaktır);

3) Boğazlar rejimi konusunda çağrılan Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (SSCB'nin 31 Aralık 1922'ye kadarki adı; Rusya'ya davet gitmemişti; yalnız kalmak istemeyen Ankara, onun çağrılması için ısrar etmişti) ve hem Boğazlar rejimine hem de Trakya sınırına ilişkin olarak çağrılan Bulgaristan;

4) Ticaret ve yerleşme gibi belli konularla ilgili olarak çağrılan Belçika ve Portekiz.

Tüm konularda görüşmelere çağrılanlardan Sırp-Hırvat-Sloven Devleti bağıtları imzalamayacak, ek bağıtlardan XVII numaralısını oluşturan bir Protokol yapılarak; bu devletin, bağıtları, Barış Antlaşması yürürlüğe girmeden önce Paris'te imzalayabileceği belirtilecektir.

Konferansa katılan Türk heyeti, baş delege İsmet Paşa'nın yanı sıra esas olarak iki delegeden, Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve eski maliye bakanı Hasan Bey'den [Saka] oluşuyordu. Ayrıca heyette 21 danışman, 2 basın danışmanı, 1 danışman ve genel sekreter, 1 mütercim, 8 katip olmak üzere toplam 33 kişi bulunmaktaydı.

Türk heyetinin karşısında iki önemli diplomatik şahsiyet vardı: Venizelos ve Curzon. Venizelos, bütün heyet başkanlarının aksine ve o sırada hiçbir resmî görev sahibi olmadığı halde, Atina'ya danışmadan her türlü belgeyi kesin olarak imzalama yetkisine sahip olarak gelmişti ve bu da, bir yandan kendisinin önemini, diğer yandan da Yunanistan'ın umutsuz durumunu gösteriyordu. Curzon ise, diplomatik yetenekleri ve Orta Doğu konusundaki bilgileri sayesinde, Konferans'a her açıdan tam anlamıyla egemendi; Konferans'ta sıkı bir biçimde birarada tutmayı başardığı Müttefiklerin tartışılmaz sözcüsü ve eşgüdümcüsü konumundaydı.

Heyete Verilen Talimat

Hükümet, heyet yola çıkarken, bir bakanlar kurulu toplantısında çarçabuk kaleme alınmış 3 sayfa halinde 14 maddelik bir talimat verdi (Şimşir 1990, s. xiv):

"1) Doğu sınırı: 'Ermeni Yurdu' söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir;

2) Irak sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecek, konferansta başka bir durum ortaya çıkarsa Hükümetten talimat alınacak;

3) Suriye sınırı: Bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktır: Re'si İbn Hani'den başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat Yolu, Derizor, Çöl, nihayet Musul vilayeti güney sınırına ulaşacak;

4) Adalar: Duruma göre davranılacak, kıyılarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacak, olmazsa Ankara'dan sorulacak;

5) Trakya sınırı: 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacak;

6) Batı Trakya: Misak-ı Milli maddesi [yani plebisit istenecek];

7) Boğazlar ve Gelibolu yarımadası: Yabancı bir askerî kuvvet kabul edilemez, bu yüzden görüşmeleri kesmek gerekirse önceden Ankara'ya bilgi verilecek;

8) Kapitülasyonlar: Kabul edilemez, görüşmeleri kesmek gerekirse gereken yapılır;

9) Azınlıklar: Esas mübadeledir;

10) Osmanlı borçları: Bizden ayrılan ülkelere paylaştırılacak, Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilecek, olmazsa 20 yıl ertelenecek. Düyun-ı Umumiye İdaresi kaldırılacak, zorluk çıkarsa sorulacak;

11) Ordu ve donanmaya sınırlama konması söz konusu olamaz;

12) Yabancı kuruluşlar: Yasalarımıza uyacaklar;

13) Bizden ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'nin ilgili maddesi geçerlidir ve;

14) İslam cemaat ve vakıflarının hakları, eski anlaşmalara göre sağlanacaktır".

Görüldüğü gibi talimat bu kadardı ve ilk 7 maddesi sınırlarla, izleyen 5 maddesi yeni devletin düzeniyle, son 2 maddesi de Osmanlı'dan ayrılan ülkelerdeki düzenle ilgiliydi. Yani, talimatın amacı sınırları çizmek ve içeride bağımsız devlet kurmaktı (Şimşir 1994, s.26).

Burada dikkatleri en fazla çeken husus, 2 konuda heyete kesin talimat verilmiş olmasıydı: Eğer Müttefikler 1) Ermeni Yurdu kurmak; 2) kapitülasyonları korumak, konularında ısrar edecek olurlarsa, heyet Ankara'ya sormak ihtiyacını bile duymadan reddedecek, gerekirse görüşmeleri kesip ülkeye dönecekti. Bu, Ankara'nın bu konularda ne kadar hassas ve kararlı olduğunu göstermekteydi.

Heyet, uluslararası bir barış konferansı için 25-30 satırlık bir talimat yeterli olamayacağından, Ankara'yla ve bizzat M. Kemal'le çok yoğun telgraf ilişkisi sürdürdü. Bu da, şifre çözme uzmanları sayesinde İngiliz dışişlerinin çok işine yaradı. Bu durumun Türkiye'ye verdiği zarar, ancak bürokratik mekanizmanın doğası tarafından bir miktar hafifletilmişti: gizli istihbarat İstanbul'daki İngiliz dinleme istasyonundan mealen Lausanne'a aktarılmaktaydı ama, dinleme raporları önce Londra'daki Savaş Bakanlığına, oradan Dışişleri Bakanlığına, ondan sonra Curzon'a gönderiliyordu. Diğer yandan, o dönemde bu alanda deneyime dayalı sağlıklı bir akıl yürütme alışkanlığı bulunmadığından ve İngilizler Türk heyetini küçümseme nedeniyle gerçekçi davranamadıklarından, bu raporlardan yeterince yararlanamadılar ve ancak genel çizgilerle fayda sağlayabildiler (Jeffery ve Sharp, s.149 ve 151).

B) Konferans'ın ve İmzalanan Bağıtların Genel Nitelikleri

Konferansın Örgütlenmesi ve Genel Atmosferi

Resmî adıyla, "Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lausanne Konferansı" iki dönem halinde yapıldı. 21 Kasım 1922'den 4 Şubat 1923'e kadar yani 2,5 ay süren birinci dönem sonunda özellikle kapitülasyonlar konusunda çıkan görüş ayrılığı, 2,5 ay süren bir ara verilmesini gerektirdi. Türk heyeti Türkiye'ye döndü, sonra 23 Nisan 1923'ten 24 Temmuz 1923'deki imzaya kadar sürecek ikinci dönem başladı ve Konferans toplam 8 ayda tamamlandı.

M. Kemal, bu 2,5 ay süre içinde İzmir İktisat Kongresini yaptı. Kongre'den Müttefiklere çok önemli iki mesaj verildi: Bir defa, Kongre'deki konuşmalarda egemen tema yeni kurulacak devletin "sistem" dışına çıkmayacağını gösteriyordu: Türkiye kapitalist Batı kampında kalacaktı, Bolşevik Rusya düzeniyle bir ilgisi yoktu. İkincisi, yine konuşmalar kapitülasyonların asla kabul edilemeyeceği yönündeydi; yeni devlet "anti-sistem" değildi ama, sisteme kendi şartlarıyla, tam bağımsız bir üye olarak katılmak istemekteydi.

Konferans çalışmaları 3 ana komisyon halinde yürütülüyordu. Başkanı İngiliz (Curzon) olan Birinci Komisyon ülke (teritoryal konular) ve askerlik sorunlarını (sınırlar, uyrukluk, azınlıklar, Boğazlar rejimi, vb.), başkanı İtalyan olan İkinci Komisyon Türkiye'de yabancılara uygulanacak rejimi (yargı yetkisi, kapitülasyon-

lar, imtiyazlar, vb.), başkanı Fransız olan Üçüncü Komisyon da ekonomik ve mali işleri ve Osmanlı borçlarını görüşmekle görevliydi. Yani, Müttefiklerin herbiri, kendisini en çok ilgilendiren konuların görüşüldüğü komisyona başkan olmuştu. İngiltere Musul ve Boğazlar, Fransa borçlar, İtalya da kapitülasyonlar, adalar ve kabotaj hakkı konularında hassastılar. Çünkü Musul'da petrol vardı, Boğazlar İngiliz donanması için çok önemliydi; Düyun-ı Umumiye alacaklılarının büyük çoğunluğu Fransız vatandaşıydı; İtalya üç büyükler içinde en eski kapitülasyoncu ülkeydi (Venedik ve Ceneviz), Onikiadalar onun diğerlerinden geri kalmış sömürgeciliği için çok önemli bir atlama taşıydı. Nitekim, Konferans'a ara verilmesine yol açan konular da Osmanlı borçları, kapitülasyonların kaldırılması ve İstanbul ile Boğazların tahliyesi oldu.

Türkiye, yazı işleri komitesinde 1 üyelik dışında idari görev alamadı. Aslında, İsmet Paşa eşitlik konusunda çok titiz davranmıştı. Konferans'ın açılış töreninde İsviçre devlet başkanından sonra bir de Curzon konuşunca, programda olmadığı halde çıkıp kendisi de konuştu (Meray, 1969, s. vi), Ermeni suikastçılar tehlikesi bulunduğu söylendiği halde makam arabasından bayrağını indirtmedi. Ama, yukarıda da belirtildiği gibi Curzon her şeye hakimdi ve ayrıca, Avrupa'nın her türlü diplomatik usul ve inceliği bilen meslekten hariciyecileri karşısında İsmet Paşa askeriyeden geliyordu ve kullandığı dil karşısındakilerin diliydi (Fransızca). Türk heyetindeki danışmanlardan da yalnızca 3'ü, katiplerden ise 6'sı dışişleri görevlisiydi.

Konferans'ın temel çelişkisi şuydu: Müttefikler "Mondros'tan geliyoruz", Türkler de "Mudanya'dan geliyoruz" düşüncesindeydiler. Bu olgu, Seha L. Meray tarafından yapılmış Lausanne çevirisine İsmet İnönü'nün yazdığı Önsöz'de şöyle belirtilecektir: "Sırası geldikçe ben, Baş Murahhas olarak, Mudanya Mütarekesinden buraya geldiğimi söylerdim. Lord Curzon ise, bana, Mondros Mütarekesini hatırlatmaya çalışırdı. Mesele, aramızda hallolunamadan, ihtilaflı kalırdı" (Meray, 1969, s. v). Gerçekten de, Lausanne Konferansı hem Birinci Dünya Savaşını hem de Türk-Yunan Savaşını bitiren antlaşma oldu. Bu nedenle, oluşturulması çok zor olmuş, sonuçta ortaya herhangi bir taraf için kesin bir zafer değil, bir uzlaşma metni çıkmıştı. Bu nedenledir ki, zamanında ve hâlâ bugün İsmet Paşa ve Lausanne Antlaşması için ileri sürülen, yetersiz kalmış olma iddiaları hiçbir biçimde geçerli değildir. Lausanne çok büyük yetersizlikler ve güçlükler içinde müzakere edilmiş bir antlaşmaydı ve yeni Türkiye'nin bunu bir an önce imzalamaya büyük ihtiyacı vardı.

Müttefiklerin doğal üstünlükleri karşısında Türk heyetinin her sıkıştıkça başvurduğu iki önemli silah oldu: 1) Misak-ı Milli: Delegeler, bu belgeyle bağlı olduklarını, bundan fazla fedakarlık yapmaları halinde ülkeye dönüşte çok hırpalanacaklarını, üstelik antlaşmanın da TBMM'den geçme umudu olmayacağını her fırsatta ileri sürdüler; 2) Batılılaşma: Ankara'nın genel taktiği; azınlık haklarından yargı yetkisine ve imtiyazlara varıncaya kadar kendisine dayatılan hususların gereksiz olduğunu, çünkü yeni devlet kurulur kurulmaz hemen Batı tarzı yasalar ve özellikle de Medeni Kanun çıkarılacağını ileri sürmek idi. Özellikle kapitülasyonların kaldırılması noktasında bunun yardımı büyük oldu; çünkü realist olmak gerekirse, adli kapitülasyonlar başta olmak üzere kapitülasyonların bir nedeni de

Osmanlı'daki laik olmayan düzenin uygar dünyadan fazlasıyla farklı (geri) olmasıydı. Yabancıların ve gayrimüslimlerin ayrıcalıklarına son vermenin önkoşulu, Müslüman-Hıristiyan ayrımını ortadan kaldırmak ve bütün vatandaşları eşit kılmaktı. Nitekim, Türkiye'nin bunu yapacağı Konferans tutanaklarına geçirilip Barış Antlaşması imzalandıktan 5 ay sonra, 2 Ocak 1924'te hafta tatilinin ilk kez yasayla bir hak olarak tanınması biçiminde başlayan Batıcı reformlar, hukuk başta olmak üzere her alanda birbirini izleyecektir.

Kabul Edilen Bağıtlar Hakkında Genel Bilgi

Konferans'ta imzalanan bağıtlar paketi 3 çeşit metinden oluşur (Soysal, s. 72) (Konferans'ın tutanakları gibi bunların da aslı Fransızca'dır):

1) Barış Antlaşması;

2) Barış Antlaşmasını bütünleyen sözleşme, anlaşma, bildiri, protokol gibi ek belgeler. Bazıları geçici olan bu bağıtlar Barış Antlaşmasının dışında toplam 17 adettir.

3) Türkiye ile kimi Batılı devletler arasında alınıp verilen mektuplar (bunların Lausanne metnine dahil olup olmadığı doktrinde tartışmalıdır).

Elinizdeki kitapta ilk iki gruba ilişkin incelemeler için *Meray 1973*'deki, üçüncü grubun incelenmesi için *Soysal*'daki özgün metinler kaynak olarak kullanılmıştır.

Sözü edilen 18 belge arasında 3 tanesi öne çıkar: a) Barış Antlaşması; b) Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi; c) Boğazlar Sözleşmesi. Yeni Türkiye'nin bağımsızlığı açısından bakıldığında, 5 tanesi bunları izler: a) Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme; b) Ticaret Sözleşmesi; c) Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri; ç) Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri; d) Osmanlı İmparatorluğunda Verilmiş Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokol ve Bildiri. Barış Antlaşmasından sonra bunların önemli maddelerine de değinilecektir. Üçüncü grubu oluşturan ve bağıtlardaki kimi hususları açıklığa kavuşturan mektuplardaki bilgiler ise, incelenecek bağıtların gerekli yerlerinde aktarılacaktır.

***

Konferans'ın en dikenli konuları birinci dönemde konuşuldu ve genellikle çözüme bağlandı. İkinci dönemde bunlar kesinleştirildi ve ikincil konulara geçildi.

Konferansın başında, herşeyden önce, insancıl önemi nedeniyle, Türkiye ile Yunanistan arasında sivil rehinelerin ve savaş tutsaklarının değişimini konu edinen bir anlaşma imzalandı (30 Ocak 1923). Aynı gün, yine büyük insancıl önem taşıyan ve ayrıca hem Türkiye hem de Yunanistan için siyasal önemi büyük olan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi imzalandı (Bu sözleşme 1923-39 Yunanistan'la İlişkiler'de anlatılacaktır). Bu ikisinin dışındaki diğer 16 senet, Barış Antlaşması da dahil olmak üzere, altı ay sonra 24 Temmuz 1923'te, Konferans'ın bitiminde imzalanacaktır.

Konferans'ın önemli konularını ve tarafların genel tutumlarını şöyle özetleyebiliriz:

1) Sınırlar: Arazi sorunları savaş meydanında fiilen halledilmişti. SSCB ve İran sınırları konusunda zaten sorun yoktu. Yunan orduları gitmişti. İtalya ve Fran-

sa'yla bir sorun kalmamıştı. İngiltere de, İstanbul dışında, hiçbir zaman fiilen işgalde bulunmamıştı. Bir tek, Trakya ve Boğazlar bölgesi Müttefik işgali altındaydı. Doğal olarak bu durum Konferans'ta Türk heyeti için bir dezavantajdı.

Trakya konusunda Türk heyetinin tezi, 1913 Balkan savaşından sonra Bulgaristan'la yapılan antlaşmanın dikkate alınması ve Türklerin çoğunlukta bulunduğu Batı Trakya'da Misak-ı Milli'nin 3. Maddesindeki plebisitin uygulanmasıydı. Buna karşılık Venizelos, Batı Trakya'yı Türkiye'nin Bulgaristan'a kaybettiğini (1913); Müttefiklerin ondan (1918), kendilerinin de Müttefiklerden aldıklarını (1920) söyleyerek cevap veriyordu.

Irak sınırı tartışmaları çok ciddiydi ve tıkanma olunca Konferans sonrasına ertelendi. Bununla birlikte, bu ertelemenin niteliği, Musul'u İngiltere'nin bırakmayacağını gösteriyordu.

Sınırlar konusu, Türkiye gibi toprağa daima büyük önem vermiş ve üstelik o andaki yöneticilerinin tümü, esas görevi "sınır korumak" olan askerlerden oluşan bir ülke için büyük önem taşıyordu. Ama M. Kemal'in gerçekçiliği nedeniyle, "savunulabilir sınırlar" ve "ulus-devlet" ilkeleri izlendi. Bu iki ilke sonucu sınırları maksimum genişletmek diye bir strateji izlenmedi; amaç, kendine yeterli ve halkı mümkün olabildiğince homogen bir Türkiye idi.

2) Boğazlar: Burada, Türk tezinden çok, İngiliz ve Sovyet tezleri çatıştı. 19. Yüzyılda Rus donanmasının Akdeniz'e geçmesini engellemek için Osmanlı denetiminde Boğazları mümkün olduğunca kapatmak isteyen İngiltere, ekonomisi ve donanması en güçlü devlet olduğundan ve artık Sovyet donanması iç savaşta yok olduğundan, Boğazlardan geçişin tamamen serbest olmasını istiyordu (Hale, s.54). Ayrıca, Wilson'un 14 Maddesinden (bkz. **Wilson'ın 14 Maddesi** kutusu, s. 100) on ikincisi de buna destek vermekteydi. Sovyetler ise büyük devletlerin Karadeniz'e geçişinin mümkün olduğu kadar kısıtlanmasını talep ediyor, Türkiye'nin bu konuda güçlendirilmesini destekliyordu. Zaten Türkiye, Rusya'nın Konferans'a çağrılmasını da, bu farklılıktan yararlanmak için istemişti.

Türkiye'nin genel Batıcı eğiliminin yanı sıra, mevcut realpolitik İngiltere'ye yaklaşmayı gerektirmekteydi. Bu nedenle, Boğazlar sözleşmesinin temeli, İngiltere'nin yaklaşımı oldu. Bununla birlikte Türkiye, her zamanki denge politikası gereği, Karadeniz dışı ülkelerin sınırlı girişinde ısrar etti ve öyle oldu. Yine de Sovyetler Sözleşme'yi beğenmeyecek ve imzalamayacaktır.

3) Kapitülasyonlar ve imtiyazlar: Türkiye için yaşamsal olan kapitülasyonlar konusu Konferans'ın 2,5 ay ara vermesine yol açmakla birlikte, Türkiye'nin istediği biçimde çözümlendi.

Fakat bunun karşılığında birtakım ödünler vermek gerekti: İleride sözü edilecek IV, V, X, XI ve XII numaralı bağıtların ve bunlara ilişkin ek mektupların incelenmesinden de görüleceği gibi gümrüklerin 5 yıl süreyle artırılamaması kabul edildi; Ekim 1914'ten önce verilmiş imtiyazlar tanındı; kabotaj hakkı ve imtiyazlar konusunda geçici ödünler verildi; sağlık, yerleşme ve yargı konularında geçici egemenlik sınırlamalarına razı olundu.

4) Azınlıklar: Ermeni tehciri ve Yunanistan'la nüfus değişimi sonucu Anadolu'da nüfus büyük ölçüde homogenleşmiş, gayrimüslim azınlıklar azalmıştı. Diğer yandan, Ankara Misak-ı Milli'nin 5. Maddesiyle azınlık hakları vermeyi kabul et-

mişti. Buradaki sorunlar şu konularda çıktı:

a) Azınlığın tanımı konusunda Müttefikler, dönemin standardı olan ve bütün ülkelere kabul ettirilen "soy, dil, din azınlıkları" ölçütünü ileri sürmüşlerdi. Türkiye ise tarihsel olarak Osmanlı'da yalnızca gayrimüslimlerin azınlık sayıldığını, ayrıca bu azınlık haklarının Osmanlı'nın iç işlerine müdahale için bahane olarak kullanıldığını belirterek çok direndi ve sonunda uluslararası garanti altındaki azınlık hakları yalnızca gayrimüslimlere tanındı;

b) Müttefikler gayrimüslimlerin bedel vermesini ve askerlik yapmamasını istediler, ama sonunda bu kabul edilmedi;

c) "Ermeni Yurdu" konusu çok tartışmaya yol açtı, ama kesin talimat dahilinde olan bu konu Antlaşma ve eklerine isim olarak dahi girmedi;

d) Fener Rum Patrikhanesi konusu: Patrikhane'nin yurt dışına çıkartılmaması için Müttefikler yalnızca ruhani yetkilerle yetinmesine razı oldular. Üzerinde çok uzun tartışmalar olan Patrikhane'nin Lausanne belgelerinde adı hiç geçmedi.

5) Düyun-ı Umumiye: Çok uzun tartışmalara konu olduğu halde tamamen halledilemedi. Türkiye, Osmanlı'dan ayrılan ülkelerden biri olduğu için, borçların bir kısmını üstlendi. Kesin çözüm Lausanne sonrasına bırakıldı. Büyük çoğunluğu oluşturan Fransız alacaklılarla varılan 1928 ve 1933 çözümleri sonucu Osmanlı devlet borcunun son taksiti 25 Mayıs 1954'te ödenecektir (bkz. s. 279).

Lausanne'ın Temel Önemi

Sonunda Konferans, Lausanne Barış Antlaşması ve diğer senetler üzerinde anlaşmaya varılması ve bunların 23 Temmuz 1923'te imzalanmasıyla son buldu.

Lausanne Barış Antlaşmasının Türkiye açısından 3 büyük önemi vardır:

Birincisi, Lausanne bir eşitlik belgesidir. Başta Sèvres olmak üzere, Birinci Dünya Savaşını bitiren barış antlaşmaları, karşılıklı müzakere yapılmadan, ilgili devlete dayatılmak suretiyle imzalatılmıştır. Müttefiklerin çizdikleri Savaş sonu düzenini yansıttıklarını simgelemek için de, tümünün başına Milletler Cemiyeti Misakı konmuştur. Lausanne bunun tek istisnasıdır. Gerçek bir müzakere süreci sonucu imzalanmıştır, başında da Milletler Cemiyeti Misakı yer almamıştır. Karşılıklı pazarlıkla ortaya çıkan bir uzlaşma metni olduğu için de, Savaş'ı bitiren antlaşmaları içinde halen bir tek o uygulanmaktadır; diğerleri ortadan kalkmıştır.

İkincisi, Lausanne bir iktisadi bağımsızlık belgesidir ve iktisadı millileştirmenin ilk adımıdır. Kapitülasyonların kaldırılması ve Düyun-ı Umumiye borcu ödemesinin bir plana bağlanarak, 1954'te bitecek biçimde devlet tarafından ödenmesi Türkiye'nin dışa iktisadi bağımlılıktan kurtulmak için ihtiyaç duyduğu alt yapıyı kurmaya yönelmiştir.

Üçüncüsü, Lausanne bir siyasal bağımsızlık belgesidir. Türkiye'yi (aşağıda göreceğimiz birtakım kısıtlamalar dışında) bağımsız bir devlet olarak tanıyan ve bunu uluslararası planda tescil eden belgedir. Bu nedenle, Antlaşma Türkiye devletinin kurucu belgesidir (bir rejim olan cumhuriyetin kurulması ise 3 ay sonra, 29 Ekim 1923'te gerçekleşecektir). Lausanne'ın asıl önemi buradadır.

Şimdi, Konferans'ta imzalanan önemli senetlerin incelenmesine geçebiliriz.

II) Barış Antlaşmasının İncelenmesi (bağıt no. I)

Barış Antlaşması görüşmelerine şu ülkeler katılmışlardır: Bir yanda İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti; diğer yanda Türkiye.

Antlaşma 143 maddeden oluşur. Bunların önemlileri şöyle incelenebilir:

A) Siyasal Hükümler

Sınırlar

Konferans'ta, 1921'de saptanmış (bkz. s. 173-175) Sovyet sınırı ile 1639'da saptanmış (Kasr-ı Şirin ant.) İran sınırı doğal olarak görüşülmedi.

Batı Sınırı: Bulgaristan'ın güney sınırı, Karadeniz'den Meriç ırmağına kadar, 1919'daki Bulgar-Yunan sınırı olarak saptandı. Edirne'yi içine almak koşuluyla, Meriç'ten sonraki sınır Türk-Yunan sınırına dönüşmekte ve Ege Denizine kadar ırmağı izlemekteydi (md. 2; ayrıca bkz. s. 327-329). Bu Türkiye-Bulgaristan-Yunanistan sınırının her iki yanındaki yaklaşık 30 kilometrelik bir bant, Konferans'ta imzalanan III numaralı bağıt olan "Trakya Sınırına İlişkin Sözleşme" ile askerden arındırılacaktır (bkz. **Lausanne'da Trakya Sınırının Askerden Arındırılması** haritası, s. 224. Bu bant, 1938'de yapılan bir antlaşmayla, karşılıklı olarak kaldırılacaktır. Bunun için bkz. s. 353).

Güney Sınırı: Suriye'yle, 20 Ekim 1921 Türk-Fransız Anlaşmasının saptadığı sınır kabul edildi. Bu sınır, bugünkü sınırın aynısı olup, tek farkı Hatay'ı dışarıda bırakacak biçimde İskenderun kentinin kuzeyinde Akdeniz'e kavuşmasıydı (md. 3/1). Hatay 1939'da Türkiye'ye katılacaktır.

Irak'la sınır saptanamadı. Getirilen hüküm şuydu (md. 3/2):

"*Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır.*

"*Öngörülen süre içinde iki Hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir.*

"*Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askerî ya da başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler.*"

Bu hüküm, Musul'un İngiltere'ye bırakılması anlamına geliyordu. Çünkü öngörülen 9 aylık süre içinde Türkiye'yi oyalayacak bir İngiltere'nin, konuyu kesin egemen bulunduğu MC Meclisine götürüp istediği kararı çıkartması doğaldı. Bu nedenle, Musul'un Irak'a (İngiltere'ye) bırakılması aslında 1926'da (bkz. s. 259-271) değil, 1923 Lausanne'da oldu. Bu konuda M. Kemal ile İsmet paşalar büyük olasılıkla farklı düşünüyorlardı ama, M. Kemal, petrol yüzünden alamayacağı için, üstelik savaş daha bitmemişken, Musul yüzünden İngiltere'yle çatışmaya gitmeyeceğini daha Konferans bitmeden gazetecilerle yaptığı Ocak 1923 İzmit basın toplantısında (yazılmamak kaydıyla) belirtmişti: "Her şey oldu bitti, Musul için harbe devam makul bir şey midir?" (Perinçek, s.96). Aynı konuşmada M.

Lausanne'da Trakya Sınırının Askerden Arındırılması

Frontiere entre la Turquie et la Bulgarie avant la guerra (Traite de
Frontière de Bulgarie (Traite de Neuilly)
Frontiere dela Turquie
Zone Démilitarisee
MARMARA
DENIZI
(SEA OF MARMARA)
ISTANBUL-KONSTANTINOPEL
DEDE AGACH
Dede Agach
Kyrstia Izvor
Kyrstia Izvor
Kyrstia Izvor

Kemal hernekadar İngilizlerin kuzey Irak'ta Kürt hükümeti oluşturmak istediklerini, bunun Türkiye Kürtlerine de sirayet edebileceğini, buna engel olmak için sınırın daha güneyden geçirilmesi gerektiğini söylemişti ama (s.94), Şeyh Mahmut Berzenci önderliğindeki kuzey Irak Kürtlerinin İngiltere'ye büyük sıkıntı yaşattıkları bir dönemde bir de bu sorunu "ithal" etmek istememiş olduğu rahatlıkla düşünülebilir.

Adalar: Md. 12, 13 ve 14; Gökçeada (İmroz), Bozcaada ve Tavşan Adaları dışındaki bütün Kuzey Ege adalarını, silahsızlandırılmak koşuluyla, Yunanistan'a verrnekteydi (bkz. s. 327-329). Md. 15 ise Onikiadaları İtalya'ya devretmekteydi.

Md. 20 "*Türkiye, İngiliz Hükümetince 5 Kasım 1914 tarihinde ilan edilen, Kıbrıs'ın* [İngiltere'ye] *katılışını tanıdığını bildirir*" demekteydi.

Kapitülasyonlar

Konferans'ın kesilmesinde en büyük rolü oynamış bu zorlu konu, Md. 28'in iki satırlık hükmüyle karara bağlanmıştı: "*Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye'deki kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler*".

Azınlıkların Korunması

Bu konu, Sèvres'in aksine, ayrı bir bölüm olarak değil, daha az önemsendiğini gösterir biçimde, Siyasal Hükümler içinde bir Kesim (md. 37-45) olarak ele alındı.

Md. 37: "*Türkiye, 38. Maddeden 44. Maddeye kadar olan maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir kanunun, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir resmî işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiçbir kanun, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmî işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir*". Bu hüküm, Savaş'ı bitiren bütün azınlık koruma antlaşmalarında ve Sèvres'in 140. Maddesinde temel nitelikleriyle bulunmaktaydı. Burada, altını çok güçlü bir biçimde çizerek, bu kesimde getirilmiş hakların Türk makamları tarafından hiçbir biçimde geri alınamayacağı karara bağlanmıştı.

Bu konu günümüzde önemlidir. Tabii, bir ülkedeki yasalar ve anayasa ile uluslararası antlaşma hükümlerinin hiyerarşik ilişkisi tartışmalıdır. Türk devleti, Lausanne'dan sonra çıkaracağı bir yasayla (örneğin anayasayla), bu hükümleri geçersiz kılabilir mi? Bu madde, böyle bir sorunun cevabının olumsuz olmasını gerektirecek biçimde kaleme alınmıştır. Gerçi, hukukta genel eğilim bu iç ve uluslararası metinlerin eşit düzeyde olduğu merkezindedir. Bununla birlikte, sonradan çıkarılacak bir iç hukuk metniyle bu hakların geri alınması durumunda, Türk devletinin kendi kurucu antlaşmasına attığı imza anlamsız kalacaktır. Nitekim, böyle bir duruma en azından 12 Eylül rejiminde, 1982 Anayasasının Türkçe'den başka dillerin kullanımını yasaklayan 26. ve 28. Maddelerinde ve bu maddelere dayanılarak çıkartılan 2932 sayılı yasada rastlanmıştır (bkz. 1980-90, Dönemin Bilançosu, cilt II) ve Lausanne'ın bu maddesini ihlal eden bir durum ortaya çıkmıştır.

Md. 38: "*Türk Hükümeti, Türkiye'de oturan herkesin, doğum, milliyet, dil, soy ya da din ayrımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.*

"Türkiye'de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin, kamu düzeni ve ahlak kuralları ile çatışmayan gereklerini, ister açıkta isterse özel olarak, serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır.

"Gayrimüslim azınlıklar, bütün Türk uyruklarına uygulanan [...] ulusal savunma [...] ya da kamu düzeninin korunması [önlemleri saklı kalarak]*, dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır."*

Görüldüğü gibi, bu madde negatif haklar getirmekteydi (bkz. Negatif Hak–Pozitif Hak kutusu, s. 133). Yalnız, öz bakımından Sèvres madde 141'le benzeşen bu hükümlerde dikkati çeken husus, "azınlıkların korunması" başlıklı bir kesimde vatandaşların dışındakilere ve hatta "Türkiye'de oturanlar"a bile hak getirilmiş olmasıydı. Lausanne tutanaklarına bakıldığında (Azınlıklar Alt-komisyonu Başkanı Montagna'nın raporu, Meray, 1969, s. 309-310), Türk heyetinin "soy, dil,din" ölçütlerine yaptığı itirazı Müttefiklerin ancak bu maddenin kabul edilmesi sonucu kabul ettikleri ve Türkiye'deki Müslüman azınlıkları azınlık kapsamından çıkarmaya razı oldukları görülmekteydi. Müttefiklerin bundan amacının, Türkiye'de oturmakta olan kendi vatandaşlarını güvenceye almak olduğu tahmin edilebilir.

Md. 39, gayrimüslim Türk uyruklarına negatif hak getiren ilk üç fıkradan sonra şöyle demekteydi:

"Herhangi bir Türk uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır. (39/4)

Devletin resmî dili bulunmasına rağmen, Türkçe'den başka bir dil konuşan Türk uyruklarına, mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır." (39/5)

Madde 39/4, insan haklarının büyük önem kazandığı 2000'lerde Türkiye için önemli bir maddedir, çünkü anadil kullanma hakkı açısından hiç uygulanmamıştır. Maddede, yoruma gerek duyurmayacak kadar açık bir anlatımla; Türkiye'de herhangi bir Türk uyruğunun herhangi bir dili, herhangi bir yerde serbestçe kullanması olanağı getirilmekte ve "buna karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır" denilerek hüküm güçlendirilmektedir. Fıkra incelendiğinde, resmî daireler hariç, akla gelebilecek her yerin sayılmış olduğu görülür ve bunların arasında "*her çeşit yayın konu*"ları da bulunmaktadır. Dolayısıyla bugün Türkiye'de radyo-TV'de Türkçe'den başka bir dilin kullanılıp kullanılamayacağı hususunun tartışılması, bu fıkranın açık hükmü karşısında anlamsız kalmaktadır.

39/5 ise, mahkemelerde savunma yapmakla ilgilidir. Savunma hakkının öneminden kaynaklanan bir gerekçeyle, burada kişiye en iyi bildiği dilde konuşma hakkı tanınmıştır. Burada hernekadar "Türkçe'den başka bir dil konuşan Türk uyruklarına" denmişse de, burada kastedilenin "Türkçe'den başka dil bilen" (örneğin, okula veya kursa gidip dil öğrenen) olmadığı, "anadil" olduğu çok açıktır. Bu nedenle, bu fıkra Türkiye'de Türkçe'den başka bir anadili, sözlü olarak dahi olsa, resmî dairelerde kullanabilmenin tek örneğidir. Ayrıca anadili farklı olanlara bir pozitif hak getirmesi açısından, gayrimüslimler dışındakilere pozitif hak getirilmesinin de tek örneği olmaktadır.

Bu hükümler dönemin bütün azınlık koruma antlaşmalarında ve Türk heyetinin

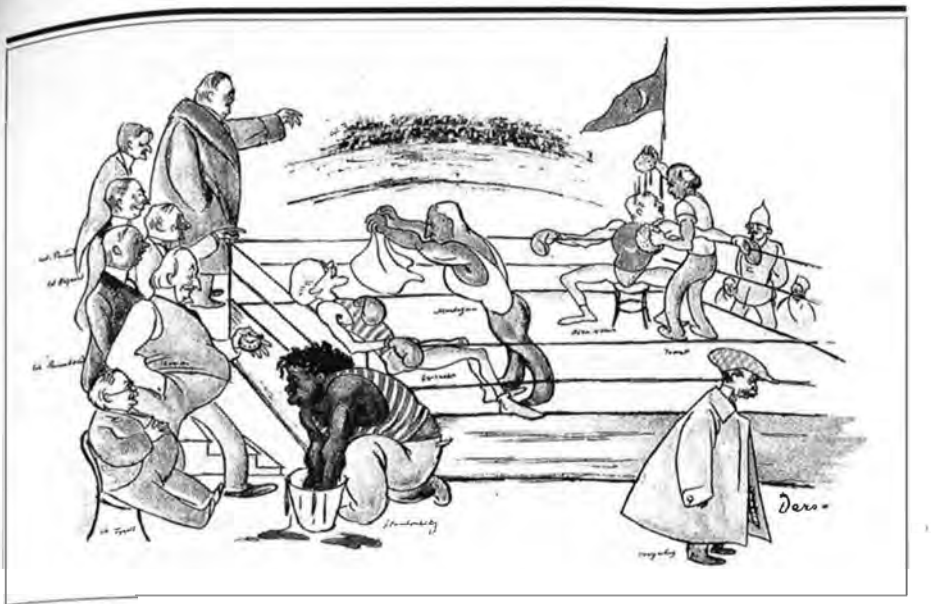

Derso'nun fırçasından Lausanne'da Azınlıklar Alt-Komisyonundaki büyük mücadele. Venizelos'u Komisyon başkanı Montagna, Dr. Rıza Nur'u da İsmet Paşa serinletiyor. Solda Curzon saat tutuyor.

(Derso et Kelèn, *Guignol à Lausanne*, İstanbul, İnönü Vakfı Yayını, 1993)

önerisinde de aynen bulunmaktaydı. Sèvres md. 145 de bu iki fıkrayı son fıkrasında birleştirmekteydi; şu farkla ki, orada mahkemelerde yazılı olarak da Türkçe'den başka dil kullanmak mümkün kılınmıştı.

Md. 40: Burada, gayrimüslim yurttaşlara tanınan negatif haktan sonra, özellikle eğitim konusunda önemli bir pozitif hak getirilmekteydi: "(...) *Özellikle, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ve sosyal kurumlar, her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.*"

Kendi eğitim kurumunu kurmak ve burada kendi dilini eğitim dili olarak kullanmak, Türkiye'de Müslümanlara tanınmamış bir haktır. Burada dikkati çeken iki husus görülmektedir. Birincisi, "*her türlü*" okul dendiğine göre gayrimüslimler ilkokuldan üniversiteye kadar her türlü okula sahip olabileceklerdir; ikincisi, "*eşit hak*" dendiğine göre bunların kurulması, yönetilmesi ve denetlenmesi sürecinde çoğunluğun tabi olduğu kurallara tabi olacaklardır. Bu madde Sèvres'in 147. Maddesiyle aynıdır, şu farkla ki orada "*Osmanlı makamları hiçbir biçimde karışmaksızın*" denmektedir.

Md. 41 de Türkiye'de bugüne kadar ancak zaman zaman uygulanmış haklar getirmektedir. "*Kamusal eğitim konusunda, Türk Hükümeti, gayrimüslim uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde, bu Türk uyruklarının çocuklarına ilk okullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından, uygun düşen kolaylıkları gösterecektir. Bu hüküm, Türk Hükümetinin, söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.*

"Gayrimüslim azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda bulundukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklar, Devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır.

"Bu paralar, ilgili kurumların yetkili temsilcilerine teslim edilecektir."

Md. 42 de uygulanmamış maddelerden biridir:

"Türk Hükümeti, gayrimüslim azınlıkların aile hukukuyla kişisel statüleri konusunda, bu sorunların, söz konusu azınlıkların gelenek ve göreneklerı uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder.

"Bu tedbirler, Türk Hükümetiyle ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel Komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa, Türk Hükümetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupalı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst-hakem atayacaklardır.

"Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki halen mevcut vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için, bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlanmış gerekli kolaylıklardan hiç birini esirgemeyecektir."

42/1'de kastedilen, örneğin kilisede veya havrada evlenme geleneğiydi. Burada açıkça bir pozitif hak getirilmekteydi. Fakat 1926'da Medeni Kanun'un kabulü sonucu resmî nikah zorunlu kılınınca, devlet, kilise veya havrada dinsel nikah yaptırmadan önce resmî nikah kıydırılmasını sağlamak için, gayrimüslimleri fıkranın getirdiği bu pozitif haktan feragat etmeye davet etti. Çünkü aksi halde Müslüman çoğunluk tepki gösterip aynı hakkı isteyebilirdi. Bunun için de, 42/2'de sözü edilen ve gayrimüslimlerin göreneklerini gözetmeleri için alınacak tedbirleri düzenleyecek olan "özel komisyonlar"ın toplanması istendi ve resmî makamların çeşitli ısrarlarından sonra bu komiteler 29 Kasım 1925'te, 42/1'deki haktan feragat ettiklerini belirten bir karar aldılar (Alexandris, s. 135-139). Bu konunun irdelemesini, hemen aşağıdaki altbaşlığın "2" sayılı paragrafında yapacağız. Yalnız bu noktada şurası da belirtilmelidir ki; Yunanistan bu konuda 11 Eylül 1926'da Milletler Cemiyetine (MC) başvurarak Antlaşma'ya aykırılıktan şikayet etmiş, fakat MC Genel Sekreteri Türkiye'ye gönderdiği 18 Haziran 1927 tarihli mektupta, Konsey Komitesinin konuyu Konsey'e sunmaya gerek görmediğini bildirmiştir (Bilsel, s. 41 ve 53).

42/3'te mevcut vakıflara getirilen kolaylıklar ise; bir yandan 1960 ve 70'lerden itibaren Kıbrıs sorununun, diğer yandan 1980'lerden itibaren ASALA cinayetlerinin yarattığı olumsuz atmosferin etkisiyle unutuldu, hatta tersine döndürüldü. Bunun en sivri örneği, ancak Ocak 2003'deki AB Uyum Paketiyle bitecek olan "1936 Beyannamesi" sorunu oldu (bkz. 1936 Beyannamesi kutusu, s. 229).

Md 43, 1920'lerin ikinci yarısında yapılan Batıcı reformlar arasında, hafta tatili de cumadan pazara alınınca önemi azalacak bir hüküm getirmekteydi: *"Gayrimüslim azınlıklara mensup Türk uyrukları, inançlarına ya da dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmamaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir.*

1936 Beyannamesi

1936 yılında yürürlüğe giren Vakıflar Kanunu, tüm vakıflardan, ellerindeki taşınmazların (gayrimenkul) listesini gösteren bir mal beyannamesi istedi. Rejimin amacı, Islamcıların ekonomik kaynaklarını kurutacak düzenlemeler yapmaktı. Fakat Atatürk'ün ömrü yetmedi ve beyannameler unutuldu.

1972 yılından itibaren Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), gayrimüslim vakıflarının vakıfnamelerini istemeye başladı. Oysa bunların vakıfnameleri yoktu, çünkü Osmanlı dönemindeki usule göre bunların herbiri padişah fermanıyla kurulmuştu. Bunun üzerine VGM, 1936'da alınan beyannameleri bu vakıfların vakıfnamesi sayacağını bildirdi ve vakıfların 1936 yılından sonra herhangi bir yolla edindikleri taşınmazlara el koymaya başladı. Çünkü bu taşınmazlar 1936 mal beyannamesinde kayıtlı değillerdi ve bu mal beyannamesinde bu vakıfların taşınmaz edinebilecekleri de yazmamaktaydı.

1936'nın sadece bir taşınmaz listesi olmak nedeniyle böyle bir hususu içermesinin mümkün olmadığının ileri sürülmesi durumu değiştirmedi ve iktisap biçimi (satın alma, bağış, piyango, vasiyet, vb.) ne olursa olsun, 1936'dan sonra edinilen taşınmazlara el konmaya devam edildi. Bu hukuk dışı uygulama, Ocak 2003'te kaldırılana kadar hem Lausanne'ı hem de mülkiyet hakkını ihlal edecek, el konulan mallar onları satmış sahiplerine bedelsiz olarak iade edilecek veya Hazine'ye verilecektir.

(B. Oran) (Kaynak: B. Oran, *Lozan İhlalleri, Yunanistan ile Türkiye Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, yayınlanmamış rapor, Şubat 1999).

"Bununla birlikte bu hüküm, söz konusu Türk uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, öteki Türk uyruklarına yükletilen yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir."

Md. 44, garanti maddesiydi. Burada uluslararası garanti altına konulan haklar, yalnızca gayrimüslimlerin hakları oldu; bu kesimde hak sahibi kılınan başka gruplarınki bu garantiye alınmadı: *"Türkiye, bu Kesimin bundan önceki maddelerindeki hükümlerin, Türkiye'nin gayrimüslim azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyetinin* [MC] *güvencesi altına konulmalarını kabul eder."* (44/1) Bu hükümlerin değiştirilebilmesi ise ancak Milletler Cemiyeti Meclisinin çoğunluk kararıyla mümkün olabilecekti.

Eğer bu hükümlerin uygulanmasında bir sorun saptanırsa, Meclis üyelerinden herbiri Meclis'e başvurabilecekti (44/2). Eğer bu konuda görüş ayrılığı çıkarsa, konu Milletlerarası Daimi Adalet Divanına götürülebilecek ve bu mahkemenin kararı kesin olacaktı. Anımsanacağı gibi, Sèvres'de Osmanlı İmparatorluğunun "Başlıca Müttefik Devletler"e açık çek verdiği tamamen farklı bir mekanizma getirilmişti (bkz., s. 134-135).

Md. 45: *"Bu kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin gayrimüslim azınlıklarına tanınmış olan haklar; Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır."* Bu bir "karşılıklılık" (mütekabiliyet) değil, "paralel yükümlülük" maddesidir. İnsan hakları konusunda mütekabiliyet geçerli değildir.

Lausanne'da Azınlık Kavramı, Hakları ve Uygulanması

Lausanne'da azınlık, "gayrimüslimler" olarak tanımlandı. Aslında, Kesim III'ün veya Lausanne bağıtlarının hiçbir yerinde böyle bir tanıma rastlanmıyordu. Tanımın böyle olması iki sağlam nedenden kaynaklanıyordu. Birincisi, Müttefiklerin Savaş

sonunda kimi ülkelere dayattığı uluslararası azınlık koruma antlaşmalarının ilki ve dolayısıyla şablonu olan Polonya Azınlıklar Antlaşmasının (28 Haziran 1919) ve dolayısıyla diğerlerinin neresinde "soy, dil, din azınlıkları" terimi geçmişse, bu terim Lausanne'da "gayrimüslimler"le değiştirilmiş bulunuyordu; Türk heyeti bu zor işi başarmıştı. İkincisi, yukarıda da belirtildiği gibi, yalnızca gayrimüslimlerin hakları uluslararası örgüt güvencesi altına konulmuştu ki, Savaş sonrası dönemin özelliği de buydu: MC dönemi, "uluslararası örgüt güvencesi altında azınlık hakları" döneminin başlatıcısı ve en komple örneğiydi.

Bununla birlikte, Türkiye'de Lausanne ve azınlıklar konusunda yanlış bilinen ve/veya uygulanan hususlar vardır.

1) Lausanne'da "soy" ve "dil" ölçütleri bertaraf edilerek yalnızca "din" ölçütü kabul edilmiş değildir. Din de reddedilmiştir. Edilmeseydi, Aleviler de azınlık olacak ve uluslararası güvence kapsamına gireceklerdi (Nur, s. 1044).

2) Lausanne'da yalnızca gayrimüslimlerin azınlık sayıldığı doğrudur ama, kimi görüşler buradan yalnızca gayrimüslimlere hak getirildiği sonucuna varmaktadırlar ki, bu sonuç iki bakımdan yanlıştır. Birincisi, gayrimüslimlere getirilen haklardan tüm gayrimüslimler yararlandırılmamaktadır; yalnızca 3 cemaat yani Rum, Ermeni ve Museviler yararlanmaktadır. Örneğin Süryaniler, Keldaniler vb. madde 40'a göre okul açıp orada kendi dillerini okutamamaktadır. Oysa bu 3 cemaatin adı hiç geçmemektedir; tek kullanılan terim "gayrimüslimler"dir. Süryanilerin niye yararlandırılmadığı sorusuna, resmî makamlar, bu cemaatin cumhuriyetin kuruluşuyla bir-

Lausanne'da Dört Hak Grubu

"Azınlıkların Korunması" başlıklı Kesim III okunduğu zaman ortaya çıkan hak grupları ve onlara hak getiren maddeler şunlardır:

A) Gayrimüslim Türk Uyrukları (Md. 38/3, 39/1, 40, 41/1 ve 2, 42/1, 43). Bu grubun hakları, doğal olarak, ayrıca B, C ve D gruplarınınkileri de içermektedir;

B) Türkçe'den Başka Dil Konuşan Türk Uyrukları: 39/5. Bu grubun hakları, doğal olarak, C ve D gruplarınınkini de içermektedir.

C) Tüm Türk Uyrukları (39/3, 39/4). Bu grubun hakları, doğal olarak, D grubununkileri de içermektedir;

D) Türkiye'de Oturan Herkes: 38/1, 38/2, 39/2.

Bu dört grubun ve haklarının incelenmesinden şu sonuçlar çıkmaktadır:

Bir kere, Antlaşma bu dört gruba farklı farklı, ama 37. Madde gereği hiçbiri geri alınamayacak haklar getirmiştir.

İkincisi, gayrimüslimler bu dört gruptan yalnızca bir tanesidir; sadece, en fazla hakka onlar sahip kılınmıştır ve Md. 44/1 gereğince yalnızca onların hakları uluslararası güvenceye alınmıştır. Üstelik, Md. 39/5 düşünüldüğünde, pozitif hakların yalnızca gayrimüslimlere verildiği de doğru değildir.

Üçüncüsü, Lausanne, azınlık kavramını "gayrimüslim" olarak kabul eden bir belgedir. Böyle bir belgede, azınlıkla ilgili olmayan gruplara ve hatta yurttaş olmayanlara ("Türkiye'de oturanlar") bile hak getirildiği göz önüne alınırsa, Kesim III yalnızca bir azınlık hakları metni değil, aynı zamanda bir *insan hakları* metni olarak ortaya çıkmaktadır. Kesimin yalnızca başlığına bakarak, sadece azınlık haklarından söz ettiğini söylemek yanlıştır. Çünkü Birinci Dünya Savaşı ertesinde imzalanan bütün azınlık koruma belgelerinde bu başlık vardır; Savaş sonrası dünyası azınlık sorunlarına kilitlenmiştir ve literatürde yalnızca "azınlık hakları" terimi vardır. "İnsan hakları" terimi uluslararası belgelerde ilk kez İkinci Dünya Savaşı ertesinde, BM Antlaşmasının 1/3 maddesiyle ortaya çıkacaktır.

(B. Oran) (Kaynak: Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*)

likte bu haklardan feragat etmiş oldukları yanıtını vermektedir. Oysa, böyle bir feragat olayı mevcutsa bile hukuken geçersizdir; çünkü azınlık hakları, Hobbes'dan (1588-1679) bu yana bireysel haktır. Yani, kolektif olarak kullanıldığı halde gruba değil, bireye verilmiştir. Grup, hak sahibi değildir. Dolayısıyla, bir bireyin hakkından o bireyin mensubu olduğu grubun lideri/temsilcisi feragat edemez. Özellikle de bu hak uluslararası bir antlaşmayla getirilmişse ve hiçbir biçimde kaldırılamayacağı açıkça belirtilmişse (md. 37). Bu açıdan, yukarıda sözü edilen, md. 42/1'den feragat da hukuken geçersizdir.

İkincisi, Lausanne'da yalnızca gayrimüslimlere hak getirilmiş değildir. Onlardan başka 3 hak grubuna daha, çeşitli haklar getirilmiştir (bkz. **Lausanne'da Dört Hak Grubu** kutusu, s. 230).

B) Mali Hükümler

Mali Hükümler altında Osmanlı Devlet Borcu, yani Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye ele alındı. Md. 46, bu borcu 4'e bölüyordu:

1)"*Türkiye*",

2) "*1912-13 Balkan Savaşları sonucu olarak kendilerine Osmanlı İmparatorluğundan topraklar katılmış devletler*",

3) "*işbu Antlaşmanın 12. ve 15. Maddelerinde belirtilen adalarla, bu maddenin son fıkrasında belirtilen toprak parçası kendilerine bırakılmış olan devletler*",

4) "*işbu Antlaşma uyarınca Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmış Asya toprakları üzerinde yeni kurulan devletler*".

Md. 47, bu borçların yıllık ödemelerinin borçlu ülkeler arasında paylaştırılmasının Düyun-ı Umumiye Meclisi tarafından yapılacağını belirtiyordu.

Md. 49, bu paylaştırmadan sonra borcun ödenme koşullarının ayrıntılı olarak saptanmasının Paris'te kurulacak bir komisyon tarafından yapılacağı hükmünü getiriyordu.

Md. 50, bu borçları Balkan Savaşından öncekiler ve Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasında alınan borçlar biçiminde, yukarıdaki dört kategori ülkeye paylaştırmaktaydı.

Türkiye, kendisine düşen borç konusunda alacaklılarla anlaşmaya varınca, Düyun-ı Umumiye'nin gelir kaynakları yeniden devlete geçti. Örgüt Türkiye sınırları dışına çıkartılacak ve yalnızca Türkiye'nin ödediği taksitleri alacaklılara ulaştıran bir aracı durumuna getirilecektir.

Md. 58, karşılıklı olarak tamiratlardan ve birtakım ödemelerden vazgeçmeyi öngörüyordu: "*Bir yandan Türkiye, ve öte yandan (Yunanistan dışında) öteki Bağıtlı Devletler* (...) [1 Ağustos 1914 ile 24 Temmuz 1923 arasında] *uğramış oldukları* [çeşitli savaş zararlarından doğan] *kayıp ve zararlardan dolayı her türlü parasal istemde bulunma hakkından karşılıklı olarak vazgeçerler:*" (...) *Türkiye,* [Düyun-ı Umumiye Meclisi adına Reichsbank'a yatırılması gerekli] *altın paralar üzerindeki her türlü haktan, (Yunanistan dışında) öteki Bağıtlı Devletler yararına vazgeçer.* (...) *Türkiye, Osmanlı Hükümetince İngiltere'ye ısmarlanmış ve İngiliz Hükümetince 1914'te alıkonmuş olan savaş gemileri için ödenmiş bulunan paranın geri verilmesini İngiliz Hükümetinden ya da İngiliz uyruklarından istememeyi kabul eder* (...)."

Md. 59, Sèvres'in 231. Maddesiyle Osmanlı'ya yapılan savaş tamiratı "muamelesinin" karşılığını verir gibiydi: " *Yunanistan, Anadolu'da, savaş yasalarına aykırı olarak, Yunan ordusu ya da Yunan yönetiminin eylemleriyle işlenmiş zararları onarma yükümünü kabul eder.*

"Öte yandan, Türkiye, Yunanistan'ın, savaşın uzamasından ve savaş sonuçlarından doğan mali durumunu dikkate alarak, onarımlar karşılığı olarak, Yunan Hükümetin karşı yöneltebileceği her türlü zarar-giderim isteminden kesinlikle vazgeçer." Yine de, bu tamiratın alınmaması karşılığında, sınırdaki Karaağaç, Konferans'ta imzalanan XV numaralı ek bağıt olan bir Protokolle Türkiye'ye verildi.

III) Konferans'daki Diğer Önemli Bağıtların İncelenmesi

Konferans'da imzalanan diğer bağıtlar arasında Türkiye açısından en önemlisi, resmî adı "Türk ve Yunan Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" olan ahali mübadelesiydi. Bu bağıt 1923-39 Yunanistan'la İlişkiler bölümünde ayrıntısıyla anlatılacağından, burada diğerlerini görelim.

A) Lausanne Boğazlar Sözleşmesi (bağıt no. II)

Resmî adı "Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme" olan bu sözleşmenin görüşmelerine katılan taraflar şunlar oldu: İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Rusya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Türkiye.

Md. 1 serbest geçiş ilkesi getirmekteydi: "*Bağıtlı Yüksek Taraflar, aşağıda, 'Boğazlar' genel teriminin kapsamına giren Çanakkale Boğazında, Marmara Denizinde ve Karadeniz Boğazında, denizden ve havadan geçiş ve gidiş-geliş serbestliği ilkesini kabul ve ilan etmekte görüş birliğine varmışlardır.*"

Md 2 ise, epey uzun eklerle, geçişi düzenliyordu. Buna göre iki grup vardı:

1) Ticaret Gemileri ve Askerî Olmayan Uçaklar: Bunların geçişi barışta ve savaşta olmak üzere 2'ye ayrılmaktaydı.

Barışta her türlü bayrak ve yük, uluslararası sağlık hükümleri saklı kalmak üzere, hiçbir işlem olmaksızın gündüz ve gece geçebilirdi. Kılavuz almak zorunlu değildi.

Savaşta geçiş ise 2'e ayrılıyordu: a) Türkiye'nin tarafsız olması durumu: Geçişler aynen barıştaki gibiydi; b) Türkiye'nin savaşan olması durumu: Tarafsız gemi ve uçaklar, düşmana yardım etmemek koşuluyla serbestçe geçecek, Türkiye bunları isterse denetleyebilecekti. Düşman gemi ve uçakları konusunda Türkiye istediği önlemi almakta serbestti.

2) Savaş Gemileri ve Askerî Uçaklar, Uçak Gemileri: Bunların geçişi de barışta ve savaşta olmak üzere 2'ye ayrılmıştı.

Barışta her bayrağı taşıyan gemi gece ve gündüz geçebilmekteydi. Yalnız, bunun bir kısıtlaması vardı: Karadeniz-dışı bir devlet, Karadeniz'in en güçlü devletinin kinden büyük kuvvet geçirememekteydi. Bununla birlikte, her zaman, her bir

Lausanne'da Boğazlar Bölgesi

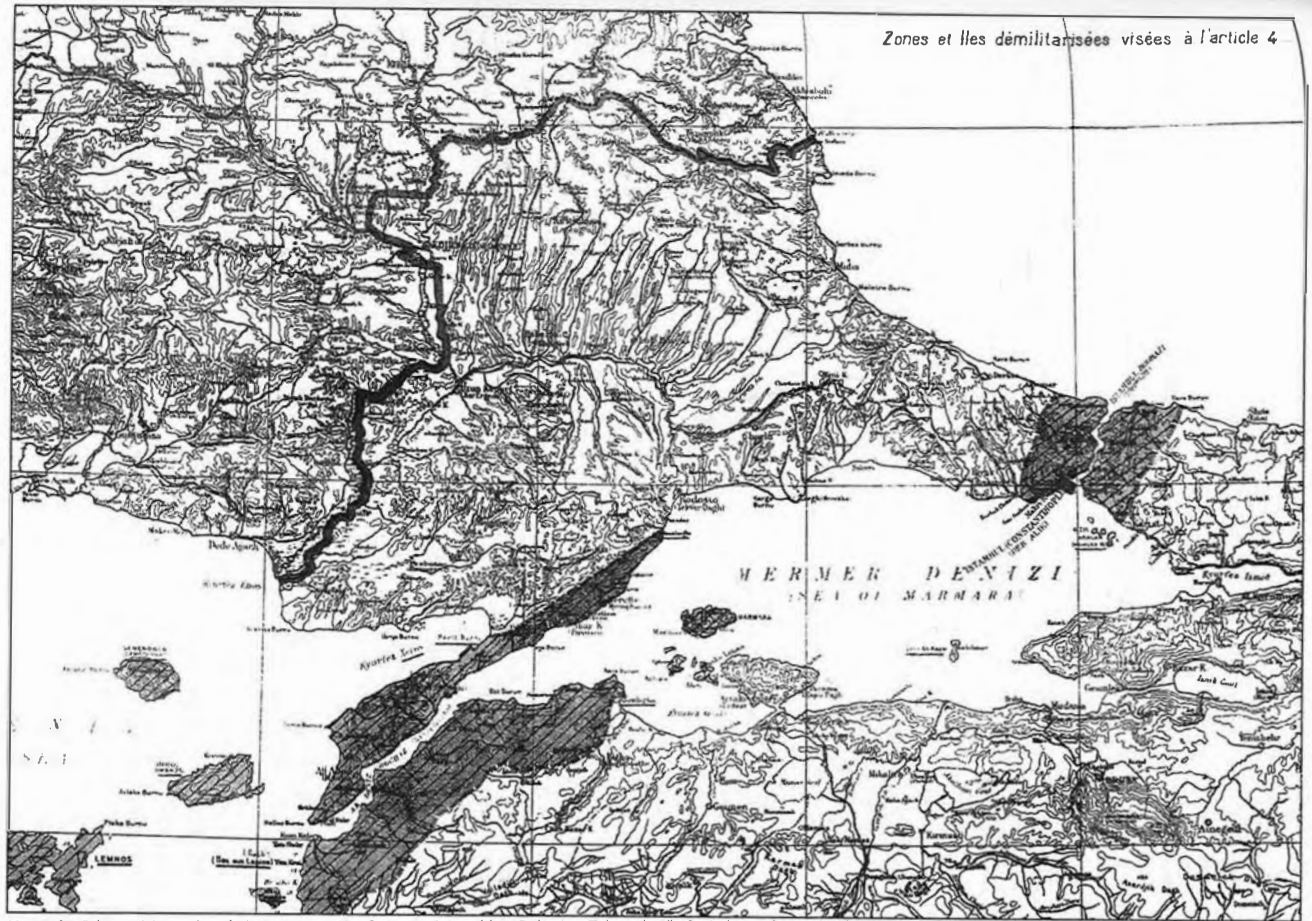

Kaynak: Seha L. Meray (çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım II, cilt 2, Ankara, SBF, 1973).

10.000 tonu aşmayan maksimum 3 gemilik bir kuvvet gönderebilirdi.

Savaşta geçiş de 2'ye ayrılmaktaydı: a) Türkiye'nin tarafsız olması durumu: Geçişler aynen barıştaki gibi serbestçe yapılıyordu; b) Türkiye'nin savaşan olması durumu: Barıştaki kısıtlama geçerli olmak koşuluyla, tarafsız gemilere tam serbestlik uygulanacaktı. Tarafsız askerî uçaklara Türkiye denetim uygulayabilirdi. Türkiye'yle barış halindeki denizaltılar su yüzünden geçeceklerdi.

Türkiye'de Yabancı Okulların Hukuki Statüsü

Osmanlı'da 1800'lerin başından beri açılan ve eğitim sistemindeki yapısal bozukluklar nedeniyle çoğalan yabancı okulların hukuksal bir düzenlemeye konu olmaları, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile başladı. 1915'te çıkarılan Mekatib-i Hususiye [özel okullar] Talimatnamesi ise yabancı tüzel kişilerin özel okul açmalarını yasaklandı, yabancı gerçek kişilerin okul açmalarını ise "resmî kayıtlarda okul açabilmesini gerektirecek sayıda nüfus olması" ve "karşılıklılık" koşullarına bağladı.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yalnızca müttefik devlet okullarının devamına izin verildiyse de, Mütareke'den sonra yabancı okullar eski serbestliklerine kavuştular. Konu, Lausanne'da imzalanan Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine ilişkin Sözleşme'de ve buna ek mektuplarda çözüme bağlandı.

Cumhuriyetin "millî" ve "laik" eğitim politikası, yabancı okulların yürütebilecekleri dinsel esasa dayalı eğitim faaliyetlerinin önüne geçmeye ve Türkçe'nin "zorunlu ders olarak" "Türk öğretmenler tarafından" okutulmasına özel önem verdi. Öğrencinin Türkçe dersinden iyi not almadığında sınıfta kalması öngörüldü.

1965'te çıkarılan Özel Öğretim Kurumları Kanunuyla (ÖÖKK), yabancı okullar yasaklı bir döneme girdi. Yeni yabancı okul açılması yasaklandığı gibi; mevcut okulların binalarının genişletilmesi, çoğaltılması, bunların yerine yeniden bina inşa edilmesi, bu okulların şube açmaları ve herhangi bir surette yeni bina inşa etmeleri veya herhangi bir surette mülk edinmeleri ve kiralamaları da yasaklandı.

Bu yasaya 1984'te yapılan değişiklikle, yabancıların, "yalnızca yabancıların gideceği ilköğretim düzeyinde okul" açmalarına izin verildi (m.5). Bu okulların adı "milletlerarası nitelikte okul" olarak belirlendi (ör. International Community School ve 100. Yıl Okulu). Diğerlerine Türk vatandaşları da gidebilmektedir.

1984 değişikliğiyle, yabancı okulların genişletilebilmesine de olanak sağlandı. Yabancılar tarafından açılmış bulunan özel öğretim kurumlarının; üzerinde kuruldukları arazileri genişletmemek şartı ve Milli Eğitim Bakanlığının izniyle, mevcut arazi üzerindeki bina, öğrenci ve teçhizat kapasitelerini en çok 1 katını geçmemek üzere artırabilmelerine ve yenileyebilmelerine izin verildi. Bunların yeni arazi edinmeleri ve kapasitelerini en fazla 5 katına kadar artırabilmeleri ise Bakanlar Kurulu kararına bağlandı.

Milli Eğitim Bakanlığının 1985'te çıkardığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliğinde 1999 yılında yapılan değişiklik uyarınca, onarımlar da Milli Eğitim Bakanlığı iznine bağlandı.

8 yıllık kesintisiz ilköğretim uygulanması için 16.08.1997 tarih ve 4306 sayıyla çıkarılan yasayla, daha önce açılmış ve faaliyetlerini günümüze kadar sürdürmekte olan 17 yabancı okulun da ilk ve orta kısımları birleştirildi ve bunlar da "ilköğretim okulu" adını aldı. ÖÖKK madde 1'e göre Türk yurttaşlarının da gidebileceği okullar yabancılar tarafından açılamayacağından, ilk kısmı olmayanlara ise; ancak çok dolaylı bir yoldan ilk beş yıl açma izni verildi (ör. Türk vatandaşlarının kurduğu mezunlar derneğinin, ilk 5 yılı açıp, sonra orta kısmı bununla birleştirmesi, gibi).

Bütün bunların dışında, Türkiye'de ikili kültür anlaşmaları uyarınca açılmış ve Milli Eğitim düzenlemesi dışında yer alan "Konsolosluk Okulları" da bulunmaktadır (ör. İstanbul'da Pierre Loti, Ankara'da Charles de Gaulle adlı Fransız okulları)

(N. Özbek)

Md. 4, Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki kimi bölgeleri askerden arındırmaktaydı (bkz. **Lausanne'da Boğazlar Bölgesi** haritası, s. 233). Bu askerden arındırma hükmü, 1936 Montreux'de kalkacaktır.

Md. 6, askerden arındırılmış bölgelerde, asayişin korunması için gerekli olan polis ve jandarma kuvvetlerinden başkasını yasaklamaktaydı.

Md. 8'e göre, "(...) *İstanbul ile çevresinde, başkentin ihtiyaçlarını karşılamak üzere en çok 12.000 kişilik bir garnizon bulunabilecektir.* (...)"

Md. 10: "*İstanbul'da* (...) [Boğazlar Komisyonu adında] *bir Uluslararası Komisyon kurulacak*[tır]."

Md. 11: "*Komisyon, yetkilerini Boğazlar'ın suları üzerinde kullanacaktır*".

Md. 12: "*Komisyon, bir Türk temsilcisinin başkanlığı altında, işbu Sözleşmenin imzacı Devletleri olmaları bakımından, Fransa, İngiltere, İtalya,Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti temsilcilerinden kurulu olacaktır.*" (...)

Md. 14: "*Komisyon,* (...) *savaş gemilerinin ve askerî uçakların geçişine ilişkin hükümlerin gereği gibi göz önünde tutulup tutulmadığına bakmakla görevli olacaktır.*"

Md. 18, Boğazların güvenliği tehlikeye düşerse, böyle bir durumun imzacılar ve "*her halde*" Fransa, İngiltere, İtalya ve Japonya tarafından önleneceği hükmünü getirmekteydi.

Görüldüğü gibi, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi Türkiye'ye iki tür egemenlik kısıtlaması getiriyordu. Birincisi, askerden arındırılmış bölgeler; ikincisi, Boğazlar Komisyonu. Her ikisi de 1936 Montreux'de kaldırılacaktır (bkz. s. 381).

B) Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme (bağıt no. IV)

Bu sözleşme, Türkiye'nin egemenliğini geçici olarak sınırlayan bağıtlardan biriydi. Gerçi, Sözleşmede Türkiye'ye kabul ettirilen hususlar konusunda tam bir karşılıklılık vardı; Türk uyrukları da öteki imzacı ülkelerde aynı haklardan yararlanacaklardı. Fakat normalde bir ülkenin kendi iç düzenlemesine tabi olması gerekecek yerleşme ve yargı yetkisi konuları bir uluslararası düzenlemeye tabi tutulmuştu.

Sözleşme, yürürlüğe girişinden itibaren 7 yıl için geçerli kılınmış, bu sürenin bitişinden 1 yıl önce taraflardan herhangi birinin, sona erdirileceği hakkında bir bildirimde bulunması yeterli sayılmıştı. Sözleşme, süre sonunda kendiliğinden sona erdi.

Daha önce de belirtildiği gibi Lausanne Konferansı sonunda taraflar, imzalanan bağıtların üçüncü grubunu oluşturan mektuplar alıp verdiler.

Bunların arasında, bu Sözleşmeye ilişkin olanlar da bulunmaktaydı. Türk heyeti; İngiltere, Fransa ve İtalya'ya içerikleri çok benzer birer adet mektup vermişti. Bunlarda; bu ülkelerin (ve yalnızca bunların) Türkiye'de bulunan din, öğretim, sağlık ve yardım kurumları tanınmakta, bunların parasal bakımdan Türk kurumlarıyla eşit muamele görecekleri ve Türk yasa ve yönetmeliklerine bağlı bulundurulacakları bildirilmekteydi. Bununla birlikte, bunların çalışma koşulları ve kuruluş biçimleri de "*gözönünde tutulacak*"tı. Yabancı okulların devamı böyle mümkün olmuştur (Soysal, s. 222-226). (Bkz. **Türkiye'deki Yabancı Okulların Hukuki Statüsü** kutusu, s. 234).

C) Ticaret Sözleşmesi (bağıt no. V)

Bu sözleşme de Türk egemenliğini gümrükler konusunda geçici olarak kısıtlamaktaydı.

Bu kısıtlama, madde 1'de şöyle ifade edilmişti: "*İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle, öteki Bağıtlı Devletlerin ülkelerinde çıkan ve bu ülkelerden gelen doğal ürünlerin ya da işlenmiş malların Türkiye'ye sokulmalarında uygulanabilecek tarifeler, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını göz önünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde gösterilen tarifeler olacaktır.*" Böylece, biraz dolaylı bir biçimde, 1916 gümrük tarifesi dayatılmış olmaktaydı.

Md. 18 hükmü ise "*İşbu Sözleşme 5 yıllık bir süre için yapılmıştır*" dediği için, bu kısıtlama yalnızca 5 yıl için geçerliydi. Bu sayede, 1929'da, dünya bunalımı çıktığı zaman sona erdi ve Türkiye gümrüklerini yükselterek kendini bunalıma karşı koruma olanağı buldu.

Sözleşmenin 9. Maddesi, Türkiye'ye kabotaj (yani, "*ulusal ülkesinin bir limanından alınan malların aynı ülkenin bir başka limanına deniz yolundan taşınması*") ve liman hizmetlerini kendi tekeline alma yetkisini vermekteydi.

Bu maddeyle ilgili olarak Türk heyeti İngiltere, Fransa ve İtalya'ya içeriği çok benzer olan mektuplar verdi. Bu mektuplarda, bu ülkelerin mektupta adı sayılan 3'er firmasıyla 1 Ocak 1924'ten başlayarak görüşmeler yapılacağı, bunlar bir sonuç vermezse bu firmaların faaliyetlerinin 2 yıl daha sürmesine izin verileceği, bunun da karşılıklılık ilkesine uygun olarak yürütüleceği bildirilmekteydi (Soysal, s. 231-235). Yani, bu ülkelerin 3'er firmasına kabotaj konusunda 2 yıl süreyle ayrıcalık tanınmıştı.

Ç) Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri (bağıt no. X)

Bu bildiri Türk heyeti tarafından imzalandı ve "(...) *Türk Hükümetinin, beş yıl süreyle, sınırlarının Sağlık Yönetiminin Danışmanı olarak, Avrupalı üç hekim atayacağını* (...) kabul etti. Gerçi "*Bu hekimler, Türk memurları olacaklar ve Sağlık Bakanlığına bağlı bulunacaklardır:*" deniyordu ama, böyle bir zorunluluk ulusal egemenliğe bir kısıtlamaydı. Bu kısıtlama da 5 yıl sonra kalkacaktır.

D) Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri (bağıt no. XI)

Bu belge de Türk heyeti tarafından imzalandı ve yine geçici olarak ulusal egemenliği sınırladı. Buna göre, "*Türk Hükümeti, beş yıldan az olmamak üzere gerekli göreceği bir süre için, hizmetine derhal Avrupalı hukuk danışmanları almak niyetindedir* (...) *ve bunlar Türk memurları olacaklardır.* (...) *Bu hukuk danışmanları Adalet Bakanına bağlı olacaklar ve* (...) *hukuk reformları komisyonlarının çalışmalarına katılacaklar* [dır].

Bu bildiri de 5 yıldan sonra geçerliğini yitirdi; zaten Türkiye hukuk reformlarının en önemlilerini bu arada yapmıştı.

E) Osmanlı İmparatorluğunda Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokol ve Bildiri (bağıt no. XII)

Bu belge, Osmanlı döneminde verilen imtiyazları tanımaktaydı: Md 1: "*Bir yandan Osmanlı Hükümeti ya da herhangi bir yerel makamla, öte yandan, Türkiye dışında bağlı Devletlerden birinin (ortaklıkları da kapsamak üzere) uyrukları arasında, 29 Ekim 1914 tarihinden önce usulüne uygun olarak yapılmış imtiyaz sözleşmeleri ve bunlara ilişkin olarak sonradan yapılmış anlaşmalar geçerli tutulmuştur.*"

Yine Türk heyetinin İngiltere, Fransa ve İtalya'ya verdiği mektuplar bu hükmü tamamlıyordu.

Buna göre, "(...) *Barış Antlaşmasının imzası gününden başlayarak, 5 yıllık bir süre içinde, anılan günden sonra yapılacak sözleşmelerle, Türk Hükümeti* (...) *yabancı endüstriye ya da sermayeye başvurmayı düşünürse, sözü geçen ortaklıklara bu düşüncesini bildirecek ve onların herhangi bir kişi ya da ortaklıkla tam bir eşitlik içinde rekabete girmesine olanak verilecektir.*" Böylece, Protokol ve Bildiri'de adı geçen 2 şirketle 1913 ve 1914 yıllarında yapılmış olan imtiyaz sözleşmeleri konusunda, ciddi bir angajmana girilmeksizin, İngiltere memnun edilmiş olmaktaydı.

Benzeri bir ifade, Fransa'ya verilen mektupta da bulunuyordu. Yine, Protokol ve Bildiri'de adı geçen ve 1914'te kendisine imtiyaz verilmiş 1 Fransız demiryolu şirketi herhangi bir nedenle yeniden imtiyaz alamazsa, Türkiye'nin Karadeniz demiryolu ağını ihale etmesi halinde bu şirkete duyuru yapılacaktı. Burada da "tam bir eşitlik içinde rekabet" sözü veriliyordu.

Yine benzeri bir ifade, İtalya'ya verilen mektupta görülmekteydi. "*Osmanlı Hükümeti ile 29 Ekim 1914 gününden önce Anadolu, Bağdat, Mersin-Adana Demiryolları ile Doğu Demiryolları ve Haydarpaşa Limanı konusunda, yöntemine uygun olarak yapılmış imtiyaz sözleşmeleri*[nin] (...) *saklı olduğunu*" bildiren mektup şunu da eklemekteydi: "*Bu sözleşmeler ve anlaşmalar hükümleri, bugünkü Barış Antlaşmasının yürürlüğe konulmasından başlayarak bir yıl içinde yeni ekonomik koşullara uydurulacaktır*". (Soysal, s. 236-238).

Böylece, Barış Antlaşmasının imzalanmasını geciktiren imtiyazlar konusu, bu yöntemle, fazla ödün de verilmeden, çözüme kavuşturulmuştu.

IV) Lausanne-Sèvres Farkları

Son olarak, Sèvres'in en önemli ve en sivri noktalarının Lausanne'da nasıl sonuçlandırıldığı açısından iki barış antlaşmasının karşılaştırılması öğretici olacaktır.

1) Sèvres'in en önemli özelliği olan "(...) *Osmanlı İmparatorluğu bu konuda ileride getirilecek hükümleri şimdiden kabul etmiş sayılır*" biçimindeki açık çek Lausanne'da yoktur.

2) Kürdistan, Ermenistan, İzmir konusunda Lausanne'da hüküm yoktur.

3) Kapitülasyonlar kalkmıştır.

4) Maliye Komisyonu kalkmıştır.

5) Boğazlar Komisyonu, "özerk" biçimiyle kalkmıştır.

6) Her iki antlaşmada da azınlık koruma hükümleri 1919 tarihli "şablon" Polonya Azınlıklar Antlaşmasından kaynaklandığı halde, ikisinin arasında çok önemli farklar vardır: a) Bu artık bir bağımsız bölüm değil, bir kesimdir; b) Sèvres'deki yükümlülükler dönemin azınlıklar standardının da ötesindedir; Lausanne'da ise bu standardın altındadır. Nitekim azınlık tanımında; "soy, dil, din" ölçütleri değil, Müslüman olup olmamak ölçütü dikkate alınmıştır; c) Ermenilerin dönüşüne ilişkin madde yoktur; ç) Soy azınlıklarının orantılı temsiline dayanan bir seçim sistemi hükmü kaldırılmıştır; d) Okullara "[resmî makamlar] *hiçbir biçimde karışmaksızın* (...)" ibaresi kalkmıştır; e) Türkiye artık yabancı okul diplomalarını tanımak ve sahiplerinin Türkiye'de serbestçe çalışmalarını kabul etmek zorunda değildir; f) Türkiye; kilise, okul, adalet konularında özel buyruk ve fermanlarla verilmiş ayrıcalık ve bağışıklıkları tanımak zorunda değildir; g) Uluslararası güvence bakımından Büyük Devletlere açık çek kalkmıştır; anlaşmazlık halinde Uluslararası Daimi Adalet Divanına gidilecektir.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Mudanya Silah Bırakışması ve Lausanne Barış Antlaşması)

Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Athens, Center for Asia Minor Studies, 1992; Bilsel, Cemil, "Medeni Kanun ve Lozan Muahedesi", *Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1944; Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Jeffery, Keith ve Alan Sharp, "Lord Curzon ve 1922-23 Lozan Konferansında Gizli İstihbaratın Kullanımı", *70. Yılında Lozan Barış Antlaşması, Uluslararası Seminer*, Ankara, İnönü Vakfı, 1994, s.145-153; Meray, Seha L. (çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar; Belgeler*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, Ankara, SBF Yayını, 1969; Meray, Seha L. (çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar; Belgeler*, Takım II, Cilt 2, Ankara, SBF Yayını, 1973; Nur, Dr. Rıza, *Hayatım ve Hatıratım*, Cilt III, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1967; Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, genişletilmiş 5. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, Ekim 1999; Oran, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, Ankara, İmaj Yayınları, 2000; Oran, Baskın, *Lozan İhlalleri, Yunanistan ile Türkiye Açısından Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, yayınlanmamış rapor, Şubat 1999); Perinçek, Doğu (der), *Mustafa Kemal Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1993; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt I (1920-1945)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989; Şimşir, Bilal (der), *Lozan Telgrafları I, (1922-1923)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990; Şimşir, Bilal, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu", *70. Yılında Lozan Barış Antlaşması, Uluslararası Seminer*, Ankara, İnönü Vakfı, 1994, s.25-44; Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, ODTÜ, 1977; Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1992.

1923-1939

Göreli Özerklik-1

Venizelos'un Ankara Ziyareti, Ekim 1930.

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

<table>
<tr><th>Cumhur-başkanları</th><th>Hükümetler</th><th>Dışişleri Bakanları</th><th>Dışişleri Genel Sekr.</th></tr>
<tr><td rowspan="11">Mustafa Kemal [Atatürk] (29 Ekim 1923 - 10 Kasım 1938)</td><td>I. M. İsmet [İnönü] Hükümeti
Halk Fırkası (HF)
(30 Ekim 1923 - 06 Mart 1924)</td><td rowspan="2">M. İsmet [İnönü]
(26 Ekim 1922 - 22 Kasım 1924)</td><td rowspan="3">Tevfik Kamil [Koperler]
(04 Eylül 1923 - 27 Şubat 1926)</td></tr>
<tr><td>II. M. İsmet [İnönü] Hükümeti - HF
(06 Mart 1924 - 22 Kasım 1924)</td></tr>
<tr><td>Ali Fethi [Okyar] Hükümeti
Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)
(22 Kasım 1924 – 03 Mart 1925)</td><td>Şükrü Kaya
(22 Kasım 1924 - 03 Mart 1925)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">III. M. İsmet [İnönü]
Hükümeti – CHF
(03 Mart 1925 – 01 Kasım 1927)</td><td rowspan="7">Tevfik Rüştü [Aras]
(04 Mart 1925 - 11 Kasım 1938)</td><td>Ahmet Hikmet [Müftüoğlu]
(27 Şubat 1926 - 22 Ağustos 1926)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Ali Şevki [Berker]
(22 Ağustos 1926 - 26 Ekim 1927)</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Numan Fırat [Menemencioğlu]
(01 Temmuz 1929 - 16 Ağustos 1943)</td></tr>
<tr><td>IV. M. İsmet [İnönü] Hükümeti – CHF
(01 Kasım 1927 – 27 Eylül 1930)</td></tr>
<tr><td>V. M. İsmet [İnönü] Hükümeti – CHF
(27 Eylül 1930 – 04 Mayıs 1931)</td></tr>
<tr><td>VI. M. İsmet [İnönü] Hükümeti-CHF
(04 Mayıs 1931 – 01 Mart 1935)</td></tr>
<tr><td>VII. M.İsmet İnönü Hükümeti
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)
(01 Mart 1935 – 01 Kasım 1937)</td></tr>
<tr><td>I. Mahmut Celal Bayar
Hükümeti – CHP
(01 Kasım 1937 – 11 Kasım 1938)</td></tr>
</table>

M. İsmet İnönü (11 Kasım 1938 - 22 Mayıs 1950)	II. M. Celal Bayar Hükümeti CHP (11 Kasım 1938 – 25 Ocak 1939)	M. Şükrü Saracoğlu (11 Kasım 1938 - 13 Ağustos 1943)	Numan Fırat [Menemencioğlu] (01 Temmuz 1929 - 16 Ağustos 1943)
	I. Refik Saydam Hükümeti CHP (25 Ocak 1939 – 03 Nisan 1939)		
	II. Refik Saydam Hükümeti CHP (03 Nisan 1939 - 09 Temmuz 1942)		

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

İki savaş arası dönemde uluslararası ortamın niteliği, modern tarihte eşine az rastlanmış bir durum gösterdi. 2 önemli gelişme, kıtayı kilitlemişti.

Bunlardan birincisi, döneme kesin damgasını vuran revizyonist-statükocu kavgasıydı. Birinci Dünya Savaşını bitiren temel barış antlaşması olan Versailles'ın uygulanamaz derecede katı oluşu barışı önlemiş, savaşın hemen arkasından, galip çıkan İngiltere ve Fransa ile yenik çıkan Almanya arasında mücadele yine başlamıştı. İkinci gelişme, 1929 yılında patlayan büyük dünya ekonomik bunalımı oldu. Bu iki gelişmenin orta ve kısa vadede birtakım önemli sonuçları olacaktır.

Orta vadede, ekonomik bunalım ortamında sürekli çatışmak yüzünden savaşta zaten zayıflamış olan enerjisini tüketen Avrupa, artık yavaş yavaş "Merkez"i oluşturan bir dünya sistemi olmaktan çıkacak, bir dünya alt-sistemine indirgenecek, İkinci Savaş sonunda ortaya çıkacak ABD ve SSCB gibi ülkelerin yanında ikincil bir konuma razı olacaktır.

Kısa vadedeki sonuç ise; bunalıma giren "Merkez"in artık kıta içinde bir "*Pax*" (yani, belli bir gücün egemen olmasıyla kurulan barış düzeni) oluşturma yeteneğini yitirmesi sayesinde müdahaleden kurtulan "Çevre" ülkelerin ciddi bir "göreli dış özerklik" kazanmalarıdır (bkz. **Devletin İç ve Dış Göreli Özerkliği** kutusu, s. 40).

Genç Türkiye için bu ortam 3 açıdan bir "nimet" olmuştur. Birincisi, dış göreli özerklik kazananlar arasında kendisi de bulunmaktadır. İkincisi, revizyonist-statükocu kavgasında iki taraf da jeostratejik önemi büyük Türkiye'ye yaklaşmaya çalışacaktır. Üçüncüsü, tarih içindeki büyük korkusu Rusya, 1917'den sonra kendini toparlamaya çalıştığından bir tehdit olmaktan çıkmış ve hatta bu koşullarda değerli bir dost olmuştur. Türkiye bu nimeti, Osmanlı'dan gelen ve M. Kemal'in ustalığı ve gerçekçiliğiyle birleşen denge politikası sayesinde çok iyi değerlendirecektir.

II) İç Ortam ve Dinamikler

O dönem Türkiyesinin dış politikayı etkileyecek iç yapısını "ekonomi" ile "siyaset" açısından incelerken, dönemi bir bütün olarak düşünmek mümkün değildir. Çünkü dönem, gerek ekonomik gerekse siyasal ve toplumsal gelişmeler bakımından, neredeyse tam ortasından çok net bir biçimde 2'ye ayrılmaktadır: 1923-30 ve 1930-39.

A) 1923-30 Dönemi ve Liberalizm

Ekonomi

1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Cari fiyatlarla GSMH (milyon TL)	TL/$ kuru	GSMH (milyon $)	İhracat (000 $)	İhracat/ GSMH (%)	İthalat (000 $)	İthalat/ GSMH (%)	Dış tic./ GSMH (%)	Duyun-ı Umumiye Borç ödemesi (000 $)	Borç Ödemesi/ İhracat (%)
1923	952,6	1,67	570,4	50.790	8,9	86.872	15,23	24,13	...	...
1924	1.203,80	1,93	623,7	82.435	13,22	100.462	16,11	29,32	4.573,3	5,55
1925	1.525,60	1,88	811,5	102.700	12,66	128.953	15,89	28,55	4.459,7	4,34
1926	1.650,50	1,94	850,8	96.437	11,33	121.411	14,27	25,61	2.684,1	2,78
1927	1.471,20	1,96	750,6	80.749	10,76	107.752	14,36	25,11	3.039,6	3,76
1928	1.632,50	1,97	828,7	88.278	10,65	113.710	13,72	24,37	2.116,1	2,45
1929	2.073,10	2,07	1001,5	74.827	7,47	123.558	12,34	19,81	15.360,1	20,53
1930	1.580,50	2,13	742	71.380	9,62	69.540	9,37	18,99	12.357,2	17,31
1931	1.391,60	2,12	656,4	60.266	9,18	59.935	9,13	18,31	14.256,7	23,66
1932	1.171,20	2,11	555,1	47.972	8,64	40.718	7,34	15,98	21.513,5	44,85
1933	1.141,40	1,66(*)	687,6	58.065	8,44	45.091	6,56	15,00	27.716,4	47,73
1934	1.216,10	1,27	957,6	73.007	7,62	68.761	7,18	14,80	36.826,1	50,44
1935	1.310,00	1,26	1.039,70	76.232	7,33	70.635	6,79	14,13	43.703,4	57,33
1936	1.695,00	1,26	1.345,20	93.670	6,96	73.619	5,47	12,44	41.831,1	44,66
1937	1.806,50	1,26	1.433,70	109.225	7,62	90.540	6,32	13,93	41.670,0	38,15
1938	1.895,70	1,26	1.504,50	115.019	7,64	118.899	7,9	15,55	43.426,5	37,76

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

(*) 5 Nisan 1933 tarihinde ABD Başkanı Roosevelt'in kararı ile dolar altın standardından ayrılmıştır. Bundan sonraki dönemde TL dolar karşısında değer kazanmaya başlamıştır.

Kaynaklar 1) Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *İstatistik Göstergeleri, 1923-1998*, s. 404-405 ve 588-589;

2) T.C. Maliye Bakanlığı, *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri 1924-1995*, T.C. Maliye Bakanlığı Ankara Haziran 1995. s. 177-205.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

Türkiye'de iki savaş arası dönem, genellikle, iktisattan siyasete ulusal yaşamda devletin güçlü müdahalesi bağlamında düşünülür. Oysa bu nitelik yalnızca ikinci döneme aittir.

1923-30 döneminin ekonomi politikası, daha Lausanne konferansı sürerken Şubat-Mart 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresinde belli olmuştu. Bütün azgelişmiş

ülkelerde egemen sınıf konumunda bulunan toprak sahipleri ve tüccarlar Kongre'ye hakim oldular ve 20'li yıllar boyunca izlenecek iktisat politikasına yol gösterecek ilkeleri ortaya koydular: Ekonomi "dışa açık" olacak, yabancı sermayeye hoşgörülü davranılacak, temel slogan da "liberalizm" olacaktı. Bu dönem, Cumhuriyet Türkiyesinin "en açık dönemi" oldu (Gülalp, s.30). Bu nitelik, yalnızca, 2000'lerdeki küreselleşmeye eklemlenmeyle geçilebilecektir.

Nitekim, genel olarak bilinenin aksine, daha ilk hükümet programında (9 Mayıs 1920) "*Dostluğunu fiilen ispat edecek devletlerin* [iktisadi çıkarlarını] *memleketimizin* [iktisadi çıkarlarıyla bağdaştırarak] *kabule taraftarız*" (Arar, s. 10) denilmekteydi. Milliyetçi rejimin itirazı, kapitülasyonlara sırtını dayamış yabancı sermayeyeydi. Durum böyle olunca, bu dönemde çok sayıda yabancı şirkete tekel niteliğinde imtiyaz verildi ve ülkeye o zaman için önemli miktarda yabancı sermaye girdi. Gündüz Ökçün'ün saptamasına göre, 1920-30 arasında kurulan 210 anonim şirketin üçte biri yabancı sermayeliydi. Hatta bu sermaye; hükümetin ve belediyelerin verdiği imtiyazlarda şirketlerin yüzde 51'ine sahipti ve çoğunlukla bankacılık ve Türkiye'den hammadde satın alma ve Türkiye'ye işlenmiş mal satma üzerine yoğunlaşmıştı; teknoloji getirmekle ilgisi yoktu. Dahası, yerli sermaye sahipleri tarafından büyük hevesle desteklenen bu yabancı sermaye, kimi etkili bürokratları hiç para koydurmadan birden fazla anonim şirkette kurucu, hisse sahibi, yönetim kurulu üyesi göstererek devletle ilişkilerini kendisine uygun gelecek biçimde düzenlemeyi başarmaktaydı (Ökçün, s. 117 ve 153-170). Ökçün'ün verilerinden Keyder'in yaptığı hesaplara göre 1920-30 döneminde sanayi şirketlerine yapılan yatırımlarda yabancı sermayenin payı, Türklerinkinin 2 katıydı (Keyder, s. 79).

Bu dışa ekonomik bağımlılık durumu (bkz. Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri kutusu, s. 245), Uluğbay'ın Temel Ekonomik Göstergeler tablosundan açıkça görülebilir. DT/GSMH oranı 1930 yılına varıncaya kadar çok yüksektir. Oysa bu oran, 1930'a kadar hep iki haneli sayılardan oluşurken (23-29 ortalaması 14,56'dır), 1930'da birdenbire tek haneli sayıya inecek ve ondan sonra hızlı ve sürekli bir düşüşe geçecektir. Diğer yandan, yine aynı tabloya bakılırsa, dış ticaret (ihracat/ithalat) bilançosu 1930 yılına kadar (1929 dahil) sürekli olarak açık vermiştir. Bu açık 1923'te 36,1, 1924'te 18, 1925'te 26,2, 1926'da 25, 1927'de 27, 1928'de 25,5, 1929'da ise 48,7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Aslında, bu gidiş, İttihat ve Terakki'nin Müslüman burjuvazi yaratmayı amaçlayan iktisat politikasıydı ve cumhuriyeti kuranlar da sonuç itibariyle İttihatçıydı. Yabancı sermayeye bu bağımlılık, bir yandan içte sermayenin çok az oluşu gerekçesinden kaynaklanıyor, diğer yandan da, yürütülen Türkleştirme politikalarının psikolojik rahatlatmasıyla örtülüyordu. Nitekim, "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyasının yürütüldüğü bir ortamda ülkedeki gayrimüslimleri ekonomi alanından tasfiye edip onların yerine Müslüman Türkleri geçirmek için idari önlemler yürürlüğe konmuştu (bu, Lausanne'daki ilk aşamadan sonra, "ekonomiyi millileştirme"nin ikinci aşamasıdır). İngiliz Büyükelçisi R. Lindsay'in Londra'ya telgrafından öğrendiğimiz kadarıyla, 1920'lerde yabancı şirketlere Türkçe defter tutma ve "en az yüzde 75 Müslüman-Türk" personel çalıştırma zorunluluğu getirilmişti. Bu Türkleştirme politikası 11 Haziran 1932 tarihinde 2007 sayıyla çıkarılan "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun"la

Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri

Kuramsal olarak alınırsa; dünyadaki bütün ülkeler, birbirleriyle şu veya bu biçimde bir ekonomik ilişki sürdürdükleri sürece, birbirlerine "karşılıklı bağımlılık" içindedirler (*interdependence*). İlişkiler geliştikçe, bu karşılıklı bağımlılık artar. Ör. dış borç alan ülke, verene bağımlıdır; ama veren ülke de alacağının batmasından korkar. Bu ilişkiden kurtulmak mümkün olmadığı içindir ki, bunun dengeli olmasını sağlayabilmek için "Karşılıklı Bağımlılık" kuramı geliştirilmiştir.

Bununla birlikte, "karşılıklı bağımlık"ı; her ülkenin diğerlerine bağımlı olduğu, dolayısıyla da dış ekonomik bağımlılığın o kadar da önemli olmadığı biçiminde anlamak çok yanlıştır. Çünkü bu kavram her ülke için görelidir; kimileri için yüksektir ve siyasal egemenliği cidden zedeleyen boyutlara ulaşır, kimileri içinse ihmal edilebilir düzeydedir.

Modern dünyada, bir ülke için en ciddi bağımlılık türü sayılması gereken ekonomik dış bağımlılık 4 konuda oluşabilir: 1) dış teknolojiye, 2) yabancı sermayeye, 3) dış borca ve 4) dış ticarete bağımlılık. Bir ülkenin dışa bağımlılığı, özellikle, bunlardan üçünün birarada bulunması sonucu oluşur.

Bunlardan birincisi henüz yeni bir öğedir. İkincisi Türkiye'de yüksek miktarda bulunmadığından, bu kitaptaki ekonomik tablolarda yalnızca değer olarak (bin veya milyon dolar) verilmiştir. Üçüncüsü ve dördüncüsü Türkiye açısından çok önemli olduklarından, hem değer hem de oran olarak gösterilmişlerdir. Oran olarak gösterildiklerinde, oranlandıkları değer Gayri Safi Milli Hasıla'dır (GSMH; yani, bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin toplam değeri). GSMH bir anlamda o ülkenin öz gücünü gösterdiğinden, dış borcun (DB) veya dış ticaretin (DT) GSMH'ye oranı ne denli küçükse, o ülke dışarıya ekonomik bakımdan o denli az bağımlı sayılır (tabii, bunu söylerken, çeşitli korumacılık önlemleriyle ithalatın baskı altında tutulmadığı ve ihracatın küçük olmasının rekabet gücü noksanlığından kaynaklanmadığı varsayılmaktadır).

Bir ülkedeki DB/GSMH oranı, o ülkenin dışa bağımlılığını gösteren ekonomik unsurlardan birisidir. DB içinde kısa vadeli olanların payının yüksek olması da bu bağımlılığı yükseltir. Bu kriter kadar önemli bir başka oran da, Avrupa Birliğinin 1991'de kabul ettiği Maastricht Kriterleri'dir. Buna göre, Kamunun Borç Toplamı (KBT) GSYİH'nın yüzde 60'ını aşmayacaktır. Bu oran dahil diğer kriterleri aşan ülkelerin AB üyeliğinde sorun çıkmaktadır. DB/GSMH oranı çok yükseldikçe ve KBT/GSYİH yüzde 60'ın üzerinde kaldıkça, ülkelerin risk primi artar; dış borç bulmada sıkıntı başlar, borçlanma faizleri yükselir, borç vadeleri kısalır. Nadiren de olsa, borçların oranları çok yüksek düzeye çıkmadan da dış borçlanmada sıkıntıya düşülebilir. Türkiye, böyle bir durumla 1970'lerin sonunda karşılaşmıştır. (Bu kitaptaki tablolarda "BD" bütün ülkenin (özel ve kamu) borcudur. İç Borç ise Hazine'nin borcudur.)

Dış ticaret konusu ise biraz daha ayrıntılıdır. Bir ülkenin dış ticaretinin az olması iyi bir gösterge değildir; içine kapalılığa ve dolayısıyla gelişmemişliğe işaret eder. Ama DT/GSMH oranı yükseldikçe, bu da o ülkenin dışa ekonomik bağımlılığı anlamına gelir. Bu bağımlılığın özellikle ciddiyet kazanacağı belli başlı durumlar şöyle sıralanabilir:

1) Bir ülkede belli bir malın alımı/satımı engellendiğinde, o malı hemen başka bir ülkeye/ülkeden satamıyor/alamıyorsa. Ör. Türkiye savunma gereçlerinin yedek parçalarını yalnızca ABD'den alabilmektedir ve 75'teki silah ambargosundan bir süre sonra Türk askerî uçakları uçamamaya başlamış, jet tekerlekleri Libya'dan sağlanmıştır.

2) Bir ülkenin yaşamında DT büyük yer işgal ediyorsa. Ör. sanayisi tamamen petrolle işleyen Japonya bu konuda yüzde 98 oranında Orta Doğu'ya bağımlıdır.

3) Bir ülkede DT tek veya az ürüne bağlıysa. Ör. Gana 1 yıl kakao ihraç edemezse güç durumda kalır.

4) Kritik bir mal, mevcut DT içinde çok önemli bir yer oluşturuyorsa. Ör. A ülkesi, B ülkesinin dış ticaretinde yaklaşık yüzde 10'luk bir yer işgal eder ama, örneğin bu yüzde 10'un yüzde 90'ı silah yedek parçasıdır ve vazgeçilemez.

(B. Oran)

resmiyet kazanacak ve fotoğrafçılık, berberlik, kunduracılık, inşaat işçiliği, şoförlük, odacılık, bekçilik, konsomatrislik, baytarlık, kimyagerlik gibi çok geniş bir liste Türklere tahsis edilecektir (Aktar, s. 4-18).

1923-30 döneminin dışarıya bağımlı bu süreci, Lausanne'ı incelerken gördüğümüz, 5 yıl boyunca gümrükleri artırma yasağından da kuvvet almakla birlikte, asıl itici gücünü "aferizm" denilen yolsuzluk akımından ve dönemin siyasal durumundan almaktaydı (bkz. **Aferizm ve Aferistler** kutusu, s. 246).

Siyaset

1923-30 dönemi, M. Kemal ve arkadaşları için 3 önemli konunun çözüme bağlanması devri oldu.

Birincisi, alternatif liderlerin ve Kurtuluş Savaşı koalisyonlarının tasfiyesiydi. Tamamen İttihatçılardan oluşan alternatif sivil ve askerî liderlerin tasfiyesi 1925 Şeyh Sait isyanından ve 1926 İzmir suikastından yararlanarak tamamlandı. Koalisyonların sona erdirilmesi ise İslamcılar açısından 1924'te Halifeliğin kaldırılmasıyla, komünistlerle ve Kürtler açısından da 1925 isyanıyla tamamlandı. Bundan sonradır ki Önder, siyaset sahnesine tam egemen olduğunun göstergesi olan

Aferizm ve Aferistler

Büyük Larousse'ta "Sürekli çıkarını kollayan, vurguncu, dalaveracı" olarak tanımlanan "aferist" sözcüğü Fransızca aferizmden (*affairisme*) gelir. *Affairisme* ise, *Nouveau Petit Larousse Illustré*'de "Ticari işleri herşeyin önünde tutma eğilimi" olarak tanımlanır. Bu sözcük 1920'ler Türkiyesinde Türkiye İş Bankasından (Fransızcası: *Banque d'Affaires*) esinlenerek türetilmiştir.

İş Bankasının kurulması üzerine bu kurumun çevresinde toplanan politikacılar, siyasal nüfuzlarını kullanarak, çeşitli özel girişimcilerin ve bu arada da yabancı iş çevrelerinin temsilcisi olarak ihale almaya ve bankanın, M. Kemal'in başlıca sermayedar olmasından kaynaklanan etkisini bu iş için seferber etmeye başladılar. Türkiye'de en kolay para kazanmanın yolu, bankanın sermayesini devlet nüfuzunu kullanarak riske atmak olarak gelişti. O kadar ki, iş yapabilmek için "Türk olmayanlar bir Ankaralı maske edinmek zorunda" kalıyorlardı. Olay o kadar yaygınlaşmış ve doğallaşmıştı ki, Milli Savunma'nın eksiltmesine katılan iki rakip yabancı firmanın ikisinin de temsilcisinin aynı milletvekili olduğu görülmüştü (Atay, s. 455).

Bu durumda, rejimin yerli sermayeciyi destekleme politikası burjuvaziyi millileştirmedi, başta milletvekilleri olmak üzere Ankara'yı levantenleştirdi. Osmanlı'dan değişen tek şey, yabancı tüccar ile yurttaşın arasına levanten (çok uzun zamandır Osmanlı'nın liman kentlerinde yaşayan Avrupalı yabancılar) aracıdan başka bir de milletvekili aracının girmesi oldu ve tüketicinin sömürülmesi de o oranda arttı.

Aferistlerin ülkeye verdikleri en ciddi zarar, o dönemde devlet eliyle yapılması gereken kağıt ve şeker gibi temel maddeler üretiminin özel şirketlere verilmesine çalışmak oldu. Aferizm 1930'lardan sonra da etkin olacak ve sonunda, önemli sektörlerin devlet tarafından kurulmasını savunan Başbakan İsmet İnönü'yü Kasım 1937'de istifaya kadar götürecektir. Başbakanlığa, Türkiye İş Bankasının ilk genel müdürü Celal Bayar atanacaktır. Devletçiliği, tüm azgelişmiş ülkelere örnek olacak "komünizm ve kapitalizm dışında üçüncü yol" ve Türkiye'nin bağımsızlığını kazanmasının tek yolu olarak gören *Kadro* dergisi de (Ocak 1932-Ekim 1934), T. İş Bankası ve çevresinin eleştirileri sonucu kapanmak zorunda bırakılacak ve kurucusu Y.K. Karaosmanoğlu Tiran (Arnavutluk) elçiliğine gönderilecektir.

(B. Oran)

Ağrı İsyani'nın bastırılmasıyla ilgili *Cumhuriyet*'te çıkan bir haber.

(*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s. 1909)

Büyük Nutuk'u 1927'de okuyacaktır.

İkincisi, başlıca Batıcı reformlar (1924 Halifeliğin kaldırılması, 1926 Medeni Kanun, 1927 Ceza Kanunu, 1928 harf devrimi, 1928 Anayasa'dan "... *dini İslam'dır*" ibaresinin kaldırılması) 1930'a kadar gündemi işgal etti.

Üçüncüsü ve asıl önemlisi, 1930'da asıl milliyetçi Kürt ayaklanması bastırılana kadar, rejim bu çok ciddi iç güvenlik sorunuyla uğraştı. Ancak ondan sonradır ki ülkenin doğusuna egemen olabilecek, 1937 Tunceli harekatıyla da Dersim'deki son direniş odağını kıracaktır (bkz. Kürt Ayaklanmaları, 1925-37 kutusu, s. 248).

Bu nedenlerledir ki rejim, bir yandan dış politikayı, bir yandan da özellikle hatırlı politikacılar eliyle bir salgın biçiminde yerleşen yolsuzlukları yeterince önemsemedi. Fakat 1930 Serbest Fırka olayında (bkz. 1930 Serbest Fırka Olayı kutusu, s. 248) halkın ne kadar bunalmış olduğu çok sert biçimde anlaşılınca lider kadrosu uyanacak ve ekonominin bir yandan yolsuzluklardan temizlenmesi, bir yandan da 1929 dünya ekonomik bunalımı tarafından yaratılan kaosun denetime alınması için harekete geçecektir. Bu harekete geçiş de "devletçilik" denilen İthal İkameci Sanayileşme'yi (İİS) ortaya çıkaracaktır.

B) 1930-39 Dönemi ve Devletçilik

Ekonomi

Bu dönemdeki devletçilik, bir önceki dönem tarafından zorunlu kılınmıştı (Gülalp, s. 29-31). Çünkü o dönem; bir yandan yolsuzluklar, diğer yandan 1920'lerin dışa eklemlenmesinin yarattığı ekonomik yıpranma sonucu, zaten 1911'den beri savaşmakta olan Anadolu halkının son tahammülünü de ortadan kaldırmıştı. Özellikle 1927'den sonra gevşemiş olan rejim, Serbest Fırka şokunu yaşayınca silkindi. Devrimci kadro içindeki hesaplaşmaların sona ermesi, Kürt ayaklanmalarının bastırılması, başlıca reformların tamamlanması ve Lausanne'daki 5 yıllık gümrük yasağının da o sırada sona ermesinden yararlanarak, fakat en önemlisi 1929 Bunalımının zorlamasıyla, devlet eliyle bir sınaileşme programı başlattı. Sovyetlerden gelen planlama yardımları ve kredileriyle güçlenecek olan yeni strateji bir yandan yeni iş alanları açtı, bir yandan da, ithal mal sıkıntısını, yeni açılan sanayi tesislerinin temsil ettiği İİS ile gidermeye girişti. Yeni kalkınma modeli ülkeyi dışa kapayacak, dışa bağımlılığı asgariye indirecek, devletin dış göreli özerkliği için gerekli ekonomik temeli sağlayacaktır. Nitekim, Uluğbay'ın tablosuna bakılacak olursa (bkz. s. 250),

Kürt Ayaklanmaları, 1925-37

Osmanlı'da Kürt ayaklanmaları esas olarak Mahmut II döneminin merkezileştirme çabalarına bir tepki olarak, 1806-1843 arasındaki bey isyanları biçiminde görüldü. Beylerin tasfiyesinden sonra onların yerini alan şeyhler zamanında çıkan ayaklanmaların sonuncusu ise 1925'tedir (bkz. **Şeyh Sait Ayaklanması** kutusu, s. 266).

Osmanlı'da yarı özerk durumda yaşayan Kürt nüfusun, özellikle İmparatorluğun son döneminde Osmanlı'ya bağlılığının nedeni, Ermenilerin ortak düşman sayılması ve hilafet bağıydı. 1915'deki Tehcir (göç ettirme) sonucu Ermeniler çok azalınca ve 1924'te hilafet kaldırılınca bu bağlar eridi. Bu arada, sayıları çok az olmakla birlikte gelişen Kürt seçkinleri 1925 ayaklanmasını çıkardılar. Hareketin bastırılması üzerine 1927'de Lübnan'da Hoybun örgütünü kuran bu milliyetçi çekirdek Ağrı ayaklanmasını (bkz. **Ağrı İsyanları** kutusu, s. 362) destekledi ve bunun 1930'da uçakların da katıldığı bir harekat sonucu yenilmesi üzerine etkisizleşti.

Ağrı'dan sonraki Kürt ayaklanmaları daha çok 1925'in artçı patlamaları olarak sürdü. Sonunda Ankara, isyancıların 1937'de Seyit Rıza önderliğinde yaptıkları son direnişi Dersim'de Tunceli Harekatıyla ortadan kaldırmak için harekete geçti. Bunun için önce; rahatça asker sevk edebilmek için kara ve demiryolları yapıldı ve karakollar sağlamlaştırıldı, 1934'te İskan Kanunu ve 1935'te Tunceli Kanunu çıkartıldı, 1937'de de Sadabat Paktı yapıldı. Harekata 1938'de de devam edilerek Kürt direnmesi tamamen dağıtıldı. 1925-37 arası süren, ama esas olarak 1925 ve 1930'dan oluşan bu ayaklanmalar zinciri, iki savaş arası dönemin başlıca iç sorununu oluşturdu.

Bundan sonra çıkacak Kürt ayaklanması, 46 yıl sonra PKK'nın (*Partiya Karkeren Kürdistan*, Kürdistan İşçi Partisi) 1984'teki Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla başlayacak ve 1990'ların ikinci yarısında bastırılacaktır.

(B. Oran)

1930 Serbest Fırka Olayı

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), ülkedeki sorunların farkında olan Cumhurbaşkanı M. Kemal [Atatürk] tarafından, arkadaşı Ali Fethi'ye [Okyar], hem iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkasını (CHF) uyarmak, hem de muhalefetin gücünü görmek için 12 Ağustos 1930'da kurduruldu. Yeni parti iktisadi ve siyasal açılardan liberaldi ve yabancı sermayeyi destekliyordu. Bu durumda CHF, Başbakan İsmet'in [İnönü] ağzından ilk kez 30 Ağustos 1930'da Sivas'ta "ılımlı devletçi" olduğunu açıklayarak devletçilik terimini siyasal literatüre sokacaktır.

SCF, gerek CHF'nin aferizminin, gerekse 29 Bunalımının etkisiyle büyük tepki içinde olan halkın; Kurtuluş Savaşının kazanılmasından yalnızca 7 yıl sonra, hiç beklenmeyen bir ilgisiyle karşılaştı. Kuruluşunun ilk 12 günü içinde 130.000 kişi üyelik için başvurdu (Keyder, s. 101). Oysa, CHF'nin kimi güneydoğu illerinde örgütü bile yoktu. Fethi Bey'in Eylüldeki İzmir gezisi sırasında olaylar çıktı. Polislerin açtığı ateşle vurulan bir çocuğun babasının, oğlunun cesedini Fırka liderinin ayakları dibine bırakıp, "İşte size bir kurban. Başkalarını da veririz. Kurtar bizi, kurtar!" demesi türünden olaylar (Aydemir, s. 398) hükümeti korkuttu. SCF Ekimdeki belediye seçimlerinde de büyük başarı gösterince, bu sefer Fethi Bey korktu. İktidara ancak cumhurbaşkanına karşı çıkarak gelebileceğini anlayarak Fırka'yı Kasımda feshetti.

(B. Oran)

1930'dan önce sürekli olarak açık veren dış ticaret (ihracat-ithahat) bilançosu, bu tarihten itibaren sürekli olarak fazla vermeye başlayacaktır. Bu fazla 1938'e kadar 0,3 milyon dolar ilâ 20 milyon dolar arası seyredecek, dış ticaret ancak 1938'de 3,8 milyon dolar açık verecektir.

Siyaset

Ekonomide devletçilik ve devletin siyasete çok yoğun biçimde egemen oluşu, atbaşı gitti. Gerçi her iki dönemde de gerek yeni alanların tarıma açılmasıyla ("Köylü Milletin Efendisidir") ve gerekse krize rağmen yılda ortalama 200 km demiryolu üreten politikayla ("Demir Ağlarla Ördük...") ekonomi canlandırılmıştı (Kuruç, 22-23). Ama halkın durumuna yansıyan bir iyileşmenin görülmesi çok zordu. Bu nedenle rejim, "ulusu inşa" (*nation building*) projesinde ulusun desteğini alabilmek için ideolojiyi devreye sokmak zorundaydı (Kuyaş, s.9-10). Bu amaçladır ki eğitim hamlesine girişerek okul yaşındakilerin, halkevlerini açarak da büyüklerin bağlılığını sağlayacak yapıyı kurmayı amaçladı. Buna, bilimsel yanı bulunmayan ve kimi ciddi zararlar veren, ama o ortamda kitlelere "hasta adam" psikolojisini unutturma ve moral verme açısından yararlı olan Türk Tarih Tezi gibi projeler eklendi ("Bir Türk Dünyaya Bedeldir", "Muhtaç Olduğun Kudret...").

Bunun sonucunda, devletin iç göreli özerkliği artıı ve aydınlar bunu Türkiye'nin dışa bağımlılığını asgariye indirecek biçimde kullandılar. Zaten, aydınların iktidarda rakibi yoktu: güneydoğu dışında Türkiye'deki toprak mülkiyeti küçük ve orta boy idi; gayrimüslim burjuvazinin ekonomideki başatlığı büyük ölçüde tasfiye edilmişti (zaten Birinci Savaş'tan önce 1/5 olan gayrimüslim oranı Savaş'tan sonra 1/40'a düşmüştü –Keyder s. 67); yabancı sermaye bir güç oluşturmuyordu; gayrimüslimlerin yerini alan Türk burjuvazisi de özellikle 1929 Bunalımı yüzünden ihracat bile yapamayacak duruma düşmüştü. 1931'den başlayarak rejimin kurduğu ve ulusal yaşamın tüm alanlarını denetime alan mekanizma Tek Parti'de somutlaştı.

1930 sonrası rejim, bu ideolojik mekanizmayı kurarken, gerek İtalya ve Almanya'nın, gerekse SSCB'nin otoriter örneklerinden çok alıntı yaptı: Tek Millet (*Ein Volk* – Türk Milleti), Tek Devlet (*Ein Reich* – Türkiye Cumhuriyeti), Tek Şef (*Ein Führer* - Atatürk), Tek Parti (*Eine Partei* – CHP), gibi. Kemalizm de Tek İdeoloji idi.

Fakat bu benzerliklerin yanı sıra, arada gerek Türkiye'nin özgül koşullarından gelen, gerekse Atatürk'ün gerçekçiliğinden kaynaklanan çok büyük farklar vardı: Bir defa, Milliyetçilik, ulusal sınırların dışına taşmayacak, bir pan milliyetçiliğe dönüşmeyecek biçimde yorumlandı ve irredandist politika izlenmedi (bu nedenle, "Atatürk Milliyetçiliği" ile "Türk Milliyetçiliği" çok farklı kavramlardır; Türkiye'de "Türkçü"ler birinci terimi reddederler). İkincisi, rejim, milliyetçiliği emperyalizm yapmak için değil, emperyalizme karşı durmak için kullandı. Üçüncüsü, otoriter bir yapı kurdu ama, nihai amacını "Batı gibi olmak" biçiminde saptadığından ve Atatürk'ün kafasındaki Batı modeli de Alman değil İngiliz modeli olduğundan, sonunda demokrasiyle sonuçlandı. Dördüncüsü, ulusal burjuva yetiştirmeye yöneldiği halde burjuvaziyi sürekli olarak devletin deneti-

mi altında tuttu. Beşincisi, Avrupa nazizm ve faşizminde ve Sovyet komünizminde devlet tek partinin kesin denetimindeyken, Türkiye'de tek parti daima devletin denetiminde oldu; nitekim, eşrafı denetleyebilmek için 1935'de içişleri bakanı CHP genel sekreteri, valiler de CHP il başkanı yapıldılar. Altıncısı, rejim, faşizm ve nazizm gibi paramiliter örgüt kurup baskı yapmadı. Nihayet, Atatürk milliyetçiliğinin ulus kurma yöntemi, kimi aşırılıklar olmakla birlikte, Almanya'nınki gibi kan temeline değil, Fransa'nınki gibi (Ernest Renan tipi) teritoryal temele veya kültür temeline (vatandaşlığa, veya 1990'larda ifade edildiği biçimiyle "anayasal vatandaşlık"a) dayandı (Oran, s. 41-50).

Bu özellikler sayesindedir ki Türkiye bu dönemde Almanya ve İtalya'ya değil, İngiltere ve Fransa'ya yanaşacaktır. Bu iç göreli özerklik sayesinde de, hem 1929 Bunalımı karşısında iç sınıf yapısı tarafından engellenmeden rasyonel ekonomik önlemler alabilecek, hem de dış politikaya da yansıyacak rasyonel kararlar verebilecektir.

III) Dönemin Dış Politikası

1923-1938 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde olarak)

	ABD		Almanya		Fransa		İngiltere		İtalya		Beş Ülkenin Toplamı	
Yıllar	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1923	8,0	7,6	9,0	6,4	12,4	9,1	18,6	17,3	18,0	19,6	66,0	60,0
1924	10,3	5,9	12,9	9,9	11,8	9,5	14,7	17,7	22,0	21,2	71,7	64,2
1925	13,2	8,1	14,4	11,4	12,5	10,8	8,9	15,7	26,1	18,0	75,1	64,0
1926	12,7	3,5	12,6	13,8	12,1	13,7	11,4	14,1	27,8	15,8	76,6	60,9
1927	15,5	3,9	9,3	14,2	10,7	13,8	10,6	13,6	23,4	12,8	69,5	57,8
1928	15,9	4,6	12,8	14,2	10,6	13,0	10,1	12,3	18,2	11,8	67,6	55,9
1929	9,9	6,7	13,3	15,3	12,6	10,4	9,6	12,2	21,8	12,5	67,2	57,1
1930	11,8	4,1	13,1	18,6	12,2	10,5	8,9	11,2	21,1	13,8	67,1	58,2
1931	10,0	3,3	10,7	21,4	9,6	10,1	8,5	11,3	24,2	14,6	63,0	60,7
1932	11,9	2,6	13,5	23,2	7,7	8,4	9,8	12,4	16,1	12,9	59,0	59,5
1933	10,5	3,1	19,0	25,5	6,4	6,6	8,9	13,5	13,5	11,4	58,3	60,1
1934	10,3	4,3	37,3	33,8	3,0	7,4	5,7	9,9	11,2	8,5	67,5	63,9
1935	10,1	7,0	40,9	40,0	3,2	4,7	5,4	9,8	9,9	6,4	69,5	67,9
1936	11,1	9,7	51,0	45,1	3,3	2,5	5,4	6,6	3,7	2.2	74,5	66,1
1937	13,9	15,1	36,5	42,1	3,8	1,1	7,1	6,2	5,3	5,3	66,6	69,8
1938	12,3	10,5	42,9	47,0	3,3	1,3	3,4	11,2	10,0	4,8	71,9	74,8

Kaynak DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, s. 418-430.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

A) Atatürk'ün Dış Politikası Üzerine Üç Tartışma

Kısaca "Atatürk dönemi" diye anılabilecek olan 1923-39 döneminin dış politikasına, bu konuda Türkiye'de 1960'ların sonu ile 70'lerde yapılan, bazıları bugün de devam eden kimi tartışmaları gözden geçirerek girmek uygun olacaktır.

Bu konuda üç tartışma görüldü: a) Türk devrimi Üçüncü Dünyacı mıdır, Batıcı mı; b) Anti-emperyalist midir, değil midir; c) Yayılmacı mıdır. Bunlardan ilk ikisi sol akımlar, üçüncüsü ise sağ akımın ırkçı kanadı tarafından gündeme getirilmişti (Oran, s. 157-179).

Birinci tartışmaya ilişkin olarak kimi yazarlar, Kurtuluş Savaşının, 70'lerde gözde bir kavram olan Üçüncü Dünya'nın (yani, "Mazlum Milletler"in) öncüsü ve hatta lideri olduğunu ve Atatürk'ün dış politikasının da, yine 70'lerin gözde bir olgusu olan Bağlantısızlık akımının ilk örneği olduğunu ileri sürdüler. Kanıt olarak da, M. Kemal'in kimi sözlerini gösterdiler.

Gerçekten, Önder'in böyle yorumlanabilecek sözleri bulunmaktaydı: *"Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün mahv ve* [yok] *edecektir: O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak, insanlık kendisine yakışan bir* [toplumsal durum] ulaşacaktır] (03.01.1922; *Atatürk'ün..., II*, s. 29). *"Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi* (...) [Türkiye'nin] *müdafaa ettiği bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın davasıdır"* (07.07.1922; *Atatürk'ün..., II*, s. 40). *"Şu kudsi mücadelede milletimiz İslam'ın* [kurtuluşuna], *dünya mazlumlarının* [gönencini artırmaya] *hizmet etmekle* [övünmektedir] (14.10.1921; *Atatürk'ün..., II*, s. 19). *"Anadolu yıkılmak, çiğnenmek, parçalanmak isteniliyor* (...) *bu* [saldırıların] *hedef-i umumisi bütün şarktır* (...) *Anadolu bu müdafaasıyla yalnız kendi hayatına ait vazifeyi ifa etmiyor; belki bütün şarka* [yöneltilen] *hücumlara bir set çekiyor"* (18.10. 1921, *Atatürk'ün..., II*, s. 21.

Oysa, bu sözlerin tümü zaferden önce söylenmiş olmanın yanı sıra, tümü de Batılı olmayan diplomatik ortamlarda dile getirilmişti (sırayla: Ukrayna Elçisi General Frunze'nin ziyafetinde, Sovyet Büyükelçisi Aralov'un şöleninde, son ikisi de Azerbaycan büyükelçisinin bulunduğu toplantılarda). Amaç, Anadolu devrimine doğudan destek sağlamaktı.

Diğer yandan, iki savaş arasında bile bağımsız "mazlum millet" sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğu, bağımsızların da hiçbir ağırlığının bulunmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Atatürk'ün gerçekçi politikasının Batı yönünde olduğu kuşku götürmez. Zaten, hilafetin kaldırılması üzerine doğulu İslam ülkeleriyle bozulan ilişkilerini Türkiye ancak 1933'ten sonra düzeltmeye başlayacaktır.

İkinci tartışmaya ilişkin olarak, kimi yazarlar Türk devriminin temelini oluşturan Kurtuluş Savaşının anti-emperyalist olmadığını, Batı'ya değil Ermeni ve Rumlara karşı yapıldığını, ayrıca Batılı ülkelere daha savaş içinde yeni imtiyazlar verdiğini ileri sürdüler.

Gerçekten, Türk devriminin anti-kapitalistlikle ilgisi yoktu; tam tersine bir durum söz konusuydu ve devrim, sisteme dahil olmak üzerine kurulmuştu. Fakat devrimin kurduğu devletin kapitalist niteliği, emperyalizme karşı olmasına engel değildi; çünkü vatanı uluslararası kapitalizm eliyle değil, "ülkeyi kalkındıracak ve

ekonomiyi dışa karşı koruyacak" milli kapitalist eliyle kalkındırmak istiyordu. O dönemde, bu "milli kapitalist"in tek amacının kâr maksimizasyonu olduğunu ve dolayısıyla da bunu gerçekleştirmek için zamanı gelince uluslararası kapitalizme eklemleneceğini görmek mümkün değildi. Diğer yandan, Atatürk'ün Batıcılığı "Bağımsızlık İçinde Batılılaşma" olarak nitelenebilecek bir stratejiydi. Kaldı ki, devrimin bu niteliğini Sovyetler de görmüş ve hem Kurtuluş Savaşında hem de iki savaş arasında Türkiye'ye büyük yardım yapmışlardı.

İmtiyazlar konusunda ise, bunların Kurtuluş Savaşı içinde Batı'yı Batı'ya karşı oynamakla ilgili olduğu anımsanacaktır.

Üçüncü tartışmaya ilişkin olarak, Türkiye'de ırkçı sağ, Misak-ı Milli'nin dar yorumunu reddetti, bu belgenin bir "cendere" olduğunu ileri sürdü, ayrıca Atatürk'ün Hatay'ı almasını da onun yayılmacı politikasına örnek olarak gösterdi. Bu düşünüş biçimi, 1990'lardan sonra "Yeni Osmanlıcılık" akımının desteğini alarak, 2000'lerde de sürdü.

Hatay'ın ilhakı, Atatürk'ün şahsi davası sonucuydu. Önder daha önce defalarca "(...) *hukuk-ı millimiz İskenderun'un cenubundan geçer*" diyerek Misak-ı Milli'nin Hatay'ı içine aldığını söylemişti (*Atatürk'ün..., I*, s. 28, 71; II, s. 12. Tarihleri sırayla: 24.04.1920, 01.05.1920, 28.12.1920). Fakat, daha önce de gördüğümüz gibi, 16 Ekim 1921'de Meclis'te sıkıştırılınca zor bir duruma düşmüş, *"Hatt-ı mütareke nedir; var mıdır böyle bir hat? Yoktur (...) Kuvvet ve kudretimizle tespit edeceğimiz hat, hatt-ı hudut olacaktır"* (*TBMM Gizli...*, s. 354-355) demek zorunda kalmıştı. Çünkü 4 gün sonra (20 Ekim), Fransızların Anadolu'dan çekilmesi için Franklin-Bouillon'la anlaşarak sınırı İskenderun'un kuzeyinden geçirecekti.

Bu, Önder'i herşeyden önce kendi gözünde çok yıpratmıştır ve içeriden bu yönde ciddi bir baskı olmadığı ve üstelik kendisi ülkeye kesinkes egemen olduğu bir dönemde, ölmeden önce bu yıpranmayı gidermek istemiştir. Resmî ilhak (7 Temmuz 1939) kendisinin ölümüne yetişemeyecek, ama Atatürk hayata veda etmeden Hatay Cumhuriyetinin ilanını (2 Eylül 1938) görecektir.

Bir irredantizm örneği olan Hatay'ın ilhakı bunun içindir ki bir irredantizm politikası örneği olarak sunulamaz.

Şimdi, TDP'nin Türkiye'nin doğusundaki ve batısındaki uygulamasına gelelim.

B) Doğuda Dış Politika: Kürt Sorunu

Türkiye bu dönemde; kendi doğusu ve güneyiyle ilgili olarak gerek bağımsız İran'la (1926 ve 1932), gerekse Suriye'nin mandateri Fransa'yla (1926) ve Irak'ın mandateri İngiltere'yle (1926) çeşitli dostluk, güvenlik, iyi komşuluk, tarafsızlık, saldırmazlık, işbirliği vb. anlaşmaları ve protokolleri yaptı. Bunun yanı sıra; İran, Irak ve Afganistan'la birlikte Sadabat Paktını imzaladı (1937).

Bütün bu bağıtlar incelendiği zaman görülür ki, Türkiye'nin doğu ve güney sınırları açısından tek güvenlik endişesini oluşturan (ve 1937-38 Tunceli harekatının dış politika ayağı olan Sadabat Paktıyla doruğuna çıkan) tema, tüm bu bağıtların ortak odağını oluşturmaktaydı: Kürt aşiretlerinin denetimini ortaklaşa sağlamak. Çünkü Kürt ayaklanmacılar bir ülkede izlenince hemen öteki ülkelerin sınırını aşarak kurtuluyorlardı. Bu dönemde Türkiye'nin bu en büyük iç sorunu-

nun uluslararası yansımalarını engellemek, TDP'nin doğudaki başlıca dış politika hedefi oldu.

Bu endişe ve amaç, 1930 yılında Türkiye'nin bir bölüm İran toprağını işgaline dahi yol açtı. Ağrı dağı isyancılarının, İran toprağındaki Küçük Ağrı dağına geçip kurtulmalarını engellemek için Küçük Ağrı çevrildi. İran'la çıkan sorun, 1932'de bu ülkeye Küçük Ağrı büyüklüğünde bereketli bir toprak parçasının verilmesiyle çözümlenecektir (bkz. s.362). Bu olay, o dönemde TDP açısından Kürt sorunun ne denli önemli olduğunun en belirgin göstergesini oluşturmuştur.

C) Batıda Dış Politika: Denge / İttifak Sorunu

Türkiye batıda, bir Orta Büyüklükte Devlet (OBD) olarak, aynen 19. Yüzyıldaki Osmanlı gibi, güç dengesine oynamak ile ittifaklara girmek arasında tercih yapmak zorundaydı (Hale, s. 72). Çünkü bir OBD'nin büyük devletlerle girişeceği ittifaklar onun uydulaşmasına yol açabilirdi.

Türkiye, yapabildiği sürece, güç dengesine büyük başarıyla oynadı. Burada dikkate alması gereken üç grup devlet bulunuyordu: 1) İngiltere-Fransa; 2) Almanya-İtalya; 3) SSCB.

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras.

(*Cumhuriyet'in 75 Yılı*, cilt I, s. 182)

TDP'nin Atatürk tarafından çizilen ve Tevfik Rüştü Aras'a uygulatılan genel stratejisi, bu gruplar hakkında şu yaklaşımlara sahipti:

1) Birinci grupla mevcut sorunları öncelikle çözümlemek. Nitekim, özellikle Musul'un verilerek İngiltere'yle bütün pürüzlerin giderilmesi (1926), arkasından Yunanistan'la dostluk ilişkisi kurulması (1930) ve nihayet Milletler Cemiyetine girilmesiyle (1932) bu amaca varılacaktır.

2) İkinci gruba uzak durmak ve özellikle İtalya'nın tehditlerine karşı koymak. Atatürk, Türkiye'deki rejim bu gruptan çok esinlendiği halde, hiçbir zaman bu grupla yakınlaşmayı ve özellikle de ittifak yapmayı düşünmedi. Onu, yalnızca, birinci gruba bir karşı-ağırlık olarak algıladı. Bunda kendisinin Batı'yı Anglo-Sakson bağlamında yorumlayışının, kişisel doğa olarak maceracılıktan uzak oluşunun, bir de Alman yanlısı Enver Paşa karşıtı oluşunun izlerini bulmak mümkündü.

Diğer yandan, Onikiadalar'a yerleşmiş Faşist İtalya'nın "Mare Nostrum" (Bizim Deniz) sloganı ve Antalya konusundaki açık tehditleri, Türkiye'nin Almanya'dan iyice uzaklaşmasına yol açtı ve bu politika, bu iki devletin Türk dış ticare-

tindeki ağırlıkları Savaş'a yaklaştıkça çok büyük boyutlara ulaştığı halde gerçekleştirildi (bkz. 1923-38 Döneminde **Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları** tablosu, s. 250).

3) Üçüncü grubu oluşturan SSCB'den, tarih boyunca rastlananın aksine, bu dönemde hiçbir tehdit gelmedi. Tam aksine, o sırada devletçi politikanın büyük gereksinme duyduğu planlamaya çok önemli katkılarda bulundu. Türkiye SSCB'le oluşan bu dostluktan, birinci ve ikinci gruba karşı-ağırlık oluşturmakta yararlandı.

Güç Dengesi Arayışı

Gerek iç sorunları halletmenin öncelikli oluşu, gerekse uluslararası ortamdan bir tehdit gelmeyişi, 1930'ların ortalarına kadar Türkiye'de dış politikayı ikinci plana düşürmüştü. TDP bu dönemde Lausanne'dan kalan sorunların temizlenmesiyle ve Kürt sorununun komşularla birlikte denetime alınmasıyla uğraştı.

Bundan sonra Atatürk'ün, özellikle Hitler'in 1933'te iktidara gelmesinin ve aynı yıl İtalyan tehditlerinin başlamasının ardından, yavaş ama kararlı biçimde Savaş'a gitme sürecine giren ortamda bir bölgesel dengeler arayışına girdiği görüldü. Bu politika 1934 Balkan Paktında somutlaştı. Fakat bir yandan Yunanistan dışındaki Balkan ülkelerinin çekingen politikası, diğer yandan İngiltere-Fransa ikilisinin Almanya'ya karşı çıkmaya bir türlü karar veremeyişleri sonucu, bu bölgesel denge arayışı başarılı olamadı.

Bunun üzerine Türkiye birinci grupla bir ittifak arayışına girişecek, bunun yanı sıra SSCB'yi de buna dahil etmeyi en mükemmel seçenek olarak görecektir.

İttifak Arayışı

Türkiye'de kimi yazar ve bilimadamları, Türkiye'nin Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa'yla yaptığı ittifakı ve bunun bir sonucu olarak Savaş'ta bu ülkelerin yanında bulunarak tarafsızlığı bırakmasını, Atatürk'ün dış politikasından bir sapma saymışlardır.

Oysa Türkiye, yolunu, güç dengelerine artık daha fazla oynayamayacağını anladığı anda seçmişti ve bu da, Türkiye'de dış politika analizi yapanların yeterince değerlendirmediği 1936 Akdeniz Paktında somutlaşmıştı. Bu anlaşma (bkz. s. 273-274), İtalya'nın bir yandan adaları tahkim etmeye, bir yandan da Habeşistan'ı işgale giriştiği 1935'den sonra İngiltere'nin tek yanlı olarak kimi Akdeniz ülkelerine notayla güvence vermesinden ibaretti ve İngiltere bu güvencesini birkaç ay sonra yine tek taraflı olarak kaldırmıştı. Ama bu konuda asıl istekli olan, böyle tek taraflı bir güvenceyi kendisi açısından çok onurlu bir durum saymadığı düşünülebilecek olan Türkiye'ydi. Atatürk bu ilişkinin ikili bir ittifaka dönüştürülmesi için, çok sık görüştüğü ve fikir alışverişinde bulunduğu İngiliz Büyükelçisi P. Loraine'e ısrarda bulunmuştu. Oysa İngiltere hem İtalya'yı henüz yanına çekebilmekten umudunu kesmemişti, hem de Almanya'ya karşı bir yatıştırma politikası (bkz. **Yatıştırma *(appeasement)* Politikası** kutusu, s. 408) sürdürüyordu. Ama İngiltere razı gelmiş olsaydı, Ekim 1939 ittifakı en azından temel olarak o zaman yapılabilirdi. Çünkü Türkiye kararını vermişti.

TDP'nin bu tutumu, iktisadi gibi gözüken ama tamamen siyasal olan iki örnekle

Cemal Nadir'in "Devletler Hukuku" alt yazılı karikatürü.

(Semih Balcıoğlu ve Ferit Öngören (derleyenler) *Elli Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*, Türkiye İş Bankası, 1973)

de somutlaştı: Türkiye 1936 Montreux sonucu Boğazlardaki egemenlik kısıtlamalarını kaldırtınca, Boğazların silahlandırılması ihalesini İngiltere'ye verdi; bir de, yine 1936'da Karabük demir çelik fabrikasının kurulmasını bir İngiliz firmasına ihale etti. Bununla birlikte, Türkiye'nin dengeci politikası burada da kendini gösterdi: Karabük'ün kontrolörlüğü bir Alman firmasına verildi. Bunun ardından bu iki ülke Türkiye'ye uygun koşullu kredi yağdırmak için birbirleriyle gerçek bir yarışa gireceklerdir.

İngiltere'yle ittifak, bu ülkenin kararsızlığı yüzünden hemen gerçekleşemeyecek ve bu ülkenin Mart 1939'daki Çekoslovakya işgali tarafından uyandırılmasını bekleyecektir.

Sonuç olarak, Ekim 1939 ittifakı Atatürk'ün dış politikasının doğal bir devamıydı ve Türkiye'nin bu dönemdeki Batı politikasının özü, birinci grupla yakınlaşmak ve buna SSCB'yi de katmak biçiminde oluştu. TDP'nin bütün çabaları buna göre yürütüldü. Nitekim Türkiye, İngiltere'yle yaptığı bütün görüşmeler hakkında Sovyetlere bilgi verdiği gibi, bu ülkenin de ittifaka dahil edilebilmesi için elinden geleni yaptı. Fakat SSCB, İngiltere'nin Almanya'yı kendi üzerine saldırtma politikasının farkına vardığından, Almanya'yla Ağustos 1939'da saldırmazlık paktı imzalayacak, yine Almanya'nın isteği üzerine (Saracoğlu gittiğinde Ribbentrop da Moskova'dadır) Türkiye'yi Ekim 1939 Üçlü İttifakından vazgeçirmeye çalışacaktır. Oysa, İttifak, Hatay sorununun Fransa'yla çözümlenmesinden sonra, tamamen kotarılmıştır ve imza için Sovyetlerin tutumunun değişmesi beklenmektedir.

Polonya'nın işgalinden 3 hafta sonra Moskova'ya giden Saracoğlu Misyonu (Eylül-Ekim 1939) bu olanaksız görevi yerine getiremeyince, Üçlü İttifak daha Türk dışişleri bakanı yoldayken imzalanacak ve ilan edilecektir.

IV) Genel Değerlendirme

Bu dönem için, Türkiye'de "Haysiyetli Dış Politika" deyimi kullanılagelmiştir. TDP bunu gerçekten hak etmektedir.

1) Türkiye bunu, dış ticaretin bütün zorlamalarına rağmen gerçekleştirdi. Nitekim, daha önce de belirtildiği gibi, 1938'de Türkiye'nin ihracatında İngiltere yüzde 3,4 pay alırken, bu oran Almanya için yüzde 42,9 idi. İthalatta İngiltere yüzde 11,2 iken, Almanya yüzde 47 idi. 1936'da Almanya'nın Türk ihracatındaki payı yüzde 51'e, ithalatındaki payı ise yüzde 45,1'e çıkmıştı; yani Almanya, kliring politikası sayesinde (bkz. Kliring kutusu, s. 305) Türk dış ticaretinde fiilen tekel olmuştu.

İtalya'nın Türk dış ticaretindeki payı da, Habeşistan işgali sonucu Türkiye'nin karşı tavır almasından önce çok büyüktü: 1931 yılında Türk ihracatında İngiltere yüzde 8,5'lik bir payla yetinirken, İtalya yüzde 24,2 idi; aynı yıl İngiltere ithalatta yüzde 11,3 iken, İtalya yüzde 14.6 idi. Türkiye bu iki devletin dış ticaretteki büyük ağırlığına rağmen dış politikada birinci gruba eğilim göstererek dengeleri sağladı.

Sovyetlere gelince, komünizme iç politikada hayır diyen Türkiye, SSCB'ye dış politikada evet diyerek bu alanda da gerçekçiliğini gösterdi ve denge politikasını aksatmadı.

2) Türkiye bu denge politikasını, ciddi ekonomik fedakarlıklar döneminde (Büyük Bunalım, demiryolları yapımı, mevcutların satın alınması, vb.) büyük bir Düyun-ı Umumiye borcunu öderken gerçekleştirdi. Nitekim, Uluğbay'ın Temel Ekonomik Göstergeler tablosunun son sütununa baktığımızda, Türkiye, ihracat değerinin zaman zaman yarısını aşan oranlarda dış borç (DB) ödedi. 1928'de Fransız alacaklılarla yapıldığını Lausanne bölümünde gördüğümüz anlaşma sonucu, 1929 bunalımı başlarken yüzde 2,45'den birdenbire yüzde 20.53'e fırlamış olan bu DB ödemesi/ihracat oranı, savaşa gidişin kesinleştiği 1935'te yüzde 57.33 gibi bir doruğa ulaştı.

3) Türkiye bu politikayı dışarıdan yeni borç aldığı bir ortamda da sürdürmesini bildi. Çünkü aldığı borçları plansız ve sürekli almadı; imtiyazları millileştirmelerin, sanayi planlarının ve savaşa hazırlığın finansmanı gibi belli rasyonel amaçlar için aldı ve sıkışmadan 1950'ye kadar geri ödedi (Gürsel, s. 471-472).

Bu başarının nedenini, daha önce anlatılan 3 noktada aramak gerekir:

1) İki savaş arası ortam, Türkiye için, daha önce görülmeyen, ondan sonra da görülmeyecek büyük bir dış göreli özerklik sağladı. Türkiye gibi bir OBD için bu, tek kelimeyle, gökten inen nimet olmuştu.

2) Türkiye bundan azami derecede yararlanmayı bildi. Bunu da, birtakım özellikleri sayesinde yapabildi. Bir kere, uluslararası ortamın sağladığı dış özerkliği, rasyonel ekonomik politikalarla (İİS, çok az dış borç alma, çok tasarruflu davranma, dışa muhtaç olmadan demiryolu yapma, vb.) güçlendirmesini bildi. İkincisi, elindeki kozlar ve olanaklarla orantılı olan rasyonel bir dış politika güttü. Kurallara uydu. Çok uç bir örnek olmak üzere, toprak ilhak ettiği zamanlarda bile, bunu kurallarına uygun yapmak (bkz. s. 30) sayesinde başı ağrımadı: 1930'daki Küçük Ağrı işgal ve ilhakı olayı, bölge dünya güç eksenlerinin dışındaydı ve ayrıca karşılı-

ğında bir toprak parçası verilmişti; Hatay'ın ilhakı da bölgedeki etkili gücün onayı alınarak yapıldı ve ayrıca bundan sonra bir irredantizm politikası izlenmedi.

3) Türkiye bir yandan birinci gruba Batı sisteminden çıkmaya niyetli olmadığı güvencesini verirken, diğer yandan da ikinci ve üçüncü grubu ona karşı-ağırlık olarak kullandı ve böylece, sisteme dahil olma meselesinin kendi koşullarıyla olması gerektiği mesajını iletti.

Bu nedenlerle, Türkiye bu dönemde "Göreli Özerklik" sahibi başarılı bir ülke olarak ortaya çıktı.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Dönemin Bilançosu)

Aktar, Ayhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme Politikaları'", *Tarih ve Toplum*, Cilt 26, no. 156, Aralık 1966, s. 4-18; Arar, İsmail, *Hükümet Programları, 1920-1965*, İstanbul, Burçak Yayınevi, 1968; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, (der. Nimet Arsan), 2. Baskı, Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1961; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, (der. Nimet Unan), Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1952; Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, 2. Basılış, İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1969; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 1996; Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt 3, 2. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966; Gülalp, Haldun, Kapitalizm, *Sınıflar ve Devlet*, İstanbul, Belge Yayınları, 1993; Gürsel, Seyfettin, "Dış Borçlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, no. 15 ve no. 16, s. 470-485; Hale, William, Turkish *Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990; Kuruç, Bilsay, "Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikası Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 21-32; Kuyaş, Ahmet, "Yeni Rejim", *Cumhuriyetin 75 Yılı, 1923-1953*, 1. Cilt, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998, s. 8-10; Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, genişletilmiş 5. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, Ekim 1999; Ökçün, Gündüz, *1920-30 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara, SBF Yayını, 1971; Özakman, Turgut, *1881-1938 Atatürk, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Kronolojisi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt II, Ankara, TBMM Basımevi, 1980

Batı Avrupa'yla İlişkiler

I) İngiltere'yle İlişkiler

Anadolu'daki kurtuluş hareketi başarıya ulaştıktan ve Müttefik kuvvetleri Anadolu ve İstanbul'dan çekildikten sonra İngiltere'nin Orta Doğu'daki bağlantısı bu kez manda yönetimleri aracılığıyla devam etti. 1925'ten sonra Avrupa'da Locarno antlaşmalarının (bkz. **Locarno Anlaşmaları** kutusu, s. 403) imzalanmasıyla göreli bir istikrar sağlanmıştı. Orta Doğu'da ise İngiltere ile yaşanan Musul sorunu dışında 1920'ler boyunca ciddi bir sorun ortaya çıkmamıştı.

A) Lausanne Sonrası Gelişmeler

Bu dönemde İngiltere ile ilişkilerde ilk önemli konu Lausanne Konferansıydı. 20 Kasım 1922'de açılan konferansta asıl çekişme Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın temsil ettiği Türk tarafıyla Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından temsil edilen İngiltere arasında geçti.

İngiltere'yle ilişkileri etkileyen bir diğer gelişme İngiliz büyükelçiliğinin Ankara'ya taşınması sorunuydu. Anadolu hareketini Ankara'dan yöneten ve yürüten M. Kemal ve arkadaşları, Ankara'yı yeni devletin başkenti olarak ilan ettiler. Bunda, İstanbul'un Osmanlı'nın son döneminde, savaş durumunda çok kolay bir biçimde kuşatma altına alınabilmiş olmasının getirdiği stratejik sorunların da etkisi vardı.

Başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasını İngiltere aslında birçok devlet gibi uzun süre kabullenemedi ve büyükelçiliğini Ankara'ya taşımayı reddetti. Hatta, bu konuda yapılan açıklamalarda diplomatik nezakete sığmayan ifadeler de kullanıldı. Örneğin, Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain Kasım 1924'te, büyükelçi düzeyindeki bir diplomatını Ankara gibi "Anadolu'nun ortasında kirli ve küçük bir dağ köyüne" yollayamayacağını söylüyordu (Acar, s. 90 dn. 2'den FO371-10194; E9848-210-44).

Görünürdeki bu bahanenin geçerli olmadığı ortadadır. İngiltere'nin bu davranışının altındaki asıl belirleyici olan neden, Türkiye'nin ulusal bir mücadele sonucunda yeni bir devlet kurmuş olmasını kabullenmekte zorlanması ve başkentin Levanten İstanbul'dan Anadolulu Ankara'ya taşınmış olmasına tepki duymasıydı.

İngiltere'yle ilişkilere önem veren Ankara, ilişkilerdeki bu pürüzü bir an önce ortadan kaldırmak için bu ülkeye Ankara'da elçilik binası için bedelsiz bir arsa bile verdi. Buna karşın İngiltere'nin büyükelçiliğini Ankara'ya taşıması ancak 1926'da Musul sorunu İngiltere'nin istediği yönde sonuçlandıktan sonra gerçekleşecektir.

1920'lerin ortalarında iki ülke arasındaki ilişkilerde en önemli gerilim Musul sorunu nedeniyle yaşandı.

B) Musul Sorunu

Musul sorunu Lausanne Konferansından 1926'ya dek Türkiye'nin başta İngiltere olmak üzere özellikle Batılı ülkelerle ilişkilerinin gelişmesini önleyen en önemli etkenlerden biriydi. Hatta, Musul yalnızca bu dönemde değil, bundan sonraki dönemlerde de (1990'larda bile) farklı biçimlerde Türk dış politikasının gündeminde yer alan bir konu olacaktır.

Daha önce de değinildiği gibi, Musul'un önemli bir bölümü 30 Ekim 1918'de

İngiltere'nin Kürt Politikası

İngiltere'nin 1910'ların sonundan 1920'lerin sonuna dek Kürtlere yönelik olarak izlediği politika dönemlere göre değişiklikler göstermekle birlikte, temel amaç bölgedeki denetimini sürdürebilmekti. İngiltere bu amacına yönelik olarak çeşitli seçenekler üzerinde durdu: Irak ve Türkiye'yi de kapsayacak bir Kürt devleti, özerk Kürt bölgesi, daha rahat denetleyebileceği Kürt devletçikleri zinciri ya da yalnızca K. Irak'ta bir Kürt devleti kurdurmak gibi. Ne var ki, bu politikayı uygulamak oluşturmaktan çok daha zordu ve birçok sorunla karşılaştı.

Bir defa aynı topraklar üzerinde hem Kürtler, Araplar, hem de Ermenilere devlet kurma vaadinde bulunan İngiliz yönetimi bu üçünün de çatışan çıkarlarını bağdaştırmada büyük güçlükle karşılaşmıştı. Kürtler İngiliz yetkililerle görüşüp Ermeni yönetimi altında kalmak istemediklerini söylemişler ve böyle bir durumda Türklerle işbirliği yapacaklarını bildirmişlerdi. Bu yüzden İngiltere, Kürtlerin tepkisini çekmemek için Ermenilerden desteğini çekerek ABD'yi devreye sokmaya çalışmıştı.

İkinci olarak, İngiltere Kürtleri denetim altına almakta ve uzlaştırmakta da zorlandı. (1990'lara gelindiğinde aynı sorun bu kez ABD'nin karşısına çıkacaktır).

Üçüncü olarak, İngiliz karar verme mekanizması Kürtlere yönelik politika konusunda bir fikir birliğine varamamıştı. Örneğin, Hindistan Bakanlığı *(India Office)* özerk bir Kürt devleti kurulması, Lord Curzon İngiliz nüfuz bölgesine dönüştürülmesi, Churchill ise Arap bölgesi ile Türkiye arasında kurulacak tampon bir Kürt devleti yanlısıydı.

İngiltere'nin Kürt sorununa yaklaşımında önemli bir gelişme 1918'de bölge uzmanı Binbaşı Noel'i güneydoğu Anadolu ve Musul'a göndererek bölge hakkındaki bilgi ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmasıydı. Kürtlere beslediği sempati nedeniyle kendisine "Kürt Lavrens'i" denen ve İngiliz Dışişleri Bakanlığının bile fazla Kürt yanlısı bulduğu Noel bölgedeki Kürtlerle Türklerin arasını açmak, Kürtlerin İngiltere'yle bağlarını artırmak ve bir Kürt devleti kurulması için çaba göstermenin yanında, Elazığ Valisi Ali Galip'le beraber Sivas Kongresini de basma girişiminde bulunmuş ama başarısız olmuştu.

Kürt sorunu Nisan 1920'de San Remo'daki hazırlık toplantısında da ele alınmış, daha sonra Sèvres Antlaşmasının 62-64. Maddeleriyle düzenlenmişti. (Bkz. s. 130).

Bu düzenlemeyle, Kürdistan'ın kuzey ve güney olarak ikiye ayrılması kabul edilmiş ve güneyin yani Musul'un İngiliz hakimiyetinde kalması kabul edilerek birleşik Kürdistan fikrinden tamamen vazgeçilmiş oluyordu. Çünkü iki bölge İngiltere açısından tamamen farklıydı: Kuzeyde petrol yoktu ve bu bölge dağlık oluşu yüzünden denetlenemez bir araziydi; dolayısıyla Sèvres'de özerklik hatta bağımsızlık sürecine girdi. Güneyde ise petrol vardı ve denetlenebilir düz araziydi; dolayısıyla İngiliz egemenliğinde kaldı. Bu durumda kuzey (Türkiye) Kürtleri özellikle bir Ermeni devleti içinde kalmaktan çekinerek Ankara'nın kurtuluş mücadelesine katıldılar; güney (Irak) Kürtleri de ayaklanmalarla İngiltere'yi uğraştırdılar.

Lausanne'da Kürtler azınlık sayılmadı, haklarında tek kelime bile edilmedi. Bundan sonra Kürtler, İngiltere için Türkiye'yi ve Türklerin özellikle Musul sorunundaki tezlerini zayıflatmak için kullanacağı bir unsur haline geldi.

(İ. Uzgel)

Mondros imzalandığında Osmanlı'nın elindeydi. Fakat İngiltere 3 Kasımdan itibaren burayı işgale başladı ve 15 Kasımda bu işgali tamamladı. Musul Kurtuluş Savaşında kurtarılamadan Ekim 1922'de Mudanya bırakışması imzalandı ve Musul sorunu Lausanne Konferansına kaldı. (Aşağıdaki bilgiler esas olarak Kürkçüoğlu, s. 275-89; OTDP, s. 70-73'ten yararlanılarak verilmiştir).

Musul Türkiye için hem güvenlik, hem insani boyut, hem de petrol açısından önem taşırken, İngiltere açısından Hint yolu üzerinde bulunması ve petrol kaynaklarına sahip olması açısından önem taşıyordu. Hatta, Lord Curzon "Fırat İngiltere'nin [yani Hindistan'ın] Batı sınırıdır" diyerek buranın stratejik önemini vurgulamıştı. (bkz. **İngiltere'nin Kürt Politikası** kutusu, s. 259). Bu yüzden bölgedeki denetimini sağlamlaştırmaya çalışan İngiltere Ekim 1922'de işbaşına getirmiş olduğu Irak Kralı Faysal ile bir anlaşma imzaladı. Ülkedeki Şiiler, Kürtler ve genelde Musul halkı buna tepki gösterdiyse de İngiltere'nin baskısı sonucunda bu anlaşma Irak tarafından onaylandı. Yine de, İngiltere Irak'ın kuzeyinde denetimini kurmakta zorlanıyordu. Daha önce belirtildiği gibi, Kasım 1922'de Lausanne başlarken Süleymaniye ve Revanduz'da Şeyh Mahmut Berzenci ayaklanmaları sürüyor, M. Kemal'in gönderdiği ve Revanduz'da Kaymakam Özdemir Bey kendisine yardım ediyordu. İngilizler bunu bastırmak için o sırada yeni kurulan *Royal Air Force*'un (Kraliyet Hava Kuvvetleri) savaş uçaklarını kullanmak dahil büyük uğraş vermek zorunda kaldılar. İngilizler burasını ancak Lausanne Konferansı bittikten bir yıl sonra işgal edebileceklerdir.

1) Lausanne Konferansında Musul Sorunu

Lausanne'da görüşmeler bu koşullar altında başladı. İsmet Paşa ilk başta Musul sorununun ikili görüşmelerde ele alınmasını istedi. Yapılan ikili görüşmelerde İsmet Paşa Lord Curzon'a Anadolu'nun fakir olduğunu ve petrole ihtiyaç duyduğunu söylemiş, Curzon ise cevabında Musul sorununun petrolle bir ilgisi bulunmadığını ileri sürerek, Musul konusunda ısrar etmek yerine Londra'dan borç almalarını önermiş ve bu konuyu özel petrol şirketleriyle görüşmelerini tavsiye etmişti.

İkili görüşmelerde bir sonuç alınamayınca Musul konusu konferansın 23 Ocak 1923'teki oturumunda gündeme geldi. İngiltere görüşmelerde çok katı bir tavır aldı. İsmet Paşa konferans boyunca bir yandan Türk tarafının görüşlerini ve tezlerini ileri sürerken, öte yandan İngiltere'nin çoğu çarpıtmaya dayalı iddialarını çürütmeye çalışıyordu. Tarafların konferansta karşılıklı iddia ve tezleri şöyleydi.

Konferansta Türk Görüşü

İsmet Paşa Türkiye'nin tezlerini ileri sürerken etnografik, hukuksal, tarihsel, ekonomik, siyasal, askerî ve stratejik noktalar üzerinde durdu.

Türk heyeti *etnografik* açıdan bölge nüfusunun 500.000 kadar olduğunu söyledi. Bunun 263.000'i Kürt, 146.000'i Türk, 43.000'i Arap, 18.000'i Yezidi, 13.000'i gayrimüslimlerden oluşuyordu. İsmet Paşa Musul vilayetinin çoğunluğunun Türklerle Kürtlerden oluştuğunu, Kürtlerin (*Encyclopaedia Britannica*'yı kaynak göstererek) Turan ırkından geldiklerini ve İngilizlerin iddialarının aksine Türklerle Kürtlerin birarada yaşamak istediklerini belirtti. Ayrıca, TBMM hükümetinin

Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümeti olduğunu ve Meclis'teki Kürtlerin Musul'un ayrılmasını istemediğini ekledi. Bu durumda Araplar bölgede azınlıkta kaldığından Musul Irak'a bağlanamazdı.

Hukuksal açıdan, Musul ateşkesten sonra işgal edilmişti ve bu hem uluslararası hukuka, hem de Wilson ilkelerine aykırıydı. İngiltere'nin işgali fetih hakkına dayandırması da çağdaşlık ve uluslararası hukukla çelişiyordu. Türk heyeti yine görüşmeler sırasında plebisit yapılmasını isterken, İngiliz heyeti bölge halkının cahil olduğu gerekçesini ileri sürerek buna yanaşmadı.

Tarihsel olarak, Musul 11. Yüzyıldan beri aralıksız Türklere ait olmuştu.

İsmet Paşa *coğrafi* olarak Musul'un Anadolu'nun uzantısı olduğunu belirtti. Musul'u Akdeniz'e bağlayan demiryolları yapılınca burası Irak'tan çok Anadolu'ya bağlı olacaktı. *Ekonomik* olarak da Musul'un Diyarbakır'a ve Akdeniz limanlarına bağlı olduğu görüşü dile getirildi. Irak devletine kalan Bağdat ve Basra ekonomik açıdan bu ülkeye yeterliydi.

Askerî ve stratejik açından güney Anadolu'nun çeşitli parçaları arasındaki ulaşım bakımından da Musul Türkiye için önemliydi. İngilizlerin ileri sürdüğü gibi, Bağdat'ın güvenliği önemliyse o zaman İstanbul için de aynı durum geçerli olmalıydı ve Boğazlar rejimi Türkiye'nin güvenliği doğrultusunda ele alınmalıydı. Türkiye zaten komşularına saldırmayı düşünmüyordu.

Bu tezlerin yanında Türk heyeti İngiltere'nin Musul konusundaki çelişkilerini de ortaya koyarak durumunu sağlamlaştırmaya çalıştı. Örneğin, İngiltere'nin, Ekim 1922 anlaşmasıyla Irak'ın toprak bütünlüğünü korumayı üstlendiği iddiası karşısında, İsmet Paşa İngiltere'nin Skyes-Picot Anlaşmasıyla Musul'u Fransızlara verirken buranın Irak'tan ayrılabileceğini kabul etmiş olduğunu ve ayrıca Irak resmen Osmanlı'nın bir parçasıyken onunla yaptığı anlaşmanın geçerli olamayacağını söylüyordu. İngilizlerin sık sık dile getirdikleri Araplara karşı yükümlülükleri bulunduğu ve Irak'ın manda altında kalmasının gerekli olduğu yaklaşımına da İsmet Paşa karşı çıktı.

İsmet Paşa bazen ılımlı bir tutum takınarak, Musul Türkiye'ye bırakılırsa dünyayı buradaki petrolden yoksun bırakmayacakları güvencesini verdi, bazen de Curzon'a Musul'u almadan Ankara'ya dönmem diyerek kararlı bir tutum takındı.

İngiliz Görüşü

Etnik yapı olarak, Türk tarafının sunduğu istatistikleri kabul etmeyen İngiliz heyeti Türklerin bölge nüfusunun 1/12'sini oluşturduğunu ileri sürüp Kürtlerin 455.000, Türklerin 66.000, Hıristiyanların 62.000 kişi olduğunu savundu.

İngiltere'nin konferans boyunca ve daha sonraki görüşmelerde en çok üzerinde durduğu husus Türklerle Kürtlerin aynı soydan geldiğine ilişkin Türk tezini reddedip, bu ikisinin ayrı kökenden geldikleri ve ayrı özellikler taşıdığı görüşüydü. Bu nokta İngiliz tezinin temelini oluşturuyordu ve Curzon "Müslüman azınlık" kavramını ortaya atarak Türk tarafını zayıflatmaya çalışıyordu. Curzon bu iddianın yanında Türklerin Ermenilere ve diğer azınlıklara kötü davrandığını ileri sürdü.

Curzon ülkesinin Ekim 1922'de Irak'la yaptığı anlaşmanın 8. Maddesine göre Irak'tan hiçbir toprak vermemeyi yükümlendiğini söyledi. Böylece, Musul Türkiye'ye bırakılırsa, İngiltere'nin bu anlaşmaya aykırı davranmış olacağını ileri sürdü.

İngiliz yetkililer bölgenin ekonomik ilişkilerinin güneyle ve batıyla olduğunu söylüyordu. İngilizler bunu da Musul'un ekonomik yaşayabilirliği sorunu çerçevesinde ileri sürmüşlerdi.

Ayrıca, İngilizler Musul'u Türkiye alırsa sınırın Bağdat'a 60 mil kadar yaklaşacağını ve bunun da Irak için tehdit oluşturacağını iddia ettiler. Türk tarafı bu yüzden konferans boyunca Türkiye'nin Misakı Milli sınırları dışındaki topraklar üzerinde herhangi bir talebi olmadığını ısrarla vurguladı.

Türk yetkililerin Musul'un ateşkesten sonra işgal edildiğini belirtmeleri karşısında da İngilizler silah bırakışmasının bölgede geç öğrenildiğini, zaten Mondros'un 7. Maddesinin de buna izin verdiğini söylediler. Türkiye petrole ihtiyaç duyduğunu söylerken Curzon buradaki petrolün İngiliz politikasına hiçbir etkisinin olmadığını iddia etti. Curzon'a göre bu Musul'un kaderiyle değil, Türk-Irak sınırının saptanmasıyla ilgili bir sorundu.

İngiltere'nin Musul konusundaki uzlaşmaya yanaşmayan tutumu ve İsmet Paşa'nın "salt barışın yapılmasına engel olmamak için" sorunun bir yıl içinde İngiltere'yle çözülmesine razı olması üzerine Musul sorunu konferans gündeminden çıkarılarak Lausanne Antlaşmasının 3/2. Maddesinde şöyle düzenlendi:

"Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu anlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülecek süre içinde iki hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askerî ya da başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler."

Böylelikle Musul sorunu İngiltere'nin istediği gibi, MC'ye bırakılmış oldu. Türk tarafının bu formülü kabul etmesi Meclis'te bazı milletvekillerinin sert tepkilerine yol açtı ve bu konuda yoğun tartışmalar yaşandı. M. Kemal ise varılan sonucu savunmuş ve "Musul'u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz" diyerek bu dönemde İngiltere'yle savaşmayı göze almak istemediğini ortaya koymuştu. M. Kemal'e göre, Musul'u almak mümkündü ama çatışmaların hemen sona ermemesi olasılığı bulunuyordu ve bu yüzden İngiltere'yle bir savaşa girilmemeliydi.

İsmet Paşa'nın böyle bir uzlaşmaya yanaşması yalnızca o dönemde değil, daha sonraki yıllarda da eleştiri konusu olacak ve bazı çevrelerce Türkiye'nin Batılılaşma ve İngiltere'yle anlaşma uğruna Musul'u gözden çıkarması şeklinde değerlendirilecektir.

2) Haliç Konferansı (İstanbul Konferansı)

Lausanne'dan sonra İngiltere Ekim 1923'te Türk hükümetine başvurarak Musul konusunda ikili görüşmelere başlanmasını istedi.

Konferans 19 Mayıs 1924'te Haliç'te toplandı ve bu yüzden bu isimle anılmaya başlandı (bir adı da İstanbul Konferansıdır). Türk heyetinin başında bu kez Fethi Bey [Okyar] vardı ve heyet burada da benzeri tezleri ileri sürdü. Fethi Bey de Türklerin ve Kürtlerin siyasal geleceklerini birleştirmiş olan iki kardeş unsur olduğunu ve tam bir eşitlik içinde Cumhuriyeti kurduklarını, dolayısıyla bunların ço-

gunlukta bulunduğu Musul bölgesinin Türkiye'ye bırakılması gerektiğini belirtti. Eğer sınır böyle belirlenmezse sürekli bir güvensizlik olacaktı. Yalnız, Türk heyeti bir yenilik olarak Süleymaniye, Kerkük ve Musul kentlerini Türkiye'de bırakan bir sınır karşılığında buradaki petrollerde ortaklık vermeyi önerdi.

İngiliz heyetinin başında bulunan Irak Yüksek Komiseri Percy Cox ise konferans sırasında Türk tarafının hiç beklemediği bir şekilde Musul'dan başka Nasturiler (bkz. **Süryaniler** kutusu, s. 194-195) için Hakkari'yi de istedi. İngilizler Türkiye'nin bunu kabul etmeyeceğini biliyorlardı ve sorunu MC'ye götürebilmek için bir diplomasi taktiği benimseyerek Musul'dan da fazlasını istemişler böylece toplantıyı çıkmaza sokarak istediklerini elde etmişlerdi. Sonuçta toplantı 5 Haziranda kapanırken, kesinlikle İngiliz tahriki sonucu 7 Ağustosta Hakkari civarında Nasturi ayaklanması başladı. İngilizler ayaklanmayı havadan desteklediler.

3) Sorunun Milletler Cemiyetine Götürülmesi

Haliç Konferansının başarısızlığa uğramasından sonra İngiltere bu kez Lausanne Antlaşması madde 3/2 uyarınca sorunu MC'ye götürmek istedi. Türkiye bu arada son bir hamle yaparak İngiliz *Turkish Petroleum* şirketinden İngiliz hükümetine kendisi lehine etkide bulunup bulunamayacağını öğrenmek istedi. Ama bundan da bir sonuç alamadı.

MC Meclisi 20 Eylül 1924'de konuyu görüşmeye başladı. Türkiye plebisit isterken, İngiltere, yukarıda da belirtildiği gibi, bunun Musul'un geleceğiyle ilgili olmayıp bir sınır sorunu olduğunu, ayrıca halkın da cahil olduğunu ve bu yüzden sorunun plebisitle çözülemeyeceğini ileri sürerek bir komisyon kurulmasını istedi. Türk heyeti başkanı Fethi Bey ise komisyonun halkın duygularını bilemeyeceğini, bu yüzden plebisit yapılmasının gerekli olduğunu savundu.

Komisyon Raporu

MC Meclisi İngiltere'nin görüşü doğrultusunda tarafsız devletlerden gelen üç kişilik bir komisyon kurma kararı aldı. Bu komisyon ilgili ülkelerle yazışma ve gerekirse soruşturma yapma yetkisine sahip olacaktı. Macar Kont Teleki, Belçikalı Albay Poulis ve İsveçli A. Wirsen'den oluşan komisyon bölgedeki çalışmalarına başladığı sırada, İngilizlerin kuzeye doğru yeni topraklar edinmeye çalışmaları üzerine sınırda çatışmalar çıktı. Bunun üzerine MC Meclisi 29 Ekim 1924'te Bruxelles'de yaptığı toplantıda Musul'u Hakkari'den ayıran bir yerden bir geçici çizgi çekti ve bu hat "Bruxelles Hattı" olarak anılmaya başlandı. Zaten bu arada İngilizler de bölgede Türk aleyhtarı havanın yaratılması için girişimlerini artırmışlardı.

Bölgede incelemeler yapan Komisyon 16 Temmuz 1925'te sunduğu raporunda coğrafi ve etnik açıdan Irak'ın verdiği istatistikleri geçerli saydı, bölgedeki Kürtlerin ne Türk ne de Arap olduğunu belirtti, "Bruxelles Hattı"nın coğrafi sınır olduğunu ileri sürdü, Musul'da kesintisiz 11 yüzyıl devam eden Türk egemenliğini kabul etti, iktisadi açıdan ticaretin daha çok Irak ve Suriye'yle yapıldığı, halkın Irak'a katılma konusunda bir coşkusu olmadığı ama Türkiye'ye katılmak için de heyecan duymadığı sonucuna vardı. Bölgedeki şeyh ve aşiret reislerine gelince, bunlar bir miktar İngiliz korkusundan, ama esas olarak bölgenin zengin İngiliz mandası al-

Berlin'de Türk Büyükelçiliği önünde Türklerin Musul gösterisi.

(İletişim arşivi)

tında, savaştan yeni çıkmış Türkiye'ye oranla daha gönençli olacağı düşüncesiyle, Türkiye aleyhine konuşmuşlardı.

Komisyon şu sonuca vardı: Ahali hiçbir tarafa katılmak istememektedir. Ama onların çıkarı açısından, ihtilaflı arazinin taksim edilmemesinde yarar vardır. Bu karar, iktisadi nedenlerle alınmıştır. Dolayısıyla, Bruxelles Hattının güneyindeki arazinin Irak'a ilhakı uygundur. Şu şartlarla ki:

a) Ülke 25 yıl MC mandası altında kalacaktır. (sonuçta Irak 1932'de mandadan kurtulacaktır).

b) Adaletin yürütülmesi ve okullardaki eğitim için Kürtlerden memur istenecek, Kürtçe resmî dil kabul edilecektir.

c) Manda sona erer ve Kürtlere özerklik sağlanmazsa, halk Araplar yerine Türkiye'yi tercih edecektir. Türkiye'nin durumu Irak'tan daha iyi olduğundan, bölgenin o zaman Türkiye'ye devri gerekecektir.

d) Yine de bölgenin taksimine karar verilirse, Küçük Zap Suyu sınır olabilir (bu durumda Musul Türkiye'ye, Kerkük Irak'a kalmaktadır).

Divanın Kararı

İngiltere'nin kabul ettiği bu rapora, Fethi Bey'in yerine Cenevre'ye gelen T. Rüştü Bey [Aras], Lausanne Antlaşmasının MC'ye bağlayıcı bir karar alma yetkisi tanımadığını ve MC'nin ancak MC Misakıyla sınırlı karar verebileceğini söyleyerek itiraz etti. Bunun üzerine MC Meclisi, Milletlerarası Daimi Adalet Divanından şu konularda görüş istedi:

1) MC Meclisinin Lausanne Antlaşmasının 3. Maddesi gereğince vereceği kararın hukuksal niteliği nedir? Hakem kararı mı, tavsiye mi, yoksa arabuluculuk mu? 2) Böyle bir karar için oybirliği gerekli mi, yoksa oyçokluğu yeter mi? 3) Ilgili taraflar oylamaya katılabilir mi?

Türkiye bu arada Divan'a başvurulması kararına karşı çıkarak, siyasal nitelikte bir soruna hukuksal çözüm bulunamayacağını ve bu yüzden Divan çalışmalarına katılmayacağını açıkladı. Divan ise 21 Kasım 1925'te şu karara vardı:

1) MC Misakının 15. Maddesi MC Meclisi bağlayıcı karar alamaz demektedir ama Lausanne Antlaşması 3/2. Maddesinde "kesin geleceği bu karara bağlı" ifadesi yer aldığı için bu durumda bağlayıcı karar alacaktır. 2) Misakın 5/1. Maddesi uyarınca karar oybirliğiyle alınacaktır. 3) Taraflar oylamaya katılabilir ama oybirliğinin saptanmasında bunların oyları gözönüne alınmaz.

Bu arada bölgede incelemeler yapmakla görevli Estonyalı general Bruxelles hattının Türkiye tarafına sokulmadı ve MC'ye sunduğu raporda Türklerin bölgedeki Hıristiyanlara kötü davrandığını yazdı. Ayrıca, o dönemde Şeyh Sait ayaklanması da çıkmıştı (bkz. **Şeyh Sait Ayaklanması** kutusu, s. 266). İşte böyle bir ortamda MC Meclisi Türkiye'nin katılmadığı 16 Aralık 1925 tarihli oturumda Divan'ın kararını benimseyerek Bruxelles Hattının kuzeyini Türkiye'ye, güneyini Irak'a bırakan kararı aldı ve böylece Musul Irak'ta kalmış oldu.

Bu karar Türkiye'de büyük tepkiyle karşılaştı. Türkiye Cenevre'deki temsilcisini geri çekti, M. Kemal CHP Kurultayında yaptığı konuşmada Musul meselesi dolayısıyla Avrupa devletlerinin şark milletlerini ezmek arzusundan vazgeçmediklerini açıkça belli ettiklerini söyledi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ise Türkiye'nin bu konuda rızasının olmadığını söyleyerek Musul üzerindeki egemenlik haklarının devam ettiğini belirtti. MC kararından bir gün sonra Türkiye SSCB'yle 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını imzalayarak tepkisini ortaya koydu. (bkz. s. 315-316). Bu arada Türk kamuoyunda da İngiltere aleyhine büyük tepki oluştu. İngiliz şirketlerine yönelik tepkiler artmış, birçoğu işlerini tasfiye etmek zorunda kalmıştı.

Musul Sorununun Türkiye'nin Aleyhine Sonuçlanmasının Nedenleri

Bu sorunda MC'nin İngiltere lehine karar almasının en önemli nedeni, Türkiye bu örgüte üye değilken, İngiltere'nin en etkili üyesi olmasıydı. Türkiye Sèvres Antlaşmasını kabul etmemiş ve bir ulusal kurtuluş savaşı vermişti. Dolayısıyla, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin, planlarını bozmuş bir ülkeye, hem de petrol ve stratejik açıdan önemli bir bölgeyi bırakmaları düşünülemezdi.

Bu dönemde İngiliz istihbarat ajanları İtalya'nın Yunanistan'la birlikte Trakya'dan ve batıdan Türkiye'ye saldıracağı yolunda söylentiler yaymışlar, bu da Türkiye'yi endişelendirmiş ve çıkabilecek bir savaş durumunda iki cephede savaşma tehlikesini gündeme getirmişti.

Ayrıca, Türkiye'nin Adalet Divanına temsilci göndermemesi, Estonyalı generali ülkeye sokmaması ve bölgedeki Hıristiyanlara baskı yaptığı iddiası konumunu zayıflatan gelişmeler oldu.

Musul sorunu sırasında patlak veren Şeyh Sait ayaklanması da Türkiye'yi hem

Şeyh Sait Ayaklanması

Cumhuriyetin kuruluşundan 1938 yılına kadar çıkan çok sayıda Kürt ayaklanmalarının ilki ve 14 ile yayılması açısından en geniş kapsamlısı olan Şeyh Sait olayı Şubat 1925'te patlak verdi ve Nisana kadar sürdü. Ayaklanma bir rastlantı sonucu yeterince hazırlık yapamadan başlamak zorunda kaldığı halde Diyarbakır'ı bile kuşattı ve ancak Cumhuriyet hükümetinin büyük masraflar yapması ve sonunda asilerin arkasını 1921 Türk-Fransız anlaşmasının 10. Maddesi hükmü sayesinde Fransız demiryolundan asker nakli yaparak çevirmesi sonucu bastırılabildi. Ayaklanmanın yansımaları 1930 Ağrı ayaklanması başta olmak üzere, 1937 yılına kadar sürmüştür.

1925 olayı hakkında iki önemli tartışma vardır: Ayaklanmanın niteliği ve ayaklanmada İngiliz parmağı.

İlk tartışmada üç tez çatışır. Birincisi, duruşmalarda bizzat Şeyh Sait tarafından ifade edilen "dinsel hareket" tezidir. Kürtlerin Kurtuluş Savaşına güçlü biçimde katılmasının iki nedeninden birinin Hilafeti kurtarmak olduğu bilinmektedir (diğeri, Ermenistan'ın kurulması korkusudur). Hilafetin 1924'te kaldırılmasından kuvvet alan bu teze, "irtica hareketidir" diyerek dönemin yöneticileri de katılmıştır. Çünkü rejim, başlattığı veya yapacağı reformlara direnci kırmak ve genel olarak muhalefeti susturmak için bu hareketten yararlanacak ve Takrir-i Sükun yasasını çıkartacaktır. Nitekim, en önce tutuklananlar, ayaklanmaya karşı olan komünistlerdir.

İkinci tez, ayaklanmanın feodal ve dolayısıyla gerici nitelikte olduğudur. Buna göre Kemalistler bir burjuva devrimi yapmakta, geri kalmış feodal doğu bölgesi de bu ilerici hareket tepki göstermektedir. Türkiye Komünist Partisinin desteklediği ve burjuva devrimlerinin feodal sosyo-ekonomik düzeni ortadan kaldırmaya giriştikleri varsayımı üzerine dayanan bu görüş, Kurtuluş Savaşını eşrafla ittifak yaparak başarıya ulaştıran Kemalistlerin kırsal bölgelerdeki feodal düzene dokunmaya girişememiş oldukları gerçeği göz önünde tutulduğunda zayıf kalmaktadır.

Üçüncü tez, olayı bir Kürt milliyetçilik hareketi olarak görür. Buna göre, olayın yalnızca görünümü dinseldir. Bunun nedeni de, ayaklanmayı asıl örgütleyen ve Kürt bağımsızlığı için çalışan muvazzaf subaylardan oluşan çok gizli Azadi örgütünün (kuruluşu: 1921 sonu veya 1922), Kürt aşiret insanı üzerinde fazla etki yapamayacağını bildiği için hareketin başına halkın dilinden anlayacak bir din adamını geçirmek zorunda kalışıdır. Nitekim bir Nakşibendi olan Şeyh Sait, Azadi lideri Cibranlı Halit Bey'in eniştesidir. Zaten, duruşmalar sırasında mahkeme başkanı da isyanın amacının Kürt bağımsızlığı olduğunu söylemiştir.

İkinci tartışmaya gelince. Doğu ayaklanmasının çıkmasındaki İngiliz rolüne inanılmasının üç dayanağı vardır. Birincisi, Şeyh Sait'in karargahında İngiliz silah şirketlerinin katalogunun bulunmuş olmasıdır. Bu birşey ifade etmez, çünkü İngiliz silah tacirleri herkese, bu arada İngiltere'nin düşmanlarına bile silah satmışlardır. İkincisi, olaydan kısa süre önce Hakkari'de çıkan 1924 Nasturi ayaklanmasını İngiltere'nin açıkça tahrik etmiş ve desteklemiş olmasıdır. Üçüncüsü, bu sayede İngiltere'nin Musul'a 1926'da sahip olmasının çok kolaylaşmış bulunmasıdır ki, en fazla bu neden ileri sürülmektedir.

Diğer yandan, ayaklanma başlar başlamaz Anadolu'daki İngiliz konsolosluklarının, Londra'ya, isyanın Irak'a müdahale için bahane olarak kullanılmak üzere Ankara tarafından çıkarılmış olabileceğine ilişkin telgraflar yağdırmaya başladıkları bilinmektedir. Ayrıca, ayaklanmanın çıktığı Genç vilayeti (şimdi Bingöl'e bağlıdır) İngiltere'nin egemen olduğu Irak sınırına çok uzaktır. Yayınlanmış bulunan İngiliz gizli belgeleri arasında böyle bir İngiliz parmağına ilişkin herhangi bir kanıt da bulunamamıştır. Elimizdeki verilere göre, İngiliz parmağı tezinin sonuçtan sebebe gidişin tipik bir örneği olduğuna karar vermek doğru gözükmektedir. Yani, bu tez, işin sonunda isyandan İngiltere'nin büyük yarar sağlamış olmasından kalkarak, isyanın İngiltere tarafından çıkarılmış olması gerektiğine gitmektedir.

(B. Oran) (Kaynak: B. Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, resmî ideoloji dışı bir inceleme*, 5. Basım, Ankara, Bilgi Y., 1999, s.214-220).

diplomasi masasında güç duruma düşürmüş, hem de askerî ve ekonomik olarak zayıflatmıştı. Türkiye'nin Türklerle Kürtlerin kader birliği içinde bulunduğunu ileri sürdüğü bir dönemde bu ayaklanma, İngiltere'yi diplomatik pazarlıkta güçlendirmişti. Öyle ki, Türkiye'nin Türklerle Kürtlerin aynı ırktan geldiği ve birlikte yaşama iradesi gösterdiklerini ileri sürdüğü bir ortamda bu ayaklanmanın patlak vermesi, İngilizlerin "Şu anda bile savaş halindesiniz" şeklindeki itirazlarına gerekçe sağlamıştı.

Doğrudan Musul sorunuyla bağlantılı olmasa da, bu sorun sırasında 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması da Türkiye'nin aleyhine olmuştu. Öncelikle, bu karar dünyadaki Müslümanların tepkisini çekmişti. Hatta, İngiliz yönetimi de Türkiye'nin din etkenini kullanmasından ve özellikle Mısır ve Orta Doğu'nun diğer bölgeleri ile Hindistan'daki Müslümanların tepkisinden çekiniyordu ve bu kararı memnuniyetle karşılamıştı. Hatta İngiliz yetkililer kendi aralarındaki yazışmalarda "Türklerin bindikleri dalı kestiklerini" belirtmişlerdi. İkinci olarak, halifeliğin kaldırılması Şeyh Sait isyanının nedenlerinden birini oluşturmuştu. Şeyh Sait'in kendisi halifeliğin kaldırılmasıyla Türklerle Kürtler arasındaki bağın koparıldığını ileri sürmüştü.

Türkiye savaştan yeni çıkmış bir ülke olarak Musul sorunu nedeniyle yeni bir savaşı göze alamamıştı. Gerçi İngiliz kamuoyunda da artık doğuda bir savaş olasılığına karşı tepki ve yılgınlık vardı ama savaş çıkması durumunda Türkiye SSCB'nin desteğinden emin olamamıştı. Zaten içte de ayaklanmalarla uğraşıyordu.

Fakat asıl önemlisi Ankara hükümetinin bir an önce Batılı devletlerle anlaşma yoluna gidip ve güvenli sınırlara kavuşup içteki reformlarını gerçekleştirmek istemesiydi. Batılı bir ülke olmak isteyen Türkiye'nin Batılı ülkelerle sorunlu olarak bunu gerçekleştiremeyeceği açıktı. Musul sorunu çözülmeden Fransa'yla ilişkiler de istenilen düzeye ulaşamıyordu. Örneğin, Fransa'yla imzalanan 1926 anlaşması bu yüzden Fransa tarafından onaylanmamıştı. Türkiye Batı yönelimi önündeki bir engel olarak duran bu anlaşmazlığı bir an önce çözmek zorundaydı.

4) 1926 Antlaşması ve Türkiye'nin Sınırı Kabul Etmesi

Türkiye başlangıçta MC'nin aldığı kararı tanımadığını açıkladı ama sonunda İngiltere'yle bir anlaşma yapmak için görüşmelere başladı. Bu görüşmeler sırasında Türkiye iki nokta üzerinde durdu. İlk olarak, Bruxelles Hattının güneyinin, Türkiye-İngiltere-Irak arasında yapılacak bir anlaşmayla bağımsız Irak'a bırakılmasını istedi. Türkiye'nin bu girişimi sonuç vermedi.

Türkiye ikinci olarak, buradaki petrolden pay almak istediğini de bildirdi. İngiltere ile yapılan görüşmelerde 500.000 sterlin tutarında bir ödeme ile 25 yıl süreyle Irak'ın petrol gelirinden (*royalty*) Türkiye'ye yüzde 10 pay verilmesi gündeme geldi. 500.000 sterlini az bulan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, Osmanlı'nın 1909'da Bosna-Hersek'i bırakırken bile 2.200.000 sterlin aldığını belirtti.

Yapılan görüşmeler sonucunda 5 Haziran 1926'da Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında "Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalandı. Bunun birinci kesiminde sınır belirlenirken Bruxelles Hattında Türkiye lehine küçük bir değişiklik yapıldı.

İkinci kesim İyi Komşuluk İlişkilerini düzenleyen 6.-13. Maddelerden oluşuyor-

du. 6. Maddede "*Bağıtlı Yüksek taraflar, bir ya da birkaç silahlı kişinin sınır bölgelerinde yağmacılık ya da eşkıyalık yapmak amacıyla girişecekleri hazırlıklara ellerindeki tüm olanaklarla karşı koymayı ve bunları sınırdan geçirmemeyi karşılıklı olarak yükümlenirler*" denmekte, 7. Maddede "(...) *yetkili memurlar sınır bölgesinde yağmacılık ya da eşkıyalık yapmak üzere bir ya da bir kaç silahlı kişinin hazırlıklarda bulunduğunu öğrendiklerinde, bunu karşılıklı ve ivedilikle birbirlerine bildireceklerdir*" ifadesi yer almakta, 9. Maddede yine sınır güvenliği kaygısından hareketle "*Silahlı bir ya da bir kaç kişi sınır bölgesinde* (...) *suç işledikten sonra öteki sınır bölgesine sığınmayı başarırsa oranın makamları bu kişileri silahlarıyla ve yağma ettikleri eşya ile birlikte, uyruğu bulunduğu Taraf'ın makamlarına teslim etmek üzere yasa uyarınca tutuklamak zorundadır*" hükmü getirilmekteydi. 10. Maddede "[anlaşmanın] *sınır bölgesi* (...) *sınırın iki yanında 75 km. derinliğindeki topraklar*" olarak tanımlanmıştı. 12. Maddede "*Türkiye ile Irak memurları, öteki Taraf uyruğundan olup kendi toprakları üzerinde bulunan aşiret beyleri, şeyh ya da öteki üyeleri ile resmî ya da siyasi niteliğe sahip her türlü iletişimden kaçınacaklardır.* (...) *sınır bölgesinde öteki devlete karşı yöneltilmiş hiçbir propaganda örgütüne ve kuruluşuna izin vermeyeceklerdir*" ifadesi yer alıyordu. 13. Maddeyle bu hükümlerin uygulanması için bir sınır komisyonu atanacağı ve yılda iki kez toplanacağı kabul edildi. Bütün bu önlemlerin Kürt aşiretleri için alındığı açıktı.

Üçüncü kesim ise Genel Hükümleri içeriyordu. 14. Madde "(...) *Irak Hükümeti* (...) *Andlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak 25 yıl süre ile* (...) [petrol] *gelirlerin*[in] *yüzde 10'unu Türkiye Hükümetine ödeyecektir*" hükmünü getirirken, 17. Maddede anlaşmanın 10 yıl süreyle yürürlülükte kalacağını belirtiyordu.

Bu antlaşmaya ek olarak 5 Haziran 1926'da verilen notaya göre Türkiye bu yüzde 10'luk hissesini isterse 12 ay içinde paraya dönüştürebilecek ve bunu bildirdikten itibaren Irak hükümeti 30 gün içinde Türkiye'ye 500.000 İngiliz sterlini ödeyecekti.

Antlaşmada buradaki Türkler (Türkmenler) için azınlık hakları elde edilememişti. Bunun başlıca nedeni Türkiye'nin zaten Türk-Kürt ayrımına karşı çıkmasıydı. Ayrıca, bu durumda İngiltere de Türkiye'deki Kürtler için azınlık hakları konusunu tekrar gündeme getirebilirdi.

Antlaşmanın onaylanmasından sonra Türkiye'nin hem İngiltere ve Fransa'yla hem de Irak'la ilişkileri gelişmeye başladı. Türkiye ile Irak arasında 1928'de karşılıklı elçilikler açıldı, 1932'de Irak'ın MC'ye üye olmasıyla manda rejiminin sona ermesi üzerine ilişkiler ikili düzeyde gelişti.

Bu arada 1926 antlaşmasının süresi 10 yıl sonra sona erince, taraflar 8 Aralık 1936'da bir nota değiş-tokuşuyla 6.-13. Maddelerinin yer aldığı ikinci bölümün geçerliğini, istedikleri takdirde 2 yıl sonra bitirme hakkına sahip olarak, süresiz uzattılar. Burada ayrıca sınır komisyonuyla ilgili hüküm de değiştirildi ve komisyonun toplanma süresine tarafların karar verecekleri belirtildi. 1932'de İngiltere burada iki üs bırakarak çekildiğinden bu işlem Irak'la yapıldı.

İki devlet Ankara'da 29 Mart 1946'da "Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması"nı imzalayacaklardır. Bunun 1. Maddesinde "*1926 antlaşmasıyla belirlenmiş ve çizilmiş sınıra riayet etmeyi taahhüt ederler*" ifadesi yer alırken, 4. Maddesinde "... *taraflardan birinin ülke bütünlüğüne veyahut hudut dokunulmazlığına karşı herhangi*

bir saldırına tehlikesi görüldüğünde veya saldırma yapıldığında BM Teşkilatının yetkili organına hemen haber vermeyi taahhüt ederler" denmektedir.

6. Maddede ise 6 adet Ek Protokol sayılmaktadır. Bunlardan 6. Ek Protokolün 1. Maddesi "(...) *iki memleket arasındaki hududun her iki yanında 75'er kilometrelik bir bölgede çıkacak ve hudut münasebetlerinin ahengini bozacak mahiyetteki her türlü olay ve anlaşmazlığın çözülmesini (...) sağlamak hususunda uyuşmuşlardır*" demekte, yine aynı protokolün 11. Maddesi "(...) *hudut bölgelerinin öteki Tarafın güvenlik ve ülke bütünlüğüne karşı yöneltilecek hareketler için kullanılmasına, her birinin kendi toprağında kendi takdirine bırakılan, uygun tedbirlerle engel olmayı karşılıklı olarak taahhüt ederler*" hükmünü getirmektedir. 14. Maddede ise "*taraflar (...) hududu (...) silahlı şahısların taarruzlarına karşı (...) korumak için (...) bütün faydalı tedbirleri almayı taahhüt ederler*" denmektedir.

Görüldüğü gibi, 1926'dan sonra her 10 yılda bir yapılan düzenlemelerde hep aynı nokta, sınır güvenliği ve silahlı grupların faaliyetlerinin karşılıklı olarak önlenmesi ve gerekli önlemlerin alınması hususu vurgulanacaktır. Bu da 1926'dan günümüze dek bu bölgedeki Kürtler konusunun en önemli süreklilik öğesi oluşturduğuna dikkati çekmektedir ve benzeri düzenlemeler 1937'de yapılacak olan Sadabad Paktında da görülecektir (bkz. s. 365-369). Bu yöndeki gelişmeler özellikle 1980'lerde ve 1990'larda daha da önem kazanacak, hatta, Türkiye'nin K. Irak'a yönelik sıcak takiplerinde bu anlaşmaların söz konusu hükümlerine dayanıldığı yanlış olarak ileri sürülecektir. Çünkü Türkiye ile Irak 29 Mart 1946'da yeni bir anlaşma yaparak yukarıdaki antlaşmanın 6.-13. Maddeleriyle bunu uzatan mektupların geçerliğini ortadan kaldırmışlardır.

5) Antlaşmanın Mali Yönü ve Sonucu

Yukarıda değinildiği gibi, Türkiye'nin önceleri az bulduğu bu miktarın daha sonra antlaşmaya ek olarak verilen mektupta yer almasını kabul ettiği görülmektedir. Gerek araştırmalar gerekse resmî yayınlar Türkiye'nin antlaşmadan sonra 500.000 sterlin almayı tercih ederek yüzde 10'luk paydan vazgeçtiğini yazmaktadır. Hikmet Uluğbay'ın *Imparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik* adlı kitabına kadar böyle bilinen bu husus, yazarın bütçe ve kesin hesap kanunlarını inceleyerek yaptığı araştırma sonucunda elde ettiği veriler doğrultusunda yeniden ele alınmayı gerektirmektedir.

Söz konusu çalışmada, "*1934-1958 döneminde yirmidört yılın Bütçe Kanunları "B" cetveline ve 1959-1985 döneminde de Bütçe Kanunu maddeleri içine Musul petrolleri için gelir tahmini konulmuş ve onsekiz yılın Kesin Hesap Kanunlarında da 'Sözleşmesi gereğince Musul petrollerinden alınan' başlığı altında bu gelirlerin tahsil edilmiş olarak gösterildiği görülür*" denerek, Türkiye'nin 500.000 sterlin karşılığında bu paydan vazgeçmediği ve petrol gelirinden yıllık pay almayı tercih ettiği belirtilmektedir. Buna göre, Türkiye'ye bu dönemde ödenmesi gereken miktar 29.520.000 sterlin'dir ve 1955'e kadar bunun (bkz. Irak'a *Royalty* Ödemeleri ve Türkiye tablosu, s. 270) 3.500.000 sterlini ödenmiştir. Bu yüzden Türkiye yaklaşık 26.000.000 sterlinlik alacağı olduğu için bu tarihten itibaren de söz konusu geliri bütçesi içinde alacak olarak göstermeye devam etmiştir.

1954-55 döneminde Türkiye Irak'la birlikte Bağdat Paktını kurduğu için ilişkiler iyileşmiş, 1958'e kadar bu fasıl bütçeden çıkartılmış, fakat 1959 bütçesine tekrar konulmuştur. Çünkü 1958'de bu ülkede General Kasım darbesi yapılmış bulunmaktadır. Yalnız, darbeden sonra, artık bu alacak bütçedeki gelir cetveli içinde değil, ayrı bir bütçe maddesi olarak gösterilmiştir. Bundan amaç, bütçe maddeleri TBMM'de ayrı ayrı tartışıldığından, konunun altını çizmek ve alacağı daha güçlü dile getirmektir.

Bu uygulama da 1980'lere dek devam etmiş, fakat Özal iktidarı sırasında Orta Doğu ülkeleriyle ve özellikle Irak'la ticari ilişkiler geliştirildiği için tahsil edilmeyen ama Türkiye'nin bu alacağını unutmadığını gösteren söz konusu madde; Hazine, Dışişleri Bakanlığı ve Dış Ticaret Müsteşarlığının da olumlu görüşleriyle 1986'dan itibaren bütçeden çıkarılmıştır.

Musul sorunu Türkiye'yi pek memnun etmeyen bir biçimde sona ermişti ve bunun getirdiği bir burukluk vardı ama yine de bundan sonra İngiltere'yle ilişkilerde başka bir pürüz kalmadı. Zaten Musul sorununun en ateşli günlerinde bile Türk yetkililer İngiltere'yle yakın ilişkiler kurmak istediklerini belirtmişlerdi.

Irak'a Royalty Ödemeleri ve Türkiye

Yıllar	Irak Devletine Ödenen Pay (Sterlin)	Türkiye'ye Ait % 10 Pay (Sterlin)	Bütçe Kanunundaki Gelir Tahmini (TL)	Kesin Hesap Kanununda Gösterilen Tahsilat (TL)
1934	—	—	500,000	682,303.90
1935	—	—	500,000	596,817.53
1931-1935	4,500,000	450,000	800,000	618,212.11
1937	1,100,000	110,000	800,000	714,989.52
1938	2,200,000	220,000	800,000	1,065,416.02
1939	2,300,000	230,000	1,100,000	919,807.00
1940	1,800,000	180,000	1,000,000	687,260.54
1941	1,700,000	170,000	700,000	619,361.72
1942	1,700,000	170,000	620,000	621,734.76
1943	2,000,000	200,000	620,000	808,160.51
1944	2,400,000	240,000	750,000	1,003,521.57
1945	2,500,000	250,000	—	—
1946	2,500,000	250,000	1,000,000	1,108,777.36
1947	1,900,000	190,000	2,250,000	2,452,932.37
1948	2,300,000	230,000	2,450,000	2,430,750.04
1949	3,300,000	330,000	2,450,000	1,277,319.77
1950	6,900,000	690,000	1,500,000	2,138,066.06
1951	15,100,000	1,510,000	2,200,000	3,910,728.57
1952	40,600,000	4,060,000	6,000,000	—
1953	58,300,000	5,830,000	35,000,000	—
1954	68,400,000	6,840,000	75,000,000	4,055,490.38
1955	73,700,000	7,370,000	100,000,000	—
Toplam	295,200,000	29,520,000		25,711,649.73

Kaynak: Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, gözden geçirilmiş 2. basım, Ankara, Ayraç Y., 2003.

Bununla birlikte, 1926 antlaşmasından sonra geçen üç yıllık dönemde ilişkilerde önemli bir gelişme olmadı. Türkiye içteki reformlarla ilgilenirken, İngiltere de hem kendi iç sorunları hem de Avrupa'da Locarno antlaşmalarıyla ortaya çıkan durumla ilgiliydi.

İki ülke arasındaki ilişkilerde 1929'dan itibaren bir kıpırdanma görülmeye başlandı. Ekim 1929'da İngiltere'nin Akdeniz filosunun İstanbul'u ziyareti ve Amiral Field'ın Ankara'ya giderek Atatürk'le görüşmesi Türkiye'de çok olumlu karşılandı. Simgesel bir anlam taşıyan bu gelişme bir yandan hükümet tarafından ilişkilerin gelişmesinin göstergesi olarak alınırken, kamuoyunda da kısa bir süre önce hem dolaylı da olsa savaştığı, hem de Musul'u Türkiye'nin elinden alan bu ülkeye karşı ılımlı bir havanın doğmasını sağladı.

C) 1930'lardaki Gelişmeler

1930'lardan itibaren hem Avrupa, hem de Orta Doğu'daki dengeler bozulmaya başladı. Orta Doğu'da özellikle Filistin'e artan Yahudi göçü bu bölgede rahatsızlıklara neden olmaya başladı ve bu durum tepki olarak Arap milliyetçiliğinin gelişmesine yol açtı.

Avrupa'da ise, İtalya'da Mussolini, Almanya'da da Hitler iktidara gelince bu iki ülke giderek revizyonist bir cephe oluşturdular. Almanya Versailles sınırlamalarını teker teker ihlal ederken, İtalya da 1935'te Habeşistan'ı işgal ederek Akdeniz'deki İngiliz üstünlüğüne tehdit oluşturuyordu. Almanya'nın Türkiye'ye yakınlaşma çabaları ve İtalya'nın Akdeniz bölgesindeki faaliyetleri İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin İngiltere gözündeki önemini artıran gelişmeler oldu

1930'ların başından itibaren uluslararası alanda bir yandan 1929 ekonomik bunalımının etkileri kaybolmaya başlarken, öte yandan da kamplaşmanın arttığı görülmekteydi. Bu dönemde İngiltere ile Fransa'nın liderliğindeki statükocu kampla Almanya ve İtalya'nın liderliğindeki revizyonist kamp arasındaki ayrılık ve gerginlik belirginleşmeye başladı.

Bu döneme ve uluslararası ortama Türkiye içteki reformlarının önemli bir kısmını gerçekleştirmiş ve Lausanne'dan kalan sorunlarını büyük ölçüde çözmüş olarak girdi. Avrupa'da revizyonist devletler güçlendikçe ve statükoyu bozan eylemlere giriştikçe, İngiltere ve Fransa, içinde bulunduğu coğrafi konumdan dolayı Türkiye'yle işbirliği olanaklarını artırmaya çalıştılar. İngiltere bu dönemde Türkiye'nin revizyonist ülkelere katılmasından endişe ediyordu. Türkiye Misakı Milli'yi tam olarak gerçekleştiremediğini düşünmekle birlikte revizyonist ülkelere katılmadı. Hatta, İtalya'nın 1930'ların başlarından itibaren doğu Akdeniz'deki revizyonist ve saldırgan politikası Türkiye'yi revizyonist kamptan uzaklaştırıp statükocu kampa daha çok yaklaştırdı.

Bu sırada İngiltere'yle ilişkilerin iyileşmesini kolaylaştıran iki etken daha belirtilmelidir. Bunlardan biri, 1930'da Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan bir anlaşmayla bu iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesinin İngiltere'de yarattığı olumlu hava, ikincisi ise yine aynı dönem içinde SSCB'nin de İngiltere ve Fransa'yla işbirliği arayışı içinde olmasıdır.

1) Doğrudan İşbirliği

Türkiye ile İngiltere arasındaki dolaylı işbirliğinin yanında 1930'lardan itibaren doğrudan işbirliğinin de gelişmeye başladığı görüldü. Bunun iki ayağı vardı: Ekonomik alandaki işbirliği, bir de siyasal yakınlaşma ve ittifak ilişkisi.

Bu iki ayağı belirleyen temel etken, Avrupa'da ve Akdeniz'deki gelişmeler ve bunların Türkiye üzerindeki etkisiydi.

Türkiye'de 1930'lardan itibaren giderek artmaya başlayan Alman etkisi İngiltere'yi kaygılandırıyordu. Bu ülke, doğu Avrupa ve Balkan ülkeleriyle kurduğu ekonomik ilişkiler sayesinde zaten belli bir etkinlik alanı yaratmıştı. İktisadi alanda, özellikle Türkiye'den tütün, krom gibi hammadde ithali ve karşılığında mamul madde satışına dayalı olarak kurduğu ilişkiyle Türkiye'nin dış ticaretindeki payını gittikçe yükseltiyordu. Aslında, bu durumdan yalnızca İngiliz değil Türk yetkililer de kaygı duyuyorlardı. Bunun üzerine 1936'da Karabük demir-çelik işletmelerinin yapımı, Alman Krupp firmasının daha iyi koşullar önermiş olmasına rağmen İngiliz Brassert firmasına verildi. (Fakat kontrolörlüğü Almanlara verildi). Haziran

İngiliz Kralı VIII. Edward'ın 4-6 Eylül 1936'da İstanbul ziyareti.

(İletişim arşivi)

1935'te İngiltere'yle bir ticaret anlaşması imzalayan Türkiye, demiryollarının bakımı ve tarımsal alanda sulama tesisleri konusunda İngiliz firmalarına öncelik tanıdı. Montreux Konferansı sırasında da İngiltere Türkiye'yi belli konularda desteklemişti ve Türkiye, Boğazları silahlandırma hakkını elde ettiğinde bu ihaleyi İngiliz firmalarına vermeyi tercih etti.

İngiltere'nin Türkiye'deki Alman iktisadi etkisini zayıflatmak için yaptığı girişimlerden biri de Mayıs 1938'te toplam 16.000.000 sterlinlik bir kredi açmasıydı. Türkiye'yi kendi ekonomik alanında tutmak isteyen Almanya aynı yılın Ekim ayında 150.000.000 marklık bir kredi açarak buna karşılık verecektir.

1936 yazında İngiliz Kralı VIII. Edward'ın İstanbul'u ziyareti özellikle Türk kamuoyunda İngiltere hakkında olumlu bir havanın doğmasına neden oldu. Bir yıl sonra da taç giyme töreninde Başbakan İsmet İnönü'nün Londra'ya resmî bir ziyarette bulunması ilişkilerdeki yakınlığı gösteriyordu.

Türkiye'nin iki savaş arası dönemde İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasına yol açan bir diğer gelişme Akdeniz'in güvenliği konusunda ortaya çıktı. 1937'de Akdeniz'de bazı ticaret gemilerinin muhtemelen İtalyan denizaltıları tarafından batırılması nedeniyle, İngiltere ve Fransa'nın girişimiyle Eylül 1937'de Nyon'da bir konferans düzenlenmişti. İtalya ve Almanya'nın katılmayı reddettiği bu toplantıya Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya da katılmıştı. Türkiye bu konferansta İngiltere'yle birlikte çalıştı ve hatta Akdeniz'deki deniz trafiğini güvenlik altına alacak önlemler konusunda İngiltere'yle birlikte hareket etmeyi kabul etti. Böylelikle, Türk-İngiliz ilişkileri İkinci Dünya Savaşına giden yolda bir adım daha yakınlaşmış oldu.

2) *Türk-İngiliz Akdeniz Anlaşması*

Türkiye ile İngiltere arasında 1930'lardaki doğrudan işbirliğinin ilk önemli göstergesi Akdeniz Paktıyla ortaya çıktı. Aslında, İtalya'dan çekinmekte olan Türkiye, güvenliğini sağlamak için bir süredir İngiltere'yle ittifak kurmak istiyordu. Fakat İngiltere bu dönemde hâlâ İtalya'yı Almanya'nın yanından çekebileceğini düşünüyordu ve güneydoğu Avrupa ülkeleriyle doğrudan bir ittifak ilişkisine girmek istemiyordu.

Ne var ki, 1935 Ekiminde İtalya'nın Ege'deki adalarda askerî tahkimata başlaması ve ardından Habeşistan'a saldırması sonucunda Akdeniz'de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdı. Türkiye, İtalya'nın saldırganlığına karşı Milletler Cemiyetinin aldığı yaptırım kararlarına katılmış ve bu da İtalya'nın tepkisini çekmiş, hatta İtalya Yugoslavya ve Yunanistan'la birlikte Türkiye'yi de tehdit etmişti. Bunun üzerine Londra Hükümeti Fransa, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'a, zorlama tedbirlerine katılmaları yüzünden İtalya'nın saldırısına uğrarlarsa yardım etme konusunda garanti verdi. MC'nin yaptırımlara ilişkin 16/3 Maddesine dayandırılan ve bir anlaşma imzalamak yerine nota değiş-tokuşuyla gerçekleştirilen bu ittifaka Türkiye 22 Ocak 1936'da katıldı. Fakat Temmuz 1936'da İtalya'ya uygulanan yaptırımların kaldırılması üzerine İngiltere söz konusu anlaşmaları 27 Temmuzda tek taraflı olarak kaldırdı.

İngiltere, yukarıda görüldüğü gibi, Türkiye de dahil Akdeniz ülkelerinden bazı-

larına kısa süreli ve çok taraflı bir güvence verdiği halde, Türkiye'nin ısrarlarına karşın ikili bir pakt veya ittifak yapmaya yanaşmadı. İngiltere hem bu tür bir paktın getireceği yüklenimleri karşılayabilme konusunda kuşkuluydu, hem de kendi yanına çekmeyi umduğu İtalya'yla ilişkilerini koparmak istemiyordu.

Türkiye'nin İngiltere'yle yakınlaşma politikasında Atatürk'ün tercihinin de önemli bir rolü oldu. Atatürk o dönemde Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine ile yakın ilişkiler kurmuştu ve bu isteğini doğrudan kendisine de söylemişti. Bu sırada Atatürk'ün yakın arkadaşı Fethi Okyar'ın Londra büyükelçisi olarak atanması da İngiltere'yle ilişkilere verilen önemi gösteriyordu.

3) Türkiye-İngiltere-Fransa Üçlü İttifakına (Ankara Paktı) Giden Yol

Avrupa'da Almanya ve İtalya'nın revizyonist politikalarına rağmen 1937'de İngiltere'de işbaşına gelen Chamberlain hükümeti yatıştırma *(appeasement)* politikası izlemeye başladı. Bu dönemde yeni bir savaş istemeyen İngiliz kamuoyu da Almanya'ya karşı yatıştırıcı bir politikadan yanaydı. Fakat İngiltere'nin bu yaklaşımı, Almanya'nın Versailles düzenini değiştirmeye yönelik politikasını daha da hızlandırdı. Mart 1938'de Südetler'in, bir yıl sonra tüm Çekoslovakya'nın Almanya'nın denetimine girmesiyle Hitler, üçlü politikasının Versailles zincirlerinin kırılması ve "Tek Ulus-Tek Devlet" *(Ein Volk-Ein Reich)* aşamalarından sonra üçüncü aşamasına geçti: "Yaşam Alanı" *(Lebensraum)*.

Türkiye ise Almanya-İtalya tehlikesine karşı hem İngiltere-Fransa, hem de SSCB'yle yakınlaşmaya çalışıyordu. Bu dönemde SSCB de ortaya attığı ortaklaşa güvenlik kavramı çerçevesinde İngiliz ve Fransız yetkililerle görüşmelerini sürdürmekteydi. Türkiye aslında bloklara bulaşmamayı tercih etmekteydi fakat dönemin siyasal koşulları bunun giderek zorlaştığını gösteriyordu. Zaten, Fransa bu yöndeki ilk önerisini Eylül 1938'de Paris'teki Türk büyükelçisine yapmıştı.

Yapılan görüşmeler sonucunda, Fransızlar ilk anlaşma projesini Kasım 1938'de Türk tarafına sundular. Burada, daha çok iki ülkeyi ilgilendiren konularda politikaların uyumlaştırılmasından ve Türk-Fransız ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak Türk-İngiliz ilişkilerinin de gelişmesinden söz edilmekteydi. Zaten İngiltere de bu görüşme sürecinden sürekli haberdar edilmişti. Bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, Londra büyükelçiliğine atanmış bulunan Tevfik Rüştü Aras'la görüşerek savaş durumunda Türkiye'nin İngiltere'ye ne ölçüde destek olacağı konusunda fikir edinmeye çalışıyordu ve hâlâ Türkiye ile bu tür bir anlaşma içine girmekten çekiniyordu. Londra'ya göre, böyle bir anlaşmaya Yunanistan'ın da alınması gerekecek ve dörtlü bir nitelik kazanan anlaşma Almanya ve İtalya'nın tepkisini çekecekti.

Bu arada Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'a saldırması, revizyonist bir devletin Avrupa'da da güç kullanmaya başladığını gösterdi. Habeşistan işgaline yeterli tepkiyi vermeyen İngiltere bu politikasının istediği sonucu getirmediğini görmüştü. Almanya ve İtalya'nın güneydoğu Avrupa'ya doğru yayılması İngiltere'nin Orta Doğu'daki ulaşım yollarının güvenliğini tehlikeye düşürmeye başlamıştı. İtalya'nın Arnavutluk'a saldırmış olması bu ülkenin statükocu ülkeler yanına çekilmesi olasılığını da ortadan kaldırmıştı. Dolayısıyla, İngiltere ve Fransa Akdeniz'in

güvenliği ve Yunanistan ve Türkiye'ye verilecek güvence konularına daha fazla önem vermek durumunda kaldılar. Hatta, İngiltere ve Fransa 13 Nisan 1939'da, bir saldırı durumunda Yunanistan ve Romanya ile tek taraflı deklarasyon yayınlayarak güvence verdiler ve Türkiye'ye de bu tür bir güvence vermek istediler. Bu iki ülke ayrıca Bulgaristan'ın da ya Balkanlarda kurulacak bir işbirliği içine alınması ya da tarafsızlaştırılması gerektiğini savunuyorlardı. Fakat Ankara, Arnavutluk'un İtalya tarafından işgali karşısında İngiltere'nin yeterince sert bir tavır almadığını düşünmekteydi ve tek taraflı garantilerin güvenliği sağlamaktan uzak olduğunu savunuyordu.

İtalya'nın Balkanlarda bir işgal hareketine girişmesi doğal olarak Türkiye'nin kaygılarını artırdı. Bu yüzden İngiltere ve Fransa'nın vereceği güvencenin bir ittifak ilişkisi içinde olmasını istedi. Hatta Bakanlar Kurulu İsmet İnönü başkanlığında toplanarak İngiltere ve Fransa'yla ilişkilerin yakınlaştırılması yolunda karar aldı. Bakanlar Kurulu ayrıca SSCB'yle de görüşmelerin sürdürülmesini kararlaştırmıştı.

Türkiye karşılıklı görüşmeler sürecinde savaşın Akdeniz'e ve Balkanlara yayılması olasılığı üzerinde durmuş ve bu durumda İngiltere ile Türkiye'nin işbirliği içinde olmasını sağlayacak bir anlaşma önerisini İngiliz hükümetine sunmuştu. Burada Türk hükümeti, Türk-İngiliz anlaşmasını dengeleyecek bir Türk-Sovyet ve İngiliz-Sovyet anlaşmasının gerekliliğinden de söz etmekteydi. Zaten Türkiye bütün bu görüşme sürecinden SSCB'yi haberdar ediyordu ve SSCB'nin kendisi de İngiltere ve Fransa'yla temas halindeydi. Ne var ki, daha sonra yayınlanacak deklarasyonda Balkanlar konusunda yükümlülüğe girme konusu, İngiltere'nin bunu istememesi nedeniyle yer almadığı gibi, Türk-Sovyet anlaşması da gerçekleşmemiştir.

Nisan 1939 sonlarına doğru Ankara'ya gelen yeni Alman Büyükelçisi Franz von Papen Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa'yla ittifak yapmasına engel olmaya çalıştı. Yine, Nisan sonunda SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin bir Türk-Sovyet anlaşması konusunda görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya geldi fakat bu görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Türkiye İngiltere ile yapılacak antlaşmanın, Türk-Sovyet antlaşmasıyla birlikte SSCB'yle İngiltere'yi dolaylı olarak birbirine bağlayacağını düşünüyordu. Ne var ki, bu sırada SSCB, İngiltere ve Fransa'yla anlaşma umudunu yitirmiş, dahası bu iki ülkenin Almanya'yı kendi üzerine yönelttiğini düşünerek, yaklaşan savaşta zaman kazanmak amacıyla Almanya ile anlaşma yapmanın yollarını aramaya başlamıştı.

Sonunda, 12 Mayıs 1939'da Ankara'da imzalanan Türk-İngiliz Deklarasyonunu, İngiliz Başbakanı Chamberlain Avam Kamarasında, Başbakan Refik Saydam ise TBMM'de okuyarak dünyaya ilan ettiler. Bunun önemli olan 3. Maddesine göre "*Bu kesin anlaşmanın yapılmasına değin, Türkiye Hükümeti ve Büyük Britanya Hükümeti, Akdeniz bölgesinde savaşa yol açacak bir saldırı ortaya çıktığında, edimsel işbirliği yapmaya ve birbirlerine ellerinden gelen tüm yardım ve kolaylığı göstermeye hazır bulunduklarını açıklarlar.*" denmekteydi. 4. Maddede, bunun hiçbir devletin aleyhinde olmadığı belirtmekteydi. Deklarasyonun 6. Maddesindeyse "*İki Hükümet Balkanlarda güvenliğin kurulmasını sağlamak gereğini de kabul ederler ve bu amaca (...) varmak üzere danışma içinde bulunmaktadırlar*" ifadesi yer alıyordu.

Bu sırada, Fransa'yla Hatay sorunu yüzünden görüşmeler devam etmekte oldu-

ğundan, bu ülkeyle aynı deklarasyonun yayınlanması için bu sorunun çözülmesini beklemek gerekti. Sonunda, bu ülkeyle 23 Haziran 1939'da Paris'te aynı içerikte bir deklarasyon imzalandı. İngiltere yaklaşan savaş nedeniyle Fransa'ya da telkinde bulunarak Hatay'ı Türkiye'ye bırakmasını önermişti. İngiltere'yle imzalanan deklarasyonla birlikte, bunlar daha sonraki ittifakın ilk basamağı olmuştu.

Deklarasyonun yayınlanmasından sonra İngilizlerle görüşmeler daha çok bunun bir ittifak antlaşmasına dönüşmesi, mali yardım ve Türkiye'ye yapılacak silah yardımı konusunda yoğunlaştı. Bu konuda, Genelkurmay Başkam Fevzi Çakmak ile İngiliz yetkililer arasında Ankara'da görüşmeler sürerken, Kazım Orbay da Londra'da silah alımı konusundaki temaslarını sürdürdü. Fransa'nın Orta Doğu'daki ordularının komutanı General Weygand bu konuyla ilgili temaslarda bulunmak üzere Ankara'ya gelmişti. Türkiye Avrupa'da savaşın giderek yaklaştığı bu dönemde mali yardımın önemini, Alman iktisadi üstünlüğünden kurtulmanın bir gereği olarak sunmaktaydı.

Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasındaki bu deklarasyonların bir ittifak antlaşmasına dönüştürülmesi yolundaki görüşmeler devam ederken, SSCB de aynı anda hem bu iki devlet, hem de Almanya'yla görüşmelerini sürdürüyordu. Hatta, SSCB bu deklarasyonu olumlu karşılamıştı. Mihver devletleriyse, doğal olarak rahatsız oldular. Almanya Türkiye'nin savaş çıkarma amacı taşıyan bir kampa girdiği iddiasında bulundu.

Hernekadar Türkiye dış politikasında ağırlığını İngiltere ve Fransa'dan yana koymuşsa da, hâlâ SSCB'yle ilişkilerinin bozulmaması konusunda hassas davranıyordu. Fakat Türkiye, İngiltere ve Fransa'yla yaptığı görüşmeler hakkında Moskova'ya bilgi verirken, SSCB'nin Almanlarla görüşmeler yaptığı yolundaki haberlere rağmen SSCB yönetimi Türkiye'ye bu konuda bilgi vermemişti. 23 Ağustos 1939'da SSCB Almanya ile saldırmazlık paktı imzalayınca bu gelişme Türkiye'de de büyük şaşkınlık yarattı. Fakat Türkiye yine de Ankara'da bir yandan İngiliz ve Fransız yetkililerle bir ittifak anlaşması için görüşmeleri sürdürürken, öte yandan bu yakınlaşmayı SSCB dostluğuyla bağdaştırabilmek için bu ülkeyle de bir anlaşma imzalamanın yollarını arıyordu.

Bu arada 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgale başlaması ve 3 Eylülde İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmeleriyle birlikte İkinci Dünya Savaşı başladı. Türkiye açısından daha da vahim olan durum Sovyetler Birliğinin 17 Eylülde, Nazi-Sovyet Paktı uyarınca Polonya'ya girmesi ve bu ülkeyi Almanya ile paylaşmasıydı. Bu durum doğal olarak aynı şeyden korkan Türkiye'de büyük kaygı yarattı.

Sovyetlerin görüşmelerde bulunmak için Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'nu davet etmeleri üzerine, 24 Eylül 1939'da Saracoğlu Moskova'ya gitti. Özellikle Boğazların ortak savunulması ve yapılacak anlaşmada Sovyetlerin Almanya çekincesi koymak istemeleri yüzünden anlaşma sağlanamayınca 3 haftadır Moskova'da bulunan Saracoğlu 17 Ekimde buradan ayrıldı.

Bu sırada, Ankara'da İngiliz ve Fransız yetkililerle bir ittifak antlaşması imzalanmasına ilişkin görüşmeler devam ediyordu. Türk-İngiliz-Fransız İttifakı daha Saracoğlu dönüş yolundayken 19 Ekim 1939'da imzalanacaktır (bkz. s. 422-424).

İttifak anlaşmasının imzalanmasından bir gün sonra İngiltere ve Fransa'yla ikti-

sadi ve mali anlaşmalar imzalandı. İkinci Dünya Savaşının başladığı bir ortamda bu iki ülkenin Türkiye'nin gücünü artırma kaygılarından kaynaklanan bu yardımla Türkiye'ye 25.000.000 sterlin tutarında 20 yıl vadeli kredi sağlanıyordu. Bundan sonra Türkiye ile bu ülkeler ve özellikle İngiltere arasındaki siyasal ilişkilerde de önemli bir gelişme oldu ve bu kendisini artan karşılıklı temaslar ve ekonomik ve mali yardım konularındaki görüşmelerde gösterdi.

Böylece, İkinci Dünya Savaşı başladığında, Türkiye'nin milli mücadele yıllarından beri ilişkilerini iyi tutmaya çalıştığı Sovyetler Birliğiyle yolları ayrılırken, İngiltere ve Fransa'yla uzun bir süredir yapmayı istediği ittifak antlaşması gerçekleşiyordu. Ne var ki, Türkiye'nin tam İngiltere'yle ittifak ilişkisine girdiği İkinci Dünya Savaşı yılları bu ülkenin gücünün tükendiği ve özellikle uluslararası alanda meydana gelen değişiklikler nedeniyle hem mutlak hem de göreli olarak güç ve etkinliğinin azaldığı bir döneme denk geldi. Bundan sonra, Türk dış politikasında İkinci Dünya Savaşının olağanüstü koşulları içinde savaş dışında kalma kaygısı belirleyici bir rol oynarken, Türkiye'nin iki savaş arasında izlediği dengeli politika da sona ermiş oldu. Türkiye, Batılı ülkeler ve özellikle de İngiltere ile bir ittifak ilişkisi kurma şeklindeki amacına ancak İkinci Dünya Savaşı koşulları içinde ve arzu etmediği bir biçimde ulaşabilmişti.

İLHAN UZGEL - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

II) Fransa'yla İlişkiler

Milli Mücadele'nin sona ermesinden sonra Fransa'yla ilişkilerde en çok öne çıkan konular, iki ülke arasındaki borç sorunu ve daha da önemlisi Hatay sorunudur. Fransa Ankara Hükümetiyle ilk anlaşma imzalayan Batılı ülke olması açısından önem taşıyordu fakat bu ülke gerek Lausanne Konferansında gerekse daha sonraki gelişmeler (örneğin, Musul sorunu) sırasında genelde İngiltere'yle birlikte hareket etmiş ve Türkiye'nin durumunu zorlaştırmıştı. Bununla birlikte, belli bir denge içinde Batı yönelimli dış politika izleyen Türkiye Fransa'yla ilişkilerine her zaman önem vermiş, zaten Avrupa'da Alman tehlikesinin artmaya başlamasıyla birlikte Paris de Ankara'yı yanında tutmaya özen göstermişti.

A) Lausanne Sonrası Gelişmeler

Lausanne görüşmeleri sırasında Fransız heyeti genelde Batı bloku içinde hareket etmiş, Türk yetkililer de daha önce ayrı anlaşma yaptıkları Fransa'nın bu tutumundan rahatsız olmuşlardı. Fransa özellikle kapitülasyonların kaldırılması ve Osmanlı borçları konusunda ayak diremişti. Aslında, daha M. Kemal ile Franklin-Bouillon görüşmelerinde en çok tartışılan konu kapitülasyonlar olmuştu. Türk heyeti Fransa'nın bu tutumunun 1921 Anlaşmasına aykırı olduğunu savunduysa da bir sonuç elde edememişti. Fransa'nın bu tutumunun nedeni Türkiye'deki yatırım ve ticari faaliyetlerinin çokluğuydu. Özellikle borçlar sorunu, aşağıda ele alınacağı gibi, iki ülke arasında 1930'lara dek sürecektir.

Lausanne'den sonra Fransa'yla ortaya çıkan ilk önemli sorun Türkiye ile Fransa

Bozkurt-Lotus Davası

Fransız Lotus ticaret gemisiyle Türk Bozkurt nakliye gemisi 2 Ağustos 1926'da Midilli adasının 5-6 mil açıklarında çarpıştı. Bozkurt battı ve yolcu ve mürettebattan 8 kişi boğuldu. İstanbul'a gelen iki kaptan tedbirsizlik ve ihmal yüzünden ölüme neden olmak suçundan tutuklandılar. Eylül 1926'da mahkeme Türk kaptanı 4 ay, Fransız kaptanı ise 80 gün hapse mahkum etti.

Fransa Türk mahkemelerinin yetkisiz olduğunu ileri sürerek Fransız kaptanın tahliyesini isteyince bu olay iki ülke arasındaki bir soruna dönüştü, ama iki taraf sorunu Uluslararası Sürekli Adalet Divanına götürme konusunda anlaştılar. Yapılan tahkimnamede Divan'dan Türkiye'nin Fransız kaptanı yargılamakla Lausanne'ın İkamet ve Adli Yetki Sözleşmesinin 15.Maddesini ihlal etmek sonucu devletler hukuku ilkelerine aykırı hareket edip etmediği soruluyordu.

Fransa Türkiye'nin ceza hukukunu değil, uluslararası hukuku temel alması gerektiğini ve denizlerin serbestliği ilkesi doğrultusunda, ticaret gemisinde işlenen suçların davasına geminin bayrağını taşıdığı ülkenin mahkemesinde bakılması gerektiğini ileri sürüyordu.

Türkiye ise suç yerinin Türk bayrağı taşıyan Bozkurt gemisi olduğu ve Fransız kaptan aleyhindeki davanın ulaşımla ilgili olmayıp bir kamu davası olduğu gerekçesiyle Türk mahkemelerinin yetki sahibi olduğunu söylüyordu.

Divan 7 Eylül 1927'de verdiği kararında Türkiye'yi haklı bularak bu konuda devletler hukukuna aykırı hareket etmediğini bildirdi. Divan kararında dava konusu ulaşım düzenine aykırılık değil, ihmal yüzünden ölüme neden olmak şeklinde tanımlanmıştı. Divan bu kararını alırken 6 üye lehte, 6 üye de aleyhte oy kullanmış, Divan başkanının oyunu Türkiye'den yana kullanması sonucu karar Türkiye'nin lehine çıkabilmişti.

(İ. Uzgel)

mandası altında bulunan Suriye arasındaki sınırın saptanması konusunda başgösterdi. 20 Ekim 1921 Anlaşmasının 8. Maddesine göre tarafların temsilcilerinden oluşacak bir Komisyon anlaşmanın imzalanmasından bir ay sonra sınırı belirleme çalışmalarına başlayacaktı. Bu komisyon çalışmalarına ancak Eylül 1925'te başladı. Fakat bir sonuca ulaşılamayınca Fransa'nın Suriye-Lübnan Yüksek Komiseri de Jouvenel Ankara'ya geldi ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ile 18 Şubat 1926'da bir sözleşme parafe etti. Ne var ki, bu dönemde İngiltere'yle ilişkilerine özel bir önem veren Fransa Musul sorunu nedeniyle bu sözleşmeyi imzalamayı geciktirdi. Bilindiği gibi, Musul sorunu çözüm yoluna girince sözleşme 30 Mayıs 1926'da Ankara'da imzalandı. Bundan sonra Türk-Fransız ilişkilerindeki bir engel daha kalkacaktır.

Bu dönemde Fransa'yla ilişkilerde Bozkurt-Lotus sorunu ortaya çıktıysa da, iki tarafın da anlaşarak uluslararası yargıya gitmeleriyle bu sorun da ilişkilerde önemli bir engel oluşturmadan çözülebildi (bkz. **Bozkurt-Lotus Davası** kutusu, s. 278).

Daha az önemli olmakla birlikte, Türk-Fransız ilişkilerindeki ikinci sorun Türkiye'deki Fransız misyoner okulları nedeniyle yaşandı. Bu konu Lausanne'da da gündeme gelmiş, İsmet Paşa yeni açılacak okullarla ilgili olarak hiçbir taahhütte bulunamayacağını ve bu kurumlar için gümrük bağışıklığını kabul etmeyeceğini bildirmişti (bkz. **Türkiye'deki Yabancı Okulların Hukuki Statüsü** kutusu, s. 234). Burada yabancı bilim, din ve yardım kuruluşlarının propaganda yapmaması, Türk dilini ve tarihini öğretmesi ve Türk yasalarına tabi olması koşulları getirilmişti. Türkiye'nin bu doğrultuda genelde bütün yabancı okullarda derslerin Türkçe ola-

rak yapılmasını ve müfredatın Türk ulusal görüşleri doğrultusunda belirlenmesini istemesi üzerine Fransız hükümeti duruma müdahale etmek istedi. Türkiye, Fransa'nın bu konudaki müdahalesini kabul etmeme konusunda kararlı bir tutum alınca Fransa fazla bir etkide bulunamadı.

B) Osmanlı Borçları Sorunu

Osmanlı borçları sorunu çok sayıda devleti ilgilendirmekle birlikte bu konu en çok Fransa'yla ilişkilerde gündeme geldi. Osmanlı devletinin tahvil satmak suretiyle en çok borçlandığı ülke Fransa'ydı. Hatırlanacağı üzere, Lausanne Antlaşmasının 46. Maddesine göre Osmanlı borçlarının Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan devletler arasında bölüştürülmesi ilkesi kabul ediliyor, 47. Maddede bu borçların taksiminin Düyun-ı Umumiye Meclisi tarafından yapılacağı belirtiliyor, 49. Maddede ise ödeme şartlarının saptanması Paris'te kurulacak bir komisyona bırakıyordu.

Bu arada, borçların ödenmesi konusunda Türk heyeti arasında fikir birliği yoktu; İsmet Paşa kağıt parayı tercih ederken, heyetin iktisat danışmanı Cavit Bey altın parayla ödeme yapılmasını istemişti.

Lausanne sonrasında bu konudaki görüşmeler 1928'e kadar sürdü ve 13 Haziran 1928'de dönemin Paris Büyükelçisi Fethi Okyar'la Düyun-ı Umumiye temsilcisi arasında bir anlaşma imzalandı. Buna göre Türkiye 1912 öncesindeki Osmanlı borçlarının yüzde 62'sini, daha sonra alınan borçlarınsa yüzde 73'ünü ödemeyi kabul etti. Bunun tutarı 82.456.377'si ana para, kalanı faiz olmak üzere 107.528.461 altın lira olarak hesaplandı (Bu hesaplamada yanlışlık yapıldığı sonradan anlaşılacak, ödenecek miktar daha da düşürülecektir). Türkiye 1936'ya kadar her yıl 2.000.000, 1936-42 arasında 2.800.000, 1942-47 arasında 2.780.000, 1947-52 arasında 3.180.000 ve bu tarihten sonra da 3.400.000 altın lira ödemeyi kabul ediyordu.

Türkiye ilk ödemeyi zamanında yapmakla birlikte bir yıl sonra 1929 ekonomik bunalımının baş göstermesi ve borç taksit tutarının bütçenin yüzde 14'üne ulaşması üzerine bir ödeme sorunu ortaya çıktı. Bütün ülkelerin aynı duruma düştükleri bir ortamda Türkiye 25 Kasım 1930'da Osmanlı Bankasına 6.000.000 TL kağıt para yatırarak ödemeleri durdurdu. Bunun üzerine iki tarafın yetkilileri arasında Ankara ve Paris'te görüşmeler yapıldı. Türkiye borç ödemesinin, ekonomisinin genel durumunu etkilemeyecek bir biçimde düzenlenmesini istiyordu.

Sonunda Paris'te başlayan ve yaklaşık bir yıl süren zorlu görüşmelerden sonra 22 Nisan 1933'te ödemeler Türkiye'nin lehine yapılan düzenlemelerle bir sonuca bağlandı (Tekeli-İlkin, s. 43-45). Düyun-ı Umumiye borçları, son taksidin yatırıldığı 25 Mayıs 1954 tarihinde tamamen temizlenecektir.

İLHAN UZGEL

C) Sancak (Hatay) Sorunu

Sancak (Hatay) sorununu incelemeye geçmeden önce ad konusunu açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Osmanlı döneminde İskenderun Sancağı olarak adlandırılan, 1856 ıslahatından sonra mutasarrıflığa dönüştürülmekle birlikte gerek yerel,

gerek Türk, gerekse uluslararası belgelerde "İskenderun Sancağı" ya da kısaca "Sancak" olarak geçen İskenderun-Antakya bölgesine Hatay adı 1936 yılında Atatürk tarafından verildi. Sorunun uluslararası kamuoyunda yeniden tartışılmaya başlaması üzerine, bölgenin Türk kimliğine vurgu yapmak üzere kullanılmaya başlanan Hatay ismi Güneş-Dil Teorisinin en gözde olduğu dönemde, bu teoriyi doğrulamak için ileri sürülmüş gibiydi. Buna göre, Orta Asya'da kurulmuş olan Hatay devletinden gelen Eti-Ata-Hata-Hatay kelimeleri aynı kökten türemiş Türkçe sözcüklerdi. Böylece, bir yandan Anadolu uygarlıklarından Hititlerin Türklüğü kanıtlanmış oluyor, diğer yandan da İskenderun-Antakya bölgesinde yaşayanların Türklükleri kesinleşiyordu.

Esas olarak OTDP'den ve özellikle de Soysal s. 531-581'den yararlanılarak yazılan bu bölümde, Hatay'ın resmî ad olarak kabul edildiği tarihe kadar, bölge için Sancak adı kullanılacaktır.

1) Lausanne Sonrasında Sancak Gelişmeleri

Mondros silah bırakışması imzalandığında İngiliz birlikleri İskenderun'un güneyine gelmişlerdi ama Sancak Osmanlı birliklerinin elindeydi. Bununla birlikte, 10 gün gibi kısa bir süre içinde, 9 Kasımda İngiliz birlikleri Mondros'un 7. Maddesine dayanarak Sancak'ı işgal ettiler ve daha sonra savaş içinde yapmış oldukları gizli antlaşmalara uygun davranarak bölgeyi Urfa, Antep, Adana ve Mersin'i de işgal etmiş olan Fransız birliklerine bıraktılar. Sancak Misak-ı Millî sınırları içinde kabul ediliyordu. Ama, Millî Mücadele sırasında, Fransa'yla barış anlaşması yapma olanağı doğunca, Suriye sınırı 20 Ekim 1921'de imzalanan Türk-Fransız Anlaşmasıyla özel bir yönetim altına konulan Sancak dışarıda bırakılarak çizildi. Dolayısıyla, Lausanne'dan önce, Sancak ve Suriye sınırları konusunda yapılmış bir anlaşma bulunuyordu (bkz. s. 149-151).

Lausanne Barış Konferansında en az konuşulan ve soruna yol açmayan konu Türkiye ile Suriye arasındaki sınır oldu. Öze ilişkin olmamakla birlikte, Ankara Anlaşması Fransız parlamentosunca onaylanmadığı için Türkiye Lausanne'da bu durumun bir kez daha teyit edilmesini gerekli görüyordu; 1921 Anlaşmasının sadece sınır çizen 8. Maddesinin Lausanne'da zikredilmesinin yalnızca bu maddeyi kuvvetlendirerek, anlaşmanın geriye kalanını (yani özel yönetime ilişkin hükümleri) zayıflatacağını ileri sürüyordu.

Fransa ise, 1921 Anlaşmasının yerel bir anlaşma olduğunu, bir bütün olarak Lausanne'da teyit edilmesinin anlaşmanın mahiyetini değiştireceğini, 1921 Anlaşmasının tüm maddelerini Fransa'nın uyguladığını ve uygulamayı sürdüreceğini, mandater devlet olarak Suriye adına bu anlaşmayı imzaladığı için hukuken Fransız parlamentosunda onaylama zorunluluğu bulunmadığını, eğer İsmet Paşa kabul ederse Fransa'nın ayrıca tüm antlaşmayı uygulayacağına dair güvence vermeye hazır olduğunu bildirdi.

Sonunda anlaşma sağlandı: 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lausanne Barış Antlaşmasının 3. Maddesinde sadece Suriye sınırının, "20 Ekim 1921 günü yapılan Fransa-Türkiye Anlaşmasının 8. Maddesinde tanımlanmış sınır" olduğu belirtildi. Ama aynı gün Fransa hükümeti bir mektup göndererek, Lausanne Barış Antlaş-

masının 1921 Anlaşmasının hükümlerine hiçbir halel vermemiş olduğunu teyit etti. Ayrıca, bir bildiriyle de 1921 Anlaşmasının tümüyle yürürlükte olması için gerekli onayın yapıldığını açıkladı. Böylece 1921'de çizilmiş olan Türkiye-Suriye sınırı ve Sancak'a tanınmış olan özel yönetimin geçerli olduğu Lausanne'da bir kez daha onaylandı.

Ankara'nın bu politikasında Sancak'ta yaşayan Türklerin tutumu etkili olmuştu. 1921'den beri, kimi zaman Arap milliyetçileriyle ittifak da yaparak, Fransız yönetimine karşı çete faaliyetlerini sürdüren Sancaklı Türkler Ankara'yla temas halindeydiler ve anavatana katılmayı istiyorlardı.

Lausanne'dan hemen sonra 29 Eylül 1923'te, 24 Temmuz 1922'de MC tarafından onaylanan, Suriye'nin Fransa'nın mandası olmasına ilişkin antlaşma yürürlüğe girdi ve Fransa Sancak da dahil olmak üzere Suriye'de kendi yönetimini sağlamlaştırmaya başladı. Suriye ve Lübnan'ı; Halep, Şam, Lübnan ve Alevi Lazkiye devletleri adı altında dörde böldü. Bunlara ek olarak da Halep'e bağlı İskenderun Özerk Sancağını kurdu. Bir yandan tüm bu toprakları "böl ve yönet" ilkesine göre Suriye'den ayırırken, diğer yandan her devlet içinde kendi yönetimine bağlı bir merkezileştirme süreci işletiyordu. Bu durum artan bir memnuniyetsizliğe yol açtı ve 1925'te Arap milliyetçileri giderek tüm bölgelere yayılan bir ayaklanma başlattılar. Söz konusu ayaklanmayı Ermeni birlikleriyle bastıran Fransa yönetsel önlem alma gereğini anladı: 1 Ocak 1925'te Halep ve Şam devletlerini birleştirdi. Bundan bir gün önce de, Sancak'a ilişkin bir kararname yayınlayarak, yönetsel konularda mevcut rejim korunmakla birlikte, bölgenin Suriye devletine yani Şam'a bağlandığını bildirdi.

Arap milliyetçilerini memnun etmek için alınan bu kararlar kısa sürede Sancak'ta karışıklıklara yol açtı. Suriye'ye bağlanmak isteyen Sancaklı Araplar dışında Türkler, Aleviler ve hiç Arapça bilmeyen Ermeniler bu duruma tepki göstermekte gecikmediler. Karara karşı çıkanların önderliğinin, en güçlü grup olan Türklere geçeceği açıktı. Ancak, Sancaklı Türklerin bağımsızlık istekleri, bu sırada Şeyh Sait isyanı ve Musul sorunu nedeniyle zor durumda bulunan Ankara'da yankı bulmadı.

2) 30 Mayıs 1926 Türk-Fransız Sözleşmesi

Aslında 18 Şubatta parafe edilmiş olan bu sözleşme, 1925 Şeyh Sait isyanı ve İngiltere'yle Musul nedeniyle yaşanan sorunların çözüme kavuşturulması üzerine, Türkiye-İngiltere anlaşmasının imzalanmasından 6 gün önce, "Türkiye Cumhuriyeti ile, Uluslararası Bağıtlar Gereğince Suriye ve Lübnan Üzerinde Sahip Olduğu Yetkiye Dayanarak Davranan, Fransa Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi" adıyla 30 Mayıs 1926'da imzalandı.

5 protokol ve 1 mektup ekli olan 15 maddelik sözleşme, 1. Maddesinde şöyle diyordu: " *Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ve Fransız Cumhuriyetinin mandası altında bulunan ülkeler her zaman dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri sürdüreceklerdir. İşbu Sözleşme ile saptanan sınırlarını bozmaya kalkışmayacaklar[dır] (...) Taraflardan birine yöneltilecek her hangi bir saldırıyı özendirmeyecekler ve buna yardımcı olmayacaklardır.*" 7. Madde önemliydi: "*Bağıtlı Yüksek*

Taraflar (...) ülke üzerinde ötekine karşı yöneltilmiş eylemleri önlemek ve onları engellemek için gerekli önlemlerin alınmasını yükümlenir." Bu madde, Şeyh Sait ayaklanmasından kaçıp Suriye'ye geçen ve eylemlerini oradan sürdüren Kürtleri hedef almaktaydı.

Sözleşme 5 yıllığına yapılmıştı ve taraflardan biri son verinceye dek birer yıl kendiliğinden uzayacaktı. Süresiz olan sınırla ilgili hükümler Hatay sorunu çözüme bağlanırken değişikliğe uğrayacaktır.

Sözleşmeye ekli protokollerden birincisi sınırı ayrıntılarıyla belirtiyordu. Protokol no. 2 suçluların geri verilmesini düzenliyordu. Protokol no. 3, 7. Maddeyi ayrıntılandırmaktaydı. "Sınırda Önlemler" başlığını taşıyan ve 9 maddeden oluşan bu protokole göre, taraflar, " (...) *komşu sınır bölgelerinde yol kesme ve yağmacılık yapma amacıyla hazırlıkta bulunan bir ya da birçok silahlı kişilerin işbu eylemlerini ve sınırı geçmelerini, ellerindeki her türlü olanak ile önlemeyi karşılıklı olarak*" yükümlenmekteydiler (1. Madde). Ayrıca, " *Komşu sınır bölgelerinde ağır ya da hafif bir suç işledikten sonra, öteki sınır bölgesine sığınmayı başarabilen bir kişiyi ya da kişileri, sığındıkları bölgenin makamları, ele geçirdikleri eşya ve silahlarıyla birlikte, onları uyruğu bulundukları Karşı Taraf makamlarına teslim etmek üzere, tutuklamak zorunda*"ydılar (4. Madde). 6. Maddede de, sözleşmenin uygulanacağı bölgenin tanımı yapılıyor ve bunun "*Türkiye'yi Suriye'den ayıran tüm sınır çizgisi ve bu sınırın iki tarafında 50 kilometre derinliğindeki yerler* " olduğu belirtiliyordu. 9. Maddede ise, öteden beri sınırdan geçerek sürü sürme hakkı olan aşiretlerle ilgili düzenlemeler yapılmaktaydı. Söz konusu aşiretler, sınırı geçmeden 15 gün önce aşiretteki erkeklerin sayısını ve sınırın hangi noktasından geçeceklerini yetkili makamlara bildirecek ve onlar da karşı tarafı durumdan haberdar edeceklerdi. Görüldüğü gibi, Şeyh Sait ayaklanması sırasında yeni kurduğu devletin temellerinin sarsıldığından endişe eden Ankara gerekli gördüğü tüm önlemleri almaya çalışmaktaydı.

Sözleşmeye yine ek olarak konulan imza protokolü " *İşbu Sözleşme (...) 20 Ekim 1921 günlü Ankara Anlaşmasını bütünlemiş olup, onun hükümlerini hiç bir biçimde değiştirmez* " diyerek, 1921 Anlaşmasının Sancak için öngördüğü özel yönetim biçimine gönderme yapıyordu.

1926 sözleşmesinin imzalanmasından sonra iyileşen Türk-Fransız ilişkileri Sancak'ta yaşayan Türklerin durumlarının düzelmesine de olanak sağladı. Bu dönemde, Sancaklı Türkler Ankara'yı yakından takip etmeye, Türkiye'deki tüm reformları uygulamaya başladılar. Kısa süre içinde Halk Partisi kurarak, örgütlenmelerini daha disiplinli biçimde gerçekleştirdiler. Bu gelişmeler Fransız yönetimi tarafından da destekleniyordu çünkü Fransa kendi yönetimine muhalefet eden Şam'a karşı Sancak'ı bir koz olarak kullanmayı düşünüyordu. Ancak, beklentileri gerçekleşmedi. 1930 yılında İngiltere'nin manda yönetimini sona erdirerek Irak'a bağımsızlık vermesi Suriye Araplarını harekete geçirince, Sancaklı Türkler arasında da milliyetçi istemler canlandı. Nitekim, 14 Mayıs 1930 tarihli Suriye Anayasasına Sancak'ın özel rejimine ilişkin hükümler kondu; böylece hem Sancak Türkleri tatmin edildi, hem de Suriye Araplarına Sancak'ın özel konumu hatırlatılarak gözdağı verilmiş oldu.

Fransa'nın Suriye'deki varlığını uzun süre devam ettiremeyeceği anlaşıldıkça Su-

riye,Türkiye ve Fransa'nın Sancak'ta somutlanan ilişkileri giderek bozuluyordu. 1934 yılında Gaziantep valisinin Sancak'ı ziyareti sırasında Sancaklı Türklerin Türk bayrakları taşıyarak yaptıkları gösteriler ve karşılama töreni, geleceğe ilişkin ilk işaretleri veriyordu. Ancak, konunun devletler arasında resmen ele alınması için 1936'ya dek beklemek gerekecektir.

3) 1936 Fransa-Suriye Ön Anlaşması ve Sancak'a Etkileri

1936'ya gelindiğinde uluslararası ortamda önemli ve kaygı verici gelişmeler yaşanmaya başlanmıştı. Bir yıl önce Habeşistan'ı işgal eden İtalya Akdeniz'de ciddi bir tehdit haline gelmiş, Almanya Hitler'in yönetimi altında Versailles zincirlerini kırarak Ren bölgesini silahlandırmaya başlamıştı. Böyle bir ortamda, dikkatlerini Avrupa'da yoğunlaştırmak isteyen Fransa, zaten geçici olarak üstlendiği Suriye'deki manda yönetimini sona erdireceğini açıkladı. Kendisine karşı düşmanca duygular besleyen bir halkı doğrudan yönetmek yerine, bağımsızlığını vereceği dost Suriye'yle ittifak yapmayı güvenliği açısından daha anlamlı buluyordu. Ayrıca, Suriye'de yapılan harcamalar ekonomik durumu giderek zayıflayan Fransa için ciddi bir mali yüktü ve 1936'da iktidara gelen Halk Cephesinin sosyalist başbakanı Léon Blum, ideolojisine uygun olarak, muhafazakârların ve askerlerin karşı çıkmalarına rağmen sömürgelere ve manda yönetimi altındaki ülkelere bağımsızlıklarını vermek gerektiğini düşünüyordu. Tüm bunlara Suriye'de beklenen petrolün çıkmadığını da eklersek Fransa'nın kararının altında yatan nedenleri tamamlamış oluruz.

9 Eylül 1936'da Suriye ile Fransa arasında imzalanan ve Suriye'deki manda yönetimini sona erdiren ön anlaşma, Suriye ve Fransız parlamentoları gerekli onay işlemlerini tamamladıktan 3 yıl sonra ve Suriye'nin MC üyesi olmasıyla yürürlüğe girecekti. Söz konusu ön anlaşmada Sancak'a ilişkin bir madde bulunmamakla birlikte, 3. Maddede, " *Yüksek Akit Taraflar Manda rejiminin sona erdiği gün, Fransa hükümeti tarafından Suriye ile ilgili olarak ya da bu memleket adına imzalanan bütün antlaşma, sözleşme ve diğer milletlerarası taahhütlerden doğan hak ve vecibelerini yalnız Suriye hükümetine devretmek için bütün tedbirleri alacaktır.*" deniyordu. Bu durumda Sancak Türklerinin statüsü tehlikeye girmekteydi. Nitekim anlaşma Türkiye'de büyük tepki uyandırdı.

Suriye konuyu görüşmeye yanaşmayınca, 26 Eylül 1936'da MC Konseyinde bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Fransa'nın Suriye'yle yaptığı anlaşmanın bir benzerini Sancak halkıyla da imzalamasını ve "Sancak halkının, Suriyeliler gibi, kendi işlerini kendisinin görmesine olanak verilmesini" istedi. Fransa ise, böyle bir anlaşmanın Suriye topraklarının parçalanması anlamına geleceğini ve bunun da manda sözleşmesiyle yasaklanmış olduğunu bildirdi.

Sandler Raporu

Taraflar ikili görüşmelerde anlaşamayacaklarını görünce konuyu MC'ye götürdüler. 14 Aralıkta İsveçli Sandler'i raportörlüğe atayan MC Konseyi, Sancak'a üç gözlemci gönderilmesine karar verdi.

Bu sırada uluslararası durum Türkiye'nin önemini artıracak biçimde gelişmek-

teydi. Nitekim, Avrupa'da Almanya'nın Versailles düzenini yıkmaya yönelik genişlemeci politikalar izlemesinden rahatsız olan İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'ın Fransa nezdinde yaptığı girişimler ve baskılar sonucunda Fransa direnmeyi bıraktı ve MC Konseyinin, Sancak'ı ayrı bir birim olarak kabul etmesi de dahil alacağı karara şimdiden razı olduğunu bildirdi. Zaten, Suriye'ye bağımsızlık vermeyi öngören 9 Eylül 1936 anlaşmasının Fransız parlamentosundan onay alamayacağı anlaşılıyordu; çünkü hem Avrupa'da gelişen ortam sömürgelerin stratejik değerini artırmıştı, hem de Fransız muhafazakârları Suriye'ye verilecek bağımsızlığın başta Kuzey Afrika'dakiler olmak üzere diğer Fransız sömürgelerine "kötü örnek" olacağını düşünüyorlardı. (Suriye'nin bağımsızlığı ancak 1946'da gerçekleşecektir.)

27 Ocak 1937'de raportör Sandler'in MC Konseyine sunduğu rapor oybirliğiyle kabul edildi. Sandler raporuna göre;

a) Uzmanlar Komitesince ayrı bir statüsü ve anayasası hazırlanacak olan Sancak "ayrı bir varlık" (*entité distincte*) olarak kabul edilecek, iç işlerinde bağımsız kalacak, dış işleri Suriye devletince yönetilecekti. Ama Suriye MC Konseyinin izni olmadan Sancak'ın bağımsızlığına zarar verici karar alamayacaktı,

b) Suriye ile Sancak arasında bir gümrük ve para birliği olacak, ortak işler için özel memurlarla eşgüdüm sağlanacaktı,

c) Sancak'ta resmî dil Türkçe olacak, ikinci bir dil için MC Konseyi karar verecekti,

ç) Sancak statüsü ve anayasasına uyulmasını Konsey adına denetlemek üzere Sancak'a Fransız uyruklu bir delege atanacaktı,

d) Sancak'ın yeterli jandarma ve polisten başka askerî gücü bulunmayacaktı,

e) Türkiye ve Fransa Konsey'in tavsiye kararına saygılı kalacak ve aralarında bir antlaşma yaparak Sancak'ın toprak bütünlüğünü güvence altına alacaklardı,

f) Türkiye, Suriye ve Fransa arasında yapılacak bir antlaşmayla Türkiye-Suriye sınırının dokunulmazlığı ve kışkırtmaların önlenmesi için yükümlülükler getirilecekti,

g) Türkiye'nin İskenderun limanından yararlanması için Sancak statüsüne hükümler konulacaktı,

h) Sancak statüsü ve anayasası Konsey'in kararıyla yürürlüğe girecekti ve Konsey'de Sancak'la ilgili kararlar 2/3 çoğunlukla alınabilecekti.

Konseyin Sandler raporunu kabul etmesi üzerine Suriye'de protesto gösterileri başladı. Fransa Suriye'ye ihanet etmekle suçlanıyordu. Suriye Başbakanı Cemil Mardam Şam'da yaptığı açıklamada, Sancak'ın Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu bildirdi.

Sancak'ın, sınırsız ve koşulsuz olarak, bağımsızlığa kavuşturulmasını isteyen Türkiye ile, böyle bir şeyin MC'nin Suriye için kabul ettiği Manda yasasına aykırı düşeceğini, o nedenle Sancak'a ancak 1921 Ankara Anlaşmasına uygun bir özerklik verilebileceğini ileri süren Fransa arasındaki bu anlaşma, gerçekte Suriye'nin bağımsızlığa kavuşmasına değin bulunmuş geçici bir formül idi. Böyle geçici bir formül Manda yasasına aykırı düşmediği için MC Konseyince de onaylanmıştı (Soysal, s. 534).

4) 29 Mayıs 1937 Belgeleri

Sandler raporuna uygun olarak, 5 kişilik bir Uzmanlar Komitesi Sancak'ın statüsü ve anayasasını hazırladı. Metinler 29 Mayıs 1937'de MC Konseyine sunuldu ve oybirliğiyle kabul edilince Sancak "ayrı varlığı" hukuksal olarak kurulmuş oldu. Aynı gün Fransa ile Türkiye arasında da iki antlaşma imzalandı. 29 Mayıs tarihli belgeleri üç başlık altında inceleyebiliriz: İskenderun Sancağının "Ayrı Varlık"ını Kuran Uluslararası Bağıtlar; Sancak'ın Toprak Bütünlüğünü Güvenceye Alan Antlaşma; Türkiye-Suriye Sınırının Güvenceye Alınmasına İlişkin Antlaşma.

a) İskenderun Sancağının "Ayrı Varlık"ını Kuran Uluslararası Bağıtlar

Sancak'ın "ayrı varlık" olarak kurulması MC'nin kabul ettiği üç belgeyle sağlandı: "İskenderun Sancağının Sınırları"; " Sancak Statüsü"; "Sancak Anayasası".

İskenderun Sancağının Sınırları

Bu belgeyle ayrıntılı olarak çizilen sınırlar, Hatay Türkiye'ye katıldığında, ufak değişiklikler dışında, Türkiye-Suriye sınırını oluşturacaktır.

Sancak Statüsü

Bu belgenin 1. Maddesinde " *Sancak, içişlerinde bütünüyle bağımsız olan bir ayrı varlıktır. (...) Sancak'ın dışişleri Suriye devletince yönetilir. (...)*" denmekteydi.

Bununla birlikte, Suriye yönetimi birçok istisna hükmü konularak zayıflatılmıştı. 15. Madde "*Suriye Devletince bağıtlanıp onun, hangi biçimde olursa olsun, bağımsızlığı ve egemenliğini etkileyen hiçbir uluslararası bağıt (...) Milletler Cemiyeti Konseyinin önceden ve resmî izni alınmaksızın, Sancak'a uygulanamaz*" hükmünü getiriyor, ayrıca 16. Madde "*Sancak Hükümeti* [gerekli gördüğü] *her uluslararası anlaşmanın, imzasından önce (...) özel bir incelemeden geçirilmesini istemek hakkına sahip olacaktır*" diyordu.

Yine Statü'nün 1. Maddesi "*Sancak ile Suriye için* [Suriye Lirası olarak] *tek gümrük ve para düzeni vardır*" diyordu ama, başka maddeler bu hükmün istisnalarını sıralamaktaydı: Madde 34: "*(...) Suriye ve Sancak gümrük örgütleri birbirlerinden ayrı olacaktır*"; Madde 36: "*Suriye ile Sancak arasında bir anlaşma (...) gümrük gelirlerindeki paylarını saptayacaktır. Hiçbir durumda Sancak'a ayrılan pay gelirlerin onda birinden aşağı olamaz*"; Madde 39: "*Sancak Suriye'nin bir Merkez Bankası ile yapacağı Sözleşmeye katılacaktır: Bu katılma Sancak'a, Suriye'ye sağlanan hakların benzerini verecek ve onun özel hak ve çıkarlarını koruyucu biçimde olacaktır. (...) Eğer hükümetlerden biri istemde bulunursa, bu kâğıt paraların bir bölümü Suriye'nin, öbür bölümü de Sancak'ın damgasını taşıyabilir*"; Madde 40: "*(...) para basma tekeli ayrıcalığından doğan her türlü yarar ve kârlarda (...) hiçbir durumda Sancak'a ayrılan pay bu yarar ve kârların onda birinden aşağı olamaz*"; Madde 41: "*Suriye ve Sancak (...) birbirinin tıpkısı küçük paralar bastırmak yetkisine sahip olacaklardır*"; Madde 54: "(...) *Sancak, içerde kullanılmak üzere posta değerleri çıkarmak hakkına sahip olacaktır*". Bütün bu maddeler, zaten "*içişlerinde bütünüyle bağımsız*" Sancak'ı gerçekten bir "devlet içinde devlet" haline getirmekteydi.

Diğer yandan, bizzat Türkiye Cumhuriyetinin Sancak'taki varlığı hatırı sayılır ölçülerdeydi: Madde 43: "*Türkiye, transit gereksinimleri için İskenderun limanını en geniş ölçüde kullanmak hakkına sahip olacaktır. Bu amaçla, Suriye Hükümetince Türkiye'ye kira ile (...) yeterli genişlikte bir yer verilecektir. Kira sözleşmesi, yıllık bir Suriye altın lirası karşılığı, 50 yıllık süre için yapılacaktır*"; Madde 44: "*Türk Serbest Bölgesi diye adlandırılan bu yer Sancak ülkesinin bir parçası olup polis ve yargı bakımından onun yetki alanı içine girer. Ancak, bu bölge bir Türk bölgesi sayıldığından Türkiye Cumhuriyeti gümrük makamlarınca yönetilecektir*"; Madde 45: "*Türk Serbest Bölgesinin tüm memurları ve ajanları Türkiye tarafından atanacaktır (...)*; Madde 47: "[Buranın tüm ekonomik faaliyeti] *Türk Hükümetince yapılacaktır. Bu yapı ve tesislerin kullanılmasıyla ilgili vergi ve resimler Türk Hükümetince konulacak ve onun yararına olacaktır.*"

Ayrıca, 22. Maddesiyle Sancak'ı askerlikten arındıran Statü, 25-31. maddeleriyle, "Azınlıklar" başlığı altında "*ırk, dil ya da din azınlıkları*"na haklar getiriyordu ki, bu haklar, Lausanne Barış Antlaşmasının 38-43. maddeleriyle Türkiye'nin uygulamayı yükümlendiği azınlık haklarıyla neredeyse tıpatıp aynıydı. Lausanne'da "*gayrımüslim azınlıklar*" için MC güvencesi getiren garanti maddesi 44 ise, Statü'ye "*ırk, dil ve din azınlıkları*" için Madde 33 olarak yansımıştı.

Sancak Anayasası

2. Madde gereği "*(...) ancak Statü hükümleri saklı kalmak üzere yorumlanabilir, uygulanabilir ve değiştirilebilir*" olan Anayasanın 5. Maddesine göre, "*Yasama erki, Sancak halkı adına Meclis tarafından kullanılır. Meclis 4 yıllık bir süre için seçilmiş 40 üyeden oluşan tek bir varlıktır.*"

İki dereceli yapılacak seçimlerde, birinci seçmenler şu topluluklardan birine mensup olmak üzere kütüğe yazılmaktadırlar: Türk Topluluğu, Alevi Topluluğu, Arap Topluluğu, Ermeni Topluluğu, Rum Ortodoks Topluluğu, Kürt Topluluğu ve Öbür Topluluklar (9. Madde). 10. Maddeye göre, "*Aynı topluluk için yazılmış seçmenlerin sayısı, milletvekilleri sayısını ve tüm Sancak için bu topluluğa ayrılacak ikinci seçmenlerin sayısını belirler.*" İkinci derece seçmenler de milletvekillerini seçmektedir. Yani, kütüğe kaydedilmek bir tür seçim sayımıdır ve herşeyi o saptayacaktır.

Bu arada, yine 10. Madde "*(...) seçim işlemlerinin sonucu ne olursa olsun, her topluluğa sağlanan en az milletvekili sayıları*"nı şöyle saptamaktadır ki, Sancak'ın Fransa tarafından nasıl algılandığını buradan çıkarmak mümkündür: Türkler 8, Aleviler 6, Araplar 2, Ermeniler 2, Rum Ortodokslar 1.

19. Madde gereği, "*Yürütme erki, Sancak halkı adına, Sancak Başkanı ve Yürütme Konseyince kullanılır.*" "*Başkan 5 yıllık bir dönem için Meclis tarafından seçilir.(...) Başkan, görev süresince kendi yararına değiştirilemeyecek olan bir maaş ve zarar giderim alır.*" Başkan Meclis tarafından seçildiği halde güçlüdür. Çıkan yasayı ilan etmeyerek bir ay içinde iade edebilir (22. Madde), Yürütme Konseyinin (yani hükümetin) görüşü üzerine Meclis'i dağıtabilir (23. Madde) ve bu Konsey'in başkanını da o seçer (24. Madde).

Diğer yandan 26. Maddeye göre, "*(...) Yargı erki kararları hiçbir erk tarafından düzeltilemez ya da değiştirilemez*" olduğu halde, 27. Maddeye göre, "*Yüksek mahkeme ve mahkemeler yasaların Anayasa'ya uygunluğunu incelemek yetkisine sahip değildir.*"

Anayasa, "Temel Haklar" başlığını taşıyan ve özellikle o dönem için gerçek bir hukuk devleti getiren maddelerle son bulmaktadır.

b) Sancak'ın Toprak Bütünlüğünü Güvenceye Alan Antlaşma

Türkiye'yle Fransa arasında imzalanan bu antlaşmayla, bu iki ülke, Sancak'ın toprak bütünlüğü güvence altına almakta (1. Madde), ayrıca "*(...) Sancak ülkesinin bütünlüğü tehdit edildiğinde, birlikte ya da ayrı ayrı, bunu gecikmeksizin MC Konseyine haber vermeği*" (2. Madde) ve "*Sancak ülkesine karşı bir saldırı tehdidi ya da herhangi bir saldırı eylemi, ivedi önlemler alınmasını zorunlu kılarsa (...) bu tehdidi gerekli tüm araçlarla önlemeği*" yükümlenmekteydiler (3. Madde).

c) Türkiye-Suriye Sınırının Güvenceye Alınmasına İlişkin Anlaşma

Yine Türkiye'yle Fransa arasında imzalanan bu anlaşmanın 1. Maddesiyle Türkiye-Suriye sınırının kesinliğini tanıyan ve bu sınırın dokunulmazlığını güvence altına alan taraflar, "*gerek Türkiye toprakları, gerek Suriye toprakları üzerinde öteki tarafın siyasal yönetimine ya da güvenliğine karşı yöneltilmiş eylemlerin hazırlanmasını ve gerçekleştirilmesini önlemek için ellerinden gelen tüm önlemi alacaklardır*" demekteydiler (2. Madde). Bu madde yine Kürt ayaklanmalarına karşı düşünülmüştü.

3 Haziranda Suriye Meclisi bir bildiri yayınlayarak, Suriye topraklarının bir parçasını Suriye egemenliğinden ayırmak amacı güden söz konusu belgeleri kınadı ve Suriye milletinin hem birliğine, hem de yeniden doğuşuna zarar getiren hiçbir çözümü tanıyamayacağını, imanının ve hakkının bütün kuvvetiyle kendini savunmaya kararlı olduğunu bildirdi. Ancak, Suriye'nin protestoları ne Ankara'da, ne Paris'te, ne de Cenevre'de (MC) etkili olabildi.

5) Hatay Devletinin Kuruluşu ve Türkiye'ye Katılma Kararı

Sancak ayrı bir varlık olarak kabul edildiğinde, Fransa'nın istatistiklerine göre nüfusu 219.000'di. Bunun yüzde 39.7'si Türk, yüzde 28 Alevi, yüzde 11'i Ermeni, yüzde 10'u Sünni Arap, yüzde 9'u Rum Ortodoks, yüzde 3'ü de Kürt, Çerkez, Yahudi, İsmaili ve Arnavuttu.

15 Nisan 1938'de yapılması öngörülen seçimleri düzenlemek ve denetlemek üzere MC tarafından Sancak'a gönderilen Seçim Komitesi 1937 yazında çalışmalarını sürdürdü. Fransız manda memurlarıyla işbirliği halinde çalışan komite, kısa sürede Sancaklı Türklerin ve Türkiye'nin tepkisini çekti. Sancak'ta yaşanan çatışmalar tekrar gerilimin artmasına yol açtı. Sorun, birinci seçmenlerin hangi topluluklara yazılacakları konusunda odaklanıyordu: Topluluk ayrımları hem dinsel, hem de etnik aidiyete göre yapılmış olduğu için Seçim Komitesi Türkler aleyhine karar alabiliyordu. Sorun daha çok Aleviler konusunda çıkıyordu. Alevi topluluğunun bir kısmının anadili Türkçe, bir kısmının anadili Arapçaydı ve yönlendirmeye göre kendilerini bazen Türk, bazen Arap, bazen de Alevi topluluğuna yazdırabiliyorlardı.

Sorunun başlangıcından beri "Hatay benim şahsi meselemdir" diyen Atatürk, 29 Ekim 1937'de Fransız büyükelçisine "Ben toprak büyütme dileklisi değilim. Barış bozma alışkanlığım yoktur. Ancak muahedeye dayanan hakkımızın isteyicisiyim,

onu almazsam edemem. Büyük Meclisin kürsüsünden milletime söz verdim, Hatay'ı alacağım. Milletim benim dediğime inanır. Sözümü yerine getiremezsem onun huzuruna çıkamam; yerimde kalamam," diyerek bu konudaki kararlılığını ortaya koyuyordu. Nitekim, 1 Kasım 1937'de TBMM'nin açılış konuşmasında da "Yarınki Türk-Fransız münasebetlerinin dilediğimiz yolda inkişâfına, Hatay işinin iyi bir yönde yürümesi esaslı bir ölçü ve âmil olacaktır kanaatindeyim," sözleriyle Sancak sorununun Türk-Fransız ilişkilerinin geleceğini belirleyeceğinin altını çiziyordu.

Sancak'ta çalışan Seçim Komitesinin Ankara'ya danışmaksızın bir Seçim Yönetmeliği hazırlayarak MC Konseyine göndermesi üzerine sert tepki gösteren Türkiye, 29 Aralık 1937'de, 1930 tarihli Türk-Fransız Dostluk Antlaşmasını feshetti; 29 Mayıs 1938'de, hastalığı giderek ağırlaşmasına rağmen Atatürk güneye ordu denetleme gezisine çıkarak Mersin ve Adana'ya gitti; güney sınırına 30.000 kişilik bir kuvvet yerleştirildi.

Türkiye'nin Sancak konusundaki kararlılığı Avrupa'daki koşullarla birleşince yani giderek saldırganlaşan revizyonist devletlere karşı Akdeniz'de Türkiye'yle ittifak yapmanın önemi arttıkça, İngiltere'den de gelen uyarılarla Fransa geri adım atmak zorunda kaldı. İlk olarak, MC Konseyi Seçim Yönetmeliğinde Türkiye'nin istediği düzeltmeleri yaptı ve seçim işlemleri yeniden başladı. Türkiye Seçim Komisyonunun çalışmalarından yine hoşnut değildi. 20 Haziranda ikili görüşmeleri başlattığı Fransa'yla birlikte MC Konseyine başvurarak, Seçim Komitesinin çalışmalarını durdurmasını istedi. İki ülkenin birlikte yaptıkları başvuru üzerine MC Seçim Komitesi 29 Haziranda Sancak'tan ayrıldı. Böylece, seçim uluslararası denetimden çıkarılmış oldu.

Askerî Antlaşma

Türk-Fransız görüşmelerinin diğer bir sonucu, iki ülke arasında imzalanan Askerî Antlaşmadır. Hasta yatağından Sancak gelişmelerini takip eden Atatürk'ün ısrarı üzerine bir pazar günü (3 Temmuz 1938) Fransa Dışişleri Bakanlığı açtırılarak verdirilen talimat sonucu Antakya'da imzalanan Askerî Antlaşmada, Sancak'a bir saldırı durumunda güvenliği sağlamak üzere alınacak önlemler düzenlenmekteydi; Sancak'ta Türk ve Fransız kuvvetleri eşit sayıda olacak, gerektiğinde tarafların ortak kararıyla bu sayı artırılabilecekti. Ayrıca Türkiye, Sancak, Suriye ya da denizden (bu, bir İtalyan saldırısından çekinildiğini göstermekteydi) bir saldırı durumunda, karşı koyacak güçlerin konumu ve harekât planları da belirlenmişti. Söz konusu antlaşmaya ek protokolde, Sancak'a girecek en çok 2500 kişilik Türk kuvvetinin başında bir albay bulunacağı, giriş gününün birlikte saptanacağı, hangi yoldan geleceği ve hangi alanlara yerleşeceği belirtiliyordu. Yine ek protokolde, Sancak'taki Fransız güçlerinin en çok 2500'e dek artırılacağı yer alıyordu.

Askerî Antlaşmada belirtilen kuvvetlerin giriş gününün taraflarca saptanacağı belirtilmesine rağmen, Türkiye'nin isteği üzerine, ertesi gün yani 4 Temmuzda Türk güçleri Albay Şükrü Kanatlı komutasında Sancak'a girdiler. Ankara'da da Fransa ile Türkiye arasında yeni bir dostluk antlaşması imzalandı. Olayların hızlı seyri nedeniyle parlamentolarda onaylanmadığı için yürürlüğe girmeyecek antlaşma, taraflardan birine bir saldırı durumunda öteki tarafın tarafsız kalmasını düzenliyordu. Sancak açısından önemli olan, bu antlaşmanın imzalanması dolayısıyla ya-

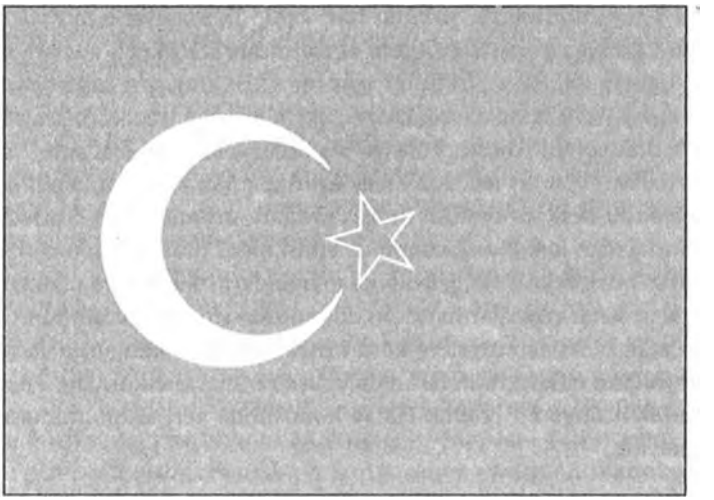

Hatay Devleti Bayrağı (zemin kırmızıdır).

yınlanan ortak bildirideki şu ifadeydi: "*(...) Taraflar (...) İskenderun Sancağı statüsü ve anayasasının yürürlüğe konması ve uygulanmasını, Sancak'ta Türk elemanının üstünlüğünü tanımakla birlikte, Sancak sorununun Türkiye için bir toprak sorunu olmadığını gösteren 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması içinde sürdüreceklerdir.*" Fransa, Ankara Anlaşmasının geçerliliğini yineleyerek, kuvvetlerini Hatay'a sokan Türkiye'nin bir ilhak eylemi gerçekleştirmesini önlemek istemişti.

Türk-Fransız ilişkilerinin düzelmesinden sonra 22 Temmuzda Sancak'ta seçim işlemleri başladı. 1 Ağustosta sona eren işlemler 35.847 kişinin Türk, 11.319 kişinin Alevi, 5.504 kişinin Ermeni, 1.845 kişinin Arap, 2.098 kişinin Rum Ortodoks topluluğuna yazıldığını gösteriyordu. Buna göre, 358 Türk, 113 Alevi, 55 Ermeni, 18 Arap ve 20 Rum Ortodoks ikinci derecede seçmen olarak belirleniyordu.

Nihayet, 24 Ağustosta yapılan seçimler sonucunda 40 üyelik Meclis'te 22 Türk (zaten 22 kişi aday gösterilmişti), 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap ve 2 Rum Ortodoks milletvekili yer aldı. Bu sırada, Türk hükümeti de Cevat Açıkalın'ı Sancak'a Olağanüstü Temsilci olarak atadı.

2 Eylülde Meclis açıldığında, tüm milletvekilleri Türkçe yemin ettiler. Abdülgani Türkmen meclis başkanı, Tayfur Sökmen devlet başkanı, Abdurrahman Melek de başbakan oldu. O güne dek uluslararası ortamda Sancak olarak kabul edilen devletin adı Hatay olarak değiştirildi. Türk bayrağına çok benzer bir bayrak Hatay bayrağı olarak seçildi.

Hatay'daki Türk milliyetçi hareketinin ileri gelen isimlerinin devletin önemli görevlerine getirilmesi dahi Hatay devletinin uzun soluklu bir yaşamı olamayacağının açık göstergesiydi. Türkiye'ye katılmak için uygun koşulların olgunlaşması bekleniyordu. Bu sırada Türk yasaları birbiri ardına Hatay'da kabul edildi. Hatay'ın giderek Türkiye'nin yörüngesine girmesi üzerine başta Arap milliyetçi liderleri olmak üzere Arap ve Ermeni nüfus ülkeyi terk ederek, Suriye'ye göç etmeye başladı.

1939'da Avrupa hızla savaşa gidiyordu: 15 Martta Almanya Çekoslovakya'yı işgal etti, Polonya'yla saldırmazlık paktına son verdi, 22 Mayısta İtalya'yla Çelik Paktı imzaladı. Bu gelişmeler başta İngiltere olmak üzere statükocu güçleri endişelendiriyordu. İngiltere Akdeniz güvenliği için müttefik arayışına başladığında, Türkiye'yle 12 Mayıs 1939'da bir Ortak Demeç yayınladı. Böylece kurulacak bir ittifakın ilk adımı atılmış oldu. Ancak, Türkiye bu ortak bildirinin aynısını Fransa'yla yayınlamak, dahası üçlü bir ittifakı gerçekleştirmek için Hatay'ın kendi ülkesine katılması koşulunu ileri sürüyordu. Fransa'nın bu durumu kabul etmesinde İngiltere'nin baskısı kadar, kendi ordusunun da etkisi oldu. Fransız diplomatların ve siyasîlerin Fransa'nın gücünü simgelediğine inandıkları sömürge ve manda topraklarını terk etmeye karşı çıkmalarına ve bu doğrultuda atılacak bir adımın Cezayir başta olmak üzere öteki sömürgelere kötü örnek olacağını ileri sürmelerine rağmen, varolan koşulların ciddiyetinin farkında olan Fransız genelkurmayı Türkiye'yle yapılacak ittifakın önemini bilerek Hatay konusunda geri adım atılmasından yana ağırlığını koydu.

Katılımın Gerçekleşmesi

23 Haziran 1939'da, Üçlü İttifak'ın ikinci adımı olan Türk-Fransız Ortak Demeci yayınlandığı gün, Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'yla Ankara'daki Fransız Büyükelçisi René Massigli, "Türkiye ile Suriye Arasında Toprak Sorunlarının Kesin Çözümüne İlişkin Anlaşma"yı imzaladılar.

Anlaşmanın 1. Maddesinin "*Fransa* [daha önce yapılmış 1926, 29 ve 30 sınır saptamalarının] *aşağıda gösterildiği gibi düzeltilmesini, kendi bakımından kabul eder*" biçimindeki ifadesiyle Hatay toprakları Türkiye'ye dahil ediliyordu. Bu topraklar "*en geç 23 Temmuz 1939'a dek Fransız kuvvetlerince boşaltılacak ve o gün Fransız makamlarının elindeki yetkilerin geçirilmesi de sona erdirilmiş olacak*"tı. 7. Madde ile "*Türkiye (...) belirlenen işbu Anlaşma ile düzeltilmiş olan sınırın, ülkesinin kesin sınırını oluşturduğunu açık*"lıyor, hatta "*(...) Suriye'nin toprak bütünlüğüne (...) yönelik her hangi bir davranışı*" kınıyor ve "*kendi ülkesi üzerinde bu nitelikteki her eylemi yasaklamayı ve gerektiğinde cezalandırmayı yükümleni*"yordu. Anlaşılan, Avrupa'daki irredantizmden gözü korkmuş olan Fransa, Türkiye'nin daha ileri gitmesinden çekinmişti.

Cumhuriyet

Hatay artık bizimdir

Fransa ile varılan anlaşma dün Ankarada büyük merasimle imza edildi

Ayni zamanda Paristе Türk-Fransız müşterek beyannamesi de parafe ve ilân olundu

Başvekilin mühim beyanatı

Dr. Refik Saydam, Millet Meclisinde Türk-Fransız anlaşmasının esaslarını izah etti

Türk - Fransız beyannamesinden:

Satie binası meselesi

Anlaşmanın 9. Maddesi "*Bağıtlı Yüksek Taraflardan Türkiye, kendi toprakları ve Fransa, Suriye toprakları üzerinde iki komşu ülkenin güvenlik ya da rejimlerine karşı eylemlerin hazırlanması ve gerçekleştirilmesini önlemek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır*" diyerek Kürt ayaklanmacılarına karşı önlem almaktaydı.

Bu antlaşma daha yürürlüğe girmeden, 29 Haziranda toplanan Hatay Meclisi oybirliğiyle Türkiye'ye katılma kararı aldı. Türkiye, 7 Temmuzda bir yasayla Hatay ilini kurdu ve katılma işlemi tamamlandı. Fransız askerleri Hatay'dan çekildiler. Türkiye ile Fransa arasında imzalanan antlaşma da yürürlüğe girme işlemleri tamamlandıktan sonra MC Resmî Gazetesinde yayınlandı.

Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının ertesinde Suriye Meclis Başkanı Fransız hükümetine ve MC Konseyine birer telgraf çekerek olayı protesto etti. Hatay'ın kendi ülkesinin ayrılmaz bir parçası olduğunu, alınan kararları ve katılma işlemlerini kabul etmeyeceğini, bu antlaşmanın 1921 Ankara, 1923 Lausanne, 1926 Ankara Anlaşmalarına ve 1930 Son Sınır Protokolü ile 1937 kararlarına aykırı olduğunu açıkladı. Nitekim Suriye, bağımsızlığını ilan ettiği gün Şam'daki yabancı büyükelçiliklere yolladığı genelge notada, Fransa'nın Suriye adına yaptığı uluslararası anlaşma ve antlaşmalara saygılı olmak kararında bulunduğunu bildirmesine rağmen, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını hiçbir zaman kabul etmeyecektir.

Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına bir itiraz da Roma'dan geldi. 10 Temmuzda Fransa'ya bir nota yollayan İtalya, 1920'de San Remo'ya katılan devlet olarak kendisine haber verilmeden ve izni olmadan yapılan antlaşmanın mandanın amacına ve ilgili halkların isteklerine ters düştüğünü bildirdi.

Olayın Değerlendirilmesi

Hatay'ın Türkiye'ye katılması iki savaş arası dönemde Türk dış politikası üzerine yapılan değerlendirmelerde bazı soru işaretlerine yol açmaktadır. Genel kanı, söz konusu dönemde uluslararası konjonktürün son derece elverişli olmasına rağmen Ankara'nın statükocu politika izlediği, güç kullanarak toprak genişletme eğilimi içinde olmadığıdır. Bu genel kanıya rağmen, Hatay örneği, tıpkı öteki revizyonist devletler gibi Türkiye'nin de, sınıra asker yığarak güç tehdidinde bulunma yoluyla toprak genişlettiği düşüncesini doğurabilmektedir. Ancak, Türkiye'nin her aşamada diplomatik görüşmeleri sürdürdüğünü, MC kararlarına uygun davrandığını ve gerektiğinde bu kararları kendi isteği doğrultusunda yine diplomasi yoluyla değiştirdiğini, doğrudan güç kullanmadığını, yani "kitaba uygun" hareket ettiğini unutmamak gerekir.

Tüm bu verilere rağmen, Hatay konusunun belleklerden silinmediği, çok daha sonra ortaya çıkan Kıbrıs sorununda, özellikle 1983'te KKTC'nin ilânı sırasında muhalefet edenlerce Ankara'nın önüne çıkarılarak Türkiye'nin genişleme eğilimine örnek olarak gösterildiği, ayrıca 1980'ler ve 90'larda Türkiye'nin Musul'u almasını isteyenler tarafından da örnek olarak ileri sürüldüğü, daha da önemlisi Suriye'nin sürekli düşmanlığına yol açtığı da bir gerçektir.

1923-1939 döneminde Türk dış politikasının Orta Doğu'ya ilişkin iki temel sorunu olan Musul ve Hatay ilginç benzerlikler gösterir. Her ikisi de Misak-ı Millî sınırları içinde kabul edilmiş, her ikisinde de Lausanne'da geri adım atılmış, her ikisi de yeniden gündeme geldiğinde MC çerçevesinde konu görüşülmüş, her ikisinde de doğrudan güç kullanılmamış, sınıra asker yığmakla yetinilmiştir. Bununla bir-

likte Musul konusunda bir başarı elde edilemezken, Hatay'ın Türkiye'ye katılması sağlanmıştır.

Bunun nedenlerine baktığımızda iki önemli etkeni görmekteyiz. Birincisi Musul'da hayati önem taşıyan petrol olması, Hatay'daysa benzer bir ekonomik zenginliğin bulunmadığının sonunda anlaşılmasıydı. İkinci önemli etken ise, 1920'lerin uluslararası ve iç koşullarının 1930'lardan son derece farklı oluşudur. Gerçekten 1920'lerde savaştan galip çıkan güçlü İngiltere karşısında yeni kurulan devletini ayakta tutmaya, çağdaşlaştırmaya ve iç isyanlara karşı korumaya çalışan görece zayıf bir Türkiye vardı. Oysa, 1930'larda Avrupa'daki revizyonist devletlerin tehdidi altında, ekonomik ve siyasal olarak istikrarsız, İngiltere'nin baskısını hisseden Fransa karşısında temellerini sağlamlaştırmış, halk desteğine sahip bir Türkiye bulunuyordu. 1920'lerin Versailles düzeninin sahibi olan Batı, bu düzenin yıkıldığı 1930'larda ve II. Dünya Savaşının hemen öncesinde kendi güvenliği için askerî açıdan Türkiye'ye büyük bir gereksinim duyuyordu.

MELEK FIRAT - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Sancak [Hatay] Sorunu)

Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, TTK, 1991; AÜSBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973*, Beşinci Baskı, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1982 (OTDP); Bilsel, Cemil, *Lozan*, İkinci Cilt, Istanbul, Sosyal, 1998; Erkin, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, I. Cilt, Ankara, TTK, 1980; Güçlü, Yücel, *The Alexandretta Question 1936-1939*, Helsinki, Yliopistopaino-Pikapaino, 1994; Heald, Stephen (ed.), *Documents On International Affairs 1937*, London, Oxford University Press, 1939; Kurubaş, Erol, *Başlangıcından 1960'a Kadar Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1997; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara, AÜSBF, 1978; Massigli, René, *La Turquie Devant la Guerre: Mission à Ankara 1939-1940*, Paris, Plon, 1964; Melek, Abdurrahman, *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Istanbul, Cumhuriyet, 1999; Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*, Takım II, Cilt I, Kitap I, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1972; *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1998; Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, Ankara, Umag, 1999; Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, 5.Basım, Ankara, Bilgi, 1999; Öke, Mim Kemal, *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992; Sanjian, Avedis K., "The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939-1956)," *The Middle East Journal*, Vol. 10, No. 4 (Autumn 1956), s. 379-394; Soysal, Ismail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945*, I. Cilt, Ankara, TTK, 1989; Sökmen, Tayfur, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Istanbul, Cumhuriyet, 1999; Toynbee, Arnold, *Survey of International Affairs 1936*, London, Oxford University Press, 1937; Tunçay, Mete, "Hatay Sorunu ve T.B.M.M.," *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı*, Siyasi İlimler Türk Derneği (Haz.), Ankara, Ajans Türk Gazetecilik ve Matbaacılık Sanayi, 1976; TC Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yılları 1935-1939*, Ankara, b.y., 1973.

III) İtalya'yla İlişkiler

1919-22 döneminde Anadolu'da ve İstanbul'da işgalci devlet konumunda olan İtalya, daha önce değinildiği gibi, Ankara'ya karşı olumlu bir tavır içindeydi. 1922'den itibarense Anadolu'dan çekilmiş olmakla birlikte, Mussolini'nin iktidara gelmesinin ardından bu ülke dış politikasında yayılmacı belirtiler görülmeye başlandı. Yine de iki ülke arasındaki ilişkiler 1930'ların başlarına dek nispeten daha sakin ve normal seyretti.

1934 sonrasında İtalya yayılmacı politikasını çok daha açık bir biçimde dile getirmeye başladı ve bunun uygulamasına da geçti. Bu yönüyle de, iki savaş arası dönemde İtalya Türk dış politikasını en çok etkileyen Batılı ülkelerden biri oldu. Bu ülke Onikiadalar üzerindeki hakimiyeti nedeniyle de Türkiye'nin güvenliği açısından özel bir öneme sahipti ve bu yüzden Mussolini'nin her açıklaması ve her hareketi Türkiye tarafından dikkatle izleniyordu.

A) 1923-1934 Dönemi

Mussolini, İtalya'nın Birinci Dünya Savaşında haksızlığa uğradığını düşünüyor ve bunu telafi etmenin yollarını arıyordu. Hatta, İngiltere'nin İtalya'ya Afrika'da bazı yerler önermesine Mussolini tepki göstermiş ve "çöl koleksiyoncusu olmadığını" söylemişti. Mussolini daha 1923'te İtalyan parlamentosunda yaptığı konuşmada, Adriyatik denizinin İtalya'ya yetmeyeceğini söylüyor ve Akdeniz'e açılmanın gereğinden söz ediyordu. Dolayısıyla, İtalya'nın Birinci Dünya Savaşındaki tatminsizliği Milli Mücadele döneminde Türkiye'nin çıkarına olmuşken, bundan sonraki dönemde bu durum Türkiye açısından önemli bir endişe kaynağına dönüşmeye başlayacaktır.

İtalya'nın kendisine yayılma alanı olarak seçtiği ve bunu da zaman zaman dile getirdiği iki bölge olan Akdeniz ve Balkanlar Türkiye'nin güvenliği için son derece önemliydi. Zaten geçmişte de İtalya 1911-12'de Trablus'u işgal etmişti; Türkiye'nin endişelerinin bir temeli de vardı. Bunun yanında, İtalya 1920'lerin ortalarından itibaren Balkanlardaki etkinliğini artırmaya başlamıştı. Burada Yugoslavya, Yunanistan ve Arnavutluk İtalya'nın yayılmacı politikasının hedefi oldular. İtalya Yugoslavya'yı sınır değişikliği konusunda ödün vermeye zorlamış, Korfu adasını işgal etmiş, Arnavutluk'u ekonomik ve siyasal olarak denetimi altına almıştı. Türkiye bu ülkenin dış politikasından duyduğu tedirginliğin de bir sonucu olarak, Arnavutluk üzerindeki etkisini yakından izleyebilmek için 1925'te Tiran'da elçilik ve Avlonya'da konsolosluk açma ihtiyacını hissetmişti.

Türkiye'nin bu dönemde İtalya'dan duyduğu endişeyi artıran bir gelişme İngiltere ile yaşadığı Musul sorunu sırasında ortaya çıktı. Türk-İngiliz ilişkilerinin gerginleştiği bu dönemde, İtalya'nın batı Anadolu'ya çıkartma yapacağı söylentileri çıkmıştı. Gerçi bu söylentilerin, Türkiye'yi pasif bir konuma itmek için İngiliz gizli servisi tarafından çıkarıldığı da söyleniyordu ama Mussolini'nin 1926'da Trablusgarb'ı ziyaret ederek yine yayılmacı hedeflerini dile getiren açıklamalar yapması Ankara'nın kaygılarını artırmıştı. Türkiye bu tür demeçlerden rahatsızlığını bildirmekle birlikte, İtalya, Türkiye toprakları üzerinde gözü olduğu iddialarını sürekli olarak yalanlıyordu.

Özellikle Musul sorunu çözüldükten sonra, Türkiye'nin İngiltere'yle ilişkilerinin düzelmesinin ardından İtalya'yla ilişkilerde de bir gelişme görüldü. İtalya henüz kendisini yeterince güçlü hissetmediği 1920'lerin sonlarında Akdeniz'deki etkinliğini Türkiye'yi ve Yunanistan'ın da içinde olduğu bir ittifak sistemi kurarak genişletmek istiyordu. Ayrıca, İtalya'dan çekinen Yugoslavya Fransa'yla 1927'de bir ittifak antlaşması imzalamıştı. Fransa zaten Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya'ya Küçük Antantı kurdurmuştu ve İtalya buna karşı bir denge oluşturma amacında-

dı. Bu amaçla Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri yakınlaştırma girişiminde de bulundu.

Bu ılımlı hava içinde, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, 1927'de Milano'da Mussolini ile görüştü. Mussolini burada Tevfik Rüştü'ye Yunanistan, Türkiye ve İtalya arasında bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması yapılmasını ve buna daha sonra Bulgaristan'ın da katılmasını önerdi.

Bir yıl sonra, yapılan görüşmeler sonucunda 30 Mayıs 1928'de Roma'da Türkiye ile İtalya arasında Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması imzalandı. Bunun, klasik tarafsızlık antlaşması hükmü niteliğindeki 1. Maddesi "*Bağıtlı yüksek taraflar içlerinden birine karşı yöneltilmiş hiçbir siyasal ya da ekonomik tertibe katılmamayı yükümlenirler*" derken, 2. Maddesi "*Bağıtlı yüksek taraflardan biri, barışçı tutumuna karşın, bir ya da birkaç başka Devletçe saldırıya uğrarsa, öteki taraf, anlaşmazlığın süresi boyunca, tarafsız kalacaktır*" demekteydi. 4. Maddede ise "*İşbu Antlaşmanın gerek yorumlanmasında, gerek uygulanmasında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıklar doğrudan doğruya ve yalnızca bir istem üzerine, La Haye Adalet Divanına sunulacaktır*" diyordu.

Bu antlaşma sırasında Mussolini'nin Türkiye'yi ve Türk-İtalyan ilişkilerini övücü konuşmalar yapması, Türkiye açısından bir süre için belli bir rahatlama sağlamıştı. Bir yıl sonra Tevfik Rüştü tekrar Roma'yı ziyaret etti ve kendisine sıcak bir karşılamada bulunuldu. Fakat Meis ve diğer adaların statüsü üzerine çıkan anlaşmazlık üzerine iki ülke 30 Mayıs 1929'da bir protokol imzalayarak bu sorunu 1928 anlaşması uyarınca Uluslararası Sürekli Adalet Divanına götürmeyi kabul ettiler. 1932'de ise bu kez İsmet İnönü Roma'yı ziyaret etti ve burada 1928 Antlaşması üç yıl uzatıldı. Ayrıca, Meis adası ile Bodrum açıklarındaki Kara Ada'nın kime ait olacağı konusunda bir sözleşme imzalanmasına karar verildi ve bu sorun Lahey'e götürülmeden çözülmüş oldu.

4 Kasım 1932'de Ankara'da imzalanan bu sözleşmenin 1. Maddesi, adını teker teker saydığı 20 kadar adacık ve kayalığı Türkiye'ye bırakıyordu. 2. Madde "*Bodrum Körfezindeki Kara Ada da Türkiye'nin olacaktır*" diyordu. 3. Madde Meis (*Kastellorizo*) adasını ve bu adanın çevresindeki on iki kadar adacık ve kayalığı "(...) *merkezi Kastellorizo Kenti kilisesinin kubbesi ve yarı çapı bu merkez ile San Stephano burnu arasındaki uzaklık olan bir daireyle çevrilecek bölge içinde bulunan*" diye tarif ederek, İtalya'ya bırakıyordu. 5. Madde ise tarafların Meis adası ile Anadolu kıyısı arasındaki karasularını, hangi ada veya adacığın kime ait olacağını teker teker sayarak ve çizgilerin nereden nereye çekileceğini ayrıntısıyla belirleyerek saptamaktaydı.

Türkiye bir yandan İtalya'dan tehdit algılarken öte yandan bu dönemde bu ülkeyle ticareti giderek genişliyordu. 1924-1930 arasında İtalya Türkiye'nin dış ticaretinde en çok yer tutan ülke haline geldi. En üst noktasına ulaştığı 1926'da İtalya'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki yeri yüzde 28, ithalatındaki yeri ise yüzde 16 olarak gerçekleşti. Fakat 1930'dan itibaren bu oranlarda bir düşüş yaşanırken, bu ülkenin yerini Almanya almaya başladı.

İki ülke arasındaki ticaretin yüksek seyretmesinin nedeni Türkiye'den ayrılan Rum tüccarlardan bazılarının Trieste'ye yerleşmeleri ve buradan eski bağlantılarını kullanarak ticaretlerini sürdürmeleriydi. İtalya ayrıca, Çukurova'daki pamuk üretiminden kaynaklanan ihracatı da önemli ölçüde kendisine bağlamıştı.

B) 1934-1939 Dönemi

İtalya'yla ilişkilerdeki bu ılımlı hava 1930'larda Mussolini'nin yayılmacı politikasının ağırlığını hissettirmesi sonucunda bozulmaya başladı. Ocak 1933'te Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi ve İspanya'da Franco faşizminin (bkz. **İspanya İç Savaşı** kutusu, s. 295) yükselişe geçmesiyle dış destek bulan İtalya dış politikasında daha saldırgan olmaya başladı. Türkiye'de asıl büyük kaygı uyandıran gelişme Mussolini'nin Mart 1934'te 2. Beş Yıllık Faşist kongresinde yaptığı konuşmada İtalya'nın tarihi emellerinin Asya ve Afrika'da olduğunu söylemesiydi. Mussolini bundan iki ay sonra *Daily Telegraph* gazetesine verdiği bir demeçte İtalya'nın bir deniz devleti olduğunu, halkını beslemek için 29 milyon ton tahıla ihtiyaç duyduğunu ve bunun yalnız 6 milyonunu üretebildiğini, bu yüzden genişlemek zorunda olduğunu söylemişti. Zaten bu dönemde İtalyan lider Akdeniz için *Mare Nostrum* (Bizim Deniz) ifadesini kullanmaktaydı. Tepkiler üzerine, hem İtalyan yetkililer hem de Mussolini'nin kendisi Türkiye'yi kastetmediklerini açıkladılar. Mussolini Roma'daki Türk büyükelçisine Türkiye'yi bir Avrupa ülkesi olarak gördüğünü söyledi ve devrimci Türkiye'nin hayranı olduğunu açıklayarak kaygıları yatıştırmak istedi.

Hatta, İtalya Şubat 1935'te Türkiye ve Yunanistan ile birlikte ittifak yapma önerisini ortaya attı. Türkiye bunu İtalya'nın 1934'te kurulan Balkan Paktını işlemez hale getirme girişimi olarak gördü ve İtalya'nın Balkan devletlerini birbirine düşürmek amacı taşıdığını düşünerek bu öneriyi reddetti. Bu dönemde Türkiye ve İtalya'nın Balkanlardaki politikası birbiriyle çelişiyordu. Türkiye Balkanlarda bütün devletlerin katıldığı bir ittifak ilişkisinden yanayken, İtalya kendisiyle teke tek yapılacak anlaşmalar istiyordu. Diğer bir deyişle, Türkiye Balkanlardaki birliği güçlendirerek, İtalya'dan yönelecek tehdidi karşılamaya çalışırken, İtalya tam tersi nedenlerle burada bir Balkan birliği fikrine karşı çıkıyordu.

Bu dönemde İngiltere ve Fransa ise giderek artan Alman tehlikesine karşı İtal-

İspanya İç Savaşı

İspanya'da krallığın yıkılmasıyla 1930'da kurulan cumhuriyet yönetimine karşı, Temmuz 1936'da Fas'taki birliklerin komutanı olan General Franco kralcı bir ayaklanma başlattı.

Meşru hükümete karşı başlayan bu hareket faşist Almanya ve İtalya'nın da yardımıyla kısa sürede ülkenin büyük bölümünde başarı kazandı. İngiltere ve Fransa bir "Karışmazlık Komitesi" oluşturarak isyancılarla meşru yönetime karşı aynı tavrı alırken (benzeri bir durum 1992-95'te Bosna'da yaşanacaktır ve her iki tarafa da BM kararıyla silah ambargosu uygulanacaktır) SSCB'nin yardımı çok sınırlı ve yetersiz kaldı. Türkiye de söz konusu komitenin Ağustos 1936'da Londra'da yapılan ilk toplantısına katıldı.

Bununla birlikte, her iki tarafta da diğer ülkelerden gelenler savaşmış, Cumhuriyetçilerin yanında savaşanlardan kurulu bir "Uluslararası Birlik" oluşturulmuştu. Savaş sırasında Franco kuvvetleri 4 koldan Madrid'e saldırmışlar ve şehrin içinde 5. bir kolun *(fifth column)* kendilerine destek olduğunu söylemişlerdi. Bu kavram daha sonra uluslararası ilişkilerde yabancılarla işbirliği yapanlar için kullanılacaktır. Sonuçta Franco 1939'da tüm ülkede denetimi eline geçirmiş ve 1975'e kadar ülkeyi yönetmiştir.

(İ. Uzgel)

ya'yı kendilerinden uzaklaştırmamaya çalışıyorlardı. Nisan 1935'te İngiltere Fransa'yla birlikte Almanya'nın zorunlu askerliği getirmesi üzerine İtalya'yla Stresa anlaşmalarını imzalamışlardı. Gerçi bir yıl sonra İtalya Almanya'yla bir antlaşma imzalayarak Stresa düzenini (Almanya'ya karşı 1935'te yapılan antlaşmalar) geçersiz kılmıştı ama İngiltere İtalya'yı yanına çekmek için çabalarını sürdürdü.

İtalya ise bir yandan Türkiye'ye ittifak önerisinde bulunurken, öte yandan Onikiadalar'daki askerî faaliyetlerini artırmıştı. İtalya'nın bu tür hareketlerini her zaman tedirginlikle izleyen Türkiye'nin kaygıları, daha önceki açıklamalar da göz önüne alınırsa artmaya başladı. Fakat İtalya'nın Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırmasıyla bu askerî hazırlıkların nedeni ortaya çıktı. Buna rağmen, Türkiye'nin endişeleri azalmadı. Bu işgal sonrasında Milletler Cemiyeti İtalya'ya karşı Misak'ın 16/1. Maddesi uyarınca yaptırımlar uygulamaya başladı. Bu madde "*Eğer Cemiyet üyelerinden biri (...) savaşa başvurursa, Cemiyetin öbür tüm üyelerine karşı 'ipso facto' bir savaş eyleminde bulunmuş sayılır. Bu üyeler onunla ticari ve parasal tüm ilişkilerini hemen kesmeyi, kendi yurttaşlarının Yasayı bozan devletin yurttaşları ile tüm ilişkilerini yasaklamayı ve o devlet yurttaşları ile, Cemiyet üyesinden olsun olmasın, başka herhangi bir devletin yurttaşları arasındaki ticari, parasal ve kişisel tüm bağları kestirmeyi yükümlenir*" demektedir. İtalya'yla ekonomik ilişkileri önemli bir yer tutmasına karşın, MC'nin yeni üyesi olan Türkiye bu karara katıldı. Bu durumdan rahatsız olan İtalya ise Kasım 1935'te Türkiye'ye bir protesto notası verdi. Hatta, Ankara'yı tehdit ederek, Türkiye'nin İngiltere'nin politikalarına alet olduğunu ileri sürdü. Türkiye ise bu notaya cevabı hazırlarken hem Balkan ülkeleriyle ortak bir metin hazırlanmasına öncülük etti, hem de bu sırada İngiltere ve Fransa'yla temasa geçerek onlarla aynı içerikte cevap verilmesini sağladı. Böylelikle, bunun yalnızca Türkiye'ye özgü bir tavır olmadığını, bir tür uluslararası tepki olduğunu göstermeyi amaçladı.

Türkiye üç yıl önce üyesi olduğu MC'nin aldığı karara uyması yüzünden ekonomik ilişkilerinin yüksek düzeyde bulunduğu İtalya'yla bu ilişkilerini kesmek zorunda kaldı ve bu yüzden büyük kayıplara uğradı. Öte yandan, yaptırımlar İngiltere'nin girişimiyle kısa bir süre sonra 6 Temmuz 1936'da kaldırıldı. İtalyanların Mısır ve Filistin'de halkı İngiliz yönetimine karşı kışkırtmaya başlaması ve daha önce değinildiği gibi, artan Alman tehlikesi bunda rol oynamıştı. Ayrıca, İngiltere hâlâ İtalya'yı Almanya'nın yanından çekebileceğini düşünmekteydi ve bu yüzden Mussolini'yi Habeşistan gibi ekonomik ve stratejik değeri nispeten daha önemsiz bir yerde serbest bırakmayı çıkarına uygun bulmuştu.

1936'da İtalya Onikiadalar'ı askerî olarak tahkim etmeye ve buralarda havaalanı yapmaya başlayınca Türkiye'nin kaygıları yeniden arttı. Türk yöneticileri Onikiadalar'daki İtalyan varlığını "Türkiye'nin kalbine doğru yönelmiş dolu bir tabanca" olarak tanımlıyorlardı. Gerçi özellikle Atatürk İtalyan ordusunun yüksek bir savaş kapasitesine sahip olmadığını düşünüyordu ama yine de o dönem için bu gelişmeler belli bir rahatsızlık doğurmuştu. Bunun, o dönemdeki Türk dış politikası açısından yarattığı sonuçlardan biri Türkiye'nin İngiltere'ye daha fazla yaklaşma ihtiyacını hissetmesiydi. İngiltere de Akdeniz'de İtalya'nın üstünlük kazanması tehlikesi karşısında Türkiye'yi yanına çekmeye çalışıyordu. Türkiye ile İngiltere arasındaki yakınlaşmadan endişe eden İtalyan yönetimi Temmuz 1936'da Yunanistan ve

Yugoslavya'yla birlikte Ankara'ya güvence verdi ve 1928 antlaşmasına bağlı olduğunu açıkladı.

Bu yüzden Ocak 1937'de İngiltere İtalya'yla bu kez Akdeniz'de statükonun korunmasına ilişkin bir centilmenlik anlaşması yaptı. Buna göre, iki ülke de Akdeniz'deki statükonun korunmasını kabul ediyorlardı. Gerçi İngiltere Cebelitarık ve Süveyş ile Akdeniz'e giriş çıkışı elinde bulunduruyor ve Malta ve Kıbrıs ile üstünlüğünü sürdürüyordu ama Akdeniz'de sahip olduğu statükonun bozulması olasılığı bu ülkeyi endişelendiriyordu. Akdeniz'de statükonun korunmasını öngören bu anlaşma Türkiye'yi memnun etti.

Ankara Şubat 1937'de Dışişleri Bakanı Aras'ı Milano'ya göndererek yeni bir girişimde bulundu. Aras, Dışişleri Bakanı Kont Ciano ile yapacağı görüşmeler yoluyla hem ilişkileri yumuşatmayı, hem de Türkiye'nin yaptırımlara katılmasına tepki olarak Montreux'ye katılmayan İtalya'yı sözleşmeyi imzalaması için ikna etmeye çalıştı. Aslında, Türkiye'yi Boğazların statüsünde değişiklik yapmaya iten nedenlerden biri de bu ülkeden duyduğu güvenlik sorunuydu. Ciano ise Montreux'ye katılma karşılığında Türkiye'nin İtalya'nın Afrika imparatorluğunu hukuken tanımasını istemişti. Ciano bu ortamı kullanarak Türkiye'yi Almanya ile İtalya'nın yanına çekmeye çalışıyordu. Türkiye'nin bu koşulları kabul etmemesine karşın yayınlanan bildiride iki tarafın da Mayıs 1928 antlaşmasına bağlı olduğu belirtildi. Bildiride İtalya'nın Montreux'ye katılmasına ilişkin bir ibare yer almadı. Ancak, Boğazları en çok kullanan devletlerden biri olan İtalya da 2 Mayıs 1938'de Sözleşmeye katıldı.

İtalya'nın Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal etmesi, kendi güvenliği için Balkanlardaki statükonun korunmasına büyük önem veren Türkiye'nin kaygılarını en üst noktaya çıkardı. Bundan sonra Türkiye İngiltere ve Fransa'ya daha fazla yaklaşacaktır.

İki savaş arası dönemde Türk-İtalyan ilişkileri özellikle 1930'lardan itibaren, Türkiye'nin bu ülkeden duyduğu endişe etrafında belirlendi. Tıpkı, Almanya'yla ilişkilerde olduğu gibi, ticari ilişkilerin yüksek düzeyde seyretmesine karşın siyasal ilişkiler istikrar kazanamadı. Bunda temel olarak İtalya'nın yayılmacı politikası rol oynadı. Hatta, İtalya, bu dönemde Türkiye'nin en çok çekindiği ve tehdit algıladığı devlet oldu.

IV) Almanya'yla İlişkiler

A) Weimar Dönemi (1923-1933)

Almanya Versailles'ın getirdiği yükümlülükler nedeniyle ekonomik, siyasal ve toplumsal açıdan zor bir durumda bulunuyordu (bkz. **Birinci Dünya Savaşı Ertesinde Almanya** kutusu, s. 298). Başta Fransa ve İngiltere olmak üzere bazı Avrupa ülkelerine ödediği yüksek savaş tamiratı, savaş sonrası koşulları daha da ağırlaştırıyordu. Bunun sonucunda, bu ülkede hiperenflasyon yaşanmaya başlandı ve işsizlik yüksek oranlara ulaştı. Bu durum Alman toplumunda "Versailles zincirlerinin kırılması" yolunda bir baskı yaratmakla birlikte, 1930'lara dek Almanya'nın bunu

Birinci Dünya Savaşı Ertesinde Almanya

1918 Ateşkesinden sonra Almanya'da cumhuriyet rejimi kuruldu. Bu rejime sahip çıkanlar Sosyal Demokratlardı. Berlin'de Sosyalist Ebert geçici bir hükümet kurdu. Kiel'de ise kentin işçi ve denizcileri bir "İşçiler ve Askerler Konseyi" kurarak merkezî otoriteye karşı çıktılar. Ulusal Meclis Weimar'da toplandı. Ebert'in geçici hükümeti destek aldıysa da yeni kurulan Komünist Parti hükümete karşı çıktı. Bu hareketin bastırılmasından sonra Sosyal Demokratlar en güçlü parti oldular. Son derece liberal olan Weimar Anayasası hazırlandı ve 31 Temmuz 1919'da kabul edildi. Hitler'in iktidarı ele geçirdiği 1933'e kadar Sosyal Demokratlar hükümetlere egemen oldular. Bu döneme Weimar Cumhuriyeti adı verilmektedir.

Ama siyasi olarak Almanya çalkantıdan kurtulamadı. 1920 ve 1921'de iki işçi ayaklanması oldu. Yine 1920'de tutucu Kapp darbesi tehlikesi atlatıldı. Almanya Versailles Antlaşmasıyla Alsace-Lorraine'i Fransa'ya geri vermiş, Belçika ve Danimarka'yla onlar lehine sınır düzeltmeleri yapmıştı, Saar bölgesi ekonomik olarak Fransa tarafından kullanılıyordu, hiç görülmemiş ölçüde ağır bir askerden arındırmayı kabul etmişti ve çok büyük bir tamirat faturasıyla karşılaşmıştı. Ödemesi gereken miktar 1921'de 132 milyar altın mark olarak belirlenmişti. Yine 1921'de yapılan plebisitle yukarı Silezya'nın kömür ve sanayi alanlarını da kaybeden Almanya ekonomik açıdan tam bir felaket yaşadı. Belirlenen miktar Almanya'nın gücünü kesinlikle aşıyordu ve borcun ödenmemesinin sonucu 1923'te Ruhr bölgesinin Fransa tarafından işgal edilmesi oldu. Bu arada bu borcun ödenmesi ve bütçe açıkları için karşılıksız para basımına gidilmesi aşırı boyutta bir enflasyona yol açtı. Hamburg'da bir ayaklanma çıktı.

1920'den 1923'e kadar devam eden bu bunalım döneminin ardından 1923-30 arasındaki istikrar çabaları geldi. Almanya'nın tamirat borcunu taksitlere bölen ve belli bir tavan da belirlemeyen Dawes Planının 1924'te yürürlüğe girmesiyle Alman ekonomisi belirli bir ölçüde ferahladı. 1929'da ise bu borcun 59 yıl içinde taksitlerle ödenmesi karara bağlandı.

Dış politikada ise 1922'de SSCB ile imzalanan Rapallo Antlaşması her iki devletin de içinde oldukları diplomatik yalnızlıktan kurtulmaya başladıklarını göstermektedir. Bu antlaşma ile iki ülke birbirlerini tanıdılar ve diplomatik ilişki kurdular. Ama Fransa ile olan ilişkileri uzun süre düzelmedi. 1923'te Ruhr bölgesinin Fransa tarafından işgal edilmesi ve Fransa'nın tamirat borcu konusundaki ısrarı bu noktada etkili oldu. Bu iki ülke arasındaki ilişkiler ancak 1924'ten sonra yumuşamaya başladı ve 1925 Locarno Antlaşmalarıyla somut adımlar atıldı. Almanya batı sınırları yani Fransa ve Belçika ile olan sınırları için güvence verdi. Doğu sınırları için ise Fransa, Çekoslavakya ve Polonya ile karşılıklı güvence antlaşmaları yaptı. İngiltere de Almanya'nın Belçika ve Fransa'ya saldırması durumunda askerî yardım yapacaktı. Almanya 1926'da Milletler Cemiyetine üye oldu.

Böylece ortaya çıkan olumlu ulusal ve uluslararası ortam 1929 ekonomik bunalımı ile bozulacak ve Nazi Partisinin 1930-32 döneminde hızla güçlenmesini sağlayan bir süreç başlayacaktır.

(F. Keskin)

gerçekleştirecek gücü olmadı. Fakat bu ülke ekonomik olarak güçlendikçe dış politikasında da daha etkin ve saldırgan olmaya başlayacaktır. (Bu dönemdeki gelişmeler başlıca Koçak, 1991 ve Özgüldür, 1993'ten derlenmiştir).

1) Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Siyasal İlişkiler

Tıpkı Türkiye gibi Almanya da Birinci Dünya Savaşının hemen ertesinde yalnızlık içindeydi. Gerçi Türkiye de Lausanne'da, Boğazlar gibi belli konularda bazı ödün-

ler vermişti ama Weimar Cumhuriyeti doğrudan Versailles'ın iç ve dış politikasına getirdiği kısıtlamaların baskısı altındaydı. Bundan daha da önemlisi, Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde geçmişte müttefik olmak gibi olumlu sayılabilecek bir ortak nokta da vardı. Dolayısıyla, Türkiye'nin Almanya'yla ilişkilerinde İngiltere ve Fransa'yla olduğu gibi geçmişin yükü ya da sorunları bulunmuyordu. Hatta Almanya, Türkiye açısından ilişkilerinin sorunsuz olduğu bir Avrupa devleti olarak önem taşımaktaydı.

İngiltere ve Fransa'nın tersine, Almanya 1920'lerde Türkiye'nin Sovyetlerle yakın ilişki kurmasından rahatsızlık duymuyordu. Bu üç ülke de uluslararası alanda dışlanmış ve yalnız durumdaydılar. Zaten Almanya Sovyetlerle Nisan 1922'de Rapollo Antlaşmasını imzalayarak bu yakınlığı ortaya koymuştu.

Lausanne'nın imzalanmasından sonra iki ülke arasında ilişkilerin yeniden başlaması yolunda girişimler olmakla birlikte, bu dönemde İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmek istemeyen Almanya bir süre için bu konuyu ertelemek zorunda kaldı. 1924'ün ilk aylarında başlayan ve hızla ilerleyen görüşmelerin sonucunda iki ülke arasında 3 Mart 1924'te Ankara'da imzalanan Türk-Alman Dostluk Antlaşmasıyla diplomatik ilişkiler kuruldu. Yine İngiltere ve Fransa'nın tersine, Almanya büyükelçiliğin Ankara'da bulunması konusunda olumlu bir tutum almış ve bu da ilişkilerin başlangıcında daha yakın bir ortamın doğmasına neden olmuştu.

1920'ler boyunca iki ülke arasında sınırlı olan ilişkilerde dikkat çeken bir nokta çok sayıda Alman uzmanın, nitelikli ve yetişmiş eleman sıkıntısı çeken Türkiye'ye gelerek yardım ve danışmanlık hizmeti vermesiydi. Bu hizmetlerin yoğunlaştığı alan daha çok tarım, hayvancılık ve çeşitli mühendislik dallarıydı. Bunda Almanya'nın Türkiye ile ekonomik alanda ilişkilerini geliştirmek istemesinin ve bu yüzden bu alandaki bağlantılarını artırmaya çalışmasının da payı vardı. Bunun yanında bazı Türkler de eğitim almak amacıyla Almanya'ya gönderilmişlerdi.

İki savaş arası dönemde Türk-Alman ilişkilerinin önemli bir yönü askerî alandaki gelişmelerdi. Bu konudaki ilk gelişme Türk ordusunda görev yapmak üzere Alman subayların Türkiye'ye gelmesiydi. Versailles uyarınca Alman ordusunun silahsızlandırılması sonucu işsiz kalan bu subaylardan bir kısmı Türk ordusunda sözleşmeli olarak görev aldılar. Bu subayların bazıları kıta eğitiminde, bir kısmıysa Harb Akademilerinde görev yaptılar. Yine, diğer alanlarda olduğu gibi bazı Türk subayları da eğitim için Almanya'ya gönderilmişlerdi.

Bu alandaki daha önemli bir gelişme silah alımı ve Türkiye'de savunma sanayiinin kurulmasına Almanya'nın katkısı konusundaki görüşmelerdi. Alman tarafı ilk başlarda, özellikle Türkiye İngiltere'yle Musul konusunda anlaşmazlık içindeyken bu tür bir ilişkiye girme konusunda çekingen davrandı. Gerçi Türkiye'yle bu tür bir ilişki kurmada Almanya'nın hem ekonomik hem de siyasal çıkarları vardı ama bunun gerçekleşmesi için bir süre daha beklenmesi gerekti.

Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerde dikkat çeken bir gelişme Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün Nisan 1929'da Almanya'yı ziyareti oldu. Görüşmelerde Balkanlardaki gelişmeler, MC'ye üyelik ve İtalya'yla ilişkiler üzerinde duruldu. Türkiye bu yıllarda Almanya'nın güçlenmesini destekliyor ve Alman dış politikasına sempati duyuyordu. T. Rüştü bu görüşmelerde Türkiye'nin artık yeni bir devlet olduğunu ve politikasının yayılmacı olmadığını ifade etti (Koçak, 1991, s. 31-36).

2) Ekonomik İlişkiler

Bu yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin en çok geliştiği alan ekonomik ilişkiler oldu. Almanya'ya özellikle 1924'te ABD'nin başlattığı ve bu ülkenin savaş borçlarını bir ödeme takvimine bağlayan Dawes planı çerçevesinde hızla dış kredi girmeye başladı ve 1927'ye gelindiğinde bu ülkenin ihracatı savaş öncesi dönemi yakaladı.

İki ülke arasındaki ilk önemli iktisadi bağlantı Kayseri'de uçak fabrikası kurmak için Ağustos 1925'te Junkers firmasıyla imzalanan anlaşma oldu. Firma bu dönemde mali güçlük içinde bulunmaktaydı ve Alman hükümeti siyasal nedenlerle de projeyi destekledi. Bu projenin Almanya için bir diğer önemli yanı daha vardı. Versailles sınırlamaları yüzünden kendi ülkesinde silah üretememesi nedeniyle, Almanya silahlanmayla ilgili araştırma ve teknolojik çalışmalarını ülkesi dışında kurulacak fabrikalarda yapmayı planlamıştı. Sonunda, projeyi Türk-Alman ortaklığı olan Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ-TOMTASCH) üstlendi ve fabrikanın yapımı yaklaşık bir yıl içinde tamamlandı. (Bu Türkiye'nin 1980'lerin ortalarında daha kapsamlı F-16 projesinden önce giriştiği ilk uçak üretim projesidir).

Almanya bir yandan uçak fabrikası kurarken, öte yandan da Türkiye'deki hava ulaşım sistemini kurmak istiyordu. Berlin'den başlayıp İstanbul ve Ankara üzerinden Bağdat'a ulaşması planlanan bu proje dönemin koşulları ve tarafların tam olarak anlaşamamaları nedeniyle ancak kısmen gerçekleşebildi. Lufthansa ile yapılan bir anlaşma gereğince 1930'da İstanbul-Berlin seferlerine başlanması kararlaştırıldı (Koçak, 1991, s. 66-82).

İki ülke arasında gelişmekte olan ekonomik ilişkiler 12 Ocak 1927'de Ankara'da imzalanan bir ticaret sözleşmesiyle hukuksal boyut kazandı. Ticari ilişkilerin gelişmesi sonucu bu sözleşme ihtiyaca cevap vermemeye başlayınca Mayıs 1930'da yeni bir ticaret antlaşması imzalandı. Burada iki ülke birbirlerine "en çok kayrılan ülke" statüsünü tanımayı ve bazı ürünlerde gümrüklerini indirmeyi kabul ediyorlardı. Almanya bu gümrük indirimini daha çok Türkiye'den ithal ettiği hammaddelere uyguladı. 1933'e kadarki dönemde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde yavaş ama genelde istikrarlı bir artış görülüyordu. 1923'te Türkiye'nin toplam ithalatında Almanya'nın payı yüzde 6,3 iken 1932'de yüzde 23,2'ye yükseldi. İhracatta ise bu ülkenin payı 1923'te yüzde 9 iken 1932'de yüzde 13,9'a yükseldi. Oysa Almanya'nın dış ticaretinde Türkiye'nin payı bütün bu dönem boyunca yüzde 2 civarında kalacaktır.

İki ülke ilişkileri bu dönemde genelde sorunsuz ve çeşitli iç-dış gelişmelerin de etkisiyle birbirine yaklaşma çabaları çerçevesinde gelişti. Fakat Hitler döneminden itibaren başta ekonomik ilişkiler olmak üzere ilişkilerin niteliğinde değişiklikler ortaya çıkmaya başladı ve bu değişiklik daha çok Almanya'nın iç yapısında ve bunun dış politikasına yansıması doğrultusunda kendisini gösterdi.

B) Nazi Dönemi (1933-1939)

Almanya'da Hitler'in liderliğindeki Nasyonal-Sosyalist Partinin Ocak 1933'te iktidara gelmesi Alman iç ve dış politikasında keskin değişmelere yol açmaya başladı ve iki ülkeyi siyaset ve dış politika hedefleri açısından birbirinden uzaklaştıran bir süreci başlattı (bkz. **Hitler Döneminde Almanya kutusu**, s. 301). İlginç bir biçim-

Hitler Döneminde Almanya

Ekonomik bunalım sonucunda Almanya'da Nazi Partisi ve Komünistler güçlendiler. Koalisyon hükümetleri Almanya'yı yönetmekte başarısız oldular. Eylül 1930 seçimlerini Nazi Partisi kazandı. Hitler 1933'te parlamentodaki en büyük partinin lideri olarak başbakan oldu. Nazi Partisi 1919'da Alman İşçi Partisi olarak kurulmuş ve 1920'de Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi adını almıştı.

Bu başarı temellerini; Yahudi düşmanlığı, Komünist tehlikenin abartılması, Weimar Cumhuriyetinin federal yapısına karşılık merkeziyetçi eğilimler, Versailles Antlaşmasının reddi ve daha atılgan bir dış politika söyleminden alıyordu. Hitler iktidara geldikten hemen sonra yapılan yeni seçimlerden Naziler daha da güçlenerek çıktılar. Diğer partiler kapatıldı. Aynı yıl Almanya Milletler Cemiyetinden ayrıldı. 1934'te Hindenburg ölünce, Hitler devlet başkanlığını da üzerine aldı. Nazi Partisi üye sayısı 1929'da 176.000 iken 1933'te 2.000.000, 1944'te ise 6.000.000 oldu.

1934-39 döneminde Almanya'da totaliter bir devlet yapısı oluşturuldu. En önemli denetim araçları, Himmler'in yönetimi altındaki birleştirilmiş polis, güvenlik ve SS örgütleriydi. Nisan 1933'te Yahudiler kamu görevlerinden ve üniversitelerden atıldı, serbest meslek alanlarına girmeleri de yasaklandı. 1935'teki yasayla Alman kanı taşıyanların Yahudilerle evlenmesi yasaklandı. Yahudiler tüm yurttaşlık haklarını yitirdiler. 9-10 Kasım 1938'de SS'lerin yönettiği büyük bir Yahudi kıyımı oldu. Mallarının büyük bir bölümüne el kondu ve hayatta kalanlar savaş başlayana kadar gettolarda yaşamak zorunda kaldılar. Savaş sırasında ise Avrupa'nın Alman işgaline giren kesimlerinde yaşayan 8.300.000 Yahudi'nin 6.000.000'u toplama kamplarında öldü.

Dış politikası ise üç aşamadan oluşmaktaydı: 1) Versailles Antlaşmasının getirdiği kısıtlamalardan kurtulmak, 2) Almanya dışında yaşayan tüm Almanların Almanya sınırları içine alınması ve 3) "*lebensraum*" yani yaşam alanı politikasıyla Alman devletinin refahının en üst düzeye çıkarılması. Nazi Partisinin politikalarına karşı, bu üçüncü aşamanın başladığının işareti olan Çekoslavakya'nın tümünün işgal edilmesinden sonra önlem alınmaya başlanacaktır. (Ayrıca, bkz. **Hitler'in Hedefleri** kutusu, s. 404)

(F. Keskin)

de, dış politika alanında farklılaşma artarken, ekonomik ilişkilerdeki yoğunluk varlığını korudu, hatta daha da gelişti.

Türkiye 1930'larda İngiltere ve Fransa'yla daha fazla yakınlaşırken Almanya bu iki ülkeyle daha sorunlu ilişkiler dönemine giriyordu.

1) Siyasal İlişkiler

Böyle bir uluslararası ortamda Hitler yönetimiyle ilk resmî temas Temmuz 1933'te Berlin'e giden Türk parlamenter heyeti tarafından gerçekleştirildi. Bu görüşme sırasında Hitler Türk bağımsızlık savaşının kendisini aydınlatan bir örnek olduğunu söylüyor, diğer Alman yetkililer Atatürk ile Hitler arasında benzerlikler kurmaya çalışıyorlardı. Böylelikle, Almanya ile Türkiye arasında ortak noktalar yaratılıp Türkiye'nin tekrar Almanya'nın müttefiki olması sağlanabilecekti.

Ne var ki, zaman geçtikçe Türkiye'yle Almanya'nın dış politika hedefleri arasındaki farklar giderek belirginleşmeye başladı. Aslında Türkiye de Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki düzenlemelerin bazılarından rahatsızlık duymaktaydı ve bu yüzden Almanya'nın Versailles kısıtlamalarından kurtulması konusuna sempatiyle bakıyordu. Üstelik, Almanya'nın yayılma alanı ilk başlarda Türkiye'ye

uzak sayılabilecek bir bölge, yani doğu Avrupa olarak görünüyordu. Bununla birlikte, Türkiye, Almanya'nın statükoyu zora dayanarak değiştirmesine karşı çıkıyordu.

İki ülke arasındaki anlaşmazlık noktalarından biri, Türkiye'nin oluşumunda önemli rol üstlendiği 1934'teki Balkan Paktı oldu. Almanya, kendi nüfuz alanı olarak gördüğü bu bölgede Türkiye'nin etkinlik sahibi olmasından rahatsızlık duydu. İngiltere ve Fransa'ya giderek daha fazla yaklaşan Türkiye'nin bu bölgede belirleyici rol üstlenmesi, İngiltere ve Fransa'nın Balkanlardaki etkinliğinin artması anlamına da gelecekti. Zaten Fransa Küçük Antant'la Yugoslavya ve Romanya'yı içine alan bir ittifak ilişkisi kurmuştu. Ayrıca, Almanya Birinci Dünya Savaşında müttefiki olan ve savaş sonrasında da kendisi gibi revizyonist bir dış politikayı benimseyen Bulgaristan'a karşı böyle bir paktın yapılmasından da rahatsız olmuştu.

Almanya'nın rahatsızlık duyduğu bir başka konu Montreux sözleşmesiydi. Bir defa, Almanya konferans sırasındaki anlaşmazlıklara rağmen, Türkiye'nin Boğazların statüsünü İngiltere sayesinde değiştirebildiğini düşünüyordu. Bunu da Türk-İngiliz yakınlaşmasının bir göstergesi olarak alıyordu. Almanya, Lausanne'da imzacı devlet olmadığı için konferansa çağrılmamıştı ama buna rağmen bu durumdan rahatsız olmuştu. Ayrıca, Sözleşmenin içeriğiyle ilgili olarak, özellikle yardımcı savaş gemilerinin geçişini düzenleyen konularla Sovyet savaş gemilerinin Akdeniz'e çıkışı konusundaki düzenlemeye itiraz ediyordu. Almanya'nın isteği, Boğazlarla ilgili olarak iki ülke arasında bir antlaşma yapılmasıydı. Almanya bu konuda ısrarlı girişimlerini sürdürmekle birlikte bu talebini gerçekleştiremedi.

Aradaki bu sorunlara rağmen ilişkilerde ciddi bir durum yaşanmadı, hatta zaman zaman üst düzey diplomatik bağlantılar devam etti. Türkiye, Almanya'nın yayılmacı politikasına karşı olmakla birlikte bu ülkeyi doğrudan karşısına alacak bir tutumdan kaçındı. Almanya ise "Yaşam Alanı" (*Lebensraum*) politikasını (bkz. **Hitler'in Hedefleri** kutusu, s. 404) uygulamaya koymaya başladığı bu dönemde Türkiye'yi yanına çekmek, en azından İngiltere ve Fransa'yla bir ittifak yapmasını önlemek istiyordu. Bu ülkenin, Türkiye'ye karşı göreli olarak dikkatli bir politika izlemesinde bu nokta önemli bir rol oynamaktaydı. Ayrıca, Almanya Türkiye'yi de özellikle o dönemdeki Hatay sorunu nedeniyle revizyonist bir devlet olarak görüyor ve bunun iki ülke dış politikalarındaki ortak nokta olduğunu düşünüyordu. Alman yetkililer sürekli olarak Birinci Dünya Savaşında iki ülke arasındaki "silah arkadaşlığı"ndan söz ediyorlar, bu dönemde aslında Türkler için yıkıcı sonuçlar doğurmuş olan ittifak ilişkisine vurgu yapıyorlardı.

Avrupa'da durum gerginleştikçe ve savaş olasılığı arttıkça Türkiye'nin tutumu daha fazla önem taşımaya başladı. Bunun sonucunda Almanya Türkiye'yi kendisine doğrudan bağlamayı hedefleyen girişimlerde bulundu. Bunlardan en önemlisi Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile Temmuz 1938'de yaptığı görüşmede Türkiye'yi revizyonist ülkeler arasında yer almaya davet etmesiydi. Ribbentrop'a göre Türkiye Hatay sorunu ve Boğazlar konusunda revizyonist politikalar izliyordu. Alman Dışişleri Bakanı Türkiye'yle bir de tarafsızlık antlaşması yapmayı önerdi. Menemencioğlu ise Türkiye'nin böyle bir antlaşmayı yalnızca komşularıyla imzaladığını ve İngiltere'yle bile bu tür bir antlaşma yapmadığını belirtti. Bununla birlikte, Türkiye Almanya'ya

çeşitli zamanlarda bu ülkeye karşı yüklenimlere girmeyeceği yolunda sözlü güvenceler verme yolunu seçti.

Fakat Nisan 1939'da Arnavutluk'un İtalya tarafından işgali bir yandan Türkiye'nin Mussolini yönetiminden duyduğu endişeyi artırırken, öte yandan Almanya'nın buna üstü örtülü destek vermesi bu iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimini derin biçimde etkiledi. Almanya bir ölçüde bu endişeyi gidermek ve genelde Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almasını önleyebilmek için, bir süredir boş bulunan Ankara'daki büyükelçilik görevine eski başbakanı Franz von Papen'i göndermek istiyordu ama hem Atatürk, hem de İnönü Avusturya'nın Almanya'ya zorla katılışını gerçekleştiren bu politikacıyı kabul etmek istemediler (Güçlü, s. 70). Bu atama ancak Almanya'nın ısrarı üzerine Nisan 1939'da gerçekleşebildi. Von Papen Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu endişeyi fark ederek, bunun Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya yaklaştırdığını saptadı. Mussolini'nin Türkiye'ye güvence vermesinin bu endişeyi ortadan kaldırabileceğini Berlin'e bildirdi.

Bu arada, Türkiye bir yandan İngiltere'yle öte yandan da Sovyetler Birliğiyle bir antlaşma imzalamak amacıyla görüşmelerini sürdürüyordu. Almanlar bu gelişmelerden haberdardılar ve bu durum Türkiye hakkındaki kaygılarını artırıyordu. Özellikle von Papen Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu endişeyi gidermek için hem Berlin nezdinde, hem de Ankara'da yaptığı girişimlerden bir sonuç alamadı. Berlin yönetimi dış politika hedefleri açısından İtalya'nın kendi yanında olmasına daha fazla önem verdiğinden Roma'ya bu konuda baskı yapmaya yanaşmadı. Türkiye de bu süreç içinde Almanya'ya, İngiltere ve Fransa'yla yapılan görüşmeler konusunda sürekli olarak oyalayıcı yanıtlar vermiş, bu ülkenin tepkisinden çekinmişti.

Türkiye'nin İngiltere'ye bu kadar yanaşması Almanya'nın tepkisini çekti ve Ribbentrop Türkiye'ye verilmesi gereken silah ve savaş malzemesinin sevkini durdurma emrini verdi. Hatta, Alman yetkililer, Türkiye'yle ticari ilişkilerini bu noktada koz olarak kullanmayı bile düşünüp ticareti kesme konusunu tartıştılar. Fakat krom ithalatı Alman savaş sanayii için büyük önem taşıdığından bu seçenekten vazgeçildi. Zaten Türkiye de, Almanya'nın silahları göndermemesi karşısında krom satımını durduracağını bildirmişti. Her iki taraf da bu güvensizlik ortamında ellerindeki kozları ihtiyatlı biçimde kullanmaya çalışıyordu.

İtalya ile Almanya arasında 22 Mayıs 1939'da imzalanan Çelik Pakt'ın ardından artık Türkiye'nin endişeleri iyice geçerli olmaya başladı. Almanya, olası bir Türk-İngiliz antlaşmasında verilecek güvencenin Balkanları kapsamasına karşı çıkıyor, Türkiye'nin Balkanlara karışmasını engellemeye çalışıyordu. Bunun da nedeni, Almanya'nın öncelikle müttefiki İtalya'nın Balkanlarda daha rahat hareket edebilmesini sağlamak, uzun vadede ise bu bölgede kendi hegemonyasını daha rahat kurmak istemesiydi. Türkiye ise kendi güvenlik bölgesi olarak gördüğü Akdeniz ve Balkanları İngiltere ve Fransa'yla yapmayı düşündüğü antlaşmalarla güvence altına almaya çalışmaktaydı. Savaş öncesinde bu konular iki ülke arasındaki ilişkileri zora sokuyordu.

Bu sırada, 23 Ağustos 1939'da Nazi-Sovyet Paktının imzalanması, Türk-Alman ilişkilerini daha karmaşık hale getirdi. Türkiye'nin bu noktadaki endişesi, kendisi İngiltere ve Fransa'yla yakınlaşmaya çalışırken ve bunu Türk-Sovyet antlaşmasıyla uzlaştırmaya, hatta Sovyetler Birliği ile İngiltere'yi yakınlaştırmaya çalışırken artık bu tür bir olasılığın ortadan kalkmış olmasıydı.

1 Eylülde Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla İkinci Dünya Savaşının başlaması karşısında Türkiye Alman büyükelçisine tarafsızlığını koruyacağını belirtti. Fakat savaşın Akdeniz'e yayılmasından, yani İtalya'nın savaşa katılmasından duyulan endişe tekrar belirdi.

2) Ekonomik İlişkiler

Türkiye ile Almanya arasındaki bu siyasal ilişkilerin yanında iki ülke arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkiler bazı dönemlerde artan bir öneme sahip olmuştu. İktisadi olarak kendisini giderek toparlayan Almanya 1929'daki Amerikan Young planının da etkisiyle özellikle doğu Avrupa ve Balkanlarda ekonomik açıdan yayılmaya başladı. Bu açılma sürecinde Türkiye de belli bir yere sahipti. Almanya'nın ekonomik ilişkilerini geliştirdiği ülkeler daha çok doğal kaynaklar açısından ve tarımsal üretim alanında yoğunlaşmışlardı. Hitler'in İktisat Bakanı Schacht'ın formüle ettiği dış ticaret politikası, Alman sanayii için gerekli hammaddelerin daha çok doğu ve güneydoğu Avrupa ülkelerinden alınmasını ve yapılacak takas anlaşmalarıyla bunlara mamul maddelerin satılmasını öngörüyordu. Alman firmaları devlet tarafından bu yönde teşvik de ediliyorlardı. Bu dış ticaret politikası Türkiye örneğinde de iyi işlemiş ve Türkiye neredeyse Hitler Almanyasına hammadde satıcısı haline getirilmiş, aynı zamanda Almanya için bir pazar halini almaya başlamıştı. Almanya böylece hem ekonomik kalkınmasını hızlandırıyor, hem de bu ülkeler üzerinde siyasal etkinliğini artırmaya çalışıyordu.

Almanya'nın doğu Avrupa ve Balkanlara doğru iktisadi ve siyasal yayılması Türkiye'de devletçiliğin başlamasıyla aynı döneme denk gelmişti. 1920'ler boyunca serbest teşebbüs yöntemiyle ekonomik kalkınmasını sağlama konusunda aradığını bulamayan Türkiye 1930'lardan itibaren devlet eliyle büyük sanayi yatırımlarına girişmişti ve bu politika da önemli miktarda sermaye ve teknoloji gerektiriyordu. İşte böyle bir ortamda, Almanya Türkiye'ye aradığı desteği sağlayabilecek bir ülke olarak belirdi. Gerçekten de, Almanya bir yandan Türkiye'ye kredi sağlarken yatırım da yapıyordu. 1934'te bir Alman ticaret heyeti Türkiye'ye gelerek görüşmelerde bulundu ve 20.000.000 lira karşılığı uzun vadeli kredi açtı. Hatta, Alman uzmanlardan da yardım alındı (Güçlü, s.51). Bu yatırımlar arasında, daha önce sözü edilen Kayseri'deki uçak fabrikasından başka, İzmit'teki Seka kağıt fabrikasının makinelerinin Almanya'dan gelmesi, Alman elektrikli aletler sanayiinin yeni yatırımları ve Samsun ile İskenderun limanlarının yapımı bulunmaktaydı. Bu yatırımlarla birlikte Türkiye'ye gelen Alman uzman sayısı savaş başlarken 2000'i bulmuştu.

Ayrıca, iki ülke arasındaki ticari ilişkiler de hızla artmaktaydı. Almanya, Türkiye'den daha çok tarım ürünleri ve hammadde alırken Türkiye'ye sanayi ürünleri satıyor ve bunu da kliring adı verilen takas sistemiyle gerçekleştiriyordu (bkz. Kliring kutusu, s. 305). Döviz sıkıntısı içinde olan ve sanayi ürünlerini döviz yerine hammadde ve tarım ürünleri karşılığında alan Türkiye için avantajlı gibi görünen bu yöntem aslında bazı açılardan Türkiye'nin aleyhine işliyordu. İlk başlarda Almanya siyasal nedenlerle tarım ürünlerini dünya piyasalarının üzerinde bir fiyatla satın alıyordu. Böylece, Türkiye dış ticaretinde Almanya'ya bağımlı hale gelecekti. Fakat Almanya ihraç ürünlerini de dünya fiyatları üzerinden satıyordu. Dolayısıyla, Alman-

Kliring

Ülkeler arasında iki yanlı ticaret anlaşmalarının temelde malla ödemeyi öngören bir türü. Kliringde anlaşmalı ülkeler arasında ithalat ve ihracat işlemleri döviz kullanılmadan, mahsup ve takas yolu ile ve kliring kurumları aracılığıyla gerçekleştirilir. Kliring kurumları, merkez bankası ya da kliring ofisidir.

Kliring anlaşması imzalayan ülkelerde ithalatçılar, ithal ettikleri malların bedelini kendi ülkelerinde ulusal paralarıyla öderler. Bu paralar anlaşmalı ülkeye ihracatta bulunmuş kişilere alacaklarının ödenmesinde kullanılır. Böylece dövizle ödeme yapma zorunluluğu ortadan kalkar. Kliring uygulaması daha çok mallarını serbest dövizle satamayan ülkelerin başvurduğu bir yoldur ve çoğu durumda, bir ülkenin dış ticaretini gittikçe bağımlı kıldığı için tercih edilmez. Bunun en iyi örneği, İkinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki Türk-Alman dış ticaretidir.

Kliring anlaşmaları genellikle kısa dönemler (genellikle 1 yıl) için yapılır. Dönem sonunda iki ülke arasında ihracat ve ithalat birbirine eşitlenmediği takdirde yani taraflardan birinin alacaklı veya borçlu olması durumunda hesapların altın veya konvertibl dövizlerle denkleştirilmesi gerekmektedir.

(E. Tellal) (Kaynak: Okan Gümüş ve Aziz Sevi, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Ankara, Polat Yayınları, 1996, s. 392).

ya bu ilişkiden hem ekonomik hem de siyasal olarak kazançlı çıkıyordu. Bunun yanında, Almanya bir süre sonra belli ürünlerde neredeyse tek alıcı konumuna geldiği için fiyatları kendisi belirler olmuştu ve bu da ticari ilişkilerde sorunlara yol açtı. 1930'larda Almanya demiryolu, hava ve deniz taşımacılığı alanlarında neredeyse Türkiye'nin tek dayandığı ülke olmuştu. Neredeyse bütün Alman çelik, elektrik ve kimya şirketleri Türkiye ile iş yapar hale gelmişlerdi. Bu ticari ilişkileri de *Deutsche Bank* ve *Deutsche Orientbank* yürütüyordu.

Sonunda Ankara, Türkiye'nin dış ticaretinde giderek artan bu ağırlıktan endişe duymaya başladı. Öyle ki, Almanya, Türkiye'nin toplam dışsatımının yüzde 50'sini alırken, Türkiye'nin toplam dışalımının da yüzde 45'ini sağlar hale gelmişti. Hatta, Türk-İngiliz ilişkilerinde de değinildiği gibi, Türkiye bu nedenle 1936'da Karabük Demir Çelik Fabrikalarının yapımını daha iyi koşullar sunan Alman Krupp firması yerine İngiliz Brassert firmasına vermeyi tercih etti. Almanya zaten bu olasılık üzerine harekete geçmiş ve diğer girişimlerinin yanında Schacht'ı bu konuda Türkiye'yi ikna etmek üzere Ankara'ya göndermişti. Ardından Çanakkale Boğazının tahkimi konusundaki anlaşma da yine İngilizlerle yapıldı. Aslında Türkiye üzerinde artan Alman iktisadi etkisinden İngilizler ve Fransızlar da rahatsız olmuşlardı. Bu yüzden, İngiltere'yle Eylül 1936'da, Fransa'yla da Haziran 1937'de kliring anlaşmaları imzalanacaktır.

Türkiye Almanya'yla yürütülen ticarette kliring yönteminin uygulanmasından zarara uğradığını da fark etmiş ve yapılan görüşmelerde bu konudaki yakınmasını gündeme getirmişti. Ayrıca, Almanya'nın Türkiye'ye borcu da bulunuyordu ve bunun ödenmesinde sorunlar yaşanıyordu.

Almanya'nın Türkiye üzerinde ekonomik, kültürel ve askerî bağlantıları kullanarak, ayrıca propaganda faaliyetleri yürüterek nüfuz oluşturma çabalarından rahatsızlık duyan Ankara, İngiltere ve Fransa'yla da ticaretini geliştirme yolunda görüşmeler yapıyordu. Hatta, Türk-İngiliz ilişkilerinde belirtildiği gibi, İngiltere Tür-

kiye'ye Mayıs 1938'de 10.000.000 sterlinlik bir kredi açmıştı. Türkiye'yi iktisadi olarak yitirmekten çekinen Almanya, girişimlerini yoğunlaştırdı ve İktisat Bakanı Funk'u Ankara'ya gönderdi. Bu girişimlerin sonucunda Ekim 1938'de 10 yıl süreli 150.000.000 marklık Alman kredi anlaşmasının imzalanması konusunda görüş birliğine varıldı. Söz konusu anlaşma 16 Ocak 1939'da Berlin'de imzalandı. Yıllık yüzde 5 faizli olarak belirlenen bu kredi Türkiye'ye Almanya'dan askerî ve sınai ürün alımında kullanılmak üzere verilmişti.

3) Kültürel İlişkiler ve Türkiye'deki Alman Propagandası

Almanya ile 1930'lardaki ilişkilerin önemli bir boyutu da, bu ülkenin Türkiye'de sürdürdüğü propaganda faaliyetleri ve iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerdi. Almanya, 1933'ten itibaren Türkiye'de yoğun bir propaganda çalışmasına girişti. İstanbul'da basılan *Türkische Post* gazetesi bu amaca hizmet ederken, Alman büyükelçiliği ve konsolosluğu da Türk basınıyla yakın ilişkiler kurmaya özen göstermiş, hatta bir grup gazetecinin Almanya'ya davet edilmesini sağlamıştı. Bu arada, Alman şirketleri Türk gazetelerine büyük ilanlar verirken, yine Alman kağıt şirketleri Türkiye'ye İngiltere ve Fransa'dan daha ucuza kağıt sağlıyorlardı.

Ayrıca, Türk kamuoyunu etkilemek amacıyla İstanbul'da *Teutonia* adlı bir dernek de kuruldu. Alman propagandası bu dönemde daha çok iki ulus arasındaki tarihsel dostluğa atıfta bulunmakta ve iki ülkenin Birinci Dünya Savaşındaki ittifakı üzerinde durmaktaydı. Almanya bunun yanında Alman Nazi gençlik örgütleri üyelerini zaman zaman Türkiye'ye göndererek bu faaliyetini çeşitlendirdi. 1930'larda Alman askerî heyetleri ile Türk ordusu arasındaki temaslar artmış, Harp Akademilerinde görev yapan Alman subaylar Türk subayları etkilemeye çalışmışlardı. Bu dönemde geçmişin izleri hâlâ sürüyor ve Türk subayları Almanların askerî alandaki başarılarından ve disiplinlerinden övgüyle söz ediyorlardı. Almanya silah alımında da Türkiye'yi kendisine bağımlı hale getirmek için çaba harcıyordu.

İki savaş arası dönemde, 1933'ten itibaren Nazi yönetimi tarafından işten çıkarılan ve çeşitli baskılarla karşılaşan çok sayıda bilim ve sanat adamı, Türkiye'de bir üniversite reformu yapmak isteyen Türk hükümeti tarafından davet edildiler. Bu bilim adamları İstanbul ve Ankara'ya gelip yerleştiler ve Türk bilim ve sanat yaşamına önemli katkılarda bulundular. 1930'ların sonlarına doğru Hitler yönetimi bunların İngilizler için casusluk yaptıklarını iddia ederek işlerinden ve ülkeden atılmaları için baskı yaptıysa da, Türk hükümeti o dönemde ihtiyaç duyduğu bu insanları görevden almaya yanaşmamıştır (bkz. **Türkiye'ye Sığınan Bilimadamları** kutusu, 307).

Özet olarak, Almanya'nın iki savaş arasındaki Türkiye politikası, genel stratejisi içinde Ankara'yı mümkünse denetim altına almak ya da en azından İngiltere ve Fransa'nın etkisinden uzak tutmaktı. Almanya bu amacını gerçekleştirebilmek için üç yol izledi. Bunlardan birincisi, Türkiye'yi ekonomik açıdan kendisine bağımlı kılmak, ikincisi kültürel ilişkiler ve propaganda faaliyetleriyle kamuoyunu etkilemek ve üçüncüsü askerî ilişkiler aracılığıyla orduyu hem Alman silahlarına bağımlı hale getirmek, hem de Alman yanlısı bir kadronun oluşmasını sağlamaktı.

Türkiye özellikle Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Almanya'nın izlediği politikanın peşinden gitmemişti ama özellikle teknik yardım ve ekonomik ilişkiler ko-

Türkiye'ye Sığınan Bilimadamları

Türkiye, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu zamanında olduğu gibi, 1930'lardan itibaren Almanya'da hız kazanan baskı ve soykırım uygulamalarından kaçabilen Yahudilere ve rejim karşıtı liberallere sınırlarını açtı. Üstelik, "geleneksel Türk-Alman dostluğu"na atıfta bulunarak Yahudilerin reddedilmesini isteyen Almanya'nın üstü örtülü tehdidine karşın bu mültecileri kabul etti ve dahası, nitelikli olanlara kamu kuruluşlarında ve fakültelerde iş verdi. Bunun sağladığı en büyük kazanım, üniversitelerin güçlendirilmesidir.

Skolastik eğitim sistemini temsil eden Darülfünun'u, Aydınlanma'yı temsil eden çağcıl bir yüksek öğretim kurumuna (İstanbul Üniversitesi) dönüştürme çabası, o sırada Hitler Almanyasından ve Mussolini İtalyasından çoğu Yahudi olan aydının kaçarak Türkiye'ye sığınmasına denk geldi. Aralarında dünyaca ünlü matematikçi Richard Courant, fizikçiler Max Born ve James Franck, felsefeciler Ernest von Aster ve Hans Reichenbach, hukukçu Ernst Hirsch, müzisyenler Paul Hindemith ve Carl Ebert gibi isimlerin de bulunduğu bu bilimadamı ve sanatçılar yalnızca yeni kürsülerin oluşturulması gibi akademik yeniden yapılanma içinde aktif rol almakla kalmadılar; modern öğretim yöntemlerinin uygulanmasından kütüphanelerin kuruluşuna, bilimsel dergilerin yayımından yeni kurulacak fakülte binalarının çizimine ve asistan yetiştirmeye kadar yüksek öğretim devriminin her aşamasında büyük hizmet gördüler.

Bu çabalar sırasında Türk ve Alman bilimadamları ve sanatçıları arasında görülen işbirliği, Alman bilimadamlarının Türkiye'den ayrılmasından sonra da sürdü ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yeniden ele alınmasında kültürel bir temel oluşturdu.

(H. Bingün)

nusunda 1930'lara kadar Almanya'nın desteğine ihtiyaç duydu. Fakat Türkiye ticari ilişkilerdeki bu yoğunluğa rağmen, elindeki sınırlı siyasal ve diplomatik olanakları kullanarak, bazı doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinden farklı olarak, Almanya'nın etki alanına girmemeyi başarabildi.

Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'yi yanına çekmeyi başaramamasının en önemli nedeni, Türkiye'nin Sèvres'de dayatılan düzenlemeyi önce Lausanne'la geçersiz hale getirmesi, ardından da Lausanne'dan arta kalan Musul, Boğazların statüsü, Hatay gibi sorunları uluslararası hukuk ve görüşmeler yoluyla çözmeyi başarmasıydı. Bunun yanında, Türkiye Batılılaşma çabası doğrultusunda İngiltere ve bir ölçüde Fransa ile ilişkilerine her zaman daha fazla önem vermiştir. Bu yüzden, Almanya'ya yaklaşmak bir bakıma Türk dış politikasının en önemli yönelimi olan Batılılaşma yolundan bir sapma anlamına da gelecekti. Kaldı ki, Osmanlı devleti Birinci Dünya Savaşında Almanya ile ittifak yapmış ve sonucu son derece vahim olmuştu. İkinci Dünya Savaşından önce Almanya'nın bütün ısrarlarına rağmen, Türkiye benzeri bir hataya düşmemiştir.

V) Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye

Birinci Dünya Savaşının yol açtığı büyük yıkımın sonucunda yeni bir düzen kurma ve bir daha bu tür bir savaş yaşamama düşüncesi bu dönemde çeşitli uluslararası düzenlemelerin ve fikirlerin ortaya atılmasına neden oldu. Bunlar içinde fikir baba-

Briand-Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü

Savaşı ulusal politikanın bir aracı olarak kullanmayı yasaklayan bu çok taraflı antlaşma, iki savaş arası dönemde savaşı yasaklayan tek belgedir. Fransız Dışişleri Bakanı Briand Haziran 1927'de ABD Dışişleri Bakanı Kellogg'a iki taraflı bir saldırmazlık paktı önerdi. Kellogg, başka devletleri de kapsayacak yeni bir öneride bulundu. Sonunda, 27 Ağustos 1928'de ABD, Almanya, Belçika, Büyük Britanya ve dominyonları, Çekoslovakya, Fransa, İtalya, Japonya ve Polonya, ulusal politikaların bir aracı olarak savaşı yasaklayan bu antlaşmayı imzaladılar. Bununla birlikte, antlaşmaya uymayan devletlere karşı ne gibi yaptırımlara başvurulacağı konusunda herhangi bir düzenleme yoktu.

Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un girişimiyle SSCB ve komşuları, onay sürecini beklemeden Paktı kendi aralarında bir an önce yürürlüğe sokmak için bir Protokol hazırladılar. Moskova'da 9 Şubat 1929'da imzalanan Litvinov Protokolüne Türkiye 3 Temmuz 1929'da taraf oldu.

(F. Keskin)

lığını ABD Başkanı Wilson'un yaptığı Milletler Cemiyetinin kurulması ve bunun içinde bir Sürekli Adalet Divanının oluşturulması, silahsızlanma konferansları ve anlaşmaları, Briand-Kellogg Paktı (bkz. Briand-Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü kutusu, s. 308), SSCB'nin ortaya attığı ortaklaşa güvenlik sistemi oluşturulması öneri ve uygulamaları en önde gelenleriydi. Bu sayede uluslararası uyuşmazlıkların barışçı yollarla önlenebileceği düşünülüyordu.

Kurulduğu tarihten itibaren bir yandan içteki reformlarını gerçekleştirmek isteyen, öte yandan İtalya ve Almanya'nın dış politikasından rahatsızlık duyan, İngiltere'yle Musul ve Fransa'yla da Hatay sorununu çözmeye çalışan Türkiye uluslararası alandaki güvenlik konularına büyük önem veriyordu. Statükocu bir politika izleyen Türkiye bu dönemde büyük önem taşıyan uluslararası güvenliğin sağlanması yolundaki diplomatik süreçlere hem destek verdi, hem de bu yöndeki düzenlemelerde aktif biçimde rol almaya çalıştı.

A) Uluslararası Güvenlik, Silahsızlanma Çabaları ve Türkiye

İki savaş arası dönemde uluslararası güvenliğin sağlanması yöndeki girişimlerden biri 1928'de Fransız Dışişleri Bakanı Briand ile ABD Dışişleri Bakanı Kellogg arasında uluslararası sorunların çözümünde savaşa başvurmayı yasaklayan bir paktın imzalanması ve bunun diğer devletlerin imzasına açılmasıydı. Türkiye kendisinin davet edilmesi üzerine Ocak 1929'da bu pakta katıldı.

Yine bu yöndeki bir başka girişim silahsızlanma toplantılarıdır. Bu dönemde, Birinci Dünya Savaşından önce yaşanan silahlanma yarışının ve silahlanma düzeyinin hem savaşın çıkmasında, hem de şiddetinde önemli bir rol oynadığı düşüncesi yaygındı. Bu çerçevede özellikle savaşın çıkmasından ve yayılmasından sorumlu tutulan Almanya'nın silahsızlandırılmasına büyük önem verilmiş ve Versailles antlaşmasıyla bu büyük ölçüde sağlanmıştı. Bunun yanında, MC Misakında da silahsızlanma konusuna yer verildi. Misakın 8. Maddesinde barış ve güvenliğin korunmasının silahların azaltılmasıyla mümkün olabileceği belirtilmişti.

MC 1922'de genel bir silahsızlanma anlaşması yapılmasını kararlaştırdı. Bununla ilgili olarak bir komisyon (Daimi Silahsızlanma Komisyonu) da kuruldu. İngiliz ve Fransız tezlerinin çatıştığı Komisyon, çalışmalarını 1924'te tamamlayarak Cenevre Protokolünü hazırladı. Silahsızlanmanın güvenliğin ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul eden fakat bunun gerçekleştirilmesi için Uluslararası Sürekli Adalet Divanının zorunlu yargı yetkisinin kabulünü öngören Protokol İngiltere tarafından reddedildi.

MC Genel Kurulu 1925'te bir silahsızlanma konferansı çağrısında bulundu ve bir Silahsızlanmaya Hazırlık Komisyonu kurdu. Türkiye Mart 1928'de başlayan komisyon çalışmalarına katıldı. Komisyonda SSCB Batılı devletleri şaşırtan bir biçimde bütün silahların ortadan kaldırılmasını önermiş, Türkiye de bu yaklaşımı desteklemişti.

Türkiye daha sonraları silahların aşamalı indirimini de savundu. Bu yaklaşıma göre, indirim oranları mutlak değil göreli olarak belirlenmeliydi. Bütün orduların silahlanma düzeyinde yapılacak genel bir indirim, silahlı kuvvetleri zayıf olan ülkeler açısından bir orantısızlık yaratacaktı. Aslında Türkiye o dönemde genel bir silahsızlanmanın gerçekleşeceğine inanmıyor ama yine de bu hedefe ne kadar yaklaşılırsa bunu kendi çıkarları açısından uygun görüyordu. Bunun temelinde de yeni kurulmakta olan ve hem silahlı kuvvetleri, hem de elindeki kaynakları sınırlı olan Türkiye'nin genel bir silahsızlanmayla güvenliğini sağlamak istemesi yatıyordu.

Uzun çalışmalardan sonra Silahların İndirilmesi ve Silahsızlanma Konferansı 2 Şubat 1932 tarihinde Cenevre'de açıldı. İngiltere ve Fransa'nın egemenliğinde gelişen konferansta Türkiye silahsızlanma ve asker sayısı konusunda üst sınır tespit edilmesini ve bunu aşan devletlerin aşamalı olarak indirime gitmesini önerdi. Türkiye ayrıca, hava kuvvetlerinin, tankların ve ağır topların da kaldırılması ve silah fabrikalarının devletler arasında paylaşılması ve her devletin siparişine eşit oranda yanıt verilmesi gibi kökten sayılabilecek öneriler getirdi. Fakat hem SSCB'nin silahların ortadan kaldırılması, hem de Türkiye'nin silahların aşamalı biçimde eşitlenmesi önerileri, yapılan oylamalarda reddedildi. Zaten genelde de buradaki silahsızlanma görüşmeleri herhangi bir sonuca ulaşamadı.

B) Türkiye'nin Milletler Cemiyetine (MC) Girişi

Birinci Dünya Savaşı ertesinde kurulan Milletler Cemiyeti daha çok İngiltere ve Fransa'nın denetiminde kalmış ve onların çıkarlarına hizmet eden bir örgüt haline gelmişti.

Musul sorunu çözüldükten sonra İngiltere, Türkiye'ye MC'ye üye olması yolunda telkinlerde bulunmaya başladı. Bu, İngiltere açısından Türkiye'nin statükocu tarafta yer almasının bir göstergesi olacaktı. Fakat Türkiye gerek Lausanne Konferansında, gerekse de daha sonraki görüşmelerde bu yönde bir taahhütte bulunmamıştı. Yalnız, M. Kemal Mart 1924'teki bir konuşmasında MC'ye üye olmaktan söz etmişti. Yine, Lausanne antlaşması çerçevesinde MC'nin bazı konulardaki yetkisi belli maddelerinde kabul edilmişti. Bunlar şöyle sıralanabilir: Musul sorununa ilişkin 3/2, Azınlıkların korunmasıyla ilgili olarak 42. ve 44., Karma Hakemlik Mahkemesi konusunda 92., Sağlık işleriyle ilgili olarak 116. ve 118. Maddeler. Ayrıca, Boğazlar Sözleşmesinin 13., 15. ve 18. Maddeleriyle Trakya sı-

nırının askerlikten arındırılmasına ilişkin Sözleşmenin 4. Maddesinde MC'ye gönderme vardır.

Cumhuriyet

Cemiyeti Akvama girdik

Büyük Meclis, Türkiye'nin azalığını ittifakla tasvip ve kabul etti

Belediye mahkemesi nasıl çalışıyor?

Gazi Hz. filo kumandanını kabul buyurdular

Musolini, nasıl adam?

Çok güzel bir sergi..

Türkiye çeşitli nedenlerden dolayı MC üyeliği konusunda isteksizdi. Bunlardan ilki, Musul sorununda MC'nin tamamen İngiltere'nin etkisinde kalarak Türkiye aleyhinde karar almasıydı. Bu durum hem Türk kamuoyunda, hem de yönetim çevrelerinde büyük tepki ve hayal kırıklığı yaratmıştı. Dolayısıyla, İngiltere ve Fransa'nın dış politika aracı olarak görülen ve başarı şansı henüz belli olmayan böyle bir örgüte üyelik konusunda aceleci davranılmadı.

İkinci olarak, bu konuda SSCB'nin tutumu etkili olmuştu. Bu ülke Milletler Cemiyetini uzun yıllar boyunca "emperyalizmin siyasal ve örgütsel uzantısı" olarak görmüştü. Türkiye de Aralık 1925 Antlaşmasını uzatan 1929 protokolü gereği, bu konuda SSCB'ye danışmak zorundaydı (bkz. s. 317-318).

Gerek uluslararası alandaki gelişmeler, gerekse Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet ilişkilerindeki gelişmeler üzerine, Türkiye 1932 başından itibaren MC'ye üye olabileceğine ilişkin işaretler vermeye başladı. Türk diplomatları MC'ye gönderilerek örgütün işleyişi konusunda incelemeler yaparken, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü 1928'de Cenevre'deki Silahsızlanma Konferansına katılmış ve MC'ye üye olma isteğini dile getiren bir konuşma yapmıştı. Bu dönemde, özellikle Avrupa'da revizyonist ve statükocu devletler arasında giderek belirginleşen ayrım karşısında Türkiye de daha çok statükocu kesimde yer almak istediği için, MC'ye üyeliğin bir tür konum belirleme ve güvenliği sağlama aracı olabileceğini de düşündü.

Türkiye, özellikle İngiltere tarafından MC'ye üyelik konusunda yapılan teklif ve telkinleri, kendisine ancak MC Konseyinde daimi üyelik verilmesi koşuluyla kabul edeceği biçiminde yanıtlıyordu. Yalnızca büyük devletlerin MC Konseyinde daimi üye olduğu göz önüne alınırsa, Türkiye'nin bu isteğinin kabul edilmeyeceği açıktı. İsmet Paşa bu konuyla ilgili olarak yaptığı bir açıklamada MC Konseyinde yer aldıkları takdirde SSCB'nin bunu anlayışla karşılayacağını ama sade üyeliğin SSCB'yi gücendireceğini söylemişti (bkz. Milletler Cemiyetinin Örgütlenmesi kutusu, s. 311).

Türkiye 1930'ların başından itibaren İngiltere'ye daha çok yaklaşmaya başladıkça MC'ye üyelik konusundaki tutumu da değişmeye başladı. Musul sorunu aslında, Türkiye'nin bu uluslararası örgüte üye olmayışının sakıncalarını göster-

mişti. Ayrıca, SSCB de Avrupa'da değişen dengeler yüzünden Türkiye'nin MC üyeliğini desteklemeye başlamıştı. İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü SSCB'ye yaptıkları gezide Moskova'nın, Türkiye'nin MC üyeliği konusundaki tutumunu yumuşatma fırsatı da buldular ve Türkiye burada 1929 Protokolüne göre, bu ülkenin onayını aldı.

Türkiye'nin üyeliği gündeme geldiğinde M. Kemal, üyeliğin Türkiye'nin başvurusuyla değil, MC'nin daveti sonucu gerçekleşmesini istedi. Bunun üzerine 6 Temmuz 1932'deki oturumunda MC İspanya'nın önerisi ve Yunan temsilcisinin desteğiyle Türkiye'nin MC'ye davet edilmesini öngören kararı oybirliğiyle aldı. Bu sırada yapılan konuşmalarda başta Yunan temsilcisi olmak üzere Türkiye ve Türk dış politikası hakkında övücü ifadeler kullanıldı ve Türkiye'nin üyeliğinin MC'ye yapacağı katkılardan söz edildi. Sonuçta, Türkiye 9 Temmuz 1932'de bir Bakanlar Kurulu kararıyla bu daveti kabul etti ve Tevfik Rüştü MC Genel Sekreterine bir mektup göndererek bunu bildirdi. Bunun üzerine Genel Kurul 18 Temmuz 1932'de 43 üyenin oybirliğiyle Türkiye'yi üyeliğe kabul etti.

Türkiye MC'ye üye olurken bazı çekinceler ileri sürdü. Bunlardan bir kısmı Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullardan kaynaklanırken, diğeri SSCB'yle olan ilişkisinden ve antlaşmalardan doğan yükümlülüklerinden kaynaklanıyordu. Lausanne antlaşmasıyla Boğazları askerden arındırılan Türkiye, kendisinden önce üye olan ve Versailles antlaşmasının kısıtlamalarına dayanarak çekinceler koyan Almanya'yı emsal gösterdi. Buna göre, Türkiye 16. Maddedeki yaptırım uygulama hükümlerine askerî durumuyla bağdaşabileceği ölçüde katılabilecekti.

Türkiye'nin ikinci çekincesi yine aynı konuda ama bu kez SSCB'yle ilişkileri bağlamında gündeme geldi. Türkiye MC Misakının saldırgan devlete karşı alınacak zorlama tedbirlerini düzenleyen 16. ve 17. Maddeleri konusunda çekince koydu. Türkiye'nin bir notayla Sovyetler Birliğine de bildirdiği bu çekinceye göre, Misak'ın söz konusu maddeleri Türkiye'nin SSCB'ye yönelik politikasında bir değişik-

Milletler Cemiyetinin Örgütlenmesi

Milletler Cemiyeti (MC) o zamana kadar yaşanan en kanlı savaş olan Birinci Dünya Savaşından sonra, savaşın galipleri tarafından uluslararası ilişkilerde barışın sağlanması amacıyla oluşturuldu. Ocak 1920'de faaliyete başlayan MC'nin başlıca organları bütün üyelerin temsil edildiği Genel Kurul ve önce 4 (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya), Almanya'nın üyeliğiyle birlikte (1926) 5 sürekli ve 9 geçici üyeden oluşan Konsey'di (üye sayısı sürekli değişmiştir). Konsey'in ve Genel Kurul'un ortak yetkileri arasında dünya barışına ilişkin sorunlara bakmak, Genel Sekreteri seçmek, Misak'ta değişiklikler yapmaktı. Genel Kurul'un yetkileri arasında yeni üye kabul etmek, Konsey'in geçici üyelerini seçmek, MC'nin bütçesini denetlemek bulunuyordu. Konsey ise zorlama önlemlerini tavsiye etmek, üyelikten çıkarmak, manda rejimi altındaki üyeleri denetlemek yetkilerine sahipti.

Belli istisnalar dışında hem Konsey'de hem de Genel Kurul'daki kararlar oybirliğiyle alınıyordu, yani (BM'den farklı olarak) Konsey'de veto yetkisi bütün üyelere tanınmış oluyordu.

MC'nin diğer önemli organı Genel Sekreterlikti. Bunun yanında MC'ye bağlı Teknik nitelikli (Sağlık, Ticaret, Ulaşım gibi) kuruluşlar, Siyasal nitelikli komisyonlar (Manda, Mülteciler Yüksek Komiserliği) ve Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Sürekli Adalet Divanı gibi kuruluşlar bulunuyordu.

(İ. Uzgel)

lik anlamına gelmeyecekti ve SSCB'nin bir başka devletle çatışması durumunda saldırganın kim olduğuna Türkiye karar verecekti. Böylelikle Türkiye, bu ülkeye karşı yaptırımlara katılıp katılmama kararını kendi elinde bulundurabilecekti.

Türkiye MC üyeliği boyunca bu örgüt içinde aktif bir politika izledi. Üye olduktan iki yıl sonra Çin'in üyelik süresinin bitmesi üzerine MC Konseyinde üyelik için adaylığını koydu. 17 Eylül 1934'te yapılan oylamada Türkiye 48 oyla Konsey geçici üyeliğine seçildi ve 1935-37 yılları arasında bu görevi yerine getirdi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ise 1937'de Konsey başkanlığı yaptı.

Türkiye'nin MC içindeki aktif politikası özellikle İtalya'nın Habeşistan'ı işgali sırasında kendisini gösterdi. Türkiye öncelikle İtalya'ya karşı alınan yaptırım önlemlerine katılmada duraksamadı. İçte bazı çevrelerin eleştirilerine de neden olan bu politikasıyla hem bu ülkeyle ekonomik ve ticari ilişkileri göz önüne alındığında önemli kayıplara uğradı, hem de bu ülkenin tepkisini çekmeyi göze aldı. Ayrıca, Türkiye Habeşistan'a yardım konusunda MC çerçevesinde oluşturulan Habeşistan'a yardıma ilişkin beşli komisyona üye oldu (komisyonun diğer üyeleri Fransa, Polonya, İngiltere ve İspanya idi). Hatta, bunun dışında Türkiye Kızılay aracılığıyla bu ülkeye kendisi de doğrudan yardım göndermişti.

MC ne İtalya'nın Habeşistan'ı, ne Japonya'nın Mançurya'yı işgalini önleyebilmiş, ne de Almanya'nın Versailles antlaşmasını ihlali karşısında etkili bir tavır alabilmişti. Bununla birlikte Türkiye, bu ilk geniş kapsamlı küresel örgütlenme denemesi içinde aktif bir yer edinebildi. Kurulduktan 10 yıl gibi bir süre içinde uluslararası alanda saygı gören bir devlet haline gelebildi. Bunu hem MC üyeliğine kabul ediliş biçiminde, hem de MC Konseyine seçilmesinde görmek mümkündür.

Milletler Cemiyeti ile birlikte Lahey'de bir de Uluslararası Sürekli Adalet Divanı kurulmuştu. Türkiye 1922'de çalışmalarına başlayan Divan'ın, bazı konularda, yargı yetkisi dışında, belli bir rol oynamasını Lausanne antlaşması ve bazı ikili uzlaştırma ve hakemlik (tahkim) antlaşmalarında kabul etmişti. Fakat Türkiye'nin Divan'ın Yasasına katılması, 1935'te gerçekleşti. Türkiye Divan'ın zorunlu yargı yetkisini şu koşullarla kabul etti. 1) Karşılıklı olmalı; 2) Beş yıllık bir süre için geçerli olmalı; 3) Uyuşmazlık ve bunu doğuran konu katılma tarihinden sonra ortaya çıkmış olmalı; 4) Uyuşmazlık Divan Yasasının 36. Maddesinde yazılı şu durumlarla ilgili olmalı: a) Bir antlaşmanın yorumu; b) Uluslararası hukuka ilişkin bir konu; c) Gerçek olduğu anlaşılınca uluslararası bir hükmün bozulduğunu gösterecek herhangi bir konu; ç) Uluslararası bir yükümlülüğün yerine getirilmesinden doğacak tamiratın niteliği ve niceliği.

Türkiye yaptığı anlaşmalar ve sözleşmelerde bunların uygulanmasıyla doğrudan ya da dolaylı olarak çıkacak uyuşmazlıklarda başka çözüm yolu öngörülmüşse, bu uyuşmazlıkların yukarıda sözü edilen dört tür uyuşmazlığın dışında kalması gerektiğini, ayrı bir koşul olmak üzere katılma protokolüne koydurdu.

Uluslararası Sürekli Adalet Divanı iki savaş arası dönemde Türkiye'yi ilgilendiren bazı sorunlarda yer almıştı. Örneğin, Yunanistan'la *établi* sorununda ve İngiltere'yle Musul sorununda Divan'a danışma ve görüş alma amacıyla başvurulmuş, 1926'da ise Bozkurt-Lotus davasında sorun karar için Divan'a götürülmüştü.

C) Nyon Akdeniz'in Güvenliği Konferansı

1937'de Ege ve Akdeniz'de bazı ticaret gemilerinin torpillenerek batırılması bir yandan deniz ulaşımını güvensiz hale getirirken, öte yandan da uluslararası alandaki gerilimi artırıyordu. İtalya'ya ait denizaltılar tarafından gerçekleştirildiği tahmin edilen bu saldırıların bazıları Türkiye'ye çok yakın sularda, Bozcaada civarında olmuş ve bu yüzden yeni bir güvenlik sorunu yaratmıştı.

İngiltere ve Fransa bu konuda alınacak önlemler için Akdeniz'le ilgili ülkeleri Nyon'da (İsviçre) toplantıya çağırdı. 10 Eylül 1937'de başlayan toplantıya İtalya, İspanya, Almanya ve Arnavutluk katılmazken, Türkiye'nin yanında SSCB, Romanya, Bulgaristan da katılmıştı. Burada imzalanan anlaşmanın 2. ve 3. Maddesine göre saldırıya uğrayan bir geminin çevresinde rastlanan bir denizaltıya saldırılacağı kabul ediliyordu. Ayrıca, 4. Maddeyle Akdeniz doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılıyor ve İngiliz ve Fransız donanmalarının gözetlemede bulunması öngörülüyordu.

Bundan sonra taraflar 17 Eylülde bu kez Cenevre'de toplanıp, denizaltılar için alınmış olan kararların benzerini savaş gemileri ve uçaklar için de yinelemişlerdir. Türkiye bu iki anlaşmaya da taraf olmuştur.

İLHAN UZGEL

KAYNAKÇA (Batı Avrupa'yla İlişkiler)

Acar, İrfan, *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984*, Ankara, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1985; Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, TTK, 1991, s. 138-158, 169-176, 217-227; Alantar, Özden Zeynep, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi," Faruk Sönmezoğlu, der., *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul, Der Yayınları, 1994, s. 49-78; Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarih, 1914-1980*, Ankara, İş Bankası Yay., 1984, s. 317-320, 327-329, 353-358; Ataöv, Türkkaya, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 1961, s.103-142; A.Ü. SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996, s. 70-77, 94-96, 118-120, 138-142; *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1974, s. 73-121, 287-306; Güçlü, Yücel, "Turkish-German Relations: From Montreux to the Second World War," *Turkish Yearbook International Relations*, no. 29, (1999), s. 49-82; Jivkova, Ludmila, *Türk-İngiliz İlişkileri, 1933-1939*, İstanbul, Habora, ty.; Koçak, Cemil, *Türk-Alman İlişkileri, 1923-1939*, Ankara, TTK, 1991; Koçak Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1986, s. 84-96; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926*, Ankara, SBF, 1972; Kürkçüoğlu, Ömer, "An Analysis of Atatürk's Foreign Policy," *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, no. XX, (1981), s. 133-188; *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 187-215; Özgüldür, Yavuz, *Türk-Alman İlişkileri, 1923-1945*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920-1945)* I. Cilt, Ankara, TTK, 1989, s. 48-61, 333-344, 489-92, 520-521, 591-609; Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *1929 Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, ODTÜ, 1977, s. 40-46; Uluğbay, Hikmet, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, gözden geçirilmiş 2. basım, Ankara, Ayraç Y., 2003.

SSCB'yle İlişkiler

I) İlişkilerin Geliştiği Ortam

Türkiye

Türkiye için bu dönem yeni cumhuriyetin kurulmasına ve toplumsal düzenlemelere denk düşer. 1923-29 yılları arasında "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa" denendi. Bunda başarı sağlanamayarak, dünya ekonomik bunalımının da etkisiyle, 1930'larda "korumacı-devletçi sanayileşme"ye geçildi. 1929'da başlayan korumacı politikayı, 1932'den başlayarak devletçilik izledi. Bu yıllarda Türkiye'nin SSCB'nin yanı sıra İngiltere ve Almanya'dan krediler almış ve dönemin sonlarında dış ticaretinin yarısını Almanya'yla gerçekleştiriyor olması izlediği dış politikayı etkiledi. Türkiye Avrupa'yla sorunlarını çözüp, MC'ye üye oluşunun ardından SSCB'nin yanı sıra Avrupa'yla da ilişkilerini geliştirdi.

Dış politikaya bakıldığında, 1920'lerde Lausanne'dan arda kalan sorunların çözülmesi çabalarına tanık olunurken, 1930'ların yaklaşan savaşa hazırlık girişimleriyle geçtiği görülüyordu.

Türkiye yeni siyasal yapısını kurarken iki etkenden özenle soğuk durdu: Komünizm ve politize olmuş İslam dini. Birincisinden uzak durma çabaları çerçevesinde gerçekleştirilen 1923 ve 1929 komünist tutuklamaları, SSCB'de olumsuz tepkilere yol açtı. Buna karşılık, statükocu "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi "Dış Türklerle, bu arada SSCB'deki Türklerle de ilgilenmiyorum" anlamına geldiği için ilişkileri düzgün tuttu.

SSCB

1919-1923 döneminde değinildiği gibi, SSCB'nin Avrupa'daki bir devrimle bütünleşme umutları 1921'den başlayarak yavaş yavaş yitmişti. Fakat, SSCB'nin tam olarak umudunu kestiği tarih, Almanya'da ayaklanmaların bastırıldığı 1923 yılı oldu. Bu tarihten başlayarak, SSCB'de Stalin adım adım kendi yönetimini kurdu. Partiyi ele geçirdi ve devleti gizli haberalma örgütü yardımıyla yönetmeye başladı. Bunda Lenin'in 1922'de geçirdiği rahatsızlıktan 1924'teki ölümüne değin yönetimden fiilen uzaklaşmasının büyük etkisi oldu. Stalin 1920-1928 arası parti içi muhalefeti tasfiye etti ve Orta Asya'da Sovyet iktidarını adım adım kurdu. Kasım 1923'ten başlayarak SSCB'nin dış politikası tek elden yönetilmeye başlandı.

1930'ların ortalarına değin, SSCB'nin izlediği dış politika diğer devletler tarafından tanınma çabaları ve komşularla kurulan iyi ilişkilerle belirlendi. Bu çerçevede 1924'te İtalya, Norveç, Avusturya, Yunanistan, İsveç, Danimarka birbiri ardına SSCB'yi tanıdılar. 24 Nisan 1926'da Sovyet-Alman Antlaşması, 1928'de Litvinov Protokolü imzalandı (bkz. **Briand-Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü** kutusu, s. 308).

SSCB 1920'lerin sonlarında NEP'ten vazgeçti. 1928-1932 I. Beş Yıllık Planla "Büyük Atılım"ı gerçekleştirdi: Kolektivizasyon sonucu büyük toprak sahibi "kulaklar" bir sınıf olarak ortadan kaldırıldı. Makina Traktör İstasyonlarının kurulması yoluyla üretim sürecinde parti denetimi artırıldı. Bu planla SSCB'de 1941'e değin sürecek ekonomik büyüme dönemi başladı. Üretim biçimi değişti. Köylülerin işçileşme süreci hız kazandı. 1991'deki yıkımda büyük rol oynayan bürokrasinin devlet içerisindeki yeri ve önemi bu dönemde artmaya başladı. Şubat 1934 17. Parti Kongresinde 2. Beş Yıllık Plan kabul edildi.

1932'de giren Türkiye'nin ardından SSCB de 16 Eylül 1934'te MC'ye katıldı. MC'ye üyelik SSCB açısından önemliydi. Çünkü, kuruluş aşamasında MC için "işçilerin devrimini bastırmak (Deutscher, s. 180) için kapitalistler arasında kutsal ittifak rolü üstlenecek soyguncular çetesi" değerlendirmesini yapmıştı. Üyelik SSCB'nin 1917'den 1934'e nereden nereye geldiğinin göstergesiydi. Avrupa'daki devletlerle ittifak görüşmeleri başlatıldı. Ama, bu görüşmelerden sonuç alınamayınca Almanya'yla saldırmazlık antlaşması imzalanarak zaman ve alan kazanılmaya çalışılacaktır.

II) İşbirliği (1923-1936)

A) 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması

Lausanne sonrasında Türkiye ile SSCB ilişkilerinde ilk önemli gelişme, 17 Aralık 1925'te dışişleri bakanları Dr. Tevfik Rüştü [Aras] ve Çiçerin tarafından Paris'te imzalanan "Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması"dır.

Türkiye açısından bakıldığında böyle **bir antlaşmanın imzalanmasında en önemli neden**, Musul sorununun 16 Aralık **1925'te aleyhine sonuçlanmasıdır.** İngiltere'yle arasında bu anlaşmazlık sürerken, **Şubat ayından itibaren patlak veren** Şeyh Sait ayaklanması Türkiye'nin hem içeride **hem de dışarıda zor durumda kalmasına** yol açmıştı. Lausanne ertesinde Batılı devletlerle sorunlarını tamamen çözemeyen Türkiye SSCB'yi bir destek merkezi olarak görüyordu.

SSCB açısından bakıldığında da benzer bir durum söz konusuydu. 1 Aralık 1925'te imzalanan Locarno düzenlemesiyle Almanya'nın batı sınırları güvence altına alınırken, doğu sınırları hakkında benzer bir önlem alınmamıştı. SSCB bunu, kendisini hedef alan bir girişim olarak değerlendirdi. Batılı devletler birer birer SSCB'yi tanımaya başladılarsa da, henüz kendi aralarındaki ilişkileri düzenleme aşamasındayken bu ülkeyi dışladılar. Bu durum SSCB'yi endişeye sevk edecektir.

1921 antlaşmasını geliştirerek, ilişkileri düzenleyecek bir antlaşma yapma önerisi Eylül 1924'te Ankara Büyükelçisi Surits tarafından İsmet Paşa'ya iletilmiş ve hazırlıklara başlanmıştı. Ancak, bir yandan SSCB ile İngiltere arasındaki görüşmeler ve diğer yandan da Musul hakkındaki çözüm çabaları sürerken antlaşma imzalanamadı; Locarno antlaşmalarının ve Musul anlaşmasının ardından 17 Aralık 1925'te Paris'te imzalandı ve 26 Haziran 1926'da yürürlüğe girdi.

Antlaşma üç madde, üç protokol ve bir gizli mektuptan oluşur:

Madde 1. *Bağıtlı taraflardan birine karşı üçüncü bir ya da birkaç Devletçe, bir askersel eylemde bulunulduğunda, öteki Bağıtlı Taraf birincisine karşı tarafsızlığını sürdürmeği yükümlenir(...)*

Madde 2. *Bağıtlı Taraflardan her biri, ötekine karşı her türlü saldırıdan kaçınmağı yükümlenir. Bağıtlı taraflardan her biri üçüncü bir ya da bir kaç Devletçe öteki Bağıtlı Tarafa karşı yöneltilen hiçbir ittifaka ya da siyasal nitelikte hiç bir anlaşmaya ve, bunun gibi, üçüncü bir ya da bir kaç Devletçe öteki Bağıtlı Tarafın kara ve denizden güvenliğine karşı yöneltilen hiç bir ittifaka ya da anlaşmaya katılmamağı yükümlenir. Bundan başka, Bağıtlı Taraflardan her biri, üçüncü bir ya da bir kaç Devletçe öteki Bağıtlı Tarafa karşı yöneltilen hiçbir düşmanca eyleme katılmamayı yükümlenir.*

Madde 3. *İşbu Andlaşma onaylanır onaylanmaz yürürlüğe girecek ve yürürlük süresi 3 yıl olacaktır. İleride, Bağıtlı Taraflardan biri, sözügeçen sürenin bitiminden 6 ay önce Andlaşmaya son vermek istediğini bildirmezse, Andlaşma kendiliğinden bir yıl süre ile uzatılmış sayılacaktır(...)*

Antlaşma ve protokollerin yanı sıra Dışişleri Komiseri Çiçerin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'ye gizli tutulan bir mektup vermiştir:

"Sayın Bakan, Bugün iki Hükûmet arasında imzalanan Andlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan Andlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun bağıtlı Taraflardan birisinin üçüncü bir ya da birkaç Devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim(...)

Mektubun tek taraflı olarak verildiğini ve Türkiye ile İngiltere arasında gerginliğin sürdüğünü göz önüne alan İsmail Soysal bu mektubun "Türk Hükümetinin Sovyetler Birliğinden, yetersiz de olsa elde edebildiği bir güvence" olduğuna işaret etmektedir (Soysal, s.265).

Sonuç olarak, 1925 antlaşması her iki devletin de bu içerikte imzaladıkları ilk antlaşmadır (SSCB 31 Ağustos 1926'da Afganistan, 28 Eylül 1926'da Litvanya, 1 Ekim 1927'de İran'la benzeri antlaşmalar imzalamıştır). Vandov'un yorumuyla, uluslararası uygulamaya tarafsızlık ve saldırmazlık için ikili anlaşmalar sistemini getirmiş ve bütün Orta Doğu'da barışın sağlanmasına yardım etmiştir (s. 69).

Bunun da ötesinde, 1925 antlaşması, ileride tek tek ele alınacak 1929, 1931 ve 1935'teki uzatmaları, ek protokolleri ve nihayet 1945'te artık uzatılmayacağının açıklanmasıyla, ikili ilişkilerin bu dönemine hukuksal ve siyasi boyutlarda temel oluşturacaktır.

B) 1927 Ticaret Anlaşması

SSCB 1922'den başlayarak Türkiye'de ticaret temsilcilikleri açmıştı. Bu temsilciliklerin statüsü ve komünizm propagandası yaptıkları görüşü iki hükümet arasında sorun yarattı. Sorun asıl olarak, SSCB'de ticaretin devletin tekelinde olmasından ve Türkiye'deki temsilcilerin devlet memuru olmaları nedeniyle diplomatik dokunulmazlık istemelerinden kaynaklanıyordu. Üstelik, Şubat 1926'da SSCB Türkiye'den gelen mallara bazı sınırlamalar getirdi. Mayısta ise, Odesa limanı Türkiye'den gelen mallara kapandı. Sorun, Kasım 1926'da Odesa'da biraraya gelen Çiçerin ve Tevfik Rüştü'nün ana gündem maddelerinden biri oldu. Sürdürülen görüşmeler 11 Mart

1927'de "Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması"nın imzalanmasıyla sonuca bağlandı. Anlaşmayla :

1. SSCB'nin Türkiye'deki ticari temsilciliklerinin statüsü düzenlendi. Ticari temsilciler, yardımcıları ve binalar diplomatik dokunulmazlık kazandılar. Hangi şehirlerde ticari temsilcilik açılacağı sayıldı: İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya ve Eskişehir (Kars ve Artvin'de açtırılmamıştır);

2. Taraflar üçüncü bir devlete gönderilecek malların gümrüğe tabi olmadan kendi ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul ettiler. Böylece, Türkiye kaynaklı mallara Batum'dan transit geçiş hakkı tanınmış oldu;

3. Türkiye'nin SSCB'ye ihracatına yıllık değer sınırlaması getirildi.

Anlaşma iki devlet arasındaki sorunları tamamen ortadan kaldırmaktan uzak kaldı. Bunda Türkiye'nin 1929'dan başlayarak içine girdiği ekonomik bunalımın da etkisi vardı. Zaten bu dönemde, ticari ilişkiler en iyi olduğunda bile Türkiye'nin dış ticaretinde SSCB'nin yeri yüzde 6-7'yi geçmedi.

C) 1929 Protokolü

1925 antlaşmasının 1929 yılında imzalanan bir protokolle 2 yıl uzatılması ikili ilişkilerde önemli bir gelişmedir. Bu protokole geçmeden önce, ilişkileri etkileyen olumlu ve olumsuz gelişmeleri kısaca saymak yararlı olacaktır.

Olumlu gelişmelerin başında, 29 Nisan 1926'da Ankara'da yeni SSCB büyükelçiliğinin açılması ve ardından iki ülke sınırının kesin olarak belirlenmesine ilişkin bir protokol imzalanması gelir. Yine, Kasım 1926'da Odesa'da buluşan dışişleri bakanları Tevfik Rüştü ve Çiçerin ticaret anlaşması konusunda bir sonuca varamasalar da, MC'ye üyelik ve Balkanlarda izlenen politikalar konularında görüş alış verişinde bulundular. Görüşmeler sonunda Çiçerin, Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta, SSCB'nin Türkiye'nin Balkanlardaki çıkarlarını tehlikeye sokacak hiçbir girişimde bulunmayacağını bildirdi. Türkiye ise, görüşmeden hemen sonra, sürekli üyelik verilmediği taktirde MC'ye girmeyeceğini açıkladı. Türkiye'ye sürekli üyelik verilmesi söz konusu olmadığından, bu açıklama üye olunmayacağı anlamına geliyordu.

Bunun arkasından, SSCB'nin önerisi üzerine MC Silahsızlanma Konferansına Türkiye Mart 1928'de davet edildi. İki ülke Briand-Kellogg Paktında ve Litvinov Protokolünde de ortak hareket ettiler.

İlişkileri olumsuz yönde etkileyen gelişmeler ise şöyle sıralanabilir:

1) 1928'de Türkiye ile İtalya arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının imzalanması;

2) Yine, 1928'de Türkiye'nin Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi konusunda alacaklı Batılı devletlerle anlaşma sağlaması (Bu anlaşma, Çarlık Rusyasının borçlarını ödemeyi reddeden SSCB'yi zor durumda bırakıyordu);

3) 12 Ekim 1929'da İngiltere'nin Akdeniz donanmasının İstanbul'u ziyareti ve filo komutanının Mustafa Kemal tarafından kabul edilmesi;

4) 1929'da Türkiye'de komünistlerin toplu halde tutuklanması.

Yukarıda özetlenen koşullar altında, 1925'te imzalanan antlaşmanın "Yürürlük Süresinin Uzatılmasına İlişkin Protokol", SSCB Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı

Karahan'ın Ankara'yı ziyareti sırasında, 17 Aralık 1929'da imzalandı. 28 Temmuz 1930'da yürürlüğe giren protokol üç madde ve gizli tutulan bir ek protokolden oluşuyordu:

Madde 1. *Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği arasında 17 Aralık 1925 günü Pariste yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması, sona ermesi gününden başlayarak, iki yıl süre ile uzatılmıştır. Bununla birlikte, Bağıtlı Taraflardan biri Andlaşmaya son vermek istediğinde olduğunu iki yılın bitiminden 6 ay önce öteki tarafa bildirmezse, Andlaşma bir yıllık yeni bir dönem için kendiliğinden uzatılmış sayılacaktır.*

Madde 2. *Taraflardan her biri, kendisi ile öteki tarafın kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan başka Devletler arasında, yayımlanmış bağıtlar dışında hiç bir yüklem bulunmadığını açıklar. Taraflardan her biri, öteki Tarafa bildirmeksizin, onun kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan Devletlerle siyasal bağıtlar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeği ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu Tarafın onaması ile yapmayı yükümlenir(...)*

İmzalanan gizli ek protokolde ise Türkiye ve SSCB'nin komşuları yanlış anlamaya olanak vermeyecek biçimde tek tek sayıldı:

(...) Türkiye Cumhuriyeti'nin komşuları: İran, Irak, Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, İngiltere İmparatorluğu, Suriye adına davranan makam [mandater Fransa anlamına];

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin komşuları: İran, Afganistan, Çin, Moğulistan, Japonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Romanya ve İngiltere İmparatorluğu.

1929 Protokolünün, Türkiye'nin dış politikada SSCB'ye "geniş ölçüde bağımlı kalacağı" anlamına geldiği yorumu yapılmıştır (Soysal, s. 266). Buna gerekçe olarak, komşu devletlerle anlaşma imzalanmadan önce onay aranması gösterilmektedir. Fakat, bu yükümlülüğün karşılıklı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Üstelik, aynı yorumu yapanlar 1930'larda Türk dış politikasının SSCB'ye endeksli olmaktan çıkıp, Batılı devletlerle ilişkileri düzeltmeye başladığının altını çizmektedirler.

Başka bir yorum da, Türkiye'nin bu protokol gereği SSCB'ye "ayak uydurduğu", SSCB'nin ise 1935'te Fransa'yla Yardımlaşma Antlaşması yaparken ve 1940'ta Bulgaristan'la ittifak görüşmeleri sırasında Türkiye'ye danışmadığı yönündedir. Bu yorum geçerlidir, çünkü açıkça sayılan komşular arasında bu devletler yer almaktadır. SSCB gerek 1935'te gerekse 1940'ta Türkiye'nin onayını almış olsaydı, Türkiye'nin bu konudaki yakınmalarına yanıt verebilirdi. Bu olmamıştır. Oysa Türkiye, 1939 Ekiminde Fransa ve İngiltere'yle Pakt imzalarken hem önce SSCB'ye haber vermiş, hem de SSCB'nin onayını almak için değişiklikler istemiştir (bkz. s. 422-424).

Sonuç olarak, 1929 Protokolü Türk-Sovyet ilişkilerinin 1930'ların başlarında ne denli yakın olduğunun göstergesidir.

Ç) 1930'ların İlk Yarısında İlişkiler

1930'lara gelindiğinde uluslararası ortamdaki gelişmelerin de etkisiyle iki devlet arasındaki ilişkilerin işbirliğine dayandığı görülüyor. Türk-Sovyet ilişkileri incelenirken bir yandan 1929 Protokolüyle Türkiye'nin dış politika alanında SSCB'ye ba-

ğımlı duruma geldiği yorumları yapılırken, öte yandan da 1930'larda (özellikle 1932'de Türkiye'nin MC'ye girmesiyle) ilişkilerde dengenin varlığından sözedilmektedir. "Denge" Türkiye açısından ve SSCB-Batı bölünmüşlüğünü kullanabilmesi bakımından söz konusudur. Çünkü, Türkiye Batılı devletlerle sorunlarını çözmüştür ve statükocu devletler Türkiye'nin revizyonist kampa katılmasının önüne geçmeye çalışmaktadırlar. İkili ilişkilere gelince, orada ne 1929'da "bağımlılık", ne de 1930'larda "denge" vardır. Doğrusu "bağımlılık" ya da "denge" yerine 1930'ların ortasına değin ilişkilerde "işbirliği"nin egemenliğinden sözetmek olacaktır.

Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılması Protokolü

Söz konusu dönemde önce Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün Eylül 1930'da SSCB'yi ziyaretine tanık oluyoruz. Gezi, 3 Ekim 1930'da yayınlanan ortak bir bildiriyle sonuçlandı. Ardından, 17 Mart 1931'de, Ankara'da Büyükelçi Surits ile Tevfik Rüştü arasında "Karadeniz ve Ona Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol" ile 1925 antlaşmasının beş yıllık süreyle uzatılmasına ilişkin protokol imzalandı. İlk protokol 1929 Protokolünün ayrılmaz bir parçası olarak tanımlandı: *(...) Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, öteki Bağıtlı Tarafa 6 ay önce bildirmeden, Karadeniz'de ya da ona bitişik Denizlerdeki savaş donanmalarını güçlendirecek her hangi bir savaş gemisini tezgâha koymayacak ya da böyle bir gemiyi yabancı gemi tezgâhlarına ısmarlamayacak ya da söz konusu denizlerde bulunan kendi savaş donanmasının şimdiki gücünü arttırmak sonucunu verebilecek herhangi bir başka önlem almayacaktır(...)*

Deniz kuvvetlerini düzenleyen protokol 22 Temmuz 1931'de yürürlüğe girdi. 1925 Antlaşmasını uzatma protokolüyse, 30 Ekim 1931'de Litvinov'un Türkiye'yi ziyareti sırasında onaylandı.

Başvekil İsmet Paşa'nın Moskova Ziyareti

Başvekil İsmet Paşa 25 Nisan-10 Mayıs 1932'de SSCB'ye Odesa, Moskova, Leningrad ve Harkov'u kapsayan resmî bir ziyarette bulundu. İkili görüşmelerde şu konular ele alındı:

a) Kültürel işbirliğinin artırılması,

b) Uluslararası alanda işbirliğinin sürdürülmesi (Türkiye özellikle Balkanlarda izlediği politika üzerine bilgi verdi ve MC'ye üye olma isteğini SSCB'ye kabul ettirdi),

c) Farklı politik sistemlerin varlığının işbirliğine engel olmaması,

ç) SSCB'nin Türkiye'ye kredi vermesi (8.000.000 dolar, faizsiz, 20 yıl içerisinde tarım ürünleriyle ödemeli, kurulacak fabrikalara teknoloji ve uzman yardımı koşullarını içeren).

İsmet Paşa'nın 1932'deki gezisi en az iki açıdan çok önemlidir:

Birincisi, Türkiye MC'ye üye olma konusunda SSCB'yi ikna etti. Bu ziyaretin ardından 18 Temmuz 1932'de üye oldu. Üye olurken MC Misakına koyduğu bir çekinceyle SSCB'ye güvence verdi: Zorlama önlemleri bu Misakın 16. maddesinde düzenleniyordu. SSCB saldırgan taraf olmadığı sürece Türkiye üçüncü devletlerin SSCB'ye yaptırımlarına katılmayacağını açıkladı.

Türkiye'nin MC'ye üye olmasının iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına başlangıç olarak gösteren yorumlara iki kısa yanıt verilebilir. Birincisi, Türkiye

MC'ye SSCB'nin onayını alarak girmiş ve bu durum dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün ağzından dile getirilmiştir. İkincisi, 1934'te SSCB'nin de örgüte katılımından sonra, iki devlet bu platformda da işbirliği yapmışlardır.

İkincisi, SSCB'nin Türkiye'ye vermeyi yükümlendiği kredi önemlidir. Ekonomide devletçi modeli benimseyen Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planının hazırlanmasında Sovyet uzmanların büyük katkısı olmuştur. Sağlanan kredi bu planın malî kaynaklarının üçte birini oluşturmuştur. Protokolü 21 Ocak 1934'te Ankara'da imzalanan bu kredi ve teknik yardımla 1934'te Kayseri, 1935'te Nazilli dokuma fabrikaları açılmıştır. Çok daha önemlisi, bu kredi 1930'ların ikinci yarısında Almanya ve İngiltere'den alınan kredilere örnek oluşturmuş ve Türkiye'yi yanına çekmeye çalışan devletler uygun koşullarla kredi verme yolunu izlemişlerdir.

İsmet Paşa'nın bu önemli ziyareti sırasında 1 Mayıs kutlamalarını Kremlin'de resmî erkanla birlikte izlemiş olması, bu dönemdeki ilişkilerin Soğuk Savaş döneminde oluşacak ilişkilerden ne kadar farklı olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

Türkiye başbakanının ziyareti bir yıl sonra, Cumhuriyet'in 10. kuruluş yıldönümü kutlamaları sırasında karşılık gördü. Başbakan değilse de, SSCB Savunma ve Deniz Kuvvetleri Komiseri General Voroşilov başkanlığındaki geniş bir heyetle yapılan bu ziyaret sırasında SSCB'nin yeni Türkiye devletine desteği bir kez daha vurgulandı.

Eylül 1934'te Stalin'le Atatürk'ün Soçi'de buluşmaları gündeme geldi. Atatürk'ün daha önce hiç yurtdışı gezisine çıkmamış olması bu görüşmeyi daha anlamlı hale getiriyordu. Görüşmede 1925 Antlaşmasının 10 yıllığına uzatılması da tasarlanıyordu. Fakat, görüşme yapılamadı. Ardından, 7 Kasım 1935'te 1925 antlaşmasının bu kez 10 yıllık bir süre için uzatılmasına ilişkin bir protokol imzalandı.

Sonuç olarak, 1930'ların ilk yarısında iki devlet arasında uyumlu bir işbirliği söz konusudur:

a) Boğazlardaki düzenleme ve bunun yorumlanışı konusunda: Ocak 1930'da SSCB, Baltık filosunun bir kısmını Boğazlar yoluyla Karadeniz'e aktardı. Bunun için Boğazlar Komisyonundan izin alınmadı. Romanya, Komisyona başvurarak buna karşı çıktığı halde, pratikte engel olamadı.

b) Uluslararası alanda ve MC'de: Şubat 1932'de toplanan Cenevre Silahsızlanma Konferansında Türkiye SSCB'yi destekledi, Temmuz 1933'te imzalanan "Saldırganın tanımlanması" anlaşmasına Türkiye de katıldı, Balkan Paktı da SSCB ile danışma halinde imzalandı. Ocak 1934'te görüşmeler Belgrad'ta sürerken, SSCB ek protokole bir madde ekletmek istedi. Bu Litvinov Formülü olarak anılır. Bu formül doğrultusunda Türkiye Balkan Paktını çekince mektubu vererek imzaladı: *"Türk Dışişleri Bakanı, Rusya Dışişleri Komiserine aşağıdaki şekilde bir beyan yaptığını bildirir: Türkiye'nin Sovyetler Birliğine karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme hiçbir zaman katılmak durumuna girmeyi kabul etmeyeceğini Türkiye Cumhuriyeti adına açıklamaktan onur duyarım".*

c) Ekonomi alanında: Yukarıda da belirtildiği gibi, SSCB'nin Türkiye'ye verdiği 8.000.000 dolarlık kredi Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında büyük rol oynadığı gibi, Türkiye'nin Batılı devletlerden de kredi bulmasının önünü açtı.

III) Yol Ayrımı (1936-1939)

A) Montreux Konferansı

Uluslararası koşullardaki değişiklikler doğrultusunda Türkiye, 1930'ların başından itibaren Boğazların Lausanne'daki düzenlenişinin gözden geçirilmesi yönünde girişimlerde bulundu. Türkiye, bu önerisini uluslararası platformda ilk kez 23 Mayıs 1933'te Londra'da toplanan Silahsızlanma Konferansında dışişleri bakanının ağzından dile getirdi. Ardından, Nisan 1935'te Almanya'nın zorunlu askerliği kabul etmesi üzerine ve Kasım 1935'te İtalya'ya karşı alınacak önlemler görüşülürken, bu istek MC'de gündeme getirildi. İkili düzeyde de SSCB ve İngiltere'yle görüşmeler sürdürüldü. 1933'te Voroşilov'un Ankara'yı ziyaretinde önemli gündem maddelerinden biri de Boğazlar oldu. Toplantı öncesi, 1 Mayıs 1936'da Moskova'ya giden Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu SSCB'yle görüş alışverişinde bulundu.

Türkiye, 11 Nisan 1936 tarihli notasıyla ilgili devletlere Boğazlar rejiminde değişiklik istediğini bildirdi ve onları toplantıya çağırdı.

Diğer devletlerin yanı sıra SSCB Türkiye'nin çağrısını 16 Nisanda olumlu biçimde yanıtladı. SSCB de Lausanne'da getirilen düzenlemeden rahatsızdı ve değişiklikten yanaydı. Konferansta Boğazların Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulmasını, kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin ise serbest geçişini savundu. Ayrıca, Türkiye'nin Boğazları silahlandırma isteğini destekleyerek, silahların SSCB tarafından sağlanmasını da önerdi. Fakat bu öneri kabul edilmedi. Sonuçta, Montreux Boğazlar Sözleşmesi 22 Temmuz 1936'da imzalandı.

Sözleşme sonrasında SSCB Ekim 1936'daki MC Genel Kurulu toplantısında Türkiye'ye ikili bir ittifak önerisi sundu. Bunu yaparken asıl derdi silahlandırılmasına izin verilen Boğazların kimin tarafından silahlandırılacağıydı. Bunun kendisi olmasını istiyordu. Ayrıca Türkiye'den, SSCB'ye Karadeniz'den saldıracak bir gücün geçişine izin vermeme yükümlülüğünü kabul etmesini istedi. Türkiye ise karşılığında SSCB'den Türkiye'nin Akdeniz'den bir saldırıya uğraması durumunda en az saldırganın gücüyle Türkiye'ye yardım sözü istedi. SSCB bu yükümlülük altına girmedi ve ayrıntıları Moskova'da görüşmeyi önerdi. Bu sırada Türkiye SSCB'nin önerisinden İngiltere'yi haberdar etti. İngiltere, Boğazlar üzerine imzalanacak ayrı bir ittifakın Montreux'yü geçersiz kılacağını, diğer yandan, eğer yapılacak ittifak Montreux çerçevesinde yapılacaksa o zaman da bunun gereksiz olacağını bildirdi.

SSCB görüşmelerin İngiltere'nin telkini nedeniyle sonuçsuz kaldığını öne sürdü. 19 Ekimde Litvinov Büyükelçi Zekai Apaydın'a açıkça, "Anlaşılan bir devletin onayını bekliyorsunuz, onu almadıkça bir şey diyemiyorsunuz" (*Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, s. 141) dedi. Bu gelişme ilişkilerde gerginlik yarattı. Türkiye'nin ayrı bir ittifak imzalamak istememesinde İngiltere'nin telkininin yanı sıra, ekonomik gerekçeler de vardı. Türkiye SSCB'den ekonomik yardım almaksızın böyle bir girişimi yararlı bulmuyordu. İnönü durumu şöyle dile getiriyordu: "...Bugün ekonomik ilişkilerimiz Alman pazarına bağlıdır. Bu ilişkilerimizde alış verişimiz önemli bir ölçüde sarsılır ise zararımız ve zaafımız pek büyük olur...". İlişkilerdeki gergin-

liği azaltmak için Atatürk-Stalin görüşmesi bir kez daha gündeme geldiyse de, yine gerçekleşmedi. Sonunda, 13 Temmuz 1937'de Tevfik Rüştü Aras Moskova'ya gitti. Görüşmelerde Almanya ve İtalya'nın yayılmacı politikalarıyla Orta Doğu'daki durum gündeme geldi (8 Temmuzda Sadabat Paktı imzalanmıştı). Heyet Moskova'da iyi karşılanmadığı gibi, Stalin tarafından da kabul edilmedi. 16 Temmuzda yayınlanan ortak bir bildiriyle üçüncü devletlere işbirliğinin sürdüğü mesajı verilmeye çalışıldı. Montreux sonrası ilişkiler artık o kadar sıcak değildi.

B) Savaş Hazırlıkları

1930'ların sonları diğer devletler için olduğu gibi Türkiye ve SSCB açısından da yaklaşan savaşa hazırlıkla geçti. İlişkiler bu hazırlıklar çerçevesinde belirlendi. Son olarak Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Moskova ziyaretiyle yeni bir dönem başladı: Savaş dönemi.

Türkiye'nin Hazırlığı

Türkiye'nin savaşın yaklaşması tanısını Atatürk'ün şu sözleri açıkça özetler: "...Bu savaş sonunda dünyanın durumu ve dengesi baştan başa değişecektir. En küçük bir hata yapmamız halinde başımıza mütareke yıllarından daha çok felaketler gelmesi mümkündür...". Türkiye 1930'larda çıkacak olası bir savaş için hazırlık yaptı:

a) İlk girişim Montreux'de Boğazlar sözleşmesinin yeniden düzenlenmesi oldu. Türkiye bu yolla yumuşak karnını sorun olmaktan çıkardı.

b) 1937'de korsan denizaltıların Akdeniz'de ticaret gemilerini batırmaları sorun yarattı. 17 ve 19 Ağustos tarihlerinde Çanakkale açıklarında iki Cumhuriyetçi İspanyol gemisi batırıldı. Türkiye basınında bu gemilerin SSCB tarafından batırıldığı haberleri çıkınca ilişkiler gerginleşti. Akdeniz'de güvenliğin sağlanması amacıyla 10 Eylül 1937'de İsviçre'nin Nyon kentinde bir konferans toplandı. Toplantıya İngiltere, Fransa, Türkiye, SSCB, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Mısır katıldılar. Burada bütün Balkan Paktı üyeleri SSCB karşısında yer aldılar. Toplantı Akdeniz'de güvenlik önlemlerinin artırılması kararıyla sona erdi. Gündeme gelen, Türkiye ve SSCB'nin kuzey Ege'nin denetimini sağlaması görevi, Türkiye ile İtalya'yı savaşa sokacağı gerekçesiyle kabul edilmedi. Atatürk, Türkiye'nin istendiğinde İngiltere ve Fransa'ya yardım etmesinin şeref sayılacağını savunurken, Başbakan İnönü bunu çatışmalara katılmaya yol açacağı kaygısıyla tehlikeli buluyordu. Celal Bayar'ın İnönü'nün yerine başbakan olarak atanmasında iç politikadaki gelişmelerin yanı sıra bu anlaşmazlığın da etkisi oldu.

c) Çeşitli ittifak görüşmeleri yoluyla güvenliğini garantiye almaya çabaladı. Bu girişimlerin bazıları sonuç verdi, bazılarıysa başarısızlıkla sonuçlandı: i) Şubat 1937'de Tevfik Rüştü Aras'ın Milano'ya giderek İtalya'yla görüşmeler yapması SSCB tarafından tedirginlikle karşılandı; ii) Fransa'yla 23 Haziran 1939'da ikili deklarasyon yayınlandı; iii) İngiltere'yle Montreux'de yapılan işbirliğinin ardından, Boğazların silahlandırılması bu devlete ihale edildi (kontrolörlük Almanlara verilecektir). Karabük'te demir çelik fabrikası kurulmasına ilişkin ihale de İngilizlere verildi. Sadabat Paktının imzalanmasının ardından bu ülkeden 3.000.000 *sterlin*lik kre-

di alındı. Yine, Türkiye'nin 12 Mayıs 1938'de İngiltere'yle imzaladığı anlaşmanın ardından, İngiltere 27 Mayısta Türkiye'ye 16.000.000 *sterlin*lik bir kredi açtı; iv) 1930'ların sonlarına gelindiğinde Almanya Türkiye'nin en önemli ticari ortağı haline gelmişti. 1938'de Almanya'nın Türkiye'ye sağladığı toplam kredi 87.000.000 liraya ulaşmıştı (O sırada dolar ile lira eşit değerdeydi). Bu miktar toplam dış borcun yüzde 48'ini oluşturuyordu. 8 Ekim 1938'de 150.000.000 marklık bir kredi anlaşması imzalandı.

ç) 1939'da Hatay sorununun çözümüyle, Lausanne'dan kalan başka bir mesele daha halledildi.

SSCB'nin Hazırlığı

SSCB, Stalin'in yönetimi altında muhalefeti susturma politikasını başarıyla uyguladı. 1936'da kabul edilen yeni Anayasa "tek ülkede sosyalizm" uygulamasının resmî belgesi oldu. Parti içi "temizlik" tek ülkede sosyalizmi amaçlarken, ordudaki "temizlik" savaşa hazırlık için yapılıyordu. Devrimi yapan Kızıl Ordu generallerinin yerine yaklaşan savaşta cephesine sahip çıkacak enerjisi olan yeni kuşak göreve getirildi.

1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgalinin ardından 1930'ların ikinci yarısında SSCB kendisini hem doğudan hem de batıdan tehdit altında duyumsadı ve bu doğrultuda önlemler aldı:

a) 1934'te MC'ye girdi.

b) 1936'da Montreux'de ve sonrasında ikili görüşmelerle Boğazların güvenliğini kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmek için girişimlerde bulundu. Bu, güney sınırının güvenliği için önemliydi.

TAN

ÜMUMÎ SİYASÎ MİLÂL GAZETESİ

Türk - Sovyet Müzakereleri Moskovada Neticelenemedi

Bunun Sebebi, Sovyetlerin, Evvelce Görüşülen Esaslardan Hariç Olarak Yeni Tekliflerde Bulunmalarıdır

Bu Tekliflerin, Bize Verilen Garantilerin Bizden İstenen Taahhütlere Tekabül Etmediği Gibi Boğazlar Siyasetimize de Uygun Olmadığı Görülmüştür

Vekiller Heyeti, Meclis Reisinin Ve Mareşal Çakmak'ın İştirakile Millî Şefin Riyasetinde Toplandı

Hitler, Stalinin Vereceği Cevabı Bekliyor

Balkanlar Kendilerini Kendileri Kurtarabilir

Fikrî Bir İrtica Bayrak mı Yapmak İstiyorlar

c) Savaş hazırlıkları çerçevesinde dış ticari temsilcilikleri ve konsolosluklarında azaltma yaptı. Bu çerçevede Sovyetlerin İzmir ve Kars konsoloslukları ile, Türkiye'nin Odesa, Bakü, Erivan ve Leninakan konsoloslukları kapatıldı. SSCB'nin İstanbul, Türkiye'nin Batum konsoloslukları görevlerini sürdürdüler.

ç) SSCB'nin dış politikasında değişikliğin başka bir göstergesi de, 3 Mayıs 1939'da dışişleri bakanlığına Yahudi kökenli Litvinov'un yerine Molotov'un getirilmesi oldu. Bu değişiklik Almanya'yı tatmin için yapılmıştı.

d) 23 Ağustos 1939'da Almanya'yla Saldırmazlık Paktı imzala-

dı. Batılı devletlerle işbirliği girişimleri sonuçsuz kalmıştı ve SSCB bu paktla Batı'nın Alman faşizmini kendi üzerine saldırtarak düşmanı düşmana kırdırma politikasının önüne geçmek istiyordu. Öte yandan, Almanya ile Polonya'nın paylaşımı üzerine anlaşarak doğu sınırında alan ve zaman kazanmaya çalıştı. Ayrıca, pakt iki cepheden sarılmışlıktan kurtulması anlamına geliyordu.

Saracoğlu Misyonu

İkinci Dünya Savaşı başlarken Türkiye ile SSCB arasında son üst düzey görüşme 25 Eylülde başlayan ve 23 gün süren Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Moskova ziyareti sırasında gerçekleşti. Türkiye-İngiltere-Fransa arasında parafe edilen antlaşma, Alman-Sovyet yakınlaşması ve Boğazların statüsünün gündeme geldiği dört görüşme sonunda anlaşma sağlanamadı (bkz. s. 418-422).

Böylece, 15 Nisan 1939'da başlayan Türkiye ile SSCB arasında ortak yardımlaşma paktı girişimleri 16 Ekimde başarısızlıkla sonuçlanıyordu.

Görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasından SSCB yine de memnun kaldı, çünkü Türkiye savaş dışı konumunu sürdürdü ve Montreux'ye göre Türkiye savaş dışı kaldığı sürece Boğazlardan savaşan devletlerin savaş gemilerinin geçmesi yasaktı (Md. 19/2).

Moskova ile Ankara arasında 1919'da koşulların dayatmasıyla başlayan emperyalist Batı'ya karşı kader birliği, 1923'ten sonra işbirliğine dönüştü. 1936'dan başlayarak iki devletin yaklaşan savaşa hazırlık döneminde öncelikleri değişti, savaş döneminin ardından, savaş sonrasında ilişkiler iyiden iyiye kötüleşti.

Burada altı çizilmesi gereken bir nokta, savaş sonrasında ilişkilerin yalnızca SSCB'nin Boğazlardan üs istekleri nedeniyle bozulduğu yorumunun açıklayıcı olmaktan uzak olduğudur. SSCB, daha Montreux Konferansı sırasında, 1936'da iki devlet arasında ayrı bir düzenleme önerisi sunmuş, 1939'da açıkça Montreux'de değişiklik istemiştir. İleride ele alınacağı gibi, 1945'teki istekler, (doğu Avrupa'yı da ele geçirerek) savaştan zaferle çıkan SSCB'nin, yeni bir uluslararası ortamda, üstelik savaş döneminde İngiltere ve ABD'yle birlikte Yalta Konferansında aldıkları bir ortak karar sonucunda, ama 1936 ve 1939'da dile getirilen isteklerin yinelenmesi biçiminde değerlendirilebilir. Fakat, yine uluslararası sistemin savaş sonrasında evrildiği Soğuk Savaş'ın başlarında bu istekler ikili ilişkiler üzerinde çok daha olumsuz etkide bulunacaktır.

EREL TELLAL

KAYNAKÇA (SSCB'yle ilişkiler)

Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi,1991; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. B., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996; Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992; Deutscher, Isaac, *Stalin*, cilt II, çev. Selahattin Hilav, ikinci baskı, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1990; Gönlübol, Mehmet ve Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiyenin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1990; Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl,Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı,1973; Vandov, Dimitır, *Atatürk Döneminde Sovyet/Türk İlişkileri*, Frankfurt, Infograph, 1982.

Yunanistan'la İlişkiler

I) Lausanne Barış Konferansında İlişkiler

Türk ordusunun İzmir'e girişinden kısa bir süre sonra, 21-22 Eylülde Müttefikler Paris'te toplanarak bir durum değerlendirmesi yaptılar ve 23 Eylül 1922'de Mustafa Kemal'e ortak bir nota yollayarak, Türkiye ile Müttefik devletler ve Yunanistan arasında barış koşullarının görüşüleceği bir konferansın Venedik'te toplanmasını önerdiler. Ankara hükümeti ise konferans yeri olarak İzmir'i düşünüyordu. Bu sırada İngiltere'de meydana gelen hükümet değişikliği sürecin hızlandırılmasını sağladı: Anadolu savaşı sırasında Yunanistan'a koşulsuz destek veren Lloyd George hükümeti istifa etmiş ve yerine kurulan Bonar Law hükümetinin dışişleri bakanı Lord Curzon savaştan bıkan İngiliz kamuoyunu tatmin etmek üzere barış konferansının en kısa sürede toplanması için harekete geçmişti. Mudanya silah bırakışmasının hemen ertesinde, 27 Ekimde İngiltere, Fransa ve İtalya TBMM İstanbul temsilcisine sözlü nota (bkz. Nota **Türleri** kutusu, s. 325) vererek, 13 Kasımda barış konferansının Lausanne'da toplanmasını önerdiler.

Bu ülkeler aynı teklifi Babıâli'ye de yapmışlardı. En az Müttefikler kadar barışa gereksinim duyan Ankara hükümeti, 30 Ekimde verdiği yanıtta, İzmir'i haberleşme kolaylığı açısından önermiş olduklarını, bununla birlikte Müttefiklerin yeni önerisini kabul ettiklerini bildirdi.

Nota Türleri

Diplomatik notalar genel olarak ikiye ayrılabilir. *Note Verbale* ya da sözlü nota, üçüncü şahıstan üçüncü şahısa yazılan ve imza bulunmayan nota türüdür. Bu notalarda yalnızca paraf ve mühür bulunur. *Note Signée* ya da yazılı nota ise birinci şahıstan birinci şahısa yazılır ve gönderen tarafından imzalanır.

Bir büyükelçiye atandığı ülkenin devlet başkanına sunulmak üzere verilen güven mektubu, nota değişimi ve taraflardan birinin bir konu üzerindeki nihai pozisyonunu ortaya koyan ültimatom niteliğindeki notalar *note signée* biçiminde yazılır. Bilgi istemek üzere büyükelçilikten, bulunduğu ülke dışişleri bakanlığına yazılan notalar, devletin belli bir konuda bilgi vermek amacıyla gönderdiği memorandum ve kabul edilen büyükelçi için verilen agreman ise *note verbale* biçiminde kaleme alınır.

(F. Keskin)

A) Lausanne'a Giderken Türkiye ve Yunanistan

Lausanne'a giden heyete verilen 14 maddelik talimatta Yunanistan'la sorunlara ilişkin maddeler şu şekilde sıralanmıştı:

a) Adalar: Duruma göre davranılacak, kıyılarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacak, olmazsa Ankara'dan sorulacak (4.Madde),

b) Trakya Sınırı: 1914 sınırının elde edilmesine çalışılacak (5. Madde),

c) Batı Trakya: Misak-ı Millî maddesi (6. Madde),

ç) Azınlıklar: Esas mübadeledir (9. Madde),

d) Osmanlı Borçları: Bizden ayrılan ülkelere paylaştırılacak, Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilecek, olmazsa 20 yıl ertelenecek (10. Madde).

Lausanne öncesi Atina'daki siyasal durum Ankara'dakinden farklıydı. Yunan askerlerinin Anadolu'dan ayrılmaları sırasında yaklaşık 1.000.000 Rum da Yunanistan'a göç etmişti. O günkü Yunanistan nüfusunun dörtte birini oluşturan bu büyük göçmen kitlesinin yol açtığı ekonomik ve sosyal karmaşayı denetim altında tutabilecek güçlü bir siyasal iktidar mevcut değildi. Küçük Asya Felaketinden (*Mikrasiatiki Katastrofi*) sonra Sakız ve Midilli adalarına sığınan askerî birlikler, oluşturulan İhtilâl Komitesinin önderliğinde 10-23 Eylül arasında başkaldırmışlardı. İhtilâl Komitesinin Gonatas imzasını taşıyan bildirisi 26 Eylülde Atina'ya ulaştı; Kralın tahttan çekilmesi ve parlamentonun dağıtılması isteniyordu. Aynı gün Kral Konstantinos'un oğlu lehine tahttan feragat etmesi ve Meclis'in dağılması üzerine, iktidar İhtilâl Komitesinin eline geçti. 30 Eylülde Konstantinos'un ülkeyi terk etmesinden sonra Venizelos yanlısı grup, kralcı muhaliflerden kurtulmak için, ilk iş olarak yenilgiden sorumlu tutulanlar hakkında yargılama sürecini başlattı. 28 Kasımda vatana ihanet suçundan altı siyasî ve askerî yetkili ölüm, iki askerî yetkili de ömür boyu hapis cezasına çarptırıldılar. Atina'daki siyasal sahne geçici olarak kralcılardan temizlenmişti ama halkın Kralcılar ve Venizeloscular olarak bölünmüşlüğü yıllarca siyasal iktidarsızlığa yol açacak biçimde sürecektir.

İç politikada, ihtilâlci subaylar Venizelos lehine muhalefeti sindirirken, dış politikada ipler doğrudan Venizelos'un eline terk edildi. İhtilâl Komitesi Paris'te hiçbir resmî görevle yükümlü olmaksızın bulunan Venizelos'a bir telgraf çekerek Lausanne'da Yunanistan'ı temsil etmesini istedi. Lausanne'da Kaklamanos ile birlikte Yunanistan'ı temsil edecek olan Venizelos'un öteki temsilcilerden temel farkı, elindeki yetkinin *ad referandum* kaydına bağlı olmaması yani Yunanistan'a ait her konuyu tartışma ve hükümetine sormadan istediği belgeyi imzalama mutlak yetkisine sahip olmasıydı. Dolayısıyla, Lausanne'da zayıf bir iktidarı temsil eden güçlü bir Venizelos bulunuyordu ve ülkesinin geleceğini belirleme yetkisine sahipti. Nitekim, tek yetkili olarak imzaladığı Lausanne Barış Antlaşmasının ruhuna başbakanlığı döneminde sadık kalarak, 1930'larda Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan yakınlaşmanın mimarı olacaktır.

B) Lausanne'da Temel Sorunlar ve Çözümler

20 Kasım 1922'de başlayan Lausanne Barış Konferansında Türkiye ile Yunanistan arasında görüşülen ve çözüme kavuşturulan konular üç temel başlık altında toplanabilir: 1) Sınır ve toprak sorunları, 2) İnsanî sorunlar, 3) Malî sorunlar (Tamirat sorunu).

1) Sınır ve Toprak Sorunları

Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınır ve toprak sorunları, Ülke ve Askerlik Sorunlarını görüşmekle görevli Birinci Komisyonda, Trakya ve Kuzey Ege Adaları olmak üzere iki konu etrafında tartışıldı.

Trakya Sınırı

Komisyonun 22 Kasım tarihli toplantısında ilk kez Trakya sınırı ele alındı ve İsmet Paşa Türkiye'nin Doğu ve Batı Trakya'ya ilişkin isteklerini iki madde halinde bildirdi:

a) Doğu Trakya sınırı olarak, Karadeniz'den Meriç ırmağının denize döküldüğü noktaya kadar, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı ile Bulgaristan arasında imzalanan 1913 İstanbul Antlaşmasıyla çizilen sınır kabul edilmelidir. Dolayısıyla Meriç'in batısında yer alan Edirne-İstanbul demiryolunun Kuleliburgaz-Mustafa Paşa kısmı ve Karaağaç Türkiye'ye verilmelidir.

b) Batı Trakya'da plebisite başvurulmalıdır.

Müttefikler tarafından desteklenen Venizelos ise, Türk görüşlerine karşı Yunanistan'ın görüşlerini şu şekilde belirtti:

a) Trakya'da Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınır Meriç ırmağı olmalıdır.

b) Batı Trakya konusunda Türkiye'nin herhangi bir söz hakkı olamaz.

Lausanne Konferansının ilk aşamasında Türkiye, 1913'te terk etmiş olduğu Batı Trakya hakkındaki isteklerini Müttefiklere kabul ettiremeyeceğini anladı ve Trakya sınırını, askersizleştirilmek koşuluyla, Meriç olarak kabul etti.

Lausanne Barış Antlaşmasının 2. Maddesi Yunanistan ile Türkiye arasındaki Trakya sınırının Meriç'in akım yolu olacağını belirtti. Yine Lausanne'da imzalanan Trakya Sınırına İlişkin Sözleşmeye göre de, Türkiye'nin Bulgaristan ve Yunanistan'la olan Trakya sınırının iki yanındaki toprakların yaklaşık 30 kilometre genişliğinde askerden arındırılacağı öngörüldü. Trakya sınırı için getirilen bu düzenleme, daha sonra göreceğimiz gibi (bkz. s. 353), 1938'de kaldırılacaktır.

Kuzey Ege Adaları

Türkiye, coğrafî olarak Anadolu'ya bağlı olduğunu ve Anadolu'nun güvenliği ve huzuru açısından büyük bir önem taşıdığını ileri sürdüğü bu adaları ikiye ayırmakta ve şu görüşleri ileri sürmekteydi:

a) Karasuları içinde bulunan ve kıyıya çok yakın olan adalar, coğrafî ve güvenlik etkenlerinin ötesinde hukuksal zorunluluk olarak Türk egemenliğinde kalmalıdır.

b) Büyük adalar konusundaysa;

i. İmroz (İmbros) ve Bozcaada (Tenedos) büyük devletlerin 14 Şubat 1914 tarihli ortak notalarıyla Türk egemenliği altına konulmuştur. Dolayısıyla, bu konuda herhangi bir tartışmanın gereği yoktur.

ii. Semadirek (Samothrace) adasının Türk kıyılarına ve Boğazlara yakınlığı nedeniyle Türk egemenliğinde kalması gerekli ve hakkaniyete uygundur.

iii. Limni (Lemnos), Midilli (Mitylène), Sakız (Chio), Sisam (Samos) ve Nikarya (Nicaria) adaları büyük devletlerce Yunanistan'a bırakılmış olsa da Türkiye bu kararı kabul edemez.

Yunanistan'ın bu adalara sahip olduğu takdirde, emperyalist emellerini gerçekleştirmek için Anadolu açısından nasıl bir tehlike oluşturduğunun son savaşta ortaya çıktığını belirten Türkiye, dünya barışının sağlanması için adaların mutlak olarak silahsızlandırılması gerektiğini vurguladıktan sonra, Kuzey Ege Adalarının Yunanistan'ın egemenliğine bırakılmasına karşı çıkarak, tarafsız ve bağımsız bir siyasal varlık olmaları gerektiğini ileri sürüyordu.

Yunanistan ise, uzun süreden beri kendi egemenliğinde bulunan adaları, haklarında henüz bir uluslararası antlaşma yapılmamış adalardan ayırmak gerektiğini belirttikten sonra, İmroz ve Bozcaada dahil uzun süreden beri Türkiye'ye ait olmayan bu ikinci grup adalarda yeniden Türk egemenliğinin kurulmasına şu gerekçelerle karşı çıkıyordu:

a) Bu adalardan birçoğunda nüfus tümüyle Yunanlılardan oluşmaktadır.

b) Son askerî harekâtın da gösterdiği gibi Yunanistan adaları kullanarak değil, doğrudan Yunanistan'dan İzmir'e asker çıkarmıştır. Dolayısıyla, bu adaların Türkiye dışında bir devletin -Yunanistan'ın- elinde bulunması Anadolu için doğrudan bir tehdit oluşturmamaktadır.

Müttefikler adına söz alan Lord Curzon, Türkiye'nin ileri sürdüğü tezleri yanıtlarken, Girit örneği göz önünde tutulursa adalarda özerk bir yönetim kurulmasının sakıncalı olduğunu vurguladı. İmroz, Bozcaada ve Semadirek'in kaderinin Boğazlar konusu görüşülürken ele alınması, öteki adaların askerden arındırılması konusunun ise askerî uzmanlarca incelenmesini önerdi.

29 Kasımdaki oturumda, askerî uzmanların raporu incelendi ve Türk heyeti tarafından dile getirilmemiş olan Limni adasının da Boğazönü adası olduğu belirtilerek, İmroz, Bozcaada, Semadirek ve Limni'nin statüsünün Boğazlarla birlikte ele alınması kararlaştırıldı. Kuzey Ege Adalarının askerden arındırılması konusunda Askerî Komitenin tavsiyesi olumlu karşılandı.

Lausanne Barış Antlaşmasının 12-14. maddeleri Kuzey Ege adalarına ilişkin şu düzenlemeyi getiriyordu:

12. Madde "*İmroz ve Bozcaada ve Tavşan adaları dışında, Doğu Akdeniz adaları ve özellikle Limni, Semadirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adaları üzerinde Yunan egemenliği konusunda 17/30 Mayıs 1913 tarihli Londra Andlaşmasının 5inci ve 1/14 Kasım 1913 tarihli Atina Andlaşmasının 15inci Maddeleri hükümleri uyarınca alınan ve 13 Şubat 1914 tarihinde Yunan Hükümetine bildirilen karar; bu Andlaşmanın, İtalya'nın egemenliği altına konulan ve 15inci Maddede belirtilen adalara ilişkin hükümleri saklı kalmak üzere, doğrulanmıştır. İşbu Andlaşmada aykırı bir hüküm bulunmadıkça, Asya kıyısından 3 milden az bir uzaklıkta bulunan adalar; Türk egemenliğinde kalacaktır.*" demektedir. Dolayısıyla, Limni, Semadirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya başta olmak üzere Doğu Akdeniz adaları Yunanistan'a verilmektedir. Yalnız, hernekadar maddenin okunuşundan kolayca anlaşılmıyorsa da, maddede zikredilen antlaşmalar nedeniyle, bu madde Yunanistan'a verilen altı adayı dolaylı olarak silahsızlandırmaktadır. Limni ve Semadirek ise, ayrıca bir de Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin 4. Maddesiyle (bkz. s. 235) doğrudan silahsızlandırılacaktır.

13. Madde Anadolu kıyılarına çok yakın olup da Yunanistan'a bırakılan Midilli,

Sakız, Sisam ve Nikarya adaları konusunda Türkiye'ye bir ödün vermekte ve buraları bu defa doğrudan silahsızlandırmaktadır. 13. Maddeye göre, "*1) Bu adalarda hiçbir deniz üssü kurulmayacak, hiçbir istihkâm yapılmayacaktır. 2) Yunan askerî uçaklarının Anadolu kıyısı toprakları üstünde uçmaları yasak olacaktır. Buna karşılık, Türk hükümeti de askerî uçaklarının bu adalar üstünde uçmalarını yasaklayacaktır. 3) Bu adalarda Yunan askerî kuvvetleri, askerlik hizmetine çağrılmış ve bulundukları yerde eğitilebilecek normal asker sayısından çok olmayacağı gibi, jandarma ve polis kuvvetleri de, bütün Yunan ülkesindeki jandarma ve polis kuvvetlerine orantılı bir sayıda kalacaktır.*"

"*Türk egemenliği altında kalan İmroz adasıyla Bozcaada, yerel yönetim ile can ve mal güvenliği bakımından, Müslüman-olmayan yerli halka gerekli bütün güvenceyi sağlayan, yerel unsurlardan kurulu bir özel yönetim örgütünden yararlanacaktır. Bu adalarda düzenin korunması, yukarıda öngörülen yerel yönetim örgütünün aracılığıyla yerli halktan seçilmiş ve bu örgütün emrinde bulunan bir polis kuvvetince sağlanacaktır.*" diyen 14. Madde, bir anlamda 13. Maddenin Yunanistan'a ödün veren biçimidir. İmroz ve Bozcaada'yı Türkiye'ye bırakmakta, ama karşılığında bu iki adayı silahsızlandırmak yerine, buradaki Müslüman olmayan halkı mübadele dışı bırakmakta ve ona ayrıca, diğer yerleşiklere 30 Ocak 1923 mübadele sözleşmesince sağlanmış hakların yanısıra özel bir yönetim öngörmektedir. İmroz ve Bozcaada, Limni ve Semadirek'le birlikte Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin 4. Maddesiyle silahsızlandırılacaklar, bu durum İmroz ve Bozcaada için 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesiyle sona erecektir. Yunanistan aynı sona ermenin Limni ve Semadirek için de geçerli olduğunu savunmaktadır.

Görüşmeler sırasında, 14. Maddenin uygulanması için bir MC yetkilisinin atanması önerisini Türkiye reddetmiştir. Bu yerel yönetim hiçbir zaman uygulamaya konmayacaktır.

2) İnsanî Sorunlar

Lausanne Konferansı sırasında Türkiye ile Yunanistan arasındaki insanî sorunlar iki konu etrafında odaklandı: Nüfus mübadelesi ve Patrikhane (bkz. **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Ekümeniklik** kutusu, s. 340-341).

a) Nüfus Mübadelesi

Türk ulus devletini uluslararası platformda kabul ettirmek üzere Lausanne'a giden Türk heyetinin aldığı kesin talimat mübadelenin esas olduğu yani Türkiye'deki Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanların mübadelesi temelinde görüşmelerin yürütüleceğiydi.

Yunan askerlerinin Anadolu'dan ve Trakya'dan çekilmeleri sırasında yaklaşık 1.000.000 Rum Yunanistan'a göç etmiş olmakla birlikte Müttefiklerin denetimindeki İstanbul'da önemli miktarda Rum nüfus varlığını koruyordu. Türk heyeti sadece 19. Yüzyıldan beri sürmekte olan dış müdahaleleri önlemek için değil, bir ulus devletin vazgeçilmez koşulu olan türdeş ulusu oluşturabilmek için de mübadelenin sınırını mümkün olabildiğince geniş tutmak istiyordu. Oysa, zaten

1.000.000'a yakın göç almış Yunanistan ağır ekonomik ve toplumsal sorunlarla karşı karşıyaydı. Bir yandan yeni bir göç dalgasıyla ağırlıklı olarak İstanbul'dan gelecek zengin Rum burjuvazisinin yaratacağı yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunları önlemek, diğer yandan da yüzyıllardan beri Yunan halkının ideolojik ve kültürel merkezi olan İstanbul'u mutlak anlamda terk etmemek için mübadelenin sınırlarını dar tutmak arzusundaydı.

Türk heyeti büyük bir nüfus değişimini konferansta teklif etmenin sıkıntısı içindeyken konu beklenmedik bir biçimde Müttefiklerin desteğiyle ortaya atıldı. Ülke ve askerlik sorunlarını görüşen Birinci Komisyonun 1 Aralık 1922'deki oturumunda savaş tutsaklarının mübadelesi konusu gündemdeyken, Lord Curzon'ın daveti üzerine, MC'nin Yakındoğu'daki göçmen sorununu incelemekle görevli yetkilisi Dr. Nansen görüşlerini açıklamak üzere söz aldı. Dr. Nansen, göçmenlerin son derece zor şartlar altında bulunduklarının altını çizdikten sonra, iki ülkenin ekonomileri açısından bu durumun bir anlaşmayla çözüme kavuşturulması gerektiğini, hukukî statüleri netleştikten sonra göçmenlerin yerleştirileceğini ve ekonomileri tarıma bağlı iki ülkede en azından gelecek yıl için ekime geçilebilmesinin zorunluluk taşıdığını belirtti. Ayrıca, yaptığı temaslarda gerek Yunan, gerekse Türk hükümetlerinin bir mübadele antlaşmasından yana olduklarını belirttiklerini açıkladı.

Dr. Nansen aracılığıyla Müttefiklerin mübadele konusunu gündeme getirmesi Türk heyetince şaşkınlık ve memnuniyetle karşılandı. Daha Lausanne'a gelirken verilen talimatta azınlıklara ilişkin olarak mübadelenin esas olduğu bildirilmişti. Türk heyeti yapacağı bu önerinin tepkiyle karşılanacağını düşünüyordu. Dolayısıyla, aynı önerinin Müttefiklerden gelmesi, Rıza Nur'un sözleriyle "gökten düşmüş minkudret" olmuştu. Dr. Nansen'den sonra söz alan İsmet Paşa, mübadelenin İstanbul ve İzmir'dekiler de dahil tüm Rum nüfusu kapsayacak biçimde zorunlu olması yönündeki Türk görüşlerini de dile getirdi. Türkiye'nin mübadeleyi istemesinin altında yatan ve açıkça dile getirilmeyen temel neden, uluslaşma sürecinin yaşandığı bir zaman ve alanda bağımsız türdeş Türk ulus devletini kurmaktı. Hıristiyan azınlıkların nüfusça en kalabalıklarından olan Rumların sayısını azaltmak bu yoldaki en önemli engeli ortadan kaldıracaktı. Ayrıca, hem Osmanlı döneminde sık sık karşılaşılan Büyük Devletlerin içişlerine karışmasını sağlayan gerekçe kalmayacak, hem de Yunan irredentizmini sürdürmek isteyenlerin bir daha harekete geçmesi engellenecekti.

Bir alt komisyonda konunun görüşülmesi gereğine katılan Venizelos, mübadelenin gönüllü olması ve İstanbul Rumlarını kapsamaması gerektiğini dile getirdi. Yunanistan da en az Türkiye kadar mübadeleye gereksinim duyuyordu çünkü zaten sayıları 1.000.000'a yaklaşan bir göçmen kitlesine kapılarını açmak zorunda kalmıştı ve şimdi bunları yerleştirmek için boş araziye ihtiyacı vardı. Mübadele sonrasında Müslümanlardan kalacak ev ve araziler, sorunu büyük ölçüde kendiliğinden çözecekti. Venizelos'un mübadelenin gönüllü olmasını ve İstanbul Rumlarını dışarda bırakmasını istemesinin altında yatan nedenler ise açıktı: a) Yeni bir göç dalgası Yunanistan için yeni ekonomik sıkıntılar demekti. Nitekim Venizelos, buna Yunanistan'ın dayanma gücü bulamayacağını ve ABD'den göçmen kotalarını artırmasını talep etmek zorunda kalacağını dile getirmişti. Böylece, ABD'ye "abanın altından sopa" gösteriliyordu. b) Yıllardan beri Megali İdea ülküsüyle beslenmiş Yunan kamuoyu için İstanbul'daki Rumların da göçü büyük bir hayal kırıklığına yol

açacaktı. c) İstanbul'daki Rumların mübadeleye tabi olmaları durumunda cemaatsiz kalacak olan Patriklik de taşınmak zorunda kalacaktı ve bu Yunan millî kilisesi ile yeni sorunların doğmasına neden olacaktı.

Müttefikler adına konuşan Lord Curzon ise, Yakındoğu'daki azınlık sorunlarının sona ermesi için mübadelenin zorunlu olması, ancak Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumlarının özel durumlarının ayrıca görüşülmesi gerektiğini, İstanbul'daki Rumların ayrılması halinde Batı ticaretinin büyük zarar göreceğini ve bu durumun Türkiye ekonomisini de zedeleyeceğini dile getirdi.

Nihayet, sivil ve asker savaş tutsaklarının mübadelesi ile nüfus mübadelesi konularını görüşmek üzere bir alt komisyonun kurulmasına karar verildi. Bu alt komisyonun çalışmaları sonucunda, 30 Ocak 1923'te, Lausanne Barış Antlaşmasının imzalanmasından yaklaşık 6 ay önce her iki konuda da antlaşma imzalanabildi.

Sivil Tutukluların Geri Verilmesi ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Anlaşma

Mübadele Alt Komisyonunun çalışmaları sırasında, Türk heyeti, Yunan ordusunun geri çekilirken 4.000 kadar sivil Türk'ü de tutuklu olarak götürdüğünü belirtti ve Türklerin elinde sivil Yunan tutuklu bulunmadığı için, bunların hemen iade edilmelerini istedi. Savaş tutsakları konusuna gelince, Türkiye Yunanistan'ın Türk savaş tutsaklarını derhal iade etmesini, Türklerin elinde bulunan Yunan savaş tutsaklarınınsa, eğer Yunanistan iyiniyet gösterirse Türkiye'nin barıştan önce bunların iadesini düşünebileceğini belirtti. Yunan heyetinin temel itiraz noktası Türklerin elinde sivil Yunan tutuklu bulunmadığı konusunda oldu. Anadolu'nun içlerinde Yunan uyruğu sivillerin tutulduğu belirtildi.

Uzun süren tartışmalardan sonra uzlaşma sağlandı ve "Sivil Tutukluların Geri Verilmesi ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Türk-Yunan Antlaşması" imzalandı. Ayrıca, her iki hükümet de, duyguları yatıştırmak amacıyla, ellerinde bulunan sivil tutuklular ve savaş tutsakları için hangi suçu işlemiş olurlarsa olsunlar genel af ilan edeceklerdi.

Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol

Mübadele Alt Komisyonunda, nüfus mübadelesi konusu çok uzun ve çetin tartışmalara yol açtı. Üç temel anlaşmazlık noktası vardı: a) Mübadelenin zorunlu mu yoksa gönüllü mü olması gerektiği, b) Kimleri kapsayacağı, c) İstanbul kentinin sınırının saptanması.

Türkiye mübadelenin zorunlu olmasını isterken Yunanistan gönüllü olması gerektiğini ileri sürüyordu. Müttefiklerin, özellikle de Lord Curzon'un, ağırlıklarını koymaları üzerine zorunlu mübadele konusunda uzlaşmaya varıldı.

Bundan sonra, mübadelenin kimleri kapsayacağı sorunu ortaya çıktı. Türk heyeti, mübadelenin Batı Trakya Müslümanları hariç olmak üzere Yunanistan'daki tüm Müslümanlarla, İstanbul Rumları da dahil olmak üzere Türkiye'de yerleşmis tüm Rumları kapsamasını istiyor ve Yunanistan'dan gelecek Müslümanların İstanbul Rumlarının boşaltacakları yerlere yerleştireceklerini, aksi takdirde yerleştirilmelerinin mümkün olmadığını ileri sürüyordu.

Yunan heyeti ise, İstanbul Rumlarının mübadele dışı kalmasını isterken, zaten 1.000.000'a yakın göçmen almış Yunanistan'ın ekonomik ve sosyal olarak İstanbul Rumlarını kabul etmesinin mümkün olamayacağını dile getiriyordu. Müttefikler ise, kendileriyle ticarî bağlantıları bulunan İstanbul Rumlarının mübadele dışı tutulması konusunda ısrarlıydılar. Uzun tartışmalardan sonra Türk heyeti İstanbul Rumlarının mübadele dışı kalmasını kabul etti, ancak şu şartları ileri sürdü:

a) Türk uyruğu olmayan bütün Rumlar ile İstanbul doğumlu olmayan Türk uyruğu Rumların İstanbul'dan çıkarılması,
b) Son üç yıl içinde Türkiye'ye karşı düşmanca davranışlar içinde bulunan Rum derneklerinin ve birliklerinin İstanbul'dan çıkarılması,
c) İstanbul Rumlarına tanınan ayrıcalıktan yalnızca Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar Rumlarının yararlanması,
ç) Evrensel Patrikliğin bütün kurulları ve organlarıyla birlikte İstanbul'dan uzaklaştırılması.

Alt komisyonun çalışmaları sonucunda Yunanistan bu koşullardan ikincisini kabul etti, Türkiye son koşul hariç ötekilerden vazgeçti. Böylece Yunan uyruklu İstanbul Rumları da mübadele dışı sayıldılar. Patriklik konusu dışında uzlaşmaya varılmıştı ki bu konu daha sonra Birinci Komisyonun gündemine gelerek, çözümlenecektir (Bunu biraz aşağıda ele alacağız).

İstanbul'un sınırları konusundaysa, Türk heyeti bunu mümkün olduğunca dar tutarak Erenköy'le sınırlamak isterken, Yunan heyeti İzmit'e dek genişletmek eğilimi taşıyordu. Nihayet 1912 Belediye Kanununda çizilen sınır esas alındı.

Sorunun aciliyeti dolayısıyla barış antlaşmasını beklemeden 30 Ocak 1923'te 19 maddelik "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" imzalandı.

Sözleşmenin 1. Maddesi kuralı koymaktadır: "*Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye, Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a yeniden dönerek orada yerleşemeyecektir.*" 2. Madde, 1. Maddede belirtilen kuralın istisnasını düzenlemektedir: "*Birinci Maddede öngörülen mübadele: a. İstanbul'da oturan Rumları, b. Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktır:*" Yine aynı maddede *établi* (yerleşik) diye adlandırılan İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanlarının tanımı yapılmaktadır. Sözleşmeye göre, "*1912 kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Şehremaneti daireleri (belediye sınırları) içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan bütün Rumlar İstanbul Rumu*" ve "*1913 tarihli Bükreş Andlaşmasının koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş bulunan Müslümanlar, Batı Trakya'da oturan Müslümanlar sayılacaklardır:*" Böylece, Türkiye ve Yunanistan arasında azınlıklar açısından bir denge kurulmaktadır.

Sözleşmeye göre, mübadele kapsamına giren kişilerin mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecektir (md. 5) ve bu kişiler, herhangi bir vergiye tabi olmaksızın, cemaat taşınır malları da dahil, her türlü taşınır mallarını yanlarında götürmekte serbest olacaklardır (md. 8). Götürülemeyen taşınır malların dökümü

yapılacak, değerleri saptanacak, bunlar gidenlerin geride bıraktıkları taşınmaz mallarla birlikte, bir Karma Komisyon tarafından tasfiye edilecektir. Bu tasfiyeler sonucu ortaya çıkacak para tutarı ilke olarak tasfiyenin yapıldığı ülke hükümetinin, göç edilen ülke hükümetine karşı bir borcu olarak kabul edilecek ve göç eden kişiye, göç ettiği ülkede, ardında bıraktığı mallarla eş değer ve nitelikte mal alması sağlanacaktır. Tasfiye işlemi sona erdiğinde, eğer hükümetlerden biri ötekine borçlu kalırsa, bu borç peşin olarak ödenecektir. Borçlu ülke süre isterse, belli koşullarla taksit de yapılacaktır (md. 9-14).

Nüfus Mübadelesi Sözleşmesinin kuralı koyan 1. Maddesinde, Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Müslüman dininden Yunan uyruklarının mübadele edilecekleri belirtilmekte ve din ölçütü temel alınmaktaydı. Böylece, Ortodoks olanlar dışındaki Katolik ve Protestan Rumlar mübadele dışı bırakılırken, Türkçe konuşan orta Anadolu Ortodoks halkı yani Karamanlılar mübadeleye tabi tutuluyordu. Diğer yandan, 2. Maddeye göre, yerleşik niteliği tanınan İstanbul Rumları için herhangi bir mezhep belirtilmemişti; yani başka uyruklular da dahil bütün İstanbul Rumlarının kalması Müttefiklerin baskısıyla kabul edilmişti. Böylece, İstanbul'da mümkün olduğunca çok Rum kalması sağlandı.

Türk milliyetçiliği, İstanbul Rumlarını istisna kabul ederek, kurulacak ulus devletin Müslüman halktan oluşmasına özen gösteriyor ve bir anlamda da Osmanlı "millet sistemi"nin ölçütlerini esas alıyordu. Yunanistan ise, olabildiğince çok sayıda Rum'u İstanbul'da bırakarak Megali İdea'nın merkeziyle bağlantısını koparmadığına kendi kamuoyunu inandırıyordu. Yerleşik sıfatıyla her iki ülkede kalan ve sayıları epeyce azaltılmış olan azınlıkların hakları ise, Lausanne Barış Antlaşmasının 37-45. maddelerinde yer alacaktır.

Uluslararası Anlaşma Türleri

Uluslararası uygulamada, birden fazla devlet arasındaki yazılı irade uyuşmasını temsil eden belgeler için çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bu terim çeşitliliğinin, söz konusu belgenin bağlayıcılığı bakımından herhangi bir etkisi yoktur; hepsi aynı şekilde bağlayıcıdır. Bir antlaşmaya bağlı olarak yapılan uygulama antlaşmaları ya da protokollerle asıl antlaşma arasında bir hiyerarşi mevcut ise de diğerleri arasında öncelik sıralaması bulunmaz.

En sık karşılaşılan terim **antlaşma**'dır *(treaty)*. Genel olarak bir yazılı irade uyuşmasını göstermesinin yanı sıra, özel olarak iç hukuklarda onay gerektiren belge türü olarak karşımıza çıkmaktadır. **Anlaşma** *(agreement)* ise ikincil önemde olan ya da en az resmî işlem gerektiren belge türüdür. Uluslararası örgütler de antlaşma yapabilirler ama onların yaptığı antlaşmalara da genellikle anlaşma denir. **Sözleşme** *(convention)* önemli ve kural koyucu çok taraflı antlaşmalara verilen isimdir. Bunların yanı sıra, uluslararası ilişkilerin temel düzenine ilişkin çok taraflı antlaşmalara ya da bir uluslararası örgütün temel yasasına (ör. Milletler Cemiyeti Misakı), bazen hukuken bağlayıcı olmayan uluslararası belgelere, bazen de bir fikrin temel ilkelerini biraraya getiren metne (ör. Misak-ı Milli) **misak** ya da **şart** *(charte)*; sınırlı ya da bir ana antlaşmayı tamamlayıcı nitelikteki antlaşmalara **protokol**; bir kongre ya da konferansta kabul edilen antlaşmaları ve çoğu zaman toplantıya katılan tarafları sayan belgeye **son senet** *(final act)*; uluslararası organların çalışma kural ve koşullarını belirleyen antlaşmalara **statü** *(statute)* denir. **Pakt** *(pact)* askerî nitelikte bir örgüt kuran ya da konusu askerî olan antlaşmalardır. Uyuşmazlıklarını hakemlik ya da yargıya götürmek isteyen taraflar bir **tahkimname** yaparlar.

(F. Keskin)

Mübadele sözleşmesinin uygulaması, yazıldığı kadar kolay olmadı. Aşağıda göreceğimiz gibi birçok insanî dramlar yaşandı, iki ülkede ekonomik ve sosyal sorunlar arttı ve bunlardan da önemlisi mübadelenin uygulanması sırasındaki anlaşmazlıklar Türkiye ile Yunanistan arasında ciddî siyasal sorunlara ve gerilimlere neden oldu. İleride göreceğimiz gibi, MC çerçevesinde Uluslararası Sürekli Adalet Divanının görüşlerine de başvurulmakla birlikte, mübadele sorunu kesin olarak ancak 1930'da, iki ülke arasında imzalanan antlaşmayla çözümlenecektir (bkz. **Uluslararası Anlaşma Türleri** kutusu, s. 333).

b) Patrikhane Sorunu

Lausanne Barış Konferansına giderken Türk heyeti Patrikhane konusunda herhangi bir talimat almamıştı ve Patrikhane Lausanne'da görüşülecek konular arasında yoktu. Konu, Azınlıklar Alt Komisyonunda Türkiye'de kalacak azınlıkların belirli bir bedel karşılığında askerlik yapmaktan muaf tutulmalarına ilişkin olarak Müttefiklerin baskısıyla karşı karşıya kalan Türk delegesi Dr. Rıza Nur tarafından, Mübadele Alt Komisyonunun 16 Aralıktaki oturumunda yazılı bir bildiriyle ortaya atıldı. Rıza Nur'a göre, Patrikliğin Türkiye sınırları dışına çıkarılması gerekmekteydi. Bu, hem Türkiye için bir zorunluluk, hem de ilgili topluluklar için bir kurtuluştu çünkü, Türk hükümeti, halifelikle devletin birbirinden ayrılması ve demokratik rejimin kurulması yüzünden, Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman olmayan topluluklara tanınmış bulunan ayrıcalıklara son vermişti; artık azınlıkların hayır, eğitim ve yardım kurumlarıyla devlet arasındaki ilişkiler doğrudan doğruya yürütülmeliydi. Din adamları sınıfı ile bu sınıfın en büyük başının, gelecekte, yalnız ruhanî işlerle uğraşmaları zorunluydu. Dolayısıyla, her zaman siyasal bir organ olmuş Patriklik, yararlanageldiği siyasal ayrıcalıkların ve kendisine organik bakımdan bağlı kurumların ortadan kalkmasından sonra, varlık nedenini yitirmişti.

Rıza Nur'un önerisi, Patrikhane'nin evrensel niteliğini ve Hıristiyan alemi için taşıdığı önemi vurgulayan Müttefik devletlerin temsilcilerinin büyük itirazıyla karşılaştı. Fransız temsilcinin Patrikhane'nin idarî ve siyasal yönden öteki bağımsız Ortodoks kiliselerle ve kurulacak İstanbul kilisesiyle ilişkisi olmaması, Türk hükümetinin uygun bulacağı adaylar arasından seçilecek patriğin Ortodoksların dinsel önderi sıfatıyla sınırlı yetkileri bulunması ve Türk hükümetine patriğin ruhanî konulardaki çalışmaların ötesine geçip geçmediğini denetleme yetkisi verilmesi koşuluyla Patrikhane'nin İstanbul'da kalması önerisiyse, önce Yunanistan tarafından reddedildi.

Rıza Nur Patrikhane konusunu bir koz olarak ileri sürmüştü ve anılarında da belirttiği gibi kendisi bu kurumun Türk hükümetinin denetimi altında bulunmasının daha yararlı olacağını düşünüyordu. Ama, özellikle azınlıkların askerlik yapmamaları konusunda büyük bir baskı altında olan Türk heyetinin yeni bir pazarlık konusu ortaya atması gerekiyordu ve Patriklik konusu bu amaç için biçilmiş kaftandı. Gerçekten de tarihi önemi olan Patrikliğin İstanbul'dan çıkarılması sözünün edilmesi dahi dünya Hıristiyan kamuoyunu ayağa kaldırdı. Bunun üzerine Lord Curzon yardımcısı Nicholson'u Rıza Nur'a göndererek, bu teklifi geri çekmesini is-

tedi. Rıza Nur, Ankara'ya bunu kabul ettirebilmek için belirli avantajlar sunmak gerektiğini belirtince pazarlık başladı ve İngiliz temsilci, Lord Curzon'un azınlıkların askerlik yapmaları konusunda ödün vereceğini açıkladı. Böylece, 10 Ocaktaki Birinci Komisyonun toplantısından önce, gayrıresmî bir görüşmeyle sorun çözülmüştü: Patriklik siyasî tüm hak ve yetkilerinden arınmış, sadece bir dinî kurum olarak İstanbul'daki varlığını sürdürebilecekti.

Patrikhane konusu Birinci Komisyonda tartışıldığı gün Müttefikler adına konuşan Lord Curzon, Patrikhane'nin İstanbul'dan uzaklaştırılması durumunda tüm uygarlık dünyasının vicdanının yara alacağını belirtti ve patriklik kurumunun siyasal niteliği ve yönetim alanındaki yetkilerinden yoksun, salt bir din kurumu olarak İstanbul'da kalması önerisini yineledi. Lord Curzon'ı destekleyen Venizelos, Yunanistan'ın mevcut Patriğin çekilmesini kolaylaştıracak biçimde davranmaya hazır olduğunu da bildirdi. Nihayet İsmet Paşa, belirtilen koşullarla ve verilen güvenceleri senet sayarak Türkiye'nin Patrikhane'yi sınırdışı etme önerisinden vazgeçtiğini açıkladı. Böylece, Patrikhane'nin sadece dinî işlerle sınırlı bir kurum olarak İstanbul'da kalması kararlaştırılmış oldu. Patrikhane'nin geleceğine ilişkin İsmet Paşanın açıklaması yeterli sayıldı ve Lausanne Barış Antlaşmasında bu konu herhangi bir maddeyle düzenlenmedi. Yani, Türk iç hukukuna bırakıldı.

Lausanne Barış Antlaşmasının TBMM'de onaylanması sırasında, Patrikhane'nin İstanbul'dan çıkarılmamış oluşu ve konunun antlaşmada hiç yer almaması, patriklerin yeniden siyasal faaliyete geçmeleri halinde önlem almayı zorlaştıracağı gerekçesiyle eleştirildi. Rıza Nur, bu eleştirilere verdiği yanıtta, Aynaroz'a taşınacak bir Patrikhane'nin Türkiye aleyhine sürekli faaliyetlerde bulunacağını belirterek, dünyevî nitelik ve güçten arındırılmış bir Patrikhane'nin İstanbul'da bulunmasını şu sözlerle savundu: "Pençemizin altında zebun [aciz] bir halde kalacaktır..." Ama, Patrikhane sorunu Lausanne'da sona ermeyecek, daha sonra göreceğimiz gibi, 1925'e dek Türk-Yunan ilişkilerinde gerilime yol açan konulardan biri olmayı sürdürecektir.

3) Malî Sorunlar (Tamirat Sorunu)

Lausanne Konferansının ikinci aşamasında tamirat sorunu gündeme geldi. Müttefikler ve Yunanistan iki ülkenin karşılıklı olarak tamirat isteğinde bulunmaktan vazgeçmelerini önerdiler. Türkiye ise, Yunanistan'da hiçbir zarara yol açmadığı için Yunanistan'a bir tamirat borcu olmadığını, oysa Anadolu'da çeşitli zararlara yol açan Yunanistan'ın kendisine karşı böyle bir borcu bulunduğunu ileri sürerek, bu sorunun iki ülke arasında halledilmesi, eğer uzlaşma olmazsa Yunanistan'ın ödeyeceği miktarın bir hakem tarafından belirlenmesi gerektiğini dile getirdi. Yunanistan ekonomisinin böyle bir tamirat borcunu para olarak ödeyebilecek durumda olmadığını Türk heyeti de biliyor ve barış antlaşmasının bu nedenle engellenmesini istemiyordu. Yapılan görüşmeler sırasında, Avrupa tren yolunun geçtiği ama Yunanistan'a bırakılan Karaağaç karşılığında tamirat borcundan vazgeçeceğini bildirince, yeni bir savaşı göze alamayacağını ve ekonomisinin nakit para ödeme gücü olmadığını bilen Yunanistan bu teklifi kabul etti ve tamirat borcu sorunu bu yolla halledildi.

Lausanne Barış Antlaşmasının 59. Maddesi, "*Yunanistan, Anadolu'da, savaş yasalarına aykırı olarak, Yunan ordusu ya da Yunan yönetiminin eylemleriyle işlenmiş zararları onarına yükümünü kabul eder. Öte yandan, Türkiye, Yunanistan'ın, savaşın uzamasından ve savaş sonuçlarından doğan malî durumunu dikkate alarak, onarımlar karşılığı olarak, Yunan Hükümetine karşı yöneltebileceği her türlü zarar-giderim isteminden kesinlikle vazgeçer.*" demektedir.

Ayrıca, Lausanne Barış Antlaşması ile aynı gün imzalanan XV numaralı belge olan, İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan "Karaağaç Toprak Parçası ile İmroz ve Bozcaada Adalarına İlişkin Protokol"de Karaağaç arazisinin Türkiye'ye iadesine ilişkin düzenlemeler yapıldı.

Türkiye ile Yunanistan arasındaki temel konular Lausanne'da çözüme kavuşturulduysa da bu iki ülke arasındaki sorunların bir anda sona ermesi anlamına gelmiyordu. Lausanne'da imzalanan antlaşmaların uygulanması, savaş sonrasının siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlarıyla mücadele eden iki ülke arasında yeni anlaşmazlıklara yol açıyor, yıllardan beri süren düşmanlıkların üstesinden gelecek dostluk ve güven ortamının doğmasını engelliyordu. Tüm bu sorunların çözümlenmesi ve iki ülke arasında dostça ilişkilerin kurulması için 1930 yılını beklemek gerekecektir.

II) Gerilimli Dönem (1923-1928)

Lausanne Barış Antlaşması, Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını simgeliyordu. Türkiye açısından silahla kazanılan bağımsızlık ve ulus-devlet kurma hakkı uluslararası platformda kabul edilmiş ve uluslararası hukukça onaylanmıştı. Bu, bir anlamda Türkiye devletinin kuruluş belgesi oldu. Yunanistan açısından ise, Anadolu'daki Rumların ülkeye gelişleriyle birlikte Megali İdea programı resmî dış politika hedefi olmaktan çıkarılıyordu. Bundan sonra, iki ülke de uzun süren savaş yıllarının altüst ettiği ekonomi ve sosyal yaşamı düzenleme, siyasal istikrarı sağlama çabası içine girdiler.

A) 1920'li Yıllarda Türkiye ve Yunanistan

1920'li yıllarda Türkiye bir yandan siyasal ve sosyal reformları gerçekleştirme, öte yandan ulusal burjuvazi yaratarak kalkınma programını uygulamaya koydu. Cumhuriyetin ilanıyla başlayan bu sürece, fakir ve fakirleşen halktan tepki gelmekte gecikmedi. Bu tepkilerin odaklaştığı Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırkanın kuruluşu ve hemen ardından doğuda başgösteren Şeyh Sait isyanı Ankara'yı sert tedbirler almaya yöneltti.

Bu sırada ekonomide ulusal burjuvazi yaratma çabası, İstanbul'da ticareti elinde tutan gayrımüslimler, özellikle de Rumlar üzerindeki baskıyı artırdı. 18 Mart 1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanununda, memuriyete giriş koşulları arasında vatandaşlıktan bahsedilmeksizin "Türk olmak" koşulu getirilerek (bu koşul ancak 14 Temmuz 1965 tarihinde kabul edilen ve günümüzde de geçerli olan 657

sayılı Memurin Kanununun 48. Maddesiyle "Türk vatandaşı olmak" biçiminde değiştirildi) gayrimüslimlere devlet görevliliği kapısı kapatılırken, bu kanuna paralel biçimde avukatlık, doktorluk v.s. gibi mesleklere sahip olan Rumların çalışma koşulları ağırlaştırıldı, meslek odalarında yer almaları zorlaştırıldı (Alexandris 1983, s. 105-112 ve 131-135). Ayrıca, ticaret hayatında da verilen kredilerle Türk şirketleri ayrıcalıklı olarak teşvik edilirken, Rumlara ait şirketler bürokratik engellerle ticaretten uzaklaştırılmaya çalışıldı. Ortaklarının çoğu Rum olan yabancı şirketlere Müslüman eleman çalıştırma zorunluluğu getirildiği gibi, 22 Nisan 1926 tarihli ve 805 sayılı iktisadî müesseselerde mecburi Türkçe kullanılması hakkındaki kanunla, bütün şirketler, "*Türkiye dahilindeki her nevi muamele, mukavele, muhabere, hesap ve defterlerini Türkçe tutmağa*" mecbur edildiler. Türkleştirme süreci 11 Haziran 1932 tarihli ve 2007 sayılı "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun"un çıkarılmasıyla doruğa ulaştı. Söz konusu kanun, ayak satıcılığından baytarlık ve veterinerliğe kadar birçok mesleğin yabancılar tarafından yapılmasını yasaklıyordu. Bu dönemde ayrıca Rum okulları, dernekleri, kütüphaneleri sıkı denetime tabi tutularak, üzerlerindeki baskı artırıldı. Tüm bu baskı politikaları, "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyasıyla yaygınlaştırıldı. Ayrıca, Lausanne Barış Antlaşmasının Gökçeada ve Bozcaada'ya ilişkin 14. Maddesi hiç uygulanmadığı gibi, 1927'de çıkarılan 1151 sayılı yasayla bu adaların yerleşik Rum halkının kendi anadillerinde eğitim yapma hakkı da reddedildi.

Aynı dönemde Yunanistan'a baktığımızda çok daha büyük sorunların ve istikrarsızlığın yaşandığını görürüz. Yaklaşık 1.000.000'u Yunan ordusuyla birlikte kaçanlar olmak üzere 1.200.000 Rum Anadolu'dan göç etmişti. Bilâl Şimşir *Sakarya'dan İzmir'e 1921-22* başlıklı kitabında, Yunan ordusuyla birlikte kaçan Rumların sayısının 500.000'den az olduğunu, bunların 150.000'inin de 1919 sonrasında Yunanistan'dan veya Rusya'dan göç edenler olduğunu belirtmekteyse de (s. 381) genellikle kabul edilen kaçan Rumların sayısının 1.000.000'a yaklaştığıdır. Dolayısıyla, 1.200.000 kadar göçmenin Anadolu'dan gelmesi ve 400.000 kadar tarımla uğraşan Müslümanın Türkiye'ye göçü kısa vadede ekonomide ve sosyal hayatta büyük sorunlara yol açtı: işsizlik, tarımda yaşanan gerileme, sıtma ve çeşitli bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşması, özellikle 50.000 kadar Türkçe konuşan Ortodokslarınki başta olmak üzere entegrasyon sorunları, bu karışıklıklardan yararlanan yeraltı dünyası ve mafyanın yaygınlaşması v.b. Söz konusu göç, başta halıcılık olmak üzere elsanatlarının gelişimi, tarımda ürün ve yöntem çeşitlenmesi, Anadolu'dan giden Rumların Yunanlılara oranla daha "burjuva" olmaları sonucu kent kültürü ve ticarette zenginleşme, sendikacılık ve sol hareketin yükselmesi gibi uzun vadeli sonuçları açısından Yunanistan'da büyük bir canlanmaya yol açtıysa da, kısa vadeli olumsuz sonuçları 1928'e dek sürecek olan siyasal istikrarsızlığı beraberinde getirdi.

Gerçekten de, Venizelos'un yeniden iktidara geldiği 1928'e dek Yunan siyasal hayatında askerlerle sivil yöneticiler, Kralcılarla Cumhuriyetçiler arasındaki çekişme güçlü bir iktidarın kurulmasını engelledi. Darbeler ve karşı darbeler birbirini izledi, sürekli rejim değişiklikleri yaşandı. 16 Aralık 1923'te yapılan ve Kralcıların katılmadığı seçimlerde farklı partilerden olsalar da Cumhuriyetçilerin

mecliste çoğunluğu kazanmalarından sonra, Kralcıların planladığı darbe girişimi bastırıldı ve kral sınırdışı edildi. Ocak ayında General Pangalos'un desteği ile Venizelos hükümeti kurdu ama kralcı Çaldaris'in güçlü muhalefeti sonucunda, sağlık nedenleri ileri sürerek istifa etmek zorunda kaldı ve ülkeyi terk ederek Fransa'ya gitti. Böylece ordu denetiminde hükümetler dönemi başladı ve ordunun desteği ile 25 Mart 1924'te cumhuriyet ilan edildi. Yeni rejim iç çekişmeleri sona erdiremeyince siyasal karışıklıklar 1926 yılında Pangalos'un darbesine neden oldu. Pangalos rejimi, siyasal ve ekonomik sorunları sona erdiremediği gibi aşırı baskı politikası uygulayınca ömrü 7 ayla sınırlı kaldı. Aynı yıl yapılan genel seçimler koalisyonlar dönemini başlattı ve siyasal istikrarsızlık 1928'de Venizelos'un ülkesine dönüp iktidarı ele alana dek sürdü. Böylesine halk desteğinden yoksun ve kısır çekişmelere muhatap kalan güçsüz hükümetlerin, mevcut ekonomik ve sosyal sorunlara eklenen dış politika sorunlarının altından kalkmaları elbette mümkün değildi. Bu dönemde Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan sorunların Venizelos'un güçlü iktidarı döneminde sona ermesi bu değerlendirmemizi haklı çıkaracaktır.

Yunanistan'da 1920'lerde yaşanan ekonomik ve siyasal istikrarsızlık Batı Trakya Müslüman halkını da etkiledi. Herşeyden önce, savaşın sona ermesiyle birlikte Doğu Trakya'daki Rumlar hızla sınırın ötesine göç etmeye ve Müslümanlara ait evlere yerleşmeye, tarlaları işgal etmeye, hayvan sürülerine el koymaya başladılar. Lausanne'da kazanılan haklar uygulanmıyor ve Yunan hükümetinin de desteklediği bu fiili durum, Batı Trakyalı Müslümanların ya çaresizlik içinde mallarından vazgeçmelerine ya da Türkiye'ye göç etmelerine yol açıyordu. Yerleşik statüsüne sahip olmalarına rağmen, Lausanne'dan hemen sonra Batı Trakya Müslüman nüfusunda önemli bir azalma görüldü. 1913 Atina Antlaşmasına uygun olarak çıkarılan ve 1920 tarihli Müftü ve Başmüftü Seçimlerine İlişkin Yasa uygulanmadı ve Batı Trakya Müslüman halkı kendi dinî liderini seçemedi.

1920'li yıllarda Türkiye ve Yunanistan'da yaşanan gerek iç sorunlar, gerek ikili ilişkilerde süregiden anlaşmazlıklar iki ülkede de azınlıklara yönelik olumsuz politikaların izlenmesine yol açtı. Azınlıkların görece rahat nefes alabilmeleri için ikili ilişkilerde yaşanan sorunların çözümlenmesini, yani yine 1930'lu yılları beklemek gerekecektir.

B) Lausanne'dan Artakalan Sorunlar

1) Yerleşikler (etabli) Sorunu

30 Ocak 1923'te imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" ile Türkiye'deki Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanların mübadele edilecekleri ve İstanbul Rum halkı ile Batı Trakya Müslüman halkının bu mübadelenin dışında tutularak yerleşik sayılacağı kararlaştırılmıştı. Yine aynı sözleşmeyle söz konusu mübadeleyi gerçekleştirmekle görevlendirilen Karma Mübadele Komisyonu çalışmalarına Ekim 1923'te başladı. 1927'de tamamlanan mübadele kolay gerçekleşmedi. Çeşitli sorunlar yaşanmakla birlikte, iki ülke arasındaki ilişkileri kopma noktasına getiren temel sorun, sözleşmenin 2. Madde-

sinde yer alan yerleşik sözcüğünün İstanbul Rumları açısından yapılan yorum farklarından kaynaklandı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 2. Maddede yerleşik sayılan İstanbul Rumlarının tanımı yapılıyor ve "*1912 kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Şehremaneti daireleri* [belediye sınırları] *içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan bütün Rumlar İstanbul Rumu*" sayılacaktır deniliyordu.

Mübadelenin başlamasıyla birlikte Türkiye ve Yunanistan'ın söz konusu maddeyi farklı yorumladıkları ortaya çıktı. Türkiye'ye göre, 1918'den önce İstanbul'a gelen Rumların Türk resmî belgelerine göre belirlenmesi gerekirken, Yunanistan söz konusu maddenin, herhangi bir kanuna bağlı olmaksızın antlaşmanın ruhuna uygun olarak yorumlanması, bir başka deyişle İstanbul'a gelmiş olan Rumlarda yerleşmek niyetinin olup olmamasının esas alınması gerektiğini ileri sürüyordu.

Bir hukuk yorumundan kaynaklanıyor gibi görünse de, anlaşmazlığın ekonomik ve sosyal nedenleri bulunuyordu: Türkiye olabildiğince fazla sayıda Ortodoks Rumu Yunanistan'a göndererek türdeş bir ulus devlet kurmak ve Yunanistan'dan gelen Müslümanları gidenlerin boşalttıkları mülklere yerleştirmek isterken, Yunanistan olabildiğince fazla Rumu yerleşik statüsünde bırakarak hem yeni göçmen almaktan kurtulmayı, hem de başta ticarî bağlar olmak üzere İstanbul'la varolan ilişkilerini korumayı amaçlıyordu. Ayrıca, bu yolla Megali İdea'nın hezimetini yumuşatmak da istiyordu. İstanbul'da bulunan 4.500 kadar Rum, Türk resmî kayıtlarında yer almıyordu ve Türkiye'nin koşulları kabul edilirse bunların Yunanistan'a göç etmeleri gerekecekti.

Konu Karma Mübadele Komisyonunda çözülemeyince 19 Kasım 1924'te MC Genel Sekreterliğine başvuruldu ve yerleşik sözcüğünün anlamına ilişkin olarak ve Sözleşmenin 2. Maddesinde "İstanbul Rum ahalisi" olarak geçen kişilerin yerleşik sayılabilmeleri için gereken koşulların neler olduğu konusunda Divan'dan bir danışma görüşü istendi.

Uluslararası Sürekli Adalet Divanı, 21 Şubatta görüşünü bildirdi: 1) Yerleşik deyimi süreklilik niteliği taşımakta ve bir oturma ile beliren fiilî bir durum belirtmektedir; 2) "İstanbul'un Rum ahalisi" deyimiyle kastedilen kişilerin Antlaşma gereğince yerleşik sayılmaları ve mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunuyla belirlenen belediye sınırları içinde bulunmaları, ayrıca oraya her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada sürekli olarak oturmak niyetinde bulunmaları gerekecektir.

Görüldüğü üzere Divan verdiği görüşle taraflar arasındaki anlaşmazlığa hukukî bir çözüm getiremedi ve bunun üzerine iki devlet politikalarında sertleşme görülmeye başlandı. Önce Yunanistan Batı Trakya'daki Müslüman mallarına el koyarak buralara göçmen Rumları yerleştirdi. Hemen arkasından Türkiye, İstanbul'daki Ortodoks Rum mallarına el koyarak karşılık verdi. Yunan hükümeti, daha sonra Türk mallarının geri verilemeyen bölümlerini satın alınca, Türk hükümeti de el koyduğu Rumların mallarını geri verdi. Yerleşikler sorununa Patrikhane sorununun da eklenmesiyle ikili ilişkilerde gerilim arttı. 1925'te ilk adım atılmakla beraber, sorunun kesin çözümü için 1930 yılını beklemek gerekti.

2) *Patrikhane Sorunu*

Lausanne Barış Konferansında Patrikhane'nin geleceğine ilişkin tartışmalar yapılırken, Venizelos, gerek Birinci Komisyonun görüşmelerinde, gerekse İsmet Paşa'yla yaptığı özel görüşmelerde son Patrik Meletios'un görevden çekilmesi konusunda Yunanistan'ın elinden geleni yapacağı konusunda söz vermişti. 6 Aralık 1921'de patrik seçilen Meletios, Mütareke döneminde Osmanlı hükümetiyle ilişkilerin kesilmesi kararını alan Patrikhane yöneticilerine destek verdiği gibi, patrik seçildikten sonra da Türk hükümetini tanımadığını açıkça ilan etmiş, Venizelist bir politika izleyerek Yunanistan'ın egemenliğinde bir Küçük Asya devletinin kurulmasından yana tavır almıştı. Lausanne'da temelleri oluşturulan yeni Türkiye'de patrik olarak görev yapması mümkün değildi.

Nitekim, daha Lausanne imzalanmadan önce, Venizelos Meletios'tan Patrikhane'nin saygınlığının korunması açısından kendisinin patriklikten çekilmesi gerektiğini belirterek, istifa etmesini özel olarak istemişti. Yunan hükümetinden gelen baskılar karşısında direnemeyen Meletios 27 Haziran 1923'te sağlık durumunu gerekçe göstererek Fener'den ayrılacağını açıkladı ve patriklik makamından istifa etmeksizin 10 Temmuzda Yunanistan'da bulunan kutsal Aynaroz Manastırına (Mont Athos) gitti. Burada, Patrikhane'nin Kıbrıs, Selanik ya da Aynaroz'a taşınması konusunda faaliyetlerde bulunduysa da başarılı olamadı ve 12 Ekim 1923'te makamından istifa ettiğini bildirdi.

Meletios'un istifası üzerine yeni patrik seçimi sorunu gündeme geldi. Türk hükümeti seçilecek patrik konusunu yakından takip ediyor ve kendi isteği dışında bir gelişmenin yaşanmasını engellemek istiyordu. Meletios'un istifasına dek Türk hü-

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Ekümeniklik

İstanbul'da (Bizantium) ilk kilise 37'de Aziz Andreas tarafından Ereğli Metropolitliğine bağlı bir piskoposluk olarak kuruldu. İstanbul, 330'da Büyük Konstantin tarafından başkent yapılınca, İstanbul kilisesi de bağımsız bir başpiskoposluk olup, "Yeni Roma ve Konstantinopol Başpiskoposluğu" adını aldı. 5. Yüzyıldan itibaren, üye sayısı 4'ten az ve 20'den fazla olmayan, başpiskoposu seçme yetkisi de bulunan Sen Sinod'un kararlarıyla yönetildi.

Hıristiyanlık öğretisinde birliği korumak ve idari bölgeleri belirlemek amacıyla çeşitli tarihlerde yedi ekümenik konsil toplanmıştır. Bu yedi konsil tüm Hıristiyanlar tarafından kabul edildiği için ekümenik (üzerinde insan yaşayan her yeri kapsayan) olarak nitelenir. 787'de toplanan 7. konsilden sonra Ortodoks ve Katolik kiliseleri birbirlerini tanımadıklarını ilan ettiler ve ayrı konsiller toplamaya başladılar.

451'de Kadıköy'de toplanan 4. Konsilde İstanbul kilisesi patriklik seviyesine yükseltildi. Pentarhi (beşbaşlı) sistemi onaylandı ve Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Hıristiyan dünyasının tarihi merkezleri olarak kabul edildiler. Roma ve İstanbul'un hiyerarşi içindeki yerleri eşitlendi. Asya, Pontus ve Trakya bölgeleri İstanbul'un dinî otoritesi (*dikeodosia*) altına girdi. Ayrıca, İstanbul'a "barbar" bölgelerde piskoposluk kurma hakkı verildi.

1453'te İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesi üzerine, Fatih Sultan Mehmet Patrik Yenadios'a bir ferman vererek, patrikhaneye çeşitli ayrıcalıklar tanıdı ve patriğe milletbaşı unvanı verdi. Millet sistemi içinde Ortodoksların başı olarak kabul edilen Patrik, Bizans'ta imparatorun emrinde sadece dinsel bir başkanken, Osmanlı döneminde diğer milletbaşlarıyla birlikte kendi dinsel cemaatinin dünyasal işlerinin de tartışılmaz yöneticisi oldu ve yetkileri arttı. Bununla birlikte, kendi cema-

atinin davranışlarından siyasal otoriteye yani Osmanlı padişahına doğrudan sorumlu kabul edildi. Bundan doyayıdır ki, 1821'de Mora isyanıyla Yunanlılar bağımsızlık için ayaklandıklarında, bu isteğe karşı çıkmasına ve ayaklananları aforoz etmesine rağmen, milletinden sorumlu kabul edildiği için dönemin Patriği V. Grigorios Patrikhanenin kapısında asılarak idam edildi.

19. Yüzyılda milliyetçiliğin hız kazanması ve ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte, bağımsızlıklarını ilan eden ülkelerde kiliseler de milli bir kimlik kazanarak Fener Patrikhanesinden ayrılmaya başladılar: Sırbistan Patrikliği, Bulgaristan Patrikliği, Romanya Patrikliği, Yunanistan Kilisesi gibi. Bu ayrılmalara rağmen Fener Patrikhanesi Ortodoks dünyada *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) konumunu sürdürmektedir.

1862'de çıkarılan Nizamname ile Patrikhaneye tanınan dinî, siyasî ve idarî yargı alanındaki haklar birarada toplanmıştı. Lausanne Barış Konferansı sırasında Ankara, Fener Ortodoks Patrikhanesinin yetkililerinin yalnızca uhrevi alanla sınırlanması, dünyevi hiçbir yetkisinin kalmaması koşuluyla Türkiye'de kalmasına izin verdi. Patrikhanenin siyasi ve idari yetkilerinin kaldırılmasına karşın, Nizamname'de öngörülen dinî ve ruhanî hükümlerin bugün için de devam etmekte olduğu kabul edilebilir.

Bugün Türkiye dışında Yunanistan'da Girit, Onikiadalar, Nees Hores (Yeni Topraklar yani 1912'den sonra Yunanistan'ın egemenliğine giren bölgeler), Aynaroz ve Patmos, Kuzey ve Güney Amerika, Ortodoks olmayan Avrupa ülkeleri, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada'daki Ukrayna kilisesi ve Hong Kong'daki metropolitlik Patrikhane'nin yetki alanına girmektedir. Ayrıca, Çekya, Slovakya, Finlandiya ve Estonya kiliseleri özerk kiliselerdir ve içişlerinde özerk olmakla birlikte diğer kiliselerle ilişkilerinde Patrikhaneye bağlıdırlar.

(M. Fırat)

(Kaynak: Benlisoy ve Macar, s. 19-22)

kümetinin desteğini alan Papa Eftim, Patrikhane üzerinde baskı yaparak kendi egemenliğini kurmak üzere çalışmalara başladı. Yeni patriğin seçilmesi sırasında etkin bir rol alarak, yakın ilişki içinde olduğu Karaman kökenli Damianidis'in de yardımıyla Fener'i basıyor ve Sen Sinod'u etkisi altında bırakmaya çalışıyordu. Mütareke döneminde Fener'in politikalarına karşı çıkarak kendi metropolitliği olan Kadıköy'e çekilen Grigorios Zervudakis'in patrik seçileceğinin anlaşılması ve dünya Hıristiyan kamuoyundan sert tepkilerin gelmesi üzerine Türk hükümeti Papa Eftim'e verdiği desteği sona erdirdi ve 13 Aralıkta Grigorios'un patrikliğini onayladı.

Türk hükümetinin Fener ile ilişkilerinin normalleşmesi ve Papa Eftim'e verdiği desteği sona erdirmesi üzerine, 6 Haziran 1924'te Papa Eftim Patrikhane'yle ilişkilerini kesti ve yaklaşık bir ay sonra da başrahibi olduğu Galata Kalfatiani kilisesini Türk Ortodoks Kilisesi olarak açıkladı. Böylece bağımsız ve Fener Patrikhanesi tarafından tanınmayan yeni bir kilise kurulmuş oluyordu. Ortodoks ilkelerin katılığı göz önünde tutulduğunda, yeni Türk Ortodoks Kilisesinin son derece küçük bir cemaate sahip olacağı açıktı. Türk hükümeti sorunun Ortodokslar arası bir sorun olduğunu söyleyerek, tarafsız bir tutum takındı. Böylece hem uzun bir süreden beri desteklemiş olduğu Papa Eftim'i kendi kilisesi içinde faaliyetine izin vererek tatmin etmiş, hem de artık ilişkilerini normalleştirdiği Fener Patrikhanesini karşısına almamış oluyordu.

Türk hükümeti Ortodokslar arasındaki sorunlarda tarafsız tutumunu, 16 Kasım 1924'te Patrik Grigorios'un ölümü üzerine yeni bir fırsat yakaladığını düşünen Papa Eftim'in yeniden Patrikhane karşıtı eylemlerine başlaması sırasında da gösterdi

ve Papa Eftim'e hiçbir destek vermeyerek tümüyle yalnız bıraktı. Papa Eftim'in son siyasal girişimi de böylece başarısızlığa uğradı.

Papa Eftim bertaraf edilmiş olmakla birlikte, yeni patriğin seçimi, zaten mübadele sorunu dolayısıyla gerilimli olan Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir bunalıma neden oldu. 17 Aralık 1924'te patrik seçilen VI. Konstantinos (Arapoğlu) Bursa doğumluydu. 1921'de İstanbul'a gelmiş, daha sonra Bursa'ya gitmiş ve 1924'te Terkos Piskoposu olarak yerleşmek üzere İstanbul'a dönmüştü. Mübadele sorununun en şiddetli döneminde, mübadil saydığı bir kişinin Patrik seçilmesini Ankara'nın onaylaması söz konusu olamazdı. Nitekim VI. Konstantinos'un patrik seçilmesine karşı çıktığı gibi, Karma Mübadele Komisyonuna bu kişinin mübadelesi sürecini hızlandırması için baskı yapmaya başladı. Yunanistan ise, gayri mübadil (yerleşik) kabul edilen Patrikhane'ye bağlı olan VI. Konstantinos'un mübadil sayılamayacağını ileri sürüyordu.

Konu Karma Mübadele Komisyonunda ele alındı. Komisyon VI. Konstantinos'un 1918'den sonra İstanbul'a gelmiş olduğunu belirtmekle birlikte, patrik sıfatı sebebiyle mübadele dışı bırakılıp bırakılmayacağı konusunda kesin bir karar vermenin yetkisi dışında bulunduğunu bildirdi. Bunun üzerine Yunanistan, sorunu MC'ye ve Uluslararası Sürekli Adalet Divanına götürme girişiminde bulundu. Türkiye söz konusu organların bu konuda yetkisiz olduğunu ileri sürdüğü gibi, Patrikhane'nin bir Türk kurumu olduğunu ve Türkiye'nin içişlerine dışardan müdahale edilmesine izin vermeyeceğini göstermek üzere politikasını sertleştirerek, 30 Ocak 1925'te VI. Konstantinos'u sınırdışı etti. Bunun üzerine Karma Mübadele Komisyonunun Yunan üyesi Yeorgios Eksindaris görevinden ayrıldığını açıkladı. VI. Konstantinos kişisel memorandumunu MC Konseyine sundu. MC Konseyi ikili görüşmeler yoluyla sorunun çözülmesi konusunda tavsiyede bulundu. VI. Konstantinos konusunda ödün vermeyen Türk hükümeti, Karma Mübadele Komisyonuna yapmış olduğu öteki piskoposların da mübadele edilmesi isteğini 11 Nisanda geri çekti. Bunun üzerine, 22 Mayıs 1925'te VI. Konstantinos istifa etti ve 13 Temmuzda Vasilios Yeorgiadis patrik seçildi.

VI. Konstantinos'un kişiliğinde somutlanan patriklik sorununun iki önemli sonucu oldu: 1) Türk hükümeti Patrikhane'nin evrensel statüsünü tanımadığını, onu bir Türk kurumu olarak kabul ettiğini, dinsel konuları ileri sürerek dış güçlerin Türkiye'nin içişlerine karışmalarına izin vermeyeceğini dünya kamuoyuna gösterdi. 2) Lausanne'dan beri yaşanmakta olan ve esas olarak mübadelenin uygulanması sırasında karşılaşılan sorunlardan kaynaklanan Türk-Yunan ilişkilerindeki gerilim, VI. Konstantinos sorunu sırasında özellikle Tevfik Rüştü-Eksindaris arasında başlayan ikili görüşmeler sonucunda yumuşadı ve bu yumuşamanın ilk göstergesi 1925 yılında imzalanan Ankara Antlaşması oldu.

C) 1925 Ankara ve 1926 Atina Antlaşmaları

1925'te başlayan ikili görüşmeler, Türk-Yunan ilişkilerine egemen olan kimlerin yerleşik sayılacakları, mübadillerin malları, Patrikhane'nin konumu gibi sorunların çözümüne yönelik ilk önemli adım oldu. Bu olumlu girişimin başlatılmasında en önemli etken, 1925 Şeyh Sait isyanının Ankara'da ciddi bir tehdit olarak algılan-

ması üzerine meydana gelen hükümet değişikliği sonucunda Fethi Bey'den [Okyar] başbakanlığı devralan İsmet Paşa'nın, Lausanne'dan artakalan sorunları çözerek Türkiye'nin uluslararası alanda yalnızlığını sona erdirme ve içerde ekonomik ve sosyal reformları gerçekleştirme konusundaki kararlılığıydı. Kendi ülkesinde de ekonomik ve sosyal sorunlarla karşı karşıya bulunan ve dış politikada Balkanlı komşularıyla olan sorunlarını çözümlemek isteyen Andreas Mihalakopulos hükümeti bu fırsatı değerlendirdi ve ikili görüşmeler sonucunda 21 Haziran 1925'te Ankara Antlaşması imzalandı.

Antlaşma mübadeleden kaynaklanan malî ve hukuksal sorunları kapsıyordu. Bu antlaşmayla Türkiye, 30 Ekim 1918'den önce ve o sırada İstanbul'da mevcut bulunan tüm Rumlara (Ortodoks ve TC vatandaşı olmasa bile), yerleşmek niyetine bakmaksızın yerleşik sıfatı tanıyordu. Ayrıca, yasal pasaportları olmaksızın ülkelerini terk edenler hariç olmak üzere yerleşik sıfatı tanınan Batı Trakya Müslümanları ve İstanbul Rumları ülkelerine serbestçe dönebilecek, mallarına sahip olabileceklerdi. Eğer söz konusu kişilere mallarını iade etmek mümkün değilse, adil bir tazminat ödenecekti. Böylece, Türkiye, savaş koşulları içinde yasal yollarla edinilmiş bir pasaportu olmaksızın ülkeyi terk etmiş çok sayıda Rumun dönüşünü engellerken, Yunanistan da Batı Trakya'da Müslüman mülklerine yerleştirmiş olduğu göçmen Rumlardan bir kısmını bu mülklerden çıkarmak zorunda kalmıyordu.

Temel anlaşmazlık sorunlarına çözüm getiren Ankara Antlaşması, iki ülke arasında ilişkilerin düzelmesine ve ilk kez Türkiye'nin Atina'ya büyükelçi atamasına yol açtıysa da hiçbir zaman uygulanmadı. Yapılan bazı düzenlemelere Karma Mübadele Komisyonu karşı çıkmış olmakla birlikte Ankara Antlaşmasının yürürlüğe girememesinin en önemli nedeni, Mihalakopulos hükümetinin düşürülmesi sonucunda 25 Haziran 1925'te iktidara gelerek diktatörlük rejimi kuran General Pangalos'un, eski hükümetin çizgisini terk edip, dış politikada Lausanne'ı revize etmek amacı üzerine oturtulmuş ihtiraslı bir tutumu benimsemiş olmasıydı. Akdeniz'de yayılmacı bir politika izleyen Mussolini'nin işbirliği daveti, Türkiye'yle Musul sorunu dolayısıyla karşı karşıya bulunan İngiltere'nin de tepkisini çekmeyeceğini düşünen Pangalos'a çekici gelmişti. Bir yandan Ankara Antlaşmasının onayını geciktirirken, öte yandan Yunan ordusunun Balkanlarda en güçlü ordu olduğunu açıklıyor, Trakya'ya ve İstanbul'a ilişkin askerî planlar hazırlıyordu. İtalya'nın ihtiyatlı davranarak Yunanistan'la askerî pakt imzalamaktan kaçınması ve Ankara ile Londra arasında Musul sorununun çözümlenmesi Pangalos'un Türkiye'ye karşı askerî bir girişimde bulunmasına olanak vermedi. Ağustos 1926'da Pangalos'un iktidardan düşürülmesi Yunanistan'a Türkiye ile ilişkilerde yola kaldığı yerden devam etme olanağı tanıdı.

Türkiye ile Yunanistan arasında kesilen görüşmeler yeniden başlatıldı ve 1 Aralık 1926'da Atina Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı. 23 Haziran 1927'de yürürlüğe giren Atina Antlaşması, yerleşikler sorunundan çok malî sorunları çözmek amacı taşıyordu. Bu antlaşmaya göre, Yunanistan'ın mübadeleye tâbi bölgelerinde yerleşik olup, Balkan Savaşının başlama tarihi olan 18 Ekim 1912'de bu bölgelerden ayrılmış veya öteden beri ülke dışında oturmuş olan Müslümanlarla tüm Türk uyruklulara ait taşınmazlar (kentlerin içinde bulunan bina ve arsalar ile koru, orman ve yazlık meralar ilke olarak hariç tutulmuştur) Yunan hükümetinin

mülkiyetine; Türkiye'nin mübadeleye tabi bölgelerinde oturmakta olup 18 Ekim 1912'den önce bu ülkeden ayrılmış veya öteden beri ülke dışında oturmuş olan Rumlarla tüm Yunan uyruklulara ait taşınmaz mallar Türk hükümetinin mülkiyetine geçecekti. Her iki tarafın eline geçecek taşınmazların değerlerinin saptanmasından sonra, alacak ve borçlar takas veya mahsup edilecekti. Bunun dışında İstanbul ve Batı Trakya gibi mübadele dışı bırakılmış bölgelerdeki Rum ve Müslüman halkın taşınmazları anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren en geç 1 ay içinde ve vergiden bağışık olarak sahiplerine geri verilecekti.

Atina Antlaşmasının uygulanması sırasında yeni teknik sorunlar ortaya çıktı. İki ülkedeki taşınmaz malların kıymetleri konusunda farklı değerlendirmeler yapılıyor, her iki hükümet de İstanbul ve Batı Trakya'daki yerleşiklerin mallarını geri vermek konusunda yavaş davranıyorlardı. Ankara Antlaşmasından farklı olarak Atina Antlaşmasında yerleşik tanımı yapılmadığı için sorun varlığını sürdürüyordu. Bu siyasal nitelikli sorunun çözümü için, gerek iki ülkedeki iç, gerekse uluslararası koşulların çok daha farklı nitelik sergilediği 1930'ları beklemek gerekecektir.

III) Dostluk Dönemi (1928-1939)

1928 yılı gerek Türkiye'de, gerekse Yunanistan'da önemli değişikliklere sahne oldu. Ankara hükümeti, Lausanne'dan artakalan ve Batılı devletlerle ilişkilerin normalleşmesini engelleyen sorunlardan sonuncusunu Fransa'yla borçlar konusunda bir antlaşma imzalayarak çözdükten sonra, barışçı ve statükocu bir dış politikanın özellikle Balkanlardaki en önemli ve aktif temsilcisi rolünü üstlendi. Aynı yılın Ağustos ayında yapılan seçimlerde tek başına hükümeti kurma hakkını kazanan Venizelos da, Yunanistan'da uzun bir süreden beri yaşanan siyasal istikrarsızlığa son vererek, dikkatini dış politika üzerinde yoğunlaştırdı. Venizelos'un dış politika anlayışında 1920'lerin başlarına göre önemli bir değişiklik olmuştu; komşu ülkelerle ikili sorunlar sürmekle birlikte artık irredantist politika anlayışını terk etmiş, barışçı ve statükocu bir anlayışla sorunların çözümünden yana bir tutum benimsemişti. Gerek Ankara, gerekse Atina İtalya'nın önderliğinde kümelenen revizyonist ülkelerin oluşturdukları tehdidin ve ikili ilişkilerinde yaşanan güvensizlik sonucunda karşılıklı silahlanmanın, özellikle deniz silahlanmasının ekonomilerine getirdiği artı yükün bilincindeydiler. İçerde ekonomik kalkınmayı ve sosyal reformları gerçekleştirmenin tek koşulunun barışçı bir dış politika izlemekten geçtiğini biliyorlardı ve başta İtalya ve Bulgaristan olmak üzere revizyonist devletlere karşı barışçı bir dış politika izleyebilmek için birbirlerinin desteğine gereksinim duyuyorlardı. Bununla birlikte, iki ülke arasında sorunlar vardı ve bu sorunların çözümü için zaman gerekliydi. Nitekim, Ankara-Atina yakınlaşması ilginç bir sürecin sonucunda gerçekleşti ve bu yakınlaşmayı istemeden başlatan İtalya oldu.

Balkanlarda kendisine bağlı Küçük Antant devletleri (Çekoslovakya, Yugoslavya, Romanya) aracılığıyla etkinliği artan Fransa'nın bu gücünü kırmak için harekete geçen İtalya, 1926'da Romanya ve Arnavutluk'la birer pakt imzalamıştı. Yu-

goslavya'ya karşı Türkiye ve Yunanistan'la da yakınlaşmak ve bu ülkelerle de birer anlaşma imzalayarak Balkanlarda etki alanını artırmak istiyordu. İtalya'nın bu amacı gerçekleştirmek için tehditkâr söylemini terk etmesi etki uyandırmakta gecikmedi ve 30 Mayıs 1928'de Ankara ile Roma arasında iki anlaşma imzalandı: Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması ve Anadolu Kıyısı ile Meis Adası Arasındaki Deniz Sınırına İlişkin Sözleşme. Anlaşmaların imzalanması sırasında İtalyan yetkililer Anadolu topraklarında herhangi bir istekleri olmadığını, Türkiye ile dostluğun ekonomik çıkarları açısından son derece önemli olduğunu sıklıkla dile getirdiler.

Türk-İtalyan anlaşmaları Yunanistan'ı harekete geçirdi. Roma ile başlatılmış olan görüşmeler Venizelos tarafından tamamlandı ve 23 Eylül 1928'de, iki ülke arasında, Ankara ile Roma arasında daha önce imzalanmış olan antlaşmayla aynı hükümleri içeren Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması imzalandı. Böylece İtalya aracılığıyla Ankara-Atina yakınlaşması başladı. Her iki Balkan ülkesiyle de temas halinde olan İtalya, kendi liderliğinde bir Balkan Paktını gerçekleştirmek için, Türk-Yunan sorunlarının çözümü konusunda tarafların görüşlerini dinliyor ve bu görüşleri uzlaştırmaya çalışıyordu.

İtalya'yla yaşanan yakınlaşmanın nihaî olmadığını bilen Mustafa Kemal ve Venizelos, kısa bir süre içinde ikili ilişkilerini geliştirmek üzere adımlar atmaya başladılar. İlk olumlu işaret Yunanistan'dan geldi. Hükümet programına Türkiye ile ilişkileri geliştirmeyi temel dış politika hedefi olarak koyan Venizelos, 30 Ağustos 1928'de Başbakan İsmet Paşa'ya özel bir mektup göndererek, Türkiye'nin Yunanistan'dan herhangi bir toprak isteği bulunmadığına inandıklarını, kendilerinin de Türkiye'den herhangi bir toprak isteği olmadığını belirtti ve ilişkilerde varolan sorunların çözümü konusunda samimi bir istek duyduklarını bildirdi. Venizelos'un mektubunun Ankara'da olumlu bir hava yarattığı İsmet Paşa'nın 13 Eylül 1928'de Malatya'da yaptığı bir konuşmada anlaşıldı. Söz konusu konuşmasında, iki ülke arasında siyasal değil, vatandaşların malvarlığına ilişkin önemli ama iyiniyetle çözümlenmesi mümkün hukuksal sorunlar bulunduğunu belirten İsmet Paşa, 27 Eylülde Venizelos'a gönderdiği mektupta, Yunan başbakanının yollamış olduğu mektubun Türk-Yunan ilişkileri tarihinde yeni ve samimi bir dostluk döneminin başlangıcını oluşturduğunun altını çizdi.

Aralık 1928'de iki ülke arasında nüfus mübadelesine ilişkin sorunlarla ilgili görüşmeler yeniden başladı. Temmuz 1929'da Yunanistan'ın büyükelçisi olarak Ankara'ya gelen Spiridon Polikroniadis Venizelos'tan bir anlaşmaya varılması için ilişkilerin yoğunlaştırılması talimatını almıştı. Aynı yıl Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Mehmet Enis [Akaygen] Yunan millî bayramına katılarak iki ülke tarihinde bir ilki gerçekleştirdi. Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan bu yakınlaşma 1930'da imzalanan anlaşmalarla hukuksal biçim kazanacaktır.

A) 1930 Anlaşmaları

Türkiye ile Yunanistan arasında siyasal dostluk ilişkisi kurulması nüfus mübadelesinden kaynaklanan hukuksal sorunların çözümüne bağlıydı. Nitekim, Aralık 1928'de başlayan görüşmelerde öncelikle bu sorun ele alındı "Anali Değişimi Hak-

kındaki 30 Ocak 1923 Tarihli Lausanne Antlaşması ile 1 Aralık 1926 Tarihli Atina Antlaşmasının Uygulanmasından Doğan Sorunların Kesin Surette Çözümlenmesine Dair Sözleşme" 10 Haziran 1930'da Ankara'da imzalandı.

1) 10 Haziran 1930 Ankara Sözleşmesi

10 Haziran 1930 Ankara Sözleşmesiyle Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus mübadelesinden kaynaklanan siyasal ve ekonomik sorunlar çözüme bağlandı. Herşeyden önce kimlerin yerleşik sayılacağı karara bağlandı. Sözleşmenin 10. Maddesine göre, "*Türkiye, İstanbul'a geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun değişimden ayrık tutulmuş olan İstanbul bölgesinde bugün hazır bulunan Türk uyruğundaki tüm Ortodoks Rumlara*", 14. Maddesine göreyse, "*Yunanistan, Batı Trakya'ya geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun değişimden ayrık tutulmuş olan Batı Trakya bölgesinde bugün hazır bulunan Yunan uyruğundaki tüm Müslümanlara*" yerleşik sıfatı tanımaktadır. Böylece 7 yıldan beri sürmekte olan bir anlaşmazlık sonuçlandırılıyordu.

Bu siyasal sorunun yanısıra mübadeleden kaynaklanan ekonomik sorunlara da çözüm getirildi. Sözleşmede beş kategorideki insanların mallarına ilişkin düzenleme yapılmıştı:

1) Mübadillerin malları: Değişime tâbi olan Müslümanların ve Rumların terk ettikleri ülkelerde bıraktıkları taşınır ve taşınmaz mallarının tam mülkiyeti terk edilen ülke hükümetine geçecekti. Bankalarda bulunan mevduatlar sahiplerine iade edilecekti.

Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos Türkiye ziyaretinde Başbakan İsmet Paşa'yla (30 Ekim 1930).

(İletişim arşivi)

2) Türk uyrukluların malları: Türk uyruklu Müslümanlara ait Yunanistan'da bulunan taşınmaz malların tam mülkiyeti Yunan hükümetine geçecekti.

3) Yunan uyrukluların malları: Yunan uyruklulara ait olup İstanbul bölgesi dışında bulunan taşınmaz malların tam mülkiyeti Türk hükümetine geçecekti. Bununla birlikte, Yunan uyrukluların İstanbul bölgesindeki taşınmaz malları üzerindeki mülkiyet hakları bu sözleşmeyle ortadan kaldırılmamıştı. Söz konusu kişilerin, İstanbul bölgesindeki mallarına eğer daha önceden el koyma, haciz ve işgal gibi önlemler uygulanmışsa, bu önlemler 1 ay içinde kaldırılacak ve söz konusu mülkler sahiplerinin tam ve serbest kullanımına iade edilecekti.

4) İstanbul yerleşiklerinin malları: Yerleşik kabul edilen Rumların İstanbul bölgesinde bulunan taşınır ve taşınmaz malları üzerindeki mülkiyet hakları bu sözleşmeyle hiçbir biçimde ortadan kaldırılmamıştı. Eğer bu mallar üzerinde el koyma, haciz gibi herhangi bir önlem uygulanmışsa, bu durum derhal kaldırılacak ve söz konusu mallar sahiplerinin tam ve serbest kullanımına iade edilecekti. Ancak, İstanbul dışındaki taşınır ve taşınmaz malları Türk hükümetine geçecekti.

5) Batı Trakya yerleşiklerinin malları: Yerleşik kabul edilen Müslümanların Batı Trakya bölgesinde bulunan taşınır ve taşınmaz malları üzerindeki mülkiyet hakları bu sözleşmeyle hiçbir biçimde ortadan kaldırılmamıştı. Eğer bu mallar üzerinde el koyma, haciz gibi herhangi bir önlem uygulanmışsa, bu durum derhal kaldırılacak ve söz konusu mallar sahiplerinin tam ve serbest kullanımına iade edilecekti. Ancak, Batı Trakya dışındaki tüm taşınır ve taşınmaz mallar Yunan hükümetine geçecekti.

Sözleşme uyarınca Yunan hükümeti 425.000 İngiliz Lirasını Karma Komisyonun emrine verecekti; bu paranın 150.000'i yerleşik Rumların Türk hükümetine geçen İstanbul dışındaki mallarını ve 150.000'i yerleşik Müslümanların Yunan hükümetine geçen mallarını tazmin için kullanılacaktı. Ayrıca, kalan 125.000 İngiliz Lirası da Karma Komisyon tarafından 3 defada Türk hükümetine verilecekti.

10 Haziran 1930 sözleşmesi iki ülke arasında yaşanan siyasal,ekonomik ve hukuksal sorunları çözünce hızlı bir yakınlaşma süreci başladı. 27 Ekim-1 Kasım tarihleri arasında Yunan Başbakanı Venizelos Türkiye'yi ziyaret etti. Ankara'da son derece sıcak karşılanan Venizelos'un ziyareti sırasında imzalanan 3 anlaşma, daha 7 yıl önce savaşan iki ülke arasında siyasal, ekonomik ve askerî bir işbirliği yaratırken, Türk-Yunan ilişkileri tarihinde ilk kez bir dostluk dönemini de başlattı. Bu olumlu dostluk havası içinde, Yunan Başbakanının Patrikhane'yi ziyaret etmesine karşı çıkılmadı ve böylece dolaylı yoldan da olsa Türk hükümetinin Patrikhane'yle olan sorunlarının da sona erdiği mesajı verilmiş oldu.

2) 30 Ekim 1930 Anlaşmaları

Venizelos'un Ankara ziyareti sırasında, 30 Ekim 1930 günü, siyasal, askerî ve ekonomik konulara ilişkin 3 anlaşma imzalandı: Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması; Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol; İkâmet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması.

Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşmasının 1. Maddesine göre, *"taraflar, taraflardan birisinin aleyhine yönelen hiçbir politik veya ekonomik anlaş-*

ma ve tertip içine girmemeyi karşılıklı olarak üstlenirler.". 2. Madde "(...) *taraflardan biri, barışçı tutumuna rağmen bir ya da birkaç devlet tarafından saldırıya uğradığı zaman, diğer taraf çatışma süresince tarafsızlığını korumayı üstlenir*" dedikten sonra, antlaşma, iki taraf arasında çıkacak anlaşmazlıkların nasıl çözümleneceğini düzenlemektedir; iki devlet arasında çıkabilecek uyuşmazlıkların, eğer normal diplomatik yollardan çözümü sağlanamazsa, uzlaştırma yoluyla (md. 8-19), bu da bir sonuç vermezse adlî yoldan ya da hakeme başvurularak çözümü öngörülmektedir (md. 20-23).

Türkiye ile Yunanistan arasında sorunların yaşandığı dönemde karşılıklı olarak silahlanma, savaşın ekonomileri üzerinde yarattığı olumsuz etkileri gidememiş olan iki ülkede de ek malî yük oluşturuyordu. Özellikle 1929 ekonomik bunalımı sonrasında, ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmek isteyen Ankara ve Atina hükümetleri silahlanmaya ayrılan kaynakları üretime aktarmayı hedefliyorlardı. Deniz silahlanması yarışının önünü alabilmek amacıyla imzalanan Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol'e göre, "(...) *Deniz Kuvvetleri silah harcamalarının gereksiz yere artmasının önüne geçmek ve her iki tarafın içinde bulunduğu özel koşulları gözönüne alarak, kuvvetlerin birbirine paralel biçimde karşılıklı olarak sınırlandırılması yolunda eşit olarak ilerlemek isteğini besleyen yüksek anlaşmış taraflar (...) diğer tarafa altı ay önceden haber vermeden hiçbir savaş gemisi veya silah siparişi, alınması veya yapımı yönüne gitmemeyi üstlenirler.*"

İkâmet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ise, tümüyle ekonomik gerekçelerle imzalanmıştı. Buna göre, taraflardan herbirinin uyrukları, diğer tarafın ülkesine, ülkenin kanun ve düzenine uyarak, yabancılar için özel hükümler varsa "en gözetilen ulus" (bkz. **En Gözetilen Ulus Kaydı** kutusu, s. 348) uyruklarının tabi oldukları veya olacakları düzenlemelerden başka kısıtlamalara tabi tutulmaksızın, serbestçe girebilecek, orada oturabilecek, yerleşebilecek, yolculuk yapabilecek ve orayı istedikleri zaman terk edebileceklerdi (md. 1).

Yine bu antlaşma, taraflardan birinin uyruklarına, diğer tarafın ülkesinde mülk edinme (md. 3), ticarî faaliyette bulunma (md. 4), şirket ve fabrika kurma (md. 5), ithalât-ihracat yapma (md. 10-24), gemi taşımacılığı faaliyetlerinde bulunma (md. 25-33) ve miras bırakma hakkı (md. 33) tanıyordu. Bu kişiler, söz konusu ticarî ve ekonomik faaliyetler sırasında yerel uyruklarla eşit vergilendirmeye tabi olacaklar ve mahkemeye başvurduklarında ya da haklarında bir soruşturma söz konusu olduğunda yerel uyruklarla eşit koşullara muhatap olacaklardı. İthalât ve ihracat sınırlamaları veya yasaklamalarının ya da ticaret serbestliğinin diğer sınırlamalarına

En Gözetilen Ulus Kaydı

Bu statüyü tanıyan devletin tanıdığı devlete ve onun vatandaşlarına diğer yabancılardan farklı davranması sonucunu getiren bir statüdür. Tanıyan devlet üçüncü bir devlete, bu statüyü tanıdığı devletten daha iyi koşullar tanırsa ya da bunu sağlayan bir antlaşma yaparsa, bu statüye sahip olan devlet ve vatandaşları da söz konusu koşullardan bu kayıt gereği otomatik olarak yararlanılar. Fakat, gümrük birliği ve serbest ticaret bölgesi oluşturulmasına ve sınır ticaretine ilişkin antlaşmalardaki hükümler bu kayıt uygulamasına istisna oluşturur.

(F. Keskin)

ilişkin tüm konularda, taraflar birbirlerine "en g
Bu işlemin aksine bir davranış ancak genel gü
lendiren nedenler, sağlık nedenleri, savaş ara
dolayısıyla söz konusu olabilecekti.

Tümüyle ekonomik nitelikli olan ve AB'
bu antlaşma iki temel amaç güdüyordu: a
rî ve ekonomik faaliyetlerde bir durgu
bölgesi yaratılarak ekonomi canland
Rumların göç etmesi Türkiye'de büyü
nanistan'da işsizliğe neden olmuştu. Böyl
bettiği işgücünü kazanabilecek, Yunanistan'dak
bulunabilecekti. Dolayısıyla, bu antlaşmanın imzalan
lar başta İstanbul olmak üzere Türkiye'ye geldiler ve yer
kamlar bilinmemekle birlikte, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen
olmadığı sanılmaktadır. İmzalanan antlaşmanın getirdiği geniş olana
tan'dan gelenlerden çok, 1923'te yerleşik sayılmış ve 1927 nüfus sayımına
yıları 26.431 olan Yunan uyruklu İstanbullu Rumlar için önemli olmuş, onlara h
kukî statü sağlamıştır.

Bu antlaşmayla sağlanan hukukî statüye rağmen, daha önce sözü edilen 1932 tarihli "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun"un uygulanmaya başlanması üzerine işsiz kalan yerleşik sıfatına sahip yaklaşık 9.000 Yunan uyruklu İstanbul Rumu 1934'ten itibaren Yunanistan'a göç etti. 1927 nüfus sayımında 26.431 kişi olan Yunan uyruklu İstanbul Rumlarının sayısı 1935'te 17.642 olarak saptanmıştı (Aktar, s. 11). Bunlar ise, 1930 antlaşmasının, 1964 Kıbrıs olayları üzerine Türkiye tarafından feshedilmesi üzerine Türk vatandaşı İstanbul Rumlarının bir bölümüyle birlikte İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalacaklardır (bkz. s. 720-723).

3) Türk-Yunan İlişkilerinin Doruğu: 1933 Samimi Anlaşma Belgesi

1930 anlaşmalarıyla iki ülke arasında sağlanan siyasal, ekonomik ve askerî yakınlaşma diplomasi alanında da kendisini gösterdi ve 5 Ekim 1931'de Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Atina'ya resmî ziyarette bulundular. Bu ziyaretle hem Venizelos'un bir yıl önceki ziyareti iade ediliyor , hem de Atina'da yapılan sıcak karşılama törenleriyle başta Balkan ülkeleri olmak üzere dünya kamuoyuna bir mesaj verilmek isteniyordu. Nitekim, 1932 yılında Venizelos'un iç politika ve ekonomide beklenen başarıyı gösterememesi üzerine başbakanlıktan ayrılması iki ülke arasında başlamış olan yakınlaşmayı sona erdirmediği gibi, sağlam temeller üzerinde yükseldiğini ve bireylere bağlı olmadığını gösterdi.

14 Eylül 1933'de iki ülke Başbakanları, İsmet Paşa ve Çaldaris, Ankara'da "Türkiye ile Yunanistan arasında Samimi Anlaşma Belgesi"ni imzaladılar. Revizyonist Bulgaristan'dan gelebilecek bir tehdide karşı on yıllık bir süre için imzalanan bu belgeye göre, taraflar "*ortak sınırlarının karşılıklı olarak saldırıdan korunmasını güvence altına*" aldılar (md. 1), "*uluslararası alanda kendilerini ilgilendiren her konuda önceden danışmada bulunmayı* (...) *ortak ve karşılıklı yararlarına uygun*" buldukları-

nı açıkladılar (md. 2), "*temsil durumu sınırlandırılmış tüm uluslararası toplantılarda (...) bir taraf temsilcisinin her iki tarafın özel ve ortak çıkarlarını savunmak görev ve yetkisini taşıması*" konusunda anlaştılar (md. 3).

Askerlik ve güvenlik konularında işbirliğini sağlamlaştıran bu belgenin yanısıra ekonomik ve ticarî işbirliği konularında da 22 Aralık 1933 ve 10 Kasım 1934 tarihlerinde iki Takas Antlaşması imzalandı. Ayrıca, Mayıs 1934'te İstanbul'da Türk-Yunan Ticaret Bürosu kuruldu. 1934 yılında Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülüne aday göstermesi iki ülke arasındaki dostluğun hangi noktalara ulaştığını ortaya koyuyordu. Türk-Yunan yakınlaşması sadece iki ülkeyi ilgilendirmekle kalmıyor, Balkanlarda da etkisini gösteriyordu. 1934 yılında imzalanan Balkan Antantı Paktı, bu yakınlaşmanın bölgesel düzeyde en önemli sonucu oldu.

B) Balkan Antantı

I. Dünya Savaşı sonrasında dünya barışının ancak ortak güvenlik sisteminin kurulmasıyla korunabileceği düşüncesi egemendi ve MC bu yönde atılmış en önemli adımdı. Bununla birlikte, MC ile yetinilmemesi gerektiği düşünülüyor ve bölgesel düzeyde de ortak güvenliğin sağlanması için örgütlenmelere yönelik çabalar gösteriliyordu. I. Dünya Savaşı sonrası düzenlemelerinden tatmin olmamış ülkelerin -Avrupa'da İtalya ve Almanya, Balkanlar'da Bulgaristan- dikkatlerini yönelttikleri Balkanlar bu çabaların en yoğun olduğu bölgelerin başında geliyordu. Özellikle 1925 Locarno antlaşmalarıyla Almanya'nın batı sınırları güvence altına alınırken doğu sınırlarının söz konusu edilmemesi, zaten İtalya'nın ilgisinden rahatsız olan statükocu Balkan devletlerini, Almanya'nın İngiltere ve Fransa tarafından doğuya yöneltildiği endişesiyle rahatsız ediyordu. Bu tehdit algılamaları sonucunda, Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan ikili yakınlaşma çabaları daha geniş perspektife kavuşarak Balkan ülkeleri arasında işbirliğini kuvvetlendirecek adımların atılmasına yol açtı.

Balkan Antantının Kuruluşu

Balkan ülkeleri arasında barış ve ortak güvenliğin korunması amacıyla işbirliği istekleri çeşitli devlet adamları tarafından dile getirilmiş olmakla birlikte, ilk önemli adım Milletlerarası Barış Bürosunun 6-10 Ekim 1929'da Atina'da düzenlediği 27. Evrensel Barış Kongresinde Yunanistan'ın eski başbakanlarından Papanastasiu'nun, Balkan devletleri arasında ortak sorunları ve çıkarları ele alacak bir Balkan Birliği Enstitüsü kurulmasını teklif etmesiyle atıldı. Teklif, günün koşulları içinde olumlu karşılandı ve katılan Balkan devletleri, kendi aralarında gayrıresmî bir dizi konferans yapılması kararını aldılar.

Birinci Balkan Konferansı 5 Ekim 1930'da, Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın katılımıyla Atina'da toplandı. Katılan devletler arasındaki siyasal farklılıkların öne çıkmadığı konferansta şu kararlar alındı: 1) Balkan devletleri arasında her yıl dışişleri bakanları düzeyinde bir toplantı yapmak; 2) Savaşın yasaklanması, uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümü ve bir saldırı durumunda karşılıklı olarak yardımlaşma gibi hükümler içeren bir Balkan Paktı hazırlamak; 3) Balkan ulusları arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siya-

sal alanlarda yakınlaşma sağlayarak, Balkan birliğinin kurulması amacını taşıyacak sürekli bir örgüt oluşturmak. Bu kararların alınmasına karşın, daha ilk toplantıda, azınlıklar ve İtalya'nın Balkan politikası gibi siyasal konularda tarafların görüşlerini uzlaştırmanın olanaksızlığı ortaya çıkmıştı.

İkinci Balkan Konferansı 20-26 Ekim 1931'de İstanbul'da toplandı. Statükocu ve revizyonist Balkan devletleri arasında yakınlaşmayı sağlamak için ekonomik, teknik ve kültürel alanlara ağırlık verildi. Bununla birlikte, Balkan Paktının geleceğini etkileyecek biçimde devletlerin tutumları belli olmuştu. Aralarındaki sorunları çözmüş olan Türkiye ve Yunanistan birlikte hareket ediyor ve bir Balkan Paktının hazırlanması için büyük çaba gösteriyorlardı. Revizyonist dış politika izleyeceğinin işaretlerini veren Bulgaristan ile İtalya'nın etkisi altında bulunan Arnavutluk bu fikre uzak dururken, Küçük Antant üyesi olan Romanya ve Yugoslavya güvenliklerini sağlama konusunda Balkan birliğinin ateşli savunucusu olmamayı tercih ediyorlardı.

Üçüncü Balkan Konferansı 23-26 Ekim 1932'de Bükreş'te toplandı. Öze ilişkin azınlıklar sorunu ele alındığında, Bulgaristan kendi isteği doğrultusunda karar çıkmayacağını anlayınca konferanstan çekildi. Bunun üzerine beş Balkan devleti, çeşitli alanlarda uzmanlardan oluşan komisyonlar kurarak, Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Balkan İşçi Bürosu, Balkan Posta Birliği gibi kuruluşların oluşturulmasına ve gümrük birliğine karar verdiler. Ayrıca, kültür alışverişini desteklemeye yönelik önlemlerle ilgili tartışmalar yapıldı.

Türkiye, Bulgaristan'ın katılmayacağı bir Balkan Paktının hedeflediği barış ve ortak güvenliği sağlamaktan aciz olacağı düşüncesindeydi. İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey, Bulgaristan'ı pakta katılmaya razı etmek üzere, 20 Eylül 1933'te, Bulgaristan'ı ziyaret ettiler. Bu ziyaret sırasında, Bulgaristan ile Türkiye arasında 1929'da imzalanmış olan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması 5 yıllık bir süre için uzatılmış olmakla birlikte, Bulgaristan, Türkiye'nin, Ankara ile Atina arasında imzalanmış olan Samimi Anlaşma'ya katılması önerisini reddetti.

Dördüncü Balkan Konferansı 5-11 Kasım 1933'te Selanik'te toplandığı zaman Balkan devletleri Bulgaristan'sız yollarına devam etme konusunda fikir birliğine varmışlardı. Konferansta Balkan Paktı ele alındı ve kabul edilen bildiride, yine Bulgaristan'a kapılar açık bırakılarak, Balkan Paktına bütün Balkan devletlerinin katılması umudu dile getirildi.

Bulgaristan ve İtalya'nın olumsuz tutumlarına karşın, Şubat 1934'te Belgrat'ta toplanan Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanlarının hazırladıkları Balkan Antantı Paktı 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalandı ve Balkan Antantı kurulmuş oldu.

1930'lu yıllarda Türkiye'nin İtalya'dan algıladığı tehdidi gözönünde tutan yazarların büyük bir bölümü Balkan Antantı Paktının İtalya'dan gelecek bir saldırıya karşı Balkan devletleri arasında işbirliğini sağlamak üzere imzalandığını ileri sürerler. Türkiye'nin ilk amacı bu olsa bile, metni ve bağlı ekleri incelediğimiz zaman, titizce kaleme alınmış ve Bulgaristan'ı ürkütmemek için azami dikkat gösterilmiş olmakla birlikte, İtalya'dan çok Bulgaristan'dan yönelecek bir tehdidin esas alındığı anlaşılacaktır.

Balkan Antantı Paktı

Balkan Antantı Paktı bir giriş ve üç maddeden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, tarafların Balkanlarda varolan toprak düzeninin sürdürülmesi ve güvence altına alınması konusunda kesin kararlı oldukları belirtildikten hemen sonra, 1. Maddede "*Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya kendilerine ait tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak güvence altına alırlar;*" denmektedir. 2. Maddeye göre, "*(...)taraflar, bu antlaşmada gösterilmiş olan çıkarlarını bozabilecek olasılıklar karşısında alınacak önlemler konusunda aralarında görüşmeler yapmayı*" ve "*bu paktı imzalamamış olan herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı, birbirlerine önceden haber vermeksizin, hiçbir siyasal eylemde bulunmamayı ve diğer tarafların izni olmaksızın herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı siyasal hiçbir yüküm üstlenmemeyi*" yükümlenmektedirler. 3. Maddedeyse, paktın yürürlüğe girme koşulları belirtildikten sonra, her Balkan ülkesine açık olduğu bildirilmektedir.

Balkan Antantı Paktını doğru değerlendirebilmek için, imzacı devletlerin Paktın ayrılmaz bir parçası olarak belirttikleri Ek Protokol'e bakmak gerekmektedir. Söz konusu Ek Protokolün 2. Maddesinde Paktın hiçbir devlete karşı yöneltilmemiş olduğu belirtildikten hemen sonra, amacının Balkan sınırlarını bir Balkan devletince girişilecek herhangi bir saldırıya karşı güvence altına almak olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla, imzacı devletlerin Balkan sınırları dışındaki sınırları bir saldırıya uğrarsa ya da saldırı Balkan devletleri dışından gelirse Paktın işlemesi söz konusu olmayacaktır. Bu madde, çok açık bir biçimde Paktın Bulgaristan'dan gelecek bir saldırıya karşı imzalandığını ortaya koymaktadır. Ek Protokolün 3. Maddesi bu durumu daha da pekiştirmektedir: " (...) *eğer bağıtlı yüksek taraflardan biri Balkanlı olmayan herhangi bir Devletin saldırısına uğrarsa ve bir Balkan Devleti bu saldırıya o anda ya da sonradan katılırsa, Balkan Antantı Paktının yükümleri bu Balkan Devletine karşı tümüyle uygulanacaktır.*" Nihayet 7. Maddede bu paktın bir savunma aracı olduğu, taraflardan birinin bir başka devlete saldırıya geçmesi halinde paktın ortaya koyduğu yükümlerin öteki imzacı taraflar için sona ereceği bildirilmektedir.

Balkan Antantı Paktına Türkiye ve Yunanistan birer çekince koymuşlardır. Türkiye, SSCB'ye karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme, hiçbir zaman, katılmak durumuna girmeyeceğini açıklamıştır. Yunanistan ise, onay belgesinde açıkladığı gizli çekincesinde, Balkan Paktının amacının yalnızca Balkan devletlerinden gelecek bir saldırıyı karşılamak olduğunu belirtmiş ve kendisinin, Paktın bir gereği olarak, hiçbir durumda, büyük devletlerden birine karşı savaş etmeyeceğini bildirmiştir. Böylece, Yunanistan'ın İtalya'dan gelecek bir saldırıya karşı Balkan Paktını işletmeyeceği, Paktın sadece Bulgaristan'dan gelecek bir saldırıya karşı yapılmış olduğu bir kez daha netlik kazanmıştır. Yunanistan İtalya'yı kışkırtmak istememektedir.

Balkan Antantı Paktının imzalanmasından kısa bir süre sonra örgütsel bir mekanizma oluşturmak üzere, 2 Kasım 1934'te, Balkan Antantı Örgütünün Statüsü imzalandı. Buna dayanarak, dört ülkenin Dışişleri Bakanlarından oluşan ve özel konuların gerektirdiği durumlar dışında yılda en az iki kere toplanmak zorunda olan bir Bakanlar Konseyi kuruldu. Ayrıca bir Ekonomik Konsey ve yasalarda uyum sağlamakla görevli bir Özel Komisyon oluşturuldu.

Balkan Antantında yer alan dört Balkan devleti uzun süre uluslararası gelişmelere birlikte tepki gösterebildiler. Ancak, İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde büyük devletlerin Balkanlara yönelik endişeleri karşısında Paktın yetersiz sistemi güvenliği sağlayamayınca, ikili anlaşmalar yoluna gitmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte, savaş işaretlerinin verildiği güvensizlik ortamında, Balkan Antantı devletleri Bulgaristan'la güven ve anlayış havasını artırıcı nitelikte bir anlaşma imzalamayı başardılar. Balkan Antantı devletleri adına Bakanlar Konseyinin Başkanı olarak Metaksas'ın imzaladığı 31 Temmuz 1938 tarihli Antlaşmayla, Lausanne'da 24 Temmuz 1923'te imzalanan Trakya Sınırına İlişkin Sözleşmenin hükümleri ortadan kaldırıldı ve Trakya sınırının askersizleştirilmesine son verildi.

Balkan Antantı Bakanlar Konseyi son toplantısını Şubat 1940'da, İkinci Dünya Savaşı içinde yaptı. Bundan sonra Konsey bir daha toplanamadığı gibi, üye devletler -Türkiye hariç- İtalya ya da Almanya'nın işgaline uğradılar. 1941 yılında, savaş koşulları sonucunda Balkan Antantı tarihe karıştı. Savaştan sonra yeni bir Balkan işbirliği girişimi yapılacaksa da, bu Balkan Antantının canlandırılması amacını taşımaktan uzak olacaktır.

C) İkinci Dünya Savaşına Doğru İlişkiler

Türkiye ile Yunanistan 1930'larda başlattıkları dostluk ilişkisini tüm Balkan ülkelerini kapsayacak biçimde genişleterek revizyonizme karşı koyabilmek amacıyla Balkan Antantını kurmuşlardı. Bununla birlikte, Bulgaristan ve Arnavutluk'un Antant'a katılmamaları başta olmak üzere yukarıda değindiğimiz çeşitli nedenler Balkan Antantının bir tehdide karşı Balkanların güvenliğini sağlamaktan uzak olduğunu ortaya koyuyordu. Bu nedenle, doğrudan tehdit algılayan Türkiye ve Yunanistan, 1934 sonrasında, özellikle askerî alanda, ikili ilişkilerinde giderek artan bir yakınlaşmayı sürdürdüler.

11 Nisan 1936'da Türkiye Lausanne Boğazlar Sözleşmesine taraf devletlere birer nota göndererek Boğazlarla ilgili yeni bir düzenleme yapılması isteğini bildirdiğinde Yunanistan'ın desteğine sahipti. Nitekim, dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 20 Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesiyle ilgili olarak 31 Temmuz 1936'da TBMM'de yaptığı konuşmada, "*1924 Lausanne Mukavelesi ile gayrı askerî hale ifrağ edilmiş olan komşumuz ve dostumuz Yunanistan'a aid Limni ve Samotra adalarına dair olan hüküm de Montreux mukavelesi ile kalkmış oluyor demektir ki bundan da ayrıca memnunuz. Bu münasebetle yeni Türkiye siyasetinin bir vasfını da tekrar kaydetmek isterim: Kendimiz için iyi gördüğümüzü dostlarımız için de iyi görmek ve hakkımızda nareva telakki ettiğimiz her şeyi yalnız dostlarımız için değil, fakat hiçbir devlet hakkında temenni etmemek.*" diyerek, Yunanistan'la dostluğun sınırlarının ne denli geniş tutulduğunu gösteriyordu. (Pazarcı, s. 49-50'den *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 12, Devre V, 81. İnikad, 31.7.1936, s. 310).

Dönemin dostluk havası içinde doğal kabul edilen bu sözler, daha sonra Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan sorunlardan biri olan adaların silahlandırılması konusuyla bağlantılı olarak Atina tarafından sürekli gündeme getirilecek, kendi lehine bir koz olarak kullanılacaktır.

4 Ağustos 1936'da Yunanistan'da yaşanan rejim değişikliği Türk-Yunan ilişkileri-

Başbakan İnönü, Mayıs 1937'de Atina'da Yunan Başbakanı Metaksas'la birlikte.

(İletişim arşivi)

ni etkilemedi. 1932'de Venizelos'un iktidardan ayrılmasından beri sürmekte olan siyasal istikrarsızlığa son vermek üzere iktidara el koyan General Metaksas, "4 Ağustos Rejimi" olarak adlandırdığı diktatörlük döneminde, iç politikasında İtalya ve Almanya'yı model alırken, dış politikada statükocu tutumu sürdürdü. Savaştan olabildiğince kaçınmak istemekle birlikte, Avrupa'da başlayacak bir silahlı çatışmanın Yunanistan'ı etkilememesinin mümkün olamayacağını da bilen Metaksas Türkiye'yle yapılmakta olan işbirliğinin askerî boyutunu geliştirmek üzere çalışmalara başladı. Ocak 1937'de Bulgaristan'ın Yugoslavya ile bir dostluk antlaşması imzalaması ve 1938'de Balkan Antantı ile Bulgaristan arasında imzalanan antlaşmayla Trakya sınırının askersizleştirilmesinin sona erdirilmesi Balkan Antantı içinde ciddi sorunlar yarattığı gibi, Yunanistan'ın endişelerini de artırdı. Balkan Antantı içindeki dayanışma azaldıkça, Türk-Yunan dayanışması artmaya başladı.

26 Mayıs 1937'de Başbakan İnönü Yunanistan'ı ziyaret etti. Bu ziyaret nedeniyle Metaksas'a bir mesaj gönderen Atatürk, Türk-Yunan dostluğu ve ittifakının ebediliğinden bahsettikten sonra, "Balkan Müttefik Devletlerinin Balkanlar'daki hudutları bir huduttur. Bu hududa göz dikenler güneşin yakıcı şuası ile karşılaşır. Bundan hazer edilmesini tavsiye ederim." diyerek, İtalya ve Bulgaristan'a uyarıda bulundu. Ekim 1937'de Metaksas söz konusu ziyareti iade etmek üzere Ankara'ya geldi. Bu siyasal ziyaretlerle paralel olarak askerî yetkililerin karşılıklı ziyaret ve görüşmeleri de sürdürülüyordu; Mareşal Fevzi Çakmak ve General Papagos görüş alışverişinde bulunuyorlardı. Bu süreç, savaş öncesinde yeni bir askerî paktın, resmî adıyla "Türkiye ile Yunanistan arasındaki 1930 Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Andlaşması ve 1933 Samimî Pakta Ek Antlaşma"nın 27 Nisan 1938'de imzalanmasıyla sonuçlandı.

Söz konusu antlaşmanın 1. Maddesine göre, "*taraflardan biri, kendisinin neden*

olmadığı bir ya da birkaç devletin saldırısına uğrarsa, öteki taraf, saldıran devlet ya da devletlerin askerlerini, silahlarını, savaş gereçlerini geçirmek, yiyecek, hayvan v.b. sağlamak ve geri çekilen ordularını geçirmek ya da askersel keşiflerde bulunmak üzere kendi topraklarından yararlanmasına, gerektiğinde silahla karşı koyarak, tarafsızlığını korumayı yükümlenir." Ayrıca, barışçı bir çözüm bulunması için çaba gösterecektir (md. 2). Taraflar, "*kendi toprakları üzerinde öteki ülkenin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da hükümetini değiştirmek amacını güden kişiler ve kümelerin oluşmasına ve yerleşmesine, bundan başka öteki ülkeye karşı propaganda ya da herhangi başka bir araçla savaşmak amacını güden kişiler ve grupların oturmasına hiçbir zaman olanak vermemeyi*" yükümlenmektedirler (md. 3). İki ülke arasında daha önce yapılmış anlaşmaların geçerliliklerini bir kez daha belirten bu antlaşma, Yunanistan'ın kaygıları sonucunda ortaya çıkmış olsa da, doğudan bir tehdit gelme olasılığı bulunmadığı için, daha çok Türkiye'ye batıdan gelebilecek bir saldırı için güvence veriyordu. Yani, Türk toprağından geçerek Yunanistan'a saldıracak bir ülke bulunmadığı için Yunanistan'a bir fayda sağlanamadığı söylenebilir.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Türkiye ve Yunanistan gerek siyasal, gerek ekonomik, gerekse askerî açılardan işbirliği içindeydiler ve bu işbirliği çeşitli antlaşmalarla hukuksal niteliğe de kavuşturulmuştu. Bulgaristan, İtalya ve Güney Slavlarından algılanan tehdit kadar, siyasal anlaşmazlıklarını çözmüş olmak, giderek bozulan ekonomiler ve benzer siyasal yapılar da bu yakınlaşmada etkili oldu. Yakınlaşma sadece siyasal ve askerî boyutla sınırlı kalmadı. Kültürel alanı da kapsadı. 1937 yılında Yunanlı heykeltraş Athineos yaptığı Atatürk heykelini, Selânik Belediyesi de satın aldığı Atatürk'ün evini Türkiye'ye hediye etti. Ayrıca üniversitelerde karşılıklı olarak kürsüler kuruldu. Ancak, savaşın başlaması ve hızla Balkanlara yayılması bu işbirliğini sona erdirdi. Yunanistan önce İtalya, sonra Almanya tarafından işgal edilirken ve savaşın içinde yer alırken, Türkiye kendi ulusal çıkarları doğrultusunda savaş dışı kalmak için koşullardan azami ölçüde yararlanmak yoluna gitti. İki ülke arasındaki işbirliği, savaş içinde uygulanamadı ve Türkiye işgal altındaki Yunanistan'a ancak çok dolaylı yardımlarda bulunabildi.

Ç) Dostluk Döneminin Sonuçları

1930'lu yıllarda Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan dostluk her iki ülkedeki azınlıkların yaşam koşullarını dönemsel olarak etkilediği gibi, uzun vadede kalıcı sonuçlar doğuracak olan Yunanistan'ın ülkesel (teritoryal) kararlar alabilmesine de yol açtı.

1930'lu yıllarda, Türkiye'nin İstanbul, Gökçeada ve Bozcaada'daki Rum azınlığa ve Yunanistan'ın Batı Trakya'daki Müslüman azınlığa karşı tutumlarında dikkate değer bir yumuşama gözlendi. Bu dönemde, Türkiye, Patrikhane'ye karşı Papa Eftim'e verdiği desteği kesti, patrik seçimlerine karışmaktan vazgeçti, Ankara'ya resmî ziyarette bulunan Yunan devlet adamlarının İstanbul'da Patriği de ziyaret etmelerine izin verdi, Rum okul ve derneklerine uyguladığı özellikle okul kitapları ve öğretmenlerle ilgili baskısını kaldırdı. Buna karşılık, Yunanistan da benzer bir tutumla, 1920'lerde varlıklarına göz yumduğu Batı Trakya'da bulunan Ankara'daki yönetime karşıt kişileri sınırdışı etti. İçlerinde son Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin de bulunduğu Yüzelliliklerden Yunanistan'da bulunanlar ve Kemalizm'e karşı din

adamları Yunanistan'dan çıkarıldı, Batı Trakya'daki Müslüman okullarında Arap harfleriyle eğitime son verilerek Türkiye'deki gibi Latin harfleriyle eğitime geçildi, Türkiye'den kitap ve öğretmen getirilmesi kolaylaştırıldı. Böylece, Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine bağlı olarak azınlıklara yönelik politikaların belirlenmesi konusunda iki ülke ilişkileri tarihinin değişmez kuralı bu dönemde de işledi.

İki ülke arasında 1930'larda yaşanan dostluk döneminin uzun vadede Türkiye açısından sorun yaratacak önemli bir sonucu, Ege'de Yunanistan'ın tek taraflı kararlarla ülkesel sınırlarını genişletmesi oldu. 1930 anlaşmaları imzalandıktan bir yıl sonra, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü'nün Atina ziyaretlerinden tam bir ay önce, 6 Eylül 1931'de Yunanistan tek taraflı olarak hava sahasını 3 milden 10 mile; 17 Eylül 1936'da da, Metaksas'ın Ağustos ayında Türkiye'ye yaptığı ziyaretten birkaç hafta sonra, karasularını 3 milden 6 mile çıkardığını açıkladı. Dönemin genel havası içinde Türkiye bu kararlara karşı çıkmadığı gibi, Dışişleri Bakanı Aras Montreux Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasından sonra yukarıda da belirtmiş olduğumuz açıklamayı yaparak, Yunanistan'ın Boğazönü adalarını silahlandırma hakkından bahsetti. O günün koşulları içinde Türkiye'nin sessiz kaldığı ya da onayladığı bu kararlar, savaş sonrasında değişen koşullarla Türk-Yunan uyuşmazlığı kronik bir hale dönüştüğünde, Türkiye'nin aleyhine çalışacaklardır.

MELEK FIRAT

KAYNAKÇA (Yunanistan'la İlişkiler)

Aktar, Ayhan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları," *Tarih ve Toplum*, No 156 (Aralık 1996a), s. 4-18; Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Atina, Center of Asia Minor Studies, 1983; Alexandris, Alexis, "The Expulsion of Constantine VI: The Ecumenical Patriarchate and Greek Turkish Relations:1924-25," *Balkan Studies*, C. 22, No. 2 (1981), s. 333-363; Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973*, Beşinci Baskı, Ankara, AÜSBF, 1982 (OTDP); Benlisoy, Yorgo ve Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara, Ayraç Y., 1996; Bilsel, Cemil, *Lozan*, C. I ve II, İstanbul, Sosyal, 1998; Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim, 1992; Hatipoğlu, M. Murat, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954*, Ankara, Siyasal, 1997; Karacan, Ali Naci, *Lozan*, İstanbul, Milliyet, 1971; Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Takım I, Cilt I, Kitap I ve II, Ankara, AÜ SBF, 1969; Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım III*, İstanbul, Altındağ, 1967; Oran, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, İkinci Basım, Ankara, Bilgi, 1991; Oran, Baskın, "Kalanların Öyküsü: 1923 Mübadele Sözleşmesinin birinci ve ikinci maddelerinin uygulanmasından alınacak dersler," *Uluslararası Konferans Atatürkçülük ve Modern Türkiye*, Ankara, AÜSBF, 1999, s. 155-174; Pazarcı, Hüseyin, *Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1986; Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact Upon Greece*, Paris, Mouton, 1962; Psomiades, Harry J., "The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925-1926," *Balkan Studies*, C. 13, No. 1 (1972), s. 1-16; Psomiades, Harry J., "The Ecumenical Patriarchate Under the Turkish Republic: The First Ten Years," *Balkan Studies*, C. 2, No. 1(1961), s. 47-70; Raditsa, Bogdan," Venizelos and The Struggle Around The Balkan Pact," *Balkan Studies*, C 6, No 1 (1965); s. 119-130; Svolopoulos, Constantin, "Le Problème de la Sécurité Dans Le Sud-Est Européen de l'Entre-Deux-Guerres: A La Recherche des Origines du Pacte Balkanique de 1934," *Balkan Studies*, C. 14, No. 2 (1973), s. 247-292; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, İkinci Baskı, Ankara, TTK, 1989; Şimşir, Bilal, "Lozan ve Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu," *70. Yılında Lozan Barış Antlaşması*, Ankara, İnönü Vakfı, 1993, s. 25-44; Tounda Fergadi, Areti, "L'histoire de l'Emprunt Accordé Pour Les Réfugiés de 1924," *Balkan Studies*, C. 24, No. 1 (1983), s. 89-105; Türkeş, Mustafa, " The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States 1930-1934," *Middle Eastern Studies*, C. 30, No. 1 (1994), s. 123-144; TC Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922-1923)*, Ankara, b.y., 1973; Woodhouse, C.M., *Modern Greece: A Short History*, 5. basım, Londra, Faber and Faber, 1991.

Orta Doğu'yla İlişkiler

I) İran'la İlişkiler

Bu dönem Türkiye-İran ilişkileri biri olumlu, diğeri olumsuz iki konuda odaklandı. Olumsuz olan konu, sınır sorunuydu. Olumlu olan ise İran ve Türkiye'nin yeni rejimlerinin benzer nitelik göstermesiydi. Sınır sorunu 1932'de çözüldükten sonra, İkinci Dünya Savaşına kadar ikili ilişkiler "altın yıllarını" yaşayacaktır. Türkiye-İran ilişkileri tarihinde başka bir örneği görülmeyen bu altın dönem 1937'deki Sadabad Paktıyla taçlanacaktır.

A) İran'ın Kemalist Rejimi Model Alması

Türkiye'de Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa nasıl yeni bir rejimin temellerini attıysa, İran'da da Şubat 1921'de savunma bakanı olan Rıza Han (bkz. **İran (1923-41)** kutusu, s. 359) aynı nitelikte yeni bir rejime geçiş sürecini başlattı. Yeni rejimlerin ortak bir amacı vardı: Batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus-devlet yaratmak. Hem resmî ideolojilerin (din yerine milliyetçilik), hem de iç (geleneksel ekonomik sınıflar) ve dış (İngiltere) düşmanların benzerliği nedeniyle yeni rejimlerin birbirine bakışı olumluydu.

Tarihsel ve sosyo-ekonomik nedenlerle Rıza Han'ın aşması gereken engeller, M. Kemal'in önündeki engellere göre daha büyüktü. Bu nedenle, M. Kemal'in Türkiye'de yaptığı devrimler, Rıza Han için psikolojik destek oluyor ve ülkesinde bunlara benzer reformlar yapmaya çalışıyordu. Kısaca, Rıza Han'ın İranı için M. Kemal'in Türkiyesi bir model ülkeydi.

Türk modelinin ilk önemli etkisi cumhuriyet konusunda görüldü. Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesi İran'da büyük yankı uyandırdı. İran'da da aynı değişikliğin yapılması gündeme geldi. Türk basınında da İran'da cumhuriyet ilan edilmesinin olumlu olacağını ifade eden yazılar çıktı. Tahran Büyükelçisi Muhittin Paşa birkaç kez Rıza Han'ı ziyaret ederek bu konuda kendisini teşvik etmeye çalıştı ve Rıza Han'ın da cumhuriyet fikrine sıcak baktığını gördü. "Kemalist" olarak nitelendirilebilecek İranlı aydınlar da Türk modelinin taklit edilmesi konusunda kulis yapıyorlardı. Ama, olası görünen cumhuriyet ilanı, gene Türkiye'den kaynaklanan nedenlerle gerçekleşemedi. Çünkü, İran'da yeni rejimin niteliğine ilişkin tartışmaların alevlendiği sırada Türkiye'de hilafet kaldırıldı (3 Mart 1924). İran uleması bu gelişmenin cumhuriyetin kaçınılmaz bir sonucu olduğuna inanarak endişeye düştü. Bunun üzerine, Rıza Han Kum'a giderek yayımladığı bir bildiriyle cumhuriyete karşı olduğunu ilan etmek zorunda kaldı. 1925'te Muhittin Pa-

İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Haziran 1934'te Türkiye ziyareti.

(İletişim arşivi)

şa yerine Tahran Büyükelçiliğine atanan Memduh Şevket Bey [Esendal] aracılığıyla da Rıza Han'a Türkiye'nin İran'da cumhuriyet rejimini görmekten memnun olacağı iletildi ama Aralık 1925'te Kaçar hanedanı yerine Pehlevi hanedanı kurularak konu kapandı.

Buna rağmen yeni şah Rıza Pehlevi Memduh Şevket Bey'i kabul ederek, Türkiye gibi cumhuriyet rejimine geçmeyi istediğini ama buna gücünün yetmediği için Şah olmak zorunda bırakıldığını açıklama gereği duydu. Bu konuşma, o dönemde Türkiye'nin İran üzerinde ne derece etkili olduğunun bir göstergesidir.

Bu güçlü etkiye karşılık, hilafetin kaldırılması İran'da ulemanın temsil ettiği önemli bir kesimin Türkiye'ye ve Rıza Han'ın Türkiye'yle kuracağı ilişkiye kuşkuyla bakmasına neden oldu. Bu muhalif kesim özellikle ilişkilerin ilk on yılında ağırlığını hissettirdi. Bu muhalefetin varlığına rağmen, Türkiye'nin model olma özelliği İran yönetimi ve aydınları arasında bir çeşit hayranlık biçiminde devam etti. M. Kemal'in geniş çaplı devrimleri bir yana, söz konusu hayranlığı besleyen çok sayıda küçük olay vardı. 1926'da Şah'ın taç giyme töreni sırasında M. Kemal'in mesajını ve hediyesini getiren Türk tayyarecilerin etkileyici gösterisi buna iyi bir örnektir. Bu örneklere rağmen, sınır sorunun 1932'ye kadar çözülememesi, ilişkilerin daha ileriye götürülmesini engelliyordu.

İkili ilişkilerde 1932'de başlayan hızlı düzelme, Haziran 1934'te Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyaretiyle doruğa çıktı. Türkiye'de kara-deniz yoluyla 1 ay seyahat ederek kalan (ve bir bakıma Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolunu da denetle-

yen) Şah, Atatürk'ün "toplum mühendisliği" çabalarından çok etkilendi. Zaten, bu uzun gezi sırasında Şah'ı etkilemek için yoğun uğraş verildi. Örneğin Karadeniz'deki yolculuğunu Yavuz'la yapan Şah için Ankara'da özel olarak bestelenen Özsoy adında bir opera sahneye kondu. Türkiye'nin Batılılaşma konusunda kısa sürede aldığı yolu Şah takdir etti. Tahran'a döndüğünde Türkiye'yle iyi ilişkileri devam ettirme azmini tazelemişti. Şah'ın ziyaretinin yaklaşık bir ay sürmesi bile İran'ın Türkiye'yle ilişkilere ne kadar önem verdiğinin bir göstergesiydi. Çünkü bu dönemin tek adamlı rejimlerinde liderler çok zorunlu olmadıkça kendi egemenliği altında olmayan bir yere gitmekten kaçınmıştır. Bu gezi Şah'ın da ülke dışına ilk çıkışıydı.

Bu ziyaret sırasında Şah'a Tahran'dan beri eşlik eden ve dış politikadaki sertliğiyle tanınan Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin görevden alındığı ve yerine Yunanistan-Türkiye uzlaşmasının mimarı olarak görülen Atina Büyükelçisi Mehmet Enis Akaygen'in atandığı açıklandı. Böylece Türkiye, İran'a karşı artık sert bir üsluba gereksinim duymadığını da göstermiş oldu.

1934'te MC Konseyi adayı olan İran, yine aday olan Türkiye lehine çekilerek uluslararası ortamda Türkiye'yle dayanışma içinde olduğunu gösterdi. Şah'ın gezisinin ardından girilen Türkiye-İran ilişkilerinin altın yıllarında iki ülkenin arasında hiçbir güvensizlik sorunu olmadığını gösteren bu tür örnekler ve jestler sık görüldü. Atatürk'ün ölümü üzerine İran'da Saray bir ay yas ilan etti.

Türkiye 1939'da İngiltere ve Fransa'yla ittifaka girdikten ve aynı dönemde İran Almanya'yla çok[3] yakın ilişkiler kurduktan sonra da Türkiye-İran arasındaki bu olumlu hava değişmedi. Ama, 1939'un ikinci yarısında Akaygen'in Atina'ya atanması ve yerine yeni Tahran Büyükelçisi olarak Suat Davaz'ın tayin edilmesi Şah tarafından iyi karşılanmadı. Şah bu değişikliği, İngiliz güdümü altındaki Türkiye'nin Almanya taraftarı İran'dan uzaklaşması olarak yorumladı. Buna rağmen, 1941'de İran işgal edilene ve Şah sürgüne gönderilene kadar ikili ilişkilerdeki altın dönem devam edecektir.

İran (1923-41)

Köylü bir Fars ailenin çocuğu olan Rıza Han 1923'te başbakan oldu. İki yıl sonra da Kaçar hanedanına son vererek kendi hükümranlığını ilan etti. Kurduğu hanedana koyduğu "Pehlevi" adı eski Pers kabilelerinden birinin adıydı ve Rıza Han'ın milliyetçiliğinin bir göstergesiydi. Kendisine sadık bir ordu kurduktan sonra, "Çarşı" ile büyük toprak sahiplerinin desteğini alan Rıza Şah, Türkiye benzeri reformlarla tam bağımsız modern bir ulus-devlet yaratmaya çalıştı.

Rıza Şah, ülke içinde hem ulemanın sosyo-ekonomik etkinliğini sınırlamaya hem de Farslaştırma politikasını uygulamaya çalışırken, dışarıda da hem kapitülasyonlardan kurtulmaya hem de İngiltere ve SSCB arasında bir denge politikası izlemeye uğraştı. 1928'de kapitülasyonları kaldırmayı başaran Rıza Şah, içeride de ulemanın muhalefetini sindirdi. Bu başarılarından güven alan Rıza Şah, 1930'ların ortalarından itibaren Nazi Almanyasını İran üzerinde geleneksel nüfuza sahip olan İngiltere ve SSCB aleyhine bir denge unsuru olarak görmeye başladı. Almanya'yla yakınlaşma İkinci Dünya Savaşına girilirken her alanda doruğa çıktı. Bu politikanın sonucunda İran Ağustos 1941'de söz konusu iki devlet tarafından işgal edilecek ve Rıza Şah tahtı oğluna bırakmak zorunda kalacaktır.

(A. Akdevelioğlu)

B) Sınır Sorunu

1555 Amasya Anlaşmasında anahatları çizilen ve 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşmasıyla belirlenen hattın büyük kısmını günümüze kadar koruyan Osmanlı-İran sınırına ilişkin o zamandan beri çok sayıda düzenleme yapılmış ve son belge de 1913'te İstanbul'da imzalanmıştı (ama onaylanma işlemi yerine getirilemediğinden geçerliliği tartışmalıdır). Buna rağmen, küçük sorunlar devam edegelmişti. Bu "küçük sorunlar" Türkiye-İran ilişkilerinin ilk on yılına damgasını vurmuştur.

Sınır sorunun ortaya çıkmasında üç önemli neden vardı:

1) Milliyetçi ideolojinin bakış açısı: Yeni rejimlerin resmî ideolojileri milliyetçilik olduğundan, ülkelerindeki etnik gruplara yönelik ayrılıkçı kışkırtmalar konusunda birbirlerine kuşkuyla yaklaşıyorlardı. İran'daki Türk kökenlilere (Azeriler, Türkmenler, Kaşkaylar) ve hatta Sünnilere (Kürtler) yönelik Ankara'nın olası bir girişiminden İran endişe ederken; Türkiye'deki İran kökenlilere (Kürtler) yönelik Tahran'ın herhangi bir desteğinden Ankara kuşku duyuyordu. Bu konuda bulunan kanıtlara da gereğinden fazla önem veriliyordu.

2) Kürt aşiretlerin özerkliklerini koruma isteği: Kürt aşiretler, sahip olageldikleri özerk konumlarının ulus-devlet örgütlenmesi içinde sınırlandırılması girişimlerinden hoşnutsuzdu. "Uluslararası sınır" kavramını tam olarak idrak edemeyen aşiretler, söz konusu özerk konumlarının sınırlandırılmasına ilişkin her adıma tepki gösteriyor ve bu nedenle, "asayiş ve huzurun sağlanması" amacını güden kolluk güçlerinin zor kullanması gerekiyordu. Bu çatışmalar genelde sınırın diğer tarafında da devam ediyor ve bu nedenle iki ülke tehlikeli biçimde karşı karşıya geliyor, hatta çatışmaya giriyorlardı.

3) Sınırın arazi üzerinde işaretlenmemiş olması: Türkiye-İran sınırını en son belirleyen anlaşma, 1913 İstanbul Protokolüydü. Ama, bu anlaşmada kurulması öngörülen sınır tespit komisyonu hiçbir zaman çalışma fırsatı bulamadı ve sınır üzerinde sağlıklı bir işaretleme yapılamadı. Bu nedenle de sınır bölgesinde görev yapan iki tarafın kolluk güçleri, görev alanlarının bittiği yeri kesin biçimde bilemiyordu.

Bu üç nedenin dışında, SSCB'nin Kürt aşiretlerini kışkırttığı iddiasına da değinmek gerekir: İran'ın kuzey bölgelerinin dış ticareti geleneksel olarak iki ana yoldan (Türkiye ve SSCB üzerinden) sağlanıyordu. Tebriz-Erzurum-Trabzon hattının güvenlik nedeniyle kullanılamaz hale gelmesi, tüm ticaretin Enzeli-Bakü-Batum hattına yönelmesine neden olacaktı. Bu durum sadece ekonomik olarak değil, İran üzerinde nüfuz kurabilmek için de önemliydi. Dolayısıyla, bu amaca yönelik olarak SSCB'nin, Türkiye hattındaki ticaret kervanlarının yağmalanması konusunda Kürt aşiretlerini kışkırttığı iddia ediliyordu.

Sınır sorununa bir çözüm bulabilmek amacıyla Lausanne Konferansına katılmak isteyen İran'ın isteği İngiltere tarafından reddedilince, ikili görüşmelerle bu sorunu ortadan kaldırma girişimleri başladı. Simko ve Şeyh Sait isyanları, söz konusu girişimlerin hızlanmasını sağladı. Güvensizlik ortamının aşılması konusunda liderler düzeyinde beliren iradenin sonucunda, sınır sorunun çözülmesi için ilk somut adım 1926'da, Türkiye-SSCB antlaşmasından dört ay sonra atıldı.

22 Nisan 1926'da Tahran'da bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı. Bu

Milliyet

Ağrı harekâtı ordumuzun tam ve kahir zaferile hitam buldu

Reisicümhur Hazretleri de Ankarayı teşrif buyuruyorlar..

Ağrıda harekât zaferimizle neticelendi..

Serbest Fırka toplandı

62,000 lirelik

Bir mektep daha..

antlaşma, 2. Maddede "*Bağıtlı taraflardan birine karşı (...) bir askersel eyleme girişilirse, diğer bağıtlı taraf tarafsız kalmayı yükümlenir*" ve 3. Maddede "*Bağıtlı taraflardan her biri diğerine karşı hiçbir saldırıda bulunmamayı (...) diğer bağıtlı tarafa (...) yöneltilen siyasal, ekonomik veya parasal hiçbir ittifak ve antlaşmaya katılmamayı yükümlenir (...)*" biçiminde dile getirilen tarafsızlığı sağlamaktan daha çok, sorun yaratan aşiretlere karşı ortak bir politika izlenmesi amacıyla imzalanmıştı. Bu niyet, antlaşmanın en önemli maddesi olan 6. Maddede açıkça dile getirilmişti: "*Bağıtlı taraflar (...) sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yaratageldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır (...)*". 5. Madde de 6. Maddeyi destekler nitelikteydi: "*Bağıtlı taraflar, kendi ülkeleri içinde diğer bağıtlı tarafın kamu güvenliği ve düzenini bozmak veya hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını veya yerleşmesini (...) kabul etmemeği yükümlenirler*". 6. Maddenin açıkça aşiretleri hedef göstermesi, bu antlaşmanın ayırıcı özelliğiydi. Bu tarihten sonra gene aynı amaca ulaşmak için yapılan (Sadabad Paktı da dahil) çok sayıdaki antlaşmada 5. Maddedeki üstü örtülü ifade yer alacak ama 6. Maddenin netliğinde bir anlatım görülmeyecektir.

Temel amaç aşiretlerin yarattığı sınır sorununu çözmek olsa da bu antlaşma, Ankara ile Tahran arasında imzalanan ilk belge olması nedeniyle de önemliydi. Bundan sonra imzalanan diğer belgeler de bu antlaşmayı temel alacaktır.

Türkiye'nin istediği ise benzer nitelikte bir antlaşmanın İran ile SSCB arasında da imzalanmasıydı. Oysa bu dönemde İran ile SSCB arasında belirgin bir güvensizlik vardı ve İran 1921 antlaşmasıyla Sovyetlere verdiği müdahale hakkından rahatsızdı. Dört ay arayla benzer antlaşmalar imzaladığı iki ülkenin arasındaki güvensizliği aşmak için Memduh Şevket Bey bizzat Moskova'ya gitti ama bir sonuç alamadı.

1926 antlaşmasına rağmen sınırdaki Kürt aşiretlerinin yarattığı sorun çözülemedi. Bunun temel nedeni İran'ın sınır aşiretlerine karşı ılımlı bir tutum izlemesiydi. Buna rağmen iki tarafın çözüm arayışları devam etti. 15 Haziran 1928'de Tahran'da imzalanan 1926 Antlaşmasına ek protokolün 1. Maddesi "*Bağıtlı taraflardan biri (...) bir veya birkaç devletin düşmanca bir eylemiyle karşılaşırsa, öteki taraf duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecektir. Eğer bu çabaya karşın savaş bir ol-*

dubitti olursa, bağıtlı taraflar (...) durumu aralarında (...) yeniden incelemeği yükümlenirler" ifadesiyle, olası bir İngiltere veya SSCB müdahalesine karşı dayanışmadan bahsediyordu. Bu olasılık çok küçük olduğundan ve asıl acil sorunu aşiretler oluşturduğundan, 1926'dan sonra iki yıl boyunca devam eden görüşmelerde bir uzlaşmaya varılamadığı ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, 1926 antlaşmasının 2. ve 3. Maddelerinde dile getirilen pasif tarafsızlığın, 1928'de aktif tarafsızlığa dönüştürülmesi, iki ülke arasındaki sorunların çözümü çabalarında iyi niyetin devam ettiğinin de bir göstergesidir.

1923'te sınır çatışmalarıyla somutlaşan, batı İran'daki Simko Ağa ve Güneydoğu Anadolu'daki Şeyh Sait isyanlarıyla önemi artan sınır güvenliği sorunu, Ağrı isyanları (bkz. **Ağrı İsyanları** kutusu, s. 362) sırasında birer krize dönüştü. Özellikle Haziran 1930'da başlayan son (üçüncü) Ağrı isyanında bu kriz çok ciddi bir durum yarattı. Çünkü, isyancılar sıkıştıkları zaman İran topraklarındaki Küçük Ağrı'ya geçiyorlar ve yakalanmaktan kurtuluyorlardı. Sonuçta Türkiye, Ağrı dağının tümü kendi egemenliğinde olmadıkça bu sorunun çözülemeyeceğini düşündüğünden bölgeyi (Küçük Ağrı'yı) fiilen işgal etti ve isyanı sona erdirdi. İran ise bu duruma müdahale edemedi.

Türkiye işgal ettiği dağlık araziye karşılık, stratejik önemi olmayan tarımsal bir araziyi İran'a vermeyi önerdi. Bunu reddeden İran, 1913 İstanbul protokolünün geçerli olduğunu ve bu belgede çizilen sınırın değiştirilmesine kesinlikle karşı olduğunu söylerken, Türkiye imzalanan bu protokolün Türk tarafınca (gerek Saray gerekse Meclis) onaylanmadığı için geçersiz olduğunu ve bu "taslak" metinde çizilen sınıra sadık kalmanın zorunlu olmadığını iddia ediyordu. İran'ın Türkiye'nin aynı miktarda (üstelik İran lehine farklı nitelikte) toprak değiş tokuşu önerisini kabul etmemesinin asıl nedeni, Şattülarap üzerinden geçen sınır konusunda 1913 protokolünün İran lehine hükümler içermesiydi. İran, Türkiye'nin 1913 protokolünü tanımamasını kabullenirse, bu belgenin geçerliliği konusunda Irak'a karşı ileri sürdüğü tezin dayanağı kalmayacaktı. Bu nedenle diplomatik alanda bir sonuca ulaşılamadı ama Türkiye işgal ettiği arazi üzerindeki fiili durumunu devam ettirdi (Çetinsaya, s. 161).

Ağrı İsyanları

Şeyh Sait isyanına katılanların bir kısmı kolluk güçlerinden kaçarak Ağrı dağına sığındılar ve burada yeniden örgütlendiler. Mayıs 1926'da başlayan çatışmalar Haziran sonuna kadar aralıklarla devam etti. Ama, isyancıların başları sıkıştıklarında Ağrı dağından İran toprağında bulunan Küçük Ağrı'ya geçmeleri ve böylece kurtulmaları yüzünden kesin sonuç alınamadı. Bir yıl sonra Eylül 1927'de kolluk güçleri Ağrı dağı bölgesinde yeni bir harekat düzenledi. İkinci Ağrı İsyanı denilen bu çatışmalar da, aynı nedenle, kesin sonuç alınamadan sona erdi.

Şeyh Sait ayaklanmasından kaçan Kürt seçkinlerinin 1927'de Lübnan'da kurdukları Hoybun Cemiyetinin üyesi Yüzbaşı İhsan Nuri liderliğinde bir grubun da Ağrı dağındaki kamplara katılmasıyla, hareketin milliyetçi niteliği ve dolayısıyla da isyanın ciddiyeti netleşti. Bir süre devam eden hazırlıkların ardından 1930'da Üçüncü Ağrı İsyanı başladı. Bu durumda Eylül 1930'da başlayan ordu harekatı İran içine de kaydırıldı ve Küçük Ağrı dağı tümüyle çevrildi. Böylece İran'a kaçamayan isyancılar kısa sürede yenildiler.

(Atay Akdevelioğlu)

1930'da "güvercin" kabul edilen Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey geri çağrıldı ve yerine "şahin" olarak nitelenen Hüsrev Bey [Gerede] yeni Tahran Büyükelçisi olarak atandı. Hüsrev Bey'e talimat veren Başbakan İsmet Paşa [İnönü], Hüsrev Bey'in Tahran'da üstleneceği sorumluluğu şöyle özetledi: "Senin durumun tıpkı, filolarını Çanakkale'ye dayayarak sefaret tercümanlarını Babıâli'ye gönderen ve Sadrazama arzularını dikte ettiren Batılı devletlerin sefirlerine benzemektedir. Arkanda seferber olmuş bir ordu bulunmaktadır" (Şimşir, s. 345).

Hüsrev Bey Tahran'da Türkiye'nin sert ve kararlı tutumunu yansıttıktan sonra uzun süren görüşmeler, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in [Aras] (Aras soyadı, sınırdaki nehri çağrıştırması için Mustafa Kemal tarafından verilecektir) de Tahran'a gelmesiyle bir sonuca vardı: İran, Türkiye'nin yarattığı fiili durumu ve toprak değişimini kabullendi. Sonuçta, 23 Ocak 1932'de Tahran'da biri sınır sorununun çözümü ve diğeri de hukuksal alanda işbirliği konularında iki antlaşma imzalandı. Sınıra ilişkin antlaşmada, Osmanlı-İran sınırının son durumu belirlendi. Hernekadar bu sonuca varılmasında Türkiye'nin bir dayatması olsa da, Şah yeni Junkers uçaklarından birini MC toplantısı için derhal Cenevre'ye gitmesi gereken Tevfik Rüştü Bey'e tahsis ederek bu sonuçtan memnun olduğunu belli etti.

1934'te de arazi üzerinde sınır tesbiti bitirildi. Görüşmeler sırasında küçük bir arazi konusunda uzlaşma sağlanamamış ve bu kısımla ilgili sorunun hakeme götürülmesine karar verilmişti. Türkiye-İran sınır anlaşmazlığında seçilen hakem ilginç bir kişiydi: Şah Rıza Pehlevi. Şah Türkiye lehine karar verdi.

23 Ocak 1932 antlaşmalarının ardından, 27 Mayıs 1937'de imzalanan bir antlaşmayla sınıra günümüzdeki biçimi verildi. Bu antlaşmaya göre Ağrı Dağı tümüyle (Küçük Ağrı dahil) Türk tarafında kalacak ve karşılığında Van'ın Kotur bölgesinden verimli arazi verilecekti. Bu tarihten sonra, sınır üzerinde yeni yöntemlerle işaretleme çalışmaları görülecekse de, konu tümüyle gündemden düştü. Böylece, 10 yıldan uzun bir süre devam eden Kürt aşiretlerinin yarattığı sınır sorunu çözüldü.

İlişkilerdeki temel sorunun ortadan kaldırılmasının hemen ardından, Ankara'da 5 Kasım 1932'de, 1926 Antlaşmasının ve 1928 ek protokolünün maddelerini tekrarlayan iki antlaşma (Dostluk Antlaşması ile Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması) imzalandı. Yeni antlaşmaların eskilerinden en önemli farkı, Dostluk Antlaşmasının 2. Maddesinde "*Bağıtlı taraflar (...) diplomasi ve konsolosluk temsilcilerinin ötekinin ülkesinde (...) en çok gözetilen ülkenin diplomasi ve konsolosluk temsilcilerine tanınan işlemlerden daha az elverişli olmamasını kabul ederler*" ifadesiyle belirtilen "en gözetilen ülke" (*most-favoured nation*) kaydını söz konusu alanda tarafların birbirlerine tanımalarıydı. Bu madde, içeriğinden daha çok psikolojik yönüyle iki devletin birbirine olan güvenini yansıtmaktaydı. Çünkü, bazı Batılı devletlere tanınan kapütülasyonların en gözetilen ülke uygulamasıyla tüm devletlere verildiğini gören Osmanlı ve Kaçar devletlerinin kötü anıları her iki ülke için de henüz tazeydi. Dolayısıyla, en gözetilen ülke terimine karşı yeni rejimlerin "soğuk" bir bakışı olsa gerekti.

Bu gelişmelerle, karşılıklı dostluk ve tarafsızlık iradesi tazelendi, Sadabad Paktına giden yol açıldı.

II) Afganistan'la İlişkiler

Tarzî'nin (bkz. s. 207) girişimiyle başlayan, Türkiye'nin eğitim, sağlık, hukuk ve askerî alanlarında Afganistan'a teknik araç ve personel yardımı bu dönemde de gelişerek devam etti. Türk yardımı, ilişkilerin asıl belirleyici konusunu oluşturdu.

Afganistan Kralı Amanullah Han Mayıs 1928'de Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında 25 Mayıs 1928'de Ankara'da Türkiye ile Afganistan arasında bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı. Bu antlaşma, 1921'de Moskova'da imzalanan dayanışma antlaşmasının tazelenmesi anlamına geliyor ve benzer hükümler içeriyordu. 2. Maddenin "*Bağıtlı taraflardan birine karşı (...) düşmanca bir eylem ortaya çıkarsa, diğer bağıtlı taraf o saldırının önlenmesi için elinden gelen tüm çaba ve çalışmayı göstermeyi ve buna rağmen savaş bir oldubitti olursa, iki hükümet (...) durumu aralarında (...) yeniden incelemeği yükümlenir*" ifadesi ve 3. Maddenin "*Bağıtlı taraflardan her biri (...) diğer bağıtlı tarafa yöneltilmiş hiçbir ittifaka veya siyasal, askerî ekonomik ve parasal bir antlaşmaya (...) veya düşmanca bir eyleme katılmamayı yükümlenir*" ifadeleri o dönemde Türkiye'nin imzaladığı tüm taraf sızlık antlaşmalarının standart metninden kopya edilmişti. Ama, "*Türkiye Cumhuriyeti, Afganistan'ın milli eğitiminin ve ordusunun gelişmesi için isteyeceği hukuksal, bilimsel ve askerî alanlarda uzmanları seçip Afgan devletinin hizmetine vermeği yükümlenir*" biçi-

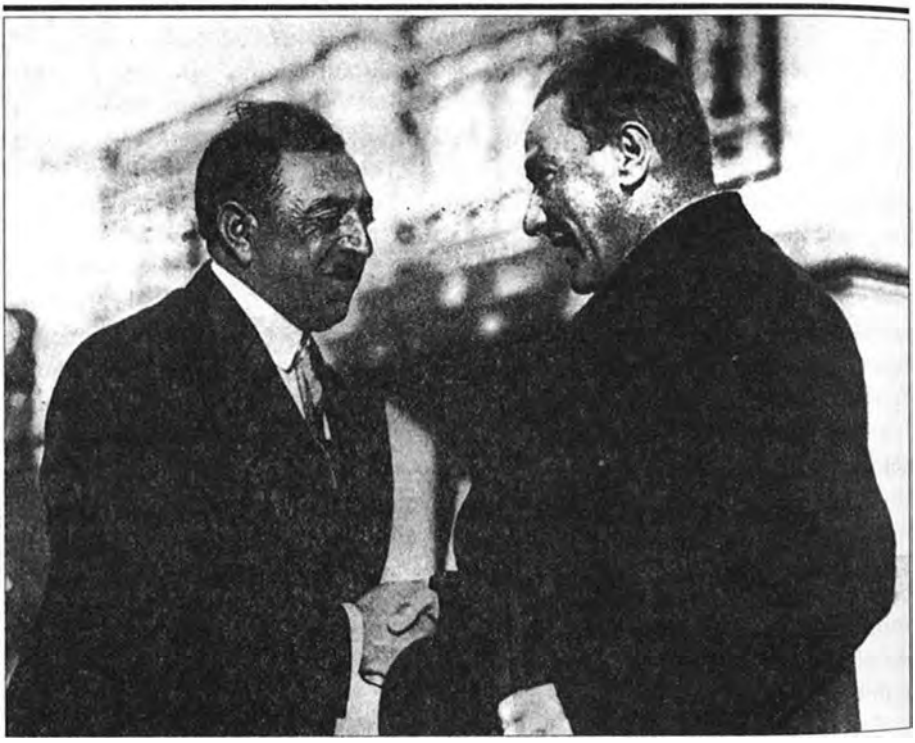

Afgan Kralı Amanullah ve Atatürk, 1928.

(İletişim arşivi)

mindeki 5. Madde sadece Afganistan ile Türkiye arasında bulunan özel bağların dile getirilmesiydi.

Amanullah Han ülkesine döndükten kısa bir süre sonra Afganistan'da iç karışıklıklar başladı. Afganistan ordusunun bu durumu kontrol altına alabilmesi için Kazım Paşa [Orbay] başkanlığında bir heyet Kabil'e gitti ama kısa bir süre sonra Amanullah Han'ın yerine önce kardeşi İnayetullah Han geçti. Hemen ardından da İnayetullah Han, Habibullah Han tarafından devrildi. Türkiye'yi eski yönetimin destekçisi olarak gören Habibullah Han ülkedeki Türk personeli sınırdışı etti. Kısa bir süre sonra da sürgündeki eski hükümdar Nadir Şah Afganistan'a dönerek yönetimi eline geçirdi. Nadir Şah, Amanullah Han'ın Türkiye politikasını devam ettirdi. Sınırdışı edilen Türk personel geri çağrıldı. Gene kısa bir süre sonra Nadir Şah'ın yerine oğlu Muhammed Zahir Şah tahta geçti. Yaklaşık 1,5 yıl içinde Afganistan'ın gördüğü beşinci Şah olan Zahir Şah'la birlikte istikrar yeniden sağlandı.

Zahir Şah döneminde Türkiye-Afganistan ilişkileri Amanullah Han dönemindeki canlılığına kavuştu. 1930'da Kabil büyükelçisi olarak göreve başlayan Memduh Şevket Bey'in yapıcı çabalarıyla birleşen Afganistan'daki Türk personelin çalışmaları, Afganistan'ın modern yapısının oluşturulmasında belirleyici oldu. Temsilciliği bulunmayan yerlerde Afganistan'ın çıkarlarının korunmasını Türkiye üstlendi.

Zahir Şah döneminde oluşan karşılıklı güven ortamı, Afganistan'ın İran'la olan ilişkilerine de yansıdı. İran ve Afganistan, 1903'ten beri süren sınır anlaşmazlıklarının çözümünde Türkiye'nin hakem olmasını istediler. Fahrettin Paşa'nın [Türkkan] başkanlığındaki bir heyetin hakemliğiyle bu sorun 1934'te çözüldü. Fahrettin Paşa, Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye gezisi sırasında geçici yaverliğini yapmış ve güvenini kazanmıştı.

1937'de Sadabad Paktına Afganistan'ın kurucu üye olarak katılmasıyla ilişkilerdeki olumlu hava zirveye varacak ama İkinci Dünya Savaşının çıkmasıyla bu dönem kısa sürecektir.

III) Sadabad Paktı

A) Paktı Doğuran Nedenler

İran, Irak ve Afganistan'ın yer aldığı, Türkiye'nin hazırlanmasında başat rol oynadığı Sadabad Paktı, aslında adının çağrıştırdığı gibi bir askerî ittifak antlaşması değildi. Esas itibariyle bir saldırmazlık ve dostluk antlaşmasıydı. Bu paktın imzalanmasında önem sırasına göre iki esas neden vardı:

1) Sınır sorunlarının kalıcı biçimde çözülmesi isteği: Pakta taraf devletlerin, coğrafi bakımdan merkezde yer alan İran'la sınır sorunları vardı. İran-Türkiye arasında sınır sorunları yaşanıyordu. İran'ın Afganistan'la da benzer bir sınır uyuşmazlığı söz konusuydu. Irak-İran arasında da sınır çizgisinin Şattülarap'ın neresinden geçeceğine dair bir anlaşmazlık vardı. Ayrıca Irak, İran'ın güney Irak'taki Şiiler ve kuzey Irak'taki Kürtler üzerindeki etkisinden de çekiniyordu.

Bu sorunların temelinde ise güven boşluğu yatmaktaydı. Sınırın diğer tarafındaki aşiretlerin soruna taraf devletlerden aldıkları destekle ülkelerinde güvenliği bozucu eylemlere girişiğine ilişkin kuşkular, bu güvensizlik ortamının doğmasına neden oluyordu. Özellikle İran-Irak-Türkiye arasındaki üçgende yaşayan Kürt aşiretlerin sınır tanımayan isyanları, en önemli sorundu.

TAN

SARK MİSAKI İMZA EDİLDİ

Dört Devlet Arasındaki Tahran Konuşmaları Tam Anlaşma İle Bitti

İMZA MERASİMİ

Afgan Hariciye Nazırı Majeste Şehinşah Tarafından Kabul Edildi

Hatayda yağma hareketi

Vali Vekili İle Şehir İşleri İçin Hasbıhal Edildi

Bir Prensip Davasının Neticesi

Franco İngiltereye Yanaşıyor

Paris Elçimiz Siyasi Ziyaretler Verdi

62 Tayyare Earhard'ı Aryor

Benzin Fiyatları Anlaşması

Yeni Tefrikamız: ŞAH İSMAİL NELER YAPTI?

KARİKATÜR

Bu sorunların tümü 1937'den önce çözülmüştü ve taraf devletler uzlaşmaların doğurduğu güven ortamının kalıcı olmasını, diğer bir ifadeyle aşiretlerin eylemlerinin ikili ilişkilerine yansımamasını arzuluyorlardı. Bu arzu, Paktın imzalanmasının temel nedeni oldu.

2) Ülkelerin bağımsızlık ve egemenliklerini vurgulama isteği: Sömürge veya yarı sömürge döneminden kısa süre önce kurtulabilen (Afganistan-1919, İran-1923, Türkiye-1923, Irak-1932) bu ülkeler için tam bağımsızlığın vurgulanması, (Irak-İngiltere bağı hariç) hiçbir büyük devletin nüfuz alanı içinde olmadıklarının ilan edilmesi önemliydi. Türkiye dışındaki üye devletler için bu Pakt, kurucusu oldukları ilk uluslararası örgüttü. Özellikle Irak için bu durum daha da önemliydi.

Paktı inceleyen eserlerde, yukarıda sayılan nedenlerden başka amaçların da Paktın imzalanmasında önemli rol oynadığı söylenmekle birlikte, bu iddialar o dönemin büyük güçlerinin Paktı nasıl algılamak istediklerinden öte bir anlam taşımaz. Bu yönde ortaya atılmış temel iddia paktın İtalya'ya karşı yapılmış olduğudur (ör. bkz. OTDP, s. 106). İtalya'nın yayılmacı politikasına karşı Orta Doğu ülkelerinin birleşme ihtiyacı duyduklarını söyleyerek, Roma'daki Faşist hükümetin saldırgan olduğunun bir kez daha vurgulanması İngiltere ve SSCB'nin tercih edebileceği bir açıklamadır. Aslında, böyle bir paktın yapılması daha İtalya Habeşistan'a saldırmadan önce gündeme gelmişti. Zaten, yıllar süren görüşmelerde de İtalya konusuna hiç değinilmemiştir.

Bu somut iddiadan başka paktın, İngiltere'nin emperyalist politikasına karşı Orta Doğu ülkelerinin birleşme ihtiyacı duymalarından kaynaklandığı veya komşularının hem komünist rejiminden çekindikleri, hem de Moskova'nın sıcak denizlere inme isteğinin hâlâ canlı olduğunu düşündükleri için SSCB'ye karşı yapıldığı da akla gelebilir. Oysa, İngiltere onay vermeden Irak'ın böyle bir antlaşmaya taraf olması mümkün değildi. Üstelik taraf olsa bile İngiltere'ye olan bağımlılığı

öncelikliydi. Ayrıca, İngiltere'ye Pakta katılması önerildi ama öneri kabul edilmedi. SSCB'nin de Irak dışındaki diğer üç devletle dostluk antlaşmaları vardı. Üstelik SSCB bu Paktın imzalanmasını desteklediği gibi Afganistan'ın da Pakta dahil edilmesini öneren gene Moskova'ydı.

Bu iddiaların ve olasılıkların geçersizliliğini daha iyi anlamak için Paktın hazırlanış sürecine bakmak gerekir.

B) Paktın Hazırlanması ve Sonu

Haziran 1930'da İngiltere'nin manda yönetimine son vererek bağımsızlığını tanıdığı Irak, iki güçlü komşusu İran ve Türkiye'yle yakınlaşmak istiyordu. Bu amaçla Temmuz 1931'de Kral Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa Türkiye'ye bir ziyarette bulundular. Böylece Irak-Türkiye arasında daha alt düzeylerde devam eden bir görüşmeler dizisi başladı.

Bu görüşmelerde, Türkiye ile Irak arasında sınır sorunu daha önce çözüldüğünden, sadece sınırdaki Kürt aşiretlerin çıkarabileceği olası sorunlar üzerinde durulduğu. Ayrıca Irak, İran'la arasındaki sorunların çözülmesinde, İran'la çok iyi ilişkileri olan Türkiye'nin aracı olmasını istedi.

Türkiye, 1933'de Irak'ın Irak-İran-Türkiye arasında bir saldırmazlık antlaşması imzalanması önerisini, bu antlaşmada İngiltere ve SSCB'nin de bulunması gerektiğini söyleyerek cevapladı. Çünkü, 1930 Antlaşması Irak'a tam bağımsızlık kazandırmamış ve İngiltere'nin Irak'ın dış politikasını denetim altında tutmasına olanak sağlamıştı. Dolayısıyla, İngiltere'nin bulunmayacağı bir saldırmazlık antlaşmasında, serbest iradeye sahip olmayan Irak'ın tek başına yer alması anlamsızdı. Ayrıca, 1929 Protokolüyle de Türkiye SSCB'ye danışmadan böyle bir antlaşmaya girmeme sözü vermişti ve Türkiye'nin sadece İngiltere'nin yer alacağı bir antlaşmada bulunmasını Moskova hoş karşılamayacaktı. Türkiye bu nedenle, SSCB'nin de bu antlaşmada taraf olması gerektiğini ileri sürdü. Bunun üzerine İngiltere ve SSCB'ye öneri götürüldü. Ama İngiltere bu dönemde, Briand-Kellogg Paktı ve Milletler Cemiyeti güvenceleri varolduğundan, bölgesel paktlara girmeme politikası uyguluyordu. Bu nedenle teklifi reddetti. SSCB'nin tek başına Pakta yer almasını uygun görmeyen üç devlet, önerilerini geri çekti. SSCB ise bu durumu anlayışla karşıladı ve Afganistan'ın da olası üçlü antlaşmaya dahil edilmesini önerdi.

2 Ekim 1935'te Cenevre'de İran, Irak ve Türkiye arasında antlaşma parafe edildi. Bir ay sonra Afganistan da yapılan davete uyarak katıldı. Ama, imza için iki yıla yakın bir süre beklendi. Çünkü Irak imzadan kaçınıyordu. Irak'ın bu tutumunun iki nedeni vardı:

Birincisi, Irak ile İran arasındaki Şattülarap sorunu çözülememişti. Zaten asıl amacı saldırmazlık ve güven ortamı oluşturmak olan böyle bir antlaşmanın, İran ile Irak arasında bu durum sağlanmadan imzalanması gerçekçi olmazdı. Ayrıca Irak, antlaşmanın imzalanması konusunda hevesli olan Türkiye'nin İran üzerindeki nüfuzunu sınır sorununun bir an önce çözülmesi için kullandırma amacıyla antlaşmanın imzalanmasını geciktiriyordu. Gerçekten Türkiye Şattülarap sorununun çözülmesi konusunda aktif biçimde rol oynadı. İkincisi, Irak dört devlet için-

de tek Arap ülkesi olmak istemiyordu. Suudi Arabistan'ın ve hatta Yemen'in katılması için öneride bulunulmasını istiyordu. Özellikle 1936'da Türkiye ile Suriye arasında Hatay sorununun ortaya çıkmasının ardından, Arap dünyasından koparak Türkiye'nin yanında yer alıyor görünümü vermek istemiyordu. 1933'te başbakanlığı Nuri Sait Paşa'dan devralan Vatanî Partisi lideri Yasin Haşemî'nin Arap milliyetçisi politikası, Kral Faysal'ı böyle bir paktın imzalanmasında daha da çekingen kılıyordu.

Ekim 1936'da Bekir Sıtkı Paşa bir darbeyle Haşemî'yi indirdi ve yerine Hikmet Süleyman'ı başbakan yaparak kendisi arka planda kaldı. Hem Bekir Sıtkı Paşa hem de Hikmet Süleyman Irak'ın komşularıyla sorunlarını biran önce çözmeyi düşündüklerinden, 4 Temmuz 1937'de Tahran'da İran-Irak sınır hattı antlaşması imzalanabildi. Bu antlaşmayla İran'ın istediği biçimde Şattülarap'ta sınır, talveg hattı (akarsuyun en derin yerlerini birleştiren hat) oldu.

Bu antlaşmadan dört gün sonra 8 Temmuz 1937'de Tahran'da Sadabad sarayında dört ülkenin dışişleri bakanları (Türkiye adına T. R. Aras) Cenevre'de parafe edilen metni imzaladı. 25 Haziran 1938'de de onay işlemleri tamamlanan Pakt yürürlüğe girdi. Daha önce de değinildiği gibi bu Pakt, adının çağrıştırdığının aksine bir askerî ittifak değil, bir taraflsızlık ve saldırmazlık antlaşmasıydı. Paktın bu özelliği dört maddede net biçimde görülüyordu:

Madde-1 : "*Bağıtlı taraflar, birbirlerinin içişlerine karışmaktan kesinlikle kaçınma politikası izlemeyi yükümlenirler*".

Madde-3 : "*Bağıtlı taraflar, ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslararası nitelikteki her türlü uyuşmazlıklarda, birbirleriyle danışmalarda bulunma konusunda anlaşmışlardır*".

Madde-4 : "*Bağıtlı taraflardan her biri (...) içlerinden herhangi birine karşı hiçbir eylemde bulunmamayı yükümlenir*".

Madde-6 : "*Bağıtlı taraflardan biri üçüncü bir devlete karşı saldırıya geçerse, diğer bağıtlı taraflar bir ön bildirimde bulunmaksızın bu antlaşmaya saldıran tarafla ilgili olarak son verebilecektir*".

Ama paktın temel nedeni olan Kürt aşiretleri sorunu, 7. Maddenin şu ifadesinde saklıydı: "*Bağıtlı taraflardan her biri, kendi sınırları içinde diğer bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak veya politik rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler veya örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir*". Bu madde olmadan Paktın işlevsel olması beklenemezdi. Zaten, İkinci Dünya Savaşı ortamında paktın 7. Maddesi dışındaki maddelerinin fiilen yürürlükten kalktığı görülecektir.

Paktın imzalandığı gün ek bir protokol yapılarak, Paktın organları oluşturuldu. Buna göre, yılda bir kez toplanacak olan bir Bakanlar Konseyi ve bir de Genel Sekreterlik kuruldu.

Pakt yürürlüğe girdikten bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı başladı. Ekim 1939'da İngiltere Paktın SSCB'ye karşı bir savunma ittifakına dönüştürülmesi önerisini Ankara'ya ilettiyse de Türkiye bu öneriyi üye devletlerin gündemine getirmeyi reddetti. Savaşla birlikte Pakt "tozlu raflara kaldırıldı". Son Bakanlar Konseyi toplantısı 1939'da yapıldı. Genel Sekreterlik kurumu da Konsey Başkanına bağlı olarak her yıl değişmesi düşünüldüğünden ve bir merkeziyle müstakil per-

soneli bulunmadığından, fiilen ortadan kalktı. Sadabad Paktı 1979'da İran'daki yeni rejim Paktı fesh ettiğini ima edene kadar varlığını hukuken koruyacaktır. Aslında İran bu konuda açık bir beyanda bulunmadığından, Paktın günümüzde de hukuken geçerli olduğu kabul edilmelidir.

ATAY AKDEVELİOĞLU - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Orta Doğu'yla İlişkiler)

Ahavi, Şahruh, ***İran'da Din ve Siyaset***, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş,1990; Akşin, Aptülahat, ***Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi***, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Armaoğlu, Fahir, ***20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-80***, 4. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1987; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, ***Olaylarla Türk Dış Politikası***, 1919-90, 8. baskı, Ankara, Siyasal, 1993; Börklü, Meşkure Yılmaz, "Tarihsel Boyutu İçinde Afganistan'daki Gelişmeler ve Türk-Afgan İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, C. IV, No. 3-4 (Sonbahar-Kış 1998-99), s. 79-93; Çetinsaya, Gökhan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-38," *Avrasya Dosyası*, C. V, No. 3 (Sonbahar 1999), s. 148-75; Dilan, Hasan Berke, *Türkiye'nin Dış Politikası, 1923-39*, İstanbul, Alfa, 1998; Doğan, Mehmet, ***Türkistan-Türkiye Gergefinde İran***, İstanbul, İz, 1996; Gerede, Hüsrev, *Siyasî Hâtıralarım-I; İran, 1930-34*, İstanbul, Vakit, 1952; Fırat, Melek, *İran İslâm Devrimi ve Türk-İran İlişkileri (1979-87)*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989; Griffith, William E., "Iran's Foreign Policy in the Pahlavi Era," *Iran under the Pahlavis*, ed. George Lenczowski, Stanford/California, Hoover Institution, 1978, s. 365-388; Hambly, Gavin R.G., "The Pahlevi Autocracy: Riza Shah, 1921-41," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 213-43; Kayabalı, Ismail ve Arslanoğlu, Cemender, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi, 1453-1989*, Ankara, [y.y.], 1990; Kocatürk, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi, 1918-38*, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988; Oğuz, Esadullah, *Afganistan*, İstanbul, Cep, 1999; Sander, Oral, *Siyasî Tarih, Birinci Dünya Savaşının sonundan 1980'e kadar*, Ankara, Imge, 1989; Saikal, Amin, "Iranian Foreign Policy," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 426-56; Saray, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, 2. baskı, İstanbul, Kitabevi, 1997; Soysal, İsmail, "1937 Sâdâbâd Paktı," *X. Türk Tarih Kongresi*, C. VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 3129-58; Soysal, İsmail, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-93)*, İstanbul, OBİV, 1993; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I, 2. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989; Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996; *Tarihte Türk-İran İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1976; Tavaş, Nezih, "Türk-İran İlişkileri Kronolojisi," *Strateji*, C. I, No. 1 (1995), s. 189-218.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi

I) Montreux Boğazlar Konferansı

Lausanne Boğazlar Sözleşmesi 13 yıl yürürlükte kaldı. İki dünya savaşı arası dönemde, Boğazlardan geçiş rejimine ilişkin olarak önemli sayılabilecek bir sorunla karşılaşılmadı ve bu Sözleşme başarıyla uygulanabildi. Ama, İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde gelişen olaylar, Türk Boğazlarında geçerli olan rejimin gözden geçirilmesini gerekli kıldı.

Yeni Uluslararası Konjonktür

Türkiye'nin, Lausanne Boğazlar Sözleşmesinde (LBS) egemenliğini kısıtlayan birtakım hükümleri istemeyerek de olsa kabul etmesinin nedeni, Konferansı bir an önce barışla sonuçlandırma isteğinin yanı sıra, Milletler Cemiyeti (MC) çerçevesinde oluşturulan kolektif güvenlik sisteminin işleyeceğine ve uluslararası düzeyde silahsızlanmanın gerçekleşeceğine inanmış olmasıydı.

Milletler Cemiyeti üyeleri, silahsızlanma konusunda birtakım yükümlülükler altına girmişlerdi. Deniz silahsızlanmasındaki çabalar büyük ölçüde başarıyla sonuçlandı. 1921-22 Washington Deniz Silahlarının Sınırlandırılması Konferansında savaş gemileri (en fazla 35.000 ton) ve uçak gemilerinin tonajı (en fazla 27.000 ton), 1930'da Londra'da aynı adla yapılan konferansta ise küçük savaş gemilerinin tonajı sınırlandırıldı. Ama, bu başarı kısa ömürlü oldu ve 1931'den sonra deniz ve kara silahlarında yarış yeniden başladı. Kara silahlarının sınırlandırılması çabalarında ise hemen hemen hiçbir başarı sağlanamadı. 1925'te MC'de kurulan silahsızlanma komisyonu ancak 1932'de bir konferans toplayabildi; o da başarısızlıkla sonuçlandı. Yeniden toplandığında artık Hitler vardı ve Almanya görüşmelerden Ekim 1934'te tamamen çekildi. Bu ortamda "kuvvet politikası" yeniden ortaya çıktı. 1936'da netleşen bu yeni uluslararası konjonktür, savaş sonrası ortaya çıkan koşullardan çok farklıydı.

Türkiye'nin 1936'ya Değin Girişimleri

Türkiye, 1923'te kabul edilen LBS'nin getirdiği rejimi değiştirebilmek ve bir uluslararası konferansta yeni bir rejim oluşturabilmek için 1933'ten itibaren birtakım diplomatik girişimlerde bulundu. İlk kez, 1933'te Londra'da yapılan silahsızlanma konferansında, LBS'nin Boğazların kıyılarını ve Marmara denizindeki adaları (İmralı dışında) askerden ve silahtan arındıran hükümlerinin kaldırılmasını istedi. Ama bu istek, konferansın konusuyla ilgili olmadığından dikkate alınmadı.

Türkiye bu istemini Nisan 1935'te MC Konseyinde, Mayıs 1935'te Balkan Antantı Konseyinde, Eylül 1935'te de MC Genel Kurulunda yineledi. Ama bunlardan da bir sonuç alamadı. Türkiye, tektaraflı bir oldu bitti gerçekleştirmek yerine her fırsatta görüşünü savunuyor ve barışçı yollardan Sözleşmeyi değiştirmeyi deniyordu. Nihayet MC'nin, Habeşistan'a saldırdığı gerekçesiyle İtalya'ya karşı zorlama önlemleri aldığı Kasım 1935'teki toplantıları sırasında istemini tekrarlayan Türkiye, bu kez olumlu bir hava yaratmayı başardı.

Türkiye'nin 10 Nisan 1936 Tarihli Notası

Türkiye, LBS'ye taraf devletlere 10 Nisan 1936'da bir nota gönderdi ve yeni bir rejim saptanması için uluslararası bir konferans toplanmasını istedi. Söz konusu talep uluslararası hukuk açısından *rebus sic stantibus* ilkesine dayandırılıyordu (bkz. ***Rebus Sic Stantibus*** kutusu, s. 371).

Rebus sic stantibus

Latince'de "koşullar değiştiği taktirde" anlamına gelen uluslararası hukuk ilkesi. Bu ilkeye göre antlaşmanın yapılışı sırasında var olan ve antlaşmayı etkileyen koşullarda değişiklik olması halinde taraflar bu antlaşmaya son verme ya da uygulamayı durdurma hakkına sahiptir. *Rebus sic stantibus* ilkesine başvurulabilmesi için; 1) Ortaya çıkan değişiklik köklü bir değişiklik olmalıdır; 2) Önceki koşulların antlaşmanın ana gerekçesini oluşturması gerekmektedir; 3) Ortaya çıkan değişiklik tarafların yükümlülüklerini önemli ölçüde etkilemelidir. Uluslararası hukuk sisteminin en önemli ilkelerinden olan *pacta sunt servanda* (ahde vefa) ilkesiyle çelişen bu ilkenin iki kuraldışılığı bulunmaktadır: 1) Sınır antlaşmalarına son vermek için bu ilkeden yararlanılmaz; 2) Koşulların değişmesine kendi yükümlülüklerini yerine getirmemek suretiyle neden olan taraf bu ilkeyi ileri süremez

(K. Özersay) (Kaynak: Gümüş-Sevi, s.328).

Türkiye'nin göndermiş olduğu notada genel ve özet olarak şu noktalar üzerinde durulmuştu:

1) LBS'nin yürürlüğe girmesinden bu yana, Karadeniz'deki durum her açıdan değişmiş ve Akdeniz'de de bir kararsızlık ortaya çıkmıştır. "*(...) Deniz Konferansları silahlanmaya doğru bir eğilim göstermiştir. Deniz tezgahları, yakında denizlere şimdiye kadar erişilmemiş güçte gemiler indirecektir. Hava sahasında baş döndürücü bir kuvvetlenme ortaya çıkmıştır. Kıtalar ve adalardaki silahlanma sürekli olarak artmaktadır (...)*".

2) Kolektif güvenlik sistemi artık işlemez hale gelmiştir. Bu nedenle, "*güvenliği, ülkenin genel güvenliği için elzem olan (...) [*Boğazlar bölgesi*] üzerindeki Türk egemenliğinin, etkili, işlevsel ve pratik bir garanti olmaksızın, azalması mümkün değildir (...)*".

3) LBS, sadece barış ve savaş durumuna uygulanabilecek hükümler içermektedir. Oysa, sözleşme "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" durumuna ilişkin hükümleri de içermelidir. Böylelikle Türkiye'ye yasal savunma hakkı da tanınmış olacaktır.

4) "*(...) Lausanne'ın imzacı taraflarının rızalarından bağımsız olarak ortaya çıkan koşullar, iyi niyetle hazırlanmış hükümleri çalışmaz hale sokmuştur (...)*"

Türk Notasının Olumlu Karşılanma Nedenleri

SSCB, LBS'yle getirilen rejimden memnun değildi ve bu yüzden sözleşmenin onay sürecini geciktirmişti. Bu devlet, Boğazlar rejiminde kendi lehine değişiklikler yapabileceğini düşünerek, Türkiye'nin önerisini destekledi.

Bulgaristan, Türkiye'nin Boğazları sıkı biçimde denetlemesini istememekle birlikte, Türk girişiminin kendisine 1919 Neuilly antlaşmasının silahtan arındırmaya ilişkin hükümlerini değiştirme fırsatı vereceğini umduğundan, yeni rejim girişimine karşı çıkmadı. Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ise, Balkan Paktı nedeniyle bu konuda Türkiye'ye destek vermişlerdi.

Avrupa'daki mevcut duruma ve barış antlaşmalarına dokunulmasına karşı olan Fransa, statükocu olmasına rağmen, 1935'te Almanya'ya karşı Sovyet dostluğunu elde etmek amacıyla SSCB'yle imzaladığı ittifak antlaşmasının da etkisiyle, Moskova'nın sıcak baktığı bir değişikliğe engel olmak istemedi.

LBS'nin mimarı İngiltere ise, Akdeniz'deki İtalyan tehdidine karşı Türkiye'yi kendi yanına çekmek istediğinden Türk önerisini olumlu karşıladı.

LBS'nin değiştirilmesi önerisine tepki, Avrupa'nın revizyonist devleti İtalya'dan geldi. İtalya'nın, Habeşistan'a saldırısı nedeniyle MC tarafından uygulanan zorlama önlemlerine Türkiye de katıldığından, onu cezalandırmak için bu öneriye karşı çıktığı düşünülmektedir.

Konferansa Katılan Tarafların Görüşleri

Montreux konferansı, İtalya hariç, LBS'ye taraf tüm devletlerin katılımıyla 22 Haziran 1936'da toplandı. Türk hükümeti, 23 Haziran 1936'da bir sözleşme tasarısı sundu. Bu tasarıda Türkiye, ticaret gemilerinin geçişi bakımından, LBS'de yer alan kurallara benzer bir düzenleme yapılmasını istiyordu. Savaş gemileri konusundaysa, LBS'den farklı olarak Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin aleyhine birtakım kısıtlamalar öneriyordu. Örneğin tasarı, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlere ait

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Montreux Konferansında Türkiye'nin tezini açıklarken.

(*Cumhuriyet'in 75 Yılı*, cilt I, s. 169)

TAN

TİYATRO GÜNDELİK GAZETE

Montrö zaferi: Mukavele gece imzalandı

Gece saat 12: Bütün millet ayakta... Vapurlar düdük çalıyor, sokaklarda alkışlar yükseliyor, halk zaferi kutlulayor

İstanbul Büyük müjdeyi nasıl aldı?

Ordu bugün merasimle Çanakkaleye giriyor

Montrö'deki merasim

Boğazlar zaferimiz dün altın kalemle imzalandı

Montrö zaferi kutlu olsun

Mukaveleden sonra

Meclis 30 Temmuzda içtimaa çağırılıyor

savaş gemilerinin toplam tonajını ve bu denizde kalış sürelerini sınırlandırıyordu. Tasarı ayrıca, Türkiye'nin kendini "pek yakın bir savaş tehdidi" altında hissetmesi durumunda, savaş gemilerinin geçişini bu devletin iznine bağlıyordu. Tasarıda belirtilmemiş olmakla birlikte Türkiye, Lausanne'daki Boğazlar Komisyonunu kaldırmak ve bölgeyi askerîleştirmek istemekteydi.

Arkasından İngiltere, Karadeniz'e kıyısı olan ve olmayan devletler arasındaki çıkar çatışmalarını yumuşatmak için, Türk tasarısının değiştirilmiş bir şekli olan yeni bir tasarı getirdi. Bu tasarıyla İngiltere, Türk önerisinden farklı olarak, LBS'yle getirilen Boğazlar Komisyonunun kaldırılmasına karşı çıkıyordu. Öte yandan, pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi durumunu ve bu durumda Türkiye'nin uygulayacağı rejimi kabul etmekle birlikte, MC Meclisinin bu kararı haksız bulması durumunda, Türk hükümetinin söz konusu önlemleri kaldırmayı yükümlenmesini istemekteydi.

İngiltere, Boğazlardan savaş gemilerinin geçişi konusunda serbestlik ilkesini benimsemekle birlikte, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonaj bakımından sınırlandırılmasına karşı çıkmıyordu. Çünkü İngiliz Donanma Komutanlığı Karadeniz'e sınırsız geçiş isteğinin kaçınılmaz biçimde Akdeniz'e sınırsız geçiş talebini gündeme getireceği uyarısında bulunmuştu. İngiltere, geçişte uygulanan sınırlamalardan kurtarılmış bir Sovyet donanmasının, Almanya'yı İngiltere ile yapmış olduğu deniz antlaşmasını feshetme yönünde kışkırtmasından da endişe duymaktaydı.

İngiltere'nin Boğazlar Komisyonunun devamını istemesi karşısında Türkiye'ye en fazla destek Romanya'dan geldi. Çünkü Romanya da Tuna'dan yapılacak geçişleri denetleyecek iki farklı uluslararası komisyonu kendi ülkesinde bulundurmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Romanya, dışarıdan baskı ile kabul ettirilen bu tür sınırlamaların ulusal egemenliği zedelediği görüşündeydi.

SSCB'nin İngiltere'yle çatışan görüşü, gerek Boğazlar bölgesinin yeniden askerîleştirilmesi, gerekse savaş gemilerinin geçişinin sınırlandırılması konularında, Türkiye'nin önerisi ile uyum içindeydi. Ama bu devlet, Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişte birtakım sınırlamalara tâbi olmasına sıcak bakmıyordu ve bu açıdan, sınırsız bir geçiş hakkı sağlama peşindeydi. Moskova ayrıca, bir savaş durumunda (Türkiye tarafsız ise) kimi uluslararası yükümlülükleri

ve MC tarafından kararlaştırılan görevleri yerine getirecek savaş gemilerine, Türkiye'nin koşulsuz geçiş izni vermesini istemekteydi. Bu davranışın ardında, Almanya'dan gelecek olası bir tehdide karşı Fransa ile SSCB arasında yapılan karşılıklı yardım antlaşması yatmaktaydı.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Konferans sırasında İngiltere Karadeniz'e kıyıdaş olmayan, SSCB ise bu denize kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin geçişi lehine düzenlemeleri kabul ettirmeye çalıştı. Fakat Fransa, SSCB ile yaptığı antlaşma nedeniyle, Montreux konferansı sırasında, Karadeniz'e kıyıdaş olmamasına rağmen, bu devleti destekledi.

Genel olarak bakıldığında, Konferansta, Japonya tarafından desteklenen İngiltere'nin bir yanda, Karadeniz'e kıyıdaş devletler ve Fransa tarafından desteklenen Türkiye'nin ise diğer yanda yer aldığı söylenebilir. Konferans sonunda, savaş gemilerine uygulanacak sınırlamalar açısından İngiliz tasarısına; Türkiye'nin kendisini çok yakın bir savaş tehdidi altında hissetmesi durumu, Boğazların askerîleştirilmesi ve Boğazlar Komisyonunun kaldırılması açılarından ise Türk tasarısına uygun bir metin kabul edilecektir.

II) Montreux'yle Getirilen Yeni Rejim

Montreux konferansı sonunda, 20 Temmuz 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Bu sözleşme ve ekleri TBMM tarafından 31 Temmuz 1936'da onaylanarak 9 Kasım 1936'da yürürlüğe girdi. Boğazlar bölgesinin Türk ordusu tarafından askerîleştirilmesine, protokol gereği, 15 Ağustos 1936'da başlandı.

Montreux, LBS'nin bütün imzacı taraflarınca (İtalya hariç) onaylanarak yürürlüğe konmuştur. İtalya 1938'de sözleşmeye katılmış, Japonya ise 1951'de Müttefiklerle imzaladığı San Fransisco Antlaşmasıyla sözleşmeden çekilmiştir.

A) Geçiş Rejimi ve "Pek Yakın Savaş Tehlikesi"

29 maddelik Montreux'nün 1. maddesi "*Bağıtlı Yüksek Taraflar, Boğazlar'da denizden geçiş ve gidiş-geliş özgürlüğü ilkesini kabul ederler ve doğrularlar*" dediğinden, Türk Boğazlarından geçiş rejiminde ilke "serbestlik"tir. Montreux 20 yıllığına yapılmış bir sözleşme olduğu halde 28. madde (2. Fıkra), serbestlik ilkesiyle ilgili şu düzenlemeyi getirmiştir: "*(...) işbu Sözleşmenin 1. maddesinde doğrulanan geçiş ve gidiş-geliş özgürlüğü ilkesinin sonsuz bir süresi olacaktır (...)*".

Bu sözleşmenin getirdiği kurallar çerçevesinde oluşturulan geçiş rejimi, "Boğazlar" bölgesinde geçerli olacaktır. Sözleşmenin giriş bölümünde "*Boğazlar genel deyimiyle Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazı'ndan (...)*" ifadesi yer aldığından "Boğazlar" terimiyle bu iki boğaz ve Marmara Denizi birlikte kastedilmektedir.

Montreux sözleşmesi, ticaret gemilerinin, savaş gemilerinin ve hava araçlarının Boğazlar bölgesinden nasıl geçeceklerini ayrı ayrı düzenlemiştir. Sözleşmeye göre, ticaret ve savaş gemilerine Boğazlardan geçişte uygulanacak kurallar, zamana göre birtakım farklılıklar içermektedir. Zaman açısından şu üç durum söz konusudur: i)

Lausanne Konferansını da resimleyen Derso ve Kelèn'in çizgileriyle Montreux Konferansı.

(*Cumhuriyet'in 75 Yılı*, cilt. I, s. 168)

Barış zamanı; ii) Savaş zamanı (Türkiye savaşansa veya tarafsızsa diye ayrılır); iii) Türkiye kendisini çok yakın bir savaş tehlikesi tehdidi altında hissettiği zaman.

1) Ticaret Gemilerinin Geçişi

Sözleşmede, "ticaret gemileri" ifadesinin tanımı yapılmamış olmakla birlikte 7. madde "*Ticaret gemileri' terimi, işbu Sözleşmenin II. Kesiminin kapsamına girmeyen bütün gemilere uygulanır*" dediğinden, bu gemiler savaş gemileri dışındaki tüm gemileri kapsar.

a) Barış Zamanında

"*Madde 2. Barış zamanında, ticaret gemileri, gündüz ve gece, bayrak ve yük ne olursa olsun, (...) 3. madde hükümleri saklı kalmak üzere, hiçbir işlem (formalite) olmaksızın, Boğazlar'dan geçiş ve gidiş-geliş tam özgürlüğünden yararlanacaklardır (...)*" Bahse konu geçişlerde 3. maddeyle saklı tutulan tek "formalite" uluslararası sağlık kuralları çerçevesinde Türk yasalarıyla konulmuş sağlık denetimidir. Bu denetim "*(...) gündüz ve gece, olabilen en büyük hızla yapılacak ve bu gemiler Boğazlardan geçişleri sırasında başka hiç bir duruş zorunda bırakılmayacaklardır. (...)*" (Md. 3/1).

Barış zamanında, ticaret gemileri, "*(...) Boğazlar'ın bir limanına uğramaksızın transit geçerlerken, Türk makamlarınca, alınması (...) öngörülen vergilerden ve harçlardan başka, bu gemilerden hiçbir vergi ya da harç alınmayacaktır.*" (Md. 2/1). Ama, sağlık denetimi, fener ve şamandıra hizmetleri ile kurtarma hizmetleri vergi ve harca tâbi hizmetlerdir (Ek-I/1). Barış zamanında geçecek ticaret gemileri için "(...)

kılavuzluk ve yedekçilik [römorkörcülük]*isteğe bağlı kalmaktadır:*" (Md. 2/3). "*(...) Türkiye Hükümeti, isteğe bağlı bu hizmetler için alınacak vergilerin ve harçların tarifesini zaman zaman yayınlayacaktır*" (Ek-1/5).

b) Savaş Zamanında

"*Madde 4. Savaş zamanında, Türkiye savaşan değilse, ticaret gemileri, bayrak ve yük ne olursa olsun, (...)*" yukarıda açıklanan barış zamanı koşullarına uygun olarak "*(...) Boğazlardan geçiş ve gidiş-geliş özgürlüğünden yararlanacaklardır. Kılavuzluk ve yedekçilik* [römorkörcülük]*isteğe bağlı kalmaktadır:*"

"*Madde 5. Savaş zamanında Türkiye savaşansa, Türkiye ile savaşta olan bir ülkeye bağlı olmayan ticaret gemileri, düşmana hiçbir biçimde yardım etmemek koşuluyla, Boğazlar'da geçiş ve gidiş-geliş özgürlüğünden yararlanacaklardır.*

Bu gemiler Boğazlar'a gündüz girecekler ve geçiş, her seferinde Türk makamlarınca gösterilecek yoldan yapılacaktır." Savaş zamanında, Türkiye savaşan devlet ise, Boğazlardan geçecek ticaret gemileri düşmana yardım etmeme yükümlülüğü altında bulunduklarından, Türkiye'nin bu gemiler üzerinde ziyaret etme ve arama yapma hakkının bulunduğunu söylemek mümkündür. Türkiye'ye böyle bir hakkın tanınmaması durumunda, 5. maddeyle bu ticaret gemilerine getirilen yasağın hiçbir anlamı olmayacaktır.

c) Türkiye Kendisini Çok Yakın Bir Savaş Tehlikesi Tehdidi Altında Hissettiği Zaman

"*Madde 6. Türkiye'nin kendisini pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi karşısında saması durumunda, 2. madde hükümlerinin* [barış zamanı hükümlerinin] *uygulanması yine de sürdürülecektir; ancak, gemilerin Boğazlar'a gündüz girmeleri ve geçişin, her seferinde, Türk makamlarınca gösterilen yoldan yapılması gerekecektir .*

Kılavuzluk bu durumda zorunlu kılınabilecek, ancak ücrete bağlı olmayacaktır."

2) Savaş Gemilerinin Geçişi

Boğazlar bölgesinden geçecek savaş gemilerinin türlerinin, niteliklerinin ve tonajlarının hesaplanmasına ilişkin esaslar, Montreux'nün II sayılı Ek'inde belirtilmiştir. Bu esaslar, söz konusu Ek'te de açıkça ifade edildiği gibi, 25 Mart 1936 tarihli Londra Deniz Sözleşmesinden alınmıştır. Bu esaslara göre, savaş gemileri 6 gruba ayrılmıştır: hattı harp gemileri, uçak gemileri, hafif su üstü gemileri, denizaltılar, küçük savaş gemileri ve yardımcı gemiler (bkz. **Montreux'de Gemi Türleri** kutusu, s. 377).

a) Barışta

-Tüm devletlerin savaş gemileri için geçerli kurallar:

"*Madde 10. Barış zamanında, hafif su üstü gemileri, küçük savaş gemileri ve yardımcı gemiler, ister Karadeniz'e kıyıdaş olan ister olmayan Devletlere bağlı bulunsunlar, bayrakları ne olursa olsun, (...) hiçbir vergi ya da harç ödemeksizin, Boğazlardan*

Montreux'de Gemi Türleri

Hafif su üstü gemileri: Uçak gemileri, küçük savaş gemileri veya yardımcı gemiler sınıfı dışında kalan ve 100-10.000 ton arası olan ve 203 mm. çapından büyük top taşımayan su üstü savaş gemileridir.

Küçük savaş gemileri: Yardımcı gemiler sınıfı dışında kalan ve 100-2.000 ton arası olan ve 155 mm. çapından ufak topları bulunan, torpil atamayan ve 20 milden daha fazla sürat yapamayan su üstü savaş gemileridir.

Yardımcı gemiler: Donanmaya bağlı olup 100 tondan daha ağır olan ancak, genel deniz kuvvetleri hizmetinde ve asker taşıma hizmetlerinde kullanılmayan, savaş gemisi olarak kullanılmak üzere yapılmamış olan ve 155 mm. çapından büyük topu bulunmayan, 76 mm.'den büyük çaplı, 8'den fazla topu olmayan, torpil atmak amacıyla yapılmamış olan, zırhlı olmayan, 28 milden fazla sürat yapamayan, özel olarak uçakların inmesi veya kalkması için yapılmamış su üstü gemileridir.

Hattı harp gemileri: Bu sınıfa giren gemiler iki alt sınıfa ayrılır:

a) Uçak gemileri, yardımcı gemiler veya (b) alt sınıfında açıklanan hattı harp gemileri dışında kalan, 10.000 tondan daha ağır veya 203 mm. çapından daha büyük çapta top taşıyan su üstü savaş gemileri;

b) Uçak gemileri dışında kalan, 8.000 tondan daha ağır olmayan ve 203 mm. çapından daha büyük çapta top taşıyan su üstü savaş gemileridir.

Denizaltılar: Deniz yüzeyinin altında hareket etmek üzere yapılmış tüm gemilerdir.

Uçak gemileri: Ağırlıkları ne olursa olsun, esas olarak uçak taşımak ve bunların denizde inmeleri ve havalanmaları için yapılmış olan veya bu amaçla düzenlenmiş su üstü gemileridir. Eğer bir savaş gemisi, esas olarak, uçak taşımak ve bunların denizde inmeleri ve havalanmaları amacıyla yapılmamışsa veya gemi bu amaca göre düzenlenmemişse, gemide bir inme veya havalanma güvertesinin bulunması, bu geminin uçak gemisi sınıfına sokulması sonucunu vermez.

(K. Özersay)

geçiş özgürlüğünden yararlanacaklardır (...)" Fakat bu gemiler, Boğazlara gündüz girmek, sözleşmenin bütün savaş gemileri için zorunlu kıldığı ön bildirimi yapmış olmak ve Boğazlardaki toplam yabancı savaş gemisi sayısı 9 gemiyi ya da 15.000 tonu aşmamak zorundadırlar (Md. 10/1). "*(...) Karadeniz'e kıyıdaş olan ya da olmayan Devletlerin, (...)* [Türkiye Hükümetinin daveti üzerine] *Boğazlardaki bir limanı ziyaret eden gemileri bu tonaja katılmayacaktır. Keza geçiş sırasında bir arızaya uğramış olan savaş gemileri de bu tonaja katılmayacaktır(...)"* (Md. 14/3-4).

Savaş gemileri, Boğazlardan geçmeden önce, Türk hükümetine diplomasi yoluyla bir ön bildirimde bulunmak zorundadırlar. Bu ön bildirimin normal süresi 8 gündür. Ama, Karadeniz'e kıyıdaş olmayanların 15 gün önceden ön bildirimde bulunmaları tercih edilir. Yapılacak diplomatik ön bildirimde devletler, gemilerinin gidecekleri yeri, adlarını, türlerini, sayılarını ve Boğazlardan gidiş (ve eğer olacaksa) dönüş tarihlerini belirtmek zorundadırlar. Ön bildirimde belirtilen geçiş tarihinde bir değişiklik meydana gelirse, bu durum geçişten 3 gün önce Türk hükümetine bildirilmelidir (Md. 13/1).

Sözleşmenin 24. maddesi uyarınca, *"Türk Hükümeti, yabancı bir deniz kuvvetinin yakında Boğazlar'dan geçeceği kendisine bildirilir bildirilmez, bu kuvvetin kuruluşunu, tonajını, Boğazlar'a giriş için öngörülen tarihi ve, ve, gerekirse, olası dönüş tarihini, Bağıtlı Yüksek Tarafların Ankara'daki temsilcilerine bildirecektir. (...)"*

Yabancı bir devlete ait deniz kuvvetinin, Türk hükümetinin daveti üzerine, Boğazlardaki bir limana sınırlı bir süre için nezaket ziyaretinde bulunması durumun-

da sözleşmedeki tür ve tonaj sınırlamaları uygulanmayacak (Md. 14/3) olmakla birlikte, bu gemilerin Karadeniz'e kıyıdaş olmayan bir devlete ait olması ve limanı ziyaretinden sonra geriye değil de Karadeniz'e gitmek istemesi durumunda, Montreux'nün Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine (10, 14 ve 18. maddelerdeki) getirmiş olduğu sınırlamalar geçerli olacaktır (Md. 17).

15. maddeye göre "*Boğazlarda transit olarak bulunan savaş gemileri taşımakta olabilecekleri hava araçlarını hiçbir durumda kullanamayacaklardır.*" Ayrıca, bu gemiler "*(...) hasar ya da geminin teknik yönetimine bağlı olmayan bir deniz arızası durumları dışında, geçişleri için gerekli süreden daha uzun süre Boğazlar'da kalamayacaklardır.*" (Md. 16).

Sözleşmenin 10. maddesinin ilk fıkrası, hafif su üstü gemilerinin, küçük savaş gemilerinin ve yardımcı gemilerin Boğazlardan geçişini açıklarken, aynı maddenin ikinci fıkrası, "*Yukarıdaki fıkrada belirtilen sınıflara giren gemiler dışında kalan savaş gemilerinin ancak 11. ve 12. maddelerde öngörülen özel koşullar içinde geçiş hakları (...)*" olacağını hükme bağlamaktadır. Fakat, 11 ve 12. maddeler, sadece Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin belirli türden savaş gemilerine (denizaltı ve hattı-harp gemileri) ilişkin düzenleme getirdiğinden, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletler yukarıda sayılan üç kategori dışında kalan savaş gemilerini (uçak gemisi, denizaltı, hattı harp gemisi) Boğazlardan geçiremezler. Öte yandan, 11. ve 12. maddeler uçak gemilerine ilişkin bir düzenleme içermediğinden, Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin uçak gemilerinin de, Boğazlardan geçmesi yasaktır (uygulama için bkz. "1980-90 Boğazlar Konusu" başlığı, cilt II).

Boğazlardan "*Geçiş sırasında, deniz kuvvetinin komutanı, durmak zorunda olmaksızın, Çanakkale Boğazı'nın ve Karadeniz Boğazı'nın girişindeki bir işaret istasyonuna, komutası altında bulunan kuvvetin tam kuruluşunu bildirecektir.*" (Md. 13/3).

-Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemileri için geçerli kurallar:

Barış zamanında; Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletler, hafif su üstü gemilerini, küçük savaş gemilerini ve yardımcı gemilerini, yukarıda belirtilen koşulları yerine getirmek kaydıyla Boğazlardan serbestçe geçirme hakkına sahiptirler. Ama, bu devletlerin, uçak gemilerini, hattı harp gemilerini ve denizaltılarını Boğazlardan geçirmeleri yasaklanmıştır (Md. 10/2 ve 11). Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin, barış zamanında Boğazlardan geçirebilecekleri savaş gemilerine tür ve tonaj bakımından getirilen sınırlamalar, daha çok "Tüm Devletlerin Savaş Gemileri İçin Geçerli Kurallar" başlığı altında açıklanmıştır. Sözleşme, Türkiye'nin ve Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin güvenliklerini sağlama amacıyla yapıldığından, başka birtakım sınırlamaları da içerisinde barındırmaktadır. Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin Karadeniz'de bulundurabilecekleri gemilerin toplam tonajı ve bu denizde kalış süreleri de sınırlandırılmıştır.

"Madde 18. 1. Karadeniz kıyıdaşı olmayan Devletlerin barış zamanında bu denizde bulundurabilecekleri toplam tonaj aşağıdaki gibi sınırlandırılmıştır:

a) (...)sözü geçen Devletlerin toplam tonajı 30.000 tonu aşmayacaktır;

b) Herhangi bir anda, Karadeniz'in en güçlü donanmasının (filosunun) tonajı işbu Sözleşmenin imzalanması tarihinde bu denizde en güçlü olan donanmanın (filonun) tonajını enaz 10.000 ton aşarsa, a) paragrafında belirtilmiş olan 30.000 tonluk toplam tonaj aynı ölçüde veençok 45.000 tona varıncaya değin arttırılacaktır. Bu amaçla, kı-

yıdaş her Devlet, (...), Türk Hükümetine, her yılın 1 Ocak ve 1 Temmuz tarihlerinde, Karadeniz'deki donanmasının (filosunun) toplam tonajını bildirecektir; Türk Hükümeti de, bu bilgiyi, öteki Bağıtlı Yüksek Taraflara (...) ulaştıracaktır.

c) Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerden herhangi birinin bu denizde bulundurabileceği tonaj, yukarıdaki a) ve b) paragraflarında öngörülen toplam tonajın üçte ikisiyle sınırlandırılmış olacaktır.

d) (...)

2. Karadeniz'de bulunmalarının amacı ne olursa olsun, kıyıdaş olmayan Devletlerin savaş gemileri bu denizde yirmi-bir günden çok kalamayacaklardır."

Karadeniz'e kıyıdaş olmayan bir ya da birkaç devlet, bu denize, insancıl bir amaçla, ön bildirime gerek olmaksızın savaş gemisi gönderebilir. Bu amaçla gönderilen savaş gemilerinin toplam tonajı hiçbir durumda 8.000 tonu geçmemelidir. Ayrıca bu gemiler, Türk hükümetinden alacakları izin üzerine Karadeniz'e girebilirler. Türk hükümeti, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletlerin o sırada bu denizde bulunan savaş gemilerinin toplam tonajlarını dikkate alacak ve sözleşmedeki tonaj sınırlamaları aşılmıyorsa, geçiş iznini en kısa sürede verecektir. Söz konusu gemilerin Karadeniz'e geçişiyle toplam tonaj sınırlamaları aşılacaksa, Türk hükümeti, bu izin isteminden Karadeniz'e kıyıdaş öteki devletleri gecikmeksizin haberdar edecektir. Bu devletler, bilgi verilmesinden itibaren 24 saat içerisinde bir itirazda bulunmazlarsa, Türk hükümeti söz konusu gemilerin geçişi konusundaki kararını, en geç 48 saat içerisinde bu talepte bulunanlara bildirecektir (Md. 18/1, d).

- Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemileri için geçerli kurallar:

Bütün devletlerin savaş gemileri için sözleşmenin öngördüğü genel kurallar, Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemileri için de geçerlidir. Ama, sözleşmede bu devletlerin savaş gemileri lehine birtakım farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar şu şekilde özetlenebilir:

Bir defa, Karadeniz'e kıyıdaş devletler, 15.000 tondan daha büyük hattı harp gemilerini, Boğazlardan birer birer ve beraberlerinde en çok iki torpido olmak koşuluyla geçirebilirler (Md. 11).

İkincisi, "*Karadeniz'e kıyıdaş Devletler, bu deniz dışında yaptırdıkları ya da satın aldıkları denizaltılarını, tezgâha koyuştan ya da satın alıştan Türkiye'ye vaktinde haber verilmişse, deniz üslerine katılmak üzere Boğazlardan geçirme hakkına sahip olacaklardır. Sözü edilen Devletlerin denizaltıları, bu konuda Türkiye'ye ayrıntılı bilgiler vaktinde verilmek koşuluyla, bu deniz dışındaki tezgâhlarda onarılmak üzere de Boğazlar'dan geçebileceklerdir. Gerek birinci gerek ikinci durumda, denizaltıların gündüz ve su üstünden gitmeleri ve Boğazlar'dan tek başlarına geçmeleri gerekecektir.*" (Md. 12).

b) Savaşta

Sözleşme, savaş zamanını Türkiye'nin tarafsız olduğu ve Türkiye'nin savaşan olduğu şeklinde ikiye ayırmaktadır.

- Türkiye tarafsız ise:

Türkiye'nin tarafsız olduğu bir savaş zamanında, tarafsız devletlerin savaş gemi-

leri barış zamanındaki koşullara uygun olarak Boğazlardan geçebileceklerdir. Ama, savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi ilke olarak yasaktır. Bu yasağa üç tane istisna getirilmiştir:

Birincisi, Karadeniz'e kıyıdaş olan veya olmayan savaşan devletlerin savaş gemileri, bağlama limanlarından ayrılmışlarsa, bu limanlara geri dönmek için Boğazlardan geçebilirler (Md. 19/4), fakat *"Savaşan Devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'da herhangi bir elkoymaya girişmeleri, denetleme (ziyaret) hakkı uygulamaları ve başka herhangi bir düşmanca eylemde bulunmaları yasaktır."* (Md. 19/5).

İkincisi, MC çerçevesinde alınacak zorlayıcı önlemlerin uygulanmasını sağlamak amacıyla, bu önlemlere katılan devletlerin savaş gemileri Boğazlardan geçebilirler (Md.25).

Üçüncüsü, MC Misakı çerçevesinde yapılmış, tescil edilmiş, yayınlanmış ve Türkiye'yi bağlayan bir karşılıklı yardım antlaşmasının varlığı durumunda, saldırıya uğrayan bir devlete yardım amacıyla, bu antlaşmaya taraf devletlerin savaş gemileri (bu devletler savaşan devlet olsalar dahi) Boğazlardan geçebilirler (Md.19/2).

- Türkiye savaşan ise:

Burada durum basittir: *"Madde 20. Savaş zamanında, Türkiye savaşan ise, (...) savaş gemilerinin geçişi konusunda Türk Hükümeti tümüyle dilediği gibi davranabilecektir."*

c) Pek Yakın Bir Savaş Tehlikesi Tehdidinde

Türkiye pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidiyle karşılaştığı kanısındaysa, kendisinin savaşan olduğu bir savaş durumu için öngörülen rejimi uygulama hakkına sahiptir (Md. 21/1). Türkiye bu yetkisini kullanmadan önce, Boğazlardan geçmiş olan yabancı savaş gemileri bağlantı limanlarına geri dönmek için Boğazlardan tekrar geçebilirler (Md. 21/2) .

Bu tehdit durumunun ortaya çıkıp çıkmadığının takdiri, Türk hükümetine aittir. Türkiye kendisine verilen bu olanağı kullandığı zaman, durumu, Montreux'ye taraf devletlere ve MC Genel Sekreterliğine bildirmek zorundadır (Md. 21/3). Bununla birlikte MC Konseyi, Türkiye'nin bu takdirinin haklı olmadığına üçte iki çoğunlukla karar verirse ve Montreux'nün imzacı taraflarının çoğunluğu da bu görüşte ise, Türk hükümeti, Md. 6'yla kazandığı yetkiden vazgeçmek ve tekrar barış zamanı için öngörülen rejimi uygulamak zorundadır (Md.21/4).

Yukarıda özetlenen Md. 21/4'le getirilmiş ikili denetim organlarından biri (MC) ortadan kalkmış olduğu halde, sözleşmeye taraf devletlere verilen denetim yetkisi devam etmektedir. MC Konseyine tanınan yetkinin Birleşmiş Milletler (BM) tarafından kullanılıp kullanılamayacağı konusunda Türkiye'de bir görüş birliği yoktur. Zaten uluslararası hukuk öğretisi de, BM'nin, MC'nin belirli konulardaki yetkilerini devralıp almadığı konusunda bir bütünlük göstermemektedir.

3) Uçakların Geçişi

LBS, hem denizden hem de havadan serbest geçiş ilkesini kabul etmiş ve sivil uçakların yanında askerî uçakların da Boğazlar üzerinden geçişini düzenlemişti

(Md. 1 ve 2). Montreux ise, havadan geçiş serbestliği ilkesini kabul etmeyip sadece sivil uçaklara ilişkin düzenleme getirdiğinden, askerî uçakların Boğazlar üzerinden geçişine izin verip vermeme yetkisi Türk hükümetine aittir.

"Madde 23. Sivil uçakların Akdeniz ile Karadeniz arasında geçişini sağlamak amacıyla, Türk Hükümeti, Boğazlar'ın yasak bölgeleri dışında, bu geçişe ayrılmış hava yollarını gösterecektir; sivil uçaklar, Türk Hükümetine, ara sıra (tarifesiz) yapılan uçuşlar için üç gün öncesinden bir ön-bildirim ile, düzenli (tarifeli) servis uçuşları için geçiş tarihlerini belirten genel bir ön-bildirimde bulunarak, bu yolları kullanabileceklerdir (...)".

B) Lausanne'daki Kısıtlayıcı Hükümlerin Kaldırılması

Bilindiği gibi, LBS'yle Türkiye'nin egemenliği çeşitli alanlarda kısıtlanmıştı. Montreux hükümlerine bakıldığında, Türkiye'nin bu yetkileri geri aldığını söylemek mümkündür. Türkiye'nin bu Sözleşmeyle, egemenliğine ilişkin olarak kazanımlarını şu iki başlık altında toplayabiliriz: i) Boğazların yeniden askerîleştirilmesi; ii) Boğazlar Komisyonunun kaldırılması.

Boğazların Yeniden Askerîleştirilmesi

Montreux'nün ana metninde, LBS tarafından askerden arındırılmış bölgelerin yeniden askerîleştirilmesine ilişkin olarak doğrudan bir hüküm yoktur. Bununla birlikte, sözleşmeye eklenmiş Protokolün birinci maddesi çok açıktır: *"Türkiye, işbu Sözleşmenin Başlangıç kesiminde tanımlandığı biçimde Boğazlar bölgesini, hemen yeniden askerîleştirebilecektir."*

Türkiye bu ek protokolün hükümlerine dayanarak Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazına ordusunu sokmuş ve bölgeyi askerîleştirmeye başlamıştır. Bu davranışla birlikte, LBS'nin 18. maddesiyle (bkz. s. 235) MC çerçevesinde verilen güvenceler de ortadan kalkmıştır.

Boğazlar Komisyonunun Kaldırılması

LBS'yle kurulmuş ve bu sözleşmenin 10-17. maddeleri hükümleriyle düzenlenmiş olan "Boğazlar Komisyonu"yla ilgili olarak, Montreux'nün 24. maddesi *"Boğazlar rejimine ilişkin 24 Temmuz 1923 tarihli Sözleşme gereğince kurulmuş olan Uluslararası Komisyonun yetkileri Türk Hükümetine aktarılmıştır (...)"* demektedir. Yani Türkiye, savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine ilişkin imzacı devletlere vereceği bilgilerden, geçişe ilişkin hükümlerin uygulanmamasından veya yanlış uygulanmasından sorumlu olacaktır. Böylece Türkiye, uluslararası bir görev üstlenmiş olmaktadır.

C) Sözleşmenin Sona Ermesi ya da Değiştirilmesi

"Madde 28. İşbu Sözleşmenin süresi, yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, yirmi yıl olacaktır (...)" fakat, herhangi bir nedenle bu sözleşmenin sona ermesi ve mevcut rejimin yerine başka bir rejim getirilememesi (veya getirilmesi) durumunda, daha önce de belirtildiği gibi, Boğazlardan geçiş ve gidiş geliş serbestliği ilke olarak sürecektir (Md. 28/2). Bu geçiş özgürlüğü ilkesinin içeriğini değiştirmek ya da bu ilke-

Montreux Geçiş Rejimi

			Karadeniz'e Kıyıdaş Devletlerin Gemileri	Karadeniz'e Kıyıdaş Olmayan Devletlerin Gemileri
Ticaret Gemileri	*Savaş Tehlikesi Tehdidi*		• Geçişler gündüz yapılır. • Geçişler Türkiye'nin göstereceği yoldan yapılır. • Kılavuzluk hizmeti, ücrete tabi olmamak kaydıyla, zorunlu kılınabilir	• Geçişler gündüz yapılır. • Geçişler Türkiyenin göstereceği yoldan yapılır. • Kılavuzluk hizmeti, ücrete tabi olmamak kaydıyla, zorunlu kılınabilir.
	Barış Zamanı		• Bayrağı ve yükü ne olursa olsun geçer. • Gece ve gündüz geçer. • Adını, uyruğunu, tonajını, geldiği ve gideceği yeri bildirir. • Bu bildirim ve sağlık denetimi dışında hiçbir formaliteye tabi olmaz. • Kılavuzluk ve römorkaj isteğe bağlıdır.	• Bayrağı ve yükü ne olursa olsun geçer. • Gece ve gündüz geçer. • Adını, uyruğunu, tonajını, geldiği ve gideceği yeri bildirir • Bu bildirim ve sağlık denetimi dışında hiçbir formaliteye tabi olmaz. • Kılavuzluk ve römorkaj isteğe bağlıdır.
	Savaş Zamanı	*Türkiye Savaşta Değil*	Barış zamanı koşullarına uygun olarak geçer	Barış zamanı koşullarına uygun olarak geçer
		Türkiye Savaşan	• Türkiye'yle savaşan devletlerin bayrağını taşıyan ticaret gemilerinin geçişi Türkiye'nin takdirine bağlıdır. • Türkiye ile savaş halinde olmayan devletlerin gemileri, düşman devletlere yardım etmemek ve gündüzleri gösterilen yoldan seyretmek kaydıyla geçebilir	• Türkiye'yle savaşan devletlerin bayrağını taşıyan ticaret gemilerinin geçişi Türkiye'nin takdirine bağlıdır. • Türkiye ile savaş halinde olmayan devletlerin gemileri, düşman devletlere yardım etmemek ve gündüzleri gösterilen yoldan seyretmek kaydıyla geçebilir.

Savaş Gemileri	*Savaş Tehlikesi Tehdidi*		Gemilerin geçişi Türkiye'nin takdirine bağlıdır.	Gemilerin geçişi Türkiye'nin takdirine bağlıdır.
	Barış Zamanı		• Yardımcı gemiler, hafif su üstü gemileri ve küçük savaş gemileri : a. Boğazlardaki toplam yabancı savaş gemisi sayısı 9'u veya toplam tonajı 15,000 tonu aşamaz b. Gerekli ön-bildirimde bulunur (olağan olarak sekiz gün) c. Gündüz ve durmaksızın geçebilir. • 15,000 tonu aşan hattı harp gemileri : a. Tek başına ve en çok iki torpido eşliğinde geçer b. Gerekli ön-bildirimde bulunur (olağan olarak sekiz gün) • Bu gemilerin Karadeniz'deki toplam tonajları ve toplam kalma süreleri sınırsızdır.	• Yardımcı gemiler, hafif su üstü gemileri ve küçük savaş gemilerinin geçişi, Karadeniz'e kıyıdaş devlet gemilerinin geçişiyle aynıdır. • Uçak gemileri, denizaltılar, hattı harp gemileri geçemez • Karadeniz'de bulundurabilecekleri gemilerin toplam tonajı 30,000 tonu geçemez. bu sayı, bazen 45,000 tona dek çıkabilir. • Kıyıdaş olmayanlardan sadece biri, kıyıdaş olmayanların tamamının toplam tonajının en çok üçte ikisi kadar gemi bulundurabilir.
	Savaş Zamanı	*Türkiye Savaşta Değil*	• Savaşta olmayan devlet gemileri, barış zamanındaki gibi geçebilir. • Savaşan devlet gemileri geçemez.Bunun üç istisnası vardır: 1. Bağlama limanından ayrılanlar bu limanlara dönebilir. 2. MC'nin zorlama önlemlerini uygulayacak gemiler geçebilir. 3. Türkiye'nin taraf olduğu bir yardım antlaşması hükümleri uyarınca geçenler.	• Savaşta olmayan devlet gemileri, barış zamanındaki gibi geçebilir. • Savaşan devlet gemileri geçemez.Bunun üç istisnası vardır: 1. Bağlama limanından ayrılanlar bu limanlara dönebilir. 2. MC'nin zorlama önlemlerini uygulayacak gemiler geçebilir. 3. Türkiye'nin tarafı olduğu bir yardım antlaşması hükümleri uyarınca geçenler.
		Türkiye Savaşan	Gemilerin geçişi Türkiye'nin takdirine bağlıdır.	• Gemilerin geçişi Türkiye'nin takdirine bağlıdır.

yi tamamen ortadan kaldırmak, ancak Montreux Sözleşmesine taraf devletlerin oybirliğiyle mümkündür.

28. maddeye göre "*Sözü edilen yirmi yıllık sürenin bitiminden iki yıl önce, hiçbir Bağıtlı Yüksek Taraf, Fransız Hükümetine Sözleşmeyi sona erdirme ön-bildirimi vermemişse, işbu Sözleşme, bir sona erdirme ön-bildirimi gönderilmesinden başlayarak, iki yıl geçinceye kadar yürürlükte kalacaktır (...) İşbu Sözleşme, işbu madde hükümlerine uygun olarak sona erdirilmiş olursa, Bağıtlı Yüksek Taraflar, yeni bir Sözleşmenin hükümlerini saptamak üzere kendilerini bir konferansda temsil ettirmeği kabul etmektedirler*" (Md. 28/3-4). Fakat böyle bir bildirim yapılmadığı için Montreux bugüne dek yürürlükte kalmıştır.

Sözleşmenin tamamen sona erdirilmesi değil de, bir ya da birkaç hükmünün değiştirilmesi 29. maddede düzenlenmiştir: "*İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girmesinden başlayarak [9 Kasım 1936] her beş yıllık dönemin sona ermesinde, Bağıtlı Yüksek Taraflardan herbiri, işbu Sözleşmenin bir ya da birkaç hükmünün değiştirilmesini önerme girişiminde bulunabilecektir (...) değişiklik istemi, içinde bulunulan beş yıllık dönemin sona ermesinden üç ay önce, Bağıtlı Yüksek Taraflardan herbirine bildirilecektir: Bu bildiri, önerilen değişikliğin niteliğini ve gerekçesini kapsayacaktır (...)*". Değişiklik önerisinde bulunan bir bağıtlı tarafın bu önerisinin kabul edilebilir olması için (savaş gemilerinin sayı ve tonajına ilişkin 14. ve kıyıdaş olmayanların Karadeniz'de bulundurabilecekleri savaş gemilerinin sayı ve tonajına ilişkin 18. maddeler için hariç) kendisinden başka (en az) iki bağıtlı devlet tarafından da desteklenmesi gerekmektedir (Md.29/2). 14. ve 18. maddelerin değiştirilmesi içinse, bir tek bağıtlı devletin daha bunu destekliyor olması yeterlidir.

"*Bu öneriler üzerinde diplomasi yoluyla bir sonuca varmak olanağı bulunamazsa, Bağıtlı Yüksek Taraflar,* [Sözleşmenin tamamen sona erdirilmesinde olduğu gibi] *bu konuda toplanacak bir konferansda kendilerini temsil ettireceklerdir. Bu konferans, ancak oybirliğiyle karar alabilecektir; 14. ve 18. maddelere ilişkin değişiklik durumları bu hükmün dışında kalmaktadır; bu durumlar için Bağıtlı Yüksek Tarafların dörtte üçünden oluşan bir çoğunluk yeterli olacaktır. Bu çoğunluk, Türkiye'yi de içine alarak Karadeniz kıyıdaşı Bağıtlı Yüksek Taraflarn dörtte üçünü kapsamak üzere hesaplanacaktır*" (Md. 29/4,5 ve 6). Yani, bu iki maddenin Türkiye'nin rızası olmaksızın değiştirilmesi mümkün değildir.

KUDRET ÖZERSAY

KAYNAKÇA (Montreux Boğazlar Sözleşmesi)

Gümüş, Okan ve Aziz Sevi, *Ansiklopedik Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, Ankara, Polat Yayınları, 1996, s. 328; İnan, Yüksel, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1995, s. 40-82; Meray, Seha ve Osman Olcay, *Montreux Boğazlar Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 390, 1976, s. 42, 81-82, 240, 327, 362, 440, 462-476; "Montreux Boğazlar Sözleşmesi ve Ekleri," *Resmî Gazete*, 5.8.1936, Sayı 3374; Özersay, Kudret, *Türk Boğazlarından Geçiş Rejimi*, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ekim 1999; Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri, II. Kitap*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1990, s. 145-146; Toluner, Sevin, *Milletlerarası Hukuk Dersleri, Devletin Yetkisi*, İstanbul, Beta, 1996, s. 166; *Türk Boğazları İle İlgili Temel Metinler*, Ankara, Dışişleri Eğitim Merkezi Yayınları, Kasım 1994, s. 26-28; *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, t.y., s. 21-59.

1939-1945

Savaş Kaosunda Türkiye:
Göreli Özerklik-2

30 Ocak 1943 İnönü-Churchill Adana görüşmesi. İkisinin arasındaki Başbakan Şükrü Saracoğlu'dur.

(İletişim arşivi)

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

Cumhurbaşkanları	Hükümetler	Dışişleri Bakanları	Dışişleri Genel Sekr.
M. İsmet İnönü (11 Kasım 1938 - 22 Mayıs 1950)	II. Refik Saydam Hükümeti - CHP (03 Nisan 1939 - 09 Temmuz 1942)	Şükrü Saracoğlu (11 Kasım 1938 - 13 Ağustos 1943)	Numan F. Menemencioğlu (01 Temmuz 1929 - 16 Ağustos 1943)
	I. Şükrü Saracoğlu Hükümeti - CHP (09 Temmuz 1942 - 09 Mart 1943)		
	II. Ş. Saracoğlu Hükümeti - CHP (09 Mart 1943 - 07 Ağustos 1946)	Numan F. Menemencioğlu (13 Ağustos 1943 - 25 Haziran 1944)	Cevat Açıkalın (16 Ağustos 1943 - 15 Ekim 1945)
		Hasan Saka (13 Eylül 1944 - 10 Ekim 1947)	

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlayan ve 8 Mayıs 1945 gece yarısı Avrupa'daki bölümü resmen sona eren İkinci Dünya Savaşı, 6 yıl boyunca Avrupa başta olmak üzere dünyanın 5 kıtasında yaşamı muazzam etkiledi.

Savaşın temel çizgileri bu bölümde zaten anlatıldığı için, burada yapılması gereken; Türkiye'nin başlıca 2 hedefi olan işgale uğramamak ve savaşa girmemek açılarından önemli nirengi noktalarını saptamak oluyor. Bu bakımdan Türkiye, 3'ü özel, 2'si genel olmak üzere şu nirengi noktalarını yaşadı:

Bir kere, Fransa'nın çabuk yenilgisi Türkiye'yi çok zor duruma soktu. Ekim

1939'da İngiltere ve Fransa'yla Üçlü İttifak'ı yaparken, Türkiye'nin dayandığı temel mantık; Fransa'nın hem bir Alman saldırısını yeterince uzun zaman meşgul edip yıpratacağı, hem de Fransız donanmasının İtalya'yı Akdeniz'e inmekten alıkoyacağı varsayımı üzerine kurulmuştu (Hale, s. 82). Bu gerçekleşmeyince, kendisini çok zorlayan 2 olay birbiri ardına gerçekleşti. İtalya'nın 10 Haziran 1940'ta savaşa girmesiyle savaş Akdeniz'e inmiş oldu ve Üçlü İttifak gereği Türkiye'nin savaşa girme yükümlülüğü doğdu; ikincisi, Türkiye Mart 1941'de Alman ordusunu kendi sınırlarına dayanmış buldu. Bununla birlikte, Türkiye, Fransa'nın çabuk yenilgisi sayesinde, savaşa girmemek için mükemmel bir bahane de bulmuştur.

Türkiye'yi çok ilgilendiren ikinci gelişme, Almanya'nın Haziran 1941'de SSCB'ye saldırması oldu. Bu olay, Türkiye'yi "Polonya Sendromu" diye anılan en büyük korkusundan, yani aynı anda Almanya ile SSCB'nin ortak işgaline uğramaktan kurtardı.

Üçüncü gelişme, Şubat 1943'te Almanların Stalingrad'da kesin yenilgiye uğramaları ve bundan sonra artık toparlanamamaları oldu. Bu gelişme Türkiye'yi büyük endişeye sevk etti, çünkü Sovyet tehlikesi tekrar doğuyordu. Savaş içinde Türk kamuoyundaki ilginç sloganın da çok iyi simgelediği gibi ("Almanlar yatağa, Ruslar mezara"), Türkiye ikisinin de kesin zafer kazanmasını istemiyor, diğerini ortadan kaldıranın kendisine döneceğinden korkuyordu.

Savaşın genel nirengi noktalarına gelince.

Birincisi, savaşın çok sık ve çok keskin biçimde dalgalanması Türkiye'yi sürekli olarak büyük zora sokuyor ve durmadan farklı talep ve sorunlara çözüm bulmasını gerektiriyordu.

İkinci nokta savaşın sona erme biçimiyle ilgili oldu: 1945 öncesine kadarki durumun aksine, savaş sonu dünyasında artık çok keskin bir iki kutuplu düzen kuruluyordu ve (Giriş'teki "OBD Kavramı" başlığı altında yazılanlar anımsanırsa) böyle durumlarda Türkiye'nin jeostratejisine oturmuş bir Orta Büyüklükte Devlet'in güç dengesine oynamaya devamı çok güçleşecekti.

II) İç Ortam ve Dinamikler

Çoğu zaman, ülkelerin iç düzeni onların dış politikasını belirler veya ona genel çizgisini verir. Fakat bu olağan dönemler için ve orta-uzun vadede söz konusudur; olağanüstü dönemler ve kısa vadelerde uluslararası ortamın iç düzeni etkilediği ve hatta belirlediği görülür. Savaş, böyle bir ortamın tanımına fazlasıyla uymaktadır.

Savaş, katılmadığı halde Türkiye'yi çok çeşitli biçimlerde ve derinden etkiledi. O kadar ki, bittiğinde, Türkiye sanki başka bir ülke olmuştu.

Bir defa, üretim çok olumsuz etkilendi.

Sanayii gelişmiş bir ülkede, hele ülke savaş alanı olmamışsa, savaşların üretimi kamçıladığı çok görülür (ABD ekonomisi her iki dünya savaşında da çok büyümüştür). Ama, Türkiye gibi temelde tarımsal bir ülkede, çok büyük çoğunluğu köylü olan 1 milyon kadar erkeğin askere alınması tarım açısından yeterince olumsuz bir olguydu. Bunun yanı sıra, 1938'de çıkarılmış olan Toprak Mahsulleri

1939-1944 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Cari fiyatlarla GSMH (milyon TL)	Enflasyon (TEFE) (%)	TL/$ kuru	GSMH (milyon $)	İhracat (000 $)	İhracat/ GSMH (%)	İthalat (000 $)	İthalat/ GSMH (%)	Dış tic./ GSMH (%)	Duyun-ı Umumiye Borç ödemesi (000 $)	Borç Ödemesi/ İhracat (%)
1939	2.063,1	1,3	1,28	1.611,8	99.647	6,18	92.498	5,74	11,92	41.431,0	41,58
1940	2.403,4	25,0	1,38	1.741,6	80.904	4,65	50.035	2,87	7,52	53.228,3	65,79
1941	2.992,3	38,5	1,35	2.216,5	91.056	4,11	55.349	2,50	6,61	58.081,7	63,79
1942	6.195,9	93,7	1,31	4.729,7	126.115	2,67	112.879	2,39	5,05	80.934,5	64,18
1943	9.231,7	73,8	1,31	7.047,1	196.734	2,79	155.34	2,20	5,00	97.583,1	49,6
1944	6.684,7	-22,2	1,31	5.102,8	177.952	3,49	126.23	2,47	5,96	89.070,9	50,05

Kaynaklar 1) DİE, *İstatistik Göstergeleri, 1923-1998* s. 404, 495 ve 588;
2) T.C. Maliye Bakanlığı, *Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri 1924-1995*, s. 207-217.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

Ofisi Kanunu ile 18 Ocak 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu hükümleri de ters etki yapınca (bkz. **Milli Korunma Kanunu ve TMO Kanunu** kutusu, s. 389) üretim iyice düştü ve bir yandan çiftçi tahılını karaborsaya vermeye başlarken, diğer yandan da 1945'e gelindiğinde tarımsal üretim 1939 düzeyinin yüzde 40'ına indi. Tarımın yanında imalat sanayii de darbe yedi. Devletçi planlar sayesinde 1932-1939 döneminde 2 katına çıkmış olan sanayi üretimi savaş süresince hızla düştü ve 1945'te, 1932 üretiminin yalnızca yüzde 20 kadar yükseğiyle gerçekleşebildi (Keyder, s. 92).

Milli Korunma Kanunu ve TMO Kanunu

Milli Korunma Kanunu (MKK), bürokrasiye olağanüstü bir savaş ekonomisi yürütme yetkisi veren önlemler getiriyordu. Üretilecek mal miktarı hükümetçe saptanabilecek, devlet fabrikalara ve madenlere el koyabilecek, üretim ve dağıtımı sağlayabilecek, bütün fiyatları denetleyebilecek, sıkıyönetim ilan edip mülk zaptedebilecekti (Avcıoğlu, s. 221).

Oysa uygulamada, bu hükümlerin yerine, yasanın özel girişime yardımcı olan hükümlerinin (kredi vermek, mallarını satın almak, kârı garantilemek vb.) ve dar gelirlilerin haklarını kısıtlayan hükümlerin (zorla çalıştırma, işçilerin işlerinden ayrılması yasağı, tatil günlerinin ve sabit çalışma saatlerinin kaldırılması, vb.) egemen olduğu görüldü. Tarım alanında ise yasa, ekilen her 40 dönüm arazi için 1 çift öküzü milli müdafaa yükümlülüğü dışında bırakmaktaydı. Yani, arazisi 40 dönümden az olan köylü çift hayvanlarını devlete vermek zorundaydı (Oran, 1969, s.240-241'den K. Boratav, *Türkiye'de Devletçilik (1923-1950)*, SBF Maliye Enstitüsü, 1962, s. 181-183).

Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) Kanunu ise köylüyü korumak ve kamu tüketimi için ürün biriktirmek amacıyla kurulmuştu. Ama MKK'yla birleşince fakir köylüyü daha da ezdi. Çünkü bütün amaç üretimi artırmak ve kentler ile orduyu beslemek olduğundan, üreticinin tahılı piyasadan çok düşük olan 5 kuruş fiyattan zorunlu alıma tabi tutuldu. Bu arada büyük toprak sahipleri hem tahılı karaborsaya intikal ettirebildiklerinden, hem de savaş nedeniyle değerlenen pamuk gibi tahıl dışı ürünlerini satabildiklerinden büyük sermaye birikimi sağlarken, küçük ve orta köylü fukaralaştı.

(B. Oran)

Savaş içinde yeni zenginlerle alay eden Cemal Nadir karikatürü.

– Bulaşık kokulu hizmetçiye sataşmaktan utanmıyor musun?
– Şey... Garıcığım... Onu gohladıkça senin gençliğin gözümün önüne geliy!..

(Semih Balcıoğlu ve Ferit Öngören (derleyenler) *Elli Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*, Türkiye İş Bankası, 1973)

Yukarıda (s. 389) Uluğbay'ın Temel Ekonomik Göstergeler tablosuna bakıldığında (ama önce bkz. **Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri** kutusu, s. 245) gerek cari fiyatlarla TL, gerekse dolar cinsinden GS-MH'nin arttığı görülür. Oysa bu artış bütünüyle yapaydı. Çünkü dolar olarak artış, TL'nin dış değerinin sabit tutulmasından kaynaklanmaktaydı. Cari fiyatlarla TL cinsinden artışın nedeni de, çok yüksek enflasyondan ibaretti. Yıllık enflasyon (TEFE; Toptan Eşya Fiyat Endeksi) oranlarının kümülatif toplamı yapıldığında, 1944'deki fiyat düşüşüne rağmen (yüzde –22,2), 1939-44 döneminin enflasyonu yüzde 381,5 gibi çok yüksek bir rakam olarak gerçekleşmişti.

Aynı yanıltıcı durum, DT/GSMH oranının yüzde 11.92'den yüzde 5'lere kadar düşmesinde de görülmektedir. Bu oranın düşmesi (yani GSMH'nın artması), bir ülkenin dışa bağımlılığının azalması anlamına geldiği halde, burada da olay yüksek enflasyon ortamında TL'nin değerinin sabit tutulmasından kaynaklanıyordu; nitekim gerek ihracat gerekse ithalat durmadan yükselmişti. Tablodan çıkanın tam aksine ve aşağıdaki (s. 393) İthalat-İhracat tablosundan da görüleceği gibi, Almanya'ya olan dış ticaret bağımlılığı ciddi boyutlara varmıştı. Bununla birlikte, savaşan her iki tarafın da Türkiye'nin doğal kaynaklarına ihtiyacı olduğundan, dış ticaret bilançosunun sürekli olarak fazla verdiği de dikkat çekmektedir.

Ekonomideki durum, yalnız arz-talep dengesinden değil, kötü yönetimden de kaynaklanmaktaydı. Yine aynı tabloya bakıldığında, 1941'de yüzde 38,5 olan enflasyonun 1942'de birdenbire yüzde 93,7'ye fırladığı görülecektir. Bu durum, yeni ticaret bakanının, seçim bölgesi Ege'ye gidip, o güne kadar bin bir güçlükle dizginlenen fiyatların serbest bırakılacağını halka hissettirmesi üzerine ortaya çıkmıştı. Fiyatlar bir anda alabora oldu. Örneğin buğday 13,5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağı 85 kuruştan 300 kuruşa (Aydemir, s.230), balmumu 70 kuruştan 380 kuruşa (Oran, 1969, s. 242'den Hüseyin Avni [Şanda], *Yurt ve Dünya*, no. 19, 1 Ekim 1942) fırladı.

Bütün bu olumsuzluklar içinde, bir de, Düyun-ı Umumiye borç ödemeleri/ihracat oranının yüzde 64.18 gibi çok yüksek bir düzeye tırmandığı gerçeği vardı.

Savaşın ikinci olumsuz etkisi, bu ekonomik durum nedeniyle, toplumsal yaşam alanında gerçekleşti. Kıtlık ve enflasyon ortamında küçük toprak sahibi ile işçinin ezilmesi bir yana; tüccar malını, büyük toprak sahibi de ürününü karaborsaya vermeye alışınca ikisi de sınıf atlamaya koyuldu. Karikatürcü Cemal Nadir'in çizgileriyle siyasal edebiyata giren bir "Hacıağa" tipi ekonomiye egemen oldu ve 1980 sonrasında ün kazanacak "lahmacunla viski" formülünün ilk versiyonu o yıllarda görüldü. Bu yeni sınıf, savaşın sonunda, savaş sayesinde sermaye biriktirmiş yeni burjuvazi olarak siyaset sahnesine çıkacaktır.

Savaşın üçüncü etkisi daha da makro düzeyde ve ciddi oldu. 1936'da hazırlığına başlanan İkinci Sanayi Planı, kitlesel tüketim mallarını özel sektöre devretmeye hazırlanırken, savaş çıkınca terk edildi (Gülalp, s.32). Bu yüzden sınaileşme (İİS) de terk edilmek zorunda kalınınca (oysa İİS, bir önceki dönemde yine dış dinamikle mümkün ve başarılı olmuştu) kamu yatırımları durdu. Savaşın getirdiği kaynak kıtlığı içinde, zaten yasa zoruyla çalıştırılan insanların gelirleri birdenbire düştü. Bu durumda ve yeni zenginlerin o günler için hiç alışılmamış aşırılıklarına tepki içinde, halk rejime yabancılaştı. 1923-39 döneminde ulus-devletin temel dokusunu oluşturmak için onca emekle inşa edilmiş toplumsal ve siyasal mutabakatlar bozuldu (Kuruç, s. 26). Halk tepkisini önce 1946 seçimlerinde, ama asıl 14 Mayıs 1950'de CHP'nin rakibi Demokrat Parti'yi (yani, Menderes tarafından temsil edilen büyük toprak sahipleri ile Bayar tarafından temsil edilen ticaret burjuvazisinin ABD yanlısı koalisyonunu) oylarıyla iktidara getirerek ortaya koyacaktır.

Bu ortamda, CHP'de en azından birtakım devlet adamları, mutabakatların bozulacağını büyük olasılıkla hissettiklerinden, yeni bir mutabakat modeli getirmeye giriştiler (Kuruç, s. 26). Bu model arayışı, Cumhurbaşkanı İnönü'nün "Bulanık zamanı bir daha ele geçmez bir fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret malı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar (...) büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmışlardır" (Oran, 1969, s. 243'den *Ayın Tarihi*, no. 108, Kasım 1942, s.23) diyerek verdiği desteği de arkasına aldı. Vurguncu toprak ağaları konusunda getirilen önlemler iki yasada somutlaştı: Köylü gençleri devrimin ilkeleriyle eğitmeye yönelik 17 Nisan 1940 tarihli Köy Enstitüleri

Savaş içinde gayrimüslim aleyhtarı karikatür.

– Türk mü?..

– Yok canım, sana: Maçkada apartımanı, Boğazda yalısı, Adada köşkü var diyorum!

(Laurent Mallet, "Karikatür Dergisinde Yahudilerle ilgili karikatürler, 1936-1948", *Toplumsal Tarih*, no. 34, Ekim 1996, s. 26-33).

Varlık Vergisi Uygulaması

Dönemin İstanbul defterdarının anlatımıyla (Ökte, s. 35-38) Varlık Vergisi 1) Devlete kaynak bulmak; 2) Piyasadan para çekip enflasyonu frenlemek; 3) Özellikle azınlıklardan oluşan karaborsacıların ve stokçuların ihtikârını (aşırı kârını) ağır vergiler ve zorunlu borç almalarla emmek için çıkarılmış bir servet vergisidir. Vergilendirilmemiş olan büyük gelir ve servet üzerinden bir defaya mahsus olarak takdiren alınır, itirazı temyizi yoktur, 15 gün içinde tarh edilir (belirlenir), 15 gün içinde de tahsile gidilir; bu süre yüksek bir faiz uygulanarak 15 gün daha uzatılabilir. Vergilerini 30 gün içinde ödemeyen yükümlüler tutuklanabilir, çalışma kamplarına gönderilebilir, burada alacakları ücretin yarısı borçlarına mahsup edilir (100.000 lira borçla gidenler bu borcu 250 yılda ödeyebilir –Ökte, s. 57), hiçbir dava hakkı tanınmaksızın mülkleri haciz konup satılabilir.

Yasanın metninde "gayrimüslim" sözcüğü geçmediği halde, uygulama özellikle azınlıkları hedef aldı. Uygulamada yükümlüler, Maliye Bakanlığının belirlediği 4 gruptan birine göre vergilendirildiler: M grubu (Müslümanlar) takdir edilen matrahın (vergiye esas alınan miktarın) yüzde 12,5'ini, G grubu (gayrimüslimler) yüzde 50'sini, D grubu (dönmeler) yüzde 25'ini, E grubu (ecnebiler) yüzde 12,5'sini ödemekle yükümlüydü; çiftçiler de yüzde 5 ödeyeceklerdi.

Verginin tarhında ayrımcı davranıldı. Ör. Beyoğlu'nda mağaza kepengi yağlayan bir Musevi "yağcı", İzmir'de kavanozda şeker de satan bir gayrimüslim mahalle aktarı "pastane" olarak vergilendirildi. Sonuçta gayrimüslimler Müslümanların 10 katı, dönmeler de 2 katı kadar vergi ödediler. Nüfusun binde 55'inden verginin yüzde 20'si istenmiş oldu. Ödeyemeyenlerden, tümü gayrimüslim ve çoğu Musevi olmak üzere, 1400 yükümlü Aşkale (Erzurum) çalışma kampına taş kırmaya gönderildi. Bunun üzerine, ödeme süresini kaçırma korkusuna kapılan yükümlüler, taşınmaz fiyatlarının hızla düştüğü bir ortamda işyerlerini, evlerini ve hatta şahsi eşyalarını sattılar. Alıcıları, savaş içinde sermaye birikimi yapmış Müslüman tüccar ve Anadolulu eşraf oldu.

Sonuçta, din ve ırk ayrımcısı bir uygulama olarak ortaya çıkan Varlık Vergisi, gayrimüslimler açısından ekonomiden tasfiye edilme operasyonu; devlet açısından, Lausanne'dan ve 11 Haziran 1932 yasasından sonra (bkz. s. 244 ve 246), "iktisadı millileştirme"nin üçüncü aşaması (4. ve 5. aşamalar 1955 ve 1964'tedir - bkz. s.601 ve 732); sınıfsal açıdan, Türk burjuvazisinin ilk büyük "yok pahasına sermaye edinme" fırsatı (bu türden ikinci büyük fırsat, 1990'larda devreye girecek olan özelleştirmelerle ortaya çıkacaktır); İstanbul açısından, gayrimüslimlerin yerini Anadolu toprak ağasının ve tüccarının alması; Türkiye açısından, "paranın el değiştirmesi" olarak özetlenebilir.

(B. Oran)

Kanunu, ve asıl, 17. Maddesi gerçek bir toprak reformu hükmü olan 11 Haziran 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu.

11 Kasım 1942 Varlık Vergisi Kanunu ise, vurguncu ticaret burjuvazisini vergilendirmek için getirilmişti. Fakat uygulamada, uluslararası ortamın ırkçı niteliğinden fazlasıyla etkilendiği görüldü (bkz. **Varlık Vergisi Uygulaması** kutusu, s. 392). Bu uygulama bir yandan yeni sınıfı CHP'ye düşman edecek, bir yandan da Türkiye'nin uluslararası alanda günümüzde bile şiddetli eleştiri almasına yol açacaktır.

Oysa, bütün bu uygulamalar fazlasıyla geç kalmıştı. Yeni sınıf bunlarla dizginlenemeyecek kadar güçlenmişti. Nitekim, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu uygulanamadığı gibi, bir de Demokrat Parti'nin kurulmasına yol açtı; köy enstitüleri ise, 1947'de önce programları değiştirildi, sonra da 1951'de normal okul haline getirildi ve 1954'te kapatıldılar; Varlık Vergisi uygulaması ise Mart 1944'te kaldırıldı, ödenmemiş tutarların izlenmesinden de vazgeçildi.

Savaş sonundaki Sovyet taleplerinin yarattığı olumsuz havadan da yararlanarak, Türkiye'nin Batı kampına girmesine güçlü bir destek verecek olan yeni sınıf, uluslararası ekonomiye eklemlenmeyi sınıfsal güçlenmesinin ön koşulu olarak görecek, Marshall Planını heyecanla karşılayacaktır.

III) Dönemin Dış Politikası

1939-1944 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde olarak)

Yıllar	ABD		Almanya		Fransa		İngiltere		İtalya		Beş Ülkenin Toplamı	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1939	14,3	9,9	37,3	50,9	4,4	1,9	5,7	6,2	10,0	8,5	71,7	77,4
1940	14,1	10,8	8,7	11,7	5,9	2,8	10,4	14,0	16,1	16,3	55,2	55,6
1941	13,5	5,4	21,8	11,9	0,8	0,4	16,2	24,6	2,3	3,2	54,6	45,5
1942	17,0	4,9	24,7	27,8	0,3	0,1	15,3	23,5	3,1	3,0	60,4	59,3
1943	20,5	2,4	23,8	37,7	0,7	0,0	10,8	15,9	1,8	1,7	57,6	57,7
1944	23,9	4,6	22,7	30,5	0,0	0,0	22,1	17,9	0,0	0,3	68,7	53,3

Kaynak DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, s. 418-430.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

Uluğbay'ın tablosundan gördüğümüz gerçek, Türk dış ticaretinde Almanya'nın savaş öncesindeki egemenliğinin savaş sırasında da devam ettiğidir. Nitekim, bu ülkenin tek rakibi durumundaki İngiltere'nin Türk ihracatında işgal ettiği yerin savaş yılları ortalaması yüzde 17 iken, Almanya'nınki 28,4'tür. İthalatta İngiltere'nin savaş ortalaması yüzde 13,4'e karşılık, Almanya'nınki yüzde 23,1'dir.

Tabloda dikkati çeken bir diğer nokta, Türk ithalatında fazla bir yer işgal etmemesine rağmen, ABD'nin ihracatta sürekli yükselen bir yere sahip olmaya başladığı ve hatta bu kalemde yüzde 17,2'lik bir savaş yılları ortalamasıyla İngiltere'yi epey geçmiş bulunduğudur. Bu da, savaş sonundaki Türkiye-ABD yakınlaşması açısından ilginç sayılabilecek bir veridir.

A) Temel Amaç ve Strateji

Önce, Savaş içinde TDP'nin niteliği konusunda sıkça görülen bir yanlış anlamayı düzeltmekle başlamak gerekiyor: Türkiye İkinci Dünya Savaşında "tarafsız" *(neutral)* kalmadı; yalnızca "savaş dışı" *(non-belligerent)* kaldı. Bu savaş dışılığı da, kesinlikle, İngiltere'nin çekirdeğini oluşturduğu Müttefiklerden yana bir durumdu.

TDP'nin amaçları, dönemin başından sonuna kadar, savaşın gidişatına göre değişiklikler gösterdi. Savaşın başında, daha önce de gördüğümüz gibi, kendisi için tam bir nimet sayılan bir olguyu, İngiliz dostluğu ile Sovyet dostluğunu bağdaştırabilmeyi istedi.

Alman-Sovyet ittifakının yapılması üzerine hem bu umut suya düşüp, hem de 1941 ilkbaharında ülke doğuda Sovyet batıda Alman orduları arasına sıkışınca, Türkiye'nin amacı Polonya (Eylül 1939) ve İran (Ağustos 1941) gibi çift yönlü işgale uğramamak oldu.

Hitler'in SSCB'ye Haziran 1941 saldırısı sayesinde bundan kurtulan Türkiye, Sovyetlerin 1943 Stalingrad zaferinden sonra, bu sefer de bu ülke tarafından "kurtarılmak"tan endişe duymaya başlayacaktır.

Görüldüğü gibi, endişe eksik değildi; çünkü Türkiye her açıdan, özellikle de 1923-39 dönemindeki kalkınma çabaları sırasında ihmal etmek zorunda kaldığı silahlı kuvvetlerinin rakipler karşısındaki durumu açısından, çok zayıftı. Bununla birlikte, Giriş'te OBD'ler üzerine konuştuklarımızı anımsarsak, Türkiye bizzat bu zayıflığı kullanarak ayakta durdu.

B) Temel Taktikler

Belirtildiği gibi, TDP'nin temel stratejisi savaş dışı kalmak oldu. Her iki tarafın ayrı ayrı baskı yaptığı bir savaşta bunu sağlayabilmek için her türlü olanağı kullanarak çok farklı taktikler uygulamak zorunda kaldı.

1) Hukuksal Gerekçeler:

Savaşa katılma konusundaki en büyük baskılar, doğal olarak, 1939 Üçlü İttifakının tarafları İngiltere ve Fransa'dan geldi. Türkiye bunları 3 sağlam gerekçeyle karşıladı:

a) Üçlü İttifak İngiltere ve Fransa'yla yapılmıştır ve Fransa ateşkes isteyerek savaştan çekildiği için, Türkiye'ye yardıma gelecek iki ülkeden biri ortadan kalkmıştır. Bu durumda Türkiye'nin savaşa girmek zorunda bulunduğu iddiası, İttifak'ın ruhuna aykırıdır;

b) Üçlü İttifak'a ek olarak yapılan 2 numaralı protokol, "SSCB'yle silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olabilecek bir eyleme Türkiye'nin zorlanamayacağı"na ilişkindir. Polonya işgalinin de gösterdiği gibi, Türkiye savaşa girerse Sovyet saldırısına uğrayabilir. Bu nedenle, bu 2 numaralı protokol gereği Türkiye'nin savaşa girmesi mümkün değildir;

c) Üçlü İttifak'la birlikte imzalanan Özel Anlaşma'nın 6. Maddesi, Türkiye'nin yükümlülüklerinin (yani, savaşa girmesinin), ancak Fransa ve İngiltere tarafından kendisine söz verilen savaş gereçlerinin gelmesinden sonra devreye gireceğini söylemektedir. Yani, Türkiye kendisine vaat edilen silahları almadan savaşa girmek zorunda değildir.

Türkiye savaş sonuna kadar, sürekli olarak, kendisine yapılan silah yardımının yetersiz olduğunu ileri sürecektir.

2) Çelişkilerden Yararlanma:

Türkiye savaşa girmemek için; gerek iki taraf arasındaki, gerekse her iki tarafın kendi içindeki çelişkilerden yararlandığı gibi, bizzat kendi zayıflığının yarattığı çelişkileri de sonuna kadar kullandı.

Mihver Ülkeleri Arası Çelişkiler

Türkiye, İtalya'nın saldırgan üslubu yüzünden Almanya'dan uzak durduğu izlenimini verince, Büyükelçi von Papen kendi dışişlerine yolladığı telgrafta, İtalya'nın denetime alınmasını istemişti. Almanya ile SSCB Haziran 1941'den önce müttefik iken, Türkiye Alman baskısını da yine Sovyet tehdidi gerekçesiyle savuşturdu

Müttefik Ülkelerin İç Çelişkileri

Bizzat İngiltere'nin kurumları arasında fikir birliği yoktu. Dışişleri Bakanı Lord Halifax 11 Temmuz 1941 konuşmasında Türkiye'nin savaşa girmeme kararını haklı buluyor (Hale, s. 84), bu arada İngiliz genelkurmayı Türkiye'nin savaşa girmesi ve Alman saldırısına uğraması halinde kurtarılması için gerekecek kuvvetin İngiltere'yi zorlayacağını belirtiyordu. Türkiye de 2 temayı, yani, eğer işgale uğrarsa bir kurtarma operasyonunun Müttefikleri kuvvet bölmek zorunda bırakacağı ve kendisinin savaşa girmemesinin Almanya'ya daha fazla zarar verdiği temalarını bütün savaş boyunca yoğun biçimde işledi.

Türkiye'nin Zayıflığının Yarattığı Olanaklar

Müttefiklerin aksine, Türkiye 2 cepheden birden (Mihver ve SSCB) tehdit altındaydı. ("Mihver" -eksen- terimi, Ekim 1936'daki Nazi-Faşist anlaşması biçiminde gerçekleşen Berlin-Roma Ekseninin, Almanya ve İtalya tarafından "Avrupa'nın Dikey Mihveri" ilan edilmesinden gelir). İnönü bu dezavantajı da başarıyla kullandı. Savaşa girmesi için sıkıştıran Müttefiklere karşı Alman tehdidini ileri sürerken, 1940'da Üçlü İttifakı işletmemek için Sovyet tehdidini ileri sürdü (Hale, s. 103).

Ama herşeyden önce, Türkiye 2 büyük zayıflığından güç aldı: kendisi gibi jeostratejik önemi büyük bir ülke savaşa girerse, karşı tarafça işgal edilebilirdi; Türk ordusu ülkeyi savunamayacak kadar güçsüz olduğu için savaşa girilemezdi. Hatta Türkiye, bu gerekçeleri ordusuna savaş araç ve gereci almak için sürekli olarak kullandı.

İki Taraf ve Müttefikler Arası Çelişkiler

Savaşa girme/girmeme konusunda yapılan baskılar hem iki tarafa mensup çeşitli ülkelerden geldiği, hem de zaman içinde değişiklikler gösterebildiği için birbirine karşı kullanılabildi. Örneğin Almanya, Sovyetlere saldırmadan önce, 1940-41'de, Türkiye'nin girmesi için bastırdı; İngiltere ve ABD de 1942-44 arasında aynı şeyi yaptı. Oysa 1940-41'de İngiltere, 1943'ten sonra da Almanya Türkiye'nin savaşa girmesini kendi çıkarlarına aykırı buldu. Ayrıca SSCB, savaşı kendi olanaklarıyla kazanacağını anladığı 1944'ten itibaren, yalnız bırakmak istediği Türkiye'nin savaşa girmesini istemedi.

Bunun yanı sıra Türkiye, iki taraf arasındaki kimi projelerin kendisini savaşa çekmek için kullanılması çabalarını ustalıkla atlattığı gibi, bunları bir de zaman kazanmak için kullandı. Örneğin, Almanlar Ege adalarını Türkiye'ye önermişlerdi. Türkiye bu türden toprak kazanımlarını, Lausanne'dan beri izlediği "sınırları kolay savunulabilir ulus-devlet" kavramına aykırı bulduğu halde, uzun uzun gündemde tuttu. Diğer yandan, özellikle Sovyet topraklarındaki dış azınlıklara son derece soğuk durma ilkesi üzerine kurulmuş olan TDP, aynı oyalayıcı taktiği, SSCB'deki

Türkler konusunda von Ribbentrop'u bıktırana kadar uygulandı ve sonunda sinirlenen Alman dışişleri bakanı, SSCB Türklerinin örgütlenmesi konusunda Türk hükümetiyle yaklaşık 1 yıldır sürdürülen görüşmelerin durdurulması talimatını verdi.

TDP'nin taraflar arasındaki çelişkilerden yararlanmasının belki de doruğu, "iyi polis/kötü polis" dikotomisini (dikotomi, birbirinin zıddı iki öğeden oluşan bir bütündür; biri olmadan öteki anlaşılamaz: sıcak/soğuk, gündüz/gece gibi) anımsatır biçimde, kimi devlet adamlarının "Almancı", kimilerinin "İngilizci" gözükerek her iki tarafın da idare edilmesi oldu. Örneğin, Boğazlardan kamufle edilmiş Alman savaş gemisi geçtiğini öğrenen İngiliz büyükelçisi Başbakan Saracoğlu'na şikayete gidiyor, Saracoğlu Menemencioğlu'na söz geçiremediğinden, çünkü onun da Mareşal Çakmak tarafından desteklendiğinden bahsediyordu. Veya gemiler geçirilmeyince Alman büyükelçisi Menemencioğlu'na gidiyor, o da emrin Başbakan Saracoğlu'ndan geldiğini, bu sefer elinden bir şey gelemeyeceğini "üzülerek" söylüyordu. Bu "senaryo"da Cumhurbaşkanı İnönü ile Başbakan Saracoğlu İngilizci; Dışişleri Bakanı Menemencioğlu ve Genelkurmay Başkanı Çakmak da Almancı olarak tanınmıştı. Hatta Almanlar, Saracoğlu'nun görevden alınması için baskı yaptılar; oysa kendisi ırkçı boyutlarda bir milliyetçi ve tanınmış bir anti-komünist idi. (Bu dikotominin, kimi Osmanlı sadrazamlarının, taraflardan birinin adamı olmasına Avrupalıların alışmış bulunmasından esinlendiği ve yararlandığı düşünülebilir). (Ayrıca bkz. Genel Değerlendirme, s. 398).

Almanlar kaybetmeye başlayınca, "hikmet-i hükümet" (bkz. **Ulusal Çıkar** kutusu, s. 34) gereği, "Almancı"lar feda edildi. Cumhuriyetin "ebedi" genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak Ocak 1944'te emekliye ayrıldı; Almanlar güçlü olduğu zaman Boğazlardan kamufle edilmiş biçimde geçmesine göz yumulan Alman savaş gemilerinin diyetini ise, Menemencioğlu'nun 25 Haziran 1944'teki istifası ödedi.

3) Bir Dış Politika Aracı Olarak İç Politika

Savaş boyunca Türkiye'de iç politika olayları tamamen savaşın dalgalanmalarına tabi oldu. Bununla birlikte, bunun çok önemli bir bölümü hükümetin taktiği sonucuydu ve o andaki güçlü devlete eğilim göstererek Türkiye'yi savaş dışında tutmayı kolaylaştırmaya yönelikti. O anda hangi taraf güçlüyse, ülkedeki tüm düzen ve hatta mahkeme kararları ona göre ayarlandı. Bunun örnekleri saymakla bitmeyecek kadar çoktur:

Türkiye 18 Mart 1940'ta Almanya'yla bir ticaret anlaşması yaptı ve silah yapımında büyük önem taşıyan kromu bunun dışında tuttu. Almanlar Ağustos 40'da Fransa'yı saf dışı bırakıp, Haziran 41'de de SSCB'ye saldırdıktan sonra, krom anlaşmaya dahil edildi ve Almanya'ya vagon vagon krom cevheri gitmeye başladı. Sevkıyata, Alman yıldızı sönünce Nisan 1944'de son verilecektir.

Şubat 1942'de Alman Büyükelçisi von Papen'e Ankara'da düzenlenen suikastın azmettiricisi olarak saptanan iki Sovyet yurttaşının İstanbul'daki Sovyet başkonsolosluğunda bulundukları öğrenildi. Teamüle uymadığı halde, 5-6 Mart gecesi başkonsolosluk sarılarak, sanıklar 48 saat içinde teslim edilmediği takdirde zorla alınacakları bildirildi. Alınan sanıkların ikisi de, 16 yıl 8 ay cezaya çarptırıldı (Oran, 1970, s. 53) çünkü Almanların Stalingrad yenilgisine daha tam 1 yıl vardı. İki

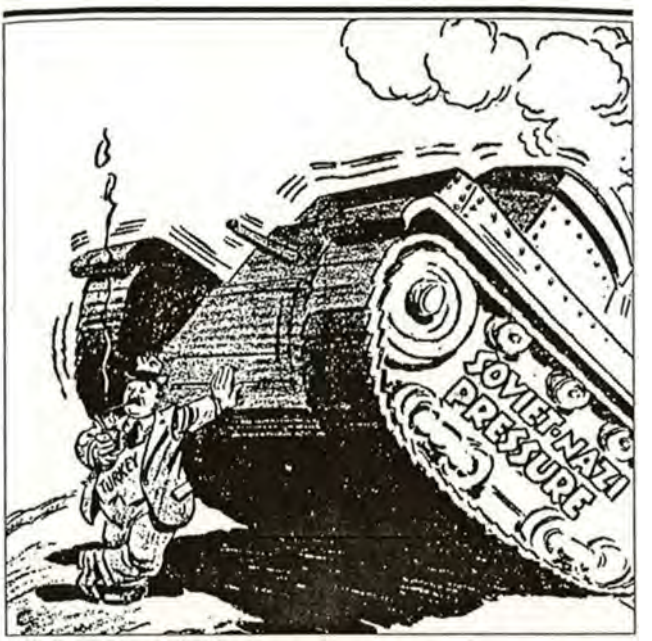

ABD karikatürü. 1939'da Almanların ve Sovyetlerin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarına karşı duruşu temsil ediyor. Tankın üzerindeki yazı: "Sovyet-Nazi Baskısı".

(Orhan Koloğlu, *Türk'ü Dünyaya Tanıtan Adam*, Ankara, Yeni Özgür İnsan Yay., 1988)

mahkum, Türkiye'nin Almanya'yla ilişkileri kestiği 2 Ağustos 1944 tarihinden bir hafta sonra, 9 Ağustosta serbest bırakılacaklardır.

Basının her zamankinden daha güçlü bir denetim altında bulunduğu, savaş haberlerinin ne boyda puntolarla verileceğinin bile katı kurallara bağlandığı bir dönemde; Almanya ilerlerken özellikle gazetelerdeki yorumcular bu ülkeyi ve Türkiye'deki Turancı akımı yoğun biçimde övmekteydi. Herşeyden önce, "Biz Türk'üz, Türkçüyüz, ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve laakal [en azından] o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir" (Oran, 1969, s. 251'den *Ayın Tarihi*, no. 105, Ağustos 1942, s. 31) diyen ve üç ay sonra Varlık Vergisini çıkaracak olan Başbakan Saracoğlu iktidardaydı.

Oysa, Temmuz 1943'te yani Stalingrad'dan birkaç ay sonra, Türkçü-Turancıları kapağında "En Büyük Tehlike" ilan eden bir broşür, artık herşeyin değiştiğinin habercisi oldu. Arkasından, Türkçü-Turancıların önderi Nihal Atsız, solcu yazar Sabahattin Ali'ye hakaret ettiği gerekçesiyle 9 Mayıs 1944'te 4 aya mahkum edildi. Onun da arkasından 18 Mayısta çıkan resmî tebliğin haber verdiği tutuklamalar (Atsız, Prof. Z.V. Togan, R.O. Türkkan gibi ünlü Turancılar) üzerine CHP organı Ulus "Irkçı ve Turancı CHP'den olamaz" diye ateş püskürdü. Ertesi günkü 19 Mayıs törenlerinde Cumhurbaşkanı İnönü, aralarında üniversite profesörlerinin ve Alparslan Türkeş gibi genç subayların da bulunduğu 23 kişinin mahkemeye verildiğini, bu "Irkçılar ve Turancılar[ın] gizli tertiplere ve teşkillere başvur"duklarını açıklıyor, "Vatanımızı bu yeni fesatlara karşı da kudretle müdafaa edeceğiz" diyordu (Oran, 1969, s. 253'den *Tan*, 19.05.1944). Sanıklar 29 Mart 1945'te sıkıyönetim mahkemesince çeşitli hapis cezalarına çarptırıldılar.

Fakat Askerî Yargıtay, 1925 Türk-Sovyet antlaşmasını yenilemek için Molotov'un Büyükelçi Sarper'den Boğazlarda üs ve doğu sınırında değişiklik istemesinden (7 Haziran 1945) 4,5 ay sonra verdiği kararla (23 Ekim 1945) bu hükmü bozdu ve sanıklar salıverildiler. Tümü de, Truman Doktrininin 12 Marttaki ilanından 19 gün sonra sıkıyönetim mahkemesince aklanacaklardır (31 Mart 1947).

IV) Genel Değerlendirme

İkinci Dünya Savaşı, "stratejik" olmanın bir OBD'nin başına açabileceği belaları en somut biçimde gösteren bir dönemdi. Yine de Türkiye, olağanüstü bir ortamda ortaya çıkan dengeleri ve çelişkileri ustaca kullanarak ve "ulusal çıkar" kavramını en çıplak biçimde uygulayarak ayakta kalabilmesinin en mümtaz örneği oldu. Bunda en büyük pay, kuşkusuz, bir ihtiyat ve dengeler üstadı olan İnönü'nün idi.

Dört yanı ateşle çevrilen Türkiye bu dönemde, diğer bütün dönemlerin aksine, çeşitli ülkelerle ilişkiler yürütmedi; deyim yerindeyse Savaş'la ilişkiler yürüttü. Gerek iç gerekse dış politikasını savaşın dalgalanmalarına göre, günü gününe ayarladı ve kurtuldu.

Bununla birlikte, bu kurtuluş, savaş sonrası sorunlarının da ebesi oldu. Sonuna kadar her türlü bahaneyi kullanarak savaş dışında kalan ve böylece insanını telef olmaktan kurtaran Türkiye (İnönü, muhalefete düştüğü zaman, kendisini "Millete çayı [şeker yerine] kuru üzümle içirmek"le suçlayan birisine şu cevabı verecektir: "Ama, çocuğunu babasız bırakmadım"), savaş sonunda yalnız kaldı.

Bu yalnızlık; bir yandan Sovyetlerin itişi ve Soğuk Savaşı başlatmakta olan ABD'nin çekişi, diğer yandan da uluslararası sistemin iki kutuplu yapısının zorlamaları ile içteki sınıfsal gelişmelerin sürüklemesiyle; Türkiye'nin o güne kadar izlediği özerk politikaları tamamen ters döndürmesi sonucunu doğuracaktır.

Bu konuyu, çok önemli olan bir hususla bitirmek gerekir:

Türkiye çok önemli bir pozisyonda olduğu için, İkinci Dünya Savaşı günlerinde özellikle İstanbul casus dolup taşmıştır. Taraflar, çeşitli önemli kişileri çeşitli biçimlerde kendi adamları yapmayı denemişlerdir. Hatta, Almanların altın markla rüşvet verdikleri etkili kişiler bulunduğu bilinmektedir (bkz. **Ribbentrop'tan Papen'e** kutusu, s. 449). Kimi üst düzey yöneticilerin de bir ya da öteki tarafa sempati duymuş olmaları normaldir. Fakat bu üst düzey yöneticiler, eğilimleri ve ideolojileri ne olursa olsun, TDP'nin bu dönemdeki temel amaç ve stratejisi olan savaşa girmemeyi ve (Menemencioğlu'nun deyimiyle) "aktif tarafsızlık"ı sürdürmeyi, hiçbir biçimde ihmal etmemişlerdir. Başta Saracoğlu olmak üzere, ideolojilerini dış politikaya karıştırmamışlar ve bunu, Alman üstünlüğünün dış ticarette o denli başat olduğu bir dönemde başarmışlardır.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Dönemin Bilançosu)

AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, Olaylarla Türk Dış Politikası, 9. Baskı, Ankara, Siyasal Kitapevi, 1996; Avcıoğlu, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968; Aydemir, Şevket Süreyya, İkinci Adam, Cilt II, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1967; Gülalp, Haldun, Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet, İstanbul, Belge Yayınları, 1993; Hale, William, Turkish Foreign Policy, 1774-2000, London, Frank Cass, 2000; Keyder, Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, (çev. Sabri Tekay), 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınevi, 1990; Kuruç, Bilsay, "Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikası Üzerine Gözlemler", Bilanço 1923-1998, Cilt II, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 21-32; Oran, Baskın, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından II. Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", SBF Dergisi, Cilt XXIV, no. 3 (Eylül 1969), s. 227-275; Oran, Baskın, "Türkiye'nin 'Kuzeydeki Büyük Komşu' Sorunu Nedir, Türk-Sovyet İlişkileri 1939-70", SBF Dergisi, Cilt XXV, no. 1 (Mart 1970), s. 41-93; Ökte, Faik, Varlık Vergisi Faciası, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, [1951]; Soysal, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945), 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.

İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945

Savaş Başlarken Türkiye'nin Uluslararası Yükümlülükleri

1 Eylül 1939 günü Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla İkinci Dünya Savaşı başladığında Türkiye'nin temel endişesi ulusal egemenliğine ve toprak bütünlüğüne zarar gelmeden bu badireyi en güvenli şekilde atlatabilmekti. Fakat, takip eden 6 yıldaki gelişmelerin ortaya koyduğu gibi bu hiç de kolay olmadı. Türkiye'nin savaştan işgale uğramadan ve en az zararla çıkmasını sağlamak için dönemin karar vericileri, büyük devletlerin güç ve çıkar mücadeleleri arasında küçük devletlerin kendi politikalarını nasıl yürütebileceğine ilişkin tarihteki belki de en başarılı örneği el yordamıyla oluşturmak zorunda kaldılar.

Türkiye savaşa giden süreçte çelişen dostluklarını bağdaştırmaya çalışırken özellikle olası bir savaşta kendisini doğrudan savaşa çekebilecek düzenlemelerden kaçınmaya çalıştı. Sadece karşılıklı saldırmazlık ve güvenlik taahhütleri içeren anlaşmalar imzalayarak Avrupa'da beliren gruplaşmalara dahil olmadan sınırlarının güvenliğini garanti altına almaya uğraştı. Bu çerçevede, Eylül 1939 itibariyle Türkiye'nin savaş boyunca dış politikasına sınırlamalar getirebilecek geçerli uluslararası taahhütleri içerisinde sadece Balkan Paktı Türkiye için belirli şartlarda savaşa katılma mecburiyeti getiriyor, diğerleri böyle bir yükümlülük içermediği gibi, saldırmazlık öngörüyordu. Zaten, Balkan Paktının hükümleri de büyük devletlerle çatışmayı içermiyordu.

Bu çerçevede, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşının resmen başladığı 1 Eylül 1939 tarihine kadar üstlenmiş olduğu ve savaşan taraflarla ilişkilerini etkileyebilecek taahhütleri kronolojik olarak şunlardı:

1) Savaşı uluslararası politikanın aracı olmaktan çıkartan 1928 Briand-Kellogg Paktı;

2) SSCB'yle 17 Aralık 1925'de imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşması ve uzatma protokolleriyle üstlenilen tarafsızlık ve saldırmazlık taahhüdü;

3) 25 Mayıs 1928'de Afganistan'la imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması çerçevesinde birbirleri aleyhine bir pakta girmeme taahhüdü;

4) 30 Mayıs 1928'de İtalya'yla imzalanan Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Yargısal Çözüm Antlaşması çerçevesinde *"içlerinden birine karşı yöneltilmiş hiçbir siyasal ya da ekonomik anlaşmaya ve hiçbir tertibe"* katılmamama yükümlülüğü ve saldırıya uğrama durumunda tarafsız kalma taahhüdü;

5) 17 Aralık 1929'da Sovyetlerle imzalanan 17 Aralık 1925 Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşmasının uzatılmasına ilişkin protokolle *"...öteki Tarafa bil-*

dirmeksizin, onun kara ya da denizden doğrudan komşusu olan devletlerle siyasi anlaşmalar yapmayı amaçlayan görüşmelere [girişmeme] *ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu Tarafın* [mutabık kalmasıyla]" yapma taahhüdü;

6) 5 Aralık 1932'de İran'la imzalanan Dostluk Antlaşması ile Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması çerçevesinde saldırmazlık ve tarafsızlık taahhüdü;

7) 9 Şubat 1934 tarihli Balkan Paktı çerçevesinde, Pakt üyelerinin bir Balkan devletinin veya bir Balkan devletiyle başka bir devletin saldırısına uğraması halinde müdahalede bulunma taahhüdü;

8) 8 Temmuz 1937 tarihli Sadabat Paktı ile içişlerine karışmama, sınırların dokunulmazlığına saygı ve saldırmazlık taahhüdü;

9) 12 Mayıs 1939'da İngiltere ve 23 Haziran 1939'da Fransa'yla imzalanan bildirgeler çerçevesinde, Akdeniz'de bir savaş çıkarsa yardımlaşma taahhüdü ve bu maksatla bir antlaşma yapma konusundaki niyet beyanı.

Türkiye'nin savaş boyunca izlediği politikaları ayrıntılarıyla incelemeye geçmeden önce, Türkiye'nin içinde bulunduğu uluslararası ortamı ve çeşitli ülkelerin Türkiye'den taleplerini daha iyi değerlendirebilmemize yardımcı olması için savaşın Türkiye dışındaki genel seyrine kısaca değinmekte yarar var.

I) İkinci Dünya Savaşının Türkiye Dışında Gelişimi (1939-1945)

A) Savaşın Nedenleri

Büyük Savaş'ın neden olduğu kaosu çözüme bağlamak için toplanan 1919 Paris Barış Konferansında devlet adamları bu savaşın "tüm savaşları sona erdiren savaş" olduğundan söz etmekteydiler. Fakat 20 yıl sonra Avrupa aynı yaş kuşağı içinde ikinci defa bir dünya savaşının ilk ateşini yakıyordu. Üstelik, ilk savaşın aksine, ikinci savaş artık büyük ölçüde bir "Avrupa savaşı" olmanın ötesine geçecek ve dünya yüzündeki beş kıtadan dördünü doğrudan etkisi altına alacaktı.

Barış Antlaşmalarının Yanlışlıkları

İkinci savaşın tohumlarını, temel olarak birincisini sonuçlandıran ve bu tür bir yıkıma bir daha asla müsaade etmeyeceği vurgulanan düzenlemelerde aramak gerekir. Versailles Avrupa'da sorunları çözmekten çok onları sadece bir süre erteleyen, hatta yeni sorunlara yol açan bir antlaşma oldu. Bu çerçevede İkinci Dünya Savaşı büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşının devamı niteliğindedir ve 1919 düzenlemelerinin çözemediği karmaşadan doğmuştur (bkz. **Birinci Dünya Savaşı ve Versailles Düzenlemeleri** kutusu, s. 401).

Versailles'da imzacı devlet adamları Avrupa'nın milliyetler sorununu büyük ölçüde çözdüklerini düşünüyorlardı. Fakat, 1930'lara gelindiğinde, galipler de dahil olmak üzere pek çok devletin Versailles hükümlerini içlerine sindiremedikleri gö-

Birinci Dünya Savaşı ve Versailles Düzenlemeleri

1648 Westphalia, 1713 Utrecht ve 1815 Viyana konferans ve düzenlemelerinin izinden giden Birinci Dünya Savaşının galipleri, mağluplarıyla Paris civarındaki çeşitli toplantılarda (Almanlarla Versailles'da, Avusturya'yla St. Germain'de, Bulgarlarla Neuilly'de, Macarlarla Trianon'da ve Osmanlılarla Sèvres'de) biraraya geldiler.

Almanya'yla barış görüşmeleri 18 Ocak 1919'da başladı. Almanlara önerilen hükümler konusunda söz hakkı tanınmadığı toplantıların sonunda 28 Haziran 1919'da Alman basının derhal *Diktat* adını taktığı bir antlaşma imzalandı. 440 maddelik antlaşma ile;

1) Almanya Alsace-Loraine ve Saar bölgelerini Fransa'ya bıraktı. Fakat Saar bölgesinin kesin olarak hangi devlete bağlanacağı 15 yıl sonra yapılacak plebisitle belirlenecekti.

2) Poznan ve batı Prusya Polonya'ya verildi. Böylece Polonya denize çıkış elde etti.

3) Danzig, MC'nin himayesi altında serbest şehir haline getirildi.

4) Belçika'nın tarafsızlığı kaldırıldı.

5) Almanya; Avusturya, Polonya ve Çekoslovakya'nın bağımsızlıklarını tanıdı ve Almanya'nın Avusturya ile birleşmesi yasaklandı.

6) Almanya bütün deniz aşırı topraklarından vazgeçti. Bu sömürgelerde MC'nin denetimi altında "Manda" sistemi kuruldu. Ingiltere, Fransa, Belçika ve Japonya mandater devlet oldular.

7) Almanya zorunlu askerlik sisteminin olmadığı 100.000 kişilik sınırlı bir orduya sahip olacaktı. Bütün savaş gemilerini itilaf devletlerine verdiği gibi, bundan böyle denizaltı ve uçak da yapamayacaktı.

8) Almanya ayrıca savaş tazminatı da ödeyecekti.

(M. Aydın), (Sevi/Gümüş, *s. 174)*

rüldü. Özellikle savaşın yenilenlerine yüklenen ağır savaş tazminatları sürekli bir tartışma ve kızgınlık nedeni oldu.

Dünya Ekonomik Bunalımı

Savaş sona erdiğinde, hemen hepsi en azından demokrasiyi andıran rejimlere sahip olan İtalya, İspanya ve Portekiz'in yanı sıra Doğu Avrupa ve Balkanların Çekoslovakya hariç tüm ülkeleri, 1930'a gelindiğinde yetersiz yöneticilerinin uluslararası sorunların karşısında genellikle başarısız olmalarının da katkısıyla diktatörler ve monarkların denetimine geçmişti. Almanya'da ise Hitler nihai gücü elde etme yolunda emin adımlarla ilerliyordu.

Avrupa'da diktatörlerin iktidara yükselmeleri sürecinin 1929-1934 arasında dünyayı etkisi altına alan ekonomik bunalıma denk düşmesi de bir rastlantı değildir.

Birinci Dünya Savaşının yıkımından tüm kazanç ve birikimlerini kaybederek çıkan tüketicilerin azalan talepleri sonucu ekonomiler iflastan kurtulmak için dışarıda yeni pazarlar aramak zorunda kalmışlardı. Uluslararası pazarlar için yapılan mücadele ise bir taraftan devletleri neo-merkantilist politikalar çerçevesinde ulusal pazarın korunmasını hedefleyen gümrük duvarları ve benzeri önlemleri almaya zorlarken, diğer taraftan gerektiğinde güç tehdidi ve benzeri baskıları kullanarak yeni pazarlar oluşturma çabalarını da beraberinde getirdi (bkz. **Merkantilizm** kutusu, s. 114). Bu da milliyetçiliklerin pompalanması demekti. Kısaca, Birinci Dünya Savaşı sonrasında artan ekonomik sorunlar ve üretim güçlerinin zayıflığı bir taraftan devletlerin ulusal ekonomilerine el koymalarına, diğer taraftan da uluslararası maceralara yönelmelerine yol açtı.

Öte yandan ekonomik bunalım, ağır savaş tazminatları ve kredi geri ödemeleri altında ezilmekte olan Almanya ve diğer Avrupa devletlerini daha da zor durumda bıraktı. 1921'de Uluslararası Savaş Tazminatları Komitesi Versailles çerçevesinde Almanya'nın Müttefiklere, özellikle Fransa'ya, 56 milyar **dolar ödemesi gerektiğine karar** vermişti. Bu borcun kağıt para değil, altın ya da mal olarak **ödenmesi zorunlu olduğu** için Almanya bunu ancak dışardan borçlanarak veya **endüstriyel üretimini artırarak** yapabilirdi. Bu durumda ABD'den **büyük miktarlarda borçlanmaya** başladı. Almanya bu borçla Fransa'ya savaş tazminatı **ödüyor, Fransa'nın İngiltere'ye**, onun da ABD'ye borçlarına karşılık ödediği aynı para tekrar **Almanya'ya borç olarak** geri dönüyordu.

Kısa zamanda oluşan bu dış borçlanmayla borçlarını ödeme kısır döngüsünün uzun süre işlemesi mümkün değildi. Nitekim, 1923'de durumun ümitsizliğini gören Almanya'nın herhangi bir ödeme yapmayı reddetmesi üzerine ABD borç vermeyi derhal durdururken, Versailles'dan doğan haklarını korumaya kararlı Fransa Almanya'nın endüstri bölgesi Ruhr'u işgal ederek bölgedeki fabrika ve madenleri kendisi işletmek suretiyle alacağını tahsil yoluna gitti. Bu da bir taraftan iki ülke arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirirken, diğer taraftan Almanya'nın en önemli endüstri ve maden bölgesini elinden alarak ekonomik açıdan daha da zor duruma düşmesine neden oldu. Bunun üzerine karşılıksız kağıt para basmaya başlamasıyla birlikte Almanya'da hiper-enflasyon başgösterdi (1914'de 1 Sterlin 15 Mark iken, Ocak 1923'de 72.000 Mark'a ve aynı yılın Kasım ayında da 21 trilyon Mark'a ulaştı).

Durumun umutsuzluğunu gören Müttefiklerin savaş tazminatlarının ödenmesini yeni bir plana bağlamaya razı olmaları ve yeni Amerikan kredileriyle Alman ekonomisi tekrar normale dönmeye başladı (bkz. **Dawes Planı** kutusu, s. 402). 1925'de İngiltere, Fransa, İtalya, Belçika ve Almanya arasında imzalanan Locarno antlaşmalarıyla Almanya'nın batı sınırları garanti altına alındığında herşey yoluna **girmiş gibi gözüküyordu (bkz. Locarno Antlaşmaları** kutusu, s. 403). Hatta, Al**manya 1926'da MC'ye kabul edildi.** Fakat bu uyumlu ortam 1929 dünya ekonomik **buhranının önce ABD'yi, ardından** da Avrupa'yı vurmasıyla sona erdi. Nazi Partisinin (*Nationalsozialistische Arbeiterpartei Deutschlands* – *NSDAP* – Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi) önlenemez yükselişi başlamıştı.

Dawes Planı, 1924

Birinci Dünya Savaşından sonra Almanya'nın ödeyeceği savaş tazminatı sorununu çözen Amerikalı maliyeci Charles G. Dawes başkanlığındaki kurul tarafından hazırlanan rapor.

Dawes Planı Almanya için toplam bir borç miktarı belirlemeyerek, 250.000.000 dolardan başlayan ve artan taksitlerle bir yıllık ödeme planı çerçevesinde borçlarını ödemesini öngördü. Ağustos 1924'te Müttefik devletler ve Almanya tarafından kabul edilen plana göre Almanya'ya derhal bir 200.000.000 dolarlık kredi açılacak ve Fransa'nın işgalindeki Ruhr bölgesi Almanlara geri verilecekti.

Planın olumlu sonuç vermesi üzerine 1929 yılında Almanya üzerindeki sıkı denetimin kaldırılmasına ve toplam tazminat borcu miktarının belirlenmesine karar verildi. Bu da 1929 Young Planı ile gerçekleşti. Dawes Planı ayrıca tazminat borcu sorunu nedeniyle bozulan Alman-Fransız ilişkilerinin düzelmesine yardımcı olarak Almanya'nın MC üyeliğine ve Locarno antlaşmalarına giden yolu açtı.

(M. Aydın), (Sevi/Gümüş, s. 54-55)

Locarno Antlaşmaları, 1925

Birinci Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa'da barışı korumak amacıyla Almanya, Fransa, Belçika, İngiltere ve İtalya arasında 16 Ekimde İsviçre'nin Locarno kentinde kaleme alınan ve 1 Aralıkta Londra'da imzalanan 3 antlaşmadır:

1) Almanya, Belçika, Fransa, İngiltere ve İtalya arasındaki karşılıklı güvence antlaşması, Alman-Fransız ve Alman-Belçika sınırlarıyla Ren bölgesinin silahtan arındırılmışlığını teyit etti. Almanya, sadece batı sınırları için garanti verirken, İngiltere de Almanya'nın Belçika ve Fransa'yla sınırlarına garantör olmuş, fakat doğu sınırlarına benzer bir garantiden kaçınmıştı.

2) Bir yanda Almanya, öte yanda Fransa, Belçika, Çekoslovakya ve Polonya arasında, bir uluslararası uyuşmazlıkta hakeme gidileceği konusunda hakemlik anlaşmaları.

3) Fransa ile Çekoslovakya ve Polonya arasında karşılıklı garanti antlaşmaları.

Locarno'nun açık anlamı, Almanya'nın batı sınırlarını değiştirmek için zor kullanmaktan vazgeçip doğu sınırları konusunda hakem kararına uymayı kabul etmesi, İngiltere'nin ise Belçika ve Fransa'ya askerî destek sağlamayı kabul ederken aynı güvenceyi Polonya ve Çekoslovakya için vermemesiydi. Locarno kısa vadede Birinci Dünya Savaşından sonra ilk kez Fransa ile Almanya arasındaki ilişkileri normalleştirdi, iki ülke arasında bir denge kurdu ve Almanya'yı yeniden Avrupa'nın büyük devletleri arasına alarak Dawes Planının başlattığı işi bitirdi.

Fakat uzun vadede Versailles sisteminin başka antlaşmalar ile teyid edilmedikçe bağlayıcı olmadığını açıkça ortaya koyarak Versailles düzeninin iflasını ilan etti. Ayrıca, hükümetlerin kendilerini doğrudan doğruya ilgilendirmeyen sınırların korunması için askerî harekata girişmeyecekleri de belirgin şekilde ortaya çıktı. Bu da Hitler'i doğu sınırlarında daha cüretkar hale getirdi. Sonuçta, belirli bir süre Avrupa'daki barış yanlılarını umutlandıran bu antlaşmaların yarattığı yumuşama havası, 1936 yılında Hitlerin Ren bölgesine asker sokması ile sona erdi.

(M. Aydın), (Sevi/Gümüş, s. 109-110)

Milletler Cemiyetinin Etkisiz Kalması

Tartışma, görüşme, baskı ve diğer metotlara cevap vermeyen saldırganların bulunduğu durumlarda MC siyasi sorunları kolektif askerî müdahaleyle çözmeyi hedeflemişti (Misak Md. 10-17). Fakat özellikle büyük güçlerin aldırmazlığı, kendi çıkarlarını öne almaları ve görecekleri karşılıktan çekinmeleri sonucu MC Japonya'nın Çin, İtalya'nın Habeşistan ve Almanya'nın da Avrupa'daki saldırganlığını durdurmada başarısız oldu. Bu da, komşu bir devleti güç kullanarak ele geçirmeyi arzulayan devletlere bir anlamda açık çek verdi. Evrensel örgütlenmede bir ilk olan MC'nin zayıflığı Cemiyet'e üye olmayan devletlerin işbirliği yapmamasıyla birleşince, uluslararası ilişkilerinde güç kullanmayı tercih edecek devletler en kötü olasılıkla kısa sürecek bir ekonomik ambargo dışında başka bir engelleme görmeyeceklerini biliyorlardı.

ABD'nin Yalnızcılık Politikası

Birinci Dünya Savaşından sonra ABD dünya siyasetinden çekilmeyi ve kendi iç sorunlarına dönmeyi tercih ettiğinde, MC'nin kurmaya çalıştığı ortaklaşa güvenlik sistemi büyük bir darbe aldı. Bu dönemde herhangi bir saldırganı caydırabilecek kadar güçlü ve zengin olan ABD'nin 1935 ve 1937'de uygulamaya koyduğu Tarafsızlık Yasaları bu ülkenin kapılarını dış dünyaya sıkıca kapatarak Avrupa'da Nazi

Almanyasının ilerlemesine direnecek güçleri önemli bir destekten yoksun bıraktı. Zaten ABD Kongresi daha önce de Versailles'ı onaylamamış ve MC'ye katılmayı reddederek revizyonist devletlerin **ekmeğine yağ** sürdü.

Japon Yayılmacılığı

1920'lerden beri Çin'de milliyetçiler, komünistler ve savaş lordları (derebeyleri) arasında bir iç savaş yaşanmaktaydı. Bu ortamda toprak ve hammadde sıkıntısı çeken Japonya 1931'de Çin'e saldırdı ve daha sonra da güneye doğru Mançurya'yı işgale başladı. Bir yandan MC'nin bu saldırganlığı durduramaması, diğer yandan Japonya'nın ilerleme yolu üzerinde sömürgeleri bulunan Avrupalı devletlerin (İngiltere, Fransa ve Hollanda) bölgeye önemli sayıda asker, uçak ve gemi kaydırmaları sonucu Avrupa'daki güçlerini zayıflatmaları, İkinci Dünya Savaşının gelişini daha da hızlandırdı.

Hitler'in Saldırganlığı

Yukarıda sıralanan nesnel öğelerin yanı sıra, Nazi Almanyasını yöneten Hitler'in sınır tanımaz arzuları ve megalomanlığı da savaşın çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (bkz. **Hitler'in Hedefleri** kutusu, s. 404). Versailles'ın azınlıklar, savaş tazminatları ve yenilenlerin silahlı kuvvetlerine getirdiği sınırlamalar gibi haksızlıkları nasyonal sosyalizmin baskısı olmasaydı belki de barışçı yollardan görüşmelerle çözümlenebilirdi. Alman küçük burjuvazisinin bir yandan fukaralaşma, bir yandan da komünizm korkusundan yararlanarak gelişen Nazi rejiminin sistematik bir şekilde önce Avrupa'yı daha sonra da tüm dünyayı egemenliği altına almayı planlaması ve bu amaçla sorunları güç kullanmadan çözme yollarını reddetmesi savaşın çıkmasının en önemli nedenlerinden biridir.

Hitler'in Hedefleri

Almanya'da iktidara geldiği 1933 yılından itibaren İkinci Dünya Savaşına giden süreçte Hitler'in 3 temel amacı vardı. Hitler'in daha 1925'de yayınladığı kitabı "*Mein Kampf*"da (*Kavgam*) ifade ettiği bu hedefler şunlardı:

1) Almanya'nın Versailles kısıtlamalarından kurtarılması. Bunun ilk adımı, Versailles'ın yasakladığı zorunlu askerlik sistemini 1935'de geri getirmesi oldu.

2) Almanya dışında yaşayan tüm Almanların Alman sınırları içine alınması yoluyla "Tek Millet-Tek Devlet" ("*Ein Volk, Ein Reich*") ilkesinin gerçekleştirilmesi. Almanların yaşadığı çeşitli bölgelerin yanı sıra 1938'de "*Anschluss*" ("Birleşme") yoluyla Avusturya'nın ve 1939'da Südetlerin uluslararası bir düzenlemeyle Almanya'ya katılması bu politikanın doruk noktaları oldu.

3) "Hayat Sahası" ("*Lebensraum*") politikası fethedilecek topraklar sayesinde Alman halkının ve devletinin refahının artırılmasını öngörüyordu. 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'nın Bohemya ve Morovya bölgelerinin Almanlarca işgali bunun başlangıcı oldu.

İlk hedef Versailles Antlaşmasını adil bulmayan dönemin pek çok lideri tarafından hoş görüldüğü, ikinci hedef ise Hitler'i durdurabilecek güçteki ülkeleri (özellikle İngiltere) doğrudan etkilemediği için, büyük bir dirençle karşılaşmadı. Üçüncü aşama ise, "hayat sahası"nın nerede başlayıp nerede bittiği belli olmadığı için büyük devletleri geç de olsa Almanya'ya karşı harekete geçirecektir.

(M. Aydın)

B) Geliyorum Diyen Savaş

Japonya'nın Mançurya'yı İşgali

Büyük Savaştan sonra kalıcı barış umutları ilk ciddi darbeyi 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı (Çin) işgalinden yedi. ABD'nin silah yoluyla sağlanan kazançları tanımayacağını açıklaması ve Çin'in MC'den talebine karşılık, Cemiyet bölgeye sadece bir araştırma komitesi yollamakla yetindi. Uzun araştırmalardan sonra komite herkesin bildiği gerçeği, yani saldırganın Japonya olduğunu bildirdiğinde MC'nin bütün yaptığı Japonya'nın Çin topraklarından çekilmesini talep etmek ve Japonya bunu reddedince de sessiz kalmak oldu. Ne ABD ne de MC etkin bir eylemle sözlü protestolarının arkasında durmayı göze alabildiler. Bu arada Japonya Mart 1933'de Lytton Raporunu reddederek MC üyeliğinden ayrıldı.

Japonya'nın cezasız kalan açık saldırganlığı Avrupa diktatörlerinin gözünden kaçmadı. İç politikadaki sorunlarından Afrika'daki fetihlerle kurtulmayı planlayan Mussolini ve artık ülke içinde tam kontrolü ele almış ve doğu Avrupa'yı dönemin büyük devletleriyle savaşmadan denetlemeyi arzulayan Hitler açısından bu durum özellikle ilgi çekiciydi. Nitekim, Japonya'nın ardından Almanya da Ekim 1933'de MC üyeliğinden ayrılarak saldırgan niyetlerini açığa vurdu.

Saar Sorunu

Versailles, Alman-Fransız sınırındaki kömür zengini Saar bölgesini 15 yıllığına MC'nin kontrolünde Fransa'nın kullanımına vermişti. Bu süre Ocak 1935'de doldu ve antlaşmaya göre yapılan plebisit sonucunda bölge halkı büyük bir çoğunlukla tekrar Almanya'yla birleşmeyi istedi. Bölgenin Almanya'ya devri ise Alman silah endüstrisine önemli doğal kaynaklara ulaşma olanağı vererek savaşı bir adım daha yaklaştırdı.

Alman Silahlanması

Saar'ın alınmasından sonra Hitler 16 Mart 1935'de Versailles'a aykırı olarak zorunlu askerlik sistemine geçildiğini ve bir hava gücüyle donanmanın kurulmaya başlanacağını ilan etti. Bu dönemde Almanya hâlâ çok zayıf olduğundan, büyük devletlerden gelebilecek bir direnme Hitler'i geri adım atmaya zorlayabilirdi. Ama, hiçbir tepki gelmedi ve uluslararası antlaşmaların açık bir ihlali olan bu hareket karşısında büyük devletlerin takındıkları tutum bundan sonra savaşa giden süreçte izleyecekleri politikayı açıkça ortaya koydu. Fransa ve İtalya Almanya'nın yeniden silahlanmaya başlamasından paniğe kapılırken İngiltere'de özellikle muhafazakar politikacılar Hitler'in başarılarını takdirle izliyor ve Alman silahlanmasını Bolşevik Sovyetlere karşı ilk savunma hattı olarak görüyorlardı. Ayrıca, Fransızların etkisi ve korkuları yüzünden Almanya'ya fazlasıyla baskı ve bir ölçüde haksızlık yapıldığını düşünenler de vardı. Versailles düzenini ihlal eden Almanya'nın yeniden silahlanması İkinci Dünya Savaşına giden yolda Avrupa gelişmeleri açısından önemli bir dönüm noktası oldu.

İtalya'nın Habeşistan'ı İşgali

Bu ortamda 1935 ve 1936 gelişmeleri çok önemlidir. Çünkü 1936'dan sonra artık savaş kaçınılmaz hale gelmişti. İngiltere ve Fransa'nın Habeşistan üzerinden ver-

dikleri tüm ödünlere rağmen anlaşma sağlanamayınca, 5 Ekim 1935'de İtalya Habeşistan'a saldırdı. MC buna petrol, demir-çelik ve kömürü dışarıda bırakan garip bir ambargoyla karşılık vermeyi tercih etti. Böylece MC Çin'den sonra ikinci defa açık saldırganlığı karşılıksız bırakarak başarısızlığa uğradı. Avusturya ve Macaristan ambargoya katılmayı toptan reddettiler, üyelikten çıkmış olan Almanya ve zaten Cemiyet'in dışında kalmayı tercih etmiş olan ABD ise istedikleri gibi davranacaklarını açıkladılar.

Bu olaydan sonra MC'nin artık uluslararası politikada yeri yoktu. Nitekim, İtalya biraz da gecikmeli olarak Aralık 1937'de Japonya ve Almanya'nın ardından MC üyeliğinden ayrıldığında kimse şaşırmayacaktır.

Ren'in İşgali

Böylece MC'nin fiilen çökmesinden hemen sonra Hitler, 7 Mart 1936'da, Versailles'da askerden arındırılan Ren (*Rhineland*) bölgesine girerek bir kez daha Versailles'a meydan okudu. Yine kimse karşı çıkmadı. Ren önemli bir bölgeydi, çünkü Almanya'ya Fransa'ya saldırma konusunda avantaj sağlıyor, silah endüstrisinin yoğunlaştığı Ruhr bölgesinin ve Saar kömür madenlerinin korunmasını kolaylaştırıyordu. Hitler ilk amacına (Versailles zincirlerinin kırılması) ulaşmıştı.

İspanya İç Savaşı

Bu ortamda 1936 yazında İspanya'da başlayan iç savaş, yaklaşan dünya savaşına hazırlanan taraflara güçlerini deneme fırsatı verdi. Üç yıl süren iç savaşta İtalya ve Almanya hükümete karşı ayaklanan faşist general Francisco Franco'yu açıkça ve silah vererek desteklerken, sol görüşlü cumhuriyetçilerin denetimindeki meşru hükümet sadece SSCB'den sınırlı bir yardım alabilmiş, sosyalistlerin yenildiğini görmekten mutsuz olmayan İngiltere ve Fransa ise silah vermeyi reddetmişlerdi.

Hernekadar hiçbir ülke resmî olarak İspanya iç savaşına karışmadıysa da, Almanlar daha sonra İkinci Dünya Savaşında kullanacakları çeşitli taktik ve silahları denemek imkanı buldular. Bask ülkesindeki Guernica kentini bir hava saldırısıyla yerle bir ettiler (bkz. Picasso'nun siyah-beyaz tablosu: Guernica, s. 406) Sonuçta,

Pablo Ruiz PICASSO, aynı adlı kentte bombalamadan sonra yaşanan acı ve ızdırabı ifade eden 349,3 x 776,cm boyutlarındaki bu dev siyah-beyaz yağlıboya tabloyu 1937'de sadece iki ayda yaptı.

İkinci Dünya Savaşı başladığında İngiliz ve Fransız komutanlar hâlâ 1918'in taktiklerini kullanırken, Almanlar kendilerini yenilemişlerdi.

Roma-Berlin Ekseni (Mihveri)

Ekim 1936'da İtalya ve bu ülkenin Habeşistan'daki faaliyetlerini destekleyen Almanya bir dostluk antlaşması imzalayarak Roma-Berlin Eksenini ilan ettiler. Bir ay sonra Almanya ve Japonya her yerde komünizmle savaşmaya karar vererek Anti-Komintern Pakt'ı imzaladılar. Ocak 1937'de İtalya'nın bu ikiliye katılmasıyla savaş boyunca Mihver (*Axis*) Devletleri olarak adlandırılacak grup ortaya çıktı. İspanya da, General Franco'nun Almanya ve İtalya'nın desteğiyle ülkede tam anlamıyla denetimi ele geçirmesinden sonra Mart 1939'da bu gruba katılacaktır.

Avusturya'nın Almanya'ya katılmasını kutlayan Nazi kartpostalı, 1938.

"Anschluss" (Birleşme)

1937'de herhangi bir yeni toprak işgali olmadı. Fakat, bir taraftan Uzakdoğu'daki savaş devam ederken, diğer taraftan orta ve doğu Avrupa'da Almanya'daki Nazilerle işbirliği yapan güçlü Nazi partileri kuruldu. Bu ortamda, Mart 1938'de Avusturya hükümetiyle ülkedeki Nazi partisi arasındaki gerginliklerden faydalanan Hitler Almanya'ya davet ettiği Avusturya Şansölyesi Schuschnigg'den bağımsız bir devletin kabul edemeyeceği isteklerde bulundu. Schuschnigg bu isteklerin çoğunu yerine getirdi ama *Anschluss*'u halk oyuna sunmak istedi. 13 Mart 1938 olarak tespit edilen oylama tarihinden bir gün önce 12 Martta Alman birlikleri Avusturya'ya girdi. Direnmenin imkansızlığını gören Avusturya teslim olduğunda iki ülke bir oldu bittiyle birleştirilmiş ve "Alman Düalizmi" (yani, Alman milletinin Avusturya ile Almanya devletlerine bölünmüşlüğü) sona ermiş oldu. Versailles'ın açık bir ihlali olan *Anschluss*'a çeşitli ülkelerden bazı zayıf tepkiler geldiyse de, büyük çoğunluk Hitler'in, Avrupa'da başka toprak talebi olmayacağı yolundaki sözüne güvenmeyi tercih ederek bu açık güç kullanımına göz yumdu.

Münih Konferansı ve Çekoslovakya

Anschluss'dan sonra iki tarafından Almanya'yla çevrilen Çekoslovakya'nın temel savunma hattı ve endüstrisinin büyük kısmı, Versailles'da Çekoslovakya'ya verilen

ve Almanların çoğunluğu oluşturduğu Alman sınırındaki Südetler (*Südetenland*) bölgesinde bulunuyordu. Bölgede kurulan güçlü Nazi partisi, *Anschluss*'dan hemen sonra baskı altında oldukları yolunda propagandaya başlamıştı. Almanya işgal için hazırdı. Fakat işgal gerçekleşmeden İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain 15 Eylül 1938'de Almanya'ya giderek Hitler'in niyetini öğrenmeye çalıştı. Chamberlain'ın bu toplantıdan edindiği izlenim Almanya'nın denetimli bir şekilde ilerlemesi ve Almanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerin savaşmadan Almanya'ya terk edilmesi durumunda Avrupa'da barışın korunabileceğiydi.

Almanya'nın Südetleri zor kullanarak ele geçirme amacını belli etmesi ve Fransa'nın ise 1924'de ittifak yaptığı Çekoslovakya'nın yardımına gideceğini belirtmesi üzerine, Chamberlain Almanya'yı sistem içinde kalmaya ikna etmek ve Avrupa'da savaş tehlikesini bertaraf etmek için Münih'te Hitler, Mussolini ve Fransa Başbakanı Daladier'yle bir toplantı düzenledi. Dönemin büyük devletlerini biraraya getiren zirveye Sovyetler çağrılmamıştı. Çeklere hiç danışılmayan toplantının sonunda 29 Eylül 1938'de büyük devletlerin Südetleri Almanya'ya verme kararı aldıkları açıklandı. Yatıştırma politikası en üst seviyesine ulaşmış, Avrupa'nın büyük güçleri küçük bir devlet için savaşmayı göze alamamışlardı (bkz. **Yatıştırma *(Appeasement)* Politikası** kutusu, s. 408). Hitler açısından ise ikinci aşama (Tek Millet, Tek Devlet, "*Ein Volk, Ein Reich*") tamamlanmıştı.

Yatıştırma *(Appeasement)* Politikası

İkinci Dünya Savaşına giden dönemde İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain'la özdeşleşen politika.

Chamberlain Hitler'in esas ilgi alanının doğuda olduğuna inandığı için Komünist SSCB'ye karşı kendileriyle ittifaka gireceğini, hatta bir ihtimal Hitler'i Sovyet topraklarına yöneltebileceğini umut etmiş, Südetleri aldıktan sonra daha önce Bismarck'ın yaptığı gibi Hitler'in de artık durarak kazandıklarını elinde tutmaya çalışacağını ummuştu. Fakat Bismarck'dan çok Napoléon'a benzeyen Hitler, durmak bir yana taleplerinde daha da fütursuzlaştı.

Münih anlaşması yatıştırma politikasının doruk noktasıydı. Konferanstan dönen Chamberlain uçaktan indiğinde "Size bugün onurlu bir barış getirdim" diyecekti. Fakat 15 Martta Almanya hiçbir Almanın yaşamadığı Çekoslovakya topraklarını işgale başlayınca, yatıştırma politikasının bittiğini ilan etmek zorunda kaldı. Takibeden haftalarda İngiltere Polonya'ya garanti verdi ve ciddi savaş hazırlıklarına başladı. Fakat büyük bir savaşı önlemek için artık iş işten geçmişti.

(M. Aydın)

Münih kararları savunmasız Çekoslovakya'nın komşuları için açık bir davet gibiydi. Nitekim, 10 Aralıkta Polonya Leh azınlığın yaşadığı bölgeleri, bir ay sonra da Macaristan Macarların yaşadığı bölgeleri aldı. Hitler Avrupa'da daha fazla toprak istemediği sözlerini tekrarladığı halde Çekoslovakya'nın kalanı Mart 1939'da Alman güçlerince işgal edildi. Üçüncü aşama (*Lebensraum*) başlamıştı. Nisan 1939'da Alman askerleri Litvanya'nın Memel kasabasını işgal ettiler ve ardından da Danzig'de yaşayan Almanlara yönelik Leh baskıları suçlamaları geldi (bkz. **Danzig Sorunu ve Polonya Koridoru** kutusu, s. 409). Sıranın, Anti-Komintern Pakt'a katılmayı reddeden Polonya'ya geldiği anlaşılıyordu.

Bundan sonra olaylar hızla gelişti. Nihayet uyanan İngiltere Nisan 1939'da zo-

Danzig Sorunu ve Polonya Koridoru

Birinci Dünya Savaşından sonra Polonya kurulana kadar 100 yıldan uzun bir süre Prusya'nın parçası olarak kalan ve dil ve gelenek bakımından Alman olan Danzig (bugünkü Gdánsk), yeni kurulan Polonya'ya Baltık denizine çıkış sağlamak amacıyla, 32 X 112 km'lik bir koridorla Almanya'nın geri kalanından ayrıldı ve Polonya sınırları içerisinde MC egemenliğinde "serbest kent" statüsü aldı. Bu durum Almanların büyük tepkisine yol açtı ve Hitler tarafından sürekli canlı tutuldu.

İngiltere ve Fransa'nın herhangi bir Alman saldırısına karşı Polanya'ya verdikleri askerî güvencenin boş olduğunu göstermek ve bu iki devletin niyetlerinin ciddi olup olmadığını denemek için Mart 1939'da Hitler Danzig'in Almanya'ya bağlanmasını talep etti. Polonya'nın İngiliz ve Fransız desteğiyle bu talepleri reddetmesi üzerine Almanya Eylül 1939'da Polonya'ya saldırarak savaşı başlattı.

(M. Aydın), (Gümüş/Sevi, s. 54)

runlu askerlik uygulamasına geçti. Aynı ay İtalya Almanya'nın izinden giderek Arnavutluk'u işgal etti. Bu arada, Hitler Polonya için fırsat kolluyor, ama bu ülkeyi işgal etmesi halinde SSCB sınırlarına dayanacağı için endişe ediyordu. Böyle bir durumda doğuda SSCB'nin Almanya'ya savaş ilan etmesinden ve 31 Mart 1939'da Polonya'ya saldırıya uğradığı taktirde yardım edecekleri garantisi vermiş olan İngiltere ve Fransa'nın da aynı anda batıdan saldırmasından çekiniyordu. Almanya'nın iki cepheli savaş korkusu 23 Ağustos 1939'da SSCB'yle imzaladığı saldırmazlık paktıyla ortadan kalktığında, artık savaşı durduracak bir engel kalmamıştı.

Paktın gizli bir maddesi Almanya ve SSCB'nin Polonya'yı paylaşmalarını karar altına almıştı. Sonunda 1 Eylül 1939'da Alman orduları Polonya sınırını geçtiler. İngiltere, Hitler'in beklentilerinin aksine Polonya'yla anlaşmasına bağlı kalarak Almanya'ya ültimatom verdi ve Almanya'nın buna aldırmaması üzerine 3 Eylülde savaş ilan etti. İkinci Dünya Savaşı başlamıştı.

C) Savaş Yılları

1939-1941: Alman-Sovyet Dostluğu ve Alman Üstünlüğü Dönemi

Alman ve Sovyet ordularının ortak saldırısına uğrayan Polonya'nın herhangi bir şansı olamazdı. 17 Eylülde Sovyetlerin doğu sınırlarını geçmesiyle direnmesi anlamsızlaşan Polonya'nın üçüncü defa Almanya ile Rusya arasında paylaşılmasını takiben Sovyetler Letonya, Lituanya ve Estonya'yı Ekim 1939'da işgal ederek Finlandiya'ya saldırdılar. Finlerin sert direnişi karşısında zor duruma düşen Sovyet orduları sayısal üstünlükleri sayesinde 4 aylık bir mücadeleden sonra Finlandiya'yı devre dışı bırakmayı başardılar.

Bu arada batı cephesinde hemekadar İngiltere ve Fransa 3 Eylülde Almanya'ya savaş ilan etmişlerse de, 6 ay süreyle herhangi bir çatışma olmadı. İngiltere ve Fransa'nın karşılık görmekten korkarak hava saldırılarından kaçındıkları bu "garip savaş"ta Almanlar da henüz Ren ve Ruhr bölgelerinin savunmalarını tam olarak güçlendirememiş olduklarından ve ordularının bir kısmı Polonya'da meşgulken batıda savaşı fiilen başlatmak istemiyorlardı. Bu durumda Fransız ordusu Maginot Hattının arkasında 1914'ün siper savaşı taktiğiyle Almanları beklerken, Ekim 1939'dan itibaren

Maginot Hattı

Fransız generalleri, Birinci Dünya Savaşından sonra bir dahaki savaşta ulusal seferberlik tamamlanana kadar gereken zamanın kazanılabilmesi için 1930'larda dünyanın en güçlü savunma hattını kurmaya karar verdiler.

Maginot Hattı birbirinden bir top atımı uzaklıkta 50 savunma kulesi ve bunlarla bağlantılı yeraltı sığınaklarından oluşuyordu. Düşmanın ele geçirmesi neredeyse imkansız olan sığınaklarda askerlerin yaşaması için her şey mevcuttu. Fakat savaş başladığında Maginot Hattı hiç test edilmemişti ve aslında iki zayıf noktası vardı: Belçika sınırı ve askerlerin ilerlemesini olanaksız kılan sıklıkta ağaç örtüsüyle Ardennes ormanları civarı. Aşılamazlık varsayımı Fransız ordusunu hareketsizliğe itmiş, savaş yaklaşırken dahi hattın Belçika sınırı boyunca denize kadar uzatılması ya da yeni Alman tank taktiklerinin etkinliği düşünülmemişti.

Fransızlar savaş başladığında Almanların kuzeyden savunmasız Belçika sınırından saldıracaklarını hesaplamışlar ve güçlerinin büyük kısmını bu bölgeye kaydırmışlardı. Almanlar ise Ardennes'de Fransız hatlarını yararak "aşılmaz" Maginot Hattını geçtiler ve Belçika sınırına yığılmış Fransız ordularını arkadan sararak teslim aldılar.

(M. Aydın)

Polonya harekatını tamamlayan Alman askerleri de kışın gelmesiyle birlikte Siegfried Hattının arkasında beklemeye başlamışlardı (bkz. Maginot Hattı kutusu, s. 410).

Fakat bu durağanlık Nisan 1940'da aniden değişti ve Almanya doğuda Polonya'yı çökerten yıldırım savaşının (*Blitzkrieg*) bir benzerini batıda başlattı. Danimarka saldırının ilk gününde geçildi, daha sonra güney Norveç kolayca ele geçirilerek yardıma gelen İngiliz güçleri Haziran başında geri püskürtüldü.

Norveç'teki başarısızlıklar üzerine İngiliz Başbakanı Chamberlain 10 Mayıs 1940'da istifa etti ve hükümeti Winston Churchill devraldı. Almanya, savaşı sonbahardan önce bitirmek amacıyla aynı gün Hollanda, Belçika ve Fransa'ya saldırdı. Hollanda sadece 4 gün dayanırken, Belçika yardıma gelen İngiliz güçleriyle bir süre daha direndi. Bu arada, Maginot Hattını delen Alman birliklerinin bir grubu Paris'i ele geçirmek için ilerlerken, diğer bir grubu da geri çekilmeye başlayan İngiliz, Fransız ve Belçika ordularını Dunquerque limanı civarında sıkıştırdılar. Bu üç ordu (335.000 asker) bütün malzemesini bırakarak canını İngiltere'ye güç atacaktır.

Paris'in 14 Haziranda "yıkıma uğramaması" için teslimden 6 gün sonra Fransa teslim oldu. Ülkenin kuzeyi Alman birliklerince işgal edilirken güneyde Vichy kentinde Birinci Dünya Savaşı kahramanlarından Mareşal Philippe Pétain'in yönetiminde Nazi yanlısı kukla bir hükümet kuruldu (Savaştan sonra Pétain vatana ihanetten idama mahkum edilecek, cezası daha sonra müebbete çevrilecektir). Almanlar Fransızlara teslim belgelerini 1918'de Almanya'nın teslim anlaşmasını imzaladığı Compiègne ormanında, aynı tren vagonunda imzalattırarak Birinci Dünya Savaşının rövanşını aldılar. Bu arada, her şey aşağı yukarı kesinleştikten sonra 10 Haziranda İtalya da Fransa'ya savaş ilan ederek savaşa dahil oldu.

Fransa'nın düşmesiyle birlikte Haziran 1940'da Almanya ve İtalya'nın karşısında sadece *Commonwealth*'in büyük bir kısmı tarafından desteklenen İngiltere kalmıştı. Eğer Hitler, ABD'nin silah ve mühimmat üretimini hızlandırmaya henüz başladığı 1940 yazında İngiltere'yi işgale kalkışmış olsaydı, malzemesinin büyük bir kısmını Fransa'da bırakarak çekilen İngiltere'nin Almanya karşısında şansı olmazdı. Fakat

batı Avrupa'daki yenilgiden sonra İngiltere'nin daha fazla savaşmadan teslim olacağına inanan Hitler işgal operasyonunu başlatmakta gecikince, hava savaşında İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetlerinin üstünlüğü ele geçirmesi ve artık kışın yaklaşması üzerine denizden İngiltere'nin işgali ("Deniz Aslanı" harekatı) imkansız hale geldi. Bunun üzerine Hitler, İngiltere'yi açlığa mahkum etmek için denizaltı savaşının başlatılması ve önemli İngiliz şehirlerine sürekli hava bombardımanıyla halkın moralinin çökertilmesi talimatını verdi.

ABD'nin mutlak tarafsızlık politikası devam etmiş olsaydı belki de Hitler bu düşüncesinde başarıya ulaşabilirdi. Fakat, Eylül 1940'dan itibaren Atlantik'te gemilerin batırılmaya başlanmasıyla birlikte Roosevelt Kongre'yi İngiltere'nin savunulmasının ABD'nin savunulması olduğuna ikna etmeyi başardı ve İngiltere'nin Amerika'yla deniz bağlantısını açık tutabilmesini sağlamak üzere Amerikan donanmasının 50 eski destroyeri İngiltere'ye verildi.

Bu arada kuzey Afrika'da İtalyan orduları Libya'daki sömürgelerinden harekete geçerek Eylül 1940'da Mısır'ın 90 km içine kadar ilerlemişlerdi. Uzakdoğu'da ise Japonya Temmuz 1941'de Vichy hükümetini ikna ederek Hindiçini'deki Fransız

Ödünç Verme-Kiralama *(Lend And Lease)* Yasası

11 Mart 1941'de Ödünç Verme-Kiralama Yasasıyla Kongre, Başkana "korunmasını Başkanın ABD'nin savunması için çok önemli saydığı herhangi bir ülkeye" yiyecek maddeleri de dahil, tüm savaş maddeleri ikmalinde bulunma yetkisi verdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında zorluklara yol açan savaş borçlandırması yöntemi kullanılmayarak, ABD'nin tüm olanakları önce İngiltere, ardından da Mihver'e karşı mücadele eden diğer tüm devletlere "ödemelerin savaş sonuna kadar ertelenmesi" kaydıyla açıldı.

Savaşın bitimine kadar yürürlükte kalan yasa çerçevesinde 40 ülkeye yapılan toplam 49.1 milyar dolarlık yardımdan en büyük payı 31 milyar dolarla İngiltere aldı. Bunu 11 ile SSCB, 3 ile Fransa ve 1,5 ile Çin takip etti. Toplam borcun ancak 7.8 milyar dolarlık kısmı geri ödendikten sonra, yardımdan yararlanan ve savaştan harap ve bitik vaziyette çıkan devletlerin bu borçlarını ödeyemeyeceklerini açıkça ifade etmeleri üzerine ABD *Lend and Lease* çerçevesinde yapılan yardımları geri almayacağını açıkladı.

Türkiye *Lend and Lease* çerçevesinde ABD'den savaş boyunca 95 milyon dolarlık savaş malzemesi aldı. ABD'nin Türkiye'ye verdiği yardım ancak savaşın sonu yaklaşırken 23 Şubat 1945'de iki ülke arasında bir antlaşmaya konu oldu. Buna göre Türkiye savaş sürdükçe ABD'den yardım almaya devam edecek, buna karşılık savaş sona erdiğinde bu çerçevede kendisine devredilmiş olan savunma maddelerinden *"imha, kayıp veya istihlâk edilmemiş olanlardan Amerikan hükümetinin lüzum göreceklerini"* geri verecekti. Savaştan sonra ABD bu yükümlülükten de tek taraflı olarak vazgeçti ve 7 Mayıs 1946'da imzalanan antlaşma gereğince Türkiye, antlaşmanın yürürlüğe girmesini takip eden 30 gün içinde ABD'ye 4,5 milyon dolar ödeyerek *Lend and Lease* çerçevesinde *"İster Türkiye Cumhuriyeti hükümetine"* (Madde 1/a), *"İster herhangi diğer bir hükümete devredilmiş olup bu hükümetçe bilâhare Türkiye Cumhuriyeti hükümetine devrû teslim edilen"* (Madde 1/b) malzemelerin mülkiyetini devraldı. Antlaşmanın 1/b maddesi Türkiye'nin Almanya'yla "Tarafsızlık ve Saldırmazlık" antlaşması imzalaması üzerine ABD'nin verdiği yardımları kesmesi ve doğrudan yardım yeniden başlayana kadar İngiltere'nin ABD'den aldığı yardımın bir kısmını Türkiye'ye devretmesi sırasında elde edilen malzemeye yönelikti.

(M. Aydın)

kolonilerini ele geçirdi. Böylece güneydoğu Asya'daki İngiliz ve Hollanda sömürgelerini tehdit eder hale geldi.

Almanya ise 1940-1941 kışı boyunca SSCB'ye saldırı hazırlıklarını tamamlamakla meşguldü. Hitler'in SSCB'yle 1939'da yaptığı anlaşma, Almanya'nın batıda Fransa ve İngiltere'yle meşgulken doğuda herhangi bir sorun çıkmamasına yönelik usta bir manevraydı. Batı Avrupa'daki savaş sonuçlanıp, Afrika'da da İngilizler çekilmeye başladığında Sovyetlere dönme zamanı gelmişti. Fakat Hitler önce güney kanadını güvenceye almak istiyordu. 1940-41 kışında Macaristan, Romanya ve Bulgaristan savaşa varmayan baskılarla Nazi yönetimine geçerken, İtalya da Yunanistan'a saldırdı.

1941 sona ererken şartlar Müttefikler açısından biraz düzeldi. Kuzey Afrika'da toparlanan İngiliz orduları İtalyanları Libya'ya kadar püskürtmüş ve 140.000 esir almışlardı. ABD'de ise Roosevelt, Mart 1941'de Kiralama ve Ödünç Verme Yasasının uygulanması için Kongre'nin desteğini sağlamıştı (bkz. **Ödünç Verme-Kiralama (*Lend and Lease*) Yasası** kutusu, s. 411). Ayrıca ABD savaş gemilerinin Atlantik'i geçecek kargo gemilerini korumaları kararlaştırıldı.

Bu kararlar savaşın önemli dönüm noktalarından biridir. Çünkü ABD'den gelen takviyeler (özellikle uçak, petrol ve yiyecek) olmasaydı İngiltere'nin bu sırada tek başına direnmesi imkansız olurdu. Nitekim, Yunanistan'da zor durumda kalan İtalya'nın yardımına gelen Almanya Mart ve Nisan 1941'de Yunanistan ve Yugoslavya'yı ve ardından da Girit'i ele geçirdi. Fakat, Balkanlarda kaybedilen bu aylar SSCB'nin işgalini 4 hafta kadar geciktirecek ve Hitler'in Rus kışı gelmeden harekatı ("Barbarossa") sona erdirme planlarını bozacaktır.

1941-1943: Alman-Sovyet Savaşı ve Savaşın Seyrinin Değişmesi

Sonunda, planlanandan bir ay sonra Haziran 1941'de Alman orduları üç ayrı koldan Sovyet sınırını geçtiler. Tarihteki bu en büyük savaş harekatında 3.000.000 Alman askerî 5.000.000'luk Kızıl Ordu'yu hızla geri çekilmeye zorladı. Fakat, Sovyetler çekilirken taşıyabilecekleri herşeyi götürüp, götüremediklerini de yok edince, Alman orduları yiyecek dahil sıkıntıya düştü.

Doğu'daki Alman saldırısı 1941 yazındaki önemli bir olayı gölgede bırakmıştı. Ağustos 1941'de Churchill Roosevelt'le biraraya gelerek iki devletin savaştan sonra nasıl bir barış için çalışacaklarını ortaya koyan ve daha sonra BM'nin temelini oluşturacak olan Atlantik Bildirisini imzaladılar (bkz. **Atlantik Bildirisi** kutusu, s. 413). Neredeyse tüm Avrupa'nın yanı sıra Kuzey Afrika'nın büyük kısmının Alman işgalinde olduğu ve SSCB'nin her an teslim olmasının beklendiği bir zamanda Alman ordularının yenilgiye uğratılabileceğini düşünmek herhalde epey uzak bir hayaldi.

Fakat, SSCB beklendiğinin aksine birkaç ay içinde çökmedi. Aradan 6 ay geçtiğinde hâlâ devam eden savaş Alman ordularını 1941'in erken gelen sert kışıyla karşı karşıya bıraktı. Sovyetler şüphelenmesin diye kalın giysi temin edilmeden işgale başlamış olan Alman orduları soğuk yüzünden durakladılar. Bu arada, Amerika'dan ve İngiltere'den gelen malzemeyle desteklenen Sovyetler Almanları bir ölçüde geri çekilmeye dahi zorladılar.

Bu sırada savaşın genel gidişatında dramatik bir değişiklik oldu. 7 Aralık

Atlantik Bildirisi *(Atlantic Charter)*

İkinci Dünya Savaşı sırasında, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile o sırada henüz savaşa girmemiş olan ABD'nin Başkanı Franklin D. Roosevelt arasında Kanada açıklarında bir savaş gemisinde yapılan ve beş gün süren görüşmeler sonucunda 14 Ağustos 1941'de yayınlanan ortak bildiri. 8 maddelik bu bildiri bir bakıma Wilson'un 14 noktasına benzemekteydi. Bu bildiri ile ABD'nin tarafsızlık politikasını terk ettiği açıkça ortaya çıktı. Bildirinin maddeleri özetle şöyleydi:

1) Savaştan sonra toprak kazanılmayacak; 2) İlgili halkın onayı alınmadan toprak değişikliği yapılmayacak; 3) Uluslar kendi geleceklerini kendileri saptayacaklar (self-determinasyon); 4) Uluslararası işbirliği gerçekleştirilip geliştirilecek; 5) Temel hammaddelerden eşit biçimde faydalanılacak; 6) İnsanlar korku ve açlıktan kurtarılacak; 7) Açık denizlerde ticaret serbestliği gerçekleştirilecek; 8) Mihver devletleri silahtan arındırılacak ve savaştan sonra topyekûn silahsızlanmaya gidilecek.

Bu maddeler daha sonra Birleşmiş Milletler Antlaşmasına dahil edilmiştir.

(M. Aydın)

1941'de, Pasifik'te rakipsiz kalmak isteyen Japonlar önceden herhangi bir uyarı yapmadan ABD'nin Pearl Harbor'da (Hawaii adaları) demirli donanmasına saldırdılar. Bu saldırı bir Avrupa savaşı olarak başlayan mücadelenin dünya savaşına dönüşümüne işaret ediyor, Almanya'nın ABD'ye savaş ilan etmesiyle birlikte de o zamana kadar Müttefiklere yakın tarafsızlık politikası izleyen ABD artık resmen Müttefiklerin safında savaşa katılıyordu.

Bu arada Alman-Sovyet savaşının ağırlık merkezi 1942 yazında her iki taraf için de önemli olan Kafkas petrol yataklarına ve stratejik öneminden çok prestij için mücadele edilen Stalingrad'a kaymıştı. Stalingrad kışa kadar direnerek Almanları yetersiz malzemeyle ikinci defa Rus kışını yaşamaya mecbur etti. Kasım başında toprak tankların hareket edebileceği kadar donduğunda Sovyet tankları yarım milyonluk Alman ordusundan geri kalan 90.000 kişiyi çevirerek teslim aldı. Bu Alman ordusunun o zamana kadarki en büyük yenilgisiydi ve savaşın kaderini değiştiren olay oldu.

Doğu cephesinde savaşın dönüm noktası olan Stalingrad'dan üç ay kadar önce batıdaki savaşın dönüm noktası da yaşandı. 1942 yazında, tıpkı Sovyet harekatında olduğu gibi, lojistik hatların arasının fazlaca açılması ve yeterince malzeme sağlanamaması nedeniyle Mareşal Rommel komutasındaki Alman tankları İngiliz Generali Montgomery karşısında El Alamein'de (Mısır'da İskenderiye'nin 100 km batısı) durmak zorunda kaldılar, Ekim sonunda geri çekilmeye başladılar ve 13 Mayıs 1943'de Tunus'ta Amerikalı general Eisenhower'a teslim oldular. Kuzey Afrika'daki savaşı kazanan Müttefik ordularının önünde, Avrupa'da karşı saldırıya geçmeleri için artık hiçbir engel kalmamıştı.

1943-1945: Almanya Savunmada, Müttefikler Nihai Zafere Doğru

Nitekim, Temmuz 1943'de Anglo-Amerikan güçleri kuzey Afrika'dan Sicilya'yı işgal ederek savaşı tekrar batı Avrupa'ya ("*Fortress Europe*") taşıdılar. 6 hafta sonra savaş bıkkını İtalyanlar Mussolini'yi devirerek Eylülde Müttefiklerle ateşkes imza-

ladılar. İtalya savaştan çekildiği halde buradaki Alman direnişi Nisan 1945'e kadar devam edecek, fakat bu savunma doğu cephesinde çok acil ihtiyaç duyulduğu bir sırada en iyi 25 Nazi tümenini savaş sonuna kadar İtalya'da bağlı tutacaktır.

1943 boyunca ve 1944'ün ilk altı ayında doğuda Sovyet orduları çok yavaş da olsa işgalci Alman güçlerini geri püskürtmeye devam ettiler. Bu arada, Stalin sürekli olarak SSCB üzerindeki baskının azaltılabilmesi için Müttefiklerin ikinci bir cephe açması konusunda bastırmaktaydı. İngiliz ve Amerikan güçleri bir taraftan tam hazır olmadıkları gerekçesiyle, diğer taraftan SSCB'nin iyice hırpalanmasını beklemek amacıyla Avrupa'ya çıkartma yapmak istemediler. Sonunda 6 Haziran 1944'de Müttefik güçleri çıkartmaya başladıklarında seçtikleri yer Almanların beklediğinden çok daha güneydeki Normandiya bölgesiydi. Bir aylık bir Alman direnişinden sonra, doğuda Sovyet orduları hızla Almanya'ya doğru ilerlerken batıda da Amerikan tankları Eylül 1944'de Almanya'ya girdi. Sonunda Ocak 1945'de Sovyet tankları Martta Danzig'den Alman sınırlarını geçerken Batılı Müttefikler de Ren'i geçmeyi başardılar. 15 gün sonra Viyana düştü. Nisanda İtalya'daki Alman ordusu çöktü. 30 Nisanda Hitler Berlin'de aylardır yaşadığı sığınağında intihar etti. 7 Mayısta Almanya resmen teslim olduğunda savaş Avrupa'da bitmiş, sıra Japonya'ya gelmişti.

Pasifik'te Japon kontrolündeki her bir adayı tek tek geri almanın büyük kayıplara neden olacağını gören Amerikalılar Japon iletişim ve lojistik hatlarını kesintiye uğratarak adalardaki Japon askerlerinin direnişini kırma yolunu seçtiler. Filipinlerin Mayıs 1945'de teslim olmasıyla Japonların güneydoğu Asya'yla olan lojistik bağlantısı tamamen kesildi.

Bu arada, kaçınılmaz sonu engelleyebilmek için Japonlar SSCB'ye başvurarak süresi 1946'da sona erecek olan, aralarındaki saldırmazlık paktını yenilemek istediler. Bu şekilde, Stalin'in nüfuzunu kullanarak ABD ve İngiltere'yle barış şartları konusunda pazarlık yapabileceklerini umut ediyorlardı. Nitekim Potsdam'da (Berlin) Stalin, Churchill'e ve Nisan 1945'de ölen Roosevelt'in yerini alan Truman'a Japon barış girişimini iletti. Ancak, Potsdam'a geldikten sonra atom bombasının ABD'de başarıyla test edildiği haberini alan Truman ve Churchill herhangi bir noktada geri adım atmaya niyetli değillerdi ve koşulsuz teslimiyet talebinde ısrar ettiler.

Sonuçta, 6 Ağustos 1945 sabahı "Enola Gay" adı verilen bir Amerikan B-29 bombardıman uçağının ("Süper Kale"; *Super Fortress*) Japonya'nın Hiroşima şehrine bıraktığı 4 ton ağırlığındaki tek bir bombayla *("Little Boy")* dünya nükleer çağa adım attı. İlk anda 75.000 kişi ölmüş, şehrin büyük bir kısmı yıkıntı haline gelmişti. 6 km çapındaki bir alanda tüm binalar yıkılırken, ilk patlamadan mucizevi şekilde kurtulanların büyük bir kısmı (toplam 200.000 kişi) 1 ay içerisinde radyasyon nedeniyle hayatlarını kaybettiler. 8 Ağustosta SSCB Japonya'ya savaş ilan etti. 9 Ağustosta Nagasaki'ye bir anda 45.000 kişinin (toplam 140.000) ölümüne neden olacak 4,5 ton ağırlığındaki ikinci atom bombası *("Fatman")* atıldığında yıkım artık mutlaktı. İmparatorun idam edilmemesi talebiyle Japonlar 2 Eylül 1945'de kayıtsız şartsız teslimi kabul ettiklerinde savaş sona erdi.

II) 1939-1941: Savaşan Tarafların Türkiye Rekabeti

A) Savaşa Giden Yol

İtalyan Tehdidi

İtalya'nın 7 Nisan 1939'da 30 tümenle Arnavutluk'u işgale başlaması tehlikeyi Türkiye'nin güvenlik sahasına taşıdı. Onikiadalar dolayısıyla zaten komşu olduğu İtalya'nın şimdi de Balkanlara doğru yayılma eğilimi göstermesi Türkiye'de ciddi endişelerin uyanmasına neden oldu. Zira, İtalya büyük devletler arasında Türk toprakları üzerinde emelleri olan tek devlet olarak görülüyordu.

Bir defa, bizzat Mussolini 19 Mart 1934'de İkinci Faşist Kongresinde yaptığı konuşmada İtalya'nın "tarihî hedeflerinin Asya ve Afrika'da" olduğunu ve "bunun doğal bir genişleme" sayılması gerektiğini söylemişti. Hernekadar Roma'daki Türk büyükelçisi konunun üzerine gidince Mussolini konuşmasında bir Avrupa ülkesi olarak kabul ettiği Türkiye'yi kastetmediğini söylemişse de, bu topraklarının yüzde 95'i Asya'da olan Türkiye'yi rahatlatmaktan uzaktı (Ataöv, 1965, s. 135-136).

İkincisi, Mussolini'nin konuşmalarında sık sık Akdeniz'e ilişkin olarak *Mare Nostrum* (Bizim Deniz) kavramını kullanması da Onikiadalar'da yaptığı aşırı askerî yığınak dolayısıyla zaten huzursuz olan Türk yöneticileri rahatsız etmekteydi. Bu arada 1937'den itibaren doğu Akdeniz'de Türk karasularına yakın bölgelerde bazı ticaret gemilerinin kimliği belirsiz korsan denizaltıların saldırılarına uğraması da kuşkuları İtalya üzerinde yoğunlaştırmaktaydı.

Üçüncüsü, Birinci Dünya Savaşı ertesinde Anadolu topraklarından umduğu payı alamadığı için hayal kırıklığına uğrayan İtalya'nın ilk fırsatta tekrar bu bölgeleri ele geçirmeye çalışabileceği de gözden uzak tutulmuyordu.

Yine de, İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinin ardından İngiltere ve Fransa 13 Nisanda yeni bir saldırı olasılığına karşılık Yunanistan ve Romanya'ya garanti verirlerken İngiltere aynı teklifi Türkiye'ye yaptığında, Türkiye tek taraflı garantiyi kabul etmedi. Mihver devletlerinin tepkisini üzerine çekecek bu garanti yerine, Türkiye'yi İngiltere'yle belirli karşılıklı taahhütleri içerecek bir ittifak anlaşmasına götürecek görüşmeler sürecinin başlamasını teklif etti.

Aynı dönemde Türkiye ile SSCB arasında da benzer bir işbirliği ve karşılıklı dayanışma anlaşmasına yönelik görüşmeler yapılmaktaydı. İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisandaki teklifleri derhal aynı gün Sovyetlere bildirilerek gelişmeler karşısında Sovyet tutumu öğrenilmeye çalışıldı. Bu girişim üzerine Molotov 2 gün sonra İnönü'ye gönderdiği cevabî mesajında "Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan yeni durum çerçevesinde, iki ülke arasında danışma yapılmasını, bir saldırıya karşı alınması gereken tedbirlerin görüşülmesini" teklif etti. Görüşme yeri olarak da Batum veya Tiflis'i önerdi. Teklifi olumlu karşılayan Türk hükümeti 17 Nisanda verdiği cevabında buluşmanın Ankara veya İstanbul'da yapılmasını istemesi üzerine, bu sefer Molotov 19 Nisanda Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun "süratle" Moskova'ya gelmesini isteyen bir mesaj gönderdi. Ertesi gün Rus maslahatgüzarını makamına çağıran Saracoğlu Moskova'ya gitme işinin ileriye bırakılarak, vakit kazanmak için Sovyetlerin ilk teklifi uyarınca Batum'da buluşulmasını istedi. 21

Nisanda Sovyetler bu defa Saracoğlu'nun "Moskova'yı ziyaret vaadini senet saydıklarını, fakat görüşmeyi çabuk yapmak istediklerinden, şimdilik Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin'i 28 Nisanda Ankara'da olacak şekilde göndermeye karar verdiklerini" bildirdi.

15 gün içerisinde yaşanan bu yoğun mesaj trafiği tarafların belli ölçüde birbirlerinin niyetlerinden emin olmadıklarını ve bir an önce karşılıklı tutumlarını öğrenme çabasında olduklarını gösteriyordu. Bu çerçevede, SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin 28 Nisanda Ankara'ya geldi. Bununla eş zamanlı olarak Almanya'nın en önemli diplomatlarından Franz von Papen'i Ankara'ya ataması ise bu ülkenin Türkiye'ye verdiği önemi göstermekteydi. Yeni büyükelçinin ilk görevi Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu endişeyi gidermek ve Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasındaki yakınlaşmayı önlemekti. Bu çerçevede, von Papen Berlin'e Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu güvensizliği gidermek için Arnavutluk'taki İtalyan askerlerinin asgari düzeyde tutulması, Türkiye'ye bir saldırmazlık paktı önerilmesi ve Onikiadalar'dan Türk karasuları içerisinde bulunan Meis (Castellorize) ve diğer küçük adacıkların Türkiye'ye verilmesini teklif etti, fakat İtalya'nın kabul etmeyeceği açık olan bu öneriler Alman Dışişleri Bakanlığınca dikkate alınmadı (von Papen, s. 289).

Bu ortamda İtalya'nın Arnavutluk harekatını daha önceden Mihver devletleri arasında hazırlanmış bir planın parçası olarak gören ve kendisini olası gelişmelere karşı koruma zamanının geldiğine inanan Türkiye'nin hedefi hem İngiltere ve Fransa'yla yakınlaşmak, hem de aynı zamanda SSCB'yle dostluğunu sürdürmekti. Bu nedenle İngiltere'yle yürütmekte olduğu görüşmelerin ayrıntıları Ankara ziyareti sırasında Potemkin'e aktarıldı ve benzer bir karşılıklı yardım anlaşmasının SSCB'yle de imzalanması arzusu iletildi. Türkiye bu şekilde SSCB'yle imzaladığı 1929 uzatma protokolünün 2/1 maddesinin gereğini yerine getirmekteydi. Aynı dönemde Almanya'yla benzer görüşmelerde bulunan SSCB ise bu gelişmeleri Türkiye'den sakladı ve aksine, Almanya'ya karşı işbirliği yapılmasını ve bu konuda İngiltere ve Fransa'yla görüşülmesini telkin etti. SSCB'nin 1929 uzatma protokolü çerçevesinde Almanya'yla yaptığı görüşmeleri Türkiye'ye bildirme yükümlülüğü yoktu (bkz. s. 317-318). Yine de, özellikle kendisi Almanya'yla bir saldırmazlık paktı imzalamaya çalışırken, aynı zamanda Türkiye'ye Almanya karşıtı bir oluşuma katılmasını önermesi en azından Sovyetlerin yaklaşan savaşta Türkiye'ye atfettiği yeri göstermesi açısından önemlidir.

5 Mayısta sona eren ziyaretin sonunda yayınlanan ortak bildiride iki komşu ülke arasında uluslararası konularda tam bir görüş birliği olduğu belirtilmişti. Fakat, 25 Eylülde başlayacak Saracoğlu'nun Moskova ziyaretine kadar ortaya çıkan gelişmeler durumun pek de ortak bildiride ifade edildiği şekilde olmadığını gösterecektir. Sonuç olarak, Avrupa hızla yeni bir savaşa giderken, Sovyetlerin bir tarafta Almanya diğer tarafta İngiltere ve Fransa'yla sürdürdüğü görüşmelerin içeriğinden habersiz bulunan Türkiye bu dönemde gerçekleşmesi imkansız bir amacın peşinde koşmaktaydı: İngiltere, Fransa ve SSCB'nin dostluklarını bağdaştırmak.

Ortak Demeçler

Bu arada, İngiltere ile Türkiye arasında devam eden görüşmeler, 1923-39 dönemi anlatılırken belirtildiği gibi, 12 Mayıs 1939'da imzalanan bir ortak demeçle so-

nuçlandı. Özdeş bir ortak demeç, daha sonra Hatay anlaşmasının Ankara'da yapıldığı gün, yani 23 Haziranda Fransa'yla da Paris'te imzalanacaktır. İngiltere'yle imzalanan ön anlaşmaya göre, iki devlet aralarında "*kendi ulusal güvenlikleri yararına olarak, karşılıklı yükümleri gerektirecek uzun süreli kesin bir anlaşma*" imzalayacak (Madde 2) ve "*bu kesin anlaşma imzalanana kadar da Akdeniz bölgesinde savaşa yol açacak bir saldırı ortaya çıktığında, etkili bir şekilde işbirliği yapmaya ve birbirlerine ellerinden gelen tüm yardım ve kolaylığı göstermeye hazır*" olacaklardı (Madde 3).

Görüşmeler sırasında, İngiltere bu hükmün aynen Balkanlara da uygulanmasını istemiş, fakat Türkiye bir taraftan SSCB, diğer taraftan Bulgaristan'la olan anlaşmaları nedeniyle bunu kabul etmemişti. İngiltere'nin bu hükmün Balkanlara da uygulanmasını istemesinin arkasında yatan neden, verdiği garanti nedeniyle Romanya'nın yardımına gitmek zorunda kalırsa, bu yardımın ancak Türk Boğazları yoluyla yapılabilecek olmasıydı. Oysa Montreux'ye göre savaşan tarafların Boğazları kullanması mümkün değildi. Bu ancak Türkiye muharip olursa mümkün olabilirdi (bkz. s. 380 ve 383). Türkiye ise bu olasılığı görerek kendisini Sovyetlerle karşı karşıya getirme ihtimali olan Romanya'ya garanti vermekten kaçındı ve İngiltere'nin teklifini kabul etmedi.

Ayrıca, ortak demecin 4. maddesi bu demecin ve öngörülen anlaşmanın "*hiçbir ülkeye karşı yöneltilmiş olmayıp ancak gerekli olduğu ortaya çıktığında*" taraflara karşılıklı yardım ve kolaylık sağlamayı amaçladığını, 7. maddesi ise bu belge hükümlerinin tarafların barışı geliştirmek için herhangi bir devletle başka anlaşmalar yapmasına engel olmayacağını belirtiyordu. Bu hükümler Türkiye açısından SSCB'ye yönelikti. Kısaca, ortak demeç yapılacak kesin antlaşmaya kadar sadece Akdeniz bölgesinde bir saldırı (İtalya kastediliyor) durumunda karşılıklı yardımı öngörmüştü. Türkiye'yi Almanya ya da SSCB'yle karşı karşıya getirebilecek olan Balkanların güvenliği konusunda ise tarafların sadece danışma içerisinde oldukları belirtilmişti (Madde 6).

Ortak demecin imzalanacağını öğrenen Almanya bunun savaş ihtimalini artıracağını söyleyerek önlemeye çalışmış, ama başarılı olamamıştı. Sovyetler ise görünüşte Türk-İngiliz ortak demecini olumlu karşılamakla birlikte Türkiye'nin fazla İngiliz etkisi altına girmesinden de memnun olmamışlardı. İtalya ise bu yakınlaşmayı doğrudan kendisine yönelik olarak algılamış ve Onikiadalar'nın tehlikeye düştüğünü belirterek 20 Mayısta Berlin'de Almanya'yla askerî ittifak anlaşması imzalamıştı. Böylece İtalya gelecek savaştaki cephesini açıkça seçmiş oluyordu.

Türkiye'nin gerek SSCB'yle gerekse İngiltere ve Fransa'yla birer yardımlaşma anlaşması imzalamak için yürütmekte olduğu ön görüşmeler epey ilerlediği bir sırada, Batılılarla da aynı anda görüşmeler sürdürmekte olan fakat onlar tarafından durmadan oyalanan SSCB'nin bir sonuç vermeyen bu görüşmeleri keserek 23 Ağustos 1939'da Almanya'yla bir saldırmazlık paktı imzalaması tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bir bomba etkisi yaptı. O güne kadar İngiltere ve Fransa'yla olan yakınlaşmasını sürekli olarak SSCB dostluğuyla bağdaştırmaya çalışan Türkiye açısından bu gelişme dış politikasında yeni ve çok zor bir dönem açıyordu. 23 Ağustos paktı bir Türk-Sovyet ittifakını çok zorlaştırmıştı. Üstelik, bu tarihe kadar Türkiye bir biçimde İngiltere, Fransa ve SSCB'nin Almanya'ya karşı bir araya gele-

ceğini ummuştu. İngiltere ve Fransa'yla işbirliğine giderken de tehlikenin öncelikle Akdeniz'den, ikinci derecede de Balkanlardan gelebileceğini düşünmüştü. Oysa şimdi Kurtuluş Savaşından beri yakın ilişkiler sürdürdüğü SSCB'yle yolları ayrılıyor ve değişen şartlar altında güvenliği için iki Batılı devletin garantilerine güvenmesi gerekiyordu. Buna rağmen Türkiye, imzaya hazır hale gelen Üçlü İttifak'a ters düşmeyen bir Sovyet ittifakından umudunu kesmedi.

SSCB'yi sağlama alan Almanya'nın 1 Eylülde Polonya'ya saldırması, 3 Eylül 1939'da da İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle İkinci Dünya Savaşı başladığı sırada, bir taraftan Türk-İngiliz-Fransız ittifakı oluşturma çabaları, diğer taraftan da Türk-Sovyet görüşmeleri hâlâ devam etmekteydi.

Savaşın ilk yılı tamamiyle Avrupa'da geçerken, Türkiye Balkanlara bir Alman ya da Sovyet sızmasını engellemek amacıyla güçlü bir Balkan bloku oluşturma çabalarına giriştiyse de başarısız oldu. Almanya'yı kışkırtacak herhangi bir harekette bulunmaktan çekinen Balkan ülkeleri Türkiye'nin ısrarla savunma konusunda işbirliğini vurgulamasını şüpheyle karşılayarak, bunu Balkan ülkelerini İngiltere ve Fransa'nın yanına çekmek için yapılan bir manevra olarak değerlendirdiler.

1) Saracoğlu Misyonu

Türkiye Sovyetlerden daha umudunu kesmemişken ve Sovyet-İngiliz-Fransız görüşmeleri devam ederken, 4 Ağustosta Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Terentieff Saracoğlu'nu ziyaret etti. O sırada Moskova'da Batılı devletlerle yapılmakta olan görüşmelerin son durumu hakkında bilgi ileten ve görüşmelerin memnunluk verici gelişimi hakkında bakana şahsi teminat vermeyi de ihmal etmeyen büyükelçi, Türkiye ile SSCB arasında "Potemkin'le konuşulanlar çerçevesinde" bir pakt ya da karşılıklı yardım antlaşması yapılması konusunda Türkiye'nin görüşlerini öğrenmek istedi ve bu amaçla Saracoğlu'nu Moskova'ya davet etti. Hükümete danışan Saracoğlu'ndan 10 Ağustosta olumlu cevapla birlikte bir ön proje gönderilmesi talebini alan büyükelçi, 3 gün sonra bakanı tekrar ziyaret ederek, bu defa yapılacak antlaşmanın içeriği ve uygulama alanıyla ilgili çeşitli sorular sordu. Sözlü olarak sorulan bu sorular 24 Ağustosta, yani Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktının imzalanmasından 1 gün sonra, yazılı olarak da Türk Dışişleri Bakanlığına iletildi. Türkiye daha önce hazırladığı yanıtını 25 Ağustosta yazılı olarak verdi.

Ardından, 4 Eylül günü Sovyet büyükelçisi tekrar Saracoğlu'nu ziyaret ederek, son gelişmeler karşısında ülkesinin durumunu açıklayan bir notayı Türk Dışişlerine verdi. Buna göre, İngiltere ve Fransa'yla yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamadığından ve İngiltere ile Almanya'nın SSCB'ye karşı muhtemel bir komploya girmesini önlemek amacıyla Almanların saldırmazlık paktı teklifini kabul etmişlerdi. Bu durumda SSCB ile Türkiye arasındaki ilişkiler tamamen değişen uluslararası ortamda yeniden değerlendirilmeliydi. Türkiye'nin bu teklife de 8 Eylülde olumlu yanıt vermesi üzerine Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu 15 Eylülde SSCB'ye resmen davet edildi ve emrine tahsis edilen özel Sovyet savaş gemisi ve tren vasıtasıyla 25 Eylül 1939'da Potemkin'in Ankara ziyaretini iade ve "iki devleti alakadar eden meseleleri konuşmak" için Moskova'ya ulaştı. Bu arada, Saracoğlu'nun 22 Eylülde yola çıkmasından 1 gün sonra Türkiye, İngiltere ve Fransa ara-

Cumhuriyet

Moskovada mühim temaslar

Alman Hariciye Nazırının da Sovyet devlet merkezine gitmiş olması bütün nazarları Moskovaya çevirdi

Türk-Rus görüşmeleri

Hariciye Vekilimizle Molotof arasındaki müzakereler çok dostane bir şekilde devam ediyor

Dün gece verilen ziyafet

Fon Ribbentrop'un seyahati

Alman hariciye nazırı Sovyet ricalile müzakerata başladı

Varşova teslim oldu

22 günlük bir mukavemetten sonra Lehliler açlık ve susuzluğa boyun eğdi

Fransız kuvvetleri Sarbrük'ü muhasara etti

Yeni harb tahsisatı

İngiltere 2 milyar sterlin tahsisat daha veriyor

Estonya, Rus hududunda tahşidat yapıyor!

Barbaros ihtifali

Büyük Türk denizcisinin hatırası tebcil edildi

sında hazırlanan antlaşma parafe edildi, fakat imzalanması Saracoğlu'nun ziyaretinin sonucu görülene kadar ertelendi.

Moskova'ya giderken Saracoğlu'nun amacı, yine, imzaya hazır hale gelmiş olan Türk-İngiliz-Fransız ittifakı ile Türk-Sovyet dostluğu arasında bir bağlantı noktası aramaktı. Bir ay önce Almanya'yla anlaşma imzalamış olan SSCB'nin hedefi ise, Montreux'yü kendi lehine değiştirmenin yanı sıra, imzaya hazır Üçlü İttifak'ın içeriğini tam olarak öğrenmek ve bu arada Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamaktı. Nitekim, Saracoğlu'nun Moskova ziyareti süresince Sovyetler her görüşmede sözü döndürüp dolaştırıp bir vesileyle hep Montreux'de değişiklik yapılmasına getireceklerdir. Ayrıca, savaştan sonra ortaya çıkan belgelere göre Almanlar Türkiye'nin daimi tarafsızlığını sağlamaya çalışmasını 2 Eylülde SSCB'den resmen istemişler ve bunun özellikle denizden Romanya'ya gelecek yardımın Boğazlardan geçmesi için şart olduğunu söylemişlerdi. Sovyetler bundan 2 gün sonra (4 Eylülde) Saracoğlu'nu Moskova'ya davet ettiklerine göre amaçları bellidir.

Bu iki değişik amaçla masaya oturan iki ülkenin anlaşmak için ortak bir zemin bulmaları çok zordu. Nitekim, samimi bir ortamda başlayan görüşmelerin ilk günü (26 Eylül) sona ererken Molotov'un daha sonra üzerinde görüşülmek amacıyla incelenmesi için Saracoğlu'na vermek istediği bir kağıtta SSCB'nin Montreux'de yapılmasını istediği değişikliklere yer vermesi ve bunun üzerine Saracoğlu'nun böyle bir kağıda elini sürmeyi dahi reddetmesi görüşmeleri daha ilk günden gerginleştirdi. Bakanın direnişi üzerine geri çekilen metin daha sonraki toplantılarda tekrar pişirilerek ısrarla gündeme getirilecektir. İlk günkü toplantının soğuk bir havada sona ermesinin ardından, 27-29 Eylül arasında Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un Moskova'ya gelmesi nedeniyle görüşmelere ara verildi. Bu ziyarette iki ülke arasında Polonya'daki paylaşma hattı ve Balkanlardaki nüfuz bölgeleri tespit edilmişti. Bu arada Moskova'da Spridonuka Sarayında günlerini beklemekle geçiren ve sabırsızlanmaya başlayan Saracoğlu, Sovyetlerin Almanlarla anlaştıktan sonra Türkiye'yle bir antlaşma yapamayacağını düşünerek görüşmelerden bir sonuç çıkmazsa hemen dönmek için izin istedi. Gelen cevap Ankara'dakilerin önceliklerini açıkça ortaya koyuyordu: "Görüşmeleri sürdürmeye çalışın. Asıl önemli olan Sovyetler Birliğinin niyetlerinin sağlıkla değerlendirilmesi-

dir. Kendileriyle birşey yapılamayacağı veya kötü niyetleri olduğu anlaşılırsa o zaman hareketinizi öne alabilirsiniz."

1 Ekim günü tekrar başlayan Türk-Sovyet görüşmelerine bu sefer Stalin de katıldı. Ama yine Montreux'nün değiştirilerek Boğazların ortak savunulması, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazları kullanmalarının engellenmesi ve Türk-İngiliz-Fransız ittifak anlaşması taslağında birtakım değişiklikler yapılması arzusu gündeme getirilince görüşmelerde bir ilerleme kaydedilemedi (bkz. **Sovyetlerin Montreux'de Değişiklik Talepleri** kutusu, s. 421).

Toplantının sonuna doğru Molotov'un ilk görüşmede Saracoğlu'na vermeye çalıştığı Montreux'yle ilgili metni tekrar gündeme getirmesi üzerine, Saracoğlu "yapılması düşünülen yardımlaşma anlaşmasıyla bu teklifin birbirine bağlı olup olmadığını ve biri reddedilirse diğerinin düşüp düşmeyeceğini" sordu ve "birinin diğerine bağlı olduğu" cevabını alınca görüşmeleri o noktada kesme niyetinde olduğunu göstermekten çekinmedi: "O halde benim için tek bir rica kalıyor, o da Stalin yoldaşın buradan ayrılmamı kolaylaştırması ricasıdır."

Stalin'in "Bu iki meseleyi burada birbirine bağlı olmayarak da halledebiliriz" müdahalesi üzerine Saracoğlu, Molotov'un sürekli gündeme getirdiği metnin tamamen ortadan kaldırılmasını istedi. Bunun üzerine, önündeki kağıda bir göz atan Stalin'in "Zaten bu kağıt berbat ve kaba yazılmış, vazgeçiyorum; bu defa şu paktı imzalayalım" diyerek durumu yumuşatmasıyla görüşmelere şimdilik, Stalin'in Türk-İngiliz-Fransız anlaşmasına eklenmesini istediği konuların ilgili taraflarla görüşülebilmesini temin etmek üzere ara verilmesiyle yetinildi. Fakat, Boğazlarla ilgili benzer bir metin 13 Ekimdeki üçüncü toplantıda tekrar ortaya çıkartılacaktır.

Stalin'in Türk-İngiliz-Fransız anlaşma taslağında kendi el yazısıyla yapılmasını istediği değişiklikler şunlardı:

1) İngilizlerle hazırlanan tasarıdaki 3. maddede Romanya ve Yunanistan için İngiltere teminatı dolayısıyla Türkiye'nin yüklendiği taahhüt o maddeden kaldırılarak 4. veya 5. danışma maddelerinden birine eklenecek.

2) Çekinceyi belirten protokoldeki cümle aynen kalmakla beraber, cümlenin sonuna, "ayrıca bu taahhütler, Rusya'yla savaşa girerlerse Türkiye'yi, İngiltere ve Fransa'ya yardım etmeye mecbur etmez, bu halde tüm savaş süresince Türk-İngiliz-Fransız anlaşması tatbik edilmeyecektir" cümlesi eklenecek.

İngiliz ve Fransızların değişiklikleri kabul etmeleri üzerine 12 günlük bir aradan sonra 13 Ekimde yeniden toplanıldı.

Aradan geçen süre zarfında Almanların bastırmaları üzerine Sovyetler Türk-Sovyet anlaşmasına Almanya'yla ilgili bir çekince koyarak, Almanya'nın Türkiye'ye saldırması durumunda SSCB'nin Türkiye'ye yardım yükümlülüğünü ortadan kaldırmak istemişlerdi. Esasen anlaşma tasarısına Alman-Sovyet ilişkilerinin yeni yönleriyle uyumu sağlayacak özel bir hüküm koyulması teklifi daha 1 Ekimdeki ikinci toplantıda dile getirilmiş, fakat Saracoğlu'nun direnmesi üzerine Stalin bu talepten vazgeçebileceğini söylemişti. Aradan geçen süre zarfında Almanların yeniden girişimde bulunarak bu çekince konusunda ısrar ettikleri anlaşılıyordu. 13 Ekimdeki toplantıda da Saracoğlu'nun "Böyle bir çekince anlaşmayı anlamsız kılar, müzakereleri çıkmaza sokar" demesi üzerine konu bir dahaki toplantıya bırakıldı. Fakat bu sefer de Molotov tekrar Montreux konusuna dönmek istedi. Saracoğlu'nun bu konunun iki taraf ara-

Sovyetlerin Montreux'de Değişiklik Talepleri, 1 Ekim 1939

1 Ekimde Molotov'un müzakere için Saracoğlu'na vermek istediği, daha sonra farklı şekillerde gündeme getirdiği ve SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı sonunda yineleyeceği talepleri içeren taslak metin şu şekilde kaleme alınmıştı:

"1) Üçüncü devletlere ait harp gemilerinin, ister sulh, ister harp zamanında olsun Boğazlara ve Karadeniz'e geçişi konusu ortaya çıktığı her defa, Türkiye'nin muharip veya tarafsız olmasına bakılmaksızın, Türk ve Sovyet hükümetleri önceden aralarında istişare edecekler ve mesele hakkında müştereken karar alacaklardır.

2) Türkiye Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin, [Montreux'nün] *18. maddesinde mezkur toplam tonaj haddinin beşte birini aşan harp gemilerinin Boğazlardan ve Karadeniz'e geçişine müsaade etmeyecektir.*

3) Türkiye Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin insanî gayelerle gönderecekleri harp gemilerini Boğazlara ve Karadeniz'e Sovyetlerin muvafakati olmadan sokmayacaktır.

4) Sözleşmenin 19. ve 25. maddeleri icabı harp halindeki devletlerin harp gemilerinin Boğazlardan geçişi ancak Sovyetlerin muvafakatlerini MC'ye bildirmeleri halinde mümkün olabilecektir.

5) Sözleşmenin 4. maddesi icabı Boğazlardan geçen üçüncü devletlerin ticaret gemileri, harp malzemesi ve askerî birlik taşımaları veya silahla mücehhez olmaları halinde deniz kuvvetlerine ait yardımcı gemi telâkki edilecekler ve böylelikle sözleşmenin 10-18. maddeleri delaletiyle bu gemilere sözleşmenin 20. ve 21. maddelerinin hükümleri uygulanacaktır. Böylece, üçüncü devletlerin ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişinin de savaş zamanında Türkiye savaşan değilse veya yakın savaş tehlikesi durumunda tamamiyle Türkiye'nin inhisarına bırakılması isteniyordu.

6) Sovyet denizaltılarının Karadeniz'e giriş ve çıkışları sadece sözleşmenin 12. maddesinde derpiş edilen durumlarda değil, fakat Türkiye ve SSCB'nin menfaatlerinin müdafaasının icap ettirdiği her durumda ve Türk-Sovyet Karşılıklı Yardımlaşma Paktının taahhütlerinin yerine getirilmesi hallerinde de tatbik olunacaktır.

7) Türk-Sovyet Paktı'ndaki taahhütlerin daha kolay ve müessir bir şekilde yerine getirilebilmesi için Sovyet harp gemilerinin Boğazlardan geçerken sözleşmenin 13. maddesine göre Türk Hükümetine verilen 8 günlük ihbar müddeti icabında 2 güne indirilecektir.

8) Uçuşlar için Sözleşmenin 23. maddesi icabı verilmesi gereken 3 günlük ihbar müddeti icabında 1 güne indirilecektir.

9) Türk-Sovyet Paktı'nın ruhuna uygun olarak, taraflar her sene 1 Ocak ve 1 Temmuzda Boğazlar ve Karadeniz'de mevcut deniz kuvvetlerinin toplam tonajını yekdiğerine bildireceklerdir.

10) Türkiye ve SSCB, Boğazlardan geçiş rejimini tek taraflı olarak değiştirmemeyi, üçüncü devletlerle bahse konu rejime müteallik herhangi bir müzakereye girişmemeyi ve önceden birbirleriyle istişare etmeden ve diğer tarafın mutabakatını almadan bu meseleyle ilgili hiçbir anlaşma yapmamayı taahhüt ederler.

11) Bu gizli protokol Türkiye-Sovyetler Birliği Karşılıklı Yardım Paktı'nı tamamlar ve ayrılmaz bir parçasını oluşturur."

(M. Aydın), (Gürün, 66-70 ve Bilge, s. 139)

sında ilerde incelenebileceğine dair bir açıklama yapmayı dahi reddetmesi, Molotov'unsa hem Alman rezervi hem de Boğazların statüsünün değiştirilmesi konusunda ısrar etmesi üzerine o günkü toplantı da bir anlaşma sağlanamadan dağıldı.

15 Ekimdeki dördüncü ve son toplantıda ise Molotov tekrar Montreux konusuna dönerek şekil bakımından ilkinden farklı, fakat özde aynı bir belgeyi Saracoğlu'na vermek istemiş, Saracoğlu ise bir kez daha almayı reddetmişti. Yeni formül, Montreux'nün Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlere ait savaş gemilerinin barış ve savaş za-

manında geçişine ait bütün hükümlerini kapsayacak yerde, değişiklikleri antlaşmanın sadece 20. ve 21. maddelerine yöneltiyordu. 20. maddeyle, savaş zamanında Türkiye savaşan taraf değilse, Montreux'nün savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine dair 10-18 maddeleri uygulanmayarak geçiş tamamıyla Türk hükümetinin takdirine bırakılmıştı. 21. madde ise, yakın savaş tehlikesi durumunda Türkiye'ye 20. maddeyi uygulama hakkı veriyordu. Bu çerçevede Sovyet taslağının yeni şekli şöyleydi:

"*Türkiye ve Sovyetler Birliğinin Boğazlar ve Karadeniz bölgesinde ortak menfaatlerinin en tesirli şekilde korunması için,* Montreux *sözleşmesinin 20. ve 21. maddelerinde derpiş edilen şartlar dahilinde Karadeniz'de sahili olmayan devletlerin harp, yardımcı ve askerî nakliye gemilerinin Boğazlara kabul edilmemesi amacıyla sözleşmenin ve özellikle 20. ve 21. maddelerinin uygulanması alanında, danışıklı davranmaları lüzumu üzerinde iki hükümet mutabık kalmışlardır:*"

Böylece Sovyetler Türkiye'nin savaşta ya da yakın savaş tehlikesi altında bulunduğu durumlarda, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin gemilerini Boğazlardan geçirip geçiremeyeceklerine iki ülkenin birlikte karar vermelerini öneriyordu. Türkiye'ye uluslararası bir anlaşmayla tanınan bir hakkın paylaşımı anlamına gelen bu öneri de Saracoğlu tarafından anında reddedildi. Bunun üzerine görüşmelerden artık bir sonuç çıkmayacağını anlayan ve Sovyetlerin kendisini sürekli oyaladıklarına kanî olan Saracoğlu geri dönmek istediğini ev sahiplerine bildirdi.

3 gün olarak tasarlanan, fakat tam 23 gün süren ve Saracoğlu'nun ifadesiyle "daha ziyade bir boğuşma" izlenimi veren görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Türk dışişleri bakanı 17 Ekimde Moskova'dan ayrılarak 20 Ekim 1939 günü yurda döndü. Fakat görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlandığı haberinin Türkiye'ye ulaşmasından sonra kendisi daha yolda iken, metni zaten hazır olan Üçlü İttifak 19 Ekim 1939 günü imzalandı ve hemen yürürlüğe sokuldu. Artık Türkiye ile SSCB'nin yolları ayrılmıştı. Başbakan Refik Saydam'a göre görüşmelerin bir sonuca ulaşmamasının nedeni, Sovyet taleplerinin imzaya hazır Üçlü İttifak'a uymaması, Türkiye'nin Boğazlardaki uluslararası taahhütlerine uygun olmaması ve "Güvenliğimiz bakımından Sovyetlerin bize verdikleri garantiler[in] bizden istenen taahhütleri karşılayama[masıydı]" (Armaoğlu, s. 147).

Moskova görüşmelerini Türk-Sovyet ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak kabul etmek gerekir. O tarihe kadar Türkiye devamlı olarak SSCB'ye danışarak hareket etmiş, aleyhine hiçbir pakta girmediği gibi bilgi vermeden hiçbir anlaşma yapmamaya da özen göstermişti. Ancak Sovyetlerin Saracoğlu'nun Moskova ziyareti boyunca Türkiye'yi Üçlü İttifak'tan vazgeçirmeye çalışmaları ve imzalanması için daha önce üzerinde anlaşılan metnin dışındaki konuları içeren yeni bir metni ortaya çıkarmaları Türkiye'nin tepkisini çekmiş ve özellikle Montreux konusundaki talepleri Sovyet niyetlerinden şüphe duyulmasına neden olmuştu. Bu şüphe savaşın sonuna kadar devam edecektir.

2) Üçlü İttifak

19 Ekim 1939'da Ankara'da Türkiye adına Başbakan Dr. Refik Saydam, İngiltere adına Ankara Büyükelçisi Hugh Montgomery Knatchbull-Hugessen ve Fransa adına Ankara Büyükelçisi René Massigli tarafından imzalanan Üçlü İttifak olarak bili-

nen, resmî adıyla *Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması*'nın önemli maddeleri şu şekildeydi:

Madde 1. *"Türkiye'ye karşı bir Avrupa Devletince girişilecek bir saldırı sonucunda, Türkiye bu Devletle savaş durumuna girdiği takdirde, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel* [fiilî] *olarak, Türkiye ile işbirliği yapacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardım ve desteği göstereceklerdir."*

Madde 2.1. *"Bir Avrupa Devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyici bir saldırı durumunda, Türkiye, edimsel olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir."*

2.2. *"Bir Avrupa Devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Türkiye'nin karışacağı bir savaşa sürükleyici bir saldırı eylemi durumunda, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel olarak, Türkiye ile işbirliğinde bulunacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardımı ve desteği göstereceklerdir."*

Madde 3. *"Fransa ve Birleşik Krallık tarafından 13 Nisan 1939 günlü demeçlerle Yunanistan ve Romanya'ya verilen güvenceler yürürlükte kaldığı sürece, bu iki güvenceden biri ya da öteki nedeniyle Fransa ve Birleşik Krallık savaşa giriştikleri durumda, Türkiye, edimsel olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir."*

Madde 4. *"Fransa ve Birleşik Krallık, birine ya da ötekine karşı, 2. ve 3. Maddeler hükümlerinin uygulanması gerekmeksizin, bir Avrupa devletince yapılan bir saldırı sonucunda, bu devletle savaşa girişirse, bağıtlı yüksek taraflar hemen danışmalarda bulunacaktır: (...) Türkiye böyle bir durumda Fransa ve Birleşik Krallık karşısında, hiç değilse, hayırhah bir tarafsızlık güdecektir."*

...

Madde 6. *"Bu Antlaşma hiçbir devlete karşı yöneltilmiş değildir (...)"*

9 maddelik bir ana metin, bir özel anlaşma, bir gizli askerî sözleşme ile biri gizli 3 protokolden oluşan bu antlaşma kısaca, bir Avrupa devletinin saldırısıyla başlayan ve İngiltere, Fransa ya da Türkiye'nin katılacakları bir savaş Akdeniz'e yayıldığı takdirde taraflara karşılıklı yardım etme yükümlülüğü getiriyordu (Madde 2). Savaş Akdeniz'e ulaşmazsa taraflar istişarede bulunacaklar ve Türkiye bu durumda hiç değilse İngiltere ve Fransa'ya eğilimli bir tarafsızlık politikası izleyecekti (Madde 4). Ayrıca, bir Avrupa devletinin saldırısına uğradığı takdirde, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye yardım edecekler (Madde 1), Türkiye ise Romanya ve Yunanistan'a verdikleri garantilerin yerine getirilmesinde İngiltere ve Fransa'ya yardımcı olacaktı (Madde 3).

Ayrıca, 3 numaralı gizli protokol ile İngiltere ve Fransa, "*bir Avrupa devletince girişilen bir askersel eylem Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına erişir erişmez, Türkiye ile edimsel biçimde işbirliği yapmayı ve ona, istemi üzerine, ellerinden gelen tüm yardım ve desteği göstermeyi*" yükümleniyorlardı. Gizli askerî sözleşme ise, savaş Balkanlara ulaştığında "*eğer durum ve koşullar Bulgaristan'ın bağıtlı taraflardan birine karşı bir eyleme katılacağını gösteriyorsa*", Türkiye'ye Bulgaristan'ın hareketsizliğini sağlamak için "*ortaya çıkabilecek çeşitli durumlara uygun askersel önlemleri alma*" yükümlülüğü getiriyordu (Madde 2). İtalya'nın antlaşmanın hükümlerinin işletilmesine neden olabilecek bir hareketinde ise Türk güçleri İngiliz ve Fransızla-

rın da katkılarıyla Onikiadalar'ı tehlikesiz duruma getirecekti (Madde 3). Bunlara karşılık, özel anlaşmayla da İngiltere ve Fransa Türkiye'ye çeşitli maddi ve aynî yardımlarda bulunmayı yükümleniyorlardı. Türkiye'nin yükümlülükleri ancak Müttefiklerinin özel anlaşmada yer verilen sorumluluklarını yerine getirmelerinden sonra başlayacaktı (Madde 6).

Öte yandan, Türkiye SSCB'yle olan dostluğuna sadık kalarak antlaşmaya ek olarak koydurttuğu 2 No'lu Protokolle antlaşmadan doğan yükümlülüklerinin kendisini *"SSCB'yle silahlı bir uyuşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek bir eyleme"* zorlamayacağını beyan ediyordu.

Fakat SSCB, daha önce Türk-İngiliz ortak demecini barışçı bir girişim olarak nitelendirmiş olmasına rağmen, imzalanmasından sonra Üçlü İttifak'ı açıkça bir savaş unsuru olarak gördüğünü ilan ederek Türkiye'yi Almanya ile SSCB'nin arasını bozmaya çalışan ve savaşı Balkanlara yayarak orada Almanya'ya karşı askerî bir cephe kurmak isteyen İngiltere ve Fransa'ya alet olmakla suçlamaya başladı. 31 Ekimde Yüksek Sovyet Şurasında konuşan Molotov, Türkiye'nin kaderini Almanya'ya savaş ilan eden İngiltere ve Fransa'ya bağlamasının bu ülkeler açısından memnun edici olduğunu, fakat "kendi mukadderatını harbe iştirak eden Avrupa devletleri grubuna bağlamayı tercih ettiği malum" olan Türkiye'nin "bir gün bu kararından dolayı pişmanlık duyup duymayacağını" tahmin edemediğini söylerken, Komintern'in yayın organında 7 Aralıkta yayınlanan bir yorumda Paktın Türkiye'nin Sovyet çekincesini içeren 2 numaralı protokolü "birtakım anlamsız sözler" olarak nitelendiriliyor, Türkiye'nin "saldırgan emperyalist devletlerle (İngiltere ve Fransa) savaşı Balkanlara yaymak ve orada Almanya'ya karşı bir askerî cephe kurmak" amacıyla bir karşılıklı yardım paktına girdiği ve bu ülkelerin "Türkiye'yi stratejik bir üs haline getirmek istedikleri" belirtiliyordu.

Böylece İtalyan tehlikesi yüzünden İngiltere ve Fransa'ya yaklaşan Türkiye daha savaşın ilk üç ayı dolmadan bir de Sovyet tehlikesiyle karşı karşıya kalmış oluyordu.

B) Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Çabaları

Krom Meselesi

Türkiye hernekadar daha savaş başlamadan siyasi açıdan Alman karşıtı ve statüko yanlısı devletler grubuna dahil olmuşsa da, savaş sırasında mümkün olduğunca taraflsız kalma arzusu çerçevesinde her iki tarafla da ticari ilişkilerini yürütmeye çalışmaktaydı. Fakat Almanya'nın Türkiye'yle tüm ticari ilişkilerini yıllık minimum 60.000 ton krom teslimatına bağlaması ve aksi davranışları "taraflsızlıkla bağdaşmayan, dostça olmayan tavır" olarak nitelendireceğini bildirmesi Türkiye'yi köşeye sıkıştırdı. Çünkü Türkiye'nin toplam krom üretimi tüm ülkelerin taleplerini karşılamaya yetmiyor, Türkiye de hiçbir tarafı reddetmeme kaygısıyla krom üretimini taraflar arasında paylaştırma yolunu tercih ediyordu. Bu şekilde tüm alıcılarla bağlantılarını sürdüren Türkiye hiçbir tarafın tekel alıcı durumuna gelmesine de izin vermemiş oluyordu. Fakat, ikinci büyük savaşta silah teknolojisinde çok önemli bir yeri olacağı anlaşılan ve giderek değer kazanan Türk kromuna bütün savaşan tarafların talepleri ve karşı tarafın bunu elde etmesine engel olma yolundaki baskıları da giderek artmaktaydı.

Bu arada Türkiye, üzerindeki Alman politik baskılarını azaltabilmek için İngiltere'yle ekonomik ilişkilerini geliştirmek istiyor, fakat endüstriyel taleplerini Almanya'dan İngiltere'ye çevirmekte zorlanması nedeniyle Almanların savaş hammaddeleri, özellikle kromla ilgili taleplerini karşılamak durumunda kalıyordu. Sonunda, 31 Ağustos 1939'da sona eren Türk-Alman Ticaret Anlaşmasını yenilemek amacıyla yapılan görüşmelerde Almanların minimum krom teslimatı ısrarı nedeniyle bir sonuca ulaşılamayınca, Türkiye anlaşmanın uzatılmasını kabul etmeyerek İngiltere ve Fransa'yla bir dizi ekonomik anlaşma imzalama yoluna gitti. Bu anlaşmaların en önemli yanı, Türkiye'nin Müttefiklere 2 yıl süreyle bütün krom üretimini satın alma hakkını tanımasıydı. Anlaşmayla ayrıca İngiltere Türkiye'ye 25.000.000 Sterlin tutarında bir kredi açıyor ve Fransa'yla birlikte toplam 27.000.000 Sterlin tutarında borç vermeyi taahhüt ediyorlardı.

Almanya'nın krom teslimatı konusundaki baskıları bu anlaşmadan sonra da sürdü. Devam eden görüşmelerde Türkiye daha çok Almanya'dan çeşitli savaş malzemeleri alabilmek ve Alman işgali altındaki bölgelerle ticaretini sürdürebilmek için garantiler peşindeydi. Bu arada, Almanya da Türkiye'nin savaş dışı durumunu sürdürmek ve Ankara'daki siyasi etkisini artırmak arzusundaydı. Sonuçta, Haziran 1940'da Almanya'nın girişimiyle kromu içermeyen 1 yıllık bir ticaret anlaşması imzalandı.

İtalya'nın Savaşa Girişi ve Üçlü İttifak

Bu dönemde savaşan tarafların Türkiye'yle ilgili en önemli endişeleri İtalya'nın savaşa girişine Türkiye'nin vereceği tepkiydi. Gerek Almanya gerekse SSCB farklı konumlardan baksalar da, bu dönemde Türkiye'nin karşı tarafın yanında savaşa girmesini önlemenin en etkili yolunun SSCB'den duyduğu endişenin devam etmesini sağlamak olduğunu görüyorlardı. Yapılan değerlendirmelere göre İtalya savaş dışı kaldığı sürece Türkiye de savaşa girmeyecekti. İtalya'nın savaşa girmesi durumunda dahi Türkiye'nin 1939 Üçlü İttifakının SSCB'yi düşünerek hazırlanan 2 numaralı protokolünü kullanarak savaş dışında kalmaya çalışacağı hesaplanmaktaydı. Türkiye de zaten üst düzey yöneticileri vasıtasıyla bu tür görüşlerini hem Almanya'ya hem de Müttefiklere iletmekteydi.

Gerçekten de bu zamana kadar Türkiye'yi çatışma dışında tutan en büyük etken Türkiye'nin Sovyetlerden duyduğu endişeydi. Almanya bir taraftan bu endişeleri canlı tutmaya çalışırken, diğer taraftan Türkiye'nin Balkanlar ve doğu Akdeniz'deki İtalyan planlarından duyduğu endişeleri gidermeye çalışmaktaydı. Er veya geç Balkanlarda Almanya ile çatışacağını gören Sovyetler ise Türkiye'yi kendi yanlarında tutmanın en iyi yolu olarak Türkiye'nin tereddütte ve Sovyet endişesi altında tutulması olduğunu düşünüyorlardı. Bu arada İtalya'nın da Akdeniz ve Balkanlardaki stratejik planları hakkında bilgi vermekten kaçınmasıyla birlikte Türkiye'nin endişeleri gittikçe artmaktaydı.

Fakat 1940 yılının ilk 6 ayındaki gelişmeler ve Türk-Sovyet yakınlaşması Türkiye'nin Sovyet tehdidi konusundaki endişelerini bir ölçüde giderince, Türkiye'yi savaş dışında tutan tek neden Alman tehdidi haline geldi. Çünkü Almanya 1940 yazında tüm Avrupa'da Müttefikleri iyice sıkıştırmış ve arclarda zaferler kazanmaktaydı. Ayrıca İtalya'ya karşı savaşa girmesinin Türkiye'yi ister istemez Almanya ile

karşı karşıya getireceğini de açıkça ifade etmişti. Bu arada 4 Haziran 1940'da Müttefikler Dunquerque'ten çekilme işlemlerini tamamladılar. 10 Haziranda ise İtalya, İngiltere'yle Fransa'ya savaş ilan etti.

İtalya'nın savaşa girişi 19 Ekim 1939 tarihli Türkiye-İngiltere-Fransa Üçlü İttifakını işler hale getiriyor ve antlaşmanın "*bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyici bir saldırı durumunda*" Türkiye'nin "fiilî olarak" İngiltere ve Fransa'yla işbirliği ve elinden gelen tüm yardımı yapacağı hükmünü getiren 2/1 maddesine göre Türkiye'nin de İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa girmesini gerektiriyordu. Fransa'nın bu kadar kısa sürede yıkılabileceğini beklemeyen, Maginot Hattının en az 4-5 yıl dayanacağını ve dolayısıyla İtalya'nın savaşa girişinin uzayacağını hesaplayan Türkiye'de ise tam bir şok yaşanmaktaydı. Türkiye içeride Meclis'teki toplantılarla ne yapması gerektiğine karar vermeye çalışırken, dışarıda da bir tarafta İtalya ve Almanya, diğer tarafta Fransa ve İngiltere'nin baskılarına maruz kaldı. İtalya, Akdeniz ve Balkan ülkelerinin tarafsızlıktan ayrılmalarının savaşı onlara da yayacağını ilan ederken, Almanya da İtalya ve kendisiyle ilişkileri kesmemesi konusunda Türkiye'yi uyarıyordu. Öte yandan, Fransa ve İngiltere de Türkiye'nin artık savaşa girmesi gerektiğini söylüyorlardı.

Nitekim, Ankara'daki İngiliz ve Fransız büyükelçileri İtalya'nın savaşa girişini takiben Türkiye'nin savaşa girmesi gerektiğini 13 Haziranda Türk Dışişlerine ilettiler. Fakat, 1939 İttifakıyla vaadedilen silahlar henüz Türkiye'ye gelmemişti. Bu ortamda Türkiye Mihver'e savaş ilan ettiği takdirde Sovyetlerin kendisine saldırmayacağından nasıl emin olabilirdi? Polonya örneği gözler önündeydi. Üstelik, İngiltere ve Fransa Türkiye'den Üçlü İttifak çerçevesinde savaşa girmesini istediğinde durumu 1925 Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşmasını uzatan 1929 Protokolünün 2. maddesi (bkz. s. 318) gereğince Sovyetlere açan Türkiye'ye Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'un yanıtı olumsuzdu. Bu durumda, SSCB'nin Bulgaristan'la beraber Boğazlara karşı bir kampanyaya hazırlandığı yolunda duyumlar almaya başlayan ve Sovyet büyükelçisi tarafından ancak İngiltere'yi tamamen terk edip kendilerine döndüğünde dostça ilişkiler kurulabileceği yolunda uyarılan Türkiye'nin Sovyet tarafsızlığından yana hiçbir garantisi yoktu.

Bu çerçevede, İtalya'nın savaşa girişiyle ilgili tüm gelişmeleri dikkatle değerlendiren Türk hükümeti, Üçlü İttifakın ek 2 no'lu protokolünü uygulamaya karar vererek 14 Haziranda "Türkiye'nin savaşa girmesi Sovyetlerle bir savaşa neden olabilir. Hükümet bunun sonucu İngiliz-Fransız-Türk ittifakının ikinci protokolüne başvurmayı ve buna ilişkin olarak da yeni çatışmada tarafsızlığını korumayı kararlaştırmıştır" açıklamasını yaptı.

Bu açıklamadan tatmin olmayan ve Müttefiklerin Türkiye'ye doğrudan yardım verme yeteneğine sahip olmadıkları sürece Türkiye'nin "önerilen riske" girmeyeceğine inanan İngiltere'nin Ankara büyükelçisi Knatchbull-Hugessen, Türkiye'nin tutumunun tamamen politik düşüncelerden kaynaklandığını, 2 numaralı protokolün Türkiye'yi "güçsüz kılan şanslı bir durum" olduğunu ve Sovyet tehlikesinin ciddiyetine inanmadıklarını belirterek Türkiye'ye baskı yapmaya devam etti.

Fakat, Müttefiklerin Batı cephesindeki durumunu günü gününe takip eden ve yenilginin yakın olduğu haberlerini almakta olan Türkiye'nin bu talebi reddetmek-

te ne kadar haklı olduğu, 22 Haziranda artık yenildiğini kabul eden Fransa ile Almanya arasında ateşkes imzalanmasıyla bir kez daha doğrulandı. En azından Fransa'nın Üçlü İttifak gereklerini artık yerine getiremeyeceği anlaşıldığına göre, Fransa ateşkesi Türkiye'nin otomatikman savaşa girmesi gerektiği tezini yıkıyordu, çünkü Türkiye'ye yardıma gelecek iki ülkeden biri teslim olmuştu. Artık tek başına kalan ve kendisi güçlü bir Alman işgali tehdidi altına giren İngiltere'nin ise Türkiye'ye gerekli yardımı sağlaması zor gözüküyordu.

Dolayısıyla, Fransa'nın 22 Haziranda ateşkes imzalaması geçici bir süreyle de olsa Türkiye üzerindeki Müttefik baskılarını anlamsızlaştırdı ve Türkiye 26 Haziranda tekrar bir taraf olmama bildirisi yayınlayarak, 2 numaralı protokolü uygulamaya kararlı olduğunu tekrarladı ve "Türkiye, ülkesinin güvenliği ve savunması için mevcut taraf olmama tutumunu sürdürecektir" açıklamasını yaptı. Buna karşılık Türkiye'nin 2 numaralı protokolü kullanmasının gerçekle uyuşmayan bir mazeret olduğuna inanan İngiltere, bildiride Üçlü İttifak'a hiç değinilmemesinden ve taraf olmamanın "şimdilik" kaydıyla olduğuna dair hiçbir işaret olmamasından rahatsız olmuştu. Bu çerçevede, kayıtlara geçen "Türkiye için antlaşmadan doğan yükümlülüklerden dolayı" İngiltere'ye başvurması durumu ortaya çıkarsa, İngiltere'nin de "en azından" eylemini "durumun gerçeklerine göre belirlemek manevi haklılığına sahip" olacağı görüşü bu dönemde İngiliz Dışişlerindeki genel havayı yansıtmaktaydı (Deringil, 1982, s. 41).

Buna karşılık, Türk basını Türkiye'nin sözüne sadık olduğunu ve gerçekte Müttefiklerinin çıkarlarına uygun hareket ettiğini yazmaktaydı. 17 Haziranda *Akşam* gazetesinde Necmettin Sadak Türkiye'nin savaşa katılmasının sadece savaşı Akdeniz'e yayacağını, bunun ise Müttefiklerin yükünü artıracağını ifade ediyordu. Bu arada Meclis de kendi içinde bölünmüş durumdaydı. Kazım Karabekir, ortak Sovyet tehlikesine karşı bir Türk-Alman anlaşmasının gereğinden bahsederken, Recep Peker Türkiye'nin imzaladığı antlaşmalar dolayısıyla otomatikman savaşta olduğunu ifade ediyor, Rauf Orbay ise "İngiltere'nin nihai zaferi kazanacağı kuşkusuzdur. Fakat bundan önce onların zayıflaması bizim için daha iyidir. Eğer onlar parlak bir zafer kazanırlarsa biz yine güçlüğe gireriz. Bırakın onlar bizim seviyemize insinler" diyordu.

Öte yandan, Üçlü İttifakın 2/1 maddesinde geçen, Türkiye'nin bir Avrupa devletince başlatılan savaş Akdenize yayıldığı takdirde Fransa ve Birleşik Krallıkla "fiili olarak" işbirliği ve elinden gelen tüm yardımı yapacağı ibaresi tartışılabilir. Antlaşma lafzî olarak değerlendirildiğinde metinde açıkça Türkiye'nin bu iki devletin yanında savaşa gireceğinden bahsedilmediği için, hukuki açıdan Türkiye'nin savaş dışı kalarak yardımda bulunmasının mümkün olabileceği ve antlaşma metninin Türkiye'nin savaşa dahil olmasını zorlamadığı yorumları yapılabilir. Fakat, meseleyi siyasi açıdan ele aldığımızda, metinde geçen "fiilî" işbirliği kavramından o dönemde ülkeyi yönetenlerce Türkiye'nin savaşa girmesi anlaşılıyor olmalı ki, Müttefiklerle yapılan tüm görüşmelerde Türkiye'nin bu antlaşma çerçevesinde savaşa girmesi gündeme geldiğinde Türkiye bu açıdan hiç itiraz etmedi. Sadece "yeterli hazırlık" üzerinde duruldu. Savaşa girme dışında "fiilî" işbirliği, örneğin Türk havaalanlarının Müttefiklere kullandırılması olabilirdi ki, bu da o dönemde ülkeyi yönetenlerin doğru bir değerlendirmeyle ifade ettikleri üzere, Türkiye'nin Almanya'yla "fiilî" olarak savaşa girmesi demek olurdu. Kısaca, karar vericiler o

dönemde "fiilî" olarak adlandırılabilecek her türlü yardımı savaşa girmek ya da savaş ilanı olarak değerlendiriyorlardı.

Bu arada, Türkiye fiilîyatta savaş dışı kalmasına rağmen Balkanlardan, Akdeniz'den, Karadeniz ve Kafkaslardan ya da Mihver kontrolündeki Suriye'den gelebilecek bir saldırıya karşı hazırlıklarını sürdürmekteydi. Bu çerçevede Fransız mandasındaki Suriye'nin bir çatışma alanına dönme olasılığına karşı Irak'la bir ortak cephe oluşturma yolu arandı. Ancak Haziran 1940'da Ankara'yı ziyaret eden Irak adalet bakanının Almanya'nın Ankara büyükelçisi von Papen'e Irak'ın İngiltere'den bağımsızlığını kazanmak istediğini söylemesi ve Almanya'nın İngiltere karşısında Irak ordusunun desteğini alabileceğini ima etmesiyle bu girişimler son buldu. Nitekim, Nisan 1941'de Irak'ta Alman yanlısı Raşid Ali bir darbeyle yönetimi ele geçirecek, bu da 2 ay süreyle Türkiye'nin, Irak'taki yönetime yardım için Türk topraklarından geçmek isteyen Almanya'nın baskılarına maruz kalmasına neden olacaktır.

Bakü'ye Saldırı Bunalımı

Aynı zamanda Avrupa'da Finlandiya savaşının sona ermesi, Almanya'ya karşı bir kuzey cephesi oluşturulması hayallerini o an için ortadan kaldırarak Fransız ve İngilizlerin Almanya'ya saldırabilecekleri yeni yerler aramalarına yol açmıştı. Finlandiya'nın düşmesinden sonra Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu olası çatışma alanları olarak belirmişlerdi. Ama Balkan ülkeleri Almanya'yla ticarete devam ettikleri ve tarafsızlıklarını korudukları sürece Almanya'nın diğer Balkan ülkelerine saldırması beklenmiyordu. Diğer taraftan Türkiye'nin silah altında tuttuğu 350.000 kişilik ordusunun yanı sıra Şubat 1940'da Süveyş'e kaydırılan 30.000 kişilik bir Anzak birliğiyle birlikte Mısır ve Filistin'deki İngiliz birlikleri ve Suriye'deki Fransız birliklerinin asker sayısı 500.000'in üzerine çıktığı için Ortadoğu'da da bu dönemde Almanya'dan kaynaklanan yeni bir hareketlilik beklenmiyordu. Dolayısıyla Kafkaslar ön plana çıkmıştı.

Bu arada, Martın sonuna doğru Müttefik ve Türk kurmaylarının Halep'de yaptıkları bir toplantı sonunda Türkiye'nin ordusunu eğer bir gereklilik doğarsa Müttefiklerle uyum içinde hareket etmeye hazırladığını açıklaması çeşitli spekülasyonlara yol açtı. Ortada birkaç olasılık vardı. Öncelikle Müttefiklerin Bakü'deki Sovyet petrol alanlarına bir saldırısı gündeme gelebilirdi. Çünkü eğer SSCB Almanya'ya ihtiyaç duyduğu petrolü sağlamayı planlıyorsa bunu ancak Bakü'den karşılayabilirdi (Nitekim Ocak 1940 ile Haziran 1941 arasında Sovyetler Almanlara 18.000.000 varil petrol teslim etmişlerdir.) Bakü petrol bölgesinin Müttefiklerin eline geçmesi ya da tahrip edilmesi Sovyet ekonomisine ağır bir darbe vuracağı gibi Almanya'nın petrol alma ümitlerine de son verebilirdi.

Öte yandan, SSCB'nin Polonya, Finlandiya ve Baltık devletlerindeki kazançları da Fransızları endişelendirmekteydi. Bu nedenle Müttefikler Sovyetlerin savaş gücünü zayıflatacak, Fransa'dan uzak yeni bir cephe açılmasını arzuluyorlardı. Hernekadar dağlık Kafkasya'da Bakü'ye karadan saldırı çeşitli güçlükler içeriyorsa da, Sovyetlerin petrolü tankerlerle Romanya'nın Köstence limanına göndermek için kullandıkları Batum limanı Türk sınırından sadece 33 km ötedeydi ve burası alınarak en azından taşıma işine ciddi zararlar verdirilebilirdi. Ayrıca, Suriye ve Irak'ta

üslenmiş olan Fransız ve İngiliz uçakları Türkiye üzerinden geçerek Bakü petrol sahalarını bombalayabilirdi.

Hernekadar yapılan değerlendirmeler sonucunda bu plandan vazgeçilmişse de, Kafkaslarla ilgili bu spekülasyonlar Türkiye'nin başına iş açtı. Türkiye görüşmelerde kendi topraklarından veya Boğazlardan geçerek deniz yoluyla SSCB'ye saldırılmasına, bu Türkiye'yi kesinlikle savaşa zorlayacağı için karşı çıkmaktaydı. Oysa Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli Saracoğlu'yla yaptığı bir görüşmeye dayanarak Türkiye'nin hava sahasının kullanılmasına karşı çıkmayacağını Paris'e bildirmişti. Görüşmede Saracoğlu, Sovyetlerin Müttefiklerin Kafkasya'ya saldırısından çekindiklerini söylemiş ve Massigli böyle bir eylem için Müttefik uçaklarının Türk ya da İran hava sahasından uçmaları gerektiğine işaret edince de "İran'ın protesto etmesinden mi endişeleniyorsunuz?" diye sormuştu. Büyükelçiye göre bu söz, zorluğun hiçbir şekilde Türk hükümetinden gelmeyeceğinin açık bir ifadesiydi. Bu görüşmeyi Bakanlığına bildiren Massigli, ayrıca böyle bir saldırı yapılacaksa bunun Türk hükümetini güç duruma sokmamak için onun izni alınmadan yapılmasını, operasyon başladıktan sonra haber verilmesini tavsiye etmekteydi.

Gerçi bir taraftan İngilizlerin Türkiye'nin henüz böyle bir harekata hazır olmadığını düşünmeleri ve Türkiye'nin müttefik olarak kalmasını yaşamsal önemde görmeleri, diğer taraftan da Almanya'nın Norveç'te kazandığı başarılar Kafkas petrollerine saldırı projesini uygulama olanağı vermedi ama, Alman Dışişleri Bakanlığı 5 Temmuz 1940'da Fransa'da bombardıman sonucunda harap olmuş bir vagonda bulunduğunu iddia ettiği birtakım belgeleri açıklayınca ortalık karıştı. Belgeler Fransa'nın Ankara büyükelçisi Massigli'nin Paris'e gönderdiği ve içeriği yukarıda anlatılan çeşitli telgraflardı. Bir taraftan Fransa büyükelçisi bu telgrafların saptırıldığını öne sürerken, öte yandan belgelerin yayınlanması Türk hükümeti ve basınının tepkisine neden oldu.

Belgeleri yayınlamanın asıl amacı Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaktı ama, Sovyetlerin bunlara tepkisi sert olmadı. Dışişleri Bakanı Molotov 1 Ağustosta yaptığı bir konuşmada "Türkiye'yle ilişkilerimizde esaslı bir değişiklik olmamıştır. Yalnız Alman Beyaz Kitabında yayınlanan belgeler Türkiye'de yapılmakta olan faaliyetin bazı yeni tezahürlerini nahoş bir şekilde aydınlatmıştır" demişti. Bunun belki de en önemli nedeni Avrupa'daki durumun Almanya lehine gelişmesi ve bunun er ya da geç Almanya'yla savaşa girişmek zorunda kalacağını bilen Sovyetleri korkutmasıydı. Özellikle Romanya'nın işgalinden sonra Sovyetler istemeseler de Türkiye'yle uzlaşma siyaseti gütme gereğini hissetmekteydiler.

Öte yandan, izlediği politikayla Almanya'nın Ankara büyükelçisi von Papen'e fazlaca "Müttefik yanlısı" görülen Saracoğlu'nu zor durumda bırakarak görevden ayrılmasını sağlamak amacı da belgelerin yayınlanmasında etkili olmuştu. Nitekim, 12 Haziranda İnönü'nün Meclis'te yaptığı konuşmada "Kemalist Türkiye vezirlerin Osmanlı toplumu değildir. Yabancı bir hükümetin isteğiyle bakanlar azledilemez. Bu herkes tarafından böyle bilinsin" açıklaması bu konuda yapılan girişimlere işaret etmekteydi.

İtalya'nın Yunanistan'ı İşgali

Tam bu belgelerin yarattığı güvensizlik ortamı aşılmıştı ki, 7 Ekimde Alman birlikleri Romanya'ya girdi, ardından da İtalya 28 Ekimde Yunanistan'a saldırdı. Bu du-

rum bir taraftan Balkan Paktını, diğer taraftan Türk-İngiliz-Fransız İttifakının 3. maddesini (Romanya ve Yunanistan'a güvence) gündeme getirdi. Balkan Paktı, hatırlanacağı üzere, aslında üye ülkelerin sadece Balkan içi sınırlarını garanti etmekteydi. Ayrıca Yunanistan'ın kendi isteğiyle "bölge dışı bir ülkeden" (İtalya) kaynaklanabilecek saldırılara karşılık verme de Pakt hükümleri dışında bırakılmıştı. Dolayısıyla Balkan Paktı çerçevesinde Türkiye'nin savaşa girmesini gerektirecek bir durum yoktu.

Üçlü İttifak çerçevesindeyse, Türkiye yine 2 numaralı protokolü öne çıkartarak İtalya'nın Yunanistan'a saldırısına müdahale etmesinin Türkiye'yi SSCB'yle savaşa sürükleyebileceğini vurguladı. Zaten, Türkiye'nin bu dönemde Yunanistan'a kuvvet yollamasının Türkiye'nin kendi savunmasını zayıflatacağının farkında olan İngiltere de bu vesileyle Türkiye'den savaşa girmesi talebinde bulunmadı. Sonuçta Türkiye, eğer Yunanistan'a saldırırsa kendisine Balkan Paktı hükümlerine göre savaş ilan edeceğini Bulgaristan'a bildirmekle yetinerek savaş dışı konumunu sürdürmeye karar verdi. Ama gerçekte, İtalya'nın Yunanistan'a saldırısıyla artık iyice çevrelendiği duygusuna kapılmıştı.

Bu arada İngiltere'de Dışişleri Bakanlığı ile Savaş Bakanlığı arasında Türkiye'nin savaşa girmeye zorlanması konusunda görüş ayrılığı belirmişti. Savaş Bakanlığı bürokratları, Türkiye'nin askerî zayıflığını kabul etmekle birlikte, Türkiye'nin savaşa derhal girerek İngiltere'nin Mısır'daki konumunu zayıflatmadan Yunanistan'ın güçlendirilmesine katkıda bulunabileceğine inanıyorlardı. Onlara göre Türkiye şimdi açıkça yükümlülüklerine uymak zorunda bırakılmazsa daha sonra bunlara uymamak için nedenler bulabilirdi. Türkiye'nin savaşa girişi bir taraftan zaten Yunanistan'da zor durumda kalmış olan İtalya'nın moralini bozacak, öte yandan da Almanya'nın Türkiye'ye karşı ani bir hareketi riskini ortadan kaldıracaktı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı ise Türkiye'ye savaşa girmesi yolunda fazla baskı yapmanın sadece İngiltere'nin halihazırda karşılamakta güçlük çektiği askerî malzeme talebini artıracağını düşünerek "Türkiye kendi ulusal çıkarlarını düşünerek savaşa girip girmemeye karar vermeli, biz bu kararı etkileyecek birşey söyleyemeyiz" diyordu. İngiliz Dışişlerine göre Türkiye bu dönemde İngiltere'nin Ortadoğu politikasının temel unsuruydu ve göreli olarak Yunanistan'dan çok daha fazla öneme sahipti. Yunanistan kaybedilse bile Ortadoğu'da savaş hâlâ kazanılabilirdi. Türkiye'yi kaybetmek İngiltere'nin Ortadoğu'daki bütün durumunu bundan sonra tehlikeye sokacaktı. Bu durumda savaşın ağırlık merkezinin aniden Ortadoğu'dan Balkanlara ve Kahire'den İstanbul'a kayacağını gören "aklı başında hiç kimse" şu anda Türkiye'yi savaşa girmeye zorlamazdı (Churchill, Cilt II, s. 483).

Başbakan Churchill'in de katıldığı bu görüş hiç de Türkiye'nin artık İngiliz baskısından kurtulduğu anlamına gelmiyordu. Bizzat Churchill'in Ankara'daki büyükelçisine yazdığı 26 Kasım 1940 tarihli mesajda da ifade ettiği gibi, İngiltere Türkiye'nin mümkün olduğu kadar erken savaşa girmesini istemekteydi. Yalnızca Yunanistan'a yardım için özel bir adım atması yolunda baskı yapmamaya karar vermişti. İngiltere açısından Türkiye'nin savaşa girmesi ancak Bulgaristan tek başına ya da Almanya'nın desteğiyle harekete geçerse elzem hale gelmekteydi. Zaten, eğer Türkiye böyle bir durumda da savaşmazsa ondan sonra kendisini tamamen yalnız bulacağı Türk Dışişlerine iletilmişti (Churchill, Cilt II, s. 484).

Olayların gidişatı Türkiye'nin bir kere daha isabetli karar verdiğini gösterdi. Bir kere, Fransa'nın çökmesiyle Ortadoğu'daki konumu büyük ölçüde sarsılan İngiltere'nin Yunanistan'a yardımı gerekli boyutlara ulaşamamıştı. İkincisi, gerçi Almanya'daki yaygın kanı eğer Türkiye Yunanistan'a saldırı sırasında sakin durmazsa hemen harekete geçilerek Boğazlardan Suriye'ye giden yolun açılması gerektiği merkezindeydi ama, Molotov'la görüşmesinden beri Hitler bütün dikkatini Sovyetlere çevirmişti. SSCB'ye saldırı için bir an önce harekete geçmek isteyen ve Türkiye'ye yönelik bir girişimin bu harekatı kaçınılmaz olarak erteleteceğini düşünen Führer şimdilik kaydıyla "her ne pahasına olursa olsun Türkiye ile anlaşmazlıktan kaçınmak" kararını almıştı (Deringil, s. 48).

Sonuç olarak, hem İngiltere hem de Türkiye Ekim 1939 Üçlü İttifakına bağlılıklarını bildirmelerine rağmen, İngiltere Türkiye'nin savaşa girmesi için çağrıda bulunmadı. Sadece tarafsızlığını Mihver'den ya da Sovyetlerden bir saldırı gelmeyecek şekilde mümkün olduğu kadar Müttefikler yararına sürdürmesini istedi. Buna karşılık Türkiye ise bir kere daha Saracoğlu'nun ağzından Türkiye'nin "tarafsız" değil sadece "savaş dışı" olduğunu ve saldırıya uğrayana ya da kendini taahhütlerini uygulamakla yükümlü bulana kadar da böyle kalmaya devam edeceğini bildirdi.

C) Türkiye Üzerine Nazi-Sovyet Pazarlığı (Hitler-Molotov Görüşmeleri, Kasım 1940)

Savaşın batı Avrupa'dan doğuya ve Balkanlara doğru yönelmesi 23 Ağustos 1939'da bir saldırmazlık ve dostluk paktı imzalamış olan Nazi Almanyası ile Sovyetlerin zaten yapay olan işbirliğinde ciddi sarsıntılara yol açtı. Sovyetler ve Naziler Balkanlarda ilk kez Romanya konusunda sürtüştüler. Gerek Almanya gerekse İtalya SSCB'nin Balkanlara yayılmasını istemiyorlardı. Sovyetler ise artık Almanya'nın kendi güvenlik bölgesine girdiğini görüyordu. Çıkarlar çatışmaya başlamıştı.

Bu arada, Almanya SSCB ile Türkiye arasında ikili bir oyun oynamaktaydı. Bir taraftan Türkiye'ye güvenceler vererek bir pakt imzalamaya çalışırken, öte yandan Sovyetleri Mihver saflarına katmaya gayret gösteriyordu ve bunu sağlamak için de görüşmelerde Türkiye'yi pazarlık konusu yapıyordu. Türk Dışişlerinin sürekli baskısına maruz kalan von Papen'in Türkiye'ye karşı tavrını belirleyebilmek için Sovyetlerle görüşmelerde neler kararlaştırıldığını sık sık Alman Dışişlerine sorması üzerine 4 Kasım 1940'da Alman Dışişleri Bakanı von Ribbentrop, von Papen'i Türklere kesin ve yazılı güvenceler vermemesi konusunda uyardıktan sonra Almanya'nın SSCB'yle ilk kez Boğazlar sorunu üzerinde anlaşmaya niyetlendiğini, böylece Türkiye'ye baskı uygulayarak İngiltere'yle ilişkilerini bozdurmayı ve onu Mihver'le daha yakın işbirliğine çekmeyi düşündüğünü bildirdi (Ataöv, s. 82).

Molotov'un Berlin Ziyaretinde Türkiye ve Boğazlar

Türkiye konusu özellikle Molotov'un 12 Kasımda başlayan 3 günlük Berlin ziyaretinde ele alındı. Hitler ve Ribbentrop Molotov'la yaptıkları ayrı ayrı ve üçlü görüşmelerde SSCB, Almanya, Japonya ve İtalya'nın ortak bir platformda anlaşmaları halinde Türkiye'nin de bu ülkelere yöneleceğini vurguladılar. Ribbentrop ayrıca Sov-

yetlerin Montreux konusundaki memnuniyetsizliklerini anladıklarını, esasen Almanya'nın da hazırlanmasına hiçbir şekilde katılmadığı bu sözleşmenin bir kenara bırakılıp "yenisinin konuyla özellikle ilgili" Türkiye, SSCB, Almanya ve İtalya arasında düzenlenmesinden yana olduklarını belirterek, Almanya'nın her zaman Boğazlar rejiminde SSCB lehine bir iyileştirme için etkin yardıma hazır olduğunu ekledi (Sonntag/Beddie, s. 222-223). Detaylara girilmeyen bu toplantıda, yeni Boğazlar sözleşmesinin ilke olarak, savaş gemilerini ve ticaret filosunu serbestçe Akdeniz'e çıkartma dahil olmak üzere, SSCB'ye bazı özel ayrıcalıklar vermesi konusunda anlaşma sağlandı.

12 Kasımdaki görüşmelerinde Hitler SSCB'nin Karadeniz'deki ve Boğazlardaki çıkarlarını nasıl korumayı planladığını sorduğunda, Molotov, İngiltere'nin Rusya'ya saldırılarında tarihsel geçit yolu olarak tanımladığı Boğazların, SSCB'nin güvenliği için hayati öneme sahip olduğunu söyledi ve Sovyetlerin Boğazlara en yakın ülke olan Bulgaristan'a Almanya'nın Romanya'ya verdiğine benzer garanti vermesi konusunda ne düşündüklerini sordu. Çünkü, SSCB Boğazlar yoluyla gelebilecek bir saldırıdan korunmak için Bulgaristan'a verilecek bir garantinin durumu kolaylaştıracağını düşünüyordu.

Hitler bunun Almanya'nın görüşleriyle büyük ölçüde uyuştuğunu belirtti. Buna göre Boğazlardan yalnız Sovyet gemileri serbestçe geçebilecekti ve Boğazlar diğer bütün ülkelerin savaş gemilerine kapalı olacaktı. Fakat bunun için önce Bulgar hükümetine böyle bir garanti isteyip istemediğinin sorulması, ardından kendisinin Mussolini'ye danışması gerekiyordu. Molotov ise SSCB'nin kağıt üzerindeki garantilerle yetinemeyeceğini, gerçek garantiler istediğini belirtti. Ege adalarında ya da Boğazlarda bazı kontrol noktalarına sahip olmak veya Bulgaristan'a garanti vermek SSCB için bu açıdan önemliydi.

Kısacası, SSCB Mihver'e katılmaya razı olmadan önce Boğazlarda deniz ve hava üsleri talep ediyor, Batum ve Bakü'nün güneyinde İran Körfezi yönündeki bölgenin de Sovyet nüfuz alanı olarak tanınmasını istiyordu. Almanya ise Sovyetleri işgale kadar oyalamak için konuyla ilgili İtalyan ve Bulgar görüşlerinin de alınması gerektiğini ifade ediyordu.

Sonunda SSCB, Almanya ve İtalya'yla "Türkiye'yi mevcut yükümlülüklerinden kurtarmak ve onu yavaşça kendileriyle siyasi işbirliği yapmak için kazanmanın" ortak çıkarları olduğu ve genel olarak yürürlükteki Montreux'nün kaldırılması konularında anlaştı. Varılan anlaşmaya göre Sovyetler herhangi bir zamanda savaş gemilerini sınırsız geçirme hakkına sahip olacak, Karadeniz ülkeleriyle Almanya ve İtalya hariç diğer ülkelerin savaş gemileri ilke olarak Boğazlardan geçemeyeceklerdi. Molotov ayrıca Türkiye'nin SSCB, Almanya, İtalya ve Japonya'ya katılmayı reddetmesi halinde Almanya, İtalya ve SSCB'nin gerekli askerî ve diplomatik önlemler için çalışmalarını, bunları uygulamak için ortak hareket etmelerini ve bu etkiyi doğuracak başka bir anlaşmanın sonuçlandırılması gerektiğini söylüyordu.

Esas konusu, dünyanın Mihver devletleriyle SSCB arasında nüfuz bölgelerine ayrılması olan bu görüşmelerden sonra Moskova'ya dönen Molotov'a Ribbentrop ayrılırken bir antlaşma taslağı verdi. Dünyayı Almanya, İtalya, Japonya ve SSCB arasında paylaştıran taslağın Türkiye'yle ilgili kısmında şunlar öneriliyordu: Türkiye İngiltere'ye olan taahhütlerinden kurtarılarak Mihver'le işbirliği yaptırılmalı, ye-

ni bir Boğazlar rejimi düzenlenerek SSCB'ye sınırsız geçiş hakkı verilmeli, Boğazlar Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine kapatılmalıdır. Taslakta Türkiye herhangi bir nüfuz bölgesine dahil edilmemişti. Buradan da anlaşılıyordu ki Almanya SSCB'nin Balkanlar ve Boğazlar yoluyla Türkiye'yi denetlemesine fırsat vermeyecekti.

Bu taslağa 25 Kasımda cevap veren SSCB'nin Mihver devletlerine katılmak için ileri sürdüğü şartlar arasında "SSCB'nin Karadeniz güvenlik bölgesi içinde bulunan" Bulgaristan'la karşılıklı yardım paktı yapması ve uzun vadeli kiralama yoluyla Boğazlar bölgesinde Sovyet kara ve deniz üsleri kurması vardı. Ayrıca, Türkiye'nin Almanya, İtalya ve SSCB'ye bir paktla katılmayı kabul etmesi halinde toprak bütünlüğünün garanti edilmesi, aksi takdirde ise Türkiye'ye karşı gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ifade ediliyordu.

Oysa, Sovyetlerin hem Berlin görüşmeleri sırasında hem de daha sonraki yazışmalarda büyük stratejik öneme sahip Boğazlar konusundaki talepleri Hitler'i Sovyetlerle işbirliğini bitirme zamanının geldiğine ikna etmişti. Çünkü SSCB gibi Almanya da Boğazları başka biriyle paylaşmak niyetinde değildi. Ayrıca Balkanları kendi nüfuz alanında gören Almanya, SSCB'nin Bulgaristan garantisi yoluyla bölgeye adım atmasını istemiyor ve Türkiye'nin de savaşın Almanya'nın istediği şekilde gelişmeye devam etmesi halinde kısa sürede kendiliğinden Alman nüfuzu altına gireceğine inanıyordu. Sonuçta Hitler 18 Aralıkta SSCB'yi işgal planı olan "Barbarossa Harekatı"nın başlaması ve 15 Mayıs 1941'e kadar da tamamlanması emrini verdi.

Savaşın sınırlarına daha da yaklaştığını sezen Türkiye ise bu arada Trakya'da yığınak yapmış, Çanakkale'nin girişini mayınlamış ve İtalyan donanması ile Romanya'nın Köstence limanında üslendiklerine inanılan Alman denizaltılarının tehdidine karşı önlem olarak Boğazlardan geçecek gemilerin önceden kendilerini tanıtmalarını istemişti. 22 Kasımda da Trakya'da sıkıyönetim ilan edildi. Bu arada bir taraftan Türkiye üzerine Nazi-Sovyet pazarlığı devam ederken, diğer yandan Almanya Türkiye'yle de diplomatik görüşmeler sürdürmekteydi.

Molotov'la yapılan görüşmelerin ardından 17 Kasım 1940'da Hitler Berlin'de Bulgar kralıyla görüştü. 20 Kasımda Macaristan, 23 ve 24 Kasımda da sırasıyla Romanya ve Slovakya Mihver'e katıldılar. 29 Kasımda ise Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun da bulunduğu uzun bir görüşmede von Papen Cumhurbaşkanı İnönü'ye yeni bir Avrupa düzeninin oluşturulmakta olduğundan bahsederek, Almanya'nın siyasi amaçlarının Yunanistan'da sürmekte olan savaşla pek ilgili olmadığını, isterlerse Türkiye'ye güvence verebileceklerini, bunun Türkiye'nin İngiltere'yle olan taahhütleriyle çatışmayacağını, hatta birarada ele alınırsa Türkiye'nin yüzde yüz güvende olacağını söyledi.

Reich'ın Balkanlardaki pozisyonunun yeterince açık olmaması ve von Papen'in açıkça yazılı güvenceler verememesi nedeniyle görüşmelerin Papen, Saracoğlu ve Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu arasında gizli olarak yürütülmesine karar verildi. Almanya'nın Montreux'ye imzacı olarak katılması yönündeki Türk çağrısına ise Almanlar Boğazlar sorununun çözümünün barış zamanına bırakılmasını söyleyerek yanıt verdiler. Zaten Ribbentrop 5 Aralıkta von Papen'e gönderdiği mesajda Türklerle konuşmaların sınırlı tutulmasını ve zamanı gelinceye

kadar Boğazlar konusuna ilişkin fazla bir şey söylememesini emretmişti. 21 Aralıktaki telgrafında ise Türklerle görüşmeleri devam ettirmesini, fakat SSCB'yle yapılmakta olan görüşmelere zarar verecek taahhütlerden kaçınmasını bildirdi.

Naziler Sovyetleri İhbar Ediyor

Türkiye kendi üzerine yapılan Nazi-Sovyet pazarlığını resmî olarak ilk kez 17 Mart 1941'de İnönü'nün Hitler'e yolladığı mektubu vermeye giden Türk büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye Hitler'in bizzat aktarmasıyla öğrendi. Görüşmeden anlaşıldığı kadarıyla Türkiye aleyhine olacak bir Sovyet-Alman anlaşmasını ve SSCB'nin Mihver'e katılmasını engelleyen şey SSCB'nin Bulgaristan ve Çanakkale'de üs istemesi, Boğazlarda ve Balkanlarda başka bir rakip istemeyen Almanya'nın da bunu reddetmiş olmasıydı.

28 Mart 1941'de kendisini görmeye gelen ve Führer'in SSCB'nin Mihver'e katılması için öne sürdüğü şartları "tarihî Türk-Alman dostluğuna dayanarak reddetmesinin ne kadar takdire şayan" olduğunu ifade eden von Papen'e Menemencioğlu'nun verdiği cevap bu dönemdeki Türk dış politikasının niteliğini ve uluslararası politikada dayandığı gerçekçiliği (*realpolitik*) ortaya koyması açısından önemlidir: "Politikada duygusallıktan, eski dostluklardan ve silah kardeşliğinden değil, Reich'ın ve Türkiye'nin politikasını belirleyen aktüel çıkarlarından konuşalım. Biz Türkler tabii ki Rusya ile yapılan müzakerelerde Türkiye'nin bir pazarlık konusu olduğunu varsaydık, bütün olasılıkları düşündük. Fakat ben manzarayı açıkladığımda bile eğer Almanya Rusya'yı seçer ve Boğazları ona vermek isterse o zaman Alman zaferi beklentileri pek gerçekçi olmayacaktır. Böyle bir tercih Romanya ve Bulgaristan aracılığıyla Rusya'nın Boğazlara ve Akdeniz'e ulaşması ve Almanya'nın güneyden çevrilmesi demek olur. Eğer Almanlar bu yüksek fiyatı ödemeye istekli iseler, o zaman galiba savaşı kaybederler. Biz Türkler de farklı bir yoldan kâr ederiz. Führer'in Boğazları Rusya'ya vermemesi bunun sonucu akıllıcadır ve Alman çıkarınadır. Biz, bu savaşın bir tarafın topyekun yenilgisiyle son bulmasını istemiyoruz. Türkiye'nin çıkarı görüşmelerle barışın sağlanması yönündedir. Müttefik olmamıza rağmen biz kendimizin herhangi bir şekilde kullanılmasına izin vermedik. Biz egoistiz ve yalnız kendimizi düşünürüz" (DGFP, Doc. No. 231).

III) 1941-1943: Türkiye Üzerinde Alman Baskıları

A) Almanların Balkanlara İnişi ve Türkiye

Kasım 1940'daki Nazi-Sovyet pazarlığının başarısız olması ve Sovyetlerin İngiltere karşısında oluşturulacak büyük işbirliğine çekilememesi, savaşın bundan sonraki gelişimini etkileyecek önemli bir olaydı. Almanya ile SSCB arasındaki birlik oluşturma girişimleri artık son bulmuş ve iki ülke birbirlerine karşı savaşa hazırlanmaya başlamışlardı. Hitler'in Barbarossa Harekatı için 21 numaralı emrini imzaladığı günlerde Sovyetler de Kırım'da toplanan birliklerini batıya sevk ediyorlardı.

Almanya'nın 1941 başında orta ve doğu Avrupa'da Macaristan, Romanya ve Bul-

garistan'ı savaşmadan, Yunanistan ve Yugoslavya'yı ise yıldırım harekatıyla ele geçirmesini Barbarossa Harekatı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Almanya SSCB'ye saldırmadan önce güney kanadını sağlama almak istiyordu. Çünkü, SSCB'ye saldırdığında, Müttefiklerin Yunanistan'da bir köprü başı tutarak oradan Balkanlarda Almanya'ya karşı yeni bir cephe açmalarından endişeleniyor ve bunu önlemek istiyordu.

Bulgaristan'ın Önemi

Bu durumda Bulgaristan'ın konumu stratejik değer kazanmaktaydı. Almanya sayesinde Dobruca'yı alan ve SSCB'den bazı endişeleri olan bu ülke Almanya açısından SSCB'ye saldırmak için önemliydi. Sovyetler açısından içinse hem Boğazlar bölgesinin Müttefikler ya da Almanlar tarafından SSCB aleyhine kullanılmaması, hem de Boğazlara karşı SSCB'nin muhtemel bir eylemi açısından çok hassas bir konumdaydı. Bu nedenle Molotov'un Berlin ziyareti sırasında Almanlar Bulgaristan'a SSCB garantisi verdirmeyince, Bulgaristan üzerinde Alman-Sovyet etki yarışı başladı ve olayın Türkiye'ye yansıması da bundan sonra oldu.

Bulgaristan'a garanti fikrini Almanlara kabul ettiremeyen SSCB, bu kez garanti arzusunu tek başına gerçekleştirebilmek için 25 Kasım 1940'da Sofya'ya bir elçi göndererek "Türk tehdidi" karşısında garantiye ihtiyaçları olup olmadığını sordu. Sovyetler imzalanacak bir yardımlaşma paktıyla bir taraftan Almanların güneye inmesine engel olunabileceğine, diğer taraftan da Bulgaristan aracılığıyla Boğazlarda üs elde etmek için Türkiye üzerinde fiili bir baskı kurabileceklerine inanıyorlardı.

Bu çerçevede, Bulgaristan'a iletilen karşılıklı yardım paktı taslağında Türkiye'yle ilgili şu önerilere yer verilmişti:

1) Sovyet Hükümeti, Bulgaristan'ın [Ege'ye çıkmasını sağlayacak] Batı Trakya'daki çıkarlarını tam olarak anlayışla karşılamakta ve bunların gerçekleşmesi için işbirliğine hazırlanmaktadır.

2) Sovyet ve Bulgar çıkarları için SSCB Eylül 1939'daki karşılıklı yardım paktı teklifini yenilemektedir; böyle bir pakt Bulgaristan'a ulusal emellerini sadece Batı Trakya'da değil, Doğu Trakya'da da gerçekleştirmede yardımcı olacaktır.

3) Eğer Bulgaristan bir saldırıyla tehdit edilirse ya da Türk saldırısına uğrarsa SSCB Bulgaristan'a mümkün olan bütün yardımı yapacak ve Türkiye'nin Avrupa kısmı için iyi bilinen iddialarının gerçekleşmesinde kendisini destekleyecektir.

Fakat, Romanya'daki Alman yığınağından ve hükümetteki Alman taraftarlarından çekinen Bulgar kralı bu önerileri reddetti. 1925 Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşmasının yürürlük süresini uzatan 1929 Protokolünün taraflara "*öteki tarafa bildirmeksizin onun kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan devletlerle siyasal bağıtlar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeyi ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu tarafın onayı ile*" yapma yükümlülüğü getiren 2. maddesine rağmen, Bulgaristan'a garanti teklifi konusunda kendisine SSCB tarafından bilgi iletilmeyen Türkiye, bu önerilerden Aralık ortalarında Moskova büyükelçisinin Molotov'a bu konuda doğrudan bir soru yöneltmesi üzerine haberdar oldu. Görüşmelerin tam içeriğinin öğrenilmesi için ise Bulgarların Sovyet tekliflerini içeren bir belgeyi 1942'de Menemencioğlu'na vermelerini beklemek gerekecektir.

Öte yandan, İngiltere de Balkanlarda ilerleyen Almanların Bulgaristan ve Yunanis-

tan'ı ele geçirmesi durumunda Türkiye'nin de baskılara direnemeyerek Alman ordularının Türkiye üzerinden Ortadoğu'ya geçmesine izin verebileceğinden endişeleniyordu. Bunu daha ortaya çıkmadan önlemek amacıyla Churchill 31 Ocakta İnönü'ye Almanya'nın Bulgaristan'a yerleşmesinin Türkiye için doğuracağı tehlikelere işaret eden bir mektup göndererek Türkiye'nin artık savaşa katılmasını istedi. Fakat Almanlar daha önce harekete geçerek 7 Ocakta Ankara'daki Alman büyükelçisi vasıtasıyla Ribbentrop'un teminatlarını Türk yetkililere iletmişlerdi. Buna göre Alman birlikleri Macaristan ve Romanya hükümetlerinin onayıyla ve Yunanistan'da köprübaşı kurmaya çalışan İngiliz kuvvetlerine karşı Balkanlara gönderilmişti ve Türkiye dahil hiçbir Balkan ülkesine karşı değildi (Sonntag/Beddie, s. 25).

Türk-Bulgar Saldırmazlık Bildirisi

Diğer taraftan Alman ve Sovyet niyetlerinden aynı derecede endişe duymakta olan Türkiye, topraklarına yönelebilecek olası bir saldırıya karşı Trakya'da almaya başladığı önlemlerden endişeye kapılan Bulgarların talebi üzerine 17 Şubat 1941 tarihinde bir saldırmazlık bildirisiyle sonuçlanacak görüşmelere başlamıştı.

Bildiriye giden süreçte Türkiye'nin esas endişesi olası bir Bulgar saldırısı değil, Bulgaristan'ı işgal edeceği kesin olan Almanya'ydı. Bulgaristan açısından ise, tarafsız kaldığı ve Balkan Paktı hükümleri çerçevesinde Türkiye'yi savaşa zorlayacak saldırılarda bulunmadığı sürece Türkiye'den bir saldırı gelmesinden endişelenmesi için bir neden yoktu. Bu durumda Türkiye, Bulgaristan'ın olası bir Türk saldırısı endişesiyle Mihver'e katılmasını önlemeyi ya da en azından mümkün olduğunca geciktirmeyi amaçlamaktaydı. Türkiye'nin temel hedefi savaşın başından beri sürdürdüğü savaş dışı durumunu Almanya'nın Balkanlara girerek, dolayısıyla Türkiye'nin sınırlarına dayanarak, tehlikeye atması olasılığı karşısında duyduğu kaygıyı hafifletmekti.

Esasen Türk-Bulgar 1925 Dostluk ve 1929 Tarafsızlık Antlaşmalarının teyidi olan bu bildiride iki ülkenin "*iyi komşuluk ilişkilerinde, karşılıklı güveni korumak ve onu daha da geliştirmek*" (Madde 2), birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstermek ve iyi komşuluk ilişkilerini sürdürerek birbirlerine saldırmamak konularında anlaştıkları belirtiliyordu. Bildirinin birinci maddesi, 1929 Antlaşmasının "tarafsızlık" yükümlülüğünün ötesine geçerek, genel olarak iki ülke için "*saldırıdan kaçınmayı dış politikalarının değişmez bir ilkesi*" olarak öngörüyordu.

Bildiri ne Türkiye'nin Bulgaristan'a karşı daha etkin bir tutum takınmasını isteyen Müttefikleri, ne de tamamen hareketsiz kalmasını arzulayan Sovyetleri tatmin etmişti. Öte yandan, bildiriyle ilgili olarak Türkiye'nin Bulgaristan'ı İngiliz politikasına doğru götürdüğü ya da Bulgaristan'ın Türkiye'yi Mihver'e doğru sevkettiğine ilişkin spekülasyonlar yapıldı. Ama bütün bunlar Bulgaristan'ın 1 Mart 1941'de Mihver'e katılmasına ve Alman birliklerinin bu ülkeye girmelerine engel olamadı ve Bulgaristan üzerindeki Alman-Sovyet-İngiliz çekişmesi Alman üstünlüğü ile son buldu.

Balkanlardaki Alman yığılmasının artışı Türkiye ya da Yunanistan üzerinde ani bir eylem olasılığını gündeme getirdi. Bulgaristan'daki motorize Alman birlikleri İstanbul ve Boğazlara yönelik bir harekatı her an başlatabilirlerdi. 3 Martta SSCB Bulgar eyleminin kabul edilemez olduğunu açıkladı, 5 Martta da İngiltere Bulgaristan

ile ilişkilerini kesti. Bu durum, o zamana kadar Bulgaristan'la işbirliği yaparak Türkiye'yi tecrit etmeye yönelik politikalar izleyen SSCB'yi politikalarını yeniden gözden geçirmeye ve Alman ilerlemesi karşısında kendisiyle aynı endişeleri duyan Türkiye'yle işbirliği aramaya itecektir.

Türk-Sovyet Saldırmazlık Bildirisi

Bu şartlar altında Balkanlardaki durumun gün geçtikçe aleyhine döndüğünü gören İngiltere, Dışişleri Bakanı Anthony Eden'ı 26 Şubatta Balkan Paktını canlandırma imkanları aramak üzere Ankara'ya gönderdi. Ardından, Saracoğlu'yla Eden 8-19 Mart tarihlerinde Lefkoşa'da tekrar biraraya geldiler. Toplantıda Yugoslavya'nın Alman baskılarına boyun eğmek üzere olduğunu öğrenmiş olan Eden Saracoğlu'ndan bir istekte bulundu: Almanya'nın Yunanistan'a saldırısı halinde Yugoslavya Almanya'ya savaş ilan ederse, Türkiye de aynı şekilde Almanya'ya savaş ilan edeceğine dair bir mesajı Yugoslav hükümetine göndermeliydi. Ancak, Saracoğlu Yugoslavların bu öneriyi reddetmeleri durumunda Türkiye'nin tehlikeli bir konumda kalacağını ve her halükarda Türkiye'nin böyle bir öneri yapmadan önce mutlaka Sovyetlerden Alınanya'nın Türkiye'ye saldırması halinde tarafsız kalacaklarına dair bir söz alması gerektiğini bildirdi.

Bu sırada yerli ve yabancı basında da Sovyetlerin Türkiye'den bazı taleplerde bulunduğu ve İngiltere tarafından savaşa katılmaya zorlanan Türkiye'nin güç durumundan yararlanmayı düşündüğü yolunda söylentiler yer almaktaydı. Türkiye'yi esas endişelendiren husus, Bulgaristan'a tamamen yerleşen Almanya'nın batıdan, durumdan faydalanacak Sovyetlerin de doğudan saldırarak ülkeyi Polonya gibi parçalayacakları söylentileriydi. "Polonya Sendromu" olarak adlandırılabilecek bu durumun benzer ifadelerle Türk başbakanınca da ifade edilmesinden sonra zaten 1940 Kasımından beri Sovyetlerle bir anlaşma yapmak için görüşmelerde bulunan İngilizler SSCB'den Türkiye'ye bir tarafsızlık güvencesi verilmesini sağlama çabalarını artırdılar.

Sonunda, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Vişinski 9 Martta Türk büyükelçisi Haydar Aktay'ı makamına çağırdı. İngiltere'den edindikleri bilgilere göre, Türkiye'nin, savaşa girmek zorunda kaldığı takdirde Sovyetlerin Türkiye'nin güç durumundan yararlanarak kendisine saldıracağından korktuğunun anlaşıldığını, fakat Türk basınında çıkan haberlerin gerçeğe uymadığını ve saldırıya uğraması ve kendini savunmak için savaşa girmesi durumunda Türkiye'nin 1925 Saldırmazlık Antlaşması temelinde Sovyetlerin "tam anlayışına ve tarafsızlığına" güvenebileceğini bildirdi. Türkiye'nin de benzer bir güvence vermesinden sonra, Türkiye'nin önerisiyle bu karşılıklı güvenceler 25 Mart 1941'de bir saldırmazlık bildirgesiyle kamuoyuna duyuruldu. 1945'de SSCB'nin son vereceği 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Paktına atıf yapan son belge niteliğinde olan bu bildiriye göre;

"Türkiye savaşa girmek zorunda kalırsa, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'nin zor durumundan yararlanarak ona saldıracağı yolunda yabancı basında çıkan haberler üzerine, bu konuda bilgi edinmek girişiminde bulunan Türk Hükümetine, Sovyet Hükümeti şunları bildirmiştir:

1) Bu gibi haberler Sovyet Hükümetinin tutumuna kesinlikle uymamaktadır.

2) Eğer Türkiye gerçekten saldırıya uğrar ve topraklarını savunmak zorunda kalır-

sa, o zaman Türkiye, Sovyetler Birliği'yle arasındaki Saldırmazlık Antlaşmasına dayanarak Sovyetler Birliği'nin en geniş ölçüde anlayışına ve tarafsızlığına güvenebilir.

Türk Hükümeti, bu demeci için Sovyet Hükümetine içten teşekkürlerini açıklamış ve Sovyetler Birliği de böyle bir durumla karşılaşırsa, Türkiye'nin en geniş biçimde anlayışına ve tarafsızlığına güvenebileceğini bildirmiştir."

Sovyet bildirgesinin ifade tarzından da anlaşılacağı üzere, saldırıya uğramadan Türkiye'nin kendisini korumak için bile olsa savaşa girmesi durumu kesinlikle dışarıda bırakılmıştı. Dolayısıyla Türkiye'nin kendisine saldırılmadan Almanya'ya karşı savaşa girmesi halinde Sovyet tehdidi devam edecekti. Aksi bir garantinin bedelinin çok yüksek olacağı da önceki görüşmelerden anlaşılmaktaydı. Diğer yandan, Sovyetler 9 Martta savaşın başından beri ilk defa Türkiye'nin bir üçüncü ülke ile ilişkileri bozulduğu takdirde Türkiye'yi zor durumda bırakacak hareketlere girişmeyeceklerini açıklamışlardı.

Görüldüğü üzere Sovyetlerin saldırmazlık teyidi Balkanlardaki planlarının tamamen suya düşmesi ve Almanların Boğazlara sokulmasından sonra yapılmıştır. Yoksa bu tarihe kadar Sovyetler Türkiye'yi rahatlatacak hiçbir açıklamada bulunmadıkları gibi Bulgarlara Türkiye ve Yunanistan üzerinden yaptıkları tekliflerle Balkanlarda bir dayanışma havası doğmasına da engel olmuşlardır. Sovyetlerin Türkiye karşısındaki muğlak tavrı Yugoslavya ve Bulgaristan'ın Mihver'e katılması kesinleşinceye kadar devam etmiş, daha sonra Türkiye'ye meyletmiştir.

Mart ayındaki bu gelişmeler Almanya'ya karşı güçlü bir Balkan cephesi oluşturmak için önemli bir ilerlemeye işaret ediyordu. Fakat, yine de en önemli tartışma konusu Yugoslavya'nın durumuydu. Sonuçta, Yugoslavya 25 Mart 1941'de Alman baskıları sonucu Mihver'e katıldı. Bundan 2 gün sonra Yugoslav Genelkurmay Başkanı General Simoviç bir hükümet darbesiyle iktidarı ele geçirdi. Bu yeni durum karşısında İngiltere Lefkoşa görüşmelerinde sözü edilen mesajın Yugoslav hükümetine gönderilmesi için yeniden girişimlerde bulundu. Hatta Churchill İnönü'ye özel bir mesaj göndererek bu olayın ders alınması gereken bir gelişme olduğuna dikkat çekti ve Balkanlarda Almanya'ya karşı ortak bir cephe oluşturulamadığı takdirde belki de Almanya'nın Yunanistan'a saldırmadan önce Türkiye üzerine yürüyebileceğini söyledi. Fakat, Almanya'nın 6 Nisanda Yugoslavya ve Yunanistan'a karşı saldırıya geçmesi ve Müttefiklerin bu tarihe kadar Türkiye'ye askerî yardım konusunda herhangi bir yükümlülük altına girmek istememeleri üzerine, Türkiye savaş dışı durumunu devam ettirmeye karar verdiğini İngilizlere bildirdi.

Alman Önerileri

Balkanlarda genel olarak bunlar olurken, özel olarak Türk-Bulgar bildirisinden sonraki Türk-Alman ilişkilerine bir göz atmak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Türkiye Balkanlardaki Alman yığılmasından, bu gücün Türkiye'ye yönelme olasılığı nedeniyle tedirginlik duymaktaydı. Alman birliklerinin her an Bulgaristan'a girmeleri de beklendiğinden Türkiye bundan sonraki hedefin kendisi olacağından endişe etmekteydi. Türkiye'nin endişelerini merkezine ileten von Papen'e Ribbentrop 26 Şubatta bir talimat yolladı. Daha önce 7 Ocakta da ifade ettiği üzere, Almanya'nın Balkanlarda aldığı önlemlerin "Türkiye'ye karşı değil, Yunanistan'da güçlü bir pozisyon elde etmek isteyen İngiltere'ye karşı" olduğunu ve Führer'in 1 Mart

Hitler'den İnönü'ye (1 Mart 1941)

"....

Ben de Ekselansları bu fırsattan istifade ederek size şunu resmen bildiririm ki, bu eylemler hiçbir şekilde Türkiye'nin siyasi ve ülkesel bütünlüğüne karşı yönlendirilmemiştir. Buna karşın, birlikte yürüttüğümüz büyük ve hayatî savaşı ve takibeden acı dolu yılları hatırlayarak size şunu bütün kalbimle söylemek istiyorum ki gelecekte gerçek bir dostça işbirliği için Türkiye ve Almanya arasında bütün koşulların var olacağı en derin inancımdır, çünkü;

1) Almanya'nın bölgede hiçbir çeşit toprak çıkarı yoktur. Bahsedilen tehlikeler ortadan kalktıktan sonra Alman birlikleri Bulgaristan'ı ve (...) Romanya'yı terk edecektir.

2) Savaştan sonra Avrupa'nın yaralarını sarmak için kararlaştırılan ekonomik kalkınma bir kez daha Almanya ve Türkiye arasında yakın ticari ilişkileri gerekli kılacaktır. Şurası kesindir ki Almanya sadece endüstriyel ürünlerini satmakla ilgili değildir; çok geniş boyutlarda alımlar da yapabilecektir.

Bundan da öte, savaştan sonra ortaya çıkacak yeni toprak düzenlemelerinin Almanya'yı Türk politikasının amaçlarına karşı koyar bir durumda bırakmayacağına inanıyorum. Buna karşılık, iki ülke arasındaki bir anlaşmazlık Türk ve Mihver devletleri çıkarlarına eşit olarak zarar verecektir. Bunun sonucu, şimdi ve gelecekte aramızda düşmanlıklara yol açacak hiçbir sebep göremiyorum. Bu düşüncelerle, Bulgaristan'da ilerleyen Alman birliklerinin Türk sınırından, orada bulunmalarının maksadı hakkında yanlış bir yorumda bulunulmasına meydan vermeyecek bir uzaklıkta kalmalarını emrettim. Şu kayıtla ki, Türk hükümeti, bizi bu tutumumuzda bir değişiklik yapmaya mecbur edecek tedbirlere tevessül etmeyi lüzumlu görmesin.

..."

(M. Aydın), (Kaynak: DGFP, Seri D, Cilt XII, Doc. No. 122)

akşamı Bulgaristan'ın Mihver'e katılmasını takiben İnönü'ye özel bir mektup yollayacağını Türklere bildirmesini istedi.

Von Papen'in 4 Martta İnönü'ye ilettiği bu mektupta Hitler, 1 Martta Bulgaristan'a giren Alman birliklerinin Türk sınırından uzakta kalacaklarını ve harekatın Türkiye'ye karşı olmadığını belirtti (bkz. Hitler'den İnönü'ye (1 Mart 1941, kutusu, s. 439). Ardından 8 Martta Saracoğlu'nu ziyaret eden von Papen, bu sefer Alman birliklerinin Türk sınırına her halükarda 100 km'den daha fazla yaklaşmayacaklarına dair garanti verdi. Fiiliyatta, Alman birlikleri Türk sınırına 60 km. kadar yaklaşıp durdular. İnönü ise Hitler'in mektubuna 12 Martta verdiği yanıtta bir Türk-Alman çatışmasından kaçınılacağını umduğunu belirttikten sonra genel Türk politikasını bir kez daha vurguladı: "Yan yana savaştığımız ve bunun sonucu övgü ve güçlüklerini paylaştığımız son büyük savaştan sonra yeni Türkiye'nin politikası ulusal savaşımızın başında yatan davranış çizgisini izlemektir: Türk bağımsızlığını tam, mutlak anlamında ve diğerlerinin haklarını ihlal etmeksizin korumak ve barışçı kalkınmak (...) Türkiye ülkesini ve bütünlüğünü devletlerden biri ya da diğeri ile siyasi ve askerî kombinasyonlar kurarak sağlamayı düşünemez" (DGFP, Seri D, Cilt XII, Doc. No. 161).

Fakat Nisanın ilk haftası boyunca Türkiye'nin durumunu daha da güçleştiren önemli olaylar meydana geldi. Daha önce de gördüğümüz gibi, 2 Nisanda Irak'ta İngiliz karşıtı görüşleriyle tanınan eski başbakanlardan Raşid Ali Geylani bir darbeyle iktidara geldi. 6 Nisanda Almanlar Macarlarla birlikte Yugoslavya'ya ve Bulgarlarla birlikte Yunanistan'a saldırdılar ve 17 Nisanda Yugoslavya, 23 Nisanda da

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen (fötr şapkalı).

(*Cumhuriyet'in 75 Yılı*, cilt I, s. 245)

Yunanistan teslim oldu. Fakat, bu arada Almanlar Türkiye'ye, Yunanistan'da ilerleyen Alman birliklerine Edirne'den ve Türk-Yunan sınırından uzakta kalmaları emri verildiğini tekrar ilettiler. Ayrıca Almanya'nın Ege ve Karadeniz kıyılarında gözükmesinin Almanya'ya karşı bir Türk-Sovyet yakınlaşması doğuracağından endişe duymaya başlayan Alman Dışişleri Türkiye'yle bir saldırmazlık paktı yapılması konusunda zemin yoklamaya başladı. Bu çerçevede 9 Nisanda Berlin'deki Türk Büyükelçisi Gerede'yle görüşen Ribbentrop Führer'in Almanya'nın eski dostlarını tekrar kendi safında görmekten memnun olacağını belirterek şöyle dedi: "Almanya'ya geri dönme yollarını bulmuş eski müttefiklerimizin hepsi revizyonist isteklerini tatmin edebilecek bir pozisyon kazanmışlardır. Bu geçmişte Bulgaristan ve Macaristan için doğrulanmıştır ve şimdi Yunanistan ve Sırbistan'a karşı yürütülen operasyonlarda tekrar dikkate alınacaktır" (DGFP, Seri D, Cilt XII, Doc. No. 303). Böylece, Almanya yanında savaşa katılması karşılığında Ege'de Türkiye lehine birtakım düzenlemeler yapılabileceği imasında bulunuyordu.

Görüldüğü üzere, bu tarihe kadar Türkiye'yi Sovyet endişesi altında tutarak idare etme politikası güden Almanya, bu politikasından vazgeçerek artık Türkiye'yi savaş sonrası düzenlemeler ve toprak vaadleriyle kontrol etmeye çalışmaktadır. İlk defa Ribbentrop'un dile getirdiği bu düzenlemeler daha sonra çeşitli defalar genişletilerek von Papen tarafından Türk Dışişlerine iletildi. Bu çerçevede, Nisanın sonuna doğru gittiği Berlin'den 12 Mayısta Ankara'ya dönerek Saracoğlu ve İnönü'yle bir karşılıklı yardım anlaşması yapılması için görüşmelere başlayan von Papen, Sa-

racoğlu'yla yaptığı ilk görüşmede Balkan harekatının sonuçlandığını ve Führer'in İnönü'ye verdiği sözü tuttuğunu belirterek, "şimdi mesele Türkiye'nin politikasında kesin bir değişikliğe hazırlanması hususudur" dedi. Ardından Reich'ın Türkiye'ye vermeye hazırlandığı taahhütleri özetledi. Buna göre, Almanya Türkiye'ye şunları taahhüt etmekteydi:

"1) Daha önce vermiş olduğumuz güvence [yani Alman askerlerinin Balkanlarda Türk sınırından uzakta kalacağı garantisi] *geçerlidir ve öyle kalacaktır;*

2) Bütün Türk çıkar ve amaçları adilâne bir şekilde çözümlenecektir;

3) Resmen ve açıkça, Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığına Almanya'nın yalnız hürmet hissi bulunmaktadır. Türk hakları da aynı hürmeti görecektir. Boğazlardaki Türk hakları da Türkiye'nin istediği doğrultuda güçlendirilecektir;

4) Türkiye'yle bütün siyasi ve ekonomik sorunları görüşmeye hazırız ve Türkiye'yi ilgilendirirse güvenlik bölgelerinde Türkiye'yi tamamen tatmin edebiliriz;

5) Edirne civarındaki bölge ve [Ege'de] *kıyıya yakın adalar Türkiye'ye bırakılacaktır;*

6) Türk topraklarından asla asker geçirmek istemeyeceğiz, yalnız var olan ticaret sözleşmesine istinaden, gerekirse savaş malzemesi geçirmeyi isteyebiliriz;

7) İki ülke arasındaki güven ve dostluğu açıklayan herhangi bir şey yapılabilirse, her çeşit savaş malzemesi verebiliriz, bunların Almanya'ya karşı kullanılmayacaklarından emin olmak kaydıyla Türk yükümlülükleriyle çatışan hiçbir şey istemeyeceğiz; ve

8) Bunlara karşılık gizli veya açık Türk yükümlülükleriyle çatışmayan bir anlaşma yapmayı taahhüt ederiz." (DGFP, Seri D, Cilt XII, Doc. No. 514).

Burada şunu vurgulamak gerekir: Türkiye'yi bu dolaylı görüşmelere ve Almanya'yla olası bir işbirliği aramaya iten gereklilik, nereye varacağı ve savaş sonunda ne ifade edeceği hiç belli olmayan bu tür taahhütlerin çekiciliğinden çok, olası bir Alman-Sovyet işbirliğinden duyduğu endişeydi ve Türkiye Almanları bu yola gitmekten alıkoymaya bu dönemde en büyük önemi verdi. Nitekim, İnönü 14 Mayıs'ta von Papen'le bir görüşme yaptı. Almanya'nın SSCB'yle anlaşmasının uzun vadeli olamayacağını ve bir yıl sonra çok daha elverişsiz bir durumla karşılaşabileceklerini belirterek, eğer Almanya Türkiye'ye karşı hiçbir ülkeye taahhüt vermeyeceğini ifade ederse, Türkiye'nin de Almanya'nın çıkarlarına karşı hiçbir yükümlülüğe girmeyeceğini ve asla onunla çatışmayacağını taahhüt edebileceğini, bunun da Türkiye'nin diğer taraflara olan yükümlülükleriyle uzlaşacak bir formülle yazılı hale getirebileceğini söyledi.

Görüldüğü üzere Türkiye'nin esas endişesi, olası bir Alman-Sovyet anlaşmasında Türkiye'nin pazarlık konusu yapılabileceği kuşkusuydu ve bunun önlemek için Almanya ile bir anlaşma imzalama yolu bile kabul edilmekteydi. Bu arada Almanların Türkiye'ye bu tür öneriler getirirken SSCB'yle de temas halinde olduklarını bilmek, Türkiye'nin endişelerinde ne kadar haklı olduğunu ortaya koymaya yeterlidir.

Türkiye Almanya'nın bu girişimlerinden müttefiki İngiltere'yi de haberdar etti ve zamanla Almanya'yla temaslarını sürdürme konusunda desteğini aldı. İngilizler ayrıca Türkiye ve SSCB'yi birbirine oynayan bir Alman tuzağından kaçınmak amacıyla durumdan Sovyetlerin de haberdar edilmeleri gereği üzerinde durmaktaydılar.

Bu arada, Almanya Irak'taki Raşid Ali Geylanî yönetime Türkiye üzerinden transit geçerek yardımda bulunmak istemekte, Türkiye ise buna direnmekteydi. 2 Nisandaki darbenin ardından İngiltere Irak'taki durumu tekrar kendi lehine çevirebilmek için 2 Mayısta Basra'ya asker çıkarmış, bunun üzerine darbeci yönetimin savunma bakanı Ankara'ya gelerek von Papen'den yardım istemişti. Almanya'nın bu yardımı gönderebilmesi ancak Türk topraklarından geçerek mümkün olabilirdi. Bu durum, Irak'ta etkin olmanın yanı sıra, Almanya için Vichy hükümetinin Suriye'de Almanya'ya bıraktığı üslere ulaşmak, İran ve Irak petrollerini denetimine almak ve ardında da Süveyş'e uzanmak ya da Basra yoluyla Hint Okyanusundaki Japon güçleriyle doğrudan temas sağlamak için iyi bir fırsattı.

Bu çerçevede von Papen Ribbentrop'tan gelen bir antlaşma taslağını 23 Mayıs 1941'de görüştüğü Menemencioğlu'na verdi. Buna göre yapılacak Türk-Alman anlaşmasına bir gizli protokol eklenerek Irak'a silah yardımı yapılmasının güvence altına alınması, buna karşılık da bir başka gizli protokolle "Reich'ın barışa ulaşıldığında Trakya'ya, adalara ve Boğazların statüsünün değiştirilmesine [ilişkin] Türk dileklerine daha [yakın] anlayış [ile], askerî operasyonlar genişletildiğinde aynı anlayışın güney ve doğudaki komşu bölgelerdeki çıkarları için de geçerliliği" önerisi getiriliyordu (DGFP, Seri D, Cilt. XII, Doc. No. 545). Böylece, Almanya sadece Balkanlarda ve Ege'de değil, fakat daha yakın işbirliği durumunda Suriye, Irak ve İran sınırlarında da Türkiye lehine bazı sınır düzenlemeleri yapılmasını teklif ediyordu.

Fakat bu tekliflerin iletilmesi sırasında somut ifadelerden mümkün olduğunca kaçınılması ve müzakerelerin ilk başta sözlü olarak yürütülmesi gerektiği de Ribbentrop'un talimatı olarak von Papen'e iletilmişti. Ribbentrop'la von Papen arasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Almanya aslında kendisini herhangi bir somut öneriyle bağlamadan bazı muğlak sözlerle Türkiye'yi yavaş yavaş Mihver'le işbirliğine sevketmeye çalışmaktaydı. Önerilen anlaşmayla sadece Türkiye üzerinden Irak'a silah geçirilmesi hedeflenmiyor, gizli protokolün "Türkiye'nin sözü edilen malzemeyi gerekli personelle taşımaya karşı duramayacağı şekilde" düzenlenmesi yoluyla Alman silahlı kuvvetlerinin "tebdili kıyafetle geçirilmesine" çalışılıyordu.

Türkiye bu teklife karşılık, 26 Mayısta Menemencioğlu'nun ağzından Almanya'ya Türkiye'nin herhangi bir toprak talebi olmadığını, kendisinden Türk-İngiliz ittifakına aykırı herhangi bir istekte bulunmamasını ve dolayısıyla gizli protokolün mümkün olamayacağını, fakat "Almanya Türkiye'ye saldırmamayı taahhüt ederse [Türkiye'nin de] Almanya'nın herhangi bir devletle yaptığı savaşta taraf sız kalmayı ve saldırmamayı" taahhüt edebileceğini bildirdi (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 113). Türkiye'yi bu konudaki Alman baskısından kurtaran, 28 Mayısta Raşid Ali'nin teslim olmasından sonra İngilizlerin Irak'taki duruma hakim olmaları ve iktidarın değişerek İngiliz yanlısı bir yönetimin kurulması olacaktır.

Türk-Alman Saldırmazlık Paktı

Irak'taki gelişmeler üzerine artık Almanya için Türkiye üzerinden savaş malzemesi geçirme konusunda ısrar etmenin bir anlamı kalmamış, fakat bu sefer de Sovyetlere saldırmadan önce Türkiye'nin tarafsızlığı sağlanarak Alman sağ kanadının gü-

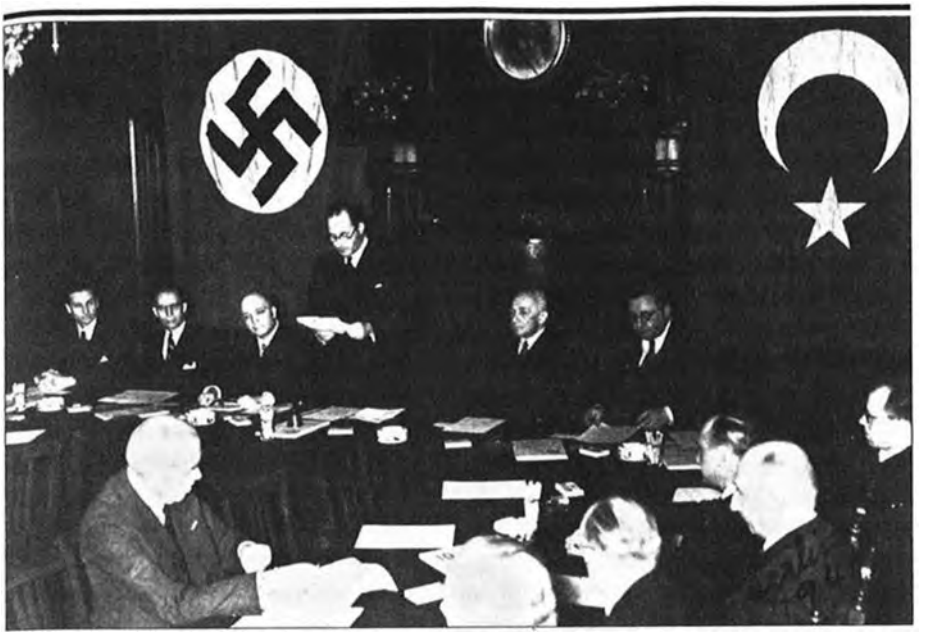

18 Haziran 1941 Türk-Alman saldırmazlık paktından sonra tarafların TC Berlin Büyükelçiliğinde yaptığı toplantılardan biri. Konuşan Büyükelçi Hüsrev Gerede'dir.

(İletişim arşivi)

venceye alınması önem kazanmıştı. Bu çerçevede yenilenen Alman girişiminde Irak'a silah gönderme bahsi çıkartılmış, ama Türkiye'ye de karşılığında sadece toprak bütünlüğüne saygı ve bir de savaş sonunda Edirne sınırlarındaki düzenlemeye ilişkin olarak Türkiye'nin dileklerini Reich'ın "mümkün olduğu ölçüde" dikkate alacağı vaadini içeren gizli bir protokol eklenmişti. Ribbentrop'un 1 Haziranda von Papen'e, Irak'taki değişen durum nedeniyle Türklere fazlaca resmî taahhütte bulunmadan siyasi bir anlaşma için görüşmelerin yeniden başlatılması talimatıyla gönderdiği anlaşma taslağı şu şekilde kaleme alınmıştı: Madde 1: *"Almanya ve Türkiye karşılıklı olarak topraklarının bütünlüğüne ve ihlal edilemezliğine saygı gösterecekleridir"*; Madde 2: *"Gelecekte onların ortak çıkarlarını etkileyen bütün sorunlarda, bu sorunların çözümüne ilişkin bir anlayışa ulaşmak için birbirlerine dostça danışacaklarıdır."*

Gizli Protokol şöyleydi: Madde 1: *"Almanya, Türkiye'nin Boğazlardaki ülkesel egemenliğini tanıdığını ve bu egemenliğin uluslararası uygulanışını emin kılacak bütün Türk çabalarını destekleyeceğini bildirir. [Buna karşılık] Türkiye, kendi tarafında, Boğazlar sorununda Alman denizciliğinin gereklerini hesaba katacaktır"*; *Madde 2: "Reich Hükümeti, barışın sonuçlanmasında Türkiye'nin Edirne sınırlarındaki düzenlemeye ilişkin dileklerini mümkün olduğu ölçüde dikkate alacaktır."* (DGFP, Series D, Vol. XIII, Doc No. 583).

Türkiye'nin bu öneriyi hayal kırıklığıyla karşılaması üzerine bu sefer Almanya, von Papen aracılığıyla 3 Haziranda Türk Dışişlerine Ribbentrop'un ağzından ilettiği sert bir açıklamayla Almanya ve müttefiklerinin halihazırda Avrupa'nın kesin

hakimi olduklarını, isterlerse Türkiye'yi çok rahatlıkla bertaraf edebileceklerini, dolayısıyla Türkiye'ye önerilen işbirliği ve toprak bütünlüğü garantisinin tamamıyla Türkiye'nin avantajına olduğunu hatırlattı. Kısacası, havuç politikasının işlemediğini gören Almanya artık açıkça sopa göstermeye başlamıştı.

Bu arada, Türkiye'nin Alman safına kayabileceğinden endişelenmeye başlayan İngiltere ise bir taraftan Türkiye'ye Almanya ile yapılacak siyasi bir anlaşmadan Türkiye'nin hiçbir şey kazanmayacağını ve böyle bir anlaşmadan sonra dış politikasında siyasal bağımsızlığını devam ettirmekte güçlük çekeceğini hatırlatırken, diğer taraftan ABD'yi de devreye sokarak olası bir Türk-Alman anlaşmasını önlemeye çalışıyordu. Bu çerçevede, ABD Dışişleri Bakanı Cordell Hull 15 Haziranda Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi MacMurray'e Türk yetkililere verilmek üzere bir mesaj iletti. Mesajda, eğer Alman saldırısının genişlemesine direnmede Türkiye'nin tutumu yumuşarsa ve bunu takiben Türk-İngiliz işbirliğinde bir değişiklik olursa bunun Amerikan kamuoyunda yaratacağı kötü etkiye dikkat çekiliyordu. Ayrıca böyle bir durumda Türkiye Ödünç Verme ve Kiralama Yasasından da yararlanamayacaktı. Fakat, İngiliz büyükelçisinden söz konusu anlaşmanın birkaç gün içinde kesin olarak imzalanacağını öğrenen MacMurray, bakanın mesajını istendiği gibi derhal iletmedi ve bu tür sert girişimlerin yarar yerine zarar getireceğini belirterek Washington'dan yeni talimat istedi.

Nitekim, İngilizler de bu arada taktik değiştirerek, yapılacak anlaşmayı önlemek yerine anlaşmaya Türkiye'nin İngiltere'yle olan ittifakını zayıflatmadığı yolunda bir açıklama eklenmesini sağlamaya çalışmaktaydılar. Zaten Türkiye de Almanya'yla süren görüşmelerde anlaşmanın giriş kısmına Türkiye'nin İngiltere'yle olan ittifakına zarar gelmeyeceği yolunda bir kayıt konulması ve eğer Türkiye üçüncü bir tarafın (SSCB) saldırısına uğrarsa İngiltere'nin yardımını isteme hakkının saklı tutulması konularında ısrarcı davrandı. Sonunda 18 Haziran'da imzalanan Türk-Alman Saldırmazlık Paktına göre, Türkiye Cumhuriyetiyle Alman Reich'ı, "*Aralarındaki ilişkileri karşılıklı güven ve içtenlikle dostluk temeline oturtmak isteğiyle ve her birinin bugün mevcut* [uluslararası] *yükümlülükleri saklı kalmak üzere, bir antlaşma yapmaya karar vermişler*" ve aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardı:

Madde 1: "*Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'ı topraklarının dokunulmazlığına ve bütünlüğüne karşılıklı olarak saygı göstermeyi ve doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak, birbirlerine karşı her türlü harekattan kaçınmayı yükümlenirler.*"

Madde 2: "*Türkiye Cumhuriyeti ve Alman Reich'ı ortak yararlarına olan tüm sorunlarda, bunların çözümü için anlaşma sağlamak üzere, bundan böyle aralarında dostça temasta bulunmayı yükümlenirler.*"

Madde 3: "*İmzası günü yürürlüğe girecek olan bu antlaşma 10 yıl süre için geçerlidir. Bağıtlı yüksek taraflar, antlaşmanın süresinin uzatılması konusunu, zamanı gelince, aralarında kararlaştıracaklardır.*"

Resmî adı Türkiye Cumhuriyeti İle Alman Reich'ı Arasında Dostluk Antlaşması olan belgenin giriş kısmında yer alan "*mevcut yükümlülükleri saklı kalmak*" kaydı, Türkiye açısından, yeni antlaşmanın Türkiye'yi 1939 Üçlü İttifakı ve 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması hükümlerine aykırı davranmaya zorlayamayacağı anlamına geliyordu.

Giriş bölümüyle birlikte ele alındığında antlaşma aslında Türkiye'ye çeşitli bas-

kılardan (Müttefik ya da Mihver) korunmak için yeni fırsatlar doğuruyordu. Türkiye bir taraftan girişe koydurduğu kayıtla topraklarının İngiltere aleyhine kullanılamayacağını, bir başka deyişle Alman birliklerine geçiş izni verilmeyeceğini Almanya'ya kabul ettiriyor, öte yandan Almanya karşısında eylemde bulunmama sözü vererek de İngiliz uçaklarının Türk hava üslerini kullanmasını ya da İngiliz savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesini önlüyordu. Almanya açısından bakılacak olursa, Pakt Rusya'ya yönelebilecek İngiliz yardımı için önemli bir engel oluşturuyor ve 4 gün sonra SSCB'ye saldıracak olan Almanya'nın güney kanadını güvence altına alıyordu. Benzer bir antlaşma teklifi İtalya'dan da geldiyse de, Türkiye'nin isteksizliği nedeniyle bundan bir sonuç çıkmadı.

Öte yandan, hernekadar İnönü "...memleket [İstanbul kapılarına kadar gelmiş] Mihver'in bütün kuvvetlerine karşı yalnız başına dururken, Amerika harpte yokken, İngiltere bütün kuvvetlerini bir Alman istilâsına karşı adaların savunması için yerleştirirken ve [üstelik] Sovyetler Almanlara bir saldırmazlık antlaşmasıyla bağlı iken, Almanların bize saldırmayacaklarını kağıt üzerine koyma garantisini reddetmemiz bizden ne hakla beklenebilirdi?" değerlendirmesini yaptıysa da (İnönü, s. 393), anlaşma Müttefiklerin hoşuna gitmedi. İmza haberi duyulur duyulmaz, henüz savaşa girmemekle birlikte İngiltere'yi destekleyen Amerika, Türkiye'ye duyduğu tepkiyi Ödünç Verme ve Kiralama yardımını durdurarak gösterdi. Yardım bir süre sonra İngiltere'nin aracılığıyla daha az miktarlarda tekrar başlayacaktır; fakat, kısa bir süre dahi olsa kesilmesi, Türkiye'nin savaş boyunca taraflardan sadece birinin iyiniyetine dayanarak ayakta kalamayacağı, aksine taraflar arasında denge politikası izleyerek mümkün olduğunca savaşın yıkımından uzak kalması gerektiğini bir kere daha ortaya koymuştur.

Bu sırada, güney kanadını sağlama alan Alman birliklerinin 22 Haziranda Sovyet sınırını geçerek Barbarossa Harekatını başlatmalarıyla savaş yepyeni ve olabildiğince dramatik bir döneme girdi. Savaşan tüm taraflarla (İtalya ve uzaktaki Japonya hariç) ittifak ya da saldırmazlık anlaşmaları olan Türkiye artık kendisini daha güvende hissetmekteydi ve savaş-dışı kalma konusunda hâlâ başarılıydı. En önemlisi, en büyük korkusundan kurtulmuştu: Almanların ve Sovyetlerin ortak saldırısına uğrayarak Polonya gibi paylaşılma. Fakat, bu rahatlamanın geçici olduğu kısa sürede anlaşılacaktır.

B) Alman-Sovyet Savaşı ve Türkiye

22 Haziran 1941 günü Alınan ordularının SSCB'ye karşı taarruza geçmeleriyle birlikte belirsiz ve yapay bir ittifak sona ererken, savaş da böylece Türkiye'nin batı ve kuzeyine yayıldı.

Almanya'nın SSCB'ye saldırmasıyla geçici bir rahatlama hisseden Türkiye üzerinde kısa sürede bu defa eskisinin tersi yönde bir baskı oluşmaya başladı. Saldırıdan önce Almanya ve SSCB, Boğazlardan İngiltere'ye ve müttefiklerine ait gemilerin geçirilmemesi için baskı yapıyorlardı. Hatta SSCB meseleyi o kadar büyütmüştü ki Türkiye bir aralık Sovyetlerin Boğazları asker gücüyle işgale kalkabileceklerinden endişelenmişti. Sovyetleri durduran gelişme ise Hitler'in Bulgaristan ve Boğazlar konusundaki Sovyet taleplerine izin vermemesi, SSCB'nin de Almanya'yı karşısına ala-

rak böyle bir harekete girişmekte tereddüt etmesiydi (Aydemir, s. 185).

Şimdi ise durum değişmişti. Aralarında hiçbir anlaşma olmamasına rağmen SSCB ve İngiltere, Alman saldırısıyla birlikte bu ortak düşmana karşı savaşır hale gelince, Müttefik gemilerine Boğazları kapatma yolundaki Alman-Sovyet baskısının yerini bu sefer Boğazları Müttefiklere açma yolundaki İngiliz-Sovyet baskısı aldı.

Aslında Türkiye açısından endişelerinin niteliği konusunda fazlaca bir değişiklik olmayacaktır. Daha önce Boğazların gizli bir Sovyet-Alman pazarlığına konu olmasından çekinen Türkiye, şimdi de Mihver'den duyduğu tedirginliğe ilaveten Sovyetlerin Almanya'ya karşı savaşa devam etmeleri karşılığında Türk toprakları üzerindeki emellerini İngiltere'ye kabul ettirmelerinden endişe duymaya başlayacaktır. Gerçi İngiltere ve ABD Türkiye'nin bu endişelerini gidermeye çalışmaktadır ama, 1942 sonlarına doğru Sovyetlerin tutum ve davranışları Türkiye'nin endişelerini daha da artırıcı bir nitelik alacaktır.

Türkiye, Alman-Sovyet savaşı başladıktan 3 gün sonra Sovyet Dışişlerine verdiği kısa bir notayla bu çatışmada tarafsız kalacağını bildirdi. Bu hareket iki ülke arasındaki dostluk anlaşmasına olduğu kadar Mart 1941 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Bildirisine de uygundu. Öte yandan, Alman saldırısıyla birlikte, Almanya'yla saldırmazlık antlaşması imzalandığı tarihten o güne kadar Türkiye'ye karşı soğuk davranan SSCB'nin tutumu değişti. Çünkü bu saldırı Sovyetler açısından Türkiye'nin stratejik önemini daha da artırmıştı. Artık Türkiye'nin savaşan taraflardan herhangi birine katılması savaşın sonucunu etkileyebilecek konuma gelmişti. Bu ortamda bir taraftan Türkiye'nin Sovyetlere karşı güvensizliği devam ederken, diğer taraftan 1939-1941 döneminde Türkiye'ye karşı sert bir tutumda direnen SSCB de endişeliydi.

Öte yandan, Alman saldırısına uğrayan SSCB'ye hemen yardım etmeye karar veren iki ülkeden ABD'nin Türkiye'ye karşı soğukluğu devam ederken, İngiltere şimdi Türkiye'nin konumunun gittikçe artan önemini açık biçimde görmekteydi. Bir kere, Türkiye savaş dışı kaldığı ve işgale uğramadığı sürece Üçlü İttifak dolayısıyla Alman ordularına topraklarından Orta Doğu'ya geçme izni vermeyerek İngiltere'nin Mısır ordusuna büyük güvence sağlıyordu. Ayrıca, Türkiye savaşa İngiltere'nin yanında katılmaya karar verse bile, bu o anda İngiltere'nin başka bölgelerde, özellikle Afrika'da ihtiyaç duyduğu birlikleri Türkiye'ye kaydırmasına neden olacaktı.

Bu arada, Müttefikler SSCB'ye yardım ulaştırmada büyük güçlük çekmekteydiler. Norveç ve Danimarka Alman işgali altında olduğundan Baltık yoluyla yardım imkansızdı. Türkiye'ninse savaş dışı kaldığı sürece Türk-Alman Saldırmazlık Paktı dolayısıyla Boğazları Müttefiklere açması düşünülemezdi. Zaten Türkiye kendi isteğiyle Boğazları açsa bile Ege adaları tamamen Alman işgali altında olduğu sürece bunun bir faydası olmazdı. Doğu Asya'da ise SSCB'ye yardım ulaşmasına engel olacak Almanya'nın müttefiki Japonya vardı. Bu durumda geriye tek yol olarak Basra Körfezi ve o güne kadar Mihver yanlısı bir politika izleyen İran kalıyordu. İran'ın bu tür bir transit geçişe izin vermeyeceğine inanan İngiltere ve SSCB bu ülkeyi işgale karar verdiler. Fakat aralarındaki anlaşmaya göre kuzey İran'ın SSCB tarafından işgali söz konusuydu ve bu da Türk sınırlarına yeni Sovyet kuvvetlerinin yığılması demekti. Ayrıca Alman-Sovyet savaşı başladıktan sonra İngil-

İKDAM

GÜNLÜK SİYASİ HALK GAZETESİ

Ankarada Atatürk bulvarında bir bomba patladı

İnfilak Alman Elçisi ile Refikasının 10 metre arkasında oldu

Kucağında bombayı taşıyan adam tamamen parçalandı, iki kız yaralandı

Fon Papen ve Refikası sademenin tesirile yere düştülerse de kendilerine hiç bir zarar olmadı

MİLLÎ ŞEF VE BAŞVEKİL

Hususi kalem müdürlerini göndererek Büyük Elçi ve Refikasının hatırlarını sordular

"Struma,, vapuru

Boğaz dışında bir infilak neticesi battı

Ruzvelt'in ocak başı musahabesi

CAVA adasına

Çörçil'in izahatı

SOVYETLER SMOLENSKE

Amerika ile İngiltere arasında yeni bir anlaşma

HAZRETİ MUHAMMED

tere'nin SSCB'yle anlaşırken Birinci Dünya Savaşındaki gibi Boğazları vaat ettiğine dair söylentiler çıkmıştı.

Bu çerçevede, Türkiye'nin olası endişelerini gidermek üzere her iki ülke 10 Ağustos 1941'de aynı kapsamda birer notayı Türkiye'ye ilettiler. Notalarda iki ülkenin Montreux'ye bağlılıkları teyit ediliyor ve SSCB'nin Boğazlar konusunda hiçbir tecavüzkar niyeti veya hak talebi olmadığı konusunda güvence veriliyordu. Görüldüğü üzere Sovyetler 1939'da Boğazlarla ilgili olarak Moskova'da Saracoğlu'na ilettikleri taleplerinden vazgeçiyorlardı. Ayrıca her iki ülke, Türkiye bir Avrupa devleti tarafından saldırıya uğrarsa kendisine her türlü yardımı yapmayı garanti ediyorlardı. Fakat Aralık 1941'de Eden Moskova'da Stalin'le görüşürken İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Huggessen'i kendisine katılmaya çağırınca, bu durumu İngiliz-Sovyet görüşmelerinde Türkiye'nin işgal ettiği önemin açık bir işareti olarak değerlendiren Türkiye, yeniden aleyhine yapılacak bir Sovyet-İngiliz anlaşmasından endişelenmeye başladı. Bu endişeler durumdan faydalanmayı uman Almanların kışkırtmasıyla daha da gelişti.

Bu arada, Türkiye'nin Almanya ile saldırmazlık paktı imzalamasından doğan soğukluk Türk-Amerikan ilişkilerini etkilemeye devam ediyordu. 9 Ekim 1941'de Türkiye'nin Almanya'yla yeni bir krom anlaşması yapmasıysa ilişkileri daha da gerginleştirdi. Öte yandan, Türkiye'nin sıkışık durumunu daha yakından değerlendiren ve Alman baskılarına direnmesi için askerî bakımdan güçlendirilmesi gerektiğine inanan Churchill 20 Ekimde ABD Başkanı Roosevelt'e yazdığı bir mektupla Türkiye'nin İngiltere'nin Mısır ordusunun doğu kanadının korunmasında çok önemli olduğunu ifade ederek yeniden yardıma başlanmasını rica etti. Bu bile ABD'nin doğrudan yardıma başlamasını sağlayamadı. Ama İngiltere ABD'den aldığı malzemenin bir kısmını Türkiye'ye devretmeye devam etti.

Amerikan tavrı nihayet Pearl Harbor baskınından sonra değişti ve Japonya'nın Almanya'nın yanında savaşa katılmasının Türkiye üzerindeki etkisinden çekinen ABD, 3 Aralık 1941'de Başkan Roosevelt'in Türkiye'nin savunmasının kendisi için önemli olduğunu ilan etmesinin ardından, 1942'den itibaren Türkiye'ye Ödünç Verme ve Kiralama Yasasından tekrar yararlanma hakkı tanıdı.

Bu çerçevede 1941 sona ererken Türkiye büyük ölçüde üzerindeki baskıları hafifletmiş ve Müttefiklerle ilişkilerini yumuşatmıştı. Ancak, ABD'nin savaşa girişi

durumu yeniden değiştirdi ve Türkiye üzerinde tekrar Alman baskısına neden oldu. Türkiye'nin tarafsızlığını garanti ettikten sonra Sovyetlere saldıran Almanya, ABD'nin savaşa girişinden itibaren Türkiye yoluyla Müttefiklerin Balkanlarda ikinci bir cephe açmalarından endişe duymaya başlamıştı. Bu olasılığı o ana kadar engelleyen ve Türkiye'yi savaş dışında tutan, büyük ölçüde, Türkiye'nin Sovyetlerin niyetlerinden duyduğu endişeydi. Ama şimdi ABD'nin savaşa girişiyle birlikte durum değişebilirdi.

Almanya bu dönemde Türkiye'yi kendi tarafına çekebilmek için üç ayaklı bir taktik izlemiştir. İlk olarak, olası bir Türk-Sovyet yakınlaşmasını önlemek amacıyla Kasım 1940'da Hitler-Molotov görüşmelerinde Sovyetlerin Almanya'yla anlaşma yapmak için Boğazlar üzerinde öne sürdükleri talepleri açıkladı. İkincisi, Türkiye'deki Turancı akımları teşvik etti. Üçüncüsü de, ellerinde tuttukları Ege adalarından bazılarını Türkiye'ye vermeyi teklif etti (Armaoğlu, s. 161; Howard, s. 71).

Almanya'nın Türkiye'yi kendi tarafına çekme çabalarının Türkiye'de tamamen etkisiz kaldığını söylemek mümkün değildir. Öncelikle, Saracoğlu'nun 1939'da Moskova'yı ziyareti sırasında Sovyetlerin takındıkları tavır ve 1939-1941 arasında Türkiye'ye karşı gösterdikleri sertlik Türk hükümetinin SSCB'ye olan itimadını tamamen sarsmıştı. Türkiye Almanya'nın yenilip bir Müttefik zaferi halinde Avrupa dengesinin Sovyetler lehine ciddi şekilde bozulmasından korkuyordu. Ayrıca Ağustos 1941'de İngiltere ve SSCB'nin 1907'dekine benzer şekilde İran'ı işgal etmeleri ve Aralık 1941'de Eden'ın Moskova'ya giderek Stalin'le, sızan haberlere göre, diğer konuların yanı sıra Avrupa'daki sınırlar meselesini de görüşmesi Türkiye'ye ister istemez Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere, Rusya ve Fransa arasında Türkiye aleyhine yapılan gizli anlaşmaları hatırlatıyordu. Eden-Stalin görüşmeleri sırasında savaştan sonra ne olacağı konusu görüşülürken Stalin'in Onikiadalar'ın ve Bulgaristan'ın bir kısmıyla belki de kuzey Suriye'nin bir kısmının Türkiye'ye verilmesini teklif etmesi üzerine, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi H. Aktay Şubat 1942'de Ankara'ya yolladığı bir telgrafında "Savaşa girmediğimiz halde Sovyetler tarafından bu derece kayırılmamız hayret uyandırmakta ve hatta hoşa gitmeyecek şekilde tenkid olunmaktadır" derken, Stalin'in böyle aniden ilgi ve dostluk göstermesi karşısında Ankara'nın duyduğu şüphe ve şaşkınlığı yansıtmaktaydı (Gürün, s. 87-88). Türkiye'deki genel kanı, Stalin durup dururken Türkiye'ye bazı toprakların verilmesini istediğine göre, bu tavizler karşılığında Türkiye'den de bazı talepleri olacağıydı, örneğin Boğazlar (Armaoğlu, s. 164).

Öte yandan, Eden'ın Moskova ziyaretinde sınırlar meselesi bir anlaşmaya bağlanamadan kapanmıştı. Daha sonra Molotov'un Mayıs 1942'de Londra'ya yaptığı ziyarette konu tekrar ele alınmış, ancak Sovyetlerin Polonya üzerindeki talepleri nedeniyle görüşmeler çıkmaza girmişti. Fakat 23 Mayısta Eden'ın sınır meselesini dışarıda bırakan bir anlaşma teklifi Stalin tarafından da kabul edilince 26 Mayısta İngiltere ile SSCB arasında ittifak anlaşması imzalandı. Aynı gün Eden Türk büyükelçisine yaptığı açıklamada İngiltere'nin Montreux'ye bağlılığını belirterek Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini ve bir saldırıya uğradığı taktirde Türkiye'ye yardım edeceklerini ifade etti.

Bütün bunlar olurken Türk kamuoyunda da giderek Alman yanlısı bir eğilim be-

lirmekteydi. Almanya'nın büyük ve gizli mali desteğiyle bir Turancı hareket geliştirilmeye çalışılmakta, Ribbentrop'un ifadesiyle "mali durumları bozuk olan Türkiye'deki dostlarımızı desteklemek için" von Papen'e 5 milyon altın Mark yollanmaktaydı (bkz. **Ribbentrop'tan Papen'e** kutusu, s. 449). Hatta SSCB'deki Türklerin örgütlenmesi konusunda Türkiye ile Almanya görüşmelerde bulunmuşlardı (Armaoğlu, 164). Kamuoyunda bu tür konularla ilgilenen etkili kişiler arasında Kırım'ın komünistlerce işgalinden sonra Türkiye'ye göç eden eski Kırım Savaş ve Dışişleri Bakanı Ahmet Caferoğlu, Ayus Ishaki, Prof. Zeki Velidi Togan, eski Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Enver Paşanın kardeşi Nuri Paşa ve General Emir Erkilet de vardı. Savaştan sonra Sovyetlerin ele geçirerek yayınladığı gizli Alman belgeleri arasında 17 kasım 1941 tarihli General Erkilet'e yazılmış bir mektup da vardı; "...Şimdi, bize ve dünyaya söz verilen makaleleri okumak için daima geç kalmış olan basını beklemekteyiz" (Gizli Belgeler, s. 47).

Ribbentrop'tan Papen'e (5 Aralık 1942)

TELGRAF

Gizli

Özel tren, 5 Aralık 1942, 2:30
5 Aralık 1942'de alınmıştır. Saat 3:30
Sayı 1526

BÜYÜKELÇİNİN ŞAHSINA

20 Kasım tarihli ve a-61154 sayılı bildirinize cevaben, mali durumlarının yetersizliği dolayısıyla Türkiye'deki dostlarımızı destekleyebilmeniz için size 5 milyon altın Reichsmark gönderilmesini emrettim.

Bu parayı rahatça ve bol bol kullanmanızı ve kullanma yeri hakkında bana bilgi vermenizi rica ederim.

Ribbentrop

1700 sayısıyla Türkiye'deki Alman Büyükelçiliğine çekilmiştir.
Berlin, 5 Aralık 1942.

(M. Aydın), (Kaynak: Gizli Belgeler, s. 113-114)

Bu arada 24 Şubat 1942'de Ankara'da von Papen'e bir suikast girişiminde bulunuldu. Yapılan araştırmaların, Almanya ile Türkiye'nin arasını açmak isteyen SSCB'nin bunu tertiplediğine işaret etmesi Türk-Sovyet ilişkileri için yeni bir darbe oldu ve Sovyet büyükelçisi geri çekildi. Suikast azmettiricileri olarak tutuklanan iki SSCB vatandaşı 16 yıl 8 ay hapse mahkum edildi. Bu kişiler 2 Ağustos 1944'de Türkiye'nin Almanya'yla ilişkilerini kesmesinden 1 hafta sonra, 9 Ağustos'ta serbest bırakılacaklardır.

Kamuoyunda oluşan Alman yanlısı bu havaya rağmen Türk hükümetinin Almanya'nın yanında savaşa katılmaya hiç niyeti yoktu. Nitekim yeni başbakan olan Saracoğlu, 27 Ağustos 1942'de von Papen'le yaptığı bir görüşmede bir Türk olarak SSCB'nin yıkılmasını hararetle arzu ettiğini ve böyle bir fırsatın bin yılda bir defa

ortaya çıkabileceğini, fakat bir başbakan olarak Türkiye'nin mutlak bir tarafsızlık takip etmesinin şart olduğuna inandığını belirtiyordu (Armaoğlu, 164). Bu Almanya'nın yaklaşık bir yıldır devam eden Türkiye'yi kendi tarafına çekme politikasının başarısızlığına işaret ediyordu. Duruma sinirlenen Ribbentrop Eylül 1942'de von Papen'e gönderdiği talimatla SSCB Türkleri konusunda Türk hükümetiyle yaptığı görüşmeleri durdurmasını bildirdi.

Aynı sıralarda Churchill de Moskova'da Stalin'le görüşmekteydi. Bu görüşmede Stalin ağırlıklı olarak Fransa'da ikinci cephenin açılması üzerinde durmuş, Türkiye konusunda ise hâlâ tarafsızlığını korumasından şikayet eder gözükmemişti. Ancak yılın geri kalan kısmında İngiltere'nin kuzey Afrika'da durumu düzeldikten sonra SSCB'ye yeni bir yol açmayı planlaması çerçevesinde Türkiye yeniden gündeme gelecek ve 1942 sonbaharına gelindiğinde daha çok da Churchill'in girişimleriyle Stalin'le Churchill Türkiye'nin artık baharda Müttefiklerin yanında savaşa girmesi için mümkün olan herşeyi yapmak konusunda anlaşacaklardır.

IV) 1943-1945: Sona Ulaşırken Kuzeyden Esen Rüzgarlar

A) Müttefiklerin Türkiye'yi Savaşa Sokma Gayretleri

Almanya'nın Türkiye üzerindeki baskısı bir sonuç vermemekle birlikte, 1942 sonbaharından itibaren Türkiye üzerinde bu sefer Müttefiklerin baskısı artmaya başladı. Özellikle Almanların Kasım 1942'de başlayan Stalingrad savaşını kaybetmelerinden sonra Müttefikler Almanya'yı nihai yenilgiye uğratmak için planlar yapmaya başlamışlardı. Doğal olarak Türkiye de stratejik konumu nedeniyle bu planların içinde yer almaktaydı.

Stalingrad Türk-Sovyet ilişkileri için de bir dönüm noktası oldu. Almanya'nın SSCB ye saldırmasından sonra Türkiye'ye karşı anlayışlı ve dostça davranan Sovyetler zaferden sonra tekrar 1941 öncesi duruma döndüler. Zaten daha Stalingrad çatışmaları devam ederken durumun Almanya için iyi olmadığını gören Türkiye bunun uzun vadeli sonuçlarından endişe etmeye başlamıştı. Özellikle SSCB'nin böyle bir zaferden sonra Avrupa'nın hakimi olmasına Müttefiklerin mani olup olamayacağı Türkiye'de endişe uyandırmaktaydı. Fakat yine de Türkiye herşeye rağmen savaş dışında kalmaya kararlıydı. Ama her Alman yenilgisinin Türkiye üzerindeki Müttefik baskısını artıracağı da ortadaydı.

Stalingrad çatışmaları devam ederken kuzey Afrika'daki Alman harekatı da durdurulmuştu. Almanya'nın bu iki cephede durdurulması, batı veya güney Avrupa'da yeni bir cephe açarak Almanya'yı zorlama fikrini ortaya çıkarttı. Bu şekilde SSCB üzerindeki Alman baskısı hafifletilecek, ayrıca Sovyetlerin karşı taarruza geçip Balkanlara inmesi mümkün olacaktı. Ama bütün bu planlarda anahtar ülke, Churchill'in ifadesiyle, Türkiye'ydi. Bu tarihe kadar Almanya'nın Avrupa dışına taşmasını önlemek için Türkiye'nin savaş dışı kalması yeterli olmuştu, fakat şimdi Türkiye'nin durumu Almanya'yı Avrupa'da sıkıştırmak için Avrupa'ya geçmek iste-

yen Müttefiklere engel oluşturuyordu. Bu nedenle 18 Kasımda Churchill İngiliz kurmay başkanlarına Türkiye'nin 1943 baharında Müttefiklerin yanında savaşa girmesi için devamlı bir çaba gösterilmesi yolunda gerekli talimatları verdi. Churchill bunun sağlanabilmesi için Türkiye'ye kış boyunca silah sevkıyatı yapılmasının yanı sıra İngiltere, SSCB ve ABD'nin Türkiye'ye toprak bütünlüğü teminatı vermeleri gerektiğine inanıyordu (Churchill, Cilt IV, s. 697-698). Churchill Roosevelt'in desteğini aldıktan sonra durumu Stalin'e açtı. Stalin de 28 Kasımda verdiği cevapta Türkiye'nin 1943 ilkbaharında savaşa girmesini sağlamak için herşeyin yapılmasını arzu ettiğini belirtti. Ama konu Casablanca Konferansına kadar bu noktada kaldı.

Casablanca Konferansı

Roosevelt ve Churchill savaşın gidişatını tartışmak üzere 14 Ocak 1943'de Casablanca'da (Fas) biraraya geldiler ve savaşın sonuyla ilgili belki de en önemli kararı burada aldılar: Savaş düşmanın kayıtsız şartsız teslim olmasına kadar sürdürülecekti.

Türkiye aslında Almanya'nın Avrupa'da sürdürülebilir barış için özellikle savaştan sonra SSCB'ye karşı bir denge unsuru olarak korunması gerektiğine inanmaktaydı, ama savaşa henüz girmemiş olan Türkiye'nin bu konudaki görüşlerini soran yoktu. Üstelik, görüşmelerde belli başlı konulardan biri de Türkiye olmuştu. İki lider Casablanca'da bir kere daha, bu sefer yüzyüze, Türkiye'nin savaşa girmesini temin için gerekli teşebbüslerde bulunulmasını kararlaştırdılar. Ayrıca bu girişimi iki ülke adına doğrudan Churchill'in yapmasına da karar verdiler. Hernekadar açıkça belirtilmese bile Casablanca'da Çin'le meşgul olma işinin tamamen ABD'ye bırakılması karşılığında, Türkiye'yle meşgul olma işi de İngiltere'ye bırakılmıştı. Hatta Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamak için yapılacak Amerikan askerî yardımı da İngiltere aracılığıyla gerçekleşecekti. Şimdilik bu konuda bir açıklık yoksa da, bu durum İngiltere'nin savaştan sonra da Türkiye'yi kendi nüfuz bölgesinde görme arzusu olarak yorumlanabilir.

Alınan karar üzerine, her iki lider 25 Ocakta İnönü'ye ayrı ayrı birer mesaj göndererek Churchill'in kendisiyle buluşma teklifinin kabulünü istediler. İnönü de kabul etti.

Adana Konferansı (İnönü-Churchill Görüşmeleri)

İnönü-Churchill görüşmeleri 30 Ocak-1 Şubat 1943'de Adana-Yenice istasyonunda cumhurbaşkanının özel vagonunda yapıldı. Türk heyetinde İnönü'nün yanı sıra Başbakan Şükrü Saracoğlu, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ve bazı askerî danışmanlar vardı.

Görüşmelerde esas olarak Türkiye'nin savaş dışı durumu, Türk-Sovyet ilişkilerinin son haliyle Balkanların durumu ve askerî açıdan Türk silahlı kuvvetlerinin güçlendirilmesi gereği üzerinde duruldu.

Churchill genel olarak Türkiye'ye kuzey ve güneyden yönelebilecek Alman tehditlerinin Stalingrad ve Kahire'de kazanılan başarılarla bertaraf edildiğini, fakat Almanya'nın petrol ihtiyacı nedeniyle Ortadoğu'ya ulaşmak amacıyla yaz aylarında merkezden bir harekete geçebileceğini, Türkiye'nin böyle bir saldırıya karşı koyacak şekilde desteklenmesi gerektiğini, ayrıca eğer bu Alman saldırısı beklen-

meden Sovyetler kuzeyden Müttefikler de Türkiye üzerinden güneyden harekete geçerlerse bunun kısa sürede Almanları yenilgiye uğratabileceğini ifade ederek Türkiye'nin 1943 yılı sona ermeden Müttefikler safında savaşa girmesini istedi. İnönü ise bu teklife karşılık öncelikle Türk silahlı kuvvetlerinin savaşa katılabilecek düzeyde teçhizatlandırılması gerektiğini, ayrıca Türkiye'nin SSCB'den emin olmadığını ve Almanya'nın yenilmesinden sonra Avrupa'da hakim olmasından endişe ettiğini bildirdi.

Daha sonra sürdürülen görüşmelerde Türkiye'nin herhalükârda olası bir Alman saldırısına karşı koyabilecek askerî güce sahip olabilmesi için gerekli hazırlıkların yapılması ve bunun için öncelikle Türkiye'nin bir yıllık savaş ihtiyacını karşılayacak malzemeyle, saldırıya uğraması mümkün olan yerlerin korunması için bir İngiliz uçak filosu ve Türk komutası altına girecek bir miktar uçaksavar ve tanksavar birliklerinin verilmesi kararlaştırıldı.

Ama, Stalingrad'dan sonra Türkiye'nin Sovyetler konusundaki artan endişeleriyle ilgili olarak görüşmelerin ikinci gününde başlayan tartışma ciddi bir görüş ayrılığının mevcut olduğunu göstermekteydi. Churchill Türkiye'nin SSCB'den duyduğu endişeyi bertaraf etmeye çalışarak Molotov ve Stalin'le konuştuğunu, ABD ve İngiltere'yle barışçı ve dostça ilişkiler arzuladıklarını, SSCB'nin gelecek on yılda yeniden kalkınma ve imar faaliyetleriyle fazlasıyla meşgul olacağını, bunun için Müttefiklerin teknik yardımına ihtiyaçları olduğunu, komünizmin değişime uğradığını ve sonuçta SSCB'nin İngiltere ve ABD'yle iyi ilişkiler kuracağına inandığını belirtti. İnönü ve Saracoğlu ise SSCB'nin savaştan sonra emperyalist bir devlet haline gelebileceğine işaret ederek, Almanya nihai olarak yenildiği zaman, bütün Avrupa'ya yayılmış olan Slav ve komünistlerin savaşta Almanya'nın müttefiki olan devletleri SSCB'nin yanına çekeceğini belirttiler. Buna karşılık Churchill, savaştan sonra barış ve güvenliği korumak için Milletler Cemiyetinden daha kuvvetli bir uluslararası örgütün kurulacağını, kendisinin komünizmden korkmadığını, SSCB'nin savaştan sonra Almanya gibi hareket etmesi halinde kurulacak olan yeni örgütün bütün üyeleriyle birlikte SSCB'ye karşı çıkacaklarını ileri sürdü.

Görüldüğü üzere Adana'da Türkiye ile Churchill arasında özellikle SSCB'nin savaş sonrası konumu üzerine önemli görüş ayrılıkları vardı. Ama Türkiye'nin askerî açıdan güçlendirilmesi gerektiği ve Türkiye'nin savaşa katılmasa bile savaş dışı durumunun Müttefiklerin lehine geniş olarak yorumlanması konusunda bir anlayış birliği oluşmuştu.

Konferansta İnönü ayrıca, o sıralarda Ankara'da müttefiklerle barış imzalama imkanlarını araştırmaya başlamış olan von Papen'in anılarında aktardığına göre, Churchill'e von Papen aracılığıyla Almanya'ya barış teklifi götürülmesini önermiş, fakat Churchill kabul etmemişti. Ş. Süreyya Aydemir ise İnönü'nün bu tür bir telkinde bulunmadığını kendisine kesin olarak ifade ettiğini yazmıştır (s. 263). Herhalükarda bu dönemde İnönü'nün en önemli endişelerinden birisi Müttefikleri, özellikle Churchill'i, Almanya'nın mutlak yenilgisini önleyerek savaş sonunda Avrupa'da SSCB'ye karşı denge unsuru olarak korumaya ikna etmekti.

Adana Konferansı mümkün olduğunca gizli yapıldığı halde kısa zamanda duyuldu ve özellikle Almanya'da tepkilere yol açtı. Çünkü, Türkiye'nin savaş dışı durumunu sürdürmesi bu dönemde Almanya'ya karşı Balkanlarda yeni bir cephe açıl-

masını engellemekteydi. Dolayısıyla Türkiye'nin savaşa sokulması Müttefiklerin Balkanların işgali için atacakları ilk adımdı.

Bu çerçevede, Almanya'da yapılan değerlendirmelerde şimdilik kaydıyla Türkiye'nin tarafsızlığını koruyacağına, ama çeşitli cephelerde savaşın Almanya aleyhine gelişmesi durumunda konumunu yeniden değerlendirileceği sonucuna varılmıştı. Bu nedenle Ribbentrop 6 Şubatta von Papen'e gönderdiği bir talimatla Türkiye'nin tarafsızlığını devam ettirmesi için herşeyin yapılması gerektiğini ve özellikle de SSCB'ye karşı Türkiye'yi güven altında tutan gücün Almanya olduğunun vurgulanmasına önem vermesini istemekteydi.

Daha sonra, 25 Şubatta Ribbentrop'la Mussolini savaşın gidişatını görüşmek üzere Roma'da bir araya geldiklerinde Türkiye yine esas görüşme konularından biri oldu. Ribbentrop'un burada yaptığı değerlendirmeye göre Türkiye aslında Almanya'nın SSCB'yi yenmesini istemekte ve Almanya zayıfladığı takdirde Molotov'un Kasım 1940'da ortaya attığı Boğazlarla ilgili taleplerine İngiltere ve ABD'nin direnemeyeceklerini bilmekteydi. Bu nedenle Ribbentrop'a göre Türkiye Mihver'in yanında savaşa girmeyecekse de Mihver'e karşı görünmek de istemeyecekti.

Bu analizler büyük ölçüde Türkiye'nin o anki ruh haline uymaktaydı. Çünkü Menemencioğlu'nun bir toplantıda von Papen'e söylediği gibi Türkiye'nin Müttefik taleplerine rağmen savaş dışı durumunu değiştirmek istemeyişinin nedenlerinden biri de Müttefiklerin politikalarına hâlâ tam olarak güvenememesiydi.

Bütün bu kuşkulara rağmen Adana görüşmelerini takip eden birkaç ay içinde Türk-Müttefik ilişkileri epey yakın oldu. İngiliz basınında Türkiye'nin politikalarını ve ittifaklarına bağlılığını öven yazılar yayınlanırken, Churchill de 11 Şubat 1943 günü Avam Kamarasında yaptığı açıklamada Türkiye'yi sıkıntılı bir duruma sokmaya niyetleri olmadığını ve Türkiye'nin o ana kadar en karanlık günlerde bile kararlı tutumu sayesinde ne taraftan gelirse gelsin baskılara direnerek savaşın yayılmasını önlediğini ve bu şekilde Müttefiklere paha biçilmez hizmetlerde bulunduğunu ifade etmekteydi.

Görülen oydu ki, en azından şimdilik savaşan tüm taraflar Türkiye'nin takındığı tavırdan memnundu. Sadece, görüşmelerin sonucunu kendisine ileten Churchill'e 6 Şubatta cevap veren Stalin biraz "soğuk"tu ve Churchill'in mektubunda telkin ettiği Türkiye'yi rahatlatacak bir Sovyet iyi niyet girişimine olumlu bakmadığı anlaşılıyordu (Gürün, s. 91-93). Stalin mesajında, Türkiye'nin Alman saldırısından önce Sovyetlerin dostane girişimlerine olumlu karşılık vermediğini, Türkiye'nin SSCB, İngiltere ve Almanya'yla yaptığı antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini nasıl bağdaştıracağını anlamadığını, fakat yine de Türkiye SSCB'yle ilişkilerini dostluk temeline oturtmak istiyorsa bu arzusunu bildirmesini, bu durumda Sovyetlerin yarı yolda buluşmaya hazır olduğunu ifade ediyordu. Stalin'in ilk defa Churchill'e mektubunda dile getirdiği "eğer Türkler Sovyet dostluğunu istiyorlarsa bunu söylesinler" yaklaşımı ve Türkiye'yi talepkâr konumunda görme dileği, daha sonra savaş sonuna kadar sık sık dile getirilecektir.

Stalin'in bu cevabı üzerine hem Churchill'in, hem de Türkiye'nin girişimleriyle Türkiye ile SSCB arasında görüşmeler yapılmaya başlandı ve 12 Martta Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın Molotov'a Adana görüşmeleri konusunda bilgi

vererek, Türkiye'nin iki ülke ilişkilerini mümkünse daha samimi bir düzeye çıkartılmasına yarayacak yeni bir formülün bulunması için işbirliğine hazır olduğunu belirtti.

Fakat, Sovyetler daha sonra yapılan görüşmelerde ısrarla ilişkilerin geliştirilmesi talebinin Türkiye'den geldiğini vurgulayarak Türkiye'yi ikili görüşmelerde bulunan müttefik konumundan çıkararak SSCB'den birşeyler isteyen ülke konumuna düşürmeye çalıştılar. Ayrıca Türkiye'nin teklifine rağmen ortak bir deklarasyona gerek olmadığını ve tarafların birbirlerine ileride gerektiğinde veya zamanı gelince telkinlerde bulunabileceklerini belirterek Türkiye'nin geleceğe yönelik şüphelerini daha da artırdılar (Gürün, s. 93-94). Daha sonra, Açıkalın'ın iki kez görüştüğü Molotov her iki görüşmede de, Türkiye'nin Almanya ile yaptığı saldırmazlık anlaşmasını kastederek, SSCB varlığını korumak için savaşırken Türkiye'nin Almanya'yla iyi ilişkilerini sürdürmesinden rahatsız olduklarını belirtti ve Almanya yenilirken Türkiye'nin akıllı bir karar almasının SSCB'yle olan ilişkilerinde pozitif bir etken olacağını ifade etti.

Bu dönemde Türkiye ve SSCB, esas olarak dört yıl önce (bkz. s. 418-422) Sovyetlerin Türklerin ittifak teklifini reddettiklerinde yitirilen ivmeyi ilişkilerine yeniden kazandırma çabasındadırlar. Bu arada Sovyetlerin bir taraftan Adana görüşmelerinde ortaya çıkan Türk-İngiliz görüş birliğinden rahatsız olduğu, diğer taraftan da Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını arzu ettikleri görülüyordu. Ancak bu dönemde Türkiye'nin politikası da gittikçe, savaşta bir tarafta yer almanın ötesinde, savaş sonrası için kuvvetini koruyabilme amacına yönelmekteydi.

Quebec Konferansı

SSCB'nin giderek artan huzursuzluğuna ve Türkiye'nin direnişine rağmen İngiltere'nin Türkiye'yi Müttefiklerin yanında savaşa sokma gayretleri Adana görüşmelerinden sonra da devam etti ve İtalya'nın savaş dışı edilmesi ihtimali arttıkça daha da kuvvetlendi. Çünkü İtalya'nın savaş dışı kalması, Türkiye'nin Akdeniz'deki endişelerini ortadan kaldırarak, ittifaka uygun hareket etmesi için daha kuvvetli baskı yapılmasını sağlamıştı.

Aslında 1943 yılında genel olarak savaş önemli bir dönüm noktasına ulaşmıştı. Doğu cephesinde Almanlar Stalingrad'da gerilemişler fakat karşı Sovyet taarruzları beklenen sonucu sağlayamamıştı. Kuzey Afrika'da ise Müttefikler önemli başarılar elde etmişler ve sonunda da Sicilya'yı ele geçirmişlerdi. Türkiye açısından Müttefiklerin girişimi ele geçirdikleri bu dönemde savaşa girilmesi yönünde yapılan baskılar daha da önem kazanmıştı.

Bu ortamda Afrika'da zaferin belli olmasından sonra durumu yeniden değerlendirmek üzere Churchill'le Roosevelt 12-16 Mayıs 1943'de Washington'da biraraya geldiler. Görüşmelerde Sicilya'ya asker çıkarma konusu konuşulurken "durumunu İtalya'ya göre ayarlayan" Türkiye'nin savaşa katılmasını mümkün kılmak, böylece Almanya'nın kullanımındaki Romanya petrol alan ve tesislerine Türk hava alanlarından saldırıda bulunabilmek ve Balkanlarda ikinci bir cephe açmak konuları da ele alındı. Churchill'in ikinci cephenin Balkanlarda açılması arzusuna karşılık Roosevelt Manş'ta bir çıkarma yapılmasında ısrar ediyordu.

Quebec (Kanada) Konferansı bu şartlar altında 11-24 Ağustos 1943'de toplandı.

Esas amacı Manş çıkarmasının onaylanması olan konferansta Türkiye konusu da ele alındı. Müttefikler yanında savaşa katılması için henüz erken olduğuna, buna karşılık Balkanlarda açılacak yeni bir cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının derhal Müttefiklerin kullanımına açılmasının istenmesine karar verildi. Quebec'de ayrıca Türkiye'nin askerî gücüne katkı yapmaya devam edilmesiyle, Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği kromu durdurması ve Boğazlardan geçen Alman gemilerini engellemesi gibi konularda baskının artırılmasına karar verildi.

Bu kararların yanı sıra Türkiye açısından bu konferansın önemi Sovyetlerin tutumundan kaynaklanıyordu. SSCB konferans boyunca özellikle İngilizlerin savunduğu Balkanlarda yeni bir cephe açma fikrine karşı çıkmış ve bunun yerine Türkiye'nin hemen savaşa girmesinin sağlanmasında ısrar etmişti. SSCB bu fikrini Quebec'ten sonra da muhafaza edecek ve Türkiye'nin tarafsızlığının giderek daha fazla Almanya'nın işine yaradığını, Balkanlardaki kanadından emin olan Almanya'nın tüm kuvvetlerini Doğu cephesine yığdığını ileri sürecektir. Sovyetlerin bu tutumunda, savaşın kaderinin tersine dönmeye başlamasıyla birlikte savaş sonunda kendi doğal nüfuz bölgesi olarak gördükleri Balkanlarda Batılı Müttefik askerlerinin konuşlanmasını istememelerinin de büyük rolü olmuştur. Yani, Sovyetlerin bu dönemde Türkiye'nin savaşa girmesini istemesinin sebebi Müttefiklerin ikinci cepheyi Balkanlarda açmasını önlemektir. Sovyetlerin bu anlayışı 1944 ve 1945 boyunca daha da belirginleşecektir.

Moskova Konferansı

Quebec Konferansında üzerinde durulan konulardan biri de, Stalin'in de katılımıyla bir zirve toplantısı yapılmasıydı. Fakat yapılan yazışmalarda Stalin'in isteksiz davranması sonucu dışişleri bakanları arasında Moskova'da bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştı. Konferansın hazırlık çalışmaları sırasında Türkiye gündeme gelmemişse de, bu dönemde Türk hükümetine ulaşan bazı duyumlar Türkiye açısından Moskova Konferansının önemini bir anda artırdı.

Konferansın toplanmasından bir süre önce Türkiye'nin Madrid ve Stockholm büyükelçileri Sovyetlerle Almanların ayrı bir barış anlaşması yapma çabası içinde oldukları konusunda aldıkları duyumlarını birer gizli raporla merkeze ilettiler (Dışişleri Bakanlığı, 1999, s. 17). Bu dönemde Türkiye'nin durumuna bakacak olursak, ülkenin tüm batı sınırlarının, kuzeyde Kırım'dan güneyde Rodos'a kadar, Alman güçlerince çevrelendiğini, buna karşılık Churchill'in Adana'da gönderileceğine söz verdiği yardım malzemelerinin henüz çok az bir bölümünün ülkeye geldiğini görürüz.

Bu şartlar altında, ayrı bir Sovyet-Alman barışı yapılacağı söylentileri, özellikle Sovyetlerin Kasım 1940 Berlin görüşmelerinde Almanlardan Türkiye aleyhine talep ettikleri ödünler çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkiye'de ciddi endişeler uyandırdı. Tüm bunların üzerine bir de Eden ve Hull'ın Moskova'yı ziyaret edecekleri haberi Ankara'ya ulaşınca, Müttefiklerin savaş planlarında değişiklik olup olmadığı, ya da İngiltere ve ABD'nin Sovyetlerin olası ayrı bir barış girişimini önlemek için bazı ödünler vermeyi düşünüp düşünmedikleri yolunda yeni sorular gündeme geldi (Dışişleri Bakanlığı, 1999, s. 18). Türkiye'nin bu konudaki duyumlarının tamamen boş olmadığı ise konferansın bitiminden sonra verilen yemeğe katılan Stalin'in Almanya'yla ayrı bir barış yapılmayacağı ve Almanların bu konudaki taleplerine cevap verilmeyeceğini ifade etmesiyle anlaşılacaktı.

Bu ortamda, 19 Ekim 1943'de Moskova'da Eden, Hull ve Molotov bir araya geldiler ve daha ilk toplantıda Molotov, hazırlık çalışmalarında üzerinde anlaşılan gündemi bir kenara bırakarak, ikinci maddesi olarak Türkiye'nin savaşa katılması konusunu teklif ettiği yeni bir gündem sundu. Eden ve Hull'ın itiraz etmemesi sonucu yeni gündemle başlayan toplantılarda İngiltere'nin görüşü, Türkiye'yi savaşa zorlamanın sadece Türklerin o anda karşılanamayacak oranda malzeme istemelerine neden olacağı, eğer Türkiye belli bir süre daha savaş dışı kalır ve daha sonra kendi arzusuyla savaşa girerse bu tür zorlukların aşılabileceği yönündeydi. Eden, ayrıca Türkiye'nin savaşa giriş zamanını seçmesinde Almanya'nın Balkanlardaki hareketlerinin etkili olduğunu düşünmekteydi.

Amerikalılar ise, eğer o sırada Türkiye'yi savaşa zorlarlarsa, bunun maliyetinin İtalya cephesinden ve hazırlıkları sürdürülen Manş çıkarmasından önemli miktarda savaş malzemesinin Türkiye'ye aktarılması olacağını, fakat Türkiye'den tarafsız bir ülke olarak hava üslerini kullanmayı isteyebileceklerini belirtmişlerdi. ABD, ikinci cephe açılması için yapılan hazırlıklardan ödün verilmesine kesinlikle karşı çıkıyor, ayrıca Türkiye'nin savaşa girmesi için bu ülkeye aktarılması gereken malzeme konusunda ABD'nin bir katkıda bulunamayacağını açıkça ifade ediyordu. Bu durumda, eğer Türkiye savaşa zorlanacaksa, Türkiye'yi savaşa hazır hale getirme yükü tamamen İngiltere'ye kalıyordu. İngilizler ise Türkiye'nin savaşa zorlanması durumunda Müttefiklerden talep edeceği hava desteğinin ikinci cephe hazırlıklarına zarar vermeden sağlanamayacağını belirtiyorlardı.

Bu görüşlere karşılık Molotov, eğer "Türkiye'nin savaşa girmesi gecikecekse niçin silah almaya devam etsin? Üs istemek yeterli değildir. Türkiye'nin savaşa katılmasına şimdi ihtiyaç vardır, ileride o kadar gerekli olmayabilecektir. Bu nedenle Türkiye'den üç devletin ortak talepte bulunmaları teklifi bir kenara itilmemelidir" diyordu (Gürün, s. 100). Sonunda 1 Kasım gecesi Eden ve Molotov, Hull'ın imza yetkisi olmadığı gerekçesiyle katılmadığı bir anlaşma imzaladılar.

"Bir. Türkiye'nin ve diğer barışsever devletlerin ilgilendiği Hitler Almanyasının bozguna uğratılmasını çabuklaştırmada birleşmiş milletlere katılabilmesi için iki dışişleri bakanı Türkiye'nin 1943 sonundan önce birleşmiş milletler yanında savaşa girmesini çok arzuya şayan bulmaktadırlar.

"İki. İki dışişleri bakanı İngiltere ve Sovyet Hükümeti adına 1943 sonundan önce birleşmiş milletler safında savaşa girmesi için aralarında kararlaştırılacak en erken bir tarihte Türkiye'den talepte bulunulmasında anlaşmışlardır.

"Üç. Türkiye'den üsler ve iki memleket [Türkiye ve İngiltere] *arasında kararlaştırılacak savaş kolaylıklarının Müttefik kuvvetlere tahsisi yolunda birleşmiş milletlere mümkün olan bütün yardımı yapması için derhal talepte bulunulmasında da anlaşmaya varılmıştır."* (FRUS, 1943, Cilt I, s. 697). Bu belgede "en erken bir tarihte" ve "derhal" terimleri dikkatleri çekiyordu.

Sovyetlerin konuya verdikleri önem özel bir anlaşma yapılmasına ön ayak olmalarından anlaşılabilir. Sovyetlere göre Almanya'ya direnirken yeterince ıstırap çekip kana bulanmışlardı ve savaşı kısaltacaksa Türkiye'nin de aynı şeyi yapmaması için bir neden yoktu. Bu taleplerini ileri sürerken de, Almanya'ya karşı savaşması için Türkiye'ye herhangi bir fiili ya da manevi yardımda bulunulması konusuna tamamen soğuk kaldılar. Türklerin savaş sonrası düzenlemelerde ancak Almanlara karşı

faal olarak savaşmaları halinde dikkate alınabilecekleri düşüncesindeydiler (FRUS, 1943, Cilt 1, s. 700).

Görüldüğü üzere Sovyetler bu dönemde Türkiye'nin bir an önce savaşa çekilmesiyle yakından ilgilenmekteydiler. Fakat, bunun nedeninin görüşmelerde ifade ettikleri gibi "savaşı kısaltmak" olduğu şüphelidir. 1943 sonbaharında doğu cephesinde Alman baskısı azalmıştı ve Sovyetler artık savaştan galip çıkacaklarından emindiler. Ayrıca, bu arada belirtilmelidir ki, Sovyetler "savaşın kısaltılması" gerekçesiyle Türkiye'nin derhal savaşa girmesinde ve hava üslerini Müttefiklere açmasında ısrar ederken, Almanların endüstri bölgelerinin bombalanması için Amerikan uçaklarının Sovyet topraklarındaki üsleri kullanması yolundaki Müttefik projesini olumsuz karşılamaktaydılar.

Bu nedenle, Türkiye'nin savaşa girerek bir miktar Alman kuvvetini üzerine çekmek suretiyle Sovyetleri rahatlatmasının onlar açısından 1941 yada 1942'de olduğu kadar önemli olmadığını değerlendiren Türk yetkililer Sovyetlerin Moskova'daki ısrarlarının arkasında başka nedenler aramışlardı. Bu çerçevede, bu ısrarın arkasında savaş sonunda Alman işgaline uğramış Türkiye'nin SSCB tarafından kurtarılması ya da karşılarında silah bakımından yıpranmış bir Türkiye'nin bulunması fikrinin olduğu ileri sürülmüştü (Gürün, s. 100; Armaoğlu, s. 170). Menemencioğlu'nun bu konuda 5 Kasım 1943'de Kahire'de Eden'e "Rusların harbi kısaltmak için harbe girmemizi istediklerini söylüyorsunuz. Fakat acaba (...) Türkiye'nin yıpranmasının istendiğini de [düşünemez miyiz]?" sorusu Türk liderlerin de Sovyetlerin Türkiye'yi savaşa sokma çabalarını ne şekilde yorumladıklarına ışık tutmaktaydı (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 152-153).

Ayrıca, yine Sovyetlerin, Türkiye'nin nasıl olsa savaşa girmeyeceğini düşünerek Türkiye'ye silah yardımını durdurmak amacıyla bu konuyu ortaya attıkları da ifade edilmiştir: yani, Müttefikler Türkiye'ye kesin bir "savaşa gir" çağrısı yapacaklar, Türkiye buna uymayınca verdikleri yardımı durduracaklar, dolayısıyla Türkiye savaş sonunda Sovyetlere karşı daha zayıf bir konumda kalacaktır.

Bu tür analizlerin ne kadar doğru olduğunu bilmek mümkün değildi. Fakat Moskova'da ortaya çıkan bir diğer unsur, Sovyetlerin Adana anlaşması çerçevesinde İngiltere'nin Türkiye'ye aktarmaya devam ettiği silah ve malzeme konusunda duydukları endişeydi. Sovyetler İngilizlerin Türkiye'yi sadece savaştaki Almanya'ya karşı değil, fakat savaş sonrası SSCB'ye karşı da güçlendirmeye çalıştığından şüphelenmeye başlamışlardı (Dışişleri Bakanlığı, 1999, s. 27).

Bu endişe, toplantıların hazırlık gündeminde olmamasına rağmen Molotov'un Moskova'da Türkiye'nin savaşa derhal sokulması talebini açıklamaktadır. Bunu sağlayamayınca, Türkiye nasıl olsa savaşa girmeyecek düşüncesiyle Türkiye'ye yapılmakta olan silah yardımını Türkiye'nin savaşa girişiyle bağlantılandırmaya ve böylece Türkiye'ye yapılmakta olan yardımı durdurmayı amaçlamış olabilirler.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Sovyetler 1943'de artık savaşın sonunu görebilmekteydiler. Üzerlerindeki baskının azaldığı ve savaşın kaderinin Almanya'nın aleyhine döndüğü bu ortamda Sovyetler artık varolma mücadelesinin ötesinde savaş sonu düzenlemelerini düşünmeye başlamışlardı. Bu çerçevede, Balkanlarda ikinci bir cephe açılarak İngiliz ve Amerikan askerlerinin bölgeye sevkedilmelerini önlemeye çalışıyorlardı. Öte yandan, İngiltere'nin Balkanlarda yeni bir cephe açıl-

ması konusundaki ısrarı da, Almanları püskürterek yavaş yavaş batıya yönelen Sovyetlerin Balkanlara da sarkarak burada kendilerine ait bir nüfuz bölgesi oluşturmalarını önlemeye yönelik bir harekat olarak nitelendirilebilir. Tarafların bu konudaki gerçek düşüncelerini bilemiyoruz. Fakat açık olan, Sovyetlerin Moskova görüşmelerinden sonra Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda istediklerini elde edemeyince bu konudaki ısrarlarından yavaş yavaş vazgeçmeye başladıklarıdır.

Bu tartışmaların ötesinde, savaşın gidişatı açısından konferansın en önemli sonucu, 1944 baharında Fransa'ya çıkarma yapılması konusunda İngiltere ve ABD'nin SSCB'ye kesin bir taahhüt vermeleridir. Bu durumda artık Balkan cephesinin esas cephe olarak açılması konusu tamamen kapanmıştır. Dolayısıyla, yukarıda ifade edilen, Sovyetlerin Moskova'dan sonra Türkiye'nin savaşa bir an önce girmesi ısrarından vazgeçmiş olmalarını Müttefiklerin Balkanlarda yeni bir cephe açılmayacağı konusundaki kesin kararına bağlamak da mümkündür.

Birinci Kahire Konferansı
(Eden-Menemencioğlu Görüşmeleri)

Eden daha Moskova'dayken, dönüş yolunda kendisiyle buluşması için Menemencioğlu'nu Kahire'ye davet etmişti. Ele alınan konuları iletecekti. İki bakan 5-6 Kasım 1943'de buluştuklarında Eden öncelikle Menemencioğlu'nun Balkanlardaki Sovyet emelleri konusundaki endişelerini gidermeye çalıştı ve gözlemlerine dayanarak SSCB'nin yayılmacı olmadığına inandığını belirtti (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 151-166'dan özetlenmiştir). Menemencioğlu ise Sovyetlerin savaşı kısaltmak için değil, belki de Türkiye'yi askerî açıdan zayıflatmak için bir an önce savaşa çekmeye çalıştığı konusundaki şüphelerinde ısrar ederek, Türkiye'nin savaşa girebilmesi için Sovyetlerin savaştan sonra da İngiltere ve ABD'yle yakın ilişkiler sürdüreceğine ve bu devletlerin engel olamayacağı hareketlere girişmeyeceğine ikna olması lazım geldiğini ifade etti. Buna karşılık Eden, Sovyetlerin yayılmacılığına dair hiç bir işaret olmadığını bir kere daha vurguladıktan sonra, "eğer yayılmacı arzuları varsa bile Türkiye savaş dışında kalarak bunları değiştiremez" diyerek gözdağı vermeyi de ihmal etmedi. Edenin bundan sonra gündeme getirdiği üsler talebine de, Menemencioğlu bu talebin yerine getirilmesinin Türkiye'nin doğrudan savaşa girmesi demek olacağı gerekçesiyle karşı çıktı.

Türkiye'nin bu taleplere resmî cevabı ise Menemencioğlu'nun Kahire dönüşü verdiği raporu değerlendiren hükümet tarafından 17 Kasımda İngiltere büyükelçisine bir nota ile bildirildi. Buna göre üs verme talebi, Almanya ile Türkiye arasında kaçınılmaz bir şekilde savaşa neden olacağı için reddediliyor, genel olarak savaşa girme konusuna ise "İstenen fedakarlığın, Türkiye'nin maddi imkanlarının çok üstünde olduğu" ve mevcut şartlarda savaşa girmenin hiçbir tarafa fayda getirmeyeceği vurgulanarak olumsuz yanıt veriliyordu.

Menemencioğlu'nun raporu sadece hükümette değil, Cumhuriyet Halk Partisi Meclis grubunda da tartışmalara neden oldu. CHP Meclis Grubu, daha sonra İngiliz büyükelçisine iletilen bir notta belirtildiği üzere, prensip olarak savaşa girme kararı aldı. Fakat, bunun ancak, Türkiye olası Alman saldırılarına karşı gereken savunma olanaklarıyla donatılır ve Balkanlarda Türkiye ile Müttefik ordularının işbirliği planları üzerinde önceden anlaşılırsa mümkün olabileceği de ifade ediliyor-

du. CHP Meclis grubunun bu dönemde Partiyi ve Meclisi sıkı denetim altında tutan İnönü'den habersiz ya da Meclis'den ayrı olarak bir yabancı ülke büyükelçiliğiyle bağlantıya geçmesi pek akla yakın gelmediğine göre, bu girişim İnönü'nün verilecek resmî olumsuz cevaba İngilizlerin gösterebilecekleri tepkiyi kontrol altında tutma çabası olarak değerlendirilebilir.

Moskova Konferansı ve Kahire görüşmelerinin sonucunda beliren duruma göre İngiltere ve SSCB'nin Türkiye'nin bir an önce savaşa girmesini istedikleri anlaşılıyordu. Fakat bundan beklentilerinin farklı olduğu da belirgindi. Sovyetler Türkiye'nin savaşa girmesini bir taraftan Fransa'da ikinci esas cephenin açılmasından önce Rusya üzerindeki Alman baskısının hafifletilmesi, diğer taraftan da Balkanlara İngiliz güçlerinin sevkedilmesini önlemek için istemekteydi. İngiltere ise, Ege ve Akdeniz'in Almanlardan temizlenmesini, bir başka deyişle imparatorluk ulaşım yollarının açılmasını, ön planda tutmaktaydı. ABD'ye gelince, bütün ağırlığın batı Avrupa ve İtalya'daki harekata verilebilmesi için Balkanlarda yeni bir cephe açılmasına karşı çıkmaktaydı.

Saldırıya uğramadan savaşa girmesi konusunda müttefiklerinin baskılarına maruz kalan Türkiye prensip olarak savaşa girme talebine karşı çıkmıyor, ancak savaş süresince askerî rolünün ve sonrasında ülke bütünlüğünü korumak için verilecek politik garantilerin ne olacağını bilmeden savaşa fiilen katılmayı kabul etmiyordu. Bunun için de ilk ön koşulu, yeterli savunma yardımı yapılmasıydı. Fakat, Churchill'in Adana ziyareti sırasında vadedilmiş yardım dahi hâlâ yapılamamıştı. İkinci ön koşulsa, Müttefiklerarası askerî ve siyasi işbirliği planlarının peşin olarak düzenlenmesiydi. Böylece Türkiye işbirliğini sağlam temellere oturtarak savaş sonundaki düzenlemeler için siyasi garantiler elde etme peşindeydi. Bu son koşul önemliydi, çünkü Türkiye'nin İngiltere ile ittifak anlaşması vardı, fakat ABD ve SSCB'yle bu tür bağlayıcı anlaşmaları yoktu.

Bu arada Menemencioğlu'nun Kahire'den ayrılmadan önce veda için biraraya geldiği Eden'a resmî olmayan bir çerçevede söyledikleri Türk Dışişlerinin Müttefiklerin Türkiye'ye karşı tutarsız tutumlarını nasıl değerlendirdiğini ve Türkiye'nin neden yukarıda ifade edilen ön koşullarda ısrar ettiğini açıkça ortaya koymaktadır: "Siz bize üç defa yanlış telkinde bulundunuz. Bunlardan herhangi birini kabul etmiş olsaydık, sonuçta siz büyük zarar görürdünüz. 1940'da İtalya savaşa girince siz de savaş ilan edin dediniz. Ya kendimizi kabule mecbur hissetseydik, işin encamı ne olurdu? 1941'de Yugoslavya için aynı şeyi yaptınız. (...) Nihayet Almanları Ruslardan evvel bize hücum edecek mecburiyete sokmamızı istediniz. Türkiye'yi bu suretle harcamak size çok pahalıya mal olacaktı. Sıkışan bir fırka kumandanının şaşkınlıkla kuvvetleri sağa sola dağıtarak delik tıkamaya uğraşması türünden olan bu hareketler o zamanki müşkül durumunuzda belki sizin için kaçınılamayacak birer hata olabilirdi. Bugün ise üstün durumda ve kuvvette iken aynı hatayı tekrar ediyorsunuz. Teklifiniz Türkiye'yi harcamaktır. Hem de sırf Rusları memnun etmek için lüzumsuz ve faydasız harcamaktır. Ordumuzun taarruz kabiliyeti olmadığı ve buna sebep de Adana vaatlerinin yerine getirilmemiş olduğu aşikâr iken üzerimize Alman kuvvetlerini çekmek ancak intihar olur. Çatalca hattımız dayanmaz ve Almanlar İstanbul'u, Boğazları ve hinterlandını ele geçirirlerse bunun size ne faydası olabilir? (...) Ruslar Almanları dövsün İstanbul'u kurtarsın diye mi ümide

düşeceğiz? O zaman Ruslar İstanbul'u benim için mi kurtarır? (...) Bütün bunlar meydanda iken savaşa girmezseniz size malzeme vermek güç, adeta imkansız olur sözleriyle fasit bir daire içine girdiğinizi anlamıyor musunuz? Siz malzeme vermedikçe bizim savaş yeteneğimiz oluşamaz dolayısıyla savaşa giremeyiz. Savaşa girmedikçe de siz malzeme vermezsiniz. Ne akıllıca bir hareket, değil mi?" (Gürün, s. 103-104, dili sadeleştirilmiştir).

Tahran Konferansı ve Sovyet Tutumunun Değişmesi

Kahire'de bu görüşmeler olurken üç büyüklerin zirve toplantısının Tahran'da yapılması kararlaştırılmıştı. Daha sonra Ankara'da çeşitli ülke büyükelçileriyle Kahire sonrası değerlendirmeler yapılmaktayken Roosevelt ve Churchill Tahran'a gitmeden önce kendi aralarında görüşmek üzere 23-24 Kasım 1943'te Kahire'de biraraya geldiler. Türkiye konusu açılınca Churchill Türkiye'nin savaşa girmesinin faydaları üzerinde durarak Tahran'dan sonra İnönü'yle görüşmelerini teklif etti. Bu arada iki devletin kurmayları da özellikle batı Avrupa'da açılacak yeni cepheyle ilgili çalışmalarını sürdürmekteydiler ve bu çerçevede Türkiye'yi savaş zorlamak konusundaki Sovyet teklifinin, ancak batıda yapılması onaylanmış olan harekatın zararına Türkiye'ye yardım yapılmaması veya kuvvet kaydırılmaması şartıyla desteklenebileceğini bildirdiler.

Bu durumda Menemencioğlu'nun Kahire'de Eden'a işaret ettiği kısır döngü ortaya çıkmış oluyordu. Sovyetler Türkiye'nin savaşa zorlanmasını isterken Amerikalılar bunu başka cephelerden kuvvet kaydırılmaması şartıyla kabul etmekte, İngilizler ise bir yandan her iki tarafa da kabul ettirebilecekleri bir orta yolla kuvvet kaydırmanın gerekli olmadığını söylemekte, diğer yandan da Türkiye'yi sınırlı bir yardımın yeterli olacağına ve Almanya'nın da zaten Türkiye'ye saldırmayacağına inandırmaya çalışmaktaydılar. Bütün bunlara karşılık İngiliz değerlendirmelerine katılmayan Türkiye ise askerî açıdan kendi kendine yetebilecek kapasiteye ulaşmadığı ve siyasi garantiler elde edemediği için direnmekteydi.

Bütün bu görüşmeler olurken 28 Kasım-1 Aralık 1943'te yapılan Tahran zirvesinde Türkiye'nin ele alınacak ana konulardan biri olacağı ve bu konuda İngiltere ile ABD arasında henüz bir anlaşma sağlanamadığı ortaya çıkıyordu. Gerçekten de dört gün süren toplantının her gününde Türkiye gündeme geldi ve çeşitli komitelerde etraflıca tartışıldı. Türkiye'nin savaşa girmeye ikna edilmesinin bu kadar tartışılmasının temel nedeni, bunun savaşın gidişatını etkileyebilecek ve Müttefiklere çeşitli avantajlar sağlayabilecek önemli gelişmelerden biri olmasıydı. Türkiye'nin savaşa girmesi öncelikle Boğazlar üzerinden SSCB'ye ulaşım olanağı doğuracaktı. Böyle bir durumda, Akdeniz'den Boğazlar yoluyla Karadeniz'e ulaşabilmek için sadece hâlâ Almanya'nın denetiminde bulunan Türk kıyılarına yakın birkaç adanın alınması yeterli olacaktı. Karadeniz bağlantısının sağlanmasıyla hem SSCB rahatlatılabilecek hem de SSCB'ye giden yol kısalacağından gemilerin bir kısmı serbest kalacaktı. Ayrıca Türkiye'de kurulacak hava üslerinden Almanların denetimindeki bazı hassas bölgelere, özellikle Romanya'daki petrol tesislerine hava saldırıları düzenlenebilecekti. Bu da Bulgaristan ve Romanya'nın savaştan çekilme ihtimalini doğurabilirdi (Brejkov, s. 128-146).

Fakat, tutanaklardan anlaşıldığına göre Stalin Türkiye'nin iyi niyetinden ve her-

hangi bir şart altında savaşa girmek isteyeceğinden şüpheliydi. Bu nedenle de genel olarak kendisinin Türkiye'nin savaşa girmeyi kabul etmesini beklemediğini, fakat yine de yeni bir deneme yapılmasının ve gerekirse Türkiye'nin zorlanmasının lehinde olduğunu ifade etmekteydi. Türkiye'yi ikna işini de İngiltere ve ABD'ye bırakmaya hazırdı. Stalin'in Tahran'daki genel tutumuna bakıldığında, artık Türkiye'nin savaşa girmeyeceğine ikna olduğu, fakat Türkiye'yi bu durumu açıkça ifade etmeye zorlayacak İngiliz-Amerikan ortak baskısına maruz bırakma ve bu vesileyle Türkiye'nin Batılı müttefiklerle arasını bozma gayretine girdiği söylenebilir. Öte yandan, Sovyetlerin bu konuyla yakından ilgilendiğini düşünen Churchill ise meseleyi batı Avrupa'ya yapılacak çıkarmanın ertelenmesine bağlamaya çalışarak, Türkiye'yi desteklemek için alınması gereken önlemlerin bu çıkartmayı iki-üç ay kadar geciktirebileceğini söylemekteydi.

Öte yandan Roosevelt, Türkiye'nin savaşa girmesi için desteklenmesi de dahil, Avrupa'ya çıkarma hazırlıklarını geciktirecek her türlü harekata karşı çıkmaktaydı. Görüşmeler ilerledikçe Stalin de asıl önemli olanın batıdaki çıkarma olduğu görüşüne yaklaşmış, ancak bu arada Churchill'in açtığı bir yoldan ilerleyerek Boğazlar meselesini gündeme getirmekten de kaçınmamıştır.

Konferansın ikinci gününde Churchill, bu toplantıdan sonra Türkiye'yi savaşa girmeye ikna etmek için izleyeceği taktikleri açıklarken, gerekirse üç büyük devletin çağrısına uymamanın özellikle Boğazların statüsüyle ilgili olarak önemli siyasi sonuçlar doğuracağının Türkiye'ye hatırlatılabileceğini ifade etti. (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 176-177). Bu konunun üzerinde o gün daha fazla durulmadı, fakat ertesi gün Stalin tekrar konuya dönerek SSCB için sıcak deniz limanları ihtiyacını ortaya attı ve bunun için de Montreux'nün gözden geçirilmesi gereğini ifade etti. Fakat Churchill'in, Sovyet donanma ve ticaret filosunu açık denizlerde ve İngiliz limanlarında görmekten memnun olacağını, ama Türkiye'yi savaşa sokmaya çalışırken bu konunun gündeme getirilmesinin yanlış bir zamanlama olduğunu söylemesi ve Roosevelt'in de Boğazların dünya ticaretine açık olacağını bildirmesi üzerine konu kapanmıştır.

Konferansın son gününde yapılan tartışmalarda Türkiye'nin savaşa girmesini istemenin daha çok Türkiye'nin İngiltere ve ABD'den nasıl bir yardım alabileceğiyle bağlantılı olduğu genel kabul gördü. Ama taraflar, İngiltere'nin eğer Türkiye savaşa girerse kendisini korumak için kullanabileceği 17 hava filosu verebileceği dışında, kesin olarak Türkiye'ye ne kadar yardım yapabileceklerini ortaya koymadılar. Hatta tarafların Türkiye'ye asker göndermeyi kesinlikle düşünmedikleri de anlaşıldı. Bu arada liderler Türkiye'nin savaşa girmeden hava üslerini kullandırtmayacağı konusunda hemfikirdiler. Sonunda 1 Aralık gecesi nihai kararlar bir bildiri haline getirilerek imzalandı. Metnin Türkiye'yle ilgili bölümlerinde "*askerî açıdan Türkiye'nin yıl sonundan önce Müttefikler safında savaşa girmesinin son derece arzu edilir olduğu*" belirtiliyor (md. 2) ve "*eğer Türkiye kendini Almanya'yla savaş halinde bulur ve bunun sonucunda Bulgaristan Türkiye'ye savaş açar ya da saldırırsa*" Sovyetlerin de derhal Bulgaristan'a savaş açacağı ifade edilerek (md. 3) şimdi savaşa girmenin Türkiye açısından savaştan sonra büyük devletlerle barış masasına oturması için son fırsat olduğu belirtiliyordu (Gürün, s. 111-113).

İkinci Kahire Konferansı

Daha Tahran Konferansı sona ermeden Roosevelt ve Churchill İnönü'ye birer telgraf göndererek görüşmek üzere kendisini Kahire'ye davet ettiler. Davete Türkiye'nin ilk tepkisi, eğer konuşmaların konusu Tahran'da Stalin'le birlikte alınan bir kararın Türkiye'ye tebliği olacaksa, İnönü'nün daveti kabul etmeyeceği, yok eğer peşin hükümler olmadan ortak davaya nasıl daha yararlı olunacağının konuşulması ise kabul edeceği şeklindeydi. İkinci şıkkın geçerli olduğu yolunda garanti verilmesi üzerine İnönü 4-8 Aralık 1943'te Kahire'ye giderek Roosevelt ve Churchill'le buluştu.

Bu arada genel olarak ülke kamuoyu ve özelde de Meclis Türkiye'nin savaşa girmesinin aleyhindeydi. Gerçi Müttefik baskılarından sonra özellikle 1943 içerisinde hükümet kamuoyunu olası savaşa hazırlayacak girişimlerde bulunmuştu, fakat kamuoyu hâlâ ülkeye bir saldırı olmadan savaşa girilmesine büyük ölçüde karşı çıkıyordu. O kadar ki, CHP içerisinde İnönü'nün Kahire'ye gitmesine dahi karşı çıkılmıştı. Hatta, İngiltere'nin Ankara büyükelçisi hükümetine bir uyarı iletmişti: Türkiye'nin dış baskılar altında halihazırdaki hazırlıksız konumunda savaşa girmesi konusunda Meclis'te Saracoğlu ve İnönü'nün karşısında yer alacak etkili vekiller bulunuyordu ve gelişmeler ters giderse durum İnönü ve Müttefikler açısından kötü olabilirdi (3 Aralık 1943 tarihli çok gizli telgraf, Dışişleri Bakanlığı, 1999, s. 77). Bu şartlarda İnönü Kahire'ye gitmeyi kabul ederek ciddi bir risk almıştı.

4 Aralıkta başlayan resmî görüşmeler sırasında Churchill Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda fazlasıyla ısrarcı oldu. Tahran'da açıkladığı taktikle, Türkiye'nin savaşa girmesi halinde Sovyetler dahil tüm Müttefiklerle dostane ilişkilerinin devamlılığını sağlayacağını ve savaştan sonra dost ve müttefik sıfatıyla galipler arasında oturacağını, aksi halde ise çok yalnız kalarak "hakimler arasında değil, seyirci olarak koridorlarda dolaşacağını" vurguladı (Armaoğlu, s. 171).

Bu sefer Müttefiklerin ağır baskısı ile karşılaşan İnönü sonunda "prensip olarak" savaşa katılmayı kabul etti, fakat Türkiye'nin savunma gücü için gerekli malzeme ve teçhizatın tamamlanması ve ortak harekat planının belirlenmesini bunun ön koşulu olarak ortaya koydu. Bu noktadan sonra tartışmalar özellikle Türk ve İngiliz heyetleri arasında hazırlık safhasının ne şekilde tanımlanacağı konusuna takılıp kaldı. Türkiye hazırlıktan ordunun ve hava kuvvetlerinin donanımının ve eğitiminin tamamlanmasını anlarken, İngiltere Türkiye'nin hazır olması konusunu sadece havaalanlarının hazır olması olarak görmekte, ayrıca uçakların gönderilmesini hazırlık olarak kabul etmekteydi. Türkiye ise uçakların gönderilmesinin savaş ilanı anlamına geleceği, şimdiye kadar sürekli olarak "önleyici savaş" yapan Almanların saldırısına yol açabileceği kanısındaydı. Kısaca İngiltere İngiliz uçaklarının yerleşeceği havaalanlarının 15 Şubat 1944'e kadar hazır olacağını belirterek Türkiye'nin de bu tarihte savaşa girmesini isterken, İnönü İngiliz uçaklarının gelmesinin Türk ordusunun hazırlığı anlamına gelmediğini, ordunun hazır olmadan aylarca Alman kuvvetleri karşısında yalnız kalabileceğini ve bu nedenle Türkiye'nin anladığı anlamda hazırlıklar bitirildikten sonra savaşa girmesi gerektiğini vurguluyordu.

Tartışmaların bu noktada düğümlenmesi üzerine giderek daha çok Türkiye'nin

İnönü, Roosevelt ve Churchill'le Kahire buluşmasında (4-7 Aralık 1943). Roosevelt ile İnönü arasında ayakta duran, Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'dur.

(İletişim arşivi)

görüşlerine meyleden ve İnönü'ye veda ederken "siz hazırlığa derhal başlayınız ve bunu kendinizi bağlamadan yapınız" diyen Roosevelt 7 Aralıkta Kahire'den ayrıldı, İnönü ve Churchill ise bir gün daha görüşmelere devam ederek hiçbir kesin karar alamadan 8 Aralıkta Kahire'yi terkettiler. Churchill ayrılmadan önce İnönü'ye kendi görüşlerine göre düzenlediği ve 4-5 gün içinde cevap verilmesini istediği bir plan verecek, fakat İnönü yine de birtakım ön koşulların gerçekleşmesi durumunda "prensip olarak" savaşa girme kararı dışında bir söz vermeyecektir. Böylece Kahire'de Türkiye, kesin olarak belli bir tarihe kadar savaşa sokulması yolundaki Tahran kararlarına direnerek biraz daha zaman kazanmıştır.

Kahire'de Türkiye açısından önemli bir diğer gelişme de Sovyetlerin Tahran'da alınan kararın aksine görüşmelere katılmamalarıdır. "İşlerinin yoğunluğu" nedeniyle Kahire'ye gelemeyecek Stalin'i temsil edecek Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Vişinski Kahire'ye gelmemiş, oraya kadar gelen Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ise toplantılara katılmamıştı. Anlaşıldığı kadarıyla, Stalin Tahran'da Türkiye'nin savaşa girişi konusundaki kararını değiştirmişti. Sovyetlerin artık Almanları doğu cephesinde tek başlarına yenme kapasitesine ulaştığını düşünen Stalin, Türkiye'nin savaşa girmesi de dahil olmak üzere, hiçbir bahaneyle Balkanlarda Müttefik askerleri görmek istemiyordu. Ayrıca, savaşa girmesi karşılığında Müttefiklerin Türkiye'ye önerecekleri yardımlara ya da "ödüllere" de taraf ol-

mak istemiyordu. Böylece savaş sonu düzenlemeleri konuşulurken kendisini bağlayacak sözlerden kaçınacak ve Türkiye'yle "yeni şartların gerektirdiği" şekilde görüşebilecekti (Dışişleri Bakanlığı, 1999, s. 76).

B) Türk-Müttefik İlişkilerinde Gerginlik ve "Güven Bunalımı"

İkinci Kahire Konferansı Müttefiklerin Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerinin doruğa ulaştığı noktaydı. İnönü Ankara'ya döndükten sonra konu bakanlar kurulunda görüşüldü ve İngiliz planının aynen kabul edilmesinin mümkün olmadığı görülerek durum bir notayla İngiltere büyükelçiliğine iletildi.

Churchill'in İnönü'ye verdiği hazırlık planına göre 15 Şubata kadar hava üsleri hazırlanacak, cephane ve çeşitli savaş malzemeleri Türkiye'ye verilecek ve savaş planları ile siyasi konular görüşülecekti. 15 Şubat günü ise İngiliz uçakları Türkiye'ye gelmek için izin isteyeceklerdi. Eğer cevap olumsuz ise Müttefikler Türkiye'yle işbirliği umutlarını keserek kaynaklarını başka bir bölgeye aktaracaklar, olumlu ise o zaman Türk kara ve hava kuvvetleri için cephane ikmaline devam edilecek, İngiliz tanksavar ve zırhlı birlikleri getirilecek, Türkiye'ye deniz yolu açılacak ve Türkiye, üzerinde daha önce mutabık kalınacak plan çerçevesinde savaşa girecekti. Bu plana ek olarak, derhal yapılabilecek yardım konusunda bir de not eklenmişti.

Görüldüğü üzere Churchill'in planına göre, İnönü'nün sürekli işaret ettiği gibi, Türk ordusu teçhizat ve cephane açısından tam olarak savunmaya bile hazırlanmadan İngiliz uçakları Türkiye'ye gelmiş olacaklardı. Türk ordusunun tam olarak hazır olması ve İngiliz tanksavar ve zırhlı birlikleriyle takviye edilmesine kadar geçecek en az 1-2 ay zarfında ise Müttefik uçaklarının Türk havaalanlarından kalkarak Almanları bombalamaları sonucu Türkiye olası bir Alman karşı saldırısına tek başına ve yeterince hazırlanmadan karşı koymak zorunda kalacaktı. Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşına yeterince hazırlık yapmadan ve hiç arzu edilmeyen bir anda bir Alman amiralinin emrindeki iki geminin Osmanlı limanlarından hareket ederek Rusya'yı bombalaması sonucu itilivermesi tecrübesini yaşamış olanların benzer bir durumu ikinci savaşta Türkiye'nin yaşamasına müsaade etmeleri beklenemezdi.

Nitekim, 12 Aralık 1943'te İngiliz büyükelçiliğine ulaştırılan notada, Türk hükümetinin prensip olarak Kahire tekliflerini kabul etmekle beraber, her ne şekilde olursa olsun Türk kara ve hava kuvvetleri gerekli biçimde takviye edilmeden Türkiye'nin karadan veya havadan bir düşman saldırısına uğraması olasılığının kabul edilemeyeceği belirtildi. İngiltere'nin yapacağı malzeme yardımlarının yanı sıra öncelikle iki ülkenin orduları arasında ortak çalışma planı hazırlanması, bu konuda bir anlaşmaya varılır varılmaz da siyasi konuların halledilmesi gerektiği anlatıldı. Bunlar olmadan İngiltere'nin 15 Şubatta yapmaya hazırlandığı teklife olumlu cevap vermek mümkün olmayacaktı (Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 205).

Görüldüğü üzere hükümet, savaşa girmeden önce askerî hazırlıkların tamamlanmasını şart koşuyor, mümkün olan en uzun dönemde önünü görmeye çalışıyor, planlama üzerinde durarak savaş süresince Türk ordusundan ne isteneceğini öğ-

renmek istiyor ve siyasi konulardan bahsederek savaş sonu düzenlemeleri hakkında bir uzlaşı ve öngörü arayışı peşinde koşuyordu.

Türkiye'nin bu şekilde davranmasından savaş sonu düzenlemeleriyle ilgili birtakım endişeleri olduğu anlaşılıyordu. Nitekim, hükümetinin kararını Londra büyükelçiliğine bildirirken Türk dışişleri bakanının kullandığı ifadelerden anlıyoruz ki, Türkiye'nin asgari savunmasını kurmasını beklemeden en kısa zamanda savaşa girmesi yönünde yapılan ısrarın SSCB'nin telkinine dayandığından şüphelenilmekteydi ve ayrıca, Moskova Konferansında Eden'ın Molotov'la imzaladığı anlaşmanın Türkiye üzerinden gizli ödünler içerdiği istihbaratı edinilmişti. Bu şüphe Türk liderlerin Kahire'deki tutumlarını büyük ölçüde etkilemişti.

Türkiye'nin verdiği olumsuz cevaba karşılık İngilizler durumun teknik düzeyde değerlendirilmesi için kara, hava ve deniz kuvvetleri komutanlarıyla Ortadoğu Ordusu komutanının Türk genelkurmayıyla görüşmeler yapmak üzere Türkiye'ye gelmelerini teklif etti. Bu üst düzey Müttefik komutanlarının gelmesinin, Kahire'de alınan "hazırlık safhasında Almanları tahrik edecek girişimlerde bulunulmaması" kararına aykırı olduğunun bildirilmesi üzerine başlayan karşılıklı nota değişimi sonucu bir askerî heyet Ocak 1944'de Ankara'ya gelerek Genelkurmay'la görüşmelere başladı. Fakat, 1 aya yakın süren görüşmelerden sonuç alınamaması üzerine heyetin 3 Şubat günü aniden Türkiye'den ayrılması Türk-İngiliz ilişkilerini gerginleştirecektir.

İngilizler, Türkiye'nin sevkıyatı savaşın sonuna kadar devam edecek ve dolayısıyla Türkiye'nin savaş bitene kadar dışında kalmasını sağlayacak çok miktarda savaş malzemesi istemesinden şüpheye düşmüşlerdi. Türklerse, İngilizlerin Sovyetler ve Yunanlılara Balkanlar ve Ege adalarında bazı vaatlerde bulunmalarından endişeleniyorlardı. Hatta Menemencioğlu Knatchbull-Hugessen'a yazdığı kişisel bir mektupta İngiltere'yi Sovyetlerle nüfuz bölgeleri konusunda anlaşarak onlara Balkanlarda serbesti tanımakla ve Türkiye'yi savaşa sokmaya çalışmakla suçladı (Knatchbull-Hugessen, s. 196-197).

Heyetin Türkiye'yi terketmesinden 1 gün sonra İngiliz Dışişleri Amerikan Dışişlerine gönderdiği bir telgrafla görüşmelerin kesildiğini ve Türk-İngiliz ilişkilerinin dondurulduğunu bildirerek Amerika'dan da aynı şekilde davranmasını istedi. 7 Şubat 1944'te ABD'nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt'a ilişkileri soğutma talimatı gönderildi. 2 Martta İngiltere, 1 Nisanda da ABD Türkiye'ye yaptıkları silah ve malzeme yardımını durdurdular. Böylece Türkiye ile Müttefikler arasındaki ilişkiler en alt düzeye indirilmiş oldu.

Almanya'ya Krom İhracının Soruna Dönüşmesi

Bu dönemde Türkiye ile Müttefikler arasında bir "güven bunalımı" başlamıştı. Çünkü İngiltere ve ABD savaşta olmadığı için Türkiye'ye savaş planları hakkında bilgi vermekten kaçınıyorlar, Türkiye ise nerede, nasıl ve ne zaman savaşacağını kesin olarak öğrenmeden savaş girmeye razı olmuyordu.

Tam bu sırada tekrar gündeme gelen "krom meselesi" Türk-Müttefik ilişkilerini daha da gerginleştirdi. İlişkilerin Nisan başında en alt düzeye indirilmesinden sonra bu ay sürekli olarak Müttefiklerin Türkiye'den hiç olmazsa Almanya'ya yapılan krom ihracatının durdurulmasını talep etmeleriyle geçti. Konunun tekrar ortaya çıkmasının nedeni, Türk-Alman ticaret anlaşmasının 30 Nisan 1944'te sona erecek

olması ve anlaşmanın uzatılmasını görüşmek üzere bir Alman ticaret heyetinin Mart sonunda Ankara'ya gelmesiydi.

Konu ilk olarak ABD Dışişleri Bakanı Hull'ın 9 Nisanda yaptığı bir konuşmada bütün tarafsız ülkelerden Almanya'yla ticari ilişkilerini kesmelerini istemesiyle gündeme gelmişti. Daha sonra 14 Nisanda İngiliz ve Amerikan büyükelçileri Türkiye'ye birer nota vererek, Almanya'ya stratejik maddeler vermeye devam ettiği taktirde, diğer tarafsızlara uygulanan abluka tedbirlerinin Türkiye'ye de uygulanacağını belittiler.

Bu notalardan sonra hükümete gelen bir istihbarat ilişkileri daha da hassaslaştırdı: iki büyükelçi, Türkiye istenildiği gibi hareket etmediği taktirde, Türk-Bulgar sınırındaki Meriç ırmağı üzerinde bulunan iki köprünün bir sabotaj veya bombalama yoluyla yıkılarak Almanya'ya krom ihracatının büyük oranda engellenmesini ülkelerine tavsiye etmişlerdi.

Sonunda, Türkiye'nin Almanya'ya krom sevkiyatını önce ayda 4.200 tona indirmeyi kabul etmesi ve ardından da "Türkiye'nin tarafsız bir devlet olmadığı gerçeğini göz önünde tutarak" 21 Nisan 1944'te satışı tamamen durdurmasıyla sorun halledilecektir. Bu olayda Türkiye'nin siyasi endişelerinin yanı sıra ekonomik sıkıntıları da etkili olmuş ve ticaret ortağı olarak Almanya'yla yapılan ticaretin durdurulması yüzünden Türkiye'nin uğrayacağı kayıpları Müttefiklerin karşılayamayacakları düşünülmüştü.

Almanya'ya krom teslimatının durdurulmasından sonra Müttefikler bu sefer de Türkiye'den tüm stratejik madde ihracını tamamen durdurmasını talep ettiler. Yapılan görüşmeler sonucunda Mayısın sonuna doğru İngiltere, ABD ve Türkiye arasında bir ticaret anlaşması imzalandı. Buna göre İngiltere ve ABD'nin ticaret azaldıkça ithalat ve ihracat ihtiyaçlarını mümkün olduğunca karşılamayı taahhüt etmeleri karşılığında Türkiye Mihver'le olan ticaretini %50 oranında azaltacaktı (bkz. **Türkiye'nin Ticaret İlişkileri** tablosu, s. 466).

Türkiye'nin Ticaret İlişkileri

	Almanya		ABD		İngiltere	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
1937	48.1	50.4	-	-	7.1 (+F-1.2)	9.8 (+F-5.2)
1943	76.6	61.1	4.8	52.7	32.3	27.8
1944	50.2	52.8	7.8	55.6	29.5	51.3
1945	0.7	0.0	22.2	95.9	29.4	32.6

Sayılar Türk İstatistik Yıllıkları'ndan alınmıştır, Milyon TL'dir.

Boğazlardan Geçen Alman Gemileri Sorunu

Stratejik maddeler sorununun fazla büyümeden önlendiği sırada Boğazlardan geçen Alman gemileri meselesi patlak verdi. Aslında bu konunun ilk gündeme gelişi, Türk-Müttefik ilişkilerinin gerginleşmeye başladığı Ocak ortalarına denk düşüyordu. Bu tarihte İngiliz büyükelçisi savaş gemisi olmalarından şüphelenilen EMS sınıfı 4 kü-

çük Alman gemisinin Boğazlardan geçmiş olduğu ve aynı sınıfa mensup diğer 5 geminin de Karadeniz'den gelerek yakında Boğazlardan geçmeye çalışacağını bildirmişti. Oysa yapılan araştırmada, geçen gemilerin silah taşımadıkları ve yardımcı savaş gemisi sınıfına dahil olamayacak kadar küçük oldukları saptanmıştı (bkz. **Montreux'de Gemi Türleri** kutusu, s. 377). Benzer İngiliz şikayetleri Hazirana kadar altı ay boyunca artarak devam etti. Türkiye bu şikayetlere konu olan gemilerin yaptığı incelemeler sonucu küçük ticaret gemileri olduğunu tespit ettiğinden ve Montreux'ye göre sağlık nedenleri dışında gemi arama yetkisi olmadığından geçişlerine izin vermekteydi. İngiltere ise kâh bu gemilerin iyice kamufle edilmiş silahlar taşıdıklarını, kâh Boğazlardan silahsız geçen gemilerin Ege'ye çıktıktan sonra silahlandırılarak askerî maksatlarla kullanılacaklarını iddia ederek geçişlerine izin verilmemesini istiyordu.

Türkiye'nin zaman zaman İngiliz şikayetlerine dayanarak Boğazlar bölgesinde çeşitli Alman gemilerini durdurarak arama yapmak istemesi de Almanya'yla gerginliğe yol açmaktaydı. Aslında sorun iki yönlü olup, bir yandan Boğazları kullanan şüpheli Alman gemilerinin gerçek niteliklerinin saptanamamasından, bir yandan da İngiltere'nin Montreux'ye göre savaş gemisi özelliği taşımayan ve bu bakımdan serbest geçiş hakkına sahip olan bazı Alman gemilerinin geçişlerine mani olunmasını istemesinden doğuyordu. Burada İngilizlerin savaşa sokma çabaları sonuç vermeyince, Türkiye'yi çeşitli açılardan sıkıştırmaya çalıştıkları ve Boğazlardan geçen Alman gemileri konusunun bu çerçevede gündeme getirildiği söylenebilir. Öte yandan, Türkiye de sözleşmenin sadece dar yorumlarına dayanarak şüpheli oldukları bildirilen gemileri çoğunlukla yüzeysel bir sağlık muayenesine tabi tutarak geçmelerine izin veriyordu.

Sorun, Mayıs sonunda doruk noktasına ulaştı: İngiltere'nin protestolarına aynı konuda bir muhtıra vererek SSCB de katıldı. 5 Haziranda Alman deniz kuvvetleri bazı gemilerin Boğazlardan geçip Romanya'ya gitmeleri için izin istemiş, İngiltere de bunlara yardımcı savaş gemileri oldukları gerekçesiyle izin verilmemesini talep etmişti. Türkiye, Almanya'nın bunların savaş gemisi olmadığı konusunda garanti vermesi üzerine gemilerin Karadeniz'e geçmelerine izin verdi. Fakat daha sonra Müttefiklerin durumu protestosu üzerine Menemencioğlu henüz Karadeniz'e çıkmamış olan gemilerin ancak Alman Büyükelçisi von Papen'in şahsi teminatıyla ilerlemelerine izin verileceğini bildirdi. Fakat, von Pappen'den teminat alınarak gerekli iznin verilmesine kadar geçen sürede gemilerde arama yapan memurlar bir miktar silah, radar teçhizatı ve sivil giyinmiş gemicilerin üniformalarını bulunca, henüz Boğazlar bölgesinde bulunan gemilerin Karadeniz'e geçmeleri engellendi.

Bu arada, Karadeniz'den gelen Kassel adlı bir Alman gemisi muayene talebini reddedince gemide arama yapılmış ve kamufle edilmiş 30 tonluk bir vinç ve 4 tonluk ağır bir mitralyöz taşıyan 9 mm'lik zırhlı bir yardımcı savaş gemisi olduğu anlaşılmıştı. Gerçi von Papen Kassel gemisinde mevcut savunma silahlarının ticaret gemisi olma özelliğini değiştirmediğini ileri sürmüştü ama, İngiltere'nin istihbaratını doğrulayan bu gelişme üzerine Türkiye Alman Dışişleri nezdinde Montreux'nün ihlalini protesto etti. Ayrıca, o andan itibaren Boğazlara gelecek bütün Alman gemilerinin muayenesi için gerekli tedbirlerin alındığını ve bundan böyle EMS ve Mannheim sınıflarından gemilerin geçişinin muayeneye dahi gerek kalmadan reddedileceği bildirildi.

Bu önlemler kısa sürede Türk-İngiliz ilişkilerine gözle görülür bir canlanma getirdi. Öte yandan, bu karardan birkaç gün sonra Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, kendisinin son günlerde izlediği politikayı hükümetin onaylamadığı gerekçesiyle istifa etti. Geçici bir süre Başbakan Sükrü Saracoğlu'nun vekâleten sürdürdüğü bu göreve 13 Eylül 1944'te Lausanne'daki Türk ikinci delegelerinden Hasan Saka getirildi.

Savaş boyunca İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerine direnen ve bu çerçevede İngiliz çevrelerinde "Alman sempatizanı" olarak tanınan bakan Menemencioğlu'nun Alman yenilgisi aşağı yukarı kesinleştikten sonra ve Türkiye'nin artık İngiltere'ye yanaşması zamanı gelince, devleti zor durumda bırakmamak için feda edildiği anlaşılmaktadır. Menemencioğlu ise savaş boyunca aslında hükümetin ve İnönü'nün onayıyla sürdürdüğü politikalarını reddetmemiş, fakat ülkesini zor durumda bırakmamak için sorumluluğu kendi üzerine almıştır.

C) Savaşın Sonu ve Türkiye

6 Haziran 1944'de başlayan Normandiya çıkarması ("İkinci Cephe") Avrupa'daki savaş açısından sonun başlangıcına işaret ediyordu. Haziran sonuna doğru da İngiltere ve ABD artık Türkiye'den Almanya'yla tüm ticari ve diplomatik bağlantılarını kesmesini istemeye başladılar. Bu arada Türkiye'de de savaşın sona yaklaştığı görüldükçe, savaş ertesinde ne gibi düzenlemeler yapılacağı ve Türkiye-SSCB ilişkilerinin ne şekilde gelişeceği konularında endişeler artmaya başlamıştı.

Bu durum Türkiye'yi, İngiltere ve ABD'den sonra SSCB'yle de arasını düzeltmeye itti. Bu çerçevede Mayıs başından itibaren savaş boyunca ülkede etkilerini artırmış olan Turancılara karşı sert tedbirler alınmaya başlandı. Hatta 19 Mayıs 1944 Gençlik Bayramı kutlamalarında yaptığı konuşmada Turancıların bir hükümet darbesi yapmaya hazırlandıklarını ileri süren İnönü, "Irkçılar ve Turancılar gizli tertiplere ve teşkillere başvurmuşlardır. Vatanımızı bu yeni fesatlara karşı da kudretle müdafaa edeceğiz" diyerek değişen uluslararası konjonktürün ilk işaretlerini veriyordu. İnönü aynı konuşmasında SSCB'nin Milli Mücadele'ye yaptığı katkılardan da bahsederek Türkiye'nin Sovyetlerle arasını düzeltme arzusuna işaret etti. Bu arada, 13 Mayısta "hükümeti devirmek için cemiyet kurmak (...), milli menfaatlere muhalif hareket etmek [ve] milli hissiyatı sarsmaya, zayıflatmaya matuf propaganda" yapmakla suçlanan 23 Turancı tutuklanarak mahkemeye verildi. (Çeşitli cezalara çarptırılan sanıkların cezaları 1947'de Sovyetlerle ilişkiler iyice gerginleştiğinde yüksek mahkemece bozulacaktır.) Von Papen suikastı davası sanıkları da 9 Ağustos 1944'de serbest bırakıldılar (Oran, s. 253-256).

Hükümetin SSCB'ye yakınlaşma çabalarındaki ilk resmî girişim 22 Mayısta Büyükelçi Vinogradov'la görüşen Menemencioğlu'nun iki ülke arasında Balkan meselelerinde birbirlerine danışmaları esasına dayanan bir anlaşmanın hemen yapılması teklifinde bulunmasıdır. 5 Haziranda cevap geldi: Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerde köklü bir değişiklik olmadıkça siyasi işbirliği mümkün değildi ve bir anlaşmaya varmak için ön koşul, Türkiye'nin Almanya'yla ilişkilerini derhal keserek Müttefikler safında savaşa girmesiydi.

Menemencioğlu'nun istifasıyla ara verilen temaslara 22 Haziranda Dışişleri Ge-

nel Sekreteri Cevat Açıkalın'ın Vinogradov'u ziyaretiyle tekrar canlılık kazandırılmaya çalışıldı. Fakat Sovyetlerin ilişkilerde olabilecek her türlü yakınlaşmayı Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilanına bağlamaları nedeniyle bir sonuç alınamadı. Bu arada, 30 Haziranda İngiliz büyükelçisi Saracoğlu'nu ziyaret etti. İkinci cephenin açılmasından sonra oluşan durum nedeniyle, Türkiye'nin Almanya'yla ticari ve diplomatik ilişkilerini kesmeyi göze almasının zamanı geldiğini ve ancak bu şekilde "son gelişmeler sonucunda karanlık ve karışık" olan politikasını aydınlatarak "kendisine ait olan milletlerarası rolü savaş sırasında olduğu gibi barış döneminde de" oynayabileceğini bildiren bir nota verdi. 1 Temmuzda da ABD büyükelçisi Saracoğlu'nu ziyaret ederek İngiliz talebini desteklediklerini bildirdi.

Notaların her ikisinde de Türkiye'nin ittifak ilişkilerinden hiç söz edilmemiş olması ilginçti. O zamana kadar Türkiye'ye sürekli ittifak yükümlülüklerini hatırlatan ve savaşa girmesini isteyen Müttefiklerin savaş sonu yaklaşırken ve artık savaş sonrasıyla ilgili düzenlemeler ortaya konulurken birdenbire bu ilişkiyi yazışmalarından düşürmüş olmaları Türkiye'yi yeniden endişeye sevk etti. Saracoğlu'nun konunun üzerine gitmesi sonucu İngiliz Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen 1939 Üçlü İttifakının hâlâ yaşamakta olup olmadığını denedikleri cevabını vermişti. Fakat bu cevap, Türk hükümetinin savaş sonunda savaştan güçlenerek çıkacak Sovyetlere karşı yalnız bırakılabileceği konusundaki korkularına merhem olmaktan uzaktı.

Bu gelişmeler üzerine Saracoğlu 3 Temmuzda iki ülke büyükelçisini bakanlığa davet etti. Almanya'yla ilişkilerin kesilmesi kararı 1939'da kurulan Türk-İngiliz ittifak bağlarını güçlendireceğine ve teyit edeceğine göre, savaşın sona erdirilmesi ve barış yapılması sırasında Türkiye'ye de bütün uluslararası sorunların çözümüne eşit müttefik olarak katılma hakkı tanınmalıydı. Ödünç Verme ve Kiralama mekanizması yeniden harekete geçirilmeliydi. Baskın saldırılarına karşı koyma imkanı verecek savaş malzemesi ve özellikle uçaklar verilmeliydi. Türkiye'nin bu karar sonucunda saldırıya uğraması durumunda kendisini korumasını sağlamak için İngiltere her tür yardımı garanti etmeliydi. Türkiye'nin Almanya'yla ticaretini kesmesi dolayısıyla ithal ve ihraç edemeyeceği mallar konusunda kolaylık gösterilmeli ve savaş şartları nedeniyle doğabilecek her türlü mali ihtiyacı karşılanmalıydı. Saracoğlu, bunlar yapılırsa Türkiye'nin ittifak yükümlülükleri çerçevesinde İngiltere'nin ileri sürdüğü talebe olumlu cevap verebileceğini bildirdi.

Üç ülke arasında bu görüşmeler devam ederken SSCB Müttefiklere Türkiye'nin Almanya'yla ilişkilerini kesmesinin artık yeterli olmadığını, İngiltere'nin Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda Moskova ve Tahran'da alınan kararlara uygun hareket etmeyerek Türkiye'ye yeni teklifler yaptığını öne sürerek durumu protesto etmekteydi. 15 Temmuzda Churchill'e yazdığı mektupta Stalin "Türk Hükümetinin Almanya'ya karşı takındığı kaçamak ve muğlak tavırlar dikkate alındığında, Türkiye'yi kendi haline bırakmak (...) daha iyidir. Bu elbette (...) Türkiye için savaş sonrası meselelerde özel haklara sahip olma iddialarının da yok olması demektir" diyordu (Churchill, Cilt VI, s. 71). Buna rağmen İngilizlerin 23 Temmuzda Türkiye'nin teklifini kabul ettiklerini bildirmelerinden sonra hükümet TBMM'nin de onayını alarak 2 Ağustos 1944 itibariyle Almanya'yla ilişkilerini keseceğini Müttefiklere bildirdi. İngiltere'ye iletilen mesajda ayrıca, Türkiye'nin savaş boyunca izlediği politika için "karanlık" ve "karışık" nitelemelerinin kullanılmasının haksızlık

olduğu ve İngiliz hükümetinin bundan sonra daha uygun kelimeler kullanmasının arzulandığı da yer almıştı.

Türkiye'nin bu mesajına İngiltere 27 Temmuzda bir mektupla karşılık verdi. Burada Türkiye'nin aldığı kararın memnuniyetle karşılandığı belirtildikten sonra bu kararın Türk-İngiliz ittifakının teyidi olarak kabul edildiği ve dolayısıyla Türkiye'nin tekrar İngiltere'nin müttefiki olarak yerini aldığı ifade ediliyordu.

Bu arada, aradaki dostluğun teyidi konusundaki Türk talebine SSCB'den gelen cevap buz gibi bir hava yarattı: Türk hükümetinin savaşı kısaltmak amacıyla Almanya'ya savaş ilan etmesi konusunda Kasım 1943'den beri yapılan talepleri kabul etmediği, iki taraf arasında dostluğu teyit için belge teatisinde bulunma gibi yolların da savaşı kısaltmaya yaramayacağı için gereksiz olduğu bildiriliyordu.

Ayrıca, Türkiye'nin ilişkileri kesme kararını SSCB'yi memnun etmek için değil, İngiltere ve ABD'nin girişimi üzerine aldığını öğrenince Türkiye'ye karşı kırgınlığı artan Sovyetler, Türkiye'nin savaşa girmesi konusuna tamamen ilgisiz kalmaya başladılar. Hatta 22 Temmuzda Washington'daki Sovyet büyükelçisi Türkiye'nin savaşa girişi konusunda hükümetinin görüşü olarak Amerikalılara ilettiği notta, Türkiye'nin savaşa girişi meselesinin uzun görüşmeler ve yarım tedbirlerle geç bırakıldığını ve o günkü şartlar altında bir anlam taşımadığını ifade ettikten sonra, artık Türkiye üzerindeki baskının kesilerek Türkiye'nin tamamen kendi kaderine bırakılması gerektiğini bildirdi.

Görüldüğü kadarıyla Türkiye'nin savaşa girişi yaklaştıkça Sovyetler kendilerini bunu arzulayan taraf konumundan çıkartarak Türkiye'nin savaşa girme kararı karşılığında herhangi bir yükümlülüğe girmekten kaçınmaya çalışmaktaydılar. Ayrıca, İngilizlerin Sovyet mutabakatını almadan yaptığı girişimleri bahane ederek Tahran ve Moskova konferanslarında Türkiye'ye karşı izlenecek politikalarda İngiltere ve ABD'yle birlikte hareket edecekleri yolundaki taahhütlerinden de bu vesileyle kurtulma gayretindeydiler. Tüm bunlar Sovyetlerin savaş sonunda Türkiye'den talep edecekleri ödünlerin altyapısını hazırlama girişimleri olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan, Türkiye'nin 2 Ağustosta ilişkileri kesme kararının savaşa giriş için ilk adım olacağını belirtmiş olmasına rağmen bu konuda Müttefiklerden bir talep gelmemesi, üstelik İngiliz büyükelçisinin Saracoğlu'na "Türkiye'nin savaşa girmesinin bir değer ifade etmek için fazla geç" olduğunu söylemesi, artık İngiliz ve Amerikalıların da Türkiye'nin savaşa girişiyle ilgilenmedikleri şeklinde yorumlanmaktaydı.

Daha önce ortaya çıksa memnuniyet uyandıracak bu durum 1944'ün şartlarında Türkiye'de büyük endişeyle karşılanmaktaydı. Çünkü savaşın sonu yaklaşırken uluslararası sorunlarda giderek sertleşen Sovyet tavırlarını gören Türkiye, İngiltere ve ABD'nin artık kendisine ihtiyaçlarının kalmadığı bir durumu çıkarlarına uygun görmemekteydi. Bu nedenle SSCB'nin 1944 yazında Romanya ve Bulgaristan'a girmesi Türkiye'de endişe uyandırırken, aynı yılın sonbaharında İngiltere'nin Yunanistan'a asker çıkarması Balkanlarda dengeyi sağlayabileceği umuduyla memnunlukla karşılanmıştı. Türkiye, aynı endişelerle, savaş sonunda Yunanistan'la yakın bir işbirliğini arzuladığı için, Kasım 1944'de Onikiadalar üzerinde hiçbir talep ve iddiası olmadığını Yunanistan'a bildirdi (Armaoğlu, s. 174).

Bu dönemde Türkiye, giderek artan SSCB endişesi karşısında tek güvence un-

Yüzdeler Anlaşması

9 Ekim 1944, Saat 22:00, Kremlin (Moskova). Stalin, Churchill, Molotov, Eden.

Churchill: "Haydi, Balkanlardaki işlerimizi halledelim. (...) Küçük meseleler üzerinde çatışmamıza izin vermeyin. Sadece Britanya ve Rusya söz konusu olduğunda, Romanya'da % 90 etkinliğe sahip olmaya, bizim Yunanistan'da örneğin % 90 almamıza ve Yugoslavya'da 50-50 olmasına ne dersiniz?"

Bu tercüme edilirken, Churchill yarım sayfa kağıda şunları yazar ve Stalin'e uzatır:

Romanya: Rusya % 90, Diğerleri % 10; Yunanistan: Büyük Britanya % 90 (ABD'yle uyum içinde), Rusya % 10; Yugoslavya: % 50-50; Macaristan: % 50-50; Bulgaristan: Rusya % 75, Diğerleri % 25.

Kağıdı alan ve tercümeyi dinleyen Stalin bir an kağıda bakar, odada büyük bir sessizlik vardır. Ardından mavi tükenmez kalemini alarak kağıda büyük bir onay işareti koyarak tekrar Churchill'e uzatır. Böylece, savaş sonrası doğu Avrupa'nın kaderi çizilmiştir.

Churchill: "Milyonlarca insanın kaderini ilgilendiren bu tür konuları bu şekilde rasgele bir tavırla düşünmeden halletmişiz gibi gözükürse sadece kendi çıkarlarımızı gözettiğimiz düşünülmez mi? Hadi, kağıdı yakalım."

Stalin: "Hayır, kağıdı sen sakla."

(M. Aydın),
(Kaynak: Churchill, Cilt VI, s. 198)

suru olarak Ekim 1939 Üçlü İttifakını görmekteydi. Ama Churchill'in 9 Ekim 1944'deki Moskova ziyareti ve buradan sızan haberler endişelerini daha da artırdı. Artık Türkiye'nin savaşa katılmasının savaşın gidişatı ve süresi üzerinde etkisi olamayacağını düşünen Churchill bu dönemde Stalin'in savaş sonu düzenlemeleri çerçevesinde Montreux'nün değiştirilmesi konusundaki olası talepleriyle daha çok ilgilenmekteydi (OTDP, s. 192). Nitekim, Stalin'le Churchill arasında savaş sonu nüfuz bölgelerinin de tespit edildiği bu görüşmelerde (bkz. Yüzdeler Anlaşması kutusu, s. 471), İngiltere SSCB'nin Montreux'nün değiştirilmesi taleplerini prensip olarak kabul edecek ve SSCB'nin daha sonra ayrıntılı tekliflerini Müttefiklere iletmesini isteyecek, bu durum da savaş sonrasında çıkacak Boğazlar bunalımının tetikleyicisi olacaktır.

Türkiye'nin savaş boyunca başarıyla devam eden savaş dışı kalma politikası şimdi savaş sona ererken Türkiye'yi zor durumda bırakacağa benziyordu. Stalin'le Balkanları paylaşırken, Churchill Yunanistan'ın İngiltere'nin ilgi alanında olduğunu özel olarak belirtmiş, fakat Türkiye için herhangi bir uyarıda bulunmamıştı (Churchill, Cilt VI, s. 198-199, 204 ve 211). Bu durumda Türkiye'nin savaş sonrası dünyadaki konumunu belirleyecek olan, Stalin'in Churchill'le anlaştığı üzere daha sonra Yalta ve Postdam'da gündeme getireceği Montreux'yü değiştirme talepleri ve İngiltere'yle ABD'nin bunlara verecekleri karşılıktı.

Öte yandan, bu konuda Müttefikler arasında daha savaş sona ermeden yavaş yavaş görüş ayrılıklarının oluşmaya başladığına dair işaretler de belirmeye başlamıştı. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda istediği çözümü elde edemeyen SSCB Türkiye'ye karşı "kendi başına bırakma" politikası izleyip, Montreux'yle ilgili değişiklik arzularını da Türkiye'yle değil Müttefiklerle görüşürken, ABD ve İngiltere'nin Türkiye'nin Japonya'yla bağlantılarını kesmesini istemeleri ve ABD'nin Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması imzalaması, bu iki devletin Sovyetlerden farklı bir politika izleyeceklerini gösteriyordu.

Yalta Konferansı

Bu şekilde 1945'e gelindiğinde artık Mihver'in nihai hezimete yaklaşmakta olduğu belli olmuştu. Artık savaş sonunda Avrupa'ya verilecek düzenin belirlenmesi gerekiyordu. Bu amaçla 4-11 Şubat 1945'de Yalta'da (Kırım, SSCB) biraraya gelen Roosevelt, Stalin ve Churchill, diğer konuların yanı sıra, doğrudan Türkiye'yi ilgilendiren meseleleri de ele aldılar.

Türkiye ilk olarak, 10 Şubattaki toplantıda Stalin'in Boğazlar meselesi ve Montreux'nün durumunu ortaya atmasıyla gündeme geldi. Stalin'e göre, Batılı devletlerin SSCB'ye büyük dostluk hissetmedikleri bir zamanda MC sisteminin bir parçası olarak hazırlanan Montreux olayların gerisinde kalmıştı ve günün şartlarına uydurulmalıydı. Stalin özellikle Türkiye'nin sadece savaş zamanında değil, fakat savaş tehlikesi halinde de Boğazları kapatma hakkına sahip olmasından rahatsızlık duyuyor ve Boğazlarda serbest geçiş rejimi talep ediyordu. Stalin'e göre Türkiye'nin meşru çıkarlarına zarar vermeden yeni bir düzenleme yapılmalıydı. Zaten Türkiye'ye "Sovyetlerin boğazını sıkma hakkı veren" bir durumun kabulü her halde mümkün değildi. Roosevelt ve Churchill'in de konuya olumlu yaklaşmaları sonucu, Sovyetlerin Boğazlarda ne gibi düzenlemeler yapılabileceği konusundaki önerilerini, yakında biraraya gelecek olan üç ülke dışişleri bakanları toplantısına sunmaları kararlaştırıldı.

Yalta'da alınan bir diğer önemli karar da Nisan sonunda San Fransisco'da toplanacak BM Konferansına sadece 1 Mart 1945 itibariyle Almanya ve Japonya'yla savaş durumunda olan devletlerin kurucu üye olarak davet edilmeleriydi. Bunun üzerine Yalta'dan önce 6 Ocakta Japonya'yla ticari ve diplomatik ilişkilerini kesmiş olan Türkiye, Yalta'yı takiben 23 Şubatta Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Tabii bu hareket, Türkiye'nin BM konferansına kurucu üye olarak katılabilmesi için gerekli olan hukuki bir koşulun yerine getirilmesinden başka bir anlam ifade etmiyordu.

Molotov-Sarper Görüşmesi ve Sovyet Notası (19 Mart 1945)

Türkiye'nin bu hareketi SSCB için tatmin edici olmadı ve Dışişleri Bakanı Molotov Avrupa'da savaşın bitimine 7 hafta kala 19 Mart 1945'de Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper'i makamına davet ederek, SSCB'nin 20 yıldır Türk-Sovyet ilişkilerine temellik etmiş olan 17 Aralık 1925 Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşmasının süresini uzatmayacağını ve özellikle "İkinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen köklü değişiklikler" nedeniyle, 7 Kasım 1935 tarihli protokol hükümlerine uygun olarak bu anlaşmanın feshini isteğini bildiren bir nota verdi. Türkiye'nin savaş boyunca çekindiği başına gelmişti.

7 Mayısta Almanya, 14 Ağustosta da Japonya'nın teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı fiilen sona erdiğinde Türkiye bütün dünyada etkilerini hissettiren büyük bir yıkımdan "savaş dışı" kalarak tek kurşun atmadan kurtulmuş oluyordu. Fakat, bundan sonra, Alman yenilgisi nedeniyle doğu Avrupa'daki dengenin SSCB lehine bozulması sonucu ortaya çıkan tehlikeli ortamda varolma mücadelesi vermek durumunda kalacaktı. Gerçi Sovyetlerin "işgalci" ya da "kurtarıcı" olarak Türkiye topraklarına adım atmaları önlenmişti ama, şimdi Sovyet tehlikesi başka bir biçimde Türkiye'nin karşısındaydı.

7 Haziran 1945 Molotov-Sarper Görüşmesi

İki saat süren görüşmede ele alınanları Sarper uzun bir telgrafla Ankara'ya bildirmiştir. Buna göre görüşme şu şekilde cereyan etmiştir·

(...)

Molotov: Yeni bir ittifak antlaşması yapmadan evvel aramızdaki bütün pürüzlü sorunları çözümlememiz gerekir. Bunları birer birer sıralayacağım. Birinci sorun, Türkiye'yle aramızda yaptığımız 1921 Antlaşması Sovyetlerin zayıf oldukları bir zamanda yapılmış ve birtakım arazi değişiklikleri meydana getirmiştir. İlk önce bu durumu düzeltmek gerekir.

Sarper: Türkiye'nin doğu sınırlarında bazı değişiklikler yapılmasını mı kastetmek istiyorsunuz?

M: Evet, eski haksızlıkların tamirini kastediyorum.

S: 1921 Antlaşması Sovyetlere zorla kabul ettirilmiş bir antlaşma değildir. Tamiri gereken haksızlıklara gelince, bunları aramak için hiçbir olumlu sonuca varmadan memleketlerimiz arasındaki tarihi ilişkileri gerilere doğru araştırabiliriz. Kaldı ki 1921 Antlaşması ile meydana gelen durumu bir haksızlık değil, bir haksızlığın tamiri olarak görüyorum. Bu haksızlığı bizzat Lenin görmüş ve tamir etmiştir.

M: Sovyetlerle Polonya arasında 1921 yılında imza edilmiş olan haksız bir antlaşmanın Polonya tarafından düzeltilmesi sonucu Polonya'yla Sovyetler Birliği arasında uzun vadeli bir dostluk kuruldu.

S: (...) İlkönce Türkiye'de hiçbir hükümet bunu kamuoyuna anlatamaz. Sonra ben şahsen bunu hiçbir Türk hükümetine iletemem, nihayet ben bu isteğinizi kendi kendime anlatamıyorum. (...) Bu isteğinizin gerçekleşmesi için hiçbir ihtimal yoktur. Bu itibarla (...) bu noktanın bir tarafa bırakılmasını rica ederim.

M: (...) Şimdi bu konuyu geçelim. Biz bu şavaşta (...) çok telefat ve zayiat verdik. En sıkışık zamanlarımızda Karadeniz'deki güvenliğimizle ilgilenmek zorunda kaldık. Bu kaygımızda yanılmış olabiliriz ve Türkiye'nin tavır ve hareketi sonuçta bu konuda bir güçlük yaratmadı. Fakat ne de olsa Boğazlar sorununda 200 milyonluk bir insan kitlesi Türkiye'nin iradesine bağlıdır. (...) Türkiye'nin iyi niyetinden eminiz. Fakat Boğazları savunma olanaklarından da emin olmamız gerekir.

S: (...) Eğer Türkiye'nin savunma imkansızlıklarından çıkarılan sonuç Boğazlarda Sovyetlere üs verilmesi sorunu ise hemen söyleyeyim ki (...) söz konusu olamaz. (...)

M: (...) Barış zamanında Boğazlar'da üs vermek istemiyorsunuz. Savaş zamanı için bunu düşünebilir misiniz?

S: Ben böyle bir şey söylemedim. ...

(...)

M: Montreux'nün değiştirilmesi için yapılacak görüşmeleri, ittifak antlaşması görüşmeleriyle paralel yürütmemiz yararlı olur.

S: (...) Bunu görüşmekte yarar görmüyorum. (...) Biz egemenlik haklarımızı kullanırken, ahdi vecibelerimiz müstesna, kimsenin müsaadesini almak zorunluluğunu duymayız...

(M. Aydın), (Kaynak: Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 261-263 ve Bilge, s. 269-271)

Türkiye Sovyetlerin 19 Mart notasına 4 Nisanda cevap vererek ne gibi önerileri olduğunu sordu ve yeni bir pakt önerdi. Buna Hazirana kadar bir yanıt gelmedi. Molotov Sarper'i 7 Haziranda bakanlığa davet edecek ve iki ülke arasındaki antlaşmanın yenilenebilmesi için iki ülke arasındaki bazı sorunların halledilmesi gerektiğini söyleyecektir. Bu sorunlardan kastın 1) Türkiye'nin doğu sınırlarında değişiklik yapılması (kısaca, Kars ve Ardahan bölgelerinin SSCB'ye terki); 2) Boğazlarda ortak savunmayı sağlamak için SSCB'ye üs verilmesi; ve 3) Montreux'nün yeniden gözden geçirilmesi olduğu anlaşılacaktır (bkz. 7 Haziran 1945

Molotov-Sarper Görüşmesi kutusu, s. 473). Aslında bunların tümü daha 1940'da Sovyetlerin Mihver'e katılmak karşılığında Almanya'dan talep ettiklerinin aynısıydı. Görüldüğü üzere Sovyetlerin Türkiye'yle ilgili arzuları konusunda savaş boyunca bir süreklilik vardır.

Savaş boyunca Sovyetlerin Türkiye'yle ilgili talepleri konusunda işaretler alan ve 1925 Antlaşmasının uzatılmamasıyla endişeye kapılan Türk hükümeti, "1945-60, SSCB ile İlişkiler" bölümünde ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi, bu son Sovyet talebi karşısında iyice zor durumda kalacaktır. Gerçi Türkiye savaş boyunca Alman ya da Sovyet askerlerinin herhangi bir nedenle topraklarına girmesine engel olmayı başarmıştır ama, savaş sonunda henüz Türkiye'nin İngiltere ve ABD'yle ilişkileri tam rayına oturtamadığı ve savaş sonu düzenlemeleri konusunda Müttefikler arasında tam bir uyumun olmadığının gözlemlendiği bu dönemde İnönü ve hükümet SSCB'ye karşı Türkiye'nin yalnız kaldığı endişesine kapılacaklardır.

Türkiye SSCB'nin bu ilk taleplerini İnönü'nün "Türk topraklarını ya da Türkiye'nin haklarını hiç kimseye devretme yükümlülüğümüz yoktur (...) Onurumuzla yaşar, onurumuzla ölürüz" ifadesiyle sertçe reddedince, 1945'in ortalarından itibaren kendisini ağır bir Sovyet baskısı altında bulacak ve Molotov'un Sovyet isteklerini 18 Haziranda Sarper'e bir kez daha iletmesiyle Türkiye ile SSCB arasında 1925 Antlaşmasının yerini alacak bir antlaşma imzalanması olasılığı ortadan kalkacaktır.

1945-60, ABD ve NATO'yla İlişkiler'de ayrıntılarıyla ele alınacağı üzere, Türkiye bu dönemde SSCB'ye karşı ABD'yi yanına çekmeye ve Potsdam'a kadar Boğazlar konusundaki Amerikan görüşünü en azından minimumda Türk görüşüyle uyumlaştırmaya çalışacaktır. Oysa, Sovyetlerle aralarında çeşitli konularda yavaş yavaş sorunlar çıkmaya başlayan ancak hâlâ savaştan sonra da ilişkilerinin uyumlu bir şekilde devam ettirilebileceğine inanan ABD ve İngiltere bu dönemde, Boğazlarla ilgili görüşmelerinde Sovyetleri açıkça karşılarına almak istemeyeceklerdir. Zaten, savaş sonu nüfuz alanları söz konusu olduğunda, diğer Avrupa ülkelerinin aksine, savaş boyunca izlediği politikalar Türkiye'yi açıkça zor bir konumda bırakacaktır.

Savaşın Sonunda Türkiye

Bu şartlar altında hem Avrupa gelişmelerini hem de henüz devam etmekte olan Uzakdoğu savaşını görüşmek üzere toplanan Potsdam Konferansında (17 Temmuz-2 Ağustos 1945) Stalin, Boğazların Türkiye ile SSCB arasında bir mesele olduğu konusunda bir Müttefik oydaşması elde etmeye çalışacak ve "Eğer Marmara'da bize tahkim edilmiş bir pozisyon vermeniz mümkün değilse, o zaman Dedeağaç'ta bir üs alamaz mıyız?" diye sorarak Boğazların kontrolü konusundaki niyetlerini açık bir şekilde ifade edecektir.

Konferans prensipte Montreux'nün değiştirilmesi ve Müttefiklerin bu konudaki görüşlerini Türk hükümetine iletmeleri üzerinde anlaşmanın ötesinde bu konuda başka bir karar almadan dağılmıştı. Bunun üzerine Sovyetler, Boğazlarla ilgili ayrıntıları ilerde ele alınacak olan tekliflerini 8 Ağustos 1946'da müttefikleriyle görüşmeden bir notayla Türkiye'ye bildirmişlerdi. Bundan sonra ABD, İngiltere ve SSCB arasında Postdam'da üzerinde anlaştıkları nokta konusundaki

farklı yorumları nedeniyle sorun çıkacak ve bu da ABD ve İngiltere'nin Türkiye'nin görüşlerine yakınlaşmalarıyla sonuçlanacaktır. Aradan geçen süre içerisinde, İngiltere'nin Şubat 1946'da 1939 Üçlü İttifakının halen yürürlükte olduğunu ve saldırıya uğraması halinde Türkiye'ye yardım etme yükümlülüğü bulunduğunu bildiren notu Türkiye'ye iletmesi, ardından daha savaş sürerken ABD'de vefat eden Türkiye'nin Washington Büyükelçisi M. Ertegün'ün naaşının diplomatik nezaketin ötesine geçen bir jestle Türkiye'ye getiren Amerikan zırhlısı Missouri'nin 5 Nisan 1946'da İstanbul limanına demir atması Türkiye'nin savaş sonu yalnızlığının sona erdiğini gösterecektir. Nitekim, Sovyetlerin 8 Ağustos ve ardından taleplerini yineledikleri 22 Ağustos notaları bu defa ABD ve İngiltere'nin desteğiyle reddedilecek, Sovyet talepleri ise 24 Eylülde bir kere daha resmen iletildikten sonra gündemden düşecektir.

Savaş boyunca Türk liderlerin temel hedefi maceracılığa kaymadan, tek bir tarafa baştan bağlılığı vurgulamayan ve mümkün olduğunca savaş dışı kalmaya çalışan bir denge politikası izlemekti. Bunun için Türkiye'nin sadece kendi kapasitesi ve olanaklarının ülke bütünlüğünü korumaya yetmeyeceğinin bilincindeydiler. Bu nedenle, çatışan farklı taraflarla işbirliğini sürdürerek onları ülke sınırlarından uzak tutmaya çalıştılar. Bu arada, Türkiye'ye uzun vadede güvenlik sağlayabileceğine inandıkları Batılı müttefiklerine ülkenin egemenliğinden ödün vermeden mümkün olduğunca yakın durdular, ama bunu da savaş boyunca SSCB'yi karşılarına almadan yapmaya çalıştılar. Hernekadar özellikle savaşın ilk yılında İtalyan endişesi öne çıktıysa da, bu ülkeden Türkiye'ye yönelebilecek olası girişimleri Almanya'yla yakın ilişkiler kurarak ve bunun beraberinde getirdiği yoğun ekonomik bağlantıları İngiltere'yi devreye sokarak dengelemeye çalışan Türkiye'nin kuzeydeki büyük komşusundan duyduğu endişe, savaşın her döneminde Demokles'in Kılıcı gibi Türk liderlerin tepesinde asılı kaldı.

Bu nedenle savaş süresince Türk dış politikasının temel hedefi Sovyet karşıtı gözükmeden Türkiye'nin güvenliğini sağlayacak Müttefik garantilerini sağlamak oldu. Öte yandan Türkiye, İngiltere ve Fransa'yla ittifakı dolayısıyla sürekli Müttefik yanlısı bir politika izlediyse de, aynı zamanda Almanya'yla da ilişkilerini mümkün olduğunca dengede tutmaya çalıştı ve bu çerçevede Kasım 1940-Haziran 1941 dönemi hariç Almanya'dan kendisine yönelik ciddi bir tehdit hissetmedi. Haziran 1941'den sonra duyulan tedirginlik ise, olası bir Alman işgalinden çok, "işgalden Sovyetler tarafından kurtarılma" ihtimalinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim, başarılı bir dış politika uygulamasıyla savaş dışında kalmayı başarmış olan Türkiye'yi savaşın hemen ardından bekleyen tehlike savaş boyunca kaçınmaya çalıştığı şey olacaktır: Ortaya çıkan uluslararası konjonktürde iştahı açılan Kuzey komşusuyla başbaşa kalmak. Bu korku ise Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki iç ve dış politikalarının en önemli belirleyicilerinden biri olacak, Sovyet tavırlarından endişeye kapılan Türkiye kuzey komşusundan algıladığı tehdidi Batılı güçlerin, özellikle ABD'nin, desteğini elde ederek karşılama yoluna gidecektir. Bu kararın bedeli ise ancak 1960'lardan sonra tartışılabilecektir.

MUSTAFA AYDIN

KAYNAKÇA (İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye)

Açıkalın, C., "Turkey's International Relations", *International Relations*, 23 (4), 1947; Armaoğlu, F., "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *SBF Dergisi*, 13 (2), 1958; Ataöv, T., *Turkish Foreign Policy, 1939-1945*, Ankara, AÜ. SBF, 1965; Ataöv, T., Amerika, *NATO ve Türkiye*, Ankara, AÜ SBF, 1969; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*, 5. Baskı, Ankara, AÜ SBF, 1982, ss. 141-207 (OTDP); Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, Bilgi, 1969; Aydemir, Ş. S., *İkinci Adam; İsmet İnönü*, Cilt 2, İstanbul: Yükselen Matbaası, 1967; Berejkov, V., *Tahran 1943*, Çev. Ali Ediz, Ankara: Bilgi, 1970; Bilge, A. S., *Güç Komşuluk; Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1992; Burçak, R. S., "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı, 19 Ekim 1939", *SBF Dergisi*, 4, 1949; Churchill, W., *The Second World War*, 6 Cilt, Londra, Cassel & Co., 1954; Deringil, S., "The Preservation of Turkey's Neutrality During the Second World War: 1940", *Middle Eastern Studies*, 18 (1), 1982; Deringil, S., *Turkish Foreign Policy During the Second World War: An "Active" Neutrality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989; Deutsch, H. C., "Garip Bir Devre: 1939-1941 Arasında Nazi-Sovyet Münasebetleri", Çev. F. Armaoğlu, *SBF Dergisi*, 9 (2), 1954; *Documents on British Foreign Policy Policy, 1919-1939*, Third Series, Cilt V, Londra, HMSO, 1952 (DBFP); *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Series D, Cilt IX: The War Years – 1940; ve Cilt XII: The War Years – 1941 (DGFP); Erkin, F. C., *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, TTK, 1991; Başnur Matbaası, 1968; Fox, A. B., *The Power of Small States: Diplomacy in Word War II*, Chicago, University of Chicago Press, 1959; *Gizli Belgeler: Almanya Dışişleri Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası, 1941-1943*, Çev. Muammer Sencer, İstanbul, May Yayınları, 1968; Gürün, K., *Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası, 1939'dan Günümüze Kadar*; Ankara, AÜ SBF, 1983; Gürün, K., *Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953*, Ankara, TTK, 1991; Harris, G. S., *Troubled Alliance: Turkish- American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*, Washington, American Enterprise Institute, 1972; Howard, H. N., *The Problem of the Turkish Straits*, Washington, US Government Printing Office, 1947; Howard, H. N., "Germany, the Soviet Union and Turkey During the World War II", *State Department Bulletin*, 19 (472), Temmuz 1948; Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, 2. Cilt, Princeton, Van Nostrand, 1956; İnönü, İsmet, İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1946; Kılıç, A., *Turkey and the World*, Washington, Public Affairs Press, 1959, ss. 110-135; Knatchbull-Hugessen, Sir Hugh, *Diplomat in Peace and War*, Londra, John Murray, 1949; Oran, Baskın, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *SBF Dergisi*, Cilt XXIV (3), 1969, ss. 227-276; Papen, F. von, *Memoires*, Paris, Hammorion, 1953; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, Washington, State Department, 1955 (FRUS); Rustow, D. A., "The Foreign Policy of Turkish Republic", R. C. Macridis (der.), *Foreign Policy in World Politics*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1958, içinde; Sonntag, R. J. ve J. S: Beddie, *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941;* Documents From the Archives of the German Foreign Office, New York, Didier, 1948; T. C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları, 1939-1945*, Ankara, 1973; T. C. Dışişleri Bakanlığı, Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Panel on the 55th Anniversary of the Cairo Conference*, SAM Papers No. 6/99, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1999; Vere-Hodge, E. R., *Turkish Foreign Policy, 1918-1948*, Cenevre, Ambilly-Annemasse, 1950; Weber, F. G., *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War*, Columbia, University of Missouri Press, 1979; Weisband, E., *Turkish Foreign Policy, 1943-1945; Small State Diplomacy and Great Power Politics*, Princeton, Princeton University Press, 1973; Woodward, Sir Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, 2. Baskı, Londra, HMSO, 1975; Yapp, M. E., *The Near East since the First World War*, Londra, Longman, 1991.

1945-1960

Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1

ABD Başkanı D. Eisenhower'ın 1959 Ankara ziyareti. Soldan sağa Dışişleri Bakanı F.R. Zorlu, Eisenhower, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes.

(İletişim arşivi)

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

Cumhurbaşkanları	Hükümetler	Dışişleri Bakanları	Dışişleri Genel Sekr.
M. İsmet İnönü (11 Kasım 1938 22 Mayıs 1950)	II. Şükrü Saracoğlu Hükümeti - CHP (09 Mart 1943 - 07 Ağustos 1946)	Hasan Saka (13 Eylül 1944 - 10 Ekim 1947)	Cevat Açıkalın (16 Ağustos 1943 - 15 Ekim 1945)
	Recep Peker Hükümeti - CHP (07 Ağustos 1946 - 10 Eylül 1947)		Feridun Cemal Erkin (15 Ekim 1945 - 25 Ağustos 1947)
	I. Hasan Saka Hükümeti - CHP (10 Eylül 1947-10 Haziran 1948)	Necmettin Sadak (10 Ekim 1947 - 22 Mayıs 1950)	Fuat Carım (25 Ağustos 1947 - 16 Temmuz 1949)
	II. H. Saka Hükümeti - CHP (10 Haziran 1948 - 16 Ocak 1949)		
	Şemsettin Günaltay Hükümeti - CHP (16 Ocak 1949 - 22 Mayıs 1950)		
Celal Bayar (22 Mayıs 1950 27 Mayıs 1960)	I. Adnan Menderes Hükümeti - DP (22 Mayıs 1950 - 09 Mart 1951)	Fuat Köprülü (22 Mayıs 1950 - 20 Haziran 1956)	Faik Zihni Akdur (16 Temmuz 1949- 20 Şubat 1952)
	II. Menderes Hükümeti - DP (09 Mart 1951 - 17 Mayıs 1954)		Cevat Açıkalın (20 Şubat 1952 - 26 Ağustos 1954)
	III. Menderes Hükümeti - DP (17 Mayıs 1954 - 09 Aralık 1955)		Muharrem Nuri Birgi (26 Ağustos 1954 - 02 Nisan 1957)
	IV. Menderes Hükümeti - DP (09 Aralık 1955 - 25 Kasım 1957)		
	V. Menderes Hükümeti - DP (25 Kasım 1957 - 27 Mayıs 1960)	Fatin Rüştü Zorlu (25 Ekim 1957 - 27 Mayıs 1960)	Melih Esenbel (02 Nisan 1957 - 12 Mart 1960)

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

İkinci Dünya Savaşı sonu dünyası; hem Avrupa açısından, hem de uluslararası sistem açısından çok büyük değişikliklere tanık oldu.

Batı dünyasında, Birinci Savaş sonunda kendi içinde Demokrasiler ve Faşistler diye bölünen ve SSCB ile ABD gibi rakipleri ortaya çıkmaya başlayan Avrupa, bu savaş sonunda başatlığını tamamen yitirdi ve bir dünya sistemi olmaktan çıkarak bir dünya alt-sistemine indirgendi.

A) İki Kutuplu Sistem

Uluslararası sistem de tanınmayacak kadar değişti. Gelişmeleri 3 açıdan izlemek mümkündür:

1) Siyasal: O zamana kadarki uluslararası örgütlerin en evrenseli olan Birleşmiş Milletler (BM) 1945'te kuruldu. Fakat evrenselliği yalnızca Genel Kurul'daydı. Ve-

Bretton Woods Sistemi

Uluslararası ödemeler sistemi 1870'lerden 1930'lara kadar altın esasına dayalı olarak işledi. 29 Bunalımından sonra standart terk edildi, ekonomide koruyucu önlemler başladı, uluslararası ticaret güçleşti ve bu durum İkinci Savaş sonuna kadar sürdü.

1944'te dünya ticaretini serbestleştirecek bir uluslararası ticari ve mali sistem kurmak üzere Bretton Woods'da (Almanya, İtalya ve Japonya'yı dışarıda bırakarak) 44 ülkenin katıldığı bir konferans toplandı. Burada iki plan tartışıldı. İngiliz J.M. Keynes'inki Avrupa merkezli, demokratik ve radikal bir öneriydi: apolitik teknisyenlerce yönetilecek *uluslarüstü* bir kuruluşun emrine 26 milyar dolarlık bir fon tahsis edilecek, çok taraflı bir takas sistemi oluşturacak bu parayı (bunun adı *bancor* idi) bu kuruluş her ülkeye dış ticaretinin önemine göre tahsis ederek uluslararası ödemeler bilançosunu dengelemesine yardımcı olacaktı. Amerikalı H.B. White'ın planı ise ABD merkezli ve tutucu olup, ABD'nin savaş ertesindeki büyük ekonomik gücünü kurulacak olan dünya para sistemine aynen yansıtmayı amaçlıyordu: yönetiminde üye ülkelerin kotaları oranında söz sahibi olacakları *uluslararası* bir kuruluşun emrine, üye ülkelerin iktisadi güçlerine göre oluşturacakları 5 milyar dolarlık bir istikrar fonu verilecek, ödemeler dengesi açığı veren ülke bu fondan kotasının 2 katına kadar borç alabilecekti. Kuruluş da, bu açığı kapatıcı önlemleri devletlerle birlikte saptamakla yetkili kılınacaktı.

O sırada acil sorun, Avrupa'nın yıkılmışlığıydı. Avrupa çok az şey ihraç edebilecek, buna karşılık fabrikalarını tekrar kuruncaya kadar büyük ithalat yapacaktı. Bunun gerek malı gerekse kredisi, doğal olarak ABD tarafından sağlanacaktı. Bu nedenle ABD'nin planı kabul edildi, White'ın öngördüğü fona da Uluslararası Para Fonu adı verildi. İkinci temel kuruluş Dünya Bankası oldu. Türkiye her ikisine de 11 Mart 1947'de üye oldu.

1971'e kadar süren bu sistemde, doların değeri altına göre saptandı (1 dolar=0.889 gram 14 ayar altın) ve üye ülkeler kendi paralarını bu dolara göre ayarlayarak, rezervlerini dolar olarak tutmaya başladılar. Dalgalanma, dolar değerinin artı-eksi yüzde 1'i kadar olabilecek, enflasyon zamanlarında İMF'nin onayıyla, değer yitiren paralar değeri yüksek paralarla satın alınıp, piyasadaki fazla emilecekti.

Ülkeler alışverişlerini bu dolarla yaptıklarından, ABD para basmak zorunda kaldı. Kendini toparlamış olan Avrupa, bu ucuzlamış doları altına çevirmeye başladı. Bu durum Vietnam savaşı harcamalarıyla birleşince parası değer yitiren ABD 1971'de sistemden vazgeçti ve devalüasyon yaptı.

(B. Oran) (Kaynak: Gürsel, s. 487-489).

IMF (Uluslararası Para Fonu, *International Monetary Fund*)

Birleşmiş Milletlerin uzmanlık kuruluşlarından biridir. Görevi, ülkelerin dış ödeme dengesizlikleri yüzünden uluslararası ticaretin daralmasını önlemek, aynı zamanda uluslararası alanda enflasyonu engellemekti. Bunun için, dış ödemeler dengesizliği çeken üyeler örgütten borç alıp açıklarını kapatabileceklerdi.

1946'da kurulan İMF'nin kaynakları, üye devletlerin ödedikleri kotalardan ve örgütün aldığı borçlardan oluşur. Her üyenin kotası onun uluslararası ticaretteki ağırlığını yansıtır ve her 5 yılda bir yeniden belirlenir. Her üye ülkenin yönetimdeki oy gücü ve İMF'den alabileceği borcun miktarı bu kotaya göre saptanır. Her ülke, kendi kotasının yarısını aşan borç alma işlemlerinde İMF'yle anlaşma imzalar. Geçici dış ödemeler dengesizliği yaşayan üye bir Destekleme (*Stand by*) Anlaşması yapar ve İMF'nin izlenmesini beklediği iktisat politikasını bir Niyet Mektubu biçiminde sunar.

Faizi uluslararası piyasanın altında olan bu borç kısa (3 ilâ 5 yıl) vadelidir. Yani, azgelişmiş ülkelerin iktisadi yapısından kaynaklanan sorunlara çözüm olacak (kalkınmayı sağlayacak) nitelikte değildir. Zaten İMF'nin işlevinin bununla ilgisi olmadığı için, örgüte bu konuda yapılan eleştiriler anlamsızdır.

Bununla birlikte, bu ülkeler, kalkınmaları için gerekli yatırımları gelişmiş ülkelerden veya uluslararası piyasadan alacakları dış borçla yapabileceklerdir. Bu borçları vermek için, uluslararası bankalar İMF'nin "yeşil ışık"ını istemeyi 1974 petrol krizinden sonra âdet haline getirmişlerdir. Çünkü, bu borçların geri ödenmesi için ön koşul olan dış ödemeler açığının kapatılması, ancak İMF'nin dayatacağı önlemlerle gerçekleşebilecektir. Sonuçta İMF, 19. Yüzyıldaki gibi güvence olarak ülke gelirlerine ipotek (Ör. Düyun-ı Umumiye) koyamayan gelişmiş ülkelerin bir güvence mekanizmasına dönüşmüş, kuruluşunda olmayan yeni bir işlev edinmiştir.

İMF, dengesizlikleri düzeltmek için, "Efsanevi İMF Reçetesi" olarak en başta devalüasyon önerir. Böylece ihracat artacak, iç talep kısılacaktır. Ayrıca, enflasyonun (piyasadaki paranın) azalması için kamu harcamalarının azaltılması ve ücretlerin dondurulması istenir. İMF'nin temel ilgi alanı, borçlu ülkenin borcunu ödemesi ve böylece sorununu uluslararası piyasaya yansıtmamasıdır. Alınan önlemlerin sonucu olarak ülkede başlayan gelir dengesizliği vb. her üyenin kendi sorunudur.

Bugün İMF'nin temel işlevi dünya ticaretinin serbest bir formda gelişmesinin parasal koşullarını gözetmek ve ek olarak, borçlu ülkelerin borçlarını ödeyebilmesinin koşullarını yaratmaktır.

(B. Oran) (Kaynak: Gürsel, s.486-494)

tonun geçerli olduğu Güvenlik Konseyi tamamen büyük devletlerin o günkü dengesini yansıtacak biçimde kurulmuştu. Genel Kurul'daki ABD ağırlığı ise, BM'nin genel dengesini bu ülke lehine bozmaktaydı.

2) Askerî: Avrupa'da Nazi ve faşistleri yenen batı Avrupa değil, ABD ile SSCB olmuştu. Doğal olarak, bu ikisi etrafında bir kümelenme gerçekleşti. Bu "İki Kutuplu Sistem" kesin çizgileriyle 20 yıl dünya politikasına egemen oldu ve en katı dönemi, ikisi arasında 1947'den sonra somutlaşan "Soğuk Savaş"ın en hızlı olduğu 1950'lerin ortalarına kadar yaşandı (bkz. **Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi** kutusu, s. 536).

3) Ekonomik: Gerek coğrafi bakımından, gerekse kapitalist ekonominin dünya çapında geçerli tek sistem olması açısından, bir tarafı öbürüne oranla çok daha güçlü olan bu iki kutuplu sistem, daha savaş bitmeden ABD'nin yaptığı bir girişimle dalgalandı: ABD, Bretton Woods'da (New Hampshire, ABD) bir konferans toplamıştı. Konferansta ABD'nin istediği sistem kabul edildi (bkz. **Bretton Woods Sistemi** kutusu, s. 480).

Dünya Bankası (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası; *International Bank for Reconstruction and Development-IBRD*)

Birleşmiş Milletlerin uzmanlık kuruluşlarından biridir. Bir anlamda ikiz kardeşi olan İMF cari işlemlerdeki aksamaları ve sıkışıklıkları gidermek için kısa vadeli borçlar verirken, Dünya Bankası (DB) ya doğrudan devletlere ya da devlet güvencesi altındaki özel kesime uzun vadeli, yatırım amaçlı borç verir ve böylece uluslararası ekonomiye "yapısal uyum" sağlamalarına çalışır. Bu açıdan, İMF Üçüncü Dünya terminolojisinde "kötü polis", DB ise "iyi polis" olarak anılmaktadır.

1945 sonunda kurulan DB'ye yalnızca İMF üyeleri üye olabilir. DB üyeliği de Banka'nın yan kuruluşları Uluslararası Kalkınma Örgütüne (*IDA-International Development Association*) ve Uluslararası Finansman Kurumuna (*IFC- International Finance Corporation*) üyelik için önkoşuldur. Yani, bütün bu kurumlar iç içe geçmiştir.

Banka çalışmalarında her üyenin oy hakkı, banka sermayesindeki payı kadardır ve bu pay da ülkenin İMF'deki kotaları oranındadır. Dolayısıyla, banka politikasını, IMF'de olduğu gibi, önemli ölçüde ABD, Ingiltere, Almanya, Japonya ve Fransa belirler. Kuruluşundan bu yana, DB'nin başkanını yüzde 20.61 paya sahip olan ABD atar.

(B. Oran) (Kaynak: Gürsel, s.472-473).

B. Woods'da kurulan İMF ve Dünya Bankası uluslararası ekonomiyi büyük kapitalist ülkelerin denetiminde yürütme işlevini yükümlendi (bkz. **IMF** ve **Dünya Bankası** kutuları, s. 481 ve 482). Burada sistemin birinci ayağı olan İMF'nin görevi "borçların zamanında ödenmesini" gözetmek, ikinci ayak olan Dünya Bankasının görevi de "yapısal uyum"u (yani, ülkelerin uluslararası kapitalist ekonomiye uyacak bir ekonomik bünye sahibi olmalarını) sağlamaktı. 1947'de oluşturulacak (ama o tarihte kurumlaştırılamayacak olan) GATT'ın (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) görevi de "dünya ticaretini serbestleştirmek" olacaktır.

B. Woods sistemi ABD'yi 1971'e kadar uluslararası ekonominin tartışmasız liderlik koltuğunda tutacak, ABD bu başatlığına ancak 1980'lerde geri dönebilecektir. Döndüğünde de, sistemin üçüncü **ayağı olan GATT**'ı 1995'te Dünya Ticaret Örgütü adıyla kurumlaştıracak ve "Küreselleşmenin Anayasası" MAI'yi burada oluşturmaya çalışacaktır (bkz. **MAI (Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma)** kutusu, cilt II).

B) Doğu Bloku

Rusya ülkesi 1812'de Fransa, 30 yıl içinde de 2 kez Almanya tarafından Doğu Avrupa üzerinden işgal edilmişti. Üstelik, 1917'den sonra iç savaşa da fiilen kuvvet yollayarak müdahale eden Batılıların, İkinci Dünya Savaşı içinde de İkinci Cephe'yi geciktirerek kendisini yıprattıklarına tanık olmuştu. Bunların getirdiği güvenlik endişesiyle, batı Avrupa'yla arasına tampon koymak istiyordu. Bu tampon, Doğu Avrupa olacaktır.

Genel olarak yazıldığının aksine, savaş sonunda Doğu Avrupa'da kurulan komünist rejimler SSCB'nin eseri olarak ortaya çıkmadı; bu rejimleri yerli komünistler kurdular. Ülkelerindeki aristokrasinin ve burjuvazinin savaşta kaçması veya düşmanla işbirliği yapması üzerine Nazilerle ön safta onlar savaşmıştı. Nazilerin tasfi-

yesinin ardından komünistler, seçimler sonucu Doğu Avr
rek ağırlık kazandılar ve diğer parti liderlerini tasfiye et
dulaştırması 1948'den sonra oldu. Bu yerli komünist
gibi, ülkelerini Moskova etkisinden çıkarabilecek
tasfiye etti ve yerlerine Moskova'ya bağlı lider
1947'de bu devletlerin Moskova'yla ideolojik birliği
kuruldu (bkz. Komintern ve Kominform kutusu, s.
CON'la (bkz. COMECON kutusu, s. 501) devre tamamla
muş, SSCB bir güvenlik kuşağına kavuşmuştu.

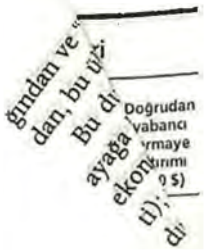

Buna karşılık Batı dünyası ve özellikle de SSCB'nin komşuları, a
güvenliğin oranı arttıkça kendi güvenliklerini aynı oranda tehdit altında
ye başladılar. Bu güvenlik kuşağının hangi noktada bittiği, hangi noktada
yayılmaya bıraktığı, tartışmalı bir konu oldu.

Bu arada ABD, biraz aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, daha savaş bitmeden başlattığı ekonomik girişimler ve savaştan sonraki askerî paktları sonucu Avrupa'nın diğer yarısının başına geçti. Batı Bloku veya Kapitalist Blok'un lideri olarak askerî bakımdan NATO'yla, ekonomik bakımdan da 1947'den itibaren başlayan dış yardım programlarıyla, etkisini dünyanın büyük bölümü üzerinde yaydı.

Doğal olarak, ABD ve müttefiklerinin yayıldığı her ileri karakol, SSCB'nin kronikleşmiş güvenlik endişesini artırdı. Soğuk Savaş bu atmosfer içinde kendi kendini sürdüren bir mekanizma olarak işledi. ABD'nin Avrupa'daki ve dünyadaki varlığının hangi noktada "komünizmi durdurmak", hangi noktada Amerikan çıkarlarını gerçekleştirmek anlamına geldiği de tartışmalı bir konuydu.

Bu katı iki kutuplu sistem, SSCB'de Stalin'in ölümünün ardından açığa çıkan değişiklikleri izleyerek yumuşadı. 1954'ten itibaren Molotov'un yaptığı yumuşama çağrısından itibaren, bir yandan iki blok arasında Barış İçinde Birarada Yaşama ilkesinin doğmaya başlaması, diğer yandan da, ikisinden de bağımsız olduğunu belirten bir Bağlantısızlık hareketinin çıkması uluslararası politikada önemli değişiklikler başlattı ve blok içi ülkeler ile bloklar dışındaki küçük devletler için yeni olanaklar yarattı.

Bununla birlikte, özellikle Soğuk Savaş'ın başlarında, bu kitabın Giriş'inde (bkz. s. 30) "Aron Paradigması" (modeli) diye sözünü ettiğimiz bir durum uluslararası sistemde geçerli oldu: Blok lideri ülkelerin, jeostratejik açıdan çok önemli gördükleri Orta Büyüklükte Devletlerin bu bloklardan bağımsız politika sürdürme "lüksleri" olamazdı; böyle bir durum "gerçekçi ve mümkün" değildi (Aydın, s. 93-94'ten, Rayınond Aron, *Peace and War, A Theory of International Relations*, NY, Anchor, 1973, s. 125-127).

C) Batı Bloku

1) ABD

Amacı

ABD'nin savaş ertesindeki ana amacı, SSCB'ye Avrupa'nın doğusunu kaptırdığı bir ortamda bir de batısını kaptırmamaktı. Batı Avrupa bir enkaz halindeydi ve doğrulması zaman alacaktı. Bu zengin pazarı, savaş sanayileri kapandıkça işsizlik yaşama-

ya başlayan Amerikan ekonomisine bir an önce kazandırmak gerekiyordu. Üstelik, Yunanistan ve Türkiye'deki Sovyet tehditleri ABD'nin bu girişimini acil hale getirmişti ve aynı zamanda kolaylaştırmıştı.

Yöntemleri

ABD, 1823 Monroe Doktrininden beri karışmaktan resmen kaçındığı Avrupa politikasına topyekun bir müdahale için 3 ana yöntem kullandı:

1) Psikolojik Hazırlık: Amerikan halkı kendi kıtasına kapanmaya alışmıştı. Onu İkinci Dünya Savaşına girmeye ikna için Pearl Harbor baskını gibi bir trajik olay gerekmişti. Şimdi ABD'nin, girmemeyi ilke edindiği Avrupa işlerine girmesi ve kendine pazar yaratması gerekiyordu. Bu iş için önce Amerikan halkının psikolojik olarak hazırlanması, hatta bu hazırlığın bütün dünyaya genelleştirilmesi gerekiyordu.

Bu noktada 2 önemli isim öne çıktı. Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı A. Vandenberg, bir Cumhuriyetçi olduğu halde, Demokrat Başkan Truman'a destek verdi ve Soğuk Savaş'ta yapılacak ilk iş olarak "Amerikan halkının ödünün patlatılması" gerektiğini söyledi. ABD'de ve bütün dünyada Sovyetler Birliği ve komünizm korkusu toplu bir ürküntüye dönüşmeliydi. Diğer yandan Senatör J.R. McCarthy, ABD Dışişleri Bakanlığında görevli 205 komünist bulunduğu yolunda yaptığı resmî bir açıklamayla heyecanı yükseltti. Kimsenin adını verememesine rağmen, Doğu Avrupa ve Çin'deki komünist gelişmelerin korku yarattığı bir ortamda senatörün başlattığı soruşturmalar birçok kişiyi işinden etti, birçoğunun da toplum dışına itilmesine yol açtı. İnsanların komünistlik suçlamasıyla baskı ve kovuşturmaya uğraması ve bu uygulamanın ABD'lileri "uyumlu" yurttaşlar olmaya zorlaması siyasal literatüre McCarthycilik olarak geçecektir. Senatör McCarthy, Cumhuriyetçi Başkan Eisenhower'a bile komünistlik suçlaması yapıp, asker ve sivil devlet görevlilerine insafsızca uyguladığı sorgulamayı 36 gün boyunca TV'den yayınlatmak yüzünden tepki toplayana kadar, kampanyasını 5 yıl boyunca başarıyla sürdürecektir.

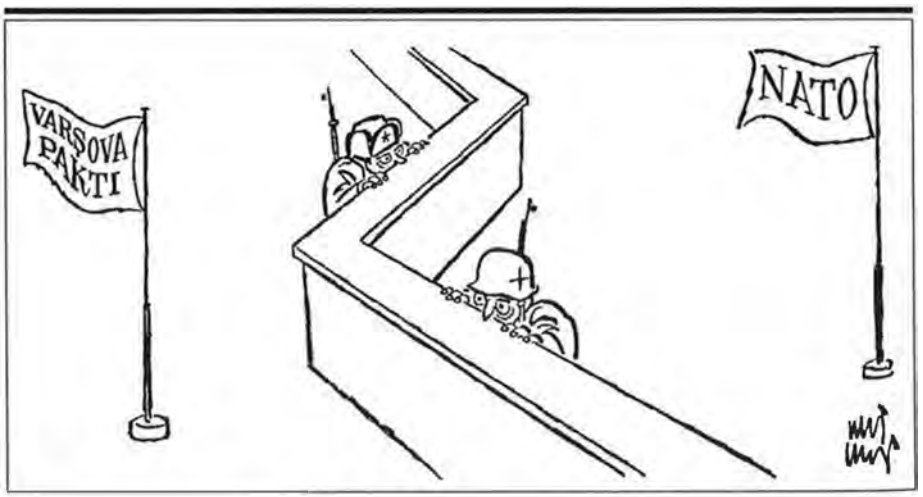

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*)

Bu arada McCarthycilik tüm dünyaya yayılacak, Türkiye'de de aydınlar işlerinden ve özellikle de üniversite kürsülerinden atılacaklardır (bkz. s. 492).

2) Askerî Yöntem: ABD ilk olarak acil bir konuya müdahalede bulundu. 12 Mart 1947'de Başkan Truman, kendi adını taşıyan bir doktrin ilan etti. Yunanistan'a 300.000.000, Türkiye'ye 100.000.000 dolarlık askerî malzeme yardımı yapılması kararlaştırıldı. Bu sayede hem bu ülkelerdeki Sovyet tehdidi önlenerek yerine ABD etkisi gelecek, hem de Amerikan savaş malzemesini ABD'ye geri götürme sorunu kalmayacaktı.

Bunun arkasından daha kapsamlı askerî önlemler geldi. Önce, "çevreleme" (*containment*) politikası gereği, Doğu Bloku ABD önderliğinde kurulan askerî ittifaklarla çevrildi ve bunların en önemlisi, 1949'da kurulan NATO oldu (bkz. **ABD'nin Çevreleme Politikası** haritası, s. 565). Daha sonra buna "püskürtme" (*roll-back*) politikası eklendi, yani Doğu Avrupa'yı kurtarmak için sosyalizmin Sovyet sınırlarına geri itilmesi amaçlandı. Bu kuvvet politikasında, San Fransisco Konferansına katılmış Prof. Ahmet Şükrü Esmer'in deyimiyle "Bir Paktlar Delisi" ("paktomania") olan Dışişleri Bakanı J.F. Dulles'ın, SSCB'nin etrafını askerî ittifaklarla donatması önemli rol oynadı. Onun döneminde jeopolitik kuramlar, ABD'nin yeni askerî gereksinmelerine göre, "İç Hilal" (*Inner Crescent*) ve "Kuzey Kuşağı" (*Northern Tier*) gibi yeni sınıflandırmalara ve ABD'nin Stratejik Hava Kuvvetleri (*Strategic Air Command*) gibi yeni kurumlara yol açan teorik katkılarla donatılacaktır (bkz. **Jeopolitik Kuramlar** kutusu, s. 562).

3) Ekonomik Önlemler: NATO'nun kurulduğu yıl, ABD Kongresi "İhracatı Denetleme Yasası"nı kabul ederek Sosyalist Bloka karşı geniş kapsamlı bir ambargo başlattı. Sonunda bütün NATO üyelerini ve Japonya'yı da saflarına katan ambargo, yalnızca ABD'nin Doğu Avrupa'ya 1948'de 400.000.000 dolar olan ihracatını 1953'te 2.000.000 dolara düşürdü; aynı süre içinde Doğu Blokundan ABD'ye yapılan ihracat da yılda 236.000.000 dolardan 46.000.000'a indi. Ambargo, 1952-54 döneminde, dünya ticaretinde dolaşan malların yarısını yasak listesine almıştı (Gerger, s. 31'den, Walter Krause, F. John Mathis, "The US Policy Shift of East-West Trade", *Journal of International Affairs*, C. 28, no.1, 1974, s. 26; G. Adler-Karlsson, *Western Economic Warfare, 1947-67*, Stockholm, Almquist and Wiksell, 1968, s.146-147). Sonuç olarak blokların kendi içlerindeki ticaret büyük artış göstererek, iki blokun bir de ekonomik olarak bölünmesini getirdi.

ABD'nin asıl önemli olan ekonomik girişimi, Nisan 1948'de yürürlüğe giren Marshall Planı oldu ve askerî açıdan Truman Doktrini ile NATO ne kadar önemli olduysa, ekonomik planda o kadar önemli bir işlev gördü.

Marshall Yardımının en büyük özelliği, verdiği kredilerin düşük faizli (yüzde 2,5) ve ortalama 15 yılı ödemesiz olmak üzere 44 yıl gibi çok uzun vadeli olmasıydı (Gürsel, s. 474). Bu nedenle, çok çekiciydi. Ama mekanizmasının işleyişi bu çekiciliği izah etmekteydi. Yardımı alan devlet, ülkesindeki Amerikan Yardım Heyetine isteklerini bildiriyor, bu istekler Washington DC'deki Ekonomik İşbirliği İdaresine iletiliyordu. İdare, uygun gördüğü talepleri Amerikan piyasasından satın alarak genellikle Amerikan gemileriyle sevk ediyordu. Alan ülke, yardımı hangi alanlarda kullanacağını ABD'ye danışarak kararlaştırmak zorundaydı. Böylece ABD, söz konusu ülkenin iktisat politikasını etkileyebilecekti. Diğer yandan, verilen kredilerin ulusal para cinsinden karşılığı Merkez Bankasında ABD adına bir hesaba yatırıldı-

ğından ve "Karşılık Paralar" denen bu fonun kullanımı da ABD'nin izniyle olduğundan, bu ülkeye ikinci bir müdahale olanağı sağlanmaktaydı (Avcıoğlu, s. 272).

Bu durumda, Marshall Yardımı 3 amaca yönelik oldu: Birincisi, batı Avrupa'yı ayağa kaldırarak dünya ticaretine kazandırmak; ikincisi, yardım alan ülkelerin ekonomilerini denetlemek (yardım SSCB ve Doğu Avrupa tarafından reddedilmişti); üçüncüsü, ABD ekonomisini canlandırmak ve mallarına pazar sağlamak. Yardım, bunların üçünü de başarıyla yerine getirdi.

Sonuç olarak ABD, bu yöntemlerle savaş sonunda yeni bir "dünya düzeni" kurdu. "*Pax Americana*" olarak adlandırılan bu düzen siyasal ve askerî alanda Truman Doktriniyle başlatıldı ve NATO'yla sürdürüldü; ekonomik alanda da Marshall Yardımıyla başlatıldı ve Amerikan dış borç/yardımlarıyla ve (kapitalist ekonomiye yeterince geçmemiş ülkelere yapılan) yapısal uyum önerileriyle devam etti. Sonunda, ABD dünya hegemonu oldu (bkz. Hegemon Güç kutusu, s. 31).

2) Batı Avrupa

Daha önceden çok sağlam bir uygarlığı, sanayi geleneği ve nitelikli insan gücü bulunduğu için, batı Avrupa Marshall Planı sayesinde kendini hızla toparladı ve ABD'ye iyi bir partner oldu.

Bununla birlikte, batı Avrupa'nın bu başarısında çok önemli 2 öğe daha bulunmaktaydı (Kuruç, s. 27-28). Birincisi, 19. Yüzyıl düzeni baştan aşağı değişmişti ve batı Avrupa bunun farkındaydı. 20. Yüzyılın ikinci yarısının ulus-devletini yeni kurumlaşmalarda, en başta da bir sosyal güvenlik devletinde aradı. Bu nokta olmaksızın Avrupa'da ulus-devletin ayağa kalkamayacağını ve meşruiyet kazanamayacağını gördü. Savaşı kazananlar için de, kaybedenler için de bu böyleydi.

İkincisi, Avrupa bu yeni ulus-devletin ancak kıta çapında bir işbirliğiyle ayakta durabileceğini gördü. "Avrupa bütünleşmesi" denilen kavram, bütün bu ulus-devletlerin, birbirinin ulus-devletliğini ayakta tutmalarını sağlayacak büyük bir birlik hareketiydi.

İkinci Dünya Savaşının ertesinde, Türkiye'nin karşısına çıkan uluslararası ortam ile, ABD ve batı Avrupa modelleri bunlar oldu.

II) İç Ortam ve Dinamikler

Savaş sonu ortamında Türkiye'nin ekonomik ve siyasal/toplumsal/sosyo-psikolojik durumları tam bir iç içe girmişlik tablosu gösterdi. Bununla birlikte, bunları ekonomi ve siyaset olarak ayırmak uygun olacak. Ama, bundan önce, dönemin temel ekonomik göstergelerine bakmalıyız.

A) Ekonomi

Uluğbay'ın tablosuna (s. 487) baktığımızda (ama önce, bkz. **Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri** kutusu, s. 245), bu dönem açısından göze ilk çarpan hususlar şunlardır:

1945-1960 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Cari fiyatlarla GSMH (milyon TL)	Enflasyon (TEFE) (%)	TL/$ kuru	GSMH (milyon $)	İhracat (000 $)	İhracat/ GSMH (%)	İthalat (000 $)	İthalat/ GSMH (%)	DT/ GSMH (%)	DB toplam (milyon $)	DB/ GSMH (%)	Doğrudan yabancı sermaye yatırımı (000 $)
1945	5.469,8	-3,2	1,30	4.207,5	168.264	3,99	96.969	2,3	6,30	120	2,85	-
1946	6.857,6	-3,8	2,01	3.411,7	214.580	6,29	118.889	3,48	9,77	-	-	-
1947	7.542,6	1,3	2,80	2.693,8	223.301	8,29	244.644	9,08	17,37	-	-	-
1948	9.492,9	7,7	2,80	3.390,3	196.799	5,80	275.053	8,11	13,92	-	-	-
1949	9.054,4	7,9	2,80	3.233,7	247.825	7,66	290.220	8,97	16,64	-	-	-
1950	9.694,2	-10,2	2,80	3.462,2	263.424	7,61	285.664	8,25	15,86	373	10,77	-
1951	11.644,3	6,7	2,80	4.158,7	314.082	7,55	402.086	9,67	17,22	-	-	-
1952	13.389,3	0,8	2,80	4.782,0	362.914	7,59	555.920	11,63	19,21	355	7,42	-
1953	15.607,4	2,3	2,80	5.574,1	396.061	7,11	532.533	9,39	16,66	-	-	2.800*
1954	15.914,5	11,0	2,80	5.683,8	334.924	5,89	478.359	8,42	14,31	-	-	2.200
1955	19.117,4	7,2	2,80	6.827,6	313.346	4,59	497.637	7,29	11,88	-	-	1.200
1956	22.047,0	16,8	2,80	7.873,9	304.990	3,87	407.340	5,17	9,05	-	-	3.400
1957	29 309,9	18,7	2,80	10.467,8	345.217	3,30	397.125	3,79	7,09	1.011**	9,66	1.300
1958	34.999,9	15,1	2,80	12.500,0	247 271	1,98	315.098	2,52	4,50	620	4,96	1.100
1959	43.670,0	19,5	2,80	15.596,4	353.799	2,27	469.982	3,01	5,28	-	-	3.400
1960	46.664,3	5,3	4,73	9.865,6	320.731	3,25	468.186	4,75	8,00	992	10,05	1.900

DT: Dış Ticaret, **DB:** Dış Borç, **GSMH:** Gayri Safı Millı Hasıla, **TEFE:** Toptan Eşya Fiyatları Endeksi

(*) Bu miktar, 1954 yılına kadar Türkiye'ye gelen doğrudan yabancı sermaye toplam tutarını göstermektedır.

(**) Bu miktar OEEC, Turkey 1959, sayfa 30'dan alınmıştır.

Kaynaklar DİE, *Istatistik Göstergeler, 1923-1998* s. 404, 495 ve 588; *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, cilt 15, 16, 17, s. 471-518; Anne O. Krueger, *Foreign Trade and Economic Development: Turkey*, Vol: I, National Bureau of Economic Research, NY, 1974. s. 30.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

1) 1930'dan beri (bir tek 1938 hariç) her yıl sürekli olarak fazla veren dış ticaret (ihracat-ithalat) bilançosu, ilk kez 1947'de 21,3 milyon dolar açık verdi ve bu açık her yıl muntazaman artarak dönem sonunda (1960) 147,4 milyon dolara ulaştı.

2) DT/GSMH oranı 1952'ye kadar hızla arttı ve yüksekliğini 54'e kadar korudu. 54'ten sonra ise düşmeye başladı (bu durum aşağıda incelenecektir).

3) Tablo'daki dış borç (DB) miktarı, 1957'ye kadar çok eksiktir. Çünkü DB hesapları hiçbir şekilde muntazaman tutulmamıştı. DB miktarı, 1958'de Türkiye IMF'ye başvurup da erteleme isteyince, bu kurum tarafından ilk kez resmen hesaplandı. Bu durumda, Tablo'dan görüldüğü üzere, DB kümülatif olarak (yani, dönem başından beri) 1 milyar doların üstüne çıktı. Bu, dönem başındaki (1945) borca göre 8.4 kat artış demekti ve artık borç bulmanın güç olduğu bir noktaya varılmıştı.

Dışa Hesapsız Açılma Yılları: 1946-53

Bunların nedeni, savaş sonunda ekonomiyi birdenbire dışa açmaktan kaynaklanıyordu. Bunun kaynağı da, Türkiye'nin büyük istekle karşıladığı (hatta, başlangıçta verilmek istenmeyince almak için büyük mücadele yaptığı) Marshall Planının temel hedefleriydi: Planın amacı batı Avrupa açısından bu bölgeyi dünya ticaretine açmaktı; Türkiye açısından da, Türkiye'yi batı Avrupa'nın gıda ve hammadde sağlayıcısı haline getirmekti.

KAYNAKÇA (İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye)

Açıkalın, C., "Turkey's International Relations", ***International Relations*, 23 (4), 1947**; Armaoğlu, F., "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *SBF Dergisi*, **13 (2), 1958**; **Ataöv, T.**, ***Turkish Foreign Policy, 1939-1945***, Ankara, AÜ. SBF, 1965; Ataöv, T., Amerika, ***NATO ve Türkiye*, Ankara, AÜ SBF, 1969**; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*, **5. Baskı, Ankara, AÜ** SBF, 1982, ss. 141-207 (OTDP); Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, **Ankara, Bilgi, 1969; Aydemir, Ş. S.**, *İkinci Adam; İsmet İnönü*, Cilt 2, İstanbul: Yükselen Matbaası, 1967; Berejkov, V., *Tahran 1943*, Çev. Ali Ediz, Ankara: **Bilgi, 1970; Bilge, A. S.**, ***Güç Komşuluk; Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964***, Ankara, Türkiye **İş Bankası, 1992; Burçak, R. S., "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı, 19 Ekim 1939"**, *SBF Dergisi*, 4, 1949; **Churchill, W.**, ***The Second World War*, 6 Cilt, Londra**, Cassel & Co., 1954; Deringil, S., "The Preservation of Turkey's Neutrality During the Second World War: 1940", *Middle Eastern Studies*, 18 (1), 1982; **Deringil, S.**, ***Turkish Foreign Policy During the Second World War: An "Active" Neutrality***, Cambridge, **Cambridge University Press, 1989; Deutsch, H. C., "Garip Bir Devre: 1939-1941 Arasında Nazi-Sovyet Münasebetleri", Çev. F. Armaoğlu, *SBF Dergisi*, 9 (2)**, 1954; *Documents on British Foreign Policy Policy, 1919-1939*, Third Series, Cilt V, Londra, HMSO, 1952 (DBFP); *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Series D, Cilt IX: The War Years – 1940; ve Cilt XII: The War Years – 1941 (DGFP); Erkin, **F. C.**, ***Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara**, TTK, 1991; Başnur Matbaası, 1968; Fox, A. **B.**, ***The Power of Small States: Diplomacy in Word War II***, Chicago, University of Chicago Press, 1959; ***Gizli Belgeler: Almanya Dışişleri Arşivinden Almanya'nın Türkiye Politikası, 1941-1943***, Çev. Muammer **Sencer, İstanbul, May Yayınları, 1968; Gürün, K.**, *Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası, 1939'dan Günümüze Kadar*, **Ankara, AÜ SBF, 1983; Gürün, K.**, ***Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953***, Ankara, TTK, 1991; Harris, G. S., *Troubled Alliance: Turkish- American Problems in Historical Perspective, 1945-1971*, Washington, American Enterprise Institute, 1972; Howard, H. N., *The Problem of the Turkish Straits*, Washington, US Government Printing Office, 1947; Howard, H. N., "Germany, the Soviet Union and Turkey During the World War II", *State Department Bulletin*, 19 (472), Temmuz 1948; Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East*, **2. Cilt, Princeton, Van Nostrand, 1956; İnönü, İsmet,** İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, İstanbul, **Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1946; Kılıç, A.**, ***Turkey and the World***, Washington, Public Affairs Press, **1959, ss. 110-135; Knatchbull-Hugessen, Sir Hugh**, *Diplomat in Peace and War*, Londra, John Murray, 1949; Oran, **Baskın, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci** Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-**Sol Akımlar", *SBF Dergisi*, Cilt XXIV (3), 1969**, ss. 227-276; Papen, F. von, *Memoires*, Paris, Hammorion, 1953; *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, Washington, State Department, 1955 (FRUS); Rustow, D. A., "The Foreign Policy of Turkish Republic", R. C. Macridis (der.), ***Foreign Policy in World Politics, Englewood* Cliffs, N. J., Pren**tice Hall, 1958, içinde; Sonntag, R. J. ve J. S: **Beddie, *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*; Documents** From the Archives of the German Foreign **Office, New York, Didier, 1948; T. C. Dışişleri Bakanlığı** Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, ***Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı*** *Yılları, 1939-1945*, Ankara, 1973; T. C. Dışişleri **Bakanlığı, Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Panel on the*** *55th Anniversary of the Cairo Conference*, SAM Papers **No. 6/99, Ankara, Stratejik Araştırmalar Merke**zi, 1999; Vere-Hodge, E. R., *Turkish Foreign Policy, 1918-1948*, **Cenevre, Ambilly-Annemasse, 1950;** Weber, F. G., *The Evasive Neutral: Germany, Britain and the Quest for a Turkish Alliance in the Second World War*, Columbia, University of Missouri Press, **1979; Weisband, E.**, ***Turkish Foreign Policy, 1943-1945; Small State Diplomacy and Great Power Politics*, Princeton, Princeton University Press, 1973; Wo**odward, Sir Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, **2. Baskı, Londra, HMSO, 1975;** Yapp, M. E., *The Near East since the First World War*, Londra, Longman, 1991.

kili oranını yüzde 86'dan yüzde 93'e çıkardı. (DP'nin ve onun mirasçısı Adalet Partisi, Doğru Yol Partisi vb. gibi partilerin Türkiye'de kırsal alanlardan veya kırsal kültür sahiplerinden sürekli oy almasının temel nedeni, bu dönemde ilk defa "köylünün cebine para" girmiş olmasıdır).

Hesapsız Açılmanın Sonucu

Fakat özellikle 54'den sonra ekonomide ciddi değişiklikler başladı. Bunlar yalnızca havaların kötü gitmesinden, Kore savaşının bitmesinden ve Avrupa'nın kendini toparlayarak tarım ürünü üretmeye başlamasından değildi. Asıl neden, ekonominin hiçbir plan ve program yapılmadan götürülmesiydi. Hesapsız harcama ve para basma yüzünden enflasyon tırmanıyordu, ithalat artışı ve tarıma sübvansiyonlar yüzünden dış ticaret ve bütçe açığı artıyordu. Tablo'dan da görüleceği gibi 1952 yılında yüzde 0.8 olan enflasyon 1954'te yüzde 11'e fırladı ve ondan sonra denetimden çıkarak 1956'da yüzde 16,8'e, 1957'de yüzde 18,7'ye çıktı. Bu nedenle, Tablo'da gerek TL gerekse dolar cinsinden GSMH miktarlarının durmadan arttığı görüldüğü halde, bu artışlar tamamen yapaydı: TL cinsinden artışlar enflasyonun şişirmesindendi, dolar cinsinden artışlar ise TL'yi aşırı değerli tutan sabit kurdandı.

Aslında, DP döneminde çok iyi başlayan ekonominin böyle 3 yıl içinde kötüye gitmesi daha önceye dayanmaktaydı. Recep Peker hükümetinin IMF'ye üye olabilmek için 7 Eylül 1946'da yaptığı ve doları 1,28 TL'den 2,80 TL'ye çıkaran ilk büyük devalüasyonla birlikte, ABD'nin istediği gibi, dış ticarette serbestleştirmeye gidilmişti. Bunun üzerine ihracat Tablo'dan görüleceği gibi örneğin 1947'de bir önceki yıla göre 8,7 milyon dolar artarken, ithalat 25,7 milyon dolar arttı. Bu nedenle, bu bolluk döneminde üretilen fazla, yatırıma değil ithalata ve ondan sonra da açıkları kapatmaya gitti. Diğer yandan, Marshall Planı sınaileşme istemediğinden, bu ithalat yatırım malı getirmiyordu ve bu nedenle de üretime bir girdi sağlayacak cinsten değildi. Örneğin, yeni yapılmakta olan karayollarında dolaşacak otomobiller ve bunların tüketeceği petrol için ithalat gerekliydi.

Ekonominin Dışa Bağımlılığı

Ekonomi, liberalleşme ve tarımsal üretim tavsiye eden dış ülkelere gittikçe daha bağımlı hale geldi. Nitekim, DT/GSMH oranı 1946'daki yüzde 9,77'den 1952'de 19,21'e çıktı. Üstelik, ithalat, ihracata oranla daha fazla artmıştı (ihracattaki artış 148, ithalattaki ise 437 milyon idi).

52'den sonra ise bu DT/GSMH oranı, aynen çıktığı gibi hızlı ve sürekli biçimde düşmeye başladı. Ama bu düşüş Türk ekonomisinin dışa bağımlılığının azalmasından kaynaklanmıyordu. Tam tersine, tarımda üretimin düşmesinden ve dış kredi kaynaklarının artık kuruması yüzünden dış ticaretin yapılamamasından kaynaklanıyordu. Nitekim, Tablo'ya bakılırsa, ihracatın ve ithalatın 1953'ten sonra sürekli düşmeye başladığı görülecektir.

Bu düşüşün bir kaynağı daha vardı: O sırada TL'nin resmî kuru gerçek piyasa değerinden yüzde 108 oranında daha yüksekti (Sönmez, 2001, s. 94). Bu nedenle, daha önce de belirtildiği gibi, Tablo'da gerek TL gerekse dolar cinsinden durmadan yükseldiği görülen GSMH aslında fazla yükselmiyordu; TL cinsinden yükselmiş gözükmesinin nedeni enflasyondu, dolar cinsinden yükselmiş gözükmesinin sebe-

bi de döviz kurlarının sabit tutulmasının getirdiği bir durumdu ve TL'deki enflasyon bu yolla oraya da yansımıştı. Yani, özet olarak, hem GSMH gerçekte artmıyordu, hem de dış ticaret gerçekte azalıyordu.

Borçlanmanın Kötü Prototipi: 1958

Bunun üzerine Türkiye borç aramaya başladı. Bu dönemin başında, örneğin 1952'de İMF'den yapılan çekmeler 355.000.000 dolardı ve DB/GSMH oranı yüzde 7,42 gibi kabul edilebilir bir düzeydeydi. Ama 50-54 arası bol miktarda para basılması, ithalatta serbestleşmenin yıkıcı etkileri, CHP'nin özellikle savaşta biriktirdiği döviz rezervlerinin 1,5 yılda erimesi ve sonunda girdi eksikliğinden ve yağışların durmasından tarımın da gerilemesi sonucu darboğaza girildi. İMF'yle ilişkiler bozuldu. 54'te İMF enflasyonist politikayı durdurmak ve dış ödemeler açıklarını kapatmak için devalüasyon önerdi. Seçim yılıydı ve Menderes reddetti; seçimlerden sonra da unutarak aynen devam etti. Devlet, 57'de o zamanın deyişiyle "nal çivisi bile ithal edemeyecek" duruma düştü (Gürsel, s. 495-496).

Sonunda hükümet İMF'ye ilk "niyet mektubu"nu 4 Ağustos 1958'de verdi ve çok büyük oranda bir devalüasyon yapmak zorunda kaldı. 1956'da 2.80'den 6 TL'ye çıkarmayı reddettiği doları 9 TL'ye çıkardı. Bu arada 250.000.000 dolarlık yeni kredi sağlandı, 600.000.000 dolarlık borç da ertelendi (Bununla birlikte, bu yeni döviz fiyatı bu biçimiyle uygulanmak yerine, birçok işlemde eski kurun üzerine 6,20'lik bir vergi koymak yoluna gidildi. Tablo'da 1958'de ve sonrasında da yine 2,80 gözükmesinin sebebi budur; bütün hesaplamalar buna göre yapılmıştır). Para basımı denetime alındı, KİT ürünlerine yüksek zamlar yapıldı, bütçe açıklarının önleneceği sözü verildi, vergiler artırıldı.

Bundan sonra bu önlemler "İMF Reçetesi" adıyla klasikleşecektir. Aslında, Menderes'in yaptığı bu anlaşma, neredeyse kelimesi kelimesine, Osmanlı'nın 1854'te İngiltere'den borç istediği zaman, bankaların para vermeye başlamasından önce gelen İngiliz heyeti önerileriyle aynıydı. Lord Hobart ile Mr. Foster kısa vadede kamu harcamalarının kısılmasını ve "kaime" (para) basımına son verilmesini; orta vadede de memur sayısının azaltılmasını ve yolsuzlukla mücadele için yargı reformu yapılmasını önermişti (Attila Sönmez, "İMF ve Türkiye: Lütfen Sızlanmayı Bırakalım", *Dünya*, 03.04.2001'den, Emine Kıray, "Turkish Debt and Conditionality in Historical Perspective: A Comparison of the 1980's with the 1860s", *The Political Economy of Turkey*, der. Torun Arıcanlı ve Dani Rodrik, St Martin's Press, NY, 1990).

Menderes rejimi 58 tıkanmasını aştıktan sonra İMF'ye verilen sözleri tutmadı, israfa devam etti, bu nedenle de Türkiye hem İMF kotasını aşan miktarda borç alan ilk ülke, hem de ödeme zamanı gelince erteleme talep eden ilk ülke oldu. 58'de ödeme zamanı geçmiş ("ariyere") borç miktarı, neredeyse o yılın ihracatı kadardı (Sönmez, 2001, s. 95-96'den Anne O. Krueger, *Foreign Trade Regimes & Economic Development: Turkey* Volume 1, National Bureau of Economic Research, New York 1974, s. 30). Diğer yandan, DP iktidarının terk ettiği İthal İkameci Sınaileşme mecburen ve fiilen tekrar hızlandı. Dışarıdan mal gelmeyince imalathaneler üretime geçti. Ama hem bu sınaileşme özellikle 1923-39 dönemine oranla çok küçük boyuttaydı, hem de sağlanan ayrıcalıklar, maliyet altı girdiler, sübvansiyonlar vb., bütçe açıklarının bir başka kaynağını oluşturdu.

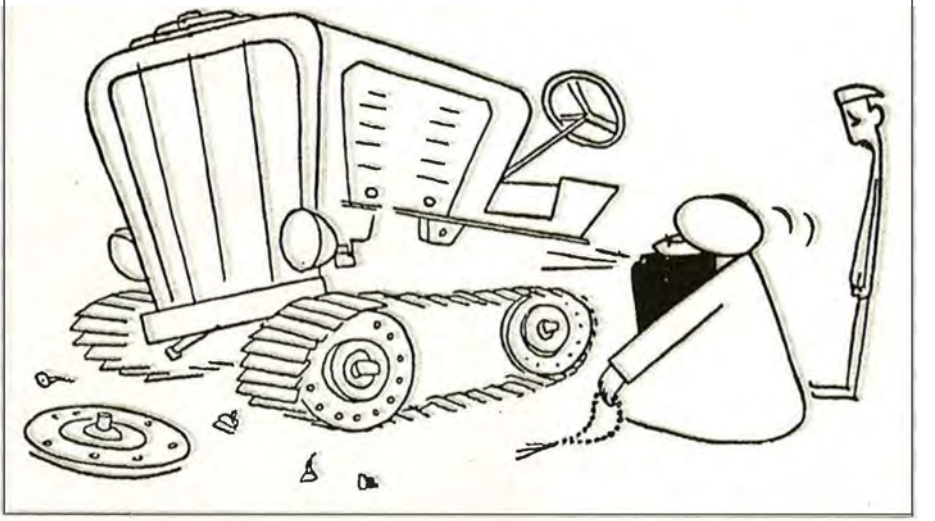

(Ferruh Doğan, *Asrileşen Köy*)

58 bunalımı, bundan sonrası için kötü bir prototip oldu. Birincisi, artık farklı nitelikte bir dış borçlanma başlamıştı. Aynen Osmanlı'da olduğu gibi, borç ödemek ve açık kapatmak için borç alınıyordu. İkincisi, bundan sonra IMF'yle sürekli olarak izlenecek yanlış politikalar 58'de başladı: geçici rahatlamalara dayanıp kamu harcamalarını başıboş bırakmak, IMF'yle anlaşmaya çok geç ve dolayısıyla da en olumsuz koşullarda varmak, alınan önlemleri çok geç ve yetersiz uygulamak, durum biraz düzelir gibi olanca da eski disiplinsizliğe dönmek ve atılan imzayı unutmak (Sönmez, 1999, s. 59-60).

Bu ekonomik durumun toplumsal yaşama yansıması daha az kötü olmadı. 1954'ten sonra tarımın baş aşağıya gitmesi üzerine tarlalar traktör enkazlarıyla doldu, çünkü döviz yokluğundan yedek parça ithalatı yapılamıyordu. Köyler önce yavaş yavaş, sonra hızla büyük kentlere akmaya başladı. Bu akış, 1800'lü yıllarda İngiltere'de de olmuştu ama, orada bu gelenleri emebilecek bir sanayi vardı. Oysa Marshall Planının temsil ettiği ve DP iktidarının da uyguladığı kalkınma stratejisinde sınaileşme bulunmuyordu. Sonuç, kentlerin çevresinde gecekondulaşma ve lümpenleşme (işsiz-güçsüz takımının artması) oldu.

B) Siyaset

Dönemin siyasal yaşamı çok özel bir ortamda gelişti ve bu ortamla ayrılması mümkün olmayan bir bütün oluşturdu: bir yandan savaş sonunda oluşan yalnızlık psikolojisi, bir yandan da Sovyet tehditlerinin Batı basınında tekrar tekrar yazılmasıyla artan, sonradan dışişleri bakanı olacak Necmettin Sadak'ın "sinir harbi" dediği yoğun endişe atmosferi (Oran, s. 60'dan *Ayın Tarihi*, no. 148, Mart 1946, s. 66).

Bu, bir heyecan, hatta korku ortamıydı. Türkiye, bir yandan Sovyet notalarına

22 Ağustos ve 18 Ekimde kesin ret cevabı verirken, diğer yandan Batı dünyasından destek arıyordu. Bu ortamda, Birleşmiş Milletler'e kurucu üye olabilmek için Almanya ve Japonya'ya 23 Şubat 1945'te savaş ilan etmenin arkasından siyasal ortam 2 kanalda gelişti.

DP'nin 1950'deki ünlü seçim afişi.

Birincisi, ekonomide ve siyasette liberalleşme süreci başladı: 7 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisinin ardından 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kuruldu; 15 Şubatta oto ithaline izin verildi; 11 Mayıs 46'da "Milli Şef" unvanı CHP tüzüğünden çıkarıldı; 5 Haziranda sınıf esasına dayalı parti kurma izni çıktı; 12 Haziranda üniversitelere özerklik tasarısı kabul edildi; İMF'ye girebilmenin önkoşulu olarak 7 Eylülde devalüasyon yapıldı; 11 Mart 1947'de İMF ve Dünya Bankasına üye olundu; ertesi gün ilan edilen Truman Doktrininin yardım sözleşmesi 12 Temmuzda imzalandı; aynı gün Cumhurbaşkanı İnönü ünlü "12 Temmuz Beyannamesi"ni yayınlayarak muhalefet partilerine eşit muamele sözü verdi; 13 Kasımdaki CHP Kurultayında devletçiliğin ve laikliğin daha yumuşak yorumlanması kararlaştırıldı.

İkincisi, dozu gittikçe artacak bir McCarthycilikle aynı anda, yine dozu gittikçe artacak bir "dinsel tolerans" dönemi başladı. 4 Aralık 1945'te İstanbul'da *Tan* gazetesi ile solcu kitap satan yayınevleri tahrip edildi; 15 Aralıkta Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinden (DTCF) 4 öğretim üyesi bakanlık emrine alındı, 11 Aralık 1946'da TBMM'de üniversitelerdeki sol akımların önlenmesi istendi; 16 Aralıkta iki sol parti ile iki işçi derneği kapatıldı; 27 Ocak 1947'de okullar dışında din eğitimi kabul edildi; 29 Ocakta İçişleri Bakanı Ş. Sökmensüer öğretim üyelerinin çıkardığı dergileri TBMM'de "komünist" olarak nitelerken, M.E. Bakanı R.Ş. Sirer de bu öğretim üyelerinin işten atılması için dilekçe verenleri kabul etti; Köy Enstitülerini kuran ve klasiklerin yayınını başlatan Hasan Ali Yücel'e İstanbul DP il başkanı Kenan Öner'in "komünist" suçlamasında bulunması üzerine Yücel'in 17 Nisanda açtığı dava sırasında, eski milli eğitim bakanı CHP'den hiçbir destek görmedi ve bundan sonra komünizmle suçlanmak korkusu, aynen ABD'deki McCarthy soruşturmalarında olduğu gibi, liberal ve ilerici düşünceyi uzun süre engelledi; 18 Nisanda (1962'de Türkiye İşçi Partisi genel başkanı olacak) Mehmet Ali Aybar'ın *Zircirli Hürriyet* matbaası

İzmir'de öğrencilerce tahrip edildi; 2 Temmuzda din dershanelerine izin verildi; 23 Aralıkta yanan MEB binasının solcular tarafından yakıldığı ileri sürüldü; 27 Aralıkta Prof. Pertev Naili Boratav'ın konferansını basmak için DTFC'ye gelen üniversite öğrencileri Rektör Şevket Aziz Kansu'ya pencereden atma tehdidiyle istifa imzalattılar; 11 Ocak 1948'de Ankara Üniversitesi P.N. Boratav, Behice Boran, Niyazi ve Mediha Berkes, Adnan Cemgil ve Azra Erhat'ı görevden uzaklaştırdı ve 11 Haziranda da Muzaffer Şerif Başoğlu'nu görevden aldı (geri dönemesinler diye, TBMM bu hocaların kadrolarını kaldıracaktır); 2 Nisanda Sabahattin Ali öldürüldü; 4 Haziranda Ankara İlahiyat Fakültesi açıldı; 25 Kasımda ilkokullara isteğe bağlı din dersleri kondu; 15 Ocak 1949'da 10 ilde imam-hatip kursları açıldı; 28 Martta Köy Enstitülerinin uygulayıcısı İsmail Hakkı Tonguç lise resim öğretmenliğine nakledildi; 29 Mart 1950'de türbelerin açılacağını bildirdi; 2 Mayısta komünist tutuklamaları başladı; 14 Mayısta DP iktidara geldi; 16 Haziranda ezanın tekrar Arapça okunacağı açıklandı; Kore'de savaşmaya karşı çıktığı için Türk Barışseverler Cemiyeti başkanı ve genel sekreteri 29 Temmuzda tutuklandı (45'er ay cezaya çarptırılacaklardır); 25 Ağustosta Diyanet İşleri Başkanı, İslam'ın Komünizmi reddettiğini açıkladı; 28 Eylülde Kore Birliği yola çıktı; 21 Ekimde okullarda din dersleri zorunlu kılındı; 14 Aralıkta yurtdışındaki solcu öğrencilerin dövizleri kesildi; 26 Ekim 1951'de büyük komünist tutuklaması yapıldı; 18 Şubat 1952'de Türkiye NATO'ya girdi.

Amerika'nın "kusursuz bir kurtarıcı" olarak algılandığı (bkz. Amerika İmajı kutusu, s. 493) bu süreç içinde 5 Nisan 1946'da Amerikan zırhlısı Missouri'nin, 16 ay önce ölmüş Büyükelçi Münir Ertegün'ün cenazesini getirerek ABD'nin Türkiye'yi desteklediğini simgeleyen ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı İnönü'nün "Amerikan gemileri bize ne kadar yakın olursa o kadar iyi olur" demesi (Yapı Kredi..., s. 296) günün atmosferini gösteriyordu.

Bu atmosferde 1947 Truman Doktrini ve 1948 Marshall Yardımı güvenlik açısından bürokrasi, ilerisi için sağlam güvence ve kredi bulmak açısından da yeni bur-

Amerika İmajı

1954'te, İzmir Fuarındaki ABD pavyonunu ziyaret edenlere, dönemin ünlü hafif müzik ve tango sanatçısı Celal İnce'nin Sahibinin Sesi stüdyolarında doldurduğu bir şarkı plağı parasız dağıtılmıştı. Şarkının sözleri dönemin Amerika imajını iyi yansıtmaktaydı:

"Amerika, Amerika / Türkler dünya durdukça / beraberdir seninle / hürriyet savaşında.

"Bu bir dostluk şarkısıdır / kardeşliğin yankısıdır / Kore'de olduk kan kardeşi / sönmez bu dostluğun ateşi.

"Azmimizdir hür yaşamak / dünyada sulhü sağlamak / kavgalar hep bu uğurda / istiklal aşkı ruhumuzda.

"Senin New York'un / yükselir göklere / benim İstanbul'um / destandır dillere.

"Ankara ile Washington / İzmir'im, San Fransisco'n / benzer derler birbirine / doyulmaz güzelliklerine.

"O muhteşem beldelerin / pınarların nehirlerin / ünlü şelalen Niagara, / Türkler dünya durdukça / beraberdir seninle / hürriyet savaşında" (Kaynak: Melih Aşık, *Milliyet*, 18.11.1999).

Diğer yandan, 1940'ların sonunda çocukların İzmir'de kullandıkları bir oyun şarkısı da, dönemin atmosferini göstermek bakımından ilginçti:

"Bir-ki-üçler, yaşasın Türkler / Dört-beş-altı, İtalya [veya Polonya] *battı / Yedi-sekiz-dokuz, Alman* [veya Ruslar] *domuz / On-on bir-on iki, Amerika birinci"*.

(B. Oran)

Sayfa 494 eksik.

Sayfa 495 eksik.

ısrarıyla gidip bu ülkenin çıkarlarını açıkça savunarak tüm azgelişmiş ülkeleri küstürdü; 56 Süveyş bunalımında İngiltere ile Fransa'nın yanında yer aldı, 57'deki Suriye bunalımında dikkatleri çekmek için neredeyse savaş çıkarıyordu, 58'de Beyrut'a asker çıkartması için Amerika'ya NATO üslerini kullandırdı (ve hatta F.R. Zorlu harekatın "Irak'a teşmil edilmesi ümidini izhar" etti [genişletilmesi umudunu belirtti - Gerger, s. 87]), 60'ta U-2 olayıyla ve genel olarak kabul ettiği askerî üslerle Sovyetlerin büyük tepkisini çekmeyi göze aldı. 62'deki Küba füzeler krizinde ise nükleer saldırıya uğrama tehlikesi atlatacaktır.

IV) Genel Değerlendirme

1945-60 dönemi ve dış politikası hakkında şu genel gözlemler yapılabilir:

NATO'ya Girme Açısından

1) Türkiye'nin NATO'ya girmesinde en büyük etkiyi yaptığı genellikle kabul edilen Sovyet tehditlerinin gerçek olup olmadığını, Stalin'in hakikaten harekete geçme niyeti ve potansiyeli bulunup bulunmadığını sorgulamak anlamlı değildir. Çünkü uluslararası ilişkilerde önemli olan algılamadır ve Türkiye o dönemde sübjektif olarak büyük bir tehdit algılamıştır.

Fakat, o dönemin direkt yansıması olarak Türkiye'de hâlâ sürdürülen genel kanının aksine, Türkiye'nin bu Sovyet tehdidinden ABD'nin müdahalesiyle kurtulduğu yorumu objektif olarak yanlıştır.

Bir kere, 1939 Saracoğlu Misyonunu ve 19 Mart 1945'deki notayı saymasak bile, Sovyet baskısının açıkça başlamış sayılabileceği en geç tarih 7 Haziran 1945 Molotov-Sarper görüşmesidir. Oysa, ABD'nin Türkiye'yi desteklediğinin ilk belirtisi olan Missouri'nin gelişi 5 Nisan 1946'dır. Bu 10 aylık süre içinde Türkiye tamamen kendi başına ve başarıyla direnmiştir.

İkincisi, ABD müdahalesi olarak Missouri'nin gelişini kabul etmek tartışmalıdır, çünkü Sovyetler notalarını bu ziyaretten tam 4 ay sonra (ilk nota: 7 Ağustos 1946) vermeye başlamışlardır. Demek ki Missouri Sovyetleri caydırmış değildir.

Üçüncüsü, ABD müdahalesi olarak Truman Doktrini kabul edildiği takdirde, ki kamuoyunda esas olarak bu görüş egemendir, bu Doktrin sonuncu Sovyet notasının Türkiye tarafından reddinden (18 Ekim 1946) 5 ay sonra ilan edilmiş (12 Mart 1947) ve 9 ay sonra da Türkiye'ye uygulanmıştır (12 Temmuz 1947).

2) Şunu kabul etmek gerekir ki, Türkiye'nin NATO'ya dahil olduğu ortam, böylesine jeostratejik önemdeki bir OBD'nin bloklardan bağımsız bir politika sürdürmesini çok zorlaştırıcı bir ortamdır (bkz. "Aron Paradigması" kavramı, s. 30). Ama, burada gördüğümüz şudur ki, Türkiye'nin NATO'ya girmesi için NATO zorlamamıştır, hatta İngiltere ve İskandinavya ülkeleri karşı çıkmıştır. Üstelik Türkiye, örgüt daha kurulmadan önce 1 kere (Kasım 1948; Hale, s. 116), örgüt kurulduktan sonra da 11 Mayıs 1950'de ve 1 Ağustos 1950'de (Sander, s. 70 ve 76) olmak üzere 2 kere başvurmuş ve reddedilmiştir. Demek ki, girmek için çok uğraşan ve bu amaca ulaşabilmek için Kore'deki savaşta 721 şehit veren, Türkiye'dir. Bura-

New York Başpiskoposu Athinagoras 1 Kasım 1948'de Fener Rum Patriği oldu; resimde Athinagoras (solda), Rus Ortodokslarının lideri Aleksis ile görülüyor.

(*Cumhuriyet'in 75 Yılı*, cilt I, Yapı Kredi Kültür Sanat, s. 319)

da belirleyici olan, uluslararası sistemin yapısından çok, Türkiye'nin sosyo-psikolojik durumu ve bu durumu kullanan sınıfsal yapısıdır.

Diğer yandan, Türkiye'nin bu dönemdeki kötü iktisadi durumunu NATO'ya bulmak da doğru değildir. NATO bağımsızlığa engel olarak algılanabilir ama, çevre durumundan yarıçevre durumuna yükselmeye (kalkınmaya) engel değildir. Hernekadar ABD bu dönemde Türkiye'nin sınaileşmesini önlemeye çalışmışsa da, iktisadi bakımdan Türkiye'nin düştüğü durum, esas olarak, güttüğü plansız ve programsız iktisadi politikayla açıklanmalıdır.

3) NATO'ya girişin o dönemde herkes tarafından itirazsız desteklenişinin bir nedeni de, Türkiye'ye böylece demokrasi geleceğine ilişkin inançtır. 2000'lerde de birçok Türk vatandaşının, AB'ye girişi sırf bu nedenle desteklediği düşünülürse; bir ülkedeki demokrasi eksikliğinin, o ülkenin ciddi uluslararası bağlantılara fazla incelemeden girişmesine yol açabileceği sonucuna varmak mümkündür.

Diğer yandan, Türkiye Kore'ye birlik gönderme kararından 1 hafta sonra NATO'ya ikinci başvurusunu yaptığında, tam üye olamayacağı ama ortak üye olabileceği yanıtını almış ve bunu ikinci sınıf üyelik olarak kabul ettiği için, o ortamda reddetmiştir (Hale, s. 118).

4) Türkiye'nin bu dönemde bağımsızlığını kısıtlayacak bir dış politika izlemesi, W. Hale'in deyişiyle, Menderes'in "Dulles'tan daha Dullesçı bir komünizm fobisi sahibi" olmasının sonucudur. Tabii, bu fobiyi, Menderes'in psikolojisinde aramak doğru olmaz. Doğrudan doğruya, ekonomik olarak iflas etmiş bir rejimin bu komünizm tehlikesini durmadan abartarak dış yardım ve dış borç almak isteme stratejisinde aramak gerekir. Nitekim, SSCB'nin tutumu açıkça değiştiği zaman bile Türkiye bunu görmek istememiş, Bağlantısızlık akımı hiç yokmuş gibi davranmış, dış yardımın sürmesi için Soğuk Savaşı keskinleştirmeye çabalamış, fakat Batı'dan

kredi umudunu da yitirince Menderes 180 derecelik bir dönüş yaparak Moskova gezisini planlamıştır.

Dış Politikanın Genel Niteliği Açısından

1) Çok daha genel olarak ele alınırsa, dönem, kendisinden önceki iki dönemin (1923-39 ve 1939-45) antitezi niteliğindedir. Şu anlamda ki, hem göreli özerklik sunan bu dönemlerin zıddıdır, hem de büyük ölçüde 1939-45 döneminde yaşananlar (savaştaki politika, sermaye birikimi) tarafından yaratılmıştır. Bu açıdan, 1980 sonrası Özal dönemine benzemektedir. Şu farkla ki, 1945-60 dönemi bir savaş dönemi yaşamış olmanın (yani, dış dinamiğin) ağır mirasının etkisiyle dışa bağımlı nitelik göstermiştir; 1980 sonrası dönem ise, 1960-80 dönemi (iç dinamik) hatalarının etkisiyle dışa bağımlı olmuştur.

2) Menderes dönemi TDP'nin geleneksel Batıcılık çizgisini izlemiş, ama en az onun kadar geleneksel olan dengecilik ve statükoculuk çizgisinden ciddi bir sapma niteliği taşımıştır. Nitekim Menderes politikası gerek Doğu/Batı arasında, gerekse Batı'nın kendi içinde dengeleri gözetmemiştir. Her iki açıdan da yalnızca ABD'ye bağlılık ve bağımlılık göstererek ve aradaki uluslararası gelişmeleri izlemeyerek, kendini sınırlamıştır.

Diğer yandan Menderes dönemi, yine TDP'nin geleneksel özelliklerinden olan meşruiyet ve ihtiyat faktörlerine önem verme politikasından da uzaklaşmıştır. Aktif bir dış politika yürütmüş, ama risklerle dolu olduğuna dikkat etmemiştir. Oysa jeostratejik önem taşıyan bir OBD için ihtiyatlı politikanın önemi çok büyüktür.

Bu açılardan Menderes dönemi, ileride benzer niteliklerle ortaya çıkacak Özal döneminin öncülü olmuş gözükmektedir.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Dönemin Bilançosu)

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968; Aydın, Mustafa, *Foreign Policy Formation and the Interaction Between Domestic and International Environments: A Study of Change in Turkish Foreign Policy, 1980-1991*, teksir, Lancaster Üniversitesine verilmiş doktora tezi, 1994; Gerger, Haluk, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği, Soğuk Savaştan Yeni Dünya Düzenine*, İstanbul, Belge Yayınları, 1998; Gülalp, Haldun, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul, Belge Yayınları, 1993; Gürsel, Seyfettin, "Dış Borçlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 15, s.473-477 ve Cilt 16, s.494-506; Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 2. Baskı, (çev. Sabri Tekay), İstanbul, İletişim Yayınları, 1990; Kuruç, Bilsay, "Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikaları Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 21-32; Oran, Baskın, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından II. Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ-Sol Akımlar", *SBF Dergisi*, Cilt XXIV, no. 3 (Eylül 1969), s. 227-275; Sander, Oral, *Siyasi Tarih, 1918-1990*, 3. Baskı, Ankara, İmge Yayınevi, 1993; Sander, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-64*, Ankara, SBF Yayınları, 1979; Sönmez, Attila, "Türkiye'de 1950 Sonrası Sanayileşme Politikası Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 59-71; Sönmez, Attila, *Doğu Asya "Mucizesi" ve Bunalımı, Türkiye İçin Dersler*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001; Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylülde Amerika'nın Yeri*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995; Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, *Cumhuriyetin 75 Yılı*, İstanbul, 1998.

SSCB'yle İlişkiler

I) İlişkilerde Gerginlik (1945-1953)

A) Savaşın Ardından SSCB

İkinci Dünya Savaşının ardından SSCB ekonomi, federasyon, ordu, parti ve iç siyasal yaşam alanlarında büyük bir yeniden yapılanma sürecine girdi.

Savaşta Sovyet ekonomisi büyük hasar görmüştü. Bazı kaynaklara göre 20, bazılarına göre 27 milyon Sovyet vatandaşı yaşamını yitirmişti. Doğuya taşınan binlerce fabrika yeni sanayi merkezlerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Ekonomide yeniden yapılanma için ilk adım Mart 1946'da 4. Beş Yıllık Planın kabul edilmesi oldu (1946-1950). Planda öngörülen hedeflere ağır sanayide ulaşılırken, tarım ve tüketim mallarında başarı sağlanamadı. Tarım üretimi 1950'de 1940 düzeyinin altındaydı. Yeniden yapılanmada savaşta gevşeyen din-karşıtı politika yeniden ele alındı. Çoğu ulusların dili Kiril abecesine çevrildi ve tarihleri yeniden yazılmaya başlandı. Diğer yandan, 25 Şubat 1946'da Kızıl Ordu'nun adı Sovyet Ordusu oldu. Parti örgütlenmesinde değişiklikler yapıldı. Ekim 1952'de toplanan

Jdanovculuk

SSCB'de İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme damgasını vuran, 1934-1938 arasında SSCB'de kültür politikalarının belirlenmesinde ve Sovyet yurtseverliği ile Rus milliyetçiliği fikirlerinin işlenmesinde önemli roller üstlenmiş olan Politbüro üyesi Andrey Aleksandroviç Jdanov'dur (1896-1948).

Esas olarak 1946 ile 1950 arasında yürütülen bu kampanya kültür, sanat ve bilimin her alanını denetlemeyi amaçlayan bir müdahaleydi. Parti; edebiyat, felsefe, müzik, biyoloji, filoloji ve psikoloji dahil her konuda "resmî doğru"ları ilan ederken, bu alanlarda otorite kabul edilen ve en üst düzeylere ulaşmış olan pek çok insan konumunu yitirmekte, tutuklanmakta ya da ölüme yollanmaktaydı (mizah yazarı Zoşçenko, şair Ahmetova, müzisyen Şostakoviç, biyolog Vavilov gibi). Bu kampanyanın hedeflerinden biri de Sovyet kültür yaşamı üzerindeki "Batı" etkisini kırmaktı.

Sovyet kültür, bilim ve sanat yaşamının "dış etkiler"den arındırılması politikası kötü sonuçlar verdi. Mendel teorisinin yanı sıra kuantum ve görelik kuramları "burjuva bilimi" olarak reddedildi, sibernetik, psikanaliz "bilim dışı" ilan edildi, Freud ve Einstein gibi bilim adamları "tehlikeli, kozmopolit" kişiler olarak damgalandılar. Edebiyattaki siyah-beyaz karakterler sanata büyük darbe vurdu. Rusya'nın ve Rus tarihinin öne çıkarılması çabaları içinde bilimsel yasaların, buhar makinasının, radyo ve penisilinin ilk defa Ruslar tarafından bulunduğu iddia edilir oldu. "Proletarya" adına "burjuva" bilim ve kültürüne karşı çıkış Sovyet bilim ve kültür yaşamının gelişmesini uzun yıllar köstekledi.

(E. Tellal) (Kaynak: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt. 3, s. 998, 1001).

19. Kongre'de Partinin ismindeki "Bolşevik" ibaresi atıldı (son Kongre 1939'da toplanmıştı). Siyasal yapıda da ilginç gelişmeler yaşandı. Bir yandan Stalin bütün gücü elinde tutan önder konumundayken, diğer yandan çevresindeki yöneticiler arasında ayrılıklar belirdi. Savaş sonrasında egemen olan ideoloji *Jdanovçina*ydı (bkz. **Jdanovculuk** kutusu, s. 499).

Savaşta ABD'yle yapılan bağlaşma, özellikle aydın çevrelerinde ABD'ye karşı bir sempati uyandırmıştı. Savaşın ardından Jdanov bunun önüne geçmek için çalışmalar yaptı. Ama, Ağustos 1948'deki anî ölümü parti içinde bir ideolojik kavga başlattı. Batı'yla ilişkileri iyileştirmek isteyen Malenkov ile gizli polis örgütü şefi Beriya'nın başında bulunduğu grup uzun erimde kazanacaksa da, kendileri iktidarda kalamayacaklardır.

Dış politikadaki değişikliklere gelince. Bu politikayı belirleyen etkenlerin birincisi ve en önemli olanı hiç kuşkusuz ABD'nin atom bombasına sahip olmasıydı. Bu nedenle, savaşta ekonomisi ağır hasara uğramış, ordusu büyük kayıplar vermiş SSCB'nin savaş sonrasında en büyük kaygısı güvenlikti. SSCB bu kaygısını 1949'da giderebildi. 25 Eylülde Sovyet resmî haber ajansı TASS, SSCB'nin 29 Ağustosta başarılı bir atom bombası denemesi gerçekleştirdiğini duyurdu.

Sovyet dış politikasını belirleyen ikinci etken, önce Avrupa'da sonra Asya'da kurulan sosyalist devletler ve bu devletlere önderlik etme kaygısıydı. Bu kaygısında SSCB kısa erimde başarı kazandı. Eylül 1947'de kurulan "Kominform" (bkz. **Komintern ve Kominform** kutusu, s. 500) ve Ocak 1949'da kurulan COMECON (bkz. **COMECON** kutusu, s. 501) bu doğrultudaki girişimlerdi. İşgale kendi çabalarıyla son vermeleri nedeniyle daha bağımsız çizgi izleyen Arnavutluk ve Yugos-

Komintern ve Kominform

Komünist Enternasyonal ya da Üçüncü Enternasyonal olarak da bilinen Komintern, Komünist partilerin birliğini sağlamak amacıyla 1919'da kuruldu. Açıklanan amacı dünya devrimini gerçekleştirmek olmakla birlikte, daha çok komünist hareketi SSCB denetiminde tutmak için kullanıldı.

Merkeziyetçi düşüncenin iniş-çıkışlar yaşadığı strateji değişikliklerinin ardından 1935'teki 7. ve son kongrede Komintern'in amacı faşizmin yenilmesi olarak açıklandı. Bu doğrultuda kongre tüm komünist partileri yaklaşmakta olan savaşa, faşizme karşı barış, demokrasi yanlısı güçlerle işbirliği içinde insanlığın tüm ileri kazanımlarını savunmakla görevlendirdi. Türkiye Komünist Partisi (TKP) buna bir türlü uymayınca Komintern Şubat 1937'de "desentralizasyon" veya "separat" kararı çıkarttı ve TKP'yi dışladı. Bunun üzerine TKP karara uydu ve Türkiye'deki gizli faaliyetlerini tatil ederek Kemalizmle birlikte çalışmaya başladı. Tabii, bu da SSCB'yle ilişkilerin düzelmesine bir miktar katkı yaptı (Türkali, s. 577-597).

Stalin Almanya ile savaş başladıktan sonra müttefiklerinin komünist bozgunculuk korkularını bertaraf etmek için Komintern'i resmen feshetti.

Kominform (Komünist Enformasyon Bürosu) 1947'de Polonya'nın Wilcza Gora kentinde SSCB, Bulgaristan, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Romanya, Yugoslavya, Fransa ve İtalya komünist partilerinin katılımıyla kuruldu. Amacı, tüm Avrupa'da parti faaliyetlerini eşgüdümlü hale getirmekti. Yugoslavya ile SSCB arasındaki gerginlik sonucunda Yugoslav Komünist Partisi Haziran 1948'de Kominform'dan çıkarıldı. Kominform, Yugoslavya'yla arasını düzeltmek isteyen SSCB tarafından 17 Nisan 1956'da dağıtıldı.

(F. Keskin)

lavya dışında kalan doğu Avrupa rejimleri SSCB etkisine girdiler. 1 Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyetinin kurulmasıyla "sosyalist blok" her bakımdan kapitalist sisteme karşı koyma potansiyeline ulaşmıştı.

COMECON

Üye ülkelerin ekonomik gelişmesini hızlandırmak ve aralarında eşgüdümü sağlamak amacıyla Ocak 1949'da SSCB, Bulgaristan, Çekoslavakya, Macaristan, Polonya ve Romanya arasında kuruldu. Şubat 1949'da katılan Arnavutluk 1961 sonunda çekildi. Doğu Almanya 1950'de, Moğolistan 1962'de, Küba 1972'de, Vietnam da 1978'de üye oldular.

Stalin COMECON'u kendisine karşı çıkan Yugoslavya'ya ekonomik ambargo uygulamak için bir araç olarak görmüştü; bunda başarılı olamadı. 1955-60 döneminde SSCB ortak bir ekonomik politika ve ticaret modeli oluşturmaya çalıştı. 1963'te COMECON'a bağlı bir Uluslararası Ekonomik İşbirliği Bankası kuruldu. Ama örgütün gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik bütünleşme, tarım ekonomileri olarak belirlenen Romanya ve Bulgaristan başta olmak üzere üye devletlerin tepkisine neden oldu. Doğu Almanya, Çekoslavakya ve Macaristan gibi sanayii gelişmiş olan ülkeler ise kendi ürünlerinin pazarını genişletmek amacıyla uzmanlaşmayı destekliyordu. Sonunda SSCB geri adım atmak zorunda kaldı.

COMECON da tıpkı Varşova Paktı gibi Sovyet blokunun yıkılmasından sonra 28 Haziran 1991'de üye devletler tarafından sona erdirildi.

(F. Keskin)

Savaş sonrası Sovyet dış politikası incelenirken üzerinde durulması gereken üçüncü bir etken de, Soğuk Savaş (bkz. Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi kutusu, s. 536) koşullarında ABD önderliğindeki Batı'nın izlediği "çevreleme" politikası ve SSCB'nin bunu boşa çıkarma çabalarıdır. Truman Doktrini ve Marshall Planının ardından NATO'nun kurulması, bunu da SEATO, Balkan ve Bağdat paktlarının izlemesi SSCB'yi güvenlik açısından kaygılandırmış ve dış politikasının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Doğu Avrupa üzerinde kurulan güçlü Sovyet hegemonyası, Batı tarafından iki defa Moskova'ya kadar işgal edilmiş bu ülkenin kendisini Batı'dan bir "güvenlik kuşağı"yla ayırma endişesiyle de izah edilmiştir.

B) Sovyet İstekleri ve Değerlendirmesi

İkinci Dünya Savaşının ardından tanık olunan gelişmeler Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerde "tamiri" uzun süre alacak, etkileri on yıllarca sürecek "tahribata" yol açtı.

İkinci Dünya Savaşı bölümünde de görmüş olduğumuz gibi, Molotov, savaşın Avrupa'da 7 Mayıs 1945'te Almanya'nın kayıtsız şartsız teslimiyle bitmesine 7 hafta kala, 19 Mart 1945'te Büyükelçi Sarper'i makamına çağırarak bir nota verdi ve 1925 antlaşmasının artık uzatılmayacağını bildirdi (Hatırlanacağı üzere, 1925 antlaşması 1929 uzatma protokolüyle 2 yıl, 30 Ekim 1931'de imzalanan protokolle 5 yıl ve 7 Kasım 1935'te imzalanan protokolle 10 yıl uzatılmıştı). Fesih kararını Türkiye'ye bildirirken, savaş sonrası koşulların değiştiğine vurgu yaptı. Türkiye'yle yeni koşullarda yeni bir anlaşmaya varmak için görüşmeye hazır olduğunu açıkladı.

Türkiye'nin de korktuğu zaten buydu. Şimdi SSCB bu anlaşmanın yenilenmesi

için yine Boğazlarda söz sahibi olmayı şart koşacaktı ve bu sefer durum 1939'daki gibi değildi; karşı tarafın eli kuvvetliydi. Üstelik, bir ay önce, Şubat ayında yapılan Yalta Konferansında Stalin Montreux'nün eskidiğini ABD Başkanı Roosevelt'e söylemiş, Roosevelt de değişiklik önerisini "mantıklı" diyerek karşılamıştı.

Türkiye, yine daha önce belirtildiği gibi, Sovyetlerin bu 19 Marttaki fesih bildirimini 4 Nisanda yanıtladı ve SSCB'ye yeni antlaşma için öne süreceği koşulları sordu. Bunu büyükelçiler düzeyindeki görüşmeler izledi. Ardından, 7 Haziran 1945'te Dışişleri Bakanı Molotov Büyükelçi Sarper'i kabul ederek yeni bir antlaşma için SSCB'nin koşullarını bildirdi:

Daha önce verilen tutanaktan da anlaşılacağı gibi (bkz. s. 473), Molotov konuya önce Kars ve Ardahan'dan girdi. "1921 haksızlığının tamiri"nden söz etti. O dönemde Sovyetlerin zayıf durumda olduğunu ileri sürerek, 16 Mart 1921 Türk-Sovyet antlaşmasıyla Ankara'ya bırakılan Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye verilmesini istedi. Sarper'in buna yanıtı kesin oldu: "1921 zaten bir haksızlığın tamiriydi ve onu Lenin imzaladı. SSCB'nin toprağa ve nüfusa gereksinimi yok. Bu iş için Türkiye kamuoyunun sempatisini feda etmeye değmez. Zaten, olacak iş de değildir". Sarper'in "zaten bir haksızlığın tamiriydi" derken kastettiği, 1918 Brest-Litovsk antlaşmasının Osmanlı'ya zaten bıraktığı Kars ve Ardahan'ın ancak 1921'de Türkiye'ye verilmiş olmasıydı. Sarper durumu o zaman Ankara'ya gönderdiği raporda şöyle özetlemiştir: "Sovyetler görüşmeleri kesmeyeceklerdir düşüncesindeyim. Arazi konusunda ısrar etmeyecekler. Bunu pazarlık konusu olarak ileri sürdüler" (Ikinci Dünya Savaşı Yılları, s.267).

Molotov, arkasından Boğazlar konusuna geçti: "Boğazlar 200 milyon kişiyi yalnız Türkiye'nin iradesine bırakıyor". Sarper'in buna cevabı şu oldu: "Bundan kastınız Boğazlarda üs ise, söz konusu olamaz!" Ardından Molotov ekledi: "Montreux eskimiştir, değişmesi gerekir". Sarper bunun uluslararası bir konu olduğunu ve diğer imzacı devletlere danışılması gerektiğini belirtti (Gürün, s.283-286).

SSCB 1921 konusunu bir pazarlık olarak öne sürmekle Türkiye karşısında büyük bir taktik hatası yapmıştı. Asıl derdi kendisi açısından Boğazlarda güvenliğin sağlanmasıydı. Ama toprak isteklerini gündeme getirerek Boğazlar konusundaki isteklerden çok daha fazla tepki yarattı ve Türkiye'nin ABD'ye yanaşmasında önemli etki yaptı.

18 Haziranda Molotov Sarper'i bir kez daha kabul etti ve isteklerini yineledi. Böylece, Türkiye ile SSCB arasında 1925 Antlaşmasının yerini alacak bir dostluk antlaşmasının imzalanması olasılığı ortadan kalktı.

SSCB Türkiye'yi Boğazlar konusunda sıkıştırmak için toprak isteklerini kamuoyunun gündeminde tuttu. Haziranda Eçmiyazin'de yapılan Ermeni patriği seçimlerinde istekler karara bağlandı. Böylece, Ermeni diyasporası aracılığıyla ABD desteğini de almaya çalıştı.

Sovyet İstekleri Potsdam'da

SSCB'nin istekleri, 17 Temmuz- 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Müttefiklerin Potsdam Konferansında bir kez daha gündeme geldi. Polonya'nın durumu, Alman sınırları, Uzakdoğu'daki savaşın gelişimi, savaş tazminatı sorunu düzenlemelerinin ele alındığı bu konferansta Boğazlar daha çok gayrı resmî konuşmalarda gündeme geldi. 18 Temmuz gecesi yemekte Stalin Churchill'e Türkiye-SSCB arasındaki bir it-

tifakın ancak aralarındaki anlaşmazlıkların çözülmesiyle mümkün olacağını, fakat Türkiye'nin Kars ve Ardahan'ı SSCB'ye geri vermeyi ve Montreux'yü tartışmayı reddettiğini söyledi (Churchill, Cilt VI, s. 549). Daha sonra 23 Temmuz gecesi başka bir yemekte Stalin Churchill'e dönüp "Eğer Marmara'da bize tahkim edilmiş bir pozisyon vermeniz mümkün değilse, o zaman Dedeağaç'ta bir üs alamaz mıyız ?" diye sorarak Boğazların denetimi konusundaki niyetini açıkça dile getirdi. Churchill Boğazlarda SSCB'nin istediği yönde bir düzenlemeyi desteklediğini, ama bunun Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma koşuluna bağlı olduğunu belirtti. Değişikliğin çok taraflı düzeyde yapılması gerektiğinin altını çizdi. SSCB ise, yazılı bir metin sunarak Montreux'nün feshedilmesini, Boğazlarda güvenliğin Türkiye ve SSCB tarafından sağlanmasını, bunun için Sovyet üslerinin kurulmasını önerdi. Boğazlarda üs isteğinin yanı sıra, sınırda değişiklik isteğini de açıkça belirtti. Churchill üs isteğini kabul edemeyeceğini bildirdi. Stalin Boğazlar konusundaki görüşünü şöyle dile getiriyordu: "Sonuçta, İngiltere tarafından desteklenen küçük bir devlet büyük bir devleti gırtlağından tutmakta ve ona çıkış vermemektedir". Konferans sonunda kabul edilen protokolün 16. maddesinde, üç hükümetin o günkü koşullara yanıt vermediği için, Montreux'de değişiklik yapılması gerektiği konusunda görüş birliğine vardıkları açıklandı. Ancak, ortak bir karara ulaşılamamıştı. Konunun, her bir tarafın Türkiye'yle doğrudan görüşmeler yoluyla ele alınması kararlaştırıldı.

Churchill'in Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yaptığı vurgunun aksine Truman "toprak verme sorununun Türk ve Rusların kendi başlarına oturup halletmeleri gereken bir sorun olduğunu" düşünüyordu (Truman, cilt I, s. 415-416). Kısaca, Türkiye başlangıçta SSCB'yle savaş sonrası pazarlıklarını sürdüren Batı'yı arkasına alamadı ve SSCB'den gelen istekler karşısında yalnız kaldı.

OTDP 1 Ağustosta Potsdam'da imzalanan Protokol'ün Boğazlara ilişkin 16. maddesinin Rusça ve İngilizce metinlerin farklılığından dolayı değişik biçimde yorumlandığını öne sürmektedir. Buna göre, İngilizce metin "her üç devletin Boğazlar konusundaki görüşlerini Türkiye'ye ayrı ayrı bildirmelerini" isterken, Rusça metin "Boğazlar sorununun üç devletin her biri ile Türk Hükümeti arasında ayrı ayrı yapılacak görüşmelere konu teşkil etmesini" öngörmektedir (OTDP, s. 196). Sovyetlerin yayınladıkları tutanaklarda Rusça metin açıkça "ayrı ayrı doğrudan görüşmeler"den söz etmektedir (*Vneşnaya Palitika SSSR, Zbornik Dokumentov*, vol. 6, p. 444). Üstelik, dönemi Hariciye içerisinde yaşamış, uzun süre Dışişleri Bakanlığı yapmış, SSCB'yle ilişkiler ve Boğazlar konularında uzman Feridun Cemal Erkin de bu yoruma katılmaktadır.

Gürcü Profesörlerin Makalesi

Bu sırada gerek Türkiye gerekse SSCB'de karşıt kamuoyu güçleniyordu. 4 Aralık 1945'te İstanbul'da SSCB karşıtı bir miting düzenlendi. Göstericiler Rusça kitapların satıldığı iki kitapçı ile solcu Tan gazetesinin matbaasına polisin seyirci kaldığı bir ortamda saldırınca, 8 Aralıkta SSCB bunu kınayan bir nota verdi. Bu saldırı Türkiye siyasal yaşamına "Tan Matbaası Olayı" olarak geçti.

Ardından, Gürcistan Bilimler Akademisinden iki profesörün Türkiye toprakları üzerindeki isteklerini dile getirdikleri makaleleri gündeme geldi. 14 Aralık 1945 tarihinde Tiflis'te yayınlanan *Komünisti* gazetesinde, 20 Aralıkta ise *Pravda* ve *İzvestiya*'da yayınlanan ve "Türkiye'den Meşru İsteklerimiz" başlığını taşıyan bu ma-

kale şöyle sona eriyordu: "(...) Gürcü halkı hiç bir zaman vazgeçmediği ve vazgeçemeyeceği topraklarını geri almak zorundadır. Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, Ispir, Bayburt, Gümüşhane ve Giresun, Trabzon bölgelerini içine almak üzere Doğu Lazistan'ı yani Gürcistan'dan koparılmış toprakların bir bölümünü kastediyoruz." Bunu, 1948 ve 1949'da SSCB'de yayınlanan akademik çalışmalarda Sovyet tezinin desteklenmesi izleyecektir. 9 Mart 1946'da Başbakan Saracoğlu'yla görüşen Büyükelçi Vinagradov da Türkiye basınındaki "kişilere yönelik saldırılar"dan yakınarak bunlara son verilmesini istedi. Saracoğlu'nun SSCB'nin isteklerinden vazgeçip geçmediği sorusunu ise, bu isteklerin Molotov tarafından dile getirildiği ve ancak kendisi tarafından geri çekilebileceği biçiminde yanıtladı.

1945 Martından, notaların geldiği 1946 Ağustosuna değin yaşanan şuydu: SSCB resmî bir yazışmaya dökmeksizin, önce Molotov aracılığıyla isteklerini dile getirdi. Yazılı biçimde dile getirilmedikleri için, işin başında İngiltere ve ABD buna amacını aşan bir yanıt vermeye çekindiler. Ardından, SSCB konuyu savaş sonu konferansı Potsdam'da İngiltere ve ABD'yle görüştü, ama bir anlaşmaya varılamadı. İstekler dünya basınında yer almasına karşın, Türkiye'de resmî çevreler kamuoyuna açıklama yapmaktan kaçındı. Böylece, Türkiye SSCB'ye isteklerinden kolayca vazgeçme olanağı tanıyordu.

Notalar Savaşı

Potsdam'da alınan karar doğrultusunda Türkiye'ye ilk nota 2 Kasım 1945'te ABD tarafından verildi: Montreux'nün gözden geçirilmesi gerektiğini öne süren ABD şu değişiklikleri öneriyordu:

(...) (1) Boğazlar bütün Devletlerin ticaret gemilerine her zaman açık olmalıdır; (2) Boğazlar Karadeniz'e kıyısı bulunan Devletlerin savaş gemilerinin transit geçişine her zaman açık olmalıdır; (3) Karadeniz'e kıyıdaş Devletlerin özel rızası ve ya Birleşmiş Milletler tarafından görevlendirilmiş olmaları istisnalarıyla üzerinde anlaşılacak, sınırlandırılmış bir tonajın altındaki gemiler hariç, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi her zaman yasak olmalıdır; (4) Montreux Konvansiyonu'nu günün koşullarına uydurmak için, Milletler Cemiyeti'nin yerini Birleşmiş Milletler sistemi almalı ve Japonya taraf devletler arasında çıkarılmalıdır(...)

ABD, bütün bunların gerçekleştirilmesi için uluslararası bir konferans toplanmasını öneriyordu. Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin savaş zamanında da Boğazlardan geçebilmesi önerisi Türkiye için birtakım sakıncalar içermekteydi. Çünkü, savaş zamanında Türkiye tarafsız ise, SSCB'nin Akdeniz'e geçireceği savaş gemileri, geriye dönerlerken başka birtakım savaş gemileri tarafından izlenebilir, hatta Boğazlar bölgesinde bu gemiler arasında bir çatışma yaşanabilirdi. Bunun sonucunda Türkiye'nin tarafsızlığı tehlikeye girebilirdi. ABD notasını 21 Kasım 1945 tarihli benzer içerikteki İngiliz notası izledi.

Türkiye-SSCB ilişkilerinde çok önemli gelişmelere yol açan ilk Sovyet notası 8 Ağustos 1946'da verildi (Aynı gün notanın bir kopyası ABD'ye iletilmiş ve ABD bunu 19 Ağustosta yanıtlamıştır. Bkz. s. 526).

"(...) Geçen harp esnasında vuku bulan hâdiseler Boğazlar'a müteallik [ilişkin] *olarak 1936 tarihinde Montrö'de imzalanan Montrö Anlaşmasının tesis ettiği Kara-*

deniz Boğazları rejiminin Karadeniz Devletlerinin güvenlik menfaatlarına tekabül [uygunluk] *ve Boğazlar'ın Karadeniz Devletleri aleyhinde kullanılmasına mâni olabilecek şartları temin etmediğini açıkça ispat eylemiştir(...) Berlin'deki üç Devlet Konferansının aşağıdaki kararları aldığı malûmdur(...) Sovyet Hükûmeti de kendi namına, Boğazlar için aşağıdaki esaslara müstenid* [dayanan] *yeni bir rejim tesisini teklif etmektedir:*

1) Boğazlar bütün memleketlerin ticaret gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır; 2) Boğazlar Karadeniz Devletlerinin harp gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır; 3) Karadeniz'de sahili bulunmayan Devletlere ait harp gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi, hususî surette derpiş edilen [öngörülen] *haller müstesna, memnudur* [yasaktır]; *4) Karadeniz'e girmek ve Karadeniz'den çıkmak için tabii su yolu olan Boğazlar'a müteallik rejimin tesisi Türkiye'nin ve Karadeniz'e sahili bulunan diğer Devletlerin selâhiyeti dahilinde olmalıdır; 5) Boğazlarda ticarî seyrüseferin serbestisini ve Boğazlar'ın güvenliğini temin hususunda en fazla alâkadar ve bunu icraya en kadir* [yetkin] *olmaları sıfatiyle Türkiye ve Sovyetler Birliği, işbu Boğazlar'ın Karadeniz'de sahili bulunan Devletler aleyhine diğer Devletler tarafından kullanılmasının önüne geçmek için bunların müdafaasını müşterek vasıtalariyle temin ederler(...)"*

SSCB'nin notasını Türkiye'den önce ABD (19 Ağustos) ve İngiltere (21 Ağustos) birer notayla yanıtladılar ve Boğazlar rejiminin yalnızca Karadeniz'e kıyıdaş devletlerce düzenlenmesi önerisine karşı çıkarak, Boğazların savunmasının esasen Türkiye'nin görevi olduğunu vurguladılar.

Türkiye'nin yanıtı ise 22 Ağustosta geldi. Türkiye, notasında öncelikle İkinci Dünya Savaşı sırasında Boğazlardan geçen ve SSCB'ye göre sözleşmenin hükümlerini ihlâl etmiş olan gemilerin durumunu ayrı ayrı açıkladı ve ekledi: *(...) İkinci Dünya Harbi sırasında Sovyet Hükümeti bir defa bile Karadeniz'de kendi emniyetini tehlikeye koyabilecek bir durum için Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetine müracaatta bulunmamıştır(...)"* Montreux'nün teknolojik gelişmelere ve mevcut koşullara uydurulması için uluslararası bir konferansın toplanmasını ve Sovyetlerin öne sürdüğü değişiklik önerilerinden ilk üçünü kabul eden Türkiye, esas olarak Sovyetlerin 4. ve 5. önerilerini "kabul edilemez" buluyordu: *"Hassaten 4üncü nokta hakkında Sovyet Notası, diğer bütün ilgili devletlerin hariç bırakılması sure-*

Cumhuriyet

Moskovanın maksadını bütün dünya anladı

Türkiyenin azimli kararı

Yugoslavyada düşürülen Amerikan uçakları

Paris konferansında asabiyet gene başladı

Lübnanlı izciler dün şehrimize geldi

Sessiz kalan İstanbul

tiyle, yalnız Türkiye ile Karadeniz'de sahili bulunan devletlerin tanzimine iştirak edecekleri, yeni esaslara istinaden derpiş edilmiş [ileri sürülmüş], *yeni bir Boğazlar rejimini ileri sürer görünmektedir(...) Sovyet notasında ileri sürülen 5'inci prensipe gelince (...) İşbu Sovyet teklifi, milli bakımdan Türkiye'nin hiçbir suretle feragat edemiyeceği ve takyidini* [sınırlamasını] *kabul edemiyeceği eğemenlik haklarına ve güvenliğine aykırıdır(...)"*

SSCB 24 Eylülde benzer içerikte ikinci bir nota sundu. Karadeniz'in kapalı bir deniz olduğunu ve Türkiye'nin 1921 antlaşmasında Boğazların statüsünün Karadeniz'e kıyıdaş devletlerce belirlenmesini kabul etmiş olduğunu ileri sürerek 4. maddeyi savundu ve 5. maddede ısrar etti: " *(...)Sovyet Hükûmeti yukarıda anılan teklifin tatbikinin, Türk eğemenliğini asla haleldar etmiyeceği ve Türkiye ile Sovyetler Birliğinin müşterek tedbirleri bu Boğazların muhafazasını Türkiye'nin yalnız başına alacağı tedbirlerden çok daha geniş bir ölçüde sağlayacağından, Türkiye'nin güvenlik menfaatlerine daha iyi tekabül eyliyeceği kanaatindedir(...)"*

İkinci Sovyet notası da (bu kez kendilerine iletilmemiş olmasına karşın) ilk olarak 9 Ekimde ABD ve İngiltere tarafından yanıtlandı ve Potsdam'da alınan kararlar doğrultusunda başlatılan yazışmaların sona erdirilmesinin gereği vurgulandı. Bunu 18 Ekimde Türkiye'nin yanıtı izledi. Türkiye, ikinci yanıtını Japonya dışındaki Monreux'nün diğer tüm imzacı devletlerine göndererek, gerektiğinde toplanacak uluslararası bir konferans hakkında bilgi almalarını sağladı.

SSCB bu notalarında dört noktaya değiniyordu: 1) Potsdam'da alınan kararlar; 2) Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında sorumluluklarını yerine getirmemesi; 3) Varolan Boğazlar rejiminin yetersizliği ve 4) Yeni bir rejim için önerileri. Türkiye'nin yanıtları da bu noktalarda oldu.

Boğazlar üzerine nota değişimini 12 Mart 1947'de açıklanan Truman Doktrini ve bu çerçevede yapılan ABD yardımı izledi. 1948 yılı SSCB'nin doğu Avrupa'da denetimi sağlaması, Türkiye'nin de Marshall Planına katılımıyla geçti (bkz. s. 539-541).

Truman Doktrininin açıklanmasıyla birlikte, Sovyet basınında bunun karşısında bir kampanya başlatıldı. Ardından, 1948 yılında başlayan Marshall Yardımına da karşı çıkıldı. Türkiye'nin bir yandan NATO'ya girme çabaları, öte yandan Orta Doğu Komutanlığı projesine (bkz. s. 618-620) verdiği destek SSCB tarafından tedirginlikle karşılandı. SSCB Türkiye'nin NATO'ya katılma girişimini 3 Kasım 1951'de verdiği bir notayla kınadı. NATO'ya üye olması durumunda NATO'nun saldırgan amaçlarına alet olacağını, bunun sorumluluklarına katlanması gerekeceğini bildirdi. SSCB, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya katılma haberlerini "Kuzey Atlantik'e uzak, ama SSCB sınırlarında iki ülkenin katılımı" olarak değerlendiriyordu.

Türkiye buna 12 Kasım 1951'de yanıt verdi ve NATO'nun savunma amaçlı bir bağlaşma olduğunu ileri sürdü. Sonra da Şubat 1952'de örgüte girerek Norveç'le birlikte SSCB'ye sınırı olan ikinci NATO üyesi oldu. Orta Doğu Komutanlığı girişimi de protesto notasına yol açtı: SSCB'nin 24 Kasım 1951 tarihli notası 19 Aralıkta yanıtlandı. 28 Ocak 1952 tarihli nota ise yanıtsız bırakıldı. Türkiye Batı Blokuna girmişti.

Nedenleri

SSCB'nin Türkiye'den 1945 sonrası istekleri gibi çok önemli bir konu bugüne kadar büyük ağırlıkla, pro-Amerikan ve anti-Sovyetik bakış açısından ele alınmıştır. Bu bakış açılarını tamamlayabilmek için konuya bu isteklerin nedenlerini de sorgulayarak ve olaya SSCB açısından da bakarak yaklaşmak uygun olacaktır.

Öncelikle doğu sınırındaki toprak isteklerini (Kars ve Ardahan) ele alalım. İkili ilişkilere en fazla darbeyi vurmuş olan bu konu, paradoksal olarak ve yukarıda sözü edilen 7 Haziran 1945 Molotov-Sarper görüşmelerinden sonra Sarper'in de Ankara'ya bildirdiği gibi, Molotov tarafından sözlü olarak dile getirilen bir pazarlık unsuru olmaktan öte bir anlam taşımamıştır. Sonunda Sovyetlere çok pahalıya mal olması da zaten bu yüzdendir.

Boğazlar konusuna gelince, SSCB açısından bakıldığında açıkça görünen neden, güvenlik kaygısıdır. SSCB Boğazların Naziler tarafından savaş içindeki kullanımıyla da güçlenen bu kaygısını Boğazların dışarıya kısıtlanması biçiminde 1923 Lausanne'da, 1936 Montreux'de ve onun ardından yaptığı ortak savunma önerisinde, 1939 Saracoğlu Misyonu sırasında, savaş sürerken yapılan ve savaş sonrasına ilişkin olan toplantılarda sürekli gündemde tutmuş, Montreux'nün değişmesi gerektiğini Yalta'da (Şubat 1945) İngiltere ve ABD'ye kabul ettirmiş, Türkiye'ye verdiği notaları da Potsdam'da (Temmuz-Ağustos 1945) alınan karara dayandırmıştır. Boğazların savaş içinde Almanya tarafından kullanılmış olmasından şikayet eden SSCB, bu stratejik geçidin şimdi de diğer Batılılar tarafından kullanılarak yumuşak karnından vurulmasından korkmaktadır.

SSCB bu amacına ulaşmak için Türkiye üzerinde baskı ve tehdit yöntemlerini kullanmıştır. Fakat isteklerini güce başvurarak elde etmeye kalkışmamıştır; atom bombasına sahip değilken bunu yapmaya gücü de yetmezdi. Zaten Stalin bu nedenlerden ötürüdür ki 19 Aralık 1945'te İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin'e (PRO, FO 371/59242; Bilge, s. 333) ve 1947 başında da ABD'nin Moskova büyükelçisi Smith'e (Bilge, s. 333) Türkiye'ye saldırılmayacağına ilişkin garanti vermiştir. Sovyetler, ikinci notanın reddinden sonra bu konuyu bir daha açmayacak, Stalin'in ölümünden sonra 1953'te bütün taleplerinden vazgeçtiklerini resmen açıklayacaklardır.

Sonuçları

Türkiye'den istekler SSCB açısından, sonuçta isteklerine ulaşamadığına ve özellikle de Türkiye'yi Batı Blokuna ittiğine bakılarak, başarısızlık biçiminde değerlendirilebilir. Türkiye açısından bakıldığındaysa birkaç noktaya değinmek gerekir.

Birincisi, Türkiye savaş sonrasında Batı bağlaşması içinde yer almış ve diğer blokun lideri, komşusu SSCB ile ilişkileri son derece bozulmuştur. Bunda da hangi gelişmenin hangisine yol açtığı konusunda tartışma söz konusudur. Bilge, Türkiye'nin Batı bağlaşmasına katılmasını toprak isteklerine bağlamaktadır: "...Bu istek, başta hiç düşünülmediği halde, Türkiye'yi karşı cepheye itmiştir" (Bilge, s. 352). Gürün de benzer bir yorum yaparak, SSCB'nin istekleri olmasaydı Türkiye'nin NATO'ya girmesinin hem düşünülmeyeceğini, hem de düşünülse bile SSCB'nin onayını almak zorunluluğu nedeniyle (1929 Protokolü gereği) gerçekleşemeyeceğine değinmektedir (Gürün, s. 315).

Başka bir görüş de, Türkiye'nin savaşa girmese de yarım milyonluk bir orduyu si-

lâh altında tutmak zorunda olduğuna değinerek, savaş sonrasında Sovyet tehdidi nedeniyle askerlerini terhis edemediğini, dolayısıyla askerî yardıma gereksinim duyduğunu söyleyerek, NATO'ya bu nedenle girildiğini ileri sürmektedir (Ülman, s. 12).

Feridun Cemal Erkin, Sovyet isteklerini İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB ile Anglo-Saksonlar arasında yaşanan etkinlik yarışının bir görüntüsü biçiminde değerlendirirken haklıdır. SSCB'nin Türkiye ve Yunanistan'da denetimi eline geçirmesi Orta Doğu ve Akdeniz'deki dengeleri değiştirecekti. Bu nedenle ABD bu iki devlete "sahip çıktı". Türkiye hızla Batı'ya yaklaştı. NATO'ya üyeliğin ardından, kurulan üsler aracılığıyla Batı'nın Orta Doğu ve Akdeniz'deki önemli bir askerî ortağı oldu. Türkiye açısından bakıldığında ise, NATO'ya üyelik ülke bütünlüğüne ve egemenliğine aykırı talepler karşısında bir güvence arayışı biçiminde değerlendiriliyordu.

İkincisi, Batı bağlaşmasına katılmasıyla birlikte Türkiye'de, kuruluşunda da var olan komünizm-karşıtlığına Sovyet-karşıtlığı da eklenmiş, bu ikisi bir süre örtüşmüştür. Gerek iç ve gerekse dış politikalarda komünizm ve Sovyet-karşıtlıkları belirleyici rol oynamıştır.

Özetlersek, İkinci Dünya Savaşının ardından SSCB'nin Türkiye'den istekleri ikili ilişkiler açısından uzun süre "tamir" edilemeyecek "tahribat"a yol açmıştır.

Değerlendirmesi

Soğuk Savaş'ın iç dinamikleri çerçevesinde SSCB'nin istekleri Boğazlar ve Montreux'ye indirgenerek 1946'da resmen dile getirilecek ve Türkiye tarafından resmen reddedilecektir. Reddedilecektir ama, Türkiye dış politika tarihinin en ürpertili günlerini yaşamaktadır. Bu sırada Batı'dan gelen destek, Şubat 1946'da İngiltere'nin 1939 İttifakının yürürlükte olduğunu ve saldırıya uğraması halinde İngiltere'nin Türkiye'ye yardım etmekle yükümlü olduğunu bir notayla Türkiye'ye bildirmesi ve 16 ay önce yaşamını yitirmiş Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşının Nisan 1946'da Missouri zırhlısıyla İstanbul'a yollanmasıdır. Bunun dışında, Türkiye'de yaygın -ama yanlış- kanının aksine zamanın hükümeti Boğazlar konusundaki SSCB isteklerine ABD sayesinde değil, tamamen tek başına direnmiştir. Bu durum 1949-1954 yıllarında Basın-Yayın Genel Müdürlüğü görevinde de bulunmuş Mülkiye siyasî tarih profesörü Ahmet Şükrü Esmer tarafından açıkça saptanmıştır:

"1945 ve 1946 yılları, Türkiye için en tehlikeli zamanlardı ve Türkiye, ittifakla bağlı bulunduğu İngiltere'yi ve Amerika'yı bu tehlike ile ilgilendirmeye çalışmışsa da, her ikisi de kımıldamamıştır. 1945 Nisanında San Fransisco'ya gittiğimiz zaman, Amerikalılara tehlikeli vaziyetimizi anlatmaya çalıştık, fakat 'meram' anlatamadık. 'Rusya'nın kahramanca savaşması, çocuklarımızın canını kurtardı' diyorlardı...

"Truman yardımı 1947 Martında gelmiştir. 1945 ve 1946 yıllarında yalnız kalan Türkiye, Rus baskılarına mukavemet etmiştir. Biz, geç de olsa, yardımından dolayı Amerika'ya teşekkür ederiz. Fakat bu yardımın Türkiye'yi 'kurtardığını' söylemek, tarihî vakıalara uygun değildir. Her ikide bir Johnson'un ve Dean Rusk'ın 'kurtarıcımız' olarak karşımıza dikilmelerine müsaade edemeyiz.

"Bizi kimin elinden nasıl kurtardılar? Rus baskısı ağırdı fakat savaşa varacaksa, bu noktaya 1945 ve 1946 yıllarında varabilirdi. Ondan sonra durum değişti. Rusya, işgali altında bulunan İran'dan bile, 1946'da askerlerini geri çekmek zorunluğunda

kaldı. Rusya'nın Türklerden isteklerini silâh kuvvetiyle almayı tasarladığına dair, herhangi bir delil yoktur. Eğer Rusya, baskısını savaşa kadar götürseydi, Türkiye yalnız başına da savaşı kabul edecekti ve 1945'teki tutumlarına bakılacak olursa, ne müttefiki İngiltere, ne de şimdi 'kurtarıcılığı' ile övünen Amerika yardıma koşmayacaktı" (Oran, s. 71'den Esmer, *Ulus*, 13 Mart 1966).

II) Gerginlikten Yumuşamaya (1953-1960)

A) Stalin Sonrası SSCB

Görmüş olduğumuz gibi, İkinci Dünya Savaşının ardından Sovyet ekonomisinde endüstriyel gelişme plânlanan düzeye çıkarken, tarımsal üretim başarısız olmuştu. 1950'ler bu açığı kapatma çabalarıyla geçti. 1953'ten başlayarak bütçede kaynakların çoğu ağır sanayiden tarıma ve hafif sanayie aktarıldı. SSCB ekonomisini *dognat i peregnat Ameriku* (Amerika'yı yakala ve geç) politikası biçimlendirdi. Kruşçev bu politikayı, "Biz kapitalizmi bombayla yıkmayacağız. Kişi başına et, yağ, süt üretiminde ABD'yi yakaladığımızda kapitalizm en büyük darbeyi yiyecek" (Gibney, s. 26) biçiminde özetliyordu. Tüketim maddeleri bir yana, 4 Ekim 1957'de uzaya gönderilen Sputnik I uydusu SSCB'nin teknolojik alanda ulaştığı düzeyin göstergesiydi. Ekonomi alanındaki bu girişimlerin tümü, 1980'lerin ortasından başlayarak yeniden gündeme gelecek ve *perestroyka* (yeniden yapılanma) olarak adlandırılacaktır.

5 Mart 1953'te Stalin'in ölümü, hiç kuşkusuz SSCB tarihinde çok önemli bir olaydı ve halkla yönetim arasındaki ilişkiler açısından sistemi değiştirdi. Kolektif yönetim dönemi başladı. Stalin'in "doğal ardılı" görülen Malenkov öne çıktı ve üç bileşkenli bir politika izlemeye çalıştı: Uluslararası ilişkilerde gerginliğin azaltılması, ekonominin yeniden yapılanması ve bunun için köyle olan ilişkilerin düzenlenmesi. Bu doğrultuda 1953 yılında başlatılan tarım reformu önemli ölçüde prim yaptı. Tarım reformunun hazırlanması ve uygulanmasında en büyük rolü Kruşçev oynuyordu. Sonunda Malenkov Şubat 1955'te istifa etti, Kruşçev parti genel sekreteri, Bulganin başbakan oldular.

Bu siyasal gelişmeler ve eşlik eden ekonomik-bürokratik düzenleme çabaları SSCB'nin dış politikasına da yansıdı. Sovyet yazarlarına göre, SSCB dış politikası dört temele dayanmaktaydı: Diğer sosyalist devletlerle birlikte sosyalizm ve komünizmin gereklerini yerine getirmek (komünizm); sosyalist devlet ve halkların dostluk ve kardeşliğini sağlamak (enternasyonalizm); barış içinde birarada yaşama ve yeni bir dünya savaşından insanlığı korumak (barışçılık); ulusal bağımsızlık savaşlarını desteklemek ve sömürüye son vermek (anti emperyalizm). 1950'lerde Sovyet dış politikasında bu ilkelerin uygulanmasına tanık olundu.

Sovyet dış politikasının bu dönemdeki en belirgin özelliklerinden biri, öncelikle Çin Halk Cumhuriyeti ve diğer sosyalist blok ülkeleriyle iyi ilişkiler kurarak, onları denetimi altında tutmaya çalışması oldu. 1 Ekim 1949 tarihinde Çin Halk Cumhuriyetinin kurulması, SSCB tarafından çok önemli bir gelişme olarak değerlendirildi. Çin Devrimiyle "sosyalizm" 800 milyon insanın yaşadığı bir "dünya sistemi"

durumuna gelmişti. SSCB'nin izlediği dış politikanın bir sonucu olarak, 1954'te Moskova'da biraraya gelen Avrupa'nın sekiz sosyalist devleti 11 Mayıs 1955'te bu kez Varşova'da buluştular ve Almanya Federal Cumhuriyetinin NATO'ya üyeliğine yanıt olarak 14 Mayısta "Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması"nı 25 yıllığına imzaladılar. Böylece, Batılı devletleri birarada toplayan NATO askerî bağlaşmasının karşısında, Doğu Blokunu biraraya getiren Varşova askerî bağlaşması kurulmuştu (bkz. **Varşova Paktı** kutusu, s. 510).

Varşova Paktı

SSCB, Bulgaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Arnavutluk arasındaki Paktın ana kuruluş nedeni, Mayıs 1955'te Batı Almanya'nın NATO'ya kabulüydü. İmzacı devletler arasında birleşik bir askerî komutanlık oluşturulacak ve diğer devletlerin topraklarında SSCB askerleri bulundurulacaktı. Ama Paktın ilk eylemi, 1956'da Macaristan'daki "Sosyalizm karşıtı" hareketi bastırmak oldu. 1968'de Çek yönetimi Batı Almanya gibi pakt dışı ülkelerle ilişkiler kurmak ve liberalizm yönünde adımlar atınca Varşova Paktı birliklerinin Çekoslavakya'ya girmesi kararı da yine bu antlaşmaya dayandırıldı.

1989'da doğu Avrupa ülkelerinde çok partili parlamenter rejimlere geçilmesi Avrupa'nın bu iki karşıt bloklu yapısını ortadan kaldırdı. Ekimde Pakt üyeleri birbirlerinin iç işlerine karışmama kararı aldılar. 1990'da Macaristan Pakttan ayrıldı ve on yıl için tarafsız statüde kalacağını öngören bir yasayı onayladı. Aynı yıl SSCB birleşik Almanya'nın NATO üyesi olabileceğini kabul edince Doğu Almanya da Pakttan ayrıldı. 1 Temmuz 1991'de Prag'da yapılan son bir zirve toplantısıyla Varşova Paktının artık sona erdiği resmen ilan edildi.

(F. Keskin)

Stalin'den sonra SSCB, dış politikasını özellikle kapitalist ülkelerle olan ilişkileri açısından gözden geçirdi. Batı'yla ilişkilerinde "barış içinde birarada yaşama" politikası izledi (bkz. **Barış İçinde Birarada Yaşama** kutusu, s. 510). 20. Kongre'de sosyalizme giden yolun çeşitliliğinin kabul edilmesi Doğu Bloku içerisinde huzursuzluğa neden olurken, SSCB'nin Üçüncü Dünya'yla daha sıkı işbirliği yapabilme-

Barış İçinde Birarada Yaşama

Barış içinde birarada yaşama düşüncesi SSCB tarihinde ilk kez ortaya çıkmıyordu. Devrimin ihracından vazgeçilerek, "tek ülkede sosyalizm"in kurulup güçlendirilmesine yönelme sonucu bu politika gündeme gelmiş, ama Hitler'in saldırısı üzerine terk edilmişti.

"SSCB'nin yanında olmayan herkes ona karşıdır" biçiminde özetlenen Stalin'in "iki kamp teorisi"nin resmen reddi anlamına gelen bu politikanın özellikleri şöyle sıralanabilir: Birincisi, bu politika herşeyden önce SSCB'nin iki blok arasında savaşın kaçınılmaz olmadığını kabul etmesiydi. İkincisi, bu politika SSCB'nin kendine duyduğu güvenin yansımasıydı. SSCB, teknolojik gelişmişlik açısından Batı'yı yakalamış durumdaydı. Üçüncüsü, 1950'lerde sömürge ülkelerin bağımsızlık kazanma sürecinin hızlanması, Batılılara karşı bir gelişme olarak değerlendiriliyordu. Bağlantısızlık akımının ortaya çıkışı uluslararası alandaki gelişmelerin Batı'nın denetiminden çıkıyor olduğu izlenimi verdi. Kısacası, gelişmeler istenen yönde gidiyordu.

Barış içinde birarada yaşama politikası, nükleer bir savaşta her iki tarafın birden yok olacağı gerçeğinden de kaynaklanıyordu. Bu, SSCB'nin bir dünya devleti gibi davranmasına yol açacaktır.

(E. Tellal)

sinin de önünü açtı (bkz. SBKP 20. Kongresi kutusu, s. 511). Buna barış içinde birarada yaşama politikası da eşlik edince, SSCB Türkiye'nin de içinde bulunduğu komşularıyla ilişkilerini geliştirme yönünde önemli adımlar attı.

SBKP 20. Kongresi

1950'lerde Sovyet siyasal yaşamında en önemli olaylardan biri Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) 20. Kongresiydi (14-25 Şubat 1956). Kruşçev Kongre'de yaptığı açış konuşmasında üç noktaya değinmişti: İç politika, dış politika, parti. İç politika açısından en önemli gelişme "Stalin'den arındırma süreci"nin resmen başlatılmasıydı. Ama, Stalin'e karşı tavır almak o kadar da kolay değildi. Stalin ve Stalinizmin eleştirisi aynı zamanda rejimin eleştirisiydi.

20. Kongre SSCB'nin Doğu Blokuyla ilişkilerinde de önemli gelişmelere yol açtı. Kongre'de desteklenen yeni dış politika ilkelerinden biri de sosyalizme giden yolların farklı olduğunun kabul edilmesiydi. Ama bu politika, Stalin karşıtı politikayla birleşince SSCB tarafından hiç de istenmeyecek gelişmelere neden oldu: Önce, Polonya'daki "kendi sosyalizmini belirleme çabası" önlendi. Arkasından; Macaristan, Çin ve Arnavutluk'la ilişkiler bozuldu.

Kruşçev'in konuşmasında ele aldığı başka bir nokta da partiydi. 20. Kongrenin ardından Parti üç anlamda değişime uğradı. Üye sayısı artırılarak temsil niteliği güçlendirildi, daha önce yönetimin başarılı olamadığı alanlara (özellikle tarıma) el atıldı, en önemlisi, Sovyet devlet sistemindeki parti-devlet ikiliği kaldırılmaya çalışıldı. Kruşçev bunu Marksist bir söylemle "devletin ortadan kaldırılması süreci" biçiminde açıkladı. Sonuçta, iki başlılığın yerini kesin biçimde parti üstünlüğü aldı.

Kongre'de ele alınan bir diğer konu SSCB'de ulusal sorun oldu. Kruşçev'in gizli konuşmasında da değindiği gibi, Stalin 52 değişik halktan insanları doğuya sürmüştü. Bu halkların durumu Kongre öncesinde düzeltilmeye başlandı. Aralık 1955'te Almanlar, Nisan 1956'da Kırım Tatarları, Balkarlar, Mesketler, Hemşinler ve Kürtlere itibarları iade edildi.

Kongre'den çıkarılacak derslere gelince; ilk olarak kapitalizmin yürüyüşü yanında SSCB'nin geri kaldığı anlaşıldı ve bu geri kalışa karşı alınan önlemler Gorbaçov'un öncülü oldu; ikincisi, içeride tüketim talepleri artarken, SSCB'nin "büyük devlet" olmaya başladığı ortaya çıktı; son olarak, Doğu Blokunda Çin'in alternatif lider olarak belirdiği görüldü.

(E.Tellal)

B) SSCB'nin Türkiye'ye Yönelik Politikası ve İkili İlişkiler

1) 30 Mayıs 1953 Tarihli Sovyet Notası ve Türkiye'nin Yanıtı

30 Mayıs 1953 tarihi, sonucunda iki ülke arasındaki ilişkilerin "normalleştiği" bir sürecin başlangıcıdır. Savaş sonrasında ilk kez bu tarihte, en azından SSCB tarafından ilişkilerin olağan seyrine dönmesi için bir adım atıldı ve bunu öteki girişimler izledi. SSCB 30 Mayıs 1953'te verdiği bir notayla, İkinci Dünya Savaşının ardından gündeme gelen isteklerden vazgeçtiğini Türkiye'ye resmen bildirmişti:

"Son zamanlarda Sovyetler Birliğinin komşu devletlerle münasebetleri meselesi ile meşgul olan Sovyet Hükûmeti, diğer meseleler arasında Sovyet-Türk münasebetlerinin durumuna da dikkat atfetmiştir.

Bilindiği gibi, 1925 tarihli Sovyet-Türk Muahedesinin müddetinin sona ermesi ile alâkalı olarak, Sovyet-Türk münasebetlerinin tanzimi meselesi bir kaç sene evvel iki devlet mümessillerinin resmî görüşmelerinde mevzuubahis edilmişti. Bu görüşmelerde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Türkiye'ye karşı bazı toprak iddiaları ve aynı veçhile Sovyet Hükûmetinin, Sovyetler Birliği emniyetine Karadeniz Boğazları cihetinden gelebilecek tehdidin bertaraf edilmesine müteallik mülâhazaları [ilişkin düşünceleri] *da yer almış bulunuyordu. Türkiye Hükûmeti ve içtimai mahafili* [toplumsal çevreleri] *bunları teessürle* [üzüntüyle] *karşılamış ve bu da Sovyet-Türk münasebetleri üzerinde tesirini göstermekten halî* [uzak] *kalmamıştır.*

İyi komşuluk münasebetlerinin idamesi ve barış ve emniyetin tarsini [sağlamlaştırılması] *namına Ermenistan ve Gürcistan Hükûmetleri Türkiye'ye karşı toprak iddialarından sarfınazar etmeyi* [vazgeçmeyi] *mümkün telâkki etmişlerdir. Boğazlar meselesinde Sovyet Hükûmeti bu mesele hakkında eski noktai nazarını yeniden gözden geçirmiştir ve Sovyetler Birliğinin Boğazlar cihetindeki emniyetini Sovyetler Birliği için olduğu gibi Türkiye için de kabule şayan şartlar altında temin etmeyi mümkün addetmektedir.*

Bu suretle, Sovyet Hükûmeti Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı hiç bir toprak iddiasında olmadığını beyan eder."

Nota, üç noktaya değiniyordu. Birincisi, SSCB ilişkileri iyileştirme isteğini dile getirmiş oldu. İkincisi, açık biçimde Türkiye'den hiçbir toprak isteği bulunmadığını belirterek bu olumsuzluğu ortadan kaldırma eğilimini gösterdi. Bunu yaparken de, isteklerin Gürcistan ve Ermenistan'dan kaynaklandığını, şimdi federal birim olarak bunu düzeltmek istediğini bildirdi. Üçüncüsü, Boğazlar konusunda görüşünü gözden geçirdiğini dile getirdi.

Türkiye'nin verdiği yanıta geçmeden önce, notanın Türkiye ve Batılı bağlaşıklarınca nasıl değerlendirildiğine değinmek gerekir. SSCB notası geldiğinde Başbakan Menderes görüşmeler yapmak için Londra'da bulunuyordu. Notayı 1 Haziranda İngiliz yetkililerle birlikte değerlendirdi. İngiltere'nin ilk tutumu, bu notayla Türkiye'nin NATO üyeliği arasında bir bağ kurmak oldu. Notanın, NATO'ya üye Türkiye karşısında SSCB'nin attığı bir geri adım olduğu ileri sürüldü. Ayrıca, bu girişimin Türkiye'yi Batılı bağlaşıklarından ayırmaya ve/veya Balkan Paktı ve Orta Doğu Kumandanlığı girişimlerini baltalamaya yönelik olabileceği yorumu yapıldı. Fransa ise, SSCB'nin bu girişiminin daha çok Doğu-Batı arasında yumuşama isteğinden kaynaklandığını düşünüyordu.

Türkiye, notanın olumlu olduğu kadar olumsuz yönler de içerdiği kanısındaydı. Bir kez, askerî harcamaları kısıtlama olanağı doğuyordu ama, Batı'nın Türkiye'ye verdiği destek ve yardımı azaltması olasılığı da beliriyordu. İkincisi, Türkiye'nin çekindiği başka bir nokta da Boğazlar konusundaydı. Yaklaşık bir yıl sonra, Temmuz 1954'te, 20 yıllığına imzalanan Montreux düzenlemesinin 2 yıl sürecek fesih süreci başlıyordu. Yani, bu tarihten başlayarak 2 yıl içerisinde taraflardan biri Montreux'nün feshi için başvurabilecekti. Türkiye, bir yandan SSCB'nin verdiği notada Boğazlar üzerine açık olmayan bir anlatım kullandığını düşünüyor, diğer yandan SSCB'nin bir yıl sonra fesih sürecini başlatabileceğinden kaygılanıyordu. Bu kaygısının boşuna olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu değerlendirmeler ışığında Türkiye SSCB'ye yanıt niteliğindeki notasını 18 Temmuz 1953'te gönderdi:

"(...) Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye karşı hiç bir toprak iddiasında bulunmadığını mübeyyin [belirten] *Sovyetler Birliği Hükûmetinin beyanatını memnuniyetle kaydeder.*

Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti bu beyanatta atıf yapılan iyi komşuluk münasebetlerinin idamesi [devamı] *ve barış ve emniyetin tarsini arzusunun Türkiye'nin daima beslediği ve beslemeye devam edeceği arzuya tamamen tekabül ettiğini* [uyduğunu] *beyan eder.*

Boğazlar meselesinin Sovyetlerce de malûm olduğu veçhile, Montreux Mukavelesi ahkâmına [hükümlerine] *tâbi bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti bu münasebetle tebarüz ettirmek* [belirtmek] *ister."*

Türkiye'nin Boğazlar konusundaki kaygısını daha açıkça ortaya koyabilmek bakımından, Temmuz ayındaki diğer nota değişimlerinden de burada sözetmek yerinde olur. Türkiye'nin yanıtını aldıktan iki gün sonra, 20 Temmuz 1953'te, SSCB Türkiye'ye yeni bir nota vererek, Boğazlardaki Amerikan ve İngiliz savaş gemilerinin gittikçe artan sayısından yakındı. Türkiye bunu 24 Temmuzda yanıtlayarak, bu tür nezaket ziyaretlerinin Montreux'ye uygun olduğunu ve önceden haber vermeyi gerektirmediğini bildirdi. SSCB benzer bir notayı 26 Ekim 1953 tarihinde Yunanistan'a da vererek, *"Yunan topraklarının Balkanlardaki barış ve güvenlik için bir tehlike teşkil eden Atlantik bloku kuvvetlerinin üssü haline getirilmesi karşısında Sovyet hükümetinin kayıtsız kalamayacağını (...) ve milletlerarası gerginliği arttıran bu işin mesuliyetini Yunan hükümetinin yükleneceğini"* öne sürdü (Ayın Tarihi, 239 (Ekim 1953), s. 205). SSCB notasının ardında, Balkanlarda Sovyet karşıtı bir askerî bağlaşmaya gösterilen tepkinin bulunduğu açıktı.

Görüldüğü gibi, SSCB bu notayla ilişkilerin normale dönmesi için ilk adımı atmış ve savaş sonrasında ilişkileri kopma noktasına getiren çıkışından kesin bir geri dönüş yapmıştı. Türkiye'nin yanıt metninden ise, SSCB'nin bu notasını olumlu ama yetersiz bulduğu ortaya çıkmaktaydı.

Gerek 30 Mayıs notası ve gerekse ona verilen yanıt, en nesnel biçimde, her iki devletin o anda izlemekte oldukları dış politikalar çerçevesinde değerlendirilebilir: SSCB açısından bu nota ne sadece Stalin'in ölümüyle ilgilidir, ne de Sovyet dış politikasından bir sapmadır. Daha önce de anlatıldığı gibi, ülkede sosyo-ekonomik yapı değişmekte, dış politika da Stalin'in etkisinden kurtulduğu için buna uyum sağlamaktadır. Diğer yandan, en az bunun kadar önemlisi, Sovyet yöneticileri ülkelerine karşı yürütülen "çevreleme" kampanyasını kırmak istemektedirler.

Benzer biçimde, Türkiye'nin yanıtı da genel dış politika çizgisi içerisinde anlamlıdır. Türkiye o dönemde komşularıyla ilişkilerini gözden geçirmekle değil, NATO içerisindeki konumunu pekiştirme ve stratejik konumunu ekonomik yardıma dönüştürebilme çabasıyla meşguldür. Yanıtı da bu çabayı yansıtmıştır.

SSCB'nin ilişkileri iyileştirme girişimleri ve bu yöndeki demeçleri 1950'ler boyunca sürdü. Malenkov 8 Ağustos 1953'te Yüce Sovyet'te yaptığı konuşmasında, bu notanın iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkilerini geliştirme amacını taşıdığını söyleyerek, bunun ancak Türkiye'nin de kendi açısından böyle bir düzenlemeyi istemesiyle olanak kazanacağının altını çizdi. Ardından, 26 Nisan 1954'te yine Malenkov,

Türkiye'nin ilişkileri geliştirmek için yeterli çabayı göstermediğinden yakındı.

Dahası, 7 Kasım 1954'te, Ekim Devriminin yıldönümü nedeniyle Kremlin'de verilen kabulde Bulganin Türkiye ve İran büyükelçilerine SSCB'nin yakın geçmişte bu ülkelerle ilişkilerinde yanlışlar yaptığını, ama bu yanlışlara Stalin'in neden olduğunu ve bunların yinelenmeyeceğini söyledi. Yine, Yüce Sovyet'in Aralık 1955 toplantısındaki konuşmasında Kruşçev, Atatürk ve İnönü dönemlerindeki iyi ilişkilerden sözederek, sonrasında bu ilişkilerin gölgelendiğini belirtti. Bunda yalnızca Türkiye'nin suçlu olduğunun söylenemeyeceğini, kendileri tarafından yapılan yersiz açıklamaların da buna izin verdiğinin altını çizdi. Kruşçev, ilişkileri iyileştirmek için kendilerinin gerekli adımları attıklarını, ama Türkiyeli yöneticilerden benzer bir yaklaşım göremediklerini söyleyerek, Türkiye'deki Amerikan askerî faaliyetlerine değindi ve ilişkileri iyi komşuluk ve dostluk temelinde geliştirme zamanının geldiğini yineledi. Moskova radyosunun Temmuz 1957'deki bir yayınında, ilişkilerin kötüleşmesinden bu kez de Molotov sorumlu tutuldu.

2) Türkiye'nin Blok Politikası

SSCB'nin 1953'ten başlayarak sürdürdüğü bu yakınlaşma politikasına Türkiye izlediği blok politikasıyla yanıt verdi ve ilişkilerin seyrini belirleyen de bu oldu. Bunun üzerine ortaya çıkan gelişmeler iki ülke arasında bazı sorunlara yol açtı.

Türkiye'deki ABD Üsleri ve Eylemleri

Türkiye'nin NATO üyeliği ve bu bağlamda topraklarında kurulan üsler ve yapılan askerî tatbikatlar SSCB'nin tepkisini çekti. SSCB bu tepkisini değişik tarihlerde verdiği notalarla dile getirdi. Örneğin, 4 Şubat 1956'da ABD ve Türkiye'ye birer nota verdi. Notada, ABD askerî üslerinden gönderilen balonlarla gizli haberalma girişimlerinde bulunulduğu belirtiliyordu. Türkiye, bu notaya 11 Şubatta verdiği yanıtta, yapılan işin meteorolojik araştırmalar olduğunu ve 14 Ocak tarihli Anadolu Ajansı bildirisinde duyurulduğunu, bunun SSCB'nin güvenliğine tehdit olarak algılanmasının doğru olmayacağını savundu. Bu nota Türkiye'nin blok politikasından ödün vermeyeceğini gösterdi.

Türkiye'nin "Çevreleme" Politikasına Katılması

Türkiye'nin "çevreleme" politikasının önemli katılımcılarından biri olması da SSCB'yi rahatsız etti. 30 Mayıs 1953 tarihli notanın hazırlıkları dönemiyle çakışan Balkan Paktı girişimlerine ses çıkaramayan SSCB, rahatsızlığını Bulgaristan aracılığıyla duyurdu. Bulgaristan, yaptığı açıklamada, bağlaşmanın "faşist saldırganların" Balkanlar ve Orta Doğu'ya gözünü diktiğini gösterdiğini ve Bulgaristan'ın bundan rahatsız olduğunu vurguladı.

SSCB, Bağdat Paktı söz konusu olduğunda ise rahatsızlığını doğrudan dile getirdi. 18 Mart 1954 tarihli notasında, Türkiye ile Pakistan arasında imzalanan anlaşmayı kendi güvenliğiyle doğrudan ilgili ve bölge barışını tehlikeye sokan bir ABD yayılması biçiminde değerlendirerek, SSCB'nin tüm ülkelerle, ama öncelikle komşularıyla ve bu arada Türkiye'yle iyi ilişkiler kurma isteğini yineledi.

Türkiye, bu notayı 8 Mayısta yanıtladı. Yanıtta, Türkiye'nin barışın korunması

ve güvenliğin pekiştirilmesi için iyi niyetli, barışsever ül' yönündeki her girişiminin SSCB tarafından barış karşıtı dığı belirtildi.

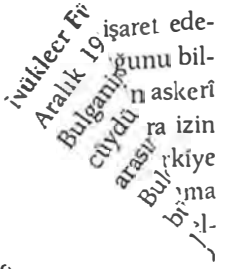

Sovyetlerin söz konusu rahatsızlıklarına karşın, T' tehdidine karşı kurulduğunu savunmuştu. Oysa, zandığı ve Bağlantısızlık akımının ortaya çıktığı bir Bağdat Paktı SSCB'nin Orta Doğu'daki etkinliğinin artması artan etkisi, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının belirlenmesi nadı ve böylece SSCB, 1955'ten itibaren Türk-Arap ilişkilerini o doğrudan etkileyen önemli bir unsur haline geldi.

Balkanlarda ise, askerî işbirliği henüz kurulma aşamasındayken SSCB ya ile ilişkilerini gözden geçirdi ve Balkan Paktını sonuçsuz kıldı.

SSCB, tüm bu hoşnutsuzluğuna karşın ele alınan dönemde Türkiye'ye karş olumsuz bir tutum izlememiştir. Türkiye'nin izlediği politika ve bu çerçevedeki edimleri, emperyalistlerin Orta Doğu ve Balkanlardaki saldırgan ve yayılmacı emellerine alet olma biçiminde algılanmış ve bunun sona erdirilmesi istenmiştir.

Suriye ve Irak Bunalımları

1957'de yaşanan Suriye bunalımı sırasında, Türkiye ile SSCB arasında diplomatik ilişkilerin kurulduğu 1920'den bu yana ilk kez bir savaş olasılığına bu denli yaklaşıldı (bkz. s. 629-632). SSCB'nin Suriye'ye yaklaşımı, Orta Doğu ve Üçüncü Dünya'ya karşı izlediği politika çerçevesinde anlaşılabilir. Bunalım doruk noktasındayken 9 Ekim 1957'de Kruşçev'in, *New York Times* gazetesine verdiği demeç akıllarda kalmıştır: "Türkiye çok zayıftır. Harb halinde bir gün bile dayanamaz. Harb patlarsa biz, Türkiye'ye yakınız, fakat siz, Amerikalılar, uzaktasınız. Toplar, ateşe başlayınca roketler de uçmaya başlayabilir. Ve o zaman bu hususta düşünmek için dahi geç kalınmış olur." İlk bakışta çok açık bir tehdit gibi görünen bu sözler, kime söylendiği gözönüne alındığında, Türkiye'ye bir tehditten çok, ABD'ye politikalarını gözden geçirmesi için bir ileti niteliğine daha yakın görünmektedir.

14 Temmuz 1958'de Irak'ta gerçekleşen darbe Türkiye ile SSCB arasında bir kez daha gerginliğe neden oldu. Irak'taki darbenin ardından Türkiye'nin Irak'a müdahalesi gündeme geldi. Bunun üzerine Kruşçev 16 Temmuzda Yugoslav büyükelçisini kabulünde, varolan durumu değiştirecek her türlü girişiminde Türkiye'ye askerî karşılık vereceğini açıkladı. Türkiye 22 Temmuzda SSCB'ye ılımlı bir yanıt verdi. Bu yanıtta Batılı bağlaşıklarının da etkisi oldu.

Bunu SSCB'nin 24 Temmuz 1958 tarihli notası izledi. Notada, Dışişleri Bakanı Zorlu'nun *Daily Mail*'e verdiği demeçte, Irak'taki 500.000 Türk [Türkmen] azınlığın yanı sıra, SSCB'deki 50.000.000 Müslümandan da sözetmesine değiniliyor ve güney sınırındaki hazırlığa dikkat çekiliyordu. Ayrıca, Türkiye'nin Irak'a herhangi bir müdahalesi durumunda bunun sonuçlarına katlanmaya hazır olması gerektiğine işaret edilerek bir çeşit gözdağı veriliyordu.

Suriye bunalımında olduğu gibi Irak'ta da Türkiye'nin olası bir askerî girişimini engelleyen, SSCB'nin tutumunun yanı sıra, kendisini doğrudan ilgilendirmeyen bir bunalım yüzünden SSCB'yle doğrudan karşı karşıya gelmekten çekinen ABD oldu.

Nükleer Füze ve U-2 Bunalımları

Aralık 1957'de Türkiye'ye Jupiter füzelerinin yerleştirilmesi gündeme gelmişti. Bulganin'in, Menderes'e 13 Aralıkta gönderdiği mektup bu yıl içerisindeki üçüncüydü. 1958 yılı başında bunun da yanıtlanması, mektup değişiminin iki devlet arasındaki sorunları görüşmede ne denli önemli rol oynadığının göstergesi oldu. Bulganin'e göre Türkiye'nin topraklarını komşuları aleyhine kullandırması, onu büyük tehlikeye sokuyordu. Kendi topraklarına füze yerleştirmeyi kabul eden devletler, "karşı vuruş" hedefi haline geleceklerdi. Oysa, SSCB Bulganin'in ağzından iyi ilişkiler, iyi komşuluk, daha fazla ticaret isteğini yineliyordu. Bu mektupla, SSCB ile Türkiye arasında, 1962'de SSCB ile ABD arasındaki pazarlık sonucu kaldırılmalarına karar verilene değin sürecek füze sorunu başlamış oldu.

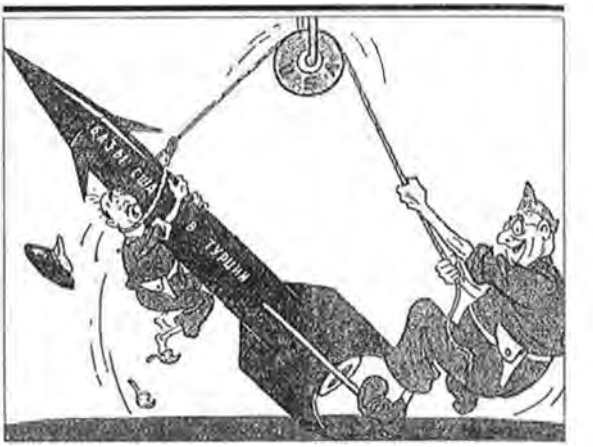

Türkiye'ye ABD füzeleri yerleştirilmesini eleştiren "Blok İlmiği" alt yazılı bir Sovyet karikatürü.

(*Pravda*)

Bulganin'in Menderes'e 8 Ocak 1958'de dördüncü mektubunu yolladı. Barış ve silahsızlanma yolunda önemli adımlar attığına ve Soğuk Savaş'ın sona erdirilip iki bağlaşma arasında silahsızlanma anlaşması imzalanması isteğine değindikten sonra, parasını ödemeden konuşlandırılacak füzelerin Türkiye'nin güvenliğini sağlamayacağına, çünkü Türkiye'nin bunları kullanamayacağına işaret ederek, şu uyarıyı yaptı: "Bir tek kibrit büyük bir yangın çıkarabilir, ama ilk yanan kendisi olacaktır!".

Menderes 25 Şubatta verdiği yanıtta, alınan önlemlerin yalnızca savunma amaçlı olduğunu öne süren ve Türkiye'nin bu girişimlerinden saldırgan olduğu izlenimini edinen SSCB'nin her türlü üs ve füzeye sahip olmasının nasıl değerlendirilmesi gerektiğini sordu.

SSCB, 13 Aralık 1958' de verdiği notada, Türkiye ile ABD arasında, nükleer silâh ve füzelerin yerleştirilmesini düzenleyecek yeni bir askerî anlaşma imzalandığına, Türkiye'nin NATO'nun nükleer üssü olmasının SSCB'nin çıkarlarına aykırı olduğuna değindi. Ardından, SSCB yönetimi 25 Martta bir açıklama yayınladı ve bu anlaşmaların Eisenhower Doktrininin uzantıları olduğunu savundu. SSCB'nin ilişkileri iyileştirme önerilerine kulak tıkayan Türkiye bu anlaşma ile kendisini hedef haline getirmişti, üstelik ekonomik bunalım içerisindeydi. Bu anlaşma, "çıplak olsa da silahlı" ilkesinin sonucuydu.

SSCB'nin askerî üslerden duyduğu rahatsızlık U-2 olayında (bkz. s. 574-575) en üst düzeye yükseldi. U-2 casus uçağı düşürülüp, ABD uçuşları kabul etmek zorunda kalınca, 8 Mayıs 1960'ta Türkiye Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yayınladı. Açıklamada Türkiye, hiçbir ABD uçağına Sovyet topraklarında uçuş yapma izni ve-

rilmediğine ve düşen uçağın Türkiye topraklarından havalanmadığına işaret ederek, kendi hava sahası dışında yalnızca kendi uçaklarından sorumlu olduğunu bildirdi. Yine de, SSCB Türkiye'ye 13 Mayısta nota verdi. Türkiye hükümetinin askerî üsler aracılığıyla ABD saldırganlığına hizmet ettiğini yineleyerek, bu uçuşlara izin verilmesinin sürdürülmesi halinde gerekli önlemlerin alınacağını bildirdi. Türkiye bu notayı 18 Mayısta yanıtlayarak, Türkiye'nin bağlaşıklarına yalnızca savunma amaçlı kolaylıklar sağladığının altını çizdi. ABD ile SSCB arasındaki zirveyi engelleyen bu olay, ikili ilişkilerde çok önemli bir bunalıma yol açmadı. Bunda ABD ekonomik yardımından umduğunu bulamayan Menderes'in Temmuz ayında SSCB'ye gerçekleşeceği açıklanan ziyaretinin de etkisi olacaktır.

3) Ekonomik İlişkiler

İkinci Dünya Savaşının ardından SSCB ile Türkiye arasında sona eren ekonomik ilişkiler 1953 sonrasında yeniden kurulmaya başlandı. 1953'te SSCB'den hiç dışalım yapmayan Türkiye, 1954 ve 1955'te toplam 11.700.000 dolarlık alım yapmış; 1953-1955 arasında SSCB'nin Türkiye'den dışalımı 12.800.000. dolar olmuştu.

Bunda SSCB'nin, 1954 yılından başlayarak İzmir Uluslararası Fuarına katılmaya başlamasının önemli etkisi oldu. SSCB ilk kez Ocak 1954'te İzmir Fuarına katılma isteğini dile getirdi. 1954'te de kendisine kenarda köşede kalmış bir pavyonun, hem de yüksek fiyatla tahsis edilmiş olmasına karşın, 1955'te Fuara katılacağını açıkladı. Ama, komünizm ve Sovyet karşıtı politikalar izlendiği bir dönemde bu girişimlerin basına yansımamasına çalışılıyordu. SSCB'nin ticareti artırma girişimlerini Türkiye daha çok Batılı devletlere karşı bir "koz" olarak kullanıyordu.

1956'dan başlayarak ilişkiler gelişti. Nisan ayı başında Ticaret Odası Başkanı ve İzmirli sanayiciler Moskova'ya davet edildi. Ancak, Türkiye'de basın, siyasal ilişkilerdeki gelişmelerin de etkisiyle iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilere sıcak bakmadı. Şubat ayında yapılan yardım önerilerine gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın, "Rusya'dan ne askerî ne iktisadî hiç bir yardım kabul edemeyiz. Çünkü bu yar-

U-2 olayına ilişkin 13.5.1960 tarihli bir Sovyet karikatürü.

(*Pravda*)

dımın karşılığının neye malolacağını hesap edecek kadar tecrübemiz ve mantığımız vardır" ("Türkiye ve Rusya", *Ulus*, 26 Mart 1956) sözleriyle karşı çıkarken, ekonomik yardımların siyasal boyutunu vurgulayan kimileri, Duyunu Umumiye örneğini anımsatarak, SSCB'nin yardım önerilerinin geri çevrilmesini ve ticarî ilişkilerin sınırlı tutulmasını öneriyordu. İlginç olan, Rusya'nın Duyunu Umumiye'de yer almamış olmasının yanı sıra, aynı dönemde ABD'den daha fazla kredi ve ekonomik yardım alabilmek için harcanan çabanın göz ardı edilmesiydi.

TAN

24 ŞUBAT 1956

TAN

RUS TEKLİFİ

Dün verdiğimiz haber Ankarada günün mevzuu haline geldi
WASHINGTON VE LONDRA, RUSYA'NIN BİZE KREDİ VERMEK İSTEMESİ İLE YAKINDAN İLGİLENİYOR

MECLİSTE KAVGA ÇIKTI

İnönü rejimi üzerinde konuşma yaptı

Zelzelenin bilânçosu

Personel Kanun Tasarısı Vekiller Hey'etinden çıktı

Dış ticaret işlerine dair bir sirküler yayınlandı

KRAMİYE KANUNU ON MECLİSTEN ÇIKTI

SSCB'nin başka bir atağı, yeni Sovyet Büyükelçisi Rijov'un Nisan 1957'de göreve başlamasıyla yaşandı. Büyükelçi, Türkiye'ye ilişkileri 1920'lere döndürmeyi önerdi. 1957 Temmuzunda İş Bankası ile Sovyet kuruluşları teknoloji transferine imza attılar. Cam fabrikalarının kurulması kararlaştırıldı. Türkiye'ye 3.400.000 ruble, yüzde 2.5 faizle 3 yıllığına kredi açıldı ve SSCB 3,5 yıl boyunca üretilecek malı alım garantisi verdi. Heyetlerin gidip gelmeye başlamasıyla ekonomik ilişkiler de gelişti. Ekonomik sıkıntı içerisindeki Türkiye'nin SSCB ile ticarî ilişkilerini destekleyenler de vardı. Ancak, basın, bir taraftan SSCB'nin kalkınma hızını beğeniyle izlerken, diğer yandan Üçüncü Dünya'ya ekonomik yardımlarını küçümsedi. Yine, Batı'dan alınan yardımların önemi vurgulanarak, Doğu Bloku ile ticaret yapmanın kârsız olacağı öne sürüldü. Dikkat edilmesi gereken bir nokta da, bu tartışmaların Suriye bunalımının sürdüğü günlerde yapılmış olmasıydı.

1950'de 1.200.000 ruble olan ticaret hacmi, 15 kez artarak 1958'de 18.300.000 rubleye yükseldi. Ama, basın yine "Türkiye'nin Sovyet blokuyla carî ticarî muameleleri aşan münasebetlere girişmesini doğru görmediğinin" altını çizdi. Bunun nedeni olarak da, ilkin SSCB'nin bu kredileri bir siyasal baskı aracı olarak kullandığını gösterdi. İkinci olarak, dış ticaretin Sovyet blokuna bağlanmasından çekinmek gerektiğini öne sürdü. Son olarak; Suriye, Mısır, Afganistan gibi ülkeleri Sovyet yardımı aldıkları için, "barışçı olmayan iktisadî yardım almak"la suçlayan Türkiye'nin diplomatik anlamda bu devletlere karşı tutarsız olmasına yol açacağına değindi.

Benzer bir tepkiyi Meclis'te Bülent Ecevit gösterdi. Ecevit'in sorduğu beş yazılı soruya 12 Haziran 1958'de yanıt veren F.Rüştü Zorlu şunları söyledi: İmzalanan en son kredi anlaşması, Kayseri Mensucat Fabrikası ve Nazilli kombinaları için, 24

Ocak 1934'te imzalanan 8.000.000 dolarlık protokoldü. Moskova'ya Türkiye'den resmî heyet gitmediği gibi, oradan teknisyen gelmesi de söz konusu değildi. İş Bankasının yıllık 37.500 ton üretim kapasiteli cam fabrikası kurulması ve Sümerbank'ın yılda 1.018.525 dolarlık dokuma tezgahı malzemesi satın alma anlaşmaları özel sözleşmelerdi. Hükümet bu tür özel sözleşmelere ancak dış ticaret politikaları çerçevesinde müdahale edebilirdi. Temel ilke karşılıklılıktı ve Türkiye, son 3 yılda dış ticaretinin yüzde 1 ilâ 2,5'ini SSCB'yle gerçekleştirmekteydi.

Zorlu bu açıklamasında, ekonomik ilişkilerin devletler arasında değil, ama firmalar arasında geliştiği yorumuyla soruları geçiştirmeye çabaladı. Ancak, gerek SSCB'de firmaların tümünün devlet denetiminde olduğu, gerekse İş Bankası ve Sümerbank hükümetin bilgisi dışında davranamayacakları için bu yanıtlar gerçeği pek yansıtmıyordu. Bir ölçüde, Türkiye'nin yaşadığı dolar sıkıntısı, daha çok takas yöntemini kullanan Doğu Bloku (ve bu arada SSCB) ile ticaretin artmasında etkili olmuştu. Bir ölçüde de, Türkiye'nin Sovyetler Birliğiyle ticarî ilişkilerini geliştirmeye çalışmasının başlıca sebebi ABD'yi endişelendirmek ve sonuç olarak daha fazla Amerikan yardımı talep edebilmekti. Yine de sonuçta, özellikle 1957'den sonra ekonomik ilişkiler gelişmeye başladı.

Ekonomik gelişmelerin çarpıcı özelliği, bunun siyasal ilişkilerin hiç de iyi olmadığı bir bunalım dönemine rastlamasıdır. Türkiye'de komünizm düşmanlığı Sovyet karşıtlığıyla atbaşı giderken, SSCB de güney sınırındaki nükleer füzelerden rahatsızlık duyuyordu. Ancak, hem SSCB'nin çevrelemeyi kırma çabaları, hem de Türkiye'nin ekonomik gereksinimleri bunalımların göz ardı edilmesini gerektirdi. İlişkiler yalnızca ekonomik düzeyde gelişmekle kalmadı. Kültür, sanat ve spor alanlarında karşılıklı ziyaretlere başlandı. Bu alanlarda iki devletin birbirini yok saydıkları yaklaşık 20 yıllık bir dönem kapandı.

4) Başbakan Menderes'in Moskova Ziyareti Konusu

1950'lerin sonunda iki blok arasındaki yumuşama Türkiye-SSCB ilişkilerine de yansıdı. Aslında, iki blok arasında bir yumuşama Türkiye açısından pek de arzulanacak bir gelişme değildi, çünkü gerginlik sona erdiği takdirde hükümet Amerikan yardımı talep edebilmek için belki de stratejik önemini artık sık sık gündeme getiremeyecekti. Ama, yumuşama Türkiye'nin iradesi dışında gelişiyordu ve Türkiye de buna ayak uydurmak zorunda kaldı.

İlk adım yine SSCB'den geldi. 31 Ekim 1959'da Kruşçev, yerleştirilen füzelerin SSCB güvenliğine tehdit oluşturmalarına karşın, ilişkileri iyileştirme isteklerini bir kez daha yineleyen bir konuşma yaptı. Diğer demeçler bir yana, bu, ikili siyasal ilişkilerde bir değişimin de yansıması oldu. 1959'a gelindiğinde artık Türkiye'deki yöneticilerden de olumlu iletiler verilmeye başlandı. 28 Şubat 1959'da yaptığı konuşmada Zorlu, dolaylı biçimde de olsa, iki blok arasında yaşanan yumuşamanın, blok politikası izleyen Türkiye ile SSCB arasında ikili ilişkilerin geliştirilmesine artık engel olmadığını kabul etmişti. Zorlu'nun bu demecini, 1 Kasımda TBMM'nin açış konuşmasını yapan Cumhurbaşkanı Bayar'ın yumuşamayı desteklemesi izledi. Basında da ilişkilerin iyileştirilmesi gereğini vurgulayan yazılar yer almaya başladı.

Tüm bu etkenlerin sonucu, önce Aralık ayında Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar başkanlığında bir heyetin Moskova'yı ziyareti oldu. Ziyaret öncesinde, 26 Kasım 1959'da Dışişleri Bakanı Zorlu Büyükelçi Rijov onuruna bir yemek verdi. Nezaket yemeği olduğu açıklanan buluşma hem Eisenhower'ın ziyareti öncesine denk düşmesi, hem de daha önce böyle bir uygulama olmaması bakımından önemliydi. Bu görüşmenin ardından, Kırdar'ın kısa bir süre önce kalp krizi geçirmiş olmasına karşın 9 Aralıkta gezi başladı ve 12 gün boyunca sürdü.

Kırdar'ın ziyaretinin önemi, 1939 yılından o güne değin, bakan düzeyinde ilk oluşundan kaynaklanıyordu. Bundan önce, artık hem Dışişleri Bakanı Zorlu ve hem de muhalefet lideri İnönü, SSCB'nin ilişkileri iyileştirme isteklerinde "samimi" olduğunu teslim etmiş ve eski liderlerin yaptığı yanlışları reddeden SSCB'nin o günkü yönetiminin politikasında "samimi" olduğunu düşündüklerini resmen açıklamışlardı. Ancak, Zorlu yine de, izlenen politikanın blokların yakınlaşmasının bir gereği olduğuna işaret ederek, "...Türkiye, bu cephe içerisinde ne ileride ne de geridedir. Tam cephe halinde, sulhun temininde kendisine düşen vazifeleri ifâya devama amade [hazır] bulunmaktadır" demekten geri durmadı (*TBMM Zabıt Ceridesi*, cilt 12, 1960, s. 502).

1960'a gelindiğinde ise, artık iki devlet arasında Başbakan düzeyinde ziyaret gündeme geldi. Menderes'in 15 Temmuzda gerçekleşmesi beklenen Moskova ziyareti 11 Nisanda açıklandı ve ertesi günkü gazetelere yansıdı. Ziyareti daha sonraki bir tarihte Kruşçev'in iade edeceği de bildirildi. Gezi Türk dış politikasında ve ikili ilişkilerde dönüm noktası olabilecek önemdeydi. Türkiye ulusal güvenlik, siyasal bağlaşmalar ve silâhsızlanma gibi konularda NATO ve CENTO çerçevesinde politika izlemeyi sürdüreceğini, füzeler konusunun tartışılmayacağını ve CENTO üyesi devletleri ilgilendirecek hiçbir görüşmeye girilmeyeceğini SSCB tarafına kabul ettirdi. Fakat 27 Mayıs darbesi, ziyaretin gerçekleşmesini engelleyecektir.

Bu ziyaret bazılarınca 27 Mayıs darbesinin nedenlerinden biri olarak gösterilmektedir. Oysa, bu değerlendirme anlamlı değildir. Bir kere, ABD ve diğer NATO üyelerinin bizzat kendileri SSCB ile ilişkilerini ikili düzeyde geliştirmeye başlamışlardı. İkincisi, Zorlu ziyaret kararından önce ABD büyükelçisini kabul ederek bu konuda bilgilendirmişti. Gerçek kısaca şudur ki, 27 Mayıs darbesi Menderes'in Moskova ziyareti yüzünden yapılmış değildir; bu ziyaret 27 Mayıs yüzünden yapılamadan kalmıştır. Dış politikada nedenler ile sonuçların yerini değiştirmemek gerektiğine bu olay iyi bir örnek oluşturur. Üst düzeyde resmî bir ziyaret için 5 yıl daha beklemek gerekecektir.

EREL TELLAL

KAYNAKÇA (SSCB'yle İlişkiler)

Altan, Mehmet, *Süperler ve Türkiye, Türkiye'de Amerikan ve Sovyet Yatırımları*, İstanbul, Afa, 1986; Ataöv, Türkkaya, *Amerika, NATO ve Türkiye*, 2. Basım, Ankara, Aydınlık Yayınevi, 1969; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (OTDP), 9. B., Ankara, Siyasal Kitabevi, 1996; Bağcı, Hüseyin, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara, İmge Yayınevi, 1990; Batu, Hâmit, *Moskova'da Hruşçev Yılları*, İstanbul, İsis, 1992; Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992; Bilsel, Cemil, "The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence", *The American Journal of International Law*, 41/4 (October 1947), s. 727-747; Churchill, W., *The Second World War*, 6 vols, London: Cas-

sel and Co., 1954; Dallin, David J., *Soviet Foreign Policy After Stalin*, London, Methuen & Co. Ltd., 1962; Dawisha, Adeed ve Dawisha, Karen, *The Soviet Union in the Middle East*, London, Royal Institute of International Affairs, 1982; Erkin, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, Başnur Matbaası, 1968; Gibney, Frank, *The Khrushchev Pattern*, New York, Duell, Sloan and Pearce, 1960; Gürün, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Halil, Ali [Ali Gevgilili], *Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1969; *İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973; Karpat, Kemal H., "Turkish Soviet Relations", *Turkish Foreign Policy in Transition*, der., Kemal H. Karpat, Leiden, E.J. Brill, 1975, s. 73-107; Keep, John L. H., *Last of the Empires, A History of the Soviet Union, 1945-1991*, Oxford, Oxford University Press, 1996; Kuneralp, Zeki, *İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti*, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1982; Küçük, Yalçın, *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Çözülüşü*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1991; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1972; Laqueur, Walter Z., *The Soviet Union and the Middle East*, New York, Frederick A. Praeger, 1959; Mackintosh, J. M., *Strategy and Tactics of Soviet Foreign Policy*, London, Oxford University Press, 1962; Nove, Alec, *An Economic History of the USSR, 1917-1991*, 3rd ed., London, Penguin Books, 1992; Oran, Baskın, "Türkiye'nin 'Kuzeydeki Büyük Komşu' Sorunu Nedir ?", *AÜSBFD*, XXVI (1970), s. 41-94; Özcan, Gencer, *Turkey's Relations with the Soviet Union (1945-1980)*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış doktora tezi, 1992; *Public Record Office* (PRO), Foreign Office (FO), 371/59242; Sadak, Necmettin, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, 27/3 (April 1949), s. 449-461; Sander,Oral, *XX., XXI., XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası*, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1967; Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945-1958*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları, Cilt II, (1945-1990), Kesim A (Çok Taraflı Bağıtlar)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Soysal, İsmail, "70 Years of Turkish-Soviet Political Relations", *Turkey's Relations with the Soviet Union and East Europe*, Girne, International Girne Conferences, 1991, s. 63-72; Truman, Harry S., *Memoirs, Year of Decisions*, C. I, New Jersey, Doubleday, 1955; Walker, Martin, *The Cold War*, London, Vintage, 1994; Türkali, Vedat, *Güven*, C. I, 4. B., İstanbul, Gendaş, 1999; Ülman, A. Haluk, "Türk-Amerikan Yakınlaşması ve Sovyetler Birliği", *Forum*, 165 (15 Şubat 1961), s. 12-13; *Vneşnaya Palitika SSSR, Zbornik Dokumentov*, vol. 6, September 1945 - February 1947, s. 444.

ABD ve NATO'yla İlişkiler

I) Çok Partili Döneme Geçerken İlişkiler

A) Savaş Sonrasında Türk Boğazları ve ABD

17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında toplanan Potsdam Konferansı öncesinde, 29 Haziran 1945'te ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından ABD Başkanı Harry Truman'a sunulan bir brifing belgesinde, bu ülkenin Türkiye'ye bakışı şu satırlarla özetlenmekteydi: "Amiral Bristol döneminden günümüze kadar Türkiye ile ABD arasındaki ilişkiler şu ilkeler çerçevesinde barışçıl ve dostane bir biçimde sürmüştür: 1) İnsanların özgürce istedikleri siyasal, ekonomik ve toplumsal sistemi seçmeleri. 2)Ticarette fırsat eşitliği. 3)Basının haberalma ve verme özgürlüğü. 4)Amerikan eğitim kurumlarının faaliyetlerinin devam etmesi. 5)Amerikan vatandaşlarının haklarının korunması." (Armaoğlu, s.134.)

Bu ilkeler aslında, İkinci Dünya Savaşının son yıllarından itibaren izlenmeye başlayan ABD dış politikasının temel unsurlarının Türkiye ile ilişkiler konusuna yansımasıydı. İlk iki ilke kapitalizmin temel söyleminden kaynaklanmaktaydı. Üçüncü ilke siyasal liberalizmin bir sonucuydu. Son iki ilke ise savaş sonrasındaki uluslararası yapıyı şekillendirmeyi amaçlayan ve temelde dünya pazarlarına egemen olmayı hedefleyen emperyalizmin göstergeleriydi.

ABD Dışişleri Bakanlığı söz konusu belgede, diplomatik, ekonomik ve askerî anlaşmazlıkların olduğu bir bölgede yer alan Türkiye'nin, bir Sovyet uydusu olmaktan İngiltere'nin desteğiyle kurtulabileceğini ifade etmekteydi.

Türkiye'nin Sovyet etki alanına girmemesi, ABD'nin yaşamsal çıkarlarının korunması için gerekliydi. Bu yaşamsal çıkarların başında Türk Boğazlarının statüsü geliyordu. Montreux'nün imzacı devletleri arasında yer almamasına rağmen ABD, Boğazların geleceği konusuyla yakından ilgilenmekteydi. Potsdam Konferansının hemen öncesinde Donanma Bakanlığı tarafından hazırlanıp Başkan Truman'a sunulan bir raporda, ABD'nin Boğazlar politikası tüm ayrıntılarıyla açıklanmaktaydı. Buna göre: "Türk Boğazları barış zamanı tüm devletlerin ticaret gemilerine ve Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerine açık olmalı; Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin taraf olduğu bir savaşta, kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemileri Boğazları kullanamamalı; Çanakkale Boğazında Türkiye dışında hiçbir devlet istihkam kuramamalı; Türkiye savaşa tarafsa ya da muhtemel bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya ise, Boğazlar'da istediği biçimde düzenlemeler yapabilmelidir." (Armaoğlu, s.137-139).

Potsdam öncesinde ABD öncelikli olarak, Boğazlar ve Karadeniz'in tek başına SSCB'nin egemenliğine geçmesinin engellenmesi üzerinde duruyordu. 19 Mart

1945 tarihli Sovyet notasında ve 7 Haziran 1945'deki Molotov-Sarper görüşmesinde gündeme gelen SSCB'nin Türkiye'den toprak talep etmesi (bkz. s. 473) Washington'u ek bir tedirginliğe sokmamıştı. Potsdam'da, Truman Stalin'e, toprak verme sorunun "Türklerle Rusların kendi başlarına oturup çözmeleri gereken bir sorun olduğunu" söylemişti. Fakat "Karadeniz Boğazları sorunu, ABD'yi ve bütün dünyayı" ilgilendirmekteydi.

Potsdam'da Türk Boğazlarının geleceği tartışılırken Truman, yukarıdaki görüşler doğrultusunda hareket etti. Konferans'ta Truman, Konferans sürerken yapılan seçimlerde Churchill'in yerine seçilen İngiltere Başbakanı Atlee ve Stalin tarafından imzalanan bir protokolle, Montreux'nün zamanın şartlarına göre değiştirilmesi fikri benimsendi. ABD, İngiltere ve SSCB yeni düzenlemeyle ilgili görüşlerini Türkiye'ye bildireceklerdi. Fakat, Boğazlar konusundaki bu protokol kararları Potsdam Konferansının sonuç bildirisinde yer almadı.

Protokolle ABD ilk kez Türk Boğazları konusunda söz söyleme hakkını elde etmişti. Montreux'nün getirdiği düzenin değişmesi gerektiği yönünde Truman ile Stalin arasında anlaşmaya varılmış ama bu değişikliğin içeriği belirlenmemişti. Potsdam'da, Boğazların uluslararası suyolu statüsüne sokulmasını savunan Truman, Balkanlardaki Sovyet varlığı güçlendikçe bu görüşünden uzaklaşacak, Boğazların tamamen Türk egemenliğinde kalması gerektiğini dile getirmeye başlayacaktır.

Boğazlar konusunda Potsdam'da ortaya çıkan durumu Türkiye de yakından takip etmekteydi. Özellikle Montreux'nün değiştirilmesi konusunda anlaşan ABD ve SSCB'nin bunun nasıl yapılacağı üzerinde bir mutabakata varamamış olmaları Ankara'yı harekete geçirdi. 20 Ağustos 1945'de Washington ve Londra'ya birer nota veren Türkiye, geçiş serbestisi ve Boğazlarda barışın korunmasının Amerikan garantisine alınmasını, Boğazlar için yapılacak düzenlemenin Türkiye'nin egemenliğine engel oluşturmamasını ve Sovyet taleplerinin (bkz. s. 501-509) sona erdirilmesi için girişimlerde bulunulmasını istedi.

Türkiye bu istekleriyle, Boğazlar konusunda Moskova'ya değil Washington ve Londra'ya güvendiğini ortaya koyuyor, Sovyet taleplerini bir tehdit olarak algıladığını hissettiriyor ve bu taleplerin sona erdirilmesi için ilk kez Batı'dan destek istiyordu.

ABD, Ankara Büyükelçisi Edwin Wilson aracılığıyla 2 Kasım 1945'de Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya yolladığı notada, Montreux'de yapılmasını istediği değişiklikleri sıraladı. Buna göre ABD, savaş sırasında da tüm devletlerin ticaret gemilerinin Boğazları kullanabilmelerini; yine savaş sırasında Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçebilmelerini; barış zamanı kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerinin, BM kararının söz konusu olduğu durumlar dışında, Karadeniz'e girememelerini istemekteydi. Bu isteklerin Türkiye'nin egemenliğine zarar verici nitelik taşımaması Ankara'yı rahatlattı.

Öte yandan 1946 başından itibaren SSCB'nin Türkiye'ye yönelik isteklerini açıkça dile getirmeye başlaması, İran'da Sovyetlerin girişimiyle Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti ve Mahabad Kürt Cumhuriyetinin kurulması, ABD'nin Boğazlar konusunda Türkiye'ye tam destek verme yönündeki kararını pekiştirdi. Çünkü Potsdam sonrasında SSCB ile çıkar ayrılığı iyice belirginleşen ABD, bu tür girişimleri SSCB'nin adım adım batı Avrupa'ya ilerleme projesi olarak değerlendirmek-

Missouri denizcileri İstanbul sokaklarında.

(*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, s. 1945)

teydi. ABD'ye göre önce İran'a müdahale eden, ardından Türkiye'yi tehdit eden SSCB, Amerikan çıkarlarına dünyanın heryerinde zarar verme planını uygulamaya koymuştu.

ABD'ye göre, SSCB'nin savaş sonrası politikalarıyla bu ülkeyle ilişkileri kopma noktasına gelen Türkiye'nin, inşa edilmekte olan Batı Bloku içine "çekilmesi" gerekmekteydi. Bunun en elverişli yolu Türkiye'de Sovyet karşıtlığının körüklenmesiydi. Bu çerçevede, SSCB'nin Türkiye'den toprak talep etmesinin Ankara'da yarattığı şok atlatılmaya başlamışken, ABD ve İngiltere basınında bu konuyu gündeme getiren makaleler sık sık yer almaya başladı. Sanki yeni bir Sovyet isteği varmış gibi sunulan haberler, Türkiye'de tansiyonun yüksek tutulmasını sağladı. Türkiye'de yükselen SSCB karşıtlığı, solcu *Tan* gazetesinin yakılması olayıyla doruğa çıktı.

Bu ortam içinde ABD, simgesel önemi büyük bir adım atacak ve Türkiye'yi "çekme" harekâtını başlatacaktır.

Missouri'nin Ziyareti Ve Türk-Amerikan Yakınlaşması

ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye vermeye başladığı önemi Ankara'ya gösterme fırsatı 1946 Martında doğdu. Türkiye'nin yaklaşık 16 ay önce ölmüş Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşı Amerikan donanmasının en

büyük zırhlılarından Missouri ile Türkiye'ye yollandı. ABD Missouri'yi Çanakkale Boğazından geçirip, 5 Nisan 1946'da İstanbul'da Dolmabahçe önüne demirleterek, SSCB'ye, Türk Boğazlarının statüsünün kendi rızası alınmadan değiştirilemeyeceği mesajını veriyordu.

Nitekim Missouri'nin İstanbul'a geldiği gün, Washington'da Ordu Günü dolayısıyla bir konuşma yapan ABD Başkanı Truman, Orta Doğu ve Boğazların ABD için çok büyük ekonomik ve stratejik önemi olduğunu vurguladı. Truman, bu bölgedeki devletlerin hiçbirinin bir saldırıya karşı koyabilecek güce sahip olmadıklarını belirterek, ABD'nin gerektiğinde bu devletlere yardımcı olabileceği yönünde bir işaret daha verdi.

Missouri'nin ziyaretini izleyen günlerde Türk-Amerikan ilişkilerinin daha da sıcak bir döneme girmesini sağlayan gelişmelerden biri de 7 Mayıs 1946'da yapılan bir anlaşmayla ABD'nin, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında 'Ödünç Verme ve Kiralama Yasası' yoluyla aldığı borçlarının tamamını silmesiydi. Böylece ABD tıpkı benzer anlaşmalar yaptığı Avrupa'daki müttefiklerine yaptığı gibi, savaş sonrasında ekonomik bir darboğazdan geçmekte olan Türkiye'nin sırtından da ağır bir yük kaldırmış oluyordu.

Boğazlar Üzerinde Amerikan-Sovyet Rekabeti

ABD'nin Boğazlar konusunda Türkiye'ye doğrudan ve dolaylı olarak verdiği desteğe rağmen SSCB, Boğazların statüsünün kendi lehine değiştirilmesi için Türkiye'ye baskı yapmaktan vazgeçmedi. SSCB, Türk-Sovyet İlişkileri bölümünde de anlatıldığı gibi, 7 Ağustos 1946'da Türkiye, ABD ve İngiltere'ye birer nota vererek aşağıdaki isteklerde bulundu: "1-Boğazlar her zaman tüm devletlerin ticaret gemilerine açık olmalıdır. 2-Kıyıdaş devletlerin savaş gemilerine her zaman açık olmalıdır. 3-Özel durumlar hariç kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olmalıdır. 4-Boğazların rejimi ancak Türkiye ve diğer kıyıdaş devletler tarafından belirlenebilir. 5-Boğazların savunulmasını Türkiye ve SSCB ortaklaşa sağlamalıdır." (Ülman, 1961, s.77-78).

Cumhuriyet

Missouri Büyük İlgi Ve Sevgile Karşılandı

Filonun gelişi Türk-Amerikan dostluğunun parlak bir ifadesi oldu

Münir Ertegünün cenaze töreni dün yapıldı

Tahranda imzalanan Rus - İran anlaşması

Aç Avrupa

SONSUZ PANAYIR

Bu nota, Montreux'yü imzalayan devletlerden herhangi birinin sözleşmenin tekrar gözden geçirilmesi için ihbarda bulunabileceği en son tarihte verilmişti. Böylece Moskova, Türkiye ile tek taraflı bir müzakereye gitmekten-

se, uluslararası yollara başvurmaya karar vermiş olduğunu göstermek ister gibiydi.

SSCB'nin bu notası ABD'de endişeyle karşılandı. Dışişleri Bakanlığı yetkililerine göre bu nota, Boğazlar rejimini düzenlemekten çok Türkiye'yi Sovyet egemenliğine sokmak için kaleme alınmıştı. Ilk üç madde kabul edilebilirdi ama diğer iki maddenin müzakeresi bile söz konusu olamazdı. SSCB'nin Türkiye'den toprak talep etmesine Potsdam'da ses çıkarmayan Başkan Truman da bu görüşü paylaşıyordu. Zira, savaş içi ittifak artık sona ermişti. Türkiye ve Yunanistan'ın Sovyet egemenliğine girmesi, bütün Akdeniz ve Orta Doğu'nun dengesini bozacak, bölgedeki ulaştırma ve petrol yollarını tehlikeye düşürecekti.

Bu bağlamda Washington 19 Ağustos 1946'da Moskova'ya bir nota vererek, Sovyet notasının 4. maddesinde yer alan, Boğazların rejiminin sadece Karadenize kıyıdaş devletlerce belirlenmesinin kabul edilemez olduğunu bildirdi. Washington ayrıca, 5. maddede yer alan, Boğazların savunmasının Türkiye ile SSCB tarafından ortaklaşa sağlanması isteğine de karşı çıktı. ABD notasında son olarak, "*SSCB'nin notasında BM'ye hiçbir atıfta bulunulmadığının*" görüldüğü halbuki ABD hükümetinin "(...) *Boğazların rejimi konusunun BM ile uygun bir biçimde ilişkilendirilmesi ve BM ilkeleriyle amaçlarına tamamen uyumlu bir mahiyette oluşmasını* [istediği]" ifade edilmekteydi (Armaoğlu, s.148-149).

ABD'nin SSCB'ye verdiği bu cevaptan kuvvet alan Ankara, yine Türk-Sovyet İlişkilerinde gördüğümüz gibi, 22 Ağustos 1946'da Moskova'ya cevabî bir nota vererek, Sovyet notasındaki ilk üç isteğin görüşülebileceğini, ama 4. ve 5. isteklerin hiçbir biçimde tartışmaya konu olamayacağını vurguladı.

SUMMİT

Cumhuriyet

ABRAKALE

Ruslara Cevabımızı Verdik

Notamız dün öğle üzeri Rus maslahatgüzarına tevdi edildi

Cevabımız İngiltere ve Amerikaya da bildirildi

Nota metninin cumartesi günü ilân olunmasına ihtimal veriliyor

Amerikanın Sovyet Rusyaya ihtarı

"Türkiyenin hakimiyeti meselesinde münakaşa kabul edemeyiz,,

İzmir Fuarında politika

Halk Partisi Meclis Grupunun toplantısı

Yunanistan ve Bulgaristanı Amerıkalık

Amerikanın Belgrada verdiği ültimatom

Konferansta tartışmalar

İki korvetimiz daha geldi

SSCB 24 Eylül 1946'da Türkiye'ye bir nota daha vererek, Boğazlar rejiminin Karadeniz'e kıyıdaş devletlerce kararlaştırılması ve Boğazların savunmasının Türkiye ve SSCB tarafından ortaklaşa sağlanması şeklindeki isteklerini yineledi. Türkiye bir yandan 18 Ekim 1946'da SSCB'ye yolladığı cevabî notayla bu istekleri reddederken, bir yandan da ABD ve İngiltere'yi Sovyet notasından haberdar etti.

SSCB'nin isteklerini yinelemesi karşısında ABD, 9 Ekim 1946'da Moskova'ya verdiği notayla, "(...) *Potsdam'da ABD, SSCB ve İngiltere arasında imzalanan protokolle Boğazlar rejiminin günün koşullarına uygun hale getirilmesi için Montreux Sözleşmesinin gözden geçirilmesi yönünde fikir birliğine varılmış olduğu*[nu] *ve bunun için*

ABD Başkanlarının Ünlü Doktrinleri

Bu anlamda doktrin herhangi bir alanda takip edilmek üzere benimsenmiş ilkeler dizisidir.

George Washington'un Veda Mesajı (1796): Bağımsızlık Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Amerikalılar, Avrupa devletleri arasındaki çekişmelerin kendilerini nasıl olumsuz etkilediğini görmüşlerdi. İlk Başkan George Washington 1796'ta başkanlıktan ayrılırken bu noktaya dikkat çekti ve yaptığı veda konuşmasında, "yabancı ülkelerle mümkün olduğunca çok ticarî ve mümkün olduğunca az siyasî bağlantılar" kurulmasını istedi. Washington, Avrupa devletleriyle ittifaklara girilmesinin ABD açısından son derece zararlı sonuçlar doğurabileceğini de ifade etti.

Monroe Doktrini (1823): ABD yöneticileri Washington'un vasiyetine uymuşlardı ama İspanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkeler yeni dünyadaki sömürgeleri dolayısıyla ABD ile siyasal ilişkiler içine girmeye çalıştılar. Güney Amerika ülkelerinin 1820'lerde teker teker bağımsız olmasıyla birlikte Avrupa'nın bu kıtaya müdahale çabalarının yoğunluk kazanması üzerine ABD Başkanı James Monroe 2 Aralık 1823'te Kongre'ye bir mesaj yollayarak, Avrupa devletlerinin Amerika kıtalarındaki devletleri sömürgeleştirmesine ABD'nin izin vermeyeceğinin altını çizdi. Bir yandan da, ABD'nin Avrupa sorunlarına karışmaya niyeti olmadığını, Avrupalıların da Amerika sorunlarına karışmaya hakları bulunmadığını vurguladı. Daha sonra Monroe Doktrini olarak anılacak bu ilkeler yaklaşık 100 yıl boyunca ABD'nin kendi yarıküresinden çıkmamasını sağlayacaktır. Çok daha önemlisi, Avrupa'nın dışarıda tutulduğu bir kıtayı yalnızca ABD tekelinde bir emperyalist yayılmaya açacaktır.

Truman Doktrini (1947): 12 Mart 1947'de Başkan Harry Truman tarafından dile getirilen bu SSCB karşıtı doktrin Soğuk Savaş'ın resmî başlangıcı sayılabilir (bkz. s. 528-537).

Eisenhower Doktrini (1957): 5 Ocak 1957'de Başkan Dwight Eisenhower tarafından ilan edilen bu doktrin Soğuk Savaş koşullarında ABD ve SSCB'nin Orta Doğu bölgesinde de karşı karşıya geldiklerini simgelemektedir (bkz. s. 564, 566, 568).

Guam Doktrini (1969): Asya'yla ilgili olan bu doktrin Başkan Nixon tarafından ilan edildi ve Nixon'ın iktidarı boyunca tüm dünyayı içine alacak biçimde geliştirildi. Doktrine göre, hernekadar ABD nükleer bir savaşı caydırma sorumluluğunu devam ettiriyorduysa da, bölgesel savaşları caydırmak, bu tür savaşların tehdidi altında olan ülkelerin sorumluluğundaydı. ABD bu devletlere sınırlı ölçüde yardım edebilirdi ama bunlar kendi savunmalarının sorumluluğunu kendileri üstlenmeliydiler.

Carter Doktrini (1980): Başkan Jimmy Carter 1980'deki yıllık Ulusa Sesleniş konuşmasında Basra Körfezi bölgesine yapılacak bir saldırının ABD'nin yaşamsal çıkarlarına yöneltilmiş bir saldırı olarak kabul edileceğini ifade etti. Truman Doktriniyle karşılaştırılarak Carter Doktrini olarak adlandırılan bu açıklama, ABD'nin yaşamsal çıkarlarını korumak için asker kullanabileceğinin bir başkan tarafından Vietnam'dan sonra ilk kez dile getirilmesiydi. ABD askerî şemsiyesini Körfez bölgesini de kapsayacak biçimde genişletmişti.

Reagan Doktrini (1985): Başkan Ronald Reagan'ın 1985'teki yıllık Ulusa Sesleniş konuşmasında açıkladığı doktrine göre ABD anti-komünist devrim ve ayaklanmalara destek verecekti. Reagan'a göre bu desteğin üç nedeni vardı: 1) Devrimciler tiranlığa son vermek için savaşmaktaydılar; 2) Eğer yardım edilmezse bu ülkeler SSCB'nin denetimi altına girebilirdi; 3) Özgürlüğü savunmak bir Amerikan geleneğiydi. Reagan Doktrini Afganistan, Angola, Kamboçya ve Nikaragua'da uygulandı.

Bush Doktrini: 11 Eylül 2001 saldırılarından bir yıl sonra ABD Başkanı George W. Bush imzasıyla yayınlanan "Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi"nde şekillenen Doktrin temelde üç unsuru içermektedir: 1) Önalıcı Saldırı *(Preemptive Strike)* kavramı; yani ABD'nin kendisine ya da müttefiklerine yönelik tehdidi, daha saldırıya dönüşmeden yok etmek üzere kuvvet kullanması; 2) Amerikan İstisnacılığı *(American Exceptionalism)*; "şer güçler" ile yürütülen mücadelede iyiliği temsil eden ABD'nin, diğer bütün ülkeleri bağlayan bazı uluslararası düzenlemelerle ve uluslararası hukukla bağlı olmaması; 3) "Ya benimlesiniz, ya karşı tarafta" anlayışı; yani sorunları uluslararası örgütlerle ve işbirliğiyle değil, ABD'nin askeri güce dayalı liderliğiyle çözme.

(F. Keskin)

de her üç ülkenin de Türkiye ile doğrudan müzakereler yapmasının ilke olarak belirlenmiş olduğu[nu] (...)" hatırlattı. ABD söz konusu notayla, SSCB hükümetinin 7 Ağustos ve 24 Eylül tarihlerinde Türkiye'ye verdiği notalarda Potsdam protokolünün açık hükümlerini göz ardı edecek biçimde, ABD ve İngiltere'yi dışlayarak, "(...) *Boğazlar rejiminin tesis edilmesi (...) Türkiye ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletlerce belirlenir (...)*" ifadesine yer vermesini eleştirdi. Notada, "(...) [ABD hükümetinin] *Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesinin ancak ABD de dahil olmak üzere ilgili tüm devletlerin Türkiye ile görüş alışverişinde bulunmasıyla olabileceğine* (...)" inandığı vurgulandı. Notada son olarak, Boğazlara bir saldırının söz konusu olması durumunda BM Güvenlik Konseyinin derhal harekete geçeceği de SSCB'ye bildirildi.(Armaoğlu, 150-151). Fakat BM Antlaşmasının Güvenlik Konseyinin çalışma ve karar alma kurallarını belirleyen maddelerinde, aralarında SSCB'nin de bulunduğu beş daimî üyeye veto yetkisi tanınmış olması nedeniyle, ABD'nin Sovyetleri Güvenlik Konseyi mekanizmasıyla korkutması söz konusu olamazdı. Moskova bu tehdidi ciddiye almadı.

ABD'nin Boğazlar konusunda SSCB karşısındaki tutumu, Türkiye'yi himaye etme niyetini taşımıyordu. Soğuk Savaş'a doğru ilerlenen bu yıllarda, ABD kendi ulusal çıkarlarını, dünyanın hangi bölgesinde olursa olsun SSCB karşısında kollama eğilimi içindeydi. Ankara, aşağıda anlatılacak olan Truman Doktrininin ilan edilmesine kadar geçen süre zarfında, Moskova karşısında kendini hep yalnız hissetti (bkz. **ABD Başkanlarının Ünlü** Doktrinleri kutusu, s. 527).

B) Truman Doktrini

ABD'nin SSCB'ye Boğazlar konusundaki karşı çıkışı, iki ülke ilişkilerinin işbirliği içinde olduğu bir ortamda yer almıştı. Bu nedenle, Ankara Moskova'nın isteklerine temelde kendi başına direndi. ABD ile SSCB arasında savaş sırasında kurulan işbirliği ortamı ise 1947 başından itibaren yavaş yavaş ortadan kalktı ve Amerikan caydırıcılığı esas o zaman başladı. Amerikan kamuoyunda yayılan "kızıl tehlike" korkusu, halkın ve yöneticilerin Sovyetlere ilişkin düşüncelerinde büyük bir yön değişikliğine yol açmıştı. Bu büyük değişimin başlıca göstergesi 12 Mart 1947'de Başkan Harry Truman'ın Kongre'de yaptığı konuşmada ilk kez, dünyanın iki ideolojik ilke dizisi arasında bölünmenin eşiğinde olduğundan bahsetmesiydi.

"Dünyanın karşı karşıya olduğu durumun ağırlığının, [kendisinin] Kongre'nin birleşik oturumunda konuşmasını gerekli kıldığını" ifade ederek başladığı ve sonradan "Truman Doktrini" olarak anılacak bu tarihî konuşmasında Truman, ABD hükümetinin Yunanistan hükümetinden acil bir malî ve iktisadi yardım başvurusu aldığını, Yunanistan'daki Amerikan Ekonomik Misyonu ve ABD Büyükelçisinin raporlarından, "(...)Yunanistan'ın özgür bir ülke olarak kalabilmesi için söz konusu yardımın gerekli olduğunun (...)" anlaşıldığını ifade etti. Konuşmasının büyük bölümünü Yunanistan'ın İkinci Dünya Savaşı sırasında uğradığı yıkıma ve ülkenin savaş sonrasında karşı karşıya kaldığı iç savaş ortamının Yunanistan'a ve Batı dünyasına verdiği zararın büyüklüğüne ayıran Truman, "(...) Yunanistan[ın] varlığının komünistlerce yönetilen birkaç bin silahlı kişi tarafından tehdit [edildiğini](...)Yunanistan hükümetinin mevcut durumla baş [edemediğini] Yunan or-

Cumhuriyet

Truman'ın Tarihî Nutku

Başkan: "Türkiyenin millî bütünlüğü Ortadoğu nizamı için şarttır„ diyor

Türkiye ve Yunanistana 400 milyon dolarlık yardım yapılacak

Türk ve Yunan askeri personellerinin yetiştirilmesi için her iki memlekete de müşavirler gönderilecek

Moskova Konferansında dün tartışmalar oldu

Nutkun ilk akisleri

Churchill işçi kabinesini şiddetle itham etti

Celâl Bayar Ankaraya gitti

Macaristan hakkındaki sözler

Filistinde tedhiş devam ediyor

Hitler'in yeni nihayet intihârı

dusunun küçük ve zayıf [olduğunu] (...)" bundan dolayı "kendi kendine yeten ve kendi kendine saygısı olan bir demokrasi olabilmesi için Yunanistan'a yardım yapılması (...)" gerektiğini kaydetti.

Yunanistan'a ilişkin cümlelerini bitirdikten sonra Truman, "(...)Yunanistan'ın komşusu olan Türkiye'nin de [ABD'nin] ilgisini hakkettiğini (...)" söyleyerek, Türkiye'nin ABD ve Batı dünyası için taşıdığı önemin altını çizdi. Truman'a göre, "Bağımsız ve iktisadi açıdan istikrarlı bir devlet olarak Türkiye'nin geleceği dünyanın özgürlük-sever halkları için, Yunanistan'ın geleceğinden daha az önem (...)" taşımamaktaydı. Türkiye'nin içinde bulunduğu şartların Yunanistan'ınkinden farklı olduğuna ve savaş sırasında ABD ve İngiltere'nin Türkiye'ye malzeme yardımında bulunduğuna işaret eden Truman, "Yine de Türkiye bizim desteğimize ihtiyaç duymaktadır. Savaştan beri Türkiye ulusal bütünlüğünün sağlanması için elzem olan modernizasyonu gerçekleştirmek için ABD ve İngiltere'den ek yardımlar istemiştir. Bu bütünlük, Orta Doğu'da düzenin korunması için gereklidir. İngiltere hükümeti, içinde bulunduğu güç durum nedeniyle Türkiye'ye daha fazla malî ve iktisadi yardım yapamayacağını bize bildirmiştir. Yunanistan gibi Türkiye de ihtiyaç duyduğu yardımı almalıdır. ABD bunu vermelidir. Bu yardımı sağlayabilecek tek ülke biziz (...)" sözleriyle ABD Kongresini Türkiye'ye de yardım yapılmasının gerekliliğine ikna etmeye çalıştı.(Armaoğlu, s.152-157)

Yunanistan ve Türkiye'nin "Batı Dünyası" için taşıdıkları önemi böylece açıkladıktan sonra Truman, Kongreden üç istekte bulundu:

1) Yunanistan ve Türkiye'ye, 30 Haziran 1948'de sona erecek bir dönem için toplam 400.000.000 dolarlık yardımda bulunulması.Bu miktardan Yunanistan'a ayrılacak payın 350.000.000 doları geçmemesi.

2) Yunanistan ve Türkiye'de bulunan Amerikan sivil ve askerî personeline, bu iki ülkenin talep etmesi durumunda yeniden inşa faaliyetlerinde, verilecek malî ve teknik yardımın kullanımının denetlenmesinde ve bu ülkelerin personelinin eğitiminde görevlendirilmeleri için yetki verilmesi.

3) İhtiyaç duyulan malzemenin en hızlı ve etkin bir biçimde ulaştırılmasını sağlayacak gerekli düzenlemelerin yapılması için gerekli yetkinin verilmesi.

Truman bu isteklerde bulunduktan sonra, ABD'nin İkinci Dünya Savaşını ka-

İKDAM

GECE POSTASI

EN SON HABERLERLE ÇIKAN AKŞAMLIK SİYASİ ARAM GAZETESİ

M. Trumanın Moskovada bir bomba tesiri yapa
tarihî nutkuna karşı Sovyetler hücuma başladıla

Dünya iki muarız kısma ayrılıyor !

Moskova; Türkiye ve Yunanistana yardımda bulunulması kararını tehlikeli meydan okuma sayıyor!

VAŞINGTONDA BU SABAHKI TOPLANTI

Tıbbiyeliler Bayram bu sabah parlak bi tören'e kutlandı

120 inci YILDÖNUMUNDE

Meclis Başkanı Kâzım Kara bekir Gençliğe öğütler ver

Marşal Türkiye-ye Gelecek mi ?

Diriltilecek Bir idam Mahkûmu

Sürh-li bir ölüm!

Büyük Aşk Romanı

FIRTINA KANATLARI

ATATÜRK'ün Aleminden Öptüğü TÜRK CASUSU İNGİLİZ KEMALİ

20 Mart Gösk başlıyor

Bugün Başladık

En Güzel Tebessüm Müsabakası

Tıbbiyelere Selâm!

zanmak için 341 milyar dolar harcadığını, bu miktarın "Dünyanın özgürlüğü ve barışı için bir yatırım (...)" olduğunu, Yunanistan ve Türkiye için istediği miktarın bunun binde birini biraz geçtiğini vurgulayarak, "(...) Dünyanın özgür halkları onların özgürlüklerini sağlamalarını desteklememizi bekliyorlar. Eğer liderlik görevimizi yerine getirmekte tereddüt edersek, dünya barışını ve kendi ulusumuzun refahını tehlikeye atarız. Olayın gelişimi bize büyük sorumluluklar yüklemiştir. Kongre'nin bu sorumluluğun gereğini hakkıyla yerine getireceğine eminim" cümleleriyle konuşmasını sona erdirdi.

Başkan Truman'ın konuşması bir yandan Yunanistan ve Türkiye'ye yardımı ABD Kongresinin gündemine sokarken, diğer yandan, ABD'nin Sovyetler Birliğiyle yaşadığı balayının kesinkes sona erdiğini belgeliyordu.

Doktrinin Nedenleri ve Amaçları

İkinci Dünya Savaşının galip devletlerinden olan ABD, batı Avrupa'nın tekrar eski ekonomik ve siyasal gücüne kavuşmasını hedeflemekteydi. Harry Truman'a göre, savaş sonrası dönemde ülkesinin üç temel görevi vardı: Avrupa'nın askerî, ekonomik ve siyasal istikrarını sağlamak; bu kıtayı ABD'nin koruyucu nükleer şemsiyesi altına almak; ABD'nin önderliğinde Avrupa'nın gücünü dünya ölçüsünde bir savunma için örgütlemek. Bu amaçlara ulaşmak için, daha sonra Marshall Planı olarak adlandırılacak programın hazırlık çalışmaları başlatılmıştı.

Batı Avrupa'nın geleceğinin şekillendirilmeye çalışıldığı bir dönemde, bu bölgeye komşu Yunanistan'da iç savaş bütün hızıyla sürmekteydi. Türkiye ise üstü kapalı tehdit içeren Sovyet istekleriyle karşı karşıyaydı. Bu iki ülkedeki gelişmelerin sonuçları ABD'nin batı Avrupa'nın geleceği için planladığı amaçların gerçekleşebilmesi açısından son derece önemliydi. İngiltere, savaş sonrasında Yunanistan'a yaptığı büyük askerî ve ekonomik yardımı, kendi ekonomisinin karşı karşıya bulunduğu kriz nedeniyle, 1947 Martından itibaren keseceğini ilan etmişti. Bu noktada, ABD Dışişleri Bakanlığına Türkiye ve Yunanistan'ın durumlarıyla ilgili birer nota veren İngiltere, kendi bırakacağı boşluğun ABD tarafından doldurulmasını isteyerek bu iki ülkenin Batı savunması için önemlerini vurgulamıştı.

Truman için öncelikle Yunanistan'ın içinde bulunduğu durumdan kurtarılması

gerekliydi. Çünkü komünizm batı Avrupa için giderek artan bir tehdit haline gelmişti. Yugoslavya komünizme yönelmişti. Italya'da komünistler 1946'dan itibaren çok önemli bir siyasal güç haline gelmişlerdi. Hatta o yıl yapılan seçimlerde iktidarı Hıristiyan Demokratlarla paylaşmışlardı. Fransa'da ise IV. Cumhuriyetin ilk kabinesinde 5 komüniste de yer verilmişti.

Komünistlerin bu artan gücü, ABD'yi, Avrupa'nın çok önemli bir parçasının Sovyet etkisi altına girebileceği endişesine itti. Yunanistan'da komünistler durdurulmazsa, bu muzaffer dalga batı Avrupa'nın zaten müsait ortamında kendisine kolayca zemin bulabilirdi.

Truman Doktrinine Türkiye'nin dahil edilmesinin ise farklı nedenleri vardı. Türkiye, Avrupa, Asya, Afrika arasındaki kara, hava ve deniz yollarının denetiminin sağlanabileceği bir konumdaydı. Eğer SSCB Türkiye'yi ve Boğazları ele geçirirse, Irak ve Iran yoluyla petrol bakımından zengin Yakın Doğu'ya (Orta Doğu'ya) girebilir, üç kıtanın ticaret yollarını denetimi altına alabilirdi. ABD Türkiye'ye destek vererek bu tehlikeyi uzaklaştırmak istiyordu.

Amerikan dış politikasını şekillendirenlerin Truman Doktrini yoluyla ulaşmaya çalıştıkları iki amaç söz konusuydu. Bunlar kısa vadede, Yunanistan ve Türkiye'yi Sovyet tehdidine karşı askerî ve ekonomik olarak güçlendirmek, uzun vadede ise Sovyet genişlemesini, dünyanın neresinde olursa olsun engellemek ve Amerikan ekonomik ve siyasal anlayışının, yani kapitalizmin ve siyasal liberalizmin yayılmasını sağlamak (Spanier, s.40-44).

Doktrinin Yasalaşması, Yardımın Niteliği ve Koşulları

Başkan Truman, doktrinin bir an önce Amerikan Kongresinde yasalaşarak, Yunanistan ve Türkiye'ye yardımların başlamasını istiyordu. Ancak, Amerikan Kongresinde doktrin üzerine yapılan tartışmalar pürüzsüz geçmedi.

Kongre üyeleri arasında, Doktrini Amerikanın geleneksel dış politikasından sapmanın bir örneği olarak gören ve ağır biçimde eleştirenler de vardı. ABD, Doktrin yoluyla İngiltere'nin Orta Doğu'daki mirasçısı haline geliyor ve "elle tutulur hiçbir çıkarı yokken" Yunanistan ve Türkiye'nin savunmasını üstleniyordu.

Öte yandan, Yunanistan ve Türkiye'nin demokratik değil otokratik rejimlerle yönetildiğini ve yardımın bu rejimleri güçlendireceğini dile getiren bazı Kongre üyeleri de, savaşın hemen ardından gereksiz yere dışarıya para akıtılmasına karşı çıktılar.

Bu arada, Yunanistan'a yapılacak yardımı haklı bulup, Türkiye'ye yardım yapılmasını engellemeye çalışanlar da oldu. Bazı üyelere göre Türkiye İkinci Dünya Savaşına katılmamış, savaşın getirdiği büyük yıkıma uğramamıştı. Üstelik 245.000.000 dolarlık bir altın ve döviz stoku bulundurmaktaydı. Dolayısıyla yardımı hakketmiyordu. Bazı üyeler ise, Ermeni olaylarının acı hatırasının hâlâ taze olduğunu ifade ederek, Türkiye'ye yardım yapılmamasını istediler.

Kongre üyelerinin isteği üzerine, yardımın amacına uygun kullanılıp kullanılmadığını denetleme ve bu konuda haber alma ve verme konularında basın kuruluşlarının özgür olacağı yönünde bir madde eklendi.

Kongre'de yapılan görüşmelerde yardım miktarlarına son şekli verildi. Buna göre Yunanistan'a 300.000.000, Türkiye'ye ise 100.000.000 dolarlık yardım öngörüldü.

Ayrıca, her iki ülkeye de Amerikan askerî ve sivil personeli gönderilerek yardımın kullanımına yardımcı olmaları, Yunanlı ve Türk personelin de ABD'de eğitilmesi kararlaştırıldı.

Amerikan Kongresi, verilecek yardım malzemelerinin ABD'nin izni olmadan başka devletlere satılmasının ya da hibe edilmesinin, mülkiyeti veya zilyedliğinin devredilmesinin yasaklanmasını da kararlaştırdı. Senatör Vanderberg'in girişimiyle yardım yasasına eklenen bir maddeyle, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ya da Güvenlik Konseyinin talep etmesi, Türkiye ve Yunanistan'ın artık yardım almak istememeleri veya ABD Başkanının gerekli görmesiyle yardımın kesilmesi kabul edildi.

Kongre'de 'Yunanistan ve Türkiye'ye Yardım Yasası' adıyla yasalaşan Doktrin, 22 Mayıs 1947'de Başkan Truman'ın onayıyla yürürlüğe girdi.

Türkiye'nin Truman Doktrinini Kabulü

Truman Doktrini genel olarak Türk kamuoyunda memnuniyetle karşılandı. ABD'nin yalnızcılık politikasını bir kenara bırakarak, bundan sonra sözle değil fiiliyatta da hür dünyaya yardım edeceğini düşünen birçok kişi bu memnuniyetlerini açıkça ifade ettiler.

Türk gazeteleri Doktrinin yararlarını anlatan haber ve köşeyazılarıyla dolmaya başladı. Türkiye'ye bir taarruzun, bundan böyle ABD'ne bir taarruz olacağını düşünenler, Sovyet tehdidinin ortadan kalkacağını yazmaktaydılar. Bazı yazarlara göre ise, Türkiye artık uygar dünyanın ileri karakolu olmuştu. Doktrinle 1946'da başlayan çok partili sistem de garanti altına alınmıştı.

Amerika'nın yardım karşılığında Türkiye'den üs istemediğini, dolayısıyla emperyalist bir ülke olarak görülemeyeceğini yazanların yanı sıra, yardımların kullanım alanlarının Amerikalılarca denetlenecek olmasından dolayı, bu düzen ile Düyun-ı Umumiye arasında benzerlik kuranlar da vardı. Ama bunlar, o hava içerisinde cılız seslerdi (Ülman, 1961, s.101).

Yardım tasarısının yasalaşmasından bir gün sonra 23 Mayıs 1947'de, Amerikalı General Lunsford Oliver başkanlığındaki bir uzmanlar heyeti Ankara'ya geldi. Heyettekiler Amerikan Dışişleri, Savunma ve Donanma bakanlıklarının temsilcileriydi. "Oliver Heyeti" üyeleri Türkiye'de kaldıkları 6 hafta boyunca Türk yetkililerle yaptıkları görüşmelerde, verilecek yardımın hangi alanlarda kullanılması gerektiği konusundaki görüşlerini açıkladılar. Amerikalılara göre, Türkiye silah altında tuttuğu askerlerin bir kısmını terhis etmeli, silahlarını modernleştirmeli, verilecek 100.000.000 doları da bu modernleştirme için kullanmalıydı. Heyettekiler, önerilerinin dikkate alınması halinde Türkiye'nin ilerleyen yıllarda kendisini kolayca savunabilecek duruma geleceği telkininde bulundular.

Türkiye'nin Truman Doktrinini ve Amerikan yardımlarını kabul etmesinin çeşitli nedenleri vardı. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin, sürekli yinelenen Sovyet istekleri karşısında büyük bir endişeye ve yalnızlık hissine kapılmış olmasıydı. Türk devlet adamları, Stalin'in Türkiye'ye doğru yayılmasının ancak Batı dünyası ve özellikle ABD'yle sıcak ilişkiler kurarak engellenebileceğini düşünmüşlerdi.

İkinci neden, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik koşullarla ilgiliydi. Türkiye İkinci Dünya Savaşına girmemesine rağmen, ekonomi büyük bir darboğaz

içindeydi. Amerikalıların iddia ettiği biçimde, Türkiye 245.000.000 dolarlık bir döviz ve altın rezervine sahipti ama, bunu Sovyet tehdidine karşı bir güvence olarak tutuyor, harcamak istemiyordu. Savaş koşullarında burjuvazi özellikle karaborsa yoluyla büyük kârlar elde ederken, sabit gelirlilerin alım gücü azalmış, uzun süren seferberlik tarım ve sanayii kalifiye işgücünden yoksun bırakmış, savaş sırasında eksikliği hissedilen maddelerin savaş sona erince ithal edilmeye başlanmasıyla ticaret dengesi alt üst olmuştu. Hazırlanan ekonomik kalkınma planlarının uygulanabilmesi için kaynağa ihtiyaç duyulmaktaydı. 1945 sonlarında ABD'den 300.000.000 dolar borç istenmiş, ama 1946 Ekiminde İhracat-İthalat Bankası yoluyla bu isteğin ancak 50.000.000 doları karşılanmıştı.

Üçüncüsü, İkinci Dünya Savaşı modern orduların teknolojinin tüm buluşlarından yararlanmasını sağlamış, Türk ordusu ise büyük ölçüde eski model silahlara sahip piyade ve süvari gücüne dayanan yapısıyla, görece geri kalmıştı. Savaş sırasında ABD'nin verdiği toplam 95.000.000 dolarlık askerî malzeme yardımı da, savaşın sona ermesiyle kesilmişti. Ordunun yeniden ve çağdaş biçimde yapılanması için Amerikan yardımları kaçırılmaması gereken bir fırsattı.

12 Temmuz 1947 Anlaşması

Oliver Heyetinin yaptığı görüşmelerden sonra, Türkiye 12 Temmuz 1947'de ABD'yle bir yardım anlaşması imzalayarak, Truman Doktrini yoluyla yardım almayı kabul etti. (Armaoğlu, s.162-164)

Sekiz maddelik bu anlaşmanın ikinci maddesinde "(...) *yardımın kayıt ve şartlarının ABD'nin Türkiye'deki diplomatik misyonu şefiyle Türkiye hükümeti temsilcileri arasında yapılacak danışma toplantılarıyla*" tespit edileceği, fakat, "(...) *yapılacak olan bu muayyen yardımın malî şartları*[nın], *peyderpey iki hükümetin mutabakatı ile evvelden*" belirleneceği belirtilmekteydi. Aynı maddede, "[ABD] *Misyon Şefi*[nin], *Türkiye hükümeti'ne bu anlaşma gereğince sağlanan yardımın gayelerinin elde edilmesine yarayabilecek malumatı ve teknik yardımı*" sağlayacağı da ifade edilmekteydi.

İkinci maddenin ikinci paragrafında, Türkiye'nin kendisine verilen bu yardımı amaçları dışında kullanamayacağı ve yardımın kullanımının Amerikalı görevlilerin denetimine açık olduğu şu cümlelerle hükme bağlanmaktaydı: "*Türkiye hükümeti yapılan yardımı tahsis edilmiş bulunduğu gayeler uğrunda kullanacaktır. Sorumluluklarının icrası sırasında görevini serbestçe yapabilmesini mümkün kılmak için bu hükümet* [Türkiye], *Misyon Şefine ve temsilcilerine, yapılan yardımın kullanılışı ve ilerleyişi hakkında rapor, malumat ve müşahade şeklinde isteyebilecekleri her türlü kolaylık ve yardımı sağlayacaktır.*"

Bu maddede sözü edilen yardımın veriliş amaçları, anlaşmanın giriş bölümünde, "*Türkiye'nin hürriyetini ve bağımsızlığını korumak için ihtiyacı olan güvenlik güçlerinin takviyesini sağlamak ve ekonomisinin istikrarını korumak*" olarak sayılmıştı.

Anlaşmayla, ABD Kongresinin Yunanistan ve Türkiye'ye yardım konusu görüşülürken ısrarla üzerinde durduğu, yardımın akıbetinin takip edilmesi konusu da çözüme kavuşturuldu. Üçüncü maddeyle, "(...) [Tarafların] (...) *yapılan yardım konusunda tam bir bilgi temini için* (...)" işbirliği yapacakları, verilen yardımların kullanımı hakkında, ulusal güvenliği ilgilendiren konular haricinde, " *ABD basın ve radyo temsilcilerinin bu yardımın kullanılışını serbestçe gözlemlemelerine ve bu gözlemle-*

rini tam olarak bildirmelerine (...) " izin verileceği, Türkiye hükümetinin de, "(...) ***bu yardımın amacı, kaynağı, mahiyeti, genişliği, miktarı ve ilerleyişi hakkında Türkiye'de tam ve devamlı eksiksiz bilgi*** (...)" vereceği kararlaştırıldı. Bu cümlelerden açıkça anlaşıldığı gibi, Türkiye, ABD'den gelen tüm basın mensuplarına bilgi verme yükümlülüğü altına girmekteydi. Fakat, Türk basın mensupları aynı hakka sahip değillerdi.

12 Temmuz 1947 Anlaşmasının dördüncü maddesi, iki ülke yetkililerinin yorumlarındaki farklılıklar nedeniyle, özellikle 1960 sonrasında iki ülke ilişkilerinin zaman zaman soğumasına yol açan olayların temelini oluşturması bakımından önem taşımaktaydı. Bu maddeyle, " *Türkiye hükümeti[nin] ABD hükümetinin izin ve onayı olmadan yardım olarak aldığı hiçbir malzeme ve bilginin mülkiyet ve zilyedliğini devredemeyeceği* (...) [ve] *Türkiye Cumhuriyetinin subay, memur ya da ajanı* [temsilcisi] *sıfatını taşımayan kişilerin bu malzemeyi ya da bilgiyi kullanmasına izin vermeyeceği* (...) *ve bu malzeme ve bilgiyi verildikleri amaçlar dışında kullanamayacağı* (...)" konusu düzenlenmişti. Malzeme ve bilginin veriliş amacı, girişte belirtildiği gibi Türkiye'nin hürriyetini ve bağımsızlığını korumak ve ekonomik istikrarı sağlamak olduğundan, ABD yardımı ancak bu sınırları çizilen çerçeve içerisinde kullanılabilecekti. Böylece, Türkiye'nin ABD'den aldığı silahları, kendi topraklarına yönelik bir saldırı durumu dışında kullanabilmesi olanağı ortadan kalkmıştı. Anlaşmanın yapıldığı dönemde üzerinde durulmayan bu konu, Türkiye'nin Kıbrıs'a askerî bir müdahalede bulunmasının söz konusu olacağı ileriki yıllarda ABD tarafından gündeme getirilecek ve Amerikan silahlarının Türkiye tarafından Kıbrıs'ta 1964'te kullanılmasını engelleyecektir (bkz. s. 687).

Anlaşmanın dördüncü maddesiyle getirilen bu düzenlemenin, sadece Truman Doktrini çerçevesinde verilen 100.000.000 dolar tutarındaki askerî malzemeye ilişkin olduğu düşünülmemelidir. 1947'den sonra yapılan her türlü askerî yardım aynı şarta bağlı olarak verilecek; bu da ABD'ye savunma alanında olduğu kadar, dış politika alanında da bağımlı olunması sonucunu doğuracaktır.

Yardımın Kullanımı

Yardımlar önce bağımsız bir program çerçevesinde gönderildi. 1948'de Türkiye ve Yunanistan'a yapılan yardım, Amerikan Kongresi tarafından genel Dış Yardım Yasası içine aktarıldı. Böylece Truman Doktrininde bir kereye mahsusmuş gibi sunulan yardımlar süreklilik kazanmış oldu. 6 Ekim 1949'da Karşılıklı Savunma Yasasının (*Mutual Defense Act*) kabul edilmesiyle, yardımlar bu çerçevede değerlendirilmeye başladı. Amerikan yardımlarının yönetimi de Ekonomik İşbirliği İdaresine geçti.

Doktrinde Türkiye'ye verilmesi öngörülen 100.000.000 dolarlık malzemenin tamamının yollanıp yollanmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Bazı kaynaklara göre Amerikalılar Türkiye ve Yunanistan'a gönderilecek yardımın miktarında kısıntıya gitmişler bu çerçevede Türkiye'ye sadece 69.000.000 dolarlık malzeme ulaştırılmıştır (Sander, 1979, s.23).

1947-1949 döneminde, Truman Doktrininde yeralan askerî malzeme yardımı da dahil olmak üzere, Türkiye'ye verilen Amerikan yardımının tutarı 152.500.000 dolar oldu. Bunun 147.500.000 dolarlık bölümü kara, hava ve deniz kuvvetlerinin modernizasyonu için kullanılırken, geriye kalan 5.000.000 dolar yol yapım çalış-

maları için ayrıldı. Çünkü ABD, olası bir Sovyet saldırısının durdurulabileceği hat olarak planlanan Torosların güneyi ile İskenderun limanı arasında ikmal yollarının yapımına büyük önem veriyordu.

1947-1951 yılları arasında ise Türkiye'ye yapılan Amerikan askerî yardımının miktarı toplam 400.000.000 dolara ulaştı.

Doktrin çerçevesinde Türkiye'ye verilen malzemenin büyük bir bölümü savaş artığı olmakla birlikte, bunlar İkinci Dünya Savaşının son yıllarında üretilmiş olduklarından, Türk Ordusunun elinde bulundurduklarından çok daha modern olma özelliği taşımaktaydı. Örneğin, Nisan 1948'den itibaren Proje 500 adı verilen bir operasyon çerçevesinde ABD Hava Kuvvetleri envanterinden çıkartılarak Türkiye'ye verilen uçaklar arasında, 241 P-47 avcı uçağı, 32 A-26 saldırı ve hafif bombardıman uçağı, 100 AT-6 ileri eğitim uçağı, 67 AT-11 eğitim uçağı ve 50 C-47 nakliye uçağı bulunmaktaydı.(USAF..., s.16). Bu uçakların bazılarının bugün bile çeşitli amaçlarla uçurulmaya devam ettiği göz önüne alındığında Truman yardımlarının aslında, Türk ordusunun gelişimine büyük katkısı olduğu söylenebilir. Fakat, aşağıda da değinileceği gibi bu malzemenin bakım ve onarım masrafları Türkiye'nin dış ekonomik ve dolayısıyla siyasal bağımlılığını artıran bir etken olmuştur.

Truman Doktrininin Sonuçları

Amerikan Dış Politikası Açısından: Doktrinin ilanıyla ABD, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sam Amca ile Joe Amca (Stalin'e savaş sırasında Amerikan kamuoyu tarafından takılan isim) arasındaki işbirliğinin artık devam etmediğini ortaya koydu. Batı tipi siyasal ve ekonomik liberalizmin (kapitalizmin) tüm dünyada kabul görmesinin önündeki en büyük engelin SSCB'nin önderliğini yaptığı komünizmin yayılması olduğu propagandası hız kazandı.

Tarafların karşılıklı olarak ideolojik ilkelere yaptığı göndermeler Soğuk Savaş'ın ana unsurlarını beslemeye ve şekillendirmeye başladı. (bkz. **Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi** kutusu, s. 536.) Her ikisi de evrensel görüşler olan kapitalizm ve komünizm, karşılıklı olarak birbirlerini dışladılar. Böylece her iki taraf da, tüm dünyayı ideolojik bir kavganın, her türlü yöntem kullanılarak yürütüldüğü bir arena olarak algılamaya başladı. Bir ülke ya Sovyet ya da ABD bloku içindeydi.

Truman Doktrininin başarıyla uygulanması, komünistlerin saldırısına ancak aynı ölçüde kararlı ve sağlam bir askerî ve ekonomik yapının kurulmasıyla karşı koyulabileceği fikrinin ABD'de gelişmesini sağladı. Böylece Doktrin, kısa bir süre sonra kurulacak NATO, Bağdat Paktı, SEATO gibi savunma örgütlerine ve Marshall Planına önayak oldu.

Türk Dış Politikası Açısından: Doktrin Türk dış politikasında devrim niteliğinde değişikliklere yol açtı. Başlangıçta Doktrini, Türkiye ve ABD arasında sıcak ilişkilerin gelişmesine ve Sovyet isteklerinin geri çevrilmesine yardımcı bir unsur olarak değerlendiren Türk devlet adamları, SSCB'nin Orta Doğu'da izlediği politikalar karşısında, İngiltere'nin de etkisiyle, bütünüyle Batı ve özellikle Amerikan yanlısı bir dış politika yürütmeye başladılar.

Amerikan askerî yardımı çerçevesinde Türk ordusuna verilen malzemenin bakımı ve yedek parça ihtiyaçlarının ancak bu ülkeden sağlanabilmesi, kısa süre sonra

Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi

Soğuk Savaş kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, temelde ABD ile SSCB arasında gelişen düşmanca ilişkileri ve ideolojik çatışmayı tanımlamak için kullanılmıştır. Bu çatışma kendisini açık askerî eylemlerle değil, ekonomik baskı, propaganda ve silahlanma yarışıyla gösterdi. Bu dönem için çoğunlukla Churchill'in 1946'daki "demir perde" konuşması başlangıç, 1989'da Berlin Duvarının yıkılışı veya 1991'de SSCB'nin dağılması da bitiş olarak kabul edilmektedir. Nükleer silahlar Soğuk Savaş'ta çok önemli bir rol oynamışlardır.

12 Mayıs 1945: Churchill'in Truman'a mektubu. "Rusya üzerine bir demir perde çekilmiştir". *Temmuz 1945:* Potsdam Konferansı. Savaş zamanı ittifaklarının sona erişi ve Avrupa'nın iki kampa bölünüşü. *12 Mart 1947:* Truman Doktrininin ilanı. *Temmuz 1947:* George F. Kennan'ın *Foreign Affairs* dergisinde, Mr. X takma adıyla Sovyet karşıtı bir makalesinin yayınlanması. *1947:* Berlin'de ABD, İngiliz ve Fransız bölgelerinin birleştirilmesi, ortak para uygulaması. *22 Haziran 1948-12 Mayıs 1949:* Berlin ablukası. *4 Nisan 1949:* NATO'nun kurulması. *1949:* Çin'de komünist güçlerin denetimi ele geçirmesi. *29 Ağustos 1949:* SSCB'nin ilk nükleer bombasını patlatması. *25 Haziran 1950:* Kore Savaşının başlaması. *1954:* SEATO'nun kurulması. *24 Şubat 1955:* Bağdat Paktının kurulması. *Mayıs 1955:* Varşova Paktının kurulması. *Mayıs 1955:* B. Almanya'nın NATO'ya alınması. *1956:* SSCB'de 20. Komünist Parti Kongresi ve "barış içinde birarada yaşama ilkesinin benimsenmesi". *1956:* SSCB'de destalnizasyon sürecinin başlaması. *1956:* Macar ayaklanması ve Sovyet müdahalesi. *5 Ocak 1957:* Eisenhower Doktrininin ilanı. *1957:* SSCB'nin Sputnik'i uzayda yörüngeye oturtması. *Mayıs 1960:* ABD U-2 casus uçağının SSCB toprakları üzerinde düşürülmesi. *1961:* Batı ile Doğu Berlin arasına duvarın yapılması. *Ekim 1962:* Küba füze bunalımı. *7 Şubat 1965:* ABD'nin Vietnam'da silahlı çatışmaya girmesi. *1968:* Çekoslavakya'daki ayaklanmanın Brejnev Doktrininin ilk uygulaması olarak bastırılması. *1969-1979:* ABD-SSCB SALT I ve SALT II görüşmeleri. *1972:* ABM Antlaşması. *1973:* ABD'nin Vietnam'dan çekilmek zorunda kalması. *1973:* MBFR görüşmelerinin Viyana'da başlaması. *1975:* Helsinki Nihai Bildirisi. *1979:* Afganistan'ın SSCB tarafından işgali. *1980-1981:* SSCB'nin Polonya'ya müdahalesi. *1981:* ABD'nin silahlanma programını hızlandırması. NATO ülkelerinin ABD yapımı Pershing II ve karadan fırlatılan Cruise füzelerini kabul etmesi. *1982-1983:* ABD-SSCB START görüşmeleri. *23 Mart 1983:* Reagan'ın Stratejik Savunma Girişimini (Yıldız Savaşları, SDI) başlatması. *1985:* Mihail Gorbaçov'un SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri seçilmesi. *1987:* INF Anlaşması. *1988:* MBFR'a son verilerek AKKUM'un başlatılması. *Haziran 1989:* Polonya'da serbest seçimler. *Kasım 1989:* Berlin Duvarının yıkılması. *Ekim 1990:* İki Almanyanın resmen birleşmesi. *Kasım 1990:* AKKA Antlaşması. *21 Kasım 1990:* Paris Şartı. *Temmuz 1991:* Varşova Paktına son verilmesi. *17 Eylül 1991:* SSCB'nin Baltık devletlerinin bağımsızlığını tanıması. *16 Aralık 1991:* Gorbaçov'un SSCB'nin sona erdiğini ve yerini Bağımsız Devletler Topluluğunun aldığını açıklaması.

(F. Keskin)

yardımların astarının yüzünden pahalı hale gelmesine yol açtı. Zira karşılıksız olarak verilen 100.000.000 dolarlık (280.000.000. TL'lik) savaş artığı askerî malzemenin bakımı ve yedek parçaları için bütçeden yılda 400.000.000 TL yani yaklaşık 143.000.000 dolar ayrılması gerekiyordu (OTDP, s.220). Bu meblağın harcanmasıyla, Türkiye'nin savaş sonrasında elinde tutmayı başardığı dolar rezervleri kısa sürede eridi. İleriki yıllarda ABD'den yapılan ithalat arttıkça, dolar sıkıntısı daha da büyüyecek, bir kısır döngüye giren dış ticaret dengesi bir daha düzeltilemeyecek biçimde bozulacak, Türkiye'nin askerî ve ekonomik olarak dışa bağımlılığının temelleri Truman Doktrini ile atılmış olacaktır.

Askerî ve ekonomik bağımlılık, geleneksel bazı dış politika tercihlerinin de Amerikan tercihleri yönünde değiştirilmesine yol açtı. Bunun en çarpıcı örneği Filistin sorununda görüldü. Yıllarca sorunun çözümü konusunda Arap ülkelerine destek veren Türkiye, kuruluşundan 10 ay sonra İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke oldu. Ülkesindeki Musevilerin İsrail'e göç etmelerine izin vererek, Yahudi nüfusunun artmasına yardımcı olan Türkiye, bu politikası sonucunda Arap devletleriyle ilişkilerinde soğuk bir döneme girdi (bkz. s. 640-641).

Öte yandan, 1949'da toplanan Asya Devletleri Kongresine de, 'Asyalı değil Avrupa'lı bir devlet olduğu' gerekçesiyle katılmayan Türkiye, yüzünü tamamen Batı'ya döndü. Dış politika hedeflerini, Batı'nın dış politika hedefleriyle uyumlaştırma çabası içine girdi. 1955'de Bağlantısızlar Hareketinin ortaya çıktığı Bandung Konferansında bu tutum daha da belirginleşecektir.

Türk İç Politikası Açısından: Truman Doktriniyle başlayan Türk-Amerikan yakınlaşması süreci, Türk siyasal hayatını da etkiledi. Türk kamuoyu Amerikan tarzı demokrasiyi yakından tanıma imkanı buldu. Uzun yıllar tek parti iktidarı dışında bir yönetim tarzını denememiş ve genellikle Avrupa ülkelerindeki yönetim biçimlerini tanıyan devlet adamları için, Amerikan demokrasisinin devrim niteliğinde değişikliklere yol açacak biçimde etkili olması beklenemezdi. Yine de, bunun Türk demokrasisi üzerine bazı yansımaları oldu:

Temmuz 1947'de İsmet İnönü, cumhurbaşkanının tarafsız olması gerektiği düşüncesiyle, Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanlığından ayrıldı.

Askerî sistemde köklü değişiklikler yapılarak, ordu hükümetin tam yetkisi altına sokuldu. 1949 Haziranında TBMM, bütün ulusal güvenlik birimlerini (Genelkurmay dahil) Milli Savunma Bakanlığına bağladı. Bu düzenlemenin ardında, askerî işlerin tek bir sorumlu hükümet organında odaklaşmasını öngören Amerikan yardım anlaşmasının azımsanmayacak bir payı vardı.

Öte yandan, ABD'yle iyi ilişkiler kurma havası içinde, resmî ideolojiye ters düşenlere ve sol görüşlülere yönelik yasa dışı baskılar artmaya başladı. Aralarında Behice Boran, Pertev Naili Boratav, Muzaffer Şerif Başoğlu ve Niyazi Berkes'in de bulunduğu öğretim üyeleri üniversiteden uzaklaştırıldı veya ayrılmak zorunda bırakıldı. Ayrıca, özellikle gazeteciler ve öğrenciler arasında geniş tutuklamalar yapıldı. 'Kızıl tehlike'nin yayılmasına hizmet ettiği düşünülen gazete ve dergiler kapatıldı.

Truman Doktrini ile başlayan dönemde Türk toplumu da büyük bir değişim yaşıyordu. Vehbi Koç gibi girişimcilerin Amerikan firmalarının ticarî mümessilliklerini almasıyla, buzdolabından otomobile kadar Amerikan malları ülkeye serbestçe girmeye başladı. Halk Amerikan mallarını kullanmayı bir ayrıcalık sayıyor, buzdolabı olanlar salona, hatta misafir odasına koyuyor, Amerikan filmlerini izliyor, çocuklar Amerikan çizgi roman kahramanlarını küçük yaşta tanıyorlardı. Tüm dünyayı etkisi altına alan "Amerikan hayat tarzı" (*American Way of Life*) daha sanayi devriminin eşiğindeki Türkiye'yi kaplıyordu. Truman Doktriniyle hemen hemen aynı zamanda başlayan Marshall Yardımları bu değişim sürecini daha da hızlandırmış, 1950'ler Türkiye'de siyasal, ekonomik ve toplumsal anlamda Amerikan tarzını benimseyenlerin yükselişine sahne olmuştur.

C) Marshall Planı

Planın Nedenleri ve Oluşumu

Amerikalılara göre, İkinci Dünya Savaşının getirdiği büyük yıkım Avrupa'da kaos yaratmış, bu nedenle komünistler ve dolayısıyla SSCB yükselişe geçmişti. SSCB yayılması karşısında, Avrupa maddi ve manevi olarak güçlendirilmeliydi. Avrupa, ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durabilirse, siyasal olarak da bağımsızlığını koruyabilirdi. ABD bu noktada İngiltere, B. Almanya ve Fransa'yı ve sonra tüm Avrupa'yı artan bir biçimde siyasal ve ekonomik işbirliği içine sokmak, böylece bütünleşmiş bir Avrupa yaratarak Sovyet ilerlemesini durdurmak istiyordu. Alım gücü sıfırlanan Avrupa, ABD üretimini ve ekonomisini de olumsuz etkilemekteydi. Amerikan mallarının alıcı bulabilmesi için, öncelikle Avrupa'nın ekonomik olarak kalkındırılması gerekmekteydi.

Savaş sonrasında Amerikan devlet adamları, Avrupa'nın tamirinin sınırlı iki taraflı kredilerle, IMF yoluyla uygulanacak istikrar programlarıyla ve BM ile Dünya Bankasınca finanse edilecek Yeniden İmar Planı ile yapılabileceğini düşünmekteydiler. Ancak, giderek artan ekonomik istikrarsızlıklar bunlardan daha kapsamlı bir program geliştirilmesi ihtiyacını doğurdu. Ünlü Amerikalı düşünür Walter Lipmann'a göre, Avrupa'daki ekonomik sorun aşılmazsa, bu en kısa sürede bütün dünyayı kaosa sürükleyebilirdi. Avrupa'da alınması gereken önlemler ekonomik birlik oluşturmak hedefine yönelik olmalıydı. En az Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kadar kapsamlı bir program doğrultusunda yürütülmeliydi. Yine Lipmann'a göre Avrupa'ya tek tek ülkeler olarak değil bir bütün olarak yardım edilmeliydi. Bu hem ekonomik bütünleşmeyi hızlandırır, hem de yeniden imarı kolaylaştırırdı. Tüm ülkeler tek bir tamir programının tarafları haline getirilmeliydi.

ABD, Avrupa'nın yeniden imarından en fazla yararlanacak ülkelerin başında geliyordu. Dışişleri Bakan Yardımcısı Dean Acheson bu durumu şöyle açıklamaktaydı: "ABD'nin üretimi ile dünyanın diğer bölgelerindeki üretim arasında çok büyük bir bağ vardır. Amerika'nın kendi çıkarları açısından, diğer 'zor durumdaki' ülkelere yardım etmesi gerekmektedir. Dünyada istikrar sağlanmadan ve bazı dış ülkeler kendi kendilerine ekonomik olarak yeterli hale gelmeden, ABD için uzun süreli bir barış ve refah söz konusu olamaz. Acilen çözülmesi gereken sorun, 16 milyar dolarlık ihracat ile 8 milyar dolarlık ithalat arasındaki farkı kapatmaktır. Amerika acilen, ithalatını ve Avrupa ülkelerindeki üretimi artırmalı ve Avrupalıların gelir düzeyinin artmasına yardımcı olmalıdır." (Council on..., 1948, s.57)

ABD Dışişleri Bakanı George Marshall 5 Haziran 1947'de Harvard Üniversitesinde verdiği söylevde, daha sonra kendi adıyla anılacak planın ilk işaretlerini verdi. Avrupa'nın içinde bulunduğu duruma kısaca değindikten sonra, Amerika'nın Avrupa uluslarını ortak bir imar planı içinde biraraya getirme kararlılığını taşıdığını ifade etti. Marshall, SSCB de dahil olmak üzere tüm Avrupa ülkelerini bu plana katılmaya davet ediyordu. Marshall'a göre ABD, "(...) dünyanın iktisadi sağlığına kavuşması için elinden gelen tüm yardımı (...)" yapmalıydı. Aksi takdirde "(...) siyasal istikrar ve devamlı bir barıştan söz etmek mümkün (...)" değildi. ABD, "(...) herhangi bir ülkeye ya da doktrine karşı değil, açlığa, yoksulluğa ve kaosa karşı yönelmiş politikalar (...)" yürütmekteydi.

Marshall'ın önerisinde üç nokta göze çarpmaktaydı. Birincisi, Truman Doktrininden farklı olarak, ekonomik tamir üzerine vurgu yapılmaktaydı. Yeni politika, açlık, yoksulluk ve kaosla mücadeleye yönelmişti. Herhangi bir askerî yardım söz konusu edilmemekteydi. İkincisi, ulusal düzeyden, bölgesel düzeye (tüm Avrupa kıtası) çıkılmıştı. Daha önce Türkiye ve Yunanistan örneğinde görüldüğü gibi tek tek ülkelerle yardım ilişkisine giren ABD, bu politikasını değiştiriyordu. Üçüncüsü, bu girişimi engellemeye kalkışacak olan hükümetler, siyasal partiler ya da grupların Amerika'nın direnişiyle karşılaşacağının ifade edilmesiydi. Bu sözler SSCB'ye ve batı Avrupa'daki komünist partilere yönelik açık bir ihtar niteliği taşımaktaydı.

Plan öncelikle İngiltere ve Fransa tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Ardından diğer batı Avrupa ülkeleri benzer yaklaşımlar sergiledi. SSCB'nin tutumu ise farklı oldu. *Pravda* gazetesi, planın Truman Doktrininin bir devamı olduğunu ve "(...) dolar yardımı yoluyla Avrupa'nın baskı altına alınacağını (...)" söyleyen yayınlar yapmaktaydı. Yine de SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, İngiliz ve Fransız meslektaşları Bevin ve Bidault ile 27 Haziran 1947'de Paris'te biraraya gelerek planın uygulanabilirliği konusunu görüştü. Plan sayesinde Avrupa'nın ABD'nin denetimi altına geçeceğini düşünen Molotov, plana açıkça karşı çıkmamakla birlikte, İngiltere ve Fransa'nın kabul edemeyeceği bazı koşullar öne sürdü. Paris'teki üçlü toplantının başarısızlıkla sona ermesinden sonra, İngiltere ve Fransa, Sovyet yanlısı hükümetlerin iktidarda bulunduğu doğu Avrupa ülkeleri de dahil olmak üzere, İspanya dışındaki tüm Avrupa ülkelerini, planın ayrıntılarını görüşmek ve ABD'nin istediği bir Avrupa Kalkınma Planı hazırlamak üzere Paris'e davet etti. SSCB ve çoğu doğu Avrupa ülkeleri Paris'te yapılan hazırlık toplantılarına katılmadılar.

12 Temmuz 1947'de, Paris'te Fransa Dışişleri Bakanlığı binası "Quai d'Orsay"de biraraya gelen Avusturya, Danimarka, Yunanistan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Luxembourg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre, Türkiye, İngiltere, Fransa temsilcileri, Avrupa'nın acil ihtiyaçlarını belirlemek ve karşılamak için, ABD'nin istediği biçimde, Avrupa Ekonomik İşbirliği Konferansı (*Conference of European Economic Co-operation, CEEC*) adında bir örgüt kurdular (Mee, s.142).

Türkiye ve Marshall Planı

Türkiye Paris toplantısında, Savaş dolayısıyla kesintiye uğrayan ekonomik kalkınma planının tekrar uygulamaya sokulabilmesi için 615.000.000 dolarlık bir yardıma ihtiyacı olduğunu belirtti. Bu istek hazırlanan sonuç raporunda yer aldı.

Bu rapordaki istekleri inceleyen Amerikalı teknik ve siyasal uzmanlar, Marshall yardımlarının savaştan büyük zarar gören ülkelerin ekonomilerini canlandırmaya yönelik bir program olduğu düşüncesiyle Türkiye'ye yardım verilmesine karşı çıktılar. Çünkü, Türkiye'nin altın ve döviz stoklarıyla dış ticaret dengesi diğer 15 Avrupa ülkesine göre daha iyi durumdaydı. Üstelik Türkiye, yardımı ortak bir Avrupa kalkınması için değil kendi kalkınma planının finansmanı için kullanacağını bildirmişti. Ayrıca uzmanlarca hazırlanan ve daha sonra, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından Kongreye sunulan Türkiye ülke raporunda, ekonomisi nispeten iyi durumda olan Türkiye'ye, Marshall Planı çerçevesinde Avrupa ülkelerine hammadde ihraç etme görevi yükleniyordu. Dolayısıyla Türkiye'ye sadece, kısa vadede Türk ekonomisinin mevcut düzeyini korumasına yardımcı olacak mamul maddeler gön-

derilebilirdi. Böylece programın ilk 15 aylık dönemi için, tarım ve madencilik sektörlerinde kullanılacak aletler, elektrik malzemeleri, kamyonları, petrol ürünleri ve kereste biçiminde, 58.900.000 dolarlık bir yardım yapılması öngörülmekteydi (Üstün, s.35).

Amerikalı uzmanların bu tutumu Türk kamuoyunda büyük bir endişeyle karşılandı. Türkiye'yi ekonomik olarak yalnız bırakan ABD'nin, ileride siyasal olarak da yalnız bırakabileceği dile getirilmeye başladı. Kamuoyundan gelen bu tepkinin de zorlamasıyla Türk hükümeti doğrudan Amerikan hükümetine başvurarak, Türkiye'nin de Marshall Planı içine alınmasını istedi. Türkiye bu başvurusunda, ekonomik durumla askerî ve siyasal istikrar arasındaki ilişkiyi vurguladı. Bu arada, Ankara'daki ABD Büyükelçiliği, Washington'a bir rapor yollayarak, Türkiye'nin ekonomik durumu dolayısıyla yardım verilecek ülkeler listesine alınması gerektiğini belirtti (Ülman, 1961, s.118).

ABD, Plan içine alınabilmesi için Türkiye'nin kalkınma planında, Marshall Planının ruhuna uygun bazı değişiklikler yapmasını istiyordu. Verilecek yardım tarımsal üretimin artırılması, tarım aletlerinin modernizasyonu ve ulusal ulaşım sisteminin yenilenmesi için kullanmalıydı. Kalkınma planının bu şekilde yenilenmesiyle Türkiye, Avrupa'nın Yeniden İmarı programına katılan diğer ülkeler için bir gıda ve hammadde deposu haline gelebilecekti. Sanayi alanındaysa, değerli madenlerin, özellikle ABD savunması için büyük önem taşıyan kromun çıkarılmasına önem verilmeliydi. Türkiye bu istekleri yerine getireceğini bildirdi. ABD böylece Türkiye'nin Marshall Planından yararlanabilmesini kabul etti.

Amerikalı uzmanların yaptığı çalışma sonucunda, Avrupalıların istediği miktar olan 22 milyar dolar, yaklaşık yüzde 22 oranında kısılarak, 17 milyar dolara indirildi. Bu miktarı içeren Ekonomik İşbirliği Kanunu ABD Kongresinde kabul edildi ve 3 Nisan 1948'de Başkan Truman tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.

Marshall Planı çerçevesinde tahsis edilen yardımların dağıtımı için, ABD bünyesinde Ekonomik İşbirliği İdaresi (*Economic Cooperation Administration, ECA*) adında bir örgüt kuruldu. Bu örgütün onayı olmadan, hiçbir yardım gönderilmeyecek ve kullanılmayacaktı. ECA bir kamu kuruluşu niteliği taşımıyordu. Özel sektör yetkililerinden oluşan ve danışma komiteleri yoluyla özel sektör gruplarıyla ilişkilendirilen bağımsız bir ajanstı. ECA'nın özel sektörle böylesine yakın ilişki içinde bulunmasının nedeni, Amerikan şirketlerinin Avrupa pazarına doğrudan girebilmesini sağlamak ve Avrupa'da tek bir pazar oluşumunun önündeki engelleri kaldırmaktı.

Buna karşılık, Avrupa ülkeleri de kendi aralarında bir işbirliği anlaşması imzalayarak, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütünü (*Organization for European Economic Cooperation, OEEC*) kurdular. Bu örgüt 1960'ta, kamu ve özel sektör temsilcilerinin işbirliği yaparak, ulusal para ve maliye politikalarını düzenleyecekleri, Avrupa istikrarı ve bütünleşmesi için çalışacakları bugünkü Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütüne (*Organization for Economic Cooperation and Development, OECD*) dönüşecektir.

Truman Doktrini yoluyla gelen yardımların aksine Marshall Planı içinde Türkiye'ye küçük bir yer ayrılmıştı. Türkiye'den istenen, Avrupa'nın yeniden imarı sırasında gerekli tarımsal ürünleri ve madenleri sunmasıydı. Yardımın da bu ürünleri çoğaltmak için yapılması hedeflenmekteydi.

Amerikalı ekonomist Max Weston Thornburg'un 1947 yazında, Amerikan Yir-

minci Yüzyıl Fonu (*American Twentieth Century Fund*) tarafından yürütülen bir araştırma çerçevesinde Türkiye'ye yaptığı gezi sonrası hazırladığı raporda, Marshall yardımlarıyla Türkiye'ye verilenlerin karşılığında istenenler ortaya konulmaktaydı. Thornburg, Türkiye'de 1990'larda karşı konulamaz biçimde tekrar gündeme gelecek olan tam bir özelleştirme yapılmasını istiyor, Karabük Demir-Çelik Fabrikasının bile satılmasını öneriyordu (Athanassopoulou, s.70).

Amerikalıların Marshall Planı içinde Türkiye'ye verdikleri yerin küçük olması ve karşılığında istenenler Türkiye'de memnuniyetsizliğe yol açtı. Hükümet, uzun vadeli borç ya da hibe yardımı istiyordu. Tek partili dönemden çok partililiğe geçiş yaşanırken, ekonomik kalkınmaya büyük önem verilmekteydi. Bunun için de mümkün olduğu kadar fazla dış yardıma ihtiyaç vardı.

4 Temmuz 1948'de Türkiye ile ABD arasında imzalanan Ekonomik İşbirliği Anlaşmasıyla, Marshall yardımlarının verilmesine başlandı. (Armaoğlu, s.168-180) Anlaşmanın giriş bölümünde, "*Avrupa ülkelerinde bireysel özgürlük ilkelerini, özgür kurumları ve gerçek bağımsızlığı devam ettirmenin, sağlam iktisadi koşullar oluşturmaya, istikrarlı uluslararası iktisadi ilişkilere (...) geniş ölçüde bağlı bulunduğu (...)*" ifade edilmekte ve anlaşmanın, Türkiye'nin 16 Nisan 1948'de Paris'te imzaladığı Avrupa Ekonomik İşbirliği Sözleşmesine dayandığı belirtilmekteydi.

Anlaşmanın birinci maddesinde, "*ABD hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin veya Türkiye Cumhuriyeti hükümetince gösterilen herhangi bir kişinin, kurumun veya teşekkülün emrine, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından istenebilen ve ABD hükümeti tarafından uygun bulunan yardımı vermek suretiyle, Türkiye Cumhuriyetine yardım etmeyi kabul eder.*" ifadesiyle yardımın ne şekilde verileceği belirtilmekteydi. Anlaşmayla ABD Türkiye'den, yardımın amaçlarına uygun kullanılmasını sağlamasını; kaynakların ne şekilde kullanıldığının Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü tarafından gözlemlenmesine yardımcı olmasını; özel ve resmî ticari girişimler arasında rekabeti kayıt altına almak ve piyasalara katılımı sınırlandırıcı ve tekelci denetimleri teşvik edici yöntemlere engel olmak için gerekli önlemleri almasını istiyordu.

12 Temmuz 1947 anlaşmasına benzer biçimde bu anlaşmanın yedinci maddesiyle, Türkiye ve ABD'nin yapılan yardımın amaçları ve ulaşılan başarılar konusunda "(...) *geniş yayın yapmanın karşılıklı çıkarlarının gereği olduğunu kabul ettikleri (...)*" belirtilmekte ve Türkiye'nin bu tür yayınların yapılması için "(...) *her türlü pratik önlemi* (...)" alacağı kaydedilmekteydi.

Anlaşmanın sekizinci maddesiyle de Türkiye, ABD'den gelerek anlaşma hükümlerinin yerine getirilmesini denetleyecek bir özel Ekonomik İşbirliği Misyonunu kabul edeceğini, bu misyonun ABD büyükelçiliğinin bir parçası sayılarak diplomatik ayrıcalık ve bağışıklıklardan yararlandırılacağını kabul ettti. Böylece ABD'den gelecek maddi ve aynî yardımların hangi alanlara ve ne şekilde sarf edileceği tamamen Amerikalı uzmanların görüşlerine bağlı hale getirilmekteydi.

4 Temmuz 1948 anlaşması Türk kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Siyasi yelpazenin her kesiminden birçok aydın, anlaşmanın Osmanlı döneminde yapılan kapitülasyonları andırdığını ve ABD'ye tam bir teslimiyet içerdiğini yazdı. 1960'larda Türkiye İşçi Partisi (TİP) genel başkanlığı yapacak olan sosyalist M. Ali Aybar ABD'nin Türkiye'yi sömürgeleştirmek istediğini yazarken, sağcı *Yeni Sabah* gazetesinde de benzer yorumlar yer aldı.

Yardımların Kullanılışı ve Sonuçları

Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye, 1948-1952 döneminde toplam 352.000.000 dolar tutarında yardım yapıldı. Yardımların 175.000.000 dolarlık kısmı, Amerikan piyasalarından mal satın alınması için verilen doğrudan yardımlardı. Doğrudan yardımların 84.000.000 doları borçlanma, 73.000.000 doları hibe ve 17.000.000 doları da şarta bağlı yardım olarak verildi. Geriye kalan 177.000.000 dolarlık bölümse OEEC ülkelerinden mal satın alınması için verilen dolaylı yardımlardı. Türkiye'nin aldığı yardım, tüm Marshall yardımlarının sadece binde 36'sını oluşturuyordu. Bu yardımlar, aynı dönemde verilen 687.000.000 dolar tutarındaki Amerikan askerî yardımının gerisinde kalmıştı (Üstün, s.48-52).

Türkiye'ye gelen Amerikalı uzmanların görüşleri çerçevesinde yardımların yüzde 60'ı tarım alanında kullanıldı. Böylece, 1953'de Türkiye ilk defa buğday ihracatçısı oldu. Diğer yandan tarım aletlerinin yurtdışından alınması dolayısıyla, Amerikan askerî yardımları sonunda ortaya çıkana benzer biçimde yedek parça, bakım-onarım nedenleriyle dışarıya bağımlılık arttı. Bu durumda, uzun vadede yardımla verilen miktarın büyük bölümü dolaylı olarak ABD'ye geri döndü.

Yine de Marshall yardımları Türk tarımının gelişmesine katkıda bulundu. Yağışların da iyi gitmesiyle, 1950-1954 döneminde tarım alanında büyük aşama yapıldı. Ama bu durum iktidardaki Demokrat Partiyi plansız kalkınma atılımları yapmaya itti. Amerikalıların plan yapılması yolundaki istekleri göz ardı edildi. Köylü kitlelerin büyük desteğini alan Demokrat Parti, Atatürk ve İnönü dönemlerinde ulusal bir sanayi için öngörülen planlı devletçiliği savunan şehirli aydınların desteğini yitirmeye başladı.

ABD, yardımların karayollarının gelişmesi için de kullanılmasını istiyordu. Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan demiryolu hamlesi tamamen bir kenara bırakıldı. Yeni ray döşenmezken, binlerce kilometre şehirlerarası karayolu, büyük şehirlerde geniş caddeler açıldı. Yine Amerikalı teknik uzmanların girişimiyle 1949'da Karayolları İdaresi kuruldu. Karayolu ulaşımının düzelmesiyle Türkiye'ye ithal edilen otomobil ve nakil aracı sayısı ve buna bağlı olarak petrol ihtiyacı arttı.

Fakat bu yatırımların tamamının Marshall Yardımıyla yapıldığı sanılmamalıdır. Türkiye'nin kendi kaynakları da Amerikalı uzmanların istediği biçimde yönlendirilmiştir. Örneğin 1949 yılı bütçesinde yatırımlar için ayrılan 523.000.000 liranın 225.000.000 lirası karayolu yatırımlarına, 125.000.000 lirası da liman ve rıhtım gibi binaların inşasına tahsis edilirken, imalata ayrılan pay ancak 28.000.000 liraydı (OTDP, s. 447-452).

Sonuç olarak Marshall Planıyla Türkiye'nin beklediğinden daha az yardım gönderildi. Bu yardımların kullanım alanlarının ve genel olarak Türk ekonomisinin temel hedeflerinin Amerikalılarca belirlenmesi sonucunda, Truman Doktriniyle gelen yardımlar gibi Marshall yardımları da 1950'lerin başlangıcından itibaren Türkiye'nin her alanda dışa bağımlı hale gelmesine doğru giden yolda önemli bir kilometre taşı oldu.

II) Demokrat Parti Dönemi-I (1950-1955)

A) Türkiye'nin NATO'ya Girişi

NATO'ya Duyulan İlginin Nedenleri

Türkiye, 1949'da ABD'nin öncülüğünde kurulan NATO'ya birçok nedenle ilgi duymaktaydı (bkz. **NATO'nun Kuruluşu ve Genişlemesi ve NATO Organları** kutuları, s. 543 ve s. 544). Birincisi, 1945'teki Sovyet isteklerinin yarattığı şoku hâlâ hissediyordu. Truman Doktrini ve Marshall Yardımı sayesinde, ABD ile yakın işbirliğine girilmiş ama bu kuzeydeki büyük komşunun taleplerinden doğan endişeyi azaltmamıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenmek zorunda kalınan aşırı realist politika sonucu, savaş sonrası dünyada yalnız kalma korkusu başlamıştı. Türkiye, batı Avrupa ve kuzey Amerika ülkelerinin oluşturduğu güvenlik şemsiyesi içinde yer alarak, bu durumu ortadan kaldırmak istiyordu. Böylece, ülke topraklarının savunulması daha da kolaylaşacak, Türk ordusu modernize edilebilecekti.

İkincisi, Türk devlet adamları NATO'ya üye olmayı, cumhuriyetin ilanından beri izlenen Batı'ya dönük dış politikanın bir gereği olarak görüyorlardı. 1949'da Avrupa Konseyinin kurucu üyelerinden olan Türkiye, NATO üyeliğini kendisine verilmesi gereken bir hak olarak değerlendiriyordu.

NATO'nun Kuruluşu ve Genişlemesi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD ve SSCB'nin üstünlük yarışı başlayınca İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve Luxembourg 17 Mart 1948'de Bruxelles Antlaşmasını imzaladıktan sonra Eylül 1948'de SSCB'ye karşı Batı Birliği Savunma Örgütü (*Western Union Defense Organization)* adında bir askerî örgüt kurdular. Savaşın açtığı yaraları daha saramamış olan batı Avrupa devletlerinin, ABD'nin katılımı olmadan bir savunma örgütü kurmaları, örgütün caydırıcılığını azaltıyordu.

Amerikan dış politikası yüz yılı aşkın bir süredir Monroe Doktrininin öngördüğü biçimde Avrupa işlerinden uzak duruyordu. Fakat, Soğuk Savaş şartları bu geleneğin bir kenara itilmesine yol açtı. ABD Kongresinden Senatör Vanderberg'in, Dışişleri Bakanlığına danışarak hazırladığı bir yasa tasarısında ABD'nin, ulusal güvenliğini tehlikeye düşürecek bir silahlı saldırı durumunda, BM antlaşmasının 51. maddesinde ifadesini bulan bireysel veya toplu meşru savunma hakkını kullanması ve barışa katkıda bulunması öneriliyordu. Bu tasarı, Amerikan Senatosu tarafından 11 Haziran 1948'de kabul edildi. ABD'nin Avrupa'yı da içine alacak bir savunma paktına girmesinin önündeki engel böylece kalktı. Bunun üzerine Bruxelles Antlaşmasının tarafları ile ABD, Kanada, İtalya, Danimarka, Norveç, Portekiz ve İzlanda Washington'da biraraya gelerek, NATO'yu kuran Kuzey Atlantik Antlaşmasını (*North Atlantic Treaty)*, 4 Nisan 1949'da imzaladılar. Antlaşma 24 Ağustos 1949'da yürürlüğe girdi.

18 Şubat 1952'de Türkiye ve Yunanistan, 23 Ekim 1954'de Almanya Federal Cumhuriyeti ve 30 Mayıs 1982'de İspanya'nın (sadece sivil kanada) katılmalarıyla NATO üyelerinin sayısı 16'ya çıktı.

1 Temmuz 1966'da Fransa'nın askerî kanattan çekilmesiyle, ittifakın merkezi Paris'ten Bruxelles'e taşındı. 14 Ağustos 1974'te ise Yunanistan, örgütün askerî kanadından çekilme kararı aldı. Fakat Yunanistan 20 Ekim 1980'de tekrar askerî kanat üyeliğine dönecektir.

Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından doğu Avrupa ülkelerinden Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya 12 Mart 1999'da ittifaka resmen katıldılar. Böylece NATO'nun üye sayısı 19'a yükselmiş oldu. (Ayrıca bkz. Cilt II, "NATO'nun Genişlemesi" kutusu).

(Ç. Erhan)

NATO Organları

NATO, sivil ve buna bağlı askerî olmak üzere iki kanattan oluşur. Bu iki kanadın üzerinde yer alan NATO Konseyi (*North Atlantic Council*) örgütün en yetkili karar organıdır. Üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşan Konsey'de kararlar oy birliğiyle alınır. Başka bir deyişle, her üye ülkenin kararları veto etme hakkı vardır.

Sivil kanadın en üstünde Savunma Planlama Komitesi (*Defense Planning Committee*) adlı bir organ bulunur. Komite'de, İttifak'ın askerî politikasına ilişkin kararlar alınır. Bu komiteye bağlı olarak çalışan Nükleer Planlama Grubu (*Nuclear Planning Group / NPG*), nükleer silahlar ve savunma konularında görüş ortaya koyar.

NATO'nun en yüksek askerî organı olan Askerî Komite (*Military Committee*) NATO görev bölgesinin ortak savunmasıyla ilgili önlemleri Konsey'e tavsiye etmekle görevlidir.

Örgütün en üst düzeydeki memuru Genel Sekreter'dir (*Secretary General*) Genel Sekreter yönetiminde çalışan Uluslararası Personel (*International Staff*), 'Siyasi İşler', 'Savunma Desteği', 'Bilimsel İşler', 'Savunma Planlama ve Siyaseti', 'Altyapı, Lojistik ve Konsey Operasyonları' daireleriyle çeşitli idari bürolardan oluşur.

Bu organların yanı sıra, NATO örgüt yapısından bağımsız olmakla birlikte, onunla bağlantılı üç ayrı kuruluş vardır. Bunlardan Kuzey Atlantik Asamblesi (*North Atlantic Assembly*) NATO ülkelerinin parlamenterleri arasındaki işbirliğini artırmak için çalışmalar yapar. Türkiye bu kuruluşa 9 parlamenterle katılır. Asamble'de alınan kararlar, NATO Genel Sekreteri aracılığıyla NATO Konseyi'ne sunulur.

Diğer bir kuruluş, NATO'nun Fransa ve İzlanda dışındaki Avrupalı üyelerinden oluşan Avrupa Grubudur (*Eurogroup*). Grubun amacı, Avrupa devletlerinin NATO'ya daha etkili bir biçimde katılmalarını özendirmek ve ortak savunmalarını güçlendirmektir. Bu çerçevede alınan kararlar NATO Konseyi'ne tavsiye olarak sunulur.

Son olarak, tüm üye ülkelerde kurulan Atlantik Antlaşması Dernekleri (*Atlantic Treaty Associations*) NATO Genel Sekreterliği Enformasyon Dairesi ve Kuzey Atlantik Asamblesi ulusal grubu ile işbirliği içinde yayınlar dağıtmakta, konferans ve seminerler düzenlemektedirler.

(Ç. Erhan)

Üçüncüsü, örgütün dışında kalınması halinde ABD'den alınan ekonomik ve askerî yardımların azalacağından endişe duyulmaktaydı. Türkiye, NATO üyesi olarak hem mevcut yardımları korumak hem de yeni yardım programlarına dahil olmak istiyordu.

Dördüncüsü, kamuoyu NATO'ya katılmanın gerekliliğine inanmaya başlamıştı. Bazı Türk aydınları, 1990'larda Türkiye'nin Avrupa Birliğine girişi konusunda yaşanacağa benzer biçimde, 1946'da başlayan çok partili döneme geçiş sürecinin başarıyla devam edebilmesi için, Türkiye'nin demokratik Avrupa ülkeleriyle birlikte NATO içinde yer alması gerektiğini savunuyorlardı. Aksi takdirde, Türkiye'nin demokrasiyi denemekten vazgeçmesinden korkuluyordu. Kemalist devrimin ana amaçlarının gerçekleştiği bir ortamda, genç kuşak yalnız milliyetçilikle tatmin olmuyordu. Onlar için liberal Batı geleneğinin ve zenginliğinin büyük bir çekiciliği vardı. Siyasal ve ekonomik liberalizmin Türkiye'de benimsenebilmesi için, ülkenin Batı'nın tüm kurumlarında yer alması gerekliydi. "Amerikan Tarzı Yaşam" etkisini göstermeye başlamıştı.

Üyelik İçin CHP Dönemindeki Çabalar

Bruxelles Antlaşmasının imzalanması Türkiye'de büyük bir sevince yol açmıştı. Hükümet Avrupa'nın savunulması için böyle bir antlaşmanın gerekliliğine inanmakta ve en kısa zamanda kendisinin de bu yeni oluşuma katılmaya davet edileceğini düşünmekteydi. Ama beklenen davetin gerçekleşmemesi üzerine, sevinç yerini memnuniyetsizliğe bıraktı.

Davet gelmeyince, Avrupa oluşumuna katılamayan Türkiye bu oluşumun ABD ve Kanada'nın da katılımlarıyla daha etkin bir hale geleceği haberleri karşısında, bu kez dışarda kalmamak için kurulacak örgüte girmek istediğini, ileride Ortak Pazar için de yapacağı gibi, sık sık dile getirmeye başladı. Başbakan Hasan Saka 1948 Haziranında, "Türkiye'nin ABD'nin müttefikten de öte bir müttefiki olduğunu" söyleyerek, iki ülke arasındaki işbirliğinin askerî bir ittifakla somutlaştırılmasını istedi.

Kuzey Atlantik Antlaşmasının hazırlık çalışmaları devam ederken de, Türkiye bunun içinde yer almak isteğini sürekli yineledi. Şubat 1949'da Avrupa Ekonomik İşbirliği toplantısı sırasında Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, Türkiye'nin Atlantik Paktına girmesinin mümkün olmaması durumunda Türkiye, Yunanistan, İtalya, Fransa ve İngiltere'yi içeren bir Akdeniz Paktı kurulması fikrini ortaya attı.

Bütün bu çabalara rağmen, Türkiye'nin NATO'ya alınmaması Türk kamuoyunda sert tepki yarattı. Türkiye yine de 11 Mayıs 1950'de, CHP iktidarının son günlerinde, NATO'ya üyelik başvurusunda bulundu. Fakat bu başvuru bir sonuca bağlanmadı. Bundan sonraki girişimler Demokrat Parti tarafından yürütülecektir.

Kore Savaşı ve Türkiye'nin Kore'ye Asker Göndermesi

Türkiye 1950 Haziranında Kore'de yaşanan gelişmeleri yakından izlemekteydi (bkz. **Kore Savaşı** kutusu, s. 547). BM'nin Kore'ye asker gönderme kararı alması üzerine, Başbakan Adnan Menderes'in Yalova'daki yazlığında Cumhurbaşkanı Celal Bayar başkanlığında, TBMM Başkanı Refik Koraltan ve Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut'un da katılımıyla yapılan bir bakanlar kurulu toplantısından sonra, TBMM'ye ve muhalefete danışılmadan, 25 Temmuz 1950'de Türkiye'nin Kore'ye 4500 asker göndereceği açıklandı. Muhalefetteki CHP, 26 Temmuzda bu kararın açık bir anayasa ihlali olduğunu belirten bir açıklama yayınladı. Bu iddiasında da haklıydı. Çünkü, 1924 Anayasasının 26. maddesinde "*Büyük Millet Meclisi, (...) devletlerle muahede ve sulh akdi, harp ilanı (...) gibi vezaifi* [vazifeleri] *bizzat kendi ifa eder*" hükmü yer almaktaydı. Ama hükümet bu kararın bir anayasa ihlali olduğunu kabul etmedi: Hükümete göre, anayasa savaş ilanı yetkisini TBMM'ye vermiş ama hangi hususların savaş ilanı olduğunu saymamıştı. Hükümet asker gönderme kararı almış, savaş ilan etmemişti. Dolayısıyla bir anayasa ihlali söz konusu değildi.

Muhalefetin itirazına rağmen, hükümet bu kararından vazgeçmedi. Çünkü, Menderes ve arkadaşları Kore'ye "hür dünyanın diğer unsurlarıyla birlikte asker gönderilmesini" NATO üyeliği için kaçırılmaması gereken bir fırsat olarak görüyorlardı. Nitekim, asker gönderme kararının alınmasının üzerinden bir hafta geçmeden, 1 Ağustos 1950'de, Türkiye NATO üyeliği için ikinci başvurusunu yaptı. Bu başvuru da Eylül ayında toplanan NATO Bakanlar Konseyinde reddedildi. Türkiye'nin ikinci başvurusunun da reddedilmesinin ardında, ABD Genelkurmay Baş-

kanlığı tarafından hazırlanan ve Türkiye ile Yunanistan'ın NATO'ya alınmasının, örgütün gelişimini olumsuz yönde etkileyeceğini vurgulayan raporun önemli rolü vardı. Söz konusu raporda vurgulandığı biçimiyle, NATO üyeliği yerine, Türkiye ve Yunanistan'a Akdeniz Paktının kurulması için ortak çalışmalar yapma önerisinde bulunuldu. Türkiye bu öneriyi soğuk karşıladı. Çünkü, tek yönlü bir taahhüt altına girmeye yanaşmıyor, bağlayıcı hükümleri olan bir antlaşmaya imza koymak istiyordu (Sever, s.66-69).

Bu arada Kore'de Türk birliklerinin de katıldığı savaş devam ediyordu. Muhalefet bu aşamada, anayasa ihlali konusundaki ısrarını bir kenara bırakarak, Kore'de savaşan birliklere destek verilmesi konusunda iktidarla birlikte hareket etmeye başladı. 27 Aralık 1950'de CHP ve DP milletvekillerinin ortak girişimiyle, Kore'de savaşan askerlere Meclis'in sevgi ve selamının yollandığı bir karar alındı.

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü 25 Ekim 1951'de yaptığı açıklamada, "Dış mesele üzerinde esasen bizim memlekette fikir ve prensip ayrılığı yoktur. İttifakımıza, BM idealine ve ABD dostluğuna bağlıyız" diyerek, Kore'ye asker gönderilmesi sırasında yükselttiği itirazını kaldırdı.

Öte yandan karara kamuoyundan da tepkiler geldi. Kararın alınmasından hemen sonra İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği, CHP, DP ve MP temsilcileriyle ortaklaşa "komünizmi tel'in" mitingi düzenleyerek, hükümete verdikleri desteği gösterdiler. Bu destek savaş boyunca sürecek, savaş konusunda yapılan yoğun propagandayla oluşan atmosfer sonucunda Uzak Doğu'daki bu savaşı kendi ülkesi söz konusuymuşçasına benimseyen Türk kamuoyundaki heyecan, özellikle DP tarafından, asker gönderme eyleminin meşrulaştırılması için kullanılacaktır.

Hürriyet

Kore'ye silâhlı kuvvetler gönderiyoruz

Dün Ankara'da Bayar'ın riyasetinde toplanan Bakanlar Kurulu, Birleşmiş Milletler emrine 4500 mevcutlu bir savaş birliği verilmesine karar verdi

Ankara dün fevkalâde heyecanlı günlerinden birini daha yaşadı

Birleşmiş Milletler Genel Sekreterine çekilen telgraf

Amerikalı Ayan azası Ankarada neler görüştü

Truman, Kongreden muazzam bir harp tahsisatı istedi

Meçhul denizaltı

Atlantik Paktı

Yamyamlar duvarı delerek hapishaneden kaçtılar

Leman gölünde bir gezinti

HIKMET BİL

Bazı solcu gruplarsa karara olumsuz yaklaştılar. Bunlardan 14 Temmuz 1950'de kurulan Barışseverler Cemiyeti kararı kınayan bildiriler dağıtınca 28 Temmuzda kapatıldı. Ağustos içinde İstanbul, Ankara ve İzmir'de kararı eleştiren yazı ve karikatürler yayınlayan 17 mizah dergisi komünist oldukları gerekçesiyle kapatıldılar.

Türkiye Kore'ye ilk aşamada 4500 asker gönderdi. 15 ülke içinde ABD'den sonra en çok asker gönderen ikinci devlet olan Türkiye'nin yolladığı birlikler, Albay Tahsin Yazıcı komutasında, 25. Amerikan Tümenine bağlı olarak görev aldı. Savaşın ilerleyen safhalarında Kore'ye gönderilen Türk

Kore Savaşı

İkinci Dünya Savaşı sırasında Kore yarımadası bir Japon sömürgesiydi. Savaş sona erdiğinde ABD ve SSCB arasında varılan bir anlaşma uyarınca, yarımada 38. paralelin kuzeyi ve güneyi şeklinde yapay biçimde bölünerek, işgalci Japon birliklerinin kuzeyde kalanları SSCB, güneyde kalanları ise ABD ordusu tarafından teslim alındı. Bu arada, Kore yarımadasının siyasal geleceği konusunda ABD ve SSCB arasında yürütülen görüşmeler sonuçsuz kaldı. SSCB işgalindeki kuzeyde sosyalist, ABD işgalindeki güneyde ise kapitalist bir devlet kuruldu.

Aynı coğrafî birim üzerinde, birbirine düşman iki farklı ideolojiyi benimseyerek kurulan Kore Demokratik Cumhuriyeti (Kuzey Kore) ile Kore Cumhuriyeti (Güney Kore) arasında 25 Haziran 1950'de çatışma başladı.

Savaşın patlak vermesinin hemen ardından, ABD'nin girişimleriyle BM Güvenlik Konseyi olağanüstü toplanarak üye ülkeleri, Kuzey Kore'yi durdurmak için BM tarafından yürütülecek faaliyetlere katılmaya çağırdı. BM Güvenlik Konseyinin daimi 5 üyesinden biri olarak veto yetkisini elinde bulunduran SSCB, bu kararın alındığı sırada, Çin'in BM'de Pekin tarafından temsil edilmemesini protesto etmek maksadıyla Konsey toplantılarını boykot etmekteydi. Dolayısıyla BM'nin, üyelerine Kore'ye asker gönderme çağrısında bulunmasına engel olmadı.

27 Haziranda ABD birlikleri Güney Kore'ye çıktılar. BM'de yapılan çağrıya uygun olarak, 15 ülke Kore'ye asker gönderdi. ABD'den sonra ikinci devlet olan Türkiye'nin yolladığı Albay Tahsin Yazıcı komutasındaki 5000 kişilik piyade tugayı 17 Ekimde Kore'ye ulaşarak, 25. Amerikan Tümenine bağlı olarak doğruca ateş hattına sürüldü.

Bu arada General Douglas MacArthur komutasındaki Amerikan birlikleri, Kuzey Kore ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, 125.000 tutsak almış ve 38. paralelin kuzeyine doğru ilerlemekteydi. Buna karşılık Çin Halk Cumhuriyeti bir açıklama yaparak, BM kuvvetlerinin Kuzey Kore'de bulunmasını kabul edemeyeceğini bildirdi. Açıklamanın hemen ardından da 25 Kasım 1950'de 180.000 kişiden oluşan bir Çin ordusu Kuzey Kore yanında savaşa girdi. 26-30 Kasım tarihlerinde Kunuri bölgesinde meydana gelen muharebeler, savaşın en kanlı çatışmalarına sahne oldu. Amerikan askerlerinin güvenli bir biçimde çekilmesini sağlamakla görevlendirilen Türk birliği, Kunuri muharebeleri sırasında çok ağır kayıplar verdi.

Çin Halk Cumhuriyeti ile BM birliklerinin çatışmalarından sonra SSCB'nin de Kuzey Kore yanında savaşa katılması olasılığının yükselmesi üzerine 27 Temmuz 1953'te bir ateşkes imzalanmasıyla çatışmalar sona erdi. Yaklaşık 38. paralel iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi ve savaş tutsakları değiş-tokuş edildi.

Kore Savaşı, Soğuk Savaş'ın ilk büyük sıcak çatışması olarak tarihe geçti. Türk tugayı ateşkesten sonra da görevde kalacak, yılda 100.000 doları bulan maaş ve yollukları Türk hükümetince karşılanacak, 27 Mayıs 1960'tan sonra Kore'de bırakılan sembolik manga da 1971'de geri çağrılacaktır.

(Ç. Erhan)

askerlerinin sayısı 6000'in üzerine çıktı. 26-30 Kasım tarihlerinde cereyan eden Kunuri muharebelerinde ağır kayıplar vermesine rağmen Çin birliklerinin hücumunu kesen Türk tugayı, 8. Amerikan Tugayının imha edilmeden geri çekilebilmelerini sağladı. 27 Temmuz 1953'te imzalanan ateşkese kadar Türk askerlerinin 721'i şehit olurken, 672'si yaralanarak yurda döndü. 1475 yaralı askerse Kore'de tedavi edildi. 234 asker esir düşerken, 175 kişi kayboldu (Sezgin, 1995, *passim.*).

Kore'ye asker gönderme kararı, Anayasa aykırılık iddialarının ötesinde, Cumhuriyet dönemi Türk tarihinin istisnai durumlarından birisi olduğu için önemlidir. Türkiye bu karara kadar, Misak-ı Milli sınırları dışında bir askerî harekâta veya

müdahaleye katılmaktan kaçınmıştı. Üstelik asker gönderilen bölge Türkiye'den binlerce kilometre uzaktaydı. Kore Savaşı, hükümetlerin önceleri sorgulanamaz nitelikte olan dış politika eylemlerinin TBMM'de tartışılması dönemini başlattı. Türk toplumunu da yakından etkiledi.

Akdeniz Paktı Önerisi

Türkiye'nin NATO üyeliği için ikinci başvurusundan sonra ABD, Türkiye ile Yunanistan'ın bir Akdeniz Paktı içerisinde yer almasını istemişti. Böyle bir pakt fikri, İngiltere tarafından birkaç yıldır dile getirilmekte olan Orta Doğu Komutanlığı (*Middle East Command*) önerisiyle benzerlikler taşımaktaydı. Pakta İngiltere, İtalya, Yunanistan, Mısır ve Türkiye'nin üye olmaları düşünülüyordu. Böylece, NATO üyesi olan ülkelerle NATO dışında kalan fakat ittifaka yakın ülkeler arasında doğu Akdeniz'in güvenliğini sağlayacak bir pakt oluşturulacaktı.

Türkiye, Akdeniz Paktı fikrinin gerçekleştirilme olasılığının zayıf olduğunu düşünmekteydi. Çünkü ilk olarak, Mısır ile İngiltere'nin aynı pakt içinde yer alması olanaksızdı. İkincisi, Arap devletlerinin kendi aralarında anlaşmazlığa düştüğü göz önüne alındığında Mısır'ın böyle bir oluşuma tek başına katılamayacağı açıktı. Üçüncüsü, Arap devletleri ile İsrail'in savaş durumu devam ettiği sürece doğu Akdeniz'de bir savunma paktı kurulması mümkün değildi.

Türkiye bu görüşleri taşımakla birlikte, Akdeniz Paktı fikrine tamamen sırt çevirmemişti. Bunu NATO'ya üyelik için atılması gereken bir adım olarak değerlendiren Türk hükümeti, ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'un 19 Eylülde Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'e bir notayla sunduğu, Türkiye'nin Akdeniz savunma planlamasına katılımıyla ilgili notayı kabul ettiğini 21 Ekimde yolladığı cevabî nota ile bildirdi. Fakat kısa bir süre sonra, ABD Genelkurmay Başkanı Orgeneral Omar Bradley, *Reader's Digest* dergisinde yayınlanan, "ABD'nin 1950'lerdeki Askerî Politikası" başlıklı makalesinde, Türkiye'nin ABD çıkarları açısından hiçbir önem taşımadığını ifade edince, Türk devlet adamları arasında, Türkiye'nin NATO üyeliğinden başka bir seçeneği bulunmadığı yönündeki görüş ağırlık kazandı (Athanassopoulou, s.156-160).

Türkiye'nin NATO'ya Alınması

15 Mayıs 1951'de ABD, müttefiklerine, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya alınmasını önerdi. Bu kararın ardında, Türkiye'nin yürüttüğü ısrarlı girişimler değil, değişen dünya koşullarının ABD'de de yarattığı endişe yatmaktaydı.

1949 Eylülünde SSCB atom silahlarına sahip olduğunu açıklamıştı. Nisan 1950'de Başkan Truman'ın direktifleriyle hazırlanan ABD Ulusal Güvenlik Konseyi 68 Sayılı Raporu (*National Security Council-NSC 68*) "(...) 1954'e gelindiğinde SSCB'nin atom bombası stokları[nın], bu bombaları atma kapasitesiyle birlikte, ABD'ye öldürücü saldırılar düzenlemeye yetecek bir düzeye ulaşaca[ğını] (...)" öngörüyordu. Bu ABD'nin nükleer tekelinin ve caydırıcılığının ortadan kalktığı anlamına gelmekteydi. Bir Sovyet nükleer saldırısına anında karşılık verebilmek için, SSCB'ye yakın ülkelerde hava üslerine ihtiyaç vardı. ABD Türkiye'den bu amaç için kullanmak üzere üs istemiş, fakat Türkiye'nin NATO üyeliği gerçekleşmeden bu isteğin yerine getirilemeyeceği cevabını almıştı.

GECE POSTASI

La Famille

Türkiye ve Yunanistanın Atlântik paktına kabulü
ür dünyada sevinç ve memnuniyetle karşılandı

lusyaya karşı çelikleşen cephe!..

oma Konseyi Toplantısı Kasım Ayına Tehir Olundu

OSKOVANIN BEYHUDE GAYRETLERİ!

Kabinede değişiklik

Bu sabah Kore harbinin en büyük zırhlı taarruzu başladı!

Dün akşam Tekel Cibali Fabrikasında bir cinayet işlendi!

Yirmi iki General ve 100 Albay daha emekliye ayrılıyor

Perihan Altındağ imtihan olmalıdır

BRAVO!..

ihtilâflı Bir işçi mitingi

Hazin bir Facia!

Öte yandan, Kore Savaşı uluslararası komünizmin dünya egemenliği için yürüttüğü ilk kampanya olarak algılanmıştı. Uzak Doğu'dakine benzer şekilde Sovyetler Avrupa'da da bir genişleme eğilimine girebilirdi. Böyle bir hareketin ilk hedefinin Türkiye olacağı açıktı. Türkiye'nin Sovyet işgaline uğraması ise NATO'nun geleceğinin ve Avrupa güvenliğinin tehlikeye düştüğü anlamına gelirdi.

ABD'nin Türkiye ve Yunanistan'ın üyeliği konusundaki ısrarının bir nedeni de Yugoslavya'da ortaya çıkan durumdu. 1948'de Kominform'dan (bkz. **Komintern ve Kominform** kutusu, s. 500) atılan Yugoslavya açık bir Sovyet hedefi haline gelmişti. Yugoslavya'nın ve güney Avrupa'nın korunmasının en etkili yolu NATO'nun güney kanadının Türkiye ve Yunanistan'ın üyeliğiyle güçlendirilmesiydi. NATO Başkomutanı General Eisenhower da, bu iki ülkenin katılımıyla, İttifakın Balkanlar üzerindeki etkisinin artacağını düşünüyordu. Türkiye'nin, önemi giderek artan Orta Doğu petrollerine yakınlığı da bu ülkenin NATO içine alınmasını gerekli kılıyordu.

Son olarak, Türk birliklerinin Kore Savaşında sergilemiş oldukları üstün performans ve Kunuri Muharebesinde kendilerini feda etme pahasına Amerikan birliklerini imha edilmekten kurtarmaları, Amerikan kamuoyunda Türkiye'nin Sovyet tehdidi karşısında yalnız bırakılmaması gerektiği yönünde bir görüşün taraftar bulmasına yol açmıştı.

NATO'nun ABD dışındaki üyeleri Türkiye ve Yunanistan'ın üyelikleri konusunda farklı görüşler taşıyorlardı. Fransa, İtalya, Luxembourg ve Hollanda, bu konuda ABD'yle aynı fikirleri paylaşırlarken, İngiltere hâlâ Türkiye'nin Orta Doğu'nun savunmasında görevlendirilmesini ve bu çerçevede bölgedeki İngiliz karargahlarıyla ilişkilendirilmesini savunuyordu. İngiltere, güçlü bir orduya sahip olan Türkiye'yi, Orta Doğu'daki İngiliz çıkarlarının devamını sağlayacak bir araç olarak kullanmak niyetindeydi. Bu amacı gerçekleştirmek için İngiltere'nin Orta Doğu Başkomutanı Bryan Robertson 22-24 Şubat 1951 tarihlerinde Türkiye'ye resmî bir ziyarette bulunmuş ve Türk ordusunun NATO kapsamında bir Akdeniz komutanlığının emrine verilmesi yerine, İngiltere ile Türkiye arasında Orta Doğu'da bir ittifak kurulmasını önermişti. Türk Genelkurmay Başkanı Orgeneral Yamut'un olumlu yaklaşımına rağmen, Türk hükümeti bu konuda bir anlaşmaya varılmadan önce

ABD'nin de görüşünü almak gerektiğini savunarak, İngiltere'nin girişiminin başarı şansını azaltmıştı. Zira, ABD Türkiye'nin İngiltere ile koordinasyon halinde Orta Doğu paktı içerisinde değil doğrudan NATO içerisinde yer alması gerektiğine çoktan karar vermişti. Nitekim, 22 Şubat 1951'de İstanbul'da biraraya gelen, Orta Doğu bölgesindeki ülkelerde görev yapan ABD büyükelçileri, ABD'nin en kısa zamanda Türkiye ve Yunanistan'la karşılıklı güvenlik düzenlemeleri yapması gerektiği yönünde bir karar almışlardı (Athanassopoulou, s.204-205).

Öte yandan, ittifakın İskandinavyalı üyeleri Norveç ve Danimarka ise Antlaşmanın alanının genişletilmesi halinde, kendi çıkarları dışında kalan Akdeniz bölgesinin korunması uğruna savaşa girmekten çekinmekteydiler. Bu ülkeler ayrıca, NATO'nun sadece bir savunma ittifakı olmadığını siyasal, kültürel ve sosyal açıdan birbirine benzeyen devletlerin biraraya gelmesiyle oluştuğunu vurgulayarak, batı Avrupa ve Atlantik bölgesiyle ortak gelenekleri paylaşmayan Türkiye ve Yunanistan'ın üyeliklerine karşı çıkmaktaydı.

ABD, Fransa, İtalya, Luxembourg ve Hollanda'nın fikir birliği karşısında Türkiye ile Yunanistan'ın üyeliklerini engelleyemeyeceğini anlayan İngiltere, yeni üyelere kurucu üyelerden farklı bir statü verilmesini, BM Güvenlik Konseyinin daimi ve değişken üyeleri arasındakine benzer bir ilişkinin kurulmasını gündeme getirdi. Türkiye'nin şiddetli itirazları sonucunda, ABD'nin de girişimleriyle bu öneri gerçekleşmedi. Bunun üzerine İngiltere yeni üyelikler hakkındaki tutumunu yumuşattı.

16-20 Eylül 1951'de yapılan NATO Bakanlar Konseyi toplantısında Türkiye ile Yunanistan'ın İttifaka çağrılmalarına karar verildi. Fakat bu kez de, yeni üyelerin NATO'nun hangi komutanlığına bağlanacakları sorunu gündeme geldi. İngiltere, Akdeniz Paktı fikrini unutmamış olsa gerek ki, Türkiye'nin bir İngiliz komutanın emrinde, yeni kurulacak Orta Doğu Komutanlığı (*Middle East Command*) içerisinde yer almasını önerdi. Orta Doğu Komutanlığı, Mısır da dahil olmak üzere bölgenin savunmasını üstlenecekti. Türkiye ve Yunanistan'ın, Ege ya da Balkan Komutanlığı adı altında kurulacak bir birime bağlanması fikri de ortaya atıldı. Fransa'nın önerisiyle Türkiye ve Yunanistan'ın kara kuvvetlerinin NATO'nun Güney Avrupa Müttefik Kara Kuvvetleri Komutanlığına bağlanması, deniz kuvvetlerinin ise yeni kurulacak Orta Doğu Komutanlığı emrine verilmesi kararlaştırıldı.

Bu karara rağmen, bir yandan egemenlik haklarının zedelendiği gerekçesini öne sürerek Mısır'ın böyle bir oluşuma girmeye yanaşmaması, bir yandan da Türkiye'nin geleceği belli olmayan ve Atlantik Antlaşması dışındaki bölgeyi de içine alan bu yapıya sıcak bakmaması nedeniyle, İngiltere'nin Orta Doğu Komutanlığı girişimi ölü doğmaktan öteye geçmedi.

Türkiye ve Yunanistan 18 Şubat 1952'de resmen NATO üyesi oldular.

B) Amerikan Askerî ve Ekonomik Yardımları

ABD'nin Yardım Verme Nedenleri

Genel: İkinci Dünya Savaşından sonra hızla oluşan iki kutuplu dünyanın liderleri ABD ve SSCB, dünya politikasındaki etkinliklerini artırmak düşüncesiyle, kendi bloklarında yer alan ya da kendileriyle yakın ilişki kurmasını istedikleri ülkelere çeşitli yardımlarda bulunmaya başladılar. Bu yardımlar askerî, teknik, malî, ticari veya

sosyal yardımlar biçiminde, ya uluslararası örgütler aracılığıyla ya da doğrudan doğruya ikili yardım anlaşmaları yoluyla ihtiyaç duyan ülkelere ulaştırıldı.

Özellikle ABD'de, savaş sonrasında iktisatçılar ve sosyal bilimciler, zengin ve yoksul uluslar arasındaki mesafenin giderek açıldığı gerçeğini sıklıkla vurgulamaya başladılar. Dünyadaki gelir dağılımındaki bu dengesizliğin doğurabileceği olumsuz sonuçlar Amerikalı siyasetçileri de düşündürmekteydi. Eğer bazı ülkelerdeki sosyal ve ekonomik koşullar düzeltilmezse, tıpkı 1945 sonrasında Avrupa'nın çeşitli yerlerinde görüldüğü gibi, SSCB'nin propagandasını yaptığı Marksist düşüncelerin etkisiyle, dünyanın birçok kesiminde alt sınıflar yeni yeni oluşmakta olan burjuvaziyi yok edebilir, bu hareket dalgalar halinde tüm dünyayı sarabilir ve Marksizmin nihaî hedefi olan evrensel proletarya yönetimine ulaşılmasıyla, Batı'nın ve dolayısıyla ABD'nin savunduğu değerler sistemi yok olabilirdi.

Siyasal hedeflerini gerçekleştirmek ve Sovyetlerin ideolojik yayılmasını durdurmak amacıyla ABD yöneticileri bazı ülkelere acil ekonomik yardım gönderme kararı aldılar. Fakat, Kore Savaşının çıkmasıyla Türkiye, Pakistan, Ürdün, Vietnam (Diem Yönetimi altındaki bölgeler), Güney Kore ve Formoza'ya yapılan bu yardımlar ekonomik amaçlara yönelik olmaktan uzaklaşıp, askerî ve siyasal nitelik kazandı.

Kore Savaşının sona ermesiyle, askerî yardımlar devam etmekle birlikte, ekonomik yardımlarda da bir artış görüldü. Bu kez de, her yıl milli gelirlerinin yüzdel'ini başka ülkelere yollayan ABD kamuoyunda dış yardımların amaçlarının sorgulanmasına başlandı. Dış yardımlar gerçekten de yoksul ülkeleri Batı yanlısı yapmaya yarayacak mıydı? Kimi Amerikalı yazarlara göre dış yardımlar sayesinde hayat standartlarını yükselten yoksul ülkeler, bağımsızlıklarını güçlendirecek ve kendilerine zarar veren Soğuk Savaş ortamından uzaklaşmak isteyeceklerdi. Batı ile Komünistler arasındaki mücadelede, Batı'yı yalnız bırakmaları yüksek bir olasılıktı. 1950'lerin ortalarında Mısır'da Nâsır'ın geliştirdiği politikalar, Amerikan kamuoyunun bu endişesini doğruladı.

Dış yardımlar konusunda bir diğer endişe de, bu yardımları alan ülkelerin, bunu ne derece hak ettikleri sorusundan kaynaklanıyordu. Amerikalılar, sınıf mücadelesi ve sosyal politika konularında yeterince bilgi sahibi değillerdi. Başından bir 'burjuva demokrasisi' olarak kurulan ABD'de yaşayanlar, Avrupa'daki yakın akrabalarının temel ideolojik ve ekonomik değerler üzerinde yürüttükleri mücadeleleri hiç yaşamamışlardı. Hernekadar, ABD'nin kuruluşu bir 'devrim' olarak isimlendirilse de, bu devlet herzaman devrim-karşıtı ve muhafazakar politikalarla yönetilmişti. Bu durumda, ABD yöneticileri, kendilerini antikomünist ilan eden her ülkeye yardım vermeye başladılar. Önemli olan komünist devrimin engellenmesiydi. Yardım edilen ülkelerin yöneticilerinin, demokrasiden ve her türlü Batılı değerden uzak tutumları ABD'yi çok fazla ilgilendirmiyordu. 1960'lardan itibaren, yardım alan ülkelerde yaşanan siyasal ve sosyal patlamalar, Amerika'nın bu plansız yardım politikasının başarısızlığının bir göstergesi olacaktır.

Türkiye'ye Yapılan Yardımların Nedenleri: Truman Doktrininin ilanıyla birlikte Türkiye hissedilir miktarlarda Amerikan askerî ve ekonomik yardımı almaya başladı. Özellikle Türkiye'nin NATO'ya alınmasından sonra bu yardımların miktarında bir artış görüldü. Yardımların verilişinin temel olarak dört nedeni vardı:

Birincisi, Türkiye'ye yardım gönderirken ABD herşeyden önce, NATO'nun,

Türkiye üzerinden yapılacak muhtemel bir Sovyet saldırısı dolayısıyla zarar görmesini engellemek istiyordu. Böyle bir saldırı durumunda, ittifakın zayıf üyelerinden olan Türkiye'ye gerekli yardımlar gönderilene kadar, SSCB planladığı hedeflere ulaşabilirdi. Halbuki 1952 Lizbon Doruğunda kabul edilen NATO askerî stratejisine göre, Türkiye'nin bir Sovyet saldırısını "sünger gibi emmesi" amaçlanmaktaydı. Zayıf bir Türkiye bunu başaramazdı. Bunun NATO için doğurabileceği olumsuz sonuçları ortadan kaldırmak için, ABD Türk ordusunun güçlendirilmesi ve modernleştirilmesini istiyordu. Verilecek askerî yardımlarla bu modernleştirme süreci hızlandırılacak, ekonomik yardımlarla da, bütçe içerisinden savunmaya ayrılan büyük pay nedeniyle diğer alanlarda yaşanmaya başlayan darboğazların aşılmasına yardımcı olunacaktı.

İkincisi, ilerleyen yıllarda Türkiye'de çok sayıda Amerikan askerî üssünün kurulmasıyla, yardımlar bu üslerin korunması amacıyla verilmeye başladı.1950'lerin sonunda ve 1960'lar boyunca Türkiye'nin NATO için stratejik önemi devam ediyordu, fakat ABD Türkiye'deki askerî varlığını NATO amaçları dışında, Orta Doğu'daki birtakım siyasal gelişmelere müdahale etmek amacıyla da kullanmak istemekteydi. Bu davranışın Türk kamuoyunda meydana getireceği tepkiyi azaltmak için askerî ve ekonomik yardımların verilmesi sürdürüldü.

Üçüncüsü, Türkiye'nin NATO içerisinde tutulabilmesi ve ileriki yıllarda Amerikan girişimiyle oluşturulacak Bağdat Paktı gibi örgütlenmeler içinde yer alması için ekonomik ve askerî yardıma devam edilmeliydi. 50'lerin ortalarından itibaren bütün dünyada hızla yayılan Bağlantısızlık hareketi Türkiye'yi de içine alabilirdi. Bağlantısız veya tarafsız bir Türkiye, bölgedeki Amerikan çıkarlarının sağlanmasını zorlaştırabilirdi.

Dördüncüsü, ABD yöneticileri Türkiye'nin siyasal ve ekonomik istikrar içinde olmasının NATO ve kendi çıkarları için gerekli olduğu fikrindeydiler. Siyasal istikrarın devam etmesi, ekonomik şartların olumlu olmasına bu da yardımların sürdürülmesine bağlıydı.

Türkiye'nin Yardımlar Karşısındaki Tutumu

Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'de hükümetler, ülkenin demokratik ve laik niteliğiyle, Batılı değerleri paylaştığını sık sık vurgulamışlardı. Demokrat Parti iktidarı sırasında da, Türkiye'nin Batılılaşması, Batı ulusları içinde hak ettiği yeri alması için politikalar üretilmeye devam edildi. Fakat, Demokrat Partinin Batı anlayışı ABD ile özdeşleşmişti. Başbakan Menderes Türkiye'yi "Küçük Amerika" yapmanın, çağdaşlaşmakla aynı anlamı taşıdığını düşünüyordu. Bu hava içerisinde, Türk ve Amerikan toplumları arasındaki kültürel, dinsel, sosyal farklılıklarla, iki ülkenin demokrasiyi algılayış biçimlerindeki uzaklık göz ardı ediliyordu.

Demokrat Parti iktidarı, Amerikan askerî ve ekonomik yardımlarını büyük bir memnuniyetle karşıladığı gibi, Türk dış politikasının Amerikan dış politikasıyla uyumlulaştırıldığı ölçüde, Amerikan yardımlarının artacağını da umut ediyordu. ABD'nin Orta Doğu ülkeleriyle gerçekleştirmek istediği yoğun "ekonomik işbirliği ortamının" oluşumu Musaddık'ın İran'da ve Nâsır'ın Mısır'da başlatığı milliyetçi hareketlerle sekteye uğratılırken, Türkiye'de benzer bir durum oluşmadı.

Ekonomik hamleleri Amerikan yardımına güvenerek ve plansız bir biçimde yapmanın olumsuz sonuçları 1954'den itibaren hissedilmeye başladı. Ticaret dengesinin bozulması, enflasyonun artması, Türk Lirasının değerinin istikrarsız hale gelmesi iktidarı önlemler almaya itti. Fakat, bu önlemler içeriye çekidüzen vermeye yönelecek yerde, bu bunalımın aşılabilmesi için yeni ekonomik yardımlar peşinde koşmaya dönüştü. 1954 Mart ve Haziranında sırasıyla Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes ABD'ye ziyaretlerde bulunarak ekonomik yardımın artırılmasını istediler. ABD Menderes'in 300.000.000 dolarlık ek yardım talebini geri çevirdiği gibi, Türk ekonomisinin düzelmesinin tarıma uygulanan sübvansiyonların azaltılmasına bağlı olduğunu vurgulayarak (bu husus 1990'ların sonunda IMF baskısıyla yürürlüğe konacaktır), ilk kez Türkiye'nin ekonomi politikalarına müdahale etti. Yine de Türkiye'nin ısrarlı girişimleri sonucunda kısa bir dönem için artan yardımlar, 1958 yılında tekrar azalmaya başlayınca, ekonomi tekrar bunalıma girdi.

Yardımların Miktarı ve Kullanım Alanları

Türkiye'ye 1949-1953 yılları arasında toplam 225.100.000 dolar tutarında Amerikan ekonomik yardımı yapıldı. Aynı dönemde yapılan askerî yardım miktarı 305.700.000 dolardı. 1954-1962 döneminde yapılan ekonomik yardım miktarı ise, 867.500.000 dolardı. Bu dönemde 1.550.000.000 dolarlık askerî yardım Türkiye'ye ulaştırıldı.

Marshall Planının uygulandığı dönemde Türkiye'ye daha çok borç verilirken, 1952'den sonra, Türkiye'deki ekonomik koşullar da göz önüne alınarak Amerikan yardımlarının büyük kısmı hibe biçiminde oldu. Bu hibeler başlangıçta Amerikalı uzmanların yönlendirdiği alanlara yatırım yapılması için kullanılırken, 1954'ten itibaren doğrudan doğruya ithal malların finansmanına ayrıldı. 1954'den sonra hibe yardımları nakdî olmaktan çıktı. ABD ihtiyaç fazlası tarımsal üretimini hibe yardımı adı altında Türkiye'ye göndermeye başladı.

1952-1958 döneminde ise borçlar yüzde 2,5 ile yüzde 4 arasında değişen faizlerle 35-40 yıl vadeli olarak verildi. 1958'de yok denecek kadar azalan Amerikan kredi yardımları, 1963'de tekrar başlayacaktır.

1948-1965 döneminde, hibe, borç ve diğer biçimleri içeren Amerikan ekonomik yardımları yıllara göre, milyon dolar olarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Oran, s.79).

ABD'nin Ekonomik Yardımları (1948-1965)

1948-1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
197,1	46,2	92,3	68,1	99,9	96,9	85,7	103,3	84,4	101,9	135,0	130,5	101,6	152,1

Ekonomik yardımlar, Türkiye'nin ihtiyaç alanlarından ziyade ABD'nin istediği alanlarda kullanıldı. Yardımların büyük bölümü, ABD'den tarım makinaları ve yol yapım aletleri almaya harcandı. Böylece 1940'da 1.000 civarında olan traktör sayısı 1955'de 40.000'e yükseldi. Ekili alan ise 1950'de 14.542.000 hektarken, 1956'da 22.453.000 hektara ulaştı. Türkiye, ABD'den satın aldığı makinaların yedek parça-

larını da ABD'den sağladığı için ABD, Türkiye'ye verdiği yardımı dolaylı yoldan geri almış oluyordu. Marshall Planı sırasında işleyen mekanizma bu dönemde de çalıştırıldı. Satılan makinalar karşılığında elde edilen parayı da ABD Türkiye'ye askerî yardım olarak yollayarak, böylece ek bir masrafa girmeden iki hedefi birlikte gerçekleştirebildi.

Amerikan ekonomik yardımlarının geri kalan kısmı, Türkiye'de az da olsa birtakım yatırımların yapılması için harcandı. Et ve Balık Kurumunun geliştirilmesi ve Karabük'te kurulan kok fırınlarının finansmanı bu yardımlar yoluyla sağlandı.

Yardımlara Paralel Olarak Amerikan Yatırımcılarına Sağlanan Ayrıcalıklar

Demokrat Parti yöneticileri, Türkiye ekonomisinin tekrar düze çıkmasını yeni Amerikan ekonomik yardımlarına bağlamışlardı. Amerikalı girişimcilere Türkiye'de yatırım yapma imkanının verilmesi, ABD yönetiminin Türkiye'ye yeni ekonomik yardımlar vermesini de sağlayabilirdi.

Demokrat Partinin iktidara gelmesinden önce de CHP iktidarının son döneminde, ülkeye yabancı sermayenin girişi önündeki engeller gevşetilmiş, yurtdışına kâr transferini kolaylaştıran önlemler alınmıştı. Demokrat Partinin iktidara gelmesinden sonra, 1 Ağustos 1951'de yürürlüğe giren Yabancı Yatırım Kanunuyla, bu önlemlerin boyutları daha da genişletildi. Fakat, bu kanunun getirdiği kolaylıklar yabancı sermayeyi Türkiye'ye istenildiği kadar çekmeye yetmedi.

Bunun üzerine hükümet, Amerikalı işadamları ve iktisatçıların önerileri doğrultusunda hazırlanan 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanununu 18 Ocak 1954'de yürürlüğe soktu. Bu kanunla sadece yabancı girişimcilerin bireysel ve ortaklaşa kâr transferi üzerindeki engeller tamamen kaldırılmakla kalmadı, buna ek olarak yabancı girişimcilerin Türk yatırımcılara verilen hakların tamamından yararlanması sağlandı. Bu kanunun yabancı sermayenin ülkeye girişine ve elde edilen kârın ülkeden çıkarılmasına sağladığı imkanlar o kadar genişti ki, o dönemde ABD Dış Ekonomik Politika Komisyonu Başkanı Clarence B. Randall söz konusu kanunu, "dünyanın en liberal yabancı yatırım kanunu" olarak nitelendirdi (Behramoğlu, s. 23).

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanununu 7 Mart 1954'te kabul edilen Petrol Kanunu izledi. Bu kanunun hazırlanmasında da yine Amerikalı uzmanlardan, bilhassa İsrail petrol kanunu hazırlayan Max Ball'un görüşlerinden yararlanıldı. Kanuna göre, Türkiye'den yabancı firmalarca çıkarılan petrolden elde edilen gelirin yarı yarıya paylaşılması kabul edildi.

Bu yasalar sadece Amerikalı yatırımcıları çekmeye yönelik değildi, fakat en fazla Amerikalılar tarafından değerlendirildi. 1954-1965 döneminde Türkiye'de yatırım yapmak üzere ülkeye sokulan yabancı sermayenin yüzde 30,5'i ABD kaynaklıydı. ABD'yi yüzde 17,5'le İsviçre ve yüzde 17'yle Hollanda izliyordu (Kongar, s.349).

Ana muhalefet partisi CHP bu iki yasanın yürürlüğe girmesini "kapitülasyonların hortlatılması" biçiminde değerlendirerek, 1954 seçim kampanyasını bu tema üzerine inşa etti. Kendilerini tekrar iktidara getirecek halk desteğinden emin olan Demokrat Parti yöneticileri, CHP'nin şikayetlerini göz ardı ederek, bu iki yasanın ülkeye büyük boyutlarda yabancı sermaye girişini sağlamasını boş yere beklemeye

devam ettiler. Bu olağanüstü 'liberal' kanunlara rağmen, 1954 yılından itibaren ülkede başlayan ekonomik dalgalanmalar ve siyasal gerginlik ortamı, yabancı yatırımların miktarının hedeflenenin çok altında gerçekleşmesine yol açacaktır.

C) Türk-Amerikan İkili Anlaşmaları

Önemli İkili Anlaşmalar

Türkiye'nin NATO'ya üyeliğinin gündeme gelmesiyle birlikte, ABD ile çok önemli bazı ikili anlaşmalar imzalandı (bkz. Türkiye ile ABD Arasındaki İkili Anlaşmalar kutusu, s. 556). Burada, DP iktidarının ilk yarısında imzalanan ikili anlaşmalardan beşine yer verilecek, 1955'den sonra imzalanan önemli anlaşmalara ise ileride değinilecektir.

Ortak Güvenlik Anlaşması: 17 Ekim 1951'de NATO'ya üye olmaya davet edildiği bir ortamda mektup teatisi yoluyla yapılarak 10 Mart 1954'te TBMM tarafından onaylandı. Anlaşmanın TBMM'den geçirilmesi sırasında, İngilizce metindeki "ABD ve Türkiye Arasında Karşılıklı Güvenliğe İlişkin Anlaşma" şeklinde çevrilebilecek başlık "Türkiye Cumhuriyeti ile ABD hükümeti Arasında Münakid [akdedilmiş] Muaddel [tadil edilmiş, değiştirilmiş] Ekonomik İşbirliği Anlaşmasını Tadil Eden 7 Ocak 1952 Tarihli Anlaşmanın Onanmasına Dair Kanun" olarak verilmiş, böylece anlaşmanın siyasal ve askerî niteliğine hiçbir atıfta bulunulmayarak, Meclis'ten geçirilmesi kolaylaştırılmıştı (Armaoğlu, s.184).

7 maddeden oluşan anlaşmanın 2. maddesiyle Türkiye, "(...) *uluslararası anlayış ve iyi niyetin teşvikiyle dünya barışının sağlanmasına katılmak, uluslararası gerginlik nedenlerinin ortadan kaldırmak amacıyla* [ABD ile] *karşılıklı olarak uzlaşılacak hareketlere kalkışmak, ABD'nin de dahil olduğu çok taraflı veya iki taraflı Anlaşma veya Andlaşmalarla yüklendiği askerî sorumluluklarını yerine getirmek, siyasî ve ekonomik istikrarı ile uyumlu olarak, insan gücü, kaynakları, kolaylıkları ve genel ekonomik durumun izin verdiği ölçüde, kendi savunma gücü ile hür dünyanın savunma gücünün gelişime ve sürdürülmesine azami surette katılmak, savunma kapasitesini geliştirmek için gerek görülecek tüm makul önlemleri almak ve ABD tarafından yapılan ekonomik ve askerî yardımın etkin bir biçimde kullanılmasını sağlamak maksadıyla uygun tedbirleri almak* (...)" konularında yükümlülük aldı.

Böylece Türkiye daha NATO üyesi olmadan, ABD'nin askerî girişimlerini desteklemek ve gerekirse bu girişimlere yardım etmek yükümlülüğü altına giriyordu.

Ayrıca anlaşmanın 4., 5. ve 6. maddeleriyle, Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye verilen Amerikan yardımlarının dağıtılmasını düzenleyen 4 Temmuz 1948 anlaşmasının bazı bölümlerine eklemeler yapılarak, Amerikan ekonomik yardımları çerçevesinde Türkiye'ye sokulan Amerikan mallarına sağlanan kolaylıkların, bundan böyle askerî malzemeler için de gösterilmesi kabul edildi. (Armaoğlu, s.184-187).

NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesi: (Statute of Forces Agreement; SOFA) Türkiye'nin NATO'ya katılmasından önce, 19 Haziran 1951'de NATO üyesi ülkeler arasında imzalanmıştı. Türkiye'nin NATO'ya girmesiyle bu sözleşmeye taraf olması söz konusu oldu. Türkiye'nin 25 Ağustos 1952'de imzaladığı bu sözleşme 20 Mart 1954'te TBMM tarafından onaylandı.

Türkiye ile ABD Arasındaki İkili Anlaşmalar

Türk-Amerikan ilişkilerinin özellikle askerî alanda gelişmesine paralel olarak iki ülke arasında çok sayıda askerî, ekonomik ve teknik ikili anlaşma imzalandı. 1950'lerin ortalarından itibaren TBMM'de ve kamuoyunda ikili anlaşmaların niteliği konusunda başlayan tartışmalar, Türkiye'de NATO ve ABD karşıtı görüşlerin yükselme süreci içerisinde 1970'lerin başına kadar devam etti.

ABD'yle yapılan ikili anlaşmaların sayısı ve alanları konusunda bugün bile kesin rakamlar yoktur. Bu konuda çelişkili bilgiler ileri sürülmüştür. Süleyman Demirel'in Nisan 1966'da başbakanken açıkladığı kadarıyla, Türkiye ile ABD arasında 1952-1960 döneminde 54 ikili anlaşma yapılmıştır. 1970'te Türk yöneticilerin yaptıkları açıklamalara göre bu sayı 91'dir. Sayıların çelişkili olmasının nedeni, anlaşmaların büyük bir çoğunluğunun TBMM'ye getirilmemesi ve gizli nitelikte olmasıdır.

Demirel'in 1966'da yaptığı açıklamaya göre, 1950 öncesinde 3, 1950-60 döneminde 31 ve 1960-65 döneminde 20 ikili anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmaların 16'sı kanunla onaylanmış anlaşma, 12'si teknik-harita anlaşması, 4'ü bilimsel işbirliği anlaşması, 13'ü 1954 tarihli Askerî Tesisler Anlaşmasına dayanan uygulama anlaşmaları, geriye kalanlar ise yardım ve tesislerin statüsüne ilişkin anlaşmalardı. Demirel bu açıklamaları yaparken, ikili anlaşmalarla Türkiye'de Amerikan üssü kurulduğu yolundaki iddiaları ısrarla yalanlıyor, "Üs yok tesis vardır" diyordu.

ABD ile yapılan ikili anlaşmalara muhalefet partilerinden ve kamuoyundan gelen en güçlü itiraz, bu anlaşmaların birçoğunun, yürürlükteki Anayasanın yabancı ülkelerle anlaşmaların nasıl yapılacağına ilişkin hükümlerini çiğnediği noktasından kaynaklanmaktaydı. 1960'a kadar geçerli olan 1924 Anayasasının 26. maddesi "(...) *devletlerle sözleşme, andlaşma ve barış yapmak* (...) *gibi görevleri Büyük Millet Meclisi ancak kendisi yapar* (...)" şeklinde düzenlenmişti.

Bu hükme göre, yürütme organı yabancı ülkelerin temsilcileriyle anlaşma görüşmeleri yapmaya ve bunların metinlerini tespit etmeye tam yetkili sayılmış ama anlaşmaların bağlayıcılık kazanmasının TBMM'nin onayıyla olacağı açıkça ifade edilmişti. Bununla birlikte, 1925'ten itibaren hükümetler çeşitli yetki yasalarını TBMM'den çıkararak, Türkiye'nin bazı anlaşmalarla bağlanması konusundaki yetkinin bakanlar kuruluna devredilmesini sağladılar. Bu tür yasalardan biri de, 16 Temmuz 1956 tarihli "Kuzey Atlantik Antlaşmasına Taraf Devletler Arasında Kuvvetlerin Statüsüne Dair Sözleşmenin VII. Maddesinin 3 A (ii) Bendi İle VIII. Maddesinin Tatbik ve Tadiline Dair Kanun"dur. Bu yasa, Türk-Amerikan ikili anlaşmalarının birçoğuna dayanak olmuş, hükümet bu yasayı öne sürerek muhalefetin tepkilerini dindirmeye çalışmıştır.

1961 Anayasasında ise anlaşmaların bağlayıcılık kazanması konusunda yasama ve yürütme organları arasında bir yetki dağılımına gidildi. Anayasanın 65. maddesine göre, cumhurbaşkanının bir anlaşmayı onaylayarak yürürlüğe sokması, TBMM'nin onaylamayı uygun bulmasıyla mümkün olabilmekteydi.

Anayasanın bu açık hükmüne rağmen, daha önce olduğu gibi bazı yeni kanunlarla birtakım anlaşmaların yapılması, yürürlüğe girmesi ve yayınlanması Bakanlar Kuruluna bırakıldı. Bu kanunların en önemlisi, 31 Mayıs 1963 tarihli "Milletlerarası Andlaşmaların Yapılması, Yürürlüğe Girmesi Yayınlanması İle Bazı Andlaşmaların Yapılması İçin Bakanlar Kuruluna Yetki Verilmesi Hakkındaki Kanun"dur. 1963 sonrasında yapılan birçok ikili anlaşma, bu kanuna dayanılarak TBMM'nin onayından kaçırıldı. Bu yasanın Anayasaya aykırılığı iddiasıyla açılan dava da, Anayasa Mahkemesince reddedildi.

Görüldüğü gibi, Anayasa hükümleri ne öngörürse görsün, siyasal iktidarlar çıkardıkları yeni yasalarla, bazı anlaşmaları hiç Meclise getirmeden onaylayabilmişlerdir. Aşağıda değinileceği üzere, bu anlaşmaların bir kısmının Türkiye'nin geleneksel iç ve dış politika çizgisi üzerinde son derece etkili sonuçlar doğurabilecek nitelikte oldukları göz önüne alındığında, parlamentoda tartışılmadan onaylanmaları, 'hile-i şer'iye' için hazırlanan kanunlara uygun olsalar bile, siyasal ahlâka ve demokratik ilkelere aykırıdır.

(Ç. Erhan)

Bu sözleşmeyle ABD'nin Türkiye topraklarında askerî tesisler ve üsler kurması ve askerî personel bulundurması kabul edildi. Sözleşmenin içerdiği bazı hükümlerin anlaşılmaz ve yoruma açık oluşu nedeniyle, ilerleyen yıllarda Amerikan askerî personelinin Türkiye'de işlediği suçlar dolayısıyla birçok sorun yaşandı. Bu sorunlar nedeniyle, Türkiye'deki Amerikan askerî varlığına karşı kamuoyunda büyük tepkiler oluştu.

Sözleşmenin en önemli maddesi, Amerikan askerî personelinin cezai durumunu düzenleyen 7. maddeydi. (Armaoğlu, 1991, s.197-198) Buna göre: "*Gönderen devletin* [ABD]*askerî makamları, mevzuatlarının kendilerine verdiği cezaî ve inzibatî yargı yetkisini, kendi askerî kanunlarına tâbî bütün şahıslar hakkında, kabul eden devlet* [Türkiye] *ülkesinde kullanmak hakkına sahiptirler.* (...) *Kabul eden devlet makamları kendi ülkesinde işlenilen ve bu devletin kanunlarına göre cezayı gerektiren suçlar dolayısıyla bir kuvvet veya sivil unsur mensuplarıyla yakınları üzerinde yargı yetkisine sahiptirler.* (...) *Gönderen devletin askerî makamları, bu devletin güvenliğine yönelik suçlar da dahil olmak üzere, kendi kanunlarına göre cezayı gerektiren fakat kabul eden devletin kanunlarına göre cezayı gerektirmeyen suçlardan dolayı, bir kuvvet veya sivil unsur mensuplarıyla yakınları üzerinde yargı yetkisine sahiptirler.*"

Yukarıdaki bu hükümler gayet açık ve yoruma yer bırakmayacak biçimde ABD ve Türkiye'nin yargı yetkilerinin sınırlarını çizmekteydi. Yani bir eylem ABD yasalarına göre suçsa zanlı ABD tarafından, Türk yasalarına göre suçsa Türkiye tarafından yargılanacaktı.

Fakat, hem Türkiye hem de ABD kanunları tarafından suç olarak nitelendirilen eylemlerin oluşması durumunda, yani yetki çatışmasının ortaya çıktığı hallerde izlenecek yol hakkındaki hükümler son derece tartışmalıydı. Böyle bir durumda, "(...) *Doğrudan doğruya gönderen devletin malına veya güvenliğine veya doğrudan doğruya bu devlet kuvveti veya sivil unsur mensubunun veya bir yakınının şahsına ya da malına karşı işlenen suçlar*[da] *ve resmî görevlerin yerine getirilmesi dolayısıyla bir fiil veya ihmalden doğan suçlar*[da] (...) *yargılama yetkisi öncelikle gönderen devlet makamlarına aittir* (...) *Bunların dışındaki herhangi bir suçun işlenmesi durumunda, kabul eden devletin makamları yargı yetkilerini öncelikle kullanma hakkına sahiptirler.*"

Açıkça görüldüğü gibi, bir Amerikalı personelin resmî görevi sırasında işlediği suçlardan ötürü Türk mahkemeleri tarafından yargılanması söz konusu değildi. Bu suçun niteliği saptanmamış, dolayısıyla her türlü suç bu kapsam içinde değerlendirilmişti. Sözleşmede, sanığın suçu işlediği sırada resmî görevli olup olmadığının kim tarafından saptanacağına ilişkin bir hüküm olmaması, bu düzenlemenin kolaylıkla kötüye kullanılabileceği endişesini kamuoyunda haklı olarak doğuracaktır.

Bu konudaki boşluğu doldurmak için 28 Temmuz 1956'da yapılan yeni bir ikili anlaşmayla, sanığın resmî görevde olup olmadığının belirlenmesi yetkisinin Türkiye'deki ABD komutanına verilmesiyle sorun daha da içinden çıkılmaz bir hale geldi. Bu yeni anlaşma çerçevesinde, cumhuriyet savcılıklarına bir genelge gönderen Adalet Bakanlığı, sanığın resmî görevli olup olmadığı konusunda Amerikan Askerî Yardım Kurulu (JUSMMAT) başkanının beyanının esas alınacağını bildirdi. Böylece, Türk toprakları üzerinde işlenen bir suç dolayısıyla, yabancı bir ülke makamlarına, yargılama sürecine doğrudan müdahale hakkı verilmiş oldu.

Askerî Tesisler Anlaşması: Türkiye, NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesine taraf olduktan sonra, ülkesinde kurulacak ABD askerî tesislerinin durumunu, ABD ile yaptığı Tesisler Anlaşması ile düzenledi. Anlaşma, Bakanlar Kurulunun 27 Ağustos 1953'te verdiği yetkiye dayanılarak 23 Haziran 1954'de imzalandı ve Anayasanın onay yetkisini bakanlar kuruluna tanıdığı, evvelce onaylanmış bir anlaşmanın uygulanmasına yönelik anlaşmalar kategorisine girdiği gerekçesiyle TBMM'ye hiç getirilmedi. Anlaşmanın içeriği uzun süre gizli tutulduktan sonra, bir bölümü 1970'de Milli Birlik Komitesi üyelerinden Haydar Tunçkanat'ın *İkili Anlaşmaların İçyüzü* adlı kitabında açıklandı (Tunçkanat, s.221-232).

Resmî adı, "Türkiye'de Bulunan Amerikan Askerî Yardım Kurulu Personeline NATO Kuvvetler Statüsü Andlaşmasının Tatbik Edileceğine Dair Anlaşma" olan bu belgeye dayanılarak, ABD ile Türkiye arasında çok sayıda teknik anlaşma yapıldı. Bunlar arasında hava teknik, muhabere elektronik, harp başlığı desteği ve atom tesisleri anlaşmaları da yer almaktaydı.

Askerî Tesisler Anlaşmasıyla, Amerikan hava, kara ve deniz kuvvetlerinin Türk topraklarını kullanmalarına izin verildi. Savunma tesisleri, üs veya mevzi adlarıyla hangi askerî tesislerin nerelerde kurulacağı konusu açık bırakıldı. Amerikan askerî uçaklarının, Türkiye'deki askerî havaalanlarını kullanabilmeleri, kurulacak üslere Türk hükümetinin izni alınarak malzeme, teçhizat, akaryakıt ve ikmal maddeleri yerleştirilmesi, ortak kullanılacak üs ve tesislerin masraflarının iki ülke arasında paylaşılması kabul edildi.

ABD, Türkiye'yle imzaladığı Tesisler Anlaşmasından bir süre sonra Yunanistan'la da benzer bir anlaşma imzaladı. Yunanistan'la yapılan anlaşmanın açık hükümlerine bakarak, Türkiye'yle yapılan anlaşmanın gizli hükümleri hakkında bir bilgi edinilmesi mümkündür. 12 Ekim 1953 tarihli ABD-Yunanistan Tesisler Anlaşmasında, NATO amaçlarının gerçekleştirilmesi için ABD ordusunun Yunanistan'daki kara ve deniz yollarını kullanması, askerî tesisler kurup geliştirmesi, Amerikan silahlı kuvvetleri ve teçhizatının Yunanistan topraklarına girebilmeleri, ABD tarafından kurulmuş bütün askerî tesislerin Amerikan hükümetinin malı olması ve istenildiğinde ülkeden çıkarılabilmesi, Amerikan askerî personelinin kendi kullanımları için Askerî Posta Bürosu (*Army Post Office*; *APO*) kurup işletebilmesi öngörülüyordu.

Tesisler anlaşmasına dayanılarak zaman içinde Türkiye'de 90'ın üzerinde askerî ve sivil nitelikte Amerikan tesisi kurulacaktır.

Vergi Muafiyetleri Anlaşması: Tesisler anlaşmasına paralel olarak 24 Haziran 1954'de imzalanan Amerikan personelinin vergi muafiyetine ilişkin anlaşmayla, ortak savunma için Amerikalılarca yapılacak masraflardan vergi alınmaması kararlaştırıldı. Fakat, hangi harcamaların ve malzemelerin ortak savunma dışında tutulacağı konusu açıkça düzenlenmedi. Askerî personelin kişisel eşyalarının Türkiye'ye sokulması sırasında gümrük vergisi alınmaması ve bu konuda hakkın kötüye kullanılmasının önüne geçilmesi için her iki tarafın da gerekli tedbirleri alması hükme bağlanmıştı. Fakat, Anlaşma hükümlerinin uygulanmasında Türk tarafı son derece esnek davrandı. Amerikan askerî personelinin Türkiye'ye ithal ettiği eşyadan gümrük vergisi, nakliyat resmi, harç ve damga resmi alınmaması, Amerikan tesislerinin elektrik, havagazı, akaryakıt, PTT, içki ve sigara vergilerinden de bağışık tutulması yoluna gidildi.

Tesisler anlaşması gibi, vergi muafiyetleri anlaşması da uygulama anlaşması olduğu gerekçesiyle TBMM'ye getirilmedi.

Atom Enerjisi Anlaşması : İki ülke arasında 10 Haziran 1955'de imzalanan ve 14 Aralık 1956'da TBMM tarafından onaylanan "Atom Enerjisinin Sivil Sahada İstimali Hususunda İşbirliğine Dair Anlaşma"ya göre Türkiye, ABD'nin vereceği bilimsel yardımla barışçı ve insancıl amaçlarla nükleer araştırma merkezleri kurabilecekti. Anlaşmanın 2. maddesine göre, reaktörde kullanılacak zenginleştirilmiş uranyum ABD tarafından Türkiye'ye "ödünç" verilecekti. 9. maddeyle de, "(...)*anlaşmanın enerji üreten reaktörlerin planlanması, inşası ve işletilmesi konularında daha ileri bir işbirliğinin oluşmasına yol açması*[nın] *taraflarca ümid ve temenni*(...)" edildiği ifade edilmekte, böylece kurulacak araştırma reaktörünün ileride enerji üreten bir reaktörün inşa edilmesine ilk adım olduğuna işaret edilmekteydi.

İkili Anlaşmalardan Doğan Sorunlar

Yukarıda sayılan anlaşmalar, İkinci Dünya Savaşının sona ermesinden 1955'e kadar yapılan önemli Türk-Amerikan ikili anlaşmalarıdır. İkili anlaşmalar bu dönemle sınırlı değildir. Yeri geldiğinde başka anlaşmalara ve sonuçlarına da yer verilecektir.

Türk-Amerikan ikili anlaşmaları, Türkiye'ye askerî ve ekonomik alanda getirdiği yadsınamaz yararların yanı sıra, birçok olumsuz gelişmenin ortaya çıkmasına da yol açtı. Bu olumsuzlukların Türk kamuoyunu en çok etkileyenleri, 20 Mart 1954 tarihli NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesinin yabancı kuvvet personelinin yargılanmasına ilişkin hükümlerinden kaynaklandı. Bu sözleşme hükümlerinin uygulanmasıyla ortaya çıkan çarpıklığı göstermek için aşağıdaki çarpıcı örnek yeterlidir:

Kasım 1959'da Adana'da görevli Amerikalı Yarbay Allen L. Morrison, içkili olarak kullandığı özel aracıyla yaya kaldırımına çıkarak, 1 kişinin ölümüne ve 11 kişinin yaralanmasına yol açtı. Görev Statüsü Sözleşmesi ve Türk Adalet Bakanlığının genelgesi doğrultusunda İncirlik üssünün Amerikalı komutanına söz konusu kişinin görevli olup olmadığını soran Türk makamları, olay anında görevli olduğu yanıtını almaları üzerine, Morrison'u Amerikan makamlarına teslim ettiler. Yarbay Morrison, Amerikan askerî mahkemesi tarafından yargılanarak, disiplinsiz davranışları dolayısıyla sadece 1200 dolar para cezasına çarptırıldı ve ülkesine geri gönderildi.

Yarbay Morrison olayı, Türkiye'deki Amerikan askerî varlığına karşıt görüşlerin ivme kazanmasında önemli bir dönüm noktası oldu. Morrison özelinde tüm Amerikan askerî personelinin kapitülasyonları hatırlatan adlî ayrıcalıkları yıllarca eleştirildi. Görev Statüsü Sözleşmesi ile getirilen bu uygulamanın olumsuzlukları ancak 1968'de yeni bir ikili anlaşmayla, bir ölçüde giderilecektir.

Amerika'yla yapılan ikili askerî anlaşmalara paralel olarak, Türk ordusunun yapısı değiştirildi. İkinci Dünya Savaşından önce Alman, Fransız ve İngiliz ordularının etkisinde kalınarak biçimlendirilen Türk Silahlı Kuvvetlerinin kadro, kuruluş ve teşkilatı, eğitim sistemleri, talimnameleri, üniformaları, savaş doktrin ve kuralları, NATO'ya girmesinin de etkisiyle Amerikan ordusuna tıpatıp benzer biçimde yapılandırıldı. NATO ülkelerinin ordularının belli bir standarta ulaşması için, bu tür bir uygulama gerekliydi.

III) Demokrat Parti Dönemi - II (1955-1960)

A) İlişkilerde Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklar

1954'e kadar yoğun biçimde verilen dış yardımların da etkisiyle olumlu gelişmeler gösteren ekonomi; yardımların azalması, plansızlık ve bir de milli gelirin ana kalemini oluşturan tarım sektörünü sarsan kuraklığın etkisiyle darboğaza girmeye başladı. Öte yandan Kore Savaşı sırasında tahıl stoku yapan ABD ve Kanada'nın, savaş sona erince bu ürünleri dünya piyasalarına sürmesiyle Türkiye'nin önemli ihraç ürünü olan buğdayın fiyatının hızla düşmesi de ekonomiyi olumsuz etkiledi.

1948-1954 döneminde, başta ABD olmak üzere yabancı ülkelerden alınan yardımlar kalkınma girişimlerinin maliyetini çok büyük oranda karşılarken, 1955'e gelindiğinde bu oran yüzde 10'a düştü. Yatırımların yavaşlaması ve tarım sektöründeki durgunluk ihracatın hızla azalmasına, dış ticaret açığının büyümesine ve döviz rezervlerinin erimesine yol açtı. Hükümet bu durumu, bazı malların ithalatına kısıtlamalar getirerek düzeltmeye çalıştı. Bu kez dışa bağımlı sektörlerdeki büyüme yavaşladı. Enflasyon yükselmeye başladı.

İktidarın siyasal itibarını sarsan bu ekonomik darboğazı aşmanın tek yolunun daha çok Amerikan yardımı almak olduğu düşüncesiyle, 1955 başından itibaren Başbakan Adnan Menderes sık sık ABD makamlarına başvurmaya başladı. Bir yandan da Türkiye'nin 1947'de katıldığı IMF'den de daha çok borç alınabilmesi çalışmaları başlatıldı. Türkiye'nin ilk etapta talep ettiği yardım miktarı 300.000.000 dolardı. Türk ve Amerikalı ekonomi uzmanları arasında 1955 Haziranında İstanbul'da yapılan görüşmelerde, Amerikan tarafı yardıma karşılık enflasyonist politikaların terk edilmesi, tarım sektörüne yönelik kredi ve destekleme alımlarının durdurulması, acil bir vergi reformunun hazırlanması ve Türk Lirasının devalüe edilmesi koşullarını ileri sürdü. IMF de ABD ile benzer şartları öne sürüyor ve Türk ekonomisini istikrara kavuşturucu önlemler başlatılmadan borç vermeye yanaşmıyordu. Türkiye'nin bu koşulları gerçekleştirmeye yanaşmaması nedeniyle görüşmeler kesildi. ABD bu tarihten sonra ekonomi konusundaki isteklerini, ikili ilişkileri gerginleştirmemek için, doğrudan değil, IMF üzerinden Ankara'ya iletmeye başladı.

Tüm ümitlerin bağlandığı Amerikan yardımının gelmemesiyle ekonomi daha da kötüye gitmeye başladı. Büyük ölçüde, önlenemeyen ekonomik çöküşe bağlı olarak 29 Kasım 1955'de kabine istifa etti. Yeni kabine, ekonomik stabilizasyon çalışmaları yapmak üzere Amerikalı uzmanları ülkeye davet etti. Fakat Amerikalılar bir kez daha son derece radikal programlar önerdiler. DP hükümeti tarım sübvansiyonlarının kısılması ve devalüasyon yapılması önerilerine karşı çıkarken sadece 25.000.000 dolarlık bir yardımla yetinmek zorunda kaldı.

Alınan 25.000.000 dolar, ekonominin düze çıkmasına yeterli olmadı. Dış yardımın ancak bu taleplerin yerine getirilmesiyle verileceğini anlayan hükümet, 3 Ağustos 1958'de Türk Lirasını devalüe ederek, 1946'dan beri değeri değişmeyen 1 doların fiyatını 2,80 liradan, 9 liraya çıkardı. Ayrıca bankalara katı kredi tavanları uygulanmaya başladı. Sektörel ithal kotaları konuldu. Fakat, ABD'nin istediği 3 yıllık kalkınma planı hazırlanmadı.

Devalüasyondan sonra ABD, Dünya Bankası, IMF ve Avrupa Ödemeler Birliğinden toplam 359.000.000 dolar dış yardım sağlandı. Ayrıca ABD ve Avrupa Ödemeler Birliği ülkelerine olan vadesi gelmiş borçlar ertelendi. Ama bütün bu yardımlara rağmen 1960 bütçesi 387.000.000 dolar açık verecektir (OTDP, s. 452-459).

ABD ile 1955'ten sonra siyasal alanda da bazı sorunlar yaşandı. Bu sorunlar genellikle ABD'de faaliyet gösteren hükümet dışı kuruluşların ve gazetelerin Türkiye'ye ilişkin girişimleri sonucunda ortaya çıktı. 1955'te *New York Times* gazetesinin Türkiye'de basına uygulanan sansürü eleştiren bir yazı yayınlaması ve *Associated Press* ajansının Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a bir telgraf göndererek tutuklu bulunan gazetecilerin serbest bırakılmalarını istemesi, aynı yıl Amerikan Maden İşçileri Sendikasının ABD İçişleri Bakanlığından, işçilerin çalışma saatleri iyileştirilene kadar Türkiye'ye askerî ve ekonomik yardım yapılmamasını istemesi Türkiye tarafından soğuk karşılandı.

Öte yandan muhalefet partileri, ABD şirketlerine Türkiye'de yatırım yapmaları karşılığında tanınan ayrıcalıkları sert bir biçimde eleştiriyorlardı. DP'nin Amerikan yardımlarını partizan amaçlarla kullandığı iddiaları, ABDyi ister istemez Türk iç politikasının vazgeçilmez bir konusu haline getirdi. 1957'de ABD'yle imzalanan İstimlak ve Müsadere Anlaşmasının onaylanması için Ocak 1959'da TBMM'de yapılan görüşmelerde muhalefetin tepkisi büyük oldu. Anlaşmayla Türkiye'de yatırım yapan Amerikan şirketleriyle Türk şirketleri arasında çıkabilecek bir anlaşmazlığa ABD hükümetinin müdahil sıfatıyla taraf olabilmesi olanağı getiriliyor, Amerikan şirketlerinin yatırımlarının istimlak edilmesi (kamulaştırılması) durumunda da ABD hükümetine müdahale imkanı tanınıyordu. Bu hükümlerin kapitülasyonları hatırlattığı iddiasıyla, Türk kamuoyunda tartışmalar yaşandı.

1960 sonrasında iki ülke arasında yaşanan siyasal gerginliklerle karşılaştırıldığında DP dönemindeki sorunların küçük boyutlu ve ilişkilerin genel seyrini etkilemeyen nitelikte olduklarını söylemek mümkündür. Öte yandan, ileride yaşanacak sorunların köklerinin bu dönemde bulunması, ilişkilerdeki küçük gerginliklerin önemini artırmaktadır.

B) Orta Doğu'da Türk-Amerikan İşbirliği

Eisenhower ve "Yeni Bakış" Stratejisi

ABD ile SSCB arasındaki Soğuk Savaş Harry Truman'ın başkanlığı sırasında başlamıştı. Savaşın genişleyip tırmanması ise 1952'de ABD başkanlığına seçilen Dwight David Eisenhower ve Dışişleri Bakanı John Foster Dulles zamanında oldu. NATO'nun ilk başkomutanı olan Eisenhower ve Truman döneminde Japonya'yla barış görüşmelerini yürüten Dulles, SSCB ve Çin Halk Cumhuriyetinin liderliğindeki komünist tehlikenin bütün dünyayı tehdit ettiği inancını taşımaktaydılar. Bu bağlamda Eisenhower 'Yeni Bakış Stratejisi' (*New Look Strategy*) adını taşıyan bir Ulusal Güvenlik Konseyi kararını Ekim 1953'de yürürlüğe soktu.

Yeni Bakış Stratejisi dört ana konuyu içermekteydi: 1) Sovyet askerî tehdidini caydırmak için, herhangi bir saldırıya nükleer silahlar da dahil olmak üzere topyekün mukabele anlamına gelen 'kitlesel karşılık' stratejisinin geliştirilmesi; 2) Özel-

19. Yüzyılın son çeyreği İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya arasında kızışan çıkar mücadelesinin kimin yararına çözülebileceğinin askerî ve siyasi uzmanlarca değerlendirildiği bir dönem oldu. Bu yıllarda, "dünyaya nasıl egemen olunacağı" sorusuna cevap olarak, dünyanın stratejik ağırlık merkezlerini saptamaya yönelik bazı jeopolitik kuramlar ortaya atılmaya başladı.

Önceleri çok fazla taraftar toplamayan bu kuramlar, İngiliz coğrafyacı Halford John Mackinder'in 1904'de, İngiliz Kraliyet Coğrafya Derneğinde verdiği "Tarihin Coğrafî Ekseni" başlıklı konferansıyla ciddi olarak değerlendirilmeye başladı. Mackinder Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını "Dünya Adası" olarak nitelendirmekte ve dünyanın temel stratejik merkezinin bu bölge olduğunu savunmaktaydı. Mackinder'e göre, Dünya Adası'nın en önemli merkezi, Doğu Sibirya-Volga havzası arasında uzanan ve sadece Ural dağlarıyla kesilen büyük ovaydı. Buraya Merkez Bölge (*Heartland*) adını veren Mackinder görüşünü şu cümlelerle özetlemekteydi: "Doğu Avrupaya egemen olan, Merkez Bölgeyi denetler. Merkez Bölgeye egemen olan, Dünya Adasını denetler. Dünya Adasına egemen olan, Dünya'yı denetler."

Mackinder'in kuramında, Merkez Bölgenin hemen çevresindeki Almanya, Avusturya, Osmanlı Devleti, Hindistan ve Çin, "İç Hilal" (*Inner Crescent*) ya da "Kenar Kuşak" olarak adlandırılmaktaydı. Daha dışarda İngiltere, Güney Afrika, Avustralya, ABD, Kanada ve Japonya'dan oluşan eksene ise "Dış Hilal" (*Outer Crescent*) adı veriliyordu.

Bu görüş ortaya atıldığı sırada, Merkez Bölge Rusya ve Almanya'nın denetimi altındaydı. Mackinder bu iki ülkenin bir ittifak içinde biraraya gelmeleri halinde dünya egemenliğini ele geçireceklerini ileri sürmekte ve ancak Rusya ile Almanya'nın bağımsız devletlerden oluşan etkin bir tampon bölgeyle birbirlerinden ayrılmasıyla bu tehlikenin önlenebileceğini düşünmekteydi.

Mackinder'in kuramı ülkesi İngiltere yerine, tehdit olarak sunduğu Almanya'da büyük yankı buldu. Bir Alman generali olan Karl Haushofer, Mackinder'in kuramını geliştirerek, ileride Hitler tarafından başarıyla uygulanacak *Lebensraum* (Yaşam Alanı) fikrini ortaya attı.

Köklerini Mackinder'den alan fakat sonuçları itibarıyla çok daha etkili olan bir başka jeopolitik kuram Amerikalı Spykman tarafından geliştirildi. Spykman, dünya egemenliği için ele geçirilmesi gereken bölgenin İç Hilal olduğunu iddia ediyordu. Spykman kuramını şu iki cümleyle formüle etmişti: "İç Hilal Avrasya'yı denetler. Avrasya Dünya'yı denetler."

Başta Eisenhower döneminin ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles olmak üzere pek çok Batılı devlet adamı, Soğuk Savaş dönemi stratejilerini Spykman'ın bu görüşü üzerine inşa ettiler. SSCB'nin ABD'ye meydan okumaya başladığı 1950'lerde İç Hilal bölgesi, Türkiye, İran, Irak, Pakistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya'dan oluşuyordu. Dulles buradan hareketle SEATO ve Bağdat Paktı gibi, NATO benzeri örgütlenmelerin kurulmasına ön ayak oldu.

Bir başka Mackinder yorumcusu, Albay Harry Sachaklian ise Soğuk Savaş döneminde ABD'nin, SSCB çevresindeki ülkelerde stratejik hava gücü konuşlandırması fikrinin temellerini attı. Sachaklian'a göre, Mackinder'in yukarıdaki formülü, "Eğer hava üstünlüğü varsa" koşulunun eklenmesi şartıyla geçerliydi.

Eisenhower döneminde İç Hilal bölgesindeki ABD yanlısı ülkelerde hava üsleri kurulmaya başlandı. Böylece SSCB'nin çevrelenmesi anlamına gelen Kuzey Kuşağı (*Northern Tier*) oluşturulmaya çalışıldı. Buna Kuzey Kuşağı adının verilmesinin nedeni, Orta Doğu'nun kuzeyindeki Iran, Irak, Türkiye ve Pakistan gibi ülkelerin bu yapılanmada yer almayı kabul etmelerine karşılık, güneydeki Arap ülkelerinin katılmaya rıza göstermemeleridir.

1960'ların sonundan itibaren bir yandan "Yumuşama" olgusunun hız kazanması diğer yandan da ICBM, SLBM, termonükleer savaş, uydu gibi kavramların askerî literatürde sıkça kullanılır olması, esasen 19. Yüzyıl dengelerine dayanan jeopolitik kuramlara rağbetin azalmasına yol açmıştır. Bunun yerini jeostrateji ve jeoekonomi gibi kavramlar almıştır (bkz. **Amerika'nın Değişen Dış Politika Stratejileri: Jeopolitik ve Jeoekonomi** kutusu, cilt II).

(Ç. Erhan) (Kaynak: Erdal Hamzaoğulları, *Jeopolitik Kavramı ve Günümüz Jeopolitiği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996).

likle doğu Avrupa ülkelerinin SSCB'yle ilişkilerini bozmak için, yoğun propagandaya dayalı bir psikolojik savaş yürütülmesi; 3) Psikolojik savaş faaliyetleriyle bağlantılı olarak, komünist tehdit altındaki ülkelerde CIA'nin gizli operasyonlar yürütmesi; 4) Truman döneminde başlatılan çevreleme (*containment*) politikasının genişletilerek devam ettirilmesi ve bu çerçevede Orta Doğu ile Asya-Pasifik bölgelerinde yeni ittifaklar kurulması (Gaddis, s.164-198).

Stratejinin temel amaçlarından olan caydırıcılığın sağlanabilmesi için, Eisenhower döneminde taktik ve stratejik nükleer silahların geliştirilmesine büyük önem verildi. Buna paralel olarak, SSCB'ye yakın ülkelerde askerî üslerin yapımı hız kazandı. Türkiye'deki Amerikan üsleri de bu çerçevede açıldı.

Psikolojik savaşın yürütülmesi sırasındaysa, Dulles tarafından "Esir Halklar" kavramı ortaya atıldı. Dulles'a göre "Dünyada, uluslararası komünizmin fiilî ve ideolojik işgalinde, esaret altında yaşayan 800.000.000 insan" vardı. Bunların kurtarılması için ABD "üzerine düşeni" yapacaktı. O yıllarda Türkiye'de Turancı partiler ve çevreler tarafından dile getirilen ve SSCB yıkılana değin gündemde tutulan "Esir Türkler" sloganı da bu kavramdan esinlenmişti.

Psikolojik savaşın operasyonel bölümünü CIA yürütmekteydi. 1947'de Mr. X imzasıyla *Foreign Affairs* dergisinde yayınladığı ve Soğuk Savaş kavramının oluşumuna katkıda bulunduğu "*The Sources of Soviet Conduct*" makalesiyle ünlenen, aynı zamanda Marshall Planının mimarlarından olan George Kennan'ın önerisiyle 1948'den itibaren sınır ötesi, gizli operasyonlar gerçekleştirmekte olan CIA, Eisenhower-Dulles yönetiminde bu faaliyetlerini artırdı. Bu dönemde, 1953'de İran ve 1954'de Guatemala'da hükümetlerin darbeyle devrilmesi ile 1958'de Endonezya ve 1960'da Küba'da gerçekleştirilen başarısız darbe girişimlerinin ardında CIA vardı. Yine CIA, doğu Avrupa'da protesto faaliyetlerini örgütlerken, Burma ve Laos üzerinden Çin Halk Cumhuriyetine silahlı saldırılar düzenlenmesini sağladı.

Yeni Bakış Stratejisinin en öncelikli amaçlarından birisi de 'çevreleme'nin devam ettirilmesiydi. Dışişleri Bakanı Dulles, Soğuk Savaş gibi son derece yıpratıcı bir ideolojik mücadele ortamında, tüm ülkelerin saflarının belirginleşmesi taraftarıydı. Bağlantısızlık ya da tarafsızlık gibi politikalar, bu dönemde hoşgörüyle karşılanamazdı. Eisenhower ise, ABD'nin Birinci Dünya Savaşının son yılına kadar tarafsız kaldığını aklında tutarak, Bağlantısızlara karşı ılımlı bir yaklaşım sergilemekteydi. Dulles'ın "Ya hep ya hiç" yaklaşımıyla Eisenhower'in ılımlılığının uyumlaştırılmasıyla, Bağlantısız olmayan ülkeler arasında komünizm karşıtı ittifaklar kurulmasına hız verildi. 1954'de İngiltere, Fransa, Avustralya, Yeni Zelanda, Tayland, Filipinler ve ABD arasında Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü (SEATO) kuruldu. Güney Kore ve Tayvan'la ikili güvenlik anlaşmaları imzalandı (bkz. Jeopolitik Kuramlar kutusu, s. 562).

SEATO'nun kuruluşuyla Asya-Pasifik bölgesinde SSCB ve Çin Halk Cumhuriyetinin 'çevrelenmesi' tamamlanmıştı. Sıra ABD ve Batılı müttefikleri için en az Asya-Pasifik bölgesi kadar büyük bir stratejik önem taşıyan Orta Doğu bölgesinde SEATO benzeri bir savunma ittifakının oluşturulmasına gelmişti. Bu aşamada, ABD bölgedeki müttefiki Türkiye'nin yardımıyla Bağdat Paktının kurulmasını sağladı (bkz. s. 620-627).

Bağdat Paktı ve ABD

Orta Doğu'da ABD'yle iyi ilişkiler içinde bulunan devletlerin, komünist yayılmaya karşı bir savunma paktı içinde örgütlenmeleri fikri Washington'dan kaynaklanmıştı. Fakat, ABD Pakta tam üye olarak katılmak konusunda tereddütlüydü. Paktın toplantılarına gözlemci üye statüsüyle katılacaktı.

Çünkü, birincisi, Bağdat Paktı antlaşması sadece üye devletler tarafından tanınan devletlerin Pakta katılabileceğini söylemekteydi. Irak, İran ve Pakistan tarafından tanınmayan İsrail'in Pakta girmesi söz konusu değildi. İsrail bu durumu, Paktın kendisine karşı oluşturulduğu ve diğer Arap ülkelerini cesaretlendirdiği biçiminde yorumladı. ABD, İsrail'de tepkiyle karşılanan Bağdat Paktına katılarak, Orta Doğu'daki en sağlam müttefikini kaybetmeyi göze alamazdı.

İkinci neden Suudi Arabistan ve Mısır'la ilgiliydi. Suudi Arabistan'daki petrol kaynaklarının tamamı Amerikan şirketlerince işletilmekteydi. ABD, buradaki çıkarlarını tehlikeye sokmak istemiyordu. Öte yandan Mısır, "Barış içinde birarada yaşama" sloganının etkisiyle, hızla SSCB'ye yaklaşmaktaydı. ABD, Araplar arasında büyük itibara sahip olan Nâsır'ı daha fazla yabancılaştırmak istemiyordu.

Son olarak, ABD'nin Pakt içinde yeralması, Orta Doğu ülkeleriyle sağlam ilişkiler kurmak isteyen SSCB'nin cesaretlenmesine yol açabilir, bu ülkeyi benzer paktlar oluşturmaya itebilirdi.

Eisenhower Doktrini

Doktrinin İlanı: Mısır'ın 26 Temmuz 1956'da Süveyş Kanalının millileştirmesi karşısında kendi aralarında geliştirdikleri gizli bir planı yürürlüğe koyan İsrail, İngiltere ve Fransa'nın Ekim sonunda Kanal bölgesine saldırmaları, bölgede 1949'dan beri yaşanan sessizliğin bozulmasına yol açtı.

Süveyş krizinin sona ermesi için BM'de etkin bir rol üstlenen ve Arap devletlerinin emperyalist güçler karşısındaki koruyucusu gibi davranan SSCB'nin bölgedeki etkisi ve itibarının artması karşısında ABD yöneticileri endişelendi. Öte yandan, Süveyş kriziyle Arap dünyasının büyük tepkisini çeken İngiltere'nin bölgedeki gücünü yitirmesi, ABD'yi Orta Doğu'yla daha yakından ilgilenmeye yöneltmişti. Eisenhower ve Dulles'ın yürüttükleri Yeni Bakış Stratejisinin amaçları çerçevesinde, Kuzey Kuşağı (*Northern Tier*) (bkz. **Jeopolitik Kuramlar** kutusu, s. 562) ve Bağdat Paktı sayesinde Orta Doğu'ya müdahale imkanı ortadan kaldırılmaya çalışılan Sovyetlerin, bu setlere rağmen başta Mısır ve Suriye olmak üzere Arap devletlerinin çoğuyla sıcak bir döneme girmesi Washington'da memnuniyetsizlik yarattı.

ABD, 29 Kasım 1956'da toplanan Bağdat Paktı doruğunda, üye devletlerin toprak bütünlüğüne ve siyasal bağımsızlığına karşı girişilecek bir saldırının, kendisine karşı düşmanca bir hareket olarak değerlendirileceğini açıkladı. Böylece, SSCB'nin doğrudan olmasa da, Mısır ve Suriye üzerinden, dolaylı olarak bölge dengelerini değiştirmesinin önüne geçmek istiyordu.

Eisenhower'ın 5 Ocak 1957'de onaylanması için Kongre'ye yolladığı ve daha sonra kendi adıyla anılacak olan doktrin, ABD'nin Orta Doğu politikasında bir dönüm noktası oldu. O güne kadar, İngiltere ve kendine yakın bölge ülkelerinin üzerinden politika yürütmeye çalışan ABD, ilk kez bölgedeki yaşamsal çıkarlarını tüm açıklığıyla vurguluyordu.(Armaoğlu, s.240-248)

ABD'nin Çevreleme Politikası (1961 itibariyle)

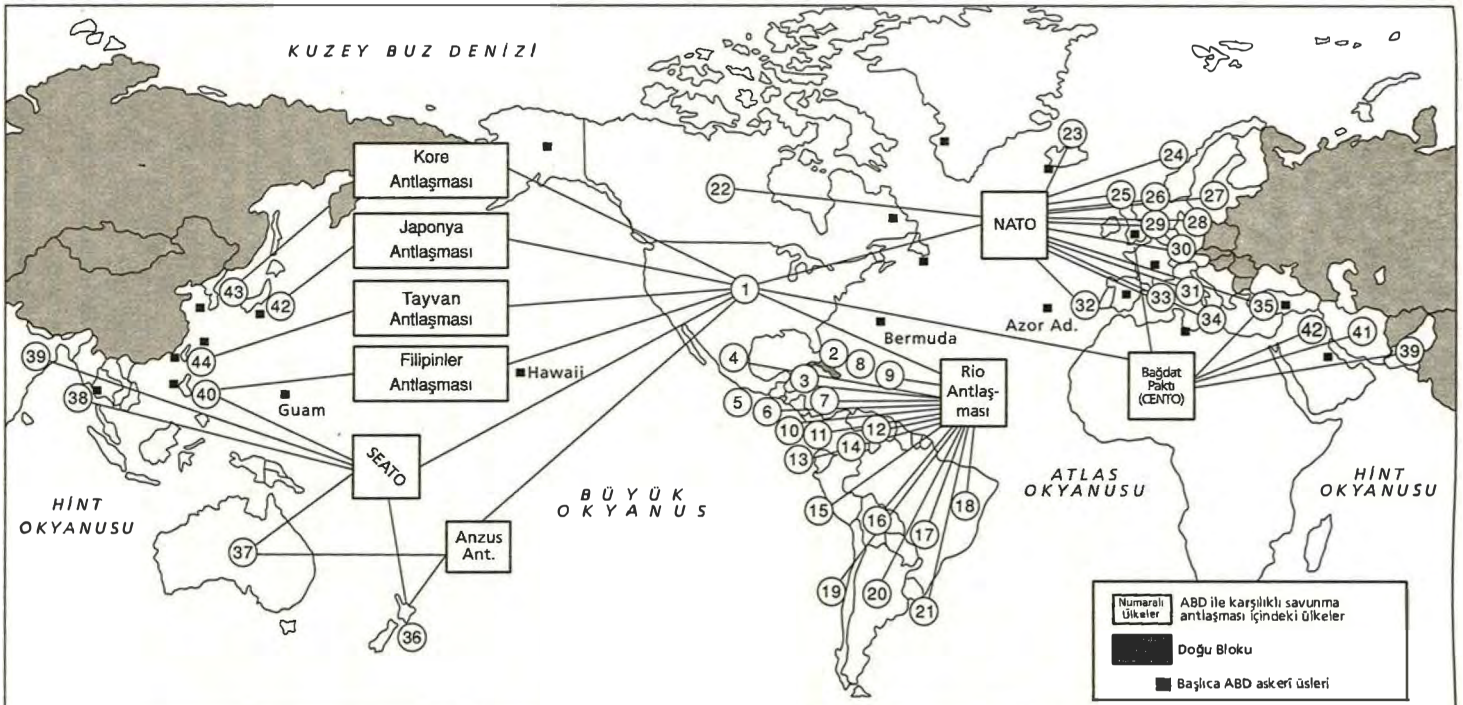

RIO ANTLAŞMASI

1- ABD
2- KÜBA
3- HONDURAS
4- MEKSİKA
5- GUATEMALA
6- EL SALVADOR
7- NİKARAGUA
8- HAİTİ
9- DOMİNİK CUM.
10- COSTARICA
11- PANAMA
12- VENEZUELA
13- EKVATOR
14- KOLOMBİYA
15- PERU
16- BOLİVYA
17- PARAGUAY
18- BREZİLYA
19- ŞİLİ
20- ARJANTİN
21- URUGUAY

NATO

1- ABD
22- KANADA
23- İZLANDA
24- NORVEÇ
25- İNGİLTERE
26- HOLLANDA
27- DANİMARKA
28- F.ALMANYA
29- BELÇİKA
30- LUXEMBOURG
31- İTALYA
32- PORTEKİZ
33- FRANSA
34- YUNANİSTAN
35- TÜRKİYE

ANZUS ANTLAŞMASI

1- ABD
36- YENİ ZELANDA
37- AVUSTRALYA

SEATO

1- ABD
25- İNGİLTERE
33- FRANSA
36- YENİ ZELANDA
37- AVUSTRALYA
38- TAYLAND
39- PAKİSTAN
40- FİLİPİNLER

BAĞDAT PAKTI (CENTO)

25- İNGİLTERE
35- TÜRKİYE
39- PAKİSTAN
41- İRAN
42- IRAK

Kaynak: Armin Rappaport, *A History of American Diplomacy*, New York, Macmillan, 1975, s. 421.

Doktrinde Eisenhower, "(...) *Rusya'nın yöneticileri öteden beri Orta Doğu'da hakimiyet kurmak peşinde koşmuşlardır. Bu Çarların gerçeğiydi ve Bolşeviklerin de gerçeğidir* (...) *Rusya'nın Orta Doğu'daki çıkarlarının temelinde tamamen güç politikası yatmaktadır. Dünyayı komünistleştirmek şeklinde ifade ettikleri amaçlarını dikkate aldığımızda, Rusya'nın Orta Doğu'ya egemen olma ümidini kolayca anlamak mümkündür* (...)" sözleriyle, ABD için büyük önem taşıyan Orta Doğu'da giderek artan SSCB etkinliklerini eleştirmekteydi.

Eisenhower devamla iki unsur üzerine vurgu yapmaktaydı. Birincisi, "(...)[Orta Doğu'nun] *bilinen petrol rezervlerinin üçte ikisini barındıran ve Avrupa, Asya ve Afrika devletlerinin büyük çoğunluğunun ihtiyaçlarını sağlayan* (...)" bir bölge olmasıydı. "*Eğer bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kaybederse ve özgürlüğe karşı olan yabancı güçler tarafından yönetilmeye başlarlarsa, bu bölge için olduğu kadar ekonomik olarak buraya bağlı olan pek çok özgür ülke için de bir trajedi* (...)" olacaktı. İkincisi, "*Orta Doğu üç büyük dinin doğduğu* (...)" yerdi. "*Mekke ve Kudüs harita üzerinde birer yer olmaktan çok daha fazlasını ifade* (...)" etmekteydiler. "(...) *Orta Doğu'nun kutsal bölgelerinin materyalist ateizmi yüceleştiren bir yönetim altına girmesi kabul* (...)" edilemezdi. Eisenhower burada din duygularına hitap ediyordu.

Bütün bunlara dayanarak Eisenhower Kongre'den üç konuda yetki istedi:

1) ABD hükümetinin, Orta Doğu'da askerî alanı da içeren yardım ve işbirliği programları hazırlamak ve bunlardan yararlanmak isteyen tüm ülkeler ve topluluklarla işbirliği yapma yetkisine sahip olması.

2) ABD Başkanının, uluslararası komünizm tarafından kontrol edilen herhangi bir devletten gelecek açık bir saldırıya karşı koymak için yardım talep edecek devletlerin toprak bütünlüğünü ve siyasal bağımsızlığını korumak amacıyla, Amerikan askerî kuvvetlerinin kullanılması da dahil olmak üzere, gerekli yardım ve işbirliğini sağlayabilmesi.

3) Karşılıklı Güvenlik Kanunu çerçevesinde, 1958-59 döneminde Orta Doğu bölgesine yönelik ekonomik ve askerî yardımların nasıl kullanılacağına Başkanın karar verebilmesi.

Kongre bu istekleri kabul ederek, 9 Ocak 1957'de Doktrini onayladı.Böylece, Başkana, Orta Doğu ülkelerinin bağımsızlıklarını korumalarına yardım edebilmek için, bu ülkelerle işbirliği yapmak ve ekonomik güçlerini artırmalarına yardımcı olmak yetkisi veriliyor, daha da önemlisi gerekli gördüğü takdirde Orta Doğu'ya bir ABD askerî müdahalesinin önü açılmış oluyordu.

Doktrine Yönelik Tepkiler: Eisenhower Doktrini, ABD'nin Orta Doğu politikasında çok önemli bir kilometre taşı olduğu kadar, SSCB'yle girişilen Soğuk Savaş'ın doruk noktalarından birisini de simgelemekteydi. Doktrinin onaylanmasından sonra 10 Ocakta bir konuşma yapan Başkan Eisenhower, ülkesinin dünyanın her yerinde Sovyet tehdidine karşı koyacağını vurgularken şu noktalara değindi: "Amerika'nın çıkarları dünya çapındadır. Her iki yarıküreyi ve tüm kıtaları kapsar. ABD hür dünyada yer alan bütün ülkelerle çıkar birliği içindedir. Çıkarların birbirine dayanması, ancak tüm halkların haklarına ve barışa saygı gösterilmesiyle olur."

Doktrine en büyük tepki SSCB'den geldi. SSCB 11 Şubatta, ABD, İngiltere ve Fransa'dan, Orta Doğu ülkelerinin içişlerine karışmayacaklarını ve bu ülkelere mü-

NATO'da Alandışılık Sorunu

Alandışılık *(out of area)* kavramı NATO terminolojisinde İttifak'ın görev alanı dışında kalan bölgeleri ifade etmek için kullanılır. Görev alanından kasıt yalnızca coğrafî alan değil, aynı zamanda NATO amaç ve ilkeleridir.

Antlaşma metninden (md. 5 ve 6) açıkça anlaşıldığı gibi NATO'nun görev alanı, üye devletlerin ülkeleri ve bunların Yengeç Dönencesinin kuzeyinde ve Akdeniz'de bulunan adaları, uçakları ve gemileridir. Diğer yandan, bu görev alanı bir de BM Antlaşmasının 51. maddesinde ifadesini bulan "meşru savunma" ilkesiyle sınırlıdır; çünkü Md.5'e göre, " (...) *taraflar, içlerinden birine veya birkaçına karşı Avrupa'da veya Kuzey Amerika'da vâki olacak bir silahlı tecavüzü* (...)" tüm taraflara yönelmiş bir saldırı olarak değerlendirecek ve BM antlaşmasının 51. maddesine dayanarak bireysel ya da toplu savunma haklarını kullanacaklardır. Yani NATO, meşru savunma dışında herhangi bir askerî operasyona girişemeyeceği gibi, NATO imkan ve tesisleri de böyle bir amaç için kullanılamaz.

Hukuksal durum böyleyken örgütte alandışılık sorununun ortaya çıkmasının nedeni, başta ABD olmak üzere bazı ittifak üyelerinin NATO imkanlarını ittifakın bu amaçları ve alanı ötesinde kullanmak istemeleridir.

Alandışılık sorunu ilk kez, 1958'deki Lübnan müdahalesi için ABD'nin Türkiye'deki İncirlik üssünü kullanmasıyla ortaya çıktı. ABD bundan sonra aynı amaçla girişimde bulunduysa da Türkiye 1967 Arap-İsrail Savaşı, 1969 Lübnan ve 1970 Ürdün olayları, 1973 Arap-İsrail Savaşı ve 1980 İran'a müdahale girişimi durumlarında ülkesini alandışı müdahale için kullandırtmayı reddetti.

Alandışılık konusu, SSCB'nin dağılma sürecine girdiği dönemde kendisine yeni görev alanları arayan NATO'nun kimi girişimlerinde yine gündeme geldi ve Örgüt bu sorunu aşmak için çeşitli çözüm yolları arayışı içine girdi.

Bunların ilki Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgaliyle başlayan Körfez kriziydi. Bu krizin sona ermesinin ardından bir bölümü Türkiye'de konuşlandırılacak bir Acil Müdahale Gücü'nün kurulmasına hukuksal zemin oluşturmak için Kasım 1991'de "çok temel kaynakların akışının" (yani petrolün) engellenmesi gibi "yaşamsal çıkarlar" söz konusu olduğunda görev alanı dışına askerî güç gönderilebileceği ilkesi benimsendi.

NATO'nun Bosna'ya müdahalesi sırasında bir kez daha alandışılık iddiaları söz konusu edildiyse de, NATO bu müdahaleyi BM Güvenlik Konseyi kararları çerçevesinde "taşeron" olarak yapmış olduğundan, bu iddialar fazla taraftar bulmadı. Bununla birlikte, 1998-1999'da Kosova'ya yapılan NATO müdahalesi, Antlaşma'nın amaç, ilke ve coğrafî alan tanımları açısından tam anlamıyla bir görev dışılık örneğiydi. Çünkü, Kosova müdahalesi sırasında ne bir BM Güvenlik Konseyi kararı ne de NATO üyelerine yapılan ve meşru savunmayı gerektiren bir saldırı mevcuttu. Zaten NATO da müdahale gerekçesini, "bölgede meydana gelen insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmak ve üyelerini de etkileyebilecek daha büyük bir kriz olasılığını ortadan kaldırmak" olarak açıklamıştı. Örgüt bu konuya hukuksal bir zemin oluşturmak için Nisan 1999'da Yeni Stratejik Konsept adlı bir belgeyi kabul etti. Buna göre, İttifak üyelerini tehdit edecek etnik ve dinsel çatışmalar ve terörist faaliyetlerin giderilmesi de İttifak'ın görev alanına dahil ediliyordu. Oysa, Kuzey Atlantik Antlaşmasının özünde bir saldırıya karşı meşru savunma hakkının kullanılması yattığı için, Antlaşma geçerli olduğu sürece, olası bir tehdidin ortadan kaldırılması gibi bir yaklaşımın doğrudan doğruya Antlaşma'nın temel ilkeleriyle çeliştiği ve coğrafi olduğu kadar, ilke ve amaçlar açısından da alandışılık durumu oluşturduğu görülmekteydi.

Alandışılık konusu, SSCB'nin Varşova Paktı'nın ortadan kalkmasından sonra kendisine yeni bir varolma nedeni arayan NATO'nun bu kimlik arayışı sürdükçe devam edeceğe ve sorun olacağa benzemektedir. (Ayrıca bkz. 1980-90, ABD ve NATO'yla İlişkiler, Alandışılık *(Out of Area)* Sorunu ve Türkiye, cilt II).

(Ç. Erhan)

dahale etmeyeceklerini taahhüt ettikleri bir deklarasyon yayınlamalarını istedi. Fakat, bu üç ülke Sovyet teklifine olumlu yaklaşmadı.

Orta Doğu'da ise, Doktrine taraf ve karşı olan devletler Ocak sonundan itibaren belirginleşmeye başladı. 19-20 Ocak 1957'de Ankara'da biraraya gelen Türkiye, İran, Pakistan ve Irak başbakanları yayınladıkları ortak bir bildiriyle, memnuniyetlerini dile getirdiler. Bağdat Paktının Avrupalı üyesi İngiltere'yse, diğer üye ülkelerle aynı görüşü paylaşmamaktaydı. İngiltere, Doktrinin ilanıyla bölgedeki liderliğin ABD'ye geçtiğinin farkındaydı.

Lübnan, Libya, Türkiye, İran ve Irak Doktrine katıldıklarını resmen açıkladılar. Başta Mısır olmak üzere birçok Arap ülkesi ise Doktrine karşı soğuk bir tavır içine girdiler. ABD'nin Orta Doğu'daki en büyük müttefiki İsrail bile, kendisine yönelik Arap ihtiraslarını kamçılayacağı gerekçesiyle, Doktrine katılmadı.

Doktrinin Türkiye Açısından Sonuçları: Türkiye Doktrine, Eisenhower'in özel danışmanı Büyükelçi James P. Richards'ın Ankara'ya yaptığı resmî ziyaret sırasında, 22 Mart 1957'de yayınlanan bir ortak bildiriyle katıldı. Bildiride, ABD'nin kesin ve değişmez amacının ahlak kurallarının hüküm süreceği bir dünyada adil bir barışın kurulması olduğu vurgulanarak, Orta Doğu'nun komünizme karşı güvenlikte olmasının, Amerikan ve Orta Doğu uluslarının ortak çıkarı olduğu ifade edilmekteydi.

Eisenhower Doktrininin ana unsurlarının sayıldığı ve Türkiye'nin bunları memnuniyetle karşıladığının vurgulandığı bildiride ayrıca, "[Tarafların] *bir devletin diğer bir devletin içişlerine müdahale etmesine ve karışmasına, geleneksel siyasetleri gereği karşı çıkmaya devam* (...)" edecekleri, "(...) *her iki devlet*[in] *uluslararası komünizmi, devletlerin ulusal bağımsızlığı ve dünya barış ve güvenliği için bir tehdit olarak* (...)" gördükleri "(...) *ve bu tehdide karşı Birleşmiş Milletler Anayasasına uygun olarak caydırıcı önlemler almak amacıyla ortaklaşa hareket etmeye azimli* (...)" oldukları belirtilmekteydi.

Ankara'nın bu cümlelerle benimsediği Doktrinin Türkiye açısından sonuçları şunlar oldu: 1) ABD'nin bölgedeki operasyonlarını gerçekleştirebilmesi için Türkiye'ye duyduğu ihtiyaç arttı. Bu durum, Türkiye'deki Amerikan askerî üslerine özel bir önem verilmesine yol açtı. 1954'te kurulan İncirlik üssü geliştirildi. 2) Türkiye'ye verilen Amerikan askerî yardımları artırıldı. 3) 1954'ten sonra giderek azaltılan ve bazı şartlara bağlanan Amerikan ekonomik yardımları, tekrar artmaya başladı. 4) Türkiye, Doktrini benimsemeyen Arap ülkeleri ve onlara destek veren SSCB'yle ilişkilerinde gergin bir döneme girdi. Bu durum, 1957 yılının yaz aylarında Suriye'yle savaşın eşiğine gelinmesine yol açtı (bkz. s. 629-632). Bütün bunlar Menderes'in tam istediği şeylerdi. Çünkü yardım artacaktı. 5) Türkiye ilk kez topraklarındaki Amerikan üslerinin NATO amaçları dışında, Orta Doğu olaylarına müdahale etmek için kullanılmasına izin verdi (bkz. **NATO'da Alandışılık Sorunu** kutusu, s. 567). Bu çerçevede, 1958'de Lübnan ve Ürdün olaylarına müdahale edilirken, İncirlik üssünden yararlanıldı. Bu durum ileriki yıllarda da, gündeme gelecektir.

ABD'nin Orta Doğu'da Bozulan Hesapları ve Yeni Girişimleri

Irak Darbesi ve Bağdat Paktı'nın Sonu: 14 Temmuz 1958'deki Irak darbesi (bkz. s. 632-633), ABD'nin doğrudan katılımı ve tam desteği olmadan Bağdat Paktı gibi örgütlenmelerin istikrarlı bir biçimde süremeyeceğinin açık bir göstergesi oldu. Bu

nedenle, darbe ertesinde Türkiye'de yapılan toplantı sonucu yayınlanan ortak bildiride, Orta Doğu'nun barış, güvenlik ve istikrarıyla ilginenen devletlerden yardım istendi. Bu isteğin yöneltildiği başlıca devlet ABD'ydi.

Dulles, bu yardım çağrısına kısa sürede olumlu cevap gönderdi. 28 Temmuzda Londra'da, İngiltere, İran, Pakistan, Türkiye başbakanlarıyla ABD dışişleri bakanının katılımıyla düzenlenen olağanüstü toplantıda Pakt üyeleri bundan sonra sadece "*doğrudan saldırılara*" karşı değil, ülke içinden gelebilecek "*dolaylı saldırılar karşısında da birlikte hareket edecek*[lerini]", "*ortak güvenlik için özgür dünyanın diğer üyeleriyle işbirliği yapılaca*[ğını]", "*ortak güvenlik hükümlerinin daha da güçlendirilmesi için çalışacak*[larını]" vurguladılar.

Londra toplantısında alınan kararların en önemlisi, ABD'nin bu toplantıya katılan ülkelerle güvenlik ve savunma konularında işbirliği anlaşmaları yapmayı kabul etmesiydi. Böylece, ABD 1955'de kurulurken katılmadığı Pakta, Irak'ın ayrılmasından sonra fiilen katılmaktaydı.

Irak'ın 24 Mart 1959'da Bağdat Paktından çekildiğini resmen açıklaması üzerine 21 Ağustos 1959'da örgütün ismi Merkezî Antlaşma Teşkilatı (*Central Treaty Organization*; CENTO) olarak değiştirildi. Fakat, Irak'ın Paktttan ayrıldığını açıklamasından önce, Londra'da alınan kararlara uygun olarak ABD, Türkiye, İran ve Pakistan'la içerikleri hemen hemen aynı güvenlik anlaşmaları imzaladı.

Türk-Amerikan Güvenlik İşbirliği Anlaşması (5 Mart 1959): 5 Mart 1959'da imzalanan anlaşmaya göre ABD, Türkiye'ye yönelik bir saldırı durumunda, Türk hükümetinin talebiyle, silahlı güç kullanmak da dahil olmak üzere her türlü yardım ve işbirliğine hazır olacaktı. ABD ayrıca, Türkiye'nin ulusal bağımsızlık ve bütünlüğünün korunmasıyla, ekonomik gelişmesinin etkili bir biçimde devamının sağlanması için askerî ve ekonomik yardımlar vermeye devam edecekti.(Armaoğlu, 1991, s.259-260)

Anlaşmayla, Türkiye'ye bir saldırı halinde ABD'nin yardım edebilmesi için şu koşulların altı çizilmekteydi: 1) Öncelikle, Türk hükümeti böyle bir yardımı talep etmelidir; 2) Yardım karşılıklı olarak üzerinde anlaşmaya varılabilecek bir biçimde olacaktır; 3) Yardım Eisenhower Doktrininde ifade edilen amaçlarla uyum içinde verilecektir; 4) Yardımın verilmesine Amerikan Anayasasının herhangi bir maddesinin engel teşkil etmemesi gerekmektedir.

Anlaşmanın giriş (dibace) bölümünde ise, bu anlaşmada sözü edilen yardımların "*doğrudan veya dolaylı saldırılar karşısında*" verileceği ifade edilmekteydi.

"Dolaylı saldırı" kavramının, Türkiye'de iktidar ve muhalefet tarafından farklı biçimlerde yorumlanması, özellikle anlaşmanın onaylanmak üzere TBMM'ye getirildiği Şubat 1959'da kamuoyunda hararetli tartışmalara yol açtı. CHP milletvekilleri TBMM Dışişleri Komisyonunda hükümet üyelerinden, 'dolaylı saldırı' ibaresiyle neyi kastettiklerini açıkça ifade etmelerini istediler. Dışişleri Bakanlığı adına komisyona katılan görevliler, dolaylı saldırının gizli ve yıkıcı faaliyetleri de içerdiğini ama güvenlik gerekçesiyle daha fazla açıklama yapılamayacağını söylediler. Bunun üzerine muhalefetin tepkisi daha da arttı. CHP'nin korktuğu anlaşmanın geniş bir biçimde yorumlanarak, ülkede DP iktidarına yönelik halk hareketlerinin dolaylı saldırı kapsamına sokulması ve ABD'nin müdahaleye çağrılmasıydı. CHP'li milletvekilleri Meclis'deki konuşmalarında Lübnan olaylarına gönderme yaparak, anlaş-

mayla ABD'nin Türkiye'ye müdahalesine zemin hazırlandığını savundular.

Anlaşma üzerine kamuoyunda devam eden bir diğer tartışma ise, bu anlaşmayla Türk-Amerikan ilişkilerine yeni bir boyut getirilip getirilmediğiydi. Muhalefeti destekleyen *Ulus* gazetesinde yer alan görüşlerinde Hürrem Müftügil ve Coşkun Kırca Türkiye'nin zaten NATO üyesi olduğunu, dolayısıyla herhangi bir saldırıya karşı bu örgüt tarafından korunacağını belirterek anlaşmanın bir yenilik getirmediğini savundular. Bülent Ecevit ve Esat Mahmut Karakurt gibi yazarlar ise NATO antlaşmasında uluslararası komünizmin dolaylı saldırısından bahsedilmediğini, dolayısıyla anlaşmanın NATO amaçlarının ötesinde birtakım hedeflere ulaşılması için yapıldığını vurguladılar.

Bu tepkilere cevap veren Dışişleri Bakanı Zorlu anlaşmanın Orta Doğu'nun savunulması için kurulan örgütü desteklemek amacıyla yapıldığını, altında başka bir amaç aranmaması gerektiğini dile getirdi.

Bu denli farklı görüşleri gündeme getiren 5 Mart 1959 anlaşmasını, olumsuz ve olumlu yönleriyle birlikte değerlendirmek doğru olacaktır.

Muhalefetin itirazları içinde dört tanesi kayda değer nitelikteydi:

1) Dolaylı saldırı gibi belirsiz bir ifadenin geniş yorumlanmasıyla, hükümet küçük çaplı öğrenci hareketlerini bile dış destekli komünist başkaldırılar olarak değerlendirebilir ve Amerikan askerî kuvvetlerini yardıma çağırabilirdi. Bu ifade iç

NATO Stratejileri ve Türkiye

NATO kuruluşundan itibaren savunma politikalarını "NATO Stratejisi" adı verilen ana başlıklar altında toplamıştır.

İlk Strateji: NATO'nun kuruluş yıllarında ABD hava kuvvetlerinin nükleer yeteneği zayıf olduğu için SSCB karşısında askerî sayısal dengenin sağlanması benimsendi. 1952'de Lizbon'da belirlenen ve genellikle 'Sınırlı Savaş Stratejisi' olarak bilinen bu yaklaşımla, NATO'nun asker sayısının hızla artırılması planlandı.

Türkiye ve Yunanistan'ın ittifaka kabul edildikleri yılda benimsenen bu strateji, 22 tümenlik büyük bir askerî güce sahip olan Türkiye'nin, olası bir SSCB saldırısını "sünger gibi emmesi"ni ve oyalamasını öngörüyordu. Sovyet saldırısının şiddeti Toros'ların güneyine kadar olan bölge gözden çıkarılarak hafiletilecek, bu sırada zaman kazanan ABD ordusu, hava üstünlüğünü de kullanarak, zayıflamış düşmana öldürücü darbeyi vuracaktı.

NATO'ya girme telaşı içindeki Türk makamları, dikkatlice incelendiğinde, Türkiye için pek vahim sonuçlar doğurduğu görülecek bu strateji üzerinde fazla durmayarak, hiçbir itirazda bulunmadılar.

Kitlesel Karşılık Stratejisi (Massive Retaliation): Bu kadar asker beslemek hem çok pahalıydı hem de atom silahları kapasitesini hızla geliştiren SSCB, konvansiyanel güçle durdurulamayacak bir niteliğe bürünmüştü. Bu çerçevede, 22 Kasım 1954'te "Kitlesel Karşılık Stratejisi" olarak isimlendirilen ve SSCB'ye nükleer silahlarla karşılık verilmesini öngören yeni strateji Türkiye'nin NATO içindeki öneminin azalmasına yol açmadı; çünkü ABD, bir saldırı durumunda SSCB'ye atacağı nükleer silahları yerleştireceği üslere ihtiyaç duymaktaydı.

Esnek Karşılık Stratejisi (Flexible Response): SSCB'nin de etkili nükleer silahlar ve füzeler geliştirmesi, "nükleer caydırıcılık" kavramının yerini "nükleer denge" kavramına terk etmesine yol açtı. Kabul edilen bir saldırıda NATO silahların niteliğini yavaş yavaş artırarak, "denetimli bir tırmanma" politikası izleyecek, bu da yeterli olmazsa, nükleer silahlara başvuracaktı. Tabii, ön cephede bulunan Türkiye bu arada çok yıkıma uğrayacaktı.

Bu tür kaygılar, 1970'lerin sonlarında Es-

politikada başarı sağlamak için kolayca istismar edilebilirdi.

2) Zaten NATO üyesi olan Türkiye'nin yeni bir savunma anlaşmasına ihtiyacı yoktu.

3) Londra toplantısı kararlarına dayanılarak Türkiye, İran ve Pakistan'la ikili anlaşmalar imzalayan ABD, benzer bir anlaşmayı aynı toplantıya katılan İngiltere'yle yapmamıştı. Avrupalı bir devlet olan Türkiye'nin böyle bir anlaşmaya taraf olması, uluslararası alandaki itibarını sarsmıştı.

4) Anlaşmayla sadece Türkiye'ye saldırı halinde ABD'nin yardımı konusu düzenlenmişti. Halbuki, benzer güvenlik anlaşmaları uluslararası hukuktaki karşılıklılık esasına dayandırılarak yapılmaktaydı. Bu durumda Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığı ABD'nin garantisi altına girmiştir gibi sakıncalı bir pozisyon oluşmuştu.

Az da olsa, Anlaşma'nın olumlu yönleri de söz konusuydu:

1) Irak darbesinden sonra büyük bir sarsıntı içine giren ve birbirlerine karşı güven tazeleme ihtiyacı duyan Pakt üyeleri, ABD'nin açık desteğiyle, Orta Doğu'da işbirliği yönündeki taahhütlerini yinelemişlerdi.

2) Anlaşma ekonomik gelişmesini devam ettirmesi için Türkiye'ye yardım edilmesini öngörmekteydi.

Kamuoyunu uzun süre meşgul eden 5 Mart 1959 anlaşması, muhalefetin tüm itirazlarına rağmen 9 Mayıs 1960'da TBMM tarafından onaylandı.

nek Karşılık Stratejisi çerçevesinde *İleri Savunma Doktrini*nin kabulünü sağladı. Bu doktrin, çatışmayı yerleşim merkezlerinden mümkün olduğunca ileride ve uzakta tutmayı öngörüyordu. Kanat ülkeleri olan Türkiye ve Norveç'e düşen yük yine artıyordu. Fakat kısa süre sonra, bu doktrinle, stratejik derinliğe sahip, sürpriz ve sürat ilkelerine önem veren, kademeli düzenlenmiş SSCB birliklerine hareket inisiyatifi verildiği anlaşıldı. Bu nedenle, 80'lerin ilk yarısında, *Birbirini İzleyen Kuvvetler Üzerine Taarruz Konsepti* (FOFA) ve *Hava-Kara Muharebe Doktirini* (ALB) gibi yeni kavramlar Esnek Karşılığı geliştirmek için kullanıldı. Her iki kavram da, muharebenin ağırlık merkezinin düşman topraklarında olmasının gerekliliğini ortaya koymaktaydı. Bu yeni anlayışla Türkiye'nin, kendi sınırlarından mümkün olduğunca uzakta savaşa girmesi öngörüldüğünden, özellikle Türk Hava Kuvvetlerinin gelişimine yönelik adımlar atıldı. Bu çerçevede 1988'den itibaren F-16 uçaklarının Türkiye'de üretimine başlandı (bkz.1980-90, ABD ve NATO'yla İlişkiler).

Soğuk Savaş Sonrası NATO Stratejileri: Varşova Paktının dağıldığı bir ortamda NATO'ya gerek olmadığı tartışılırken, Ekim 1991'de NATO, *Yeni Stratejik Konsept*'i kabul etti. Yeni konseptte, NATO'nun tek varoluş nedeninin toplu savunma olmadığı vurgulanıyor, İttifakın, üyelerinin güvenliğini etkileyen her türlü krizin yönetimiyle ilgilendiği belirtiliyordu. Nisan 1999'da NATO, yine *Yeni Stratejik Konsept* adı verilen bazı yeni ilkeler benimsedi. NATO'nun üye ülkeleri tehdit eden etnik ve dinsel rekabet, terörizm, insan hakları ihlalleri, bölgesel çatışmalar gibi konuları yakından takip ettiği ve gerekli önlemleri alma kararlılığı taşıdığı kaydedilerek, NATO'ya yeni görev alanları yaratıldı.

Konsept'te ayrıca, NATO'nun Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliğinin geliştirilmesini desteklediğinin de altı çiziliyordu.

Yeni stratejiler çerçevesinde Türkiye, düşman ile sınırdaş olan bir "kanat ülke" olma konumundan çıkarak, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu gibi sorunlu bölgelere bitişik bir "ön cephe" ülkesi haline geldi. Nitekim 1999'da NATO Kosova, 2003'te de Afganistan operasyonlarına katıldı. (Ayrıca bkz. **1980'lerde NATO Stratejisinde Gelişmeler** kutusu, cilt II).

(Ç. Erhan)

C) Jüpiter Füzeleri Sorunu

SSCB 4 Ekim 1957'de Sputnik I uydusunu taşıyan roketi uzaya göndermeyi başardı. Yaklaşık bir ay sonra da Sputnik II uydusu yörüngeye yerleştirildi. Sovyetlerin orta ve uzun menzilli balistik füzelere sahip olduğunu gösteren bu gelişmeler, Soğuk Savaş'ın toptan nükleer bir çatışmaya dönüşebileceğinin ilk işaretçisiydi.

Amerikalı savunma uzmanlarına göre, SSCB'nin kıtalararası balistik füzelere sahip olması, olası bir çatışma halinde ABD topraklarının da doğrudan hedef haline gelmesi anlamını taşıyordu. İkinci Dünya Savaşını kıtasal topraklarına tek bir bomba düşmeden kazanan ABD, bu kez yoğun bir tehdit hissetmekteydi. 1954'de NATO'nun kabul ettiği Kitlesel Karşılık Stratejisine göre, Doğu Blokundan gelecek konvansiyonel ya da nükleer bir saldırıya, nükleer silahlarla karşılık verilecekti (bkz. **NATO Stratejileri ve Türkiye** kutusu, s. 570). Ortaya çıkan yeni durumda ilk vuruş üstünlüğünün önemi artmıştı. ABD Başkanı Eisenhower, SSCB'yi bir saldırıdan caydırmak ve NATO'nun ilk vuruş yeteneğini artırmak için, üye ülkelere, nükleer başlık taşıyan orta menzilli Jüpiter füzeleri yerleştirilmesini önerdi.

Milliyet
Türk Gazetesi
YAZI ve TEKSİR
Amerikan uçağı
oketle düşürüldü
eni tip roketi atan birliğe
ari bizzat Kruşçev verdi
PRENSES
EVLENDİ
Margaret kocasına sadakat
yemînini ederken kekeledi
önüllü çalışma
ampları açılıyor
Galatasaray Lisesindeki
talebenin zekâsı ölçülüyor
Kıbrıs'ta
Kaçırılan
Gazeteci
Bulundu

Aralık 1957'de yapılan NATO doruğunda Eisenhower'in bu önerisi benimsendi. Fakat, üyelerin büyük bir kısmı, topraklarına nükleer füzeler yerleştirmeleri halinde Sovyetlerin açık hedefi haline geleceklerinin farkındaydılar. Bu nedenle füzeleri kabul etmek istemiyorlardı. Öte yandan Moskova 1957 sonundan itibaren NATO üyelerini, nükleer füze yerleştirmemeleri konusunda uyarmaktaydı.

SSCB'nin yoğun karşı propagandasının da etkisiyle sadece üç NATO ülkesi, İngiltere, İtalya ve Türkiye Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesini kabul edeceklerini ABD'ye bildirdiler.

Türkiye Jüpiterleri kabul etmekle, SSCB'nin doğrudan hedeflerinden birisi haline geldi. Füzelerin menzilinin yeterince uzun olmaması, SSCB'nin önemli askerî merkezlerinin vurulması olasılığını azaltıyordu. Oysa, Türkiye'dekilerle karşılaştırıldığında Sovyet füzeleri üstünlüğe sahipti. Jüpiter füzeleri Sovyetleri caydırmaktan çok kızdırdı ve tahrik etti.

ABD, Jüpiterlerin yerleştirilmesinin Menderes hükümeti tarafından kabul edilmesinden sonra, Türkiye'yi 'batırılamaz bir uçak gemisi' olarak görmeye başladı.

SSCB'ye sınırı olan ("kanat") iki NATO üyesinden birisi olarak Türkiye'nin stratejik önemine daha çok vurgu yapılmaya başlandı. 1960'ların başından itibaren geliştirilecek esnek karşılık stratejisinin temelleri bu dönemde atıldı. ABD toptan bir savaş yerine sınırlı bir savaşı tercih ediyordu. Fakat bu sınırlı savaşın geçeceği mekânın Sovyet sınırına en yakın bölgeler olması, Türkiye üzerindeki Sovyet tehdidini artırdı.

Jüpiterlerin Türkiye'ye yerleştirilmesine ilişkin gizli anlaşma 25 Ekim 1959'da Paris'te imzalandı. Bu anlaşma da, pek çok ikili anlaşma gibi, teknik işbirliği anlaşması görüntüsüne sokuldu ve TBMM'nin onayına sunulmadı. Anlaşmayla Türkiye 15 Jüpiter füzesini yerleştirmeyi kabul ediyordu. İngiltere'ye 60 Thor füzesi ve İtalya'ya ise 30 Jüpiter füzesi yerleştirilecekti (Uslu, s.137).

Füzelerin Türkiye'ye yerleştirilmesi 1960 sonunda tamamlandı. Gelişmiş teknik donanımların montajı ve Türk askerî personelinin eğitimi geciktiği için füzeler ancak Temmuz 1962'de kullanıma hazır hale geldi. Füzeler, 1962 Sonbaharında Soğuk Savaş'ın en büyük krizlerinden birisinin (Küba füzeleri bunalımı) yaşanmasının da temel nedenlerinden birisi olacaktır.

Ç) U-2 Olayı ve Türkiye

1960 Mayısında bir Amerikan U-2 casus uçağının (bkz. U-2 Olayı kutusu, s. 573) SSCB tarafından düşürülmesi, Türkiye ile SSCB arasında kısa süreli bir bunalıma yol açtı. U-2'nin Adana'daki İncirlik üssünden havalanması ister istemez Türkiye'nin de soruna dahil olmasına yol açtı. SSCB'den yapılan resmî açıklamalarda, ABD kadar uçuşların yapılmasına izin veren ülkeler de ağır bir dille eleştirildi.

U-2 Olayı

ABD Sputnik'in uzaya fırlatılması karşısında Jüpiter füzelerinin NATO ülkelerine yerleştirilmesiyle yetinmedi. Sovyetlerin sürpriz bir nükleer saldırısına etkin biçimde karşı koyulabilmesi için, SSCB'nin elinde bulundurduğu gücün niteliği ve büyüklüğü hakkında eksiksiz bilgiye sahip olunması gerekiyordu. Bu nedenle, 1956'dan sonra Sovyet topraklarının ayrıntılı haritalarını çıkarmaya başladı. Sovyet topraklarındaki hedeflerin saptanmasında radarların yanı sıra, yeni geliştirilen U-2 casus uçakları da büyük rol oynadı. 6.090 km menzile sahip U-2 uçakları, 21.212 m yüksekten uçarken, son derece güçlü kameraları sayesinde gayet net fotoğraflar çekebilmekteydi.

1 Mayıs 1960'da, Adana'daki İncirlik üssünden havalanan bir U-2, Pakistan'ın Peşaver kenti üzerinden Sovyet hava sahasına girerek istihbarat çalışmalarını sürdürürken alçalmak zorunda kalınca Sovyetler tarafından düşürüldü. Önce kendilerine ait bir meteorolojik araştırma uçağının, 1 Mayıs günü İncirlik'ten havalandıktan sonra kaybolduğunu, uçağın düşmüş olabileceğini bildiriren ABD, U-2 pilotu Gary Powers'ın sağ ele geçirildiğini öğrenince, uçağın istihbarat amaçlı bir U-2 olduğunu itiraf etmek zorunda kaldı.

ABD Başkanı Eisenhower 25 Mayısta U-2 uçuşlarının durdurulduğunu açıkladığı halde uçuşlar devam etti. Aralık 1965'de yine İncirlik'ten kalkan bir Amerikan casus uçağı, bu kez Karadeniz üzerinde düşürüldü. SSCB, daha önce olduğu gibi Türkiye'yi ağır bir dille eleştirdi. 28 Aralık 1965'de Türkiye, ABD'den tüm gözlem uçuşlarının durdurulmasını istedi. Bu istek karşısında Türkiye'den yapılan uçuşlar tamamen kesildi.

(Ç. Erhan)

Kruşçev 5 Mayısta yaptığı açıklamada, hükümetinin ABD uçaklarının faaliyetine izin veren ülkelere uyarıda bulunacağını belirtti. Ayrıca, bir saldırıya karşı güdümlü füzelerle karşılık verileceğini, saldırıda kullanılan üslerin öncelikli hedef olacağını vurguladı. Bu sözler Türkiye'ye karşı açık bir tehdit niteliği taşıyordu.

Türk Dışişleri Bakanlığı ise, bu tehdit karşısında 8 Mayısta bir açıklama yaptı. "(...) *Türkiye hükümeti tarafından hiçbir Amerikan uçağına Sovyet arazisi üzerinde gözlem veya diğer bir amaçla uçuş izni* (...)" verilmediği ifade edilerek, "(...) *böyle bir uçağın Türk sınırını aşarak Sovyet Rusya'ya geçmediği*[nin] (...)" bilindiği, nitekim "(...)*Sovyet makamları*[nın] *da bunun aksine bir iddiada* (...)" bulunmadığı hatırlatıldı. "(...)*Türkiye*[nin] *kendi hava sahası dışında ancak kendi uçaklarından sorumlu* (...)" olacağının vurgulandığı açıklamada, "(...) *daha önce kendi üzerinden geçmiş olsa bile, bu geçiş* [nedeniyle] *Türkiye hiç bir şekilde suçlanamaz.*" denilmekteydi (Armaoğlu, s.261-262).

ABD'nin uçuşun casus amaçlı olduğunu kabul etmesinden ve Türk Dışişleri'nin yukarıdaki açıklamasından sonra Sovyet makamları Türkiye'yi hedef alan yeni açıklamalar yapmaktan kaçındılar. Bunalım ABD ile SSCB arasında bir süre daha devam etti. ABD'nin Türkiye'den yönlendirdiği, SSCB'yi hedef almış denetim-dışı faaliyetler nedeniyle, Türkiye ile SSCB arasında U-2 bunalımına benzer bir gerginlik 1962'de yaşanacaktır.

ÇAĞRI ERHAN

KAYNAKÇA (ABD ve NATO'yla İlişkiler)

Akşin, Aptülahat, *Türkiye'nin 1945'ten Sonraki Dış Politika Gelişmeleri-Orta Doğu Meseleleri*, İstanbul, Kervan, 1959; Alacakaptan, Aydın (haz.), *Atlantik İttifakı*, Ankara, Türk-Atlantik Antlaşması Derneği Yayınları, 1986; Altan, Mehmet, *Süperler ve Türkiye, Türkiye'de Amerikan ve Sovyet Yatırımları*, İstanbul, Afa, 1986; Armaoğlu, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, TTK, 1991; Ataöv, Türkkaya, *Amerika, NATO ve Türkiye*, Ankara, Aydınlık, 1969; Ataöv, Türkkaya, "Marshall Planından NATO'nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Harp," *AÜSBF Dergisi*, C:XXIII, No:3 (1968); Athanassopoulou, Ekavi, *Turkey Anglo-American Security Interests 1945-1952*, London, Frank Cass, 1999; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, SBF, 1987 (OTDP); Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1976; Bağcı, Hüseyin, *Demokrat Partinin Dış Politikası*, Ankara, İmge, 1990; Behramoğlu, Namık, *Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Amerikan İlişkileri*, İstanbul, Yar Yayınları, 1973; Bilge, Suat, *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1992; Block, Frank, *The Origins of Economic Disorder*, New York, McGraw-Hill, 1971; Cabell, Phillips, *The Truman Presidency*, New York, The Macmillan Company, 1966; Council on Foreign Relations, *The United States in the World Affairs 1947-1948*, New York, Harper and Brothers, 1948; De Conde, Alexander, *A History of American Foreign Policy*, New York, Charles Scribner's Sons, 1971; Erhan, Çağrı, "Avrupa'nın İntiharı ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar," *AÜSBF Dergisi*, C:LI, No:1-4 (Ocak-Aralık 1996), s. 259-273; Erhan, Çağrı, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı,", *AÜSBF Dergisi*, C:LI, No:1-4 (Ocak-Aralık 1996), s.275-287; Erkin, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl Washington Büyükelçiliği*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986; Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara, İmge, 1990; Gaddis, John Lewis, *Strategies of Containment*, Oxford, Oxford University Press, 1982; Harris, George, *Troubled Alliance: Turkish-American Relations in Historical Perspective 1945-1971*, Washington D.C., American Enterprize Institute, 1972; Hartley, Keith, *NATO Arms Co-Operation*, London, George Allen&Unwin, 1983; Hogan, Michael, *The Marshall Plan: America, Britain and the Reconstruction of Western Europe 1947-1952*, New York, Cambridge University Press, 1983; Karaosmanoğlu, Ali ve Seyfi Taşhan (ed.), *Middle East, Turkey and the Atlantic Alliance*, Ankara, Foreign Policy Institute, 1987; *Keesing's Contemporary Archives, 1945-1960*; Kennedy, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri*, (çev. Birtane Karanakçı), İstanbul. İş Bankası Kültür Yayınları, 1989; Kongar, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul, Remzi, 1993; Mee, Charles L., *The Marshall Plan: The Launching of the Pax Americana*, New York, Simon and Schuster, 1984; *NATO El Kitabı*,

Bruxelles, NATO Basın ve Enformasyon Bürosu, 1995; Oran, Baskın, "Türkiye'nin Kuzeydeki Büyük Komşu Sorunu Nedir?," *AÜSBF Dergisi*, C:XXV, No:1 (1970), s.41-93; Orkunt, Sezai, *Türkiye-Amerika Askerî İlişkileri*, İstanbul, Milliyet, 1978; Ponomaryov B. and Andre Gromyko, *History of Soviet Foreign Policy 1945-1970*, Moscow, Progress Publishers, 1973; Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara, İmge, 1994; Sander, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara, SBF, 1979; Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu, 1945-1958*, İstanbul, Boyut, 1997; Sezgin, Yüksel, *Kore Savaşına Girişimizin Türk Dış Politikasına Etkisi (Temmuz-Ekim 1950)*, Ankara, [y.y.], 1995; Shaked Haim and Itamar Rabinovich, *The Middle East and The United States*, London, Transaction Books, 1980; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II (1945-1990)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Soysal, İsmail, "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri," *Belleten*, C:XLI, 1977; Soysal, İsmail, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi," *Belleten*, C:XLV, 1981; Spainer, John (ed.), *American Foreign Policy Since World War II*, Washington D.C., CQ Press, 1988; Truman, Harry S., *The Memoirs of Harry S. Truman, Year of Decisions*, London, Hodder and Stoughton, 1955; Tunçkanat, Haydar, *İkili Anlaşmaların İçyüzü*, 3.B, Ankara, 1975; *USAF Operations in Turkey 1947-1959*, Historical Services Directorate Office of Information Headquarters United States Air Forces in Europe, 1959; Uslu, Nasuh, *Türk-Amerikan İlişkileri*, Ankara, 21. Yüzyıl Yayınları, 2000; Ülman, Haluk, *İkinci Dünya Savaşının Başından Truman Doktrini'ne Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947*, Ankara, AÜSBF, 1961; Ülman, Haluk "NATO ve Türkiye," *AÜSBF Dergisi*, C:XXII, 1967; Üstün, Senem, "Turkey and the Marshall Plan: Strive For Aid," *Turkish Yearbook of International Relations*, Vol:XXVII (1997), s.31-52; Yavuz, Turan, *Satılık Müttefik*, İstanbul, Doğan, 2000.

Yunanistan'la İlişkiler

Türk-Yunan ilişkileri tarihine baktığımız zaman anlaşmazlık ve sorunların egemen olduğu bir ilişki biçimi görürüz. 1930'ları ve 1950'leri kapsayan iki dönem bu genel kuralın istisnalarını oluşturmaktadır. Gerçekten de İkinci Dünya Savaşıyla kesintiye uğramış olmakla birlikte, iki ülke arasında 1930'da başlayan yakınlaşma çabaları 1950'lerde de sürdürülmüştür. Türk-Yunan dostluk dönemlerini inceleyen yazarlar, 1930'lu ve 1950'li yıllarda iki ülkenin de ekonomik kalkınmasını gerçekleştirme amacının ve dış tehdit algılamasının (İtalya ve SSCB) altını çizerek, koşullardaki benzerliğin ortak politikaların benimsenmesine yol açtığını belirtirler. İlk bakışta, her iki dönemin koşullarında benzerlikler olmasına ve sonuçta iki ülke arasında bir yakınlaşma gerçekleşmesine rağmen, 1930'larda yaşanan Türk-Yunan dostluğu ile 1950'lerde yaşanan Türk-Yunan dostluğu arasında önemli farklılıklar bulunuyor.

1930'larda algılanan dış tehdit ve duyulan ekonomik kalkınma ihtiyacı, Türkiye ve Yunanistan'ın aralarındaki sorunları çözmelerine ve geleceğe yönelik yeni bir ilişki biçimi oluşturmalarına yol açmıştı. İki ülke arasında sorunlar halledildikten sonra, başta dış politika ve askerî güvenlik alanları olmak üzere çeşitli alanlarda işbirliğine gidilmiş ve bu süreç sorunsuz yaşanmıştı. Oysa, 1950'lerde yaşanan dostluk, İkinci Dünya Savaşının izlerini taşıyordu ve iki ülke arasında kurulmaya çalışılan işbirliği, yeni sorunların ortaya çıkmasını engelleyemiyordu. Dolayısıyla, Ankara ve Atina 1930'larda eski hesaplarını mutlak olarak kapatmışlarken, 1950'lerde yeni hesap defterlerini açmak üzere bir dostluk ilişkisi içine girmişlerdi. Bu nedenle, 1950'lerde yaşanan dostluğun gerçek niteliğini ve 1960'lardaki çatışmanın nedenini anlamak için, İkinci Dünya Savaşının ayrı ayrı her iki ülkeye ve ilişkilere etkisini incelemek ve Soğuk Savaş'ın yarattığı uluslararası ortamın iki savaş arası dönemdeki çok kutuplu uluslararası ortamdan ne denli farklı olduğunu belirtmek gerekiyor.

I) İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türk-Yunan İlişkileri (1945-1950)

İkinci Dünya Savaşının başladığı 1939 yılında, Türkiye ile Yunanistan, gerek ikili gerekse çok taraflı ittifak antlaşmalarıyla askerî işbirliği içinde bulunuyorlardı. Ancak, savaşın umulmadık derecede hızlı biçimde Mihver'in lehine gelişmesi, bu antlaşmaları işlevsiz bıraktı.

Yunanistan önce İtalya'nın, daha sonra da Almanya ve Bulgaristan'ın istilasına uğradı. Bu faşist işgallere karşı, başta sosyalist ve komünistler olmak üzere Yunan halkı dört yıl boyunca önemli bir direniş sergilemekle birlikte, savaş sona erdiğinde ülke hem ekonomik yıkımla karşı karşıya bulunuyordu, hem de daha sonra iç savaşa varacak bir siyasal parçalanmışlık içindeydi.

Türkiye ise aynı süreci çok farklı koşullarda yaşadı; herhangi bir işgale uğramadığı gibi, savaşan taraflar arasında güç dengesini iyi kullanarak savaş dışı kalmayı başarabildi. İşgale uğramış veya fiilen savaşmış bir ülke kadar olmasa da savaştan etkilenen ekonomisi bir yıkımla karşı karşıya değildi ama siyasal açıdan savaş sırasında izlediği politikanın olumsuz sonuçlarını göğüslemek durumundaydı. Türkiye'nin Müttefikler yanında savaşa katılmamasını eleştiren SSCB, daha savaş sırasında dile getirmeye başladığı isteklerini yineliyordu.

1945 yılında, Türkiye de Yunanistan da savaşın olumsuz etkilerini hissediyorlardı ama iki ülkenin savaş sonrasına ilişkin ortak bir tavır almaları söz konusu değildi. Mevcut koşullarda ortak bir politikanın parçaları olmak için, savaştan iki büyük güç olarak çıkan ABD ve SSCB'nin çıkar çatışmalarının su yüzüne çıkmasını, Washington'un Balkanlar ve Ortadoğu politikasında zorunlu gördüğü Ankara-Atina yakınlaşmasını teşvik etmesini beklemeleri gerekecekti. 1947'de ilân edilen Truman Doktriniyle başlayacak olan bu yakınlaşma, Yunanistan'da iç savaşın bitmesi ve Türkiye'de DP iktidarının kurulmasıyla kesinlik kazandı. Ancak, 1952'den başlayarak iki ülkenin aynı ittifak içinde ortak dış politikalar izlemeleri, Atina'nın, Türkiye'nin savaş sırasında izlediği politikanın Yunanistan'ı etkileyen olumsuz yönlerini eleştirmesini engellemedi.

A) Yunanistan'ın İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Dış Politikasına Yönelik Eleştirileri ve Türkiye'nin Yanıtları

Yunanistan'ın resmî görüşü, Atatürk ve Venizelos tarafından başlatılan dostluk döneminin sona ereceğinin ilk belirtilerinin 1938'de başlayan İnönü döneminde Türk dış politikasının Tevfik Rüştü Aras'ın denetiminden çıkmasıyla görüldüğü, İkinci Dünya Savaşı sırasında Ankara'nın izlediği politikayla da bu durumun açıklık kazandığı biçimindedir. Yunanistan, dostluk ilişkisiyle bağdaşmadığını ileri sürdüğü söz konusu döneme ilişkin Türk politikalarını aşağıda özetlenen dört noktada eleştirmektedir:

1) Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında, daha önce imzalamış olduğu askerî ittifak antlaşmalarına bağlı kalmamış ve yükümlülüklerini yerine getirmemiştir. Türkiye'nin bu tutumu, Yunanistan'ın Mihver devletleri ve Bulgaristan'ın işgaline uğramasını ve maddî-manevî büyük zarar görmesini kolaylaştırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı başladığında iki ülke gerek Balkan Antantı Paktı; gerek 1933 ve 1938 tarihli ikili askerî antlaşmalar; gerekse Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan 19 Ekim 1939 tarihli Üçlü İttifak antlaşması (bkz. s. 422-424) dolayısıyla müttefik durumundaydılar. 28 Ekim 1940'ta İtalya Yunanistan'ı istila edince, Müttefik devletlerle birlikte Yunanistan, Ankara'nın 19 Ekim 1939'un 2. ve 3. maddelerinde üstlendiği yükümlülükleri yerine getirerek İtalya'ya karşı savaşa katılmasını talep etti. Türkiye askerî olarak gerekli donanıma sahip olmadığını ileri sürerek savaş dışı kalmayı sürdürdü.

6 Nisan 1941'de Alman orduları Bulgaristan üzerinden Makedonya ve Trakya'ya girerek Yunanistan işgalini başlattıklarında da, Müttefikler ve Atina gözlerini yine Türkiye'ye çevirdiler ve bu defa salt 1939 Üçlü İttifakını değil Balkan Antantı Paktını da hatırlatarak, yükümlülüklerini yerine getirmesini ve savaşa girmesini [illegible] ettiler. [illegible]kler tarafından yapılan baskı 17 Nisanda Bulgaristan'ın Batı Trakya ve doğu Makedonya'ya askerlerini sokmasıyla daha da artttı. Ancak, aynı günlerde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi von Papen Alman ordularının Türk sınırlarını ihlâl etmeyecekleri konusunda Ankara'ya güvence veriyordu. Mayıs 1941'de Ege adaları Alman ordularınca işgal edilince, von Papen salt Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti etmekle kalmıyor, Anadolu kıyılarına yakın adaları da Türkiye'ye teklif ediyordu. Türkiye, Almanya'nın kendi topraklarına saldırmayacağından emin olunca, 18 Haziran 1941'de Saldırmazlık Paktını imzalayarak, askerlerini Midye-Enez hattına çekti. Müttefiklerin tüm baskılarına karşın savaş dışı kalmayı sürdürdü.

Dolayısıyla, gerek İtalya'nın, gerekse Almanya ve Bulgaristan'ın Yunanistan'ı işgalleri sırasında, Türkiye 1939 Üçlü İttifak, 1934 Balkan Antantı Paktı ve 1933 Samimî Antlaşmayla üstlenmiş olduğu yükümlülükleri yerine getirmemiş ve hem Yunanistan'ın zarara uğramasında, hem de savaşın Müttefikler aleyhinde gelişmesinde etkin rol oynamıştır.

2) Türkiye salt savaş dışı kalarak antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmemekle kalmadı, savaş sırasında Almanya'nın başarılarından etkilenerek meşru Yunan hükümetiyle ilişkilerini de askıya aldı. Alman işgalinden sonra Nisan 1941'de Girit'te kurulan Yunan hükümeti nezdine büyükelçi atamadı. Yunanistan'ın işgali sırasında salt askerî destek vermemekle kalmadı, son derece güç koşullar altında varlığını sürdüren Yunan hükümetine siyasal destek vermekten dahi kaçındı.

3) Türkiye, savaş sırasında özellikle Almanya'yla yaptığı görüşmelerde Ege adalarını pazarlık konusu yaptı ve kuşku verici toprak isteklerinde bulundu. Daha Temmuz 1939'da, von Papen Kont Ciano'ya zafer kazanılırsa Onikiadalar'ın durumunun gözden geçirileceğini söylemişti. Nisan 1941'de de Türkiye Almanya'ya Sisam, Midilli ve Sakız adalarının kendisi için önemini belirtip, savaş süresince işgal etme önerisinde bulundu. Numan Menemencioğlu, bir yıl sonra, Yugoslavya büyükelçisine Onikiadalar'ı Almanların alması durumunda, Türkiye'nin işgal edebileceğini belirtti.

1943'ten sonra da konu gündemde kaldı. Türkiye, bu defa, İngiltere ve SSCB'yle görüşmelerde Anadolu'ya yakın Yunan adalarının ve İtalya'nın egemenliğindeki Onikiadalar'ın, özellikle de Meis'in, güvenlik açısından Türkiye'nin etki alanında kalmasının gerekliliği üzerinde durdu. Yine savaşa katılması için gerek Almanya, gerekse Müttefikler tarafından bu adalardan bazıları kendisine önerildiğinde, Yunanistan dostluğunu gözönünde tutmadı. Türkiye savaş sonrasında Ege'deki adalar üzerinde söz sahibi olamadıysa da daha sonra Ege'deki toprak anlaşmazlıklarının ilk işaretleri savaş sırasında ortaya çıkmıştı.

4) Türkiye savaş sırasında sadece Yunanistan'a karşı dostluk politikası izlememekle kalmadı, İstanbul'daki Rum azınlığa karşı da baskı uyguladı. Mayıs 1941'de, Almanya'yla Saldırmazlık Paktı imzalanmasından hemen önce, yirmi kur'a olayı

olarak anılan bir uygulama gerçekleştirildi ve İstanbul'daki 18-45 yaş arası gayrimüslim erkek nüfus ani bir kararla ihtiyat olarak askere alındı. Kendilerine silah verilmeyerek amele taburlarında istihdam edildiler. 8 Aralık 1941'de 38-45 yaşlarındakiler serbest bırakılırken, geri kalanlar 27 Temmuz 1942'de terhis oldular (Bali, s. 408-423).

Türkiye'nin gayrimüslim nüfusa yönelik baskı politikasının en somut ve kalıcı sonuç doğuranı 11 Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi uygulamaları oldu. Savaşın ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek ve savaş sırasında sağlanan haksız kazançları vergilendirmek amacıyla tüm varlıkları kapsamak üzere çıkarıldığı ileri sürülen Varlık Vergisi azınlıkları hedef aldı. Sadece Rumlar açısından bakıldığında, toplam nüfusun yüzde 0,55'ini oluşturan Rumlar Varlık Vergisinden elde edilen toplam gelirin yüzde 20'sini ödemek durumunda kaldılar. İstenen miktarı ödeyemeyenler, Erzurum'a bağlı Aşkale taş ocaklarında zorunlu çalışmaya tabi tutuldular. Lausanne'da Türkiye ve Yunanistan arasında azınlıklar konusunda da bir denge kurulmuştu. Ankara, İkinci Dünya Savaşı sırasında bu dengeyi bozarak kendi vatandaşı olan Ortodoks Rum azınlığa Lausanne'a aykırı olarak ayrımcı bir baskı politikası izledi.

Türkiye, Yunanistan'ın dört noktada özetlenebilecek bu eleştirilerini yanıtlarken "savaş koşulları" gerekçesini öne çıkarmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Ankara hükümeti Yunanistan'ın zor koşullarından yararlanmak amacıyla Atina'ya karşı düşmanca bir politika oluşturmamış, kendi çıkarları doğrultusunda izlediği genel savaş politikası çerçevesinde bir Yunanistan politikası izlemiştir. Bu açıdan bakılarak İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk-Yunan ilişkileri değerlendirilirse, Türkiye'ye göre şu sonuçlara varmak mümkün olacaktır:

1) Türkiye 1939-1945 süresince savaş dışı kalmayı tercih etmiş ve bu kararını uygularken de hukuka aykırı davranmamıştır. İtalya'nın Yunanistan'ı işgali sırasında Türkiye'nin gerek ikili askerî antlaşmalar, gerekse Balkan Antantı Paktı uyarınca Yunanistan'a yardım yükümlülüğü yoktur.

Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan ikili antlaşmalardan 1933 Samimi Anlaşma Belgesi sadece ortak sınırların dokunulmazlığını güvence altına alıyordu (1. Madde), 1938 tarihli Ek Antlaşma ise taraflardan birine yapılacak bir saldırı durumunda öteki tarafın gerekirse silah kullanarak saldırgana topraklarını kullandırmamak ve tarafsızlığını korumak yükümlülüğünü getiriyordu (1. Madde). İkinci Dünya Savaşı sırasında iki durum da söz konusu olmadığı için Türkiye'nin imzaladığı ikili antlaşmalardan doğan yükümlülüğünü yerine getirmediği ileri sürülemez.

Balkan Paktı (bkz. s. 350-353) açısından bakıldığında ne ortak sınırlar saldırıya uğramıştır, ne de saldırı bir Balkan devletinden gelmiştir (2. Madde). Üstelik, Balkan dışı saldırılar durumunda Paktın işlememesi, Yunanistan'ın talebi sonucu gerçekleşmiş bir durumdur.

1939 tarihli Üçlü İttifak uyarınca savaş Akdeniz'e sıçradığı için (2/1. Madde) ve Yunanistan'a İngiltere ve Fransa tarafından verilmiş güvence dolayısıyla (3. Madde) bu son iki devlete karşı Türkiye'nin yardım yükümlülüğü vardır ama yine aynı ittifak metnine bağlı ekler dolayısıyla bu yükümlülük belirli koşullarda söz konusudur. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya yardım etmek üzere savaşa girmesinin

önkoşulu yeterli askerî do[illegible]ma sahip olmasıdır (Özel Anlaşma 6. Madde ve Askerî Anlaşma 8. Madde). 1940 yılında Türkiye'ye gerekli ekonomik ve askerî yardım yapılmamıştır. İtalyan saldırısı sırasında Türkiye doğrudan askerî bir yardımda bulunmamış, birlikte, dolaylı olarak Yunanistan'a yardım etmiştir. Yaptığı açıklamalarda ve diplomatik görüşmelerde, bu durumdan yararlanarak Bulgaristan'ın Yunanistan'a saldırması halinde savaşa gireceğini bildirerek, Sofya'nın düşmanca bir eylemde bulunmasını ve Atina'nın iki cephede birden savaşmak durumunda kalmasını önlemiştir.

Almanya'nın ve Bulgaristan'ın Yunanistan'ı işgali sırasında ise, Türkiye İngiltere'yle yaptığı görüşmelerde gerekli askerî donanıma sahip olmadığı için savaşa girmesinin Müttefiklerin aleyhine olacağı konusunu gündeme getirmiş ve savaş dışı kalmasının Müttefik planlarına uygunluğu konusunda Londra'nın onayını almıştır.

2) Almanya'nın Türk sınırlarına kadar geldiği bir dönemde son derece ihtiyatlı bir politika izlemek durumunda olan Türkiye'nin Girit'teki Yunan hükümeti nezdine [illegible] büyükelçi ataması söz konusu olamazdı. Bu, doğrudan Almanya'nın şimşekleri Türkiye üzerine çekmek anlamına gelirdi ve Türkiye'yi istemediği bir savaş durumuyla karşı karşıya bırakabilirdi. Bununla birlikte, Türkiye 1943'te Müttefik güçlerin Almanya karşısında zafer kazanmaya başlamalarından sonra Kahire'de bulunan sürgündeki Yunan hükümeti nezdine büyükelçi atamıştır.

Savaş içinde herkes arasında çeşitli diplomatik pazarlıklar yapılmış ve çeşitli toprak bu pazarlıkların konusu olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye Almanya tarafından kendisine yapılan önerilerin hiçbirini kabul etmemiştir. Bu da Yunanistan'ın toprak bütünlüğü konusunda duyduğu hassasiyetinin kanıtıdır. Türkiye'yi bu konuda eleştiren Yunanistan da savaş içinde İngiltere'den Kuzey Epir, Kıbrıs ve Dodekanez Adaları'nın Yunanistan'a verilmesini talep etmiş, Türkiye'nin tepkileriyle karşılaşmıştır.

4) Azınlıklara yönelik politikasına gelince, Türkiye hiçbir zaman azınlıklarına karşı ırkçı bir politika izlemediğini ve Lausanne'a aykırı davranmadığını ileri sürmektedir. Ankara'ya göre Varlık Vergisi tüm varlıklı yurttaşlara yönelik olarak getirilmiş bir uygulamadır ve gayrimüslim yurttaşlar ticaretle uğraştıklarından dolayı savaş sırasında daha fazla kazanç sağladıkları için daha fazla vergi ödemek durumunda kalmışlardır.

Türkiye varlık vergisinin ırkçı bir politika sonucu olmadığını ne kadar savunursa savunsun, Yunanistan'ın öteki iddialarını yanıtlarkenki inandırıcılığını bu konuda sürdürememektedir.

Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin Yunanisan'a karşı dostane tutumları da oldu. İtalyan saldırısının başlamasından hemen sonra, İstanbul Rumlarından savaşmak için Yunanistan'a gitmek isteyen gönüllülere izin verildiği gibi, Kızılhaç aracılığıyla İstanbul azınlıkları arasında toplanan maddî yardımların Yunanistan'a ulaşmasına da olanak sağlandı. Ayrıca, 1941-1942 yıllarında, Alman işgali altındaki Yunanistan büyük bir kıtlık içindeyken, Kurtuluş ve Dumlupınar gemileriyle yapılan gıda yardımı o günün koşulları içinde Yunan halkı için büyük bir değer taşıyordu. Yine bu dönemde, başta askerî personel olmak üzere Kahire'ye gitmek isteyen Yunanlıların Türkiye'den geçmesine olanak

tanınıyor, Alman güçlerinden kaçan Yunan savaş gemisi Adrias'ın Türk karasularına sığınmasına ve daha sonra Kuzey Afrika'ya gitmesine izin veriliyordu. Savaş sırasında yapılan toprak pazarlıkları ve izlenen askerî politikalar nasıl daha sonra iki ülke arasındaki anlaşmazlıklarda ortaya çıkarıldıysa, bu iyi niyetli insanî yardımlar da Türk-Yunan ilişkilerinin savaştan hemen sonra yeniden dostluk temeline oturmasını kolaylaştırdı.

B) Türk-Yunan İlişkilerinde Yakınlaşma

Daha İkinci Dünya Savaşı sona ermeden savaş sonrası düzenlemelere ilişkin yapılan Müttefikler arası görüşmelerde SSCB ile Batı arasında görüş ayrılıkları başlamıştı. Savaşın büyük yükünü omuzlayan SSCB kendisiyle kapitalist dünya arasında bir "güvenlik kuşağı" istiyordu. Böylece hem "ülke derinliği"ni artıracak ve saldırılara karşı koymayı kolaylaştıracak, hem de SSCB'nin ve komünizmin etkisini yaymış olacaktı. 1944'te Stalin ile Churchill arasında yapılan Yüzdeler Anlaşmasıyla (bkz. **Yüzdeler Anlaşması** kutusu, s. 471) Balkanlar etki alanlarına bölünmüş, Yunanistan İngiltere'nin denetimine bırakılmıştı. Savaş boyunca savaş dışı kalma politikası izleyerek Moskova'nın tepkisini çekmiş olan Türkiye'ye yönelik Sovyet istekleriyse başlangıçta Batı tarafından hoşgörüyle karşılanıyordu. Bu durum uzun sürmedi. 1946'dan itibaren, SSCB'nin Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu'da aşırı güçlenmesinden çekinen Batılı güçler Moskova'ya karşı önlemler almaya başladılar ve Soğuk Savaş'ın temelleri atıldı. Müttefikler arası çıkar çatışması Türkiye ve Yunanistan'ın geleceklerinde belirleyici oldu.

Yeni uluslararası koşullarda Türkiye ve Yunanistan farklı nedenlerle giderek Batı'yla yakınlaşma süreci içine girdiler. Savaş sonrasında ekonomik kalkınma atılımı başlatmak isteyen Türkiye dış kaynaklara gereksinim duyuyordu ve savaşın ortaya çıkardığı yeni burjuva sınıfı Batı ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için hükümete baskı yapıyordu. Ayrıca, yeni ekonomik güçler, siyasal hayatta söz sahibi olabilmek için tek parti yönetiminden çok partili bir siyasal yapılanmaya geçişin Batı'yla yakınlaşma politikası sayesinde daha rahat sağlanacağını düşünüyorlardı. Ülke içindeki bu etkenlere, SSCB'nin Türkiye'ye yönelik istekler içeren politikası da eklenince Türkiye Batı ile bütünleşme sürecine girdi.

Yunanistan'da aynı süreç daha sancılı yaşandı. Savaş sırasında faşizme karşı ortak mücadele eden siyasal güçler savaş sonrasında iktidarı ele geçirme mücadelesi içine girince, ülke iç savaşa sürüklendi (bkz. **Yunan İç Savaşı** kutusu, s. 582). 1946'dan 1949'a dek süren Yunan İç Savaşı Batı'nın, özellikle ABD'nin müdahalesiyle sona erdi ve etkisiz hale getirilen komünistlerin tasfiyesi sonucunda Yunanistan Batı bloku içinde yer aldı.

Türkiye ve Yunanistan'ın ulusal çıkarlarını Batı çıkarlarıyla özdeşleştirmeye başladıkları ve Balkanlar ile Ortadoğu bölgesinde Batı'nın temsilcileri rolünü açık olarak üstlendikleri 1950 yılına dek ikili ilişkilerde istikrar tam olarak sağlanamamıştı. 1947'de iki ülkenin kaderinde belirleyici olacak gelişmeler yaşandı; önce Paris Barış Antlaşması imzalandı ve Ege'deki Onikiadalar'ın statüsü saptandı, arkasından Truman Doktriniyle ikili ilişkilerde ABD yeni bir faktör olarak ortaya çıktı.

Yunan İç Savaşı

1941'de Almanya'nın Yunanistan'ı işgali kısa sürede direniş hareketlerinin oluşmasına yol açtı. 28 Eylül 1941'de Yunan Komünist Partisi (KKE) ilk direniş örgütü olan Ulusal Kurtuluş Cephesini (EAM) kurdu. Bu cephenin askerî kanadı olarak Şubat 1942'de Halkın Ulusal Kurtuluş Ordusu (ELAS) oluşturuldu. Yunanistan'ın kuzeydeki dağlık bölgelerini kendisine üs olarak seçen EAM'ın iki amacı vardı: işgale karşı direnmek ve savaş sonrasında Yunanistan'da demokratik bir rejim kurmak. Tek siyasal örgüt olarak ortaya çıkan ve sadece komünistlerden oluşmayan EAM halk tarafından destekleniyor ve örgütlendiği bölgelerde salt askerî direnişi üstlenmiyor, bir devlet gibi ekonomik ve sosyal hayatı da yönetiyordu.

EAM dışında da cumhuriyetçi subaylardan oluşan direniş örgütleri kısa sürede oluşturuldu. Bunların en önemlileri kuzeybatıda üs kuran Ulusal Cumhuriyetçi Yunan Cephesi (EDES) ile Ulusal ve Toplumsal Kurtuluş Hareketi (EKKA) idi. Başlangıçta, işbirliği içinde olan ve İngiltere'den eşit askerî ve malî yardım alan bu örgütler 1943'ten itibaren savaş Almanya'nın aleyhine geliştikçe ve savaş sonrasına ilişkin kaygılar önem kazandıkça çatışmaya başladılar.

1944, Yunanistan'ın geleceğini belirleyen kader yılı oldu. Stalin ile Churchill arasında Yüzdeler Anlaşması yapıldı ve Moskova'dan baskı gören komünistler ulusal hükümetle anlaşmak zorunda kaldılar. 18 Ekim 1944'te, Yeorgios (Yorgos) Papandreu (Andreas Papandreu'nun babası, Yeorgios Papandreu'nun dedesi), Albay Scobie'nin komutasındaki İngiliz birliklerinin koruyuculuğunda Atina'ya girdi. EDES gerillaları ve sağ örgüt militanlarının sürekli silahlandırılması ve komünistler üzerinde ciddi baskı uygulanması üzerine komünistler hükümetten çekildiler. İç savaşın ilk aşaması 12 Şubat 1945 Varkiza Anlaşmasıyla sona erdi. Bu anlaşmaya göre, ELAS silahsızlanacak, siyasî suçlular için genel af ilan edilecek, monarşi için halkoylaması yapıldıktan sonra seçimler gerçekleştirilecekti. Varkiza Anlaşmasına hükümetin uymaması ve aşırı sağ terörün artması üzerine komünistler yeniden dağlara çekildiler. Direniş liderlerinden Markos Ekim 1946'da Helen Demokratik Ordusunu kurduğunu açıkladı ve iç savaşın ikinci aşaması fiilen başladı.

Yunanistan tam anlamıyla ikiye bölünmüştü. Kuzeyde ve adalarda komünistler denetimi ele geçirmişlerdi. Ancak, 1947'den sonra durum değişti. Komünistlerin Moskova'ya bağlı yeni lideri Zahariadis, Markos'un aksine savaşı düzenli ordu taktikleriyle yürütme kararı aldı. Aynı tarihte ilân edilen Truman Doktrini sayesinde yeni askerî techizatla donatılan Yunan ordusu karşısında gerilla savaşından vazgeçmek askerî açıdan önemli bir hataydı.

1947'den sonra Yugoslavya'nın sınırlarını kapatması, komünistlerin elinden önemli bir fırsatın daha alınması anlamına geliyordu. Nihayet, Yunan Komünist Partisinin bağımsız Makedonya devletine ilişkin kararları ve kendi denetimlerinde bulunan bölgelerdeki çocukları eğitim ve koruma amacıyla sosyalist ülkelere göndermeleri halk desteğini yitirmelerine neden oldu.

1949 başında General Papagos ABD'den gelen yardımla komünistleri ağır yenilgiye uğrattı. Komünist güçlerden artakalanlar Arnavutluk'a çekildiler ve iç savaş fiilen sona erdi.

(M. Fırat)

1947 Paris Barış Antlaşması

İkinci Dünya Savaşı askerî olarak sona erer ermez savaş sonrası düzenlemelere ilişkin tartışmalar başladı ve Onikiadalar konusunda Türkiye ile Yunanistan da bu tartışmalarda yer aldılar. Savaştan yenik çıkan İtalya'nın 1911'de Osmanlı İmparatorluğundan aldığı Onikiadalar'daki yönetiminin sona ereceği anlaşılmıştı. Bu adaların Rum Ortodoks halkı, tıpkı Kıbrıs Rum halkı gibi Müttefik devlet başkan-

larına ve dışişleri bakanlarına telgraflar çekerek anavatan Yunanistan'la birleşme isteklerini dile getiriyorlardı. Müttefiklerin liderliğini üstlenen İngiltere, hem Kıbrıs konusundaki istekleri bertaraf etmek, hem savaşın yükünü omuzlamış olan Yunanistan'ı ödüllendirmek, hem de Yunan kralı ve hükümetini sol muhalefete karşı güçlendirecek bir başarı sağlamak için Onikiadalar'ın Yunanistan'a verilmesine taraftar bir politika izliyordu.

12 Mayıs 1945'te Yunan kralının Onikiadalar'ı ziyaret edeceği haberi yayınlanır yayınlanmaz Türk hükümeti harekete geçti. 13 Mayısta Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Ali Fuat Türkgeldi, İngiliz maslahatgüzarına, bazı adaların Türk kıyılarına çok yakın bulunması dolayısıyla Onikiadalar'ın Türkiye'nin güvenliği açısından stratejik önemde olduğunu, Rodos ve İstanköy'de Türk nüfus bulunduğunu hatırlatarak konunun İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında yapılacak görüşmelerde ele alınması isteğini iletti. Konu, Türk kamuoyunun gündemine Tevfik Rüştü Aras'ın 25 Temmuz 1945 tarihli *Tan* gazetesine yazdığı bir yazıyla getirildi. Aras, Türk-Yunan dostluğunun en ateşli taraftarlarından biri olduğunu ve geçmişte bu doğrultuda çalıştığını hatırlattıktan sonra, adalar halkının büyük çoğunluğunun Rum Ortodoks olduğunu kabul etmekle birlikte en iyi çözümün silahtan arındırılmak koşuluyla adalara özerklik tanınması ve bu adaların güvenliğinin ve statüsünün İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin güvencesine konulması olduğunu belirtiyordu. Aras'ın yazısını, *Son Telgraf* ve *Yeni Asır* gazetelerinde yayınlanan ve Onikiadalar'ın Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini ileri süren yazılar izledi.

Basında çıkan bu yazılar Türk kamuoyunun ilgisini Onikiadalar üzerinde yoğunlaştırmayı başaramadan, SSCB'den tehdit algılayan Türk Dışişleri Bakanlığı İngiltere'nin baskıları karşısında 1 Temmuz 1946'da görüşünü bildirmek zorunda kaldı: Onikiadalar'ın dost Yunanistan'a verilmesine Türkiye itiraz etmediği gibi bundan memnunluk da duymaktadır. Ancak, İstanköy, Sömbeki, Meis gibi bazı adalar Türk kıyılarına o kadar yakınlardır ki bunların Anadolu'dan ayrılması düşünülemez. Bu adalardan iki-üç tanesinin Türkiye'ye verilmesi hem adalete hem de eşitliğe uygun düşecektir.

8 Temmuz 1946'da Türkiye'ye yanıt veren İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bazı adaların Türkiye'ye verilmesi gerektiği konusunda İngiltere'nin de hemfikir olduğunu ama bu durum gerçekleşirse Türk Boğazlarında uyuşmazlık yaratmak için fırsat kollayan SSCB'nin ortalığı karıştıracağını, ABD'nin tüm adaların Yunanistan'a verilmesinde ısrarlı olduğunu ve adaların askerden arındırılmış bir duruma getirilmesi şartıyla Yunanistan'a bırakılmasının Türkiye'nin güvenlik koşullarına uygun düşeceği kanısında olduklarını bildirdi.

İkinci Dünya Savaşını sona erdirmek üzere imzalanacak barış antlaşmasını görüşmek üzere 21 devletin katıldığı konferanslar dizisi 29 Temmuz-15 Ekim 1946 tarihleri arasında yapıldı. Onikiadalar'la ilgili görüşmelerde, Yunanistan'ın, söz konusu adaların sınırlarının 4 Ocak ve 28 Aralık 1932 tarihli Türk-İtalyan antlaşmalarında belirlenen sınırlar olduğuna dair bir cümlenin antlaşmanın ilgili maddesinde yer alması isteği kabul edilmedi. 10 Şubat 1947'de imzalanan Paris Barış Antlaşmasının 14. Maddesi sadece Onikiadalar'ın yeni hukukî statüsünü düzenlemekle yetindi. Bu maddede, İtalya'nın Onikiadalar'ı tüm egemenliğiyle Yunanistan'a terk

edeceği belirtildikten hemen sonra, bu adaların askerden arındırılacağı ve öyle kalacakları bildiriliyordu.

Onikiadalar 7 Mart 1947'de Yunanistan'ın egemenliğine girdi. 1947'deki tutumu nedeniyle ileride muhalifleri tarafından son derece sert biçimde eleştirilecek olan İnönü, Truman Doktrininden hemen önce gerçekleşen bu karar karşısında sessiz kalmayı tercih etti. Çünkü, ABD şemsiyesi altında "ortak düşman" SSCB'ye karşı Türk-Yunan dostluğunun öne çıkarıldığı, uyuşmazlıkların olabildiğince gözardı edildiği yeni bir döneme giriliyordu.

İlişkilerde ABD Etkeni ve Athinagoras'ın Patrik Seçilmesi

SSCB ile Müttefikler arasında Soğuk Savaş'ın ortaya çıkışı Yunanistan ve Türkiye'deki gelişmeleri doğrudan etkiledi. Yunanistan'da 1946'da başlayan iç savaş, bir yıl boyunca hem hükümet kuvvetlerinin hem de dağdaki gerillaların güçlerini artırmalarıyla geçti. İngiltere tarafından desteklenen düzenli ordunun gerillalar karşısında yetersiz olduğu bu bir yıl içinde ortaya çıkmıştı. Şubat 1947'de İngiltere'nin artık Yunanistan'a yardım edemeyeceğini ve birliklerini geri çekeceğini açıklaması Yunan hükümetini son derece zor ve çaresiz bir durumda bıraktı. Ülkenin kırsal kesimlerine egemen olan komünistlerin Yunanistan'ın denetimini ele geçirmesi olasılığı bu karar üzerine güçleniyordu.

Bu aşamada devreye ABD girdi ve 12 Mart 1947'de Truman Doktrinini ilân ederek komünist tehdide karşı Yunanistan ve Türkiye'ye yardım edeceğini açıkladı. ABD'den gelen askerî ve ekonomik yardım Yunanistan'da iç savaşın sona ermesini ve komünist gerillaların Arnavutluk'a çekilmelerini sağlamakla kalmadı, bundan böyle Atina ve Ankara'nın Washington'a bağlı politikalar izlemelerine de yol açtı. ABD, iki ülkenin politikalarında gözardı edilemez bir etken olarak yerini aldı ve Türk-Yunan dostluğunun ortak paydası oldu.

Truman Doktrininin ilânından iki ay sonra Mayıs 1947'de Atina'da Türk-Yunan İşbirliği Komitesi kuruldu. Bunu, askerî, kültürel ve ticarî konuların ele alındığı görüşmeler izledi. Eylül 1948'de imzalanan Ticaret Antlaşması iki ülke arasında alışverişin canlandırılmasını öngörüyordu.

Ankara-Atina ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma ve Washington'un bu süreçte oynadığı rol, siyasî alanda, yeni patrik seçimleriyle açıklık kazandı.

İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında SSCB'nin Moskova Patrikhanesiyle ilişkilerinde benimsediği yeni yaklaşım, Lausanne'dan beri Fener Rum Ortodoks Patrikhanesini ulusal bir kurum olarak tanıyan ve ekümenik (evrensel) niteliklerini gözardı eden Türkiye'nin tutumunda da değişikliklere yol açtı. İkinci Dünya Savaşını bir yurtseverlik savaşı olarak tanımlayan Stalin, savaş boyunca dinsel öğeleri kullanmaktan çekinmemişti. Nitekim, 1924'ten beri boş kalan Moskova Patrikliğine 1943'te Sergius, 1945'te de Aleksei getirildi. Savaş sonrasında SSCB'nin Balkanlar ve Ortadoğu'ya artan ilgisi, bölgedeki Ortodoks halklarla dinsel bağlantıya vurgu yaparak ilişki kurma noktasına dek uzandı. Moskova, Türkiye'nin baskısı altındaki Fener Patrikhanesinin görevini tam anlamıyla yapamadığını, Fener Patriğinin tüm Ortodoks kiliselerce seçilmesi gerektiğini ileri sürmeye başlamıştı. Moskova'nın bu tutumu bir yandan Ankara'nın Fener Patrikhanesiyle ilişkilerinin yumuşamasına, bir yandan Türk-Yunan görüşmelerinde konunun ele alınma-

sına, diğer yandan da ABD'nin Moskova'nın bu girişimlerine aynı paralelde cevap vererek Fener'in başına 1948'de bir mutemet adamını geçirmesine yol açacaktır: Athinagoras.

Aslında, 17 Şubat 1946'da Patrik Veniamin'in ölümü üzerine Maksimos Vaporcis'in patrik seçilmesi, dinamik kişiliğinin Moskova'nın eylemlerini sınırlandırabileceği düşüncesiyle Türkiye ve Yunanistan tarafından olumlu karşılanmıştı. Ancak beklenen gerçekleşmedi ve Patrik Maksimos, kısa bir süre içinde Yunan iç savaşına ilişkin demeçlerinde komünistleri destekler mahiyette konuşmalar yapmaya başladı. 1947 başında kendisini ziyarete gelen, daha sonra III. Makarios unvanıyla Kıbrıs Başpiskoposu olacak Kitium Piskoposu Mihail Muskos'a, Türk hükümetinin Kıbrıs meselesi ile ilgilenmeye niyetinin olmadığını, Ankara yönetiminin dünyanın bu kritik anında sınırları dışında cereyan edecek her türlü hadiseye ilgisiz kalacağını tahmin ettiğini söylemesi ve İstanbul'daki Rumların çoğunun kendisine bağlı olduğunu vurgulaması bardağı taşıran son damla oldu. Gelişmelerle yakından ilgilenen ABD'nin de araya girmesiyle, Yunanistan Patrik Maksimos üzerindeki baskılarını artırdı ve patrik 18 Ekim 1948'de "ruhsal nedenler"le istifa ettirildi.

ABD sadece eski Patriğin istifa ettirilmesinde değil, yeni patriğin seçilmesinde de etkin rol oynadı. Yunanistan tarafından aday gösterilen üç din adamının Türkiye tarafından kabul edilmemesi üzerine, 1931'den beri Kuzey Amerika Rum Ortodoks Başpiskoposu olan Aristokles Spiru Athinagoras yeni bir isim olarak ortaya çıkarıldı. O sırada tüm Hıristiyan kiliselerini uzlaştırma çabalarına başlamış olan bu din adamı anti-komünist ve anti-Sovyet niteliğiyle ABD'nin SSCB'yi çevreleme politikasında rol almak üzere Türk basınında ve hükümet çevrelerinde "Türk dostu" olarak tanıtıldı.

Athinagoras Türkiye ve Yunanistan tarafından kabul edilirken, en büyük tepki Fener Patrikhanesinden geldi: Patrikhane kendi içinden çıkmayan bir patriği kabul etmek istemedi. Yunan hükümetinin araya girmesiyle Patrikhane razı edilince, geriye tek bir hukukî sorun kalmıştı: Athinagoras Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı değildi. Bu işlem de kısa bir sürede halledildi ve 1 Kasım 1948'de I. Athinagoras patrik seçildi. Cumhuriyet döneminde en uzun süre (1948-1972) görev yapan patrik ünvanını kazanacak olan Athinagoras 26 Ocak 1949'da Başkan Truman'ın özel uçağıyla Türkiye'ye geldi ve Yeşilköy havaalanında İstanbul Rum halkının ve Türk gazetecilerin büyük ilgisiyle karşılandı. Yeni patrik devlete bağlılığını göstermek üzere Patrikhane'den önce Taksim'deki Cumhuriyet Anıtına giderek çelenk koydu, Şubat ayında özel vagonla Ankara'ya giderek Cumhurbaşkanı İnönü'ye resmî bir ziyarette bulundu ve Başkan Truman'ın özel mesajını iletti. Ayrıca Başbakan Şemsettin Günaltay ve İçişleri Bakanı Emin Erişirgil'le görüşmelerde bulundu. Ankara'dan ayrılışı sırasında resmî görevliler tarafından uğurlanan Patrik Athinagoras, Patrikhane ile Ankara arasında sıcak ilişkilerin başlayacağının işaretlerini verdi.

SSCB'nin etkinliğini kırmak üzere, patrik seçimi gibi dinsel nitelikli bir olayda dahi belirleyici rol oynayan ABD, Türkiye ve Yunanistan'la sadece askerî ve ekonomik açıdan ilgilenmediğini, bu ülkelerin gerek iç, gerek dış politikalarında gözardı edilemez bir etken olacağını gösteriyordu.

II) İlişkilerde İkinci Dostluk Dönemi (1950-1955)

1950'ler boyunca, Türkiye ve Yunanistan'da benzer siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeler yaşandı. Her iki ülkede de, temel hedefleri kapitalist Batı ile ekonomik ve askerî bütünleşmeyi sağlamak olan ABD destekli merkez sağ partiler 10 yıl kadar tek başlarına iktidarda kaldılar.

ZAFER

Η ΤΟΥΡΚΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΥΛΙΑ ΘΑ ΤΑΡΑΜΕΙΝΗ ΑΙΩΝΙΑ

OST YUNAN KRAL VE KRALİÇESİ HOŞ GELDİNİZ

ΚΑΛΩΣ ΗΛΘΑΤΕ

Majeste Kraliçe Frederika Zafer muhabirine, Her şey çok güzel dedi

Bugünkü program

Venizelos diyor ki:

Majeste Kral Paul ve Kraliçe Bu Sabah Şehrimizde Olacaklar

Değerli misafirlerimiz Haydarpaşada sevgi ve saygı tezahüratile karşılandı

Başbakan evdet etti

Dün Şafaktepe ve Aşağı Ayrancı ocakları açıldı

İkinci Dünya Savaşından sonra Batı, Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçmesini Ankara'yla yakınlaşma politikasının önkoşulu olarak belirledi. 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerin sonucunda iktidara gelen Demokrat Parti (DP) 27 Mayıs 1960'da askerlerin yönetime elkoymasına dek ülkeyi yönetti. Yunanistan'da demokrasiye geçiş daha sancılı yaşandı. Ülkeyi gerçek anlamda ikiye bölen iç savaş sonrasında, nispî seçim sistemi dolayısıyla 1952'ye dek merkez sağ partiler arasında kurulan koalisyon dönemleri yaşandı. Komünist Partinin (KKE) yeraltına indiği bu dönemde, Birleşik Demokratik Sol'un (EDE) yeniden güçlenmesinden endişelenen ABD'nin müdahalesiyle seçim sistemi değiştirildi, merkez sağın üzerinde uzlaşabileceği Mareşal Papagos öne çıkarıldı ve 1952 seçimlerinde Papagos'un liderliğindeki Yunan Dirilişi Partisi iktidara geldi. 1955'te Papagos'un ölümü üzerine yerine geçen Konstantinos Karamanlis partinin adını Radikal Ulusal Birlik (ERE) olarak değiştirdiyse de Papagos çizgisini sürdürdü ve 1963'e dek iktidarda kalmayı başardı.

Gerek Türkiye'deki Menderes iktidarının, gerekse Yunanistan'daki Papagos-Karamanlis iktidarlarının ekonomi politikaları, ABD'den gelen yardımlarla kapitalistleşme sürecini tamamlamayı hedefliyordu. ABD yardımlarının daha çok askerî harcamalara ayrılması ve alınan borçların kısa bir süre sonra eski borçların faiz ödenmelerine ayrılması sonucunda sanayileşme sağlanamadıysa da, alt yapı çalışmaları hızlandırıldı. Kırsal kesimin kentlerle bağlantısı karayollarıyla sağlandı, tarımda traktör kullanımı artırıldı ve açığa çıkan işgücünün kentlere göçü hızlandı. Kentlerde inşaat ve hizmet sektörlerinde gelişmeler yaşandıysa da bunlar göç eden nüfusu emebilecek boyutta değildi. İşsiz sayısı giderek artıyordu. 1950'li yıllarda Türkiye ve Yunanistan'da sanayileşme sağlanamamakla birlikte, tarıma dayalı eski feodal yapıda önemli kırılmalar yaşandı. Kentlerde yoğunlaşan yeni sosyal tabakalar

1960'larda her iki ülkede yaşanacak siyasal gelişmelerin öncüsü olacaklardır.

Ekonomik ve siyasal alanlarda yaşanan ABD'ye bağımlılık dış politika alanında daha da belirgin oldu. Bu dönemde, Türkiye ve Yunanistan'da ulusal çıkar önce ABD, daha sonra NATO çıkarlarıyla özdeş olarak algılandı ve tüm dış politika eylemleri bu çerçevede biçimlendi. 1949'dan sonra her iki ülkede de temel amaç NATO üyesi olmak ve askerî güvenliği bu örgüt içinde sağlamaktı. Bu amaca ulaşmak için, iki ülke de 1950 Kore Savaşına asker gönderdi, anti-Sovyetizmi sloganlaştırdı, topraklarında ABD'ye üs vermekten çekinmedi. 18 Şubat 1952'de amaca ulaştıktan sonra da, bölgede NATO çıkarlarının savunucusu, güneydoğu kanadının bekçisi rolünü üstlendi.

A) Karşılıklı Ziyaretler ve Perçinlenen Dostluk

1952'de NATO'ya üye olan Türkiye ve Yunanistan arasındaki yakınlaşma, üst düzeyde yapılan karşılıklı ziyaretlerdeki artışla dünya kamuoyuna gösteriliyordu. İlk olarak 29 Ocak-5 Şubat 1952'de Yunan Başbakanı Sofokles Venizelos (E. Venizelos'un oğlu) Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında kurulan Türk-Yunan Daimî Karma Komisyonu, siyasal işbirliğinin yanısıra ekonomik ve ticarî yakınlaşmayı sağlamak amacı da güdüyordu. Türk ve Yunan tütününün üçüncü ülkelere ortaklaşa pazarlanması, Ege adaları ve Anadolu arasında karasularındaki ortak balıkçılık faaliyetlerinin geliştirilmesi, karşılıklı vize uygulamasının kaldırılması ve gümrük birliğinin kurulması konularında çalışmalar yapacak; ayrıca, savunma konularında da işbirliği olanaklarını araştıracak ve bölgesel güvenlik konusunda Yugoslavya'yla temasa geçecekti. Balkan ittifakı fikrinin belirmeye başladığı bu ziyaret o denli olumlu bir havada geçmişti ki, Başbakan Sofokles Venizelos yaptığı açıklamada, "Türkiye ile Yunanistan arasındaki dostane ilişkiler o kadar sıkıdır ki, kısa bir zaman sonra iki memleketin tek ve aynı ülke olduğunu iddia edeceğiz" diyordu.

26 Nisan 1952'de Başbakan Menderes, Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü ve Genelkurmay Başkanı Şükrü Kanatlı'yla birlikte, Yunan Başbakanının ziyaretini iade amacıyla Atina'ya gitti. Yakınlaşma, Yunan Kralı Pavlos (Paul) ile Kraliçesi Frederika'nın 8 Haziran 1952'de Türkiye'yi ziyaretleriyle doruğa çıktı. İlk kez bir Yunan Kralı Türkiye'yi ziyaret ediyordu. Kral Pavlos resmî görüşmelerde bulunurken, çalışmalarını sürdüren Türk-Yunan Daimî Karma Komisyonu, Ege'de Türk ve Yunan karasularının belirli bölgelerinde karşılıklı olarak ve ortaklaşa balık avlama konusunda anlaşmaya vardı. Kralın Patrikhane'yi de ziyareti Türk basını ve kamuoyunda son derece olumlu karşılandı. Bu arada iki ülke kamuoyunda Kıbrıs sorunu gündemde yer alıyorduysa da, hükümetler iki ülke arasındaki dostluğu zedelemek endişesiyle konuyu açıkça tartışmaktan kaçınıyorlardı.

Ağustos 1952'de iki ülke arasında vize uygulamasının kaldırılması kararı Türkiye'ye Yunanistan'dan önemli miktarda turist gelmesini sağladı. Bu olumlu hava Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın 27 Kasım-2 Aralık 1952'de Yunanistan'a ziyareti sırasında da sürdü. Atina'dan sonra Batı Trakya'yı da ziyaret eden ve buradaki Türk azınlıkla temasta bulunan Bayar, Gümülcine'de Celâl Bayar Lisesinin açılışına katıldı. Bayar'ın ziyareti hakkında Türk basınında çıkan yazılarda, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önemi üzerinde durulmakta ve sorun çıkarabilecek konulardan

uzak durmak gerektiği önemle vurgulanmaktaydı. Kıbrıs sorununun giderek alevlenmesi ve daha önce konunun bir millî mesele olduğuna dair demeçler veren Papagos'un başbakan olması Türkiye'de soru işaretlerine neden olmaya başlamıştı.

Türkiye ile Yunanistan arasında üst düzey ziyaretlerle perçinlenen dostluk havası 1953'te de devam etti. İstanbul'un alınışının 500. yıldönümü kutlamaları sorunsuz geçti. Kıbrıs konusu, giderek artan biçimde gündeme gelmesine karşın, ikili ilişkilerdeki olumlu gelişmeleri henüz etkilemiyordu. Nitekim, Türk-Yunan yakınlaşması, tıpkı 1930'larda olduğu gibi, bölgesel düzeyde işbirliğine doğru bir gelişme göstermekten geri kalmadı.

B) Balkan Paktı ve İttifakı

Gerek 1930'larda, gerekse 1950'lerde yaşanan Türk-Yunan yakınlaşması Balkan ülkeleri arasında işbirliği arayışlarının başlamasına ve güvenlik endişelerinden kaynaklanan nedenlerle Balkan Paktlarının imzalanmasına yol açmıştır.

Görünürdeki benzerliğe rağmen 1934 tarihli Balkan Antantı ile 1954 tarihli Balkan İttifakının koşulları birbirinden çok farklıdır. 1934 Balkan Antantı çok kutuplu bir uluslararası sistemde, taraf devletlerin revizyonist devletlerden algıladıkları tehdit karşısında işbirliğiyle güçlerini artırma çabalarının bir sonucuydu. Oysa 1954 Balkan İttifakı Soğuk Savaşın ve iki kutuplu bir uluslararası sistemin ürünüdür, ABD desteğiyle ve NATO'nun askerî stratejileri gereği kurulmuştur, üye devletler tarafından ortak çıkarlardan çok, farklı çıkarların gerçekleştirilmesinin bir aracı olarak görülmüştür.

Balkan Paktı ve İttifakının Kuruluş Nedenleri

NATO Stratejisindeki Boşluk ve ABD Desteği: İkinci Dünya Savaşı biter bitmez başlayan Soğuk Savaş'ın etkilediği alanlardan biri de Balkan yarımadasıydı. Bölge iki blok arasında ayrılmıştı: Moskova'dan destek alan sosyalist ülkeler ve ABD'den destek alan Türkiye ve Yunanistan.

Bu ikiye bölünmüşlük Tito'nun Moskova'dan farklı bir politika izlemeye başlaması sonucunda Yugoslavya'nın Kominform'dan çıkarılmasıyla yeni bir boyut kazandı. Moskova ile ilişkileri bozulan Yugoslavya sadece savaş ekonomisinin sorunlarıyla uğraşmıyor, bir de güvenlik endişesi duyuyordu. ABD bu fırsattan yararlanarak, Belgrad'a önce ekonomik, sonra askerî yardım göndermeye başladı.

1949'da kurulan NATO'ya 1952'de Türkiye ve Yunanistan'ın üye olmasıyla birlikte ABD çevreleme politikasını uygulamaya başladı. NATO dışında Balkanlarda ve Ortadoğu'da kurulacak ittifaklarla hem SSCB çevrelenmiş olacak, hem de NATO'nun askerî savunma hattı Atlantik'ten İran'a dek uzanmış olacaktı. Bu hat içinde tek boşluğu Yugoslavya oluşturuyordu. Sosyalist Tito önderliğindeki Yugoslavya'nın NATO'ya girmesi söz konusu olamayacağına göre, tek çare NATO üyesi Türkiye ve Yunanistan'la bu ülke arasında yapılacak işbirliği yoluyla Belgrad'ı Batı savunma sistemi içine almak ve NATO savunma stratejisinde varolan boşluğu ortadan kaldırmaktı. Atina-Ankara-Belgrad arasında görüşmelerin ilerlediği Ağustos 1952'de ABD Kara Kuvvetleri Müsteşar Yardımcısı Frank Pace'in üç başkenti ziyareti Balkan işbirliği arkasındaki desteğin açık bir ifadesiydi.

SSCB ve Doğu Blokundan Algılanan Tehdit: Balkan Paktını imzalayan üç ülke de başta SSCB olmak üzere Doğu bloku ülkelerinden tehdit algılıyorlardı. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Türkiye'ye gönderilen notalar, Yunanistan'da yaşanan iç savaş ve Tito'nun ulusal sosyalizm anlayışı Moskova'yla bu ülkeleri karşı karşıya getirmişti. Bunun dışında Bulgaristan'la Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın, Arnavutluk'la da Yugoslavya ve Yunanistan'ın zaman zaman krize dönüşen ikili sorunları vardı. Doğu bloku ülkeleriyle yaşanan bu gerilim, aralarında sorun bulunmayan Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın yakınlaşmasında önemli bir etken olmuştur.

Ekonomik Yardım Gereksinimi: Balkan Paktını imzalayan üç ülke de savaşın ekonomileri üzerindeki olumsuz etkisini silmek, ekonomik kalkınmalarını sağlamak amacındaydılar ve bunun için ABD'den gelen yardıma gereksinim duyuyorlardı. NATO'nun savunma stratejisini güçlendirecek bir Balkan Paktını gerçekleştirmek, Batı'dan gelecek askerî ve ekonomik yardımı çoğaltabileceği gibi, pazarlık gücünü de artırabilecekti.

Yugoslavya'nın Trieste Sorununda İtalya'ya Karşı Gücünü Artırma İsteği: İkinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşmasıyla Trieste serbest kent olarak kabul edilmişti. Savaş sonrası gelişmeler ve İtalya'nın Müttefiklerle yakınlaşmasından endişelenen Yugoslavya, İtalya'nın Trieste'yi alarak yeniden Balkanlara girmesini önlemek için Türkiye ve Yunanistan'la işbirliği yapmak, bu yolla Batı içinde gücünü artırmak istemiştir.

Balkan Paktı

Balkan Paktına varacak görüşmeler sürerken Trieste konusu dolayısıyla İtalya'nın endişelerinin giderilmesi gerekti. Bundan sonra hızlanan üçlü görüşmelerin sonucunda, resmî adı "Türkiye Cumhuriyeti, Yunanistan Krallığı ve Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" olan Balkan Paktı, 25 Şubat 1953'te Atina'da parafe edildi ve üç dışişleri bakanı tarafından 28 Şubatta Ankara'da imzalandı. Bir giriş ve on maddeden oluşan Balkan Paktı bir ittifak niteliği taşımamaktadır.

Giriş bölümünde, imzacı devletler, söz konusu antlaşmayı BM Antlaşmasının 51. Maddesi uyarınca imzaladıklarını belirtmekte ve bu örgüte bağlılıklarını yinelemektedirler. 1. Madde, "*taraflar aralarında sürekli biçimde işbirliği yapılmasını sağlamak amacıyla, ortak çıkarlarını ilgilendiren bütün sorunlar üzerinde danışmalarda bulunacaktır.*" dedikten hemen sonra, dışişleri bakanlarının ortak sorunlarla ilgili olarak yılda en az bir kez toplanmalarını öngörmektedir. Güvenlik konusunda yapılacak işbirliği "*Bağıtlı taraflar, kendi bölgelerinde barış ve güvenliğin korunması için ortak çabalarını sürdürmek ve kendilerine karşı kışkırtılmamış bir saldırı olursa, gerekli savunma önlemleri de kapsam içine girmek üzere, güvenliklerini ilgilendiren sorunları birlikte incelemeyi sürdürmek kararındadırlar.*" ve "*Tarafların Genelkurmayları (...) aralarında anlaşarak saptayacakları savunma sorunlarına ilişkin önerileri hükümetlerine sunmak üzere işbirliği yapmayı sürdüreceklerdir.*" diyen 2. ve 3. maddelerde düzenlenmiştir. Bu madde, Pakta, 1934 tarihli Balkan Paktından farklı bir nitelik kazandırmakta, ortak savunma temeli oluşturmaktadır. Bir saldırı durumunda her devlet kendi ordusuyla müdahale etmeyecek, or-

tak kararlar alınacaktır. Ancak, bunun için askerî bir ittifak oluşturulmamış, sadece genelkurmaylar arası işbirliği öngörülmüştür. Bu eksikliğin temel nedeni, NATO üyesi Türkiye ve Yunanistan'ın durumlarıyla, NATO üyesi olmayan sosyalist Yugoslavya'nın durumunu uyuşturmaktan kaynaklanan hukukî sorunu çözme imkânının bulunamamasıdır. 4. Madde ilgili devletlerin ekonomi, teknik ve kültür alanlarında da işbirliğine gideceklerini belirtmektedir. 5. Maddede aralarında çıkacak sorunların barışçı yollardan çözümünü kararlaştıran imzacı devletler, 6. Maddede içlerinden birine yöneltilmiş antlaşmalara girmekten kaçınacaklarını, 7. Maddede de bu antlaşmanın hükümlerine aykırı antlaşmalar yapmayacaklarını bildirmektedirler. Türkiye ve Yunanistan, bu antlaşmanın, kendilerinin Kuzey Atlantik Paktından doğan hak ve yükümlülüklerini etkilemeyeceğini 8. Maddede açık olarak ifade ettikten sonra, 9. Madde, katılmaları antlaşmanın amaçlarının gerçekleşmesine yararlı olacak devletlere bu antlaşmanın açık olduğunu belirtmektedir. Nihayet, yürürlüğe girişi izleyen 5 yılın sonunda, tarafların 1 yıl öncesinden bildirmeleri koşuluyla antlaşmadan çekilebilecekleri 10. Maddede yer almaktadır.

Yugoslavya daha Balkan Paktının imzalandığı andan itibaren 4. Maddeye özel önem vermiş, askerlik ve güvenlik konuları dışında da üç ülkenin işbirliği yapması üzerinde durmuştu. Bunun için bir örgütlenmeye duyulan gereksinim 7 Kasım 1953'te Belgrad'da imzalanan Ek Antlaşmayla giderildi ve daimî sekreterlik kuruldu.

Balkan İttifakı

Balkan Paktının bir ittifaka dönüşmesi, 9 Ağustos 1954'te Bled kentinde imzalanan 14 maddelik " Türkiye Cumhuriyeti, Yunanistan Krallığı ve Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında İttifak, Siyasal İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Andlaşması" ile sağlandı.

Bu antlaşmanın 1. Maddesinde, taraflar, "*(...) içine girebilecekleri tüm uluslararası uyuşmazlıkları, ... barışçı yollarla çözmeyi ve uluslararası ilişkilerinde BM Antlaşmasının amaçlarıyla bağdaşmayacak herhangi bir biçimde tehdit ya da kuvvete başvurmaktan kaçınmayı*" yükümlenmektedirler. Bir saldırı durumunda tarafların alacakları önlemleri düzenleyen 2. Maddeye göre, taraflar "*içlerinden birine ya da birkaçına karşı, ülkelerinin herhangi bir yerine yönelik olarak girişilecek her silahlı saldırıyı tüm bağıtlı taraflara yöneltilmiş bir saldırı saymak ve (...) silahlı kuvvet kullanımı da kapsam içine girmek üzere, etkin bir savunma için gerekli görecekleri tüm önlemleri birlikte kararlaştırarak almak ve saldırıya uğrayan taraf ya da taraflara gecikmeksizin tek başına ve ortaklaşa, yardım etmek konusunda anlaşmışlardır.*" 7. Madde ise, tarafların, silahlı bir saldırıya uğradıktan sonra alacakları meşru savunma önlemlerini, durumu BM Güvenlik Konseyine bildirdikten ve Konsey gerekli önlemleri fiilen aldıktan sonra sona erdirmeleri gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Kuzey Atlantik Antlaşmasıyla aynı, 1934 Balkan Paktından çok daha geniş bir düzenleme söz konusudur.

Bu antlaşmada ayrıca tarafların dışişleri bakanlarının yılda iki kez düzenli bir biçimde toplanacakları bir Sürekli Konsey oluşturulması ve bu Sürekli Konsey toplanamadığı zamanlarda, görevlerini Ankara Antlaşması Sürekli Sekreterliği aracılığıy-

la yerine getirmesi kararlaştırılmıştır (m. 4). Ayrıca, 11. Maddede de 28 Şubat 1953'te Ankara'da imzalanmış bulunan Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasının yürürlükte kalacağı bildirilmektedir. Dolayısıyla, Bled Antlaşması Ankara Antlaşmasının etkinleştirilmesi, ittifak biçimine dönüştürülmesi olarak yorumlanabilir.

Balkan İttifakı Sürekli Konseyi ilk toplantısını Ankara'da yaptı ve toplantı sonunda, 2 Mart 1955'te, Sürekli Meclisi kuran bir antlaşma imzalandı. Üye devletlerin ulusal meclislerinin herbirinin kendi içinden seçeceği 20 üyeden oluşacak Sürekli Meclis'in görevi, her alanda işbirliğini geliştirmeye yardım edecek tüm olanakları araştırmaktı. 19 Mart 1955'te de posta haberleşmesiyle ilgili bir antlaşma imzalayan Sürekli Konsey'in bir daha toplanması söz konusu olamadı.

Balkan İttifakı SSCB'den tehdit algılayan ve aralarında sorun bulunmayan üç Balkan ülkesinin Batı'dan aldıkları destekle oluşturdukları bir savunma mekanizmasıydı. Oluşmasına neden olan koşullar ortadan kalktığında da işlevsizleşeceği açıktı. Nitekim, daha antlaşma imzalandığı sırada koşullar değişmişti. Mart 1953'te Stalin'in ölmesi Sovyet dış politikasında yumuşamanın başlangıcı oldu ve bu politika değişikliği Moskova'nın Balkan ülkeleriyle ilişkilerine de yansıdı. Bu süreçten en fazla etkilenen ülkelerden biri Yugoslavya oldu. Moskova'nın Yugoslavya'ya uyguladığı ekonomik ablukayı kaldırması, diplomatik ilişkilerini düzeltmesi ve Kominform üyesi sosyalist Balkan devletlerinin sınır olaylarını sona erdirmeleri ilk işaretlerdi. Balkan İttifakının kurulmasıyla güney sınırlarından çevrelendiğini düşünen SSCB, Yugoslavya'yı bu politikanın bir parçası olmaktan çıkarmak ve Batı'yla yakınlaşmasını önlemek için eyleme geçti. Haziran 1955'te Başbakan Bulganin ve SBKP Birinci Sekreteri Kruşçev Belgrad'ı ziyaret ettiler. Bir özür niteliği taşıyan bu ziyaret sırasında ulusal sosyalizmlere karşı olmadıklarını belirttiler. Bu tutum, Yugoslavya'nın zaten eğilimli olduğu "bağlantısız dış politika" anlayışına yönelmesine neden oldu. Trieste sorununun da kesin bir biçimde çözümlenmiş olması Belgrad'ın Balkan İttifakına giriş nedenlerini ortadan kaldırmıştı. Bundan sonra, Balkan ülkeleri arasında imzalanmış antlaşmaların askerî işbirliğinden çok ekonomik ve kültürel işbirliğine dair hükümlerini öne çıkarmaya çalışacaktı.

Yugoslavya'nın Balkan İttifakına ilgisinin azalması, Kıbrıs sorunu dolayısıyla Türk-Yunan ilişkilerinin de bozulmasıyla aynı döneme rast geldi. Aşağıda ayrıntılarıyla ele alacağımız Kıbrıs sorununun 1954'ten itibaren uluslararası nitelik kazanması ve 1955'te Türkiye'nin soruna taraf olması üzerine Ankara ile Atina arasında başlayan uyuşmazlıklar giderek artacak ve Balkan işbirliğini sadece askerî alanda değil, tüm alanlarda olanaksız hale getirecektir. Nitekim, Yunanistan, 1955 yılında Sürekli Konsey'in ikinci toplantısının Atina'da yapılmasını engelledi. Dışişleri Bakanı Teotokis, 23 Aralık 1955'te bir demeç vererek, Türk hükümeti 6-7 Eylül olaylarında meydana gelen hasarı tazmin edene kadar Balkan İttifakı çerçevesinde Türkiye'yle işbirliği yapmayacaklarını açıkladı. Tito'nun aracılık yapmasına rağmen, iki ülke arasında gerginlik sona ermediği için Sürekli Konsey bir daha toplanamadı. Sürekli Sekreterlik Ocak 1957'ye kadar Atina'da çalıştı ama sıra gelmesine karşın Belgrad'a nakledilmediği için işlemez hale geldi. 1958'de ilişkilerin yumuşaması üzerine Balkan Paktının canlandırılması söz konusu edildiyse de, gerek Yunanistan, gerekse Yugoslavya dışişleri bakanları bunun mümkün olmadığına ilişkin de-

meçler verdiler. Böylece Balkan Paktı ve İttifakı antlaşmaları zımnen feshedilmiş oldu. Türk-Yunan dostluğu sonucunda doğan Balkan Paktı ve İttifakı, Türk-Yunan uyuşmazlıklarının artması sonucunda öldü.

C) Dostluğun Azınlıklar Üzerindeki Etkisi

Türkiye ile Yunanistan'da yaşayan azınlıklara yönelik hükümet politikalarının Türk-Yunan ilişkilerinin seyrine paralel bir gelişme göstermesinin iki ülke ilişkileri tarihinin bir kuralı olduğunu daha önce belirtmiştik. 1950'ler bu genel kurala bir istisna oluşturmadı. Türk-Yunan ilişkilerinin her alanında dostluk havasının egemen olduğu bu dönemde azınlıklar da en rahat dönemlerini yaşadılar. Özellikle 1951'de imzalanan kültür antlaşması ve 1952'de azınlık okullarında görevlendirilecek kontenjan öğretmenlerine (yani Batı Trakya'daki azınlık okullarına Türk uyruklu, Türkiye'deki Rum azınlık okullarına da Yunan uyruklu öğretmenlerin gönderilmesine) ilişkin karşılıklı nota teatileri eğitim alanında önemli gelişmelere yol açtı.

Athinagoras'ın patrik seçilmesinden sonra Patrikhane ile Ankara'nın ilişkilerinde görülen yumuşama İstanbul'da yaşayan Rum Ortodoks cemaati üzerinde Patrikhane'nin etkisinin artmasıyla sonuçlandı. Hükümetle ilişkileri düzelen Patrikhane öncelikle bir basın bürosu kurdu ve 1926'dan beri çıkarmakta olduğu *Ortodoksia* gazetesinin yanı sıra 1951'de *Apostolos Andreas* isimli haftalık bir dergi daha çıkarmaya başladı. Ankara'dan izin alarak, 1941 yangınında zarar gören Patrikhane binasını onardı. Cemaate ait malvarlıklarına ilişkin düzenlemelerde doğrudan rol oynadı: 1949'da cemaatin ödediği mukataa vergisi kaldırıldı. Eğitim alanında önemli gelişmeler kaydedildi: 1951 eğitim yılında Heybeliada Ruhban Okuluna Yunanistan ve öteki Hıristiyan ülkelerden öğrenci gelmesine izin verildi. Ayrıca, 1951 kültür anlaşması uyarınca, Rum okullarına Yunanistan'dan öğretmen gelmesi, okul kitaplarının sağlanması kolaylaştırıldı. Bozcaada ve Gökçeada'da Lausanne Barış Antlaşmasının 14. Maddesine aykırı olarak 1927'de durdurulmuş olan Yunanca eğitime yeniden izin verildi. 1950 seçimlerinde İstanbul Rumları genel olarak DP'yi desteklediler. DP'nin iktidara gelmesinden sonra uygulanan ekonomi politikasının avantajlarından da yararlandılar. Hükümetten geniş krediler sağlayabilen Rum ticaret ve iş adamları, Ermeni ve Musevi meslektaşlarıyla birlikte yeniden İstanbul'un dış ticaretinde önemli bir yer tutmaya başladılar. Bu dönemde parlamentoya giren Rum milletvekilleri daha aktif çalışmaya başladılar.

İkinci Dünya Savaşı ve iç savaş sırasında Atina'ya bağlılığını göstermiş olan Batı Trakya Türkleri için de 1950'ler rahat nefes almayı sağlayacak bir dönem oldu. 1951 kültür antlaşması ve 1952 nota değişimleri sonucunda Türkiye'den önemli sayıda kontenjan öğretmenleri geldi, Batı Trakyalı öğretmenler Türkiye'de kurs gördü, Batı Trakyalı öğrencilerin Türkiye'deki parasız yatılı öğretmen okullarında eğitim görmeleri sağlandı. Aynı dönemde Batı Trakya'daki azınlık okullarının onarılmasına izin verildiği gibi, bu onarımlara Türkiye'nin Gümülcine Başkonsolosluğunun maddî yardım yapması mümkün oldu. 1952'de, Cumhurbaşkanı Bayar'ın Yunanistan'ı resmî ziyareti sırasında açılan Celâl Bayar Lisesi Batı Trakya'daki ilk Müslüman/Azınlık lisesi oldu. 1954'te çıkarılan ve Papagos Kanunu olarak da bili-

nen 3065/1954 sayılı kanunla "azınlık okulları" yerine ilk kez "Türk ilkokulları" deyimi kullanıldı.

1950'de ilk kez Cemaat İdare Heyetleri seçimlerinin yapıldığı Batı Trakya'da, yaşanan tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, daha sonra önemli bir sorun olarak karşımıza çıkacak olan kamulaştırmalara yasal dayanak oluşturacak 2185 sayılı kanunun 1952'de çıkarıldığını görmekteyiz. Bu nedenle, özellikle 1954'te yaşanan olumlu gelişmelerin Papagos hükümetinin Kıbrıs sorununu uluslararasılaştırmasıyla bağlantılı olduğunu, Kıbrıs Türklerine ve Türkiye'ye adanın Yunanistan'a katılması durumunda Türklerin haklarının nasıl iyi korunacağını göstermek amacını taşıdığını ileri sürenler bulunmaktadır. Ancak, aynı dönemde Türk hükümetinin İstanbul Rum azınlığına yönelik olumlu politikaları da göz önünde tutulduğunda ve tarihsel süreç içinde Türk-Yunan ilişkilerindeki gelişmelerin her zaman azınlıklar üzerinde doğrudan etki yaptığı hatırlandığında, Batı Trakya Türklerinin yaşamında 1950'lerde görülen iyileşmenin salt Yunan hükümetinin Kıbrıs politikasında izlediği taktiğe bağlanamayacağı kanısındayız.

Türk ve Yunan hükümetlerinin azınlıklara yönelik politikalarında görülen yumuşama 1950-1954 dönemiyle sınırlı kaldı. 1955'te Kıbrıs sorunuyla başlayan ve daha sonra Ege sorunlarıyla süren Türk-Yunan ilişkilerindeki kronik uyuşmazlık ve anlaşmazlık azınlıklara yönelik politikayı da etkiledi ve her iki hükümet başka alanlarda yaşanan sertleşmelerde azınlıkları bir koz olarak kullanmaktan çekinmediler.

III) Kıbrıs Sorununun Gölgesinde Dostluk (1955-1960)

İkinci Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen iki önemli değişiklik uluslararası sistemin yapısı kadar Türk-Yunan ilişkilerinin biçimlenmesinde de rol oynadı: Soğuk Savaş ve sömürgelerin self determinasyon (bkz. Self Determinasyon-*Self Government* kutusu, s. 594) hakkına dayanarak bağımsızlıklarını ilân etmeleri.

Bunlardan ilki, yani Soğuk Savaş'ın ortaya çıkışıyla iki kutuplu bir uluslararası sisteme geçiş Türkiye ile Yunanistan arasında kurulan dostluğun alt yapısını oluştururken, ikincisi, yani self determinasyon hakkına dayanarak sömürgelerin bağımsızlık kazanmaya başlamaları Kıbrıs sorununu gündeme getirerek bu dostluğa gölge düşmesine neden oldu.

1950'den itibaren kamuoyunun gündemine gelen Kıbrıs sorunu, başlangıçta Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde hükümetlerce ikinci planda tutulmaya çalışıldıysa da, 1955'te Türkiye'nin soruna resmen taraf olmasıyla Türk-Yunan ilişkilerinin seyrini belirlemeye başladı. İki ülke arasında yaşanacak gerilimin NATO'ya zarar vereceği düşüncesiyle ABD ağırlığını koyunca, Türkiye ve Yunanistan NATO çıkarlarıyla özdeşleştirdikleri ulusal çıkarlarını gözönüne alarak ortak bir çözümde anlaşma yoluna gittiler. Dolayısıyla, Kıbrıs sorununun ilk evresi Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde 1960'ta bağımsız Kıbrıs Cumhuriyetinin kurulmasıyla sonuçlandı. Ancak, bu çözüm nihai olmadı ve 1960'larda Kıbrıs sorunu yeniden gündeme geldiğinde, artık Türk-Yunan ilişkileri Kıbrıs'taki gelişmeleri değil, tam tersine Kıbrıs'taki gelişmeler Türk-Yunan ilişkilerini belirlemeye başladı.

Self Determinasyon - *Self Government*

Self Government, bağımsızlık söz konusu olmaksızın "özerk siyasal yönetim" sahibi olma anlamına gelen İngilizce bir terimdir. Self determinasyon ise, üç anlam taşır:

1. Ülke içinde siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel sistemini seçebilmek (yani, pratikte demokrasi) demektir. İlk ünlü örneği 14 Temmuz 1789'la simgelenen Fransız Devrimidir. Buna "iç" anlam diyebiliriz.

2. Birinci ve özellikle de İkinci Dünya Savaşı ertesinde terim bir de "dış"anlam kazanmıştır. Bu çığırı açan Wilson'un 14 Maddesinin 6. ve 7. noktaları olmakla birlikte, terimin uluslararası belgelere bu ad altında açıkça ilk girişi BM Antlaşmasının 1. ve 55. maddeleriyledir. Bu anlam, 1950'den sonra "sömürgelerin bağımsızlaşması" anlamına gelmeye başlamıştır.

3. Mevcut bir bağımsız devletten "ayrılma hakkı" anlamında: Self determinasyonun bu anlamı, uluslararası ilişkilerde genelde kabul görmez. Çünkü bugün BM üyesi 192 bağımsız devlette 600-3000 yaşayan dilin ve 5000 kadar etnik grubun bulunduğu bir dünyada böylesi bir ayrılma hakkı zincirleme biçimde klan'a kadar gidebilecek ve kaos yaratabilecektir. Bugün uluslararası ilişkilerde, self determinasyonun egemen ve bağımsız bir ülkeye uygulanamayacağı kabul edilmekte, "ülkelerin toprak bütünlüğü" ve "ulusal birlik" ilkeleri daha önemli sayılmaktadır.

Bununla birlikte, eğer ülke toprağında teritoryal bir kesinti varsa (örneğin araya deniz veya başka ülke toprağı giriyorsa), parçalar etnik vs. bakımdan çok farklıysa ve aynı zamanda ülkede demokratik ifadeye olanak tanınmıyorsa, bu "ayrılma hakkı"nın olabileceği genel olarak kabul gören ve uluslararası alanda en azından fazla itirazla karşılanmayan bir hususdur. Günümüzde Batı dünyasında "iç" self determinasyona (demokrasiye) olanak tanımayan ülkelerin "dış" self determinasyona tâbi olabileceği biçiminde bir eğilim gelişmektedir.

Diğer yandan, terimin ikinci anlamını hatırlatır şekilde, self determinasyonun azınlıkların değil ama "halk"ların kolektif hakkı olduğu kabul edilir. Özellikle 1980'den sonra yapılan uluslararası belgelerde "halk" terimi kullanılırken kastedilen, devleti yöneten gruplardan kültürel vs. bakımlardan büyük uçurumlarla ayrılan "Yerli Halklar"dır.

(B. Oran)

A) Kıbrıs'ta Siyasal Örgütlenmeler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kıbrıs'ta yaşanan gelişmelerin ilk belirtileri daha savaş sürerken ortaya çıkmıştı. Almanya'nın Mayıs 1941'de Girit'i işgalinden sonra, İngiltere dikkatini stratejik önemi tartışılmaz olan Kıbrıs'a yöneltti. Bir yandan adadaki asker sayısı artırılırken, öte yandan savunmaya yönelik alt yapı çalışmaları hız kazandı. Bu çalışmalarda yaklaşık 17.000 Kıbrıslı işçinin iş olanağı bulması, İngiliz askerlerin yaptıkları harcamalar ve Londra'dan gelen malî yardımlara Almanların denetimindeki Akdeniz'de ithalât yapma zorlukları sonucunda adanın küçük çaplı endüstrisinin gelişmesi de eklenince, Kıbrıs ekonomisinde ciddi bir canlanma yaşandı. Ekonomik canlanma, siyasal canlanmayı da beraberinde getirdi. 1941'de kurulan Kıbrıs Sendikal Komitesi (PTUC) çalışmalarına hız verdi ve savaş sonrasında adanın siyasal yaşamında etkili olacak birbirine bağlı iki hareketin, sendikalizm ve komünizmin canlanması yönünde adımlar atmaya başladı. Toplumsal hareketlilik, 1931 ayaklanmasından beri her türlü siyasal faaliyetin yasaklandığı adada siyasal yumuşamaya yol açtı. İngiliz yönetimi 1941 yılında yerel yönetimler için seçim yapılmasını kararlaştırdı ve bu amaç için yapılacak siyasal faaliyetlere izin verileceğini açıkladı.

İngiliz yönetiminin siyasal faaliyetlere izin vermesi üzerine adada siyasal örgütlenmeler hız kazandı. 1941'de, daha sonra bölgenin en güçlü komünist partilerinden biri haline gelecek olan Çalışan Halkın İlerici Partisi (AKEL: *Anorthotikon Komma tu Ergazomenu Lau*) kuruldu. AKEL'in etkinliğinin artması, tarihsel olarak adanın Rum halkının temsilcisi konumundaki Kilise'yi harekete geçirdi ve Kilise'nin desteğiyle Kıbrıs Ulusal Partisi (KEK) kuruldu. Mart 1943'te yapılan belediye seçimlerinde AKEL büyük bir başarı göstererek beş büyük kentten Limasol ve Magosa'nın belediye başkanlıklarını kazandı. Lefkoşa, Larnaka ve Baf belediye başkanlıklarını ise Milliyetçi Cephe elde etti.

1943 belediye seçimlerinde Kıbrıslı Rumlar arasındaki bölünme ideolojik nitelikteyken, Kıbrıslı Türkler arasındaki bölünme kişisel nitelikteydi. Yıllardan beri Kıbrıslı Türkler arasında ilerici kanadın temsilcisi olarak tanınan Necati Özkan'ın karşısında Türk Konsolosluğunun teşvikiyle ortaya çıkan Fazıl Küçük yer alıyordu. Seçimlerde Küçük kazanmakla birlikte, bu dağınıklığın gerek AKEL, gerekse Kilise tarafından sıklıkla dile getirilmekte olan enosis (birleşme) istekleri karşısında Kıbrıslı Türklerin konumunu zayıflatacağı endişeleri yeni bir siyasal oluşuma yol açtı. 18 Nisan 1943'te hem Özkan'ın hem de Küçük'ün yer aldıkları Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu (KATAK) kuruldu. Ancak, KATAK içindeki birlik uzun sürmedi ve İngiliz yönetimine ve enosis isteklerine karşı daha sert bir politika yürütülmesi gerektiğini ileri süren grup Fazıl Küçük liderliğinde örgütten ayrılarak 23 Nisan 1944'te Kıbrıs Millî Türk Halk Partisini (KMTHP) kurdu. Küçük'ün Kıbrıs Türk toplumu içindeki gücünün artması sonucunda 6 Kasım 1949'da KATAK ve KMTHP birleşecek ve 1955'te enosis karşıtlığını vurgulamak için Kıbrıs Türktür Partisi (KTP) adını alacaktır. Necati Özkan da 21 Haziran 1949'da Kıbrıs Türk Birliği-İstiklâl Partisini kurmuştu. Ancak Kıbrıs sorununun giderek radikalleşmesi ve Türkiye ile Yunanistan arasında bir sorun haline gelmesi üzerine DP iktidarının CHP'ye yakınlığıyla tanınan Özkan'a karşı Küçük'e destek vermesiyle Kıbrıslı Türkler arasında bastırılan muhalif sesler iyice cılızlaşacak, Küçük tek lider haline gelecektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yukarıda sözü edilen siyasal örgütler faaliyetlerini hızlandırdılar. AKEL işçiler arasında hızla yaygınlaştı. 1944'te PTUC AKEL'in siyasal, ekonomik ve toplumsal savaşımda yol gösterici olduğunu kabul eden bir karar aldı. AKEL'in, sendikal bağlantılar dolayısıyla Türk işçiler arasında da etkinliğini artırdığı görülüyordu. Bu durum gerek milliyetçi Rumları gerekse Türk liderliğini rahatsız etmeye başlamıştı. Kilisenin desteğiyle milliyetçi Rumlar Kıbrıs İşçiler Konfederasyonunu (SEK) kurarak işçiler arasındaki ilk bölünmeyi meydana getirdiler. Türkler arasında da çeşitli sendika kurma girişimleri yaşanmakla birlikte, en etkili hareket 1945'te kurulan Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumuydu. Siyasal amaçlarını sıralarken enosise karşı mücadele etmeyi ve AKEL'in Türk işçileri arasındaki gizli faaliyetlerini etkisizleştirmeyi ön plana çıkaran bu örgüt, PTUC ve AKEL'in genel grev gibi eylemlerine katılan Kıbrıslı Türkler üzerinde baskı kurarak onların cemaatten dışlanmalarına neden olurken, Kıbrıslı Türkler arasında sol hareketin güçlenmesini de engelliyordu. Gerek AKEL'in zaman zaman taktik amaçla programında enosise yer vermiş olması, gerekse Türk liderliğince örgütlenen Türk sendikaların AKEL ve PTUC üyesi Türkler üzerin-

deki baskıları ortak bir Kıbrıs sol hareketinin kurulmasını önledi, İngiliz yönetimine karşı mücadelede iki toplumu ortak bir paydada toplayabilecek tek hareket de böylece olanaksızlaştı.

B) İkinci Dünya Savaşı Sonrası Enosis Talepleri ve Türkiye'nin Tutumu

1878'de İngiltere'nin Kıbrıs adasının yönetimini üstlenmesinden itibaren her fırsatta enosis taleplerini dile getiren Kıbrıslı Rumların bu doğrultudaki çabaları İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yoğunlaştı. Hareket iki liderliğe sahipti: Bir yanda savaş sırasında güçlenen işçi sınıfını arkasına alan AKEL, öte yanda yüzyıllardır Rum halkın yöneticisi konumundaki Kilise.

Savaştan sonra iktidara gelen İngiliz İşçi Partisinin enosis isteklerine tamamen kulaklarını tıkaması söz konusu olamazdı. Ancak, yükselen Arap milliyetçiliği İngiltere'nin Mısır'da uzun süre kalamayacağının işaretlerini veriyordu ve Akdeniz'de askerî varlığını sürdürmek açısından Kıbrıs'ın Londra için stratejik önemi artmıştı. Ara bir çözüm benimsendi ve enosise karşı çıkan Kıbrıslı Türklerin varlığına vurgu yapan İngiliz hükümeti, 23 Ekim 1946'da Kıbrıs'ta siyasal ve ekonomik reformlar gerçekleştireceğini açıkladı.

28 Şubat 1947'de Kıbrıs'tan gelen baskılar sonucunda Yunan parlamentosu Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi gerektiğine ilişkin bir karar almasına rağmen, İngiltere'nin tutumunda bir değişiklik olmadı. 27 Mart 1947'de adaya gelen İngiliz Vali Lord Winster reform çalışmalarını başlattı. 1 Kasım 1947'de Kurucu Meclis toplandı. Kilise alınan kararı protesto ettiği için sağdan hiçbir temsilci bulunmuyordu. 8'i AKEL temsilcisi 10 Rum'un, 7 Türk'ün, 1 Marunî'nin, 1 İngiliz yargıcın bulunduğu 19 üyeden ikisi doğrudan İngiliz yönetimi tarafından atanmıştı. Daha toplantının başlangıcında görüş farklılıkları ortaya çıktı: AKEL temsilcileri kendini yönetme hakkının (*self-government*) ele alınması gerektiğini ileri sürerlerken, Türk temsilciler bu öneriye karşı çıkıyorlardı. 20 Mayıs 1948'de Vali Winster hazırladığı ve kendini yönetme hakkını içermeyen anayasayı görüşülmek üzere Meclis'e getirince AKEL temsilcileri toplantıyı terk etti. Geri kalanlarla görüşmeleri sürdürme olanağı yoktu ve 12 Ağustosta Kurucu Meclis fesh edildi.

Bundan sonra AKEL aşamasız enosis doğrultusundaki çabalara hız verme kararı aldı. 23 Kasım 1949'da, BM Genel Kurulu ve Güvenlik Konseyine self determinasyon isteyen "Kıbrıs Halkı Büyük Britanya'yı suçluyor-BM'ye Bir Başvuru" başlıklı bir andıç sundu. AKEL'in girişimi Kilise'yi harekete geçirdi ve Başpiskoposluk Konseyi 5 Aralıkta bir karar alarak, eğer o güne dek İngiliz yönetimi kendiliğinden bir referandum düzenleme kararı almazsa, 15 Ocak 1950'de Kilise'nin bir halk oylaması yapacağını açıkladı. 15 Ocak pazar günü ayinden sonra başlayan ve yeterli katılım olmadığı için ertesi pazar da devam eden halk oylamasının sonucu, katılanların yüzde 96'sının enosis istediğini gösteriyordu. Ancak, burada unutulmaması gereken nokta Kıbrıslı Türklerin Kilisenin örgütlediği bu oylamaya katılmamış olduğudur. Buna rağmen Kilise, alınan sonuçları Kıbrıs halkının kararı olarak dünya kamuoyuna duyurmak üzere heyetler oluşturarak çeşitli ülke ve örgütlere gönderdi. Kıbrıs Rum halkının önderliğinde AKEL'i geri planda bırakan Kilise, Kitium

Piskoposu M. Muskos'un, 18 Ekim 1950'de yapılan seçimlerde III. Makarios adıyla başpiskoposluğu üstlenmesi üzerine, siyasal faaliyetlerini daha da artırdı.

Makarios'un 1950'den sonra özellikle Yunanistan'daki faaliyetlerini artırması Yunan hükümetini bir ikilemle karşı karşıya bıraktı: Bir yanda kamuoyunun enosis doğrultusunda baskısını üzerinde hissediyor, öte yandan Batı ittifakı içinde yer almayı birincil ulusal çıkar olarak belirlemiş olduğu için İngiltere ve Türkiye'yle ilişkilerini bozmak istemiyordu. 1954 yılına dek Yunan hükümetlerinin temel politikası, Kıbrıs sorununu İngiltere'yle yapılacak ikili görüşmelerle çözümlemek olarak özetlenebilir. Kasım 1951'de, İngiltere'ye, Yunanistan'da dört yerde 99 yıllığına verilecek üslere karşılık enosisin gerçekleştirilmesi önerisi yapıldı ama olumlu bir yanıt alınmadı. 19 Kasım 1952'de yapılan seçimlerde Papagos'un iktidara gelmesi enosis konusunda yeni umutların doğmasına yol açtı.

Papagos Kıbrıs'la en fazla ilgilenen Yunan politikacısıydı ve iktidara gelirse sorunu BM'ye götüreceğine dair tek söz veren kişiydi. Bununla birlikte, Yunanistan'ın Kıbrıs politikasında ani bir değişiklik olmadı ve Papagos da ilk aşamada İngiltere'yle doğrudan görüşmelerle sorunun halledilmesini tercih ettiğini belirtti. Bunun için de ilk fırsat İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'ın geçirdiği bir hastalıktan sonra nekahat için Yunanistan'a geldiği Eylül 1953'te doğdu. Eden ile Papagos arasında iki gayriresmî görüşme yapıldı. İngiltere'nin niyetini soran Papagos'a Eden'ın yanıtı son derece sert oldu: Gerek bugün gerekse gelecekte Kıbrıs diye bir sorunu olmadığını ve bu konuyu tartışmak istemediğini söyleyen Eden, bununla da yetinmeyerek, Papagos'a alaycı bir biçimde neden Kıbrıs'tan daha fazla Rum nüfusa sahip olan New York'u ya da İskenderiye'yi istemediklerini sordu.

28 Temmuz 1954'te İngiliz Koloniler Bakan Yardımcısı Henry Hopkinson'un Avam Kamarasında yaptığı açıklama Yunanistan için bardağı taşıran son damla oldu. Hopkinson'un, "İngiliz Uluslar Topluluğu içinde öyle topraklar vardır ki, özel koşulları yüzünden, hiçbir zaman tam anlamıyla bağımsız olmayı bekleyemezler." derken Kıbrıs'ı kastettiği açıktı. Aynı dönemde, Mısır'la yapılan Süveyş antlaşması sonucunda İngiltere'nin bu ülkedeki askerî varlığını çekeceği kesinleşmişti. ABD baskısı sonucunda bu antlaşmayı imzalayan İngiltere'nin elinde Akdeniz'de Malta hariç sadece Kıbrıs sömürgesi kalmıştı ve bu konuda da ABD'den destek aldığı akla gelmektedir. Hopkinson'un söz konusu demeci bu desteğe güvenerek verdiği düşünülmektedir. Yunan hükümeti artık ikili görüşmelerde konuyu ele alma politikasını terk ederek, Kıbrıs sorununu uluslararasılaştırma politikasına geçecektir. Yunanistan'ın politika değiştirme kararını kolaylaştıran etmenlerden biri de Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşının bitimiyle gündeme gelen Kıbrıs sorununda takındığı tavırdır.

İki savaş arası dönemde, Kıbrıslı Türklerin Kemalist reformları yakından takip etmelerine rağmen, Türkiye adadaki Türk nüfusla ilişkisini kültürel düzeyle sınırlı tutmayı tercih etti. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kıbrıslı Rumların enosis isteklerini daha canlı dile getirmeleri üzerine harekete geçen de Türk hükümeti değil, Türkiye'de öğrenim gören Kıbrıslı Türk öğrenciler ve anavatana yerleşmiş Kıbrıslılar oldu. 1948'den itibaren Ankara ve İstanbul'da Kıbrıs Türk Kültür Dernekleri kuruldu ve bu dernekler aracılığıyla basınla temasa geçildi. *Tasvir*, *Vatan* ve özellikle *Hürriyet* gazetelerinde Kıbrıs'la ilgili haberler ve yorumlar yer almaya ve kamuoyunun dikkati çekilmeye başlandı. Bununla birlikte İngiltere ve Yunanis-

tan'la ilişkilerin bozulmasından çekinen hükümet konuya temkinli yaklaşımını sürdürdü. 23 Ocak 1950'de Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak "Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur...İngiltere hükümeti Kıbrıs adasını bir başka devlete terk etmeyecektir. Bu böyle olunca, gençlerimiz beyhude yere heyecana kapılıyorlar. Lüzumsuz yere yoruluyorlar." açıklamasıyla kamuoyunu yatıştırmaya çalıştı. Kıbrıs'tan arka arkaya heyetlerin Ankara'yı ziyaret etmesi üzerine hükümet konuyla ilgilenmek durumunda kaldı ve Mart 1950'de Sadak Kıbrıslı Türklere mümkün olan her türlü yardımın yapılacağını bildirerek, sözlü destek vermeye başladı.

1950 seçimlerinde gerek CHP gerekse DP seçim programlarında Kıbrıs sorununa değinmediler. DP hükümetinin Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü, selefinin politikasını sürdürerek, 20 Haziran 1950'de gazetecilerin Kıbrıs'a ilişkin sorularına verdiği yanıtta, Kıbrıs sorunu diye bir sorunun mevcut olmadığını açıkladı. DP hükümeti, konuya ilişkin içerdeki tutumunu uluslararası platformda da sürdürdü. İstemi dışında Kıbrıs'la ilgilenmek zorunda kalan Yunanistan başbakanı 1951 yılında Ankara'ya ziyareti sırasında konuyu açtığında, Başbakan Menderes konunun Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde çözüme kavuşturulacağını söyleyerek, Yunanlı meslektaşını rahatlattı. 1950'den itibaren Kıbrıs sorununun giderek alevlenmesi Türkiye'nin tutumunu değiştirmedi. NATO dışında bir dış politika saptayamayan ve Batı ittifakı içinde gerek İngiltere, gerekse Yunanistan'la dostluğuna öncelikli yer veren Türkiye Kıbrıs konusunda politikasızlığı yeğleyerek, İngiltere'nin politikasını desteklemekle yetindi. Adada statükonun korunmasını, eğer adanın statüsünde bir değişiklik olacaksa Türkiye'nin söz hakkı olması gerektiğini açıklamakla yetindi. Ankara'nın Yunan hükümetine cesaret veren bu tutumu 1955'e, İngiltere'nin Türkiye'yi soruna taraf yapmasına dek sürecektir.

C) Kıbrıs Sorununun Uluslararasılaşması ve EOKA Eylemlerinin Başlaması

Hopkinson'un demecinin Yunanistan'da ve Kıbrıslı Rumlar arasında yarattığı tepki üzerine, 16 Ağustos 1954'te BM Genel Sekreterliğine başvuran Papagos, IX. Genel Kurulun gündemine "Eşit haklar ve self determinasyon ilkelerinin, BM koruyuculuğu altında Kıbrıs adasında yaşayan nüfusa uygulanması" maddesinin konulmasını talep etti. Böylece Kıbrıs sorunu ilk kez uluslararası bir sorun olarak dünya kamuoyunun gündemine girdi ve bugüne dek bu niteliğini korudu.

17 Aralık 1954'te toplanan Genel Kurulda taraflar tezlerini dile getirdiler. Bu görüşleri şu başlıklar altında özetlemek mümkündür:

1) İngiltere ve Türkiye, Kıbrıs'ın İngiliz egemenliğinde bulunuşu uluslararası alanda tanındığına göre, konunun BM Anayasasında yer alan "ulusal yetki" (bkz. Ulusal Yetki Kuralı, s. 599) kavramına göre değerlendirilmesi gerektiğini, yani BM'de ele alınamayacağını ileri sürerken, Yunanistan konunun BM yetki alanına girdiğini savunuyordu.

2) İngiltere ve Türkiye, Kıbrıs'ın egemenliğinin İngiltere'ye verilmesinin Yunanistan'ın da imzaladığı çok taraflı Lausanne antlaşmasında yer aldığını, Yunanistan'ın bu antlaşmayı yok sayarak İngiliz toprağında hak iddia etmesinin ve bu konunun Genel Kurul'da ele alınmasının uluslararası hukuk açısından son derece

Ulusal Yetki *(domestic jurisdiction, compétence nationale)*

Uluslararası hukuka göre ulusal yetki, yalnızca bir devletin yetkisine giren ve böylece uluslararası hukukun düzenlemeleri dışında kalan konulardaki yetkidir. Devletin uyrukluğunu verme koşulları, anayasal düzeninin saptanması, siyasal örgütlenmesi, gümrük vergileri, göçmenlik gibi konular genel olarak ulusal yetki kapsamında kaldığı kabul edilen konulardır. Bununla birlikte, bu ulusal yetki alanının genişliği uluslararası hukuka bağlıdır ve onun gelişmişlik düzeyi arttıkça ulusal yetki alanı azalır. Hiçbir konu mutlak bir şekilde ulusal yetki alanında değildir. Bir antlaşma, yapılageliş kuralı ya da hukuk genel ilkeleri gereği uluslararası hukukun konusunu oluşturan sorunlar, ulusal yetki alanından çıkarlar.

Aynı şekilde, ulusal yetki kavramının kapsadığı alan zaman içinde de değişmiştir. Milletler Cemiyeti Misakı ulusal yetki ilkesini sadece uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözümü çerçevesinde kabul ederken, bu konuda bugünkü düzenlemeyi oluşturan hüküm olan BM Antlaşmasının 2. Maddesi 7. Fıkrası ulusal yetki kavramını genel bir ilke haline getirmekte ve "özü itibariyle" ulusal yetki alanına giren bir konuya BM örgütünün karışmaması kuralını getirmektedir. İnsan hakları konusu 1991'den bu yana ulusal yetki dışında sayılmaktadır.

Bu alanın göreceli niteliği, devletlerin uluslararası hukuku ihlal etmekle suçlanmaları durumunda kendi iç yasalarını ya da bu yasalardaki boşlukları savunma olarak getirmelerinin artık reddedilmesiyle de açıkça ortaya çıkmaktadır.

(F. Keskin)

tehlikeli olacağına dikkat çekiyorlardı. Yunanistan ise, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından ilhak edilişini Türkiye'nin tanıdığına tanık olarak Lausanne'ı imzaladığını, kendisinin bu ilhakı doğrudan tanımış olmadığını öne sürüyordu.

3) İngiltere Kıbrıs'ın İngiltere için stratejik öneminden bahsederek, egemenliğin vazgeçilemez olduğunu vurgularken, Yunanistan bu gerekliliği kabul etmekle birlikte dost olmayan bir halkla çevrelenmiş üslerin stratejik değerinin azalacağını belirtiyordu.

4) İngiltere ve Türkiye, Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin varlığına dikkat çekerek, enosise karşı olan Kıbrıslı Türklerin görüşlerinin alınmadığını ve konunun BM Genel Kurulunda ele alınması durumunda adada karışıklıkların çıkacağını bildiriyorlardı. Yunanistan ise, self determinasyon ilkesinin uygulanması halinde Kıbrıslı Türklerin tıpkı Batı Trakya'daki Türkler gibi tüm azınlık haklarından yararlanacaklarının altını çiziyordu.

5) İngiltere ve Türkiye, coğrafî yakınlık tezini ileri sürerek, adanın Suriye ve Türkiye'ye Yunanistan'dan daha yakın bulunduğunu belirtiyorlardı. Türk temsilci Selim Sarper, Aaland adaları örneğini vererek adanın coğrafî, tarihsel, ekonomik ve etnik açılardan Anadolu'nun bir parçası olduğunu dile getiriyordu.

6) İngiltere ve Türkiye, adanın tarih boyunca hiçbir zaman Yunan egemenliğinde bulunmadığına da ayrıca dikkat çekiyorlardı.

Uzun tartışmalar sonunda BM Genel Kurulu şimdilik Kıbrıs sorununa ilişkin bir karar almayı uygun bulmadığını açıklayarak Yunanistan'ın başvurusunu gündemine almayı reddetti. İngiltere'yi İzlanda hariç NATO üyeleri, Yunanistan'ı da Doğu Bloku, Latin Amerika ve bağımsızlığını yeni kazanmış ülkeler desteklemişlerdi. Alınan sonuçtan taraflar memnun olmak için pay çıkarıyorlardı: İngiltere ve Türkiye Genel Kurulun sorunu görüşmemesini enosisin kabul edilmemesi olarak değer-

lendirirken, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar Genel Kurulun şimdilik bu konuyu görüşmeyi uygun bulmaması kararındaki şimdilik sözüne dikkat çekerek, geleceğe yönelik açık bir kapı bırakıldığını düşünüyorlardı.

Makarios 1950'den itibaren bir yandan Yunan hükümetlerinin konuyu BM'ye götürerek uluslararasılaştırmasını isterken, diğer yandan eğer bu yolla başarı sağlanamazsa İngiliz yönetimini zorlamak için silahlı eyleme başvurma doğrultusunda hazırlık yapıyordu. Bunun için X (*Hi*) örgütünün liderlerinden Grivas'la temas kurmuştu. Kıbrıs doğumlu olan Grivas daha 1951 ve 1952'de adaya giderek gerilla savaşı yürütmek için gerekli hazırlıkları yapmaya başlamıştı. Makarios Grivas'la yaptığı temaslarda silahlı eylemlerin sabotajlarla sınırlı kalması konusundaki isteğini belirtmişti. Silahlı gücün komutasını üstlenecek olan Grivas'ın kendi denetiminden çıkmasını ve alternatif lider haline gelmesini istemiyordu.

BM Genel Kurulundan Kıbrıslı Rumların arzuladığı bir sonuç çıkmayınca, Makarios baskı altındaki Yunan hükümetinden gerekli onayı aldıktan sonra Grivas'a yeşil ışık yaktı. Grivas tarafından kurulan Kıbrıs Mücadelesi Ulusal Örgütü (EOKA: *Etniki Organosi Kipriaku Agonos*) 1 Nisan 1955'te ilk sabotaj eylemlerini başlattı. İngiliz subay, polis ve hükümet görevlilerini hedef alan silahlı eylemler, örgüt tarafından hain olarak nitelendiren AKEL üyesi sivil Kıbrıslı Rumlara da yöneliyordu.

Şiddet eylemlerinin artması İngiltere'de muhalefetin hükümetin Kıbrıs politikalarını eleştirmesine yol açtı. Yeni bir politikanın saptanması için harekete geçen İngiliz hükümeti üçlü bir politikayı uygulamaya koydu:

a) İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'nin katılacağı üçlü bir konferansın toplanması,

b) Kıbrıs için yeni bir anayasa tasarısının gündeme getirilmesi,

c) Kıbrıs'ta ekonomik kalkınma programının hazırlanması.

İngiltere, Londra'da konuya ilişkin bir konferans toplanması için girişimlerde bulunurken, yeni politikasını Türkiye'nin de soruna resmen taraf olması üzerine inşa ediyordu.

Ç) Londra Konferansı ve 6-7 Eylül Olayları

İngiliz hükümeti, 20 Haziran 1955'te Yunan ve Türk hükümetlerine başvuru yaparak, "Doğu Akdeniz'in siyasal ve savunmaya ilişkin sorunlarının" görüşüleceği bir konferansın Londra'da toplanması için çağrıda bulundu. Konferansın ele alacağı konular içinde Kıbrıs'ın adı geçmemekle birlikte, konuşulacak tek konunun Kıbrıs olacağı açıktı. İngiltere, Türkiye'nin de çağrıldığı bir konferansın konuları arasında Kıbrıs'ı sayarak Yunanistan'ı daha başlangıçta tedirgin etmeyi istemiyordu.

Türkiye teklife hemen olumlu yanıt verdi, Yunanistan biraz gecikmeyle de olsa kabul etti. İtiraz yine adadan, Makarios'tan geldi: Başpiskopos İngiltere'nin girişimini bir tuzak olarak değerlendirdi ve Yunanistan'ın ancak İngiltere Kıbrıs halkına self determinasyon hakkının uygulanmasını kabul ederse konferansa katılmayı kabul etmesi gerektiğini açıkladı. Bununla birlikte, kamuoyunun baskısı ve ulusal çıkarları arasında ikilem içinde kalan Yunanistan, müttefikleriyle arasının bozulması riskini göze alamayarak önkoşulsuz olarak konferansa gitme kararı aldı.

Londra Konferansı 29 Ağustos 1955'te çalışmalarına başladı. İlk olarak İngiliz

6-7 Eylül Olayları

Türk heyeti Londra Konferansına gitmeden Türk kamuoyu Kıbrıs konusunda harekete geçirilmeye başlanmıştı. Millî Türk Talebe Birliği üyelerinden bir grup Hikmet Bil başkanlığında Kıbrıs Türktür Derneğini kurmuşlardı. Biraz da Kıbrıs uyuşmazlığını konu edinerek çok satan *Hürriyet* gazetesi başta olmak üzere, basın sorunla yakından ilgileniyordu. Menderes de 24 Ağustos 1955'te Yunanistan'a karşı sert bir demeç vermişti.

Ortam son derece gerginken, 6 Eylülde, Selanik'te Atatürk'ün evine bomba konduğu haberinin hükümet taraftarı *İstanbul Ekspres* gazetesinin ikinci baskısında yer alması üzerine (bu baskıyı yapan yazı işleri müdürü G. Sipahioğlu haberin daha önce Anadolu Ajansında verildiğini söylemiştir) Kıbrıs Türktür Derneği İstanbul'da bir miting düzenledi. Miting kısa bir süre içinde lümpen bir nitelik kazandı ve polisin tamamen seyirci kaldığı bir ortamda çoğunluğu Rumlara ait azınlık mallarının, kiliselerinin ve okullarının hedef alındığı yıkma, yakma ve yağmalama eylemlerine dönüştü. Benzer olaylar aynı gün İzmir'de de yaşandı ve Yunan konsolosluk binası ile Fuar'daki Yunan pavyonu yakıldı, azınlık ve levanten evleri yağmalandı. İstanbul'dan Ankara'ya gitmekte olan Başbakan Menderes yolda geri dönme kararı aldı, İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilân edildi. 6-7 Eylül olaylarının bilançosuna baktığımızda, birkaç yaşlı Rum ölmüş, 35 kişi yaralanmış, toplam 5622 bina tahrip edilmişti. Maddî hasar yaklaşık 300.000.000 dolardı. Ama asıl olan, Türkiye'nin uluslararası prestijine olmuş, "Barbar Türkler" sloganı her tarafta duyulmuştu.

Türk hükümeti 7 Eylülde yayınladığı resmî bildiride olayı büyük bir felâket olarak niteledi ve üzüntülerini bildirdi. Kıbrıs Türktür Dernekleri kapatıldı ve 87 üyesi tutuklandı. Bununla birlikte, tutuklanan 3000 kişinin büyük bir çoğunluğunu solcu olarak tanınanlar oluşturuyordu çünkü hükümet yaptığı resmî açıklamada olayların "komünistler tarafından" çıkarıldığını duyurmuştu.

Yunan hükümeti Türkiye'yi protesto ederken, Yunan basını olayların Türk resmî makamlarınca planlandığını ileri sürüyordu. İki ülke arasında gerginleşen ilişkileri normalleştirmek amacıyla 24 Ekimde İzmir'de Yunan konsolosluğuna törenle Yunan bayrağı çekildi. ABD'nin arabuluculuğuyla iki ülke arasındaki ilişkiler kısa sürede tamir edildi.

6-7 Eylül olaylarının sorumluları konusu açıklığa kavuşmuş değildir. Yunanistan'da yapılan soruşturmada, Atatürk'ün evine konulan ses bombasının MİT'te görevli olduğu söylenen Batı Trakyalı bir öğrenci (daha sonra valilik yapacaktır) tarafından Türk konsolosluğundaki bir görevliye verildiği ortaya çıktı.

27 Mayıs darbesinden sonra yapılan Yassıada duruşmalarında, bu mahkemelerin siyasal niteliği düşünüldüğünde ve Zorlu lehine tanıklık yapmak isteyen kişilerin dinlenmelerine gerek görülmediği göz önüne alındığında, Menderes ve Zorlu'nun olayları planlamaktan suçlu bulunmalarına ilişkin kararın da 6-7 Eylül sorumlularını ortaya çıkaramadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte hükümetin, olayların düzenleyicilerine en azından cesaret verdiği de fazlasıyla açıktır. Göstericilerin Adalara gitmeleri bile engellenmemiştir.

(M. Fırat)

Dışişleri Bakanı Macmillan görüşlerini açıkladı ve İngiltere'nin NATO ve Bağdat Paktı içinde üstlenmiş olduğu görevleri yerine getirebilmesi için Kıbrıs'ta üs bulundurmasının yetmeyeceğini, adanın tümünün elinde bulunması gerektiğini belirtti. Yunanistan Dışişleri Bakanı Stefanopulos, ada halkına self determinasyon hakkının tanınmasının zorunlu olduğunu ama bunun İngiliz askerî gücünün adadan çıkması anlamına gelmediğini, İngiltere'nin bölgedeki stratejik çıkarlarını koruması için askerî üslerin varlığının yeterli olacağını savundu. Nihayet Türkiye'nin görüşlerini Dışişleri Bakanı vekili Fatin Rüştü Zorlu dile getirdi. Zorlu coğrafî yakınlık, Kıbrıslı

TAN
Eylül 7 Çarşamba 1955
Dün gece şehrimizde ve İzmirde cereyan eden hâdiseler üzerine
HÜKÜMET ÖRFİ İDARE İLÂN ETT
Atatürk'ün Selânik'te doğduğu eve bomba atılması şehrimizde birçok Rum dükkânlarının tahribine sebep oldu
Bazı tahrikçiler birkaç Rum kilisesini de yaktılar
İzmirde müessif hâdiseler
Londra konferansında İngiltere'nin teklifi
Lekoşa'da örfi idare ilân edilerek araştırma yapıldı
Reisicumhur Celâl Bayar İzmirden şehrimize geldi
Çınarkazası Savcısı İntihar etti

Türklerin varlığı, adanın Türkiye ile tarihsel, ekonomik ve kültürel bağlarına değindikten sonra Türkiye açısından Kıbrıs'ın stratejik önemini açıkladı: Kıbrıs'ı elinde bulunduran devletin aynı zamanda Türkiye'nin batısındaki adaları da elinde bulunduruyorsa Türkiye'yi etkinlikle çevrelemiş olacağını, hiçbir devletin kendi güvenliğini ne kadar dost ve müttefik olursa olsun bir başka devlete bütünüyle teslim edemeyeceğini belirtti. Zorlu, konuşmasını Türkiye'nin yeni politikasını açıklayarak tamamladı: Türkiye statükodan memnundur ve korunmasını istemektedir, ama eğer mevcut durumda bir değişiklik yapılacaksa, en doğru yol adanın eski sahibi Türkiye'ye geri verilmesidir.

Böylece İngiltere'nin girişimiyle Kıbrıs sorununun resmî taraflarından biri haline getirilen Türkiye Kıbrıs'a ilişkin ilk kez bir politika oluşturuyordu. İngiltere'yi değil, Yunanistan'ı karşısına alıyor ve bu yolla dünya kamuoyuna İngiltere'nin adadan çıkması halinde sadece Kıbrıslı Rumlar ve Türkler arasında değil, NATO üyesi Yunanistan ile Türkiye arasında da sorun ve çatışma çıkabileceği izlenimi veriyordu.

6 Eylülde İngiliz Dışişleri Bakanı Kıbrıs'a ilişkin yeni reform tasarısını açıkladı ve yeni anayasayla Kıbrıs'ın kendini yönetme aşamasına geçebileceğini bildirdi. Türkiye bu öneriyi reddederek reform konusunda dahi İngiltere'den daha katı bir tutum takınırken, Yunanistan aynı öneriye Kıbrıs halkının isteklerini yeteri kadar yanıtlamadığı gerekçesiyle karşı çıktı. Konferans açmaza girmişti ama başarısız bir biçimde dağılmasına Türkiye'de yaşanan bir başka gelişme, 6-7 Eylül olayları (bkz. **6-7 Eylül Olayları** kutusu, s. 601) neden oldu.

6-7 Eylül olayları iki açıdan önemli sonuç doğurmuştur. Bunlardan ilki Türkiye'nin daha sonra sürekli olarak uygulayacağı bir politikayı başlatmasıdır: Ankara bundan sonra Kıbrıs konusunda sıkıştırılınca bedeli kendi yurttaşı azınlıkları sıkıştırarak cevap verme anlayışını benimsemiştir. İkinci önemli sonuç ise Türk-Yunan ilişkilerinde gölgelenen dostluğun bir daha gerçek anlamda kurulamamasıdır ki bunun ilk işaretleri Balkan Paktının daha doğarken ölü bir girişim olmasıyla verilmiştir.

D) İngiltere'nin Kıbrıs Önerileri ve Türkiye'nin Taksim Tezini Benimsemesi

Yunanistan'ın Kıbrıs'ı Genel Kurulun gündemine sokma başvurusu BM'de 1955'te de reddedildi. 6-7 Eylül olaylarında Atina ile Ankara arasındaki ilişkilerin kopma noktasına gelmiş olması da göz önüne alındığında tüm bu gelişmelerin Kıbrıs'a olumsuz yansımaları kaçınılmazdı. EOKA eylemlerini artırırken, Türkiye'nin taraf olmasından sonra güçlenen Kıbrıs Türk toplumu da harekete geçti. Küçük'ün liderliğini yaptığı KMTHP Kıbrıs Türktür Partisi adını aldı ve ilk direniş örgütü olan Volkan kuruldu. Volkan halka dağıttığı bildirilerde, eğer EOKA Türk toplumuna, Türk görevli ve polislere saldıracak olursa derhal karşılık vereceğini duyurdu. İngiliz yönetiminde polislerin genellikle Türklerden seçildiği ve EOKA'nın İngiliz yönetimini temsil eden polisleri hedef aldığı düşünülecek olursa, bu karar, toplumlararası çatışmaların şiddetleneceği ve yaygınlaşacağı anlamına geliyordu.

Makarios, yeni vali Mareşal John Harding'le yaptığı görüşmelerde uzlaşmaz bir tutum sergiledi: İngiltere'nin ilke olarak önce self determinasyon hakkını kabul ettiğini açıklamasını daha sonra kendini yönetmenin koşullarının konuşulabileceğini ileri sürdü, Türk hükümetinin görüşmelerde hazır bulunmasına karşı çıktı, valinin yetkilerinin sınırlandırılıp kurulacak hükümetin yetkilerinin artırılmasına ilişkin konularda ısrarcı davrandı ve EOKA militanlarının hepsine af istedi. İngiliz yönetimi, Makarios'u anayasal reformun önündeki tek engel olarak düşünmeye başladı ve EOKA'yla ilişkilerini gerekçe göstererek Makarios'u 9 Mart 1956'da Seychelles adalarına sürgüne gönderdi.

Makarios'un sürgüne gitmesinden sonra EOKA şiddet eylemlerini artırdı. Türk toplumu bu eylemleri kendisine yönelik olarak algılamaya başlamıştı. Kıbrıslı Türk liderler Ankara'yı ziyaret ederek, durumun vahameti hakkında bilgi veriyor ve yardım istiyorlardı. Ayrıca, Lefkoşa'da iki toplumun oturduğu kesimler arasına bariyer çekilerek kent ilk kez ikiye ayrılıyordu. Harding'in sert önlemleri sorun çözmekten uzaktı ve Londra'da muhalefetin eleştirilerine neden oluyor, neden adaya self determinasyon ilkesinin uygulanmadığı sorgulanıyordu. İngiliz hükümeti ise, Mısır'da yaşanan gelişmeler dolayısıyla adaya duyduğu gereksinimi dile getirmek yerine, self determinasyon ilkesinin Kıbrıs'a uygulanmasının önündeki engel olarak Türkiye'yi gösteriyordu.

Harding'in önlemlerinin sorunu çözmeye yetmeyeceği anlaşılınca İngiltere politika değişikliğine gitti. Temmuz 1956'da Lord Radcliffe bir anayasa uzmanı olarak görüşmeler yapmak üzere adayı ziyaret etti ama yeni anayasanın hazırlık çalışmalarına katılacak hiçbir Rum muhatap bulamadı. Makarios'un sürgüne gidişinden sonra Kıbrıs Rum toplumunun liderliği EOKA'nın eline geçmişti ve EOKA Makarios dönünceye dek İngiliz yönetimiyle görüşmeyi reddediyordu. Taraflar arasında tüm görüşmeler kesilmiş ve yönetim sert uygulamalarını artırmıştı. Bunun üzerine, 16 Ağustos 1956'da EOKA, örgütün eylemlerinin her türlü çözümü olanaksızlaştırdığını söyleyen İngiliz yönetiminin içtenliğini sınamak için tek taraflı ateşkes ilan ettiğini açıkladı. Ancak, İngiliz yönetimi tutumunu değiştirmedi. 1956 Süveyş harekâtı planlanıyordu ve Kıbrıs stratejik olarak hayatî bir öneme sahipti. İngilte-

re'nin politikasını değiştirmemesi üzerine Ağustos ayında EOKA yeniden eylemlerine başladı. Uluslararası koşullar artık değişmişti.

Süveyş harekâtının İngiltere açısından başarısızlığı Kıbrıs'ın kaderinde de bir dönüm noktası oldu. İngiltere, bu harekâttan sonra, bölgedeki etkin güç olma konumunu yitirdi ve 1957 Eisenhower Doktrini ile bölgede Batı'nın çıkarlarını kollama görevini ABD'ye devretti. Artık, Kıbrıs'ın İngiltere için stratejik değeri azalmıştı; adada İngiliz üslerinin bulunması askerî açıdan yeterli hale gelmişti.

19 Aralık 1956'da, Atina ve Ankara'yı ziyaret etmiş olan İngiliz Koloniler Bakanı Lennox-Boyd bir açıklama yaparak, self determinasyon ilkesinin Kıbrıs'a uygulanmasını İngiliz hükümetinin kabul ettiğini bildiriyor ama hemen arkasından, bu hakkın uygulanması sırasında Kıbrıslılara sunulacak seçenekler arasında adanın bölünmesinin de yer aldığının bilinmesi gerektiğini ekliyordu. İngiltere, yönetiminden vazgeçtiği tüm ülkelerde izlediği politikayı Kıbrıs'ta da uyguluyordu: böl ve yönet.

Koloniler Bakanının bu açıklamayı yaptığı gün, Lord Radcliffe de adada yeni anayasa tasarısını açıklıyordu: 36 üyeli yasama organında Kıbrıslı Türklere ve valiye 6 kişilik bir kontenjan bırakılarak Kıbrıslı Rumların çoğunluğu oluşturmaları kabul ediliyor; savunma, kamu güvenliği ve dış ilişkiler konusunda valinin yetkili olması öngörülüyor; İngiltere'nin uluslararası yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için gerektiğinde adayı üs olarak kullanmasını sağlayıcı hükümler getiriliyordu.

Sürgünde bulunan Makarios tasarıyı incelemeyi reddederken, Yunanistan koloni yönetimini sürdürmeyi devam ettirecek bir biçimde kaleme alınmış olan bu tasarının nihaî çözüm getirmekten uzak olduğunu bildiriyordu. Türkiye'nin tutumu ise dikkat çekicidir; Koloniler Bakanının adanın bölünebileceğine dair yaptığı açıklamayı son derece olumlu karşılayan Türk hükümeti, Radcliffe'in anayasa tasarısını nihaî çözümü sağlayacak hareket noktalarını içerdiğini söyleyerek inceleyeceğini duyuruyordu. Türkiye'nin olumlu yaklaşımının altında yatan temel neden Kıbrıs politikasında yaptığı değişiklikti. Ankara adaya yönelik ikinci kez bir politika oluşturuyor ve taksim tezini savunmaya başlıyordu.

Taksim yani adanın Türkiye ile Yunanistan arasında bölünmesi düşüncesini aslında Ankara'da çıkan *Forum* dergisi Temmuz 1955'te ortaya atmıştı. Daha sonra, Yunanistan Dışişleri Bakanı Averof, Atina'daki Türkiye Büyükelçisi Settar İlksel'le yaptığı görüşmede taksim düşüncesini açmış ama Türk hükümeti Yunanistan'dan gelen bu teklife de sıcak bakmamıştı.

Türkiye, başlangıçta uzak durduğu taksim düşüncesine, 19 Aralıkta İngiltere'den yapılan açıklamadan sonra daha sıcak bakmaya başladı. Başbakan Menderes, 28 Aralıkta TBMM'de yaptığı konuşmada taksim tezini açıkladı ve hükümetlerinin yeni politikasının taksim olduğunu bildirdi. Muhalefet lideri İnönü de bu tezi destekledi. Bu tarihten sonra, Türk kamuoyu taksim tezini benimsedi ve daha önce Türk kamuoyunda yerleşmiş olan "Ya Kıbrıs Ya Ölüm" sloganı yerini "Ya Taksim Ya Ölüm" sloganına bıraktı ve Kıbrıs'a ilişkin yapılan toplantı ve gösterilerde bu tek slogan haline geldi. Oysa, TBMM taksimi 16 Haziran 1958'de karara bağladığında, Kıbrıs konusunda yapılan diplomatik görüşmelerde artık başka formüller tartışılmaya başlanmıştı.

İngiltere Kıbrıs'a ilişkin anayasa tasarıları hazırlarken ve taraflar arasında taksim tezi tartışılırken, Yunanistan sorunu uluslararasılaştırma politikasını sürdürüyordu. 1956 yılında yeniden BM'ye başvurarak Kıbrıs'a self determinasyon hakkının tanınması konusunun gündeme alınmasını istedi. Aynı yıl İngiltere de Kıbrıs'ta terör eylemlerini desteklediği gerekçesiyle Yunanistan'ı BM'ye şikayet etti. İki başvuru birleştirilerek tek bir gündem maddesi haline getirildi ve 18 Şubat 1957'de tartışılmaya başlandı. Sonunda, Hindistan'ın karar tasarısı 57 olumlu, 1 çekimser oyla kabul edildi. Buna göre, Genel Kurul Kıbrıs sorununun çözümünün bir barış ve ifade serbestisi ortamının bulunmasını gerektirdiği kanısına vararak, barışçı, demokratik ve adil bir çözümün bulunmasını arzu ediyor ve bu amaca yönelmiş görüşmelerin başlaması ve devam etmesini ümit ediyordu.

BM'nin kararını Türk tarafı son derece olumlu değerlendirdi. Ankara'ya göre, BM Türkiye'nin Kıbrıs sorununa taraf ve Kıbrıs Türk toplumunun eşit hak sahibi bir birim olduğunu resmen tanımış ve enosis tezini reddetmişti. Oysa Atina'nın kararı değerlendirmesi tümüyle farklıydı. Atina'ya göre, kararda sözü edilen barışçı, demokratik ve adil bir çözüme yönelik görüşmelerin İngiltere ve Kıbrıs halkı arasında yapılması gerekiyordu. Kendi tezinin BM'de taraf bulmadığını anlayan Yunanistan politikasını değiştiriyordu. Kendisinin de soruna taraf olmadığını ileri sürerek, Türkiye'yi söz sahibi olmaktan çıkarmak üzere, sorunu İngiltere ve Kıbrıs halkı arasındaki bir uyuşmazlık olarak nitelemeyi tercih ediyordu. Böylece, o güne dek Kıbrıs sorununu uluslararasılaştırmaya çalışan Atina, şimdi bir iç sorun olduğunu ileri sürüyordu.

Politikasını değiştiren sadece Yunanistan değildi, İngiltere de o güne dek Kıbrıs sorununun kendi iç işi olduğunu iddia ederken, artık uluslararası niteliğini vurgulamaya başlamıştı. Kıbrıs'ta edinilecek üslerle yetinecek olan İngiltere, iç politikada başına dert olan ve hem maddî, hem manevî kayıplara yol açan Kıbrıs sorunundan kurtulmak istiyordu. İngiltere'nin politika değişikliğinin temel nedeni Ortadoğu'da değişen dengelerdi. Bu arada ABD de sorunun NATO ittifakı çerçevesinde çözümlenebileceğini açıkladı.

Süveyş başarısızlığından sonra istifa eden Başbakan Eden'ın yerine gelen Macmillan hükümeti Mart 1957'de Makarios'un sürgün kararını kaldırdı. Kıbrıs'ta ortamı yumuşattıktan sonra NATO çerçevesinde üçlü görüşmelerin başlatılması için adım attı. ABD'nin desteklediği formül, İngiltere'nin üslerinin garantiye alınması koşuluyla bağımsızlıktı. Ancak, BM'den başka bir örgütün desteğini istemeyen Makarios bu formüle karşı çıkıyor ve Yunan hükümetinin tutumunu da etkiliyordu.

Taksim tezini benimsemiş olan Türkiye ve dolayısıyla Kıbrıs Türk toplumu da ABD'nin önerdiği bağımsızlık formülüne karşı çıkıyorlardı. 1957 yılında, seçim atmosferine giren ve partilerin propagandaya yönelik açıklamalar yaptıkları Türkiye'de Kıbrıs konusu ve Yunan karşıtlığı her gün işlenen bir tema haline gelmişti. Bu genel olumsuz hava İstanbul'daki Rum azınlığa yöneliyordu. Patrik Athinagoras, yapılan eleştiriler üzerine 30 Nisan 1957'de bir açıklama yaparak, Türk vatanına bağlı olduğunu ve bir din müessesesi olan Patrikhane'nin tamamen siyasî bir mesele olan Kıbrıs işiyle ilgilenmediğini vurgulamak zorunda kaldı. Bu açıklamadan sonra patriğe yönelik eleştiriler Makarios'u kınamadığı gerekçesiyle daha da arttı.

Bu arada, BM'de bir Yunan karar tasarısı üzerine yapılan oylama yeterli sayıyı sağlayamadıysa da, Türkiye, taksim tezinde ısrar ettikçe Yunanistan'a karşı puan kaybettiğini fark etti.

1957 sonundan itibaren İngiltere Kıbrıs sorununun çözümü için arka arkaya planlar ortaya attı. Bunlardan ilki, 3 Aralıkta adaya vali olarak giden Hugh Foot'un kendi adıyla anılan planıydı. Foot Planı çözüm için gerekli ilkeleri şöyle belirtmişti: a) Kesin bir çözüme varılmadan önce, 5-7 yıllık bir geçiş dönemi yaşanacaktı, b) Rumlar ve Türkler tarafından kabul edilmeyen bir nihaî çözümün kabul edilmeyeceği bildirilerek, taraflara güvence verilecekti, c) Adada olağanüstü durum kaldırılacak ve Makarios'un adaya dönüşüne izin verilecekti, ç) Adadaki iki toplumun liderleriyle kendini yönetme sisteminin oluşturulması için görüşmelere başlanacaktı. Ama, Türkiye Makarios'un adaya dönmesine izin verilmesini ve olağanüstü durumun kaldırılmasını uygun bulmayarak planı tümüyle reddedip, Yunanistan ise Türkiye'nin eşit taraf yapılmasına ve nihaî çözüm getirilmemesine karşı çıkınca planının uygulanamayacağı belli oldu.

Bunun üzerine İngiltere, 19 Haziran 1958'de Macmillan Planını ortaya attı. Buna göre, iki toplumun ve Türkiye ile Yunanistan'ın görüşleri alınarak yeni bir anayasanın yapılmasına başlanacaktı. Yeni anayasa şu temellerde oluşturulacaktı: a) İki toplumun ayrı ayrı Temsilciler Meclisi olacak ve bu yasama organları toplumları ilgilendiren konularda son yetkiye sahip olacaklardı, b) Türk ve Yunan hükümetlerinin temsilcileriyle 4 Rum, 2 Türk üyeden oluşacak ve başkanlığını İngiliz valinin yapacağı bir Konsey kurulacaktı, c) Dışişleri, savunma ve iç güvenlik konularında vali yetkili olacaktı ancak Türkiye ve Yunanistan'ın temsilcilerine danışacaktı, ç) Türkiye ve Yunanistan'ın temsilcileri, ayrımcı olduğunu düşündükleri yasalarla ilgili olarak tarafsız hakemliğe başvurabileceklerdi.

Macmillan Planına göre, adanın statüsü 7 yıl değiştirilmeyecek yani İngiliz egemenliği sürecekti. Bu sürenin bitiminde, eğer Türkiye ve Yunanistan işbirliğini sürdürmeye razı olurlarsa, İngiltere, askerî üsler ve olanaklar kendisine bırakılmak koşuluyla egemenliği müttefikleri Türkiye ve Yunanistan'la paylaşmaya hazırdı.

Planı tüm taraflarca reddedildi. Makarios ve Yunanistan taksime, Küçük-Denktaş ikilisi ile Türkiye ise enosise yol açabileceğini düşündükleri için planı kabul etmediler. Bu sırada Türkiye ve Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler çözümü giderek zor hale getiriyordu: Türkiye'de "Ya Taksim Ya Ölüm" mitingleri düzenleniyor, kendisinin harekete geçirdiği kamuoyu hükümetin yeni politikalar karşısında hareket alanını sınırlıyordu. Çözüm imkânsızlaştıkça, Kıbrıs'taki Rum-İngiliz karşıtlığı Rum-Türk karşıtlığına dönüşüyordu.

Bu duruma, 1 Ağustos 1958'de kurulan Türk Mukavemet Teşkilâtının (TMT) katkısı bulunduğunu da söylemek gerekir. Türkiye'den alınan gizli askerî ve ekonomik destekle kurulan TMT, EOKA saldırısına karşı Kıbrıs Türk toplumunun direniş örgütü olma amacıyla kurulduğunu ileri sürmekle birlikte, dile getirilmeyen bir başka amaca daha hizmet etti: Taksim çözümünü kabul ettirebilmek üzere Kıbrıslı Türklerle Rumların birarada yaşamalarının olanaksızlığını göstermek için iki toplum arasındaki şiddet eylemlerini artırmak (Hasgüler, s. 125-126).

Macmillan'ın Ağustos 1958'de değişikliğe uğrattığı tasarı ayrı yerel yönetimlerin varlığı nedeniyle Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan tarafından reddedildi. Bununla bir-

likte, Türkiye açısından geriletilmiş olmasına rağmen Ankara tarafından kabul edildi ve derhal Kıbrıs'a bir temsilci yollandı. Türkiye, ABD'den gelen baskı sonucu uzlaşmaz tutumunu terk ediyordu. Kıbrıs'ta Türk-İngiliz işbirliğinin başlaması yeniden EOKA'yı harekete geçirdi ve yeniden başlatılan şiddet eylemleri özellikle sivilleri hedef almaya başladı. TMT'nin de aynı biçimde karşılık vermesi üzerine hem toplumlararası çatışmalar, hem de İngiliz yönetiminin sert politika uygulamaları arttı. Kıbrıs sorunu kördüğüm içine girmişti.

E) Bağımsız Kıbrıs Çözümü

Kıbrıs sorununda yaşanan kilitlenme en çok Soğuk Savaş ortamında Batı ittifakının lideri ABD'yi rahatsız ediyordu: Toplumlararası çatışmaların artması hızla bir Türk-Yunan çatışmasına doğru gelişiyor, bu ise NATO'nun güneydoğu kanadının zayıflaması ve SSCB'nin bölgede güçlenmesi tehlikesine yol açıyordu. Macmillan Planının başarısızlığa uğraması üzerine Washington bağımsızlık formülü konusunda Ankara ve Atina'da girişimlerde bulunmaya başladı. Yunanistan'ın gerek Grivas, gerekse Makarios'u ikna etmek için yaptığı girişimler başarılı oldu ve Eylül 1958'de başpiskopos bağımsızlık çözümüne yeşil ışık yaktı.

Makarios gerçekçi bir durum değerlendirmesi yaparak, taksimi ve Türklere bir daha geri alınamayacak haklar verilmesini önlemek üzere bağımsızlık çözümünü onaylamıştı. Makarios'a göre, önce bir *self government* dönemi olacak, daha sonra Türkiye'yle de Yunanistan'la da bağı olmayan bağımsız Kıbrıs Devleti kurulacaktı ve bu bağımsızlık BM garantisi altına konulacaktı. Kıbrıslı Türklere azınlık hakları tanıyacak olan bu yeni devlet İngiliz Uluslar Topluluğu içinde yer alacaktı.

Türkiye Makarios'un kabul ettiği biçimiyle bağımsızlık çözümüne sert tepki gösterdi ve Kıbrıslı Türklerin azınlık statüsüne düşürülmelerinin kabul edilemeyeceğini bildirdi.

Fakat sonunda, BM Genel Kurulu Birinci Komitesinden, Kıbrıs konusunda ilgili üç hükümetle Kıbrıs temsilcilerinin katılacakları bir konferans kararı çıktı. Zorlu ve Averof da bu konuda çaba gösterme sözü verdiler. Aralık 1958'deki NATO toplantısında taraflar enosis ve taksim tezlerini terk ettiklerini açıkladılar. Türk hükümetinin, Türk kamuoyu ve Kıbrıs Türk liderliği tarafından tepkiyle karşılanan bu ani politika değişikliğini anlamak için olayları daha geniş bir perspektiften değerlendirmek gerekiyor.

1958 yazı boyunca Kıbrıs'ta artan Türk-Rum silahlı mücadelesi Ankara-Atina ilişkilerini gerginleştiriyor ve iki ülkeyi savaşın eşiğine getiriyordu. NATO'nun güneydoğu kanadında ortaya çıkacak bir çatlağın, Bağlantısızlık hareketi içinde yer alan Makarios'a desteğini açıkca ifade eden ve AKEL'le doğrudan bağlantısı olan Moskova'nın çıkarlarına hizmet edeceği açıktı. Bu noktada devreye giren ABD, Menderes ve Karamanlis hükümetleri üzerindeki etkisini kullanarak çözüm konusunda ısrarlı davrandı. Yıllardan beri kışkırtılmış Türk ve Yunan kamuoylarını ve Kıbrıs Türk ve Rum liderlerini aynı anda tatmin edecek bir çözüm bulmak zor olmakla birlikte, iki kutupluluğun hüküm sürdüğü bir uluslararası sistemde Türkiye ve Yunanistan gibi ekonomik ve askerî olarak Batı'ya bağlanmış iki devletin fazla bir direnme şansları yoktu. Sürpriz olarak değerlendirilen ama dönemin koşulları

ve mevcut hükümetlerin durumları bilindiğinde sürpriz sayılmayacak bir gelişmeyle iki taraf da bağımsızlık formülünde anlaştılar. NATO'nun genel çıkarları söz konusu olduğunda, ulusal çıkarlarını NATO çıkarlarıyla özdeş algılayan iki hükümet de, ulusal bir dava konusunda ulusal parlamentolarca onaylanmış resmî politikalardan vazgeçebilmişlerdi.

1) Zürich ve Londra Konferansları

Ocak 1959 boyunca Türk ve Yunan diplomatlar arasında bağımsız Kıbrıs Cumhuriyetinin kurulmasının ayrıntılarıyla ilişkili görüşmeler yapıldı. Bu dönemde, Karamanlis Makarios'u ikna etmek üzere kendisine bilgi veriyordu. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Menderes, Karamanlis, Zorlu ve Averof 6 Şubat 1959'da Zürich'te biraraya geldiler.

Zürich görüşmeleri sırasında, toplantının dağılma noktasına gelmesine yol açan anlaşmazlık, Türkiye'nin ortak bir komutanlık kurulması, adada üs edinmek istemesi ve adada bulundurulacak Türk askerlerinin sayısının artırılması konularında ısrarcı davranması üzerine ortaya çıktı. Yunanistan'ın ortak komutanlığı kabul etmesi, Türkiye'nin de üsden vazgeçmesi ve adada bulundurulacak Türk askerlerinin sayısını azaltmasıyla sorun çözümlendi. 11 Şubatta bir ortak bildiri yayınlandı ve çözüm için genel bir plan üzerinde Türkiye ve Yunanistan'ın anlaştığı duyuruldu.

Zürich'te, Menderes ve Karamanlis şu belgeleri imzaladılar: a) Zürich'te imzalanan belgelerin içerik ve anlamını açıklayan, uygulamanın kolaylaştırılması için tanımlara yer veren bir Centilmenlik Antlaşması, b) Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyetinin anayasal çerçevesini ortaya koyan, 27 madde ve 1 ekten oluşan Kıbrıs Cumhuriyetinin Temel Yapısına İlişkin Antlaşma, c) Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye ve Yunanistan arasında bir İttifak Antlaşması.

Hürriyet

İbrıs anlaşması dün resmen açıklandı

adada cumhuriyet en geç bir yıl içinde kurulacak

Başvekil Menderes dün Londra'da ilk defa hastahaneden çıkıp parkta bir gezinti yaptı

Şehit Ankarada toprağa verildi

Dr. Küçük: "Kıbrıs Türklerinin iktisadi hürriyet mücadeleleri başlıyor,, dedi

Bunların dışında Kıbrıs Cumhuriyeti, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanacak Garanti Antlaşması parafe edildi (bkz. **Uluslararası Antlaşmaların Yapılma Süreci** kutusu, s. 609).

Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmış ya da parafe edilmiş antlaşma metinlerinin İngiltere ve Kıbrıs'taki iki toplumun temsilcileri tarafından da imzalanması gerekiyordu. Zorlu ve Averof 11 Şubatta Londra'ya giderken, Karamanlis Atina'ya döndü ve Makarios'la bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Zü-

Uluslararası Antlaşmaların Yapılma Süreci

Uluslararası antlaşmaların yapılmasında ilk aşama antlaşma metninin hazırlanmasıdır. Devlet başkanları, hükümet başkanları, dışişleri bakanları ve atandıkları devlet ya da uluslararası örgüt nezdindeki diplomatik misyon başkanları ayrıca yetkilendirilmeye gerek olmaksızın devletleri adına antlaşma görüşmeleri yapabilirler.

İkili antlaşmalarda metin taraflarca birlikte yazılabildiği gibi, bir tarafın ya da her iki tarafın ayrı ayrı hazırladığı taslaklardan yola çıkılarak oluşturulabilir. Çok taraflı antlaşmaların görüşülmesi ve kaleme alınması ise ya bir uluslararası konferans ya da bir uluslararası örgüt çerçevesinde gerçekleşir.

Konferans yönteminde çağrıyı bir ya da birkaç devlet veya bir uluslararası örgüt yapabilir. Genellikle önceden hazırlanmış bir tasarı üzerinde görüşmeler başlar. Hükümleri ilk önce komisyon veya komitelerde ele alınır, daha sonra genel komisyona ve en sonunda da konferans genel kuruluna gelir. Burada kabul edilen tasarı hükümleri yazı komitesine yollanır. Bundan sonra bir kez daha konferans genel kurulunun incelemesinden geçen tasarı antlaşma metni olarak kabul edilir. Oylama yöntemini konferans belirler. Her aşamada oybirliği aranabileceği gibi, değişik oranlarda oyçokluğu ya da *consensus* da istenebilir. *Consensus* ile kabul yönteminde, ortaya çıkan metne hiçbir taraf itiraz etmezse o metin oylamaya gidilmeden kabul edilmiş sayılır.

Bir uluslararası örgüt çerçevesinde yapılan antlaşmalarda ise, iki farklı yöntem karşımıza çıkmaktadır. Örgütün bir uzman organı tarafından hazırlanan tasarı söz konusu örgütün genel kurulu tarafından kabul edilerek üye devletlerin imzasına açılabilir ya da bir uluslararası konferansa sunulabilir. Bu şekilde hazırlanan antlaşma metni tarafların temsilcilerinin imzası ile kesinleştirilir.

Bundan sonraki aşama antlaşmanın bağlayıcı güç kazanmasıdır. Antlaşma, imza ve antlaşmayı oluşturan belgelerin değiştirilmesi gibi basit usulle bağlayıcılık kazanabileceği gibi; onaylama, antlaşmanın kabul edilmesi, uygun bulunması ya da resmen teyit edilmesi gibi ikinci bir işlemle bağlayıcılık kazanması da mümkündür. Bu işlemleri de tamamlanan antlaşmanın hem iç hem de uluslararası hukuk bakımından yürürlüğe girmesi gerekir. Antlaşma uluslararası hukuk bakımından çeşitli şekillerde yürürlüğe girebilir. Belgelerin değişimi ya da depozitere verilmesi anı veya çok taraflı antlaşmalarda bağlanmayı kabul eden devletlerin belirli bir sayıya ulaşması anı ya da bundan belli bir süre sonraki bir tarih antlaşma tarafından yürürlüğe giriş zamanı olarak belirlenebilir. İç hukuk bakımından ise, uluslararası düzeyde bağlanmanın bir ön koşulu değilse de her devletin kendi iç hukuk düzeni bakımından sorun doğmaması için gerekli işlemleri gerçekleştirmesi gerekir. Bu da çoğu zaman söz konusu antlaşmanın yayınlanması ya da resmen duyurulması yöntemiyle yapılmaktadır.

(F. Keskin)

rich belgelerini itirazsız kabul eden Makarios, kısa bir süre sonra Londra'ya çağrıldığında belgeleri aynen imzalamakta kararsız olduğunu söylemeye başladı.

Makarios'un bu kararsız tutumunda iki baskı arasında bulunmasının rolü vardır. Bir yandan Grivas ve EOKA militanları bağımsızlığa karşı çıkıyor, "yalnız enosis" sloganlarını sürdürüyorlardı. Makarios ödün veren durumunda kalarak, Kıbrıs Rum toplumunun liderliğini Grivas'a kaptırmak istemiyordu. Öte yandan Yunan hükümetinden uyarı alıyordu: Yunanistan rolünün sonuna gelmiş ve Kıbrıslılara yardım yollarını tüketmişti. Son bir kez daha Karamanlis'le görüşen ve Garanti Antlaşmasına karşı çıktığını bildiren Makarios, başbakanı ikna edemeyince Londra'ya gideceğini bildirdi. Bu karardan sonra da Grivas'ı ikna etme çalışmalarına başladı.

Londra Konferansı 17 Şubatta başlayacaktı. Makarios, bir gün önce, son bir kez şansını denedi ve Averof'a Rum temsilcileri ikna edemediğini ve Zürich'te kabul edilen metinler değiştirilmediği takdirde imzalamayacağını söyledi. Makarios'un olumsuz tavrına rağmen Türk ve Yunan başbakanları Londra'ya gitmeyi kararlaştırdılar. Karamanlis 17 Şubat akşamı Makarios'la yaptığı görüşmede kendisinin antlaşmaları imzalayacağını, Kıbrıslı Rumların bundan sonra Yunanistan olmaksızın mücadeleyi sürdürebileceklerini belirtti. 18 Şubatta Makarios antlaşma metinlerini imzalamak için değil, görüşmek için Londra'ya geldiğini söyleyince, İngiliz Dışişleri Bakanı Lloyd ertesi gün saat 9:45'e dek kesin kararını bildirmesi için süre tanıdı. Kendi deyimiyle hayatının en zor ve en uzun gecesini geçiren Makarios 19 Şubatta olumlu yanıt verince, imza işlemleri tamamlandı. Londra'ya giderken uçağı düştüğü için hastanede bulunan Menderes'e gidilerek, imzası alındı. Böylece, 15 yıldan beri sürmekte olan Kıbrıs sorununun ilk aşaması, bağımsız Kıbrıs Cumhuriyetinin kurulması için gerekli hukuksal metinlerin imzalanmasıyla sona eriyordu.

2) Londra Antlaşmaları ve TBMM'nin Tutumu

19 Şubatta İngiliz, Yunan ve Türk başbakanları, Kıbrıs Rum toplumu adına Makarios ve Kıbrıs Türk toplumu adına Fazıl Küçük tarafından imzalanan Londra Antlaşmaları şu belgelerin tümünden oluşmaktadır: a) Kıbrıs Cumhuriyetinin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma, b) İngiltere, Yunanistan, Türkiye ile Kıbrıs Cumhuriyeti arasında Garanti Antlaşması, c) Kıbrıs Cumhuriyeti, Yunanistan ve Türkiye arasında İttifak Antlaşması, ç) İngiltere Hükümetinin bu belgeleri üslere ilişkin bazı esaslar eklenmesi koşuluyla kabul ettiğine dair 17 Şubat 1959 tarihli bildirisi, d) Yunan ve Türk dışişleri bakanlarının İngiliz hükümet bildirisini kabul ettiklerine ilişkin bildirileri, e) Makarios'un Londra'da imzalanan belgeleri kabul ettiğine ilişkin bildirisi, f) Küçük'ün Londra'da imzalanan belgeleri kabul ettiğine ilişkin bildirisi, g) Kıbrıs Anayasası ve ilgili belgelerin yürürlüğe konması için alınacak geçici önlemlerle ilgili sözleşme. Bu belgelerden en önemlileri şunlardır:

a) Kıbrıs Cumhuriyetinin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma

Bu antlaşmaya göre, Kıbrıs başkanlık rejimiyle yönetilen bağımsız bir cumhuriyettir. Cumhurbaşkanı Rum, cumhurbaşkan yardımcısı Türk olup, Rum ve Türk toplumları tarafından ayrı ayrı, genel oyla 5 yıl için seçilirler. Cumhurbaşkanı ve yardımcısı görevlerini yapamaz durumda olduklarında, yerlerine Temsilciler Meclisinin Rum başkanı ve Türk başkan yardımcısı vekâlet eder. Cumhuriyetin resmî dilleri Yunanca ve Türkçe olup, resmî belgeler iki dilde yayınlanmak zorundadır. Devletin bayrağı cumhurbaşkanı ve yardımcısı tarafından ortaklaşa olarak seçilecek tarafsız renk ve biçimde olacaktır. Bununla birlikte Yunan ve Türk ulusal bayramlarında, iki devletin de bayrağı Kıbrıs bayrağıyla birlikte asılabilecek ve bu bayramlar Kıbrıs'ta kutlanabilecektir.

Yasama yetkisi, yüzde 70'i Rum, yüzde 30'u Türk olup, her iki toplum tarafın-

dan ayrı ayrı, genel oyla 5 yıl için seçilecek 50 üyeli Temsilciler Meclisince kullanılacaktı. Topluluk Meclislerinin yetki alanları dışında kalan tüm konularda yetki bu meclise ait olacaktı. Yetki konusunda anlaşmazlıklar, cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanı yardımcısı tarafından birlikte belirlenecek 1 Türk, 1 Rum ve 1 tarafsız yargıçtan oluşacak Yüksek Anayasa Mahkemesi tarafından çözülecekti. İlke olarak basit çoğunlukla karar alacak olan Temsilciler Meclisinde anayasa değişiklikleri için gerek Türk, gerek Rum üyelerin üçte iki oyları gerekiyordu. Seçime, belediyelere, gümrük ve vergi koymaya ilişkin yasalarda Türk ve Rum üyeler arasında ayrı ayrı oylama yapılacaktı. Ayrıca, her toplumun kendisi tarafından belirlenecek sayıda üyeden oluşacak bir Cemaat Meclisi bulunacaktı. Dinsel, eğitsel, kültürel ve kişisel statü konularında yetkili Cemaat Meclisleri, toplulukların gereksinimleri uyarınca kendi topluluklarına bağlı kişileri vergilendirme hakkına sahip olacaklardı.

Yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve yardımcısı tarafından bir bakanlar kuruluyla birlikte kullanılacaktı. Bakanlar kurulu cumhurbaşkanı tarafından seçilecek 7 Rum ve cumhurbaşkanı yardımcısı tarafından seçilecek 3 Türk bakandan oluşacaktı. Dışişleri, savunma ya da maliye bakanlıklarından biri Türklere verilecekti. Cumhurbaşkanı ve yardımcısı, dışişleri, savunma ve güvenlik konusundaki bütün kanun ve kararlar hakkında ayrı ayrı ya da ortak veto hakkına sahiplerdi. Bu veto hakkı, Türkiye ve Yunanistan'ın birlikte üye oldukları uluslararası örgütlere ve ittifaklara Kıbrıs'ın katılması konusunda geçerli olmayacaktı.

Kamu hizmetlerinin her kademesinde, görevlerin yüzde 70'i Rumlara, yüzde 30'u Türklere verilecek; bu oranlar toplamı 2000'i geçmeyen polis ve jandarma gücü için de geçerli olacaktı.

Kıbrıs'ta yüzde 60'ı Rumlardan, yüzde 40'ı Türklerden oluşacak 2000 kişilik bir ordu kurulacaktı. Silahlı kuvvetlerin, polis ve jandarma kuvvetlerinin komutan ve yardımcıları ayrı toplumlara mensup olacaklar ve cumhurbaşkanı ve yardımcısı tarafından birlikte tayin edileceklerdi. Komutanlardan birinin Türk olması zorunluydu.

5 büyük kentte Türklerin ayrı belediyeleri olacaktı. Ortak işlerde işbirliğini sağlamak için bir eşgüdüm komitesi kurulacaktı. 4 yıl sonra ayrı belediyelere gerek olup olmadığı konusunda cumhurbaşkanı ve yardımcısı karar alacaklardı.

Yargı yetkisine gelince, davalı ve davacının aynı topluma mensup olduğu durumlarda, bu topluma mensup yargıçlardan kurulu bir mahkeme, eğer davalı ve davacı farklı toplumlara mensupsa, Yüksek Mahkeme tarafından belirlenecek yargıçlardan oluşacak bir karma mahkeme yetkili olacaktı. Yüksek Mahkeme, cumhurbaşkanı ve yardımcısı tarafından belirlenecek 2 Rum, 1 Türk ve 1 tarafsız yargıçtan oluşacaktı. Başkan olacak tarafsız yargıcın iki oy hakkı bulunacaktı.

Kıbrıs Cumhuriyetinin yapısını en ince ayrıntılarına kadar belirleyen Temel Antlaşma yeni devletin anayasasında Garanti ve İttifak Antlaşmalarının da yer alacağını; enosis ve taksimin yasaklanacağını; İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'ye konusu ne olursa olsun yapılacak her antlaşmada en gözetilen ulus hakkının tanınacağını ve Yunanistan ve Türkiye'ye kendi topluluklarına ait eğitim, kültür ve spor kurumlarına ve hayır işlerine malî yardımda bulunma hakkı verileceğini belirtiyordu.

b) Garanti Antlaşması

Kıbrıs Cumhuriyeti ile İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Garanti Antlaşmasının 1. Maddesine göre, "*Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsızlığının, toprak bütünlüğünün ve güvenliğinin sürdürülmesini ve aynı zamanda anayasasına bağlı kalınmasını sağlamayı (...) herhangi bir devletle, tamamen veya kısmen, herhangi bir siyasî ya da ekonomik birliğe katılmamayı yükümlenir. Bu bağlamda, herhangi diğer bir devletle birleşmeyi ya da adanın taksimini, doğrudan doğruya ya da dolayısıyla teşvik edecek her türlü hareketi yasak ilan eder.*" 2. Maddede İngiltere, Türkiye ve Yunanistan da bu durumu tanımakta ve garanti etmektedirler. 3. Madde İngiltere'nin Kıbrıs'taki haklarını garanti altına almaktadır ve buna göre, "*Kıbrıs Cumhuriyeti, Yunanistan ve Türkiye, Kıbrıs Cumhuriyetinin kurulması sırasında İngiltere'nin egemenliğinde kalan bölgenin bütünlüğüne uygun davranmayı ve (...) Kıbrıs Cumhuriyetinin Kurulmasına Dair Antlaşmaya uygun olarak Kıbrıs Cumhuriyeti tarafından kendisine tanınacak olan hakların İngiltere tarafından kullanılmasını ve onlardan yararlanılmasını garanti etmeyi yükümlenirler.*" Antlaşmaya uyulmaması durumunda alınacak önlemler 4. Maddede düzenlenmiştir: "*Bu antlaşmanın hükümlerine uygun davranılmaması durumunda, Yunanistan, Türkiye ve İngiltere, bu hükümlere uyulmasını sağlamak için gereken girişimler ya da önlemlere ilişkin birbirlerine danışmayı yükümlenirler. Ortak ya da anlaşarak davranmak mümkün olmadığı takdirde, garanti veren üç devletten herbiri, sadece bu antlaşma ile oluşturulan düzeni yeniden kurmak amacıyla harekete geçmek hakkını saklı tutarlar.*" Bu son hüküm 1974 harekâtına hukuksal temel oluşturacaktır.

c) İttifak Antlaşması

Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan İttifak Antlaşmasının "*Taraflar ortak savunmaları için işbirliği yapmayı ve bu savunma dolayısıyla çıkan sorunlar hakkında birbirlerine danışmayı yükümlenirler.*" diyen 1. Maddesi ve "*Taraflar, Kıbrıs Cumhuriyetinin bağımsızlığına ya da toprak bütünlüğüne karşı, doğrudan ya da dolaylı yöneltilen herhangi bir saldırı ya da saldırganlığa karşı koymayı yükümlenirler*" diyen 2. Maddesi antlaşmanın imzalanış amacını ortaya koymaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için Kıbrıs'ta üçlü bir askerî karargâh kurulacaktır (m. 3). İmzalanan Ek Protokole göre, karargâhta bulunacak 950 Yunan, 650 Türk subay, astsubay ve er Kıbrıs ordusunun talim ve terbiyesini sağlayacaktır.

ç) 17 Şubat 1959 Tarihli İngiliz Hükümeti Bildirisi

İngiliz hükümeti, bu bildiriyle, Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra da iki bölgede tam egemenliğini koruyacağını ilân ediyordu. Askerî tesislerin bulunduğu bu bölgelerden ilki Akrotiri, Episkopi ve Paramali'yi, ikincisi Dikelia, Pergamos, Aya Nikola ve Ksilofagu'yu kapsıyordu. İngiltere, ayrıca, yolları ve limanları kullanabilecek, kamu hizmetlerinden ve Lefkoşa havaalanından yararlanabilecek, askerî bölgeler dışında da askerî eğitim yapabilecek, Magosa'da özel tesislere sahip olacak ve kendi askerleri üzerinde yargı yetkisini tek başına kullanacaktı.

Bağımsızlık formülü incelendiğinde, çözümün hazırlanışında Kıbrıs'taki iki halktan çok Türkiye ve Yunanistan'ın isteklerinin, devletin işleyişinden çok NATO içi ilişkilerin işleyişinin dikkate alındığı görülmekteydi. Dünyada bir benzeri daha olma-

yan ve uluslararası hukukta *sui generis* (kendine özgü) bir devlet (bkz. **Devlet Türleri Şeması**, s. 613) olarak kabul edilen Kıbrıs Cumhuriyetinin kurucu antlaşmalarında, söz konusu devletin bağımsız, egemen ve üniter olacağı belirtiliyordu.

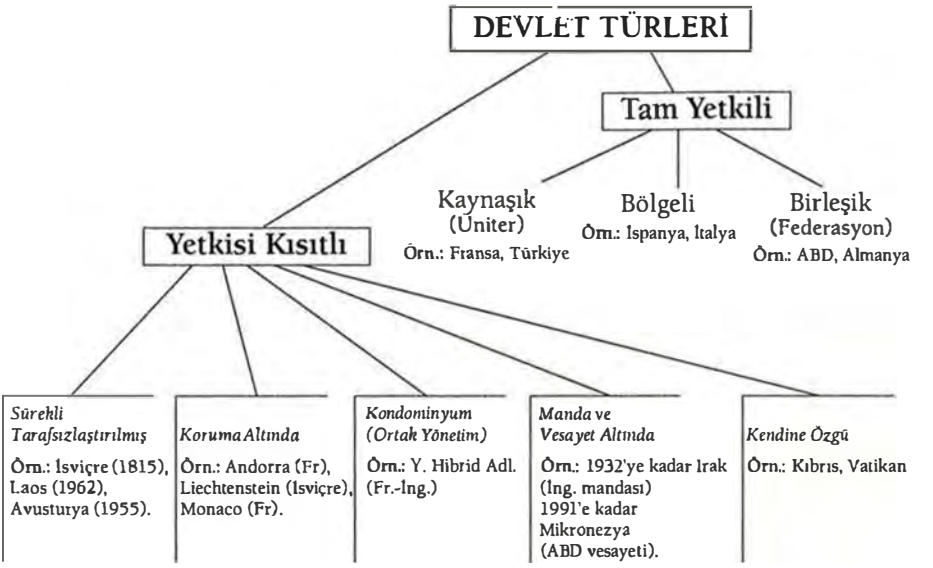

(B. Oran)

Oysa, anayasasını dahi değiştirme hakkı bulunmayan ve böyle bir durumda dışardan müdahaleye uğrayacak olan, Adanın bir bölümünde İngiliz egemenliğini daha başlangıçtan itibaren tanıyan, toprağa dayalı olmasa da işlevsel bir federasyon benzeri yapıya sahip olan Kıbrıs Cumhuriyeti ne bağımsız, ne egemen, ne de üniterdi. Devletin işleyişi öyle kurallara bağlanmıştı ki, antlaşmalar ancak iki toplumun liderleri tarafından iyiniyetle hazırlanmış olsalardı uygulanmaları mümkün olabilirdi. Oysa, iki toplumun liderlerinin benimsemediği, dışardan zorla kabul ettirilmiş antlaşmalar söz konusuydu ve oluşturulan sistem toplumlararası farklılığı o denli vurguluyordu ki, iyiniyetin oluşmasını, Türklük ve Rumluk özelliklerinin bir tarafa bırakılarak ortak Kıbrıslılık bilincine dayalı güvenin kurulmasını olanaksız kılıyordu. Tüm bu zorluklara, Yunanistan ve Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyetini bir bütün olarak görmek yerine Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarını ayrı birimler olarak kabul etme ve ona göre politika saptama eğilimlerini de ekleyecek olursak, kurulan devletin uzun ömürlü olma ihtimalinin zayıflığı daha ilk aşamada ortaya çıkmaktaydı.

Yukarıda imzalanma ve uygulanmasındaki zorlukları belirttiğimiz Londra Antlaşmaları 28 Şubat 1959'da TBMM'de tartışmaya açıldı. Muhalefet partileri 16 Haziran 1958'de Meclis'in taksim konusunda aldığı karar varken, hükümetin politika değiştirerek bağımsızlık temelinde antlaşmalar imzalamasını eleştiriyordu. Gerçi CHP lideri İsmet İnönü, "(...) İçinde bulunduğumuz ittifak manzumesinde umumî selâmet ve emniyet bakımından kuvvetli sebeplerin bizi antlaşmaya sevk ettiğini

takdir ediyoruz. Bu arada, kuvvetli dostların çok tesirli nasihatlerinin ehemmiyetli bir hissesi olduğunu tahmin etmekte güçlük çekmiyoruz." diyerek, hangi koşullarda hükümetin antlaşmaları imzaladığını bildiğini gösteriyordu ama yine de taksimden fedakârlık yapıldığı görüşü muhalefette egemendi. Dışişleri Bakanı Zorlu ise, bu eleştirileri yanıtlarken, fedakârlık yapıldıysa adanın tümünün alınmamasından fedakârlık yapıldığını, taksimi terk etmekle bir fedakârlık yapılmadığını, taksimi temin edip yıllarca Yunanistan'la mücadele etmek yerine, Kıbrıslı Türklere egemenlik temin eden ve Türkiye'nin güvenliğini teminat altına alan bir çözümün tercih edildiğini belirtiyordu.

Uzun tartışmalardan sonra 4 Mart 1959'da yapılan oylamada, 487 üyenin 347'si olumlu, 138'i olumsuz, 2'si çekimser oy kullandılar. Böylece, TBMM bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti çözümünü onaylamış oldu. Ancak, bir yıl sonra gerçekleşecek 27 Mayıs darbesi nedeniyle, söz konusu çözümün uygulanması, hazırlayan ve onaylayanlara değil, taksim tezinden vazgeçildiği için eleştiren ve red oyu verenlere kalacaktır.

MELEK FIRAT

KAYNAKÇA (Yunanistan'la İlişkiler)

Agun, Hüseyin, *Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası 1950-1960*, Ankara, Demokratlar Klübü Yayınları, 1997; Alexandris, Alexis, "Turkish Policy Towards Greece During The Second World War And Its impact On Greek-Turkish Detente," *Balkan Studies*, Vol. 23, No. 1 (1982), s. 157-197; Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Atina, Center of Asia Minor Studies, 1983; Alford, Jonathan(ed.), *Greece and Turkey: Adversity in Alliance*, Hampshire, Gower, 1984; Armaoğlu, Fahir, *Kıbrıs Meselesi 1954-1959*, Ankara, AÜSBF, 1963; Arvanitopoulos, Constantine, "The Belief System of Constantine Karamanlis," *Mediterranean Quarterly*, Vol. 5, No. 2 (1994), s. 61-83; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973*, Beşinci Baskı Ankara, AÜSBF, 1982 (OTDP); Bağcı, Hüseyin, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara, İmge, 1990; Bahcheli, Tozun, *Greek-Turkish Relations Since 1955*, San Francisco & Londra, Westview, 1990; Bilge, Suat, *Le Conflit de Chypre et les Chypriotes Turcs*, Ankara, AÜSBF, 1961; Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim, 1992; Couloumbis, Theodore A., *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle*, New York, Praeger, 1983; Crawshaw, Nancy, *The Cyprus Revolt*, Londra, George Allen&Unwin, 1978; Crouzet, François, *Le Conflit de Chypre 1946-1959*, C. I ve II, Brüksel, Etablissement Emile Bruylant, 1973; Demirer, Hulusi, *6-7 Eylül Olayları*, İstanbul, Bağlam, 1993; Dinamo, Hasan İzettin, *6-7 Eylül Kasırgası*, İstanbul, Osmanbey, 1971; Dosdoğru, Mehmet Akif, *6 Eylül 1955, Yassıada 6/7 Eylül Davası*, İstanbul, Bağlam, 1995; Erim, Nihat, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ankara, Ajans Türk, 1977; Gürel, Şükrü S., *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ankara, Ümit, 1993; Gürel, Şükrü S.,*Kıbrıs Tarihi 1878-1960: Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, C. II, İstanbul, Kaynak, 1985; Hasgüler, Mehmet, *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim'in İflası*, Ankara, Öteki, 1998; Hatipoğlu, M. Murat, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954*, Ankara, Siyasal, 1997; Hatzivassiliou, Evanthis, "The Riots in Turkey in Septembre 1955: A British Document," *Balkan Studies*, Vol. 31, No. 1 (1990), s.165-176; Kılıç, Hulusi (haz.), *Türkiye ile Yunanistan Arasında İmzalanan İkili Anlaşmalar, Önemli Beleler ve Bildiriler*, Ankara, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yunanistan Dairesi Başkanlığı, 1992; Oran, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, İkinci Basım, Ankara, Bilgi, 1991; Reddaway, John, *Burdened With Cyprus: The British Connection*, Londra, Butler&Tanner, 1986; Sander, Oral, *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965*, Ankara, AÜSBF, 1969; Sarafis, Marion (ed.), *Greece: From Resistance to Civil War*, Nottingham, Spokesman, 1980; Sönmezoğlu, Faruk, *Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler*, Istanbul, Der, 2000; Stephens, Robert, *Cyprus: A Place of Arms: Power Politics and Ethnic Conflict in the Eastern Mediterranean*, Londra&New York, Praeger, 1966; Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul, Ötüken, 1996; Vaner, Semih (der.), *Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, İstanbul, Metis, 1990; Woodhouse, C.M., *Modern Greece: A Short History*, Beşinci Basım, Londra, Faber and Faber, 1991.

Orta Doğu'yla İlişkiler

I) Arap Devletleriyle İlişkiler

1923'ten beri yüzünü Batı'ya dönen, Musul ve Sancak sorunları dışında Orta Doğu'yla ilişkilerini en alt düzeyde sürdüren Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında bölgeye yönelik politikasını değerlendirirken, uluslararası sistemde meydana gelen iki önemli değişiklik ve bunların Türk karar vericiler tarafından algılanış biçimi göz önünde tutulmalıdır. 1950'lerde Türkiye'nin "aktif" ama sonuçları açısından "başarısız" olarak nitelenen Orta Doğu politikasını anlamak için, 1945 sonrasında uluslararası sisteme egemen olan Soğuk Savaş ve self determinasyon hakkına dayanarak sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmaları olgularının Ankara üzerindeki etkilerini ele almak gerekmektedir .

1947'de Batılı devletlerin Soğuk Savaş'ın başladığını açıkça ifade etmeleri ve ilişkilerini yeni uluslararası sistemin kurallarına göre kurmaları, 1945'ten beri SSCB'den tehdit algılayan ve savaşın ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini silmek üzere dış borç olanakları arayan Türkiye'ye beklediği fırsatı verdi. Bu tarihten sonra Ankara tüm dış politikasını NATO çerçevesinde belirleyerek, stratejik önemine vurgu yapan ve Batı'nın güvenliği için Türkiye'nin güvenliğinin vazgeçilmez olduğunu öne çıkaran bir dış politika izlemeye başladı. Özellikle 1950'de Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelişiyle birlikte, Türk dış politikası, "Türkiye'nin çıkarı Batı'nın yani ABD'nin çıkarıyla özdeştir" anlayışıyla yönetilmeye başladı. Bu anlayış doğal olarak Türkiye'nin Orta Doğu politikasına da yansıdı; Türkiye bölgedeki gelişmeleri Soğuk Savaş mantığı ve Batı gözlüğüyle izledi. Yani, Batı'nın Orta Doğu'daki "temsilcisi" olarak, bağımsızlıklarını yeni kazanan Arap ülkelerini Batı'yla yakınlaştırmak ve onlara liderlik yapmak görevini üstlendi. Türkiye'nin bölge gelişmeleriyle daha önce olmadığı kadar yakından ilgilenmesi, aktif bir politika izlemesi sonucunu doğurdu.

Soğuk Savaş'ın meydana getirdiği değişiklikleri algılayan ve kendisine tanıdığı tüm olanakları fazlasıyla kullanmak isteyen Türkiye, "Batı'nın sözcüsü" olarak Orta Doğu devletleriyle ilişki kurarken savaş sonrası meydana gelen ikinci önemli değişikliği ve sonuçlarını, yani sömürgelerin self determinasyon hakkına dayanarak bağımsızlıklarını ilan etmelerini ve iki kutuplu uluslararası sistemde kendi değerleriyle üçüncü bir kutup oluşturma çabalarını gözardı etmeyi yeğledi. Bu nedenle de, Batı çıkarlarını korumak adına bölgesel düzeyde savunma örgütü kurma ve Arap ülkeleriyle ilişkilerini bu çerçevede geliştirme isteği, Batı emperyalizmine karşı yürütülen mücadele sonucunda bağımsızlıklarını kazanan Arap devletlerince "emperyalizm sözcülüğü yapmak" olarak algılandı ve olumsuz karşılandı. Do-

layısıyla, İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin Orta Doğu politikası başarısız olduğu gibi, Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerinde uzun vadede onarılması güç yaralar açtı. Türkiye, 1950'lerde Araplara karşı izlediği politikanın olumsuz sonuçlarını 1960'larda görecek ve bu tarihten itibaren yeni bir politika oluşturma sürecini başlatacaktır.

A) Arap Devletleriyle Yakınlaşma Dönemi (1945-1949)

İkinci Dünya Savaşının bitişinden itibaren Türkiye savaş boyunca izlediği savaş dışı kalma politikasının bedelini ödedi ve büyük bir yalnızlık içine girdi. 1947'de Truman Doktrini ilan edilene kadar, Moskova'nın Türkiye'den istekleri ABD ve İngiltere tarafından anlayışla karşılandı. Kuzeyinden tehdit gelen Türkiye, güvenlik endişesini gidermek ve güney sınırlarından tedirgin olmamak için başta bağımsızlıklarını yeni kazananlar olmak üzere Arap devletleriyle ilişkilerini yakınlaştırmaya başladı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 7 Arap ülkesi bağımsızdı: Mısır (1922), Irak (1932), Suriye (1946), Lübnan (1945), Ürdün (1946), S. Arabistan (1926) ve Yemen (1918). 22 Mart 1945'te bu devletler biraraya gelerek Arap Birliği Paktını imzaladılar. Türkiye Batı emperyalizmine karşı ilk mücadele eden devlet olarak, çoğu İngiltere ya da Fransa'ya karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş olan devletlerin bu girişimlerini son derece olumlu karşıladı. Arap Birliği Genel Sekreteri de Türk-Arap dostluğunun öneminin altını çizen açıklamalar yaptı.

Bunu izleyen dönemde Türkiye Arap ülkeleriyle ikili ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. İlk olarak Irak Kral Naibi Abdülilâh 15 Eylül 1945'te Ankara'yı ziyaret etti. Hemen arkasından 29 Mart 1946'da Türk-Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı (bkz. s. 259-271).

Irak'la dostça ilişkilerin kurulması, Türkiye'nin diğer Arap komşusu Suriye'yle ilişkilerini de olumlu yönde etkiledi. Türkiye-Suriye ilişkileri Hatay sorunu dolayısıyla gerilimliydi. Gerçi Suriye 5 Temmuz 1944'te bağımsızlığını kazandığında, Dışişleri Bakanlığı Şam'daki yabancı devletlerin temsilcilerine yolladığı bir genelgenotada Suriye hükümetinin, Fransa'nın Suriye adına yaptığı uluslararası antlaşma ve anlaşmalara saygılı olmak kararında bulunduğunu bildirmişti ama 1946'da Fransa'nın bölgeyi tamamen terk etmesinden sonra Suriye'nin tutumu değişmeye başladı. Şam'dan yapılan açıklamalarda, Türkiye'nin Hatay üzerindeki egemenliğinin hukukdışı olduğu ve bu konunun tıpkı Filistin sorunu gibi tüm Arap dünyasını ilgilendirdiği belirtildi. Bu açıklamalar karşısında Türkiye Suriye'nin bağımsızlığını tanımayı geciktirdi. Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa'nın araya girmesiyle uzlaşı sağlandı: Türkiye Hatay'ı ilhakının Suriye tarafından resmen tanınması için ısrar etmemeyi, Suriye de bu sorunu resmen ileri sürmemeyi kabul etti. Bunun üzerine Türkiye 6 Mart 1946'da Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlığını tanıdı. Ancak, bu uzlaşı geçici oldu. Albay Hüsnü Zaim'in iktidarı döneminde Türkiye'yle ilişkileri gölgelemesine izin verilmeyen Hatay sorunu, 1950'de Albay Çiçekli döneminde canlandırıldı ve Türkiye-Suriye ilişkileri yeniden bozuldu.

20 Haziran 1946'da Lübnan Cumhurbaşkanı Beşara El-Huri Türkiye'yi ziyaret etti ve iki ülke arasındaki ilişkiler 1950'ler boyunca sınırlı ama sorunsuz olarak

sürdü. 8 Ocak 1947'de de Ürdün Kralı Abdullah'ın Ankara ziyareti sırasında imzalanan Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması, Soğuk Savaş'ın ve Filistin sorununun başlangıcına rastladığı için, Arap devletleri arasında daha sonra netleşecek bölünmenin ilk işaretlerini verdi. Kral Abdullah'ın "Şimdi Batı'da Büyük Britanya ile, doğuda büyük Türk Milletiyle dostuz" sözleri, İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarından vazgeçmeyeceğinden endişelenen ve Londra-Ankara-Amman üçgeninde yeni bir blok oluşturulmaya çalışıldığını düşünen başta Suriye olmak üzere Mısır ve S. Arabistan'da rahatsızlıklara neden oldu. İki kutuplu dünya Orta Doğu'yu etkilemeye ve Türkiye'nin Arap dünyasıyla yolları ayrılmaya başlamıştı.

Bununla birlikte, 1947'de Filistin konusu BM'ye getirildiğinde Türkiye Arap devletleriyle birlikte davrandı ve 30 Kasımda Filistin'in taksimi aleyhine oy kullandı. Gerek ABD'nin gerek SSCB'nin Filistin'in taksimi yönünde oy kullandıkları karara Türkiye'nin aleyhte oy vermesi, bozulmaya başlayan ilişkilere rağmen Arap dünyasında son derece olumlu karşılandı ve bu olumlu hava Suriye Cumhurbaşkanı Şükrü el Kuvvetli tarafından Ankara'ya gönderilen teşekkür mesajıyla ifade edildi.

1948 Türkiye'nin Arap devletlerine yönelik politikasında dönüm yılı oldu. Bir yıl önce ilan edilen Truman Doktrini Soğuk Savaş'ın resmen açıklanması anlamına geliyordu. Gerçekten de, daha önce Türkiye'nin güvenlik endişelerine ilgisiz kalan Batı, Ankara'dan yükselen sesleri duymaya başlamıştı. Batı'yla yakınlaşan Türkiye Araplardan uzaklaştı.

Türkiye'nin Batı yörüngesinde bir Orta Doğu politikası izleyeceği yine Filistin sorununda ortaya çıktı. Arap-İsrail savaşı ve o sırada 14 Mayıs 1948'de Filistin'de bir İsrail devletinin kurulması konunun yeniden BM gündemine gelmesine neden oldu. 12 Aralık 1948'de BM Genel Kurulunun Filistin Uzlaştırma Komisyonu kurulması kararına Arap ülkeleri karşı çıkarken, Türkiye Batılı ülkelerle birlikte olumlu oy kullandığı gibi, ABD ve Fransa'yla beraber Komisyona da seçildi. 28 Mart 1949'da da İsrail'i resmen tanıdı. Böylece, İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olarak Arap devletlerinden sert tepkiler aldı.

Türkiye'nin Orta Doğu politikasındaki değişiklik Filistin sorunuyla sınırlı kalmadı. Gerek stratejik önemi, gerek petrol rezervleri dolayısıyla en önemli bloklar arası çatışma alanlarından biri olan Orta Doğu'da Batı'nın güvenlik planlarının gereği oluşturulan askerî paktların öncülüğünü üstlendi.

B) Orta Doğu Komutanlığı Projesinden Bağdat Paktına (1950-1955)

4 Nisan 1949'da NATO kurulduğunda Türkiye'nin bu Batı savunma örgütüne girmek için yaptığı bütün girişimler sonuçsuz kaldı. 1947'den beri Batı'yla işbirliği içinde olan Türkiye ve Yunanistan'ın NATO üyeliğine, İngiltere ve İskandinav ülkeleri karşı çıkıyorlardı. İskandinav ülkeleri kendilerine uzak ve Avrupalı saymadıkları bir bölgenin savunma yükünü üstlenmekten kaçınırken, Süveyş Kanalını denetleyen, Ürdün'de Arap lejyonuna kumanda eden, Irak'ta üsleri bulunan, Basra körfezi sahillerini himayesinde tutan, Kıbrıs'a sahip olan İngiltere Akdeniz ve Orta Doğu'yu kendi etki alanı olarak görüyor ve gittikçe güçlenen ABD'nin de bölgede

söz sahibi olmasını istemiyordu. İngiltere'nin istediği, doğu Akdeniz'de Türkiye, Yunanistan ve bazı Arap devletleriyle birlikte bir savunma örgütü kurmaktı.

ABD desteği olmaksızın bir Akdeniz Paktının kurulmasının mümkün olmadığını düşünen Türkiye, Arap devletleri açısından birincil sorunun ABD'nin desteğiyle kurulan ve özellikle ABD'deki Yahudi lobisinin etkisiyle sürekli silah yardımı alan İsrail olduğunun ve Batılı devletlerin bu ülkeye yönelik politikaları değişmedikçe "komünist tehdidi"ni hayati bir tehlike olarak görmelerinin söz konusu olamayacağının farkındaydı. Nitekim ABD bölgesel paktlara sıcak bakmadığını açıkça belirtince, İngiltere pakt düşüncesinden vazgeçti ve Orta Doğu güvenlik politikasını Mısır'la yaptığı ikili antlaşmalar çerçevesinde sürdürmeye karar verdi. Akdeniz Paktı gerçekleşmeyince Türkiye yeniden NATO üyeliği konusundaki girişimlerine hız verdi.

1950'de iktidara gelen ve dış politikada CHP'nin gerçekleştiremediği bir başarıya imza atmak isteyen DP hükümeti, NATO üyeliğini sağlamak konusunda önemli bir fırsat olarak değerlendirerek, Kore'ye asker gönderdi. Kore Savaşı ve komünizmin Asya'da yayılması olasılığı ABD'nin gözünde de Türkiye'nin stratejik değerini artırmıştı. Nitekim, 1950 sonbaharında Türkiye NATO'nun Akdeniz savunma planlarına katılmak üzere davet aldı. Ancak, NATO üyeliği söz konusu edilmiyordu. Çünkü İngiltere, yukarıda da belirtildiği gibi, bölgesel devletlerle kendisi arasındaki mevcut ikili antlaşmaların yerini alacak ama bu antlaşmaların sağladığı hakları aynen koruyacak çok taraflı bir Orta Doğu Komutanlığı oluşturmayı düşünüyordu. Dolayısıyla, Türkiye'nin Orta Doğu'nun savunmasıyla ilgilenmesi ve kendisinin bu bölgedeki karargâhıyla eşgüdüm içinde hareket etmesi gerektiği kanısındaydı. Daha önce bölgesel pakt düşüncesine sıcak bakmayan ABD de, Kore Savaşından sonra "Sovyet genişleme isteklerine" karşı Orta Doğu Komutanlığı projesini desteklemeye başlamıştı.

İngiltere'nin olurunu almadan NATO üyeliğinin söz konusu olamayacağını fark eden Ankara, 11 Eylül 1951'de Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün İngiltere'nin Ankara Büyükelçisine "Türk hükümeti İngiltere, ABD ve Fransa hükümetleriyle Orta Doğu'nun savunması hakkında ön bir görüş alışverişinde bulunmaya hazırdır; ancak bu görüş alışverişi Türkiye'nin NATO'ya girişi üye devletlerce onaylanmadığı sürece kesin bir sonuca varacak bir müzakere niteliği kazanamayacaktır" demesiyle, Türkiye'nin kesin tutumunu ortaya koydu.

20 Eylül 1951'de NATO Konseyinin Ottawa toplantısında üye devletlerin oybirliğiyle Türkiye'nin NATO'ya davet edilmesi üzerine, Orta Doğu Komutanlığı konusunda da somut adımlar atılmaya başlandı.

1) Orta Doğu Komutanlığı Projesi

İngiltere ve ABD daha Haziran 1951'de Orta Doğu Komutanlığının yapısı konusunda uzlaşmaya varmışlardı. Buna göre, Orta Doğu Komutanlığı bir NATO komutanlığı olmayacak ama NATO'yla yakın ilişki içinde bulunacaktı.

İngiltere Orta Doğu Komutanlığı düşüncesini ortaya atarken, bölgedeki çıkarlarının korunması için öncelikli bir yere sahip olan Süveyş'teki varlığı dolayısıyla savaş sonrasında Mısır'la arasında baş gösteren anlaşmazlığı gidermeyi amaçlıyor-

du. Bu proje çerçevesinde bölge devletlerinin ortaklığı ve işbirliği sağlanarak, İngiliz üslerinin varlığına duyulan tepki azaltılacaktı. Türkiye'nin katılımı da bu noktada önem taşıyordu: Hem en büyük ve en güçlü orduya sahip bölge devleti olarak Orta Doğu'nun savunmasında önemli bir görev üstlenecek, hem de Orta Doğulu ve Müslüman bir devlet olarak Orta Doğu Komutanlığının tümüyle Batı damgası taşımasını önlemiş olacaktı. Ancak, 1949'da İsrail'i tanıyan Türkiye Ocak 1950'de Tel Aviv'e ilk maslahatgüzârını atayıp, Temmuzda da ilk ticaret antlaşmasını imzalayınca, Araplarla ilişkileri olumsuz etkilendi. Arap devletleriyle yakınlaşma ve onları SSCB'ye karşı Batı kaynaklı savunma örgütüne çekme politikası daha başlangıçta darbe yedi.

15 Ekim 1951'de bir açıklama yapan Türkiye, Orta Doğu Komutanlığının kurulmasını zorunlu ve yararlı gördüğünü ve ilke olarak katılmayı kabul ettiğini açıkladı. Türkiye kadar önem verilen bir diğer bölge ülkesi Mısır'dı. Hem Süveyş'in stratejik önemi dolayısıyla, hem de merkezi Kahire'de olan Arap Birliği içindeki etkin rolü nedeniyle Mısır'ın Orta Doğu Komutanlığına katılması isteniyordu. Ayrıca, İngiltere bu yolla 1936 İngiltere-Mısır anlaşmasının Mısır tarafından yenilenmemesi durumunda İngiliz üslerine ilişkin ortaya çıkabilecek sakıncaları da gidermek amacındaydı. 13 Ekimde İngiltere, ABD, Fransa ve Türkiye Mısır'a Orta Doğu Komutanlığına katılması davetinde bulundular. Mısır'a öteki kurucu devletlerle eşit ortaklık önerildi ve olumlu yanıt vermesi durumunda, İngiltere'nin 1936 anlaşmasından vazgeçeceği ve kurulacak Komutanlığın emrine verilecek kuvvetlerin dışında, Mısır'daki tüm askerlerini geri çekeceği bildirildi. Mısır, İngiliz işgal kuvvetleri ülkesinde bulunduğu sürece bu önerileri dikkate almayacağını açıklayarak daveti reddettiği gibi, 1936 anlaşmasını da feshetti.

Türkiye'nin kararı tepki almakta gecikmedi. Mısır basınında Türkiye aleyhinde yazılar yer alırken, 24 Kasımda SSCB bir nota göndererek, Türkiye'nin bölgedeki Batı kaynaklı savunma planlarına katılımından duyduğu endişeyi dile getirdi. Türkiye'nin Batı'nın bölgedeki konumunu güçlendirecek girişimlere Arapların katılımını sağlamakta başarılı olamayacağı anlaşılmıştı ama Ankara, özellikle ABD'ye, bölgede Batı çıkarlarını korumaya yönelik girişimlerde önderlik yapabilecek tek güç olduğu mesajını vermeye devam ediyordu.

Mısır'ın red kararı üzerine 10 Kasım 1951'de ortak bir açıklama yapan İngiltere, ABD, Fransa ve Türkiye Orta Doğu'nun savunmasının hür dünya için zorunluluğunun altını çizerek, projeden vazgeçmediklerini belirtme gereksinimi duydular. Bununla birlikte, Orta Doğu Komutanlığı fikrinin bu biçimiyle amaçlanan sonucu doğuramayacağını da anlamışlardı.

Haziran 1952'de İngiltere ve ABD Orta Doğu Komutanlığını bir askerî komutanlık olmaktan çıkarıp bir planlama kuruluşu biçimine dönüştürmeyi kararlaştırdılar ve Orta Doğu Komutanlığı adını Orta Doğu Savunma Örgütü olarak değiştirdiler. Amaçta anlaşan iki devletin yönteme ilişkin görüşleri farklıydı. Türkiye'nin de desteğini alan İngiltere her koşulda örgütün kurulması, daha sonra Arap devletlerinin katılması için çaba gösterilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Ayrıca, Mısır dışındaki Arap devletleriyle özellikle de Irak ve Ürdün'le görüşmelere öncelik verilmesi görüşündeydi. Buna karşılık ABD örgütün kuruluş aşamasında Arap devletlerinin katılımının zorunlu olduğu ve Mısır'a ağırlık verilmesi gerektiği kanısındaydı. ABD

desteği olmaksızın bölgeye ilişkin girişimlerin şansı bulunmadığını bilen İngiltere Mısır'la görüşmeleri başlattıysa da olumlu sonuç alamadı.

ABD, İngiltere'nin bölgedeki etkisinin giderek zayıfladığını ve Orta Doğu savunmasında bir boşluk olduğunu görüyordu ama Truman yönetimi fazladan askerî taahhütlere girmek istemiyordu. ABD'nin Orta Doğu savunmasına yönelik girişimlerin öncülüğünü İngiltere'den alması için Eisenhower'ın başkan olmasını beklemek gerekecektir.

2) Bağdat Paktı

1953'te Eisenhower'ın iktidara gelmesiyle birlikte ABD Orta Doğu politikasını gözden geçirme gereğini duydu. Washington'daki yeni yönetim değişen uluslararası koşullarda Orta Doğu Komutanlığı ve Orta Doğu Savunma Örgütünün bölgenin savunması için gerekli işlevselliğe sahip olamadığını görüyordu. Bunun nedenleri konusunda yapılan değerlendirmelerde şu sonuçlara varıldı: 1) Arap dünyası açısından birincil tehdit SSCB'den değil İsrail'den gelmektedir; sadece komünist tehdidini öne çıkararak bu ülkelerle işbirliği yapma olanağı yoktur; 2) Arap devletleri bağımsızlıklarını yeni kazanmışlardır ve bu konuda son derece hassastırlar. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın emperyalist politikalarını hatırlatabilecek her türlü girişime uzak duracaklardır; 3) Siyasal bağımsızlıklarını yeni kazanan Arap devletlerinin temel hedefleri ekonomik kalkınma sürecini başlatmaktır. Bu açıdan da Stalin'in ölümünden sonra Moskova'nın izlediği politikaya yakınlık duyma olasılıkları yüksektir; 4) Arap dünyası içinde Mısır'ın özel bir konumu vardır. Mısır, Suriye başta olmak üzere Batı'ya karşı mesafeli bir politika izlemek eğilimindeki Arap devletlerinin liderliğini üstlenmiş durumdadır. Süveyş kanalı başta olmak üzere İngiltere ile Mısır arasındaki sorunlar çözülmeden, Arap dünyasıyla işbirliği yapmak mümkün değildir.

Yukarıdaki değerlendirmeleri yapan yeni ABD yönetimi, Orta Doğu'da inisiyatifi ele almaya karar verdi. Dışişleri Bakanı John Foster Dulles 11-28 Mayıs 1953'te Mısır, İsrail, Suriye, Irak, S. Arabistan, İran, Hindistan, Pakistan, Yunanistan, Türkiye ve Libya'yı ziyaret etti. Başlangıçta Dulles'ın programında Batı'ya bağlı politikasından emin olunan Türkiye bulunmuyordu. Başbakan Menderes'in isteği üzerine Ankara'ya da gelen Dulles 26-27 Mayısta Türk yetkililerle görüştü. Türkiye'nin mesajı açıktı: SSCB'den gelen tehdidin farkında olmayan Araplarla birlikte Orta Doğu savunmasını gerçekleştirmenin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Yeni bir yaklaşıma gereksinim vardır. Orta Doğu'da kurulacak yeni savunma sisteminin temel taşı Türkiye olmalıdır ve Pakistan da bu sisteme dahil edilmelidir. Dulles, Orta Doğu savunmasının temel taşının Türkiye olacağı konusundaki görüşlere katılmakla birlikte, Arapların tamamen yabancılaştırılmaması gerektiğini Ankara'ya söyledi.

Orta Doğu gezisinden sonra 1 Temmuz 1953'te Ulusal Güvenlik Konseyinde bir konuşma yapan Dulles, Kuzey Kuşağı (*Northern Tier*; bkz. **Jeopolitik Kuramlar** kutusu, s. 562) kavramını ortaya attı. SSCB tehdidinin en fazla bilincinde olan ve olası Sovyet saldırısının rotasında bulunan devletleri kapsayan Kuzey Kuşağında Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve Suriye yer alıyordu. Dulles'a göre Orta Doğu'nun savunması Kuzey Kuşağı devletlerine dayandırılmalıydı çünkü İsrail tehlikesi diğer

Arap devletlerini birincil derecede rahatsız ederken, bu devletler Sovyet tehdidini doğrudan hissediyorlardı. Ayrıca, kurulacak yeni savunma sistemi Batı tarafından zorla kabul ettirilmemeli, bölge içinde başlayacak bir girişimin sonucunda doğmalıydı. Bölge devletlerinin katılımı bir zorunluluktu.

ABD'nin yeni Orta Doğu politikası Türkiye'ye beklediği fırsatı verdi. İçeride 1954'ten sonra ekonominin bozulmaya başlaması üzerine ABD'den daha fazla borç alma gereksinimi duyan DP hükümeti, yeni koşullarda coğrafi konumunu, Batı'ya sadakatini ve bölgeyle tarihsel bağlarını öne çıkararak Batı savunması için vazgeçilmezliğini göstermek olanağını yakalamıştı. Nitekim, Bağdat Paktına giden süreçte Washington'da belirlenen politikaların sadık uygulayıcısı oldu.

Ancak Orta Doğu savunmasının liderliğini üstlenen ve bunun için bölge devleti olmanın avantajlarını kullanması gereken Türkiye, 1954'ten sonra izlediği politikalarla Arap devletlerinin önemli bir bölümüyle yollarını ayırdı. Türkiye-Mısır ilişkilerinde bozulma ilk kez Ocak 1954'te yaşanan diplomatik bir krizle ortaya çıktı. Kahire Büyükelçisi Hulusi Fuat Tugay, eşi dolayısıyla Mısır kraliyet ailesiyle akrabaydı. Devrimden sonra kraliyet ailesine ait mallar kamulaştırılınca Nasır'ı eleştirmiş ve bir davette de aralarında sert bir tartışma geçmişti. Bundan kısa bir süre sonra Tugay istenmeyen kişi ilan edilip, dokunulmazlığı kaldırıldı. Bu durum Tugay'ın kendi hatasından kaynaklanmakla birlikte, diplomatik geleneğe aykırı bir uygulamayla daha ülkeyi terk etmeden dokunulmazlığının kaldırılması Mısır'ın Türkiye'ye yönelik olumsuz tavrının bir ifadesiydi. Ancak, 1954 başında Orta Doğu'da kurulacak savunma sistemine Arap devletlerini de katma politikası izlendiği için Ankara olayı büyütmekten kaçınacak, Türkiye tarihinde ilk kez bir büyükelçi istenmeyen kişi ilan edilmiş olduğu halde, Mısır'la ortak yayınlanan bildiride duyulan üzüntü dile getirilerek olay hasıraltı edilecektir.

Türkiye-Mısır ilişkilerinde yaşanan bozulmanın nedeni bu diplomatik krizden çok daha önemli bir siyasal liderlik mücadelesinden kaynaklanıyordu. Orta Doğu devletleri ikiye bölünmüşlerdi: Batı'yla işbirliği içindeki devletlerin önderliğini Türkiye, Batı'ya karşı siyasal ve ekonomik bağımsızlıklarını korumaya çalışan devletlerin önderliğini Mısır yapıyordu. İki devlet arasında tüm Orta Doğu'nun siyasal haritasını belirleyecek bir güç mücadelesi yaşanıyordu. Bu mücadelede Türkiye sadece Batı kaynaklı savunma örgütlenmesinin öncülüğünü yapmakla yetinmedi. Özellikle 1954'te başlayan Cezayir bağımsızlık savaşı boyunca BM'de Batılılarla aynı politikayı izleme konusunda gösterdiği özen, "emperyalizmin Orta Doğu'daki temsilcisi" olarak algılanmasına neden oldu. Dolayısıyla Türkiye'nin Orta Doğu'da düşünülen yeni savunma sistemine Arap devletlerini katma şansı çok düşüktü.

Türkiye-Pakistan Dostane İşbirliği Antlaşması (2 Nisan 1954)

Yeni bir savunma sisteminin ilk somut işareti 28 Aralık 1953'te ABD ile Pakistan arasında bir teknik ve ekonomik yardım antlaşması imzalanmasıyla atıldı. Hindistan'la sorunları bulunan ve SSCB'den tehdit algılayan Pakistan bu yolla Batı güvencesine alındıktan sonra 18 Şubat 1954'te Türkiye ve Pakistan ortak demeç yayınlayarak bir savunma antlaşması imzalayacaklarını açıkladılar.

İlk tepki Moskova'dan geldi: SSCB, Türkiye ve Pakistan'a birer nota göndererek, Orta Doğu'daki öteki devletleri de kapsamayı hedefleyen bir çekirdek olarak bu

antlaşmanın bir savunma paktı olarak değerlendirilemeyeceğini, bölgede bir tehdit söz konusu değilken Orta Doğu ve güneydoğu Asya'daki durumu tehlikeye sokan bir NATO manevrası olduğunu bildirdi. SSCB'nin ardından Mısır benzer bir açıklama yaptı ve bu antlaşmanın bölge devletlerine yönelik bir tehdit olduğunu belirtti. Irak çekimser bir tavır alırken, İran böyle bir antlaşmaya katılmayacağını açıkladı.

Tüm bu olumsuz tepkilere rağmen, 2 Nisan 1954'te Türkiye ile Pakistan arasında Dostane İşbirliği Antlaşması imzalandı. Karaçi Antlaşması olarak da bilinen ve askerî nitelik taşımayan bu antlaşmada tarafların ortak çıkarlarını ilgilendirebilecek uluslararası konularda görüş alışverişinde bulunacakları, kültürel, ekonomik ve teknik konularda azamî ölçüde işbirliği yapacakları belirtildikten sonra, savunma alanında yapılacak işbirliği esnek ifadelerle belirtiliyordu. 6. Maddede, antlaşmanın öteki devletlere açık olduğu belirtilerek hedeflenenin daha geniş katılımlı bir savunma işbirliğini örgütlemek olduğu ortaya konmuştu.

Karaçi Antlaşmasından hemen sonra, 30 Mayıs-7 Haziran tarihleri arasında Başbakan Menderes ABD'ye resmî ziyarette bulundu. Bu ziyaretin Türkiye-Arap devletleri açısından önem taşıyan noktası, Menderes'in verdiği bir demeçte "İsrail'in varlığı gerçeğini tanımak Arap devletleri için bir gerekliliktir" (*Ayın Tarihi*, no. 247, Haziran 1954, s. 96) demesi oldu. Arapların en hassas noktasına dokunan bu sözle, Türkiye, Orta Doğu politikasını Orta Doğu sorunları açısından değerlendirmediğini, sadece Soğuk Savaş mantığıyla hareket ettiğini ortaya koyuyor ve Mısır başta olmak üzere Batı karşıtı Arap devletlerine kendisine karşı kullanabilecekleri bir koz veriyordu.

Türkiye-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması (24 Şubat 1955)

Menderes'in ABD ziyaretinden kısa bir süre sonra, 27 Temmuz 1954'te İngiltere ile Mısır arasında imzalanan ve İngiltere'nin Süveyş kanalından çekilmesine ilişkin antlaşma, Orta Doğu savunma sistemine Arapların katılma umutlarını gerek Washington'da gerek Ankara'da artırdı. Menderes Mısır'la yakınlaşmak için ilk girişimi yaptı ve Nasır'la görüşme isteğini Kahire'ye iletti ama isteği reddedildi. Batı'yla uyumlu bir savunma paktı kurmaya çalıştığı sürece Nasır'ın Menderes'le görüşmeyeceği anlaşılmıştı.

Bu girişimin başarısızlığı üzerine Türkiye çabalarını Irak üzerine yoğunlaştırdı. O sırada yoğun İngiliz etkisi altında bulunan ve uygulamada "İngilizlerin adamı" diye anılan Nuri Sait Paşa tarafından yönetilen Irak'la görüşmeler çok daha önce başlamıştı. Nisan 1954'te ABD'yle bir antlaşma imzalayan ve askerî yardım almaya başlayan Irak, diğer Arap ülkelerinden farklı olarak Karaçi Antlaşmasına karşı çekimser bir tavır takınmıştı ama Arap ülkelerinin tepkisinden çekindiği için "şimdilik" katılmayacağını açıklamıştı. İngiltere-Mısır antlaşması Bağdat'ı rahatlattı. 12 Eylül 1954'te Nuri Sait Paşa'nın hükümeti kurmasından sonra Batı'yla yakınlaşma süreci hız kazandı. 9 Ekimde İngiltere'den dönüşünde Türkiye'ye uğrayan ve Menderes'le ortak savunma konularını görüşen Nuri Sait Paşa "Süveyş kanalı ve Filistin meseleleri Arap memleketlerini tatmin edecek münasip bir hal çaresine bağlanırsa, bütün Arap devletleri Batı ile işbirliği yapılabileceğine kani bulunmaktadır." derken, iki sorundan biri, Süveyş kanalı sorunu çözüme kavuşturulduğuna göre, Irak'ın artık daha rahat adım atabileceğini belirtiyordu.

6-12 Ocak 1955'te Menderes iadei ziyarette bulunmak üzere Bağdat'a gitti. Ya-

yınlanan ortak bildiriden anlaşıldığı kadarıyla, yapılacak antlaşmanın koşulları şöyle olacaktı: a) İmzalanacak antlaşma bölgeden veya bölge dışından gelecek saldırılara karşı işbirliğini sağlayacaktı. Bölge dışından gelecek saldırıdan kastedilenin SSCB olduğu açıktı. Bölgeden gelen saldırıdan kastedilen ise, İsrail'di. Arapları teşvik etmek amacıyla bu açıklama yapılmıştı. b) BM ilke ve kararlarına uygun olarak istikrar sağlanacaktı yani BM'nin Filistin sorununa ilişkin Arap haklarını koruyan kararlarına uygun davranılacaktı. c) Söz konusu antlaşmanın barışçı amaçlarını gerçekleştirme çabasında kararlılığını göstermiş veya elindeki olanaklarla bu yolda hareket edebilecek devletler, bu antlaşmaya katılabileceklerdi. Böylece coğrafi kısıtasın ötesinde ölçütler getirilerek ABD ve İngiltere gibi bölge dışı devletlerin de katılımı sağlanmaya çalışılmıştı.

Irak ziyareti olumlu sonuçlanan Menderes, öteki devletleri de Irak'la imzalanacak antlaşmaya taraf yapabilmek üzere 14-15 Ocakta Suriye'yi, 15-17 Ocakta da Lübnan'ı ziyaret etti. Her iki ülke de öneriyi reddettiler. Suriye ve Lübnan'ın kararlarında Mısır'ın tutumu etkili olmuştu. Türkiye-Irak ortak bildirisine Mısır gibi tepki gösteren bir başka devlet de İsrail'di. İsrail Araplarla yakınlaşan Türkiye'nin kendisine yönelik politikasında değişiklik yapabileceğinden endişeleniyordu.

Bölge ülkelerinden gelen olumsuz tepkilere karşın ABD ve İngiltere'nin desteğini alan Türkiye ve Irak 24 Şubat 1955'te Bağdat'ta Karşılıklı İşbirliği Antlaşmasını imzaladılar.

Bağdat Paktı olarak bilinen 8 maddelik Türkiye-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşmasının 1. Maddesi amacı tanımlamaktadır: "*Bağıtlı Taraflar, güvenlik ve savunmaları için BM Yasasının 51. maddesine uygun biçimde işbirliği yapacaklardır.*" 2. Maddede " (...) *Bağıtlı Yüksek Tarafların yetkili makamları (...) alınması gereken önlemleri belirleyip saptayacaklardır:*" denilerek, uygulama konusunda hükümetlere geniş bir yetki alanı bırakılmaktaydı. Bu maddeye dayanarak, İngiltere'nin katılımına ilişkin antlaşmalarla 1958'de Irak'ın çekilmesinden sonra ABD ile CENTO'nun üyesi üç bölge devleti arasında 1959'daki ikili antlaşmalar imzalanacaktır. Tarafların birbirlerinin içişlerine karışmamayı ve aralarındaki tüm sorunları barışçı yollarla çözümlenmeyi yükümlendikleri 3. Maddeden sonra, 4. Maddede "*(...) bu antlaşma hükümlerinin, içlerinden biri tarafından üçüncü bir devlet ya da devletlerle üstlenilen uluslararası yükümlülüklerden hiçbirisi ile çelişmediği*" belirtilmektedir. Burada kastedilen Türkiye'nin NATO ve Balkan Paktı, Irak'ın da Arap Birliği ve 1950 Arap Ortak Güvenlik ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması çerçevesinde üstlendikleri yükümlülüklerle bu antlaşmanın çelişmediği ve çelişebilecek biçimde yorumlanamayacağıdır. 5. Maddede "*İşbu Antlaşma Arap Birliği üyesi devletlerden herhangi birisinin ya da bu bölgenin güvenlik ve barışı ile aktif biçimde ilgili olan ve Taraflarca kesinlikle tanınan herhangi bir devletin katılımına açık bulunacaktır:*" denilerek, çok ince bir dille antlaşmaya tüm Arap devletleri, Pakistan, İran, İngiltere ve ABD'nin katılabileceği ama Irak'ın tanımadığı İsrail'in katılımının kesinlikle söz konusu olamayacağı belirtilmektedir. 6. Maddede de, antlaşmaya taraf olanların sayısı en az dördü bulunca, antlaşmayı ilgilendiren amaçlar çerçevesinde çalışmak üzere, bakanlar düzeyinde bir Sürekli Konsey kurulacağı öngörülmektedir. Antlaşma beşer yıllık sürelerle yenilenebilmek üzere beş yıl için geçerlidir (7. Madde).

Irak, Türkiye'yle antlaşma imzalamış olmakla birlikte Arap ülkelerinden alabileceği tepkiden rahatsızlık duyuyor ve bunu en aza indirmek istiyordu. Nitekim, antlaşma imzalanmadan önce yayınlanan ortak bildiride BM'nin Orta Doğu'ya ilişkin kararlarının kabul edildiği belirtilmişti. Ancak, İsrail'le yakın ilişki içinde bulunan İngiltere ve ABD'nin de Orta Doğu güvenlik sisteminde yer almasını isteyen Türkiye, Irak'la imzalanan antlaşmada bu cümlenin tekrarlanmasından kaçındı. Bunun üzerine, antlaşmanın imzalandığı gün bir mektup değişimiyle sorun Irak'ı tatmin edecek biçimde çözümlendi. Nuri Sait Paşa Menderes'e gönderdiği mektupta "*Bugün imza ettiğimiz antlaşma münasebetiyle, (...) Filistin konusundaki BM kararlarının uygulanması için sıkı işbirliği içinde çalışmak üzere mutabık kaldığımızı bildirmekle onur duyarım.*" diyor, Menderes de gönderdiği cevapta, Nuri Sait Paşanın mektubunun içeriğini kabul ettiğini doğruluyordu. Böylece, İsrail'den gelecek bir saldırıda da Türkiye'nin işbirliğini sağladığı izlenimini veren Nuri Sait Paşa, Irak'ın Filistin davasını gözardı etmediğini, tam tersine Türkiye'yi bu konuda yükümlülük altına soktuğunu göstererek öteki Arap devletlerinden gelecek eleştirileri önleyebileceğini düşünmüştü. Ancak, bu mektuplar antlaşmaya ekli olmakla birlikte Menderes hükümeti tarafından antlaşmayla birlikte TBMM'nin onayına sunulmadı. Dolayısıyla, söz konusu mektuplar Türkiye açısından herhangi bir yükümlülük doğurmadı, sadece hükümetler arası bir niyet açıklaması niteliği taşıdı (Soysal, s. 492).

Cumhuriyet

Demirbank

Türk - Irak Paktı Dün Gece İmzalandı

Ortadoğunun müdafaası için çok mühim bir adım atıldığı belirtiliyor

Paktın metni yarın müşterek bir tebliğ ile açıklanacak

Partiler arasında bahar C.H.P. içinde fırtına

Mısır hükümeti nihayet işi yalana, iftiraya, şantaja döktü

Millet Meclisi holünde dünkü müessif hâdise

Gümüşsuyu faciasının tahkikatı sona erdi

Nafıa Vekâleti bütçesi dün kabul edildi

Bağdat Paktı İsrail'de tepkiyle karşılandı. 26 Şubatta bir açıklama yapan İsrail Dışişleri Bakanlığı, benzer antlaşmalarda geleneksel olarak bulunan tarafların uluslararası ilişkilerde güce ya da güç kullanmak tehdidine başvurmaktan kaçınacaklarına ilişkin yükümlülüğün bu antlaşmada bulunmamasına dikkatleri çekti ve antlaşmanın imzalanmasından sonra Türk ve Irak başbakanları arasında yapılan mektup teatisinin İsrail'e yönelik düşmanca bir tutum olduğunu belirtti.

4 Nisan 1955'te İngiltere Bağdat Paktına katıldı. Aynı gün Irak'la bir işbirliği antlaşması imzalandı. 1930 İngiltere-Irak İttifakına son veren antlaşmayla, İngiltere Irak ordusunun yetiştirilmesi ve donatılmasına katkıda bulunmayı ve Irak'a bir saldırı olması durumunda Bağdat'ın isteği üzerine gerekirse silahlı kuvvetleriyle Irak savunmasına yardım etmeyi yükümleniyordu. İngiltere'nin katılımı Bağdat Paktını

Araplar nezdinde zayıflatan bir etken oldu. Irak'la imzalanan yeni antlaşma aslında İngiltere'nin Irak'ta varlığını sürdürdüğünü gösteriyor ve paktın Batı'nın Orta Doğu'daki çıkarlarını korumaya yaradığı izlenimini güçlendiriyordu.

Esas sorunu Hindistan olan ve bu sayede Batı'nın desteğini almayı uman Pakistan 23 Eylül 1955'te, Musaddık hükümetinin ABD tarafından düşürülmesinden sonra Şah'ı Batı'ya yanaşan İran da 3 Kasım 1955'te Bağdat Paktına katıldı. Böylece yeterli sayı tamamlanınca, Bağdat Paktı Sürekli Konseyi ilk toplantısını Bağdat'ta yaptı. Toplantıya ABD bir gözlemci heyeti göndermişti. Ayrıca, ABD'nin Sürekli Konseyle sürekli askerî ve siyasî temas halinde olacağı bildirildi. Ama ABD pakta katılmamıştı çünkü; 1) Mısır ve S. Arabistan gibi Arap dünyasının güçlü devletleriyle ilişkilerini bozmak istemiyordu, 2) Orta Doğu'da kendi önderliğinde bir pakt oluşturduğu izlenimi yaratarak SSCB'yi kışkırtmaktan çekiniyordu, 3) İsrail'i dışarda bırakan ve zaten Telaviv'in tepkisini çeken bu pakta girerek bu ülkeyi daha fazla endişelendirmekten kaçınıyordu, 4) Bağdat Paktına katılmak Senato'nun onayına bağlı olduğu için, Senato'da yapılacak görüşmelerde tüm Orta Doğu politikasının tartışılmasından ve tehlikeye düşmesinden, bu konunun yönetime karşı bir iç politika sorunu haline dönüştürülmesinden endişe ediyordu (OTDP, s. 267).

Bağdat Paktının imzalanmasından sonra Türkiye Arap devletlerinin katılımını sağlamak için diplomatik atak başlattı ama olumlu tepki alamadı. Bağdat Paktının imzalanmasından sonra Mısır ve Suriye Arap Birliği Savunma Paktının yerine geçecek ve Irak'ı dışarıda bırakacak yeni bir siyasal, ekonomik ve askerî anlaşma yapılmasını kararlaştırdılar. 6 Martta Mısır, Suriye ve S. Arabistan ortak bir bildiri yayınlayarak Arap dünyasının askerî, siyasal ve ekonomik yapısını güçlendirecek bir anlaşma yapılmasına ve bu üç devletin Bağdat Paktına katılmamasına karar verdiklerini açıkladılar. Mısır'ın tepkisi Türkiye için sürpriz sayılmazdı ama aynı şey baştan beri çekimser tutum takınan Suriye için söylenemezdi. Nitekim, Türkiye'nin Suriye'ye tepkisi sert oldu. 7 Mart 1955'te Suriye'ye gönderilen mesajda "*Suriye'nin Mısır'la uzlaşmasının nihai olmadığını umuyoruz. Eğer öyleyse, Türkiye Mısır baskısı sonucu Suriye'nin Türkiye'ye düşmanca bir tavır takındığı sonucuna varmak zorunda kalacak ve kendisinin Suriye'ye yönelik mevcut politikasını değiştirmeye mecbur hissedecektir (...) Eğer Suriye düşmanca bir tavır takınırsa, Türkiye buna kayıtsız ve hoşgörülü kalamaz*" sözleriyle ilk uyarı yapıldı. Suriye, Mısır'la kurulacak paktın Bağdat Paktına karşı olmadığını belirtmekle birlikte, "İsrail yanlısı görünümü" nedeniyle Bağdat Paktına katılmasının mümkün olmadığını açıkladı.

Türkiye-Suriye ilişkilerinin gerginleşmesi üzerine Washington Ankara'yı sert politikaların Arapları Bağdat Paktından uzaklaştıracağı konusunda uyardı. Türkiye bundan sonra diplomatik girişimlerinde daha yumuşak tutum takındı. İlk girişim Ürdün nezdinde yapıldı. Irak'la yakın ilişkisi dolayısıyla Ürdün'ün Bağdat Paktına katılması olasılığının daha yüksek olduğunu düşünen Cumhurbaşkanı Bayar 3-4 Kasım 1955'te Amman'ı ziyaret etti. Ürdün'ün İsrail tehdidinden ne denli çekindiğini bilen Türkiye, bu ziyaret sırasında İsrail kozunu oynadı ve eğer Bağdat Paktına katılırsa Filistin sorununda Ürdün'ün yanında yer alacağına dair kesin güvence verdi. Ancak, Bayar'ın ziyareti sonrasında Ürdün'de meydana gelen hükümet değ-

şikliği ve Nasır yanlılarının iktidara gelişi bu ülkenin Bağdat Paktına katılmayacağını kesinleştirdi.

Irak dışındaki Arap ülkelerinin Bağdat Paktına katılmamalarında Nasır'ın etkisi, İsrail tehdidinin öncelikli oluşu ve paktın İngiltere'nin bölge çıkarlarını sürdürme arzusuna hizmet ettiği inancı kadar, ABD'nin tutumu da rol oynadı. Gerçekten de, Türkiye Arap devletleri nezdinde Mısır'ın etkisini azaltmak üzere diplomatik girişimlerde bulunurken, ABD İngiltere ve Dünya Bankasıyla işbirliği içinde, 16 Kasım 1955'te Mısır'a Moskova'yla yakınlaşmasını önlemek için Asuan barajını finanse etmeyi önerdi. ABD bir yandan Bağdat Paktına destek verirken, diğer yandan da Pakta karşı çıkan Mısır'a ekonomik yardım yapmayı önererek, radikal Arap devletlerine Bağdat Paktına katılmamanın kendisiyle ilişkilerde olumsuz bir sonuç doğurmayacağını gösteriyordu.

NATO ile SEATO arasındaki boşluğu doldurmak amacını güden Bağdat Paktının siyasal amaçlarına ulaşamadığı sonuçlarına bakarak söylenebilir:

1) Batı'nın ve Orta Doğu'nun savunmasını kolaylaştıracağı düşünülen Bağdat Paktı bu beklentiyi karşılayamadı. Herşeyden önce askerî bakımdan önemli bir savunma gücü oluşturamadı. Türkiye zaten NATO üyesiydi ve askerî gücünü bu ittifakın emrine vermişti; bunun dışında Bağdat Paktı içinde Batı'nın savunmasına ek bir katkısı söz konusu olamazdı. İran, Irak ve Pakistan'ın askerî güçleri yok denecek kadar az olduğu gibi pakta katılmaktaki temel amaçları da bir Sovyet tehdidinden çok ABD'den daha fazla yardım almak, ayrıca Irak için İsrail ve Pakistan için de Hindistan tehdidini önlemekti.

2) Bağdat Paktı Arap devletlerini komünizme karşı işbirliğine yöneltemediği gibi, Araplar arasında kutuplaşmalara yol açtı. Mısır, Suriye ve S. Arabistan pakta karşı çıkarken, Ürdün ve Lübnan Arap Birliği içinde pakttan uzak durmayı tercih ettiler. Dolayısıyla Irak büyük bir yalnızlığa itildi.

3) Arap devletlerinin katılması halinde kendisine karşı güçleneceklerini ve daha sert bir politika izleyeceklerini düşünen İsrail paktı kendisine yönelik olarak algıladı ve politikasını sertleştirdi.

4) Batı karşısında kendisini güçsüz hisseden Arap devletleri, bağımsızlıklarına saygı göstereceğini her fırsatta tekrarlayan ve ekonomik gelişmelerini sağlamaları için yardım vermeye hazır olduğunu söyleyen, bölgede emperyalist geçmişi olmayan SSCB'yle işbirliğine girmeye başladılar. Dolayısıyla komünizmin yayılmasını önlemek için imzalanan Bağdat Paktı, bölgeye SSCB'nin girmesini kolaylaştırmış oldu (OTDP, s. 269).

Türkiye açısından Bağdat Paktının sonuçlarına bakılacak olursa daha olumlu bir tabloyla karşılaşılamamaktadır. Türkiye;

1) Orta Doğu devletlerinin, özellikle Arapların Batı'yla ilişkilerini geliştirmelerini sağlayamadı; 2) Orta Doğu'da önderliği üstlenemediği gibi, Osmanlı geçmişini hatırlatarak yeniden emperyalist politikalar izlemekle suçlandı. Başta Mısır ve Suriye olmak üzere Arap devletleriyle ilişkileri gerginleşti; 3) Bağlantısızlar tarafından dışlandı; 4) Bağdat Paktını kendisine yönelik olarak algılayan İsrail'le ilişkileri bozuldu; 5) Batı'dan da beklediği desteği alamadı. Özellikle 1955'ten sonra ABD ekonomik yardımlarında görülen düşüş bunun en açık göstergesidir.

Türkiye'nin bu olumsuz tabloyu görmesi için 1960'ları beklemek gerekecektir.

DP hükümeti Bağdat Paktını imzalarken temel hareket noktası olan Orta Doğu'yu "komünist tehlikeden koruma" ve "Batı'nın çıkarlarını savunma" konusundaki tutumunu iktidardan düşene kadar sürdürecek ve bu dönemde yaşanan tüm Orta Doğu bunalımlarında Batı'nın gözü kapalı müttefiki olarak davranacaktı.

C) Orta Doğu Bunalımları ve Türkiye (1956-1960)

1956'dan başlayarak Orta Doğu birbiri ardına yaşanan bunalımlara sahne oldu ve Soğuk Savaş'ın uygulama alanı haline geldi. Türkiye'nin bu bunalımlarda izlediği politikalar yalnızlaşma sürecini hızlandırdı.

1) 1956 Süveyş Bunalımı

1955 sonrasında Mısır Doğu Blokuyla yakınlaşmayı sürdürdü. Eylül 1955'te Çekoslovakya'yla bir silah alımı sözleşmesi imzaladı, Mayıs 1956'da Çin Halk Cumhuriyetiyle diplomatik ilişki kurdu ve Nasır Ağustosta Moskova'yı ziyaret edeceğini açıkladı. Bunun üzerine, 15 Temmuz 1956'da ABD Mısır'a Asuan barajının yapımı için söz verdiği yardımı yapmayacağını bildirdi. İngiltere ve Dünya Bankası da ABD'yi izlediler. Mısır'ın tepkisi sert oldu ve 26 Temmuzda Süveyş kanalını millîleştirdiğini açıkladı. Mısır'ın açıklamasından üç gün sonra İngiltere, ABD ve Fransa 16 Ağustosta Londra'da bir konferans toplanması kararını aldılar. Konferansa, Süveyş kanalından geçişi düzenleyen 1888 İstanbul Sözleşmesine taraf olanlar ile kanaldan en fazla yararlanan ülkeler çağrıldı.

Süveyş bunalımı çıktığında, Nasır Süveyş kanalını Boğazlara benzeterek Türkiye'den arabulucu olmasını istemişti. Ancak, Ankara olaya hukuksal değil, siyasal açıdan yaklaşmak eğilimindeydi. Türkiye konferans davetini kabul etti, çünkü a) 1888 antlaşmasına taraftı; b) İngiltere Bağdat Paktında yer alıyordu; c) 1954 İngiltere-Mısır antlaşması kanaldan İngiltere'nin faydalanabilme halleri arasında Türkiye'nin bir saldırıya uğramasını da sayıyordu ve Mısır'ın kanalın yönetimine el koymasıyla ortaya çıkan durum İngiltere'nin kanaldan yararlanabilmesini büyük ölçüde zorlaştırıyordu.

Konferans 16 Ağustosta 22 devletin katılımıyla başladı. Görüşmeler, ABD Dışişleri Bakanı Dulles'ın sunduğu plan üzerine yürütüldü. Söz konusu plana göre; BM'ye bağlı uluslararası bir antlaşmayla kurulacak, Mısır'ın da yer alacağı ama hiçbir devletin hakim olmayacağı uluslararası bir kuruluşça yönetilecek olan Süveyş kanalı, 1888 antlaşmasına uygun olarak bütün ülkeler tarafından hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan serbestçe kullanılacaktı. Ayrıca, Mısır hükümetine makul ve adalete uygun bir gelir sağlanacak, Süveyş Kanalı Şirketine de adalet çerçevesinde tazminat verilecekti. Bu son iki konuda çıkacak uyuşmazlıklar Uluslararası Adalet Divanının seçeceği mahkemelerce çözümlenecekti.

Konferansta Mısır'ı destekleyen SSCB Dışişleri Bakanı Şepilov, Dulles planına "sömürgeci bir nitelik" taşıdığı için karşı çıkarak Süveyş kanalından faydalanan tüm ülkelerin katıldığı daha geniş bir konferans toplanmasını önerdikten sonra, kanalın millîleştirilmesi konusunun Mısır'ın egemenlik hakkı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ve hiçbir devletin müdahale hakkı bulunmadığını, geçişin

ise tüm ülkeleri ilgilendiren bir konu olduğunu belirtti (Kürkçüoğlu, s. 83'ten Keesing's, 1955-1956, s. 15049-15055).

Türkiye konferans boyunca Batılı devletlerle birlikte davrandı. Dulles planının Mısır'ın egemenliğine bir zarar vermemesi gerektiğini ve vermediğini belirten Türkiye, kanalın kendine özgü özellikleri nedeniyle geçişin tarafsız ve uluslararası bir güvence altına alınmasının zorunlu olduğunun da gözardı edilemeyeceğini belirtti. Kanalın kendine özgü özelliklerinin altını çizerek, Boğazlara benzemediğini vurgulayan Ankara, böylece çelişkiden kurtulacağını düşünüyordu. Bununla birlikte, Dulles planına değişiklik getiren öneriyi yapan devletler grubunda yer aldı. Türkiye, Pakistan, İran ve Habeşistan'ın Dulles planına getirdikleri en önemli değişiklik önerisi, Mısır'ın egemenlik hakkına saygı ilkesinin ayrı bir madde olarak metine konmasıydı. Bu değişiklik önerisinin kabul edilmesinden sonra plan çoğunluk görüşü olarak benimsendi.

Londra Konferansında kurulan Beşli Komite Dulles planını kabul ettirmek üzere Mısır'la görüşmelere başladı. 3-9 Eylül arasında süren görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Nasır, Mısır'ın Süveyş kanalının uluslararası denetim altına konulmasını kesinlikle kabul etmeyeceğini ve kanal üzerindeki egemenliğinden vazgeçmeyeceğini, bu iki nokta kabul edilirse bütün ülkeler için kanaldan geçişi garanti etmeye hazır olduğunu bildirmişti.

Kahire görüşmelerinden sonuç alınamaması üzerine, Dulles planını kabul eden 18 ülkenin katılımıyla 19-21 Eylül 1956'da İkinci Londra Konferansı toplandı. Konferans sonunda yayınlanan ortak bildiride ilk konferansta alınan kararlar bir kez daha onaylandı ve Süveyş sorununa çözüm bulmak üzere Mısır hükümetiyle işbirliği içinde çalışacak Süveyş Kanalını Kullananlar Birliği adı altında bir kuruluş oluşturuldu. Türkiye, bu konferansta da aynı tutumunu sürdürerek Batılılarla birlikte davrandı ve Süveyş Kanalını Kullananlar Birliğine ilk katılan devletler arasında yer aldı.

İkinci Londra Konferansından sonra İngiltere ve Fransa 23 Eylülde konuyu BM'ye götürdüler. BM Güvenlik Konseyi soruna çözüm getiremeyince, İngiltere ve Fransa güç kullanarak sorunu çözme yoluna gittiler. Süveyş sorununa ilişkin görüşmeler sürerken, İngiltere ve Fransa İsrail'le birlikte gizli askerî planlar yapmaya başladılar. ABD'nin bölge devletlerini SSCB'ye yaklaştıracak askerî müdahalelere karşı olduğunu bilen İngiltere ile Fransa, saldırgan görünmemek için İsrail'in Mısır'a saldırısını bahane ederek kanala müdahalede bulunmayı kararlaştırdılar. İsrail Mısır'a saldıracak, çatışmaya son vermek üzere de İngiliz ve Fransız güçleri kanala müdahale edeceklerdi.

29 Ekim 1956'da İsrail güçlerinin Mısır'a saldırmasıyla savaş başladı. Ertesi gün İngiltere ve Fransa, İsrail ve Mısır'a 12 saatlik bir ültimatom göndererek savaşa son vermelerini ve kanalın her iki yakasında 10'ar millik bir alanın gerisine çekilmelerini istediler. Ültimatomu İsrail kabul ederken, Mısır reddetti. Bunun üzerine Kıbrıs'ta üslenmiş bulunan İngiliz ve Fransız güçleri Mısır'a karşı saldırıya geçtiler.

İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a saldırısı uluslararası platformda büyük tepkiyle karşılandı. Gerek ABD, gerek SSCB iki ülkeyi saldırgan olmakla suçladılar. Uluslararası baskılar karşısında İngiltere ve Fransa 3 Aralıkta Mısır'dan çekileceklerini açıkladılar. İsrail de Sina yarımadasını boşalttı. Süveyş kanalının millileştirilmesi süreci tamamlanmış oldu.

Türkiye, savaş sırasında ilginç bir tutum sergiledi; İngiltere ve Fransa'nın saldırısını uluslararası hukukun ihlâli olarak değerlendirmekle birlikte, olayların sorumlusu olarak Mısır'ı gösterdi ve Nasır'ı suçladı. Ayrıca, bu olay dolayısıyla SSCB'nin yarar sağladığını ve Orta Doğu ülkelerinin güvenliğinin Bağdat Paktına katılmakla sağlanacağının bir kez daha anlaşıldığını vurguladı.

Orta Doğu'da savaşın çıkması üzerine İngiltere dışındaki Bağdat Paktı üyesi devletlerin başbakanları Tahran'da toplandılar. Mısır boşaltılana kadar İngiltere'nin toplantılara katılmamasını Irak istemişti. Yayınlanan ortak bildiride İsrail'in saldırısı kınandı, İngiltere ve Fransa'dan askerlerini geri çekmeleri ve Mısır'ın bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve egemenliğine saygı duymaları istendi; ayrıca ABD'nin BM nezdinde vakit kaybetmeden girişimde bulunmasının takdirle karşılandığı belirtildi, Filistin sorununun çözümü için 1947 tarihli BM taksim kararının (bkz., s. 638) anlaşma görüşmelerine esas olabileceği bildirildi. Görüldüğü gibi, Batı'yı rahatsız etmemek için son derece dikkatle kaleme alınmış bir metin söz konusuydu. Bir kere İngiltere ve Fransa kınanmamış, yine de üçüncü bir Batı devleti olan ABD'nin tutumunun takdirle karşılandığını belirtme gereği duyulmuştu. Ayrıca, görüşmelere esas olarak, Arapların kabul etmediği 1947 tarihli BM kararını göstermek de Arapları tatmin etmekten uzaktı. Buna rağmen, 10 Kasım 1956'da İngiliz büyükelçisiyle görüşen Menderes, İngiltere'nin Tahran toplantısına çağrılmamasının geçici bir zorunluluktan kaynaklandığını belirterek Batılı müttefikine karşı bir tutum alınmadığının özellikle altını çizdi. Türkiye için her koşulda Batı'yla ilişkileri öncelik taşıyordu.

İngiltere ve Fransa'ya karşı yumuşak bir tavır sergileyen Türkiye, İsrail'e karşı sert bir tutum takınmaktan çekinmedi. Bu saldırıyla İsrail'in Orta Doğu'da son derece tehlikeli bir durum yarattığını ve daha da önemlisi "dünyanın dikkatini Orta Doğu'ya yöneltip Macaristan olaylarını unutturmak suretiyle hür dünyanın davasına ihanet ettiğini" açıklayan Türkiye, gerek kendi kamuoyunun gerek Arap ülkelerinin tepkisini dikkate alarak, 26 Kasımda İsrail'deki elçisini geri çekti. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler kesilmemiş, sadece maslahatgüzar düzeyine indirilmişti. Ancak bu bile tepkileri yatıştırmak için alınmış bir karardı. İsrail'den geri alınan Türkiye elçisi, İsrail Dışişleri Bakanlığına yaptığı açıklamada, bu kararın İsrail'e karşı yöneltilmemiş olduğunu, Bağdat Paktını güçlendirmek amacıyla alındığını, Türkiye'nin İsrail'le olan dostluk ilişkilerini ve ticaretini kesmek niyeti bulunmadığını bildirdi.

Türkiye'nin 1956 Süveyş bunalımı sırasında izlediği politika Araplar nezdinde Ankara'nın prestijinin bir kez daha sarsılmasıyla sonuçlandı. İsrail'deki büyükelçinin çekilmesi memnuniyetle karşılandı ama bu Arapları tatmin etmekten uzak, sınırlı bir tepkiydi. ABD'nin dahi SSCB'yle birlikte davranarak İngiltere ve Fransa'yı kınadığı bir olayda bu iki ülkeye karşı son derece yumuşak demeçler veren Türkiye, bir kez daha sınırları zorlayarak gelişmeleri Doğu-Batı çatışması çerçevesine yerleştirmeye çalışmıştı.

2) 1957 Suriye Bunalımı

Süveyş bunalımının Orta Doğu açısından en önemli sonucu İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki etkinliğinin sona ermesi ve meydana gelen güç boşluğunda emperyalizm karşıtı söylemler kullanan SSCB'nin bölgedeki etkinliğinin artmasıydı. Bu durum-

dan rahatsız olan Bağdat Paktı devletleri Washington'dan pakta katılmasını istediler. ABD bu daveti gerek İsrail'le, gerek pakta katılmamış olan Arap devletleriyle ilişkilerini gözönünde tutarak reddetmekle birlikte, 5 Ocak 1957'de Eisenhower Doktrinini (bkz., s. 564, 566, 568) ilan ederek bölgede etkinliğini artıracağını gösterdi. 3-6 Haziran 1957'de de Bağdat Paktının Karaçi'de yaptığı toplantıda paktın askerî komitesine resmen katıldı.

Süveyş bunalımı ertesinde ABD Bağdat Paktı devletleriyle yakınlaştığı gibi, SSCB de, başta Mısır ve Suriye olmak üzere, Batı'nın bölgedeki etkinliğinin artmasına karşı çıkan Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmeye başladı. 6 Ağustosta Suriye ile SSCB arasında ekonomik ve teknik yardım antlaşması imzalandı. Bunun hemen ardından 13 Ağustosta Suriye mevcut rejimi devirmeye çalıştıkları iddiasıyla ülkesindeki üç Amerikalı diplomatı sınır dışı ettiğini açıkladı. ABD'nin yanıtı sert oldu ve Suriye büyükelçisini istenmeyen kişi ilan etti. 17 Ağustosta Suriye ordusunda büyük bir tasfiye başlatıldı; Genelkurmay Başkanı General Nizamettin emekliye sevk edilerek, yerine "komünist eğilimli" Albay Afif Bizri getirildi.

Suriye'de yaşananlardan endişe duyan Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin Türkiye'yi ziyaret ettiler. 24 Ağustosta iki kral, Türkiye cumhurbaşkanıyla başbakanı ve ABD'li yetkili Henderson arasında bir görüşme yapıldı, Suriye'deki son durum ele alındı. Kahire bu toplantıyla ilgili bir açıklama yaparak, Henderson'ı "hükümet darbeleri uzmanı" olmakla suçladı ve Suriye rejimini içeriden yıkamayan ABD'nin komşularını bu ülke aleyhine kışkırttığını ileri sürdü.

Menderes kişisel olarak da ABD'yi uyarma gereği duydu. ABD Büyükelçisi Warren'a Suriye'nin bir Sovyet uydusu olduğunu, uygun önlem almak için kati karar beklediklerini söyledi. Türk askerî yetkilileri de Türkiye'nin endişesinin "*sadece kuzeyden gelen Sovyet tehdidi değil, ayrıca Sovyet güçlerince Türkiye'ye yapılacak iki cepheli bir saldırı için uygun koşullar hazırlayan Suriye'deki uğursuz Sovyet mühimmat stoku olduğunu*" bildirdiler.

ABD Eylül 1957 başında Suriye'ye komşu devletlere silah göndereceğini ve Suriye'nin Arap komşularına karşı açık bir saldırısını hoş görmeyeceğini açıkladı ama Türkiye, Irak, Ürdün ve Lübnan hükümetlerine gönderdiği mesajlarda, Suriye'ye askerî müdahalede bulunmayacağını da açıkça bildirdi. Ayrıca, Suriye'ye karşı tek taraflı harekete geçmemesi hususunda Türkiye'yi uyardı.

ABD'nin ve diğer dost Arap devletlerinin Suriye'ye askerî müdahalede bulunma niyetleri olmadığını anlayan Menderes hükümeti, orta bir yol seçerek Suriye sınırına asker yığmaya başladı. ABD kaynaklarına göre, 27 Eylül itibariyle Türkiye, Suriye sınırına 2 piyade tümeni ve bir zırhlı tümene eşdeğer, yaklaşık 33.000 kişiden oluşan bir motorize birlik yerleştirmişti. 10 Ekimde ek bir zırhlı tugayın sınıra sevkiyatı tamamlanmış ve buradaki Türk Kara Kuvvetlerinin gücü 37.000 kişiye çıkarılmıştı (Sever, s. 191).

Türkiye'nin sınıra asker yığmasına ilk tepki SSCB'den geldi. 10 Eylülde SSCB Başbakanı Bulganin Başbakan Menderes'e bir mektup göndererek Suriye sınırına yapılan asker yığınağından duyduğu endişeyi belirtti ve Orta Doğu'daki barışın korunmasıyla hiçbir ilgisi olmayan dış çevrelere uyduğu takdirde Türkiye'nin kendi başına büyük felâketler açacağını söyleyerek, böyle bir saldırının sadece mahallî

çapta bir savaşa yol açacağını sanmanın tehlikeli olduğunu öne sürdü. Menderes yanıtında bu iddiaları reddettiği gibi, Suriye'nin kendisi şikayette bulunmadığı halde SSCB'nin Suriye adına hareket etmesinin hayret verici olduğunu belirtti.

Bulganin'in mektubundan yaklaşık bir ay sonra, 8 Ekimde Suriye Türkiye'ye bir nota göndererek, Türk hükümetini sınırda olay yaratmak, Suriye'nin hava sahasına tecavüz etmek ve sınıra asker yığmakla suçladı. Türk hükümeti verdiği yanıtta, askerî düzenlemelerin Orta Doğu'daki mevcut gerilimle doğrulanan doğal güvenlik önlemleri olduğunu ve Suriye'nin bu konudaki yorumunun Türkiye'nin egemenlik haklarına yönelik kabul edilemeyecek bir müdahale olduğunu belirtti.

Bu sırada, ABD Türkiye'yi destekleyen açıklamalar yapıp Orta Doğu barışına asıl tehdidin SSCB'nin desteklediği Suriye'den geldiğini söylerken, SSCB Türkiye'yi ve ABD'yi Orta Doğu'da saldırgan politikalar izlemekle suçladı. Bu arada iki Sovyet savaş gemisi Suriye'nin Lazkiye limanını, Amerikan VI. Filosu da İzmir limanını ziyaret etti.

Sorunun uluslararası bir nitelik kazanması üzerine 21 Ekim 1957'de S. Arabistan'dan yapılan resmî açıklamada Kral Suud'un arabuluculuk önerdiği ve bu önerinin iki ülke tarafından da kabul edildiği duyuruldu. Aynı gün Ankara haberi doğrularken, Şam önce arabuluculuk önerisini kabul, daha sonra da reddetti. Suriye üzerindeki etkisi bilinen ve S. Arabistan'ın prestij kazanmasından rahatsız olan Mısır bu girişime tepki göstererek Kral Suud'u Amerikan ajanı olmakla suçlamış ve arabuluculuk önerisini ABD Dışişleri Bakanlığının isteği üzerine yaptığını ileri sürmüştü.

S. Arabistan'ın arabuluculuk önerisini reddeden Suriye, sorunun BM'de ele alınmasını istiyordu. BM Genel Kurulunda görüşmeler 22 Ekimde başladı. Tarafların birbirlerini sert bir dille suçladıkları oturumlar sonunda hazırlanan çeşitli tasarılar oylamaya sunulacakken Endonezya temsilcisi bu tasarılardan hiçbirinin oylamaya konulmamasını ve meselenin taraflar arasında görüşmeler yoluyla halledilmesini teklif etti. Çoğunluk tarafından onay gören bu öneriyi Türkiye ve Suriye de kabul ettiler. 30 Ekimde konu BM gündeminden çıkarıldı.

Bu sırada SSCB Türkiye'ye karşı tavrını yumuşattı. 29 Ekimde Moskova'daki Türk büyükelçiliğinde verilen resepsiyona Kruşçev, Bulganin ve Mikoyan birlikte katıldılar. Ertesi ay da Bulganin Menderes'e son derece yumuşak dille kaleme alınmış bir mektup gönderdi.

1 Şubat 1958'de Suriye ve Mısır'ın birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyetini (BAC) kurduklarını açıklamaları Suriye-Türkiye ilişkilerinde daha olumlu bir havanın doğmasına neden oldu. Suriye'nin giderek SSCB'ye bağlanmasındansa nihayet bir Arap devleti olan Mısır'la birleşmesini kendisi için daha az zararlı bulan Türkiye, 11 Mart 1958'de BAC'ı tanıdığını açıkladı. Ancak, BAC karşısında Irak ile Ürdün görüşmelere başlayıp, 14 Şubat 1958'de bir federasyon kurmaya karar verdiklerinde, Türkiye Nasır'a karşı denge oluşturacak bu girişimi desteklemekten de geri kalmadı.

Türkiye'nin Suriye'yle ilişkilerinde yaşanan gerginliği birdenbire tırmandırmasının altında yatan nedenlere baktığımızda uzun süreden beri varolan Soğuk Savaş'ın Orta Doğu'da güvenlik kaygılarını artırdığı sonucuna varılması mümkün görünmemektedir, çünkü bizzat SSCB bunalımı hafifletmek için çaba göstermiştir. Bu yapay bunalımın nedenleri ancak iç sorunlara bakarak anlaşılabilecektir.

1957'de Türkiye'de seçimler yapılacaktı. Türkiye tarihinin en kritik seçimlerinden biri olarak kabul edilen 1957 seçimlerine DP hükümeti ciddi ekonomik sıkıntılar ve giderek artan demokrasi tartışmalarıyla girecekti. Suriye bunalımının yaratılması hem kamuoyunun dikkatlerini ekonomik sorunlardan uzaklaştırarak dış politika sorunlarına çekmiş, hem de 1955'ten beri Türkiye'ye yaptığı ekonomik yardımları azaltan ve koşula bağlayan Washington'a Orta Doğu'daki durumun giderek bozulduğunu ve Türkiye'nin bölgede oynadığı rolün önemini yeniden hatırlatmış oldu. Ancak, Suriye bunalımının Türkiye'nin öteki Arap devletleriyle ilişkisini biraz daha bozduğu açıktır.

3) 1958 Irak Darbesi ve CENTO'nun Kuruluşu

Soğuk Savaş'ın başlangıcından beri Arap devletlerinden farklı bir politika izleyen ve Bağdat Paktına üye tek Arap devleti olan Irak'ta 14 Temmuz 1958'de General Kasım'ın liderliğinde gerçekleştirilen askerî darbe sadece monarşiyi yıkmakla kalmadı, bölge politikasında da önemli değişikliklere yol açtı.

Darbe, Bağdat Paktının İstanbul'da toplantı yapacağı gün gerçekleşmişti. Toplantı için beklenen Irak Kralı Faysal'ın, Naip Prens Abdülilâh ve Başbakan Nuri Said'le birlikte darbe sırasında öldürülmesi, İstanbul'da söz konusu kişileri beklemekte olan diğer Bağdat Paktı liderlerinde şaşkınlığa ve tepkiye yol açtı. 14-17 Temmuzdaki toplantıda Irak olayları görüşüldü ve yayınlanan ortak bildiride, Irak darbesi dışarıdan kaynaklanan yıkıcı faaliyetlerin bir sonucu olarak değerlendirilerek kınandı. Dünya kamuoyu Bağdat Paktına üye devletlerin Irak'a müdahale edip etmeyeceğini merak ediyordu. İlk aşamada, Pakt üyesi devletler ABD'ye de bir mesaj göndererek, Irak'taki darbenin "Nasır ve komünistlerin telkinlerinin bir sonucu olduğunu, ABD'nin göstereceği tepkinin hayati önem taşıdığını" belirttiler ve Washington'dan Eisenhower Doktrinini uygulayarak Irak'a müdahale etmesini istediler.

Bağdat Paktından bağımsız olarak Türkiye'nin daha sert bir politika izlediği söylenebilir. 17 Temmuzda bir basın toplantısı yapan Dışişleri Bakanı Zorlu, kendilerine göre yeni bir Irak hükümetinin söz konusu olmadığını, Irak-Ürdün Federasyonunun başkanının Kral Hüseyin, tek meşru hükümetin de Kral Hüseyin'in yönetimi altındaki hükümet olduğunu söyledi. Oysa, fiilen böyle bir federasyon kalmamıştı. Bağdat radyosu Ürdün halkını Kral Hüseyin'e karşı isyana çağırıyordu. Nitekim 2 Ağustosta Kral Hüseyin Irak'la Ürdün arasındaki Arap Federal Birliğinin sona erdiğini açıkladı.

Irak'taki darbeden rahatsız olan Türk hükümeti ciddi olarak askerî müdahale olasılığı üzerinde duruyordu. Zorlu'nun bu konudaki önerisini Bayar ve Menderes onaylamışlardı. Bununla birlikte, böyle bir müdahalenin Irak halkını yeni rejimin çevresinde kenetleyeceğini, yeni Irak hükümetini Mısır ve SSCB'ye yaklaştıracağını ve SSCB'nin müdahalesine yol açabileceğini düşünen ABD ve İngiltere, Türkiye'yi Irak gelişmeleri karşısında hareketsiz kalması için uyardılar.

ABD ve öteki Batılı devletlerin Irak'taki yeni yönetime karşı yumuşak bir politika benimsemeleri üzerine, Türkiye de tutumunu yumuşattı ve 31 Temmuz 1958'de Irak'taki yeni yönetimi resmen tanıdı.

Irak darbesinin uluslararası politika açısından en önemli sonucu Bağdat Paktının yerini Merkezî Antlaşma Teşkilatına (*Central Treaty Organization*; CENTO) bırakması oldu. Irak'taki yeni yönetim, başlangıçta, bir müdahaleyi önlemek için Batılı devletlerle ilişkilerini bozmamaya özen gösterdi ve Bağdat Paktından hemen çekilmedi. Bununla birlikte, Irak'ı Arap devletlerinden uzaklaştıran Bağdat Paktına karşı ilgisiz bir tutum sergiledi.

Irak hariç Bağdat Paktı üyesi devletlerin ve ABD'nin dışişleri bakanları, Orta Doğu'daki son durumu değerlendirmek üzere 28-29 Temmuzda Londra'da biraraya geldiler. Görüşmelerden sonra yayınlanan bildiride, Bağdat Paktına her zamankinden daha fazla gereksinim duyulduğu sonucuna varılıyor ve ABD pakta katılmaya çağrılıyordu. ABD kendisine yapılan bu öneriyi bir kez daha reddetmekle birlikte, üye devletlerle teker teker ilişkilerini güçlendirme yolunu yeğledi. Nitekim, Türkiye'yle ABD arasında 5 Mart 1959'da imzalanan ikili antlaşma bu Londra Deklarasyonuna dayanmaktadır (bkz., s. 569).

23 Ekim 1958'de Bağdat Paktı Konseyi mevcut durum nedeniyle ve Paktın faaliyetlerinin devamını sağlamak amacıyla merkezin geçici olarak Ankara'ya taşındığını açıkladı. Irak 26 Ocak 1959'da Karaçi'de yapılan toplantıya katılmadığı gibi, 24 Mart 1959'da Bağdat Paktından çekildiğini açıkladı. General Kasım verdiği demeçte "askerî ve saldırgan bir pakta üye olmanın Irak'ın tarafsızlığıyla bağdaşmadığını" (Kürkçüoğlu, s. 129'dan keesing's, 1959-1960, s. 16749) bildirdi. Böylece Paktın Arap dünyasıyla olan tek bağı da kopmuş oldu.

21 Ağustos 1959'da yapılan bir açıklamayla Bağdat Paktının adı CENTO olarak değiştirildi ve merkezinin Ankara olduğu bildirildi. CENTO Konseyi ilk toplantısını 7-9 Ekim 1959'da Washington'da ABD Dışişleri Bakanı Christian Herter'in başkanlığında yaptı ve toplantıdan sonra Teşkilâta bu adın NATO ile SEATO arasında yer aldığı için verildiği duyuruldu. Orta Doğu'daki Batı savunma sisteminin bir parçası olan CENTO, 1979 İran İnkılabına kadar çalışmalarını sürdürecektir (bkz. s. 801-806).

4) 1958 Lübnan ve Ürdün Olaylarında Türkiye'nin Tutumu

1958'de sadece Irak'ta değil tüm Orta Doğu ülkelerinde mevcut yönetimlere karşı Nasır etkisinde milliyetçi hareketler başlamıştı. Lübnan'da Hıristiyan lider Camille Chamoun'un Batı yanlısı politikası da büyük bir muhalefetle uğraşıyordu. Üstelik 1958'de Chamoun'un görev süresi doluyordu ve anayasaya göre bir daha cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün değildi. Chamoun anayasayı değiştirmek için girişimlerde bulununca, Nasır yanlısı milliyetçiler silahlı çatışmalar başlattılar.

Lübnan karışıklıklara sürüklenirken Irak'taki 14 Temmuz darbesi Chamoun'u endişelendirdi ve ABD'den yardım istedi. ABD 15 Temmuzda, Lübnan'daki Amerikan vatandaşlarının çıkarlarını korumak ve kendi ulusal çıkarları ve dünya barışı bakımından yaşamsal önem taşıyan "Lübnan'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü sürdürmek için Lübnan hükümetine yardım etmek" amacıyla deniz piyadelerini denize giren insanların şaşkın bakışları arasında Beyrut kıyılarına çıkardı. Böylece Eisenhower Doktrini ilk kez uygulamaya sokulmuş oldu.

Türkiye gerek Bağdat Paktı üyeleriyle birlikte, gerek kendi adına yaptığı açıklamada ABD'nin Lübnan'a yaptığı çıkarmadan memnuniyet duyduğunu belirttiği gi-

bi, İncirlik üssünün kullanılmasına da izin verdi. ABD'nin Lübnan çıkarması sırasında 5000 kadar Amerikan askeri acil durumda kullanılmak üzere Adana'daki İncirlik üssüne gönderildi. Türkiye İncirlik'i kullandırmakla yetinmedi; Dışişleri Bakanı Zorlu, ABD büyükelçisine hükümetinin Türk hava kuvvetlerini hazır kılmak suretiyle Washington'un bu hareketini destekleyebileceğini bildirdi. Ama, ABD bunun bir NATO operasyonu olmadığını ve NATO'ya bağlı Türk hava kuvvetlerinin kullanılamayacağını söyleyerek öneriyi reddetti.

Lübnan olayları sırasında hükümetin izlediği politika TBMM'de muhalefet tarafından ciddi eleştirilere uğradı. Zorlu bu eleştirileri yanıtlarken, İncirlik üssünün NATO yükümlülükleri dışında kullanıldığını kabul etmekle birlikte, bunu "küçük dost bir ülkeyi bu ülkenin ricasıyla savunmaya giden güçlere destek vermekten ibaret olarak" değerlendirdi ve eleştirileri anlamsız bulduğunu belirtti.

İncirlik üssünün ABD tarafından kullanılması SSCB'de ve BAC'da da tepkilere neden oldu. Ancak, içeride ekonominin giderek bozulduğu bu dönemde hükümet için önemli olan, ABD ve Batı'ya ne kadar güvenilir bir müttefik olduğunu göstermekti.

Irak'daki darbeden Lübnan'dan daha fazla etkilenen ülke Ürdün'dü. Irak'la kurulmuş olan Arap Federal Birliğinin anayasasına göre, Birliğin başkanı olan Irak Kralı devrilince tüm yetkiler Ürdün Kralı Hüseyin'e geçmiş oluyordu ve Kral Hüseyin Irak'taki olayların Ürdün'e de bulaşmasından çekiniyordu. ABD'nin Lübnan'a çıkarma yapmasının ardından, 16 Temmuzda, ABD ve İngiltere'den Ürdün'e de yardım yapmalarını istedi. Bu çağrı İngiltere tarafından olumlu yanıtlandı ve 17-18 Temmuzda Kıbrıs'ta bulunan İngiliz kuvvetlerinin bir bölümü Ürdün'e gönderildi. Yapılan indirme harekatına ABD de destek verdi. Batı'dan destek alan Ürdün BM'ye başvurarak, içişlerine karıştığı gerekçesiyle BAC'ı şikayet etti ve 20 Temmuzda da bu devletle diplomatik ilişkilerini kesti.

Yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye Ürdün bunalımı sırasında da Batı'nın yanında yer alarak, Ürdün'e yapılan İngiliz müdahalesini, bu devletin bağımsızlığının "dışarıdan tertiplenen yıkıcı faaliyetlere karşı korunması" olarak değerlendirdi.

Uluslararası ilişkilerde Soğuk Savaş'ın en hızlı ve belirgin yaşandığı 1950'ler boyunca, Türkiye olayları NATO açısından değerlendirmeyi ulusal bir politika olarak benimsemişti ve bunun Orta Doğu'ya yönelik etkileri Bağdat Paktının kuruluşuna öncülük etmekle sınırlı kalmadı. Türkiye, bu dönemde Arap devletlerinin milliyetçi ve bağımsız politika izleme gereksinimlerini de anlamak istemedi ve bu yöndeki her girişimi SSCB'nin Orta Doğu'ya sızması olarak değerlendirdi. Ayrıca, Batı'yla ilişkilerini bozmamak ve sadık bir müttefik olduğunu göstermek adına Orta Doğu'daki bağımsızlık savaşlarına karşı bir politika da izledi. Emperyalizme karşı Türk bağımsızlık savaşının Üçüncü Dünya'daki önemi düşünüldüğünde, Menderes hükümetinin 1954'te başlayan Cezayir'in Fransa'ya karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşı karşısındaki tutumunun bölge ülkeleriyle ilişkilere ne denli bir darbe vurduğu açıktır.

Türk kamuoyunun Cezayir bağımsızlık savaşına duyduğu büyük sempatiye karşın, Türkiye 1955'te Asya-Afrika ülkelerinin isteğine rağmen Cezayir sorununun BM Genel Kurulu gündemine alınmaması yönünde oy kullandı. 1957 ve 1958'de de yine Asya-Afrika grubu tarafından Cezayir konusunda yapılan self determinas-

yon önerisi karşısında çekimser kaldı. Aynı dönemde Yunanistan'ın Asya-Afrika devletleriyle birlikte oy kullandığı hatırlanırsa, 1960'larda Kıbrıs sorunu uluslararası gündeme geldiğinde Türkiye'nin niye yalnız kaldığı anlaşılacaktır. 1960'lar Türkiye'nin 1950'lerde izlediği Orta Doğu politikasını gözden geçirme ve özellikle Arap devletleriyle ilişkilerini yakınlaştırma çabalarıyla geçecektir. Ancak, Türkiye'nin "emperyalizmin Orta Doğu'daki sözcüsü" imajını silmesi, bu görünümü yaratması kadar kolay olmayacaktır.

MELEK FIRAT - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Arap Devletleriyle İlişkiler)

Akşin, Abdülahat, *Türkiye'nin 1945'den Sonraki Dış Politika Gelişmeleri-Orta Doğu Meseleleri*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaacılık ve Kitapçılık Müesseseleri, 1959; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1975*, 5. Basım, Ankara, AÜSBF, 1982 (OTDP); Bağcı, Hüseyin, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara, İmge, 1990; Dikerdem, Mahmut, *Ortadoğu'da Devrim Yılları*, İstanbul, Cem, 1989; Dikerdem, Mahmut, *Üçüncü Dünyadan*, İstanbul, Cem, 1977; Günver, Semih, *Fatin Rüştü Zorlu'nun Hikâyesi*, Ankara, Bilgi, 1985; Karpat, Kemal, *Turkey Foreign Policy in Transition 1950-74*, Leiden, E.J. Brill,1979; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1972; McGhee, George, *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu...*, çev. Belkis Çorakçı, Ankara, Bilgi,1992; Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye-Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul, Boyut, 1997; Soysal, İsmail, "Turkish-Arab Diplomatic Relations After the Second World War (1945-1986)," *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual, 1986, s. 23-84; Soysal, İsmail, "The 1955 Baghdad Pact," *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual, 1990, s. 43-115; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II (1945-1990) Kesim A (Çok Taraflı Bağıtlar)*, Ankara, TTK Basımevi, 1991.

II) Filistin Sorunu

A) Filistin Sorununun Ortaya Çıkışı

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra dünya gündemini yoğun bir biçimde işgal etmeye başlayan Filistin sorununun temelleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında Batılı devletlerin Osmanlı devletini parçalamak için yürüttükleri politikalarda yatar.

İngiltere ve Fransa 16 Mayıs 1916'da gizli Sykes-Picot Anlaşmasını imzalayarak (bkz. **Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar** kutusu, 198-199) Osmanlı devletinin Orta Doğudaki topraklarını paylaşmışlardı. Bu anlaşmaya göre, Akka'dan itibaren, Beyrut da dahil olmak üzere, kuzeye doğru Suriye'nin tüm kıyı şeridi ile Adana ve Mersin Fransa'ya, Bağdat-Basra arasındaki Dicle-Fırat bölgesi de İngiltere'ye bırakılıyordu. Anlaşmada Filistin'in hangi devletin egemenliğine verileceği konusu düzenlenmemişti.

İngiltere, savaş sonrası düzende Filistin bölgesinin kendi etki alanına girmesi için yoğun bir faaliyet yürüttü. Bu dönemde İngiltere'nin bölgeyle ilgili politikası, İngiltere Siyonist Dernekleri Federasyonu Başkanı Lord Rothschild'in girişimlerinden etkilenmekteydi. Lord Rotschild'in 2 Kasım 1917'de kaleme aldığı ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un imzasıyla yayınlanan deklarasyon, Filistin Sorununun gelişim süreci içerisinde çok önemli bir yer işgal etti.

Balfour Deklarasyonunda, "*Majestelerinin hükümeti, Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulmasını uygun karşılamaktadır ve bu amacın gerçekleşmesi için her türlü çabayı harcayacaktır*" denilmekteydi. Hernekadar deklarasyonda, Yahudiler için ulusal bir yurt kurulmasının, bu ülkede yaşayan ve Yahudi olmayan toplumların medeni ve dinsel haklarını hiçbir şekilde ihlal etmeyeceği ifade ediliyorsa da, Yahudilerin siyasal hakları ön plana çıkartılıyordu.

Filistin üzerindeki belirsizlik, Nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansında aşılmaya çalışıldı. Bu toplantıda Osmanlı devletinin Orta Doğu topraklarını yeniden paylaşan ve böylece Sykes-Picot'yu değiştiren İngiltere ve Fransa; Suriye ve Lübnan'ın Fransız "manda"sına, Filistin, Ürdün (Mavera-i Ürdün) ve Irak'ın da İngiliz mandasına sokulmasını kabul ettiler.

İngiltere'nin manda yönetimi altında Filistin'e göç eden Yahudilerin sayısında hızlı bir tırmanış görüldü. 1920-1922 döneminde bölgeye 25.000 Yahudi geldi. Bu durum ister istemez Araplarla Yahudiler arasında, özellikle Kudüs ve Yafa gibi önemli kentlerde çatışmalar yaşanmasına, gerginliğin tırmanmasına yol açtı. Bölgede bulunan çok sayıda Yahudi örgütü, faaliyetleriyle bu çatışmaların yayılmasına neden olmaktaydı.

İngiltere 3 Haziran 1922'de Dünya Siyonist Örgütüne bir açıklama göndererek, Balfour Deklarasyonunun bir Yahudi Filistin yaratmayı amaçlamadığını, Yahudiler için sadece ulusal bir yurdun tesis edilmesinin söz konusu olduğunu, üstelik İngiliz hükümetinin bölgedeki egemenliğini Yahudi örgütleriyle paylaşmak niyetinde olmadığını bildirdi. İngiltere'ye göre, Filistin'de yaşayan herkes Filistin vatandaşıydı. Yahudiler ise geniş Filistin nüfusu içerisinde ancak bir topluluk olarak nitelendirilebilirdi. Milletler Cemiyeti Konseyi de Filistin'in geleceğine yönelik 24 Temmuz 1922 tarihli kararında İngiltere hükümetinin yaklaşımını aynen benimsedi.

İngiltere, Balfour Deklarasyonunun belirsiz ifadelerini açık hale getirmek ve kötüye kullanılmasını önlemek için yürüttüğü bu ve benzeri çabalara rağmen, bölgedeki gücünü ve etkinliğini yavaş yavaş yitirmeye başladı. İki savaş arası dönem, bir yandan Yahudilerin Filistin'de ulusal bir yurdun ötesinde, bir Yahudi Devleti kurulması için yürüttüğü çabalara, diğer yandan da Arapların, Yahudilerin bu amaçlarını gerçekleştirmelerini engelleme girişimlerine sahne oldu.

Filistin'deki Araplar ile Yahudilerin 1920, 1921 ve 1929'da üç kez çatışmaları, bu çatışmaların yayılmasının önlenmesinde İngiliz güçlerinin etkisiz kalışı ve Avrupa'da Yahudi karşıtlığının güçlenmesiyle de ilişkili bir biçimde, bölgeye göç eden Yahudilerin nüfus dengesini altüst etmesi, sorunu 1930'dan itibaren içinden çıkılmaz hale getirdi. 1930'ların başında kurulan Arap ve özellikle Yahudi terör örgütlerinin birbirlerini ve İngilizleri hedef alan eylemleri Filistin'de izleri uzun yıllar silinmeyecek tahribata neden oldular.

İngiltere zaman zaman askerî güç kullanarak, zaman zaman da soruna siyasi çözüm önerileri getiren "Beyaz Kitap"lar yayınlayarak, Filistin'de ortaya çıkan durumu ortadan kaldırmaya çalıştıysa da, bunlar ne Yahudi ne de Arap toplumunu ve siyasi liderlerini tatmin etti. Gerginlik ve çatışma ortamı İkinci Dünya Savaşı sırasında da sürdü. Savaş sonrasında, Milletler Cemiyeti döneminden Birleşmiş Milletler'e miras kalan en önemli ve en karmaşık konulardan birisi olarak Filistin sorunu bu örgütün gündemini yoğun bir biçimde işgal etmeye başladı.

B) İsrail'in Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye'nin Tutumu

1) Filistin'in Taksimi ve Türkiye

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin Sorununun çözüme ulaştırılması için İngiltere ve ABD'nin yürüttüğü çalışmalar bir sonuç vermeyince, İngiltere konuyu 2 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletlerin gündemine getirdi. Böylelikle, uzun yıllar kendisine yük olan bir konudan kurtulmayı amaçlıyordu.

BM Genel Kurulu, 15 Mayıs 1947'de "Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komisyonu" adlı özel bir çalışma grubunun kurulmasına, Komisyon üyelerinin Filistin'e gidip çalışmalar yapmasına ve bir rapor hazırlamasına karar verdi. Komisyon, 1 Eylül 1947'de BM Genel Sekreterine teslim ettiği raporda, komisyon üyelerinin oybirliğiyle benimsenen bir ilkeler demeti, oyçokluğuyla kabul edilen bir "Çoğunluk Planı" ve birkaç üye tarafından desteklenen bir de "Azınlık Planı" yer alıyordu. Oybirliğiyle benimsenen ilkelere göre, manda yönetimi derhal sona erdirilecek ve Filistin'in bağımsızlığı kabul edilecekti. "Çoğunluk Planı"na göre, bağımsız Filistin Devleti aralarında ekonomik birlik bulunan Arap ve Yahudi devletleri şeklinde ikiye bölünecek, Kudüs şehri ise uluslararası denetim altında tutulacaktı. "Azınlık Planı"ndaysa, Filistin'in, başkenti Kudüs olan ve Arap ve Yahudi federe bölümlerinden oluşan federal bir yapıya sahip olması öngörülüyordu.

Araplar, Filistin toprakları üzerinde ancak bağımsız bir Arap devletinin kurulmasından yana olduklarını dile getirerek, taksim fikrine baştan karşı çıktılar. Fakat, ABD ve SSCB'nin 10 Kasım 1947'de Filistin'in taksim edilmesi yönündeki öneriye destek verdiklerini açıklamalarından ve İngiltere'nin 13 Kasımda, Filistin'deki askerlerini kademeli olarak çekerek 14 Mayıs 1948 günü manda yönetimini sona erdireceğini bildirmesinden sonra, 29 Kasımda BM Genel Kurulunda yapılan oylamada Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında taksim edilmesine karar verildi.

Türkiye, Filistin Sorununun BM'de görüşülmesi sürecinde, Truman Doktrininin ilanına kadar izlediği dış politikanın genel eğilimine uygun olarak, taksim fikrine karşı çıkan Arap ülkelerinin yanında yer aldı. Bağımsız bir Filistin Arap Devletinin kurulmasını destekledi.

Türkiye'nin bu desteği, Filistin Özel Komisyonunun hazırladığı raporun Genel Kurul'da görüşülmesi sırasında da sürdü. Taksim kararının oylanmasında Türkiye, aralarında 6 Arap ülkesinin de bulunduğu 12 ülkeyle birlikte ret oyu kullandı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB'nin bile taksimden yana oy kullandığı bir ortamda, Türkiye'nin Arap dünyasına verdiği destek, Araplar tarafından şükranla karşılandı. Batılı yayın organları Türkiye'nin bu desteğini "Müslüman Kardeşliği"nin bir yansıması olarak değerlendirdiler. Halbuki aşağıda ele alınacağı gibi Ankara Araplara duyduğu bir sempatiden ötürü değil, bölünmenin bölgeye getireceği istikrarsızlığın verdiği endişeyle bu tavrı yeğlemişti (Gruen, 1993, s.115).

2) İsrail Devletinin Kurulması

BM Genel Kurulunun Filistin'in taksimi kararını almasından hemen sonra, Filistin'deki Arap ve Yahudi toplumları arasında çatışmalar çıktı. Aralık 1947-Nisan 1948 döneminde dört kez toplanan Arap Birliği, Filistin'in bölünmesine karşı çıkan ve bu kararın gerekirse silah kullanılarak önlenmesini öngören bir dizi karar aldı. Aynı dönemde, Filistin'de faaliyet gösteren *Haganah*, *İrgun* ve *Stern* adlı Yahudi terör örgütleri sivil Arap halkını hedef alan eylemlerini artırdı. Bu durum Arapların da Yahudi sivillere yönelik eylemler düzenlemelerine yol açtı.

Filistin'in Taksimi (1947)

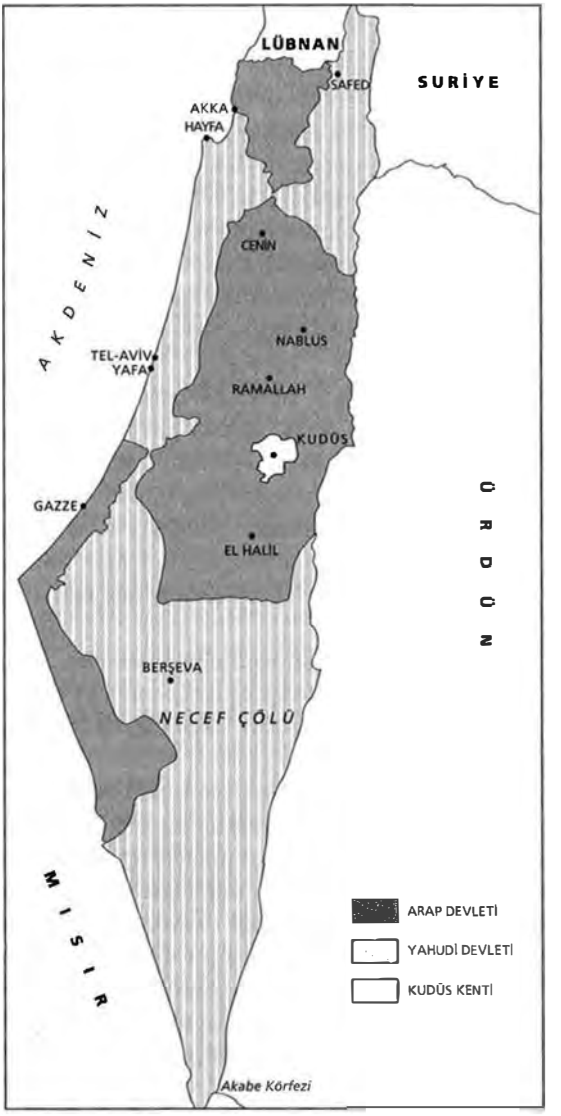

Filistin'deki çatışmalar ve karşılıklı terör eylemleri sonucunda Araplar, çoğunlukta oldukları birçok yerleşim birimini Yahudilere terk etmek zorunda kaldılar. 14 Mayıs 1948'de, İngiliz manda yönetiminin sona ermesinden birkaç saat önce Tel-Aviv'de toplanan Yahudi Ulusal Konseyi, Filistin'de bağımsız bir İsrail Devletinin kurulduğunu ilan etti. İlk İsrail kabinesi aynı gün David Ben Gurion tarafından kuruldu. İsrail Devleti, bağımsızlığın ilan edilmesinden çok kısa bir süre (11 dakika) sonra ABD tarafından tanındı. SSCB de 17 Mayısta yeni devleti tanıdığını açıkladı.

Türkiye ise Filistin'de, bir Arap Devleti olmaksızın kurulan İsrail Devletini endişe ve temkinle karşıladı. Hükümet, kamuoyuna yansıyan şekliyle iki temel nedenden ötürü İsrail devletinin kurulmasına karşı çıkmaktaydı:

Birincisi, Filistin Sorunu MC ve BM sistemleri içerisinde uzun yıllardır çözülmeye çalışılmış, fakat giderek içinden çıkılmaz bir hal almıştı. En karmaşık noktaya ulaştığı bir dönemde, Arapların tüm muhalefetine rağmen Yahudilerin bir devlet kurması, Filistin'de barışa ulaşılmasını daha da güçleştirecekti. BM görüşmeleri sırasında Araplardan desteğini esirgemeyen Türkiye, baştan beri karşı olduğu bir sonucun ortaya çıkmasını memnuniyetsizlikle karşılamaktaydı.

İkincisi, Türkiye, kendisine çok yakın bir coğrafi bölgede kurulan İsrail'in, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşmaya başlayan iki bloktan hangisi içinde yer alacağı konusunda derin şüpheler taşıyordu. Devletin kurulmasında büyük payı olan Yahudi terör örgütlerinin SSCB ile yakın ilişkiler içinde olmaları, Çek yapımı silahların 1946'dan itibaren SSCB'nin yardımıyla bölgeye sokulması, komünistlerin denetimi altındaki doğu Avrupa Yahudilerinin yine SSCB'nin yardımlarıyla Filistin'e gitmelerine izin verilmesi ve manda yönetimi sırasında Yahudi yerleşim birimlerinde sosyalist anlayışla işletilen kooperatif çiftlik ve atölyelerin kurulmuş olması gibi olgular, yeni devletin Orta Doğu'da bir Sovyet uydusu olacağı endişesini doğurmuştu.

3) Arap-İsrail Savaşı ve Filistin Uzlaştırma Komisyonu

İsrail'in bağımsızlık kararının hemen ardından Mısır, Suriye, Ürdün ve Irak orduları Filistin'e girdiler. Sayıca İsrail kuvvetlerinden üstün olmalarına rağmen tecrübesiz ve eşgüdümden yoksun Arap orduları önemli bir başarı sağlayamadılar. Bu arada BM Güvenlik Konseyi 22 Mayıs 1948'de tarafları askerî hareketlerden kaçınmaya ve ateşkese çağırdı. Bu kararı, 29 Mayısta alınan ve taraflara dört haftalık bir ateşkes öneren Güvenlik Konseyi kararı izledi. 1 Haziranda İsrail ve Arap devletlerinin bu karara uyacaklarını açıklamalarıyla çatışmalar bir süre için kesildi. Fakat Ekim ortalarından itibaren güney Filistin'de İsrail ve Mısır kuvvetleri arasında tekrar çarpışmalar başladı. İsrail kuvvetleri Mısır ordusuna büyük bir üstünlük sağlayarak, Mısır topraklarının bir bölümünü işgal ettiler. BM Güvenlik Konseyi 29 Aralıkta derhal ateşkes ilan edilmesini istedi. Mısır ve İsrail Ocak 1949 başında bu çağrıya uydular. İsrail 1949'un ilk yarısında Mısır, Ürdün, Lübnan ve Suriye ile ayrı ayrı ateşkes anlaşmaları imzaladı.

Savaş devam ederken BM Genel Kurulu, 12 Aralık 1948'de ABD, Fransa ve Türkiye temsilcilerinden oluşan Filistin Uzlaştırma Komisyonunun kurulmasına karar verdi. Komisyonun bu üç devlettten oluşmasının arkasında, ABD'nin Yahudi yanlısı, Fransa'nın tarafsız, Türkiye'nin ise Arap yanlısı bir tutum içine girerek komis-

yon çalışmalarının dengeli olmasını sağlamaları hedeflenmişti. Fakat, Arap yanlısı olmak bir yana, Arap devletlerinin karşı çıktığı bu komisyonun kuruluşunu destekleyen ve komisyon üyeliğini kabul eden Türkiye, İsrail'in bağımsızlığına ilişkin tutum değişikliğinin ilk işaretlerini veriyordu.

Bu tutum değişikliğinin arkasında, Truman Doktrininin ilan edilmesi ve Marshall Planının yürürlüğe sokulmasından sonra Türk dış politikasının önceliklerinin değişmesi ve Batı'ya daha yakın bir çizgiye oturmasının payı büyüktü. Türkiye'nin Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyeliği, Arap devletleriyle uzun yıllar sürecek diplomatik soğukluğun başlangıç noktasını oluşturdu. Türkiye, Komisyon üyeliği süresince, özellikle Filistin'in taksimi görüşmeleri sırasında yoğunlaştırdığı Arap yanlısı politikadan uzaklaşarak, tarafları uzlaştırmayı amaçlayan, tarafsız bir yaklaşım içine girdi.

Komisyonda Türkiye'yi İsmet İnönü'nün yakın arkadaşlarından ve milliyetçi çizgideki Türk aydınlarından Hüseyin Cahit Yalçın temsil etmekteydi. Tavizsiz bir anti-komünist olduğundan, İsrail ile SSCB arasındaki ilişki iddialarından rahatsızlık duymasına rağmen, komisyonda tarafsız tutumunu zedeleyecek bir davranış içine girmedi. Yalçın komisyon üyeliği sırasında ziyaret ettiği İsrail'de Başbakan Ben-Gurion ile bir görüşme yaptıktan sonra İsrail'e yönelik endişelerinden tamamen arınacak, hatta Türkiye'ye dönüşünde İnönü'ye İsrail devletinin tanınmasını önerenlerin arasında yer alacaktır.

4) Türkiye'nin İsrail'i Tanıması

İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesinden çok kısa bir süre sonra 30 Haziran 1948'de Türkiye ile İsrail arasında bir posta anlaşması imzalandı. Tel Aviv'in ısrarlarına ve İsrail Dışişleri Bakanı Moşe Şaret'in Ankara'ya yolladığı rica telegraflarına rağmen Ankara henüz İsrail'i tanımaya yanışmıyor, bekle ve gör politikası izlemeyi tercih ediyordu. İmzalanan posta anlaşması Arap ülkeleri tarafından protesto edilince Ankara, İsrail'de 10.000'in üzerinde Türk vatandaşının yaşadığını vurgulayarak, anlaşmanın yalnızca insanî nedenlerle yapılmış olduğunu ifade etti.

Öte yandan Arap-Yahudi çatışmasının başlamasından sonra Ankara tarafsız bir tutum takınmış ve bölgeye giderek tarafların yanında savaşa katılmak isteyen Türk vatandaşlarının seyahatlerini kısıtlayıcı önlemler almıştı. Fakat Eylül 1948'den itibaren çatışmanın yoğunluğunu kaybetmesine paralel olarak Türk hükümeti Filistin'e gideceklere uygulanan seyahat yasağını kaldırdı. Ankara radyosundan yapılan açıklamalarda Türk vatandaşlarının istedikleri ülkeye göç edebilecekleri yönünde yayınlar yapılmaya başladı. Böylece, İsrail'e göç etmek isteyen Türk vatandaşı Musevilerin önü açılmış oldu. 1948'in son aylarından itibaren Türkiye ile Yahudi Ajansı (Jewish Agency) arasında yapılan işbirliği çerçevesinde binlerce Türkiye Musevisi İsrail'e taşındı. Bu rakam 1950'lerin ilk yarısında 50.000'e ulaşacaktır (Gruen, 1993, s.116). Türk hükümetinin bu liberal tutumunun arkasında gayrimüslim azınlık unsurlarından arındırılmış, homojen bir ulus-devlet yaratmayı hedefleyen, en azından İttihat ve Terakki döneminden beri biçimlendirilen bu anlayışın izlerini bilinç altında hisseden kadroların girişimlerinin de etkili olduğu da söylenebilir.

Türkiye, Filistin Uzlaştırma Komisyonundaki görevinin devam ettiği bir sırada, 28 Mart 1949'da İsrail'i resmen tanıyan ilk Müslüman ülke oldu. Tanıma kararının alınmasından bir süre önce, Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, Türkiye'nin Komisyon'daki görevini tarafsız olarak yürütebilmesi için, o tarihe kadar 30 devlet tarafından tanınan İsrail'e bakışının değişmesi gerektiğini ifade ederek, kararın gerekçesini açıklamıştı. Fakat, bu gerekçenin yanı sıra, İsrail'in tanınması kararının alınmasında üç temel neden daha vardı:

Birincisi, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında izlemeye başladığı Batı yanlısı dış politika, bu kararın alınmasını gerektirmekteydi. Dışişleri Bakanı Sadak'ın sözünü ettiği İsrail'i tanıyan 30 devlet arasında SSCB ve doğu Avrupa ülkeleri de yer almakla birlikte, ağırlık Batılı devletlerdeydi. Kuruluş çalışmaları devam eden NATO'ya üye olmayı arzulayan Türkiye, dış politikasını muhtemel müttefiklerinin dış politikalarıyla uyumlaştırmayı zorunlu görmekteydi. Ayrıca Sadak, Nisan başında Washington'da Başkan Truman ile bir görüşme yapacaktı. ABD'den daha fazla siyasî ve malî destek bekleyen Ankara, katıksız bir İsrail yanlısı tutum sergileyen Truman'a bir jest yapmayı düşünmüştü.

İkincisi, İsrail'in kuruluşundan sonra yaşanan gelişmeler bu devletin bölgede bir Sovyet uydusu olabileceği yönünde Türkiye'de dile getirilen endişelerin yersiz olduğunu gösterdi. İsrail, SSCB'nin gizli bir müttefiki olmadığını, ABD ile kurduğu yakın ilişkiyle ortaya koydu. Sıkı bir anti-komünist olan Hüseyin Cahit Yalçın bile İsrail'e yaptığı geziden sonra Türk gazetecilere "Herhangi bir yabancı devletin İsrail'e etkide bulunduğuna dair hiçbir gösterge yoktur" şeklinde açıklamalar yapabiliyordu (Gruen, 1991, s. 116).

Üçüncüsü, Türkiye'de devletçi-seçkinci aydınlar, hükümetin Arap yanlısı politikasına giderek artan biçimde eleştiriler getirmekteydiler. Özellikle 1916'da başlayan Arap ayaklanması sırasında Türk askerinin arkadan vurulmasının yarattığı psikolojik etkinin izleri hâlâ silinmemişti. Türk aydınlarına göre, İsrail'in, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'ndaki düşmanlarıyla çarpışılarak kurulmuş olması, Orta Doğu diplomasisinde yüzyıllardır geçerli olan "düşmanımın düşmanı dostumdur" anlayışı çerçevesinde bu devletle sıcak ilişkiler kurulmasını gerektiriyordu. Öte yandan Türk kültürünün ve toplumunun Arap motiflerinden temizlenmesi sürecinde, aydınlar arasında Arap devletlerine karşı oluşan olumsuz bakış açısı da İsrail'in tanınması kararının alınmasında etkili oldu.

III) Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler

A) İsrail'le İlişkiler

1) Türkiye-İsrail İlişkilerinin Artarak Gelişmesinin Nedenleri

Türkiye'nin İsrail'i tanımasından sonra, 1 Kasım 1949'da TBMM'nin açılış töreninde bir konuşma yapan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ilişkileri şöyle değerlendiriyordu: "Yeni doğan İsrail Devleti ile siyasi münasebetler açılmıştır. Bu devletin Ya-

kın Doğu'da bir barış ve istikrar unsuru olacağını ümid ediyoruz."

İnönü'nün İsrail'e yaklaşımındaki sıcaklık ilişkilerin hızla gelişmesine katkıda bulundu. Türkiye'nin İsrail'i tanıma kararını almasından yaklaşık bir yıl sonra, 9 Mart 1950'de iki devlet arasında, elçiler düzeyinde diplomatik ilişkiler kuruldu. Buna paralel olarak iki ülke arasındaki ilişkiler de çeşitlenmeye başladı. CHP döneminde başlayan bu sürecin DP iktidarında da devam ettirilmesinin dört temel nedeninden söz etmek mümkündür:

Birincisi, iki ülke arasında bazı benzerliklerin bulunduğu algısıydı. Her iki ülke de, dinsel unsurların ön planda tutulduğu Orta Doğu'da dinin yönetimdeki etkisini en aza indirmeye yönelik bir anlayışla kurulmuşlardı. İsrail'i kuranların ağırlıklı olarak Avrupa kökenli laik Siyonistler oluşu, Türkiye'de bu ülkenin laik olduğu algısının gelişmesine yol açmıştı. Farklı gruplara kendi dinsel mahkemelerini (medeni hukuk) kurmalarına izin veren İsrail'deki durumun böyle olmadığının farkına Türk yöneticileri ancak 200'lerde -o da kısmen- varacaklardır.

Öte yandan, her iki ülke de Batı tipi gelişmeye yönelmişlerdi. Türkiye ve İsrail'de bir yandan siyasi alanda parlamenter demokrasi yerleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da Batı tipi ekonomik kalkınma modellerinin uygulanmasına çalışılmaktaydı.

İkincisi, İngiltere'nin Orta Doğu'daki konumunu devralan ABD'nin bu bölgeye hızlı bir giriş yaparak, özellikle İsrail'le sıcak ilişkiler kurmasının Türkiye'de yol açtığı etkiydi. Özellikle 50'lerde ABD'yle yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler kuran Türkiye ile aynı dönemde ABD'yle bağlantısını güçlendiren İsrail arasındaki ilişkilerin gelişimi hızlandı. Türkiye'ye Amerikalı uzmanlar tarafından tavsiye edilen, "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu", "Petrol Kanunu" gibi düzenlemelerin hemen hemen aynı yıllarda İsrail'de de yürürlüğe konulması, iki ülkenin ABD'yle kurdukları ilişkilerdeki paralelliği gösteriyordu.

Ayrıca Türk yöneticilerinin, ABD ile Türkiye arasındaki işbirliği ortamının geliştirilerek devam ettirilmesinde, Washington'daki karar vericiler üzerinde son derece etkili olan Yahudi lobisinin de desteğinin sağlanması gerektiğine inanmaları Türkiye'nin İsrail'e yaklaşımını şekillendiren unsurlardan birisi oldu.

Üçüncüsü, Kore Savaşı sırasında Arap devletlerinin sergilediği tutumun Türkiye'yi rahatsız etmesiydi. Kore'deki BM gücü içinde yer almayı NATO'ya üye olabilmek için önemli bir fırsat olarak algılayan Türk hükümeti Kore'ye askerî müdahale konusunda BM'de yapılan görüşmeler sırasında Arap devletlerinin muhalif kanat içinde yer almasından rahatsızlık duydu. Buna karşılık İsrail'in, ABD ile birlikte Kore'ye asker gönderilmesini desteklemesi, Ankara'da İsrail'e duyulan güveni artırdı.

Dördüncüsü, İsrail'in de en az Türkiye kadar, ikili ilişkilerin gelişmesine önem vermesiydi. İsrail'in Ankara'daki diplomatik temsilciliğinin başına ülkenin en becerikli diplomatlarından Elihu Sasson'un getirilmesi ve Washington, Paris ve Londra'dan sonra dördüncü askerî ataşeliğini Ankara'da açması, bu ülkenin Türkiye ile ilişkilere verdiği önemin çarpıcı göstergeleriydi. İsrailli yöneticiler, Batı'ya dönük politikalar izleyen Türkiye ile sıcak ilişkiler kurmanın, İsrail'in Batı'yla ilişkilerini güçlendirmesine katkıda bulunacağına inanıyorlardı (Nachmani, 1987, s. 3-40).

Bunun yanında, bazı İsrailli devlet adamları Türkiye'nin, Arap devletleriyle İsrail arasındaki sorunların çözümünde yardımcı olabileceğini de düşünmekteydiler.

2) Ekonomik ve Kültürel İlişkiler

Filistin'in İngiliz mandası olduğu dönemde, Türkiye ile bu bölge arasında kurulmuş bulunan yakın ticarî ilişkiler, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra da devam etti. 1946-1949 döneminde Filistin'e 18.000.000 dolarlık ihracat yapıldı. Bu dönemde Filistin Türkiye'nin ihracat yaptığı pazarlar arasında üçüncü sıradaydı.

Diplomatik ilişkilerin kurulmasını izleyen dönemde öncelikle, geçmişten miras kalan bu yakın ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesine önem verildi. Şubat 1950'de başlayan görüşmeler sonucunda, 4 Temmuz 1950'de Türkiye ile İsrail arasında ticaret anlaşması ve ödemeler anlaşması adlarında iki belge imzalandı. Bu anlaşmaların getirdiği imkanlarla, 50'lerde henüz tarımsal atılımını gerçekleştirememiş olan İsrail'in pamuk ihtiyacının tamamı, tahıl ihtiyacının yarısı (150.000 ton), tütün, yün, mineral, kuru meyve, sığır eti ve balık gibi ihtiyaçlarının önemli bir bölümü Türkiye'den karşılanmaya başladı. Türkiye ise İsrail'den elektrikli ev aletleri, otomobil lastiği, inşaat malzemeleri, ilaç, cam ürünleri ve kimyasal maddeler ithal ediyordu. Bunun yanında Türkiye'nin sıkı ilişkiler kurmadığı doğu Avrupa ülkelerinin kamyon, buldozer, traktör, çelik ürünleri gibi malları da İsrail üzerinden Türkiye'ye girmekteydi. Bu iki anlaşmayla ayrıca, TC Merkez Bankası ile İsrail'in merkez bankası niteliğini taşıyan *Anglo-Palestine Bank* arasında, para transferi alanında doğrudan ilişki kuruldu.

1950 anlaşmalarıyla birlikte imzalanan bir geçici anlaşmayla da (*modus vivendi*) iki ülke arasında kapsamlı bir ticaret ve seyrüsefer anlaşması imzalanana kadar geçerli olacak kurallar belirlendi. Bu belgeyle, bazı çekinceler içermekle birlikte, taraflar birbirlerine en kayrılan ülke statüsü verdiler.

Bu dönemde bazı İsrail inşaat firmaları Türkiye'de toplu konut projeleri ve askerî havalanlarının inşasında tek başlarına ve diğer yabancı şirketlerle ortak faaliyet gösterdiler. Örneğin, Yeşilköy havaalanından İstanbul'a giden yol Solel Boneh adlı İsrail firmasınca yapıldı. Ankara'da "İsrail Evleri" olarak bilinen konutların müteahhidi de bir İsrail firmasıydı. Öte yandan Türkiye, doğrudan ticari ilişkiye geçmediği bazı doğu Avrupa ülkelerinin mallarını İsrail üzerinden satın almaya başladı. Bu ürünler arasında demir-çelik ürünleri ve inşaat araçları önemli yer tutuyordu.

İsrail'in tarım alanında başarılı politikalar izleyip tarım ürünlerini büyük ölçüde kendi topraklarında üretmesi, hatta bu ürünleri ihraç etmeye başlamasıyla, Türkiye'nin İsrail'e ihracatında hızlı düşüşler meydana geldi. 1954 sonundan itibaren iki ülke arasındaki ticaret dengesi ilk kez İsrail lehine fazla vermeye başladı. 1990'ların başına kadar Türkiye-İsrail ekonomik ilişkileri sabit seyir izleyecektir.

50'lerin ilk yarısında kültürel ilişkiler alanında da sıcak bir dönem yaşandı. Merkezi ABD'de bulunan Dünya Yahudi Kongresinin başkanı Dr. Perlzweig Eylül 1952'de Türkiye'yi ziyaret ederek, Musevi azınlığın durumuyla ilgili temas ve incelemelerde bulundu. Dışişleri Bakanı Köprülü'yle de görüşen Perlzweig, Türkiye Musevilerinin yaşam koşullarının iyiliğinden duyduğu memnuniyeti dile getirerek, bu azınlığın, Dünya Yahudi Kongresi ile temas kurmasının sağlanmasını istedi. Köprülü bu isteği olumlu karşıladı. Bu tutum İsrail'de memnuniyet yarattı. Bir

yıl sonra, İsrail devletinin kurulmasından sonra Türkiye'den bu ülkeye göç eden çok sayıda Türkiye Musevisinin de etkisiyle, İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinin 500. yıldönümü İsrail üniversitelerinde düzenlenen çeşitli bilimsel toplantılarda ele alındı. Bu etkinliklerin daha çok bir kutlama havası içinde geçmesi Ankara'da çok olumlu karşılandı.

Hayfa yakınlarındaki Karmel Dağında bir Atatürk Ormanı kurulması, İsrail'in önde gelen spor kulüplerinden Hapoel Tel Aviv futbol takımının ilk yurtdışı karşılaşmasını Fenerbahçe takımıyla yapması ilişkilerin kültürel boyutunun gelişmesine katkıda bulundu (Nachmani, 1992, s. 15-16).

Ekonomik ve kültürel ilişkilerdeki bu sıcaklık iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin de sorunsuz devam etmesinde etkili oluyordu. Fakat, 1950'lerin ikinci yarısında bölgede yaşanan gelişmeler iki ülke ilişkilerinin soğuk bir döneme girmesine yol açacaktır.

3) Siyasi İlişkiler

a) Bağdat Paktı Karşısında İsrail'in Tutumu

Bağdat Paktının kuruluş süreci İsrail hükümeti tarafından yakından izlendi. İsrail başlangıçta, İngiltere ve ABD'nin Pakt'ın oluşturulması için yürüttükleri hevesli diplomasi nedeniyle bu oluşuma açıkça karşı çıkan Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan gibi sert bir tutum takınmaktan uzak durdu. Fakat üç gelişme İsrail'in Pakt karşıtı grup içinde yer almasına neden oldu.

Bunlardan birincisi, Bağdat Paktının oluşumu sürecinde, Türkiye ile Irak arasında yapılan görüşmelerde alınan kararlardaki bazı ifadelerin İsrail'i rahatsız etmesiydi. Taraflar arasında, Ankara'da yapılan görüşmelerden sonra 19 Ekim 1954'te yayınlanan ortak bildiride Türkiye ve Irak'ın "[...] *dünya barış ve istikrarını sağlamanın, ancak BM andlaşmasının ideallerine ve prensiplerine samimiyetle bağlı milletlerin, onları topyekün tahakkümü altına almak ve varlıklarını yok etmek gayesini güdenlere karşı aralarında tam dayanışma halinde ve gediksiz bir ortak güvenlik cephesi kurmalarıyla mümkün olabileceği*[...]" üzerinde görüş birliği içinde oldukları ifade edilmekteydi. Ayrıca, Türkiye'nin Arap devletlerinin "[...] *meşru menfaatlerine aykırı olabilecek bir hareket tarzı izlemesinin bizzat kendi çıkarları açısından da söz konusu olamayacağı*" vurgulanmaktaydı. Menderes'in Bağdat'ı ziyareti sırasında, 12 Ocak 1955'te yayınlanan ortak bildiride ise, Türkiye ile Irak'ın "*Orta Doğu'da BM andlaşmasının prensiplerine ve bu prensiplere dayanan kararlara uygun şekilde istikrarın sağlanmasına, her ne şekilde olursa olsun tecavüz niyetlerinin önlenmesi sureti'yle güvenliğin sağlamlaştırılmasına*" hizmet etmeyi kabul ettikleri belirtiliyordu. İsrail bu ifadeleri, Türkiye'nin Arap-İsrail anlaşmazlığında Araplardan yana tavır aldığı biçiminde yorumladı.

İsrail'i rahatsız eden ikinci gelişme, Irak başbakanının 26 Şubat 1955'de yaptığı bir konuşmada, Paktın yeni üye kabülüyle ilgili beşinci maddesini yorumlarken, Pakt'ın İsrail'i hiçbir zaman üye kabul etmeyeceğini söylemesiydi.

Üçüncü gelişme ise, Bağdat'tan dönüşünde Şam'a uğrayan Menderes'in Suriye'nin Bağdat Paktına yönelik endişelerini gidermek için, Suriye başbakanına "*Tür-*

kiye'nin bir İsrail saldırısı halinde Arap devletlerine yardım etmeye hazır" olduğunu ifade etmesiydi.

İsrail bir yandan Bağdat Paktının kuruluşundan ve Türkiye'nin İsrail'le ilgili tutumundan duyduğu memnuniyetsizliği Türkiye'ye iletirken, bir yandan da ABD ve İngiltere ile temas kurarak, bu Bağdat Paktı oluşumunun engellenmesini istedi. Ankara'daki İsrail elçisi, 7 Ocak 1955'te Başbakan Yardımcısı Zorlu ile yaptığı görüşmede bu endişeyi dile getirdi. Fakat, Zorlu Türkiye'nin tutumunun nedenleri konusunda bir açıklama yapmadı.

İngiltere ve ABD Bağdat Paktına tam destek vermeye devam ettiler. Ama, İsrail'in gösterdiği tepki üzerine, Ankara'daki büyükelçileri vasıtasıyla İsrail'in endişesini gidermesi yönünde Türk hükümetine telkinde bulundular. Nitekim, Adnan Menderes, 22 Ocak 1955'te, İngiltere büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, "Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikasında herhangi bir değişiklik olmadığını" vurguladı. Menderes aynı görüşleri 28 Ocakta kendisini ziyaret eden İsrail elçisine de aktardı. Görüşmede İsrail elçisinin, "Irak'ın, Bağdat Paktını İsrail'e karşı kullanmak istemesi halinde Türkiye'nin buna karşı çıkacağına dair güvence verip veremeyeceğini" sorması üzerine Menderes, "Türkiye'nin yüzde 90 ihtimalle böyle bir isteğe karşı çıkacağı garantisini verebileceğini" ifade etti. Menderes, görüşmede ayrıca, "İsrail hükümetinin, kendisinin verdiği bu dostane güvenceleri propaganda malzemesi yapmamasını" isteyerek, Arap ülkelerinin tepkisini çekmek istemediğini hissettirdi.

İsrail hükümeti, Menderes'in ifadelerinden tatmin olmayarak, Mart 1955'te Türkiye'ye bir nota verdi. Notada, Türk hükümetinin geçmişte İsrail hakkında yaptığı olumlu açıklamalara dikkat çekilmekte ve Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikasında bir değişiklik olup olmadığı konusunun açıklığa kavuşturulması istenmekteydi. Türkiye cevabî notasında, İsrail'e karşı tutumunda bir değişiklik olmadığını ifade etmekle beraber, Pakt dışında kalan Arap ülkelerini kazanabilmek için izlediği Arap yanlısı politikayla, İsrail karşısında inandırıcılığını yitiriyordu.

Öte yandan İsrail de, bölge ülkeleri arasında dostane ilişkiler içinde olduğu tek devlet olan Türkiye'yle bağlantısını koparmamak için hassas davranmak yerine, Türkiye'nin büyük önem verdiği Bağdat Paktını sürekli olarak eleştirerek, Ankara ile ilişkilerinde yaşadığı gerginliği tırmandırdı. İsrail hükümeti, yaptığı açıklamalarda, Bağdat Paktının İsrail'in bölgedeki varlığını hedef alan bir oluşum olduğunu, bu yolla İsrail'e karşı Arap duygularını teşvik edeceğini ve Arap saldırganlığını artıracağını vurguladı.

İsrail'in bu tutumu, Bağdat Paktına dört elle sarılan Ankara'da memnuniyetsizlik yaratarak Türk hükümetinin İsrail'le ilişkilerini gözden geçirmesine yol açtı. 1955 yazından itibaren Türkiye ile İsrail arasındaki diplomatik temaslar en alt düzeye indi. İsrail elçisinin randevu talepleri Türk bakanlar tarafından reddedilmeye başladı. Ankara'daki İsrail elçiliği, diplomatik fonksiyonunu yitirerek, bir gözlem misyonuna indirgendi.

Bağdat Paktının kurulmasıyla soğumaya başlayan ilişkiler, 1956'da yaşanan gelişmelerle daha gergin bir döneme girecektir.

b) 1956 Süveyş Krizi Sırasında Türkiye'nin İsrail'e Karşı Tutumu

Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdülnasır'ın Süveyş Kanalını millileştirmesi üzerine, 29 Ekim 1956'da İsrail, bir gün sonra da İngiltere ve Fransa kuvvetlerinin Mısır'a saldırmalarıyla ortaya çıkan savaş ve bunu takip eden gelişmeler, Türkiye'de hassasiyetle izlendi. Türk kamuoyunda, İsrail'in saldırganlığına ve İngiltere ve Fransa'nın saldırgana destek vermelerine yönelik ağır eleştiriler yer aldı.

Türk hükümeti, ortaya çıkan durumu olumsuz karşılamasına rağmen, NATO içinde müttefik olduğu İngiltere ve Fransa'ya karşı bir tavır takınmaktan uzak durdu. DP iktidarının önde gelen isimlerinden Zorlu bir yandan, "İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a karşı silah kullanmasından üzüntü duyduklarını, nedeni ne olursa olsun bu tür hareketleri devletler hukukunun ihlali olarak kabul etmek gerektiğini" söylerken, diğer yandan, "İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a müdahalesinin savaşın durdurulmasına yardımcı olduğunu" savunarak, doğrudan doğruya bu iki müttefik ülkeyi hedef almaktan çekindiğini gösterdi.

Türkiye'nin İsrail'e yaklaşımı ise farklı oldu. Bağdat Paktının İngiltere dışındaki dört üyesi sorunu görüşmek üzere Kasım ayı içinde Tahran'da biraraya geldiler. Türkiye bu toplantıda alınan ve İsrail'i kınayan kararı imzalayarak, bu ülkeye karşı bir tutum değişikliği içinde olduğunun ilk somut işaretini verdi. Öte yandan, Tel Aviv'deki elçisini geri çağırma fikrini de ciddi olarak ele aldı. Hükümetin bu yönde bir adım atmaya yönelmesindeki temel neden, Arap ülkelerinin, Bağdat Paktı içinde Türkiye ile müttefik olan Irak'a, Türkiye'nin İsrail'le diplomatik ilişkilerini devam ettirmesi yüzünden yönelttikleri ağır eleştirilerin önünü almaktı. Türkiye bir yandan Tel Aviv'deki elçisini geri çağırmaya hazırlanırken, bir yandan da, Bağdat Paktı içindeki bir diğer müttefiki olan İngiltere'nin, bu davranışı, Türkiye'nin İsrail'e karşı saldırgan bir tutum içine girdiği şeklinde yorumlamaması için çabalıyordu.

Tahran toplantısını izleyen günlerde, bir yandan Türk kamuoyunda İsrail'e yönelik eleştirilerin artması, diğer yandan Arap dünyasının olaya tepkilerini dikkate alan Ankara, 26 Kasım 1956'da Tel Aviv'deki elçisi Şevkatî İstinyeli'yi geri çekme kararı aldı. Türk hükümeti bu kararı alırken, Arap dünyasının, özellikle Mısır'ın dile getirdiği Türkiye karşıtı görüşlerin önünü almayı amaçlamıştı. Fakat Ankara, İsrail'le her alanda iyi olan ilişkilerini tehlikeye atmasına rağmen, Mısır yöneticilerinin Türkiye aleyhtarı demeçlerinde bir azalma olmadığını görerek, İsrail'le diplomatik ilişkilerini tamamen kesmemişti.

Bununla birlikte, Türk elçisinin Ankara'ya geri çağrılmasından sonra, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerde garip bir durum ortaya çıktı. Tel Aviv'deki Türk elçiliği maslahatgüzarlık seviyesine indirilirken, İsrail hükümeti, Ankara'daki elçisini geri çağırma yönünde bir adım atmamaktaydı. Bu durum Ankara'da rahatsızlığa yol açtı. Türk hükümeti, elçisini geri çekmesi için İsrail'e baskı yapmaya başladı. Bunun üzerine 19 Aralık 1956'da İsrail elçisi Tel Aviv'e geri çağrıldı. 1980'e kadar diplomatik ilişkiler maslahatgüzar düzeyinde devam edecek, Temmuz 1980'de İsrail'in Kudüs'ü başkent olarak ilan etmesine misilleme olarak Türkiye temsilciliğini ikinci katip düzeyine indirecektir.

c) "Çevresel Pakt"

Süveyş bunalımından sonra Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler, bölgede İsrail'in öncülüğünde yeni bir işbirliği mekanizmasının oluşturulmasını gündeme getirdi. İsrail Başbakanı David Ben Gurion, Cemal Abdülnasır'ın iktidara gelmesinden sonra Mısır'da yükselen Pan-Arap akımların ve bu ülkenin SSCB ile yakın ilişkiler içine girmesinin Orta Doğu'da İsrail'in güvenliğini tehdit ettiği inancındaydı. Öte yandan, Şubat 1958'de Mısır ve Suriye'nin Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmeleri ve her iki ülkede de Sovyet askerî uzmanlarının çalışmaya başlaması İsrail'in duyduğu endişeyi artırmıştı.

Ben Gurion, ülkesinin Arap devletlerinden algıladığı bu tehdidin ancak bölgenin Arap olmayan ülkeleri arasında kurulacak bir paktla ortadan kaldırılabileceğini düşünüyordu. İsrail başbakanı, Arap devletlerinin hareket imkanlarını kısıtlamakta kullanmayı düşündüğü bu yeni oluşuma "Çevresel Pakt" adını verdi. Çünkü Ben Gurion pakta, Arap devletlerinin çevresinde yer alan Etiyopya, İran ve Türkiye'yi dahil etmek istiyordu.

Çevresel Pakt fikrinin en büyük destekçisi ABD oldu. Paktın bölgedeki Sovyet etkinliğinin azaltılmasında da yararlı olacağını düşünen ABD Dışişleri Bakanı Dulles bir yandan paktın hızla oluşturulması için İsrail'i teşvik ederken, bir yandan da pakta alınması düşünülen devletlerin yöneticilerini pakt hakkında bilgilendirdi. ABD'nin desteğini alan Ben Gurion 1958 başında, ülkesiyle Etiyopya ile İran arasında güvenlik alanında işbirliği anlaşması imzalanmasını sağladı. Fakat İsrail başbakanına göre, bölgenin en güçlü ülkelerinden Türkiye'nin katılımı olmadan paktın başarılı olması beklenemezdi.

Ben Gurion ve Dışişleri Bakanı Golda Meir, 28 Ağustos 1958'de gizlice Ankara'ya gelerek Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Zorlu'yla görüştüler. Bu ziyaret Türk hükümeti tarafından basından öylesine gizlenmişti ki, beraberce yenilen yemeklerden haber sızmasını önlemek için masada Dışişleri Bakanlığının tecrübeli diplomatları garsonluk görevi yapıyorlardı (Nachmani, 1987, s.74-76). Menderes ve Zorlu, Dulles tarafından Pakt konusunda bilgilendirilmişlerdi. İsrailli yöneticilerin 1 günlük ziyareti sırasında Türkiye'nin Çevresel Pakt'a katılması, Türk yöneticiler tarafından kabul edildi (Nachmani, 1992, s.31-33). Türkiye'nin Pakt içinde yer almayı kabul etmesinin üç nedeni vardı:

Birincisi, 1957'de Türkiye ile Suriye arasında yaşanan gerginlikten sonra Mısır ile Suriye'nin birleşme kararı almaları, Ankara tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştı. SSCB'nin Suriye'ye askerî yardım yapmaya başlaması Ankara'da endişeyle izleniyordu. İkincisi, Temmuz 1958'de Irak'ta General Kasım önderliğinde bir darbe gerçekleştirilmesi ve bu ülkenin fiilen Bağdat Paktından ayrılması Türkiye'nin güney sınırından algıladığı tehdidin boyutlarının büyümesine yolaçmıştı. Üçüncüsü, ABD Türkiye'nin yeni oluşturulmakta olan Pakt içerisinde yer almasını istiyordu.

Çevresel Pakt temelde, üye ülkelerin Pan-Arap ve komünist akımlara karşı birlikte hareket etmelerini öngörmekteydi. Ayrıca üyelerin bilimsel ve ekonomik işbirliğinin artırılması yönünde çalışmalar yapması da hedefleniyordu. Fakat Pakt'ın en önemli etkinliği üye ülkeler arasında verimli çalışan bir istihbarat ağı

kurulması oldu. *Trident* adı verilen bu ağa dahil olan üye ülkelerin istihbarat örgütleri yılda iki kez biraraya gelerek bazı bilgileri paylaşmaya başladılar.

Türkiye-İsrail ilişkileri Çevresel Pakt'ın kurulmasından sonra tekrar Süveyş bunalımı öncesindeki canlılığına kavuştu. Fakat bölgede özellikle 1960'ların ikinci yarısında yaşanan gelişmeler bu yeni işbirliği ortamının da kısa ömürlü olmasına yol açacaktır.

ÇAĞRI ERHAN - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Filistin Sorunu ve İsrail'le İlişkiler)

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-Israil Savaşları (1948-1988)*, 2.B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991; Bar Zohar, *Ben Gurion A Biography*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1977; Bölükbaşı, Süha, "Türkiye ve Israil: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Liberal Düşünce*, Kış 1999, s.138-152; Erhan, Çağrı, "Hilal ve Sion Yıldızı Türk-İsrail İlişkilerinin Dünü ve Bugününe Kısa Bir Bakış," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C:XXI, No:202 (Ağustos-Eylül 1997), s.32-38; Gruen, George E., "Turkey's Relations with Israel: from Ambivalence to Open Cooperation", *Studies on Turkish-Jewish History* (ed. Altabe, Atay and Katz), 1993, s. 112-129; Gruen, George E., "Turkey's Relations with Israel and its Arab Neigbors", *Middle East Review*, Vol: 17 (Spring 1985), s.33-43; Karaosmanoğlu, Ali, "A Turkish View of Bilateral Relations with Israel," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s. 1-6; Kut, Şule, "Filisitin Sorunu ve Türkiye," *Orta Doğu Sorunları ve Türkiye*, Istanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991, s.5-34; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1972; Landau, Jacop, "Turkish-Israeli Cultural and Scientific Relations, Present and Future: Some Suggestions," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s. 85-96; Nachmani, Amikam, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the Eastern Mediterranean*, London, Frank Cass & Co., 1987; Nachmani, Amikam, "Israeli-Turkish Relations: The Laying of Foundations," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s.7-36; *Public Record Office*, Ingiltere Arşiv Belgeleri; Shaw, Stanford J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Ipswick, Ipswick Book co., 1991; Tavlaş, Nezih, "Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, C:I, No:3 (Sonbahar 1994); Weinbaum, M.G., "Iran and Israel: The Discreet Entente", *Orbis*, Vol:XVIII, No:3 (Fall 1974), s.1070-1087).

B) İran'la İlişkiler

Savaşın Getirdiği Durgunluğun Aşılması

1941'de İran'ın müttefikler tarafından işgal edilmesinden 1947'nin son aylarına kadar geçen dönemde Türkiye-İran ilişkileri fiilen donduruldu. Çünkü bu dönemde İran'a ilişkin kararları Tahran hükümeti değil, işgalci devletler veriyordu. Bu nedenle Türkiye, savaş sırasında İran'a ilişkin iki önemli konuda İngiltere'yle temas kurdu.

Birinci konu, Şiraz merkez olmak üzere Basra Körfezi bölgesinde yaşayan Kaşkay Türklerine yönelik İngiliz baskısının sona erdirilmesiydi. İngilizler Kaşkay Türklerini Almanya yandaşı olarak niteliyor ve yarı-özerk yaşamaya alışmış bu aşiretler konfederasyonunu sıkı bir denetim altına sokmak istiyordu. Aslında 1930'larda Rıza Şah'ın da Kaşkaylara yönelik benzer politikaları olmuştu ama Atatürk döneminde bu konu Türk-İran ilişkilerine yansımamıştı. Oysa, savaş sırasında Türkiye'de Nazi Almanyasının etkisiyle öne çıkan ırkçı ve Pan-Turancı akımlar

nedeniyle Ankara hükümeti dış Türklerin kaderiyle ilgilenme gereği duydu.

Ankara'nın Kaşkaylara ilişkin bu girişimi, "başka bir devletin içişlerine karışma pahasına dış Türklerle ilgilenme" niteliği nedeniyle Türk dış politikasında ciddi bir sapma olayıdır. Ama, Almanya'nın savaşta inisiyatifi kaybetmesiyle birlikte Türkiye'deki Pan-Turancı akım da zayıflayacak ve Türkiye bu yöndeki politikalardan tekrar uzaklaşacaktır.

İkinci konu, SSCB işgalinin savaştan sonra da devam etme olasılığıydı (bkz. İran'da SSCB İşgali ve Ayrılıkçı Hareketler kutusu, s. 649). Özellikle savaşın son yılında, Balkanlarda belirmeye başlayan Sovyet uydusu devletler gibi İran'ın da doğrudan Moskova'nın güdümüne girmesinden endişe eden Türkiye, üç yanından Sovyet birliklerince ve uydu hükümetlerince sarılma tehdidini gündeme getirdi. Bu konuda İngiltere'nin daha duyarlı olmasını talep etti.

Bu dönemde Türkiye'nin en büyük kaygısı SSCB'den algıladığı tehdit olduğundan, İran'ın toprak bütünlüğünü korumasına ve Tahran hükümetinin Sovyet etkisinden uzak kalmasına her alanda destek verdi. Hatta bu destek, 1946'da Şah'ın birlikleri İran Azerbaycanının özerkliğini ortadan kaldırırken de devam etti. Oysa, savaş sırasında Türkiye'nin temel kaygısı İran'daki Türk kökenliler olmuştu.

Savaşın bıraktığı sorunları tümüyle ortadan kaldıran İran ile Türkiye'nin ilişkileri on yıla yakın bir süre sonra, 1948'de yeniden canlandı. Uzun süredir boş olan Ankara büyükelçiliğine İran Haziran'da yeni bir büyükelçi atadı. Ekim 1949'da da Yakup Kadri Karaosmanoğlu Türkiye'nin Tahran büyükelçisi olarak göreve başladı.

İki kutuplu yeni dünya düzeninde Türkiye ve İran, özellikle 1945-46 yıllarında SSCB'den tehdit algılamaları ve bu nedenle de Batı Blokuna yakın olmalarıyla benzer bir dış politika izlemeye başladılar. Bu durum ilişkilerin tekrar Rıza Şah dönemindeki canlılığına kavuşmasında yardımcı oldu. Ama eski dönemde ikili

İran'da SSCB İşgali ve Ayrılıkçı Hareketler

Ağustos 1941'de, SSCB'ye gönderilecek Müttefik askerî malzeme yardımının topraklarından geçirilmesine izin vermeyen İran'ın kuzeyini SSCB ve güneyini de İngiltere (ve daha sonra da ABD) işgal etti. Rıza Şah Güney Afrika'ya sürgüne gönderildi ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah geçirildi. Ocak 1942'de de yeni İran yönetimiyle işgalci devletler arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. Buna göre, savaş bitiminden itibaren altı ay içinde söz konusu yabancı askerler İran'ı boşaltacaklardı. Savaş sonunda 1942 Anlaşmasına ABD ve İngiltere uyarken, SSCB uymadığı gibi, işgali altında bulunan bölgelerde sosyalist nitelikli iki özerk cumhuriyet kurdurdu: Cafer Pişaveri'nin liderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti (Aralık 1945) ve Kadı Muhammed liderliğinde Mahabad [Kürt] Cumhuriyeti (Ocak 1946).

Nisan 1946'da İran'ın kuzey petrol yataklarının işletim imtiyazını SSCB'ye veren bir anlaşmayı İran'la imzaladıktan bir ay sonra SSCB birlikleri İran'ı boşalttılar. Aralık 1946'da İran ordusu iki özerk cumhuriyetin varlığına son verdi. Ama, Ekim 1947'de İngiltere'nin ve ülkedeki milliyetçilerin baskısıyla Meclis SSCB'ye verilen imtiyazı onaylamayı reddetti. İran bu kararı alırken, ABD'nin Eylül 1947'de ilan ettiği "petrol imtiyazından dolayı bir saldırıya uğrarsa İran'ı korumak için ABD ordusunun doğrudan müdahale edeceği" sözüne güveniyordu. Böylece 1947'nin sonunda İran hem içeride hem dışarıda istikrara kavuştu.

(A. Akdevelioğlu)

ilişkiler öne çıkarken, bu dönemde ABD üzerinden (yani daha dolaylı) kurulan ilişkiler öne çıktı. Niteliği ne olursa olsun, kurulmaya başlanan olumlu hava İran'da Musaddık'ın iktidara gelmesiyle gölgelendi.

Musaddık Dönemi

1950'lerin başında İran'da belirginleşen milliyetçi hareket ve bu hareketin lideri Başbakan Muhammed Musaddık'ın petrolü millileştirme girişimi Türkiye'de hoş karşılanmadı. Bu dönemde Türk dış politikasında Batı bağlantısı asıl belirleyici unsur olarak netleşmişti ve Batı (ABD) karşıtlığıyla Türkiye karşıtlığı özdeşleştiriliyordu. Üstelik, Musaddık döneminde İran tarafsızlığa kaymakla kalmadı, komünist Tudeh Partisi de kamuoyu desteğini artırmaya başladı ve kabinede etkin bir yer edindi. Türkiye, Musaddık hükümetinin İran'da kaos yaratacağından ve Moskova güdümlü bir rejime dönüşeceğinden endişe duyuyordu. Dolayısıyla, Musaddık'ın iktidara tümüyle sahip olduğu 1951-53 döneminde Türk-İran ilişkileri bir krize girdi.

İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve CIA Darbesi

İran'ın güneydeki petrol yataklarında işletim imtiyazına sahip olan *Anglo-Iranian Oil Company* ile İran arasında Temmuz 1949'da kârın paylaşımına ilişkin yeni bir anlaşma imzalandı. Ama, Meclis'te etkin olan Ulusal Cephe ve lideri Musaddık'ın girişimiyle bu anlaşmayı İran Meclisi Aralık 1949'da reddetti. Ulusal Cephe-Tudeh-Şii Ulema üçlüsünden oluşan bir blok, petrolün tümüyle millileştirilmesi için kamuoyu baskısı yaratmaya başladı. Sonuçta, Nisan 1951'de Musaddık başbakan olduktan iki gün sonra Meclis de petrolü millileştirdi. Bunun üzerine İngiltere'nin İran'a karşı uluslararası alanda karşı kampanyası başladı. ABD ve Türkiye de İngiltere'yi destekledi.

Şubat 1953'te Şah M. Rıza Pehlevi'yi tahtından feragat ettiren Musaddık ülkeye tümüyle egemen oldu ama kısa bir süre sonra en önemli destekçisi Ayetullah Kaşani, Tudeh'in etkinliğini artırması nedeniyle kendisini terk etti. Ağustosta da açıkça CIA'nın organize ettiği bir askerî darbeyle Musaddık devrildi ve Şah tahtına tekrar oturtuldu.

Ağustos 1954'te *Anglo-Iranian Oil Company* ve ABD şirketlerinin eşit paya sahip olduğu bir konsorsiyum ile İran arasında petrol imtiyazı anlaşması imzalandı.

(A. Akdevelioğlu)

Petrol konusunda İran-İngiltere gerginliği yaşanırken Türkiye, İran'a karşı konulan petrol ambargosuna uymak da dahil olmak üzere her konuda İngiltere'ye tam destek verdi. İran'a karşı yapılması olası bir İngiliz-ABD "operasyonunu" hem destekledi hem de teşvik etti. İran da Türkiye'yi emperyalizmin gönüllü maşası olmakla suçladı.

Ağustos 1953'te CIA darbesiyle (bkz. **İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve CIA Darbesi** kutusu, s. 650) devrilen Musaddık'ın yerine iktidara yeniden sahip olan Şah Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Türkiye-İran ilişkileri, bir gecede kriz ortamından çıktı ve işbirliğine yöneldi. Bu tarihten sonra ilişkilerin asıl konusu Bağdat Paktı oldu.

Sadabad Paktından CENTO'ya

İkinci Dünya Savaşı ardından başlayan SSCB tehdidi Türkiye ve İran'ın kolektif güvenlik modellerine daha çok ilgi duymasına yol açtı. Türkiye Avrupa'nın kolektif savunması içinde yer almaya çalışırken, İran da Sadabad Paktının niteliğini değiştirerek bir askerî ittifaka dönüştürmeyi istiyordu. Bu amaçla İran 1949'da hem Pakistan'ın Sadabad Paktına davet edilmesini hem de Sadabad metninin değiştirilmesini Türkiye'ye önerdi. Türkiye ise Afganistan-Pakistan sınır anlaşmazlığı çözülmeden bu davetin yapılmasının doğru olmayacağını, Sadabad Paktı konusunun ise ABD Pakta üye olmazsa SSCB'yi tahrik etmekten başka bir işe yaramayacağını bildirdi.

1953 darbesi sonrasında Şah Muhammed Rıza'nın İran'a tamamen egemen olmasıyla birlikte ABD'nin İran üzerindeki nüfuzu belirginleşti. Böylece İran'ın dış politika önceliklerinde "Sovyet tehdidi" mutlak biçimde ön sıraya yerleşti. Tam bu sırada, benzer dış politika önceliğine sahip olan Türkiye'nin öncülüğünde komünist yayılmasına karşı bir "Kuzey Kuşağı (*Northern Tier*)" oluşturulması yönündeki ABD planı da uygulamaya konuldu. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, Bağdat Paktı 1955'te ortaya çıktı. Son olarak da İran Kasım 1955'te katıldı.

İran'ın Pakt ortaya çıkar çıkmaz katılmasını bekleyen ama umduğu hareketi göremeyen Türkiye rahatsız olmuştu. Şah'ı ikna etmek için Cumhurbaşkanı Celal Bayar Eylül'de İran'a gitti. İran'ın acele etmemesinin tek nedeninin ABD'den mümkün olduğunca çok askerî malzeme yardımı alabilmek olduğuna hükmeden Bayar rahatladı. Türkiye'nin de NATO'ya girmeden önce yeterli yardım alamadığını ama üye olduktan sonra tatmin edildiğini söyleyen Bayar'ın gezisinden kısa bir süre sonra İran Pakta üye oldu. Aslında Şah'ın temkinli davranmasının asıl nedeni, ülkedeki Musaddık yanlılarının ve sol grupların gösterebileceği tepkiden çekinmesiydi ama İran'ın "sepetteki çürük elma" olduğuna dair bir izlenim yaratmak istemeyen Şah bu konuyu gündeme getirmemişti (Oysa, Türkiye'nin de dahil olduğu Orta Doğu'da tabandan tavana kitle hareketlerinin görüldüğü biricik ülke olan İran'ın sosyo-ekonomik yapısından muhalefetin çıkmaması beklenemezdi). Şah'ın ülke içindeki muhalefetin gücünü müttefiklerinden gizleme politikası 1979'da devrilene kadar devam edecek ve tahtını kaybetmesinde önemli rol oynayacaktır.

Pakta katılmakta tereddüt gösteren Şah'ın, askerî yardım ve milliyetçi-sol muhalefetten başka bir nedeni daha vardı: SSCB'yi tahrikten çekinmek. 1940'ların sonunda Sadabad Paktının değiştirilmesini gündeme getiren İran, SSCB'yi tahrik etmekten çekinen Türkiye iken, 1950'lerin ortasında roller değişmiş görünüyordu. Ama, Türkiye'nin NATO üyesi olmanın verdiği rahatlığı Şah hissedemiyor ve ABD'nin aktif katılımını arzuluyordu.

Ocak 1957'deki Eisenhower Doktrininin ardından Mart'ta ABD'nin Bağdat Paktının askerî komitesine üye olması Bağdat Paktını görünürde güçlendirirken, bu durum uzun sürmedi. Temmuz 1958'de Irak'daki darbe sonrasında Irak Pakttan çekilince, 18 Ağustos 1959'da Paktın adı CENTO (*Central Treaty Organization*) olarak değiştirildi ve merkezi (en "aktif" üyenin başkenti olan) Ankara'ya taşındı.

Irak'taki darbeden sonra sıranın kendisine geleceğinden endişe duyan Şah, CENTO'nun daha etkin bir örgüt haline getirilmesini istedi. Ama, CENTO'nun

kaynakları sınırlıydı. CENTO içinde en önemli askerî güce sahip olan Türkiye tüm birliklerini NATO emrine vermişti. Ne var ki, Şah'ın kendi ülkesinde görmekten korktuğu darbe, 27 Mayıs 1960'ta Türkiye'de gerçekleşti.

Türkiye'deki darbe İran'la ilişkileri kötü etkilemek bir yana, daha da olumlu bir hava yarattı. Çünkü, Başbakan Adnan Menderes'in son aylarda Moskova'ya yaklaşma çabalarından endişe eden Şah, Milli Birlik Komitesinin (MBK) yaptığı ilk açıklamada NATO ve CENTO'ya kutsal kurumlarmışcasına bağlılığını bildirmesinden memnunluk duydu. Yeni rejime olan güvenini ve desteğini göstermek isteyen Şah, Avrupa'dan ülkesine dönerken 29 Mayıs 1960'ta (darbeden sadece iki gün sonra) İstanbul Yeşilköy Havaalanında birkaç saat kalarak MBK üyelerinden bir kısmıyla görüştü.

MBK ile Şah arasındaki ilişkilerde, CENTO'nun askerî yeterliliği konusu 1960'ların ilk yarısının temel gündem maddesi olacaktır.

ATAY AKDEVELİOĞLU - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İran'la İlişkiler)

Akşin, Aptülahat, *Türkiye'nin 1945'den sonraki Dış Politika Gelişmeleri Orta Doğu Meseleleri*, İstanbul, İsmail Akgün, 1959; Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-80*, 4. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1987; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitisü, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-90*, 8. baskı, Ankara, Siyasal, 1993; Bağcı, Hüseyin, *Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası*, Ankara, İmge, 1990; Çetinsaya, Gökhan, "Tük-İran İlişkileri," *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, 2. baskı, İstanbul, Der, 1998, s. 135-158; Griffith, William E., "Iran's Foreign Policy in the Pahlavi Era," *Iran under the Pahlavis*, ed. George Lenczowski, Stanford/California, Hoover Institution, 1978, s. 365-388; Griffith, William E., "The Pahlevi Autocracy: Muhammad Riza Shah, 1941-79," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 244-293; Gürün, Kâmuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası; 1939'dan günümüze kadar*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, [t.y.]; Kayabalı, İsmail ve Arslanoğlu, Cemender, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi, 1453-1989*, Ankara, [y.y.], 1990; Ramazani, Rouhollah K., *Iran's Foreign Policy, 1941-73*, Charlottesville/Virginia, University of Virginia, 1975; Saikal, Amin, "Iranian Foreign Policy," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 426-456; Sander, Oral, *Siyasi Tarih; Birinci Dünya Savaşının sonundan 1980'e kadar*, Ankara, İmge, 1989; Soysal, İsmail, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-93)*, İstanbul, OBİV, 1993; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları*, C. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996; *Tarihte Türk-İran İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1976; Tavaş, Nezih, "Türk-İran İlişkileri Kronolojisi," *Strateji*, C. I, No. 1 (1995), s. 189-218.

1960-1980

Göreli Özerklik-3

Başbakan İsmet İnönü Washington DC'de ABD Başkanı Johnson ile, 22 Haziran 1964.

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

Cumhur-başkanları	Hükümetler	Dışişleri Bakanları	Dışişleri Genel Sekr.
Celal Bayar (22 Mayıs 1950 27 Mayıs 1960)	V. Adnan Menderes Hükümeti - DP (25 Kasım 1957 - 27 Mayıs 1960)	Fatin Rüştü Zorlu (25 Ekim 1957 - 27 Mayıs 1960)	Melih Esenbel (02 Nisan 1957 - 12 Mart 1960)
			Selim Rauf Sarper (12 Mart 1960 - 30 Mayıs 1960)
Cemal Gürsel (27 Mayıs 1960 - 15 Mart 1966)	I. Cemal Gürsel Hükümeti (30 Mayıs 1960 - 05 Ocak 1961)	Selim Rauf Sarper (28 Mayıs 1960 - 26 Mart 1962)	Zeki Kuneralp (30 Mayıs 1960 - 16 Ağustos 1960)
	II. C. Gürsel Hükümeti (05 Ocak 1961 - 20 Kasım 1961)		Namık Yolga (16 Ağustos 1960 - 28 Mart 1963)
	VIII. M.İ. İnönü Hükümeti - CHP-AP (20 Kasım 1961 - 25 Haziran 1962)		
	IX. M.İ. İnönü Hükümeti - CHP-YTP (25 Haziran 1962 - 25 Aralık 1963)	Feridun Cemal Erkin (26 Mart 1962 - 19 Şubat 1965)	Fuat Bayramoğlu (28 Mart 1963 - 05 Ekim 1964)
	X. M.İ. İnönü Hükümeti - CHP (25 Aralık 1963 - 20 Şubat 1965)		Ümit Haluk Bayülken (05 Ekim 1964 - 10 Temmuz 1966)
	Suat Hayri Ürgüplü Hükümeti AP-CKMP-YTP (20 Şubat 1965 - 27 Ekim 1965)	Hasan Esat Işık (23 Şubat 1965 - 22 Ekim 1965)	
Cevdet Sunay (28 Mart 1966 - 28 Mart 1973)	I. Süleyman Demirel Hükümeti - AP (27 Ekim 1965 - 03 Kasım 1969)	İhsan Sabri Çağlayangil (27 Ekim 1965 - 12 Mart 1971)	Zeki Kuneralp (10 Temmuz 1966 - 04 Ağustos 1969)
	II. S. Demirel Hükümeti - AP (03 Kasım 1969 - 06 Mart 1970)		Orhan Eralp (04 Ağustos 1969 - 25 Nisan 1972)
	III. S. Demirel Hükümeti - AP (06 Mart 1970 - 26 Mart 1971)		

<table>
<tr><td rowspan="2">Cevdet Sunay
(28 Mart 1966 -
28 Mart 1973)</td><td>I. Nihat Erim Hükümeti
(26 Mart 1971 - 11 Aralık 1971)</td><td>Osman Olcay
(26 Mart 1971 -
03 Aralık 1971)</td><td>Orhan Eralp
(04 Ağustos 1969 -
25 Nisan 1972)</td></tr>
<tr><td>II. N. Erim Hükümeti
(11 Aralık 1971 - 22 Mayıs 1972</td><td rowspan="3">Ümit
Haluk Bayülken
(11 Aralık 1971 -
26 Ocak 1974)</td><td rowspan="3">İsmail Erez
(25 Nisan 1972 -
11 Eylül 1974)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Fahri Korutürk
(06 Nisan 1973 -
06 Nisan 1980)</td><td>Ferit Melen Hükümeti - AP-CHP-MGP
(22 Mayıs 1972 - 15 Nisan 1973)</td></tr>
<tr><td>Naim Talu Hükümeti
AP-CGP-MGP
(15 Nisan 1973 - 26 Ocak 1974)</td></tr>
<tr><td>I. Bülent Ecevit Hükümeti
CHP-MSP
(26 Ocak 1974 - 17 Kasım 1974)</td><td>Turan Güneş
(26 Ocak 1974 -
07 Ekim 1974)</td><td rowspan="6">Şükrü Elekdağ
(11 Eylül 1974 -
06 Temmuz 1979)</td></tr>
<tr><td>Sadi Irmak Hükümeti
(17 Kasım 1974-31 Mart 1975)</td><td>Melih Esenbel
(13 Ekim 1974 -
31 Mart 1975)</td></tr>
<tr><td>IV. S. Demirel Hükümeti
AP-CGP-MSP-MHP
("Milliyetçi Cephe-1")
(31 Mart 1975-21 Haziran 1977)</td><td>İhsan Sabri
Çağlayangil
(31 Mart 1975 -
21 Haziran 1977)</td></tr>
<tr><td>II. B. Ecevit Hükümeti - CHP
(21 Haziran 1977 - 21 Temmuz 1977)</td><td>Gündüz Ökçün
(21 Haziran 1977 -
21 Temmuz 1977)</td></tr>
<tr><td>V. S. Demirel Hükümeti
AP-MSP-MHP
("Milliyetçi Cephe-2")
(21 Temmuz 1977 - 05 Ocak 1978)</td><td>İhsan Sabri
Çağlayangil
(21 Temmuz 1977 -
05 Ocak 1978)</td></tr>
<tr><td>III. B. Ecevit Hükümeti
CHP-CGP-DemP
(5 Ocak 1978 - 12 Kasım 1979)</td><td>Gündüz Ökçün
(05 Ocak 1978 -
12 Kasım 1979)</td><td rowspan="2">Özdemir Yiğit
(06 Temmuz 1979
-27 Ağustos 1980)</td></tr>
<tr><td>VI. S. Demirel Hükümeti - AP
(12 Kasım 1979 - 12 Eylül 1980)</td><td>Hayrettin Erkmen
(12 Kasım 1979-
12 Eylül 1980)</td></tr>
</table>

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

60'lar ve 70'ler ortamı, Türkiye gibi ülkelere ciddi bir "göreli özerklik" yaratan bir atmosfer sundu.

Soğuk Savaşın Yumuşaması

Bu dönemde iki kutuplu dünya devam etti. Bununla birlikte, sistemin katılığı çeşitli gelişmeler sonucu (nükleer silahların oluşturduğu yılgı dengesi, iki tarafın da statükoyu zamanla kabullenmesi, vb.) azalınca yumuşama (detant) başladı. Bunun sonucu olarak iki blok arasında girişilen "Karşılıklı ve Dengeli Kuvvet İndirimi" görüşmeleri, sonunda "Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı"na (AGİK), oradan da 1975 Helsinki Son Senedi adlı detant belgesinin oluşmasına yol açtı (bkz. **AGİK – 1990'a kadar** kutusu, s. 657).

İkincisi, daha Helsinki oluşmadan, her iki *Pax* içinde gittikçe güçlenen merkezkaç eğilimler ortaya çıktı. Bu eğilimler iki blok lideri arasında bir rekabet ortamı doğurdu ve bundan da, gerek her iki blokun orta ve küçük devletleri, gerekse bloklar dışındaki küçük devletler bağımsızlık açısından çok yararlandılar. Bu du-

AGİK-1990'a kadar

Avrupa'da iki blokun barışması düşüncesi ilk kez 1954'te Molotov tarafından ortaya atılmıştı. Fakat o zamanlar Soğuk Savaş güçlü biçimde sürüyordu. B. Almanya, Hallstein Doktrini gereği, D. Almanya'yla ilişki kuran ülkelerle ilişkiyi kesmekteydi. Fakat B. Almanya'nın "Önce birleşme, sonra yumuşama" formülünün olanaksızlığı açıktı. SSCB'yi güç politikasıyla (çevreleme, püskürtme, vb.) dize getirmek mümkün değildi. Zaten, Soğuk Savaş'ın "anomi" (kuralsızlık) dönemindeki "güç" öğesinin yerini, artık uzlaşma getirici "norm" (kural) öğesi almaya başlamıştı (Gerger, 1980). W. Brandt'ın şansölye (başbakan) olmasıyla B. Almanya, kendi doğusuyla olan sınırlarını 1970-73 arasında yaptığı antlaşmalarla kabul ederek ("ostpolitik") AGİK ortamının yolunu açmış oldu.

1969'da bir Avrupa güvenlik konferansı için başvuran yine SSCB oldu. Çünkü İkinci Dünya Savaşı sonunda elde ettiklerinin Batı tarafından "tescilini" istiyordu. Bunu en çok, varlığını Doğu-Batı barışı üzerine kurmuş olan Finlandiya'yla, Almanya'yla olan sınırını (Oder-Neisse) tescil ettirmek isteyen Polonya destekliediler. Öneriye uzun süre soğuk duran Batı, SSCB'yi "yumuşak karnı" insan haklarından vurmak için sonunda razı oldu.

Temmuz 73'te başlayan görüşmelerde, bu karşılıklı durumu aynen yansıtan bir örgütlenme oluştu: Konferans'ın Birinci Sepet'i SSCB'nin istediğini (Avrupa'da Güvenlik Sorunları), Üçüncü Sepet ise Batı'nın istediğini (İnsancıl Konularda İşbirliği) yansıtıyordu. İkinci Sepet ise daha ikincil durumda kalmıştı (Ekonomik, Bilimsel-Teknolojik, Çevresel İşbirliği).

Sonunda ortaya çıkan Helsinki Son Senedi tam bir uzlaşma metni oldu; zaten oylama yapılmaksızın oydaşmayla (*consensus*) kabul edilmişti ve yalnızca siyasi-manevi açıdan bağlayıcıydı. Taraflar statükonun korunmasına (ki, bu SSCB için "tescil" demekti), birbirlerine güvensizlik aşılayıcı tutumlardan kaçınılmasına, bir de bloklar arasındaki insani, kültürel eğitsel vb. ilişkilerin sıkılaştırılmasına (ki, bu da Batı'nın kazancıydı) karar verdiler.

AGİK bundan sonra gitgide Üçüncü Sepet yolunda gelişme gösterecek ve SSCB'nin dağılmanın eşiğine geleceği 1990 yılında Paris'te yapılacak ikinci doruk toplantısında bu Sepet bağlamında kurumlaşacaktır.

(B. Oran)

rumda iki blok lideri, kendi bağımlı blok üyelerini denetleyemedikçe, karşı blokun üyeleriyle ilişkiyi düzelterek rakibe zarar vermeye giriştiler. Örneğin, Romanya, sınaileşmesine Moskova'nın iyi bakmaması üzerine İngiltere ve Fransa'dan ekonomik destek almaya başladı. ABD de Polonya, Macaristan ve Yugoslavya'ya finansman sağladı. Türkiye de bu rekabet ortamından, 60'ların ortalarından itibaren hem ekonomik hem de siyasal olarak çok yararlanacaktır.

Merkezkaç eğilimler Batı Blokunda milliyetçi de Gaulle'ün Fransası tarafından temsil edilirken, Doğu Blokunda çok daha dramatik bir oluşuma yol açtı: Çekoslovakya'da Başbakan A. Dubcek'in liberalleşme hareketi 1968'de Sovyet tanklarıyla önlendi. Bununla birlikte, Soğuk Savaş karanlığında ses getirmeyen 1956 Macar ayaklanması olayının aksine, bu ortamda oluşan "Prag Baharı"nın ezilmesi derin etkiler bırakacak, dünya sol hareketinde ve bu arada Türkiye'dekinde çatlak oluşmasına yol açacaktır.

ABD'nin Gerilemesi

Batı bloku lideri ABD bu dönemde gücünden önemli oranda yitirdi.

Bir kere, giriştiği Vietnam savaşı kendisini birçok açıdan yıprattı: Özellikle Şubat 68'de uğradığı Tet Saldırısı yenilgisi, o zamana kadar Vietnam'da askerî bakımdan çok başarılı olduğu söylenen ABD'yi ve dünya kamuoyunu derinden sarstı; Amerikan askerlerinin yaptığı Mai Lai gibi sivil katliamları, ABD'nin kendi kamuoyu başta olmak üzere tüm dünyada büyük tepki yarattı. Sonunda Vietnam'dan çekilmek zorunda kalan Nixon, komünizmle mücadelede artık her ülkenin kendi başının çaresine bakması gerektiğini, yani artık dünya jandarmalığından çekildiğini 1969'da ilan etti (bkz. **ABD Başkanlarının Ünlü Doktrinleri** kutusu, s. 527).

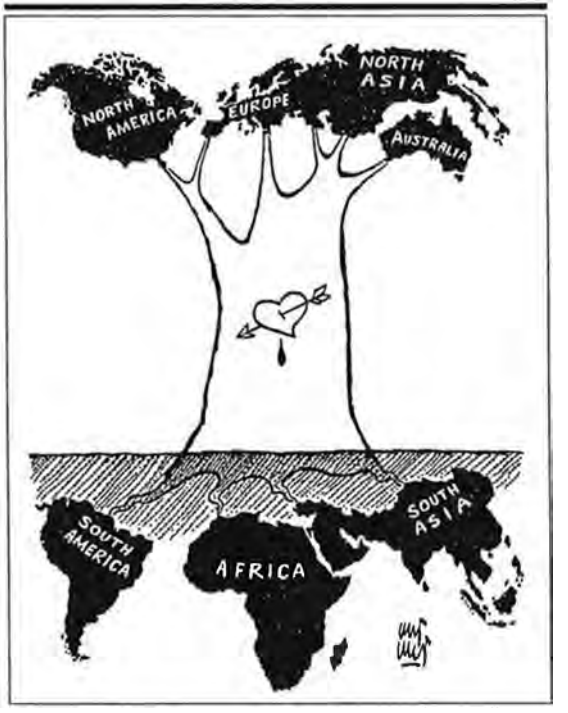

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*)

İkincisi, bir yandan Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin biriktirdikleri dolarlar, diğer yandan Vietnam savaşının körüklediği para sürümü en sonunda doların 1971'de devalüe edilmesine ve Bretton Woods sisteminin yıkılmasına (bkz. **Bretton Woods Sistemi** kutusu, s. 480) yol açarak ABD'ye uluslararası güveni sarstı.

Üçüncüsü, savaştan beri güçlerini toplamakta olan Almanya ve Japonya, ABD'nin ekonomik başatlığına karşı sarsıcı bir rekabet geliştirmeye başladılar.

Dördüncüsü, ABD'nin kendi kamuoyunda devlete karşı oluşan tepkiler (rakiplerini gizlice dinletme olayı Watergate skandalinde, Nixon'ın yalan söylediğinin anlaşılması üzerine istifaya zorlanması; Vietnam'a gitmek istemeyen gençlerin celp emirlerini meydanlarda yakmaları, vb.) ABD'yi içten zayıflattı.

Nihayet ABD, 1979 yılında Afganistan'ı Sovyetlere kaptırdı ve daha önemlisi; ülkesine büyük silah yatırımı, Şahına da büyük siyasal yatırım yaptığı İran'ı aynı yıl yitirdi. Her iki ülke de, bundan sonraki dönemde ABD için elden çıkmış olacaktır.

Sovyetlerin ve Üçüncü Dünya'nın Yükselişi

ABD'nin aksine, SSCB özellikle 70'lerde önemli atılımlar yaptı. O zamana kadar ABD'nin tekelinde olan dış yardımı, onunki kadar etkili olmamakla birlikte, azgelişmiş ülkeleri etkileme yöntemi olarak devreye soktu. Orta Doğu bağlamında askerî üsler elde etti. Uçak gemileri yaparak Akdeniz'e açıldı. Davet üzerine Afganistan'a asker sokarak Hint Okyanusuna çok yaklaştı (bkz. **SSCB'nin Afganistan'a Müdahalesi** kutusu, s. 773). Aslında ABD'nin cari uygulaması olan bu gelişmeler, SSCB'den gelince, Batı'da alarm zillerinin çalmasına yol açtı.

İkincisi, 1973 Arap-İsrail savaşının ardından petrol sahibi Arap ülkeleri, savaşta İsrail'i destekleyen Batılılara karşı siyasal bir silah olarak petrol fiyatlarını üst üste astronomik düzeylerde artırdılar; o kadar ki, 1973'te varili 3 dolar olan petrol 1980'e gelindiğinde 30 dolara çıkmıştı. Arap ülkeleri ABD ile Hollanda'ya petrol sevkıyatını da durdurdular. Batı, alacağı ve sonunda azgelişmiş dünyayı vuracak olan önlemlerle bu "petrol şoku"nu 1980'lerde atlatacak ve hatta bu şoku kendi gelişmesi için kullanacaktır ama, bir de 79'da yinelenen petrol şoku Batı ekonomik ve siyasal egemenliğini 1973 sonundan itibaren en az 7 yıl boyunca çok sarstı.

Üçüncüsü, Blokların karşılıklı durumundan da yararlanan bir Bağlantısızlık hareketi (bkz. **Bağlantısızlık Hareketi – Yükselişi ve Düşüşü** kutusu, s. 660), eski sömürge ülkelerin üçüncü bir güç gibi uluslararası politika arenasına girmeleri sonucunu doğurdu. Bu yeni öğe, hiçbir ideolojik sempati duymadığı Doğu Blokunu güçlendirirken, Batı Blokunu zayıflattı. Bundan da öte, uluslararası politikada yalnızcılık ile askerî ittifaklar gibi iki temel stratejinin yanında üçüncü bir strateji oluşturarak bir alt-sistem haline gelen Bağlantısızlık, uluslararası ilişkiler ortamına o güne kadar görülmemiş bir eşitlik ve demokrasi atmosferi getirdi.

Dünyada Ekonomik ve Toplumsal Gelişmeler

1960 ve 70'ler, 1974'e kadar dünyada ekonomik gelişmenin yükseldiği yıllar oldu. Dünya, İkinci Dünya Savaşından beri kendini ancak toparlıyordu. Avrupa'da özellikle B. Almanya yüksek bir büyüme hızı tutturmuş, işsizliği tasfiye etmenin yanı sıra, kalifiye olmayan işler için yurt dışından işçi getirtme ihtiyacı duyacak kadar yoğun bir büyüme içine girmişti.

Buna paralel bir toplumsal serbestleşme atmosferi ortaya çıktı. İnsanlar, bunalımlı zamanların zorladığı kolektif muhafazakarlığı üzerlerinden atmaya başladılar. 1950'lerde McCarthycilikten baş alamayan, plajlarında iki parçalı mayo giymenin bile ayıp sayıldığı ABD'den başlayarak yayılan Hippy akımı "cinsel devrim"i tüm dünyaya taşıdı. Beatles müziği bir uluslararası kültür oldu. Mayıs 1968'de Fransız

Bağlantısızlık Hareketi - Yükselişi ve Düşüşü

Bağlantısızlığı (*non-alignment*) fikir olarak ilk kez 1946'da Nehru ortaya attı. 1947 ve 49 Asya-Afrika kongrelerinde kavram uluslararası terminolojiye girdikten sonra, 1950 Kore savaşında Yugoslavya, Mısır ve Hindistan "bağlantısız" olduklarını ilan ettiler. Oluşum, 1955 Bandung konferansında Batıcılar ile Doğucular arasında fiilen doğdu.

Bağlantısızlık hareketinin öyküsü 4 evrede özetlenebilir.

1) Hareketin Doğuşu (1960-65): Doğu-Batı rekabetinden yararlanarak Barış İçinde Birarada Yaşama üzerine kurulu bağımsız bir politika izlediler, ulusal kurtuluş hareketlerine destek verdiler, bunların bağımsız olmasından kuvvet aldılar. Çok farklı ülkelerden oluşmalarından gelen çatlaklar daha bu dönemden oluştu.

2) Geçici Gerileme (1965-70): Soğuk Savaş duraksamış, Üçüncü Dünya içinde farklılıklar su yüzüne çıkmış, özellikle askeri darbeler biçiminde iç sorunlar belirmiş, hareketin liderleri ölmeye (1964'te Hindistan'da Nehru) ve düşürülmeye (1965'te Endonezya'da Sukarno, 1966'da Gana'da Nkrumah) başlamıştı.

3) Gelişme ve Parlak Dönem (1970-80): 1973'deki ilk petrol şoku Bağlantısızları ön plana çıkardı. Artık sömürgeler bağımsızlaşmıştı; hareketi bunun üzerine devam ettirmek mümkün değildi; nitekim 1973 Cezayir konferansında kalkınma sorunlarını ele aldılar. İlk defa 1961 Belgrad konferansında ortaya atılmış bulunan; "hakça ticaret hadleri" (hammadde ile mamul madde fiyatları ilişkisinin azgelişmişler aleyhine işlemesini önleme), "Stabex" (hammadde fiyatlarına istikrar getirecek bir fon kurma), "azgelişmişlere konulan ticaret kısıtlamalarına son" türünden kavramları ortaya atmaya, varlıklarını artık Doğu-Batı çelişkisinin yerini aldığına inandıkları Kuzey(Zenginler)-Güney(Yoksullar) kavramı üzerine inşa etmeye giriştiler. Bunun için bir Uluslararası Yeni Ekonomik Düzen (UYED) kavramı ortaya attılar ve bunu UNCTAD (BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı) örgütü içinde geliştirdiler. Arap-İsrail çatışmasının yumuşadığı, Vietnam savaşının sona erdiği bir ortamda, gelişmiş ülkeleri Paris'te bir "Kuzey-Güney Diyalogu" toplamaya zorladılar (1975).

Fakat bir yandan da hareketin altı oyulmaktaydı. 1973 şoku sonucu Üçüncü Dünya içinde petrolü olanlar ve olmayanlar ("Dördüncü Dünya") ayrımı doğmuştu. Kendi aralarında yıpratıcı çatışmalar çoğalmıştı (Etiyopya-Eritre, Kmer-Vietnam, vb.). Ağırlığın anti-emperyalist mücadeleye mi yoksa dünya barışına mı verileceği üzerine ideolojik tartışma hızlanmıştı. Bir yandan da AT ve Çin gibi yeni güç odakları ortaya çıkıyor, iki kutuplu dünyayı sulandırıyordu.

4) Düşüş (1980 sonrası): Batı petrol şokunu atlatmış, maliyet artışını da malların fiyatlarına ekleyerek azgelişmişlere yüklemişti. SSCB kendisi muhtaç hale geldiğinden yardımları kesmişti. Hareketin liderlerinden Yugoslavya'da Tito ölmüş, Mısır Camp David sonucu *Pax Americana*'ya katılmıştı. Uluslararası ilişkilerde Polonya, Afganistan ve *Apartheid*'ın tasfiyesi gibi Bağlantısızların hiç etkili olamadığı gelişmeler başgöstermişti. Bütün Bağlantısız ülkeler sırayla IMF'ye boyun eğiyorlardı.

İkinci Küreselleşmenin (emperyalizm) sonucu olarak ve bu olguya SSCB'nin yaklaşık 50 yıl ara verdirmesi sayesinde ortaya çıkan Bağlantısızlık, en güçlü gözüktüğü dönemde, Üçüncü Küreselleşme'nin başlaması üzerine çökmeye koyulacaktır (bkz. **Üç Küreselleşme** kutusu, s. 41).

(B. Oran)

üniversitelerinden başlayan ve "Yasaklamak Yasaktır" sloganıyla efsaneleşen "öğrenci devrimi" tüm otoriter değerleri alt üst ederek, anarşizmin boyutlarını zorlayan bir özgürlük havasını her tarafa yaydı. Bu toplumsal atmosferin uluslararası siyasete yumuşama biçiminde yansımaması ve yerleşik düzenin egemenlerini sarsmaması olanaksızdı; çünkü, en nihayetinde, devletler arasındaki ilişkiler de insanlar tarafından yönetiliyordu.

II) İç Ortam ve Dinamikler

A) Ekonomi

Uluğbay'ın aşağıdaki (s. 662) tablosunun okunmasında ilk göze çarpan noktalar şunlardır (okumadan önce, bkz. **Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri** kutusu, s. 245):

1) GSMH'nin düzenli olarak yükseldiği görülmektedir. Bu, 1971 ve özellikle de 1969'a kadar enflasyon yüzünden bir şişme değildir, çünkü 71'e kadar enflasyon oranı çok düşüktür, tek hanelidir; hatta 1964 yılında yüzde 1,2, 1968'de de 3,2 olarak gerçekleşmiştir (bu, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı öncesinden beri ilk defa rastlanan bir durumdur). GSMH, Devlet Planlama Teşkilatıyla planlı döneme geçişin sağladığı canlanmayı aksettirmektedir. Türkiye büyümekte ve gelişmektedir.

2) 1970'den sonra ise bütün oran ve rakamların enflasyona bağlı olarak hızla yükselen bir kabarma içine girdiği gözlemlenmektedir. Enflasyon 1971'den itibaren çift rakamlara çıkmış ve 1980'e gelindiğinde yüzde 107,2'ye vurmuştur. Bu noktadan sonraki dış ticaret açığı da gözle görülür düzeydedir. Dönem boyu ihracat 8,39 kat artmış, ama ithalattaki artış bunun iki katına ulaşarak 15,59 kat artmıştır.

DT/GSMH oranının ise çok yüksek başladığı, sonra yavaş yavaş azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni, dönem başında 9 TL'lik gerçekçi kur uygulamasının ihracatı artırması, ithalatın ise planlı dönemin yatırım ihtiyacından artmasıdır. Oranın dönem içi ortalaması hesaplandığında, yüzde 11,8'dir.

İthalattaki bu artışın nedeni, bir yandan silah gibi savunma amaçlı ithalatın ağırlığı, diğer yandan da, ivme kazanan yatırımların gerektirdiği dış finansmandır. Planlı dönemle birlikte yoğun bir İthal İkameci Sınaileşme (İİS) başlamıştır. 1923-39 döneminin İİS'si temel tüketim malları (ör. şeker) üretimine yönelmiş, yabancı sermaye kullanmamış ve o yokluk ortamında yerli girdi kullanmıştı. Oysa bu dönemde Türkiye İİS açısından artık kendi yağında kavrulmamaktadır; 60'lardan sonra İİS dayanıklı tüketim malları (ör. buzdolabı) yapmakta, yabancı sermayeyle işbirliği istemekte, bol dış girdi kullanmaktadır (Gülalp, s. 36). Örneğin, üretim girdilerinin 1976'da değer olarak yüzde 44'ü ithalatla karşılanmaktadır (Gerger, s. 118'den Cem Alpar, *Çokuluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*, Ankara, ITIA, 1977, s. 155). Petrol krizinden önce bile, üretim malları, ara mallar ve hammaddeler Türkiye'nin ithalatında yüzde 95-97 ağırlıklıdır (Keyder, 1990, 127-128).

Dış borçtaki artış ise daha fazladır (16.3 kat) ve o da savunma amaçlı ithalata ve yatırımların dış finansmanına gitmiştir. Bu dönemde DB/GSMH oranının yüzde 10'lardan yüzde 20'lere çıktığı ve dönem içi ortalaması hesaplandığında yüzde 10,7 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu oranlar uluslararası standartlara göre fazla değildir; bununla birlikte dönemin sonuna doğru dış borç anapara ve faiz ödemelerinde aksamalar olacaktır.

3) 1970'den sonra enflasyon, TL/dolar kuru, ithalat ve dış borç birdenbire artmaktadır. Oysa, petrol şoku henüz ufukta yoktur. Bu artışın nedeni, bu tarihten sonra izlenen popülist politikalardır (ücretlerin ve maaşların yüksek tutulması, tarıma sübvansiyon, vb.). Zaten 73'den sonra petrol şoku devreye girecektir.

1961-1980 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Enflasyon (TEFE) (%)	TL/$ kuru	GSMH (milyon $)	İhracat (milyon $)	İhracat/ GSMH (%)	İthalat (milyon $)	İthalat/ GSMH (%)	DT/ GSMH (%)	Dış borç (milyon $)	DB/ GSMH (%)	Doğrudan yabancı sermaye (milyon $)
1961	2,9	9,04	5.479,6	346,7	6,33	507,2	9,26	15,58			1,2
1962	5,7	9,04	6.370,9	381,2	5,98	619,4	9,72	15,71			4,2
1963	4,2	9,04	7.389,5	368,1	4,98	687,6	9,31	14,29			4,5
1964	1,2	9,08	7.853,8	410,8	5,23	537,2	6,84	12,07	964,0	12,27	11,9
1965	8,1	9,08	8.450,0	463,7	5,49	572,0	6,77	12,26	1.051,0	12,44	11,6
1966	4,8	9,08	10.068,2	490,5	4,87	718,3	7,13	12,01	1.149,0	11,41	9,7
1967	7,6	9,08	11.176,3	522,3	4,67	684,7	6,13	10,80	1.286,0	11,51	9,0
1968	3,2	9,08	18.049,9*	496,4	2,75	763,7	4,23	6,98	1.502,0	8,32	13,9
1969	7,2	9,08	20.193,4	536,8	2,66	801,2	3,97	6,63	1.678,0	8,31	13,2
1970	6,7	10,92	19.030,7	588,5	3,09	947,6	4,98	8,07	1.891,0	9,94	9,0
1971	15,9	15,14	17.243,9	676,6	3,92	1.170,8	6,79	10,71	2.177,0	12,64	11,7
1972	18,0	14,30	21.967,8	885,0	4,03	1.562,6	7,11	11,14	2.291,0	10,43	12,8
1973	20,5	14,28	27.947,4	1.317,1	4,71	2.086,2	7,46	12,18	2.654,0	9,50	67,3
1974	29,9	14,06	38.241,7	1.532,2	4,01	3.777,6	9,88	13,88	2.901,0	7,59	-7,7
1975	10,1	14,56	47.452,0	1.401,1	2,95	4.738,6	9,99	12,94	4.291,0	9,04	15,1
1976	15,6	16,17	53.683,7	1.960,2	3,65	5.128,6	9,55	13,20	6.920,0	12,89	8,9
1977	24,1	18,09	61.264,3	1.753,0	2,86	5.796,3	9,46	12,32	10.935,0	17,85	9,2
1978	52,6	24,63	66.827,8	2.288,2	3,42	4.599,0	6,88	10,31	13.925,0	20,84	11,7
1979	63,9	35,21	81.696,2	2.261,2	2,77	5.069,4	6,21	8,97	13.439,0	16,45	-6,4
1980	107,2	77,54	68.390,6	2.910,1	4,26	7.909,4	11,57	15,82	15.709,0	22,97	97,0

(*) Seride değişiklik yılı olduğu için, GSMH'nin dolar cinsinden değerinde sıradışı sıçrama olmuştur.
DT: Dış Ticaret, **DB:** Dış Borç, **GSMH:** Gayri Safi Milli Hasıla, **TEFE:** Toptan Eşya Fiyatları Endeksi.
Kaynaklar 1) DİE, *İstatistik Göstergeleri, 1923-1998* s. 404, 495 ve 588-589;
2) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları. Cilt 2, s. 514.
3) Dış Borç stokundaki gelişmeler: Hazine Müsteşarlığı'nın çeşitli yayınları.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

Şimdi, dönemin ekonomik öyküsüne geçebiliriz (bu özet, aksi belirtilmedikçe, Gürsel s. 479-485 ve 494-509'dan yapılmıştır).

Genişleme Yılları

Dönemin başındaki 27 Mayıs yönetimi (bkz. **27 Mayıs Darbesi** kutusu, s. 666), birçok alanda olduğu gibi, iktidardan uzaklaştırdığı Demokrat Parti'nin (DP) plansız iktisadi politikasına da tepki olarak Devlet Planlama Teşkilatını (DPT) kurdu ve planlı döneme geçildi. Bu geçiş, DP zamanında döviz yokluğu, dış ticaretin tıkanması, ülkede mal ve yedek parça bulunamaması gibi sıkıntılar yüzünden uygulanan İİS politikasına bilinçli olarak yeniden başlamak anlamına geliyordu.

İİS, daha önce de sözü edildiği gibi, bol miktarda ithalat ve dış finansman gerektiriyordu. Kalkınma için gerekli olan yatırımlardan vazgeçilemezdi. Fakat, İkinci Beş Yıllık Plan'ın bitim tarihi olan 73'den itibaren iktisadi kalkınmayı dış borçlara ihtiyaç duymadan sürdürecek duruma gelinmesi öngörülmüştü.

Bu gerçekleşemediği gibi, 1968'e gelindiğinde ödemeler dengesi İMF'yi endişe-

lendirir hale geldi. Ama 69'da seçimler vardı ve kemerler sıkılamadı. Seçimlerden sonra 10 Ağustos 1970'te yüzde 66'lık bir devalüasyon yapıldı; dolar 15 TL oldu, ihracatı özendirici önlemler (vergi iadesi vb.) alındı, yeni vergiler kondu ve eskileri artırıldı. Bu önlemler, 1958 devalüasyonunun bir kopyasıydı.

Bununla birlikte, hükümet kısa vadeli borca çok az başvurdu. Hem, özel kesim değil yalnızca kamu kesimi borçlandı, hem de uluslararası piyasanın yüksek faizli kredilerinden değil, uluslararası kuruluşlardan ve yabancı hükümetlerden borç sağlandı. Bu arada, AET'yle 1 Aralık 1964'te Ankara Anlaşması yürürlüğe girdiğinden AET ülkelerinin ağırlığı artarak ABD'yi dengelemeye başlamıştı. Planın düzgün uygulanmasının da sonucu, borç koşulları iyileşti. Üstelik 1970'den itibaren ihracat da artmaya başladı.

Bu esnada, daha önce hiç düşünülmemiş, Birinci Beş Yıllık Plan'da adı bile geçmemekte olan bir nimet başladı: 1965'den sonra gittikçe artan sayılarda Almanya'ya giden işçiler, Türkiye ekonomisi için çok önemli miktarlarda döviz yollamaya koyulmuşlardı. Nitekim, 1964'te ihracat gelirlerinin yalnızca yüzde 2'si kadar olan bu döviz girişi 1970-71'de ihracatın yüzde 50'sini, 1973'te yüzde 90'ını buldu (Sönmez, s. 60 ve 70). Bu dövizler dış ticaret açığını 1973'te yüzde 154 oranında kapattı (Keyder, 1990, s. 152). Bu ortamda hükümetler, 1930-39 İİS uygulamasında bulunmayan, ama gerçek bir İİS uygulamasının vazgeçilmez koşulu olan bir durumu uygulama olanağı buldular: burjuvazinin ürettiği malları satın alabilecek bir iç tüketici kitlesinin yaratılması için maaş ve ücretleri yüksek, toplumsal hakları da geniş tuttular.

Daralma ve Nedenleri

Fakat 1973'den sonra birbiri ardına olumsuz olaylar zinciri başladı.

Birincisi, petrol şoku patladı. Bu şok Türkiye'yi fena etkiledi. Hem petrol faturası 4 katına çıktı ve ithalat faturası fırladı, hem de işçi dövizleri azaldı. Çünkü bu şoktan en çok etkilenenler; hem Orta Doğu petrolüne yüzde 90 oranında bağımlı olmak, hem de enerji kaynağı olarak o dönemde en çok petrol kullanmak nedeniyle, batı Avrupa'nın gelişmiş ülkeleriydi. Türk işçileri burada çalışıyorlardı ve Türkiye ticaretinin büyük kısmını bunlarla yapıyordu. Sonuçta işçi dövizleri dış ticaret açığını 1975'te yüzde 39, 1977'de ise ancak yüzde 24 oranında kapatabildi (Keyder, 1990, s. 152). Elde birikmiş dövizler de, petrol faturası yüzünden 1 yılda tükendi. Petrol faturası ihracat gelirinin yüzde 16,8'inden, yüzde 49,1'ine yükseldi.

İkincisi, 1974 Kıbrıs Harekatının mali faturası kabarık oldu.

Üçüncüsü, Kıbrıs olayı üzerine ABD'nin askerî yardımı kesmesi ve bir silah ambargosu başlatması çok zarar verdi.

1960-73 döneminde bir yandan işçi dövizlerinin, diğer yandan düşük fiyatlı petrolün itici gücüyle yaşamaya alışan Türkiye birdenbire sarsıldı. Örneğin, bu dönemde yüzde 10,2 olarak gerçekleşen imalat sanayii üretimi artışı 73-76'da yüzde 8,3'e, 76-79'da da yüzde 2,1'e düştü (Keyder, 1990, s. 165).

Türkiye'nin 1973'ten sonra kötülemesinin dış nedenleri bunlardı. Fakat, ekonomik düzenin alt üst olmasının temel nedeni, kendi çelişkisiydi. Türkiye'deki özel teşebbüs, 1950'lerin ikinci yarısında malların piyasalardan çekilmesi üzerine, DP hükümeti tarafından desteklenmeye başlanmış ve ülke içine yönelik üretim yaparak darlığı gidermeye teşvik edilmişti. Bu model 1960'dan sonra planlı ve çok daha

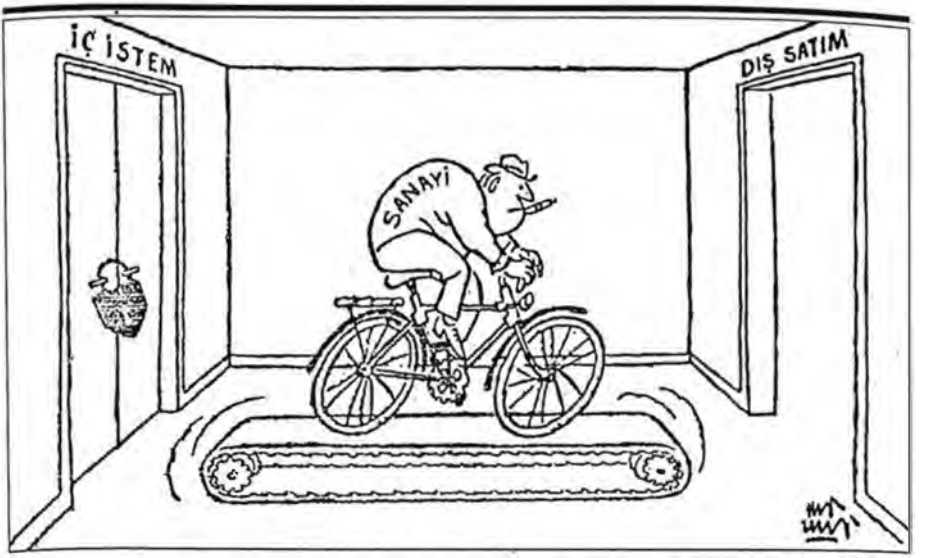

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*)

büyük ölçekte uygulanmaya başlanınca, burjuvazi büyük kârlar sağlamaya koyuldu. Dışarıya karşı korunan bir iç pazarda rakipsiz çalışmak nedeniyle hem belli bir kaliteyi aşamayan, hem de yüksek fiyatlarla satan bu sanayi, bir de teşviklerle donatılmış olduğu için bu rahatlığı bozup ihracata yönelmedi. Dolayısıyla, durmadan ithalatla döviz tükettiği gibi, ihracat yapmamak yüzünden kendi dövizini de sağlamadı. Ayakta kalması, İİS'nin teşvikleri ve dış borç sayesindeydi.

Diğer yandan, daha önce Giriş'te de sözü edildiği gibi (bkz. s. 43-44), askerî yardımlar hiç dikkate alınmasa bile, Türkiye sırf jeostratejik önemi nedeniyle 1950-80 döneminde rahatça aldığı dış yardım ve dış borç sayesinde, ekonominin dış ticaret açığını yüzde 42 gibi muazzam bir oranda kapatmak lüksüne sahip olmuştu. Burjuvazi bundan tabii ki çok memnundu; ama bu "kazanılmamış döviz"i harcama rahatlığına alışmak, ekonomiyi ihracat seferberliğine yöneltmeyi gereksiz gösterecek (Akat, s. 63), sonunda ekonomi dibe vuracaktır.

Dış Borç Sarmalı

Bu olumsuzlukların, 1960'dan beri süren büyümeyi durdurması mümkün değildi. İthalat için gerekli dövizin bir biçimde bulunması gerekiyordu. Gerçi, 1967'den itibaren Sovyet dış yardım ve kredileri devreye girmiş, Batı'nın finanse etmeyi reddettiği çok önemli sanayi yatırım projeleri devreye sokulmuştu. Fakat 1 milyar dolara yaklaşan bu ek faturanın IMF ve OECD'den sağlanması beklenemezdi. Geriye uluslararası sermaye piyasası kalıyordu. Türkiye'nin borç yükünü olağanüstü boyutlara ulaştıran ve borç yapısını tamamen değiştiren kısa vadeli borçlanma işte bu koşullarda başladı. O sırada, petrol fiyatları artınca ellerinde bol miktarda dolar (petrodolar) biriktirmiş olan OPEC ülkelerinin fonlarını, uluslararası bankalar, kısa vadeli ve yüksek faizli krediler halinde muhtaç azgelişmiş ülkelere borç veriyorlardı. İşte Türkiye bu borçlanmadan payını aldı. Ama IMF de devreden çıkmadı, çünkü bu

ortamda bankalar borç vermeden önce İMF'ye danışmak ihtiyacını hissettiklerinden, İMF'nin ünlü "yeşil ışık" işlevi ortaya çıkmıştı (bkz. **İMF** kutusu, s. 481).

Sol'u önlemek amacıyla 1975-77 arası iktidara gelen Demirel hükümeti (Birinci Milliyetçi Cephe; I. MC), döviz bulup iktidarını sağlamlaştırabilmek için bir yandan 2 yıl içinde 13 mini devalüasyon yaparken, diğer yandan da DÇM gibi riskli yöntemlere de başvurdu. 31 Aralık 1975 itibariyle döviz rezervlerinin yüzde 98,4'ünü oluşturan (Gerger, s. 125'ten Yalçın Doğan, *İMF Kıskacında Türkiye, 1946-1980*, 3. Basım, Tekin Yayınevi, 1987, s. 131) bu "Dövize Çevrilebilir Mevduat"ta, yurt dışındaki özel ve tüzel kişiler Türkiye'de bankalara yatırdıkları dövizin

24 Ocak 1980 Kararları

24 Ocak kararları, Türkiye'nin dış borç ve kötü yönetim yüzünden içine düştüğü yarı iflas durumlarında İMF'yle yaptığı anlaşmaların içinde özel bir yere sahiptir. (Kötü yönetimden kasıt, içteki kargaşanın artırdığı popülist siyaset yüzünden büyük kamu maliyesi açıkları verecek bir politika uygulamaktır: TL'de sabit kur izlemek ve petrol zamlarını ürünlere yansıtmamak, gibi).

24 Ocak ilk bakışta, daha önce Türkiye'de çok uygulanmış İMF programlarının özelliklerini taşıyordu. Devalüasyonla dolar 47'den 70 TL'ye çıkarılıyor ve KİT ürünlerine dünyada eşine ender rastlanacak zamlar yapılıyordu (gübreye 7 kat, posta ücretlerine 4 kat, çimentoya 3 kat, şekere yüzde 170, petrol ürünlerine yüzde 200, elektriğe yüzde 153, kağıda yüzde 104 zam). Sıkı para politikası izleneceği, tarım ürünleri taban fiyatlarının dünya fiyatlarına uydurularak düşürüleceği, KİT'lerin mallarını serbestçe belirleyecekleri, alt yapı dışında kamu harcamalarının kısılacağı, faiz oranlarının yükseltileceği, ücretlerin olabildiğince kısılacağı, döviz kurunun değişken olacağı, dış borçların zamanında ödenmesine özen gösterileceği ilan edilmişti. Bunun arkasından faizler serbest bırakıldı.

Fakat bu kararların asıl önemi, 12 Eylül'den sonra alınan ekonomik önlemlerle birlikte bir paket oluşturmalarından ileri geliyordu. Bunlar, ekonominin piyasa kurallarına uygun olarak yönetilmesine yönelik önemli kararlardı ve ekonomik, mali, kurumsal, toplumsal ve siyasal alanlarda bir yeniden yapılanmayı gündeme getirmek açısından aynı zamanda bir "yapısal uyum" programı niteliği taşıyorlardı. Yapısal Uyum, 1970'ten itibaren güçlenmeye başlayan ve "küreselleşme" olarak anılan uluslararası kapitalizmin taleplerini yerine getirmek için gerekli olan bünye değişikliğiydi; bu açıdan 24 Ocak Kararları Türkiye Cumhuriyeti tarihinde salt ekonomik anlamı epey aşan çok önemli bir kırılma noktası oluşturdu. Cumhuriyetin başlarından beri uygulanan İİS modelinden, bir anda, ihracata yönelik yeni bir sanayileşme modeline geçiliyor ve sonuçta Türkiye'nin dünya serbest piyasasına eklemlenmesi amaçlanıyordu

Kararların "mimarı" olan Başbakanlık Müsteşarı ve DPT Müşteşar Vekili Turgut Özal'ın maliye bakanının bile bilgisi dışında hazırladığı bu paketin uygulanması, özellikle geniş halk kitlelerini büyük sıkıntıya düşürecekti. Bu açıdan programın büyük toplumsal protestolar çekmesi beklenirdi. Fakat o sırada yapılan 12 Eylül bunu önledi. Darbeciler toplu sözleşmeleri yasaklamak da dahil, 24 Ocak kararlarının ödünsüz uygulanacağı bir ortamı sağladılar. Zaten, 24 Ocak'ın 12 Eylül'süz asla uygulanamayacak olduğu ve 12 Eylül'ün bir yapılma nedeninin bu olduğu yorumu çok yapılmıştır.

Büyük katılıkla uygulanan "yapısal uyum" programı en başta iyi sonuç verecektir. Fakat oluşan rant ekonomisinin orta ve düşük gelir sınıflarını ezmesinin yanı sıra, doları 70 TL yaparak başlayan T. Özal 1993'te öldüğünde dolar 14.000 TL olacak, 2001 başında da 1.350.000 TL'ye vurarak Türkiye ekonomisini uluslararası finans çevrelerinin politikalarına tamamen bağımlı duruma getirecektir (bkz. 1980-90 ve 1990'dan Bugüne, Dönemin Bilançosu, cilt II).

(B. Oran) (Kaynak: S. Gürsel, s. 504-506; *AnaBritannica*, cilt 22, s. 412-413).

27 Mayıs Darbesi

Demokrat Parti'nin (DP), ülke ekonomisi kötüye gittikçe sertleşen politikası, CHP'nin etkinliklerini soruşturmak üzere Meclis yetkileriyle donatılmış bir Tahkikat Komisyonu kurmaya kadar varınca, İstanbul ve Ankara'da öğrenci gösterileri başladı. İktidarın tutumunun daha da sertleşmesi, Milli Birlik Komitesi (MBK) adıyla örgütlenen subaylarca 26-27 Mayıs 1960 gecesi yapılan kansız bir darbeyle son buldu. MBK her türlü siyasal faaliyeti yasakladı, TBMM'yi ve hükümeti feshetti, ama hemen üniversite hocalarından oluşan bir kurula hazırlattığı yeni anayasanın Kurucu Meclis'ten ve halk oylamasından geçmesi üzerine yapılan 1961 seçimleriyle iktidarı sivil yönetime devretti.

27 Mayıs, Türkiye'nin yaşadığı 3 darbe içinde çok farklı bir nitelik gösterdi. Önceden bir fikirsel hazırlığı, lideri (Orgeneral Cemal Gürsel sonradan başa getirilmiştir) ve kadrosu yoktu; bünyesi hiyerarşik değildi, daha çok genç subaylardan oluşuyordu. Hareket, Kemalist subayların bir tepkisinden ibaretti: 1) Diktatörlüğe giden DP'ye tepki, 2) DP'nin plansız politikalarının yarattığı sosyo-ekonomik-kültürel tahribata tepki (yeni zenginler, çalgılı gazinolarda eşcinselliğin marifet haline getirilmesi, Amerikanlaşma, gecekondulaşma, vb.), 3) Bürokrasinin ve özellikle de askerlerin prestij kaybına tepki (maaşı enflasyonla eriyen subayların gazinolarda ancak gazoz içebilmeleri üzerine çıkarılan "Gazozcu Subay" deyimi ve Menderes'in "Orduyu yedek subaylarla idare ederim" sözü).

Ama en büyük farkı, bu askerî darbenin, Türkiye'nin gördüğü tek demokratik anayasaya (1961 Anayasası) ve döneme yol açması oldu. Örneğin üniversiteler tek özgür dönemlerini 1964-68 arası yaşadılar; ondan öncesi devlet ve ortam baskısı, sonrası ise anarşi ortamının ve anarşiyi önlemek söylemiyle ortaya çıkanların baskısı egemendi; Türkiye'yi ve dünyayı düzelteceklerine gerçekten inanmış o dönemler öğrencilerinin sonradan "68 Kuşağı" deyimiyle özel ve özenilir sayılmalarının kaynağı bu olsa gerektir.

MBK üyeleri solcu olmaktan çok uzaktılar; hatta, ideolojisi olduğu için içlerinde ne yaptığını bilen tek kişi olan Albay Alparslan Türkeş emekli edilince ırkçı sağın liderliğini üstlendi. Ama rejim, getirdiği özgürlükle, düzeni kıyasıya eleştiren bir sol Kemalizm'e yol açtı. Özellikle *Yön* dergisi tarafından temsil edilen bu akım bir yandan işlediği skandallerle (süpürgeotu tohumu yiyerek yaşayan insanlar, arabayla adam ezip ceza almayan Amerikalı albay, vb.) halk ve özellikle de üniversiteli gençler arasında zihinsel şok yaratırken, bir yandan da anti-amerikanizm ve anti-emperyalizm aracılığıyla anti-kapitalizm yaparak, düzenin eşitsiz kalkınmasının sıkıntılarını deşti.

Oysa, sanayi burjuvazisi ve ABD 27 Mayıs'ı sükunetle karşılamışlardı. Kıt kaynakların popülizm uğruna israf edilmek yerine ciddi bir İİS politikasıyla kendisine tahsis edilmesini isteyen sanayi burjuvazisi, bunu Menderes'in yapamayacağını görmüştü. ABD ise rejimin düşmesine kayıtsız kalmış, hatta onu dolaylı yoldan hızlandırmıştı (bkz. **27 Mayıs ve ABD** kutusu, s. 667) .

27 Mayıs'ın getirdiği özgürlük ortamı, İİS'nin içinde gömülü ekonomik çöküntü ortamı içinde; bir yandan gücünü olduğundan fazla sanan sol hiziplerin silaha başvurması, bir yandan sağ akımın şiddet stratejisi, bir yandan da büyük olasılıkla birtakım gizli güçlerin (bkz. **"Derin Devlet" Tartışması** kutusu, cilt II) tahrikleri sonucu önce 12 Mart, sonra da 12 Eylül'e kadar giden bir anarşi ortamına dönüşecektir.

(B. Oran)

27 Mayıs ve ABD

ABD'nin 27 Mayıs'daki rolü konusunda çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Bunların arasında en anlamlı olanlar şöyle özetlenebilir:

1) ABD, Türkiye'de herkesin "öğrenci bağırıp çağırmasıyla" bir sonuç çıkmayacağı ve silahlı kuvvetlerin işe karışmasının bir an meselesi olduğu kanısını taşıdığı bir ortamda Menderes'i CIA aracılığıyla uyarmadı; olayı kendi dinamiğine bıraktı. Hatta DP'nin en ihtiyacı olduğu anda kredileri keserek rejimin zayıflamasını hızlandırdı.

2) ABD'nin bu davranışı, doğal olarak, Menderes'in yalnızca anti-komünizm bayraktarlığı sayesinde aldığı Batı yardım ve kredilerini israf etmesinin rejimi tıkadığı saptamasına dayanıyordu. Fakat Menderes bir noktadan sonra sanayi tesisi olmaksızın ekonominin yaşayamayacağını görmüş, Türkiye'nin sınaileşmesini istemeyen ABD'nin dışında bir kaynak arayışına girerek, sonunda kredi için Moskova'ya açılma kararı vermişti. ABD hem Menderes rejiminin pamuk satmak yerine tekstil üretip satmak istemesinden hoşlanmadı, hem de Soğuk Savaş ortamında Batı blokunda gedik açacak bir Moskova gezisinden özellikle rahatsız oldu (bu ziyarette Zorlu'nun rolü konusunda: Yetkin, s. 62-66). Bu sırada Türkiye'deki ABD ve NATO kurumlarında çalışan muhalif subay ve memurların, rejim aleyhinde bildiri vb. çoğaltıp dağıtmalarına ve mitinglere aktif biçimde katılmalarına hiçbir şekilde engel olunmadığı da bir gerçektir.

3) Darbeyi Menderes'e ihbar etmemenin ötesinde, ABD kendisine ikili antlaşmaların verdiği bir yetkiyi kullanmaktan da dolaylı olarak kaçındı. 5 Mart 1959 tarihli Türk-Amerikan Güvenlik İşbirliği Anlaşması, Orta Doğu'da uluslararası komünizmin silahlı saldırısına uğrayacak herhangi bir ülkenin talep etmesi halinde bu ülkeye ABD'nin silahlı kuvvet göndererek yardım yapacağını ilan eden 5 Ocak 1957 tarihli Eisenhower Doktrinine gönderme yapıyordu. Fakat Doktrinde "silahlı saldırıya" uğramış olmak öngörülürken, Anlaşma'nın dibaçesi ve 1. Maddesine göre, Türkiye'ye "doğrudan veya dolaylı saldırı" durumunda ABD, "silahlı kuvvetlerin kullanılması da dahil olmak üzere" gerekli her türlü harekete girişecekti. Bu "dolaylı saldırı" ifadesi, Türk hükümetinin talep etmesi halinde, ABD'nin ülkedeki bir öğrenci hareketini bile silahlı müdahale nedeni kabul ederek asker yollamasına olanak verecek nitelikteydi ve bu nedenle de TBMM'de muhalefetin büyük itirazına yol açmıştı (bkz. s. 569-571). Amerikan yetkilileri Menderes'e darbe konusunda ihbarda bulunmayınca, böyle bir talep olasılığı da ortadan kalkmış oldu.

Diğer yandan, Dışişleri Bakanlığı "...dolaylı tecavüz halinde dahi ABD'nin silahlı yardımının sağlanacağını, hatta gizli ve yıkıcı faaliyetlerin vukuunda da aynı garantinin geçerli olduğu"nu ifade etmekteydi. Ayrıca, bir kaynağa göre, 27 Mayıs'tan 18 gün önce 9 mayıs 1960'ta, yani rejim aleyhindeki mitinglerin birbirini izlediği bir sırada, "Pentagon'u olağanüstü hallerde müdahaleyle yetkili kılan" bir başka anlaşma imzalanmıştı (STM Ansiklopedisi, s. 1968). Eğer müdahale etmeye niyeti yoksa, ABD'nin böyle bir anlaşmayı niye yaptığına gelince; bu müdahalenin yapılmasına son karar verecek olanın yine ABD olduğunu hatırlamak gerekiyordu; çünkü 5 Ocak 1957 anlaşmasının yine 1. Maddesi, *"ABD Anayasasına uygun gerekli her türlü harekete giriş"*mekten söz etmekteydi.

Bu anlaşmaları göz önünde tutan 27 Mayısçılar, ABD'nin harekete müdahale edebileceğinden çekinmiş olmalıdırlar ki, darbe sabahından itibaren radyolardan Albay Türkeş'in ağzından sürekli olarak yayınlanan açıklamada şu sözlere büyük vurgu yapılmıştı: "Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. NATO'ya ve CENTO'ya inanıyoruz ve bağlıyız" (*Hürriyet*, 27 Mayıs 1960).

(B. Oran)

getirisini dışarı transfer edebiliyorlar, üstelik bu paraları TL veya döviz olarak istedikleri anda çekebiliyorlardı. Üstelik, döviz hesaplarındaki genişleme piyasadaki parayı artırmak nedeniyle enflasyonu azdırıyor, bir de IMF resmen devrede olmadığı için bu parayı popülist amaçlarla harcamak kolaylaşıyordu. Bunun sonucu, 73-77 arasında ihracat 1,3 milyar dolardan 1,7 milyar dolara çıkarken, ithalat 2 milyardan 5,7 milyara çıktı. 1977 yılında 1 aylık bir Ecevit hükümetinden sonra II. MC kuruldu. Demirel'in; dış ticaret açığının 4 milyar doları, dış borcun ise 10 milyarı aştığı, dış borç anapara ve faiz ödemelerinin 1,5 milyar dolara yaklaştığı bir ortamda ünlü "Türkiye 70 sente muhtaçtır" sözünü söylemesi bu koşullara rastlar. Bu koşullarda borcu ertelemekten başka çare yoktu.

Bu sırada Ecevit, Adalet Partisinden ayrılan milletvekilleriyle Ocak 78'de yeniden hükümet kurdu ve IMF daha istemeden doları 25 TL'ye çıkararak KİT ürünlerine zam yaptı; böylece IMF'den bağımsız karar aldığını göstermek istiyordu. Bu durumda IMF, ABD'nin baskısıyla yeni niyet mektubunu onaylamakla birlikte, bankalara gayrı resmî olarak olumsuz mesajlar verdi ve bankalar kredi açmaktan kaçındılar. 78 yılında enflasyon ortalama yüzde 52,6'yı buldu, karaborsa başladı, bütçe ve KİT açıkları yüksek boyutlara ulaştı. Tuz, yağ, ampul, sigara gibi temel tüketim malları piyasadan kalktı, tüpgaz ve benzin bulunmaz oldu. Ecevit ve bakanları Almanya'dan Libya'ya kadar dolaşarak destek aradılar.

Bu arada İran İnkılabı da patlak verdiğinden, Türkiye'nin jeostratejik önemi artmıştı. Batı yardıma hazırdı, ama IMF'ye kurallarını çiğnetmek mümkün olmadı. Türkiye 78-79 kışını petrol sıkıntısından soğukta geçirdi. Sonunda 10 Haziran 1979'da yeni bir *stand-by* imzalandı ve dolar 47 TL'ye çıkarıldı; ama tarım ürünleri ve petrol ithalatı için 35 TL olarak bırakıldı. Ecevit'in kısmî senato seçimlerinden yenik çıkarak istifa zorunda kalması bu koşullarda oldu. Yerine geçen Demirel azınlık hükümeti ünlü 24 Ocak kararlarını alarak IMF'nin istediği stratejiyi uygulamaya koyacak, Türkiye İİS'yi terk ederek ihracata ve uluslararası ekonomiyle bütünleşmeye yönelik yepyeni bir programa geçecektir (bkz. **24 Ocak 1980 Kararları** kutusu, s. 665). Bununla birlikte, bütün yükü düşük gelirli kitlelerin üzerine bina edilen bu olağanüstü radikal ekonomik ve toplumsal önlemleri normal parlamenter rejimde uygulamak mümkün değildir.

Bu uygulama, o sırada olağanüstü boyutlara varmış olan anarşiyi temizlemek hedefiyle yapıldığı belirtilen 12 Eylül 1980 darbesi ortamında yerine getirilecek, yeni program "24+12 formülü" üzerine inşa edilecektir.

B) Siyaset

1960-80 dönemi, üç tane askerî darbe de dahil olmak üzere, içine Türkiye tarihinin çok önemli olaylarını sıkıştırmış, çokseslilikten diktatatörlüğe kadar çeşitlilik gösteren bir dönemdir.

Dönemin çokseslilığı, çelişkili bir biçimde, bir askerî darbe tarafından başlatıldı: 27 Mayıs 1960 hareketi (bkz. **27 Mayıs Darbesi** kutusu, s. 666).

O zamana kadar demokrasiye alışmamış olan Türkiye'de, kimi zaman hükümetleri zor duruma düşürebilecek biçimde direniş ve eylem yapabilen iki yeni ve dinamik güç ortaya çıktı: öğrenciler ve işçiler (Özdemir, s. 225).

Demokrasiden "İki 12"ye Giden Yol

İşçiler, 61 Anayasasının getirdiği haklardan ve özellikle de grev hakkından yararlanma ve bunun da ötesinde, özellikle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) aracılığıyla etkili bir baskı grubu yaratma arayışındaydılar. "DP'yi deviren" öğe sayılan öğrenciler arasında da genel olarak, düzeni eleştirenler yani sol gruplar egemendi. Sol, esas olarak bir yandan feodal düzenin çarpıklıklarına (toprak ağaları, vb.), bir yandan da ABD etkisinin getirdiği egemenlik sınırlamalarına (özellikle de, Maden ve Petrol yasalarına) yönelmişti. 1960'ların ortasında, fikre susamış üniversitelerde fikir faaliyeti çok yoğundu. 1965 başında Ankara SBF'de düzenlenen Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Başkanı M. Ali Aybar konferansı, sağcı öğrenciler tarafından basıldı ve salon tahrip edildi. Bu ilk olaydan sonra iki grup arasına düşmanlık girdi.

Cumhuriyet

Memleketin bugünkü buhranını ve kardeş kavgasına mâni olmak üzere

Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette

Dün Gece Sabaha Karşı İdareyi Ele Aldı

Maksat tarafsız bir idare'nin nezaret ve murakabesi altında süratle yeni seçimlere gitmek ve bu âdil seçimler neticesinde hangi taraf kazanırsa idareyi onun ellerine devretmektir

Askeri idare bildiriyor: Bütün ittifaklarımız bağlıyız. Natoya ve Centoya ihanetimiz ve bağlılığımız.

(Gayemiz yurtta sulh cihanda sulhtur)

Hükümet mensupları, mülkî idare âmirleri ordumuzun muhafazası altına alındılar

Halkın ihtiyaçlarını Migros ve askerler temin edecek

Sol akım bir yandan "anti-emperyalizm", diğer yandan da "anti-faşizm" sloganlarıyla yürümekteydi. Çünkü hem Kemalist gelenek çok güçlüydü ve sol akım esas olarak toplumsal içeriği güçlü bir Kemalizm'den (yani, azgelişmiş ülke milliyetçiliğinden) kaynaklanıyordu, hem de kapitalizmi doğrudan eleştirmek cesaret istiyordu. Onun için, gençlerin eleştirileri temel olarak ABD'yi eleştirmek üzerinden düzeni eleştirmek biçiminde gelişti. Nitekim, açıkoturumların ve yürüyüşlerin esas tema'sı, 1965 seçimlerine ABD Başkanı Johnson'la çekilmiş fotoğrafını dağıtarak katılan (ve kazanan) genç politikacı Süleyman Demirel'in temsil ettiği düşünülen Amerikan egemenliğiydi (yürüyüşlerde en çok duyulan, "Altıncı Filo, Defol!" ile, Demirel'in başbakan olmadan evvel mümessilliğini yaptığı müteahhitlik şirketine gönderme yapan, "Morison Süleyman, İstifa Ne Zaman?" sloganlarıydı). Kıbrıs konusundaki 1964 Johnson Mektubu, ABD'nin eleştirilmesini çok kolaylaştırmaktaydı.

Bu arada, 27 Mayıs yönetiminin, "iktidardan ayrılmama" taraftarı oldukları için tasfiye ederek yurtdışına uzaklaştırdığı "14'ler"den Alparslan Türkeş (asıl adı: Hüseyin Feyzullah) Türkiye'ye dönerek Mart 1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisine (CKMP) üye olmuş, Ağustosta genel başkan seçilmişti (Parti'nin adı 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi-MHP olarak değiştirilecektir). Alparslan Türkeş'in örgütlediği Ülkücüler, esas olarak sol'un etkisinde olan siyaset meydanına kuvvet kullanarak egemen olmaya başladılar.

12 Mart Muhtırası ve Ara Rejimi

Genelkurmay Başkanı Tağmaç ile üç kuvvet komutanının imzasını taşıyan muhtıra üç maddeliydi: 1) Parlamento ve hükümet yurdu kardeş kavgasına sokmuşlardır. Anayasanın öngördüğü reformlar yapılamamıştır; 2) Meclis bu durumu partilerüstü bir anlayışla düzeltmelidir; 3) Yoksa, ordu yönetimi bizzat ele alacaktır.

Birinci maddede sözü edilen "reformlar", muhtıranın ilk başta birçok kimse tarafından "ilerici ordu darbesi" sanılmasına yol açtı. Nitekim, kurulan partilerüstü Erim hükümetinin bir amacı anarşiyi durdurmak, diğeri de reformları yapmaktı; bu amaçla kabineye 10'ün üzerinde teknokrat alınmıştı. Fakat hareket, Tağmaç'a atfedilen "Sosyal uyanma ekonomik gelişmenin çok önüne geçmiştir" biçimindeki şikayetin simgelediği bir eylem modeline oturmakta gecikmedi. Yasadışı örgütlerin banka soygunu ve adam kaçırmalarının devam ettiği bir sırada sıkıyönetim ilan edilerek; ordu, işçiler ve öğrenciler içinde geniş çapta tutuklamalar başladı. Sağ militanların ortadan kaybolduğu ortamda bu tutuklamalar demokrat ve/veya solcu olarak bilinen aydınlara, gazetecilere ve öğretim üyelerine yöneldi. 27 Mayıs'ın 1961 anayasasına büyük kısıtlamalar getiren, bu arada temel hak ve özgürlükleri düzenleyen 11. Maddeyi de yeniden düzenleyen anayasa değişiklikleri birçok hukukçu tarafından "Yeni anayasa getirildi" biçiminde yorumlandı.

Ara rejim, reformlara girişmedi. 3 Aralık 1971'de kabinenin reformcu bakanları ("11'ler") bu nedenle istifalarını verdiler. Bu sırada öğrenci liderleri Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin Inan'ın "anayasayı ihlal"den idam edilmeleri, 27 Mayıs'ta aynı gerekçeyle asılan Adnan Menderes, F.R. Zorlu ve Hasan Polatkan'ın intikamının alınması biçiminde yorumlandı.

Sonuçta, 12 Mart Muhtırası, özgürlükleri 27 Mayıs öncesine döndürmeye çalışan ve 12 Eylül'ün provasını yapan bir hareket oldu. Ara rejim, Erim'den sonra Ferit Melen hükümetiyle devam edecek, Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Ocak 74'te Ecevit'in başbakanlığında CHP-MSP koalisyonunun kurulmasıyla sona erecektir.

(B. Oran)

O esnada, başta Kıbrıs'daki Amerikan etkisi olmak üzere, kurulu düzeni zayıflatan dış olaylardan, özellikle de 1968'deki Tet Saldırısı ile Fransa'daki öğrenci olaylarından etkilenerek güçlenen sol, aynı zamanda da bölündü: yine 1968'de Sovyetlerin Prag'ı işgali olayı, daha ortodoks sol sayılan ve "Sosyalist Devrimci" olan TİP ile, SSCB'yi "sosyal emperyalist" ilan eden "Milli Demokratik Devrim"ci Dev-Genç'i ayrıştırdı. Diğer yandan, hem solcuların üniversite işgallerine başlamaları ve 6 Ocak 1969'da ODTÜ'de ABD Büyükelçisi Komer'in arabasını yakmaları, hem de o sırada kurulan Komünizmle Mücadele Derneklerinde (KMD) Ülkücüler ile dinci "Akıncılar"ın buluşması sonucu, 1969'dan sonra olaylar çok yoğun bir sol-sağ kavgasına dönüşerek anarşik bir ortama girdi. Nitekim, 16 Şubat 1969'da İstanbul Taksim meydanında Amerikan Altıncı Filosunu protesto için toplanan solculara saldırarak öldüren ve yaralayanlar, toplu namazdan çıkınca polis tarafından meydana sokulan ve müdahale edilmeyen KMD taraftarlarıydı ("Kanlı Pazar").

Öğrenciler arasındaki sağ-sol kavgasına ek olarak, DİSK'in 15-16 Haziran 1970'de sendikalar yasasını protesto eden ve tahribata da yol açan 150.000 kişilik işçi yürüyüşünün sanayi burjuvazisini ciddi biçimde ürkütmesiyle, 12 Mart 1971 Muhtırası geldi (bkz. **12 Mart Muhtırası ve Ara Rejimi** kutusu, s. 670).

12 Mart'ın kısıtladığı özgürlükler ortamında silahlı çatışmalar duracağına, S. Demirel'in Mart 1975-Haziran 77 arasında sağ partilerle kurduğu "I. MC", sonra he-

12 Eylül Üzerine Yorumlar

11 Eylülde büyük kan kaybetmekte olan Türkiye'ye 13 Eylülde derhal sükunetin gelmesi üzere, anarşinin istenerek yaratıldığı yorumları yapılmıştır.

Özellikle Uğur Mumcu'nun üzerinde durduğu bir yoruma göre, Türkiye'de silah ve uyuşturucu madde kaçakçılığı yapılabilmesi için anarşiye ihtiyaç vardır. Türkiye'den uyuşturucu çıkacak, silah girecektir. Çatışan taraflar durmadan silah ihtiyacı içinde olduklarından, uyuşturucu madde kaçakçılığına göz yumacaklar ve hatta yardımcı olacaklardır. Eğer sıkıyönetim ilan edilirse, para olduktan sonra sıkıyönetim altında da bu ikili ticareti götürmenin çaresi bulunur, hatta kaçakçılık resmî ulaşım araçlarıyla yapılır.

Bir diğer yoruma göre, yaşanan sağ-sol şiddet olaylarında her iki taraf da figüran niteliğindedir. Olaylar, devlet içine yuvalanmış olan, demokratik siyasal yaşamı kesintiye uğratmak ve orduyu kışkırtmak isteyen karanlık güçler tarafından kasıtlı olarak tırmandırılmıştır. Nitekim, bu yıllarda büyük bir silah kaçaklığının yürürlükte olması, daha da önemlisi, aynı silahla hem sağ hem de sol görüşlü kişilerin öldürüldüğünün saptanması, bu görüşü destekler niteliktedir (Yapı Kredi..., cilt 2, s. 721). Örneğin, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 3 no.lu Askerî Mahkemesinin 1981/689 esas sayısına kayıtlı olarak görülen ve solcu bir örgüt hakkındaki davada bu örgütün 29 Eylül 1980'de adam öldürmede kullandığı belirtilen *Unique* marka 8477356 seri no.lu tabanca, 27 Ağustos 1980'de MHP'liler tarafından bir kahve taramasında kullanılmış ve 6 Ekim 1980'de MHP Eyüp ilçe binasında ele geçirilmişti (Yetkin, s. 183; ayrıca bkz. Uğur Mumcu, "Soru İşaretleri", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1990). Diğer yandan, sağcı Hamit Fendoğlu'nun ölümüne ve arkasından da Malatya'nın savaş alanına dönmesine yol açan bombalı paketin aynısının, bir gün önce Kahramanmaraş'a bağlı Pazarcık'ın CHP eski ilçe başkanına gönderilmesi ve alınmaması üzerine postanedeki memurun elinde patlaması da bir diğer ilginç örnekti (Yapı Kredi..., Cilt 2, s. 758).

Aynı yöndeki bir diğer yoruma göre, "12 Eylül'ün nedeni, 12 Eylülcülerdir". Bir yandan Kürt milliyetçiliği ideolojisinin tırmandığı, diğer yandan sol ve sağ örgütlerin sokağa egemen oldukları ortam ancak askerin el koymasıyla önlenebilir. Fakat darbenin kamuoyunda tamamen meşru görünmesi için insanların sokağa çıkamayacak hale gelmeleri gerekir. Bunun için de anarşi, 12 Eylül'den önceki 2 yıllık sıkıyönetim boyunca bilerek ve isteyerek tırmandırılmıştır.

Nitekim, dönemin çeşitli yöneticilerinin söyledikleri bu açıdan ilginçtir. Dönemin başbakanı Demirel, anarşi ve terör yüzünden nüfusu 50.000'den 25.000'e düşen Siverek'ten komutanlarca çekilmiş bulunan askerî birliğin yeniden gönderilmesi için hükümetin emir ve çabalarının boşa çıktığını söylemekteydi. B. Ecevit'in kendi dönemi hakkında söyledikleri ise daha netti: "Örneğin, ben Orta Anadolu'nun o sırada 'Hilal' diye anılan bazı illerini sağcı teröristlerin harekat merkezi durumuna getirmeleri (...) üzerine, ısrarla, o illerde de sıkıyönetim istedim. Fakat Genelkurmay Başkanı Evren, 'Elimizdeki kuvvetler daha çok ilde sıkıyönetime elvermez, buna gücümüz yetmez' gerekçesiyle benim bu isteklerime karşı çıktı (...) Evren, nasıl olduysa, 12 Eylül 1980'den itibaren Silahlı Kuvvetlerin gücünün 67 ilde [tüm illerde] de yeteceği kanısına vardı" (Yetkin, s. 173-174'ten *Milliyet*, 23 ve 29 Kasım 1990). Darbe sırasında dört ordu komutanından biri olan Orgeneral Bedrettin Demirel 1988'de gazeteci A. Kahraman'ın "Neden 1 yıl önce darbe yapmadınız?" sorusuna şunları söylemişti: "Kamuoyu aynı merkeze tevcih edilmedikçe, tasvibi alınmadıkça (...) Maksat, başka bir kurtuluş yolunun kalmadığını bütün vatandaşlar idrak etsin" (*Milliyet*, 15.09.1988).

12 Eylül hakkındaki bu yorumlar, 3 Kasım 1996'da Susurluk yakınlarında meydana gelen trafik kazasının ardından ortaya çıkan karanlık ilişkiler yumağıyla iyice ağırlık kazanacaktır (bkz. **Susurluk Kazası Olayı** ve **"Derin Devlet" Tartışması** kutuları, cilt II).

(B. Oran)

Hakk'a ve olaylara
Tercüman
Bugün Türk ve İslam Ansiklopedisi

Hükümet ve Parlamento feshedildi

SİLAHLI KUVVETLER YÖNETİME EL KOYDU

☐Demirel, Ecevit ve Erbakan silahlı kuvvetler güvencesi altına alındı. Türkeş'in en yakın askeri birliğe müracaatı istendi
☐Yurtta sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edildi
☐Yurt dışına çıkışlar yasaklandı
☐Liderliğini MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ Başkanı olarak Orgeneral Kenan Evren'in yaptığı harekat olayına son verdi

men arkasından Kasım 1977-Ocak 78 arasındaki "II. MC" hükümetleri sırasında hızlandı. Başbakan yardımcılarından Türkeş, "Komandolar" diye anılmaya başlayan Ülkücülerin solculara saldırmalarını, "Güvenlik kuvvetlerine yardımcı" oldukları biçiminde açıkladı. (*Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem IV, Cilt XI, Toplantı II, 63. Birleşim [09 Nisan 1975], s. 368). 1977'ye gelindiğinde evlerde ve sokakta can güvenliği kalmamıştı. 73'ten sonra gelen petrol şokunun etkisiyle çökme sürecine gelen ekonomik ortamda cinayetler başlamıştı. Üç tane devalüasyonun yapıldığı 1977 yılının 1 Mayısında Taksim'deki kutlayıcıların üzerine, meydandaki lüks otellerin çatısından uzun namlulu silahlarla ateş açıldı ve 34 kişinin öldürüldüğü olayda hiçbir fail yakalanamadı. Bunu, seri cinayet biçiminde faili meçhul öldürmeler izledi. Öldürülenler arasında Gün Sazak ve Hamit Fendoğlu ("Hamido") gibi sağcılar da bulunmakla birlikte, öldürülenlerin büyük çoğunluğu demokrat ve/veya solcu olarak bilinen gazeteciler ve öğretim üyeleriydi. İktidarın tarafsız davrandığı söylenemeyecek bu ortamda 1978'de 7 TİP'li genç Ankara Bahçelievler'deki evlerinde katledildi. Yıl sonunda Kahramanmaraş'ta, "Alevi komünistler sinemaya bomba attı" biçiminde yayılan haber sonucu günlerce devam eden olaylarda, büyük çoğunluğunu Alevilerin oluşturduğu 105 kişi öldürüldü. (Başbakan Demirel: "Bana sağcılar milliyetçiler cinayet işliyor dedirtemezsiniz", *Cumhuriyet*, 26 Aralık 1978) Olayların sürdüğü 1979 yılında, Kahramanmaraş benzeri Çorum olayında 26 kişi katledilirken, Eylül ayından 12 Eylül'e kadar geçen 1 yıl içinde 3000 siyasal cinayet işlendi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, umarsız bir ekonomik çöküş ortamında gelişen bu anarşinin, sıkıyönetim yürürlükte olduğu halde, silahlı kuvvetlerin 12 Eylül 1980'de yönetime el koyduğu günden önce durdurulamaması ve sonra da hemen durdurulabilmesi, izleyen yıllarda çeşitli yorumların yapılmasına yol açmıştır (bkz. **12 Eylül Üzerine Yorumlar** kutusu, s. 671).

III) Dönemin Dış Politikası

Uluğbay'ın aşağıdaki (s. 673) tablosunda hemen göze çarpan noktalar şunlardır:

1) Bu dönemde ihracat 8,39 kat artmış, fakat Türkiye'nin en çok ticaret yaptığı

1961-1980 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde olarak)

Yıllar	ABD		B. Almanya		Fransa		İngiltere		İtalya		İsviçre		Altı Ülkenin Toplamı	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1961	18,8	27,5	14,7	16,7	6,9	3,5	8,6	13,2	9,9	8,4	4,5	1,5	63,4	70,8
1962	19,6	29,1	17,7	17,1	3,7	4,6	9,4	11,3	13,5	5,4	4,9	1,1	68,8	68,6
1963	13,5	30,6	16,8	15,1	4,4	5,0	12,8	11,2	11,8	5,1	5,7	1,2	65,0	68,2
1964	17,8	28,8	15,1	14,9	6,1	3,8	10,9	10,4	7,0	5,9	5,7	1,7	62,6	65,5
1965	17,8	28,1	15,6	14,7	4,3	3,7	8,9	9,7	6,6	6,4	3,1	2,2	56,3	64,8
1966	16,4	24,0	15,6	15,7	5,0	6,0	9,5	11,0	6,5	7,5	4,0	2,6	57,0	66,8
1967	17,8	17,9	16,1	19,5	5,5	4,0	6,6	12,9	6,9	7,3	5,2	2,8	58,1	64,4
1968	14,6	15,8	17,4	20,4	4,4	3,5	6,8	12,9	4,9	8,8	5,4	3,0	53,5	64,4
1969	11,2	19,3	20,9	18,4	5,2	3,3	5,6	11,8	8,0	9,4	5,3	4,4	56,2	66,6
1970	9,6	21,7	19,9	18,6	6,7	3,4	5,7	9,6	6,6	7,8	7,5	4,7	56,0	65,8
1971	10,2	14,7	19,4	17,9	7,2	6,4	4,8	9,5	5,8	10,3	9,6	4,9	57,0	63,7
1972	11,7	12,3	21,1	19,3	5,7	6,7	5,2	10,9	6,0	10,6	8,6	4,7	58,3	64,5
1973	9,9	8,9	16,8	21,0	5,5	6,4	7,6	10,7	8,8	8,2	8,8	6,0	57,4	61,2
1974	9,4	9,3	22,4	18,0	4,3	6,5	5,3	7,1	5,9	7,2	6,1	5,5	53,4	53,6
1975	10,5	9,0	21,8	22,3	4,4	5,9	5,0	7,3	5,9	7,6	6,8	5,9	54,4	58,0
1976	9,8	8,5	19,2	18,4	5,5	6,0	7,0	8,0	8,7	7,5	9,2	5,5	59,4	53,9
1977	6,9	8,7	22,2	16,3	5,4	5,7	5,4	6,9	9,3	7,8	6,2	5,8	55,4	51,2
1978	6,7	6,2	22,1	17,8	5,6	7,9	5,0	4,4	7,7	6,3	5,0	5,8	52,1	48,4
1979	4,6	7,4	21,9	13,1	6,1	6,4	4,6	4,7	9,4	9,1	5,0	5,0	51,6	45,7
1980	4,4	5,5	20,8	10,7	5,6	4,8	3,6	4,1	7,5	3,6	4,3	4,2	46,2	32,9

Kaynaklar DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1998*, s. 419-431.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

Batılı ülkelerin payları yüzde 68,8'den yüzde 46,2'ye gerilemiştir. Bu gerileme özellikle 1974 sonrası hız kazanmıştır. Benzer biçimde ve yine 74 sonrasında, Türkiye'nin ithalatı 15,59 kat artmış olduğu halde, bu ülkelerden yapılan ithalatın payı yüzde 70,8'den yüzde 32,9'a kadar gerilemiştir. Bu durum, petrol fiyatlarındaki artışın ve bunun sonucu Türkiye'ye yönelik dış yardımların ve kredilerin azalmasının doğal sonucudur. Petrolün fiyatı artınca hem ithalat yavaşlamış hem de ithalatın ağırlığı petrol üreticisi ülkelere kaymıştır. Dış yardımların azalması önce petrol şokuna, sonra Kıbrıs harekatına bağlanabilir. Dış kredilerin azalması ise, bunların yanı sıra, Türkiye'nin kısa vadeli ticari kredileri ödemekte zorlanmasındandır.

2) Yine 74 sonrasında ABD'den ithalat büyük düşme göstermiştir. Bunun doğrudan nedeni, Kıbrıs harekatı sonrasında Türkiye'ye uygulanan Amerikan silah ambargosudur.

3) Türkiye dış ticaretinde en istikrarlı ülke, Almanya'dır.

Şimdi, dış politikanın incelenmesine geçebiliriz.

Kararlı Dış Politika Yılları

1) 1960-80 dönemi, dış politika kararlarının alınması ve sonuca vardırılması açısından, Türkiye gibi bir Orta Büyüklükte Devlet (OBD) için gerçek bir göreli özerklik devri oldu.

Türkiye'de Yeni Ulusal Savunma Doktrini

Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a askerî müdahalede bulunması üzerine, ABD'deki Rum-Yunan lobisinin çabalarıyla Türkiye'ye 3 yıl süren bir silah ambargosu uygulandı. Bu dönemde Türkiye parasını ödediği silahları teslim alamadığı gibi, yedek parçaları bile sağlayamadı. Bu gelişme bir yandan Türk-ABD ilişkilerini olumsuz etkilediyse ve savunma alanında bir zayıflık yarattıysa da, Türkiye'nin, tıpkı Johnson Mektubunda olduğu gibi, ABD ve NATO ağırlıklı olan savunma ve dış politikasını yeniden gözden geçirmesini sağladı.

Bunun sonucunda 1978'de Ecevit iktidarı sırasında yeni bir "Ulusal Savunma ve Dış Politika" doktrini geliştirildi. Bunun ilk ayağını Türkiye'nin silahlanmada tek bir kaynağa bağımlılıktan kurtulması oluşturuyordu. Türkiye bu çerçevede, Iran ve Libya gibi ülkelerle silah üretim olanaklarını aramış, hatta Soğuk Savaş koşullarının egemen olduğu bir dönemde son derece radikal bir kararla SSCB'den silah alınması gündeme gelmişti. Bu amaçla dönemin Genelkurmay yetkilisi olarak Kenan Evren Moskova'ya giderek görüşmelerde bulunmuştu.

Bunun ikinci ayağı, Türkiye'nin çevresinde bir güvenlik kuşağı oluşturma politikasıydı. "Bölge merkezli politika" olarak da adlandırılan bu yaklaşımın dayandığı mantık, aşırı silahlanma yerine komşu ülkelerle yakın ilişkiler kurarak daha ucuza güvenlik sağlamaktı. Bu bağlamda Türkiye o dönemde Balkan, Orta Doğu, Afrika ülkeleri ve SSCB'yle yakın ilişkiler kurma arayışına girdi.

Üçüncü olarak, özellikle Kıbrıs harekatı ve Yunanistan'la yaşanan sorun Türkiye'nin güvenlik algılamasında Yunanistan'ı ön plana çıkarmıştı. Bu bağlamda Türkiye kendisine yönelik tehdit algılamasını değiştirerek tehdidin "kuzeyden (SSCB) değil, batıdan" (Yunanistan) geldiğini savundu. Benzeri bir yaklaşımı 1980'lerde Yunanistan kendisine adapte ederek savunacak, Başbakan Andreas Papandreu tehdidin "kuzeyden değil, doğudan" geldiğini ileri sürecektir. Türkiye'nin bu yeni doktrinini Batılı çevreler "Türk Ostpolitiki" (Doğuya açılma politikası) olarak tanımlamışlardı. Özellikle ABD bu yeni yaklaşımdan büyük endişe duymuştu. Fakat önce Ecevit hükümetinin iş başından ayrılması, ardından 1980 darbesi bunun tam olarak uygulanmasını engellemişti. Yine de, bu yaklaşım özellikle ulusal savunma konusunda "düşünsel" bir alt yapının oluşmasını sağlamıştı. Savunma sanayiinin oluşturulması konusundaki asıl gelişme Özal döneminde yaşanacak ama bu da daha çok ABD bağlantılı ve montaja dayalı olarak gerçekleşecektir.

(İ. Uzgel)

Daha 27 Mayıs yeni yapıldığı ve Kıbrıs sorunu devreye girerek dış politikada özerklik çığırını açmadığı halde, DP'nin her şeyine karşı çıkıldığı bir ortamda DP'nin dış politikasının da antitezi olarak, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulunda Cezayir'e self-determinasyon tanınması ilk kez desteklendi. 1964'te Johnson Mektubuna kararlı bir cevap verildi. Eylül 65'te Türkiye BM'de ABD'nin Vietnam politikasına karşı çıktı. Yine 65'te ABD'nin istediği Çok Taraflı Nükleer Güç'e (MLF) katılmayı reddetti. 67 Savaşında ilk defa Arapları destekledi ve bundan sonra Israil'e soğuk durdu. Eylül 68'de ABD'yle yaptığı ikili anlaşmada SOFA'yı kendi lehine değiştirdi. 69'da yaptığı OSİA'da, ikili anlaşmaları tek çatıda toplayarak denetime aldı ve ayrıca üslerin alandışı amaçlarla kullanılmasını yasakladı. 70'ler boyunca ABD'ye rağmen Ege'de Yunanistan'la çatıştı. 71'de Üçüncü Dünya'ya yardım programı başlattı. Temmuz 74'te, 12 Mart döneminde ABD'nin baskısıyla yasaklanan haşhaş ekimini tekrar serbest bıraktı. Aynı ay, Kıbrıs'a başarılı bir çıkartma yaptı. Eylül 74'te ABD'nin Kıbrıs yüzünden koymuş olduğu silah ambargosuna ezilmeden direndi. Temmuz 75'te, ambargo kaldırılmadığı için

OSİA'yı feshetti. Aynı ay, üslerin kullanımını durdurdu. 76'da tek taraflı bir kararla AET'yle ilişkileri askıya aldı. Kıbrıs'ta bir değişiklik olmadığı halde, ABD'nin silah ambargosunu Ağustos 77'de kısmen, Eylül 78'de de tamamen kaldırttı. 78-79'da Bağlantısızlarla ciddi bir yakınlaşma politikası izledi ve Ecevit bir "Ulusal Savunma Doktrini" ortaya attı (bkz. **Türkiye'de Yeni Ulusal Savunma Doktrini** kutusu, s. 674). 79'da, ABD'nin uygulamasına aykırı düştüğü halde Yönetim'le 4 yıllık süreyi kapsayacak 1 milyar dolarlık bir anlaşma yaptı. Yine 79'da, ABD'nin yoğun ısrarlarına rağmen, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönmesini reddetti. 80'de İran'daki Amerikalı rehineler nedeniyle ABD'nin başlattığı yaptırımlara katılmadı. 29 Mart 1980 tarihli SEİA'yla yerli savunma sanayiinin temelini attı, alandışını yasakladı, üslerden malzeme giriş-çıkışını denetime aldı, üslerin statüsünü olağanüstü durumlarda askıya alma hükmü getirdi. ABD'ye dönem boyunca U-2 uçuşu yaptırılmadı.

Türkiye gibi bir OBD için alınması kolay olmayan, bir bölümü de ülke gerçek bir ekonomik iflasla ve yine gerçek bir iç savaş benzeri durumla boğuştuğu sıralarda alınan bu dış politika kararlarının yanı sıra, Türkiye'nin boyun eğdiği durumlar bile sonradan yeni dış politika kararlılıklarına temel oldu. 1962'deki Küba füzeler bunalımı sırasında İzmir Çiğli'deki Jüpiterlerin kendi iradesi dışında sökülmesi olayı, Türkiye'de ulusal çıkarların büyük devlet çıkarlarına feda edildiği fikrinin tohumlarını attı (Hale, s. 136); 64'te ise Kıbrıs'a çıkartma yapmak için maddi olanaklar yeterli olmadığı halde, çıkartmaya ABD'nin engel olduğu düşüncesi yerleşti. Bu olaylar, kamuoyundaki anti-Amerikan tepkileri başlattığı ve artırdığı için, sonradan kararlılık gösterilerine temel oluşturdu. Yani, bu dönemde başarısızlıklar bile kararlılık gösterilerine yol gösterdi.

2) Türkiye bu dönemde Batı'ya olan ekonomik ve siyasal bağımlılığını azaltacak dış politika girişimlerinde bulundu.

Bir defa, kimi önemli sanayi yatırım tesisleri için, ABD ve Batı tarafından red-

Çok yönlü dış politika...

(Ali Ulvi, *Cumhuriyet*)

"Benim üniversitelerim"

(Turhan Selçuk)

dedilince, 1967'den itibaren SSCB'ye yanaştı. Bu ülkeyle daha önce neredeyse hiç olmayan dış ticaretin Türkiye genelindeki payı ithalatta ve ihracatta yüzde 6'ya kadar çıktı. Başbakan Demirel, bu konuda aynen şöyle söyleyecektir: "Batı, Türkiye'nin sanayileşmesini istememiştir veya mümkün görmemiştir. Bize tavsiye edilen tarımdır ve (...) hafif endüstridir ve ağır sanayi ve sanayileşmenin diğer kollarını pek hoş karşılamamışlardır. (...) Sovyetler ile müzakere ettik, bunların inşasına geçtik. Bundan da rahatsız oldular. (...) 1967'de Amerikan sefiri başbakanlığa geldi, beni ziyaret etti. Hâlâ gözümün önünde olay. Kapıdan girdi, daha oturmadan '*Are you changing axis?*' diye bana sordu. Yani 'Aks mı değiştiriyorsunuz?' Sovyetlerle bizim münasebetlerimizi düzeltmemizden çok rahatsız olmuştu Amerika" (Yetkin, s. 113). SSCB'nin çok düşük faizle ve uzun vadeli olarak, üstelik maden sanayii gibi katma değeri yüksek alanlara verdiği krediler Türkiye'nin hem ekonomik durumuna katkı yaptı, hem de Batı karşısında özerkliğini artırdı. Diğer yandan, Kıbrıs çıkartmasından sonra bile SSCB Kıbrıs konusunda nötralize edilmiş oldu.

İkincisi, Bağlantısızlarla ilişkiler başlatıldı ve sıkılaştırıldı (bkz. **Bağlantısızlar ve Türkiye** kutusu, s. 677). Doğal olarak, ilişkilerin belli bir noktadan öteye geçmesi beklenemezdi. Hem Kıbrıs vardı, hem de Türkiye Batıcı yani "bağlantılı" idi. Diğer yandan, Bağlantısızlar çok farklılık gösteren ülkelerden oluşuyordu; hepsini memnun etmek mümkün değildi. Ama Türkiye, Bandung'dan beri yaptığı hataları 1970'lerde büyük ölçüde onarmaya çalıştı. Bu sayede, dönemin önemli bir akımı olan Bağlantısızlık'la ilişkiler mümkün olduğunca düzeltildi. Bunun doğrudan yararından çok, Batı karşısında alternatifler üretmek açısından dolaylı yararı önemli oldu.

3) Bu kararlılık gösterileri, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal kaos içinde olduğu, IMF'ye tam bir muhtaçlık içinde bulunduğu bir dönemde gerçekleşti. İİS uygulaması göreli özerklik konusunda yardımcı olmuştu ve ilke olarak dış politika kararlarının tüm ülkeler için belli bir göreli özerklik taşıdığı doğruydu ama, bu ka-

rarların alınmasını yalnızca bununla izah etmek güçtü. Bu durum esas olarak 2 nedenden kaynaklandı.

Birincisi ve en önemlisi, bu özerklik uluslararası ortamın bu dönemdeki doğasının mümkün kılmasıyla gerçekleşti. 1960'lardan itibaren oluşan uluslararası denge, Batı'yı meşgul eden petrol bunalımı, Bağlantısızların güçlenmesi, Afganistan ve İran'daki gelişmeler, Sovyetlerle ilişkilerin düzelmesi ve güçlenmesi, bütün bu gelişmeler; çok ihtiyatlı ve tecrübeli bir politikacı olan İsmet İnönü'nün "Yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de onun içinde yerini alır" (*Milliyet*, 16 Nisan 1964; ayrıca bkz. M. Ali Kışlalı, *Radikal*, 12 Ocak 2007) sözünde ifadesini bulan, Batı ve Doğu blokları dışında daha iyi yaşanabileceği biçiminde bir atmosfer yarattı.

Bağlantısızlar ve Türkiye

Türkiye'nin 1955 Bandung'da yaptığı ciddi hata, doğmakta olan Üçüncü Dünya'yı toptan aleyhine çevirmişti. Bunun olumsuz etkisi özellikle BM'deki Kıbrıs sorununda görüldü. Zaten bu ülkelerin herbirinin azınlık sorunları bulunduğu için Kıbrıs'ta azınlık durumunda gördükleri Türk cemaatine yakın politika izlememeleri doğaldı, bir de ilke olarak Türkiye'ye karşıt duruma geldiler.

Türkiye Bağlantısızlarla ilişki başlatmak istediğinde, ilk kez 1964'teki Kahire Konferansına gözlemci statüsünde katılmak için başvurdu. Reddedilince, iki büyükelçisini dinleyici sıralarından izlemek üzere gönderdi. Konferansta bu büyükelçiler Filistin ve Umman gibi, henüz bağımsız devlet olmamış ülkelerin mücahitlerine ayrılmış bölüme oturtuldular ve "Tribün Büyükelçileri" diye anıldılar. Burada, boynunda Atatürk'ün resmini içeren bir madalyon taşıdığı söylenen Sri Lanka Başbakanı Bayan Bandranayke'nin, "Ben NATO üyesi Türkiye'nin büyükelçileriyle aynı çatı altında oturmam" dediği rivayet edilir.

İkinci girişim, Kıbrıs konusunda 1965'te BM'de uğranan ağır oylama yenilgisi üzerine tertiplenen "Kıbrıs iyi niyet heyetleri"nin çok sayıda Üçüncü Dünya ülkesine gönderilmesi oldu. Çoğu üniversite öğretim üyelerinden oluşan bu heyetler, somut bir olay nedeniyle ilk defa gittiklerinden, herhangi bir yarar sağlayamadan döndüler.

Üçüncü girişim, 12 Mart döneminde başbakan ekonomik işler yardımcısı Atilla Karaosmanoğlu zamanında başlatılan ve 3 yıl süren Türk Teknik Yardımı projesi oldu. Bu bağlamda Türkiye 48 ülkeyi kapsayan bir yardım programı uyguladı.

Son olarak, 78-79'da Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün zamanında bu ülkelere yakınlaşmak için çok çaba harcandı. Türkiye, G. Afrika'nın sömürgesi durumundaki Namibia konusunda kurulan BM Namibia Konseyinin ilk başkanı oldu ve buraya önemli mali katkılarda bulundu. Ulusal kurtuluş hareketlerine de silah yardımı yapan Türkiye, sonradan Zimbabwe adıyla bağımsızlaşacak olan Rodezya'da beyaz azınlık yönetimiyle mücadele eden ZANU ve ZAPU gerillalarına 300.000'er dolar bağış yaptı. 1970'ler boyunca, Portekiz'in ismen zikredilmediği bütün bildirilere Mozambik lehinde imza koydu. Bir de, Ecevit'in MSP'yle koalisyonu zamanında Eritre'yi ve Müslüman Moro Kurtuluş Cephesini destekledi.

Bu yeniliklerin Türk dış politikası içinde bir bütünlük sağlayamadığı ve yama gibi durduğu bir gerçektir. Bir kere, Dışişleri Bakanlığı bunun yararına inanmadığı için politika sürekli olamadı. Ayrıca, birçok durumda tutarlılık da sağlanamadı. Örneğin, 1971'de çok fazla ülkeye dağıtıldığı için, yardım miktarları anlamsız kaldı. Zimbabwe bağımsız olunca ciddi bir ilişki kurulamadı. Aynı durum, bağımsız olan Mozambik ve Angola için geçerliydi; Türkiye Portekiz'i kızdırdığıyla kaldı. Eritre'ye yardım Etiyopya'yı yabancılaştırdı. Moro'ya yardım Filipinlerle ilişkileri olumsuz etkiledi. Bununla birlikte, bu ilişkiler Türkiye'nin o dönemdeki dış politikasını yalnızca Batı boyutuna bağımlı olmaktan kurtarmada önemli katkı sağladı.

(B. Oran)

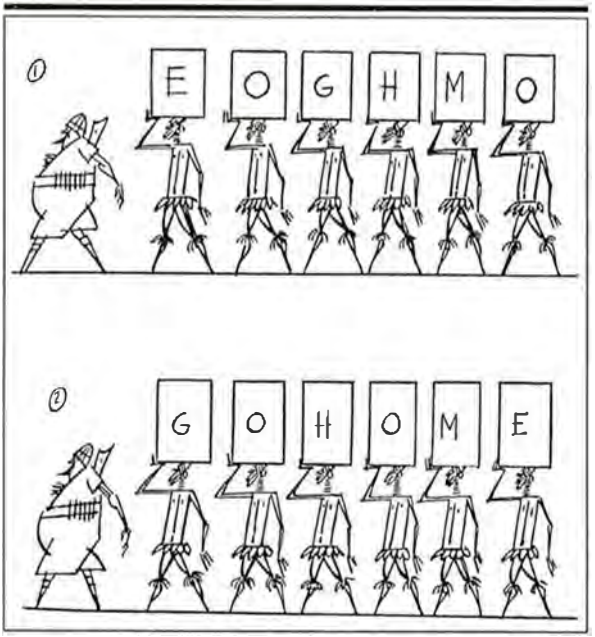

(Turhan Selçuk)

Diğer yandan, uluslararası ekonominin 1960'lar boyunca ve 70'lerin ilk yarısında genişlemekte oluşu Türkiye için olanaklar yarattı. Bir kere, Dışişleri-Planlama çatışması Türkiye'nin müzakere pozisyonunu zayıflattığı ve konuya gereken resmî önemin verilmemesi nedeniyle çelişkili tutumlar (ör. heyete verilen gizli müzakere talimatının Resmî Gazete'de yayınlanması) ve talepler (ör. ihraç edilemeyen ürünlerde bile kontenjan talep edilmesi) ortaya çıktığı halde, AET'nin yeni kuruluyor olması nedeniyle Türkiye'ye önem verişi Türkiye açısından büyük olanak ve denge gücü yarattı (Keskin, s. 61 ve 67). İkincisi, yine 70'lerin ortalarına kadar ABD, Sovyetlerin yoğun ilgi göstermeye başladığı Orta Doğu'da Türkiye ve İran'ı yanına daha yakın biçimde çekebilmek için yarı-çevreleşme (kalkınma) (bkz. **Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Kavramları** kutusu, s. 36) olanağı verme niyeti taşıdı. Bu dönemde Türk sanayicileri Libya ve Pakistan'la bir "yarı-çevre ülke adayı" sıfatıyla iş ilişkisine geçtiler (Keyder, 1976, s. 131-132).

İkincisi, ülke içinde oluşan özgürlük atmosferi hem genel olarak dış politikayı günlük yaşama soktuğu, hem de anti-Amerikan duyguları yoğunlaştırdığı için, Türk hükümetlerinin ABD politikasına karşı koymalarını kolaylaştırdı. Örneğin, Altıncı Filo askerlerinin solcu öğrenciler tarafından Dolmabahçe rıhtımından denize atılması veya Kıbrıs arabulucusu Cyrus Vance'in uçağının Esenboğa'ya indirilmemesi (1967), müzakere masalarında ABD'ye çeşitli konularda direnmenin gerekçeleri olarak kullanıldı. Diğer yandan, anti-Amerikan kamuoyu, istese de istemese de hükümetleri belli bir özerklik yönünde etkiledi.

Buna karşılık sağ akım, milliyetçilik söylemlerine rağmen, sırf anti-komünizm nedeniyle, yalnız Altıncı Filo'yu protesto edenleri dövmek biçiminde eylem olarak değil, aynı zamanda fikir olarak da açıkça ABD'in yanında yer aldı. Örneğin Türkeş 1974'te haşhaş ekimine tekrar izin verilmesini şöyle yorumlamıştı: "Konu Amerika'ya karşı bir meydan okuma şekline çevrilmiş ve Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulması için gerek devlet yayın organlarında ve gerekse bir kısım basında akılsızlık son haddine kadar götürülmüştür. İlk yapılacak şey, haşhaş konusu başta olmak üzere Amerika ile acele müzakerelere girişmek ve aramızdaki eski dostane samimiyet ve yakın işbirliğini kurmaktır" (Oran, s. 31'den *MHP Basın Bülteni*, 17 Temmuz 1974).

Dış Politikanın Niteliği

Bu ortamda Türkiye'nin politikası Batı karşısında göreli özerkleşti, fakat temelde değişmedi. Bunun birçok nedeni vardı.

Bir kere, Batıcı felsefesinin yanı sıra, Batı'yla olan ilişkilerinin niteliği bunu gerekli kılıyordu. Türkiye 1970'lerin ortalarına kadar büyük kolaylıkla Batı yardım ve kredisi aldı. 1960-64 arasında bu yardım ve krediler yılda ortalama 243.000.000 doları, OECD Konsorsiyumu aracılığıyla 1965-69 arası verilenler de yılda ortalama 284.000.000 doları buldu. Bunlar, Türkiye'nin tüm dış gelirlerinin (ticaret ve diğer) yarısından fazlaydı (Hale, s. 152). Bu nedenle, silah yedek parçasına bağımlılık da eklenirse, Türkiye iradesiyle istese bile (ki böyle bir iradenin olmadığı elinizdeki kitap boyunca tekrarlanmıştır) Batı kampından ayrılabilecek durumda değildi. Bağlantısızlarla ilişkisi adeta bir akademik çaba gibiydi; zaten Bağlantısızların Türkiye'ye daha iyi bir gelecek göstermeleri söz konusu olmadı. 60'dan sonra başlayan NATO'dan çıkma tartışmaları da, Sovyetlerin Akdeniz'de donanmayla, Prag'da da tankla dolaşmaya başlamaları üzerine zayıfladı. Türkiye bu durumda NATO'dan çıkmadı, SSCB'ye meyletmedi, temel direklerini değiştirmedi, İsrail'le ilişkileri kesmedi, Orta Doğu'da *Pax Americana*'yı destekledi. Ama eskiye oranla özellikle Kıbrıs ve Orta Doğu konularında Batı'dan özerkleşti.

İkincisi, ton değişiklikleri esas olarak Kıbrıs sorununa müttefik, ekonomik sıkıntılara da alternatif kaynak bulma gayretinden kaynaklandığı için, bundan daha ötesi zordu. Nitekim Ecevit aynı dönemde hem "Duvarın ötesine geçmek"ten söz ediyor, hem de "NATO'nun Yunanistan'ın askerî kanadından çekilmesiyle doğan boşluğunu biz doldururuz" diyordu (Gerger, s. 122).

IV) Genel Değerlendirme

1) Türkiye İkinci Dünya Savaşı öncesinden beri ilk defa, ideolojik gözlük kullanmayan bir dış politika üretti. Dış kaynak ihtiyacından da kaynaklansa, SSCB konusunda güdülen *realpolitik* tutum, (bkz. Realpolitik kutusu, cilt II) komünizm ile SSCB'yi ayrıştırarak Türkiye'ye büyük ekonomik ve siyasal yarar sağladı.

2) Daha önce de tanık olduğumuz gibi, Türkiye'nin kendi içinde özgürlük olup olmaması, hatta özellikle sol kamuoyunun etkili olup olmaması dış politikayı derinden etkiledi. Dış göreli özerkliği 1930-39 dönemindeki kadar kesin olmayan Türkiye, sol kamuoyunun silindiği 12 Mart döneminde ABD baskısıyla haşhaş ekiminden vazgeçti. Aynı olayı, gelecek dönemde (1980-90) 12 Eylül için, Rogers Planı örneğinde göreceğiz.

3) Bu yoğun göreli özerklik dönemi, uluslararası ortama paralel olarak, bir önceki 45-60 döneminin dışa bağımlılığından kaynaklandı ve yine bu paralelliği izleyerek, bizzat kendisi bir sonraki 80-90 döneminin bağımlılığını hazırladı. Bir defa, uluslararası ortam değişince bu göreli özerklik kayboldu ve içte demokrasinin terk edilmesi dış politikanın temelini kaydırdı. İkincisi, bu dönemde izlenen ve göreli özerkliğin ekonomik temelini oluşturan İİS, karnında gömülü olarak taşıdığı dış

kaynağa bağımlılık yüzünden 1980 sonrasının uluslararası ekonomiye teslim olma ortamını yarattı.

4) Bu kararlı dış politika ortamının en özerk ve önemli örneği olan 1974 Kıbrıs çıkartması, nerede bitireceğini bilmemenin yanı sıra, ikinci harekattan itibaren "kural"a (bkz. s. 30) karşı geldiği için de Türkiye'ye sürekli baş ağrısı oldu: Türkiye, OBD olarak, Hegemon Güç'ün onaylamadığı çok radikal bir davranışta bulunmuştu.

BASKIN ORAN

KAYNAKÇA (Dönemin Bilançosu)

Akat, Asaf Savaş, *Alternatif Büyüme Stratejisi, İhtisat Politikası Yazıları*, İstanbul, İleşitim Yayınları, 1983; Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1968; Gerger, Haluk, *Soğuk Savaş'tan Yumuşama'ya*, Ankara, Işık Yayıncılık, 1980; Gerger, Haluk, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği, Soğuk Savaştan Yeni Dünya Düzenine*, İstanbul, Belge Yayınları, 1998; Gülalp, Haldun, *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, İstanbul, Belge Yayınları, 1993; Gürsel, Seyfettin, "Dış Borçlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, s.473-477 ve Cilt 16, s.494-506; Hale, William, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, Frank Cass, 2000; Keskin, Yıldırım, *Avrupa Yollarında Türkiye*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2001; Keyder, Çağlar, "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği", (çev. Nail Satlıgan), 2. Baskı, der: Irvin Cemil Schick ve E. Ahmet Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul, Belge Yayınları, 1992 s. 38-75; Keyder, Çağlar, *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye*, İstanbul, Birikim Yayınları, 1976; Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, (çev. Sabri Tekay), 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990; Oran, Baskın, *Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği, Kara Afrika Modeli*, 3. Basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1997; Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih, 1960-1980", Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi-4, Çağdaş Türkiye, 1908-1980*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1989, s. 189-260; *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, İletişim Yayınları, 1988; Sönmez, Attila, "Türkiye'de 1950 Sonrası Sanayileşme Politikası Üzerine Gözlemler", *Bilanço 1923-1998*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 59-71; Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, *Cumhuriyetin 75. Yılı*, İstanbul, 1998; Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Askerî Darbeler ve Amerika, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylülde Amerika'nın Yeri*, Ankara, Ümit Yayıncılık, 1995.

ABD ve NATO'yla İlişkiler

I) 1960-1965 Dönemi

27 Mayıs ve ABD

27 Mayıs 1960'ta yönetime el koyan askerler hemen bir açıklama yaparak Türkiye'nin NATO ve CENTO'ya bağlı kalacağını, bu ittifaklara üye olmanın gerektirdiği sorumluluklarını yerine getirmeye devam edeceğini bildirdiler. Bu açıklamanın temel nedeni, gerçekleştirilen darbeye ABD'nin çeşitli nedenlerle karşı çıkabileceğinden duyulan endişeydi.

Milli Birlik Komitesinin (MBK) duruma egemen ve uluslararası taahhütlerine de sadık olduğu anlaşılınca ABD yeni yönetimi tanıdığını 30 Mayısta açıkladı.

Yeni yönetimi tanırken Amerikalıları meşgul eden bir konu, Menderes döneminde imzalanan ve çoğu TBMM'ye getirilmeden yürürlüğe sokulan ikili anlaşmaların ne olacağıydı. Yeni dışişleri bakanı Selim Sarper 1 Haziranda, Türkiye'nin eski dönemde yapılan tüm anlaşmalara bağlı kalacağını bildirdi. Bu tutum ABD tarafından memnunlukla karşılandı.

Öte yandan, Türkiye'nin ABD'den aldığı borçları ödeyip ödemeyeceği konusu da Amerikalılarca yakından takip edilmekteydi. Cemal Gürsel 4 Temmuzda düzenlediği bir basın toplantısında, Türkiye'nin almış olduğu borçları asla inkar etmeyeceğini, fakat bunları öderken NATO için büyük önem taşıyan askerî ve ekonomik gelişmesinin yavaşlayabileceğini, bu nedenle Avrupa ve Amerika'nın Türkiye'ye yapılan yardımları artırması gerektiğini söyledi. Türkiye, Menderes döneminde olduğu gibi, borcu yeni borçlarla kapatmak gibi bir uygulamayı sürdürmeye zorunluydu.

A) Küba Bunalımı Sırasında İlişkiler

Bunalımın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

SSCB 1962 ilkbaharından itibaren Küba'ya Jüpiter benzeri orta menzilli Sovyet füzeleri yerleştirmeye başladı. 16 Ekim 1962'de ABD istihbarat birimleri, Küba'da Sovyet füzelerinin varlığını saptadılar. Ateşleme sistemlerini taşıyan Sovyet gemilerinin Küba'ya ulaşmasını önlemek üzere ABD, 22 Ekimden itibaren adaya abluka (abluka için bkz. **Savaşa Varmayan Zorlamalar** kutusu, s. 730) uygulamaya başladı.

Aslında, Küba'ya mal taşıyan ticaret gemilerine yönelik ABD engelleme çalışmaları Eylül ayında başlamıştı. Küba'ya ekonomik ambargo uygulayan ABD, içlerinde buğday yüklü iki Türk şilebinin de bulunduğu birçok gemiyi Küba karasularına sokmamıştı. 27 Eylülde ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan bir

açıklamada, Küba'ya mal göndermeye devam eden ülkelere Amerikan limanlarının kapatılacağı ifade edildi.

Fakat bu kez, Sovyet gemilerine karşı uygulanan abluka, gerginliğin daha da tırmanmasına yol açtı. Sovyetler gemilerini geri çekmeyeceklerini, Amerikalılarsa ablukayı kaldırmayacaklarını bildirdiler. Dünya bir nükleer savaşın eşiğine gelmişti.

Başkan Kennedy 22 Ekimde, SSCB'nin bu girişimine sert biçimde karşılık verileceğini ve Küba karasularına girecek Sovyet gemilerinin batırılacağını açıkladı. Kruşçev ilk önce, yola çıkmış olan gemileri durdurmayı reddettiyse de, ABD'nin Türkiye'deki Jüpiter füzelerini çekmesi karşılığında, Küba'ya füze yerleştirmekten vazgeçti. 28 Ekimde Kruşçev, Küba'ya füze yerleştirmeyeceklerini dünyaya duyurdu. ABD 20 Kasımda Küba'ya uyguladığı ablukayı sona erdirdi.

Bunalımın Tırmanması Sırasında Türkiye'nin Tutumu

Küba Bunalımı Türk-Amerikan ilişkilerini de yakından etkiledi. Orta menzilli Jüpiter füzelerinin Türkiye'ye yerleştirilmesi 1960 sonunda tamamlanmıştı. Füzelerin ateşleme sistemi ve savaş başlıklarının takılması ise ancak 1962 ortalarında tamamlanabildi. Füzelerin montajının tamamlanmasıyla birlikte SSCB'nin tepkisi artmaya başladı. 1962 Mayısında Bulgaristan'ı ziyaret eden Sovyet lideri Kruşçev ABD'nin Türkiye'ye füze yerleştirmesini sert bir biçimde kınayarak, bunun karşılıksız kalmayacağını dile getirdi. 11 Eylülde Sovyetler bir kez daha, Jüpiterlerin yerleştirilmesini kınayarak, "karşılık vermek"ten söz ettiler.

Sovyetlerin sözünü ettiği karşılık, Küba'ya Jüpiter benzeri Sovyet füzelerinin yerleştirilmesiydi. Bu durum ABD ile SSCB arasında büyük bir gerilime yol açtı. Ülkesinde Jüpiter füzeleri bulunan Türkiye de ister istemez bu gerilimin içine girdi. Çünkü Sovyetler açıkça, Küba'daki füzeleri ancak Jüpiterlerin Türkiye'den çekilmesi karşılığında geri çekeceklerini belirtiyordu. 25 Ekimde BM'deki Sovyet temsilcisi Rizkov, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'le yaptığı görüşmede, Jüpiterlerin bir an önce Türkiye dışına çıkarılmasını istedi.

Kennedy, Küba'daki Sovyet füzeleri karşılığında Jüpiterlerin çekilmesine en başta karşı çıktı. Kennedy'ye göre Jüpiterler savunma amaçlı füzelerdi, Sovyet füzeleri ise ABD'ye saldırmak için konuşlandırılmıştı. Ama Kennedy ve Savunma Bakanı Robert McNamara bir açmaz içindeydiler. Eğer ABD Jüpiterleri geri çekerse, başta Türkiye ve İtalya olmak üzere tüm NATO ülkeleri nezdindeki itibarı zedelenecekti. Füzeler çekilmezse Sovyetlerle sıcak çatışmaya girebileceklerdi. Başkan ve yardımcıları, Türkiye ve diğer NATO ülkelerinin tutumlarının araştırılmasını istediler.

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Raymond Hare'den 24 Ekimde Beyaz Saray'a gelen telgrafta, Türkiye'nin Jüpiterlerin sökülmesine kesinlikle karşı çıkacağı bildiriyordu. Aynı gün ABD'nin NATO daimî temsilcisinden gelen telgraftaysa, Türklerin Jüpiterlere büyük sembolik değer verdikleri, eğer Jüpiterler kaldırılacaksa bunların yerine Polaris sınıfı nükleer füze atabilen denizaltıların Akdeniz'e yerleştirilmesi, böylece Türklerin güveninin tazelenmesi öneriliyordu.

Bu sırada Türk kamuoyunda, Sovyetlerin Jüpiterlerin sökülmesini istemesinden duyulan endişe, basın ve muhalefet tarafından yoğun biçimde dile getirilmeye başladı. Bazı yazarlar ABD'nin Sovyetlerle bir pazarlığa hazır olduğunu yazıyorlar-

dı. Hükümeti "kraldan fazla kralcı" olmakla suçlayan köşeyazılarına da sıkça rastlanıyordu.

24 Ekimde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel bir açıklama yaparak, Türkiye'nin Küba bunalımında, dostu ve müttefiki ABD'yi sonuna kadar desteklediğini ifade etti. Başbakan İnönü ise, Türkiye'nin ABD'yle dayanışma içinde olduğunu söyledi.

Öte yandan Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ABD Büyükelçisiyle biraraya gelerek, Türk kamuoyunun Sovyet tehdidi karşısında içine düştüğü karamsarlığı vurguladı. Erkin, Türkiye'nin her zaman ABD'nin yanında olduğunu söyledi ve hükümetinin F-104 savaş uçaklarının tesliminin hızlandırılması ile F-100 bombardıman uçaklarının yedek parçalarının bir an önce verilmesi isteklerini dile getirdi.

25 ve 26 Ekimde Beyaz Saray'da devam eden toplantılarda Başkan Kennedy, Jüpiter füzelerinin geri çekilmesi konusunun NATO Konseyinde ele alınmasını önerdi. NATO üyelerinin ortak kararı sayesinde ABD'nin itibarı zedelenmeyecekti. Fakat Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı George Ball, NATO'da kararların oybirliğiyle alındığını hatırlatarak Türkiye'nin karşı çıkması halinde ellerinin bağlanacağını, Sovyetlerle gizli bir pazarlık yapılması ihtimalinin de tamamen ortadan kalkacağını söyleyerek Başkanın bu önerisine karşı çıktı. Kaldı ki, NATO üyesi ülkeler de böyle bir pazarlığa karşı olduklarını gayri resmî yollardan ABD'ye bildirmişlerdi.

Kennedy bu kez, füzelerin çekilmesini istemesi için Türkiye'ye baskı yapılmasını önerdi. Bu öneriye ise Savunma Bakanı McNamara karşı çıktı. ABD 1961 ilkbaharında Türkiye'ye Jüpiterlerin Polaris denizaltılarıyla değiştirilmesini önermiş, fakat, "Füzeler burada olduğu sürece siz de buradasınız" şeklinde çok kesin bir red cevabı almıştı. Çok inatçı davrandığı bu konuda Türkiye'ye baskı yapmanın anlamı yoktu.

ABD ile SSCB Anlaşıyor

27 Ekimde Kennedy'ye bir mektup yollayan Kruşçev, Jüpiter füzelerinin Türkiye'den kaldırılmasını isteyerek, SSCB'nin Türkiye'yi işgal etme niyetinde olmadığını, ABD'nin de aynı güvenceyi Küba için vermesi gerektiğini bildirdi.

Aynı gün bir Amerikan U-2 gözlem uçağı Küba üzerinde düşürüldü. ABD'nin planlarına göre böyle bir durumda Küba'ya askerî müdahalede bulunulacaktı. Fakat, en ufak bir çatışmanın kısa zamanda topyekûn nükleer savaşa dönüşebileceği endişesi Kennedy'yi müdahale kararı almaktan alıkoydu.

Beyaz Saray'da devam eden toplantılarda, Başkan Kennedy'nin kardeşi Adalet Bakanı Robert Kennedy'nin Sovyetler Birliğinin Washington Büyükelçisi Dobrinin'le görüşerek ABD'nin, Sovyet füzelerinin çekilmesi karşılığında Küba'yı işgal etmeyeceğini bildirmesi kararlaştırıldı. Robert Kennedy ayrıca, ABD'nin çok yakın bir gelecekte Türkiye'den Jüpiter füzelerini çekmeyi de kabul ettiğini bildirecekti. Mesajın özellikle ikinci kısmı, son derece gizli tutulacak, Beyaz Saray'daki toplantılara katılanlar dışında hiç kimsenin bundan haberi olmayacaktı. Sovyetlerin de aynı derecede gizlilik içinde davranması Kruşçev'den istenecekti.

27 Ekimde Sovyet büyükelçisiyle görüşen Robert Kennedy, ABD'nin önerisini sundu. Bu sırada Kruşçev'e bir mektup yollayan Kennedy, Küba füzelerinin çekilmesi karşılığında ablukayı kaldıracaklarını ifade etti. Kennedy mektubunda, Jüpiterlerden hiç söz etmedi. Kruşçev pazarlığın ikinci boyutundan Dobrinin aracılığıyla haberdar oldu.

Sovyet gemileri geri çekilmeye başladığında NATO üyesi ülkelerin devlet başkanlarına birer mektup gönderen Başkan Kennedy, ABD'nin Jüpiterleri hiçbir biçimde pazarlık konusu etmediğini vurguladı (Yavuz, *passim*).

Jüpiterlerin Sökülmesi

Bunalımın sona ermesinden sonra, Türkiye'deki ilk tepkiler ABD'ye yoğun övgüler içermekteydi. F.C. Erkin, ABD'nin nükleer bir savaşı önlemek için izlediği politikayı takdirle karşıladıklarını belirtirken, Türkiyenin pazarlık konusu yapılmamasının ayrı bir takdir nedeni olduğunu vurguluyordu.

ABD 23 Ocak 1963'te Jüpiterlerin sökülmesini önerdiğinde bile, bu füzelerin daha modern teknolojiyle donatılmış Polaris denizaltılarıyla değiştirilmesini olumlu bir gelişme olarak değerlendiren devlet adamları, herhangi bir tepki göstermediler. Fakat, yavaş yavaş, Küba bunalımı sırasında Jüpiterlerin pazarlık konusu yapıldığına duyulan inanç kamuoyunda güçleniyordu.

Muhalefet partileri TBMM'de üstüste soru önergeleri verip açıklama isterlerken, Erkin Jüpiterlerin Polarislerle değiştirilmesinden sonra Türkiye'nin NATO içindeki öneminin ve rolünün daha da arttığını söyleyerek, ABD'yle ilişkilerin her zamankinden daha yakın olduğunu dile getirdi. Erkin, Polaris denizaltılarının Türkiye'nin güvenliğini sağlamakta daha etkili olacağını, NATO'nun yeni stratejisinde Türkiye'nin öneminin azalmadığını, esnek karşılık stratejisinde konvansiyonel savaşların öneminin arttığını, bu durumda önemli bir kara ordusu barındıran Türkiye'nin stratejik değerinin yükseldiğini ifade etti.

1963 Nisanında Jüpiterlerin Türkiye'den tamamen sökülmesi işlemi tamamlandı.

Bunalım sırasında başbakan olarak ABD'ye destek veren İsmet İnönü, Küba bunalımının sona ermesinden 8 yıl sonra, Ocak 1970'te TBMM'de yaptığı konuşmada şunları söyleyecektir: "(...) Amerikalılar bize Jüpiterlerin demode oldukları için çekileceğini söylediler. Onların yerine Polaris denizaltıları ikame edilecekti. Ancak daha sonra öğrendik ki, Sovyetlerle pazarlık yapmışlar. Bu olay gösterdi ki, Türk yöneticileri bugün Amerikalıların Türkiye'yi istenmeyen krizlere sokmasına izin vermemeli ve dikkatli davranmalıdır.(...)"

Bunalımın Sonuçları

Bunalım Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişimi açısından önemli sonuçlar doğurdu:

1)ABD Jüpiterlerin çekilmesinden sonra Türkiye'ye F-104 ve F-100 savaş uçaklarının verilmesini hızlandırdı. Böylece, kitlesel karşılıktan esnek karşılığa dönüşmekte olan NATO stratejisine (bkz. **NATO Stratejileri ve Türkiye** kutusu, s. 572-573) uygun olarak Türkiye'nin konvansiyonel gücünün artırılmasına önem verildi.

2)Bunalım Washington'da alınan kararların, Türkiye'nin güvenliğini ve hatta varlığını tehlikeye düşürebileceğini açıkça gösterdi. Türkiye'de, ABD'nin dürüst ve sadık bir müttefik olduğu inancı büyük yara aldı. Bu yönüyle bunalım, Amerika karşıtı hareketlerin ivme kazanmasına yardımcı oldu.

3)Türkiye tek yönlü dış politika izlemesinin bir zararını daha gördü. Dünyanın ABD dışındaki bölgeleriyle de yakın ilişkiler kurulması gerektiği düşüncesi taraftar kazandı. 1960'lar boyunca Türk dış politikasının çok yönülülüğe geçiş süreci, Küba bunalımının verdiği dersle şekillendirildi.

4)Türkiye kendi ulusal çıkarlarını ilgilendiren konularda önce tek başına hareket edip, sonra müttefiklerine danışmanın da etkili bir dış politika aracı olduğunu bunalım sırasında Kennedy'nin izlediği politikayla gördü. İleriki yıllarda, SSCB'yle işbirliğinin artırılması, afyon yasağının kaldırılması, Kıbrıs müdahalesi gibi cesur adımları atarken, Türkiye hep bu ulusal çıkar kavramına dayanacaktır.

B) Kıbrıs Sorunu ve Johnson Mektubu

ABD'nin Soruna Yaklaşımı

Aralık 1963'ten itibaren Kıbrıs'ta 1960 Anayasası hükümlerini uygulamak istemeyen Rumların Türklere yönelik saldırıları hız kazandı. 21 Aralık 1963'te Rumların gerçekleştirdiği ve "Kanlı Noel" olarak anılan saldırıdan sonra, 25 Aralıkta Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ABD Başkanı Lyndon Johnson'a bir mektup göndererek, adadaki katliamın hemen durdurulması için Rum tarafına baskı yapmasını istedi.

Johnson, bu mektuba verdiği cevapta, "(...)*Kıbrıs'ta meydana gelmekte olan trajik olaylardan büyük endişe(...)*" duyduğunu, bu çerçevede Başkan Makarios ve Başkan Yardımcısı Küçük'e birer mektup yolladığını yazdı. Johnson ayrıca, "(...)*üç garantör devlet tarafından barışçı bir çözümü desteklemek için akılcı bir ümit veren her türlü hareketi destekleye*[ceğini](...)" belirtti.

Fakat Johnson'un, Gürsel'e sözünü ettiği mektupta kullandığı dil, ABD başkanının soruna Türkiye'den çok farklı baktığını gözler önüne sermekteydi. Söz konusu mektubunda Johnson, "(...)*iki cemaatin birbirlerini öldürmekte olduğunu öğrendi*[ğini](...)*Bunun temel sebeplerini, iki toplumun Kıbrıslı* [yurttaşlarının] *doğrularını ve yanlışlarını yargılamak niyeti taşımadığını(...)Yarın tüm Kıbrıslıların ve adanın güvenliği için özel anlaşma sorumlulukları olan üç ulusun birlikte barış içinde yaşamasını ümid* [ettiğini](...)" kaydetmekteydi. (Armaoğlu, s.264-265).

Johnson, hem soruna Türkiye yanında taraf olmamak için, hem de 1964 sonunda yapılacak başkanlık seçiminde üç milyonluk örgütlü Rum kökenli Amerikalıların oylarını yitirmemek için hareketsiz kalmayı yeğlemişti. Mektupta tek bir kez bile Rum ya da Türk kelimesinin geçmemesi ve her iki toplum için "iki cemaate mensup Kıbrıslıların" "birbirlerini öldürmekte oldukları" ifadelerinin kullanılması açıkça bunu göstermekteydi.

ABD'den beklediği desteği alamayan Türkiye, 13 Mart 1964'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'a bir mesaj göndererek, Türklere yönelik saldırıların durmaması halinde, Türk halkının haklarının, can ve mal güvenliğinin Türkiye tarafından korunacağını bildirdi. Burada, Türkiye'nin bir askerî müdahaleye hazırlandığı havası verilerek, ABD'nin bu müdahale yapılmadan önce Rumlara baskı yapması hedeflenmekteydi. Fakat ABD yönetimi yine hareketsiz kaldı. Bunun üzerine, Başbakan İsmet İnönü'nün isteği üzerine TBMM, 16 Martta hükümete gerekli gördüğü takdirde Adaya askerî müdahalede bulunma yetkisi verdi.

TBMM'nin verdiği yetkiye dayanarak, hükümet 3 kez adaya müdahale teşebbüsünde bulundu. Fakat bunların tümü çeşitli nedenlerle sonuçsuz kaldı. Haziran başında, Adaya askerî bir müdahale yapılması için gerekli hazırlıkların tamamlandığı bir zamanda, Johnson'dan İnönü'ye yollanan bir mektup, Türkiye'nin müdahale fikrinden uzun süre vazgeçmesine neden olacak bir gelişmeye yol açtı.

Johnson Mektubu

5 Haziran 1964'te Başkan Johnson Başbakan İnönü'ye Kıbrıs sorunuyla ilgili kapsamlı bir mektup gönderdi. Türkiye kamuoyu mektubun gönderildiğini 6 Haziranda Beyaz Saray'dan yapılan bir açıklamayla öğrendiyse de, mektubun içeriği hakkında ayrıntılı bilgi verilmiyor, sadece İnönü'nün Washington'a davet edildiği bildiriliyordu. İçeriği uzun süre sır olarak saklanan Johnson Mektubu ancak 1,5 yıl sonra, 13 Ocak 1966'da *Hürriyet* gazetesine sızdırılarak yayınlanacaktır.

Johnson, "(...)*Türkiye hükümeti'nin Kıbrıs'ın bir kısmını askerî kuvvetle işgal etmek üzere müdahalede bulunmaya karar verme yi tasarladığı hakkında Büyükelçi Hare aracılığıyla sizden ve Dışişleri Bakanınızdan aldığım haber beni ciddi surette endişeye sevk etmektedir. En dostane ve açık şekilde belirtmek isterim ki, geniş çapta sonuçlar doğurabilecek böyle bir hareketin Türkiye tarafından izlenmesini, hükümetinizin bizimle önceden tam bir danışmada bulunmak yönündeki taahhüdü ile uzlaşır bulmuyorum. Büyükelçi Hare görüşlerimi öğrenmek üzere kararınızı birkaç saat ertelemiş olduğunuzu bana bildirdi(...)*" cümleleriyle başladığı muhtıra niteliğindeki mektubunda özetle şu konuları vurgulamaktaydı:.

1) ABD yıllar boyunca Türkiye'nin en sağlam bir müttefiki olmuştur. Türkiye ABD'ye danışmadan böyle bir karar almamalı ve uygulamamalıdır.

2) Türkiye Garanti Anlaşmasına dayanarak, Kıbrıs'a bir müdahalede bulunabileceğine inanmaktadır. Fakat bu, garanti anlaşması tarafından menedilen bir yöntem olan taksimin gerçekleşmesine yol açacaktır. Türkiye Garanti Anlaşmasına taraf olan diğer devletlerle görüşme imkanlarını tüketmeden, müdahalede bulunmamalıdır.

3) Müdahale iki NATO üyesi ülke olan Türkiye ile Yunanistan arasında bir çatışmaya yol açacaktır. Böyle bir çatışma NATO tarafından hiç istenmemektedir. İki ülke de NATO'ya katılmakla bir daha savaşmayacaklarını kabul etmişlerdir.

HADİSELER YARATAN MEKTUBUN
TAM METNİNİ AÇIKLIYORUZ:
Hürriyet
İŞTE
OHNSON'UN MEKTUBU
Herkesin merak
tiği mektubu elde
dip açıklamak bir
azetecilik görevidir
Cüneyt ARCAYÜREK bildiriyor:
SAYIN BAY BAŞBAKAN,
"Tek taraflı harekete geçmemenizi

4) "(...)*Türkiye tarafından Kıbrıs'a yapılacak askerî bir müdahale SSCB'nin soruna doğrudan doğruya karışmasına neden olabilir. NATO* [müttefikleri] *tam rıza ve muvaffakat*[ları] *olmadan Türkiye'nin girişeceği bir hareket sonucunda ortaya çıkacak bir SSCB müdahalesine karşı Türkiye'yi savunmak yükümlülükleri olup olmadığını müzakere etmek fırsatını* [bu-

lamamışlardır](...)" Yani, böyle bir durumda NATO ülkeleri Türkiye'yi savunmak yükümlülüğü altına girmeyebilirler.

5) Türkiye'nin tek taraflı müdahalesi BM'nin sürdürdüğü arabuluculuk çabalarını da sekteye uğratacaktır.

6) "(...)*Türkiye ile* [ABD arasında] *mevcut Temmuz 1947 tarihli anlaşmanın IV. maddesi gereğince, askerî yardımın, veriliş amaçlarından ayrı gayelerde kullanılması için* [Türk hükümetinin] *ABD'nin muvafakatini alması gerekmektedir(...)Mevcut koşullar altında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından sağlanmış olan askerî malzemenin kullanılmasına ABD muvafakat(...)*" etmemektedir.

7) Başbakan İnönü'nün, tasarladığı müdahaleyi gerçekleştirmeden önce Washington'da Başkan Johnson'la görüş alışverişinde bulunması memnuniyetle karşılanacaktır.

Bu istekler, ABD'nin Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini istemediğini açıkça göstermekteydi. ABD böyle bir hareketi engellemek için, ileri sürebileceği nedenleri fazlasıyla ortaya koymuş hatta sadık müttefiki Türkiye'yi, müdahale dolayısıyla gerçekleşebilecek olası bir Sovyet saldırısı karşısında koruyamayabileceğini ima etmişti.

Mektubun gönderilmesinin üzerinden bir hafta geçmesine rağmen cevap alamayan Başkan Johnson, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı George Ball'u ortaya çıkan soğuk durumu gidermesi için 11 Haziranda Ankara'ya yolladı. Bu sırada, başbakan İnönü bir yandan içeriğinin kamuoyunca öğrenilmesi halinde Türk-Amerikan ilişkilerini kopma noktasına getirebilecek Johnson Mektubunu gündemden uzak tutmaya çalışırken, bir yandan da Dışişleri Bakanlığı uzmanlarıyla bir cevap hazırlıyordu.

İnönü 13 Haziranda, Johnsonunkinden çok daha uzun ve kapsamlı mektubunu, ABD Büyükelçisi Hare aracılığıyla Washington'a yolladı (Armaoğlu, s.270-276). İnönü, "(...)*Mesajınız gerek yazılış tarzı, gerek içeriği bakımından Amerika ile ittifak ilişkilerine her zaman ciddi bir dikkat göstermiş bulunan Türkiye gibi bir müttefikinize karşı hayal kırıcı olmuş, ittifak ilişkilerine değinen muhtelif konularda önemli görüş ayrılıkları belirmiştir: Gerek bu ayrılıkların, gerek mesajın genel havasının sadece çok sıkışık bir zamanda acele toplanmış görüşlere dayanarak yapılmış iyiniyetli bir girişimin telâşından doğmuş konulardan ibaret olmasını yürekten dilerim(...)*" cümleleriyle başladığı mektubunda şu noktaları vurguluyordu:

1) Türkiye'nin müdahale girişimlerinden önce ABD'yle görüş alışverişinde bulunmadığı iddiası gerçekleri yansıtmamaktadır. 1963 sonundan itibaren gündeme gelen dört müdahale girişiminden önce de Türk yetkililer ABD yetkililerine haber vermişlerdir.

2) Türkiye, adada düzenin tekrar sağlanması için müdahale edilmesi gerektiğini belirttiğinde, ABD Makarios'a gerekli dersin verileceğini ve Türklerin hak ve çıkarlarının korunmasını sağlayacak bir plan hazırlamakta olduğunu bildirmişti. Fakat BM Gücünün oluşturulmasının gecikmesi, Makarios yönetiminin saldırılarının ve tahribatının artmasına yol açmıştır.

3) Türkiye, Garanti Anlaşması gereğince diğer garantörlerle görüşmeler yapması gerektiğinin bilincindedir ve 6 aydan beri çeşitli vesilelerle bu sorumluluğunu yerine getirmiştir. Fakat, garantör devletlerden Yunanistan, Türkiye'nin sorunun çözü-

müne ilişkin girişimlerini sonuçsuz bırakmakta, hatta imzaladığı anlaşmaların artık yürürlükte olmadığını bile ifade etmektedir. "(...)*Kıbrıslı Rum sorumluların uluslararası andlaşmaları ayaklar altına almaları karşısında Türkiye'nin bu gidişe son verme çarelerinin ortaklaşa araştırılması için Yunanistan'a yaptığı girişimleri bu devlet sonuçsuz bırakmakla kalmayıp, tam tersine Kıbrıslı Rum sorumluların hukuk ve insanlık dışı fiillerini savunmuş, hatta onları teşvik etmiştir(...)*"

"(...)*Türkiye'ye, samimiyetle ve sadakatle yerine getirdiği danışma görevini hatırlatmayı gerekli gören ABD hükümetinin, imzaladığı andlaşmaları reddeden Yunanistan'a, uluslararası hukukun temeli olan 'pacta sunt servanda'* [ahde vefa] *kuralına uymak gereğini hatırlatması icap etmez mi?*"

4) "(...)[Mesajda yeralan] *Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin Ada'yı taksim amacı ile yapılacağı kanaatinde olunduğuna dair ifadeler büyük bir hayret ve derin bir üzüntü*[ye](...)" yolaçmıştır. "(...)*eğer Türkiye birgün Kıbrıs'a askerî müdahale zorunda bırakılırsa, bu tamamen uluslararası andlaşmaların hükümlerine ve amaçlarına uygun olarak yapılacaktır(...).*"

5) NATO ülkelerini endişeye düşüren bir "(...)*Türk-Yunan savaşı ancak Yunanistan'ın Türkiye'ye saldırması sonucu çıkabilir.*" Kıbrıs'a bir müdahalede bulunması halinde Türk hükümetinin düşüncesi garantör devletler sıfatıyla Yunanistan ve İngiltere'yi Kıbrıs'ta anayasa düzenini geri getirmek amacıyla fiilî işbirliğine davet etmektir. Buna rağmen "(...)*Yunanistan Türkiye'ye saldırırsa, ortaya çıkabilecek sonuçların sorumluluğu Türkiye'ye yüklenebilir mi?*(...)"

6) Mektupta yer alan, "(...)*Türkiye'nin Kıbrıs'ta girişeceği bir harekat sonucunda SSCB'nin müdahalesine maruz kaldığı takdirde, NATO müttefiklerinin Türkiye'yi savunma yükümlülükleri konusunda tereddüt* [edebileceklerini] *belirten bölümü, NATO ittifakının mahiyeti ve temel ilkeleri bakımından* [Türkiye ile ABD arasında] *büyük görüş farkı olduğu izlenimini vermektedir(...)*" Bu Türkiye için büyük bir "(...)*teessür ve endişe kaynağı olmuştur. NATO müttefiklerinin herhangi birine yapılacak saldırı, saldırgan tarafından daima haklı gösterilmeye çalışılacaktır. NATO'nun bünyesi, saldırganın iddialarına kapılacak kadar zayıfsa, gerçekten tedaviye muhtaç demektir*(...)" NATO antlaşması, üye devletlerin, saldırıya uğrayan üyeye derhal yardımını gerektirir. "(...)*Eğer diğer üyeler Sovyet müda-*

VESİKALARI AÇIKLIYORUZ

Milliyet
Halk Gazetesi

14 OCAK

İNÖNÜ'nün Johnson'a CEVABI

"Mektubunuz hayâl kırıcı olmuş ve önemli görüş ayrılıkları belirmiştir,,

JOHNSON'UN MEKTUBU

"Bizimle istişare etmelisiniz...

Nato silâhı kullanamazsınız...,,

Çağlayangil: "İki mektubu da açıklama kararı aldık,, dedi

ACHESON KIBRIS'LA İLGİLİ GERÇEKLERİ AÇIKLIYOR

DURUM
AÇIKLANAN VESİKALAR

halesine uğrayan NATO üyesinin haklı olup olmadığı, müdahaleyi kendi hareketi ile tahrik edip etmediği gibi konuları tartışmaya kalkışırlar ve tartışmanın sonucuna göre yardım yükümlülükleri olup olmadığının tespiti yönüne giderlerse, NATO ittifakının temel direkleri sarsılmış ve anlamı kalmamış olur(...)"

7) Türkiye BM örgütüne ve prensiplerine son derece saygılıdır. Fakat BM'nin adadaki faaliyetleri, Türklere karşı yürütülen zulümü durduramamıştır.

8) Kıbrıs'taki mevcut durum, Kıbrıs Cumhuriyetinin anlaşmaları iptal ederek, anayasayı kaldırmasıyla ortaya çıkmıştır. Güvenliğin tekrar sağlanması, ancak Kıbrıs hükümeti üzerinde bir otoritenin işlemesiyle mümkündür.

9) "(...)*Yunanistan Kıbrıs meselesinde anlaşmaları tamamiyle iptal edinceye kadar her şekilde etkilemeye çalışacak bir mizaçta ve yoldadır.* [Türkiye] *müttefikleri*[ne] *haklı davaları için ıstıraplarını*[nı] *anlatamamak*[tadır](...)[Başkan Johnson] *yardımcı* [olur], *Amerikan ulusunun doğasında bulunan adalet hissinin kudretini* [otoritesiyle] *tatbik* [ettirirse] *sorunun çözümü mümkün* [olacaktır](...)"

10-Başbakan İnönü, Washington'da Başkan Johnson'la görüşmeyi kabul etmektedir.

İnönü'nün ABD'deki Görüşmeleri

İnönü 22-23 Haziranda Washington'a giderek Başkan Johnson ve ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle görüştü. Ziyaretin devam ettiği sırada, Başkan Johnson'un davetine olumlu cevap veren Yunanistan Başbakanı Yeorgios (Yorgo) Papandreu da Washington'a geldi. İki lideri aynı anda ağırlayan Johnson'un, Türkiye ve Yunanistan arasında arabuluculuk rolü üstlendiği izlenimi uyandı. Fakat, Johnson iki liderle ayrı ayrı görüştü ve üçlü bir toplantı yapmamaya özen gösterdi.

İnönü-Johnson görüşmelerinden sonra yayınlanan ortak bildiride ABD, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki tezlerinin temel dayanak noktası olan, Londra ve Zürich anlaşmalarının devam ettiğini kabul etti. Ayrıca, anlaşmazlıkların görüşmeler yoluyla çözümlenmesi konusundaki görüş birlikteliği ortaya konuldu.

Başbakan İnönü, görüşmelerden sonra yaptığı açıklamalarda Başkan Johnson'un sorunun çözümü konusunda istekli olduğunu vurgulayarak, Türkiye ile ABD arasında Kıbrıs'a yaklaşım bakımından bir farklılık olmadığını belirtiyordu. Halbuki, Johnson Mektubunun, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki müdahale yanlısı tutumunu yumuşattığı ortadaydı. Mektubun uzun vadeli sonuçlarıysa Türk-Amerikan ilişkilerini uzun yıllar etkilemeye devam etti.

Johnson Mektubunun Sonuçları

Johnson Mektubu, genelde Türk dış politikası ve özelde de Türk-Amerikan ilişkilerini uzun yıllar muazzam etkilemiştir:

Bir kere, Mektupta Sovyet saldırısı karşısında Türkiye'nin savunulmayabileceğinin ima edilmesi, NATO'nun Türkiye'nin güvenliğini ne kadar sağladığı sorusunun kamuoyunda yoğun biçimde tartışılması sonucunu doğurdu. Türkiye'nin NATO üyeliğinden ayrılmasını savunan görüşler, daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar destek bulmaya başladı.

İkincisi, Mektup Türk dış politikasının çok yönlülüğe geçişi sürecinde çok önemli bir kilometre taşı oldu. Türkiye Mektuptan sonra, başta SSCB ve Üçüncü

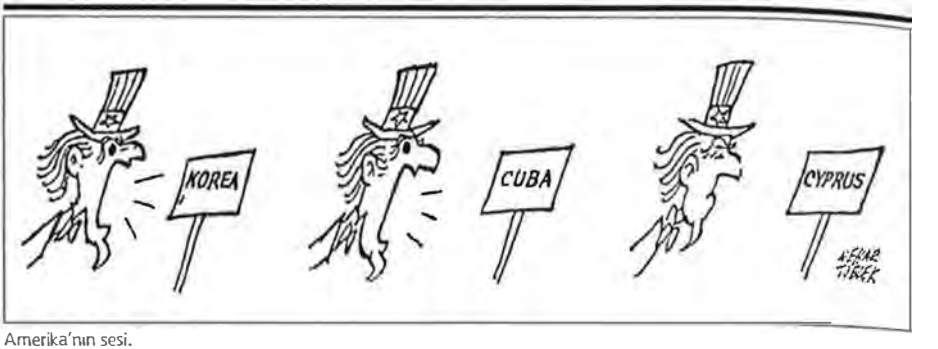

Amerika'nın sesi.

(Nehar Tüblek)

Dünya ülkeleri ile olmak üzere, uzun yıllardır en alt düzeyde tuttuğu ekonomik ve siyasal ilişkilerini geliştirmenin yollarını aramaya başladı.

Üçüncüsü, Türkiye ABD'nin uluslararası alandaki girişimlerini gözü kapalı desteklemeyi bir kenara bırakarak, bu girişimlerin Türkiye'nin dış politikadaki amaç ve ilkelerine uyup uymadığını sorgulamaya başladı. Bu çerçevede, ABD'nin Vietnam politikası desteklenmedi. Türkiye 1965 Eylülünde BM Genel Kurulunda yapılan görüşmelerde, ABD'nin Vietnam'da kuvvet kullanmasına karşı çıktı.

Dördüncüsü, kamuoyunda ABD'ye ve bu ülkenin Türkiye'deki askerî varlığına karşı çıkan akımlar güç kazandı. Türkiye'nin isteğiyle, iki ülke arasında yapılan ikili anlaşmalar gözden geçirilerek, 1969 yılında Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması (OSİA) (*Joint Defense Agreement*) adı altında toplandı.

Beşincisi, Türkiye ABD'nin öncülüğünde NATO içinde kurulan yeni askerî yapılanmalara üyelik konusuna ihtiyatla yaklaşmaya başladı. Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere, Çok Taraflı Kuvvet'e (MLF) katılmaktan vazgeçti.

Altıncısı, Johnson Mektubu Türk ordusundaki silahların büyük bölümünün ABD kaynaklı olmasının yol açtığı olumsuzluğu gözler önüne serdi. Bunu gidermek için Türkiye bir yandan silah satın aldığı ülkelerin sayısını artırmaya çalışırken, bir yandan da yerli silah sanayiinin geliştirilmesine önem verdi. Donanmanın, bir çıkartma harekatını gerçekleştirebilecek donanıma sahip olması sağlandı.

Bu arada ABD'nin, Türkiye'nin adaya müdahalesini engellemesini bizzat Başbakan İnönü'nün tahrik ettiğini iddia eden bazı görüşlerden burada söz etmekte yarar vardır. *Gece Gelen Mektup* adlı kitabında Haluk Şahin bu iddiayı gündeme getirerek, Türkiye'nin zaten adaya müdahale edecek askerî kapasiteye (çıkartma gemileri, paraşüt vs.) sahip olmadığını, böyle bir müdahaleye kalkışmak yerine kalkışır gibi görünmeyi tercih ettiğini, İnönü'nün, ABD'nin araya girerek müdahaleyi engelleyeceğini tahmin ettiğini ifade etmektedir.

Bu iddia doğruysa, Johnson Mektubunun bir devlet sırrı olarak Türk kamuoyundan saklanması ve Johnson'a verilen cevabın ağırlığı, aslında İnönü'nün bu denli kapsamlı ve Türkiye'yi son derece endişelendiren tehditler içeren bir mesaj beklemediğini göstermektedir. Eğer Kıbrıs'a müdahalenin engellenmesi İnönü'nün bilinçli bir politikasının sonucuysa, tecrübeli devlet adamı, ABD'yi bahane ederek, iç politikada hükümetinin Kıbrıs olayları karşısında hareketsiz kalmakla suçlan-

masını önlemeye çalışırken, dış politikada hiç de hesap etmediği ve istemediği bir polemiğin kapısını da aralamıştır.

C) Çok Taraflı Güç (MLF)

Çok Taraflı Nükleer Güç'ün Kurulması

Başkan Kennedy Mayıs 1961'de batı Avrupa'yı daha etkili biçimde savunabilmek için, NATO komutanlığının emrine nükleer *Polaris* sınıfı 5 denizaltı vereceğini açıkladı. Kennedy, NATO içinde çok taraflı nükleer bir deniz gücünün (*Multilateral Force, MLF*) oluşturulmasının, İttifakın caydırıcılığı açısından taşıdığı önemi vurgulayarak başta Fransa, İngiltere ve Federal Almanya olmak üzere tüm üyeleri bu güce katılmaya davet etti.

Kennedy'nin bu önerilerine ilk olumlu tepki İngiltere'den geldi. 21 Aralık 1962'de ABD'yle İngiltere arasında imzalanan anlaşmada, İngiltere'nin sahip olduğu Polaris denizaltılarının da bu güce katılması kabul edildi.

Esasen ABD'nin böyle bir kuvvet oluşturmadaki ana amacı, Fransa'nın bağımsız bir nükleer güç olmasını önlemekti. Zira de Gaulle'ün iktidara gelmesinden sonra Fransa kendi nükleer gücünü geliştirme yönündeki çalışmalarını hızlandırmıştı. ABD ise NATO içindeki nükleer tekeline başka bir devlet tarafından meydan okunmasını istemiyordu. Fransa'nın nükleer silahlara sahip olması, NATO'da ABD'nin tek başına karar vermesini zorlaştırabilirdi. Öte yandan de Gaulle'ün Fransız milliyetçiliğini güçlendirerek, Amerikan politikalarına kafa tutan bağımsız bir Fransız dış politikası yürütmek istemesi ABD çıkarlarını tehdit etmekteydi. Kennedy'ye göre, Fransa'nın MLF'e dahil olmasıyla, bu ülkenin nükleer varlığının denetim altına alınması kolaylaşacaktı.

Başkan Johnson döneminde de söz konusu gücün kurulması yönündeki ABD girişimleri devam etti. ABD MLF'in, Avrupa Müttefik Yüksek Komutanlığına bağlı nükleer silah taşıyabilen savaş gemileri ve denizaltılardan oluşan bir filo olmasını istiyordu. ABD Savunma Bakanlığının hesaplamalarına göre, bu yeni filonun maliyeti 5 milyar dolar olacaktı. Bu miktar, NATO üyelerine güce katıldıkları oranda bölüştürülecekti.

Türkiye'nin MLF'ye Yaklaşımı

Bu projenin Türkiye'ye herhangi bir zararı olmadığı gibi, önemli yararı da söz konusu değildi. Türkiye ilk önce bu güç içinde yer almak istediğini ABD'ye bildirdi. Türkiye MLF'e katılarak deniz kuvvetleri personeline nükleer gemilerde çalışma tecrübesi kazandırmayı da amaçlıyordu.

MLF'e katılmanın Türkiye'ye yükleyeceği maliyet 50.000.000 dolar civarındaydı. Toplam maliyetin yüzde 1'ine karşılık gelen bu pay, ister istemez Türkiye'nin Güç içinde sembolik bir yere sahip olacağını gösteriyordu. Türk personel daha çok geri hizmetlerde görevlendirilecekti. Üstelik MLF'de çalışacak personelin görev süresinin alt sınırının 3 yıl olarak belirlenmesi, Türkiye'nin mümkün olan en çok sayıda askerine, nükleer gemilerde çalışma tecrübesi kazandırma düşüncesinin gerçekleşmesinin önünde bir engeldi.

Bütün bunlara rağmen, Türk deniz kuvvetlerine bağlı askerlerin 1964 başında

ABD'nin *Ricketts* savaş gemisinde görev almalarıyla, Türkiye henüz NATO nezdinde resmiyet kazanmayan MLF'e katılmış oldu.

Türkiye'nin Reddi ve MLF'in Sonu

Johnson Mektubundan sonra ABD'yle ilişkilerinde daha ihtiyatlı bir yaklaşım izlemeye başlayan Türkiye, Ocak 1965'te MLF'e katılmaktan vazgeçtiğini açıklayarak Ricketts gemisindeki askerlerini geri çekti. Bu harekette, Johnson Mektubunun Türk siyaset adamlarında ve orduda yarattığı olumsuz izlenimin etkili olduğu açıktı. Öte yandan Türkiye, SSCB'nin MLF hakkında projenin başlangıcından itibaren dile getirdiği tepkileri de dikkate almıştı. Sovyetlerin tepki duyduğu bu oluşumdan çekilerek, bu ülkeyle ekonomik ve siyasal ilişkilerde orta vadede sağlanması hedeflenen iyileşmenin önündeki bir engel kaldırılmış olacaktı.

Türkiye'nin MLF'den çekilme kararı almasında, bu girişimin NATO'nun Avrupalı üyelerinin çoğu tarafından desteklenmediğini görmesi de etkili oldu. Ayrıca Genelkurmay yaptığı yeni değerlendirmede Türkiye'nin MLF'e katılımının kendisine hiçbir şey kazandırmayacağı yönündeki görüşü ortaya koyarak, hükümetin çekilme kararı almasını istiyordu.

NATO ülkelerinden beklediği desteği bulamayan ABD, 1965'te bu proje üzerinde ısrardan vazgeçti. Bunun yerine, NATO ülkelerinin nükleer silahlarının ortaklaşa denetimi hakkında yeni bir girişim başlattı. MLF konusu gündemden tamamen çıktı.

II) 1965-1971 Dönemi

A) Amerikan Askerî Personelinden Doğan Sorunlar

Amerikan Askerî Personelinden Duyulan Rahatsızlığın Artması

Küba sorunu ve Johnson Mektubunun, Türkiye'de ABD karşıtı görüş ve eylemlerin artmasına yol açtığı bir ortamda, Amerikalı personelin uygunsuz davranışları kamuoyunda daha sert eleştirilere hedef olmaya başladı. Kamuoyundaki en büyük rahatsızlık, Amerikan üs ve tesislerinde bulunan askerî mağazalar (*Post Exchange, PX*) ve Amerikan askerlerinin ABD'yle haberleşmelerini sağlayan Ordu Posta Bürosu (*Army Post Office, APO*) yoluyla yapılan ticaret üzerinde odaklaşıyordu.

Amerikan askerleri, PX mağazalarından satın aldıkları gümrüksüz malları, yasal olmamasına rağmen, kâr gözeterek Türk vatandaşlarına satıyorlardı. Bunların başında, Türkiye'de ya hiç bulunmayan ya da yüksek gümrük nedeniyle pahalıya satılan alkollü içkiler ve Amerikan sigaraları geliyordu. Bunların yanı sıra, transistörlü radyodan buzdolabına kadar birçok ürün, gümrüklerde işlem görmeden ülkeye sokuluyordu. Amerikalı askerlerin Türk piyasalarına soktuğu malların miktarı artınca, başta İstanbul, Ankara ve Adana olmak üzere üslerin bulunduğu şehirlerde 'Amerikan Pazarı' adı altında kaçakçı dükkanları oluşmaya başladı. Bu faaliyetlerin hız kazanması Türk ekonomisini olumsuz etkiledi.

Öte yandan, 1960 sonrasında güçlenen sol akımlar, Amerikan karşıtı gösterileri,

faaliyetlerinin en önemli alanlarından biri haline getirdiler. Bu gösteriler ABD'nin Akdeniz'deki Altıncı Filosuna bağlı savaş gemilerinin İstanbul ve İzmir limanlarına yaptıkları ziyaretler sırasında yoğunluk kazanıyordu. Karaya çıkan Amerikalı denizciler kimi yerlerde denize atıldı. 50'lerde yapılan benzer ziyaretlerde Türk halkının takındığı tavırla karşılaştırıldığında, kamuoyunda yükselen Amerikan karşıtlığının ulaştığı nokta açıkça görülmekteydi.

Yine aynı yıllarda, Amerikan tesislerinde çalışan Türk vatandaşlarıyla, bu tesislerin Amerikalı komutanları arasında da çeşitli sorunlar yaşanmaya başladı. Amerikalılar tesislerdeki yemekhanelerden, mağazalardan ve spor birimlerinden Türklerin eşit şartlarda yararlanmalarına izin vermiyorlardı. Askerî üslerde bayrak töreninin hangi ordunun yönetmeliklerine göre yapılacağı konusu da üslerin Türk ve Amerikalı komutanları arasında önemli bir anlaşmazlık haline geldi. Ayrıca, üslerin Amerikalı komutanlarının, bulundukları bölgedeki en üst rütbeli Türk komutanıyla ilişkilerinde ast-üst ilişkilerinin gerektirdiği dikkati göstermemeleri, Türk ordusu içinde de rahatsızlığa yol açtı.

Türkiye'de çeşitli kesimlerin rahatsızlığını hisseden ABD hükümeti, zamanla Türkiye'deki tesislerini, halktan uzak bölgelere taşımaya başladı. Buna paralel olarak Türkiye'deki Amerikan askerlerinin sayısında hızlı bir indirime gidildi. 1968'de 24.000 olan bu sayı 1970'da 16.000'e indirildi. Buna "görüntüyü azaltmak" (*keeping a low profile*) denildi. Fakat bunlar Türkiye'de duyulan rahatsızlığı azaltmaya yetmedi.

24 Eylül 1968 Türk-Amerikan İkili Anlaşması

27 Ekim 1965'de iktidara gelen Süleyman Demirel başkanlığındaki hükümet, ordunun ve kamuoyunun duyduğu rahatsızlıktan etkilenerek, bir yandan çok sayıdaki ikili anlaşmanın tek bir metin içinde toplanması, bir yandan da Amerikan askerî personelinin statüsünün, rahatsızlıkları ortadan kaldıracak biçimde yeniden düzenlenmesi için Amerikalı yetkililerle görüşmeye başladı. Bu görüşmeler sonrasında Türkiye ABD'ye bir nota vererek, o güne kadar yapılan anlaşmaların yenilenmesi ve düzene sokulmasını istedi.

İlk olarak Türkiye'de büyük rahatsızlığa yol açan 1954 NATO Kuvvetler Statüsü Anlaşmasının (*SOFA*) değiştirilmesi konusu ele alındı. Türkiye ile ABD arasında 24 Eylül 1968'de imzalanan Resmî Vazife Sırasında İşlenen Suçlarla İlgili Anlaşma ile, 1954 Anlaşmasında, Amerikan askerî personelinin yargılanması sırasında Türk makamlarının müdahale yetkisine getirilen kısıtlamalar bir ölçüde hafifletildi. Anlaşmayla yargılama usulü şu şekilde düzenlendi:

Suçun işlendiği yerin savcısı, suçun resmî vazifenin ifası sırasında yapılan bir fiil veya ihmalden doğup doğmadığı hususunu Adalet Bakanlığı aracılığıyla Türk Genelkurmay Başkanlığından soracaktı. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanlığı bu hususu, ABD'nin Türkiye'deki kuvvetlerinin en yüksek komutanından soruşturacak, soruşturmadan sonra, Amerikan makamları sanığın görevli olduğunu belirten belgenin bir örneğini Türk Genelkurmay Başkanlığına, diğer bir örneğini de sanığın bağlı bulunduğu birliğin komutanına gönderecekti. Bu belge Türk Genelkurmay Başkanlığınca kabul edildiği takdirde, Adalet Bakanlığı aracılığıyla suçun işlendiği yerin savcısına gönderilecek, bu belgeyi alan adlî makamlar sanık hakkında yürüttükleri so-

ruşturmayı durdurup dosyasını Genelkurmay Başkanlığına göndereceklerdi.

Görev belgesinin Türk Genelkurmay Başkanlığınca reddedilmesi halinde, ABD tarafı ısrarından vazgeçerse, sanık Türk mahkemelerinde yargılanacaktı. Sanığın görevli olduğu yönündeki ısrar devam ederse, bu sefer konu siyasal görüşmelerde ele alınacaktı. Anlaşmaya göre en fazla 2 ay sürecek olan görüşmelerde bir karara varılamaması halinde, sanık Amerikan kanunlarına göre yargılanacaktı (Tunçkanat, s. 243-248).

Görüldüğü gibi, Amerikalıların direnmesi halinde son aşamada, sanığın Türk kanunlarına uygun olarak yargılanması mümkün değildi. Yine de, anlaşmayla kabul edilen bu süreç, 1954'te getirilen düzenlemeyi iyileştirme yolunda önemli bir aşama olarak kabul edilebilir.

B) Türk Kamuoyunun İlişkilere Yaklaşımı

Türkiye'nin NATO Üyeliğiyle İlgili Görüşler

1960'ların ortalarından itibaren güçlenmeye başlayan sol akımlar, Türk-Amerikan ilişkilerinin temel dayanak noktalarından birisi olan Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıkmaya başladılar. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) önderliğinde yürütülen muhalefet hareketine katılanların görüşleri şöyle sıralanabilir (Uslu, s.196-198):

1) Türk Silahlı Kuvvetleri tümüyle NATO'ya bağlı duruma getirilmiştir. Bağımsız değildir. En kıdemli Türk generali bile bir NATO komutanının emri altına sokulmuştur.

2) Türkiye, NATO amaçları dışındaki ulusal çıkarların sağlanması için, Kıbrıs örneğinde görüldüğü gibi, NATO'nun silah ve teçhizatını kullanamamaktadır.

3) Türk ordusu, Türkiye'nin savunma ve dış politika önceliklerine uymayan bir biçimde, NATO savunma stratejilerine göre örgütlendirilmektedir.

4) Ordunun silah ve teçhizatının tamamen ABD'den getirilmesi, askerî ve siyasal bağımlılığı artırmaktadır. Amerikan askerî yardımlarıyla gelen silahların modası geçmiştir. Gerçek fiyatından çok fazlaya satılmaktadırlar. NATO, Türkiye'nin ulusal savunma sanayiinin gelişmesine izin vermemektedir.

5) NATO üyeliği Türkiye'nin özgürlüğünü, bağımsızlığını ve egemenliğini zedelemektedir. Türkiye, yerel caydırıcılığı olan kendi stratejilerini geliştirmelidir.

6) Johnson Mektubu, NATO'nun bazı durumlarda Türkiye'yi SSCB'ye karşı koruyamayacağını göstermiştir. NATO Antlaşmasının bazı maddeleri Türkiye ile diğer üyeler tarafından farklı yorumlanmaktadır.

Bu görüşleri savunan TİP, Türkiye'nin NATO'dan çıkmasını isterken daha ılımlı solcular Türkiye'nin NATO'yla ilişkilerinin yoğunluğunu azaltmasını savunuyorlardı.

Liberal Batı yanlıları, sağ ve aşırı sağ kesimler ise Türkiye'nin NATO'yla ilişkilerini daha da geliştirmesini istemekteydi. Bunlar şu görüşleri savunmaktaydılar (Uslu, 2000, s.196-198):

1) SSCB Türkiye için bir tehdit olmaya devam etmektedir. Bu ülkenin Orta Doğu'ya olan ilgisini artırması, Mısır ve Suriye'yle ilişkilerini geliştirmesi, bu tehdidin boyutunu gözler önüne sermektedir. Bu durumda Türkiye, NATO'nun güvenlik şemsiyesine muhtaçtır.

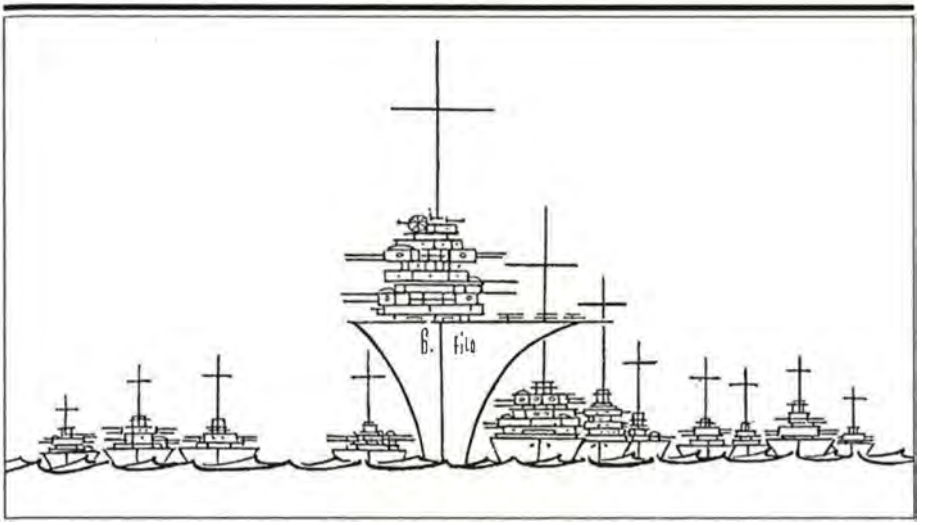

Haçlı Seferleri

(Turhan Selçuk, *Akşam*, 23.12.1969)

2) Stratejik olarak çok önemli bir bölgede yer alan Türkiye, Soğuk Savaş ortamında tarafsız kalamaz.

3) NATO'nun, 1952'den beri Türkiye'ye kazandırdıkları, Türkiye'ye yüklediği sorumluluktan daha fazladır.

4) NATO üyeliğinin Türkiye'ye getirdiği askerî ve ekonomik yardımlar olmadan Türkiye'nin modern bir ordu kurması söz konusu olamaz.

5) NATO'dan çekilmesi halinde, NATO üyesi olan Yunanistan karşısında Türkiye zayıf düşecektir. Bu başta Kıbrıs ve Ege sorunları olmak üzere birçok konuda NATO üyelerinin Yunanistan'a destek vermesi sonucunu doğuracaktır (Uslu, 2000, s.198-200).

Kamuoyunda Türkiye'nin NATO üyeliği tartışmalara yol açsa da, hükümetler NATO'dan çekilmeyi hiçbir zaman düşünmediler. NATO üyeliği tartışması, 1960 ve 1970'ler boyunca, kamuoyunun gündemden hiç çıkmayan ama CHP iktidarları sırasında bile hükümetlerin gündemine girmeyen bir konu olarak kaldı.

Barış Gönüllüleri Sorunu

Amerikan Barış Kıtaları (*Peace Corps*) ya da Türkiye'de bilinen ismiyle "Barış Gönüllüleri" 1962'den itibaren birçok ülkede faaliyet göstermeye başladı. Barış Gönüllüleri, Kennedy'nin genç Amerikalı öğretmenler ve uzmanlardan oluşturduğu ve gelişmekte olan ülkelerin eğitimine ve kırsal alandaki yaşam koşullarının iyileştirilmesine katkıda bulunacağı ileri sürülen bir kuruluştu.

Barış Gönüllülerinin Türkiye'ye gelmesine ilişkin anlaşma Ağustos 1962'de nota değişimi yoluyla imzalandı. Anlaşmayla, Barış Gönüllülerinin bazı gümrük ayrıcalıklarından yararlanabilmeleri ve tüm Türkiye'de ve özellikle Doğu Anadolu'daki kent ve köylerde özel izin sayesinde faaliyet gösterebilmeleri sağlandı. Anlaşmayı izleyen yıllarda, çok sayıda gönüllü öğretmen ve uzman Türkiye'de çalışmaya baş-

ladı. Anlaşma metninin onay amacıyla 1965'te TBMM'ye sunulması sırasında, Türkiye'de çalışan Barış Gönüllülerinin sayısı 600'e ulaşmıştı.

TBMM'de yapılan görüşmelerde muhalefet, yabancılara Türkiye'de çalışma ayrıcalığı sağlayan böyle bir anlaşmanın imzalandıktan 3 yıl sonra gündeme getirilmesini eleştirdi. Diğer eleştiriler, Barış Gönüllülerinin misyoner faaliyetler yürüttüğü ve bu kişilere sağlanan gümrük ayrıcalıklarının amaçları dışında kullanıldığı üzerinde yoğunlaştı. Bu eleştirilere rağmen anlaşma TBMM'de onaylandı.

Anlaşmanın onaylanmasından sonra basında ve kamuoyunda Barış Gönüllülerinin Türkiye'deki çalışmalarına yönelik sert yorumlar yapılmaya başladı. Gönüllülerin özellikle Doğu Anadolu'da Kürtlerin yaşadıkları bölgelere dağılmaları ve bu bölgelerde içeriği bilinmeyen araştırmalar yapmaları sık sık eleştirilere hedef oldu. Barış Gönüllülerinin buralarda CIA adına bilgi topladıkları iddialarının artması üzerine, Dışişleri Bakanlığı 1966 sonunda bu bölgedeki köy kalkındırma faaliyetlerine son verdi.

Öte yandan, büyük şehirlerdeki okullarda İngilizce dersi veren Barış Gönüllülerine yönelik tepkiler de arttı. Bu kişiler kültür emperyalizmi yapmakla ve başarılı Türk öğrencileri ABD'de eğitime yönlendirmekle suçlandılar. 25 Kasım 1969'da SBF Profesörler Kurulu, Prof.Dr. Fehmi Yavuz'un hazırladığı ve Barış Gönüllülerini Türkiye'nin çıkarlarını zedeleyen faaliyetlerde bulunan kişiler olarak tanımlayan raporu oybirliğiyle kabul etti. Bunu Aralık 1969'da, orta öğretim kurumlarında çalışan İngilizce öğretmenlerinin, daha iyi maaş ve Barış Gönüllülerinin Türkiye'yi terk etmesi için başlattıkları dersleri boykot eylemi izledi.

Bu tepkiler karşısında, Barış Gönüllülerinin sayısı hızla azalmaya başladı. ABD Türkiye'de yürütülen programın tüm hedeflerini iptal ederek, tüm Barış Gönüllülerini geri çağırdı.

CIA Endişesi ve Büyükelçi Komer Olayı

1960'lar boyunca Türk kamuoyunu meşgul eden bir diğer konu Amerikan Merkezî Haberalma Örgütünün (*Central Intelligence Agency, CIA*) Türkiye'de yürüttüğü iddia edilen gizli operasyonlardı. Sol basında, CIA'nin karıştığı öne sürülen olaylara sık sık yer verilmeye başladı. 1963 Ocak ve Mayıs aylarında Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir liderliğindeki başarısız darbe girişimlerinin arkasında, Türkiye'de güçlenmekte olan solu yok etmeyi amaçlayan CIA'nin bulunduğu iddiası gündeme geldi. Sol kesim, Adalet Partisinin yükselişinde CIA desteğinin etkili olduğu kanısındaydı.

CIA'nin Türkiye'deki faaliyetleri sadece basının gündemini işgal etmiyordu. Siyasal partiler de bu konuyla yakından ilgileniyorlardı. Temmuz 1966'da CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, "CIA'in Türkiye de dahil pek çok müttefik ülkede iç politikaya çeşitli yollardan müdahale" ettiğini, "seçimlerde kazanmasını istediği siyasal partiye parasal yardım" yaptığını öne sürdü.

CIA'ye ilişkin iddiaların liderliğini TİP yapıyordu. Eylül 1965'de TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, herkesi Anglo-Amerikan emperyalizmine karşı birleşmeye çağırdı. Bazı Türk-İş yöneticilerinin bile CIA tarafından desteklendiğini ileri sürdü.

Türkiye'de CIA'ye karşı artan hassasiyeti görmezden gelen ABD Başkanı Johnson'un, CIA ile ilgili konulardaki danışmanı Robert Komer'ı 1968'de Ankara'ya bü-

yükelçi ataması yeni tartışmaların gündeme gelmesine yol açtı. Komer'ın Vietnam'da yürütülen gizli operasyonlara da katılmış eski bir CIA mensubu olması, Türkiye'deki tepkinin temel nedeniydi.

Büyükelçi Komer'ın Türkiye'de göreve başlamasından itibaren, ABD aleyhtarı öğrenci gösterileri artmaya başladı. Gösterilerde en çok "Türkiye Vietnam Olmayacak" sloganı atılmakta ve Komer'ın Türkiye'den gitmesi istenmekteydi. Öğrenci gösterilerine paralel olarak TİP ve sol basın, Komer'ın CIA tarafından, ülkedeki sol hareketi tamamen yok etmeyi hedefleyen bir planı yürütmek için gönderildiğini ileri sürmekteydi.

Büyükelçi Komer Ocak 1969'da Orta Doğu Teknik Üniversitesini (ODTÜ) ziyarete gittiğinde, makam arabası öğrenciler tarafından rektörlük önünde yakıldı. Bu olay sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasında kavgaya varan gerginliklerin ortaya çıkmasına neden oldu. Komer'ın gitmesi için yapılan öğrenci gösterileri daha da arttı.

Bu gelişmeler karşısında Washington Mayıs 1969'da Komer'ı geri çağırdı. Buna rağmen, Amerikan aleyhtarı gösterilerin hızında bir azalma olmadı. Gösterilerin yanı sıra, Amerikan tesislerine ve personeline yönelik saldırılar, 12 Mart 1971 askerî müdahalesine kadar artarak devam edecektir.

C) 1969 Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması (OSİA)

Türk ve Amerikalı uzmanlar arasında yapılan görüşmeler sonunda, 3 Temmuz 1969'da, o güne kadar yapılan ikili anlaşmaları temel bir metin içinde toplayan Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması (OSİA) imzalandı. 1961 Anayasasına uygun olarak anlaşmanın metni gizli tutuldu. Ocak 1970'de Millet Meclisi ve Senato'nun ortak gizli oturumları sırasında, anlaşmanın metni TBMM üyelerine açıklandı. Başbakan Süleyman Demirel 7 Ocak 1970'de düzenlediği bir basın toplantısında, anlaşmanın ana hatlarını kamuoyuna duyurdu.

Demirel'in açıklamalarına göre, Türkiye'nin rızası alınmadan Amerikan üslerinden herhangi bir üçüncü ülkeye yönelik bir operasyon düzenlenemeyecekti. Türkiye topraklarında bulunan savunma üslerinin mülkiyetinin Türkiye'ye ait olduğu ABD tarafından da kabul edilmişti. Türk makamlarının bu üsleri denetleme yetkisi vardı. Türkiye ulusal güvenlik gerekçesini öne sürerek üslerin kullanılmasına sınırlamalar getirebilecekti.

Başbakanın açıkladığı hükümler sol muhalefet tarafından tatmin edici bulunmazken, ılımlılar olumlu bir tutum takındılar. 1969 OSİA'nın tam metni *Hürriyet* gazetesi tarafından 16-17 Mart 1975'de kamuoyuna duyuruldu.

Açıklanan metne göre anlaşmanın ikinci maddesiyle, Türkiye'de kurulacak Amerikan üslerinin "(...) *sayısı, bulunabilecekleri yerler, yararlanabilecekleri kolaylıklar ve bulundurabilecekleri ikmal maddeleri, uygun düştüğünde, barış, yakın saldırı tehlikesi ve savaş durumları gereksinimleri ayrı ayrı göz önünde tutularak,* (...) *iki hükümet yetkili makamları arasında düzenlenecek uygulama anlaşmaları ile* (...)" belirlenecekti. Türk hükümeti, "(...) *milli olağanüstü hallerde* (...) *olağanüstü hal döneminin bütün süresi boyunca, bu anlaşmanın amaçlarını göz önünde tutarak, ulusal varlığının korunması için gerek duyduğu önlemleri almak hakkına* (...)" sahipti.

Bu maddeye dayanılarak yapılacak uygulama anlaşmalarının hiçbir hükmünün

bu anlaşmanın metin ve ruhuna aykırı olamayacağı anlayışıyla, iki tarafın yetkili makamları, "(...) *söz konusu uygulama anlaşmalarının yorumuna ve uygulanmasına ilişkin olarak ortaya çıkabilecek herhangi bir anlaşmazlığı karşılıklı olarak çözümlemek üzere derhal danışmalarda (...)*" bulunacaklar, fakat anlaşmazlık bu şekilde giderilemezse, "(...) *çözümlenmek üzere, tarafların hükümetlerine havale* (...)" olunacaktı.

Anlaşmanın üçüncü maddesiyle, Amerikan üslerinin sadece, Kuzey Atlantik Antlaşması (NATO) çerçevesinde alınmış savunma önlemlerine katılmak için kullanılabileceği açıkça ifade edilmekteydi. Yani üslerin "alandışı" operasyonlar için kullanılmaları yasaklanmaktaydı. Bu savunma önlemlerine katılış biçimi de bu maddede ayrıntılı biçimde düzenlenmişti. Buna göre, "*ABD'nin söz konusu savunma önlemlerine katılışı, her durum için, Türkiye ve ABD hükümetleri yetkili makamları arasında yapılacak uygulama anlaşmalarıyla (...)*" gerçekleşecekti. Yani, Türkiye Amerikan üslerinin kendi istemi dışında ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarını tehlikeye düşürecek bir biçimde kullanılmasının önüne geçmişti.

Aynı maddede, "(...) *ortak savunma tesislerinin amaç, içerik, yer, süre ve kapsamları*[nın], (...) *izin verilen personel gücünün genel kuruluşu ve ABD tarafından sağlandığı şekilde teçhizatın ana sistem ve sınıfları*[nın] *önceden Türkiye hükümeti tarafından onaylana*[cağı] (...)" ifade edilmekteydi. Bu anlaşmanın ve ilgili uygulama anlaşmalarının amaçlarına uygun olanlar hariç "(...) *izin verilen personel gücüne, Türkiye hükümetine önceden haber verilmeden ve onayı alınmadan eklemelerde* (...) [ve] *eksiltmelerde (...)*" bulunulamayacaktı.

Ayrıca, "(...) *bu anlaşma gereği kurulmuş ortak savunma tesislerinin çalışması için gerekli olan malzeme, teçhizat ve ikmal maddeleri, tarafların yetkili makamları arasında önceden danışma toplantıları yapılmadan Türkiye'den (...)*" çıkartılamayacaktı. Bu hükmü koydurtarak Türkiye, Jüpiter füzeleri örneğinde görüldüğü gibi, kendi stratejik savunması için önemli saydığı Amerikan silahlarının ülkeden çıkışını engellemek istiyordu.

Beşinci maddeyle, üs ve tesislerin mülkiyeti konusu düzenlenmişti. Buna göre, üs ve tesis kurulmak üzere tahsis edilen arazinin mülkiyeti Türkiye'de kalacaktı. Bunun yanında, "(...) *tahsis edilen arazi üzerinde ABD tarafından ya da onun adına inşa ve tesis olunan, toprağa bağlı mallar dahil, tüm gayrimenkuller, inşa ve tesis tarihinden itibaren Türkiye hükümetinin malı (...)*" olacaktı. "(...) *Ortak savunma tesislerinin, Türk personeli tarafından işletilenler ve kullanılanlar da dahil olmak üzere, işletme ve bakım masrafları, iki hükümetin yetkili makamları arasında, karşılıklı olarak mutabık kalınacak biçimde, kullanma nisbeti esasına göre (...)*" karşılanacaktı.

On üçüncü madde, üs ve tesislerin denetimi konusunu düzenlemekteydi. "*Ortak savunma tesisleri*[nin] *esas olarak Türkiye hükümeti yetkili makamının denetimine tabi* (...)" olduğunun vurgulandığı bu maddede, "(...) *resmî görevlerinin ifası için ortak savunma tesislerine girmeleri gerekli olan asker ve sivil Türk ve ABD görevlilerinin sayı, rütbe ve unvanları*[nın] *ilgili hükümetlerin yetkili makamları tarafından tayin edilece*[ği] (...)" de belirtilmekteydi.

Anlaşmada, önceki dönemde zaman zaman gerginliklerin doğmasına neden olmuş, Türk ve Amerikalı komutanların yetki çatışması durumu ve bayrak törenleri-

nin hangi ülke kurallarına göre yapılacağı konuları da ele alınmaktaydı. On dördüncü madde, "*Ortak savunma tesislerine tayin edilebilecek olan Türk ve ABD uyruğundaki komutanların görev ve sorumlulukları*[nın], *Türkiye ve ABD hükümetlerinin yetkili makamları arasında, uygulama anlaşmalarıyla (...)*" saptanacağı ilkesi kabul edilmekteydi. On yedinci maddeyle de, "*Ulusal bayrakların teşhiri ve ortak savunma tesislerinin giriş ve çevre işaretlerinin takılmasına ilişkin usuller*[in] *karşılıklı saygı ilkesi dikkate alınarak, Türkiye mevzuatı gereğince özel bir talimatnameyle* (...)" saptanacağı belirtilmekteydi.

Anlaşma, Türkiye ve ABD'nin NATO içerisinde bulundukları sürece geçerli olacaktı. Taraflardan biri Anlaşma hükümlerinin değiştirilmesini isterse bunu diğer tarafa bildirecek, değişiklik karşılıklı görüşmeler yoluyla yapılacaktı. Eğer taraflardan biri Anlaşmayı sona erdirmek isterse, 6 ay sürecek ikili görüşmelerden sonra, 2 yıl önceden ihbar etmek koşuluyla, anlaşmadan çekilebilecekti.

O zamana kadar yapılmış ikili anlaşmaları tek bir çatı altında toplayan ve zaman zaman iki ülke arasında yaşanan bazı gerginliklerin nedenlerini ortadan kaldırmayı da hedefleyen bu anlaşma uzun ömürlü olamayacaktır.1975'de ABD'nin Türkiye'ye silah ambargosu uygulamaya başlamasıyla OSİA'ya Türk kamuoyundan ağır eleştiriler gelmeye başlayacak, ambargonun kaldırılmaması üzerine 25 Temmuz 1975'de anlaşma Türkiye tarafından feshedilecektir.

Ç) Ekonomik ve Askerî Yardımlar

Ekonomik Yardımlar

1950'lerin sonlarından itibaren ABD yönetimleri ödemeler dengesinin açık vermesinin ana nedenlerinden birisi olarak gördükleri dış yardımları azaltmaya yöneldiler. John F. Kennedy göreve geldiğinde, dış yardımların gelişmiş Avrupa ülkeleri ve Japonya tarafından paylaşılması önerisini getirdi. 1961'de Federal Almanya, ABD'nin Türkiye'ye yapmakta olduğu ekonomik yardımların bir bölümünü üstlenebileceğini açıkladı.

ABD'nin önerisiyle, OECD ülkelerinin de Türkiye'ye yapılan yardıma katkıda bulunabilmesi için 1962'de 'Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu' adında bir örgüt kuruldu. Fakat, konsorsiyumun yardım için harekete geçmesi, ABD'nin beklediğinden yavaş oldu. ABD 1963'de, Türkiye'ye vermeyi planladığı yardımı, Konsorsiyum üzerinden iletme yolunu seçti. Konsorsiyuma 66.000.000 dolar veren ABD, yardımın geriye kalan kısmının Konsorsiyum ülkelerince sağlanmasını istedi.

Avrupa ülkeleri, Türkiye'ye yardım konusunda cömert davranmıyorlardı. 1964'de Türkiye'ye verilen ekonomik yardımlar 237.000.000 dolardan, 147.000.000 dolara düştü. Konsorsiyum yardımlarının beklentileri karşılamaması üzerine, Türkiye Konsorsiyum'un öngördüğü ekonomik istikrar paketini uygulamayacağını bildirdi. Türkiye ABD'nin verdiği ekonomik yardımın azalmasından büyük memnuniyetsizlik duymaktaydı.

1963'de iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde sıkıntıya yol açan yeni bir gelişme daha belirdi: SSCB ihraç ettiği kromun fiyatını düşürünce, Amerikan şirketleri bu madeni Türkiye yerine SSCB'den ithal etmeye başladılar. Bu durum Türkiye'nin ABD'yle olan ticaret dengesinin olumsuz etkilenmesine yol açtı.

1965'de, ABD'nin *Uluslararası Kalkınma Örgütü'nün (Agency for International Development*, AID) direktörü, Türkiye'ye yapılan ekonomik yardımın 1973'te sona ereceğini açıkladı. ABD bu açıklamayı yaparak, verilen yardımın 5 yıllık kalkınma planlarında öngörülen amaçlar dışında kullanılmasını engellemek istiyordu. Yardımların 8 yıl içinde sona erdirileceği açıklanırken, bu sürenin ekonomik amaçların gerçekleştirilmesi için makul bir zaman dilimi olduğu düşüncesinden hareket edilmişti.

Fakat Türk hükümetleri, ABD'den gelen bu açıklamayı ciddiye almayıp, yardımları içerideki siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmaya devam ettiler. Eğer bir gün ABD yardımları kesecek olursa, ortaya çıkan boşluk başka ülkelerden alınan yardımlarla doldurulabilirdi. Bu ülkelerin başında da, özellikle 1960'larda Türkiye'yle ekonomik ilişkilerini geliştirmek yönünde kararlı olduğunu gösteren SSCB gelmekteydi. Türkiye'de yöneticilerin sahip olduğu genel kanıya göre, bıraktığı boşluğun SSCB tarafından büyük bir hevesle doldurulacağını bilen ABD, Türkiye'ye yaptığı yardımları kesemezdi. Gerçekten de, yardım miktarında görülen azalmalara rağmen, ABD hiçbir zaman Türkiye'ye yaptığı yardımları tamamıyla sona erdirmeyecektir.

Bu dönemde verilen Amerikan ekonomik yardımları Türk ekonomisinin korumacılıktan serbest pazar şartlarına geçişini sağlamaya yönelikti. Amerikan ekonomik yardım uzmanları özelleştirme, turizm sektörünün canlandırılması ve ihracatın artırılması gibi politikalar yürütülmesini tavsiye ettiler. Bu tavsiyeler, özellikle sol kanattaki siyasetçiler ve aydınlar tarafından, Türkiye'nin ulusal sanayiinin çökertilmesini hedefleyen girişimler olarak değerlendirildi.

ABD 1968'de, dış yardım politikasında kesin bir dönüş yaptı. Devlet harcamalarının önemli kalemlerinden olan ekonomik yardımların azaltılması ve bu yolla bütçe açığının kapanması için kamuoyundan gelen yoğun baskılar üzerine, tüm ülkelere yapılan yardımlarda önemli indirime gidildi. Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu üzerinden verilen yardımların miktarı 1968'de yarı yarıya düşüş gösterdi. Ortaya çıkan anormal durum, Federal Almanya'nın verdiği yardımın miktarını artırmasıyla giderilmeye çalışıldıysa da, 1967'de 155.700.000 dolar olan yardımın, 1968'de 106.600.000 dolara düşmesi engellenemedi.

Yardımın azalmasına paralel olarak, hükümetin devalüasyon yapması için yapılan baskılar yoğunlaştı. ABD'nin öncülüğünde, Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund*, IMF) Türkiye'den acil ekonomik önlem istediler. Başbakan Süleyman Demirel, 1969'da yapılacak seçimlerde partisinin zorda kalabileceğini düşünerek bu baskılara bir süre direndi. Baskıların artması üzerine, Ağustos 1970'de yapılan devalüasyonla 1 ABD dolarının değeri 9'dan 15 Türk Lirasına yükseltildi. ABD, devalüasyonun Türk ekonomisinde yol açabileceği paniği 25.000.000 dolarlık bir ek yardım vererek azaltmaya çalıştı.

1950'lerde olduğu gibi, 1960'larda da Türk ekonomisinin gelişimi temelde ABD'den gelen dış yardımlara bağlı kalmaya devam etti. Türkiye'nin gerçeklerine uymayan ekonomik politikaların yardımın kesilebileceği tehdidiyle uygulatılması, ekonomideki kötü gidişin bir türlü önüne geçilememesine neden oldu.

Askerî Yardımlar

Ekonomik yardımlardan farklı olarak, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askerî yardımların miktarında çok büyük değişmeler görülmedi. Fakat, ekonomik yardımlarda olduğu gibi askerî yardımların da hangi alanlarda kullanılacağı konusunda ABD'nin yönlendirmeleri oldu. 1966'da ABD Türkiye'nin yardımları daha çok kara kuvvetlerinin modernizasyonu için kullanmasını önerdi. NATO'nun güney kanadının hava ve deniz güvenliği, ABD'nin Türkiye'deki üslerde bulundurduğu hava kuvveti ve Akdeniz'deki Altıncı Filo tarafından sağlanmaktaydı.

ABD'nin bu girişimi büyük ölçüde Türkiye'nin Kıbrıs'a yapabileceği bir müdahalenin önüne geçmek için tasarlanmıştı. Türk hükümeti ve Genelkurmay teklifin kabul edilemez olduğunu düşünmekteydi. Deniz kuvvetleri komutanı 1966 Eylülünde Washington'a giderek, deniz kuvvetlerinin modernizasyonu sağlamaya yönelik görüşmelerde bulundu. ABD, Türkiye'nin tepkisi karşısında bu önerisinden vazgeçmek zorunda kaldı. Hatta 1969'a kadar Türkiye'ye 5 destroyer satılmasını kabul etti.

1970 Ekiminde de Türkiye'ye yeni denizaltıların satılmasının kabulü Türk silahlı kuvvetlerinin biçimlendirilmesi konusundaki ABD girişimlerinin bu kez başarısızlığa uğradığının göstergesiydi.

III) 1971-1980 Dönemi

A) Afyon Sorunu

Sorunun Ortaya Çıkışı

İkinci Dünya Savaşından sonra ABD'de uyuşturucu maddelerin kullanımında büyük bir artış gözlendi. Tüketimin özellikle 1960'ların başından itibaren artması ABD yönetimini bu konuda etkili önlemler almaya itti.

Eğitim, rehabilitasyon, bilinçlendirme ve Uyuşturucuyla Mücadele Örgütünün (*Drug Enforcement Agency, DEA*) güçlendirilmesi gibi önlemler, bu maddelerin kullanımını ve ülkeye girişini engellemeye yetmedi. 1966'da ilk kez 16 yaşından küçük çocukların aşırı doz yüzünden ölmesi, kamuoyunun Yönetim üzerindeki baskısını artırmasına yol açtı.

Richard Nixon 1968'deki başkanlık seçimlerine girerken kampanyasını iki temel sorun, Vietnam Savaşının ve uyuşturucu sorununun sona erdirilmesi üzerinde yoğunlaştırdı.

Nixon iktidara geldikten sonra, uyuşturucuyla mücadele önlemlerini çeşitlendirerek artırdı. Mücadele stratejisi, ülkeye kaçak uyuşturucu girişinin önlenmesi üzerinde odaklandı. Bu noktada Başkan ve DEA yetkilileri dikkatlerini, uyuşturucu madde üreten ülkelere çevirdiler. ABD'de 1968'de yaklaşık 500.000 kişinin bağımlı olduğu eroinin hammaddesi olan ve haşhaş bitkisinden elde edilen afyon, yasal olarak aralarında Hindistan, Yugoslavya ve Türkiye'nin de bulunduğu 10 kadar ülkede üretilmekteydi. BM, dünyadaki tüm ülkelerin bilimsel ve tıbbi amaçlar için gereksinim duyduğu afyonun üretimi için bu ülkelere izin vermişti. Bu ülkeler dı-

şında dünyanın birçok bölgesinde yasadışı haşhaş ekilmekteydi. ABD'ye sokulan eroin de, daha çok yasadışı üretim yapılan bu bölgelerden gelmekteydi. Bunlardan başlıcaları, Tayland-Burma-Laos'u içeren ve "Altın Üçgen" olarak anılan bölgeydi.

Nixon yönetimi 1969'dan itibaren, uyuşturucunun gerçek kaynağını bulmak için derinlemesine bir araştırma yapmadan, Türkiye'yi ülkedeki uyuşturucu sorunun temel kaynağı olarak göstermeye yönelik bir kampanya başlattı. Ülkeye giren eroinin yüzde 80'inin Türkiye kaynaklı olduğu iddiası DEA yöneticileri tarafından sık sık dile getirilmeye başladı. Basında da Türkiye'yi suçlayan haber ve makalelerin sayısı arttı.

Türkiye'nin batı ve iç kesimlerinde, afyonun elde edildiği haşhaş bitkisi binlerce yıldır üretilmekteydi. 1931'de Cenevre Afyon Sözleşmesini imzaladıktan sonra Türkiye, afyon kaçakçılığını önlemek için etkili yöntemler geliştirmiş, bu sayede köylünün ürettiği afyonun büyük bölümünün Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) satılması sağlanmıştı. Yine de, kaçakçıların verdiği yüksek fiyatı TMO'nun ürün bedellerine tercih eden bazı köylüler oluyordu. Fakat bu kaçak miktar, ABD'de iddia edilenin çok altındaydı. Yapılan bir hesaplamaya göre, Türkiye'de üretilen tüm afyon yasadışı yollardan ABD'ye kaçırılsa bile, bu ülkedeki eroin bağımlılarının ancak bir aylık ihtiyacını karşılayabiliyordu.

Bu gerçeklere rağmen, Nixon yönetiminin Türkiye aleyhtarı kampanyasının hızı kesilmedi. ABD Türkiye'nin haşhaş üretimini tamamen durdurmasını istiyordu. Baskıların Türkiye üzerinde yoğunlaşmasının üç ana nedeni vardı:

1) Uyuşturucunun asıl kaynağı olan Altın Üçgen bölgesindeki üretim, hükümetlerin otoritesi dışındaki bölgelerde gerillalar tarafından yapılmaktaydı. ABD'nin gerilla liderlerini muhatap alıp, üretimi durdurmalarını istemesi düşünülemezdi. Ayrıca, bu bölgede, komünist yönetimlere karşı savaşan Amerikan yanlısı gerillaların, silah ihtiyaçlarını uyuşturucu satarak sağlamaları, Nixon yönetiminin müdahalesini engelleyen ikinci bir unsurdu.

2) Nixon için uyuşturucu sorununun tamamen çözülmesinden çok, halkın sorunun sona erdiğine inanması önemliydi. Nixon uzun ve zor bir mücadelenin sonunda elde edilebilecek gerçek başarı yerine, kendisini ikinci kez başkanlığa taşıyabilecek kısa vadeli bir zaferin peşindeydi.

3) NATO üyesi Türkiye, ekonomik ve askerî açıdan ABD'ye bağımlıydı. Bu bağımlılık, Türk hükümetlerinin ABD'nin isteklerini daha kolay yerine getirmelerini sağlayabilirdi. Yardımlar, haşhaş ekiminin yasaklanması için bir koz olarak kullanılabilirdi.

Türkiye'de Haşhaş Ekiminin Yasaklanması

1970'den itibaren ABD'nin baskıları artmaya başladı. Başbakan Demirel, başkanı bulunduğu Adalet Partisinin oylarının çoğunlukla haşhaşın ekildiği kırsal kesime dayandığının bilincinde olarak, ABD'nin isteklerine uzun süre direndi. 11 Şubat 1970'de bütçenin reddedilmesi üzerine istifa eden Demirel, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından tekrar Başbakan olarak görevlendirildiğinde, artan ABD baskıları karşısında iyice güçsüz duruma düştü.

ABD Dışişleri Bakanı Eliot Richardson'ın, ABD'ye giren uyuşturucunun yüzde 80'inin Türkiye kaynaklı olduğu iddiasını tekrarlayarak üretimin bir an önce dur-

Hürriyet
GÜNLÜK MUSTAKİL SİYASİ GAZETE
Ecevit bugün Haşhaş bölgesinde
Onbinlerce üretici Afyon'da toplanıyor
Haşhaş üreticisinin dört isteği var
1 Tazminatlar hemen ödenmeli
2 Haşhaş ekim şartları açıklansın
3 Afyon'a alkoloit fabrikası kurulsun
4 Atölye sahipleri kredi almalı
Üreticiler: Amerika neden bizi anlamıyor. Haşhaş yağıyla, kuşpeyiyle, tohumuyla insanlığa hizmet eden bir bitkidir. Kaçakçıya göz yummasınlar. Kurumlar fabrikayı, bir gram bile afyon kaçakçıya satılmaz. Türk halkı onurludur diyorlar
Selâm olsun Amerika'ya
Ülkü Arman

durulmasını istemesi ve üretimin durdurulmaması halinde Türkiye'ye yapılan yardımların askıya alınabileceğini ifade etmesi üzerine 1970 Ekiminde Bakanlar Kurulu haşhaş ekilen alanları sınırlandırdı. Fakat, üretimi tamamen yasaklamayan bu karar ABD'yi memnun etmedi. ABD Kongresinde, Türkiye'ye yapılan yardımların durdurulması konusu gündemin ana konularından birisi haline geldi.

12 Mart 1971 askerî müdahalesinden sonra kurulan hükümete başkanlık eden Nihat Erim, haşhaş konusunda Demirel'den daha ılımlı bir tavır takındı. Erim, seçimlere gitmek ve halktan oy istemek gibi bir kaygı taşımıyordu. Ayrıca, Türkiye'de kurulan bir ara rejim hükümetinin, ABD'nin desteği olmadan ayakta kalmasının mümkün olmadığının farkındaydı. Göreve geldikten çok kısa bir süre sonra, Türkiye ile ABD arasında haşhaş üretiminin tamamen yasaklanması konusunda müzakereler başladı.

ABD, haşhaş üretiminin yasaklanması yüzünden üreticilerin uğrayacağı zararın karşılanması için Türkiye'ye 30.000.000 dolar vermeyi önerdi. Erim hükümeti bunu kabul ederek, Haziran 1971'den itibaren haşhaş ekimini ve afyon üretimini tamamen yasakladı. Fakat, ABD'nin söz verdiği yardımın sadece üçte birini yollaması, afyon üretimiyle geçimini sağlayan yaklaşık 100.000 köylü ailesinin büyük zarar görmesine yol açtı.

Afyon Yasağının Kaldırılması ve İlişkilerin Yeniden Gerginleşmesi

1973 seçimlerinden sonra iktidara gelen, Ecevit liderliğindeki CHP-MSP koalisyon hükümeti, üreticilerin zararını gidermek için 1 Temmuz 1974'de haşhaş ekimini tekrar serbest bıraktı.

ABD'nin bu karara gösterdiği tepki son derece sert oldu. ABD Kongresinin iki kanadını oluşturan Senato ve Temsilciler Meclisi 2 Temmuzda, Türkiye'ye verilen borçların durdurulmasını ve ekonomik ve askerî yardımların askıya alınmasını öngören ortak bir karar aldı. Bu kararı, Türkiye'ye toptan bir ambargo uygulanmasını isteyen diğer kararlar izledi.

Türk hükümeti, üretilen afyonun yasadışı yollarla kaçırılmasının önlenmesi için gerekli önlemlerin alındığını ileri sürerek, kararından geri dönmeyeceğini bildirdi. Bu gerginliği daha da artırdı.

1974 Temmuz ortasında Kıbrıs'ta Nikos Samson tarafından gerçekleştirilen darbe

ve sonrasında Türkiye'nin adaya müdahalede bulunması, afyon sorununun Türk-Amerikan ilişkilerinin gündeminden çıkmasını sağlayacaktır. Türkiye'ye ambargo uygulanmasını isteyen Kongre üyeleri bu isteklerine dayanak olarak artık, haşhaş üretimini değil Kıbrıs'a yapılan müdahaleyi göstermeye başlayacaklardır (Erhan, *passim*).

Diğer yandan, haşhaş kellelerinin yaşken çizilmesi yasaklanarak afyon sakızının kaçakçılara satılması önlenecek, kuru kelleler kurulan alkaloid fabrikasında işlenmeye başlanacaktır.

B) Silah Ambargosu ve 7/10'un Ortaya Çıkışı

Kıbrıs Harekâtından Sonra ABD Politikasının Şekillenmesi

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük kitleler halinde Osmanlı Devleti ve Yunanistan'dan ABD'ye göçen Rumlar, ABD Kongresi ve yöneticileri üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olmuşlardı. Kıbrıs harekâtından hemen sonra, Rum asıllı Amerikalıların üye oldukları çeşitli örgütler Türkiye'ye çeşitli yaptırımlar uygulanması için lobi faaliyetlerini hızlandırdılar (bkz. **ABD'de Lobiler** kutusu, s. 705).

Amerikalı Rumların en geniş biçimde üye oldukları örgüt, Amerikan Rum Ortodoks Kilisesiydi. Kilisenin, 1974'de ABD'nin tüm eyaletlerinde 502 temsilciliği bulunmaktaydı. Harekâttan hemen sonra, bunlar arasında kurulan etkin haberleşme ağıyla Amerikalı Rumlar, Kıbrıs'ta olup bitenler hakkında bilgilendirildiler. Başpiskopos Yakovos'un Kilise üyelerine, Türkiye'nin cezalandırılması için yerel ve ulusal politikacılara baskı yapmaları çağrısında bulunmasından sonra, özellikle Kongre üyeleri ve önemli basın organlarının çalışanları mektup ve telefon yağmuruna tutuldular.

Ayrıca, Kilise'nin başlattığı kampanyayla, maddi zarara uğrayan Rumlar için yaklaşık 1.000.000 dolar yardım toplandı. Harekât sırasında ailelerini kaybeden Rum çocukları, Amerikalı Rumlar tarafından evlat edinildi.

Diğer bir Rum örgütü olan Amerikan Helenik Eğitsel Gelişme Derneği de (*American Hellenic Educational Progress Association; AHEPA*), Kilise gibi, Kongre üyeleri üzerinde baskı kurdu. 430 şubesi ve 50.000 üyesi bulunan AHEPA'nın çabaları son derece etkili oldu.

Bunların dışında, Amerikan Helenik Enstitüsü (*American Hellenic Institute; AHI*), Birleşik Helenik Amerikan Kongresi (*United Hellenic American Congress; UHAC*) ve Amerikan Helenik Konseyi (*American Hellenic Council; AHC*) gibi örgütler de, başlatılan kampanyaya destek verdiler.

Rum örgütlerinin, ABD yöneticileri üzerindeki etkisi sanıldığından fazla oldu. Nixon'un *Watergate* skandalı yüzünden istifasından sonra başkanlık görevine gelen Gerald Ford ve Dışişleri Bakanı Henry Kissinger, Başpiskopos Yakovos'u Beyaz Saray'a davet ederek, Rum cemaatinin tepkisini haklı bulduklarını ifade ettiler. Başkan, Yakovos'tan, cemaatin artık yatıştırılmasını rica etti. Rum örgütlerinin girişimlerinin bu kadar başarılı olması, 1974 Kasımında Kongre seçimlerinin yapılacak olmasıyla da ilişkiliydi. Kongre üyelerinin büyük bir bölümü, Rum lobisini karşısına almaya cesaret edemedi.

15 Ağustos 1974'de Rum asıllı Amerikalılardan oluşan, John Brademas başkanlığındaki bir Kongre heyeti Kissinger'ı ziyaret ederek, ABD'nin harekâtı engellememesini kınadılar. Brademas'a göre, Kıbrıs harekatında Amerikan silahlarının kullanılması, ikili

anlaşmalara ve Amerikan yasalarına aykırıydı. Kissinger basına yaptığı açıklamada, Kıbrıs'a yapılan her iki harekatta kullanılan silahların kökeninin ve meşruiyetinin araştırılacağını ve bu araştırmadan sonra Türkiye'yle ilgili bir karar verileceğini söyledi.

Kongre Kissinger'ın başlattığı araştırmanın sonucunu beklemeden, Türkiye'ye ambargo uygulanması için çalışmaya başladı. Oturumlar sırasında, Senato ve Temsilciler Meclisi üyeleri çoğunlukla şu görüşleri dile getirdiler:

1) Birinci harekât, Adadaki halkın kurtarılması amacına yönelik bir operasyon olarak görülebilir. Fakat, ikinci harekâtın hiçbir meşru dayanağı yoktur.

2) Türkiye, müdahale sırasında anlaşmalara aykırı olarak Amerikan silahlarını kullanmıştır.

3) Türkiye'yi işgal ettiği topraklardan çıkmaya ikna etmek için en etkili yöntem, silah ambargosu uygulanmasıdır. Böyle sert bir tepki gösterilmemesi halinde Türkiye, bu hukuk dışı davranışı nedeniyle ödüllendirilmiş olacaktır.

Kongre'nin, başkanın ve dışişleri bakanının atacağı adımları beklemeden harekete geçmesinin ardında, *Watergate* skandalı dolayısıyla yasama organının yürütme organına duyduğu güvenin sarsılması yatıyordu. Amerikan kamuoyu tarafından Nixon'ın Vietnam, Kamboçya ve Şili politikalarını yeterince denetleyememekle suçlanan Kongre, bu kez politikayı belirleyen taraf olmak istiyordu.

Başta Kissinger olmak üzere ABD yöneticileriyse, Kongre'nin tutumunu aşırı bularak şu görüşleri savunuyorlardı (Uslu, s.200):

1) Taraflardan birini cezalandırmak sorunun çözümünü zorlaştırır. Silah ambargosu dolayısıyla Türkiye'nin gururunun kırılması, ABD'nin istediği barışçı çözümü engeller.

2) Ambargo, NATO içinde çok önemli bir konumda bulunan Türkiye'yi örgüte yabancılaştırır. ABD'nin Türkiye'deki askerî üslerinin varlığı tehlikeye girer.

ABD'de Lobiler

ABD Yasama düzeninde, bir yasa tasarısı bir Senato ya da Temsilciler Meclisi üyesi tarafından gündeme getirildiği zaman konusuna göre ilgili komiteye gönderilir. Bu komite aşamasında hem yasanın, hem de çıkar gruplarının görüşleri dinlenir. Ayrıca tasarının Başkan'ın onayıyla yasalaşmasına kadar geçen oluşma sürecinin herhangi bir noktasında kişiler ya da özel çıkar grupları karar alma mekanizmasını etkilemek için girişimde bulunabilirler. Bu girişimlere "lobicilik" (*lobbying*) denir. Lobi faaliyetleri, vatandaşlar tarafından doğrudan yapılabileceği gibi, bizzat bu işle uğraşan şirketler aracılığıyla da yürütülebilir.

ABD Anayasasının 1. ek maddesi, Amerikan vatandaşlarının *"uğranan bir haksızlık ya da zararın giderilmesi için devlete başvurma"* hakkını düzenlemiştir. Genellikle bu maddeye dayandırılmakla birlikte, federal yönetimin ve eyaletlerin kabul ettiği bazı yasalar da lobicilik faaliyetlerini mümkün kılmaktadır.

İç politikada olduğu kadar, ABD dış politikasının oluşumu ve işleyişi sırasında da ülkede faaliyet gösteren çeşitli lobiler etkili olmaktadır. Ülkede faaliyet gösteren en güçlü lobi kuruluşları Yahudilere aittir. Bunu Irlandalılara, Hispaniklere, Rumlara ve Ermenilere ait kuruluşlar izlemektedir. Türkiye, özellikle ABD'den silah alımının önüne Kongre'de çıkartılan engellerin kaldırılması ve Amerikan vatandaşlarının Türkiye'ye turizm amaçlı ziyaretlerini artırmak maksatlarıyla 1990'ların başından itibaren Amerikan lobi şirketleriyle sözleşmeler imzalamıştır.

(F. Keskin)

3) Kongre'nin, yürütmenin görevini üstlenerek ambargo kararı alması, ABD anayasasında ifade edilen güçler ayrılığı ilkesinin açık bir ihlalidir. Kongre'nin bu konudaki aşırı tutumu, ülke çıkarlarını koruma hedefi güden Yönetimin elini kolunu bağlamaktadır.

4) Türkiye'ye yönelik silah ambargosu, ABD'nin İsrail'le ilişkilerini de olumsuz etkileyebilir. Çünkü, İsrail 1967 ve 1973'de Araplara karşı savaşırken Amerikan silahları kullanmıştır.

Ambargo Kararının Alınması

"Türkiye'ye Yapılan Silah Satışlarının ve Verilen Askerî Kredilerin Durdurulması" kararı 19 Eylül 1974'te Senato'da, 24 Eylülde de Temsilciler Meclisinde kabul edildi. Başkan Ford, Kongre'nin aldığı ambargo kararlarını 15 Ekimde veto etti. Bu vetonun geçersiz kılınması için Temsilciler Meclisinde yapılan oylama, Başkan'ın lehine sonuçlandı.

Bu arada, Kıbrıs harekâtı sırasında kullanılan silahların meşruiyeti konusunda Kongre Kütüphanesi tarafından yapılan araştırma yayınlandı. Buna göre, Türkiye'nin Kıbrıs'ta Amerikan silahlarını kullanması ikili anlaşmaların ve Amerikan yasalarının ihlali anlamına gelmekteydi. Araştırmaya göre, 1961 tarihli Dış Yardım Yasasının 502. bölümü, "*Savunma silah ve hizmetlerinin sadece meşru müdafaa ve iç güvenlik amaçlarıyla kullanılacağını*" düzenlemekteydi. Bunun ihlali halinde, yine aynı yasanın 505/d bölümüne göre, "*Silahları öngörülen amaçlar dışında kullanan devletlere, yeni yardım yapılmaması*" öngörülmekteydi. 1968 tarihli Dış Askerî Satışlar Yasasının 3/c bölümündeyse, "*Yardımların meşru müdafaa ve iç güvenlik konuları dışında kullanılması halinde, verilen tüm yardımın kesilmesi*" hükme bağlanıyordu.

Araştırmanın yayınlanmasından hemen sonra, 16 Ekimde Temsilciler Meclisine sunulan, "Kıbrıs'ta Amerikan silahlarının kullanıldığının saptanması halinde, yardımın derhal durdurulmasını" öngören tasarı kabul edildi. Fakat Başkan Ford 17 Ekimde bu kararı da veto etti.

Ford ve Kissinger'ın bütün direnişine rağmen, Kongre ardı ardına ambargo kararları almaya devam etti. Amerikan yönetiminin, artan Kongre ve kamuoyu baskısı karşısında hareketsiz kalma şansı kalmamıştı. 17 Aralıkta Senato'da 43'e karşı 49 ve 18 Aralıkta Temsilciler Meclisinde 189'a karşı 209 oyla, "Başkan'ın 5 Şubata kadar ambargoyu başlatmasını" isteyen kararlar alındı. Başkan Ford 30 Aralık 1974'de bu kararları onaylayarak yasalaştırdı.

Söz konusu yasayla 1961 tarihli Dış Yardım Yasası'nın 620. maddesine bir fıkra eklenmekte (x fıkrası) ve "(...) *Başkan, Türkiye hükümeti'nin 1961 tarihli Dış Yardım Yasası ve Dış Askerî Satışlar Yasası ve bunlara istinaden çıkarılan diğer yasalara uygun hareket ettiğine ve Kıbrıs'taki askerî kuvvetlere ilişkin bir anlaşmaya yönelik esaslı bir ilerleme kaydedildiğine karar verene ve bunu belgeleyene kadar, Türkiye hükümeti'ne yapılan tüm askerî yardım*[ın], *nakit, krediyle ya da diğer yollardan yapılan savunma malzemelerinin ve hizmetlerinin satışı*[nın], *içerdikleri teknik bilgiler de dahil olmak üzere silahların, cephanelerin ve savaş gereçlerinin nakline ilişkin ruhsatların askıya alındığı* (...)" ifade edilmekteydi (Armaoğlu, s.286).

Bu kararın alınmasıyla, ABD'nin Türkiye'ye silah satışı 5 Şubat 1975'te durduruldu. Türkiye'ye verilmesi öngörülen 200.000.000 dolarlık yardım da askıya alındı.

Türkiye'de Ambargo Kararına Tepkiler

ABD Kongresi üst üste ambargo kararları alırken, iç politika konularında anlaşmazlığa düşen CHP-MSP koalisyon hükümeti 19 Eylül 1974'de istifa etti. Demirel ve Ecevit yeni hükümeti kuramayınca, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından görevlendirilen Sadi Irmak bir teknokratlar hükümeti kurdu ve 31 Mart 1975'de Demirel'in "Birinci Milliyetçi Cephe" hükümetini kurmasına kadar görevde kaldı. İç politikadaki bu karışıklık, Türkiye'nin ambargo kararı alınması sürecine yeterince müdahale edememesi sonucunu doğurdu. Yine de, Türk diplomatları ABD yöneticilerine ve Kongre üyelerine şu görüşleri ilettiler (Uslu, s.200-201):

1) Kıbrıs müdahalesi antlaşmalardan kaynaklanan haklı nedenlere dayanmaktadır. Böyle bir eylem dolayısıyla silah ambargosu uygulanması haksızlıktır.

2) Ambargo kararı, Rum tarafının uzlaşmaz tutumunu cesaretlendirip Türkiye'yi psikolojik baskı altına sokarak Kıbrıs müzakerelerinin başlamasına engel olur.

3) Kıbrıs sorunu ve Türkiye-ABD ilişkileri birbirinden bağımsız konulardır.

4) ABD'nin Türkiye'ye silah vermesi bir lütuf değil, askerî ittifakın getirdiği bir zorunluluktur.

5) Ambargo NATO'nun güney kanadının, SSCB karşısında zayıflamasına yol açar.

Bu görüşler, ambargo kararının alınmasını engelleyemeyince, 9 Şubat 1975'te Milli Savunma Bakanlığından yapılan bir açıklamayla, ABD'nin Türkiye'ye verdiği yardımın kesilmesi halinde, Türkiye'deki Amerikan üslerinin kapatılabileceği uyarısında bulunuldu. Süleyman Demirel hükümetinin göreve gelmesinden sonra da, kararın geri alınmaması halinde, üslerin kapatılacağı uyarısı tekrar edildi.

Türkiye'nin üsleri kapatma konusunda ciddi olduğunu gören ABD Başkanı Ford, 10 Nisan 1975'de yaptığı "Dünyanın Durumu" konuşmasında, silah ambargosu kararı nedeniyle Kongre'yi, görev ve yetkilerini aşmakla suçladı. 19 Mayısta Senato ambargoyu kaldıran bir karar aldı. Fakat Temsilciler Meclisi ısrar etmekteydi. ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger da 21 Mayısta Ankara'ya gelerek, Demirel'den üslerin kapatılmamasını istedi.

Muhalefetin ambargo kararı karşısında bütünleşerek, hükümet üzerinde baskı kurması üzerine Demirel hükümeti bir bakanlar kurulu kararıyla, 25 Temmuz 1975'te OSİA'yı tek taraflı olarak feshederek, Türkiye'deki Amerikan üslerinin faaliyetlerini durdurdu. Kararda, "*Türkiye ile ABD arasındaki ortak savunma işbirliğini düzenleyen 3 Temmuz 1969 tarihli Savunma İşbirliği Anlaşması ve bununla ilgili diğer anlaşmalar*[ın] *hukukî geçerliliklerini (...)*" kaybettikleri belirtilmekteydi. Bu çerçevede, "(...) *Türkiye'deki bütün ortak savunma tesislerinin faaliyeti, İncirlik ortak savunma tesisinin münhasıran NATO görevi saklı kalmak kaydıyla (...) 26 Temmuz 1975 tarihinden itibaren (...)*" durduruldu. "*Faaliyeti durdurulan bütün tesisler Türk Silahlı Kuvvetlerinin tam denetim ve gözetimine* (...)" devredildi.

Bu karar, aralarında İncirlik'in de bulunduğu ve 5000 Amerikalı personeli barındıran, 21 Amerikan üssü ve tesisini olumsuz etkiledi. Amerikalı personelin, gümrük vergisi ödemeden yurtdışından mal getirme ayrıcalığı kaldırıldı. Getirilen ithal arabalara vergi uygulanmaya başladı. APO da dahil olmak üzere iletişim imkanları sınırlandırıldı. Askerî uçakların üsler arasında serbestçe dolaşımı sona erdirildi.

Bu arada ambargo, basın organları tarafından da şiddetle eleştirildi. Özellikle sol basın ABD'nin güvenilmeyecek bir müttefik olduğunun bir kez daha görüldüğünü

dile getirdi. Bazı gazeteler, Türkiye'nin ABD'nin nükleer silahları üzerinde de tam denetim kurması gerektiğini savunarak, Türkiye'deki Amerikan nükleer silahlarının yerlerini gösteren haritalar yayınladılar. Başbakan Demirel, Amerikan nükleer silahlarına el konulmasının söz konusu olmadığını açıklamak zorunda kaldı.

Hükümetin ve kamuoyunun gösterdiği tepki, kısa süre içinde ambargonun kaldırılması için ABD'de çalışmalar başlatılmasını sağladı.

Ambargonun Kaldırılması Süreci: 1976 SEİA'sı ve 7/10 Oranı

ABD yönetimi, silah ambargosunun kaldırılmasından önce, feshedilen OSİA'nın yerini alacak bir anlaşma imzalayarak, ülkedeki üs ve tesislerini güvenceye kavuşturmak istemekteydi.

26 Mart 1976'da Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) , iki ülkenin dışişleri bakanları Çağlayangil ve Kissinger tarafından Washington'da imzalandı. Hemen sonra basına açıklanan SEİA'nın ikinci maddesine göre, "*bu anlaşma içindeki savunma işbirliği NATO antlaşması içinde gösterilen yükümlülüklerle* (...)" sınırlandırılmaktaydı. "*Tesisler (...) Türkiye Cumhuriyeti tarafından izin verilen amaçlar dışında* (...)" kullanılamayacaktı. Böylece Türkiye, OSİA'da olduğu gibi, Amerikan üslerinin ve tesislerinin kendi ulusal çıkarları dışında kullanılmasını engellemekteydi.

Üçüncü ve dördüncü maddelerde, evvelce OSİA'da çerçevesi çizilen bazı konular daha ayrıntılı olarak düzenlenmekteydi. Buna göre, "(...) *Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ABD hükümeti'ni*[n] (...) *haber alma tesislerinde, karşılıklı kararlaştırılmış haber toplama sistem ve şebekelerinde, Kargaburun istasyonunda ve İncirlik Tesisi'nde savunma önlemlerini yürürlüğe koymasına izin* (...)" vermekteydi. Adı sayılan bu birimler "(...) *Türk askerî* [tesisleriydi]. *Tesislerin komutanı Türk* [olacaktı]. *Tesislerde Türk bayrağı* [dalgalanacaktı]. *Tesislerdeki faaliyetler ve teknik çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti tarafından onaylanmış amaçlarla ortaklaşa düzenlenmiş programlar içinde* [yürütülecekti] (...)"

Altıncı madde, "(...) *üslerdeki personel kadroları*[nın] *sadece Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından onaylanan amaç ve görevleri ifa ile görevlendirileceği*[ni] *İnsan gücünün görev yapacağı yerlerin saptanması ve dağılımı*[nın] *mevcut standart belgelerde belirtilen özellikleri ve meslekî ihtiyaçlar dikkate alınarak ortaklaşa kararlaştırılacağı*[nı], *özel tesislerdeki personel ihtiyaçlarını karşılayacak Türk personeli miktarı*[nın] *tarafların karşılıklı anlaşmalarıyla takriben yüzde50 civarında olabileceği*[ni] (...)" öngörmekteydi.

OSİA'da olduğu gibi, SEİA'nın yedinci maddesiyle, "(...) *üs topraklarında tesisler ve bununla ilgili teşekküllerde yeni binaların inşası, yıkılması ve bu gibi emlâkin cinsini değiştirecek şekilde modernleştirme faaliyetleriyle ilgili olarak Türk makamlarının önceden onayının alınması* (...)" gerektiği düzenlenmekteydi. Benzer şekilde, sekizinci maddeyle de, "(...) *üslerdeki faaliyetler için gerekli olan silah, cephane ve belli başlı malzemeler*[in], *tarafların yetkili makamları tarafından önceden müzakere edilmeden Türkiye'den çıkartılamayaca*[ğı] *ve NATO görevini tehlikeye düşürecek bir nakil yapılmayaca*[ğı] (...)" kaydedilmekteydi.

OSİA'dan farklı olarak, ABD'nin Türkiye'ye yapacağı savunma malzemesi yardımının miktarı, SEİA metninde açık bir biçimde yer almaktaydı. Ondokuzuncu

maddede "(...) *ABD hükümeti, bu anlaşmanın ilk dört yılı içinde, hibe, kredi ve ödünç olmak üzere bir milyar dolar tutarında savunma malzemesini Türkiye'ye verecektir. Bu meblağ iki hükümetin yetkilileri tarafından kabul edilen yıllık program çerçevesinde, eşit miktarlara bölünmek suretiyle taksim edilerek ödenecektir. Başka konuda anlaşmaya varılmadığı takdirde, söz konusu yekûn miktarın yüzde 25'ine denk gelen 250.000.000 dolar tahsisi yapılmış olarak dört yıl öncesinden hazır olacaktır. İlk yıl için hibe miktarı 75.000.000 dolar olacak ve dört yıl içinde toplam hibe miktarı 200.000.000 dolardan az olmayacaktır* (...)" denilmekteydi.

Esasen, daha önceki anlaşmalarda yer almayan, ABD'yi ileriye dönük malî yükümlülükler altına sokan bu madde, ABD Kongresinin anlaşma karşısında soğuk bir tavır takınmasına neden oldu. Çünkü, ABD bütçesi Kongre'de her malî yıl başında onaylanmaktaydı. Bazı siyasî nedenlerle, Kongre bütçe üzerinde azaltma ve artırımlara gidebilmekteydi. Eğer hükümet, Türkiye'ye her yıl belli bir miktar yardım yapacağını taahhüt ederse ve Kongre bu taahhüdü onaylarsa, siyasî şartlar gerektirdiğinde, Türkiye'ye yapılan yardımın, ambargo kararında olduğu gibi askıya alınması ya da tamamen iptal edilmesi söz konusu olamayacaktı.

Bu bağlamda anlaşmanın yürürlüğe girmesi iki temel koşulun gerçekleşmesine bağlıydı. Buna göre, anlaşmanın geçerlik kazanabilmesi için, ABD Kongresi tarafından onaylanması ve Türkiye'ye uygulanmakta olan ambargonun kaldırılması gerekmekteydi. ABD Kongresi Ocak 1977'de anlaşmayı onaylamayı reddedince, SEİA yürürlüğe girmeden ortadan kalkmış oldu (Armaoğlu, s.288-296).

Mart 1976'da SEİA müzakereleri sürerken, ABD Yunanistan'la da benzer bir anlaşma yapmak için girişimlerde bulunuyordu. ABD SEİA ile Türkiye'ye dört yıllık bir süre için 1 milyar dolarlık bir yardımda bulunmayı kabul ederken, Yunanistan'a 200.000.000 dolarlık yardım yapmayı önermişti. Yunanistan hükümeti, Türkiye'ye yapılacak yardımın miktarını öğrenince anlaşma müzakerelerinden çekilme kararı aldı.

Yunanistan Başbakanı Karamanlis, görüşmelerin yeniden başlayabilmesi için Yunanistan'a Türkiye'ye verilen yardımın yüzde 70'inin verilmesi gerektiğini öne sürdü. Karamanlis, ABD'nin 1947'den beri Yunanistan ve Türkiye'ye yaptığı askerî yardımların toplamlarını karşılaştırmış ve 7/10 oranına ulaşarak Yunanistan'a en az 700.000.000 dolar askerî yardım yapılması gerektiğini ortaya atmıştı. Başkan Ford, Karamanlis'in bu önerisini kabul ederek, 1977 Temmuzunda Yunanistan'la bir savunma işbirliği anlaşması yapılmasını sağladı. Fakat bu anlaşma da, Türkiye'yle yapılan anlaşma gibi Kongre tarafından reddedildi.

ABD'nin Yunanistan'la yaptığı anlaşma görüşmeleri sırasında ortaya çıkan 7/10 oranı, Türkiye'ye uygulanan silah ambargosunun kaldırılması sırasında tekrar gündeme gelecek ve ABD yönetimlerince benimsenecektir.

Ambargonun Kaldırılması ve Sonuçları

Kongre 4 Ağustos 1977'de onayladığı bir yasayla (*Public Law 95-384*) 1978 malî yılı için Türkiye'ye 175.000.000 dolar Dış Askerî Satış (*Foreign Military Sales, FMS*) yapılmasına izin verdi. Yasada, "(...) *Başkan, Türkiye ile tam askerî işbirliğinin başlatılmasının ABD'nin ulusal çıkarlarının ve NATO çıkarlarının gereği olduğuna ve Türkiye hükümetinin Kıbrıs sorununun adil ve barışçı bir biçimde çözümlenmesi, mül-*

tecilerin barışçı bir biçimde erkenden evlerine ve mülklerine dönmesi için iyi niyetli çabalar gösterdiğine ve Kıbrıs sorunun çözülmesi kapsamında Türk birliklerinin Kıbrıs'tan çekilmeye devam ettiklerine (...) karar verdiği ve bunu belgelediği için 1961 tarihli Dış Yardım Yasası'nın 620. maddesinin x fıkrasının bundan böyle yürürlükte olmayaca[ğı] (...)" belirtildi. Ama yardımın hibe bölümünü oluşturduğu için Türkiye açısından büyük önem taşıyan Askerî Yardım Programı (*Military Assistance Program, MAP*) üzerindeki ambargoyu kaldırmadı.

95-384 sayılı yasayla ayrıca, ABD'nin doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının temel ilkeleri de belirlendi. Buna göre ABD Kongresi, "(...) *Kıbrıs'ta adil ve kalıcı bir çözüme ulaşılması ABD dış politikasının temel hedefi olarak kalmaya devam* (...)" edecekti. Bu hedefe ulaşılabilmesi için Kongre şu şartların yerine getirilmesi gerektiğine inanmaktaydı:

1) Kıbrıs'ta adil çözüm, adada hür ve bağımsız bir hükümetin kurulmasını ve Kıbrıs'ın tüm halkının insan haklarının tam olarak korunmasının garanti edilmesini içermelidir.

2) Adil çözüm, adadaki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini içermelidir.

3) Toplumlararası görüşmeler için Şubat 1977'de Lefkoşa'da belirlenen ilkeler ve Kıbrıs'a ilişkin BM kararları Kıbrıs'ta adil bir çözüm için müzakerelerin zeminini oluşturmaktadır.

4) Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye'ye yönelik ABD politikası, doğu Akdeniz bölgesinde istikrarlı ve barışçıl bir ortamın yeniden tesisini hedeflemektedir.

5) Doğu Akdeniz bölgesindeki ülkelere ABD tarafından verilen tüm savunma malzemeleri ancak, bu yasaya, Silahların İhracatının Denetimi Yasasına ve bu savunma maddeleri için yapılan anlaşmalara uygun olarak kullanılacaktır.

Kongre, böylece ambargoyu kaldırmakla birlikte Kıbrıs konusunda hassasiyetinin devam ettiğini gösteriyordu. Ayrıca aynı yasada yer alan bir hükümle, ABD hükümetinin, "(...) *Yunanistan ve Türkiye'ye güvenlik yardımı yaparken bu malzemenin sadece savunma amaçlarıyla kullanılma niyeti olduğunu gözete*[ceği] (...)" kaydedilerek, bunun yanında "(...) *Yunanistan ve Türkiye de dahil olmak üzere bölge ülkeleri arasında mevcut askerî güç dengesinin korunmasının gözetileceği* (...)" vurgulandı. Burada sözü edilen "mevcut denge", 7/10 oranıydı (Armaoğlu, s.297-299).

ABD yönetiminin Kongre üzerindeki etkisini tekrar kazanmasına paralel olarak, ambargo 12 Eylül 1978'de tamamen kaldırıldı. Ambargonun kaldırılması Türkiye'de memnunlukla karşılanmakla birlikte, 7/10 oranının kabul edilemez olduğu dile getirildi. Bu arada, 1976'da imzalanan SEİA'nın yürürlüğe girmemesi nedeniyle, iki ülke arasındaki askerî ilişkilerin oturtulacağı bir temel belgenin eksikliği çekilmekteydi. Ambargonun kaldırılmasından sonra yeni bir SEİA imzalanması çalışmaları hız kazandı.

Ambargo kararıyla Kongre'nin ana hedefi, Türkiye'nin Kıbrıs konusunda geri adım atmasını sağlamaktı. Ambargo bu hedefe ulaşılmasını sağlamadı. Tersine, Türkiye ambargo kararına 13 Şubat 1975'de Kıbrıs Türk Federe Devletinin kurulmasıyla karşılık vermişti. Ambargo sırasında ve sonrasında, Türkiye'nin Kıbrıs politikasını yönlendirmeye çalışan ABD girişimleri başarılı olamadı.

Özellikle Rum asıllı Kongre üyelerinin ulaşmaya çalıştıkları diğer bir hedef, Tür-

kiye'nin Kıbrıs müdahalesi nedeniyle cezalandırılmasını sağlamaktı. Bu hedefe kısmen ulaşıldı. Türk ordusunun modernizasyon çalışmaları için yaşamsal önem taşıyan Amerikan askerî yardımları 3 yıl süreyle kesildi. Mevcut silahların yedek parça ihtiyaçlarının sağlanamaması Türk ordusunu zarara uğrattı.

Ambargo, Türk kamuoyunda ABD karşıtı eğilimlerin güç kazanmasına yol açtı. ABD'nin Türkiye'deki prestiji sarsıldı. Özellikle ordu, bir daha böyle bir durumla karşılaşılmaması için, hükümetlerin yerli savunma sanayiini geliştirmesini istemeye başladı.

C) 1980 Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA)

Anlaşma Görüşmelerinde Ortaya Çıkan Sorunlar

ABD'nin Türkiye'ye uygulanan silah ambargosunu kaldırmasından sonra, feshedilen 1969 OSİA ve yürürlüğe girmeyen 1976 SEİA'sının yerini alacak yeni ve kapsamlı bir anlaşma yapılması için, 1979'un kış aylarında Türk ile Amerikalı uzmanlar arasında görüşmeler başladı. Başbakan Ecevit'in, partisinin 1979 Ekim seçimlerinde başarısız olmasıyla görevinden istifa etmesi üzerine iktidara gelen Demirel hükümeti, SEİA'nın bir an önce imzalanması konusunda istekli davranmaktaydı. Fakat, SEİA'nın içeriği konusunda iki taraf arasında bazı anlaşmazlık noktalarının ortaya çıkması, görüşmelerin uzamasına yol açtı. Bu noktalar şunlardı:

1) Türkiye, anlaşmayla ABD'nin Türkiye'ye vereceği askerî ve ekonomik yardımın birkaç yıllık bir süreyi kapsamasını istemekteydi. Tek seferde alınacak büyük miktarda yardımla, ambargo sırasında yardım alınamamasının doğurduğu zararların kapatılması hedefleniyordu. ABD tarafı ise, anayasalarına göre Kongre'nin her yıl bütçeyi dolayısıyla dış yardım yasasını onaylaması gerektiğini, bu nedenle birden fazla dönemi içeren bir yardım hükmünün anlaşmaya konulamayacağını söylemekteydi. Türk tarafının ısrarı üzerine anlaşma metnine bir madde eklenerek (Md. 3),"(...) [ABD'nin Türkiye'ye], *karşılıklı olarak mutabık kalınacak programlara uygun olarak, savunma malzemesi, hizmetleri ve eğitimi sağlamak için elinden gelen her türlü çabayı göstereceği* (...)" hükme bağlandı.

2) SEİA'nın Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen ile ABD Büyükelçisi James Spain arasında imzalanması öngörülüyordu. Fakat Türkiye, 3. maddede verilen garantinin altının Başkan Jimmy Carter tarafından da imzalanması konusunda ısrar etmekteydi. Silah ambargosu kararından ağzı yanan Türkiye, Başkan'ın bir daha böyle bir ambargo kararını onaylamayacağından emin olmak istiyordu. Sonuçta, Başkan Carter'ın bu maddenin uygulanması için elinden geleni yapacağını ifade ettiği bir belge (*side-letter*, ek mektup), anlaşmanın imzalanması sırasında ABD Büyükelçisi tarafından Türk tarafına sunuldu.

3) SEİA'yla verilecek silah ve malzeme miktarının belirlenmesi konusunda da sorun çıktı. Türk tarafı verileceklerin ayrıntılı bir listesinin anlaşmaya eklenmesi gerektiğini görüşünü savunuyordu. ABD tarafıysa, şartların değişebileceğini ve bazı malzemelerin ileride verilemeyebileceğini göz önüne alarak, bu listeye karşı çıkıyordu. Bunun üzerine, Türk ve Amerikalı uzmanların anlaşmanın imzalanmasından önce biraraya gelerek, verilecek yardımın içeriği üzerinde mutabakata varmaları kararlaştırıldı.

4) SEİA'ya dayanarak ABD'nin hangi sayıda, ne tip uçağı Türkiye'deki üslere getirebileceği konusunda da anlaşmazlık çıktı. Türk tarafı ülkeye getirilecek uçakların NATO hedef ve amaçları dışında (bkz. **NATO'da Alan Dışılık Sorunu** kutusu, s. 567) kullanılmasını onaylamayacağını açık biçimde belirtti. ABD tarafı bu isteği kabul etmek zorunda kaldı.

5) Üslerdeki Türk personelin masraflarını kimin karşılayacağı konusunda bir pürüz çıktı. ABD, paralarını ödemek kaydıyla, Türk personelin üslerdeki yemekhanelerden yararlanabileceğini belirtiyordu. Sonuçta Türk tarafı, münhasıran Türk personeli tarafından kullanılan yerlerin ve Türk personelin masraflarını karşılamayı kabul etti.

Görüşmelerde ortaya çıkan bu sorunların aşılmasından sonra SEİA, 29 Mart 1980'de Ankara'da imzalandı. TBMM cumhurbaşkanlığı seçimiyle meşgul olduğundan SEİA'nın onaylanması mümkün olmadı. SEİA, ancak 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra, 18 Kasım 1980'de bir Bakanlar Kurulu Kararıyla onaylanacak, 1 Şubat 1981'de de Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girecektir (Armaoğlu, 1991, s.300).

SEİA'nın İçeriği

SEİA Türkiye ile ABD arasında yapılmış en kapsamlı anlaşma olma niteliğini taşımaktaydı. Dokuz maddelik ana metne ek olarak, üç tamamlayıcı anlaşma ve bunlara bağlı on üç uygulama anlaşmasını kapsamaktaydı (Armaoğlu, 1991, s.301-363).

Anlaşmanın birinci maddesine göre, "(...) *taraflar iki ülkeyi ilgilendiren, ekonomi, savunma ve bunlara ilişkin bilimsel ve teknik konuları da içeren yakın işbirliğini sürdürecek ve geliştirecekler*[di] (...)." İkinci maddede ise, tarafların "(...) *ekonomi ve savunma konuları arasında yakın ilişkiler olduğunu ve sağlam bir savunmanın sağlam bir ekonomiye dayandığı gerçeğini kabul ederek ve NATO üyeleri olarak karşılıklı sorumluluklarını yerine getirebilmek için birbirlerine yardım etmek amacıyla NATO antlaşmasının 2. maddesinde öngörüldüğü üzere aralarındaki ekonomik işbirliğini, ticarî, ekonomik, sınaî, bilimsel ve teknolojik ilişkileri de kapsayacak biçimde geliştirmeye azami ölçüde çaba (...)*" gösterecekleri belirtiliyordu. Böylece, 12 Temmuz 1947 anlaşmasıyla açılan, yoğunlaşmış Türk-ABD ilişkileri tarihinde ilk kez, askerî ve ekonomik işbirliği konuları aynı anlaşmanın çerçevesi içinde yer almaktaydı.

Türkiye'nin yerli savunma sanayiini geliştirmesi konusu da SEİA'da yer aldı. Anlaşmanın dördüncü maddesiyle ABD Hükümetinin, "(...) *savunma malzemesi ve teçhizatının Türkiye'de üretiminin, bakımının, onarımının ve modernizasyonunun geliştirilmesini amaçlayan, üzerinde anlaşmaya varılmış çabalarda Türkiye Hükümetine yardım* [edeceği] *ve yeni savunma malzemesi alanındaki iki yönlü ticareti teşvik* [edeceği] (...)" düzenleniyordu.

OSİA'da olduğu gibi, Türkiye'deki Amerikan üs ve tesislerindeki faaliyetlerin dayanacağı ilkeler de SEİA'da belirlendi. Beşinci maddeyle, "(...) *tesislerin faaliyetleri*[nin] *ve teknik işletilmeleri*[nin] *karşılıklı mutabık kalınmış amaçlara ve programlara uygun olarak yürütülece*[ği] (...)" kayıt altına alındı. Ayrıca, "*bu anlaşmada öngörülen savunma işbirliğinin kapsamı NATO antlaşmasından doğan yükümlülükler ile sınırlı olacaktır.*" hükmüyle, üs ve tesislerin NATO amaçları dışında, ABD'nin özel-

likle Orta Doğu bölgesine yönelik tek taraflı eylemlerini kolaylaştırmak için kullanılmasının yolu kapatıldı.

Yedinci maddeyle, Anlaşmanın 5 yıl geçerli olması, taraflardan birinin bu sürenin bitiminden 3 ay önce fesih kararı almaması halinde, 1 yıl süreyle yürürlükte kalmaya devam etmesi, taraflardan biri tarafından sona erdirilene kadar 1'er yıl süreyle uzatılması öngörülmüştü

Savunma sanayii alanındaki işbirliği 2 numaralı tamamlayıcı anlaşmayla düzenlenmişti. Anlaşmanın birinci maddesine göre, iki ülke, "(...) *savunma teçhizatının üretim ve bakım yeteneklerini artırabilmek ve silahlı kuvvetlerinin, kendi ve ortak savunmaları için ihtiyaç duyulan silah ve teçhizatı daha ekonomik ve verimli şekilde elde edebilmeleri için işbirliğinde bulunacak*[lardı] (...)" Dokuzuncu maddeyle, "(...) *aksine mutabakat olmadıkça, bu tamamlayıcı anlaşma çerçevesinde sağlanan savunma malzemeleri ve teknik bilgilerin ve bu bilgilerle imal edilen savunma malzemelerinin üçüncü taraflara devri*[nin], *savunma malzemelerini ve teknik bilgileri sağlamış olan hükümetin mutabakatına tabi olaca*[ğı] (...)" ifade ediliyordu. Bu madde hükümleri çerçevesinde, Türkiye 1990'ların başında ABD'nin onayını alarak, Türkiye'de üretilen F-16 uçaklarının Mısır'a ihraç edilmesini gerçekleştirmiştir.

Anlaşmanın, dördüncü maddesiyle ABD, "(...) *savunma teçhizat imalatının geliştirilmesi ve NATO ittifakına ait teçhizat ve hizmetlerin rasyonalizasyon, standardizasyon ve karşılıklı kullanılabilirliğinin artırılması amacıyla, Türkiye Cumhuriyeti hükümetine, sınaî mülkiyet hakları* [sağlayacağını] *veya mümkün olan hallerde hiçbir ücret almadan veya herhangi bir NATO ülkesine uygulanan şartlardan daha ağır olmamak kaydıyla, bu hakları elde etmesi için Türkiye Cumhuriyeti hükümetine yardım (...)*" etmeyi taahhüt ediyordu. Bu çerçevede, iki tarafın, tanksavar, tapa, sevk barutu, patlayıcı, roket üretimi ve uçak yenileştirme yeteneklerinin geliştirilmesi konusunda işbirliği yapmaları öngörülüyordu. Böylece ABD, Türkiye'ye savunma alanında bir tür en çok kayrılan ülke statüsü uygulamayı kabul etmekteydi. Buna rağmen, özellikle 80'lerin ortalarından itibaren ABD'de yoğunlaşan Ermeni ve Rum lobilerinin Türkiye aleyhtarı faaliyetlerine paralel olarak, ABD Kongresinin bazı üyeleri bu açık hükmün göz ardı edilmesini ve Türkiye'ye verilen silah lisanslarının iptalini isteyeceklerdir.

Türkiye'deki Amerikan üs ve tesislerinin durumu ise 3 numaralı tamamlayıcı anlaşmayla düzenlenmişti. Anlaşmanın birinci maddesiyle Türkiye ABD'ye "(...) *Sinop elektromanyetik izleme, Pirinçlik radar uyarı ve uzay dinleme, İncirlik hava harekât ve destek, Yamanlar (İzmir), Şahintepe (Gemlik), Elmadağ (Ankara), Karataş (Adana), Mahmurdağ (Samsun), Alemdağ (İstanbul), Kürecik (Malatya) muhabere yer tesisleri, Belbaşı sismik bilgi toplama ve Kargaburun radyo seyrüseferi üs ve tesislerinde faaliyette bulunabilme (...)*" izni vermekteydi.

Tamamlayıcı anlaşmanın ikinci maddesine göre, "(...) *ana amacı bilgi toplama, muhabere ve radyo seyrüseferi olan tesislerde teknik faaliyetler ve bakım hizmetleri Türk ve Amerikalı personel tarafından birlikte (...)*" yürütülecekti.

Üçüncü maddeye göre, üs ve tesislere aynı rütbede Türk ve Amerikalı komutanlar atanacak, bu kişiler eşgüdüm içinde buraların yönetimini sağlayacaklardı. Fakat üs ve tesislerin çevre güvenliği de dahil olmak üzere bütün güvenlik ve düzeni Türk komutanın yetkisi altında olacaktı. Üs ve tesislerde, ancak "(...) *ABD kuvvet-*

lerinin karargâhı olarak kullanılan birime ABD bayrağı çekilebilecek[ti]."

Daha önceki anlaşmalarda olduğu gibi, bu anlaşmayla da Amerikalı personel ve yakınlarının, kendileri için gerekli teçhizat, yiyecek, ikmal maddeleri ve diğer eşyaları Türkiye'ye getirebilmesine izin verilmekteydi. Fakat bu kez, tamamlayıcı anlaşmanın beşinci maddesinde belirtildiği üzere bu malzemenin "*makul miktarlarda*" olması ve ülkeye sokulmaları veya çıkarılmaları sırasında "(...) *bir manifestoyla Türk yetkililerine bildirilmesi* (...)" zorunluluğu getiriliyordu. Yine aynı maddede, "(...) *modernleştirme sonucu değiştirilmek üzere belirlenecek teçhizat da dahil olmak üzere, bir tesisin işletilmesi için ihtiyaç duyulan silah ve mühimmat ile teçhizat ana kalemleri*[nin] *ön bildirim yapılmadan Türkiye'den çıkartılmayaca*[ğı] (...)" hüküm altına alınmaktaydı.

Tamamlayıcı anlaşmanın yedinci maddesiyle, ABD hükümetine tahsis edilen arazi ve ABD tarafından bunun üzerine inşa edilen bütün taşınmaz malların Türkiye Cumhuriyetinin malı olması ve Türkiye adına tescil edilmeleri kabul edilmekteydi.

Bu anlaşmayla son olarak, on ikinci maddeyle "(...) *Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin olağanüstü durumlarda, ulusal varlığını korumak için, uluslararası hukuka uygun olarak, gerekli* [gördüğü] *kısıtlayıcı önlemleri almasının* (...)" doğal bir hak olduğunun altı çizilmekteydi. Bu hükümle Türkiye'ye, gerekli gördüğü takdirde anlaşmanın bazı maddelerini askıya alabilme ve Türkiye'deki Amerikan üs, tesis ve askerî personeline bazı kısıtlamalar getirebilme hakkı verilmekteydi.

Ç) İran İnkılabının Türk-Amerikan İlişkilerine Yansıması

İran'da 1979 sonunda Şah rejiminin devrilmesiyle iktidara gelen yeni yönetim ABD'yle diplomatik ilişkilerini kesti. Tahran'daki ABD büyükelçiliğine sığınan Amerikan vatandaşlarının ülkelerine dönmesine izin verilmemesi, arkasından ABD büyükelçiliğinin işgali iki ülke arasında 'rehineler krizi' adı verilen bir sorunun ortaya çıkmasına yol açtı (bkz. s. 804-806).

Başkan Carter, 1980 Nisanında, dost ülkelerin hükümetlerine bir çağrıda bulunarak, İran'a karşı ABD'yle birlikte yaptırımlar uygulamalarını istedi. Bu yaptırımlar, diplomatik ilişkilerin kesilmesi, ticaretin durdurulması ve İran vatandaşlarına vize verilmemesi gibi konuları içeriyordu.

Türkiye rehinelerin ülkelerine dönmeleri konusunda ABD'ye tam destek vermekteydi. Fakat, Türkiye'nin petrol ithalatında önemli bir yer işgal eden İran'a karşı çeşitli önlemler almak konusunda çok istekli değildi. Bu ülkeye uygulanacak sert yaptırımlar, Tahran'ın Moskova'ya yaklaşmasını sağlayabilirdi. İran'la komşu olan Türkiye, doğusunda Sovyet yanlısı bir yönetim istemiyordu.

17 Nisanda ABD yönetimi, İran'dan petrol ithalini ve Amerikan vatandaşlarının bu ülkeye seyahat etmelerini yasaklayan bir karar aldı. Aynı önlemleri alması Türkiye'den de resmen istendi. Fakat Türkiye özel durumunu öne sürerek bu istekleri yerine getiremeyeceğini bildirdi. Türk hükümeti, bu ülkedeki Batı çıkarlarının korunması için en az bir NATO ülkesinin Tahran'daki büyükelçiliğini açık tutması gerektiğini savunuyordu. Bu iş için de en uygun ülke Türkiye'ydi.

Bu arada *Hürriyet* gazetesi ABD'nin Türkiye'ye bir nota vererek, İran'la diplomatik ilişkilerini bir an önce kesmesini istediğini iddia eden bir haberi manşetten

verdi. ABD haberi yalanladı. Fakat Nisan sonunda Büyükelçi Spain Türk Dışişlerine Türkiye'nin İran'a karşı uygulanan yaptırımlara katılmasını istediğini bir kez daha ifade etti.

Türkiye yaptırımlara katılmama konusunda aldığı karardan geri adım atmadı. Hatta ABD'nin rehineleri kurtarmak için yapacağı bir operasyon için İncirlik üssünü kullanmasına "alan dışılık" nedeniyle izin vermedi. ABD'nin 25 Haziranda Körfezdeki gemilerinden havalanan helikopterlerini kullanarak düzenlediği kurtarma operasyonu fiyaskoyla sonuçlandı. Bunun üzerine Türk hükümeti, yaptırımlara katılmayacağını ama iki ülke arasındaki rehineler krizinin çözülmesi için arabuluculuk görevi üstlenebileceğini ABD'ye bildirdi.

ABD ise Türkiye'nin arabuluculuk yapmasını değil, yaptırımlara katılmasını istiyordu. İran yönetimi 20 Ocak 1981'de Amerikalı rehineleri serbest bıraktı. Türkiye'de yakıt ikmali yapan Cezayir yolcu uçakları, ABD vatandaşlarını Tahran'dan alarak Esenboğa havaalanına getirdiler.

Rehineler krizi sırasında Türkiye'nin takındığı tutum, ABD'de ağır eleştirilere yol açtı. Türkiye'nin güvenilir bir müttefik olup olmadığı sorgulanmaya başladı. Oysa o sırada Türkiye'deki kamuoyunun tutumu, ABD'nin çıkarlarını korumak için Ankara'nın ulusal çıkarlarını tehlikeye sokmaması gerektiği biçimindeydi. Rehineler krizi, Washington'un Ankara'dan destek isteyip de, karşılık alamadığı ender durumlardan birisi olarak tarihe geçti.

ÇAĞRI ERHAN

KAYNAKÇA (ABD ve NATO'yla İlişkiler)

Altuğ, Kurtul, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a*, İstanbul, Koza, 1976; Arcayürek, Cüneyt, *Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi 1965-1971*, Ankara, Bilgi, 1985; Armaoğlu, Fahir, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, TTK, 1991; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, SBF, 1987 (OTDP); Campany, Richard C., *Turkey and the United States The Arms Embargo Period*, New York, Praeger, 1982; Çağlayangil, İhsan Sabri, *Anılarım*, İstanbul, Güneş, 1990; de Conde, Alexander, *A History of American Foreign Policy*, New York, Charles Scribner's Sons, 1971; Erhan, Çağrı, *Beyaz Savaş Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu*, Ankara, Bilgi, 1996; Fırat, Melek M., *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1997; Harris, George, *Troubled Alliance: Turkish-American Relations in Historical Perspective 1945-1971*, Washington D.C., American Enterprize Institute, 1972; İpekçi, İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, İstanbul, Cem, 1977; May Ernest R. and Philip D. Zelikow, *The Kennedy Tapes*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press, 1997; McNamara, Robert, *Out of the Cold*, New York, Simon & Schuster, 1989; Mungo, Alfred, *Turkey: A Delicately Poised Ally*, Beverly Hills, Sage, 1976; Orkunt, Sezai, *Türkiye-Amerika Askerî İlişkileri*, İstanbul, Milliyet, 1978; Ponomaryov B. and Andrei Gromyko, *History of Soviet Foreign Policy 1945-1970*, Moscow, Progress Publishers, 1973; Rustow, Dankwarth A., *Turkey-America's Forgotten Ally*, New York, Council of Foreign Relations, 1987; Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, Ankara, İmge, 1994; Sander, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, Ankara, SBF, 1979; Shaked, Haim and Itamar Rabinovich, *The Middle East and The United States*, London, Transaction Books, 1980; Soysal, Ismail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II (1945-1990)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Sönmezoğlu, Faruk, *ABD'nin Türkiye Politikası 1964-1980*, İstanbul, Der, 1995; Spain, James, *American Diplomacy in Turkey*, New York, Praeger, 1984; Spainer, John (ed.), *American Foreign Policy Since World War II*, Washington D.C., CQ Press, 1988; Şahin, Haluk, *Gece Gelen Mektup*, İstanbul, Cep, 1987; Tunçkanat, Haydar, *İkili Anlaşmaların İç Yüzü*, İstanbul, Tekin, 1975; Uslu, Nasuh, *Türk-Amerikan İlişkileri*, Ankara, 21. Yüzyıl, 2000; Yavuz, Turan, *Satılık Müttefik*, İstanbul, Doğan, 2000.

Yunanistan'la İlişkiler

I) Dönemin Özellikleri

Soğuk Savaşın egemen olduğu 1950'ler boyunca, Türkiye'de Menderes, Yunanistan'da da Papagos ve Karamanlis hükümetleri ulusal çıkarlarını Batı çıkarlarıyla özdeşleştirmişlerdi. Başta Kıbrıs olmak üzere iki ülke arasında yaşanan sorunlar, NATO'nun güneydoğu kanadında oluşacak bir boşluktan Moskova'nın yararlanacağı kaygısını duyan Washington'un araya girmesi ve baskı uygulaması üzerine çatışmaya varmadan çözümlenebiliyordu.

1960'larda gerek uluslararası sistemde, gerekse Türkiye ve Yunanistan'da yaşanan gelişmeler bu süreci sona erdirdi, Türk-Yunan ilişkilerinin bugüne dek sürecek çatışma ve uzlaşmazlık temelinde belirlenmesine yol açtı. 1960'larda Kıbrıs, 1970'lerde ise buna ek olarak Ege sorunları iki ülke arasında temel anlaşmazlık konuları olarak ortaya çıktı ve zaman zaman silahlı çatışmaya neden olacak biçimde Ankara-Atina ilişkilerinin odağına yerleşti. İki ülke arasında 1950'lerde yaşanan son "dostluk" döneminin neden sona erdiğini anlamak için 1960'larda yaşanan değişime kısaca değinmek gerekiyor.

1960'larla birlikte uluslararası sistemde Soğuk Savaş yerini Yumuşama'ya bıraktı. 1953'te Stalin'in ölümüyle ilk işaretlerini veren, 1962 Küba Füze Bunalımından sonra gelişen ve 1975 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Son Senediyle (Helsinki) kurumlaşan Yumuşama sadece iki blok arasındaki ilişkileri değil, blok içi ilişkileri de etkiledi. Yumuşamayla birlikte karşı bloktan gelen tehdit algılamasının azalması sonucunda, her iki blokta da blok önderlerine karşı milliyetçi ve özerk politikalar öne çıktı ve blok içi anlaşmazlıklar çatışmalara varacak denli hız kazandı. Gerçekten de 1960'larda uluslararası sistemin yeni yapısı içinde ABD ve Sovyetler Birliğinin blok önderlikleri sarsıldı. Batı Blokunda Fransa, Doğu Blokunda Çekoslovakya ve Romanya Washington ve Moskova'nın politikalarını sorgulamaya, daha bağımsızlıkçı dış politika söylemlerini öne çıkarmaya başladılar. Gerek karşı bloktan gelen tehdit algılamasının, gerekse blok önderlerinin etkilerinin azalması blok içi anlaşmazlıklarda çatışmaların engellenememesi sonucunu doğurdu. Doğu Blokunda milliyetçi çatışmaların en çarpıcı örneği Moskova-Pekin ilişkilerinde yaşanırken, Batı Bloku içinde Türkiye ve Yunanistan Kıbrıs sorunu dolayısıyla karşı karşıya geldiler. Uluslararası sistemde yaşanan değişim, 1960'lar boyunca süren Kıbrıs bunalımının 1974'te askerî bir harekâta yol açarak iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmesinde önemli bir etken oldu.

1960'larla birlikte Türkiye ile Yunanistan'ın siyasal ve ekonomik yapısında da önemli değişimler yaşandı. 1950'lerde özellikle ABD'den alınan ekonomik yardım-

lar her iki tarım ülkesinde de kapitalistleşme doğrultusunda adımlar atılmasını sağlamıştı. Tarımda makinalaşma süreci yaşanmış, karayollarına yapılan yatırımlar sayesinde kırsal kesim pazarla bütünleşmişti. Toprak reformunun yapılamaması sonucunda tarım kesiminde açığa çıkan işgücü kentlere akmış ve sanayileşmenin gerçekleşmemesi nedeniyle lümpen proleterya (işsiz ve serseri kesim) ile işsiz nüfusun doğmasına yol açmıştı. Her iki ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısında meydana gelen bu değişim 1960'larla birlikte muhalefetin doğmasına ve 1950'lerde sürekli iktidarda kalan siyasal partilerin konumlarının sarsılmasına neden olmuştu.

Türkiye'de ekonomik ve toplumsal dönüşüm siyasal alanda daha radikal sonuçlar doğurdu. 27 Mayıs 1960'da aydın desteğini arkasına alan silahlı kuvvetler iktidara el koydu. Ülkenin kurucu gücü olan asker-sivil bürokrasi, 1950'de iktidarı devralan burjuvazinin dengeyi kendi lehine bozmasına duyduğu tepkiyi gösterdi. Ancak, Türkiye'nin toplumsal yapısındaki değişim bürokrasinin iktidarının uzun ömürlü olmasına izin vermedi. Türkiye tarihinin en demokratik anayasasını hazırlayan 27 Mayıs iktidarı, DP'nin siyasetten uzaklaştırılmasından sonra, 1961'de yerini sivillere bıraktı. 1961-1965 döneminde İsmet İnönü başkanlığında kurulan koalisyon hükümetleriyle bir geçiş dönemi yaşandıktan sonra, 1965'te AP iktidarıyla burjuvazi ülke yönetimini yeniden ele geçirdi. 27 Mayıs'la başlayan ve 12 Mart 1971'de ordunun muhtırasıyla sona eren sürecin en önemli özelliği Türkiye'de demokrasinin ilk kez büyük ölçüde işlemesine olanak sağlanması oldu. 1961 Anayasasının getirdiği özgürlük ortamı içinde siyasal yelpazedeki tüm düşünceler örgütlenme olanağı buldular ve en sağdan en sola tüm siyasal akımlar eleştiri mekanizmasını çalıştırdılar.

Dış politika da bu eleştiri sürecinden payını aldı. Geleneksel olarak partilerüstü kabul edilen dış politikanın da eleştiriye dahil edilmesi, hükümetleri şimdiye dek özerk oldukları bir alanda halka hesap vermek durumunda bırakarak, hareket alanlarını kısıtladı. Bu nedenle, 1960'larda ortaya çıkan Kıbrıs bunalımları sırasında hükümetlerin üzerindeki artan kamuoyu baskısının etkilerini gözardı etmemek gerekmektedir. 1960'ların sonlarında hız kazanan öğrenci olayları ve Kürt milliyetçiliği ülkenin kurucu gücü tarafından siyasal rejime bir tehdit olarak algılanınca silahlı kuvvetler bir muhtıra vererek 1973'e dek sürecek bir ara rejim dönemini başlattılar. 1973'te yeniden seçimler yapılmakla birlikte, 1980'e dek siyasal yaşama istikrarsız koalisyon hükümetleri damgasını vurdu. Türkiye ile Yunanistan arasında Ege sorunlarının ortaya çıkışı ve Kıbrıs harekâtının gerçekleştirilmesi Türkiye'de siyasal istikrarsızlığın yaşandığı bir döneme rastlar.

Yunanistan da siyasal açıdan Türkiye'ye benzer bir süreçten geçti. 1950'lerde Batı'dan alınan ekonomik yardımlar sayesindeki yaşanan kapitalistleşme süreci, yapısal bir değişim sağlanamadığı için gelir dağılımında eşitsizlik, işsizlik, dış göç, eğitim ve sağlık hizmetlerinde yetersizlik gibi sonuçlara yol açarak toplumsal hoşnutsuzluğun artmasına neden oldu. Bu toplumsal hoşnutsuzluk baskı yöntemiyle sindiriliyor, başta komünistler olmak üzere etkin muhalifler ya hapse atılıyor ya da yurt dışına kaçmak zorunda bırakılıyordu. Karamanlis hükümeti, ABD'den gelen baskı sonucunda Türkiye'yle Kıbrıs konusunda anlaşmaya varınca, 1961 seçimlerinde muhalefetin eline önemli bir koz vermiş oldu. Muhalefet, özellikle de Yeorgios (Yorgo) Papandreu'nun Merkez Birliği Partisi seçim propagandası sırasında hü-

kümetin Kıbrıs politikasını öne çıkararak, iç politikadaki hoşnutsuzluğu dış politika üzerinden dile getirme yolunu benimsedi. Hükümet, seçimleri kaybetme olasılığı ortaya çıkınca orduyu seferber etti ve özellikle kırsal kesimlerde jandarmanın halk üzerinde uyguladığı baskı sonucunda 1961 seçimlerini yeniden Karamanlis'in Ulusal Radikal Birliği kazandı. Papandreu, yasadışı yollardan kazanıldığını iddia ettiği seçimleri protesto etti ve iki yıl boyunca "Anendotos" (Sonuna Kadar Mücadele) kampanyasını başlattı. Bu kampanya başarılı oldu ve 1963 seçimlerinden Merkez Birliği birinci parti olarak çıktı ama tek başına iktidara gelemedi. Seçimlerin yenilenmesi isteği üzerine Şubat 1964'te yapılan seçimlerde ezici çoğunluk sağlayarak hükümeti kurdu. Papandreu, iktidarı döneminde demokrasiyi tüm kural ve kurumlarıyla çalıştırma doğrultusunda kralın yetkilerinin anayasayla sınırlandırılması, saraya bağlı ordunun tarafsızlaştırılarak siyasal yaşamdan çekilmesi için düzenlemeler yapmaya çalıştı. Krala bağlı savunma bakanını görevden almak isteyince, oğlu Andreas Papandreu'nun ordu içindeki genç subaylarla ilişkiye geçerek darbe planladığı iddiası ortaya atıldı ve baba Papandreu saray-ordu ikilisi karşısında geri adım atmak zorunda kalarak istifa etti.

Yunanistan iki yıl istikrarsız koalisyonlar tarafından yönetildikten sonra, 21 Nisan 1967'de Albaylar Cuntası yönetime el koydu. CIA tarafından desteklenen Papadopulos, Makarezos ve Pattakos üçlüsünün gerçekleştirdiği darbe sonucunda Yunanistan 1974'e kadar askerî diktatörlükle yönetildi. Yönetim halk desteğini kaybettikçe sertleşti ve 1973'te Yoannidis darbe içinde darbe yaparak yönetimi tekeline aldıysa da uzun süre iktidarda kalamadı. Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Harekâtının Yunanistan açısından tek ama, çok olumlu sonucu Cunta'nın devrilmesi oldu. 1963 yılında Paris'e gönüllü sürgüne gitmiş olan Karamanlis hükümeti kurmak üzere çağrıldı ve 1981'e dek sürecek olan Karamanlis'in ikinci iktidar dönemi boyunca Yunanistan hem içerde istikrarlı biçimde demokratikleşme sürecini tamamladı, hem de dış politikada yeni hedef saptayarak, "Yunanistan Avrupalıdır" sloganıyla AT ile bütünleşme yolunda önemli adımlar attı. 1950'den beri benzer ekonomik, sosyal ve siyasal süreçlerden geçen ve benzer dış politika hedefleri güden Türkiye ile Yunanistan'ın, bugün uluslararası politik arenadaki farklı konumları, ancak 1974 sonrasında farklı doğrultulara yönelmeleri süreci incelendiğinde anlaşılabilmektedir.

1960-1980 döneminde önemli ekonomik ve sosyal dönüşümler yaşayan, istikrarsız koalisyonlar dönemi ve askerî darbelerle siyasal çalkantılar içinde bulunan Türkiye ve Yunanistan'ın, dış politikalarında ve özellikle ikili ilişkilerinde de çok istikrarlı oldukları söylenemez. Önce Kıbrıs sorunu, daha sonra Ege sorunları ikili ilişkilere damgasını vururken, iki ülkenin de dış politikalarının genel eğiliminde önemli değişikliklere yol açtı.

II) Kıbrıs Sorunu'nun Belirleyici Olduğu Dönem (1960-1974)

Londra Antlaşmalarının imzalanmasıyla Kıbrıs sorununun ilk aşaması sona ermişti. Türkiye ile Yunanistan dikkatlerini iç gelişmelere çevirmişlerdi. Kıbrıs'ta da bağımsızlığa alışma süreci yaşandığından 1963'e dek iki ülke ilişkilerinde bir durgunluk gözlendi. 1963'te yaşanan olaylar, Kıbrıs sorununun 1945-1960 dönemlerini

kapsayan ilk aşamasından çok farklı nitelikler taşıyan ve 1974'e dek sürecek olan ikinci aşamasını başlattı. Artık sadece İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan bir sorun değil, bağımsız ve bağlantısız bir devlet içinde yaşanan, Kıbrıslı Rum ve Türklerden başka Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin antlaşmalardan doğan haklar dolayısıyla taraf olmayı sürdürdükleri, Doğu ve Batı bloklarının liderleri oldukları için ABD ve Sovyetler Birliğinin yakından ilgilendikleri, BM ve Bağlantısızlar Hareketinin gündeminde de yer alan uluslararasılaşmış ve daha da karmaşıklaşmış bir sorun söz konusuydu.

A) Kıbrıs'ta Bağımsızlığın İlânı ve 27 Mayıs Yönetiminin Kıbrıs Politikası

Londra Antlaşmalarının imzalanmasından Kıbrıs Cumhuriyetinin bağımsızlığının ilân edildiği 16 Ağustos 1960'a dek Kıbrıs'ta bir hazırlık dönemi yaşandı. 1 Mart 1959'da üç yıllık bir aradan sonra adaya dönen Makarios yaptığı konuşmada geleceğe yönelik ikili politikasının da ilk işaretlerini veriyordu: Bir yandan EOKA kayıplarını (Makarios'un terimiyle "şehit") anarak Grivas'a teşekkür ederken, öte yandan özgürlüğün sadece bir hak ve ayrıcalık olmadığını, aynı zamanda bir sorumluluk ve görev de olduğunu belirterek, Türk toplumuyla açık kalplilik ve içtenlikle işbirliği yapmak gerektiğini de vurguluyor ve Kıbrıs'ı uluslararası ilişkilerde karşıt güçleri bölen değil, birleştiren bir köprüye, kuzey ve güney, doğu ve batı arasında maddî ve manevî bağ kuracak bir demiryoluna dönüştüreceğini bildiriyordu.

Devletin kurumlarını oluşturmak üzere 13 Aralık 1959'da yapılan seçimlerde Başpiskopos Makarios cumhurbaşkanı, Dr. Fazıl Küçük de cumhurbaşkanı yardımcısı seçildiler. Geçici hükümet tarafından hazırlanan 199 maddelik anayasa 6 Nisan 1960'da kabul edildiği halde, İngiltere'yle üslerin kapsayacağı alanın büyüklüğü konusunda çıkan anlaşmazlık Kıbrıs Cumhuriyetinin bağımsızlığının ilânını geciktirdi.

İngiltere'yle anlaşmaya varılması üzerine 16 Ağustos 1960'da Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân etti. Aynı gün Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından imzalanan ama henüz Kıbrıs devleti ortaya çıkmadığı için Kıbrıs Türk ve Rum liderlerinin bir bildirimle katıldıkları Londra Antlaşmaları Kıbrıs Cumhuriyeti, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere tarafından yeniden imzalandı ve bir bütün olarak Lefkoşa Antlaşmaları ismini aldı. Ertesi gün İngiliz Vali Foot adadan ayrıldı ve 24 Ağustosta yeni Kıbrıs devleti BM'ye üye oldu.

Bu gelişmeler olurken Türkiye'de 27 Mayıs yönetiminin DP hükümetine karşı başlattığı eleştiri kampanyasından dış politika da nasibini alıyordu. Askerler bir yandan NATO ve CENTO'ya bağlılık konusunda Batı'ya güvence verirken, öte yandan DP hükümetinin Bağlantısız ülkeleri dışlayan dış politikasını eleştirmekten geri kalmıyorlardı. Yeni yönetimin Kıbrıs konusundaki tutumunun ne olacağı merakla beklenirken, Millî Birlik Komitesi 28 Mayıs 1960'ta yaptığı açıklamada, Londra Antlaşmalarına sadık kalacaklarını bildirdi. Nitekim, 11 Temmuzda sunulan hükümet programında Kıbrıs sorununun çözülmesiyle birlikte Türk-Yunan ilişkilerinin daha da gelişeceği belirtiliyor ve Londra Antlaşmalarının son aşamaya ulaştığına dikkat çekilerek, bundan sonra Kıbrıslı Türklerin Kıbrıs Cumhuriyeti

bünyesinde Türk halkı ve hükümetinden daima yardım ve sevgi görecekleri bildiriliyordu. Türkiye dikkatini Kıbrıs Cumhuriyetinden çok, Kıbrıslı Türklere ve Yunanistan'a yöneltmişti.

16 Ağustos 1960'ta Kıbrıs Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân ettikten iki gün sonra Makarios'a güven mektubunu sunan ilk beş büyükelçiden biri Türkiye Büyükelçisi Emekli Albay Emin Dirvana oldu. Kıbrıs'ın büyükelçilik açtığı ilk başkentler de Ankara, Atina, Washington, Londra ve Bonn'du. 27 Mayıs yönetimi, Yunanistan ya da herhangi bir müttefik ile Türkiye'nin dış politikasında değişiklik mesajı verebilecek bir anlaşmazlığın çıkmasından özenle kaçınıyor, bu bağlamda Kıbrıs konusunda çok dikkatli davranıyordu. Kendisi de Kıbrıslı olan Büyükelçi Dirvana görevde kaldığı 26 Eylül 1962'ye dek olumlu azamî çabayı gösterdi. Bu amaç için zaman zaman Kıbrıs Türk liderliği ile çatışma içine dahi girdi: "Rumların olası bir saldırısına" karşı Türk Mukavemet Teşkilâtı (TMT) hazırlıklarına sıcak bakmadı, Küçük-Denktaş ikilisine karşı partileşme çabasındaki Kıbrıs Türk muhalefetine tarafsız bir tutumla yaklaşabildi.

27 Mayıs yönetiminin politikasına ve Dirvana'nın Kıbrıs'taki uzlaşmacı tutumuna rağmen, Kıbrıs Türk ve Rum toplumları içindeki "milliyetçi şahinlerin" siyasal yapıda kilit noktalara yerleşmeleri Kıbrıslılık temelinde bir ortamın oluşmasını ve Kıbrıs Cumhuriyetinin anayasal çerçevede işlemesini engelleyecektir.

B) 1964 Bunalımı ve Sonuçları

Kıbrıs'ta Anlaşmazlıkların Ortaya Çıkışı ve Makarios'un Anayasada Değişiklik Önerisi

Kıbrıs'ta 1963'te başlayan toplumlararası çatışmaların 1 yıl gibi kısa sürede Türkiye ile Yunanistan arasında, NATO içinde ve bloklararasında bir krize dönüşmesinin doğru bir değerlendirmesini yapabilmek için, 1963 çatışmalarına varan süreç içinde yaşanan sorunlara ve nedenlerine bakmak gerekmektedir.

Kıbrıs Cumhuriyetinin ilânından hemen sonra vergilerin toplanması, silahlı kuvvetlerin oluşturulması, kamu hizmetlerine katılım oranının saptanması ve ayrı belediyelerin sınırlarının belirlenmesi konularında ilk anlaşmazlıklar çıktı.

İngiliz yönetimi sırasında geçerli olan vergi yasası yerine yeni bir yasanın çıkarılabilmesi için Cemaat Meclislerinde ayrı ayrı çoğunluk sağlanması gerekiyordu. Türk Cemaat Meclisinde gerekli oy sağlanamayınca eski yasanın 3 ay uzatılmasına karar verildi. 31 Mart 1961'de uzatma süresi sona erdiği halde, Türk Cemaat Meclisi ne yeni yasa için gerekli oyu sağlıyor, ne de eski yasanın ikinci kez uzatılmasına onay veriyordu. Oysa, 5 yıllık kalkınma planının uygulanabilmesi için vergilerin düzenli olarak toplanması gerekiyordu. Bu durum karşısında, Makarios 1 Nisandan itibaren eski vergi yasasına göre tüm gelirlerden vergi toplanması kararını aldı. Denktaş ise, bu kararın anayasaya aykırı olduğunu ileri sürerek Kıbrıslı Türklere vergi ödememeleri konusunda çağrı yaptı ve Anayasa Mahkemesine kararın iptali için dava açtı.

İkinci anlaşmazlık noktası silahlı kuvvetlerin kurulmasına ilişkindi. Kıbrıs Türk tarafı, Kıbrıs Türk birliklerinin bir Kıbrıslı Türk komutanın idaresinde ayrı olarak kurulmasını isterken, Makarios ordu içinde ulusal birliğin oluşturulması

Kıbrıs Nüfusunun Dağılımı (1960)

Kaynak: Dr. Marie Pierre Richarté'nin özel arşivi.

gerektiğini, her birliğin bir Kıbrıslı Rum komutan ile bir Kıbrıslı Türk komutan yardımcısının komutası altında örgütlenmesini savunuyordu. Fazıl Küçük dil, din, disiplin alışkanlıkları nedeniyle karma birlikler kurmanın ordu içinde disiplinsizliğe sebep olacağı ve toplumsal karmaşa yaratacağı gerekçesiyle 20 Ekim 1962'de veto hakkını kullandı.

Kamu hizmetlerinde katılım oranının saptanması ve belediyeler konusunda ise Rum tarafı uzlaşmaz bir tutum takındı. Makarios, anayasada belirtilen kamu hizmetlerindeki yüzde 30-yüzde 70 oranını uygulamanın, Türk nüfus içinde yeterli sayıda nitelikli eleman bulunmadığı için mümkün olmadığını bildirdi. Belediyeler konusunda ise uzlaşmazlık daha da derinleşti. 1962 başında Makarios, beş büyük şehirdeki ayrı belediyelerin bütçeye ağır yük getirdiği gerekçesiyle birleştirilmesini önerdi. 29 Aralık 1962'de Türk Cemaat Meclisi ayrı belediyelerin sürdürülmesini onayladı. Buna rağmen, Rum bakanlar ayrı belediyelerin kaldırılması kararı aldılarsa da, Türk belediyeler bu kararı yok saydılar.

Bunun üzerine Makarios, mevcut anayasayla devlete işlerlik kazandırmanın mümkün olmadığını söyleyerek, anayasada değişiklik istemeye başladı. Küçük ise, Makarios'un anayasaya aykırı davranarak kendi veto yetkisini kısıtlamaya çalıştığından yakınıyordu. Devlet içindeki uyuşmazlıklar iki topluma yansıyor ve iki tarafta da enosisi ve taksimi savunan "şahinler" güç kazanıyordu. Bu arada kaynağı belli olmayan ama iki tarafın birbirini suçladığı terör eylemleri gerilimi daha da artırmaktaydı. Toplumlararası uzlaşı konusunda Kıbrıs Türk liderliğiyle uzlaşmazlığa düşen ve terör eylemlerine izin vermeyeceğini söyleyen Türkiye Büyükelçisi Emin Dirvana'nın istifası, sorunların çözümünün zorlaşacağının ilk işareti oldu.

Anayasada değişiklik yapılmasının zorunlu olduğunu düşünen Makarios, istikrarsız koalisyon hükümetleriyle yönetilmekte olan, ordu içinde huzursuzluğun yaşandığı ve Küba Füze Bunalımı sonrasında dış politikada sıkıntıda olan Türkiye'ye koşullarını kabul ettirmek için zamanın elverişli olduğunu düşünerek, zemin yoklamak üzere 22-26 Kasım 1962 tarihleri arasında Ankara'yı ziyaret etti. Ancak, ziyaretten istediği sonucu alamadı. Görüşlerini açtığında, Başbakan İnönü'nün tepkisi açık ve sert oldu: Türkiye, Kıbrıs anayasasının tek taraflı olarak değiştirilmesini asla onaylamayacaktı.

Kıbrıs'taki gelişmeler de Makarios'un istediği doğrultuda değildi. Anayasa Mahkemesi 8 Şubat 1963'te vergilendirme, 26 Nisan 1963'te de belediyeler konusundaki kararını açıklamıştı ve bu kararlar sorunu çözmekten uzaktı. Mahkeme varolan vergi yasasının geçerli olduğunu ama 1961'den beri Temsilciler Meclisindeki Türk üyelerin uyguladıkları veto nedeniyle yasaya uygun vergi toplama mekanizmasının bulunmadığını belirtiyordu. Belediyeler konusundaki karar da aynı belirsizlik içindeydi. Hükümetin tüm belediyeleri birleştirme kararı gibi, Türk Cemaat Meclisinin ayrı belediyeleri sürdürme kararının da geçersiz olduğu açıklanmıştı. 15 Temmuz 1963'te Anayasa Mahkemesinin Başkanı Alman Profesör Forsthoff'un istifası, mahkeme üzerindeki baskının en açık ifadesiydi.

Bu durum karşısında Makarios Kıbrıs'taki ve uluslararası alandaki siyasal gücünü kullanarak isteklerini gerçekleştirme yoluna gitti. 5 Ağustos 1963'te bir açıklama yaparak, Kıbrıs anayasasının ütopik niteliğinden söz etti. Daha sonra anayasal sorunlara ilişkin Küçük'le görüşmelerde bulundu. Bu görüşmelerin çıkmaza girdi-

ğini anlayınca, 30 Kasım 1963'te, 13 noktada anayasanın değiştirilmesi gerektiğine ilişkin görüşlerini açıkladı. Bunların önemlileri şunlardı: a) Cumhurbaşkanı ve cumhurbaşkanı yardımcısının veto hakları kaldırılmalı ve her ikisi de Temsilciler Meclisinin yapacağı ortak seçimlerle seçilmeli, b) Bazı vergilendirme yasalarına ayrı veto uygulaması kaldırılmalı, c) Ayrı belediyeler lağvedilmeli, ç) Adlî sistem ile polis, jandarma ve güvenlik güçleri birleştirilmeli, d) İdarî yapı ve ordu içindeki görevlerin sayısal dağılımı nüfus oranına uygun olarak yapılmalı, e) Polis ve orduda görevlerin sayısal dağılımı yasayla belirlenmeli, f) Kamu Hizmetleri Komisyonu kararlarını basit çoğunlukla almalı, g) Cemaat Meclisleri ilga edilmelidir.

Makarios'un bu istekleri basit birer anayasa değişikliği önerisi değildi; 1960 dengesini ortadan kaldırıyordu. Eğer bu istekler gerçekleşirse, iki toplumun eşitliği üzerine oturtulmuş dengeli bir ortaklık söz konusu olmayacak, azınlık haklarının saklı tutulduğu üniter bir devlet yapısı oluşturulacaktı.

Makarios, önerisini İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'ye de bir notayla iletti. 6 Aralıkta Türkiye'nin öneriyi kesin ve sert bir dille reddetmesi üzerine de, söz konusu notaları gönderirken yabancı devletlerden konuya ilişkin olumlu ya da olumsuz bir yanıt beklemediğini, sadece bilgilendirmek amacı güttüğünü açıkladı.

1964 Olayları ve Londra Konferansı

Gerek Kıbrıs'ta iki toplum arasında, gerekse Kıbrıs Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yaşanan gerilim kısa sürede artarak toplumlararası çatışmalara dönüştü. Kıbrıslı Türkler birlikte yaşadıkları Kıbrıslı Rumlardan kendilerine yönelecek bir saldırıdan korkarken, Kıbrıslı Rumlar Ankara'nın yapabileceği bir askerî müdahaleden çekiniyorlardı.

Olaylar, 21 Aralık 1963 akşamı, Lefkoşa'nın bir Türk mahallesinde devriye gezen Kıbrıslı Rum polisin Kıbrıslı Türklerin bulunduğu bir arabayı durdurarak arama yapmak istemesi ve arabada bulunanların buna karşı çıkması üzerine, olay yerine gelen Kıbrıslı Türklerin polisle çatışmaya girmeleriyle başladı. Olaylar sırasında polisin silah kullanması iki Kıbrıslı Türkün ölümüne, Kıbrıslı Türklerin taşlarla ve sert aletlerle karşılık vermeleri de bir Kıbrıslı Rum polisin yaralanmasına yol açtı. Çatışmalar 31 Aralık tarihine kadar tüm adada iki toplumun birlikte bulunduğu her bölgeye değişik boyutlarda yayıldı. Kıbrıs Rum güçleri, Türklere ait tüm köy ve mahalleleri izole edip, dışardan yardım almalarını önlediler. Buna karşılık, 1960 Antlaşmaları uyarınca adada bulunan Türk askerî güçleri de Lefkoşa-Gönyeli hattını denetim altına alarak, Kıbrıslı Rumların bu bölgeye girişini engellediler. Böylece, Kıbrıs'ta fiilen iki ayrı yönetimin kurulmasının başlangıcı olarak Lefkoşa'yı iki bölgeye ayıran Yeşil Hat ortaya çıkmış oldu.1964 başından itibaren yeni adımlar atıldı: Kıbrıslı Türkler ayrı posta idaresi kurdular, Küçük arabasındaki cumhurbaşkanı yardımcısı forsunu çıkardı, Türk bakanlar kabine toplantılarına katılmadılar ve Türk polisler üniformalarındaki Kıbrıs Cumhuriyeti apoletlerini söktüler.

1963 olaylarının anlamlı bir değerlendirmesini yapabilmek için, Kıbrıs'ta çıkmakta olan *Patris* gazetesinin 21 Nisan 1966 tarihli sayısında yayınlanarak ortaya çıkan Akritas Planına göz atmak gerekir. EOKA liderlerinden İçişleri Bakanı Polikarpos Yorgacis'in kod adıyla anılan söz konusu plan, Kıbrıs halkına self determinasyon hakkı tanınması amacının altını çizmekte ve bunu gerçekleştirmek üzere içerde ve dışarda

uygulanacak yöntemleri içermekteydi. Plana göre, uluslararası alanda Kıbrıs sorununun çözülmediği, yeniden gözden geçirilmesi gerektiği kanısı uyandırmak gerekiyordu. Devletin işlemesini önleyen anayasa maddelerinin ve Kıbrıs halkının geleceğini belirlemesine engel olan anlaşmaların kaldırılmasını öngören planda, bu duruma karşı çıkacak olan Türklerin direnmesi karşısında alınacak askerî nitelikli önlemlere de yer veriliyordu. (Bu "çok gizli" planın sızdırılma sebebi, Makaryos'un ulusal davaya ihanet ettiğini düşünen Grivas'ın onu zor duruma düşürmek istemesidir.)

1963 olaylarının, Kıbrıslı Türklerin ve Türkiye'nin ileri sürdüğü gibi, Akritas Planının uygulamaya konması sonucunda çıkıp çıkmadığı tartışılabilir olmakla birlikte, bu planın henüz ortaya çıkmadığı Aralık 1963 tarihinde dahi Kıbrıs Türk liderliğinin Rumların böyle bir planından kuşkulandıkları ve çatışmaları bu çerçevede algıladıkları bilinmektedir. Bu nedenle, 1963'te başlayan toplumlararası çatışmaların, karşılıklı güvensizlik sonucunda iki toplumun "şahinleri"nin etkinlik kazanmalarına yol açması ve olayların kısa bir süre içinde yatıştırılması yerine uluslararası bir bunalıma dönüştürülmesi anlaşılabilir olmaktadır.

Kıbrıs'ta olayların çıkması üzerine, Türkiye'de askerî komutanlar ve diplomatlar Başbakan İnönü'nün başkanlığında biraraya gelerek değerlendirme toplantısı yaptılar. İnönü, sabahleyin jet filosunun adada ihtar uçuşu yapması ve çatışmaların durmaması halinde adanın bombalanması emrini verdi. Askerî hazırlıklar başlatıldı: İstanbul'daki donanma Mersin'e gitmek üzere harekete geçti, Orta Anadolu'daki askerî birlikler Yunanistan sınırına kaydırıldı. Ertesi gün Türk jetleri Kıbrıs üzerinde ilk uçuşlarını yaptılar. Toplantıda alınan ikinci karar gereğince, İngiltere ve Yunanistan'a birer nota gönderilerek, adadaki İngiliz ve Yunan birliklerinin Türk birlikleriyle beraber çatışan tarafların aralarına girmeleri istendi ve çatışmaların önlenememesi durumunda Türkiye'nin tek taraflı olarak müdahale edeceği belirtildi. Durum NATO'ya da yansıtıldı.

Yunanistan, bu durum karşısında, üç garantör devletin dışişleri bakanlarının görüşmesini teklif etti. Türkiye, durumun vahametini gözönünde tutarak, görüşmelerin başlaması için çatışmaların durdurulmasını önkoşul olarak ileri sürdü. İkinci girişim İngiltere'den geldi ve tarafları Londra'da yapılacak bir konferansta durumu görüşmeye davet etti. Yunanistan'ın önerisine olumsuz yanıt veren Türkiye, İngiltere'nin teklifini kabul etti.

Londra Konferansı 15 Ocak 1964'te toplandı. Türk tarafının çözüm önerisini Denktaş dile getirdi ve daha sonra Türkiye'nin resmî tezi haline gelecek olan şu görüşleri ileri sürdü: 1960 çözümü Kıbrıslı Türklerin güvenliğini sağlayamamıştır ve fiilî güvencelere gereksinim duyulmaktadır. Bu çerçeve içinde de tek çözüm, coğrafî olarak ayrılmış ve zorunlu nüfus mübadelesini gerçekleştirmiş iki toplumlu federal bir devletin kurulmasıdır.

Bu, bir anlamda taksim tezinin başka bir biçimde yeniden gündeme getirilmesiydi. Yunanistan'ın desteklediği Klerides ise, Kıbrıslı Rumların görüşlerini açıkladı: Çoğunluğun çıkarlarına uygun ve teknik olarak uygulanması bir öncekinden daha kolay yeni bir anayasanın hazırlanması ve yürürlüğe konması gerekmektedir.

Sonunda, İngiliz bir subayın komutasında 10.000 kişilik bir NATO gücünün adada düzen ve güvenliği sağlaması Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Türk temsilcilerince kabul edildi ama adaya giden ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı George Ball bu öneriyi Makarios'a kabul ettiremedi. Bağlantısız bir dış politika izlemekte karar-

lı olan ve soruna Bağlantısız ülkeler ile Sovyetler Birliğinin ağırlıklarını hissettirdikleri BM içinde çözüm bulunmasını kendi çıkarları açısından daha uygun gören Kıbrıs Cumhurbaşkanı, yalnızca bir BM gücüne razı olabilirdi.

Kıbrıs Sorunu ve BM

Kıbrıs'a NATO içinde bir çözüm bulunamayacağının anlaşılması ve toplumlararası çatışmaların sona ermemesi üzerine, İngiltere 15 Şubat 1964'te BM Güvenlik Konseyine başvurdu.

Başlangıçta, Güvenlik Konseyindeki sürekli üyelerden ABD ve İngiltere bir karar tasarısı hazırladılar. Adaya Barış Gücü gönderilmesini sağlayan bu tasarı, Kıbrıs hükümetinin iki toplumdan meydana geldiği yolunda Kıbrıs anayasasındaki temel hükümden hareket ediyor ve Kıbrıs hükümeti sözcüğünün geçtiği her yerde bu hükümetin Kıbrıs Türk ve Kıbrıs Rum toplumlarının katılımıyla kurulmuş olan hükümet olduğunu açıkça belirtiyordu. Böylece, toplumlardan sadece birinin temsil edildiği hükümetin Kıbrıs'ın meşru hükümeti olamayacağı anlatılmak isteniyordu. Daha sonra Türkiye'nin savunduğu ancak uluslararası platformda kabul ettiremediği bu görüşü içeren karar tasarısının kabul edilmesine yine Türkiye'nin tutumu engel oldu. Söz konusu tasarıya adadaki Türk toplumunun uğradığı mezalimin kınanmasına ilişkin bir paragraf eklenmesi konusunda Ankara'nın ısrarlı tutumu karşısında, İngiltere ve ABD geri çekildi. Karar tasarısı geçici üyeler tarafından hazırlandı.

4 Mart 1964'te kabul edilen 186 sayılı karar Kıbrıs hükümetinin onayıyla Kıbrıs'ta bir BM Barış Gücünün kurulmasını, ayrıca Genel Sekreter'in, barışçı çözümü sağlamak üzere bir arabulucu atamasını öngörüyordu.

Ancak Türkiye'nin müdahale tehdidi üzerine 14 Martta adaya çıkmaya başlayan BM Barış Gücünün gelişi 27 Martta tamamlandı. Bu sırada, BM Genel Sekreteri U Thant, Hintli General Gyani'yi Barış Gücü komutanlığına, Finlandiyalı Sakari Tuomioja'yı da arabuluculuğa atadı.

Barış Gücünün adaya çıkışı çatışmaları sona erdirmemişti. Türkiye ABD ve İngiltere'ye birer nota göndererek, her an adaya çıkartma yapabileceğini hatırlattı. 16 Mart 1964'te de TBMM, hükümete, gerektiğinde Kıbrıs'a askerî müdahalede bulunma yetkisi verdi.

Kıbrıs Sorunu ve ABD'nin Çözüm Arayışları

BM Barış Gücü adaya gelmeden Kıbrıs'taki EOKA üyeleri Atina'da bulunan Grivas'la ilişkiye geçmişler ve kendisini "Kıbrıs İçin Ulusal Konsey"in başkanlığına seçmişlerdi. Grivas'ın çabaları sonucunda Yunan askerleri adaya gizlice girmeye başlamışlardı. Buna karşılık Kıbrıs Türk toplumu içinde de TMT canlandırılıyor ve Anadolu'dan silah getirilmeye çalışılıyordu. Kıbrıs'taki iki toplum sürekli olarak silahlanırken, Makarios'un 4 Nisan 1964'te İttifak Antlaşmasını tek taraflı olarak feshettiğini açıklaması bardağı taşıran son damla oldu. Türk hükümeti bir açıklama yaparak, hukuksal geçerliliği olmayan bu kararı tanımadığını bildirdi.

Makarios'un sertlik politikası yürütmesinin altında yatan en önemli neden, Yunanistan'da Şubat 1964'te yapılan seçimleri ezici çoğunlukla kazanan Merkez Birliği Partisi Başkanı Y. Papandreu'dan aldığı destektir. Nisan ayında Atina'yı ziyaret eden Makarios ile Papandreu arasında varılan anlaşma gözönünde tutulursa, gerek

Kıbrıs hükümetinin gerekse Yunanistan'ın bundan sonra izleyecekleri politika daha anlaşılır olacaktır. Söz konusu anlaşmaya göre; 1) Kıbrıs sorununa NATO içinde ya da Türkiye ile Yunanistan arasında yapılacak ikili görüşmelerle değil, BM kanalıyla çözüm aranacaktı, 2) Nihaî hedef enosis olacaktı, 3) Yapılacak hiçbir girişim Türkleri kışkırtıcı nitelik taşımayacak, böylece tarihsel olarak haklı bir zeminde bulunmaya çalışılacak ve enosis gerçekleştirildiği takdirde çatışmalar önlenmiş olunacaktı, 4) Türkiye'den gelecek olası bir saldırı karşısında Yunanistan Kıbrıs hükümetine yardım edecekti. Bu çerçeve içinde, Yunanistan Kıbrıs'a kaçak olarak 20.000 asker ve silah yardımı göndermiştir.

Kıbrıs'ta durumun sürekli olarak gerginleşmesi Türk kamuoyunun hükümet üzerindeki baskısını artırmasına yolaçıyordu. 16 Nisan 1964'te Başbakan İsmet İnönü'nün *Time* dergisine verdiği demeçte, müttefikler tutumlarını değiştirmezlerse Batı ittifakının yıkılabileceğini belirterek, "Yeni bir dünya kurulur ve Türkiye de bu dünyada yerini bulur" demesi, uluslararası kamuoyunda Türkiye'nin müdahalesini beklenir hale getirmişti. Oysa, ordu böyle bir çıkarmaya hazır değildi. Ayrıca, son derece temkinli bir dış politika anlayışına sahip olan İnönü, Albay Talât Aydemir'in iki darbe girişiminin bastırılmasına rağmen ordu içindeki huzursuzlukların farkındaydı ve mevcut uluslararası koşullarda, kendi içinde sorunlu koalisyon hükümetiyle böyle bir harekât kararı alma konusunda istekli değildi.

Bununla birlikte, kamuoyundan gelen baskılara karşı bu gerekçelerin hiçbiri ileri sürülemezdi. 4 Haziran 1964'te, Dışişleri Bakanı Erkin'in karşı çıkmasına rağmen, durumdan ABD'yi haberdar etme kararı aldı. NATO'nun güneydoğu kanadında müttefiklerarası bir çatışmaya Washington'un izin vermeyeceğini, Yunanistan ve Kıbrıs üzerinde baskı yaparak sorunu çözeceğini umut ediyordu. Ama, İnönü'nün beklentisi gerçekleşmedi. 5 Haziranda Johnson'dan gelen mektup, salt Kıbrıs konusunda değil, tüm dış politikası açısından Türkiye için bir bomba etkisi yarattı (bkz. s. 685-691).

Johnson mektubu, Türk dış politikasının temel varsayımlarının yetkili makamlarca yeniden sorgulanmasına yol açmakla birlikte, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahaleden vazgeçmesinin resmî gerekçesini oluşturdu. Ayrıca, içerdiği tüm sert ifadelere rağmen Johnson-İnönü mektuplaşmaları iki müttefik arasındaki ilişkileri koparmamış, tam tersine bu mektuplar sonucunda Johnson'ın yaptığı davet İnönü tarafından kabul edilmiş ve sorunun karşılıklı olarak görüşülmesi için yeni olanaklar da yaratmıştır.

İnönü ve Papandreu'nun Washington Ziyaretleri: Johnson'ın temel amacı, Kıbrıs sorununu, tıpkı 1959'da olduğu gibi, ABD girişimiyle Türkiye ve Yunanistan arasında varılacak bir anlaşmayla çözüme kavuşturmaktı. Bu nedenle, İnönü'yle birlikte Yunanistan Başbakanı Y. Papandreu'yu da Washington'a davet etmişti. Ama, Johnson'ın gözardı ettiği nokta, koşulların 1959'dan çok farklı olduğuydu. Bir kere, Yumuşama sonrasında "Sovyet tehdidi" iki komşu ülkeyi yakınlaştırmıyor, tam tersine Batı'dan gelen baskılara karşı Moskova'da aranacak destek bir seçenek oluşturuyordu. İkincisi, iki ülkede de 1950'lerdeki gibi çoğunluğa dayalı güçlü hükümetler değil, istikrarsız siyasal iktidarlar işbaşındaydı. Son olarak da, Kıbrıs sorunu salt

Ankara-Atina-Londra üçgeninde yaşanan bir sorun olmaktan çıkmış, Kıbrıs Cumhuriyeti ve Makarios sorunun çözümünde dikkate alınmaması mümkün olmayan en etkili öğe olarak gelişmeleri yönlendirmeye başlamıştı. Tüm bu değişiklikleri hesaba katmayan Johnson, Türk ve Yunan başbakanlarının Washington ziyaretlerinden beklediği olumlu sonucu elde edemedi.

ABD başkanının üçlü bir zirvede Kıbrıs sorununu ele alma isteği, Y. Papandreu'nun İ. İnönü ile bir araya gelmeyi reddetmesi sonucunda gerçekleşmedi. Bunun üzerine 22 Haziran 1964'te Johnson İnönü'yü kabul etti. Söz konusu görüşme sırasında, Johnson Mektubunun ilişkilere yansıyan olumsuz etkisi giderilmeye çalışıldı ve yayınlanan ortak bildiride, Zürich ve Londra antlaşmalarının yasal açıdan bağlayıcı oldukları belirtildi. Türkiye bu görüşmeler sırasında federasyondan söz etmedi, Papandreu ve Makarios'un bu antlaşmaların artık geçersiz hale geldiğine ilişkin tezlerine karşın, aksini Washington'a kabul ettirdi ve Kıbrıs sorununa BM çerçevesinde çözüm aramak yerine, NATO içi ikili görüşmeler yolunun denenmesini sağladı.

24 Haziran 1964'deki Johnson-Papandreu görüşmesi aynı olumlu havada geçmedi. ABD'ye rağmen başbakan olan Papandreu, Kıbrıs sorununun bir Türk-Yunan sorunu olarak algılanmasına karşı çıkıyor ve Makarios'un dışlandığı bir çözüm arayışını kabul etmeyeceğini söylüyordu. Görüşmeler sırasında ABD'nin Papandreu'ya karşı uyguladığı baskı da bir sonuç getirmedi. ABD Savunma Bakanı McNamara'nın Papandreu'ya Türkiye'nin hava gücünün ne denli etkin olduğunu, tüm Yunanistan'ı yerle bir edebileceğini, eğer uzlaşmaz tutumunu sürdürürse böyle bir durumda ABD'nin parmağını bile kıpırdatmayacağını söylemesi üzerine, Y. Papandreu "Türkiye'ye böylesine güçlü bir hava kuvvetleri sağladığınız için teşekkür ederiz sayın bakan. Ama izin verirseniz size, Türkiye'nin çok daha güçlü hava kuvvetleri olan bir başka ülkeyle komşu olduğunu hatırlatmak isterim. Eğer Türkler saldıracak olursa, bu hava kuvvetlerinin de çatışmaya katılması bir olasılıktan ibaret kalmayacaktır." diyerek, Moskova'nın artık NATO içi çatışmalarda bir koz olarak ileri sürülebileceğini gösterdi. Johnson-Papandreu görüşmesinden sonra yayınlanan ortak bildiride, arabulucunun yetkisi teyid edilmekte ve yeni bir çözüm şeklinin bulunmasının zorunlu olduğu kabul edilmekteydi. Yunanistan, bu bildiriyle, Türk-ABD ortak bildirisinde belirtilen 1959 Londra antlaşmalarının tarafları bağlamaya devam ettiği konusunda yaratılan izlenimin silindiğini ileri sürmüştür.

Washington görüşmelerinde bir çözüme varılamamıştı ama Kıbrıs sorununun doğu Akdeniz'de stratejik dengeleri sarsacağından endişelenen ABD'ye iki müttefikinin bakış açılarını görme ve hangi koşullarda biraraya gelebileceklerini anlama olanağı vermişti. Bu koşullarda ABD yeni görüşmelerin hazırlığını başlattı.

Cenevre Konferansı ve Acheson Planları: ABD, müttefikleri arasında Kıbrıs sorununa ilişkin görüşmelerin başlaması için tarafları tatmin edecek bir yöntem bulmuştu: Türkiye, Yunanistan ve İngiltere BM arabulucusu Tuomioja'nın nezaretinde ve eski ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'ın arabuluculuğunda Cenevre'de biraraya geleceklerdi. Görüşmelere Kıbrıs hükümeti de davet edilmişti ama Makarios gelmeyi reddetmişti.

Cenevre görüşmeleri 9 Temmuz 1964'te başladı. Yunanistan'ın ısrarı üzerine iki heyet masa başında biraraya gelmedi. İki heyetle de ayrı ayrı görüşen Acheson, önerileri iletiyordu. Askerî müşavir olarak Turgut Sunalp'in bulunduğu Türk heyetine Nihat Erim, Yunan heyetine de Nicolareisis başkanlık yapıyordu.

14 Temmuzda Acheson çözüm planını sundu. Buna göre;

1) Kıbrıs adasının Karpas bölgesinde (Kıbrıs'ın kuzeydoğu ucu), Türkiye'ye, egemenlik hakları kendisine ait olacak ve anavatanın ayrılmaz parçası sayılacak bir arazi verilecekti. Sınırı yapılacak görüşmelerle belirlenecek olan bu bölgede Türkiye istediği kadar asker bulundurabilecek, Kıbrıslı Türkler bir saldırıya uğramaları halinde buraya iltica edebileceklerdi.

2) Kıbrıs'ın Rumlar veya Yunanistan'ın egemenliğinde kalacak bölgesinde yaşayacak Türklerin çoğunlukta oldukları iki ya da üç bölge tam bir kendi kendini yönetme hakkına yani özerkliğe sahip olacaktı. Bununla birlikte, merkezdeki siyasal otoriteye karşı bağlılıkları ve sorumlulukları sürecekti.

3) Adada yaşayacak Türkler Lausanne'da Yunanistan sınırlarında kalan Müslüman azınlığa tanınan haklardan yararlanacaklardı ve bu haklara uygun davranılıp davranılmadığı BM ya da Uluslararası Adalet Divanı tarafından atanacak bir komiser tarafından denetlenecekti.

4) Türkiye'nin doğu Akdeniz'den gelebilecek saldırılara karşı güvenliğini sağlamak üzere Meis adası Yunanistan tarafından Türkiye'ye terk edilecekti.

Acheson Planıyla hem taksim, hem de enosis istekleri yanıtlanmış, Türkiye'nin stratejik güvenlik kaygıları giderilmiş, ada dolaylı olarak NATO'nun denetimine sokulmuş, doğu Akdeniz Batı'nın çıkarları açısından güvenli hale getirilmiş oluyordu.

Yalnız, Cumhurbaşkanı Makarios'un giderek devlet başkanı olmanın avantajlarının farkına vardığı ve bu nedenle enosisten uzaklaştığı, Yunanistan'ın Kıbrıs üzerinde değil Kıbrıs'ın Yunanistan üzerinde baskı öğesi haline geldiği, ulusal ve uluslararası düzeyde gücü artan Makarios'a kendi rızası dışında bir çözümü zorla kabul ettirmenin artık mümkün olmadığı gibi hususlar gözardı edilmişti. Nitekim, Acheson Planının ardındaki niyetleri gören Makarios, önerilen planı gizli bir taksim olduğu gerekçesiyle reddetti. Makarios'un direnişi karşısında Yunanistan'ın yanıtı da olumsuz oldu.

Kısa bir kesintiden sonra Cenevre görüşmeleri 20 Temmuzda yeniden başladı. Türkiye Acheson Planını görüşme zemini olarak kabul etmişti. Yunanistan ise, 1959 antlaşmaları temelinde görüşmelerin başlaması önerisine geri dönmüştü. Cenevre'de bir sonuç alınamayacağı anlaşılınca, Atina'da gerçekleşen Makarios-Papandreu görüşmesinin ardından Ağustosun ilk haftasında Yunanistan yeni bir öneri getirdi: El Greco burnunda, 32 kilometrekarelik bir alan sadece deniz ve hava üssü olarak kullanılmak üzere 25-30 yıllığına Türkiye'ye kiralanacaktı. Daha sonra Acheson'ın müdahalesiyle bu alanın genişliği 50 kilometrekareye ve kira süresi 50 yıla çıkarıldıysa da, Türkiye, Yunanistan lehine enosise yol açtığı gerekçesiyle teklifi reddetti. Böylece, 31 Ağustosta Cenevre Konferansı bir sonuç alınamadan kapandı.

Acheson Planı, Yunanistan açısından önemli bir fırsatın kaçırılmasıydı: Enosise en çok yaklaşıldığı anda, Türkiye'nin kabul etmesine rağmen, söz konusu planı

Makarios'un baskısıyla da olsa reddetmesi Yunan dış politikası bakımından önemli bir hata olarak kabul edilebilir.

Tüm bu süreç içinde yaşananlar ve Cenevre Konferansı bir gerçeği ortaya koydu: Türkiye ve Yunanistan ABD baskısıyla uzlaşmaya varmak isteseler bile, Kıbrıs Cumhuriyetinin onayı olmadan bir çözüme varmak artık mümkün değildi ve Kıbrıs hükümetinin iç ve dış politikası Ankara ve Atina'dan çok farklı eğilimler taşıyordu. Makarios, ülkesinin NATO denetimli bir Türk-Yunan yönetimi altına konmasına razı olmuyordu.

Türkiye'nin Adaya İlk Müdahalesi

Kıbrıs'da yaşayan iki toplum, özellikle de daha elverişli koşullara sahip olan Rumlar, Mart 1964'ten başlayarak sürekli silahlanıyor ve çıkabilecek bir çatışmaya kendilerini hazırlıyorlardı. Cenevre Konferansının ilk aşamasının başarısızlıkla sonuçlanması toplumlararası gerilimi daha da artırdı ve ilk çatışma Türklerin ya da daha doğru bir ifadeyle TMT'nin denetimindeki Erenköy-Mansura bölgesinde patlak verdi. Kıbrıs hükümeti, Kıbrıslı Türklere Anadolu'dan gönderilen silahların Erenköy limanından geldiğini düşünüyor ve bölgede yaşayan Kıbrıslı Türklerin denizle bağlantılarını kesmek istiyordu. Grivas komutasındaki Rum askerlerin, 6 Ağustosta, Erenköy'ü limana bağlayan yolu denetim altına almak için yaptıkları saldırıya TMT üyelerinin ateşle yanıt vermeleri üzerine çatışmalar yaşandı. Erenköy'e çekilmek zorunda kalan Kıbrıslı Türkler hükümet güçleri tarafından ablukaya alındılar ve yaşamlarından ciddi olarak endişe edilmeye başlandı. "Erenköy direnişi"nin tek umudu Türkiye'nin havadan yapacağı müdahaleydi (bkz. Savaşa Varmayan Zorlamalar kutusu, s. 730).

BM ve NATO'ya da başvuran Ankara hükümetinin kararıyla, 7 Ağustosta Türk jetleri ada üzerinde ihtar uçuşu yaptılar. Bir sonuç alınamaması yani Grivas komutasındaki Ulusal Muhafız Birliğinin ablukayı kaldırmaması ve çatışmaları sürdürmesi üzerine, 8-9 Ağustosta Türk jetleri bu Birliği bombalamaya başladı. 64 Türk jetinin müdahalesi sonucunda 33 Kıbrıslı Rum ölmüştü, yaralı sayısı 230'du. Bunun üzerine Yunan jetleri Lefkoşa üzerinde moral uçuşu yaptılarsa da, konunun BM'ye intikali ve Makarios'un Güvenlik Konseyinin ateşkes çağrısına uyarak ablukayı kaldıracağını ilan etmesi üzerine, Türkiye de ateşkes çağrısına olumlu yanıt verdi. Böylece, Kıbrıs'ta sıcak savaşın eşiğinden dönülmüş oldu. Kıbrıs'ta çatışmalar, yerini Rumların Türklere karşı uygulamaya koydukları ekonomik ablukaya bıraktı.

1964 Kıbrıs Bunalımında Sovyetler Birliğinin Politikası

Sovyetler Birliği, bağımsızlığını ilân ettiği günden itibaren Kıbrıs'la yakından ilgilenmiştir. Doğu Akdeniz'de bağlantısız bir dış politikayı savunan, NATO'ya girmeyeceğini sürekli yineleyen, Doğu Bloku devletleriyle ilişkilerini sürdüren, ülkesinde komünist AKEL partisinin faaliyetlerine izin veren Makarios liderliğindeki bir Kıbrıs'ın Akdeniz'deki varlığı SSCB için son derece önemliydi ve bu ülke 1964 bunalımı sırasında Kıbrıs politikasını iki temel üzerinde yürüttü: Makarios'u destekleyerek, bölgeyi NATO'nun mutlak denetimine girmekten alıkoymak ve NATO'nun güneydoğu kanadında ortaya çıkan çatlaktan yararlanarak Türkiye ve Yunanistan'la ilişkileri geliştirmek.

Savaşa Varmayan Zorlamalar

Savaşa varmayan zorlama yollarını kuvvet kullanma içerenler ve içermeyenler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

1) Kuvvet kullanma içermeyen yollar genel olarak "misilleme" başlığı altında ele alınabilir. Misilleme (*retorsion*) dostluktan uzak ama uluslararası hukuk tarafından yasaklanmamış bir eyleme aynı şekilde karşılık vermektir. En çok rastlanan misilleme biçimleri şunlardır: Bir antlaşma kuralını uygulamamak, ekonomik yardımı kesmek, yabancıların toplu olarak sınır dışı edilmesi, ekonomik ilişkilerin kesilmesi, her türlü ulaşım ve iletişime son verilmesi, diplomatik ilişkilerin kesilmesi, vize koymak, aşırı vergilendirmek.

2) Kuvvet kullanma içeren yollar ise genel olarak "zararla karşılık" ve "müdahale" terimleriyle anılmaktadır. Zararla karşılık (*represailles, reprisals*), haksız bir eyleme bir başka haksız eylemle karşılık vermektir. Birinci haksız eylem ikincisini meşru kılar. Zararla karşılığın en çok görülen türleri arasında abluka, ambargo, boykot, kuvvet çıkarma, barış içinde işgal ve bombardıman sayılabilir. Bu yola başvurulabilmesi için; diğer devletin uluslararası hukuka aykırı bir fiilde bulunması, bir düzeltme isteğinde bulunulması ve bu isteğin reddedilmesi, iki eylem arasında bir orantı bulunması ve üçüncü taraflara zarar verilmemesi gerekir. Fiilen kuvvet kullanma içeren zararla karşılık biçimlerinin BM Antlaşmasıyla yasaklanmış olduğu kabul edilmiştir.

Fiilen kuvvet kullanma içeren "müdahale" de hukuka aykırı olmakla birlikte, bazı durumlarda hukuka uygun hale geldiği ileri sürülmektedir. Bunlar şöyle sıralanabilir: Yurt dışındaki vatandaşlarını korumak için müdahale (1951'de İngiltere'nin İran'a müdahalesi), temel insan haklarını korumak için müdahale (1965'te ABD'nin Dominik Cumhuriyetine müdahalesi), self determinasyon hakkını kullanan bir halka yardım için müdahale (Batı Sahra), meşru savunma hakkının kullanılması çerçevesinde müdahale ve bir antlaşmaya dayanarak veya ilgili hükümetin çağrısıyla müdahale (SSCB'nin 1956 Macaristan, 1968 Çekoslovakya, ABD'nin 1958 Lübnan ve 1983 Grenada müdahaleleri). Ama, bunlardan herhangi birisinin genel olarak uluslararası hukuka uygun olduğu yönünde yerleşmiş bir uygulama ya da kural yoktur.

(F. Keskin)

Aralık 1963'te Kıbrıs'ta toplumlararası çatışmalar başladığında, *Pravda* gazetesi olayların nedeni olarak, "NATO'nun yöneticileri tarafından Kıbrıslılara empoze edilen" 1959 Londra antlaşmalarını gösteriyordu. *Pravda*'ya göre, bu antlaşmalar Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasında yapay bir bölünme yaratmıştı ve Kıbrıs'ın egemenlik haklarına ciddi bir tecavüz niteliğindeydi. Resmî görüşü yansıtması açısından önem taşıyan bu yazıdan hemen sonra, 31 Aralık 1963'te Sovyet hükümeti Türk hükümetine epey yumuşak bir dille kaleme alınmış bir nota vererek, Türk jetlerinin ada üzerinde ihtar uçuşu yapmalarını protesto etti.

Sorunun NATO içi bir sorun olarak algılanmasının sonucu olarak Londra Konferansının toplanmasını da Kıbrıs Cumhuriyetinin egemenliğine, bağımsızlığına ve özgürlüğüne bir saldırı olarak niteleyen ve böyle bir ihlâle izin vermeyerek resmî devlet başkanı Makarios'u kararlarında destekleyeceğini bildiren Moskova, Ağustosta Türk jetlerinin adayı bombalamasını bu planın uygulamaya konması olarak gördü ve 9 Ağustosta son derece tehditkâr bir üslûpla, Türkiye'yi askerî harekâtı durdurmaya davet etti. Kruşçev aynı gün Makarios'a da bir mesaj göndererek, yabancı bir işgal karşısında Kıbrıs'a yardım edeceklerini bildirdi. Moskova siyasal platformda sert demeçler vermek ve analizler yapmakla yetinmedi, Makarios'a verdiği yardım sözünü de tuttu. 1 Ekim 1964'te Kıbrıs'la Sovyetler Birliği arasında askerî yardım antlaşması

imzalandı. Buna göre, Moskova Kıbrıs ordusunun modernleşmesi için gerekli teçhizatı verecekti. Bu antlaşma Kıbrıs için beklenen sonucu vermediği gibi, olumsuz gelişmelere yol açarak Makarios ile Papandreu'nun yollarını ayırdı: Kıbrıs'a her türlü desteği vermeye hazır olan Papandreu yılmaz bir anti-komünistti ve Moskova ile yakınlaşmanın fiiliyata dökülmesine izin veremezdi.

Sovyetler Birliğinin 1964 sonuna kadar Kıbrıs hükümetini ve Makarios'u destekleyen, sorunu uluslararası bir sorun ve emperyalistlerin Akdeniz'deki çıkar hesabı olarak gören politikası, 30 Ekim-6 Kasım 1964'te Dışişleri Bakanı Erkin'in Moskova ziyareti sonrasında değişmeye başladı. Yayınlanan ortak bildiri, Kıbrıs'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünden söz ediyor, ama her iki ulusal toplumun yasal haklarına saygı gösterme, adada iki ulusal toplumun varlığını tanıma gibi ilkeleri de gündeme getiriyordu. Böylece Moskova, Türkiye'yle ilişkileri geliştirme isteğini öne çıkararak siyasal platformda Makarios'a verdiği desteği çekmeye ve adada iki toplumun varlığını, dolayısıyla federasyonu kabul eden bir tezi savunmaya başlıyordu.

Nitekim, 4-13 Ocak 1965'te Türkiye'yi ziyaret eden Prezidyum üyesi Podgorni 21 Ocakta TASS Ajansına verdiği demeçte, Kıbrıs için federasyon dahil her çözümün tartışılması gerektiğini dile getirdi. 17-22 Mayıs 1965'te Dışişleri Bakanı Gromiko yine Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında, Moskova'nın enosise karşı olduğunu ve federasyonu önerdiğini açık olarak belirtti. Yunanistan'da faşist cuntanın bulunduğu 1967'de yaşanacak yeni bir Kıbrıs bunalımında Moskova'nın 1964'ten çok daha farklı bir politika ve üslûp benimsediği, Türkiye'ye daha da yakın davrandığı görülecektir.

1964 Kıbrıs Bunalımı ve Bağlantısızlar

Bağlantısız ülkelerin Kıbrıs sorununda izledikleri politika iki nedenle açıklanabilir. Bunlardan birincisi, kendi içlerinde de farklı etnik ve dinsel grupları barındıran bu ülkelerin Kıbrıs'ta iki cemaatin bulunduğunu ileri süren Türk tezinden rahatsız olmaları ve bu tezin kabul edilmesi halinde Kıbrıs'ın bölünmesi olasılığının kendi ülkelerinde de parçalanma sürecine örnek oluşturabileceğini düşünmeleridir. İkincisi ise, Türkiye ve Kıbrıs'ın 1964'e dek Bağlantısızlara yönelik izledikleri politikalardır. Türkiye 1955 Bandung Konferansında bağlantısızlık politikasına karşı olduğunu ve bu politikanın Moskova'ya yarayacağını açıklamış, Batı Blokunun temsilciliği rolünü üstlenmişti. Bu tutumunu 1960'dan sonra yumuşattıysa da bağlantısız ülkelere karşı özel bir politika oluşturamamıştı. Oysa, Makarios başpiskopos seçilip Kıbrıs Rum halkının önderliğini üstlendiği günden itibaren, Bağlantısızlık hareketi içinde yer almış ve bu hareketin ilkelerini uygulamıştı.

Bu iki nedenin doğal sonucu olarak, Bağlantısızlık hareketi içindeki ülkeler başlangıçtan itibaren Makarios'un arkasında yer aldılar. 1964 Kıbrıs bunalımının hemen ertesinde toplanan 2. Bağlantısızlar Konferansı sonunda yayınlanan kararlarda Kıbrıs'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi, iç meselelerine dışardan kuvvetle müdahale edilmemesi, Kıbrıs halkının bir bütün olarak kendi kaderini belirleme hakkının bulunduğunun kabul edilmesi gerektiği yer alıyordu. Böylece, 1959 Londra antlaşmaları yok sayılıyor ve Türkiye'nin müdahale hakkı reddediliyordu. Bu kararlar, Kıbrıs konusu BM Genel Kuruluna geldiğinde bağlantısız devletlerin oyunun yönünü belirlemede etkili olacağı için önem taşıyordu. Nitekim, BM Ge-

nel Kurulunda yapılan oylamalarda bağlantısız ülkeler sürekli olarak Türkiye'ye karşı Kıbrıs'ı destekler nitelikte oy kullanmışlardır.

1964 Kıbrıs bunalımı sırasında bağlantısız ülkelerin tutumu Türkiye'yi kendi dış politikasına eleştirel yaklaşmaya itmiş, bu ülkelerle NATO'nun belirlediği sınırları aşarak ekonomik, malî ve teknolojik yardım ilişkisine girmek gerektiğini ortaya koymuştu. Bu anlayışın somut adımları 1965'te atıldı. Türkiye çeşitli Asya ve Afrika ülkelerine iyiniyet heyetleri gönderdi. Ancak, bu girişimlerin kısa vadede geçmişi unutturarak olumlu sonuçlanması mümkün olmayacaktır.

1964 Kıbrıs Bunalımının Azınlıklara Etkisi

1964 Kıbrıs bunalımı gerek Batı Trakya'daki Türk azınlığı, gerekse İstanbul'daki Rum azınlığı olumsuz yönde etkiledi.

1964 Kıbrıs bunalımı üzerine uluslararası kamuoyunda ılımlı ve uzlaşmacı bir politika sergileyen İnönü hükümeti, en sert politikasını kendi Rum asıllı vatandaşlarına karşı yürüttü.

Kıbrıs olaylarının başlamasıyla birlikte, Türk kamuoyunun dikkati Patrikhanenin, Rum azınlığın ve Türkiye'de ikâmet eden Yunan vatandaşlarının üzerine çekilmeye başlandı. "Vatandaş Türkçe konuş" kampanyaları ve basında Rum azınlığın zenginliğine ilişkin yazıların giderek artan sıklıkta yer alması, Türk kamuoyunda Rum kökenlilere karşı düşmanlık havası doğurdu.

Hükümetin tutumuna gelince, Kıbrıs'a askerî çıkarma yapılamayacağı anlaşıldıktan sonra Yunanistan'ı Kıbrıs konusunda ödün vermeye zorlamak için Ankara elinde bulunan kozları gözden geçirdi. Öncelikle Patrikhane'nin sınır dışı edilmesi düşünüldü ama bunun uluslararası tepki çekeceği ve Yunanlılarca olumlu bile karşılanabileceği göz önünde tutularak vazgeçildi. Bunun üzerine dikkatler Türkiye'de yaşamakta olan Yunan vatandaşlarına çevrildi.

1964'te Türkiye'de, 30 Ekim 1930'da imzalanmış olan İkâmet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasına uygun olarak Türkiye'ye gelmiş, yerleşmiş, iş ve aile kurmuş bulunan 2990'ı Batı Trakyalı olmak üzere toplam 12.724 Yunan vatandaşı yaşamaktaydı. Türkiye, 16 Eylül 1964'te 1930 İkâmet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasını tek taraflı olarak bir kararnameyle feshetti. Antlaşmanın 36. Maddesine göre, fesih kararının uygulanmasına 6 ay sonra başlanması gerekiyordu. Ama Türkiye, ülke savunması ve genel güvenliği ilgilendiren konularda ithalât ve ihracatta iki ülkenin birbirlerine tanıdıkları ayrıcalıkların kaldırılabileceğini belirten 16. Maddeye dayanarak, uygulamayı hemen başlattı.

Zararlı faaliyette bulundukları belirlenen 997 kişi 6 aylık süre beklenmeden sınır dışı edildi. Antlaşmanın yürürlükten kalkmasından sonra 7603 Yunan vatandaşı sona eren ikâmet süreleri yeniden uzatılmadığı için Türkiye'yi terk etmek zorunda kaldılar. Bu kişilere daha sonra da Türkiye'ye girmeleri için vize verilmedi. 1134 Yunan uyruklunun ise, yaşlılık, hastalık, eğitim gibi nedenlerle ve insanî gerekçelerle kalmalarına izin verildi.

Sonuç olarak 8600 Yunan uyruklu kişi Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Fakat, bunların birçoğu Türk uyruklu Rumlarla evlenmiş oldukları için, gerek ailevî nedenlerle, gerekse ülkede egemen olan Rum karşıtı hava ve baskılar dolayısıyla Türk uyruklu Rumlar da ülkeden ayrıldılar. Genel hava Gökçeada ve Bozcaada

Rum azınlığını da etkiledi. Yarıaçık cezaevi kurmak ve devlet üretim çiftliği açmak için yapılan kamulaştırmalar, bu adalardaki Rum azınlığın Yunanistan'a göç etmesiyle sonuçlandı. 2000'lerin başında Türkiye'de Rum azınlığın sayısı 1500-2000'e kadar düşecektir.

Yunan uyrukluların Türkiye'den çıkarılmasından sonra 2 Kasım 1964'te 6/8301 sayılı "gizli" bir kararnameyle bu kişilerin Türkiye'deki taşınmaz malları üzerindeki her türlü temlikî tasarruflar durduruldu ve bu taşınmaz mallardan elde ettikleri gelirler bloke edildi. Kararname uyarınca bu mallar alım-satım, hibe, bağış gibi yollarla el değiştiremiyor, gelirleri bloke ediliyordu. Sadece İstanbul'da yaşayanların geçimlerini sağlayacak şekilde her yıl gereksinime göre bir miktar gelirleri serbest bırakılıyordu. Çok sayıda Yunanlıyı ekonomik açıdan mağdur eden bu uygulamanın sona erdirilmesi için 5 Şubat 1988'e yani Davos sonrasına dek beklemek gerekecektir (Bu kararname ve 5 Şubat 1988'de kaldırılması için bkz. 1980-1990, Yunanistan'la İlişkiler, cilt II).

Türkiye'nin Yunan uyruklulara karşı uyguladığı bu politika Yunanistan'da tepkisiz kalmadı. Kısa vadede Onikiadalar'da yaşayan Türk uyrukluları sınır dışı etmeye başladı. Türkiye'nin 1134 Yunan uyruklu kişiyi insanî nedenlerle sınır dışı etmeyi durdurma kararı alması üzerine, Yunanistan da Rodos'ta ikâmet eden 500 kadar Türk uyruklunun kalmasına izin verdi.

Türkiye'nin 1964 uygulamalarının uzun vadeli sonuçları çok daha olumsuz oldu. Rum azınlığın göçü Lausanne'da kurulmuş olan karşılıklılığı sona erdirdi. Yunanistan bundan sonra Batı Trakyalı Müslüman Türk azınlığa yönelik baskı politikalarını daha rahat uygulayabildi. Nitekim, 1967'de iktidarı ele geçiren Albaylar Cuntası döneminde, genel politikaya paralel olarak ve özellikle de yeniden başlayan Kıbrıs olaylarından sonra bu azınlığa ait topraklar kamulaştırıldı, Papagos kanunu kaldırıldı, jandarma baskısı artırıldı, her Kıbrıs bunalımı çıktığında Türk köyleri askerî ablukaya alındı.

Türk-Yunan ilişkilerinin değişmez kuralı olan, iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulduğu dönemlerde gerginliğin acısının karşılıklı olarak azınlıklardan çıkarılması durumu 1964'de bir kez daha yaşandı.

Galo Plaza Raporu ve BM Genel Kurulu Kararı

Eylül 1964'ten itibaren tarafların "sessiz bir ateşkes" uygulamaları dolayısıyla Kıbrıs'ta gerilim görece yatışmıştı. Kıbrıslı Türkler yine Rumların ekonomik ablukası altındaydı ancak çatışma yaşanmıyordu. Bu sırada, BM arabulucusunun ölümü üzerine yeni arabulucu olarak görevlendirilen Galo Plaza'nın hazırladığı rapor sorunun yeniden alevlenmesine yol açtı.

Galo Plaza, raporunda, özetle şöyle diyordu: Kıbrıs sorununa çözüm adadaki iki cemaat tarafından bulunmalı, dışardan zorlanmamalıdır. Aralık 1963'ten beri meydana gelen olaylar eski duruma geri dönülmesini psikolojik ve siyasî bakımdan imkânsız kılmıştır. 1959 Londra antlaşmalarının uygulanmaları artık mümkün değildir. Bütün halkların güvenlik haklarını yeteri derecede koruyan tam bağımsız bir Kıbrıs devletinin kurulması çözüm olacaktır. Galo Plaza'ya göre, kurulacak tam bağımsız Kıbrıs devleti self determinasyon hakkına sahip olacaktı ama bir başka devletle birleşmeme yükümlülüğünü de üstlenecekti.

Yunanistan ve Kıbrıs Rum liderliği Plaza raporunu yapıcı olarak değerlendirip olumlu karşıladılar ama Kıbrıs'a tanınacak self determinasyon hakkının sınırlandırılmasını anlayamadıklarını belirttiler. Türkiye içinse, söz konusu rapor büyük bir hayal kırıklığı yarattı. 1959 Londra antlaşmalarına dönülmesinin mümkün olmadığının söylenmesi ülkenin Kıbrıs politikasının dinamitlenmesi anlamına geliyordu.

Türkiye, Plaza raporundan sonra konunun BM Genel Kurulunda ele alınması durumunda nasıl bir tavrın çıkabileceğini anlayarak, Bağlantısızlar nezdindeki girişimlerini daha da artırdı ama kısa vadeli çabalar tarihsel izleri ve bu ülkelerdeki toplumsal gerçeği silmeye yetmedi. 16 Aralık 1965'te Kıbrıs sorunu BM Genel Kurulunca tartışıldı. 5 olumsuz, 54 çekimser oya karşılık 47 oyla kabul edildi. 2077 sayılı kararda;

1) 10 Ekim 1964 Kahire Konferansı kararları ve Galo Plaza'nın raporunun göz önünde tutulduğu,

2) Kıbrıs Cumhuriyetinin BM'nin eşit bir üyesi olarak, herhangi bir yabancı müdahale olmaksızın tam egemenlik ve bağımsızlık hakkı bulunduğu,

3) Tüm üye devletlerin Kıbrıs Cumhuriyetinin egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermek ve herhangi bir müdahalede bulunmaktan kaçınmak durumunda oldukları belirtiliyordu.

Böylece, BM Genel Kurulu Kıbrıs'ın tam egemen bir devlet olduğunu belirterek müdahaleye karşı çıkıyor, bir anlamda 1959 Londra antlaşmalarının varlığını reddediyordu. Tümüyle Makarios'un görüşlerini içeren bu karar, BM'nin aldığı kararlar içinde, Türkiye ve Kıbrıslı Türkler açısından en olumsuzu olarak tarihe geçecektir. Karara Türkiye'yle birlikte olumsuz oy veren dört devlet ABD, İran, Arnavutluk ve Pakistan'dır. ABD, Kıbrıs sorunu dolayısıyla iki müttefiğinin karşı karşıya gelmesinden rahatsızdı ve Yunanistan'ın uzlaşmaz tutumuna karşı Türkiye'nin yanında oy kullanarak Atina'ya mesaj vermek istiyordu. İran, Arnavutluk ve Pakistan ise Türkiye'yle tarihsel dostluk bağlarıyla bağlıydılar ve Kıbrıs sorunu boyunca Ankara'nın yanında yer almışlardı.

C) Demirel Hükümeti-Albaylar Cuntası Yakınlaşması ve 1967 Kıbrıs Bunalımı

1965 sonunda Türkiye ve Yunanistan'da önemli siyasal değişmeler yaşandı: Türkiye'de yapılan seçimler sonucunda Adalet Partisi (AP) tek başına iktidara geldi, Yunanistan'da ise uzlaşmaz tutumuyla ABD için hep bir sorun oluşturan Y. Papandreu hükümeti istifa etti ve yerine istikrarsız koalisyonlar kurulmaya başlandı. Her iki ülke, farklı nedenlerle de olsa, ABD'den gelecek ekonomik ve askerî yardımlara gereksinim duyuyorlardı. Bu yardımları alabilmelerinin en önemli koşulu, NATO'nun güneydoğu kanadında ortaya çıkan ve ABD'yi rahatsız eden çatışmayı çözmek üzere derhal görüşmeleri başlatmaktı.

Nitekim 1966-1967 yılları, Ankara ve Atina'nın bir yandan gizli görüşmeler yürütürken, öte yandan Kıbrıs'ta gerilimi azaltacak politikalar izlemeleriyle geçti. Ankara 1963'ten beri silah altında tutulan TMT'ye bağlı öğrencilerin artık Türkiye'ye dönerek eğitimlerine devam etmelerini sağladı ve TMT'yi örgütleyen Albay Kemal

Coşkun'u geri çağırdı. Atina ise, 1966'da Makarios'un Çekoslavakya'dan silah satın almasına ABD ve Türkiye'nin tepki göstermesi üzerine Lefkoşa'ya baskılarını artırarak bu işlemin sona erdirilmesine yardımcı oldu.

Bu sürecin en önemli sonucu, Denktaş'ın etkisi altındaki "şahinler"le Ankara, Makarios'la da Atina arasındaki ilişkilerde görülen bozulmadır. Ankara'nın TMT'ye ilişkin kararlarından son derece rahatsız olduğunu dile getiren Denktaş bunun Kıbrıslı Türkleri Rumlara teslim anlamına geldiğini belirten demeçler verdi. Böylece Türkiye'nin Kıbrıs politikalarının itirazsız uygulayıcısı Küçük ile Türkiye'nin politikalarını etkileme doğrultusunda davranan Denktaş arasındaki farklı tutumlar da ortaya çıkmış oldu.

Makarios ile Atina arasındaki kopuş, özellikle 21 Nisanda Albaylar Cuntasının iktidara gelmesinden sonra daha da açık biçimde yaşandı. Daha önce de belirtildiği gibi, Makarios artık bir devlet başkanı olmanın avantajlarını görmüştü; bağımsız ve bağlantısız bir Kıbrıs Cumhuriyetinin, ABD'den aldığı destekten başka dayanağı olmayan ve bu nedenle NATO içi ABD politikalarının itirazsız uygulayıcısı konumundaki Atina yönetiminin izleyeceği politikalarla varolamayacağına inanıyordu. İlk çıkışını, Grivas ve onun denetimindeki Yunan askerlerinin adadan çekilmesini isteyerek yaptı. Üzerindeki Yunan baskısını azaltarak, Atina'nın kendisine danışmadan Kıbrıs'la ilgili alacağı diplomatik kararlara karşı çıkma olanağı yaratmak istiyordu.

Şahinlerin karşı çıkmasına rağmen, kendi ülkelerindeki ekonomik kalkınma programlarını başlatmalarına ve NATO içinde uyumlu dış politikalar oluşturmalarına engel olan Kıbrıs sorununu görüşmek üzere, iki ülke başbakanı biraraya gelme kararı aldılar. 1966'dan beri bu görüşmenin alt yapısı hazırlanmaya çalışılıyordu ama bunun için gerekli ortak zemin oluşturulamamıştı. Dolayısıyla, Demirel-Kollias görüşmelerinin beklenen olumlu sonucu vermeyeceği daha başlangıçtan belliydi.

Demirel-Kollias Görüşmeleri

21 Nisan 1967'de Yunanistan'da iktidara elkoyan Albaylar Cuntası içeride destek bulabilmek için bir dış politika başarısına gereksinim duyuyordu. Yönetimdeki albaylara göre, Kıbrıs sorununun çözümünde atılacak bir adım hem bu gereksinime yanıt verecek, hem de kendilerine destek olan ABD'yi tatmin edecekti. Ama Cunta enosisten vazgeçildiğine dair bir belirti göstermiyordu. Nitekim hükümet programında Kıbrıs politikası, azınlık hakları dikkate alınmak suretiyle enosisin barışçı yollarla sağlanması biçiminde özetleniyordu. Barışçı yollardan kastedilenin Türkiye'yle anlaşmak olduğu açıktı ve bu, zirve önerisiyle de uygulamaya konulmuştu. Atina Ankara'ya belli tavizler verecekti ama bunların ne olduğunun açığa çıkması için Demirel-Kollias görüşmelerini beklemek gerekti.

Türkiye Başbakanı Demirel ile Yunanistan Başbakanı Kollias 9 Eylülde Keşan'da, 10 Eylülde de Aleksandrupolis'te (Dedeağaç) biraraya geldiler. Keşan zirvesinde ilk olarak Kollias Yunan görüşlerini sıraladı ve Türkiye'nin stratejik gereksinimlerini ihlal etmeyecek biçimde enosisin gerçekleştirilmesinin mümkün olduğunu belirtti. Eğer bu sağlanabilirse, Kıbrıslı Türklere başta din, dil, kültür olmak üzere Yunan devleti içinde tam eşitlik sağlanacaktı. Batı Trakya Türklerinin yaşam tarzı bir ga-

ranti oluşturmaktaydı. Bu açıklamalardan sonra, görüş birliğine varılmışcasına Kollias Demirel'e şu iki soruyu yöneltti: 1) NATO'nun simgesel katılımıyla Dikelya üssünde Türkiye'ye hükümranlık hakkı tanınırsa Türkiye enosisi kabul eder miydi? 2) Dikelya üssünün Kıbrıs'a karşı kullanılmayacağı konusunda Türkiye ne gibi bir teminat verebilirdi?

Bu beklenmedik teklif karşısında şaşıran Demirel, Türkiye'nin, bir çözüm biçimi olarak enosisi müzakere edemeyeceğini, hangi koşullarda gerçekleşebileceği sorusuna da yanıt veremeyeceğini bildirdi. Enosis dışında bir çözüm bulunması gerektiğini belirten Demirel, Yunan heyetinin sorusu üzerine Türkiye'nin koşullarını şu şekilde sıraladı: 1) Kıbrıs taraflardan birine ilhak edilemez. 2) Antlaşmalar tek taraflı olarak değiştirilemez. 3) Adadaki iki toplum birbirinin egemenliği altına giremez. 4) Lausanne dengesi bozulamaz. Kollias'ın, bazı ödünler karşılığında enosis konusunda hazırlık görüşmeleri sırasında anlaşmaya varıldığını söylemesi ve Türk heyetinin bu iddiayı kabul etmemesi üzerine tartışmalar çıkmaza girdi. Cunta'yı gerçekleştirenlerden Papadopulos'un Kollias'a gizlice yaptığı müdahale üzerine görüşme ertesi güne bırakıldı.

İki başbakan ve heyetler Dedeağaç'ta biraraya geldiler. Bu toplantıda Demirel alternatif çözüm için bazı ilkeler sıraladı: 1) Türkiye'nin güvenlik gereksinimleri karşılanmalıdır. 2) İki ülke ve iki toplum arasındaki denge korunmalıdır. 3) Türk toplumuna özel garantiler verilmelidir. 4) Türk toplumunun yönetime eşit şartlarda katılması sağlanmalıdır. 5) Yeni çözüm şeklinin bir daha bozulmaması temin edilmelidir. 6) Türk toplumunun ekonomik geleceği güvence altına alınmalıdır (Demirel-Kollias görüşmeleri için bkz.Tülümen, s.117-120).

Tarafların uzlaşmasının mümkün olmadığı ortaya çıkmıştı. Yayınlanan ortak bildiride, görüşleri yaklaştırmak için yapılan çalışmaların devam ettirilmesi ve Kıbrıs'ta gerginliğin artmasına engel olacak önlemlerin alınması konusunda görüş birliği içinde olunduğu belirtilerek geleceğe yönelik umutların korunmasına çalışıldı. Ama, Kasımda Kıbrıs'ta patlak verecek çatışmalar yeni bir bunalıma yol açarak bu umutları da sona erdirecektir.

1967 Kıbrıs Bunalımı: Geçitkale ve Boğaziçi Çatışmaları

Zirvenin başarısızlığı iki cemaatin de "şahinler"ini harekete geçirdi. İlk olarak, 1964 Londra Konferansından dönerken adaya girişi yasaklanan ve o tarihten beri Ankara'da bulunan Rauf Denktaş, adaya gizlice dönmek istedi ve 31 Ekimde Kıbrıs kıyılarına vardığı sırada Rum polisi tarafından yakalandı. Bu olay kısa sürede diplomatik krize dönüştü. Atina'yla ilişkileri gerginleştikçe Kıbrıslı Türklerle gerilimi azaltmaya çalışan Makarios bir ikilemle karşı karşıyaydı: Denktaş'ı yargılama sürecini başlatsa Kıbrıslı Türkler büyük tepki gösterecek, serbest bıraksa aynı tepki Kıbrıslı Rumlardan gelecekti. Sorun, Denktaş'ın eski arkadaşı Klerides'in araya girmesiyle hukuksal değil, siyasal yoldan çözüldü: Denktaş Başsavcı Tornarides'e bir mektup yazarak, hakkında kovuşturma açılmazsa, bir daha adaya kanunsuz şekilde girmeye teşebbüs etmeyeceği taahhüdüyle Türkiye'ye iadesini talep etti. Bu talep kabul edildi ve Denktaş geldikten 13 gün sonra adadan ayrıldı. Denktaş olayının en önemli sonucu, Kıbrıs Türk toplumunun Türkiye'ye karşı tepkilerini ilk kez açıkça dile getirmeye başlaması oldu. 1963'ten beri abluka altında yaşayan ve

her an bir müdahale uman Kıbrıs Türk toplumunun Ankara'nın pasif tutumu karşısında artık sabrı taşıyordu. Denktaş'ı davalarının lideri olarak görenler bu olayı fırsat bilerek Lefkoşa'da büyük bir miting düzenledi ve Türkiye büyükelçiliğinin önüne gelerek aleyhte sloganlar attı.

Denktaş olayı Kıbrıslı Türklerle Ankara arasında gerilim yaratmıştı ama adadaki iki toplum arasında da bir yumuşamaya yol açmıştı. Bu durumdan rahatsız olan Grivas harekete geçerek Türklerin çoğunlukta olduğu, son derece stratejik Geçitkale ve Boğaziçi köylerine saldırdı ve Rum Millî Muhafız Birliği 15 Kasım gecesi buraları ele geçirdi. İki gün süren çatışmalarda büyük bir çoğunluğu Türk olmak üzere 22 kişi ölmüş, 9 kişi yaralanmıştı ve köyler önemli maddî hasara uğramıştı.

Aynı gece Ankara'da bakanlar kurulu toplandı. 1964'te Kıbrıs'a müdahale konusunda hükümete yetki veren TBMM kararı hâlâ yürürlükteydi. Demirel adaya müdahale kararını açıkladı. Ancak, toplantı sırasında askerlerin bir çıkarma planları olmadığı ve başarılı bir harekât için gerekli güçleri adaya taşıyacak deniz araçlarının bulunmadığı anlaşıldı. Hükümet sorunu yine diplomatik yollardan çözmeyi tercih etti. Yunanistan nezdinde yapılan girişimler sonuç verdi ve Kollias'ın emri üzerine Millî Muhafız Birliği ertesi gün köyleri boşalttı. Türk jetleri bir hafta ada üzerinde uçuş yaptı. 17 Kasımda da Çağlayangil Yunanistan'a bir nota vererek, şu önlemlerin alınmasını istedi: 1) İttifak Antlaşmasına aykırı olarak adaya sokulan Yunan askerlerinin geri çekilmesi, 2) General Grivas'ın adadan çıkarılması, 3) Millî Muhafız Birliği kuvvetlerinin dağıtılması, 4) Çatışmaların meydana geldiği bölgeyle ilginin kesilmesi, 5) Türk toplumuna kendi bölgesinde mahallî idareler ve zabıta kuvveti kurma hakkının tanınması, 6) Son olaylardan dolayı Kıbrıslı Türklerin uğramış oldukları zararların ödenmesi.

Yunan hükümeti cevabî notasında, bu bunalıma yol açan nedenleri incelemek üzere Türkiye'yle görüşmeye hazır olduğunu bildirecek, Türk hükümeti de Kıbrıs Türk toplumu üzerindeki tehdit kalkmadığı sürece Yunanistan'la masaya oturmanın mümkün olmadığını açıklayacaktır.

NATO'nun önlem önerilerinin her iki tarafça reddedilmesi üzerine 22 Kasımda Washington'dan bir açıklama yapılarak, Başkan Johnson'ın özel temsilcisi Cyrus Vance'in görevlendirildiği bildirildi.

Vance'in üç ülke nezdinde yaptığı girişimlerden sonra şu noktalarda uzlaşma sağlandı:

1) Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyetinin bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne saygı göstermek yükümlülüğü altında bulunduklarını doğrulayacaklardır.

2) Türkiye ve Yunanistan antlaşmalar dışında adada bulundurdukları kuvvetleri bir buçuk ay içinde aşamalı olarak geri çekeceklerdir. Kuvvetleri ilk önce ve en kısa zamanda Yunanistan geri çekecektir.

3) Kuvvetlerin geri çekilmesi işi, takviye edilmiş ve yetkilendirilmiş BM Barış Gücünün denetimi altında yapılacaktır.

4) Bu işlemler gerçekleştirildikten sonra Türkiye almış olduğu savaş tedbirlerini kaldıracaktır.

5) Boğaziçi ve Geçitkale köylerinde uğranılan zarar tazmin edilecek ve ölenlerin ailelerine gerekli ödemeler yapılacaktır.

6) Barış Gücünün denetimi altında, tarafların da katıldığı bir komite adada bulunan kanundışı silahlara el koyacaktır.

7) Grivas, herhangi bir nedenle adaya geri dönemeyecektir.

8) Adada iki toplumun kurmuş oldukları "millî" kuvvetler de aşamalı olarak dağıtılacaktır.

Türkiye'nin neredeyse tüm istekleri Yunanistan tarafından kabul edilmişti. Bunda şu etkenlerin rol oynadığını görüyoruz: Bir kere, ABD Türkiye lehine Yunanistan'a baskı yapmıştı çünkü Cunta yönetimi Washington'a karşı direnebilecek halk desteğinden yoksundu. Oysa aynı dönemde, Türk kamuoyunda artan ABD karşıtlığı gerçekten etkili hale gelmişti. Örneğin, üniversite gençlerinin Esenboğa'da piste yatmaları sonucu C. Vance'in uçağı inememiş, Mürted askerî havaalanına indirilmişti. İkincisi, Yunan askerleri ve Grivas'ın adadan çıkarılması konusunda Başpiskopos da hemfikirdi. Üçüncüsü, 1967 bunalımında SSCB, Türkiye'ye 1964'dekinden çok daha yumuşak bir tepki göstermişti. Çünkü enosis gerçekleştiği takdirde Kıbrıs faşist Cunta denetimine girecek, gerçek anlamda bir NATO üssüne dönüşecekti. Ayrıca, Türkiye'yle önemli ekonomik ilişkiler kurulmuştu. Son olarak, Yunanistan, Albaylar Cuntasından beri Avrupa'dan dışlanmış durumdaydı. ABD dışında destek alabileceği bir Batı ülkesi bulunmuyordu.

Kıbrıs Geçici Türk Yönetiminin (KGTY) Kurulması

1967 bunalımı sonrasında Kıbrıslı Türkler avantajlı durumlarından yararlanarak, 1964'ten beri fiilen sürdürdükleri ayrı yaşama durumlarını hukuksal bir çerçeveye oturttular ve 28 Aralık 1967 günü "Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi"ni (KGTY) ilân ettiler. Bu federasyon doğrultusunda ilk adımdı. KGTY'nin Başkanı Fazıl Küçük, Yardımcısı da Rauf Denktaş oldu. Kıbrıs Türklerinin yönetimine ilişkin 19 maddelik bir ilkeler listesi yayınlandı. Bu listenin 19. Maddesine göre bu kurallar 1960 anayasası bütün kurallarıyla uygulanıncaya kadar yürürlükte kalacaktı, dolayısıyla geçiciydi. Bununla birlikte, Kıbrıs Türk toplumunun yasama, yürütme ve yargı işleri düzenlenerek, gerçek anlamıyla bir federe devlet örgütü kuruldu. 13 Nisan 1968'de Denktaş resmî yollardan adaya dönerek görevine başladı.

Bu gelişmelerden sonra, Ankara'nın askerî bir müdahalede bulunmayacağını anlayan Kıbrıslı Türkler, kendi girişimleriyle başlatacakları toplumlararası görüşmelerle zaman kazanarak, Rum yönetimine ayrı varlık olduklarını kabul ettirmeye çalışma kararı aldılar. Bu tutuma Rum yönetimi de olumlu yanıt verdi. Atina'yla ilişkileri bozulan Makarios, toplumlararası sorunları ada içinde çözebilirse, uluslararası kamuoyunda güç kazanacaktı. Toplumlararası görüşmeler resmen 24 Haziran 1968'de başladı ve Eylül 1971'e dek dört aşamada devam etti.

Tüm teknik ayrıntılar bir tarafa bırakılacak olursa, Kıbrıslı Rumlar sonuçta iki toplumun katılımının sağlandığı üniter bir devleti ve genişletilmiş özerk yerel yönetimleri kabul ettikleri bir noktaya geldiler. Kıbrıslı Türkler ise, toplumlarına tanınacak siyasal özerklikle yetinmeye razı oldular. Verilen karşılıklı ödünlere rağmen, tam anlaşmaya varıldı denilen dönemlerde, taraflardan biri ya da ikisi birden geri adım atıyorlardı ve görüşmelerden somut bir çözüm çıkmıyordu. Amaç iki taraf için de zaman kazanmaya dönüşmüştü.

Ç) Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Askerî Harekâtları ve Sonuçları

Türkiye'nin 1974'de Kıbrıs'a müdahalesini anlamak için 1967'den itibaren Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler karşısında ABD'nin tutumunu, Yunanistan'daki Albaylar Cuntasının Kıbrıs'ta izlediği politikayı ve Türkiye'de yaşanan gelişmeleri kısaca hatırlamak gerekmektedir.

1) 1974 Harekâtını Hazırlayan Koşullar

ABD'nin Tutumu

1967'de İsrail ile Araplar arasında yaşanan Altı Gün Savaşı sonrasında Orta Doğu, iki bloklu uluslararası sistemde ABD açısından istikrarsız bir bölge olarak görülmeye başlanmış ve Altıncı Filonun bölgedeki hareketi kısıtlanmıştı. Türk limanlarını ziyareti bile ciddi gösteri ve krizlere neden oluyordu. Oysa 1967'den itibaren SSCB'nin bölgede etkinliği artıyor; Sovyet donanması Suriye limanlarından yararlanıyor; Mısır, Irak ve Güney Yemen Moskova'ya yakın politikalar izliyordu. Libya'da Kaddafi iktidara gelmişti. Bu gelişmeler ABD açısından Türkiye ve Yunanistan'ın önemini artırıyordu. Ancak, iki ülke arasında Kıbrıs dolayısıyla yaşanan sorunlar NATO'nun güneydoğu kanadını zayıflatmaktaydı. Ayrıca, Makarios'un denetimindeki bir Kıbrıs da bölgede NATO çıkarları açısından tehlike yaratıyordu. Makarios'un bertaraf edildiği bir taksim, bu durumda ideal bir çözüm olarak görünüyordu. Makarios'a karşı yapılacak ve Türkiye ile Yunanistan'ı karşı karşıya getirmeyecek bir hareket ABD tarafından olumlu karşılanacaktı.

Albaylar Cuntasının Kıbrıs Politikası

Albaylar Cuntasının arkasında halk desteği yoktu. İç politikadan kaynaklanan nedenlerle Kral Konstantinos'la da ilişkileri bozulmuştu. 1967 bunalımında Cunta'nın başarısızlığını fırsat bilen Kral, 13 Aralıkta, kuzeyde bulunan kendisine bağlı birlikleri isyana teşvik etti. Bu isyan kısa sürede bastırıldı ve yetkileri elinden alınan Kral ailesiyle birlikte Roma'ya kaçmak zorunda kaldı. Kral yanlılarının da katılımıyla muhalefet yelpazesi genişlemişti. Avrupa'yla ilişkileri zaten kopmuş olan Cunta'ya tek destek ABD'den geliyordu.

Yunanistan uluslararası kamuoyunda güç yitirdikçe, Makarios'un ve Kıbrıs'ın gücü artıyordu. Albaylar Cuntası açısından da ilk hedef "Doğu Akdeniz'in Castro'su" olarak nitelenen Makarios'suz bir Kıbrıs yaratmaktı.

Makarios'u siyasal yollarla iktidardan uzaklaştırmayı deneyen ve başaramayan Cunta, ilki 8 Mart 1970'de Makarios'u taşıyan helikoptere bir saldırı olmak üzere birbiri ardına üç suikast girişiminde bulundu. Arkasından, 28 Ağustos 1971'de gizlice adaya gönderilen Grivas EOKA-B adında yeni bir silahlı örgüt kurmaya başladı. Makarios buna karşı çıkıp kendisine bağlı polis gücünü sağlamlaştırmak üzere Çekoslovakya'dan silah alımını başlatınca, Atina EOKA-B'yi ve Grivas'a bağlı Millî Muhafız Gücünü hızla silahlandırdı.

Diğer yandan, Cunta'nın kışkırtmasıyla 2 Mart 1972'de Kitium, Baf ve Girne piskoposları, kilise hukukuna göre bir kişinin hem ruhanî, hem dünyevî görev üstlenemeyeceğini belirterek Makarios'un cumhurbaşkanlığından istifasını istediler. 8

Mart 1973'te de, kendisini başpiskoposluk görevinden azlettiklerini açıkladılar. Bunun üzerine Makarios oyunu aynı kurallarla oynayarak, Büyük Sinod'u toplantıya çağırdı. Büyük Sinod Kıbrıs piskoposlarının kararını Kilise hukukuna aykırı buldu, söz konusu piskoposları da itaatsizlik ve dinsel bölücülükle suçlayarak haklarında Kilise'den uzaklaştırma kararı aldı.

Bu arada, Papadopulos yönetimini zayıf bularak Kasım 1973'te bir darbeyle iktidarı ele geçiren General Yoannides Makarios'un ortadan kaldırılması sonucunda Kıbrıs sorununun çözümleneceğini ve Türkiye'nin de bu gelişmelere karşı çıkmayacağını düşünmeye başladı. Grivas'a verilen askerî destek artırıldı. 27 Ocak 1974'te Grivas'ın ölümü Yoannides'in Kıbrıs planlarını değiştirmedi.

Makarios Kıbrıs Rum toplumu içinde EOKA-B bağlantısı olmayan tüm partilerin desteğini kazandığı gibi, Cunta karşıtı tutumuyla Yunanistan'da da büyük bir saygınlığa sahipti. 2 Temmuz 1974'te Yunan Cumhurbaşkanı General Gizikis'e açık bir mektup gönderdi. EOKA-B örgütünün derhal dağıtılmasını, Yunanlı subayların geri çağrılmalarını istedi. Kıbrıs'taki devlet temellerini yıkma çabalarından Yunan hükümetini sorumlu tutan Makarios, Atina'yla işbirliğini kesmek niyetinde olmadığını ama kendisinin Yunanistan'ın Kıbrıs'a atadığı bir vali değil, Helenizmin büyük bir bolümünün seçtiği bir önder olduğunun da anlaşılması gerektiğini ve Atina'nın tutumunu bu gerçeğe göre ayarlamasının zorunlu olduğunu belirtti. Atina'daki hükümetin yanıtı, Afrodit Planını uygulamaya koymak yani 15 Temmuzda Makarios'a karşı bir darbeyi başlatmak olacaktır.

1974'e Kadar Türkiye'de Yaşanan Olayların Kıbrıs Gelişmelerine Etkisi

Türkiye 1967 bunalımından önemli bir ders almıştı: Askerî olarak adaya müdahale edebilme yeteneğinden yoksundu. Bundan sonra hızla askerî hazırlıkları tamamlama sürecini başlattı. Çıkarma için her türlü bilgi ve malzeme eksiği giderildi.

Bu arada, 12 Mart 1971'de askerlerin verdiği bir muhtıra Demirel'in istifasıyla 2,5 yıl sürecek bir ara rejime yol açtı. Konumuz açısından önemli olan nokta, her ara rejim döneminde olduğu gibi 12 Mart sürecinde de, Türk dış politikasının geleneksel çizgisinden sapma göstermesidir. Demirel hükümetleri döneminde gerek ekonomik nedenlerle, gerekse ABD karşıtı kamuoyunun baskısıyla çok yönlü politikaya geçilmişti. 12 Mart'la birlikte yeniden Batı (ABD) bağlantılı dış politika ağırlık kazandı. Bu dönemde Türkiye Kıbrıs konusunda önemli bir fırsatı değerlendiremedi. Makarios-Albaylar Cuntası karşıtlığından yararlanamadı. Ne mevcut duruma ilişkin yeni bir politika değerlendirmesi yapabildi, ne de Washington destekli Albaylar Cuntasına karşı sert bir tutum takınabildi.

Bunun arkasından 14 Ekim 1973'te yapılan seçimlerle demokratik yaşama dönülünce, hükümeti kuran CHP ve Millî Selâmet Partisi (MSP) yeni yaklaşımlar getirdiler. Bülent Ecevit "Ortanın Solu" sloganıyla bir yandan federasyon tezini benimserken, bir yandan da antiemperyalist ve Amerikan karşıtı kitlelerin desteğini almıştı. Necmettin Erbakan'ın İslamcı çizgideki MSP'si ise, en azından söylem olarak Batı'ya ve dolayısıyla ABD'ye karşıydı. 15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta Makarios'a karşı darbe düzenlendiğinde, Başbakan Ecevit Washington'un baskısına rağmen haşhaş ekim yasağını kaldıran kararı açıklamak üzere Afyon'a hareket ediyordu. Böyle bir ortamda meydana gelen Kıbrıs'taki darbe karşısında Türkiye sadece askerî ola-

rak hazır olmakla kalmamakta, siyasal olarak da müdahale edebilecek anlayıştaki bir iktidara sahip bulunmaktaydı.

2) Birinci Kıbrıs Harekâtı

Yunan subaylarının denetimindeki Millî Muhafız Birliğine bağlı askerlerin Makarios'un Başkanlık Sarayını bombalamaya başlamalarıyla Afrodit Planı 15 Temmuz 1974'te uygulamaya kondu. Radyodan yapılan yayınlarda Makarios'un öldüğü duyuruluyor, geçici hükümet açıklanarak herşeyin denetim altında bulunduğu bildiriliyordu. Bu arada hareketin Kıbrıslı Türklere yönelik olmadığı ısrarla belirtilerek, Türk cemaati ve Türkiye'nin tepkileri asgari düzeye çekilmeye çalışılıyordu. Ancak, Kıbrıs Helen Cumhuriyetinin kurulduğunun açıklanması ve enosisçi emelleriyle tanınan EOKA üyesi ve *Mahi* (Savaş) dergisi yayıncısı Nikos Samson'un devlet başkanlığının ilân edilmesi Kıbrıslı Türkleri ve Türkiye'yi yeterince uyarmıştı.

Bombalanma sırasında gizli bir dehlizi kullanarak binadan çıkmayı başaran Makarios BM'yle ilişki kurdu ve bir radyo anonsu yaparak hayatta olduğunu bildirdikten sonra darbecilere karşı direnme çağrısında bulundu. Buradan İngiliz üssüne geçen Makarios, Malta üzerinden Londra'ya ve oradan da New York'a gitti.

Haber Ankara'ya ulaşınca, Milli Güvenlik Kurulu toplandı ve ilk açıklama yapıldı: "Bu bir Yunan müdahalesidir. Adadaki anayasal düzen yıkılmış, gayrimeşru bir askerî yönetim kurulmuştur. Türkiye bunu antlaşmaların ve garantilerin ihlâli saymaktadır." (Sarıca, Teziç, Eskiyurt, s. 180). Başbakan Türk Silahlı Kuvvetlerine Kıbrıs'a bir askerî müdahale için gerekli hazırlıkları yapma talimatını vermişti. 1964'te TBMM'nin

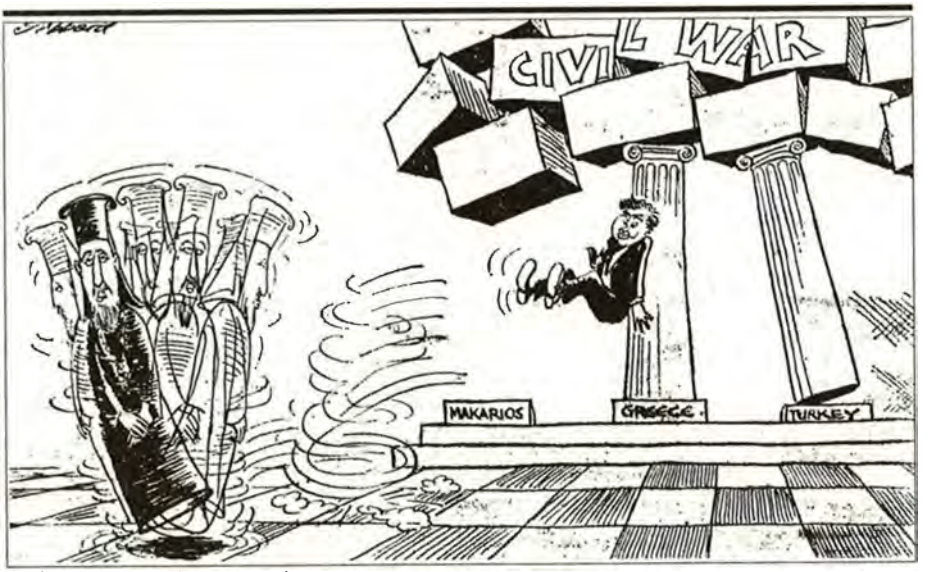

"Kudretli Sampson" alt başlıklı bir İngiliz karikatürü. Kitab-ı Mukaddes'de (Eski Ahit) anlatılan, Samson'un tapınağı yıkması öyküsüne gönderme yapıyor. *Guardian* gazetesinde yayınlanış tarihi olan 17.7.1974'ten sonra gerçekleşecek Kıbrıs Harekatı sonucunda Sampson Kıbrıs'taki Rum yönetiminin gerçekten yıkılmasına yol açacaktır.

(*Guardian*)

Hürriyet

Yunan subayları kanlı bir darbe sonunda Makarios'u devirdi

●Yunan subayları «Elen Kıbrıs Cumhuriyeti» hükümeti kurdular ●Bakanlar Kurulu komutanlarla toplandı Korutlık toplantıya başkanlık etti.. ●TBMM toplantıya çağrıldı, Ordu alarma geçirildi

Kıbrıs'ı çiğnetmeyeceğiz

Kıbrıs'a müdahale edeceğiz

Makarios Barış Gücü'ne sığındı

İdare Atina Cuntasının oyuncağı EOKA-B. grubunun eline geçti. Yeni Başkan Samson yemin etti

Kıbrıs Haşhaş oyununa alet edildi

Amerika gözdağı veriyor

Sancar: «Adana'yı severim» dedi

almış olduğu Kıbrıs'a müdahale kararı geçerliliğini koruyordu.

Bu sırada başta İngiltere olmak üzere Avrupalı müttefikler adada anayasal düzenin bozulduğunu kabul ediyor ve Yunan hükümetini kınıyordu. Tek farklı tutum ABD'den gelmişti. Washington adada anayasal düzenin yıkıldığını ve statükonun bozulduğunu kabul etmekle birlikte Yunan hükümetini kınamaktan, Samson hükümetini tanımayacağını açıklamaktan kaçınıyordu. SSCB ve Üçüncü Dünya ülkelerinin tepkileriyse çok daha sertti: Yunanistan açıkça suçlanıyordu. Türkiye'nin beklediği sonuç alınmış, dünya kamuoyu Yunanistan ve desteklediği Samson hükümetinin aleyhine dönmüştü.

17 Temmuzda, askerî hazırlıklar ve planlar gözden geçirilirken Ecevit'e Kissinger'ın mesajı geldi: Washington, Türkiye ile Yunanistan arasında bir savaşın çıkmaması için görüşmeler yolunu öneriyordu. Ecevit, İngiltere'yle Garanti Antlaşmasının 4. Maddesi gereğince görüşeceğini, garanti ettiği antlaşmayı ihlâl eden taraf olarak diğer garantör devlet Yunanistan'la görüşme yapmayacağını, barışçı yolların tümünü deneyeceğini ama bir sonuç alınamazsa Türkiye'nin antlaşmalardan doğan hak ve yükümlülüklerini yerine getireceğini bildirdi. Aynı gün Londra'ya uçtu. 19 Temmuzda döndüğü zaman askerî hazırlıklar tamamlanmıştı. Atina'da olumlu bir sonuç elde edemeyen ve Türkiye'nin kararlılığı konusunda Yunan hükümetini ikna edemeyen ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Sisco Ankara'da Ecevit'le görüşürken çıkarma gemileri Mersin'den yola çıkmışlardı.

20 Temmuz 1974 Cumartesi günü dünya kamuoyu Türkiye'nin Kıbrıs'a asker çıkardığını Ecevit'in açıklamasından öğrendi. Başbakan Türk askerinin adaya savaş için değil, barış için ve sadece Türklere değil Rumlara da barış getirmek için gittiğini belirtiyordu.

20-22 Temmuz günlerinde süren çıkarma harekâtı sırasında en büyük kayıp, deniz ve hava kuvvetlerinin iletişim kopukluğu yüzünden Kocatepe savaş gemisinin, Yunan savaş gemisi zannedilerek, Türk uçaklarınca batırılması oldu. Bununla birlikte askerî açıdan harekâtın ilk aşaması başarılıydı; çok kayıp vermeden havadan ve denizden çıkarma yapılmış, Rum saldırıları püskürtülmüş ve Girne-Gönyeli-Lefkoşa üçgeni tutulabilmişti. Yalnız, ateşkesin ilân edildiği 22 Temmuz günü askerî açıdan bazı olumsuzluklar varlığını sürdürüyordu. Adanın yüzde 7'si ele geçirilmişti ve coğrafi olarak Kıbrıslı Türkler adada dağınık olarak yerleşmiş oldukları

için Türk nüfusun yüzde 65'i hâlâ Rumların denetimindeki bölgede ve EOKA-B'nin katliam tehdidi altındaydılar. Ayrıca yaklaşık 40.000 Türk askeri 348 kilometrekarelik dar bir alana yığılmıştı ve herhangi bir askerî saldırı karşısında hareket yeteneği son derece sınırlıydı.

Türkiye'nin adaya asker çıkarması üzerine BM Güvenlik Konseyi 20 Temmuzda toplanarak 353 sayılı kararı kabul etti. Taraflara ateşkes çağrısında bulunan karara göre, Kıbrıs Cumhuriyetindeki yabancı müdahaleye derhal son verilmeli, milletlerarası antlaşmaların müsaade ettiğinin dışındaki bütün yabancı askerî personel adadan hemen geri çekilmeli, Türkiye, Yunanistan ve İngiltere hükümetleri, bölgede barışın ve Kıbrıs'ta anayasal hükümetin yeniden kurulmasını sağlamak amacıyla, gecikmeksizin görüşmelere başlamalıydı.

Yunan Cuntasının Makarios'a düzenlediği darbeye karşı sessiz kalan ABD, Türkiye'nin harekâtına da sert tepki göstermekten kaçındı. ABD'nin dış politikasını elinde tutan Kissinger, tarihsel uyuşmazlıklarda barışa ve çözüme ancak savaştan sonra varılabileceğini düşünüyor ve Arap-İsrail ilişkilerini de bu savı kanıtlayacak bir örnek olarak görüyordu. Ayrıca, Watergate skandalı dolayısıyla ABD hükümetinin ilgisi iç politikaya yoğunlaşmıştı. Washington'un ısrarla vurguladığı nokta, gelişmelerin bir Türk-Yunan savaşına dönüşmesine izin verilmeyeceğiydi.

Bu sırada Atina'da tam bir çözülme yaşanıyordu. Sisco görüşmek için yetkili tek bir kişi bile bulamıyordu. Nihayet Amiral Arapakis 22 Temmuzda Sisco'ya ateşkesi kabul ettiklerini bildirdi. Ertesi sabah toplanan komutanlar Yoannides'in tüm karşı çıkmalarına rağmen, sivil bir politikacıya hükümeti devretme kararını aldılar. Aynı gün, 11 yıldan beri Paris'te gönüllü sürgünde bulunan Konstantinos Karamanlis Atina'ya dönerek yönetimi devraldı. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi Yunanistan'ın yeniden demokrasiye dönüşüne olanak sağlamış oldu. Artık Yunanistan görüşmelere hazırdı. Cuntanın iktidardan düşmesi etkilerini Kıbrıs'ta da gösterdi: 24 Temmuzda Samson yerini Klerides'e bıraktı.

Hürriyet

Bu bir bayramdır, evlerinize bayrak asın

Lefkoşe düştü. Mehmetçik Limasol Magosa ve Baf'dan adanın içine doğru ilerliyor
2 hücumbot batırıldı
Yunanistan'da isyan çıktı

Zafer, Zafer

Havadan ve denizden dalga dalga inen askerlerimize Rumlar beyaz bayrak çekerek teslim oluyorlar

EGEVİT: 'Türk uçakları bomba değil iyi niyet mesajları atıyor'

EKİNİ

Ecevit, Sancar'ı öperek Türk Silahlı Kuvvetleri'ni kutladı

Türkiye'nin BM'nin ateşkes çağrısını kabul etmesi ve askerî harekâtı genişletmemesi kararı uzun süre kamuoyunda tartışılmıştır. Özellikle hükümetin MSP kanadı, Kıbrıs çıkarmasını bir iç politika malzemesi olarak kullanmak isteğiyle uç noktada demeçlerle kamuoyunu etkilemek çabası içine girdi. Oysa fiili durum askerî açıdan çok da olumlu değildi. Herşeyden önce Yunanistan'la savaş olasılığını gözö-

nünde tutan Türk Silahlı Kuvvetleri askerî gücünü bölmek durumunda kalmıştı. Kıbrıs'a çıkan güçler yeteri kadar ilerleyememiş ve dar bir alana sıkışmıştı. Tüm bunlara, ateşkesin sağlanması için yapılan uluslararası baskılar da eklenince, Karamanlis'in dönüşünü olumlu bir gelişme olarak değerlendiren Türkiye, çıkarma sonucunda elde ettiği bölgeyi siyasal ve diplomatik yollarla genişletebileceğini düşünerek, 22 Temmuzda ateşkes çağrısına olumlu yanıt verdi ve Cenevre Konferansına katılma kararı aldı.

3) Cenevre Konferansları ve Cenevre Protokolü

Birinci Cenevre Konferansı 25-30 Temmuz 1974 tarihleri arasında toplandı. Konferansa Türkiye, Yunanistan ve İngiltere dışişleri bakanları olarak Turan Güneş, Yeorgios Mavros ve James Callaghan katıldı. Ayrıca ABD, Sovyetler Birliği ve BM de gözlemci göndererek gelişmeleri izlediler.

Türkiye konferansa şu önerilerle gelmişti: 1) Hem ateşkes, hem de Kıbrıs'ta yeni düzenin kurulması konusunda karar alınmalıdır, 2) Federasyon tezine uygun bağlayıcı bir karar elde edilmelidir, 3) Kıbrıslı Türklerin güvenliği yine Türklerden oluşturulacak bir polis gücü tarafından güvence altına alınmalıdır, 4) Türk askerlerinin geri dönüşü için kesin hiçbir tarih metne girmemelidir, 5) Türk birliklerinin etrafını çevirecek olan tampon bölge 10 kilometre olmalı ve etrafında BM'nin hiçbir askerî kordonu bulunmamalıdır, 6) Denktaş cumhurbaşkan yardımcılığı görevine derhal başlamalıdır, 7) Cemaatlerin de katılacağı büyük Kıbrıs konferansı 1 hafta içinde toplanmalıdır.

Yunanistan ise, konferansa şu önerileri kabul ettirmek üzere katılmıştı, 1) Cenevre'de sadece BM'nin ateşkes kararı yani ateşkesin nasıl uygulanacağı görüşülmeli, anayasal konular kesinlikle ele alınmamalıdır, 2) Türk birlikleri derhal ve toptan adadan çıkarılmalıdır, 3) Anayasa ve Kıbrıs'taki yeni düzene ait hiçbir konu ele alınmayacağı gibi, 1 hafta sonraki konferansa da atıfta bulunulmamalıdır.

5 gün süren Cenevre Konferansının sekretarya hizmetleri BM tarafından görülmüş olmakla birlikte, Türk heyeti olabildiğince BM'yi işin dışında tutmak istediği için zabıt tutulmasına karşı çıktı. Müzakereler son derece zor koşullar altında yapılıyordu. Yunan heyeti Türk askerlerinin ellerinde bulundurdukları bölgeyi genişletmelerinden, Türk heyeti ise hâlâ Rumların denetiminde bulunan Kıbrıs Türk anklavlarının (bkz. **Anklav** ve **Eksklav** kutusu, s. 745) bir saldırıya uğramalarından endişe ediyorlardı. Gerek Kıbrıs'a yaptığı müdahalenin haklı ve hukuka uygun oluşundan gerekse adadaki askerî varlığından güç alan Türk heyetinin karşısında henüz yeni iktidara gelmiş olan ve her an yeni bir askerî darbe endişesi taşıyan güçsüz Yunan hükümetinin temsilcileri yer alıyordu. İngiltere'nin de arabuluculuğuyla 30 Temmuz 1974'te kabul edilen protokolde Türkiye hemen hemen tüm isteklerini kabul ettirdi.

Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında imzalanan Cenevre Protokolü salt bir ateşkes antlaşması olarak nitelenemez. Bu protokolle Kıbrıs'ın yeni statüsünün de temelleri atılmıştır. 6 maddeden oluşan Cenevre Protokolü hükümleri üç grupta toplanabilir: 1) Mevcut statüye ilişkin olanlar, 2) Acil tedbirleri düzenleyenler, 3) Kıbrıs'ın gelecekteki statüsüne ilişkin olanlar.

Anklav ve Eksklav

Anklav bir devletin toprakları ile çevrilmiş olan başka bir devlete ait toprak parçasıdır. İkinci Dünya Savaşı sonundan 1991'e kadar Batı Berlin bu durumdaydı. Bu toprak parçasının başka bir devlete ait olmak yerine bağımsız bir devlet olması da mümkündür. Güney Afrika Cumhuriyeti topraklarıyla çevrili olan Lesotho böyle bir devlettir.

Eksklav ise bir devlete ait olmakla birlikte o devlet ülkesinden başka bir devletin topraklarıyla ayrılmış olan toprak parçasıdır. Bugün Azerbaycan'a ait olan Nahcivan bu niteliktedir.

Yani, aynı toprak parçası, siyasi olarak bağlı olduğu devlete göre eksklav, ülkesiyle bu toprak parçasını çevreleyen devlete göre ise anklav konumundadır.

(F. Keskin)

Protokolün 1. Maddesi "... *Bakanlar 16 Ağustos 1960'da Leflkoşa'da imzalanan milletlerarası antlaşmaları ve BM Güvenlik Konseyinin 353 sayılı kararını dikkate alarak Kıbrıs'taki durumu makul bir süre zarfında yeniden tanzim edecek ve ayarlayacak tedbirlerin acil olarak devamlı olacak şekilde harekete geçirilmesinin önemini kabul etmişlerdir. Bununla beraber ilk önce bazı acil tedbirlere ihtiyaç olduğunda mutabık kalmışlardır.*" diyerek, Kıbrıs'ın mevcut statüsünü ve 1960 antlaşmalarının yürürlükte olduğunu teyit ediyor, aynı zamanda Türkiye'nin bu antlaşmalardan doğan hakka dayanarak Kıbrıs'a yaptığı müdahalenin haklılığını da kabul etmiş oluyordu.

Protokolün 2. ve 3. maddeleri, Kıbrıs'ta alınacak acil önlemleri düzenlemekteydi. 2. Maddeye göre, "*Üç Bakan durumu istikrara kavuşturmak için karşı karşıya bulunan Silahlı Kuvvetlerin, Kıbrıs Cumhuriyetinde 30 Temmuz 1974 günü 22 Cenevre saatinde (Türkiye saatiyle 24'te) kontrolleri altında bulundurdukları bölgeleri genişletmemeleri gerektiğini beyan etmişlerdir. Bakanlar, gayrinizami olanlar da dahil bütün kuvvetleri tüm saldırıdan ve düşmanca faaliyetlerden kaçınmaya davet etmişlerdir.*" Bu maddede dikkat çekici olan nokta, tarafların genişletmekten kaçınacakları bölge olarak belirtilen yerin, 22 Temmuz 1974'te ateşkesin ilan edildiği sırada ellerinde bulunan değil, 30 Temmuz 1974 tarihinde ellerinde bulunan bölge olmasıdır. Yani, 22-30 Temmuz tarihleri arasında ele geçirilen bölgeler Türk denetiminde kabul edilmişti ve bu bölgeler bir kez Türk denetiminde kabul edilince, burada bulunan Türk Silahlı Kuvvetlerine ve Kıbrıs Türk halkına her türlü ikmalin yapılması da açıkça kabul edilmiş oluyordu. Ayrıca, 3. Maddede derhal yürürlüğe konulması gereken dört önlem belirtilmişti: "*1) Yukarıdaki ikinci maddede belirtilen gün ve saatte Türk Silahlı Kuvvetlerince işgal edilen bölgenin bittiği yerden itibaren genişliği Türkiye, Yunanistan ve Birleşik Krallık temsilcileri tarafından BM Barış Gücü ile görüşülerek kararlaştırılacak bir güvenlik bölgesi kurulacaktır. Bu bölgeye, giriş yasağına nezaret edecek olan BM Barış Gücü hariç hiçbir kuvvet girmeyecektir. Güvenlik bölgesinin büyüklüğü ve mahiyeti belli olana kadar iki kuvvet arasındaki mevcut bölgeye hiçbir kuvvet girmemelidir; 2) Yunan ve Kıbrıs Rum Kuvvetlerince işgal edilen bütün Kıbrıs Türk bölgeleri derhal tahliye edilecektir. Bu bölgeler, BM Barış Gücü tarafından korunmaya devam edilecek ve derhal önceki güvenlik tertiplerine sahip olacaklardır. Türk Silahlı Kuvvetlerinin kontrolü dışında kalan diğer Türk bölgeleri bir BM Barış Gücü güvenlik birliği tarafından korunmaya devam olunacak*

ve evvelce olduğu gibi kendi polis ve güvenlik kuvvetlerini idame ettirecektir; 3) Karma köylerdeki güvenlik ve polis görevleri BM Barış Gücü tarafından yürütülecektir; 4) Son çatışmalar sonucunda tutuklanan askerî personel ve siviller mümkün olan en kısa zamanda ya mübadele edilecekler, ya da Milletlerarası Kızılhaç Komitesinin nezareti altında serbest bırakılacaklardır."

Protokolün 4. ve 5. maddeleri Kıbrıs'ın gelecekteki statüsünü düzenlemeye yönelikti. "*Üç Dışişleri Bakanı (...) ilgili bütün tarafların kabul edebileceği adil ve sürekli bir çözüm çerçevesinde ve Kıbrıs Cumhuriyetinde barış, güvenlik ve karşılıklı itimat tesis edildiği ölçüde Kıbrıs Cumhuriyetindeki Silahlı Kuvvetler sayısı ile silah, mühimmat ve diğer savaş malzemesinin uygun zamanlarda ve kademeli şekilde azaltılmasına olanak sağlayacak önlemlerin geliştirilmesinde anlaşmışlardır.*" diyen 4. Madde Kıbrıs'taki yabancı askerlerin geri çekilmesine ilişkindi. Türk askerlerinin adadan geri çekilmesi için adil ve sürekli bir çözüm sağlanması ve adada barış, güvenlik ve karşılıklı güvenin tesis edilmesi önkoşulu getiriliyordu. Ayrıca, uygun zamanda kademeli bir geri çekme söz konusu olacaktı. 5. Madde ise, Kıbrıs devletinin gelecekteki statüsüne ilişkin ilkeleri saptıyordu: "*Üç Dışişleri Bakanı (...) müzakerelerin aşağıdaki hususları gerçekleştirmek amacıyla mümkün olan en az gecikme ile devamını kararlaştırmışlardır: a) bölgedeki barışın iadesi, b) Kıbrıs'ta anayasal hükümetin yeniden tesisi. Bu amaçla müzakerelerin 8 Ağustos 1974'te Cenevre'de devamı üzerinde anlaşmışlardır. Bakanlar, aynı zamanda, Anayasaya ilişkin görüşmelere Kıbrıs Türk ve Kıbrıs Rum toplumu temsilcilerinin de erken bir safhada katılmaları üzerinde mutabık kalmışlardır. Görüşülecek anayasal sorunlar arasında 1960 Anayasasının Cumhurbaşkanı Yardımcısına tanıdığı görevleri deruhte etmesi suretiyle anayasal meşruiyete derhal dönülmesi yer alacaktır. Bakanlar, Kıbrıs Cumhuriyetinde fiiliyatta Türk ve Rum olmak üzere iki muhtar idarenin mevcut bulunduğunu not etmişlerdir. Bu durumdan çıkarılabilecek sonuçlara halel gelmemek üzere, (...), adı geçen yönetimlerin mevcut bulunması sonucu doğan sonuçları gelecek toplantılarda gözden geçirme konusunda anlaşmışlardır.*" Böylece, Kıbrıs Cumhuriyetinde fiiliyatta Türk ve Rum olmak üzere iki özerk yönetimin mevcut bulunduğu belirtiliyor ve garantör devletler, Kıbrıs Türk yönetiminin özerkliğini uluslararası bir belgeyle tescil ediyorlardı. 6. Maddedeyse bu bildirinin BM Genel Sekreterine gönderilmesi ve kendisinden gerekli önlemleri almasının istenmesi yer almıştı.

Birinci Cenevre Konferansı ve sonunda imzalanan Cenevre Protokolü Türk diplomasisi açısından büyük bir başarı olarak kabul edilmektedir. Türkiye, hem Kıbrıs'a yapmış olduğu askerî müdahalenin hukuksal ve meşru olduğunu doğrulatmış, hem askerlerini geri çekmesinin koşullarını onaylatmış, hem de Kıbrıs'ın anayasal statüsünün geleceği konusunda adada iki toplumun varlığını ve Kıbrıs Türk toplumunun özerk olduğunu kabul ettirmişti.

Bununla birlikte, retrospektif olarak bakıldığında Kıbrıs hükümetinin, yeni çözüm şekli bulununcaya dek, Kıbrıs Türk ve Rum topluılarının temsilcileri Denktaş ve Klerides tarafından temsil edileceklerinin tescil ettirilmemesi bir eksiklik olarak görülebilir. Eğer, son derece avantajlı olarak gittiği Cenevre'de Türkiye bunu da protokole sokabilseydi, 4 Mart 1964 tarihli BM Güvenlik Konseyinin 186 sayılı kararının sakıncalarını ortadan kaldırabilir yani Kıbrıs Rum Yönetiminin ada-

nın meşru hükümeti olarak kabul edilmesinin sonradan ortaya çıkacak olan sakıncalarını gidermiş olabilirdi.

İkinci Cenevre Konferansı esas olarak Kıbrıs'ın anayasal statüsüyle ilgili konuları görüşmek üzere toplanacaktı. Türkiye konferansa gitmeden önce federasyon teziyle ilgili çalışmalarını tamamladı. Buna göre, merkezî hükümetin yetkileri sınırlı tutulmuş, yetkilerin çoğu iki federe devlete bırakılmıştı. Daha Türk heyeti yola çıkarken, Başbakan Ecevit istenildiği gibi bir anlaşma sağlanamazsa ikinci bir harekâtın söz konusu olduğunu heyet başkanı olarak Dışişleri Bakanı Güneş'e bildirmişti. Gerçekten de askerler ikinci harekât konusunda aceleci davranıyorlar, dar bir alana yığılmış Türk kuvvetlerinin bir saldırıyı karşılamasının son derece zor olduğunu belirtiyorlardı.

İkinci Cenevre Konferansında 12 Ağustos günü Kıbrıs Türk toplumu temsilcisi olarak Rauf Denktaş kendi önerilerini açıkladı: Kıbrıs'ta coğrafi esasa dayanan federatif bir devlet biçimi benimsenmelidir. Merkezî hükümete verilecek yetkiler saptanırken devletin iki milletten meydana geldiği göz önünde tutulmalıdır. Ada yüzölçümünün yüzde 34'ünü kapsayacak Kıbrıs Türk Federe Devletinin sınırları batıdan doğuya doğru Limni'de Lefke'den başlamak üzere Lefkoşa ve Magosa'nın Türk kesimlerinden geçerek Mogosa limanında son bulmalı ve bu sınırın kuzeyinde kalan bölge Kıbrıs Türk Federe Devletine ait olmalıdır.

Aynı günün akşamı Güneş, Callaghan'a Türkiye'nin temelde coğrafi esasa dayanan bir federasyonu arzulamakla birlikte, kurulacak federatif devletin kesin hatlarla iki bölgeye ayrılmasında ısrar etmediğini belirterek "kantonal çözüm" şeklinde özetlenebilecek yeni bir öneri götürdü.

Klerides'e göre, konferansın amacı mevcut statüyü kökünden değiştirmek değildi. İki topluma da güven sağlamak amacıyla, anayasal düzen uygun bir biçimde yeniden gözden geçirilebilirdi. Bu temel üzerinde, Klerides, iki toplum idareleri tarafından sayıları belirlenecek Rum ve Türk köylerinde yetki ve görevlerin Türk ve Rum idarelerine ait olmasını, karma köylerde ise, hangi toplum çoğunluğu oluşturuyorsa o toplumun idaresinin söz sahibi olmasını öneriyordu.

Tarafların görüşlerini uzlaştırmanın son derece zor olduğu açıktı. İngiltere dışişleri bakanı bunun üzerine bir gece önce Güneş tarafından kendisine iletilen "kantonal çözüm" önerisini açıkladı. Buna göre, Kıbrıs Cumhuriyeti içinde 6 kantonlu özerk bir Kıbrıs Türk bölgesi oluşturulacaktı. Bir ana kanton ile Lefke, Poli, Baf, Larnaka ve Karpas'ta yer alacak beş kantonun yüzölçümü ada topraklarının yüzde 34'ünü kapsayacaktı. Bu kantonlar Türk idaresince yönetileceklerdi ve bildirinin imzalanmasından sonra 48 saat içinde Yunan ve Kıbrıs Rum silahlı kuvvetleri ve polis gücü Özerk Kıbrıs Türk bölgesinin ana kantonunu terk edeceklerdi.

Mavros ve Klerides ülkelerine danışmak üzere 36 saat süre verilmesini istediler. Güneş bu süreyi kabul etmedi ve temsilcilerin tam yetkili olduklarını ve oyalama taktiği izlediklerini belirtti. Ankara'dan ikinci harekâtın başlayacağını belirten ve daha önce Ecevit ile Güneş arasında kararlaştırılan (Güneş'in kızına atfen) "Ayşe Tatile Çıktı." parolası gelince 14 Ağustos saat 02:20'de konferans bir sonuç alınamadan dağıldı.

4) İkinci Kıbrıs Harekâtı

14 Ağustos saat 04:19'da Türkiye ikinci harekâtı başlattı. 14-16 Ağustos tarihleri arasında Türk Silahlı Kuvvetleri Attila Hattı olarak adlandırdığı hedefe ulaşmıştı. Magosa-Lefke hattı çizilmişti. Türkiye yeni sınırlar içinde ateşkes ilân ederek harekâtı durdurdu.

İkinci Kıbrıs harekâtı askerî açıdan daha bilinçli yürütülmüş, hedeflenen amaç elde edilmişti. Bununla birlikte, uluslararası kamuoyundan gelen tepkiler birinci harekâta göre karşılaştırma kabul etmeyecek kadar sertti. Türkiye'nin ilk harekâtı Yunan Cuntasının Makarios'u hedefleyen darbe girişimi ve enosisi gerçekleştirme çabası karşısında haklı ve meşru bulunurken, ikinci harekât bir işgal olarak değerlendirilmişti. Çünkü, bir defa, Yunanistan'da Karamanlis hükümeti kurulmuştu ve demokrasiye dönülmesi sonrasında bu yeni yönetimin dış politikada sıkıştırılmak yerine desteklenmesi gerektiği inancı vardı; ikincisi, Türkiye bu harekâtı görüşmeler sürerken yapmıştı; üçüncüsü, adanın fiilen ikiye ayrılması sonucunda 1960'da kurulan ve BM üyesi olan Kıbrıs Cumhuriyetinin temelleri ortadan kalkmıştı.

Bu siyasal gerekçelerle ikinci harekâta karşı çıkanlar Türk ordusunun Kıbrıs'taki varlığını "işgal" olarak nitelerken, şunları söylüyorlardı: Türkiye adaya Garanti Antlaşmasının 4. Maddesine dayanarak müdahale etmiştir. Söz konusu maddenin garantör devlete tanıdığı müdahale hakkının amacı, "anayasal düzeni yeniden tesis etmek"tir. Oysa Türkiye anayasal düzeni bozan durum ortadan kalktığı halde müdahaleyi sona erdirmemiş, anayasal düzeni tesis etmediği gibi yeni bir düzen ortaya çıkarmıştır.

Türkiye ise, bu hukukî itirazlara 30 Temmuz 1974 Cenevre Protokolünde tarafların iki toplumu ve iki özerk yönetimi kabul ettiklerini, dolayısıyla mevcut durumun Türkiye'nin tek taraflı bir uygulaması olmadığını söyleyerek yanıt veriyordu.

Uluslararası kamuoyunun tepkisi 1 Kasım 1974 tarihli ve 3212 sayılı BM Genel Kurulu kararında ortaya çıktı. Bütün devletleri Kıbrıs Cumhuriyetinin egemenliğine, bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve bağlantısızlık politikasına saygı göstermeye ve bu devlete karşı eylem ve müdahalelerden kaçınmaya çağıran kararda, adadaki tüm yabancı askerî kuvvetlerin geri çekilmesi ve askerî müdahalelerin durdurulması, bütün göçmenlerin güvenlik içinde evlerine dönmeleri ve bunun için ilgili tarafların gerekli acil önlemleri almaları isteniyordu. Ayrıca, Kıbrıs Cumhuriyetinin anayasa sisteminin Kıbrıs Türk ve Kıbrıs Rum toplumlarını ilgilendiren bir sorun olduğu belirtilerek, Genel Sekreterin gözetiminde iki toplum arasında eşitlik ilkesi uyarınca ve bunların temel ve meşru haklarına dayalı karşılıklı olarak kabul edilebilir bir siyasal çözüme serbestçe ulaşılması amacıyla görüşmelerin başlaması uygun bulunuyordu.

Ankara'nın bazı çekincelerle katıldığı bu kararda yer alan yabancı askerlerin derhal çekilmesi ve göçmenlerin yerlerine dönmeleri gibi noktaları Türkiye'nin kabul etmesi mümkün değildi. Bununla birlikte Kıbrıs hükümetinden söz edilmemesi ve adada iki eşit toplumun varlığının kabul edilmesi Kıbrıs Türk toplumu ve Türkiye açısından kararın olumlu yönleriydi.

1974'te Türkiye'nin Kıbrıs'a askerî müdahalesi hem Türk dış politikası, hem Türk-Yunan ilişkileri, hem de Kıbrıs sorunu açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kore dışında ilk kez kendi sınırları dışına asker gönderen Türkiye kısa bir süre sonra Batılı müttefiklerinden tepki almaya ve gerek ABD gerekse Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinde bugüne dek artarak sürecek olan bir Kıbrıs sorunu yaşamaya başlamıştır. Türk-Yunan ilişkilerinde de Kıbrıs odak haline getirilmiştir. İki ülke arasında ulusal çıkarlar açısından temel sorun 1970'lerde ortaya çıkan Ege'nin paylaşımı olmakla birlikte, 1974 harekâtından sonra Kıbrıs sorunu Yunanistan tarafından öne çıkarılarak, Ege'ye ilişkin konularda yapılacak görüşmelerin önündeki engel olarak gösterilmiştir. Ayrıca, doğudan tehdit edildiğini ileri süren Yunanistan Ege adalarını silahlandırmaya hız vermiş, buna karşı Türkiye de batıdan tehdit edildiği gerekçesiyle İzmir'de Dördüncü Orduyu kurmuştur.

1974 harekâtı Kıbrıs sorununda da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fiilen ikiye bölünen adada Türkiye açısından sorun çözülmüştür ama mevcut durum herhangi bir hukukî çözüme kavuşturulamadığı için Kıbrıs konusu 2000'lerde hâlâ uluslararası kamuoyunun gündemini işgal etmektedir. Fakat çözüm artık 1960 antlaşmaları çerçevesinde değil, 1974'ten sonra oluşan fiilî durum çerçevesinde (bkz. 2001-2008 dönemi) aranacaktır.

III) Ege Sorununun Belirleyici Olduğu Dönem (1975-1980)

1950'lerden itibaren Türk-Yunan ilişkilerinin merkezinde yer alan Kıbrıs sorunu, 1970'lerin ikinci yarısında yerini Ege sorunlarına terk etti. Bunun temel nedeni gerek Türkiye'de, gerekse Yunanistan'da 1974 sonrasında meydana gelen değişikliklerin dış politikalara yansımasıdır.

1974 Kıbrıs harekâtından sonra koalisyon ortağı Erbakan'la anlaşmazlıkları artan ve Kıbrıs başarısıyla gireceği bir seçimde tek başına iktidara gelebileceğini düşünen Ecevit 16 Eylülde istifa etti. Bu istifayla birlikte Türkiye'de siyasal istikrarsızlık dönemi başladı. Seçimlere gidilmediği gibi, sırasıyla Sadi Irmak, Milliyetçi Cephe, Ecevit ve Demirel hükümetleri görev yaptılar.

Tüm dikkatlerin içeriye çevrildiği bu dönem, Türk dış politikasının da ciddi sorunlarla başetmek zorunda olduğu bir dönemdi: Kıbrıs dolayısıyla ABD silah ambargosu uygulamaya başlamıştı, Kıbrıs'ın NATO'nun denetimine girmesinden rahatsız olan Sovyetler Birliği ikinci harekâttan sonra eski statüye dönülmesi için Bağlantısızları da arkasına alarak ciddi baskı yapmaya başlamıştı, Yunanistan'la ilişkileri giderek gelişen Avrupa ülkeleri borç görüşmelerinde Kıbrıs sorununu sürekli olarak gündeme getiriyorlardı. Dış politikanın son derece kritik sorunlarıyla uğraşan Türk hükümetleri iç politika kaygılarından uzak karar alıp uygulama yeteneğinden yoksundu. Yunanistan'daki Karamanlis yönetimiyse bu koşulları iyi kullanarak, Ege sorununu öne çıkarıp Türkiye'nin içeride iç sorunlarla uğraşmasından, dışarda ise yalnızlığından yararlanmak istedi.

1974 Kıbrıs harekâtının Yunanistan açısından en önemli sonucu demokrasiye

geçiş oldu. Kriz karşısında tam anlamıyla iflas eden Cunta yönetimi çekilirken, çağrı üzerine Karamanlis başbakanlığı üstlendi. İkinci harekâttan sonra Türkiye'ye karşı savaş açmayı düşündü ama ordunun hazırlıksızlığı karşısında, Ankara'yı engellemeyen ABD'ye bir tepki olarak, 15 Ağustosta Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadından çekildiğini açıklamakla yetindi.

Karamanlis bundan sonra, Türkiye ve Yunanistan'ın 1945'ten beri paralel giden yollarını Yunanistan lehine değiştirecek biçimde dış politika revizyonuna gitti. 1981'e dek sürecek Yeni Demokrasi Partisi iktidarının dış politikası tek bir sloganla özetlenebilir: "Yunanistan Batı'nındır." Burada söz konusu olan artık ABD değil AET'ydi. Karamanlis AET'ye tam üyeliği dış politikasının ana hedefi olarak belirlerken hem Türkiye'den gelecek bir saldırıyı, hem de ülke içinden gelebilecek bir darbe girişimini bu yolla engelleyebileceğini düşünüyordu. Öte yandan, Türkiye'yle yaşanan sorunların AET'ye tam üyelik konusunda engel yaratabileceğini düşünerek gerilimin düzeyini düşürdü, dialoğa kapısını açık tuttu, Ege konusunda uluslararası yargıya gitme tekliflerini sürekli olarak yineledi.

Yunanistan, Avrupa'yla ilişkilerinin gelişmesi için Türkiye'yle gerilimi krize dönüştürmeme yolunu seçerken, Türkiye'yle ilişkilerinde Ankara'daki siyasal boşluktan ve ABD ambargosunun yarattığı durumdan yararlanmayı sürdürdü. Ankara ile ilişkilerinin stratejisini Ege üzerine oturttu. Amacı Yunanistan lehine olan ve Türkiye'nin değiştirmek istediği statükoyu sürdürmekti. Görüşmeler yoluyla statükoyu değiştirmenin mümkün olmadığını anlayan Ankara kriz yaratarak Atina'yı zorlamak istiyordu. Karamanlis, Ankara'yı kriz yaratamayacağı durumda tutarak statükoyu koruma yollarını aradı.

Değiştirmek istediği şey ise, Ege'de Türkiye'nin lehine olan askerî güç dengesiydi. ABD ambargosu sürdükçe hem Türkiye Ege'de yeni bir adım atamayacak hem de Yunan ordusu güçlenebilecekti. Türk Hava Kuvvetlerinin üstünlüğünden kaynaklanan durumu değiştirmek için ABD ambargosunun sürmesini sağlamaya çalıştı. Nitekim 7/10 oranını sağlamak için ısrar etti ve bunu kabul ettirdi (bkz. s. 708-709). Karamanlis'in bu sabit ve başarılı politikasını öngörüp önlem alabilecek istikrarlı hükümetlerin bulunmaması, Türkiye'nin zaman zaman zigzag çizen politikalar izlemesine yol açtı.

A) Ege'de Deniz Alanlarına İlişkin Sorunlar

Türkiye ile Yunanistan arasında 1970'lerde Ege'de deniz alanlarının paylaşımı, yani karasuları ve kıta sahanlığı sorunları yaşanmaya başlandı.

1) Karasuları Sorunu

Lausanne Barış Antlaşmasının imzalanmasından itibaren Türkiye ile Yunanistan Ege'deki karasularını 3 mil olarak belirlemişlerdi (bkz. **Karasuları** kutusu, s. 752). 1930'lardaki dostluk havası içinde Yunanistan'ın karasularını 1936'da tek taraflı olarak 6 mile çıkardığını ilan etmesine karşı çıkmayan Türkiye, Kıbrıs olaylarının iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştirdiği sırada, 15 Mayıs 1964'te 476 sayılı Karasuları Kanunu'nu çıkararak, karasularını ilke olarak 6 mil kabul etti. Aynı kanu-

6 ve 12 Mile Göre Ege'de Karasuları

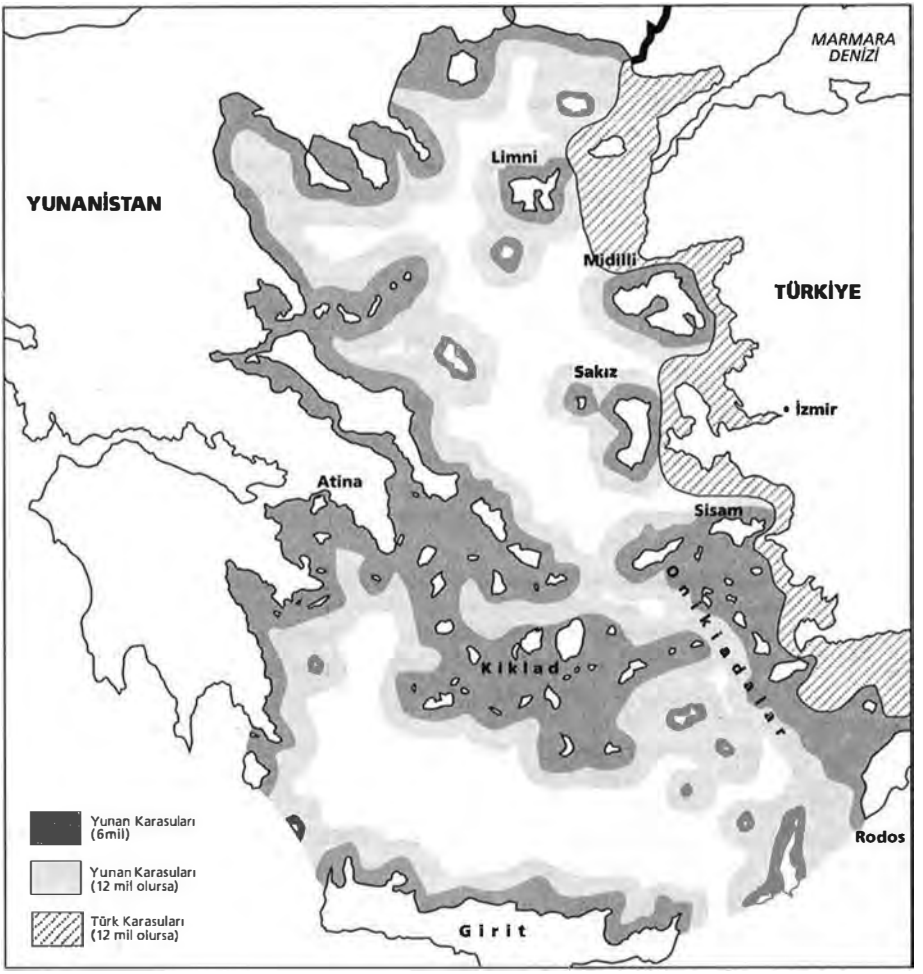

nun 2. Maddesinde karasuları daha geniş olan devletlere karşı karşılıklılık ilkesinin geçerli olacağı bildirilmekteydi.

1970'lerde kıta sahanlığı sorunuyla birlikte karasuları konusu da iki ülke arasında gündeme gelmeye başlayınca ve uluslararası hukukta yaşanan gelişmeler karasularının 12 mile çıkarılması doğrultusunda olunca, Türkiye 27 Şubat 1974 Yunanistan'a bir nota vererek şunları söyledi: Genel kapsamlı kurallar, Ege gibi kapalı ya da yarı kapalı özellikler taşıyan denizlerde uygulanamaz; kendi karasularının genişliğini belirleyen bir devlet, komşu bir devletin açık denize çıkışını engelleyemez ve engellememek zorundadır.

1982 yılında çıkarılacak olan 2674 sayılı yeni Karasuları Kanunu, Türk karasularının ilke olarak 6 mil olduğunu saptamakta, ama Bakanlar Kurulunun, belirli denizler için, o denizlerle ilgili bütün özellikleri ve durumları göz önünde bulundurmak ve hakkaniyet ilkesine uygun olmak şartıyla, 6 deniz milinin üze-

Karasuları

Devletin egemenliği kara ülkesinin ve iç sularının ötesine, kıyılarına bitişik bir deniz kuşağına kadar uzanır. Bu kuşak karasularıdır. Devlet karasuları üzerindeki hava sahasında ve deniz yatağının altında da egemenliğe sahiptir. Karasularına sahip olmak için bunu ilan etmek gerekmez, kıyısı olan her devlet karasularına da sahiptir. Devletin bu bölgedeki egemenliğine getirilen tek kısıtlama zararsız geçiş hakkıdır (diğer devletlerin gemilerinin belirli koşullara uymak koşuluyla bu karasularından geçiş hakkı).

Karasularının nasıl sınırlandırılması gerektiği sorusu bu konuda yaşanan en önemli sorunlardan birisi olmuştur. 1958 Cenevre Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesinde genişliği konusunda herhangi bir hüküm yoktur. 2. BM Konferansı da bir çözüm getirememiştir. İlk uygulama 3 mildi. Ama Brezilya ve Ekvador gibi çeşitli devletler 200 mile kadar uzanan çeşitli karasuları ilan edebilmişlerdir. Sonunda 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) 3. Maddesiyle, her devletin 12 mili aşmayan bir karasuları hakkına sahip olduğunu belirlemiştir. Daha Sözleşme yürürlüğe girmeden önce birçok devlet bu mesafeyi uygulamaya başlamıştır. Aynı Sözleşmenin 15. Maddesi, karşılıklı veya bitişik kıyılara sahip olan devletler arasındaki sınırlandırmada, taraflar arasında başka bir yol kabul edilmemişse, tarihsel bir iddia yoksa ya da özel koşullar başka bir yolu işaret etmiyorsa, karasularının iki devletin kıyılarının birbirine en yakın olduğu noktalarından ölçülen ortay hattın ötesine geçemeyeceğini belirtmektedir. Normal koşullarda bu sınırlandırma bir anlaşmayla yapılır.

(F. Keskin)

rinde karasuları tesbit etmeye yetkili olduğunu bildirecektir. Dolayısıyla, Türkiye'nin Karadeniz ve Akdeniz'de karasuları 12 mil olmakla birlikte, 2674 sayılı kanun fiiliyatta Ege'deki karasularının genişliği konusunda bir değişikliğe yol açmayacaktır.

Yunan yetkililerin özellikle 1982'den sonra karasularını 12 mile çıkarma hakkı bulunduğuna dair demeçleri Türkiye tarafından sert bir biçimde yanıtlanacak, Türkiye uluslararası hukuka aykırı gördüğü bu durumu kabul edemeyeceğini ve savaş nedeni (*casus belli*; "kazus belli" okunur) sayacağını bildirecektir. Ankara'nın kesin tutumu karşısında Yunanistan zaman zaman karasularını 12 mile çıkarma hakkı bulunduğunu dile getirse de, bu doğrultuda bir uygulamaya gitmeyecektir (bkz. **Karasuları Konusunda Türk ve Yunan Tezleri** kutusu, s. 753).

2) Kıta Sahanlığı Sorunu

Yunanistan Ege'deki kıta sahanlığı (bkz. **Kıta Sahanlığı** kutusu, s. 754) üzerinde petrol arama eylemlerine 1959'da Resmî Gazete'de yayınladığı, bugün kendisine ait olarak nitelediği kıta sahanlığı üzerinde araştırma ruhsatları dağıtan bir kanunla başladı. 1972'de, kuzey Ege'deki Taşoz adası civarında petrol bulunma olasılığının güçlü olduğu açıklaması üzerine Türkiye de harekete geçti ve 18 Ekim 1973 tarihinde TPAO'ya Ege'de kıta sahanlığı üzerinde petrol arama ruhsatı verdi. Semadirek, Limni, Ayios Efstratios, Midilli, Sakız, Psara ve Antipsara gibi Anadolu'ya yakın adalara karasuları dışında kıta sahanlığı alanları bırakmayan ve arkalarına da geçen araştırma ruhsatları verilmesini Yunan hükümeti 7 Şubat 1974'te protesto etti. Türkiye 27 Şubat 1974 tarihli cevabî notasında bu alanların Türkiye'nin doğal uzantısı içinde bulunduğunu ileri sürerek Yunanistan'ın protestosunu reddetti ve

Karasuları Konusunda Türk ve Yunan Tezleri

Yunanistan'ın tezleri:

1) Karasularının genişliğinin 12 mil olabileceği kuralı BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin 3. Maddesinde kabul edilmiş ve imzacı devletler tarafından uygulanmış, yapılageliş (örf-adet) niteliği kazanmıştır; dolayısıyla bir uluslararası hukuk kuralı olmuştur. Yunanistan da söz konusu sözleşmeyi imzaladığına göre, karasularını 12 mile çıkarma hakkına sahiptir.

2) Yunan adaları ve anakarası ülkesel (teritoryal) bir bütünlük oluşturmaktadır. Ülkesel bütünlük ilkesine uygun olarak, herhangi bir kuraldışılık oluşturmayan Ege'deki Yunan adalarının karasuları için de 12 mil kuralı geçerlidir.

3) Karasularını saptamak kıyı devletinin egemenlik yetkisindedir.

Türkiye'nin tezleri:

1) Karasularının genişliği konusunda geçerli genel, tekdüze bir kural yoktur ve olamaz. 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesinde 12 millik karasuları genişliği azami olarak kabul edilmiştir ve her duruma otomatik olarak uygulanamaz. Ayrıca bu hak, sözleşmenin 300. Maddesinde de belirtildiği gibi, kötüye kullanılamaz. 12 mil kuralının yapılageliş niteliği de Türkiye için yoktur çünkü Türkiye III. Deniz Hukuku Konferansı tartışmaları sırasında buna karşı çıkmıştır.

2) Karasuları genişliği belirlenirken, denizlerin coğrafî özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir.

Bugün Yunanistan ve Türkiye'nin Ege'de 6 millik karasuları bulunmaktadır. Yunanistan'ın yaklaşık 3.000 adasından 2.383 tanesi Ege'dedir ve bu koşullarda, Ege'nin yüzde 35'ini Yunan karasuları, yüzde 8.8'ini Türk karasuları ve yüzde 56.2'sini açık deniz alanları oluşturmaktadır.

Ege'de karasularının 12 mil olarak saptanması halinde, Yunan karasuları yüzde 63.9'a çıkarken, Türk karasuları sadece yüzde 10 olacak ve açık deniz alanlan da yüzde 26.1'e düşecektir. Bu koşullarda İstanbul ile İzmir arasında sefer yapacak bir Türk gemisi zorunlu olarak Yunan karasularından geçmek durumunda kalacak, Türk gemileri Yunan karasularından geçmeden açık denize çıkamayacaklardır. Ayrıca eğer Yunanistan karasularını 12 mile çıkarırsa, bu mesafedeki deniz yatağı ve deniz yatağının altı da Yunanistan'ın egemenliğine geçecektir.

(M. Fırat) (Kaynak: A. Wilson, *The Aegean Dispute*, Adelphi Papers, Winter 1979/80, No. 155; H. Pazarcı, "Hukukî Açıdan Ege'deki Deniz Sorunlarında Türk ve Yunan Görüşleri," *"Ege'de Deniz Sorunları"* Semineri, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1986, s. 79-93).

kıta sahanlığı konusunda görüşme önerisinde bulundu. 25 Mayısta Yunanistan 1958 Cenevre Sözleşmesinde kodifiye edilen uluslararası hukukla uyumlu olmak koşuluyla görüşmelere razı olacağını bildirdi.

Türkiye bir yandan Yunanistan'ın açıklamasını olumlu bir gelişme olarak nitelerken, öte yandan Çandarlı gemisini sismik araştırma yapmak üzere Ege'ye yolladı. 29 Mayıs 1974'te Türk savaş gemilerinin eşliğinde Ege'ye çıkan Çandarlı Türkiye'nin ruhsat verdiği alan üzerinde 6 gün seyrettikten sonra geri döndü. Bu sırada Atina ile Ankara arasında protesto ve protestoyu reddeden notalar gidip geldi. 18 Temmuzda Türkiye Yunanistan'ın hak iddia ettiği kıta sahanlığı üzerinde yeni ruhsatlar verdi. Bu arada Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler Ege'deki gerilimi geçici bir süre için ikinci plana itti.

İkinci Kıbrıs harekâtı sonrasında uluslararası platformda sert tepkilerle karşılaşan Türkiye, Ecevit'in istifası sonrasında halk desteğinden yoksun Sadi Irmak hükümeti tarafından yönetiliyordu. Yunanistan'da ise, Karamanlis gerek içerde gerek dışarda giderek güç kazanıyordu. Böyle bir ortamda, Ecevit'in 12 Ocak 1975 tarihli "Hükü-

Kıta Sahanlığı

Bu kavram, kara ülkesinin karasularının bitiş noktasından başlayan deniz altındaki devamını ifade eder. Kıyıya sahip her devlet kıta sahanlığına da sahiptir. Ama kıyı devleti kıta sahanlığı üzerinde egemenliğe sahip değildir, sadece bu bölgedeki canlı-cansız doğal kaynakları arama ve işletme konusunda egemen yetkilere sahiptir. Üzerindeki su alanı açık deniz, hava sahası da uluslararası hava sahası statüsünü korur. Kıyı devleti araştırma ve işletme yetkisini kullanmıyorsa, onun izni olmadan başka hiçbir devlet bu yetkiyi kullanamaz.

1958 Sözleşmesi kıta sahanlığını, karasularının ötesinde 200 metre derinliğe ya da doğal kaynakların işletilebildiği derinliğe kadar götürmüştü. 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesinin (BMDHS) 76. Maddesi bunu değiştirdi. Buna göre, öncelikle kıta sahanlığının gerçek fiziksel yapısı ne olursa olsun, bütün devletler karasularının ölçüldüğü esas hatlardan itibaren 200 deniz mili mesafeye kadar kıta sahanlığına sahip olacaklardır. Eğer kıta sahanlığı 200 mil mesafeyi aşıyorsa, kıyı devleti doğal uzantı gereği bu sahanlığın sona erdiği yere kadar kıta sahanlığını uzatacaktır. Yalnız hiçbir zaman 350 mili ya da 2500 metre derinlikten itibaren 100 mili aşamayacaktır.

Bitişik ya da karşılıklı kıyı sahibi olan devletlerin ise kıta sahanlığını anlaşarak sınırlandırmaları gerekmektedir. 1982 Sözleşmesi de bu konumdaki devletlerin hakça bir sonuca ulaşmak üzere uluslararası hukuka dayanan bir anlaşma yapmaları gerektiğini belirtmektedir (Madde 83/1)

1982 BMDHS Madde 121'e göre adalar da kara ülkesi sayılırlar, yani kıta sahanlıkları vardır. Ama aynı maddenin 3. paragrafı bir istisna getirmektedir: Yerleşik insan yaşamına sahip olmayan veya kendine ait bir ekonomik yaşamı olmayan kayalıkların münhasır ekonomik bölgesi ya da kıta sahanlığı yoktur.

(F. Keskin)

met Ege'yi ihmal ediyor." demeciyle kıta sahanlığı konusu yeniden gündeme geldi. Ertesi gün Irmak bir açıklama yaparak, CHP-MSP koalisyonu döneminde Norveç'ten kiralanan Longva sismik arama gemisinin Saros Körfeziyle İzmir açıklarında petrol arayacağını, bir müdahale olursa Türk çıkarlarının korunacağını açıkladı.

Bu açıklama üzerine Yunanistan, bir yandan Norveç şirketinin ortaklarından bir Yunanlı aracılığıyla baskı yaparak geminin Mersin limanına geri dönmesini sağlarken, öte yandan Karamanlis 28 Ocakta Ege kıta sahanlığı sorununu iki ülkenin birlikte Uluslararası Adalet Divanına götürüp, çözüm aramaları önerisini yaptı.

Bu öneri üzerine liderlerle bir toplantı yapan Irmak, Ecevit'in uluslararası yargıya gitmeden önce ikili görüşmelerin yapılması gerektiği uyarısına rağmen, "Divana gitmekten kaçınamayız, zira haklıyız." şeklinde bir demeç verdi. ABD'nin Türk-Yunan yakınlaşmasının Ege'de sağlanması yolundaki baskıları Türk hükümeti üzerinde etkilerini göstermeye başlamıştı.

Tüm siyasal istikrarsızlık dönemlerinde olduğu gibi, Dışişleri Bakanlığı atılan aceleci adımı yavaşlatma yoluna gitti ve 6 Şubatta hazırladığı resmî yanıtta, ilke olarak önerinin kabul edildiğini, ancak, yöntem konusunda bakanlar düzeyinde bir görüşme yapılması gerektiğini bildirdi. Irmak hükümetinin güvenoyu alamaması üzerine kurulan, ve AP, MSP, CGP ve MHP'den oluşan sağcı Birinci Milliyetçi Cephe (MC) hükümetinde gerek Başbakan Demirel, gerek Dışişleri Bakanı Çağlayangil bu çizgiyi sürdürdüler, Türkiye'nin geleneksel politikasına geri dönerek, hukuksal değil siyasal çözümden yana olduklarını açıkladılar. Bununla birlikte Yunanistan'la başlamış diyalog sürüyordu.

19 Mayıs 1975'te iki ülke dışişleri bakanları Bitsios ve Çağlayangil Roma'da biraraya geldiler. Yunan tarafı kıta sahanlığı sorununu Uluslararası Adalet Divanına götürmek üzere tahkimname hazırlamak amacıyla toplantıya katılırken (bkz. **Uluslararası Adalet Divanına Başvuru Süreci** kutusu, s. 755), Türk tarafı görüşmelerin öncelikli olduğunu ve herhangi bir tahkimnamenin hazırlanmasının söz konusu olmadığını belirtti. Konu kısa bir süre sonra gerçekleşecek olan Karamanlis-Demirel zirvesine bırakıldı.

31 Mayıs 1975'te Bruxelles'de gerçekleşen NATO Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde Demirel ve Karamanlis biraraya geldiler. Türkiye'ye ambargo uygulayan Washington Ankara'nın bir adım atması için baskı uyguluyordu. Demirel-Karamanlis görüşmesi sonrasında yayınlanan ortak bildiride, Türk diplomatların tüm karşı çıkmalarına rağmen, şu cümleler yer aldı: "*İki Başbakan ülkeleri arasındaki sorunları gözden geçirme olanağı bulmuşlardır. Bu sorunların barışçı görüşmeler yoluyla ve Ege kıta sahanlığının da Uluslararası Adalet Divanı tarafından çözümlenmesini kararlaştırmışlardır.*"

Fakat Türkiye'de ciddi suçlamalar başlayınca, 30 Eylülde Yunanistan'a bir nota verilerek, Ege kıta sahanlığı sorununun ikili görüşmelere ağırlık verilerek çözülebileceği, gerekirse Divan'a gidilebileceği bildirildi. Yunan hükümeti 2 Ekim tarihli cevabî notasında Türkiye'yi başbakanlar arası anlaşmayı bozmakla suçluyordu.

Yunanistan'ın BM Güvenlik Konseyine ve Uluslararası Adalet Divanına Başvurusu

Gerek Yunanistan'da, gerekse Türkiye'de hükümetler dialog için adım atmaya başladıkları anda, iç politika oyunları sertleşmeyi zorunlu kılıyordu. 1975 yazında Yunanistan'ın Ege adalarını silahlandırmasına ve Türkiye'nin de İzmir'de Dördüncü Orduyu kurmasına rağmen, 17 Nisan 1976'da Karamanlis parlamentoda yaptığı konuşmada, Türkiye'ye, silahlanma yarışına son vermeyi, bir saldırmazlık paktı imzalamayı ve sorunları barışçı yollarla çözmeyi önerdi. Oysa, NATO üyeliği dolayısıyla Yunanistan ve Türkiye zaten müttefik idiler. Demirel bu öneriye karşılık

Uluslararası Adalet Divanına Başvuru Süreci

Devletler Divan'ın yetkisini 4 biçimde tanıyabilirler: a) Tek-taraflı bir bildirimle, b) uluslararası antlaşmalara bu yönde bir hüküm koyarak, c) bir tahkimname yaparak, ç) *forum prorogatum*.

Tek-taraflı bildirimin dayanağı Divan Statüsünün 36/2. Maddesidir. Devletler aynı yükümlülüğü kabul eden devletlere karşı Divan'ın yargı yetkisini kabul ettiklerini bildirebilirler. Genellikle bu bildirim belirli süreler için yapılır. Bu durumda, o devletle hukuksal bir uyuşmazlığı olan bir devlet doğrudan doğruya Divan'a bu sorunu götürebilir. Önceden yapılan uluslararası antlaşmalara, bu antlaşmadan doğacak sorunların taraflardan herhangi birisi tarafından Divan'a sunulabileceğine ilişkin bir hüküm konulmuşsa, yine devletler doğrudan Divan'a gidebilirler. Tahkimname, uyuşmazlık ortaya çıktıktan sonra uyuşmazlığın taraflarının, uyuşmazlığın konusunu ve Divan'a sordukları soruyu belirledikleri sözleşmedir. *Forum prorogatum* ise, bir devletin tek taraflı olarak Divan'a gitmesinden sonra, karşı devletin Divan'ın yargı yetkisini tanımıyor olmasına rağmen bu davaya katılmak suretiyle Divan'ı dolaylı şekilde yetkili kılmasına verilen isimdir.

(F. Keskin)

olarak, teknik görüşmelere ağırlık verilmesini ve dışişleri bakanlarının bir araya gelmesini istedi. Yeniden bir dialog başlayacakken, "oyunun kuralları" yinelendi. Ecevit, hükûmeti, "Yunanistan'ın Ege'de dengeyi aleyhimize değiştirmesi karşısında hareketsiz kalmakla suçladı. İç politika açısından Ecevit'in kazandıklarını veren lider olmamak için Demirel, Hora (daha sonra Sismik I ismi verilecektir) gemisinin hazırlandığını, Ege'ye açılacağını sıklıkla yinelemeye başladı ama Denizcilik Bakanlığının tersanesinde bulunan gemi sefere çıkabilecek teknik donanıma sahip değildi.

Nihayet 6 Ağustos 1976'da Hora, Deniz Kuvvetlerine ait 11 parça savaş gemisinin eşliğinde Ege'ye açıldı ve Limni ile Midilli arasında Yunanistan'ın kendisine, Türkiye'nin de açık denize ait olduğunu iddia ettikleri sahaya girdi. Ertesi gün sert bir nota gönderen Yunanistan, ihlâllerin durdurulmasını, aksi durumda sorumluluğun kabul edilmeyeceğini bildirdiyse de, Türkiye'nin cevabı açıktı: Bilimsel bir

Uluslararası Adalet Divanının Ege Kıta Sahanlığına İlişkin Kararı

Yunanistan Ege'de kıta sahanlığının sınırlandırılması için Uluslararası Adalet Divanına yaptığı tek taraflı başvurusunda, iki istekte bulunuyordu: 1) Türkiye'nin TPAO'ya Ege'de petrol arama lisansı vermesi Yunanistan'ın kıta sahanlığı üzerindeki haklarına onarılmaz zararlar vermekte olduğu ve bu davranış iki ülke arasındaki dostluğu tahrip ettiği için, Divan öze ilişkin karar verene kadar koruma önlemi alınması, 2)Yunan adaları ile Türkiye arasındaki kıta sahanlığı sınırlandırmasının hangi kurallara göre yapılacağının saptanması.

Divan, bu başvuru üzerine durumu Türkiye'ye bildirip görüşünü isterken, koruma önlemleri konusunda karar alma yoluna gitti. Yunanistan'ın *ad hoc* (özel) yargıç atamasına karşın Türkiye bundan kaçındı, davanın 25-27 Ağustos günleri süren sözlü aşamasına katılmadı ve 26 Ağustosta gönderdiği mektupta Divan'ın yetkisizliğini ileri sürdü. Divan, bu konuya ilişkin 11 Eylül 1976'da aldığı kararda, Türkiye'nin yapmış olduğu sismik araştırmaların Yunan kıta sahanlığı üzerinde yapıldığı varsayılsa bile, kıta sahanlığına herhangi bir onarılamaz zarar vermediğinden, koruma önlemi almaya gerek olmadığını bildirecektir.

Bu karardan hemen sonra bir yandan taraflar arasında görüşmeler başlarken, öte yandan Divan öze ilişkin karar almadan önce yetkili olup olmadığını incelemeye geçti. Türkiye yine ne sözlü, ne de yazılı aşamalara katıldı. Sadece, 10 Ekim 1978'de Divan'ın davaya bakmakla yetkili olduğuna ilişkin Yunan görüşlerini çürütmek üzere bir mektup sundu. Yunanistan, iki gerekçeyle Divan'ın yetkili olduğunu ileri sürüyordu: 1) Türkiye ile Yunanistan'ın taraf oldukları 1928 tarihli Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü Konusunda Genel Senet'in 17. Maddesine göre, taraflar aralarında doğan hukuksal uyuşmazlıkları belirli bir süre içinde hakemliğe götürme yetkisine sahiptirler; 2) Türkiye, 31 Mayıs 1975 tarihinde başbakanlar arasında Bruxelles'de yapılan toplantıdan sonra yayınlanan ortak bildiride kıta sahanlığı uyuşmazlığını Divan'a götürmeyi kabul etmiştir.

19 Aralık 1978'de Divan, Türkiye ile Yunanistan arasındaki kıta sahanlığı uyuşmazlığına bakmaya yetkili olmadığına karar verecektir. Divan'ın kararına göre, 1) Yunanistan 1928 Genel Senedine taraf olurken koyduğu bir çekince ile, ülkesel (teritoryal) yetki alanına giren sorunları dışarda bırakmıştır. Kıta sahanlığı sınırlandırması ülkesel bir sorun olduğundan Divan davaya bakmaya yetkili değildir; 2) 31 Mayıs 1975 tarihli ortak bildiride, Türkiye Yunanistan'a tek taraflı olarak Divan'a başvuru hakkı tanımamıştır. Bu nedenle, Divan davaya bakamaz.

(M. Fırat)

araştırma yapılmaktaydı ve silahsız bir gemiye saldırılırsa sorumluluk Yunanistan'a ait olacaktı. Türk-Yunan ilişkilerinde savaş gerilimi yaşanıyordu. 10 Ağustosta Hora Çanakkale'ye döndükten birkaç saat sonra, Yunanistan BM Güvenlik Konseyine ve Uluslararası Adalet Divanına tek taraflı olarak başvuruda bulundu.

BM Güvenlik Konseyine yapılan başvuruda, Türkiye'nin Yunanistan'ın Ege'deki kıta sahanlığı üzerindeki egemenlik haklarını ihlâl ederek uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye soktuğu ileri sürülüyordu. Güvenlik Konseyi 25 Ağustos 1976 tarih ve 395 sayılı kararında, öze ilişkin bir sonuca varmaktan kaçınarak, taraflara uyuşmazlıkları konusunda görüşmeleri yeniden başlatmalarını ve sorunu Divan'a götürme olanağı üzerinde düşünmelerini önerdi. Yani Yunanistan buradan istediğini elde edemedi. Divan'a yaptığı başvuru da aynı sonucu verecektir (bkz. **Uluslararası Adalet Divanının Ege Kıta Sahanlığına İlişkin Kararı** kutusu, s. 756).

Divan'ın yetkisizlik kararı üzerine, 1976'dan itibaren Türkiye ile Yunanistan kıta sahanlığının sınırlandırılmasına ilişkin görüşmelere başladılar ama olumlu bir sonuç alamadılar.

1976 Bern Bildirisi ve Montreux Zirvesi

Ege'de yaşanan savaş gerilimi Washington'un yeniden araya girmesine neden oldu. Yunan lobisinin etkinliği sonucunda Kongre, Başkan'a rağmen, Türkiye'ye uygulanmakta olan ambargoyu kaldırmamakta direniyor ve Beyaz Saray'ın bölge politikasını engelliyordu.

Bu arada, Bitsios ile Çağlayangil görüşmelerin başlatılması kararını aldılar. Görüşmeler sonucunda 11 Kasım 1976'da Bern Bildirisi yayınlandı. İki ülke arasında kıta sahanlığının sınırlandırılması görüşmelerinde (bkz. **Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri** kutusu, s. 758) izlenecek usule ilişkin ilkeleri saptayan bildiri ilk somut adımdı. Bu ilkelere göre: 1) Niteliği gereği görüşmeler tam bir gizlilik taşıyacaktı, 2) Taraflar görüşmeleri engelleyecek ve birbirlerini küçük düşürecek bütün girişim ve tutumlardan kaçınacaklardı.

Bern Bildirisiyle iki ülke arasında olumlu bir hava yaratılmış olmakla birlikte, Ege'deki hava sahası, askerî güç dengesi, Kıbrıs, ambargo ve SEİA (bkz. s. 708-709) başta olmak üzere ABD'yle ilişkiler konusunda çıkan anlaşmazlıklar ilişkileri yeniden donma noktasına getirdi.

1978'de Ecevit hükümetinin kurulması yeni bir açılıma olanak verdi. 1975 Bruxelles bildirisindeki Divan'a gitme kararından vazgeçmesi Demirel'i Karamanlis'in gözünde güvenilmez bir lider haline getirmişti. Oysa Ecevit'in gerek uluslararası kamuoyunda, gerekse Yunan yetkilileri nezdindeki imajı tam tersiydi. 10-11 Mart 1978'de iki başbakan Montreux'de bir güven ortamı yaratmak amacıyla biraraya geldiler. 14 Nisanda dışişleri bakanlığı genel sekreterlerinin buluşmasını kararlaştırdılar.

Bu sırada ABD'de iktidara yeni gelen Carter yönetiminin, Türkiye'ye uygulanan silah ambargosunun kaldırılmasını Kongre'den isteyeceğini açıklaması Yunanistan'ı yeniden karıştırdı. Muhalefet lideri Andreas Papandreu Türkiye'yle dialog başlattığı için Karamanlis'e yüklendi. Karamanlis geri adım atmak zorunda kaldı. 1975'te Demirel'in düştüğü konumdaydı ve 14 Nisan toplantısını iptal etti.

Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri

Yunanistan'ın tezleri:

1) Ege'de kıta sahanlığı sınırlandırılması hukuksal bir sorundur ve en iyi çözüm yöntemi uluslararası yargıya gidilmesidir. Yunanistan'ın da taraf olduğu 1958 Cenevre ve 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmeleri esas alınmalıdır.

2) Yukarıda adı geçen sözleşmeler esas alındığında, adaların da kendi başlarına kıta sahanlığı bulunmaktadır.

3) Yunanistan kıta ülkesi ve adalardan oluşan bir devlettir. Uluslararası hukukta kabul edilen devletin ülkesel bütünlüğü ve bölünmezliği ilkesi gereğince, Yunanistan'ın kıta ülkesi ve adalardan oluşan siyasal ve ülkesel bütünlüğünün arasına yabancı bir deniz alanının girmemesi gerekir.(Bundan Yunanistan'ın amacı, kendisini bir "takımada devleti" olarak kabul ettirmek ve böylece en dıştaki adaları birleştirecek çizginin içinde kalacak denizi "iç su" ilan etmektir. İç sular, aynen ülke toprağı statüsüne sahiptir.)

4) Ege'de kıta sahanlığı sınırlandırmasının eşit uzaklık ilkesine uygun olarak, Türkiye ile Ege adalarının en doğuda bulunanı arasında yapılması gerekmektedir.

Türkiye'nin tezleri:

1) Ege'de kıta sahanlığının sınırlandırılması konusu salt hukuksal bir sorun değildir. Türk-Yunan ilişkileri ve Ege'nin tümünü kapsayan bir denge gözönüne alındığında siyasal niteliği ağır basmaktadır. Dolayısıyla anlaşmayla halledilmesi gerekir.

2) Kıta sahanlığı sınırlandırmalarında "doğal uzantı" ilkesi esastır ve Anadolu'nun doğal uzantısı üzerinde yer alan Yunanistan'a ait adaların kıta sahanlığı olmaması gerekir.

3) Kıta sahanlığı sınırlandırması hakça ilkelere uygun olarak yapılmalıdır çünkü: a) Bir bölgede adaların varlığı özel durum oluşturduğuna göre, Ege'de de özel bir durum söz konusudur, b) Ege kendine özgü durumu olan yarı kapalı bir denizdir.

4) 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında Ege'de Lausanne dengesi diye adlandırılan bir denge kurulmuştur. Silahsızlandırılmış adalar, eşit karasuyu, paylaşılmamış kıta sahanlığı ve geniş açık deniz temeline dayanan bu dengenin fazla bozulmaması ve her iki devletin de Ege'den eşit koşullarda yararlanması gerekmektedir.

(M. Fırat) (Kaynak: A. Wilson, *The Aegean Dispute*, Adelphi Papers, Winter 1979/80, No. 155; H. Pazarcı, "Hukukî Açıdan Ege'deki Deniz Sorunlarında Türk ve Yunan Görüşleri," *"Ege'de Deniz Sorunları" Semineri,* Ankara, AÜSBF Yayınları, 1986, s. 79-93).

Ecevit-Karamanlis zirvesi, sürecin dialog doğrultusunda atılan son adımı oldu. Bundan sonra Ecevit de politikasını sertleştirdi ve Yeni Ulusal Savunma Kavramını ortaya atarak, Türkiye için temel tehdidin Yunanistan'dan geldiğini ilân etti. Davos süreci bir tarafa bırakılacak olursa, Türk-Yunan ikili ilişkileri 1990'ların sonuna dek sürecek bir iletişimsizlik ve kriz dönemine girdi.

B) Ege'de Hava Sahasına İlişkin Sorunlar

Türkiye ile Yunanistan sadece Ege'deki deniz alanlarının paylaşımı konusunda değil, hava sahasının paylaşımı konusunda da anlaşmazlık içindeydi. Yunanistan'ın hava sahasının genişliği ve Ege'deki FIR hattı 1974'ten sonra iki ülke arasında gerilim yaratan sorunlar oldu.

Hava Sahası

Hava sahası, bir devletin toprağı ve karasuları üzerinde yükselen hava sütunudur. Yunanistan, 6 Eylül 1931 tarihinde yayınladığı bir cumhurbaşkanlığı kararname-

Hava Sahası Konusunda Yunan ve Türk Tezleri

Yunanistan'ın 10 millik hava sahasına ilişkin tezleri iki görüşe dayanmaktadır:

1) Bu genişlikte bir hava sahasının ilânı uluslararası hukuka uygundur.

2) 1931'den 1970'lere kadar geçen süre içinde Türkiye'nin hiçbir itirazda bulunmamış olması bu durumun geçerliliğini doğrulamaktadır.

Türkiye her iki görüşe de karşı çıkmaktadır:

1) Türkiye'ye göre, 10 millik hava sahasının uluslararası hukuka uygun olup olmadığı konusundaki görüş ayrılığı 1944 Chicago Sözleşmelerinden Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesinin 1. ve 2. maddelerinin yorumundan kaynaklanmaktadır. 1. Madde, imzacı devletlerin *"ülkeleri üstündeki hava sahası üzerinde tam ve münhasır hakimiyeti haiz olduklarını"* kabul ettiklerini belirttikten hemen sonra, 2. Maddede *"Bu sözleşme anlamında bir devletin ülkesinden maksat o devletin hakimiyeti, hükümranlığı, himayesi veya mandası altında bulunan arazi ile ona bitişik bulunan karasularıdır"* denilmektedir.

Yunanistan, Chicago Sözleşmelerinin sadece kendi amaçlarıyla ilgili konularda hüküm getirmekte olduğunu, hava sahasını herhangi bir şekilde belirlemeye değil, yalnızca devletin toprakları ve deniz alanları üzerinde olduğu gibi hava sahası üzerinde de egemenliğini tanımaya yönelik olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla, kendi uygulamasının uluslararası hukuka aykırı olmadığını iddia etmektedir. Ayrıca, karasuları genişliğinin 12 mile çıkarılması teamülü geliştikçe şimdiki sorunun ortadan kalkacağını belirtmektedir.

Türkiye ise, yukarıdaki maddelerin açık olarak hava sahası tanımı yaptığını ve bir devletin hava sahasını, bu devletin, karasuları dahil, ülkesine bağlı olarak tanımladığını ileri sürmektedir. Bu bakış açısına göre, hava sahasını karasularının üzerindeki hava sahasının ötesine uzatmak mümkün değildir ve 6 millik karasularına sahip olan Yunanistan'ın 10 millik hava sahası ilân etmesi uluslararası hukuk kurallarına aykırıdır.

2) Yunanistan'ın, 1931'den beri varolan bir duruma Türkiye'nin tepki göstermemesinin bu durumu kabul ettiği anlamına geleceğine ilişkin tezi de Türkiye tarafından reddedilmektedir. Türkiye, ilk olarak 1975 yılında Yunanistan'ın 10 millik hava sahasına itiraz ettiğini, çünkü daha önce bir kararnameyle hava sahasını 10 mile çıkarmış olan Yunanistan'ın ilk kez 2 Haziran 1974'te bu durumu Uluslararası Sivil Havacılık Örgütüne (ICAO) bildirdiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla, Yunanistan 10 millik hava sahasını uluslararası olarak ilan edince Türkiye hemen tepki göstermiştir. 15 Nisan 1975'te ICAO'ya bir teleks mesajı göndererek, Yunan kıyılarından 6 deniz milinin ötesindeki bölgeyi tehlikeli ilân ettiğini bildirmiştir. Ayrıca, 5 Mayıs 1975'te Yunanistan'a gönderdiği bir teleks mesajıyla da bu durumu tekrarlanmış ve bu ülkeye ait sadece 6 millik bir hava sahasını tanıdığını açıklamıştır.

(M. Fırat)

siyle hava sahasını kıyıdan itibaren 3 milden 10 mile çıkarmıştı. Söz konusu dönemde Yunanistan'ın karasuları genişliği 3 mil olmasına rağmen Türkiye herhangi bir tepkide bulunmamıştı. 1974'ten sonra Türkiye, bu durumun iki ülkenin de taraf olduğu 7 Aralık 1944 Chicago Sözleşmelerine aykırı olduğunu belirterek karşı çıktı ve Yunan ulusal hava sahasını Yunan karasuları gibi 6 mil olarak kabul edeceğini açıkladı. (Bu kararı sürekli gündeme getirmek için de, Türk askerî uçakları sistematik ve periyodik olarak Yunan hava sahası olarak kabul etmedikleri 4 millik sahaya girmektedirler. Yunanistan da her defasında Türk askerî uçaklarının kendi hava sahasını ihlâl ettiğini belirten bir protesto notası vermektedir.) (bkz. **Hava Sahası Konusunda Yunan ve Türk Tezleri** kutusu, s. 759)

FIR Hattı

FIR hattı sorununa gelince, FIR (*Flight Information Region*; Uçuş Bildirim Bölgesi), ICAO çerçevesinde, sivil havacılık uçuşlarının güvenliğini sağlamak amacıyla kurulan ve sınırları yine bu örgüt tarafından onaylanan, içerisinde uçuş bilgisi, arama-kurtarma ve ikaz sistemlerinin sağlandığı bir hava sahasıdır.

23 Mayıs 1952'de İstanbul'da yapılan ICAO toplantısında alınan ve Türkiye'nin de katıldığı bir kararla bu tarihten itibaren Ege'deki FIR sorumluluğu Yunanistan'a verilmişti. Buna göre, Ege'nin bütünü üzerindeki hava trafiğini Atina yönetecek, Türkiye sadece kendi karasuları üzerindeki hava sahasından sorumlu olacaktı. 1950'lerdeki Türk-Yunan dostluk ilişkileri çerçevesinde Türkiye Ege'de daha çok Yunan uçak ve gemilerinin seyretmesini gözönünde tutarak, kendisine maddi yük getirecek teknik araç-gereç alımından kurtulmak için bu karara katılmıştı.

1974 sonrasında Türk-Yunan ilişkilerinin bozulması FIR sorununun da ortaya çıkmasına neden oldu. Birinci Kıbrıs harekâtından sonra, Ege'den gelebilecek tehditleri karşılayabilmek ve güvenliğini sağlayabilmek amacıyla Türkiye 4 Ağustos 1974'te 714 sayılı Notam'ı (Notice to Airmen: Havacılara İlan) yayınlayarak, Ege'nin ortalarında belirlediği bir çizginin doğusuna geçecek olan bütün hava ulaşım araçlarının (askerî uçaklar dahil) kendisini önceden bilgilendirmesini istedi. Yani, Türk-Yunan karasuları sınırından geçen Ege FIR hattını Ege'nin ortasına kaydırmış oldu.

Buna karşılık Yunanistan 13 Eylülde 1157 sayılı notamı yayınlayarak, Ege'de Yunanistan ile Türkiye arasındaki hava ulaşım koridorunun güvenli olmadığını ilân etti. Bunun üzerine, iki ülke arasında doğrudan hava ulaşımı Ege üzerinde uzun bir süre yapılamaz hale gelecek, uçaklar başka rotalar izlemek zorunda kalacaklardır.

22 Şubat 1980'de ABD ile savunma konusundaki düzenlemeleri tamamlayan Demirel hükümetinin 714'ü tek taraflı olarak kaldırmasının ardından Yunanistan'ın da 1157 sayılı notamı kaldırması üzerine sorun çözüldü. Türkiye'nin bu adımı atmasında çeşitli etkenler rol oynadı: Birincisi, Türkiye ve Yunanistan'ın notamları sonucunda altüst olan tüm dünya hava trafiğini yeniden düzenlemek gerekmişti ve uçak bilet fiyatları artmıştı. Şirketlerden tepkiler geliyordu. İkincisi, Yunanistan'ın bütün uluslararası ilişkileri batıya doğru olduğundan bu uygulamadan az zarar görüyor, asıl zarar gören, aynı nedenden ötürü Türkiye oluyordu. Üçüncüsü, Türkiye açısından Yunanistan'dan gelebilecek askerî saldırı tehlikesi sona ermişti.

Bugün iki ülke arasındaki temel anlaşmazlık askerî uçaklar konusunda ortaya çıkmaktadır. Yunanistan FIR düzenlemesinin asker sivil tüm uçakları kapsadığını ileri sürerken, Türkiye yalnızca sivil uçakların FIR düzenlemesi gereğince bilgi verme yükümlülükleri bulunduğunu, askerî uçaklarla ilgili konuların ikili anlaşmalarla düzenlenmesi gerektiğini söylemektedir.

C) Ege'de Askerî Dengeye İlişkin Sorunlar

1974 Kıbrıs harekâtı sonrasında Türkiye ve Yunanistan Ege'deki askerî statükoyu değiştirecek ciddi adımlar attılar: Kıbrıs harekâtından sonra Türkiye'nin ciddi bir tehdit oluşturduğunu düşünen Yunanistan Anadolu'ya yakın adaları silahlandırmayı hızlandırdı. Ayrıca, Karamanlis hükümeti ABD'ye tepkisini göstermek üzere NATO'nun askerî kanadından çekilme kararı aldı. 1975 yazında da Türkiye, mer-

Ege Adalarının Silahlandırılmasına İlişkin Yunan ve Türk Tezleri

Ege adaları silahsızlandırılma statüleri açısından üçe ayrılmaktadır: 1) Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin 4. Maddesinde silahsızlandırılacakları belirtilen Boğazönü adalarından Limni ve Semadirek, 2) Lausanne Antlaşmasının 13. Maddesiyle silahtan arındırılmış olan Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya, 3) 1947 Paris Barış Antlaşmasının 14. Maddesinde askerden arındırılmış olarak kalmaları öngörülerek egemenlikleri İtalya'dan Yunanistan'a geçen Onikiada.

Yunanistan'ın tezleri:

Birinci grubu oluşturan Limni ve Semadirek, 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi Lausanne Boğazlar Sözleşmesini ortadan kaldırarak yerine geçtiği için, tıpkı Türkiye'nin Boğazları silahlandırma hakkı kazandığı gibi Yunanistan da Boğazönü adalarını silahlandırma hakkına sahiptir. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da TBMM'de yaptığı konuşmada bu durumu kabul etmiştir. Türkiye Çanakkale Boğazı önündeki kendi adalarını silahlandırdığına göre, Yunan egemenliği altındaki öteki Boğazönü adaları da aynı hakka sahiptir.

İkinci gruba giren adalar, *rebus sic stantibus* ilkesi gereğince, gerçek bir tehdit karşısında meşru savunma hakkına dayanılarak silahlandırılmaktadır ve bu hak antlaşmalardan doğan her türlü yükümlülükten önce gelmektedir. Ayrıca, Türkiye de Lausanne'dan doğan yükümlülüklerini yerine getirmediğine göre, koşullar değişmiştir ve adaların silahsızlandırılmasına ilişkin tüm hükümler amacına ulaştığı için artık tarihe karışmıştır.

Son olarak, Onikiadalar ve Meis 1947 Paris Antlaşmasıyla askerden arındırılmıştır. Türkiye'nin taraf olmadığı bu antlaşma sadece imzacı devletleri bağlayacağından, Türkiye'nin buna dayanarak herhangi bir hak iddia etmesi mümkün değildir.

Türkiye'nin tezleri:

Limni ve Semadirek'in silahlandırılması konusunda Yunanistan'ın ileri sürdüğü üç gerekçe de Türkiye açısından geçersizdir. Montreux Boğazlar Sözleşmesinin Başlangıç bölümünde bu sözleşmenin Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin yerini alacağı belirtilmiş olmakla birlikte, yine aynı sözleşmede, sözleşmenin Türkiye'nin güvenliğini sağlamak amacıyla yapıldığı da açıklanmaktadır. Dolayısıyla Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin Montreux Boğazlar Sözleşmesiyle çelişmeyen hükümleri ortadan kalkmamakta ve geçerliliklerini korumaktadırlar. Ayrıca, Aras'ın 1936'da yapmış olduğu ve Yunanistan'ın kanıt olarak gösterdiği Limni ve Semadirek'in silahlandırılmasını onaylayan yorumlayıcı konuşmasının varlığı kabul edilmekle birlikte, bu sözlerin hukukî bir sonuç doğurabilmesi için sonradan ilgili taraflarca aynı tavırlarla desteklenmiş olması gerekmektedir, oysa Türkiye sürekli olarak buna karşı çıkan notalar göndermiş ve resmî açıklamalar yapmıştır. Son olarak, Çanakkale Boğazı önündeki Türk ve Yunan egemenliğindeki adaların aynı rejime sahip olmaları gerekmemektedir ve Montreux Boğazlar Sözleşmesinin başlangıç bölümü Türkiye'ye ait adaların silahlandırılmasını Türkiye'nin güvenliği çerçevesinde doğrulamıştır.

İkinci grup adalara gelince, Yunanistan'ın Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının silahlandırılmasına dayanak olarak kullandığı meşru savunma hakkı, uluslararası hukuk doktrininde ancak fiili bir saldırının sonuçlarının ortaya çıkması halinde söz konusu edilmektedir ve bir tehdit bu hakkı doğuramaz. Ayrıca, Türkiye'den kaynaklanan bir tehdit söz konusu olmamakla birlikte, Yunanistan'ın bu iddiasının doğru olduğu kabul edilse bile, meşru savunma hakkı ileri sürülerek adalar silahlandırılamaz.

Onikiadalar ve Meis konusunda ise, Türkiye'nin 1947 Paris Antlaşmasına dayanarak hak iddiasında bulunamayacağı görüşü kabul edilemez çünkü adaların silahlandırılması bölgedeki her devletin saygı gösterilmesini isteyeceği objektif bir statü oluşturmaktadır. Ayrıca, Türkiye Onikiadalar'la hukuki bağdan yoksun değildir. Lausanne Barış Antlaşmasının 16. Maddesinde bu adaların gelecekteki statüleri üzerinde Türkiye'nin çıkarları bulunduğu kabul edilmiştir. Nitekim Paris Barış Konferansı sırasında bu madde metninin konferans kâğıdı olarak dağıtılması da bunu göstermektedir.

(M. Fırat)

kezi İzmir'de olan Dördüncü Ordu'yu (Ege Ordusu) kurdu ve bu orduyu, gerek Ege'den gelecek bir tehdidi karşılamak üzere kurulduğunu belli etmek, gerekse ABD'nin uygulamaya başladığı silah ambargosuna bir tepki olarak, NATO'ya tahsis etmedi.

Dolayısıyla, sadece Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkileri değil, NATO'nun ve ABD'nin bölge politikalarını etkileyecek ciddi değişiklikler meydana gelmişti. Türkiye, Yunanistan ve ABD arasındaki ilişkiler "düzeldikten" sonra da varlıklarını sürdürerek bugüne yansıyan Ege'deki askerî dengeye ilişkin temel sorunlar, Doğu Ege Adalarının silahlandırılması ve NATO içinde erken uyarı hattı (hava savunma sorumluluk sahaları) ile komuta kontrol alanlarına ilişkin konulardır.

1) Ege Adalarının Silahlandırılması Sorunu

Türkiye ile Yunanistan arasında Ege adalarının silahlandırılmasına ilişkin sorunlar 1960'larda Kıbrıs bunalımının ilişkileri gerginleştirmesiyle birlikte ortaya çıktı. Türkiye ilk olarak 29 Haziran 1964'te Yunanistan'a bir nota vererek, antlaşmalara uymasını ve Rodos'la İstanköy'de yapıldığı saptanan tahkimata son verilmesini istedi. Yunanistan 1 Temmuz tarihli cevabî notasında böyle bir tahkimatın yapılmadığını ve uluslararası antlaşmalara uygun davranıldığını bildirdi. Daha sonra, Nisan 1969'da Türkiye yine bir nota göndererek, Limni'deki silahlanma faaliyetlerinin durdurulmasını istedi ve Yunanistan, Montreux Boğazlar Sözleşmesinin kendisine bu hakkı tanıdığını o zaman ilk kez ileri sürdü. 1974'ten sonra ise, Yunanistan artık Ege adalarını silahlandırmasını açığa çıkararak, çeşitli tezlerle bu hakka sahip olduğunu iddia etmeye başlayacaktır (bkz. Ege **Adalarının Silahlandırılmasına İlişkin Yunan ve Türk Tezleri** kutusu, s. 761).

Bugün Türkiye'nin itirazlarına rağmen Yunanistan adaları silahlandırmayı sürdürmektedir ve bu soruna ek olarak, ilerideki bölümlerde göreceğimiz gibi 1990'larda Ege'de yer alan adacık ve kayalıkların aidiyeti sorunu da ortaya çıkacaktır.

2) NATO Erken Uyarı Hattı (Hava Savunma Sorumluluk Sahası) ve Komuta Kontrol Alanları Sorunu

1964 Kıbrıs bunalımından sonra Yunanistan'ın girişimleri sonucunda, Avrupa Müttefik Başkomutanı 22 Şubatta bir mesaj yayınlayarak, NATO Erken Uyarı Hattını İstanbul/Atina FIR hattıyla çakıştırdığını açıkladı. Böylece, Ege üzerindeki hava savunma sorumluluğu Yunanistan'a teslim edilmiş oldu. 1974'te Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadından ayrılmasından sonra, geçici düzenlemeler yapıldı. 1980'de Rogers Planının (bkz. 1980-1990, ABD ve NATO'yla İlişkiler, cilt II) uygulamaya konulmasından ve Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönmesinden sonra konu yeniden gündeme gelecek ve Türkiye 1974 öncesi düzenlemeyi kabul etmeyeceğini, hava savunma sorumluluk alanlarının Türkiye'nin güvenlik gereksinimlerine uyacak şekilde yeniden düzenlenmesini isteyecektir. Bu istek, Ege'deki uluslararası hava sahasından doğuya yönelen uçuşlar hakkında kendisine en az 10 dakika önceden bilgi verilmesi biçiminde somutlaşacaktır.

NATO içinde komuta kontrol alanları sorununa gelince, bu uyarı hattı konusuy-

AKŞAM

MEHMETÇİĞİN ZAFERİ

ELEN DÜNYASINDA DÜZEN DEĞİŞTİRDİ

Ertan: İktisadi kalkınmamız da savaş kadar başarılı olacak, dedi

TÜRK-İŞ ULUSAL HARB SANAYİİ İÇİN ÇABA İSTEDİ

la yakından ilgilidir ve hava savunma sorumluluk sahasında komuta kontrol görevinin kime ait olacağına ilişkindir.

Ege'deki askerî deniz araçlarının komuta ve kontrolü konusu NATO'da ilk olarak 17 Ocak 1957 tarihli Askerî Komite toplantısında ele alınmış ve Türk delegenin de oyuyla bu görev Yunanistan'a bırakılmıştı. Söz konusu karar Savunma Planlama Komitesinin onayından geçmediği için hiçbir zaman bir NATO kararına dönüşmediyse de, Yunanistan 1974'e kadar bu hakkı kullandı. 1974'te Yunanistan NATO'nun askerî kanadından çekilince, Türkiye önceki düzenlemeyi kabul etmediğini açıkladı. Rogers Planında, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönmesini Türkiye'nin onaylamasından sonra bu uyuşmazlığın ele alınması kararlaştırılmıştı. Ancak, Türkiye Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönmesine onay vermesine rağmen, 1981'de iktidara geçecek PASOK hükümeti komuta kontrol konusunu görüşmeyi reddedecektir.

İki Müttefik olarak Ege'nin iki yakasına konumlanmış olan Türkiye ve Yunanistan'ın, kendi aralarındaki askerî sorunlarının yanı sıra NATO içindeki anlaşmazlıkları 1990'ların sonunda da devam edecektir.

IV) Kıbrıs Konusunda Yaşanan Gelişmeler (1975-1980)

Türkiye İkinci Kıbrıs harekâtı sonrasında uluslararası planda giderek yalnızlaştı. Gerek ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosu, gerekse AET'yle ilişkiler, Kıbrıs'la ilişkilendiriliyordu. Toplumlararası görüşmelerin başlaması ve Türk askerlerinin adadan çekilmesi sonrasında eski statüye dönülmesi konusunda baskılar giderek yoğunlaşmıştı. Oysa, gerek Kıbrıs Türk toplumu gerekse Türkiye elde edilmiş hakları kaybetmek niyetinde değildi: Birinci Cenevre Konferansında alınan kararlar doğrultusunda adadaki yeni koşullara uygun bir düzenleme yapılması gerektiğini savunuyorlardı. ABD Kongresinin ambargo kararını almasına dek, Türkiye daha kapalı bir politika izlemeyi tercih etti. Ancak, 5 Şubat 1975'te

Kıbrıs Nüfusunun Dağılımı (1975)

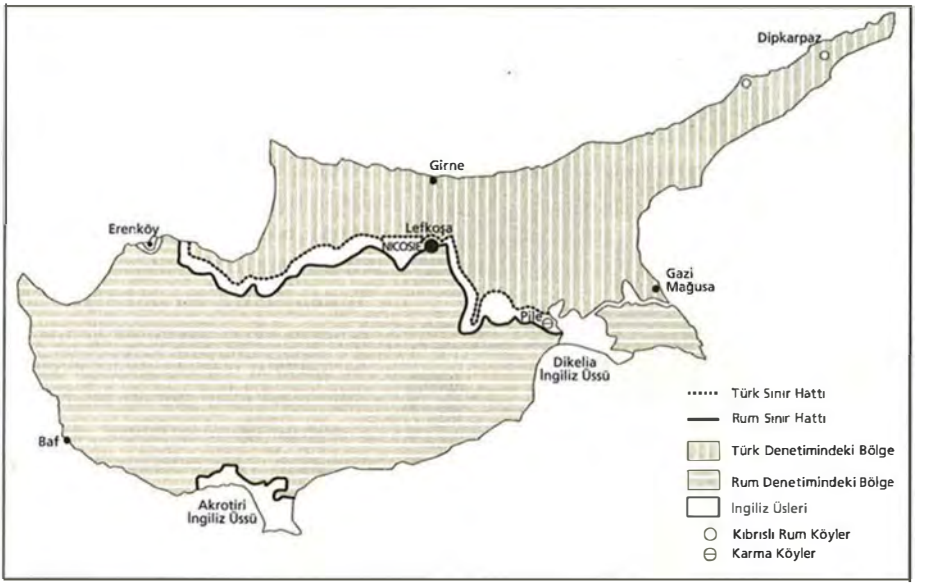

Kaynak: Pierre Oberling, *Bellapais'e Giden Yol; Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Göçü*, Ankara, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, 1987.

ABD'nin silah ambargosu uygulamaya başlamasından sonra Kıbrıs konusunda adımlar atılmaya başlandı.

A) Kıbrıs Türk Federe Devletinin (KTFD) İlanı

13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) ilân edildi. Aynı gün bir açıklama yapan Denktaş, böyle bir kararın gerekliliğini anlattıktan sonra, nihai amacın iki kesimli bir federasyon çerçevesinde Kıbrıs Rum toplumuyla birleşmek olduğunu söyledi. 12 Mart 1975 tarihli ve 367 sayılı BM Güvenlik Konseyi bu karardan duyulan esefi dile getirdiği gibi, tarafları BM Genel Sekreteri gözetiminde görüşmeleri başlatmaya çağırdı.

KTFD'nin ilânı aslında gecikmiş bir adımdı: Türkiye Kıbrıs'ın kuzeyinde askerî denetimini kurmuş ama mevcut durumu hukuksal olarak onaylatamamıştı. Makarios adaya dönmüştü ve Türkiye'den beklenen, anayasal düzen sağlandığına göre askerlerini geri çekmesiydi. Üstelik Birinci Cenevre Konferansında alınan kararlar da hatırlanmamaya başlanmıştı.

KTFD'nin ilânı kararı öncesinde Türk Dışişleri Bakanlığında bir tartışma yaşandı: Kıbrıs'taki durumu hukuki bir yapıya kavuşturma kararı alındığında, çözüm önerilerinden biri, kuzey Kıbrıs'ta bağımsız bir devlet ilân etmekti. Ancak, Irmak hükümeti ve bazı diplomatlar uluslararası tepkiden çekindikleri için bu çözüm üzerinde durulmadı, federe devlet ilânının daha anlamlı olduğu kararlaştırıldı.

KTFD'nin kuruluşu ilân edilmişti ama son derece zor bir yaşamla karşı karşıyay-

dı. Harekât öncesinde 234.000 kişinin yaşadığı bölgede nüfus 70.000'e inmişti ve bunun 20.000'ini köylerinden ayrılmayan Rumlar oluşturuyordu. Harekât sırasında büyük bir yıkım yaşanmış, ekonomik hayat neredeyse durmuştu. Tarım ve hayvancılık ölmüştü. Tüm gereksinimler Türkiye'den karşılanıyordu. Ekonomiye yeniden canlılık kazandırabilecek güçlü bir siyasal otorite de yoktu. 5 başlı bir yönetim söz konusuydu: Türk ordusu, mücahitleri örgütlemiş olan Bayraktarlık, Türk Büyükelçiliği, Eylül 1974'te Ziya Müezzinoğlu'nun başkanlığında kurulan Kıbrıs Eşgüdüm Kurulu ve bir de KTFD.

İlk iş olarak 2 Mayıs 1975'te bir yönetmelik yayınlandı ve Kıbrıs'ın Türk bölgesindeki işgücü açığının Türkiye'den gönderilecek işgücüyle kapatılması kararlaştırıldı. 100.000 göçmenin gelmesi planlandıysa da ilk aşamada 40.000 kişi getirildi. Kıbrıs'ın nüfus yapısının değiştirilmesi sonucunu doğuracak bu karar Kıbrıslı Rumlarca tepkiyle karşılandığı gibi, bugün de temel eleştiri noktalarından birini oluşturmaktadır.

B) Toplumlararası Görüşmeler

BM Güvenlik Konseyinin 367 sayılı kararında yapılan çağrıya uyan taraflar Viyana'da BM Genel Sekreterinin gözetimi altında toplumlararası görüşmelere başladılar. 28 Nisan 1975'ten 21 Şubat 1976'ya dek süren bu görüşmelerden çıkan tek somut adım Nüfus Mübadelesi Antlaşması oldu. Bu antlaşmaya göre, BM Barış Gücünün gözetimi altında kuzeyde bulunan Rum nüfus güneye, güneyde bulunan Türk nüfus da kuzeye geçecekti. Söz konusu değişim isteğe bağlı olacak ve ailelerin birleşmesi ilkesine öncelik verilecekti. Bunun dışında Lefkoşa havaalanının açılması, Maraş'ın durumu gibi konular da ele alındı ama temel konu olan harita ve sınır düzenlenmesinde anlaşma sağlanamadığı için, bu konularda da somut bir sonuç alınamadı. Bir harita sunulması durumunda Türk tarafı toprak vermek durumunda kalabilecekti ki, Demirel Ecevit'in aldığını vermek durumunda kalarak iç politikada prestij kaybetmek istemiyordu.

Rum tarafından bakıldığındaysa, görüşmeleri Klerides yürütüyordu ama adaya dönmüş olan Makarios'un baskısı altındaydı. ABD tarafından uzlaşmacı olduğuna inanılan Klerides Makarios'a karşı destekleniyordu ve Makarios, kendisinin en güçlü rakibi olarak gördüğü Klerides'in bir anlaşma sağlayamaması için içerde bütün gücünü kullanıyordu. Makarios'un taktiği, uluslararası kamuoyunun Rum kesimine verdiği desteği korumak ve bu amaçla Türk tarafını uzlaşmaz, çözümsüzlüğü çözüm olarak kabul ediyor göstermekti. Bunda da başarılı oluyordu.

1976'da Türkiye ve Kıbrıs Türk toplumu uluslararası kamuoyunda tam anlamıyla yalnız bırakılmışlardı. 1977'de başkan olan Carter seçim kampanyası sırasında, Kıbrıs sorunu Rumları memnun edecek şekilde çözümlenmeden Türkiye'ye uygulanan silah ambargosunun kaldırılmayacağını açıklamıştı. AET Kıbrıs konusunda ortaya attığı planlarda belirli bir özerkliğe sahip iki bölgeli federal bir anayasal yapıdan söz ediyordu ama göçmenlerin geri dönmesi, serbest dolaşım ve yerleşme özgürlüklerinin uygulanması ve yabancı askerlerin derhal adadan çekilmesi gibi önerilerle federal yapıyı Kıbrıslı Türkler aleyhine çevirecek önlemleri de getiriyordu. Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komisyonunun Kıbrıs Raporu Bakan-

lar Konseyine geldikten sonra, hızla 20 Ağustos 1976'da Türkiye'yi kınayan bir karar çıkarıldı.

Batı'nın bu tutumuna karşı İslam ülkeleri de daha olumlu bir yaklaşım içinde değillerdi. 10-18 Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan İslam Konferansında KTFD'nin desteklenmesi kararlaştırıldığı halde, 2 Ağustosta Colombo'daki Bağlantısızlar Konferansına katılan aynı İslam ülkeleri Türkiye'yi en sert biçimde kınayan kararın altına imza attılar.

Bu koşullar altında Demirel hükümeti yeni bir atak yapılmasını kararlaştırdı ve Denktaş 9 Ocak 1977'de Makarios'a bir mektup göndererek görüşme önerisinde bulundu. Klerides'e karşı avantaj elde etmek isteyen Makarios tüm beklentilerin aksine olumlu yanıt verdi.

Denktaş-Makarios Dört İlke Anlaşması

Denktaş ile Makarios 12 Şubat 1977'de Dört İlke Anlaşmasını imzaladılar. Bu anlaşmaya göre;

1) Bağımsız, bağlantısız, iki toplumlu bir Federal Cumhuriyet kurulması esastır.

2) Her iki toplumun yönetiminde olacak topraklar, ekonomik yeterlilik veya verimlilik ve toprak mülkiyeti ışığında müzakere edilmelidir.

3) Dolaşım özgürlüğü, yerleşim özgürlüğü, mülkiyet hakkı ("üç özgürlük") gibi ilke sorunları ve öbür özellikli konular görüşülmeye açık olacaktır ama iki toplumlu bir federal sistem esası ve Kıbrıs Türk toplumu için çıkabilecek belli uygulama güçlükleri gözönünde tutulacaktır.

4) Merkezî Federal Hükümetin yetkileri ve işlevleri, ülkenin birliğini, devletin iki toplumlu özelliğini dikkate alarak koruyacak biçimde düzenlenecektir.

Ankara'nın ísteği üzerine bu adımı atmış olan Denktaş'a göre, sonuçtan Makarios kârlı çıkmıştı: Kıbrıs sorunu Makarios'la çözümlenemez inancını yıkmış, görüşmeler sürdükçe Türkiye'nin ayrı devlet ilân etme sakıncasından kurtulmuş, Türk tarafının toprak ve federal yapı içinde güvenlik artırıcı önlem isteklerini erozyona uğratabileceği gibi, görüşmeleri istediği anda kesip Türk tarafını uzlaşmaz ilân edebilme olanağı sağlamıştı.

Dört İlke Anlaşmasının imzalanması Viyana görüşmelerine yeni bir ivme kazandırdı. 31 Mart-7 Nisan 1977 oturumunda iki taraf da kendi önerilerini ortaya koydular. Rum tarafı ilk kez adanın yüzde 20'sini Türk tarafına bırakan bir harita çıkardı.

Taraflar karşılıklı olarak önerilerini incelerken 3 Ağustos 1977'de Makarios öldü. 26 Ocak 1978'de Kipriyanu'nun başkanlığa seçilmesi yeni bir kesinti yarattı. Kipriyanu Makarios'un karizmasına sahip değildi ve Kıbrıslı Rumlara sadece Makarios'un kabul ettirebileceği coğrafi temellere dayalı bir federasyonu kabul ederek gücünü zayıflatmak istemiyordu.

Yine de 1978 yılında önemli gelişmeler yaşandı. Carter yönetimi Sovyet tehdidini öne çıkaran bir dış politika anlayışıyla, silah ambargosunu kaldırmak istiyordu. Türkiye de Kıbrıs konusunda adım atmalıydı. 1978'de yeniden başbakan olan Ecevit ABD'nin tutumuna olumlu yaklaştı. Prof. Dr. Mümtaz Soysal'ın danışmanlık yaptığı bir heyet 100 maddeden oluşan bir anayasa taslağı üzerinde çalışmalara başladı. Ama 2 toplumlu ve 2 bölgeli bir federal devlet yapısı, 6 bölgede sınır dü-

zenlemeleri, Maraş'ın açılması gibi konuları kapsayan Türk önerileri Nisan 1978'de Rum heyeti tarafından reddedildi. 1974-1977 arasındaki Türk tarafı görüşmelerden ve çözümden kaçan taraf konumundayken, artık Rum tarafı bu rolü devralmıştı. Ekonomisi giderek gelişen Rum yönetimi, Türk tarafının başta ekonomi olmak üzere çeşitli alanlarda güçlüklerinin arttığını gördükçe çözümsüzlüğü yeğlemeye başlamıştı.

Denktaş-Kipriyanu On Nokta Anlaşması

Kesintiye uğrayan görüşmeler bir yıl sonra yeniden başladı. 18-19 Mayıs 1979'da biraraya gelen Denktaş ve Kipriyanu On Nokta Anlaşmasını imzaladılar. 1977 Denktaş-Makarios anlaşmasının teyidi niteliğindeki bu anlaşmaya göre, görüşmelerin temeli 12 Şubat 1977 tarihli Denktaş-Makarios ilkeleri ve Kıbrıs'la ilgili BM kararları olacaktı; görüşmelerde bütün toprak ve anayasa sorunları ele alınacaktı; Maraş'ın BM gözetimi altında tekrar iskânı üzerinde anlaşmaya varılacak ve bu hemen uygulanacaktı; Kıbrıs Cumhuriyetinin askerden arındırılması öngörülüp, buna ilişkin sorunlar müzakere edilecekti; cumhuriyetin bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğü ve bağlantısızlığı, başka herhangi bir devlete tamamen veya kısmen birleşmeye karşı ve herhangi bir biçimde taksime ya da ilhaka karşı yeterli güvenceye kavuşturulacaktı.

On Nokta Anlaşması da somut bir gelişme sağlamadı. Bundan sonra Rum tarafı sorunu uluslararasılaştırma çabasını sürdürdü. 1983'e kadar Kıbrıs sorunu BM'nin sürekli ama çözümsüz gündem maddesi olarak sürdü. 1980'den sonra gerek Türkiye'de, gerek Yunanistan'da meydana gelen siyasal değişiklikler ve 1983'te KKTC'nin ilânı, sorunu yeni bir boyuta taşıyacaktır.

MELEK FIRAT

KAYNAKÇA (Yunanistan'la İlişkiler)

Akar, Rıdvan ve Hülya Demir, *İstanbul'un Son Sürgünleri*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim, 1994; Alford, Jonathan (ed.), *Greece and Turkey: Adversity in Alliance*, Hampshire, Gower, 1984; Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Atina, Center of Asia Minor Studies, 1983; An, Ahmet, *Kıbrıs'ta Fırtınalı Yıllar (1942-1962)*, Lefkoşa, Galeri Kültür, 1996; Attalides, Michael, *Cyprus: Nationalism and International Politics*, New York, St Martin's Press, 1979; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1973*, 5. Baskı, Ankara, AÜSBF, 1982 (OTDP); Aziz, Aysel, "Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları 1965-1970," *SBF Dergisi*, C. XXXIV, No. 4 (1969), s. 201-244; Bahcheli, Tozun, *Greece-Turkish Relations Since 1955*, San Francisco & Londra, Westview, 1990; Barutçu, Ecmel, *Hariciye Koridoru*, Ankara, 21. Yüzyıl, 1999; Birand, Mehmet Ali, *30 Sıcak Gün*, 7. Baskı, İstanbul, Milliyet, 1980; Birand, Mehmet Ali, *Diyet: Türkiye ve Kıbrıs Üzerine Pazarlıklar 1974-1979*, İstanbul, Milliyet, 1979; Bitsios, Dimitri, *Cyprus: The Vulnerable Republic*, Selanik, Institute for Balkan Studies, 1975; Bölükbaşı, Süha, *Turkish-American Relations and Cyprus*, Lanham, New York & Londra, University Press of America, 1988; Clerides, Glafcos, *Cyprus: My Deposition*, Lefkoşa, Alithia, 1989; Clogg, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, İletişim, 1992; Couloumbis, Theodore A., *The United States, Greece and Turkey: The Troubled Triangle*, New York, Praeger, 1983; Denktaş, Rauf, *Rauf Denktaş'ın Hatıraları*, 4 Cilt, İstanbul, Boğaziçi, 1996-1997; Drevet, Jacques, *Chypre: Ile Extrême*, Paris, Syros, 1991; Ehrlich, Thomas, *Cyprus 1958-1967: International Crisis and The Role of Law*, New York, Oxford University Press, 1974; Fırat, Melek M., *1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara, Siyasal, 1997; Gürel, Şükrü S., *Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara, Ümit, 1993; Güvenç, Nazım, *Kıbrıs Sorunu, Yunanistan ve Türkiye*, İstanbul, Çağdaş, 1984; Kızılyürek, Niyazi, *Ulus Ötesi Kıbrıs*, Lefkoşa, b.y., 1993; Marliadis, Kyriacos, *The Rise and Fall of the Cyprus Republic*, New Haven, Yale University Press, 1977; Mayes,

Stanley, *Makarios: A Bibliography*, Londra, The Macmillan Press, 1981; Mütercimler, Erol, *Bilinmeyen Yönleriyle Kıbrıs Barış Harekâtı*, İkinci Baskı, İstanbul, Arba, 1998; Oberling, Pierre, *Bellapais'ye Giden Yol: Kıbrıs Türklerinin Kuzey Kıbrıs'a Göçü*, çev. Mehmet Erdoğan, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987; Oran, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Güncelleştirilmiş 2. Basım, Ankara, Bilgi, 1991; Oran, Baskın, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*, Ankara, SAEMK, 1999; Papandreu, Andreas, *Namlunun Ucundaki Demokrasi*, 2. Basım, çev. Semih Koray ve Mehmet Emin Yıldırım, Ankara, Bilgi, 1988; H. Pazarcı, "Hukukî Açıdan Ege'deki Deniz Sorunlarında Türk ve Yunan Görüşleri," *Ege'de Deniz Sorunları Semineri*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1986, s. 79-93;Polyviou, Polivios, *Cyprus: Conflict and Negociations 1960-1980*, Londra, Duckworth, 1980; Sarıca, Murat, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, Kıbrıs Sorunu, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1975; Sönmezoğlu, Faruk, *Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)*, İstanbul, Fakülte Yayınları, 1991; Stephens, Robert, *Cyprus: A Place of Arms*, Londra, Praeger, 1966; Toluner, Sevim, *Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk*, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1977; Tülümen, Turgut, *Hayat Boyu Kıbrıs*, İstanbul, Boğaziçi, 1998; Vaner, Semih (ed.), *Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, çev. Süleyman Aksoy, İstanbul, Metis, 1990; A. Wilson, *The Aegean Dispute*, Adelphi Papers, Winter 1979/80, No. 155; Yavuzalp, Ercüment, *Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik*, Ankara, Bilgi, 1994.

SSCB'yle İlişkiler

I) SSCB'de İç ve Dış Politika

SSCB 1960'lara SBKP'nin 22. Kongresiyle başladı. 17-31 Ekim 1961'de toplanan kongrede SSCB'de komünizme geçiş aşamasının başladığı açıklandı. Kapitalizmin büyük bir bunalım içinde olduğu saptandı. 1970'te ABD'yi geçme, 1980'de SSCB'de komünizmi kurma kararları alındı.

Teoriye göre sosyalist ile komünist aşama arasındaki fark, ikincisinde "herkesten gücüne göre alınacak, herkese ihtiyacına göre verilecek" ilkesinin uygulanabileceği bir gönenç toplumuna artık erişildiğinin kabulü idi. Oysa SSCB bu durumdan çok uzaktı. Komünizme geçme kararında, Çin'deki "büyük atılım" kampanyasının büyük etkisi vardı. SSCB'nin en büyük atılımı kendisi yaparak komünizmin inşası aşamasına geçtiği söyleminin içerdiği mesaj, bu aşamaya gelememiş diğer sosyalist devletlerin "doğal olarak" SSCB'yi izlemesi gerektiği mesajıydı.

Özellikle, tarımdaki beklentiler gerçekleşmeyince, 14 Ekim 1964'te Kruşçev görevden alındı. SSCB tarihindeki tek örnek de bu oldu (bir başkası yaşanıp da Gorbaçov görevinden ayrıldığında SSCB deneyimi zaten sona ermekteydi). Kruşçev'in ardından Ekim 1964'te SBKP birinci sekreteri olan Brejnev, 1966'daki 23. Kongre'de (29 Mart-9 Nisan) Stalin'den beri kullanılmayan parti genel sekreterliğini geri getirdi ve 1982'deki ölümüne değin SSCB'nin "tek adam"ı oldu.

SSCB Brejnev döneminde de tarımdaki yetersizlik ve kalitesizlik sorunlarını aşamadı. Endüstriyel büyümede yavaşlamaya tanık olundu. Dönemin sonunda bunalım öncesi durgunluk yaşanıyordu. Rüşvet ve alkolizm artmıştı. Teknolojik gelişme duraklamıştı. SSCB ABD'nin 1960'lardan başlayarak gerçekleştirdiği bilimsel-teknolojik devrime, bunun gerektirdiği yeni üretim tekniği olan otomasyona ve bu tekniğin sürüklediği toplumsal yapı dönüşümüne ayak uyduramadığı için başarısız oldu. Ekonomide büyüme hızı 1951-55'te yüzde 11,3'ten 1976-80'de yüzde 3'e düştü. Merkezî ekonomi yönetimi işlevselliğini kaybetti. Kaliteye değil sayısal büyüklüğe önem veriliyordu. Bürokrasi sistemin işleyişini tıkamıştı. İçeride gelişme için Batı'dan teknoloji ithaline önem verildi. Teknokrat/bürokrat iktidarının oluşturduğu ayrıcalıklı (ve tutucu) seçkinler ekonomide yenilenmeye izin vermedi. Yaşlılar iktidarı anlamına gelen "gerontokrasi" hüküm sürdü: Brejnev döneminin üst düzey bürokratları ölümlerine değin görevde kaldılar.

Sosyalist blok içerisindeki ilişkilere bakıldığında ilk göze çarpan SSCB ile Çin arasında yaşanan ayrılık ve bu ayrılığın tüm bloka yansımaları oldu (bkz. **Çin-Sovyet Anlaşmazlığı** kutusu, s. 770).

Bloktaki bu bölünme sonucunda 1953'te yalnızca Yugoslavya SSCB'den ayrı ha-

Çin-Sovyet Anlaşmazlığı

SBKP 20. Kongresi sonrasında iki ülke arasındaki ilişkiler giderek bozulmaya başladı. Çin Komünist Partisi (ÇKP) Kruşçev'in Stalin eleştirisi kampanyasını hem ideolojik hem de pragmatik nedenlerden dolayı desteklemiyordu. Hem kapitalizmle barış içinde birarada yaşamak mümkün değildi, hem de Stalin'in şahsında tek kişi yönetiminin eleştirisinde fazla ileri gidilmişti. Çünkü, hem ÇHC'de tartışmasız tek bir lider vardı, hem de iki ülkenin reel konumları çok farklılaşmıştı. ABD ile ulaşılan nükleer denge çerçevesinde esas olarak statükodan yana bir hale gelen SSCB yönetimine karşılık, dünyada kendisine daha iyi konum sağlamaya çalışan Çinli yöneticilerin bu statükoya karşı çıkmaları söz konusuydu. 1960'ların sonuna doğru ÇHC, SSCB'yi ABD'den daha tehlikeli bir düşman olarak görmeye başladı. "Anti-hegemonyacı tutum" olarak bilinen bu politika Çin'in Batı'ya açılmasının da anahtarı olacaktır.

SSCB'nin 1968'de Çekoslovakya'ya müdahalesi Çin tarafından kınandı. İki ülke arasında Pasifik kıyısı yakınlarında sınır çatışmaları yaşandı. Bu arada ÇHC ABD'yle ilişkilerini normalleştirmeye çalışmaktaydı. Şubat 1972'de Başkan Nixon'ın ziyaretinin ardından 1976'da ABD ile ÇHC arasında diplomatik ilişki kuruldu.

Temmuz 1986'da Gorbaçov, Moğolistan'daki Sovyet güçlerinde indirim yapılabileceğini ve sınır üzerindeki anlaşmazlığın giderilmesi için görüşmelere başlanabileceğini açıkladıktan sonra ilişkilerde düzelme başladı. 1989'da Gorbaçov'un Pekin ziyaretinde ilişkilerin normalleştiği açıklandı.

(E. Tellal) (Kaynak: Sönmezoğlu, s. 96-97).

reket ederken, 1970'lerin ortasına gelindiğinde iktidardaki 16 komünist partisinden yalnızca 6'sı SSCB'nin yanındaydı. Açıkça görünen, SSCB'nin blok içi önderliği kaybettiğiydi. Üstelik, SSCB 1968'de Çekoslovakya örneğinde görüldüğü gibi, kendi yanındaki devletlere de zaman zaman zora dayalı müdahalelerde bulunmak zorunda kalabiliyordu (bkz. Brejnev Doktrini kutusu, s. 770). 1971'de COME-

Brejnev Doktrini

Brejnev iktidarı Soğuk Savaş'ta yumuşama dönemine denk düşer. Yumuşama her iki blok içerisinde de merkezkaç güçlerin belirmesine vesile oldu. Çekoslovakya'da Ocak 1968'de iktidara gelen Dubçek Sovyet tipi komünizmi sorgulayıp kendi sosyalizmini demokratik çizgide kurmaya kalkışınca 21 Ağustos 1968'de Varşova Paktı orduları bu ülkeyi işgal ederek "Prag Baharı"na son verdi. Bu olay SSCB'nin herhangi bir doğu Avrupa ülkesinde başlayacak sistem dışına kayma eğilimlerini hoş görmeyeceğini gösteriyordu. 12 Kasım 1968'de Brejnev, Komünist ülkelerin sadece sınırlı bir egemenlik hakkına sahip olduklarını ve sosyalizm tehlikedeyse SSCB'nin müdahale etmekle yükümlü bulunduğunu söyleyerek Brejnev Doktrini olarak anılacak formülasyonu ilk kez dile getirdi.

Brejnev Doktrini yumuşama koşullarında SSCB'nin liderliğini diğer "komünist" yönetimlere dayatma çabası olarak değerlendirilebilir. Batı Avrupa komünist çevrelerinde büyük tartışmaya yol açarak, "Avrupa komünizmi"nin çıkmasını da tetikleyen Doktrin, Gorbaçov'un 1987'de "ulusal sosyalizmlere sıcak bakacağız" demesi üzerine yara alacak, Ağustos 1989'da ilk komünist olmayan hükümetin Polonya'da kurulmasına Kremlin'in sessiz kalmasıyla da ölecektir.

(E. Tellal) (Kaynak: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, cilt 5, s.1680).

CON içerisinde başlatılan bütünleşme girişimi, ilişkilerde SSCB'nin ağırlığı nedeniyle kağıt üzerinde kaldı.

Bağlantısız ülkelerle ilişkilerde ise SSCB hem bu devletlere ekonomik yardımlarda bulunup krediler açıyor, hem de bunun karşılığında kendi ideolojisini dayatmıyordu. Bu tutum genel anlamda Batı ile yarış, gelişmekte olan devletlerin Batı'ya bağımlılıklarının azaltılması, kendi etkinliğinin kurulması ve pazar kazanma arayışlarıyla açıklanabilir.

Batı'yla ilişkilerinde SSCB, 1961 Berlin ve 1962 Küba bunalımlarına karşın barış içinde birarada yaşama politikasını sürdürdü. Bu ilişkileri birbiriyle içiçe geçmiş üç alanda değerlendirmek mümkündür: Sonuç alınan silahsızlanma görüşmeleri, AGİK çerçevesinde ve ikili düzeylerde iyi siyasal ilişkiler, bir de artan ticari ilişkiler.

Herşeye karşın uluslararası sistemde iki kutuplu yapı varlığını sürdürüyordu. SALT antlaşmalarında SSCB açısından, askerî-sınai kompleksin muhalefetine karşın silahlanma yarışının ağır yükünden kurtulma kaygısı vardı (bkz. Sovyet Askerî-Sınai Kompleksi kutusu, s. 771).

Sovyet Askerî-Sınai Kompleksi

Kapitalist ekonominin üzerinde yükseldiği üretim alanlarından biri de askerî malzemeler ve savaş sanayiidir. Bu durum ABD örneğinde çok açıkça gözlenir (bkz. **ABD'de Askerî-Sınai Kompleks** kutusu, cilt II). Soğuk Savaş döneminde iki süper gücün silahlanma yarışına girmeleri sonucunda ABD gibi SSCB'de de silah sanayii çok gelişti ve silah satışından elde edilen girdiler önemli miktarlara ulaştı. SSCB'nin dağılmasının ardından bunalım yaşayan askerî-sınai kompleks, bu bunalımı atlatacak ve 1996'da Rusya Federasyonu ABD'den sonra ikinci büyük silah ihracatçısı konumuna gelecektir. İşte bu büyüklükteki bir sektör, SSCB döneminde üretimin devletin elinde olmasına karşın, iktidarın alacağı kararlarda önemli rol oynadı. Soğuk Savaş döneminde yapılan silahsızlanma anlaşmaları her seferinde bu kompleksin muhalefetiyle karşılaştı.

(E. Tellal)

Ama ABD'de savunma sanayii özel sektörün elindeydi ve savunma gereçleri devletle sözleşmeler yoluyla üretiliyordu. Bu nedenle askerî-sınai kompleks çok güçlüydü. Zaten, silahlanma görüşmeleri sürerken de her iki süper güç silah teknolojisi üzerine yaptıkları araştırmaları sürdürdüler. Üstelik, SSCB gelişmeleri denetiminde tutma kaygısını da taşıyordu. Bu nedenle, yumuşamanın mimarı Brejnev 1979'dan başlayarak sertleşti. Afganistan'a müdahale etti. 1980'de bunu Polonya'daki Jaruzelski rejimi izledi.

Kısacası, 1970'lerin sonunda Sovyet ekonomisindeki planlarla gerçekler arasında, siyasal yaşamındaki söylemle eylem arasında, uluslararası sistemde aldığı rolle gerçek gücü arasındaki uçurum ortaya çıkmaya başlamıştı.

II) "Normalleşme"den İşbirliğine

A) İlişkileri Etkileyen Unsurlar

Ele alınan 20 yıl boyunca gerek uluslararası sistemde, gerekse bölgede tanık olunan gelişmeler iki ülke arasındaki ilişkilerin biçimlenmesine yol açtı. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Birincisi Küba bunalımıydı. Bu bunalımın ardından Türkiye'de yerleştirilmiş olan Jupiter füzelerinin, Türkiye'nin fikri alınmadan ABD tarafından kaldırılması kararı bir yandan Türkiye'nin ABD ile ilişkilerini gözden geçirmesine yol açarken, diğer yandan SSCB'yle ilişkilerin önünü açtı.

İkincisi NATO'daki gelişmelerdi. 1960'larda NATO'nun askerî stratejisindeki değişiklik genel anlamda bağlaşma içi ilişkilerde aşınmaya neden oldu. Esnek karşılık, toptan karşılığa göre daha fazla hareket serbestisi tanıyordu.

Üçüncüsü krom sorunuydu. 1963'te SSCB krom fiyatında indirim yapınca ABD Türkiye yerine SSCB'den krom aldı. Dünyanın önde gelen krom satıcılarından olan Türkiye bu durumdan olumsuz etkilendi ve blok politikasını gözden geçirmeye yöneldi.

Dördüncüsü Kıbrıs'tı. Gerek 1964 ve gerekse 1974'te Kıbrıs'ta yaşanan olaylar ve SSCB'nin bu gelişmeler karşısında takındığı tutum ikili ilişkilerde önemli etkenlerden biri oldu. Benzer biçimde, ABD'nin uyguladığı ambargo sonrasında Türkiye'nin Amerikan askerî üslerinden çoğunu kapatmasının da ilişkilerin gelişmesinde olumlu etkisi oldu.

Beşincisi Yumuşama gelişmeleriydi. 1970'lerde Soğuk Savaş'ta yaşanan Yumuşama (silahsızlanma görüşmeleri, Helsinki süreci gibi gelişmeler) ilişkilerin önünü açtı. Yumuşamayla birlikte SSCB'nin genel anlamda kapitalist devletlerle olan ilişkilerinde olumlu gelişmeler yaşandı ve ticaret hacimlerinde artış görüldü. Türkiye de bundan payını aldı. Yine, üst düzey Sovyet yöneticilerinin Türkiye'den toprak ve Boğazlarda üs isteklerinin hata olduğunu çeşitli defalar açıklamaları ve bunun sorumluluğunu Stalin ile Beriya'ya yüklemelerinin de ilişkilerin gelişmesinde olumlu etkisi oldu. İlişkiler Yumuşamanın etkisiyle gelişirken, bu Batı bağlaşmasına "rağmen" olmadı. Onunla birlikteydi.

Altıncısı Türkiye'deki sosyo-ekonomik gelişmelerdi. Türkiye'deki yaygın kanı 1970'lerde Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmediği yönündedir. Oysa, Türkiye'de yaşanan ekonomik kaynak sıkıntısı SSCB'den kredi ve yardım almayı kaçınılmaz hale soktu ve ilişkiler ekonomik işbirliği temelinde gelişti. Ayrıca, sol akımların ve anarşi ortamında silaha başvuran grupların arkasında aranan Moskova desteğinin olmadığı da anlaşıldı ve bu tür söylentiler etkisini zamanla yitirdi.

Son olarak, Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'a müdahalesi Türkiye'de kaygı yarattı ve Sovyetlerle ilişkileri olumsuz etkileyerek Türkiye'nin ABD'yle ilişkilerinde gelişmeye neden oldu (bkz. **SSCB'nin Afganistan'a Müdahalesi** kutusu, s. 773).

SSCB'nin Afganistan'a Müdahalesi

Nisan 1978'de Albay Abdülkadir önderliğindeki ordu yönetime el koydu. Sovyet yanlısı Afganistan Demokratik Halk Partisinin başat siyasal güç olduğu Demokratik Afgan Cumhuriyeti kuruldu. Bu darbenin ardından Islamcı grupların silahlı direnişi başladı. Aralık 1978'de SSCB ile Demokratik Afgan Cumhuriyeti arasında Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması imzalandı. 25 Aralık 1979'da eski başbakan yardımcılarından olan ve doğu Avrupa'da sürgünde bulunan Babrak Karmal Kabil'e geldi ve başbakan oldu. Aynı gün, hükümetin talebi üzerine Sovyet birlikleri Afganistan'a girmeye başladılar ve 27 Aralık'ta işgal tamamlandı.

Uluslararası alanda bu durum bağımsız bir ülkenin işgali olarak tepkiyle karşılanırken, SSCB 1978 Antlaşmasına uygun biçimde, Afgan hükümetinin daveti üzerine ve yardım amacıyla askerlerini soktuğunu açıkladı. Amaç, Afganistan hükümetinin komünist uygulamalarına karşı cihat ilan eden Müslüman gerillara karşı savaşmakta olan Afganistan ordusuna yardımdı.

SSCB'nin Afganistan'ı işgali bölgede İran İnkılabıyla (bkz. **İran İslam İnkılabı** kutusu, s. 805) ortaya çıkan belirsizlik ortamında gerçekleşti ve Soğuk Savaş'ta Yumuşama döneminin sona erdiğinin göstergelerinden birisi oldu. ABD Senatosu SSCB'yle yapılan SALT II silahsızlanma antlaşmasını onaylamadı ve SSCB'ye tarım ürünleri ambargosu dahil uluslararası önlemler alınması için çaba harcadı. Ilginç olan, Doğu Avrupa ülkelerinden Romanya, Yugoslavya ve Arnavutluk'un da Sovyet işgaline değişik biçimlerde karşı çıkmalarıydı.

ABD için Vietnam neyse SSCB için de Afganistan o oldu. 10 yıl süren işgal süresinde 15.000 askerini yitirdi ve Müslüman gerillalar karşısında başarısız oldu. SBKP 27. Kongresinde Afganistan "kanayan yara" biçiminde değerlendirildi. 14 Nisan 1988'de Cenevre'de Afganistan'daki savaşın sona erdirilmesine ilişkin anlaşma imzalandı ve geri çekilme 15 Şubat 1989'da tamamlandı. Sovyet destekli Necibullah hükümeti 3 yıl daha iktidarı elinde tuttuysa da 14 Nisan 1992'de devrildi. Bunu gerilla grupları arasında süren iç savaş izledi ve Islamcı Taliban örgütü sonunda ülkenin büyük bölümüne egemen oldu.

(E. Tellal) (Kaynak: Sander, s. 482-487.)

B) "Normalleşme" (1960-1964)

27 Mayıs darbesinden hemen sonra, 31 Mayıs'ta Büyükelçi Rijov Orgeneral Cemal Gürsel'i ziyaret ederek, SSCB'nin yeni hükümeti tanıdığını resmen bildirdi ve yeni yönetimin SSCB'yle ilişkileri iyileştirecek güçte olmasını diledi. Ardından, SSCB özellikle Rijov'un gayretleriyle ilişkileri geliştirmek için atağa kalktı. Rijov, önce başbakan düzeyinde yapılması plânlanan ziyaretin ertelenmemesi konusunda ısrar etti. Ama, Cemal Gürsel 28 Mayıs 1960'ta yaptığı bir açıklamasında, "önemli materyal gelişme sağlamış bu büyük komşumuza" daha önce kararlaştırılmış geziyi yapamayacağını, ileriki bir tarihte yapmaktan memnun olacağını bildirmişti.

SSCB'nin yeni yönetimle ilişkileri iyileştirme girişimleri yüksek düzeyde de sürdü. Kruşçev, 28 Haziran 1960'ta Cemal Gürsel'e bir mektup yazdı. Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma düşmesini ittifaklarıyla ilintilendirmekle ve Türkiye'nin daha bağımsız bir dış politika yürütmesini dilemekle birlikte, "...Türkiye'nin Amerika ile ve diğer Batı devletleriyle olan münasebetlerinin kötüye götürülmesini istemiyoruz. Böyle bir temayül bize aykırı gelir. Esasen biz de, Birleşik Amerika Devletleri dahil, bütün Batı devletleri ile iyi münasebetlerde bulunmaya çalışıyoruz..."

diyerek, Türkiye'nin bağlaşmalarından kaynaklanan yükümlülüklerinin ilişkilerin geliştirilmesinde engel oluşturmayacağını vurguladı.

Gürsel bu mektubu 8 Temmuzda yanıtladı. Bağlaşma politikasına bağlılığın altını çizdi. Askerî harcamaların azaltılmasının ancak silâhsızlanmayla gerçekleşeceğini ekledi. İlişkilerin iyileşmesini SSCB'nin göstereceği iyi niyete bağladı.

Anlaşıldığı kadarıyla, Türkiye'nin dış politikasında kısa erimde bir değişiklik olmamıştı. Ama, orta erimde yaşanan gelişmeler iki devlet arasındaki ilişkilerin "normalleşmesine" yol açtı. Bu gelişmelerden biri, Moskova'ya yeni bir büyükelçi atanmasıydı. 27 Mayıs darbesinin ardından ilk önce yeni dışişleri bakanının Fahri Korutürk olduğu açıklanmış, daha sonra, Selim Sarper'in bakanlığı kabul etmesiyle karar değiştirilmişti. Millî Birlik Komitesi yönetimi Korutürk'ü Moskova'ya büyükelçi atayarak, ilişkilere verdiği önemi gösterdi. Üstelik, Sarper 1945'teki talihsiz çekişmenin müzakerelerini 19 Mart ve 7 Haziranda Molotov'la yapmak zorunda kalmış Moskova büyükelçisiydi. Korutürk 6 Ağustos 1960'ta itimatnamesini Brejnev'e sunarak göreve başladı.

Ardından, Dışişleri Bakanı Sarper Ekim 1960'ta, New York'ta Kruşçev'le buluştu. Bu, 1939'da Saraçoğlu-Stalin görüşmesinin ardından yapılan üst düzey ilk görüşmeydi. İstek Kruşçev'den gelmişti. Kruşçev ekonomik yardımdan Gürsel'i Moskova'ya davete kadar bir dizi öneride bulunduysa da bunlar Sarper tarafından birer birer geri çevrildi. En çarpıcısı, ilişkileri iyileştirmek için SSCB'nin askerî birliklerini Türkiye sınırından "yüzlerce kilometre" geriye çekmeyi önermesiydi. Karşılığında Türkiye'nin biraz geri çekilmesini istiyor ve ortak denetime hazır olduğunu bildiriyordu (PRO, FO 371/153039; 371/153041). Ortak denetim, SSCB'nin o sırada süren silâhsızlanma görüşmelerinde kabul etmediği bir koşul olması bakımından önemliydi. Ama bu da reddedildi. Sarper'le Kruşçev arasında geçen bu görüşme, olumlu sonuçlanmamış olsa da gözardı edilemez. Çünkü, artık Türkiye tarafı (SSCB'nin tüm önerilerini geri çevirmekle birlikte), üst düzey ikili görüşmelerden kaçınan tutumunu bırakmıştır.

İki devlet arasındaki ilişkilere olumlu katkı yapan başka bir gelişme de çeşitli teknik anlaşmaların imzalanmasıydı. SSCB ile Türkiye arasında doğrudan demiryolu ulaşımı sağlayan sözleşme 27 Nisan 1961'de, Türkiye'nin Bulgaristan ve Romanya'yla olan telefon hattını Moskova'ya bağlayan "Telli-Telefon İrtibatı Kurulmasına ve Mevcut Radyo-Telgraf Servisine Dair Andlaşma" 9 Haziran 1962'de, iki ülkenin sınırlarındaki Arpaçay ırmağı üzerinde ortak bir sulama barajı yapılmasına ilişkin Protokol de 25 Nisan 1963'te imzalandı.

İlişkiler normalleşme yolunda ilerlerken arada sorunlar da çıkıyordu. Ağustos 1961'de yaşanan "CENTO belgeleri bunalımı" bunlardan biriydi. SSCB, daha önce ele geçirdiği gizli CENTO belgelerini 18 Ağustosta yayınladı. 1958 tarihini taşıyan ve büyük bir olasılıkla Irak'taki darbenin ardından ele geçirilmiş olan belgelerde CENTO'nun savaş plânları ve nükleer çatışmada alacağı önlemler vardı. Belgelerin tam 3 yıl sonra yayınlanması hakkında, Kruşçev'in içeride halkına nükleer çatışmanın ciddiyetini anımsatmak, dışarıda da dikkatleri Berlin duvarından uzaklaştırmak istediği yorumu yapıldı. Olay kapanacak görünürken, SSCB'nin İstanbul Başkonsolosu Volov 8 Eylülde belgeleri Türkiye basınına tanıttı. Bu tanıtımı izin almaksızın yapmıştı. Dışişleri Bakanlığı Türkiye'ye yönelik belgelerin Türkiye top-

raklarında sergilenmesinin uluslararası hukuk ve diplomatik nezaketle bağdaşmadığını, başkonsolosun yetki ve sorumluluklarını aştığını büyükelçiye bildirdi. Sonuçta bunalım ikili ilişkilere büyük bir zarar vermeksizin sona erdi. Bunda tarafların olumlu yaklaşımı kadar, olayın ikili olmaktan çok bloklararası nitelik taşımasının da etkisi oldu.

Küba bunalımının ardından Türkiye'den Jupiterlerin kaldırılması iki ülke arasındaki ilişkilerin önünü açtı. 1963'te resmî ziyaretler yapılma aşamasına gelindi. TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki parlamento heyeti 29 Mayıs-14 Haziran 1963'te SSCB'ye gitti. 1950'lerde SSCB'den gelen her türlü öneriyi kuşkuyla karşılayan Türkiye'nin tutum değişikliğini göstermesi açısından dikkate değer olan ziyaret çok önemli bir gelişme sağlamadı. Aslında, Türkiye Sovyet yardımının yanında teknisyenlerinin de gelmesinden çekiniyordu.

Bunu Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim-6 Kasım 1964 arasındaki resmî gezisi izledi. Bu, 25 yılın ardından bir dışişleri bakanının SSCB'ye ilk gezisiydi. Bu nedenle iki devlet arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirildi.

Aslında, Erkin'in geziyi 23 Mart 1964'te yapması tasarlanmıştı. Kıbrıs bunalımı bu tarihin ertelenmesine yol açtı. Ağustosta yaşanan sıcak günlerin ardından, aynı sorun bu kez gezinin daha fazla ertelenmesini de engelledi: Bir yandan "enosis"i benimsediğini ilân eden Yunanistan ABD ve İngiltere tarafından destekleniyor, diğer yandan SSCB Kıbrıs'la bir ticaret anlaşması imzalıyordu. Türkiye, hem Batılı bağlaşıkları tarafından yalnız bırakılmıştı, hem de Makarios'un SSCB'nin desteğini kazanması tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Üstelik, Türkiye NATO içinde SSCB ile ilişkilerini iyileştirmeyen tek devletti. Gerçekleşmesinden 2 hafta önce SSCB'de Kruşçev'in yerine Brejnev'in göreve gelmesine karşın gezinin ertelenmemesi iki tarafın kararlılığının göstergesi olmuştur.

Erkin, ziyareti sırasında Presidyum Başkanı Mikoyan, Başbakan Kosigin, Dışişleri Bakanı Gromiko ve Dış Ticaret Bakanı Patoliçev'le görüştü. Kosigin'den Makarios'a silâh sağlamadıkları konusunda güvence aldı. 5 Kasımda da Türkiye-SSCB Kültürel-Bilimsel İşbirliği Anlaşması imzalandı. Gezi ertesi gün bir ortak bildiriyle sona erdi. (Bu kültür anlaşması İnönü hükümetinin sona ermesinin ardından Millet Partisinin muhalefeti yüzünden uzun süre Meclis'ten geçemeyecektir).

Gezinin ardından, Erkin'in TBMM'de yaptığı bilgi verme ve değerlendirme konuşması durumu iyi özetler. Erkin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki ülke arasındaki sorunların kaynağının SSCB'nin NATO karşıtlığı ve Orta Doğu politikası ve Türkiye'nin bu bölgenin savunması için yaptığı girişimler olduğu yorumuyla başladı. İkinci olarak, SSCB'nin Küba bunalımı sırasında Türkiye'deki orta erimli füzeleri pazarlık konusu yapmak istediğine, ancak, Türkiye ve ABD kabul etmeyince bu önerisini geri çektiğine değindi. Öte yandan, Jupiterlerin kaldırılması gündeme geldiğinde Türkiye bunu kolaylaştırarak, anlaşmazlığın giderilmesinde yapıcı tutum takınmıştı. Üçüncü olarak, Türkiye'nin NATO üyeliğinin ilişkileri geliştirmede engel oluşturmayacağının ilk kez 28 Haziran 1960'ta Kruşçev'in Gürsel'e mektubunda bildirildiğini anımsattı. Dördüncü olarak, imzalanan kültürel işbirliği anlaşmasının, diğer NATO üyelerinin imzaladıklarından daha dar kapsamlı olduğunun altını çizdi. Ticarî ilişkileri artırmak için alınan ilke kararına

değinerek son olarak Kıbrıs sorununa geldi. Geziden önce Kıbrıs hakkında görüş ayrılıkları vardı. Ancak, gezide bu ayrılıklar giderilerek, "dikkate değer bir benzerlik kurulmuş bulunmakta"ydı. Bu durum ortak bildiriye de yansımıştı: " (...) *Birleşmiş Milletlerin Yasasında izah edildiği gibi, anlaşmalar ile milletlerarası hukukun diğer kaynaklarından hasıl olan taahhütlere saygı gösterilmesi, büyük ve küçük milletlerin haklarının eşitliğinin tanınması, insan ana haklarına riayet edilmesi milletlerarası işbirliğinin geliştirilmesi ve barışın korunması ile takviyesi bakımından zaruridir.*

Türkiye tarafı, Türk Hükûmetinin Kıbrıs meselesindeki tutumu hakkında Sovyet Hükûmetine mufassal [ayrıntılı] *bir şekilde malûmat vermiştir: İki taraf, Kıbrıs meselesinin, Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne riayet esasını ve her iki millî cemaatin kanunî haklarına riayet ve Adada iki millî cemaatin varlığını tanıma esası üzerine, barış içinde yaşamalarını sağlayacak bir şekilde barışçı yollarla halledilmesine taraftar olduklarını ifade etmişlerdir (...)"*

Kıbrıs bunalımının 1964'te büründüğü nitelik, Türkiye ile SSCB'yi İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk kez bir bölgesel sorunda anlaşma noktasına getirdi (ya da en azından karşı karşıya getirmedi).

Bu gezi, gerek Türkiye'nin Kıbrıs sorununda SSCB'nin desteğini sağlaması, gerek iki devlet arasında kültürel işbirliğini düzenleyen bir anlaşmanın imzalanması ve gerekse bundan sonraki üst düzey yöneticilerin yapacakları ziyaretlerin önünü açması bakımlarından çok verimli oldu. Önemli bir dönüm noktasını, ilişkilerin normalleşmesini ve işbirliğinin başlangıcını simgeledi.

C) İşbirliği (1965-1980)

SSCB-Türkiye ilişkileri 1965'ten başlayarak, 1979'da SSCB'nin Afganistan'a müdahalesine değin karşılıklı üst düzey ziyaretler, imzalanan iki önemli anlaşma ve SSCB'den sağlanan ekonomik yardımlarla tam anlamıyla işbirliği içerisinde geçti.

1) Üst Düzey Ziyaretler

Ürgüplü başkanlığında SSCB'ye giden parlamento heyetine karşılık, SSCB'den 10 kişilik bir parlamenter heyeti 4-13 Ocak 1965'te Türkiye'ye geldi. Heyet Başkanı Yüce Sovyet Prezidyumu üyesi Podgorni 5 Ocakta Meclis'te bir konuşma yaptı. Gezi sürerken, Türkiye başlangıçta desteklediği NATO'nun "çok taraflı askerî güç"üne katılmayacağını açıkladı. Nükleer donanımlı ABD gemisi *Savannah*'ın İstanbul'u ziyaretine izin verilmedi. Karşılığında SSCB'den Kıbrıs'ta federasyon çözümünün kabul edilmesi gündeme getirildi: Gezinin ardından 15 Ocak 1965'te *İzvestiya* gazetesine demeç veren Dışişleri Bakanı Gromiko, Türkiye'nin tezi olan federasyonu desteklediklerini açıkladı. SSCB Kıbrıs politikasını değiştirmişti.

İkinci üst düzey ziyaret de Sovyet tarafından geldi. Dışişleri Bakanı Gromiko'nun 17-22 Mayıs 1965'teki gelişi, 1931'de Litvinov'unkinin ardından ikinci Sovyet dışişleri bakanı ziyaretiydi. Geziden önce (Nisanda Büyükelçi Rijov tarafından) ve gezi sırasında 1925 antlaşmasının yenilenmesi gündeme getirildiyse de Türk tarafı buna yanaşmadı. Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık OECD konsorsiyumu (bkz.

s. 679) dışındaki devletlerden de borç bulunabileceğini ve SSCB'nin bunlardan biri olabileceğini açıkladı. Gezi 22 Mayısta açıklanan ortak bildiriyle son buldu.

1965'te yaşanan yoğun görüşme trafiğinin son halkası Başbakan Ürgüplü'nün 9-16 Ağustos 1965'te SSCB'ye yaptığı ziyaret oldu. Böylece, Menderes'in ertelenen ziyareti 5 yıllık bir gecikmeyle yerine getirilmiş oluyordu. Görüşmelerde SSCB'nin Türkiye'ye yapacağı ekonomik yardım ile Kıbrıs sorunu gündeme geldi ve kültürel işbirliği anlaşması imzalandı. Ticari ilişkileri artırma kararı 16 Ağustos tarihli ortak bildiriye de yansıdı: "(...)*Ayrıca taraflar, iki memleket arasındaki mal mübadelesini daima yüksek bir seviyede tutmak için şu hususta anlaşmışlardır. Türkiye tarafı Sovyetler Birliğinden sınaî tesisler kurmak için makina ve techizat satın alacak, Sovyet tarafı ise Türkiye'den daha büyük ölçüde millî mahsuller mübayaa edeceklerdir (...)*" 30 Eylülde SSCB'nin Türkiye'ye yapacağı ekonomik yardımlar konusunu görüşmek üzere 22 kişilik Sovyet heyeti Türkiye'ye geldi. 7 Aralıkta Sovyetlerin yapacağı yardımlarla ilgili ön anlaşma imzalandı. Ekim 1965'te yapılan seçimlerin ardından iktidara gelen Demirel SSCB'yle ilişkilerde temkinli davranmaya çalıştı. Ürgüplü'nün imzaladığı kültürel işbirliği anlaşmasının onaylanmasını geciktirdi. SSCB'den petrol alınmasına karşı çıktı. Ancak, ilişkilerin önemli ölçüde gelişmesi yine Demirel-Çağlayangil döneminde gerçekleşecektir.

kitabı birden alabilirsiniz
AKŞAM
26
4 YENİ KİTAP DAHA
Türkiye Sovyetlerle ilişkilerin artması
Demirel Sovyet kalkınmasını övdü
60 milyonluk tapulu arazi parsellenip satılmış
ÇOCUK EĞİTİMİ

Sovyet Başbakanı Kosigin'in 20-27 Aralık 1966'da gelişi bir Sovyet başbakanının Türkiye'ye yaptığı ilk ziyaret niteliğini taşıyordu. Görüşmelerde, Çekoslovakya'nın Makarios yönetimine silah sağladığı gündeme geldi. Fakat Kosigin Çekoslovak yönetiminin edimlerinden sorumlu olmadıklarını dile getirdi. Türkiye'ye yönelik komünizm propagandası yapan *Bizim Radyo* Doğu Almanya topraklarında olduğu için, bu radyonun yayınlarından da sorumluluk kabul etmedi. Yayımlanan ortak bildiride Vietnam'daki savaştan söz edilmesi Sovyet diplomasisinin başarısı biçiminde

değerlendirildi. Demirel hükümeti SSCB'den petrol alma teklifini geri çevirdi. Kosigin'in bu ziyareti ilişkilerde yakınlaşmanın Kıbrıs sorununa bağlı olmadığını, ortak ekonomik çıkarlara dayalı, uzun erimli bir gelişme olduğunu ortaya çıkarmıştır.

İleride ele alınacak olan 25 Mart 1967 tarihli Ekonomik-Teknik İşbirliği Anlaşması ikili ilişkilerde çok önemli bir gelişmeydi. Bunu, ilişkilerde temkinli davranmayı amaçlayan Başbakan Demirel'in 19-29 Eylül 1967'de yaptığı Moskova gezisi izledi. 8-12 Temmuz 1968'de Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in ziyareti üst düzey görüşmelerin yıllık rutine bindirildiğinin göstergesi oldu. Öyle ki, Ağustos 1968'de SSCB'nin Çekoslovakya'ya müdahalesinin ardından Senato Başkanı Atasagun başkanlığındaki heyetin Moskova ziyaretini ertelemesi, Türkiye'nin Akdeniz'de oluşturulacak yeni "çok taraflı güç"e katılma kararını açıklaması ve 3 Temmuz 1969'da ABD'yle ortak komutanlık altında Savunma İşbirliği Anlaşmasını imzalamayı kabul etmesine karşın, Cumhurbaşkanı Sunay 12-21 Kasım 1969'da SSCB'yi ziyaret etmekten geri durmadı. Bu bir devlet başkanının SSCB'ye yaptığı ilk ziyaretti. Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in de katıldığı gezi 34 kişilik delegasyonla yapıldı ve 21 Kasım 1969 yayınlanan ortak bildiriyle son buldu. Bu gezi ilişkilerin ekonomik temelde geliştiğinin açık bir göstergesi oldu.

1960'ların sonlarında SSCB'yle ilişkilerde görülen düzelme, ABD'yle ilişkilerdeki kötüleşmeyle eşzamanlı gerçekleşti. SSCB'yle yakınlaşmada Adalet Partisi (AP) ile CHP arasında bir politika farklılığı söz konusu değildi. İlişkilerin gelişmesinde, Yumuşama kadar Boğazların SSCB için yarattığı güvenlik kaygısının kıtalararası füzeler sonucu azalması da rol oynadı. Bir başka etken de, SSCB'nin Orta Doğu'daki (Irak, Suriye, İran ve Türkiye) ulusal sol akımlar ezilirken yalnızca durup seyretmesi oldu. SSCB bu konuda girişimde bulunmadı, çünkü böyle bir girişim bu devletlerle ilişkileri bozacağı gibi, ABD müdahalesini de gündeme getirebilirdi. Bunun en çarpıcı örneklerinden birine 12 Mart 1971'de Türkiye'de verilen muhtıra sonrasında tanık olundu. 12 Mart'ın ardından Nihat Erim Mart ve Aralıkta iki hükümet kurdu. İlk hükümetin dışişleri bakanlığına eski NATO temsilcisi Osman Olcay'ın getirilmesi ABD'yle ilişkilere verilen önemin işareti olarak değerlendirildi. İkinci hükümetin dışişleri bakanı Bayülken de benzer politikayı benimsiyordu. Moskova 1960'ta olduğu gibi "bekle ve gör" politikası izledi. Ülke içerisindeki sol güçlerin sindirilmesi politikası SSCB basınında eleştirildiyse de ikili ilişkileri etkileyecek boyuta gelmedi. Sonunda ikili bir belgenin imzalandığı Podgorni'nin ziyareti içeride sol akımlara baskılar sürerken gerçekleşti. Bu durum ikili ilişkilerde "içişlerine karışmama" ilkesine gerçekten bağlı kalındığının göstergesi oldu.

2) 1972 İyi Komşuluk İlkeleri Bildirgesi

11-17 Nisan 1972'de Yüce Sovyet Presidyum Başkanı Podgorni'nin Türkiye'ye yaptığı ziyaret sırasında imzalanan 8 maddelik "İyi Komşuluk İlkeleri Bildirgesi" iyi ilişkilerin göstergelerinden biri oldu. Heyette Savunma Bakanı Birinci Yardımcısı ve Genelkurmay Başkanı General Kulikov'un da bulunması rahatsızlık yarattı. Askerî alanda da işbirliği yapılabileceği ve 1925 antlaşmasının yenilenmesi önerileri Türkiye tarafından erken bulundu. *Bizim Radyo* yeniden gündeme getirildiyse de 1966'dakine benzer yanıt alındı.

Bildirgenin kapsamını, Haziranda Nixon'ın Moskova'yı ziyareti sırasında ABD ile SSCB arasında imzalanan 12 maddelik temel ilkeler bildirgesi ve AGİK sürecinde üzerinde tartışılan maddeler belirlemişti: "*(...) Ülkelerinin ikili ve uluslararası ilişkilerine aşağıdaki prensiplerin rehberlik edeceğini beyan ederler: (...) 4) Devletlerin iç işlerine karışılmaması, 5) Her ülkenin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel sistemini seçmek ve geliştirmek hususundaki vazgeçilmez hakkına saygı gösterilmesi, 6) Kuvvete ve kuvvet tehdidine başvurulmaması ve topraklarının diğer devletlere karşı saldırı ve yıkıcı faaliyetler için kullanılmasına müsaade edilmemesi (...)*" 4., 5. ve 6. maddeler birarada okunduğunda Türkiye'nin topraklarındaki üsleri saldırgan amaçlarla kullanılmasına izin verilmemesi karşılığında, SSCB'nin de Türkiye'deki komünist akımları desteklememeyi kabul ettiği ortadadır. Türkiye'de, özellikle 1970'lerde yaşanan anarşi ortamının arkasında SSCB aranmış ve böyle gösterilmişti. Oysa, imzaladığı bildirgeyle SSCB şimdi bunu devletin garantisiyle reddediyordu.

"*(...) 7) Andlaşmalardan ve devletlerarası hukukun diğer kaynaklarından doğan vecibelere saygı gösterilmesi, 8) Uluslararası anlaşmazlıkların barışçı yollarla çözümlenmesi (...)*". Podgorni, 16 Nisanda Nihat Erim'in şerefine verdiği yemekte 7. ve 8. maddelerin, Kıbrıs konusunda SSCB'nin Türkiye'ye verdiği destek biçiminde değerlendirilmesi gerektiğini açıkladı. Gezinin ardından yayınlanan ortak bildiride Kıbrıs konusundaki ortak tutuma değinildi.

Bildirgenin ardından ekonomik ve siyasal gelişmeler devam etti. SSCB'nin kuruluşunun 50. yılı nedeniyle Aralık 1972'de Moskova'da bulunan Devlet Bakanı Zeyyad Baykara başkanlığındaki heyet İskenderun Demir-Çelik Fabrikasının kapasite artırımı için bir anlaşma imzaladı. Bunu, 17 Nisan 1973'te Karadeniz'de Türk ve Sovyet karasuları arasındaki deniz sınırının, 29 Aralıkta da kara sınırının yeniden belirlenmesi gibi iki teknik protokol izledi.

1974'te Kıbrıs'taki gelişmeler ilişkileri etkilediyse de belirleyici olmadı. SSCB birinci müdahaleyi destekledi. İkinci müdahaleye karşı çıktı ve konunun uluslararası platformda çözüme kavuşmasını savundu. Bunda Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadından ayrılması ve adanın yüzde 35'inin Türkiye'nin eline geçmesi sonucunda parçalanması tehlikesinin ortaya çıkmasının etkisi oldu. Yine de, SSCB Türkiye'nin Kıbrıs harekatı karşısında son derece dikkatli tutum takındı. Bu harekatı kınamaktan kaçındı. Adanın bağımsızlığına, bütünlüğüne, bağlantısızlığına ve iki halkın eşit haklarına vurgu yaptı. Adada Türk askerî varlığı NATO içinde sorun yaratıyordu. Bu anlamda sorunun çözümsüzlüğü SSCB'nin yararınaydı. Bağlantısız Makarios'un ve Orta Doğu'nun en büyük komünist partilerinden birinin (AKEL) içinde yer aldığı bir sorun olan Kıbrıs ikili ilişkilerde hiçbir zaman belirleyici rol oynamadı. Bunda Türkiye'nin bağlaşıklarıyla ilişkilerinin bozulmasının da önemli etkisi oldu.

Şubat 1975'te ABD'nin silah ambargosu başlatması Türkiye'de güvenlik kaygıları yaratmıştı. 9 Eylül 1975'te Büyükelçi Rodionov Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından kabul edildi. İlişkilerin gelişmesinden karşılıklı hoşnutluk dile getirildi. CHP lideri Ecevit 10 Aralıkta Danimarka'da yaptığı açıklamada Türkiye'nin bazı komşularıyla saldırmazlık paktı imzalayabileceğini söylemişti. Bunu Başbakan Kosigin'in 26-29 Aralık 1975'teki ziyareti izledi. İskenderun Demir-Çelik Fabrikasının 28 Aralıktaki açılışına da katılan Kosigin işbirliğinin artırılması önerisiyle gelmişti.

1976'dan başlayarak ilişkiler askerî alana da yayıldı. Daha önce, 1973 Ekim Sa-

vaşında Sovyet uçaklarının Türk hava sahası üzerinden Mısır'a gitmelerine izin verilmişti. Bu kez, 25 Ocak-6 Şubat 1976'da Sovyet birliklerinin Gürcistan ve Ermenistan topraklarında gerçekleştirdiği "Kafkas" isimli tatbikata Türkiye'den askerî uzmanlar davet edildi. Tatbikatları izleyen Türk askerî yetkililer daha sonra Moskova'ya giderek Savunma Bakanı Greçko'yla görüştüler. Bunu Nisan 1976'da Genelkurmay Başkan Yardımcısı Kenan Evren başkanlığındaki kalabalık bir askerî delegasyonun SSCB'yi ziyareti izledi. Bu askerî işbirliği AGİK Helsinki Son Senedinin birinci sepetinde yer alan "Güven Getirici Önlemler ve Güvenlik ve Silahsızlanmanın Bazı Yönlerine İlişkin Belge"ye dayanıyordu (bkz. **AGİK - 1990'a Kadar** kutusu, s. 657). Belge uyarınca imzacı bir devlet yapacağı büyük çaptaki bir askerî manevrayı, manevranın niteliğini ve içeriğini önceden diğer devletlere bildirmeli, ayrıca diğer devletlere askerî gözlemci gönderme çağrısında bulunmalıydı. 1976'dan başlayarak iki ülke arasında bu düzenleme işletildi. Yine, Boğazlar rejiminde öngörülmemiş olmasına karşın Türkiye 28 Nisan 1979'da Sovyet uçak gemisi Kiev'in Boğazlardan geçmesine izin verdi (bkz. 1960-1980, Boğazlar konusu, cilt II).

13-18 Mart 1977'de Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in SSCB'ye yaptığı gezide SSCB'den silah alımı gündeme geldiyse de, Ankara bundan kaçındı. Gezi sırasında Türk-Sovyet ekonomik işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin bir anlaşma, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması ile "Sivil Hava Gemisi Kaçırma Olaylarının Önlenmesine İlişkin Anlaşma" imzalandı. İkili ilişkilerin düzeyini saptayacak bir politik belge imzalanması kararlaştırıldı.

3) 1978 İyi Komşuluk ve Dostça İşbirliği Siyasal Belgesi

1970'lerin sonlarına gelindiğinde Türkiye'ye tehdidin artık kuzeyden değil, batıdan geldiği dile getirilmeye başlandı. 23 Şubat 1978'de TBMM'de Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşülürken CHP adına söz alan Haluk Ülman, Türkiye'ye tehdidin Yunanistan'dan geldiğini açıkladı. Nisan 1978'de Sovyet Genelkurmay Başkanı Mareşal Ogarkov Türkiye'yi ziyaret etti. Bu, 1920'lerden bu yana ilkti. Davet ilkin Haziran 1977'de Demirel hükümeti döneminde, ikinci olarak da Şubat 1978'de Ecevit hükümeti döneminde, Carter yönetimi Kongre'yi silah ambargosunu kaldırmaya çağırdığı bir dönemde yapılmıştı. Ogarkov Türkiye'ye silah yardımı yapabileceklerini açıkladı. Türkiye'ye tehdidin Moskova'dan gelmediğini Mayısta Başbakan Ecevit de açıkladı. Ancak, Adalet Partisi (AP) buna karşı çıkıyordu: "Moskova'dan tehdit gelmiyorsa, NATO'da işimiz ne?"

Bu tartışmalar sürerken Başbakan Ecevit 21-25 Haziran 1978'de SSCB'yi ziyaret etti. Ecevit, Moskova ziyareti öncesinde 29 Mayısta Washington'a gitmişti ve Carter'dan ambargonun kalkacağı sözünü almıştı. Buna karşın ne gezisini erteledi, ne de gezi sonunda imzalanan anlaşmaları. 23 Haziranda üç belge imzalandı: Bunlardan birincisi siyasal belgeydi. Demirel hükümetinin son haftalarında hazırlanan belge 1972 ilkeler bildirgesinin yanı sıra 1975'te imzalanan AGİK sonuç belgesinin ikili düzeyde onayı niteliğindeydi. İkincisi, yeni bir kültür protokolüydü, Üçüncüsü de, "Karadeniz'de Kıta sahanlığının Sınırlandırılmasına İlişkin Anlaşma". Kıta sahanlığı Türkiye'nin istediği gibi, orta hat ilkesine göre belirlendi. 24 Haziranda, ortak bildiriyle birlikte, ticari ilişkilerin 3'er yıllık protokollere bağlanmasını öngö-

ren, 3 yıllık ekonomik ticari işbirliği protokolü imzalandı. Enerji darboğazındaki Türkiye'ye yılda 3.000.000 ton petrol satılması öngörülüyordu. Bu miktar Türkiye'nin toplam ithalatının dörtte birini oluşturuyordu. Bu nedenle ekonomik değerinden çok siyasal bir önem de taşımaktaydı.

1970'lerin ikinci yarısında ABD'nin silah ambargosu sonucu daha fazla yakınlaşma beklenirdi. Şu etkenler buna engel oldu: Birincisi, ikinci Kıbrıs müdahalesi SSCB'de kaygıyla karşılanmıştı. İkincisi, (AP, MSP, CGP, MHP'den oluşan I. ve AP, MSP, MHP'den oluşan II.) Milliyetçi Cephe hükümetlerindeki MHP ortağı katıksız Sovyet karşıtı bir tutum almıştı. Son olarak, 1978 siyasal belgesinin imzalanmasından iki ay sonra, (ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosunu kaldırmasının ardından) Türkiye'deki askerî üsler yeniden açıldı. Bunu, Aralık 1979'da SSCB'nin Afganistan'a müdahalesi izledi. Türkiye müdahaleyi sert biçimde kınayanlar arasındaydı ve binlerce Afgan sığınmacıyı kabul etti. İşgal ABD-SSCB ilişkilerini olumsuz etkilemişti. Türkiye'de de kaygı yarattı ve 1980'den başlayarak ABD'yle ilişkilerin düzelmesine yol açtı.

Özetle, 1960-1980 yılları arasında Türkiye-SSCB ilişkileri bir yandan Kıbrıs sorunu, ABD ve AET'yle ilişkilerdeki bozulmayla doğru orantıda iyileşti; öte yandan, iç politikadaki gelişmeler nedeniyle bozuluyor görünümünü verdi. İç politikadaki anarşiden SSCB sorumlu tutuluyordu. Türkiye kamuoyu Sovyet çizgisini izleyen TKP'yi diğer sol örgütlerden ayırmadığı için Türkiye'de böyle bir karşıt eğilim doğdu. Oysa, Türkiye'de pek çok ve birbirine karşıt sol vardı ve kamuoyunun aksine devlet yönetimi bunun ayırdındaydı. Türkiye'nin kuruluş temellerinden biri olan komünizm karşıtlığı körüklenirken, Sovyet karşıtlığı bundan ayrıştığı ölçüde ikili ilişkiler olumlu yönde gelişmişti. Başlangıçta Demirel'in çekingen davranmasına karşın, ilişkilerin gelişmesinde AP ile CHP arasında bir görüş ayrılığı yoktu. 1970'lerde kurulan hükümetler arasında yalnızca Ecevit hükümetlerinin programlarında SSCB'yle ilişkilerin iyileştirilmesine yer verilmemişti. Mayıs 1972'de kurulan Melen hükümeti ve Temmuz 1977'de kurulan 2. Milliyetçi Cephe hükümetlerinin programlarında uluslararası komünizmin Türkiye'de rejimi yıkmaya yöneldiği ve bununla savaşım için her türlü önlemin alınacağına yer verilirken bile SSCB'yle yürütülen iyi ilişkilerin hem tarafların yararına olduğu hem de bölgede barışın korunmasına katkıda bulunduğuna değinilmişti. İlişkilerin Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Macaristan ve Arnavutluk'la da gelişiyor olduğu da gözönünde bulundurulduğunda, özellikle 1970'lerde ikili ilişkilerin AGİK çerçevesinde olumlu geliştiği söylenebilir. Bu gelişmede ekonomik ilişkilerin büyük katkısı olmuştur.

III) Ekonomik İlişkiler

1960'lardan başlayarak, Türkiye ile SSCB arasındaki ticarî ilişkiler ikili anlaşmalar çerçevesinde, *kliring* yöntemiyle yürütülmüştü (bkz. Kliring kutusu, s. 305).

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin başka bir boyutu da SSCB'den ekonomik yardım ve kredi alınması konusuydu. SSCB'yle ilişki kurma isteği yeni pazar-

lar bulmak isteyen Türk ticaret burjuvazisinden geldi. Ekim-Kasım 1960'ta Moskova'yı ziyaret eden ticaret delegasyonu ticarî ilişkilerin artmasına katkıda bulundu. Yine 1960'tan başlayarak bir Sovyet firması, Sümerbank'ın Beykoz Kundura ve Deri Eşya Fabrikasının genişletilmesi çalışmalarını yürüttü. 1957'de tartışmalara yol açan Çayırova Cam Fabrikası, 23 Mayıs 1961'de açıldı.

27 Mayıs'tan sonra Millî Birlik Komitesi (MBK) ve ardından gelen koalisyon hükümetleri, başlangıçta SSCB'nin kredi ve yatırım önerilerini geri çevirdiler. Ancak, 1963 yılında I. Beş Yıllık Kalkınma Planının uygulanmaya başlanması, Batı'dan gelen kredilerin yeterli olmaması ve planın gereklerini yerine getirme çabaları sonucunda SSCB'den de kredi alınması (Menderes'in son dönemlerinden sonra) bir kez daha gündeme geldi. 1962'de TBMM'de CHP grubu adına konuşan Coşkun Kırca, SSCB'nin azgelişmiş ülkelere yaptığı yardıma ve karşılığında azgelişmiş ülkelerin SSCB'ye tarım ürünleri sattığına dikkat çekiyordu. 14 Haziran 1962'de Cemal Gürsel, askerî öğrencilere yaptığı konuşmada SSCB'den yardım alınabileceğini söylemişti. Bu haber basına 20 Temmuzda yansıdı. Ama bir değişikliğe yol açmadı. 1963 Türk parlamento heyetinin ziyaretinde ve Temmuzda Büyükelçi Rijov tarafından ekonomik yardım önerileri yinelendi. 1964'te Erkin'in ziyareti ve bunu izleyen ziyaretlerde bu konu defalarca gündeme geldi.

Türkiye 1967'den başlayarak SSCB'den gelen kredi ve yardımları kabul etmeye başladı. 25 Mart 1967'de imzalanan Ekonomik-Teknolojik İşbirliği Anlaşması 7 sanayi kompleksinin kuruluşuna kaynak sağlıyordu. Bunların arasında Aliağa Petrol Rafinerisi, Seydişehir Aliminyum Fabrikası, Bandırma Sülfürik Asit Fabrikası, Artvin Kereste Fabrikası, İskenderun Demir-Çelik Fabrikası da vardı. Ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Türkiye'de GSMH'nın 1968'de yüzde 6.4, 1969'da yüzde 9 oranında artmasına katkıda bulundu. Dış finansman açığının giderilmesinde de ilişkilerin olumlu etkisi oldu. SSCB'yle dış ticaret hacmi 1964'te 17.000.000 dolardan 1966'da 44.500.000 dolara çıktı. 1960'ların sonunda Türkiye'de 1000 Sovyet ekonomik danışman vardı ve Türkiye SSCB'den en fazla yardım alan azgelişmiş ülkelerden biri haline gelmişti.

Mart 1967 anlaşması sonucu Türkiye'de yapılan sanayi tesislerinde, dönemine göre geri teknoloji kullanıldığı eleştirisi yapılır. Bu eleştiri doğru olsa bile haksızdır. Bir kere, Türkiye bunları Batılı bağlaşıklarından alamamıştır. Sonra, bu tesisler Türkiye'nin sanayileşmesine önemli katkıda bulunmuştur. Yine, o dönemde Sovyetlerin elindeki teknolojinin de bu olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kısacası, eldeki malzemeyle en iyi yemek yapılmaya çalışılmıştır ki, sonucun kötü olduğunu söylemek haksızlık olacaktır.

1970'lerde Türkiye ağır ekonomik bunalıma sürüklenirken de ilişkiler sürdü. 10 Ağustos 1970'te dolar 9 liradan 15 liraya yükseldi. 1960'ların ikinci yarısından başlayarak katlanarak artan dış ticaret açığı 1974'e değin işçi dövizleri sayesinde büyük sorunlara yol açmadı ve kapatıldı. 1975'ten başlayarak bu da yetmeyince ülkenin en temel gereksinimleri bile karşılanamaz oldu. Ödemeler dengesindeki bozulmaya 1973 petrol bunalımı sonunda petrolün fiyatındaki artış, Kıbrıs bunalımının mali faturası ve ardından uygulanan silah ambargosu da eklendi.

Mart 1967'de imzalanan anlaşmanın öngördüğü tesislerin birer birer tamamlanmasının ardından 1970'lerin ikinci yarısında yeni projelere imza atıldı. Başbakan

Kosigin'in Aralık ziyareti 9 Haziran 1975'te Moskova'da İkinci Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşmasının imzalanmasından sonra gerçekleşti. Anlaşma 5 yıllık süre içerisinde 700.000.000 dolarlık sanayi yatırımı sağlıyordu (10-12 yılda geri ödemeli, yüzde 3-4 faizli). İskenderun'un kapasitesinin 1.000.000 ton/yıl'dan 1980'den başlayarak 4.000.000 tona çıkarılması, Seydişehir'in genişletilmesi, Çan ve Orhaneli'nde termik santraller yapılması konularında da anlaşma sağlandı.

1976'ya değin ekonomik ve teknik işbirliği proje bazında yürütülmüştü. 1976'da Hükümetlerarası Ortak Komisyon kuruldu ve bu komisyon üzerinden yürütüldü. 1977'de 1,3 milyar dolarlık 10 yıllık bir ekonomik yardım anlaşması imzalandı. Artan ticaret hacminin yanı sıra 1978'de Türkiye SSCB'nin azgelişmiş/gelişmekte olan ülkeler arasında en fazla yardım ettiği ülke haline geldi. 14-19 Ekim 1978'de Moskova'da görüşmeler yapan Hükümetlerarası Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu üçüncü toplantısında imzalanan protokolle 3.8 milyar dolar dış kaynak öngörülüyordu. 5 Haziran 1979'da imzalanan anlaşmayla Türkiye-SSCB ekonomik ilişkileri en üst noktasına geldi: Türkiye'de nükleer santral kurulmasını, mevcut rafinerilerin, demir ve alüminyum tesislerinin genişletilmesini içeren 8 milyar dolarlık yardım/krediyi öngören bir anlaşma.

SSCB Türkiye'ye yalnızca proje kredisi sağlamıştı. Sovyet yardımları geri ödemesi bakımından (çoğu malla ödeniyordu) ve Batı'dan alınanlarla karşılaştırıldığında, faiz oranları bakımından avantajlıydı. Üstelik yardım doğrudan sanayileşme için yapıldığından uzun erimli kalkınmaya olumlu etki yapmaktaydı. 1981 itibariyle SSCB'nin yaptığı toplam kredi yardımı (1967'den başlayarak) 972.610.000 dolardı. Türkiye 1960'lardan başlayarak iki süper güçten de yardım alan ender devletlerden biri oldu.

EREL TELLAL

KAYNAKÇA (SSCB'yle İlişkiler)

Altan, Mehmet, *Süperler ve Türkiye*, İstanbul, Afa Yayınları, 1986; Arınaoğlu, Fahir, "1974 Cyprus Crisis and the Soviets", *Foreign Policy*, 4/2-3(1975), s. 178-183; Bilge, Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992; Boll, Michael M., "Turkey's New National Security Concept: What it Means for NATO", *ORBIS*, 23/3 (Fall 1979), s. 609-631; Chauvier, Jean-Marie, *Sovyetler Birliği: Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler (1917/1988)*, çev. Temel Keşoğlu, İstanbul, BDS Yayınları, 1990; Cutler, Robert M., "Domestic and Foreign Influences on Foreign Policy Making: The Soviet Union in the 1974 Cyprus Conflict", *Soviet Studies*, XXXVII/1 (January 1985), s. 60-89; Golan, Galia, *Soviet Policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 4-13, 244-257; Knudsen, Olav Fagelund, "Did Accommodation Work? Two Soviet Neighbours 1964-88", *Journal of Peace Research*, 29/1(1992), s. 53-69; Ok, Mustafa, *Niçin Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı*, Ankara, Maya Matbaacılık, 1976; *Public Record Office, (PRO)*, Ankara to Foreign Office, 16.10.1960, FO 371/153041; Ankara to Foreign Office, 21.10.1960, FO 371/153039; Sander, Oral, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, 4. B., Ankara, İmge, 1994; Sönmezoğlu, Faruk, et.al., *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992, s. 96-97; Wallace, Cissy E.G., "Soviet Economic and Technical Cooperation with Developing Countries: the Turkish Case", Thesis Submitted for the degree of Ph. D., London School of Economics, 1990.

Orta Doğu'yla İlişkiler

I) Arap Devletleriyle İlişkiler

1960'larda Türkiye'nin Arap devletleriyle ilişkilerinde önemli değişiklikler yaşandı. Gerek iç politikada, gerek uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler sonucunda Türkiye dış politikasını, dolayısıyla da Arap devletleriyle ilişkilerini gözden geçirmek zorunda kaldı. Aynı dönemde Arap devletleri de yapısal değişim sürecine girince Türkiye'nin Orta Doğu politikası 1950'lerden çok daha farklı bir nitelik kazandı: Batı'nın Orta Doğu'daki sözcüsü rolünü üstlenmekten kaynaklanan aktif ama sonuçları açısından başarısız bir politikadan, Arap devletleriyle eşitlik ve karşılıklı saygı çerçevesinde ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik bir bölge politikasına geçmeye çalışıldı. Türkiye 1950'lerde izlediği politikanın Araplar nezdinde yarattığı olumsuz havayı gidermek için bir on yıl çaba göstermek durumunda kaldı.

Türkiye'nin dış politikasını gözden geçirmesine yol açan ilk neden, 27 Mayıs iktidarının DP hükümetinin her türlü politikasını eleştirme sürecini başlatmasıydı. Özellikle 1961 Anayasasının yarattığı özgürlük ortamında, dış politika ilk kez partilerüstü kabul edilme geleneğinden çıkarak kamuoyunda tartışılmaya başlandı. İkinci neden ise, uluslararası sistemde Soğuk Savaş'ın yerini Yumuşama'ya bırakmasıydı. Bloklararası ilişkilerdeki yumuşama blok içi çatışmaların yaşanmasına olanak sağlayınca, Türkiye ile Yunanistan arasında Kıbrıs sorunu yeniden alevlendi ve Türkiye bağımsızlığını yeni kazanan devletlerin çoğunluğu oluşturduğu uluslararası platformda ne denli yalnız kaldığını açıkça gördü. Bu durumu gidermek için ilk olarak komşu Arap devletlerine yaklaşma çabalarına hız verdi.

1960'lar Arap devletlerinde de yapısal değişim yaşanan yıllar oldu. Özellikle Irak ve Suriye'de ordunun genç subayları tarafından, ülkeyi geri kalmışlıktan kurtarmak amacıyla gerçekleştirilen darbeler geleneksel yapıyı sarsmaya başladı. 1952'de Mısır'da başlayan bu süreç bir dönem Nasır'ı Arap dünyasının lideri konumuna getirmiş ve Nasırcılık 1950'lerde bölgedeki yenilikçilerin ideolojisi olmuştu. 1960'larda sosyalist Arap milliyetçi hareketi olarak kendisini tanımlayan Baas (bkz. **Baas Hareketi** kutusu, s. 785) güçlenerek Irak ve Suriye'yi Nasır'ın etkisinden kurtardı.

Baas Hareketi

Baas Partisi, Rum Ortodoks Mişel Eflak ile Sünni Müslüman Salahaddin Bitar tarafından 1940'da Şam'da kuruldu. "Yeniden doğuş" anlamına gelen Baas, Arap sosyalizminin yöntemleriyle Arap dünyasında bir yeniden doğuş gerçekleştirmeye çalışan siyasal anlayış ve partilere verilen isimdir. "Birlik, hürriyet, sosyalizm" sloganını kullanan Baas hareketinin amacı sosyalist bir sistemle yönetilen, birleşik, laik bir Arap toplumu kurmaktı. Milliyetçi ve sosyalist olarak tanımlanabilecek ideolojilerinde bu üç öğenin Arap anlayışıyla yeniden tanımlandığı görülüyordu. "Arap Birliği"ni temel ilke olarak benimseyen Baas ideolojisine göre, Arap halklarını birbirinden ayıran sınırlar sömürgeciler tarafından çizilmişti ve ortadan kaldırılması gerekmekteydi.

Araplar arasındaki dinsel ve mezhepsel farklılıkları reddettiği ve Arap birliği temelinde bir milliyetçilik anlayışı geliştirdiği için çoğu kez laik olarak nitelenmekle birlikte, Baas milliyetçiliği İslam'ı dışlamış değildi; tam tersine İslam, Arap ulusal kültürünün temel ve ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmekteydi. Ama Sünni Arap milliyetçilerin aksine, Baasçılar İslam'ı Arapların ulusal dini olarak değil, ulusal kültür mirasının önemli bir öğesi olarak görüyorlardı. İslam Arapların ulusçuluk anlayışının özüydü ve Hıristiyan Araplar milliyetçilik duygusuna yaklaştıkları ölçüde Arabizmin özünün İslam olduğunu kavrayacaklardı.

Baas'ın sosyalizm anlayışı da Arap renkler taşıyan kendine özgü bir sosyalizmdi. Marksizm ve enternasyonalizmi reddeden Baas ideolojisine göre, sosyalist millileşme asıldı ve ulusal olunmadan devrimci olmak mümkün değildi. Bitar'a göre, Asya ve Afrika'da sömürgeciliğe karşı tüm halk güçlerini seferber edecek olan sınıf savaşı anlayışı değil, ulusal birlikçilikti. Bununla birlikte Bitar, ekonomik planlamada Marksist ilkeler olmadan ulusal sosyalist bir devrimin gerçekleştirilemeyeceğini de kabul etmekteydi. Özel mülkiyeti güvence altına alan Baas sosyalizmi gelir adaleti, iç ve dış ticaretin denetimi, toprak mülkiyetinin kamu yararına sınırlandırılması, madenlerin ve doğal kaynakların millîleştirilmesi, planlı kalkınma, işçilerin işletmelerin yönetimlerine katılması gibi ilkelere dayanıyordu.

Baas, Irak ve Suriye'de 1963'te iktidarı ele geçirdi. Suriye'de 1966'da askerî kanat yönetime geldi. Hafız Esad, 21 Kasım 1970'te yaptığı darbeyle kurduğu iktidarını 2000'deki ölümüne dek sürdürdü. Irak'ta ise, Baas 1968'de yeni bir darbe yaptı ve General Hasan al-Bakr devlet başkanı, Saddam Hüseyin de başkan yardımcısı oldu. "1979'da yeni bir darbeyle kurulan Saddam Hüseyin yönetimi Mart 2003 ABD saldırısı sonucu yıkıldığında Baas rejimi sona erecektir."

(M. Fırat)

A) 27 Mayıs Sonrasında Arap Ülkelerine Yeni Bakış

27 Mayısta iktidarı ele geçiren subayların en büyük korkuları ABD'nin hareketi yanlış değerlendirmesi ve 1959 anlaşmasına dayanarak Türkiye'ye müdahale etmesiydi. Bunu önlemek için 27 Mayıs sabahı yayınlanan bildiride NATO ve CENTO'ya bağlılık ve inanç duyulduğu özellikle belirtildi. Yeni iktidarın Türk dış politikasında radikal bir değişiklik yapmayacağı açıktı. Bununla birlikte 27 Mayıs iktidarı, kendisi ilk bağımsızlık mücadelesini vermiş olan Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesi veren ülkelere karşı DP döneminde izlediği politikadan rahatsızdı ve başta Bağlantısızlar olmak üzere Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilişkilerini yeni bir zemine oturtmak istiyordu. Bu doğrultuda ilk işaretler verilmeye başladı.

11 Temmuz 1960 tarihli hükümet programında Orta Doğu bölgesiyle ilişkilerin geliştirilmesine öncelik verileceği belirtilmekle yetiniliyordu. DP hükümetinden farklı bir tutum takınılacağı, Cezayir bağımsızlık savaşına ilişkin olarak daha açık

ortaya kondu. 16 Eylül 1960'da Milli Birlik Komitesinin (MBK) bir grup üyesi tarafından yayınlanan bildiride, Türkiye'nin gelecekteki ulusal bağımsızlık savaşlarını ve özellikle de Cezayir'in Fransa'ya karşı açtığı savaşı destekleyeceği açıklandı. Hemen ertesi gün Devlet Başkanı Cemal Gürsel, kendisi de bir ölüm kalım mücadelesi vererek bağımsızlığını kazanmış olan Türkiye'nin Cezayir'i desteklemesinin doğal olduğunu söyledi ve Fransa'yla milliyetçi Cezayirliler arasında arabuluculuk yapmayı önerdi. Geçici Cezayir hükümeti bu öneriye olumlu yaklaşırken, Fransa resmî bir yanıt vermekten kaçındı.

Yeni yönetimin Cezayir konusundaki tutumu Arap dünyasında olumlu karşılandı. Ancak, bu konuda da Türkiye bir ikilem içindeydi. Atatürk devrimlerini tamamlamak üzere iktidara el koyduklarını düşünen MBK üyeleri her fırsatta Cezayir milliyetçilerini desteklemenin Türkiye'nin tarihine duyduğu saygının gereği olduğunu söylerken, Dışişleri Bakanlığı NATO içinde müttefik Fransa'yla karşı karşıya gelmenin Türkiye için Ortak Pazar'a üye kabul edilmemek de dahil birçok soruna yol açacağını düşünüyordu. Bu nedenle Cezayir konusunda eyleme geçilmedi ve sözlü destek vermekle yetinildi. Bununla birlikte, 20 Aralık 1961'de Cezayir sorununa ilişkin BM'de yapılan oylamada Türkiye Cezayir halkına self determinasyon hakkı tanınmasına ilişkin öneriyi destekledi. DP hükümetinin politikası hatırlanacak olursa, Türkiye'nin dış politikada yeni bir anlayış benimsemeye başladığı ortaya çıkacaktır. Nitekim, aydınlar arasında da ulusal bağımsızlık savaşlarının desteklenmesi ve Bağlantısızlarla ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin görüşler dile getirilmeye başlamıştı.

27 Mayıs sonrasında Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik bakışındaki değişikliklerin ilişkilere yansıması zaman aldı. 29 Eylül 1961'de Suriye'de gerçekleştirilen darbeyle iktidara gelen yönetim 1958'de Mısır'la kurulmuş olan Birleşik Arap Cumhuriyetinden ayrılma kararı aldığında, Türkiye bunu Suriye'nin bir iç işi olarak değerlendirdi ve Ürdün'den sonra Şam'daki yeni yönetimi tanıyan ikinci ülke oldu. 1958 darbesinden sonra Irak'a müdahale etmeyi düşünen DP hükümetinin tutumuyla kıyaslandığında Ankara'nın Orta Doğu'ya yönelik tutum değişikliği açıkça ortaya çıkacaktır. Ancak, Ankara'nın Suriye'deki yeni yönetimi tanıma kararı Mısır'ın tepkisine yol açtı ve Kahire 30 Eylülde Türkiye'yle diplomatik ilişkilerini kesti.

Türkiye Irak'daki gelişmeler karşısında biraz daha kaygılıydı. Ankara, 1958 darbesini gerçekleştiren General Kasım'ın, iktidarını güçlendirmek için komünistlerden ve Kürtlerden destek almasını ve SSCB'yle ilişkilerini geliştirmesini yakından izliyordu. DP döneminin aksine Türkiye'deki Kürtlere karşı 27 Mayıs yönetimi yeniden sert politikalar uygulamaya başlamıştı. 1 Haziran 1960'ta gözaltına alınan toplam 485 Kürt Sivas'ta bir kampa yerleşirildi ve burada 4 ay tutulduktan sonra bunlardan 55 aşiret ileri geleni ve ağası 19 Ekim 1960'ta çıkarılan sürgün yasasıyla batı illerine sürgüne gönderildi. Irak'ta Kasım'ın Kürtlere yeni olanaklar tanımasının Türkiye'deki Kürtleri de harekete geçirebileceği olasılığı Ankara'yı tedirgin ediyordu.

Kasım'la yolların ayrılması uzun sürmedi ve Nisan 1962'de kuzey Irak'taki Kürtler Molla Mustafa Barzani liderliğinde ayaklandılar. Kısa sürede bölgeyi ele geçirdiler ve amaçlarının kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt Cumhuriyeti kurmak olduğunu açıkladılar. Türkiye Irak'ta yaşanan gelişmeler karşısında bir yandan Kasım iktidarı zayıflayacağı için memnun oluyor, diğer yandan da Türkiye Kürtlerinin de ayak-

lanma olasılığından endişe duyuyordu. Kuzey Irak'taki Kürt ayaklanması (bkz. **1962-1975 Kuzey Irak Kürt Ayaklanması** kutusu, s. 787) doğrudan Türkiye'ye yansımadığı için Ankara gelişmeleri uzaktan izlemekle yetindi ama Bağdat'ın ayaklanan Kürtleri bastırma harekâtı sırasında yaşanan sınır olayları iki ülke ilişkilerini gerginleştirdi.

8 Temmuz 1962'de iki Irak savaş uçağı sınırı geçerek Hakkâri yakınlarındaki Gerür kasabasını bombaladı. Türkiye'nin tepkileri üzerine 16 Temmuzda bir açık-

1962-1975 Kuzey Irak Kürt Ayaklanması

1932'de Irak bağımsız olduktan sonra Molla Mustafa Barzani liderliğindeki Kürtler kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurma talebinde bulunmaya başlamışlardı. Süleymaniye'de sürgünde tutulan Barzani 1943'te kaçarak kendi bölgesine döndü ve yeniden eylemlere başladı. 1946'da SSCB'nin işgalindeki Iran'da 11 ay sürecek bir Mahabad Kürt Cumhuriyeti kurulunca, 10.000 silahlı aşiret mensubuyla birlikte Irak'ı terk ederek Mahabad'a geçti. SSCB'nin ertesi yıl kuzey Iran'dan çekilmesi üzerine Tahran yönetimi Kürt devletini ortadan kaldırdığı için Irak'a dönen Barzani burada tutunamayarak 1947'de 500 peşmergesiyle (Kürtler arasında "Mehmetçik"in karşılığı) birlikte SSCB'ye sığındı. 11 yıl burada kalan Barzani, 1958 Irak darbesinden sonra Kasım'ın Moskova'yla yakınlaşması sürecinden yararlanarak kuzey Irak'a yerleşti. Kasım'ın iktidara gelirken Kürtlere verdiği özerklik sözlerini tutmaması üzerine 1962'de başlayan ayaklanmanın liderliğini üstlendi. Ayaklanma 1970'e dek sürdü. Moskova Saddam'ı Kürtlere özerklik tanınması konusunda ikna etti. Karşılığında, Irak'ı destekleyecekti. Nitekim 11 Mart 1970'de özerklik planı açıklandı: 1) Kürtler kuzey Irak'ta yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde özerk yönetime sahip olacaklardı; 2) Merkezî hükümette temsil edileceklerdi ve başkan yardımcılarından biri Kürt olacaktı; 3) Kuzey Irak'taki üç petrol bölgesinin denetimi 1974'ten itibaren Kürtlere bırakılacaktı. Böylece Bağdat özerkliğin 4 yıl sonra başlayacağını dolaylı olarak belirtmiş oluyordu.

Bu açıklamanın ardından 9 Nisan 1972'de SSCB ile Irak arasında 15 yıllık Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı. Barzani Moskova'ya çağrılarak Bağdat hükümetine karşı ayaklanmaları durdurması konusunda uyarıldı.

Irak'daki yeni durum Iran ve İsrail'i rahatsız etti. Kürtlere Moskova desteği kesilince Iran harekete geçti. Washington'u da ikna ederek Barzani'yle ilişki kurdu ve yardım sözü verdi. İsrail de Barzani'ye silah yardımı sözü vermişti.

1972'de kuzey Irak Kürtleri yeniden ayaklandılar. Iran Bağdat'la görüşmeleri başlattı. Sonunda, Kürtlere verilen yardımın kesilmesi koşuluyla Irak anlaşmaya razı oldu. 6 Mart 1975'te Cezayir Anlaşması imzalandı: Sınırda Iran lehine değişiklik yapılacaktı ve Iran da Kürtlere verdiği desteği kesecekti.

7 Martta Bağdat ordusu Kürtlerin üzerine yürüdü. Yeniden mülteci sorunu yaşandı. Bağdat ordusundan kaçan Kürtler Türkiye ve Iran sınırına yığıldılar. Iran sınır kapısını kapatınca büyük bir katliam yaşandı. 15 yıldan beri süren kuzey Irak Kürt hareketi bastırıldı. ABD'den yardım isteyen ve 1972'de Washington'un destek sözü üzerine ayaklandıklarını hatırlatan Barzani sesini Amerikalı yöneticilere duyuramadı çünkü artık koşullar değişmişti. 1979'da ABD'de ölen Molla Mustafa Barzani halkına vaad ettiği özerkliği ya da bağımsız bir devleti kazandıramadığı gibi, kimi zaman SSCB kimi zaman ABD tarafından kullanıldı. Oğlu Mesut Barzani çok daha değişik koşulların oluştuğu 1990'larda kuzey Irak'taki Kürt mücadelesinin iki önemli kanadından birini oluşturacak, ABD'ye dayanacak ve PKK'ya karşı zaman zaman Türkiye'yle işbirliği yapacaktır.

(M. Fırat)

lama yapan Irak hükümeti olayın bir yanlışlık sonucu olduğunu ve bir daha tekrarlanmayacağını bildirdi. Ama 15 Ağustosta benzer bir olay daha yaşandı ve Irak savaş uçakları Hakkâri yakınlarına yeni bir saldırıda bulundu. Olaylar sırasında 3 Türk askeri öldü. Kürt ayaklanmasını bastırmakta zorluk çeken Irak hükümeti, Türkiye'yi ayrılıkçı Kürt hareketini desteklemekle suçluyordu. Ertesi gün Türk savaş uçaklarının sınırı ihlal eden Irak uçaklarına ateş açması üzerine Ankara-Bağdat ilişkileri iyice gerginleştiyse de sonradan duruldu.

Türkiye bundan sonra da Irak ve Suriye'de birbirini takip eden darbe girişimlerine karşı bir tutum almadı. Talât Aydemir'in darbe girişimlerini bastırarak içeride siyasal istikrarı sağlamaya çalışan Türkiye dış politikada temkinli davranarak Arap komşularının iç işlerine karışmamayı yeğliyordu. Bu sırada yeniden alevlenen Kıbrıs sorunu Türkiye'nin dikkatlerini başka yöne çevirdi.

Kıbrıs sorunu Türkiye'ye Arap ülkelerine karşı 1950'lerde izlediği politikanın sonuçlarını gösterdi. Gerek Ekim 1964'deki İkinci Bağlantısızlar Konferansında, gerekse 16 Aralık 1965'te BM'nin XX. dönem toplantısında konu görüşülürken, Arap ülkeleri Türkiye'nin yanında yer almadılar ve Makarios'un başkanlığındaki Kıbrıs hükümetini desteklediler.

Gerçi 1965'teki BM oylamasından önce Türkiye bir girişimde bulunarak Bağlantısızlar nezdine Kıbrıs tezlerini anlatmak üzere iyiniyet heyetleri göndermişti ve bu heyetlerin ziyaret ettiği ülkeler arasında Cezayir, Fas, Irak, Kuveyt, Libya, Lübnan, Suriye, Tunus, Ürdün gibi Arap ülkeleri de bulunuyordu ama hiçbir alt yapı hazırlığı olmadan sadece Kıbrıs konusunda destek istemek için gerçekleştirilen bu ziyaretlerle Arap ülkelerinin politikalarının değişmesini beklemek aşırı iyimserlikti. Nitekim, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki en ağır BM yenilgisini oluşturan 16 Aralık 1965 Genel Kurul oylamasında da bu açıkça ortaya çıktı (bkz. s. 733-734). Türkiye, bu tarihten sonra sadece iyiniyet heyetleri gibi etkisiz araçlarla yetinmeyerek, doğrudan kendi dış politikası çerçevesinde yaptığı değişikliklerle, komşu Arap devletleriyle siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilerini geliştirme sürecini başlattı.

B) Yakınlaşma Dönemi (1965-1971)

1965 seçimlerinden sonra iktidara gelen Adalet Partisi (AP), 1950'lerde DP'nin Batı'nın sözcüsü olarak Arap devletleriyle kurduğu ilişkinin 1960'ların başında Türkiye'yi uluslararası platformda ne denli yalnızlaştırdığını görmüştü. Daha sağlam temellere dayalı yeni bir ilişki süreci başlatmayı hedefliyordu. Ülke içinde partinin dayandığı muhafazakâr taban da bu girişime destek verecek yapıya sahipti. Nitekim 1965 Demirel hükümeti programında, başta Orta Doğu ve Magrip'te bulunan Müslüman ve Arap "kardeş" ülkeler olmak üzere, Asya ve Afrika ülkeleriyle çok yönlü bir dış politika izleneceği belirtildi. Üçüncü Dünya'nın Bağlantısız ülkeleri nezdinde Türkiye'nin olumsuz imajını silmek için, tarihsel ve kültürel ortaklıkların bulunduğu Arap ülkeleriyle işe başlamak gerekiyordu ve bu ülkelerle siyasal, ekonomik ve kültürel yakınlaşmanın ilk adımları atıldı. AP hükümetinin önceki hükümetlerden temel farkı, Orta Doğu politikasını sadece Batı politikasının bir türevi olarak algılamamak ve bölgedeki "ilerici" hükümetlerle de ilişki kurmak oldu.

Böylece Araplık ve Müslümanlık kavramlarını kullanarak bölge devletleriyle yakınlaşma sürecinde kendi muhafazakâr oy tabanının desteğini kazandığı gibi, bağımsızlık hareketlerine ılımlı yaklaşımıyla sol kamuoyunun eleştirilerini de azalttı.

Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik yeni mesajlarına ilk olumlu tepki Irak'tan geldi. 7-11 Şubat 1966'da Türkiye'yi ziyaret eden Irak Başbakanı Adnan El Paçacı iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin kendileri tarafından da arzulandığını belirtti ve Kıbrıs'la ilgili olarak ilk kez Türkiye'yi destekler nitelikte bir konuşma yaparak, Kıbrıs'taki Türk toplumunun davasında haklı olduğunu ve uluslararası antlaşmalarla sağlanmış olan hakların savunulması gerektiğini bildirdi.

Bu ziyaretten sonra Türkiye çeşitli Arap ülkeleriyle ticarî ve kültürel yakınlaşma sürecini başlattı. Karşılıklı ziyaretler birbirini izledi. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Haluk Bayülken'in Mısır'ı ziyareti sırasında, 16 Mart 1966'da iki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalandı. 15 Nisanda bir parlamento heyeti S. Arabistan'ı, 23-26 Mayısta Dışişleri Bakanı Çağlayangil Irak'ı ziyaret etti. 29 Ağustosta S. Arabistan Kralı Faysal Türkiye'ye geldi. 1-6 Aralıkta ise Cumhurbaşkanı Sunay Tunus'a gitti.

1966'da Türkiye'nin Arap devletleriyle yakınlaşma çabaları, o sırada Kral Faysal tarafından ortaya atılan ve dünya kamuoyunun gündeminde yer alan İslam Paktı ya da İslam Konferansı tartışmalarına rastladı. Dünya İslam Birliğinin daveti üzerine Mayıs 1965'te Mekke'de 18 Müslüman devletin katıldığı bir toplantı yapılmış, Somali başbakanının teklifi üzerine bir zirve konferansı düzenlenmesi kararlaştırılmış ve S. Arabistan kralı da gerekli girişimleri yapmayı üstlenmişti. 1960 darbesinin etkisinin sürdüğü bir dönemde muhafazakâr AP hükümetinin tutumunun ne olacağı merakla bekleniyordu. 17 Şubatta Demirel bir açıklama yaparak, Türkiye'nin politik gaye taşımayan, gruplaşmalara yol açmayan İslam Konferansına katılabileceğini söyledi. Bu demeçten sonra "Türkiye'nin İslam Konferansına katılacağı ve İsrail'le ilişkilerini keseceği" haberi üzerine Dışişleri Bakanlığı devreye girdi ve söz konusu haberi yalanladı. Türkiye'nin tutumu netleşmişti: Laik Türkiye Arap ülkeleriyle siyasal bir örgütlenme içine girmekten kaçınıyordu. Arap ülkeleriyle yakınlaşma politikasının iki hedefi vardı; birincisi ekonomik işbirliğini ve ticareti geliştirmek, ikincisi başta Kıbrıs sorunu olmak üzere ulusal sorunlar uluslararası platforma geldiğinde yalnızlıktan kurtulmak.

Oysa Arap ülkelerinin beklentisi çok daha fazlaydı. Filistin sorununda Türkiye'yi yanlarında görmek istiyor, CENTO aracılığıyla bölgede Batı'nın ve İsrail'i destekleyen ABD'nin çıkarlarını savunan Türkiye'ye sıcak bakmakta zorlanıyorlardı. Türkiye Arapların beklentisine cevap vermezse, ilişkilerde beklediği düzeyi yakalaması çok zor olacaktı. Bu durum 1967 Arap-İsrail savaşında daha açık biçimde ortaya çıktı.

1967 boyunca başta Suriye olmak üzere Araplarla İsrail arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşmeye başlamıştı ve yeni bir savaşın çıkması an meselesiydi. 22-24 Mayıs 1967'de Ankara Orta Doğu ülkelerindeki büyükelçilerini merkeze çağırarak bir toplantı yaptı ve kendi politikasını saptadı. Alınan kararlara göre Arap politikası üç ilkeye bağlandı: 1) Tüm Arap ülkeleriyle ikili ilişkileri her alanda geliştirmeye çalışmak, 2) Arapların kendi aralarındaki anlaşmazlıklara karışmamak ve taraf tutmamak, 3) Arapları bölecek paktlara ve bölge anlaşmalarına katılmamak.

5 Haziran 1967'de üçüncü Arap-İsrail savaşı başladığında Türkiye, 1956'daki Arap-İsrail savaşından çok farklı bir tutum takındı. Çağlayangil Türkiye'deki üslerin Araplara karşı bir oldu-bittiyle kullanılmasının söz konusu olamayacağını bildirdi. Savaşın İsrail lehine gelişmesi üzerine 10 Haziranda verdiği demeçte de kuvvet kullanımı yoluyla toprak kazancı sağlanması veya pozisyon güçlendirilmesine karşı olduklarını söyledi. Ankara sadece Arapları destekleyen demeçler vermekle yetinmedi; savaşta ağır kayıplara uğrayan başta Suriye olmak üzere Arap ülkelerine yiyecek, giyecek ve ilaç yardımında bulundu.

22 Haziranda konu BM'de görüşülürken Türkiye Araplardan yana tutumunu daha da açık ortaya koydu. Genel Kurulda bir konuşma yapan Çağlayangil, Türkiye'nin Arap halklarına duyduğu dostluk hislerini belirttikten sonra, Türk hükümetinin kuvvete başvurulması yoluyla toprak kazanımlarını kabul edemeyeceğini açıkladığını hatırlattı ve BM Genel Kurulunun, İsrail kuvvetlerinin işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi konusunda ısrar etmesi gerektiğini vurguladı. Genel Kurul'daki oylama sırasında da ABD ve Batılı ülkelerden ayrılarak Araplarla birlikte oy kullandı. İsrail'in 5 Hazirandan önceki sınırlarına çekilmesini isteyen 242 sayılı Güvenlik Konseyi kararını desteklediğini açıkladı. 1967 savaşı sırasında ve sonrasında izlediği politikadan dolayı Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap ülkelerinin Türkiye'ye teşekkür etmeleri, ilişkilerin sağlam bir temel üzerinde geliştiğini gösteriyordu.

Türkiye Arap ülkelerine yönelik bu olumlu politikasını 1967'den sonra da sürdürdü. Araplarla İsrail arasında çıkan her silahlı çatışmada İsrail'i protesto ettiği gibi, İngiliz Silahlı Kuvvetlerinin Süveyş'in doğusundan çekilmeleri üzerine Basra Körfezi bölgesinde meydana gelecek boşluğu doldurmak için Türkiye, İran, Pakistan, S. Arabistan ve Kuveyt'in bir güvenlik anlaşması imzalamaları yolundaki ABD önerisini reddetti.

Türkiye sadece Arap-İsrail ilişkilerinde değil Araplar arası ilişkilerde de son derece sağduyulu bir politika izliyordu. 1970'de Ürdün bunalımı sırasındaki tutumu bu açıdan dikkate değerdir. 1967 savaşından sonra Ürdün'e yerleşmiş gerillaların tedhiş eylemlerinden rahatsız olan Ürdün hükümetinin harekete geçmesi üzerine ülkede kanlı çatışmalar başlamıştı. Suriye birliklerinin Filistinli gerillalar safında çatışmalara katılmalarına rağmen Ürdün hükümeti kısa sürede duruma egemen oldu ve Araplar arasındaki bu savaş 27 Eylül 1970'de 10 Arap devlet başkanının bulunduğu bir törende Kral Hüseyin ile Yaser Arafat'ın iç savaşı sona erdiren bir anlaşma imzalamalarıyla son buldu. 22 Eylülde konuyla ilgili bir açıklama yapan Türkiye, Ürdün olaylarını bu ülkenin kendi meselesi olarak gördüğünü, bu nedenle dış müdahalenin durumu ağırlaştıracağı gibi çatışmaların bir an önce sona erdirilmesi için girişilen çabaların da başarıya ulaşmasını engelleyeceğini bildirdi. Ayrıca, bunalım sırasında İncirlik üssünün ABD tarafından kullanılmasına da izin vermedi.

Türkiye artık Batı'nın Orta Doğu'daki çıkarlarının koşulsuz temsilcisi olmayacağını gösteriyordu. Bölgede kendine özgü çıkarları vardı ve bu doğrultuda gerektiği zaman Batı'dan farklı politikalar izlemek istiyordu. AP hükümetinin Arap ülkelerine yönelik bu yeni tutumunda Araplardan gelecek tepkiyi göz önünde tutmak kadar, Türk kamuoyunun tepkisinin de rolü vardı. Türkiye'de Arap ülkelerine sıcak bakan sağ kadar, Filistin davasını emperyalizme karşı verilen bir mücadele olarak

gören ve destekleyen sol da hükümetin Orta Doğu politikasını yakından takip ediyordu. Bundan dolayıdır ki Arap-İsrail anlaşmazlığında ve ikili ilişkilerde Türk kamuoyunun bütününün desteğini alabilen hükümet, İslam Konferansı gibi bir örgüte katılmak söz konusu olduğunda aynı kamuoyunun bir kesiminden tepki alacak ve daha çekingen bir tutum izlemek zorunda kalacaktır. Bununla birlikte İslam Konferansı Örgütüyle başlangıçta tartışmalara yol açan ilişkiler 1970'ler boyunca Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerine damgasını vuracaktır.

C) İslam Konferansı Örgütü ve Türkiye

21 Ağustos 1969'da Kudüs'ün İsrail işgalinde bulunan Arap kesimindeki El Aksa camiinin yanması başta Arap ülkeleri olmak üzere tüm Müslüman ülkelerde tepkiyle karşılandı ve Ürdün Kralı Hüseyin Arap devlet başkanlarına mesaj göndererek bir zirvenin toplanmasını önerdi. Bu doğrultuda gerekli girişimlerde bulunmayı S. Arabistan ve Fas üstlendi.

İslam Konferansı Örgütü

İslam Konferansı Yasası 4 Mart 1972'de Dışişleri Bakanlarının Cidde'de yaptıkları toplantı sonrasında kabul edildi. 1. Maddede "*Üye ülkeler bu yasa ile İslam Konferansı Örgütü'nü kurarlar.*" dendikten sonra, 2. Maddede amaç ve ilkeler sıralanmaktadır. İKÖ'nün amaçları: "*1) Üye devletler arasında İslam dayanışmasını geliştirmek; 2) Ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve öbür önemli çalışma alanlarında üye devletler arasında işbirliğini güçlendirmek ve uluslararası örgütlerde üye devletler arasında dayanışmada bulunmak; 3) Irk ayrımını, ayrım gözetmeyi önlemeye ve sömürgeciliğin her biçimini ortadan kaldırmaya çaba göstermek; 4) Adalete dayalı bir uluslararası barış ve güvenliği desteklemek için gerekli önlemleri almak; 5) Kutsal yerlerin korunması için gösterilecek çabalar ve Filistin halkının savunulması için gösterilen destekte uyum sağlamak ve haklarını yeniden kazanmaları ve topraklarını kurtarmaları için Filistin halkına yardım etmek; 6) Bütün Müslüman ulusların onur, bağımsızlık ve ulusal haklarını korumak amacıyla onların savaşımlarını desteklemek; 7) Üye ülkeler ve öbür ülkeler arasında işbirliği ve anlayışı geliştirmeye yararlı bir hava yaratmak.*"

3. Madde İKÖ'nün organlarını 1) Krallar, Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı, 2) Dışişleri Bakanları Konferansı, 3) Genel Sekreterlik ve yardımcı organlar olarak sıralamaktadır. Dışişleri Bakanları Konferansı tarafından denetlenen bir bütçeye sahip olan Genel Sekreterliğin merkezi "Kudüs'ün kurtuluşuna kadar" Cidde'de bulunacaktır.

8. Madde üyeliği düzenlemektedir: "*İslam Konferansı Örgütü, Rabat'ta toplanan Krallar, Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı ile Cidde ve Karaçi'de yapılan Dışişleri Bakanları Konferansına katılan ve bu Yasayı imza eden devletlerden oluşur. Her İslam ülke, bu Yasayı kabul etmeye hazır olduğunu ve bunu arzu ettiğini açıklayan bir başvuruda bulunarak İslam Konferansına katılabilir. Başvuru belgesi, belgenin sunuluşundan sonra ilk yapılacak Dışişleri Bakanları Konferansına sunulmak üzere Genel Sekreterya'ya verilir. Üyelik, Konferans üyelerinin üçte iki çoğunluğunun onaylandığı andan başlar.*"

2009'da üye sayısı 57'ye, gözlemci sayısı da 5'e ulaşan İKÖ'ye bağlı üç sürekli komite (Kudüs Sürekli Komitesi, Sürekli Malî Komite, İslam Konferansı Ekonomik ve Ticarî İşbirliği Sürekli Komitesi) ve çeşitli yardımcı organlar vardır. Öte yandan İKÖ bünyesinde kurulan ama bağımsız birer kuruluş niteliği taşıyan İslam Kalkınma Bankası, Uluslararası İslam Haber Ajansı, İslam Sanayi, Ticaret ve Borsa Odası gibi örgütler de bulunmaktadır.

(M. Fırat)

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay da konferansa katılma daveti almıştı. Sunay, Türkiye'nin laik bir devlet olduğunu, bu yüzden adı İslam olan bir konferansa katılmayı düşünmediğini açıklayarak, bu konuda hükümetin yetkili olduğunu bildirdi. Hükümet için konferansa katılma kararı hem iç, hem de dış politika açısından kritik bir karardı. Anayasasında laik olduğu belirtilen Türkiye'nin İslam ortak paydasında toplanan bir konferansta yer alması iç politikada büyük tepkilere, özellikle de hükümetin politikasından giderek rahatsız olan ve bunu belirtmeye başlayan ordunun tepkilerine yol açacaktı. Ayrıca, konferansın toplanması için çaba gösteren devletlerin büyük bölümü "gerici" Arap ülkeleriydi ve konferansı toplamaktaki bir amaçları İsrail'e karşı gövde gösterisinde bulunmak ise, asıl gizli amaç Mısır ve "devrimci" Arap ülkelerini azınlıkta bırakarak, Arap dünyasının liderliğine soyunan Nasır'a karşı cephe almak, Arap birliğini İslam birliğine dönüştürmekti. Türkiye böyle bir kutuplaşmanın kendisinin Orta Doğu'daki çıkarlarına aykırı olacağının farkındaydı. Sonuçta Başbakan Demirel bir açıklama yaparak, Rabat'taki toplantının dinî değil, siyasî bir toplantı olduğunu, toplantıya İslam devletlerinin katılacak olmasının Türkiye açısından toplantıya katılmayı laikliğe aykırı bir eylem haline getirmeyeceğini, böyle bir düşüncenin İslam ve Müslüman kelimelerinin bulunduğu her yerden kaçmayı gerektireceğini, Rabat toplantısına katılmanın Türkiye Cumhuriyetinin dış politikasına aykırı olmadığını bildirdi. Türkiye Rabat toplantısına dışişleri bakanı düzeyinde ve gözlemci statüsüyle katılma kararı aldı.

Rabat'daki İslam Zirvesi Konferansında iki önemli karar alındı: İsrail'in işgal ettiği tüm topraklardan çekilmesini ve Müslüman ülkelerin dışişleri bakanlarının her yıl toplanmasını sağlamak üzere bir Daimî Sekreterlik kurmak. Böylece İslam Konferansı Örgütünün ilk adımı atılmış oldu. Bununla birlikte İsrail'le diplomatik ilişkilerin kesilmesi önerisi kabul edilmediği gibi, Arap ülkeleri arasındaki bölünme de bir kez daha su yüzüne çıktı. Çağlayangil konferansta yaptığı konuşmada, Türkiye'nin yayınlanan ortak bildiriyi, daha önce BM çerçevesinde kabul ettiği ya da onayladığı kararlara uygunluğu ölçüsünde desteklediğini bildirdi. Ayrıca, İran'la birlikte, İsrail'le diplomatik ilişkileri kesmeyi reddetti. Türkiye'nin laik niteliğine uygun olmayan bir konu görüşülmediği için, Çağlayangil sadece dış politika açısından bir çekince getirmekle yetinmişti. Buna rağmen, Türkiye'nin konferansa katılması iç politikada muhalefetin eleştirilerine neden olduğu gibi, konferans sırasında İsrail'le ilişkilerin kesilmesine karşı çıkması da Arap devletlerinin CENTO'ya üye devletleri Batı'nın sözcülüğünü yapmakla suçlamalarına yol açtı.

Bu eleştiriler doğrultusunda, Mart 1970'de Cidde'de toplanan ve örgütlenmeye doğru ilk adımın atıldığı Dışişleri Bakanları İslam Konferansına Türkiye bir alt düzeyde, Dışişleri Bakanlığı genel sekreteriyle katıldı ve daha temkinli davrandı. Kurulan Sekreterya'nın çalışmalarına katılmak istemediği gibi, İslam Konferansı genel sekreterine bir çekince mektubu vererek "konferans kararlarına anayasasının ve dış politikasının ilkeleriyle bağdaştığı ölçüde katılacağını" bildirdi. Böylece Türkiye laiklik ilkesini gözönünde bulundurarak, bu ilkeye uygun olduğu ölçüde konferans kararlarına katılacağını söylüyordu. Buna rağmen, İslam ülkeleri Türkiye'nin konferanslardaki fiili varlığından memnundular.

Eylül 1970'de Türkiye 1965'ten beri izlediği, Arap ülkeleriyle yakınlaşma politi-

kasının meyvelerini topladı. Bağlantısızların Lusaka toplantısında Arap ülkeleri Makarios'un Kıbrıs'a ilişkin kararlarını kabul etmediler ve Kıbrıs Türk halkının haklarının korunması gerektiğini dile getirdiler.

12 Mart 1971 darbesi sonrasında yaşanan ara dönemde Türkiye'nin Arap ve İslam ülkeleriyle 1965'ten beri geliştirdiği ilişkilere kısa süre için de olsa mesafe konmuştur. Mart 1972'de Cidde'de İslam Konferansı Yasası imzaya açıldığında, Türkiye bunu imzalamadı. Gerçi Yasanın maddelerinde laikliğe aykırı bir nokta bulunmuyordu ama Giriş bölümünde yer alan ve üye devletlerin "*Ortak inançlarının, İslam halkları arasında yaklaşma ve dayanışma kurulması için güçlü bir öğe oluşturduğuna inanarak; İnsanlığın ilerlemesi için önemli öğelerden biri olarak kalacak olan İslamın tinsel, ahlaksal, sosyal ve ekonomik değerlerinin korunmasında kararlı olarak,*" bu örgütü oluşturacakları sözleri laiklik ilkesine uygun değildi. Bununla birlikte Türkiye İKÖ toplantılarına fiili üye olarak katıldı.

Türkiye'nin İKÖ'yle ilişkilerinin hukukî olup olmadığı bugün de tartışılan konular arasındadır çünkü Yasanın 8. Maddesinde (bkz. **İslam Konferansı Örgütü** kutusu, s. 791) üyelik koşulları açıkça belirtilmiştir ve Türkiye bu koşullardan hiçbirini yerine getirmemiştir. Dolayısıyla İKÖ'yle giderek gelişen ilişkilere rağmen, Türkiye'nin tutumunun gerek uluslararası hukuk, gerek iç hukuk açısından en azından hukuk kurallarına aykırı olduğu ileri sürülebilmektedir (Alpkaya, s. 59-66).

12 Mart döneminden sonra 70'li yıllar boyunca Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerinin giderek gelişmesine paralel olarak İKÖ'yle ilişkileri de gelişti. 1975'te Cidde'de yapılan Dışişleri Bakanları Konferansına ilk kez Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri değil, bizzat Bakan Çağlayangil katıldı. Türkiye'nin attığı bu adıma yanıt gelmekte gecikmedi ve aynı toplantıda Kıbrıs Türk Federe Devleti Başkanı Rauf Denktaş, Devlet Bakanı Çelik ve Kıbrıs Müftüsü konferansa "konuk" olarak kabul edildiler. Konferansta bir konuşma yapan Denktaş, Kıbrıs Türklerinin sorunlarını ve tezlerini anlattı. Konferans sonunda yayınlanan bildiride, "*Türk toplumunun; iki bölgeli, federal, bağımsız, egemen, tarafsız ve yabancı üslerden arınmış bir Kıbrıs Cumhuriyeti çerçevesinde, meşru haklarını ve İslam karakterini korumak için harcadığı çabaların anlayışla karşılandığı*" belirtildi. Bu toplantıda Türkiye, 7. Dışişleri Bakanları Konferansının İstanbul'da toplanması çağrısında bulundu ve öneri kabul edildi.

12-15 Mayıs 1976'da Konferans İstanbul'da toplandığında, 1969'da Rabat toplantısına katılıp katılmama konusunda tereddütler yaşayan Türkiye'nin gündemine Arap ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi öyle bir yerleşmişti ki bu durumun laiklik ilkesiyle çelişip çelişmediği artık gündem dışı kalmıştı. İstanbul'daki konferansta Cumhurbaşkanı Korutürk'ün bir mesajı okundu ve Başbakan Demirel bir konuşma yaptı. Filistin konusunda Araplarla birlikte hareket edileceğinin bir kez daha altının çizilmesinin yanı sıra, Türk heyetinin girişimiyle kültürel ve bilimsel işbirliği için iki merkezin kurulmasına karar verildi. 1981'de çalışmalarına başlayacak olan bu merkezlerden biri İstanbul'da İslam Konferansı Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi, diğeri de Ankara'da İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomi ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi olacaktı. Yine bu toplantıda, hükümet, İslam Konferansı Yasasına bir çekinceyle katılmak için gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Hazırlanan yasa tasarısı TBMM'nin ilgili komisyonuna gelmiş olmakla birlikte, zamanında

çıkarılamadı ve 1977 erken seçim kararı üzerine kadük oldu (sonuçsuz kaldı).

1979'da Fas'daki Dışişleri Bakanları Konferansında Kıbrıs bakımından önemli bir gelişme yaşandı; Kıbrıs Türk Müslüman Topluluğunun konuk statüsünden gözlemci statüsüne geçirilmesine karar verildi ve adada Rumların ekonomik boykotundan zarar gören Türk toplumuna yardım yapılması çağrısında bulunuldu.

1970'ler boyunca Türkiye'nin İKÖ'yle ilişkileri giderek gelişti ve en azından Kıbrıs konusunda İslam ülkelerinde önemli politika değişiklikleri sağlandı. Bununla birlikte, Türkiye laik bir ülke olduğunu gittikçe azalan derecelerde de olsa sürekli vurguluyordu. 1980'den itibaren, 12 Eylül yönetiminin Washington kaynaklı Yeşil Kuşak teorisinin bir parçası olmasıyla birlikte (bkz. 1980-1990, ABD ve NATO'yla İlişkiler, cilt II), Türkiye gitgide laiklik ilkesinden ödün verecek ve İKÖ'yle, özellikle de İKÖ içindeki başta S. Arabistan olmak üzere "gerici" yönetime sahip ülkelerle yakın ilişkiler kurmaya başlayacaktır. 1970'lerde İKÖ'ye karşı izlenen politikalarla, 1980'lerdeki politikalar arasında ciddi ve kaygı verici nitelik farklılıkları yaşanacaktır.

Ç) Sıcak İlişkiler (1973-1979)

12 Mart 1971 ara rejimi, AP hükümetinin 1965'ten beri sürdürmekte olduğu çok yönlü dış politikadan uzaklaştı ve başta haşhaş ekimi yasağı olmak üzere, Türkiye'nin yüzünü yeniden Washington'a çevirdi. Dolayısıyla, Arap ülkeleriyle arasına da mesafe koydu. Aynı dönemde Orta Doğu'da da dengeleri değiştirecek olaylar yaşandı. Herşeyden önce komşu Irak ve Suriye'de Baas iktidarları SSCB'yle ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardı. Özellikle 1972'de Irak'la SSCB arasında imzalanan Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması ABD'nin müttefiki İran ve İsrail'le birlikte Türkiye'yi de rahatsız etmişti. Ayrıca, Türkiye'deki silahlı devrimci gençlerin Suriye üzerinden Lübnan'a geçerek Filistin kamplarında askerî eğitim aldıktan sonra Türkiye'ye dönmeleri ilişkileri bozan öğelerden bir diğeriydi. Bozulan ilişkiler, su ve Hatay sorunu gibi özellikle 1980'ler ve 1990'lara damgasını vuracak anlaşmazlıkların yeniden gündeme gelmesine fırsat yaratmıştı (bkz. 1980-1990, Orta Doğu'yla İlişkiler, cilt II).

Irak ve Suriye ile ilişkiler bozulurken, önemli bir gelişme Mısır'la yaşandı. Nasır'ın ölümü üzerine yerine geçen Enver Sedat önemli bir politika değişikliği yaparak 18 Temmuz 1972'de Sovyet askerî tesislerini kapattı ve Sovyet teknisyenleri ülkeden çıkardı. Mısır'ın ABD'yle ilişkilerini düzeltme isteğinin ilk işaretleri verilmişti. Eylül 1973'te Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken Mısır'ı ziyaret etti. Türkiye'nin Orta Doğu politikasında dengeler değişmişti; SSCB'yle yakın ilişkiler kuran Irak ve Suriye'nin yerine Batı yanlısı bir politikaya meyleden Mısır'la ilişki kurma yolları aranıyordu.

12 Mart dönemi Ekim 1973'te sona erince, demokrasiye geçen Türkiye 1971'de terk edilen çok yönlü dış politikaya dönüş yaptı ve gerek Ecevit başkanlığındaki koalisyonlar, gerekse Milliyetçi Cephe hükümetleri Araplarla ilişkileri belli bir düzeyin üzerinde tutmaya çalıştılar. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Türkiye'nin özellikle 1974 Kıbrıs harekâtından sonra Batı'yla ilişkilerinin bozulmasıydı. İkinci neden ise ekonomikti. 1973'ten sonra OPEC ülkelerinin petrol ambargosu

uygulayarak petrol fiyatlarını yükseltmeleri Türk ekonomisinde olumsuz sonuçlar doğurmuştu; Ankara Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirerek hem petrol sıkıntısını azaltmak istiyor, hem de ticaretini geliştirmeyi hedefliyordu.

Türkiye 1967'deki üçüncü Arap-İsrail savaşında Filistinlileri ve Arapları destekleyen politikasını, 6 Ekim 1973'te başlayan dördüncü Arap-İsrail savaşında da devam ettirdi. Bu savaşın temel özelliği artık Arapların İsrail devletini ortadan kaldırmak için değil, 1967'de bu devletin işgal ettiği toprakları geri almak için savaşıyor olmaları ve ilk kez Arap devletlerinin İsrail karşısında başarı kazanarak İsrail'in yenilmezliği efsanesini sona erdirmeleridir. 1973 savaşında Türkiye ABD'nin İncirlik üssünü kullanarak İsrail'e yardım etmesine izin vermeyeceğini açıkladığı gibi, Araplara yardım götüren Sovyet uçaklarına da hava sahasından geçme izni verdi. Bu tutumun karşılığını 20 Kasımda aldı: OPEC ülkeleri Türkiye'nin petrol ihracı kısıtlamalarından bağışık tutulacağını açıkladılar. Ayrıca 25 Ağustos 1973'te Türkiye ile Irak arasında Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının yapımına ilişkin bir antlaşma imzalandı. 3 Ocak 1977'de çalışmaya başlayan hattan Türkiye petrol gereksiniminin üçte ikisini karşıladığı gibi kira geliri de elde ediyordu. Türkiye'nin Araplarla ilişkilerini geliştirmesinin ikinci olumlu sonucu 1974 Kıbrıs harekâtında görüldü; savaşın en yoğun olduğu dönemde Kaddafi Türk uçaklarının uçabilmeleri için gerekli yakıt ve lastikleri yollayarak Türkiye'yi fiilen de desteklediğini gösterdi.

Ankara, 10 Kasım 1975'te BM Genel Kurulunun siyonizmi ırkçılığın bir türü olarak kabul eden kararına olumlu oy vererek bir kez daha Arap-İsrail sorununda Araplardan yana tavır aldığını ortaya koydu.

1964'ten beri Filistin Kurtuluş Örgütüne karşı belirli bir mesafe koyan Türkiye, ülke içindeki terör eylemlerinde Filistin kamplarında eğitim görenlerin de rol aldığını bilmesine rağmen, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren örgütle de ilişkilerini geliştirdi. Ekim 1974'te Rabat'ta toplanan Arap Zirvesi, FKÖ'yü Filistin halkının tek temsilcisi olarak tanıyıp, BM'de Filistinlilerin sözcüsü olarak özel bir statüyle temsil edilmesi kararını alınca, Ocak 1975'te Ankara FKÖ'yü tanıdı ve Kahire'deki Türk büyükelçiliği aracılığıyla ilk ilişkileri kurdu. Ağustosta, FKÖ Siyasi Bürosunun Başkanı Kaddumi Türkiye'yi ziyaret etti, Türk yetkililerle ilişkileri geliştirmek ve Ankara'da bir büro açmak gibi konuları görüştü. Ankara, 1976'daki 7. İslam Dışişleri Bakanları Konferansında FKÖ'nün Ankara'da siyasi büro açmasına izin vereceğini açıkladı. 10 Temmuz 1979'da Ankara'daki Mısır büyükelçiliğinin Filistinli dört gerilla tarafından işgal edilmesi Türkiye'nin kararını etkilemedi ve 5 Ekimde FKÖ Ankara Bürosu Yaser Arafat tarafından açıldı. Türkiye'nin 1980'lerde Araplarla ilişkilerinin gelişmesi ve İsrail'le ilişkilerinin görece bozulmasına paralel olarak FKÖ'yle ilişkileri de yakınlaşacaktır.

Araplarla ve FKÖ'yle sıcak ilişkilere rağmen, Türkiye'nin dış politikasının ana çizgisinden hiçbir zaman büyük ödünler vermediğini unutmamak gerekir: Hiçbir dönemde İsrail'le ilişkilerini kesmedi ve 1977'de Camp David anlaşması yapıldığında ve tüm Arap dünyası Mısır'la ilişkilerini askıya aldığında Türkiye barışı desteklediğini açıkladı.

1979'da İran'da İslam İnkılabı gerçekleşip Orta Doğu'nun tüm siyasal dengeleri altüst olunca, ABD Türkiye, Mısır ve İsrail'e dayanarak Orta Doğu'daki çıkarlarını

koruma planlarını yürürlüğe koyacaktır. 12 Eylül 1980 darbesi böyle bir planda Türkiye'nin sorunsuz yer almasını sağlarken, 1965'ten beri izlenen çok yönlü dış politikayı mutlak anlamda sona erdirecektir. 1980'den itibaren S. Arabistan, Körfez ülkeleri ve Mısır'la yakın ilişki kuracak olan Türkiye'nin Suriye'yle ilişkileri giderek bozulacaktır.

MELEK FIRAT - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (Arap Devletleriyle İlişkiler)
Alpkaya, Gökçen, "Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik," *Prof.Dr. Muammer Aksoy'a Armağan*, C. XLVI, No. 1-2 (1991), s. 55-68; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1975*, 5. Basım, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1982 (OTDP); Fırat, Melek M., *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara, Siyasal Yayınevi, 1997; Korkud, Selçuk, "Istanbul Islamic Conference of Foreign Ministers," *Foreign Policy*, Vol. V, No. 4 (1975), s. 18-22; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1972; Kürkçüoğlu, Ömer, "Turkey's Attitude Towards the Middle East Conflict," *Foreign Policy*, Vol. V, No. 4 (1975), s. 23-33; Kürkçüoğlu, Ömer, " Türk-Irak İlişkilerinde Son Gelişmeler," *SBF Dergisi*, C. XXII, No. 4 (1972), s. 247-254; Kürkçüoğlu, Ömer, " An Analysis of Turkish-Arab Relations," *SBF Dergisi*, C. XXVII, No. 1 (1972), s. 117-134; Kürkçüoğlu, Ömer, "Orta Doğu'daki Yeni Gelişmeler ve Türkiye," *SBF Dergisi*, C. XXIX, No. 1-2 (1974), s. 151-160; Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları Cilt II (1945-1990)*, Ankara, TTK, 1991; Soysal, İsmail, " Turkish-Arab Diplomatic Relations After the Second World War (1945-1986)," *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1990, s. 43-115; Parlar, Suat, *Ortadoğu Vaat Edilmiş Topraklar*, İstanbul, Bibliotek, 1997; van Dam, Nikolaos, *Suriye'de İktidar Mücadelesi*, çev. Semih İdiz-Aslı Falay Çalkıvık, İstanbul, İletişim, 2000; Yalçıntaş, Nevzat, "Economic Relations between Turkey and Islamic Countries," *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986, s. 317-326.

II) Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler

A) İsrail'le İlişkiler

1) İlişkilerin Durgunlaşması

a) 1967 Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye'nin Tutumu

1967 Arap-İsrail Savaşı'na yol açan gerginliklerin ortaya çıkması, savaşta ve savaş sonrasında BM'de yapılan görüşmeler sırasında, Türkiye açık bir şekilde Arap ülkelerinden yana tavır sergiledi. Bu tutumun dört nedeni vardı:

Birincisi, Kıbrıs konusunda yaşanan gelişmelerin etkisiydi. 1963 sonunda Kıbrıs'ta ortaya çıkan durum karşısında müdahale hakkını kullanmak isteyen, fakat hiç ummadığı bir biçimde 5 Haziran 1964'de Johnson Mektubuna (bkz. s. 685-691) muhatap olan Türkiye, o tarihten itibaren mevcut uluslararası ilişkilerini gözden geçirmeye yönelmişti. Türk dış politikasında çok yönlülüğe geçiş süreci olarak nitelendirilen bu dönemde, özellikle Kıbrıs sorununun, başta BM olmak üzere uluslararası platformlarda görüşülmesi sırasında Arap devletlerinden destek umulmaktaydı. Arap devletlerinin desteğinin kazanılmasının en pratik yolu ise, Arap-İsrail anlaşmazlıklarında Araplardan yana tavır takınılmasıydı.

İkincisi, Türkiye'deki bazı partilerin iç politikada çıkar sağlamak düşüncesiyle Arap ülkeleriyle yakınlaşmaya önem vermesiydi. 1965 sonunda iktidara gelen Ada-

let Partisi, geniş biçimde din faktörünün etkili olduğu muhafazakâr kitlelerden oy aldığının bilinciyle, Türkiye'yle dinsel ve kültürel bağları olan bu ülkelere karşı sıcak bir yaklaşım içine girdi. Öte yandan bu tutum, genel olarak ABD aleyhtarı olan sol partiler ve kamuoyu tarafından da desteklendi.

Üçüncüsü, özellikle 1970'lerin başından itibaren, Türkiye'nin Arap ülkelerinden ekonomik beklentilerinin artmasıydı. 1973 Savaşı'ndan sonra yaşanan uluslararası petrol bunalımı, tükettiği petrolün büyük bölümünü dışarıdan sağlayan Türkiye'nin, petrol üreticisi Arap ülkelere yaklaşımında önemli değişiklikler olmasını sağladı. Petrol ithal edip, karşılığında, ekonomik durgunluk içine giren Avrupa ülkelerine satamadığı malları ihraç ettiği Arap ülkeleriyle yakınlaşması, Türkiye'nin ister istemez İsrail'le temkinli ilişkiler geliştirmesi sonucunu doğurdu.

Dördüncüsü, 1960'ların ortalarından itibaren Türkiye'de yükselişe geçen sol akımların, Orta Doğu'da ABD'nin tartışmasız müttefiki olan İsrail'e antipati duymaları ve bu yaklaşımın toplumun çeşitli katmanlarında yankı bulmasıydı. Yasal olduğu kadar yasadışı sol örgütler de Arap-İsrail anlaşmazlığında Araplardan yana bir tavır sergiliyor, bu örgütlerin militanları yakın ilişki kurdukları Filistinli terörist örgütlerin Lübnan'daki kamplarında eğitim görüyor ve özellikle 1970'lerden itibaren Türkiye'deki İsrail hedeflerine saldırılar düzenliyorlardı.

Türkiye'nin Arap yanlısı tutumunun uygulamadaki ilk göstergeleri Mayıs 1967'de ortaya çıktı. Birleşik Arap Cumhuriyeti (Mısır), Suriye ve Ürdün ile İsrail'in birbirlerine meydan okumaları, ordularını teyakkuz durumuna geçirmeleri, Abdülnasır'ın girişimleriyle BM Barış Gücünün 19 Mayısta Sina yarımadasından çekilmesi ve Abdülnasır'ın 23 Mayısta Akabe Körfezinin girişindeki Tiran boğazını İsrail gemilerine kapatma kararı alması gibi gelişmeler tüm dünyada olduğu gibi, Ankara'da da savaşın habercisi olarak değerlendirildi. Türk hükümeti Orta Doğu ülkelerinde görev yapmakta olan büyükelçileriyle Ankara'da yaptığı toplantıdan sonra 28 Mayıs 1967'de, bölgede ortaya çıkan durumla ilgili resmî görüşünü duyurdu. Bu açıklamadaki en dikkat çekici nokta "*hükümetin komşularıyla iyi dostluk münasebetleri çerçevesi içinde Türkiye ile Arap memleketleri arasındaki mevcut yakın ilişkileri de gözönünde bulundurduğu*"nun vurgulanmasıydı.

Savaş sırasında da Türkiye bu tutumunu devam ettirdi. Dışişleri Bakanı Çağlayangil 6 Haziran 1967'de yaptığı bir açıklamada, "Türkiye'nin, topraklarındaki üslerin Araplara karşı bir oldubittiyle kullanılmasının söz konusu olamayacağını" belirtti. Bu son derece çarpıcı bir açıklamaydı. Çünkü, 1958'deki Lübnan çıkarması sırasında ABD bu üsleri kullanarak NATO alanının dışına müdahale ettiğinde muhalefet dışında kimse bu eylemi sorgulamamıştı. Fakat, çok yönlülüğe geçiş döneminin genel eğilimlerine uygun olarak bu kez Ankara üslerin kullanılmasına "hayır" diyordu.

Bunun yanında, savaş devam ederken Türkiye, Kızılay aracılığıyla Ürdün, Suriye ve Mısır'a 100.000 dolarlık yiyecek yardımı yaptı. Savaş sona erdikten sonra da öncelikle Suriye olmak üzere bu üç ülkeye 500.000 dolar tutarında bir yardım daha yollandı (Armaoğlu, 1989, s.273).

Türkiye savaştan sonra BM'de yapılan toplantılarda da İsrail karşıtı tutumunu açıkça ortaya koymaya devam etti. BM Genel Kurulunun olağanüstü toplantısında bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Çağlayangil, "Türkiye'nin dış politikasının, si-

yasî bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne dayandığını, [Türkiye'nin] kuvvet yoluyla toprak kazanılmasına karşı olduğunu" belirttikten sonra "*Kudüs'teki kutsal yerlere büyük ilgi duyan Türk milletinin, İsrail'in bu şehirde bir takım oldubittiler yaratmasını*" memnuniyetsizlikle karşıladığını ifade etti. Çağlayangil, "Türkiye Arap ülkelerinin halklarına derin bir dostluk ve sempati beslediği"nin altını çizerek, "BM Genel Kurulu'nun, İsrail'i işgal ettiği topraklardan derhal geri çekilmeye" çağırmasını istedi. BM'de yapılan çalışmalar çerçevesinde Türkiye, Kudüs'ün statüsünün değiştirilmemesini ve tüm ülkelerin Filistin Mülteciler Komisyonuna yardımda bulunmasını öngören karar tasarılarının imzacıları arasında yer aldı. İsrail'in savaşın başlamasından önceki sınırlarına çekilmesi konusundaki önerilere Arap ülkeleriyle birlikte oy verdi.

Türkiye, savaş sonrasında Arap ülkeleriyle İsrail arasında ortaya çıkan tüm silahlı çatışmalarda İsrail'i protesto ederek, Araplardan yana tavrını sık sık sergiledi.

1967 savaşı ve sonrasında ortaya çıkan gelişmeler Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir durgunlaşmayı getirdiyse de, iki ülkenin birbirlerine karşı politikalarında radikal değişiklikler olmadı. Türkiye genel olarak Araplara destek verip, BM'de İsrail'i kınayan kararlara imza atmakla birlikte, maslahatgüzar düzeyindeki diplomatik ilişkilerini kesme yoluna gitmedi. 1967 Savaşı'nın Türk dış politikasına getirdiği yenilik, Türkiye'nin, Arap Orta Doğusuna bakışında meydana gelen değişiklikleri ilk kez bütün yönleriyle sergileyebilme imkanı bulmasıydı. Bu niteliğiyle 1967 savaşı Türkiye-İsrail ilişkilerinin kötü bir döneme girmesinden çok, Türk-Arap ilişkilerinin yükselişe geçtiği bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmelidir.

b) Mescid-i Aksâ'nın Yakılması Olayında Türkiye'nin Tutumu

Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerinin durgun bir ortamda seyretmesinin nedenlerinden biri de, İsrail'in işgali altındaki Kudüs'te bulunan ve Müslümanlarca kutsal sayılan Mescid-i Aksâ'da 21 Ağustos 1969'da çıkartılan yangın ve sonrasında yaşanan gelişmelerdi.

Mescid-i Aksâ'nın yakılması, İslam ülkelerinde İsrail'e karşı kamuoyu tepkisinin artmasına yol açtı. Başbakan Süleyman Demirel 22 Ağustos'ta bir demeç vererek, Türkiye'nin "Mescid-i Aksâ yangın felaketi karşısında diğer Müslüman ülkelerin yanında" yer aldığını belirtti. Kamuoyunda oluşan tepki, diplomatik alana da yansıdı. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 25 ülke 28 Ağustos 1969'da BM Güvenlik Konseyinin acilen toplanarak bu konuyu ele almasını istediler. Konsey 15 Eylül'de aldığı 271 sayılı kararla, İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirici nitelikteki önlemleri hemen geri almasını istedi.

Bu kararın alınmasından kısa bir süre sonra 25 ülke, İslam Zirvesi adı altında Fas'ın başkenti Rabat'ta 22-25 Eylül tarihlerinde, yangın konusunu görüşmek üzere biraraya geldi. Türkiye, 1960'ların ortalarından itibaren izlemeye başladığı Kıbrıs konusunda uluslararası destek sağlama politikasına uygun olarak, Müslüman ülkelerle yeni bir yakınlaşma sağlayabileceği ümidiyle İslam Zirvesine Çağlayangil başkanlığında bir heyetle katıldı.

Türkiye İslam Zirvesindeki tutumuyla, 1967 Savaşı'ndan sonra zaten iyice durgunlaşan İsrail'le olan ilişkilerini daha da alt düzeye indirmek istemediğini göster-

di. Nitekim, Zirve'de İsrail'in Doğu Kudüs'ten çıkması ve 1967 Savaşı'nda işgal ettiği yerlerden geri çekilmesi için alınan kararları destekleyen Türkiye, katılımcı ülkelerden İsrail'i tanımış olanların, bu ülkeyle diplomatik ilişkilerini kesmesini öngören karara karşı çıktı. Çağlayangil'in toplantının sonuç bildirisine, hükümetinin bu bildiriyi "*BM'de kabul veya tasvip ettiği kararlara uygunluğu oranında*" desteklediği biçiminde bir paragraf ekletmesi, Türkiye'nin bir yandan İslam ülkeleriyle ilişkilerini sıcak tutmak isterken, bir yandan da İsrail'den daha fazla uzaklaşmak istememesinin açık bir göstergesi oldu.

2) İlişkilerde Soğuma

a) 1973 Arap-İsrail Savaşında Türkiye'nin Tutumu

6 Ekim 1973'de Mısır ve Suriye askerî kuvvetlerinin İsrail'e sürpriz bir saldırıya geçmesiyle başlayan savaş sırasında ve sonrasında yaşanan olaylar, zaten durgunluk içine girmiş bulunan Türkiye-İsrail ilişkilerinin daha da soğuttu. Türkiye, 1967 Savaşı'nda olduğu gibi tarafsızlığını ilân etmekle birlikte uygulamada Arap ülkelerinin yanında yer aldı. Türkiye'nin bu şekilde davrandığının en çarpıcı göstergesi, savaşa katılan Arap ülkelerine askerî malzeme taşıyan SSCB uçaklarının Türk hava sahasını kullanmalarına izin verilmesi, ama İsrail'e yardım etmek isteyen ABD'nin İncirlik üssünü kullanmasının engellenmesiydi. Türkiye'nin savaş sırasındaki bu tutumunun başlıca üç temel faktörün etkisiyle belirlendiğini söylemek mümkündür:

Birincisi, 1967 Savaşı'nda olduğu gibi, Ankara Kıbrıs konusunda Arap ülkelerinin uluslararası platformlarda Türkiye'yle birlikte hareket etmeleri beklentisi içindeydi. Bu da Araplara destek verilmesiyle sağlanabilirdi. İkincisi, Arap ülkeleri savaşın başlamasından sonra yaptıkları ortak açıklamada, İsrail'e yardım eden ülkelere petrol ambargosu uygulayacaklarını ima etmişlerdi. Petrol ithalatının yüzde 70'ini bu ülkelerden sağlayan Türkiye, kendi ekonomisini bu ambargonun yol açabileceği küresel bunalımın dışında tutmak istiyordu. Üçüncüsü, FKÖ'nün 1960'ların sonundan itibaren, İsrail'in işgali altındaki topraklarda yaşayan Filistinlilerin özgürlüklerine kavuşması için yaptığı eylemler Türk kamuoyunda yakından izlenmekteydi. Kamuoyunda Arap-İsrail anlaşmazlıklarıyla Filistin sorunu birbirinden ayrı değerlendirilmiyordu. Türk hükümeti de bundan etkilendi.

27 Ekimde sağlanan ateşkesten sonra da Türkiye İsrail'le ilişkilerini en alt düzeyde tutmaya özen gösterdi. Bu tutumun devam etmesindeki en önemli neden Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütünün (*Organization of Arab Petroleum Exporting Countries, OAPEC*) 26-28 Kasım 1973'de Cezayir toplantısında aldığı kararlardı. Buna göre Arap ülkeleri İsrail'i destekleyen tüm ülkelere petrol ambargosu uygulamayı kararlaştırmışlardı. Ayrıca, üye ülkelerin dışişleri ve petrol bakanlarından bir komite oluşturularak, "dost", "tarafsız" ve "düşmanı destekleyen" ülkeler belirlenecek ve bunlara karşı ortak petrol politikası izlenecekti.

OAPEC'in Mart 1974'de Viyana'da yaptığı toplantıda ambargonun sona erdirilmesinden sonra da Ankara'nın İsrail'le soğuyan ilişkilerinde bir iyileşme olmadı. Tersine, Türkiye dış politikada attığı adımlarla Araplara daha da yakın bir politika izlemeye başladı.

b) Türkiye ve FKÖ

Türkiye-İsrail ilişkilerinin 1970'lerde soğuk seyretmesinin nedenlerinden biri de, Türkiye'nin FKÖ ile yakın ilişkiler kurmasıydı. Türkiye ile FKÖ arasındaki ilk temas, örgütün 1969'daki İslam zirvesine gözlemci statüsünde katılmasıyla kuruldu. Başlangıçta FKÖ'yle doğrudan ilişkiye girmekten çekinen Türkiye, Arap Birliğinin 1974'de Rabat'ta yaptığı toplantıda FKÖ'yü Filistin halkının tek meşru temsilcisi olarak kabul etmesi, ardından İslam Konferansı Örgütünün de aynı yönde bir karar alması ve BM Genel Kurulunda 22 Kasım 1974'de alınan bir kararla FKÖ'nün BM organlarının toplantılarına gözlemci olarak kabul edilmesi gibi gelişmelere paralel olarak örgüte karşı izlediği temkinli politikada değişikliğe gitti.

Ocak 1975'de FKÖ'yü tanıdığını açıklayan Ankara, Kahire'deki Türkiye büyükelçiliği üzerinden bu örgütle ilişki kurdu. Aynı yıl Ağustos ayında Türkiye'ye gelen FKÖ Siyasi Büro Başkanı Faruk Al-Kaddumi'nin ziyareti sırasında iki taraf arasındaki ilişkilerin daha da geliştirilmesinin yolları arandı.

Türkiye'nin FKÖ ile sıcak ilişkiler içine girmesi, bu örgütü terörist olarak nitendiren İsrail tarafından olumsuz karşılanmaktaydı. Fakat Ankara, özellikle BM Genel Kuruluna hakim olan FKÖ yanlısı havanın etkisiyle, İsrail'le soğuyan ilişkilerini düzeltmeye çalışmadı. Bunun tam tersi bir yönde hareket ederek, 10 Kasım 1975'de BM Genel Kurulunda oylanan ve İsrail'in ulusal politika olarak benimsediği siyonizmi ırkçılıkla eşdeğer tutan karar tasarısına olumlu oy verdi (bu karar 1991'e kadar yürürlükte kalacaktır).

Öte yandan Türkiye, Mayıs 1976'da İstanbul'da toplanan İslam Konferansı Örgütü Dışişleri Bakanları toplantısında, Ankara'da bir FKÖ Bürosu kurulmasını kabul edeceğini açıkladı. Bu çerçevede 1977 başında Ankara'yı ziyaret eden FKÖ Siyasi Büro Başkan yardımcısı Said Kamal'ın temasları sonucunda, Ankara'daki FKÖ temsilcisine diplomatik statü sağlanması kabul edildi. Ankara'daki FKÖ temsilciliği, Başbakan Bülent Ecevit'in resmî davetlisi olarak Türkiye'ye gelen örgüt lideri Yaser Arafat tarafından 5 Ekim 1979'da açıldı.

Bu arada, ABD'nin girişimiyle, Mısır ile İsrail arasında Camp David'de yapılan görüşmelerden sonra, 17 Eylül 1978'de iki ülke arasındaki temel sorunların çözümü konusunda bir anlaşmanın, bunun ardından da Washington'da, 26 Mart 1979'da Mısır-İsrail Barış Anlaşmasının imzalanmasıyla iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması Türkiye tarafından yakından izlendi (bkz. Orta Doğu Barış Süreci kutusu, cilt II) Camp David anlaşmasının imzalanmasından sonra 3 Ekim 1978'de Türkiye'nin görüşünü dile getiren Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün, henüz bir değerlendirme yapmak için erken olduğunu, fakat İsrail'in 1967 Savaşı'ndan önceki sınırlarına çekilmemesi ve FKÖ'nün dışarıda bırakılması halinde soruna adil bir çözüm bulunmasının mümkün olmadığını ifade ederek, Türkiye'nin FKÖ'ye verdiği desteği bir kez daha gösterdi.

Mısır-İsrail barış anlaşmasının imzalanmasından sonra yayınlanan bir bildiriyle de Türkiye, Orta Doğu sorununun barışçı yollarla çözülmesi gerektiğini, ancak kapsamlı bir anlaşma yapılmasıyla bölgeye barışın gelebileceğini, bunun yapılabilmesi için de önce İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi ve Filistinlilerin kendi devletlerini kurabilme hakkını kabul etmesinin gerekli olduğunu bildirdi.

Türk hükümeti bu açıklamalarıyla, Camp David ve Washington anlaşmalarının Orta Doğu sorununun çözümünde tek başlarına yeterli olamayacağını vurgulayarak, anlaşmalara büyük tepki gösteren Mısır dışındaki Arap ülkelerinin bazı görüşlerini paylaşmaktaydı. Fakat Türkiye bu ülkelerden farklı olarak, İsrail'le anlaşan Mısır'la diplomatik ilişkilerini bozmadı. Bu tutum farklılığının en önemli nedeni, Mısır'ın İsrail'i tanımasıyla, Türkiye'nin 1949'dan beri taşıdığı İsrail'i tanıyan tek Müslüman ülke olma "yükünden" kurtulmuş olmasıydı. Bunun yanında, Mısır-İsrail barış sürecinin arkasında ABD'nin bulunması da Türkiye'nin gelişmelere bakışını etkiledi.

1960-1980 döneminde, önce bir durgunluk sonra da soğukluk dönemine giren Türkiye-İsrail ilişkileri, 1980'lerde de bu soğuk mirasın etkisiyle şekillenecek, fakat 90'ların başından itibaren sıcak bir döneme girecektir.

ÇAĞRI ERHAN - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İsrail'le İlişkiler)

Arınaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, 2.B., Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991; Bölükbaşı, Süha, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", *Liberal Düşünce*, Kış 1999, s.138-152; Cattan, Henry, *Palestine and International Law*, Beirut, Longman, 1973; Dursun, Davut, *Orta Doğu Neresi*, İstanbul, İnsan, 1995; Erhan, Çağrı, "Hilal ve Sion Yıldızı Türk-İsrail İlişkilerinin Dünü ve Bugününe Kısa Bir Bakış," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C:XXI, No:202 (Ağustos-Eylül 1997), s.32-38; Gruen, George E., "Turkey's Relations with Israel: from Ambivalence to Open Cooperation", *Studies on Turkish-Jewish History* (ed. Altabe, Atay and Katz), 1993, s. 112-129; Gruen, George E., "Turkey's Relations with Israel and its Arab Neigbors", *Middle East Review*, Vol: 17 (Spring 1985), s.33-43; Karaosmanoğlu, Ali, "A Turkish View of Bilateral Relations with Israel," *Actual Situation and Prospects of Turkey's Relations with Israel*, Ankara, Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, 1992, s. 1-6; Kut, Şule, "Filisitin Sorunu ve Türkiye," *Orta Doğu Sorunları ve Türkiye*, İstanbul, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, 1991, s.5-34; Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Orta Doğusuna Karşı Politikası (1945-1970)*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1972; Nachmani, Amikam, *Israel, Turkey and Greece: Uneasy Relations in the Eastern Mediterranean*, London, Frank Cass & Co., 1987; Robbins, Philip, *Turkey and the Middle East*, London, Royal Institute of International Affairs, 1991; Yavuz, M. Hakan, Mujeeb R. Khan, "Turkish foreign policy toward the Arab-Israeli conflict: Duality and the development (1950-1991)", *Arab Studies Quarterly*, Fall 1992, Vol. 14, Issue 4, p. 69-95.

B) İran'la İlişkiler

Pehlevi hanedanının son döneminde Türkiye-İran ilişkileri genelde olumluydu. En azından, ABD'nin müttefiki olarak anti-komünist kampta yer almanın sağladığı ortak paydada buluşulabiliyordu. Bu ortak paydaya rağmen 5 temel sorunun çözülememesi nedeniyle, ilişkiler belli bir düzeyin üstüne çıkamadı. Bu dönemdeki Türkiye-İran ilişkilerinin asıl gündemini, söz konusu sorunlar ve çözüm arayışı çabaları oluşturdu. Bu sorunlar önem sırasına göre şunlardı:

1) İran'ın Irak'daki Muhalif Kürt Grupları Desteklemesi : Türkiye 1950'lerde Arap komşularına karşı izlediği sert politikayı 1960'larda yumuşatma kararı aldığında, İran da Irak'a karşı düşmanca bir politika izleme kararı almıştı. Dolayısıyla, bu dönemde Türkiye-Irak ilişkileri iyileşirken, Irak-İran ilişkileri bozulmaya başladı. Bu durum, Şah'ın Türkiye'den şüphe duymasına yol açtı. Ama asıl şüphelenen taraf Türkiye'ydi. Türkiye Şah'ın Irak Kürtlerini otonom bir yapı kurmaları için

desteklemesini (hatta kışkırtmasını) bölge istikrarı açısından tehlikeli bulduğunu Tahran'a bildirdi ama Şah'ın politikasında bir değişiklik olmadı.

Aslında Türkiye, Irak'ta bir Kürt federe devletinin kendi Kürt kökenli yurttaşları için "kötü örnek" oluşturacağını düşünmenin ötesinde endişelere sahipti. Şah ülkesinde genel bir Farslaştırma politikası uyguluyor ve Orta Doğu'daki Fars kökenlilerin de koruyucusu olduğunu ima ediyordu. Şah'a göre Kürtler de (değişik bir lehçe konuşan) Farslardı. Bunun anlamı, Iraklı Kürtleri desteklediği gibi Türkiyeli Kürtleri de destekleme "hakkını" kendinde buluyor olmasıydı. Üstelik Türkiye, (özellikle 1970'lerin ilk yarısında) Şah'ın bu "hakkını" kullanmaya başladığından da şüpheleniyordu. Bu nedenle, Şah'ın Türkiye ziyaretinde kullandığı uçağın adının "Kürdistan" olması İran'da normal karşılanırken, Türkiye bu durumdan rahatsız oluyordu.

Şah'ın Kürt politikasının ve buna karşılık Türkiye'nin Irak'a yaklaşmasının doğurduğu güven bunalımını aşmak için Ekim 1966'da Cumhurbaşkanı Sunay ilk yurtdışı gezisini İran'a yaptı. Ardından Mayıs 1967'de Başbakan Demirel de İran'a giderek Türkiye'nin iyi niyetini iletti. Kuzey Irak sorununun en hararetli günlerinin yaşandığı 1973'te, Ramazan Savaşının bölge dengelerine olası etkilerini görüşmek üzere Şah Türkiye'ye geldi. İki yıl sonra da Cumhurbaşkanı Korutürk bu ziyareti iade etti. Bu temaslar sonrasında iki ülkenin kuşkuları geri plana itildi ama tümüyle ortadan kalkmadı. Bu açıdan bakıldığında, 1975 Cezayir Anlaşması sadece Irak-Iran değil, Türkiye-Iran ilişkilerinin de düzelmesinde önemli rol oynadı.

2) İran'ın Bölge Jandarmalığını Üstlenmesi : 1960'ların başından itibaren Şah'ın (Irak'taki Kürtleri desteklemesinin de dahil edilebileceği) temel bir amacı vardı: Basra Körfezinde başat güç olmak ve nüfuz alanı kurmak (bkz. **İran'ın Basra Körfezinde Nüfuz Kurma Girişimi** kutusu, s. 802). Nixon Doktrini de Şah'ın bu amacına paraleldi. Bununla birlikte, 1973'te ilk petrol krizi çıkana kadar, amacına

İran'ın Basra Körfezi'nde Nüfuz Kurma Girişimi

Ordusunu dünyanın beşinci büyük konvansiyonel gücü haline getirmek isteyen ve Basra Körfezinde başat güç olmaya çalışan Şah, 1960'ların başında hızla silahlanmaya başladı. Nixon Doktriniyle ABD'nin desteğini ve teşvikini alan İran, 1960'lar ve 70'ler boyunca Basra Körfezinde jandarma rolü oynadı. Bu rolün İran'a biçilmesinde, başta *British Petroleum* olmak üzere yedi kız kardeşlerin önemli rolü oldu. Özellikle 1971'de İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin ardından doğan boşluğu İran'ın doldurması konusunda, daha 1960'ların sonunda ABD-İngiltere-İran arasında fikir birliği sağlanmıştı.

İran'ın ülke dışındaki müdahalelerinde üç temel unsur vardı: Birincisi, daima Batı yanlısı güçleri ve monarşileri desteklemek. İkincisi, tüm Şiilerin ve Iranî etnik kökenlilerin koruyucusu rolünü üstlenerek söz konusu azınlıklara sahip ülkeler üzerinde denetim kurmak. Üçüncüsü, Basra Körfezindeki adalara ve önemli su yollarına doğrudan sahip olmak.

Birinci unsura en önemli örnekler Umman'daki Dofar ayaklanması ve Yemen İç Savaşı oldu. İkinci unsur özelikle Irak'taki Kürtlerle somutlaştı. Üçüncü unsur için en çarpıcı örnek ise, Bahreyn'in bağımsızlığını tanımamak ve hatta Bahreyn'i İran'ın yeni eyaleti olarak ilan etmekti.

Şah M. Rıza dönemi İranının yukarıda anlatılan politikası, büyük ölçüde İslam Cumhuriyeti rejimine de miras kalacaktır.

(A. Akdevelioğlu)

ulaşmak için Şah'ın yeterli kaynağı yoktu. Petrol fiyatlarındaki ani artış, Şah'ın aradığı kaynağı sağlayınca, Şah amacını biraz daha büyüttü ve bölgenin süper gücü olmak için hızla silahlanmaya başladı. Aynı zamanda ülkesinde büyük altyapı yatırımlarına girişti.

Şah "büyük proje"sini uygulamaya başladığında, Türkiye de tam tersi bir yola giriyordu: ABD silah ambargosuyla ordusu zayıflıyor, ekonomik krizler kronikleşiyordu. Bu durum, iki ülke arasındaki dengeyi İran lehine hızla bozmaya başladı. Buna paralel biçimde, Korutürk'ün ziyaretini iade etmek için Ankara'ya 1975 Cumhuriyet Bayramı törenlerini izlemeye gelen Şah'tan büyük çaplı kredi veya kredili petrol uman Türkiye, isteğine ulaşamadı.

Sonuçta, ikili ilişkilerde 1975 Cezayir Anlaşmasının doğurduğu olumlu hava, İran'ın bölge jandarması rolünden Türkiye'nin rahatsız olması nedeniyle fazla gelişemedi.

1978'de İran'da ve Türkiye'de sokak çatışmaları başladı. Türkiye'deki sokakların marjinal grupların denetimine girmesine karşılık, İran'da sokaklara egemen olan büyük kitlelerdi. Bu durum, ABD politikasında Türkiye lehine değişikliklerin görülmesine neden oldu. İlk aşamada silah ambargosu kaldırıldı. Çünkü, ambargoya karşı Türkiye'nin kullandığı "ABD tesislerini kapatma" kozunu etkisiz hale getirmek için İran'da Hazar kıyısında tesisler kuran ABD'nin Türkiye'den başka alternatifi kalmayacak gibi gözüküyordu. Bu tutuma benzer politikaları ileride de sergileyecek olan ABD'nin nezdinde Türkiye'nin "yıldızı" tekrar parlamaya başlıyordu. İran-ABD ilişkileri 1980'lerde gittikçe kötüleşirken, buna zıt biçimde Türkiye-ABD ilişkileri iyileşecektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Ocak 1979'da Şah dönmemek üzere İran'ı terk etti. Bundan sonra, Türkiye-İran ilişkilerinde de yepyeni bir dönem başlayacaktır.

3) CENTO'nun SSCB Tehdidine Karşı Yetersiz Kaldığı İnancı : 1960'lar, Şah'ın Türkiye'nin CENTO'ya gereken önemi vermediğine ilişkin kuşkularını gidermek için yapılan bir dizi görüşmeye sahne oldu. 1961'de yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin tüm birliklerinin NATO komutası altında olması nedeniyle CENTO'ya tahsis edebileceği kuvveti olmadığı İran'a bildirildi. Bu durumun CENTO'nun zaafı olarak ele alınmaması gerektiğini söyleyen Türkiye, NATO ile CENTO'nun aynı amacı (anti-komünizm) paylaştığını ve Türk komuta kademesinin CENTO çerçevesinde de ortak çalışmada bulunmasının mümkün olduğunu öne sürdü. 1962'de Dışişleri Bakanı F. C. Erkin Tahran'da CENTO konusunu bir kez daha ele aldı. Aynı yıl Ekimde ise Şah bizzat Ankara'ya gelerek C. Gürsel'le durumu değerlendirdi. Bu yoğun diplomatik trafiğe rağmen Şah ikna olmuş gözükmüyordu. Şah'ın CENTO'ya yönelik eleştirileri sadece Türk katkısıyla sınırlı değildi. ABD'nin İran'a yeterli askerî yardım yapmadığından yakınan Şah, ABD'nin Türkiye'yi İran'a tercih ettiğini düşünüyordu.

CENTO'nun askerî yeterliliğine ilişkin sorunlarda bir uzlaşmaya varılmadan, 1960'ların ikinci yarısına girilirken konu gündemden düştü. Çünkü hem Türkiye, hem de İran SSCB'yle ilişkilerini geliştirmeye yönelmişlerdi. Yumuşamanın yaşandığı böyle bir ortamda CENTO'nun askerî işlevi geri plana atıldı, ekonomik ve kültürel boyutu öne çıkmaya başladı.

4) Demokrasi-Monarşi Uyuşmazlığı : Türkiye'de 27 Mayıs 1960'da yapılan dar-

benin ardından kamuoyunda esen "özgürlük rüzgarı", İran'daki rejimin daha önce pek fark edilemeyen otoriter yönlerinin Türk basınında eleştirilmesine yol açtı. Özellikle İran'da Ak Devrim'in (bkz: **İran İslam İnkılabı** kutusu, s. 805) ilanının ardından düzenlenen protesto gösterilerine kolluk güçlerinin sert müdahalesi Türkiye'de de tepki uyandırdı. İran'dan sürgün edilenlerin (Humeyni de Bursa'da sürgünde bulunuyordu) ve daha çok da Türkiye'de okuyan İranlı üniversite öğrencilerinin Şah karşıtı propagandası da Türk kamuoyunda Şah'ın imajını zedeliyordu.

Örneğin, resmî ilişkilerdeki ilk pürüz Kasım 1965'te TBMM'nin açılışında İranlı öğrencilerin Şah aleyhine gösteride bulunmalarıyla ortaya çıktı. Şah Ankara'dan öğrencilerin en ağır biçimde cezalandırılmalarını istedi ama Türkiye'de yargının bağımsız olduğu söylenerek Şah'ın isteği reddedildi. 1966'da ise Türkiye İşçi Partisi, Şah'ın iade edilmesini istediği İranlı öğrencileri desteklemeye başladı ve hatta milletvekili Çetin Altan bu konuyu TBMM gündemine taşıdı.

Şah'a karşı ülkesinde muhalefet arttıkça, Türk kamuoyunda Pehlevi hanedanına yönelik eleştiriler de çoğalıyordu. 1979'da İran'da monarşinin yıkılmasına Türk kamuoyunun gösterdiği sempatinin temel nedeni bu birikim olacaktır.

5) Ekonomik İşbirliği Çabalarının Sonuçsuz Kalması: Daha çok Pakistan'ın bölge-dışı ülkelere ihtiyaç duyulmayacak bir iktisadi ve kültürel örgüt talebi üzerine 21 Temmuz 1964'de İstanbul'da CENTO üyesi üç devlet (Türkiye-İran-Pakistan) ekonomik işbirliği amacıyla merkezi Tahran olan RCD (*Regional Co-operation for Development*; Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği) örgütünü kurduklarını "*(...) Ekonomik gelişme temposunu hızlandırmak (...) haberleşme ve ulaştırma (...) ticaret (...) petrol (...) turizm (...) bankacılık ve sigortacılık (...) teknik ve kültürel (...) alanlarda işbirliğini sağlanmaya yönelik bir örgütlenmeye gidilmesi (...) kararlaştırılmıştır*" ifadesi yer alan bir ortak bildirgeyle açıkladılar. Bu tarihten sonra ilişkilerde asıl rolü CENTO değil, (1985'te yerini ECO adlı örgüte bırakana kadar) RCD oynayacaktır.

RCD'nin kültürel işbirliği, ulaştırma ve iletişim alanlarında sağladığı ilerlemeye rağmen üye ülkelerin arasındaki dış ticaret hacmi büyük bir gelişme gösteremedi. Petrol krizinden sonra Türkiye'nin bu durumdan duyduğu rahatsızlık arttı. İran'dan ithal ettiği ham petrol nedeniyle dış ticaret dengesi İran lehine bozulmaktaydı. İran'ın açtığı büyük ihalelerden ve ülke dışında yaptığı yatırımlardan da Türkiye önemli bir pay alamıyordu. Özellikle 1970'lerin ikinci yarısında, iki ülke arasındaki "ebedi dostluğun" sadece sözde kaldığı ve ekonomik ilişkilere yansımadığı şeklindeki Türk eleştirileri yoğunlaştı. Buna rağmen, İran-Irak Savaşı başlayana kadar Türkiye'nin arzuladığı dış ticaret hacmine ulaşılamayacaktır.

İslam Cumhuriyeti

Türkiye, sonradan fikir değiştirecektir ama, önceleri Cumhuriyet ilanını iyi karşıladı. Hatta, Nisan'da cumhuriyetin resmen ilan edilmesinden önce Türkiye 13 Şubat 1979'da (rejimin değişmesinden sadece iki gün sonra) yeni rejimi resmen tanıdığını açıkladı. Ankara'nın bu olumlu bakışının arkasında, yukarıda anlatılan M. Rıza Şah döneminde yaşanan sorunların aşılabileceği beklentisi vardı. Özellikle, Şah'ın Orta Doğu'daki Kürtlere yönelik politikasından rahatsız olan Türkiye için Pehlevi hanedanının ve İran dış politikasında milliyetçi ideolojinin ortadan

kalkması rahatlatıcı bir gelişme oldu. Üstelik, Türkiye'de iktidarda olan CHP ve lideri B. Ecevit de İran'da Şah'ın demokrasi ve insan haklarıyla bağdaşmayan rejiminden rahatsızdı. Dolayısıyla, başka bir siyasî parti (örneğin AP) iktidarında, ABD'nin "sadık müttefiki" ve "katıksız bir anti-komünist" olan Şah'ın bir halk hareketiyle devrilmesi bu derece ılımlı karşılanmayabilirdi.

İran İslam İnkilabı

İranlıların kullandığı terimle (devrim yerine) İslam İnkılabının temel nedeni, M. Rıza Şah'ın İran'ı ABD şemsiyesi altında bir ulus-devlete dönüştürebilme arzusuydu. Ama, "Çarşı" adı verilen esnaf-tüccarın ve bir de büyük toprak sahiplerinin ekonomideki belirleyici rolü ve bu iki grubu temsil eden Şii ulemanın toplumsal gücü nedeniyle Şah bu amacına ulaşamayacağını düşünüyordu. Dolayısıyla, söz konusu iki ekonomik grubu ve Şii ulemayı tasfiye etmekle işe başladı. Bu yöndeki ilk radikal adımını 1962'de Ak Devrim adını verdiği bir toprak reformunu ilan ederek attı. Böylece, büyük toprak sahiplerini ticari tarıma veya endüstri yatırımına yönlendirecek ve tarımsal yapının yerini ticaret ve sanayi burjuvazisinin başat olduğu bir kapitalist yapı alacaktı. Ayrıca, Şii ulemanın elindeki vakıf arazileri de ortadan kaldırılarak, ulemanın ekonomik bağımsızlığına ve toplumdaki saygınlığına da önemli bir darbe vurulacaktı.

Şah, ulus inşası çabalarında bir diğer engel olarak gördüğü Çarşı'yı ortadan kaldırmak için de yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etti, Çarşı'ya yönelik korumacı politikalar izlemedi ve hatta doğrudan polisiye yöntemlerle (vergi cezası kesmek, işyeri kapatma cezası vermek vs.) Çarşı'yı sindirmeye çalıştı. Çarşı'nın ekonomik gücünü kaybetmesiyle, bu kesimin bağışlarıyla toplumsal etkinliğini sürdürebilen Şii ulemanın da etkisizleştirilmesi düşünülüyordu.

Son dönemlerde güçlenmeye başlayan ve Şah'ın ekonomik bakımdan tatmin ettiği modern küçük burjuvazi de (aydınlar) siyasal tatminsizlik nedeniyle muhalefete destek verdi. Ayrıca, Şah'ın bağımsız işçi örgütlenmesine de izin vermemesi, giderek büyüyen işçi sınıfının da Şah'a karşı cephe almasına neden oldu.

Ak Devrim'in ortaya çıkardığı köyden kente göç ile 1973 petrol krizinin İran'a sağladığı büyük miktardaki petrol gelirinin yarattığı gelir dağılımındaki uçurum, yukarıda anlatılan mücadeleye yeni bir grup kattı: Büyük şehirlerdeki işsiz gecekondu sakinleri.

1962'de Şah'ın temel amacına ulaşmak için başlattığı mücadeleye, ekonomik bakımdan tasfiye edilmek istenen ve/veya siyasi bakımdan tatmin edilmeyen gruplar 1978'de sokak gösterileri biçiminde karşı saldırıya girişerek karşılık verdiler. Mücadeleyi Şubat 1979'da bu gruplar kesin biçimde kazandı ve Şah'la birlikte sanayi burjuvazisi de tasfiye edildi. Nisan 1979'da halk oylamasıyla İran'da yeni rejim, Paris'ten ülkeye dönen Humeyni liderliğinde anayasal bir teokrasi oldu.

(A. Akdevelioğlu)

İran'ın yeni rejimi Batı bağlantılarından kurtulma konusunda çok hassastı. Tahran'daki geçici hükümet, 11 Mart 1979'da İran'ın CENTO'dan çekileceğini ilan etti. Jeopolitik nedenlerle İran'ın olmadığı bir CENTO yaşayamayacağından, 12 Martta Pakistan ve 16 Martta da Türkiye CENTO'dan ayrılma kararı alarak, örgütü lağvettiler. Bu gelişme Türkiye'yi rahatsız etmedi çünkü Türkiye için asıl önemli olan İran'la askerî değil ekonomik işbirliğiydi. CENTO'dan ayrılan İran, RCD üyeliğinden ayrılmayacağını açıkladı. Bu da Türkiye'yi tatmine yeterliydi.

Türkiye, Batı karşıtı yeni rejime o derece olumlu yaklaşıyordu ki, Haziran

1979'da Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün İran'a resmî bir ziyarette bulundu. Bu ziyaret sırasında petrol alımı konusunda bir anlaşma imzalandı ve daha da önemlisi, İslam İnkılabının karizmatik lideri Ayetullah Humeyni Ökçün'ü kabul etti. Ökçün'ün İran ziyaretinin asıl dikkat çekici yönü, İran'da mevcut yönetime muhalif olan ve yandaşlarının hemen hemen tümü Azerilerden oluşan bir dinî lideri, Ayetullah Şeriatmedari'yi de ziyaret etmesiydi. Bu görüşme, İran-Türkiye ilişkilerinin bundan sonraki döneminde İran'ın, Türkiye'nin Azeri milliyetçiliğini desteklediğine ilişkin kuşkularının ilk tohumlarını atacaktır. Bununla birlikte, henüz Şah'a karşı sokaklardaki mücadele devam ederken de Türkiye'nin İran Azerbaycanındaki etkisinden (ve özellikle de Şeriatmedari'ye verebileceği destekten) çekinen Humeyni yanlıları, Tebriz Başkonsolosluğuna saldırma ve kundaklama girişiminde bulunmuşlardı.

İyi başlayan ilişkiler daha bir yıl geçmeden Kasım 1979'da bozuldu. Kasım ayında Türkiye'de CHP iktidarı yerini AP ve lideri S. Demirel hükümetine bıraktı; İran'da ise ABD büyükelçiliği İranlılar tarafından işgal edildi, ABD vatandaşları ve büyükelçilik görevlileri çoğu üniversite öğrencisi olan eylemciler tarafından rehin alındı ve 444 gün sürecek olan rehineler krizi başladı. Demirel büyükelçilik işgalini "tarihte az rastlanan insanlık dışı bir olay" olarak niteledi. Humeyni de "Ankara hükümetinin tıpkı devrik Şah gibi süngü yardımıyla iktidarda kalabildiğini" söyledi. Böylece, İran-Türkiye ilişkilerinin bundan sonraki dönemine damgasını vuracak söz düellosu da başladı.

İran-Türkiye ilişkilerinin bozulmasının esas nedeni, CHP ile AP'nin İran rejimine bakış açılarındaki farklılık değildi. Asıl neden, Türkiye'nin İslam İnkılabıyla birlikte beliren beklentilerini (veya umutlarını), yeni rejimin karşılama niyetinde olmadığının anlaşılmasıydı. Ama, petrol krizleri ortamında Türkiye, İran'a yönelik ekonomik beklentilerinden tümüyle umut kesmedi. Nitekim, İran'daki yeni rejimle kurduğu "köprü başını" kaybetmemeyi amaçlayan AP hükümeti, Türkiye'deki üsleri ABD'nin İran'a olası bir müdahalesi için kullandırmayacağını ve ABD'nin İran'a uyguladığı ambargoya uymayacağını açıkladı.

1980'e girildiğinde iki ülkede de, bozulan iç istikrarlarını tekrar sağlama çabaları gündemin ilk maddesini oluşturuyordu. 12 Eylülde Türkiye'de yapılan darbe, ikili ilişkileri bozabilirdi. Darbenin arkasında CIA'nın olduğuna inanan İran yönetimi, Kemalist vurgusu güçlü olan askerî darbeye çok soğuk yaklaştı. Ama, 12 Eylül sonrasında ilişkiler bozulacağına daha da iyiye gitti. Çünkü, 12 Eylül'den sadece on gün sonra Irak İran'a saldırdı ve uzun süreceği belli olan bir yıpratma savaşı başladı. Ekimde Türkiye tarafsızlığını ilan etti. 24 Ocak kararları gereği acilen yeni ihraç alanları arayan Türkiye için büyük bir fırsat çıkmıştı.

ATAY AKDEVELİOĞLU - ÖMER KÜRKÇÜOĞLU

KAYNAKÇA (İran'la İlişkiler)

Arı, Tayyar, *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi, 1978-96*, 2. baskı, İstanbul, Alfa, 1996; Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-80*, 4. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1987; Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-90 (Cilt II: 1980-90)*, 3. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1991; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitisü, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-90*, 8. baskı, Ankara, Siyasal, 1993; Bölükbaşı, Süha, *Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu*, Ankara, Dış Politika Enstitüsü, [t.y.]; Çetinsaya, Gökhan, "Türk-İran İlişkileri," *Türk Dış Politikasının Analizi*, der. Faruk Sönmezoğlu, 2. baskı, İstanbul,

Der, 1998, s. 135-158; Fırat, Melek, *Iran Islâm Devrimi ve Türk-Iran İlişkileri (1979-87)*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989; Griffith, William E., "Iran's Foreign Policy in the Pahlavi Era," *Iran under the Pahlavis*, ed. George Lenczowski, Stanford/California, Hoover Institution, 1978, s. 365-388; Griffith, William E., "The Pahlevi Autocracy: Muhammad Riza Shah, 1941-79," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 244-293; Güney, Ayşegül Dora, *İran'da Devrim*, İstanbul, Haziran, 1979; Gürün, Kâmuran, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası; 1939'dan günümüze kadar*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1983; Kayabalı, İsmail ve Arslanoğlu, Cemender, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi, 1453-1989*, Ankara, [y.y.], 1990; Ramazani, Rouhollah K., *Iran's Foreign Policy, 1941-73*, Charlottesville/Virginia, University of Virginia, 1975; Saikal, Amin, "Iranian Foreign Policy," *The Cambridge History of Iran*, Vol. VII, ed. Peter Avery, Cambridge, Cambridge University, 1991, s. 426-456; Sander, Oral, *Siyasi Tarih; Birinci Dünya Savaşının sonundan 1980'e kadar*, Ankara, İmge, 1989; Soysal, İsmail, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-93)*, İstanbul, OBIV, 1993 Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları*, C. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi, 1996; *Tarihte Türk-Iran İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1976; Tavaş, Nezih, "Türk-Iran İlişkileri Kronolojisi," *Strateji*, C. I, No. 1 (1995), s. 189-218; Tülümen, Turgut, *İran Devrimi Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi, 1998.

AET'yle İlişkiler

I) Türkiye-AET İlişkilerinin Başlangıç Ortamı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Avrupa'nın bir daha bu tür çatışmalara sahne olmaması için toplumsal örgütler ve devlet adamları düzeyinde başlatılan, siyasal ve ekonomik sorunlarını gidermiş, bütünleşmiş bir Avrupa oluşturmaya yönelik girişimler, 1950'lerin başından itibaren kalıcı meyvelerini vermeye başladı.

Aslında, Avrupa bütünleşmesi hareketinin tarihsel kökenleri XIII. yüzyıla kadar iner. Dante'nin çalışmalarında bile Hıristiyan devletlerden oluşan bir Avrupa birliğinden söz edilmekteydi. Ama, Avrupa'nın ekonomik ve siyasal olarak biraraya ge-

AB Derinleşme Süreci

Avrupa bütünleşmesi bağlamında "derinleşme" terimi, bir yandan bütünleşmenin yetki ve faaliyet alanlarındaki artışı, diğer yandan da mevcut kurumsal yapı içindeki değişiklikleri ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Genel olarak kurucu antlaşma değişiklikleri yoluyla gerçekleştirilen "derinleşme hareketi" Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde 5 aşamada gerçekleşmiştir:

1- 1957 tarihli Roma Antlaşması'yla aynı tarihte imzalanan "Avrupa Topluluklarının Bazı Ortak Kurumlarına Dair Sözleşme" (Convention on certain institutions common to the European Communities) ile Avrupa Topluluklarının aslî yapısal kurumlarından "Meclis" (sonradan Avrupa Parlamentosu) ve "Divan"ın her üç Topluluk için tek bir organ olarak birleştirilmesi.

2- 1965'te imzalanan "Avrupa Toplulukları için Tek Konsey ve Tek Komisyon Kuran Antlaşma" (Füzyon Antlaşması) (Treaty Instituting a Council and Commission of the European Communities) ile Konsey ve Komisyon'un her üç Topluluk için tek bir organ olarak birleştirilmesi. (Yürürlüğe giriş tarihi: 1967)

3- 1987 tarihli "Avrupa Tek Senedi" (bkz. **Avrupa Tek Senedi** kutusu, cilt II) ile AT'yi gerçek anlamda bir iç pazara götürme hedefine yönelik kurumsal yapı değişikliklerinin yapılması ve yetki alanlarında genişlemeye gidilmesi.

4- 1992'de imzalanıp 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması (bkz. **Maastricht Antlaşması** kutusu, cilt II) ile tek ve ortak para politikasının temellerinin atılması; AT'nin yetki ve faaliyet alanlarının genişletilmesi; AET'nin, Avrupa Topluluğu adını alması; savunma, güvenlik, adalet ve içişlerinde işbirliği politikalarıyla siyasi bütünleşmenin yani Avrupa Birliğinin temellerinin atılması.

5- 1999'da yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması (bkz. **Amsterdam Antlaşması** kutusu, cilt II) ile yeni genişleme sürecine hazırlık oluşturması için kurumsal yapı ve AB'nin yetkileri alanında bazı küçük değişiklikler getirilmesi; karışıklıkları ortadan kaldırmak için kurucu antlaşmaların yeniden maddelendirilmesinin öngörülmesi.

Son olarak Aralık 2000'de imzalanan Nice Antlaşması (bkz. **Nice Antlaşması** kutusu, cilt II) ile genişlemenin gerektirdiği kurumsal değişikliklerin gerçekleştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Onay işlemleri tamamlanan antlaşma Şubat 2003'te yürürlüğe girmiştir.

(S. Baykal)

AB'nin Kurumsal Yapısı

Avrupa Birliğinin (AB) kurumsal yapısı karmaşık bir özellik gösterir. Çünkü, Avrupa bütünleşmesi sürecinde gerçekleşen kurucu antlaşma değişiklikleri yoluyla bu yapı da dönüşüme uğramaktadır. AB denildiğinde bugün için anlaşılması gereken, klasik ekonomik bütünleşmenin (AKÇT, EURATOM ve AT'den oluşan Avrupa Toplulukları'nın) oluşturduğu ilk sütuna, Maastricht Antlaşması (bkz. **Maastricht Antlaşması** kutusu, cilt II) ile eklenen "Savunma ve Güvenlik Politikası" ve "Adalet ve İçişlerinde İşbirliği" alanlarından oluşan ikinci ve üçüncü sütunlardan meydana gelen üçlü bir yapıdır. Bu üçlü yapı içinde AB'nin tek bir kurumsal yapıya sahip olduğu antlaşmalarla teyid edilmektedir. AB Antlaşmasının 3. maddesi uyarınca "(...) *Birlik, Topluluk müktesebatına tamamen saygı içinde ve bunu geliştirerek hedeflerine erişmek için yürütülen faaliyetlerin bütünlüğünü ve sürekliliğini sağlayan tek bir kurumsal çerçeveye sahiptir.* (...)" Nitekim, 5. maddede de Birlik kurumlarının, yetkilerini, bir yandan Avrupa Topluluklarını kuran antlaşmaların, diğer yandan AB Antlaşmasının çizdiği çerçeve ve koşullar içinde kullanacağı belirtilmektedir. Ancak, Birlik kurumlarının sahip olduğu yetki ve görevler, bütünleşmenin hangi alanında faaliyet gösterildiğine göre değişiklik içermektedir.

Bu çerçevede, AB'nin kurumsal yapısı "asli yapısal kurumlar" olan Avrupa Parlamentosu, AB Bakanlar Konseyi, Avrupa Komisyonu, Avrupa Toplulukları Adalet Divanı ve Avrupa Sayıştayı (bkz. **AB'nin Asli Yapısal Kurumları** kutusu, s. 810) ile işlevsel kurumlar olan Ekonomik ve Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi, Avrupa Yatırım Bankası, Avrupa Ombudsmanı ve Avrupa Merkez Bankasından (bkz. **AB'nin İşlevsel Kurumları** kutusu, s. 811) oluşmaktadır.

(S. Baykal)

lebileceğini gerçekçi temellere dayandırarak ileri sürenler ancak İkinci Dünya Savaşından sonra taraftar toplamaya başladılar. Bunun iki nedeni vardı: Avrupa devletleri arasındaki düşmanlığın ortadan kaldırılmasının ancak bütünleşmeyle olabileceği inancı ve doğu Avrupa'da yayılan komünist yönetimlerin batı Avrupa'yı tehdit etmesinin önüne ancak güçlü ve tek bir Avrupa'yla geçilebileceği düşüncesi.

7 Mayıs 1948'de çeşitli batı Avrupa ülkelerinden gelen 750 delegenin katılımıyla bir Avrupa Kongresi toplandı. Kongre'de kurulan Avrupa Hareketi (*Mouvement Européen*) adlı örgüt bütünleşme yönündeki eğilimleri hızlandırdı. 5 Mayıs 1949'da Avrupa Konseyi adlı yeni bir siyasal örgüt kuruldu. Marshall Planı yardımlarının Avrupa devletlerine bir eşgüdüm çerçevesinde dağıtılabilmesini sağlamak için aynı yıl Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) oluşturuldu.

Avrupa devletlerinin savaşın yıkıntılarını gidermek için biraraya geldiği bir ortamda, 9 Mayıs 1950'de Fransa Dışişleri Bakanı Schuman'ın açıkladığı Schuman Deklarasyonuna göre, söz konusu ülkelerde bulunan zengin kömür yatakları ve çelik tesislerinin işletilmesi için Avrupa ülkelerinin üye olacağı uluslarüstü bir örgüt kurulacaktı. Fransa ve Almanya'nın bu örgüte üye olmasıyla, bu iki ülke arasında uzun yıllardır süren kan davası ortadan kalkacak ve yeni Avrupa çatışmalarının önüne geçilmiş olacaktı.

Schuman'ın planı kısa süre içinde uygulamaya konularak bugünkü Avrupa Birliğinin çekirdeğini oluşturan örgütlerin birer birer ortaya çıkmasına yol açtı. Fransa, Federal Almanya, Belçika, Hollanda, İtalya ve Luxembourg arasında 18 Nisan 1951'de Paris'te imzalanan antlaşmayla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)

AB'nin Asli Yapısal Kurumları

Avrupa Parlamentosu, Avrupa halklarının demokratik temsilcisi olup, Birlik içinde demokratik denetimi gerçekleştiren ve karar alma süreçlerine çeşitli biçimlerde katılan; üyeleri, AB üyesi devletlerde 5 yılda bir yapılan doğrudan genel seçimle belirlenen ve mensup oldukları siyasal görüşe göre grup oluşturan, 1 Ocak 2007 itibariyle 785 parlamenterden oluşan asli yapısal bir kurumdur. Parlamento, ortak karar alma usulü, bütçenin onayı, Komisyon'un atanması ve görevden alınması, antlaşmaların onaylanmasının uygun bulunması ve yeni üyelerin kabulü de dahil olmak üzere bazı alanlarda muvafakat verme yetkisine sahiptir.

Avrupa Komisyonu, AB'nun uluslarüstü yönünün en belirgin olduğu kurumdur. Ortak çıkarları belirleme ve korumanın yanısıra, bütünleşme yönünde daha büyük itici güç oluşturmak amacıyla kurulmuştur. 27 üyeden oluşur. Üyeler, AB üyesi devletlerin nitelikli çoğunluğunun oyu ve Avrupa Parlamentosu'nun onayıyla 5 yıllık bir süre için atanır. Komisyon üyeleri Avrupa Parlamentosu'nun güvensizlik oyuyla azledilebilir. AT Antlaşması çerçevesinde karar alma sürecini başlatma yetkisi münhasıran Komisyon'a aittir. Komisyon ayrıca, idari denetim yetkisini kullanarak, üye devletlerin ve bireylerin Topluluk hukuku ihlallerinin ortadan kaldırılmasına çalışır; Topluluk hukukunun uygulanmasını gözetir. Komisyon yürütme organı olmasından dolayı, Konsey tarafından alınan kararları uygulamakla ve gerekli düzenleyici işlemleri yapmakla görevlidir. Topluluğu temsil eder, ululslararası anlaşmaları müzakere eder ve bütçeyi uygular.

Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi, üye devletlerin çıkarlarının doğrudan ifade bulduğu kurum olarak, Avrupa bütünleşmesinin karar mekanizmalarına katılımın çerçevesini sağlar. Üye devletlerden aldığı talimatlara göre hareket etmekle birlikte, AB'nin bütünleşme yönündeki çıkarlarını da gözetmekle yükümlüdür. Kurumsal yapı içinde nihai karar organı olan ve bu yetkisini Avrupa Parlamentosu'yla çeşitli biçimlerde paylaşan Bakanlar Konseyi, her üye devletin, o devleti taahhüt altına sokmakta yetkili , bakan düzeyinde bir temsilcisinden oluşur. Konseyin kompozisyonu tartışılacak konuya göre değişiklik gösterir. Konsey başkanlığı üye devletler arasında 6 ayda bir rotasyona tabidir. Konsey, ele alınan konuların niteliğine göre, oybirliği, oy çokluğu ya da nitelikli çoğunlukla karar alır.

Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) ve Avrupa Tek Senedi (bkz. **Avrupa Tek Senedi** kutusu, cilt II) ile kurulan *İlk Derece Mahkemesi* yargı işlevini yerine getiren kurumlardır. Her üye devletten 1 yargıçtan oluşan 1 Ocak 2007 itibariyle 27 üyeden oluşan ATAD, AT Antlaşmasının yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka saygıyı sağlar. ATAD, hukuksal denetim işlevi çerçevesinde, Topluluk hukukunun gerektiği gibi ve etkili bir biçimde uygulanmasını sağlamakla görevlidir. Yorum işlevi çerçevesinde de ATAD, Topluluk hukukunun yorumu ve uygulanmasında birliği ve bütünlüğü sağlamakla görevlidir. ATAD'ın ayrıca, Topluluk hukukundan doğan ihtilafı çözen yargılama makamı olma ve Topluluk hukukunun boşluklarını doldurma görevleri de vardır.

Avrupa Sayıştayı, Maastricht Antlaşması'yla AB'nin asli yapısal kurumları arasına dahil edilmiştir. 15 üyeden oluşur ve Topluluğun tüm gelir ve giderlerini inceleyerek, işlemlerin hukuksallığını ve usule uygunluğunu denetler. Komisyon'un yıllık raporu ancak Sayıştay'ın inceleme ve aklamasından sonra Parlamento tarafından onaylanabilir.

(S. Baykal)

kuruldu. Antlaşmanın 23 Temmuz 1953'te yürürlüğe girmesiyle bu 6 ülke kömür ve çelik üretimlerini birleştirdiler. 50'lerin ilk yarısındaki Avrupa Savunma Topluluğu (1952) ve Avrupa Siyasal Birliği (1953) ise başarısız oldu. Bir üstyapı kurumu olan siyasal birliğin ancak altyapıdaki bütünleşmenin yani ekonomik işbirliğinin

AB'nin İşlevsel Kurumları

Ekonomik ve Sosyal Komite, Bakanlar Konseyi ve Komisyona yardımcı olması için kurulmuş bir danışma organıdır. Komite, Topluluk çapında menfaat gruplarından seçilen üyelerden oluşur. AT Antlaşmasında öngörülen durumlarda Konsey ya da Komisyonun Komiteye danışması zorunludur.

Bölgeler Komitesi, Birlik içindeki yerel ve bölgesel toplulukların ve yönetimlerin temsilcilerinden oluşan, danışma nitelikli bir komite olarak Maastricht Antlaşması ile kurulmuştur. AT Antlaşmasında öngörülen durumlarda Konsey ya da Komisyonun Komiteye danışması zorunludur.

Avrupa Yatırım Bankası, Birliğin hedeflerini gerçekleştirmesine yardımcı olacak yatırımları finanse etmek amacıyla kurulmuş, tüzel kişiliğe ve mali özerkliğe sahip bir kurumdur. Avrupa Yatırım Bankası'nın öncelikli hedefi, AB'nin dengeli gelişimine katkıda bulunmak amacıyla belirli projelere kredi desteği sağlamaktır.

Ombudsman ya da *Kamu Denetçisi* Maastricht Antlaşması'yla oluşturulmuş bir kurumdur. Avrupa Parlamentosu tarafından atanır. Üye devlet vatandaşlarından veya üye devletlerde ikamet eden tüm gerçek ve tüzel kişilerden gelen, ATAD ve İlk Derece Mahkemesi dışındaki AB kurumlarının faaliyetlerine ilişkin kötü idare ve hukuka aykırılık iddialarını incelemekle görevlidir. Ombudsman, yaptığı soruşturmaların sonuçlarını içeren bir raporu her yıl Avrupa Parlamentosu'na sunar.

Avrupa Merkez Bankası, AB'nin para politikasını oluşturmak ve yönetmekle görevlidir.

(S. Baykal)

yoğunlaştırılması sonucunda sağlanabileceği inancıyla hareket eden Avrupa liderleri 1955'te Messina'da biraraya gelerek, Avrupa Atılımı başlıklı bir ilke kararı aldılar. Buna göre, Belçika Dışişleri Bakanı Paul Henri Spaak'ın başkanlığında, Avrupa ekonomisinin tüm sektörlerini kapsayacak bir bütünleşme antlaşmasının taslağını hazırlamak üzere bir komisyon oluşturuldu.

Çalışmalar sonucu Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom) adlı iki örgüt kuruldu. AKÇT, AET ve Euratom'un yönetsel organları 1958 Roma ve Temmuz 1967'deki Füzyon anlaşmalarıyla iki kademede birleştirildi ve üç örgüte birden Avrupa Toplulukları (AT) adı verildi (bkz. **AB Derinleşme Süreci** kutusu, s. 808). Birleşmeden önce bu üç örgütün her birinin kendi aslî-yapısal organları varken, birleşmeden sonra bunlar biraraya getirilerek, Avrupa Topluluklarının tümü için görev yapan organlar (kurum) haline getirildiler (bkz. **AB'nin Kurumsal Yapısı**, **AB'nin Asli Yapısal Kurumları** ve **AB'nin İşlevsel Kurumları** kutuları, s. 809, 810 ve 811).

Bu plânlı başlangıç, zaman zaman büyük bunalımlarla sarsılsa da, Avrupa bütünleşme hareketinin (bkz. **Ekonomik Bütünleşme Biçimleri** kutusu, s. 812) başarıya ulaşmasını ve 20. yüzyılın son yıllarında Avrupa Birliği adı verilen uluslarüstü siyasal hedefe ulaşmak için gerekli ortamın hazırlanmasını sağlayacaktır.

Türkiye 1950'lerin ikinci yarısında, ekonomik ve siyasal şartları itibarıyla bunalımlı bir dönem yaşadığından, Avrupa'da yükselmekte olan bütünleşme hareketi karşısında önceleri kayıtsız kaldı. Önceki yıllarda, OEEC'ye, Avrupa Konseyine ve NATO'ya üyelik konularını neredeyse dış politika gündeminin en üst sırasına yerleştiren Türkiye'nin bu kez büründüğü hareketsizlik, geleceği belirsiz bu oluşuma temkinli yaklaşmak gerektiği düşüncesinden doğdu.

Türkiye, içeride yaşadığı sorunlara ve "Altılar"ın geleceğinin belirsizliğine rağ-

Ekonomik Bütünleşme Biçimleri

Ekonomik bütünleşme, taraf ülkelerin arzuladıkları birleşme ya da yakınlaşma derecesine göre çeşitli aşamalardan geçebilecek bir süreçtir. Son aşamasıyla, siyasal bütünleşmeye, yani bütünleşen ülkelerin tek bir siyasal varlık haline dönüşecek duruma gelmesine kadar ilerleyebilir. Her aşama, daha ileri bir bütünleşme aşamasına geçişi zorlayıcı etkiler yaratır. Bununla birlikte herhangi bir aşamada durulması da olasıdır.

Söz konusu aşamalar, en zayıf bütünleşme çabalarını yansıtanlardan başlamak üzere aşağıdadır:

Tercihli Ticaret Anlaşmaları: Bu anlaşmaların amacı, taraf ülkeler arasındaki ticaret hacmini artırmaktır. Bu anlaşmalar kapsamında, taraflar, tüm ürünlerde veya belirli ürünlerde gümrük indirimlerine gitmek (taviz) ve gümrük işlemlerinde işbirliği sağlamak suretiyle ticaretin önündeki engelleri azaltmak için ortaklaşa gayret gösterirler. Bunlar çoğunlukla ikili olur ama GATT sistemi gibi çok taraflı olarak da yapılabilir.

Tercihli ticaret anlaşmaları, ülkelerarası ticarete yapısal bir değişiklik kazandırmaktan çok, mevcut ticaret hacmini esas aldıkları için, zayıf bir ekonomik yakınlaşma düzeyini oluştururlar. Bununla birlikte, daha ileri bütünleşme aşamaları için başlangıç teşkil etmeleri mümkündür.

Serbest Ticaret Alanları: Burada amaç, üye ülkelerce üretilen malların ticaretini tümüyle serbest bırakmaktır. Bunun için üyeler arası ticareti engelleyen ya da kısıtlayan gümrük vergileri ve benzeri ticaret engelleri kaldırılır. Fakat, üyelerin serbest ticaret alanı dışında kalanlara ortak dış gümrük tarifesi ve uyumlaştırılmış bir dış ticaret politikası uygulama zorunluluğu yoktur. Üyeler dışından gelen mallara uygulanacak rejim farklı olduğundan, bu malların çıkış noktaları (menşe) konusundaki kurallar bu bütünleşme türünde önem kazanır. Serbest ticaret alanlarına örnek olarak Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA) verilebilir.

Gümrük Birlikleri: Ülkelerin bir araya gelerek bir gümrük birliği oluşturabilmeleri için, aralarındaki mal ticaretine uygulanan gümrük vergisi, eş etkili vergi, kota, ithalat ve ihracat kısıtlamaları gibi her türlü engeli kaldırmaları; üçüncü ülkelere karşı ortak bir dış tarife ve ortak dış ticaret politikaları uygulamaları gereklidir. Üye ülkelerin bağımsız dış ticaret politikaları sınırlandırıldığından gümrük birlikleri daha ileri bir bütünleşme aşaması teşkil eder. Bundan başka, bu bütünleşme türünde kurumsallaşma da başlamıştır.

Ortak Pazar: Malların yanısıra diğer üretim faktörlerinin de üye ülkeler arasında serbestçe dolaşabildiği ekonomik bütünleşme ortak pazar adını alır. Dolayısıyla ortak pazarda, işgücü, hizmetler ve sermaye de serbest dolaşır. Bu itibarla, ortak pazar, "gümrük birliği+faktör mobilitesi" olarak tanımlanabilir. Ortak pazarın önemli bir özelliği, tarife dışı engellerin kaldırılmasıdır. Lisanslar, sınır kontrolleri, gümrük formaliteleri, ulusal güvenlik, sağlık ve çevre ile ilgili farklı ulusal standart ve düzenlemeler, farklı vergi yapıları, devlet yardımları, rekabet politikaları gibi görünmeyen ticaret engelleri ortak pazarda ortadan kalkmıştır. Bu konularda ortak politikaların belirlenmesi ve uygulanması ise gelişmiş bir kurumsal yapıya işaret eder. Avrupa bütünleşmesi, kuruluşu itibariyle bir ortak pazarı hedeflemiş, bugün ise ortak pazarı aşan bir bütünleşme yoluna girmiştir.

Ekonomik ve Parasal Birlik: Bu bütünleşme türünde, ortak pazara ek olarak, para ve makroekonomi politikalarında bütünleşmeye ulaşma yönünde gelişme gerçekleştirilir. Önemli ölçüde gelişmiş bir kurumsal yapıya sahip bu bütünleşme türünün siyasi birliğe de dönüşmesi mümkündür. Bugün için, Avrupa Birliği, parasal birlik olma yönelimini ortaya koymaktadır. Bu tam bir ekonomik birlik gerçekleşmesi değildir. Fakat, ekonomik birlik yönünde önemli sayılabilecek bir adımdır.

(S. Baykal)

men, tarihsel, ideolojik, ekonomik ve siyasal etkenlerden kaynaklanan bir güdüyle, 1959'dan itibaren, Avrupa ekonomik bütünleşmesinin temel örgütü olan AET'yle daha yakın ilişkiye geçmenin yollarını aramaya başladı. Diğer iki örgütü dışarıda bırakarak sadece AET ile ilgilenen Ankara'nın amacı ekonomik zorlukların üstesinden gelmekti. Aşağıda, Türkiye'nin 31 Temmuz 1959'da AET'ye başvurusu ile başlayan ve 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması ile hukuksal bir zemin kazanan, Altılarla ortaklık ilişkisini kurma ve olgunlaştırma sürecinde Türkiye'nin ve Altılar'ın davranışını şekillendiren temel etkenlere yer verilecektir. Ardından Ankara Anlaşmasının imzalanma süreci, içeriği ve ilişkilere getirdiği yeniliklere değinilerek, Ortaklık Döneminin işleyişi üzerinde durulacaktır.

A) Türkiye'nin AET'ye Bakışını Biçimlendiren Etkenler

Tarihsel ve İdeolojik Etken

Avrupa'da ortaya çıkan tüm oluşumlar, Türkiye'nin dikkatini çekmiştir. İster Avrupa Konseyi ve OEEC gibi hararetle yaklaştığı, ister AET gibi temkinli baktığı olsun, Avrupalılarca meydana getirilen ve diğer Avrupalılara açık tüm örgütlenmeler her zaman Türkiye'ye çekici gelmiştir. Çünkü Türkiye, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren yüzünü Batı'ya dönmüş, Avrupa gelişmelerini doğudaki gelişmelerin önünde tutmuştur. Bu yönelim, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı ve Avrupalı olma iddiasına ve hedefine dönüşmüş, "çağdaşlaşma" ile "Avrupalılaşma" eşdeğer tutulmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren, ülke topraklarının büyük bölümünün yer aldığı Asya kıtasındaki devletlerle değil, Batı'nın yükselişini ve üstünlüğünü simgeleyen Avrupa devletleriyle yakın ilişkiler kurulmasına çaba gösterilmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra da, Türkiye'nin 1949'daki Asya Devletleri Konferansına katılmaması, 1955'deki Bandung Konferansında Batı yanlısı bir tutum sergilemesi, spor takımlarının Asya yerine, Avrupa'daki federasyonlara dahil olmaları için çaba sarfetmesi, Batılı devletlerin önayak olduğu girişimlere her zaman ilgi duyması, Batı'ya ve Avrupa'ya duyulan yakınlığın göstergeleriydi.

Ekonomik Etken

Türkiye'nin AET'ye bakışının şekillenmesinde, içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan kurtuluşunu kolaylaştıracak bazı imkanlar elde edilebileceği yönündeki beklentiler de etkili oldu. Avrupa bütünleşmesinin hız kazandığı ve AET çerçevesinde bir Avrupa Ortak Pazarının kurulduğu yıllar, Türkiye'nin ekonomik açıdan en üst derecede bağımlı hale geldiği ABD ile ilişkilerinin gerginleştiği bir döneme rastladı. Dış mali kaynaklarını büyük oranda elde ettiği ABD'den gelen ekonomik yardımların azalması ve bazı şartlara bağlanması (bkz. s. 560-561), Türkiye'yi kendisine uzun dönemli kredi açabilecek yeni kaynak arayışlarına yönlendirdi. Bu çerçevede 1950'lerin sonunda Türkiye AET'yi kendisini ekonomik bunalımdan kurtarabilecek bir "can simidi" olarak görmeye başladı.

Bu temel ekonomik etkeni güçlendiren üç yardımcı etkenden söz etmek mümkündür:

Birincisi, ekonomik entegrasyon ve ortak pazar gibi kavramlar yavaş yavaş tüm

dünyada rağbet görmeye başlamış ve bu tür girişimlerin başarılı olabileceğine yönelik inanç güçlenmişti.

İkincisi, AET üyeleri, geleneksel olarak Türkiye'nin dış ticaretinde en fazla paya sahip ülkelerden oluşmaktaydı. Türkiye bu ülkelerin ticaret kuralları ve mekanizmaları hakkında ayrıntılı bilgiye sahipti.

Üçüncüsü, AET ülkelerinin coğrafî yakınlıkları nedeniyle Avrupa mallarının Ortadoğu ve Afrika'ya ihracında Türkiye'nin bir çıkış noktası olarak kullanılabileceği ve bunun Türkiye'nin ticarî kazancını artırabileceği düşüncesi AET ile ekonomik ortaklığa gidilmesi fikrini destekliyordu.

Siyasal Etken

İç Politika Açısından: Çağdaş Avrupa ülkeleri tarafından kurulmuş Ortak Pazar'a Türkiye'nin de üye olarak kabul edilmesinin iç politikada iktidarın bir başarısı olarak lanse edilmesine eğilim gösteren bir grup DP'li vardı. Fakat, AET üyeliğinin iç politikadaki muhtemel getirilerini göz ardı etmemekle birlikte, Adnan Menderes ve Celal Bayar gibi devlet adamları, üyeliğin ekonomik bağımlılığı artırabileceğini, dolayısıyla iç muhalefete, ümit edilenin aksine güç kazandırabileceğini düşünüyorlardı. Öte yandan, başta Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu olmak üzere, Ortak Pazar'a girmenin Türkiye'nin ekonomik ve siyasal gücünü artıracağını, bunun da DP iktidarının içeride güven tazelemesini sağlayacağını savunanlar, üyelik için bir an önce başvurulması gerektiğini ileri sürüyorlardı.

DP'deki bu tereddüt bir dış etkenin (Yunanistan) devreye girmesiyle, AET'ye başvurudan yana olanların üstünlüğüyle sona erdi.

Dış Politika Açısından: Türkiye'nin AET'ye katılım için yaptığı başvuruya ilişkin olayları içine alan süreçte dönüm noktası, Yunanistan'ın AET'ye üyelik başvurusunda bulunmasıdır. Türkiye, NATO içinde müttefiki olan Yunanistan'la Kıbrıs konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıkları, 1959'daki Zürich ve Londra anlaşmalarıyla dostane bir havada çözüme kavuşturmuş olmasına rağmen, bu ülkenin kendisinin taraf olmadığı oluşumlara girerek, ekonomik ve siyasal alanda görece güçlenmesini istememekteydi. Bu çerçevede Yunanistan'ın AET'ye karşı izleyeceği tutumu yakından izlemekteydi.

Esasen Türkiye ve Yunanistan, Avrupa'daki bütünleşme hareketleri karşısında, başlangıcından itibaren paralel politikalar izlemişlerdi. Her iki ülke de Altıların faaliyetlerine temkinli yaklaşmışlar, Fransa'nın muhalefetiyle AET dışında bırakılan İngiltere'nin öncülüğünde yedi Avrupa ülkesince oluşturulmaya çalışılan Avrupa Serbest Ticaret Alanının da (EFTA) dışında kalmışlardı (bkz. EFTA kutusu, s. 815). Hatta, Zürich ve Londra anlaşmalarının getirdiği yakınlaşma havası içinde, Yunanistan başbakanı ile Türkiye başbakanının, yayınladıkları ortak bildiride, "(...) *Avrupa Ortak Pazarı kurulması*[nın] (...) *olası yankılarını göz önünde tutarak, her iki hükümetin gerekirse ortak bir hareket yolu izlemek amacıyla, bu konuyu yakından*" izleyecekleri ifade edilmişti.

Fakat, ekonomisini düzlüğe çıkarmak için radikal politikalar izleyen ve para birimi Drahmi'yi konvertible hale getirerek, bir ölçüde başarılı olan Yunanistan, Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik oluşumlara taraf olmasının, ekonomik dönüşümüne yardımcı olacağını farkedince, ekonomik entegrasyon modellerine bakışını yu-

EFTA

Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütüne (OEEC) üye ülkeler arasından bazıları, 1958'de, AET'ye katılmak istemeyen ülkelerin yer alacağı bir serbest ticaret bölgesinin kurulmasını önerdiler. OEEC üyelerinden Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, İsveç, İsviçre ve İngiltere 1959'da imzaladıkları Stockholm Sözleşmesi ile Avrupa Serbest Mübadele Birliğini (*European Free Trade Association, EFTA*) kurdular. AET'yi kuran Altılara gönderme yapılarak EFTA üyesi ülkelere Yediler adı verildi. EFTA Mayıs 1960'ta işlerlik kazandı. Temmuz 1961'de, ortak üye satüsüyle Finlandiya ve Mart 1970'te İzlanda EFTA'ya katıldılar.

EFTA uluslarüstü hiçbir niteliği olmayan tamamen ekonomik temelli bir örgüttü. Örgütün kurucu üyelerinden İngiltere ve Danimarka 1973'te EFTA'dan ayrılarak AET'ye katıldılar. "Avrupa Bütünleşmesi" fikrinin evrimi sürecinde zaman zaman AT, EFTA ülkelerine kendine katılma çağrısında bulundu. Bu suretle başlayan uzun müzakereler sonucunda 2 Mayıs 1992'de Porto'da Avrupa Ekonomik Alanı Anlaşması imzalandı. Önce Avrupa Ekonomik Alanının (AEA) yaratılmasıyla AT ile ilişkilerinde bazı kazanımları olacağını düşünen EFTA üyeleri, AT'nin ekonomik bütünleşmesini hızla tamamlaması karşısında "Avrupa Kalesi"nin dışında kalmamak niyetiyle teker teker AT'ye üyelik için başvuruda bulundular. 2009 itibariyle İsviçre, Norveç, İzlanda ve Liechtenstein dışındaki tüm EFTA üyeleri AB üyesidir. Bu itibarla fiilen eski etkinliğini yitiren EFTA halen hukukî varlığını sürdürmektedir.

(Ç. Erhan)

muşattı. Yunanistan'ın, Altılara mı Yedilere mi yönelmesi gerektiği üzerine hükümet düzeyinde tartışmalar devam ederken, EFTA'nın kurulması için Londra'da yürütülen görüşmelere Yunanistan'ın davet edilmemesi, bu ülkeyi otomatik olarak AET'ye yönlendirdi. Yunanistan'ın 15 Temmuz 1959'da AET'ye üyelik için başvurusu, Altılar tarafından, Yedilere karşı kazanılmış ilk zafer olarak değerlendirilirken, Türkiye'de büyük bir heyecanla karşılandı. Ankara'da hissedilen heyecanın beş temel nedeni vardı:

Birincisi, Yunanistan, Ortak Pazar karşısında Türkiye ile ortak bir hareket yolu izleyeceğini başbakanının ağzından ifade etmiş olmasına rağmen, Türkiye ile herhangi bir konuyu görüşme ihtiyacı duymadan AET'ye başvurmuştu. Kendisine önemli bir çıkar sağlamayacak olsa, Yunanistan böyle bir davranış içinde bulunmazdı.

İkincisi, Yunanistan'ın başlıca ihraç ürünleri, Türkiye'ninkilerle aynıydı. AET üyeliği,Yunanistan'ın, Türkiye'nin geleneksel olarak elinde bulundurduğu bazı pazarları ele geçirmesiyle sonuçlanabilirdi. Bu ise, Türkiye'nin dış ticaretinde tedavisi imkansız yaralar açabilirdi.

Üçüncüsü, Yunanistan, AET'ye kabul edilir de, ekonomisini ve buna bağlı olarak iç siyasal yapısını güçlendirirse, başta NATO olmak üzere, iki ülkenin birlikte üye olduğu tüm uluslararası platformlarda, Türkiye'den daha önemli ve vazgeçilmez bir ülke haline gelebilirdi.

Dördüncüsü, Kıbrıs sorununda dostane bir çözüme ulaşılmış olunmasına rağmen, halkın büyük bir bölümü Yunanistan'a hâlâ şüpheyle yaklaşmakta ve bu ülkenin güçlenmesinin Türkiye'nin zayıflaması anlamına geleceğine inanmaktaydı. Hükümeti oluşturan parti, Türkiye'nin taraf olmadığı ve üyelerinin ekonomik gelişimine katkıda bulunan bir örgüte Yunanistan'ın tek başına alınmasını kendi seçmenlerine dahi açıklamakta zorlanabilirdi.

Beşincisi, eğer AET üyeliği Türkiye'ye bir çıkar sağlayacaksa, Yunanistan'ın başvurusunun hemen ardından Türkiye de başvuruda bulunmalıydı. Çünkü, tıpkı iki ülkenin Avrupa Konseyi ve NATO üyelikleri sürecinde olduğu gibi, AET'nin Türkiye ve Yunanistan'ın üyeliğe kabulleri için benzer kriterleri göz önünde bulundurması beklenebilirdi. Türkiye başvuruda geç kalırsa, önüne gelmiş çok önemli bir fırsatı kaçırmış olacaktı.

Tüm bu etkenler, Yunanistan'ın başvurusundan sadece 16 gün sonra Türkiye'nin de üyelik için AET'nin kapısını çalmasına yol açacaktır. Üyelik başvurusunun nasıl yapıldığı ve Türkiye-AET müzakerelerinin nasıl yürüdüğü gibi konulara geçmeden önce, 1950'lerin sonunda AET ülkelerinin Türkiye'yi nasıl değerlendirdiğine değinmekte yarar vardır.

B) AET'nin Türkiye'ye Bakışını Biçimlendiren Etkenler

Tarihsel ve İdeolojik Etken

AET'yi oluşturan ülkelerin, 1950'lerin sonunda Türkiye'ye ideolojik yaklaşımını iki farklı düzeyde ele almak mümkündür. Birincisi resmî düzeydir. Özellikle 1980'lerden sonra Türkiye-Avrupa ilişkilerini yakından etkileyecek olan kültürel ve dinsel farklılık etkenleri, bu yıllarda Avrupa devlet adamları ve siyasal parti liderlerince gündeme getirilmemekteydi. Bir örgüt olarak AET ve buna üye olan ülkeler, farklılıklardan ziyade, benzerlikler üzerinde duruyorlardı. Bazı çevrelerce Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun kültürel mirası üzerine bina edilmesi gerektiği açıkça ifade edilen batı Avrupa, Müslüman Türkiye'den ve Ortodoks Yunanistan'dan aynı derecede uzaktı. Ama, aşağıda sözü edilecek ekonomik ve siyasal etkenler göz önüne alındığında, resmî düzeyde bu uzaklık vurgulanmadı. Tam aksine, Soğuk Savaş'ın devam ettiği bir ortamda, SSCB tehdidini göğüslemek üzere Batı ittifakı içinde yer alan Türkiye'nin Batılı kimliğine vurgu yapıldı.

Öte yandan, İkinci Dünya Savaşının ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlarda yaptığı tahribatın henüz tamamen giderilemediği bu dönemde, ileriki yıllarda Türkiye'ye karşı oluşan tavrın önemli yapı taşları haline gelecek insan hakları, demokratikleşme ve çoğulculuk gibi görüşlerin Avrupa'da kitlesel destek görmemesi, resmî düzeyde bu yönde eleştiriler gelmesini de engelledi.

İkincisi, gayri resmî ya da toplumsal düzeydir. Türkiye'nin AET'ye ilgi duymaya başladığı yıllarda, Türklerle Avrupalıların tanışıklıkları 900. yılına girmekteydi. Uzun tanışıklık döneminin çok büyük bir bölümü, iki taraf arasında yaşanan savaşlara sahne olmuştu. Türkler'in İslam halifesini kurtarmak için 1048'de Bağdat'a girmeleriyle başlayan ve 1353'te Avrupa topraklarına geçmeleriyle gelişen bu süreçte, başta Hıristiyan Avrupa'nın dinsel ve bazan da siyasal birliğinin simgesi olan Papalık makamı olmak üzere, istisnasız tüm Avrupa devletleri Türklere karşı cephe almıştı. Söz konusu cepheleşme, ister istemez Avrupa ülkelerinin kültürlerinde ve ortak Avrupa uygarlığında Türklerin, dinsiz, yağmacı, tembel, küfürbaz, haşhaş üreticisi, kadın düşkünü, cahil, despot, ezberci, acımasız, barbar vs. sıfatlarla nitelenmeleri sonucunu doğurdu.

Tarihsel süreç içerisinde, Avrupalıların Türklere karşı yaklaşımının şekillenmesini sağlayan dört temel etken göze çarpmaktadır (Güvenç, 79-81):

Birincisi, Türklerin İslam dinini benimserken, Hıristiyanlığı aşağıladıkları ve reddettikleri inancının Avrupa halklarında yaygın olması.

İkincisi, ticaret ve sanayi devrimiyle, ekonomik ve siyasal alanlarda başat güç haline gelen Avrupa devletlerinin, aralarında Türklerin de bulunduğu Doğu halklarına karşı geliştirdileri üstünlük duygusu.

Üçüncüsü, XIX. yüzyılda Türklerin egemenliği altında yaşayan Hıristiyan halkların başlattıkları ulusal ayaklanmalar sırasında, Avrupa kamuoyunda yükselen Türk karşıtı fikirler.

Dördüncüsü, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşından sonra parçalanmasına rağmen, bu devletin külleri arasından Türkiye Cumhuriyeti'nin yükselmesinin Avrupa'da yarattığı memnuniyetsizlik.

Bu etkenler çerçevesinde Avrupa'da ortaya çıkan olumsuz Türk imajı, 1950'lerin Avrupa kamuoyunda tazeliğini korumaktaydı. Fakat, farklılığın ideolojik bir karşıtlık halini alması ve toplumsal düzeyden siyasal düzeyin bazı ortamlarına taşınması ancak 1980'lerden sonra başka öğelerin etkisiyle olacaktır.

Ekonomik Etken

Türkiye'nin AET ülkelerinin tümünden daha zayıf ve istikrarsız bir ekonomiye sahip olması olumsuz bir etkendi. AET ülkelerinin ekonomi uzmanları, Türk ekonomisinin AET üyeliğinin getireceği yükümlülükleri kaldırabilecek düzeyde olmadığı görüşü üzerinde birleşmekteydiler. Özellikle, devletçi uygulamalar çerçevesinde Türk sanayiinin yüksek gümrük duvarları ve vergilerle korunmasına rağmen dışarıdan gelebilecek rekabet karşısında dayanma olasılığının düşük olması, devlet bankalarının kredilerinin denetimsiz ve plânsız bir biçimde dağıtılması, Soğuk Savaş ortamına rağmen ihracatın yüzde 20'sinin Doğu Bloku ülkelerine yapılmakta oluşunun doğurduğu tedirginlik ve siyasal istikrarsızlığın ekonomik çalkantılara neden olabileceği ihtimali gibi etkenler, Türkiye'nin cazibesini azaltmaktaydı.

Öte yandan, Türkiye'yi nüfusu, coğrafî konumu ve büyümekte olan ekonomisiyle, cazip ve kaçırılmaması gereken bir pazar olarak değerlendirenler de vardı. Bu görüşü savunanlara göre, Türkiye'nin AET üyeliği derhal gerçekleştirilmesi zorunlu bir hamle değildi. Üstelik Ortak Pazar yeni oluşmaya ve kurumsallık kazanmaya başlamıştı. Böyle bir ortamda, Türkiye ile tam üyelik dışında mümkün olan en üst düzey ilişki biçimi kurulabilir, iki tarafın kabul edeceği şartlar çerçevesinde yürütülecek bir süreç içerisinde, Türk ekonomisinin AET'nin öngördüğü standartlara ulaşması sağlanabilirdi. Zaten, bu hedefe ulaşılamasa bile AET'nin kaybedeceği bir şey olmazdı. Çünkü üyelik konusundaki son karar mercii her bir AET üyesinin eşit temsil edildiği Konsey'di.

Türkiye'nin AET ile yakınlaşmasına sıcak bakanların ortaya koydukları argümanlara rağmen, Türk ekonomisinin içinde bulunduğu durumun ürkütücülüğü tüm AET başkentlerinde hissedilmekteydi. Bu noktada, Türkiye ile ilişkilerin kontrollü biçimde ilerletilmesi fikri ekonomik değil, aşağıda yer verilecek siyasal etkenin desteğiyle taraftar topladı.

Siyasal Etken

AET ülkelerinin, Türkiye'ye siyasal yaklaşımı, kültürel farklılıkların getirdiği zor-

lukları ve ekonomik uyumsuzluk ihtimalinden doğan endişeleri tam anlamıyla gidermese bile, bir süre dondurdu. Türkiye'ye olumlu siyasal yaklaşımın üç temel nedeni vardı:

Birincisi, Türkiye Batı'ya yönelimli, çağdaşlaşmayı ve Avrupalı olmayı temel motif olarak kabul eden dış politikasıyla AET ülkeleriyle paralel hedeflere ulaşmaya çalışmaktaydı. Türkiye'nin Avrupa Konseyi ve NATO üyeliği süresince gösterdiği performans ve Avrupa ülkelerinin taraf olduğu sorunlarda sergilediği Avrupa yanlısı tutum siyasal alandaki bu paralelliğin açık göstergeleriydi. Türkiye'nin NATO'ya kabul edilmesini sağlayan önemli nedenlerden biri olan stratejik konumu, ileride ekonomik bütünleşmenin ötesinde bir birlik kurmayı amaçlayan Altılar için de önem taşımaktaydı.

İkincisi, Altıların gerçekleştirmeye çalıştıkları ekonomik bütünleşmenin en ciddi rakibi, AET'nin dışında bırakılan İngiltere'nin öncülüğünde kurulmaya çalışılan EFTA'ydı. Ekonomik altyapısı ya da kültürel bileşenleri ne kadar farklı olursa olsun, bir Avrupa ülkesinin, rakip oluşumu değil de AET'yi tercih etmesi, Altıların EFTA'ya karşı kazandıkları bir zafer olarak görülmekteydi.

Üçüncüsü ve yukarıdakiyle bağlantılı bir neden de, ekonomik açıdan Türkiye'den çok iyi durumda olmayan Yunanistan'ın ortaklığa kabul edilmesi ve Türkiye'nin dışarıda bırakılması halinde, diğer Avrupa ülkelerinin AET'nin ideallerine olan güvenlerini yitirebileceği ve Topluluktan uzaklaşabilecekleri endişesiydi. Aslında, Yunanistan ve Türkiye'nin çok kısa aralıklarla AET'ye başvurmaları, Altıları ciddi bir açmazla karşı karşıya bırakmıştı: İki ülkenin birden reddedilmesi, bu iki ülkenin EFTA'ya yönelmesine neden olabilir; ikisinden birinin tercih edilmesi yeni kurulan, dolayısıyla üyelikle ilgili ayrıntılı kriterleri olmayan AET'nin tarafsızlığına gölge düşürebilir; zayıf ekonomilere sahip iki ülkenin birden kabul edilmesi ise AET ekonomisini zora sokabilirdi.

Bu noktada, diğer Avrupa ülkelerinin tepkisini çekmeyecek bir biçimde, her iki ülkeye de eşit davranılması ve Topluluğun istediği koşulları yerine getirmeleri ölçüsünde, Yunanistan ve Türkiye'yle kademeli olarak daha yakın ilişki kurulması ilke olarak kabul edildi.

II) Ortaklık Dönemi

A) Ortaklığa Doğru

Türkiye'nin AET'ye Başvuru Ortamı

Yunanistan'ın 15 Temmuz 1959'da AET'ye üyelik için başvurması, Türkiye'yi de bu konuda harekete geçmeye yönlendirdi. Dönemin hükümetinde bu gelişmeyi yakından izleyen tek kişi olan Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, derhal Bayar ve Menderes ile temasa geçti. Türkiye, Yunanistan'a büyük ekonomik avantaj sağlayabilecek böyle bir girişimin dışında kalmamalıydı. Fakat, Dışişleri Bakanlığındaki az sayıda bürokrat dışında kimsenin AET, ortaklık mekanizması ve AET'ye başvuru biçimi hakkında bilgi sahibi olmaması, Zorlu'nun teknik düzeyde zorlanmasına

neden oldu. Yine de, hızlı ve yoğun bir çalışma temposu yürütülerek teknik altyapı yetersizliği, başvuru belgesinin yazılmasına yetecek ölçüde giderildi.

Zorlu, bir yandan Yunanistan'ın başvurusu sıcaklığını yitirmeden Türkiye'nin başvurmasını sağlamaya, diğer yandan da Bayar ve Menderes'in kafalarındaki soru işaretlerini gidermeye çalışıyordu. DP liderlerinin iki temel endişesi vardı: Birincisi, ayrıntılarını çok iyi bilmedikleri AET'ye üyelik, Türkiye ekonomisi için yararlı sonuçlar mı doğururdu, yoksa kapitülasyonların dirilmesine mi yol açardı? İkincisi, yakın siyasal, ekonomik ve askerî ilişkiler içinde bulunulan ABD'nin bu başvuruya yaklaşımı ne olurdu?

Bu iki endişeyi gidermek için Zorlu, kabine üyesi arkadaşlarını ikna etmekle zaman kaybetmeden, doğrudan Bayar ve Menderes ile görüşme yolunu seçti. Bu görüşmelerde, iki lider Yunanistan'ın muhtemel üyeliğinin olumsuz sonuçlarını da göze alarak, yaptığı başvuru karşısında, Türkiye'nin kayıtsız kalamayacağı konusunda ikna oldular. Kaldı ki, başvuru Türkiye'nin AET'ye alındığı anlamını taşımıyordu. Bir katılım anlaşması yapılacağı zaman, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal çıkarları ön planda tutulabilirdi. Yine de, başvurunun reddedilmesi halinde, muhalefetin eline bir koz verilmiş olacağından, bu başvuruyu Türk kamuoyundan mümkün olduğunca gizlemek gerekliydi.

Zorlu, cumhurbaşkanı ve başbakandan aldığı olur doğrultusunda, ABD'nin konuya bakışının ne olduğunu da öğrenmeye çalıştı. Washington, başvuruya karşı bir tutum içinde değildi.

İki temel endişenin giderilmesinin ardından, Yunanistan'ın başvurusunun üzerinden sadece iki hafta geçmişken, Türkiye 31 Temmuz 1959'da AET'ye ortaklık için başvurdu. Önceden kararlaştırıldığı gibi bu başvuru, kamuoyundan gizlendi. Hatta, başvurudan bir gün önce *Akşam* gazetesinde yer alan, "Müşterek Pazara Alınmıyoruz" başlıklı haber, Türkiye'nin AET için bir girişimde bulunmadığı gerekçesi ileri sürülerek yalanlandı. Esasen, Türk kamuoyu için AET'ye başvurmanın, Batı'dan istenen kredilerle ilgili haberlerden daha önemli bir haber değerinin olmadığı bir ortamda, DP iktidarının başvuruyu bir sır gibi saklamasının tek mantıklı açıklaması, yukarıda da belirtildiği gibi, AET'nin başvuruyu reddetmesi halinde muhalefetin bunu kullanabileceği endişesiydi. Başvuruyla ilgili haberlerin gazetelerde sıkça yer almaya başlaması üzerine, hükümet, DP'nin yarı-resmî yayın organı *Zafer* gazetesinde 3 Ağustosta yayınlattığı "Müracaatımıza Dair Haber..." başlıklı haberle, başvuru "sırrını" Türk kamuoyuna duyurmak zorunda kaldı (Tekeli-İlkin, I, s.127-128).

Ankara, Türkiye ve Yunanistan'ın başvurularını değerlendirecek olan AET Bakanlar Konseyi'nin kararını beklerken iki olumlu gelişme yaşandı.

Birincisi, birkaç istisna hariç, Avrupa basınının önde gelen organlarının hiçbirinde, Türkiye'nin başvurusunu yersiz ve gereksiz bulan bir değerlendirmeye yer verilmemiş olmasıydı. Tersine, iki güneydoğu Avrupa ülkesinin birden, EFTA yerine AET'yi tercih etmiş olmaları sevinçle karşılanmıştı.

İkincisi, Federal Almanya'nın Ekonomi Bakanı Ludwig Erhard'ın Ağustos sonunda Türkiye'ye yaptığı uzun ziyaret sırasında, ülkesinin "(...) Türkiye'nin [AET'ye] katılmasının bir zorunluluk olduğu (...)" kanaatini taşıdığını ve "(...) [Almanya'nın] bu katılımın gerçekleşmesi için gerekli çevrelerde kendi imkanları da-

hilinde söz söylemeyi ve aracılık etmeyi (...)" yükleneceğini açıklamasıydı.

Bu iki gelişme, Menderes ve Zorlu'yu cesaretlendirdi. Bu arada 11 Ağustosta, Cumhurbaşkanı Bayar başkanlığında yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında, AET'ye yapılan başvuru ele alındı. Toplantıda, bazı bakanların, bu konunun enine boyuna incelenmeden hayatiyete geçirilmesinin ileride olumsuz sonuçlara neden olabileceğini ileri sürmeleri üzerine Menderes, Türkiye'nin başvurudan vazgeçmeyeceğini ve Yunanistan'dan geride kalmayacağını açık bir dille ifade etti.

Hükümet'in AET'den beklediği cevabın gelmesi uzun sürmedi. AET Bakanlar Konseyi 11 Eylül 1959'da aldığı karar ile, Yunanistan ve Türkiye'nin başvurularını kabul etti. Bu kararla, Türkiye ve AET, kurulacak işbirliğinin temel niteliklerini belirlemek için uzun ve zorlu bir pazarlık dönemine girdiler.

İlk Temaslar

Türkiye'nin AET'ye başvurusundan sonra taraflar arasında ilk görüşme, 28-30 Eylül 1959 tarihlerinde Bruxelles'de yapıldı. AET toplantıya, Yunanistan'la görüşmeler yapan heyetle katılırken, Türkiye Dışişleri Bakanlığı Milletlerarası Ekonomik Münasebetler Dairesi Genel Müdürü Semih Günver başkanlığında, çeşitli bakanlıkların temsilcilerinden oluşan bir karma komisyon tarafından temsil ediliyordu.

Başvuru şüreci son derece hızlı geliştiğinden her iki taraf da yeterli hazırlıktan yoksundu. Dolayısıyla, ilk görüşme tarafların birbirlerinin düşüncelerini öğrenmeye çalıştıkları bir danışma toplantısı şeklinde geçti.

Türk tarafı, toplantı sırasında AET tarafına ilettiği bir memorandum ile, Ortak Pazar'a en kısa sürede tam üye olarak katılmayı nihai amaç olarak belirleyen Türkiye'nin "(...) AET'ye ortak olmasının (...) bir gümrük birliği niteliğinde (...)" olması gerektiğini ifade etti. Böylece, herşeyden önce gümrük birliğinin sağlanması için gerekli adımların atılmasının Türkiye tarafından ne derece önemsendiği ortaya konuldu.

İlk tur görüşmelerde Türkiye ortaklık sürecinde kendisine sağlanmasını istediği ayrıcalıkları açıkladı. Türkiye beş temel ayrıcalık istiyordu: Birincisi, Roma Antlaşması, gümrük birliğine geçiş için aday ülkelere verilen süreyi tespit etmişti. Fakat ekonomik durumu hızlı bir gümrük birliğine elverişli olmayan Türkiye öngörülenden daha uzun, 22-25 yıllık bir süre istemekteydi. Bu zaman diliminin ilk 6 yılı hazırlık dönemi, geri kalanı ise geçiş dönemi olarak kullanılabilirdi. İkincisi, Roma Antlaşması hazırlık ve geçiş dönemlerinde aday ülkelerin yapmaları gerekenleri sıralamıştı. Türkiye ise, hazırlık döneminde ortak gümrük tarifesine uyum ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması konusunda son derece sınırlı yükümlülükler üstlenmek istemekteydi. Üçüncüsü, Ankara AET'yle tütün ve pamuk gibi bazı geleneksel Türk ihraç mallarını kapsayan uzun dönemli sözleşmeler imzalamak istiyordu. Dördüncüsü, uzun vadeli ve düşük faizli mali yardımlar ile Avrupalı yatırımcıların Türkiye'ye gelmelerinin teşvik edilmesi Türkiye'nin istekleri arasındaydı. Beşincisi, Ankara AET organlarında geniş biçimde temsil edilmek ve karar alma süreçlerine katılmak arzusundaydı.

Türk heyetinin verdiğinden çok fazlasını almak istemesi ve görüşme boyunca, hazırlıksız olduklarını gösterircesine, kesin ifadeler kullanmaktan kaçınması, AET tarafında memnuniyetsizliğe neden oldu. AET, gümrük birliğine geçiş için istenen

22-25 yıllık süreyi de uzun buldu. Danışma amaçlı bu ilk toplantıdan sonra Ekim ayında AET tarafından hazırlanan değerlendirme raporunda Türkiye ve Yunanistan'la yapılan ön hazırlık görüşmeleri arasında bir karşılaştırma yapılarak, Türkiye'nin Yunanistan'a oranla daha az ve belirsiz yükümlülükler almaya ve ortaklığı çok daha geç gerçekleştirmeye çalışırken, Yunanistan'la aynı ayrıcalıklara sahip olmaya çalıştığı belirtildi. Raporda ayrıca, verilecek ayrıcalıkların, üstlenilecek yükümlülüklerle orantılı olması gerektiği vurgulandı.

Bu raporda savunulan görüşlerin AET başkentlerinde benimsenmesi sonucunda, Türkiye ve Yunanistan'la yürütülen görüşmelerin biçim ve süre bakımından farklılıklar taşıması gerektiği fikri ağırlık kazandı. Bu çerçevede, AET Yunanistan ile ön hazırlık görüşmeleri safhasını kapatarak resmî ortaklık görüşmelerine başlarken, Türkiye ile bir süre daha ön hazırlık görüşmeleri yapmaya karar verdi.

Türkiye ile AET arasındaki ikinci ön hazırlık görüşmesi 2-4 Aralık 1959'da Bruxelles'de yapıldı. Türk tarafı büyük ölçüde ilk görüşmede dile getirdiği görüşleri savunmakla birlikte, özellikle gümrük indirimi konusunda daha sistematik ve belirli bir öneri getirmeye çalıştı. Buna göre, Türkiye hazırlık döneminde yüzde 10'luk bir gümrük indirimine ek olarak yüzde 5'lik dilimler halinde iki indirim daha yapabilirdi. AET bu öneriyi ilke olarak olumlu karşıladı. Fakat, söz konusu indirimlerin yapılacağı tarihlerin kesin olarak tespit edilmesi üzerinde ısrar etti. Türkiye ise, gümrük sistemini AET'ninkiyle aynı esaslara uydurmak için bir çalışma içinde bulunduğunu, ama bu süreçte hangi malların ve sektörlerin korunacağının belirlenmesinin zaman alacağını belirterek, kesin bir takvim vermekten kaçındı.

Tütün ve pamuk gibi Türk ihraç ürünlerinin korunması, Türkiye'ye yapılacak mali yardım ve Türkiye'nin AET'nin karar organlarında temsil edilmesi gibi konular, ikinci görüşmede de gündeme geldi. Bunlardan ilk ikisi hakkında, ilk toplantıda olduğu gibi net bir çerçeve çizilemezken, AET tarafı Türkiye'nin örgüte üye olmadan Ortak Pazar'ın karar organı sayılan Bakanlar Konseyinde temsil edilmek yönündeki isteğini kesin bir dille reddetti. Hatta, Türk heyetinin başkanı Semih Günver'in, "hiç değilse bir Türk bakanın gözlemci statüsüyle görüşmelere katılması" yönündeki teklifi de, "imkansız" olduğu gerekçesiyle geri çevrildi. Bununla birlikte AET tarafı ortak üyeler için, "ortaklık konseyi" ve "ortaklık komiteleri" kurulabileceğini ve Türkiye ve AET taraflarının bu organlarda eşit olarak temsil edilebileceklerini ifade etti. Sonradan yapılacak olan da bu Ortaklık Konseyinin kurulması olacaktır.

Görüşmeleri Yavaşlatan Sorunlar

Ortaklığın niteliği konusunda ikinci görüşmede de bir sonuç alınamaması üzerine, Türkiye bir yandan AET ile yapacağı üçüncü tur görüşmeyi beklerken, diğer taraftan da Yunanistan'la AET'nin isteği doğrultusunda ortaklık konusunda karşılaşılan benzer sorunların ele alındığı bir toplantı yaptı. 7-9 Ocak 1960'ta Atina'da yapılan bu görüşmede taraflar AET karşısındaki tutumlarını birbirlerine aktardılar.

Bu bağlamda, iki ülkenin tutumlarının üç noktada farklılık gösterdiği ortaya çıktı:

Birincisi, Yunanistan hazırlık döneminde, gümrük indirimine tabi tutacağı malları iki ana grupta sınıflandırmıştı. Birinci grupta yer alan hammadde, sınai ekipman malzemesi ve taşıt araçları gibi kalemlerin üzerindeki gümrükler Roma Ant-

laşmasına uygun olarak 12 yıl içinde kaldırılacaktı. Bunun dışındaki mallar konusundaysa, geniş bir koruma listesinin kabul edilmesi koşuluyla 12 yıllık süreye uymayı taahhüd etmişti. Buna karşılık Türkiye AET'den 22-25 yıllık bir süre talep etmekteydi.

İkincisi, Yunanistan, kendi gümrük tarifesini AET'ninkiyle uyumlaştırma çalışmalarında önemli bir aşama kaydetmiş ve Mayıs 1960'ta tamamlanacak şekilde GATT ile görüşmelere başlamıştı. Türkiye ise gümrük indirimleri konusunda henüz bir çalışmaya girişmemişti.

Üçüncüsü, Yunanistan, zeytin, kuru incir, kuru üzüm ve narenciye ürünleri gibi bazı mallar üzerindeki gümrüklerin derhal sıfırlanmasını, tütün ve pamuğa da geniş kotalar tanınmasını talep etmişti. Türkiye ise geleneksel ihraç malları konusunda AET'yle uzun dönemli sözleşmeler imzalamak arzusundaydı.

Yunanistan ihraç malları konusunda, Türkiye'ninki kadar aşırı bir tutum içinde olmakla birlikte, diğer konularda AET'nin istediklerini kabul etmeye doğru ilerlemekteydi. Atina görüşmelerinden sonra Türk tarafı, Yunanistan'ınkilere göre, "(...) Türk taleplerinin daha kapsamlı ve dolayısıyla daha geniş pazarlık marjı içerdiği (...)" sonucuna vardı. Halbuki, Türkiye'nin "geniş pazarlık marjı" olarak değerlendirdiği kendi yaklaşımı, belirsizlikler ve kabul edilemez isteklerle dolu ve uzlaşma zemininden uzak nitelikteydi. Nitekim, Türkiye ve Yunanistan ile yapılan ön hazırlık görüşmelerini değerlendiren AET, uzlaşmaya daha yakın Yunanistan'la daha ciddi düzeyde ilişkiler kurarken, Türkiye'ye daha mesafeli yaklaşmaya başladı.

AET'nin Hız Kesmesi

İlk iki hazırlık görüşmesinde Türkiye ve AET arasında bir uzlaşmaya varılamadığından taraflar arasında yeni görüşmeler yapılması beklenmekteydi. Fakat, ilk iki görüşmedeki yaklaşımının aksine, AET üçüncü görüşmenin yapılması konusunda aceleci davranmıyordu. Bu tutumun iki temel nedenden kaynaklandığı göze çarpmaktaydı:

Birincisi, Türkiye'deki iç gelişmeleri yakından izleyen AET, ülkenin hızla bir istikrarsızlık ortamına sürüklendiğini fark etmişti. DP hükümetinin siyasal ve sosyal alanlarda izlediği sert ve müdahaleci politikalar, AET ülkelerinin benimsediği ilkelerin uzağındaydı. Basın üzerindeki denetim, sendikaların uluslararası örgütlenmelere katılımının engellenmesi, grev yasağı, muhalefetin sindirilmesi gibi yaklaşımlar sonucu meydana gelen gergin ortam AET'yi tedirgin etmekteydi. Türkiye'de meydana gelebilecek sosyal ve siyasal patlamaların kendilerini de etkileyebileceğini düşünen Altılar, bir süre için Türkiye karşısında "bekle ve gör" politikası izlemeyi ve ortaklık için başlatılan ön hazırlık görüşmelerini yavaşlatmayı kararlaştırdılar.

İkincisi,AET'nin çeşitli organları arasında Türkiye'ye bakış konusunda ortak bir yaklaşımın belirlenememiş olması da, ön hazırlık görüşmeleri sürecini yavaşlatan bir faktördü.

Altıların Ankara'daki ticaret ataşelerinin hazırladığı 19 Aralık 1959 tarihli rapora göre, zayıf Türk ekonomisi, AET ile bir ortaklığın getireceği yükü kaldırabilecek düzeyde değildi. Türk sanayii yüksek gümrük duvarları ve vergiler çerçevesinde kurulan katı bir korumacılık sayesinde ayakta durabiliyordu. AET'nin geti-

receği rekabet karşısında bu sektörlerin hiçbir dayanma şansı yoktu. Ortaklık için aceleci davranmak yerine, birkaç yıl bekleyerek gidişatı takip etmek, AET'nin çıkarına olurdu.

Öte yandan AET Komisyonu da, 23 Kasım 1959'da hazırladığı raporda benzer bir yaklaşım sergileyerek, nüfusu 25.000.000'u aşan Türkiye'nin ortaklığı konusunun, Yunanistan'ınkine göre AET'ye daha ciddi sorunlar çıkarabileceğinin altını çizdi. Ağır dış borç yükü ekonomik istikrarı tehdit ederken, hükümetin belirli bir sistemden uzak ekonomi politikaları geleceğe iyimser bakılmasını güçleştiriyordu.

Bu iki raporun tersine, AET'nin nihai karar organı olan Bakanlar Konseyi, Türkiye'nin neden olabileceği ekonomik sorunlar yerine, Altıların siyasal çıkarlarını ön plana çıkaran bir tutumu benimsiyordu. 8 Eylül 1959'da Konsey tarafından hazırlanan ve Türkiye'nin başvurusunun kabul edilmesine dayanak teşkil eden raporda savunulan görüşler hâlâ geçerliliklerini koruyordu. AET, Türkiye'nin dış ticaretinde çok önemli bir yer işgal etmekteydi. Ülke, temel yatırımlarını, eksikliklere rağmen gerçekleştirmeye başlamıştı. Ortak Pazar üyeliği, Türkiye'nin Batı'ya bağlanmasında önemli bir aşamaydı. Ortak Pazar'a alınan ve mali durumu düzelmiş bir Türkiye, AET ülkeleri için yarar sağlayıcı bir ülke olabilirdi.

Konsey'in bu yaklaşımına rağmen, Türkiye'de meydana gelmekte olan olaylar, ticaret ataşelerinin ve Komisyon'un yaklaşımını doğrular nitelikteydi. 1-2 Mart 1960'ta yapılan AET Bakanlar Konseyi toplantısında, Türkiye ve Yunanistan'la yapılan ön hazırlık görüşmeleri ayrı ayrı değerlendirildi. Yukarıda belirtilen görüşleri ve ön hazırlık görüşmeleri sırasında tarafların sergiledikleri tutumları dikkate alan Konsey, Yunanistan'la yürütülen görüşmelerin sona erdirilmesine ve resmî ortaklık müzakerelerinin başlamasına karar verirken, Türkiye ile yürütülen çalışmaların devam edeceğini ifade etmekle yetindi. Yunanistan, Türkiye ile birlikte girdiği yolda, önemli bir dönemeci Türkiye'den önde aşmaktaydı.

AET-Yunanistan İlişkilerinin Ankara'da Doğurduğu Rahatsızlık

AET Bakanlar Konseyi toplantısında alınan karar Ankara'da ciddi bir tepkiyle karşılandı. Toplantı sonunda AET dönem başkanının, "(...) Türkiye ile hazırlık çalışmaları, karara varabileceğimiz kadar ilerleyemedi; fakat şimdiden sizlere Türk ortaklığının Yunan ortaklığından çok farklı olabileceğini söyleyebilirim (...)", şeklinde bir demeç vermesi, Türkiye'nin tepkisini daha da artırdı.

Ankara, başından beri AET'nin Türkiye ve Yunanistan'la paralel ve dengeli ilişkiler yürütmesi gerektiğini savunuyordu. Esasen, Türkiye'nin AET'ye başvurusu bile temelde, Yunanistan'dan geri kalmamak arzusundan kaynaklanıyordu. Fakat gelinen noktada Yunanistan öne geçmiş ve aradaki mesafeyi açmaya başlamıştı.

Gelinen noktanın, Türkiye açısından hiç de memnuniyet verici olmadığını öncelikle fark edenlerden Dışişleri Bakanı Zorlu, 17 Mart 1960'da, altı AET ülkesinin Ankara'daki büyükelçilerini teker teker Dışişleri Bakanlığına çağırarak, Türkiye'nin duyduğu tepkiyi sert bir biçimde iletti. Türkiye ile AET arasında resmî müzakere sürecinin başlamamış olmasının sorumluluğunu AET'nin tutumuna bağlayan Zorlu, Altıları Türkiye'yi Batı'dan uzaklaştırmakla ve Doğu ülkeleriyle ekonomik ilişkiler kurmaya itmekle itham etti. AET'nin Türkiye'nin siyasal ve ekonomik alanlarda belirlediği hedeflere ulaşmasına yardımcı olmayacaksa bunu açıkça ifade

etmesi gerektiğini vurgulayan Zorlu, son olarak AET'nin Yunanistan'a öncelik tanımasının kabul edilemez olduğunu dile getirdi.

Altı AET ülkesi de, Türkiye'nin bu sert tepkisi karşısında tutumlarını tekrar gözden geçirme ihtiyacı duydular. Aralarında en çok Federal Almanya, Türkiye'nin küstürülmemesi gerektiğini düşünmekte ve Ankara'nın hassasiyetine saygı gösterilmesini istemekteydi. Bu çerçevede, 22 Mart 1960'ta yapılan AET Daimi Temsilciler Komitesi (COREPER) toplantısında, Federal Almanya delegesinin ısrarıyla, Türkiye ile yapılacak ortaklık anlaşması üzerindeki çalışmaların hızlandırılması ve Yunanistan'la olduğu gibi resmî görüşmelere hızla geçilmesi yönünde bir görüş benimsendi. Bunu takiben 21 Nisan 1960'ta yapılan bir komite toplantısında, Türkiye ile ne tür bir anlaşma yapılabileceği konusu ele alındı. Toplantı sonucunda, Türkiye'nin Yunanistan konusunda çok hassas olduğunun bilinciyle hareket eden AET, Türkiye ile yapılan anlaşmanın da Yunanistan'la yapılacak olan gibi, ortaklık anlaşması adını taşımasını, fakat anlaşmanın içeriğinin Türkiye ile yapılacak görüşmeler sonunda tespit edilmesini kararlaştırdı.

27 Mayıs'ın İlişkilere Etkileri

AET Bakanlar Konseyi 10 Mayıs 1960'ta, bir kez daha Türkiye'nin durumunu ele almak üzere toplandı. Toplantıda, Türkiye ile yürütülecek sürecin Yunanistan'la olandan farklı olup olmayacağı tartışıldı. Türkiye'de meydana gelmekte olan olaylar Altılar tarafından yakından takip edilmekteydi. Menderes hükümeti düşme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Ordunun bir müdahalede bulunabileceği söylentileri vardı. Böyle bir ortamda karar almak çok zordu. Konsey, ya Yunanistan'la olduğu gibi Türkiye'yle de müzakerelerin resmen başlatılmasına ve 12 yılda gümrük birliğine ulaşılmasına karar verecek, ya da müzakereler başlatılacak, ama gümrük birliği Türkiye'nin istediği gibi 22-24 yıllık bir süreç çerçevesinde gerçekleşecekti.

Toplantının en çarpıcı yönü, Federal Almanya ve Hollanda bakanlarının, Türkiye ile Yunanistan arasında bir ayrım yapılmaması gerektiğini vurgulamaları ve AET'nin iki ülkeye bakışı arasında Yunanistan lehine bir farklılık olursa, bu durumun Türkiye'de olumsuz psikolojik tepkilere neden olabileceğini ifade etmeleriydi. Bu yaklaşım diğer AET üyeleri tarafından da benimsendi. Türkiye ile resmî müzakerelerin derhal başlatılabilmesi için, öncelikle gümrük birliği sürecinin ne kadar süreceği konusunda Türkiye ile AET arasında bir uzlaşma sağlanması gerekmekteydi. Konsey toplantısı sonunda alınan kararda, Türkiye ile AET arasında yürütülen ön hazırlık görüşmelerinin tamamlandırılmış sayılabileceği, bu nedenle Komisyon'a, ortaklığın muhtemel şekilleri üzerinde Türkiye ile görüşmeler yürütmesi için yetki verildiği belirtilmekteydi.

Türkiye Yunanistan'dan geride kalmamak için başlattığı girişimi başarıya ulaştırmış ve taraflar arasında, gümrük birliğine geçiş süresinin de tartışılacağı resmî müzakerelerin başlangıç tarihi AET Komisyonu tarafından 7 Haziran 1960 olarak saptanmıştı. Fakat bu toplantı, 27 Mayıs 1960'ta Türkiye'de gerçekleşen askerî darbe nedeniyle yapılamadı.

27 Mayıs'la beraber ilişkiler, ne zaman giderileceği belli olmayan bir belirsizliğe girdi. Türkiye'nin Bruxelles'deki temsilcisi müsteşar Tevfik Saraçoğlu, Ankara'dan gelen talimat doğrultusunda, 1 Haziran'da AET yetkilileriyle görüşerek, yeni hükü-

metin, Türkiye-AET ilişkileri konusunda aceleci bir tutum içinde bulunmadığını, Ankara'nın öncelikle Yunanistan-AET görüşmelerinin gidişatını takip edip buna göre bir tutum benimseyeceğini ifade etti. Bu ifade Türkiye'nin bir süre için AET ile ilişkilerini askıya aldığı anlamını taşıyordu. Gerçi darbe günü radyodan okunan MBK bildirisinde, Türkiye'nin bütün ittifaklarına ve taahhütlerine sadık kalacağı bildirilmişti. Fakat, henüz nihai bir anlaşmayla sonuçlanmamış Türkiye-AET görüşmelerinde bu sadakatin hangi düzeyde gerçekleşeceği belirgin değildi.

Belirsizlik devam ederken, Türkiye'de kurulan yeni hükümet 11 Temmuzda programını açıkladı. Hükümet programında, Ortak Pazar'a girişi kolaylaştıracak yeni ekonomik, ticari ve mali politikalar izleneceği ve kapsamlı reformlar yapılacağı kaydedilmekteydi. Ayrıca, "(...) *hızla kalkınmamızı sağlayacak, yeni kurulmakta olan sanayimizin korunmasını mümkün kılacak ve fakat aynı zamanda Ortak Pazar anlaşmasının yükümlülüklerine de kademeli olarak uyumu sağlayacak esasların Ortak Pazar devletleriyle birlikte tespitine çalışılacaktır* (...)" cümlesiyle, Türkiye'nin, AET ile DP döneminde başlatılan müzakereleri sürdüreceği güvencesi verilmekteydi. Fakat programdaki bu ifadeler bile, 1960'ın yaz ayları boyunca Altıların Türkiye'ye daha sıcak yaklaşmasına yol açmadı. AET'nin hareketsizliği üç nedenden kaynaklanıyordu:

Birincisi, demokrasiyi yönetimlerinin temel unsuru olarak benimsemiş AET ülkeleri, resmî ortaklık müzakerelerine geçme aşamasına geldikleri Türkiye'de meydana gelen darbeyi ürpertiyle karşılamışlardı. Dahası, aralarında başbakan, AET ile ilişkileri yürüten bakan ve bazı bürokratların da bulunduğu çok sayıda kişi bir mahkemece yargılanmak üzere Yassıada'ya götürülmüştü. Toplu idam söylentileri, Avrupa başkentlerini tedirgin ediyordu.

İkincisi, Türkiye'nin AET ile ilişkilerini hangi ilkeler doğrultusunda devam ettireceği belli değildi. Hükümet programında, bir yandan liberal reformlardan söz edilirken, bir yandan da korumacılığa atıfta bulunulması önemli bir çelişki olarak göze çarpmaktaydı. Üstelik yeni hükümet, AET ile ilişkilerin hangi kanallardan yürütüleceğinde de kararsızdı. Altılarla görüşmelerin içeriğini biçimlendiren Milletlerarası İktisadi İşbirliği Dairesi, Dışişleri Bakanlığından ayrılarak Maliye Bakanlığına bağlanmış, AET ile ilişkiler konusundaki yetkiler ise yeni ticaret bakanı Cihat İren'e verilmişti. Böylece, ilkesel belirsizliğe kurumsal "çeşitlilik" de eklenmişti.

Üçüncüsü, Ticaret Bakanlığı'nın eşgüdümünde, çeşitli bakanlıkların katılımıyla oluşturulan Ortak Pazar Komitesi'nin, yaz ayları boyunca, Türkiye-AET ilişkileri konusunda "yeni bir tez" oluşturmaya çalışması da, AET'yi endişelendirdi. Türkiye ile yapılmış iki ön hazırlık toplantısında nihai bir karara varılamamış olunmakla birlikte en azından gümrüklerin "bir süre" sonra sıfırlanacağı gibi bir ilke üzerinde mutabık kalınmıştı. Halbuki, "yeni tezi" oluşturmaya çalışanlar arasında yer alan ve AET'ye olumsuz yaklaşanlar, korumacılık konusunda ısrarcı oluyorlardı. Her ne kadar, ticaret bakanının ılımlı tutumu sayesinde Türkiye'nin yeni tezi aşırılıklardan arındırılmış olarak ortaya çıksa da, AET Ankara'ya hâlâ şüpheyle bakıyordu.

Bu tedirginlik ve şüphelerin giderilmesinin en iyi yolunun görüşmeler olduğu yaklaşımıyla hareket eden Türkiye, AET'yi üçüncü bir görüşme yapmaya çağırdı.

Yeni Türk Tezi

Türkiye ve AET 12-21 Ekim 1960 tarihlerinde bir kez daha masaya oturdular. Üçüncü toplantı, ilk iki toplantıyla, onları kronolojik olarak takip etmesinden başka bir benzerlik taşımıyordu. Türk hükümeti, AET'yle acilen bir araya gelmek istediğini açıkladığında Bruxelles, sadece Türkiye'nin görüşlerinin dinleneceği bir istişarî toplantı olması koşuluyla bu isteğe olumlu cevap vermişti. 27 Mayıs'tan itibaren meydana gelen gelişmeler, 7 Haziranda açılması öngörülen resmî görüşmelerin süresiz olarak gündemden çıkarılması sonucunu doğurmuştu. AET, Türkiye'de bazı şeylerin değişmekte olduğunu sezinlemekte ve Türklerin tam olarak ne istediklerini ve neleri yükümlenebileceklerini anlamadan bağlayıcı bir tutum takınmaktan dikkatle kaçınmaktaydı.

Nitekim, 14 Ekimde Bruxelles'de görüşmeler başladığında, AET dikkatli davranmakta ne kadar haklı olduğunu gördü. Çünkü, Türk heyeti evvelce sergilenen tutumun aksine, AET ile Roma Antlaşması hükümleri çerçevesinde bir an önce gümrük birliğine girmek istediğini açıkça ifade etmekteydi. 22-24 yıllık süreçten hiç söz edilmiyor, bazı şartlara bağlı olmakla birlikte, 12 yıllık sürenin Türkiye'nin Ortak Pazar ile gümrük birliğine girmesi için yeterli olduğu savunuluyordu. Altıların temsilcileri, bu hızlı tutum değişikliğini hayretle ama soğukkanlılıkla karşıladılar.

Görüşmede, AET'nin Yunanistan'la ilişkilerinin hızla ilerlediği ve çok kısa bir süre sonra bir anlaşma imzalanabileceği izlenimini edinen Türk heyeti, "Yeni Türk Tezi" olarak adlandırılan şu görüşleri Avrupalı meslektaşlarına iletti (Tekeli-İlkin, I, s.147-148):

1) Türkiye-AET ortaklığı, Roma Antlaşması'nın gümrük birliği için öngördüğü ilkelere uygun olacaktı.

2) Tarım malları ihracatında, karşılıklı olmak şartıyla, Türkiye AET'ye uyguladığı tüm gümrük vergi ve resimlerini, 12 yıl içinde kademeli olarak kaldıracaktı.

3) Sanayi malları ithalatında Türkiye karma bir rejim uygulayacaktı. Buna göre, sanayi ürünlerinin yüzde 30'luk bir bölümü koruma altına alınacak ve bu uygulama yerli sanayideki gelişmelerle uyumlu olarak 12 yılı aşabilecekti. Geriye kalan yüzde 70'lik kesim üzerindeki vergiler ise kademeli olarak sıfırlanacaktı.

4) Tarım mallarında, 12 yıllık sürenin sonunda, miktar sınırlamaları açısından yüzde 75'lik bir liberasyon gerçekleştirilecek ama sanayi malları için bu oran yüzde 40'ta kalacaktı.

5) Ortak Gümrük Tarifesine eşit ya da çok yakın gümrüğe sahip malların uyumu 12 yıl içinde yapılabilecek, ama bu tarifeden uzak olan büyük kesimin uyumuna ancak 12 yıllık sürenin sonunda başlanacaktı.

Geçmiştekilere göre ayrıntılı ve kapsamlı olan bu taahhütlerinin yanında Türkiye, AET'ye daha önce de dile getirdiği iki temel isteğini de iletti:

1) Türk ihraç mallarının, AET ülkelerinin birbirlerine uyguladıkları gümrük rejimine tabi olması.

2) Türkiye'nin plânlı kalkınma hamlesine destek mahiyetinde, 100-120.000.000 dolarlık bir kredi açılması.

AET heyeti, istişarî bir toplantı olarak gördüğü görüşmede, birdenbire Türkiye'nin eskisine oranla iyi hazırlanmış ve geçmiştekinden farklı taahhüd ve istekleriyle karşı karşıya kalmıştı. Bu ciddi tutum değişikliği karşısında AET'nin sergile-

mesi gereken tutumu ancak Bakanlar Konseyi belirleyebilirdi. Fakat, AET heyeti, "Yeni Türk Tezi" üzerindeki bazı görüşlerini de dile getirerek, AET'nin tutumu hakkında ipuçları verdi:

1) Türkiye'nin sanayi malları ithalatında yapacağı gümrük indirimlerinin niteliği ve süresi yetersizdi. Üstelik, bu malların neredeyse üçte birinin koruma altına alınması kabul edilemezdi.

2) Miktar kısıtlamaları alanındaki taahhüdler GATT tarafından öngörülenlerin çok gerisinde dolayısıyla AET'nin beklentilerinin uzağındaydı.

3) AET tüm Türk tarım mallarına, kendi iç gümrük rejimini uygulayamazdı. Ama bir kısım mallar için bu söz konusu olabilirdi.

4) AET Türkiye'ye mali yardım yapılmasına karşı değildi. Ama bunun miktarı ve zamanlaması, Türkiye'nin hazırlamakta olduğu kalkınma planının tamamlanmasından sonra tespit edilmeliydi.

Bu görüşmenin ardından 26 Ekimde toplanan AET Bakanlar Konseyi, Türkiye ile ilişkilerin hangi düzeyde devam ettirileceği konusunu ele aldı. Türkiye, bazı yetersizlikler taşımakla birlikte daha öncekilerin aksine geniş yükümlülükler üstlenebileceğini ifade etmekteydi. Konsey toplantısında Federal Almanya, Türkiye'nin AET ile ilişkilere yeni yaklaşımını, ülkenin önemli bir ödemeler dengesi açığıyla karşı karşıya bulunmasını ve Sovyetler Birliği ile yakın ekonomik ilişkilere girebileceği "tehlikesini" göz önünde bulundurarak, bir an önce resmî ortaklık görüşmelerine başlanmasını istedi. Diğer ülkeler, AET'nin önce "sisli havanın dağılmasını" beklemesi gerektiğini belirterek, ön görüşmelere devam edilmesinin yeterli olduğunu ifade ettiler.

Bir Kez Daha Yunanistan Faktörü

Türkiye, üçüncü toplantıda açıkladığı yeni tezine AET'nin tepkisini ve yaklaşımını görmek için 27 Şubat 1961'de yapılması kararlaştırılan dördüncü görüşmeyi beklemeye başlamıştı ki, AET Komisyonu, Yunanistan'la yürütülmekte olan resmî görüşmelerin nihai aşamaya geldiğini, dolayısıyla AET'nin yoğun bir gündeme sahip olduğunu ileri sürerek bu tarihi erteledi. Gerçekten de, İngiltere'nin AET'ye başvurusunun Fransa tarafından veto edilmesinden sonra, yeni üyelere kapalıymış gibi bir görüntü yaratmak istemeyen AET Yunanistan'a büyük ödünler vermekteydi. Türkiye bu süreci yakından takip etmekte ve AET'nin Yunanistan'la yaptığı antlaşmada verdiği tavizleri değerlendirmeye tabi tutarak bunların aynısını Altılardan talep etmeyi planlamaktaydı.

10 Temmuz 1961'de Atina'da imzalanan anlaşmayla şu noktalarda kesin hükümlere varılmıştı (İKV, s.1-30; Tekeli-İlkin, I, s. 150-154; Birand, s. 74-76):

1) Önce Yunanistan ile AET arasında bir gümrük birliği kurulacak, ardından da Yunanistan AET'ye tam üye olarak kabul edilecekti. Gümrük birliğine geçiş süreci en çok 12 yıl sürecek, bu dönemde çözülemeyen sorunlar ise en çok 22 yıl sonunda giderilecekti.

2) Yunanistan'ın gümrük birliği yolunda aşması gereken hazırlık ve geçiş dönemi gibi dönemler, herhangi bir Ortaklık Konseyi kararı gerekmeden otomatik olarak sona erecekti.

3) Altılar, Yunanistan tarafından hassas ürün olarak kabul edilen bazı kalemler

dışındaki tüm tarımsal ihraç ürünlerine ve sanayi ihraç ürünlerinin tamamına, AET içinde uygulanan gümrük indirimlerini yapacaklar, tüm miktar kısıtlamalarını kaldıracaklardı.

4) Yunanistan, AET ülkelerince üretilen sanayi ve tarım ürünlerine uyguladığı gümrük ve miktar kısıtlamalarının büyük çoğunluğunu 12 yılda, bazı istisnai ürünler üzerindeki gümrük ve kotaları ise 22 yılın sonunda kaldıracaktı.

5) Taraflar, anlaşmanın uygulanmasıyla ilgili bir uyuşmazlık içine girerlerse ya da kendi ekonomilerini sıkıntıya düşüren bir durum ortaya çıkarsa, tek taraflı önlemler almakta serbest olacaklardı.

6) Yunanistan vatandaşı işçiler 12 yıl sonunda AET ülkelerinde serbest dolaşım hakkına sahip olabileceklerdi.

7) AET ülkeleri Yunanistan'ın temel ihraç mallarına, 12 yıllık süreyi beklemeden, anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren yüzde 50'ye varan gümrük indirimleri uygulayacaklardı.

8) AET Yunanistan'a 5 yılda 125.000.000 dolarlık bir mali proje kredisi aktaracaktı.

AET'nin Yunanistan'la bir ortaklık anlaşmasının temel ilkeleri konusunda mutabık kalması Türkiye'nin önünü tıkadı. Çünkü, Altıların siyasi ve ekonomik uzmanlarının ezici bir çoğunluğu, olağanüstü şartlarda Yunanistan'a verilen tavizlerin bir daha hiçbir ülke için tekrar edilmemesi gerektiği yönünde görüş birliğine varmıştı. Sıradaki ülke Türkiye'ydi ve Türk makamları, Yunanistan'la mutabık kalınan metne, kendilerinin yapacağı anlaşmaya emsal olabilir diye sımsıkı sarılmışlardı. Fakat, AET benzer taahhütler altına bir kez daha girmek istemediğini, 21 Şubat 1961 olarak tespit edilen dördüncü görüşmeyi 10 Nisana erteleyerek ve bu arada Türkiye ile kurulacak ilişki modeline ilişkin seçenekleri irdeleyen raporlar hazırlayarak gösterdi.

Çift Seçenekli Komisyon Raporları

AET Komisyonu'na göre (Birand, s.75-78), Türkiye ile Yunanistan'ın ekonomik şartları birbirinden son derece farklıydı. Komisyon, AET'nin Türkiye'ye 5 yıllık bir hazırlık dönemi vermesini, bundan bir gelişim sağlanması halinde gümrük birliği görüşmelerine geçilmesini önermekteydi. Bu 5 yıl duruma göre kısalabilir veya uzayabilirdi.

Bu öneriler, Komisyon'un eğer AET ve Türkiye arasında bir gümrük birliğine varılacaksa, bunun mümkün olduğunca yavaş gerçekleşmesini istediğini ortaya koymaktaydı. Fakat, Komisyon, 2 Mart 1961'de Konsey'e sunduğu bir raporla, bu seçeneğin yanısıra, ikinci bir seçenek olarak, Türkiye ile gümrük birliğine girilmeden yakın bir ekonomik ilişki kurulabileceğini de savundu. İkinci seçeneğe göre, mali ve ekonomik yardımlar yoluyla Türkiye'nin kalkınma çabalarının desteklenmesini öneren Komisyon, bunun öncelikle değerlendirilmesinden yana olduğunu bildirmekteydi (Birand, 78-80).

Sonuçta Altılar, dördüncü görüşmenin 10 Nisanda yapılması konusunda anlaştılar. Fakat, Türk tarafına toplantının üst düzey yetkililer arasında yapılmasını ve toplantıda ortaklığın felsefesinin tartışılmasını önermeyi de kararlaştırdılar.

Süreç Normalleşmeye Başlıyor

10-21 Nisan 1961 tarihlerinde yapılan dördüncü tur görüşmelerde, AET tarafı, Türkiye'nin içinde bulunduğu darboğazdan, AET ülkelerinin mali ve ekonomik yardımlarıyla çıkartılabileceği bir hazırlık dönemine ihtiyaç duyulduğunu ifade etti. Türk tarafı ise, dönemin gümrük birliği hedefini vurgulayarak üç somut talepte bulundu: Birincisi, AET-Türkiye arasında yapılacak anlaşma "ortaklık anlaşması" başlığını taşımalıydı. İkincisi, anlaşmada öncelikli hedefin gümrük birliği olduğu belirtilmeliydi. Üçüncüsü, Hazırlık döneminin süresi ve bunu takip eden döneme geçiş şartları belirlenirken, Roma Antlaşmasının açık hükümleriyle, Türk ekonomisinin içinde bulunduğu durumu bağdaştırabilecek esnek formüllere yer verilmeliydi.

Dördüncü görüşmede, daha önceki görüşmelerde olduğu gibi taraflar birbirlerini dinlemekle yetindiler. Ama, bu görüşmeyi diğerlerinden farklı kılan iki önemli "üstü kapalı" sonuca ulaşıldı: Birincisi, Türkiye AET ile ortaklığın öncelikli hedefini gümrük birliği olarak görmekteydi. Bu hedeften sapma ve AET'nin ekonomik ve mali yardımlarıyla yetinme niyetini taşımıyordu. İkincisi, Türkiye Yunanistan'la eşit muameleye tabi tutulmayı istiyordu.

Görüşmeyi takiben bir toplantı yapan, Bakanlıklararası İktisadi Meseleleri Süratlendirme ve Kolaylaştırma Kurulu, gümrük birliği ilkesine yer verilmesi şartıyla görüşmelere devam edilmesini istedi. Ankara, uzlaşmanın ve esnek yaklaşımın uzun vadeli amaçlarına ulaşabilmede kullanması gereken bir yöntem olduğunun farkına varmıştı (Tekeli-İlkin, I, s.161; Saraçoğlu, s.20).

Müzakere Sürecini Etkileyen Olumsuz ve Olumlu Öğeler

12 Eylül 1963'te Ortaklık Anlaşmasının imzalanmasına kadar geçen sürede ilişkilerin gidişatını etkileyen olumsuz ve olumlu bazı öğeler su yüzüne çıktı. Uzlaşma ilkesinin benimsenmesi o kadar önemliydi ki, ilişkilerin gidişatını etkileyen bazı olumsuzluklar, Ankara'nın kararlı ve uzlaşmacı tutumu sayesinde aşılabildi.

1961-1962 döneminde ortaya çıkan başlıca üç olumsuz öğeden söz etmek mümkündür:

Bir kere, dördüncü görüşmeden sonra, Türk kamuoyunda AET ile ilişkilerin gelişimine ilişkin olumlu bir hava oluşmuştu. Fakat, 9 Temmuz 1961'de, Atina'da Yunanistan ile AET arasında ortaklık anlaşmasının imzalanması bu havayı dağıttı. Türkiye'nin Yunanistan'ın gerisinde kaldığı gerçeğini resmen tescil eden bu gelişme Türkiye'deki karamsarlığı artırdı. İkincisi, 31 Temmuz 1961'de EFTA üyelerinden İrlanda AET'ye başvururken, İngiltere de başvuru kararı aldı. Böylece, Türkiye'nin imzalamayı düşündüğü anlaşmanın, AET tarafından daha geriye atılması söz konusu olabilirdi. Öte yandan, EFTA ülkelerinin Türkiye'nin üye olmadığı AET'ye girmeleri, ticaret açısından olumsuz sonuçlara yol açabilirdi. Üçüncüsü, MBK, 15 Eylül 1961'de Yassıada Mahkemesi tarafından verilen 15 idam kararından üçünü onayladı. Bunu takip eden günlerde, Maliye Bakanı Polatkan, Dışişleri Bakanı Zorlu ve Başbakan Menderes idam edildiler. Bu gelişme, başta Fransa olmak üzere, AET ülkelerinin çoğunda büyük tepkiyle karşılandı. Örgüt içinde net bir anlaşma sağlanamayınca, ilişkilerin kesilmemesi ama bir süre için son derece soğuk davranılması kararı alındı (Birand, s.100-102).

Aynı dönemde ortaya çıkan başlıca üç olumlu etkenden söz edilebilir: Birincisi, dördüncü toplantıda varılan üstü kapalı uzlaşma çerçevesinde, Türkiye, AET'ye taahhüdlerini ve beklentilerini derli toplu bir belge halinde sunma çalışmalarına koyuldu. 24 Ağustos 1961'de AET'ye sunulan bu belgede, Türkiye'nin örgüt ile tam bir bütünleşme içine girmek istediği belirtilmekte, bu bütünleşme sürecinin Türkiye'nin planlı kalkınma modeline zarar vermeyecek nitelikte olması gerektiğinin altı çizilmekteydi. Türkiye ile AET iki aşama sonunda gümrük birliğine geçeceklerdi (Tekeli-İlkin, I, s.165-166).

İlk aşamada, Türkiye'nin ekonomisinin gümrük birliğine uygun hale getirilmesi için gerekli önlemler alınacak, 5 yıl sonunda bu süre iki kez 1'er yıl uzatılabilecekti. İlk aşamanın sona ermesi ve ikinci aşamaya geçiş Ortaklık Konseyi kararıyla olacaktı.

İkinci aşama, ilk aşamayla birlikte en çok 22 yıl olacaktı. Bu aşama sonunda Türkiye'nin AET ülkelerine uyguladığı gümrük vergileri ve miktar kısıtlamaları sıfırlanacaktı. Fakat, Yunanistan'la yapılan antlaşmada olduğu gibi, Türkiye de gümrük birliğine geçildiği takdirde bile bazı ürünlerde korumacılığını bir süre daha devam ettirebilmeliydi. Daha da önemlisi, belgeye eklenen bilgi notunda, Türkiye'nin Batı dünyası ve NATO için ifade ettiği önem hatırlatılarak, siyasal nedenlerle Türkiye'nin AET'ye kabul edilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Ekonomik gücünün yetersizliğini kabul eden Türkiye, böylece siyasal önemini ön plana çıkartıyordu. Bu son argüman, 1987'de tam üyelik başvurusu sırasında, 1995'te gümrük birliğine girilirken ve 1999'da Türkiye'nin AB adaylığı açıklanırken her zaman temel dayanak noktası olarak kullanılacaktır.

Türk tezini bu kez ortaklık anlaşması yapılana kadar değişmeyecek biçimde ortaya koyan bu belgenin yazılması, beşinci görüşmeden itibaren müzakerelerin hız kazanmasının temel nedeni olmuştur.

İkincisi, 15 Ekim 1961'de Türkiye'de genel seçimlerin yapılmasıyla, askerî darbeyle kesilen çok partili demokratik hayata dönüldü. AET ile ilişkilerin sorumluluğu, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzioğlu'na verilirken, Feyzioğlu ilişkilerin eşgüdümünü sağlama işlevini, 27 Mayıs öncesinde olduğu gibi Dışişleri Bakanlığına kaydırdı. Bakanlıklararası Dış Ekonomik İlişkiler Komitesi kurularak, genel sekreterlik görevine AET konularında uzman bir dışişleri mensubu olan Kâmuran Gürün getirildi (Birand, s.112).

Üçüncüsü, 20 Mart 1962'deki F.C. Erkin'in de Gaulle'le görüşmesinde, Erkin, Fransa'nın, siyasal gelişmeleri bahane ederek bloke ettiği AET-Türkiye görüşmelerinin tekrar başlatılabilmesi için çaba gösterdi. Bu görüşmede Erkin, de Gaulle'ü hassas noktasından yakalayarak, Türkiye'nin AET'den dışlanması halinde, ticaretini SSCB ve Doğu Bloku ülkelerine kaydırabileceğini, bunun da bazı siyasal ödünlerin gündeme gelmesine yol açabileceğini belirtti. Bu görüşmeden sonra Fransa Türkiye karşısındaki tavrını yumuşattı.

Sonuca Doğru

Fransa'nın Türkiye'deki siyasal gelişmeler nedeniyle bloke ettiği görüşme süreci 18-22 Haziran 1962'de beşinci görüşmeyle yeniden başladı. Fakat, AET tarafı taraflar arasında sıkı ilişki kurmanın tek yolunun gümrük birliği olmadığını vurgu-

layarak, mali ve ekonomik yardım seçeneğine gönderme yaptı. Türk hükümetinin görüşmenin hemen ardından AET başkentlerinde yürüttüğü yoğun diplomatik girişimler meyvelerini verdi. Bu çerçevede Türkiye, Paris güdümlü geçici Cezayir hükümetini tanırken; Fransa da, Türkiye'ye karşı daha yumuşak bir tutum takınmaya başladı.

Temmuz 1962'de toplanan Bakanlar Konseyi, Komisyon'a Türkiye ile belli ilkeler çerçevesinde resmî müzakereler yapma yetkisi verdi. Bu ilkelerin başlıcaları ortaklık anlaşmasının Roma Antlaşmasının 238. maddesine dayandırılması ve süresiz olması, Atina Anlaşması örnek alınarak bir Ortaklık Konseyinin kurulması, hazırlık aşamasından gümrük birliğine geçişin Ortaklık Konseyi kararıyla yapılması, hazırlık döneminde uygulanacak ilkelerin GATT hükümlerine uygun olmasıydı (Tekeli-İlkin, I, s.164).

Bakanlar Konseyinin, Atina Anlaşmasının örnek alınmasını istemesi bile Ankara'da büyük bir memnuniyetle karşılandı. Türkiye, Yunanistan'la eşit şartlarda gümrük birliği şansını, iki yıllık bir aradan sonra, tekrar yakalamıştı. Ortaklık Anlaşmasının imzalanacağı tarihe kadar geçecek yaklaşık bir yıllık süre, şartların görüşüleceği beş çetin müzakereye sahne olacaktır.

Ekim 1962'de meydana gelen Küba Bunalımı sonrasında, (bkz. s. 681-685) Türk siyasetinin çeşitli düzeylerinde ABD bağlantısı sorgulanmaya başlamış, aralarında AET'nin de bulunduğu bölgelerle ilişkilerin güçlendirilmesi konusu taraftar bulmaya başlamıştı. Bu çerçevede Ankara temasların hızlandırılmasını ve kısa zamanda somut noktalara ulaşılmasını sağlama yönünde etkili girişimlerde bulundu. Sonunda, hazırlanan anlaşma metni, Ankara'da 12 Eylül 1963'te, Türkiye ile Federal Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika, Luxembourg dışişleri bakanları ve AET adına Konsey dönem başkanı tarafından imzalandı ve 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girdi.

B) Ankara Anlaşması

Ankara'da imzalanan anlaşma 33 maddelik bir ana metin, ek bir Geçici Protokol, bir Mali Protokol ve bir Son Senet ile dört Niyet ve Yorum Bildirisiyle bir Mektup'tan oluşmaktaydı.

Ana Metin

Anlaşmanın giriş bölümünde, "(...) *AET'yi kuran antlaşmanın* [Roma Antlaşması] *238. maddesi uyarınca Türkiye ile AET arasında ortaklık yaratan bir anlaşma* (...)" yapılmasına karar verildiği belirtiliyordu. 1. maddede bu konu son derece açık bir biçimde, "*bu antaşma ile Türkiye ile AET arasında bir ortaklık kurulmuştur*" cümlesiyle ifade ediliyordu.

Kurulan ortaklığın amacı, 2. maddede, "(..) *Türkiye ekonomisinin hızlı kalkınmasını ve Türk halkının istihdam düzeyinin ve yaşama koşullarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümüyle göz önünde bulundurarak, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi özendirmektir,*" şeklinde belirtiliyordu. Bu cümle, ortaklığın bir gümrük birliği olmadığını vurgulamaktaydı. Aynı maddenin 2. fıkrasında ise "[bu] *amaçların gerçekleştirilebilmesi için (..) bir*

gümrük birliğinin giderek gelişici bir biçimde kurulması (...)" öngörülmekteydi. 2. maddenin 3. fikrasında da, ortaklığın bir hazırlık, bir geçiş ve bir son döneme sahip olacağı vurgulanmaktaydı.

Hazırlık döneminin niteliği 3. madde ile düzenlenmekteydi. Buna göre, hazırlık döneminde Türkiye, "(...) *geçiş dönemi ve son dönem boyunca kendine düşecek yükümlülükleri üstlenebilmek için, Topluluğun yardımıyla ekonomisini* (...) güçlendirecekti. Hazırlık döneminin süresi, "(...) *Geçici Protokolde öngörülen yöntemlere uygun uzatma dışında 5 yıl* (...)" olarak saptanmaktaydı.

4. madde geçiş döneminin nitelikleri üzerinde durmaktaydı. Geçiş döneminde taraflar, "*Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin giderek gelişici bir biçimde yerleşmesini* (...) *sağlamak üzere, Türkiye'nin ekonomik politikalarının Topluluğunkilere yaklaştırılmasını,* (...)" sağlayacaklardı. Aynı maddede, geçiş döneminin süresinin "(...) *birlikte öngörülecek kural dışı durumlar saklı kalmak üzere 12 yılı* (...)" geçemeyeceği, "*bu* [kural dışındaki] *durumlar*[ın] *gümrük birliğinin makul bir süre içinde kurulup tamamlanmasını* (...)" engellemeyeceği de hükme bağlanmaktaydı.

5. madde, "*Son dönem*[in] *gümrük birliğine dayan*[dığını]" ifade etmekteydi. Anlaşmada, diğer iki dönemin aksine, son dönem için bir süre saptanmamış, gelişim tarafların mutabakatına bırakılmıştı.

Gümrük birliği konusu 10. maddede ele alınmaktaydı. Gümrük birliğinin "(...) *mal ve alışverişlerin tümünü* (...)" kapsadığının vurgulandığı bu maddede, "*Topluluk üyesi devletlerle Türkiye arasında gerek ithalatta, gerek ihracatta gümrük vergileri ve eşit etkili resimlerin, miktar kısıtlamalarının, ulusal üretime, anlaşmanın hedeflerine aykırı bir koruma sağlamayı gözeten eşit etkili başka her türlü önlemin...*" *yasaklanması* (...)" öngörülmekteydi. Maddeyle ayrıca, "*Türkiye'nin üçüncü devletlerle ilişkilerinde, Topluluğun ortak gümrük tarifesi* (...)" kabul edeceği belirtilmekteydi.

Türkiye'nin hazırlık görüşmeleri sırasında üzerinde durduğu önemli konulardan biri olan işçilerin serbest dolaşımı, anlaşmanın 12. maddesinde değerlendirilmişti. Buna göre, serbest dolaşımı aşamalı olarak gerçekleştirmek için iki taraf "(...) *Topluluğu kuran antlaşmanın* [Roma Antlaşması] *48., 49., ve 50. maddelerinden esinlenmeği* (...)" kabul etmekteydiler. Bu konuda açık bir hüküm ve AET'nin yüklendiği kesin bir yükümlülük olmaması, işçilerin serbest dolaşımının taraflar arasında ileride önemli bir anlaşmazlık konusu olmasına neden olacaktır.

13. madde tarafların yurttaşlarının karşılıklı olarak yerleşme serbestliğini düzenlemekteydi. Buna göre taraflar, "(...) *yerleşme serbestliği kısıtlamalarını kaldırmak için,* [Roma Antlaşmasının] *55., 56., ve 58.-65. maddelerinden esinlenmeyi kabul* (...)" etmekteydiler. Aynı şekilde, 14. maddeyle de taraflar "(...) *aralarında serbest hizmet edimi kısıtlamalarını kaldırmak için,* [Roma Antlaşmasının] *55., 56, ve 58.-65. maddelerinden esinlenmeyi* (...)" taahhüt etmekteydiler.

12.-14. maddeleri tamamlayıcı bir nitelik taşıyan 19. maddeyle, " (...) *Anlaşmanın uygulanmasında mal, hizmet, sermaye ve kişilerin dolaşımının aralarında serbestleştirildiği ölçüde [bağıtlı tarafların], mal, hizmet ve sermaye alışverişlerine ilişkin ödeme ve transferlerle, ücret ve sermaye transferlerinin, alacaklının ya da yararlananların oturdukları ülke parasıyla yapılmasına izin* (...)" vermeleri düzenlenmekteydi.

Bunların yanında, 20. maddeyle de, "(...) *Anlaşma amaçlarının gerçekleştirilmesi-*

ne yarayan Türkiye ile Topluluk üyesi devletler arasındaki sermaye akımlarını kolaylaştırmak için (...)" tarafların aralarında danışacakları; "(...) *Topluluk ülkelerinden gelen ve Türk ekonomisinin kalkınmasına yardımı olabilecek sermayenin Türkiye'de yatırımını özendiren her çeşit aracı araştırmaya* (...)" özen gösterileceği ve "(...) *üye ülkelerde oturanlar*[ın] *Türkiye'nin başka bir üye devlete ya da üçüncü bir ülkeye tanıdığı bütün kolaylıklardan, özellikle yabancı sermayeye uygulanan işlemler bakımından kambiyo ve vergi konularındaki kolaylıklardan yararlana*[cakları]" hükme bağlanmaktaydı.

Türkiye'nin Topluluğa tam üye olmasıyla ilgili düzenleme 28. maddeyle yapılmaktaydı. İleride, tam üyelik başvuruları bağlamında sık sık gündeme gelecek olan bu maddede "*Anlaşmanın işleyişi, Topluluğu kuran andlaşmadan doğan yükümlülüklerin tümünün Türkiye tarafından üstlenebileceğini gösterdiğinde, bağıtlı taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler*" denilmekteydi. Her ne kadar bu hükmün bağlayıcı bir niteliği olmadığı düşünülebilirse de, 28. madde ile taraflara zamanı geldiğinde ve şartları oluştuğunda yerine getirilmesi gereken bir sorumluluk yüklenmekteydi. Üstelik taraflar bu sonucun doğmasını mümkün kılacak şartların oluşmasına engel olmamak ve oluşmasını sağlayacak önlemleri almak yükümlülüğü altındaydılar.

Öte yandan, 28. maddede yer alan bu hükmün, Yunanistan ile yapılan Atina Anlaşması dışında, Topluluğun yaptığı diğer hiçbir ortaklık anlaşmasında bulunmaması, Ankara ve Atina anlaşmalarının, diğer ortaklık anlaşmalarından farklı olarak, ortak ülkeyi tedrici ekonomik entegrasyon yoluyla tam üyeliğe hazırlamak amacı güttüklerinin göstergesiydi (Arat, 1995/1, s.588-592).

Geçici Protokol

Ana metne eklenen geçici protokol 11 maddeden oluşmaktaydı. Bu belgeyle hazırlık döneminde tarafların birbirlerine karşı izleyeceği ticaret politikalarının çerçevesi çizilmekteydi. Dikkat çekici bir nokta, Türkiye'nin ısrarıyla geçici protokolün giriş bölümüne, tarafların "*Türk ekonomisi için özellikle hazırlık döneminde, tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık ihracatının öneminin bilinci içinde* (...)" oldukları cümlesinin eklenmiş olmasıydı.

Geçici protokolün 1. maddesinde, "*Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden dört yıl sonra, Ortaklık Konseyi, Türkiye'nin ekonomik durumunu göz önünde bulundurarak* (...) *geçiş döneminin gerçekleşme* (...) *hükümlerini bir Katma Protokol ile saptayıp saptayamayacağını inceler*" denilmekteydi. Yani, hazırlık döneminden, geçiş dönemine geçiş bir Katma Protokol ile gerçekleştirilecekti. Aynı maddede, eğer beşinci yılın sonunda Katma Protokol yapılmamış ise, "(...) *Ortaklık Konseyi'nde kararlaştırılacak ve 3 yılı geçmeyecek bir süreden sonra* (...)" yukarıdaki yönteme yeniden başvurulacağı hükme bağlanmaktaydı.

Geçici protokolün 2. maddesinde, tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık için AET ülkelerinin Türkiye'ye sağlayacakları yıllık tarife kontenjanları belirlenmekte, bunlar dışındaki ürünlerde, "(...) *Topluluk içi gümrük tarifelerinin tamamen kaldırılması ve Ortak Gümrük Tarifesinin bütünüyle gerçekleştirilmesi* (...)" öngörülmekteydi. Bunun anlamı, bu 4 ürün dışındaki ürünlere Topluluk Ortak Gümrük tarifesinin uygulanacağıydı.

Mali Protokol

Anlaşmaya ekli Mali Protokol ise, Türkiye'nin AET ile bir ortaklık ilişkisine girmesinden dolayı karşı karşıya kalabileceği ekonomik zorlukları bir ölçüde gidermek için Topluluğun sağlayacağı mali kolaylıkları içermekteydi. Protokolün 1. maddesine göre, "(...) *yatırım projelerinin finansman istemleri* [için] *Türkiye ve Türk şirketleri tarafından Avrupa Yatırımlar Bankasına* (...)" başvurulabilecekti. 2. maddeyle, söz konusu istemlerin, "(...) *ödünç verilmesi yoluyla finanse* [edilebileceği] [ve] *bu ödünçlerin tutarı*[nın] *175.000.000 Hesap Birimine erişebile*[ceği] *ve Antlaşmanın yürürlüğe girişini izleyen beş yıl içinde bağlanabile*[ceği] ifade edilmekteydi.

Bir "Hesap Birimi"nin değeri, Ankara Anlaşması'na ekli, "Mali Protokol'ün 2. Maddesinde Sözü Geçen Hesap Biriminin Değerine İlişkin Yorum Açıklaması"nın 1. maddesinde 0,88867088 gram saf altın olarak tarif edilmekteydi (Hesap birimi için bkz. ECU-EURO kutusu, s. 834). Aynı açıklamanın 2. maddesinde ise, "*Yukarıdaki fıkrada tanımlanan hesap birimi bakımından Topluluk üyesi bir devletin para paritesi, bir hesap biriminin içindeki saf altının ağırlığı ile Milletlerarası Para Fonu'nda* [IMF] *bu para için bildirilmiş paritenin karşılığı saf altın ağırlığı arasındaki orandır*" ifadesi yer almaktaydı. Açıklamanın 3. maddesindeyse, "(...) *hesap birimi*[nin] *Mali Protokolün uygulanma süresince* (...)" değişmeyeceği yer almaktaydı.

ECU-EURO

ECU, Avrupa Hesap Birimi, AET üyelerinin kendi iç hesap birimi olarak kullandıkları bir tür yapay para birimiydi. 1979'da AET'nin kurduğu, Avrupa Para Sisteminin (EMS) hesap birimi olarak oluşturulmuştu. EMS, üye devletlerin ikili kambiyo işlemlerinin dalgalanabileceği sınırların konulduğu bir tür sınırlı esnekliğe sahip kambiyo sistemiydi.

1 Ocak 1999'da ECU'nun yerini Euro aldı. Euro'ya katılmak için her devletin karşılaması gereken kriterler Maastricht Antlaşması'nda belirtilmişti: Tüketici fiyatlarına göre ülkenin enflasyon oranı, en iyi konumdaki üç üye devletin ortalama enflasyon oranını yüzde 1-1.5'ten fazla geçemez; üyelerin gayrisafi milli hasılasına ilişkin olarak, planlanan ya da gerçekleşen açığın gayrisafi iç üretime oranı yüzde 3'ü, devlet borçlarının gayrisafi iç üretime oranı yüzde 60'ı aşamaz; fiyat istikrarı bakımından üye ülke, faiz oranları en iyi durumdaki üç üye devletin ortalamalarını yüzde 2'den fazla geçemez.

Bu kriterlere uygun olarak, Mayıs 1998'de Bakanlar Konseyi tek Avrupa parasına katılacak 11ülkeyi belirledi. Almanya, Fransa, İtalya, İspanya, Hollanda, Beçika, Avusturya, Portekiz, Finlandiya, Irlanda ve Luxembourg Euro'ya katıldılar. Ingiltere, Isveç ve Danimarka katılmama kararı aldılar. Yunanistan ise, kriterleri henüz karşılayamadığı için Euro alanı dışında kalmıştı. Aralık 1998'de Euro ile ulusal para birimleri arasındaki oran tespit edildi. 1 Ocak 1999'dan itibaren Euro 11 AB üyesi için resmi para birimi haline geldi. 2001'de ise Yunanistan 12. devlet olarak Euro alanına katıldı. Euro banknot ve madeni paralarının dolaşımı için saptanan tarih 1 Ocak 2002'dir. Bu tarihten itibaren 6 ay içinde Euro'nun ulusal para birimlerinin yerini alması ilkesi kabul edilmiştir.

(F. Keskin)

1) Anlaşma Çerçevesinde Yaratılan Kurumlar

Ortaklık Konseyi

Ankara Anlaşması, üzerinde mutabakata varılan hükümlerin yürütülmesini sağlamak amacıyla Ortaklık Konseyi adı verilen bir organ oluşturdu. Ortaklık Konseyi,

taraflar arasındaki ilişkilerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı en üst merci olma özelliği taşımaktaydı ve Anlaşma ile kurulan tek organdı.

Ortaklık Konseyi'nin yapısı, 23. maddede, "*Ortaklık Konseyi, bir yandan Türkiye Hükümetinden üyeler, öte yandan Topluluk üyesi devletler hükümetlerinden, Konseyinden ve Komisyonundan üyelerden oluşur*" cümlesiyle belirlenmekteydi. Aynı maddede, Ortaklık Konseyinin kararlarını oybirliğiyle alacağı belirtilmekte, böylece, iki tarafa da veto hakkı tanınmış olmaktaydı.

Anlaşmanın 24. maddesine göre, "*Ortaklık Konseyi başkanlığı* [görevi], *altışar aylık süreler için Türkiye ile Topluluk temsilcilerinden biri tarafından, sırayla* (...)" yapılacaktı. Ortaklık Konseyinin görevleri ise 8.,22.,25. ve 27. maddelerde sayılmaktaydı:

"(...) *Ortaklık Konseyi,* (...) [Roma Antlaşması'nın] *öngördüğü* (...) *her türlü korunma kurallarını saptar.*" (Md. 8)

"*Ortaklık Konseyi Anlaşmanın gayelerini göz önünde tutarak, ortaklık rejimi sonuçlarını belirli aralıklarla inceler.*" (Md. 22/2).

"*Ortaklık Konseyi, Anlaşma bunun için gerekli davranış yetkisini öngörmediği hallerde,* (...) *Anlaşma gayelerinden birine ulaşmak için* (...) *uygun kararları alır.*" (Md. 22/3)

"*Ortaklık Konseyi* [bağıtlı taraflarca kendisine getirilen] *uyuşmazlığı karar yoluyla çözebilir.* (...) *Uyuşmazlığı Avrupa Toplulukları Adalet Divanı'na ya da kurulu bulunan herhangi bir başka yargı merciine götürmeyi* [de] *kararlaştırabilir.*" (Md.25/2).

"*Uyuşmazlık* [yukarıdaki yoldan] *çözülememiş ise, bağıtlı tarafların geçiş döneminde ve son dönemde başvurabilecekleri hakemlik ya da başkaca bir yargı yolunu* (...) *Ortaklık Konseyi saptar.*" (Md. 25/4).

Ortaklık Komitesi

Ankara Anlaşması'nın 24. maddesiyle verilen yetkiye dayanılarak Ortaklık Konseyi tarafından kurulan Ortaklık Komitesi, her iki tarafın daimi temsilcileri ve / veya daimi temsilci yardımcılarından oluşmaktaydı. Başlıca görevi Ortaklık Konseyine yardımcı olmak ve işlerin devamlılığını sağlamaktı.

Karma Parlamento Komisyonu

TBMM ve Avrupa Parlamentosu heyetleri tarafından kuruldu. Komisyon, her iki taraftan 15'er olmak üzere 30 parlamenterden oluşmaktaydı. Komisyonun kurulmasına ilişkin protokolde, "(...) *Komisyonun görevi, Türkiye'nin AET ile ilişkilerinden doğan bütün sorunları* (...) *görüşmek* (...)" şeklinde belirlendi.

2) Anlaşmanın Tahlili

Hukuksal Açıdan

Ankara Anlaşması, Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyelik süreci devam ettikçe gündemde kalacak bir metindir. Zaman zaman bu anlaşmanın geçerli olduğu süre ve sona erişi üzerinde akademik tartışmalar yapılmaktadır. Uluslararası hukuk açısından bir anlaşmanın sona erişi bazı genel nedenlere bağlıdır. Bunun dışında, anlaşma metninde sona erişle ilgili bir hükmün yer alması halinde, bu hüküm uyarınca da anlaşma sona erebilir. Ankara Anlaşmasının hiçbir yerinde anlaşmanın sona er-

mesine ilişkin bir hüküm yoktur. Dolayısıyla, anlaşma devletler hukukunun öngördüğü genel nedenler dışında bir nedenle sona erdirilemez. Bu bakımdan Avrupa Topluluklarını kuran Roma Antlaşması ile Ankara Anlaşması arasında bir benzerlik kurulabilir. Her iki anlaşma da geri dönülemez bir entegrasyon süreci başlatmıştır (Arat, 1995/1, s.591-592).

Öte yandan, Ankara Anlaşmasının yukarıda sözü edilen 28. maddesi, geniş bir yorumla, anlaşmanın sona ermesine ilişkin bir fikir verebilir. Zira 28. madde, gerekli koşullar gerçekleştiğinde Türkiye'nin Topluluğa tam üye olabilmesinin zeminini hazırlamaktadır. Bu durumda, Ankara Anlaşmasının, Türkiye'nin tam üyeliğine ilişkin "katılma antlaşması"nın yürürlüğe girmesiyle sona ereceği söylenebilir.

Ankara Anlaşması uyarınca taraflar arasında kurulan ortaklık, Türkiye'nin tam üyeliğini sağlayacak ortamın oluşturulmasına yöneliktir. Tam üyeliğe gidecek süreçte, gümrük birliği bir ilk ya da ön aşamadır (Geçiş Dönemi). Gümrük birliğine geçilmesi, Ankara Anlaşmasının sona erdiği biçiminde yorumlanamaz.

Bunların yanı sıra, Avrupa Toplulukları Adalet Divanının çeşitli davalarda verdiği kararlarda, Türkiye ile AT arasındaki çeşitli belgelerde, 1995 tarihli Gümrük Birliği belgesinde ve 1999 tarihli Helsinki belgesinde sürekli olarak Anlaşmaya atıflarda bulunulması, ayrıca Ankara Anlaşması ile kurulmuş olan Ortaklık Konseyinin hâlâ Türkiye-AB ilişkilerinin yürütülmesinde en yetkili organ olarak görev yapması, Anlaşmanın yürürlükte bulunduğunun kanıtlarıdır (Ayrıca bkz. Arat, 1995/1, s.594-595).

Siyasal Açıdan

Türkiye, AET'ye başvurduğu ve anlaşma görüşmelerine başladığı dönemde, bu konuyu ciddi biçimde incelemiş ve müzakere sürecinde kendisine yol gösterebilecek bir AET politikası oluşturmuş değildi. Bu konuyla ilgilenenler birkaç siyasetçi ve bürokrattan ibaretti. Dolayısıyla, anlaşma parafe edildikten sonra imza için Türk hükümetinin gündemine girdiğinde, sanki ilk kez sözü ediliyormuş gibi bir ortam oluştu.

Müzakerelerin başladığı günden itibaren konuyla ilgilenen tek kurum Dışişleri Bakanlığıydı. Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT), anlaşma metnine ve AET'nin Türk ekonomisine çekidüzen verme niyetine soğuk yaklaşıyordu. Ama DPT, itiraz etmek yerine ses çıkarmamayı yeğledi. Üniversite çevreleri ve basın da, Avrupa ile yaşanan bu gelişmeyi son derece sessizce izliyorlardı.

Başbakan İnönü, anlaşma kendisine sunulduğunda, bu konuda ilk ve son kez bir bakanlar kurulu toplantısı düzenledi. Bu toplantıda kendi endişelerini dile getirdi. İnönü'nün en büyük korkusu, kırk yıl önce kaldırılması için büyük savaşım verdiği kapitülasyon rejimini anlaşmanın diriltmesiydi. Dışişleri Bakanı Erkin, Paşa'yı bu konuda ikna etti. İnönü, kendisine, Türkiye'nin istediği zaman anlaşmadan ayrılabileceği garantisinin verilmesi üzerine, anlaşmayı parafe etti (Birand, s.155-158).

Türkiye'nin böyle bir havada yürürlüğe giren anlaşmadan çok fazla bir beklentisi yoktu. Aslında, tüm müzakere süreci sırasında da açığa çıkan iki temel hedef, ileride AET ile ilişkileri kurumsal bir zemine oturtacak bir belge elde etmek ve AET'nin sağladığı imkanlardan yararlanarak, Avrupa ile entegrasyon yarışında Yunanistan'dan geri kalmamaktı. Temel hedefler bunlar olunca, Türkiye'nin anlaşma-

da öngörülen hazırlık döneminin gereklerini yerine getirmek ve hızla geçiş ve son dönemlerine ulaşmak için yeterli gayreti neden göstermediği daha iyi anlaşılabilmektedir. 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye'nin AET karşısında takındığı tutum, 1990'larda tekrar gündeme gelecek, Türkiye gümrük birliğinin gerektirdiği bazı ekonomik düzenlemeleri ve tam üyeliği sağlayacak ekonomik, siyasal ve hukuksal mevzuat değişikliklerini yapmamak için ayak süreyecektir.

AET açısından bakılınca, anlaşma metninde Topluluğun Türkiye'ye, çok az ülkeye yaptığı kadar sıcak davrandığı görülmekteydi. AET, geri dönüşü neredeyse imkansız bir entegrasyon süreci başlattığının farkındaydı. Nitekim, ilişkilerin gerginleştiği 1976-1989 döneminde Topluluk defalarca resmî ve gayriresmî ortamlarda Türkiye'yi Ankara Anlaşmasından vazgeçirmeye ve onun yerine bir serbest mübadele anlaşması imzalamaya ikna etmeye çalışacaktır. Türkiye'nin ödün vermemesi karşısında, 1989'dan itibaren bu ısrardan vazgeçilecektir.

Kurumsal Açıdan

Anlaşmanın en göze çarpan eksikliği, kurumsal hükümlerin yeterince takviye edilmemiş olmasıydı. Anlaşmayı hazırlayanlar, ileride iki taraf arasında bir bütünleşme sağlanacağı inancından hareketle, bu tür hükümleri bilerek zayıf bırakmışlardı. Çünkü, o yıllarda yapılan hesaplamalara göre, herşeyin yolunda gitmesi halinde Türkiye'nin en geç 1995'i izleyen birkaç yıl içinde Topluluğa tam üye olması tahmin ediliyordu. 1976 sonrası gelişmeler ve özellikle 12 Eylül 1980 askerî darbesi, bu süreci tamir edilmesi çok zor biçimde aksatacaktır.

Anlaşma, Ortaklık Konseyi dışındaki kurumların açıkça tesis edilmediği bir belge, bir çerçeve anlaşması niteliğindeydi. Fakat, Ortaklık Konseyine gerekli gördüğü organları kurma yetkisi verilmişti. Anlaşmada, ortaklığın amacı, hedefleri, temel ilkeleri ve hedeflere ulaşmak için geçilecek başlıca evreler belirlenmişti. Yani, Türkiye ile Topluluk arasında gerçekleştirilecek entegrasyonun genel programı ortaya konmuştu. Bu programın uygulanması, gerekli alt programların, düzenlemelerin yapılıp uygulanmaya konması, her evrede hangi önlemlerin nasıl ve ne zaman alınacağının saptanması gibi konular ise Ankara Anlaşmasının eki ve uzantısı biçiminde yürürlüğe girecek olan uluslararası hukuk metinlerinin ve Ortaklık Konseyi kararlarının belirleyeceği düzenlemelere bırakılmıştı (Arat, 1995/1, s.594).

Bu açıdan bakıldığında Ankara Anlaşması, ilişki biçiminin ana doğrultusunun belirlendiği, fakat ayrıntıların ortaya çıkan yeni koşullar çerçevesinde Ortaklık Konseyine bırakıldığı esnek bir model ortaya koymaktaydı.

C) Ortaklığın Yürüyüşü

1) Hazırlık Dönemi

a) Türkiye'nin Tutumu

Ekonomik İhtiyaçlar

Türkiye, hazırlık dönemini, bir sonraki döneme geçiş için gerekli altyapının inşa edilmesi gereken bir süre olarak değil, geçiş döneminden önce geçirilmesi zorunlu

bir dönem olarak değerlendirmekteydi. Nitekim, Ankara Anlaşmasının yürürlüğe girdiği 1 Aralık 1964'ten, Türkiye'nin geçiş dönemi çalışmalarının başlatılmasını Topluluk'tan istediği 16 Mayıs 1967'ye kadar geçen süre içinde, anlaşmada Türk ekonomisinin güçlendirilmesi için öngörülen yapısal hazırlık çalışmalarının hiçbiri yapılmadı (Arat, 1990, s.169).

Bu tutumun en önemli nedenlerinden biri, anlaşmanın yürürlüğe girmesinden önce hazırlanmış olan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânının içedönük bir kalkınma stratejisi belirlemiş olmasıydı. Plân çerçevesinde, kişi başına kalkınma hızını OECD ülkelerinden daha yüksek tutarak, Türkiye ile bu ülkeler arasındaki gelir farklılığının kapatılması ve ödemeler dengesinin 15 yıl içinde sağlanması hedeflenmekteydi. Plânla ihracatın artırılması ve ithalatın yurtiçinde ikamesine dönük bir yaklaşım benimsenmişti. Kalkınma Plânı içedönük bir politika izlemeyi öngörünce de, plânın yıllık uygulama programları da, AET ile yapılan anlaşma ve Ortak Pazar konularına son derece genel ifadelerle yaklaşmıştı. Kalkınma Plânında AET ile ilişkilere, sadece "(...) *Plânın hazırlanmasında gözönüne alınan Müşterek Pazarın yaratacağı ekonomik şartların ekonomimize etkileri, yıllık uygulama programlarının hazırlanmasında da dikkatle izlenecektir* (...)" cümlesiyle değiniliyordu (Devlet Plânlama Teşkilatı (1963), s.510).

Hazırlık döneminde, Türkiye'nin AET'yle kurmak istediği ilişki biçiminin temel belirleyicisi, yukarıda sözü edilen plân çerçevesinde öncelikli hale gelen ihtiyaçlar oldu. Bu bağlamda, plânda yer alan ihracatın artırılması hedefine yönelik olarak, Ankara Anlaşmasına paralel biçimde imzalanan Geçici Protokol'de yer verilen tütün, kuru üzüm, fındık ve kuru incir gibi geleneksel ihraç ürünlerine AET tarafından uygulanan kotaları genişletmek için girişimler yapıldı. Geçici Protokol'le (4. madde), yürürlüğe girme tarihinden iki yıl sonra Ortaklık Konseyi'ne böyle bir düzenleme yapabilme imkanı sağlanmıştı. 1966'dan itibaren bu dört ürünün kontenjanları Türkiye'nin talebi ve AET'nin oluru doğrultusunda artırıldı. Bazı AET ülkelerinin yoğun istekleri doğrultusunda, Türkiye'nin AET'ye yaptığı fındık ihracatı ise, kendisine tanınan kontenjanın çok üzerinde gerçekleşti.

Dört geleneksel ihraç maddesinin yanı sıra, Geçici Protokol'ün 6. maddesinden yararlanan Türkiye 1967'de taze üzüm, narenciye, zeytinyağı, şarap, tekstil ve el dokuma halılarda kontenjan talebinde bulundu. Bu ürünlere ilişkin olmak üzere, anlaşmaya varılan kontejanlar 1 Aralık 1967'de yürürlüğe girdi.

Ödemeler dengesi açığının kapatılması için değerlendirilmesi gereken çarelerden biri olarak düşünülen yurtdışına işçi gönderilmesi uygulaması da, 1965'ten sonra yıllık programlarda geniş biçimde yer almaya başladı. Bu çerçevede, Ankara Anlaşmasıyla doğrudan bir bağlantı kurulmamakla birlikte, yurtdışına gönderilen işçilerin yerleşme ve sosyal haklarının sağlanması ve işçilerin birikimlerinin Türkiye'ye aktarılması gibi konular yıllık programlara girdi. Bu bağlamda Türkiye, Ankara Anlaşmasının müzakere sürecinde sık sık dile getirdiği, işçilerin AET ülkelerinde serbest dolaşımı konusunu, Ortaklık Konseyi toplantılarında da gündeme getirdi. Fakat AET tarafı bu konunun hazırlık dönemi sonrasına bırakılmasını isteyerek sadece AET ülkelerindeki Türk işçilerinin sosyal şartlarına ve meslek geliştirme konularına özel bir önem vermeyi kabul etti.

1968-1972 dönemini kapsayan İkinci Beş Yıllık Plân'da da, temel olarak, birinci

plânda hedeflenen sonuçlara ulaşılması amaçlandı. AET ile ilişkiler konusuna ise, bazı muğlak ifadeler ve somutluk içermeyen cümlelerle değinildi. Plân'da sanayi ve tarım ürünlerindeki "(...) *Ortak rejim*[in] (...) *Hazırlık Döneminde Türkiye'nin ekonomisini güçlendirmesi konusundaki çabalarını artırma zorunluluğu* (...)" doğurduğuna işaret edilmekteydi. Bunun için de başlanan hazırlık çalışmalarının önemle izlenmesi " (...) *ekonominin bütünlüğü içinde kalkınma amacına uygun olarak güçlü tedbirlerin alınması ve uygulanmasının gerekli görüldüğü* (...)" belirtilmekteydi (Devlet Plânlama Teşkilatı (1967), s.123).

Türkiye hazırlık döneminde AET tarafından verilmesi taahhüd edilen 175.000.000 ECU kredinin sağlanması konusuna özel bir önem atfetti. 1967'ye kadar geçen süre içinde AET, Türkiye'nin sunduğu 22 projeye 103.300.000 dolarlık kredi bağladı. Yine de, Türkiye'nin kamu ve özel sektör üzerinden AET'ye sunduğu proje sayısının yetersiz oluşu nedeniyle, taahhüd edilen miktarın ancak 29.160.000 ECU'lük kısmı kullanılabildi (Saraçoğlu, II, s.99-109; Tekeli-İlkin, I, s.29).

Siyasal İktidarların Aceleciliği

1965 seçimlerinde iktidara gelen Süleyman Demirel hükümeti, hazırlık döneminin gerektirdiği iyileştirme çabalarının yerine getirilmediği bir dönemde, geçiş dönemine geçilmesi için AET ülkelerinin başkentlerinde girişimler başlattı. Demirel'in aceleciliğinin arkasında, bir yandan AET'ye tam üye olarak yıllardır ulaşılmaya çalışılan bir hedefi kendi iktidarı döneminde gerçekleştirme amacı yatarken, diğer taraftan özellikle Dışişleri Bakanlığı içinden gelen bu yöndeki telkinler vardı. Ankara Anlaşmasının imzalanmasıyla, Türkiye'nin gümrük birliği yoluyla tam üyeliğe gidişinin kesinleştiğini, ayrıca ikili ilişkilerin yürütülmesini sağlayan tüm kurumların oluşturulduğunu, dolayısıyla geçiş dönemi için daha fazla beklemenin gereksiz olduğunu savunan kimi Dışişleri yetkilileri, sürenin daha fazla uzatılmasının taraflara bir çıkar sağlamayacağı görüşünü taşıyorlardı.

Gerçekten de, Ortaklık Konseyi, Ortaklık Komitesi ve Karma Parlamento Komisyonu gibi organlar verimli çalışmalar yapmaktaydı. Bunların yanında, Mart 1964'te AET ile ilişkileri yürütmek için, Dışişleri, Gümrük ve Tekel, Maliye, Turizm ve Tanıtma bakanlıklarından bürokratların katılımıyla, Ortak Pazar Merkezî Teşekkülü oluşturulmuştu. Daha sonra bu kuruma Çalışma ve Sanayi bakanlıkları, DPT ve TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) temsilcileri de eklenmişti. Buna paralel olarak, özel sektörde de, 1965 sonunda, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının öncülüğünde İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) adıyla oluşturulan kuruluş, Türkiye'nin AET ile ilişkilerinde en üst düzeyde etkinliği sağlayabilecek koşulları oluştumak için çalışmaya başlamıştı.

Bütün bu kurumsal yapılanmaya rağmen, Ankara Anlaşmasında öngörülen gerekli altyapı çalışmalarını hakkıyla tamamlamayan Türkiye, yine de, geçiş döneminin başlatılmasını istiyordu.

Türkiye'nin bu aceleciliğinin iki nedeni daha vardı: Birincisi, de Gaulle'ün vetosuyla AET'ye girmesi şimdilik engellenen İngiltere'nin, Topluluk üyesi olması halinde, Türkiye'nin üyeliğinin zora girebileceği, dolayısıyla bu olay gerçekleşmeden gerekli aşamaların hızla katedilmesi gerektiği düşüncesiydi. İkincisi ise, Albaylar

Cuntası nedeniyle AET ile ilişkileri dondurulan Yunanistan'ın bu zaafından yararlanılarak, iki ülke arasında AET ile ilişkiler alanında var olan açığı kapatmak isteğiydi. 16 Mayıs 1967'de Bruxelles'de toplanan Ortaklık Konseyinde Türkiye, geçiş döneminin başlatılması için gerekli belgelerin hazırlanmasını talep etti.

AET tarafı ise Türkiye'nin acele etmesinin ardındaki siyasal nedenleri anlamakla birlikte, ikinci aşamaya geçiş için erken olduğu inancındaydı. Bruxelles toplantısında Türkiye'ye net bir cevap verilmeyerek gelişmeler zamana bırakıldı (Birand, s.210-212; Tekeli-İlkin, II, s.34).

Bürokrasiden Yükselen İtirazlar: Planlamacılar Diplomatlara Karşı

AET ile ilişkiler konusu, eskisine nazaran daha yoğun olarak kamuoyunun gündemini işgal etmeye başlamıştı. AET ile daha sıkı bir işbirliği kurulması fikri Demirel'in Adalet Partisi (AP) öncülüğünde bir grup tarafından destekleniyordu. Büyük sanayi ve iş çevreleri de, bu görüşe yakın açıklamalarda bulunuyorlardı. AET üyeliğinin, Türkiye'yi bir montaj sanayii ülkesi haline getireceğini savunanlar ise, CHP ve TIP içinde yer almaktaydılar. Üniversite hocalarının büyük bölümü de, sanayileşmiş ülkelere göre hazırlanmış bir ekonomik yapı sunan AET üyeliğinin Türkiye'nin kalkınması için alınması gereken önlemlerle çelişen düzenlemeler getireceğini belirtmekteydiler.

Kamuoyunda bu tartışmalar devam ederken, devlet aygıtı içinde de, AET'yle ilişkilerin hangi kurum tarafından yürütüleceği konusunda ciddi bir çatışma başgösterdi. Çatışmanın tarafları ilk günden itibaren Türkiye'nin AET yolculuğunun kaptanlığını yapan Dışişleri Bakanlığı ile, 1961 anayasasıyla kurulan ve hızla Türkiye'nin tüm ekonomik sorunlarının ele alındığı en prestijli devlet kurumu olma yolunda ilerleyen DPT'ydi.

1967'de DPT Müşteşarı Turgut Özal idi. Kurum personeli sola eğilimli olanlar ile dini temele dayalı sistemden yana olanlar biçiminde nitelendirilebilecek iki büyük gruba ayrılmış bulunuyordu. Fakat iki kesim de, Batı'yla bütünleşmeye karşı ve ulusal bir sanayileşmeden yanaydılar. Bu temel noktada sağlanan oydaşmayla, DPT bürokrasisi AET ile daha fazla entegrasyonu gerektirecek tüm gelişmeleri mümkün olduğunca geciktirme eğilimi içine girdi.

DPT'nin bu görüşü, 1968 başından itibaren kurumca yayınlanan raporlarda açıkça sergilenerek somutlaştırıldı. Bu raporların en çarpıcı yönü, gümrük birliğine girilmeden önce Türkiye'nin kendi ekonomik varlığını AET ülkelerinin düzeyine çıkarmasının ve hızla sanayileşmesinin gerekliliğine yapılan vurguydu. Sanayileşmemiş ve ekonomik zorluklar içindeki Türkiye'nin üyeliği, hem kendisine, hem de AET'ye sorun yaratacaktı. Bu sorunun önüne geçilmesi için Türkiye, GSMH'sını yılda yüzde 7, sanayi üretimini ise yılda yüzde 11-12 artırmalıydı.

Bu yaklaşımlar, Dışişleri Bakanlığı ile DPT'nin, uzun yıllar sürecek bir görüş ayrılığı içine girmesine yol açtı. Fakat, bu ayrılığın kurumlar arası bir çatışmaya dönüşmesi, Mart 1968'de, Özal'ın, Türkiye'nin AET ve RCD ile ilişkilerinin yürütülmesinde sorumluluğu Dışişlerinden DPT'ye aktaran bir kararname taslağını hükümete imzalatmasıyla başgösterdi. AET ile ilişkiler gibi son derece önemli bir sorumluluğun kendisinden alınması Dışişleri Bakanlığını harekete geçirdi. Önce, Dışişleri bürokratlarının girişimleriyle, Dışişleri Bakanı Çağlayangil kararnameden imzasını çekti. Ar-

dından da yeni bir düzenleme yapılarak, sorumluluk her iki kurum arasında paylaştırıldı. Buna göre, devlet kuruluşları ve özel kesimin katılımıyla yapılacak teknik çalışmaların düzenlenmesi ve koordine edilmesi görevi DPT'ye verilirken, dış temsil, müzakereler ve bunların eşgüdümü görevi Dışişleri Bakanlığına bırakıldı.

Sorumluluk paylaşımı iki kurum arasındaki gerginliğin önlemlesine yetmedi. Özellikle Katma Protokol müzakereleri sırasında bu çatışma tekrar su yüzüne çıkacak ve planlamacılar ile diplomatlar bir kez daha karşı karşıya gelecektir.

b) AET'nin Geciktirme Politikası

Ekonomik Nedenler

Türkiye Katma Protokol'ün bir an önce hazırlanmasını ve geçiş döneminin başlamasını isterken, AET bu aşamaya geçilmesi için henüz erken olduğu düşüncesindeydi. Çünkü Türkiye, ekonomisini güçlendirmesi için kendisine sunulan hazırlık dönemini iyi değerlendirmemişti. Yapısal dönüşümler gerçekleştirilmediği halde, bazı ihraç ürünlerine uygulanan kotaların artırılması talebi gündeme getirilmekteydi. Geçiş dönemi, hazırlık dönemine nazaran Türkiye'ye daha az imkan ama daha çok sorumluluk getirecekti. Zayıf ve hazırlıksız bir Türkiye'nin geçiş dönemi gereklerini yerine getirmesi ve gümrük birliği aşamasına kolayca geçmesi beklenemezdi.

Siyasal Nedenler

AET'nin geçiş döneminin başlatılmasına itirazının arkasında ekonomik nedenlerin yanında iki de temel siyasal neden vardı. Birincisi, AET'nin kendi iç sorunlarının yoğunlaşmasıydı. Altılar, Türkiye ve Yunanistan gibi ortaklık anlaşması imzaladıkları ülkelerle ilişkilerinden çok, bu iki ülkeden daha çok sanayileşmiş ve AET'nin ekonomik koşullarına ayak uydurabilecek Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek konusuyla ilgilenmekteydi. Bunların başında da İngiltere, İrlanda ve Danimarka gelmekteydi. Fakat, de Gaulle'ün sert çıkışı nedeniyle, İngiltere'nin ve dolayısıyla diğer adayların üyeliği gerçekleşemiyordu. Bruxelles, Türkiye'yi mümkün olduğunca hazırlık döneminde tutmak, böylece zaten ağır olan gündemine yeni sorunların girmesini engellemek istiyordu.

İkincisi, AET'nin 1960'ların ortalarından itibaren Akdeniz ülkelerine yönelik yeni bir politika geliştirmekte oluşuydu. 1964'te İsrail, 1965'te Lübnan ile anlaşmalar imzalamış olan AET, 1969'da Fas ve Tunus ile de anlaşmalar yapacaktır. Bu tercihli ticaret anlaşmaları çerçevesinde AET, Akdeniz havzasını kendi "ekonomik arka bahçesi" olarak görme eğilimindeydi. Bu Akdeniz politikası içinde Türkiye ve Yunanistan'ın da yeri vardı. Bu ülkelerin Topluluğa tam üye olmaları yerine, diğer Akdeniz ülkeleriyle birlikte değerlendirilmeleri konusundaki görüşler yavaş yavaş dile getirilmekteydi. Bu durumda, Türkiye'nin tam üyeliğe giden süreçte hızla ilerlemesinin önüne geçilmeliydi.

c) Katma Protokolün İmzalanması Süreci

16 Mayıs 1967'de yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında, Türkiye'nin geçiş dönemi çalışmalarına başlanması yönünde ısrarları AET tarafınca cevapsız bırakılmıştı.

Buna karşılık 9 Ekim 1967'de yapılan 6. Ortaklık Konseyi toplantısında AET tarafı, geçiş döneminin içerik ve esaslarının saptanmasına yönelik ön çalışmaların başlatılması yönünde bir kararın alınmasına engel olmadı.

Topluluk tarafından hazırlatılan Nisan 1968 tarihli rapor Türkiye'nin hazırlık döneminde sergilediği performansı, geçiş döneminin başlaması için yeterli görmemekteydi. Yürürlükteki yüksek gümrük vergilerinin indirilmesi, tahmin edilenden daha çok zaman alacaktı. Türkiye'nin taahhüt ettiği, ithalata uygulanan kısıtlamaların kaldırılması, yeni ve zengin dış kaynaklar bulunmadığı sürece gerçekleşemezdi (Birand, s.234-235).

Raporda ortaya konulanlar, Türkiye'nin geçiş dönemine hazırlıklı olmadığını gözler önüne sermekteydi. Fakat, yine raporda, Türkiye'nin farklı platformlarda defalarca geçiş döneminin başlatılmasını istediği, bunu Yunanistan'ı yakalayabilmek için tek seçenek olarak gördüğü vurgulanmakta ve bu koşullar altında Türkiye'nin siyasal ve psikolojik tepkisini engellemek gerektiği ifade edilmekteydi. Rapora göre, geçiş döneminin ertelenmesi halinde, mevcut ekonomik durumun ileride de devam etmesi tehlikesi vardı. Bunlar göz önünde bulundurularak, ikinci döneme geçişe olur vermek Topluluğun atması gereken adımdı.

Bundan sonra, iki taraf da ikinci döneme geçişi sağlayacak Katma Protokol'ün hazırlık çalışmalarına giriştiler. Katma Protokol müzakereleri, Ankara Anlaşması'nın müzakere sürecinde olduğu gibi çetin geçti. Fakat bu kez Türkiye'nin eli eskisine nazaran daha zayıftı. Yine de müzakere sürecinin başlangıcında Türkiye AET'den isteyeceklerinin düzeyini mümkün olduğunca yüksek tutarak, pazarlık payını artırmaya çalıştı.

Ankara, müzakerelerde AET'ye esas olarak üç konuyu kabul ettirmek istiyordu (Birand, 249-252): Birincisi, Türkiye AET ülkelerinden ithal ettiği sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergisini mümkün olduğunca geç bir tarihte sıfırlamak istiyordu. Buna karşılık Türkiye'nin tarım ürünlerine AET ülkelerince uygulanan gümrük vergileri mümkün olduğunca çabuk sıfırlanmalıydı.

İkincisi, vatandaşların serbest dolaşımıyla ilgiliydi. Türkiye özellikle Türk işçilerinin AET ülkelerinde serbestçe dolaşabilme ve çalışabilme koşullarının hazırlanması için neler yapılması gerektiğini kesinleştirmeliydi.

Üçüncüsü, tam üyeliğin gerçekleşebilmesi için gerekli olan ekonomi ve ticaret politikalarının uyumlaştırılması konusunda taraflarca atılacak adımlar belirlenmeliydi. Türkiye, uğrayabileceği zararı göz önünde bulundurarak, bu süreçte Topluluk'tan mümkün olduğunca yüksek miktarlarda Mali yardım almalıydı. Bu çerçevede Katma Protokol ile birlikte yeni bir Mali protokol yapılmalıydı.

Bu üç konu da zaten Ankara Anlaşmasına göre gündeme gelecekti. Türkiye'nin yapmaya çalıştığı, sorumluluklarını mümkün olduğunca aza indirmek, AET'den alabileceği tavizleri ise yüksek tutmaktı. Ankara, 3 Ocak 1969'da ithalat teminatlarını yüzde 20 artırdı; libere ithalattan yüzde 25 damga resmi alınmasına karar verdi ve çok sayıda tahsisli malın ithalatını yasakladı (Birand, s.264). Böylece, muhtemel kayıplarını azaltma yolunu seçti. Aynı dönemde, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan bir çalışma grubu 22 yıllık süre için korunması gereken ürünlerin bir listesini hazırladı. Bu liste AET ile yürütülecek müzakerelerin temel belgesini oluşturdu. 15 Mart 1969'da yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında, mü-

zakereleri yürüteceklere verilecek temel talimat belgesi bir kararname haline getirildi. Talimatta, Türkiye'nin verebileceği tavizlerin son noktası belirlenmekteydi. Bu son derece önemli ve "gizli" damgası taşıyan talimat 27 Mart'ta Resmî Gazete'de "gizli" ibaresi kaldırılarak yayınlandı. Türkiye'nin pazarlık politikasını gözler önüne seren bu gizli belgenin yayınlanması, Ankara'da şaşkınlık yarattı. Belgenin, AET ile entegrasyonu istemeyen ve bu konuda Dışişleri ile çatışma halinde olan DPT tarafından yayınlatıldığı iddiaları ortaya atıldıysa da, bu hiçbir zaman kanıtlanamadı (Birand, s.261).

Türkiye ile AET arasındaki Katma Protokol müzakereleri bu ortam içinde 1969 Martında başladı. Ortaklık Konseyinin 9 Aralık 1969'da Bruxelles'de yaptığı toplantıya kadar geçen süre içinde devam eden müzakerelerde, tarafların istekleri tam olarak ortaya çıkarak bir dönüm noktasına gelinmişti. AET tarafı gelinen noktadan daha öteye geçilemeyeceği yönünde sinyaller veriyor ve Türkiye'yi kendi koşullarını kabule zorluyordu. Konsey toplantısı sırasında iki tarafın temel yaklaşımları arasında önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Her ne kadar her iki taraf da birer miktar ödün verdilerse de, sonunda toplantı Çağlayangil'in hükümete danışmak için Ankara'ya dönmesiyle sona erdi.

Türkiye'nin bundan sonraki hamlesi iki rapor etrafında oluştu. Bu raporlardan ilki, Dışişleri ve Maliye bakanlıklarının ortaklaşa hazırladıkları ve Ortaklık Konseyinde Komisyon'un getirdiği önerilerin aynen kabul edilerek geçiş döneminin başlatılmasını savunuyordu. Diğer rapor ise DPT müsteşarı Turgut Özal tarafından hazırlanarak doğrudan Başbakan Demirel'e sunulmuş ve Komisyon tarafından diretilen çok ağır yükümlülükler karşılığında Türkiye'nin alacaklarının çok az olduğu, dolayısıyla ikinci döneme geçişin bir avantaj getirmeyeceği görüşlerini öne çıkarıyordu.

O sıralarda parti içi muhalefet Demirel'in koltuğunu sallamaktaydı. CHP yükselişe geçmişti. Dışarıda ise, kamuoyunda giderek artan Amerikan karşıtlığı ve ABD ile yaşanan haşhaş sorunu nedeniyle, Washington-Ankara ilişkileri gerginleşmeye başlamıştı. (bkz. s. 701-704). Geçiş döneminin başlamasının hükümetinin bir zaferi gibi kamuoyuna yansıtılabileceğini ve ABD ile zedelenen bağların, AET ile yakınlaşarak dengelenebileceğini düşünen Demirel, AET ile yürütülen müzakerelerde bazı ekonomik konuların iyileştirilmesi için pazarlık yapılması koşuluyla, geçiş döneminin başlatılması için gereğinin yapılmasını istedi (Birand, s.314-318).

Ortaklık Konseyinde, AET Türkiye'ye açılacak kredinin 185'ten 195.000.000 dolara çıkarılması dışında, daha önce öne sürdüğü koşullardan ciddi ödünler vermedi. Türk tarafı başbakandan aldığı talimat gereğince bunlarla yetinmeyi kabul etti.

Üzerinde anlaşmaya varılan metin 23 Kasım 1970'te Bruxelles'de imzalandı. Katma Prokotol ile birlikte bir Mali Protokol ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Yetki Alanına Giren Maddelerle İlgili Anlaşma da imzalandı. Meclis'te kurulan bir komisyon anlaşmalar üzerinde çalıştığı sırada 12 Mart 1971 askerî müdahalesiyle Demirel hükümeti istifa etti.

Nihat Erim kabinesi, AET ile başlatılan sürecin devamından yanaydı. Komisyonlarda yapılan incelemelerden sonra anlaşmalar Temmuz 1971'de onaylandı. Türkiye ile AET arasında Bruxelles'de bir Geçici Anlaşma imzalanarak, Katma Protokol'ün yürürlüğe girişine kadar uygulanacak ticaret hükümleri belirlendi. Türkiye bu geçici anlaşmanın yürürlüğe gireceği 1 Eylül 1971'de, gümrük oranla-

rını yüzde 120 artırdı. Böylece anlaşma yürürlüğe girdiğindeki Türk gümrük hadleri son derece yüksek gösterilmiş, Türkiye de taahhüt ettiği indirimleri bu yüksek hadler üzerinden yapma hakkını elde etmişti (Birand, s.347). Ankara'nın bu "uyanıklığı" AET Komisyonu tarafından bir "kötü niyet göstergesi" olarak yorumlandı. Fakat, uzun müzakereler sonunda hazırlanan yeni rejimin tehlikeye girmemesi için, AET Konseyi Ankara'nın eylemi karşısında sessiz kalmayı tercih etti. Katma Protokol, AET ülkelerinin onay işlemleri tamamlandıktan sonra 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girecektir.

2) Geçiş Dönemi

a) Geçiş Dönemi Belgeleri

Katma Protokol

Katma Protokol 64 maddeden oluşmaktadır; bu maddelerde yer alan hükümler 9 temel konu üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bunlar, (1) malların serbest dolaşımı, (gümrük vergilerinin karşılıklı olarak kaldırılması, ortak gümrük tarifesinin Türkiye tarafından kabulü, miktar kısıtlamalarının kaldırılması), (2) Türkiye'nin ortak tarım politikasına uyumu, (3) Topluluğa ithali özel düzene bağlı ürünlerin durumu, (4) kişilerin serbest dolaşımı, (5) hizmetlerin serbest dolaşımı, (6) yerleşme hakkı, (7) ulaştırma, (8) ekonomi ve (9) ticaret politikalarının yakınlaştırılmasıydı.

Protokolün giriş bölümünde, "(...) *bağıtlı tarafların geçiş dönemi süresince, karşılıklı ve dengeli yükümlülükler temeli üzerinden Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin giderek yerleşmesini ve ortaklığın iyi işlemesini sağlamak amacıyla, Türkiye'nin ekonomik politikalarının Topluluğunkilere yaklaştırılmasını ve bunun için gerekli ortak eylemlerin geliştirilmesini sağlayacakları* (...)" belirtilmekteydi. Buradan anlaşılacağı gibi, Katma Protokol, gümrük birliği hedefine ulaşılması için gerekli koşulları düzenleyen bir belgeydi.

Son derece ayrıntılı ve teknik düzenlemeler getiren Katma Protokol üç temel konuda model oluşturmaktaydı:

Birincisi, Katma Protokol ile Geçiş Döneminin takvimi oluşturulmaktaydı. Protokol'ün 1. maddesinde, "*Türkiye ile AET arasında bir Ortaklık yaratan Anlaşmanın* [Ankara Anlaşması] *4. maddesinde belirtilen Geçiş Döneminin gerçekleşme koşulları, yöntemleri, sıra ve süreleri*[nin] *bu protokol ile* (...)" düzenlendiği ifade edilmekte, 61. maddesinde ise, "*geçiş döneminin süresi bu protokolün özel hükümleri saklı kalmak kaydıyla 12 yıl*" olarak düzenlenmekteydi. Bu dönem içinde Türkiye tarafından, iç engeller kademeli olarak kaldırılacak, ortak bir dış tarife derece derece yerleştirilecekti. AET ise yükümlülüklerini bir defada yerine getirecekti. Nitekim, Topluluk, Katma Protokol yürürlüğe girmeden iki yıl önce, 1971'de, yükümlülüklerini yerine getirdi. Protokülün 7.-30. maddeleri Türkiye ve AET'nin alacakları dış ticaret önlemlerini düzenlemekteydi.

İkincisi, Protokol'le Türk dış ticaretinin yapısını değiştirici yepyeni bir rejim getirilmekteydi. Türkiye yıllara göre bazı indirim ve işlemleri yapmayı yükümlenmekteydi. Örneğin, gümrük vergilerinin gittikçe indirilerek 1985'te artık Ortak Gümrük Tarifesi (OGT) oluşturulmasının yanı sıra, 1971'de yüzde 35'le başlaya-

cak olan liberasyon (ithalat serbestisi) 1984'te yüzde 60'a ulaşacaktı. 1985, gümrük birliğinin kuruluş yılı olarak belirlenmişti. Fakat, hassas ürünler ve mevzuat uyumu bakımından geçiş dönemi 1995'e kadar (22 yıllık dönem) sürüyordu.

Üçüncüsü, Protokol'le, Türkiye ve AET'ye önemli mali, ekonomik ve sosyal yükümlülükler getirilmekteydi. Geçiş Döneminin Türkiye'ye getirdiği büyük yükümlülüklerin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak amacıyla Topluluğun Türkiye'ye vereceği destek konusu ise Mali Protokol'le düzenlenmişti.

Mali Protokol

13 maddeden oluşan Mali Protokol'ün 3. maddesiyle, Türkiye'ye "(...) *23 Mayıs 1976'ya* (...)" kadar en fazla "(...) *195.000.000 hesap birimi* (...)" ödünç verilebileceği düzenlenmekteydi. Ayrıca, 9. maddeyle Topluluk, bu miktarın 25.000.000 hesap birimi "(...) *artırılması imkanını inceleyeceği* (...)" taahhüdünde bulunmaktaydı.

Mali Protokol'ün 5. maddesiyle, verilecek kredilerin faiz oranı, "*kârlılığı yayılmış ya da uzun vadeli yatırımlara ilişkin olarak* (...) *yüzde 2,5'tan* (...)", "*normal kârlılıktaki projeler için* [ise] (...) *yüzde 4,5'tan* (...)" az olmayacak şekilde düzenlenmişti.

Katma Protokolün Tahlili

Katma Protokol'de Türkiye'ye ayrıntılı yükümlülükler getirilmiş, AET'ye ise sadece Türk sanayi ürünlerine uygulanan gümrükleri sıfırlamak yükümlülüğü verilmiştir. Bu yönüyle bakıldığında, Protokol'le taraflar arasında dengesiz bir ilişki kurulduğu zannedilse de, aslında, Türkiye hazırlık dönemini iyi değerlendirmiş olsaydı, kolayca üstesinden gelebilecek olduğu sorumluluklar üstlenmişti. Türkiye, hazırlıksızlığının farkında olduğundan, geçiş döneminin ekonomisine getireceği yükü hafifletmek için Mali Protokol'le AET'nin verdiği krediyi mümkün olduğunca yüksek tutmaya çalışmıştır.

Katma Protokol'ün imzalandığı dönemde, konuya siyasal açıdan yaklaşan ve getirilen düzenlemeye karşı çıkan çok sayıda muhalif görüş ortaya atılmıştır. Bunlar arasında, başından beri AET ile ilişkilere sıcak bakmayan DPT'nin görüşleri dikkat çekicidir (Tekeli-İlkin, II, s.117 ve 130).

DPT, Katma Protokol'ün Temmuz 1971'de TBMM'de görüşülmesinden önce Mart ve Nisan aylarında 5 cilt halinde, "AET-Türkiye Katma Protokol Çalışmaları" adlı bir çalışma, ardından da Temmuz 1971'de "Avrupa Ekonomik Topluluğu Sorunu" başlıklı bir rapor yayınlayarak, anlaşmanın ulusal sanayii koruma imkanını kaldırdığını, böyle bir ortamda Türkiye'nin belli bir kalkınma hızını devam ettirebilmesinin ancak büyük ölçekli yabancı sermaye girişine bağlı olduğunu belirtmiştir. DPT, böyle bir ekonomik düzende, anayasayla öngörülen biçimde plân yapılamayacağını, ancak Ortak Pazar'daki konjonktürel değişikliklerin izlenmesiyle yetinileceğini vurgulamıştır. Yeni ekonomik düzende yatırımların ulusal çıkarları gözeten plânlara göre değil Ortak Pazardaki dev şirketlerin kararlarına göre yönlendirileceği de ifade edilen raporda, Katma Protokol'ün kabulüyle, Türkiye'nin son yıllarda izlediği kalkınma politikasının ve ulusal sanayi kurma hedefinin terkini gerektiren önemli bir karar verildiğinin de altı çizilmiştir.

Öte yandan, Üçüncü 5 Yıllık Kalkınma Plânı hazırlanırken, ilk iki plândan

farklı olarak, AET ile ilişkiler çerçevesinde şekillenen bir model kurulması öngörülmüştür.

Katma Protokol'ün aceleye getirilmiş olmasından doğan hesapsızlıklar, devlet kurumları içinde ve toplumun çeşitli katmanlarında giderek artan bir huzursuzluğa neden olacaktır. 1976'da ilişkilerin dondurulmasına kadar varacak gerginlikler, temelde Katma Protokol'ün hazırlanması sırasında yapılan yanlışlıklardan ve özellikle işlerin aceleye getirilmesinden kaynaklanmıştır.

b) Geçiş Döneminin Temel Sorunları ve İlişkinin Dondurulması

Ekonomik Sorunlar

Başlıbaşına Katma Protokol'ün hazırlanış tarzından kaynaklanan sıkıntıların yanı sıra, 1971-1973 döneminde ortaya çıkan bazı gelişmeler, Türkiye'nin Katma Protokol'ün değiştirilmesi için AET nezdinde girişimlerde bulunmasına yol açtı. Bu durumu getiren gelişmeleri dört maddede toplamak mümkündür:

Birincisi, Türkiye Katma Protokolü tartışırken, Avrupa Toplulukları tarihinde ilk kez üye devlet sayısı artırıldı. 1971'de sonuçlanan müzakerelerle Birleşik Krallık (İngiltere), Danimarka, Norveç ve İrlanda Cumhuriyeti'nin katılımıyla Onlar haline gelen Topluluk'un yeni üyeleriyle Türkiye arasında bir uyum anlaşması imzalanması gerekmekteydi. (Norveç, halkoylaması reddettiği için Topluluğa girmeyecek, genişleme üç ülkeyle sınırlı kalacaktır.) Ankara, bu uyum anlaşmasıyla, Katma Protokol'de elde edemediği bazı avantajları elde etmeyi hedeflemekteydi.

Yeni üyelerin girmesiyle birlikte, Türkiye, balıkçılık ve şarapçılık gibi bazı sektörlerde daha geniş kotalara sahip olacaktı. Buna karşılık, sanayi ve tarım ürünleri alanında Türkiye'nin bazı dezavantajlarla karşılaşması söz konusuydu. Çünkü, başta İngiltere olmak üzere bu ülkelere düşük gümrüklerle tarım ürünü ihracatı yapmakta olan Türkiye, bu ülkeler AET üyesi olduklarında ve ortak tarım politikasını benimsediklerinde önemli bir gelir kaybıyla karşı karşıya kalacaktı.

Sanayi alanında da benzer bir durum söz konusuydu. Altı üyeli Toplulukla ticaretinde Türkiye'nin 73.000.000 dolarlık bir açığı varken, genişlemeyle bu açık 135.000.000 dolara çıkacaktı. Üstelik, Türk sanayi ürünleri, Topluluğun tanıdığı gümrük ödünlerinden yüzde 16,7 oranında yararlanırken, genişlemeden sonra bu oran yüzde 9'a düşecekti. Bu zararın giderilmesi için iki tarafın önerdiği çözümler birbiriyle örtüşmeyince uyum anlaşması (Tamamlayıcı Protokol) yapılana kadar iki yıl kadar sürecek yeni ekonomik müzakereler ve gerginlikler dönemi başlayacaktır.

İkincisi, Topluluk üye sayısını artırırken, EFTA üyesi Finlandiya, İsveç, Avusturya, İsviçre ve Norveç gibi bazı gelişmiş Avrupa ülkeleriyle de serbest mübadele anlaşmaları yapmaktaydı. Bu durumda, Türkiye'nin Ankara Anlaşması ve Katma Protokol ile güvence altına alınan sanayi ihracatı, çok önemli rakiplerle karşı karşıya kalmakta ve bu belgeler anlamını yitirmekteydi.

Üçüncüsü, AET, 30 Mart 1971'de aldığı bir kararla, BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) üyesi, "77'ler" olarak bilinen 91 ülkeye gümrük indirimleri uygulamaya başladı. Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemi adı verilen bu uygulamadan en çok Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki az gelişmiş ülkeler yararlanmaktaydı. Ayrıca, AET, bir çok Afrika, Karayipler, Pasifik ülkesiyle, değişik bir ortaklık sistemi getiren

LOMÉ Anlaşmasını imzalamış ve bunu bir anlaşmalar dizisi haline getirmeye yönelmişti. Türkiye bu uygulama dışında kaldığından, uygulamanın kapsamına Türkiye'nin de ihraç listesinde bulunan ürünler girdiği ölçüde, Katma Protokol çerçevesinde Türkiye'ye sağlanan ödünlerin daha da aşınması durumu ortaya çıkmıştı.

Türkiye'nin mevcut durumun düzeltilmesi yönündeki ısrarlı itirazlarını haklı bulan Ortaklık Konseyi 13 Aralık 1973'teki toplantısında, Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemiyle ortaya çıkacak, Türkiye aleyhindeki farkların, tarım alanında tedricen giderilmesine karar verdi.

Dördüncüsü, Topluluğun, Akdeniz Politikası çerçevesinde, Akdeniz havzasındaki ülkelerin çoğuyla kapsamlı ticaret anlaşmaları yapması da Türkiye'yi rahatsız etti. Çünkü bu ülkeler büyük ölçüde Türkiye ile aynı tarım ürünlerini ihraç etmekteydiler. Yeni rakiplerin Türkiye ihracatına verdiği zarar konusu da, Toplulukla yürütülen müzakerelerde yer alarak, Ankara'nın Katma Protokol'de revizyon yapılması görüşünün dayanaklarından oldu.

Siyasal Sorunlar

Katma Protokol'ün imzalanmasından sonra Toplulukla Türkiye arasında yaşanan en ciddi siyasal sorun, 12 Mart askerî müdahalesi dolayısıyla ortaya çıktı. Müdahaleden bir ay kadar önce İKV'nin davetlisi olarak Türkiye'yi ziyaret eden AET Komisyonu Genel Sekreteri Emile Noël, Yunanistan'daki Albaylar Cuntası nedeniyle Bruxelles-Atina ilişkilerinin askıya alındığını hatırlatarak, benzer bir durumun meydana gelmesi halinde Türkiye ile ilişkilerin de dondurulabileceği uyarısında bulundu. Noël'e göre, demokratik olmayan bir rejim, temeli demokrasi olan bir topluluğun içine sokulamazdı.

Bu yaklaşıma rağmen, 12 Mart muhtırasından sonra Türkiye-AET ilişkileri dondurulmadı. Bunun en önemli nedeni, müdahalenin, doğrudan doğruya bir askerî darbe biçiminde yapılmamış olmasıydı. Üstelik istifa eden Demirel hükümetinin yerine kurulan sivil Nihat Erim hükümeti, Katma Protokol'ü TBMM'den rahatça geçirmiş, bu şekilde Toplulukla ilişkilere verdiği önemi göstermişti. Fakat, ilerleyen dönemde 12 Mart yöneticilerinin antidemokratik uygulamaları arttıkça, Topluluk da sesini yükseltmeye başladı.

Bu dönemde demokrasi ve insan haklarına saygılı bir yönetim kavramıyla bağdaşmayan uygulamalar, Topluluk tarafından tepkiyle karşılandı. Avrupa Parlamentosunda ilk kez Türkiye'deki insan hakları ihlalleri konusunda konuşmalar yapıldı. 3 Aralık 1971'de yapılan Parlamento oturumunda, Topluluğun Türkiye ile ilişkilerinin gözden geçirilmesi istendi. Aynı tarihlerde Belçika Kralı, Türkiye'de verilen idam kararlarını protesto ederek, Türkiye'ye yapmayı planladığı geziyi iptal etti (Birand, s.510).

12 Mart müdahalesiyle ilişkiler büyük darbe almasa da, Türkiye'nin Avrupa kamuoyunun gündemine insan hakları ihlalleriyle girmesi, ileriki yıllarda bu konunun Ankara'nın çok başını ağrıtmasına yol açacaktır.

Türkiye'nin Değişiklik İstekleri ve Tamamlayıcı Protokol

Yukarıda değinilen ekonomik nedenler dolayısıyla, 1971 ortalarından itibaren Türkiye'de Katma Protokol'ün değiştirilmesi yönündeki görüşler ağırlık kazandı. Bu

yöndeki adımlar, Topluluğun genişlemesi nedeniyle Türkiye ile yeni üyeler arasında imzalanması gereken Tamamlayıcı Protokol çerçevesinde atılabilirdi. Bunu sağlayabilmek için, Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken ve DPT Müsteşarı Memduh Aytür AET ülkelerini dolaştı. Sonuç olumsuzdu. Arkasından AET'ye bir muhtıra verildi. Burada kimya, madeni eşya, makine imalatı sektörlerindeki gümrük indirimlerinin durdurulması, miktar kısıtlamaları konulması ve bunlar Türkiye'nin zararlarını gidermezse, Ankara'nın ek önlemler alabilmesi isteniyordu. Fakat, AET Bakanlar Konseyi, Haziran 1972'deki toplantısında bu istekleri reddederken, sadece Türk sanayiinin gelişimine destek olabilmek amacıyla, Ortaklık Anlaşmasının bir ölçüde esnetilebileceğini açıkladı. Bu çerçevede, Türkiye ile AET arasında, 30 Haziran 1973'te Tamamlayıcı Protokol imzalandı.

Gerginleşen İlişkiler ve 1976 Bunalımı

Tamamlayıcı Protokol'ün imzalanmasıyla girilen uzlaşı ortamı uzun süreli olmadı. Türkiye ile AET arasındaki sorunlar giderilmemiş, bir süre için buzdolabına kaldırılmıştı. 1974 ortalarından itibaren meydana gelen yeni gelişmeler hem ilişkilerin gidişatını olumsuz etkiledi, hem de dondurulmuş sorunların yeniden ve daha şiddetli bir biçimde gündeme gelmesine yol açtı. 1974-1976 döneminde, ilişkiler o zamana kadar hiç olmadığı kadar gerginleşti. Bunun başlıca 5 nedeni vardı.

Birincisi, Türkiye'nin Kıbrıs'a 1974'te askerî müdahalede bulunması, Bruxelles'le ilişkileri, ilk anda, Washington'la olduğu gibi etkilemedi. Fakat, Ağustos'taki İkinci Harekât bir yandan Yunanistan'da Albaylar Cuntasının devrilmesine ve Karamanlis hükümetinin kurulmasına yol açtı (bkz. s. 749-750) diğer yandan Topluluğun Yunanistan ve Türkiye'ye bakışını değiştirdi. Yeniden demokrasiye dönmüş Yunanistan, Topluluk tarafından büyük sevgi gösterileriyle karşılanırken, Ekim 1974'teki Paris Zirvesinde Topluluk üyeleri Türkiye'yi Kıbrıs harekâtı nedeniyle kınadılar. Ankara'nın tüm protestolarına ve sert notalarına rağmen, Yunanistan taraftarı ve Türkiye karşıtı bu tutum durulmadı, tırmandı. 1975 Haziranında AET Kıbrıs (Rum Kesimi) ile Ortaklık Konseyi toplantısı yaptı. Bu tutum ister istemez Ankara'yla Bruxelles'in arasında soğuk rüzgârlar esmesine yol açtı.

İkincisi, Tamamlayıcı Protokol'le Türkiye'ye sağlanan ticarî esneklik, Türkiye'yi tatmin etmemişti. Özellikle 1973 dünya petrol bunalımının Türk ekonomisine indirdiği darbe, AET ülkelerinde ihracat konusunda Türkiye'nin karşısına yeni rakiplerin çıkmasıyla birleşince, Katma Protokol'ün değiştirilmesi ya da 1970'lerdeki yaygın söylemle "revizyonu" Ankara'nın en önemli önceliği haline geldi.

AET ile ticaretin boyutları 1975 boyunca Türkiye aleyhine oluşmaya devam etti. 1974'te 991.000.000 olan Türkiye'nin AET ile ticaretindeki dış ticaret açığı 1975'te 1,722 milyar dolara yükseldi. Ankara bu olumsuz durumu, tarım ve tekstil ürünlerinde sağlayabileceği yeni ödünlerle kapatmak istiyordu. AET'nin ayak diremesi, Mart 1976'daki Ortaklık Konseyinde ilişkileri kopma noktasına getirecektir.

Üçüncüsü, Türk işçilerinin serbest dolaşımı konusundaki belirsizlik de Ankara-Bruxelles ilişkilerinde olumsuz bir etken haline geldi. Katma Protokol'ün 36. maddesine göre serbest dolaşım, 1 Aralık 1976-1 Aralık 1986 döneminde başlatılacaktı. Fakat Almanya 1975'te Komisyon'dan bu maddenin kaldırılmasını isteyerek, serbest dolaşıma karşı olduğunu açıkça gösterdi. Böyle bir değişikliğin yapılabilmesi

Türk tarafının onayına bağlıydı. Ankara ise buna yanaşmamaktaydı. Öte yandan, Katma Protokol'ün 39. maddesi uyarınca, Türk işçilerinin sosyal güvenliğini artırıcı bir anlaşmanın 1973 sonuna kadar yapılması öngörülmüşken, bu konuda bir görüş birliği sağlanamadı.

Dördüncüsü, dış ekonomik koşullar ve Katma Protokol'ün kısıtlayıcı maddeleri nedeniyle zor durumda olan Türkiye ihracatı Mart 1975'de İngiltere'nin Türkiye'den yaptığı pamuk ipliği ithalatına ek kısıtlamalar koymasıyla bir darbe daha yedi. Türkiye İngiltere'nin bu tek taraflı tasarrufuna karşılık vermek için bazı İngiliz ihraç ürünlerine kısıtlama getirmek istedi. Fakat, bu maddeleri hammadde olarak kullanan Türk sanayicileri karşı çıktı. Konu, taraflar arasında bir gerginlik unsuru olmayı sürdürdü (Birand, s.403).

Beşincisi, 12 Haziran 1975'te Yunanistan'ın Topluluğa tam üye olmak istediğini açıklaması da Türkiye'yi olumsuz etkiledi. Yunanistan'ın, kendi açısından çok iyi bir zamanlamayla, tam da ekonomik ve siyasal sorunlar nedeniyle Ankara-Bruxelles ilişkilerinin gergin olduğu bir dönemde yaptığı bu açıklama, tarihsel olarak AET ile ilişkilerini Yunanistan'dan geri kalmamak ilkesi üzerine kurmuş olan Türkiye'yi çok zor durumda bıraktı. Üstelik bu kez Türkiye sadece geride kalmış olmuyor, Yunanistan'ın tam üye olmasıyla birlikte, Kıbrıs ve Ege gibi temel anlaşmazlık noktalarında Bruxelles'in devreye girmesi gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalıyordu.

Türkiye'ye zarar verici bu durumu ortadan kaldırabilmek için Ankara'da üç seçenek üzerinde duruldu. Birincisi, Yunanistan'ın tam üyeliğinin engellenmesiydi. İlişkilerin bu derece sorunlarla dolu olduğu bir dönemde, Bruxelles'in Ankara'nın cılız baskılarına boyun eğmeyeceği değerlendirilerek, bu seçenekten derhal vazgeçildi. İkincisi, Türkiye'nin de tam üyelik için başvurmasıydı. Bu seçenek de derhal gündem dışı bırakıldı. Fakat, tam üyelik başvurusunda bulunmaktan kaçınmanın nedeni, sadece ekonomik durumun bozukluğu ve geçiş döneminin koşullarının yerine getirilmemiş olduğu yönündeki düşünceler değildi; Başbakan Demirel de Milliyetçi Cephe içindeki koalisyon ortağı ve AET karşıtı MSP'yi gücendirmekten endişe duymaktaydı. Geriye kalan son seçenek ise, Yunanistan'ın tam üyelik sürecinin Türkiye'ye zarar vermemesi için Topluluktan yeni tavizler ve garantiler istenmesiydi. "Bekle ve gör" politikası izlemek sonucuna varacak olan bu seçenek, gücü ancak buna yeten Ankara tarafından benimsendi. Türkiye ve Yunanistan'ın, yıllardır paralel seyreden Topluluk maceraları 1975 ortalarından itibaren kesin bir biçimde birbirinden ayrılmış oluyordu.

Yukarıdaki beş temel sorun çerçevesinde iyice gerilen ilişkiler Mart 1976'da Luxembourg'ta toplanan Ortaklık Konseyinde önemli bir yara aldı. Gerçi 1974'ten beri yapılan Ortaklık Konseyi toplantıları, çoğunluk itibariyle, AET'nin Türkiye'nin isteklerini sürekli reddettiği, Türkiye'nin ise kabul edilmeyeceğini bile bile aynı konuları gündeme getirdiği ve bunların dışında makul somut öneriler sunmadığı, yapılmak zorunda olduğu için yapılan rutin toplantılar haline gelmişti. Ama hiçbir zaman taraflar görüşmelerin yararsız ve sonuçsuz olduğunu telaffuz etmemişler ve her zaman, ileriki toplantılar için açık kapı bırakmışlardı. Luxembourg toplantısıyla bu gelenek bozuldu.

Türkiye'nin zor durumunu dile getirerek revizyon isteyen Çağlayangil'e Konsey

dönem başkanı Luxembourg Dışişleri Bakanı Gaston Thorn, bu konunun Topluluk Konseyinde evvelce görüşüldüğünü ve Türkiye'ye yeni ödünler verilmesinin düşünülmediğini söyleyince Çağlayangil o halde toplantının ertelenmesi gerektiğini söyleyerek görüşme masasını terk etti.

AET, Türkiye'nin bu olumsuz tepkisini, tarım alanında ödünler vermek yerine, yeni mali yardımlarla gidermeyi denedi. 372.000.000 dolarlık yeni bir mali protokol önerisi hazırlandı. Fakat Türkiye'ye sunulacak öneri paketi içine, İtalya'nın direnmesi nedeniyle tarım, Almanya'nın karşı çıkışı nedeniyle de işçilerin serbest dolaşımı konusunda ödünler konmadı. Halbuki bu ikisi Ankara'nın temel talepleriydi. Topluluk, içi "dolu" bir paketle gelmeyince, Luxembourg'u takiben 23 Temmuz 1976'da yapılması plânlanan Ortaklık Konseyi de gerçekleşmedi. Ardından, Ekime ertelenen toplantı, bir kez daha iptal edildi.

Ortaklık Konseyi nihayet 20 Aralık 1976'da Bruxelles'de, sekiz ay sonra tekrar toplandığında, Marttaki soğuk hava geçen zamanın da etkisiyle yumuşamıştı. Yumuşamanın asıl nedeni ise tarafların daha yapıcı davranmaya karar vermiş olmalarıydı. Bu çerçevede AET, tarım alanında Türkiye'nin ödün istediği 65 üründen 33'ünde küçük ödünler vermeyi, Avrupa'da çalışan Türk işçilerine uygulanan rejimin ağırlaştırılmayacağını garanti etmeyi ve 380.000.000 dolarlık bir kredi açmayı kararlaştırdı. Fakat, Türkiye'nin hassas olduğu işçilerin serbest dolaşımı konusunda geri adım atmadı (Birand, s.465).

Türkiye İlişkileri Donduruyor

Bruxelles uzlaşmasından sadece 5 gün sonra Türkiye, tek taraflı bir karar ile Katma Protokolün 60. maddesini işleterek, Protokol'den doğan tüm yükümlülüklerini 1 yıl süreyle ertelediğini açıkladı. Böylece 1 Ocak 1977'den itibaren yapılması gereken 12 yıllık listedeki yüzde 10'luk indirimler 1 yıl süreyle askıya alınıyor ve AET'nin Ortak Gümrük Tarifesine uyum bir yıl daha erteleniyordu. Bu karar, Topluluk tarafından şaşkınlıkla karşılansa da, Protokol'e göre, "*Türk ekonomisinin bir faaliyet sektörünü ya da dış mali dengesini tehlikeye düşürecek ciddi bozukluklar ortaya çıkar ya da Türkiye'nin bir bölgesinin ekonomik durumunun bozulması biçiminde güçlükler belirirse, Türkiye gerekli koruma önlemlerini* (...)" alabilirdi.

Toplulukla ilişkiler inişli-çıkışlı devam ederken Türkiye'de meydana gelen iç politika çalkantıları, Ankara-Bruxelles hattını doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemekteydi.

1978 başında kurulan Ecevit hükümeti döneminde, ilişkilerin tekrar gerginleşebileceğinin ilk işareti hükümet programında görüldü. Programda "(...) *ortaklığın geçiş dönemini düzenleyen protokollerde yer almış bazı kurallar*[ın] [Türkiye'nin] *gelişme ve sınaileşme [çabalarına] ciddi engeller* (...)" getirdiği belirtilmekteydi. Programda yer alan ve aşağıya aynen alınan ifadeler yeni hükümetin Topluluktan daha fazla talepte bulunacağının göstergesiydi: "(...) *Hükümetimiz, toplulukla ilişkilerimizi ülkemiz ve ekonomimiz yararına işleyecek biçimde yeniden düzenlemekte ısrarlı ve kararlı olacaktır. Fakat, onun üstünde, Türk ekonomisini, Ortak Pazarla ilişkilerinde ezilmeyecek, Türkiye'nin bağımsızlığını güçlendirecek bir yapıya kavuşturmaya çalışacaktır.*"

Ecevit, bu yöndeki kararlılığını Mayıs 1978'de Bruxelles'e yaptığı ziyarette açık-

ça sergiledi. Ziyaret öncesinde, Ankara'da yapılan Yüksek Plânlama Kurulu toplantısında oluşturulan ve Türkiye'nin özellikle tarım konusunda kapsamlı ödünler ve yeni mali yardım istemesi yönündeki karar, Ecevit tarafından Topluluk Komisyonu başkanına iletildi. Başbakan ziyaretten ümitli döndü. Çünkü Topluluk Türkiye'nin somut önerilerini tartışmayı kabul etmişti.

Söz konusu somut öneriler, 9 Ekim 1978'de Komisyon'a iletildiğinde ise, ümitvar olmak için erken olduğu ortaya çıktı. Türkiye üç temel istekte bulunmuştu:

1) 4. Beş Yıllık Kalkınma Plânı döneminde, 5 yıl süreyle AET'ye karşı yükümlülüklerden bağışık tutulmak. Ayrıca 12 ve 22 yıllık listelerde değişiklik hakkı.

2) Tekstil dahil sanayi ürünlerindeki tüm kısıtlamaların kaldırılması. Tarımda üçüncü ülkelere uygulanan Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemine Türkiye'nin de dahil edilmesi. Serbest dolaşımın sağlanması. Sosyal güvenlik haklarının genişletilmesi.

3) 4.Beş Yıllık Kalkınma Plânı'nın gerçekleştirilebilmesi için Topluluğun Türkiye'ye 8 milyar dolar hibe ve kredi yardımında bulunması.

Bu istekler Türkiye'ye kısa süre sonra cevap verileceği bildirilerek Topluluk tarafından incelemeye alındı. Fakat, 1978 boyunca herhangi bir cevap gelmediği gibi, Ortaklık Konseyi de bir yıl öncesinde olduğu gibi hiç toplanmadı. Ecevit hükümeti, kötüleşen ekonomik durum karşısında Topluluğun cevabını bekleyecek durumda değildi. 28 Aralık 1978'de Resmî Gazete'de yayınlanan bir Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye, AET'ye olan yükümlülüklerini uygulamayı askıya aldı. Bu durum, Kasım 1979'da kurulacak AP azınlık hükümeti zamanında değiştirilmeye çalışılacak, fakat AET ile ilişkilerin yeniden sağlam zemine oturtulması yönündeki çabalar 12 Eylül darbesiyle tamamen kesintiye uğrayacaktır.

Ecevit hükümetine Topluluğun cevabı ise 21 Mayıs 1979'da geldi. Bruxelles, 5 yıllık bağışıklık dönemi isteğini kabul ederken şu konularda Türkiye'nin talepleriyle örtüşmeyen öneriler getiriyordu:

1) Türkiye'nin tekstil sektörü konusundaki isteklerinden vazgeçmesi.

2) Türk işçisine serbest dolaşım imkanı verilmemesi, ama dil ve mesleki eğitim imkanları sağlanması.

3) Tarım ürünlerinde Türkiye'ye 6 yıllık bir otomatik indirim takvimi yapılması, ama takvimin içeriğinin 1982'de saptanması ve 1983'te yürürlüğe sokulması. Tarım ürünlerindeki tarife dışı engellerin kaldırılmaması.

4) Türkiye'nin talep ettiği parasal yardımın, 600.000.000 dolarlık bir mali protokolle karşılanması.

Topluluğun karşı önerileri Ankara'yı tatmin etmedi. Eylül 1979'da Ankara'da Dışişleri ve Maliye bürokratlarının katılımıyla yapılan toplantıda taleplerde ısrar edilmesi kararlaştırıldı. Fakat nihai kararın alınacağı bir Ortaklık Konseyi toplanamadan, Ekimde yapılan ara seçimler sonucunda Ecevit hükümetinin düşmesi ile yeni bir belirsizlik dönemine girildi.

Başvuruya Dönüşemeyen Tam Üyelik Niyeti

Kasım 1979'da kurulan MHP ve MSP destekli Demirel azınlık hükümetinin programında Toplulukla ilişkilerden tek bir kelimeyle söz edilmiyordu. Fakat Ecevit döneminden farklı olarak Demirel AET ile yeni bir dönem başlatma niyetindeydi.

Şubat 1980'de toplanan Ortaklık Konseyine katılan Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen bu niyeti açıkça sergiledi.

Erkmen, Türkiye'nin bağışıklık dönemi isteğinden vazgeçtiğini, ama karşılığında da tarım, serbest dolaşım ve kredi konularında Topluluğun ödünler vermesini istiyordu. Erkmen'e göre Ankara-Bruxelles ilişkilerindeki temel sorun siyasal irade eksikliğiydi. Bruxelles'in siyasal irade göstermesiyle bunalımlar rahatlıkla aşılabilirdi.

Ortaklık Konseyinde, Türk tarafının üzerinde hassasiyetle durduğu en önemli konu, Yunanistan'ın tam üyelik başvurusuydu. 25 Mayıs 1979'da AET ile Yunanistan arasında Yunanistan'ın Topluluklara katılımını öngören antlaşma (katılım antlaşması) imzalanmıştı. Fakat antlaşmanın yürürlüğe girmesi için AET başkentlerinde ve Atina'da onaylanması gerekiyordu. Yunanistan Topluluğa tam üye olur da Türkiye dışarıda kalırsa, Ankara'nın beklentilerinin gerçekleşmesi Atina tarafından veto edilebilirdi. Erkmen'in girişimiyle, Konsey sonuç bildirisinde, Türkiye'nin Ankara Anlaşmasından doğan hakları çerçevesinde AET'ye kısa sürede katılmayı ümit ettiği ifadesi yer aldı.

Türkiye, Şubat ve Haziran 1980'de yapılan Ortaklık Konseyi toplantılarında tam üyelik için başvurmadı. Fakat, Erkmen konuyu sürekli olarak gündemde tutuyor, Türkiye'nin tam üyelik başvurusu konusuna son derece sıcak yaklaştığını söylüyordu. Haziran toplantısında, tam üyelik konusu açılmadı; ama, Türkiye'nin Katma Protokol'de yapılmasını istediği değişiklik istekleri karşısında, Topluluğun sunduğu öneriler Türkiye tarafından kabul edildi. Buna göre;

1) Tarım sektöründeki gümrükler 1987'ye kadar tamamen kaldırılacak, ama miktar kısıtlamaları gibi tarife dışı engeller kalacaktı,

2) Serbest dolaşım sağlanmasa da, Türk işçilerine son derece geniş kolaylıklar verilecekti,

3) 5 yıl süreli mali protokolle Türkiye'ye 600.000.000 dolar kredi ve 75.000.000 dolar hibe verilecekti.

Resmî başvurunun yapılmaması Türkiye'nin bundan vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Özellikle Erkmen, başvurunun kısa süre içinde yapılması konusunda Demirel'e ısrarda bulunuyordu. Ama Erkmen'in 5 Eylül 1980'de bir gensoru ile bakanlıktan düşürülmesi ve ardından gelen 12 Eylül tam üyelik başvurusu konusunun bir başka bahara ertelenmesine yol açtı.

ÇAĞRI ERHAN - TUĞRUL ARAT

KAYNAKÇA (AET'yle İlişkiler)

Arat, Tuğrul, "Türkiye ile Avrupa Toplulukları Arasındaki İlişkilere Toplu bir Bakış ve Bu Bağlamda Hayvancılığımıza Dair Bazı Gözlemler," *Hayvan ve Hayvansal Ürünler Sanayii I. Milli Sempozyumu*, 29-30 Kasım 1989, Ankara, 1990, s.169; Arat, Tuğrul, "Avrupa Birliği ile Türkiye Arasındaki İlişkiler ve Gümrük Birliği," *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:XLIV, No:1-4 (1995), s.587-606; Arat, Tuğrul, "Türkiye'de AT Mevzuatına Uyum Çalışmaları," *Avrupa Birliği El Kitabı*, TC Merkez Bankası, Ankara, 1995, s.219-246; Arat, Tuğrul, "Gümrük Birliği Çerçevesi'nde Mevzuat Uyumu Çalışmaları," *Gümrük Birliği Sürecinde Politikalar ve Uygulamalar*, TC Merkez Bankası, Ankara, 1998, s.73-92; AÜ SBF Dış Münasebetler Enstitüsü, *Olaylarla Türk Dış Politikası I-II*, Ankara, AÜ SBF Yayınları, 6. B., 1987 (OTDP); *Avrupa Birliği El Kitabı*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1995; Bacık, Gökhan, "Türkiye ve Avrupa: Yeni Dönem Yeni Model," *Avrasya Dosyası*, C:V, No:4 (Kış 1999), s. 294-304; Birand, Mehmet Ali, *Bir Pazar Hikayesi*, İstanbul, Milliyet, 1978; Bozkurt, Ömer (der.) *Avrupa Topluluğu ve Türkiye*, Ankara, TODAİE,

1987; Cornell, Eric, *Türkiye Avrupa'nın Eşiğinde*, (çev. Gülseren Ergün), Istanbul, Cem, 1998; Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı: Birinci Beş Yıl (1963-1967)*, Ankara, 1963; Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınma Planı: İkinci Beş Yıl (1968-1972)*, Ankara, 1967; El-Agraa, Ali, *The European Union: History, Institutions, Economics and Policies*, London, Prentice Hall, 1998; Günuğur, Haluk, "Avrupa Birliği Bütünleşmesinin Tarihsel Gelişimi," *Avrupa Birliği El Kitabı*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1995, s. 13-21; Güvenç, Bozkurt, "Avrupa ve Türkiye İlişkilerinin Tarihi Kaynakları, Gelişmesi ve Bugünkü Sorunları," *Avrupa Siyasi Birliği ve Türkiye*, Ankara, TC Merkez Bankası, 1999, s.79-81; İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), *Gümrük Birliği Yönünden Türkiye ve Yunanistan Ortaklık Anlaşmalarının Mukayesesi*, Istanbul, (t.y.); Kuruç, Bilsay, "Katma Protokolü Okurken," *AÜ SBF Dergisi*, C:XXVI, No:2 (1971), s. 183-211; Mc Allister, Richard, *From EC to EU: an Historical and Political Survey*, London, 1997; Olcay, Osman, *Ortak Pazar ve Türkiye İlişkileri*, Istanbul, İKV, 1971; Oran, Baskın, "AET'ye Tam Üyelik Başvurusu ve Yunanistan," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C:XI, No:84 (Aralık 1986), s.29-60; Özen, Çınar, "Neo-Functionalism and the Change in the Dynamics of Turkey-EU Relations," *Perceptions*, Vol:III. No:3 (September-November 1998), p. 34-57; Saraçoğlu, Tevfik, *Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Ortaklık Yaratan Anlaşma*, İktisadi Kalkınma Vakfı, C:I-II, Istanbul, 1981; Soysal, Ismail, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağıtları C:II (1945-1990)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991; Şen, Faruk, *Türkiye'nin Uluslar*, Köln, Önel-Verlag, 1994; Tekeli, Ilhan ve Selim Ilkin, "Küreselleşme Ulus-Devlet Etkileşimi Bağlamında AB-Türkiye İlişkilerinin Yorumlanması," *Doğu Batı*, No:10 (Şubat-Nisan 2000), s. 113-138; Tekeli, Ilhan ve Selim Ilkin, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu I Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı*, Ankara, Ümit, 1993; Tekeli, Ilhan ve Selim Ilkin, *Türkiye ve Avrupa Topluluğu II Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı*, Ankara, Ümit, 1993; *Türkiye ve Avrupa Entegrasyonu*, Ankara, DPT Müsteşarlığı, 1995.

Kutular ve Yazarları (Cilt I)

12 Mart Muhtırası ve Ara Rejimi (B. Oran) 670
12 Eylül Üzerine Yorumlar (B. Oran) 671
1920 Bakü Kongresi (I. Doğu Halkları Kurultayı) (E. Tellal) 159
1930 Serbest Fırka Olayı (B. Oran) 248
1936 Beyannamesi (B. Oran) 229
1962-1975 Kuzey Irak Kürt Ayaklanması (M. Fırat) 787
24 Ocak Kararları (B. Oran) 665
27 Mayıs Darbesi (B. Oran) 666
27 Mayıs ve ABD (B. Oran) 667
28 Şubat Süreci (İ. Uzgel) 85
6-7 Eylül Olayları (M. Fırat) 601
7 Haziran 1945 Molotov- Sarper Görüşmesi (M. Aydın) 473

A
AB Derinleşme Süreci (S. Baykal) 808
AB'nin İşlevsel Kurumları (S. Baykal) 811
AB'nin Aslî Yapısal Kurumları (S. Baykal) 810
AB'nin Kurumsal Yapısı (S. Baykal) 809
ABD Başkanlarının Ünlü Doktrinleri (F. Keskin) 527
ABD'de Lobiler (F. Keskin) 705
Amerika İmajı (B. Oran) 493
Aferizm ve Aferistler (B. Oran) 246
Afganistan (1923'e kadar) (A. Akdevelioğlu) 207
AGİK – 1990'a kadar (B. Oran) 657
Ağrı İsyanları (A. Akdevelioğlu) 362
Anklav ve Eksklav (F. Keskin) 745
Atlantik Bildirisi (*Atlantic Charter*) (M. Aydın) 413
Aydınların Toplumsal Kökeni ve Temel Nitelikleri (B. Oran) 52
Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği ve Batılılaşma (B. Oran) 51

B
Baas Hareketi (M. Fırat) 785
Bağlantısızlar ve Türkiye (B. Oran) 677
Bağlantısızlık Hareketi – Yükselişi ve Düşüşü (B. Oran) 660
Balfour Deklarasyonu (M. Fırat) 203
Barış İçinde Birarada Yaşama (E. Tellal) 510
Basmacı Hareketi (E. Tellal) 163
Birinci Dünya Savaşı Ertesinde Almanya (F. Keskin) 298
Birinci Dünya Savaşı ve Versailles Düzenlemeleri (M. Aydın) 401
Birinci TBMM Heyetinin Başarısızlığı (E. Tellal) 169
Bolşevik-Menşevik (F. Keskin) 156

Bozkurt-Lotus Davası (İ. Uzgel) 278
Brejnev Doktrini (E. Tellal) 770
Bretton Woods Sistemi (B. Oran) 480
Briand-Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü (F. Keskin) 308
Büyük Ermenistan Tasarısının Nedeni (B. Oran) 133

C
Cemal Paşa'nın Öldürülmesi ve Afganistan (A. Akdevelioğlu) 208
Chester Projesi (B. Oran) 109
COMECON (F. Keskin) 501

Ç
Çin-Sovyet Anlaşmazlığı (E. Tellal) 770

D
Danzig Sorunu ve Polonya Koridoru (M. Aydın) 409
Dawes Planı (M. Aydın) 402
Devletin İç ve Dış Göreli Özerkliği (B. Oran) 40
Dışişleri Bakanlığı Giriş Sınavı (B. Oran) 58
Dünya Bankası (B. Oran) 482

E
ECU-EURO (E. Keskin) 834
EFTA (Ç. Erhan) 815
Ege Adalarının Silahlandırılmasına İlişkin
Yunan ve Türk Tezleri (M. Fırat) 761
Ekim Devriminden SSCB'ye (E. Tellal) 155
Ekonomik Bütünleşme Biçimleri (S. Baykal) 812
Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri (B. Oran) 245
En Gözetilen Ulus Kaydı (F. Keskin) 348
Eksen Ülke (B. Oran) 32
Ermeni Tehciri (B. Oran) 102-103

F
Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Ekümeniklik (M. Fırat) 340-341

H
Hava Sahası Konusunda Yunan ve Türk Tezleri (M. Fırat) 759
Hegemon Güç (İ.Uzgel) 31
Hitler Döneminde Almanya (F. Keskin) 301
Hitler'in İnönü'ye Mektubu (1 Mart 1941) (M. Aydın) 439
Hitler'in Hedefleri (M. Aydın) 404

İ
İkinci TBMM Heyeti Üzerine Notlar (E. Tellal) 172
İmtiyazlara Giden Yol (B. Oran) 117
IMF (Uluslararası Para Fonu) (B. Oran) 481
İngiltere'nin Kürt Politikası (İ. Uzgel) 259
İran (1923'e kadar) (A. Akdevelioğlu) 206
İran (1923-41) (A. Akdevelioğlu) 359

İran İslam İnkılabı (A. Akdevelioğlu) 805
İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve CIA Darbesi (A. Akdevelioğlu) 650
İran'da SSCB İşgali ve Ayrılıkçı Hareketler (A. Akdevelioğlu) 649
İran'ın Basra Körfezinde Nüfuz Kurma Girişimi (A. Akdevelioğlu) 802
İslam Konferansı Örgütü (M. Fırat) 791
İspanya İç Savaşı (İ. Uzgel) 295
İttihat ve Terakki'nin Batıcı Reformları (B. Oran) 50

J
Jdanovculuk (E. Tellal) 499
Jeopolitik Kuramlar (Ç. Erhan) 562

K
Kafkas Seddi (E. Tellal) 166
Kapitülasyonlar (B. Oran) 115
Karasuları (F. Keskin) 752
Karasuları Konusunda Türk ve Yunan Tezleri (M. Fırat) 753
Kıta Sahanlığı (F. Keskin) 754
Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri (M. Fırat) 758
King-Crane Komisyonu (M. Fırat) 201
Kliring (E. Tellal) 305
Komintern ve Kominform (F. Keskin) 500
Kore Savaşı (Ç. Erhan) 547
Kurtuluş Savaşında Sovyet Yardımı (E. Tellal) 162
Kürt Ayaklanmaları, 1925-37 (B. Oran) 248

L
Laiklik-Sekülerlik (B. Oran) 22
Lausanne'da Dört Hak Grubu (B. Oran) 230
Lenin-Roy Tartışması (E. Tellal) 159
Locarno Antlaşmaları (M. Aydın) 403

M
Maginot Hattı (M. Aydın) 410
Merkantilizm (M. Aydın) 114
Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Kavramları (B. Oran) 36
Milletler Cemiyetinin Örgütlenmesi (İ. Uzgel) 311
Milli Korunma Kanunu ve TMO Kanunu (B. Oran) 389
Montreux'de Gemi Türleri (K. Özersay) 377
Mütarekede Anadolu Rum Cemaati (M. Fırat) 181

N
NATO Organları (Ç. Erhan) 544
NATO Stratejileri ve Türkiye (Ç. Erhan) 572-573
NATO'da Alandışılık Sorunu (Ç. Erhan) 567
NATO'nun Kuruluşu ve Genişlemesi (Ç. Erhan) 543
Negatif Hak-Pozitif Hak (B. Oran) 133
NEP (F. Keskin) 160
Nota Türleri (F. Keskin) 325

Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar (M. Fırat) 198-199
Osmanlı-İran Arasındaki Sünni-Şii Çatışmasının Temeli (A. Akdevelioğlu) 205

Ödünç Verme ve Kiralama Yasası (M. Aydın) 411

Papa Eftim ve Türk Ortodoks Patrikhanesi (M. Fırat) 190

R
Rebus Sic Stantibus (K. Özersay) 371
Revizyonizm ve Statükoculuk (B. Oran) 46
Ribbentrop'tan Papen'e (5 Aralık 1942) (M. Aydın) 449
RSDİP'den RFKP'ye (F. Tellal) 158

S
Savaşa Varmayan Zorlamalar (F. Keskin) 730
SBKP 20. Kongresi (F. Tellal) 511
Self Determinasyon-*Self Government* (B. Oran) 594
Siyonizm (F. Keskin) 201
Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi (F. Keskin) 536
Sovyet Askerî-Sınai Kompleksi (F. Tellal) 771
Sovyetlerde İç Savaş (F. Keskin) 157
Sovyetlerin Montreux'de Değişiklik Talepleri (1 Ekim 1939) (M. Aydın) 421
SSCB'nin Afganistan'a Müdahalesi (E. Tellal) 773
Stalin ve Tek Ülkede Sosyalizm (E. Tellal) 160
Sultan Galiyev ve İslam Sosyalizmi (F. Tellal) 158
Süryaniler (B. Oran) 194-195

Ş
Şeyh Sait Ayaklanması (B. Oran) 266

T
Ticaret Devletinin Yükselişi ve Uluslararası İlişkiler (H. Köni) 89
Troçki ve Sürekli Devrim (F. Tellal) 155
Türkiye'de Yeni Ulusal Savunma Doktrini (İ. Uzgel) 674
Türkiye ile ABD Arasındaki İkili Anlaşmalar (Ç. Erhan) 556
Türkiye'deki Yabancı Okulların Hukuki Statüsü (N. Özbek) 234
Türkiye'ye Sığınan Bilimadamları (H. Bingün) 307

U
U-2 Olayı (Ç. Erhan) 573
Ulusal Çıkar (B. Oran) 34
Ulusal Yetki (F. Keskin) 599
Uluslararası Adalet Divanına Başvuru Süreci (F. Keskin) 755
Uluslararası Adalet Divanının Ege Kıta Sahanlığına İlişkin Kararı (M. Fırat) 756
Uluslararası Anlaşma Türleri (F. Keskin) 333
Uluslararası Antlaşmaların Yapılması Süreci (F. Keskin) 609

Ü

Üç Küreselleşme (B. Oran) *41*

V

Varşova Paktı (F. Keskin) *510*
Varlık Vergisi Uygulaması (B. Oran) *392*

W

Wilson'un 14 Maddesi (B. Oran) *100*

Y

Yatıştırma (*Appeasement*) Politikası (M. Aydın) *408*
Yeşil Ordu (E. Tellal) *164*
Yukarıdan Devrim (B. Oran) *23*
Yunan İç Savaşı (M. Fırat) *582*
Yunanistan'ın Dış Politikası ve Megali İdea (M. Fırat) *180*
Yüzdeler Anlaşması (M. Aydın) *471*

Haritalar (Cilt I)

6 ve 12 Mile Göre Ege'de Karasuları *751*
ABD'nin Çevreleme Politikası (1961 İtibariyle) *565*
Filistin'in Taksimi (1947) *638*
Kıbrıs Nüfusunun Dağılımı (1960) *721*
Kıbrıs Nüfusunun Dağılımı (1975) *763*
Lausanne'da Boğazlar Bölgesi *233*
Lausanne'da Trakya Sınırının Askerden Arındırılması *224*
Sèvres Barış Antlaşması Sınırları *126*
Sèvres Sonrası Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılması Tasarlanmış Bölgeler *127*
Sykes-Picot Anlaşması *198*
Üçlü Pakt'ta Ekonomik Nüfuz Bölgeleri (10 Ağustos 1920) *128*
Yunanistan'ın Genişlemesi *182*

Tablolar ve Şemalar (Cilt I)

1923-1938 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (H. Uluğbay) *250*
1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri (H. Uluğbay) *243*
1939-1944 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (H. Uluğbay) *393*
1939-1944 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri (H. Uluğbay) *389*
1945-1960 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (H. Uluğbay) *495*
1945-1960 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri (H. Uluğbay) *487*
1961-1980 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (H. Uluğbay) *673*
1961-1980 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri (H. Uluğbay) *662*
ABD'nin Ekonomik Yardımları (1948-1965) *553*
Devlet Türleri Şeması (B. Oran) *613*
Dönemin Yönetimi (1919-1923) (A. Akdevelioğlu) *97-98*
Dönemin Yönetimi (1923-1939) (A. Akdevelioğlu) *241-242*
Dönemin Yönetimi (1939-1945) (A. Akdevelioğlu) *387*
Dönemin Yönetimi (1945-1960) (A. Akdevelioğlu) *479*
Dönemin Yönetimi (1960-1980) (A. Akdevelioğlu) *655*
Irak'a *Royalty* Ödemeleri ve Türkiye (H. Uluğbay) *270*
Montreux Geçiş Rejimi Tablosu (K. Özersay) *382-383*
Rumeli'de ve Anadolu'da İsyanlar / Bağımsızlık Hareketleri *118*
Süryaniler Şeması (B. Oran) *195*
Ulusal Güvenliğin Halkaları (B. Oran) *34*

Yapıta Katkıda Bulunanlar (alfabetik sırayla)

BÖLÜMLERİYLE KATKIDA BULUNANLAR

Atay Akdevelioğlu, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Asistanı:
- 1919-23, 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "Iran'la İlişkiler".
- 1923-39'da "Orta Doğu'yla İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Baskın Oran, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Profesörü:
- "Sunuş", "Yöntem ve Yaklaşım".
- Giriş'te: "TDP'yi Etkileyen Temel Öğeler", "TDP'nin Askerî, Siyasal, Ekonomik Arkaplanı", "TDP'nin Temel İlkeleri", "TC Dışişleri Bakanlığı".
- 1919-23, 1923-39, 1939-45, 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "Dönemin Bilançosu".
- 1919-23'te: "Mondros Silah Bırakışması, "Sèvres Barış Antlaşması", "Mudanya Silah Bırakışması", "Lausanne Barış Antlaşması".
- Çeşitli kutular.

Dr. Çağrı Erhan, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Doçenti:
- 1945-60 ve 1960-80'de: "ABD ve NATO'yla İlişkiler".
- 1960-80'de "AET'yle İlişkiler".
- 1980-90'da "AT'yle İlişkiler".
- 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "İsrail'le İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Erel Tellal, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Yardımcı Doçenti:
- 1919-23'de: "Sovyetlerle İlişkiler".
- 1923-39, 1945-60, 1960-80 ve 1980-90'da: "SSCB'yle İlişkiler".
- 1990'dan Bugüne'de: "Rusya Federasyonuyla İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Gökçen Alpkaya, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Hukuku Doçenti:
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "İnsan Hakları Konusu".
- Çeşitli kutular.

Dr. İlhan Uzgel, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Doçenti:
- Giriş'te: "TDP'nin Oluşumu".
- 1919-23 ve 1923-39'da: "İngiltere'yle İlişkiler", "Fransa'yla İlişkiler", "İtalya'yla İlişkiler", "Almanya'yla İlişkiler", "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye".
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de: "ABD ve NATO'yla İlişkiler".
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Balkanlarla İlişkiler".
- Çeşitli kutular

Dr. Kudret Özersay, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Hukuku Asistanı:
- 1923-39'da "Montreux".
- 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Boğazlar Konusu".
- Çeşitli kutular

Dr. Melek Fırat, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Doçenti:
- 1919-23'de "Arap Ülkeleriyle İlişkiler".
- 1923-39, "Sancak (Hatay) Sorunu".
- 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Arap Devletleriyle İlişkiler".
- 1919-23, 1923-39, 1945-60, 1960-80, 1980-90, 1990'dan Bugüne'de: "Yunanistan'la İlişkiler".
- Çeşitli kutular.

Dr. Mustafa Aydın, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Doçenti:
- 1939-45'de "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye".
- 1990'dan Bugüne'de "Orta Asya ve Kafkasya'yla İlişkiler".
- Çeşitli kutular

Dr. Ömer Kürkçüoğlu, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Siyasi Tarih Profesörü:
- 1919-23, 1923-39, 1945-60, 1960-80, 1980-90 ve 1990'dan Bugüne'de "Orta Doğu'yla İlişkiler".
- 1919-23 ve 1923-39'da "İngiltere'yle İlişkiler".

Dr. Sanem Baykal, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Toplulukları Asistanı:
- 1990'dan Bugüne'de "AB'yle İlişkiler".
- Çeşitli kutular

Dr. Tuğrul Arat, AÜ Hukuk Fakültesi, Devletler Özel Hukuku Profesörü:
- 1960-80'de:"AET'yle İlişkiler".
- 1980-90 "AT'yle İlişkiler.
- 1990'dan Bugüne'de "AB'yle İlişkiler".

KUTU VE TABLOLARIYLA KATKIDA BULUNANLAR

Dr. Funda Keskin, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Hukuku Yardımcı Doçenti.
Hakan Bingün: Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) doktora öğrencisi.
Dr. Hasan Köni, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Uluslararası İlişkiler Profesörü.
Hikmet Uluğbay, Ekonomist, eski bakan.
Dr. Nimet Özbek, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi (Mülkiye) Devletler Özel Hukuku Asistanı.

Dizin

6-7 Eylül Olayları 77, 591, 600, 601-603, 614
7/10 Oranı 704, 708-710, 750
12 Eylül 1980 80, 656, 671, 672, 712, 837
12 Mart 1971 79, 655, 670, 697, 703, 717, 740, 778, 793, 794, 843
24 Ocak 1980/24 Ocak Kararları 665, 668
27 Mayıs 1960 15, 78, 80, 479, 547, 586, 652, 666, 668, 681, 717, 803, 824
28 Şubat Süreci 85, 86
714 Sayılı NOTAM 760
1913 İstanbul 327
1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 315
1929 Protokolü 310, 311, 317-319, 367, 426, 435, 507
1936 Beyannamesi 228, 229
1958 devalüasyonu 663
1967 Arap-İsrail Savaşı 567, 617, 639, 659, 739, 789, 795, 796, 799
1973 Arap-İsrail Savaşı 567, 659, 799, 802

AB (Avrupa Birliği) 25, 26, 27, 34, 37, 49, 68, 71, 83, 87, 349, 497, 808-812, 815, 830, 834, 835, 836, 852, 853
AB'nin derinleşmesi 808, 811
Abas, Hiram 83
ABD (Amerika Birleşik Devletleri) 6, 8, 13, 14, 15, 22, 26, 30-37, 39, 54, 55, 62, 66, 75, 77-82, 84-87, 89, 90, 95, 99, 100, 107-109, 112, 129-133, 156, 157, 178, 180, 181, 200, 201, 203, 216, 242, 300, 308, 324, 330, 243, 245, 250, 259, 388, 391-393, 395, 396, 398, 402-406, 410-414, 444, 446-448, 450, 452, 453, 455, 456, 458, 459-461, 465, 466, 468-471, 474, 475, 477, 480-486, 488, 489, 492, 493, 495, 498, 500-502, 404-409, 514-520, 522-574, 577, 581-583, 589, 593, 596, 604, 605, 607, 615-635, 637, 639, 641, 642-645, 647, 650, 601, 613, 649, 658, 659, 662, 663, 666-670, 673-675, 678, 679, 681-694, 696-717, 719, 724-727, 729, 730, 734, 735, 738-740, 742-744, 749, 750, 754, 757, 760, 762-766, 769-773, 775, 776, 778, 779, 781, 782, 784, 787, 789, 790, 794, 795, 797, 799, 803, 805, 806, 813, 819, 831, 843
- askerî mağazaları (PX) 692
- Ordu Posta Bürosu (APO) 558, 692, 707
- Ulusal Güvenlik Konseyi (NSC) 548, 561, 620
Abdullah (Kral) 617
Abdurrahman Bey 208
Abdülilah (Kral Naibi) 616
Abdülnasır, Cemal 646, 647
Acheson Planı 728
Acheson, Dean 227, 538, 548
açık deniz 413, 461, 751, 753, 754, 756, 758
Açıkalın, Cevat 289, 387, 453, 469, 479
Adalet Partisi (AP) 489, 668, 696, 702, 734, 778, 780, 788, 796, 840
Adana Konferansı 451, 452
Adrias 581
AET, AT 6, 36, 49, 68, 660, 718, 781, 808-811, 813-853
Afgan/Afganistan 7, 48, 159, 161, 173, 196, 197, 207-209, 212, 252, 316, 318, 364-369, 399, 518, 527, 536, 651, 659, 660, 677, 771-773, 776, 781
Afganistanizm 207
Afrika 27, 30, 32, 53, 151, 284, 293, 295, 297, 405, 411-415, 446, 450, 454, 531, 562, 566, 581, 634, 635, 649, 680, 732, 660, 674, 677, 745, 788, 814, 846, 785
Afrodit Planı 740, 741
afyon sorunu 701, 704, 715
Aga, Mehmet Emin 449, 768
AGİK/AGİT (bkz. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı/Teşkilatı)
AGSK (Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği) 571
Ağa Han 210
Ağrı dağı/Ağrı isyanları 253, 362, 363
Ahmet Han 208
Ahmet Muhtar 170
AİHM (bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi)
"Ak Devrim" 804, 805
Akat, Asaf Savaş 43, 46, 680
Akaygen, Mehmet Enis 345, 359
AKÇT (bkz. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu)
Akdeniz Paktı 254, 273, 545, 546, 548, 550, 618
AKEL 595, 596, 600, 607, 729, 779
AKKA (bkz. Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması)
Akritas Planı 723, 724
alandışılık sorunu (bkz. NATO'da alandışılık sorunu)
Albaylar Cuntası 718, 733-735, 738, 739, 740, 839,

847, 848
Aleksandros (Kral) 185
Alevi 28, 116, 130, 205, 281, 286, 287, 289, 672
Ali Fuat Paşa (bkz. Cebesoy)
Ali Galip 259
Aliyev, Haydar 90
"Alman düalizmi" 407
Almanya 13, 31, 37, 39, 46, 66, 87, 99, 105, 113, 114, 137, 140, 146, 149, 151, 153, 154, 160, 208, 242, 249, 250, 253-256, 271, 273-275, 283, 284, 290, 294-308, 311-314, 320-324, 350, 353, 354-356, 359, 370, 373, 374, 387, 388, 390, 393, 395-397, 399, 401-414, 416-418, 420, 441, 442, 460, 461, 465-470, 472, 474-476, 480, 482, 488, 492, 494, 495, 500, 501, 507, 510, 536, 538, 543, 562, 577, 578, 580, 582, 594, 648, 649, 657-659, 663, 668, 673, 691, 699, 700, 777, 809, 819, 824, 827, 831, 834, 848, 850
Alptemoçin, Alımet Kurtcebe 82
Altan, Çetin 804
Altay, Fahrettin 208, 365
Altı Gün Savaşı (bkz. 1967 Arap-İsrail Savaşı)
Altılar 811, 813-815, 818, 822-828, 841, 846
Altıncı Filo 669, 670, 678, 693, 701, 739
altyapı 13, 22, 23, 27, 40, 41, 49, 50, 52, 53, 205, 470, 544, 803, 810, 818, 819, 837, 839
Amanullah Han 207, 208, 364, 365
Amasya
- Anlaşması 360
- Bildirisi 183
ambargo 14, 44, 100, 145, 295, 403, 406, 485, 501, 650, 663, 703-711, 730, 749, 750, 755, 757, 762, 763-766, 772, 773, 779, 780, 781, 782, 794, 799, 803, 806
Amerikan silah ambargosu 673
"Amerikan tarzı yaşam" 544
Amsterdam Antlaşması/Zirvesi 808
Anadolu Hareketi 15, 48, 100, 105, 108, 118, 140-146, 148, 149, 152, 156, 159, 162, 163, 166, 168-170, 172, 180, 183-185, 205, 209, 213, 253
Anavatan Partisi/ANAP 82, 84
Anayasa Mahkemesi 65, 85, 556, 611, 720, 722
Anendotos 718
Anglo-Iranian Oil Company 650
Ankara
- Anlaşması (1963) 663, 813, 831, 834-839, 842, 844, 846, 852
- Antlaşması (1921) 12, 148, 154, 189, 280, 282, 284, 288, 289
- Antlaşması (1925) 342-344
- hükümeti 147, 148, 277
- Sözleşmesi (1930) 346
Anschluss (Birleşme) 407, 408, 404
Anti-psara 752
anti-emperyalizm/emperyalist 108, 251, 509, 660, 666, 669
anti-komünist/komünizm 63, 396, 495, 527, 551, 585, 640, 641, 667, 678, 731, 801, 803, 805
antitez (bkz. tez, antitez, sentez)
APO (bkz. ABD Ordu Posta Bürosu)
Apostolos Andreas 592
appeasement (yatıştırma politikası) 254, 274, 408
Arabizm 785
arabuluculuk 152, 189, 265, 631, 687, 689, 715, 786
Arafat, Yaser 790, 795, 800
Aralov, İ. 175-177, 251
Arap
- Birliği 616, 619, 623, 625, 626, 628, 792, 800, 785
- milliyetçiliği 204, 271, 596
Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OAPEC) 799
Arapakis 743
Arapoğlu Konstantinos VI 342
Aras, Dr. Tevfik Rüştü 74, 75, 80, 92, 241, 253, 264, 274, 283, 312, 315, 322, 349, 353, 363, 368, 372, 577, 583, 761
Arnavutluk 180, 246, 274, 275, 293, 297, 303, 313, 344, 350, 351, 353, 409, 415
Aron Paradigması 30, 483, 496
ASALA (bkz. Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu)
Askerî Yardım Programı (MAP) 710
Asya Devletleri Konferansı 495, 537, 813
AT (bkz. Avrupa Toplulukları, Avrupa Topluluğu)
ATAD (bkz. Avrupa Toplulukları Adalet Divanı)
Atatürk, Mustafa Kemal 10, 39, 47, 53, 61, 74-76, 78, 79, 92, 93, 98, 101, 109, 177, 193, 204, 211-213, 229, 238, 241, 248, 266, 249, 250, 251-255, 257, 271, 274, 280, 287, 288, 292, 296, 301, 303, 313, 320-322, 324, 350, 354, 356, 359, 364, 369, 514, 521, 542, 577, 601, 644, 648, 677, 786
Ateş, Atilla 87
Athinagoras 495, 497, 584, 585, 592, 605
Atina
- Anlaşması (1961) 831, 833
- Antlaşması (1926) 338, 343, 344, 346
Atlantik Bildirisi 412, 413
atom bombası 414, 500, 507, 548
"Attila Hattı" 748
Avam Kamarası 211, 275, 453, 597
Averof 604, 607, 608, 610
Avrasya 62, 212, 369, 562, 648, 852
Avrasya feribotu olayı 62
Avrupa
- Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom) 809, 811
- Birliği / Topluluğu / Ekonomik Topluluğu (AB, AT, AET) 6, 36, 49, 68, 660, 718, 781, 808-811, 813-853
- Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) 539, 540, 541, 545, 809, 815

- Güvenlik ve İşbirliği Konferansı/Teşkilatı (AGİK, AGİT) 65, 657, 716, 771, 779-781
- Hareketi 809
- Hesap Birimi (ECU) 834
- İnsan Hakları Mahkemesi 65
- Komisyonu 810
- Konseyi (AK) 27, 60, 65, 543, 765, 809, 811, 813, 816, 818
- Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA) 536
- Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) 809, 811, 843
- Merkez Bankası 811
- Parlamentosu 835, 847, 808-811
- Savunma Topluluğu 810
- Sayıştayı 809, 810
- Serbest Mübadele Birliği (EFTA) 815
- Siyasal Birliği 810
- Tek Senedi 808, 810
- Toplulukları, Avrupa Topluluğu 718, 660, 836, 852, 808-811
- Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) 810, 811, 835, 836
Aybar, Mehmet Ali 492, 541, 669, 696
Aydemir, Talat 696, 726, 788
Ayetullah Kaşanî 650
Ayetullah Şeriatmedari 806
Ayios Efstratios 752
Azadistan Cumhuriyeti 205
azınlık/azınlıklar/azınlık hakları 14, 28, 46, 47, 49, 50, 65, 70, 89, 106, 107, 128, 129, 132-134, 261, 268, 286, 579, 580, 587, 592, 593, 594, 599, 601, 602, 607, 637, 640, 668, 723, 732, 733, 735, 677, 792, 851, 802

Baas 784, 794, 785
Babıâli 181, 325, 363
Bağdat Paktı 49, 77, 270, 495, 514, 535, 536, 552, 562-564, 568, 569, 601, 617, 620, 621, 623-627, 629, 630, 632, 633
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 536
Bağlantısız, Bağlantısızlar, Bağlantısızlık 251, 483, 497, 515, 537, 552, 563, 510, 591, 607, 626, 659, 675-677, 679, 724, 725, 729, 731, 771, 779, 785, 786, 788, 793
Bakü Kongresi 158, 159
Balfour Deklarasyonu 140, 200, 202, 203, 636
Balkan
- Antantı Örgütü 352
- Antantı Paktı 350-352, 577, 578
- İttifakı 588, 590, 591
- Konferansı 350, 351
- Paktı 254, 295, 302, 313, 320, 322, 324, 345, 350-352, 372, 399, 400, 430, 436, 512, 514, 515, 579, 588-592, 602, 623
- Balkan Savaşı 207, 221, 231, 343
Ball, George 683, 687, 724
Ball, Max 494, 554
Bandung Konferansı 537, 731, 813
Barbarossa Harekatı 433-435, 445
Barış Gönüllüleri 695, 696
Barış İçin Ortaklık (BİO) 86
"barış içinde birarada yaşama" 158, 483, 510, 660
"Barış Suyu" Projesi 83
Barışseverler Cemiyeti 493, 546
Barzani, Mesut 787
Barzani, Molla Mustafa 786, 787
Batı Anadolu 103, 119, 139, 140, 151, 180, 181, 184, 190, 293
Batı Çalışma Grubu 87, 85
Batı Trakya 65, 105, 144, 146, 180, 182, 193, 217, 221, 326, 327, 331, 332, 338, 339, 343, 344, 346, 347, 355, 356, 435, 578, 587, 592, 593, 599, 614, 601, 732, 733, 735, 768
Bayar, Celal 242, 246, 391, 477, 479, 519, 545, 553, 561, 587, 592, 625, 632, 651, 655, 814, 818-820
Baykurt, Cami 152
Bayülken, Haluk 80, 655, 656, 778, 789, 794, 848
BDT (bkz. Bağımsız Devletler Topluluğu)
Begin, Menahem 201
Bekir Sami [Kunduh] Bey 10, 75, 98, 169
Bekir Sıtkı Paşa 368
Ben Gurion, David 639, 647, 648
"bereketli hilal" 24
Beriya, L.P. 500, 772
Berkes, Niyazi 493, 537
Bern Bildirisi (1976) 757
Berzenci, (Şeyh) Mahmut 145, 203, 225, 260
Beyaz Kitap 636
Beyaz Ordu 174, 176, 157, 158, 163, 166
Beyaz Rusya 157
Bil, Hikmet 601
bi-partisanship 78
Bir, Çevik 87
Birgi, Muharrem Nuri 76, 479
Birinci Dünya Savaşı 19, 40, 46, 100, 117, 123, 125, 130, 137, 139, 140, 147, 151, 153-155, 178-180, 184, 198, 199, 203, 205, 206, 208, 209, 219, 222, 230, 231, 234, 242, 293, 297, 298, 301, 302, 306-309, 311, 369, 400-403, 409-411, 415, 447, 448, 464, 535, 541, 552, 563, 807, 817
Birleşmiş Milletler (BM) 380, 480-482, 492, 504, 532, 568, 636, 637, 674, 776, 295, 311, 412, 472, 481, 495, 523, 526, 538, 545, 546, 564, 547, 596-600, 603, 605-607, 617, 621, 623, 624, 627-629, 631, 634, 637-639, 642, 682, 687, 689, 690, 701, 710, 719, 725, 726-729, 731, 733, 734, 741, 743, 744, 746, 748, 764, 765, 767, 660, 677, 752, 786, 788, 790, 792, 795, 796, 797, 798-800
- Antlaşması 230, 413, 543, 567, 589, 590, 594, 598, 644,
- Barış Gücü 86, 725, 737,

745, 746, 765, 797, 599, 730
- Deniz Hukuku Sözleşmesi (1982) 752-754, 758
- Güvenlik Konseyi (BMGK) 56, 528, 550, 547, 567, 590, 596, 628, 639, 725, 743, 745, 746, 755, 757, 764, 765, 798
- Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) 660, 846
Bitar, Salahaddin 785
Bizans 19, 21, 23, 27, 28, 75, 115, 179, 193, 199, 340
Bizim Radyo 177, 178
Bizri, Afif 630
blitzkrieg (yıldırım savaşı) 410
Blum, Leon 283
BM (bkz. Birleşmiş Milletler)
BMGK (bkz. BM Güvenlik Konseyi)
Boğazlar 24, 25, 48, 62, 105, 107, 111, 122, 123, 125, 127, 129, 139, 140, 144, 153, 162, 166-168, 173, 175, 176, 180, 188, 189, 191, 193, 198, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 232, 233, 235, 198, 233, 255, 261, 273, 276, 297, 298, 302, 307, 309, 311, 320-324, 327-329, 353, 356, 370, 371-381, 383, 384, 396, 397, 417, 419-422, 426, 429, 431-436, 438, 441-443, 445-448, 453, 455, 459, 460, 461, 466, 667, 471-474, 476, 502-508, 512, 513, 521-523, 525, 526, 528, 531, 552, 583, 627, 628, 761, 762, 772, 778, 780
Boğazlar Komisyonu 121, 123, 125, 126, 129, 144, 235, 237, 320, 373, 374, 381
Bolşevik/Bolşevikler 99, 100, 140, 141, 143, 155-175, 177, 186, 198, 205, 207, 218, 405, 500, 566
Boran, Behice 493, 537
Boratav, Pertev Naili 493, 537
Bosna 26, 38, 48, 61, 62, 86, 88, 267, 295, 567
BOTAŞ 90
Bozcaada (Tenedos) 125, 180, 225, 313, 327-329, 336, 337, 355, 592, 732
Bozer, Ali 82
Bradley, General Omar 548
Brejnev Doktrini 536, 770
Brejnev, L. 769, 771, 774, 775, 770
Brest-Litovsk Antlaşmaları 125, 165, 157, 502
Bretton Woods 841, 480, 658
Briand, Aristide 147, 148, 308
Briand-Kellogg Paktı 308, 314, 317, 367, 399
Bristol, Amiral Mark 522
Bruxelles 5, 90, 263, 543, 574, 755-757, 820, 821, 824, 826, 840, 841, 843, 847-852
- Anlaşması 543, 545
- Hattı 263-265, 267, 850
Bush, George 82
Büyük Taarruz 146, 190, 191

Callaghan 744, 747
Camp David Anlaşmaları 795, 800
Carr, E.H. 163
Carter Doktrini 527
Carter, Jimmy 527, 711, 714, 757, 765, 766, 780
Casablanca Konferansı 451
casus belli 26, 752
Cebelseman 197
Cebesoy, General Ali Fuat 154, 162, 164, 171, 172, 175, 177
Cemal Paşa 156-208, 216, 208
Cenevre
- Konferansı (1964) 727-729
- Konferansları (1974) 744, 746, 747, 763, 764
- Protokolü (1974) 744, 746, 748
- Sözleşmesi (1958) 753
CENTO (Central Treaty Organization) (bkz. Merkezî Antlaşma Teşkilatı)
Central Intelligence Agency (CIA) 36, 563, 650, 667, 696, 697, 718
Cezayir
- Anlaşması (1975) 802, 803, 787
- Bağımsızlık Savaşı 621, 634, 785
Chamberlain, A. 258, 274, 275, 408, 410
Chester Projesi 108, 109
Chicago Sözleşmeleri (1944) 759
Chotani, M. 209, 210
Churchill, W. 99, 259, 385, 410, 412-414, 430, 436, 438, 463, 447, 450-455, 459, 460-464, 469, 471, 472, 476, 502, 503, 523, 536, 581, 582
CIA (bkz. Central Intelligence Agency)
Ciano, (Kont) 197, 578
Cinnah, Muhammed Ali 210
Clemenceau 181
COMECON 483, 500, 501, 770
Commonwealth 410
Cox, Percy 263
Crane, Charles 201
Cumhuriyet Halk Partisi/Fırkası 212, 241, 248, 458, 537
Curzon, Lord George 99, 131, 146, 176, 217, 218, 219, 227, 238, 258-261, 262, 325, 328, 330, 331, 334, 335

Çağlayangil, İhsan Sabri 68, 78, 80, 655, 656, 708, 715, 737, 754, 755, 757, 777, 778, 780, 789, 790, 792, 793, 797-799, 840, 843, 849, 850
Çakmak, Fevzi 76, 98, 276, 354, 396, 451
Çaldaris 338, 349
Çanak Olayı 146-147, 193
Çandarlı gemisi 753
Çarlık Rusyası 156, 158, 206, 317
Çeçen/Çeçenler 20, 28, 57, 62, 88
Çeçenya 88, 169
Çelik Pakt 290, 303
Çerkez Ethem 108
Çetin, Hikmet 84
çevre (bkz. merkez ve çevre)
çevreleme 485, 501, 513, 514, 519, 562, 563, 565, 585, 588, 591, 599, 657
"Çevresel Pakt" 647, 648
ÇHC (bkz. Çin Halk Cumhuriyeti)
Çiçerin, G.V. 166-170, 172, 174, 176, 315-317

Çiller, Tansu 90, 85
Çin Halk Cumhuriyeti 501, 509, 547, 561, 563, 627, 770
Çin-Sovyet anlaşmazlığı 769, 770
Çok Taraflı Nükleer Güç (MLF) 674, 690-692
Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ) 661

D-8 63
Dağlık Karabağ 62, 70
Damat Ferid Paşa 118, 119, 124
Damianidis 341
Danzig Sorunu 408, 409
Davaz, Suat 98, 359
Davos/Davos Süreci/"Davos ruhu" 63, 83, 733, 758
Dawes Planı 298, 300, 402, 403
DEA (bkz. Uyuşturucuyla Mücadele Örgütü)
Dedeağaç 474, 503, 735, 736
dekolonizasyon 209
Demirel, Süleyman 79, 80, 84, 90, 456, 488, 655, 656, 668-672, 676, 693, 697, 700, 702, 703, 707, 708, 711, 715, 734-737, 740, 749, 754-757, 760, 765, 766, 777, 778, 780, 781, 788, 789, 792, 793, 798, 802, 806, 839, 840, 843, 847, 849, 851, 852
Demokrat Parti (DP) 66, 76, 391, 392, 479, 488, 489, 490-494, 520, 542, 543, 545, 546, 552, 554, 555, 560, 561, 569, 574, 577, 586, 592, 595, 598, 614, 615, 618, 621, 627, 632, 635, 642, 646, 652, 655, 662, 663, 667, 669, 674, 717, 719, 784-786, 788, 814, 819, 822, 825
Demokratik Halk Partisi (DHP) 773
Denikin, General 157, 166
Denizaltıdan Fırlatılan Balistik Füze (SLBM) 562
Denktaş, Rauf 84, 606, 720, 724, 735-738, 744, 746, 747, 764, 766, 767, 793
DEP (bkz. Demokrasi Partisi)
Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) 68
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 68, 661, 662, 665, 836, 839, 840, 841, 843, 845, 848, 853
devletin göreli özerkliği 12, 40
DGM (bkz. Devlet Güvenlik Mahkemeleri)
Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, (DEİK) 83
Dış Türkler 314, 649
Dış Yardım Yasası 534, 706, 710, 711
Dışişleri/TC Dışişleri Bakanlığı 8, 26, 33, 45, 54-78, 80-85, 87, 90-92, 97, 99, 112, 114, 146, 152, 154, 163, 166, 167, 170, 175-177, 187, 191-193, 203-205, 210, 215, 218, 219, 155, 169, 180, 199, 241, 255, 258, 265, 267, 270, 274-276, 278, 283-285, 288, 290, 292, 294, 297, 299, 302, 308, 310, 311, 313, 315, 317, 319-325, 349-353, 356, 359, 363, 368, 384, 395, 396, 415, 416, 418, 419, 426, 427, 429-431, 433, 436, 440, 442, 443, 446, 449, 451, 455-459, 461-468, 472, 476, 473, 477, 484, 491, 502, 503, 515, 516, 520-522, 526, 530, 532, 538, 539, 543-545, 548, 561-563, 569, 570, 574, 583, 584, 587, 589, 590, 591, 597, 598, 601, 602, 604, 606, 609-611, 614, 616, 618, 620, 624, 627, 629, 631, 632-635, 640, 641, 643, 647, 655, 661, 667, 677, 678, 680-683, 686, 687, 696, 702, 704, 705, 707, 708, 711, 715, 724, 727, 731, 742, 744, 746, 747, 754-757, 764, 774, 775, 778, 780, 786, 789, 791-795, 797, 799, 800, 803, 806, 809, 811, 814, 818, 820, 823, 825, 829-831, 836, 839-843, 848, 850-852
diaspora 103
Dicle 635
diktatör 12, 160, 343, 354, 401, 405, 666, 718
Dirvana, Emin 720, 722
DİSK 669, 670
Diyanet İşleri Başkanlığı 55
Dofar Ayaklanması 802
doğal gaz 26, 90
Doğru Yol Partisi (DYP) 84-87, 489
Doğu Çalışma Grubu 87
Doğu Sorunu 32, 142, 162, 177, 178, 800, 801
dolaylı saldırı 569, 570, 667
Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması (1925) 265, 294, 315, 317
Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması (1930) 347, 351
Dördüncü Ordu 749, 755, 761, 762
Dört İlke Anlaşması (1977) 766
DP (bkz. Demokrat Parti)
DPT (bkz. Devlet Planlama Teşkilatı)
Dr. Rıza Nur (bkz. Nur) 98, 109, 171-173, 175, 177, 208, 217, 227, 230, 238, 330, 334, 335, 356
Dr. Tevfik Rüştü (bkz. Aras)
Dulles, John Foster 485, 497, 561-564, 569, 620, 627, 628, 647
Dünya Ekonomik Bunalımı 401
- İslam Birliği 789
- Siyonist Örgütü 201, 636
- Ticaret Örgütü 31, 482
- Yahudi Kongresi 643
Dürziler 196
düşük yoğunluklu çatışma 85
Düyun-ı Umumiye 43, 115, 117, 121, 136, 217, 219, 222, 231, 256, 279, 391, 481, 532

EAM 582
ECA 540
Ecevit, Bülent 80, 92, 656, 668, 671, 674, 675, 677, 679, 696, 703, 707, 711, 740, 742, 747, 749, 753, 754, 756, 757, 758, 765, 766, 779, 780, 781, 794, 800, 805, 850, 851
ECU (bkz. Avrupa Hesap Birimi)
Eden, Anthony 284, 437, 447, 448, 455, 456, 457, 458,

459, 460, 465, 597, 605
EDES 582
Eflak 785
EFTA (bkz. Avrupa Serbest Müdahale Birliği)
Ege adaları 26, 66, 185, 225, 327, 328, 395, 432, 442, 446, 448, 465, 578, 587, 749, 755, 758, 761, 762
egemenlik 37, 42, 48, 100, 129, 132, 164, 169, 173, 174, 181, 206, 215, 221, 235, 255, 265, 366, 441, 473, 550, 571, 614, 627, 628, 631, 669, 728, 730, 734, 753, 757, 761, 770
Ein Volk, Ein Reich (Tek Millet, Tek Devlet) 249, 274, 404, 408
Eisenhower 413, 477, 484, 516, 520, 527, 536, 549, 561, 562, 563, 564, 566, 568, 569, 572, 573, 604, 620, 630, 632, 633, 651, 667
ek mektup *(side letter)* 108, 150, 221, 234, 711
Eksen Ülke 32, 36
Eksindaris 342
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) 27, 540, 542, 664, 679, 699, 776, 838
ekümenik/ekümeniklik 329, 340
ELAS 582
Elekdağ, Şükrü 656
Elviye-i Selase 105
emperyalist/emperyalizm 41, 42, 46, 52, 108, 115-118, 124, 140, 141, 142, 147, 151, 158, 159, 161-167, 170, 177, 187, 204, 209, 210, 211, 249, 251, 310, 324, 328, 366, 424, 452, 495, 515, 522, 527, 532, 564, 615, 616, 620, 621, 626, 629, 634, 635, 650, 660, 680, 696, 731, 790
"en gözetilen ülke" 348, 363
Enola Gay 414
enternasyonalizm 509, 785
Enver Paşa 19, 154, 156, 159, 163, 175, 177, 205, 207, 208, 216, 253, 449
Enzeli 360
EOKA/EOKA-B 598, 600, 603, 604, 606, 607, 609, 719, 723, 725, 739, 740, 741, 743
Erbakan, Necmeddin 63, 64, 85, 90, 740, 749
ERE 586
Erenerol, Turgut 190
Erim, Nihat 614, 656, 670, 703, 728, 778, 779, 843, 847
Erkin, Feridun Cemal 78, 292, 476, 479, 503, 508, 521, 548, 574, 655, 682, 683, 684, 726, 731, 775, 782, 803, 830, 836
Erkmen, Hayrettin 656, 711, 852
Ermeni/Ermenice/Ermeniler/ Ermenistan 13, 25, 27, 62, 63, 64, 68, 70, 102, 103, 104, 106-108, 111, 118, 120, 122, 123, 125-127, 130, 132-134, 139, 140, 144, 155, 157, 165-172, 174, 175, 178, 180, 181, 184, 186, 188, 189, 191, 192, 195, 196, 199, 206, 208, 217, 218, 219, 222, 229, 230, 237, 238, 248, 251, 259, 261, 266, 281, 286, 287, 289, 502, 512, 531, 592, 705, 713, 780
Ermeni karar tasarıları 57, 62, 103, 104
- "soykırımı" 24, 102, 103
- tehciri 102, 103, 104, 106, 133, 134, 221, 248
Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) 104, 228
Ertegün, Münir 475, 493, 508, 524
Erzurum Kongresi 105-107, 112, 183
Esat, Hafız 785
Esenbel, Melih 76, 80, 479, 655, 656
Esendal, Memduh Şevket 358, 363, 365
"Esir Türkler" 563
Esmer, Ahmet Şükrü 485, 508, 509
Esnek Karşılık 570, 571, 573, 684, 772
"Etrak-ı bî idrak" 28
Euratom (bkz. Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu)
EURO 834
Evren, Kenan 80-83, 671, 674, 780
Evrensel Barış Kongresi 350

F-16 300, 571, 713
Fahrettin Paşa 197, 208, 209, 365
Fars/Farslar/Farslaştırma 359, 802
Faşist/faşizm 48, 99, 153, 253, 295, 366, 395, 406, 415, 480, 481, 514, 577, 731, 738, 250, 295, 324, 500, 581, 669
Faysal (Irak Emiri-Kralı) 101, 200, 202, 260, 67, 368, 630, 632
Faysal (S.Arabistan Kralı) 789
Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi 23, 190, 222, 329, 340, 341, 495, 584, 585, 614
feodal/feodalizm 20, 22, 27, 51, 113, 114, 116-118, 163, 586, 669
FIR hattı 758, 760, 762
Filistin 15, 86, 199, 200-203, 271, 296, 428, 495, 537, 617, 622, 623, 624, 635-641, 643, 677, 790, 791, 793, 794, 795, 797-800
Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 795, 799, 800
Filistin sorunu 537, 616, 617, 625, 629, 635-637, 639, 648, 789, 799, 801
FMS/Dış Askerî Satışlar *(Foreign Military Sales)* 709
FOFA *(Follow on forces attack)* 571
Ford, Gerald 704, 706, 707, 709
Forsthoff 722
Fortress Europe 413
Franco, Fransisco 295, 406, 407
Franklin-Bouillon, Henri 108, 143, 146, 149, 188, 252, 277
Fransa 12, 15, 22, 24, 30, 31, 37, 46, 48, 56, 57, 74, 98-101, 108, 112, 114, 121, 125, 128, 129, 130, 131,

135, 140, 144-153, 156, 157, 161, 175, 180, 181, 183, 184-187, 189, 191, 198- 203, 208, 211, 213, 215, 216, 219, 220, 223, 232, 235-237, 242, 250, 252-255, 265, 267, 268, 271-293, 295-299, 301- 303, 305-313, 318, 322, 324, 325, 336, 344, 350, 359, 372, 374, 387, 388, 393, 394, 396, 400-412, 415-418, 420, 422-429, 431, 448, 450, 458, 459, 475, 482, 495, 496, 500, 512, 527, 531, 538, 539, 543-545, 549, 550, 562-566, 577, 579, 616-620, 627, 629, 634-636, 639, 646, 658, 670, 673, 691, 716, 786, 809, 814, 827, 829, 830, 831, 834
Frederika (Kraliçe) 587
Fukuyama, Francis 14
Führer 249, 431, 434, 438, 440, 441

Gandi, Mahatma 211
Garanti Antlaşması 48, 608, 609, 610, 612, 686, 687, 742, 748
Gaulle, Charles de 234
gayrimüslim/gayrimüslimler 50, 65, 107, 115, 192, 220-222, 226-231, 337, 391, 392, 579, 580, 640
Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemi 846, 847, 851
George, Lloyd 99, 141, 146, 147, 178, 181, 210, 214, 325
Gerede, Hüsrev 359, 363, 369, 434, 440, 443
Gerger, Haluk 10, 44, 46, 485, 496, 498, 657, 661, 665, 679, 680
Geylani, Raşid Ali 439, 442
Giray, Safa 82
Girit 180, 190, 328, 341, 412, 442, 578, 580, 594
Gizikis 740
Gonatas 326
Gorbaçov, Mikhail S. 511, 536, 769, 770
Gökçeada (*İmroz*) 125, 225, 337, 355, 592, 732
Gökmen, Oğuz 77
Gönyeli 723, 742
"görüntüyü azaltmak" 693
Gregoryen 102, 196
Grivas (Albay) 600, 607, 609, 719, 725, 729, 735, 737-740
Gromiko, Andrei 731, 776
Gümrü Antlaşması (1920) 104, 143, 170-173, 186, 208
Gümrük Birliği (GB) 37, 836, 852, 853
Güneş, Turan 80, 656, 744, 747
Güneş-Dil Teorisi 280
Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü (SEATO) 563
Günver, Semih 77, 93, 635, 820, 821
Gürcistan 25, 62, 87, 155, 157, 165-167, 171, 173-176, 189, 503, 504, 512, 780
Gürel, Şükrü S. 614, 767
Gürsel, Cemal 655, 662, 666, 681, 683, 685, 773-775, 782, 786, 803
Gürün, Kâmran 173, 177, 212, 324, 421, 448, 453, 454, 456, 457, 460, 461, 476, 502, 507, 521, 652, 807, 830
Güven Çalışma Grubu 87
"güven bunalımı" (safe areas) 464, 465, 802
Gyani 725

Habeşistan 194, 254, 256, 271, 273, 274, 283, 296, 312, 366, 371, 372, 403-407, 628
Habibullah Han 207, 365
Hacıanestis 191, 192
Halefoğlu, Vahit 82, 83
Halife/halifelik 11, 101, 104, 105, 116, 124, 141, 176, 210, 216, 246, 247, 267, 334, 816
Halk Cephesi 283
Hallstein Doktrini 657
Harbord (General) 95, 99, 100, 108, 156
Harding 603
Hariciler 196
Harp Encümeni 76
Harrington (General) 189, 213, 214, 216
Hatay sorunu 149, 151, 255, 275, 277, 282, 292, 302, 308, 323, 368, 616, 794
hava sahası 356, 371, 429, 517, 573, 574, 631, 752, 754, 757-760, 762, 780, 795, 799
hegemon güç 30-32, 486, 680
Helenizm 740
Helsinki Son Senedi/H. Nihai Senedi/H. Sonuç Belgesi 657, 716, 780
Helsinki zirvesi 87
Henderson 630
Herzl, Theodor 201
Heybeliada Ruhban Okulu 592
Heyet-i Temsiliye 74, 156, 200, 202
Hıristiyan 13, 104, 188, 190, 193-196, 209, 214, 220, 261, 265, 330, 334, 340, 341, 531, 585, 592, 633, 785, 808, 816, 817
Hicaz Kuvve-i Seferiyesi 197
Hilafet
- Hareketi 209-211
- Komitesi 141, 210-212
Hindistan 32, 98, 114, 115, 139, 140, 141, 159, 161, 163, 194, 209-212, 562, 605, 660, 701
Hint Müslümanları 141, 209, 210, 211
Hiroşima 414
Hitler, Adolf 47, 49, 254, 271, 274, 283, 298, 300-302, 304, 306, 307, 370, 394, 401, 403-412, 414, 431- 434, 439, 445, 448, 456, 510, 562
Hive Hanlığı 208, 209
Hizbullah 85
Hollanda 114, 404, 410, 412, 539, 543, 549, 550, 554, 659, 809, 824, 831, 834
Hopkinson 597, 598
Hora gemisi 756, 757
Hoybun Cemiyeti 248, 362
Hrisostomos 182
Hull, Cordell 444, 455, 456, 466
Huri, Beşara el 616
Hünkar İskelesi Antlaşması 139
Hüseyin (Kral) 630, 632, 634, 790, 791

ICAO (Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü) 759
ICBM (Kıtalararası balistik füze) 572

IMF (Uluslararası Para Fonu) 31, 480-482, 538, 553, 560, 561, 700, 834
INF Anlaşması 536
Irak 7, 24-26, 38, 45, 48, 86, 101, 110, 125, 127, 128, 130, 131, 146, 194, 197, 199, 200-203, 217, 221, 223, 225, 252, 259-270, 282, 318, 362, 365-368, 428, 439, 442, 443, 496, 515, 531, 562, 564, 567-569, 613, 616, 617, 619, 620, 622-626, 629-634, 636, 639, 644-647, 651, 739, 778, 784-789, 794-796, 801, 802, 804, 806
- Darbesi (1958) 568, 571, 632-634, 651, 774
- Kürtleri 225, 787, 801, 802
Irmak, Sadi 656, 707, 749, 753, 754, 764
Işık, Hasan Esat 77, 84, 93, 655, 776

ideoloji/ideolojik 11-13, 15, 19, 22, 27, 28, 36, 40, 42, 46, 47, 49, 53, 54, 71, 72, 102, 108, 109, 141, 179, 180, 196, 249, 266, 283, 330, 357, 360, 398, 483, 500, 528, 535-537, 547, 551, 563, 595, 659, 660, 666, 671, 679, 770, 771, 784, 785, 805, 813, 816, 817
İhsan Nuri 362
İİS (bkz. ithal ikameci sınaileşme)
İkinci Dünya Savaşı 14, 24, 29, 31, 32, 39, 40, 46, 49, 66, 75, 76, 78, 114, 194, 230, 271, 273, 276, 277, 292, 304, 307, 324, 353, 355, 357, 359, 365, 368, 370, 387, 393, 398-400, 404-407, 409, 413, 418, 421, 472, 475, 476, 480, 482, 484, 486, 498, 499, 501, 502, 505, 506, 508, 509, 511, 517, 521, 522, 524, 525, 528-533, 535, 536, 538, 543, 547, 550, 552, 559, 572, 574-577, 579-584, 586, 588, 589, 592-597, 615, 616, 635-637, 639, 641, 643, 651, 657, 659, 661, 679, 701, 745, 775, 776, 808, 809, 813, 816
İKÖ (bkz. İslâm Konferansı Örgütü)
"İktisadı millileştirme" 244, 246, 392, 601-2, 732-3
İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) 83, 839, 853
İleri Savunma (*Forward Defense*) 571
İlksel, Settar 604
İmroz (bkz. Gökçeada)
imtiyaz 12, 99, 108, 109, 115, 117, 136, 137, 148, 149, 152, 153, 219, 221, 237, 244, 251, 256, 494, 649, 650
İnayetullah Han 365
İncirlik Üssü 559, 567, 568, 573, 634, 715, 790, 795, 799
İngiliz Hükümeti Bildirisi (1959) 612
İngiliz Yüksek Komiserliği 183
İnönü, İsmet 74-76, 78, 81, 82, 98, 187, 188, 219, 241, 242, 246, 248, 273, 275, 294, 303, 321, 322, 354, 363, 385, 391, 395-398, 415, 429, 433, 434, 436, 438-441, 445, 451, 452, 459, 460, 462-464, 468, 474, 476, 479, 492, 493, 514, 520, 537, 542, 546, 577, 584, 585, 604, 613, 640-642, 655, 677, 683-690, 717, 722, 724, 726, 727, 732, 775, 836
İnönü Muharebeleri 196
İnsan Hakları Komisyonu 765
İran Azerbaycanı 205, 649, 806
İran İslam İnkılabı 633, 773, 795, 804, 805, 807
İran-Irak Savaşı 804
irredantizm 47, 48, 252, 257, 290
irtica 85-88, 266
İsa 194, 195
İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) 27, 766, 789, 791-793, 796, 800
İslam Sosyalizmi 157, 158
İslam Zirve Konferansı 792, 798
İsmailiye mezhebi 210
İsrail İşçi Partisi 201
İsrail'e göç 537, 640
İstanbul Antlaşması (1915) 198
İsveç 263, 283, 314, 539, 815, 834, 846
İtalya/İtalyan 7, 24, 57, 88, 89, 98, 99, 100, 108, 112, 120, 121, 125-130, 135, 140, 144-147, 149, 151-154, 156, 169, 179, 181, 183, 184, 186-188, 191, 197-199, 211, 213, 215, 216, 218-220, 223, 225, 232, 235-237, 249, 250, 253, 254, 256, 265, 271, 273-275, 283, 288, 290-297, 299, 303, 304, 307, 308, 311-314, 317, 318, 321, 322, 325, 328, 336, 343-345, 350-355, 366, 371, 372, 374, 388, 393, 395, 399, 401-403, 405-417, 423-426, 429-433, 445, 454, 456, 459, 475, 480, 493, 495, 500, 531, 539, 543, 545, 548-550, 572, 573, 576-580, 582, 583, 589, 673, 682, 761, 809, 831, 834, 850
İthal İkameci Sınaileşme 38, 391
İttifak Antlaşması (1959) 276, 577, 608, 610-612, 737
İttihat ve Terakki 39, 47, 50, 102, 137, 163, 205, 207, 208, 244, 640
İyon adaları 180
- devleti 190
İzmir fonu 211
İzmir İktisat Kongresi 39, 107, 218, 243

Jabotinsky 201
Japonya 36, 39, 40, 125, 129, 130, 144, 157, 215, 216, 223, 232, 235, 245, 308, 311, 312, 318, 323, 336, 374, 401-407, 411, 414, 431, 432, 445-447, 471, 472, 480, 482, 485, 492, 504, 506, 561, 562, 658, 699
Jeoekonomi/Jeo-ekonomi 562
Jeopolitik 14, 44, 45, 54, 485, 562-564, 620, 805
Johnson Mektubu 78, 79, 669, 674, 685-690, 692, 694, 726, 727, 796

Johnson, Lyndon 508, 669, 685-687, 685-687, 696, 726, 727, 737
Junkers 300, 363
Jüpiter füzeleri 572, 573, 682, 683, 698

Kaçarlar 205
Kaddafi, Muammer 739, 795, 649
Kahire Konferansı (1921) 202
Kahire Konferansı (Birinci, İkinci) 458, 462, 464, 677, 734
Kaklamanos 326
Kanatlı, Şükrü 288, 587
Kapitalizm 22, 37, 38, 41, 49, 51, 52, 105, 107, 108, 113, 114, 116, 117, 160, 246, 251, 252, 257, 398, 498, 509, 511, 522, 531, 535, 665, 666, 669, 680, 769, 770
Kapitülasyon 50, 115, 116, 122, 123, 137, 150, 153, 161, 167, 174, 176, 191, 217-219, 221, 222, 225, 237, 244, 277, 359, 488, 541, 554, 559, 561, 819, 836
Karabağ (bkz. Dağlık Karabağ)
Karabekir, Kazım 164, 166, 170, 174, 206, 427
Karaçi Antlaşması 622
Karahan 168, 169, 172, 175, 318
Karamanlılar 190, 333
Karamanlis, Konstantin 586, 607-610, 614, 848
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 246, 574, 648, 649, 677, 801
karasuları 110, 294, 327, 356, 415, 416, 581, 583, 587, 681, 682, 750-754, 758-760, 779
Karayalçın, Murat 90
Karışmazlık Komitesi 295
Karma Parlamento Komisyonu 835, 839
Karmal, Babrak 773
Kars Antlaşması (1921) 171, 175, 189
Kasım (General) 270, 632, 633, 647, 786, 787
Kasr-ı Şirin Anlaşması (1939) 223, 360
Kaşkaylar/Kaşkay Türkleri 360, 648, 649
KATAK 595
Katar 196
Katma Protokol 833, 841-853
Katolik 99, 195, 196, 333, 340
Kazakistan 155
KEK 595
Keldaniler 230
Kemalist / Kemalistler / Kemalizm 23, 48, 50, 51, 205, 211, 249, 266, 355, 357, 429, 500, 544, 597, 666, 669, 806
"Kenar Kuşak" 562
Kennan, George 536, 563
Kennedy, John F. 682-685, 691, 695, 699
Kennedy, Robert 683
Kerkük-Musul 109, 217, 263
Kerkük-Yumurtalık Petrol Hattı 795
Keşan 735
Keynes/Keynescilik 480
Kıbrıs
- Cumhuriyetinin
- Eşgüdüm Kurulu 765
- Geçici Türk Yönetimi (KGTY) 738
- Helen Cumhuriyeti 741
- Türk Federe Devleti (KTFD) 710, 747, 764-766, 793
- Türk İşçi Birlikleri Kurumu 595
- Türk Kültür Derneği 597
- Türktür Derneği 601
Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma (1959) 608, 610, 612, 613
Kırca, Coşkun 570, 782
Kırgızistan 155
Kıta sahanlığı 750-758, 780
Kıtalararası Balistik Füze (ICBM) 562, 572
Kızıl Ordu 155, 168, 169, 171, 174, 323, 412, 499
Kilikya 108, 110, 142, 148, 151, 184, 197, 199, 200, 202
King, Henry C. 201
King-Crane Komisyonu 200, 201
Kipriyanu 766, 767
Kissinger, Henry 704-708, 742, 743
KKE 582, 586
KKTC (bkz. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)
Klerides, G. 724, 736, 743, 746, 747, 765, 766
kliring 256, 304, 305, 781
KMTHP 595
Knatchbull-Hugessen, H.M. 422, 426, 465, 469, 476
Koç, Vehbi 537
Kolçak (Amiral) 157
Kolektivizasyon 315
Kolettis 180
Kollias 735-737
Komer, Robert 670, 696, 697
Kominform 483, 500, 549, 588, 591
Komintern 159, 172, 177, 407, 408, 424, 483, 500, 549
Komünist/komünizm 21, 44, 47, 99, 103, 107-109, 133, 141, 153, 155, 157-164, 172, 174, 187, 190, 246, 250, 256, 266, 298, 301, 314, 316, 317, 366, 404, 407, 408, 449, 452, 482-484, 492, 493, 497, 500, 503, 508, 509, 511, 517, 519, 528, 531, 535, 536, 538, 539, 546, 549, 551, 561, 563, 564, 566, 568, 570, 577, 581, 582, 584-594, 595, 601, 618, 620, 626, 627, 630, 632, 639, 647, 650, 651, 658, 667, 670, 672, 679, 702, 717, 729, 769, 770, 773, 777, 779, 781, 786, 809
konsil 194, 195, 340
Konstantinos (Kral) 185, 186, 326, 342, 343, 586, 739, 743
Kore Savaşı 77, 488, 489, 493, 495, 536, 545, 547-549, 551, 560, 575, 587, 618, 642, 660
Korutürk, Fahri 656, 670, 707, 774, 779, 793, 802, 803
Kosigin, A. 775, 777-779, 783
Kosova 28, 48, 56, 62, 70, 86, 567, 571
Kotur 363
Köprülü, Fuat 76, 479, 587, 598, 618, 643
Körfez Krizi/Savaşı 45, 49, 57, 66, 82, 84, 93, 567
krom 108, 150, 272, 303, 396, 424, 425, 447, 455, 465, 466, 540, 699, 772

Kruşçev, N. 509, 511, 514, 515, 519, 520, 574, 591, 631, 682, 683, 730, 769, 770, 773, 774, 775
KTMBP 603
KTP 595
Kudüs'ün statüsü 798
Kunduh, Bekir Sami (bkz. Bekir Sami)
Kuneralp, Zeki 76, 98, 521, 655
Kunuri muharebeleri 547
Kurtuluş Savaşı 11, 15, 23, 47, 48, 63, 98, 101-104, 106-109, 115, 122, 130, 133, 138, 148, 154, 161-164, 177, 190, 193, 202, 204, 209, 210, 212, 213, 215, 246, 248, 251, 252, 257, 260, 265, 266, 418
Kuva-yı Milliye 112
Kuveyt 196, 567, 788, 790
Kuvvetli, Şükrü el 617
Kuzey Atlantik Asamblesi 544
Kuzey Irak 26, 38, 45, 48, 101, 130, 131, 225, 365, 786, 787, 802
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) 15, 291, 767
Kuzey Kuşağı (*Northern Tier*) 485, 562, 564, 620, 651
Küba (Füze) Bunalımı 496, 536, 573, 675, 681, 682, 683, 684, 716, 722, 771, 772, 775, 831
Küçük Ağrı 253, 256, 362, 363
Küçük Antant 293, 302, 344, 351
Küçük Asya Felaketi 326
Küçük Zap 264
Küçük, Fazıl 595, 603, 606, 610, 685, 719, 720, 722, 723, 735, 738
Küçük, Yalçın 521
Kürdistan
- İşçi Partisi (PKK) 28, 45, 86, 87, 248, 787
- Teali Cemiyeti 104, 201
Küreselleşme 41, 46, 230, 238, 482, 660, 853
Kürt/Kürtçe/Kürdistan/Kürtler 25-28, 37, 45, 47, 54, 56, 62, 83, 87, 88, 103, 104, 118, 120, 122, 127, 130, 131, 134, 139, 140, 146, 167, 178, 196, 203, 204, 206, 225, 237, 246-248, 252-254, 259, 260-264, 266-269, 282, 286, 287, 291, 292, 360-363, 365-368, 511, 523, 649, 671, 696, 717, 786-788, 801, 802, 804

Laik/laiklik 21, 22, 789, 796
laissez faire 114
Lausanne 9, 23, 38, 47, 48, 65, 66, 74, 98, 105, 107, 115, 119, 120, 125, 131, 133-135, 137, 141, 150, 151, 153, 168, 173-176, 180, 193, 200, 203, 213, 215, 216, 218-220, 222-227, 229-235, 237, 238, 243, 244, 246, 247, 254, 256, 258-260, 262-265, 271, 277-281, 286, 291, 298, 299, 302, 307, 309, 311, 312, 314, 315, 321, 323, 325-331, 333-338, 340-344, 346, 353, 360, 370, 371, 373, 381, 392, 395, 468, 507, 579, 580, 584, 592, 598, 599, 728, 733, 736, 750, 758, 761
Law, Bonar 325
lebensraum (yaşam sahası) 274, 301, 302, 404, 408, 562
Lenin 100, 155, 156 158-161, 176, 177, 314, 473, 502
Lenin-Roy tartışması 100, 158, 159
Lennox-Boyd 604
liberalizm 244, 510, 522, 531, 535, 544
Libya 64, 85, 198, 245, 411, 412, 568, 620, 668, 674, 678, 739, 788
Limni 112, 327, 328, 329, 353, 747, 752, 756, 761, 762
Litvinov Protokolü 308, 314, 317
Lobiler/lobicilik 62, 66, 704, 705, 713
Locarno anlaşmaları 258, 271, 298, 315, 350, 402, 403
Londra
- Antlaşması (1915) 198
- Konferansı (1921) 75, 108, 109, 143, 144, 148, 152, 161, 169, 175, 187
- Konferansı (1955) 600
- Konferansı (1956) 628
- Konferansı (1964) 724, 736
Loraine, Sir Perey 254, 274
Lübnan 85, 194, 201, 248, 278, 281, 362, 567, 568, 569, 616, 623, 626, 630, 633, 634, 636, 639, 788, 794, 797, 841

Maastrich Antlaşması 808, 809, 810, 811, 834
Macaristan 100, 153, 183, 406, 408, 412, 433, 434, 436, 440, 471, 500, 501, 510, 511, 543, 629, 658, 730, 781
MacArthur, Douglas 547
Mackinder, Halford John 562
Macmillan 565, 574, 601, 605-607
Maginot Hattı 409, 410, 426
Mahabad Kürt Cumhuriyeti 523, 649, 787
MAİ (bkz. Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma)
Makarezos 718
Makarios 585, 597, 600, 603-610, 685, 687, 719, 720, 722-725, 727-731, 734,-736, 738-741, 743, 748, 764-768, 775, 777, 779, 788, 793
Makedonya 48, 62, 578, 582
Maksimos 585
Malenkov, G.M. 500, 509, 513
Malezya 85
Mali Protokol 831, 834, 842, 843, 845, 850-852
Maliye Komisyonu 115, 120, 121, 135-137, 188, 237
Malta 112, 142, 144, 145, 189, 297, 741
Mammelis, Dorotheos 181
Mançurya 312, 323, 404, 405
manda 101, 108, 122, 130, 131, 140, 183, 200-202, 252, 258, 261, 263, 264, 268, 280-284, 287, 290, 291, 311, 318, 367, 401, 428, 613, 636, 637, 639, 643, 759
Mansura 729
MAP (bkz. Askerî Yardım Programı)

Maraş 112, 127, 149, 184, 765, 767
Mare Nostrum 253, 295, 415
Markos 582
Marksist/Marksizm 34, 40, 46, 52, 155, 158, 511, 551, 785
Marshall Planı 89, 393, 485-489, 491, 501, 506, 530, 535, 538, 539, 540-542, 553-555, 563, 574, 640, 809
Marshall, George 485, 486, 488, 493, 506, 537-539, 541-543
Massigli, René 290, 292, 422, 429
Mavros, Yeorgios 744, 747
Mazarakis 214
"Mazlum Milletler" 39, 251, 108
MBK (bkz. Milli Birlik Komitesi)
McCarthy, Justin 484, 492
McCarthycilik 484, 485, 492, 659
McNamara, Robert 682, 683, 715, 727
Meclis-i Mebusan 102, 105, 109, 112, 124, 136, 137, 184, 185, 202
Medeni Kanun 23, 219, 228, 238, 247
Megali İdea 179, 180, 330, 333, 336, 339
Mein Kampf 404
Meir, Golda 647
Melek, Abdurrahman 289, 292
Melkit 196
Menderes, Adnan 15, 44, 49, 76-78, 82, 93, 391, 477, 479, 488, 490, 497, 498, 512, 516, 517, 519, 520, 545, 552, 553, 560, 568, 572, 586, 587, 598, 601, 604, 607, 608, 610, 620, 622-624, 629-632, 634, 644, 645, 647, 652, 655, 666, 667, 670, 681, 716, 777, 782, 814, 818-820, 824, 829,
Menemencioğlu, Numan 242, 302, 321, 387, 396, 398, 433-435, 442, 451, 453, 457-460, 463, 465, 467, 468, 578
Menşevik 155-157, 165, 168, 171, 174
Meray, Seha L. 9, 119, 120, 123, 138, 193, 204, 219, 220, 226, 238, 292, 356, 384
Meriç Irmağı 147, 213, 214, 223, 327, 466
Merkantilizm 13, 41, 114, 116, 401
Merkez Birliği Partisi 717, 718, 725
Merkezî Antlaşma Teşkilatı (CENTO) 520, 569, 623, 632, 633, 651, 652, 667, 681, 719, 774, 785, 789, 792, 803-805, 623, 632, 633, 651, 652
Merkezî Haberalma Örgütü (CIA) 36, 563, 650, 667, 696, 697, 718, 806
merkez ve çevre 36, 37, 43, 74, 81, 84, 89, 142, 151, 194, 235, 242, 246, 294, 468, 497, 647, 678
Metaksakis, Meletios 190
Metaksas (General) 353, 354, 356
MGK (bkz. Milli Güvenlik Kurulu)
MGK Genel Sekreterliği 81, 87, 88, 92
Mısır 22, 30, 32, 98, 116, 139, 140, 194, 267, 296, 322, 411, 413, 428, 430, 446, 447, 518, 548, 550-552, 564, 568, 596, 597, 603, 616-632, 639, 644, 646, 647, 660, 694, 713, 739, 780, 784, 786-790, 792-801
Mihalakopulos, Andreas 343
Mihver 276, 395, 407, 411, 413, 415, 416, 426, 428, 431, 432, 433, 434, 436, 438, 439, 442, 445, 446, 453, 466, 472, 474, 576, 577
Milletler Cemiyeti (MC) 48, 122, 123, 125, 130, 222, 223, 228, 229, 253, 262, 263, 273, 285, 296, 298, 301, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 333, 367, 370, 403, 452, 504, 599, 636
Milli Askeri Stratejik Konsept (MASK) 87
Milli Birlik Komitesi (MBK) 78, 558, 774, 782, 786, 652
Milli Demokratik Devrim (MDD) 42, 670
Milli Güvenlik Kurulu (MGK) 66, 79, 80, 81, 741
Milli Güvenlik Siyaset Belgesidir (MGSB) 87
Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) 83
Milliyetçi Cephe (MC) 595, 656, 665, 707, 749, 754, 781, 794, 849
milliyetçilik 19, 51, 117, 164, 179, 196, 249, 266, 357, 360, 401, 544, 678, 785
Misak-ı Milli 47, 105, 106, 108, 109, 112, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 168, 173, 176, 186, 217, 218, 219, 221, 252, 333, 547
Missouri zırhlısı 508
MİT (bkz. Milli İstihbarat Teşkilatı)
MLF (bkz. Çok Taraflı Nükleer Güç)
Molotov, V.M. 323, 397, 415, 419, 420, 421, 424, 426, 429, 431, 432, 433, 435, 448, 452, 453, 454, 456, 457, 465, 471, 472, 473, 474, 483, 496, 501, 502, 504, 507, 514, 523, 539, 657, 774
Mondros 9, 110, 111, 112, 118, 124, 137, 138, 140, 147, 153, 165, 166, 176, 178, 179, 197, 199, 214, 219, 260, 262, 280
Monroe Doktrini 484, 527, 543
Montreux 9, 48, 235, 255, 273, 292, 297, 302, 313, 321-324, 329, 353, 356, 370, 372, 374-378, 380-382, 384, 417, 419-422, 432, 433, 447, 448, 461, 467, 471-474, 502-508, 512, 513, 522, 523, 525, 526, 528, 757, 761, 762
Montreux Zirvesi (1978) 757
Morrison, Allen L. (Yarbay) 559
Moskova
- Antlaşması (1921) 173, 174, 175, 176
- Patrikhanesi 584
Mr. X 536, 563
Mudanya 101, 146, 147, 192, 193, 213-215, 219, 238, 260, 325

Muhammed Veli Han 208
Muhammed Zahir Şah 365
Muhittin Paşa 197, 204, 357
Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti 523
Mumcu, Uğur 292, 671
Musaddık, Muhammed 36, 552, 625, 650, 651
Musavatçı/musavatçılar 165, 174
Musevi/Museviler 13, 196, 230, 392, 537, 592, 640, 643, 644
Mussolini, Benito 47, 153, 271, 292-296, 303, 307, 343, 405, 408, 413, 415, 432, 453
Mustafa Sabri 355
Mustafa Suphi 108, 164, 172
Musul sorunu 200, 258-260, 262, 265, 267, 270, 277, 278, 281, 293, 309, 310, 312, 315, 343, 616
Muzaffer Şerif [Başoğlu] 493, 537
mübadele 115, 190, 217, 220, 232, 326, 329-334, 338, 339, 342-346, 349, 356, 724, 746, 765, 777, 815, 837, 846
Müezzinoğlu, Ziya 765
Mülkiye 9, 23, 63, 66, 68, 82, 92, 113, 116, 126, 133, 212, 229, 249, 332, 384, 508, 532, 534, 648, 697, 698, 785, 801, 853
Mümtaz-üd Devlet 204
Münih Konferansı 407
Müslüman 11, 20, 21, 27, 39, 50, 56, 62, 63, 88, 102, 103, 106, 133, 141, 148, 157, 158, 159, 162, 163, 170, 179-182, 192, 193, 196-198, 209-212, 220, 226, 227-229, 238, 244, 261, 267, 330-339, 343, 344, 346, 347, 355, 356, 392, 515, 537, 677, 728, 733, 791
Müttefikler 31, 32, 38, 89, 98, 99, 100, 103, 110-113, 118-124, 130, 132, 133, 137, 138, 144, 146, 147, 151, 154, 162, 178-192, 197, 198, 200, 214, 217-222, 226, 229, 325, 327-335, 374, 393, 395, 402, 412, 413, 414, 424-428, 431, 435, 436, 438, 440, 442-471, 474, 475, 483, 500, 502, 525, 548, 563, 577, 578, 580, 581, 583, 584, 589, 600, 606, 641, 648, 651, 685, 686, 688, 689, 726, 727, 742, 749
Nadir Şah 365
Nadir, Asil 84
Nansen, F. 330
Nasır (bkz. Abdülnasır, Cemal)
Nasturiler 263
NATO
Antlaşması 570, 688, 694, 708, 712
- Erken Uyarı Hattı 762
- Komuta Kontrol Alanları 762
- Konseyi 544, 618, 683
- Kuvvetler Statüsü Anlaşması (SOFA) 558, 693
- Savunma Planlama Komitesi 544, 763
- 'da Alandışılık Sorunu 567, 568
Nazi 13, 48, 105, 172, 481, 482, 507, 518, 648
Necip (General) 83
NEP 160, 161, 315
Nice Antlaşması 808
Nixon Doktrini 527, 802
Nixon, Richard 527, 658, 659, 701, 702, 704, 705, 770, 779
Nizamettin (General) 630
Noel (Binbaşı) 259
Norveç 314, 410, 429, 446, 506, 539, 543, 550, 571, 754, 815, 846
Notam 760
NSC 548
Nur Dr. Rıza (bkz. Dr. Rıza Nur)
Nurettin Paşa (Sakallı) 192, 367, 368, 616, 622, 624
Nuseyri 196

OAPEC (bkz. Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
OECD (bkz. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
OEEC (bkz. Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü)
Oğuzistan 205
Okyar, Ali Fethi 98, 146, 177, 241, 248, 262, 274, 279, 343
Olcay, Osman 9, 80, 119, 123, 128, 131, 138, 193, 198, 204, 384, 656, 778, 853
Oliver Heyeti 532, 533
On Nokta Anlaşması (1979) 767
Onikiadalar 24, 125, 151, 153, 180, 185, 219, 225, 253, 293, 296, 341, 415-417, 424, 448, 470, 578, 580-584, 733, 761
OPEC (bkz. Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
Orbay, Hüseyin Rauf 98, 178, 427
Orbay, Kazım 276, 365
Orta Büyüklükte Devlet (OBD) 19, 29-31, 36, 40, 50, 54, 253, 256, 388, 394, 398, 483, 496, 498, 673, 675, 680
Orta Doğu
- Barış Süreci 800
- Komutanlığı 194, 506, 548, 550, 617-620
- Savunma Örgütü 619, 620
Ortak Pazar 545, 786, 812-815, 817, 820, 821, 823, 825, 826, 838, 839, 845, 850, 853
Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması (OSİA) 674, 675, 690, 697, 699, 707, 708, 711, 712
Ortaklık
- Komitesi 835, 839
- Anlaşması 824, 828-831, 833, 841, 848, 853
Ortaklık Konseyi 821, 827, 830, 831, 833-843, 847, 848, 849, 850, 851, 852
Ortodoksia 592
Osetya 170
OSİA (bkz. Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması)
Osmanlı
- Bankası 211
- borçları 217, 219, 277, 279, 326
- Devleti/İmparatorluğu 12, 19, 21, 27, 32, 89, 100, 102, 103, 105, 110-115, 117, 118, 120, 123-127, 129, 131-142, 153, 156, 165, 166, 178-184,

193, 196, 199, 202-204, 215, 220, 229, 231, 237, 279, 281, 307, 334, 464, 494, 562, 582, 635, 636, 641, 704, 813, 817
otokton 13, 27

Öcalan, Abdullah 35, 38, 57, 65, 86-88
Ödünç Verme ve Kiralama Yasası *(Lend & Lease)* 444, 447, 525, 538
Özal, Turgut 45, 49, 57, 61, 63, 68, 81-84, 88, 90, 92, 270, 498, 665, 674, 840, 843
Özbek/Özbekistan 155
Özdemir Bey (Ali Şefik El Mısri) 101, 203, 260
Özkan, Necati 595
Özsoy operası 359
Öztorun, Necdet 83

Pace, Frank 588
Paçacı, Adnan El 789
Pakistan 32, 194, 196, 197, 210, 514, 551, 562, 564, 568, 569, 571, 573, 620-628, 651, 678, 734, 790, 804, 805
Pan Helenik Sosyalist Hareket Partisi (PASOK) 763
Pan Turancı/Pan-Turanist/Pan-Turanizm/Pan Türkist, Pan-Türkizm 47, 62, 163, 205, 648, 649,
Pangalos 338, 343, 356
Papa Eftim 190, 191, 193, 341, 342, 355
Papadopulos 718, 736, 740
Papagos (Mareşal) 354, 582, 586, 588, 592, 593, 597, 598, 716, 733
Papanastasiu 350
Papandreu, Andreas 582, 674, 718, 757
Papandreu, Yeorgios 582, 689, 717, 725-728, 731, 734
Papen, Franz von 275, 303, 395, 396, 398, 416, 428, 429, 431, 433, 434, 438-443, 449, 450, 452, 453, 467, 468, 476, 578
Paris
- Barış Antlaşması (1947) 581-583, 589, 761
- Barış Konferansı (1919) 118, 151, 179, 181, 182, 200, 206, 400, 761
Patris 723
Pattakos (General) 718
Pavlos (Kral) 587
Pax Americana 40, 486, 574, 660, 679
Pearl Harbor 413, 447, 484
Pehlevi, Şah Muhammed Rıza 650
Pehlevi, Şah Rıza 204, 206, 357-359, 363, 365
Pentagon 667
Perestroyka 509
Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) 799
- ambargosu 650, 794, 799
- Kanunu 494, 554, 642
- krizi 481, 661, 802, 804, 805
Picot, Georges 101, 108, 126, 128, 133, 140, 148, 151, 198-200, 261, 635, 636
PKK (bkz. Kürdistan İşçi Partisi)
Plaza, Galo 733, 734
plebisit 130, 208, 217, 221, 261, 263, 298, 327, 401, 405
Podgorni 731, 776, 778, 779
Polaris denizaltıları 683, 684, 691
Polatkan, Hasan 670, 829
Polikroniadis, Spiridon 345
Polonya 100, 125, 134, 175, 230, 238, 255, 276, 290, 298, 304, 308, 312, 318, 324, 387, 394, 399, 401, 403, 408-410, 418, 419, 426, 428, 437, 445, 448, 473, 493, 500-502, 510, 511, 536, 543, 657, 658, 660, 770, 771
- Koridoru 408, 409
- Sendromu 388, 437
Pontus 180, 181, 340
Potemkin, Anatoly 416, 418
Potsdam Konferansı 474, 502, 522, 523, 536
Pravda 503, 516, 517, 539, 730
Prokobios 190, 196, 333
Psara 752
psikolojik savaş 563
PTUC 594, 595
Putin, V. 60
PX 692

Raco 197
Rallis 185, 186, 187
Ramazan Savaşı (bkz. 1973 Arap-İsrail Savaşı)
RCD 804, 805, 840
Reagan Doktrini 527
Reagan, Ronald 527, 536
realpolitik 221, 434, 679
rebus sic stantibus 371, 761
Refah Partisi 14, 85, 86
Refahyol 63, 86
Ren (Rhineland) 283, 403, 406, 409, 414
resmî ideoloji 53, 109, 266, 357, 360, 537
Revanduz 101, 203, 260
Revizyonist/revizyonizm 46, 48, 153, 201, 242, 271, 274, 288, 291, 292, 302, 310, 319, 344, 349, 351, 372, 404, 440, 588, 46, 48, 104, 105, 106, 353
Ribbentrop, Joachim von 255, 302, 303, 396, 398, 419, 431-433, 436, 438, 440, 442, 443, 449, 450, 453
Rizospastis 179
Rogers Planı 81, 679, 762, 763
Roma Antlaşması 808, 820, 821, 826, 829, 831, 832, 835, 836
Romanya 100, 125, 129, 216, 223, 232, 235, 273, 275, 293, 302, 313, 318, 320, 322, 341, 344, 350, 351, 352, 372, 373, 412, 415, 417, 419, 420, 423, 428-436, 439, 454, 460, 467, 470, 471, 500, 501, 510, 658, 716, 773, 774, 781
Roosevelt, Franklin D. 47, 243, 411-414, 447, 451, 454, 460-463, 472, 502
Rotschild (Lord) 635
RP-DYP 86
Ruhr 298, 402, 406, 409, 809
Rum/Rumlar 13, 27, 62, 103, 106, 107, 123, 178-182, 184, 186, 190-195, 230, 251, 286, 287, 289, 294, 326, 329, 330-339, 343, 344, 346, 347, 349, 355, 578, 579, 580, 582, 583, 585, 674, 685, 688, 704, 705, 707, 710, 719-748, 764-767, 794, 848

Rum lobisi 704
Rus/Rusya/Rusya Federasyonu (RF) 20, 25, 26, 31, 32, 57, 60, 62, 65, 90, 100, 102, 103, 118, 125, 129, 133, 139, 141, 155-169, 172-174, 176, 180, 183, 198, 199, 201, 204, 206-208, 217, 218, 221, 232, 235, 242, 317, 320, 337, 388, 409, 412, 413, 415, 420, 432, 434, 445, 448, 457, 459, 464, 471, 482, 493, 494, 497, 499, 503, 508, 509, 517, 518, 523, 536, 562, 566, 574, 771

S-300 füzeleri/S-300 bunalımı 87
Saar Sorunu 405
Sabancı, Sakıp 88
Sabis, Ali İhsan 197
Sachaklian, Harry 562
Sadabad Paktı 28, 269, 357, 361, 363, 365, 369, 651
Sadak, Necmettin 427, 479, 491, 521, 545, 598, 641, 785, 787
SAEMK 87, 768
Safeviler 205
Saint Jean de Maurienne Antlaşması 151, 181
Saka, Hasan 217, 387, 468, 479, 523, 545
Sakarya muharebesi 145, 146, 149, 175, 189
Sakık, Şemdin 86
SALT/SALT I/SALT II 536, 771, 773
Sampson, Nikos 14, 741
San Remo Konferansı 131, 140, 185, 202, 216, 259, 291, 636
Sanders, Liman von 197
Saracoğlu Misyonu 255, 324, 418, 496, 507
Saracoğlu, Şükrü 242, 255, 276, 290, 322, 324, 385, 387, 396-398, 415, 416, 418, 420, 422, 429, 431, 433, 437, 439, 440, 447-449, 451, 452, 462, 468, 469, 470, 504
Sarper, Selim 78, 397, 472, 473, 474, 496, 501, 502, 507, 523, 599, 655, 681, 774
Sasson, Elihu 642
savaş dışı 277, 324, 355, 393, 394, 396, 398, 425, 427, 428, 430, 431, 436, 438, 446, 448, 450-454, 456, 458, 471, 472, 475, 577-581, 616
Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) 708, 711
Saydam, Refik 242, 275, 387, 422
SBKP (bkz. Sovyetler Birliği Komünist Partisi)
Schuman 809
Schuman Deklarasyonu 809
Sedat, Enver 794
SEK 595
seküler/sekülerlik 22
SEATO (bkz. Güneydoğu Asya Antlaşması Örgütü)
Selek, Sabahattin 101, 109, 144, 154, 212
self determinasyon 100, 120, 180, 200, 202, 593, 594, 596, 598, 599-601, 603, 605, 615, 634, 723, 730, 733, 734, 786
Self Government 593, 594, 607
Sen Sinod 190, 340, 341
Sergius 584
Sèvres Barış Antlaşması 5, 15, 103, 112, 113, 119, 125, 126, 128, 137, 138, 185
Sforza 144, 152
SHP 84
sıcak denizler 366
sıcak takip 48, 269
Sırbistan 100, 341, 440
silahsızlanma 179, 308, 309, 310, 317, 320, 321, 370, 413, 516, 771-773, 780
Simko 206, 360, 362
Singyang bölgesi 88
Sisco 742, 743
Sivas Kongresi 107, 112, 166, 183, 259
Siyonist/Siyonizm 198, 200, 201, 203
SOFA (bkz. NATO Kuvvetler Statüsü Anlaşması)
Soğuk Savaş 7, 24, 27, 32, 33, 40, 49, 54, 63, 77, 80, 89, 90, 320, 324, 398, 481, 483, 484, 497, 501, 508, 516, 521, 527, 528, 535, 536, 543, 547, 551, 561-563, 566, 571, 572, 573, 575, 576, 581, 584, 588, 593, 607, 615, 617, 622, 627, 631, 632, 634, 635, 657, 658, 660, 667, 674, 680, 716, 770-773, 784, 816, 817
Somali 48, 86, 789
Son Telgraf 583
Sovyet notaları 491
Sovyet yardımı 100, 161, 162, 518, 775
Sovyetler Birliği 158, 177, 273, 276, 277, 303, 311, 316, 320, 419, 421, 422, 437, 438, 473, 476, 484, 505, 506, 511-513, 519-521, 530, 574, 683, 716, 719, 725, 729, 730, 731, 744, 749, 777, 783, 827
Sovyetler Birliği Komünist Partisi 158, 511
Soysal, İsmail 9, 138, 150, 154, 169, 175, 177, 193, 204, 212, 214, 216, 220, 235-238, 280, 284, 292, 313, 316, 318, 356, 369, 398, 521, 575, 624, 635, 652, 715, 796, 807, 853
Soysal, Mümtaz 93, 766
Sökmen, Tayfur 289, 292
Spaak, Paul Henri 811
spekülatif sermaye 41
Sputnik 509, 536, 572, 573
SSCB (bkz. Sovyetler Birliği)
Stalin, Yosif 155, 158, 160, 172, 175, 177, 314, 320-323, 414, 420, 447, 448, 450, 451, 453, 455, 460-463, 469, 471, 472, 474, 483, 496, 500, 502, 503, 507, 509, 510, 511, 513, 514, 520, 523, 532, 535, 581, 582, 584, 591, 620, 716, 769, 770, 772, 774
statüko/statükocoluk 23, 28, 46-50 63, 105, 153, 161 242, 271, 274, 290, 291, 297, 302, 308-310, 314, 319, 344, 350, 351, 354, 372, 424, 498, 598, 602, 657, 742, 750, 760, 770
Stefanopulos 601

Stresa Anlaşmaları 296
Sultan Galiyev 157, 158
Sunalp, Turgut 728
Sunay, Cevdet 655, 702, 778, 789, 792, 802
Suriye 24, 25, 35, 45, 86-88, 108, 110, 125, 130, 131, 148-150, 194, 195, 197, 199-203, 217, 223, 252, 263, 278, 280-291, 318, 368, 428, 431, 442, 448, 496, 515, 518, 564, 568, 599, 616, 617, 620, 623, 625, 626, 629-632, 635, 636, 639, 644, 647, 694, 739, 778, 784-790, 794, 796, 797, 799
Suriye Ulusal Meclisi 202
Susurluk Kazası 85, 671
Suudi Arabistan 45, 368, 564, 644
Sûdetler 274, 404, 408
Süleyman, Hikmet 368
Sünni/Sünni İslam 27, 28, 196, 205, 287, 360, 785
süper güç 29, 771, 783
Sürekli Devrim 155, 160
Süryani/Süryaniler 194-196, 230, 263
Süveyş bunalımı/krizi 496, 627, 629, 630, 647, 648
Süveyş Kanalı 116, 564, 617, 620, 622, 627, 628, 646
Sykes-Picot Anlaşması 133, 140, 151, 198, 199, 200, 635

Şamir, İzak 201
Şaret, Moşe 640
Şattülarap/Şatt-ül Arap 362, 365, 367, 368
Şepilov 627
şeriat 22, 23, 115, 123
Şerif Hüseyin 199, 203
Şeyh Mahmut Berzenci (bkz. Berzenci Şeyh Mahmut)
Şeyh İsmail 205
Şeyh Muhammed Hıyabani 205
Şeyh Sait 15, 150, 246, 248, 265-267, 281, 282, 315, 336, 342, 360, 362
Şii 28, 116, 196, 205, 260, 365, 650, 802, 805
Şimşir, Bilal 75, 93, 169, 177, 212, 217, 218, 238, 337, 356, 363, 369, 652, 807

Tacikistan 155
Tahran Konferansı 460, 462
taksim 264, 279, 603-607, 611-614, 617, 629, 637, 638, 640, 686, 688, 709, 722, 724, 728, 739, 767
Talat Paşa 154, 156
talveg hattı 368
Tan 397, 492, 503, 524, 583
Tara, Şarık 83
tarafsızlık 22, 205, 252, 265, 294, 302, 315-318, 345, 347, 351, 354, 363, 364, 368, 398, 399, 403, 411, 413, 423, 426, 428, 435-437, 450, 472, 563
"Tarihin Sonu" 14
Tarzî Mahmut Bey 207, 364
Tasvir 597
Taşnak 165, 170, 172
Tatar/Tataristan 169, 511
TBMM (bkz. Türkiye Büyük Millet Meclisi)
TBMM Hükümeti 12, 145-151, 153, 155, 159, 163, 165, 166, 168-170, 172-175, 185-192, 202, 213, 214, 216, 260
"Tek ülkede sosyalizm" 155, 160, 323, 510
Tekeli, İlhan 10, 238, 279, 313, 819, 826-831, 839, 840, 845, 853
telefon diplomasisi 82
Tengirşenk, Yusuf Kemal 10, 75, 98, 145, 168, 171, 192
teokrasi 805
Teotokis 591
Teutonia 306
Tevfik Paşa 97, 119, 144, 170, 171, 187, 197, 215
tez/antitez/sentez 14, 15, 85, 86, 138, 156, 158, 159, 164, 211, 215, 221, 249, 259, 260, 261, 266, 309, 328, 362, 372, 427, 498, 504, 598, 599, 603-607, 614, 674, 689, 724, 727, 731, 740, 744, 747, 752, 753, 757-762, 768, 776, 788, 793, 825-827, 830
Thor füzeleri 573
Thornburg, Max Weston 488, 540, 541
TİP (bkz. Türkiye İşçi Partisi)
Tito, Josif Broz 483, 588, 589, 591, 660

TKP (bkz. Türkiye Komünist Partisi)
TMT 606, 607, 720, 725, 729, 734, 735
TOBB (bkz. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği)
TOMTAŞ-TOMTASCH 300
TPAO (bkz. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı)
toplum mühendisliği 359
toprak reformu 392, 717, 805
Tornarides 736
Torumtay, Necip 83
Trident 648
Trikupis 192
Troçki, L. 155
Truman Doktrini 27, 397, 485, 486, 492, 493, 496, 501, 506, 527, 528, 531-537, 539, 540, 542, 543, 551, 575, 577, 581, 582, 584, 616, 617, 637, 640
Truman, Harry 414, 503, 523, 526, 527, 529, 530, 540, 561, 563, 574, 620, 641
Tudeh 650
Tugay, Hulusi Fuat 621
Tunçay 109, 164, 177, 204
Tunçay, Mete 107, 292
Tuomioja, Sakari 725, 727
Turan Sosyalist Devleti 158
Turan, Şerafettin 105, 106, 109, 112, 138, 216, 238
Turan/Turancı/Turancılık 47, 158, 163, 205, 260, 397, 448, 449, 468, 563, 648, 649
Türk birliği 101, 547, 595
- imajı 817
- lobisi 211
- Ortodoks Patrikhanesi 190, 191, 193
Türk-İslam Sentezi 85, 86
Türkeş, Alparslan 397, 666, 667, 669, 672, 678
Türkgeldi, Ali Fuat 583
Türkistan 165, 369
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 47, 55, 61, 66, 74, 79, 80, 91, 92, 98, 107, 109, 142, 144, 148, 154, 164, 166-172, 187, 188, 190, 215, 219, 270, 275, 288, 325, 335, 353, 374, 469, 488, 492-495, 519, 537, 545, 548, 555, 556, 558,

559, 561, 569, 571, 573, 604, 610, 613, 614, 624, 634, 641, 666, 667, 681, 684, 685, 696, 697, 712, 725, 737, 741, 761, 775, 780, 782, 793, 804, 835, 845, 847
Türkiye İş Bankası 50, 177, 211, 212, 246, 255, 324, 369, 390, 476, 520, 648, 652, 783, 801, 806
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 79, 492, 541, 669, 694, 804
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 108, 266, 500
Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) 88, 839
Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) 90, 494
Türkleştirme 244, 246, 392, 601-2, 732-3
Türkmen, Abdülgani 289
Türkmen, İlter 80
Türkmen / Türkmenler / Türkmenistan 28, 116, 155, 163, 205, 206, 268, 360, 515
TÜSİAD (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) 88, 90

U Thant 725
U-2 496, 516, 517, 536, 573, 675, 683
"Uçan Kale" 414
Ukrayna 25, 155, 157, 175, 176, 251, 341
Uluğbay, Hikmet 243, 244, 247, 250, 256, 269, 270, 313, 389, 390, 393, 486, 487, 495, 661, 662, 672, 673
ulus inşası 805
ulus-devlet 19, 24, 48, 114, 115, 118, 193, 221, 336, 357, 359, 360, 391, 395, 486, 640, 805, 853
Ulusal
- Cephe 650
- Muhafız Birliği 729
- Savunma Hareketi 190, 191
Ant (bkz. Misak-ı Milli)
Uluslararası
- Adalet Divanı 627, 728, 754-757
- Sivil Havacılık Örgütü (ICAO) 759
- Sürekli Adalet Divanı 278, 294, 309, 311, 312, 334, 339, 342
- sistem 13, 27, 29, 30, 31, 33, 36, 37, 40-43, 73, 84, 89, 107, 162, 324, 398, 480, 483, 497, 588, 593, 607, 615, 716, 739, 771, 772, 784
Umman 196, 677, 802
UNCTAD (bkz. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı)
Uyuşturucuyla Mücadele Örgütü (DEA) 701, 702
Uzak Doğu 114, 194, 546, 549

Üçlü İttifak (1939) 255, 274, 290, 388, 394, 418, 419, 422, 425-427, 430, 431, 444, 446, 469, 471, 577-579
Üçüncü Dünya 14, 42, 63, 79, 251, 482, 510, 515, 518, 634, 635, 659, 660, 674, 677, 689, 742, 785, 788
ülkücü/ülkücüler 88, 669, 670, 672
Ürdün 70, 194, 202, 551, 567, 568, 616, 617, 619, 625, 626, 630-634, 639, 786, 788, 790, 797
Ürgüplü, S. Hayri 655, 775, 776, 777
üstyapı 13, 21, 23, 27, 40, 41, 49, 50, 52, 53, 810
Vahideddin (VI. Mehmed) 97, 118, 119, 216
Vance, Cyrus 678, 737, 738
Varkiza Anlaşması 582
Varlık Vergisi 392, 397, 398, 579, 580
Varşova Paktı 33, 37, 501, 510, 536, 567, 571, 770
Vatanî Partisi 368
Vatikan 211, 613
Venizelos, Elefterios 179, 180, 181, 184, 185, 187, 190, 211, 217, 221, 227, 239, 326, 327, 330, 335, 337, 338, 340, 344-347, 349, 350, 354, 356, 385, 577
Venizelos, Sofokles 587
Versailles 46, 48, 113, 124, 153, 154, 242, 271, 274, 283, 284, 292, 297-301, 308, 311, 312, 400-407
Vichy hükümeti 411, 442
Vietnam savaşı 480, 658, 660
Vrangel (General) 157
Warren 554, 630
Washington, George 527
Weizmann, Chaim 201, 203
Westphalia 401
Weygand (General) 276
Wilson, Woodrow 100, 108, 122, 126, 130, 132, 133, 178, 180-182, 200, 221, 308, 413, 594

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu 494, 554, 642
yabancı sermaye 57, 160, 244, 245, 248, 249, 257, 487, 488, 554, 661, 805, 833, 845
Yahudi
- Ajansı 640
- lobisi 618, 642
- Ulusal Fonu 201
Yakın Doğu 147, 194, 218, 531, 641
yakın çevre 74, 75
Yakovos (Başpiskopos) 704
Yakubi 195
Yalçın, Hüseyin Cahit 517, 521, 640, 641
Yalta Konferansı 324, 472, 502
yapısal uyum 42, 482, 486, 665
Yasin Haşemî 368
Yatırımlar Hakkında Çoktaraflı Anlaşma (MAI) 482
Yavuz, Fehmi 696
yedi kız kardeşler 802
Yemen 110, 196, 197, 368, 616, 739, 802
"Yeni Bakış" Stratejisi (New Look Strategy) 561, 563, 564
Yeni Demokrasi Partisi 750
"Yeni Dünya Düzeni" (YDD) 498, 649
Yeni Osmanlıcılık 252
Yeni Ulusal Savunma Doktrini/Kavramı 674, 675, 758
Yeniden İmar Planı 538
Yermanos V 181
Yeşil Hat 723
Yeşil Kuşak 85, 794
Yeşil Ordu 109, 164
Yezidiler 196
Yıldırım Orduları 197

Yıldız Savaşları (SDI) 536
Yılmaz, Mesut 82, 85
Yoannidis 718
Yudeniç (General) 157
Yugoslavya 500, 501, 511, 515, 531, 549, 578, 582, 587, 588-591, 769, 773, 781
"yukarıdan devrim" 14, 21-23, 51, 52
yumuşama 143, 145, 146, 298, 342, 355, 403, 483, 509, 512, 519, 562, 584, 591-594, 657, 660, 680, 716, 726, 737, 755, 770-773, 778, 784, 803, 850
Yunan Dirilişi Partisi 586
Yunan İç Savaşı 581, 582
Yunan/Yunanistan 8, 11, 12, 14, 24-26, 43, 44, 54, 62, 63, 70, 80, 82, 83, 87-90, 98, 99, 101, 103, 104, 106-109, 112, 118, 119, 122, 124-129, 132, 134, 135, 137, 139, 140, 142, 144-147, 149, 151-153, 162, 169, 170, 172, 178-193, 203, 210, 211, 213, 214, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 225, 228, 229, 231, 232, 235, 238, 253, 254, 265, 271, 273-275, 293-296, 311, 312, 314, 318, 322, 325-328, 330-356, 359, 372, 412, 415, 420, 423, 429-431, 433, 435-440, 465, 470, 471, 570, 576-593, 595-614, 617, 618, 620, 635, 674, 675, 679, 686-689, 695, 704, 709, 710, 716-720, 723-729, 731-745, 747-754, 756-763, 767, 768, 775, 779, 780, 784, 814-816, 818-831, 833, 834, 836, 840-842, 847-849, 852, 853
"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" 47, 314
Yücel, Hasan Âli 492
Yüzdeler Anlaşması 471, 581, 582

Zahariadis 582
Zaim, Hüsnü 616
Zervudakis, Grigorius 341
Ziya Gökalp 205
Zorlu, Fatin Rüştü 76-78, 93, 477, 479, 488, 496, 515, 518-520, 570, 601, 602, 607, 608, 614, 632, 634, 645-647, 655, 670, 814, 818-820, 823, 824, 829

Ayrıntılı İçindekiler

Sunuş BASKIN ORAN 7
Yeni Bir Kitap / Yaklaşım, Biçim, Öz / Yazım Kuralları 7
Yöntem ve Yaklaşım BASKIN ORAN 11
Nesnellik / Meselenin Özü 11

Giriş
Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği

İmparatorluktan Ulus-devlet'e Dış Politika: Benzerlikler ve Farklılıklar 19

I) TDP'nin Kuramsal Çerçevesi BASKIN ORAN 20

A) TDP'yi Etkileyen Temel Öğeler 20
1) Kültürel Boyut 20
Asya / Orta Doğu / İslam / Batı
2) Tarihsel Boyut 21
3) Stratejik Boyut 24
a) Türkiye'nin Coğrafyası 24
Jeostratejik Konum / Komşular / Türk Boğazları
b) Türkiye'nin Bölgesel Güvenlik Çemberleri ve İkilemleri 25
Avrupa Perspektifi / Balkan Perspektifi / Akdeniz Perspektifi / Orta Doğu Perspektifi / Kafkas Perspektifi
c) Türkiye'den Geçen Dünya Güç Eksenleri 27
4) İç Yapısal Boyut 27
Genel-Tarihsel Açıdan / Özel-Aktüel Açıdan / İdeolojik Açıdan
KUTULAR: Laiklik ve Sekülerlik / Yukarıdan Devrim

B) TDP'nin Askerî, Siyasal, Ekonomik Arkaplanı 29
1) Bir "Orta Büyüklükte Devlet" (OBD) Olarak Türkiye: Askerî-Stratejik ve Ekonomik Boyutlar 29
OBD Kavramı / OBD'nin Öğeleri: Ekonomik ve Askerî-Stratejik Boyutlar

2) Dış Politikada Güvenlik Öğesi 33
a) TDP'nin Arkasındaki Ulusal Yapı 33
Askerî Halka / Ekonomik Halka / Siyasal-Toplumsal Halka
b) TDP'nin Çevresindeki Uluslararası ve Bölgesel Sistem 37
3) Dış Politikanın Ekonomi Politiği 38
a) İthal İkameci Sınaileşme (İİS) 39
b) Uluslararası Ekonomiyle Entegrasyon 41
c) İİS Modelinden Entegrasyon Modeline Geçiş Sorunu 43
4) Kalkınamamış Bir OBD'de Güvenlik-Ekonomi-Dış Politika İlişkileri Sorunu 43
KUTULAR: Hegemon Güç / Eksen Ülke / Ulusal Çıkar / Merkez, Çevre, Yarı-Çevre Kavramları / Devletin İç ve Dış Göreli Özerkliği / Üç Küreselleşme
C) TDP'nin Temel İlkeleri 46
1) Statükoculuk 46
a) Mevcut Sınırları Sürdürme 46
b) Mevcut Dengeleri Sürdürme 49
2) Batıcılık 49
Batıcılığın Anlamı ve Kökenleri / Batıcılığın Dümeni ve Motoru: Aydınlar / Türkiye'de Aydınlar, Batı, Dış Politika
KUTULAR: Revizyonizm ve Statükoculuk / İttihat ve Terakki'nin Batıcı Reformları / Azgelişmiş Ülke Milliyetçiliği ve Batılılaşma / Aydınların Toplumsal Kökeni ve Temel Nitelikleri
II) TDP'nin Uygulanması 54
A) TC Dışişleri Bakanlığı *BASKIN ORAN* 54
1) Dışişleri Bakanlığının Göreli Özerkliği 54
Bakanlığın Zor İşlevi / Bakanlık Personeli ve Bütçesi
a) Göreli Özerkliğin Bakanlık Dışı Kaynakları 55
Diplomasi Mesleğinin Niteliği / Türkiye'nin Niteliği
b) Göreli Özerkliğin Bakanlık'tan Gelen Kaynakları 57
Personelin Kalitesi / Dışişleri'nin Tipik Bürokratlığı / Dışişleri'nin Rasyonel Bürokratlığı / Hariciye-Harbiye Yakınlığı / Mesleki Dayanışma
2) Dışişleri Bakanlılığının Eksiklik ve Zayıflıkları 67
a) Dışişleri'nin Dışından Kaynaklanan Eksiklik ve Zayıflıklar 67
Maddi Olanaksızlıklar / Yetki Aşınması
b) Dışişleri'nin Kendisinden Kaynaklanan Eksiklik ve Zayıflıklar 68
"Bellek" / Siyasa Planlaması / Alternatif Siyasa Önerileri / Uzmanlık Konusu
KUTU: Dışişleri Bakanlığı Giriş Sınavı
B) TDP'nin Oluşturulması *İLHAN UZGEL* 73

1) Tarihsel Boyut *73*
a) Liderin Belirleyiciliği (1919-50) *74*
b) Dışişleri Bakanlığının Etkisinin Artışı (1950-60) *76*
c) Kamuoyunun Yükselişi (1960-80) *78*
ç) 12 Eylül Dönemi (1980-83) *80*
d) İş Dünyasının Yükselişi (1983-91) *81*
e) Ordunun Ağırlığının Artışı (1990'dan Bugüne) *84*
2) Türk Dış Politikasının Oluşturulmasında Hukuksal Durum *90*

KUTULAR: 28 Şubat Süreci / Ticaret Devletinin Yükselişi ve Uluslararası İlişkiler

1919-1923: Kurtuluş Yılları

Dönemin Bilançosu *BASKIN ORAN* *97*
Dönemin Yönetimi *97*

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler *98*

II) İç Ortam ve Dinamikler *101*

III) Dönemin Dış Politikası *105*
A) Realizm Temelinde Bağımsızlık *105*
Misak-ı Milli'de Revizyonizm ve Statükoculuk
B) Dengecilik Temelinde Batıcılık *107*
Batı'ya Karşı Batı / Batı'ya Karşı Sovyetler

KUTULAR: Wilson'un 14 Maddesi / Ermeni Tehciri / Chester Projesi

Mondros Silah Bırakışması *BASKIN ORAN* *110*
Mondros Sonrası / Sèvres Öncesi

Sèvres Barış Antlaşması *BASKIN ORAN* *113*

I) Dünya Ticaret Yollarının Değişmesinden, Sèvres'e Giden Yol *113*
A) Avrupa'nın Parlaması *113*
B) Osmanlı'nın Sönmesi *115*

II) Sèvres'in İmzalanmasının Öyküsü *118*
A) Osmanlı Hükümetinin Barış Antlaşması Tasarısına Yanıtı *119*
Başlangıç: Sèvres'in Temel Çelişkisi / Siyasal Hükümler / İzmir / Ermenistan / Kapitülasyonlar
B) Müttefiklerin Karşı Yanıtı: Ültimatom *123*
C) Osmanlı Hükümetinin İmzaya Karar Verişi *123*

III) Antlaşmanın İncelenmesi *124*
A) Sınırlar *125*
Avrupa Sınırı / Asya Sınırı

B) Siyasal Hükümler *129*
1) İstanbul *129*
2) Boğazlar ve Komisyonu *129*
3) Kürdistan *130*
İlgili Üç Madde / Kürdistan'ın Bağımsızlığı Konusu
4) İzmir *132*
5) Ermenistan *132*
C) Azınlıkların Korunması *133*
Ç) Askerî Hükümler *135*
Kara Kuvvetleri / Deniz ve Hava Kuvvetleri
D) Malî Hükümler *135*
Maliye Komisyonu
E) İktisadi Hükümler *137*
Kapitülasyonlar ve İmtiyazlar
KUTULAR: Merkantilizm / Kapitülasyonlar / İmtiyazlara Giden Yol / Büyük Ermenistan'ın Nedeni / Negatif Hak-Pozitif Hak

Batı Avrupa'yla İlişkiler *139*
I) İngiltere'yle İlişkiler *ILHAN UZGEL / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* *139*
A) İlişkileri Belirleyen Temel Etkenler *139*
İngiltere Açısından / Türkiye Açısından
B) Temel Gelişmeler *142*
1) Meclis-i Mebusan'ın İşgali *142*
2) Londra Konferansı (Şubat 1921) *143*
3) Türk-Fransız Anlaşmasının İngiltere'yle İlişkilere Etkisi *145*
4) Çanakkale Bunalımından Mudanya'ya *146*
II) Fransa'yla İlişkiler *ILHAN UZGEL* *147*
A) Bekir Sami-Briand Anlaşması ve Reddi *147*
B) 1921 Türk-Fransız [Ön Barış] Anlaşması *149*
III) İtalya'yla İlişkiler *ILHAN UZGEL* *151*
IV) Almanya'yla İlişkiler *ILHAN UZGEL* *153*

Sovyetlerle İlişkiler *EREL TELLAL* *155*
I) Bolşevik Hükümetinin Dış Politikası *156*
II) İşbirliğinin Nedenleri ve Etkenleri *161*
Nedenler / Etkenler: İttihatçılar ve Komünistler
III) İlişkilerin Gelişimi 165
A) İlişkilerin Başlaması ve İlk TBMM Heyeti *166*

B) Ermeni Sorununa Geçici Çözüm: Gümrü Antlaşması *170*
C) İkinci TBMM Heyeti *171*
Ç) 1921 Moskova Antlaşması *173*
D) Kars ve Ankara Antlaşmaları *174*
E) Lausanne'da İlişkiler: Boğazlar Sorunu *175*

KUTULAR: Ekim Devriminden SSCB'ye / Troçki ve Sürekli Devrim / Bolşevik-Menşevik / Sovyetlerde İç Savaş / Sultan Galiyev ve İslam Sosyalizmi / RSDİP'den RFKP'ye / Lenin-Roy Tartışması / 1920 Bakü Kongresi (I. Doğu Halkları Kurultayı) / Stalin ve Tek Ülkede Sosyalizm / NEP / Kurtuluş Savaşında Sovyet Yardımı / Basmacı Hareketi / Yeşil Ordu / Kafkas Seddi / Birinci TBMM Heyetinin Başarısızlığı / İkinci TBMM Heyeti Üzerine Notlar

Yunanistan'la İlişkiler *MELEK FIRAT* *178*

I) Yunanistan'ın Anadolu'daki Amaçları ve Milli Mücadelenin Doğuşu (1919) *179*

Paris Barış Konferansı ve Yunanistan'ın Tutumu / İzmir'in İşgali ve Sonuçları

II) Anadolu İçin Türk-Yunan Mücadelesi (1920-1922) *184*

Yunan Ordusunun Anadolu'da İlerleyişi / Birinci İnönü Muharebesi / Londra Konferansı / Yunan Ordusunun Afyon-Eskişehir İlerleyişi ve İkinci İnönü Muharebesi / Sakarya Muharebesi / Büyük Taarruz

KUTULAR: Yunanistan'ın Dış Politikası ve Megali İdea / Mütarekede Anadolu Rum Cemaati / Papa Eftim ve Türk Ortodoks Patrikhanesi

Orta Doğu'yla İlişkiler *194*

I) Arap Ülkeleriyle İlişkiler *MELEK FIRAT / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* *197*
A) Mondros Bırakışması ve Sonrasındaki Gelişmeler *197*
B) 1919 Paris Barış Konferansında Orta Doğu'ya İlişkin Çatışan Çıkarlar ve Heyet-i Temsiliye'nin Arap Politikası *200*
C) Misak-ı Milli'den Sèvres'e Arap Politikası *202*
Ç) İngiltere'yle Çatışmalar ve Kürt Ayaklanmaları *203*

II) Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler *ATAY AKDEVELİOĞLU / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* *204*
A) İran'la İlişkiler *204*
B) Afganistan'la İlişkiler *207*
C) Hint Müslümanlarıyla İlişkiler ve Hilafet Hareketi *209*

KUTULAR: Süryaniler / Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar / Siyonizm / Balfour Deklarasyonu / King-Crane Komisyonu / Osmanlı-İran Arasındaki Sünni-Şii Çatışmasının Temeli / İran (1923'e kadar) / Afganistan (1923'e kadar) / Cemal Paşa'nın Öldürülmesi ve Afganistan

Mudanya Silah Bırakışması BASKIN ORAN 213

Lausanne Barış Antlaşması BASKIN ORAN 215

I) Lausanne Barış Konferansı 215

A) Konferans Hazırlıkları 215

Türk Tarafının Temsili Sorunu ve Çözümü: Saltanatın Kaldırılması / Çağrılan Devletler ve Türk Heyeti / Heyete Verilen Talimat

B) Konferans'ın ve İmzalanan Bağıtların Genel Nitelikleri 218

Konferans'ın Örgütlenmesi ve Genel Atmosferi / Kabul Edilen Bağıtlar Hakkında Genel Bilgi / Lausanne'ın Temel Önemi

II) Barış Antlaşmasının İncelenmesi (bağıt no. I) 223

A) Siyasal Hükümler 223

Sınırlar / Kapitülasyonlar / Azınlıkların Korunması / Lausanne'da Azınlık Kavramı, Hakları ve Uygulanması

B) Mali Hükümler 231

III) Konferans'daki Diğer Önemli Bağıtların İncelenmesi 232

A) Lausanne Boğazlar Sözleşmesi (bağıt no. II) 232

B) Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme (bağıt no. IV) 235

C) Ticaret Sözleşmesi (bağıt no. V) 236

Ç) Sağlık Sorunlarına İlişkin Bildiri (bağıt no. X) 236

D) Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri (bağıt no. XI) 236

E) Osmanlı İmparatorluğunda Birtakım İmtiyazlara İlişkin Protokol ve Bildiri (bağıt no. XII) 237

IV) Lausanne-Sèvres Farkları 237

KUTULAR: 1936 Beyannamesi / Lausanne'da Dört Hak Grubu / Türkiye'deki Yabancı Okulların Hukuki Statüsü

1923-1939: Göreli Özerklik-1

Dönemin Bilançosu BASKIN ORAN 241

Dönemin Yönetimi 241

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler 242

II) İç Ortam ve Dinamikler 243

A) 1923-30 Dönemi ve Liberalizm 243

Ekonomi / Siyaset

B) 1930-38 Dönemi ve Devletçilik 247

Ekonomi / Siyaset

III) Dönemin Dış Politikası 250
A) Atatürk'ün Dış Politikası Üzerine Üç Tartışma 251
B) Doğuda Dış Politika: Kürt Sorunu 252
C) Batıda Dış Politika: Denge/İttifak Sorunu 253
Güç Dengesi Arayışı / İttifak Arayışı
IV) Genel Değerlendirme 256
KUTULAR: Ekonomik Bağımlılık ve Türleri / Aferizm ve Aferistler / Kürt Ayaklanmaları, 1925-37/ 1930 Serbest Fırka Olayı

Batı Avrupa'yla İlişkiler 258
I) İngiltere'yle İlişkiler *İLHAN UZGEL / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 258
A) Lausanne Sonrası Gelişmeler 258
B) Musul Sorunu 259
1) Lausanne Konferansında Musul Sorunu 260
Konferansta Türk Görüşü / İngiliz Görüşü
2) Haliç Konferansı (İstanbul Konferansı) 262
3) Sorunun Milletler Cemiyetine Götürülmesi 263
Komisyon Raporu / Divanın Kararı / Musul Sorununun Türkiye'nin Aleyhine Sonuçlanmasının Nedenleri
4) 1926 Antlaşması ve Türkiye'nin Sınırı Kabul Etmesi 267
5) Antlaşmanın Mali Yönü ve Sonucu 269
C) 1930'lardaki Gelişmeler 271
1) Doğrudan İşbirliği 272
2) Türk- İngiliz Akdeniz Anlaşması 273
3) Türkiye-İngiltere-Fransa Üçlü İttifakına (Ankara Paktı) Giden Yol 274
II) Fransa'yla İlişkiler *İLHAN UZGEL* 277
A) Lausanne Sonrası Gelişmeler 277
B) Osmanlı Borçları Sorunu 279
C) Sancak (Hatay) Sorunu *MELEK FIRAT / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 279
1) Lausanne Sonrasında Sancak Gelişmeleri 280
2) 30 Mayıs 1926 Türk-Fransız Sözleşmesi 281
3) 1936 Fransa-Suriye Ön Anlaşması ve Sancak'a Etkileri 283
Sandler Raporu
4) 29 Mayıs 1937 Belgeleri 285
a) İskenderun Sancağı "Ayrı Varlık"ını Kuran Uluslararası Bağıtlar 285
İskenderun Sancağının Sınırları / Sancak Statüsü / Sancak Anayasası
b) Sancak'ın Toprak Bütünlüğünü Güvenceye Alan Antlaşma 287

c) Türkiye-Suriye Sınırının Güvenceye Alınmasına İlişkin Anlaşma 287
5) Hatay Devletinin Kuruluşu ve Türkiye'ye Katılma Kararı 287
Askerî Antlaşma / Katılımın Gerçekleşmesi / Olayın Değerlendirilmesi

III) İtalya'yla İlişkiler *ILHAN UZGEL* 292
A) 1923-1934 Dönemi 293
B) 1934-39 Dönemi 295

IV) Almanya'yla İlişkiler *ILHAN UZGEL* 297
A) Weimar Dönemi (1923-1933) 297
1) Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Siyasal İlişkiler 298
2) Ekonomik İlişkiler 300
B) Nazi Dönemi (1933-39) 300
1) Siyasal İlişkiler 301
2) Ekonomik İlişkiler 304
3) Kültürel İlişkiler ve Türkiye'deki Alman Propagandası 306

V) Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye *ILHAN UZGEL* 307
A) Uluslararası Güvenlik, Silahsızlanma Çabaları ve Türkiye 308
B) Türkiye'nin Milletler Cemiyetine (MC) Girişi 309
C) Nyon Akdeniz'in Güvenliği Konferansı 313
KUTULAR: İngiltere'nin Kürt Politikası / Şeyh Sait Ayaklanması / Bozkurt-Lotus Davası / İspanya İç Savaşı / Birinci Dünya Savaşı Ertesinde Almanya / Hitler Döneminde Almanya / Kliring / Türkiye'ye Sığınan Bilimadamları / Briand-Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü / Milletler Cemiyetinin Örgütlenmesi

SSCB'yle İlişkiler *EREL TELLAL* 314

I) İlişkilerin Geliştiği Ortam 314
Türkiye / SSCB

II) İşbirliği (1923-1936) 315
A) 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması 315
B) 1927 Ticaret Anlaşması 316
C) 1929 Protokolü 317
Ç) 1930'ların İlk Yarısında İlişkiler 318
Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılması Protokolü / Başvekil İsmet Paşa'nın Moskova Ziyareti

III) Yol Ayrımı (1936-1939) 321
A) Montreux Konferansı 321
B) Savaş Hazırlıkları 322
Türkiye'nin Hazırlığı / SSCB'nin Hazırlığı / Saracoğlu Misyonu

Yunanistan'la İlişkiler MELEK FIRAT 325

I) Lausanne Barış Konferansında İlişkiler 325

A) Lausanne'a Giderken Türkiye ve Yunanistan 325

B) Lausanne'da Temel Sorunlar ve Çözümler 326

1) Sınır ve Toprak Sorunları 327

Trakya Sınırı / Kuzey Ege Adaları

2) İnsani Sorunlar 329

a) Nüfus Mübadelesi 329

Sivil Tutukluların Geri Verilmesi ve Savaş Tutsaklarının Mübadelesine İlişkin Antlaşma / Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol

b) Patrikhane Sorunu 334

3) Mali Sorunlar (Tamirat Sorunu) 335

II) Gerilimli Dönem (1923-1928) 336

A) 1920'li Yıllarda Türkiye ve Yunanistan 336

B) Lausanne'dan Artakalan Sorunlar 338

1) Yerleşikler (etabli) Sorunu 338

2) Patrikhane Sorunu 340

C) 1925 Ankara ve 1926 Atina Antlaşmaları 342

III) Dostluk Dönemi (1928-1939) 344

A) 1930 Anlaşmaları 345

1) 10 Haziran 1930 Ankara Sözleşmesi 346

2) 30 Ekim 1930 Anlaşmaları 347

3) Türk-Yunan İlişkilerin Doruğu: 1933 Samimi Anlaşma Belgesi 349

B) Balkan Antantı 350

Balkan Antantının Kuruluşu / Balkan Antantı Paktı

C) İkinci Dünya Savaşına Doğru İlişkiler 353

Ç) Dostluk Döneminin Sonuçları 355

KUTULAR: Nota Türleri / Uluslararası Anlaşma Türleri / Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ve Ekümeniklik / En Çok Gözetilen Ulus Kaydı

Orta Doğu'yla İlişkiler ATAY AKDEVELİOĞLU / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 357

I) İran'la İlişkiler 357

A) İran'ın Kemalist Rejimi Model Alması 357

B) Sınır Sorunu 360

II) Afganistan'la İlişkiler 364

III) Sadabad Paktı 365

A) Paktı Doğuran Nedenler 365

B) Paktın Hazırlanması ve Sonu 367

KUTULAR: Iran (1923-41) / Ağrı Isyanları

Montreux Boğazlar Sözleşmesi KUDRET ÖZERSAY 370

I) Montreux Boğazlar Konferansı 370

Yeni Uluslararası Konjonktür / Türkiye'nin 1936'ya Değin Girişimleri / Türkiye'nin 10 Nisan 1936 Tarihli Notası / Türk Notasının Olumlu Karşılanma Nedenleri / Konferansa Katılan Tarafların Görüşleri

II) Montreux'yle Getirilen Yeni Rejim 374

A) Geçiş Rejimi ve "Pek Yakın Savaş Tehlikesi Tehdidi" 374

1) Ticaret Gemilerinin Geçişi 375

a) Barış Zamanında 375

b) Savaş Zamanında 376

c) Türkiye Kendisini Çok Yakın Bir Savaş Tehlikesi Tehdidi Altında Hissettiği Zaman 376

2) Savaş Gemilerinin Geçişi 376

a) Barışta 376

b) Savaşta 379

c) Pek Yakın Bir Savaş Tehlikesi Tehdidinde 380

3) Uçakların Geçişi 380

B) Lausanne'daki Kısıtlayıcı Hükümlerin Kaldırılması 381

Boğazların Yeniden Askerileştirilmesi / Boğazlar Komisyonunun Kaldırılması

C) Sözleşmenin Sona Ermesi ya da Değiştirilmesi 381

KUTULAR: Rebus sic stantibus / Montreux'de Gemi Türleri / Montreux Geçiş Rejimi Tablosu

1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye: Göreli Özerklik-2

Dönemin Bilançosu BASKIN ORAN 387

Dönemin Yönetimi 387

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler 387

II) İç Ortam ve Dinamikler 388

III) Dönemin Dış Politikası 393

A) Temel Amaç ve Stratejiler 393

B) Temel Taktikler 394

1) Hukuksal Gerekçeler 394

2) Çelişkilerden Yararlanma 394

Mihver Ülkeleri Arası Çelişkiler / Müttefik Ülkelerin
İç Çelişkileri / Türkiye'nin Zayıflığının Yarattığı Olanaklar /
İki Taraf ile Müttefikler Arası Çelişkiler

3) Bir Dış Politika Aracı Olarak İç Politika 396

IV) Genel Değerlendirme 398

KUTULAR: Milli Korunma Kanunu ve TMO Kanunu /
Varlık Vergisi Uygulaması

İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945 MUSTAFA AYDIN 399

Savaş Başlarken Türkiye'nin Uluslararası Yükümlülükleri

I) İkinci Dünya Savaşının Türkiye Dışında Gelişimi, (1939-1945) 400

A) Savaşın Nedenleri 400

Barış Antlaşmalarının Yanlışlıkları / Dünya Ekonomik Bunalımı /
Milletler Cemiyetinin Etkisiz Kalması / ABD'nin Yalnızcılık
Politikası / Japon Yayılmacılığı / Hitler'in Saldırganlığı

B) Geliyorum Diyen Savaş 405

Japonya'nın Mançurya'yı İşgali / Saar Sorunu / Alman Silahlanması /
İtalya'nın Habeşistan'ı İşgali / Ren'in İşgali / İspanya İç Savaşı /
Roma-Berlin Ekseni (Mihveri) / "Anschluss" (Birleşme) / Münih
Konferansı ve Çekoslovakya

C) Savaş Yılları 409

1939-1941: Alman-Sovyet Dostluğu ve Alman Üstünlüğü Dönemi /
1941-1943: Alman-Sovyet Savaşı ve Savaşın Seyrinin Değişmesi /
1943-1945: Almanya Savunmada, Müttefikler Nihai Zafere Doğru

II) 1939-1941: Savaşan Tarafların Türkiye Rekabeti 415

A) Savaşa Giden Yol 415

İtalyan Tehdidi / Ortak Demeçler

1) Saracoğlu Misyonu 418
2) Üçlü İttifak 422

B) Türkiye'nin Savaş Dışı Kalma Çabaları 424

Krom Meselesi / İtalya'nın Savaşa Girişi ve Üçlü İttifak /
Bakü'ye Saldırı Bunalımı / İtalya'nın Yunanistan'ı İşgali

C) Türkiye Üzerine Nazi-Sovyet Pazarlığı
(Hitler - Molotov Görüşmeleri, Kasım 1940) 431

Molotov'un Berlin Ziyaretinde Türkiye ve Boğazlar /
Naziler Sovyetleri İhbar Ediyor

III) 1941-1943: Türkiye Üzerinde Alman Baskıları 434

A) Almanların Balkanlara İnişi ve Türkiye 434

Bulgaristan'ın Önemi / Türk-Bulgar Saldırmazlık Bildirisi /
Türk-Sovyet Saldırmazlık Bildirisi / Alman Önerileri /
Türk-Alman Saldırmazlık Paktı

B) Alman-Sovyet Savaşı ve Türkiye 445

IV) 1943-1945: Sona Ulaşırken Kuzeyden Esen Rüzgarlar *450*

A) Müttefiklerin Türkiye'yi Savaşa Sokma Gayretleri *450*

Casablanca Konferansı / Adana Konferansı
(İnönü-Churchill Görüşmeleri) / Quebec Konferansı /
Moskova Konferansı / Birinci Kahire Konferansı
(Eden-Menemencioğlu Görüşmeleri) / Tahran Konferansı ve
Sovyet Tutumunun Değişmesi / İkinci Kahire Konferansı

B) Türk-Müttefik İlişkilerinde Gerginlik ve "Güven Bunalımı" *464*

Almanya'ya Krom İhracının Soruna Dönüşmesi /
Boğazlardan Geçen Alman Gemileri Sorunu

C) Savaşın Sonu ve Türkiye *468*

Yalta Konferansı / Molotov-Sarper Görüşmesi ve Sovyet
Notası (19 Mart 1945) / Savaşın Sonunda Türkiye

KUTULAR: Birinci Dünya Savaşı ve Versailles Düzenlemeleri /
Dawes Planı, 1924 / Locarno Anlaşmaları, 1925 /
Hitler'in Hedefleri / Yatıştırma (Appeasement) Politikası /
Danzig Sorunu ve Polonya Koridoru / Maginot Hattı /
Ödünç Verme – Kiralama (Lend and Lease) Yasası /
Atlantik Bildirisi (Atlantic Charter) / Sovyetlerin
Montreux'de Değişiklik Talepleri, 1Ekim 1939 / Üçlü İttifak /
Hitler'den İnönü'ye(1 Mart 1941) / Ribbentrop'tan Papen'e
(5 Aralık 1942) / Yüzdeler Anlaşması /
7 Haziran 1945 Molotov – Sarper Görüşmesi

1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-1

Dönemin Bilançosu *BASKIN ORAN* *479*

Dönemin Yönetimi *479*

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler *480*

A) İki Kutuplu Sistem *480*

B) Doğu Bloku *482*

C) Batı Bloku *483*

1) ABD *483*

Amacı / Yöntemleri

2) Batı Avrupa *486*

II) İç Ortam ve Dinamikler *486*

A) Ekonomi *486*

Dışa Hesapsız Açılma Yılları: 1946-53 / Hesapsız Açılmanın Sonucu /
Ekonominin Dışa Bağımlılığı / Borçlanmanın Kötü Prototipi: 1958

B) Siyaset *491*

III) Dönemin Dış Politikası *494*

IV) Genel Değerlendirme 496

NATO'ya Girme Açısından / Dış Politikanın Genel Niteliği Açısından

KUTULAR: Bretton Woods Sistemi / IMF (Uluslararası Para Fonu; International Monetary Fund) / Dünya Bankası (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası; International Bank for Reconstruction and Development-IBRD) / Amerika İmajı

SSCB'yle İlişkiler EREL TELLAL 499

I) İlişkilerde Gerginlik (1945-1953) 499

A) Savaşın Ardından SSCB 499

B) Sovyet İstekleri ve Değerlendirmesi 501

Sovyet İstekleri Potsdam'da / Gürcü Profesörlerin Makalesi / Notalar Savaşı / Nedenleri / Sonuçları / Değerlendirmesi

II) Gerginlikten Yumuşamaya (1953-1960) 509

A) Stalin Sonrası SSCB 509

B) SSCB'nin Türkiye'ye Yönelik Politikası ve İkili İlişkiler 511

1) 30 Mayıs 1953 Tarihli Sovyet Notası ve Türkiye'nin Yanıtı 511

2) Türkiye'nin Blok Politikası 514

Türkiye'deki ABD Üsleri ve Eylemleri / Türkiye'nin "Çevreleme" Politikasına Katılması / Suriye ve Irak Bunalımları / Nükleer Füze ve U-2 Bunalımları /

3) Ekonomik İlişkiler 517

4) Başbakan Menderes'in Moskova Ziyareti Konusu 519

KUTULAR: Jdanovculuk / Komintern ve Kominform / COMECON / Varşova Paktı / Barış İçinde Birarada Yaşama / SBKP 20. Kongresi

ABD ve NATO'yla İlişkiler ÇAĞRI ERHAN 522

I) Çok Partili Döneme Geçerken İlişkiler 522

A) Savaş Sonrasında Türk Boğazları ve ABD 522

Missouri'nin Ziyareti ve Türk-Amerikan Yakınlaşması / Boğazlar Üzerinde Amerikan-Sovyet Rekabeti

B) Truman Doktrini 528

Doktrinin Nedenleri ve Amaçları / Doktrinin Yasalaşması, Yardımın Niteliği ve Koşulları / Türkiye'nin Truman Doktrinini Kabulü / 12 Temmuz 1947 Anlaşması / Yardımın Kullanımı / Truman Doktrininin Sonuçları

C) Marshall Planı 538

Planın Nedenleri ve Oluşumu / Türkiye ve Marshall Planı / Yardımların Kullanılışı ve Sonuçları

II) Demokrat Parti Dönemi – I (1950-1955) 543
A) Türkiye'nin NATO'ya Girişi 543
NATO'ya Duyulan İlginin Nedenleri / Üyelik İçin CHP Dönemindeki Çabalar / Kore Savaşı ve Türkiye'nin Kore'ye Asker Göndermesi / Akdeniz Paktı Önerisi / Türkiye'nin NATO'ya Alınması
B) Amerikan Askerî ve Ekonomik Yardımları 550
ABD'nin Yardım Verme Nedenleri / Türkiye'nin Yardımlar Karşısındaki Tutumu / Yardımların Miktarı ve Kullanım Alanları / Yardımlara Paralel Olarak Amerikan Yatırımcılarına Sağlanan Ayrıcalıklar
C) Türk-Amerikan İkili Anlaşmaları 555
Önemli İkili Anlaşmalar / İkili Anlaşmalardan Doğan Sorunlar

III) Demokrat Parti Dönemi – II (1955-1960) 560
A) İlişkilerde Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklar 560
B) Orta Doğu'da Türk-Amerikan İşbirliği 561
Eisenhower ve "Yeni Bakış" Stratejisi / Bağdat Paktı ve ABD / Eisenhower Doktrini / ABD'nin Orta Doğu'da Bozulan Hesapları ve Yeni Girişimleri
C) Jüpiter Füzeleri Sorunu 571
Ç) U-2 Olayı ve Türkiye 574
KUTULAR: ABD Başkanlarının Ünlü Doktrinleri / Soğuk Savaş Kavramı ve Kronolojisi / NATO'nun Kuruluşu ve Genişlemesi / NATO Organları / Kore Savaşı / Türkiye ile ABD Arasındaki İkili Anlaşmalar / Jeopolitik Kuramlar / NATO'da Alandışılık Sorunu / NATO Stratejileri ve Türkiye / U-2 Olayı

Yunanistan'la İlişkiler MELEK FIRAT 576

I) İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türk-Yunan İlişkileri (1945-1950) 576
A) Yunanistan'ın İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Dış Politikasına Yönelik Eleştirileri ve Türkiye'nin Yanıtları 577
B) Türk-Yunan İlişkilerinde Yakınlaşma 581
1947 Paris Barış Antlaşması / İlişkilerde ABD Etkeni ve Athinagoras'ın Patrik Seçilmesi

II) İlişkilerde İkinci Dostluk Dönemi (1950-1955) 586
A) Karşılıklı Ziyaretler ve Perçinlenen Dostluk 587
B) Balkan Paktı ve İttifakı 588
Balkan Paktı ve İttifakının Kuruluş Nedenleri / Balkan Paktı / Balkan İttifakı
C) Dostluğun Azınlıklar Üzerindeki Etkisi 592

III) Kıbrıs Sorununun Gölgesinde Dostluk (1955-1960) 593
A) Kıbrıs'ta Siyasal Örgütlenmeler 594
B) İkinci Dünya Savaşı Sonrası Enosis Talepleri ve Türkiye'nin Tutumu 596
C) Kıbrıs Sorununun Uluslararasılaşması ve EOKA Eylemlerinin Başlaması 598
Ç) Londra Konferansı ve 6-7 Eylül Olayları 600
D) İngiltere'nin Kıbrıs Önerileri ve Türkiye'nin Taksim Tezini Benimsemesi 603
E) Bağımsız Kıbrıs Çözümü 607
1) Zürich ve Londra Konferansları 608
2) Londra Antlaşmaları ve TBMM'nin Tutumu 610
a) Kıbrıs Cumhuriyetinin Kuruluşuna İlişkin Temel Antlaşma 610
b) Garanti Antlaşması 612
c) İttifak Antlaşması 612
ç) 17 Şubat 1959 Tarihli İngiliz Hükümeti Bildirisi 612

KUTULAR: Yunan İç Savaşı / Self Determinasyon-Self Government / Ulusal Yetki / 6-7 Eylül Olayları / Uluslararası Antlaşmaların Yapılma Süreci / Devlet Türleri Şeması

Orta Doğu'yla İlişkiler 615

I) Arap Devletleriyle İlişkiler *MELEK FIRAT / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 615
A) Arap Devletleriyle Yakınlaşma Dönemi (1945-1949) 616
B) Orta Doğu Komutanlığı Projesinden Bağdat Paktına (1950-1955) 617
1) Orta Doğu Komutanlığı Projesi 618
2) Bağdat Paktı 620

Türkiye-Pakistan Dostane İşbirliği Antlaşması (2 Nisan 1954) / Türkiye-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması (24 Şubat 1955)

C) Orta Doğu Bunalımları ve Türkiye (1956-1960) 627
1) 1956 Süveyş Bunalımı 627
2) 1957 Suriye Bunalımı 629
3) 1958 Irak Darbesi ve CENTO'nun Kuruluşu 632
4) 1958 Lübnan ve Ürdün Olaylarında Türkiye'nin Tutumu 633

II) Filistin Sorunu *ÇAĞRI ERHAN / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 635
A) Filistin Sorununun Ortaya Çıkışı 635
B) İsrail'in Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye'nin Tutumu 637
1) Filistin'in Taksimi ve Türkiye 637
2) İsrail Devletinin Kurulması 638
3) Arap-İsrail Savaşı ve Filistin Uzlaştırma Komisyonu 639
4) Türkiye'nin İsrail'i Tanıması 640

III) Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler 641
A) İsrail'le İlişkiler ÇAĞRI ERHAN / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 641
1) Türkiye-İsrail İlişkilerinin Artarak Gelişmesinin Nedenleri 641
2) Ekonomik ve Kültürel İlişkiler 643
3) Siyasi İlişkiler 644
a) Bağdat Paktı Karşısında İsrail'in Tutumu 644
b) 1956 Süveyş Krizi Sırasında Türkiye'nin İsrail'e Karşı Tutumu 646
c) "Çevresel Pakt" 647
B) İran'la İlişkiler ATAY AKDEVELİOĞLU / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 648
Savaşın Getirdiği Durgunluğun Aşılması / Musaddık Dönemi / Sadabad Paktından CENTO'ya
KUTULAR: İran'da SSCB İşgali ve Ayrılıkçı Hareketler / İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve CIA Darbesi

1960-1980: Göreli Özerklik-3

Dönemin Bilançosu BASKIN ORAN 655
Dönemin Yönetimi 655
I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler 657
Soğuk Savaş'ın Yumuşaması / ABD'nin Gerilemesi / Sovyetlerin ve Üçüncü Dünya'nın Yükselişi / Dünyada Ekonomik ve Toplumsal Gelişmeler
II) İç Ortam ve Dinamikler 661
A) Ekonomi 661
Genişleme Yılları / Daralma ve Nedenleri / Dış Borç Sarmalı
B) Siyaset 668
Demokrasiden "İki 12"ye Giden Yol
III) Dönemin Dış Politikası 672
Kararlı Dış Politika Yılları / Dış Politikanın Niteliği
IV) Genel Değerlendirme 679
KUTULAR: AGİK-1990'a Kadar / Bağlantısızlık Hareketi -Yükselişi ve Düşüşü / 24 Ocak 1980 Kararları / 27 Mayıs Darbesi / 27 Mayıs ve ABD / 12 Mart Muhtırası ve Ara Rejimi / Türkiye'de Yeni Ulusal Savunma Doktrini / 12 Eylül Üzerine Yorumlar / Bağlantısızlar ve Türkiye

ABD ve NATO'yla İlişkiler ÇAĞRI ERHAN 681
I) 1960-65 Dönemi 681
27 Mayıs ve ABD

A) Küba Bunalımı Sırasında İlişkiler *681*

Bunalımın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi / Bunalımın Tırmanması Sırasında Türkiye'nin Tutumu / ABD ile SSCB Anlaşıyor / Jüpiterlerin Sökülmesi / Bunalımın Sonuçları

B) Kıbrıs Sorunu ve Johnson Mektubu *685*

ABD'nin Soruna Yaklaşımı / Johnson Mektubu / İnönü'nün ABD'deki Görüşmeleri / Johnson Mektubunun Sonuçları

C) Çok Taraflı Nükleer Güç (MLF) *691*

Çok Taraflı Nükleer Güç'ün Kurulması / Türkiye'nin MLF'ye Yaklaşımı /Türkiye'nin Reddi ve MLF'nin Sonu

II) 1965-71 Dönemi *692*

A) Amerikan Askerî Personelinden Doğan Sorunlar *692*

Amerikan Askerî Personelinden Duyulan Rahatsızlığın Artması / 24 Eylül 1968 Türk-Amerikan İkili Anlaşması

B) Türk Kamuoyunun İlişkilere Yaklaşımı *694*

Türkiye'nin NATO Üyeliğiyle İlgili Görüşler / Barış Gönüllüleri Sorunu / CIA Endişesi ve Büyükelçi Komer Olayı

C) 1969 Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması (OSİA) *697*

Ç) Ekonomik ve Askerî Yardımlar *699*

Ekonomik Yardımlar / Askerî Yardımlar

III) 1971-80 Dönemi *701*

A) Afyon Sorunu *701*

Sorunun Ortaya Çıkışı / Türkiye'de Haşhaş Ekiminin Yasaklanması / Afyon Yasağının Kaldırılması ve İlişkilerin Yeniden Gerginleşmesi

B) Silah Ambargosu ve 7/10'un Ortaya Çıkışı *704*

Kıbrıs Harekatından Sonra ABD Politikasının Şekillenmesi / Ambargo Kararının Alınması / Türkiye'de Ambargo Kararına Tepkiler / Ambargonun Kaldırılması Süreci: 1976 SEİA'sı ve 7/10 Oranı / Ambargonun Kaldırılması ve Sonuçları

C) 1980 Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) *711*

Anlaşma Görüşmelerinde Ortaya Çıkan Sorunlar / SEİA'nın İçeriği

Ç) İran İnkılabının Türk-Amerikan İlişkilerine Yansımaları *714*

KUTU: ABD'de Lobiler

Yunanistan'la İlişkiler *MELEK FIRAT* *716*

I) Dönemin Özellikleri *716*

II) Kıbrıs Sorununun Belirleyici Olduğu Dönem (1960-1974) *718*

A) Kıbrıs'ta Bağımsızlığın İlanı ve

27 Mayıs Yönetiminin Kıbrıs Politikası *719*
B) 1964 Bunalımı ve Sonuçları *720*

Kıbrıs'ta Anlaşmazlıkların Ortaya Çıkışı ve Makarios'un Anayasada Değişiklik Önerisi / 1964 Olayları ve Londra Konferansı / Kıbrıs Sorunu ve BM / Kıbrıs Sorunu ve ABD'nin Çözüm Arayışları / Türkiye'nin Adaya İlk Müdahalesi / 1964 Kıbrıs Bunalımında Sovyetler Birliğinin Politikası / 1964 Kıbrıs Bunalımı ve Bağlantısızlar / 1964 Kıbrıs Bunalımının Azınlıklara Etkisi / Galo Plaza Raporu ve BM Genel Kurulu Kararı

C) Demirel Hükümeti-Albaylar Cuntası Yakınlaşması ve 1967 Kıbrıs Bunalımı *734*

Demirel-Kollias Görüşmeleri / 1967 Kıbrıs Bunalımı: Geçitkale ve Boğaziçi Çatışmaları / Kıbrıs Geçici Türk Yönetiminin (KGTY) Kurulması

Ç) Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Askerî Harekatları ve Sonuçları *739*
1) 1974 Harekatını Hazırlayan Koşullar *739*

ABD'nin Tutumu / Albaylar Cuntasının Kıbrıs Politikası / 1974'e Kadar Türkiye'de Yaşanan Olayların Kıbrıs Gelişmelerine Etkisi

2) Birinci Kıbrıs Harekatı *741*
3) Cenevre Konferansları ve Cenevre Protokolü *744*
4) İkinci Kıbrıs Harekatı *748*

III) Ege Sorununun Belirleyici Olduğu Dönem (1975-1980) *749*
A) Ege'de Deniz Alanlarına İlişkin Sorunlar *750*
1) Karasuları Sorunu *750*
2) Kıta Sahanlığı Sorunu *752*

Yunanistan'ın BM Güvenlik Konseyine ve Uluslararası Adalet Divanına Başvurusu / 1976 Bern Bildirisi ve Montreux Zirvesi

B) Ege'de Hava Sahasına İlişkin Sorunlar *758*

Hava Sahası / FIR Hattı

C) Ege'de Askerî Dengeye İlişkin Sorunlar *760*
1) Ege Adalarının Silahlandırılması Sorunu *762*
2) NATO Erken Uyarı Hattı (Hava Savunma Sorumluluk Sahası) ve Komuta Kontrol Alanları Sorunu *762*

IV) Kıbrıs Konusunda Yaşanan Gelişmeler (1975-1980) *764*
A) Kıbrıs Türk Federe Devletinin (KTFD) İlanı *764*
B) Toplumlararası Görüşmeler *765*

Denktaş-Makarios Dört İlke Anlaşması / Denktaş-Kipriyanu 10 Nokta Anlaşması

KUTULAR: Savaşa Varmayan Zorlamalar / Anklav ve Eksklav / Karasuları / Karasuları Konusunda Türk ve Yunan Tezleri / Kıta Sahanlığı / Uluslararası Adalet Divanına Başvuru Süreci / Uluslararası Adalet Divanının Ege Kıta Sahanlığına İlişkin Kararı / Kıta Sahanlığı Konusunda Yunan ve Türk Tezleri / Hava Sahası Konusunda Yunan ve Türk Tezleri / Ege Adalarının Silahlandırılmasına İlişkin Yunan ve Türk Tezleri

SSCB'yle İlişkiler EREL TELLAL 769

I) SSCB'de İç ve Dış Politika 769

II) "Normalleşme"den İşbirliğine 772

A) İlişkileri Etkileyen Unsurlar 772

B) "Normalleşme" (1960-1964) 773

C) İşbirliği (1965-1980) 776

1) Üst Düzey Ziyaretler 776

2) 1972 İyi Komşuluk İlkeleri Bildirgesi 778

3) 1978 İyi Komşuluk ve Dostça İşbirliği Siyasal Belgesi 780

III) Ekonomik İlişkiler 781

KUTULAR: Çin-Sovyet Anlaşmazlığı / Brejnev Doktrini /
Sovyet Askerî-Sınai Kompleksi / SSCB'nin Afganistan'a Müdahalesi

Orta Doğu'yla İlişkiler 784

I) Arap Devletleriyle İlişkiler *MELEK FIRAT / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU* 784

A) 27 Mayıs Sonrasında Arap Ülkelerine Yeni Bakış 785

B) Yakınlaşma Dönemi (1965-1971) 788

C) İslam Konferansı Örgütü ve Türkiye 791

Ç) Sıcak İlişkiler (1973-1979) 794

II) Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler 796

A) İsrail'le İlişkiler ÇAĞRI ERHAN / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 796

1) İlişkilerin Durgunlaşması 796

a) 1967 Arap-İsrail Savaşı ve Türkiye'nin Tutumu 796

b) Mescid-i Aksa'nın Yakılması Olayında Türkiye'nin Tutumu 798

2) İlişkilerde Soğuma 799

a) 1973 Arap-İsrail Savaşında Türkiye'nin Tutumu 799

b) Türkiye ve FKÖ 800

B) İran'la İlişkiler ATAY AKDEVELİOĞLU / ÖMER KÜRKÇÜOĞLU 801

İslam Cumhuriyeti

KUTULAR: Baas Hareketi / 1962-1975 Kuzey Irak Kürt Ayaklanması /
İslam Konferansı Örgütü / İran'ın Basra Körfezinde
Nüfuz Kurma Girişimi / İran İslam İnkılabı

AET'yle İlişkiler ÇAĞRI ERHAN / TUĞRUL ARAT 808

I) Türkiye-AET İlişkilerinin Başlangıç Ortamı 808

A) Türkiye'nin AET'ye Bakışını Biçimlendiren Etkenler 813

Tarihsel ve İdeolojik Etken / Ekonomik Etken / Siyasal Etken

B) AET'nin Türkiye'ye Bakışını Biçimlendiren Etkenler 816

Tarihsel ve İdeolojik Etken / Ekonomik Etken / Siyasal Etken

II) Ortaklık Dönemi 818
A) Ortaklığa Doğru 818
Türkiye'nin AET'ye Başvuru Ortamı / İlk Temaslar / Görüşmeleri
Yavaşlatan Sorunlar / AET'nin Hız Kesmesi / AET-Yunanistan
İlişkilerinin Ankara'da Doğurduğu Rahatsızlık / 27 Mayıs'ın İlişkilere Etkileri /
Yeni Türk Tezi / Bir Kez Daha Yunanistan Faktörü / Çift Seçenekli
Komisyon Raporları / Süreç Normalleşmeye Başlıyor / Müzakere Sürecini
Etkileyen Olumsuz ve Olumlu Öğeler / Sonuca Doğru
B) Ankara Anlaşması 831
Ana Metin / Geçici Protokol / Mali Protokol
1) Anlaşma Çerçevesinde Yaratılan Kurumlar 834
Ortaklık Konseyi / Ortaklık Komitesi / Karma Parlamento Komisyonu
2) Anlaşmanın Tahlili 835
Hukuksal Açıdan /Siyasal Açıdan / Kurumsal Açıdan
C) Ortaklığın Yürüyüşü 837
1) Hazırlık Dönemi 837
a) Türkiye'nin Tutumu 837
Ekonomik İhtiyaçlar / Siyasal İktidarların Aceleciliği /
Bürokrasiden Yükselen İtirazlar: Planlamacılar Diplomatlara Karşı
b) AET'nin Geciktirme Politikası 841
Ekonomik Nedenler / Siyasal Nedenler
c) Katma Protokolün İmzalanma Süreci 841
2) Geçiş Dönemi 844
a) Geçiş Dönemi Belgeleri 844
Katma Protokol / Mali Protokol / Katma Protokolün Tahlili
b) Geçiş Döneminin Temel Sorunları ve İlişkinin Dondurulması 846
Ekonomik Sorunlar / Siyasal Sorunlar / Türkiye'nin Değişiklik İstekleri ve
Tamamlayıcı Protokol / Gerginleşen İlişkiler ve 1976 Bunalımı /
Türkiye İlişkileri Donduruyor / Başvuruya Dönüşmeyen Tam Üyelik Niyeti
KUTULAR: Derinleşme / Avrupa Birliği'nin Kurumsal Yapısı / Avrupa Birliği'nin
Asli Yapısal Kurumları / Avrupa Birliği'nin İşlevsel Kurumları /
Ekonomik Bütünleşme Biçimleri / EFTA / ECU-EURO